

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย

ฉบับบาลี - ไทย

เล่ม ๑

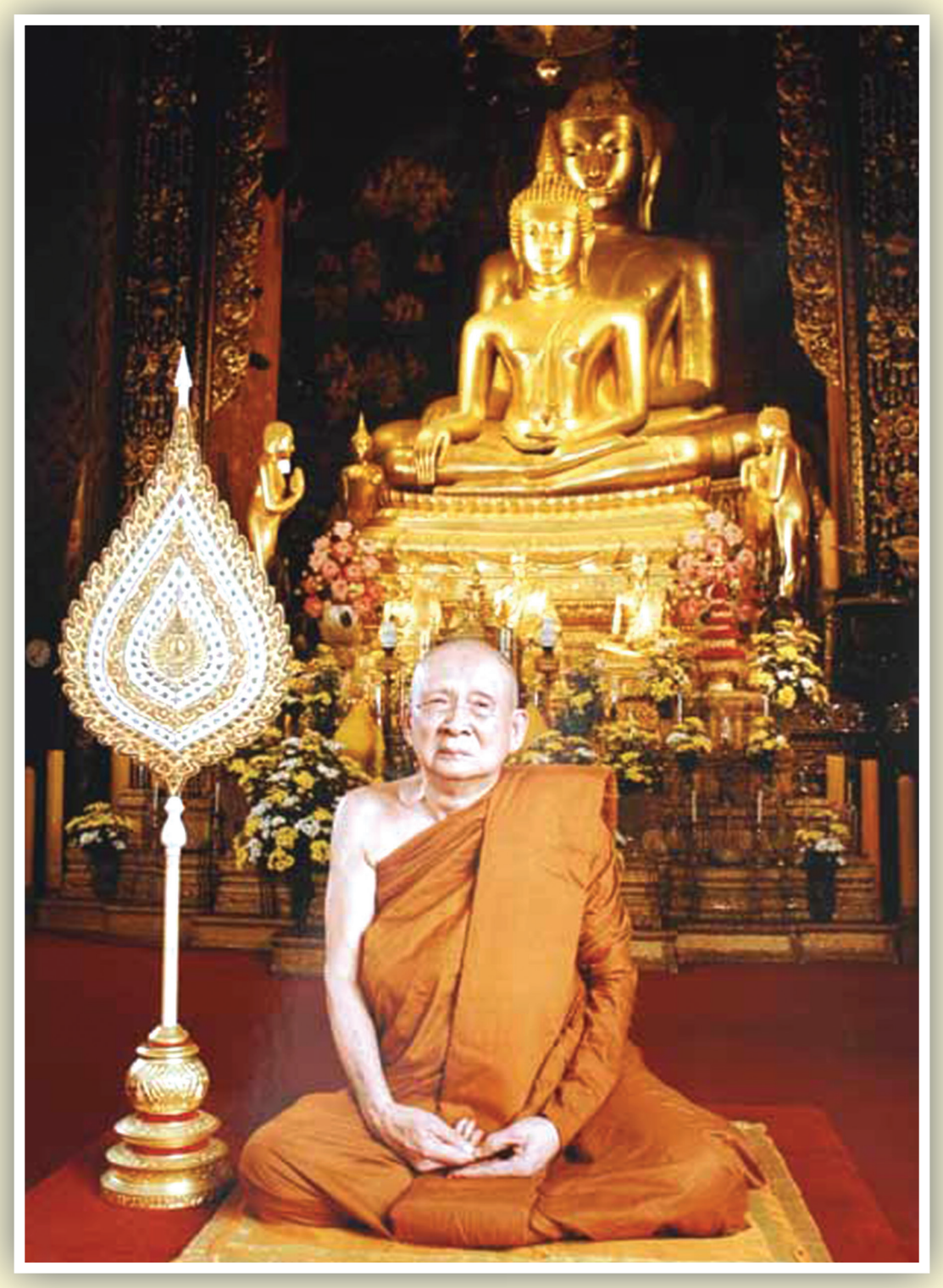
(อ – องฺโคหาริกตา)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ภาพพระราชทาน (สงวนลิขสิทธิ์)

พระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สมเด็จพระญาณสังวร

สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

วัดบวรนิเวศ

พระสัมปสาทนียกถา

สมเด็จพระญาณสังวร สมเด็จพระสังฆราช
สกลมหาสังฆปริณายก

ขอชื่นชมและอนุโมทนา สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เจ้าคณะใหญ่หนกลาง กรรมการมหาเถรสมาคม ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ และคณะที่ได้ร่วมกันทำงานที่คนทำได้ยาก จัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ครบ ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔ สำเร็จลุล่วง เพื่อเป็นแหล่งศึกษาค้นคว้าวิชาการภาษาบาลี อันจะเป็นรากฐานสำคัญในการรักษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาให้มั่นคงสืบไป

อำนวยพรให้โครงการนี้ ได้ดำเนินต่อไปจนสำเร็จลุล่วงครบจำนวนตามวัตถุประสงค์ด้วยเทอญ ฯ.

(สมเด็จพระญาณสังวร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก

สมเด็จพระพุฒาจารย์

ประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

วัดสระเกศ

ขออนุโมทนา

.....

พระพุทธองค์ ทรงบำเพ็ญพระบารมีธรรม จนบรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ และทรงสั่งสอนเวไนยสัตว์ทั้งหลาย ด้วยพระธรรมที่ได้จากการตรัสรู้ นั้น

ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ย่อมสักการะ เคารพ นับถือ บูชา เทิดทูน พระธรรม ว่า “เป็นสรณะ” เพราะพระพุทธองค์ ผู้ทรงบริสุทธิ์ ประเสริฐ สูงสุดยิ่ง ไม่มีผู้ใดเปรียบปราน ทรงสอนไว้ ผู้นับถือพระพุทธศาสนา ยกย่องพระธรรม ว่า “เป็นรัตนะ ดวงแก้วที่บริสุทธิ์ วิเศษยิ่ง” ด้วยการเข้าถึงทางจิตใจ พร้อมทั้งปฏิบัติทางกาย และวาจา

พระธรรม จึงสูงส่งยิ่ง มิใช่จะพึงคาดคิดด้วยปัญญาธรรมดา เพราะพระธรรมเกิดแต่พระสัมมาสัมโพธิญาณ ของพระพุทธองค์

ในโอกาสที่ ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ ซึ่งมีเจ้าประคุณสมเด็จพระพุทธชินวงศ์ เป็นประธาน ได้ดำเนินการจัดพิมพ์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย จำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อน้อมถวายเป็นพระราชกุศล แด่สมเด็จบรมบพิตร พระราชสมภารเจ้า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ ในโอกาสมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๘๔ พรรษา ถวายให้วัด และมอบให้สถานศึกษาทั่วประเทศ นับว่า ได้บำเพ็ญบารมีธรรม ตามแบบอย่างของพระพุทธเจ้า น่าสรรเสริญอย่างยิ่ง

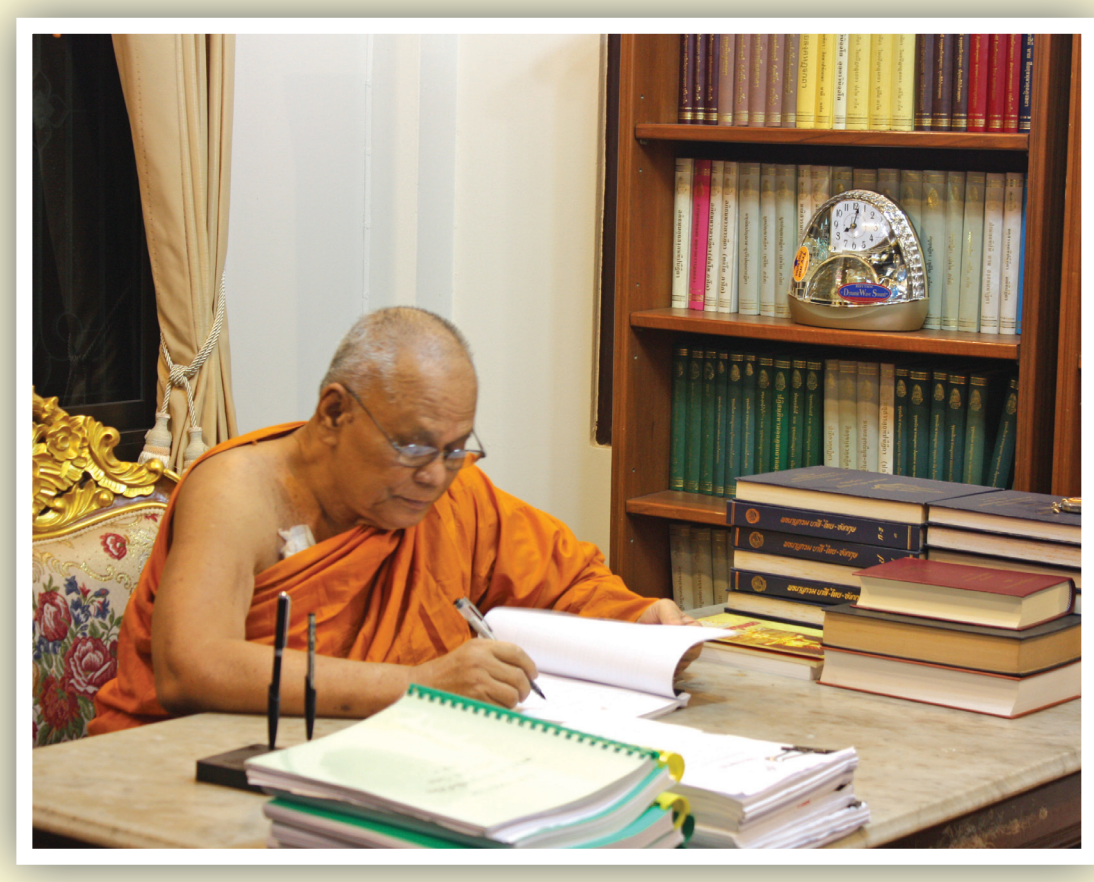
จึงขอร่วมอนุโมทนา สาธุการ เป็นอย่างยิ่ง ไว้ ณ โอกาสนี้.

สมเด็จพระพุฒาจารย์

(สมเด็จพระพุฒาจารย์)

ประธานคณะผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช

วัดสระเกศ

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ (อุปสมมหาเถร)

ป.ธ.๙, M.A., Ph.D. ศาสตราจารย์พิเศษ (สาขาภาษาบาลี)
กรรมการมหาเถรสมาคม, เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, ประธานกรรมการเผยแผ่
พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม กรุงเทพมหานคร
รองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย
วิทยาเขตบาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

ประธานคณะกรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ
โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ

วัดพิชยญาติการาม

แขวงสมเด็จเจ้าพระยา เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร

สถานที่ตั้งโครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย ฯ

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี – ไทย
เล่ม ๑
(อ – องฺโคฬาริกตา)

เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย
ฉบับบาลี – ไทย เล่ม ๑
(อ – องฺโคฬาริกตา)

พิมพ์ครั้งแรก : กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖
จำนวนพิมพ์ : ๕,๐๐๐ เล่ม

ISBN : 978-616-7682-06-8

ดำเนินการจัดพิมพ์ :

โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี –ไทย
เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ
๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ

เจ้าภาพจัดพิมพ์ :

๑. กองทุน ๙๐ พรรษา สมเด็จพระญาณสังวร (สุวฑฺฒนมหาเถร)
สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก
๒. มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์

พิมพ์ที่ : **หจก.ประยูรสาส์นไทย การพิมพ์**
๔๔/๑๓๒ ซอยกำนันแม้น ๓๖ ถนนกำนันแม้น แขวงบางขุนเทียน
เขตจอมทอง กรุงเทพมหานคร ๑๐๑๕๐
โทรศัพท์ / โทรสาร : ๐๒-๘๐๒-๐๓๔๔ มือถือ. ๐๘๑-๕๖๖-๒๕๔๐

คำปรารภ

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยที่วิจิตรพิสดาร (นานานยวิจิตฺร-ปาฬิ) ตรัสไว้ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะเข้าใจได้ตามสภาวะ (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต) สมจริงดังพุทธดำรัสว่า

> อธิคโต โข มฺยายํ ธมฺโม คมฺภีโร ทุทฺทโส ทุรนุโพโธ สนฺโต ปณีโต อตกฺกาวจโร นิปุโณ ปณฺฑิตเวทนีโย. (วิ.มหา. ๔/๗/๗)
>
> ธรรม (อริยสัจ ๔) ที่เราได้บรรลุแล้วนี้ ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ ละเอียด ผู้มีปัญญา (ที่ปฏิบัติโดยชอบเท่านั้น) จึงจะรู้ได้.

พระพุทธพจน์ ซึ่งคันถรจนาจารย์ ได้จดจารึกลงเป็นลายลักษณ์ เริ่มต้นที่ประเทศลังกา โดยยึดถือเอาแบบฉบับที่พระสังคีติกาจารย์กระทำไว้ในครั้งปฐมสังคายนาเป็นหลัก รวมเรียกว่า **"พระไตรปิฎก"** นั้นเป็นภาษาบาลี เนื่องจากเหตุนี้ คัมภีร์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายหลังอันเป็นขั้นเป็นตอน ตั้งต้นแต่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส เป็นลำดับลงมา ล้วนมีจุดมุ่งหมายที่จะอธิบายความในพระไตรปิฎกให้กระจ่างแจ้งให้กว้างขวาง หรือให้เห็นความลุ่มลึกยิ่งขึ้น ทั้งในทางหลักภาษาสภาวธรรมและในทางวรรณคดี ต้องนับว่าคัมภีร์ดังกล่าวมีประโยชน์อันยิ่งใหญ่ไพศาลแก่ผู้ใคร่การศึกษาภาษาบาลี เพราะผู้ที่เรียนรู้ภาษาบาลีเป็นอย่างดีย่อมเข้าใจบทพยัญชนะในพระไตรปิฎกได้ถูกต้อง อันจะนำมาซึ่งความเข้าใจอรรถของบทพยัญชนะเหล่านั้นได้ถูกต้องตรงตามหลักการใช้ภาษา จัดได้ว่าเป็นผู้ธำรงรักษ์พระสัทธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง

ด้วยเหตุดังกล่าว ผู้ต้องการศึกษาพระไตรปิฎก จึงควรเรียนรู้ภาษาบาลี (ไวยากรณ์บาลี) ให้แตกฉานก่อน เพราะเป็นระเบียบภาษาที่ช่วยให้เข้าใจเนื้อความในพระไตรปิฎกได้ชัดเจน มิฉะนั้นแล้ว ย่อมเกิดความสงสัยในข้อความทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า ดังข้อความที่กล่าวไว้ในโมคคัลลานปัญจิกาฎีกา หน้า ๑๖ ว่า

โย นิรุตฺตึ น สิกฺเขยฺย สิกฺขนฺโต ปิฏกตฺตยํ
ปเท ปเท วิกงฺเขยฺย วเน อนฺธคโช ยถา.
บุคคลใดศึกษาพระไตรปิฎกอยู่ แต่ไม่เรียนรู้ไวยากรณ์ (ภาษาบาลี) เขาพึงสงสัยในทุกๆ บท เหมือนช้างตาบอดเที่ยวไปในป่า (ไพรสณฑ์) ฉะนั้น.

บุรพาจารย์ทั้งหลายได้เห็นคุณูปการของภาษาบาลีเช่นนี้ จึงตั้งใจสืบทอดการศึกษาภาษาบาลี และมีการตรวจชำระบาลีพระไตรปิฎกและอรรถกถา ฎีกา สืบทอดกันมาเป็นช่วงๆ โดยไม่ขาดสาย และมีการแต่งตำราไวยากรณ์ภาษาบาลี เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาบาลีพุทธพจน์หลายคัมภีร์ หลายยุค นับตั้งแต่ยุคพุทธกาล เช่น พระมหากัจจายนะ มหาสาวก แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อมหานิรุตติและนิรุตติปิฎก พระอาจารย์กัจจายนะ แต่งคัมภีร์ไวยากรณ์ชื่อกัจจายนะ พระอาจารย์โมคคัลลานะแต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ พระอาจารย์อัคควังสะแต่งคัมภีร์สัททนีติเป็นต้น กลุ่มคัมภีร์สัททาวิเสสที่มีอิทธิพลและมีประโยชน์เกื้อกูลต่อการศึกษาพระไตรปิฎกเหล่านี้ เรียกว่า **ปิฏกตฺตยางฺค** (ปิฏกตฺตย + องฺค) คัมภีร์ที่เป็นเสมือนอวัยวะส่วนต่างๆ ของพระไตรปิฎก

ในประเทศที่นับถือพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท เช่น ประเทศไทย พม่า ลังกา คณะสงฆ์ต่างส่งเสริมพระภิกษุและสามเณรให้ศึกษาภาษาบาลีอย่างจริงจัง เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ความแตกฉานในภาษาบาลีก่อน จากนั้นจะได้ศึกษาพระพุทธวจนะอันเป็นตัวพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้อง เมื่อศึกษาพระปริยัติศาสนาได้อย่างถูกต้องแล้ว ย่อมเป็นปัจจัยส่งเสริมให้เกิดสุปฏิบัติ อุชุปฏิบัติ ญายปฏิบัติ สามีจิปฏิบัติ อันเป็นตัวปฏิบัติศาสนา ซึ่งเป็นเหตุให้ได้รับผลคือปฏิเวธศาสนาตามมา จัดเข้าในหลักที่ท่านกล่าวไว้ว่า

เย สนฺธินามาทิปเภททกฺขา
หุตฺวา วิสิฏเฐ ปิฏกตฺตยสฺมึ
กุพฺพนฺติ โยคํ ปรมานุภาวา
วินฺทนฺติ กามํ วิวิธตฺถสารํ. (นีติ.สุตฺต. ๑)

ชนเหล่าใดแตกฉาน[ภาษาบาลี] ในประเภทแห่งสนธิและนาม เป็นต้นแล้ว ทำความเพียรในพระไตรปิฎก อัน

ประเสริฐ ด้วยกำลังความรู้อันดีเลิศ ชนเหล่านั้น ย่อม
ได้รับอรรถอันเป็นแก่นสารต่าง ๆ.

สุตฺตนฺเต รกฺขิเต สนฺเต ปฏิปตฺติ โหติ รกฺขิตา
ปฏิปตฺติยำ จิโต ธีโร โยคกฺเขมา น ธำสติ.

(นีติ.สุตฺต.นิคมนคาถา)

เมื่อพระสูตรและพระอภิธรรม (ปริยัติ) ที่ได้รับการรักษา
ไว้ยังมีอยู่ การปฏิบัติก็เป็นอันได้รับการรักษาไว้ด้วย
บัณฑิตผู้ดำรงมั่นในการปฏิบัติแล้ว ย่อมไม่คลาดจาก
ธรรมอันเป็นแดนเกษมจากโยคะ (พระนิพพาน).

เนื่องจากพระพุทธพจน์ (พระไตรปิฎก) มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์ และความหมาย ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น ดังนั้น ข้าพเจ้า จึงมีความปรารถนาอยู่เสมอว่า "เมื่อไรหนอ จึงจะมีคัมภีร์ที่เป็นสื่อศึกษาวิเคราะห์วิจัยหลักพระพุทธวจนะตามหลักศัพทศาสตร์และอัตถศาสตร์ที่บุรพาจารย์ได้รจนาไว้เป็นแนวทางในการศึกษาพระไตรปิฎกในรูปของภาษาไทยอย่างกระจ่างแจ้ง ให้สมกับคำสวดสรรเสริญกันอยู่ทุกเมื่อเชื่อวันว่า **สาตฺถำ สพฺยญฺชนำ เกวลปริปุณฺณำ ปริสุทฺธำ พฺรหฺมจริยำ ฯเปฯ** "พระพุทธองค์ทรงประกาศ พรหมจรรย์ (คำสอน) บริสุทธิ์ (ไม่มีมลทิน) บริบูรณ์ (ครบถ้วนไม่ยิ่งหย่อน) สิ้นเชิง (เป็นโลกุตตรธรรม ไม่เจือปนด้วยโลกียธรรม) พร้อมทั้งอรรถและพยัญชนะ" ซึ่งจะก่อให้เกิดศรัทธาและความเคารพเทิดทูนบูชาว่า พระพุทธดำรัสที่ตรัสเป็นภาษาบาลีนั้น ช่างบริสุทธิ์บริบูรณ์ทั้งอรรถะและพยัญชนะสมเป็นภาษาพระสัพพัญญุตญาณ" อย่างแท้จริง

ต่อมาในปี พ.ศ. ๒๕๓๒ ข้าพเจ้า[๑] ได้มีโอกาสจัดทำ**โครงการปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับ บาลี - ไทย** เพื่อเป็นคู่มือในการศึกษาพระไตรปิฎก ซึ่งได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ ในการจัดทำครั้งนั้นได้อาศัย ติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธานฉบับตีพิมพ์

---

[๑] ขณะดำรงสมณศักดิ์พระราชาคณะชั้นราช ที่ พระราชปริยัติโมลี ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม

ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ เป็นหลัก โดยคงรูปแบบตามต้นฉบับเดิม แต่ดำเนินการเพียง ๓ เล่ม ก็ได้ยุติลงด้วยข้อจำกัดบางประการ

ในปี ๒๕๕๔ เป็นปีที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวองค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบปีนักษัตร ๘๔ พระชันษา จึงเห็นสมควรทบทวนโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทยขึ้นใหม่ เพื่อเป็นการเฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมายุครบ ๘๔ พรรษา โดยมี**พระพรหมโมลี** [๑] ร่วมกับศูนย์การเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติเป็นผู้รับผิดชอบโครงการ และได้รับการพิจารณาเห็นชอบและสนับสนุนจากมหาเถรสมาคมในการประชุมมหาเถรสมาคมครั้งที่ ๓/๒๕๕๓ เมื่อวันที่ ๒๙ มกราคม ๒๕๕๓ โดยเปลี่ยนชื่อใหม่เป็น **"โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔"**[๒]

ในการจัดทำครั้งนี้ ทางคณะผู้จัดทำได้เล็งเห็นว่า เนื่องจากพระพุทธพจน์นั้น มีความสุขุมลุ่มลึกทั้งโดยศัพท์และอรรถดังที่กล่าวแล้วข้างต้น หากจะดำเนินการเพียงคำนิยามสั้นๆ พร้อมตัวอย่างพอเป็นแนวทางในการสืบค้นดังที่ได้จัดทำมาแล้วนั้น ก็จะไม่สำเร็จผลประโยชน์อย่างแท้จริง ดังนั้น ทางคณะผู้จัดทำจึงได้เพิ่มการวิจัยในแต่ละบทที่เห็นว่ามีความจำเป็นทั้งในเชิงศัพทศาสตร์และอัตถศาสตร์ เพื่อเป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายความพระพุทธพจน์บทนั้นๆ โดยวางหลักขั้นตอนดำเนินการ ดังนี้

๑. นำศัพท์บาลีจากพระไตรปิฎกอันไม่ซ้ำกันมาตั้งเป็นประธาน

๒. บอกประเภท หรือชนิดของศัพท์ เช่น ลิงค์ อัพยยศัพท์ กิริยา เป็นต้น

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม , ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

[๒] ดูเหตุผลการเปลี่ยนชื่อจากปทานุกรมฯ เป็นสัททานุกรมฯ คำชี้แจง (๑) หน้า ๗๐

๓. วิเคราะห์สัททนัย (ธาตุปัจจยวิภาค) ตามหลักไวยากรณ์ชั้นสูง
๔. รวบรวมความหมายของศัพท์นั้นๆ (อัตถุทธาระ) มาไว้ในที่เดียวกัน
๕. รวบรวมอุทาหรณ์ของศัพท์นั้นๆ มาครบใจความทั้งบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ
๖. อ้างประโยคบาลีที่มาของศัพท์นั้นๆ จากบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ที่อธิบายความบาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธาน
๗. แปลอุทาหรณ์บาลีที่ยกมาตั้งเป็นประธานให้มีความหมายสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา
๘. แสดงการสังเคราะห์เชิงวิจัยบทที่ปรากฏในพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา ฯลฯ ตามนัยคัมภีร์สัททาวิเสส (คัมภีร์ไวยากรณ์ชั้นสูง คัมภีร์ฉันท์ คัมภีร์อลังการะ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คัมภีร์เนตติ เป็นต้น) อุปจาระ นยะ เป็นต้น
๙. ตรวจชำระคำศัพท์บาลีและสำนวนคำแปลภาษาไทย ที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์

โดยมีวัตถุประสงค์ที่สำคัญ ดังนี้

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปในรูปของภาษาบาลี
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ์) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชนำ)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา
๕. เพื่อเป็นคู่มือศึกษาค้นคว้าบาลีพระไตรปิฎกของนิสิตนักศึกษา และบัณฑิตชนทั่วไป โดยสะดวกและรวดเร็ว

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** ชุดนี้ หากจัดทำได้สำเร็จ จะเป็นเครื่องเชิดชูคัมภีร์พระไตรปิฎกให้สูงค่ายิ่งขึ้น นอกจากนี้ ยังจะเป็นศักดิ์ศรีและวิทยาภรณ์อันล้ำค่าใช้เป็นเครื่องประดับชาติ ประดับพระศาสนา ประดับวัดวาอาราม ประดับท่านเจ้าอาวาส เจ้าคณะพระสังฆาธิการ และพระภิกษุสงฆ์ทั่วไป ประดับสถาบันการศึกษาทั้งฝ่ายธรรม ฝ่ายโลก ประดับบุคคลผู้สนใจใคร่หาความรู้ในคัมภีร์พระไตรปิฎก ส่วนวัดวาอารามใดมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับบาลี และหรือมีคัมภีร์พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทยอยู่แล้ว สมควร

อย่างยิ่งที่จะต้องมีคัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ไว้เคียงคู่ เช่นเดียวกับพจานุกรมไทยเคียงคู่กับภาษาไทย ฉะนั้น

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือชุดใหญ่ ประมาณว่าหากจัดแปลและพิมพ์เป็นรูปเล่มทั้งหมด จะเป็นหนังสือถึง ๖๙ เล่ม ฉะนั้น การแปลและจัดพิมพ์ให้แล้วเสร็จคราวเดียว จึงเป็นการทำได้ยากยิ่ง เพราะต้องใช้เวลานาน ต้องใช้บุคลากรและทุนทรัพย์ในการจัดทำต้นฉบับและจัดพิมพ์เป็นจำนวนมาก ดังนั้น เมื่อแปลเสร็จแต่ละเล่ม จะจัดพิมพ์เป็นคราวๆ ไป จนกว่าจะครบจำนวนของหนังสือ

ในปี ๒๕๕๖ ทางคณะผู้จัดทำโครงการฯ ได้พิจารณาเห็นว่า ต้นฉบับเล่ม ๑ มีความสมบูรณ์ได้ผ่านการตรวจแก้ไขจากคณะกรรมการตรวจสำนวนแปลแล้ว พร้อมที่จะดำเนินการจัดพิมพ์เป็นฉบับปฐมฤกษ์ได้ โดยมีวัตุประสงค์ ดังนี้

- เพื่อเป็นแนวทางในการประมวลสาระ ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคัมภีร์ของคณะกรรมการที่จะจัดทำต้นฉบับเล่มต่อๆ ไป
- เพื่อเผยแผ่สาระสัททานุกรมพระไตรปิฎกสู่วงการนักศึกษาภาษาบาลีตลอดถึงพุทธศาสนิกชนผู้สนใจใคร่ต่อการศึกษาบทพยัญชนะในบาลีพระไตรปิฎก
- เพื่อนำข้อเสนอแนะจากท่านผู้รู้มาดำเนินการปรับปรุงแก้ไขให้มีความถูกต้องสมบูรณ์ในการจัดทำเล่มต่อไป

ดังนั้น ทางโครงการฯ จึงได้จัดพิมพ์เป็นจำนวน ๕,๐๐๐ เล่ม เพื่อมอบให้วัด สถาบันการศึกษา และองค์กรทางพระพุทธศาสนาทั่วประเทศ

คัมภีร์ **"สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ"** นี้ เป็นหนังสือใหญ่คัมภีร์หนึ่งดังกล่าวแล้ว ซึ่งยังไม่เคยมีมาในประเทศไทยในรัชกาลใดๆ ในอดีต ไม่มีผู้ใดเคยคาดฝันมาก่อนว่า ในประเทศไทยของเรานี้ จะมีคัมภีร์ดังกล่าวเกิดขึ้น และแล้วก็ไม่มีผู้ใดคาดฝันอีกเหมือนกันว่าจะมีสิ่งดลบันดาลให้คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ เกิดมีขึ้นในประเทศไทย ในสมัยรัชกาลที่ ๙ แห่งพระบรมราชจักรีวงศ์ ดังนั้น จึงควรกล่าวได้อย่างเต็มภาคภูมิว่า สิ่งที่ดลบันดาลดังกล่าวนั้น คือ พระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม ของสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า รัชกาลที่ ๙ องค์เอกอัครศาสนูปถัมภก ดลบันดาลให้เกิดมีคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ขึ้นในประเทศไทย เพื่อเป็นอาภรณ์ประดับ

ประเทศชาติ และพระศาสนา เป็นเครื่องเชิดชูเกียรติของประเทศไทยให้เป็นที่ประจักษ์โดยทั่วไป สิ่งนี้จัดเข้าในภาวการณ์ที่เป็นส่วนเอกมหัจฉริยภาพได้อยู่ คณะสงฆ์โดยมหาเถรสมาคม ขอถวายเป็นส่วนเสริมพระบรมโพธิสมภาร พระบุญญาธิการ พระบารมีธรรม และขอถวายเป็นส่วนเฉลิมพระเกียรติแห่งสมเด็จบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้า ในวโรกาสที่ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

ความบังเกิดขึ้นแห่งคัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ ในประเทศไทยนั้น นอกจากจะมีสิ่งดลบันดาลดังกล่าวมาแล้ว ยังมีภาวการณ์เฉพาะหน้าเข้าช่วยส่งเสริมอีก กล่าวคือ ความตั้งใจแน่วแน่ที่จะปฏิบัติภารกิจอันเป็นหน้าที่ของกองการจัดแปลฯ ทั้งของฝ่ายผู้อำนวยการ ทั้งของฝ่ายคณะกรรมการจัดแปล และยังได้อาศัยความร่วมมือด้วยดีจากพระภิกษุสงฆ์ เจ้าอาวาส เจ้าคณะทุกระดับ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ตลอดไปถึงพุทธศาสนิกชน ขออนุโมทนาสาธุการคณะผู้ดำเนินงานดังกล่าวทุกท่าน

หวังว่า คัมภีร์สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัยฯ นี้จะเป็นส่วนหนึ่งแห่งประกายปัญญาที่ช่วยเอื้อให้หลักธรรมคำสอนของพระบรมศาสดาได้แพร่หลายในวิถีทางที่ถูกต้องสืบไป และขออุทิศน้ำพักน้ำแรงบูชาท่านบุรพาจารย์ผู้รักษาพระพุทธศาสนาสืบๆ กันมา เพื่อความวัฒนสถาพรแห่งพระบวรพุทธศาสนา ชั่วกาลนิรันดร

สมเด็จพระพุทธชินวงศ์
เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม
ประธานกรรมการเผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ
เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม

สจฺจํ สตฺโต ปฏิสนฺธิ ปจฺจยาการเมว จ
ทุทฺทสา จตุโร ธมฺมา เทเสตุ จ สุทุกฺกรา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๑๗๒)

ธรรม ๔ ประการ คือ อริยสัจ เหล่าสัตว์ ปฏิสนธิ และปัจจยาการ (ปฏิจจสมุปบาท) เป็นธรรมที่เห็นได้ยาก ทั้งยากที่จะแสดงให้ผู้อื่นเข้าใจ.

บทนำ

ความหมายและความสำคัญของภาษาบาลี

ศาสนาทั้งหลายในโลกนี้ ต่างมีภาษาสำหรับจารึกศาสนธรรมคำสอนของพระศาสดาผู้ก่อตั้งศาสนานั้นๆ ภาษาสันสกฤตผู้นับถือศาสนาพราหมณ์นับถือว่าเป็นภาษาอันศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกคำสอนของพระเวทฉันใด แม้ภาษาบาลีก็เป็นเช่นเดียวกัน ชาวพุทธทั้งหลายฝ่ายเถรวาทก็นับถือว่าเป็นภาษาศักดิ์สิทธิ์ เพราะจารึกพระธรรมอันเป็นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่อนุพุทธยุคหลังได้เรียนรู้ ได้ศึกษาพระพุทธธรรมได้โดยง่าย พระมหาเถระทั้งหลายผู้แต่งคัมภีร์อรรถกถา และฎีกา เป็นต้น ต่างใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในการแต่งคัมภีร์เหล่านั้น

ฉะนั้น การที่จะมีความรู้ความเข้าใจในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทโดยถูกต้องและสมบูรณ์แบบที่สุดนั้น ขึ้นอยู่กับภูมิความรู้ความแตกฉานภาษาบาลีเป็นสำคัญ เพราะพระธรรมของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และคัมภีร์อธิบายความพระธรรมทั้งหลาย ล้วนอยู่ในรูปของภาษาบาลีทั้งสิ้น

ชื่อต่าง ๆ ของภาษาบาลี

ชื่อของภาษาบาลี (หรือภาษามคธ) ที่ท่านแสดงไว้ในคัมภีร์ยุคต้นๆ นั้น ได้พบหลักฐานแสดงไว้ต่างๆ กัน ดังนี้ :-

ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์ ท่านแสดงไว้ว่า ภิกษุบอกลาสิกขาในสำนักของชนชาวมิลักขะด้วยอริยภาษา หากชนชาวมิลักขะไม่เข้าใจ สิกขาย่อมไม่เป็นอันบอกลา[๑] คำว่า **อริยภาษา** ในบทภาชนีย์แห่งปฐมปาราชิก ในปาราชิกกัณฑ์นั้น ไม่ใช่ภาษาอื่นที่ไหน พระอรรถกถาจารย์กล่าวรับรองว่า เป็นภาษามคธที่ชาวอริยะทั้งหลายใช้กันอยู่ในแคว้นมคธนั่นเอง[๒] เมื่อเป็นเช่นนี้ ภาษาบาลีที่เรารู้จักกันในปัจจุบันนี้ คือ

---

[๑] อริยเกน มิลกฺขสฺส สนฺติเก สิกฺขํ ปจฺจกฺขาติ.
โส จ น ปฏิวิชานาติ. อปจฺจกฺขาตา โหติ สิกฺขา. (วิ. ๑/๓๓)

[๒] อริยกํ นาม อริยกโวหาโร มาคธภาสา. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๐)

อริยกภาษา = ภาษาของชนชาวอริยะ หรือชนผู้ประเสริฐ ส่วนในปฏิสัมภิทามรรค สัมโมหวิโนทนีอรรถกถาและมูลฎีกานั้นได้พบการเรียกภาษาบาลีว่า**ธัมมนิรุตติ**บ้าง **สภาวนิรุตติ**บ้าง[๑] ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกาอื่นๆ กลับได้พบการเรียกชื่อภาษาบาลีต่างๆ เช่น **มคธภาษา**บ้าง **ตันติภาษา**บ้าง แต่ที่พบใช้มากที่สุดคือ **มคธภาษา**

ในอรรถกถาธรรมบทได้พบว่าท่านใช้ชื่อบาลีเป็นตันติภาษา, ที่ใช้ชื่อว่า มูลภาษา พบในอรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค ที่ใช้ชื่อว่า **ปกติภาษา** พบในวชิรพุทธิฎีกา[๒] ฉะนั้น เมื่อรวมชื่อที่ได้พบทั้งหมดแล้ว จะปรากฏตามหลักฐานดังนี้ ในบาลี อรรถกถา และฎีกา พบการใช้ภาษาบาลีโดยชื่อว่า อริยภาษา ธัมมนิรุตติ สภาวนิรุตติ มาคธภาษา ตันติภาษา มูลภาษา และปกติภาษาเท่านั้น ส่วนที่ชื่อว่า บาลี ไม่พบที่ใช้[๓]

---

[๑] ตตฺร ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเป ญาเณ (อภิ.วิ. ๓๐๗) นฺติ ตสฺมึ อตฺเถ จ ธมฺเม จ สภาวนิรุตฺติ. ตสฺสา อภิลาเป ตำ สภาวนิรุตฺตึ สทฺทำ อารมฺมณำ กตฺวา ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส ตสฺมึ สภาวนิรุตฺตาภิลาเป ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๐-๑) สภาวนิรุตฺตีติ มาคธภาสา อธิปฺเปตา. (มูลฎี. ๑/๕)

[๒] อาโรปยิตฺวาน ตนฺติภาสำ มโนรมำ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒)
เอวำ ตสฺสา ธมฺมนิรุตฺติสญฺญิตาย สภาวนิรุตฺติยา มาคธิกาย สพฺพสตฺตานำ มูลภาสาย ปเภทคตำ ญาณำ นิรุตฺติปฏิสมฺภิทา. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๕)
ในมหาวังสคาถา ๓๗/๒๔๔ เรียกภาษาบาลีว่า ปกติภาษา เช่นกัน.
อฏฺฐกถานิสฺสิโตติ อฏฺฐกถานิสฺสิตวเสน จิโต.
ปุพฺเพ ปกติภาสาย วุตฺตำ อฏฺฐกถำ สนฺธาย. (วชิร. ๒๙๑, สารตฺถ. ๓/๖)

[๓] แม้พระโมคคัลลานเถระผู้แต่งคัมภีร์โมคคัลลานะ ก็ไม่เรียกคัมภีร์ที่ท่านแต่งว่า "ปาพิเวยฺยากรณ" แต่กลับตั้งชื่อว่า "มาคธสทฺทลกฺขณ (สูตรไวยากรณ์ภาษามคธ) ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่า (๑๖), มูลปัณณาสฎีกา (๑๑๗) ได้พบข้อที่ท่านพรรณาอรรถแห่งบทว่า "ตนฺติยานุจฺฉวิกำ" ว่า "ปาพิคติยา อนุโลมิกำ, ปาพิภาสายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ". แต่ในสีลขันธวรรคฎีกาเก่าที่พิมพ์ครั้งก่อนๆ, สังยุตฎีกา (๑/๑๗) และอังคุตตรฎีกา (๑/๑๙) พบปาฐะว่า ปาพิจฺฉายานุวิธายินินฺติ อตฺโถ เท่านั้น ปาฐะดังกล่าวเป็นปาฐะโบราณ เพราะในสีลขันธวรรคฎีกาใหม่ (๑/๓๐) หากอ้างถึงบทวรรณนานี้ว่า "ตสฺสา (ตนฺติยา) นยสงฺขาตาย คติยา ฉวึ ฉายำ อนุคตาติ ตนฺตินยานุจฺฉวิกา. คำว่า ฉายา ใน ปาพิจฺฉายา นั้น เป็นบทวรรณนาของคำว่า ฉวิ ในบทว่า อนุจฺฉวิกำ.

รากฐานเดิมของ ปาฬิ (บาฬี)

คำว่า **ปาฬิ** มีใช้เป็นครั้งแรกในคัมภีร์อรรถกถาของพระพุทธโฆสาจารย์ เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคกล่าวว่า **ปาฬิยํ** (ในพระบาลี) ซึ่งหมายถึงพระไตรปิฎก ต่อมาชื่อบาลีได้กลายเป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก จึงเรียกว่า **ภาษาบาลี** คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีแสดงไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์บาลี ดังนี้

พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาฬิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาฬี) ปา ธาตุ = รักษา+ ฬิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ลงด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒๒๘) ว่า ปาโต ฬิ (ลง ฬิ ปัจจัยท้าย ปา ธาตุ), อตฺถํ ปาเลตีติ ปาฬิ, ลสฺส ฬตฺตํ (พระพุทธพจน์ที่รักษาเนื้อความชื่อว่า บาฬี แปลง ล เป็น ฬ) ปา ธาตุ = รักษา + ลิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ กล่าวไว้ในคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๒) แม้คำว่า **ปาฬิ** จะมีรูปเป็น **ฬ** ตามคำอธิบายของคัมภีร์ทั้งสองนั้น แต่มีความหมายต่างกัน โดยโมคคัลลานไวยากรณ์กล่าวว่า*เป็นภาษา* แต่คัมภีร์สัททนีติปกรณ์กล่าวว่า *เป็นพระพุทธพจน์*

อนึ่ง ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) กล่าวว่า คำว่า **ปาฬิ** มีความหมาย ๓ ประการ คือ พระพุทธพจน์, ปริยัติธรรม (ปาฬิธมฺม) เช่น ปาฬิยา อตฺถมุปปริกฺขนฺติ (ย่อมใคร่ครวญเนื้อความของพระบาลี) ขอบสระ, เขื่อน (ตฬากปาฬิ) เช่น มหโต ตฬากสฺส ปาฬิ (ขอบของสระน้ำใหญ่) ลำดับ, แถว, แนว (ปนฺติ) เช่น ปาฬิยา นิสีทึสุ (นั่งตามลำดับ), ปาฬิการโก ภิกฺขุ (ภิกษุผู้จัดลำดับ) แม้คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๙๖) ก็กล่าวถึง **ปาฬิ** ศัพท์ว่า เสตุมฺหิ ตนฺติปนฺตีสุ นาริยํ ปาฬิ กถฺยเต. (ปาฬิ ศัพท์กล่าวไว้ในอิตถีลิงค์ในความหมายว่า เขื่อน, พระพุทธพจน์ และลำดับ)

จะเห็นได้ว่า โมคคัลลานไวยากรณ์ สัททนีติปกรณ์ และอภิธานัปปทีปิกา กล่าวไว้เหมือนกันว่า **ปาฬิ** ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธพจน์ หรือภาษาบาลี มีรูปเป็น **ฬ** อย่างเดียว แต่ความหมายสุดท้ายว่า ลำดับ พบเป็นรูปว่า **ปาลิ** และ **ปาลี** ในคัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (สูตร ๑๙๘) ว่า **อลฺลฺยาทโย** (อลฺลิ ศัพท์เป็นต้นย่อมสำเร็จ[ด้วย ลิ ปัจจัย]) ดังข้อความว่า ปาเลติ รกฺขตีติ ปาลิ, งีมฺหิ ปาลี, ปนฺติ (สิ่งที่รักษาไว้ ชื่อว่า ปาลิ เมื่อลง งี ปัจจัย [อี อิตถีปัจจัย] ได้รูปว่า **ปาลี** หมายถึง ลำดับ)

นอกจากนั้น คำว่า **ปาฬิ** ที่แปลว่า พระบาลี, พระพุทธพจน์ ยังมีความหมายอีก ๒ ประการตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๕๓) ว่า

สิ่งที่เหมือนขอบสระ = ปาฬิ วิยาติ ปาฬิ (ปาฬิ ศัพท์ + ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต), ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด = ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ปกฏฺฐ ศัพท์ + อาฬิ ศัพท์ แปลง ปกฏฺฐ เป็น ป)

ความหมายสุดท้ายว่า “ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด” กล่าวไว้ตามข้อความในฎีกาของมูลปัณณาสก์และอังคุตตรนิกายว่า

ปกฏฺฐานำ อุกฺกฏฺฐานำ สีลาทิอตฺถานำ โพธนโต สภาวนิรุตฺติวเสน พุทฺธาทีหิ ภาสิตตฺตา จ ปกฏฺฐานำ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬีติ ปาฬิ, ปริยตฺติธมฺโม. (ม.ฏี. ๒/๒๓๒)

ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวด เพราะแสดงเนื้อความมีศีลเป็นต้น อันยิ่งยวดคือยอดเยี่ยม และเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นตรัสไว้ด้วยความเป็นสภาวนิรุตติ (ภาษาที่กล่าวตามธรรมชาติตั้งแต่ต้นกัปเป็นต้นมา) ชื่อว่า ปาฬิ คือ ปริยัติธรรม.

ปกฏฺฐานำ หิ วจนปฺปพนฺธานำ อาฬิเยว ปาฬีติ วุจฺจติ. (อำ. ฏี. ๒/๓๓)

โดยแท้จริงแล้ว ลำดับของกลุ่มคำอันยิ่งยวดนั่นแหละ ชื่อว่า บาฬี.

แม้ศัพท์เดิมจะมีรูปว่า **ปาฬิ** แต่อักษร ฬ และ ล อาจใช้แทนกันได้ ปัจจุบันจึงใช้เป็น **บาลี**หรือ**ภาษาบาลี**นั้นเอง อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาดูจากข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ และอภิธานัปปทีปิกาที่แต่ง ณ ประเทศลังกาในราวปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๖ และคัมภีร์สัททนีติปกรณ์ที่แต่งในสมัยพุกามในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๗ จึงเข้าใจว่าโบราณาจารย์สมัยก่อนนิยมเขียนเป็นรูปว่า **ปาฬ** ปราชญ์ตะวันตกนิยมใช้เป็นรูปว่า **บาลิ** โดยมีความเห็นหลากหลาย กล่าวโดยสรุปมีรากศัพท์ ๓ อย่าง คือ

- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปาฏลิ** = ปาลิ (ลบ ฏ อักษร)
  หมายถึง ภาษาของชาวปาฏลีบุตร
- มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **ปงฺกฺติ** = ปกฺติ = ปงฺกิ = ปณฺฑิ = ปลิ = ปาลิ หรือ ปงฺกฺติ = ปตฺติ = ปฏฺฏิ = ปลฺลิ = ปาลิ
  หมายถึง ลำดับของพระพุทธพจน์
- มาจากศัพท์บาลีว่า **ปริยาย** = ปลิยาย = ปาลิยาย = ปาลิ [ตัดอักษรของ -ยาย]
  หมายถึง เทศนาอันเป็นพระพุทธพจน์

อนึ่ง ผู้ที่กล่าวว่าคำว่า **ปาลิ** มาจาก **ธมฺมปริยาย** ยังอ้างคำที่คล้ายคลึงกันในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกว่า **ธมฺปลิยาย** อีกด้วย

อย่างไรก็ตาม คำบาลีบางศัพท์มักนิยมใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตชอักษร เป็นส่วนใหญ่ ถึงแม้ว่าสันสกฤตจะใช้เป็นทันตชอักษรก็ตาม เช่น คำว่า **โจฬ** (ผ้า) ในภาษาบาลีใช้เป็นมุทธชอักษร แต่สันสกฤตใช้เป็นทันตชอักษรว่า **โจล** ในวรรณกรรมบาลีจึงมีรูปว่า **ปริกฺขารโจฬ** (ผ้าบริขาร) ไม่พบเป็นรูปว่า **ปริกฺขารโจล** ดังนั้น คำว่า **ปาฬิ** จึงควรมีรูปเป็น ฬ มุทธชอักษร ตามข้อความที่กล่าวไว้ข้างต้น

ขอเปรียบเทียบตัวอย่างอื่นดังต่อไปนี้

บาลี	**สันสกฤต**
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺขตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ
มาณว	มานว

ภาษามคธ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้ทรงเทศนาโปรดเวไนยสัตว์ให้ได้บรรลุมรรคผลนิพพานตลอด ๔๕ พระวัสสาด้วยภาษามคธ เพราะเหตุที่พระองค์ทรงตรัสรู้อริยสัจ ๔ ณ แคว้นมคธ และพระองค์ทรงเสด็จเที่ยวจาริกแสดงธรรมโปรดเวไนยสัตว์ในแคว้นต่างๆ นั้น ส่วนมากจะเสด็จจาริกอยู่ในสองแคว้น คือ โกศล และ มคธ ในสมัยนั้น พระเจ้าแผ่นดินผู้ปกครองแคว้นมคธ ก็มีพระเดชานุภาพยิ่งใหญ่ ทั้งชาวมคธต้องมีพื้นฐานความรู้ความเข้าใจภาษามคธเป็นอย่างดีด้วย จึงสามารถเข้าใจภาษามคธที่พระองค์ทรงแสดงธรรมอันเป็นภาษาที่เข้าใจและใช้กันอยู่ ฉะนั้น ในสัมโมหวิโนทนีอรรถกถา และปฏิสัมภิทาวิภังค์ จึงได้บัญญัติไว้ว่า "แม้พระพุทธองค์ เมื่อทรงตรัสพระพุทธพจน์คือพระไตรปิฎกตามระเบียบแห่งพระบาลี พระองค์ก็ทรงแสดงด้วยภาษามคธ"[๑]

ภาษามคธเป็นภาษาที่ไม่เสื่อม

ภาษามคธนับว่าเป็นภาษาที่สูงกว่าภาษาทั้งหลาย เพราะสมบูรณ์ด้วยคุณวิเศษ และสภาวนิรุตติ คำว่า สภาวนิรุตตินั้น หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลงความหมายและอธิบายไปตามกาลเวลาเหมือนภาษาอื่นๆ มีอำนาจในการแสดงอรรถและอธิบายได้แน่นอน เป็นภาษาที่พระพุทธเจ้าเป็นต้นทรงใช้อยู่[๒] กล่าวอีกนัยหนึ่ง สภาวนิรุตติ หมายถึงภาษาที่ไม่มีการเปลี่ยนแปลง ไม่เสื่อม ตั้งอยู่โดยปกติ

ส่วนภาษาอื่นๆ เมื่อถึงกาลหนึ่ง ย่อมเปลี่ยนแปลง และเสื่อมได้ สำหรับภาษามคธแล้ว จะไม่มีการเปลี่ยนแปลง และเสื่อมเลย ไม่ว่าจะเป็นที่ไหนๆ ในกาลไหนๆ หากจะมีการเปลี่ยนแปลง หรือเสื่อมสลายก็เป็นเพราะผู้ศึกษา ผู้แสดง ผู้สอน เรียนผิด แสดงผิด

---

[๑] สมฺมาสมฺพุทฺโธปิ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ ตนฺตึ อาโรเปนฺโต มาคธภาสายเอว อาโรเปติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

[๒] ธมฺมนิรุตฺตาภิลาเปติ เอตฺถ ธมฺมสทฺโท สภาววาจโกติ กตฺวา อาห "ยา สภาวนิรุตฺตีติ อวิปรีตนิรุตฺตีติ อตฺโถ.(มูลฏี. ๒/๑๙๑). อวิปรีตนิรุตฺตีติ พุทฺธาทีหิ อาจิณฺณา ตสฺส อตฺถสฺส วาจกภาเว นิรุฬฺหา ยาถาวนิรุตฺติ (อนุฏี. ๒/๑๙๒)

และสอนผิด แม้ถึงกระนั้น ก็จะไม่มีการเปลี่ยนแปลงโดยตลอดกาล[๑] เพราะท่านกล่าวไว้ในสัมโมหวิโนทนี (หน้า ๓๗๑) ว่า สถานที่พูดภาษามคธมากที่สุดคือ นรก ดิรัจฉาน เปรต โลกมนุษย์ สวรรค์ และพรหมโลก กล่าวอธิบายว่า เมื่อโลกแตกสลายด้วยไฟ น้ำ หรือลม บรรลัยกัลป์ พรหมโลกมิได้ เข้าข่ายการแตกสลายด้วย ฉะนั้น ภาษามคธนี้ก็จะไม่เสื่อมไป แต่จะยังคงอยู่ในพรหมโลก ดังข้อความที่ตรัสไว้ในทีฆนิกาย อัคคัญญสูตร

ภาษามคธเป็นมูลภาษา

ภาษามคธจัดเป็นภาษาของมนุษย์ในยุคแรกของโลก เพราะเมื่อโลกถึงการแตกสลาย พรหมโลกมิได้ถึงการแตกสลายไปด้วย ฉะนั้น พรหมโลกจึงตั้งอยู่ในสภาพเดิม โดยไม่มีการเปลี่ยนแปลง มีอธิบายเพิ่มเติมอีกเล็กน้อยว่า มนุษย์ในยุคแรกของโลกนั้น เป็นผู้จุติมาจากพรหมโลกด้วยอุปปาตปฏิสนธิ มนุษย์ดังกล่าวนั้นพูดภาษามคธซึ่งเป็นภาษาที่ใช้กันในพรหมโลก ฉะนั้น นักไวยากรณ์จึงมีความเชื่อว่า ภาษามคธ เป็นมูลภาษา[๒] คือเป็นภาษาที่มนุษย์ในยุคแรกใช้สื่อสาร (พูด) กัน ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ ได้กล่าวว่า

> **สา มาคธี มูลภาสา นรา ยายาทิกปฺปิกา**
> **พฺรหฺมาโน จสฺสุตาลาปา สมฺพุทฺธา จาปิ ภาสเร.**[๓]
>
> ภาษามาคธี เป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้พูดกัน โดยมนุษย์ต้นกัปป์ พวกพรหม พระพุทธเจ้า และบุคคลผู้ที่ยังไม่เคยได้ยินคำพูดจากบุคคลอื่น.

---

[๑] เสสา...อฏฺฐารส ภาสา ปริวตฺตนฺติ. อยเมเวกา ยถาภุจฺจพฺรหฺมโวหารอริยโวหารสงฺขาตา มาคธภาสา น ปริวตฺตนฺติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑-๒) เสสา ปริวตฺตนฺติ เอกนฺเตน กาลนฺตเร อญฺญถา โหนฺติ วินสฺสนฺติ จ. มาคธา ปน กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. กปฺปวินาเสปิ ติฏฺฐติเยว (มูลฏี. ๒/๑๙๒) มนุสฺสานำ ทุรคฺคหณาทินา กตฺถจิ กทาจิ ปริวตฺตนฺตีปิ พฺรหฺมโลกาทีสุ ยถาสภาเวเนว อวฏฺฐานโต น สพฺพตฺถ สพฺพทา จ ปริวตฺตติ. (อนุฏี. ๒/๑๙๔)

[๒] ปริวตฺเตสิ สพฺพาปิ สีหพฬฺหกถา ตถา, สพฺเพสำ มูลภาสาย, มคธาย นิรุตฺติยา. (มหาวำส. ๓๗/๒๔๔)

[๓] ตอนต้นของคัมภีร์ปทรูปสิทธิว่าด้วยนาม.

ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ

ท่านแสดงไว้ในสัมโมหวิโนทนีว่า ภาษามคธเป็นสภาวนิรุตติ หมายความว่าเป็นภาษาธรรมชาติ อธิบายว่า แม้ผู้ที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังภาษาอื่นมาก่อน หากมีความสามารถในการคิดและพูดได้เอง เขาคงจักพูดภาษามคธอันเป็นภาษาที่เขาสนใจเท่านั้น[๑] หมายความว่า ในหนทางอันยืดยาวแห่งสังสารวัฏอันกำหนดนับไม่ได้นั้น มีการกำหนดเมล็ดพืชของภาษามคธอยู่ ผู้ที่เดินทางไกลในสังสารวัฏ ล้วนเคยพูด เคยท่องบ่นภาษามคธมาแล้วโดยนับไม่ถ้วน ฉะนั้น เมื่อถึงเวลาพูดจริง แม้จะไม่เคยพูดภาษามคธมาก่อน ก็สามารถพูดภาษามคธได้เอง ทั้งนี้ปรากฏขึ้นมาเพราะพืชพันธ์แห่งสภาวนิรุตตินั่นเอง แต่ท่านอาจารย์อภยารามกล่าวว่า ถึงจะพูดได้จริง แต่ยังไม่ใช่ภาษามคธที่สมบูรณ์ มีความผิดเพี้ยนไปบ้าง เพราะผู้ที่เรียนภาษามคธจนแตกฉาน หาได้ยากยิ่งอยู่แล้ว ไฉนเลยจะสามารถรู้ได้เอง[๒].

ภาษามคธเป็นปัจจัยแก่นิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ

ภาษามคธหรือที่เรียกกันว่าภาษาบาลีนั้น นอกจากจะได้ชื่อว่าสภาวนิรุตติแล้ว ยังชื่อว่าเป็นเหตุแห่งนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณอีกด้วย ผู้ที่ได้บรรลุนิรุตติปฏิสัมภิทาญาณ แล้วจะสามารถรู้ภาษามคธได้เอง[๓] เช่นเดียวกัน ความแตกฉานในภาษามคธก็เป็นปัจจัยส่วนหนึ่งแห่งการได้บรรลุปฏิสัมภิทาญาณ[๔]

---

๑ โยปิ อคามเก มหารญฺเญ นิพฺพตฺติ ตตฺถ อญฺโญ กเถนฺโต นาม นตฺถิ. โสปิ อตฺตโน ธมฺมตาย วจนํ สมุฏฺจาเปนฺโต มาคธภาสเมว ภาสิสฺสติ. (อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑)

๒ คำนำหน้า ฉ ของโมคคัลลานนิสสยะ

๓ ปุพฺพโยโค พาหุสจฺจํ เทสภาสา จ อาคโม ฯเปฯ ปฏิสมฺภิทปฺปจฺจยา ฯเปฯ เทสภาสา นาม เอกสต-โวหารกุสลตา วิเสเสน ปน มาคธิเก โกสลฺลํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๗) นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาญาณลาภี ปุคฺคโล อสิกฺขนฺโตปิ มาคธภาสํ ชานาติ. อญฺญํ ภาสํ สิกฺขนฺโต ว ชานาติ นาสิกฺขนฺโต. (เภทจินฺตาปุราณฎีกา ๕) ดู อภิ.อฏ. ๒/๓๗๑

๔ สาสนสฺสุปการตฺตา มาคโธวิธ คยฺหเต
โส หานุสาวนํ ปฏิ- สมฺภิทาย จ ปจฺจโย. (เภทจินฺตา คาถา ๕)
โส หิ มาคโธ สทฺโท กมฺมวาจานุสาวนญฺจ โหติ ปฏิสมฺภิทาย ปจฺจโย จ. (เภทจินฺตาทีปนี)

ภาษามคธเป็นภาษารักษาพระศาสนา

ภาษามคธมิใช่จะสมบูรณ์ด้วยคุณดังกล่าวมาแล้วเท่านั้น ยังได้ชื่อว่าเป็นภาษารักษาพระพุทธศาสนาอีกด้วย "การดำรงไว้ซึ่งวินัยกรรมที่รู้กันว่าเป็นอายุของพระศาสนา" นั้น จัดเป็นคำพูดที่ถูกทีเดียวเพราะในการทำสังฆกรรมมีอุโบสถ ปวารณา อุปสมบท และสมมติสีมาเป็นต้น จะสำเร็จได้ด้วยดีและถูกต้องตามแบบแผนพุทธบัญญัติ ถ้าไม่มีวินัยกรรมเกี่ยวเนื่องด้วยการสวดกรรมวาจาแล้ว ถือว่ากรรมไม่สำเร็จ แต่สังฆกรรมนั้นๆ จะสำเร็จได้ด้วยดี ก็ด้วยผู้สวดกรรมวาจา สามารถสวดกรรมวาจา ออกเสียงสิถิล ธนิต วิมุตติ และนิคคหิตให้ถูกต้องชัดเจน และผู้ที่สวดได้ถูกต้องชัดเจน จะต้องมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ นิคคหิต สัมพันธ์ ววัตถิตะ วิมุตตะ ซึ่งแสดงถึงวิธีสวดภาษามคธ หรือภาษาบาลี เมื่อมีความรู้แตกฉานในพยัญชนะพุทธิ ๑๐ ประการแล้ว จึงจะสวดกรรมวาจาได้ถูกต้องชัดเจน และสังฆกรรมย่อมสำเร็จสมบูรณ์ตามพุทธประสงค์ หากไม่เรียนรู้ภาษามคธ ก็ไม่สามารถสวดกรรมวาจาให้สำเร็จได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น จึงกล่าวสรุปได้ว่า ภาษามคธเป็นภาษาที่มีความสำคัญอันสูงสุดต่อความดำรงมั่นสิ้นกาลนานแห่งพระพุทธศาสนา

ภาษามคธเป็นภาษาอจินไตย[๑]

กล่าวกันว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธ เมื่อเป็นเช่นนั้น น่าจะมีปัญหาว่า ผู้ที่ฟังพระธรรมเทศนาทั้งหลาย หากไม่รู้ภาษามคธแล้ว จะเข้าใจพระธรรมเทศนาที่พระองค์ทรงแสดงได้อย่างไร ? ตอบได้ว่า ข้อที่กล่าวว่า พระองค์ ทรงแสดงพระธรรมเทศนาด้วยภาษามคธนั้นเป็นความจริงทีเดียว ถึงแม้ว่าปฏิคคาหกบุคคลผู้รับฟังธรรมทั้งหลาย จะรู้เฉพาะภาษาของตนอย่างเดียวก็จริง ขอยกตัวอย่างเช่น ชนชาวทมิฬก็นึกว่า (พระพุทธองค์) แสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาทมิฬ ชนชาวอันธกะทั้งหลาย

---

[๑] เอโก เอว ภควโต ธมฺมเทสนาโฆโส เอกสฺมึ ขเณ ปวตฺตมาโน นานาภาสานำ สตฺตานำ อตฺตโน ภาสาวเสน อปุพฺพำ อจริมำ คหณูปโค หุตฺวา อตฺถาธิคมาย โหติ. อจินฺเตยฺโย หิ พุทฺธานำ พุทฺธานุภาโวติ สพฺพสตฺตานำ สกสกภาสานุรูปโต โสตปถมาคจฺฉตีติ เวทิตพฺพำ.

(อิติวุตฺ.อฏ. ๑๙/๒๐ ดู ที.อฏ. ๑/๒๘, ม.อฏ. ๑/๕, สำ.อฏ. ๑/๔, อำ.อฏ. ๑/๔)

ก็นึกว่า (พระพุทธองค์) ทรงแสดงธรรมโปรดเขาด้วยภาษาอันธกะเช่นเดียวกัน การที่ผู้ฟังทั้งหลายนึกเช่นนั้น เป็นเพราะอานุภาพแห่งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่เรียกว่า วาจาอจินไตย อันมีอยู่ในอจินไตยสี่ประการนั่นเอง

ภาษามคธกับภาษามาคธี

ในสมัยพุทธกาลยังมีอีกภาษาหนึ่งที่คล้ายคลึงกับภาษามคธ ชื่อว่า มาคธี เป็นภาษาของชาวบ้านทั่วไปที่ไม่ได้รับการศึกษา ไม่มีไวยากรณ์กำกับ ไม่มีแบบแผนอย่างถูกต้อง จะเห็นได้ว่า คำสอนของศาสดา ๖ คนในสมัยพุทธกาล คือ ปูรณกัสสปะ มักขลิโคสาล อชิตเกสกัมพล ปกุธกัจจายนะ นิครนถ์นาฏบุตร และสญชัยเพลัฏฐบุตร เป็นภาษามาคธีที่ไม่ถูกไวยากรณ์ เช่นคำว่า **ทฺวาสฏฺฐิ ปฏิปทา** (ปฏิปทา ๖๒) ถูกใช้เป็น **ทฺวฏฺฐิ ปฏิปทา** หรือคำว่า **สุขํ ทุกฺขํ** ถูกใช้เป็นสัตตมีวิภัตติว่า **สุเข ทุกฺเข** เป็นต้น

ต่อมาภายหลังพุทธปรินิพพาน ภาษามาคธีเป็นที่นิยมใช้อย่างแพร่หลายมากกว่าเดิม จะเห็นได้ว่า ศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกที่พบทางทิศเหนือและทิศตะวันออกของราชอาณาจักรในรัชสมัยของพระองค์ได้ใช้ภาษามาคธีเป็นหลัก

ภาษามาคธีนี้ นับอยู่ในภาษาปรากฤต ซึ่งบาลีใช้เป็น **ปากต** มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกติยา ภวํ ปากตํ (ภาษาที่เกิดขึ้นตามธรรมชาติ ชื่อว่า ปากตะ) คือ เป็นภาษาที่วิวัฒน์ขึ้นตามธรรมชาติโดยเป็นภาษาท้องถิ่นของชาวบ้าน แยกประเภทออกไปตามท้องถิ่นนั้นๆ มีอยู่ด้วยกันหลายชนิด แต่ที่สำคัญมี ๔ อย่าง คือ

๑. **มาคธี** (Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมคธ ทางตะวันออกเฉียงใต้ของชมพูทวีป

๒. **อรรธมาคธี** (Ardha Magadhi prakrit)
เป็นภาษาปรากฤตท้องถิ่นเหมือนมาคธี ใช้บันทึกคำสอนของศาสนาเชนซึ่งเป็นศาสนาร่วมสมัยกับพระพุทธศาสนา

๓. **เศารเสนี** (Sauraseni prakrit)
เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นสุรเสนะหรือแคว้นมถุรา ทางทิศตะวันตกเฉียงเหนือของชมพูทวีป

๔. **มหาราษฏรี** (Maharashatri prakrit)

เป็นปรากฤตท้องถิ่นแคว้นมหาราษฏร์ ค่อนไปทางทิศตะวันตกของชมพูทวีป

ภาษาปรากฤตหลายรูปแบบเหล่านี้ อุบัติขึ้นจากภาษาพระเวทในเวลาอันใกล้เคียงกับภาษาสันสกฤต ที่จริงแล้วภาษาปรากฤตก็คือภาษาสันสกฤตแบบพระเวท (VEDIC SANSKRIT หรือ OLD INDO-ARYAN) ที่ได้วิวัฒน์พัฒนาเป็นภาษาใหม่ มีชื่อเรียกรวมๆ ว่า ภาษาปรากฤต ทั้งนี้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ดังนั้น พราหมณาจารย์ซึ่งเป็นผู้พิทักษ์รักษาและสืบทอดมรดกทางวัฒนธรรมซึ่งปรากฏอยู่ในคัมภีร์พระเวทจึงเล็งเห็นว่า จะเกิดการสับสนและปะปนกันขึ้นระหว่างภาษาสันสกฤตแบบพระเวทและภาษาสันสกฤตที่ได้แปรรูปไปเป็นภาษาปรากฤต จึงได้จัดการวางรูปแบบของภาษาสันสกฤตเดิมให้รัดกุมและเป็นแบบฉบับยิ่งขึ้น ผลที่ได้รับก็คือได้เกิดภาษาสันสกฤตแบบฉบับ (CLASSICAL SANSKRIT) ขึ้น ซึ่งมีอายุสืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ภาษาปรากฤตนี้ตรงข้ามกับคำ สันสกฤต ซึ่งแปลว่า ภาษาที่ตกแต่งดีแล้ว งดงาม มีหลักมีเกณฑ์ บาลีใช้เป็น สกฺกต หรือ สงฺขต แบ่งออกเป็น ๗ อย่าง คือ ภาษาปรากฤตล้วนๆ เศารเสนี มาคธี อรรธมาคธี ไปศาจี จูลิกาไปศาจี และอัปภรังศะ. คัมภีร์สรัสวดีกัณฐาภรณะ กล่าวยกย่องภาษาสันสกฤตและดูหมิ่นภาษาอื่นว่า

เทวาที สกฺกตๆ ปาหุ ปากตๆ กินฺนราทโย
เปสาจาที ปิสาจาที มาคธๆ หีนชาตโย.

(สารสฺวตีกณฺฐาภรณ. ปริจเฉทที่ ๒ คาถา ๙)

เทวดาเป็นต้นพูดภาษาสันสกฤต กินนรเป็นต้น พูดภาษาปรากฤต ปีสาจเป็นต้นพูดภาษาไปศาจี ส่วนชนชั้นต่ำพูดภาษามคธ".

ในยุคที่กวีเฟื่องฟูในประเทศอินเดีย ภาษาที่ใช้ในวรรณคดีมี ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อัปภรังศะ ไปศาจี มาคธี และเศารเสนี บุคคลผู้สามารถแต่งกวีด้วยภาษาทั้ง ๖ อย่างเหล่านี้เรียกว่า กวิราชะ (จอมกวี), ฉัพภาสาปรมิสสระ (ผู้เชี่ยวชาญ ๖ ภาษามีสันสกฤตเป็นต้น) หรือวาจิสสระ (ผู้ยิ่งใหญ่ในถ้อยคำ)

ส่วนอัปภรังศะ คือ ภาษาที่ผันแปรหรือเปลี่ยนรูปไป เกิดขึ้นในคริสต์ศักราชที่ ๖๐๐ ถึงคริสต์ศักราชที่ ๑๐๐๐ ภาษานี้มีหลายรูปแบบตามถิ่นที่ใช้ และเป็นที่มาของภาษาอินเดียที่ใช้กันในปัจจุบัน (ยกเว้นสันสกฤต ทมิฬ กัณณาท เตลุคู ละมะละยาลัม)

ทรงห้ามแสดงธรรมเป็นภาษาพระเวท

ศาสนาพราหมณ์เกิดก่อนศาสนาพุทธ มีคัมภีร์ประจำศาสนา คือ คัมภีร์พระเวท หรือที่นิยมเรียกว่า ไตรเพท ซึ่งประกอบด้วยฤคเวท (เรียกในภาษาบาลีว่า อิรุเวท) ยชุรเวท, และสามเวท. สำหรับภาษาที่ใช้รจนาคัมภีร์พระเวทดังกล่าว เรียกว่า "เวทภาสา" (สันสกฤตโบราณ) คิดค้นโดยพรามหณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกะพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น[๑]

ภาษาที่ใช้ในคัมภีร์พระเวท เป็นภาษาเก่าแก่ชาวบ้านทั่วไปไม่สามารถเข้าใจ จึงไม่นิยมใช้เป็นภาษาสำหรับสื่อสารในชีวิตประจำวัน

สมัยพุทธกาล ภิกษุชื่อยเมฬะ และภิกษุชื่อเกกุฬะ ทูลขออนุญาตพระพุทธองค์ เพื่อจะใช้ภาษาพระเวทในการแสดงธรรมหรือประกาศคำสอน แต่พระพุทธองค์ไม่ทรงอนุญาต มิหนำซ้ำยังทรงคาดโทษไว้สำหรับลงโทษพระภิกษุผู้กระทำการดังกล่าว

---

[๑] ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ **ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท** คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมี อัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ และอังคีรสพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญา ได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่าอาถัพพณะ ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ แล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้น ชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่าอาถรรพณ์เวท **อาถรรพณ์เวท** มีรูปภาษาบาลีว่า **อาถพฺพณ** สันสกฤตใช้เป็น **อถรฺวเวท** เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า **อาถรรพเวท** จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท. ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวท และสามเวท บรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้นถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระพุทธเจ้า ทรงยอมรับเฉพาะภาษาบาลีเท่านั้น เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา ข้อนี้เป็นเหตุให้นักปราชญ์ยุคหลัง เช่น พระพุทธโฆสเถระ, พระมหานามเถระ และพระอานันทเถระ พยายามยกย่องภาษาบาลีในฐานะที่เป็นปัจจัยให้ได้คุณวิเศษต่างๆ เช่น ปฏิสัมภิทาญาณเป็นต้นดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

ในพระพุทธศาสนานั้น มิอาจที่จะเรียนพระพุทธพจน์โดยไม่มีภาษาบาลี ไม่ว่าจะแปลไปเป็นภาษาอื่นใดแล้วก็ตาม ก็ไม่อาจที่จะแปลพระพุทธพจน์ได้ร้อยเปอร์เซ็นต์ เพราะเป็นธรรมของธรรมชาติในแต่ละภาษาที่ไม่อาจจะนำไปแปลเป็นภาษาอื่นให้ได้เนื้อหาที่สมบูรณ์แบบเหมือนกับภาษาต้นฉบับได้ ในภาษาบาลีก็เช่นเดียวกันมีโวหารธรรมะที่ลึกซึ้งจำนวนมากที่ไม่อาจใช้ภาษาอื่นแปลให้ได้ความหมายตามพุทธประสงค์ทุกประการได้ไม่ว่าจะเป็นภาษาไทย ภาษาพม่า ภาษาอังกฤษ หรือภาษาอื่นใดในโลกก็ตาม ด้วยเหตุนี้ผู้ปรารถนาที่จะเข้าใจพุทธธรรมอย่างถูกต้องตามพุทธประสงค์ จำเป็นต้องศึกษาภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างถ่องแท้

ด้วยเหตุดังที่กล่าวมานี้ **ภาษามคธหรือภาษาบาลี** จึงนับได้ว่า เป็นภาษาประจำพระพุทธศาสนา เป็นภาษาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นภาษาที่จะทำให้เข้าใจคำสอนในพระพุทธศาสนา เป็นภาษาที่มีคุณูปการต่อการศึกษาพระไตรปิฎกอย่างแท้จริง

วรรณคดีบาลี

ปัจจุบันพุทธศาสนิกชนผู้มีศรัทธา ต้องการศึกษานวังคสัตถุสาสน์ให้เข้าใจแจ่มแจ้งกว้างขวางและลึกซึ้งจำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ต่างๆ ที่พระเถระผู้ประเสริฐ ได้รวบรวมปกิณณกเทศนาบ้าง ปาจริยวาทะบ้าง อาจริยวาทะบ้าง ตลอดจนเกจิวาทะที่ควรรู้ ควรทราบ แล้วรจนาเป็นคัมภีร์อธิบายสุคตเทสนาไว้เป็นจำนวนมากมาย คัมภีร์เหล่านั้น นักปราชญ์ท่านจัดลำดับชั้นไว้ต่างๆ กัน ตามความสำคัญของแต่ละคัมภีร์ คือ

๑. **พระไตรปิฎก** หมายถึง พระไตรปิฎกฉบับบาลี
๒. **อรรถกถา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายพระไตรปิฎก
๓. **มูลฎีกา, ฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายอรรถกถา
๔. **อนุฎีกา** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายมูลฎีกา
๕. **คันถันตระ** หมายถึง คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา มูลฎีกา ฎีกา และอนุฎีกา

๖. **คัณฐี** หมายถึง คัมภีร์ที่อธิบายข้อความที่ยากๆ ที่พระอรรถกถาจารย์ และพระฎีกาจารย์มิได้อธิบายไว้

๗. **โยชนา** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงความหมายของคำศัพท์และบอกวิธีการสัมพันธ์คำศัพท์ไว้

๘. **สัททาวิเสส** หมายถึง คัมภีร์ที่แสดงถึงความเป็นมาของคำศัพท์ไว้ตามแนวแห่งนิรุกติศาสตร์

๙. **คัมภีร์แปล** หมายถึง คัมภีร์พระไตรปิฎกแปลเป็นต้น

บรรดาคัมภีร์ที่อธิบายสัตถุศาสตร์นั้น มีอยู่ด้วยกันหลายชั้น คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอีกเป็นจำนวนมาก

คัมภีร์อรรถกกถา

อรรถกกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า **กถามรรค** ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์ เริ่มมีปรากฏตั้งแต่สมัยพุทธกาลเป็นต้นมา สมด้วยกับคำที่พระธรรมปาลเถระแห่งอินเดียใต้ ผู้มีชีวิตอยู่ในราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖ กล่าวไว้ว่า

> ปจมสงฺคีติยํ ยา อฏฺฐกถา สงฺคีตาติ วจเนน สา ภควโต ธรมาน-กาเลปิ อฏฺฐกถา สวิชฺชติ. (อนุฎี. ๑/๑๓)
> อรรถกถาที่พระสังคีติกาจารย์ร้อยกรองไว้ เมื่อคราวปฐมสังคายนา คือ อรรถกถาที่มีมาแต่สมัยที่พระผู้มีพระภาค ทรงพระชนม์อยู่.

อรรถกถานั้นแบ่งเป็น ๒ ประเภท

๑. พุทธสังวัณณิตอรรถกถา

คือ อรรถกถาที่พระพุทธองค์ทรงแสดงไขความด้วยพระองค์เอง นิยมเรียกว่า ปกิณณกเทศนา ต่อมาภายหลัง พระสงฆ์สาวกจึงได้ถือเอาเป็นกถามรรค คือแบบอย่างในการอธิบายสืบทอดต่อๆ กันมาในรูปของการสังคายนาเป็นต้น (ที.ฏี.๑/๑๘)

๒. อนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา หรือ **สาวกสังวัณณิตอรรถกถา**

คือ อรรถกถาที่พระสาวกทั้งหลายมีพระอัครสาวกเป็นต้น ซึ่งเป็นผู้ตรัสรู้ตาม จนได้นามว่า “อนุพุทธะ” อธิบายไว้ (ที.อฏ. ๑/๑)

อรรถกถาทั้ง ๒ ประเภทนั้น จำแนกตามยุคและภาษา ได้ดังนี้
แบ่งตามยุคได้ ๒ ประเภท คือ

๑. โปราณอรรถกถา อรรถกถาเก่า

๒. อภินวอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา อรรถกถาใหม่

๑.๑ โปราณอรรถกถา

ก. หมายถึง พุทธสังวัณณิตอรรถกถา กับอนุพุทธสังวัณณิตอรรถกถา ซึ่งเป็นอรรถกถาที่อธิบายพุทธพจน์ด้วยภาษามคธ ที่พระสังคีติกาจารย์ได้ยกขึ้นทำการสังคายนนาถึง ๓ ครั้ง ซึ่งต่อมาพระมหามหินทเถระผู้เป็นโอรสของพระเจ้าอโศกมหาราช ได้นำอรรถกถาดังกล่าวจากชมพูทวีปมาเผยแผ่ที่เกาะสิงหล หรือประเทศศรีลังกา ภายหลังพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลอรรถกถานั้นเป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น (สารตฺถ. ๑/๒๔)

ข. หมายถึง มหาอรรถกถาหรือมูลอรรถกถา หรือที่นิยมเรียกันว่า สีหลอรรถกถา ซึ่งได้รับการแปลไว้เป็นภาษาสิงหลในภายหลัง

๒.๑ อภินวอรรถกถา

หมายถึง อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระแต่งไว้ และที่แปลจากมหาอรรถกถาและมูลอรรถกถา ซึ่งบันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล

แบ่งตามภาษาได้ ดังนี้

๑. **มคธอรรถกถา** คือ อรรถกถาที่แต่งด้วยภาษามคธ ได้แก่

๑.๑ อรรถกถาที่มีมาตั้งแต่สมัยที่พระพุทธองค์ยังทรงพระชนม์อยู่ และอรรถกถาที่พระมหามหินทเถระ นำมาสู่ประเทศศรีลังกา ภายหลังสังคายนาครั้งที่ ๓

(วิชร.๓๗๔, สารตฺถ ๓/๗)

๒.๑ อรรถกถาที่พระพุทธโฆสะ, พระพุทธทัตตะ, พระธรรมปาละ, พระอุปเสนะ, พระมหานามะเป็นต้น แปลจากภาษาสิงหลสู่ภาษามคธอีกครั้งหนึ่ง

(มหาวํส. ปริจฺเฉท ๓๗ คาถา ๒๔๔)

๒. สีหลอรรถกถา (วิ.อฏ. ๑/๓, ที.อฏ. ๑/๑, วชิร. ๒๓, สารตฺถ ๑/๒๕)

คือ อรรถกถาภาษาสิงหล ได้แก่

๒.๑ มูลอรรถกถา ซึ่งนำมาจากชมพูทวีป โดยพระมหามหินทเถระ แล้วพระมหาเถระชาวสิงหลได้แปลไว้เป็นภาษาสิงหล เพื่อหลีกเลี่ยงการกลืนจากลัทธินิกายอื่น และเพื่อสะดวกแก่การศึกษาของชนชาวสิงหล (ที.อฏ. ๑/๑)

๒.๒ มหาอรรถกถา หมายถึง อรรถกถาเก่า ที่พระพุทธโฆสเถระ ถือเป็นต้นแบบในการแต่งอภินวอรรถกถา

๒.๓ มหาปัจจรีอรรถกถา คือ อรรถกถาที่รจนาบนแพ

๒.๔ กุรุนทีอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาที่กุรุนทีวัลลีวิหาร

๒.๕ อันธกอรรถกถา อรรกถาที่รจนาด้วยอันธกภาษา

๒.๖ สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่สังเขปมหาปัจจรีอรรถกถา

๒.๗ จูฬปัจจรีอรรถกถา คือสังเขปอรรถกถานั่นเอง

๒.๘ อริยอรรถกถา อรรถกถาที่รจนาด้วยภาษาอริยะ

๒.๙ ปันนวาระ(อรรถกถา) อรรถกถาที่ประมวลข้อวินิจฉัยจากมหาอรรถกถา

ที่กล่าวมานี้เป็นเพียงข้อความสังเขป ที่พระโบราณาจารย์ท่านได้แสดงไว้ ตามคัมภีร์ต่างๆ ซึ่งพอที่จะนำมาใช้ประโยชน์ในการค้นหาข้อมูลได้บ้างตามสมควร

ลำดับต่อแต่นี้ไปจะขอกล่าวถึงเฉพาะความเป็นมาของอรรถกถา ที่มีปรากฏอยู่ในยุคปัจจุบัน แม้ว่าจะเป็นที่รู้จักกันดีอยู่แล้วว่าใครเป็นผู้แต่ง แต่ก็จะขอกล่าว เพื่อเป็นข้อมูลในการศึกษาเปรียบเทียบต่อไป

ความเป็นมาของอภินวอรรถกถา

ในคัมภีร์มหาวงค์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๑๕ - ๔๖) กล่าวว่า ประมาณปี พ.ศ. ๙๐๐ เศษ ณ ตำบลพุทธคยา จังหวัดคยา รัฐพิหาร ประเทศอินเดีย มีพราหมณ์หนุ่มผู้หนึ่ง ได้ศึกษาเล่าเรียนศิลปศาสตร์และวิชาความรู้ทั้งหมดพร้อมทั้งคัมภีร์พระเวทจนเข้าใจแตกฉาน เป็นผู้เข้าใจวาทะลัทธิต่างๆ เป็นอย่างดี จึงเที่ยวโต้วาทะไปในชมพูทวีป

ต่อมาวันหนึ่งได้ไปขอค้างแรมในวัดแห่งหนึ่งแล้วสาธยายคัมภีร์ที่กล่าวถึงลัทธิของพราหมณ์ปตัญชลิอย่างบริบูรณ์มีจังหวะเสียงสม่ำเสมอ ครั้งนั้น พระเรวตะผู้พำนักอยู่ใน

วัดนั้นได้ยินเสียงสาธยาย จึงดำริว่า พราหมณ์ผู้นี้เพียบพร้อมด้วยปรีชาอย่างใหญ่หลวง ควรจะปราบให้คลายทิฏฐิแล้วหันมานับถือพระพุทธศาสนา

พระเรวตะได้แกล้งถามว่า ใครมาส่งเสียงร้องเหมือนเสียงลา พราหมณ์หนุ่มย้อนถามว่า ท่านรู้ความหมายของเสียงลาหรือ ครั้นพระเถระตอบว่า รู้ พราหมณ์หนุ่มจึงถามปัญหาที่เกี่ยวกับลัทธิของตน พระเถระสามารถตอบได้อย่างถูกต้องทั้งหมด และได้ชี้ให้เห็นข้อผิดพลาดในวาทะลัทธิของพราหมณ์หนุ่มนั้นอีกด้วย ต่อมาพระเถระได้ถามปัญหาบ้าง แต่พราหมณ์หนุ่มไม่อาจตอบได้ จึงถามว่าเป็นมนต์ของใคร พระเถระตอบว่า เป็นพุทธมนต์ พราหมณ์หนุ่มกล่าวว่า โปรดสอนพุทธมนต์นั้นแก่กระผมเถิด พระเถระกล่าวว่า เธอต้องบวชก่อนจึงค่อยเรียนพุทธมนต์ได้

ครั้นพราหมณ์หนุ่มออกบวชแล้วศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎก ได้มีความเข้าใจว่าพุทธธรรมเป็นทางสายเดียวสู่ความหลุดพ้น อาจารย์ของท่านดำริว่า ชื่อเสียงของท่านจะแผ่ไปบนพื้นปฐพีเหมือนพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พุทธโฆสะ** เพราะว่าท่านมีเสียงลุ่มลึกคล้ายเสียงของพระพุทธเจ้า ภายหลังต่อมาท่านพำนักอยู่ในวัดนั้น ได้รจนาคัมภีร์ไว้ ๓ คัมภีร์ คือ

๑. **ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง[๑]

---

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ญาโณทยะ** (ญาโณทัย) ที่กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) ว่าเป็นผลงานของพระพุทธโฆสาจารย์นั้น บัดนี้ได้สาบสูญไปเป็นเวลานานแล้ว แต่ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๖) ท่านผู้แต่งคือพระเกลาสะแสดงความเห็นว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหานั้นเอง โดยญาโณทยะ (ญาโณทัย) แปลตามศัพท์ว่า คัมภีร์ที่พัฒนาปัญญาให้เจริญยิ่งขึ้น ท่านอ้างคำนำของคัมภีร์มิลินทปัญหาฉบับสิงหลซึ่งพระอานันทเมตเตยยะ (อัครมหาบัณฑิต) ปราชญ์แห่งลังกาเป็นผู้เขียนว่า คัมภีร์ญาโณทยะ (ญาโณทัย) ที่ปรากฏว่าเป็นผลงานของท่านพระพุทธโฆสาจารย์ก็คือคัมภีร์มิลินทปัญหา อีกทั้งได้อ้างข้อความจากคัมภีร์มิลินทปัญหาฏีกา (หน้า ๓๗๑ ฉบับสิงหล) ที่แต่งโดยพระสิงหลชื่อติปิฎกจูฬาภยะ ซึ่งกล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นผู้จารึกถ้อยคำของพระเจ้ามิลินท์กับพระนาคเสนที่ได้สดับต่อๆ กันมา และเป็นผู้เขียนคาถาเริ่มต้นคัมภีร์มิลินปัญหา

๒. **อัฏฐสาลินีอรรถกถา** อรรถาธิบายอภิธรรมปิฎกธรรมสังคณี[๑]

๓. **ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) [๒]

พระเรวตะทราบเรื่องนั้นแล้ว จึงชักชวนว่า "ในชมพูทวีปนี้ มีเพียงพระบาลีเท่านั้นที่ธำรงไว้สืบต่อกันมา แต่ไม่มีคัมภีร์อรรถกถาและมติของอาจารย์ที่แตกต่างกัน แต่ในคราวสังคายนาครั้งที่สาม พระมหินทเถระผู้มีปัญญาได้รวบรวม[ปกิณณก]เทศนาของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ยกสู่สังคายนาทั้งสามครั้ง และแนวคำสอนที่พระสารีบุตรเป็นต้นอธิบายไว้แต่งเป็นคัมภีร์อรรถกถาภาษาสิงหลอย่างถูกต้อง ดำเนินไปในชาวสิงหลด้วยภาษาสิงหล เธอจงเดินทางไปประเทศลังกานั้นศึกษาคัมภีร์อรรถกถาดังกล่าว แล้วปริวรรตเป็นภาษามคธ การปริวรรตนั้นจะเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่ชาวโลกทั้งปวง"

---

๕ บท ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า อิมา ปญฺจ คาถา เกน กตาติ โจทนา. ภทนฺตพุทฺธโฆสาจริเยน กตาติ ปริหาโร. น เกวลํ ปญฺจ คาถาว, เถรราชวจเนปิ อญฺญํ ปุพฺพปรวจนมฺปิ เตน วุตฺตํ (ถามว่า ใครแต่งคาถา ๕ บทเหล่านี้. ตอบว่า ท่านพระพุทธโฆสาจารย์แต่งไว้. ไม่เพียง คาถา ๕ บทอย่างเดียวเท่านั้น แม้คำก่อนและหลังอื่น ในคำของพระเถระ และพระราชา ก็เป็นคำที่ท่านกล่าวไว้" (อัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๙])

[๑] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์อัฏฐสาลินีในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์อัฏฐสาลินี**ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๕) นั้น คงเป็นการเริ่มเขียนเค้าโครงของคัมภีร์อัฏฐสาลินี เพราะคัมภีร์อัฏฐสาลินีที่พบในปัจจุบัน เป็นฉบับที่แต่งในลังกา เนื่องด้วยท่านผู้แต่งอ้างถึงคัมภีร์วิสุทธิมรรคไว้ในคาถาเริ่มต้นคัมภีร์ อีกทั้งอ้างถึงข้อความจากคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาไว้หลายแห่ง ท่านจึงแต่งคัมภีร์อัฏฐสาลินีไว้หลังจากที่แต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคและสมันตปาสาทิกาเมื่อพำนักอยู่ที่ลังกาทวีปเป็นเวลานานแล้ว (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๒] ในหนังสือคำนำของคัมภีร์วิสุทธิมรรค นิสสัย ฉบับสังคีติ และวิสุทธิมรรคนิทานกถา ได้ตั้งข้อสังเกตุเกี่ยวกับคัมภีร์ปริตตอรรถกถา (ปริตตัฏฐกถา) ในคัมภีร์มหาวงศ์ว่า **คัมภีร์ปริตตอรรถกถา** (ปริตตัฏฐกถา) ที่กล่าวไว้ในมหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๒๖) คงจะเป็นอรรถกถาย่อของพระไตรปิฎก ซึ่งก็คือขุททกปาฐอรรถกถานั่นเอง อนึ่ง ในหนังสือมหาวิสุตารามศาสนวงศ์ (หน้า ๗) กล่าวว่า พระอานันทเมตเตยยะได้เคย กล่าวกับท่านผู้แต่งในขณะไปศึกษาพระปริยัติธรรมที่ประเทศ

ครั้นเมื่อพระเรวตะกล่าวดังนี้ ท่านมีใจเลื่อมใสแล้ว จึงเดินทางออกจากชมพูทวีป มาสู่เกาะลังกานี้ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหานามะ[๑] (พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕) และได้ศึกษาอรรถกถาตลอดถึงอาจริยวาทะต่างๆ จนหมดสิ้น หลังจากนั้น จึงได้รจนาอรรถกถาใหม่ (อภินวอรรถกถา) เริ่มต้นที่คัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นต้น โดยยึดอรรถกถาเก่า (โปราณอรรถกถา) เป็นต้นแบบ แล้วตั้งชื่อขึ้นใหม่ว่า "**อภินวอรรถกถา**" ส่วนอรรถกถาที่มีข้อความพิสดารยืดยาวมาก ท่านก็จะรจนาในเชิงเรียบเรียงตามของเดิม แต่ตัดข้อความอธิบายที่ซ้ำๆ กันออก เหลือไว้เพียงคำอธิบายและข้อวินิจฉัยที่เห็นว่า มีประโยชน์จริงๆ โดยให้ชื่ออรรถกถาประเภทนี้ว่า "**สังคหอรรถกถา**"

แม้อรรถกถาทั้งหลายที่ท่านอาจารย์รูปอื่น เช่น พระธรรมปาลเถระพระอุปเสนเถระ เป็นต้น รจนาไว้ ก็จัดว่าเป็น "**อภินวอรรถกถา**" เช่นกัน

ประวัติที่กล่าวว่า พระพุทธโฆสาจารย์เป็นชาวอินเดีย มีภูมิลำเนาอยู่ในตำบลพุทธคยานี้ กล่าวไว้ในคัมภีร์มหาวงศ์ แต่บทความเรื่องวิสุทธิมรรคนิทานกถา กล่าวว่า

ท่านเป็นชาวอินเดียใต้ เกิดในสกุลพราหมณ์ที่หมู่บ้านไข่นกยูง (โมรัณฑะ) เวลาต่อมาได้ศึกษาเล่าเรียนไตรเพทและศิลปะวิทยาทั้งหมดจนแตกฉานเชี่ยวชาญ ได้สดับตรับฟัง

ลังกาว่า คัมภีร์ปริตตอรรถกถาก็คือขุททกปาฐอรรถกถา หากแต่หนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) กล่าวว่า เป็นอรรถกถาย่ออีกฉบับหนึ่ง ซึ่งความเห็นนี้น่าจะ ไม่ถูกต้อง เพราะไม่มีคัมภีร์อรรถกถาย่อดังกล่าวปรากฏในวรรณกรรมบาลี (อัฏฐสาลินี แปล หน้า [๒๐]

[๑] พระราชประวัติของพระเจ้ามหานามะปรากฏในคัมภีร์มหาวงศ์โดยย่อ กล่าวคือ ในคัมภีร์มหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๗ คาถา ๒๐๙ - ๑๑) กล่าวว่า มเหสีของพระเจ้าอุปติสสะที่ ๒ บังเกิดความเสน่หาในพระอนุชาชื่อว่าเจ้าชายมหานามซึ่งออกผนวชเป็นพระภิกษุอยู่ ได้ใช้ดาบปลงพระชนม์พระเจ้าอยู่หัว ทางฝ่ายเจ้าชายมหานามทรงหวาดกลัวราชภัย จึงลาสิกขาออกมาครองเรือนเป็นกษัตริย์แล้วโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนามเหสีที่ปลงพระชนม์พระเชฏฐาเป็นมเหสี พระองค์เป็นกษัตริย์สิงหลที่ทรงครองราชย์ใน พ.ศ. ๙๕๓ - ๗๕ โดยนับลำดับการครองราชย์ของกษัตริย์สิงหล ดังที่กล่าวไว้ในหนังสือ The Pali Literature of Ceyon (หน้า ๘๑) แต่นักวิชาการตะวันตกเห็นว่า พระองค์น่าจะครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ. ๙๔๑ - ๖๕

พระพุทธธรรมแล้วต้องการศึกษา จึงรับการบรรพชาและอุปสมบทในสำนักของหมู่ภิกษุ มีพระเรวตะเป็นประธานผู้อยู่ในฝ่ายสำนักมหาวิหาร ณ วัดเถรวาทแห่งหนึ่งในอินเดียตอนใต้ แล้วได้ศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกจนเข้าใจชัดเจนว่า พุทธธรรมเป็นทางพ้นทุกข์อย่างแท้จริง อุปัชฌาย์และอาจารย์สอนธรรมของท่านรู้ชัดถึงกำลังปัญญาอันยิ่งยวดของท่านแล้ว ได้เล็งเห็นว่า ท่านจักมีเกียรติคุณในพระศาสนาเหมือนเกียรติของพระพุทธเจ้า จึงตั้งฉายานามว่า **พระพุทธโฆสะ**

ท่านศึกษาเล่าเรียนพระไตรปิฎกดังนี้แล้ว พำนักอยู่ที่เมืองท่ามยูรทูตะ (ปัจจุบัน คือ มิลโปร = Mylapore) ใกล้เมืองมัทราส และในเมืองกัญจิปุระที่อยู่ในแคว้นโจฬะ เป็นต้น (ปัจจุบันคือเมืองโคนชีเวอรัม หรือโคญจีวรัม อยู่ห่างไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ของเมืองมัทราสราว ๔๕ ไมล์) ท่านได้ศึกษาคัมภีร์อรรถกถาอันธกะแล้วเห็นว่ายังไม่เพียงพอ จึงต้องการศึกษาคัมภีร์อรรถกถาที่จารึกด้วยภาษาสิงหล จึงได้เดินทางไปลังกาทวีป ในสมัยนั้นตรงกับรัชสมัยของพระเจ้ามหานามผู้เลื่อมใสอุปถัมภ์ภิกษุนิกายอภยคิรี

หากกล่าวตามวิสุทธิมรรคนิทานกถาข้างต้น ก็แสดงว่า พระพุทธโฆสาจารย์มีบ้านเกิดอยู่ที่หมู่บ้านไข่นกยูงทางอินเดียใต้ (ดูอัฏฐสาลินี แปล พระคันธสาราภิวงศ์ หน้า [๑๖])

การอธิบายของอรรถกถา

การอธิบายของอรรถกถา แบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ

๒. อธิบายพระบาลีโดยย่อ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ คือ อธิบายพระบาลีที่พระธรรมสังคาหกาจารย์สังคายนาไว้ตามลำดับปาฐะ เช่น อธิบายปาฐะในพระวินัยตามลำดับกัณฑ์ ตามลำดับวรรค ตามลำดับสิกขาบท ตั้งแต่ต้นจนจบ (อา. ปา. ม. จุ. ป.) อธิบายปาฐะในพระสูตรตามลำดับสูตร ตามลำดับนิกาย ตั้งแต่ต้นจนจบ (ที.ม.สํ.อ.ขุ.) อธิบายปาฐะในพระอภิธรรม ก็อธิบายตามลำดับบทมาติกา ตามลำดับบทนิทเทส (สं.วิ.ธา.ปุ.ก.ย.ป.) ตั้นแต่ต้นจนจบ อธิบายอย่างกว้างขวางพิสดาร

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีตามลำดับแห่งปาฐะ เช่น คัมภีร์สมันตปาสาทิกา (อธิบายพระวินัย) คัมภีร์สุมังคลวิลาสินี (อธิบายทีฆนิกาย) ฯลฯ คัมภีร์ปัญจปกรณ์ (อธิบายพระอภิธรรม ธาตุกถา ปุคคลบัญญัติ กถาวัตถุ ยมก ปัฏฐาน)

อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนั้น เป็นอรรถกถาคัมภีร์เล่มน้อย อธิบายพระบาลีโดยย่อเฉพาะที่สำคัญ รวบรวมไว้ในคัมภีร์เดียวกัน อธิบายประมวลข้อความที่เป็นเนื้อหาสาระทั้ง ๓ ปิฎกบ้าง เฉพาะเรื่องบ้าง

ที่อธิบายประมวลทั้ง ๓ ปิฎก เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค ซึ่งย่อส่วนอรรถกถาของปิฎกทั้ง ๓ ไว้ในคัมภีร์เดียวกัน โดยอาศัยโบราณอรรถกถามารจนาไว้ในวิสุทธิมรรค แม้บทขยาย บทวินิจฉัย หรือสาธกหลักฐานต่างๆ ล้วนนำมาจากโบราณอรรถกถาที่บันทึกไว้ด้วยภาษาสิงหล และท่านผู้รจนาก็ยืนยันว่าคัมภีร์วิสุทธิมรรคเป็นคัมภีร์อรรถกถาอธิบายพระไตรปิฎก ดังที่ท่านกล่าวไว้ในคำนิคมแห่งอรรถกถาแต่ละนิกายว่า

> คัมภีร์วิสุทธิมรรค เป็นอรรถกถาที่ข้าพเจ้าเรียบเรียง เพื่ออธิบายพระบาลีในนิกายทั้ง ๔ มีความยาว ๕๙ ภาณวาร ดังนั้น เมื่อจะรวมภาณวารของอรรถกถา... จะต้องรวมภาณวารของวิสุทธิมรรคเข้าด้วย
>
> (ที.อฏ. ๓/๒๖๗, ม.อฏ. ๔/๒๕๙, สำ.อฏ.๓/๓๙๓, อำ.อฏ. ๓/๓๙๗)

สังเขปอรรถกถา อรรถกถาที่อธิบายพระบาลีโดยย่อนี้ ที่อธิบายเฉพาะเรื่อง เช่น คัมภีร์กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระวินัยเฉพาะศีลของภิกษุและภิกษุณี ดูรายละเอียดการอธิบายในคำแนะนำคัมภีร์วินยสังคหอรรถกถา

สังเขปอรรถกถานี้ แบ่งเป็น ๓ สาย ดังนี้

๑. สังเขปอรรถกถาสายพระวินัย คือ

- กังขาวิตรณีอรรถกถา อธิบายพระปาติโมกข์โดยย่อ
- วินยสังคหอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ
- ขุททสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง (คาถา)
- มูลสิกขา อธิบายพระวินัยเป็นร้อยแก้วผสมร้อยกรอง

- วินยวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง
- อุตตรวินิจฉัย อธิบายพระวินัยเป็นบทร้อยกรอง

๒. **สังเขปอรรถกถาสายพระสูตร คือ**

- วิสุทธิมรรค อธิบายปิฎกทั้ง ๓

๓. **สังเขปอรรถกถาสายพระอภิธรรม คือ**

- อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกเป็นร้อยกรอง
- อภิธัมมัตถสังคหะ อธิบายพระอภิธรรมปิฎกทั้ง ๗ ปกรณ์โดยย่อ

สำหรับรายชื่อคัมภีร์อภินวอรรถกถาทั้งที่ท่านพุทธโฆสเถระ และพระธรรมปาลเถระ พระพุทธัตตเถระ เป็นต้น ได้รจนาไว้นั้น มีดังนี้:-

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธโฆสเถระรจนา

๑. วิสุทธิมรรค อธิบายพระไตรปิฎกโดยย่อ
๒. สมันตปาสาทิกา แก้พระวินัยปิฎก
๓. กังขาวิตรณีอรรถกถา แก้พระปาติโมกข์
๔. สุมังคลวิลาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย
๕. ปปัญจสูทนี แก้พระสุตตันตปิฎก มัชฌิมนิกาย
๖. สารัตถปกาสินี แก้พระสุตตันตปิฎก สังยุตตนิกาย
๗. มโนรถปูรณี แก้พระสุตตันตปิฎก อังคุตตรนิกาย
๘. ขุททกปาฐอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ขุททกปาฐะ
๙. ธัมมบทอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ธรรมบท
๑๐. สุตตนิบาตอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก สุตตนิบาต
๑๑. ชาดกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก ชาดก
๑๒. อปทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อปทาน
๑๓. อัฏฐสาลินี แก้อภิธรรมปิฎก ธัมมสังคณี
๑๔. สัมโมหวิโนทนี แก้พระอภิธรรมปิฎก วิภังค์
๑๕. ปัญจปกรณ์ แก้พระอภิธรรมปิฎก ๕ ปกรณ์ที่เหลือ

๑๖. ญาโณทยะ คัมภีร์แรกที่ท่านแต่ง

๑๗. ปริตตอรรถกถา อธิบายพระไตรปิฎกฉบับกะทัดรัด

คัมภีร์อรรถกถาที่พระพุทธทัตตเถระรจนา

๑. วินยวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยจากอุภโตวิภังค์และขันธกะ

๒. อุตตรวินิจฉัย ประมวลข้อวินิจฉัยเกี่ยวกับพระวินัยจากปริวารอรรถกถา

๓. อภิธัมมาวตาร อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ

๔. พุทธวังสอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก พุทธวงศ์

คัมภีร์อรรถกถาที่พระธรรมปาลเถระรจนา

๑. อุทานอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อุทาน

๒. อิติวุตตกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก อิติวุตตกะ

๓. วิมานวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก วิมานวัตถุ

๔. เปตวัตถุอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เปตวัตถุ

๕. เถรคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรคาถา

๖. เถรีคาถาอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก เถรีคาถา

๗. จริยาปิฎกอรรถกถา แก้พระสุตตันตปิฎก จริยาปิฎก

๘. เนตติอรรถกถา แก้เนตติปกรณ์

คัมภีร์อรรถกาที่พระเถระรูปอื่น ๆ รจนา

๑. ปฏิสัมภิทามรรคอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก ปฏิสัมภิทามรรค รจนาโดยพระมหานามเถระ

๒. มหานิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก มหานิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๓. จูฬนิทเทสอรรถกถา
แก้พระสุตตันตปิฎก จูฬนิทเทส รจนาโดยพระอุปเสนเถระ

๔. วินยสังคหอรรถกถา
อธิบายพระวินัยปิฎกโดยประมวล รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ชาวลังกา

๕. มูลสิกขาอรรถกถา อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ

๖. ขุททสิกขาอรรถกถา

อธิบายพระวินัยปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระสัทธัมมสิริเถระ ชาวลังกา

๗. อภิธัมมัตถสังคหะ

อธิบายพระอภิธรรมปิฎกโดยย่อ รจนาโดยพระอนุรุทธเถระ ชาวลังกา

คัมภีร์ฎีกา

คัมภีร์ฎีกา คือ คัมภีร์ที่อธิบายขยายข้อความในอรรถกถาและข้อความบางแห่งในพระไตรปิฎกที่ยังไม่กระจ่างและเข้าใจได้ยาก ทำให้กระจ่างชัดเจน โบราณาจารย์ ได้ให้ความหมายไว้ว่า **ฏิกียติ ชานียติ สำวณฺณนาย อตฺโถ เอตายาติ ฎีกา** (ชื่อว่า ฎีกา เพราะเป็นข้อความที่ใช้อธิบายเพื่อทำความเข้าใจเนื้อความอรรถกถา) (นีติ ธาตุมาลา)

การที่จะศึกษาพระไตรปิฎกให้เข้าใจได้ตลอด จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์อรรถกถา และการที่จะสามารถเข้าใจอรรถธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาได้ดีนั้น จำเป็นต้องอาศัยคัมภีร์ฎีกา เป็นเครื่องมืออธิบายขยายข้อความ

การศึกษาวิชาการพระพุทธศาสนา จึงต้องอิงอาศัยกลุ่มคัมภีร์หลัก ๓ กลุ่ม คือ

๑. **พระไตรปิฎก** (Pali Taxts)

๒. **อรรถกถา**(Commentaries)

๓. **ฎีกา** (Subcommentaries)

ตัวอย่างการอธิบายศัพท์ของคัมภีร์ฎีกา

๑. อธิบายข้อความจากพระไตรปิฎก

เอกทฺธานมคฺคนฺติ เอกำ อทฺธานสงฺขาตำ มคฺคำ, เอกโต วา อทฺธานมคฺคำ. **หิยฺโย**ติ สุเว. **ปเร**ติ ตติยทิวเส. (สารตฺถ. ๓/๑๘๑)

คำว่า **เอกทฺธานมคฺคำ** หมายถึง เส้นทางไกลสายหนึ่ง หรือ ร่วมเดินทางไกลด้วยกัน

คำว่า **หิยฺโย** (ซึ่งโดยปกติแปลว่า เมื่อวาน) หมายถึง วันพุ่งนี้

คำว่า **ปเร** (วันอื่น) หมายถึง วันที่ ๓ (วันมะรืน)

นี้เป็นข้อความที่สารัตถทีปนีฎีกา นำเอาปาฐะจากพระบาลีวินัยปิฎกสังวิทหนสิกขาบท ข้อ ๑๘๓ มาอธิบาย ทั้งนี้เพราะพระอรรถกถาจารย์ไม่ได้อธิบายไว้

๒. อธิบายข้อความจากอรรถกถา

ในอรรถกถาธัมมสังคณี ได้กล่าวโทษที่บุคคลปฏิเสธพระอภิธรรมไว้ว่า **อภิธมฺมํ ปฏิพาเหนฺโต อิมสฺมึ ชินจกฺเก ปหารํ เทติ** (ผู้ที่ปฏิเสธพระอภิธรรม ถือว่าโจมตีชินจักร) ในประโยคนี้มีคำว่า **"ชินจกฺก"** ที่มีความหมายไม่ชัดเจน ซึ่งอาจทำให้สงสัยได้ว่า จักรของพระพุทธเจ้านั้นหมายถึงอะไร (จักรมีหลายประเภท เช่น จักรที่ฝ่าพระบาทของพระพุทธเจ้า เป็นต้น) ดังนั้น พระอานันทเถระผู้รจนาคัมภีร์ธัมมสังคณีมูลฎีกา จึงอธิบายว่า **ชินจกฺเก**ติ ชินสาสเน (ชินจักร หมายถึง คำสอนของพระพุทธเจ้าหรือศาสนจักร)

ตามตัวอย่างที่ยกมานี้ จะเห็นว่า คัมภีร์ฎีกา มีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจคัมภีร์ชั้นพระบาลีและอรรถกถาเป็นอย่างมาก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระวินัยปิฎก แบ่งเป็น ๒ กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาแห่งพระบาลีวินัยไปตามลำดับบทพยัญชนะ มี ๖ คัมภีร์

๑. **วชิรพุทธิ**

รจนาโดยพระวชิรพุทธิเถระ (บางแห่งว่า พระวิมลพุทธิเถระ) พระเถระชาวลังกา ไม่ปรากฏยุคกาลที่แต่ง เป็นคัมภีร์ฎีกาเล่มแรกของวินัยปิฎก

๒. สารัตถทีปนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎกที่มีความเก่าแก่รองจากวชิรพุทธิ มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระมหาเถระชาวลังกานามว่าสารีบุตรแห่งเชตวันมหาวิหาร ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา ในรัชสมัยพระเจ้ามหาปรักกมพาหุ พุทธศักราช ๑๖๙๖

๓. วิมติวิโนทนี

คัมภีร์ฎีกาวินัยปิฎก มี ๒ ภาค

รจนาโดยพระกัสสปเถระที่รัฐโจฬะภาคใต้ของอินเดีย เป็นคัมภีร์ที่รจนาภายหลังสารัตถทีปนี

ฎีกาทั้ง ๓ นี้ บางแห่งเรียกว่า **วินยมหาฎีกา**

๔. **กังขาวิตรณี** (กังขาวิตรณีฎีกาเก่า)
อธิบายกังขาวิตรณีอรรถกถาสิกขาบทที่มาในพระปาติโมกข์ (ทเวมาติกา)
รจนาโดยพระเถระชาวศรีลังการูปหนึ่งซึ่งไม่ปรากฏนาม

๕. วินยัตถมัญชูสา (กังขาวิตรณีฎีกาใหม่)
รจนาโดยพระพุทธนาคเถระศิษย์ของพระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี

๖. กังขาโยชนามหาฎีกา
อธิบายกังขาวิตรณีในรูปแบบของอัตถโยชนา
รจนาโดย เต๊ดชิ่น สยาดอ วัดมหา เขมิการาม เมืองมัณฑเล สหภาพพม่า

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (หมายถึง อรรถกถาที่ไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ ที่เรียกว่า สังเขปอรรถกถา หรือ สังคหอรรถกถา) มีดังนี้

๑. **วินยสังคหฎีกา** (ฎีกาเก่า)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนี

๒. **วินยาลังการะ** (วินยสังคหฎีกาใหม่)
อธิบายวินยสังคหอรรถกถา รจนาโดยพระติเปฏกาลังการเถระ

๓. **ขุททสิกขาฎีกา** (ฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนในคัมภีร์สาสนวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระมหายสเถระ

๔. **สุมังคลัปปสาทนี** (ขุททสิกขาฎีกาใหม่)
อธิบายคัมภีร์ขุททสิกขา
รจนาโดยพระสังฆรักขิตมหาสามิเถระ ศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๕. มูลสิกขาฎีกา
อธิบายคัมภีร์มูลสิกขา

คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ ส่วนในปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระวิมลสารเถระแห่งเมืองอนุราธปุระ

๖. **วินยัตถสารสันทีปนี**

อธิบายคัมภีร์วินยวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ
แต่ในคันถารัมภะคัมภีร์วินยัตถสารสันทีปนี ระบุว่า รจนาโดยพระเถระรูปหนึ่ง ซึ่งเป็นศิษย์พระสารีบุตรผู้รจนาสารัตถทีปนี

๗. **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายคัมภีร์อุตตรวินิจฉยะของพระพุทธทัตตเถระ
คัมภีร์คันถวงศ์ ระบุว่า รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ
ส่วนปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระมหาอุปติสสเถระ

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก

คัมภีร์ฎีกาสายพระสุตตันตปิฎก แบ่งตามนิกาย ได้ดังนี้

๑. **ทีฆนิกาย**

หมายถึงฎีกาที่อธิบายอรรถกถาทีฆนิกาย คือ สุมังคลวิลาสินี มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี (ฎีกาของ ๔ นิกาย ที่รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ทั้งหมดเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี) มีอยู่ ๓ ภาค คือ สีลักขันธวรรคฎีกา มหาวรรคฎีกา ปาถิกวรรคฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ ชาวชมพูทวีป (ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖)

นอกจากนี้ ยังมีฎีกาที่แต่งขึ้นในยุคหลังอีกหนึ่งฉบับ คือ สีลักขันธวรรคอภินวฎีกา หรือที่เรียกชื่อว่า สาธุวิลาสินี รจนาโดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดีแห่งเมืองอมรปุระ ประเทศสหภาพพม่า (พ.ศ. ๒๓๒๔) มี ๒ ภาค

๒. **มัชฌิมนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถามัชฌิมนิกาย (ปปัญจสูทนี) มีชื่อว่า ลีนัตถปกาสินี มีอยู่ ๓ ภาค คือมูลปัณณาสฎีกา มัชฌิมปัณณาสฎีกา อุปริปัณณาสฎีกา
รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๓. **สังยุตตนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกถาสังยุตตนิกาย (สารัตถัปปกาสินี) มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี มีอยู่ ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

๔. **อังคุตตรนิกายฎีกา**

อธิบายอรรถกาอังคุตตรนิกาย (มโนรถปูรณี) มีทั้งฎีกาเก่าและฎีกาใหม่

ในคัมภีร์คันถวงศ์และปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า อังคุตตรนิกายฎีกาเก่า มีชื่อเรียกว่า ลีนัตถัปปกาสินี รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

อนึ่ง ฎีกาเก่าที่ว่านี้ยังไม่มีผู้ใดจัดพิมพ์มาก่อน ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า เฉพาะที่มีอยู่ในใบลานอักษรพม่านั้น มีเพียงส่วนที่อธิบายอรรถกถาเอกกนิบาต ทุกนิบาตและติกนิบาตเท่านั้น ส่วนนิบาตที่เหลืออีก ๘ นิบาต น่าจะยังมาไม่ถึงประเทศ พม่า" (สำหรับในประเทศไทย ยังไม่เคยมีใครสำรวจหรือระบุว่ามีอยู่ในฉบับใบลาน ณ ที่ใด)

สำหรับอังคุตตรนิกายฎีกา ที่มีพิมพ์ให้เห็นกันอยู่ทุกวันนี้ เป็นฎีกาใหม่ มีชื่อเรียกว่า **สารัตถมัญชูสา** รจนาโดยพระสารีบุตรเถระ ผู้รจนาสารัตถทีปนีฎีกานี้ มีทั้งหมด ๓ ภาค

๕. **วิสุทธิมรรคฎีกา**

อธิบายวิสุทธิมรรคอรรถกถา (ซึ่งเป็นอรรถกถารวมของนิกาย ๔ คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย และอังคุตตรนิกาย) มี ๒ สำนวน

สำนวนแรกเป็นสำนวนพิสดาร เรียกว่า มหาฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า ปรมัตถมัญชูสา มี ๒ ภาค รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

ส่วนสำนวนที่ ๒ เป็นสำนวนสังเขป เรียกว่า จูฬฎีกา หรือ สังเขปฎีกา หรือเรียกตามชื่อเฉพาะว่า สังเขปัตถโชตนี เชื่อกันว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ผู้ที่รจนาคัมภีร์มหาถูปวงศ์

๖. **ขุททกนิกายฎีกา** มี ๑๙ เล่ม คือ

(๑) **ปรมัตถสูทนี**

อธิบายอรรถกาขุททกปาฐะ (ปรมัตถโชติกา) มีชื่อเรียกว่า ปรมัตถสูทนี

รจนาโดยพระอาทิจจวังสเถระ สมัยพระเจ้าบะจีต่อที่ ๔ ครองรัตนาปุระ พม่า แต่คัมภีร์ยังอยู่ในใบลานอักษรพม่า ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๒) **ธัมมปทัตถทีปนี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

หนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า รจนาโดยพระเถระชาวสิงหล ยังไม่ได้จัดพิมพ์

(๓) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายอรรถกถาธรรมบท

รจนาโดยพระวรสัมโพธิเถระ จุลศักราช ๑๒๒๘ (พ.ศ. ๒๔๐๙) มีฉบับพิมพ์อักษรไทยแล้ว เมื่อ พ.ศ. ๒๕๓๕ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงพระศพพระวิสุทธาธิบดี อดีตเจ้าอาวาสวัดพระเชตุพนฯ

(๔) **ลีนัตถัปปกาสินี**

อธิบายชาดกอรรถกถาฯ

ในคัมภีร์คันถวงศ์และในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่า คัมภีร์นี้รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ

แต่ท่านอาจารย์แลดีแห่งสหภาพพม่าได้วิจารณ์ไว้ในหนังสือปารมีทีปนี ว่าไม่น่าจะเป็นงานเขียนของพระธัมมปาละ เพราะสำนวนไม่คมคายเหมือนกับคัมภีร์ฎีกาอื่นๆ ที่พระธัมมปาลเถระรจนาไว้

(๕) **ชาดกฎีกา (ฎีกาใหม่)**

รจนาโดยพระปัญญาสามิเถระ (มองถ่องสยาดอ) สมัยมัณฑเล สหภาพพม่า

(๖) **เนตติฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

คัมภีร์นี้ยังไม่เป็นที่ทราบชัดว่าผู้ใดรจนา

แต่ในคัมภีร์คันถวงศ์และคัมภีร์ปิฏกัตต่อตะไม ระบุว่า พระธัมมปาลเถระเป็นผู้รจนา

(๗) **เนตติวิภาวินี**

อธิบายพระบาลีเนตติอรรถกถาเนตติและฎีกาเนตติ

รจนาโดยพระสัทธัมมปาลสิริมหาธัมมราชคุรุ สหภาพพม่า จุลศักราช ๙๒๖ (พ.ศ. ๒๑๐๗)

(๘) **เฏกาลังการะ (เนตติมหาฎีกา)**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเนตติ

รจนาขึ้นหลังสุดของบรรดาเนตติฎีกาที่มีอยู่ โดยพระญาณาภิวังสธัมมเสนาบดี พระสังฆราชพม่า จุลศักราช ๑๑๔๓ (พ.ศ. ๒๓๒๔) ซึ่งเป็นองค์เดียวกันกับที่รจนาสีลักขันธวัคคอภินวฎีกา

อนึ่ง ยังมีฎีกาสายขุททกนิกายอีกหลายคัมภีร์ที่ในหนังสือปิฏกัตต่อตะไมระบุว่ามีอยู่ในศรีลังกา (แต่มาไม่ถึงเมืองไทยและสหภาพพม่า) เช่น

(๙) **อุทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอุทาน

(๑๐) **อิติวุตตกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีอิติวุตตกะ

(๑๑) **สุตตนิบาตฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีสุตตนิบาต

(๑๒) **วิมานวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีวิมานวัตถุ

(๑๓) **เปตวัตถุฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเปตวัตถุ

(๑๔) **เถรคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรคาถา

(๑๕) **เถรีคาถาฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรีคาถา

(๑๖) **เถราปทานฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีเถรอปาทาน

(๑๗) **พุทธวังสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีพุทธวงศ์

(๑๘) **จริยาปิฎกฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีจริยาปิฎก

(๑๙) **มหานิทเทสฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระบาลีมหานิทเทส

คัมภีร์ฎีกาสายพระอภิธรรมปิฎก

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรมปิฎก แบ่งตามกลุ่มได้ ๒ กลุ่ม ดังนี้

กลุ่มที่ ๑

ฎีกาอธิบายอรรถกถาพระบาลีอภิธรรม ตามลำดับบทพยัญชนะ มีดังนี้

๑. **มูลฎีกา**

อธิบายอรรถกถาพระอภิธรรม มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีมูลฎีกา (อธิบายอัฏฐสาลินี) วิภังคมูลฎีกา (อธิบายสัมโมหวิโนทนี) ปัญจปกรณมูลฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์)

รจนาโดยพระอานันทเถระ สาเหตุที่เรียกว่า มูลฎีกา เพราะเป็นฎีกาฉบับแรกของบรรดาฎีกาทั้งปวง

๒. **อนุฎีกา**

อธิบายมูลฎีกา รจนาโดยพระธัมมปาลเถระ มี ๓ คัมภีร์ คือ

ธัมมสังคณีอนุฎีกา (อธิบายธัมมสังคณีมูลฎีกา) วิภังคอนุฎีกา (อธิบายวิภังคมูลฎีกา) ปัญจปกรณ์อนุฎีกา (อธิบายปัญจปกรณ์มูลฎีกา)

๓. **มณีทีปะ**

อธิบายมูลฎีกา (ธัมมสังคณีมูลฎีกา ตั้งแต่ต้นจนจบทวารกถา)

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (อริยวังสธัมมเสนาบดี) แห่งเมืองวิชัยบุรี ศรีปินยะ ประเทศพม่า พ.ศ. ๑๙๘๕ ในรัชสมัยพระเจ้านรบดี ยังไม่ได้จัดพิมพ์

๔. **มธุสารัตถทีปนี**

อธิบายมูลฎีกา

รจนาโดยพระมหานันทเถระ พระเถระชาวมอญ สมัยพระเจ้า บุเรงนอง (พระเจ้าช้างเผือก) ครองกรุงหงสาวดี ระหว่างจุลศักราช ๙๒๔-๙๓๒(พ.ศ. ๒๑๐๕-๒๑๑๓) โดยทั่วไปนิยมเรียกคัมภีร์นี้ว่า มธุฎีกา

กลุ่มที่ ๒

ฎีกาที่อธิบายอรรถกถาประเภทอิสระ (อรรถกถาอิสสระ ซึ่งไม่ได้อธิบายพระบาลีตามลำดับบทพยัญชนะ) มีดังนี้

๑. **อภิธัมมาวตารฎีกา (ปุราณฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ สมัยพระเจ้าวิชัยพาหุที่ ๓ พุทธศตวรรษที่ ๑๗

๒. **อภิธัมมัตถวิกาสินี (อภินวฎีกา)** อธิบายอภิธัมมาวตาร
รจนาโดยพระสุมังคลมหาสามิเถระ ที่ปุลัตถินคร ประเทศ ศรีลังกา มี ๒ ภาค

๓. **โมหวิจเฉทนีฎีกา**
อธิบายคัมภีร์โมหวิจเฉทนี รจนาโดยพระกัสสปเถระชาวชมพูทวีป

๔. **ปรมัตถวินิจฉยฎีกา**
อธิบายคัมภีร์ปรมัตถวินิจฉยะ มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกาและอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระเถระชื่อว่า มหาโพธิ

๕. **นามรูปปริจเฉทฎีกา**
อธิบายคัมภีร์นามรูปปริจเฉท มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา และอภินวฎีกา เชื่อกันว่าทั้ง ๒ ฉบับ รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ

๖. **สัจจสังเขปฎีกา**
อธิบายคัมภีร์สัจจสังเขป มี ๒ ฉบับ คือ ปุราณฎีกา รจนาโดยพระวาจิสสรเถระ และอภินวฎีกา รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ

๗. **ฎีกาอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ**
กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถสังคหะ มีมากมายหลายคัมภีร์ เรียงตามลำดับความเก่าก่อนหลังดังนี้

(๑) **อภิธัมมัตถสังคหฎีกา(ฎีกาเก่า)**
รจนาโดยพระนววิมลเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๒) **อภิธัมมัตถวิภาวินี**
รจนาโดยพระสุมังคลสามิเถระ (ศิษย์พระสารีบุตรเถระผู้รจนาสารัตถทีปนี)

(๓) **สังเขปวัณณนา**

รจนาโดยพระสัทธัมมโชติปาลเถระ สมัยพุกาม รูปเดียวกันกับที่รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์สุตตนิทเทส (พ.ศ.๑๙๙๐)

(๔) **อภิธัมมัตถสังคหทีปนี**

รจนาโดยพระสีลาจารเถระ ที่เมืองสะเลง ประเทศพม่า

(๕) **ปรมัตถทีปนี (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระญาณธชเถระ (อาจารย์แลดี) พ.ศ. ๒๔๓๐

คัมภีร์นี้นอกจากจะอธิบายอภิธัมมัตถสังคหะแล้ว ยังได้วิจารณ์ข้อความของอภิธัมมัตถวิภาวินีไว้ถึง ๒๔๕ แห่ง

(๘) **ฏีกาอธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี** (อนุฏีกาอภิธัมมัตถสังคหะ)

กลุ่มคัมภีร์ที่อธิบายอภิธัมมัตถวิภาวินี หรืออนุฏีกาของอภิธัมมัตถสังคหะ มีหลายคัมภีร์ โดยเรียงลำดับตามความเก่าก่อน - หลัง ดังนี้

(๑) **มณิสารมัญชูสา**

รจนาโดยพระอริยวงศ์ (มหาอริยวังสธัมมเสนาบดี) (พุทธศักราช ๑๙๘๕) รูปเดียวกับที่รจนามณิทีปะ มี ๒ ภาค

(๒) **ปัญจิกา**

เป็นคัมภีร์อัตถโยชนาอภิธัมมัตถวิภาวินี มี ๓ ภาค

รจนาโดยพระญาณกิตติพระเถระชาวเชียงใหม่ (ในคำนำติปิฏกะปาฬิเมียนมา อภิธานวิจารณ์ไว้ว่า พระญาณกิตติเป็นชาวพม่าในสมัยพระเจ้าสีหสูระ ครองนครปินยะ พ.ศ. ๑๘๙๓ - ๑๙๐๒)

(๓) **อเผคคุสารทีปนี (จูฬฏีกา)**

รจนาโดยพระติปิฏกธรเถระ สมัยพระเจ้าบุเรงนองแห่งหงสาวดี

(๔) **ปรมัตถวิโสธนี**

รจนาโดยพระทีปมาลาเถระ แห่งวัดธัมมาราม เมืองชองอู สหภาพพม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๕) **อังกุระ (สังคหมหาฏีกา)**

รจนาโดยพระวิมลวังสาลังการเถระ เมืองปะขันจี พม่า พ.ศ. ๒๔๔๙

(๖) **อภิธัมมัตถอนุวิภาวนี**

รจนาโดยพระสาคราภิธชเถระ แห่งวัดบุพพาราม เมืองคยัน พม่า พ.ศ. ๒๔๕๐

(๗) **มหาอตุล**

รจนาโดยพระนาคินทสามิเถระ เวชยันตาราม เมืองโมโญ พม่า พ.ศ. ๒๔๕๔

(๘) **วิภาวนีอัตถโยชนา**

รจนาโดยพระญาณินทาสภะ (หมั่นจองสยาดอ แห่งวัดจองต่อหย่าเชวเจงไต้ เมืองย่างกุ้ง)

คัมภีร์ที่นอกจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา แต่เป็นคัมภีร์ที่อาศัยข้อความจากพระไตรปิฎกบ้าง อรรถกถาบ้าง ฎีกาบ้าง แล้วรจนาขึ้นเป็นเอกเทส คัมภีร์คันถันตระประเภทนี้ มีอยู่ไม่น้อย และถูกจัดไว้เป็นหมวดหมู่ เช่น

๑. **คัมภีร์ที่แสดงถึงพุทธจริยาของพระพุทธเจ้า**

คัมภีร์ประเภทนี้มีอยู่ไม่น้อย เช่น

๑.๑ คัมภีร์ชินาลังการ ชินาลังการฎีกา

๑.๒ คัมภีร์ชินจริต

๑.๓ คัมภีร์ชินมหานิทาน

๑.๔ คัมภีร์พุทธจริต

๑.๕ คัมภีร์ปฐมสมโพธิกถา

๒. **คัมภีร์ที่แสดงถึงนิยตโพธิสัตว์** เช่น

๒.๑ อนาคตวัส

๒.๒ อนาคตวัสอฏฐกถา

๒.๓ โสตตฺตกีนิทาน

๓. **คัมภีร์ที่แสดงถึงการบังเกิดขึ้นของจักรวาล ทวีป มนุษย์ เป็นต้น** เช่น

๓.๑ โลกปญฺญตฺติ

๓.๒ จกฺกวาฬทีปนี

๓.๓ โลกทีปนี

คัณฐี

ได้แก่ คัมภีร์ที่รจนาขึ้นเพื่ออธิบายบทที่เข้าใจยากทั้งโดยอรรถและพยัญชนะ ให้เข้าใจง่ายขึ้น คัมภีร์คัณฐีนี้มีผู้รจนาไว้ทั้งในภาษาสิงหฬและภาษาบาลี ดังมีปรากฏข้อความเกี่ยวกับคัมภีร์คัณฐีอยู่ในสารัตถทีปนีเนืองๆ เช่น ท่านกล่าวไว้ว่า ในเวลาใดที่อ้างถึงคัมภีร์มหาคัณฐี มัชฌิมคัณฐี และจูฬคัณฐีแล้ว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐีที่รจนาไว้ ในภาษาสิงหฬ แต่ถ้าคราวใดอ้างว่า **คณฺฐิ** เพียงอย่างเดียว นั่นหมายถึงคัมภีร์คัณฐี ที่รจนาไว้ในภาษาบาลี คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีประโยชน์ต่อศาสนทายาทในการศึกษา พระพุทธพจน์เป็นอย่างยิ่ง นอกจากนี้ ยังมีคัมภีร์คัณฐีรุ่นใหม่ๆ ซึ่งรจนาขึ้น เพื่ออธิบาย คัมภีร์คันถันตระเป็นเอกเทสอีกด้วย

โยชนา

คัมภีร์โยชนานับเป็นคัมภีร์คันถันตระอีกชนิดหนึ่ง คัมภีร์ประเภทนี้บางกลุ่ม มุ่งแสดงความรู้ทางศัพทศาสตร์ โดยบอกกำหนดกฎเกณฑ์บ้าง โดยการวิเคราะห์วิจัยคำศัพท์ และเนื้อความของคัมภีร์ที่เป็นสังวัณเณตัพพะของตน บอกแนวการเชื่อมความกันของบทต่างๆ ในวากยะหนึ่งๆ บ้าง บอกความหมายของคำศัพท์ต่างๆ บ้าง บอกถึงวัฒนธรรมของยุคสมัยบ้าง ซึ่งเป็นความรู้ที่ขาดหายไปจากคัมภีร์วรรณนาระดับฏีกา และ ในเวลาเดียวกัน คัมภีร์นี้ก็สร้างเสริมความเข้าใจปาฐะต่างๆ ในอรรถกถาและฏีกายิ่งขึ้น จึงนับว่าเป็นคัมภีร์ที่มีประโยชน์มากในระดับหนึ่ง

สัททาวิเสส - นิรุกติศาสตร์

คันถันตระ อีกประเภทหนึ่งเรียกว่า สัททาวิเสส หรือที่เรียกว่า นิรุกติศาสตร์ คัมภีร์ประเภทนี้มีความสำคัญยิ่งต่อการดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรม หรือต่อการเลือนหายไปแห่งพระสัทธรรม เพราะพระธรรมคำสอนขององค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในรูปของคัมภีร์พระไตรปิฎก หรือคัมภีร์ระดับรองๆ ลงมา เช่น อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา ถูกบันทึกด้วยภาษาบาลีหรือภาษามคธ ดังนั้น ผู้จะศึกษาบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา จำเป็นจะต้องศึกษาหลักภาษาบาลีให้เข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งเสียก่อน การศึกษาหลักภาษาบาลีระดับธรรมดาถือว่ายังเพียงพอที่จะศึกษาพระไตรปิฎกในเชิงวิเคราะห์วิจัยได้ แต่ต้องเป็นการศึกษาหลักภาษาบาลีที่มีอยู่ในกลุ่มคัมภีร์ "สัททาวิเสส" คือ

๑. **กลุ่มคัมภีร์สัททศาสตร์** (กลุ่มคัมภีร์ไวยากรณ์)
คือ คัมภีร์แสดงหลักภาษา หรือหลัก ไวยากรณ์บาลี เช่น คัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติ เป็นต้น

๒. **กลุ่มคัมภีร์นิคัณฑุศาสตร์**
คือ คัมภีร์ประเภทพจนานุกรมศัพท์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา เป็นต้น

๓. **กลุ่มคัมภีร์ฉันทศาสตร์**
คือ คัมภีร์ว่าด้วยหลักและวิธีประพันธ์ฉันท์/คาถา เช่น คัมภีร์วุตโตทัย เป็นต้น

๔. **กลุ่มคัมภีร์เกฏุภศาสตร์**
คือ คัมภีร์แสดงกลวิธีตกแต่งเสียงและความหมาย (แต่งคำและประโยค) ให้ภาษามีความไพเราะเพราะพริ้ง โดยแสดงโทษและวิธีการใช้ถ้อยคำที่ปราศจากโทษประกอบพร้อมด้วยอรรถรสของภาษา เช่น คัมภีร์สุโพธาลังการะ เป็นต้น

คัมภีร์สัททาวิเสสทั้ง ๔ กลุ่มเหล่านี้ ท่านผู้รจนาคัมภีร์ต่างมีความเชี่ยวชาญแตกฉานพระไตรปิกฏ จากนั้นท่านได้รวบรวมประมวลความรู้หลักภาษาที่มีอยู่ในบาลีพระไตรปิฎกมาแต่งเป็นหลักภาษาหรือไวยากรณ์ครอบคลุมหลักภาษาบาลีพระไตรปิฎกทั้งหมด

อนึ่ง คัมภีร์ทั้ง ๔ กลุ่มนี้ เปรียบเสมือนกุญแจดอกสำคัญสำหรับไขเข้าไปสู่ห้องแห่งพระไตรปิฎก ซึ่งจัดเป็นคัมภีร์ขั้นพื้นฐานที่กุลบุตรผู้มีความต้องการเข้าใจในพระสัทธรรมอย่างถ่องแท้ ต้องศึกษาเป็นเบื้องต้นก่อน ดังคำปริภาสาว่า

> อนึ่ง คัมภีร์เหล่านี้ล้วนมีคัมภีร์วรรณนามากบ้าง น้อยบ้าง ตามสมควรแก่คัมภีร์ และคัมภีร์วรรณาเหล่านั้น ท่านเรียกว่า **ฏีกา** บ้าง **คัณฐี** บ้าง จะอย่างไรก็ตาม คัมภีร์เหล่านี้ล้วนรจนาขึ้นด้วยกำลังแห่งความวิริยะอุตสาหะของพุทธบุตรผู้มีปัญญาอย่างประเสริฐ และรจนาขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่อนุชนผู้ปรารถนาจะเข้าถึงพระพุทธวจนะอย่างถ่องแท้ และเพื่อความดำรงอยู่แห่งพระสัทธรรมโดยแท้

เมื่อกุลบุตรผู้ใคร่การศึกษา ได้ศึกษาคัมภีร์สัททาวิเสสแตกฉานดีแล้ว ไปศึกษาภาษาบาลีพระไตรปิฎก จะไม่มีความอึดอัดสงสัยในบทพระบาลี จะมีแต่ความปลอดโปร่งโล่งใจ เกิดความเพลิดเพลินดื่มด่ำใจในรสของพระสัทธรรม เหมือนท่องเที่ยวไปในอุทยาน

ที่ดารดาษด้วยไม้ดอกนานาพรรณ ฉะนั้น พระโบราณาจารย์จึงกล่าวว่า คัมภีร์สัททาวิเสส เป็นคัมภีร์คู่บารมีพระไตรปิฎก จะเห็นได้จากสูตรที่ ๕๒ ของคัมภีร์กัจจายนะว่า **ชินวจน-ยุตฺตํ หิ** (สูตรที่จะแสดงต่อไปนี้ สมควรต่อพระดำรัสของพระพุทธเจ้าผู้ชนะมาร ๕ เท่านั้น) และในคำลงท้ายของคัมภีร์สุโพธาลังการะ (คาถา ๑๓) ก็กล่าวว่า

โย สทฺทตฺถกุสโล นิฆณฺฑุ-
ฉนฺโทอลงฺกติสุ นิจฺจกตาภิโยโค
โส'ยํ กวิตฺตวิกโลปิ กวีสุ สงฺขย-
โมคยฺห วินฺทติ หิ กิตฺต'มมนฺทรูป.

ชนผู้ฉลาดในคัมภีร์ไวยากรณ์ ฉลาดในคัมภีร์นิฆัณฑุ ศาสตร์ ฉันทศาสตร์ และอลังการศาตร์ กระทำความเพียรเป็นนิจศีล แม้เขาจะบกพร่องความเป็นกวี ก็หยั่งลงสู่ความนับในหมู่กวี ย่อมจะประสบเกียรติคุณหาน้อยไม่.

พจนานุกรมบาลีและสันสกฤตในอดีต

ในยุคก่อนปฐมโพธิกาล มีภาษาที่เก่าแก่และคล้ายคลึงกันที่สุด ๖ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต อปัพภังสะ ปิสาจิกี มาคธี และโสรเสนี แต่ภาษาที่ใช้กันอย่างแพร่หลายมีเพียง ๓ ภาษา คือ สันสกฤต ปรากฤต และมาคธี หรือบาลี

บรรดาภาษาทั้ง ๓ นั้น ภาษาสันสกฤตมีใช้แพร่หลายมากที่สุด เป็นภาษาที่มากไปด้วยสำนวนโวหารและปริยาย นักปราชญ์จึงเลือกจารึกศาสตร์ ๑๘ ศาสตร์ (อฏฺฐารส วิชฺชา) และศาสตร์ย่อยอีก ๖๔ แขนง (จตุสฏฺฐิ กลา) นอกจากนั้นยังเป็นภาษาที่ใช้จารึกหลักคำสอนในศาสนาฮินดูและศาสนาพุทธฝ่ายเหนือ คือ มหาสังฆิกนิกายที่แยกตัวออกจากเถรวาทเมื่อครั้งการทำสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ ๒

ในอดีต มีคัมภีร์อภิธานที่รวบรวมคำศัพท์ที่จารึกอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท และคัมภีร์เวทางค์เป็นภาษาสันสกฤต เช่น คัมภีร์นิฆัณฏุ คัมภีร์อมรโกสะ ต่อมามีการรจนาคัมภีร์อภิธานเป็นภาษาบาลีขึ้น คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา รวบรวมคำศัพท์ในพระไตรปิฎก อรรถกถาและฎีกาไว้อย่างสมบูรณ์ และมีคัมภีร์อธิบายอีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา คัมภีร์อภิธานสูจิ และคัมภีร์อภิธานนิสสยะ เป็นต้น

คัมภีร์นิฆัณฏุ

คัมภีร์นิฆัณฏุ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตฉบับย่อที่มีใช้อยู่ในสมัยแรก ได้รวบรวมคำศัพท์ต่างๆ ที่มีอยู่ในคัมภีร์ไตรเพท ได้แก่ คัมภีร์อิรุเวทหรือฤคเวท คัมภีร์ยชุเวทหรือยชุรเวท และคัมภีร์สามเวท คัมภีร์นิฆัณฏุนี้มีเนื้อหาน้อย รวมได้ประมาณ ๑๘ หน้ากระดาษพิมพ์เท่านั้น แบ่งเป็น ๕ อัธยายะ (๕ปริจเฉท)

อัธยายะแรก ว่าด้วยศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของแผ่นดิน ๑๒ ศัพท์ ศัพท์ที่เป็นไวพจน์ของทองคำ ๑๕ ศัพท์ ศัพท์ที่มีความหมายว่าท้องฟ้า ๑๖ ศัพท์เป็นต้น อัธยายะที่เหลือก็แสดงไวพจน์ของศัพท์คล้ายกันนี้ และยังได้รวบรวมกริยาอาขยาตที่มีความหมายเหมือนกันมาไว้ด้วยกัน เช่น กิริยาอาขยาตที่มีความหมายว่า “สว่างไสว” (ชลติ) คือ ภฺราชเต ภฺราศเต ภฺราศฺยติ ทีทยติ โศจติ มนฺทเต ภนฺทเต โรจเต โชฺยตเต โทฺยตเต ทฺยุมตฺ อิติ เอกาทศ ชวฺรติ กรมาณะ (นิฆัณฏุ ๑/๑๖)

ในพระไตรปิฎกแสดงไว้ว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ตรัสคุณสมบัติของพราหมณ์ผู้เป็นปราชญ์ มีความรู้ถึงฝั่งไตรเพทว่า

นิรุตฺติยา จ กุสโล นิฆณฺฏุมฺหิ วิสารโท
ปทโก เกฏุภวิทู ฉนฺโทวิจิตฺตโกวิโท.

(ขุ. อปทาน. ๓๓/๒๐๑/๒๔๖)

เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ รอบรู้ในคัมภีร์อภิธาน
ชำนาญในการจำแนกบท ช่ำชองในคัมภีร์อลังการะ
และเก่งกาจในคัมภีร์ฉันท์ กาพย์กลอน.

คำว่า “**นิฆัณฏุ**” ที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสนั้น หมายถึง คัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตของคัมภีร์ไตรเพทนั่นเอง ไม่ได้หมายถึงคัมภีร์ราชนิฆัณฏุเป็นต้นที่เป็นคัมภีร์สาขาของคัมภีร์อายุรเวท แสดงให้เห็นว่าพระไตรปิฎกแสดงคัมภีร์นิฆัณฏุไว้ในฐานะคัมภีร์บริวารของคัมภีร์ไตรเพท แม้จะมีเนื้อหาความเกื้อกูลต่อผู้ศึกษาไตรเพทเป็นอย่างมากก็ตาม แต่เมื่อภาษาสันสกฤตแพร่หลายออกไป และเป็นภาษาที่ยอมรับให้ใช้จารึกวรรณคดีต่างๆ เช่น อิติหาสะ (ประวัติศาสตร์) กาวฺยะ (กาพย์) นาฏกะ (นาฏศิลป์) เป็นต้น คำศัพท์ที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุไม่เพียงพอต่อการนำไปใช้ นักปราชญ์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์อภิธานสันสกฤตขึ้นใหม่อีกหลายคัมภีร์ เช่น คัมภีร์อมรโกสะเป็นต้น ซึ่งมีคำ

ศัพท์มาก ครอบคลุมวรรณคดีต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ในการรจนาคัมภีร์อภิธานต่าง ๆ เหล่านั้น โบราณาจารย์ได้ใช้คัมภีร์นิฆัณฏุนี้เองเป็นต้นแบบ

คัมภีร์อมรโกสะ

คัมภีร์อมรโกสะ เป็นคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตที่มีชื่อเสียงในยุคต่อมา เป็นที่ยอมรับในหมู่นักปราชญ์มากที่สุด รวบรวมคำศัพท์ที่ปรากฏในคัมภีร์ไวยากรณ์สันสกฤต มีคัมภีร์ปาณินิเป็นต้นไว้อย่างครบถ้วน รจนาโดยพระอมรสีหเถระ ในการรจนานั้น ท่านใช้คำศัพท์ที่รัดกุมครอบคลุมเนื้อความได้มาก แสดงนามและลิงค์ไว้อย่างเป็นระเบียบ จึงได้รับความนิยมอย่างแพร่หลาย

ศัพท์สำนวนโวหารที่มีอยู่ในคัมภีร์นิฆัณฏุและอมรโกสะนั้น เนื้อความบางส่วนมีความสอดคล้องกับพระไตรปิฎก แต่บางส่วนไม่สอดคล้อง โบราณาจารย์ฝ่ายภาษาบาลีสมัยนั้น จึงอาศัยคัมภีร์อภิธานภาษาสันสกฤตช่วยในการค้นคว้าพระไตรปิฎก

อภิธานัปปทีปิกา (พจนานุกรมเล่มแรก)

ต่อมา ราว พ.ศ. ๑๗๐๐ ในรัชสมัยของพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ ผู้ทรงกอปรด้วยทานคุณและศีลคุณเป็นต้น ทรงประสานพระสงฆ์ ๓ วัดใหญ่ที่แตกแยกกัน คือ พระสงฆ์ในวัดมหาวิหาร วัดอภยคิริ และวัดมหาเชตวัน ให้สมัครสมานสามัคคีกันดีแล้ว พระองค์ใส่พระทัยทะนุบำรุงพระพุทธศาสนาอย่างดียิ่ง ทรงรับศาสนากิจในวัดทั้ง ๓ แห่งไว้ในพระบรมราชูปถัมภ์เป็นกรณีพิเศษ ตลอดพระชนมายุของพระองค์

พระโมคคัลลานเถระ ราชบัณฑิต ผู้มีข้อวัตรปฏิบัติดีงาม มีสติปัญญาเฉียบแหลม เป็นพระคันถรจนาจารย์ผู้ทรงความรู้ความสามารถ จำพรรษาอยู่ที่วัดมหาเชตวัน เขตเมืองปุลัตถิ ปัจจุบันเรียกว่าเมืองโปโลนนรุวะ อยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกา เมื่อได้รับพระบรมราชูปถัมภ์จากพระเจ้ามหาปรักกมพาหุที่ ๑ เป็นอย่างดี จึงได้รจนาคัมภีร์ขึ้นหลายคัมภีร์ ในบรรดาคัมภีร์ที่ท่านรจนานั้นที่ได้รับความนิยมมากที่สุด คือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ในการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานั้น พระโมคคัลลานเถระ ได้อาศัยคัมภีร์อภิธานอมรโกสะภาษาสันสกฤตเป็นแบบอย่าง แต่ได้อาศัยนัยต่าง ๆ ที่มีปรากฏอยู่ในพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกาเป็นหลักสำคัญ ดังจะเห็นวิธีการรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ที่ถือนัยคล้อยตามพระไตรปิฎก เช่น

พระอภิธรรมธัมมสังคณีได้ขยายอรรถของบทว่า “**ผสฺโส**” ไว้อย่างครบถ้วนว่า “ผสฺโส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตํ” อธิบายอรรถของบทว่า “**จิตฺตํ**” ไว้ว่า “จิตฺตํ มโน มานสํ หทยํ ปณฺฑรํ มโน มนายตนํ มนินฺทฺริยํ วิญฺญาณํ วิญฺญาณกฺขนฺโธ ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุ” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒) อธิบายอรรถของบทว่า “**วิตกฺโก**” ไว้ว่า “ตกฺโก วิตกฺโก สงฺกปฺโป อปฺปนา พฺยปฺปนา เจตโส อภินิโรปนา สมฺมาสงฺกปฺโป” (อภิ.ธ. ๓๔/๖/๒๒)

และอธิบายอรรถของบทว่า “**ปญฺญา**” ไว้ว่า “ปญฺญา ปชานนา วิจโย ปวิจโย ธมฺมวิจโย สลฺลกฺขณา อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุปปริกฺขา ภูรี เมธา ปริณายิกา วิปสฺสนา สมฺปชญฺญํ ปโตโท ปญฺญา ปญฺญินฺทฺริยํ ปญฺญาพลํ ปญฺญาสตฺถํ ปญฺญาปาสาโท ปญฺญาอาโลโก ปญฺญาโอภาโส ปญฺญาปชฺโชโต ปญฺญารตนํ อโมโห ธมฺมวิจโย สมฺมาทิฏฺฐิ. (อภิ.ธ. ๓๔/๑๖/๒๔)

จึงเห็นได้ว่า แม้ในพระบาลีก็มีการแสดงบทไวพจน์ไว้ตามสมควร ในบาลีเนตติก็ได้แสดงบทเกี่ยวกับไวพจน์ไว้ในมหาวิภังค์ มหานิทเทส และจูฬนิทเทส โดยเฉพาะบทที่ลงกิตปัจจัย และบทกริยาอาขยาตเป็นต้น เช่น

กามยมานสฺสาติ กามยมานสฺส อิจฺฉมานสฺส สาทิยมานสฺส ปตฺถยมานสฺส ปิหยมานสฺส อภิชปฺปมานสฺส.(ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

สมิชฺฌตีติ อิจฺฉติ สมิชฺฌติ ลภติ ปฏิลภติ อธิคจฺฉติ วินฺทติ. (ขุ.มหา.๒๙/๑/๒)

แม้ในอรรถกถาและฎีกาก็มีลักษณะเช่นเดียวกันนี้ ทำให้ทราบได้ว่า อาจารย์ผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ได้อาศัยถ้อยคำจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และฎีกา อย่างแน่นอน เพราะคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาท่านรจนาโดยอาศัยคัมภีร์อมรโกสะ จึงมีเนื้อความบางส่วนใกล้เคียงกัน เช่น

คัมภีร์อมรโกสะกล่าวปริภาสาว่า

ปฺรายโศ รูปเภเทน สาหจรฺยาจฺจ กุตฺรจิตฺ
สฺตฺรีปุนปุสกำ เชฺญยฺยำ ตทฺวิเศษวิเธะ กฺวจิตฺ.

ปริวรรตเป็นบาลีว่า

ปายส รูปเภเทน สาหจริยา จ กุตฺรจิ
ถีปุนปุสกำ เญยฺยำ ตพฺพิเสสวิธิ กฺวจิ.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวปริภาสาที่มีเนื้อความเหมือนกันว่า

ภิยฺโย รูปนฺตราสาห- จริเยน จ กตฺถจิ
กฺวจาหจฺจวิธาเนน เฌยยฺ ถีปุนฺนปุสกำ.

(อภิธาน.คาถา (จ))

นักศึกษาพึงทราบความเป็นไปของอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ของแต่ละนามศัพท์ โดยนัย ๓ อย่าง คือ รูปันตรนัย ซึ่งมีใช้มากที่สุด สาหจริยนัย และอาหัจจวิธานนัย ซึ่งมีใช้บ้างไม่มากนัก

คัมภีร์อมรโกสะ กล่าวว่า

สรีรสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ ยำ กมฺม ตำ ยโม
นิยโม ตุ สยำ กมฺมา- นิจฺจมาคนฺตุสาธนำ.

(อมรโกส.๒/๗/๔๙)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กล่าวว่า

ยำ เทหสาธนาเปกฺขำ นิจฺจำ กมฺมมยำ ยโม
อาคนฺตุสาธนำ กมฺมำ อนิจฺจำ นิยโม ภเว.

(อภิธาน. ๒/๔/๔๔๔)

กรรม คือ การเว้นจากปาณาติบาตเป็นต้นอันมองหา ซึ่งการสำเร็จด้วยกายเป็นนิตย์มีอยู่ กรรมนี้ ชื่อว่า ยมศีล (ศีล ๕) กรรมมีการรับอุโบสถศีลเป็นต้นอันท่านให้สำเร็จ โดยชั่วขณะ บางครั้งบางคราว ชื่อว่า เป็นนิยมศีล (อุโบสถศีล)

จะเห็นได้ว่า พระโมคคัลลานเถระรจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาขึ้น ได้รวบรวมศัพท์ที่มีเนื้อความคล้อยตามพระพุทธพจน์ จากคัมภีร์อมรโกสะมาเพิ่มเติมไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ด้วย ท่านจึงกล่าวไว้ในปริภาสาว่า

ภิยฺโย ปโยคมาคมฺม โสคเต อาคเม กฺวจิ
นิฆณฺฑุยุตฺติญฺจานีย นามลิงฺคำ กถียติ.

(อภิธาน. คาถา (ฆ))

นามและลิงค์ที่ข้าพเจ้านำอุทาหรณ์มา มีอยู่ในพระไตรปิฎก อันเป็นพระดำรัสของพระสุคตเป็นส่วนมาก ในบางทีก็นำอุทาหรณ์อันสมควรจากคัมภีร์นิฆัณฑุมากล่าวไว้ด้วย

คัมภีร์อมรโกสะแบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์ คือ ปฐมกัณฑ์ ทุติยกัณฑ์ และตติยกัณฑ์ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ก็แบ่งออกเป็น ๓ กัณฑ์เช่นกันเดียวกัน คือ

สัคคกัณฑ์ที่ ๑ แสดงคำศัพท์ที่มีความหมายว่า พระพุทธเจ้า นิพพาน พระอรหันต์ สวรรค์ เทวดา และอสูรเป็นต้น โดยจัดคำศัพท์ที่มีเนื้อความเหมือนกันไว้ด้วยกัน และได้รวบรวมคำศัพท์ที่มีใช้เฉพาะในพระพุทธศาสนาไว้ด้วย คือคำศัพท์ที่มีเนื้อความว่า กุศล อกุศล ผัสสะ ปัญญา วิตก และวิริยะเป็นต้น

ภูกัณฑ์ที่ ๒ แบ่งออกเป็น ๗ วรรคย่อย คือ **ภูมิวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับแผ่นดิน **ปุรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับเมืองและประเทศ **นรวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับมนุษย์ **จตุพพรรณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับวรรณะ ๔ **อรัญญวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับป่าไม้ **เสลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับภูเขา **ปาตาลวรรค** แสดงศัพท์โวหารเกี่ยวกับโลกบาดาล

สามัญญกัณฑ์ที่ ๓ แบ่งออกเป็น ๔ วรรคย่อย คือ **วิเสสยาธีนวรรค** แสดงศัพท์โวหารที่เป็นบทวิเสสนะอันเกี่ยวข้องกับลิงค์ทั้ง ๓ **สังกิณณวรรค** แสดงศัพท์โวหารเบ็ดเตล็ดทั่วไป อเนกัตถวรรค แสดงศัพท์ที่มีเนื้อความหลายอย่าง **อัพยยวรรค** แสดงอรรถของศัพท์อุปสัคและศัพท์นิบาต

การจัดแบ่งเป็นกัณฑ์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานี้ หากจะสงเคราะห์ศัพท์ที่มีลักษณะเหมือนกันเข้าด้วยกัน ก็จะแบ่งได้เพียง ๒ กัณฑ์ คือ **กัณฑ์ที่ ๑** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่แสดงโวหารเหมือนกันเข้าไว้ด้วยกัน ซึ่งประกอบด้วยสัคคกัณฑ์ ภูกัณฑ์ และสามัญญกัณฑ์บางส่วน **กัณฑ์ที่ ๒** สงเคราะห์กลุ่มศัพท์ที่มีความหมายหลายอย่างไว้ด้วยกัน ประกอบด้วยอเนกัตถวรรคและอัพยยวรรคในสามัญญกัณฑ์ที่เหลือ

พระคันถรจนาจารย์ผู้มีชื่อว่า “โมคคัลลานะ” มีด้วยกันหลายรูป จึงทำให้นักปราชญ์สายบาลีมีความสงสัยว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ต่างๆ นั้นเป็นรูปเดียวกัน หรือ

คนละรูป เพราะว่าพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ ก็มีชื่อว่าโมคคัลลานะเช่นกัน นักปราชญ์บางท่าน จึงสำคัญผิดคิดว่าพระโมคคัลลานะผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กับพระโมคคัลลานะคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะเป็นพระเถระรูปเดียวกัน แต่ก็เห็นตรงกันว่าเป็นคนละรูปกับพระโมคคัลลานมหาสามิ ผู้รจนาคัมภีร์สัททลักขณะอันเป็นคัมภีร์ไวยากรณ์บาลีน้อย

แต่โบราณาจารย์ส่วนมากลงความเห็นว่าเป็นคนละรูปกัน เพราะสถานที่อยู่ และมติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ รูปนั้นแตกต่างกัน ดังนี้

พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา พำนักอยู่วัดมหาเชตวัน เมืองปุลัตถิ สังกัดสโรคามนิกาย ส่วนพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ พำนักอยู่วัดถูปาราม เมืองอนุราธปุระ สังกัดอุตตรมูลนิกาย ซึ่งทั้ง ๒ วัด ก็ตั้งอยู่ทางเหนือของประเทศศรีลังกาเหมือนกัน

มติในการรจนาคัมภีร์ของพระเถระทั้ง ๒ ท่าน ก็มีความแตกต่างกัน คือ พระเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จะถือนัยคล้อยตามพระกัจจายนเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์กัจจายนะ ส่วนพระพระเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ จะถือนัยต่างออกไป ซึ่งมีข้อวินัจฉัยให้เห็นดังนี้

คัมภีร์กัจจายะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท โดยมี **นิ นี อว** แต่ไม่มี **โอ** คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บท คือมี **นิ นี อว** ไม่มี **โอ** ตามนัยของคัมภีร์กัจจายนะ ส่วนคัมภีร์โมคคัลลานะแสดงอุปสัคไว้ ๒๐ บทเหมือนกัน มี **นิ อว โอ** แต่ไม่มี **นี**

ด้วยเหตุผลดังกล่าวจึงสามารถวินิจฉัยได้ว่า พระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากับพระโมคคัลลานเถระผู้รจนาคัมภีร์ไวยากรณ์โมคคัลลานะ เป็นคนละรูปกันอย่างแน่นอน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา

ในรัชสมัยของพระเจ้าสีหตู (พระยาสี่ช้างเผือก) มีเมืองปินยะ(วิชยปุระ) เป็นราชธานีแห่งประเทศพม่า ราว พ.ศ. ๑๘๔๙ มหาอำมาตย์ชื่อว่าสิริมหาจตุรังคพละ เป็นผู้เชี่ยวชาญในคัมภีร์ไวยากรณ์ฝ่ายภาษาบาลีและสันสกฤต ได้อาศัยคัมภีร์ต่างๆ ทั้งฝ่ายภาษาบาลี

และสันสกฤต รจนาคัมภีร์ฎีกาขึ้นเพื่ออธิบายศัพท์ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา โดยแสดงการวิเคราะห์อรรถของศัพท์ แยกธาตุปัจจัย และแสดงวิธีสำเร็จรูปของบทตามนิรุตตินัย ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานัปปทีปิกาฎีกา**" ซึ่งได้รับความนิยมใช้เป็นคู่มือในการศึกษาค้นคว้าคัมภีร์ภาษาบาลีมาจนถึงปัจจุบัน

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ

เนื่องจากคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกาได้อธิบายขยายความ แสดงรูปวิเคราะห์ และแยกธาตุปัจจัยไปตามลำดับบทที่มีอยู่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา จึงยากต่อการค้นหาศัพท์ตามลำดับอักษร ครั้นในราว พ.ศ. ๒๔๒๖ พระสุภูติเถระชาวสีหฬได้เรียบเรียงคัมภีร์ขึ้นใหม่ ใช้ชื่อว่า "**อภิธานัปปทีปิกาสูจิ**" โดยเรียงบทไปตามลำดับอักษร เพื่อให้สะดวกต่อการค้นหาศัพท์ แต่ยังมีวิธีการแสดงรูปวิเคราะห์ การแยกธาตุ ปัจจัย ตามคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา และได้เพิ่มเติมข้อความที่นำมาจากคัมภีร์สัททนีติและคัมภีร์สันสกฤตที่ควรรู้ควรเข้าใจไว้ด้วย จึงถือว่าเป็นคัมภีร์ที่รวบรวมศัพท์อภิธานไว้อย่างสมบูรณ์อีกคัมภีร์หนึ่ง

คัมภีร์อภิธานนิสสยะ

มีการค้นพบศิลาจารึกที่แสดงหลักฐานการจารึกเมื่อ จ.ศ. ๘๐๔ ตรงกับ พ.ศ. ๑๙๘๖ ที่วัดแต๊กหน่วย แว๊กจีเอง เมืองพุกาม ประเทศสหภาพพม่า กล่าวถึงคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะ รวมไว้ในบัญชีรายชื่อพระไตรปิฎกและคัมภีร์ต่างๆ ที่สร้างถวายไว้พร้อมกับวัด จึงทราบได้ว่ามีคัมภีร์นิสสยะของคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาเกิดขึ้นก่อนแล้ว แต่ไม่สามารถระบุได้ชัดว่าเกิดขึ้นในสมัยใด แต่เชื่อกันว่าเกิดขึ้นในสมัยเมืองปินยะ เป็นราชธานีนั่นเอง เพราะอยู่ในช่วงเวลาใกล้เคียงกัน

ต่อมา ในพ.ศ.๒๔๖๙ พระอัคคธัมมาภิวังสเถระ วัดอภยาราม เมืองมัณฑเล ประเทศสหภาพพม่า ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่ ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**อภิธานนิสสยะ**" และในพ.ศ.๒๕๒๓ พระเกลาสเถระ วัดมหาวิสุตาราม เมืองปขุกกู ประเทศสหภาพพม่าเช่นกัน ได้รจนาคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสยะขึ้นใหม่อีกฉบับหนึ่ง ใช้ชื่อคัมภีร์ว่า "**ปขุกกูอภิธานนิสสยะ**" เนื่องจากคัมภีร์อภิธานนิสสยะทั้ง ๒ ฉบับนั้น เป็นคัมภีร์อภิธานที่ท่านแปลสู่ภาษาพม่า จึงเป็นประโยชน์เกื้อกูลต่อผู้รู้ภาษาพม่าเท่านั้น.

พระธรรมเทศนาของพระพุทธองค์ เป็นคำสอนอันเป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ ประกอบด้วยองค์คุณ คือ สาตถะ (เพียบพร้อมด้วยอรรถ) และสพัญชนะ (เพียบพร้อมด้วยพยัญชนะ) มีความลึกซึ้งโดยศัพท์และความหมาย อีกทั้งมีนัยวิจิตรพิสดารตรัสไว้ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม จึงอาจทำให้อนุชนรุ่นหลังเข้าใจความได้ไม่ถูกต้องครบถ้วน และยังผลให้มีการตีความตามความที่เห็นต่างกัน ดังนั้น โบราณาจารย์ จึงประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาเพื่ออธิบายศัพท์และความหมายในพระพุทธพจน์ และประพันธ์คัมภีร์ฎีกาเพื่ออธิบายคัมภีร์อรรถกถาอีกทอดหนึ่ง เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจพุทธาธิบายได้อย่างถูกต้อง

ด้วยเหตุดังกล่าว อนุชนรุ่นหลังจึงควรอาศัยคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา และคันถันตระอื่นๆ ดังที่ได้กล่าวมาข้างต้น อีกทั้งควรอาศัยไวยากรณ์ใหญ่ที่เรียกว่า สัททาวิเสส เป็นแนวทางในการวินิจฉัย เพื่อให้การตีความเป็นไปในทิศทางเดียวกัน แม้ในการจัดทำ**สัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** ก็ได้อิงอาศัยคัมภีร์อรรถกถาเป็นต้น เป็นแนวทางในการวินิจฉัยและอธิบายเช่นกัน

คณะกรรมการฝ่ายวิชาการโครงการฯ

๒ กุมภาพันธ์ ๒๕๕๖

ชื่อคัมภีร์อ้างอิง

วิ.	วินยปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑, ๒, ๓, ๔, ๕)
ที.	ทีฆนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๖, ๗, ๘)
ม.	มชฺฌิมนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.	สํยุตฺตนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.	องฺคุตฺตรนิกายปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.	ขุทฺทกปาฐปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
ธมฺม.	ธมฺมปทปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อุทาน.	อุทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
อิติวุตฺ.	อิติวุตฺตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
สุตฺตนิ.	สุตฺตนิปาตปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๐)
วิมาน.	วิมานวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เปต.	เปตวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถร.	เถรคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
เถรี.	เถรีคาถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๑)
ชา.	ชาตกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๖, ๓๗)
มหานิ.	มหานิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๔)
จูฬนิ.	จูฬนิทฺเทสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๕)
ปฏิสํ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๘)
อป.	อปทานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๒, ๓๓)
พุทฺธวํ.	พุทฺธวํสปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
จริยา.	จริยาปิฏกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๓)
อภิ.ธ.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๘)
อภิ.วิ.	อภิธมฺมปิฏก วิภงฺคปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๑๙)
ธาตุกถา	อภิธมฺมปิฏก ธาตุกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ปุ.	อภิธมฺมปิฏก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)
อภิ.ก.	อภิธมฺมปิฏก กถาวตฺถุปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๐)

ยมก.	ยมกปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๒, ๒๓, ๒๔)
ปฏฺจาน.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺจานปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๒๕ - ๒๙)
เนตฺติ.	เนตฺติปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ก. ๓๙)
วิ.อฏฺ.	วินยอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑, ๒, ๓, ๔)
ที.อฏฺ.	ทีฆนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕, ๖, ๗)
ม.อฏฺ.	มชฺฌิมนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๘, ๙, ๑๐, ๑๑)
สํ.อฏฺ.	สํยุตฺตนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
อํ.อฏฺ.	องฺคุตฺตรนิกายอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๕, ๑๖, ๑๗)
ขุทฺทก.อฏฺ.	ขุทฺทกปาฐอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๑)
ธมฺม.อฏฺ.	ธมฺมปทอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๒, ๒๓)
อุทาน.อฏฺ.	อุทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๔)
อิติวุต.อฏฺ.	อิติวุตฺตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๕)
สุตฺตนิ.อฏฺ.	สุตฺตนิปาตอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๖, ๒๗)
วิมาน.อฏฺ.	วิมานวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๒๘)
เปต.อฏฺ.	เปตวตฺถุอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
เถร.อฏฺ.	เถรคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๐, ๓๑)
เถรี.อฏฺ.	เถรีคาถาอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๒)
ชา.อฏฺ.	ชาตกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๗ - ๔๓)
มหานิ.อฏฺ.	มหานิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๔)
จูฬนิ.อฏฺ.	จูฬนิทฺเทสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
ปฏิสํ.อฏฺ.	ปฏิสมฺภิทามคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๖)
อป.อฏฺ.	อปทานอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๓, ๓๔)
พุทฺธวํ.อฏฺ.	พุทฺธวํสอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๕)
จริยา.อฏฺ.	จริยาปิฎกอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๓๖)
อภิ.อฏฺ.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินีอฏฺฐกถาปาฬิ, สมฺโมหวิโนทนีอฏฺฐกถาปาฬิ, ปญฺจปกรณอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๑๘, ๑๙, ๒๐)
สงฺคห.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหปาฬิ
อภิ.วตาร.	อภิธมฺมาวตารปาฬิ

กงฺขา.	กงฺขาวิตรณีอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๑)
วิสุทฺธิ.	วิสุทฺธิมคฺคอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๘, ๔๙)
เนตฺติ.อฏฺ.	เนตฺติอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๔๕)
วิ.สงฺคห.	วินยสงฺคหอฏฺฐกถาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ข. ๕๐)
อุตฺตร.	อุตฺตรวินิจฺฉยปาฬิ
มิลินฺท.อฏฺ.	มิลินฺทปญฺหอฏฺฐกถาปาฬิ
วชิร.	วชิรพุทฺธิฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑)
สารตฺถ.	สารตฺถทีปนีฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒, ๓, ๔)
วิมติ.	วิมติวิโนทนีฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๕, ๖)
ที.ฏี.	ทีฆนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๗, ๘, ๙)
สี.นวฏี.	สีลขนฺธวคฺคอภินวฏีกา (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๐, ๑๑)
ม.ฏี.	มชฺฌิมนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๒, ๑๓, ๑๔)
สํ.ฏี.	สํยุตฺตนิกายฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๑๕, ๑๖)
อํ.ฏี.	องฺคุตฺตรนิกายฏีกาปาฬิ (ค. ๑๗, ๑๘, ๑๙)
มูลฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีมูลฏีกาปาฬิ, วิภงฺคมูลฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-มูลฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
อนุฏี.	อภิธมฺมปิฏก ธมฺมสงฺคณีอนุฏีกาปาฬิ, วิภงฺคอนุฏีกาปาฬิ, ปญฺจปกรณ-อนุฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๐, ๒๑, ๒๒)
วิภาวินี.	อภิธมฺมตฺถสงฺคหวิภาวินีฏีกา
กงฺขา.ฏี.	กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
กงฺขา.นวฏี.	กงฺขาวิตรณีอภินวฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๕)
วิสุทฺธิ.ฏี.	วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๓, ๒๔)
เนตฺติ.ฏี.	เนตฺติฏีกาปาฬิ (หนังสืออ้างอิงประเภท ค. ๒๖)
อุตฺตร.ฏี.	อุตฺตรวินิจฺฉยฏีกาปาฬิ
ทีปวํ.	บาลีทีปวังสะ (ปริจเฉท คาถา)
มหาวํ.	บาลีมหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
ปฏฺฐานสงฺเขป.	บาลีปัฏฐานย่อ

ยมกสงฺเขป.	ยมกย่อ
มหาวํ.ฏี.	บาลีฎีกามหาวังสะ ปริจเฉท คาถา
มณิมญฺชู.	มณิสารมัญชูสาฎีกา
อฏฺฐสา.โย.	บาลีอัฏฐสาลินีโยชนา
กงฺขา.โย.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
ปาจิตฺ.โย.	บาลีปาจิตยาทิโยชนา เล่มที่ ๑, ๒
กงฺขา.มหาฏี.	กังขาวิตรณีโยชนามหาฎีกา
อฏฺฐสา.นิสฺสย.	บาลีอัฏฐสาลินี นิสสยะ สำนักสุธัมมวดี
อมร.นิสฺสย.	อมรโกส สักกตอภิธานนิสสยะ สำนักอภยาราม
ชา.นิสฺสย.	บาลีชาดก นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒, ๓, ๔, ๕
ปารา.คณฺจิ.ใหม่.	อัฏฐกถาปราชิกคัณฐิใหม่
อมร.	อมรโกส สักกตอภิธาน (ฉ. ๑๓) กัณฑ์ วรรค คาถา
โถม.	สัททัตโถม มหานิธิสักกตอภิธาน
ปา.	ปาณินิ สักกตพญากรุณ ปาท, อธยาน, สุตต
วาจฺจปฺปติ.	วาจัปปติ สักกตอภิธาน
สูจิ.	อภิธานัปปทีปิกาสูจิ
ธาน.	อภิธานัปปทีปิกา
ธาน.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ
ธาน.ฏี.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา
ธาน.ฏี.นิสฺสย.	อภิธานัปปทีปิกาฎีกา นิสสยะ เล่มที่ ๑, ๒,
นีติ.ปท.	สัททนีติ ปทมาลา
นีติ.ธาตุ.	สัททนีติ ธาตุมาลา
นีติ.สุตฺต.	สัททนีติ สุตตมาลา
กจฺ.	คัมภีร์กัจจายนสูตร
โมคฺ.	คัมภีร์โมคคัลลานะ กัณฑ์ สูตร
รูปสิทฺธิ.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิ
รูปสิทฺธิ.ฏี.	คัมภีร์ปทรูปสิทธิฎีกา

หนังสืออ้างอิงประเภท ก.

(พระไตรปิฎก)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	บาลีพระวินัยปิฎก		
๑.	วินยปิฎก มหาวิภงฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	วิ.๑
๒.	วินยปิฎก ภิกฺขุนีวิภงฺคปาฬิ	"	วิ.๒
๓.	วินยปิฎก มหาวคฺคปาฬิ	"	วิ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคปาฬิ	"	วิ.๔
๕.	วินยปิฎก ปริวารวคฺคปาฬิ	"	วิ.๕
	บาลีทีฆนิกาย		
๖.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	ที.๑
๗.	ทีฆนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	ที.๒
๘.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺคปาฬิ	"	ที.๓
	บาลีมัชฌิมนิกาย		
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาสปาฬิ	พุทธวจนะ	ม.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาสปาฬิ	"	ม.๓
	บาลีสังยุตตนิกาย		
๑๒.	สํยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค - นิทานวคฺคปาฬิ	พุทธวจนะ	สํ.๑
๑๓.	สํยุตฺตนิกาย ขนฺธวคฺค - สฬายตนวคฺคปาฬิ	"	สํ.๒
๑๔.	สํยุตฺตนิกาย มหาวคฺคปาฬิ	"	สํ.๓
	บาลีอังคุตตรนิกาย		
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกก - จตุกฺกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก - สตฺตกนิปาตปาฬิ	พุทธวจนะ	อ.ปญฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย อฏฺฐก - เอกาทสนิปาตปาฬิ	"	อ.ปญฺ.๓
	บาลีอภิธรรมปิฎก		
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีปาฬิ	พุทธวจนะ	อภิ.ธ.
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคปาฬิ	"	อภิ.วิ.
๒๐.	(ก) อภิธมฺมปิฎก ธาตุกถาปาฬิ	"	ธาตุกถา
	(ข) อภิธมฺมปิฎก ปุคฺคลปญฺญตฺติปาฬิ	"	อภิ.ปุ.
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก กถาวตฺถุปาฬิ	"	อภิ.ก.
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ปฐม)	"	ยมก.๑
๒๓.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ทุติย)	"	ยมก.๒
๒๔.	อภิธมฺมปิฎก ยมกปาฬิ (ตติย)	"	ยมก.๓
๒๕.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปฐม)	"	ปฏฺฐาน.๑
๒๖.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ทุติย)	"	ปฏฺฐาน.๒
๒๗.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ตติย)	"	ปฏฺฐาน.๓
๒๘.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (จตุตฺถ)	"	ปฏฺฐาน.๔
๒๙.	อภิธมฺมปิฎก ปฏฺฐานปาฬิ (ปญฺจม)	"	ปฏฺฐาน.๕
	บาลีขุททกนิกาย		
๓๐.	(ก) ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาฐปาฬิ	พุทธวจนะ	ขุทฺทก.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปทปาฬิ	"	ธมฺม.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย อุทานปาฬิ	"	อุทาน.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตกปาฬิ	"	อิติวุตฺ.
	(ง) ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาตปาฬิ	"	สุตฺตนิ.
๓๑.	(ก) ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุปาฬิ	"	วิมาน.
	(ข) ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุปาฬิ	"	เปต.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์		อักษรย่อ
	(ค) ขุทฺทกนิกาย เถรคาถาปาฬิ	พุทธวจนะ	เถร.
	(ฆ) ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถาปาฬิ	"	เถรี.
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ปฐม)	"	อป.๑
๓๓.	(ก) ขุทฺทกนิกาย อปทานปาฬิ (ทุติย)	"	อป.๒
	(ข) ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํสปาฬิ	"	พุทฺธวํ.
	(ค) ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฏกปาฬิ	"	จริยา.
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทสปาฬิ	พระสารีบุตร	มหานิ.
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทสปาฬิ	"	จูฬนิ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ปฐม)	พุทธวจนะ	ชา.๑
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตกปาฬิ (ทุติย)	"	ชา.๒
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ	พระสารีบุตร	ปฏิสํ.
๓๙.	(ก) เนตฺติปาฬิ	พระมหากัจจายน	เนตฺติ.
	(ข) เปฏโกปเทสปาฬิ	พระมหากัจจายน	เปฏโก.
๔๐.	ขุทฺทกนิกาย มิลินฺทปญฺหาปาฬิ	พระนาคเสน	มิลินฺท.

หนังสืออ้างอิงประเภท ข.

(อรรถกถา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๑
๒.	วินยปิฎก ปาราชิกกณฺฑ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๒
๓.	วินยปิฎก ปาจิตฺยาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๓
๔.	วินยปิฎก จูฬวคฺคาทิ อฏฺฐกถา สมนฺตปาสาทิกา	พุทธโฆสะ	วิ.อฏ.๔
๕.	ทีฆนิกาย สีลกฺขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๑
๖.	ทีฆนิกาย มหาวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ปาถิกวคฺค อฏฺฐกถา สุมงฺคลวิลาสินี	พุทธโฆสะ	ที.อฏ.๓
๘.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มูลปริยาย สีหนาทวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๙.	มชฺฌิมนิกาย มูลปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี (มหายก, จูฬยมกวคฺค)	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๑
๑๐.	มชฺฌิมนิกาย มชฺฌิมปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๒
๑๑.	มชฺฌิมนิกาย อุปริปณฺณาส อฏฺฐกถา ปปญฺจสูทนี	พุทธโฆสะ	ม.อฏ.๓

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑๒.	สัยุตฺตนิกาย สคาถวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๑
๑๓.	สัยุตฺตนิกาย นิทาน-ขนฺธวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๒
๑๔.	สัยุตฺตนิกาย สฬายตน-มหาวคฺค อฏฺฐกถา สารตฺถปฺปกาสินี	พุทธโฆสะ	สํ.อฏฺ.๓
๑๕.	องฺคุตฺตรนิกาย เอกกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๑
๑๖.	องฺคุตฺตรนิกาย ทุก-ติก-จตุกฺกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย ปญฺจก-เอกาทสกนิปาต อฏฺฐกถา มโนรถปูรณี	พุทธโฆสะ	อ.อฏฺ.๓
๑๘.	อภิธมฺมปิฎก อฏฺฐสาลินี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๑
๑๙.	อภิธมฺมปิฎก สมฺโมหวิโนทนี อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๒
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณ อฏฺฐกถา (อธิบายพระอภิธรรม ๕ ปกรณ์ คือ ธาตุกถา, ปุคฺคลปญฺญตฺติ, กถาวตฺถุ, ยมก, ปฏฺฐาน)	พุทธโฆสะ	อภิ.อฏฺ.๓
๒๑.	ขุทฺทกนิกาย ขุทฺทกปาจ อฏฺฐกถา ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	ขุทฺทก.อฏฺ.
๒๒.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๑
๒๓.	ขุทฺทกนิกาย ธมฺมปท อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	ธมฺม.อฏฺ.๒
๒๔.	ขุทฺทกนิกาย อุทาน อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อุทาน.อฏฺ.
๒๕.	ขุทฺทกนิกาย อิติวุตฺตก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	อิติวุต.อฏฺ.

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๖.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๑
๒๗.	ขุทฺทกนิกาย สุตฺตนิปาต อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถโชติกา	พุทธโฆสะ	สุตฺตนิ.อฏ.๒
๒๘.	ขุทฺทกนิกาย วิมานวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	วิมาน.อฏ.๒
๒๙.	ขุทฺทกนิกาย เปตวตฺถุ อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เปต.อฏ.
๓๐.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ป) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๑
๓๑.	ขุทฺทกนิกาย เถรคาถา อฏฺฐกถา (ทุ) ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถร.อฏ.๒
๓๒.	ขุทฺทกนิกาย เถรีคาถา อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	เถรี.อฏ.
๓๓.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ป) วิสุทฺธชนวิลาสินี (พุทฺธาปทาน ฯเปฯ)	เชมเถระ	อป.อฏ.๑
๓๔.	ขุทฺทกนิกาย อปทาน อฏฺฐกถา (ทุ) วิสุทฺธชนวิลาสินี (เถร-เถรีอปทาน)	เชมเถระ	อป.อฏ.๒
๓๕.	ขุทฺทกนิกาย พุทฺธวํส อฏฺฐกถา มธุรตฺถวิลาสินี	พุทธัตตเถระ	พุทฺธวํ.อฏ.
๓๖.	ขุทฺทกนิกาย จริยาปิฎก อฏฺฐกถา ปรมตฺถทีปนี	ธรรมปาละ	จริยา.อฏ.
๓๗.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ป) ชาตกปาฬิ (เอกกนิปาต)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๑
๓๘.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ทุ) ชาตกปาฬิ (ทุก-ติก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๓๙.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ต) ชาตกปาฬิ (จตุกฺก-นวก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๓
๔๐.	ชาตฏฺฐกถา (จ) ชาตกปาฬิ (ปญฺจก-วีสติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๔
๔๑.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ปญฺจ) ชาตกปาฬิ (ตึส-อสีติ)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๕
๔๒.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ฉ) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, มูคปกฺข, สุวณฺณสาม, นิมิ, อุมงฺคชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๖
๔๓.	ขุทฺทกนิกาย ชาตก อฏฺฐกถา (ส) ชาตกปาฬิ (มหานิปาต, ภูริทตฺต, จนฺทกุมาร, มหานารท, วิธุร, เวสฺสนฺตรชาตก)	พุทธโฆสะ	ชา.อฏ.๗
๔๔.	ขุทฺทกนิกาย มหานิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	มหานิ.อฏ.
๔๕.	ขุทฺทกนิกาย จูฬนิทฺเทส อฏฺฐกถา สทฺธมฺมปฺปชฺโชติกา	อุปเสนเถระ	จูฬนิ.อฏ.
	เนตฺติ อฏฺฐกถา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.อฏ.
๔๖.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๑ - ๖๗)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๑
๔๗.	ขุทฺทกนิกาย ปฏิสมฺภิทามคฺค อฏฺฐกถา (ป) สทฺธมฺมปฺปกาสินี ปฏิสมฺภิทามคฺคปาฬิ (มหาวคฺค, ญาณกถา, ๖๘-๗๓, ทิฏฺฐิ, อานาปานสติ, อินฺทฺริย, วิโมกฺขกถา, ยุคนทฺธ, ปญฺญาวคฺค)	มหานามะ	ปฏิสํ.อฏ.๒

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๔๘.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ป)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๑
๔๙.	วิสุทฺธิมคฺค อฏฺฐกถา (ทุ)	พุทธโฆสะ	วิสุทฺธิ.๒
๕๐.	วินยสงฺคห อฏฺฐกถา	สารีบุตร	วิ.สงฺคห.
๕๑.	กงฺขาวิตรณี (ปาติโมกฺข) อฏฺฐกถา	พุทธโฆสะ	กงฺขา.อฏฺ.

หนังสืออ้างอิงประเภท ค.

(ฎีกา)

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๑.	วชิรพุทธิฎีกา	วชิรพุทธิเถระ	วชิร.
๒.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๑
๓.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๒
๔.	สารตฺถทีปนีฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	สารตฺถ.๓
๕.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ป)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๑
๖.	วิมติวิโนทนีฎีกา (ทุ)	โจฬิยกัสสปะ	วิมติ.๒
๗.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สีลกฺขนฺธวคฺคฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๑
๘.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มหาวคฺคฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๒
๙.	ทีฆนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา ปาถิกวคฺคฎีกา (ต)	ธรรมปาละ	ที.ฎี.๓
๑๐.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ป)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๑
๑๑.	ทีฆนิกาย สาธุชนวิลาสินา สีลกฺขนฺธวคฺคอภินวฎีกา (ทุ)	ญาณาภิวังสะ	สีนวฎี.๒
๑๒.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๑
๑๓.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มูลปณฺณาสฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๒
๑๔.	มชฺฌิมนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา มชฺฌิม-อุปริปณฺณาส-ฎีกา	ธรรมปาละ	ม.ฎี.๓
๑๕.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ป)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๑
๑๖.	สํยุตฺตนิกาย ลีนตฺถปฺปกาสนา สํยุตฺตฎีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	สํ.ฎี.๒
๑๗.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ป)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๑
๑๘.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ทุ)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๒
๑๙.	องฺคุตฺตรนิกาย สารตฺถมญฺชูสา องฺคุตฺตรฎีกา (ต)	สารีบุตรเถระ	อำ.ฎี.๓
๒๐.	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีมูลฎีกา (ป)	อานันทเถระ	มูลฎี.๑
	อภิธมฺมปิฎก ธมฺมสงฺคณีอนุฎีกา	ธัมมปาละ	อนุฎี.๑

ลำดับที่	ชื่อคัมภีร์	นามผู้แต่ง	อักษรย่อ
๒๑.	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคมูลฏีกา (ทุ)	อานันทเถระ	มูลฏี.๒
	อภิธมฺมปิฎก วิภงฺคอนุฏีกา	ธัมมปาละ	อนุฏี.๒
๒๒.	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณมูลฏีกา (๓)	อานันทเถระ	มูลฏี.๓
	อภิธมฺมปิฎก ปญฺจปกรณอนุฏีกา	ธรรมปาละ	อนุฏี.๓
๒๓.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ป)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๑
๒๔.	ปรมตฺถมญฺชูสา วิสุทฺธิมคฺคมหาฏีกา (ทุ)	ธรรมปาละ	วิสุทฺธิ.ฏี.๒
๒๕.	(ก) กงฺขาวิตรณีปุราณฏีกา	เชมเถระ	กงฺขา.ฏี.
	(ข) วินยตฺถมญฺชูสากงฺขาวิตรณีอภินวฏีกา	พุทธนาคเถระ	กงฺขานวฏี.
๒๖.	(ก) ลีนตฺถวณฺณนา เนตฺติฏีกา	ธรรมปาละ	เนตฺติ.ฏี.
	(ข) เนตฺติวิภาวินี	ธรรมปาละ	เนตฺติวิภา.

คำชี้แจง (๑)

เหตุผลที่เปลี่ยนชื่อโครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฯ เป็น โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกฯ

โดยทั่วไป คำพูดทุกถ้อยคำในภาษาบาลี (หรือทุกภาษา) ล้วนได้ชื่อว่าเป็น **"สทฺท"** ในฐานะที่เป็น **"เสียง"** ดังวจนัตถะว่า **สทฺทยตีติ วา สทฺทียติ อุจฺจารียตีติ สทฺโท** (เสียง คือ สิ่งที่ถูกเปล่งออกมา) แต่สำหรับในคัมภีร์ไวยากรณ์ภาษาบาลีและสันสกฤตนั้น ท่านใช้เรียกเฉพาะคำที่มีความหมายเท่านั้น หมายความว่า คำใดสามารถสื่อสารได้ คำนั้นท่านเรียกว่า **"สทฺท"** ดังนั้น ถ้อยคำทั้งหลายที่เกิดจากการรวมตัวกันแห่งอักษร เช่น ปุริส, ปุริโส ปุริสำ เป็นต้น จึงล้วนแต่ได้ชื่อว่า **"สทฺท"** ทั้งสิ้น **ไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ (ลงวิภัตติ) แล้วหรือยังไม่ประกอบวิภัตติ** (ยังไม่ลงวิภัตติ) ก็ตาม

[คำทั้ง ๔ คือ ลิงฺค = นาม = ปาฏิปทิก = สทฺท มีความหมายเหมือนกัน]

อนึ่ง **สทฺท** (สัททะ) ที่สามารถสื่อความหมายได้อย่างสมบูรณ์ในประโยค **สทฺท** (สัททะ) นั้น เช่น ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษย่อมเห็น), ปุริสำ ปสฺสติ (ย่อมเห็นบุรุษ) ท่านก็เรียกว่า **"ปท** (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ) เช่นกัน ดังวจนัตถะ (รูปวิเคราะห์) ว่า **ปชฺชเต ญายเต อตฺโถ เอเตนาติ ปทำ** (ศัพท์ (สัททรูป) ใด แสดงให้รู้เนื้อความ[คือสามารถสื่อความหมายได้] ศัพท์ (สัททรูป) นั้น เรียกว่า ปท (บท=ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ)

จากมุมมองข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นว่า **สทฺท** (สัททะ) กับ **ปท** (ปทะ) นั้นเป็นคำไวพจน์กัน ดังที่คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา (คาถา ๘๑๙) กล่าวว่า

ปทำ ฐาเน ปริตฺตาเณ
นิพฺพานญฺหิ จ การเณ
สทฺเท วตฺถุมฺหิ โกฏฺฐาเส
ปาเท ตลฺลญฺฉเน มตำ.

> **ปท** ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ ฐานะ (ที่ตั้ง) ปริตตาณะ (การคุ้มครอง) นิพพานะ (นิพพาน) การณะ (เหตุ) **สัททะ** (เสียง, ศัพท์) วัตถุ (พัสดุ) โกฏฐาสะ (ส่วน) ปาทะ (เท้า) ตัลลัญฉนะ (รอยเท้า)

เกี่ยวกับเรื่องนี้ นักไวยากรณ์บาลีหลายสำนัก ก็ได้อธิบายคำว่า **"ปท** (บท)" ในความหมายว่า "ถ้อยคำหรือหน่วยย่อยของประโยคที่เกิดจากการรวมตัวกัน หรือการประชุมกันของอักษรหลายๆ ตัว เป็นหน่วยย่อยที่สามารถสื่อความหมายได้ [อกฺขรสมุทาโย ปทำ = ประชุมแห่งอักษร เรียกว่า **ปท** (บท)] ซึ่งก็มิได้ระบุว่าจะต้องลงวิภัตติแต่อย่างใด

แต่ก็ยังมีนักไวยากรณ์ เช่น พระพุทธัปปิยเถระ ผู้รจนาคัมภีร์ปทรูปสิทธิ เป็นต้น ได้ให้คำจำกัดความของ **"ปท** (บท" ไว้อย่างชัดเจนว่า **วิภตฺยนฺตำ ปทำ** (ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย (ถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว) ชื่อว่า **ปท** (บท)

ส่วนในคัมภีร์สัททนีติ (สุตตมาลา สูตร ๒๘) ก็ได้ให้ความหมายไว้เช่นกัน ว่า **วิภตฺยนฺตำ วา อวิภตฺยนฺตำ วา อตฺถโชตกำ ปทำ** (ศัพท์หรือถ้อยคำไม่ว่าจะประกอบวิภัตติ หรือไม่ประกอบวิภัตติ หากสามารถสื่อความหมายได้ ก็ชื่อว่า **ปท** (บท)) ทั้งสิ้น

มีข้อสังเกตว่า ในกรณีของคัมภีร์สัททนีติสุตตมาลานั้น คำว่า **อวิภตฺยนฺตำ** (ไม่ประกอบวิภัตติ) หมายถึงถ้อยคำที่ถูกนำมาใช้ในประโยคคำพูดในรูปแบบของ "อวิภตฺติกนิทฺเทส" (คำที่ไม่แสดงวิภัตติแต่มีอรรถพิเศษของวิภัตติประกอบอยู่) ซึ่งความจริงแล้ว ก็ถือว่าได้ผ่านกระบวนการประกอบวิภัตติแล้ว (ถือว่าลงวิภัตติแล้ว) เพียงแต่ว่าเมื่อท่านลงแล้วได้ลบวิภัตตินั้นทิ้งไป เช่น **กกุสนฺธ** โกนาคมโน จ กสฺสโป (กกุสนฺธ = กกุสนฺโธ)

สรุปแล้ว **สทฺท** (สัททะ) มีขอบเขตการใช้กว้างกว่า **ปท** (ปทะ) เพราะครอบคลุมได้ทั้งถ้อยคำที่ประกอบวิภัตติแล้ว และถ้อยคำที่ยังไม่ประกอบวิภัตติ ไม่ว่าจะประกอบใช้ในประโยคคำพูด หรือเป็นคำเดี่ยวๆ ก็ตาม ด้วยเหตุดังกล่าว ทางคณะผู้จัดทำโครงการ **ปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย** มีความเห็นว่า เนื่องจากคำที่จะนำมาใช้ในโครงการฯ มีทั้งที่ประกอบวิภัตติ เช่นบทอาขยาต (อกฺโกสติ คจฺฉติ) เป็นต้น และคำที่ไม่ประกอบวิภัตติ เช่น คำนามที่ตัดวิภัตติออก เช่น อกาล, อกาลปุปฺผ เป็นต้น ดังนั้น คณะผู้จัดทำโครงการฯ จึงเห็นว่า **"สทฺท"** มีความเหมาะสมกว่า **"ปท"** จึงเปลี่ยนชื่อจาก **ปทานุกรมฯ** เป็น **สทฺทานุกรมฯ** ด้วยเหตุผลดังที่กล่าวมา

คำว่า **ปทานุกรม** มาจาก **ปท + อนุกรม** (ลำดับบท) ส่วนคำว่า **สัททานุกรม** มาจาก **สัทท + อนุกรม** คำว่า สัทท มาจากคำบาลีว่า สทฺท ส่วน อนุกรม มาจากคำสันสกฤตว่า อนุกฺรม การใช้คำที่ยืมมาจากบาลี สันสกฤต มาผสมกันเอง หรือผสมกับคำภาษาไทยนั้น ถือว่าใช้ได้ เพราะเมื่อยืมคำเหล่านั้นมาแล้ว ก็ถือว่าเป็นคำภาษาไทย สามารถนำมาผสมเข้าด้วยกันอย่างคำสมาสได้ เช่น ราชรถ (บาลี + บาลี) ราชวัง (บาลี + ไทย เพราะวังเป็นคำไทยแท้) ราชดำเนิน (บาลี + เขมร เพราะดำเนินมาจากภาษาเขมร) เป็นต้น.

คำชี้แจง (๒)

๑. การเรียงบทปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษา ได้รวบรวมคำศัพท์และบท โดยใช้ติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนา, ปทานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - ไทย โรงพิมพ์การศาสนา เล่ม ๑, เป็นแนวทาง และได้เพิ่มเติมบางคำศัพท์และบท เพื่อความสมบูรณ์ยิ่งขึ้น

๒. การแยกบท กระจายรากศัพท์ ตั้งรูปวิเคราะห์ (สัททนัย, อัตถนัย) ได้อาศัยคัมภีร์ไวยากรณ์ มีคัมภีร์กัจจายนะ, โมคคัลลานะ และสัททนีติเป็นต้น โดยตรวจสอบให้สอดคล้องกับคัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ส่วนการบอกอรรถของธาตุใช้คัมภีร์ธาตวัตถสังคหปาฐนิสสยะ (พระวิสุทธาจารมหาเถระ) ซึ่งปริวรรตและแปลโดย พระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ. ๙) วัดชนะสงคราม

๓. ประโยคพระบาลีที่ยกมาเป็นอุทาหรณ์ ใช้พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาเตปิฏกำ ๒๕๐๐. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๒. อุทาหรณ์อรรถกถาบาลี ใช้อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาอฏฐกถา โรงพิมพ์วิญญาณ. ๒๕๓๒. อุทาหรณ์ฎีกาบาลี ใช้ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาฎีกา โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙. สำหรับขั้นตอนดำเนินการจัดหาแต่ละอุทาหรณ์นั้น ได้อาศัยติปิฏกะ - ปาพิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗ โรงพิมพ์กรมการศาสนาเป็นแนวทาง บางบทได้เพิ่มเติมอุทาหรณ์เข้ามา บางบทได้ตัดอุทาหรณ์ที่มีความซ้ำซ้อนออกไป ทั้งนี้เพื่อให้อุทาหรณ์นั้นมีความสอดคล้องเป็นแนวเดียวกัน

๔. คำแปลอุทาหรณ์พระบาลี ใช้พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙ เป็นหลัก โดยได้มีการปรับเปลี่ยนคำแปล และสำนวนบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

คำแปลอุทาหรณ์อรรถกถา ใช้อรรถกถาแปลโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย ๒๕๔๑

คำแปลอุทาหรณ์ฎีกา (แปลเพิ่มเข้ามาใหม่)

คำแปลอุทาหรณ์มิลินทปัญหา ใช้สำนวนการแปลมิลินทปัญหา เล่ม ๑, ๒ ๓ มูลนิธิปราณีสำเริงราชย์ โรงพิมพ์ ชวนพิมพ์ ๒๕๔๕

๕. ข้อความภายในวงเล็บเหลี่ยม [ ] ของคำแปลที่เป็นร้อยแก้วและร้อยกรอง เป็นคำอธิบายเพิ่มเติมนอกเหนือไปจากคำแปลบาลี อรรถกถา ฎีกาต้นฉบับ ส่วนใหญ่แสดงถึงองค์ธรรม และเหตุในการกล่าวเช่นนั้นตามคำอธิบายในอรรถกถา ฎีกา

๖. ข้อความภายในวงเล็บกลม ( ) เป็นคำแปลของศัพท์บาลีข้างหน้าวงเล็บ หรือเป็นคำอธิบายที่ไม่สำคัญ เช่น คำแสดงชื่ออีกชื่อหนึ่ง เป็นต้น

๗. การนำเสนอข้อความที่อธิบายหลักภาษา และหลักธรรมในเชิงสัททศาสตร์ และอัตถศาสตร์ ได้อธิบายบทตั้งโดยตรงบ้าง บทในอุทาหรณ์บ้าง ความรวมของแต่ละอุทาหรณ์บ้าง ซึ่งในการอธิบายแต่ละบทนั้น อาจจะอธิบายในแง่มุมทางไวยากรณ์ อุปจาระ นยะ อลังการะ ฉันท์ อภิธาน เนตติ หรือสภาวธรรม ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแนวทางที่คัมภีร์อรรถกถา ฎีกา ได้แนะแนวไว้ (ปทสังวรรณนา อัตถสังวรรณนา ปทัตถสังวรรณนา) โดยคำอธิบายนั้น จะอยู่ภายในวงเล็บเหลี่ยม [...]

๘. อักษรย่อที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎก เชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ขอให้เข้าใจตามนี้

อิ.	=	พระไตรปิฎกฉบับยุโรป
ส.	=	พระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐ
สี.	=	พระไตรปิฎกฉบับสีหล
ก	=	พระไตรปิฎกฉบับบาลีอักษรพม่าบางฉบับ
สำ.	=	สำสกฤต
ปุ.	=	ปุงลิงค์
ถี.	=	อิตถีลิงค์
น.	=	นปุงสกลิงค์
ติ.	=	ไตรลิงค์ (ปุงลิงค์, อิตถีลิงค์, นปุงสกลิงค์)
ภู.	=	ภูวาทิคณิกธาตุ (หมวด ภู ธาตุ)
ทิ.	=	ทิวาทิคณิกธาตุ (หมวด ทิว ธาตุ)
จุ.	=	จุราทิคณิกธาตุ (หมวด จุร ธาตุ)
กฺริ/อา.	=	บทกิริยาอาขยาต
กา/กฺริ.	=	บทกิริยาอาขยาตที่เป็นการิตะ (เหตุกัตตุวาจก)
กฺริ/วิ.	=	บทกิริยาวิเสสะ (พวก ตฺวา ตุ๎ ปัจจัย)
พฺย	=	อัพยยศัพท์

๑๑. ที่มาในคัมภีร์ต่างๆ ที่ปรากฏในปทานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทยเฉลิมพระเกียรติ ๘๔ พรรษานี้ ใช้ตามติปิฎกะ - ปาฬิ - เมียนมาภิธาน ฉบับตีพิมพ์ ปีพุทธศักราช ๒๕๐๗

โรงพิมพ์กรมการศาสนา (ใช้ฉบับฉัฏฐสังคายนา) ด้วยพิจารณาเห็นว่า มีความสมบูรณ์ไม่ลักลั่นและเทียบเคียงได้ตลอดสายทั้งบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์สัททาวิเสส

ขอให้เข้าใจตามนี้ เช่น

วิ. ๔/๒๙๔	=	วินัยปิฎก เล่มที่ ๔ หน้า ๒๙๕
ม. ๑/๙๒	=	มัชฌิมนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๙๒
สำ. ๑/๑๘๒	=	สังยุตตนิกาย เล่มที่ ๑ หน้า ๑๘๒
วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๓	=	วิสุทธิมรรค เล่มที่ ๑ หน้า ๒๐๓
วิ.อฏ. ๑/๕๙	=	วินัยอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๕๙
ม.อฏ. ๑/๗๔	=	มัชฌิมนิกายอรรถกถา เล่มที่ ๑ หน้า ๗๔
ม.ฏี. ๒/๑๖๗	=	มัชฌิมนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๖๗
สารตฺถ. ๒/๑๔	=	สารัตถทีปนีฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๑๔
สำ.ฏี. ๒/๘๐	=	สังยุตตนิกายฎีกา เล่มที่ ๒ หน้า ๘๐
กจฺ. ๖๒๗	=	คัมภีร์กัจจายนะ สูตร ๖๒๗
นีติ.สุตฺต. ๕๓๓	=	สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๕๓๓
โมคฺ. ๑/๕๖	=	โมคคัลลานสูตรปริจเฉทที่ ๑ สูตรที่ ๕๖

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. กตเม เทฺว. สุนิกฺขิตฺตญฺจ ปทพฺยญฺชนำ อตฺโถ จ สุนีโต. สุนิกฺขิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปทพฺยญฺชนสฺส อตฺโถปิ สุนโย โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ธมฺมา สทฺธมฺมสฺส จิติยา อสมฺโมสาย อนนฺตรธานาย สำวตฺตนฺติ. (อ.ทุก. ๒๐/๒๐/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือนเลือนหายแห่งพระสัทธรรม ธรรมสองอย่าง คืออะไร คือ บทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี และอรรถที่นำมาดี แม้เนื้อความจากบทพยัญชนะที่ตั้งไว้ดี ก็ย่อมถูกนำมาดี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมสองอย่างนี้ ย่อมเป็นไปเพื่อความดำรงมั่นไม่ฟั่นเฟือน เลือนหายแห่งพระสัทธรรม.

สัททานุกรม

พระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี – ไทย

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส

อ[๑] อักษรตัวแรกในบรรดาอักษร ๔๑ ตัวในภาษาบาลี มีเสียงสั้นเรียกว่า รัสสะ, เกิดที่คอเรียกว่า กัณฐชะ, มีฐานของตนเป็นกรณ์ (เครื่องเปล่งเสียง) เรียกว่า สกัฏฐานกรณะ, มีการปิด[ฐานและกรณ์] เป็นปยตนะ (ความพยายาม) เรียกว่า สังวุตปยตนะ

อ[๒] นิบาต ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (เนปาติกปท หน้า ๑๖๑) กล่าวว่า น โน มา **อ** อลํ หลํ อิจฺเจเต ปฏิเสธนตฺเถ (นิบาตเหล่านี้ คือ น โน มา **อ** อลํ หลํ เป็นไปในอรรถปฏิเสธ) หรือเป็นคำที่แปลงมาจาก น นิบาต แสดงเนื้อความปฏิเสธ แปลว่า **"ไม่"**

- ในกรณีที่จะทำสนธิกับศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่ต้นพยางค์ ให้แปลง น เป็น อ ด้วยสูตร (กจ. ๓๓๓) ว่า อตฺตํ นสฺส ตปฺปุริเส (แปลง น เป็น อ ในเพราะตัปปุริสสมาส)

  โย อตฺถกามสฺส หิตานุกมฺปิโน
  โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนํ
  กโปตกสฺส วจนํ **อกตฺวา**
  อมิตฺตหตฺถตฺถคโตว เสติ. (ชา. ๑/๑๑)

  (นกพิราบโพธิสัตว์กล่าวสอนกาว่า)
  ผู้ใดอันบุคคลกล่าวสอนอยู่ ไม่ทำตามคำสอนของผู้ปรารถนาประโยชน์ ผู้อนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูล ผู้นั้น ย่อมถึงความพินาศ เศร้าโศกอยู่ เหมือนกา**ไม่ทำ**ตามคำของนกพิราบตกอยู่ในเงื้อมมือของข้าศึกฉะนั้น.

  ดู อกตฺวา

  [น นิบาตในบทว่า **อกตฺวา** เรียกว่า ปสัชช-ปฏิเสธ คือ ปฏิเสธกิริยา โดยมิได้มุ่งแสดงความหมายอื่นจากนั้น]

- ในกรณีที่จะทำสนธิกับศัพท์ที่มีสระอยู่ต้นพยางค์ แปลง น เป็น อนฺ ด้วยสูตร (กจ.๓๓๔) ว่า สเร อนฺ (แปลง น เป็น อนฺ ในเพราะสระอันเป็นตัปปุริสสมาส)

  น อสฺโส **อนสฺโส** (ไม่ใช่ม้า)

[น นิบาตในบทว่า **อนสฺโส** เรียกว่า ปริยุทาส-ปฏิเสธคือปฏิเสธทัพพะ อันได้แก่บุคคล วัตถุ สิ่งของหรือสภาวธรรม อันเป็นทั้งบัญญัติและปรมัตถ์ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต

กล่าวโดยสรุป ปสัชชปฏิเสธเป็นการปฏิเสธกิริยา ส่วนปริยุทาสะเป็นการปฏิเสธทัพพะ คัมภีร์สาหิตยทรรปณะฎีกา (หน้า ๕๕๐ - ๑) ได้กล่าวถึงการปฏิเสธทั้งสองนี้ ซึ่งปริวรรตเป็นภาษาบาลีได้ว่า

อปฺปธานฺยํ วิธิโน ยตฺร
ปฏิเสเธ ปธานตา
ปสชฺชปฏิเสโธยํ
กฺริยยา สห ยตฺร น.
ปธานตฺวํ วิธิโน ยตฺร
ปฏิเสเธ'ปฺปธานตา
ปริยุทาโส ส วิญฺเญยฺโย
ยตฺโรตฺตรปเทน น.

ในการปฏิเสธใดมีความไม่เป็นประธานแห่งทัพพะ และมีความเป็นประธานในการปฏิเสธ การปฏิเสธนี้ชื่อว่า ปสัชชปฏิเสธ อันมี น ศัพท์ประกอบร่วมกับกิริยา

(ส่วน) ในการปฏิเสธใดมีความเป็นประธานแห่งทัพพะ และมีความไม่เป็นประธานในการปฏิเสธ การปฏิเสธนั้นชื่อว่า ปริยุทาสะ อันมี น ศัพท์ประกอบร่วมกับบทหลัง]

[พุทธดำรัสในพระไตรปิฎก มีความละเอียดลึกซึ้งด้วยนัยต่างๆ (นานานยนิปุณคมฺภีร) ทั้งโดยความลึกซึ้งแห่งถ้อยคำภาษา (สทฺทคมฺภีร) ความลึกซึ้งแห่งเนื้อความ (อตฺถคมฺภีร) ความลึกซึ้งทั้งโดยถ้อยคำภาษา และเนื้อความ (สทฺทตฺถคมฺภีร) ความลึกซึ้งแห่งพุทธประสงค์ (อธิปฺปายคมฺภีร) ประกอบด้วยเนื้อความที่รู้ได้โดยตรง (นีตัตถะ) และเนื้อความที่รู้ได้โดยอ้อม (เนยยัตถะ) ดังที่คัมภีร์สัททนีติ ปทมาลา กล่าวว่า

ยสฺมา ปาวจเน สนฺติ
นยา เจว อจินฺติยา
โวหารา จ สุคูฬฺหตฺถา
ทยาปนฺเนน เทสิตา. (นีติ.ปท. ๕๑๐)

นัยที่ไม่พึงคาดคะเน และพระดำรัสอันมีอรรถลึกซึ้งยิ่ง อันพระชินเจ้าผู้เพียบพร้อมด้วยพระกรุณาทรงแสดงแล้ว มีอยู่ในพระพุทธพจน์.

พุทฺธวจเน สทฺทโต จ อตฺถโต จ อธิปฺปายโต จ อกฺขรจินฺตกานํ ญาณจกฺขุสมฺมุยฺหนฏฺฐานภูตา ปาฬินยา วิวิธา ทิสฺสนฺติ.

(นีติ.ปท. ๒๑๑)

พระพุทธพจน์มีนัยแห่งพระบาลีจำนวนมากที่อาจก่อให้เกิดความสับสน (ทางด้านปัญญาจักษุ) แก่นักไวยากรณ์ ทั้งโดยศัพท์ โดยอรรถ และโดยความมุ่งหมาย (จุดประสงค์).

โก หิ สมตฺโถ อนนฺตนยปฏิมณฺฑิเต สาฏฺฐกเถ เตปิฏเก ชินสาสเน นิรวเสสโต นยํ ทฏฺฐุ ทสฺเสตุญฺจ อญฺญตฺร อาคมาธิคมสมฺปนฺเนน ปภินฺนปฏิสมฺภิเทน. (นีติ.ปท.๔๗๗)

จริงอยู่ ใครเล่า จะสามารถรอบรู้และแสดงนัยทั้งหมดในคำสอนของพระชินเจ้ากล่าวคือพระไตรปิฎกพร้อมทั้งอรรถกถา อันประดับด้วยนัยหาที่สุดมิได้ นอกจากพระอรหันต์ผู้ถึงพร้อมด้วยปริยัติและปฏิเวธ แตกฉานในปฏิสัมภิทา]

ด้วยเหตุดังกล่าว **อ** ที่แปลงมาจาก น นิบาต นอกจากจะมีความหมาย โดยตรงของศัพท์ [นิเสธะ]ที่แปลว่า **"ไม่"** แล้ว ยังมีความหมายแฝงอื่นๆ อีก ดังนี้

(๑) ตรงข้าม, ปฏิปักษ์ (วิรุทฺธ).

อกุสลา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑)
ธรรมที่ไม่ใช่กุศล (สัททัตถะ)
อกุศลธรรม (โวหารัตถะ)
ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล) (อธิปปายัตถะ/อธิปเปตัตถะ)

น กุสลา **อกุสลา**, มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิย โลภาทิปฏิปกฺขา อโลภาทโย วิย จ กุสล-ปฏิปกฺขาติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๘๑)
ธรรมที่ไม่ใช่กุศล ชื่อว่า **อกุศล** ความหมายคือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล) เหมือนอมิตรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร (ตรงข้ามกับมิตร) และความไม่โลภเป็นต้น ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภเป็นต้น (ตรงข้ามกับความโลภเป็นต้น).

[คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร (๓๔๔. อตฺตนสฺส ตปฺปุริเส) กล่าวว่า วิรุทฺธตฺเถ. น กุสลา อกุสลา. กุสลปฏิปกฺขาติ อตฺโถ [อุทาหรณ์ของ น นิบาตในอรรถตรงข้าม เช่น] ธรรมที่มิใช่กุศล ชื่อว่าอกุศล ความหมายคือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล)

คำว่า **อกุสลา** แปลตามศัพท์ว่า **ธรรมที่ไม่ใช่กุศล** เพราะ น ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงคือนิเสธะ (ปฏิเสธ) ที่จริงแล้ว น ศัพท์ยังมีความหมายอื่นๆ อีก เช่น สทิสะ (เหมือน), อัญญะ (อื่น), วิรุทธะ (ตรงข้าม) และอภาวะ (ไม่มี) เป็นต้น อรรถเหล่านี้ ไม่ใช่ความหมายโดยตรงของศัพท์ แต่เป็นความหมายที่ประสงค์ ซึ่งตามหลักการจำแนกระดับความหมายแล้ว เรียกว่า ทีปนัตถะ (ความหมายที่แสดงองค์ธรรม)]

ดู อกุสล อรรถ (๑)

[เนื้อความพระพุทธพจน์มี ๒ ประการ คือ **นีตัตถะ** เนื้อความโดยตรง เช่น รูปํ อนิจฺจํ (รูปไม่เที่ยง) เวทนา อนิจฺจา (เวทนาไม่เที่ยง) **เนยยัตถะ** เนื้อความที่รู้ได้ด้วยคำอื่นที่นำมากล่าว (เนื้อความโดยอ้อม) เช่น รูปํ ภิกฺขเว น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถ. ตํ โว ปหีนํ ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขาย ภวิสฺสติ (ภิกษุ รูปไม่ใช่ของเธอ เธอจงละรูปนั้น รูปที่เธอละได้แล้วนั้นจักเป็นไปเพื่อประโยชน์สุขตลอดราตรีนาน) คำว่า **ตํ** (รูปนั้น) เป็นเนื้อความโดยอ้อม เพราะรูปเป็นทุกขสัจ ที่นับเข้าในปริญเญยยธรรม คือธรรมที่ควรกำหนดรู้ แต่ในที่นี้หมายถึงราคะที่เกิดขึ้นโดยอาศัยรูป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **ฐานูปจาระ**

คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ ในภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่ง ที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น **สพฺโพ คาโม อาคโต** ตามรูปคำแล้วแปลว่า "บ้านทั้งหมดมา" ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือ "ชาวบ้านทั้งหมดมา"

ด้วยเหตุดังกล่าว การแปลบทแต่ละบทในพระไตรปิฎกนั้น จึงสามารถแปลได้ ๓ ระดับ ตามบริบท (บทข้างเคียง) คือ

แปลแบบสัททัตถะ คือ การแปลอรรถของศัพท์เท่าที่มีออกให้หมด (แปลยกศัพท์หรือแปลโดยพยัญชนะนั่นเอง)

แปลแบบโวหารัตถะ คือแปลตามถ้อยคำที่ชาวโลกเข้าใจกัน

แปลแบบอธิปปายัตถะ/อธิปเปตัตถะ คือ แปลตรงตามใจความที่ผู้พูดมุ่งหมาย

ตัวอย่างเช่น

อกุสลา ธมฺมา (อภิ.ธ. ๑)

แปลโดยสัททัตถะว่า "ธรรมที่ไม่ใช่กุศล", แปลโดยโวหารัตถะว่า "อกุศลธรรม", แปลโดยอธิปปายัตถะ/อธิปเปตัตถะว่า "ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล)]

(๒) เสื่อม (หานิ).

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปึ ติรจฺฉานกถึ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทํ ราชกถึ โจรกถึ ฯเปฯ โลกกฺขายิกึ สมุทฺทกฺขายิกึ **อิติภวาภวกถึ** อิติ วา อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานกถาย ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณึ วทมาโน วเทยฺย.

(ที. ๑/๗, ม. ๒/๑๙๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากเดรัจฉานกถา[คำพูดที่สวนทางกับสวรรค์ มรรคผล นิพพาน] เช่นที่สมณ-พราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันอาหารที่ชาวบ้านถวายด้วยศรัทธาแล้ว พากันพูดจาติรัจฉานกถาเช่นนี้ คือ พูดคำที่ไร้สาระเกี่ยวกับพระราชา พูดคำที่ไร้สาระเกี่ยวกับโจร...พูดคำที่ไร้สาระเกี่ยวกับโลก พูดคำที่ไร้สาระเกี่ยวกับทะเล พูดคำที่ไร้สาระเกี่ยวกับโลกเจริญ เพราะเหตุนี้ และโลก**เสื่อม** เพราะเหตุนี้.

ภโวติ วุฑฺฒิ. **อภโว**ติ หานิ. (ที.อฏ. ๑/๘๖)

บทว่า **ภว** แปลว่า ความเจริญ

บทว่า **อภว** แปลว่า ความเสื่อม.

[**อ** ในบทว่า อิติภวาภวกถึ = อิติ + ภว + อภว + กถึ ใช้ในความหมายว่า หานิ (เสื่อม) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ ใน อภว ว่า หานิ (ความเสื่อม)

คำว่า **ภว** แปลตามศัพท์ว่า มี, เป็น หมายถึง สสฺสต (เที่ยง), วุฑฺฒิ (ความเจริญ) และกาม-สุข (ความสุขทางโลกีย์)

คำว่า **อภว** แปลตามศัพท์ว่า ไม่มี, ไม่เป็น หมายถึง อุจฺเฉท (ขาดสูญ), หานิ (เสื่อม),

และ อตฺตกิลมถ (ความเหนื่อยยากหรือความทุกข์)

อิติ ศัพท์ ในบทว่า **อิติภวาภวกถา** วางไว้ข้างหน้าคำที่เป็นทวันทสมาส ดังนั้น จึงต้องแปลประกอบกับบทหลังทุกบท (โลกเจริญเพราะเหตุนี้ และโลกเสื่อมเพราะเหตุนี้) คำประเภทนี้ทางไวยากรณ์ เรียกว่า ทวันทโต-ปุพพะ) ดังที่ปทรูปสิทธิฏีกาคำอธิบายสูตร ๓๕๙ กล่าวว่า ทฺวนฺทโต ปรํ ยํ สุยฺยมานํ, ตํ ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต (บทใดได้ยินท้ายทวันทสมาส บทนั้น ย่อมถูกประกอบไว้ทีละบท)]

(๓) เจริญ, ใหญ่, ประณีต (วุฑฺฒิ, มหนฺต, ปณีต).

อิติ**ภวาภว**เหตุ วา อาวุโส ภิกฺขุโน ตณฺหา อุปฺปชฺชมานา อุปฺปชฺชติ. (ที. ๓/๑๙๑)

ดูก่อนผู้มีอายุ อีกนัยหนึ่ง ตัณหาเมื่อจะเกิด ย่อมเกิดแก่ภิกษุ เพราะมีภพน้อย **ภพใหญ่** เช่นนี้เป็นเหตุ.

ปริวุฑฺโฒ ภโว **อภโว**. วุฑฺฒิอตฺโถ หิ อยมกาโร, ยถา สำวราสำวโร ผลาผลนฺติ จ.

(ที.ฏี. ๓/๑๙๔, อำ.ฏี. ๒/๘)

ภพที่เจริญชื่อว่า **อภาวะ**. จริงอย่างนั้น อ อักษร [ในบทว่า อิติภวาภวเหตุ] นี้ มีความหมายว่าเจริญ (วุฑฺฒิ) เหมือนบทว่า สำวราสำวร (สำวร + อสำวร = ความสำรวมน้อยใหญ่), ผลาผล (ผล + อผล = ผลไม้น้อย, ผลไม้ใหญ่).

[อิติภวาภวเหตุ = อิติ + ภว + อภว + เหตุ]

ภวาภเวติ ปุนปฺปุนภเว หีนปณีเต วา ภเว. ปณีโต หิ ภโว วุฑฺฒิปฺปตฺโต **อภโว**ติ วุจฺจติ.

(ม. อฏ. ๑/๓๗๐)

บทว่า **ภวาภเว** (ในภพน้อยภพใหญ่) ความว่า ในภพต่างๆ ซ้ำแล้วซ้ำเล่า หรือในภพทรามและประณีต จริงอย่างนั้น ภพประณีตที่ถึงความเจริญ ชื่อว่าอภวะ (ภพใหญ่).

[ภวาภเว = ภว + อภเว]

สำวราสำโรติ ขุทฺทโก เจว มหนฺโต จ สำวราสำโร. (อภิ.อฏ. ๑/๒๒)

บทว่า **สำวราสำโร** ความว่า ความสำรวมน้อยและใหญ่ ชื่อว่า สังวราสังวระ.

อเสกฺขา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑/๒)

เสกขธรรมที่ถึงความเจริญสูงสุดแล้ว.

วุฑฺฒิปฺปตฺตา วา เสกฺขาติปิ **อเสกฺขา**.

(อภิ.อฏ. ๑/๘๗)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อเสกฺขา** แม้เพราะอรรถว่า เสกขธรรมที่ถึงความเจริญสูงสุดแล้ว.

[**อ** ในบทว่า อเสกฺขา ใช้ในความหมายว่า วุฑฺฒิ (เจริญ) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรใน อเสกฺขา ว่า วุฑฺฒิปฺปตฺตา (ที่ถึงความเจริญสูงสุด)]

กุสลสุขโต จ วิปากสุขํ สนฺตตรตาย ปณีตตรนฺติ วุฑฺฒิปฺปตฺตา จ เต ธมฺมา โหนฺตีติ **อเสกฺขา**ติ วุจฺจนฺติ. (มูลฏี. ๑/๔๔)

อนึ่ง วิบากสุขเรียกว่าสุขประณีตกว่ากุศลสุข เพราะสงบมากกว่า เพราะฉะนั้น เสกขธรรม

เหล่านั้น จึงเรียกว่า **อเสกขะ** เพราะอรรถว่าเป็นธรรมที่ถึงความเจริญสูงสุด.

(๔) อื่น (อญฺญ).

อพฺยากตา ธมฺมา. (อภิ.ธ. ๑)
ธรรมที่เป็นอัพยากฤต (ธรรมที่นอกเหนือจากที่ตรัสไปแล้ว)[มีอยู่].

น พฺยากตา **อพฺยากตา**, กุสลากุสลภาเวน อกถิตาติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๘๗)

ธรรมที่มิได้ตรัสไว้ ชื่อว่า อัพยากฤต หมายความว่า มิได้ตรัสไว้โดยความเป็นกุศล หรืออกุศล.

[**อัพยากตะ** หมายถึง ธรรมอื่นที่นอกเหนือจากที่ท่านจัดไว้ว่าเป็นกุศล หรืออกุศล ซึ่งได้แก่ วิบากและกิริยา
คำว่า **อพฺยากต** มาจาก น + พฺยากต (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย) ในอรรถกถาอธิบายคำว่า อพฺยากตา ว่า อกถิตา เพื่อแสดงว่า พฺยากต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ กถิต (กล่าว) แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) ก็กล่าวไว้โดยตรงว่า น พฺยากตาติ อกถิตา (คำว่า น พฺยากตา ได้แก่ มิได้ตรัสไว้) หมายความว่า อัพยากตธรรม เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้ โดยความเป็นกุศลและอกุศลซึ่งตรัสไว้ก่อน อัพยากตธรรมในคัมภีร์ธรรมสังคณี และ น ศัพท์ใน อพฺยากต ใช้ในความหมายว่า อญฺญ (อื่น) คำนี้จึงหมายถึงธรรมอื่น นอกจากกุศลและอกุศล อันได้แก่วิบากและกิริยา]

เนวสญฺญาติ เอตฺถ นกาโร อญฺญตฺโถ.
ตถา **นาสญฺญา**ติ เอตฺถ นกาโร อกาโร จ อญฺญตฺโถ เอว. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๐๖)

น อักษรในคำว่า เนวสญฺญา นี้ มีความหมายว่า **อื่น** น และ อ อักษรในคำว่า นาสญฺญา นี้ ก็มีความหมายว่า **อื่น** เช่นกัน.

(๕) ไม่มี, เว้น (วิรห, อภาว).

เอวเมว โข อาวุโส เย เต ปุคฺคลา **อสฺสทฺธา** ชีวิกตฺถา ฯเปฯ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา สจา มายาวิโน ฯเปฯ ทุปฺปญฺญา เอฬมูคา. เตสํ อายสฺมา สาริปุตฺโต อิมินา ธมฺมปริยาเยน หทยา หทยํ มญฺเญ อญฺญาย ตจฺฉติ.

(ม. ๑/๓๘)

ดูก่อนผู้มีอายุ บุคคลบางคนก็ฉันนั้นแล เป็นผู้**ไม่มีศรัทธา**มุ่งเลี้ยงชีพ...ออกจากเรือน บวช เป็นผู้ไม่มีเรือน มักโอ้อวด เจ้ามารยา...มีปัญญาทราม เหมือนคนใบ้ ท่านพระสารีบุตรเหมือนจะรู้ใจของบุคคลเหล่านั้นด้วยใจ จึงถากถาง (กิเลส) อยู่ด้วยพระธรรมเทศนานี้.

อสฺสทฺธาติ พุทฺธธมฺมสงฺเฆสุ สทฺธาวิรหิตา.

(ม.อฏ. ๑/๑๒๖)

บทว่า **อสฺสทฺธา** (ไม่มีศรัทธา) ความว่า เว้นจากศรัทธาในพระพุทธ พระธรรม และพระสงฆ์ (พระรัตนตรัย).

[บทว่า **อสฺสทฺธา** (ไม่มีศรัทธา) อรรถกถาอธิบายว่า สทฺธาวิรหิตา โดยใช้ วิรหิต ศัพท์ขยาย เพื่อแสดงว่า บทตั้งเป็นนนิบาตบุรพ-

บทพหุพพิหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ สทฺธา เอเตสนฺติ อสฺสทฺธา

คำว่า **อคารสฺมา** เป็นอุปาตฺตวิสยอปาทาน (มีกิริยาต้องเติมเข้ามา) อปาทานชนิดนี้ไม่มีกิริยาปรากฏอยู่ในประโยคโดยตรง เมื่อจะแปล ต้องเติมกิริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่ง จึงจะรู้ความได้ ในข้อความนี้ต้องเติม นิกฺขมฺม (ออกแล้ว) จึงจะแปลได้ ทั้งนี้เพราะบทว่า ปพฺพชิตา เป็นกิริยาที่ไม่ต้องการอปาทาน บทว่า อคารสฺมา (เรือน) เป็นอปาทานในบทกิริยาที่เติมเข้ามา คือ นิกฺขมฺม โดยไม่สัมพันธ์กับกิริยาคุมพากย์ คือ ปพฺพชิตา ตัวอย่างอื่นๆ เช่น วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่) ในตัวอย่างนี้ต้องเติม นิกฺขมฺม (แลบออก)

เต จ มนุสฺสา สกมฺมปสุตา รญฺโญ ชนปทำ น วิเหเจสฺสนฺติ; มหา จ รญฺโญ ราสิโก ภวิสฺสติ. เขมฏฺจิตา ชนปทา **อกณฺฏกา** อนุปฺปีฬา. มนุสฺสา มุทา โมทมานา อุเร ปุตฺเต นจฺเจนฺตา อปารุตฆรา มญฺเญ วิหริสฺสนฺติ.

(ที. ๑/๑๒๙, ที. ๓/๑๔๔)

อนึ่ง พลเมืองเหล่านั้น จักขวนขวายในการงานของตน ไม่พากันเบียดเบียนบ้านเมืองของพระองค์ และพระองค์ก็จักมีกองพระราชทรัพย์อย่างยิ่งใหญ่ บ้านเมืองก็จะอยู่ร่มเย็น **ไม่มีเสี้ยนหนาม** ไม่มีการเบียดเบียน ประชาชนจะชื่นชม ยินดีต่อกัน ให้บุตรฟ้อนรำที่อก (คือมีความสุขกับครอบครัว) อยู่อย่างไม่ต้องปิดประตูบ้าน.

อกณฺฏกาติ โจรกณฺฏกรหิตา.

(ที.อฏ. ๑/๒๖๕)

บทว่า **อกณฺฏกา** (ไม่มีเสี้ยมหนาม) ได้แก่ เว้นจากเสี้ยมหนามคือโจร.

[หมายเหตุ:- ถ้อยคำที่ไม่ใช่สมาสก็สามารถแปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา ได้ ดังที่คัมภีร์สีลักขันธวรรคฏีกาใหม่ ๒/๘ กล่าวว่า สมาเสวิย วากฺเยปิ มหนฺตสทฺทสฺส มหาเทโส (จริงอย่างนั้น แปลง มหนฺต ศัพท์เป็น มหา แม้ในถ้อยคำ[ที่ไม่ใช่สมาส]เหมือนในสมาส]

(๖) ร้าง, ว่างเปล่า (สุญฺญ).

น ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ สภิกฺขุกา อาวาสา **อภิกฺขุโก** อาวาโส วา อนาวาโส วา คนฺตพฺโพ อญฺญตฺร สงฺเฆน อญฺญตฺร อนฺตรายา.

(วิ. ๔/๑๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่ควรออกจากวัดที่มีภิกษุในวันอุโบสถนั้น ไปสู่วัดซึ่ง**ไม่มีภิกษุ** หรือสถานที่ที่ไม่ใช่วัด ยกเว้นมี[ภิกษุครบองค์]สงฆ์ [หรือ]มีอันตราย[ไปได้].

อภิกฺขุโก อาวาโสติ **สุญฺญ**วิหาโร. ยตฺถ เอโกปิ ภิกฺขุ นตฺถิ. ตตฺถ วาสตฺถาย น คนฺตพฺพำ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๒)

สองบทว่า **อภิกฺขุโก อาวาโส** (วัดไม่มีภิกษุ) หมายถึง วัด**ร้าง** ภิกษุแม้รูปเดียวไม่มีในวัดใด ไม่พึงไปเพื่อพักค้างแรมในวัดนั้น.

[**อ** ในบทว่า อภิกฺขุโก ใช้ในความหมายว่า สุญฺญ (ร้าง) ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบาย อ อักษรใน อภิกฺขุก ว่า สุญฺญวิหาโร (วัดร้าง)]

ตสฺมึ ปวตฺตมาเน อุโปสถํ อกตฺวา ตทหุโปสเถ อญฺญํ **อภิกฺขุกํ** นานาสํวาสเกหิ วา สภิกฺขุกํ อาวาสํ อนาวาสํ วา วาสตฺถาย อญฺญตฺร สงฺเฆน อญฺญตฺร อนฺตรายา คจฺฉนฺตสฺส ทุกฺกฏํ โหติ.

(กงฺขา. ๑๑๘)

เมื่อการสวดปาติโมกข์นั้นมีอยู่[ในวัด] ภิกษุไม่ทำอุโบสถ ไปสู่วัดซึ่ง**ไม่มีภิกษุ** (วัดร้าง) หรือมีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน หรือไปยังสถานที่ที่ไม่ใช่วัดอื่น[มีศาลาพักชั่วคราวเป็นต้น] ในวันอุโบสถนั้น เพื่ออยู่ค้างคืน โดยปราศจากสงฆ์หรือมีอันตราย ต้องอาบัติทุกกฏ.

[ภิกษุผู้ไม่ทำอุโบสถในวัดของตน แต่ไปสู่วัดที่ไม่มีภิกษุเพื่อค้างคืน โดยกลับมาทำอุโบสถไม่ทัน หรือไปสู่วัดที่มีภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน ซึ่งทำสังฆกรรมร่วมกันไม่ได้ หรือไปสู่ศาลาพักชั่วคราวเป็นต้นที่มิใช่วัดในวันอุโบสถ โดยปราศจากภิกษุที่มีจำนวนเพียงพอต่อการร่วมทำกรรม หรือปราศจากอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งในอันตราย ๑๐ อย่าง คือ พระราชาเสด็จมา โจรปล้น ไฟไหม้ เป็นต้น ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ

ตทหุโปสเถ ตัดบทเป็น ตทหุ + อุโปสเถ แปลตามศัพท์ว่า ในวันนั้นอันเป็นวันอุโบสถ คำว่า ตทหุ มีรูปวิเคราะห์ว่า โสเยว อโห ตทโห (วันนั้น ชื่อว่า ตทหะ) แปลง สฺมึ เป็น อุ ท้าย อห ศัพท์ ด้วยมหาสูตร ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๑๑๕) กล่าวว่า มหาวุตฺตินา อหมฺหา สฺมึโน นิ จ อุ จ โหติ, ตทหนิ, ตทหุ (แปลง สฺมึ วิภัตติท้าย อห ศัพท์เป็น นิ และ อุ ด้วยมหาสูตร เช่น ตทหนิ, ตทหุ (ในวันนั้น)

อุโปสถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า **วันอุโบสถ** มิได้เป็นไปในความหมายอื่น คือ การสวดปาติโมกข์ (ปาติโมกฺขุทฺเทส), ช้างชื่ออุโบสถ, การจำศีล และศีลที่มีองค์ ๘ (ธาน. ๗๘๐) โดยอาศัยสัททันตริกะ คือศัพท์ที่อยู่ใกล้เคียงเป็นตัวสื่อความหมายที่ประสงค์นั่นคือปริบทว่า **ตทหุ** (ในวันนั้น) นั่นเอง ตามกฎทั่วไป (ปริภาสา) ว่า สทฺทนฺตรตฺถาโปหนวเสน สทฺโท อตฺถํ วทติ (ศัพท์ย่อมแสดงเนื้อความ โดยมีการห้ามอรรถของศัพท์อื่น)

ดู อกตูโปสถ, อชฺชุโปสถ

คำว่า **อญฺญตร สงฺเฆน, อญฺญตร อนฺตรายา** ท่านประกอบใช้ สงฺเฆน เป็นตติยาวิภัตติ และ อนฺตรายา เป็นปัญจมีวิภัตติ เพื่อให้คำสละสลวย (วาจาสิลิฏฺจ) ความจริงศัพท์ที่ประกอบกับ อญฺญตร หรือ วินา อาจลงวิภัตติได้ ๓ หมวด คือ ทุติยาวิภัตติ ตติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติ ดังที่คัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๒ สูตร ๓๐) กล่าวว่า วินาญฺญตร ตติยา จ (ลงตติยาวิภัตติ ทุติยาวิภัตติ และปัญจมีวิภัตติท้าย วินา และ อญฺญตร ศัพท์) เช่น วินา วาเตน, วินา วาตํ, วินา วาตสฺมา (เว้นจากลม), อญฺญตร ธมฺมํ, อญฺญตร ธมฺมา (เว้นจากธรรม), อญฺญตร เอเกน ปิณฺฑปาตนีหารเกน (เว้นจากภิกษุรูปหนึ่งผู้นำ บิณฑบาต)

ข้อความว่า **ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน (นานาสำวาสก)** คือ ภิกษุผู้มีสังวาสต่างกัน จำแนกออกเป็น ๒ ประเภท คือ

๑. กัมมนานาสังวาสกะ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยกรรม คืออุกขิตตกภิกษุที่ถูกสงฆ์ยกวัตรจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน เพราะไม่เห็นอาบัติ ไม่แก้ไขอาบัติ และไม่สละความเห็นผิด เหมือนพระอริฏฐะ [ท่านสำคัญผิดว่า สัมผัสของสตรีที่พระพุทธองค์ตรัสห้ามไว้ ไม่ต่างไปจากสัมผัสของเครื่องลาดและผ้าห่มที่ทรงอนุญาต จึงกล่าวคัดค้านว่า การเสพเมถุนไม่อาจทำอันตรายต่อสวรรค์และนิพพานได้]

๒. ลัทธินานาสังวาสกะ ผู้มีสังวาสต่างกันโดยความเห็น คือภิกษุผู้เห็นว่าอุกขิตตกภิกษุถูกสงฆ์ยกวัตรโดยมิชอบ แต่เป็นพระธรรมวาที จึงไม่ทำกรรมร่วมกับสงฆ์ผู้ทำอุกเขปนียกรรม มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่งว่า อุกขิตตานุวัตตกะ คือ ภิกษุผู้คล้อยตามอุกขิตตกภิกษุ เหมือนศิษย์ของภิกษุวินัยธรที่เห็นว่าพระวินัยธร ผู้เป็นอาจารย์ของตนไม่ผิด จึงไม่ทำกรรมร่วมกับภิกษุธรรมกถึก]

สุญฺญตานุปสฺสนาติ ทุกฺขานุปสฺสนานนฺตรํ ปวตฺตา **อนตฺตา**นุปสฺสนาว อตฺตาภินิเวส-ปชหนวเสน **อตฺตสุญฺญ**ตาทสฺสนโต สุญฺญตา-นุปสฺสนา นาม โหติ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๙๗)

บทว่า **สุญฺญตานุปสฺสนา** (ปัญญารู้เห็นว่าว่างเปล่า) ความว่า ปัญญาที่รู้เห็น**อนัตตา** (ปัญญารู้เห็นว่าไม่ใช่ตัวตน) ที่เป็นไปต่อจากการรู้เห็นทุกข์ ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา เพราะรู้เห็นว่า**ว่างเปล่า**จากตัวตน โดยเนื่องด้วยการละความยึดมั่นถือมั่นในตัวตน.

[**อ** ในบทว่า อนตฺตานุปสฺสนา ใช้ในความหมายว่า สุญฺญ (ว่างเปล่า) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ ใน อนตฺตานุปสฺสนา ว่า อตฺต-สุญฺญตาทสฺสนโต (เพราะรู้เห็นว่าว่างเปล่าจากตัวตน)

ผู้ที่ยังไม่ได้อนัตตานุปัสสนา ย่อมสำคัญผิดว่ามีตัวตนที่ทำอากัปกิริยามีการยืน เดิน นั่ง นอนเป็นต้น แต่ผู้เจริญวิปัสสนาจนกระทั่งบรรลุภังคญาณแล้ว ย่อมรู้เห็นว่า มีเพียงสภาวธรรมที่เกิดขึ้นแล้วดับไป ไม่มีบุคคล เรา ของเรา จึงไม่อยู่ในอำนาจของผู้ใด การรู้เห็นอย่างนี้ ชื่อว่า สุญญตานุปัสสนา หรือ อนัตตานุปัสสนา ย่อมละความยึดมั่นถือมั่นว่า เป็นตัวตน (อัตตาภินิเวสะ)]

(๗) ไม่สมควร, ไม่เหมาะสม, ตำหนิ, ติเตียน (อยุตฺต, ครหา, นินฺทา).

ยถารูเป **อนาสเน** นิสินฺนํ ยถารูเป **อโคจเร** จรนฺตํ ยถารูเป ปาปเก มิตฺเต ภชนฺตํ วิญฺญู สพฺรหฺมจารี ปาปเกสุ ฐาเนสุ โอกปฺเปยฺยุ, โส ตญฺจ **อนาสนํ** ตญฺจ **อโคจรํ** เต จ ปาปเก มิตฺเต ปฏิสงฺขา โยนิโส ปริวชฺเชติ.

(ม. ๑/๑๔)

เพื่อนผู้ประพฤติพรหมจรรย์ผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลาย พึงสำคัญภิกษุผู้ที่นั่งในที่นั่งอัน**ไม่สมควร**เช่นใด ผู้เที่ยวไปใน**อโคจร** (สถานที่ไม่สมควร) เช่นใด ผู้คบมิตรชั่วเช่นใด ในฐานะอันไม่ดีงาม ภิกษุนั้น พิจารณาด้วยปัญญาแล้ว ย่อมหลีกเลี่ยง**ที่นั่งอันไม่สมควร**นั้น **ที่อโคจร**นั้น และมิตรชั่วเหล่านั้น.

อยุตฺตํ อาสนํ **อนาสนํ**.
อยุตฺโต โคจโร **อโคจโร**. (ม.อฏ. ๑/๑๔)
ที่นั่งอันไม่สมควร ชื่อว่า **อนาสนะ**.
สถานที่ที่ไม่สมควร ชื่อว่า **อโคจระ**.

[**อ** ในบทว่า อนาสนํ, อโคจโร ใช้ในความหมายว่า อยุตฺต (ไม่สมควร) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ ใน อนาสนํ, อโคจโร ว่า อยุตฺตํ อาสนํ, อยุตฺโต โคจโร]

(๘) เล็กน้อย, น้อย (อปฺปก).

[กจฺจิ น โภโต กุสลํ กจฺจิ โภโต **อนามยं**
อโถ รฏฺฐมิทํ ผีตํ ธมฺเมน มนุสาสสิ.

(ชา. ๑/๓๒๗)

ในชาดกอรรถกถา ไม่ได้อธิบาย คำว่า **อนามยं** นี้ไว้เป็นพิเศษแต่อย่างใด อธิบายเพียงว่า อนามยนฺติ อาโรคฺยํ แต่คำนี้ในคัมภีร์ฎีกาทั้งหลาย เช่น วิสุทธิมรรคฎีกา เป็นต้นกลับนำมาอธิบาย โดยวิเคราะห์เจาะลึกไปถึงอรรถของ "อ" ที่แปลงมาจาก น นิบาต ดังจะได้ยกมาแสดง ดังต่อไปนี้]

กจฺจิ โภโต **อนามยं**, **อนุทรา** กญฺญาติ ตทนปฺปภาวนิวตฺติยํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๖๔)

อ อักษรย่อมปรากฏในการห้ามความมีมากของสิ่งนั้น ดังตัวอย่างว่า กจฺจิ โภโต **อนามยं** (ท่านไม่อาพาธ = มีอาพาธ**น้อย**หรือไร), **อนุทรา** กญฺญา (หญิงสาว**ไม่มีท้อง** = มีท้องน้อย, มีท้องอยู่นิดหน่อย หมายความว่า แม้จะมีแต่ก็น้อย).

[**อ** อักษรในคำว่า อนามยํ, อนุทรา มีอรรถ อปฺปก (เล็กน้อย, น้อย)

คำว่า **อนุทรา กญฺญา** (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น การใช้คำในลักษณะนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **สามัตถิยัตถะ** คือ เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม บางแห่งเรียกว่า **อัญญถานุปปัตตินัย** (นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น) คือ สำนวนโวหารที่กล่าวไว้โดยมิได้มุ่งถึงความเป็นไปโดยประการอื่น แต่มุ่งถึงความเป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น ตัวอย่างอื่นๆ เช่น **อจฺฉิทฺโท** โหติ ปตติโก (พุทฺธวํส.อฏ. ๒๔๔) "ต้นไม้ไร้โพรง (มีโพรงเล็กน้อย) มีใบหนาทึบย่อมงดงาม ให้ความร่มรื่น", นคฺคา นที **อนุทกา** (ชา.อฏ. ๗/๒๗๗) "แม่น้ำไม่มีน้ำ ไม่ประเสริฐ" ส่วนคำอื่นๆ ที่มีลักษณะคล้ายกันก็คือ นิอุปสรรค เช่น คำว่า **นิกฺเกสี** (อ.ฏี. ๑/๑๕๙) "ผู้ปราศจากผม หมายถึง ผู้มีผมอยู่เล็กน้อย" ความจริงแล้ว การใช้ภาษาขึ้นอยู่กับชาวโลกเป็นหลักสำคัญ ชาวโลกนั้น มักกล่าวถึงสิ่งที่มีจริงให้เหมือนไม่มีจริงบ้าง เช่น อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) เพราะหญิงสาวมีท้องตามธรรมชาติ แต่กลับกล่าวว่าไม่มีท้อง ซึ่งหมายถึงการตั้งครรภ์ที่มีท้องใหญ่ หรือกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริง ให้เหมือนมีจริงบ้าง เช่น สมุทฺโท กุณฺฑิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)

เพราะมหาสมุทรใหญ่กว่าน้ำเต้ามาก ดังที่คัมภีร์สัททัตถเภทจินตา (คาถา ๒๙๐) กล่าวว่า

วตฺติจฺฉา น ภเว สนฺต-
มฺปยสนฺตมฺปิ สา ภเว
ตำ ยถานุทรา กญฺญา
สมุทฺโท กุณฺฑิกาติ จ.

ความต้องการจะกล่าวถึงสิ่งที่มีจริง ไม่พึงมีได้บ้าง และความต้องการจะกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริง ก็มีได้บ้าง ดังตัวอย่างว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง), สมุทฺโท กุณฺฑิกา (มหาสมุทรเป็นน้ำเต้า)].

(๙) ตัดขาด (ปจฺฉินฺทน).

พฺรหฺมจริยำ วุจฺจติ อสทฺธมฺมสมาปตฺติยา อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี อกิริยา **อกรณำ** อนชฺฌาปตฺติ เวลาอนติกฺกโม. (จูฬนิ. ๔๒)

การงด การเว้น การเว้นขาด การงดเว้น[จากการเสพเมถุนธรรม] กิริยาไม่กระทำ **การไม่กระทำ** การไม่เข้าถึง การไม่ล่วงขอบเขตของการเสพอสัทธรรม เรียกว่า พรหมจรรย์.

อกรณนฺติ กรณปจฺจินฺทนำ. (จูฬนิ.อฏ. ๑๐)

บทว่า **อกรณำ** (การไม่กระทำ) หมายถึง การตัดขาดจากการกระทำ.

[**อ** ในบทว่า อกรณำ ใช้ในความหมายว่า ปจฺฉินฺทน (ตัดขาด) ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบาย อ ใน อกรณำ ว่า กรณปจฺจินฺทนำ]

(๑๐) ไม่ปะปนกัน (อมิสฺส).

โส หิ รูเปน อมิสฺสิตตฺตา **อรูโป**ติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. (อนุฏี. ๓/๘๓)

จริงอย่างนั้น การได้รับอัตภาพที่เป็นนามนั้น ชื่อว่า **อรูปะ** (ไม่มีรูป) เพราะไม่ปะปนกับรูป พึงทราบข้อความในที่นี้อย่างนี้.

[**อ** ใน อรูโป ใช้ในความหมายว่า อมิสฺส (ไม่ปะปน) ดังนั้น พระฎีกาจารย์ จึงอธิบาย อ ใน อรูโป ว่า รูเปน อมิสฺสิตตฺตา (เพราะไม่ปะปนกับรูป)]

พึงเทียบดู อรูป ศัพท์ใน มูลฏี ๓/๖๒, อภิ.อฏ. ๓/๓๗, ที.อฏ. ๑/๓๑๗

(๑๑) คล้ายกัน, เหมือนกัน (สทิส).

อมนุสฺโสติ ตพฺภาวมตฺตนิวตฺติยา. มนุสฺสตฺตมตฺตำ นตฺถิ, อญฺญำ สมานนฺติ สทิสตา เหตฺถ สูจียติ. (อนุฏี. ๑/๒๙. วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๖๔)

อ อักษรในคำว่า **อมนุสฺโส** (ไม่ใช่มนุษย์ = คล้ายมนุษย์) ย่อมปรากฏในการห้ามความเป็นมนุษย์นั้นอย่างเดียว จริงอย่างนั้น ความเสมอกันในที่นี้ ท่านหมายความว่า ความเป็นมนุษย์อย่างเดียวเท่านั้นไม่มี แต่รูปร่างเป็นต้นอื่นนั้นคล้ายคลึงกัน มีอยู่.

พึงเทียบดูความหมายของ อ ใน ม.ฏี.๑/๗๘ อำ.ฏี.๑/๑๒๘, อนุฏี. ๑/๒๙

[คำว่า **อมนุสฺโส** (ไม่ใช่มนุษย์ = คล้ายมนุษย์) หมายถึงยักษ์หรือนาคที่แปลงร่างเป็นมนุษย์ แต่มิใช่มนุษย์ เหมือนคำว่า อสฺสมโณ (ไม่ใช่สมณะ) หมายถึง บุคคลผู้ปลอมบวช มิใช่สมณะจริง ๆ

น ใน **อมนุสฺโส** เรียกว่า ปริยุทาสปฏิเสธ คือ เป็นการปฏิเสธทัพพะ คือ บุคคลวัตถุสิ่งของหรือสภาวธรรมอันเป็นทั้งบัญญัติ และปรมัตถ์ ทั้งที่มีชีวิตและไม่มีชีวิต โดยยกขึ้นกล่าวอรรถที่เสมอกัน หมายถึง การปฏิเสธที่มิได้กล่าวห้ามไว้อย่างเดียว แต่ยังมุ่งแสดงอรรถอื่นที่เสมอกันกับสิ่งที่กล่าวปฏิเสธไว้ เช่น **อพฺราหฺมโณ** (ผู้มิใช่พราหมณ์ = ผู้มีลักษณะเป็นต้นเหมือนพราหมณ์)

คำว่า **อพฺราหฺมโณ** นี้ไม่เพียงกล่าวปฏิเสธความเป็นพราหมณ์เท่านั้น แต่ยังมุ่งแสดงว่าผู้ที่ถูกปฏิเสธนั้น มีลักษณะเหมือนพราหมณ์ เช่นมีเครื่องนุ่งห่ม และสายสะพายเป็นสายสิญจ์เหมือนพราหมณ์ ซึ่งอาจทำให้คนทั่วๆ ไปเกิดความเข้าใจผิดว่าเป็นพราหมณ์ได้ ดังนั้น ผู้รู้จึงกล่าวปฏิเสธว่า **อพฺราหฺมโณ** เพื่อแสดงความจริงว่า ผู้นี้มิใช่พราหมณ์ และเพื่อป้องกันมิให้บุคคลอื่น เข้าใจผิดคิดว่าผู้นั้นเป็นพราหมณ์]

(๑๒) พระวิษณุ (พระนารายณ์).

วุทฺธิตพฺภาวสทิส-
นิเสธญฺญปฺปเก**'รเช** (อปฺปเก + อเช)
นินฺทาวิรุทฺธวิรห-
สุญฺเญ อ ปทปูรเณ. (เอกกฺขรโกส หน้า ๑๒)

อ อักษร[ที่แปลงมาจาก น] มีความหมายว่า วุทธิ (ความเจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมนั้น), สทิสะ (เหมือน), นิเสธะ (ปฏิเสธ), อัญญะ (อื่น), อัปปกะ (น้อย, **อชะ** (พระวิษณุ), นินทา (ตำหนิ), วิรุทธะ (ตรงข้าม), วิรหะ (ปราศจาก), สุญญะ (ว่าง) และปทปูรณะ (ยังบทให้เต็ม).

อช แปลว่า **พระวิษณุ** มีรากศัพท์มาจากศัพท์สันสกฤตว่า **อช** พบในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๐) สำเร็จรูปมาจาก น บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิด + กฺวิ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า น ชายตีติ อโช (ผู้ไม่เกิดขึ้น, พระวิษณุ) [มีรูปสันสกฤตว่า น ชายเต, ชน - ฑ] ส่วน **อ** ศัพท์ที่แปลว่า**พระวิษณุ** เป็นรุฬหีบทที่แยกรากศัพท์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ เหมือนชื่อว่า ฌ, ล, ป ในคัมภีร์ไวยากรณ์

คัมภีร์เอกักขรโกสฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๓) แสดงตัวอย่างของ อ ศัพท์ในเรื่องนี้ว่า กุมฺภีรมีนมกราคม**อ** ทุคฺควารี (พระวิษณุในมหาสมุทรอันเป็นที่อาศัยของกุมภีร์ ปลา และมังกรผู้ปราบทุรคาเทวี)

คำว่า **โอมฺ** ในภาษาสันสกฤต ประกอบรูปศัพท์มาจาก **อ** ศัพท์ + อุ ศัพท์ + ม ศัพท์ โดย อ ศัพท์มีความหมายว่า พระวิษณุ (พระนารายณ์), อุ ศัพท์มีความหมายว่า พระศิวะ (พระอิศวร) ส่วน ม ศัพท์ มีความหมายว่า พระพรหม เมื่อแปลง อุ เป็น โอ จึงสำเร็จเป็น โอมฺ (ตรีเทพคือพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม) ดังคัมภีร์มุคธโพธฎีกา (คำอธิบายสูตร ๑) กล่าวว่า

อกาโร วิษฺณุรุทฺทิษฺฏ
อุการสฺตุ มเหศฺวระ
มกาเรโณจฺยเต พฺรหฺมา
ปรฺณเวน ตฺรโย มตาะ.

ซึ่งปริวรรตเป็นภาษาบาลีได้ว่า

อกาโร วิณฺหุ อุทฺทิฏฺโจ
อุกาโร ตุ มหิสฺสโร
มกาเรโนจฺจเต พฺรหฺมา
ปณเวน ตโย มตา.

อ อักษร หมายถึงพระวิษณุ อุ อักษร หมายถึงพระศิวะ ส่วน มฺ อักษร หมายถึงพระพรหม พึงทราบตรีเทพด้วยอักษรลี้ลับ[ว่า โอมฺ]

คำว่า **โอมฺ** แปลว่า ข้าแต่พระวิษณุ, พระศิวะ และพระพรหม ชาวฮินดูถือว่าตรีเทพเหล่านี้เป็นที่พึ่งเหมือนพระรัตนตรัยของชาวพุทธ คำนี้ จึงเป็นคำมงคลที่นิยมใช้เป็นเบื้องแรกในการสาธยายมนต์และแต่งคัมภีร์

ในภาษาบาลีก็มีการใช้ศัพท์ว่า อุ ที่เปลี่ยนมาจาก อ อุ มฺ โดยแปลง มฺ อักษรเป็นนิคคหิต และลบสระ อ หน้า คำนี้แสดงความเปรียบเทียบว่า ตรีเทพเหล่านั้นเหมือนพระรัตนตรัย จึงแปลว่า "ข้าแต่พระรัตนตรัยผู้เปรียบดั่งพระวิษณุ พระศิวะ และพระพรหม]

อ๓ ปทปูรณะ หรือ ตัพภาวะ.

(๑) ปทปูรณะ.

นิบาตทำบทให้เต็ม ไม่มีเนื้อความพิเศษอันใดใส่เข้ามาเพื่อให้ประโยคสละสลวย (วาจาสิลิฏฐะ) หรือเพิ่มคณะฉันท์ให้บริบูรณ์ (ปทปูรณะ, ปาทปูรณะ)

(ก) อสิญฺจติ.

คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส ปตปนฺเต ทิวงฺกเร
ปเรสํ ภตโก โปโส อมฺพารามม**สิญฺจติ**.
(วิมาน. ๑๐๗)

(เทพบุตรตอบว่า)
เมื่อพระอาทิตย์กำลังแผดแสงในเดือนท้ายแห่งฤดูร้อน ข้าพเจ้าเป็นบุรุษรับจ้างของชนเหล่าอื่น **กำลังตักน้ำ**รดสวนมะม่วง.

[อมฺพารามมสิญฺจติ = อมฺพารามํ + อสิญฺจติ]

อสิญฺจตีติ สิญฺจติ, อกาโร นิปาตมตฺตํ.
(วิมาน.อฏ. ๒๘๘)

บทว่า **อสิญฺจติ** ความว่า รดน้ำอยู่. อ อักษรเป็นเพียงนิบาต [หมายความว่า มิใช่ อ อักษรที่มีอรรถปฏิเสธ (แปลว่า ไม่) หรือ อ อาคม (แปลว่า ได้) แต่อย่างใด]

(ข) อปุจฺฉสิ.

ทุกฺขสฺส เว มํ ปภวํ **อปุจฺฉสิ** (เมตฺตคูติ ภควา)
ตํ เต ปวกฺขามิ ยถา ปชานํ
อุปธินิทานา ปภวนฺติ ทุกฺขา
เย เกจิ โลกสฺมิมเนกรูปา. (สุตฺตนิ. ๔๓๗)

พระผู้มีพระภาค**ตรัสพยากรณ์**ว่า
ดูก่อนเมตตคู ท่านถามเราถึงแดนเกิดของทุกข์ เราจะบอกเหตุนั้นแก่ท่านตามที่รู้ ความทุกข์ทั้งหลายใดๆ ในโลกเป็นอันมาก ย่อมเกิดเพราะอุปธิเป็นเหตุ.

อปุจฺฉสีติ เอตฺถ ออิติ ปทปูรณมตฺเต นิปาโต, ปุจฺฉสิจฺเจว อตฺโถ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๐๕)

ศัพท์ว่า อ ในคำว่า **อปุจฺฉสิ** นี้ เป็นเพียงนิบาต ทำบทให้เต็ม[มิได้มีความหมายพิเศษใด ๆ] ความหมาย[ของ ปุจฺฉสิ จึงแปลว่า] ย่อมถามนั่นเอง.

[คำว่า **อุปธิ** แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง หมายถึง ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม คือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ ประเภท คือ กามูปธิ กามคุณ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งสุข และโสมนัส, ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมดที่มีขันธ์เป็นเหตุ, กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในอบาย, อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรมและอกุศลกรรมเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ]

(ค) อปูวํ.

สทฺธาสีเลน สมฺปนฺนา สวิภาครตา สทา
ปิณฺฑาย จรมานสฺส **อปูวํ** เต อทาสหํ.
(วิมาน. ๓๓)

(เทพธิดาตอบว่า)
ดิฉันถึงพร้อมด้วยศรัทธาและศีล พอใจในการแบ่งปันเสมอ ได้ถวาย**ขนม**แก่ท่าน ซึ่งกำลังเที่ยวบิณฑบาตอยู่.

อปูวนฺติ กปลฺลปูวํ. (วิมาน.อฏ. ๑๑๒)
บทว่า **อปูวํ** (ขนม) คือ ขนมเบื้อง.

(ฆ) อนนฺตกํ.

ทฺวยชฺช กิจฺจํ อุภยญฺจ การิยํ
อิจฺเจวหํ ภนฺเต ตทา วิจินฺตยึ
ตโต จ สญฺญํ ปฏิลทฺธ โยนิโส
ททามิ ภนฺเตติ ขิปึ **อนนฺตกํ**. (วิมาน. ๑๐๘)

(เทพบุตรตอบว่า)
ข้าพเจ้าได้ทำกิจสองอย่างในวันนี้ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ครั้งนั้นข้าพเจ้าได้คิดอย่างนั้น ภายหลังกลับได้ธรรมสัญญาโดยอุบายอันแยบคาย จึงวาง**ผ้าห่อขนม**ไว้ในมือของพระเถระ พร้อมกับกล่าวว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ขอจงให้โอกาส.

อนนฺตกนฺติ นนฺตกํ. กุมฺมาสํ ปกฺขิปิตฺวา พนฺธิตฺวา ปิตํ ปิโลติกํ. อกาโร เจตฺถ นิปาตมตฺตํ. (วิมาน.อฏ. ๓๖๖)

บทว่า **อนนฺตกํ** แปลว่า เศษผ้า หมายถึง เศษผ้าที่ใส่ขนมกุมมาสแล้วห่อไว้. อนึ่ง อ อักษรในที่นี้เป็นเพียงปทปูรณนิบาต[หมายความว่า มิใช่ อ อักษรที่มีอรรถปฏิเสธ (แปลว่า ไม่).

(ง) อมชฺชปา.

อุนฺนงฺคลา มาสมิมํ กโรนฺตุ
มโหสถนฺ พฺราหฺมณา ภกฺขยนฺตุ
อมชฺชปา มชฺชรหา ปิวนฺตุ
ปุณฺณาหิ ถาลาหิ ปลิสฺสุตาหิ. (ชา. ๒/๓๑๑)

(พระราชาตรัสว่า)
พวกชาวไร่ชาวนาจงหยุด พักคราดไถ เล่น (มหรสพ) ตลอดเดือนหนึ่งนี้ ขอเชิญพราหมณ์ทั้งหลาย มาบริโภคข้าวอันเจือด้วยเนื้อ **พวกนักเลงสุรา**จงเว้นการเที่ยวดื่มสุรา เอาหม้อใส่ให้เต็มปรี่ ไปนั่งดื่มที่ร้านของตน ๆ.

อมชฺชปาติ เอตฺถ อกาโร นิปาตมตฺตํ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๓๙)

อ อักษรในคำว่า **อมชฺชปา** นี้เป็นเพียงปท-ปูรณนิบาต[หมายความว่ามิใช่ อ อักษรที่มีอรรถปฏิเสธ (แปลว่า ไม่)]

(๒) ตัพภาวะ (ตัพภาวะ อ).

อ อักษรที่มีความหมายเหมือนกับความหมายของศัพท์ที่ตนประกอบร่วมนั้น.

ตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คืออรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์ เพื่อให้คำสละสลวย หรือเพื่อให้ครบพยางค์ในบาทคาถา ตามสมควรแก่บริบทนั้นๆ ภาว ศัพท์ในคำว่า ตพฺภาว (ต + ภาว) มีความหมายเท่ากับ อตฺถ ศัพท์

สฺวายํ ยสฺมา อิเมสํ สตฺตานํ อุปฺปตฺติยา ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติ. เอตฺตกานญฺหิ วสฺสสตานํ วา วสฺสสหสฺสานํ วา วสฺสสตสหสฺสานํ วา กปฺปสตานํ วา กปฺปสหสฺสานํ วา กปฺปสต-สหสฺสานํ วา มตฺถเก สตฺตา อุปฺปนฺนา, ตโต ปุพฺเพ นาเหสุนฺติ วา, อสุกสฺส นาม รญฺโญ กาเล อุปฺปนฺนา, อสุกสฺส พุทฺธสฺส กาเล อุปฺปนฺนา ตโต ปุพฺเพ นาเหสุนฺติ วา, อยํ ปริจฺเฉโท นตฺถิ "ปุริมา ภิกฺขเว โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย, อิโต ปุพฺเพ อวิชฺชา นาโหสิ อถ ปจฺฉา สมฺภวีติ อิมินา ปน นเยน สสารสาคโร **อนมตคฺโค**ว.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๑)

โดยเหตุที่เงื่อนเบื้องต้นของความเกิดขึ้นแห่งเหล่าสัตว์ไม่ปรากฏ เพราะไม่มีกำหนดว่าเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในที่สุดเพียงร้อยปี พันปี แสนปี ร้อยกัป พันกัป แสนกัป มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น หรือเหล่าสัตว์เกิดขึ้นแล้วในกาลแห่งพระราชาพระนามโน้น ในกาลแห่งพระพุทธเจ้าพระนามโน้น มิได้มีในกาลก่อนแต่นั้น ดังนั้น สาครคือสังสารวัฏนั้น จึง**ไม่มีใครรู้เบื้องต้นได้**ตามนัยนี้ว่า "ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เงื่อนเบื้องต้นแห่งอวิชชาย่อมไม่ปรากฏ[โดยนัยดังนี้ว่า] ในกาลก่อนจากนี้ อวิชชามิได้มี แต่ภายหลังจึงมี.

[อนมตคฺค ตัดบทเป็น น + อมต + อคฺค คำว่า อมต มาจาก น ศัพท์ที่เป็นตัพภาวะ + มน (ญาเณ=รู้) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า มญฺญเตติ มโต (มน ธาตุ + ต ปัจจัยในกรรม-สาธนะ), มโตเยว อมโต (ตัพภาววุตติกรรม-ธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่แสดงอรรถตัพภาวะ โดย อ ศัพท์ ใน อมโต ใช้ในความหมายว่าตัพภาวะ = อรรถของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายพิเศษใดๆ) อมโต อคฺโค อมตคฺโค (วิเสสนบุรพบท-กรรมธารยสมาส), นตฺถิ อมตคฺโค ยสฺสาติ อนมตคฺโค (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

ดู อนมตคฺค

กตโม ปน ภนฺเต กายสมาจาโร กุสโล. โย โข มหาราช กายสมาจาโร **อนวชฺโช**.

(ที. ๒/๓๔๘)

(ถามว่า) ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ความประพฤติทางกายที่เป็นกุสลคืออะไร (ตอบว่า) คือความประพฤติทางกาย**ที่ไม่มีโทษ**.

[**อนวชฺช** = น + อวชฺชํ วทิตพฺพนฺติ วชฺชํ (วท ธาตุ วิยตฺติยํ วาจายํ=พูดชัดเจน + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะ) วชฺชเมว อวชฺชํ (ตัพภาว-วุตติกรรมธารยสมาส อ ศัพท์ใช้ในความหมายว่าตัพภาวะ) นตฺถิ อวชฺชมสฺสาติ อนวชฺโช (นนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส)]

[ในคัมภีร์ต่างๆ ได้แสดงความหมายแฝงของ อ อักษรที่แปลงมาจาก น ศัพท์ โดยประพันธ์เป็นคาถาสรุป ดังนี้

คัมภีร์มุคธโพธฏีกา (คำอธิบายสูตร ๓๒๕) ได้รวบรวมอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๖ อรรถ ตามคัมภีร์ปาณินิว่า

ตสฺสทิส'มภาโว จ
ตทญฺญตฺตํ ตทปฺปตา
อปาสตฺถยํ วิโรโธ จ
นสฺสตฺถา ฉ ปกิตฺติตา.

อรรถของ น ศัพท์กล่าวไว้ ๖ อรรถ คือ ความเหมือนกับสิ่งนั้น, ความไม่มีแห่งสิ่งนั้น, ความเป็นอย่างอื่นจากสิ่งนั้น, ความน้อยของสิ่งนั้น, การตำหนิ และความตรงข้าม.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

ตตฺสาทฤศฺยมภาวศฺจ
ตทนฺยตฺวํ ตทลฺปตา
อปฺราศสฺตฺยं วิโรธศฺจ
นญรฺถาะ ษฏ ปฺรกฺรีรฺตฺติตาะ.

คัมภีร์นยาสะ (สูตร ๑) ได้กล่าวถึงอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๑๐ อรรถว่า

ปฏิเสเธ วุทฺธตพฺภาเว
อญฺญตฺเถ สทิเสปิ จ
วิรุทฺเธ ครเห สุญฺเญ
อกาโร วิรหปฺปเก.

อ อักษร[ที่แปลงมาจาก น ศัพท์]เป็นไปในความหมายว่าปฏิเสธะ (ปฏิเสธ), วุทธิ (ความเจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมนั้น), อัญญะ (อื่น), สทิสะ (เหมือน),วิรุทธะ (ตรงข้าม), ครหะ (ตำหนิ), สุญญะ (ว่าง),วิรหะ (ปราศจาก) อัปปกะ (น้อย).

คัมภีร์เอกักขรโกส (คาถา ๑๓) กล่าวถึงอรรถของ น ศัพท์ไว้ ๑๒ อรรถว่า

วุทฺธิตพฺภาวสทิส-
นิเสธญฺญปฺปเก**'รเช** (อปฺปเก + อเช)
นินฺทาวิรุทฺธวิรห-
สุญฺเญ อ ปทปูรเณ.

อ อักษร[ที่แปลงมาจาก น ศัพท์]เป็นไปในความหมายว่า วุทธิ (ความเจริญ), ตัพภาวะ (อรรถของบทที่ประกอบร่วมนั้น), สทิสะ (เหมือน), นิเสธะ (ปฏิเสธ), อัญญะ (อื่น), อัปปกะ (น้อย, **อชะ** (พระวิษณุ), นินทา (ตำหนิ), วิรุทธะ (ตรงข้าม), วิรหะ (ปราศจาก), สุญญะ (ว่าง) และปทปูรณะ (ยังบทให้เต็ม)]

อ๕ อ ที่ถูกทำการรัสสะมาจาก อา อุปสรรค ในกรณีที่มีพยัญชนะสังโยคอยู่ท้าย.

โย เอตา นาธิวาเสติ อุปฺปนฺนา เวทนา ทุขา
สารีริกา ปาณหรา ยาหิ ผุฏฺโฐ ปเวธติ.
อกฺกนฺทติ ปโรทติ ทุพฺพโล อปฺปถามโก
น โส ปาตาเล ปจฺจุฏฺฐาสิ
อโถ คาธมฺปิ นาชฺฌคา. (สํ. ๒/๔๐๙)

ภิกษุใดถูกทุกขเวทนาที่เป็นไปในสรีระ อันนำชีวิตไปซึ่งเกิดขึ้นถูกต้องแล้ว อดกลั้นไม่ได้ ย่อมหวั่นไหว มีกำลังทราม[มีกำลังแห่งญาณอันโทษประทุษร้ายแล้ว] เรี่ยวแรงน้อย[มีกำลังแห่งญาณน้อย] ย่อมร้องไห้ **ย่อมคร่ำครวญ** ภิกษุนั้นปรากฏในบาดาลไม่ได้[คือไม่สามารถดำรงอยู่ด้วยทุกขเวทนา อันเป็นไปในร่างกายได้] ทั้งถึงการหยั่งลงไม่ได้ด้วย.

ดู อกฺกนฺทติ

(ภควา) อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ คิหึ **อกฺโกสติ** ปริภาสติ. (วิ. ๓/๓๑๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ **ย่อมด่า** ย่อมบริภาษคฤหัสถ์.

[บทว่า อกฺกนฺทติ สำเร็จรูปมาจาก อา + กนฺท ธาตุ + อ + ติ. บทว่า อกฺโกสติ สำเร็จรูปมาจาก อา + กุส ธาตุ + อ + ติ เมื่อซ้อนพยัญชนะสังโยค (กฺ) รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลัง ด้วยสูตร (กจ. ๒๖) ว่า รสฺสํ]

อ๕ อาคมต้นธาตุ ที่ลงในวิภัตติหมวดอดีตกาล คือหิยยัตตนี, อัชชตนี และกาลาติปัตติ แปลว่า "ได้"

(ก) อกรา (หิยยัตตนี).

สา มุหุตฺตํ ปลายิตฺวา ภยฏฺฏา ภยตชฺชิตา
สุทุกฺกรํ **อกรา** ภีรุ มรณายูปนิวตฺตถ.
(ชา. ๑/๓๒๔)

นางสุตนามฤคีนั้น ถูกภัยบีบคั้นคุกคาม หนีไปครู่หนึ่ง แล้วกลับเข้ามาหาความตาย ถึงนางจะมีขวัญอ่อน ก็**ได้ทำ**กรรมที่ทำได้ แสนยาก.

(ข) อกรี (อัชชัตตนี).

กสิวาณิชฺชา อิณทานํ อุญฺฉาจริยา จ ลุทฺทก
เอเตน ทารํ โปเสหิ มา ปาปํ **อกรี** ปุน.
(ชา. ๑/๓๒๕)

(พระราชาตรัสว่า)
ดูก่อนนายพราน ท่านจงเลี้ยงดูบุตรและภรรยาด้วยกสิกรรม พาณิชกรรม การให้กู้หนี้ และด้วยการแสวงหาอันเป็นสัมมาชีพเถิด อย่า**ได้ทำ**บาปอีกเลย.

(ค) อกา (หิยยัตตนี).

โย ปุพฺเพ กตกลฺยาโณ
อกา โลเก สุทุกฺกรํ
ปจฺฉา กยิรา น วา กยิรา
อจฺจนฺตํ ปูชนารโห. (ชา. ๑/๙๔)

(พระราชาโพธิสัตว์ตรัสว่า)
ผู้ใดทำความดีงามไว้ก่อน ผู้นั้นชื่อว่า **ได้ทำ** กิจที่ทำได้แสนยากในโลก ภายหลัง เขาจะทำหรือไม่ก็ตาม ชื่อว่าเป็นบุคคลผู้ควรบูชายิ่งนัก.

[อกา = อ อาคม + กร (กรเณ) + อา ในเพราะหิยยัตตนีวิภัตติ แปลง กร ธาตุเป็น กา

โดยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า กรสฺส กา (กรสฺส กาสตฺตมชฺชตนิมฺหิ.กจ. ๔๙๑) และลบสระเป็นต้น ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๒๓ กล่าวว่า กรสฺส กาติ โยควิภาเคน กาภาโว จ หิยฺยตฺตนิยํ สิทฺโธ โหติ. (แปลง [กร ธาตุ]เป็น กา ในเพราะหิยยัตตนีวิภัตตินี้ ย่อมสำเร็จได้ ด้วยการตัดสูตรให้เหลือว่า กรสฺส กา (แปลง กร ธาตุเป็น กา)]

(ฆ) อภวิสฺส (กาลาติปัตติ).

สาธุ ภิกฺขเว มยา เจตํ ภิกฺขเว อญฺญาตํ อภวิสฺส อทิฏฺฐํ อวิทิตํ อสจฺฉิกตํ อผสฺสิตํ ปญฺญาย อิเธกจฺจสฺส เอวรูปํ สุขี เวทนา เวทยโต อกุสลา ธมฺมา อภิวฑฺฒนฺติ กุสลา ธมฺมา ปริหายนฺตีติ เอวาหํ อชานนฺโต เอวรูปํ สุขี เวทนา ปชหถาติ วเทยฺยํ, อปิ นุ เม เอตํ ภิกฺขเว ปติรูปํ **อภวิสฺส**าติ. โน เหตํ ภนฺเตติ.

(ม. ๒/๑๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ดีละ ข้อนั้น ถ้าเราไม่รู้ ไม่เห็น ไม่ทราบ ไม่ทำให้แจ้ง ไม่สัมผัส ด้วยปัญญาว่า บุคคลบางคนในโลกนี้ เสวยสุขเวทนาเห็นปานนี้อยู่ อกุศลธรรมย่อมเจริญ กุศลธรรมย่อมเสื่อม เราเมื่อไม่รู้อย่างนี้จะพึงกล่าวว่า เธอทั้งหลาย จงละสุขเวทนาเห็นปานนี้เถิด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนั้น**จักได้เป็น**สิ่งสมควรแก่เราหรือไม่. ไม่พระพุทธเจ้าข้า.

[อภวิสฺส = อ อาคม + ภู ธาตุ + อิ อาคม + สฺสา พฤทธิ์ อู เป็น โอ, แปลง โอ เป็น อว, รัสสะ อา ของ สฺสา เป็น อ

อ อาคม ลงวิภัตติได้ ๓ หมวด คือ หิยยัตตนี อัชชัตตนี กาลาติปัตติ (อการาคโม หิยฺยตฺตนีอชฺชตนีกาลาติปตฺตีสุ. กจ. ๕๑๙)

อิ อาคม ลงวิภัตติได้ ๔ หมวด คือ ปโรกขาวิภัตติ อัชชัตตนีวิภัตติ ภวิสสันตีวิภัตติ กาลาติปัตติวิภัตติ (อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ. กจ. ๕๑๖)

ภู ธาตุ (มี, เป็น) และ **กร** ธาตุ (ทำ) ตามหลักภาษาถือว่าเป็นธาตุราชา คือ มีวิธีใช้กว้างขวางกว่าธาตุอื่น โดยอาจเพิ่มเข้ามาเป็นปาฐเสสะได้ หรือใช้แทนธาตุอื่นได้ เช่น ปจติ (ย่อมหุง) อาจใช้เป็น ปจนํ ภวติ (การหุง ย่อมมี), ปจนํ กโรติ (ย่อมทำการหุง) ดังข้อความปริภาสาว่า ภูกรา สพฺพธาตฺวตฺถพฺยาปกา (ภูและกร ธาตุ แผ่ไปสู่เนื้อความของธาตุทั้งปวง)

อนึ่ง อรรถของธาตุที่คัมภีร์ธาตุกล่าวไว้ เช่น ภู สตฺตายํ (ภู ธาตุในความหมายว่า มี, เป็น) คม คติมฺหิ (คม ธาตุในความหมายว่า ไป) มุ่งแสดงว่า ธาตุเป็นศัพท์ที่กล่าวถึงกิริยาเป็นหลัก แต่ยังมีอรรถของธาตุอีกมากที่ท่านมิได้แสดงไว้ อรรถดังกล่าว พึงทราบตามอุทาหรณ์ในพระบาลี ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ ธาตุมาลา กล่าวว่า

กฺริยาวาจิตฺตมาขฺยาตุ-
เมเกกตฺโถ นิทสฺสิโต
ปโยคโคญฺเญ วิญฺเญยฺยา
อเนกตฺถา หิ ธาตฺโว.

เนื้อความของธาตุหนึ่ง ๆ แสดงไว้เพื่อกล่าวว่าธาตุเป็นศัพท์แสดงกิริยา บัณฑิตพึงทราบเนื้อความอื่นตามอุทาหรณ์ เพราะธาตุมีอรรถมากเป็นอเนก]

อสฺ ๑ (ปุ) (สำ. อสฺ)

[อสฺ (สงฺฆาเต) + อ]

[อม (คตฺย, คติยำ) + ส] แปลง ม เป็นนิคคหิต

[อน (ปาณเน) + ส] แปลง น เป็นนิคคหิต

อนติ ชีวติ เอเตนาติ อสฺโส, โกฏฺฐาโส, ภุชสิโร จ. ลง ส ปัจจัยด้วยสูตร (ณฺวาทิ. ๒๑๓) ว่า สสา-วส-วิส-หน-วน-มนาน-กมา โส (ลง ส ปัจจัยหลัง สส อส วส วิส หน วน มน อน และ กม ธาตุ)

แปลง ม และ น เป็นนิคคหิตด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ. (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง)

(๑) ส่วน.

เย ธมฺมา อตีตา นิรุทฺธา วิคตา วิปริณตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา อตีตา **อตีตำเสน** สงฺคหิตา รูปำ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณำ, อิเม ธมฺมา อตีตา.

(อภิ.ธ. ๒๑๓)

สภาวธรรม คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์ ที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสูญแล้ว เกิดขึ้นดับไปแล้ว ล่วงไปแล้ว ถึงการนับเข้าโดย**ส่วนที่ล่วงไปแล้ว** สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นอดีต.

อตีตำเสน สงฺคหิตาติ อตีตโกฏฺฐาเสน คณนำ คตา. กตเม เตติ ? รูปำ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณำ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๙๔)

สองบทว่า **อตีตำเสน สงฺคหิตา** (นับเข้าโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว) หมายความว่า ถึงการนับโดยส่วนที่ล่วงไปแล้ว ถามว่า ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้นคืออะไร ตอบว่า ธรรมที่ล่วงแล้วเหล่านั้น คือ รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ และวิญญาณขันธ์.

[อสฺ ศัพท์ มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ขันธะ (บ่า), โกฏฐาสะ (ส่วน) อำโส ขนฺเธ จ โกฏฺฐาเส จ. ธาน. ๑๑๐๒]

พหูนิ เม ปุตฺตสตานิ
ญาติสงฺฆสตานิ จ
ขาทิตานิ **อตีตำเส**
มม ตุยฺหญฺจ พฺราหฺมณ. (เถรี. ๔๐๔)

(พระวาสิฏฐิเถรีกล่าวว่า)
ท่านพราหมณ์ ใน**ส่วนที่เป็นอดีต** ลูกและหมู่ญาติของเราหลายร้อยคน ทั้งเราและท่านต่างก็เคยกินกันมาแล้ว.

อตีตำเสติ อตีตโกฏฺฐาเส, อติกฺกนฺตภเวสูติ อตฺโถ. (เถรี.อฏ. ๒๔๑)

บทว่า **อตีตำเส** แปลว่า ในส่วนที่เป็นอดีต ความว่า ในภพที่ล่วงไปแล้ว.

ยาวเทว อนตฺถาย
ฌตฺตํ พาลสฺส ชายติ
หนฺติ พาลสฺส **สุกฺกํสํ**
มุทฺธมสฺส วิปาตยํ. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๓๒๖)

ความรู้เกิดแก่คนพาลเพียงเพื่อทำลายถ่ายเดียว ความรู้ของคนพาลนั้น กำจัด**ส่วนอันเป็นความดี** ทำปัญญาของเขาให้ตกต่ำ.

สุกฺกํสนฺติ กุสลโกฏฺฐาสํ. พาลสฺส หิ สิปฺปํ วา อิสฺสริยํ วา อุปฺปชฺชมานํ กุสลโกฏฺฐาสํ ฆาเตนฺตเมว อุปฺปชฺชติ. (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๓๒๖)

บทว่า **สุกฺกํสํ** คือ ส่วนอันเป็นกุศล แท้จริงแล้ว ศิลปะหรือความเป็นใหญ่ เมื่อเกิดขึ้นแก่คนพาล ย่อมเกิดขึ้นทำลายส่วนอันเป็นกุศล (ความดี) อย่างเดียว.

อิธ มหาลิ ภิกฺขุโน ปุรตฺถิมาย ทิสาย **เอกํส-ภาวิโต** สมาธิ โหติ ทิพฺพานํ รูปานํ ทสฺสนาย ปิยรูปานํ กามูปสญฺหิตานํ รชนียานํ, โน จ โข ทิพฺพานํ สทฺทานํ สวนาย ปิยรูปานํ กามูปสัหิตานํ รชนียานํ. (ที. ๑/๑๔๕)

ดูก่อนมหาลิ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญสมาธิเพื่อผล**เฉพาะส่วน** (คือทำให้เกิดขึ้นเพื่อวัตถุประสงค์เดียวเท่านั้น) คือ เพื่อเห็นรูปทิพย์อันชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด ในทิศตะวันออก แต่ไม่เจริญสมาธิเพื่อให้ได้ยินเสียงทิพย์อันชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด.

เอกํสภาวิโตติ เอกํสาย เอกโกฏฺฐาสาย ภาวิโต ทิพฺพานํ วา รูปานํ ทสฺสนตฺถาย ทิพฺพานํ วา สทฺทานํ สวนตฺถาย ภาวิโตติ อตฺโถ.

(ที.อฏฺ. ๑/๒๗๘)

ดูเทียบ ปจฺจยสฺส (อ.ปญฺจก.อฏฺ. ๓/๒๑) เมตฺตสฺส (อ.อฏฺ. ๓/๒๑๔)

บทว่า **เอกํสภาวิโต** (เจริญสมาธิเพื่อผลเฉพาะส่วน) ความว่า มีสมาธิอันตนเจริญแล้วเพื่อผลเฉพาะส่วน คือ เจริญ (สมาธิ) เพื่อต้องการจะเห็นรูปทิพย์ หรือเพื่อต้องการจะฟังเสียงทิพย์.

[เอกํสภาวิตสมาธิ (เอก + อสฺ + ภาวิต + สมาธิ หมายถึงสมาธิที่บุคคลทำบริกรรมภาวนาให้บังเกิดขึ้น เพื่อวัตถุประสงค์เดียว (สมาธิเฉพาะส่วน,ทาง) แต่ในพระบาลีข้อความนี้ หมายเอาวัตถุประสงค์ ๒ อย่าง คือ ทิพฺพรูปทสฺสนํ (การเห็นรูปทิพย์) และทิพฺพสทฺทสวนํ (การได้ยินเสียงทิพย์) สำหรับในเรื่องนี้ เจ้าสุนักขัตตะทรงบริกรรมสมาธิที่มุ่งเอาเฉพาะทิพพจักขุญาณเท่านั้น จึงไม่สามารถทรงได้ยินเสียงทิพย์ แม้ว่าเสียงทิพย์นั้นจะมีอยู่ก็ตาม โดยปกติแล้ว แม้จะบริกรรมภาวนา ๒ อย่างรวมกัน แต่การสำเร็จอิทธิฤทธิ์อภิญญานี้ ก็เหมือนการเห็นและได้ยินทั่ว ๆ ไป คือ จะไม่สามารถเกิดขึ้นพร้อมกัน ๒ อย่างได้ ดังนั้น การเกิดแห่งอภิญญาทั้ง ๒ นั้น พึงทราบว่า เป็นการเกิดต่างขณะกัน แต่ใกล้เคียงกันมาก จึงดูเหมือนกับว่าเป็นการเกิดขึ้น (เห็นและได้ยิน) พร้อม ๆ กัน

พระไตรปิฎกนิสสยะ ๒/๒๘๑]

(๒) ส่วนประกอบ (อวัยวะ).

โสวณฺณมยา เต รถกุพฺพรา อุโภ
ผเลหิ **อำเสหิ** อตีว สงฺคตา
สุชาตคุมฺพา นรวีรนิฏฺจิตา
วิโรจตี ปณฺณรเสว จนฺโท. (วิมาน. ๙๐)

(พระมหาโมคคัลลานะถามเทพบุตรว่า) แคร่รถทั้งสองข้างของท่านก็ล้วนแล้วด้วยทองคำ ประกอบด้วย**ส่วนประกอบ** คือ ไม้เท้าแขน ไม้คานทั้งสองสนิทดี มีลูกกรง จัดไว้ได้ระเบียบเรียบร้อย เหมือนช่างศิลป์บรรจงจัดไว้เสร็จแล้ว รถของท่านนี้รุ่งเรืองดังดวงจันทร์ในวันเพ็ญ.

อำเสหีติ กุพฺพรผเล ปติฏฺจิเตหิ เหฏฺจิมอำเสหิ. (วิมาน.อฏ. ๒๕๖)

บทว่า **อำเสหิ** (ส่วนประกอบ) คือ ส่วนประกอบด้านล่างที่ตั้งอยู่บนตัวทูบ.

[ทูบ ไม้แม่แคร่เกวียนที่ยื่นออกไปติดกับแอก]

อำส๒ (ปุ) (สำ. อำส)

[อำส (สงฺฆาเต) + อ]

[อม (คติยำ) + ส] แปลง ม เป็นนิคคหิต

(๑) บ่า.

อถโข อายสฺมา สาริปุตฺโต อุฏฺจายาสนา **เอกำสำ** อุตฺตราสงฺคำ กริตฺวา เยน ภควา เตนญฺชลึ ปณาเมตฺวา ภควนฺตำ เอตทโวจ “เอตสฺส ภควา กาโล เอตสฺส สุคต กาโล ยำ ภควา สาวกานำ สิกฺขาปทำ ปญฺญเปยฺย, อุทฺทิเสยฺย ปาติโมกฺขำ, ยถยิทำ พฺรหฺมจริยำ อทฺธนิยำ อสฺส จิรฏฺจิกำ. (วิ. ๔/๑๒)

ลำดับนั้น ท่านพระสารีบุตรลุกขึ้น ห่มผ้า**เฉวียงบ่า** ประนมมือไปทางพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า ถึงเวลาแล้ว พระพุทธเจ้าข้า ที่พระผู้มีพระภาคจะทรงบัญญัติสิกขาบท ทรงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงแก่พระสาวก อันจะเป็นเหตุให้พรหมจรรย์ดำรงอยู่ได้ยืนนาน.

[อถ ศัพท์ในตัวอย่างนี้ มีอรรถ อธิการะ (ฐานะ) แปลว่า ลำดับนั้น, ครั้งนั้น, ในกาลนั้น คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (เนปาติกปท หน้า ๑๖๑) กล่าวว่า อถ อิติ ปญฺหานนฺตริยาธิการาทีสุ จ (นิบาตว่า อถ เป็นไปในอรรถว่าปัญหา (ถาม), อนันตริยะ (ไม่มีระหว่าง, ต่อเนื่อง) และอธิการะ (ฐานะ) เป็นต้นด้วย)]

นิสฺสคฺคิโย โหตีติ สห อรุณุคฺคมนา นิสฺสคฺคิโย โหติ. นิสฺสชฺชิตพฺโพ สงฺฆสฺส วา คณสฺส วา เอกภิกฺขุนิยา วา. เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว นิสฺสชฺชิตพฺโพ. ตาย ภิกฺขุนิยา สงฺฆำ อุปสงฺกมิตฺวา **เอกำสำ** อุตฺตราสงฺคำ กริตฺวา วุฑฺฒานำ ภิกฺขุนีนำ ปาเท วนฺทิตฺวา อุกฺกุฏิกำ นิสีทิตฺวา อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวา เอวมสฺส วจนีโย “อยำ เม อยฺเย ปตฺโต รตฺตาติกฺกนฺโต นิสฺสคฺคิโย, อิมาหำ สงฺฆสฺส นิสฺสชฺชามีติ. นิสฺสชฺชิตฺวา อาปตฺติ เทเสตพฺพา. (วิ. ๓/๗๓๕)

สองบทว่า **นิสฺสคฺคิโย โหติ** (บาตรเป็นนิสสัคคีย์) ความว่า บาตรเป็นนิสสัคคีย์พร้อมกับอรุณขึ้น คือเป็นของจำต้องสละ

แก่สงฆ์ แก่คณะ หรือแก่ภิกษุณีรูปหนึ่ง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ภิกษุณีพึงสละบาตรที่เป็นนิสสัคคีย์อย่างนี้ ภิกษุณีรูปนั้น พึงเข้าไปหา (ภิกษุณี) สงฆ์ ห่มผ้า**เฉวียงบ่า**ข้างหนึ่ง กราบเท้าภิกษุณีผู้แก่พรรษา นั่งกระโหย่ง ประนมมือ กล่าวอย่างนี้ว่า แม่เจ้า บาตรใบนี้ของดิฉันเกินกำหนดราตรี เป็นนิสสัคคีย์ ดิฉันขอสละบาตรใบนี้แก่ (ภิกษุณี) สงฆ์ ครั้นสละแล้ว พึงแสดงอาบัติ.

[คำว่า **เอกංสं อุตฺตราสงฺคं กริตฺวา** (ห่มผ้าเฉวียงบ่า) หมายถึง กระทำผ้าอุตตราสงค์บนบ่าข้างหนึ่งไว้ด้วยดี นั่นคือการเปลี่ยนจากเฉวียงบ่าตามปกติโดยพาดจีวรไว้ที่ไหล่ซ้าย มาเป็นการเฉวียงบ่า โดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมดไว้เหมือนรูปปั้นพระพุทธรูปสมัยโปโลนนรุวะ ที่จริงแล้วการห่มผ้าเฉวียงบ่า โดยปกติที่ไม่บิดเป็นลูกบวบ ดังที่นิยมห่มกันในพม่า อินเดีย และศรีลังกา รวมถึงการห่มสมัยก่อนของไทย จัดเป็นการห่มอย่างไม่เป็นทางการ (imformal) ส่วนการห่มเฉวียงบ่าโดยคลุมแขนด้านซ้ายทั้งหมดเป็นการห่มอย่างเป็นทางการ (formal) ดังฎีกาใหม่ของกังขาวิตรณี (๑๖๔) อธิบายว่า เอกංสं อุตฺตราสงฺคं กริตฺวาติ เอกสฺมึ อංเส สาฏกं อุตฺตราสงฺคं กริตฺวาติ อตฺโถ (คำว่า เอกංสं อุตฺตราสงฺคं กริตฺวา [ห่มผ้าเฉวียงบ่า] ความว่า ทำผ้าอุตตราสงค์ไว้บนบ่าข้างหนึ่งด้วยดี)]

เอเกน ภิกฺขเว อංเสน มาตรං ปริหเรยฺยาติ เอกสฺมึ อංสกูเฏ จเปตฺวา มาตรං ปฏิชคฺเคยฺย.

(อ. ๑/๖๓)

ดู ปฺฏ์ส (ที.อฏ. ๑/๒๕๗)

ข้อความว่า **เอเกน ภิกฺขเว อංเสน มาตรං ปริหเรยฺย** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุตรพึงปรนนิบัติมารดาด้วย**บ่า**ข้างหนึ่ง) ความว่า บุตรพึงปรนนิบัติมารดา โดยแบกไว้บนบ่าข้างหนึ่ง.

[**ภิกฺขเว** (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย) คำว่า ภิกษุ หมายถึง นักบวชในพระพุทธศาสนา ใช้ในพระวินัย มาจาก ภิกฺข ธาตุ + รู ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ภิกฺขตีติ ภิกฺขุ (ภิกษุ คือผู้ขอ) หมายถึงผู้เที่ยวบิณฑบาต ด้วยการขอที่ประเสริฐ คือ สงบนิ่งไม่เอ่ยปาก (วิ.อฏ. ๑/๒๓๕) แต่คำว่า ภิกษุ ในพระสูตรหมายเอาทั้งภิกษุ ภิกษุณี บุรุษ สตรี เทวดา และพรหม การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า **ปธานนัย** คือ นัยที่กล่าวถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่มุ่งให้หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด ดังคำว่า **ราชา อาคจฺฉติ** (พระราชาเสด็จมา) แม้คำนี้จะกล่าวถึงพระราชาพระองค์เดียวก็หมายรวมถึงราชองครักษ์และข้าราชบริพารที่ติดตามพระราชามาด้วย อีกนัยหนึ่งแม้บุคคลอื่นนอกจากพระภิกษุก็ได้ชื่อว่า ภิกษุ เพราะเป็นผู้เห็นภัยในวัฏฏะ ตามนัยนี้แปลว่า "ผู้เห็นภัยในวัฏฏสงสาร" ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถา (ที.อฏ .๒/๓๗๐) ว่า ปฏิปนฺนโก หิ เทโว วา โหตุ มนุสฺโส วา, ภิกฺขูติ สงฺขं คจฺฉติเยว

(ที่จริงแล้ว เทวดาหรือมนุษย์ก็ตามผู้เพียรปฏิบัติอยู่ ถึงการนับว่าเป็นภิกษุโดยแท้)]

(๒) จะงอยบ่า (ปุ).

กสฺส กาทมฺพโย กาโช
เวหาสํ จตุรงฺคุลํ
อำสำ อสมฺผุสำ เอติ
อุทหาราย คจฺฉโต. (ชา. ๒/๗๕)

(พระเจ้ามโนชะตรัสว่า)
หาบของใครผู้จะไปหาบน้ำ ทำด้วยไม้กระทุ่ม ไม่สัมผัส**จะงอยบ่า**ลอยไป ขึ้นสู่อากาศ [ห่างบ่า]ถึง ๔ องคุลี.

อำสำ อสมฺผุสำ เอตีติ **อำสำ** อสมฺผุสนฺโต สยเมว อาคจฺฉติ. (ชา.อฏ. ๕/๓๓๙)

บาทคาถาว่า **อำสำ อสมฺผุสำ เอติ** (ไม่สัมผัสจะงอยบ่าลอยไป) ความว่า ไม่ถูกต้อง**จะงอยบ่า** ลอยมาเองทีเดียว.

อำส๓ (ปุ)

[อำส (สงฺฆาเต) + อ]
มุม, เหลี่ยม, ขอบ.

จตูหิ **อำเสหิ** ยุตฺตำ จตุรสฺสำ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๕๔)
รูปอันประกอบด้วย**เหลี่ยม**ทั้ง ๔ มุม ชื่อว่าจัตุรัส (สี่เหลี่ยม).
ดู อำสภาค, อำสี

อำสกาสาว (น)

[อำส + กาสาว]
ผ้าอังสะ[ผ้าที่พึงพาดไว้ที่บ่า].

ธุตงฺคเตจีวริกสฺส ปน จตุตฺถำ วตฺตมานำ **อำสกาสาว**เมว วฏฺฏติ. ตญฺจ โข วิตฺถารโต วิทตฺถิ, ทีฆโต ติหตฺถเมว วฏฺฏติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๖๒)

ส่วนผ้าที่เพิ่มขึ้นเป็นผืนที่ ๔ สำหรับภิกษุผู้ถือธุดงค์ทรงไตรจีวร เฉพาะ**ผ้าอังสะ**เท่านั้น จึงสมควร ถึงกระนั้นผ้านั้นก็กว้างเพียง ๑ คืบ ยาวเพียง ๓ ศอกเท่านั้น จึงจะใช้ได้.

[จตุตฺถนฺติ นิวาสนปารุปนารหำ. ปารุปนจีวเรเสทาทิมลเลปนิวารณตฺถำ อำเสว ปจฺฉำ ปารุปิตพฺพำ กาสาวนฺติ อตฺโถ. (จูฬฏีกา)]

อำสกุฏ (ปุ)

[อำส + กุฏ]
จะงอยบ่า, ไหล่.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ อิตฺถึ ปฏิปเถ ปสฺสิตฺวา สารตฺโต **อำสกูเฏน** ปหารำ อทาสิ. (วิ. ๑/๑๘๕)
สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพบหญิงสาวเดินสวนทางมา มีความกำหนัด จึงใช้**ไหล่**กระทบ.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรา อิตฺถี ปุราณมลฺลี ภิกฺขุนีสุ ปพฺพชิตา โหติ, สา รถิกาย ทุพฺพลกำ ภิกฺขุ ปสฺสิตฺวา **อำสกูเฏน** ปหารำ ทตฺวา ปวฏฺเฏสิ. (วิ. ๔/๔๖๐)
ก็สมัยนั้นแล สตรีคนหนึ่งเป็นอดีตภรรยาของนักมวย บวชในสำนักภิกษุณี นางเห็นภิกษุทุพพลภาพที่ถนน จึงใช้**ไหล่**กระแทกให้เซล้มกลิ้ง.

อุโภสุ **อสกูเฏสุ** อุสฺสทา โหนฺติ. (ที. ๓/๑๒๔)
ที่**จะงอยบ่า**ทั้งสองมีพระมังสะพูนเต็ม.

ทกฺขิณ**อสกูฏ**โต อคฺคิขนฺโธ ปวตฺตติ.

(ปฏิสํ. ๑๒๐)

ท่อไฟพุ่งออกจาก**จะงอยบ่า**เบื้องขวา.

อสกูฏโตติ เอตฺถ อพฺภุคฺคฏฺเฐน กูโฏ วิยาติ กูโฏ, อโสเยว กูโฏ **อสกูโฏ**.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๒)

ในคำว่า **อสกูฏโต** (จากจะงอยบ่า) นี้ ชื่อว่า กูฏะ เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่เหมือนยอด โดยความหมายว่า สูงขึ้น จะงอยบ่านั่นแหละ ชื่อว่าอังสกูฏะ.

อสกูฏนฺตร (น)

[อสกูฏ + อนฺตร]

ระหว่างจะงอยบ่า,

ระหว่างพระอังสกูฏะ (จะงอยบ่า).

ยโต ปน ปกติยา ปริสุทฺโธ ฉวิวณฺโณ อิทานิ น ตถา ปริสุทฺโธ **อสกูฏนฺตเร** วลิ ปญฺญายติ.

(สํ.อฏ. ๓/๒๗๖)

อนึ่ง พระฉวีวรรณที่หมดจดอยู่โดยปกติ หาได้หมดจดอย่างนั้นในบัดนี้ไม่ รอยย่น ปรากฏที่**ระหว่างพระอังสกูฏะ** (จะงอยบ่า).

อสพทฺธก (ปุ)

[อส + พทฺธก]

สายคล้องที่ไหล่, สายโยก.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อญฺชนิมฺปิ อญฺชนิ-สลากมฺปิ หตฺเถน ปริหรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อญฺชนิตฺถวิกนฺติ. **อสพทฺธโก** น โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อสพทฺธกํ** พนฺธนสุตฺตกนฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๕)

ก็สมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายใช้มือถือกลักยาตาบ้าง ไม้ป้ายยาตาบ้าง ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตถุงกลักยาตา ถุงกลักยาตา**ไม่มีสายโยก** ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเชือกผูกเป็น**สายโยก**.

อสพทฺธโกติ อญฺชนิตฺถวิกาย อสพทฺธโก.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๓)

บทว่า **อสพทฺธโก** (สายโยก) คือ สายคล้องที่ไหล่ เพื่อถุงกลักยาตา.

อสพทฺธกํ อหมทาสึ ภิกฺขุโน ปิณฺฑาย จรนฺตสฺส ฯเปฯ (วิมาน. ๔๖)

(เทพธิดานั้นดีใจที่พระมหาโมคคัลลานเถระถาม จึงตอบปัญหาผลกรรมไปตามที่พระเถระถามว่า)
ดิฉันได้ถวาย**สายโยก** แด่ภิกษุผู้กำลังเที่ยวบิณฑบาต[ครั้นทำกรรมอย่างนี้แล้ว จึงเกิดในสุคติ ร่าเริงบันเทิงใจอยู่]

อสพนฺธนํ (ก), อสวฏฺฏกํ (สี)

อสพฺยฺกมณฺฑน (น)

[อสพฺยฺก + มณฺฑน]

การประดับสายโยก.

อกิจฺจนฺติ ภิกฺขุโน ฉตฺตมณฺฑนํ อุปาหน-มณฺฑนํ ปาทุกปตฺตถาลกธมฺมกรณกาย-พนฺธน**อสพฺยฺกมณฺฑนํ** อกิจฺจํ นาม.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๙๓)

บทว่า **อกิจฺจ์** (กิจไม่ควรทำ) ความว่า การประดับร่ม การประดับรองเท้า **การประดับ**เขียงเท้า เชิงบาตร ธมกรก ประคตเอว และ **สายโยก** ชื่อว่า กิจไม่ควรทำของภิกษุ.

อสภณฺฑิกา (ถี)

[อสฺ + ภณฺฑิกา] ห่อสะพาย.

อสภณฺฑิกา นาม ขนฺเธ จปิตกาสาวสฺส อุโภ อนฺเต อาหริตฺวา ภณฺฑิกํ กตฺวา ตสฺมึ ปสิพฺพเก วิย ปุปฺผานิ ปกฺขิปนฺติ, อยํ วุจฺจติ **อสภณฺฑิกา**. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๓)

ที่ชื่อว่า**ห่อสะพาย** คือ ห่อผ้าที่พวกภิกษุคล้องชายทั้งสองของผ้ากาสาวพัตร์ไว้ที่คอ แล้วทำให้เป็นถุง ใส่ดอกไม้เข้าในถุงนั้น เหมือนใส่เข้าในกระสอบ เช่นนี้ เรียกว่า **ห่อสะพาย**.

[ปสิพฺพก = กระสอบ, ถุง, ย่าม, กระเป๋า]

อสภาค (ปุ)

[อสฺ + ภาค] ส่วนที่เป็นมุม - เหลี่ยม.

ตตฺถ ปน เอกเมกาย อสิยาติ อฏฺจสุ ถมฺเภสุ เอกเมกสฺมึ **อสภาเค**. (วิมาน.อฏ. ๒๘๔)

อนึ่ง ในพระคาถานั้น คำว่า **เอกเมกาย อสิยา** (ส่วนที่เป็นเหลี่ยมหนึ่ง ๆ) คือ ส่วนที่เป็น**เหลี่ยม**แต่ละเหลี่ยมในเสาแปดเหลี่ยม.

อสวทฺธนก(ปุ)

[อสฺ + วทฺธน + ก]

สายคล้องที่ไหล่, สายโยก.

อสวทฺธนเกน อสกูเฏ ลคฺเคตฺวา องฺเก จเปตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๔๘)

(ภิกษุ) จะใช้**สายโยก**คล้องไว้ที่จะงอยบ่าแล้ววาง (บาตร) ไว้บนตักก็ควร.

ดู อสพฺยฺก

อสวนฺตุ (ติ)

[อสฺ + วนฺตุ]

มีมุม, มีเหลี่ยม.

อายตสาติ ทีฆสา. อถ วา อายตา หุตฺวา อฏฺจ-โสพสทฺวตฺตึสาติ **อสวนฺโต**.

(วิมาน.อฏ. ๓๑๙)

บทว่า **อายตสา** แปลว่า มีเหลี่ยมยาว.

อีกนัยหนึ่ง ความว่า เป็นสิ่งที่กว้างออกไป **มีมุม** ๘ มุม ๑๖ มุม และ ๓๒ มุม เป็นต้น.

อสา (ถี)

[อร + ส] (สำ. อรฺศสฺ)

โรคริดสีดวง.

แปลง ร เป็นนิคคหิตด้วยสูตร (กจ.๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปรีตาเทสา จ. (การ

พฤทธิ์ การลบ ลงอาคม วิการ แปลงกลับกัน และ การอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้าย ในบางแห่ง)

ดู รูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๐

โลหิตं ปิตฺตं มธุเมโห **อṁสา** ปิพกา ภคนฺทลา. (มหานิ. ๑๐,๑๓,๓๕, จูฬนิ. ๒๘)

โรคละลอก โรคดีซ่าน โรคเบาหวาน **โรคริดสีดวง** โรคพุพอง โรคบานทะโรค.

อṁสาติ อริสโรโค. (มหานิ.อฏ. ๕๘)

บทว่า **อṁสา** แปลว่า โรคริดสีดวง.

ดู อริส

อṁสิ = อṁสี (ถี)

[อṁส + อิ, อิตถีลิงค์ อṁสี]

อṁสี - ลง อี ปัจจัยในอิตถีลิงค์ อṁสียเต สṁหนฺยเต เอตายาติ อṁสี (จุดรวม เรียกว่า อṁสี) วาจปฺปติ. (สṁ. อศฺริ, อศฺรี)

มุม, เหลี่ยม, ขอบ.

อฏฺจงฺสา สุกตา ถมฺภา
สพฺเพ เวพุริยามยา
เอกเมกาย **อṁสิยา**
รตนา สตฺต นิมฺมิตา. (วิมาน. ๑๐๕)

เสาวิมานทุกต้นแปดเหลี่ยม สร้างไว้อย่างสวยงาม ล้วนประดิษฐ์ด้วยแก้วไพฑูรย์ **แต่ละเหลี่ยม**ประดับด้วยรัตนะ ๗.

ตตฺถ ปน เอกเมกาย อṁสิยาติ อฏฺจงฺเสสุ ถมฺเภสุ เอกเมกสฺมึ อṁสภาเค. (วิมาน.อฏ. ๒๘๙)

อนึ่ง ในพระคาถานั้น คำว่า **เอกเมกาย อṁสิยา** (แต่ละเหลี่ยม) คือ ส่วนที่เป็นเหลี่ยมหนึ่ง ๆ ในเสาแปดเหลี่ยม.

ตสฺส ปญฺจ สาขา. ตาสุ อวเสสสาขา ผลं น คณฺหึสุ. ปาจีนสาขาย เอกเมว มหาจาฏิมตฺตं ผลं อโหสิ. ตสฺส ฉ **อṁสิโย**. ฉสุ อṁสีสุ ฉ กปฺปาสปิณฺฑิโย ปปฺผิตา. (ม.อฏ. ๓/๗๙)

ต้นไม้นั้นมีกิ่งอยู่ ๕ กิ่ง ทั้ง ๕ กิ่งนั้น กิ่งที่เหลือไม่ติดผล กิ่งด้านทิศตะวันออกมีผลลูกเดียวเท่านั้น ขนาดเท่าตุ่มใบใหญ่. ผลนั้น**มี ๖ พู** (๖ เหลี่ยม) ฝักฝ้าย ๖ ฝัก ก็ผลิบานในพูทั้ง ๖ นั้น (ผลิบานในเหลี่ยมทั้ง ๖).

อṁสุ (น)

[อṁส (สงฺฆาเต) + อุ]

[อม (คติยṁ) + อุ]

ลง ส อาคม แปลง ม เป็นนิคคหิต

[จูฬนิรุตฺติยṁ ปน ยการาทิ อฏฺจกฺขรโต อญฺเญ จตฺวีสกฺขรา อาคมา โหนฺตีติ วุตฺตं
ส่วนในคัมภีร์จูฬนิรุตติ กล่าวว่า อาคมมี ๒๔ ตัว นอกจาก ๘ ตัวมี ย อาคม เป็นต้น]

(๑) เส้นด้าย, เส้นไหม.

การาเปยฺยาติ เอเกนปิ **โกสิยṁสุนา** มิสฺสิตฺวา กโรติ วา การาเปติ วา. ปโยเค ทุกฺกฏं, ปฏิลาเภน นิสฺสคฺคิยं โหติ นิสฺสชฺชิตพฺพं สṁสฺส วา คณสฺส วา ปุคฺคลสฺส วา. (วิ. ๑/๓๒๙)

บทว่า **การาเปยฺย** (ใช้ให้ทำ) ความว่า ภิกษุทำเองหรือใช้ให้ทำ (สันถัต) แซมด้วย**เส้นไหม**

แม้เส้นเดียวต้องอาบัติทุกกฏเพราะพยายามสันถัตเป็นนิสสัคคีย์เพราะได้มา เป็นของจำต้องสละแก่สงฆ์ คณะ หรือแก่บุคคล.

[บทว่า **การาเปยฺย** ท่านอธิบายว่า กโรติ วา การาเปติ วา (ทำเองหรือใช้ให้ทำ) หมายความว่า ภิกษุที่ใช้ผู้อื่นให้ทำสันถัต (หล่อสันถัต) ยังต้องอาบัติได้ แม้ภิกษุผู้ทำเอง (หล่อเอง) ก็ต้องอาบัติได้เช่นกัน การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **สามัตถิยัตถะ** คือ เนื้อความที่สามารถเข้าใจได้โดยอ้อม เช่น คำว่า อนุทรา กญฺญา (หญิงสาวไม่มีท้อง) คำว่า อนุทรา (ไม่มีท้อง) คือ หญิงสาวที่มีท้องและเอวเล็ก เพราะหญิงสาวทุกคนต้องมีท้องตามธรรมชาติของมนุษย์ จึงอนุมานรู้โดยอ้อมได้เช่นนั้น คำลักษณะนี้บางแห่งเรียกว่า **อัญญถานุปปัตตินัย** (นัยที่ไม่สมควรเป็นโดยประการอื่น) คือ สำนวนโวหารที่กล่าวไว้ โดยมิได้มุ่งถึงความเป็นไปโดยประการอื่น แต่มุ่งถึงความเป็นไปได้โดยประการนี้เท่านั้น.

สรุปว่า คำว่า กโรติ (สยํ กโรติ) (ทำเอง) กล่าวถึงสามัตถิยัตถะ ส่วนคำว่า การาเปติ (ใช้ให้ทำ) กล่าวถึงปทัตถะ คือ เนื้อความโดยตรงของบทว่า การาเปยฺย]

ตตฺถ สนฺถริตฺวา กตํ โหตีติ สเม ภูมิภาเค **โกสิยสูนิ** อุปรูปริ สนฺถริตฺวา กญฺชิกาทีหิ สิญฺจิตฺวา กตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๖๓)

ปาฐะว่า **สนฺถริตฺวา กตํ โหติ** (สันถัดที่เขาลาดแล้วหล่อขึ้น) ความว่า สันถัตที่เขาลาด **เส้นไหม** ซ้อนกันบนส่วนพื้นที่ที่เสมอกัน แล้วใช้น้ำข้าวเป็นต้น เทราดลงแล้วจึงหล่อ.

(๒) ขน, เส้นขน.

กุกฺกุฏปตฺเตน วเณ โธวิยมาเน **อสุอสุ** กาย-ปสาทํ ฆฏฺเฏติ. ยตฺถ ยตฺถ ปน ปสาโท อุสฺสนฺโน โหติ, ตตฺถ ตตฺเถว กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๗๐)

เมื่อเอาขนไก่มาชะแผล **เส้นขน**ไก่แต่ละเส้นย่อมกระทบกายประสาท กายประสาท มีมากในที่ใด ๆ กายวิญญาณย่อมเกิดขึ้นในที่นั้น ๆ.

(๓) รัศมี, แสง, แสงสว่าง.

รํสิ อาภา ปภา ทิตฺติ รุจิ ภา ชุติ ทีธิติ
มรีจิ ทฺวีสุ **ภานฺวา'สุ** มยูโข กิรโณ กโร.

(ธาน. ๖๔)

แสงสว่าง = รํสิ, อาภา, ปภา, ทิตฺติ, รุจิ,ภา, ชุติ, ทีธิติ, มรีจิ เป็นไปในลิงค์ทั้งสอง[คือปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์], ภานุ, **อสุ**, มยูข, กิรณ, กร.

อสุก (น)

[อม (คติยํ) + ณุวุ] ผ้า.

เจล'มจฺฉาทนํ วตฺถํ
วาโส วสน'**มสุกํ**
อมฺพรญฺจ ปโฏ'นิตฺถี
ทุสฺสํ โจโล จ สาฏโก. (ธาน. ๒๙๐)

ผ้า = เจล, อจฺฉาทน, วตฺถ, วาส, วสน, **อสุก**, อมฺพร, ปฏ ไม่ใช่ศัพท์อิตถีลิงค์[คือปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์], ทุสฺส, โจล, สาฏก.

อำสุมตฺต (น)

[อำสุ + มตฺต]

เพียงเส้นด้าย.

จีวเร **อำสุมตฺตมฺปิ** น ฌายิตฺถ, สรีเร กา กถา. เตเนว หิ เถโร สญฺชีโวเตฺวว ปญฺญายิตฺถ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๒)

แม้**เพียงเส้นด้าย**ในจีวรก็มิได้ถูกไฟเผา จะป่วยกล่าวไปไยในสรีระ ดังนั้น พระเถระจึงปรากฏนามว่าสัญชีวะ (พระชีพยัง).

อำสุมาลี (ปุ)

[อำสุ + มาลา + อี]

อำสุโน มาลา, สา ยตฺถ อตฺถิ อำสุมาลี (ลบสระหน้า) หากลง อิน ปัจจัยมีรูปว่า อำสุมาลิน

พระอาทิตย์.

อำสุมาลี ทินปติ ตปโน รวิ ภานุมา
รำสิมา ภากโร ภานุ อกฺโก สหสฺสรำสิ จ.

(ธาน. ๖๓)

พระอาทิตย์ **= อำสุมาลี,** ทินปติ, ตปน, รวิ, ภานุมนฺตุ, รำสิมนฺตุ, ภากร, ภานุ, อกฺก, สหสฺสรำสิ.

อกำ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกำสุ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกกฺกส (ติ)

[น + กกฺกส]

ไม่กระด้าง, ไม่ร้ายกาจ, ไม่มีโทษ, ปราศจากโทษ, ไม่หยาบคาย.

(ก) ไม่มีโทษ คือ เป็นปื้น เป็นจุด หรือเป็นร่องแนว.

อกกฺกสำ อผรุสำ ขรโทฺธ สุปาสิยำ
สุขุมำ ติขิณคฺคญฺจ โก สูจึ เกตุมิจฺฉติ.

(ชา. ๑/๑๔๗)

(ช่างทองโพธิสัตว์กล่าวว่า)
ใครต้องการจะซื้อเข็มที่**ไม่มีโทษ**[คือไม่ขรุขระ] ไม่หยาบ ขัดด้วยหินแข็ง มีรูร้อยด้ายเรียบร้อย เล่มเล็ก และมีปลายคม.

ตสฺสตฺโถ มม ปฏลสฺส วา ติลกสฺส วา โอธิโน วา อภาเวน **อกกฺกสำ** สุมฏฺฐตาย อผรุสำ ขเรน ปาสาเณน โธตตฺตา ขรโทฺธ สุนฺทเรน สุวิทฺเธน ปาเสน สมนฺนาคตตฺตา สุปาสิยำ สณฺหตาย สุขุมำ อคฺคสฺส ติขิณตาย ติขิณคฺคำ สูจึ มม หตฺถโต มูลำ ทตฺวา โก กิณิตุำ อิจฺฉตีติ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๖๕)

พึงทราบเนื้อความของคาถานั้นว่า เข็มของข้าพเจ้า ชื่อว่า**ไม่มีโทษ**[คือไม่ขรุขระ] เพราะไม่เป็นปื้น เป็นจุด หรือเป็นร่องแนว ชื่อว่าไม่หยาบ เพราะเกลี้ยงเกลา ชื่อว่า ขัดด้วยหินแข็ง เพราะขัดด้วยหินกากเพชร ชื่อว่ามีรูร้อยด้ายเรียบร้อย เพราะประกอบด้วยรูที่เจาะไว้ดี สวยงาม ชื่อว่า เล่มเล็ก เพราะละเอียด ชื่อว่ามีปลายคม เพราะมีปลายคมกริบ ใครต้องการจะให้ราคา ซื้อเอาเข็มจากมือข้าพเจ้าบ้าง.

[อ ในบทว่า อกกฺกสำ ใช้ในความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรว่า อภาเวน]

(ข) ปราศจากโทษมีปลา หอย และสาหร่าย เป็นต้น.

ตสฺส จ อุตฺตรปสฺเสน
ชาตา โปกฺขรณี สิวา
อกกฺกสา อปพฺภารา
สาธุ อปฺปฏิคนฺธิกา. (ชา. ๒/๑๐๙)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)
อนึ่ง ด้านเหนือแห่งอาศรมนี้มีสระโบกขรณีเกิดขึ้นเอง น่าเกษมสำราญ **ปราศจากโทษ** [คือน้ำไม่ขุ่นด้วยปลาเป็นต้น] มีท่าราบเรียบ น้ำใสสะอาด จืดสนิทดี ไม่มีกลิ่นปฏิกูล.

อกกฺกสาติ มจฺฉสิปฺปิกเสวาลาทิกกฺกส-รหิตา.(ชา.อฏ. ๕/๔๓๓)

บทว่า **อกกฺกสา** (ปราศจากโทษ) ความว่า เว้นจากโทษมีปลา หอย สาหร่าย เป็นต้น.

[อ ในบทว่า อกกฺกสา ใช้ในความหมายว่า วิรห (ปราศจาก) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรว่า ...รหิต]

(ค) ไม่หยาบคาย.

อกกฺกสํ วิญฺญาปนึ
คิรํ สจฺจํ อุทีรเย
ยาย นาภิสชฺเช กิญฺจิ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณํ. (ม. ๒/๔๑๑, ธมฺม. ๗๒)

เราเรียกผู้พูดถ้อยคำ**ไม่หยาบคาย** ชัดเจน เป็นคำสัตย์จริง ไม่กระทบกระทั่งใครๆ ว่าเป็นพราหมณ์.

อกกฺกสนฺติ อผรุสํ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๐๘)

บทว่า **อกกฺกสํ** แปลว่า ถ้อยคำไม่หยาบ.

อกกฺกสํ อคฺคหิตํ มุหุ์ มุทุ์
อุชุ์ อนุทฺธตํ อจปลมสฺส ภาสิตํ
รุทำ มนุญฺญ์ กรวีกสุสฺสรำ
หทยงฺคมำ รญฺชยเตว เม มโน. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)
คำพูดของเธอ**ไม่หยาบคาย** (สละสลวย) ไม่คลาดเคลื่อน นุ่มนวล อ่อนหวาน ซื่อตรง ไม่ทำให้ฟุ้งซ่าน ไม่คลอนแคลน เมื่อเปล่งออกมา น้ำเสียงของเธอทำให้ฟูใจ ไพเราะจับใจ ดุจเสียงนกการเวก ทำให้ใจของลูกกำหนัดยิ่งนัก.

อกกฺกสนฺติ ตาต ตสฺส ภาสิตํ อผรุสํ อคหิตํ ปุนปฺปุนำ วทนฺตสฺสาปิ มธุรตาย มุหุ์ มุทุ์ อปมุสฺสตาย อุชุ์ อวิกฺขิตฺตตาย อนุทฺธฏฺ ปติฏฺจิตตาย อจปลำ. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

บทว่า **อกกฺกสำ** ความว่า ข้าแต่บิดา คำพูดของดาบสนั้นแม้จะพูดอยู่เนืองๆ ก็ไม่หยาบ ไม่คลาดเคลื่อน นุ่มนวล อ่อนหวาน เพราะน่าฟัง เป็นคำซื่อตรงเพราะไม่ควรหลงลืม เป็นคำไม่ทำให้ฟุ้งซ่านเพราะไม่ซัดส่าย เป็นคำไม่คลอนแคลน เพราะดำรงมั่น[ในใจ]

อกกฺกสงฺค (ติ)
[อกกฺกส + องฺค]
มีร่างกายไม่มีตำหนิ. (รูปร่างสวยงาม).

อกกุกสงฺโค น จ ทีฆโลโม
นขาสฺส ทีฆา อปิ โลหิตคฺคา
มุทูหิ พาหาหิ ปลิสฺสชนฺโต
กลฺยาณรูโป รมยํ อุปฏฺจหิ. (ชา. ๒/๓๗)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

เธอ**มีร่างกายไม่มีตำหนิ** มีขนไม่ยาว แต่มีเล็บยาว ปลายเล็บเป็นสีแดง ชฏิลหนุ่มรูปงาม กอดรัดลูกไว้ด้วยลำแขนอันอ่อนนุ่ม บำรุงบำเรอให้รื่นรมย์.

อกกุกสงฺโคติ กจฺฉุปิพกาทิรหิตองฺคปจฺจงฺโค. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

บทว่า **อกกุกสงฺโค** (มีร่างกายไม่มีตำหนิ) ความว่า มีอวัยวะน้อยใหญ่ปราศจากตำหนิ มีหิดและไฝเป็นต้น.

[อ ในบทว่า อกกุกสงฺโค ใช้ในความหมายว่า วิรห (ปราศจาก) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบายอ อักษรว่า...รหิตองฺคปจฺจงฺโค]

อกกุกสจิตฺต (ติ)

[อกกุกส + จิตฺต]

มีจิตไม่หยาบ - ไม่กระด้าง - ไม่ร้ายกาจ - ไม่มีโทษ.

โกณฺฑญฺญสฺส ภควโต
วีตราคสฺส ตาทิโน
อกกุกสฺส จิตฺตสฺส
นิปปญฺจสฺส ฌายิโน. (อป. ๑/๒๖๖)

(พระอัพภัญชนทายกเถระกล่าวว่า)

(เราได้ถวายยาหยอดตา) แด่พระผู้มีพระภาคโกณฑัญญะ ผู้ทรงปราศจากราคะ คงที่ **มีพระหฤทัยไม่มีโทษ** (ไม่ร้ายกาจ) ไม่มีธรรมเครื่องเนิ่นช้า มีปกติเพ่งฌาน.

อกกุกสจิตฺตสฺสาถาติ อผรุสจิตฺตสฺส, อถสทฺโท ปทปูรเณ. (อป.อฏ. ๒/๑๙๒)

บาทคาถาว่า **อกกุกสจิตฺตสฺสาถ** (มีพระหฤทัยไม่มีโทษ) คือ มีพระหฤทัยไม่หยาบ. อถ ศัพท์ย่อมเป็นไปในการทำบทให้เต็ม (ปทปูรณะ)

[บาทคาถาว่า อกกุกสฺส จิตฺตสฺส ทั้งฉบับฉัฏฐสังคายนา และฉบับไทยปรากฏรูปเช่นนี้ จะอย่างไรก็ตาม หากถือเอาตามมติอรรถกถา บาทคาถานี้ควรมีรูปว่า อกกุกสจิตฺตสฺสาถ (อกกุกสจิตฺตสฺส + อถ)]

อกกฺขฬ (ติ)

[น + กกฺขฬ]

ไม่หยาบ, ไม่กระด้าง, ไม่แข็ง, ไม่หยาบช้า, ไม่หยาบคาย.

อกกฺขฬตา (ถี)

[อกกฺขฬ + ตา]

ความไม่หยาบ, ความไม่กระด้าง, ความไม่แข็ง, ความไม่หยาบช้า, ความไม่หยาบคาย.

กตมา ตสฺมึ สมเย กายมุทุตา โหติ. ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺส สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส มุทุตา มทฺทวตา **อกกฺขฬตา**

อกถินตา, อยํ ตสฺมึ สมเย กายมุทุตา โหติ. (อภิ.ธ. ๒๔, ๑๖๙, ๑๙๐)

กายมุทุตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน คือ ความอ่อน ภาวะที่อ่อน **ความไม่หยาบ** ความไม่กระด้างแห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ในสมัยนั้น ข้อนี้ชื่อว่า กายมุทุตาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อกกฺขฬตาติ อกกฺขฬภาโว. (อภิ. อฏ. ๑/๑๙๔) บทว่า **อกกฺขฬตา** (ความไม่หยาบ) คือ ภาวะที่ไม่กระด้าง.

อกกฺขฬภาว (ปุ)

[อกกฺขฬ + ภาว]

ดู อกกฺขฬตา

อกกฺขฬวาจตา (ถี)

[อกกฺขฬวาจ + ตา]

ความเป็นผู้มีวาจาไม่แข็งกระด้าง, ความเป็นผู้มีวาจาไม่หยาบคาย.

ดู อผรุสวาจตา

อกงฺข (ติ)

[น + กงฺขา]

กงฺขา = กงฺข, กขิ (อิจฺฉาสํสเย) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย. กงฺขติ วิจิกิจฺฉตีติ กงฺขา (ลบสระหน้า)

(๑) หมดความสงสัย, ไม่สงสัย.

โย อตฺตนาตฺตานํ นานุปสฺสติ
สมาหิโต อุชุคโต จิตตฺโต
ส เว อเนโช อขิโล **อกงฺโข**
ตถาคโต อรหติ ปูรพาสํ. (สุตฺตนิ. ๓๔๙)

ตถาคตไม่พิจารณาเห็นตน โดยความเป็นตน มีจิตตั้งมั่น ปฏิบัติตรง ดำรงตน มั่นคง ไม่มีความอยาก ไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ **หมดความสงสัย** ย่อมควรเครื่องบูชา.

มคฺคสมาธินา สมาหิโต กายวงฺกาทีนํ อภาวา อุชุชุคโต โลกธมฺเมหิ อกมฺปนียโต จิตตฺโต ตณฺหาสงฺขาตาย เอชาย ปญฺจนฺนํ เจโตขิลานญฺจ อฏฺฐฏฺฐานาย กงฺขาย จ อภาวา อเนโช อขิโล **อกงฺโข**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๗)

พระตถาคตมีจิตตั้งมั่นด้วยมรรคสมาธิ ชื่อว่าทรงปฏิบัติตรง เพราะไม่มีความคดทางกายเป็นต้น ชื่อว่าทรงดำรงตนมั่นคง เพราะอันโลกธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้ ชื่อว่าไม่มีความอยาก เพราะไม่มีความอยากคือตัณหา ชื่อว่าไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ เพราะไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ ๕ และชื่อว่า**หมดความสงสัย** เพราะไม่มีความสงสัยอันมีฐานะ ๘.

ยํ พฺราหฺมณํ เวทคุมาภิชญฺญา
อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ
อทฺธา หิ โส โอฆมิมํ อตาริ
ติณฺโณ จ ปารํ อขิโล **อกงฺโข**. (สุตฺตนิ. ๔๓๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
บุคคลที่เธอรู้จักว่าเป็นพราหมณ์ผู้จบเวท ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ไม่ข้องในกามภพ ข้ามโอฆะได้แล้วโดยแท้ และเป็นผู้ข้ามถึงฝั่ง ไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ **หมดความสงสัย**.

อขิโลติ ราโค ขิโล, โทโส ขิโล, โมโห ขิโล, โกโธ ขิโล, อุปนาโห ขิโล ฯเปฯ [มกฺโข, ปฬาโส, อิสฺสา, มจฺฉริยํ, มายา, สาเถยฺยํ, ถมฺโภ, สารมฺโภ, มาโน, อติมาโน, มโท, ปมาโท] สพฺพากุสลาภิสงฺขารา ขิลา. ยสฺเสเต ขิลา ปหีนา สมุจฺฉินฺนา วูปสนฺตา ปฏิปฺปสฺสทฺธา อภพฺพุปฺปตฺติกา ญาณคฺคินา ทฑฺฒา โส วุจฺจติ อขิโล.

อกงฺโขติ ทุกฺเข กงฺขา, ทุกฺขสมุทเย กงฺขา, ทุกฺขนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย กงฺขา, ปุพฺพนฺเต กงฺขา, อปรนฺเต กงฺขา, ปุพฺพนฺตาปรนฺเต กงฺขา, อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปนฺเนสุ ธมฺเมสุ กงฺขา, ยา เอวรูปา กงฺขา กงฺขายนา กงฺขายิตตฺตํ วิมติ วิจิกิจฺฉา เทฺวพฺยกฺ เทฺวธาปโถ สํสโย อเนกํสคฺคาโห อาสปฺปนา ปริสปฺปนา อปริโยคาหนา ถมฺภิตตฺตํ จิตฺตสฺส มโนวิเลโข. ยสฺเสเต กงฺขา ปหีนา สมุจฺฉินฺนา วูปสนฺตา ปฏิปฺปสฺสทฺธา อภพฺพุปฺปตฺติกา ญาณคฺคินา ทฑฺฒา, โส วุจฺจติ **อกงฺโข**ติ. (จูฬนิ. ๘๖-๗)

บทว่า **อขิโล** (ไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ) ความว่า ราคะ โทสะ โมหะ โกธะ อุปนาหะ (ความผูกโกรธ)...[มักขะ (การลบหลู่), ปฬาสะ (การตีตนเสมอท่าน), อิสสา (ความริษยา), มัจฉริยะ (ความตระหนี่), มายา (การแสแสร้ง), สาเถยยะ (การหลอกลวง), ถัมภะ (ความหัวดื้อ), สารัมภะ (ความแข่งดี), มานะ (ความถือตัว), อติมานะ (ความเย่อหยิ่ง), มทะ (ความมัวเมา), ปมาทะ (ความประมาท)] อกุสลาภิสังขารทุกประเภท ชื่อว่า กิเลสดุจตะปูตรึงใจ กิเลสดุจตะปูตรึงใจเหล่านี้ ผู้ใดละได้แล้ว คือ ตัดขาดแล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระงับได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว ผู้นั้นตรัสเรียกว่า ผู้ไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ.

บทว่า **อกงฺโข** (หมดความสงสัย) ความว่า ความสงสัยในทุกข์, ความสงสัยในทุกขสมุทัย, ความสงสัยในทุกขนิโรธ, ความสงสัยในทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา, ความสงสัยในส่วนเบื้องต้น, ความสงสัยในส่วนเบื้องปลาย, ความสงสัยทั้งในส่วนเบื้องต้น และส่วนเบื้องปลาย, ความสงสัยในปฏิจจสมุปบาทว่า เพราะธรรมนี้เป็นปัจจัย ธรรมนี้จึงมี.

ความสงสัย, กิริยาที่สงสัย, ความเคลือบแคลง, ความไม่รู้, ความลังเล, ความเห็นเป็น ๒ ฝ่าย ๒ ทาง, ความไม่แน่ใจ, ความยึดถือหลายอย่าง (ไม่ถือเอาโดยแน่นอน), ความตัดสินใจไม่ได้, ความหยั่งลงไม่ได้, ความหยั่งลงรอบด้านไม่ได้, ความกระด้างแห่งจิต, ความติดขัดในใจ (เหมือนขัดใจ, รอยขีดใจ) เห็นปานนี้

ความสงสัยเหล่านี้ ผู้ใดละได้แล้ว คือ ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระงับได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว ผู้นั้น ตรัสเรียกว่า **ผู้หมดความสงสัย**.

(๒) ไม่มีความมุ่งหวัง (อรรถ อิจฺฉา).

สฺวาหํ **อกงฺโข** อสิโต อนูปโย
สพฺเพสุ ธมฺเมสุ วิสุทฺธทสฺสโน
ปปฺปุยฺย สมฺโพธิมนุตฺตรํ สิวํ
ฌายามหํ พฺรหฺมรโห วิสารโท. (สํ. ๑/๑๘๓)

เรานั้น**ไม่มีความมุ่งหวัง** ไม่มีตัณหาอาศัย ไม่มีตัณหาเข้ามาใกล้ มีปกติเห็นหมดจด ใน

ธรรมทั้งปวง บรรลุสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม ประเสริฐสุดแล้ว เราจึงควรแก่ความเป็นพรหม เป็นผู้แกล้วกล้า เพ่งพินิจอยู่.

อกงฺขี (ติ)

[น + กงฺขา + อี]

ไม่มีความสงสัย, หมดความสงสัย.

ปุจฺฉามิ พฺรหฺมานํ สนงฺกุมารํ
กงฺขี **อกงฺขี** ปรเวทิเยสุ
กตฺถฏฺฐิโต กิมฺหิ จ สิกฺขมาโน
ปปฺโปติ มจฺโจ อมตํ พฺรหฺมโลกํ.

(ที. ๒/๑๙๔)

(มหาโควินทพราหมณ์กล่าวว่า)
ข้าพเจ้า มีความสงสัย ขอถามท่านสนังกุมารพรหมผู้**ไม่มีความสงสัย** ในปัญหาที่ปรากฏแก่ผู้อื่นว่า สัตว์ผู้ตั้งอยู่ในธรรมอะไร ศึกษาอยู่ในธรรมอะไร จึงจะเข้าถึงพรหมโลก อันเป็นอมตะได้.

กงฺขี อกงฺขี ปรเวทิเยสูติ อหํ สวิจิกิจฺโฉ ภวนฺตํ ปเรน สยํ อภิสงฺขตตฺตา ปรสฺส ปากเฏสุ ปรเวทิเยสุ ปญฺเหสุ นิพฺพิจิกิจฺฉํ.

(ที.อฏ. ๒/๒๕๘)

บาทคาถาว่า **กงฺขี อกงฺขี ปเวทิเยสุ** (มีความสงสัยจะขอถามท่านสนังกุมารพรหมผู้ไม่มีความสงสัยในปัญหาที่ปรากฏแก่ผู้อื่น) ความว่า ข้าพเจ้ามีความสงสัยจะขอถามท่านผู้เจริญ ผู้ไม่มีความสงสัยในปัญหา ที่ปรากฏแก่ผู้อื่น เพราะเป็นสิ่งที่ผู้อื่นสร้างขึ้นมาเอง.

อกจฺฉ (ติ)

[น + กจฺฉ]

กจฺฉ = กถ (กถเน) + ณฺย. ลง ณฺย ปัจจัยในอรรถว่า "การพูดจาต่อกัน" ลบ ณฺ แปลง ถย เป็น จฺฉ (กจฺ. ๖๓๖)

ไม่ควรสนทนาด้วย, ไม่ควรปรึกษาด้วย.

กถาสมฺปโยเคน ภิกฺขเว ปุคฺคโล เวทิตพฺโพ ยทิ วา กจฺโฉ ยทิ วา **อกจฺโฉ**ติ.

(อ. ๒/๑๙๒)

ภิกษุทั้งหลาย ชาวโลกพึงรู้จักบุคคลได้ ด้วยการมาร่วมประชุมสนทนากันว่า ผู้นี้ควรสนทนาด้วย หรือ**ไม่ควรสนทนาด้วย**.

อกจฺโฉติ กเถตุํ น ยุตฺโต. (อ.อฏ. ๒/๑๘๔)
บทว่า **อกจฺโฉ** แปลว่า ไม่ควรเพื่อสนทนา.

อกฏฺ (ติ)

[น + กต] แปลง ต เป็น ฏ
ไม่มีผู้ทำ, ไม่มีผู้สร้าง, ไม่ได้เป็นสิ่งที่ถูกทำ, ไม่ถูกเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งทำขึ้น.

เอวํ วุตฺเต ภนฺเต ปกุโธ กจฺจายโน มํ เอตทโวจ สตฺติเม มหาราช กายา **อกฏฺฐา** อกฏฺวิธา อนิมฺมิตา อนิมฺมาตา วณฺฌา กูฏฏฺฐา เอสิกฏฺฐายิฏฺฐิตา. เต น อิญฺชนฺติ น วิปริณมนฺติ, น อญฺญมญฺญํ พฺยาพาเธนฺติ, นาลํ อญฺญมญฺญสฺส สุขาย วา ทุกฺขาย วา สุขทุกฺขาย วา.
กตเม สตฺต ปถวิกาโย, อาโปกาโย, เตโชกาโย, วาโยกาโย, สุเข, ทุกฺเข, ชีเว สตฺตเม อิเม สตฺต กายา **อกฏฺฐา** อกฏฺวิธา อนิมฺมิตา

อนิมฺมาตา วณฺณา กูฏฏฺจา เอสิกฏฺจายิฏฺจิตา. เต น อิญฺชนฺติ, น วิปริณมนฺติ, น อญฺญมญฺญํ พฺยาพาเธนฺติ, นาลํ อญฺญมญฺญสฺส สุขาย วา ทุกฺขาย วา สุขทุกฺขาย วา. ตตฺถ นตฺถิ หนฺตา วา ฆาเตตา วา, โสตา วา สาเวตา วา, วิญฺญาตา วา วิญฺญาเปตา วา. โยปิ ติณฺหเน สตฺเถน สีสํ ฉินฺทติ, น โกจิ กิญฺจิ ชีวิตา โวโรเปติ; สตฺตนฺนํ ตฺเวว กายานมนฺตเรน สตฺถํ วิวรมนุปตตีติ. (ที. ๑/๕๒,๕๓)

(พระเจ้าอชาตศัตรูกราบทูลว่า)
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหม่อมฉันถามอย่างนี้ ปกุธะกัจจายนะตอบว่า มหาบพิตร สภาวะ (ธรรมชาติ) ๗ กองนี้**ไม่มีผู้สร้าง** ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยั่งยืนมั่นคงดุจยอดภูเขา มั่นคงดุจเสาระเนียด ไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปร ไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กันและกัน สภาวะ (ธรรมชาติ) ๗ กองนั้น คือ กองแห่งธาตุดิน กองแห่งธาตุน้ำ กองแห่งธาตุไฟ กองแห่งธาตุลม กองสุข กองทุกข์ กองชีวะ สภาวะ (ธรรมชาติ) ๗ กองเหล่านี้ **ไม่มีผู้สร้าง** ไม่มีผู้บันดาล ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยั่งยืน มั่นคงดุจยอดภูเขา มั่นคงดุจเสาระเนียด ไม่หวั่นไหว ไม่ผันแปร ไม่กระทบกระทั่งกัน ไม่ก่อให้เกิดสุขหรือทุกข์ หรือทั้งสุขและทุกข์แก่กัน และกัน ในสภาวะ (ธรรมชาติ) ๗ กองนั้น ไม่มีผู้ฆ่า ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฆ่า ไม่มีผู้ฟัง ไม่มีผู้ใช้ให้คนอื่นฟัง ไม่มีผู้รู้ ไม่มีผู้ทำให้คนอื่นรู้ ใครก็ตามแม้จะเอาศัสตราคม ตัดศีรษะใคร ก็ไม่ชื่อว่าปลงชีวิตใครได้ เพราะเป็นเพียงศัสตราแทรกผ่านไประหว่างสภาวะ ๗ (ธรรมชาติ) กองเท่านั้นเอง.

[ปกุธกัจจายนวาท (ลัทธิปกุธะกัจจายนะ) เป็นลัทธิที่เชื่อว่า ธรรมชาติ ๗ กอง คือ ดิน ไฟ อากาศ น้ำ ความสุข ความทุกข์ และชีวิต เป็นธรรมชาติที่เกิดขึ้นเอง ไม่มีใครสร้าง และเป็นสิ่งที่เที่ยงแท้ไม่มีวันเปลี่ยนแปลง เขาปฏิเสธว่าไม่มีการกระทำใดๆ ที่จะทำลายธรรมชาติ ๗ กองนี้ได้ จัดเป็นมิจฉาทิฏฐิประเภทนัตถิกทิฏฐิ หรือนัตถิกวาทะ.
อนึ่ง ปกุธะกัจจายนะ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า ปกุธะ กาติยานะ.พระไตรปิฎกนิสสยะ ๑/๔๘]

อกฏฺฐาติ อกตา. (ที.อฏ. ๑/๑๕๑, ม.อฏ. ๓/๑๕๙)
บทว่า **อกฏฺฐา** ได้แก่ อกตา (แปลว่า ไม่ได้เป็นสิ่งถูกทำขึ้น).

อกตาติ สเมน วิสเมน วา เกนจิ เหตุนา น กตา น วิหิตา. (ที.ฏี. ๑/๒๒๙, ม.ฏี. ๒/๑๐๙)

บทว่า **อกตา** (ไม่มีผู้สร้าง) ความว่า ไม่ถูกเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสมอกัน หรือไม่เสมอกันทำขึ้น คือ ไม่ได้จัดแจง.

อกฏฺฐาติ เอตฺถ ตการสฺส ฏการาเทโสติ อาห อกตาติ สเมน วิสเมน วา เกนจิปิ เหตุนา อกตา น วิหิตาติ อตฺโถ. (สี.นวฏี. ๒/๕๒๗)

ในคำว่า **อกฏฺฐา** นี้ ความว่า มีการแปลง ต อักษร เป็น ฏ อักษร ฉะนั้น ท่านอาจารย์จึงกล่าวว่า อกตาติ สเมน วิสเมน วา เกนจิปิ เหตุนา อกตา น วิหิตา (คำว่า อกตา ความว่า ไม่ถูก

เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งที่เสมอกัน หรือไม่เสมอกันทำขึ้น คือ ไม่ได้จัดแจง).

[การแปลง ต เป็น ฏ นี้ปทรูปสิทธิ ได้อธิบายไว้ในสูตร ๔๒ ว่า โฏ ตสฺส ทุกฺกตาทีนำ กฺวจิ (แปลง ต ของ ทุกฺกต เป็นต้นเป็น ฏ ในบางแห่ง) ส่วนใหญ่การแปลง ต เป็น ฏ มักแปลงท้ายธาตุที่มี ร อักษรอยู่ท้าย (รการันต-ธาตุ) เช่น สุกฏ = สุ + กร + ต, ปหโฏ = ป + หร + ต , ปตฺถโต = ป + ถร + ต]

อกฏยูส (ปุ/น)

[อกฏ + ยูส]

น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น, น้ำถั่วเขียวต้มที่ยังไม่ได้กรอง, น้ำถั่วเขียวที่ไม่ได้ปรุง.

อกฏยูเสน อตฺโถ โหติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อกฏยูสำ**.

(วิ. ๓/๒๙๙)

ภิกษุนั้นต้องการ**น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น** ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต (ให้ดื่ม) **น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น**.

อกฏยูสนฺติ อสินิทฺโธ มุคฺคปจิตปานีโย.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๔)

บทว่า **อกฏยูสำ** (น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น) คือ น้ำถั่วเขียวต้มที่ยังไม่ได้กรอง..

อกฏยูเสนาติ อนภิสงฺขเตน มุคฺคยูเสน.

(สารตฺถ. ๓/๓๐๔, วิมติ. ๒/๑๘๖)

บทว่า **อกฏยูเสน** (น้ำถั่วเขียวต้มที่ไม่ข้น) คือ น้ำถั่วเขียวต้มที่ยังไม่ได้ปรุง.

อกฏวิธ (ติ)

[น + กตวิธ]

ไม่มีใครสั่งให้สร้าง, ไม่มีใครสั่งให้ทำ, ไม่ได้เป็นสิ่งที่ใครๆ ใช้ให้ทำ, ไม่มีวิธีกระทำ, ไม่มีผู้บันดาล.

เอวำ วุตฺเต ภนฺเต ปกุโธ กจฺจายโน มำ เอตทโวจ สตฺติเม มหาราช กายา อกฏา **อกฏวิธา** อนิมฺมิตา อนิมฺมาตา วญฺฌา กูฏฏฺฐา เอสิกฏฺฐายิฏฺฐิตา ฯเปฯ (ที. ๑/๕๒,๕๓)

(พระเจ้าอชาตศัตรูกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ เมื่อหม่อมฉันถามอย่างนี้ ปกุธะกัจจายนะตอบว่า มหาบพิตร สภาวะ (ธรรมชาติ) ๗ กองนี้ไม่มีผู้สร้าง **ไม่มีผู้บันดาล** ไม่มีผู้เนรมิต ไม่มีผู้ให้เนรมิต ยั่งยืนมั่นคงดุจยอดภูเขา มั่นคงดุจเสาระเนียด...

อกฏวิธาติ อกตวิธานา.

เอวำ กโรหีติ เกนจิ การาปิตาปิ น โหนฺตีติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๑๕๑, ม.อฏ. ๓/๑๕๙)

บทว่า **อกฏวิธา** (ไม่มีผู้บันดาล) ได้แก่ ไม่มีใครสั่งให้ทำ อธิบายว่า ไม่มีใครสั่งให้ทำว่าเจ้าจงทำอย่างนี้.

ดู อกฏ

อกฏานุธมฺม (ติ)

[อกฏ + อนุธมฺม]

มีธรรมอันสมควรที่สงฆ์ยังไม่ได้ทำ, ที่สงฆ์ยังมิได้ยกโทษให้ตามพระวินัย, ยังมิได้รับการแก้ไขตามพระวินัย, ผู้อันสงฆ์ยังมิได้ทำโอสารณกรรม (การเรียกเข้าหมู่).

โย ปน ภิกฺขุ ชานำ ตถาวาทินา ภิกฺขุนา **อกฏฺานุธมฺเมน** ตำ ทิฏฺึ อปฺปฏินิสฺสฏฺเจน สทฺธึ สมฺภุญฺเชยฺย วา สำเสยฺย วา สห วา เสยฺยำ กปฺเปยฺย, ปาจิตฺติยนฺติ. (วิ. ๒/๑๘๐)

(พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทนี้ว่า) ภิกษุใดรู้อยู่ก็ยังคบหา อยู่ร่วม หรือนอนร่วมกับภิกษุผู้กล่าวตู่อย่างนั้น **ผู้มีธรรมอันสมควรที่สงฆ์ยังไม่ได้ทำ** (ผู้ยังไม่ได้รับการแก้ไขตามพระวินัย) ยังไม่ได้สละทิฏฐินั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อกฏฺานุธมฺโม นาม อุกฺขิตฺโต อโนสาริโต.

(วิ.อฏ. ๒/๖๗๐)

ที่ชื่อว่า **ผู้มีธรรมอันสมควรที่สงฆ์ยังไม่ได้ทำ** คือ ผู้ถูกสงฆ์ยกวัตรแล้ว (ห้ามภิกษุอื่นคบค้าด้วย) แต่สงฆ์ยังไม่ได้เรียกกลับเข้าหมู่ (ยังไม่ได้ยกโทษให้ตามพระวินัย)

นวเม **อกฏฺานุธมฺเมนา**ติ อนุธมฺโม วุจฺจติ อาปตฺติยา อทสฺสเน วา อปฺปฏิกมฺเม วา ปาปิกาย ทิฏฺิยา อปฺปฏินิสฺสคฺเค วา ธมฺเมน วินเยน สตฺถุสาสเนน อุกฺขิตฺตกสฺส อนุโลมวตฺตำ ทิสฺวา กตา โอสารณา. โส โอสารณสงฺขาโต อนุธมฺโม ยสฺส น กโต, อยำ **อกฏฺานุธมฺโม** นาม. ตาทิเสน สทฺธินฺติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๓๙)

ในสิกขาบทที่ ๙ พึงทราบวินิจฉัยดังนี้ :-คำว่า อกฏฺานุธมฺเมน (**ผู้มีธรรมอันสมควรที่สงฆ์ยังไม่ได้ทำ**) ความว่า การเรียกเข้าหมู่ที่สงฆ์เห็นวัตรอันสมควรแล้ว จึงทำแก่ภิกษุผู้ถูกสงฆ์ยกวัตร เพราะไม่เห็นอาบัติ เพราะไม่ทำคืนอาบัติ หรือเพราะไม่สละทิฏฐิบาป โดยธรรม โดยวินัย โดยสัตถุศาสน์ ท่านเรียกว่าอนุธรรม (ธรรมอันสมควร) อนุธรรมกล่าวคือการเรียกเข้าหมู่นั้น สงฆ์ไม่ได้ทำแก่ภิกษุใด ภิกษุนี้ชื่อว่าผู้อันสงฆ์ยังไม่ได้ทำตามธรรม [ภิกษุใดรู้อยู่ ก็ยังคบหา อยู่ร่วม หรือนอนร่วม] กับภิกษุผู้เช่นนั้น.

ดู อนุธมฺม, โอสารณ

อกฏฺุก (ติ)

[น + กฏฺุก]

ไม่เผ็ด, ไม่เผ็ดร้อน, รสไม่เผ็ด.

สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา รสคิทฺธา, เต ชิวฺหคฺเคน รสคฺคานิ ปริเยสนฺตา อาหิณฺฑนฺติ, เต อมฺพิลำ ลภิตฺวา อนมฺพิลำ ปริเยสนฺติ, อนมฺพิลำ ลภิตฺวา อมฺพิลำ ปริเยสนฺติ ฯเปฯ กฏฺุกำ ลภิตฺวา **อกฏฺุกำ** ปริเยสนฺติ. **อกฏฺุกำ** ลภิตฺวา กฏฺุกำ ปริเยสนฺติ ฯเปฯ เต ยำ ยำ ลภิตฺวา เตน เตน น สนฺตุสฺสนฺติ อปราปรำ ปริเยสนฺติ, มนาปิเกสุ รเสสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา อชฺโฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธา. ยสฺเสสา รสตณฺหา ปหีนา สมุจฺฉินฺนา วูปสนฺตา ปฏิปสฺสทฺธา อภพฺพุปฺปตฺติกา ญาณคฺคินา ทฑฺฒา, โส ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหารำ อาหาเรติ "เนว

ทวาย ฯเปฯ รสตณฺหำ ปชหติ วิโนเทติ พฺยนฺตีกโรติ อนภาวำ คเมติ, รสตณฺหาย อารโต อสฺส วิรโต ปฏิวิรโต นิกฺขนฺโต นิสฺสโฏ วิปฺปมุตฺโต วิสญฺญุโต วิมริยาทิกเตน เจตสา วิหรตีติ อวิรุทฺโธ จ ตณฺหาย รเสสุ นานุคิชฺฌติ. เตนาห ภควา

ลาภกมฺยา น สิกฺขติ อลาเภ จ น กุปฺปติ
อวิรุทฺโธ จ ตณฺหาย รเสสุ นานุคิชฺฌติ.

(มหานิ. ๒๙๑)

สมณพราหมณ์บางพวก ยินดีในรส (ติดรส) สมณพราหมณ์เหล่านั้น เที่ยวแสวงหารสดีๆ ด้วยปลายลิ้น ได้รสเปรี้ยวแล้วก็แสวงหารสไม่เปรี้ยว...ได้รสเผ็ดแล้วก็แสวงหา**รสไม่เผ็ด** ได้**รสไม่เผ็ด** แล้วก็แสวงหารสเผ็ด... สมณพราหมณ์เหล่านั้น ได้รสใดๆ แล้วก็ไม่ยินดีด้วยรสนั้นๆ ยังแสวงหารสอื่นๆ ต่อไปอีก เป็นผู้กำหนัด ยินดี ติดใจ สยบ หมกมุ่น เกาะติด เกี่ยวพัน พัวพันในรสที่ชอบใจ ตัณหาในรสนี้ ภิกษุใดละได้แล้ว ตัดขาดได้แล้ว ทำให้สงบได้แล้ว ระงับได้แล้ว ทำให้เกิดขึ้นไม่ได้อีก เผาด้วยไฟคือญาณแล้ว ภิกษุนั้นพิจารณาแล้วโดยแยบคาย จึงฉันอาหาร มิใช่เพื่อเล่น...(เธอ) ย่อมละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ให้ถึงความไม่มีอีกซึ่งตัณหาในรส เป็นผู้งดแล้ว งดเว้นแล้ว เว้นขาดแล้ว ออกแล้ว สลัดออกแล้ว หลุดพ้นแล้ว ไม่เกี่ยวข้องกับตัณหาในรสแล้ว มีใจเป็นอิสระ (จากกิเลส) อยู่ รวมความว่า ไม่เดือดดาล และไม่ยินดีในรสเพราะตัณหา. ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า

บุคคลไม่ศึกษา เพราะอยากได้ลาภ, ไม่โกรธเพราะไม่ได้ลาภ ไม่เดือดดาล และไม่ยินดีในรสเพราะตัณหา.

อกฏฺฐ (ติ)

[น + กฏฺฐ] ไม่ต้องไถ.

กฏฺฐ = กส (วิเลขเน) + ต, แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร (กจ. ๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺชหำสาทีหิ ฏฺโฐ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด, ปุจฺฉ ธาตุ, ภนฺช ธาตุ และ หำส ธาตุเป็นต้น กับพยัญชนะที่อยู่หน้า[ต นั้น]เป็น ฏฺฐ

อกฏฺฐปาก (ติ)

[อกฏฺฐ + ปาก]

ปาก = ปจ (พฺยตฺตการิเย = ทำให้ปรากฏ) ภู,ทิ. + ณ. ลบ ณ พฤทธิ์ อ เป็น อา แปลง จ เป็น ก (กคา จชานำ. กจ. ๖๖๓)

เกิดเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ, เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ, สุกเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ.

อถ โข เตสำ วาเสฏฺฐ สตฺตานำ ปทาลตาย อนฺตรหิตาย **อกฏฺฐปาโก** สาลิ ปาตุรโหสิ อกโณ อถุโส สุทฺโธ สุคนฺโธ ตณฺฑุลปฺผโล.

(ที. ๓/๗๖)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ เมื่อเครือดินของสัตว์เหล่านั้นหายไปแล้ว มีข้าวจ้าว**เกิดขึ้นเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ** ไม่มีปลายข้าว (ไม่มีรำ) ไม่มีแกลบ ขาวบริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร.

อเถตฺถ สามา พหุกา
นีวาโร วรโก พหุ
สาลิ **อกฏฺ̣ฐปาโก** จ
อุจฺจุ ตตฺถ อนปฺปโก. (ชา. ๒/๓๔๘)

(อัจจุตฤษีกล่าวว่า)
อนึ่ง ที่ใกล้สระนี้ มีธัญชาติเป็นจำนวนมาก คือ ข้าวฟ่าง ลูกเดือยเป็นอันมาก มีข้าวจ้าว **เกิดขึ้นเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ** และอ้อยมิใช่น้อยก็มีอยู่ในป่านั้น.

อกฏฺ̣ฐปาโกติ อกฏฺเ̣จเยว ภูมิภาเค อุปฺปนฺโน. (ที.อฏ. ๓/๕๔)

บทว่า **อกฏฺ̣ฐปาโก** (เกิดขึ้นเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ) ความว่า มีข้าวจ้าวเกิดขึ้นเองในพื้นที่ซึ่งมิต้องไถ (เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ).

อกฏฺ̣ฐปาโกติ อกฏฺเ̣จเยว จาเน อุปฺปชฺชิตฺวา ปจฺจนโก. นีวาโร วิย สญฺชาโต หุตฺวา นิปฺปชฺชนโกติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๓/๓๕)

บทว่า **อกฏฺ̣ฐปาโก** (เกิดขึ้นเองในพื้นที่ ซึ่งมิต้องไถ) ความว่า ข้าวจ้าวที่เกิดขึ้นแล้วผลิผลในพื้นที่มิต้องไถเลย อธิบายว่า เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นผลิผลเองเหมือนข้าวฟ่าง.

[นีวาร แปลตามศัพท์ว่า ข้าวเปลือกที่เกิดเองในป่า เป็นธัญชาติชนิดหนึ่ง. ธัญชาติมี ๗ ชนิด คือ ข้าวสาลี, ข้าวเปลือก, ข้าวฟ่างใหญ่ ข้าวละมาน, ข้าวฟ่างเล็ก, ลูกเดือย และหญ้ากับแก้]

อกฏฺ̣ฐปากิม (ติ)

[อกฏฺ̣ฐปาก + อิม, อกฏฺ̣ฐ + ปากิม]
เกิดเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ, เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ, สุกเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ.

น เต พีชํ ปวปนฺติ
นปิ นียนฺติ นงฺคลา
อกฏฺ̣ฐปากิมํ สาลึ
ปริภุญฺชนฺติ มานุสา. (ที. ๓/๑๗๐)

มนุษย์เหล่านั้นไม่ต้องหว่านพืช ไม่ต้องนำไถออกไถ หมู่มนุษย์บริโภคข้าวเจ้า**ที่เกิดเองในพื้นที่ที่มิต้องไถ**.

อกฏฺ̣ฐปากิมนฺติ อกฏฺเ̣จ ภูมิภาเค อรญฺเ̣ สยเมว ชาตํ. (ที.อฏ. ๓/๑๔๖)

บทว่า **อกฏฺ̣ฐปากิมํ** (เกิดเองในพื้นที่ที่ไม่ต้องไถ) ความว่า ข้าวจ้าวที่เกิดขึ้นเองในภูมิภาคที่มิต้องไถ คือ ในป่า (เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ).

อกฏฺ̣ฐปุพฺพ (ติ)

[อกฏฺ̣ฐ + ปุพฺพ]
อันยังไม่เคยถูกไถมาก่อน.

อกฏฺ̣ฐปุพฺพํ นวสสฺสํ นาม. (สารตฺถ. ๒/๔๑๑)

นาที่**ยังไม่เคยถูกไถมาก่อน** ชื่อว่า นาที่มีข้าวกล้าใหม่.

ดู อกตปุพฺพ (วิมติ. ๑/๔๒๘, วชิร. ๓๒๐)

อกณ (ติ)

[น + กณ]

ไม่มีปลายข้าว, ไม่มีรำข้าว.

อถ โข เตสํ วาเสฏฺฐ สตฺตานํ ปทาลตาย อนฺตรหิตาย อกฏฺฐปาโก สาลิ ปาตุรโหสิ **อกโณ** อถุโส สุทฺโธ สุคนฺโธ ตณฺฑุลปฺผโล.

(ที. ๓/๗๖)

ดูก่อนวาเสฏฐะและภารทวาชะ เมื่อเครือดินของสัตว์เหล่านั้นหายไปแล้ว มีข้าวจ้าวเกิดขึ้นเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ (เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ) **ไม่มีปลายข้าว** (ไม่มีรำข้าว) ไม่มีแกลบ ขาวบริสุทธิ์ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร.

อกฏฺฐปากิมเมว สาลึ **อกณึ** อถุสํ สุคนฺธํ ตณฺฑุลผลํ ปริภุญฺชนฺตานํ เนสํ กุฏฺฐญฺจ คณฺโฑ กิลาโส โสโส กาโส สาโส อปมาโร ชโรติเอวมาทิโก น โกจิ โรโค อุปฺปชฺชติ. (ที. ๓/๑๖๒)

เมื่อมนุษย์เหล่านั้น บริโภคข้าวจ้าวซึ่งเกิดขึ้นเองในพื้นที่ไม่ต้องไถ (เกิดขึ้นเองตามธรรมชาติ) **อันไม่มีปลายข้าว** (ไม่มีรำ) ไม่มีแกลบ มีกลิ่นหอม มีเมล็ดเป็นข้าวสาร โรคอย่างใดอย่างหนึ่งมีอาทิ อย่างนี้ว่า โรคเรื้อน โรคฝี โรคขี้กลาก โรคมองคร่อ (โรคหลอดลมโป่งพอง) โรคไอ โรคหืด โรคลมบ้าหมู โรคไข้ย่อมไม่เกิดขึ้น.

กโณ กุณฺฑกนฺติ จ วุจฺจติ. ถุสนฺติ ตณฺฑุลํ ปริโยนทฺธิตฺวา จิตตฺตโจ. ตทภาวโต **อกโณ** อถุโสติ สาลิ วุตฺโต. (ที.ฏี. ๓/๓๕-๖)

ปลายข้าวเรียกว่า กุณฑกะ อีกด้วย เปลือกที่หุ้มข้าวสารอยู่เรียกว่า ถุสะ (แกลบ) ข้าวจ้าวกล่าวว่า **ไม่มีปลายข้าว** ไม่มีแกลบ เพราะไม่มีปลายข้าวและแกลบนั้น.

อกณิก (ติ)

[น + กณิก]

(ใบหน้า) ไม่มีไฝฝ้า, ไม่มีมลทิน, ไม่มีตำหนิ.

เสยฺยถาปิ อุทายิ อิตฺถี วา ปุริโส วา ทหโร ยุวา มณฺฑนกชาติโก อาทาเส วา ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต อจฺเฉ วา อุทกปตฺเต สกึ มุขนิมิตฺตํ ปจฺจเวกฺขมาโน สกณิกึ วา สกณิกนฺติ ชาเนยฺย, **อกณิกึ วา อกณิก**นฺติ ชาเนยฺย, เอวเมว โข อุทายิ อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถาปฏิปนฺนา เม สาวกา ปรสตฺตานํ ปรปุคฺคลานํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานนฺติ.

(ม. ๒/๒๑๑)

ดูก่อนอุทายี ชายหนุ่มหรือหญิงสาวที่ชอบการแต่งตัว เมื่อส่องดูเงาหน้าของตนในกระจกใสสะอาด หรือในภาชนะน้ำใส ใบหน้ามีตำหนิก็รู้ว่ามีตำหนิ หรือ**ไม่มีตำหนิ**ก็รู้ว่า**ไม่มีตำหนิ**ฉันใด เราก็ฉันนั้นเหมือนกันได้บอกข้อปฏิบัติแก่สาวกทั้งหลาย เหล่าสาวกของเราผู้ปฏิบัติตามข้อปฏิบัติที่เราบอกแล้ว ย่อมกำหนดรู้จิตของสัตว์และคนอื่นด้วยจิตของตน.

ดู สกณิก (ม.อฏ. ๓/๑๘๒)

อกณฺฏก (ติ)

[น + กณฺฏก]

(ก) ไม่มีหนาม.

โพธิสตฺโตปิ ปปาตานุสาเรน ปพฺพตา ปตนฺโต อุทุมฺพรรุกฺขมตฺถเก เอกสฺมึ **อกณฺฏเก** ปตฺต-สญฺฉนฺเน คุมฺเพ ลคฺคิ. (ชา.อฏ. ๒/๑๐๘)

ฝ่ายพระโพธิสัตว์ตกกลิ้งไปตามช่องเขาขาด ค้างที่พุ่มไม้ใบหนา **ไม่มีหนาม**พุ่มหนึ่ง บนยอดต้นมะเดื่อ.

(ข) ไม่มีเสี้ยนหนามคือโจร.

เต จ มนุสฺสา สกมฺมปสุตา รญฺโญ ชนปทำ น วิเหเจสฺสนฺติ, มหา จ รญฺโญ ราสิโก ภวิสฺสติ. เขมฏฺจิตา ชนปทา **อกณฺฏกา** อนุปฺปีฬา. มนุสฺสา มุทา โมทมานา อุเร ปุตฺเต นจฺเจนฺตา อปารุตฆรา มญฺเญ วิหริสฺสนฺติ.

(ที.๑/๑๒๙, ที. ๓/๑๔๔)

พลเมืองเหล่านั้นจักขวนขวายในหน้าที่การงานของตน ไม่พากันเบียดเบียนบ้านเมืองของพระองค์ และพระองค์ก็จักมีกองพระราชทรัพย์อย่างมาก บ้านเมืองก็จะอยู่ร่มเย็น **ไม่มีเสี้ยนหนาม** ไม่มีการเบียดเบียน ประชาชนจะชื่นชม ยินดีต่อกัน ให้บุตรฟ้อนรำที่อก (มีความสุขกับครอบครัว) อยู่อย่างไม่ต้องปิดประตูบ้าน.

อกณฺฏกาติ โจรกณฺฏกรหิตา.

(ที.อฏ. ๑/๒๖๕)

บทว่า **อกณฺฏกา** (ไม่มีเสี้ยมหนาม) ความว่า เว้นจากเสี้ยมหนามคือโจร.

[อ ในบทว่า อกณฺฏกา ใช้ในความหมายว่า วิรห (ปราศจาก) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรว่า...รหิต]

(ค) ไม่มีขวากหนามคือความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกับหมู่คณะเป็นต้น.

ทสยิเม ภิกฺขเว กณฺฏกา. กตเม ทส. ปวิเวกา-รามสฺส สงฺคณิการามตา กณฺฏโก, อสุภ-นิมิตฺตานุโยคำ อนุยุตฺตสฺส สุภนิมิตฺตานุโยโค กณฺฏโก, อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารสฺส วิสูกทสฺสนำ กณฺฏโก, พฺรหฺมจริยสฺส มาตุคามุปจาโร กณฺฏโก, ปจมสฺส ฌานสฺส สทฺโท กณฺฏโก, ทุติยสฺส ฌานสฺส วิตกฺกวิจารา กณฺฏกา, ตติยสฺส ฌานสฺส ปีติ กณฺฏกา, จตุตฺถสฺส ฌานสฺส อสฺสาสปสฺสาโส กณฺฏกา, สญฺญา-เวทยิตนิโรธสมาปตฺติยา สญฺญา จ เวทนา จ กณฺฏกา, ราโค กณฺฏโก, โทโส กณฺฏโก, โมโห กณฺฏโก. **อกณฺฏกา** ภิกฺขเว วิหรถ, นิกฺกณฺฏกา ภิกฺขเว วิหรถ, อกณฺฏกนิกฺ-กณฺฏกา ภิกฺขเว วิหรถ, อกณฺฏกา ภิกฺขเว อรหนฺโต, นิกฺกณฺฏกา ภิกฺขเว อรหนฺโต, อกณฺฏกนิกฺกณฺฏกา ภิกฺขเว อรหนฺโตติ.

(อำ. ๓/๓๖๓ - ๔)

ธรรมที่เหมือนขวากหนามมี ๑๐ ประการ เหล่านี้ ธรรมที่เหมือนขวากหนาม ๑๐ ประการ อะไรบ้าง คือ ๑. ความเป็นผู้ยินดีในการคลุกคลีกับหมู่คณะ เป็นขวากหนามของผู้ยินดีในความสงัด ๒. การเจริญสุภนิมิต เป็นขวากหนามของผู้เจริญอสุภนิมิต ๓. การดูมหรสพที่เป็นข้าศึก เป็นขวากหนาม

ของผู้คุ้มครองทวาร ในอินทรีย์ทั้งหลาย ๔. ความใกล้ชิดมาตุคามเป็นขวากหนามของพรหมจรรย์ ๕. เสียงเป็นขวากหนามของปฐมฌาน ๖. วิตกและวิจารเป็นขวากหนามของทุติยฌาน ๗. ปีติเป็นขวากหนามของตติยฌาน ๘. ลมอัสสาสะ ปัสสาสะเป็นขวากหนามของจตุตถฌาน ๙. สัญญาและเวทนาเป็นขวากหนามของสัญญาเวทยิตนิโรธ-สมาบัติ ๑๐. ราคะ โทสะ และโมหะเป็นขวากหนาม ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้**ไม่มีขวากหนาม**อยู่เถิด เธอทั้งหลายจงเป็นผู้หมดขวากหนามอยู่เถิด เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีขวากหนาม และหมดขวากหนามอยู่เถิด เหล่าพระอรหันต์เป็นผู้ไม่มีขวากหนาม เหล่าพระอรหันต์ เป็นผู้หมดขวากหนาม เหล่าพระอรหันต์ เป็นผู้ไม่มีขวากหนาม และหมดขวากหนาม.

(ฆ) ไม่มีกิเลสเปรียบด้วยหนาม, ไม่มีหนาม คือกิเลส.

อกณฺฏโก อคหโน อุชุ สพฺภิ ปเวทิโต
นิกฺกมสฺส ผลํ ปสฺส ยถิทำ ปาปุณิตฺถิกา.

(วิมาน. ๒๒)

(เทพธิดาตอบพระมหาโมคคัลลานะว่า)

ขอเชิญท่านดูผลแห่งความเพียรที่ออกจากกิเลส ซึ่งดิฉันผู้เป็นหญิงได้บรรลุอริยมรรค**ไม่มีหนาม**[คือกิเลส] ไม่รกชัฏ[คือกิเลส ทิฏฐิ และทุจริต]เป็นทางตรงที่สัตบุรุษทั้งหลายประกาศแล้วนี้เถิด.

ราคกณฺฏกาทีนำ อภาเวน **อกณฺฏโก**.

(วิมาน.อฏ. ๘๖)

ชื่อว่า **อกัณฏกะ** (ไม่มีหนาม) เพราะไม่มีหนามคือราคะเป็นต้น.

[อ ในบทว่า อกณฺฏโก ใช้ในความหมายว่า อภาว (ไม่มี) ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรว่า อภาเวน]

ปงฺกำ ราชา อติกฺกนฺโต
ถเล ราชา ปติฏฺฐิโต
อกณฺฏกำ อคหนำ
ปฏิปนฺโน มหาปถำ. (ชา. ๒/๕๘)

(ทีฆาวุกุมารตอบว่า)

พระราชาเสด็จล่วงเลยเปือกตมแล้ว ดำรงอยู่บนบก ทรงดำเนินสู่ทางใหญ่อัน**ปราศจากหนาม** ไม่รกชัฏ.

อกณฺฏกนฺติ ราคกณฺฏกาทิวิรหิตำ.

(ชา.อฏ. ๕/๒๗๗)

บทว่า **อกณฺฏกำ** (ปราศจากหนาม) ความว่า เว้นจากหนามคือราคะเป็นต้น.

อกณฺฏกนิกฺกณฺฏก (ติ)

[อกณฺฏก + นิกฺกณฺฏก]

ไม่มีขวากหนาม และหมดขวากหนาม (คือกิเลส).

อกณฺฏกา ภิกฺขเว วิหรถ, นิกฺกณฺฏกา ภิกฺขเว วิหรถ, **อกณฺฏกนิกฺกณฺฏกา** ภิกฺขเว วิหรถ,

อกณฺฏกา ภิกฺขเว อรหนฺโต, นิกฺกณฺฏกา ภิกฺขเว อรหนฺโต, **อกณฺฏกนิกฺกณฺฏกา** ภิกฺขเว อรหนฺโตติ. (อ. ๓/๓๖๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้ไม่มีขวากหนามอยู่เถิด เธอทั้งหลายจงเป็นผู้หมดขวากหนามอยู่เถิด เธอทั้งหลายจงเป็นผู้**ไม่มีขวากหนามและหมดขวากหนาม**อยู่เถิด เหล่าพระอรหันต์เป็นผู้ไม่มีขวากหนาม เหล่าพระอรหันต์เป็นผู้หมดขวากหนาม เหล่าพระอรหันต์เป็นผู้**ไม่มีขวากหนาม และหมดขวากหนาม**.

อกณฺห (ติ)

[น + กณฺห]

ไม่ดำ (ไม่เป็นอกุศล).

กณฺห = ก + หน (หึสายํ) + อ สลับอักษร หนฺ เป็น นฺห แปลง นฺ เป็น ณ. กุ (กุจฺฉายํ) + ณฺห แปลง อุ เป็น อ

อกณฺหอสุกฺก (ติ)

[อกณฺห + อสุกฺก]

กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว (ไม่เป็นทั้งกุศลและอกุศล).

(ก) มรรคญาณ ๔.

จตฺตาริ กมฺมานิ: อตฺถาวุโส กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ **อกณฺหอสุกฺกํ** อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ. (ที. ๓/๑๙๒)

กรรม ๔ มีอยู่ ดูก่อนผู้มีอายุ กรรมดำมีวิบากดำ, กรรมขาวมีวิบากขาว, กรรมทั้งดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว, **กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว**มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

อกณฺหอสุกฺกนฺติ กมฺมกฺขยกรํ จตุมคฺคญาณํ อธิปฺเปตํ. ตญฺหิ ยทิ กณฺหํ ภเวยฺย, กณฺหวิปากํ ทเทยฺย. ยทิ สุกฺกํ ภเวยฺย, สุกฺกวิปากํ ทเทยฺย. อุภยวิปากสฺส ปน อทานโต อกณฺหาสุกฺกวิปากตฺตา **อกณฺหอสุกฺกนฺติ** อยเมตฺถ อตฺโถ.

(ที.อฏ. ๓/๒๐๕-๖)

พระเถระประสงค์เอามรรคญาณทั้ง ๔ อันทำความสิ้นกรรมว่าเป็นกรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว. ในบทนี้มีอธิบายว่า ถ้ากรรมนั้นเป็นกรรมฝ่ายดำ ก็พึงให้ผลฝ่ายดำ ถ้าเป็นกรรมฝ่ายขาว ก็พึงให้ผลฝ่ายขาว แต่กรรมที่ชื่อว่า**ทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เพราะมีผลทั้งไม่ดำ ทั้งไม่ขาว เนื่องจากไม่ให้ผลทั้งสอง.

[ประโยคที่ลงท้ายด้วย อตฺโถ หรือ อธิปฺปาโย จัดเป็นประโยควิตถาระ ดังคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๓๑๔) กล่าวไว้ว่า คำว่า อธิปฺปาโย และ อตฺโถ กล่าวถึงใจความเพื่อแสดงคุพพหัตถะ (เนื้อความที่ซ่อนเร้น)]

(ข) นิพพาน.

อิธ ปนาวุโส เอกจฺโจ สุกฺกาภิชาติโก สมาโน **อกณฺหํ อสุกฺกํ** นิพฺพานํ อภิชายติ.

(ที. ๓/๒๐๗, อ. ๒/๓๔๐)

บุคคลบางคนในโลกนี้เป็นผู้มีชาติขาว[สกุลสูง] ย่อมบรรลุนิพพาน**ทั้งไม่ดำและไม่ขาว**.

อกณฺหํ อสุกฺกํ นิพฺพานนฺติ นิพฺพานญฺหิ สเจ กณฺหํ ภเวยฺย,กณฺหวิปากํ ทเทยฺย. สเจ สุกฺกํ, สุกฺกวิปากํ ทเทยฺย. ทฺวินฺนมฺปิ อปฺปทานโต ปน “**อกณฺหํ อสุกฺกนฺติ** วุตฺตํ. นิพฺพานญฺจ นาม อิมสฺมึ อตฺเถ อรหตฺตํ อธิปฺเปตํ. ตญฺหิ กิเลสนิพฺพานนฺเต ชาตตฺตา นิพฺพานํ นาม.

(ที.อฏ. ๓/๒๒๐)

ปาฐะว่า **อกณฺหํ อสุกฺกํ นิพฺพานํ** (นิพพานทั้งไม่ดำและไม่ขาว) ความว่า ถ้านิพพานจะพึงเป็นธรรมฝ่ายดำ ก็จะพึงให้ผลฝ่ายดำ หากจะพึงเป็นธรรมฝ่ายขาว จะพึงให้ผลฝ่ายขาว แต่เพราะนิพพานไม่ให้ผลทั้งสอง จึงกล่าวว่า **เป็นธรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว**

อนึ่ง ขึ้นชื่อว่านิพพานในความหมายนี้ ท่านประสงค์เอาพระอรหัตตผล เพราะอรหัตตผลนั้น ชื่อว่านิพพาน เนื่องจากเกิดขึ้นในที่สุดแห่งการดับกิเลส.

ดู อ.ฏี. ๒/๑๕๑

อกณฺหอสุกฺกวิปาก (ติ)

[อกณฺหอสุกฺก + วิปาก]

กรรมอันมีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว.

(ก) มรรคญาณ ๔.

จตฺตาริ กมฺมานิ: อตฺถาวุโส กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ, อตฺถาวุโส กมฺมํ อกณฺหอสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปากํ** กมฺมกฺขยาย สวตฺตติ. (ที. ๓/๑๙๒)

กรรม ๔ มีอยู่ ดูก่อนผู้มีอายุ กรรมดำมีวิบากดำ, กรรมขาวมีวิบากขาว, กรรมทั้งดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว, กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว**มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

(ข) กรรมคือเจตนาในมรรค ๔.

กตมญฺจ ปุณฺณ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปากํ** กมฺมกฺขยาย สวตฺตติ.

(ม. ๒/๕๓)

ดูก่อนปุณณะ กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นอย่างไร.

อกณฺหอสุกฺกนฺติ กมฺมกฺขยกรํ จตุมคฺคเจตนากมฺมํ อธิปฺเปตํ. (ม.อฏ. ๓/๗๗)

พระเถระประสงค์เอากรรมคือเจตนาในมรรค ๔ อันทำความสิ้นกรรมว่าเป็นกรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว.

ตตฺถ ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ.ตตฺถ ยํ สทฺธาวเสน กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ.ตตฺถ ยํ โลภวเสน โทสวเสน โมหวเสน สทฺธาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ. ตตฺถ ยํ วีริยวเสน ปญฺญาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ **อกณฺหอสุกฺกํ** อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมุตฺตมํ กมฺมเสฏฺฐํ กมฺมกฺขยาย สวตฺตติ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๕๘)

บรรดากรรมเหล่านั้น:-

กรรมที่บุคคลทำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง[อกุศลกรรมบถ ๑๐]เป็นกรรมดำ[เพราะเป็นกรรมเศร้าหมอง]มีวิบากดำ[เพราะให้ไปเกิดในอบาย]

กรรมที่บุคคลทำด้วยศรัทธา[กุศลกรรมบถ ๑๐] เป็นกรรมขาว[เพราะเป็นกรรมไม่เศร้าหมอง] มีวิบากขาว[เพราะให้ไปบังเกิดในสวรรค์]

กรรมที่บุคคลทำด้วยความโลภ ความโกรธ ความหลงและศรัทธา[กรรมผสมอกุศลกรรมบถกับกุศลกรรมบถ] เป็นกรรมดำและขาวมีวิบากทั้งดำและขาว [คือให้ผลไม่ดีในปฏิสนธิกาลแต่เสวยสุขในปวัตติกาล เช่น ช้างมงคลที่เกิดด้วยอำนาจอกุศล แต่เสวยสุข หรือให้ผลดีในปฏิสนธิกาล แต่เสวยทุกข์ในปวัตติกาล เช่น ผู้เกิดในราชตระกูลด้วยอำนาจกุศล แต่เสวยทุกข์]

กรรมที่บุคคลทำด้วยวิริยะ [สัมมัปปธาน ๔] และปัญญา [สัมมาทิฏฐิที่ประกอบกับมรรคจิต]เป็นกรรมทั้งไม่ดำไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำไม่ขาว** เป็นกรรมสูงสุด ประเสริฐสุด ย่อมเป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม [เจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต ๔]

ยํ วีริยวเสน ปญฺญาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปาก**นฺติ กมฺมกฺขยกรา จตุมคฺคเจตนา. ตญฺหิ ยทิ กณฺหํ ภเวยฺย, กณฺหวิปากํ ทเทยฺย. ยทิ สุกฺกํ ภเวยฺย, สุกฺกอุปปตฺติปริยาปนฺนํ วิปากํ ทเทยฺย. อุภยวิปากสฺส ปน อปฺปทานโต อกณฺหอสุกฺกวิปากนฺติ อยเมตฺถ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๕๘)

ในปาฐะนี้ว่า ยํ วีริยวเสน ปญฺญาวเสน จ กมฺมํ กโรติ, อิทํ กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ (กรรมที่ทำด้วยวิริยะและปัญญา เป็นกรรมทั้งไม่ดำไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำไม่ขาว**) มีอธิบายดังนี้ เจตนาในมรรคจิต ๔ อันทำความสิ้นกรรม เพราะถ้ากรรมดังกล่าว เป็นกรรมดำ ก็ควรให้วิบากดำ ถ้าเป็นกรรมขาว ก็ควรให้วิบากที่นับเข้าในอุบัติภพที่ดีงาม แต่จัดเป็นกรรมทั้งไม่ดำไม่ขาว เพราะไม่ให้วิบากทั้งสองอย่าง.

[กรรมข้างต้นจำแนกเป็น ๔ อย่าง คือ

กรรมดำ มีวิบากดำ คือ กรรมที่ทำด้วยความโลภ ความโกรธ และความหลง หมายถึงอกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมขาว มีวิบากขาว คือ กรรมที่ทำด้วยศรัทธา หมายถึงกุศลกรรมบถ ๑๐

กรรมดำและขาว มีวิบากดำและขาว คือ กรรมที่ทำด้วยความโลภและศรัทธา ความโกรธและศรัทธา ความหลงและศรัทธา หมายถึงกรรมผสมอกุศลกรรมบถ กับกุศลกรรมบถ

กรรมไม่ดำไม่ขาว มีวิบากไม่ดำไม่ขาว คือ กรรมที่ทำด้วยวิริยะและปัญญา หมายถึงเจตนาที่ประกอบกับมรรคจิต ๔]

(ค) โพชฌงค์ ๗.

กตมญฺจ ภิกขเว กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปากํ** กมฺมกฺขยาย สวตฺตติ. สติสมฺโพชฺฌงฺโค ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺโค วีริย-

สมฺโพชฺฌงฺโค ปีติสมฺโพชฺฌงฺโค ปสฺสทฺธิ-สมฺโพชฺฌงฺโค สมาธิสมฺโพชฺฌงฺโค อุเปกฺขา-สมฺโพชฺฌงฺโค. อิทำ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมำ อกณฺหำ อสุกฺกำ **อกณฺหอสุกฺกวิปากำ** กมฺมกฺขยาย สำวตฺตติ. (อำ. ๑/๕๕๙)

ภิกษุทั้งหลาย กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรมเป็นอย่างไร คือ สติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือ การระลึกได้) ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือการหยั่งเห็นธรรม) วิริยสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้ คือความเพียร) ปีติสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความอิ่มใจ) ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความสงบกาย สงบใจ) สมาธิสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความตั้งจิตมั่น) อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (ธรรมเป็นองค์แห่งการตรัสรู้คือความวางใจเป็นกลาง) ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เรียกว่ากรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

(ฆ) อริยมรรคมีองค์ ๘.

กตมญฺจ ภิกฺขเว กมฺมำ อกณฺหำ อสุกฺกำ **อกณฺหอสุกฺกวิปากำ** กมฺมกฺขยาย สำวตฺตติ. สมฺมาทิฏฺฐิ ฯเปฯ สมฺมาสมาธิ. อิทำ วุจฺจติ ภิกฺขเว กมฺมำ อกณฺหำ อสุกฺกำ **อกณฺหอสุกฺกวิปากำ** กมฺมกฺขยาย สำวตฺตติ. (อำ. ๑/๕๕๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็กรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม เป็นไฉน คือ สัมมาทิฏฐิ...สัมมาสมาธิ. ภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เรียกว่ากรรมทั้งไม่ดำและไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและไม่ขาว** เป็นไปเพื่อความสิ้นกรรม.

(ง) นิพพาน = อรหัตตผล.

ฉพาภิชาติโก อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก กณฺหำ ธมฺมำ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก สุกฺกำ ธมฺมำ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหำ อสุกฺกำ **อกณฺหอสุกฺกวิปากำ** อจฺจนฺตทิฏฺฐำ นิพฺพานำ อาราเธติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก กณฺหำ ธมฺมำ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก สุกฺกำ ธมฺมำ อภิชายติ, อตฺถิ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก อกณฺหำ อสุกฺกำ **อกณฺหำ อสุกฺกวิปากำ** อจฺจนฺตทิฏฺฐำ นิพฺพานำ อาราเธติ. (เนตฺติ.อฏฺ. ๑๕๘)

บุคคลมีชาติ ๖ คือ:-

บุคคลดำมีชาติดำ[สกุลต่ำ] ประพฤติธรรมดำ[อกุศลกรรมบถ ๑๐] มีอยู่ บุคคลดำ มีชาติดำ ประพฤติธรรมขาว[กุศลกรรมบถ ๑๐] มีอยู่ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จนิพพานอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งทั้งไม่ดำไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและขาว** มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว[สกุลสูง] ประพฤติธรรมดำ มีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาวประพฤติธรรมขาวมีอยู่ บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จนิพพานอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งทั้งไม่ดำ และไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและขาว** มีอยู่.

ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก กณฺหํ ธมฺมํ อภิชายติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา สกิเลสภาคิยา. ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก สุกฺกํ ธมฺมํ อภิชายติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา วาสนาภาคิยา. ตตฺถ โย จ ปุคฺคโล กณฺโห กณฺหาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปากํ** อจฺจนฺตทิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ, โย จ ปุคฺคโล สุกฺโก สุกฺกาภิชาติโก อกณฺหํ อสุกฺกํ **อกณฺหอสุกฺกวิปากํ** อจฺจนฺตทิฏฺฐํ นิพฺพานํ อาราเธติ, อิเม เทฺว ปุคฺคลา นิพฺเพธภาคิยา. อิทํ สกิเลสภาคิยญฺจ วาสนาภาคิยญฺจ นิพฺเพธภาคิยญฺจ สุตฺตํ.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๔๘)

ในบุคคล ๖ เหล่านั้น:-

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมดำ และบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมดำ อยู่ในฝ่ายสังกิเลส

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ประพฤติธรรมขาวและบุคคลขาวมีชาติขาว ประพฤติธรรมขาว อยู่ในฝ่ายการบำเพ็ญบุญ

บุคคล ๒ นี้ คือ บุคคลดำมีชาติดำ ย่อมให้สำเร็จนิพพานอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งทั้งไม่ดำไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและขาว** บุคคลขาวมีชาติขาว ย่อมให้สำเร็จนิพพานอันตนเห็นแล้วอย่างชัดเจน ซึ่งทั้งไม่ดำ ไม่ขาว **มีวิบากทั้งไม่ดำและขาว** อยู่ในฝ่ายทำลายกิเลส.

[คำว่า **นิพพาน** ตามปกติหมายถึงสภาวะดับรูปนามทั้งหมดอันเป็น อารมณ์ของมรรคจิต และผลจิต แต่คำว่า นิพพาน ในที่นี้หมายถึงอรหัตตผลจิต เพราะเป็นสภาวะที่เกิดขึ้นในที่สุดแห่งการดับกิเลส การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า **สทิสูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกันด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ดังคำว่า สีโห คายติ (นายสีหะขับร้องอยู่) คำว่า สีโห (นายสีหะ) เป็นชื่อเรียกคนที่มีความแกล้วกล้าเหมือนราชสีห์]

อกณฺหกาก (ปุ)

[อกณฺห + กาก]

กาไม่ดำ, กาขาว, กาเผือก.

วายสาติ **อกณฺหกากา**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๒)

บทว่า **วายสา** (กา) คือ กาเผือก.

อกณฺหเนตฺต (ติ)

[อกณฺห + เนตฺต]

ผู้มีดวงตาไม่ดำ, ผู้มีพระเนตรไม่ดำ.

สพฺโพ ชโน หึสิโต ปิงฺคเลน
ตสฺมึ มเต ปจฺจยา เวทยนฺติ
ปิโย นุ เต อาสิ **อกณฺหเนตฺโต**
กสฺมา นุ ตฺวํ โรทสิ ทฺวารปาล. (ชา. ๑/๖๖)

(พระโพธิสัตว์กล่าวถามนายประตูว่า)

ชนทั้งปวงถูกพระเจ้าปิงคละเบียดเบียน เมื่อพระองค์สิ้นพระชนม์แล้ว คนทั้งปวงต่างพากันดีใจ แน่ะนายประตู พระเจ้าปิงคละ **ผู้มี**

พระเนตรไม่ดำเป็นที่รักของท่านหรือ ทำไมท่านจึงร้องไห้.

อกณฺหเนตฺโตติ ปิงฺคลเนตฺโต.

(ชา.อฏ. ๒/๒๒๑)

บทว่า **อกณฺหเนตฺโต** (ผู้มีพระเนตรไม่ดำ) คือ ผู้มีพระเนตรสีน้ำตาลแก่.

[เรื่องย่อมีอยู่ว่า:-

ในอดีตกาล มีพระราชาพระนามว่ามหาปิงคละ เสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี โดยอธรรม ไม่เรียบร้อย ทำบาปกรรมด้วยอคติมีฉันทาคติเป็นต้น รีดนาทาเร้นมหาชนด้วยอาชญา ภาษีอากรริบเงินทองเป็นต้น ดุจท่อนอ้อยที่เครื่องยนต์หีบอ้อยฉะนั้น. พระเจ้ามหาปิงคละนั้นเป็นผู้กักขละ หยาบช้า เจ้าโทสะ. ไม่มีแม้แต่เพียงความเอ็นดูในผู้อื่น. ไม่เป็นที่รักไม่เป็นที่พอใจของพวกสตรี บุตรธิดาในพระราชวัง แม้ของพวกอำมาตย์ พราหมณ์ และคหบดีเป็นต้น เปรียบเหมือนธุลีเข้าตาเหมือนกรวดที่ก้อนข้าวและเหมือนหนามที่ตำสันเท้าฉะนั้น

ครั้งนั้น พระโพธิสัตว์เกิดเป็นโอรสของพระเจ้ามหาปิงคละ. พระเจ้ามหาปิงคละเสวยราชสมบัติมานานแล้ว ก็เสด็จสวรรคต. เมื่อเสด็จสวรรคตแล้ว ชาวกรุงพาราณสีทั้งสิ้นก็ร่าเริงยินดี ยิ้มแย้มแจ่มใสกันยกใหญ่ เผาศพพระเจ้ามหาปิงคละด้วยฟืนพันเล่มเกวียน ดับเชิงตะกอนด้วยน้ำหลายพันหม้อ แล้วอภิเษกพระโพธิสัตว์ขึ้นครองราชย์ ต่างก็ร่าเริงยินดีว่า เราได้พระราชาผู้ตั้งอยู่ในธรรมแล้ว เที่ยวตีกลองแห่กันครึกครื้น ตกแต่งพระนครด้วยธงทิวต่างๆ ลำดับนั้น มียามประตูนายหนึ่งยืนอยู่ในที่ไม่ไกลได้ ถอนใจสะอื้น ร้องไห้อยู่.

พระโพธิสัตว์ทอดพระเนตรเห็น จึงถามว่าดูก่อนยามประตู เมื่อพระราชบิดาของเราสวรรคตแล้วชนทั้งปวง ต่างก็ร่าเริงยินดี เที่ยวเล่นมหรสพกัน. ส่วนท่านกลับยืนร้องไห้ เมื่อจะตรัสถามว่า พระบิดาของเราเป็นที่รัก เป็นที่ชอบใจของท่านนักหรือ จึงกล่าวคาถาดังกล่าวข้างต้น

นายประตูกล่าวตอบว่า พระราชาผู้มีพระเนตรไม่ดำ หาได้เป็นที่รักของข้าพระองค์ไม่, (เหตุที่ข้าพระองค์ร้องไห้เพราะกลัวว่า) เมื่อพระราชาพระองค์นั้นเสด็จไปจากที่นี้แล้ว พึงเบียดเบียนมัจจุราช, มัจจุราชนั้น ถูกเบียดเบียน จะพึงนำพระองค์กลับมาที่นี้อีก]

อกต (ติ)

[น + กต]

(ก) ไม่ได้ทำ (ไม่ได้สั่งสม).

ตตฺร ภิกฺขเว พาลสฺส เอวํ โหติ **อกตํ** วต เม กลฺยาณํ, **อกตํ** กุสลํ, **อกตํ** ภีรุตฺตาณํ กตํ ปาปํ, กตํ ลุทฺทํ กตํ กิพฺพิสํ. ยาวตา โภ อกตกลฺยาณานํ อกตกุสลานํ อกตภีรุตฺตาณานํ กตปาปานํ กตลุทฺทานํ กตกิพฺพิสานํ คติ ตํ คตึ เปจฺจ คจฺฉามีติ. โส โสจติ กิลมติ ปริเทวติ อุรตฺตาฬึ กนฺทติ สมฺโมหํ อาปชฺชติ. อิทมฺปิ ภิกฺขเว พาโล ตติยํ ทิฏฺเฐว ธมฺเม ทุกฺขํ โทมนสฺสํ ปฏิสํเวเทติ. (ม. ๓/๒๐๓)

ในเรื่องนั้น:-

คนพาลมีความคิดอย่างนี้ว่า เรายัง**ไม่ได้ทำ**ความดีไว้หนอ ยัง**ไม่ได้ทำ**กุศลไว้ **ไม่ได้ทำ**การป้องกันสิ่งน่ากลัวไว้ ทำแต่ความชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมเศร้าหมอง เราตายแล้ว จะไปสู่คติของผู้ไม่ได้ทำความดีไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำการป้องกันสิ่งน่ากลัวไว้ ทำแต่ความชั่ว ทำแต่กรรมหยาบช้า ทำแต่กรรมเศร้าหมองนั้น เขาย่อมเศร้าโศก ลำบากใจ ร่ำไร ทุบอกคร่ำครวญ ถึงความงมงาย ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คนพาลย่อมเสวยทุกขโทมนัสประการที่ ๓ นี้ในปัจจุบัน.

(ข) ไม่ได้ทำ (ไม่ได้ประพฤติ).

อิธ ภิกฺขเว เอกจฺจสฺส กายทุจฺจริตํ กตํ โหติ, **อกตํ** โหติ กายสุจริตํ, วจีทุจฺจริตํ กตํ โหติ, **อกตํ** โหติ วจีสุจริตํ, มโนทุจฺจริตํ กตํ โหติ, **อกตํ** โหติ มโนสุจริตํ. (อ. ๑/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ ทำแต่กายทุจริต **ไม่ได้ทำ**กายสุจริต ทำแต่วจีทุจริต **ไม่ได้ทำ**วจีสุจริต ทำแต่มโนทุจริต **ไม่ได้ทำ**มโนสุจริต.

กตมานิ ฉ อธมฺมิกานิ ปาติโมกฺขฏฺฐปนานิ อมูลิกาย สีลวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ **อกตาย**, อมูลิกาย สีลวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ กตาย; อมูลิกาย อาจารวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ **อกตาย**, อมูลิกาย อาจารวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ กตาย; อมูลิกาย ทิฏฺฐิวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ **อกตาย**, อมูลิกาย ทิฏฺฐิวิปตฺติยา ปาติโมกฺขํ ฐเปติ กตาย. (วิ. ๕/๔๒๗)

การงดปาติโมกข์ไม่ชอบธรรม ๖ คือ

งดปาติโมกข์เพราะสีลวิบัติไม่มีมูลที่ภิกษุ**ไม่ได้ทำ** งดปาติโมกข์เพราะ สีลวิบัติไม่มีมูลที่ภิกษุทำ

งดปาติโมกข์เพราะอาจารวิบัติ ไม่มีมูลที่ภิกษุ**ไม่ได้ทำ** งดปาติโมกข์เพราะอาจารวิบัติไม่มีมูลที่ภิกษุทำ

งดปาติโมกข์ เพราะทิฏฐิวิบัติไม่มีมูลที่ภิกษุ**ไม่ได้ทำ** งดปาติโมกข์เพราะทิฏฐิวิบัติ ไม่มีมูลที่ภิกษุทำ.

(ค) ไม่ได้รับการศึกษา.

ธุตฺตา โสณฺฑา จ **อกตา**
พาลา สูรา อโยคิโน
ธีรํ มญฺญนฺติ พาโลติ
เย ธมฺมสฺส อโกวิทา. (ชา. ๑/๑๐๑)

(เศรษฐีโพธิสัตว์กล่าวกับพวกลิงว่า)
นักเลงก็ดี นักดื่มก็ดี **คนไม่ได้รับการศึกษา**ก็ดี คนโง่ก็ดี คนมุทะลุก็ดี คนไม่มีความเพียรก็ดี คนไม่ฉลาดในธรรมก็ดี ย่อมเข้าใจนักปราชญ์ว่าเป็นคนโง่.

ธุตฺตา จ โสณฺฑา อกตาติ อิตฺถิธุตฺตา สุราธุตฺตา อกฺขธุตฺตา จ สุราโสณฺฑาทโย โสณฺฑา จ อกตพุทฺธิโน อสิกฺขิตกา จ.

(ชา.อฏ. ๓/๕๔)

บาทคาถาว่า **ธุตฺตา จ โสณฺฑา อกตา** (นักเลงก็ดี นักดื่มก็ดี คนไม่ได้รับการศึกษาก็ดี) ความว่า นักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงสะกา จำพวกหนึ่ง นักดื่มมีนักดื่มสุราเป็นต้น จำพวกหนึ่ง และผู้ไม่ได้สร้างปัญญาคือผู้ไร้การศึกษาก็ดี.

(ฆ) วงกสิณที่ยังไม่ได้ทำ-แต่ง, วงกสิณตามธรรมชาติ[มีลานนวดข้าวเป็นต้น].

ปถวิกสิณํ อุคฺคณฺหนฺโต ปฐวิยํ นิมิตฺตํ คณฺหาติ กเต วา **อกเต** วา สานฺตเก, โน อนนฺตเก.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๔)

พระโยคาวจรเมื่อจะถือปฐวีกสิณ ย่อมถือเอานิมิตในดินที่ทำขึ้น หรือ**ไม่ได้ทำขึ้น** อันมีที่สุด ไม่ใช่ไม่มีที่สุด.

(ง) ยังไม่ได้ทา[สีดำ].

สเจ กาพวณฺณกตา ภูมิ กณฺณกิตา โหติ, โจฬกํ เตเมตฺวา ปีเฬตฺวา ปมชฺชิตพฺพา. สเจ **อกตา** โหติ ภูมิ, อุทเกน ปริปฺโผเสตฺวา สมฺมชฺชิตพฺพา “มา วิหาโร รเชน อูหญฺญีติ.

(วิ. ๓/๖๐, ๔/๓๘๗

ถ้าพื้นที่ทาสีดำขึ้นรา พึงใช้ผ้าชุบน้ำบิดแล้วเช็ด ถ้าเป็นพื้น**ไม่ได้ทา[สีดำ]** พึงใช้น้ำประพรมเช็ด โดยดำริว่า อย่าให้วิหารคลาคล่ำด้วยฝุ่นละออง.

(จ) ยังไม่ได้ทำ[กิจมีการเย็บและการย้อมเป็นต้น].

อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุโน จีวรํ **อกตํ** วา โหติ วิปฺปกตํ วา จีวราสา วา อนุปจฺฉินฺนา, เอวํ โข ภิกฺขเว จีวรปลิโพโธ โหติ. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว กจินสฺส ปลิโพธา. (วิ. ๓/๓๗๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ ภิกษุยัง**ไม่ได้ทำ**จีวรหรือทำจีวรค้างไว้ หรือมีความหวังว่าจะได้จีวรยังไม่สิ้นสุดลง ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้ชื่อว่าจีวรปลิโพธ ภิกษุทั้งหลาย กฐินมีปลิโพธ ๒ อย่างนี้แล.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ปจฺจยา วสฺสิกสาฏิกาย นิกฺเขปาย. คิลาโน วา โหติ, นิสฺสีมํ คนฺตุ วา โหติ, นทีปารํ คนฺตุ วา โหติ, อคฺคิพฺพคุตฺติวิหาโร วา โหติ, วสฺสิกสาฏิกา **อกตา** วา โหติ วิปฺปกตา วา. อิเม โข ภิกฺขเว ปญฺจ ปจฺจยา วสฺสิกสาฏิกาย นิกฺเขปายาติ. (วิ. ๓/๔๒๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุจำเป็นเพื่อเก็บผ้าอาบน้ำฝนไว้ มี ๕ อย่าง คือ เป็นไข้, ไปนอกสีมา, ไปสู่ฝั่งแม่น้ำ, วิหารมีกุญแจคุ้มกันแน่นหนา, ผ้าอาบน้ำฝนยัง**ไม่ได้ทำ** หรือทำค้างไว้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุจำเป็นเพื่อเก็บผ้าอาบน้ำฝนไว้ มี ๕ อย่างนี้แล.

[คำว่า **วิปฺปกตา** (วสฺสิกสาฏิกา) แปลว่า ผ้าอาบน้ำฝนที่ทำค้างไว้ คือ ยังไม่เสร็จ ดังที่กังขานวฏีกา (หน้า ๒๕๖) กล่าวว่า วิปฺปกตนฺติ อนิฏฺฐิตํ (คำว่า วิปฺปกตํ ความว่า ยังไม่เสร็จ) คำว่า **วิปฺปกต** เป็นบทกิตก์ที่ประกอบรูปศัพท์มาจาก วิ บทหน้า + ป บทหน้า + กร ธาตุ (กรเณ=กระทำ) + ต

ปัจจัยในกรรมสาธนะ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๔๔๑) อธิบายว่า อุปสรรค คือ วิ เป็นไปในความหมายว่า อาทิกมฺม (เบื้องต้น) จึงควรมีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม ปกรียิตฺถาติ วิปฺปกตา (ผ้าอาบน้ำฝนที่ภิกษุกระทำแล้ว ในเบื้องต้น ชื่อว่า วิปปกตา) อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) กล่าวว่า ป อุปสรรคมีความหมายว่า อาทิกมฺม จึงควรมีรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า อาทิกมฺเม กรียิตฺถาติ วิปฺปกตา (ผ้าอาบน้ำฝนที่ภิกษุกระทำแล้วในเบื้องต้น ชื่อว่า วิปปกตา)

นอกจากนี้ คำว่า **วิปฺปกต** เป็นบทสมาสที่มาจาก **วิ + ปกต** มีความหมาย ๓ ประการตามอรรถของ วิ อุปสรรค คือ

- ผ้าอาบน้ำฝนที่ปราศจากการกระทำต่าง ๆ, ผ้าอาบน้ำฝนที่มีการกระทำต่าง ๆ ปราศจาก ปกาเรน กตำ ปกตำ, ปกตโต วิคตาติ วิปฺปกตา (ปัญจมีตัปปุริสสมาส) หรือ วิคตำ ปกตำ ยสฺสาติ วิปฺปกตา (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส) วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิคต (ปราศจาก) สี.นวฏี. ๑/๒๕๗
- ผ้าอาบน้ำฝนที่กระทำแล้วขาดไป = ปกตา หุตฺวา วิจฺฉินฺนา วิปฺปกตา (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารยสมาส) วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า วิจฺฉินฺน (ขาดไป) ที.ฏี. ๓/๑๙
- ผ้าอาบน้ำฝนที่มิได้ทำแล้วและจักทำ คือ กำลังทำอยู่ = ปกีริยิตฺถ ปกรียิสฺสเตติ วา ปกตา, น ปกตา วิปฺปกตา (อวธารณบุรพบท กรรมธารยสมาส) วิ อุปสรรคเป็นไปในความหมายว่า ปฏิเสธ (ปาจิตฺ.โย.๕๗-๘, ๔๗๕)]

(ฉ) ไม่ได้ทำให้เกิดขึ้น.

ทิฏฺจา มยา **อกเตน** สาธุนา
เปตา วิหญฺญนฺติ ตเถว มานุสา
กมฺมญฺจ กตฺวา สุขเวทนียำ
เทวา มนุสฺสา จ สุเข จิตา ปชา.

(เปต. ๑๖๓)

มนุษย์ทั้งหลายย่อมเดือดร้อนเหมือนเปรตทั้งหลายที่เราเห็นแล้ว เดือดร้อนอยู่เพราะ**ไม่ได้ทำ**กรรมดีไว้ หมู่สัตว์คือเทวดาและมนุษย์ทำกรรมมีสุขเป็นวิบากแล้ว เป็นผู้ดำรงอยู่ในความสุข.

อกเตนาติ อนิพฺพตฺติเตน อตฺตนา อนุปฺปาเทน. (เปต.อฏ. ๑๓๙)

บทว่า **อกเตน** (ไม่ได้ทำ) ความว่า **ไม่ได้ทำ**ให้เกิดขึ้น คือ อันตนไม่ได้สั่งสมไว้.

(ช) ไม่ได้ทำเป็นรูปพรรณ, ไม่ได้หลอม.

ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช อิธ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย ปุรตฺถิมาย ทิสาย สทฺธายิโก ปจฺจยิโก. โส ตำ อุปสงฺกมิตฺวา เอวำ วเทยฺย ยคฺเฆ มหาราช ชาเนยฺยาสิ, อหำ อาคจฺฉามิ ปุรตฺถิมาย ทิสาย ตตฺถทฺทสำ มหนฺตำ ชนปทำ อิทฺธญฺเจว ผีตญฺจ พหุชนำ อากิณฺณมนุสฺสำ ฯเปฯ พหุ ตตฺถ หิรญฺญสุวณฺณำ **อกต**ญฺเจว กตญฺจ พหุ ตตฺถ อิตฺถิปริคฺคโห. สกฺกา จ ตาวตเกเนว พล-

มตฺเตน อภิวิชินิตุ. อภิวิชิน มหาราชา'ติ, กินฺติ นำ กเรยฺยาสีติ. (ม. ๒/๒๕๙)

พระรัฏฐปาละกล่าวว่า มหาบพิตร พระองค์ทรงเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร ราชบุรุษของพระองค์ที่แคว้นกุรุนี้ เป็นที่เชื่อถือได้ เป็นคนมีเหตุผล มาจากทิศตะวันออก เข้ามาเฝ้าพระองค์แล้วกราบทูลอย่างนี้ว่า ขอเดชะมหาราชเจ้า พระองค์ควรทราบว่า ข้าพระองค์มาจากทิศตะวันออก ในทิศนั้น ข้าพระองค์ได้เห็นชนบทใหญ่ มั่งคั่ง อุดมสมบูรณ์ มีประชากรมาก มีพลเมืองหนาแน่น ...มีเงินทองทั้งที่ยัง**ไม่ได้หลอม** และที่หลอมแล้วเป็นจำนวนมาก ในชนบทนั้น สตรีเป็นผู้ปกครอง พระองค์สามารถรบชนะได้ด้วยกำลังพลประมาณเท่านั้น ขอพระองค์จงไปรบเอาเถิด มหาราชเจ้า พระองค์จะทรงทำอย่างไรกับชนบทนั้น.

อกตำ นาม ฆนกตำ วุจฺจติ. (วิ. ๑/๓๔๘)

เงินทองที่ทำเป็นแท่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสว่าเงินและทองยังไม่ได้หลอม.

(ฌ) สมุฏฐานที่ไม่ทำให้เจือปนกัน, ไม่ซ้ำกัน, ยังเป็นอนาคต, ยังใหม่.

โจรี วาจาย จิตฺเตน น ตำ ชายติ กายโต
ชายติ ตีหิ ทฺวาเรหิ โจรีวุฏฺฐาปนำ อิทำ
อกตำ ทฺวิสมุฏฺฐานำ ธมฺมราเชน จปิตำ.
(วิ. ๕/๒๐๓)

โจรีวุฏฐาปนสิกขาบท (ว่าด้วยการบวชให้สตรีผู้เป็นโจร) เกิดทางวาจากับจิต มิใช่เกิดทางกาย โจรีวุฏฐาปนสิกขาบทนี้ ย่อมเกิดทางทวารทั้ง ๓ ได้ สิกขาบทนี้ พุทธองค์ผู้ทรงเป็นพระธรรมราชาทรงบัญญัติไว้ว่า มี ๒ สมุฏฐาน **ไม่ซ้ำกัน**.

อกตนฺติ อญฺเญหิ อมิสฺสกตำ, นิยตสมุฏฺฐานนฺติ อตฺโถ. **อกตนฺ**ติ วา ปุพฺเพ อนาคตำ, อภินวนฺติ อตฺโถ. (วิมติ. ๒/๓๕๓)

บทว่า **อกตำ** (ไม่ซ้ำกัน) ความว่า ไม่กระทำให้เจือปนกันกับสมุฏฐานอื่นคือมีสมุฏฐานแน่นอน อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อกตำ** ความว่า ยังไม่เคยมีมาในกาลก่อน คือเป็นสมุฏฐานใหม่.

[อ ศัพท์ในบทว่า อกตำ ใช้ในความหมายว่า อมิสฺส (ไม่ปะปนกัน, ไม่ซ้ำกัน) ดังนั้น อรรถกถาจึงอธิบาย อ อักษรว่า อมิสฺสกตำ]

(ญ) เหตุอื่นจากกรรมที่ได้กระทำไว้แล้ว, เหตุที่เกิดเองตามปกติ.

นิปตนฺติ มหาราช อิมสฺมึ จาตุมหาภูติเก กาเย อิฏฺฐานิฏฺฐา สุภาสุภเวทนา. อิธ มหาราช อากาเส ขิตฺโต เลฑฺฑุ มหาปถวิยา นิปตติ, อปิ นุ โข โส มหาราช เลฑฺฑุ ปุพฺเพ กเตน มหาปถวิยา นิปตีติ. น หิ ภนฺเต นตฺถิ โส ภนฺเต เหตุ มหาปถวิยา เยน เหตุนา มหาปถวี กุสลากุสลวิปากำ ปฏิสำเวเทยฺย ปจฺจุปนฺเนน ภนฺเต อกมฺมเกน เหตุนา โส เลฑฺฑุ มหาปถวิยำ นิปตติ. ยถา มหาราช มหาปถวี เอวำ ตถาคโต ทฏฺฐพฺโพ, ยถา เลฑฺฑุ ปุพฺเพ **อกเตน** มหาปจวิยำ นิปตติ, เอวเมว โข มหาราช ตถาคตสฺส ปุพฺเพ **อกเตน** สาสกลิกา ปาเท นิปติตา. (มิลินฺท. ๑๓๙)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร เวทนาที่ดีและไม่ดี ที่น่าปรารถนาและไม่น่าปรารถนา ย่อมประชุมกันอยู่ในกายอันประกอบด้วยมหาภูต ๔ นี้ ขอถวายพระพร ก้อนดินที่เขาขว้างไปบนอากาศ ย่อมตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่นี้ ขอถวายพระพร ก้อนดินนั้น ตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่ได้เพราะกรรมที่แผ่นดินใหญ่ได้ทำกรรมไว้หรือไร

(พระเจ้ามิลินท์) หามิได้ พระคุณเจ้า เหตุที่ทำให้แผ่นดินใหญ่ พึงเสวยวิบากของกุศลและอกุศลหามีไม่, พระคุณเจ้า ก้อนดินนั้นตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่ เพราะเหตุปัจจัยที่ไม่ใช่กรรมปัจจุบัน

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พึงเห็นว่าพระตถาคต ทรงเปรียบได้ด้วยแผ่นดินใหญ่ เถิด. ก้อนดินตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่ได้เพราะ**เหตุ[อื่น]อันไม่ใช่กรรมที่แผ่นดินใหญ่ทำไว้**ในกาลก่อนฉันใด, สะเก็ดหินนั้น ก็ตกลงมาที่พระบาทของพระตถาคต **เพราะเหตุ[อื่น]อันไม่ใช่กรรมที่พระตถาคตทรงทำไว้**ในกาลก่อน ฉันนั้นเหมือนกัน

[พระผู้มีพระภาค แม้ว่าทรงละอกุศลกรรมได้แล้ว ก็ยังทรงเสวยทุกขเวทนาอันเป็นผลของอกุศลกรรมทั้งหลายได้อยู่ตราบเท่าที่ยังไม่เสด็จดับขันธปรินิพพาน ซึ่งเป็นอกุศลกรรมที่ทรงทำไว้ในอดีตภพทั้งหลาย ซึ่งคอยติดตามให้ผลเมื่อมีโอกาส ส่วนอกุศลกรรมที่ทรงละได้ เป็นอกุศลกรรมในภพปัจจุบันนี้ ที่อาจทำทุกขเวทนาให้บังเกิดในอนาคต เพราะฉะนั้น พระองค์แม้ว่าทรงละอกุศลกรรมทั้งหลายได้แล้ว โดยเกี่ยวกับว่าไม่ทำให้เกิดขึ้น ก็ยังทรงมีพระอาพาธเจ็บป่วย เสวยทุกขเวทนาแม้ที่เนื่องจากกรรม โดยตรงในคราวนั้นๆ ได้ เช่น ในคราวที่มีสะเก็ดหินกระเด็นมากระทบพระบาทเป็นต้น

อีกอย่างหนึ่ง เฉพาะในคราวที่มีสะเก็ดหินมากระทบพระบาทนี้ จะนับว่าเป็นทุกขเวทนาที่เกิดจากความพยายามก็ได้ ซึ่งก็เห็นชัดเจนอยู่ คือ ความพยายามของพระเทวทัต]

(ฏ) อัน...มิได้ทำ, ไม่ใช่สิ่งที่กระทำขึ้น, ไม่มีเหตุที่บุคคลทำให้สำเร็จ.

ตำ เนว **อกตำ** อาคจฺฉติ, น อิสฺสรนิมฺมานาทิโต โหติ. อิโต ปน โหตีติ ญาปนตฺถำ ตทนนฺตรำ สมุทยำ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๒๘)

สมุทัยตรัสในลำดับ[ต่อจากทุกข์]นั้น เพื่อให้ทราบว่าทุกข์นั้น เมื่อตัณหา**มิได้ทำขึ้น** ก็มาไม่ได้ ทุกข์นั้นมีขึ้นเพราะเหตุภายนอก มีพระอิศวรบันดาลเป็นต้นก็หาไม่ แต่มีขึ้น เพราะตัณหานี้ (เกิดเพราะตัณหา).

อกตนฺติ อนิพฺพตฺติกำ, อนิปฺผาทิตการณนฺติ อธิปฺปาโย. การเณ หิ สิทฺเธ ผลำ สิทฺธเมว โหติ. **เนว อกตำ อาคจฺฉตี**ติ อิมินา อเหตุกวาทำ ปฏิกฺขิปติ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๙๕-๖)

บทว่า **อกตำ** (มิได้ทำขึ้น) ความว่า ไม่ใช่ทำให้เกิดขึ้น อธิบายว่า ไม่มีเหตุที่บุคคลทำให้สำเร็จ. ที่จริงแล้วเมื่อเหตุสำเร็จแล้ว ผลก็พลอยสำเร็จไปด้วย. ด้วยคำว่า **เนว อกตำ อาคจฺฉติ** (เมื่อตัณหามิได้ทำขึ้นก็มาไม่ได้)

นี้ ท่านห้ามอเหตุกวาทะ (ความเห็นว่าไม่มีเหตุ).

[คำว่า **อธิปฺปาย** มักแปลทับศัพท์ว่า "อธิบาย" คือ การขยายความให้แจ่มแจ้ง แต่นิสสัยพม่าแปลตามศัพท์ว่า "เนื้อความที่บุคคลประสงค์" และแปลโดยอรรถว่า "ความหมายที่ต้องการกล่าวถึงคือ, ความหมายคือ" เพราะเป็นคำที่มุ่งแสดงถึงจุดมุ่งหมายของคำซึ่งก็คือใจความของบทหรือพากย์ มีรูปวิเคราะห์ว่า

อธิปฺปียเตติ อธิปฺปาโย (เนื้อความที่บุคคลประสงค์ ชื่อว่า อธิปปายะ) อธิ บทหน้า + อป บทหน้า + อิ ธาตุ (คติยำ) + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ รูปวิเคราะห์นี้พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาสูจิ (หน้า ๒๑)

อธิปยติ จิตฺเตติ อธิปฺปาโย (เนื้อความที่เป็นไปในจิต ชื่อว่า อธิปปายะ) อธิ บทหน้า + ปย ธาตุ (คติยำ) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ รูปวิเคราะห์นี้พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๗๖๖)

คัมภีร์อภิธาน (คาถา ๗๖๖) แสดงคำไวพจน์ของ อธิปฺปาย ศัพท์ว่า

อชฺฌาสโย อธิปฺปาโย

อาสโย จาภิสนฺธิ จ

ภาโว'ธิมุตฺติ ฉนฺโทถ

โทโส อาทีนโว ภเว.

ความประสงค์, จุดมุ่งหมาย = อชฺฌาสย, อธิปฺปาย, อาสย, อภิสนฺธิ, ภาว, อธิมุตฺติ, ฉนฺท, โทษ = โทส, อาทีนว.

ขอยกข้อความจากคัมภีร์สมันตปาสาทิกา (วิ.อฏ. ๑/๑๓๑) มาอ้างไว้เป็นหลักฐาน ดังนี้

อทฺธคโตติ อทฺธานำ คโต, เทฺวตโย ราชปริวฏฺเฏ อตีโตติ อธิปฺปาโย.

บทว่า **อทฺธคโต** แปลว่า ล่วงกาล ความหมายว่า ผ่านกาลเปลี่ยนพระราชาสองสามพระองค์.

เกี่ยวกับเรื่องนี้ คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๓๖) ได้อธิบายว่า

อธิปฺปาโยติ ภควโต อภิสนฺธิ.

บทว่า **อธิปฺปาโย** (ความประสงค์) คือ ความประสงค์ของพระผู้มีพระภาค.

อธิปฺปาโยติ นีตตฺโถ อธิปฺปาโย, นิปฺปริยาเยน อิตตฺโถ ฌาตตฺโถ อธิปฺปาโยติ วุตฺตำ โหติ.

(ปาจิตฺ.โย ๙๐)

บทว่า **อธิปฺปาโย** หมายความว่า เนื้อความที่บุคคลประสงค์ซึ่งเป็นอรรถโดยตรง ความหมายคือเนื้อความที่บุคคลรู้ได้โดยตรง คือ เนื้อความที่บุคคลเข้าใจได้โดยตรง ชื่อว่า อธิปปายะ.

ประโยคที่ลงท้ายด้วย อตฺโถ หรือ อธิปฺปาโย จัดเป็นประโยควิเทสะ ดังคัมภีร์รัตถนิยาม (ข้อ ๓๑๔) กล่าวไว้ว่า คำว่า อธิปฺปาโย และ อตฺโถ กล่าวถึงใจความเพื่อแสดงคุพหัตถะ (เนื้อความที่ซ่อนเร้น)

การประกอบใช้บท **อธิปฺปาโย** นี้ อาจอยู่ท้ายพากย์เป็นรูปว่า อิติ อธิปฺปาโย หรืออยู่ต้นพากย์เป็นรูปว่า อยเมตฺถาธิปฺปาโย (คำที่จะกล่าวต่อไปนี้เป็นใจความของพากย์นี้),

อยญเหตฺถาธิปฺปาโย (โดยแท้จริงแล้ว คำที่จะกล่าวต่อไปนี้ เป็นใจความในพากย์นี้) ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหมาะสม ตามเนื้อหาในฐานะนั้นๆ]

(ฐ) สิ่งที่ไม่ได้ทำ, ยังไม่ได้ทำ.

ชีวิตทายโก โส ภนฺเต ปุริโส ตสฺส โจรสฺส ชีวิเต ทินฺเน กึ ตสฺส **อกตํ** นาม อตฺถีติ.

(มิลินฺท. ๑๑๗)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน บุรุษผู้นั้นเป็นผู้ให้ชีวิตแก่โจรผู้นั้น เมื่อได้ให้ชีวิต ยังมีสิ่งใดเล่าที่บุรุษนั้น **ยังไม่ได้ทำ**ให้แก่โจรนั้น.

สพฺพทโท ภนฺเต นาคเสน ตถาคโต เทวทตฺตสฺส, ยํ ตถาคโต เทวทตฺตํ ปจฺเจกโพธึ ปาเปสฺสติ, กึ ตถาคเตน เทวทตฺตสฺส **อกตํ** นาม อตฺถีติ. (มิลินฺท. ๒๘๕)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน ข้อที่พระตถาคตจักยังพระเทวทัตให้บรรลุพระปัจเจกโพธิญาณ ชื่อว่า ทรงเป็นผู้ให้ทุกสิ่งทุกอย่างแก่พระเทวทัต ยังมีกิจใดเล่าที่พระตถาคตยัง**มิได้ทรงกระทำ**แก่พระเทวทัต.

(ฑ) ผู้ที่ไม่ได้ทำ (กรรมมิได้ทำร่วมกัน).

น สกฺกา มหาราช สห **อกเตน** อนนุมเตน สห ปาปํ กมฺมํ สวิภชิตุํ. ยถา มหาราช มนุสฺสา อุทกนิพฺพาหเนน อุทกํ สุวิทูรมฺปิ หรนฺติ, อปิ นุ สกฺกา ฆนมหาเสลปพฺพโต นิพฺพาหเนน ยถิจฺฉิตํ หริตุนฺติ. น หิ ภนฺเตติ. เอวเมว โข มหาราช สกฺกา กุสลํ สวิภชิตุ น สกฺกา อกุสลํ สวิภชิตุ. ภนฺเต นาคเสน เกน การเณน สกฺกา กุสลํ สวิภชิตุ, น สกฺกา อกุสลํ สวิภชิตุ, การเณน มํ สญฺญาเปหิ, นาหํ อนฺโธ อนาโลโก สุตฺวา เวทิสฺสามีติ. อกุสลํ มหาราช โถกํ กุสลํ พหุกํ, โถกตฺตา อกุสลํ กตฺตารเยว ปริยาทิยติ, พหุกตฺตา กุสลํ สเทวกํ โลกํ อชฺโฌตฺถรตีติ.

(มิลินฺท. ๓๐๕)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ใครๆ ไม่อาจจะแบ่งปันอกุศลกรรมให้กับ**คนที่ไม่ได้ทำ** (และ) ให้กับคนที่ไม่ยินยอมได้ ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่าคนทั้งหลาย ย่อมคัดน้ำออก นำน้ำไปสู่ที่แม้แสนไกลได้ ขอถวายพระพร ก็แต่ว่า พวกเขาอาจที่จะคัดภูเขาหินทึบตัน นำไปสู่ที่ตามปรารถนาได้หรือหนอมิได้หรอก พระคุณเจ้า ขอถวายพระพร อุปมาฉันใด อุปไมยก็ฉันนั้น ใครๆ ก็อาจแบ่งปันกุศลกรรมได้ แต่ไม่อาจแบ่งปันอกุศลกรรมได้

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน เพราะเหตุไร ใครๆ จึงอาจแบ่งปันกุศลได้, ไม่อาจแบ่งปันอกุศลได้เล่า โปรดทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจด้วยเหตุผลเถิด ข้าพเจ้าไม่ใช่คนบอด ไม่ใช่คนมืด ฟังแล้ว จักได้รู้

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร อกุศลมีปริมาณน้อย กุศลมีปริมาณมาก. อกุศล เพราะความมีปริมาณน้อย จึงครอบงำได้เฉพาะคนทำเท่านั้น (ส่วน) กุศล เพราะความมีปริมาณมาก จึงแผ่คลุมไปได้ตลอดทั้งโลกพร้อมทั้งเทวดา.

[ชื่อว่าบาปกรรม แม้ทำเอง ตนเองก็ไม่ยินดีรับผลของการกระทำ เพราะเป็นความทุกข์ เมื่อเป็นเช่นนี้ จะป่วยกล่าวไปไยถึงการแบ่งปันให้ผู้อื่นซึ่งไม่ได้ทำว่าเขาจะยินดียอมรับเล่า เหตุนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า **ใคร ๆ ไม่อาจจะแบ่งปันอกุศลกรรมให้กับคนที่ไม่ได้ทำ (และ) ให้กับคนที่ไม่ยินยอมได้**.

ถามว่า อกุศลแม้ทำอยู่บ่อย ๆ ทำติดต่อกันไป ก็ยังชื่อว่า **มีปริมาณน้อย** อย่างไร ? ตอบว่า เพราะผลของอกุศลเป็นความทุกข์ซึ่งเป็นสิ่งที่สัตว์ไม่ชื่นชม เพราะฉะนั้น จึงไม่มีข้อที่น้อมน้าวจิตให้ยินดีอนุโมทนาในสิ่งที่ทำไปแล้วนั้นเนือง ๆ ทำแล้วก็พลันสิ้นสุดกันเพียงเท่านั้น ไม่มีความเป็นไปสืบต่อในจิตสันดานด้วยอำนาจการอนุโมทนา เพราะฉะนั้น จึงนับว่า มีปริมาณน้อย

ถามว่า กุศล แม้ทำเพียงครั้งเดียว ก็ชื่อว่ามี **ปริมาณมาก**อย่างไร ? ตอบว่า เพราะผลของกุศลเป็นความสุข บุคคลทำกุศลด้วยจิตที่เลื่อมใสแล้ว ก็ชื่นชมยินดีว่า ได้สร้างเหตุแห่งความสุขไว้ เพราะเหตุนั้น แม้มีโอกาสได้ทำเพียงครั้งเดียว ก็มีข้อที่น้อมน้าวจิตให้ยินดีอนุโมทนาในสิ่งที่ทำไปแล้วนั้นเนือง ๆ กุศลนั้น แม้ทำสิ้นสุดไปแล้ว ก็เหมือนไม่สิ้นสุด ยังเป็นไปสืบต่อในจิตสันดาน ด้วยอำนาจการอนุโมทนานั้น เพราะฉะนั้น จึงนับว่า มีปริมาณมาก]

(ฒ) พื้นที่ไม่ได้จัดแจงไว้.

เยปิ ตตฺถ ตทา อาสุ\
พฺราหฺมณิพฺภา สมาคตา\
น เต อปนยิ ราชา

อกตํ ภูมิมาคเต. (ชา. ๒/๒๕๘)

(อลาตเสนาบดีกราบทูลว่า)

เมื่อนั้น พราหมณ์และคหบดีเหล่าใด มาประชุมกันในพระราชอุทยานนั้น พระราชาไม่ทรงอนุญาตให้พราหมณ์และคหบดีเหล่านั้น ผู้มาสู่**พื้นที่ซึ่งไม่ได้จัดแจงไว้** ลุกขึ้นหลีกไป.

ดู อกโตกาส

[พฺราหฺมณิพฺภา = พฺราหฺมณ + อิพฺภ. อิพฺภ ผู้มั่งคั่ง, ผู้ร่ำรวย, คฤหบดี มาจาก อิ ธาตุ (อิจฺฉายํ) + ภ ปัจจัย ลบ อ ที่ ภ, แปลง ว เป็น พ, สลับ ภฺพ เป็น พฺภ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธนํ เอติ กามยตีติ อิพฺโภ (ซ้อน พ), อิภ ธนฺ ปฏิคฺคณฺหิตุ์ อรหตีติ อิพฺโภ]

(ณ) ไม่ได้ทำ, การไม่ทำทานเป็นต้น, การไม่ทำความเพียรในกรรมฐาน.

น ปเรสํ วิโลมานิ น ปเรสํ กตากตํ\
อตฺตโนว อเวกฺเขยฺย กตานิ **อกตานิ** จ.

(ธมฺม. ๕๐)

บุคคลไม่พึงใส่ใจถ้อยคำแสลงหูของคนอื่น ไม่พึงเพ่งเล็งกิจที่คนอื่นทำแล้ว หรือยังไม่ได้ทำ แต่พึงตรวจดูกิจที่ทำแล้วและ**ยังไม่ได้ทำ**ของตนเท่านั้น.

อตฺตโน อเวกฺเขยฺยาติ กถํ ภูตสฺส เม รตฺตินฺทิวา วีติวตฺตนฺตีติ ปพฺพชิเตน อภิณฺหํ ปจฺจเวกฺขิตพฺพนฺติ อิมํ โอวาทํ อนุสฺสรนฺโต สทฺธาปพฺพชิโต กุลปุตฺโต กึ นุ โข อหํ อนิจฺจํ ทุกฺขํ

อนตฺตาติ ติลกฺขณํ อาโรเปตฺวา โยเค กมฺมํ กาตุ สกฺขึ นาสกฺขินฺติ เอวํ อตฺตโน กต**ากตานิ** โอโลเกยฺยาติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๘๑)

บาทคาถาว่า **อตฺตโน ว อเวกฺเขยฺย** ความว่า กุลบุตรผู้บวชด้วยศรัทธา เมื่อระลึกถึงโอวาทนี้ว่า บรรพชิตพึงพิจารณาเนืองๆ ว่า วันคืนล่วงไปๆ เราทำอะไรอยู่ ดังนี้แล้ว พึงตรวจดูกิจที่ทำแล้วและ**ยังไม่ได้ทำ**ของตนอย่างนี้ว่า เราไม่สามารถจะยกตนขึ้นสู่ไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แล้วทำให้เกษมจากโยคะหรือหนอ.

(ต) ยังไม่ได้ทำด้วยมรรคกิจ ๔.

ตเมนํ ตถาคโต วา ตถาคตสาวโก วา ฌายี สมาปตฺติกุสโล ปรจิตฺตกุสโล ปรจิตฺตปริยายกุสโล เอวํ เจตสา เจโต ปริจฺจ ปชานาติ “อธิมานิโก โข อยมายสฺมา อธิมานสจฺโจ อปฺปตฺเต ปตฺตสญฺญี **อกเต** กตสญฺญี อนธิคเต อธิคตสญฺญี อธิมาเนน อญฺญํ พฺยากโรติ ขีณา ชาติ, วุสิตํ พฺรหฺมจริยํ, กตํ กรณียํ, นาปรํ อิตฺถตฺตายาติ ปชานามีติ. (อ. ๓/๓๘๗)

พระตถาคตหรือสาวกของพระตถาคต ผู้ได้ฌาน ฉลาดในสมาบัติ ฉลาดในจิตของผู้อื่น ฉลาดในการกำหนดรู้จิตของผู้อื่น กำหนดรู้ใจด้วยใจแล้ว ย่อมรู้ชัดภิกษุนั้นอย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้ มีความสำคัญผิด สำคัญผิดโดยสัตย์จริง มีความสำคัญในสิ่งที่ยังไม่ได้ถึงว่าได้ถึง มีความสำคัญในสิ่งที่**ยังไม่ได้ทำ**[ด้วยมรรคกิจ ๔] ว่าได้ทำ มีความสำคัญในสิ่งที่ยังไม่ได้บรรลุว่าได้บรรลุ ย่อมพยากรณ์อรหัตตผลด้วยความสำคัญผิดว่า เรารู้ชัดว่าชาติสิ้นแล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ทำกิจที่ควรทำเสร็จแล้ว ไม่มีกิจอื่นเพื่อความเป็นอย่างนี้อีกต่อไป.

อกเต กตสญฺญิตา. (อภิ.วิ. ๓๗๐)
ความสำคัญในกิจที่ตน**ยังไม่ได้ทำ**ว่าทำแล้ว.

อกเตติ จตูหิ มคฺเคหิ กตฺตพฺพกิจฺเจ อกเตเยว. (อภิ.อฏ. ๒/๔๗๐)
บทว่า **อกเต** (ในกิจที่ตนยังไม่ได้ทำ) ความว่า ความสำคัญในกิจที่ตนพึงกระทำด้วยมรรค ๔ ว่ายังไม่ได้ทำนั่นเทียว.

(ถ) ยังไม่ได้ฉัน. ดู อกตปาตราส

(ท) (น) ธรรมชาติที่ไม่ถูกเหตุสร้างขึ้น (โดยปัจจัย), ที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง (นิพพาน).

อตฺถิ ภิกฺขเว อชาตํ อภูตํ **อกตํ** อสงฺขตํ.
(อุทาน. ๑๗๘, อิติวุต. ๒๒๐)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรมชาติที่ไม่เกิด ไม่ปรากฏ **ไม่ถูกเหตุสร้าง** ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง มีอยู่.

เอวํ อชาตตฺตา อภูตตฺตา จ เยน เกนจิ การเณน น กตนฺติ **อกตํ**. (อิติ.อฏ. ๑๕๔)

ธรรมชาติที่ไม่ถูกเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งสร้างขึ้น (โดยปัจจัย) เพราะไม่เกิดขึ้นและไม่ปรากฏแล้วอย่างนี้ เหตุนั้น ชื่อว่า อกตะ.

[กรียิตฺถาติ กตํ, ปจฺจเยหิ น กตนฺติ อกตํ ธรรมชาติถูกปรุงแต่ง ชื่อว่า กตะ, ที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง ชื่อว่า อกตะ (นิพพาน)]

อกตกปฺป (ติ)

[น + กตกปฺป]

(๑) ยังไม่ได้ทำให้สมควร (ตามพระวินัย).

เตน โข ปน สมเยน สาวตฺถิยำ พหุำ ผลขาทนียำ อุปฺปนฺนำ โหติ, กปฺปิยการโก จ น โหติ. ภิกฺขู กุกฺกุจฺจายนฺตา ผลำ น ปริภุญฺชนฺติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อพีชำ นิพฺพตฺตพีชำ **อกตกปฺปำ** ผลำ ปริภุญฺชิตุนฺติ.

(วิ. ๓/๓๐๙)

ก็โดยสมัยนั้นแล ของฉันคือผลไม้มีมากมายในกรุงสาวัตถี แต่ไม่มีกัปปิยการก ภิกษุทั้งหลายรังเกียจอยู่ จึงไม่ฉันผลไม้ ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่ไม่มีเมล็ด (ใช้เพาะพันธุ์ไม่ได้) ที่ปล้อนเมล็ดออกแล้ว (แม้) **ยังไม่ได้ทำให้สมควร**(ตามพระวินัย).

[**กปฺป** ศัพท์ใน **อกตกปฺป** ใช้ในความหมายว่า สมณโวหาร คือ วิธีใช้ของสมณะ หมายถึงการทำให้สมควรแก่พระวินัย

กปฺโป กาเล ยุเค เลเส
ปญฺญตฺติปรมายุสุ
สทิเส ตีสุ สมณ-
โวหารกปฺปพินฺทุสุ
สมนฺตตฺเถนฺตรกปฺปา-
ทิเก ตกฺเก วิธิมฺหิ. (ธาน. ๗๙๙)

กปฺป ศัพท์มีอรรถว่า กาล, ยุค, ข้ออ้าง, บัญญัติ [คือชื่อว่าพระกัปปะ], อายุขัยที่สูงสุด, ผู้คล้ายกัน (ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์)[เช่น สตฺถุ-กปฺโป (ผู้คล้ายกับพระศาสดา)], **วิธีใช้ของสมณะ**, กัปปพินทุ, รอบด้าน, อันตรกัปเป็นต้น, ความดำริ และการกระทำ]

(๒) จีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ, จีวรที่ยังไม่ได้ทำเครื่องหมาย.

นวำ นาม **อกตกปฺปำ** วุจฺจติ. (วิ. ๒/๑๔๙)

จีวรที่ยังไม่ทำกัปปพินทุ (ยังไม่ได้ทำเครื่องหมาย) พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า ชื่อว่าจีวรใหม่.

อกตกปฺปก (ติ)

[อกตกปฺป + ก]

มีกัปปพินทุมิได้ทำ, ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ.

อกตกปฺปกตา (ถี)

[อกตกปฺปก + ตา]

ความเป็นจีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ, ความที่จีวรยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ, การไม่ได้ทำกัปปพินทุ.

วุตฺตปฺปการสฺส จีวรสฺส **อกตกปฺปกตา**, น นฏฺจีวราทิตา, นิวาสนำ วา ปารุปนำ วาติ อิมาเนตฺถ ตีณิ องฺคานิ. (กงฺขา. ๒๔๒)

ในสิกขาบทนี้ มีองค์ ๓ เหล่านี้ คือความที่จีวรมีประการดังกล่าวยัง**ไม่ได้ทำกัปปพินทุ**

[มีกัปปพินทุยังมิได้ทำ], ความเป็นผู้มีจีวรหายหามิได้, การนุ่งหรือการห่ม.

อกตกมฺม (ติ)

[อกต + กมฺม]

ยังมิได้กระทำการ, ยังไม่ได้ทำกรรม[คือการปล้น], จักทำกรรม[คือการปล้น].

เถยฺยสตฺโถ นาม โจรา กตกมฺมา วา โหนฺติ **อกตกมฺมา** วา, ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺติ, สุงฺกํ วา ปริหรนฺติ. (วิ. ๒/๑๗๒)

พวกโจรผู้เคยทำกรรมแล้ว (เคยทำการปล้นแล้ว) หรือ**ยังไม่ได้ทำกรรม** (ยังไม่เคยทำการปล้น) ผู้ลักของหลวง หรือเลี่ยงภาษี ชื่อว่ากลุ่มพ่อค้าเกวียนผู้เป็นขโมย.

[**เถยฺยสตฺถ** แปลตามศัพท์ "พ่อค้าเกวียนที่ขโมยแล้วไป) คำว่า **เถยฺย** สำเร็จรูปมาจาก เถน ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา เป็น ย ซ้อน ย เป็น ยฺย แล้วลบ น อักษร มีรูปวิเคราะห์ว่า เถยฺย คโต สตฺโถ เถยฺยสตฺโถ ลบ คต ศัพท์กลางสมาส (มัชเฌโลปตัปปุริสสมาส).

คำว่า **สตฺถ** โดยทั่วไป แปลว่า "คัมภีร์" เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในที่นี้ แปลว่า "พ่อค้า" เป็นปุงลิงค์ มีวิเคราะห์ว่า สห อตฺเถน โย วตฺตตีติ สตฺโถ (ผู้เป็นไปกับด้วยทรัพย์, พ่อค้า ชื่อว่าสัตถะ) หมายถึง พ่อค้าที่เดินทางด้วยเท้า (ชงฺฆสตฺถ), พ่อค้าเดินทางด้วยเกวียน (สกฏสตฺถ) และพ่อค้าที่เดินทางด้วยม้า (อสฺสสตฺถ)

ประโยคว่า ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺติ แปลตามศัพท์ว่า "หรือหลอกพระราชาแล้วไป" โดย เถยฺย ศัพท์มีการลงนิคคหิตอาคม เหมือนคำว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) ที่มาจาก สกฺกจฺจ (ส ศัพท์ + กร ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย) ดังที่ข้อความในอรรถกถาว่า

ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺตีติ ราชานํ วา เถเนตฺวา วญฺเจตฺวา รญฺโญ สนฺตกํ กิญฺจิ คเหตฺวา อิทานิ น ตสฺส ทสฺสาม. (วิ.อฏ. ๒/๑๔๗)

ปาฐะว่า ราชานํ วา เถยฺยํ คจฺฉนฺติ (หรือหลอกพระราชาแล้วไป) ความว่า หรือหลอกคือลวงพระราชา ได้ถือเอาของอย่างใดอย่างหนึ่งของพระราชาแล้วไป (ลักของหลวง) โดยคิดว่า เราจักไม่ให้แก่พระองค์ในบัดนี้.

เถยฺยนฺติ เถเนตฺวา.

สกฺกจฺจนฺติอาทีสุ วิย นิคฺคหีตาคโม โหติ. ราชานํ รญฺโญ สนฺตกํ วา เถยฺยํ เถเนตฺวา คจฺฉนฺตีติ อตฺโถ. อิติ อิมมตฺถํ ทสฺเสนฺโต อาห ราชานํ วา เถเนตฺวาติอาทิ.

(ปาจิตฺ.โย. ๑๑๐-๑)

คำว่า **เถยฺยํ** แปลว่า หลอก. ลงนิคคหิตอาคม ดังอุทาหรณ์ว่า สกฺกจฺจํ (โดยเคารพ) เป็นต้น ความหมายคือ หลอกพระราชาหรือหลอกของพระราชาแล้วไป (ลักของหลวง) พระอรรถกถาจารย์จะแสดงข้อความดังกล่าวนี้ จึงกล่าวว่า ราชานํ วา เถเนตฺวา (หรือหลอกพระราชา) เป็นต้น.

เถยฺยสงฺขาตนฺติ เอตฺถ เถโนติ โจโร, เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ, อวหรณจิตฺตสฺเสตํ อธิวจนํ.

ในคำว่า **เถยฺยสงฺขาตํ** (ด้วยกระแสจิตคิดจะลัก) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ขโมย ชื่อว่า

เถนะ ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก]

เอกโก โข ปนาหำ อรญฺเญ วิหรนฺโต มานเวหิ สมาคจฺเฉยฺยำ กตกมฺเมหิ วา **อกตกมฺเมหิ** วา, เต มำ ชีวิตา โวโรเปยฺยุ. (อำ. ๓/๓๖)

บัดนี้ เราอยู่ในป่าผู้เดียว เราพึงพบโจรผู้ทำกรรมแล้ว หรือ**ยังไม่ได้ทำกรรม** โจรเหล่านั้นพึงปลิดชีวิตเราเสียก็ได้.

กตกมฺเมหิ วา อกตกมฺเมหิ วาติ เอตฺถ โจริกำ กตฺวา นิกฺขนฺตา กตกมฺมา นาม, โจริกำ กาตุำ คจฺฉนฺตา **อกตกมฺมา** นาม.

(อำ. อฏ. ๓/๓๙)

ในคำว่า **กตกมฺเมหิ วา อกตกมฺเมหิ วา** (ผู้ทำกรรมแล้วหรือยังไม่ได้ทำกรรม)นี้ เหล่าโจรผู้ทำโจรกรรมแล้วออกมา ชื่อว่าผู้ทำกรรมแล้ว (ก่อคดีแล้ว) ผู้ไปเพื่อจะทำโจรกรรม ชื่อว่า ผู้ยังไม่ได้ทำกรรม (ผู้ยังไม่ได้ก่อคดี).

โจรา วา อสฺสุ มานวา วา กตกมฺมา วา **อกตกมฺมา** วา. (มหานิ. ๑๐)

โจรหรือคนร้ายผู้ทำกรรมแล้ว (ก่อคดีแล้ว) หรือ**ผู้ยังไม่ได้ทำกรรม** (ยังไม่ได้ก่อคดี).

อกตกมฺมาติ ตำ กมฺมำ กาตุำ นิกฺขนฺตา.

(มหานิ.อฏ. ๕๑)

บทว่า **อกตกมฺมา** (ยังไม่ได้ทำกรรม) คือ ผู้ออกไปเพื่อจะทำกรรม (ก่อคดี) นั้น.

[คัมภีร์ปทรูปสิทธิ และโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๘) กล่าวถึงรูปว่า **มานว** ส่วนสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๕๗) กล่าวถึงรูปว่า **มาณว** โดยแปลง น เป็น ณ คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา (คาถา ๘๕๒) กล่าวว่า **มาณว** ศัพท์ใช้ในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร (คนร้าย) ดังนี้

อถาปิ ตรุเณ สตฺเต
โจเรปิ มาณโว ภเว.

มาณว ศัพท์ ย่อมมีในความหมายว่า คนหนุ่ม สัตว์ และโจร (คนร้าย).

ตามหลักสันสกฤต คำว่า **มานว** (มาณว) เป็นคำไวพจน์ของ **มนุษฺย** (บาลีใช้เป็น มนุสฺส = มนุษย์) หมายถึง มนุษย์โดยทั่วไป แต่คำว่า **มานว** (มาณว) หมายถึงมนุษย์ที่น่ารังเกียจ เพราะไม่ขยันทำงาน และมนุษย์ที่โง่เขลา เพราะมิได้สาธยายพระเวท ดังคำอธิบายในคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๑๘๕) ว่า

อปจฺเจ กุจฺฉิเต มูฬฺเห
มนุโต อุสฺสคฺคิโก มโต
นการสฺส จ มุทฺธโช
เตน สิชฺฌติ มาณโว.

ณตฺตวิธานตฺถมิทำ อณสฺส สิทฺธตฺตา. อนธีตเวทตฺตา มูฬฺหตฺตำ. วิหิตานนุฏฺฐานา จ กุจฺฉิตตฺตำ. อิทญฺจ วจนำ พฺราหฺมณมาณโวติ ณตฺตนิปาตนา ลทฺธมิติ อาหุ.

เมื่อกล่าวถึงบุตรของพระมนูที่น่ารังเกียจ และโง่เขลา ลง อณ ปัจจัยอันเป็นสามัญญวิธีท้าย มนุ ศัพท์ และแปลง น อักษรเป็นมุทธชอักษร (ณ) ดังนั้น รูปว่า มาณว จึงสำเร็จ.

ความเป็นคนโง่เขลาย่อมมี เพราะมิได้สาธยายพระเวท และความเป็นคนน่ารังเกียจย่อมมี เพราะไม่ขยันทำงานที่ควรทำ อนึ่ง อาจารย์ทั้งหลายกล่าวว่า คำนี้มีได้เพราะการให้สำเร็จเป็น ณ อักษรว่า พฺราหฺมณมาณโว (มาณพผู้เป็นพราหมณ์)

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

อปตฺเย กุตฺสิเต มูเฒ
มโน'เราตฺสรฺคิกะ สฺมฤตะ
นการสฺย จ มูรฺธนฺยสฺ
เตน สิธฺยติ มาณวะ.

ณตฺววิธานารฺถมิทม อณะ สิทฺธตฺวาตฺ. อนธีตเวทตฺวานฺมูฒตฺวํ, วิหิตานนุษฺฐานาจฺจ กุตฺสิตตฺวมฺ. อิทญฺจ วจนํ พฺราหฺมณมาณว อิติ ณตฺวนิปาตนาลฺลทฺธมิตฺยาหุะ]

อกตกลฺยาณ (ติ)

[น + กตกลฺยาณ, อกต + กลฺยาณ]

ผู้มีความดีไม่ได้ทำไว้, ยังไม่ได้ทำความดีไว้, ยังไม่ได้ทำความดี.

ปุน จปรํ พฺราหฺมณ อิเธกจฺโจ **อกตกลฺยาโณ** โหติ อกตกุสโล อกตภีรุตฺตาโณ กตปาโป กตลุทฺโท กตกิพฺพิโส. (อ. ๑/๔๙๔, อิติวุต. ๒๑๒)

ดูก่อนพราหมณ์ ข้ออื่นยังมีอีก บุคคลบางคนในโลกนี้ เป็น**ผู้ยังไม่ได้ทำความดีไว้** ยังไม่ได้ทำกุศลไว้ ไม่ได้ทำธรรมเครื่องต้านทาน [ป้องกัน]สิ่งน่ากลัวไว้ ทำแต่ความชั่วทำแต่กรรมหยาบช้า และทำแต่ความผิด.

อกตกลฺยาโณติอาทีสุ กลฺยาณํ วุจฺจติ ปุญฺญกมฺมํ, ตํ อกตํ เอเตนาติ **อกตกลฺยาโณ**.

(อ.อฏ. ๓๕๘-๙)

ในคำว่า **อกตกลฺยาโณ** (ไม่ได้ทำความดีไว้) เป็นต้น บุญกรรม ท่านเรียกว่า กัลยาณะ (ความดี) ความดีนั้น อันบุคคลนั้น ไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อกตกัลยาณะ.

อกตกลฺยาโณติ อกตํ กลฺยาณํ ภทฺทกํ ปุญฺญํ เอเตนาติ **อกตกลฺยาโณ**. (อิติวุต.อฏ. ๙๗)

บทว่า **อกตกลฺยาโณ** (ไม่ได้ทำความดีไว้) มีรูปวิเคราะห์ว่า ความดี คือ ความเจริญ ได้แก่ บุญ อันบุคคลนั้น ไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อกตกัลยาณะ.

อกตกามกีฬ (ติ)

[อกต + กามกีฬา]

ผู้ไม่ได้ทำความเริงเล่นในกามคุณ,
ผู้ไม่เสพกามคุณ.

อนิกฺกีฬิตาวี กาเมสูติ กาเมสุ อกีฬิตกีโฬ อภุตฺตาวี, **อกตกามกีโฬ**ติ อตฺโถ.

(สํ.อฏ. ๑/๔๑)

บาทคาถาว่า **อนิกฺกีฬิตาวี กาเมสุ** (ไม่เพลิดเพลินในกามคุณ) ความว่า ไม่เริงเล่น คือไม่บริโภคกามคุณ อธิบายว่า **ไม่ได้ทำความเริงเล่นในกามคุณ**.

อกตกิพฺพิส (ติ)

[น + กตกิพฺพิส, อกต + กิพฺพิส]

ไม่ได้ทำกรรมที่ชั่วร้าย, มีการเบียดเบียนอันไม่ทำแล้ว, ไม่ได้ทำการเบียดเบียน, ไม่ได้ทำความผิด.

ตฺวํ โขสิ อุปาสก กตกลฺยาโณ กตกุสโล กตภีรุตฺตาโณ อกตปาโป อกตลุทฺโท **อกตกิพฺพิโส**, กตํ ตยา กลฺยาณํ, อกตํ ตยา ปาปํ. (วิ. ๑/๙๐)

ดูก่อนอุบาสก ท่านทำความดีไว้ ทำกุศลไว้ ทำธรรมเครื่องต้านทาน[ป้องกัน]สิ่งน่ากลัวไว้ ไม่ได้ทำชั่ว ไม่ได้ทำกรรมหยาบช้า **ไม่ได้ทำความผิด** ทำแต่กรรมดี ไม่ทำกรรมชั่ว.

กิพฺพิสํ สาหสิกกมฺมํ โลภาทิกิเลสสฺสทฺสทำ **อกตํ** ตยาติ **อกตกิพฺพิโส**. (วิ.อฏ. ๒/๓๖)

กรรมที่เป็นไปโดยความผลุนผลัน อันชั่วร้าย หนาแน่นด้วยกิเลสมีโลภะเป็นต้น ท่านไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า อกตกิพพิสะ (ผู้ไม่ได้ทำกรรมชั่วร้าย).

อกตกุสล (ติ)

[น + กตกุสล, อกต + กุสล]

มีกุศลยังไม่ได้ทำ, มิได้ทำกุศลไว้, ยังไม่ได้ทำกุศลไว้. ดู อกตกลฺยาณ

อกตคพฺภร (ปุ)

[อกต + คพฺภร]

เงื้อมที่ไม่มีใครทำไว้, เงื้อมที่เกิดขึ้นเอง.

สเจ ปน **อกตคพฺภเร** วมฺมิโก อุฏฺฐิโต โหติ, ยถาสุขํ วิโกเปตุํ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๒๒)

ถ้าจอมปลวกเกิดขึ้น**ที่เงื้อมไม่มีใครทำไว้** จะทำลายเสียตามสะดวกก็ควร.

ดู อกตปพฺภาร

อกตจีวร (ปุ/น)

[อกต + จีวร]

จีวรที่ยังไม่ได้ทำ[กิจมีการเย็บและการย้อมเป็นต้น].

จีวรํ อาทายาติ **อกตจีวรํ** อาทาย. (วิ.อฏ. ๓/๓๙๓)

สองบทว่า **จีวรํ อาทาย** (ถือเอาจีวร) ความว่า ถือเอา**จีวรที่ยังไม่ได้ทำ**[กิจมีการเย็บและการย้อมเป็นต้น].

อกตญฺญุชาตก (น)

[อกตญฺญู + ชาตก]

ชาดกว่าด้วยเรื่องคน ที่ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว. อกตัญญุชาดก บาลีชาดก เอกกนิบาต วรรค ๙ ชาดก ๑๐

อกตญฺญุตร (ติ)

[อกตญฺญู + ตร]

ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้วยิ่งกว่า.

อกตญฺญุตโตติ อาสีวิสา หิ อกตญฺญุโน โหนฺติ, นฺหาปิยมานาปิ โภชิยมานาปิ คนฺธมาลาทีหิ ปูชิยมานาปิ เปพายํ ปกฺขิปิตฺวา ปริหริยมานาปิ โอตารเมว คเวสนฺติ. ยตฺถ โอตารํ ลภนฺติ, ตตฺเถว นํ ฑสิตฺวา มาเรนฺติ. อาสี-

วิเสหิปิ มหาภูตาเนว **อกตญฺญุตรานิ**. เอเตสญฺหิ กตํ นาม นตฺถิ, สีเตน วา อุณฺเหน วา นิมฺมเลน ชเลน นฺหาปิยมานานิปิ คนฺธมาลาทีหิ สกฺกริยมานานิปิ มุทฺวตฺถมุทฺสยนมุทฺยานาทีหิ ปริหริยมานานิปิ, วรโภชนํ โภชิยมานานิปิ, วรปานํ ปายาปิยมานานิปิ โอตารเมว คเวสนฺติ. ยตฺถ โอตารํ ลภนฺติ, ตตฺเถว กุปฺปิตฺวา อนยพฺยสนํ ปาเปนฺตีติ. เอวํ อกตญฺญุตโต สทิสตา เวทิตพฺพา.

(สํ.อฏ. ๓/๖๐)

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **อกตญฺญุตโต** ดังต่อไปนี้ จริงอยู่ อสรพิษทั้งหลาย ย่อมไม่รู้อุปการะอันผู้อื่นกระทำแล้ว แม้เมื่อเขาให้อาบน้ำก็ดี ให้บริโภคก็ดี บูชาอยู่ด้วยของหอม และดอกไม้เป็นต้นก็ดี ใส่ในหีบบริหารอยู่ก็ดี แสวงหาแต่โอกาสเท่านั้น ได้โอกาสในที่ใด ก็กัดเขาให้ตายในที่นั้นนั่นแล มหาภูตรูปทั้งหลายต่างหาก**ไม่รู้อุปการะที่ผู้อื่นกระทำแล้วยิ่งกว่า**อสรพิษทั้งหลาย. จริงอยู่ สิ่งที่ชอบใจ อันมหาภูตรูปเหล่านั้น ทำแล้วไม่มีเลย แม้เขาให้อาบน้ำที่ไม่มีมลทิน ไม่ว่าจะเป็นน้ำเย็นหรือน้ำร้อนก็ดี สักการะอยู่ด้วยธูปของหอมและดอกไม้เป็นต้นก็ดี ประคบประหงมอยู่ด้วยผ้าอันนุ่ม ที่นอนอันนุ่มและที่นั่งอันนุ่มเป็นต้นก็ดี ให้กินอาหารอย่างดีก็ดี ให้ดื่มน้ำอย่างดีก็ดี ก็ยังคอยแสวงหาแต่โอกาสอยู่นั่นเอง ได้โอกาสในที่ใด โกรธขึ้นมาก็ทำให้ถึงความย่อยยับในที่นั้นนั่นเอง ดังนั้น พึงทราบว่า มหาภูตรูปเหมือนกันโดยไม่รู้คุณคน ด้วยประการฉะนี้.

[ตร ปัจจัยจัดอยู่ในกลุ่มของอติสยปัจจัย มีจำนวน ๕ ศัพท์ คือ ตร, ตม, อิสิก, อิย และ อิฏฺจ ในอติสยปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น คัมภีร์ทางศาสนานิยมใช้ ตร และ ตม ปัจจัยมากที่สุด ส่วน อิสิก อิย และ อิฏฺจ พบในเฉพาะศัพท์เท่านั้น จะเห็นได้ว่ามีใช้รูปว่า ปณีตตโร, ปณีตตโม เท่านั้น ไม่พบรูปว่า ปณีติสิโก,ปณีติโย,ปณีติฏฺโจ ดังข้อความในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๘๖) ว่า

เอเตสุ ปญฺจสุ ตรตมานเมว วิเสโส ปญฺญายติ อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ อิมสฺส มุทุตรา อิมสฺส มุทุตมาติอาทิวจนโต.

ในปัจจัยทั้ง ๕ ศัพท์เหล่านั้น ความพิเศษ[คือการนิยมใช้]ของ ตร และ ตม ปัจจัยเท่านั้น ย่อมปรากฏ ดังพระพุทธดำรัสว่า อิมสฺส อธิมุตฺติ มุทุ อิมสฺส มุทุตรา อิมสฺส มุทุตมา (อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียด อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดกว่า อัธยาศัยของบุคคลนี้ละเอียดที่สุด) เป็นต้น.

แม้คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (หน้า ๒๑๘) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า

เตสุ จ ตรตมา สพฺพสาธารณา.

โน ตถา อิสิกาทโย. ตสฺมา อิสิกาทโย ปณีตาทีหิ น ภวนฺติ.

อนึ่ง ในบรรดาปัจจัยเหล่านั้น ตร และ ตม ปัจจัยเป็นศัพท์ที่ใช้ทั่วไปแก่ศัพท์ทั้งหมด ส่วน อิสิก ปัจจัยเป็นต้นมิใช่เช่นนั้น ดังนั้น อิสิก ปัจจัยเป็นต้นจึงไม่ลงท้าย ปณีต ศัพท์เป็นต้น.

วิธีใช้ปัจจัยเหล่านั้น พึงทราบดังนี้

๑. สันสกฤตถือว่า **ตร** ปัจจัยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนสองคน ส่วน ตม ปัจจัยใช้แสดงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในจำนวนหลายคน ดังสูตรในคัมภีร์มุคธโพธะ (สูตร ๔๖๒) ว่า ตรตมา ทฺวิพหูนเมกฺกฺกำเส (เมื่อมีความยิ่งของผู้หนึ่งในบุคคลสองคนหรือจำนวนมาก ให้ลง ตร และ ตม ปัจจัย) [มีรูปสันสกฤตว่า ตรตเมา ทฺวิพหูนาเมโกตฺกรฺเษ] แม้พาลาวตารฎีกาใหม่ (๒๑๘) ก็กล่าวว่า

ทฺวินฺนมนฺตเร เอกสฺส อติสยตฺโถ ตเรน พหุนฺนมนฺตเร เอกสฺส ตเมน จ สกฺกตภาสายาคตนเยน คมฺยเต.

อรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลสองคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตร ปัจจัย ส่วนอรรถอันยิ่งของบุคคลคนหนึ่งในระหว่างบุคคลหลายคน ย่อมรู้ได้ด้วย ตม ปัจจัย ตามนัยที่มาในภาษาสันสกฤต.

อย่างไรก็ตาม ในภาษาบาลี อาจใช้ **ตร** ปัจจัยในการกล่าวถึงความยิ่งของบุคคลคนหนึ่ง ในบุคคลหลายคนได้ เช่น

ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายำ ปุคฺคโล ปรหิตาย ปฏิปนฺโน โน อตฺตหิตาย, อยำ อิเมสำ ทฺวินฺนำ ปุคฺคลานำ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายำ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย ปฏิปนฺโน โน ปรหิตาย, อยำ อิเมสำ ติณฺณำ ปุคฺคลานำ อภิกฺกนฺตตโร จ ปณีตตโร จ. ตตฺร ภิกฺขเว ยฺวายำ ปุคฺคโล อตฺตหิตาย เจว ปฏิปนฺโน ปรหิตาย จ, อยำ อิเมสำ จตุนฺนำ ปุคฺคลานำ อคฺโค จ เสฏฺโ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จ.

(อำ. ๑/๑๐๘)

ในบุคคลสี่จำพวกเหล่านั้น บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง งามกว่าและประณีตกว่าบุคคลสองจำพวกแรกเหล่านี้ บุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง แต่ไม่ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น งามกว่าและประณีตกว่าบุคคลสามจำพวกแรกเหล่านี้ ส่วนบุคคลผู้ปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลตนเอง และปฏิบัติเพื่อเกื้อกูลผู้อื่น เป็นเลิศ ประเสริฐ เป็นประธาน สูงสุด ยิ่งใหญ่ที่สุด กว่าบุคคลสี่จำพวกเหล่านี้

๒. สนามหลวงบัญญัติการใช้ปัจจัยเหล่านี้ว่า ตร, อิสิก และ อิย ปัจจัยใช้ในวิเสสคุณศัพท์ ส่วน ตม และ อิฏฺ ปัจจัย ใช้ในอติวิเสสคุณศัพท์ กล่าวคือ ตม และ อิฏฺ ปัจจัย มีอรรถยิ่งไปกว่าปัจจัย ๓ ศัพท์ที่เหลือ ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคำอธิบายในคัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ที่นำมาแสดงไว้ข้างต้น แต่ตรงตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต กล่าวคือ คัมภีร์ปาณินิกล่าวถึงการลง ตร และ อิย ปัจจัยในการแสดงความยิ่งของคนหนึ่ง ในบรรดาคนสองคน ดังสูตรในอัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๗ ว่า ทฺวิวจนวิภชฺโชปปเท ตรอิยา (เมื่อควรจำแนกความยิ่งยวดของคนหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง ตร และ อิย ปัจจัยท้ายอุปบท) มีรูปสันสกฤตว่า ทฺวิวจนวิภชฺโยปปเท ตรพียสุเนา (เมื่อควร

จำแนกความยิ่งยวดของคนหนึ่งในบรรดาคนสองคน ให้ลง ตรปฺ และ อียสุนฺ ปัจจัยท้ายอุปบท) และกล่าวถึงการลง ตม และ อิฏฺจ ปัจจัยในการแสดงความยิ่งของคนหนึ่งหรือสองคนในบรรดาคนจำนวนมาก ดังสูตรในอัธยายะ ๕ ปาทะ ๓ สูตร ๕๕ ว่า อติสายเน ตมอิฏฺจา (ลง ตม และ อิฏฺจ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่งยวด) มีรูปสันสกฤตว่า อติศายเน ตมพิษฺฐเนา (ลง ตมปฺ และ อิษฺฐนฺ ปัจจัยในความหมายว่า ยิ่ง)

นอกจากนั้น สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๗๘๖) ยังแสดงว่า ปัจจัยเหล่านั้นมักลงท้ายคุณศัพท์ คือ ศัพท์แสดงคุณลักษณะ ไม่นิยมลงท้ายชาติศัพท์และกิริยาศัพท์ จะเห็นได้ว่าในอุทาหรณ์ว่า ปาปตโร (คนบาปกว่า), ปฏุตโร (ฉลาดกว่า), ปณีตตโร (ประณีตกว่า) คำว่า ปาป, ปฏุ, ปณีต เป็นคุณศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เยภุยฺเยน ตรตมาทโย ปจฺจยา คุณสทฺทโต ปรา โหนฺติ. (นีติ. สุตฺต. สูตร ๗๘๖)

โดยมาก ปัจจัยมี ตร และ ตม ปัจจัยเป็นต้น มักลงท้ายคุณศัพท์.

ตามกฎไวยากรณ์สันสกฤต ปัจจัยเหล่านั้นยังลงท้ายชาติศัพท์และกิริยาศัพท์ได้อีกด้วย ดังคัมภีร์กัจจานัตถทีปนี (สูตร ๓๖๓) ได้นำตัวอย่างที่กล่าวไว้ในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อว่า สุโพธินี มาแสดงไว้ดังนี้

[ตัวอย่างชาติศัพท์] มีรูปสันสกฤตว่า เคาตระ, เคาตมะ, อศฺวตระ, อศฺวตมะ, สฺตฺรีตราะ, สฺตรีตมาะ.

โคตโร (โคเก่งกว่า), โคตโม (โคเก่งที่สุด)

อสฺสตโร (ม้าเก่งกว่า), อสฺสตโม (ม้าเก่งที่สุด)

อิตฺถิตรา (หญิงเก่งกว่า), อิตฺถิตมา (หญิงเก่งที่สุด)

[ตัวอย่างกิริยาศัพท์] มีรูปสันสกฤตว่า ปาจกตระ, ปาจกตมะ.

ปาจกตโร (คนหุงเก่งกว่า)

ปาจกตโม (คนหุงเก่งที่สุด)

[ตัวอย่างคุณศัพท์] มีรูปสันสกฤตว่า ศุกฺล-ตระ, ศุกฺลตมะ, ปฏฺวตระ, ปฏฺวตมะ.

สุกฺกตโร (ผ้าขาวกว่า), สุกฺกตโม (ผ้าขาวที่สุด), ปฏุตโร (คนฉลาดกว่า), ปฏุตโม (คนฉลาดที่สุด)]

อกตญฺญุตา (ถี)

[อกตญฺญู + ตา]

ความเป็นผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว, ความเป็นคนอกตัญญู.

อสปฺปุริโส ภิกฺขเว อกตญฺญู โหติ อกตเวที. อสพฺภิ เหตํ ภิกฺขเว อุปญฺญาตํ, ยทิทं **อกตญฺญุตา** อกตเวทิตา. (อ. ๑/๖๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสัตบุรุษเป็นคนอกตัญญู เป็นคนอกตเวที ภิกษุทั้งหลาย ฐานะคือ**ความเป็นคนอกตัญญู** ความเป็นคนอกตเวทีนั้น อันอสัตบุรุษทั้งหลายสรรเสริญ.

อกตญฺญุตา อกตเวทิตาติ ปเรน กตสฺส อุปการสฺส อชานนญฺเจว ปากฏํ กตฺวา อชานนญฺจ. (อ.อฏ. ๒/๒๗)

สองบทว่า **อกตญฺญุตา อกตเวทิตา** (ความเป็นคนอกตัญญู ความเป็นคนอกตเวที) ความว่า ความไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว และความไม่รู้จักทำอุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว ให้ปรากฏ (ไม่ตอบแทนคุณ).

[**ยทิทำ** มีรูปคล้ายสรรพนาม ๒ คำที่เข้าสนธิกัน แต่เป็นนิปาตสมุทายะของนิบาต คือ ยำ + อิทำ จึงระบุความหมายได้ทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ เช่น

ยทิทำ ปิณฺฑปาโต, ยทิทำ วาทาธิปฺปาโย, ยทิทำ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, ยทิทำ อธิวิมุตฺติ, ยทิทำ จตฺตาริ ปุริสยุคานิ อฏฺฐปุริสปุคฺคลา, ยทิทำ อญฺญมญฺญวจเนน อญฺญมญฺญวุฏฺฐาปเนน.

ยทิทนฺติ ปทสฺส ยำ อิทนฺติ ปทวิภาคำ กตฺวา ยนฺติ จ อิทนฺติ จ สพฺพนามปทนฺติ อาสงฺกา ภเวยฺยาติ อาห ยทิทนฺติ นิปาโตติ. อิมินา ตีสุ ลิงฺเคสุ ทฺวีสุ จ วจเนสุ วินาสำ วิการำ วา วิสทิสำ วา น อยนตฺตา น คมนตฺตา อพฺยยำ นามาติ ทสฺเสติ. (ปาจิตฺ.โย. ๑๙๘)

ในบทว่า **ยทิทำ** พึงมีความสงสัยว่ากระทำการแยกบทเป็น ยำ และ อิทำ เป็นสรรพนาม[ที่เข้าสนธิ] บทว่า ยำ และ อิทำ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ยทิทนฺติ นิปาโต (คำว่า ยทิทำ เป็นนิบาต) คำนี้แสดงว่า บทว่า ยทิทำ ชื่อว่า อัพยยะ เพราะไม่เข้าถึงความพินาศ, ความเปลี่ยนแปลง หรือความ แตกต่างในลิงค์ ๓ และพจน์ ๒] ดู อกตเวที [...]

อกตญฺญุรูป (ติ)

[อกตญฺญู + รูป]

มีปกติไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว, มีสภาพไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้แล้ว.

พาลา จ โข สงฺคติสนฺถวานิ
ปุพฺเพ กตำ วาปิ วินาสยนฺติ
พหุมฺปิ พาเลสุ กตำ วินสฺสติ
ตถา หิ พาลา **อกตญฺญุรูปา**. (ชา. ๑/๒๒๘)

(พระราชาตรัสว่า)
ส่วนเหล่าชนพาลย่อมทำการสมาคมหรือสันถวไมตรี หรือความดีที่ทำไว้ในกาลก่อนให้เสื่อมสูญไปบ้าง ความดีเป็นอันมากที่ทำไว้ในเหล่าชนพาลก็เสื่อมสูญไปเองบ้าง ความจริงชนพาลทั้งหลาย **มีสภาพไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้แล้ว**[แก่ตน].

อกตญฺญุรูปาติ ยสฺมา พาลา อกตญฺญุสภาวา, ตสฺมา เตสุ พหุมฺปิ กตำ นสฺสตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๐๑)

บทว่า **อกตญฺญุรูปา** (มีสภาพที่ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว) ความว่า เพราะเหตุที่เหล่าชนพาลมีสภาพที่ไม่รู้อุปการคุณอันผู้อื่นทำไว้แล้ว ดังนั้น แม้ความดีมากมายที่ทำไว้ในคนพาลเหล่านั้น ย่อมวิบัติไป.

[รูป ในคำว่า อกตญฺญุรูปา มีอรรถสภาวะหรือสภาพ ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายว่า อกตญฺญุสภาวา ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๒๕ แสดงอรรถของ รูป ศัพท์ไว้ ๑๐ อย่างว่า

ขนฺเธ ภเว นิมิตฺตมฺหิ
รูปำ วณฺเณ จ ปจฺจเย

สภาวสทฺทสณฺฐาน-

รูปชฺฌาน วปูสุ จ.

รูปศัพท์มีอรรถ ๑๐ อย่าง คือ รูปขันธ์, รูปภพ, นิมิต, สี, เหตุปัจจัย, สภาวะ, รูปศัพท์, รูปร่างสัณฐาน, รูปฌาน และร่างกาย]

อกตญฺญุสภาว (ติ)

[อกตญฺญู + สภาว]

มีปกติไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว[แก่ตน], มีสภาพไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้แล้ว.

ดู อกตญฺญุรูป

อกตญฺญู (ติ)

[น + กตญฺญู]

(๑) ผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว[แก่ตน], **คนอกตัญญู**.

อสปฺปุริโส ภิกฺขเว **อกตญฺญู** โหติ อกตเวที. (อำ. ๑/๖๓)

ภิกษุทั้งหลาย อสัตบุรุษ เป็นคน**อกตัญญู** เป็นคนอกตเวที.

อกตญฺญูติ กตำ น ชานาติ. (อำ.อฏ. ๒/๒๗)

บทว่า **อกตญฺญู** (คนอกตัญญู) คือ ผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้ว[แก่ตน].

อกตญฺญุสฺส โปสสฺส นิจฺจำ วิวรทสฺสิโน
สพฺพญฺเจ ปจวึ ทชฺชา เนว นำ อภิราธเย. (ชา. ๑/๑๗)

(รุกขเทวดากล่าวว่า)

คนอกตัญญูคอยจับผิดอยู่เป็นนิตย์ ถึงจะให้แผ่นดินทั้งหมด ก็ทำให้เขาพึงพอใจไม่ได้.

อกตญฺญุสฺสาติ อตฺตโน กตคุณำ อชานนฺตสฺส. (ชา.อฏ. ๑/๓๔๐)

บทว่า **อกตญฺญุสฺส** (คนอกตัญญู) ความว่า ผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้แล้วแก่ตน.

(๒) รู้แจ้งพระนิพพาน, รู้เห็นพระนิพพานอันไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง.

อสฺสทฺโธ **อกตญฺญู** จ
สนฺธิจฺเฉโท จ โย นโร
หตาวกาโส วนฺตาโส
ส เว อุตฺตมโปริโส. (ธมฺม. ๒๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ผู้ไม่เชื่อง่ายตามคำของคนอื่น **รู้แจ้งพระนิพพาน** ตัดการเวียนว่ายตายเกิด ทำลายโอกาสที่จะเกิดใหม่ และคายความหวัง เราเรียกผู้นั้นว่า ผู้สูงสุดในบุรุษ.

อกตำ นิพฺพานำ ชานาตีติ **อกตญฺญู**, สจฺฉิกต-นิพฺพาโนติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๙๖)

ผู้ใดรู้เห็นนิพพานอันปัจจัยปรุงแต่งไม่ได้เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อกตัญญู ความว่า ผู้มีนิพพานอันตนทำให้แจ้งแล้ว.

ฉินฺท โสตำ ปรกฺกมฺม
กาเม ปนุท พฺราหฺมณ
สงฺขารานำ ขยำ ญตฺวา
อกตญฺญูสิ พฺราหฺมณ. (ธมฺม. ๖๘)

พราหมณ์ เธอจงพยายามตัดกระแสให้ขาด จงบรรเทากามทั้งหลายให้ได้ เธอรู้ความสิ้นไปแห่งสังขารทั้งหลายแล้ว **ก็จะรู้เห็นนิพพานอันไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง**.

อกตญฺญูติ เอวํ สนฺเต ตฺวํ สุวณฺณาทีสุ เกนจิ อกตสฺส นิพฺพานสฺส ชานนโต อกตญฺญู นาม โหติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๙๓)

บทว่า **อกตญฺญู** (ผู้รู้เห็นนิพพานอันไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านจะได้ชื่อว่า ผู้รู้เห็นนิพพานอันไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง เพราะรู้เห็นนิพพานอันอะไรๆ ในบรรดาทองคำเป็นต้นทำไม่ได้.

[คำว่า **อกตญฺญู** ในสองพระคาถานี้ มีความหมายต่างจากที่อื่น จัดเป็น**วัญจิตาปเหฬี** คือ คำปริศนาที่พรางอรรถไว้ด้วยการกล่าวศัพท์ที่ปรากฏในอรรถอื่น หมายความว่า ใช้ศัพท์อันปรากฏในอรรถทั่วไปที่รู้กันอยู่ แต่หมายเอาอรรถอื่นซึ่งไม่เป็นที่รู้กันทั่วไป คือ คำว่า **อกตญฺญู** นี้ โดยมากมักแปลว่า "ผู้ไม่รู้อุปการะที่ผู้อื่นทำแล้ว" โดยสำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + กต ศัพท์ + ญา ธาตุ + รู ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า กตํ ชานาตีติ กตญฺญู, น กตญฺญู อกตญฺญู (อกตัญญู คือผู้ไม่รู้อุปการะที่ผู้อื่นทำแล้ว) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า "ผู้รู้เห็นนิพพานอันไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง" โดยสำเร็จรูปมาจาก อกต + ญา ธาตุ (อวโพธเน= รู้) + รู ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า กรียิตฺถาติ กตํ, ปจฺจเยหิ น กตนฺติ อกตํ, ปจฺจเยหิ วา น กตนฺติ อกตํ (นิพฺพานํ) อกตํ นิพฺพานํ ชานาตีติ อกตญฺญู (อกตัญญู คือ ผู้รู้นิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง) ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงได้อธิบายคำนี้ว่า อกตํ นิพฺพานํ ชานาตีติ อกตญฺญู, สจฺฉิกตนิพฺพานโนติ อตฺโถ (อกตัญญู คือ ผู้รู้นิพพานที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง อธิบายว่า มีพระนิพพานอันทำให้แจ้งแล้ว=บรรลุพระนิพพานแล้ว)

อนึ่ง แม้คำว่า **สนฺธิจฺเฉท, หตาวกาส, วนฺตาส** ก็เป็นวัญจิตาปเหฬี เช่นกัน ดังนี้

สนฺธิจฺเฉท มักแปลว่า ตัดที่ต่อ คือ ตัดที่ต่อของบ้าน หมายถึง โจรกรรม คำนี้สำเร็จรูปมาจาก สนฺธิ บทหน้า + ฉิทิ ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺธึ ฉินฺทตีติ สนฺธิจฺเฉโท (สันธิจเฉทะ คือ ผู้ตัดที่ต่อบ้าน) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ตัดที่ต่อของวัฏฏะโดยมีรูปวิเคราะห์ว่า วฏฺฏสนฺธึ สํสารสนฺธึ ฉินฺทตีติ สนฺธิจฺเฉโท (สันธิจเฉทะคือผู้ตัดที่ต่อของวัฏฏะที่ต่อของสังสารวัฏ) ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงได้อธิบายคำนี้ว่า วฏฺฏสนฺธึ สํสารสนฺธึ ฉินฺทิตฺวา จิโตติ สนฺธิจฺเฉโท (สันธิจเฉทะ คือ ผู้ตัดที่ต่อของวัฏฏะ ที่ต่อของสังสารวัฏ ดำรงอยู่)

คำว่า **หตาวกาส** (ผู้กำจัดโอกาสแล้ว) ตัดบทเป็น หต + อวกาส มีวิเคราะห์ว่า หโต อวกาโส เยนาติ หตาวกาโส (หตาวกาสะ คือ ผู้กำจัดโอกาสแล้ว) หมายความว่า ผู้สามารถทำลายสถานที่อยู่อาศัย (หต = ทำลาย, อวกาส = สถานที่) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ผู้สามารถ

ทำลายภพชาติ ดังที่อรรถกถาธรรมบทได้อธิบายว่า กุสลากุสลกมฺมวีชสฺส ขีณตฺตา นิพฺพตฺตนาวกาโส หโต อสฺสาติ หตาว-กาโส (หตาวกาสะคือผู้กำจัดโอกาสแห่งการบังเกิดอีก เพราะความที่พืชคือกุศลกรรมและอกุศลกรรมหมดสิ้นแล้ว)

คำว่า **วนฺตาส** มักแปลว่า ผู้กินสิ่งที่คายออกมา คำนี้สำเร็จรูปมาจาก วนฺต บทหน้า + อส ธาตุ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วนฺตํ อสตีติ วนฺตาโส (วันตาสะคือผู้กินสิ่งที่คายออกมาแล้ว) แต่ในที่นี้มีความหมายว่า ผู้มีความหวังกล่าวคือตัณหาอันคายแล้ว โดยสำเร็จรูปมาจาก วนฺต + อิสุ ธาตุ + อ ปัจจัย + อา ปัจจัยมีวิเคราะห์ว่า วนฺตา อาสา อเนนาติ วนฺตาโส (วันตาสะ คือ ผู้คายความหวังแล้ว) ดังนั้น อรรถกถาธรรมบท จึงอธิบายว่า จตูหิ มคฺเคหิ กตฺตพฺพกิจฺจสฺส กตตฺตา สพฺพาสา อิมินา วนฺตาติ วนฺตาโส (วันตาสะ คือ ผู้คายความหวังทั้งปวงได้แล้ว เพราะความที่แห่งกิจอันตนควรทำด้วยมรรค ๔ อันตนทำแล้ว, กิจที่ควรทำสำเร็จแล้วด้วยมรรค ๔)

[ปเหฬี แปลว่า **"ปริศนา"** เป็นคำที่ซ่อนเงื่อนชวนสงสัยที่มีความหมายเป็นสองอย่าง โดยความหมายที่แปลกันทั่วไปมักไม่ถูก แต่ความหมายที่ผู้แต่งต้องการเป็นอรรถที่ไม่เด่นชัด คำนี้สำเร็จรูปมาจาก ป หน้า + หิล ธาตุ (หาวกรเณ=ทำความสนุกสนาน) + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า ปกาเรน หิลนฺติ เอตายาติ ปเหฬี (ปเหฬี คือ เครื่องทำความสนุกสนานโดยประการต่าง ๆ) สมัยปัจจุบันเรียกว่า โค๊ต มี ๑๖ อย่าง คือ สมาคตา (ซ่อนอรรถ ด้วยการเชื่อมบทชวนสงสัย) เป็นต้น]

อกตฏฺฐาน (น)

[อกต + ฐาน]

สถานที่ที่ยังไม่ได้ทำ (สถานที่ยังไม่ได้ปรับถมดินและก่ออิฐเป็นต้น).

สเจ **อกตฏฺฐาเน** จยํ วา ปมุขํ วา กโรติ, พหิ-กุฏฺเฏ อุปฑฺฒํ สมฺมสฺส, อุปฑฺฒํ ตสฺส.

(วิ.อฏ. ๔/๔๖)

ถ้าภิกษุก่อ[อิฐเป็นต้น]ขึ้น**ในสถานที่ที่ยังไม่ได้ทำ**หรือต่อหน้ามุขขึ้นกึ่งหนึ่ง ภายนอกฝา เป็นของสงฆ์ อีกกึ่งหนึ่งเป็นของเธอ.

อกตฏฺฐาเนติ เสนาสนโต พหิ จยาทีนํ อกตฏฺ-ฐาเน. (สารตฺถ. ๓/๔๒๑)

บทว่า **อกตฏฺฐาเน** (ในสถานที่ที่ยังไม่ได้ทำ) คือ ในที่ซึ่งไม่ได้ทำการก่อ (อิฐ) เป็นต้น ภายนอกเสนาสนะ.

อกตฏฺฐาเนติ จยาทีนํ อกตปุพฺพฏฺฐาเน.

(วิมติ. ๒/๓๒๒)

บทว่า **อกตฏฺฐาเน** (ในสถานที่ที่ยังไม่ได้ทำ) คือ ในที่ซึ่งไม่เคยทำการก่อ (อิฐ) เป็นต้น.

อกตตณฺหาทิฏฺฐิพนฺธุ (ติ)

[อกต + ตณฺหา + ทิฏฺฐิ + พนฺธุ]

ผู้มีพวกพ้องคือตัณหาและทิฏฐิอันตนไม่ทำแล้ว, ผู้ไม่มีพวกพ้องคือตัณหาและทิฏฐิ อันตนทำไว้.

นปิ ญาณพนฺธูติ สมาปตฺติญาณาทินา **อกตตณฺหาทิฏฺฐิพนฺธุ**.

ตตฺถ วิคฺคโห นาปิ อสฺส ญาเณน กโต พนฺธุ อตฺถีติ นปิ ญาณพนฺธุ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๗๖, มหานิ.อฏ. ๓๒๕)

บทว่า **นาปิ ญาณพนฺธุ** (ทั้งไม่มีพวกพ้องอันตนทำไว้ด้วยญาณ) ความว่า **ผู้ไม่มีพวกพ้องคือตัณหาและทิฏฐิอันตนทำไว้**แล้วด้วยสมาปัตติญาณเป็นต้น.

ในบทว่า ญาณพนฺธุ มีวิเคราะห์ว่า พวกพ้อง อันตนทำไว้ด้วยญาณ ไม่มีแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ผู้ไม่มีพวกพ้องอันตนทำไว้ด้วยญาณ (ลบ กต ศัพท์).

อกตตฺต๑ (น)

[อกต + ตฺต]

(ก) การที่ความดีอันตนมิได้ทำไว้, การที่ตนไม่ได้ทำความดีไว้.

อิธ พฺราหฺมณ เอกจฺจสฺส กายทุจฺจริตํ กตํ โหติ, อกตํ โหติ กายสุจริตํ. วจีทุจฺจริตํ กตํ โหติ, อกตํ โหติ วจีสุจริตํ. มโนทุจฺจริตํ กตํ โหติ, อกตํ โหติ มโนสุจริตํ. เอวํ โข พฺราหฺมณ กตตฺตา จ **อกตตฺตา** จ เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ. (อ. ๑/๕๘)

ดูก่อนพราหมณ์ บุคคลบางคน ในโลกนี้ทำแต่กายทุจริต ไม่ทำกายสุจริต ทำแต่วจีทุจริต ไม่ทำวจีสุจริต ทำแต่มโนทุจริต ไม่ทำมโนสุจริต สัตว์บางพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้ว จึงไปเกิดในนรกอันปราศจากสุข เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ เป็นที่พินาศตกไป เพราะความชั่วอันตนทำไว้ และ**ความดีอันตนมิได้ทำไว้** อย่างนี้แล.

[กายสฺส เภทา = เพราะสละอุปาทินนขันธ์, ปรํ มรณา = ในขณะที่รับเอาขันธ์ที่เกิดต่อจากนั้น. อีกนัยหนึ่ง กายสฺส เภทา = เพราะการสูญสิ้นแห่งชีวิตินทรีย์, ปรํ มรณา = หลังจากจุติ]

ทฺวีหิ การเณหิ อตฺตานํ ครหติ กตตฺตา จ **อกตตฺตา** จ. (มหานิ. ๔๑)

ผู้มีปัญญาติเตียนตนเพราะเหตุ ๒ อย่าง คือ เพราะการที่ตนทำความชั่ว และ**การที่ตนไม่ทำความดี**.

อกตตฺตา จาติ กุสลานํ อกตภาเวน จ.

(มหานิ.อฏ. ๑๔๗)

บทว่า **อกตตฺตา จ** แปลว่า และเพราะความที่กุศล (ความดี) ที่ตนไม่ได้ทำไว้.

(ข) การที่ความชั่วอันตนมิได้ทำไว้, การที่ตนไม่ได้ทำความชั่วไว้.

อิธ พฺราหฺมณ เอกจฺจสฺส กายสุจริตํ กตํ โหติ, อกตํ โหติ กายทุจฺจริตํ. วจีสุจริตํ กตํ โหติ, อกตํ โหติ วจีทุจฺจริตํ. มโนสุจริตํ กตํ โหติ,

อกตํ โหติ มโนทุจฺจริตํ. เอวํ โข พฺราหฺมณ กตตฺตา จ **อกตตฺตา** จ เอวมิเธกจฺเจ สตฺตา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา สุคตึ สคฺคํ โลกํ อุปปชฺชนฺติ. (อ. ๑/๕๘)

ดูก่อนพราหมณ์ บุคคลบางคน ในโลกนี้ทำแต่กายสุจริต ไม่ทำกายทุจริต ทำแต่วจีสุจริต ไม่ทำวจีทุจริต ทำแต่มโนสุจริต ไม่ทำมโนทุจริต สัตว์บางพวกในโลกนี้ หลังจากตายแล้ว จึงไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะความดีที่ตนทำไว้และ**ความชั่วที่ตนมิได้ทำไว้**อย่างนี้.

อกตตฺต๒ (ติ)

[อกต + อตฺต] (ติ)

มีตนมิได้ทำแล้ว, มีตนไม่ได้อบรม, มิได้อบรมตน.

ธมฺเมน กิร เนสาโท
ปณฺฑิโต อณฺฑโช อิติ
น เหว **อกตตฺตสฺส**
นโย เอตาทิโส สิยา. (ชา. ๒/๘๙)

(พระราชาสดับคำของพญาหงส์สุขุมะแล้ว ดีพระทัย ตรัสว่า)

ได้ยินว่า โดยธรรมดา นายพรานกล่าวว่านกนี้เป็นบัณฑิต ความจริงแล้วปัญญาเช่นนี้ไม่พึงมีแก่บุคคล**ผู้มีตนไม่ได้อบรม** (ผู้ไม่ได้อบรมตน).

อกตตฺตสฺสาติ อสมฺปาทิตอตฺตภาวสฺส มิตฺตทุพฺภิสฺส. (ชา.อฏ. ๕/๓๗๕)

บทว่า **อกตตฺตสฺส** (มีตนไม่ได้อบรม) ความว่า ผู้มีอัตภาพ (ตน) ยังมิได้ฝึกฝนอบรม คือเป็นผู้ประทุษร้ายมิตร.

อกตนฺตราย (ติ)

[อกต + อนฺตราย]

มีอันตรายอันใครๆ มิได้ทำแล้ว, มีอันตรายที่ใครๆ ทำไม่ได้, ใครทำอันตรายไม่ได้

ตสฺมา มาเรน **อกตนฺตรายํ** ภิกฺขุ ภควา สสาวกสงฺโฆ ตทา ปริภุญฺชตีติ เวทิตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๗)

เพราะฉะนั้น บัณฑิต พึงทราบว่า ในคราวนั้น พระผู้มีพระภาคพร้อมพระสงฆ์สาวก ทรงฉันภิกษา**ที่มารทำอันตรายไม่ได้**.

อกตปพฺภาร (ปุ)

[อกต + ปพฺภาร]

เงื้อมที่มิได้ทำไว้,
เงื้อมที่ไม่ได้ถูกตบแต่ง, ชะง่อนผาที่เกิดเองตามธรรมชาติ.

ปุพฺเพ หิ **อกตปพฺภาร**รุกฺขมูลาทิเสนาสนาเยว ภิกฺขู อเหสุ. (ม.อฏ. ๑/๙๔)

ในกาลก่อน ภิกษุทั้งหลาย มีเสนาสนะ เช่น **เงื้อมเขาที่ไม่ได้ถูกตบแต่ง** และโคนไม้เป็นต้นเท่านั้น.

ฉบับ อิ. เป็น อกฏปพฺภาร แปลง ต เป็น ฏ

ดู อกตคพฺภร

อกตปริคฺคห (ติ)

[น + กตปริคฺคห, อกต + ปริคฺคห]

ไม่มีการครอบครองอันผู้อื่นกระทำไว้, (หญิงอันชายอื่น) ยังไม่ได้ทำการจับจอง.

อนาปาทาสูติ อาปาทานำ อาปาโท, ปริคฺคโหติ อตฺโถ. นตฺถิ อาปาโท ยาสำ ตา อนาปาทา, อญฺเญหิ **อกตปริคฺคหาสู**ติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๑/๘๐)

บทว่า **อนาปาทาสุ** (ในหญิงผู้ไม่มีการครอบครอง) ความว่า การครอบครอง ชื่อว่าอาปาทะ อธิบายว่า การจับจอง การครอบครอง ไม่มีแก่หญิงเหล่าใด หญิงเหล่านั้น ชื่อว่า อนาปาทะ (ผู้ไม่มีการครอบครอง) ความว่า **ในหญิงที่ไม่มีการครอบครองอันผู้อื่นทำไว้**.

ดู อนาปาท

อกตปริจย (ติ)

[น + กตปริจย, อกต + ปริจย]

ผู้มีความคุ้นเคยมิได้ทำไว้, ผู้ไม่ได้ทำความคุ้นเคย.

อกตาธิกาโรติ ภวนฺตเร **อกตปริจโย**.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๓๐)

บทว่า **อกตาธิกาโร** (ผู้ไม่มีความเพียรที่ทำไว้ยิ่ง) คือ**ผู้ไม่ได้ทำความคุ้นเคย**ไว้ในภพอื่น.

อกตปริจยตา (ถี)

[อกตปริจย + ตา]

ความเป็นผู้มีความคุ้นเคยมิได้ทำไว้, ความเป็นผู้ไม่ได้ทำความคุ้นเคย.

โส ตโต ปฏฺจาย ปุญฺญปสุโต หุตฺวา สมณพฺราหฺมณานำ ทานำ เทนฺโต ตตฺถ **อกตปริจยตาย** อสกฺกจฺจำ ทานำ ทตฺวา อปรภาเค กาลำ กตฺวา จาตุมหาราชิกภวเน สุญฺเญ เสรีสเก วิมาเน นิพฺพตฺติ. (วิมาน.อฏ. ๓๑๑)

ตั้งแต่นั้นมา พระเจ้าปายาสิเป็นผู้ขวนขวายในบุญ เมื่อถวายทานแก่เหล่าสมณพราหมณ์ ได้ถวายทานโดยไม่เคารพ **เพราะเป็นผู้ไม่ได้ทำความคุ้นเคย**ในทานนั้น ในเวลาต่อมา เสด็จสวรรคตไป บังเกิดในเสรีสกวิมาน[วิมานใกล้ต้นซึก] ในสวรรค์ชั้นจาตุมหาราช.

อกตปริจฺเฉท (ติ)

[น + กตปริจฺเฉท, อกต + ปริจฺเฉท]

มีขอบเขตมิได้ทำไว้,
มีขอบเขตไม่ได้กำหนดไว้, ไม่ได้ทำขอบเขตไว้, ไม่ได้กำหนดขอบเขตไว้.

อยำ ปเนตฺถ อตฺโถ **อกตปริจฺเฉทาย** ภูมิยา จงฺกมนฺเต ปริจฺเฉทำ กตฺวา วาลิกำ อากิริตฺวา อาลมฺพนำ โยเชตฺวา กตจงฺกเม นีเจปิ น จงฺกมิตพฺพำ. (วิ.อฏ. ๓/๒๖๔)
อนึ่ง เนื้อความในปาฐะนี้มีดังนี้ เมื่อปกตัตตภิกษุเดินจงกรมอยู่ ณ พื้นดินที่**ไม่ได้กำหนดขอบเขตไว้**ไม่พึงเดินจงกรม ณ ที่จงกรมซึ่งทำการกำหนด จัดแจงเกลี่ยทราย ประกอบราวยึดแม้เป็นที่ต่ำ.

อกตปริตฺต (ติ)

[น + กตปริตฺต, อกต + ปริตฺต]

ไม่มีพระปริตรเครื่องคุ้มครองอันกระทำไว้, ไม่ได้ทำพระปริตรเครื่องคุ้มครองไว้, ไม่ได้เจริญพระปริตร.

สุตปุพฺพํ ตยา มหาราช โมรสฺส กตปริตฺตสฺส สตฺตวสฺสานิ ลุทฺทโก นาสกฺขิ ปาสํ อุปเนตุ. **อกตปริตฺตสฺส** ตเยว ทิวสํ ปาสํ อุปเนสีติ. อาม ภนฺเต สุยฺยติ, อพฺภุคฺคโต โส สทฺโท สเทวเก โลเกติ. เตนหิ มหาราช ปริตฺตเภสชฺชกิริยา นิรตฺถกาติ ยํ วจนํ, ตํ มิจฺฉา ภวติ.

(มิลินฺท. ๑๖๕)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พระองค์เคยสดับมาบ้างหรือไม่ว่า นกยูงเจริญพระปริตรทุกวัน (โมรปริตร) นายพรานไม่อาจใช้บ่วงดักได้ตลอด ๗ ปี ในวันที่**ไม่ได้เจริญพระปริตร**วันเดียวเท่านั้น นายพรานจึงใช้บ่วงดักเอาได้

(พระเจ้ามิลินท์) เรื่องนี้ ข้าพเจ้าเคยได้ฟังมา พระคุณเจ้า กิตติศัพท์เรื่องนั้น แพร่ขจายไปในโลก พร้อมทั้งเทวโลก

(พระนาคเสน) ถ้าอย่างนั้น ที่พระองค์ตรัสว่า การปรุงยาด้วยการเจริญพระปริตรเป็นสิ่งไร้ประโยชน์ ดังนี้ ก็เป็นคำตรัสที่ไม่ถูกต้อง

[พระปริตร แปลว่า **เครื่องคุ้มครอง** คือ ป้องกันอันตรายภายนอก มีโจร ยักษ์ สัตว์ดิรัจฉาน และป้องกันอันตรายภายในมีโรคภัยไข้เจ็บ เป็นต้น อานิสงส์ที่ได้รับจากการสวดพระปริตรนี้ บังเกิดจากอานุภาพของพระรัตนตรัย และเป็นผลของการเจริญเมตตาภาวนา เพราะพระปริตรกล่าวถึงคุณของพระรัตนตรัย และการเจริญเมตตา เป็นหลัก ดังนั้น ผู้หมั่นสาธยายพระปริตร จึงได้รับผลานิสงส์ต่าง ๆ เช่น ประสบความสวัสดี ความเจริญรุ่งเรือง ได้รับชัยชนะ แคล้วคลาดจากอุปสรรคอันตราย มีสุขภาพอนามัยดี และมีอายุยืน

โมรปริตร คือ ปริตรของนกยูง เป็นพระปริตรบทหนึ่งที่กล่าวถึงคุณของพระพุทธเจ้า แล้วน้อมพระพุทธคุณมาพิทักษ์คุ้มครองให้มีความสวัสดี มีประวัติว่า สมัยหนึ่ง ครั้นพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกยูงทอง อาศัยอยู่บนเขาทัณฑกหิรัญญบรรพตในป่าหิมพานต์ พระโพธิสัตว์ได้เพ่งดูพระอาทิตย์ ในเวลาพระอาทิตย์อุทัย แล้วร่ายมนต์สาธยายสองคาถาแรกว่า อุเทตยํ เป็นต้น แล้วจึงออกแสวงหาอาหาร ครั้นกลับมาในเวลาพระอาทิตย์อัสดง ก็เพ่งดูพระอาทิตย์พร้อมกับร่ายมนต์สาธยายสองคาถาหลังว่า อเปตยํ เป็นต้น นกยูงทองนั้น จึงแคล้วคลาดจากอันตรายทุกอย่างด้วยมนต์บทนี้

วันหนึ่ง พรานป่าจากหมู่บ้านแห่งหนึ่งใกล้เมืองพาราณสี ได้พบนกยูงทองโดยบังเอิญ จึง ได้วางบ่วงดักนกยูงทองไว้ทุกแห่งในที่นกยูงทองหาอาหาร แม้เวลาผ่านไป ๗ ปี ก็ยังจับไม่ได้ จนในที่สุดนายพรานป่านั้นก็ได้เสียชีวิตอยู่ในป่านั้น กาลเวลาได้ล่วงเลยไปจนเปลี่ยนพระราชาถึง ๖ พระองค์

ครั้นถึงสมัยพระราชาองค์ที่ ๗ พระองค์ก็รับสั่งให้นายพรานป่าไปจับนกยูงทองนั้นอีก นายพรานคนนี้ฉลาดหลักแหลม สังเกตการณ์อยู่หลายวัน ก็รู้ว่า นกยูงทองไม่ติดบ่วง เพราะมีมนต์ขลัง ก่อนออกหาอาหารจะทำพิธีร่ายมนต์ จึงคิดว่า จะต้องจับนกยูงทองก่อนที่จะร่ายมนต์ จึงได้นำนางนกยูงไปปล่อยไว้ที่เชิงเขา โดยดักบ่วงอยู่ใกล้ๆ จากนั้นได้ทำสัญญาณให้นางนกยูงรำแพน ส่งเสียงร้อง พระโพธิสัตว์ เมื่อได้ยินเสียงนางนกยูงก็ลืมสาธยายมนต์คุ้มครองตน เผลอตัวบินไปหานางนกยูง จึงติดบ่วงที่ดักไว้ ครั้นแล้ว นายพรานก็ได้นำพระโพธิสัตว์ ไปถวายพระเจ้าพาราณสี. ต่อมาภายหลัง พระโพธิสัตว์ได้แสดงเหตุผลที่ตนได้มีขนสีทอง และได้ถวายโอวาทพระราชาให้ตั้งอยู่ ในความไม่ประมาท แล้วกลับไปยังป่าหิมพานต์ตามเดิม.

พระปริตรนี้ คุ้มครองรักษาได้ก็แต่คนบางคน ไม่อาจคุ้มครองรักษาบางคนได้ เพราะเหตุ ๓ ประการ คือ

๑. **กัมมาวรณ์** (เครื่องขวางกั้นคือกรรม) ได้แก่ อนันตริยกรรมมีการฆ่ามารดาเป็นต้น จัดว่าเป็นอาวรณ์ (เครื่องกั้น) เพราะขัดขวางกางกั้นการไปสวรรค์และนิพพาน

๒. **กิเลสาวรณ์** (เครื่องขวางกั้นคือกิเลส) ได้แก่ กิเลสคือนิยตมิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิดเป็นประการเดียวแน่นอน) ว่า สัตว์จักขาดสูญ, ภพใหม่ชาติใหม่มิได้มีเป็นต้น แห่งพวกอุจเฉทวาทะ (วาทะว่าขาดสูญ) อย่างเดียวนี้เท่านั้น มิได้หมายเอากิเลสอย่างอื่นด้วย

๓. **ความไม่เชื่อถือ** ได้แก่ ความไม่ปลงใจเชื่อ ความไม่น้อมใจเชื่อ ความไม่ตัดสินใจเชื่อ ความคลางแคลงใจ ไม่มีศรัทธาเชื่อมั่นในบทสวดพระปริตรนั้นๆ]

อกตปวารณ (ติ)

[น + กตปวารณ, อกต + ปวารณา]

มีการปวารณาอันทายกยังไม่ได้ทำ, ทายกไม่ได้ทำการปวารณาไว้.

อกตปวารณฏฺฐาน (ติ)

[อกตปวารณ + ฐาน]

สถานที่อันทายกไม่ได้ทำการปวารณาไว้.

วท ภนฺเต ปจฺจเยนาติ เอวํ **อกตปวารณฏฺฐาเน** จ วิญฺญตฺติ อกตวิญฺญตฺติ.

(สารตฺถ. ๒/๓๓๓)

อนึ่ง วิญญัติ**ในสถานที่อันทายกไม่ได้ทำการปวารณาไว้**อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดบอกความต้องการปัจจัย ชื่อว่า อกตวิญญัตติ (การขอในที่อันทายกไม่ได้ทำการปวารณาไว้).

อกตปาตราส (ติ)

[อกต + ปาตราส]

ยังไม่ได้ฉันภัตตาหารเช้า, มีภัตตาหารเช้ายังมิได้ทำ, ยังไม่ได้กินอาหารเช้า.

เสฺวว สาริปุตฺตโมคคลฺลานปฺปมุโข ภิกฺขุสงฺโฆ **อกตปาตราโส** เวฬุกณฺฑกํ อาคมิสฺสติ.

(อ. ๒/๔๔๕)

ลำดับนั้น ภิกษุสงฆ์มีพระสารีบุตร และพระโมคคัลลานะเป็นประธาน **ผู้มีภัตตาหารเช้ายังมิได้ทำ** (ยังไม่ได้ฉันภัตตาหารเช้า) ก็จักเดินทางมาถึงเมืองเวพุกัณฑกะ.

อกตปาตราโสติ อภุตฺตปาตราโส.

(อ.อฏ. ๓/๑๗๑)

บทว่า **อกตปาตราโส** (ผู้มีภัตตาหารเช้ายังมิได้ทำ) คือ ผู้ยังไม่ได้ฉันภัตตาหารเช้า.

[ปาตราโส=ปาต + อาโส (อาหารเช้า) โดยเหตุที่สันสกฤตปรากฏรูปที่มีพยัญชนะอยู่ท้ายว่า ปฺราตรฺ ดังนั้น บทว่า ปาตอาโส ในภาษาบาลีจึงต้องลง รฺ อาคมในเพราะสระหลัง เป็นรูปว่า ปาตราโส (อาหารเช้า)]

อกตปาป (ติ)

[น + กตปาป, อกต + ปาป]

ผู้มีกรรมชั่วมิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำกรรมชั่ว ผู้มิได้ทำกรรมชั่วไว้.

ตฺวำ โขสิ อุปาสก กตกลฺยาโณ กตกุสโล กตภีรุตฺตาโณ **อกตปาโป** อกตลุทฺโท อกตกิพฺพิโส, กตำ ตยา กลฺยาณำ, อกตำ ตยา ปาปำ.

(วิ. ๑/๙๐)

ดูก่อนอุบาสก ท่านทำความดีไว้ ทำกุศลไว้ ทำธรรมเป็นเครื่องป้องกันสิ่งน่ากลัวไว้ **ไม่ได้ทำกรรมชั่ว** ไม่ได้ทำกรรมหยาบช้า ไม่ได้ทำความผิด ทำแต่กรรมดี ไม่ทำกรรมชั่ว.

ปาปำ ลามกกมฺมำ อกตำ ตยาติ **อกตปาโป**.

(วิ.อฏ. ๒/๙๖)

กรรมชั่วคือกรรมอันทราม ท่านไม่ได้ทำแล้ว เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า อกตปาปะ.

อกตปุญฺญ (ติ)

[น + กตปุญฺญ, อกต + ปุญฺญ]

ผู้มีบุญมิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำบุญไว้.

สุขำ **อกตปุญฺญานำ**

อิธ นตฺถิ ปรตฺถ จ

สุขญฺจ กตปุญฺญานำ

อิธ เจว ปรตฺถ จ. (วิมาน. ๗๑)

(เทพธิดาตอบว่า)

(บุคคล) **ผู้ไม่ได้ทำบุญไว้** ย่อมไม่มีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ส่วนผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว ย่อมมีความสุขทั้งในโลกนี้และโลกหน้าแน่นอน.

อกตปุญฺญตา (ถี)

[อกตปุญฺญ + ตา]

ความเป็นผู้มีบุญมิได้ทำแล้ว, ความที่ไม่ได้ทำบุญไว้.

อปโร ตปนิสฺสิตโก ลูขาชีวี อปฺปปุญฺโญ โหติ น ลภติ สุเขน ชีวิตวุตฺตึ. โส “มยฺหำ ปุพฺเพปิ **อกตปุญฺญตาย** สุขชีวิกา นุปฺปชฺชติ. หนฺทาหนิ ปุญฺญานิ กโรมีติ ตีณิ สุจริตานิ ปูเรตฺวา สคฺเค นิพฺพตฺตติ. (ที.อฏ. ๑/๒๘๗)

อีกคนหนึ่ง เลี้ยงชีพเศร้าหมอง แม้อาศัยตบะ เป็นผู้มีบุญน้อย ย่อมไม่ได้การดำเนินชีวิต

ด้วยความสุข. เขาคิดว่า ชีวิตที่สุขสบาย ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่เรา เพราะ**ความที่เราไม่ได้ทำบุญ** ไว้ในกาลก่อน เอาเถิด บัดนี้ เราจะกระทำบุญบำเพ็ญสุจริต ๓ แล้วไปเกิดในสวรรค์.

อกตปุพฺพ (ติ)

[น + กตปุพฺพ]

(ก) อันตนไม่เคยทำแล้ว, ไม่เคยทำ.

อิธ ภิกฺขเว รญฺโญ นาโค ยเมนํ หตฺถิทมฺมสารถิ การณํ กาเรติ ยทิ วา กตปุพฺพํ ยทิ วา **อกตปุพฺพํ,** ตํ อฏฺจึกตฺวา มนสิกตฺวา สพฺพํ เจตโส สมนฺนาหริตฺวา โอหิตโสโต สุณาติ.

(อ. ๒/๒๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ช้างของพระราชาในโลกนี้ ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เงี่ยหูฟังเรื่องที่ควาญช้างให้ทำซึ่งเคยทำหรือ**ไม่เคยทำ** .

ภนฺเต นาคเสน อิมสฺมึ โลเก นรนาริโย สุปินํ ปสฺสนฺติ กลฺยาณมฺปิ ปาปกมฺปิ, ทิฏฺฐปุพฺพมฺปิ อทิฏฺฐปุพฺพมฺปิ, กตปุพฺพมฺปิ **อกตปุพฺพมฺปิ**, เขมมฺปิ สภยมฺปิ, ทูเรปิ สนฺติเกปิ, พหุวิธานิปิ อเนกวณฺณสหสฺสานิ ทิสฺสนฺติ, กิญฺเจตํ สุปินนาม, โก เจตํ ปสฺสตีติ.

นิมิตฺตเมตํ มหาราช สุปินนาม, ยํ จิตฺตสฺส อาปาตมุปคจฺฉติ. ฉยิเม มหาราช สุปินนฺ ปสฺสนฺติ, วาติโก สุปินนฺ ปสฺสติ, ปิตฺติโก สุปินนฺ ปสฺสติ, เสมฺหิโก สุปินนฺ ปสฺสติ, เทวตูปสฺหารโต สุปินนฺ ปสฺสติ, สมุทาจิณฺณโต สุปินนฺ ปสฺสติ, ปุพฺพนิมิตฺตโต สุปินนฺ ปสฺสติ, ตตฺร มหาราช ยํ ปุพฺพนิมิตฺตโต สุปินนฺ ปสฺสติ, ตเยว สจฺจนฺ, อวเสสนฺ มิจฺฉาติ. (มิลินฺท. ๒๘๗)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน ชายหญิงทั้งหลายในโลกนี้ ต่างก็ฝันเห็นสิ่งต่าง ๆ หลายพันอย่าง เป็นสิ่งดีบ้าง สิ่งชั่วร้ายบ้าง สิ่งที่เคยเห็นบ้าง สิ่งที่ไม่เคยเห็นบ้าง สิ่งที่เคยทำบ้าง **ไม่เคยทำ** บ้าง สิ่งที่ปลอดภัยบ้าง สิ่งที่มีภัยบ้าง สิ่งที่อยู่ไกลบ้าง สิ่งที่อยู่ใกล้บ้าง ชื่อว่า ความฝันนี้ คืออะไร ใครบ้างเล่า ย่อมฝัน

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร มหาบพิตร ชื่อว่าความฝันนี้ คือนิมิตที่เข้าถึงคลองแห่งจิต ขอถวายพระพร บุคคล ๖ จำพวกเหล่านี้ ย่อมเห็นนิมิตที่เป็นความฝัน (ย่อมฝันเห็นนั่นแหละ) คือ คนที่มีธาตุกำเริบ ย่อมฝันเห็นได้ คนที่มีดีกำเริบ ย่อมฝันเห็นได้ คนที่มีเสมหะกำเริบ ย่อมฝันเห็นได้ เพราะถูกเทวดาโน้มน้าวใจ ย่อมฝันเห็นได้ เพราะมีจิตหมกมุ่น ย่อมฝันเห็นได้ เพราะเป็นบุพพนิมิต (อารมณ์ที่เป็นเหตุการณ์บอกล่วงหน้า) ย่อมฝันเห็นได้ ขอถวายพระพร ในความฝัน ๖ อย่างนั้น ความฝันเพราะเป็นบุพพนิมิตเท่านั้นจริง ความฝันที่เหลือไม่จริง

[ในคัมภีร์สมันตปาสาทิกา อรรถกถาพระวินัย (๒/๕) ได้กล่าวว่า ตญฺจ ปน สุปินนฺ ปสฺสนฺโต จตูหิ การเณหิ ปสฺสติ ฯเปฯ อเสกฺขา น ปสฺสติ ปหีนวิปฺปลฺลาสตฺตา (ก็บุคคลเมื่อจะ

ฝันนั้น ย่อมฝันเพราะเหตุ ๔ อย่าง คือ ธาตุโขภโต (เพราะความกำเริบแห่งธาตุ), อนุภูตปุพฺพโต (เพราะอารมณ์ที่เคยเสวย), เทวโตปสังหารโต (เพราะเทวดาน้อมนำวใจ), ปุพฺพนิมิตฺตโต (เพราะเป็นบุพพนิมิต)

ในเหตุ ๔ อย่างนั้น บุคคลผู้มีธาตุกำเริบ เพราะประกอบด้วยปัจจัยที่ทำให้ธาตุกำเริบ เช่น อาหารที่รับประทานมากเกินไปเป็นต้น ก็ย่อมฝันเพราะธาตุกำเริบ, เมื่อจะฝัน ย่อมฝันเห็นหลายอย่าง เช่น ฝันว่าตกเขา ว่าเหาะไปในอากาศ และว่าถูกสัตว์ร้ายหรือช้าง หรือพวกโจรเป็นต้นไล่ตาม เมื่อฝันเพราะอารมณ์ที่เคยเสวยย่อมฝันเห็นอารมณ์ที่ตนเคยเสวยคือเคยพบเห็นเป็นต้นในกาลก่อน เมื่อฝัน เพราะมีเทวดาน้อมนำวใจ เทวดาย่อมน้อมเอาอารมณ์มีประการต่าง ๆ เข้าไปให้เห็น เพื่อให้เป็นประโยชน์บ้าง เพื่อให้เป็นความหายนะบ้าง เพราะมีความต้องการจะให้ได้ประโยชน์บ้าง ให้ได้ความหายนะบ้าง. เมื่อฝันเพราะบุพพนิมิต ย่อมฝันเห็นอารมณ์ที่เป็นบุพพนิมิตแห่งประโยชน์บ้างแห่งความหายนะบ้าง ซึ่งเกิดขึ้นด้วยอำนาจแห่งบุญหรือบาปที่ได้ทำไว้ เหมือนอย่างที่พระมารดาของพระโพธิสัตว์ฝันเห็นนิมิตที่เป็นเหตุบอกล่วงหน้าว่าจะได้พระโอรส, เหมือนอย่างที่พระโพธิสัตว์ ฝันเห็นมหาสุบิน-นิมิต ๕ อย่าง ซึ่งเป็นเหตุบอกล่วงหน้าว่าจะได้ตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ และเหมือนอย่างที่ พระเจ้าปเสนทิโกศลทรงฝันเห็นพระสุบินนิมิต ๑๖ อย่าง.

ในความฝัน ๔ อย่างนั้น ความฝันเพราะธาตุกำเริบ และเพราะอารมณ์ที่เคยเสวย เป็นความฝันที่ไม่เป็นจริง, ความฝันเพราะเทวดาน้อมนำวใจ จริงก็มี เท็จก็มี เนื่องจากเทวดาพอโกรธขึ้นมา ต้องการใช้อุบายสร้างความพินาศให้ ย่อมแสดงความฝันทำให้เข้าใจวิปริตก็ได้. ส่วนความฝันเพราะบุพพนิมิตเป็นจริงแน่นอนทีเดียว. ความฝันนั้นยังแตกออกเป็นอีกหลายประเภท โดยความปะปนกันแห่งเหตุ ๔ อย่างเหล่านี้ พระเสขะและปุถุชนเท่านั้นย่อมฝันทั้ง ๔ อย่างเหล่านี้ สำหรับพระอเสกขะไม่ฝัน เพราะท่านละวิปัลลาสได้แล้ว]

(ข) นาที่ยังไม่เคยทำ, นาใหม่.

นวสสฺเสติ **อกตปุพฺเพ** เกทาเร.

(วิมติ. ๑/๓๓๑)

บทว่า **นวสสฺเส** (นาที่มีข้าวกล้าใหม่) คือ ใน **นาที่ยังไม่เคยทำ**.

อกตปุพฺพ นวสสฺสํ นาม. (วชิร. ๒๔๙)
นาที่ยังไม่เคยทำ ชื่อว่า นาที่มีข้าวกล้าใหม่.
ดู อกฏฺฐปุพฺพ, อกาลสสฺส

อกตปฺปจฺจุฏฺธาร (ติ)

[อกต + ปจฺจุฏฺธาร]
จีวรมีการยกเลิกมิได้ทำแล้ว, จีวรที่ยังไม่ได้ทำการยกเลิก.

อิติ อิมาสุ ทฺวีสุ วิกปฺปนาสุ ยาย กายจิ วิกปฺปนาย ปญฺจสุ สหธมฺมิเกสุ ยสฺส กสฺสจิ

จีวรํ วิกปฺเปตฺวา วุตฺตนเยน **อกตปฺปจฺจุทฺธารํ** วา เยน วินยกมฺมํ กตํ, ตสฺส วา วิสฺสาเสน อคฺคเหตฺวา ปริภุญฺชนฺตสฺส ปาจิตฺติยํ.

(กงฺขา. ๒๔๔)

โดยประการดังนี้ ในวิกัปปนา ๒ อย่างเหล่านี้ ภิกษุทำวิกัปป์จีวรแก่ผู้ใดผู้หนึ่ง ในสหธรรมิก ๕ จำพวกแล้ว เมื่อใช้สอย**จีวรที่ยังไม่ได้ทำการยกเลิก**ตามนัยที่กล่าวมาแล้ว หรือไม่ได้ถือเอาจีวรของสหธรรมิกที่ตนทำวินัยกรรมไว้ โดยวิสาสะ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อกตพหุมาน (ติ)

[น + กตพหุมาน, อกต + พหุมาน]

ผู้มีการนับถือมากอันเขามิได้ทำไว้, ผู้ไม่มีการนับถือมากอันเขาทำไว้, ผู้ที่เขาไม่ทำการนับถือมาก.

ดู อพหุกต

อกตพุทฺธิ (ติ)

[น + กตพุทฺธิ, อกต + พุทฺธิ]

ผู้มีปัญญามิได้ทำไว้, ผู้ไม่มีปัญญาอันทำไว้, ผู้ไม่ได้สร้างปัญญา.

ธุตฺตา จ โสณฺฑา อกตาติ อิตฺถิธุตฺตา สุรา-ธุตฺตา อกฺขธุตฺตา จ สุราโสณฺฑาทโย โสณฺฑา จ **อกตพุทฺธิโน** อสิกฺขิตกา จ.

(ชา.อฏ. ๓/๕๔)

บาทคาถาว่า **ธุตฺตา จ โสณฺฑา อกตา** (นักเลงก็ดี นักดื่มก็ดี คนไม่ได้รับการศึกษาก็ดี) ความว่า นักเลงหญิง นักเลงสุรา นักเลงสะกาจำพวกหนึ่ง นักดื่มสุราเป็นต้นจำพวกหนึ่ง และ**ผู้ไม่ได้สร้างปัญญา** คือ ผู้ไร้การศึกษาจำพวกหนึ่ง.

ดู อกต อรรถ (ค)

อกตพฺภานกมฺม (ติ)

[อกต + อพฺภาน + กมฺม]

ผู้มีอัพภานกรรมอันสงฆ์ยังไม่ได้ทำ, ผู้อันสงฆ์ยังไม่ได้ทำอัพภานกรรม.

อนพฺภิโตติ น อพฺภิโต อสมฺปฏิจฺฉิโต, **อกตพฺภานกมฺโม**ติ วุตฺตํ โหติ. อนวฺหาโตติ วา อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๑๓)

บทว่า **อนพฺภิโต** ตัดบทเป็น น + อพฺภิโต แปลว่า อันสงฆ์ยังไม่ได้รับรอง มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายไว้ว่า อันสงฆ์**ยังไม่ได้ทำอัพภานกรรม** อีกอย่างหนึ่ง หมายความว่า เป็นผู้อันสงฆ์ยังไม่ได้เรียกเข้าหมู่.

[อิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่ารับรอง เพราะอธิบายว่า อสมฺปฏิจฺฉิโต (ยังไม่รับรอง) คำว่า ไม่รับรอง ก็คือ ไม่พึงรับเข้าหมู่ภิกษุ ด้วยอำนาจอัพภานกรรม.
อีกอย่างหนึ่ง อิ ธาตุที่มี อภิ อยู่หน้าใช้ในความหมายว่า เรียกเข้า เพราะอธิบายว่า อนวฺหาโต (ยังไม่ได้เรียกเข้าหมู่).

คำว่า **วุตฺตํ โหติ** มักประกอบใช้ เพื่อแสดงใจความของบท (ปทปิณฺฑตฺถ) นิยมวางไว้ท้ายพากย์ และเพิ่มคำว่า อตฺถชาตํ (เนื้อความ) เข้ามาเป็นประธาน โดย ชาต เป็นศัพท์ที่ลง

ในอรรถตัพภาวะไม่มีความหมายใด ๆ เพิ่มไปจากบทหน้า ในที่บางแห่งประกอบใช้คำว่า อิทำ วุตฺตำ โหติ ในต้นพากย์ เพื่อแสดงใจความของพากย์ (วากฺยปิณฺฑตฺถ) และเพิ่ม อตฺถ-ชาตำ เข้ามาเหมือนกัน แต่เป็นเนื้อความของพากย์ที่กำลังกล่าวถึง ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิทำ วุตฺตำ โหติ หรือลงท้ายด้วย อิติ วุตฺตำ โหติ จึงเป็นประโยคสรุปความ และจัดเป็นประโยคตัปปากฏีกรณะ (ทำประโยคหน้าให้ปรากฏ) ดังคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๓๔๔) กล่าวว่า ประโยคว่า อิทำ วุตฺตำ โหติ แสดงใจความตามสมควร เพราะมีเนยยัตถะ (เนื้อความโดยอ้อม) ที่ซ่อนเร้น]

อกตภยปริตฺตาณ (ติ)

[น + กตภยปริตฺตาณ, อกต + ภยปริตฺตาณ]

ผู้มีเครื่องป้องกันภัยยังมิได้ทำไว้, ผู้ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันภัยไว้, ผู้มิได้ทำที่พึ่งไว้.

อกตภีรุตฺตาณาติ **อกตภยปริตฺตาณา**. อวสฺสย-ภูตำ ปติฏฺจากมฺมำ อมฺเหหิ น กตนฺติ ทสฺเสนฺติ.

(อำ.อฏ. ๒/๑๔๐)

บทว่า **อกตภีรุตฺตาณา** คือ **ผู้ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันภัยไว้** พราหมณ์ทั้งสองคนแสดงว่าข้าพระองค์ทั้งสอง ยังไม่ได้ทำกรรมอันเป็นที่พึ่งอันเป็นที่พำนัก.

อกตภยปริตฺตาณนฺติ เอตฺถ ภยปริตฺตาณนฺติ ทุคฺคติภยโต ปริตฺตายกำ ปุญฺญำ, ตำ อกตำ เอเตหีติ อกตภยปริตฺตาณา. (อำ.ฏี. ๒/๔๕)

ในคำว่า **อกตภยปริตฺตาณำ** นี้ คำว่าเครื่องป้องกันภัย ได้แก่บุญที่คุ้มครองจากทุคติภัย บุญนั้นอันพราหมณ์เหล่านั้นไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้นพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า อกตภยปริตตาณะ (ผู้มีเครื่องป้องกันภัยคือบุญมิได้ทำไว้).

อกตภาค (ปุ)

[อกต + ภาค]

ส่วนที่ยังมิได้กระทำ, ส่วนที่ทายกมิได้กระทำไว้ก่อน, ส่วนหรือของถวายใหม่ที่เพิ่มจากเดิม, ส่วนที่เพิ่มมาใหม่.

อยำ เถเรสุ ปสาเทน อุปฺปนฺโน **อกตภาโค** นาม, ตสฺมา สพฺเพสำ ปาปุณาติ.

(วิ.อฏ. ๔/๙๔)

ลาภนี้เกิดขึ้นด้วยความเลื่อมใสในพระเถระทั้งหลาย **ชื่อว่าส่วนที่ยังมิได้กระทำ** ดังนั้น ลาภนั้น ย่อมถึงแก่ภิกษุทุกรูป.

อกตภาโค นามาติ อาคนฺตุโก นาม.

(สารตฺถ. ๓/๔๐๖)

คำว่า **อกตภาโค นาม** (ชื่อว่าส่วนที่ยังมิได้กระทำ) คือ ส่วนที่มาถวายใหม่[ด้วยความเลื่อมใสเป็นต้น].

อกตภาโค นามาติ ปุพฺเพ น กริยิตฺถาติ อกโต. โสเยว ภาโค โกฏฺจาโสติ **อกตภาโค**. อาคนฺตุกภาโค นามาติ อตฺโถ.

(ปาจิตฺ.โย. ๒/๘๑)

คำว่า **อกตภาโค นาม** (ชื่อว่าส่วนที่ยังมิได้กระทำแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า ส่วนใด อันทายก

มิได้ทำไว้ก่อน เหตุนั้น ส่วนนั้น ชื่อว่า อันทายก มิได้ทำไว้ก่อน, ภาคะ คือ ส่วนที่ทายกมิได้ทำไว้ก่อนนั้น เหตุนั้น ชื่อว่า อกต ภาคะ อธิบายว่า ชื่อว่า ส่วนที่เพิ่มมาใหม่.

[คำว่า **อกตภาโค นาม** (จัดเป็นส่วนพิเศษ) คือ ส่วนที่เพิ่มมา แปลตามศัพท์ว่า ส่วนที่ยังมิได้กระทำแล้ว หมายถึงของถวายที่เพิ่มมาจากเดิมด้วยการฟังธรรม หรือเลื่อมใสในความสำรวมเป็นต้น]

อกตภาว (ปุ)

[อกต + ภาว] ดู อกตตฺต®

อกตภีรุตฺตาณ (ติ)

[น + กตภีรุตฺตาณ, อกต + ภีรุตฺตาณ]

ผู้มีเครื่องป้องกันภัยมิได้ทำไว้, ผู้ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันภัยไว้, ผู้มิได้ทำที่พึ่งไว้.

เอกมนฺตํ นิสินฺนา โข เต พฺราหฺมณา ภควนฺตํ เอตทโวจุ๎ มยมสฺสุ โภ โคตม พฺราหฺมณา ชิณฺณา วุทฺธา มหลฺลกา อทฺธคตา วโยอนุปฺปตฺตา วีสวสฺสสติกา ชาติยา เต จมฺหา อกตกลฺยาณา อกตกุสลา **อกตภีรุตฺตาณา**. โอวทตุ โน ภวํ โคตโม, อนุสาสตุ โน ภวํ โคตโม ยํ อมฺหากํ อสฺส ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขายาติ.

(อ. ๑/๑๕๔)

(ครั้งนั้นพราหมณ์ ๒ คน) เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ถวายอภิวาท แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ท่านพระโคดม พวกข้าพเจ้าเป็นพราหมณ์แก่ ผู้เฒ่า ผู้ใหญ่ ผู้ล่วงกาลผ่านวัย นับแต่เกิดมามีอายุ ๑๒๐ ปี พวกข้าพเจ้านั้น ไม่ได้ทำความดีไว้ ไม่ได้ทำกุศลไว้ **ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันภัย** (สิ่งน่ากลัว) ไว้ ขอท่านพระโคดมทรงว่ากล่าวพวกข้าพเจ้า ขอท่านพระโคดมทรงสั่งสอนพวกข้าพเจ้า เพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่พวกข้าพเจ้าตลอดกาลนาน.

อกตภีรุตฺตาณาติ อกตภยปริตฺตาณา. อวสฺสยภูตํ ปติฏฺฐากมฺมํ อมฺเหหิ น กตนฺติ ทสฺเสนฺติ.

(อ.อฏ. ๒/๑๔๐)

บทว่า **อกตภีรุตฺตาณา** คือ **ผู้ไม่ได้ทำเครื่องป้องกันภัยไว้** พราหมณ์ทั้งสองคนแสดงว่า ข้าพระองค์ทั้งสอง ยังไม่ได้ทำกรรมอันเป็นที่พึ่ง อันเป็นที่พำนัก.

อกตภยปริตฺตาณนฺติ เอตฺถ ภยปริตฺตาณนฺติ ทุคฺคติภยโต ปริตฺตายกํ ปุญฺญํ, ตํ อกตํ เอเตหีติ อกตภยปริตฺตาณา. (อ.ฏี. ๒/๔๕)

ในคำว่า **อกตภยปริตฺตาณ**นี้ คำว่า เครื่องป้องกันภัย ได้แก่บุญที่คุ้มครองจากทุคติภัย บุญนั้นอันพราหมณ์เหล่านั้นไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้น พราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่า อกตภยปริตตาณะ (ผู้มีเครื่องป้องกันภัยคือบุญมิได้ทำไว้)

[พระพุทธเจ้าของเรามีชื่อจริงว่า **สิทธัตถะ** และชื่อสกุลว่า**โคตมะ** พวกพราหมณ์มักเรียกชื่อพระองค์โดยโคตรว่า สมโณ โคตโม (พระสมณโคดม) บ้าง ภวํ โคตโม (ท่านพระโคดม) บ้าง เหมือนชาวตะวันตกเรียกชื่อ

สกุลนั่นเอง แต่เหล่าสาวกมักเรียกพระองค์ด้วยความเคารพว่า ภควา (พระผู้มีพระ ภาค), สุคโต (พระสุคต) และประกอบบทกิริยาคุมพากย์เป็นปฐมบุรุษ ไม่นิยมประกอบเป็นมัธยมบุรุษที่ใช้คู่กับ ตุมฺห ศัพท์ที่แปลว่า "ท่าน"

คำว่า **โคตม** เป็นบทนามที่เป็นรูพหี คือ ชื่อที่ชาวโลกกล่าวขึ้น โดยไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดังคำว่า ฑิตฺโต (นายฑิตตะ), ติสฺโส (นายติสสะ) คัมภีร์ไวยากรณ์เรียกบทนามชนิดนี้ว่า **อนิปผันนปาฏิปทิกะ** คือ บทนามที่มิได้สำเร็จด้วยสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ เช่น ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า) ที่มิได้สำเร็จด้วยรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้]

อกตภูมิภาค (ปุ)

[อกต + ภูมิภาค]
พื้นที่ยังไม่ได้ทำ,
พื้นที่ยังไม่ได้จัดแจง - ตบแต่ง.

ยตฺถ วา อุภยมฺปิ รุหติ, ตำ เขตฺตำ. ตทตฺถาย **อกตภูมิภาโค** วตฺถุ. (ที.อฏ. ๑/๗๗)

อีกอย่างหนึ่ง พื้นที่ซึ่งบุพพัณณชาติและอปรัณณชาติทั้งสองงอกขึ้น ชื่อว่านา, **พื้นที่ยังไม่ได้ทำ** เพื่อประโยชน์แก่บุพพัณณชาติและอปรัณณชาติทั้งสองนั้น ชื่อว่าสวน.

อกตภูมิภาโคติ อปริสงฺขโต ตทุภยเทสิโก ภูมิภาโค. (สี.นวฏี. ๑/๓๓๙)

บทว่า **อกตภูมิภาโค** (พื้นที่ยังไม่ได้ทำ) คือ พื้นที่ยังไม่ได้จัดแจง หมายเฉพาะบุพพัณณชาติและอปรัณณชาตินั้น.

อกตมลฺลก (น)

[อกต + มลฺลก]
ไม้บังเวียนที่มิได้จักเป็นฟันมังกร, แปรงถูตัวที่ไม่ได้จักเป็นฟันมังกร.

อนุชานามิ ภิกฺขเว คิลานสฺส **อกตมลฺลกำ**.

(วิ. ๔/๒๔๑)

พระผู้มีพระภาคทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ใช้**ไม้บังเวียนที่มิได้จักเป็นฟันมังกร**แก่ภิกษุผู้อาพาธ.

มลฺลกำ นาม มกรทนฺเต ฉินฺทิตฺวา มลฺลกมูลสณฺฐาเนน กตำ มลฺลกำ วุจฺจติ. อิทำ คิลานสฺสาปิ น วฏฺฏติ. **อกตมลฺลกำ** นาม มกรทนฺเต อจฺฉินฺทิตฺวา กตำ. อิทำ อคิลานสฺส น วฏฺฏติ. อิฏฺฐกาขณฺฑำ ปน กปาลขณฺฑำ วา วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๔/๔๔)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า ไม้บังเวียนที่จักเป็นฟันมังกรทำให้มีรูปร่างเหมือนกันถ้วยชื่อว่า มัลลกะ, ไม้บังเวียนที่จักเป็นฟันมังกรนี้ แม้ภิกษุอาพาธก็ไม่ควรใช้. ไม้บังเวียนที่มิได้จักเป็นฟันมังกร ชื่อว่า อกตมัลลกะ ไม้บังเวียนที่มิได้จักเป็นฟันมังกรนี้ ภิกษุไม่อาพาธไม่ควรใช้. ส่วนแผ่นอิฐ หรือแผ่นกระเบื้องควร.

[พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี - โรมัน - ไทย หน้า ๑๔ แปล อกตมลฺลก ว่า ไม้บังเวียน (ใช้สำหรับถูตัวเวลาอาบน้ำ) ที่มิได้จักเป็นซี่ (คล้ายฟันจระเข้)]

อกตโยคฺค (ติ)

[น + กตโยคฺค]

ไม่ได้ทำการฝึกฝน, ไม่มีความชำนาญ.

ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช อิธ ตฺยสฺส ยุทฺธำ ปจฺจุปฏฺฐิตำ สงฺคาโม สมุปพฺยูโฬฺห. อถ อาคจฺเฉยฺย ขตฺติยกุมาโร อสิกฺขิโต อกตหตฺโถ **อกตโยคฺโค** อกตูปาสโน ภีรุ ฉมฺภี อุตฺราสี ปลายี, ภเรยฺยาสิ ตำ ปุริสำ, อตฺโถ จ เต ตาทิเสน ปุริเสนาติ. (สำ. ๑/๑๓๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์จะทรงคิดอย่างไร (หากว่า) เกิดการยุทธ์สงครามขึ้นเฉพาะพระพักตร์ ณ ที่นี้ ถ้ากษัตริย์หนุ่มที่มารบด้วย ไม่ได้รับการศึกษา ไม่ได้ทำการฝึกปรือ **ไม่ได้ทำการฝึกฝน** ไม่ได้ทำการประลอง เป็นคนขลาด หวาดสะดุ้ง มักวิ่งหนี มาอาสา พระองค์พึงชุบเลี้ยงคนนั้นหรือ และพระองค์พึงต้องการคนเช่นนั้นหรือ.

อกตโยคฺโคติ ติณปุญฺชมตฺติกาปุญฺชาทีสุ อกตปริจโย. (สำอฏ. ๑/๑๕๒)

บทว่า **อกตโยคฺโค** (ไม่ได้ทำการฝึกฝน) ความว่า ไม่ได้ทำการฝึกฝนในกองหญ้าและกองดินเป็นต้น (ให้เกิดความชำนาญ).

ดู อกตหตฺถ

อกตลุทฺท (ติ)

[น + กตลุทฺท, อกต + ลุทฺท]

ผู้มีกรรมหยาบช้ามิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำกรรมหยาบช้า, ผู้ไม่ได้ทำกรรมที่โหดร้าย.

ตฺวำ โขสิ อุปาสก กตกลฺยาโณ กตกุสโล กตภีรุตฺตาโณ อกตปาโป **อกตลุทฺโท** อกตกิพฺพิโส, กตำ ตยา กลฺยาณำ, อกตำ ตยา ปาปำ. (วิ. ๑/๙๐)

ดูก่อนอุบาสก ท่านทำกรรมดีไว้ ทำกุศลไว้ ทำเครื่องป้องกันสิ่งน่ากลัวไว้ ไม่ได้ทำกรรมชั่ว **ไม่ได้ทำกรรมหยาบช้า** ไม่ได้ทำความผิด ท่านทำแต่กรรมดี ไม่ทำกรรมชั่วเลย.

ลุทฺทำ ทารุณำ ทุสฺสีลฺยกมฺมำ อกตำ ตยาติ **อกตลุทฺโท**. (วิ.อฏ. ๒/๓๖)

กรรมหยาบช้า คือ กรรมโหดร้าย ได้แก่กรรมคือ ความทุศีลท่านไม่ได้ทำไว้ เหตุนั้น ท่านจึงชื่อว่า อกตลุททะ (ผู้มีกรรมหยาบช้ามิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำกรรมหยาบช้า).

อกตวตฺถุ (น)

[อกต + วตฺถุ]

เรื่องที่ยังไม่ทำ, เรื่องใหม่.

ตตฺร ปณฺฑุกโลหิตกา สปริวารา สีลวนฺโตวภควตา สทฺธึ ชนปทจาริกมฺปิ วิจรนฺติ. เต **อกตวตฺถุ**ำ อุปฺปาเทนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๙๙)

บรรดาพระฉัพพัคคีย์เหล่านั้น พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งบริวารเป็นผู้มีศีลโดยแท้ เที่ยวจาริกไปในชนบทร่วมกับพระผู้มีพระภาค พวกเธอได้ก่อ**เรื่องที่ยังไม่ทำขึ้น** (เรื่องใหม่).

อกตวตฺถุนฺติ อกตปุพฺพํ อภินววตฺถุํ.

(สารตฺถ. ๒/๓๖๘)

บทว่า **อกตวตฺถุ** (เรื่องที่ยังไม่ทำขึ้น) คือ เรื่องใหม่ที่ยังไม่เคยทำ.

อกตวตฺถุนฺติ นวํ อฏฺฐุปฺปตฺตึ. (วชิร. ๒๐๗)

บทว่า **อกตวตฺถุ** (เรื่องที่ยังไม่ทำขึ้น) คือ เรื่องใหม่ที่เกิดขึ้น [เพื่อการบัญญัติสิกขาบท หรือเพื่อการแสดงธรรม].

[คำว่า **อฏฺฐุปฺปตฺติ** (การเกิดขึ้นของเรื่อง) หมายถึงเหตุเกิดของสิกขาบทนั่นเอง สำเร็จรูปมาจาก อตฺถ (เรื่อง) + อุปฺปตฺติ (การเกิดขึ้น) มีวิเคราะห์ว่า อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อฏฺฐุปฺปตฺติ แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๗) ว่า ตถานำ ฏฺฐยุคำ (แปลงคู่ ตถ เป็น ฏฺฐ) เนื่องด้วยคำที่เป็นทันตชอักษรในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็นมุทธชอักษรในภาษาบาลี โดยอักษร ทฺธ ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น ฑฺฒ ในภาษาบาลี เช่น

บาลี	**สันสกฤต**
อฑฺฒ	อรฺทฺธ
วฑฺฒ	วฤทฺธ
วุฑฺฒ	วฤทฺธ
วฑฺฒิ	วฤทฺธิ

แม้อักษร **ต, ถ** ในภาษาสันสกฤตมักเปลี่ยนเป็น **ฏ, ฐ** ในภาษาบาลี เพราะภาษาบาลีนิยมใช้มุทธชอักษร (อักษรเกิดที่ปุ่มเหงือก) มากกว่าทันตชอักษร (อักษรเกิดที่ฟัน) เช่น

บาลี	**สันสกฤต**
ปฏิปตฺติ	ปฺรติปตฺติ
ปฐม	ปฺรถม
อฏฺฐกถา	อรฺถกถา
สงฺฆตฏฺฐ	สํสฺกฤตารฺถ
อุฏฺฐาน	อุตฺถาน
วุฏฺฐาน	อุตฺถาน
โวฏฺฐปน	วฺยวสฺถาปน
คณฺฐ	คฺรนฺถ
คณฺฐิ	คฺรนฺถิ
นิคณฺฐ	นิคฺรนฺถ

กังขานวฏีกา (หน้า ๒๖๒) กล่าวว่า

อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อตฺถุปฺปตฺติ, อตฺถุปฺปตฺติเยว อฏฺฐุปฺปตฺติ.

การเกิดขึ้นของ**เรื่อง** ชื่อว่า อัตถุปปัตติ, อัตถุปปัตตินั้นนั่นเอง เป็นอัฏฐุปปัตติ.

การกล่าวเช่นนี้มีประโยชน์ เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์ว่า อตฺถสฺส อุปฺปตฺติ อฏฺฐุปฺปตฺติ และแสดงถึงการแปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ ไม่ใช่เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์สองประการ

คำว่า **อตฺถ** (เรื่อง) สำเร็จรูปมาจาก อร ธาตุ + ถ ปัจจัย แปลง ร เป็น ต หรือ อส ธาตุ + ถ ปัจจัย ดูเทียบกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๖๖๐) และสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๓๒๙) ในปทานุกรมพระไตรปิฎก เล่ม ๑ หน้า ๔๖๕ ได้แสดงอรรถของ อตฺถ ไว้ดังนี้

อภิเธยฺย (อรรถ, ความหมาย, เนื้อความ, ใจความ), อฏฺฐกถา (คำอธิบาย, วุฑฺฒิ (ความ

เจริญ), ปโยชน (ความมุ่งหมาย, ความต้องการ), ธน (ทรัพย์), หิต (ประโยชน์, ประโยชน์เกื้อกูล), เหตุ (เหตุ), ผล (ผล), เหตุผล (เหตุผล), กิจฺจ (ธุระ,หน้าที่), ฐานนฺตร (ฐานันดร), ธมฺม (ธรรม), นิพฺพาน (นิพพาน), วตฺถุ (สิ่งของ) คดี, **เรื่อง**, สภาวธรรม, ข้อประพฤติ.

อถโข เต ภิกฺขู ภควโต เอต**มตฺถ**ํ อาโรเจสุ (ครั้งนั้นแล ภิกษุเหล่านั้นกราบทูล**เรื่อง**นั้นแด่พระผู้มีพระภาค]

อกตวิญฺญตฺติ (ถี)

[อกต + วิญฺญตฺติ, น + กตวิญฺญตฺติ]

การขอที่ไม่ควรทำ.

ปญฺจนฺนำ ปน สหธมฺมิกานำ กาตพฺพำ ภิกฺขุสฺส ภิกฺขุนิยา สิกฺขมานาย สามเณรสฺส สามเณริยาติ. สมสีลสทฺธาปญฺญานญฺหิ เอเตสำ ตีสุ สิกฺขาสุ ยุตฺตานำ เภสชฺชำ อกาตุำ น ลพฺภติ, กโรนฺเตน จ สเจ เตสำ อตฺถิ, เตสำ สนฺตกำ คเหตฺวา โยเชตฺวา ทาตพฺพำ. สเจ นตฺถิ, อตฺตโน สนฺตกำ กาตพฺพำ. สเจ อตฺตโนปิ นตฺถิ, ภิกฺขาจารวตฺเตน วา ญาตกปวาริตฏฺฐานโต วา ปริเยสิตพฺพำ. อลภนฺเตน คิลานสฺส อตฺถาย **อกตวิญฺญตฺติยา**ปิ อาหริตฺวา กาตพฺพำ. (วิ.อฏ. ๒/๖๔)

จริงอยู่ สหธรรมิกทั้ง ๕ เหล่านั้นเป็นผู้มีศีล ศรัทธาและปัญญาเสมอกัน ทั้งประกอบในไตรสิกขาด้วย ภิกษุจะไม่ทำเภสัชให้ย่อมไม่ได้ และเมื่อจะทำ ถ้าสิ่งของ ๆ สหธรรมิกเหล่านั้นมีอยู่ พึงถือเอาสิ่งของ ๆ สหธรรมิกเหล่านั้นปรุงให้. ถ้าไม่มี ควรเอาของ ๆ ตน ทำให้ถ้าแม้ของ ๆ ตนก็ไม่มี พึงแสวงหาด้วยภิกขาจารวัตร หรือจากที่แห่งญาติและที่ ๆ เขาปวารณาไว้ (ของตน) เมื่อไม่ได้ พึงนำสิ่งของมาทำให้แม้ด้วย**การขอที่ไม่ควรทำ** (คือขอในที่ ๆ เขาไม่ได้ทำปวารณาไว้) [แล้วปรุงยา]เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุไข้.

(ก) การขอที่ภิกษุทำเหมือนไม่ได้ทำ.

คิลานสฺสตฺถาย อปฺปวาริตฏฺฐานโตปิ วิญฺญตฺติยา อนุญฺญาตตฺตา กตาปิ อกตา วิยาติ **อกตวิญฺญตฺติ**. (สารตฺถ. ๒/๓๓๓)

การขอที่แม้ภิกษุทำก็เหมือนไม่ได้ทำ เพราะพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตการขอไว้ แม้จากที่ ๆ เขาไม่ได้ปวารณา เพื่อประโยชน์แก่ภิกษุผู้อาพาธ ดังนั้น จึงชื่อว่า **อกตวิญญัตติ** (การขอที่ภิกษุทำเหมือนไม่ได้ทำ).

(ข) การขอในที่อันทายกไม่ได้ทำปวารณา.

วท ภนฺเต ปจฺจเยนาติ เอวำ อกตปวารณฏฺฐาเน จ วิญฺญตฺติ **อกตวิญฺญตฺติ**.

(สารตฺถ. ๒/๓๓๓)

อนึ่ง การขอในสถานที่อันทายกไม่ได้ทำ[การ]ปวารณาไว้อย่างนี้ว่า ท่านผู้เจริญ ท่านโปรดบอกความต้องการด้วยปัจจัย ชื่อว่า **อกตวิญญัตติ** (การขอในที่อันทายกไม่ได้ทำการปวารณาไว้).

(ค) การขออันพระอริยเจ้าไม่ทำ.

อริเยหิ อกตา อยุตฺตวเสน อกตปุพฺพา วิญฺญตฺติ **อกตวิญฺญตฺติ**. (วิมติ. ๑/๒๓๕)

การขออันพระอริยเจ้าทั้งหลายไม่ทำ คือ ไม่เคยทำด้วยอำนาจความไม่เหมาะสม ชื่อว่า **อกตวิญญัตติ**.

อกตวิธาน (ติ)

[อกต + วิธาน]

มีอรรถเหมือน อกฏฺวิธ

ดู อกฏฺวิธ

อกตวีติกฺกม (ติ)

[น + กตวีติกฺกม, อกต + วีติกฺกม]

ผู้มีการล่วงละเมิดมิได้กระทำแล้ว, ผู้ไม่ทำการล่วงละเมิด.

(ภควา) เอวํ กายวาจาหิ **อกตวีติกฺกโม**ปิ จิตฺตํ อวิโสเธนฺโต นสฺสติ,ปเคว กตวีติกฺกโม ทุสฺสีโลติ ตสฺส อปายทุกฺขภาคิภาวทสฺสเนน ทุสฺสีเล อาทีนวํ ทสฺเสตฺวา ตโต สตฺเต วิเวเจตุกาโม กาสาวกณฺฐาติอาทินา คาถาทฺวยมาห.

(อิติวุตฺ.อฏฺ. ๒๓๙)

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงโทษในความทุศีลด้วยการแสดงภาวะที่ภิกษุผู้ทุศีลนั้น มีส่วนแห่งทุกข์ในอบายว่า แม้ภิกษุ**ไม่ทำการล่วงละเมิด**ทางกายและวาจา เมื่อไม่ทำจิตให้หมดจดย่อมพินาศได้ ไม่จำต้องกล่าวถึงผู้ทุศีลที่ได้ทำการล่วงละเมิดแล้วเลย ทรงประสงค์จะปลดเปลื้องเหล่าสัตว์จากความทุศีลนั้น จึงตรัสสองคาถาโดยนัยว่า กาสาวกณฺฐา (มีผ้ากาสาวะพันคอ) เป็นต้นอย่างนี้.

อกตเวทิตา (ถี)

[อกตเวที + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นกระทำไว้, ความเป็นผู้ไม่ประกาศอุปการคุณอันผู้อื่นทำไว้. ดู อกตญฺญุตา

อกตเวที (ติ)

[น + กตเวที]

ผู้ไม่ตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นกระทำไว้, ผู้ไม่ประกาศอุปการคุณที่ผู้อื่นทำไว้.

กตมา จ ภิกฺขเว อสปฺปุริสภูมิ ? อสปฺปุริโส ภิกฺขเว อกตญฺญู โหติ **อกตเวที**. อสพฺภิ เหตํ ภิกฺขเว อุปญฺญาตํ ยทิทํ อกตญฺญุตา อกตเวทิตา. เกวลา เอสา ภิกฺขเว อสปฺปุริสภูมิ ยทิทํ อกตญฺญุตา อกตเวทิตา. (อ. ๑/๓๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภูมิของอสัตบุรุษ เป็นอย่างไร ? ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อสัตบุรุษเป็นผู้ไม่รู้อุปการคุณที่ผู้อื่นกระทำไว้ (อกตัญญู) **ไม่ตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นกระทำไว้** (อกตเวที). ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฐานะคือความเป็นคนอกตัญญู ความเป็นคนอกตเวทีนั้น อันเหล่าอสัตบุรุษสรรเสริญ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความเป็นคนอกตัญญู ความเป็นคนอกตเวทีทั้งหมดนี้แล เป็นภูมิของอสัตบุรุษ.

อกตเวทีติ กตํ ปากฏํ กตฺวา น ชานาติ.

(อ.อฏฺ. ๒/๒๗)

บทว่า **อกตเวที** (ไม่ตอบแทนอุปการคุณที่ผู้อื่นกระทำไว้) ความว่า ไม่รู้จักทำอุปการคุณที่ผู้อื่นทำแล้วให้ปรากฏ.

[คำว่า **ยทิทำ** ตัดบทเป็น ยำ + อิทำ คำนี้เป็นลิงควิปัลลาสที่อาจหมายถึงรูปปุงลิงค์ คือ โย อยำ หรือรูปอิตถีลิงค์ คือ ยา อยำ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์ฎีกาใหม่ของสีลักขันธวรรค (๑/๙๕) ว่า

ยทิทนฺติ ปทสฺส จ อยำ สภาโว, ยา ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส วตฺตพฺพสฺส ลิงฺคานุรูเปน "โย อยนฺติ วา "ยา อยนฺติ วา "ยำ อิทนฺติ วา โยเชตพฺพา ตถาเยวสฺส ตตฺถ ตตฺถ ทสฺสิตตฺตา.

อนึ่ง ความที่ควรประกอบว่า โย อยำ, ยา อยำ หรือ ยำ อิทำ ตามสมควรแก่ลิงค์ที่ควรกล่าวแก่เนื้อความนั้นๆ นี้เป็นปกติของบทว่า ยทิทำ เพราะแสดงไว้อย่างนั้นในที่นั้นๆ]

อกตสัสคุค (ติ)

[น + กตสัสคุค, อกต + สัสคุค]

ผู้มีการคลุกคลีมิได้ทำแล้ว, ผู้มิได้ทำการคลุกคลี, ผู้ไม่มีการทำความคลุกคลี.

อสนฺถุตนฺติ **อกตสัสคุคำ**. (ชา.อฏ. ๓/๕๘)

บทว่า **อสนฺถุตำ** (ผู้ไม่เคยเชยชิด) คือ ผู้ไม่มี**การทำความคลุกคลี**.

อกตสงฺเกต (ติ)

[น + กตสงฺเกต, อกต + สงฺเกต]

ผู้มีการนัดหมายมิได้กระทำแล้ว, ผู้มิได้ทำการนัดหมาย, ผู้ไม่มีการทำการนัดหมาย.

วิชมฺภตีติ "อหำ ตำ ทิสฺวา วิชมฺภิสฺสามิ, ตาย สญฺญาย โอกาสสฺส อตฺถิภาวำ วา นตฺถิภาวำ วา ชาเนยฺยาสีติ ปฐมเมว กตสงฺเกตา วา หุตฺวา **อกตสงฺเกตา** วาปิ "เอวำ เอส มยิ พชฺฌิสฺสตีติ สามิกสฺส ปสฺเส จิตาว วิชมฺภติ วิชมฺภนำ ทสฺเสติ. (ชา.อฏ. ๕/๔๗๑)

บทว่า **วิชมฺภติ** ความว่า หญิงได้กระทำการนัดหมายไว้ก่อนทีเดียวว่า เราเห็นเขาแล้วจักบิดกาย เขาพึงรู้ว่าโอกาสมีหรือไม่มีด้วยสัญญาณนั้น หรือแม้**มิได้ทำการนัดหมาย**ก็ยืนอยู่ข้างสามี แล้วย่อมบิดกาย คือแสดงอาการบิดกายโดยคิดว่า ชายคนนี้ จักผูกพันในเราด้วยอาการอย่างนี้.

อกตสมฺมสน (ติ)

[อกต + สมฺมสน]

ผู้มีการพิจารณามิได้กระทำแล้ว,
ผู้ไม่ทำการพิจารณา.

ยสฺมา จ อนิจฺจาทิวเสน **อกตสมฺมสนสฺส** ทิพฺพาย โสตธาตุยา เภรวำ สทฺทำ สุณโต ปุพฺเพนิวาสานุสฺสติยา เภรเว ขนฺเธ อนุสฺสรโต ทิพฺเพน จกฺขุนา เภรวมฺปิ รูปำ ปสฺสโต ภยสนฺตาโส อุปฺปชฺชติ, น อนิจฺจาทิวเสน กตสมฺมสนสฺส. ตสฺมา อภิญฺญำ ปตฺตสฺส ภยวิโนทนเหตุสมฺปาทนตฺถมฺปิ อิทำ อิเธว ทสฺสิตำ.

(ที.อฏ. ๑/๑๙๘)

ก็เพราะเมื่อภิกษุผู้**ไม่ทำการพิจารณา**โดยเนื่องด้วยอนิจจลักษณะเป็นต้น ได้ยินเสียงที่น่าสะพรึงกลัวด้วยทิพโสต ระลึกถึงขันธ์ที่น่ากลัวด้วยบุพเพนิวาสานุสติ ได้เห็นรูปที่น่าสะพรึงกลัว ด้วยทิพยจักษุ ความกลัว

และความสะดุ้งย่อมเกิดขึ้น อาการที่น่าสะพรึงกลัวดังกล่าว ย่อมไม่เกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้พิจารณา โดยเนื่องด้วยอนิจจลักษณะเป็นต้น ดังนั้น พระผู้มีพระภาค จึงแสดงวิปัสสนาญาณนี้ในที่นี้ทีเดียว เพื่อแสดงเหตุที่บรรเทาความกลัวของภิกษุผู้บรรลุอภิญญาให้พร้อมมูลอีกอย่างหนึ่ง.

อกตสหาย (ติ)

[อกต + สหาย]

ผู้ทำภิกษุผู้มีสมานสังวาส ให้เป็นสหายไม่ได้, ผู้ไม่ได้ทำภิกษุผู้มีสมานสังวาส ให้เป็นสหาย, ผู้ไม่มีโอกาสคบหากับภิกษุผู้มีสังวาสเสมอกัน. ผู้ที่ภิกษุดีๆ ไม่คบด้วย (ภิกษุผู้ถูกลงโทษขับออกจากหมู่คณะ).

อกตสหาโย นาม สมานสังวาสกา ภิกฺขู วุจฺจนฺติ สหายา. โส เตหิ สทฺธึ นตฺถิ. เตน วุจฺจติ **อกตสหาโย**ติ. (วิ. ๒/๒๘๒)

ที่ชื่อว่า **ผู้ทำภิกษุผู้มีสมานสังวาสให้เป็นสหายไม่ได้** อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกภิกษุผู้มีสมานสังวาสว่า สหาย ภิกษุผู้ไม่มีสมานสังวาสกับสหายเหล่านั้น ตรัสเรียกว่า **ผู้ทำภิกษุผู้มีสมานสังวาสให้เป็นสหายไม่ได้**.

ดู วิ. อฏ. ๓/๔๖๗, กงฺขา. ๓๔๔

[**สมานสังวาส** แปลว่า ผู้มีธรรมเครื่องอยู่ร่วมกันเสมอกัน ประกอบด้วยคำ สมาน (เสมอกัน) กับ สังวาส (ผู้มีธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน. ธรรมเครื่องอยู่ร่วมกันมี ๓ อย่าง คือ ๑ การทำสังฆกรรมร่วมกันได้ (เอกกมฺม) ๒. การฟังปาติโมกข์ร่วมกันได้ (เอกุทฺเทส) ๓. การศึกษาและ ปฏิบัติตามสิกขาบท ที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ได้ทัดเทียมกัน (สมสิกฺขตา) ภิกษุผู้มีธรรมเครื่องอยู่ร่วมกันเสมอกัน เรียกว่า สมานสังวาส ส่วนภิกษุผู้ไม่มีธรรมเครื่องอยู่ร่วมกัน เรียกว่า อสมานสังวาส. พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี - โรมัน - ไทย เล่ม ๑ หน้า ๑๗]

อกตหตฺถ (ติ)

[น + กตหตฺถ]

ไม่ได้ทำการฝึกฝน, ไม่ได้ซ้อมมือ, ไม่ได้ทำการฝึกปรือ.

ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช อิธ ตฺยสฺส ยุทฺธำ ปจฺจุปฏฺฐิตำ สงฺคาโม สมุปพฺยูโหฺห. อถ อาคจฺเฉยฺย ขตฺติยกุมาโร อสิกฺขิโต **อกตหตฺโถ** อกตโยคฺโค อกตูปาสโน ภีรุ ฉมฺภี อุตฺราสี ปลายี, ภเรยฺยาสิ ตำ ปุริสำ, อตฺโถ จ เต ตาทิเสน ปุริเสนาติ. (สำ. ๑/๙๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์จะทรงคิดอย่างไร (หากว่า) เกิดการยุทธ์สงครามขึ้นเฉพาะพระพักตร์ ณ ที่นี้ ถ้ากษัตริย์หนุ่มที่มารบด้วย ไม่ได้รับการศึกษา **ไม่ได้ทำการฝึกปรือ** ไม่ได้ทำการฝึกฝน ไม่ได้ทำการประลอง เป็นคนขลาด หวาดสะดุ้ง มักวิ่งหนี มาอาสา พระองค์พึงชุบเลี้ยงคนนั้นหรือ และพระองค์พึงต้องการคนเช่นนั้นหรือ.

อกตหตฺโถติ มุฏฺฐิพนฺธาทิวเสน อสมฺปาทิตหตฺโถ. (สำ.อฏ. ๑/๑๕๒)

บทว่า **อกตหตฺโถ** (ไม่ได้ทำการฝึกปรือ) ความว่า มีมือยังไม่ให้ถึงพร้อม ด้วยอำนาจกิจมีการพันมือเป็นต้น.

อกตาติริตฺต (ติ)

[อกต + อติริตฺต]

ไม่ได้ทำให้เป็นเดน.

อติริตฺต = อติ + ริจ (วิโยชนสมฺปฏิจฺฉนคตีสุ) + ต. อติริจฺจตีติ อติริตฺโต (แปลง จฺ เป็น ต)

ปญฺจ อกปฺปิยานิ น ปริภุญฺชิตพฺพานิ.

อทินฺนญฺจ โหติ, อวิทิตญฺจ โหติ, อกปฺปิยญฺจ โหติ, อปฺปฏิคฺคหิตญฺจ โหติ, **อกตาติริตฺตญฺจ** โหติ. (วิ. ๕/๒๓๘)

ภิกษุไม่ควรบริโภคของเคี้ยวเป็นต้นอันไม่สมควร (อกัปปิยวัตถุ) ๕ อย่าง คือ ของที่เขายังไม่ได้ถวาย, ของที่เขาไม่ได้แจ้งให้ทราบ, ของที่ไม่สมควร, ของที่ยังไม่ได้รับประเคน, ของที่ยัง**ไม่ได้ทำให้เป็นเดน**.

อกตาติริตฺตนฺติ ปวาเรตฺวา อติริตฺตํ อกตํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๗๓)

บทว่า **อกตาติริตฺตํ** (ยังไม่ได้ทำให้เป็นเดน) ความว่า ของที่ภิกษุห้ามโภชนะแล้ว ยังไม่ได้ทำให้เป็นเดน.

[ในหนังสือวินัยมุข เล่ม ๑ หน้า ๑๔๙ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงอธิบายคำว่า "ของที่เป็นเดน" ไว้ มีใจความว่า ตามพระวินัยมีอยู่ ๒ คือ ๑. อาหารที่ภิกษุไข้ฉันเหลือ ๒. อาหารที่ภิกษุขณะกำลังฉันอยู่ ยังไม่ลุกจากอาสนะ รับประเคนแล้วฉันเสียหน่อยหนึ่ง แล้วจึงส่งต่อให้ภิกษุอื่น ในกรณีหลังเรียกว่า ของที่ทำให้เป็นเดนตามพระวินัย. พจนานุกรมศัพท์พระไตรปิฎก บาลี - โรมัน - ไทย เล่ม ๑ หน้า ๑๘]

อกตาธิการ (ติ)

[อกต + อธิการ]

ผู้มีความเพียรอันยิ่งยังมิได้กระทำ, ผู้มิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่ง, ผู้ไม่ได้สั่งสมความเพียรในภพก่อน.

โย ปน วิปสฺสนาย **อกตาธิกาโร** โหติ. ตสฺส ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, กตาธิการสฺส ขิปฺปา.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๒๘, วิสุทฺธิ. ๑/๘๕)

ส่วนพระโยคาวจรใด **มิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่ง**ไว้ในวิปัสสนา ปฏิปทาของพระโยคาวจรนั้นเป็นทันธาภิญญา ปฏิปทาของพระโยคาวจรผู้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่งไว้ในวิปัสสนาเป็นขิปปาภิญญา.

อกตาธิกาโรติ ภวนฺตเร อกตปริจโย.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๑๒)

บทว่า **อกตาธิกาโร** (มิได้บำเพ็ญความเพียรอันยิ่ง) คือ ผู้ไม่ได้ทำความคุ้นเคยไว้ในภพอื่น.

[คำว่า **กตาธิการ** มีวิเคราะห์ว่า อธิกรียเตติ อธิกาโร (ความเพียรอันยิ่ง), กโต อธิกาโร เยนาติ กตาธิกาโร (ผู้มีความเพียรอันยิ่งอัน

กระทำแล้ว) **อธิการ** คือความเพียรอันยิ่งที่เคยปฏิบัติสมถะหรือวิปัสสนาในภพก่อน]

อกตาภินิเวส (ติ)

[น + กตาภินิเวส, อกต + อภินิเวส]

ผู้มีการกำหนดรู้มิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำการกำหนดรู้.

กิมฺปเนตฺถ สญฺญากิจฺจนฺติ อารมฺมณสญฺชานนญฺเจว วิปสฺสนาย จ วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนํ. ทหนกิจฺจมิว หิ สุโขทเก เตโชธาตุ, สญฺชานนกิจฺจมฺเปสา ปฏุ กาตุ น สกฺโกติ. เสสสมาปตฺตีสุ สญฺญา วิย วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุ น สกฺโกติ. อญฺเญสุ หิ ขนฺเธสุ **อกตาภินิเวโส** ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกฺขนฺเธ สมฺมสิตฺวา นิพฺพิทำ ปตฺตุ สมตฺโถ นาม นตฺถิ. อปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต, ปกติวิปสฺสโก ปน มหาปญฺโญ สาริปุตฺตสทิโสว สกฺกุเณยฺย. โสปิ “เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สมฺภวนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตีติ เอวํ กลาปสมฺมสนวเสเนว, โน อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสน. เอวํ สุขุมตฺตำ คตา เอสา สมาปตฺติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๒๘)

ถามว่า กิจของสัญญาในเรื่องนี้เป็นอย่างไรหรือ ? ตอบว่า กิจของสัญญาคือการหมายรู้อารมณ์ และการเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนา แล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ (ญาณรู้เห็นความเบื่อหน่าย) กล่าวคือ สัญญานั้นไม่อาจทำกิจคือการหมายรู้ได้ชัดเจน เหมือนเตโชธาตุในน้ำเย็น ไม่สามารถทำกิจคือการเผาไหม้ อีกทั้งไม่อาจเพื่อเข้าถึงความเป็นอารมณ์แห่งวิปัสสนาแล้วก่อให้เกิดนิพพิทาญาณ เหมือนสัญญาในสมาบัติอื่นที่เหลือที่จริงแล้ว ภิกษุ**ผู้ไม่ได้ทำการกำหนดรู้**ในขันธ์อื่น ขึ้นชื่อว่าสามารถเพื่อพิจารณาเนวสัญญานาสัญญายตนขันธ์ แล้วบรรลุนิพพิทาญาณหามีไม่ แม้กระทั่งท่านพระสารีบุตร. อนึ่ง ท่านผู้เจริญวิปัสสนาโดยปกติผู้มีปัญญามากเช่นกับท่านพระสารีบุตรพึงสามารถ แม้ท่านนั้นก็พึงเห็นแจ้งได้ด้วยการพิจารณาเป็นกลาปะ (กองๆ) เท่านั้นอย่างนี้ว่า นัยว่าธรรมเหล่านี้ ไม่มีแล้วก็มีขึ้น ครั้นมีแล้วก็ปรวนแปรไป มิใช่เห็นแจ้งด้วยการหยั่งรู้ธรรมทีละอย่าง สมาบัตินี้ถึงความละเอียดอย่างนี้.

[**อนุปทธัมมวิปัสสนา** คือการหยั่งรู้ธรรมทีละอย่าง ด้วยการรู้เห็นผัสสะอย่างหนึ่ง เวทนาอย่างหนึ่งเป็นต้น การจำแนกรู้ธรรมทีละอย่างนี้เป็นสิ่งที่ผู้มีปัญญา แม้กระทั่งพระสารีบุตรก็ทำไม่ได้ เพราะธรรมในอรูปฌานที่ ๔ ละเอียดยิ่งนัก อาจทำได้แต่เพียงรู้เห็นเป็นกองๆ เท่านั้น]

[ประโยคว่า **อปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต** ฉบับพม่าและฉบับไทยมีรูปว่า อปิจ แต่ควรใช้เป็นอปิ ที่เป็นไปในอรรถสัมภาวนา (สรรเสริญ) เช่น อปิ ทิพฺเพสุ กาเมสุ รตึ โส นาธิคจฺฉติ (เขาไม่ได้รับความรื่นรมย์แม้ในกามอันเป็นทิพย์[ไฉนเล่าจะยินดีกามของมนุษย์]) เมรุมฺปิ วินิวิชฺฌิตฺวา คจฺเฉยฺย ([เขา]พึง

ทะลวงแม้ภูเขาพระสุเมรุไปได้[ป่วยการกล่าวถึงภูเขาลูกเล็กๆ])]

อกตาภินิเวโสติ อกตวิปสฺสนาภินิเวโส อปฺปวตฺติตสมฺมสนจาโร. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๗๐)

บทว่า **อกตาภินิเวโส** (ผู้ไม่ได้ทำการกำหนดรู้) ความว่า ผู้ไม่ได้ทำการกำหนดรู้วิปัสสนา คือ ผู้ไม่ให้การกำหนดพิจารณาดำเนินไป.

อิธ ภิกฺขุ ปุพฺเพ **อกตาภินิเวโส** ปุพฺพภาเค รูปปริคฺคเห กิลมติ. (อ.อฏ. ๒/๓๘๗)

ภิกษุในธรรมวินัยนี้ **ไม่ได้ทำการกำหนดรู้** ในกาลก่อน ย่อมลำบาก (ยุ่งยาก) ในการกำหนดรูปในส่วนเบื้องต้น.

อกตูปการ (ติ)

[น + กตูปการ, อกต + อุปการ]

ผู้มีอุปการะมิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่มีอุปการะที่ทำไว้, ผู้ไม่เคยทำอุปการะ.

ดู อเทยฺย

อกตูปเสวน (ติ)

[น + กตูปเสวน, อกต + อุปเสวน]

ผู้มีการประดับหางธนูมิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่ได้ทำการประดับหางธนูไว้.

นาปิ โมรูปเสวินาติ โมรปตฺตคิชฺฌปตฺตาทีหิ **อกตูปเสวเนน**. (ชา.อฏ. ๒/๒๕๒)

บทว่า **นาปิโมรูปเสวินา** (ไม่ได้ทำการประดับหางธนูด้วยขนปีกนกยูง) ความว่า **ไม่ได้ทำการประดับหางธนูไว้**ด้วยขนปีกนกยูง และขนปีกนกแร้งเป็นต้น. ดู โมรูปเสวี

อกตูปาสน (ติ)

[อกต + อุปาสน]

ไม่ได้ทำการประลอง, ไม่ได้ทำการฝึกซ้อม.

ผู้ชำนาญในการยิงลูกศร, นายขมังธนู.

ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช อิธ ตฺยสฺส ยุทฺธำ ปจฺจุปฏฺฐิตำ สงฺคาโม สมุปพฺยูโฬฺห. อถ อาคจฺเฉยฺย ขตฺติยกุมาโร อสิกฺขิโต อกตหตฺโถ อกตโยคฺโค **อกตูปาสโน** ภีรุ ฉมฺภี อุตฺราสี ปลายี, ภเรยฺยาสิ ตำ ปุริสำ, อตฺโถ จ เต ตาทิเสน ปุริเสนาติ. (สำ. ๑/๙๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์จะทรงคิดอย่างไร (หากว่า) เกิดการยุทธ์สงครามขึ้นเฉพาะพระพักตร์ ณ ที่นี้ ถ้ากษัตริย์หนุ่มที่มารบด้วยไม่ได้รับการศึกษา ไม่ได้ทำการฝึกปรือ ไม่ได้ทำการฝึกฝน **ไม่ได้ทำการประลอง** เป็นคนขลาด หวาดสะดุ้ง มักวิ่งหนี มาอาสา พระองค์พึงชุบเลี้ยงคนนั้นหรือ และพระองค์พึงต้องการคนเช่นนั้นหรือ.

อกตูปาสโนติ ราชราชมหามตฺตานำ อทสฺสิตสรกฺเขโป. (สำ.อฏ. ๑/๑๕๒)

บทว่า **อกตูปาสโน** (ไม่ได้ทำการประลอง) ความว่า ยังไม่ได้แสดงการยิงธนูต่อพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชา.

ดู อกตหตฺถ

อกตูโปสถ (ติ)

[อกต + อุโปสถ, น + กตูโปสถ]

ผู้มีอุโบสถมิได้ทำแล้ว, ผู้ยังมิได้ทำอุโบสถ.

[อุโปสถ = อุป + วส ธาตุ (นิวาเส) + ถ ปัจจัย ในอธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุปวสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ. อุป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อุเปต (ประกอบ) จึงอาจตั้งรูปวิเคราะห์ โดยพิสดารว่า สีเลน อุเปตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ (อุโบสถคือวันที่บุคคลประกอบด้วยศีลอยู่) หมายถึงวันอุโบสถของชาวพุทธ หรือวิเคราะห์อีกนัยหนึ่งว่า อนสเนน อุเปตา หุตฺวา วสนฺติ เอตฺถาติ อุโปสโถ (อุโบสถคือวันที่บุคคลประกอบด้วยการอดอาหารอยู่) หมายถึงการถือศีลอดของชาวฮินดู.

อุโปสถ ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า *การสวดปาติโมกข์ (อุโบสถกรรม)* มิได้เป็นไปในความหมายอื่น คือ วันอุโบสถ ช้างชื่ออุโบสถ การจำศีล และศีลที่มีองค์ ๘. คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๗๘๐) แสดงอรรถของ อุโปสถ ศัพท์ไว้ ๕ ประการว่า

อุทฺเทเส ปาติโมกฺขสฺส
ปณฺณตฺติย'มุโปสโถ
อุปวาเส จ อฏฺฐงฺเค
อุโปสถทิเน สิยา.

อุโปสถ ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า (วินัยกรรม) การสวดปาฏิโมกข์ บัญญัติ [คือ ช้างอุโบสถ] การจำศีล ศีลที่มีองค์ ๘ และวันอุโบสถ.

วินัยกรรม มีการสวดปาฏิโมกข์เป็นต้น เช่น อุโปสโถ วา ปวารณา ว่า (อุโบสถกรรม หรือ ปวารณากรรม.

บัญญัติ[ช้างอุโบสถ] เช่น

กาฬาวกญฺจ คงฺเคยฺยํ
ปณฺฑรํ ตมฺพปิงฺคลํ
คนฺธมงฺคลเหมญฺจ
อุโปสถฉทฺทนฺติเม ทส.

ตระกูลช้างมี ๑๐ จำพวก คือ ช้างกาฬาวกะ (ช้างสีดำธรรมดา) ช้างคังเคยยะ (ช้างคงคา) ช้างปัณฑระ (ช้างเผือก) ช้างตัมพะ (ช้างสีแดง) ช้างปิงคละ (ช้างสีดำแดง) ช้างคันธะ (ช้างที่มีกลิ่นหอม) ช้างมังคละ (ช้างมงคล) ช้างเหมวตะ (ข้างสีเทา) ช้างอุโบสถ (ช้างสีที่เรียบร้อย) และช้างฉัททันต์ (ช้างที่เกิดในสระฉัททันต์)

การจำศีล เช่น โคปาลกูโปสโถ นิคณฺฐโปสโถ (การจำศีลของนายโคบาล การจำศีลของนิครนถ์)

ศีลที่มีองค์ ๘ เช่น อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อุโปสถํ อุปวสามิ (ข้าพเจ้าจะรักษาศีลอุโบสถที่มีองค์ ๘)

วันอุโบสถ เช่น อชฺชุโปสโถ ปณฺณรโส (วันนี้เป็นวันอุโบสถ ๑๕ ค่ำ)]

ฉนฺทปาริสุทฺธิ อุตุกฺขานํ
ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ
ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ ฯเปฯ

ฉนฺทปาริสุทฺธีติ เอตฺถ...**อกตูโปสเถน** ปน คิลาเนน วา กิจฺจปฺปสุเตน วา ปาริสุทฺธิ ทาตพฺพา. กถํ ทาตพฺพา. เอกสฺส ภิกฺขุโน สนฺติเก "ปาริสุทฺธึ ทมฺมิ, ปาริสุทฺธึ เม หร, ปาริสุทฺธึ เม อาโรเจหีติ อยํ อตฺโถ กาเยน วา วาจาย วา อุภเยน วา วิญฺญาตพฺโพ, เอวํ ทินฺนา โหติ ปาริสุทฺธิ. ตํ ปน เทนฺเตน ฉนฺโทปิ ทาตพฺโพ. วุตฺตญฺเหตํ ภควตา อนุชานามิ ภิกฺขเว ตทหุโปสเถ ปาริสุทฺธึ เทนฺเตน ฉนฺทมฺปิ ทาตุํ, สนฺติ สงฺฆสฺส กรณียนฺติ. (กงฺขา. ๙๖)

การกระทำ ๕ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่าบุพกิจ (การเตรียมการก่อนสวดปาติโมกข์) ของอุโบสถ คือ การบอกฉันทะ, การบอกปาริสุทธิ, การบอกฤดู, การนับจำนวนภิกษุ และการบอกโอวาท[ที่นางภิกษุณีขอ]...

ในคำว่า **ฉนฺทปาริสุทฺธิ** (ฉันทะและปาริสุทธิ) นี้ พึงทราบเนื้อความ ดังนี้...ก็ภิกษุผู้อาพาธ หรือผู้ขวนขวายในกิจสงฆ์[ผู้ดูแลภิกษุอาพาธเป็นต้น]**ผู้ยังมิได้ทำอุโบสถ** พึงให้ปาริสุทธิ (ความบริสุทธิ์)

ถามว่า พึงให้ปาริสุทธิอย่างไร

ตอบว่า เธอพึงบอกข้อความนี้ทางกาย วาจา หรือทั้งสองอย่างในสำนักของภิกษุรูปหนึ่ง อย่างนี้ว่า ผมให้ปาริสุทธิ ท่านจงนำปาริสุทธิของผมไป จงบอกปาริสุทธิของผม เธอได้ชื่อว่าให้ปาริสุทธิแล้วอย่างนี้

อนึ่ง เมื่อเธอให้ปาริสุทธิแล้ว ก็ควรให้ฉันทะอีกด้วย ดังพระพุทธดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ภิกษุผู้ให้ปาริสุทธิแล้ว ต้องให้ฉันทะในวันอุโบสถนั้นอีกด้วย. เพราะกิจที่สงฆ์จะต้องทำมีอยู่.

ดู อชฺชุโปสถ

[คำว่า **วุจฺจติ** ในประโยคว่า ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ กังขาวิตรณีคันฐิ (หน้า ๔๕) กล่าวว่า เป็นวจนวิปัลลาส คือ เปลี่ยนพจน์ หมายความว่า เมื่อควรมีรูปเป็นพหูพจน์ว่า วุจฺจนฺเต ก็กล่าวเป็นรูปเอกพจน์ว่า วุจฺจติ เพื่อรักษาคณะฉันท์ แม้คัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๑๖) ก็กล่าวว่า

วุจฺจนฺเตติ พหุวจเนน วตฺตพฺเพปิ ฉนฺทานุรกฺขณตฺถาย วจนวิปลฺลาเสน วุจฺจตีติ วุตฺตํ. ตสฺส วจนวิปลฺลาสภาโว วาจฺจภูเตน เอตานีติ กมฺมปเทน วิญฺญายติ.

แม้ควรกล่าวด้วยพหูพจน์ว่า วุจฺจนฺเต ท่านกล่าวว่า วุจฺจติ ด้วยวจนวิปัลลาส เพื่อรักษาฉันท์ ความเป็นวิปัลลาสของบทนั้น ย่อมรู้ได้ด้วยบทกรรมว่า เอตานิ อันเป็นเนื้อความที่ศัพท์พึงกล่าวถึง.

ที่จริงแล้ว ท่านผู้แต่งอาจหลีกเลี่ยงจากวิปัลลาสดังกล่าว ด้วยการแปลง อนฺเต เป็น เร แล้วประกอบเป็นรูปว่า วุจฺจเร ก็จะตรงพจน์และต้องคณะฉันท์ ดังนั้น คัมภีร์ปาติโมกข์ภาสาฏีกา (หน้า ๖) จึงกล่าวว่า บทนี้มองหาบทอาการะเอกพจน์ว่า ปุพฺพกิจฺจํ ใน ปุพฺพกิจฺจนฺติ หมายความว่า โดยทั่วไปในประโยคกัตตุวาจกใดที่ปรากฏทั้งปกติกัตตาและวิกติกัตตาทั้งสองอย่างนั้น ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตก์ให้มีพจน์ตามปกติกัตตานั้น ทั้งนี้เพราะถือว่าปกติกัตตา เป็น

ประธานของประโยคกัตตุวาจก โดยทำนองเดียวกันนี้ ในประโยคกรรมวาจกใด ปรากฏทั้งปกติกรรม (วุตตกรรม) และวิกติกรรม ท่านให้กระจายบทอาขยาตและบทกิตก์ให้มีพจน์ตามปกติกรรมนั้น ทั้งนี้เพราะถือว่าปกติกรรม เป็นประธานของประโยคกรรม ดังที่คัมภีร์กัจจายนสาระกล่าวว่า

ปกตี วิกตี จาปิ
ยตฺร วุตฺตํ ทฺวยมฺปิ จ
วาจโก ปกติสงฺขฺยํ
คณฺหาติสฺสา ปธานโต. (กจฺจายนสาร. คาถา ๗)

ท่านกล่าวปกติกัตตา - ปกติกรรม และวิกติกัตตา-วิกติกรรมทั้งสองอย่างนั้นในประโยคใด บทวาจก[คืออาขยาตและกิตก์]ย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา - ปกติกรรม เพราะปกติกัตตา - ปกติกรรมนั้น เป็นประธาน[ของประโยค]

อย่างไรก็ตาม กฎข้างต้นเป็นสิ่งที่นิยมใช้กันโดยทั่วไปเท่านั้น ในที่บางแห่งอาจประกอบพจน์ของบทอาขยาตและบทกิตก์ตามวิกติกัตตา - วิกติกรรมได้บ้าง ดังนั้น คัมภีร์กัจจายนสารสรูปัตถทีปนี (คำอธิบายคาถา ๗) จึงกล่าวว่า คำว่า วาจโก ปกติสงฺขฺยํ คณฺหาติ (บทวาจกย่อมถือเอาพจน์ของปกติกัตตา - ปกติกรรม) เป็น**เยภุยยนัย** คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังคำว่า อมฺพวนํ (ป่ามะม่วง) หมายถึงป่าที่มีต้นมะม่วงมากกว่าต้นไม้อื่น อนึ่ง แม้คำว่า ปุพฺพกิจฺจํ จะไม่ใช่วิกติกรรมในเรื่องนี้ เพราะประกอบด้วย อิติ ศัพท์ แต่ได้ชื่อว่าวิกติกรรมโดยอ้อม เพราะไม่ใช่ปกติกรรมในพากย์ และลงปฐมาวิภัตติเหมือนวิกติกรรม ดังนั้น การประกอบใช้เอกพจน์ว่า วุจฺจติ จึงไม่ผิดหลักภาษาแต่อย่างใด]

อกโตกาส (ติ)

[น + กโตกาส]

ผู้มีโอกาสมิได้ทำแล้ว, ผู้ไม่มีโอกาสที่ทำไว้, ไม่ได้จัดสถานที่ไว้.

น เต อปนยีติ อมฺหากเมว โทโส, เย มยํ ปจฺฉา อคมิมฺหา. ตุมฺเห มา จินฺตยิตฺถาติ เต พฺราหฺมเณ จ อิพฺเภ จ รญฺโญเยว อตฺถาย อกตํ **อกโตกาสํ** ภูมึ สมาคเต น อุสฺสารณึ กาเรตฺวา อปนยีติ. (ชา.อฏ. ๗/๑๑๐)

สองบทว่า **น เต อปนยิ** ความว่า พระราชาตรัสว่า โทษเป็นของพวกเราเท่านั้นผู้มาภายหลัง พวกท่านอย่าวิตกไปเลย จึงไม่ยอมให้ไล่พวกพราหมณ์และคฤหบดีเหล่านั้น ผู้มาสู่พื้นที่ซึ่งไม่ได้จัดแจงไว้ คือ **ไม่ได้จัดสถานที่ไว้** เพื่อประโยชน์เฉพาะพระราชาเสด็จหลีกไป.

[โอกาส ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ การณะ (เหตุ) และ เทสะ (สถานที่) โอกาโส การเณ เทเส. ธาน. ๑๑๐๑]

อกตฺตพฺพ (ติ)

[น + กตฺตพฺพ] ไม่พึงทำ, ไม่ควรทำ.

อกรณียํ วา กรณียํ วาปีติ **อกตฺตพฺพํ** ปาปํ วา กตฺตพฺพํ กุสลํ วา. (ชา.อฏ. ๒/๒๕๐)

ปาฐะว่า อกรณียํ วาปิ กรณียํ วาปิ ความว่า ความชั่ว**ที่ไม่ควรทำ** หรือความดีที่ควรทำ.

อกตฺตพฺพตา (ถี)

[อกตฺตพฺพ + ตา]

ความเป็นสิ่งที่ไม่พึงทำ - ไม่ควรทำ.

โส หิ วิญฺญูหิ **อกตฺตพฺพตาย** กุจฺฉิตกิริย-ภาวโต กุกฺกุจฺจํ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๑)

แท้จริงแล้ว ความเดือดร้อนใจในภายหลังนั้น ชื่อว่า กุกกุจจะ เพราะเป็นกิริยาน่ารังเกียจ เนื่องจากเป็น**สิ่งที่**วิญญูชน**ไม่ควรทำ**.

อกตฺตพฺพปฏิกมฺม (ติ)

[น + กตฺตพฺพปฏิกมฺม, อกตฺตพฺพ + ปฏิกมฺม] ผู้มีการเยียวยาที่ไม่ควรทำ, ผู้ไม่ควรทำการเยียวยา, เยียวยาไม่ได้, แก้ไขไม่ได้.

อเตกิจฺฉาติ **อกตฺตพฺพปฏิกมฺมา**.

(อ. อฏ. ๓/๕๐)

บทว่า **อเตกิจฺฉา** (แก้ไขไม่ได้) หมายความว่า **ผู้ไม่ควรทำการเยียวยา**.

ดู อเตกิจฺฉ

อกตฺตพฺพรูป (ติ)

[น + กตฺตพฺพรูป, อกตฺตพฺพ + รูป] ผู้ไม่มีสภาพที่ควรทำ, ผู้มีสภาพไม่ควรทำ.

ดู อกิริยรูป

อกตฺตุ (ปุ)

[น + กตฺตุ] กตฺตุ = กร (กรเณ) + ตุ ไม่ทำ.

อกตญฺญุ**มกตฺตารํ**

กตสฺส อปฺปฏิการกํ

ยสฺมึ กตญฺญุตา นตฺถิ

นิรตฺถา ตสฺส เสวนา. (ชา. ๑/๙๗)

(นกหัวขวานโพธิสัตว์กล่าวว่า)

(ไม่พึงคบ) ผู้ไม่รู้อุปการะที่ผู้อื่นทำไว้ **ผู้ไม่ทำ**[ความดี] ผู้ไม่ตอบแทนอุปการะที่ผู้อื่นทำให้แล้ว (เพราะ) ความกตัญญูไม่มีในผู้ใด การคบหาผู้นั้นเป็นสิ่งไร้ประโยชน์.

อกตฺตารนฺติ ยํ กิญฺจิ อกโรนฺตํ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๕)

บทว่า **อกตฺตารํ** (ผู้ไม่ทำ) ความว่า ผู้ไม่ทำความดีอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อกตฺตุกาม (ติ)

[น + กตฺตุกาม] ไม่ปรารถนาเพื่อจะทำ, ไม่ประสงค์จะทำ.

ปริปาเจติ นาม ปุพฺเพ อทาตุกามานํ **อกตฺตุ-กามานํ** “อยฺโย ภาณโก อยฺโย พหุสฺสุโต อยฺโย สุตฺตนฺติโก อยฺโย วินยธโร อยฺโย ธมฺมกถิโก, เทถ อยฺยสฺส, กโรถ อยฺยสฺสาติ. เอสา ปริปาเจติ นาม. (วิ. ๒/๙๓)

ที่ชื่อว่า แนะนำให้จัดเตรียม คือ เมื่อพวกทายกไม่ประสงค์จะถวาย (ทาน) หรือ**ไม่**

ประสงค์จะทำ (บุญ) แต่แรก ภิกษุณีกล่าวคะยั้นคะยอให้ถวายว่า พระคุณเจ้าเป็นนักสวด พระคุณเจ้าเป็นพหูสูต พระคุณเจ้าเป็นผู้ชำนาญพระสูตร พระคุณเจ้าเป็นผู้ทรงวินัย พระคุณเจ้าเป็นธรรมกถึก พวกท่าน จงถวายแก่พระคุณเจ้า จงทำถวายแก่พระคุณเจ้า นางภิกษุณีนี้ ชื่อว่า แนะนำให้จัดเตรียม.

อกตฺถมาน (ติ)

[น + กตฺถมาน]

กตฺถมาน = กตฺถ (สิลาฆเน) + อ + มาน

ไม่โอ้อวด.

สนฺโต จ ภิกฺขุ อภินิพฺพุตตฺโต
อิติหนฺติ สีเลสุ **อกตฺถมาโน**
ตมริยธมฺมํ กุสลา วทนฺติ
ยสฺสุสฺสทา นตฺถิ กุหิญฺจิ โลเก. (สุตฺตนิ. ๔๐๑)

ส่วนภิกษุผู้สงบ ดับกิเลสแล้ว **ไม่โอ้อวด** ในศีลทั้งหลายว่า เราเป็นดังนี้ อนึ่ง ภิกษุใดไม่มีกิเลสเครื่องฟูใจในที่ไหนๆ ในโลก ผู้ฉลาด เรียกภิกษุนั้นว่า ผู้มีอริยธรรม.

อิติหนฺติ สีเลสุ อกตฺถมาโนติ “อหมสฺมิ สีลสมฺปนฺโนติอาทินา นเยน อิติ สีเลสุ **อกตฺถมาโน**, สีลนิมิตฺตํ อตฺตูปนายิกํ วาจํ อภาสมาโนติ วุตฺตํ โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๗)

บาทคาถาว่า **อิติหนฺติ สีเลสุ อกตฺถกาโม** (ไม่โอ้อวดในศีลทั้งหลายว่าเราเป็นดังนี้) ความว่า **ไม่โอ้อวด**ในศีลทั้งหลายอย่างนี้ โดยนัยว่า เราเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยศีลเป็นต้น มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ไม่กล่าววาจาน้อมเข้าในตน (แนะนำตน) อันมีศีลเป็นเหตุ.

[อตฺตูปนายิก มีความหมาย ๒ ประการ คือ น้อมเข้าในตน = อุปเนตีติ อุปนโย (อุป + นี + อ), อุปนโย เอว อุปนายิโก (อุปนย + ณิก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต), อตฺตนิ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (สัตตมีตัปปุริสสมาส)
น้อมตนเข้าไป = อตฺตานํ อุปนายิโก อตฺตูปนายิโก (ทุติยาตัปปุริสสมาส)]

อกตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กร (กรเณ) + ตฺวา]

ไม่ทำแล้ว, เพราะไม่ทำ.

อกตฺวา กุสลํ กมฺมํ
กตฺวานากุสลํ พหุ
กายสฺส เภทา ทุปฺปญฺโญ
นิรยํ โสปปชฺชติ. (อิติวุต. ๒๑,๒๓)

บุคคลผู้มีปัญญาทราม **ไม่ทำ**กุศลกรรมไว้ ทำแต่อกุศลกรรมไว้มาก เมื่อตายไปย่อมตกนรก.

โย อตฺถกามสฺส หิตานุกมฺปิโน
โอวชฺชมาโน น กโรติ สาสนํ
กโปตกสฺส วจนํ **อกตฺวา**
อมิตฺตหตฺถตฺถคโตว เสติ. (ชา. ๑/๑๑)

(พระบรมศาสดา ทรงปรารภภิกษุผู้มีนิสัยโลเลรูปหนึ่ง ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า)

ผู้ใดอันบุคคลกล่าวสอนอยู่ ไม่ทำตามคำสอนของผู้ปรารถนาประโยชน์ ผู้อนุเคราะห์ด้วย

ประโยชน์เกื้อกูล ผู้นั้น ย่อมถึงความพินาศ เศร้าโศกอยู่ เหมือนกา**ไม่ทำ**ตามคำของนกพิราบตกอยู่ในเงื้อมมือของข้าศึก ฉะนั้น.

กโปตกสฺส วจนํ อกตฺวาติ ปาราวตสฺส หิตานุสาสนํ วจนํ **อกตฺวา**. (ชา.อฏ. ๑/๒๖๑)

บาทคาถาว่า **กโปตกสฺส วจนํ อกตฺวา** (ไม่ทำตามคำของนกพิราบ) ความว่า **ไม่ทำ**ตามคำสอนที่มีประโยชน์ของนกพิราบ.

[เรื่องมีอยู่ว่า:-
ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นนกพิราบ อาศัยอยู่ในกระเช้าหญ้าภายในโรงครัวของท่านเศรษฐี ส่วนกาก็ได้อาศัยนกพิราบ เข้าไปอาศัยอยู่ในโรงครัวของเศรษฐีเช่นกัน อยู่มาวันหนึ่ง คนทั้งหลายนำปลาและเนื้อมาให้ท่านเศรษฐี เป็นจำนวนมาก พ่อครัวก็รับมาแขวนไว้ในโรงครัว กาเห็นแล้ว ก็เกิดความโลภ คิดในใจว่า พรุ่งนี้เราไม่ออกไปหากินละ จะกินปลาและเนื้อนี้แหละ แล้วก็นอนแซ่วอยู่ตลอดทั้งคืน รุ่งเช้าพระโพธิสัตว์จะออกไปหากิน ก็เรียกว่ามาเถิดกาผู้เป็นสหาย นายท่านไปเถิด เรากำลังปวดท้อง สหายเอ๋ย ธรรมดาโรคปวดท้องไม่เคยเป็นแก่พวกกาเลย แต่ไหนแต่ไรมาในยามทั้ง ๓ ตลอดราตรี กาย่อมหิวทุกๆ ยาม ถึงจะกลืนกินไส้ประทีปเข้าไป กาก็จะอิ่มอยู่ชั่วครู่หนึ่ง ชะรอยท่านจักอยากกินปลาและเนื้อนี้ มาเถิด ขึ้นชื่อว่าของกินของมนุษย์เป็นของที่พวกท่านไม่ควรกิน อย่าทำเช่นนี้เลย ออกไปหากินด้วยกันกับเราเถิด นายข้าพเจ้าไม่สามารถจะไปได้

พระโพธิสัตว์จึงเตือนว่า ถ้าเช่นนั้น ท่านจักต้องรับสนองกรรมของตน ท่านอย่าลุอำนาจความโลภ จงเป็นผู้ไม่ประมาทเถิด ดังนี้แล้วก็บินออกไปหากิน

เมื่อพ่อครัวปรุงอาหารเสร็จแล้ว ออกไปข้างนอกยืนเช็ดเหงื่ออยู่ ได้ยินเสียงดังในโรงครัว จึงเข้าไปดู เห็นกากำลังจะขโมยชิ้นเนื้อทอด จึงปิดประตู ไล่ต้อนจับได้ ถอนขนเสียหมดตัว เอาขิงสดโขลกเคล้ากับเกลือป่นคลุกกับเนยเปรี้ยวทาจนทั่วตัวกานั้น แล้วเหวี่ยงลงไปในเข่งถ่าน กาเจ็บแสบแสนสาหัสนอนหายใจรวยริน

ครั้นเวลาเย็น พระโพธิสัตว์บินกลับมา เห็นกาประสบความฉิบหาย จึงพูดว่า ดูก่อนเจ้ากาโลเล เจ้าไม่เชื่อฟังคำของเรา อาศัยความโลภของเจ้าเป็นเหตุ จึงต้องประสบทุกข์อย่างใหญ่หลวงเช่นนี้ แล้วกล่าวสอนกา ด้วยคาถาดังกล่าว แล้วบินหนีไปอยู่ที่อื่น ฝ่ายกาก็นอนตายอยู่ในกระเช้านั้นเอง พ่อครัวได้นำไปทิ้งที่กองขยะพร้อมกับเข่งถ่านนั้น]

อกถึกถี (ติ)

[น + กถึกถี]
ไม่มีความสงสัย, หมดความสงสัย.

วิจิกิจฺฉ ปหาย ติณฺณวิจิกิจฺโฉ วิหรติ, **อกถึกถี** กุสเลสุ ธมฺเมสุ วิจิกิจฺฉาย จิตฺตํ ปริโสเธติ.
(ที. ๑/๖๘, ม. ๑/๒๓๙)

(ภิกษุนั้น) ละวิจิกิจฉา เป็นผู้ข้ามพ้นวิจิกิจฉา (ความสงสัย) ได้แล้ว เป็น**ผู้ไม่มีความสงสัย** ในธรรมอันเป็นกุศลอยู่ ชื่อว่าย่อมชำระล้างจิตจากวิจิกิจฉา.

กถมิทำ กถมิทนฺติ เอวำ นปฺปวตฺตตีติ **อกถ๋กถี.**

(ที.อฏ. ๑/๑๘๙, ม.อฏ. ๒/๑๒๐)

ผู้ใดย่อมไม่เป็นไปอย่างนี้ว่า ธรรมนี้เป็นอย่างไร ธรรมนี้เป็นอย่างไร เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า อกถ๋กถี (ผู้ไม่มีความสงสัย).

สพฺพราควิรตฺตสฺส ตณฺหกฺขยวิมุตฺติโน
เอสนา ปฏินิสฺสฏฺฐา ทิฏฺฐิฏฺฐานา สมูหตา
เอสนานำ ขยา ภิกฺขุ นิราโส **อกถ๋กถี**.

(อิติวุต. ๒๒๘)

ภิกษุผู้ปราศจากความกำหนัดได้ทั้งหมด หลุดพ้นเพราะสิ้นตัณหา ชื่อว่าขจัดการแสวงหา [กามและภพ]โดยสิ้นเชิง พร้อมทั้งถอนเหตุของทิฏฐิ [คือการแสวงหาพรหมจรรย์] ภิกษุจึงเป็นผู้ไม่มีความหวัง และ**หมดความสงสัย** เพราะสิ้นการแสวงหาทั้งหลาย.

เอสนานำ ขยาติ เอวเมตาสำ ติสฺสนฺนำ เอสนานำ ขยา อนุปฺปาทนิโรธา ภินฺนกิเลสตฺตา ภิกฺขูติ จ สพฺพโส อาสาภาวา นิราโสติ จ ทิฏฺเจกฏฺฐสฺส วิจิกิจฺฉากถ๋กถาสลฺลสฺส ปหีนตฺตา **อกถ๋กถี**ติ จ วุจฺจตีติ. (อิติวุต.อฏ. ๑๘๘)

สองบทว่า **เอสนานำ ขยา** (เพราะสิ้นการแสวงหาทั้งหลาย) ความว่า เพราะสิ้นไป คือ ดับไป โดยไม่เกิดขึ้นแห่งการแสวงหาทั้ง ๓ อย่าง เหล่านั้นอย่างนี้ จึงเรียกว่า ภิกษุ เพราะทำลายกิเลสได้แล้ว เรียกว่า ผู้ไม่มีความหวัง เพราะไม่มีความหวังโดยประการทั้งปวง และเรียกว่า **ผู้หมดความสงสัย** เพราะขจัด[ละ]ลูกศรคือความสงสัยอันได้แก่วิจิกิจฉา ซึ่งตั้งอยู่ในฐานะเดียวกับทิฏฐิ.

โยมำ ปลิปถำ ทุคฺคำ สำสารำ โมหมจฺจคา
ติณฺโณ ปารคโต ฌายี อเนโช **อกถ๋กถี**
อนุปาทาย นิพฺพุโต ตมหำ พฺรูมิ พฺราหฺมณำ.

(สุตฺตนิ. ๓๗๗)

ผู้ใดก้าวพ้นทางอ้อม ทางหล่ม สงสาร และโมหะได้แล้ว ข้ามไปถึงฝั่งแล้ว เจริญฌาน ไม่หวั่นไหว **หมดความสงสัย** ดับเย็น เพราะไม่ถือมั่น เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์.

โย ภิกฺขุ อิมำ ราคปลิปถญฺเจว กิเลสทุคฺคญฺจ สำสารวฏฺฏญฺจ จตุนฺนำ สจฺจานำ อปฺปฏิวิชฺฌนกโมหญฺจ อตีโต จตฺตาโร โอเฆ ติณฺโณ หุตฺวา ปารำ อนุปฺปตฺโต ทุวิเธน ฌาเนน ฌายี ตณฺหาย อภาเวน อเนโช กถ๋กถาย อภาเวน **อกถ๋กถี** อุปาทานานำ อภาเวน อนุปาทิยิตฺวา กิเลสนิพฺพาเนน นิพฺพุโต, ตมหำ พฺราหฺมณำ วทามีติ อตฺโถ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๙๐)

เราเรียกภิกษุผู้ล่วงพ้นทางอ้อมคือราคะ หล่ม คือกิเลสสังสารวัฏ โมหะคือความไม่รู้แจ้งอริยสัจ ๔ เป็นผู้ข้ามโอฆะ ๔ เป็นผู้ถึงฝั่ง เป็นผู้เจริญฌานด้วยฌาน ๒ อย่าง เป็นผู้ไม่มีความอยากเพราะปราศจากตัณหา **เป็นผู้หมดความสงสัย** เพราะปราศจากความสงสัย เป็นผู้ดับ เพราะดับกิเลส ไม่ยึดมั่น เนื่องจากไม่มีอุปาทานนั้นว่าเป็นพราหมณ์.

ยสฺสาลยา น วิชฺชนฺติ
อญฺญาย **อกถังถี**
อมโตคธํ อนุปฺปตฺตํ
ตมหํ พฺรูมิ พฺราหฺมณนฺ. (ธมฺม. ๗๒)

ผู้ใดไม่มีความอาลัย **หมดความสงสัย**เพราะรู้ชัด หยั่งลงสู่อมตะ บรรลุ[อรหัตตผล]แล้ว เราเรียกผู้นั้นว่าเป็นพราหมณ์.

อญฺญาย อกถังถีติ อฏฺฐ วตฺถูนิ ยถาภูตํ ชานิตฺวา อฏฺฐวตฺถุกาย วิจิกิจฺฉาย นิพฺพิจิกิจฺโฉ. (ธมฺม.อฏฺ. ๒/๔๒๒)

บาทคาถาว่า **อญฺญาย อกถังถี** (หมดความสงสัยเพราะรู้ชัด) ความว่า เพราะรู้วัตถุ ๘ ตามความเป็นจริง เป็นผู้ไม่มีความสงสัยด้วยความสงสัยอันมีวัตถุ ๘.

[คำว่า **อกถังถี** (ไม่มีความสังสัย) อรรถกถาอธิบายว่า นิพฺพิจิกิจฺโฉ (หมดความสงสัย) คำนี้มีลักษณะเหมือนกับคำว่า วิคตกถังถโก (ปราศจากความสงสัย) ดังมีข้อความปรากฏในพระวินัยปิฎกว่า

อถโข อายสฺมา อญฺญาโกณฺฑญฺโญ ทิฏฺฐธมฺโม ปตฺตธมฺโม วิทิตธมฺโม ปริโยคาฬฺหธมฺโม ติณฺณวิจิกิจฺโฉ **วิคตกถังถโก** เวสารชฺชปฺปตฺโต อปรปฺปจฺจโย สตฺถุสาสเน ภควนฺตํ เอตทโวจ ลเภยฺยาหํ ภนฺเต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, ลเภยฺยํ อุปสมฺปทนฺติ (วิ.๗/๓๐๕)
ครั้งนั้น ท่านอัญญาโกณฑัญญะได้เห็นธรรม (รู้เห็นอริยสัจ ๔) แล้ว ได้บรรลุธรรมแล้ว ได้รู้ธรรมแจ่มแจ้งแล้ว มีธรรมอันหยั่งลงแล้ว ข้ามความสงสัยได้แล้ว **ปราศจากความสงสัย** ถึงความเป็นผู้แกล้วกล้า ไม่ต้องเชื่อผู้อื่นในคำสอนของพระศาสดา ได้ทูลคำนี้ต่อพระผู้มีพระภาคว่า ขอข้าพระองค์พึงได้บรรพชา พึงได้อุปสมบท ในสำนักของพระผู้มีพระภาคพระพุทธเจ้าข้า.

ข้อความดังกล่าวข้างต้น แสดงให้เห็นว่า การรู้เห็นอริยสัจ ๔ โดยประจักษ์ด้วยตนเองเป็นสิ่งสำคัญ ท่านอัญญาโกณฑัญญะได้ตัดสินใจขอบวชเป็นภิกษุในพุทธศาสนา เพราะได้ดวงตาเห็นธรรม เข้าถึงพระนิพพานที่หยั่งเห็นการเกิดดับของรูปนามทั้งหมด จึงเข้าใจว่ารูปนามเป็นทุกข์ที่น่ากลัว ท่านรู้เห็นว่า ตัณหาที่ยินดีในรูปนาม เป็นต้นเหตุแท้จริงของทุกข์ และเข้าใจว่าอริยมรรคมีองค์ ๘ เป็นทางดำเนินที่ถูกต้องอันนำไปสู่สันติสุขแห่งโมกษะ การรู้แจ้งอริยสัจ ๔ ข้างต้น ทำให้ท่านไม่มีความสงสัยอีกต่อไป จึงเป็นผู้ข้ามความสงสัยได้แล้ว (ติณฺณวิจิกิจฺโฉ) ท่านได้ทูลขอบวชต่อพระพุทธองค์อย่างไม่มีความลังเล เรียกตามศัพท์บาลีว่า วิคตกถังถโก คือ ผู้ปราศจากความสงสัยซึ่งมีความหมายเหมือน ติณฺณวิจิกิจฺโฉ (นิพฺพิจิกิจฺโฉ, อกถังถี) คำศัพท์เหล่านี้มีความหมายเดียวกัน ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความหลากหลายของภาษาบาลีในสมัยนั้น]

อกถน (น/ถี)

[น + กถ (วากฺเย) + ยุ]
การไม่พูด - ไม่บอก - ไม่ชี้แจง.

อิธ กมฺมํ นาม ปลาปกถาย **อกถนํ.**

(ที.อฏ. ๓/๑๒๒)

ในลักษณะนี้:-

การไม่พูดคำเพ้อเจ้อ ชื่อว่า กรรม.

นาจิกฺขณา อปฺปสนฺนสฺส โหตีติ **อกถนา** อปฺปสนฺนสฺส โหติ. (เปต.อฏ. ๒๐๗)

บาทคาถาว่า นาจิกฺขณา อปฺปสนฺนสฺส โหติ ความว่า จะ**ไม่บอก**แก่ผู้ที่ไม่เลื่อมใส.

อกถิต (ติ)

[น + กถ (วากฺเย) + อิ + ต]

ไม่พูด, ไม่บอก, ไม่ชี้แจง.

น พฺยากตาติ อพฺยากตา. กุสลากุสลภาเวน **อกถิตา**ติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๘๑)

ธรรมที่มิได้ตรัสไว้ เหตุนั้น ชื่อว่า อัพยากฤต อธิบายว่า มิได้ตรัสไว้โดยความเป็นกุศลและ (หรือ) อกุศล.

[คำว่า **อพฺยากต** มาจาก น + พฺยากต (วิ บทหน้า + อา บทหน้า + กร ธาตุ + ต ปัจจัย) ในคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบาย อพฺยากตา ว่า อกถิตา เพื่อแสดงว่า พฺยากต ศัพท์เป็นคำไวพจน์ของ กถิต (กล่าว) แม้คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๖) ก็กล่าวไว้โดยตรงว่า น พฺยากตาติ อกถิตา (คำว่า น พฺยากตา แปลว่า มิได้ตรัสไว้) หมายความว่า อัพยากตธรรม เป็นธรรมที่พระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้โดยความเป็นกุศลและอกุศล ซึ่งตรัสไว้ก่อนอัพยากตธรรม ในคัมภีร์ธรรมสังคณี และ น ศัพท์ในอพฺยากต ใช้ในความหมายว่า อญฺญ (อื่น) คำนี้จึงหมายถึงธรรมอื่นนอกจากกุศล และอกุศล อันได้แก่วิบากและกิริยา]

อกถิตตฺต (น)

[อกถิต + ตฺต]

การไม่พูด - ไม่บอก - ไม่ชี้แจง.

โสพฺสวสฺสานิ **อกถิตตฺตา** เอวมาห.

(ชา. อฏ. ๙/๑๙)

นายสารถีกล่าวอย่างนี้ เพราะการที่เตมิย-กุมาร (เตมีย์กุมาร) **ไม่พูด**ตลอด ๑๖ ปี.

อกถิน (น)

[น + กถิน]

ไม่แข็ง, ไม่หยาบ, ไม่กระด้าง.

อกถินตา (ถี)

[อกถิน + ตา]

ความไม่แข็ง, ความไม่หยาบ, ความไม่กระด้าง, ความไม่ขรุขระ, ความไม่หยาบช้า.

กตมา ตสฺมึ สมเย กายมุทุตา โหติ. ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺส สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส มุทุตา มทฺทวตา อกกฺขฬตา **อกถินตา**, อยํ ตสฺมึ สมเย กายมุทุตา โหติ.

(อภิ.ธ. ๒๔)

กายมุทุตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น เป็นไฉน คือ ความอ่อน ภาวะที่อ่อน ความไม่หยาบ **ความไม่กระด้าง**แห่งเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และ

สังขารขันธ์ในสมัยนั้น ข้อนี้ชื่อว่า กายมุทุตา ที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

อกถินตาติ อกถินภาโว. (อภิ.อฏ. ๑/๑๙๔)

บทว่า **อกถินตา** แปลว่า ความไม่กระด้าง.

อกถินภาว (ปุ)

[อกถิน + ภาว] ดู อกถินตา

อกเถตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กถ (วากฺเย) + ตฺวา]

ไม่พูดแล้ว.

อกเถนฺต (ติ)

[น + กเถนฺต]

กเถนฺต = กถ (วากฺเย) + อ + อนฺต

แปลง อ ปัจจัยเป็น เอ (อปจฺจยสฺส เอกาโร)

ไม่พูดอยู่, ไม่กล่าวอยู่.

อถ นํ มหาสตฺโต โอโลเกตฺวา “มยิ **อกเถนฺเต** มาตา หทเยน ผลิเตน มริสฺสตีติ กเถตุกาโม หุตฺวาปิ “สเจ อหํ กเถสฺสามิ, โสพฺพส วสฺสานิ กโต วายาโม เม โมโฆ ภวิสฺสติ. **อกเถนฺโต** ปนาหํ อตฺตโน จ มาตาปิตูนญฺจ มหาชนสฺส จ ปจฺจโย ภวิสฺสามีติ อธิวาเสสิ.

(ชา.อฏ. ๖/๑๓)

ลำดับนั้น พระมหาสัตว์ทรงแลดูพระมารดานั้น แล้วดำริว่า เมื่อเรา**ไม่พูดอยู่** พระมารดา คงจักสิ้นพระชนม์เพราะพระหทัยแตก แม้เป็นผู้ประสงค์จะพูด ก็ทรงอดกลั้นเสียด้วยความดำริว่า ถ้าเราจักพูดกับพระมารดา ความพยายามที่เราทำมาแล้วตลอด ๑๖ ปี ก็จักหาประโยชน์มิได้ แต่เรา **เมื่อไม่พูด** จักเป็นปัจจัยเครื่องอุปถัมภ์ทั้งแก่ตนเอง แก่พระชนกชนนี และแก่มหาชน.

อกทุกม (ติ)

[น + กทุกม] ไม่มีโคลนตม.

(ก) ไม่มีโคลนตมตามธรรมชาติ.

กตโม นุ รหโท **อกทุกโม**

กึสุ เสทมลนฺติ วุจฺจติ

กตมญฺจ นวํ วิเลปนํ

ยสฺส คนฺโธ น กทาจิ ฉิชฺชติ. (ชา. ๑/๑๔๘)

(จูฬพฺยุณฺหิสุกรถามว่า)

อะไรหนอคือห้วงน้ำ**ที่ไม่มีโคลนตม** อะไรเล่าที่เรียกว่าเหงื่อและมลทิน และอะไรเล่าคือเครื่องลูบไล้ชนิดใหม่ที่มีกลิ่นหอม ไม่จางหายไปในกาลไหนๆ.

(ข) ไม่มีโคลนตมคือกิเลส.

ธมฺโม รหโท **อกทุกโม**

ปาปํ เสทมลนฺติ วุจฺจติ

สีลญฺจ นวํ วิเลปนํ

ตสฺส คนฺโธ น กทาจิ ฉิชฺชติ. (ชา. ๑/๑๔๘)

(มหาพฺยุณฺหิลโพธิสัตว์ตอบว่า)

ธรรมะคือห้วงน้ำที่**ไม่มีโคลนตม** บาป เรียกว่าเหงื่อและมลทิน. อนึ่ง ศีลคือเครื่องลูบไล้

ชนิดใหม่ที่มีกลิ่นหอมไม่จางหายไป ในกาลไหนๆ.

อกทุทโมติ ราคโทสโมหมานทิฏฺฐิกิเลสกทุทมานำ อภาเวน **อกทุทโม**.

(ชา.อฏ. ๓/๒๗๒)

บทว่า **อกทุทโม** (ไม่มีโคลนตม) ความว่า ชื่อว่าไม่มีโคลนตม เพราะไม่มีโคลนตมคือกิเลส อันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ.

[คำว่า **อกทุทโม** (ไม่มีโคลนตม) เป็นสทิสูปจาระ คือสำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย (กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน) กล่าวคือ คำว่า **อกทุทโม** แปลตามศัพท์ว่า "ไม่มีโคลนตม" แต่ในที่นี้ระบุถึงกิเลสที่เหมือนโคลนตม ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงได้อธิบายบทนี้ว่า อกทุทโมติ ราคโทสโมหมานทิฏฐิกิเลสกทุทมานำ อภาเวน อกทุทโม (บทว่า อกทุทโม (ไม่มีโคลนตม) ความว่า ชื่อว่าไม่มีโคลนตม เพราะไม่มีโคลนตมคือกิเลสอันได้แก่ ราคะ โทสะ โมหะ มานะ และทิฏฐิ). การใช้คำลักษณะนี้เหมือนกับคำว่า **สีโห คายติ** ตามรูปคำแล้ว คำนี้แปลว่า "ราชสีห์ขับร้องอยู่" แต่ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้คือนายสีหะขับร้องอยู่ หรือผู้กล้าดั่งราชสีห์ขับร้องอยู่]

อกทุทโมทก (น)

[อกทุทม + อุทก]
น้ำที่ไม่มีโคลนตม.

เตสำ ตสฺมึ สมเย สเมปิ ภูมิภาเค **อกทุทโมทเก** สกฏานิ นปฺปวตฺตึสุ.

(เถร.อฏ. ๑/๗๐)

สมัยนั้น เกวียนของเขาไม่ยอมเคลื่อนที่**ในน้ำที่ไม่มีโคลนตม** แม้ในพื้นที่อันราบเรียบ.

อกนิฏฺฐ (ติ)

[น + กนิฏฺฐ]
ชื่อของพรหมสุทธาวาสชั้นสูงสุดในพรหม ๑๖ ชั้น แปลว่า ผู้ไม่มีความต่ำต้อย (ด้อย), พรหมชั้นอกนิฏฐะ, อกนิฏฐพรหม, อกนิฏฐภูมิ.

อถ โขหำ ภิกฺขเว อวิเหหิ จ เทเวหิ อตปฺเปหิ จ เทเวหิ สุทสฺเสหิ จ เทเวหิ สุทสฺสีหิ จ เทเวหิ สทฺธึ เยน **อกนิฏฺฐา** เทวา, เตนุปสงฺกมึสุ.

(ที. ๒/๔๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้น เรา (ตถาคต) พร้อมกับเหล่าพรหมชั้นอวิหา ชั้นอตัปปา ชั้นสุทัสสา และชั้นสุทัสสี ได้เข้าไปหาเหล่า**พรหมชั้นอกนิฏฐะ**ถึงที่อยู่.

สพฺเพเหว จ สคุเณหิ ภวสมฺปตฺติยา จ เชฏฺฐา, นตฺเถตฺถ กนิฏฺฐาติ **อกนิฏฺฐา**.

(ที.อฏ. ๒/๗๐)

พรหมเหล่าใด เป็นใหญ่ด้วยคุณของตนทั้งปวง และสมบัติในภพ ความต่ำต้อย (ด้อย) ไม่มีในพรหมเหล่านี้ เหตุนั้น พรหมเหล่านั้น ชื่อว่า **อกนิฏฐะ** (คือในภพนี้ไม่มีเทพผู้น้อย).

เหฏฺฐโต พฺรหฺมโลกำ ปริยนฺตำ กริตฺวา อุปริโต **อกนิฏฺเฐ** เทเว อนฺโตกริตฺวา ยำ เอตสฺมึ อนฺตเร

เอตฺถาวจรา เอตฺถ ปริยาปนฺนา สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา, อยํ รูปาวจรา ภูมิ.

(ปฏิสํ. ๘๑)

ธรรมคือจิตและเจตสิกของบุคคลผู้เข้าสมาบัติ ผู้เกิดในรูปภูมิ หรือพระอรหันต์ ผู้อยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ที่หยั่งลงเป็นไปในภูมินี้ นับเข้าในภูมินี้ เบื้องล่างกำหนดเอาพรหมโลก[ชั้นพรหมปาริสัชชา]เป็นที่สุด เบื้องบนครอบคลุมถึง**อกนิฏฐพรหม** (อกนิฏฐเทพ) ที่อยู่ในระหว่างนี้ ชื่อว่า รูปาวจรภูมิ.

อกนิฏฺเจติ อุตฺตมฏฺเจน น กนิฏฺเจ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๗๐)

บทว่า **อกนิฏฺเจ** (อกนิฏฐพรหม) คือ ชื่อว่าไม่ด้อย เพราะอรรถว่า สูงสุด.

สุทสฺสิยา จุโต **อกนิฏฺจํ** คจฺฉติ. **อกนิฏฺเจ** อริยมคฺคํ สญฺชานาติ อุปริฏฺฐิมานํ สญฺโญชนานํ ปหานาย. (อภิ.ปุ. ๑๒๐)

ครั้นจุติจากชั้นสุทัสสีภูมิแล้ว ไปสู่ชั้น**อกนิฏฐภูมิ** ย่อมหยั่งเห็นอริยมรรค ในชั้น**อกนิฏฐภูมิ** เพื่อละสังโยชน์เบื้องสูง.

อกนิฏฺฐก (ติ)

[น + กนิฏฺจ + ก]

เทวดาชั้นอกนิฏฐะ, อกนิฏฐเทพ.

ยํ โส กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา **อกนิฏฺฐกานํ** เทวานํ สหพฺยตํ อุปปชฺเชยฺย ตํ กิสฺส เหตุ ตถา หิ โส ธมฺมจารี สมจารี. (ม. ๑/๔๖๘)

เหตุที่เขาตายแล้วไปเกิดร่วมกับพวกเทวดา**ชั้นอกนิฏฐะ** ก็เพราะเขาประพฤติธรรม ประพฤติธรรมสม่ำเสมอ.

อกนิฏฺฐคามี (ติ)

[อกนิฏฺจ + คามี]

ผู้ไปสู่อกนิฏฐภูมิ (อกนิฏฐภพ).

ปญฺจ อนาคามิโน อนฺตราปรินิพฺพายี อุปหจฺจปรินิพฺพายี อสงฺขารปรินิพฺพายี สสงฺขารปรินิพฺพายี **อุทฺธ์โสโต อกนิฏฺฐคามี**.

(ที. ๓/๑๙๘)

พระอนาคามี ๕ คือ อันตราปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้ในท่ามกลางอายุ) อุปหัจจปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้เมื่อล่วงท่ามกลางอายุ) อสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้โดยไม่พากเพียรมาก) สสังขารปรินิพพายี (ผู้ดับกิเลสได้ด้วยความเพียรยิ่ง) **อุทธังโสโต อกนิฏฐคามี** (ผู้ไปเกิดในอกนิฏฐภูมิ มีกระแสอรหัตตมรรคที่พึงได้รับในภพชั้นสูง).

กตโม จ ปุคฺคโล อุทฺธ์โสโต **อกนิฏฺฐคามี**.

(อภิ.ปุ. ๑๒๐)

บุคคลผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภูมิเป็นไฉน.

อกนิฏฺจํ คจฺฉตีติ **อกนิฏฺฐคามี**.

(อภิ.อฏ. ๓/๔๙)

บุคคลใดไปสู่อกนิฏฐภูมิ เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า อกนิฏฐคามี (ผู้ไปสู่อกนิฏฐภูมิ).

อยํ กิร ตโต สกฺกตฺตภาวโต จุโต ตสฺมึ อตฺตภาเว อนาคามิมคฺคสฺส ปฏิลทฺธตฺตา **อุทฺธ-โสโต อกนิฏฺฐคามี** หุตฺวา อวิหาทีสุ นิพฺพตฺตนฺโต อวสาเน ปน **อกนิฏฺฐคามี** ภวิสฺสติ.

(ที.อฏ. ๒/๓๖๙)

กล่าวกันว่า ท้าวสักกะนี้ จุติจากอัตภาพท้าวสักกะนั้นแล้ว จะเป็นผู้มีกระแสในเบื้องบน ไปสู่**อกนิฏฐภูมิ** เพราะบรรลุอนาคามิมรรคในอัตภาพนั้น เมื่อเกิดในชั้นอวิหาเป็นต้น จะไปสู่**อกนิฏฐภูมิ**ในชั้นสุดท้าย.

[อังคุตตรนิกาย นวกนิบาต (๒๓/๑๒/๓๑๑) พระพุทธองค์ตรัสอุปาทิเสสนิพพานของพระเสกขะ ๙ จำพวกที่ยังมีกิเลสเหลืออยู่ คือพระอนาคามี ๕ พร้อมทั้งพระสกทาคามีและพระโสดาบัน ๓ จำพวก

พระอนาคามีรวมทั้งหมดมี ๔๘ ประเภท คือลำดับแรก ในอวิหาอนาคามี อันตราปริ-นิพพายี ๓ อุปหัจจปรินิพพายี ๑ และอุทธัง-โสตอกนิฏฐคามี ๑ รวมเป็น ๕ ประเภท พระอนาคามีเหล่านั้นเมื่อคูณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือสสังขารปรินิพพายีและอสังขาร ปรินิพพายี ก็รวมเป็น ๑๐ ประเภท เช่นเดียวกันนี้ พระอนาคามีรวมเป็น ๔๐ ในอตัปปา-สุทัสสา และสุทัสสี แต่ในอกนิฏฐาไม่มีอุทธัง โสตอกนิฏฐคามี จึงมีสสังขารปรินิพพายี ๔ อสังขารปรินิพพายี ๔ รวมเป็น ๘ จำพวก

ส่วนในอรรถกถาสุตตนิบาตกล่าวว่า พระโสดาบัน ๑๒ พระสกทาคามี ๑๒ พระอนา-คามี ๒๔ พระอรหันต์ ๒ บุคคลผู้ตั้งอยู่ในมรรค ๔ รวมเป็นพระอริยบุคคล ๕๔ บุคคล เหล่านั้นเมื่อคูณด้วยบุคคล ๒ จำพวกคือ สัทธาธุระและปัญญาธุระ ก็รวมเป็นพระอริย บุคคล ๑๐๘]

อกนิฏฺฐเทวตา (ถี)

[อกนิฏฺฐ + เทวตา]

อกนิฏฐพรหม, พรหมชั้นอกนิฏฐะ.

อกนิฏฐเทพ.

เอเตนุปาเยน ยาว สุทสฺสีเทวตานำ **อกนิฏฺฐ-เทวตา** มิตฺตา โหนฺติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๐๑)

โดยอุบายนี้ ตราบถึง**อกนิฏฐพรหม** เป็นมิตรของสุทัสสีพรหม.

อกนิฏฺฐพฺรหฺมโลก (ปุ)

[อกนิฏฺฐ + พฺรหฺมโลก]

พรหมโลกชั้นอกนิฏฐะ, อกนิฏฐพรหมโลก.

ยาว พฺรหฺมโลกาติ ยาว **อกนิฏฺฐพฺรหฺม-โลกา**. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๐, ม.อฏ. ๒/๑๔๗)

สองบทว่า **ยาว พฺรหฺมโลกา** (จนถึงพรหมโลก) คือ จนถึง**พรหมโลกชั้นอกนิฏฐะ**.

อกนิฏฺฐพฺรหฺมภวน (น)

[อกนิฏฺฐ + พฺรหฺมภวน]

พรหมโลกชั้นอกนิฏฐภพ.

เอเตเนว อุปาเยน ยาว **อกนิฏฺฐพฺรหฺมภวนำ**, ตาว มหาสกฺการวิเสโส นิพฺพตฺติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๖๕)

โดยอุบายนั้นนั่นแล สักการะวิเศษอันยิ่งใหญ่ก็บังเกิดขึ้นตราบถึง**พรหมโลกชั้น อกนิฏฐภพ** (ภพแห่งพรหมชั้นอกนิฏฐะ).

อกนิฏฺฐภว (ปุ)

[อกนิฏฺฐ + ภว]

ภว = ภู (สตฺตายํ + อ) ภวตีติ ภโว (ภพ)

อกนิฏฐภพ, อกนิฏฐภูมิ.

อุทฺธโสโต อกนิฏฺฐคามีติ ยตฺถุปฺปนฺโน, ตโต อุทฺธํ ยาว **อกนิฏฺฐภวา** อารุยฺห ตตฺถ ปรินิพฺพายติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๓๕๒)

ท่านผู้เกิดในภพใด แล้วขึ้น[สู่ภพ]สูงขึ้นไปจากภพนั้นจนถึง**อกนิฏฐภพ** แล้วปรินิพพานในอกนิฏฐภพนั้น ชื่อว่า ผู้มีกระแสในเบื้องบนไปสู่อกนิฏฐภพ.

อกนิฏฺฐภวน (น)

[อกนิฏฺฐ + ภวน]

อกนิฏฐภพ, อกนิฏฐภูมิ.

ยถา มหาราช หิมวนฺเต ปพฺพเต นาคปุปฺผสมเย อุชุวาเต วายนฺเต ทส ทฺวาทส โยชนานิ ปุปฺผคนฺโธ วายติ, เอวเมว โข มหาราช เวสฺสนฺตรสฺส รญฺโญ อปิ โยชนสหสฺเสหิปิ ยาว **อกนิฏฺฐภวนำ** เอตฺถนฺตเร สุราสุรครุฬคนฺธพฺพยกฺขรกฺขสมโหรคกินฺนรอินฺทภวเนสุ กิตฺติสทฺโท อพฺภุคฺคโต, สีลวรคนฺโธ จสฺส สมฺปวายติ, เตน ตสฺส ทารกา น สกฺกา เกนจิ ทาสโภเคน ภุญฺชิตุํ. (มิลินฺท. ๒๗๕)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เปรียบเสมือนในสมัยที่บนภูเขาหิมพานต์มีดอกกากะทิง เมื่อมีลมอ่อนพัดโชยมา กลิ่นดอกไม้ย่อมหอมฟุ้งตลบไป ๑๐-๒๐ โยชน์ ฉันใด ในที่ระหว่างหลายพันโยชน์ จนถึงพรหมชั้น**อกนิฏฐภพ** ในที่อยู่ของเทวดา อสูร ครุฑ คนธรรพ์ ยักษ์ รากษส พญางู กินนร พระอินทร์ ชื่อเสียงเกียรติคุณและกลิ่นศีลอันประเสริฐของพระเวสสันดรก็หอมฟุ้งตลบไป ฉันนั้นเหมือนกัน เหตุนั้น พระโอรสพระธิดาของพระเวสสันดรอันใครๆ ไม่อาจที่จะใช้เป็นทาสได้.

[ภวน ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ สัตตา (ความเป็นอยู่ (ภพ) เคหะ (บ้านเรือน) สตฺตายํ ภวนํ เคเห. ธาน. ๑๑๐๙]

อกนฺต (ติ)

[น + กนฺต]

กนฺต = กม ธาตุ (อิจฺฉายํ) + ต ปัจจัย แปลง ต ท้ายมการันตธาตุ เป็น นฺต และลบ ม ด้วยสูตรว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ.(กจ. ๕๘๔)

ไม่น่ารัก, ไม่น่าใคร่, ไม่สง่างาม, ไม่น่าปรารถนา, ไม่น่าชอบใจ, น่ารังเกียจ.

ตตฺถ กตมำ รูปำ หีนำ. ยำ รูปำ เตสำ เตสำ สตฺตานำ อุญฺญาตำ อวญฺญาตำ หีฬิตำ ปริภูตำ อจิตฺตีกตำ หีนำ หีนมตำ หีนสมฺมตำ อนิฏฺฐำ **อกนฺตำ** อมนาปำ รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺฐพฺพา, อิทำ วุจฺจติ รูปำ หีนำ. (อภิ.วิ. ๒)

ในเรื่องนั้น รูปชั้นต่ำเป็นไฉน คือ รูปใดของสัตว์นั้นๆ ที่น่าดูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่าเกลียด น่าตำหนิ ไม่น่ายกย่อง เป็นรูปชั้นต่ำ รู้กันว่าเป็นรูปชั้นต่ำ สมมติกันว่าเป็นรูปชั้นต่ำ ไม่น่าปรารถนา **ไม่น่าใคร่** ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโผฏฐัพพะ นี้เรียกว่า รูปชั้นต่ำ.

อกนฺตนฺติ อกามิตํ นิสฺสิริกํ วา.

(อภิ.อฏ. ๒/๘)

บทว่า **อกนฺตํ** แปลว่า รูปที่ไม่น่าใคร่ หรือรูปที่ไม่สง่างาม.

ตตฺถ กตโม อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข. อิธ ยสฺส เต โหนฺติ อนิฏฺจา **อกนฺตา** อมนาปา รูปา สทฺทา คนฺธา รสา โผฏฺจพฺพา, เย วา ปนสฺส เต โหนฺติ อนตฺถกามา อหิตกามา อผาสุกกามา อโยคกฺเขมกามา, ยา เตหิ สงฺคติ สมาคโม สโมธานํ มิสฺสีภาโว. อยํ วุจฺจติ อปฺปิเยหิ สมฺปโยโค ทุกฺโข.

(อภิ.วิ. ๑๐๕)

ในเรื่องนั้น การประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รักเป็นทุกข์ เป็นไฉน คือ การไปร่วม การมาร่วม การประชุมร่วม การอยู่ร่วมกับอารมณ์อันไม่น่าปรารถนา **ไม่น่าใคร่** ไม่น่าชอบใจของเขาในโลกนี้ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ หรือจากบุคคลผู้ปรารถนาแต่ สิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ไม่ปรารถนาความหลุดพ้นจากโยคะของเขา นี้เรียกว่าการประสบกับอารมณ์อันไม่เป็นที่รัก เป็นทุกข์.

มนสฺมึ น กมนฺติ น ปวิสนฺตีติ **อกนฺตา**.

(อภิ.อฏ. ๒/๑๐๐)

รูปเป็นต้นเหล่าใด ย่อมไม่หยั่งลงคือไม่เข้าไปในใจ เหตุนั้น รูปเป็นต้นเหล่านั้น ชื่อว่าอกันตะ (ไม่หยั่งลงในใจ, ไม่จับใจ, ไม่น่าใคร่).

ภุสานิ เอโก สาลึ ปุนาปโร
อยญฺจ นารี สกมํสโลหิตํ
ตุวญฺจ คูถํ อสุจึ **อกนฺตํ**
ปริภุญฺชสิ กิสฺส อยํ วิปาโก. (เปต. ๑๗๒)

[เปรตทั้ง ๔ ตนนี้] ตนหนึ่งกอบเอาแกลบข้าวสาลีที่ไฟกำลังลุกโชน โปรยใส่ศีรษะของตนเอง อีกตนหนึ่ง[เอาฆ้อนเหล็กทุบศีรษะตนเองจนศีรษะแตก] ส่วนตนนี้เป็นหญิง กินเนื้อส่วนหลังและโลหิตของตนเอง ส่วนท่านกินคูถซึ่งเป็นของไม่สะอาด **ไม่น่าปรารถนา** นี้เป็นผลกรรมอะไร.

อกนฺตนฺติ อมนาปํ เชคุจฺฉํ. (เปต.อฏ. ๑๗๗)

บทว่า **อกนฺตํ** (ไม่น่าปรารถนา) ได้แก่ ไม่น่าชอบใจ คือ น่ารังเกียจ.

อกนฺตผล (ติ)

[อกนฺต + ผล]

มีผลไม่น่าใคร่, มีผลไม่น่าปรารถนา.

ทานํ อนิฏฺจผลํ **อกนฺตผลํ** อมนุญฺญผลํ เสจนก-ผลํ ทุกฺขุทฺรยํ ทุกฺขวิปากนฺติ.

น เหวํ วตฺตพฺเพ. (อภิ.ก. ๑๖๒)

(สกวาที) ทานมีผลไม่น่าปรารถนา **ไม่น่าใคร่**

ไม่น่าชอบใจ มีผลเร่าร้อน มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบากใช่ไหม.

(ปรวาที) ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

[**ทุกฺขุทฺรยํ** = ทุกฺขุทฺรยํ (ทุกฺข + อุทย) แปลง ท เป็น ทฺร ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ นิรุตฺติทีปนี (สูตร ๔๕) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺโข อุทโย ยสฺสาติ ทุกฺขุทฺรยํ (มีทุกข์เป็นกำไร) คำนี้มักใช้คู่กับ สุขุทฺรยํ (มีสุขเป็นกำไร)]

อกนฺตรูป (ติ)

[อกนฺต + รูป]

มีสภาพไม่น่าใคร่, มีสภาพไม่น่าปรารถนา.

ตตฺถ ยํ กิญฺจิ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ อนิฏฺฐรูปเยว ปสฺสติ, โน อิฏฺฐรูปํ. **อกนฺตรูปเ**ยว ปสฺสติ, โน กนฺตรูปํ. อมนาปรูปเยว ปสฺสติ, โน มนาปรูปํ. (สํ. ๒/๑๓๕)

ในนรกทั้ง ๖ ขุมนั้น สัตว์นรกย่อมเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยจักษุได้ แต่เห็นได้เฉพาะรูปที่มีสภาพไม่น่าต้องการ ไม่เห็นรูปที่มีสภาพน่าต้องการ เห็นได้เฉพาะรูปที่**มีสภาพไม่น่าใคร่**ไม่เห็นรูปที่มีสภาพน่าใคร่ เห็นได้เฉพาะรูปที่มีสภาพไม่น่าชอบใจ ไม่เห็นรูปที่มีสภาพน่าชอบใจ.

ดู อนิฏฺฐรูป

[คำว่า **จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ** (ย่อมเห็นรูปอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยจักษุ) เป็น**การณูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่เจตนาหมายถึงผล ตามรูปศัพท์แล้ว คำว่า จกฺขุนา แปลว่า จักษุ แต่ตามปกติคนหรือสัตว์ จะเห็นรูปด้วยจักษุไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงของประโยคนี้ก็คือเห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณจิต ซึ่งเกิดขึ้นโดยอาศัยจักษุ การใช้คำในลักษณะนี้ จึงเป็นการพูดถึงเหตุ แต่เจตนาให้หมายถึงผล (เหตุ = ดวงตา, ผล = จักขุวิญญาณ)

อีกนัยหนึ่ง จัดเป็น**ฐานูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่อาศัยอันได้แก่จักษุ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัยคือจักขุวิญญาณ ในคัมภีร์ฎีกามักยกอุทาหรณ์ว่า **มญฺจา โฆสนฺติ** (เตียงโห่ร้องอยู่) หรือ **มญฺจา อุกฺกุฏฺฐึ กโรนฺติ** (เตียงทำเสียงโห่ร้องอยู่) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้อง หรือทำเสียงโห่ร้องอยู่

อีกนัยหนึ่ง โบราณาจารย์ เรียกสำนวนเช่นนี้ว่า **สสมฺภารกถา** (คำที่ประกอบด้วยเหตุ) หมายความว่า คำที่กล่าวถึงเหตุเป็นหลัก แต่มุ่งให้หมายถึงผล ดังคำว่า ธนุนา วิชฺฌติ (ยิง[เป้า]ด้วยธนู) แม้จะกล่าวถึงคันธนูอันเป็นเหตุให้ใช้ลูกศรได้ แต่เจตนาหมายถึงลูกศรอันเป็นผล ดังนั้น จึงมีคำอธิบายข้างต้นว่า เห็นรูปด้วยจักขุวิญญาณแล้ว

สมฺภาร แปลว่า **เหตุ** วิเคราะห์ว่า สมฺภรียเต ผลํ เอเตนาติ สมฺภาโร (เหตุที่สั่งสม ผล) คำว่า สสมฺภารกถา พบรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์วิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๑/๕๖) ว่า สมฺภาเรน สห ยา วตฺตตีติ สสมฺภารา, สสมฺภารา กถา สสมฺภารกถา (คำที่เป็นไปกับด้วยเหตุ, คำที่ประกอบด้วยเหตุ) อีกนัยหนึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า สมฺภาเรน ยํ วตฺตตีติ สสมฺภารํ ทสฺสนํ, สสมฺภารสฺส กถา

สสมฺภารกถา (คำแสดงการเห็นที่เป็นไปกับด้วยเหตุ)]

อกนฺติย (ติ)

[อกนฺต + อิย]

[รูป]ไม่น่าใคร่, ไม่น่าปรารถนา, ไม่น่าพอใจ.

คนฺธญฺจ ฆตฺวา สุรภึ มโนรมํ
อโถปิ ฆตฺวา อสุจึ **อกนฺติยํ**
อกนฺติยสฺมึ ปฏิฆํ วิโนทเย
ฉนฺทานุนีโต น จ กนฺติเย สิยา. (สํ. ๒/๒๙๙)

บุคคลได้ดมกลิ่นหอมที่น่าชอบใจ และได้ดมกลิ่นเหม็นที่**ไม่น่าใคร่**แล้ว พึงบรรเทาความหงุดหงิดในกลิ่นที่ไม่น่าใคร่ และไม่พึงพอใจในกลิ่นที่น่าชอบใจ.

อกปฺปกต (ติ)

[น + กปฺปกต]

จีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ, จีวรที่ยังไม่ได้ทำเครื่องหมาย.

อกปฺปกตํ นาปิ รชนาย รตฺตํ
เตน นิวตฺโถ เยนกามํ วเชยฺย
น จสฺส โหติ อาปตฺติ
โส จ ธมฺโม สุคเตน เทสิโต
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา. (วิ. ๕/๓๗/๘)

จีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุและไม่ได้ย้อมด้วยน้ำย้อม ภิกษุนุ่งห่มจีวรนั้นเดินทางไปตามปรารถนา และภิกษุนั้น ไม่ต้องอาบัติ ธรรมนั้นแล พระสุคตทรงแสดงแล้ว ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

น **อกปฺปกเตน** อตฺถตํ โหติ กถินํ.

(วิ. ๓/๓๕๒)

กฐินไม่เป็นอันกรานด้วยจีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ[ยังไม่ได้ทำเครื่องหมาย].

อกปฺปกเตนาติ อนาทินฺนกปฺปพินฺทุนา.

(วิ.อฏ. ๓/๓๙๒)

บทว่า **อกปฺปกเตน** (จีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุ) คือ จีวรที่ภิกษุยังไม่ได้ถือเอากัปปพินทุ[ยังไม่ได้ทำเครื่องหมาย].

[กปฺป ใน **อกปฺปกต** ใช้ในความหมายว่า วินยกริยา คือ วินัยกรรม หมายถึงการทำให้สมควรแก่พระวินัย เช่น กปฺปกเตน อกปฺปกตํ สํสิพฺพิตํ โหติ (เย็บจีวรที่ยังไม่ได้ทำกัปปพินทุเข้ากับจีวรที่ทำกัปปพินทุแล้ว) วิ.มหา. ๒/๓๗๑/๒๘๗) ดังที่สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๘๓๐) ได้แสดงความหมายของ กปฺป ศัพท์ไว้ดังนี้

วิตกฺก (ดำริ), วิธาน (การทำ), ปฏิภาค (เหมือน, คล้าย), ปญฺญตฺติ (บัญญัติ), กาล (เวลา), ปรมายุ (อายุขัยที่สูงสุด), เฉทน (ตัด), สมนฺตภาว (รอบด้าน), โวหาร (สมณโวหาร), อภิสทฺทหน (เชื่อถือ), วินิโยค (ประกอบพิเศษ), **วินยกฺริยา** (วินัยกรรม), เลส (ข้ออ้าง), วิกปฺป (ทำโดยประการต่าง ๆ), อนฺตรกปฺป (อันตรกัป), ตณฺหาทิฏฺฐิ (ตัณหาทิฏฐิ), อสงฺขฺเยยฺย กปฺป (อสงไขยกัปป์) เป็นต้น]

อนาปตฺติ อาทิยิตฺวา ปริภุญฺชติ, กปฺโป นฏฺโ โหติ, กปฺปกโตกาโส ชิณฺโณ โหติ, กปฺปกเตน **อกปฺปกตํ** สํสิพฺพิตํ โหติ, อคฺคเฬ, อนุวาเต, ปริภณฺเฑ, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺสาติ.

(วิ. ๒/๑๕๙)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ ภิกษุถือเอากัปปพินทุแล้วนุ่งห่ม ภิกษุห่มจีวรที่กัปปพินทุเสียหาย ภิกษุห่มจีวรที่ทำกัปปพินทุไว้แต่เก่าคร่ำคร่า ภิกษุห่ม**จีวรที่ไม่ได้ทำกัปปพินทุ**แต่เย็บติดกับจีวรที่ทำกัปปพินทุไว้ ภิกษุนุ่งห่มผ้าปะ ภิกษุนุ่งห่มผ้าทาบ ภิกษุใช้ผ้าดาม ภิกษุวิกลจริต ภิกษุต้นบัญญัติ.

[คำว่า **อนาปตฺติ** แปลตามศัพท์ว่า การไม่ต้อง ต้องเพิ่มบทฉัฏฐีกรรมเข้ามาแปลว่า อาปตฺติยา (ซึ่งอาบัติ)

คำว่า **อุมฺมตฺตก** (วิกลจริต) คือ คนบ้าที่ดีกำเริบ ไม่รู้ว่าไฟกับทองคำต่างกันอย่างไร และไม่รู้ว่าอุจจาระกับไม้จันทน์ต่างกันอย่างไร มีรูปวิเคราะห์ว่า อติวิย มตฺโต อุมฺมตฺโต (ผู้บ้าแล้วยิ่งนัก ชื่อว่า อุมมัตตะ) โดย อุ อุปสรรคใช้ในความหมายว่า ยิ่ง แล้วตั้งรูปวิเคราะห์ต่อมาโดยลง ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิตว่า อุมฺมตฺโต เยว อุมฺมตฺตโก (ผู้บ้าแล้วยิ่งนักนั้นแล ชื่อว่า อุม มัตตกะ) อีกนัยหนึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า อุมฺมชฺชตีติ อุมฺมตฺโต (อุ บทหน้า + มท = บ้า + ต ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), อุมฺมตฺโตเยว อุมฺมตฺตโก (อุมฺมตฺต ศัพท์ + ก ปัจจัยในสกัตถ-ตัทธิต

ภิกษุบ้าเพราะดีกำเริบ เป็นคนบ้าตลอดเวลา ส่วนภิกษุบ้า เพราะถูกยักษ์เข้าสิง ย่อมรู้สึกตัวได้ในบางขณะ

คำว่า **อาทิกมฺมิก** (ต้นบัญญัติ) ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาทิกมฺม ศัพท์ + อิก ปัจจัยในนิยุตตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทิกมฺเม นิยุตฺโต อาทิกมฺมิโก (ผู้ประกอบในการกระทำครั้งแรก ชื่อว่า อาทิกัมมิกะ)]

อกปฺปยึสุ (กฺริ/อา) ดู กปฺเปติ

อกปฺปยิ (กฺริ/อา) ดู กปฺเปติ

อกปฺปยุ (กฺริ/อา) ดู กปฺเปติ

อกปฺปยุ = อ อาคม + กปฺป ธาตุ + ณย ปัจจัย อุ วิภัตติ คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๔๖) กล่าวว่า กปฺป ธาตุเป็นไปในอรรถว่า ดำริ, ทำ, ตัด (ตกฺกวิธิเฉทเน) แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๒๙) ก็แสดงอรรถของ กปฺป ธาตุว่า กปฺป วิตกฺเก วิธิมฺหิ เฉทเน จ (กปฺป ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ดำริ, ทำ, ตัด).

อกปฺปิต (ติ)

[น + กปฺปิต]

ไม่ได้ปรุงแต่ง, เป็นปกติตามเดิม.

อกปฺปิตอิริยาปถ (ติ)

[อกปฺปิต + อิริยาปถ]

ผู้มีอิริยาบถไม่ได้ปรุงแต่ง, ผู้ไม่ได้ปรุงแต่งอิริยาบถ, ผู้มีอิริยาบถตามปกติ.

อกปฺปิตอิริยาปถา จ พุทฺธา ภควนฺโต ปณิธิสมฺปนฺนาติ เอวมฺปิ ยถา ทิสฺสติ จกฺขุมา.

(มหานิ. ๓๔๕)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทั้งหลาย **ผู้ทรงมีอิริยาบถตามปกติ** ทรงสมบูรณ์ด้วยการตั้งความปรารถนา รวมความว่า พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุ ย่อมปรากฏตามเป็นจริง แม้อย่างนี้.

อกปฺปิตอิริยาปถา จาติ อสชฺชิตอิริยาปถา.

(มหานิ.อฏ. ๓๘๘)

บทว่า **อกปฺปิตอิริยาปถา** (ผู้ทรงมีอิริยาบถตามปกติ) คือ มีอิริยาบถไม่ได้ปรุงแต่ง.

อกปฺปิย (ติ)

[น + กปฺปิย]

(ก) การกระทำไม่สมควร,ความประพฤติไม่สมควร, กรรมไม่สมควร[ทำ].

อนนุจฺฉวิกำ โมฆปุริส อนนุโลมิกำ อปฺปติรูปำ อสฺสามณกำ **อกปฺปิยำ** อกรณียำ. (วิ. ๑/๒๓)

โมฆบุรุษ **การกระทำ**ของเธอไม่เหมาะ ไม่ควร ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ **ไม่สมควร** ไม่ควรทำ.

ตา พาลา โหนฺติ อพฺยตฺตา, น ชานนฺติ กปฺปิยำ วา **อกปฺปิยำ** วา. (วิ. ๒/๔๑๙)

นางสิกขมานาผู้บวชเป็นภิกษุณีเหล่านั้น โง่เขลา ไม่ฉลาด ไม่รู้**กรรม**ที่สมควร[ทำ]หรือ**ไม่สมควร[ทำ]**.

[กปฺปิย = กปฺป ธาตุ (วิธิมฺหิ = ทำ) + อิ อาคม (ยถาคมมิกาโร. กจ. ๖๐๕) + ณฺย ปัจจัย (ณฺโย จ. กจ. ๕๔๑) ในภาวสาธนะ (ภาววาจก)

กิจจปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ตพฺพ, อนีย, ณฺย, เตยฺย, และ ริจฺจ นอกจากจะใช้ลงในกรรมวาจก และภาววาจกแล้ว ยังมีความหมายพิเศษอีก คือมีอรรถว่า **สมควร, สามารถ** ความหมายพิเศษเหล่านี้มิใช่สาธนะโดยตรง แต่เป็นความหมายเพิ่มเติม ซึ่งปรากฏในสาธนะเหล่านั้น เหมือนอรรถอาลปนะซึ่งเป็นการร้องเรียกเพิ่มจากอรรถของนามศัพท์ (ลิงคัตถะ) นั่นเอง]

(ข) ของไม่สมควร, สิ่งที่ไม่ควร.

ปณฺจ **อกปฺปิยานิ** น ปริภุญฺชิตพฺพานิ. อทินฺนญฺจ โหติ, อวิทิตญฺจ โหติ, **อกปฺปิยญฺจ** โหติ, อปฺปฏิคฺคหิตญฺจ โหติ, อกตาติริตฺตญฺจ โหติ. (วิ. ๓/๓๒๘)

ภิกษุไม่ควรบริโภคของเคี้ยวเป็นต้นอันไม่สมควร ๕ อย่าง คือ ของที่เขาไม่ให้ ของที่ไม่ทราบ **ของไม่สมควร** ของยังไม่ได้รับประเคน ของยังไม่ทำให้เป็นเดน.

อกปฺปิยนฺติ ปณฺจหิ สมณกปฺเปหิ อกปฺปิยกตำ, ยำ วา ปนญฺญมฺปิ อกปฺปิยมำสำ อกปฺปิยโภชนำ. (วิ.อฏ. ๓/๑๗๓)

บทว่า **อกปฺปิยำ** (ของไม่สมควร) คือ ของที่ยังไม่ได้ทำให้สมควรด้วยสมณกัปปะ ๕ อย่าง หรือแม้เนื้อและโภชนะอื่นใดอันไม่สมควร [เหล่านี้ ชื่อว่าของไม่สมควร].

ดู อกปฺปิยกต

[**กปฺป** ศัพท์ใน **อกปฺปิย** ใช้ในความหมายว่า สมณโวหาร คือ วิธีใช้ของสมณะ หมายถึง การกระทำให้สมควรแก่พระวินัย ดังนั้น คำว่า **กปฺปิย** จึงแปลตามศัพท์ว่า ผู้มีวิธีใช้ของสมณะ คือ ผู้มีการกระทำให้สมควรนั่นเอง คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๑๘) กล่าวว่า ให้ลง อิย ปัจจัยใน ยุตฺตตทฺธิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า กปฺเปน ยุตฺตํ กปฺปิยํ (สิ่งที่ควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ) หรือ กปฺปสฺส ยุตฺตํ กปฺปิยํ (สิ่งที่ควร[แก่วิธีใช้ของสมณะ]) ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า กปฺปิยนฺติ สมณโวหาเรน ยุตฺตํ โวหารสฺส ยุตฺตํ อนุรูปํ (คำว่า กปฺปิยํ (สิ่งที่สมควร) หมายความว่า สิ่งที่สมควรด้วยวิธีใช้ของสมณะ หรือสิ่งที่ควรแก่วิธีใช้ของสมณะ), น กปฺปิยํ อกปฺปิยํ (สิ่งที่ไม่ควร[แก่วิธีใช้ของสมณะ] ชื่อว่า อกัปปิยะ)]

(ค) ไม่มีกิเลส[คือตัณหาและทิฏฐิ].

วีตเคโธ อมจฺฉรี น อุสฺเสสุ วทเต มุนิ
น สเมสุ น โอเมสุ กปฺปํ เนติ **อกปฺปิโย**.

(สุตฺตนิ. ๘๖๗)

บุคคลผู้เป็นมุนี เป็นผู้ปราศจากความยินดี ไม่ตระหนี่ ย่อมไม่กล่าวในเรื่องเลิศกว่าเขา ไม่กล่าวในเรื่องเสมอเขา ไม่กล่าวในเรื่องด้อยกว่าเขา **เป็นผู้ไม่มีกิเลส[คือตัณหาและทิฏฐิ]** ย่อมไม่เข้าถึงกิเลส.

กปฺปํ เนติ อกปฺปิโยติ โส เอวรูโป ทุวิธมฺปิ กปฺปํ น เอติ. กสฺมา. ยสฺมา **อกปฺปิโย**, ปหีน-กปฺโปติ วุตฺตํ โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๕)

บาทคาถาว่า กปฺปํ เนติ อกปฺปิโย (เป็นผู้ไม่มีกิเลส[คือตัณหาและทิฏฐิ] ย่อมไม่เข้าถึงกิเลส) ความว่า บุคคล ผู้เป็นมุนีนั้นผู้มีสภาพอย่างนี้ ไม่เข้าถึงกิเลสทั้งสองอย่าง เพราะเหตุไร เพราะเหตุเป็นผู้ไม่มีกิเลส มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เป็นผู้ละกิเลส[คือตัณหาและทิฏฐิ]ได้แล้ว.

[**กปฺป** ในคำว่า **อกปฺปิโย** ใช้ในความหมายว่า **กิเลส**[คือตัณหาและทิฏฐิ] ดังที่สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๘๓๐) กล่าวว่า

น กปฺปยนฺติ น ปุรกฺขโรนฺติ
ธมฺมาปิ เตสํ น ปฏิจฺฉิตาเส
น พฺราหฺมโณ สีลวเตน เนยฺโย
ปารงฺคโต น จ ปจฺเจติ ตาทีติ

อาทีสุ ตณฺหาทิฏฺฐีสุ. ตถา หิ วุตฺตํ นิทฺเทเส กปฺโปติ อุทฺทานโต เทฺว กปฺปา ตณฺหากปฺโป ทิฏฺฐิกปฺโปติ. (มหานิ. ๙๓)

กปฺป ศัพท์ใช้ในความหมายว่า กิเลส[ตัณหาและทิฏฐิ] เช่น

พระขีณาสพเหล่านั้น ย่อมไม่ก่อให้เกิดตัณหาและทิฏฐิ ไม่ทำตัณหาและทิฏฐิไว้เบื้องหน้า แม้ธรรม[ทิฏฐิทั้งหลาย] พวกท่านก็มิได้รับเอาไว้ พระขีณาสพผู้อันใครๆ จะพึงนำไปด้วยศีลและพรตไม่ได้ ถึงฝั่งคือพระนิพพานแล้ว เป็นผู้คงที่ ย่อมไม่หวนกลับมาหากิเลส[ตัณหาและทิฏฐิ]ทั้งหลายอีก.

สมดังพระพระพุทธวจนะในคัมภีร์นิเทศว่า คำว่า กปฺโป (กัปปะ) มี ๒ อย่างโดยหัวข้อคือ

ตัณหากัปปะ (กัปปะคือตัณหา) และ **ทิฏฐิ-กัปปะ** (กัปปะคือทิฏฐิ)]

อกปฺปิยอฏฺฏ (ปุ)

[อกปฺปิย + อฏฺฏ]

คดีไม่สมควร (เกี่ยวกับทาสเป็นต้น).

ทาสทาสีวาปิอาทีนำ อตฺถาย อฏฺฏำ กโรนฺติ, อยำ **อกปฺปิยอฏฺโฏ** นาม น วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๘๒)

(ฉบับ ส. อกปฺปิยอฑฺโฑ)

พวกภิกษุณีฟ้องร้องคดีเพื่อประโยชน์แก่ทาสชาย ทาสหญิง และบึงเป็นต้น คดีนี้ชื่อว่า **คดีไม่สมควร** ไม่ควรทำ.

อกปฺปิยอุทก (น)

[อกปฺปิย + อุทก]

น้ำอันไม่สมควร, น้ำอันไม่เหมาะสม.

สิญฺจนสิญฺจาปเน ปน **อกปฺปิยอุทเกน** สพฺพตฺถ ปาจิตฺติยำ, กุลทูสนปริโภคตฺถาย ทุกฺกฏมฺปิ. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๒)

ในการรดเองและการใช้ผู้อื่นรดด้วย**น้ำอันไม่สมควร** ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุกแห่ง ในการรดเอง และการใช้ผู้อื่นรดด้วยน้ำอันไม่สมควร เพื่อประทุษร้ายตระกูลและการบริโภคต้องอาบัติทุกกฏก็มี.

อกปฺปิยกต (ติ)

[น + กปฺปิยกต, อกปฺปิย + กต]

ไม่ทำให้เป็นของสมควร (ตามพระวินัย).

อนติริตฺตำ นาม **อกปฺปิยกตำ** โหติ. (วิ. ๒/๑๑๑)

ที่ชื่อว่าของไม่เป็นเดน คือ ของที่ภิกษุ**ยังไม่ทำให้เป็นของสมควร**.

ตตฺถ **อกปฺปิยกตนฺ**ติ ยำ ตตฺถ ผลำ วา กนฺท-มูลาทิ วา ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ กปฺปิยำ อกตำ, ยญฺจ อกปฺปิยมำสำ วา อกปฺปิยโภชนำ วา, เอตำ อกปฺปิยำ นาม. ตำ อกปฺปิยำ อลเมตำ สพฺพนฺติ เอวำ อติริตฺตำ กตมฺปิ **อกปฺปิยกตนฺ**ติ เวทิตพฺพำ.

(วิ. อฏ. ๒/๓๖๖)

(ดู กงฺขา.โย. ๔/๖๕-๖ และขุททสิกขานิสสัย)

ในพากย์นั้นบทว่า **อกปฺปิยกตำ** (ของที่ภิกษุยังไม่ทำให้เป็นของสมควร) ความว่า บรรดาผลไม้เป็นต้นเหล่านั้น ผลไม้หรือเหง้ามันเป็นต้นใด ที่ยังไม่ทำให้เป็นของสมควร ด้วยสมณโวหารทั้ง ๕ และเนื้ออันไม่สมควร หรือโภชนะอันไม่สมควรใดมีอยู่ ผลไม้เป็นต้นที่ยังไม่ทำให้เป็นของสมควร เนื้ออันไม่สมควรและโภชนะอันไม่สมควรนี้ ชื่อว่าของไม่สมควร ผลไม้เป็นต้นที่ไม่สมควรนั้น แม้ภิกษุทำให้เป็นเดนอย่างนี้ว่า ทั้งหมดนี้พอแล้ว พึงทราบว่า **ยังไม่ทำให้เป็นของสมควร**.

อกปฺปิยกหาปณ (น)

[อกปฺปิย + กหาปณ]

กหาปณะอันไม่สมควร, เงินที่ไม่สมควรแก่สมณะ (ซึ่งทำด้วยเงิน ทอง ทองเหลือง ดีบุก กระดาษเป็นต้นที่ผู้ปกครองประเทศอนุญาต

ให้ซื้อขายแลกเปลี่ยนได้), อกัปปิยกหาปณะ.

สเจ ปน กาตุ๎ น อิจฺฉนฺติ, ภตฺตเวตนํ ปจฺจาสีสนฺติ. **อกปฺปิยกหาปณาทิ** น ทาตพฺพ๎. ภิกฺขาจารวตฺเตน ตณฺฑุลาทีนิ ปริเยสิตฺวา ทาตุ๎ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๔๙)

แต่ถ้าช่างศิลป์ไม่ต้องการสร้าง[ปราสาทเป็นต้น]ให้ ต้องการค่าจ้างเพื่อภัตร ภิกษุ ไม่ควรให้**กหาปณะอันไม่สมควร**เป็นต้น ควรแสวงหาข้าวสารเป็นต้นด้วยวัตรคือการเที่ยวบิณฑบาตแล้วให้.

อกปฺปิยกุฏิ (ถี)

[อกปฺปิย + กุฏิ]

กุฏิอันไม่สมควร, กุฏิอันไม่เหมาะสม. อกัปปิยกุฏิ.

ตตฺถ **อกปฺปิยกุฏิยํ** นิกฺขิตฺตสปฺปิอาทีสุ ยํ กิญฺจิ ปกฺขิปิตฺวา เทติ, มุขสนฺนิธิ นาม โหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๘๑)

ในเรื่องนั้น สามเณรใส่วัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเนยใสเป็นต้นซึ่งเก็บไว้ใน**อกัปปิยกุฏิ**ลง [ในอาหารมีข้าวสารเป็นต้นถวาย] อาหารนั้นจัดเป็นมุขสันนิธิ.

[มุขสนฺนิธิ (สันนิธิอาบัติที่ต้อง เพราะใส่เข้าปาก) สัตตาหกาลิกและยาวชีวิกที่เก็บไว้ในอกัปปิยกุฏิ เมื่อนำมาผสมกับภัตเป็นต้น ทำให้ภัตเป็นต้นนั้นจัดเป็นสันนิธิ คือ สิ่งที่เก็บไว้เกินเวลาบริโภค ภิกษุผู้ฉันภัตเป็นต้นที่ผสมกับสิ่งเหล่านั้นต้องอาบัติทุกกฏ เพราะใส่เข้าในปาก ไม่ต้องอาบัติเพราะนำมาผสมกัน คัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๒๔๙) แสดงรูปวิเคราะห์ของ มุขสนฺนิธิ ว่า มุขสฺส ปเวสนํ มุขํ (อันตโลปสมาส), มุเข สนฺนิธิ มุขสนฺนิธิ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

อกปฺปิยจมฺม (น)

[อกปฺปิย + จมฺม]

หนังอันไม่สมควร, หนังอันไม่เหมาะสม. หนังที่เป็นอกัปปิยะ.

อนฺโต สํเวเชตฺวา พทฺธํ โหตีติ เหฏฺฐา จ อุปริ จ วิตฺถตํ มชฺเฌ สงฺขิตฺตํ ปณวสณฺฐานํ กตฺวา พทฺธํ โหติ, ตํ กิร มชฺเฌ สีหพฺยคฺฆจมฺมปริกฺขิตฺตมฺปิ กโรนฺติ. **อกปฺปิยจมฺมํ** นาเมตฺถ นตฺถิ. เสนาสนญฺหิ โสวณฺณมยมฺปิ วฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ มหคฺฆํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๙)

ปาฐะว่า **อนฺโต สํเวเชตฺวา พทฺธํ โหติ** ความว่า เก้าอี้ที่เขาถักให้กว้างทั้งข้างล่างและข้างบน ตรงกลางสอบ (แคบ) มีสัณฐาน (ทรวดทรง) คล้ายบัณเฑาะว์. นัยว่า ชนทั้งหลาย ทำเก้าอี้นั้น ให้หุ้มด้วยหนังราชสีห์และเสือโคร่งที่ตรงกลางก็มี. ชื่อว่า **หนังอันไม่สมควร** ในเสนาสนะนี้หามีไม่. จริงอยู่ แม้เสนาสนะที่เป็นวิการแห่งทองก็ควร. เหตุนั้น เสนาสนะนั้นจึงเป็นของมีค่ามาก.

ถมฺภตุลาโสปานผลกาทีสุ ทารุมยํ วา ปาสาณมยํ วา ยํ กิญฺจิ เคหสมฺภารรูปํ โยโกจิ กฏสารโก ยํ กิญฺจิ ภูมตฺถรณํ ยํ กิญฺจิ

อกปฺปิยจมฺมํ สพฺพํ สเมฺม ทินฺนํ ครุภณฺฑํ ภูมตฺถรณํ กาตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๘๓)

ในเครื่องเรือนมีเสา ขื่อ บันได และกระดาน เป็นต้น เครื่องเรือนอย่างใดอย่างหนึ่งที่ทำด้วยไม้หรือศิลา เสื่อหยาบชนิดใดชนิดหนึ่ง เครื่องลาดพื้นชนิดใดชนิดหนึ่ง **หนังอันไม่สมควร**ชนิดใดชนิดหนึ่ง ทั้งหมดที่เขาถวายสงฆ์ จัดเป็นครุภัณฑ์ (ของหนัก) ควรทำเป็นเครื่องลาดพื้น.

อกปฺปิยจีวร (น)

[อกปฺปิย + จีวร]

จีวรอันไม่สมควร (จีวรที่เป็นผ้าคากรอง ผ้าเปลือกปอเป็นต้น อันเป็นธงชัยของเดียรถีย์ และจีวรที่มีสีหม่นจัด แดงจัด อ่อนจัด เป็นต้น), อกัปปิยจีวร.

จีวรํ ชานิตพฺพนฺติ โขมาทีนิ ฉ จีวรานิ ทุกูลาทีนิ ฉ อนุโลมจีวรานิ ชานิตพฺพานิ. อิมานิ ทฺวาทส กปฺปิยจีวรานิ.

กุสจีรํ วากจีรํ ผลกจีรํ เกสกมฺพลํ วาฬกมฺพลํ โปตฺถโก จมฺมํ อุลูกปกฺขํ รุกฺขทุสฺสํ ลตาทุสฺสํ เอรกทุสฺสํ กทลิทุสฺสํ เวฬุทุสฺสนฺติเอวมาทีนิ ปน **อกปฺปิยจีวรานิ**. (ที.อฏ. ๓/๑๙๒)

สองบทว่า **จีวรํ ชานิตพฺพํ** ความว่า พึงทราบจีวร ๖ ชนิดมีผ้าเปลือกไม้เป็นต้น อนุโลมจีวร ๖ ชนิดมีผ้าทุกูลเป็นต้น จีวร ๑๒ ชนิดเหล่านี้ชื่อว่าจีวรอันสมควร. ส่วนจีวรมีอาทิอย่างนี้ว่า ผ้าคากรอง ผ้าเปลือกปอ ผ้าทอเป็นแผ่น ผ้ากัมพลซึ่งทอจากเส้นผมมนุษย์ ผ้ากัมพลซึ่งทอจากขนหางสัตว์ ผ้าเปลือกป่าน หนังสัตว์ ปีกนกเค้า ผ้าที่ทอด้วยเปลือกไม้ ผ้าที่ทอด้วยเถาวัลย์ ผ้าที่ทอด้วยตระไคร่น้ำ ผ้าที่ทอจากใยต้นกล้วย ผ้าที่ทอด้วยเส้นใยไม้ไผ่ ชื่อว่า **จีวรอันไม่สมควร**.

[จีร = นปุง. เส้นใย, ใยไม้, เปลือกไม้, ผ้าเปลือกไม้, เส้น, ดิ้น (เงินหรือทอง)]

อาทิสทฺเทน วกฺกลาทีนํ สงฺคโห. **อกปฺปิย-จีวรานิ** ติตฺถิยทฺธชภาวโต. (ที.ฏี. ๓/๑๘๓)

ด้วย อาทิ ศัพท์ท่านรวมผ้าเปลือกไม้เป็นต้นไว้ด้วย ผ้าเหล่านั้นชื่อว่า **จีวรอันไม่สมควร** เพราะเป็นธงชัยของเดียรถีย์.

[ผ้าจีวรที่ทรงอนุญาตมี ๖ ชนิด คือ โขมะ (จีวรผ้าเปลือกไม้), กัปปาสิกะ (จีวรผ้าฝ้าย), โกเสยยะ (จีวรผ้าไหม), กัมพละ (จีวรผ้าขนสัตว์[ห้ามผมและขนมนุษย์]), สาณะ (จีวรผ้าป่าน), ภังคะ (จีวรผ้าผสม). ผ้าเหล่านี้ ชื่อว่าจีวรอันสมควร เพราะเปรียบเหมือนธงชัยอันเป็นเครื่องหมายของพระอริยเจ้า ฉะนั้นจึงมีคำเรียกจีวรเหล่านี้ว่า "อิสิทฺธช, อรหทฺธช (ธงชัยของพระอรหันต์) ดังที่อุบาลีเถราปทานในพุทธวรรคว่า

ปนฺเถ ทิสฺวา กาสาวํ
ฉฑฺฑิตํ มีพฺหมกฺขิตํ
สิรสา อญฺชลึ กตฺวา
วนฺทิตพฺพํ อิสิทฺธชํ.

บุคคลเห็นผ้ากาสาวพัสตร์ที่เปื้อนอุจจาระ ที่เขาทิ้งแล้วบนถนน ก็ควรประนมมือไหว้ ผ้า

นั้น อันเป็นธงชัยของพระอรหันต์ ด้วยเศียรเกล้า.

ในฉัททันตชาดก ติงสนิบาต กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เกิดเป็นพญาช้างฉัททันต์ พอท่านมองเห็นจีวรเท่านั้น ทำให้คิดได้ว่า อรหทฺธโช สพฺภิ วชฺฌรูโป (ผู้มีธงชัยอันเป็นเครื่องหมายพระอรหันต์เป็นผู้ที่สัตบุรุษจะฆ่าไม่ได้) ครั้นคิดได้อย่างนี้แล้ว จึงได้ให้อภัยนายพรานผู้คิดจะฆ่าพระองค์]

อกปฺปิยจีวรปริโภค (ปุ)

[อกปฺปิยจีวร + ปริโภค]

การใช้สอยจีวรอันไม่สมควร (ไม่เหมาะ).

อกัปปิยจีวรบริโภค.

เตน เนสํ วิญฺญตฺติยํ **อกปฺปิยจีวรปริโภเค** จ อนาปตฺติ อนุรูปา ภวิสฺสติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๔๗)

ดังนั้น ความไม่เป็นอาบัติในเพราะวิญญัติ และเพราะ**การใช้สอยจีวรอันไม่สมควร** จักเป็นสิ่งที่เหมาะสมแก่ภิกษุเหล่านั้น.

อกปฺปิยฏฺฐ (ปุ)

[อกปฺปิย + อตฺถ] แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ

ความเป็นของไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

น เกวลญฺเจตฺถ สญฺญาว เอทิสี, อถ โข เวทนาปิ เนวเวทนา นาเวทนา, จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํ นาจิตฺตํ, ผสฺโสปิ เนวผสฺโส นาผสฺโสติ. เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธมฺเมสุ.

สญฺญาสีเสน ปนายํ เทสนา กตาติ เวทิตพฺพา. ปตฺตมกฺขนเตลปฺปภุตีหิ จ อุปมาหิ เอสมตฺโถ วิภาเวตพฺโพ.

สามเณโร กิร เตเลน ปตฺตํ มกฺเขตฺวา จเปสิ. ตํ ยาคุปานกาเล เถโร ปตฺตมาหราติ อาห. โส 'ปตฺเต เตลมตฺถิ, ภนฺเตติ อาห. ตโต 'อาหร สามเณร เตลํ นาฬึ ปูเรสฺสามีติ วุตฺเต 'นตฺถิ ภนฺเต เตลนฺติ อาห.

ตตฺถ ยถา อนฺโตวุตฺถตฺตา ยาคุยา สทฺธึ **อกปฺปิยฏฺเฐน** เตลํ อตฺถีติ โหติ, นาฬิปูรณาทีนํ อภาววเสน นตฺถีติ โหติ, เอวํ สาปิ สญฺญา ปฏฺฐสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๕๓)

อนึ่ง สัญญาอย่างเดียวเป็นเช่นนี้ในอรูปฌานที่ ๔ นี้ก็หาไม่ โดยที่แท้ แม้เวทนาก็ชื่อว่าเนวเวทนานาเวทนา (เวทนาก็มิใช่ มิใช่เวทนาก็หามิได้) แม้จิตก็ชื่อว่า เนวจิตตนาจิตตะ (จิตก็มิใช่ มิใช่จิตก็หามิได้) แม้ผัสสะ ก็ชื่อว่าเนวผัสสนาผัสสะ (ผัสสะก็มิใช่ มิใช่ผัสสะก็หามิได้). ในสัมปยุตตธรรมที่เหลือ ก็มีนัยเดียวกันนี้.

แต่เทศนานี้ พึงทราบว่า พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงโดยยกสัญญาเป็นประธาน. บัณฑิต พึงทราบเนื้อความนี้ด้วยอุปมาทั้งหลาย ตั้งแต่เรื่องน้ำมันทาบาตรเป็นต้น.

ได้ยินว่า สามเณรเอาน้ำมันทาบาตรแล้ววางไว้ในเวลาดื่มข้าวยาคู พระเถระกล่าวกะสามเณรว่า สามเณรจงนำบาตรมา สามเณรเรียนกับท่านว่า ในบาตรมีน้ำมันขอรับ ทีนั้นพระเถระจึงกล่าวว่า สามเณรจงนำมา เราจักเติมน้ำมัน

ให้เต็มทะนาน สามเณรเรียนว่า ท่านขอรับ น้ำมันไม่มี.

ในการอุปมานั้น น้ำมัน ชื่อว่ามีอยู่ เพราะ**เป็นของไม่สมควร**กับข้าวยาคู เนื่องจากมีอยู่ในภายใน, ชื่อว่าไม่มี เพราะความไม่มีพอจะเติมให้เต็มทะนานเป็นต้น ฉันใด แม้สัญญานั้น ก็ฉันนั้น ชื่อว่าสัญญาก็มิใช่ เพราะไม่สามารถทำกิจของสัญญาได้ชัดเจน และชื่อว่ามิใช่สัญญาก็หามิได้ เพราะมีอยู่โดยความเป็นสังขารละเอียดที่เหลือจากสังขาร[หยาบ].

อกปฺปิยตนฺตวาย (ปุ)

[อกปฺปิย + ตนฺตวาย]

ตนฺตวาย = ตนฺต + เว (ตนฺตสนฺตาเณ) + ณ

ช่างหูกผู้ไม่สมควร,

ช่างหูกผู้ไม่ใช่ญาติไม่ใช่ปวารณา.

ตตฺถ อกปฺปิยสุตฺตํ **อกปฺปิยตนฺตวาเยน** วายาเปนฺตสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนเยน นิสฺสคฺคิยํ.

(วิ.อฏ. ๒/๓๖๓)

ในด้ายเป็นต้นนั้น เมื่อภิกษุใช้ให้**ช่างหูกผู้ไม่สมควร**ทอด้ายที่ไม่สมควร เป็นนิสสัคคีย์ตามนัยที่ได้กล่าวไว้.

อกปฺปิยตูล (น)

[อกปฺปิย + ตูล]

นุ่นอันไม่สมควร, นุ่นอันไม่เหมาะสม.

รุกฺขวลฺลิติณชาติโย หิ มุญฺจิตฺวา อญฺโญ ภูตคาโม นาม นตฺถิ, ตสฺมา ยสฺส กสฺสจิ ภูตคามสฺส ตูลํ พิมฺโพหเน วฏฺฏติ. ภิสึ ปน ปาปุณิตฺวา สพฺพมฺเปตํ **อกปฺปิยตูล**นฺติ วุจฺจติ.

(วิ.อฏ. ๔/๖๐)

ความจริง ขึ้นชื่อว่าภูตคามอย่างอื่น ยกเว้นประเภทแห่งต้นไม้ เถาวัลย์ และหญ้าย่อมไม่มีเหตุนั้น นุ่นของภูตคามชนิดใดชนิดหนึ่งย่อมควรในการทำหมอน แต่พอมาถึงฟูก แม้นุ่นทุกชนิดนี้ก็เรียกว่า **นุ่นอันไม่สมควร**.

อกปฺปิยตฺต (น)

[อกปฺปิย + ตฺต]

ความเป็นของไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

อิทำ ปน ชานนฺโต **อกปฺปิยตฺตา** ปฏิกฺขิปติ. อชานนฺโตปิ ปฏิกฺขิปิตพฺพฏฺฐาเน จิตฺเมว ปฏิกฺขิปติ นาม. ตสฺมา น ปวาเรติ.

(วิ.อฏ. ๓/๙๑)

แต่ภิกษุเมื่อรู้ว่า เนื้อนี้ไม่สมควร จึงปฏิเสธ เพราะ**เป็นของไม่สมควร** แม้เมื่อไม่รู้ก็ชื่อว่าปฏิเสธสิ่งที่ตั้งอยู่ในฐานะควรปฏิเสธด้วยเหมือนกัน ฉะนั้น จึงชื่อว่าไม่ห้ามภัต.

อกปฺปิยตฺถรณ (น)

[อกปฺปิย + อตฺถรณ]

เครื่องปูลาดอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

มหาสยนนฺติ **อกปฺปิยตฺถรณ.** (วิ.อฏ. ๓/๓๖๙)

บทว่า มหาสยนำ (ที่นอนใหญ่) คือ **เครื่องปูลาดอันไม่สมควร**.

อกปฺปิยทุสฺส (น)

[อกปฺปิย + ทุสฺส]

ผ้าอันไม่สมควร, ผ้าที่ใช้กรานกฐินไม่ได้.

วตฺถุวิปนฺนํ โหตีติ **อกปฺปิยทุสฺสํ** โหติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๑๓)

สองบทว่า **วตฺถุวิปนฺนํ โหติ** (กฐินเป็นอันวิบัติโดยวัตถุ) ได้แก่ **เป็นผ้าอันไม่สมควร**.

อกปฺปิยนวนีต (ติ)

[อกปฺปิย + นวนีต]

เนยข้นอันไม่สมควร, เนยข้นอันไม่เหมาะสม.

อกปฺปิยสปฺปิมฺหิ อสติ ปุริมนเยเนว **อกปฺปิยนวนีตา**ทีนิ เทติ “สปฺปึ กตฺวา ภุญฺชาติ. อกปฺปิยสปฺปินาว ทินฺนํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๗)

เมื่อเนยใสอันไม่สมควรไม่มี ทายกถวาย**เนยข้นอันไม่สมควร**เป็นต้น ตามนัยก่อนนั่นแหละโดยกล่าวว่า นิมนต์ทำเป็นเนยใสฉันเถิด ย่อมเป็นอันเขาได้ถวายด้วยเนยใสอันไม่สมควรทีเดียว.

อกปฺปิยนิมนฺตน (น)

[อกปฺปิย + นิมนฺตน]

การนิมนต์ - การเชิญอันไม่สมควร.

เทฺว ตโย เอกโตติ เยปิ **อกปฺปิยนิมนฺตนํ** สาทิยิตฺวา เทฺว วา ตโย วา เอกโต คเหตฺวา ภุญฺชนฺติ, เตสมฺปิ อนาปตฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๘๐)

ปาฐะว่า **เทฺว ตโย เอกโต** (ภิกษุสองสามรูปร่วมกัน) ความว่า แม้ภิกษุเหล่าใดยินดี**การนิมนต์อันไม่สมควร** สองหรือสามรูป รับแล้วฉันร่วมกัน แม้ภิกษุเหล่านั้นก็ไม่ต้องอาบัติ.

อกปฺปิยปจฺจตฺถรณ (น)

[อกปฺปิย + ปจฺจตฺถรณ]

เครื่องปูลาดอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

เสตวิตานมฺปิ เหฏฺฐา **อกปฺปิยปจฺจตฺถรเณ** สติ น วฏฺฏติ, อสติ ปน วฏฺฏติ.

(ที.อฏ. ๓/๓๖๙)

แม้เพดานสีขาว ถ้ามี**เครื่องปูลาดอันไม่สมควร** อยู่ข้างล่าง ก็ไม่สมควรเหมือนกัน แต่เมื่อไม่มี[อย่างที่กล่าวมา]จะใช้สอย ก็ควร.

มหาสยนนฺติ **อกปฺปิยปจฺจตฺถรณํ.**

(ที.อฏ. ๑/๗๖)

บทว่า **มหาสยนำ** (ที่นอนใหญ่) หมายถึง**เครื่องปูลาดอันไม่สมควร**.

สมณสารุปฺปรหิตตฺตา คหฏฺเจหิ จ เสฏฺจสมฺมตตฺตา **อกปฺปิยปจฺจตฺถรณำ** มหาสยนนฺติ อิธาธิปฺเปตนฺติ ทสฺเสตุ **อกปฺปิยปจฺจตฺถรณนฺ**ติ วุตฺตำ. (สี.นวฏี. ๑/๓๓๖)

[ในอรรถกถา]พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า อกปฺปิยปจฺจตฺถรณำ (เครื่องปูลาดไม่สมควร) เพื่อแสดงว่า เครื่องปูลาดอันไม่สมควรประสงค์เอาว่าเป็นที่นอนใหญ่ในเรื่องนี้ เพราะปราศจากสมณสารูป และเพราะคฤหัสถ์สมมติว่าดีเลิศ.

อกปฺปิยปถวี (ถี)

[อกปฺปิย + ปถวี]

ดินอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม, ดินปกติที่ภิกษุไม่ควรขุดทำลาย.

ตตฺถ ยา ชาตปถวีติ วุตฺตา, อยํ **อกปฺปิย-ปถวี.** (กงฺขา. ๒๓๒)

ในบรรดาชาตปฐวีและอชาตปฐวีเหล่านั้น ปฐวีใดเรียกว่าชาตปฐวี ชาตปฐวีนี้ชื่อว่า **ดินอันไม่สมควร**.

[ปถวี, ปฐวี ในวรรณกรรมบาลีมีใช้ทั้งสองรูป. รูปว่า ปฐวี ประกอบรูปโดยแปลง ปุถ เป็น ปุถุ แล้วแปลง อุ ที่ ถุ เป็น อว ได้รูปว่า ปุถว แล้วแปลง อุ ที่ ปุ เป็น อ ด้วยสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น หลังจากนั้นแปลง ถ เป็น จ. ในฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า ปุถวี, ปถวี, ปธวี (ถสฺส ธตฺตํ) แต่รูปว่า ปธวี ไม่พบในวรรณกรรมบาลี. ในคัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่มีรูปตามพยาขยาของสิงหลว่า ปุถวี, ปถวี ปุสฺส ปตฺตํ (รูปหลังนี้แปลง ปุ เป็น ป) สำหรับพระไตรปิฎกฉบับไทยนิยมใช้รูปว่า ปฐวี]

อกปฺปิยปถวีสงฺขฺยา (ถี)

[อกปฺปิยปถวี + สงฺขฺยา]

การนับว่าดินอันไม่สมควร, การเรียกว่าดินอันไม่สมควร.

ปาสาณปิฏฺฐิยํ โสณฺฑึ ขณนฺติ. สเจ ตตฺถ ปฐมเมว สุขุมรชํ ปตติ, ตญฺเจ เทเวน โอวฏฺฐํ โหติ, จาตุมฺมาสจฺจเยน **อกปฺปิยปถวีสงฺขฺยํ** คจฺฉติ. (วิ.อฏ. ๓/๒๒)

ภิกษุทั้งหลายขุดตระพังน้ำบนหลังหินดาด แม้ถ้าผงละเอียดตกลงไปในตระพังน้ำนั้นแต่แรกทีเดียว ถ้าผงละเอียดนั้นถูกฝนตกรดพอล่วงไปได้ ๔ เดือน ย่อมถึง**การนับว่าดินอันไม่สมควร**.

อกปฺปิยปริกฺขาร (ปุ)

[อกปฺปิย + ปริกฺขาร]

บริขารอันไม่สมควร, อกัปปิยบริขาร.

อกปฺปิยปริกฺขารวินิจฺฉย (ปุ)

[อกปฺปิยปริกฺขาร + วินิจฺฉย]

ข้อวินิจฉัยบริขารอันไม่สมควร.

กปฺปิยากปฺปิยปริกฺขารวินิจฺฉโย.

(วิ.อฏ. ๑/๒๑๕, วิ.สงฺคห. ๔๑)

(บัณฑิตพึงทราบ) **ข้อวินิจฉัยบริขาร**อันสมควร และ**ไม่สมควร** ดังต่อไปนี้.

อกปฺปิยปานก (น)

[อกปฺปิย + ปานก]

น้ำดื่มอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

กถํ อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตาย อาปชฺชติ? อจฺฉมํสํ สูกรมํสนฺติ ขาทติ, ทีปิมํสํ มิคมํสนฺติ ขาทติ, อกปฺปิยโภชนํ กปฺปิยโภชนนฺติ ภุญฺชติ, วิกาเล กาลสญฺญาย ภุญฺชติ, **อกปฺปิยปานกํ** กปฺปิยปานกนฺติ ปิวติ; เอวํ อกปฺปิเย กปฺปิย-สญฺญิตาย อาปชฺชติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๔๒)

ภิกษุต้อง (อาบัติ) ด้วยเข้าใจในสิ่งที่ไม่ควร

ว่าควรอย่างไร ? คือ ภิกษุฉันเนื้อหมีด้วยเข้าใจว่าเนื้อสุกร, ฉันเนื้อเสือเหลือง ด้วยเข้าใจว่าเนื้อมฤค, ฉันโภชนะที่ไม่สมควร ด้วยเข้าใจว่าโภชนะสมควร, ฉันในเวลาวิกาล ด้วยเข้าใจว่าเป็นกาล ดื่ม**น้ำดื่มที่ไม่สมควร** ด้วยเข้าใจว่าเป็นน้ำดื่มที่สมควร ด้วยอาการอย่างนี้ ชื่อว่าต้อง (อาบัติ) ด้วยเข้าใจในสิ่งที่ไม่ควรว่าควร.

อกปฺปิยภณฺฑ (น)

[อกปฺปิย + ภณฺฑ]

สิ่งของที่ไม่สมควร, สิ่งของอันไม่เหมาะสม.

อกัปปิยภัณฑะ, อกัปปิยภัณฑ์.

เตน โข ปน สมเยน รญฺโญ ปเสนทิสฺส โกสลสฺส อยฺยิกา กาลงฺกตา โหติ. ตสฺสา กาลงฺกิริยาย สงฺฆสฺส พหุ **อกปฺปิยภณฺฑ** อุปฺปนฺนํ โหติ. (วิ. ๔/๓๒๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล พระอัยยิกาของพระเจ้าปเสนทิโกศลทิวงคต **สิ่งของที่ไม่สมควร** จำนวนมาก ได้เกิดขึ้นแก่สงฆ์ เพราะการทิวงคตนั้น.

[ดู เครื่องอกัปปิยภัณฑ์ ใน วิ.จูฬ. ๗/๓๒๐/๙๒]

อกปฺปิยภณฺฑปริวตฺตน (น)

[อกปฺปิยภณฺฑ + ปริวตฺตน]

การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ไม่สมควร.

อกปฺปิยภณฺฑปริวตฺตนํ หิ กยวิกฺกยสงฺคหํ น คจฺฉติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๗๙)

จริงอยู่ **การแลกเปลี่ยนสิ่งของที่ไม่สมควร** ไม่ถึงการนับเข้าในการซื้อขาย.

อกปฺปิยภาค (ปุ)

[อกปฺปิย + ภาค]

ส่วนที่ไม่สมควร, ส่วนที่ไม่เหมาะสม.

ยํ ปน ปญฺจวณฺณสุตฺตาทีหิ วินทฺธฉตฺตาทิกํ, ตตฺถ **อกปฺปิยภาโค**ว ฉินฺทิตพฺโพ, น ตทวเสโส. (วิมติ. ๑/๒๑๒)

ส่วนร่มเป็นต้น ที่ผูกมัดไว้ด้วยด้ายห้าสี เป็นต้นใด มีอยู่ ภิกษุควรตัด**ส่วนที่ไม่สมควร**ในร่มเป็นต้นนั้น ไม่ควรตัดส่วนที่เหลือจากนั้น.

อกปฺปิยภาว (ปุ)

[อกปฺปิย + ภาว]

ความเป็นของที่ไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

ตสฺส หตฺถโต ภาชเน ปติตํ หิ ทุติยทิวเส ภาชนสฺส **อกปฺปิยภาวํ** น กโรติ ปริจฺจตฺตตฺตา. (วิ.อฏ. ๓/๑๑๔)

ความจริง ของที่ตกจากมือของสามเณรนั้นลงไปในภาชนะ ย่อมไม่ทำให้ภาชนะเป็น**ของที่ไม่สมควร**ในวันรุ่งขึ้น เพราะภิกษุสละข้าวสุกนั้นแล้ว.

อกปฺปิยภิสิพิมฺโพหน (น)

[อกปฺปิย + ภิสิพิมฺโพหน]

ฟูกและหมอนอันไม่สมควร, ฟูกและหมอนที่ไม่ควรใช้.

อกปฺปิยํ วา มหคฺฆํ กปฺปิยํ วาติ เอตฺถ อกปฺปิยํ นาม สุวณฺณมยมณฺจาทิ **อกปฺปิยภิสิ-พิมฺโพหนานิ** จ. มหคฺฆํ กปฺปิยํ นาม ทนฺต-มยมณฺจาทิ ปาวาราทิกปฺปิยอตฺถรณาทีนิ จ.

(สารตฺถ. ๓/๔๒๕)

ในคำเป็นต้นว่า **อกปฺปิยํ วา มหคฺฆํ กปฺปิยํ วา** (พึงแลกสิ่งที่เป็นอกัปปิยะ หรือเป็นกัปปิยะมีค่ามาก แล้วถือเอาวัตถุที่กล่าวแล้ว) ความว่า เตียงที่ทำด้วยทองเป็นต้น และ**ฟูกและหมอนที่ไม่ควรใช้** ชื่อว่า สิ่งที่เป็นอกัปปิยะ เตียงที่ทำด้วยงาช้างเป็นต้น และเครื่องลาดที่ควรใช้มีผ้าห่มเป็นต้น ชื่อว่า สิ่งที่เป็นกัปปิยะมีค่ามาก.

อกปฺปิยภูต (ติ)

[อกปฺปิย + ภูต]

เป็นของไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

อกปฺปิยนฺติ โวหรียตีติ อกปฺปิยโวหาโรติ **อกปฺปิยภูตํ** กรณการาปนาทิ สพฺพเมว สงฺคหิตํ, น ปน อกปฺปิยวจนมตฺตนฺติ ทฏฺจพฺพํ.

(สารตฺถ. ๒/๔๔๙)

ชื่อว่า อกัปปิยโวหาร (คำพูดที่ไม่สมควร) เพราะเป็นวาทะอันบุคคลกล่าวว่า ไม่สมควร ดังนั้น ท่านจึงรวมเอากิริยาทั้งหมด มีการทำเอง และใช้คนอื่นให้ทำเป็นต้นที่**เป็นของไม่สมควร**เท่านั้น แต่ไม่ควรเห็นว่าเป็นเพียงถ้อยคำที่ไม่สมควร.

อกปฺปิยภูมิ (ถี)

[อกปฺปิย + ภูมิ]

พื้นที่อันไม่สมควร, พื้นที่อันไม่เหมาะสม.

อกัปปิยภูมิ.

(ก) พื้นที่ไม่สมควร (กุฏิอันไม่สมควรเก็บและหุงต้มยาวกาลิกและยามกาลิก).

ยํ ปน **อกปฺปิยภูมิยํ** สหเสยฺยปฺปโหนเก เคเห วุตฺถํ สงฺฆิกํ วา ปุคฺคลิกํ วา ภิกฺขุสฺส ภิกฺขุนิยา วา สนฺตกํ เอกรตฺตมฺปิ จฺปิตํ, ตํ อนฺโตวุตฺถํ, ตตฺถ ปกฺกณฺจ อนฺโตปกฺกํ นาม โหติ. เอตํ น กปฺปติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๘๑)

ส่วนอามิสใดเป็นของสงฆ์หรือของบุคคลที่เป็นของภิกษุหรือภิกษุณี ซึ่งค้างอยู่ในเรือนที่พอจะเป็นอาบัติเพราะการนอนร่วมกัน**ในพื้นที่อันไม่สมควร** เก็บไว้แม้คืนเดียว อามิสนั้น ก็จัดเป็นอันโตวุตถะ และอามิสที่หุงต้มในเรือนนั้น ก็จัดว่าเป็นอันโตปักกะ อามิสนี้ไม่ควร.

[คำว่า **อกัปปิยภูมิ** คือ พื้นที่ไม่สมควร มีนัยตรงข้ามกับคำว่า กัปปิยภูมิ พื้นที่สมควร หมายความว่า กัปปิยภูมิ นั้นเป็นพื้นที่สมควรเก็บโภชนะไว้แก่ภิกษุและภิกษุณี เพื่อให้พ้นจากอาบัติประเภทอันโตวุตถะ คือเก็บโภชนะไว้ภายใน ๑ คืน และสามปักกะ คือหุงต้มโภชนะเอง มี ๔ อย่าง คือ

๑. อนุสสาวนันติกา คือ กัปปิยภูมิที่ทำด้วยการประกาศให้รู้กันแต่แรกสร้างว่า จะทำเป็นกัปปิยภูมิ คือ พอเริ่มยกเสาหรือตั้งฝาก็ประกาศให้ได้ยินว่า กปฺปิยกุฏิ กโรม (เราทั้งหลายทำกัปปิยกุฏิ)

๒. โคนิสาทิกา คือ กัปปิยภูมิขนาดเล็ก เคลื่อนที่ได้ ดุจเป็นที่โคจ่อม[หมอบ]

๓. คหปติกา คือ เรือนของคฤหบดี เขาสร้างถวายเป็นกัปปิยภูมิ

๔. สัมมติกา คือ กัปปิยภูมิที่สงฆ์สมมติได้แก่ กุฏีที่สงฆ์เลือกจะใช้เป็นกัปปิยกุฏี แล้วสวดประกาศด้วยญัตติทุติยกรรม.

กัปปิยภูมินี้ มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่งว่า กัปปิย-กุฏิ คือ กุฏิอันสมควรเก็บโภชนะไว้ได้]

(ข) พื้นที่ไม่สมควร (สถานที่ที่ภิกษุไม่ควรปรึกษากับภิกษุณี เพื่อชักชวนให้เดินทางไกลร่วมกัน).

ตตฺถ จเปตฺวา ภิกฺขุนุปสฺสยํ อนฺตรารามํ อาสนสาลํ ติตฺถิยเสยฺยญฺจ เสสา **อกปฺปิยภูมิ.**

(กงฺขา. ๒๕๐)

บรรดาพื้นที่สมควรและไม่สมควร พื้นที่อันเหลือยกเว้นสำนักภิกษุณี หนทางระหว่างอาราม หอฉัน และสำนักเดียรถีย์ ชื่อว่า **พื้นที่อันไม่สมควร**.

(ค) พื้นที่ไม่สมควร (สถานที่ที่ภิกษุณีไม่ควรเดินทางไปรูปเดียว).

พหิคาเม จตฺวา ยํ กิญฺจิ สกคามํ วา ปรคามํ วา **อกปฺปิยภูมึ** ปหสา ปวิสนฺติยา อาปตฺตีติ อยเมตฺถ สงฺเขโป. (กงฺขา. ๓๔๙)

เนื้อความย่อในสิกขาบทนี้มีดังนี้ว่า เมื่อภิกษุณี ยืนอยู่ภายนอกบ้านแล้ว เดินเข้าไปสู่**พื้นที่อันไม่สมควร**แห่งใดแห่งหนึ่ง อันเป็นบ้านของตนหรือบ้านของคนอื่นต้องอาบัติ.

อกปฺปิยโภชน (น)

[อกปฺปิย + โภชน]

โภชนะอันไม่สมควร, ไม่เหมาะสม.

อกัปปิยโภชนะ, อกัปปิยโภชน์.

กุลทูสกเวชฺชกมฺมอุตฺตริมนุสฺสธมฺมาโรจน-สาทิตรูปิยาทีหิ นิพฺพตฺตํ พุทฺธปฏิกุฏฺฐํ อเนสนาย อุปฺปนฺนํ **อกปฺปิยโภชนํ** ปฏิกฺขิปติ, น ปวาเรติ. (วิ.อฏ. ๒/๓๖๑)

ภิกษุห้าม**โภชนะอันไม่สมควร**ที่เกิดจากการแสวงหาอันไม่เหมาะสม อันพระพุทธเจ้าทรงรังเกียจ ซึ่งเกิดขึ้นด้วยมิจฉาอาชีวะมีการประทุษร้ายสกุล การประกอบยา การอวดอุตริมนุสสธรรม และเงินทองที่ภิกษุยินดีเป็นต้น ไม่จัดว่าห้ามภัต.

อกปฺปิยโภชนํ กปฺปิยโภชนนฺติ ภุญฺชติ.

(วิ.อฏ. ๒/๔๒๓)

ภิกษุฉัน**โภชนะอันไม่สมควร** โดยสำคัญว่าเป็นโภชนะอันสมควร.

อกปฺปิยมำส (น)

[อกปฺปิย + มำส]

(๑) เนื้อที่ไม่สมควร, อกัปปิยมังสะ.

กปฺปิยมำสํ ขาทนฺโต **อกปฺปิยมำสํ** ปฏิกฺขิปติ, น ปวาเรติ. กสฺมา. อวตฺถุตาย.

(วิ.อฏ. ๒/๓๖๑)

ภิกษุฉันเนื้อที่สมควรอยู่ ห้าม**เนื้อที่ไม่สมควร** ชื่อว่าไม่ห้ามภัต เพราะเหตุไร เพราะเนื้อที่ไม่สมควร ไม่ใช่ที่ตั้ง[ของการห้ามภัต].

[เนื้อที่ไม่สมควร (เนื้อที่ทรงห้าม) มี ๑๐ อย่าง คือ เนื้อมนุษย์, เนื้อช้าง, เนื้อม้า, เนื้อสุนัข, เนื้องู, เนื้อราชสีห์, เนื้อเสือโคร่ง, เนื้อเสือดาว, เนื้อหมี และเนื้อหมาป่า.

(วินยมหาวคฺคเภสชฺชกฺขนฺธก ๕/๒๗-๘)]

(๒) สัตว์มีเนื้อที่ไม่สมควร.

ดู อกปฺปิยมํสขีร

อกปฺปิยมํสขีร (น)

[อกปฺปิยมํส + ขีร]

น้ำนมของสัตว์มีเนื้อที่ไม่สมควร.

ขีรํ ตาว วฏฺฏติ. กปฺปิยมํสขีรํ วา **อกปฺปิยมํสขีรํ** วา โหตุ, ปิวนฺตสฺส อนาปตฺติ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๒๐)

นมสดสมควรก่อน ไม่ว่าจะเป็นนมสดของสัตว์มีเนื้อที่สมควรก็ตาม ของ**สัตว์มีเนื้อที่ไม่สมควร**ก็ตาม เมื่อภิกษุดื่ม ไม่ต้องอาบัติ.

อกปฺปิยมํสนวนีต (น)

[อกปฺปิยมํส + นวนีต]

เนยข้นที่เกิดจากน้ำนมของสัตว์มีเนื้อที่ไม่สมควร.

อิทานิ อุคฺคเหตฺวา จปิตนวนีเต จ ปุเรภตฺตํ ขีรทธีนิ ปฏิคฺคเหตฺวา กตนวนีเต จ ปจฺฉาภตฺตํ ตานิ ปฏิคฺคเหตฺวา กตนวนีเต จ **อกปฺปิยมํสนวนีเต** จ สพฺโพ อาปตฺตานาปตฺติปริโภคาปริโภคนโย สปฺปิมฺหิ วุตฺตกฺกเมเนว คเหตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๙๐)

บัดนี้ พึงถือเอานัยแห่งอาบัติ อนาบัติ การบริโภคและการไม่บริโภคทุกอย่าง ในเนยข้นที่ภิกษุได้รับประเคนแล้วเก็บไว้ ในเนยข้นที่ภิกษุรับประเคนนมสดและนมส้มก่อนภัตตาหารแล้วทำไว้ ในเนยข้นที่ภิกษุรับประเคนนมสดและนมส้มเหล่านั้น ในเวลาหลังภัตตาหารแล้วทำไว้ในเนยข้นที่ทำด้วยนมสด และนมส้มที่ภิกษุรับประเคนแล้วทำไว้ และ**เนยข้นที่เกิดจากน้ำนมของสัตว์มีเนื้อที่ไม่สมควร**ตามลำดับ ดังที่กล่าวไว้ในเนยใสนั่นเอง.

อกปฺปิยมํสปริโภค (ปุ)

[อกปฺปิยมํส + ปริโภค]

การบริโภคเนื้อสัตว์ที่ไม่สมควร.

อุทฺทิสฺสกตมํสปริโภคโต **อกปฺปิยมํสปริโภคสฺส** วิเสสํ ทสฺเสตุ “อกปฺปิยมํสํ ปนาติอาทิ วุตฺตํ. (สารตฺถ. ๒/๔๓๘)

พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า **อกปฺปิยมํสํ ปน** (ส่วนภิกษุผู้ไม่รู้เนื้อสัตว์อันไม่สมควร แล้วฉันแม้รู้ในภายหลังก็ต้องปลงอาบัติ) เป็นต้น เพื่อแสดงความต่างกันของ **การบริโภคเนื้อสัตว์ที่ไม่สมควร** จากการบริโภคเนื้อสัตว์ที่ทำเจาะจง.

อกปฺปิยมำสรสมิสฺสกโภชน (น)

[อกปฺปิยมำส + รส + มิสฺสก + โภชน]

โภชนะที่ระคนด้วยน้ำเนื้อสัตว์ที่ไม่สมควร.

อพฺยตฺเตน ปน ลชฺชิภิกฺขุนา การาปิเตสุ กิญฺจาปิ ปฏิคฺคหเณ กปฺปิยำ ภิกฺขุสฺส ปโยคปจฺจยา อุปฺปนฺเนน มิสฺสกตฺตา วิสคตปิณฺฑปาโต วิย **อกปฺปิยมำสรสมิสฺสกโภชนำ** วิย จ ทุพฺพินิพฺโภคำ โหติ สพฺเพสำ อกปฺปิยเมว.

(วิ.อฏ. ๒/๒๕๙)

เมื่อภิกษุลัชชีผู้ไม่ฉลาด ใช้ให้พวกกัปปิยการกโกยดินขึ้นเป็นต้น ถึงจะเป็นกัปปิยะ เพราะการรับก็จริง ถึงอย่างนั้น ก็เป็นกัปปิยภัณฑ์ที่บริโภคไม่ดี เหมือนบิณฑบาตที่แทรกยาพิษ และ**โภชนะที่ระคนด้วยน้ำเนื้อสัตว์ที่ไม่สมควร** เพราะเป็นกัปปิยภัณฑ์ที่เจือปนกับสิ่งของที่เกิดขึ้น จากความพยายามของภิกษุ เป็นเหตุ เป็นอกัปปิยะแก่ภิกษุทุกรูปทีเดียว.

[รส ศัพท์ในที่นี้แปลว่า "น้ำ" ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๐๔ กล่าวว่า

ทฺรวาจาเรสุ วีริเย
มธุราทีสุ ปารเท
สิงฺคารโท ธาตุเภเท
กิจฺเจ สมฺปตฺติยำ รโส.

รส ศัพท์มีอรรถ ๙ คือ ทรวะ (ของเหลว, น้ำ) อาจาระ (ความประพฤติ) วีริยะ (ความเพียร) มธุราทิ (รสหวานเป็นต้น), ปารทะ (ปรอท) สิงคาราทิ (นาฏยรส ๙ มี สิงคารรสเป็นต้น ธาตุเภทะ (ธาตุชนิดหนึ่ง) (ธาตุ ๗ อย่าง คือ รส รตฺต มำส เมท อฏฺฐิ สุกฺกฏฺฐิ มิญฺชว) กิจจะ (กิจมีสังฆัฏฏนะเป็นต้น) สัมปัตติ (ความบริบูรณ์แห่งสังฆัฏฏนะเป็นต้น].

อกปฺปิยมำสสญฺญา (ถี)

[อกปฺปิยมำส + สญฺญา]

ความสำคัญว่าเป็นเนื้อสัตว์อันไม่สมควร.

เอวเมว วินเย อปกตญฺญุนา ภิกฺขุนา วิเวกตฺถาย อรญฺญำ ปวิฏฺเฐนาปิ กิสฺมิญฺจิเทว อนฺตมโส กปฺปิยมำเสปิ **อกปฺปิยมำสสญฺญาย** อุปฺปนฺนาย วิเวกำ ปหาย สีลปริโสธนตฺถำ วินยธรสฺส สนฺติกำ คนฺตพฺพำ โหติ, วิเวกสุขำ อนุภวิตุำ น ลภติ.

(ที.อฏ. ๑/๑๙๒)

ภิกษุผู้ไม่รู้ข้อปฏิบัติในพระวินัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้เข้าป่า เพื่อต้องการความสงบ เมื่อเกิดความสำคัญในเนื้อสัตว์อันสมควรอย่างใดอย่างหนึ่งว่าเป็น**เนื้อสัตว์อันไม่สมควร** ก็ต้องละความวิเวกรีบไปสำนักของพระวินัยธร เพื่อชำระศีลให้บริสุทธิ์ (มิฉะนั้น) ย่อมไม่ได้เสวยสุขอันเกิดจากความวิเวก.

อกปฺปิยมำสสตฺต (ปุ)

[อกปฺปิยมำส + สตฺต]

สัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร.

ทุกฺกฏวตฺถูนิเยว **อกปฺปิยมำสสตฺตานิ** วสา อนุญฺญาตา. (สารตฺถ. ๒/๕๒๘)

พระพุทธองค์ทรงอนุญาตมันเหลวของ**สัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร**อันเป็นวัตถุแห่งอาบัติทุกกฏนั่นแหละ.

อกปฺปิยมํสสปฺปิ (น)

[อกปฺปิยมํส + สปฺปิ]

เนยใสของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร, เนยใสที่ทำจากน้ำนมของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร.

เอเสว นโย **อกปฺปิยมํสสปฺปิมฺหิ**.

(วิ.อฏ. ๓/๒๙๐)

แม้ใน**เนยใสของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร**ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อกปฺปิยมํสสปฺปิมฺหีติ อกปฺปิยมํสสตฺตานํ สปฺปิมฺหิ. (สารตฺถ. ๒/๕๒๗)

บทว่า **อกปฺปิยมํสสปฺปิมฺหิ** ได้แก่ ในเนยใสของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร.

อกปฺปิยมํสานุโลม (ติ)

[อกปฺปิยมํส + อนุโลม]

เข้ากันได้กับน้ำนมเป็นต้นของสัตว์มีเนื้อ อันไม่สมควร.

อกปฺปิยมํสานุโลมตา (ถี)

[อกปฺปิยมํสานุโลม + ตา]

ความเข้ากันได้กับน้ำนมเป็นต้นของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร.

สพฺพํ วฏฺฏตีติ อตฺตโน ปเรสญฺจ สรีรนิสฺสิตํ สพฺพํ วฏฺฏติ, **อกปฺปิยมํสานุโลมตาย** ถุลฺลจฺจยาทึ น ชเนตีติ อธิปฺปาโย.

(วิมติ. ๒/๕๑)

สองบทว่า **สพฺพํ วฏฺฏติ** (ทุกอย่างสมควร) ความว่า ทุกอย่างที่อาศัยสรีระของตน และผู้อื่น สมควร อธิบายว่า ไม่ก่อให้เกิดอาบัติถุลลัจจัยเป็นต้น **เพราะเข้ากันได้กับน้ำนมเป็นต้นของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร**.

อกปฺปิยมญฺจ (ปุ)

[อกปฺปิย + มญฺจ]

เตียงอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม, เตียงที่ประดับด้วยทอง เงิน รัตนะ.

กปฺปิยมญฺจา สมฺปฏิจฺฉิตพฺพาติ อิมินา สุวณฺณาทิวิจิตฺตํ **อกปฺปิยมญฺจํ** สงฺฆสฺสาติ วุตฺเตปิ สมฺปฏิจฺฉิตุํ น วฏฺฏตีติ ทสฺเสติ.

(วิมติ. ๒/๓๑๙)

ด้วยคำว่า **กปฺปิยมญฺจา สมฺปฏิจฺฉิตพฺพา** (ควรรับเตียงอันสมควร) พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า แม้ทายกกล่าวว่า ขอถวาย**เตียงอันไม่สมควร**ซึ่งวิจิตรด้วยทองเป็นต้น แก่สงฆ์ภิกษุก็ไม่ควรรับไว้.

อกปฺปิยรูป (น)

[อกปฺปิย + รูป]

รูปที่ไม่เหมาะสม, รูปสัตว์ร้ายมีรูปสิงห์ รูปเสือ และรูปพญานาค เป็นต้น.

อกปฺปิยรูปกต (ติ)

[อกปฺปิยรูป + กต]

ทำด้วยรูปที่ไม่เหมาะสม.

ดู อกปฺปิยรูปากุล

อกปฺปิยรูปากุล (ติ)

[อกปฺปิยรูป + อากุล]

เกลื่อนกล่นด้วยรูปที่ไม่เหมาะสม.

อกปฺปิยรูปากุโล (อกปฺปิยรูปกโต) อกปฺปิย-มญฺโจ ปลฺลงฺโกติ สารสมาเส วุตฺตํ.

(สารตฺถ. ๓/๓๕๖)

ในคัมภีร์สารสมาสกล่าวว่า

เตียงอันเป็นอกัปปิยะซึ่ง**เกลื่อนกล่นด้วยรูปที่ไม่เหมาะสม** ชื่อว่า บัลลังก์.

[คัมภีร์สารสมาส คือ คัมภีร์สรุปแก่นสาร น่าจะเป็นตำราประมวลแก่นสารจากพระวินัยปิฎกและอรรถกถา แต่ไม่พบฉบับที่ตีพิมพ์เป็นอักษรไทย พม่า หรือสิงหลในปัจจุบัน]

อกปฺปิยวจน (น)

[อกปฺปิย + วจน]

คำพูดอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

อารามาทิอตฺถายปิ อกปฺปิยปจฺจยํ โรเปนฺตสฺส วา **อกปฺปิยวจเนน** โรปาเปนฺตสฺส วา ปาจิตฺติยํ. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๒)

ภิกษุปลูกเองก็ตาม ใช้ให้คนอื่นปลูกด้วย**คำพูดอันไม่สมควร**ก็ตาม ในแผ่นดินที่เป็นอกัปปิยะ แม้เพื่อประโยชน์แก่อารามเป็นต้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อกปฺปิยวจนมตฺต (น)

[อกปฺปิยวจน + มตฺต]

สักว่าการพูดอันไม่สมควร, เพียงการพูดอันไม่สมควร.

ดู อกปฺปิยโวหาร

อกปฺปิยวตฺถุ (น)

[อกปฺปิย + วตฺถุ]

(ก) วัตถุอันไม่สมควร, อกัปปิยวัตถุ (เครื่องแต่งกายของหญิงที่ภิกษุไม่ควรจับต้อง).

กปฺปิยวตฺถุ วา **อกปฺปิยวตฺถุ** วา โหตุ, อนฺตมโส มาตุกณฺจปิพนฺธนตาลปณฺณมฺปิ คิหิสนฺตกํ ภณฺฑาคาริกสีเสน ปฏิสาเมนฺตสฺส ปาจิตฺติยเมว.

(วิ.อฏ. ๓/๑๔๒)

วัตถุอันสมควร (เครื่องแต่งกายของหญิงที่ภิกษุควรจับต้อง) หรือ**วัตถุอันไม่สมควร** (เครื่องแต่งกายของหญิงที่ภิกษุไม่ควรจับต้อง) สิ่งของที่เป็นของคฤหัสถ์ โดยที่สุดแม้ใบตาลที่เป็นเครื่องประดับคอของโยมมารดา เมื่อภิกษุเก็บไว้โดยมุ่งถึงความที่ ตนเป็นเจ้าหน้าที่เรือนคลัง ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทั้งนั้น.

(ข) วัตถุอันไม่สมควร (ทาสชายทาสหญิง เป็นต้นที่ภิกษุไม่สมควรขอ).

เอตฺถ จ วิญฺญตฺติทุกฺกฏาภาเวปิ **อกปฺปิย-วตฺถุยาจเน**ปิ ปฏิคฺคหเณปิ ทุกฺกฏเมว.

(วิมติ. ๑/๓๕๒)

อนึ่ง ในเรื่องนี้ แม้เมื่อไม่มีความเป็นทุกกฏเพราะการขอก็เป็นอาบัติทุกกฏ ทั้งในการขอ

และการรับ**วัตถุอันไม่สมควร** (ทาสชายทาสหญิงเป็นต้นที่ภิกษุไม่สมควรขอ).

(ค) วัตถุอันไม่สมควร (ราคาจีวรที่ภิกษุไม่ควรรับไว้เอง).

โส คนฺตฺวา ตสฺส หตฺเถ **อกปฺปิยวตฺถุ** ทตฺวา เถรสฺส จีวรํ กิณิตฺวา ทเทยฺยาสีติ อาคนฺตฺวา ภิกฺขุสฺส อาโรเจตฺวา คจฺฉติ, อยเมโก ภิกฺขุนา อสมฺมุขานิทฺทิฏฺโจ. (วิ.อฏ. ๒/๒๕๕)

เขาไปมอบ**วัตถุอันไม่สมควร** (ราคาจีวรที่ภิกษุไม่ควรรับไว้เอง) ไว้ในมือของไวยาวัจกรนั้น สั่งว่า "ท่านควรซื้อจีวรถวายแก่พระเถระ" มาบอกภิกษุแล้วก็ไป ไวยาวัจกรนี้ชื่อว่าไวยาวัจกรที่แสดงลับหลังภิกษุ จำพวกที่ ๑.

อกปฺปิยวตฺถุสาทิยน (น)

[อกปฺปิยวตฺถุ + สาทิยน]

การยินดีวัตถุอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

มูลํ เทถาติ วตฺตุ วฏฺฏตีติ "มูลํ ทสฺสามาติ ปจมฺ วุตฺตตฺตา วิญฺญตฺติ วา มูลนฺติ วจนสฺส กปฺปิยากปฺปิยวตฺถุสามญฺญวจนตฺเตปิ นิฏฺจิตภิกิจฺจานำ ทาปนโต **อกปฺปิยวตฺถุสาทิยนำ** วา น โหตีติ กตฺวา วุตฺตำ. (วิมติ. ๑/๓๕๒)

ปาฐะว่า **มูลำ เทถาติ วตฺตุ วฏฺฏติ** (ควรกล่าวว่าพวกท่านจงให้ค่าจ้าง) พระอรรถกถาจารย์กล่าวอธิบายว่า ชื่อว่าไม่จัดเป็นวิญญัติ เพราะอุบาสกกล่าวไว้ก่อนว่า พวกเรา จักให้ค่าจ้าง และชื่อว่าไม่จัดเป็น**การยินดีวัตถุอันไม่สมควร** เพราะสั่งให้มอบค่าจ้างแก่คนงานที่เสร็จงานจ้างแล้ว แม้ในคำว่าค่าจ้างเป็นคำที่กล่าวถึงวัตถุอันสมควร หรือวัตถุอันไม่สมควรเสมอกันก็ตาม.

อกปฺปิยวิจารณา (ถี)

[อกปฺปิย + วิจารณา]

การพิจารณาเรื่องที่ไม่สมควร,

การพิจารณาเรื่องที่ไม่เหมาะสม.

อกปฺปิยวิจารณา เอว น วฏฺฏตีติ เจ. กปฺปิยญฺจ อกปฺปิยญฺจ นิสฺสาย จิตนฺติ เอตฺถ ตำ สยำ อปริโภคารหำ หุตฺวา ตทคฺฆนกำ กปฺปิยภณฺฑำ ปริโภคารหำ หุตฺวา จิตนฺติ อตฺโถติ ลิขิตำ.

(วชิร. ๓๓๔)

ถามว่า **การพิจารณาเรื่องที่ไม่สมควร** นั่นเทียว ย่อมไม่สมควร มิใช่หรือ.

ตอบว่า อาจารย์ทั้งหลายเขียนไว้ว่า ในคำว่า กปฺปิยญฺจ อกปฺปิยญฺจ นิสฺสาย จิตำ (สิ่งของอาศัยความสมควรและความไม่สมควรตั้งอยู่) ความว่า สิ่งของนั้นไม่สมควรใช้สอยเอง หรือเป็นสิ่งของที่สมควร อันควรค่าแก่การใช้สอย อันมีค่าเท่ากับสิ่งของอันไม่สมควรนั้นตั้งอยู่ (ดำรงอยู่).

อกปฺปิยโวหาร (ปุ)

[อกปฺปิย + วิ + อว + หร (หาเร) + ณ]

ถ้อยคำที่กล่าวได้ว่าไม่สมควร, การกระทำอันไม่สมควร, (การทำลายหรือใช้ให้ทำลายต้นไม้หรือใบไม้เป็นต้นที่ยังเขียวสด), คำพูดอันไม่สมควร, อกัปปิยโวหาร.

ตตฺถ **อกปฺปิยโวหาโร** นาม อลฺลหริตานํ โกฏฺฏนํ โกฏฺฏาปนํ อาวาฏสฺส ขณนํ ขณาปนํ มาลาวจฺฉสฺส โรปนํ โรปาปนํ อาพิยา พนฺธนํ พนฺธาปนํ อุทกสฺส เสจนํ เสจาปนํ มาติกาย สมฺมุขกรณํ กปฺปิยอุทกสิญฺจนํ หตฺถมุขปาท-โธวนนฺหาโนทกสิญฺจนนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๑๐)

ในเรื่องนั้น ที่ชื่อว่า**อกัปปิยโวหาร** (ถ้อยคำที่กล่าวได้ว่าไม่สมควร) คือ การตัดเอง การใช้ให้ผู้อื่นตัดของเขียวสด การขุดเอง การใช้ให้ผู้อื่นขุดหลุม การปลูกเอง การใช้ให้ผู้อื่นปลูกต้นไม้ดอก การก่อเอง การใช้ให้ผู้อื่นก่อคันกั้น การรดเอง การใช้ให้ผู้อื่นรดน้ำ การทำลำรางน้ำให้ตรง การรดน้ำที่เป็นกัปปิยะ การรดด้วยน้ำล้างมือ น้ำล้างหน้า น้ำล้างเท้า หรือน้ำอาบ.

อกปฺปิยโวหาโรติ โกฏฺฏนขณนาทิวเสน สยํ กรณสฺสปิ กถํ สงฺคโหติ. อกปฺปิยนฺติ โวหรียตีติ อกปฺปิยโวหาโรติ อกปฺปิยภูตํ กรณการาปนาทิ สพฺพเมว สงฺคหิตํ, น ปน อกปฺปิยวจนมตฺตนฺติ ทฏฺฐพฺพํ. (สารตฺถ. ๒/๔๔๙)

ถามว่า : การรวมเอาแม้การกระทำเอง ด้วยการตัดและขุดเป็นต้น ด้วยคำว่า **อกปฺปิย-โวหาโร** (ถ้อยคำที่กล่าวได้ว่าไม่สมควร) ย่อมมีได้อย่างไร

ตอบว่า ถ้อยคำใดอันท่านกล่าวว่า ไม่สมควร เหตุนั้น ถ้อยคำนั้น ชื่อว่า **อกัปปิยโวหาร** ดังนั้น พึงเห็นคำอธิบายว่า ท่านรวมเอาการกระทำทุกอย่างมีการทำเองและใช้ให้ผู้อื่นทำเป็นต้นอันไม่สมควร ไม่ใช่เป็นเพียงการกล่าวอันไม่สมควรเท่านั้น.

อกปฺปิยสญฺญา (ถี)

[อกปฺปิย + สญฺญา]

ความสำคัญว่าไม่สมควร.

อกปฺปิยสญฺญิตา (ถี)

[อกปฺปิยสญฺญี + ตา]

ความเป็นผู้มีความสำคัญว่าไม่สมควร, ความสำคัญ[ในของสมควร]ว่าไม่สมควร.

ฉหากาเรหิ อาปตฺตึ อาปชฺชติ.

อลชฺชิตา, อญฺญาณตา, กุกฺกุจฺจปกตตา, อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา, กปฺปิเย **อกปฺปิย-สญฺญิตา**, สติสมฺโมสา. (วิ. ๕/๑๘๔)

ภิกษุต้องอาบัติด้วยอาการ ๖ คือ

๑. ไม่ละอาย[คือภิกษุทั้งที่รู้อยู่ทีเดียวว่า ไม่ควรทำก็ยังขืนล่วงละเมิด]

๒. ไม่รู้[คือบุคคลที่ไม่รู้ เป็นคนเขลา โง่เง่า ไม่รู้ว่าสิ่งไหนควรทำหรือไม่ควรทำ ก็ยังขืนทำสิ่งที่ไม่ควรทำ ไม่ให้สำเร็จสิ่งที่ควรทำ]

๓. สงสัยแล้วขืนทำ[คือเมื่อความสงสัยเกิดขึ้น อาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ต้องถามพระวินัยธร ถ้าเป็นสิ่งสมควรก็เป็นสิ่งที่ควรทำ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรก็ไม่ควรทำ แต่บุคคลนี้ ยังขืนล่วงละเมิดอยู่นั่นเองโดยสำคัญว่าเป็นสิ่งที่ควร]

๔. สำคัญในของไม่สมควรว่าสมควร[คือ ฉันเนื้อหมีโดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมู หรือฉันอาหารในเวลาวิกาล โดยสำคัญว่าเป็นกาลที่สมควร]

๕. **สำคัญในของสมควรว่าไม่สมควร** [คือ ฉันเนื้อหมู โดยสำคัญว่าเป็นเนื้อหมี หรือ ฉันอาหารในเวลากาลที่สมควร โดยสำคัญว่าเป็นวิกาล]

๖. ลืมสติ[คือต้องอาบัติเพราะนอนร่วม[กับอนุปสัมบันเกิน ๓ ราตรี] หรือเพราะอยู่ปราศจากจีวรเป็นต้นด้วยความลืมสติ]

อกปฺปิยสญฺญี (ติ)

[อกปฺปิยสญฺญา + อี]

ผู้มีความสำคัญว่าไม่สมควร - ไม่เหมาะสม, ผู้เข้าใจว่าไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

ภิกฺขุ **อกปฺปิยสญฺญี** สมาทิสติ “กุฏึ เม กโรถาติ. ตสฺส กุฏึ กโรนฺติ อเทสิตวตฺถุกํ ปมาณาติกฺกนฺตํ สารมฺภํ อปริกฺกมนํ, ปโยเค ทุกฺกฏึ. (วิ. ๕/๑๓๗)

ภิกษุ**มีความสำคัญว่าไม่สมควร** สั่งว่า "จงสร้างกุฏีให้เรา" ผู้รับคำสั่งสร้างกุฏีให้แก่ภิกษุนั้น ซึ่งสงฆ์ไม่ได้แสดงพื้นที่ให้ สร้างเกินขนาด เป็นพื้นที่มีอันตราย ไม่มีระเบียงโดยรอบ ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะพยายาม.

เทฺวเม ภิกฺขเว ปณฺฑิตา.

กตเม เทฺว. โย จ อกปฺปิเย **อกปฺปิยสญฺญี,** โย จ กปฺปิเย กปฺปิยสญฺญี. อิเม โข ภิกฺขเว เทฺว ปณฺฑิตาติ. (อ. ๑/๓๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตมี ๒ จำพวกเหล่านี้ คือ **ผู้เข้าใจในของไม่สมควรว่าไม่สมควร** และผู้เข้าใจในของสมควรว่าสมควร ภิกษุทั้งหลาย บัณฑิตมี ๒ จำพวกนี้แล.

อกปฺปิยสนฺถต (น)

[อกปฺปิย + สนฺถต]

เครื่องปูลาดอันไม่สมควร, เครื่องปูลาด ที่นั่งที่นอน และเตียงที่สมมติกันว่าดีเลิศ.

มหาสยนํ **อกปฺปิยสนฺถตํ**, ตโต ปฏิวิรโตติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๓/๘๙)

เครื่องปูลาดอันไม่สมควร ชื่อว่าที่นอนใหญ่ อธิบายว่า ผู้มีศีลเป็นผู้เว้นขาดจากที่นอนใหญ่นั้น.

ใน ที.อฏ. ๑/๗๕ ขยายความว่า มหาสยนนฺติ อกปฺปิยปจฺจตฺถรณํ (คำว่า มหาสยนํ คือ เครื่องปูลาดอันไม่สมควร)

ดู อกปฺปิยปจฺจตฺถรณ

อกปฺปิยสปฺปิ (น)

[อกปฺปิย + สปฺปิ]

เนยใสอันไม่สมควร, เนยใสที่เกิดจากน้ำนมของสัตว์มีเนื้ออันไม่สมควร.

เอเสว นโย **อกปฺปิยสปฺปิมฺหิ**. (วิ.อฏ. ๑/๑๙๐) (บัณฑิตพึงทราบว่า) แม้ใน**เนยใสอันไม่สมควร** ก็มีนัยนี้เหมือนกัน.

อกปฺปิยสปฺปิมฺหีติ หตฺถิอาทีนํ สปฺปิมฺหิ.

(วิมติ. ๑/๔๕๒)

บทว่า **อกปฺปิยสปฺปิมฺหิ** (แม้ในเนยใสอันไม่สมควร) คือ ในเนยใสของสัตว์มีช้างเป็นต้น.

อกปฺปิยสมฺโภค (ปุ)

[อกปฺปิย + สมฺโภค]

การอยู่ร่วมอันไม่สมควร, การคบหาและการคลุกคลีอันไม่สมควร.

สมฺโภโค เอกจฺโจ ตหึ น ลพฺภตีติ **อกปฺปิยสมฺโภโค** น ลพฺภติ. นหาปนโภชนาทิปฏิชคฺคนํ ปน มาตราเยว กาตุ ลพฺภติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๓๗)

ปาฐะว่า สมฺโภโค เอกจฺโจ ตหึ น ลพฺภติ (การอยู่ร่วมบางอย่างย่อมไม่ได้ในบุคคลนั้น) ความว่า ภิกษุและภิกษุณีไม่ได้**การอยู่ร่วมอันไม่สมควร** แต่การปรนนิบัติด้วยการให้อาบน้ำและให้บริโภคเป็นต้น ภิกษุณีผู้เป็นมารดาเท่านั้นย่อมทำได้.

อกปฺปิยสมฺโภโคติ อนุปสมฺปนฺเนหิ สทฺธึ กาตุ ปฏิกฺขิตฺโต อุโปสถาทิสำวาโส เอว วุตฺโต.

(วิมติ. ๒/๓๑๒)

บทว่า **อกปฺปิยสมฺโภโค** (การอยู่ร่วมอันไม่สมควร) ความว่า ท่านระบุถึงสังวาส มีอุโบสถเป็นต้น ที่พระพุทธเจ้าทรงห้ามทำร่วมกับอนุปสัมบัน.

อกปฺปิยสมฺโภโค นาม เมถุนธมฺมาทีติ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตํ. (สารตฺถ. ๓/๔๙๑)

ในคัมภีร์คัณฐิบท กล่าวว่า การเสพเมถุนเป็นต้น ชื่อว่า **การอยู่ร่วมอันไม่สมควร**.

อกปฺปิยสมาทาน (น)

[อกปฺปิย + สมาทาน]

การชักชวนให้ทำสิ่งไม่เหมาะสม.

อกัปปิยสมาทาน.

อาณตฺติยา อนาปชฺชนฺโต อนาณตฺติกำ. ภิกฺขุ อาณาเปนฺโต **อกปฺปิยสมาทานา**ปตฺติโต น มุจฺจติ. (กงฺขา. ๑๓๙)

สิกขาบทนี้ ชื่อว่า อนาณัตติกะ (ไม่มีการใช้ผู้อื่น) เพราะไม่ต้องอาบัติด้วยการสั่ง แต่เมื่อภิกษุสั่งภิกษุ[อื่น]ย่อมไม่พ้นจากอาบัติ [ทุกกฏ] เพราะ**ชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม**.

[ภิกษุที่ใช้ให้ภิกษุอื่นทำสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามวินัย ย่อมต้องอาบัติทุกฏกที่เรียกว่า **อกัปปิยสมาทานทุกกฏ** คือ ทุกกฏที่เกิดจากการชักชวนให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม ดังนั้น ภิกษุผู้ชักชวนให้ภิกษุอื่นฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เสพเมถุน พูดเท็จ ดื่มสุราเป็นต้น จัดว่าต้องอาบัติทุกกฏทั้งสิ้น แม้อุปัชฌาย์หรืออาจารย์ที่ใช้สอยอันเตวาสิกให้ทำผิดวินัยที่ไม่มีบัญญัติไว้โดยตรง เช่น ใช้ให้อันเตวาสิกเย็บจีวรเพื่อญาติของตนก็ต้องอาบัติทุกกฏ ส่วนอันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังหลักฐานในสมันตปาสาทิกาและสารัตถทีปนีว่า

อาจริยุปชฺฌายา อตฺตโน ญาติกานำ จีวรำ อนฺเตวาสิเกหิ สิพฺพาเปนฺติ, อาจริยุปชฺฌายานำ ทุกฺกฏำ, อนฺเตวาสิกานำ ปาจิตฺติยำ. อนฺเตวาสิกา อตฺตโน ญาติกานำ อาจริยุปชฺฌาเยหิ สิพฺพาเปนฺติ, ตตฺราปิ เอเสว นโย. (วิ.อฏ. ๒/๓๓๗)

อาจารย์และอุปัชฌาย์ ยังอันเตวาสิกให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน อาจารย์และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติทุกกฏ ส่วนอันเตวาสิกต้องอาบัติปาจิตตีย์ (แต่เมื่อ)อันเตวาสิกยังอาจารย์และอุปัชฌาย์ให้เย็บจีวรเพื่อญาติของตน แม้ในเรื่องนั้นก็มีนัยเดียวกันนั่นเอง.

อาจริยุปชฺฌายานำ ทุกฺกฏนฺติ **อกปฺปิยสมาทาน** วเสน ทุกฺกฏำ. (สารตฺถ. ๓/๖๑)

คำว่า **อาจริยุปชฺฌายานำ ทุกฺกฏำ** (อาจารย์ และอุปัชฌาย์ต้องอาบัติทุกกฏ) ความว่า เป็นอาบัติทุกกฏ โดยเนื่องด้วยการชักชวน ให้ทำสิ่งที่ไม่เหมาะสม]

อกปฺปิยสยน (น)

[อกปฺปิย + สยน]

ที่นอนอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

มหาสยนนฺติ

อกปฺปิยสยนำ อกปฺปิยตฺถรณญฺจ.

(ขุทฺทก.อฏฺ. ๒๗)

บทว่า **มหาสยนำ** (ที่นอนใหญ่) คือ **ที่นอนอันไม่สมควร** และเครื่องปูลาดอันไม่สมควร.

อกปฺปิยสุตฺต (น)

[อกปฺปิย + สุตฺต]

ด้ายอันไม่สมควร - ไม่เหมาะสม.

ตตฺถ **อกปฺปิยสุตฺตำ** อกปฺปิยตนฺตวาเยน วายาเปนฺตสฺส ปุพฺเพ วุตฺตนเยน นิสฺสคฺคิยำ.

(วิ.อฏฺ. ๒/๓๐๓)

บรรดาด้ายเป็นต้นนั้น เมื่อภิกษุใช้ให้ช่างหูกที่ไม่ใช่ญาติไม่ใช่ปวารณาทอ**ด้ายอันไม่สมควร** จัดเป็นนิสสัคคีย์ตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว.

อกปฺปิยสุตฺตปริจฺเฉท (ปุ)

[อกปฺปิยสุตฺต + ปริจฺเฉท]

เขตที่เย็บด้วยด้ายอันไม่สมควร, ตอนที่เย็บด้วยด้ายอันไม่สมควร.

เตเนว (ภิกฺขุสฺส) กปฺปิยญฺจ อกปฺปิยญฺจ สุตฺตำ วายาเปนฺตสฺส สเจ ปจฺฉิมจีวรปฺปมาณา อูนกา วา **อกปฺปิยสุตฺตปริจฺเฉทา** โหนฺติ, เตสุ ปริจฺเฉทคณนาย ทุกฺกฏำ. (วิ.อฏฺ. ๒/๓๐๓)

ดังนั้น เมื่อภิกษุใช้ให้ทอด้ายที่สมควรและไม่สมควร ถ้า**ตอนที่เย็บด้วยด้ายอันไม่สมควร** มีขนาดเท่าจีวรอย่างเล็ก หรือหย่อนกว่า ต้องอาบัติทุกกฏตามจำนวนของตอน.

อกปฺปิยสุตฺตมย (ติ)

[อกปฺปิยสุตฺต + มย]

สำเร็จด้วยด้ายอันไม่สมควร, เย็บด้วยด้ายอันไม่สมควร.

เตเนว กปฺปิยำ อกปฺปิยญฺจ สุตฺตำ วายาเปนฺตสฺส ยทิ ปจฺฉิมจีวรปฺปมาเณน เอโก ปริจฺเฉโท สุทฺธกปฺปิยสุตฺตมโย เอโก **อกปฺปิยสุตฺตมโย**ติ เอวำ เกทารพทฺธำ วิย จีวรำ โหติ, **อกปฺปิยสุตฺต-มเย** ปริจฺเฉเท ปาจิตฺติยำ, อิตรสฺมึ ตเถว ทุกฺกฏำ.

(วิ.อฏฺ. ๒/๓๐๓)

ดังนั้น เมื่อภิกษุใช้ให้ทอด้าย ทั้งที่สมควรและไม่สมควร ถ้าจีวรเนื่องกันดุจกระทงนาโดยประมาณ จีวรขนาดเล็กอย่างนี้ คือ ตอนหนึ่งสำเร็จด้วยด้ายอันสมควรล้วนๆ อีกตอนหนึ่ง **สำเร็จด้วยด้ายอันไม่สมควร** ต้องอาบัติปาจิตตีย์ในตอนที่**สำเร็จด้วยด้ายอันไม่สมควร** ในตอนนอกนี้ต้องอาบัติทุกกฏเหมือนกันทีเดียว.

อกปฺปิยาทิสญฺญิตา (ถี)

[อกปฺปิย + อาทิ + สญฺญี + ตา]

ความเป็นผู้มีความสำคัญของสมควรว่าไม่สมควรเป็นต้น, ความเข้าใจของสมควรว่าไม่สมควรเป็นต้น.

กถํ **อกปฺปิยาทิสญฺญิตาย** อาปชฺชติ.

(วิ.อฏ. ๒/๔๒๔)

ภิกษุต้องอาบัติ ด้วย**ความเข้าใจของสมควรว่าไม่สมควรเป็นต้น**อย่างไร.

อกปฺปิยานุโลม (ติ)

[อกปฺปิย + อนุโลม]

เข้ากันได้กับของไม่สมควร.

อกปฺปิยานุโลมตฺต (น)

[อกปฺปิยานุโลม + ตฺต]

ความเป็นสิ่งเข้ากันได้กับของไม่สมควร, ความเข้ากันได้กับของไม่สมควร.

เคณฺฑุกขรปตฺตทามานิ ปฏิกฺขิตฺตตฺตา เจลาทีหิ กตทามมฺปิ น วฏฺฏติ **อกปฺปิยานุโลมตฺตา**ติ วทนฺติ. (สารตฺถ. ๒/๓๗๐)

อาจารย์บางพวก กล่าวว่า แม้พวงมาลัยที่ทำด้วยผ้าเป็นต้นก็ไม่สมควร เพราะทรงปฏิเสธพวงมาลัยที่มีสัณฐานเหมือนลูกข่าง และพวงมาลัยที่ทำด้วยทองเทียม **เพราะเข้ากันได้กับของไม่สมควร**.

อกปฺเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กปฺเปตฺวา]

ไม่ทำแล้ว, ไม่สำเร็จแล้ว

เสยฺยํ **อกปฺเปตฺวา** จานจงฺกเมหิ วีตินาเมนฺตุ.

(วิ.สงฺคห. ๒๒๑)

ภิกษุทั้งหลาย**ไม่สำเร็จ**การนอนแล้วจงยังกาลให้ล่วงไปด้วยการยืนและเดินจงกรม.

อกมฺปน (น)

[น + กมฺปน] กมฺปน = กปิ (จลน) + ยุ

ความไม่หวั่นไหว, มั่นคง, ไม่โคลง.

สหชาตธมฺเมสุ **อกมฺปนํ** น โกสชฺเชสุ อกมฺปนํ วิย ตปฺปฏิปกฺขภาวโต ทฏฺฐพฺพํ. ตตฺถาปกิริยาย อุสฺสหนวเสน ปน ถิรตา ตตฺถ **อกมฺปนํ**. (มูลฏี. ๑/๑๔๗)

ความไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมทั้งหลาย ไม่พึงทราบว่าเป็นปฏิปักษ์ต่อความฟุ้งซ่านนั้น เหมือนความไม่หวั่นไหวในความเกียจคร้าน แต่ความมั่นคงโดยเนื่องด้วยอุตสาหะ

ในการทำบาปนั้นๆ เป็นความไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรมเหล่านั้น.

[**กปิ** ธาตุเป็นธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย จึงต้องลงนิคคหิตอาคม แล้วแปลงเป็น ม ดังที่คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัย คำอธิบายคาถาที่ ๒ และปทรูปสิทธิภาสาฎีกา กล่าวว่า

อิการนฺตมฺหิ ธาตุสฺมึ
นิจฺจํ นิคฺคหิตาคโม.

ลงนิคคหิตอาคมเสมอในธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย (อิการานุพนฺธธาตุสรโต).

อิการนฺเต นิคฺคหีตํ
นิจฺจํ ภฺวาทิจุราทิเก.

ลงนิคคหิตอาคมเสมอในธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย ซึ่งเป็นภูวาทิคณะและจุราทิคณะ]

อกมฺปนญาณ (น)

[อกมฺปน + ญาณ]

ปัญญาที่ไม่หวั่นไหว, ปัญญาที่ไม่ถูกอวิชชาครอบงำ.

ปฏิสงฺขานพลนฺติ ตตฺถ กตมํ ปฏิสงฺขานพลํ, ยา ปญฺญา ปชานนาติ เอวํ วิตฺถาริตํ อปฺปฏิสงฺขาย **อกมฺปนญาณนฺ**. (ที.อฏ. ๓/๑๖๕)

บทว่า **ปฏิสงฺขานพลํ** (กำลังคือปัญญาเครื่องพิจารณา) ความว่า **ปัญญาที่ไม่หวั่นไหว** เพราะไม่ได้พิจารณากำลังที่พระผู้มีพระภาคตรัสโดยพิสดารอย่างนี้ว่า บรรดาธรรมเหล่านั้น กำลังคือปัญญาเครื่องพิจารณา เป็นไฉน คือ ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด.

อกมฺปนญาณนฺติ ตาย อนภิภวนียํ ญาณนฺ.

(ที.ฏี. ๓/๑๘๑)

บทว่า **อกมฺปนญาณนฺ** (ปัญญาที่ไม่หวั่นไหว) ได้แก่ ปัญญาที่ไม่ถูกอวิชชานั้นครอบงำ.

อกมฺปนฏฺฐ (ปุ)

[อกมฺปน + อตฺถ] แปลง ตฺถ เป็น ฏฺฐ

สภาวะไม่หวั่นไหว, สภาวะที่มั่นคง.

อปฺปฏิสงฺขาเน **อกมฺปนฏฺเฐน** ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ ปฏิสงฺขานพลนฺ. (อภิ.อฏ. ๑/๙๕)

ปฏิสังขานพละ คือ กำลังที่เรียกว่าปัญญาเครื่องพิจารณา เพราะเป็น**สภาวะไม่หวั่นไหว** เพราะโมหะที่ไม่พิจารณา.[องค์ธรรมของปฏิสังขานพละ คือ ปัญญาเจตสิก]

วีริยินฺทฺริยนิทฺเทเส โย เหฏฺฐา นิกฺกโม เจโส กามานํ ปนุทนายาติอาทิ นโย วุตฺโต, โส อิธ น ลพฺภติ. สหชาตธมฺเมสุ อกมฺปนฏฺเฐนเว วีริยพลนฺ เวทิตพฺพนฺ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๔)

ในนิเทศแห่งวิริยินทรีย์ นัยที่กล่าวไว้แล้วในเบื้องต้นเป็นต้นว่า ก็วิริยะนี้เป็นเครื่องพ้นไปจากกาม เพื่อบรรเทากามคุณทั้งหลาย ย่อมไม่ได้ในนิเทศแห่งอกุศลนี้ พึงทราบ ชื่อว่าวิริยพละ เพราะเป็น**สภาวะไม่หวั่นไหว**ในสหชาตธรรมเท่านั้น.

อกมฺปนวส (ปุ)

[อกมฺปน + วส]

อำนาจอันไม่หวั่นไหว - มั่นคง.

สติพลนฺติ อสฺสติยา **อกมฺปนวเสน** สติเยว. สมาธิพลนฺติ อุทฺธจฺเจ **อกมฺปนวเสน** สมาธิเยว.

(ที.อฏ. ๓/๑๖๕)

บทว่า สติพลํ (กำลังคือสติ) หมายถึงสตินั่นเอง ด้วย**อำนาจอันไม่หวั่นไหว** เพราะความไม่มีสติ.

บทว่า สมาธิพลํ (กำลังคือสมาธิ) หมายถึงสมาธินั่นเอง ด้วย**อำนาจอันไม่หวั่นไหว** เพราะความฟุ้งซ่าน.

อกมฺปนีย (ติ)

[น + กมฺปนีย]

กมฺปนีย = กปิ + เณ (การิต) + อนีย

ผู้อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

มคฺคสมาธินา สมาหิโต กายวงฺกาทีนํ อภาวา อุชุชุคโต โลกธมฺเมหิ **อกมฺปนียโต** จิตฺตฺโต ตณฺหาสงฺขาตาย เอชาย ปญฺจนฺนํ เจโตขิลานญฺจ อฏฺฐฏฺฐานาย กงฺขาย จ อภาวา อเนโช อขิโล อกงฺโข. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๓๗)

พระตถาคตมีจิตตั้งมั่นด้วยมรรคสมาธิ ชื่อว่าทรงปฏิบัติตรง เพราะไม่มีความคดทางกายเป็นต้น ชื่อว่าทรงดำรงตนมั่นคง เพราะ**อันโลกธรรมให้หวั่นไหวไม่ได้** ชื่อว่าไม่มีความอยาก เพราะไม่มีความอยากกล่าวคือตัณหา ชื่อว่าไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ เพราะไม่มีกิเลสดุจตะปูตรึงใจ ๕ และชื่อว่าหมดความสงสัย เพราะไม่มีความสงสัยอันมีฐานะ ๘.

ดู อกงฺข

[กมฺปนีย เป็นเหตุกรรมวาจก จึงต้องลงการิตปัจจัย ในคัมภีร์ฎีกามักเรียกบทเช่นนี้ว่า การิตันโตคธปทะ คือบทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน]

อกมฺปนียตฺต (น)

[อกมฺปนีย + ตฺต]

ความเป็นผู้อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

ภาวะที่ให้หวั่นไหวไม่ได้.

กามํ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาโวปิ พลฏฺโฐว. ปฏิปกฺเขหิ ปน **อกมฺปนียตฺตา** สาติสยํ พลฏฺโฐติ วุตฺตํ อสฺสติยา อกมฺปนวเสนาติ.

(ที.ฏี. ๓/๑๔๕)

แม้ความมั่นคงในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย เป็นสภาพของพลธรรมแม้ก็จริง แต่สภาพของพลธรรม ชื่อว่าดียิ่ง เพราะเป็น**สภาวะที่ธรรมอันเป็นข้าศึกให้หวั่นไหวไม่ได้** เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อสฺสติยา อกมฺปนวเสน (ด้วยอำนาจอันไม่หวั่นไหว เพราะความไม่มีสติ).

[ประโยคที่ประกอบด้วย กิญฺจาปิ, ยทิปิ, กามํ, กามญฺจ ที่แปลว่า "แม้ก็จริง" เป็นประโยคที่แสดงปุจฉา คือคำถามที่เป็นข้อสงสัยที่เกิดขึ้น และแสดงโจทกาโภคะคือข้อสงสัยของผู้ถาม ข้อสงสัยดังกล่าว หมายถึงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้น เมื่อไม่ชอบใจวิธีการใช้ศัพท์, วิธีการใช้อรรถ, วิธีการใช้ เหตุ หรือวิธีการใช้ผลในประโยคหน้า ฉะนั้น ประโยคที่

ประกอบด้วยนิบาตเหล่านี้ จึงแตกต่างจากประโยคปุจฉาทั่วไปที่มักใช้ศัพท์ว่า เกน, กสฺมา, กจฺจิ, นุ, กินฺนุ, นนุ, กถํ, กึสุ, กึ เพราะประโยคปุจฉาทั่วไปแสดงแต่คำถาม ไม่สามารถแสดงการคาดคะเนข้อสงสัยที่เกิดขึ้นได้]

อกมฺปิ (กฺริ/อา)

อกมฺปิ = อ อาคม + กปิ ธาตุ + อี วิภัตติ คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๔๖) กล่าวว่า กปิ ธาตุหากเป็นภูวาทิคณะเป็นไปในอรรถว่า กำจัดกลิ่นยาง ของไม้, หวั่นไหว, สามารถ, อาจ (ตกฺกลคนฺธหึสาสญฺจลสตฺติสุ) จึงแปลตามศัพท์ว่า "ได้หวั่นไหวแล้ว" หากเป็นจุราทิคณะเป็นไปในอรรถว่า ไป, ถึง, บรรลุ (คตฺยํ) แปลตามศัพท์ได้ว่า "ได้ไปแล้ว" แม้สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๒๙) ก็แสดงอรรถของ กปิ ธาตุว่า กปิ คติยํ (กปิ ธาตุเป็นไปในความหมายว่า ไป, ถึง, บรรลุ

ดู กมฺปติ

อกมฺปิต (ติ)

[น + กมฺปิต]

(ก) ไม่หวั่นไหว, ไม่สั่นไหว.

สภาวํ จินฺตยนฺตสฺส **อกมฺปิต**มสณฺจิตํ
อกมฺปิ ตตฺถ ปจวี สิเนรุวนวฏฺสกา.

(จริยา. ๓๙๒)

เมื่อเราพิจารณาถึงสภาวธรรม จิตของเราตั้งมั่น **ไม่หวั่นไหว** ในขณะนั้น แผ่นดิน ภูเขา สิเนรุราช และราวป่าก็สั่นสะเทือน.

อกมฺปิตนฺติ กมฺปิตรหิตํ. (จริยา.อฏ. ๘๑)

บทว่า **อกมฺปิตํ** (ไม่หวั่นไหว) คือ ปราศจากความหวั่นไหว.

(ข) ไม่ถูกทำให้หวั่นไหว.

ทุติยํ ทิวสํ ตติยมฺปิ อุปคจฺฉิ มมนฺติเก
อกมฺปิโต อโนลคฺโค เอวเมวมทาสหํ.

(จริยา. ๓๘๕)

แม้ในวันที่ ๒ และที่ ๓ อินทพราหมณ์ ก็เข้ามายังสำนักของเรา เรา**ไม่ถูกความตระหนี่ทำให้หวั่นไหว** ไม่ยึดติด ได้ให้ทานเหมือนอย่างนั้น.

อกมฺปิโตติ สุทูรวิกฺขมฺภิตตฺตา มจฺฉริเยน อจลิโต ทานชฺฌาสยโต จลนมตฺตมฺปิ อการิโต.

(จริยา.อฏ. ๒๔)

บทว่า **อกมฺปิโต** (ไม่ถูกความตระหนี่ทำให้หวั่นไหว) ความว่า เราไม่ถูกความตระหนี่ทำให้หวั่นไหว เพราะข่มไว้ให้ห่างไกลลิบลับ คือไม่ถูกความตระหนี่ให้ทำอาการแม้เพียงความหวั่นไหวจากอัธยาศัยในการให้.

(ค) ธรรมไม่หวั่นไหว, ธรรมอันไม่ถูกทำให้หวั่นไหว (นิพพาน).

อกมฺปิตํ อปชฺชลิตํ อปุถุชฺชนเสวิตํ
อคติ ยตฺถ มารสฺส ตตฺถ เม นิรโต มโน.

(สํ. ๑/๑๓๔)

ใจของเรายินดีแน่วแน่ในนิพพาน **อันไม่หวั่นไหว** ไม่ลุกโพลง มิใช่ปุถุชนเสพ มิใช่คติของมาร (ไม่ใช่ทางไปของมาร).

อกมฺปิตอิริยาปถ (ติ)

[อกมฺปิต + อิริยาปถ]

ผู้มีอิริยาบถอันไม่หวั่นไหว, มีอิริยาบถสงบ.

ปณิธิสมฺปนฺนา นาม อิริยาปถานำ สนฺตตฺตา อิริยาปถาวจิติยา สมฺปนฺนา **อกมฺปิตอิริยา-ปถา** ภิกฺขุภาวานุรูเปน สนฺเตน อิริยาปเถน สมฺปนฺนา. (จูพนิ.อฏ. ๑๓๐)

ผู้ถึงพร้อมด้วยความตั้งมั่นแห่งอิริยาบถ เพราะความเป็นผู้มีอิริยาบถอันสงบ ชื่อว่าผู้มีอิริยาบถตั้งมั่น ผู้ถึงพร้อมด้วยอิริยาบถอันสงบ อันสมควรแก่ความเป็นภิกษุ ชื่อว่า **ผู้มีอิริยาบถอันไม่หวั่นไหว**.

อกมฺปิตฺถ (กฺริ/อา)

ดู กมฺปติ

อกมฺปิย (ติ)

[น + กมฺปิย]

ที่ไม่หวั่นไหว, ไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้ (โลกุตตรธรรม ๙).

อกมฺปิยำ อตุลิยำ อปุถุชฺชนเสวิตำ พุทฺโธ ธมฺมำ เม เทเสสิ ตตฺถ เม นิรโต มโน. (เถรี. ๔๐๑)

(พระสีสูปจาราเถรีตอบว่า)

พระพุทธเจ้าทรงแสดงธรรม**ที่ไม่หวั่นไหว** อันชั่งไม่ได้ อันปุถุชนเสพไม่ได้แก่เรา ใจของเรายินดีนักในธรรมนั้น.

เอวำ อาทิตฺเต ปชฺชลิเต ปกมฺปิเต จ โลเก เกนจิปิ กมฺเปตุำ จาเลตุำ อสกฺกุเณยฺยตาย **อกมฺปิยำ** คุณโต "เอตฺตโกติ ตุเลตุำ อสกฺกุเณยฺยตาย อตฺตนา สทิสสฺส อภาวโต จ อตุลิยำ พุทฺธาทีหิ อริเยหิ เอว โคจรภาวนาภิคมโต เสวิตตฺตา อปุถุชฺชนเสวิตำ พุทฺโธ ภควา มคฺคผลนิพฺพานปฺปเภทำ นววิธำ โลกุตฺตรธมฺมำ มหากรุณาย สญฺโจทิตมานโส อเทเสสิ สเทวกสฺส โลกสฺส กเถสิ ปเวเทสิ. (เถรี.อฏ. ๑๗๖)

เมื่อโลกถูกเผาไหม้เร่าร้อน และลุกโพลงอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า **ผู้มีพระทัย**อันพระมหากรุณาตักเตือนแล้ว ได้ทรงแสดง คือ ตรัส ได้แก่ ประกาศให้รู้แก่โลกพร้อมทั้งเทว-โลก ถึงโลกุตตรธรรม ๙ อันจำแนกเป็นมรรค ผลและนิพพาน ชื่อว่า**ที่ไม่หวั่นไหว** เพราะแม้อันผู้ใดผู้ใหนึ่งในโลกไม่อาจทำให้หวั่นไหว คือให้เคลื่อนไหวได้ ชื่อว่าอันชั่งไม่ได้ เพราะไม่อาจชั่ง โดยคุณธรรมว่ามีเพียงเท่านั้น และเพราะไม่มีธรรมที่เสมอกับตน ชื่อว่าอันปุถุชนเสพไม่ได้ เพราะพระอริยเจ้ามีพระพุทธเจ้าเป็นต้น เท่านั้นเสพแล้ว โดยเข้าถึงด้วยการทำให้เป็นอารมณ์.

[อกมฺปิย = กมฺเปตพฺโพติ กมฺปิโย (พึงให้หวั่นไหว ชื่อว่า กัมปิยะ) น กมฺปิโย อกมฺปิโย (ไม่พึงให้หวั่นไหว ชื่อว่า อกัมมปิยะ) สำเร็จรูปมาจาก กปิ ธาตุ (จลน) หวั่นไหว) ภูวาทิคณะ เณ การิตปัจจัย + อิ อาคม + ณฺย ปัจจัย ในกรรมสาธนะด้วยสูตร ณฺโย จ (กจ. ๕๔๑) ลบ ณ ด้วยสูตร การิตานำ โณ โลปำ (กจ. ๕๒๓)]

อกมฺปิยฏฺฐ (ปุ)

[อกมฺปิย + อตฺถ]

สภาวะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้.

สทฺธาพลสฺส อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยฏฺโฐ** อภิญฺเญยฺโย. (ปฏิสํ. ๑๗)

สภาวะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในวัตถุไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใสแห่งศรัทธาพละเป็นสภาวะที่ควรรู้ยิ่ง.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยฏฺเฐน** สทฺธาพลํ อภิญฺเญยฺยํ. (ปฏิสํ. ๒๑)

ศรัทธาพละควรรู้ยิ่ง เพราะมี**สภาวะที่ถูกทำให้หวั่นไม่ได้**ในวัตถุไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส

อกมฺปิยฏฺโฐติ อกมฺเปตพฺพฏฺโฐ. กมฺเปตุํ น สกฺกาติ อตฺโถ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๘๙)

บทว่า **อกมฺปิยฏฺโฐ** (สภาวะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้) ความว่า สภาวะที่ธรรมอันเป็นข้าศึกให้หวั่นไหวไม่ได้ อธิบายว่า ไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้.

อกมฺปิยฏฺโฐติ

ปฏิปกฺเขหิ กมฺเปตุํ อสกฺกุเณยฺยฏฺโฐ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๙๐)

บทว่า **อกมฺปิยฏฺโฐ** (สภาวะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้) ความว่า สภาวะที่ธรรมอันเป็นข้าศึกไม่สามารถทำให้หวั่นได้.

อกมฺปิยตา (ถี)

[อกมฺปิย + ตา]

ความเป็นผู้อันธรรมที่เป็นข้าศึก ให้หวั่นไหวไม่ได้, ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว.

น หิ สมฺปยุตฺตธมฺเมสุ ถิรภาเวน วินา ปฏิปกฺเขหิ **อกมฺปิยตา** สมฺภวติ.

(อ.ฏี. ๑/๓๐๙)

ความเป็นผู้อันธรรมที่เป็นข้าศึกให้หวั่นไหวไม่ได้ ย่อมไม่เกิดมี เว้นความมั่นคงในสัมปยุตตธรรมทั้งหลาย.

อกมฺปิยตฺต (น)

[อกมฺปิย + ตฺต]

ความเป็นผู้อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว.

ตาทิโนติ อิฏฺฐานิฏฺเฐ อนุนยปฏิเฆหิ **อกมฺปิยตฺตา** ตาที, ตสฺส ตาทิโน.

(วิ.อฏ. ๓/๓๖๖)

บทว่า **ตาทิโน** (ผู้คงที่) ความว่า ชื่อว่าผู้คงที่เพราะ**ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว**ด้วยความยินดียินร้ายในอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์[จิต]ของผู้คงที่นั้น[ย่อมหลุดพ้น].

อกมฺปิยภาว (ปุ)

[อกมฺปิย + ภาว]

ความเป็นผู้อัน...ให้หวั่นไหวไม่ได้.

ความเป็นผู้ไม่หวั่นไหว.

เอวํ อาคตกาลโต ปฏฺฐาย อรสรูปตาทีหิ อฏฺฐหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนฺตมฺปิ พฺราหฺมณํ ภควา ธมฺมิสฺสโร ธมฺมราชา ธมฺมสฺสามี

ตถาคโต อนุกมฺปาย สีตเลเนว จกฺขุนา โอโลเกนฺโต ยํ ธมฺมธาตุ๋ ปฏิวิชฺฌิตฺวา เทสนาวิลาสปฺปตฺโต โหติ, ตสฺสา ธมฺมธาตุยา สุปฺปฏิวิทฺธตฺตา วิคตวลาหเก อนฺตลิกฺเข สมพฺภุคฺคโต ปุณฺณจนฺโท วิย สรทกาเล สูริโย วิย จ พฺราหฺมณสฺส หทยนฺธการ์ วิธมนฺโต ตานิเยว อกฺโกสวตฺถูนิ เตน เตน ปริยาเยน อญฺญถา ทสฺเสตฺวา ปุนปิ อตฺตโน กรุณา-วิปฺผาร์ อฏฺฐหิ โลกธมฺเมหิ **อกมฺปิยภาเวน** ปฏิลทฺธ์ ตาทิคุณลกฺขณ์ ปถวีสมจิตฺตตำ อกุปฺปธมฺมตญฺจ ปกาเสนฺโต “อยำ พฺราหฺมโณ เกวล์ ปลิตสิรขณฺฑทนฺตวลิตตจตาทีหิ อตฺตโน วุฑฺฒภาว์ สญฺชานาติ, โน จ โข ชานาติ อตฺตาน์ ชาติยา อนุคต์ ชราย อนุสฏ์ พฺยาธินา อภิภูต์ มรเณน อพฺภาหต์ วฏฺฏ-ขาณุภูต์ อชฺช มริตฺวา ปุน เสฺวว อุตฺตาน-สยนทารกภาวคมนีย์. มหนฺเตน โข ปน อุสฺสาเหน มม สนฺติกำ อาคโต, ตทสฺส อาคมน์ สาตฺถกำ โหตูติ จินฺเตตฺวา อิมสฺมึ โลเก อตฺตโน อปฺปฏิสม์ ปุเรชาตภาว์ ทสฺเสนฺโต เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณาติอาทินา นเยน พฺราหฺมณสฺส ธมฺมเทสน์ วฑฺเฒสิ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๘)

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมิศร พระธรรมราชา พระธรรมสวามี พระตถาคต ได้ทอดพระเนตรดูพราหมณ์แม้ผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกสวัตถุ ๘ มีความที่พระองค์มีปกติไม่ไยดีในรูปเป็นต้น จำเดิมแต่กาลที่มาถึงโดยประการฉะนี้ ด้วยพระจักษุอันเยือกเย็น ด้วยพระกรุณาอย่างเดียว เมื่อจะกำจัดความมืดในหทัยของพราหมณ์ ประดุจจันทร์เพ็ญ อันลอยเด่นกลางเวหาอันปราศจากวลาหก และประดุจทินกรในฤดูสารท เพราะแทงตลอดธรรมธาตุที่ทำให้พระองค์ทรงบรรลุถึงความงามแห่งเทศนา ทรงแสดงอักโกสวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง โดยประการอย่างอื่นจากปริยายนั้นๆ แล้ว เมื่อจะประกาศความแผ่ไปแห่งพระกรุณาของพระองค์ ลักษณะแห่งพระตาทิคุณอันพระองค์ทรงบรรลุแล้ว โดยความ**เป็นผู้อันโลกธรรม ๘ ให้หวั่นไหวไม่ได้** ภาวะที่พระองค์มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน และความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธซ้ำอีก ได้ทรงดำริดังนี้ว่า พราหมณ์นี้ย่อมทราบว่าตนเป็นผู้เจริญวัยด้วยความเป็นผู้มีผมหงอกบนศีรษะ มีฟันหัก มีหนังเหี่ยวเป็นต้นอย่างเดียว แต่หารู้ไม่ว่าตนถูกชาติติดตาม ชรารึงรัด พยาธิครอบงำ มรณะกำจัด เป็นดุจหลักตอในวัฏฏะ ผู้จะพึงตายในวันนี้แล้วถึงความเป็นทารก นอนหงายในพรุ่งนี้อีก อนึ่ง พราหมณ์นี้ มาสู่สำนักของเราด้วยความอุตสาหะใหญ่แล ขอให้การมาของพราหมณ์นั้น จงเป็นไปกับด้วยประโยชน์เกิด ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่าพระองค์เป็นผู้เกิดก่อน ซึ่งหาผู้ทัดเทียมพระองค์มิได้ในโลกนี้ จึงทรงขยายพระธรรมเทศนาแก่พราหมณ์ โดยนัยว่า เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ (ดูก่อนพราหมณ์ อุปมาว่า) เป็นต้น.

อกมฺปิยมคฺค (ปุ)

[อกมฺปิย + มคฺค]

มรรคที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้, ธรรมอันเป็นเหตุบรรลุพระนิพพานที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยมคฺโค** สทฺธาพลำ, โกสชฺเช อกมฺปิยมคฺโค วีริยพลำ, ปมาเท อกมฺปิยมคฺโค สติพลำ, อุทฺธจฺเจ อกมฺปิยมคฺโค สมาธิพลำ, อวิชฺชาย อกมฺปิยมคฺโค ปญฺญาพลำ.

(ปฏิสำ. ๒๗๗)

มรรคที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่เลื่อมใสเป็นศรัทธาพละ
มรรคที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ ในความเกียจคร้านเป็นวิริยพละ
มรรค ที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความประมาทเป็นสติพละ
มรรคที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความฟุ้งซ่านเป็นสมาธิพละ
มรรคที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่รู้เป็นปัญญาพละ.

อกมฺปิยมณฺฑ (ปุ)

[อกมฺปิย + มณฺฑ]

ความผ่องใสที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยมณฺโฑ** สทฺธาพลำ.

(ปฏิสำ. ๒๗๘)

ความผ่องใสที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่เลื่อมใส เป็นศรัทธาพละ.

อกมฺปิยวิมุตฺติ (ถี)

[อกมฺปิย + วิมุตฺติ]

ความหลุดพ้น[จากกิเลส]ที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ - ที่ไม่หวั่นไหว.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยวิมุตฺติ** สทฺธาพลำ.

(ปฏิสำ. ๓๒๙)

ความหลุดพ้นจากกิเลสที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่เลื่อมใส เป็นศรัทธาพละ.

อกมฺปิยวิราค (ปุ)

[อกมฺปิย + วิราค]

ความปราศจากราคะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ - ที่ไม่หวั่นไหว.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยวิราโค** สทฺธาพลำ.
โกสชฺเช อกมฺปิยวิราโค วิริยพลำ.

(ปฏิสำ. ๓๒๗)

ความปราศจากราคะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่เลื่อมใส เป็นศรัทธาพละ.
ความปราศจากราคะที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความเกียจคร้าน เป็นวิริยพละ.

อกมฺปิยาภิสมย (ปุ)

[อกมฺปิย + อภิสมย]

การแทงตลอดสัจจะ ๔ ที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้, การตรัสรู้อันไม่หวั่นไหว.

อสฺสทฺธิเย **อกมฺปิยาภิสมโย** สทฺธาพลำ.

(ปฏิสำ. ๓๙๓)

การแทงตลอดสัจจะ ๔ ที่ถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้ในความไม่เลื่อมใสเป็นศรัทธาพละ.

อกมฺปี (ติ)

[น + กมฺปี]

ผู้ไม่มีความหวั่นไหว, ไม่หวั่นไหว.

โส อฉมฺภี **อกมฺปี** อเวธี อปริตสฺสี วิคตโลมหโส. (ม. ๒/๓๓๙)

พระสมณโคดมนั้นไม่ทรงครั่นคร้าม **ไม่ทรงหวั่นไหว** ไม่ทรงขลาด ไม่ทรงสะดุ้ง ทรงปราศจากโลมชาติชูชัน.

อกมฺเปตพฺพ (ติ)

[น + กมฺเปตพฺพ]

พึงถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้. ดู อกมฺปิยฏฺฐ

อกมฺเปตพฺพฏฺฐ (ปุ)

[อกมฺเปตพฺพ + อตฺถ]

สภาวะที่พึงถูกทำให้หวั่นไหวไม่ได้.

ดู อกมฺปิยฏฺฐ

อกมฺม (น)

[น + กมฺม] กมฺม = กร (กรเณ) + รมฺม

(ก) การไม่ทำงาน.

อกมฺมฺนา เทวเสฏฺฐ สกฺก วินฺเทมุ ยํ สุขํ
อโสกํ อนุปายาสํ ตํ เม สกฺก วรํ ทิส.

(สํ. ๑/๒๑๙-๒๒๐)

(สุวีรเทพบุตรกราบทูลว่า)

ข้าแต่ท้าวสักกะจอมเทพ พวกข้าพระองค์จะพึงได้ความสุขใดด้วย**การไม่ทำงาน** ข้าแต่ท้าวสักกะ ขอพระองค์จงตรัสบอกความสุขอันประเสริฐนั้นที่ไม่มีความเศร้าโศก ไม่มีความคับแค้นใจแก่ข้าพระองค์ด้วยเถิด.

[ทิส = เปกฺขณหีสาอปฺปีติทานโพธเน เพ่งดู เบียดเบียน เกลียดชัง ให้ ให้รู้ (บอก กล่าว ชี้แจง แสดง)]

สเจ อตฺถิ **อกมฺเมน**
โกจิ กฺวจิ น ชีวติ
นิพฺพานสฺส หิ โส มคฺโค
สุวีร ตตฺถ คจฺฉาหิ
มญฺจ ตตฺเถว ปาปย. (สํ. ๑/๒๑๙-๒๒๐)

(ท้าวสักกะตรัสว่า)

ถ้าความสุขจะมีได้ด้วย**การไม่ทำงาน** ไม่ว่าในที่ไหนๆ ใครๆ ก็ดำรงชีพอยู่ไม่ได้ เพราะนั่นเป็นทางแห่งนิพพาน สุวีระ เจ้าจงไป ณ ที่นั้น และจงพาเราไปให้ถึงที่นั้นด้วยเถิด.

(ข) การทำเหตุอันไม่สมควร, การทำกรรมอันไม่สมควร.

โยคปฺปโยคสงฺขาตํ สมฺภตสฺสานุรกฺขณํ
ตานิ ตฺวํ ตาต เสวสฺสุ มา **อกมฺมาย** รนฺธยิ
อกมฺมุนา หิ ทุมฺเมโธ นฬาคารํว สีทติ.

(ชา. ๒/๔)

(นกชัมพุกบัณฑิตแสดงธรรมว่า)

ขอเดชะเสด็จพ่อ ขอเสด็จพ่อจงทรงใฝ่หาปัญญาคือการตามประกอบความเพียรในเหตุที่ควรประกอบ และใฝ่หาการอนุรักษ์ทรัพย์ที่ทรงรวบรวมไว้ทั้ง ๒ อย่างนั้นเถิด อย่าได้ทรงทำลายทรัพย์ด้วย**การทำเหตุอันไม่**

สมควรเลย เพราะคนเขลา ย่อมล่มจมเหมือนเรือนไม้อ้อ เพราะ**การทำกรรมอันไม่สมควร**.

มา อกมฺมาย รนฺธยีติ อยุตฺเตน อการเณน มา รนฺธยิ ตำ ธนำ มา ฌาปยิ มา นาสยิ. กิการณา. **อกมฺมุนา**ติ อยุตฺตกมฺมกรเณน ทุมฺเมโธ ปุคฺคโล สกำ ธนำ นาเสตฺวา ปจฺฉา ทุคฺคโต.

(ชา.อฏ. ๕/๑๓๐)

บาทคาถาว่า **มา อกมฺมาย รนฺธยิ** (อย่าทรงทำลายทรัพย์ด้วยการทำเหตุอันไม่สมควรเลย) ความว่า อย่าทำลาย คืออย่าล้างผลาญ กล่าวคือ อย่าทำให้วิบัติไปโดยไม่สมควร คือโดยมิใช่เหตุ ถามว่า เพราะเหตุอะไร ตอบว่า [เพราะ]บุคคลผู้โง่เขลาทำทรัพย์ของตนให้พินาศ ด้วยการทำเหตุอันไม่สมควร คือ ด้วยการทำกรรมอันไม่ควร จึงตกยากภายหลัง.

[บทว่า **อกมฺมาย** เป็นวิภัตติวิปัลลาส คือ ลง ส จตุตถีวิภัตติ แปลงเป็น อาย แล้วใช้ในฐานะตติยาวิภัตติ แปลว่า "ด้วย"
การแปลง ส เป็น อาย นี้ปรากฏใช้ใน ๔ ฐานะ คือ (๑) ตทัตถสัมปทาน (สัมปทานที่เป็นประโยชน์แก่บุคคลหรือกิริยานั้น ๆ) เช่น พุทฺธสฺสตฺถาย ชีวิตำ ปริจฺจชามิ (เราจะสละชีวิตเพื่อประโยชน์แก่พระพุทธเจ้า) (๒) ตุมัตถสัมปทาน (สัมปทานที่เป็นอรรถของตุ๋ ปัจจัย) เช่น โลกานุกมฺปาย (โลกานุกมฺปิตุ๋ (เพื่ออนุเคราะห์ชาวโลก) (๓) กรรมของ นี ธาตุ และธาตุที่มีอรรถว่า ไป เช่น โส มำ ทกาย เนติ (นกกระยางนั้นนำเราไปสู่น้ำ) อปฺโป สคฺคาย คจฺฉติ (สัตว์จำนวนน้อยไปสู่สวรรค์) (๔) วิภัตติวิปัลลาส เช่น วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย (พวกท่านจงเว้นจากการว่ากล่าวกระผม)

ตทตฺเถ จ ตุมตฺเถ จ นีคตฺยตฺถานกมฺมนิ
วิภตฺติวิปลฺลาเส จา- ยาเทโส จตุธา ภเว.

(กัจจายนสุตตัตถะ)

การแปลง ส เป็น อาย ย่อมมีได้ ๔ อย่าง คือ ในตทัตถสัมปทาน ตุมัตถสัมปทาน ในกรรมของ นี ธาตุและธาตุมีอรรถว่า ไป และในวิภัตติวิปัลลาส]

(ค) ไม่มีคนทำให้เกิด, ปกติของตนที่ปราศจากการทำของผู้ใดผู้หนึ่ง.

น ทิสฺสตี อคฺคิมนุปฺปวิฏฺโ
สุกฺเขสุ กฏฺเสุ นเวสุ จาปิ
นามตฺถมาโน อรณีนเรน
นากมฺมุนา ชายติ ชาตเวโท. (ชา. ๒/๒๓๔)

(พระโพธิสัตว์กล่าวเฉลยว่า)

ไม่ปรากฏว่า ไฟเข้าไปอยู่ในไม้แห้งและไม้สด เมื่อคนไม่สีไฟ ไฟก็ไม่เกิด ไฟย่อมไม่เกิด เพราะ**ไม่มีคนทำให้เกิด**.

นากมฺมุนา ชายติ ชาตเวโทติ เอกสฺส กิริยำ วินา อตฺตโน ธมฺมตาย เอว น ชายติ.

(ชา.อฏ. ๖/๓๒๘)

บาทคาถาว่า **นากมฺมุนา ชายติ ชาตเวโท** (ไฟย่อมไม่เกิดเพราะไม่มีคนทำให้เกิด) ความว่า ไฟไม่เกิดเองตามธรรมชาติของตนนั่นแล ยกเว้นการกระทำของบุรุษคนหนึ่ง.

(ฆ) ไม่จัดเป็นกรรม, ไม่สำเร็จเป็นกรรม, กรรมวิบัติ, ใช้ไม่ได้ (ไม่เป็นสังฆกรรม).

ธมฺเมน เจ ภิกฺขเว วคฺคกมฺมํ **อกมฺมํ**, น จ กรณียํ. (วิ. ๓/๔๓๕)

ภิกษุทั้งหลาย การแยกกันทำเป็นพวกๆ แม้จะถูกต้อง ก็**ไม่จัดเป็นกรรม** และไม่ควรทำ.

ปญฺจวคฺคกรณญฺเจ ภิกฺขเว กมฺมํ ปณฺฑก-ปญฺจโม กมฺมํ กเรยฺย, **อกมฺมํ** น จ กรณียํ. (วิ. ๕/๑๙๑)

ภิกษุทั้งหลาย ถ้าสงฆ์มีบัณเฑาะก์เป็นที่ ๕ พึงทำสังฆกรรมที่ภิกษุ ๕ รูปพึงทำ กรรมนั้นเป็น**กรรมวิบัติ** และไม่ควรทำ.

นานาสำวาสกจตุตฺโถ เจ ภิกฺขเว กมฺมํ กเรยฺย, **อกมฺมํ** น จ กรณียํ. (วิ. ๕/๑๙๐)

ภิกษุทั้งหลาย ถ้ากรรมที่สงฆ์จตุวรรคพึงทำสงฆ์มีภิกษุนานาสังวาสเป็นที่ ๔ ทำกรรม กรรมนั้น**ใช้ไม่ได้** และไม่ควรทำ.

(ง) กรรมใหญ่, กิจใหญ่.

เอวํ สุปญฺญตฺเต โข อุปาลิ มยา สิกฺขาปเท ตตฺเถว อนฺโตสีมาย อาเวณิภาวํ กริตฺวา คณํ พนฺธิตฺวา อาเวณึ อุโปสถํ กโรนฺติ, อาเวณึ ปวารณํ กโรนฺติ, อาเวณึ สงฺฆกมฺมํ กโรนฺติ, อาเวณึ **กมฺมากมฺมานิ** กโรนฺติ. เอวมฺปิ โข อุปาลิ สงฺฆราชิ เจว โหติ สงฺฆเภโท จาติ. (วิ. ๕/๓๕๐)

ดูก่อนอุบาลี เมื่อสิกขาบทอันเราบัญญัติไว้เรียบร้อยอย่างนี้แล้ว ภิกษุทั้งหลายทำความแตกแยกกันแล้ว แบ่งเป็นกลุ่มแยกกันทำอุโบสถ แยกกันทำปวารณา แยกกันทำสังฆ-กรรม แยกกันทำ**กรรมน้อยใหญ่** ภายในสีมานั้นเอง ดูก่อนอุบาลี แม้อย่างนี้แลเป็นทั้งสังฆราชี และสังฆเภท.

กมฺมากมฺมานิ กโรนฺตีติ อปราปรํ สงฺฆกมฺมํ อุปาทาย ขุทฺทกานิ เจว มหนฺตานิ จ กมฺมานิ กโรนฺติ. (วิ.อฏ. ๔/๒๒๓)

สองบทว่า **กมฺมากมฺมานิ กโรนฺติ** (ทำกรรมน้อยใหญ่) ความว่า ทำกรรมเล็กและกรรมใหญ่ โดยเทียบกับสังฆกรรมอื่นๆ.

(จ) กรรมน้อย, กิจน้อย.

อการสฺส อปฺปตฺถํ คเหตฺวา มหนฺตานิ เจว ขุทฺทกานิ จ กมฺมานีติ อตฺโถปิ ยุชฺชเตว. (ปาจิตฺ.โย. ๒/๑๗๓)

แม้ความหมายว่า กรรมใหญ่และกรรมน้อย ย่อมสมควรทีเดียว โดยมุ่งเอาอรรถว่าน้อย แห่ง อ อักษร.

(ฉ) อกุศลกรรมที่ไม่ควรทำ.

ดู อกมฺมกาม

(ช) กิจ[การงาน]ที่ไม่ควรทำ.

ภาสิตมฺเปตํ มหาราช ภควตา อพฺยาวฏา ตุมฺเห อานนฺท โหถ ตถาคตสฺส สรีรปูชายาติ, ปุน จ ภณิตํ ปูเชถ นํ ปูชนิยสฺส ธาตุ, เอวํกรา สคฺคมิโต คมิสฺสถาติ, ตญฺจ ปน น สพฺเพสํ ชินปุตฺตานํ เยว อารพฺภ ภณิตํ อพฺยาวฏา ตุมฺเห อานนฺท โหถ ตถาคตสฺส สรีรปูชายาติ.

อกมฺมํ เหตุ มหาราช ชินปุตฺตานํ ยทิทํ ปูชา, สมฺมสนํ สงฺขารานํ โยนิโส มนสิกาโร สติปฏฺฐานานุปสฺสนา, อารมฺมณสารคฺคาโห, กิเลสยุทฺธํ, สทตฺถมนุยุญฺชนา, เอตํ ชินปุตฺตานํ กรณียํ, อวเสสานํ เทวมนุสฺสานํ ปูชา กรณียา.

(มิลินฺท. ๑๗๗)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงภาษิตความข้อนี้ว่า พวกเธออย่ากังวล เพื่อบูชาพระบรมสารีริกธาตุของตถาคตเลยดังนี้ จริง และตรัสไว้อีกแห่งหนึ่งว่า ขอเชิญท่านทั้งหลายจงบูชาพระบรมสารีริกธาตุของพระพุทธเจ้าผู้ควรบูชานั้นเถิด เพราะว่า พวกท่านทั้งหลายผู้กระทำอยู่อย่างนี้ ละจากอัตภาพนี้แล้ว จักไปสู่สวรรค์ดังนี้ จริง คำว่า อานนท์ พวกเธออย่ากังวล เพื่อบูชาสรีระของตถาคตเลย ดังนี้นั้น ตรัสปรารภเฉพาะพระภิกษุผู้เป็นชินบุตรเท่านั้น ไม่ใช่คนทุกจำพวก ขอถวายพระพร การบูชา[สรีระของพระตถาคต]นั้น เป็น**กิจที่**พระภิกษุผู้เป็นชินบุตร**ไม่ควรทำ** (ไม่ใช่การงานของพระภิกษุผู้เป็นชินบุตร) การพิจารณาสังขาร โยนิโสมนสิการ การพิจารณาตามในสติปัฏฐาน การถือเอาแต่แก่นอารมณ์ การรบกับกิเลส การบำเพ็ญประโยชน์ของตน ข้อนี้ต่างหากเป็นกิจที่ภิกษุผู้เป็นชินบุตรควรทำ การบูชา[บรมสารีริกธาตุ]เป็นกิจที่พวกมนุษย์และเทวดาที่เหลือพึงทำ.

[คำว่า **การถือเอาแต่แก่นอารมณ์** ความว่า อารมณ์ที่มีจริงเป็นจริงโดยสภาวะ ปลอดพ้นจากสมมติว่าสัตว์ บุคคล หญิง ชาย อัตตา สิ่งที่เนื่องกับอัตตา อันได้แก่ ขันธ์ ธาตุ และอายตนะทั้งหลาย ชื่อว่า แก่นอารมณ์. ภิกษุผู้เป็นชินบุตร ย่อมขวนขวายในการถือเอาแก่นอารมณ์นั้นด้วยญาณ คือ ทำญาณรอบรู้ขันธ์เป็นต้นนั้น ให้เกิดขึ้น]

อกมฺมก (ติ)

[อกมฺม + ก]

ไม่ใช่กรรม, ไม่เกี่ยวกับกรรม.

นิปตนฺติ มหาราช อิมสฺมึ จาตุมหาภูติเก กาเย อิฏฺฐานิฏฺฐา สุภาสุภเวทนา. อิธ มหาราช อากาเส ขิตฺโต เลฑฺฑุ มหาปถวิยา นิปตติ, อปิ นุ โข โส มหาราช เลฑฺฑุ ปุพฺเพ กเตน มหาปถวิยา นิปตีติ.

น หิ ภนฺเต นตฺถิ โส ภนฺเต เหตุ มหาปถวิยา, เยน เหตุนา มหาปถวี กุสลากุสลวิปากํ ปฏิสํเวเทยฺย, ปจฺจุปฺปนฺเนน ภนฺเต **อกมฺมเกน** เหตุนา โส เลฑฺฑุ มหาปถวิยํ นิปตติ.

ยถา มหาราช มหาปถวี เอวํ ตถาคโต ทฏฺฐพฺโพ. ยถา เลฑฺฑุ ปุพฺเพ อกเตน มหาปถวิยํ นิปตติ, เอวเมว โข มหาราช ตถาคตสฺส ปุพฺเพ อกเตน สา สกลิกาปาเท นิปติตา.

(มิลินฺท. ๑๓๙)

(พระเจ้ามิลินท์) หามิได้ พระคุณเจ้า เหตุที่ทำให้แผ่นดินใหญ่ พึงเสวยวิบากของกุศลและอกุศลหามีไม่ พระคุณเจ้า ก้อนดินนั้นตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่ เพราะเหตุปัจจัยที่**ไม่ใช่กรรม**ปัจจุบัน.

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พึงเห็นว่า พระตถาคตทรงเปรียบได้ด้วยแผ่นดินใหญ่ เถิด ก้อนดินตกลงมาที่แผ่นดินใหญ่ได้ เพราะเหตุ (อื่น) อันไม่ใช่กรรมที่แผ่นดินใหญ่ ทำไว้ในกาลก่อน ฉันใด สะเก็ดหินนั้น ก็ตกลงมาที่พระบาทของพระตถาคต เพราะเหตุ (อื่น) อันไม่ใช่กรรมที่พระตถาคตทรงทำไว้ในกาลก่อน ฉันนั้นเหมือนกัน

[**อกมฺมก =** อกมฺม + ก ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถะกล่าวคือความหมายเดิมของศัพท์ หมายความว่า บทเดิมแสดงความหมายอย่างใด ก็มีความหมายของบทเดิมอย่างนั้น ที่จริงแล้ว ทุกศัพท์ในภาษาบาลีต้องมีความหมาย ศัพท์ที่ไม่มีความหมายก็คือนิบาตที่ใช้เป็นปทปูรณะ คือ ทำบทให้เต็ม เพื่อความสละสลวยเท่านั้น ส่วนศัพท์อื่นที่ไม่ใช่นิบาตดังกล่าว ล้วนมีความหมายทั้งสิ้น ดังนั้น อรรถสกัตถ์ที่เป็นอรรถของปัจจัย และอรรถของศัพท์ตัพภาวะ จึงมีความหมายของบทหน้าที่ตนประกอบร่วม ดังคัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๕๕๐) ได้อธิบายลักษณะของสกัตถปัจจัยไว้ว่า สกตฺโถติ สกปทตฺโถ, ปกติลิงฺค-ปทตฺโถติ วุตฺตํ โหติ (คำว่า สกตฺโถ คือ เนื้อความแห่งบทของตน ความหมายคือเนื้อความแห่งบทที่เป็นปกติศัพท์) เช่น **เท**โวเยว เทวตา (เทพนั้นแหละ ชื่อว่า เทวตา) ตา ปัจจัยในบทนี้แสดงความหมายว่า เทพ ของบทหน้า โดย เอว ศัพท์ทำหน้าที่ห้ามอรรถอื่น จึงไม่ลงในอรรถสมูหะว่า เทวานำ สมูโห เทวตา (หมู่เทพ ชื่อว่า เทวตา) และไม่ลงในอรรถว่า เทวสฺส ภาโว เทวตา (ความเป็นเทพ ชื่อว่า เทวตา) มีรูปวิเคราะห์ทีละบทว่า สสฺส เอโส สโก (ส ศัพท์ + ก ปัจจัยในอิทังตัทธิต), สโก เอว อตฺโถ สกตฺโถ (อวธารณ-บุรพบทกรรมธารยสมาส)

ในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๑๒๗ หน้า ๔๘๔) กล่าวว่า อนิทฺทิฏฺจตฺถา ปจฺจยา สกตฺเถ ภวนฺติ (ปัจจัยที่มิได้แสดงความหมาย ย่อมมีได้ในอรรถสกัตถ์) มีรูปสันสกฤตว่า อนิรฺทิษฺฏารฺถาะ ปฺรตฺยยาะ สฺวารฺเถ ภวนฺติ ดังนั้น สกัตถปัจจัย จึงเป็นปัจจัยที่ลงในอรรถของบทเดิม ในภาษาบาลีนิยมใช้สกัตถปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ **ก** (หีนโก คนเลวทราม), **ณฺย** (การุญฺญำ ความกรุณานั่นแหละ), **ตา** (เทวตา เทพนั่นแหละ), **มย** (ทานมยำ ทานนั่นแหละ) และ **ณิก** (อสงฺขาริกำ (สภาพไม่มีสังขารนั่นแหละ)

อนึ่ง การลงปัจจัยที่เรียกว่าสกัตถะ นี้ ท่านมักลงเพื่อเปลี่ยนจากลิงค์เดิมนั่นเอง กล่าวคือ อกมฺม ศัพท์เป็นนปุงสกลิงค์ แต่ในที่นี้จะต้องทำหน้าที่ขยาย เหตุ ศัพท์ซึ่งเป็นปุงลิงค์ ดังนั้น จึงต้องลง ก ปัจจัยท้ายบท อกมฺม เพื่อเปลี่ยนเป็นปุงลิงค์ เป็นรูปว่า อกมฺมก และใช้เป็นบทวิเสสนะของ เหตุ ศัพท์ (อกมฺเกน เหตุนา) การใช้คำในลักษณะเช่นนี้ เหมือนกับคำว่า เทว ศัพท์ที่เป็นปุงลิงค์ เมื่อลง ตา ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ เป็นรูปว่า เทวตา ก็เป็นศัพท์ใหม่ที่เป็นอิตถี-ลิงค์ และเมื่อลง ณ ปัจจัยในอรรถสกัตถ์ซ้อน ตา ปัจจัยอีก ก็มีรูปเป็นนปุงสกลิงค์ว่า เทวตำ

โดยวิเคราะห์ว่า เทวตาเยว เทวตๅ (เทวดานั่นแหละ ชื่อว่า เทวตะ) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา(คาถา ๑๒)กล่าวว่า อปุเม เทวตานิ จ (เทวต ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ที่มิใช่ปุงลิงค์) หมายความว่า รูปว่า เทวต ที่ลง ณ ปัจจัยเป็นนปุงสกลิงค์ และรูปว่า เทวตา ที่ลง ตา ปัจจัยเป็นอิตถีลิงค์ ดังกฎทั่วไปที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา (คำอธิบายคาถา ๑๒) ว่า

สกตฺถิกา ปกติโต ลิงฺควจนานิ อติวตฺตนฺติ. ศัพท์ที่ลงสกัตถปัจจัย ย่อมล่วงพ้นลิงค์และพจน์จากรูปเดิม)]

อกมฺมกาม (ติ)

[อกมฺม + กาม, น + กมฺมกาม]

ต้องการทำกรรมชั่ว, ไม่ต้องการทำกรรมดี

(ก) อยากทำกรรมชั่วที่ไม่ควรทำ (หรือ) ไม่อยากทำกรรมดีที่ควรทำ.

อกมฺมกามา อลสา
สาธุกามา มหคฺฆสา
อาโลปปิณฺฑทาตาโร
ปฏิคฺคเห ปริภาสิตา. (เปต. ๑๖๘)

คน**ชั่วอยากทำกรรมชั่วที่ไม่ควรทำ** เป็นคนเกียจคร้าน ใคร่แต่ความสำราญ และกินจุ แม้ผู้ที่ให้ก้อนข้าวปฏิคาหกเพียงคำหนึ่งตนก็ยังด่า.

อกมฺมกามาติ สาธูหิ อกตฺตพฺพํ กมฺมํ อกุสลํ กาเมนฺตีติ กมฺมกามา. สาธูหิ วา กตฺตพฺพํ กุสลํ กาเมนฺตีติ กมฺมกามา, น กมฺมกามาติ **อกมฺมกามา**. กุสลธมฺเมสุ อจฺฉนฺทิกาติ อตฺโถ. (เปต.อฏ. ๑๖๑)

บทว่า **อกมฺมกามา** มีวิเคราะห์ว่า ชื่อว่าผู้อยากทำกรรมชั่วที่ไม่ควรทำ เพราะอรรถว่าต้องการทำกรรมชั่วที่คนดีไม่พึงทำ หรือชื่อว่า ผู้ไม่อยากทำกรรมดีที่ควรทำ เพราะอรรถว่า ไม่ต้องการทำกรรมดีที่คนดีพึงทำ อธิบายว่า ไม่มีฉันทะในกุศลธรรม.

(ข) ไม่ต้องการปรนนิบัติ, ไม่ต้องการทำวัตรปฏิบัติ.

อกมฺมกามา อลสา มหคฺฆสา
ผรุสา จ จณฺฑี ทุรุตฺตวาทินี
อุฏฺฐายกานำ อภิภุยฺย วตฺตติ
ยา เอวรูปา ปุริสสฺส ภริยา
อยฺยา จ ภริยาติ จ สา ปวุจฺจติ. (อำ. ๒/๔๖๘)

ภรรยาใด**ไม่ต้องการปรนนิบัติ** (สามี) เกียจคร้าน กินจุ หยาบคาย ดุร้าย มักพูดแต่คำชั่วหยาบ ข่มขี่สามีผู้ขยันหมั่นเพียร ภรรยาเช่นนี้ เรียกว่า ภรรยาดุจนายหญิง.

(ค) ไม่อยากทำงาน.

อกมฺมกามา อลสา ปรทตฺตูปชีวิโน
อาสสุกา สาทุกามา เกน เต สมณา ปิยา. (เถรี. ๔๑๑)

(บิดาถามเรา[โรหิณี]ว่า)

พวกสมณะ**ไม่อยากทำงาน** เกียจคร้าน ชอบอาศัยแต่คนอื่นเลี้ยงชีพ หวังแต่จะได้

ชอบของอร่อย เพราะเหตุไรเล่า เหล่าสมณะจึงเป็นที่รักของลูก.

อกมฺมกามาติ น กมฺมกามา อกมฺมกามา, อตฺตโน ปเรสญฺ จ อตฺถาวหํ กิญฺจิ กมฺมํ น กาตุกามา. (เถรี.อฏ. ๒๒๕)

บทว่า **อกมฺมกามา** มีรูปวิเคราะห์ว่า ไม่อยากทำงาน ชื่อว่า อกัมมกามะ ความว่า ไม่ต้องการทำงานอะไรๆ ซึ่งจะนำประโยชน์มาให้แก่ตนและผู้อื่น.

อกมฺมช (ติ)

[น + กมฺมช] กมฺมช = กมฺม + ชน + กฺวิ ลบ น (ธาตฺวนฺตสฺส โลโป กฺวิมฺหิ. กจ. ๖๑๕)

(๑) มิใช่เกิดเพราะกรรม.

ภนฺเต นาคเสน ทิสฺสนฺติ โลเก กมฺมนิพฺพตฺตา, ทิสฺสนฺติ เหตุนิพฺพตฺตา, ทิสฺสนฺติ อุตุนิพฺพตฺตา, ยํ โลเก **อกมฺมชํ** อเหตุชํ อนุตุชํ, ตํ เม กเถหีติ. “เทฺวเม มหาราช โลกสฺมึ อกมฺมชา อเหตุชา อนุตุชา. กตเม เทฺว อากาโส มหาราช อกมฺมโช อเหตุโช อนุตุโช นิพฺพานํ มหาราช อกมฺมชํ อเหตุชํ อนุตุชํ. อิเม โข มหาราช เทฺว อกมฺมชา อเหตุชา อนุตุชาติ. (มิลินฺท. ๒๖๐)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน ในโลกสิ่งที่บังเกิดเพราะกรรมก็ปรากฏอยู่ สิ่งที่บังเกิดเพราะเหตุก็ปรากฏอยู่ สิ่งที่บังเกิดเพราะอุตุก็ปรากฏอยู่ ขอท่านจงบอกข้าพเจ้าถึงสิ่งที่**มิใช่เกิดเพราะกรรม** มิได้เกิดเพราะเหตุ มิได้เกิดเพราะอุตุในโลก (พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร ในโลก สิ่งที่มิได้เกิดเพราะกรรม มิได้เกิดเพราะเหตุ มิได้เกิดเพราะอุตุ มี ๒ อย่าง เหล่านี้ คือ (๑) อากาศ มิได้เกิดเพราะกรรม มิได้เกิดเพราะเหตุ มิได้เกิดเพราะอุตุ (๒) พระนิพพานก็เป็นสิ่งที่มิได้เกิดเพราะกรรม มิได้เกิดเพราะเหตุ มิได้เกิดเพราะอุตุ ขอถวายพระพร สิ่งที่มิได้เกิดเพราะกรรม มิได้เกิดเพราะเหตุ มิได้เกิดเพราะอุตุ มี ๒ อย่าง เหล่านี้แล.

[คำว่า อากาศ พระเถระหมายเอาอัชฎากาศ คือที่โล่งเวิ้งว้าง อันเป็นที่โคจรไปมาแห่งหมู่นก แห่งพระจันทร์ พระอาทิตย์ เป็นที่ตั้งแห่งโลกธาตุ จักรวาล]

(๒) (น) อกัมมชรูป[รูปที่เกิดเพราะเหตุอื่นจากกรรม, รูปที่ไม่ได้เกิดจากกรรม].

กมฺมชาทิตฺติกวเสน ปน กมฺมโต ชาตํ กมฺมชํ. ตทญฺญปจฺจยา ชาตํ **อกมฺมชํ**. นกุโตจิชาตํ เนวกมฺมชํ นากมฺมชํ. (วิสุทฺธิ. ๒/๘๑)

ส่วนรูป ๓ ด้วยอำนาจแห่งกัมมชาทิติกะ พึงทราบดังนี้ รูปที่เกิดแต่กรรมชื่อว่ากัมมชรูป รูปที่เกิดเพราะเหตุอื่นจากกรรมนั้น ชื่อว่า **อกัมมชรูป**[รูปที่เกิดเพราะเหตุอื่นจากกรรมนั้น คือ จิต อุตุ อาหาร)] รูปที่เกิดเพราะปัจจัยอะไรๆ ก็มิใช่ ชื่อว่าเนวกัมมชนากัมมชรูป.

อกมฺมญฺญ (ติ)

[น + กมฺมญฺญ]

อกมฺมญฺญ = น + กมฺมญฺญ (ไม่เหมาะในการงาน) คำว่า กมฺมญฺญ มีรูปวิเคราะห์ว่า กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญ (เหมาะในการงาน ชื่อว่า กัมมัญญะ) สำเร็จรูปมาจาก กมฺม ศัพท์ + น อาคม (นการาคโม) + ย ปัจจัยในอรรถ สาธุ (เหมาะ) ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๘ กล่าวว่า ยปจฺจโยสาธุหิตภว ชาตาทิอตฺเถสุ (ลง ย ปัจจัยในอรรถว่า สาธุ (เหมาะ,ดี), หิต (เกื้อกูล), ภว (เป็นอยู่) และ ชาต (เกิดแล้ว) เป็นต้น) แปลง น อาคมกับ ย ปัจจัย (นฺย) เป็น ญ ซ้อน ญ (=ญฺญ) ด้วยสูตร (กจ. ๒๖๙) ยวตๆ ตลนทการานำ จล-ญชการตฺตำ (พยัญชนะทั้งหลายของ ต, ล, น และ ท อักษรที่มี ย อักษรตามมา ย่อมถึงความเป็น จ, ล, ญ และ ช อักษรได้บ้าง) คือ ตฺย=จ, ลฺย=ล, นฺย=ญ, ทฺย=ช

ไม่เหมาะในการงาน, ไม่เกื้อกูลแก่การงาน, ไม่ควรแก่การงาน.

ปุน จปรำ อาวุโส ภิกฺขุ คามำ วา นิคมำ วา ปิณฺฑาย จรนฺโต น ลภติ ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถำ ปาริปูรึ. ตสฺส เอวำ โหติ อหำ โข คามำ วา นิคมำ วา ปิณฺฑาย จรนฺโต นาลตฺถำ ลูขสฺส วา ปณีตสฺส วา โภชนสฺส ยาวทตฺถำ ปาริปูรึ, ตสฺส เม กาโย กิลนฺโต **อกมฺมญฺโญ** หนฺทาหำ นิปชฺชามีติ โส นิปชฺชติ น วีริยำ อารภติ ฯเปฯ อิทำ ปญฺจมำ กุสีตวตฺถุ.

(ที. ๓/๒๑๑)

ดูก่อนผู้มีอายุ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก.
ภิกษุเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์เพียงพอตามที่ต้องการ เธอมีความคิดอย่างนี้ว่า “เราเที่ยวบิณฑบาตตามหมู่บ้านหรือนิคม ก็ไม่ได้โภชนะเศร้าหมองหรือประณีต บริบูรณ์เพียงพอตามที่ต้องการ กายของเรานั้น เมื่อยล้าแล้ว **ไม่เหมาะในการงาน** อย่ากระนั้นเลย เราจะนอน เธอจึงนอนเสีย ไม่ปรารภความเพียร...นี้เป็นกุสีตวัตถุข้อที่ ๕.

อหำ โข คิลานวุฏฺฐิโต อจิรวุฏฺฐิโต เคลญฺญา. ตสฺส เม กาโย ทุพฺพโล **อกมฺมญฺโญ**.

(ที. ๓/๒๑๒, อภิ.วิ. ๔๐๑)

เราหายอาพาธแล้ว แต่หายอาพาธยังไม่นาน กายของเรายังอ่อนแอ**ไม่เหมาะในการงาน**.

อิทำ ปน จิตฺตำ สทรถำ ครุกำ ภาริยำ กกฺขฬำ ถทฺธำ **อกมฺมญฺญำ** คิลานำ วงฺกำ กุฏิลำ.
ตสฺมา ปสฺสทฺธาทีนิ ฉ ยุคฬกานิ น คหิตานิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๒)

อนึ่ง จิตนี้มีความกระวนกระวาย หนัก หยาบ แข็ง กระด้าง **ไม่เหมาะในการงาน** ป่วย คด โกง ดังนั้น พระพุทธองค์จึงไม่ทรงถือเอาธรรม ๖ คู่มีปัสสัทธิเป็นต้น[กล่าวคือกาย-ปัสสัทธิ จิตตปัสสัทธิ, กายลหุตา จิตตลหุตา, กายมุทุตา จิตตมุทุตา, กายกัมมัญญตา จิตต-กัมมัญญตา, กายปาคุญญตา จิตตปาคุญญตา, กายุชุกตา จิตตุชุกตา]

อกมฺมญฺญตร (ติ)

[อกมฺมญฺญ + ตร]
ไม่เหมาะในการงานกว่า.

ยทา ปน โส กาลกโต โหติ, ตทา ครุตโร จ โหติ ปตฺถินฺนตโร จ **อกมฺมญฺญตโร** จ.

(ที. ๒/๒๖๖)

แต่เมื่อบุรุษนั้นสิ้นชีวิตแล้ว ร่างกายหนักกว่า (มีน้ำหนักมากกว่า) แข็งกว่า (แข็งกระด้างกว่า) และ**ไม่เหมาะในการงานกว่า**.

อกมฺมญฺญตา (ถี)

[อกมฺมญฺญ + ตา]

ความไม่เหมาะในการงาน.

(ก) ความไม่เหมาะในการงานของจิต.

ตตฺถ กตมำ ถินำ.

ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา **อกมฺมญฺญตา** โอลียนา สลฺลียนา, ลีนำ ลียนา ลียิตตฺตำ, ถินำ ถียนา ถียิตตฺตำ จิตฺตสฺส, อิทำ วุจฺจติ ถินำ.

(อภิ.ธ. ๒๓๓,๒๔๕, อภิ.วิ. ๒๖๓)

ในเรื่องนั้น ถีนะเป็นไฉน

ความหดหู่ **ความไม่เหมาะในการงาน** ความท้อแท้ ความถ้อถอยแห่งใจ ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความถดถอย กิริยาที่ถดถอย ภาวะที่ถดถอยแห่งใจ นี้เรียกว่า ถีนะ.

อกมฺมญฺญตาติ จิตฺตเคลญฺญสงฺขาโตว อกมฺมญฺญตากาโร. (อภิ.อฏ. ๑/๔๐๘)

บทว่า **อกมฺมญฺญตา** (ความไม่เหมาะในการงาน) ความว่า อาการแห่งความไม่เหมาะในการงานที่เรียกว่า ความป่วยทางใจ.

(ข) ความไม่เหมาะในการงาน (กิริยา) ของนามขันธ์ (เจตสิกขันธ์ ๓ คือ เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์).

ตตฺถ กตมำ มิทฺธำ.

ยา กายสฺส อกลฺลตา **อกมฺมญฺญตา** โอนาโห ปริโยนาโห อนฺโตสโมโรโธ มิทฺธำ โสปฺปำ ปจลายิกา โสปฺปำ สุปนา สุปิตตฺตำ. อิทำ วุจฺจติ มิทฺธำ. อิติ อิทญฺจ ถีนำ อิทญฺจ มิทฺธำ. อิทำ วุจฺจติ ถีนมิทฺธนีวรณำ. (อภิ.ธ. ๒๖๓, มหานิ. ๓๓๓)

ในเรื่องนั้น มิทธะเป็นไฉน

ความไม่สบายของนามขันธ์ **ความไม่เหมาะในการงาน** ความหงอยเหงา ความซบเซา ความหาวนอน ความง่วงซึม ความหลับ ความโงกง่วง ความอยากหลับ กิริยาที่อยากหลับ ภาวะที่อยากหลับ นี้เรียกว่ามิทธะ ถีนะและมิทธะ ดังว่านี้ รวมเรียกว่าถีนมิทธนิวรณ์.

อกมฺมญฺญตาติ กายเคลญฺญสงฺขาโต อกมฺมญฺญตากาโร. (มหานิ.อฏ. ๓๘๒)

บทว่า **อกมฺมญฺญตา** (ความไม่เหมาะในการงาน) ความว่า อาการไม่เหมาะในการงานที่เรียกว่า ความป่วยของนามขันธ์.

[คำว่า **กาย** ในที่นี้ คือ หมู่เจตสิกที่เรียกว่านามขันธ์ ๓ อันได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ดังคำว่า กายกัมมัญญตา (ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์)

คำว่า ถิน = ถิน ธาตุ (สงฺฆาเต = รวมกัน + อ ปัจจัยในภาวสาธนะ. คำว่า มิทฺธ = มิธ ธาตุ (มิชฺฌเน = โงกง่วง) + อ ปัจจัย]

อกมฺมญฺญตาการ (ปุ)

[อกมฺมญฺญตา + อาการ]

อาการคือความไม่เหมาะในการงาน.

ดู อกมฺมญฺญตา

อกมฺมญฺญตาลกฺขณ (ติ)

[อกมฺมญฺญตา + ลกฺขณ]

มีสภาพไม่เหมาะในการงาน, มีลักษณะ คือ ความไม่เหมาะในการงาน.

มิทฺธํ **อกมฺมญฺญตาลกฺขณํ** โอนหนรสํ ลีนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ วา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๗)

มิทธะ**มีสภาพไม่เหมาะในการงาน** (กิริยา) มีหน้าที่ห้าม[ลำดับวิถีจิตทางปัญจทวาร และมโนทวารให้สู่ภวังค์] มีความหดหู่ เป็นเครื่องปรากฏ หรือมีความโงกง่วง และความหลับ (ความง่วงเหงาหาวนอน) เป็นเครื่องปรากฏ.

อกมฺมญฺญภาว (ปุ)

[อกมฺมญฺญ + ภาว]

ภาวะของจิตไม่เหมาะในการงาน (กิริยา), ความเป็นผู้ไม่ขวนขวาย ในการบำเพ็ญบุญ.

กมฺมนิ สาธุ กมฺมญฺญํ, น กมฺมญฺญํ อกมฺมญฺญํ, ตสฺส ภาโว **อกมฺมญฺญภาโว**, ทานสีลาทิปุญฺญกิริยายํ อโยคฺยตา. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๔๕)

จิตเหมาะในการงาน ชื่อว่า กัมมัญญะ จิตไม่เหมาะในการงาน ชื่อว่า อกัมมัญญะ ภาวะของจิตไม่เหมาะในการงาน ชื่อว่า **อกัมมัญญภาวะ** คือ ความไม่ขวนขวาย ในการบำเพ็ญบุญมีทานและศีลเป็นต้น.

อกมฺมญฺญภาวกร (ติ)

[อกมฺมญฺญภาว + กร (กรเณ) + อ]

ทำให้นามขันธ์และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา.

กายสฺส กมฺมญฺญภาโว กายกมฺมญฺญตา. จิตฺตสฺส กมฺมญฺญภาโว จิตฺตกมฺมญฺญตา. ตา กายจิตฺตอกมฺมญฺญภาวูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตานํ อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานา. กายจิตฺตานํ **อกมฺมญฺญภาวกร**าวเสสนีวรณปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา. ตา ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺเขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

ความเหมาะสมในกิริยาแห่งนามขันธ์ ชื่อว่า กายกัมมัญญตา ความเหมาะสมในกิริยาแห่งจิต ชื่อว่าจิตตกัมมัญญตา เจตสิกทั้งสองนั้น มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้

พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทธัจจะ และถีนมิทธะ] ซึ่ง**ทำให้นามขันธ์[เจตสิก]และจิตไม่เหมาะสมในกิริยา**

[และ]พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นนำความเลื่อมใส ในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส [คือ พระไตรรัตน์]มาให้ และนำมาซึ่งความเหมาะสม ในการประกอบกับกิริยา ที่เป็นประโยชน์เกื้อกูล ประดุจทองบริสุทธิ์ฉะนั้น.

[ทองบริสุทธิ์ที่หลอมดีแล้วย่อมควร แก่การทำเป็นรูปพรรณต่าง ๆ มีตุ้มหู กำไล เป็นต้น ฉันใด กัมมัญญตาทั้งสองนี้ก็ประกอบจิต และเจตสิกให้เหมาะสมแก่การปฏิบัติอันเป็นกิจอันดีงาม ฉันนั้น

กาย ในบทว่า **กายกัมมัญญตา** มีความหมายว่า "กองหรือหมู่" ซึ่งได้แก่ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ดังที่คัมภีร์อภิธรรมาวตาร กล่าวว่า กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธา (อนึ่ง คำว่า กาย ในที่นี้ คือ [นาม]ขันธ์ ๓ มีเวทนาขันธ์ เป็นต้น) จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ ศัพท์นามที่ไม่สำเร็จด้วยธาตุปัจจัย และตั้งวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้

นามขันธ์ ๓ บางแห่งเรียกว่า เจตสิกขันธ์ ๓ ซึ่งได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ส่วนวิญญาณขันธ์ ได้แก่ จิต]

อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทน (น)

[อกมฺมญฺญภาว + นิมฺมทฺทน]

การกำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยา.

อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรส (ติ)

[อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทน + รส]

มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยา.

ตา กายจิตฺตอกมฺมญฺญภาวูปสมลกฺขณา กายจิตฺตานำ **อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา** กายจิตฺตานำ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา กายจิตฺตปทฏฺฐานา กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาวกราวเสสนีวรณปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา. ตา ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺเขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น (กายกัมมัญญตา, จิตตกัมมัญญตา):-มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต (มีการทำให้จิตและเจตสิกเข้าสู่สภาวะที่สงบจากความที่ไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ) **มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยา**ของนามขันธ์และจิต (มีการกำจัดความไม่ควรแก่การงานของจิตและเจตสิกเป็นกิจ) มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ (มีความถึงพร้อมในการกระทำอารมณ์ให้สมควรแก่จิตและเจตสิกเป็นผล) มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้ (มีจิตและเจตสิกเป็นเหตุใกล้)

พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลสมีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทธัจจะ และถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิต ไม่เหมาะสมในกิริยา [และ]พึงเห็นว่าธรรมเหล่านั้นนำความเลื่อมใสในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส[คือพระไตรรัตน์]มาให้ และนำมาซึ่งความเหมาะสมในการประกอบกับกิริยาที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลประดุจทองบริสุทธิ์ฉะนั้น.

[ทองบริสุทธิ์ที่หลอมดีแล้ว ย่อมควรแก่การทำเป็นรูปพรรณต่าง ๆ มีตุ้มหู กำไล เป็นต้น ฉันใด กัมมัญญตาทั้งสองนี้ก็ประกอบกับจิตและ เจตสิกให้เหมาะสมแก่การปฏิบัติอันเป็นกิจดีงามฉันนั้น]

อกมฺมญฺญภาวูปสมลกฺขณ (ติ)

[อกมฺมญฺญภาว + อุปสม + ลกฺขณ]

มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยา.

ตา กายจิตฺต**อกมฺมญฺญภาวูปสมลกฺขณา** กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา กายจิตฺตานำ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา กายจิตฺตปทฏฺฐานา กายจิตฺตานำ อกมฺมญฺญภาวกราวเสสนีวรณปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพา. ตา ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคกฺเขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

เจตสิกทั้งสองอย่างนั้น (กายกัมมัญญตา, จิตตกัมมัญญตา):-**มีสภาพระงับความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต** (มีการทำให้จิตและเจตสิก เข้าสู่สภาวะที่สงบจากความที่ไม่ควรแก่การงานเป็นลักษณะ) มีหน้าที่กำจัดความไม่เหมาะสมในกิริยาของนามขันธ์และจิต (มีการกำจัดความไม่ควรแก่การงานของจิตและเจตสิกเป็นกิจ) มีความถึงพร้อมแห่งการรับเอาอารมณ์ ของนามขันธ์และจิตเป็นเครื่องปรากฏ (มีความถึงพร้อมในการกระทำอารมณ์ให้สมควรแก่จิตและเจตสิกเป็นผล) มีนามขันธ์และจิตเป็นเหตุใกล้ (มีจิตและเจตสิกเป็นเหตุใกล้) พึงเห็นว่า ธรรมเหล่านั้นเป็นปฏิปักษ์ต่อกิเลส มีนิวรณ์เป็นต้นอื่น[จากอุทธัจจะ และถีนมิทธะ] ซึ่งทำให้นามขันธ์และจิต ไม่เหมาะสมในกิริยา [และ]พึงเห็นว่าธรรมเหล่านั้นนำความเลื่อมใสในวัตถุอันเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส[คือพระไตรรัตน์]มาให้ และนำมาซึ่งความเหมาะสมในการประกอบกับกิริยาที่เป็นประโยชน์เกื้อกูลประดุจทองบริสุทธิ์ฉะนั้น.

อกมฺมนิย (ติ)

[น + กมฺมนิย]

ไม่เหมาะในการงาน, ไม่เกื้อกูลแก่การงาน, ไม่ควรแก่การงาน.

นาหำ ภิกฺขเว อญฺญำ เอกธมฺมำปิ สมนุปสฺสามิ, ยำ เอวำ อภาวิตำ **อกมฺมนิยำ** โหติ, ยถยิทำ ภิกฺขเว จิตฺตำ. จิตฺตำ ภิกฺขเว อภาวิตำ **อกมฺมนิยำ** โหติ. (อำ. ๑/๔)

ภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นธรรมอื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่ไม่ได้เจริญแล้ว ย่อม**ไม่เหมาะในการงาน** เหมือนจิตนี้ จิตที่ไม่ได้เจริญแล้ว ย่อม**ไม่เหมาะในการงาน**.

อกมฺมนิยำ โหตีติ กมฺมกฺขมำ กมฺมโยคฺคำ น โหติ. (อำ.อฏ. ๑/๔๐)

สองบทว่า **อกมฺมนิยำ โหติ** (ย่อมไม่เหมาะในการงาน) ความว่า ย่อมไม่ควรแก่การงาน คือไม่คู่ควรแก่การงาน.

อกมฺมนิยตา (ถี)

[อกมฺมนิย + ตา]

ความไม่เหมาะในการงาน (กิริยา).

ถินมิทฺธาภิภูเตนาติ ถินํ นาม ยา จิตฺตสฺส อกลฺลตา อกมฺมนิยตา. มิทฺธํ นาม ยํ กายสฺส ลีนตฺตํ. (เนตติ. ๗๒)

บทว่า **ถินมิทฺธาภิภูเตน** (ถูกถีนมิทธะครอบงำ) ความว่า ชื่อว่าถีนะ คือ ความไม่ควร **ความไม่เหมาะในการงาน** (กิริยา) ของจิต ชื่อว่ามิทธะ คือ ความหดหู่ของกองนามขันธ์ ๓ (เวทนาขันธ์, สัญญาขันธ์, สังขารขันธ์)

อกมฺมเนยฺย (ติ)

[น + กมฺมเนยฺย]

ความไม่เหมาะในการงาน, ไม่ควรแก่การงาน, ไม่เหมาะจะใช้งาน, ใช้การไม่ได้.

อาเวลฺลิตํ ปิฏฺฐิโต อุตฺตมงฺคํ
พาหุ ปสาเรติ **อกมฺมเนยฺยํ**
เสตานิ อกฺขีนิ ยถา มตสฺส
โก เม อิมํ ปุตฺตมกาสิ เอวํ. (ชา. ๑/๓๑๐)

(นางทิฏฐมังคลิกา เห็นว่า)
ศีรษะบิดกลับไปข้างหลัง แขนกางออก **ไม่เหมาะในการงาน** นัยน์ตาขาวเหมือนนัยน์ตาของคนตายแล้ว ใครหนอได้กระทำบุตรของดิฉันนี้ให้เป็นอย่างนี้.

อกมฺมปถ (ติ)

[น + กมฺมปถ]

ไม่จัดเป็นกรรมบถ, ไม่เป็นกรรมบถ.

อกมฺมปถภาว (ปุ)

[อกมฺมปถ + ภาว]

ความไม่จัดเป็นกรรมบถ, ไม่เป็นกรรมบถ.

วจีทุจฺจริตํ นาม โหติ **อกมฺมปถภาว**โตติ อธิปฺปาโย. (มูลฏี. ๑/๗๘)

อธิบายว่า ชื่อว่า เป็นวจีทุจริต เพราะ**ไม่จัดเป็นกรรมบถ**.

อกมฺมาส (ติ)

[น + กมฺมาส] ไม่พร้อย.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว.
ภิกฺขุ ยานิ ตานิ สีลานิ อขณฺฑานิ อจฺฉิทฺทานิ อสพลานิ **อกมฺมาสานิ** ภุชิสฺสานิ วิญฺญุปสตฺถานิ อปรามฏฺฐานิ สมาธิสංวตฺตนิกานิ, ตถารูเปสุ สีเลสุ สีลสามญฺญคโต วิหรติ สพฺรหฺมจารีหิ อาวิ เจว รโห จ. (ม. ๑/๓๙๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก.
ภิกษุเป็นผู้มีศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง **ไม่พร้อย** เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกตัณหา และทิฏฐิครอบงำ เป็นไปเพื่อสมาธิ เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารี ทั้งต่อหน้าและลับหลัง.

อกมฺมาสการี (ติ)

[อกมฺมาส + กร + ณี]

มีปกติไม่ทำให้พร้อย, ไม่ทำให้พร้อย.

ตถา ตถา โส ตสฺสา สิกฺขาย อขณฺฑการี โหติ อจฺฉิทฺทการี อสพลการี **อกมฺมาสการี.** สมาทาย สิกฺขติ สิกฺขาปเทสุ. (อ. ๑/๕๖๖)

สาวกนั้น**มีปกติไม่ทำ**สิกขานั้นให้ขาด ให้ทะลุ ให้ด่าง **ให้พร้อย** สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบททั้งหลายโดยวิธีนั้นๆ.

อกมฺห (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกยิรมาน (ติ)

[น + กยิรมาน] อัน...ไม่ทำอยู่.

โส ตํ ฐานํ น กโรติ, ตสฺส ตํ ฐานํ **อกยิรมานํ** อนตฺถาย สํวตฺตติ. (อ. ๑/๓๔๓)

คนพาลนั้น ย่อมไม่ทำเหตุ (อันสมควร) นั้น เหตุ (อันสมควร) นั้น **อันเขาไม่ทำอยู่** จึงเป็นไปเพื่อความฉิบหาย.

[คำว่า **ฐาน** ในที่นี้มีความหมายว่า เหตุ (การณ) คำนี้จึงหมายถึงเหตุซึ่งเป็นที่ตั้งของผลอย่างใดอย่างหนึ่ง มีรูปวิเคราะห์ว่า ติฏฺฐติ เอตฺถาติ ฐานํ (ฐานะคือเหตุที่ตั้งของผล) ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๘๔๖) แสดงความหมายของ ฐาน ศัพท์ไว้ ๔ ประการว่า ฐานํ อิสฺสริโยกาส- เหตูสุ จิติยมฺปิ จ (ฐาน ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ความเป็นใหญ่, สถานที่ตั้ง, เหตุ และการตั้งอยู่)

รูปว่า **กยิรมาน** เป็นได้ทั้งกัตตุวาจก และกรรมวาจก ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับบริบทในประโยคนั้นๆ ถ้าเป็นกัตตุวาจก ก็ลง ยิร ปัจจัย ด้วยกัจจายนสูตร (๔๕๑) ว่า ตนาทิโต โอยิรา (ลง โอ และ ยิร วิกรณปัจจัยท้ายธาตุตนาทิคณะ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยเบื้องหลังในกัตตุวาจก), กรโตวายํ ยิรปฺปจฺจโย (ยิร วิกรณปัจจัยนี้ให้ลงท้าย กร ธาตุเท่านั้น) สำเร็จรูปเป็น กยิรติ, กยิรมาน เป็นต้น

หากเป็นกรรมวาจก **กยิรมาน** ก็สำเร็จรูปมาจาก กร ธาตุ + ย ปัจจัย + อิ อาคม + มาน ปัจจัย จากนั้นก็สลับเสียง **รย** เป็น **ยร** ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๒๒ กล่าวว่า อิการาคเม "กฺวจิ ธาตฺวาทิสฺเต จคฺคหเณน รยานํ วิปริยโย (เมื่อลง อิ อักษรเป็นอาคมแล้วให้สลับเสียง ร กับ ย ด้วย จ ศัพท์ในสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ).

คัมภีร์ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่ (สูตร ๕๙) แสดงการสลับเสียง ๕ ประเภท คือ

๑. **สรวิปริต**

การสลับเสียงสระ เช่น สกฺขโรปมาย = สกฺขโรปมยา, ตกาลวจนิจฺฉาย = ตกาลวจนิจฺฉยา.

๒. **พยัญชนวิปริต**

การสลับเสียงพยัญชนะ เช่น ปริยุทาหาสิ = ปยิรุทาหาสิ, วุหฺยเต = วุยฺหเต.

๓. **พยัญชนสรวิปริต**

การสลับเสียงพยัญชนะกับสระ เช่น น อภิเนยฺย = อนภิเนยฺย.

๔. **สรพยัญชนวิปริต**

การสลับเสียงสระกับพยัญชนะ.

๕. **อุภยวิปริต**

การสลับเสียงทั้งสองอย่างโดยสลับบทหน้าหลัง เช่น อุตฺตมคโณ = คณุตฺตโม (สลับบทหน้าหลังจาก อุตฺตมคโณ เป็น คณอุตฺตโม = คณุตฺตโม]

อกรำ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกร (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกรณ (น)

[น + กร (กรเณ) + ยุ] การไม่ทำ

(ก) การไม่ทำให้เกิดขึ้น.

สพฺพปาปสฺส **อกรณำ** กุสลสฺส อุปสมฺปทา
สจิตฺตปริโยทปนำ เอตำ พุทฺธาน สาสนำ.

(ที. ๒/๔๒)

การไม่ทำความชั่วทุกชนิด การทำความดีให้ถึงพร้อม การทำใจของตนให้ผ่องใส นี้คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย.

อกรณนฺติ อนุปฺปาทนำ. (ที.อฏ. ๒/๖๙)
บทว่า **อกรณำ** (การไม่ทำ) ได้แก่ การไม่ทำ [ความชั่ว]ให้เกิดขึ้น.

[ความชั่ว จัดเป็นปฏิกขิตตะ (ข้อห้าม) คือความชั่วทุกอย่างที่ทำทางทวารทั้ง ๓ คือ กาย วาจา และใจ. การไม่ทำความชั่ว คือการสำรวมรักษาศีล.

ความดี จัดเป็นอนุญญาตะ (ข้ออนุญาต) คือกุศลที่เกิดในภูมิ ๔. การทำความดีคือการเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา การทำใจของตนให้ผ่องใสคืออรหัตผล]

(ข) การไม่ทำความขวนขวาย.

นิคณฺโฐ ภนฺเต ฯเปฯ โส ปุราณานำ กมฺมานำ ตปสา พฺยนฺตีภาวำ ปญฺญาเปติ นวานำ กมฺมานำ **อกรณา** เสตุฆาตำ อิติ กมฺมกฺขยา ทุกฺขกฺขโย ทุกฺขกฺขยา เวทนากฺขโย เวทนากฺขยา สพฺพำ ทุกฺขำ นิชฺชิณฺณำ ภวิสฺสติ เอวเมติสฺสา สนฺทิฏฺฐิกาย นิชฺชราย วิสุทฺธิยา สมติกฺกโม โหติ. อิธ ภนฺเต ภควา กิมาหาติ.

ติสฺโส โข อิมา อภย นิชฺชรา วิสุทฺธิโย เตน ภควตา ชานตา ปสฺสตา อรหตา สมฺมาสมฺพุทฺเธน สมฺมทกฺขาตา สตฺตานำ วิสุทฺธิยา โสกปริเทวานำ สมติกฺกมาย ทุกฺขโทมนสฺสานำ อตฺถงฺคมาย ญายสฺส อธิคมาย นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย. (อำ. ๑/๒๒๑)

(เจ้าอภัยลิจฉวีเรียนถามพระอานนท์ว่า)

ข้าแต่ท่านผู้เจริญ นิครนถนาฏบุตร...เขาบัญญัติว่ากรรมเก่าสิ้นสุดเพราะตบะ (การบำเพ็ญเพียรอย่างหนัก) และบัญญัติการกำจัดเหตุได้เพราะ**ไม่ทำ**กรรมใหม่ ด้วยเหตุนี้ เพราะกรรมสิ้นไป ทุกข์จึงสิ้นไป เพราะทุกข์สิ้นไป เวทนาจึงสิ้นไป เพราะเวทนาสิ้นไป ทุกข์ทั้งสิ้นจึงจักเป็นอันสลายไป การล่วงพ้นทุกข์ทั้งสิ้นย่อมมีได้ ด้วยความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลสสิ้นไปซึ่งประจักษ์ด้วยตนเองนี้ ด้วยประการฉะนี้ ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ในเรื่องนี้พระผู้มีพระภาคตรัสอย่างไร

(พระอานนท์ตอบว่า)

ท่านอภัย ความบริสุทธิ์ที่ทำให้กิเลสสิ้นไป ๓ ประการนี้ (คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้มีศีล สงัดจากกาม บรรลุจตุตถฌาน ทำให้แจ้งเจโตวิมุตติและปัญญาวิมุตติ) อันพระผู้มีพระภาคนั้นผู้ทรงรู้ทรงเห็น เป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์โดยชอบ ตรัสไว้ชอบแล้ว เพื่อความ

บริสุทธิ์ของสัตว์ทั้งหลาย เพื่อล่วงพ้นความโศก ความร่ำไร เพื่อความสิ้นทุกข์ และโทมนัส เพื่อบรรลุอริยมรรค เห็นแจ้งพระนิพพาน.

อกรณาติ อนายูหเนน. (อ.อฏ. ๒/๒๐๒)
บทว่า **อกรณา** (เพราะไม่ทำ) ได้แก่ เพราะไม่ได้ขวนขวาย.

[การบรรลุอริยมรรค (ญายสฺส อธิคมาย) คือ การรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ ด้วยมรรคญาณ (ปัญญาที่ประกอบกับมรรคจิต) ส่วนการเห็นแจ้งพระนิพพาน (นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย) คือ การรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ด้วยผลญาณ (ปัญญาที่ประกอบกับผลจิต) ตามที่กล่าวไว้ในฏีกามูลปัณณาสก์ (๑/๔๑๘) ว่า

ญายสฺสาติ อคฺคมคฺคสฺส ตติยมคฺคสฺส จ ฯเปฯ ผลญาเณน วา ปจฺจกฺขกรณํ สนฺธาย วุตฺตํ นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยายาติ.
คำว่า ญายสฺส (อริยมรรค) คือ อรหัตตมรรค และมรรคที่ ๓ [อนาคามิมรรค]...อีกนัยหนึ่ง คำว่า นิพฺพานสฺส สจฺฉิกิริยาย (เห็นแจ้งพระนิพพานได้) กล่าวไว้โดยหมายถึงการหยั่งเห็น โดยประจักษ์ด้วยผลญาณ]

(ค) การงดการกระทำ.

พฺรหฺมจริยํ วุจฺจติ อสทฺธมฺมสมาปตฺติยา อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี อกิริยา **อกรณํ** อนชฺฌาปตฺติ เวลาอนติกฺกโม. (จูฬนิ. ๔๒)

การงด งดเว้น เว้นขาด เจตนางดเว้น กิริยาที่ไม่ทำ **การไม่ทำ** การไม่ละเมิด การไม่ก้าวล่วงแดนแห่งการเข้าถึงอสัทธรรม ตรัสเรียกว่า พรหมจรรย์.

อกรณนฺติ กรณปจฺจินฺทนํ. (จูฬนิ.อฏ. ๑๐)
บทว่า **อกรณ**ำ (การไม่ทำ) คือ งดการกระทำ.

อกรณทสฺสน (น)

[อกรณ + ทสฺสน]

การแสดงการไม่ทำ, แสดงถึงการไม่ทำ.

อภพฺพคฺคหณ ำ เจตฺถ ภวนฺตเรปิ **อกรณทสฺสนตฺถ**ำ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๕๙)

อนึ่ง การใช้คำว่า อภพฺพ (ผู้ไม่ควร) ในที่นี้มีประโยชน์**แสดงถึงการไม่ทำ** แม้ในภพอื่น (ภพเบื้องหน้า).

อกรณปจฺจย (ปุ)

[อกรณ + ปจฺจย]

เหตุคือการไม่ทำ, มีการไม่ทำเป็นเหตุ.

ยำ ปน อาปตฺติ การุกาน ำ ติณฺณ ำ ทุกฺกฏาน นฺติอาทิ ปาฬิย ำ วุตฺตำ, ตำ ยถาสมาทิฏฺฐาย **อกรณปจฺจยา** วุตฺตำ. (วิ.อฏ. ๒/๑๕๙)

ส่วนคำที่ตรัสไว้ในบาลีว่า ภิกษุผู้สร้างต้องอาบัติทุกกฏ ๓ ตัว เป็นต้น พระผู้มีพระภาคตรัสไว้เพราะ**เหตุคือการไม่ทำ**ตามที่ได้สมาทานไว้.

อกรณปฏิกฺเขป (ปุ)

[อกรณ + ปฏิกฺเขป]

การห้ามการไม่ทำ.

อกาตุ ำ น วฏฺฏตีติ เอตฺถ ทุกฺกฏ ำ วทนฺติ. อยุตฺตตาวเสเนว ปเนตฺถ **อกรณปฺปฏิกฺเขโป** ยุตฺโต. (วิมติ. ๑/๓๐๒)

อาจารย์ทั้งหลายกล่าวถึงอาบัติทุกกฏ ในคำว่า อกาตุ๎ น วฏ๎ฏติ (การไม่ทำย่อมไม่ควร) นี้ แต่**การห้ามการไม่ทำ**ในเรื่องนี้ ท่านประกอบไว้โดยเนื่องด้วยความไม่สมควรนั่นเอง.

อกรณภาว (ปุ)

[อกรณ + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่ทำ, ความไม่ล่วงละเมิด, ความไม่มีโทษ.

สตฺถา เตสํ กถํ สุตฺวา ภิกฺขเว จูฬกาล-อุปาสโก กุมฺภทาสิโย เจว นิสฺสาย อตฺตโน จ **อกรณภาเวน** ชีวิตํ ลภิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๐๑)

ฉบับ อิ. เป็น อการภาว.

พระบรมศาสดาทรงสดับถ้อยคำของภิกษุเหล่านั้น แล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย จูฬกาลอุบาสก ได้ชีวิตเพราะอาศัยพวกนางกุมภทาสีและเพราะ**ความ[ที่ตน]เป็นผู้ไม่ทำ**.

ดู อการกภาว

อกรณวิธิ (ปุ)

[อกรณ + วิธิ] วิธีที่ไม่ทำ.

อิทานิสฺส **อกรณวิธึ** ทสฺเสนฺโต เสยฺโย น เตนาติ คาถมาห. (มหานิ.อฏ. ๓๒๙)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงถึง**วิธีที่ไม่ทำ**ความถือตัวนั้นจึงตรัสคาถาว่า เสยฺโย น เตน (ภิกษุไม่พึงสำคัญตนว่าเราเลิศกว่าเขา) เป็นต้น.

อกรณีย (ติ)

[น + กรณีย] ไม่ควรทำ.

อนนุจฺฉวิกํ โมฆปุริส อนนุโลมิกํ อปฺปฏิรูปํ อสฺสามณกํ อกปฺปิยํ **อกรณียนฺ**. (วิ. ๑/๒๓)

โมฆบุรุษ การกระทำของเธอ ไม่เหมาะ ไม่ควร ไม่เหมาะสม ไม่ใช่กิจของสมณะ ไม่สมควร **ไม่ควรทำ**.

(ก) ไม่ควรยึดเอา.

อกรณียาว โภ โคตม วชฺชี รญฺญา มาคเธน อชาตสตฺตุนา เวเทหิปุตฺเตน, ยทิทำ ยุทฺธสฺส อญฺญตฺร อุปลาปนาย อญฺญตฺร มิถุเภทาย.

(ที. ๒/๖๔, อ. ๒/๔๑๒)

ข้าแต่ท่านพระโคดม พระราชาแห่งแคว้นมคธ พระนามว่าอชาตศัตรู เวเทหิบุตร **ไม่ควรยึดเอา**พวกเจ้าวัชชีด้วยสงคราม นอกจากจะใช้วิธีปรองดองทางการทูต หรือไม่ก็ทำให้แตกสามัคคีกัน.

อกรณียาติ อกาตพฺพา, อคฺคเหตพฺพาติ อตฺโถ. (อ.อฏ. ๓/๑๕๖)

บทว่า **อกรณียา** แปลว่า ไม่ควรทำ, หมายความว่า ไม่ควรยึดเอา.

(ข) กิจที่ไม่ควรทำ.

ยมิหำ อานนฺท มยา เอกำเสน **อกรณีย**นฺ อกฺขาตำ กายทุจฺจริตำ วจีทุจฺจริตำ มโนทุจฺจริตนฺ, ตสฺมึ **อกรณีเย** กยิรมาเน อยำ อาทีนโว ปาฏิกงฺโข.

(อ. ๑/๕๙)

อานนท์ เมื่อบุคคลทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริตที่เรากล่าวว่า เป็น**กิจที่ไม่ควรทำ** โดยแน่แท้ บุคคลนั้นจะได้รับโทษดังนี้.

(ค) จะไม่ทำ.

เอกธมฺมํ อตีตสฺส ภิกฺขเว ปุริสปุคฺคลสฺส นาหํ ตสฺส กิญฺจิ ปาปกมฺมํ **อกรณีย**นฺติ วทามิ.

(อิติวุ.ต. ๒๐๗)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อบุคคลล่วงละเมิดธรรมอย่างหนึ่งแล้ว เราขอบอกว่า บาปกรรมอะไรๆ อย่างอื่นที่เขา**จะไม่ทำ**นั้น หามีไม่.

อกรณียนฺติ กาตุํ อสกฺกุเณยฺยํ.

(อิติวุ.ต.อฏ. ๘๓)

บทว่า **อกรณียํ** (จะไม่ทำ) คือ ไม่อาจทำ.

(ฆ) ความชั่วที่ไม่ควรทำ.

อุทีรณา เจ สงฺคตฺยา ภาวาย มนุวตฺตติ
อกามา **อกรณียํ** วา กรณียํ วาปิ กุพฺพติ.
อกามา กรณียสฺมึ กฺวิธ ปาเปน ลิปฺปติ.

(ชา. ๒/๔๘)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

หากถ้อยคำของมหาบพิตรเป็นไปตามคติของตนและตามสภาวะที่เป็นจริงไซร้ สัตว์ย่อมทำ**ความชั่วที่ไม่ควรทำ** หรือทำความดีที่ควรทำ เพราะไม่มีความประสงค์ เมื่อทำโดยไม่มีความประสงค์ ใครเล่า ในโลกนี้จะแปดเปื้อนบาป.

อกรณียํ วา กรณียํ วาปีติ อกตฺตพฺพํ ปาปํ วา กตฺตพฺพํ กุสลํ วา. (ชา.อฏ. ๒/๒๕๐)

ปาฐะว่า **อกรณียํ วา กรณียํ วาปิ** ความว่า ความชั่วที่ไม่ควรทำหรือความดีที่ควรทำ.

(ง) ไม่มีกิจจำเป็นต้องทำ(ไม่ทำสัตตาหะ)

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุนา วสฺสาวาโส ปฏิสฺสุโต โหติ ปุริมิกาย. โส ตํ อาวาสํ คจฺฉนฺโต พหิทฺธา อุโปสถํ กโรติ, ปาฏิปเท วิหารํ อุเปติ, เสนาสนํ ปญฺญาเปติ, ปานียํ ปริโภชนียํ อุปฏฺฐาเปติ, ปริเวณํ สมฺมชฺชติ. โส ตทเหว **อกรณีโย** ปกฺกมติ. ตสฺส ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปุริมิกา จ น ปญฺญายติ, ปฏิสฺสเว จ อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๓/๒๑๔)

ภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในกรณีนี้ ภิกษุรับคำไว้ว่าจะเข้าจำพรรษาในวันเข้าพรรษาต้น ภิกษุนั้นไปอาวาสนั้นทำอุโบสถกรรมภายนอก ถึงวันแรม ๑ ค่ำจึงเข้าวิหาร จัดเสนาสนะ ตั้งน้ำฉันน้ำใช้ กวาดบริเวณ **ไม่มีกิจจำเป็นจะต้องทำ** หลีกไปในวันนั้นทีเดียว ภิกษุทั้งหลาย วันเข้าพรรษาต้นของภิกษุนั้น ไม่ปรากฏ และภิกษุนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะรับคำ.

อกรณีโยติ สตฺตาหกรณีเยน **อกรณีโย**. สกรณีโยติ สตฺตาหกรณีเยเนว สกรณีโย. ยทิ เอวํ "สตฺตาหกรณีเยน อกรณีโย สกรณีโยติ จ กสฺมา น วุตฺตนฺติ ? อกรณีโยติ วุตฺเตปิ สตฺตาหกรณีเยน สกรณียากรณียตา วิญฺญายตีติ กตฺวา น วุตฺตํ. (สารตฺถ. ๓/๓๔๖)

บทว่า **อกรณีโย** (ไม่มีกิจจำเป็นจะต้องทำ) คือ ไม่มีกิจจำเป็นจะต้องทำด้วยสัตตาหกรณียกิจ (กิจที่พึงทำภายในเจ็ดวัน).

บทว่า **สกรณีโย** (มีกิจจำเป็นจะต้องทำ) คือ มีกิจจำเป็นจะต้องทำด้วยสัตตาหกรณียกิจ (กิจที่พึงทำภายในเจ็ดวัน).

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดพระพุทธองค์จึงไม่ตรัสว่า สตฺตาหกรณีเยน อกรณีโย สกรณีโย (ไม่มีกิจจำเป็น มีกิจจำเป็น ด้วยสัตตาหกรณียกิจ) ตอบว่า ที่ไม่ตรัสไว้ เพราะทำอธิบายว่า แม้เมื่อตรัสว่า อกรณีโย ก็ทราบว่าเป็นกิจที่จำเป็น และกิจไม่จำเป็นด้วยสัตตาหกรณียกิจ.

อกรมฺห (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกรมฺหส (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกรา (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกรึ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกริ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกริตฺถ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

[อ + กร (กรเณ) + อิ + ตฺถ]

อกริตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กร (กรเณ) + อิ + ตฺวา]

ไม่ทำแล้ว, เพราะไม่ทำ.

ทส ขลุมานิ ฐานานิ
ยานิ ปุพฺเพ **อกริตฺวา**
ส ปจฺฉา มนุตปฺปติ
อิจฺจาห ราชา ชนสนฺโธ. (ชา. ๑/๒๔๗)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)
นัยว่า พระเจ้าชนสันธะ ตรัสไว้อย่างนี้ว่า บุคคลนั้นย่อมเดือดร้อนในภายหลัง **เพราะไม่ทำ**เหตุ ๑๐ ประการไว้ก่อน.

อกรี (กฺริ/อา.) ดู กโรติ

อกรุ (กฺริ/อา.) ดู กโรติ

อกรุณ (ติ)

[น + กรุณ]

ไม่มีความสงสาร, ไร้ความกรุณา.

อทฺทสสุ โภชปุตฺตา
ขรา ลุทฺทา **อการุณา**
อุปคณฺฉุ มมํ ตตฺถ
ทณฺฑมุคฺครปาณิโน. (จริยา. ๔๐๗)

[ทีฆะ ก เป็น กา เพื่อรักษาคณะฉันท์ ช คณะ]

(พญานาคสังขปาละกล่าวว่า)
พวกบุตรของนายพรานเป็นคนดุร้าย หยาบช้า **ไม่มีความสงสาร** ได้เห็นเราแล้ว ถือไม้พลองตะบองสั้น กรูกันเข้ามาหาเรา ณ ที่นั้น.

อการุณาติ นิกฺกรุณา. (จริยา.อฏ. ๑๗๒)
บทว่า **อการุณา** (ไม่มีความสงสาร) คือ ไร้ความกรุณา.

อกโรนฺต (ติ)

[น + กโรนฺต]

กโรนฺต = กร (กรเณ) + โอ + อนฺต

(ก) ผู้ไม่ทำ.

อนุชานามิ ภิกฺขเว โอกาสํ **อกโรนฺตสฺส** ปวารณํ จเปตุํ. (วิ. ๓/๒๕๓)

ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้งดปวารณาแก่ภิกษุ**ผู้ไม่ทำ**โอกาส (ไม่ยอมให้โอกาส).

(ข) ไม่ทำอยู่, ไม่ให้เกิดขึ้น.

อกโรนฺตํ โข ปน มํ ปาปกมฺมํ กุโต ทุกฺขํ ผุสิสฺสติ. (อ. ๑/๑๙๓)

เมื่อเรา**ไม่ทำ**บาป ความทุกข์จะถูกต้องเราได้อย่างไร.

รเสสุ เคธํ **อกรํ** อโลโล
อนญฺญโปสี สปทานจารี
กุเล กุเล อปฺปฏิพทฺธจิตฺโต
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป. (สุตฺตนิ. ๒๘๙)

สปทานจารีภิกษุ**ไม่ทำ**ความติดใจในรส ไม่โลเล ไม่ต้องเลี้ยงคนอื่น เที่ยวบิณฑบาตตามลำดับตรอก มีใจไม่ผูกพันในตระกูลต่าง ๆ ผู้เดียวเที่ยวไปเหมือนนอแรด.

เคธํ อกรนฺติ คิทฺธึ อกโรนฺโต, ตณฺหํ อนุปฺปาเทนฺโตติ วุตฺตํ โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๐๖)

สองบทว่า **เคธํ อกรํ** (ไม่ทำความติดใจ) คือ ไม่ทำความผูกพัน มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า ไม่ให้ความอยากเกิดขึ้น.

อกลห (ปุ)

[น + กลห]

การไม่ทะเลาะ, การไม่วิวาท.

ตา จ โข อทณฺฑาวจรา อสตฺถาวจรา, อิติ อภณฺฑนํ อิติ อวิคฺคโห อิติ **อกลโห**, สกฺกสฺส เทวานมินฺทสฺส สุภาสิเตน ชโย. (สํ. ๒/๒๒๖)

คำพูดเหล่านั้นก็ไม่เกี่ยวข้องกับอาชญา ไม่เกี่ยวข้องกับศัสตรา เพราะเหตุนั้น จึงไม่มีการถกเถียง ไม่มีความบาดหมาง **ไม่มีการทะเลาะ** ท้าวสักกะจอมเทพชนะ เพราะได้กล่าวคำสุภาษิต.

อกลุส (ติ)

[น + กลุส] ไม่ขุ่นมัว.

กลุส = กล (สงฺขฺยาเน) + อุส
ขุ่นมัว ๓ ศัพท์ = อนจฺฉ, กลุส, อวิล
กลุส ศัพท์มีอรรถ ๒ คือ อาวิละ (ขุ่นมัว), ปาปะ (บาป) (ธาน. ๑๑๐๖)

อกลุสภาว (ปุ)

[อกลุส + ภาว]

ความเป็นของไม่ขุ่นมัว, ไม่ขุ่นหมอง.

อกลุสภาโว อกาลุสฺสิยํ, อนาวิลภาโวติ อตฺโถ. (มูลฏี. ๑/๑๐๕)

ความเป็นของไม่ขุ่นมัว ชื่อว่า อกาลุสสิยะ ความว่า ความเป็นของไม่ขุ่นหมอง.

อกลฺย (ติ)

[น + กลฺย]

กลฺย = กล (คติสงฺขฺยาเน) + ล. กาลํ ขมตีติ กลฺยํ, อโรคตา. กาล + ณฺย ลบ ณฺ และสระที่สุดบท รัสสะ อา เป็น อ
กลฺล (กลฺย) ศัพท์ที่เป็นไปในลิงค์ทั้ง ๓ มีอรรถ ๓ อย่าง คือ นิโรคะ (ไม่มีโรค), สัชชะ

(สิ่งของหรือสถานที่อันเขาเตรียมไว้) ทักขะ (ฉลาด). (ธาน. ๙๘๔)

(๑) ไม่ยินดี, ไม่สบายใจ, ไม่พอใจ.

ทิสฺวาน สกฺเย อิสิมโวจ **อกลฺเย**
นาหํ กุมาเร อหิตมนุสฺสรามิ
น จาปิ อสฺส ภวิสฺสติ อนฺตราโย
น โอรกายํ อธิมนสา ภวาถ. (สุตฺตนิ. ๓๘๗)

อสิตฤษีได้ทูลเจ้าศากยะทั้งหลาย ผู้ทอดพระเนตรเห็นแล้ว**ไม่ทรงสบายพระทัย**ว่า ไม่ใช่อาตมภาพระลึกถึงสิ่งที่เป็นอัปมงคลในพระกุมาร และก็ไม่ใช่พระกุมารนั้น จะทรงมีอันตราย พระกุมารนี้เป็นผู้ไม่ต่ำต้อยเลย ขอมหาบพิตร จงสบายพระทัยเถิด.

(๒) ไม่สบาย, เจ็บป่วย.

ดู อกลฺยตา

อกลฺยตา (ถี)

[อกลฺย + ตา]

ความไม่สบาย[ของนามขันธ์], ความบกพร่อง, ความไม่สมบูรณ์.

นิทฺทำ ตนฺทึ สเห ถินนฺติ นิทฺทาติ ยา กายสฺส **อกลฺยตา** อกมฺมญฺญตา โอนาโห ปริโยนาโห อนฺโตสโมโรโธ มิทฺธํ สุปฺปํ จปลายิกา สุปฺปํ สุปฺปนา สุปิตตฺตํ. (มหานิ. ๓๕๖)

ในบาทคาถาว่า **นิทฺทำ ตนฺทึ สเห ถินำ** (พึงควบคุมความหลับ ความเกียจคร้าน ความย่อท้อ) คำว่า นิทฺทา (ความหลับ) คือ **ความไม่สบาย**ของนามขันธ์ ความไม่เหมาะในการงาน ความหงอยเหงา ความซบเซา ความหาวนอน ความง่วงซึม ความหลับ ความโงกง่วง ความอยากหลับ กิริยาที่อยากหลับ ภาวะที่อยากหลับ.

กายสฺส อกลฺยตาติ ขนฺธตฺตยสงฺขาตสฺส นามกายสฺส คิลานภาโว. คิลาโน หิ อกลฺลโกติ วุจฺจติ. วินเยปิ วุตฺตำ “นาหำ ภนฺเต อกลฺลโกติ.

(มหานิ.อฏ. ๓๘๒)

สองบทว่า **กายสฺส อกลฺยตา** (ความไม่สบายของนามขันธ์) คือ ความป่วยของนามขันธ์ที่เรียกว่าขันธ์ ๓ เพราะคนที่ไม่สบายก็ได้ ชื่อว่า อกัลลกะ แม้ในวินัยก็กล่าวว่า นาหำ ภนฺเต อกลฺลโก (ท่านขอรับ ผมไม่เป็นไข้ก็หามิได้).

อกลฺยรูป (ติ)

[อกลฺย + รูป]

มีสภาพไม่ยินดี, มีสภาพไม่เป็นสุข, เสียใจ.

อถตฺตโน คมนมนุสฺสรนฺโต
อกลฺยรูโป คพฺยติ อสฺสุกานิ
ทิสฺวาน สกฺยา อิสิมโวจุ รุทนฺตำ
โน เจ กุมาเร ภวิสฺสติ อนฺตราโย.

(สุตฺตนิ. ๔๗๑)

ครั้นแล้ว อสิตฤษีหวนระลึกถึงการที่ตนต้องไปเกิด (ในอรูปพรหม) ก็**เสียใจ**จนน้ำตาไหล ซึ่งเจ้าศากยะทั้งหลายได้ทอดพระเนตรเห็นฤษีร้องไห้เช่นนั้น จึงตรัสถามว่า พระกุมารจักมีอันตราย หรืออย่างไร.

อกลฺยรูโป คพฺยติ อสฺสุกานีติ ตํ อตฺตโน อรูปูปปตฺตึ อนุสฺสริตฺวา “นทานาหํ อสฺส ธมฺมเทสนํ โสตุํ ลจฺฉามีติ อตุฏฺฐรูโป พลวโสกาภิภเวน โทมนสฺสชาโต หุตฺวา อสฺสูนิ ปาเตติ คพฺยติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๗)

บาทคาถาว่า **อกลฺยรูโป คพฺยติ อสฺสุกานิ** (เศร้าใจจนน้ำตาไหล) ความว่า อสิตฤษี ระลึกถึงการอุบัติในอรูปภพของตนนั้น จึงเสียใจว่า บัดนี้เราจักไม่ได้เพื่อจะฟังธรรมเทศนาของพระกุมารนั้นแล้ว เกิดโทมนัส เพราะความโศกมีกำลังครอบงำ ถึงกับหลั่งน้ำตา คือร้องไห้.

อกลฺยาณ (ติ)

[น + กลฺยาณ] ไม่ดี, ไม่งาม.

อกลฺยาณกรณ (น)

[อกลฺยาณ + กรณ]

การทำกรรมไม่ดี, การทำกรรมชั่ว.

อกลฺยาณกรณกลฺยาณากรณ (น)

[อกลฺยาณกรณ + กลฺยาณากรณ]

การทำกรรมไม่ดีและการไม่ทำกรรมดี, การทำความชั่วและการไม่ทำความดี.

อกลฺยาณกรณกลฺยาณากรณปจฺจย (ติ)

[อกลฺยาณกรณ + กลฺยาณากรณ + ปจฺจย]

มีการทำกรรมชั่ว และการไม่ทำกรรมดีเป็นเหตุ (เป็นปัจจัย).

ยสฺมา มงฺคลสุตฺเตน อตฺตรกฺขา **อกลฺยาณกรณกลฺยาณากรณปจฺจยานญฺจ** อาสวานํ ปฏิฆาโต ทสฺสิโต, อิมญฺจ สุตฺตํ ปรารกฺขํ อมนุสฺสาทิปจฺจยานญฺจ อาสวานํ ปฏิฆาตํ สาเธติ, ตสฺมา ตทนนฺตรํ นิกฺขิตฺตํ สิยาติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๓)

เพราะเหตุที่พระผู้มีพระภาคทรงแสดงการคุ้มครองตนเอง และการกำจัดอาสวะ**ที่มีการทำกรรมชั่วและการไม่ทำกรรมดีเป็นเหตุ** ด้วยมงคลสูตร ส่วนสูตรนี้ (รัตนสูตร) ให้สำเร็จการรักษาผู้อื่น และการกำจัดอาสวะทั้งหลายที่มีอมนุษย์เป็นต้นเป็นปัจจัย เพราะเหตุนั้น สูตรนี้ (รัตนสูตร) จึงคงเป็นสูตรอันพระสังคาหกาจารย์ ตั้งไว้ในลำดับต่อจากมงคลสูตรนั้นแล.

อกลฺยาณชน (ปุ)

[อกลฺยาณ + ชน]

ชนผู้ปราศจากคุณธรรมที่ดี,
คนไม่ดี, คนเลว.

ตสฺมา **อกลฺยาณชนํ** อาสีวิสมิโวรคํ
อารกา ปริวชฺเชยฺย ภูติกาโม วิจกฺขโณ.

(ที.อฏ. ๑/๑๕๐)

เพราะเหตุนั้น ผู้มีปัญญาเห็นประจักษ์ ใคร่ต่อความเจริญ พึงงดเว้น**คนไม่ดี** ที่เปรียบเหมือนงูพิษเสียให้ห่างไกล.

อกลฺยาณชนนฺติ กลฺยาณธมฺมวิรหิตชนํ อสาธุชนํ. (สี.นวฏี. ๒/๖๒)

บทว่า **อกลฺยาณชนํ** แปลว่า คนที่ปราศจากคุณธรรมที่ดี คือ คนไม่ดี.

อกลฺยาณมิตฺต (ปุ)

[อกลฺยาณ + มิตฺต]

มิตรชั่ว, มิตรไม่ดี, มิตรเลว.

เย หิ เอเต ทิฏฺฐิวาทปฏิสํยุตฺตา อสทฺธมฺมา เตสํ พหุมานปุพฺพงฺคเมน อติกฺกนฺต-มชฺฌตฺเตน อุปปริกฺขารหิเตน สวเนน, เย จ ทิฏฺฐิวิปนฺนา **อกลฺยาณมิตฺตา** ตำสมฺปวงฺกตา-สงฺขาตาย อกลฺยาณมิตฺตตาย, พุทฺธาทีนำ อริยานญฺเจว สปฺปุริสานญฺจ อทสฺสนกามตาย จตุสติปฏฺฐานาทิเภเท อริยธมฺเม อโกวิทตฺเตน ปาติโมกฺขสำวรอินฺทฺริย สำวรสติสำวรญาณสำว-รปหานสำวรปฺปเภเท อริยธมฺเม เจว สปฺปุริส-ธมฺเม จ สำวรเภทสงฺขาเตน อวินเยน เตเหว การเณหิ ปริภาวิเตน อโยนิโส มนสิกาเรน โกตูหลมงฺคลาทิปสุตตาย จ เอตำ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพำ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๙๐)

กล่าวโดยละเอียดว่า พึงทราบความเห็นนั้นว่าย่อมเกิดขึ้นด้วยการฟัง เว้นจากความใคร่ครวญ ล่วงพ้นความเป็นกลางอันมีความนับถือธรรมของอสัตบุรุษที่ประกอบด้วยวาทะผิด เป็นประธาน ด้วยความเป็นผู้มีอกัลยาณมิตร กล่าวคือการร่วมสมาคมกับ**มิตรชั่ว** ผู้มีทิฏฐิวิบัติ ด้วยไม่ต้องการเห็นพระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นและสัตบุรุษ ด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาดในอริยธรรม อันจำแนกเป็นสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น ด้วยความไม่ฝึกตนที่เรียกว่าความเสียหายแห่งสังวรในอริยธรรมและสัปปุริสธรรม อันจำแนกเป็นปาติโมกข-สังวร (การสำรวมในพระปาติโมกข์) อินทรีย์สังวร (การสำรวมอินทรีย์มิให้กิเลสเกิดทางทวาร ๖) สติสังวร (การเจริญสติระลึกรู้รูปนามปัจจุบัน) ญาณสังวร (การรู้เห็นไตรลักษณ์ตามความเป็นจริง) และปหานสังวร (การขจัดกิเลสได้โดยเด็ดขาด) ด้วยการทำไว้ในใจโดยอุบายอันไม่แยบคาย ซึ่งอบรมไว้ด้วยเหตุเหล่านั้นนั่นแหละ และด้วยความเป็นผู้ขวนขวายในมงคลตื่นข่าวเป็นต้น.

อกลฺยาณมิตฺตตา (ถี)

[อกลฺยาณมิตฺต + ตา]

ความเป็นผู้มีมิตรชั่ว, ความเป็นผู้มีมิตรไม่ดี, ความเป็นผู้มีมิตรเลว.

ดู อกลฺยาณมิตฺต

อกลฺยาณมิตฺตสํสคฺค (ปุ)

[อกลฺยาณมิตฺต + สํสคฺค]

การคลุกคลี - การคบหากับมิตรไม่ดี..

ตสฺมา เตสำ ตำ อิธโลกปรโลกตฺถภญฺชกำ **อกลฺยาณมิตฺตสำสคฺคำ** ครหนฺเตน อุภยโลกตฺถ-สาธกญฺจ กลฺยาณมิตฺตสำสคฺคำ ปสำสนฺเตน ภควตา ปฐมำ พาลานมเสวนา ปณฺฑิตานญฺจ เสวนา กถิตา. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๐๕)

เหตุนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าเมื่อทรงตำหนิ**การคบหากับมิตรไม่ดี** ผู้ทำลายประโยชน์ทั้งโลกนี้และโลกหน้า และทรงสรรเสริญการคบหากับมิตรดีผู้ให้สำเร็จประโยชน์ในโลกทั้งสอง จึงตรัสการไม่คบกับคนพาลและการคบกับบัณฑิตก่อน.

อกลฺยาณวากฺกรณ (ติ)

[น + กลฺยาณวากฺกรณ]

ผู้พูดไม่ดี, พูดไม่ไพเราะ,
ผู้มีวาจาไม่สุภาพอ่อนหวาน.

ทุชฺชาโต จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, อกุลปุตฺโต จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, อปฺปสฺสุโต จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, **อกลฺยาณวากฺกรโณ** จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, ทุปฺปญฺโญ จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว. น จ ปโหติ อมฺพฏฺโฐ มาณโว สมเณน โคตเมน สทฺธึ อสฺมึ วจเน ปฏิมนฺเตตุ. (ที. ๑/๘๐)

อัมพัฏฐมาณพมีชาติตระกูลต่ำ ไม่ใช่ลูกผู้มีตระกูล ศึกษามาน้อย **พูดไม่ไพเราะ** โง่เขลา และไม่สามารถเจรจาโต้ตอบในถ้อยคำ[ไตรเพท]นั้นกับพระสมณโคดมได้[ถ้าเช่นนั้น อัมพัฏฐมาณพจงหยุด พวกเธอจงพูดโต้ตอบกับเราในถ้อยคำกล่าวคือไตรเพทนั้น]

[วากฺกรณ=วาจา + กรณ, วาจา เอว กรณ วากฺกรณ. คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๓๓) กล่าวว่า ให้ลบ จา ในคำว่า วาจา ซ้อน กฺ อักษร]

อกลฺล (ติ)

[น + กลฺล] อกลฺล (น + กล คติสงฺขฺยาเนสุ + ล) น กลติ เยน ตำ อกลฺลำ]

(๑) ไม่สมควร, ไม่ดี.

เอวำ วิมุตฺตจิตฺตำ โข อานนฺท ภิกฺขุำ โย เอวำ วเทยฺย โหติ ตถาคโต ปรมฺมรณา อิติ สา อิติสฺส ทิฏฺจีติ, **ตทกลฺลำ**. (ที. ๒/๕๘)

อานนท์ ผู้ใดกล่าวกับภิกษุผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วดังกล่าวนั้นอย่างนี้ว่า "ท่านมีทิฏฐิว่าหลังจากตายแล้วสัตว์เกิดอีกหรือ" คำกล่าวนั้น **ไม่สมควร** (ไม่ดี).

ตทกลฺลนฺติ ตำ น ยุตฺตำ. (ที.อฏ. ๒/๙๘)
บทว่า **ตทกลฺลำ** ความว่า คำกล่าวนั้นไม่สมควร[หมายความว่าคำพูดนั้นไม่ดี].

สงฺฆาฏิวาสี อคโห จรามิ
นิวุตฺตเกโส อภินิพฺพุตตฺโต
อลิมฺปมาโน อิธ มาณเวหิ
อกลฺลำ มำ (พฺราหฺมณ) ปุจฺฉสิ โคตฺตปญฺหำ.

(สุตฺตนิ. ๓๔๖)

เรานุ่งห่มไตรจีวร ไม่มีเรือน ปลงผมแล้ว ควบคุมตน สงบระงับได้ ไม่คลุกคลีกับหมู่คน เที่ยวจาริกไปในโลกนี้ พราหมณ์ การที่ท่านถามเราถึงโคตรวงศ์นั้น**ไม่สมควร**.

(๒) เจ็บป่วย, เป็นไข้.

ทฺวาทสวสฺสานิ อหำ นิลฺลจฺฉิโต ทารเก ปริวหิตฺวา กิมินาวฏฺโฏ **อกลฺโล** ยถาปิ คนฺตฺวาน ปรทารำ. (เถรี. ๔๒๘)

[ดิฉัน (อิสิทาสีเถรี) ตายจากกำเนิดวานรนั้นแล้ว เกิดในท้องแม่แพะตาบอด และเป็นง่อยอยู่ในป่า แคว้นสินธุ]
พออายุได้ ๑๒ ปี พาเด็กขึ้นหลังไป ถูกเด็กตัดอวัยวะสืบพันธุ์ **เจ็บป่วย** อันหมู่หนอนชอนไชที่อวัยวะสืบพันธุ์ นี้เป็นผลกรรมที่ (ชาติก่อน) ดิฉัน (เกิดเป็นช่างทอง) ได้เป็นชู้กับภรรยาผู้อื่น.

อกลฺโลติ คิลาโน. (เถรี.อฏ. ๒๗๖)
บทว่า **อกลฺโล** แปลว่า เจ็บป่วย.

(๓) ความเจ็บป่วย, โรค.

อาตงฺโก อามโย พฺยาธิ
คโท โรโค รุชาปิ จ
เคลญฺญ**ากลฺล**มาพาโธ
โสโส ตุ จ ขโย สิยา. (ธาน. ๓๒๓)

โรค=อาตงฺก, อามย, พฺยาธิ, คท, โรค, รุชา, เคลญฺญ, **อกลฺล**, อาพาธ วัณโรค=โสส, ขย.

อกลฺลก (ติ)

[อกลฺล + ก]
ไม่สบาย, เจ็บป่วย, ป่วยไข้.

อถ โข โส ปุริโส สุงฺกฏฺฐานํ อติกฺกมิตฺวา ตํ ภิกฺขุ์ เอตทโวจ “อาหร เม ภนฺเต ภณฺฑิกํ, นาหํ **อกลฺลโก**ติ. (วิ. ๑/๗๘)

ลำดับนั้นแล บุรุษนั้นเดินพ้นด่านภาษีไป จึงกล่าวกับภิกษุนั้นว่า "ท่านครับ กรุณาส่งห่อของให้ผมเถิด ผม**ไม่ได้เจ็บป่วย**".

นาหํ อกลฺลโกติ นาหํ คิลาโนติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๑/๓๓๖)

บทว่า **นาหํ อกลฺลโก** (ผมไม่ได้เจ็บป่วย) คือ ผมไม่ได้เป็นไข้.

อกลฺลตา (ถี)

[อกลฺล + ตา]
ความไม่สบาย, ความไม่พร้อม.

ยา จิตฺตสฺส **อกลฺลตา** อกมฺมญฺญตา, ยา กายสฺส **อกลฺลตา** อกมฺมญฺญตา, โอลียนา สลฺลียนา, ลีนํ ลียนา ลียิตตฺตํ, ถีนํ ถียนา ถียิตตฺตํ จิตฺตสฺส, อิทํ วุจฺจติ ถีนํ.

(อภิ.ธ. ๒๓๓)

ความไม่สบายใจ ความไม่เหมาะในการงาน **ความไม่สบาย**ของนามขันธ์ ความไม่เหมาะในการงาน ความหดหู่ ความท้อแท้ ความย่อหย่อน กิริยาที่ย่อหย่อน ภาวะที่ย่อหย่อน ความถดถอย กิริยาที่ถดถอย ภาวะที่ถดถอยแห่งใจ นี้เรียกว่า ถีนะ.

จิตฺตสฺส อกลฺลตาติ จิตฺตสฺส คิลานภาโว.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๐๘)

สองบทว่า **จิตฺตสฺส อกลฺลตา** (ความไม่สบายของใจ) ความว่า ความป่วยทางใจ.

อกวาฏ (ติ)

[น + กวาฏ] ไม่มีบานประตู.

ชโน วิหารํ กาเรติ **อกวาฏ์**ं อสํวุตํ
กวาฏ์ं ปิฏฺฐสงฺฆาฏ์ं อุทุกฺขลญฺจ อุตฺตริ.

(วิ. ๒/๔๓๓)

เรื่องประชาชนให้สร้างวิหาร เรื่องวิหาร**ไม่มีบานประตู** (ภิกษุไม่ระวัง งู แมงป่อง ตะขาบจึงเข้าไป) เรื่องพระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตบานประตู กรอบเช็ดหน้า รูดรกที่รับเดือยประตู ห่วงข้างบน.

อกวาฏก (ติ)

[อกวาฏ + ก] ไม่มีบานประตู.

อสฺโสสุ โข มนุสฺสา ภควตา กิร วิหารา อนุญฺญาตาติ สกฺกจฺจํ วิหาเร การาเปนฺติ. เต วิหารา **อกวาฏกา** โหนฺติ. อหีปิ วิจฺฉิกาปิ สตปทิโยปิ ปวิสนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว กวาฏนฺติ.

(วิ. ๔/๒๙๒)

คนทั้งหลายได้ทราบข่าวว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตวิหาร จึงพากันสร้างวิหาร อย่างกระตือรือร้น วิหารเหล่านั้น **ไม่มีบานประตู** งูบ้าง แมงป่องบ้าง ตะขาบบ้าง จึงเข้าไปได้. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงมีรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตบานประตู.

อกวาฏพทฺธ (ติ)

[น + กวาฏพทฺธ] [กุฏิ]ไม่ติดบานประตู.

อนุปสมฺปนฺนํ กวาฏพทฺธา วา **อกวาฏพทฺธา** วา นิกฺกฑฺฒติ วา นิกฺกฑฺฒาเปติ วา. อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๒/๓๘๕)

ภิกษุฉุดลาก หรือใช้ผู้อื่นให้ฉุดลากอนุปสัมบันจากกุฏิซึ่งติดบานประตู หรือ**ไม่ติดบานประตู**ต้องอาบัติทุกกฏ.

อกสาว (ปุ/น)

[น + กสาว]

(๑) รสไม่ฝาด.

สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา รสคิทฺธา, เต ชิวฺหคฺเคน รสคฺคานิ ปริเยสนฺตา อาหิณฺฑนฺติ, เต อมฺพิลํ ลภิตฺวา อนมฺพิลํ ปริเยสนฺติ, อนมฺพิลํ ลภิตฺวา อมฺพิลํ ปริเยสนฺติ ฯเปฯ กฏุกํ ลภิตฺวา อกฏุกํ ปริเยสนฺติ. อกฏุกํ ลภิตฺวา กฏุกํ ปริเยสนฺติ ฯเปฯ กสาวํ ลภิตฺวา **อกสาวํ** ปริเยสนฺติ **อกสาวํ** ลภิตฺวา กสาวํ ปริเยสนฺติ. เต ยํ ยํ ลภนฺติ เตน เตน น ตุสฺสนฺติ อปราปรํ ปริเยสนฺติ, มนาปิเกสุ รเสสุ รตฺตา คิทฺธา คถิตา มุจฺฉิตา อชฺโฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธา. สา รสตณฺหา ตสฺส ปจฺเจกสมฺพุทฺธสฺส ปหีนา อุจฺฉินฺนมูลา ตาลาวตฺถุกตา อนภาวงฺกตา อายตึ อนุปฺปาทธมฺมา. ตสฺมา โส ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหาเรติ เนว ทวาย ฯเปฯ

(จูพนิ. ๒๙๘)

สมณพราหมณ์บางพวก ยินดีในรส (ติดรส) สมณพราหมณ์เหล่านั้น เที่ยวแสวงหารสดี ๆ ด้วยปลายลิ้น ได้รสเปรี้ยวแล้วก็แสวงหารสไม่เปรี้ยว...ได้รสเผ็ดแล้วก็แสวงหารสไม่เผ็ด ได้รสไม่เผ็ดแล้วก็แสวงหารสเผ็ด... ได้รสฝาดแล้วก็แสวงหา**รสไม่ฝาด** ได้**รสไม่ฝาด**แล้วก็แสวงหารสฝาด. สมณพราหมณ์เหล่านั้นได้รสใด ๆ แล้วก็ไม่ยินดีด้วยรสนั้น ๆ ยังแสวงหารสอื่น ๆ ต่อไปอีก เป็นผู้กำหนัดยินดี ติดใจ สยบ หมกมุ่น เกาะติด เกี่ยวพันพัวพันในรสที่ชอบใจ. ตัณหาในรสนี้ พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นละได้เด็ดขาดแล้ว ตัดรากถอนโคนเหมือนต้นตาล ที่ถูกตัดรากถอนโคนแล้ว เหลือแต่พื้นที่ ทำให้ไม่มี เกิดขึ้นต่อไปไม่ได้ ฉะนั้น พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้น พิจารณาโดยแยบคาย จึงฉันอาหาร มิใช่เพื่อเล่น...

(๒) (ติ) ไม่มีข้อบกพร่อง.

ยำ ปน ตำ เทว จกฺกำ ฉหิ มาเสหิ นิฏฺฐิตำ ฉารตฺตูเนหิ, ตสฺส เนมิปิ อวงฺกา อโทสา **อกสาวา**, อราปิ อวงฺกา อโทสา **อกสาวา**, นาภิปิ อวงฺกา อโทสา **อกสาวา**. (อำ. ๑/๑๑๐)

ขอเดชะ ส่วนกงของล้อข้างที่ทำสำเร็จแล้ว โดยใช้เวลา ๕ เดือน ๒๔ วัน (๖ เดือนหย่อน ๖ วัน) ไม่คดงอ ไม่มีข้อเสีย **ไม่มีข้อบกพร่อง** แม้กำก็ไม่คดงอ ไม่มีข้อเสีย ไม่มีข้อบกพร่อง แม้ดุมก็ไม่คดงอ ไม่มีข้อเสีย **ไม่มีข้อบกพร่อง**. ดู สกสาว (อำ.อฏ. ๒/๘๙)

[กสาว = ก บทหน้า + สิ ธาตุ (เสวายำ) + อว ลบสระหน้า ทีฆะสระหลัง (หรือ) ก บทหน้า + สุ (สวเน) + อ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ แปลง โอ เป็น อาว.

คำว่า **กสาว** มีคำไวพจน์ คือ ตุวร และ กสาย (ตุวโรปิ กสาโยปิ กสาวปริยาโย) คำว่า กสาย รูปศัพท์เดิมมาจาก กสาว แปลง ย เป็น ว เนื่องจาก ย อักษรในสันสกฤตจะมีรูปเป็น ว อักษรเป็นส่วนใหญ่ในบาลี เช่น กณฺฑูยติ = กณฺฑูวติ, อายุธ = อาวุธ, ทีฆายุ = ทีฆาวุ เป็นต้น. กสาย (กสาว) ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง ดังที่คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๙๖๑ กล่าวว่า

ทุรเว วณฺเณ รสเภเท

กสาโย สุรภิมฺหิ จ.

กสาย (กสาว) ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่างคือ ทุรวะ (ยางไม้) วัณณะ (สี) รสเภทะ (รสฝาด) และ สุรภิ (กลิ่นหอม)]

อกสาวตฺต (น)

[อกสาว + ตฺต]

ความที่...ไม่บกพร่อง, ความไม่บกพร่อง.

ตำ เนมิยาปิ อวงฺกตฺตา อโทสตฺตา **อกสาวตฺตา**, อรานมฺปิ อวงฺกตฺตา อโทสตฺตา อกสาวตฺตา, นาภิยาปิ อวงฺกตฺตา อโทสตฺตา อกสาวตฺตา ปวตฺติตำ สมานำ ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ ตาวติกำ คนฺตฺวา อกฺขาหตำ มญฺเญ อฏฺฐาสิ.

(อำ. ๑/๑๑๐)

ล้อนั้นเมื่อข้าพระองค์หมุนจึงหมุนไปได้ เท่าที่ข้าพระองค์หมุนแล้ว ตั้งอยู่ได้เหมือนอยู่ในเพลา เพราะ**ความที่**กงไม่คดงอ ไม่เสีย **ไม่บกพร่อง** เพราะความที่กำ ไม่คดงอ ไม่เสีย ไม่บกพร่อง เพราะความที่ดุม ไม่คดงอ ไม่เสีย ไม่บกพร่อง.

[พระสูตรนี้ พระพุทธองค์ทรงสอนให้ภิกษุหรือภิกษุณีละความคดทางกาย วาจา ใจ โดยทรงเล่าเรื่องช่างทำรถที่ทำล้อข้างหนึ่งกินเวลา ๕ เดือน ๒๔ วัน แต่ทำล้ออีกข้างหนึ่ง เสร็จภายใน ๖ วัน พระราชาตรัสถามก็ทดลองให้ดู ล้อรถข้างที่ทำนานหมุนไปได้เมื่อหยุดหมุนก็ไม่ล้ม เพราะไม่มีความคด แต่ข้างที่ทำเสร็จไว เมื่อหยุดหมุนก็ล้ม เพราะมีความคด เหตุนั้น พุทธองค์จึงตรัสว่า เธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกอย่างนี้ว่า เราทั้งหลายจักละความคดของกาย โทษของกาย และมลทินของกาย จักละความคดของวาจา โทษของวาจา และมลทินของวาจา จักละความคดของใจ โทษของใจ และมลทินของใจ

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลาย พึงสำเหนียกอย่างนี้แล]

อกสิร (ติ)

[น + กสิร]

กสิร = กส (คมเน) + อิร

ไม่ฝืดเคือง, ไม่ลำบาก.

กจฺจิ **อกสิรา** วุตฺติ ลภสิ ปิณฺฑยาปนำ
อปฺปาพาโธ จสิ กจฺจิ จกฺขุ๎ น ปริหายติ.

(ชา. ๒/๒๕๙)

(พระราชาตรัสถามว่า)

พระคุณเจ้าเลี้ยงชีวิตโดย**ไม่ฝืดเคือง**หรือได้บิณฑบาตพอประทังชีวิตให้เป็นไปอยู่หรือ พระคุณเจ้ามีอาพาธน้อยหรือ จักษุมิได้เสื่อมไปหรือ.

อกสิราติ นิทฺทุกฺขา. (ชา.อฏ. ๖/๑๑๑)

บทว่า **อกสิรา** ได้แก่ ไม่ลำบากหรือ

อกสิรลาภี (ติ)

[อกสิร + ลภ (ลาเภ) + ณี]

มีปกติได้โดยไม่ลำบาก, มีปกติได้โดยไม่ยาก, ได้โดยง่าย, ได้อย่างไพบูลย์.

ยโต โข ภิกฺขเว รญฺโญ ปจฺจนฺติมำ นครำ สตฺตหิ นครปริกฺขาเรหิ สุปริกฺขตำ โหติ, จตุนฺนญฺจ อาหารานำ นิกามลาภี โหติ อกิจฺฉลาภี **อกสิรลาภี.** อิทำ วุจฺจติ ภิกฺขเว รญฺโญ ปจฺจนฺติมำ นครำ อกรณียำ พาหิเรหิ ปจฺจตฺถิเกหิ ปจฺจามิตฺเตหิ. (อำ. ๒/๔๗๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในกาลใดแล ปัจจันตนคร (เมืองชายแดน) ของพระราชา เป็นนครที่ป้องกันไว้ดี ด้วยเครื่องป้องกันนคร ๗ ชั้น และได้อาหาร ๔ อย่างตามความปรารถนา มีปกติได้โดยไม่ยาก **มีปกติได้โดยไม่ลำบาก** ในกาลนั้น เราจึงเรียกปัจจันตนครของพระราชานี้ว่า ศัตรูหมู่ปัจจามิตรภายนอก ทำอะไรไม่ได้.

(ก) มีปกติได้[ของดี]โดยไม่ลำบาก.

เอวรูปานำ นูน ภวำ โคตโม อุจฺจาสยนมหาสยนานำ นิกามลาภี อกิจฺฉลาภี **อกสิรลาภี**.

(อำ. ๑/๑๘๒)

ท่านพระโคดมได้ที่นอนสูงและที่นอนใหญ่อย่างนี้ตามความปรารถนา มีปกติได้โดยไม่ยาก **มีปกติได้โดยไม่ลำบาก**แน่นอน.

อกสิรลาภีติ วิปุลลาภี มหนฺตลาภี, อุฬารอุฬาราเนว ลภติ มญฺเญติ สนฺธาย วทติ.

(อำ.อฏ. ๒/๑๗๒)

บทว่า **อกสิรลาภี** (มีปกติได้โดยไม่ลำบาก) ความว่า มีปกติได้อย่างไพบูลย์ คือ ทรงได้มาก พราหมณ์วัจฉโคตร กล่าวหมายเอาว่า "พระสมณโคดมผู้เจริญ เห็นจะได้ที่นอนอันดีเลิศยิ่งนักทีเดียว".

(ข) มีปกติได้[ฌาน]โดยไม่ลำบาก สามารถออกจากฌานตามเวลาที่กำหนดได้.

จตุนฺนญฺจ ภควา ฌานานำ อาภิเจตสิกานำ ทิฏฺธมฺมสุขวิหารานำ นิกามลาภี อกิจฺฉลาภี **อกสิรลาภี**. (ที. ๓/๙๔)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรง**มีปกติได้ฌาน ๔** อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก **โดยไม่ลำบาก**.

อกสิรลาภีติ วิปุลลาภี. (ที.อฏ. ๓/๘๑)

บทว่า **อกสิรลาภี** (มีปกติได้ฌาน ๔ โดยไม่ลำบาก) คือ ทรงได้อย่างไพบูลย์.

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จตุนฺนํ ฌานานํ อาภิเจตสิกานํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานํ นิกามลาภี โหติ อสฺสํ อกิจฺฉลาภี **อกสิรลาภี**ติ. สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี ฯเปฯ พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ. (ม. ๑/๔๐, ม. ๒/๑๖, สํ. ๑/๔๖๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึง**มีปกติได้ฌาน** ๔ อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามปรารถนา ได้โดยไม่ยาก **โดยไม่ลำบาก** ภิกษุนั้น พึงทำศีลให้บริบูรณ์... เพิ่มพูนเรือนว่าง.

[**อาภิเจตสิกานำ** คือ ฌาน ๔ อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ (อภิเจตสิ ชาตานิ อาภิเจตสิกานิ) หรือฌาน ๔ อันอาศัยจิตที่บริสุทธิ์แล้ว (อภิเจโต สนฺนิสฺสิตานีติ อาภิเจตสิกานิ). จิตที่บริสุทธิ์งดงาม ชื่อว่า อภิเจตะ เพราะเลิศกว่ากามาวจรจิตปกติ และบริสุทธิ์จากปฏิปักษ์ธรรม. คำนี้เป็นชื่อของจิตที่ประกอบด้วยอุปจารสมาธิและฌานสมาธิ

ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานำ เป็นชื่อของรูปาวจรฌาน เพราะผู้บรรลุฌานที่นั่งเข้าฌานเหล่านั้นย่อมจะได้ฌานสุขที่ไม่เศร้าหมองในอัตภาพนี้โดยแท้ ดังนั้น รูปาวจรฌานเหล่านั้น จึงชื่อว่าธรรมเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบันภพ

นิกามลาภี (ได้ตามปรารถนา) คือ ได้ตามอำนาจความปรารถนาของตน โดยสามารถเข้าฌานได้ในทุกๆ ขณะที่ปรารถนา

คำว่า **อกิจฺฉลาภี**(ได้โดยไม่ยาก) หมายความว่า สามารถข่มปฏิปักษ์ธรรม แล้วเข้าฌานได้โดยสะดวก. (สารตฺถ. ๓/๓๒๗)]

อกสิรลาภีติ อกสิรานำ วิปุลานำ ลาภี, ยถาปริจฺเฉเทเยว วุฏฺฐาตุ สมตฺโถติ วุตฺตำ โหติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๖๖, อำ.อฏ. ๒/๒๖๗)

บทว่า **อกสิรลาภี** (ได้โดยไม่ลำบาก)ความว่า เป็นผู้มีปกติได้ฌานไม่น้อย คือ ไพบูลย์ (ยิ่งใหญ่) มีคำกล่าวอธิบายว่า สามารถออกจากฌานตามเวลาที่กำหนดได้.

อกสิรลาภีติ ยถาปริจฺเฉเทน วุฏฺฐานสมตฺถตาย วิปุลลาภี. ปคุณชฺฌานโนติ อตฺโถ.

(สำ.อฏ. ๒/๒๘๖)

บทว่า **อกสิรลาภี** ความว่า เป็นผู้มีปกติได้อย่างไพบูลย์ เพราะสามารถออกจากฌานได้ตามกำหนด อธิบายว่า มีฌานคล่องแคล่ว.

กสิรำ วุจฺจติ อปฺปกนฺติ อาห **อกสิรลาภี**ติ วิปุลลาภีติ. (ม.ฏี. ๓/๓๘๗)

สิ่งที่เล็กน้อย เรียกว่า กสิระ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อกสิรลาภีติ วิปุลลาภี (บทว่า อกสิรลาภี ความว่า เป็นผู้มีปกติได้อย่างไพบูลย์)

(ค) มีปกติได้ฌานอย่างไพบูลย์, สามารถเข้าฌานได้ในขณะที่ต้องการ, สามารถข่มนิวรณ์อันเป็นอุปสรรคต่อสมาธิได้, สามารถออกจากฌานได้ตรงตามเวลาที่กำหนดได้.

อกสิรลาภีติ วิปุลลาภี. ปคุณภาเวน เอโก อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ สมาปชฺชิตุ๎ สกฺโกติ, สมาธิปาริปนฺถิกธมฺเม ปน อกิลมนฺโต วิกฺขมฺเภตุ๎ น สกฺโกติ, โส อตฺตโน อนิจฺฉาย ขิปฺปเมว วุฏฺฐาติ, ยถาปริจฺเฉทวเสน สมาปตฺตึ จเปตุ๎ น สกฺโกติ. อยํ กิจฺฉลาภี กสิรลาภี นาม. เอโก อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ จ สมาปชฺชิตุ๎ สกฺโกติ, สมาธิปาริปนฺถิกธมฺเม จ อกิลมนฺโต วิกฺขมฺเภติ, โส ยถาปริจฺเฉทวเสเนว วุฏฺฐาตุ๎ สกฺโกติ, อยํ อกิจฺฉลาภี **อกสิรลาภี** นาม.

(ม.อฏ. ๓/๒๒)

บทว่า **อกสิรลาภี** แปลว่า เป็นผู้มีปกติได้อย่างไพบูลย์ ความว่า อริยสาวกรูปหนึ่งสามารถเข้าสมาบัติได้ทุกขณะที่ต้องการ เพราะเป็นผู้คล่องแคล่ว แต่ไม่สามารถข่มธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อสมาธิโดยไม่ลำบากได้ เธอจึงออกจากสมาธิโดยฉับพลันทีเดียว ทั้งที่ตนไม่ปรารถนา ย่อมไม่สามารถดำรงสมาบัติไว้ได้ โดยเนื่องด้วยเวลาตามที่กำหนดไว้ ภิกษุนี้ ชื่อว่าเป็นผู้ได้โดยยาก เป็นผู้ได้เพียงเล็กน้อย ส่วนอริยสาวกอีกรูปหนึ่งสามารถเข้าสมาบัติได้ทุกขณะตามที่ต้องการ ทั้งไม่ลำบากข่มธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อสมาธิได้ เธอจึงสามารถออกจากฌานตรงตามเวลาที่กำหนดไว้นั่นแล อริยสาวกนี้เป็นผู้มีปกติได้โดยไม่ยาก **ชื่อว่าเป็นผู้มีปกติได้อย่างไพบูลย์**.

อกา (กฺริ/อา.) ดู กโรติ

[กร (กรเณ) + อ + อา]

หิยฺยตฺตนิยํ "กรสฺส กาติ โยควิภาเคน กา โหติ. สรโลปาทิ. (รูปสิทธิ อธิบายสูตร ๕๒๒)

ในหิยยัตตนี แปลง[กร ธาตุ]เป็น กา โดยการแบ่งสูตรให้เหลือว่า กรสฺส กา (แปลง กร เป็น กา) และลบสระเป็นต้น

อกาจ (ติ)

[น + กาจ]

(๑) ไม่หยาบ, ไร้ตำหนิ, สดใส, บริสุทธิ์.

มณิ ยถา เวพุริโย **อกาโจ** วิมโล สุโภ
เอวํ สุทฺธา จริสฺสาม โควินฺทสฺสานุสาสเน

(ที. ๒/๑๙๖)

(พระเจ้าเรณุตรัสถามว่า)
พวกเราจักประพฤติให้บริสุทธิ์ตามคำสอนของท่านโควินทะ เหมือนแก้วไพฑูรย์ **สดใส** ไร้ราคี งดงาม ฉะนั้น.

อกาโจติ นิกฺกาโจ อกกฺโส. (ที.อฏ. ๒/๒๖๑)
บทว่า **อกาโจ** (สดใส) แปลว่า ไร้ตำหนิ (ไม่มีตำหนิ) คือ ไม่หยาบ.

สโยชนํ ชาติขยนฺตทสฺสี
โยปานุที ราคปถํ อเสสํ
สุทฺโธ นิทฺโทโส วิมโล **อกาโจ**
ตถาคโต อรหติ ปูรฬาสํ. (สุตฺตนิ. ๓๔๙)

ตถาคตมีปกติเห็นภาวะที่สิ้นสุดการเกิด ขจัดสังโยชน์อันเป็นทางแห่งราคะได้หมดสิ้น เป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่มีโทษ ปราศจากมลทิน **ไร้ตำหนิ** ย่อมควรแก่เครื่องบูชา.

อุปกฺกิเลสาภาวโต **อกาโจ**. อุปกฺกิลิฏฺโจ หิ อุปกฺกิเลเสน สกาโจติ วุจฺจติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๓/๑๓๖)

ชื่อว่า **ไร้ตำหนิ** เพราะไม่มีอุปกิเลสทำให้เศร้าหมอง โดยแท้จริงแล้ว ผู้ที่ถูกอุปกิเลสทำให้เศร้าหมอง ท่านเรียกว่า ผู้มีตำหนิ.

(๒) สภาพปราศจากตำหนิ (นิพพาน).

เลณญฺจ ตาณํ อรณํ อนงฺคณํ
อกาจเมตฺ วิมลนฺติ วุจฺจติ

ทีโป สุขํ อปฺปมาณํ ปติฏฺฐา
อกิญฺจนํ อปฺปปญฺจนฺติ วุตฺตํ. (เนตฺติ. ๕๕)

พระสุคตเจ้าทรงแสดงพระนิพพานนี้ว่า ที่พัก ที่ต้านทาน สภาพไม่มีกิเลสเหมือนธุลี สภาพไม่มีกิเลสเหมือนเนิน **สภาพปราศจากตำหนิ** สภาพไร้มลทิน สภาพเหมือนเกาะ สภาพที่เป็นสุข สภาพไม่มีประมาณ ที่พึ่ง สภาพไม่มีกังวล ไม่มีธรรมเครื่องเนิ่นช้า.

นิทฺโทสตาย **อกาจ**ํ. (เนตฺติ.อฏ. ๑๓๐)
ชื่อว่า สภาพปราศจากตำหนิ เพราะไม่มีโทษ.

อกาจี (ติ)

[น + กาจี] ไม่มีตำหนิ, ไม่มีโทษ.

สุสุกฺกขนฺธํ อภิรุยฺห นาคํ
อกาจินฺทนฺตึ พลึ มหาชวึ
อารุยฺห คชฺ วรํ สุกปฺปิตํ
อิธาคมา เวหายสมนฺตลิกฺเข. (วิมาน. ๘๕)

ท่านขี่ช้างเผือกผ่อง **ไม่มีตำหนิ** มีงางอนงาม ทรงพลัง ไปได้เร็วมาก เป็นคชสารประเสริฐ ควรแก่การขับขี่ ผูกสายรัดประคนทองคำไว้เรียบร้อย เหาะมา ณ ที่นี้.

อกาจินนฺติ นิทฺโทสํ, สพลวงฺกติลกาทิฉวิโทสรหิตนฺติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๒๓๕)

บทว่า **อกาจินฺ**ทึ (ไม่มีตำหนิ) คือ ไม่มีโทษ อธิบายว่า เว้นจากโทษของผิวมีรอยด่างรอยแผล และตกกระเป็นต้น.

[ทนฺตินฺติ วิปุลรุจิรทนฺตวนฺตึ. พลินฺติ พลวนฺตึ. มหาพลึ. มหาชวนฺติ อติชวึ สีฆคามึ]

[รัดประคน (น) เชือกหรือลวดหนังตีเป็นเกลียว หุ้มผ้าแดง ใช้พันอ้อมลำตัวถัดต้นขาหน้าของช้าง มี ๒ เส้นคู่กัน สำหรับผูกรั้งสัปคับ แหย่ง หรือกูป มิให้โยกเลื่อน]

อกาตพฺพ (ติ)

[น + กาตพฺพ]
ไม่พึงทำ, ไม่ควรทำ.

ญตฺติทุติยกมฺมํ ปน อปโลเกตฺวา กาตพฺพมฺปิ อตฺถิ, **อกาตพฺพมฺปิ** อตฺถิ. (วิ.อฏ. ๒/๒๔๓)

ส่วนญัตติทุติยกรรมอันสงฆ์พึงอปโลกน์ทำก็มี **ไม่พึง**อปโลกน์**ทำ**ก็มี.

[อกาตพฺพ = น + กาตพฺพ = กร (กรเณ) ตพฺพ แปลง กร เป็น กา โดยใช้สระ อา แทน ร ตาม

หลักนิรุตตินัย (นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ) เรียกว่า ปฏิกรณะ (การทำแทน) คือเมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ลเภยฺยํ + อหํ = ลเภยฺยาหํ (ใช้สระ อา แทนนิคคหิต), ปญฺจ + นํ (ทำทีฆะสระ อ ที่ จ เป็น อา ตามกฎทั่วไป) = ปญฺจนฺนํ (ใช้ นฺ แทนสระ อา)]

อกาตุ๎ (กฺริ/วิ)

[น + กาตุ๎] เพื่อไม่ทำ.

สมสีลสทฺธาปญฺญานํ หิ เอเตสํ ตีสุ สิกฺขาสุ ยุตฺตานํ เภสชฺชํ **อกาตุ๎** น ลพฺภติ.

(วิ.อฏ. ๒/๖๔)

ภิกษุย่อมไม่ได้**เพื่อไม่ทำ**ยา (จะไม่ทำยาให้) แก่สามเณรีก็ไม่ได้ เพราะ สหธรรมิกเหล่านี้ต่างมีศีล มีศรัทธา และมีปัญญาเสมอกัน ประพฤติในไตรสิกขา.

อกาปุริส (ปุ)

[น + กาปุริส]

คนผู้ไม่ทราม, คนประเสริฐ, พระอริยบุคคลมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น.

กาปุริส = กุ + ปุริส แปลง กุ ที่มีอรรถว่าน่าเกลียดเป็น กา ในเพราะ ปุริส ศัพท์อยู่ท้าย ดังที่ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๓๔๗ กล่าวว่า พหุวจนวุจฺจารณโต กุจฺฉิตตฺเถ จ กฺวจิ ปุริโส (แปลง กุ) ที่ใช้ในอรรถว่า น่าเกลียด (เป็น กา) ในเพราะ ปุริส ศัพท์ เพราะกล่าวเป็นพหูพจน์ เช่น กาปุริส, กุปุริส (บุรุษผู้น่ารังเกียจ) โดยคล้อยตามคัมภีร์กาตันตระ (๒/๒๘๔) ว่า **ปุริเส ตุ วิภาสยา** (แปลง กุ เป็น กา ในเพราะ ปุริส ศัพท์ได้บ้าง) มีรูปสันสกฤตว่า ปุรุเษ ตุ วิภาษยา. กาปุรุษะ, กุปุรุษะ

อกาปุริสเสวิต (ติ)

[อกาปุริส + เสวิต. น + กาปุริสเสวิต]

อันคนชั่วไม่ซ่องเสพแล้ว, อันพระอริยะซ่องเสพแล้ว, อันคนประเสริฐซ่องเสพแล้ว, อันคนเลวไม่ซ่องเสพแล้ว.

อยํ สมาธิ **อกาปุริสเสวิโต**ติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฏฺฐชฺชติ. (ที. ๓/๒๓๔)

ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้**อันคนชั่วไม่ซ่องเสพแล้ว**.

พุทฺธาทีหิ มหาปุริเสหิ เสวิตตฺตา **อกาปุริสเสวิโต**. (ที.อฏ. ๓/๒๔๕)

[สมาธิ]ที่ชื่อว่าอันคนชั่วไม่ซ่องเสพแล้ว เพราะเป็นสิ่งที่มหาบุรุษมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซ่องเสพแล้ว.

สติมตี จกฺขุมตี ภิกฺขุนี ภาวิตินฺทฺริยา
ปฏิวิชฺฌึ ปทํ สนฺตํ **อกาปุริสเสวิตํ**.

(เถรี. ๔๐๐)

(พระจาลาเถรีกล่าวว่า)

เราเป็นภิกษุณี มีสติ มีจักษุ อบรมอินทรีย์แล้ว รู้แจ้งพระนิพพานอันสงบ **อันคนชั่วไม่ซ่องเสพแล้ว**.

อกาปุริสเสวิตนฺติ อลามกปุคฺคเลหิ อุตฺตม-ปุริเสหิ อริเยหิ พุทฺธาทีหิ เสวิตํ.

(เถรี.อฏ. ๑๗๒)

บทว่า **อกาปุริสเสวิตํ** (อันคนชั่วไม่ซ่องเสพแล้ว) ความว่า อันบุคคลผู้ไม่ต่ำทราม คือ บุคคลผู้สูงสุด ได้แก่ผู้ประเสริฐมีพระพุทธเจ้า เป็นต้น ซ่องเสพแล้ว.

อสํหีรํ อสงฺกุปฺปํ จิตฺตํ อาโมทยามหํ
พฺรหฺมวิหารํ ภาเวมิ **อกาปุริสเสวิตํ**.

(เถร. ๓๑๔)

(พระขทิรวนิยเรวตเถระกล่าวว่า)
เราทำจิตอันตัณหาทิฏฐิไม่อาจฉุดรั้ง และทำให้วิบัติ ให้บันเทิงอยู่ เจริญพรหมวิหาร**อันคนเลวไม่ซ่องเสพแล้ว**.

อกาปุริสเสวิตนฺติ กาปุริเสหิ นีจชเนหิ อเสวิตํ, อกาปุริเสหิ วา อริเยหิ พุทฺธาทีหิ เสวิตํ พฺรหฺมํ เสฏฺฐํ นิทฺโทสํ เมตฺตาทิวิหารํ ภาเวมิ วฑฺเฒมีติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๒/๒๔๕)

บาทคาถาว่า **อกาปุริสเสวิตํ** (อันคนเลวไม่ซ่องเสพแล้ว) ความว่า เราเจริญ ได้แก่ เพิ่มพูนธรรมเครื่องอยู่ประจำมีเมตตาเป็นต้น อันประเสริฐ คือ เลิศ กล่าวคือหาโทษมิได้ อันคนเลว คือ คนต่ำช้าไม่ซ่องเสพแล้ว หรืออันคนไม่ชั่วคือพระอริยบุคคลมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ซ่องเสพแล้ว.

อกาม (ติ)

[น + กาม] ไม่ปรารถนา, ไม่ต้องการ.

อุทฺทิฏฺฐา โข อายสฺมนฺโต เตรส สงฺฆาทิเสสา ธมฺมา, นว ปฐมาปตฺติกา, จตฺตาโร ยาวตติยกา. เยสํ ภิกฺขุ อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา อาปชฺชิตฺวา ยาวตีหํ ชานํ ปฏิจฺฉาเทติ ตาวตีหํ เตน ภิกฺขุนา **อกามา** (อปิ) ปริวตฺถพฺพํ. ปริวุตฺถปริวาเสน ภิกฺขุนา อุตฺตริ ฉารตฺตํ ภิกฺขุมานตฺตาย ปฏิปชฺชิตพฺพํ. จิณฺณมานตฺโต ภิกฺขุ ยตฺถ สิยา วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ ตตฺถ โส ภิกฺขุ อพฺภेतพฺโพ. เอเกนปิ เจ อูโน วีสติคโณ ภิกฺขุสงฺโฆ ตं ภิกฺขุ อพฺภेยฺย, โส จ ภิกฺขุ อนพฺภิโต, เต จ ภิกฺขู คารยฺหา, อยं ตตฺถ สามีจิ. (วิ. ๑/๒๘๓)

ท่านทั้งหลาย ข้าพเจ้าสวดอาบัติชื่อว่าสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อแล้ว อาบัติ ๙ ข้อแรก ต้องอาบัติในขณะล่วงละเมิดทีเดียว อาบัติ ๔ ข้อหลัง ต้องอาบัติเมื่อสวดสมนุภาสน์ถึง ๓ ครั้ง ภิกษุใดต้องอาบัติสังฆาทิเสส ๑๓ ข้อเหล่านี้ข้อใดข้อหนึ่งแล้ว รู้อยู่แต่ปกปิดไว้ สิ้นวันเท่าใด ภิกษุนั้นแม้**ไม่ปรารถนา** ก็ต้องอยู่ปริวาสครบวันเท่านั้น ภิกษุผู้อยู่ปริวาสแล้ว ต้องประพฤติวัตรเพื่อความนับถือของภิกษุ (มานัต) ๖ ราตรีเพิ่มขึ้น[จากปริวาส] ภิกษุเป็นผู้ประพฤติมานัตแล้ว[ในกาลใด] [ในกาลนั้น]ภิกษุนั้นอันเหล่าภิกษุพึงเรียกเข้าหมู่ในสีมาที่มีภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปนั้น ถ้าภิกษุสงฆ์ ๒๐ รูปขาดไปแม้เพียงรูปเดียว พึงเรียกภิกษุนั้นเข้าหมู่ ภิกษุนั้นไม่เป็นอันสงฆ์เรียกเข้าหมู่ และภิกษุเหล่านั้นควรถูกตำหนิ ข้อปฏิบัตินี้[คือการประพฤติปริวาสมานัตและอัพภาน] เป็นวัตรสมควร[แก่

โลกุตตรธรรม]ในภิกษุนั้น [ผู้ต้องอาบัติสังฆาทิเสส].

อกามา ปริวตฺถพฺพนฺติ น กาเมน น วเสน, อถ โข อกาเมน อวเสน ปริวาสํ สมาทาย วตฺถพฺพํ. (วิ.อฏ. ๒/๒๑๒)

สองบทว่า **อกามา ปริวตฺถพฺพํ** (แม้ไม่ปรารถนาก็ต้องอยู่ปริวาส) ความว่า ไม่พึงอยู่ปริวาสตามความต้องการ คือ ตามอำนาจ[ของตน] แต่ต้องสมาทานปริวาสอยู่ โดยไม่ใช่ตามความต้องการ คือ ไม่ใช่ตามอำนาจ.

[คำว่า **อกามา** เป็นวิเสสนะของ **ภิกฺขุนา** มีบทเต็มว่า **อกามาปิ** แต่ได้ลบ อปิ ศัพท์เพื่อย่อคำ ศัพท์ที่ถูกลบไปในลักษณะนี้เรียกว่า ลุตตนิททิฏฐะ คือ ศัพท์ที่ถูกแสดงไว้ด้วยการลบ แต่ยังคงมีอรรถปรากฏอยู่ ดังกังขานวฏีกา (ฏีกาใหม่) อธิบายศัพท์นี้ว่า อนิจฺฉนฺเตนาปิ ดังนั้น เวลาแปลศัพท์นี้ จะต้องแปลโดยเพิ่ม อปิ ศัพท์เข้ามาว่า (แม้ไม่ปรารถนาอยู่)

คำว่า **อกามา** ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถตติยาวิภัตติ เพราะไขว่า **น กาเมน** (การลงวิภัตตินามในอรรถของวิภัตติอื่นเช่นนี้ ชื่อว่าวิภัตติวิปัลลาส คือ เปลี่ยนวิภัตติ) อ ศัพท์ใน อกามา แปลงมาจาก น เพราะไขว่า น กาเมน, กาม ศัพท์ใน อกามา มีความหมายว่า วส (ความต้องการ) ไม่ใช่กิเลสกามหรือวัตถุกาม เพราะไขว่า น วเสน, คำว่า ปริวตฺถพฺพ (ต้องอยู่) หมายถึงการอยู่ด้วยการสมาทานปริวาส เพราะไขว่า ปริวาสํ สมาทาย วตฺถพฺพ (ต้องสมาทานปริวาสอยู่) ไม่ใช่การอยู่ด้วยอิริยาบถทั้ง ๔ คือการยืน เดิน นั่ง และนอน.คำว่า **อกาม** มีรูปวิเคราะห์ว่า กาเมตีติ กาโม (ผู้ต้องการ ชื่อว่า กามะ) น กาโม อกาโม (ผู้ไม่ต้องการ ชื่อว่า อกามะ) ตามนัยนี้ คำว่า กาม ประกอบรูปศัพท์มาจาก กมุ ธาตุ (กนฺติมฺหิ = ชอบ) + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

อถโข เสนาสนคฺคาหาปกานํ ภิกฺขูนํ เอตทโหสิ กถํ นุ โข เสนาสนํ คาเหตพฺพนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ปจฺฉมํ ภิกฺขุ คเณตุํ, ภิกฺขู คเณตฺวา เสยฺยา คเณตุํ, เสยฺยา คเณตฺวา เสยฺยคฺเคน คาเหตุนฺติ. เสยฺยคฺเคน คาเหนฺตา เสยฺยา อุสฺสารยิตฺถ ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว วิหารคฺเคน คาเหตุนฺติ. วิหารคฺเคน คาเหนฺตา วิหารา อุสฺสารยิตฺถ ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว ปริเวณคฺเคน คาเหตุนฺติ. ปริเวณคฺเคน คาเหนฺตา ปริเวณา อุสฺสารยิตฺถ ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว อนุภาคมฺปิ ทาตุํ. คหิเต อนุภาเค อญฺโญ ภิกฺขุ อาคจฺฉติ น **อกามา** ทาตพฺโพติ. (วิ. ๔/๘๙)

ครั้งนั้น ภิกษุเจ้าหน้าที่จัดแจงให้ถือเสนาสนะทั้งหลายปรึกษากันดังนี้ว่า พวกเราจะให้ภิกษุทั้งหลายถือเสนานะอย่างไรหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต ให้นับภิกษุทั้งหลายก่อน ครั้นนับภิกษุทั้งหลายแล้ว จึงนับที่นอน แล้วจึงให้ถือตามจำนวนที่นอน. เมื่อให้ถือเอาตามจำนวนที่นอน ที่นอนเหลือมาก...เราอนุญาตให้ถือตามจำนวนวิหาร. เมื่อให้ถือตามจำนวน

วิหาร วิหารเหลือมาก...เราอนุญาตให้ถือตามจำนวนบริเวณ เมื่อให้ถือตามจำนวนบริเวณ บริเวณก็ยังเหลือมาก...ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้เพิ่มให้อีก เมื่อภิกษุรับส่วนเพิ่มไปแล้ว ภิกษุอื่นมา ภิกษุไม่พึงให้[ส่วนเพิ่ม]ด้วยความ**ไม่ต้องการ**จะให้ (เมื่อไม่ต้องการจะให้ก็ไม่ต้องให้).

น อกามา ทาตพฺโพติ อนิจฺฉาย น ทาตพฺโพ. (วิ.อฏ. ๔/๖๕)

ปาฐะว่า **น อกามา ทาตพฺโพ** แปลว่า ภิกษุไม่พึงให้[ส่วนเพิ่ม] ด้วยความไม่ปรารถนา[จะให้].

อยํ โข ปน เต อมฺพฏฺฐ สหธมฺมิโก ปญฺโห อาคจฺฉติ, **อกามา**ปิ พฺยากาตพฺโพ. สเจ ตฺวํ น พฺยากริสฺสสิ, อญฺเญน วา อญฺญํ ปฏิจริสฺสสิ, ตุณฺหี วา ภวิสฺสสิ, ปกฺกมิสฺสสิ วา, เอตฺเถว เต สตฺตธา มุทฺธา ผลิสฺสติ. (ที. ๑/๘๘)

อัมพัฏฐะ ปัญหาอันชอบธรรมข้อนี้แล ย่อมมาถึงเธอ เธอแม้**ไม่ต้องการ** ก็จะต้องตอบ ถ้าเธอไม่ตอบ ขืนพูดกลบเกลื่อน นิ่งเสีย หรือเดินหลีกไป ศีรษะของเธอจะแตกเป็น ๗ เสี่ยง ณ ที่นี้.

อกามาปิ พฺยากาตพฺโพติ

อตฺตนา อนิจฺฉนฺเตนปิ พฺยากริตพฺโพ. อวสฺสํ วิสฺสชฺเชตพฺโพติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๒๓๕)

ปาฐะว่า **อกามาปิ พฺยากาตพฺโพ** (เธอแม้ไม่ต้องการก็จะต้องตอบ) ความว่า แม้ตนจะไม่ปรารถนา ก็จะต้องตอบเอง ความหมายคือ จะต้องวิสัชนาโดยแน่แท้.

ปุตฺโต เม อุตฺตโร นาม สทฺโธ อาสิ อุปาสโก
โส จ มยฺหํ **อกามาย** สมณานํ ปเวจฺฉติ.
จีวรํ ปิณฺฑปาตญฺจ ปจฺจยํ สยนาสนํ
ตมหํ ปริภาสามิ มจฺเฉเรน อุปทฺทุตา.
(เปต. ๑๖๑)

(นางเปรตนั้นตอบว่า)

ดิฉันมีลูกชายคนหนึ่งชื่ออุตตระ เป็นอุบาสก มีศรัทธา เมื่อดิฉัน**ไม่ปรารถนา** เขาได้ถวายจีวร บิณฑบาต ที่นอน ที่นั่ง และยาสำหรับแก้ไข้แก่เหล่าสมณะ ดิฉันนั้นถูกความตระหนี่ครอบงำได้ด่าเขา.

มยฺหํ อกามายาติ มม อนิจฺฉนฺติยา. (เปต.อฏ. ๑๓๔)

สองบทว่า **มยฺหํ อกามาย** แปลว่า เมื่อดิฉันไม่ปรารถนาอยู่.

(ก) ไม่ต้องการ, ไม่ชอบใจ.

อกามํ วา สกามํ วา
โย นโร ลภเต ปิยํ
ลาภเมตฺถ ปสํสาม
อลาโภ ตตฺถ ปาปโก. (ชา. ๒/๖๖)

(พระเจ้ากุสโพธิสัตว์ตรัสว่า)

บุคคลใดได้คนที่**ไม่ต้องการ**ตน หรือคนที่ต้องการตนมาเป็นคนรัก เราสรรเสริญการได้ในความรักนี้ของบุคคลนั้น การไม่ได้ในความรักนั้นซิเป็นความโชคร้าย.

[สกามำ = ส (ของตน) + กาม (ต้องการ) ความหมายว่า "ของตน) ใช้ศัพท์ว่า ส, สก, สกิย, นิช ศัพท์เหล่านี้เป็นคำไวพจน์กัน

คัมภีร์ปทวิจารคัณฐิ (หน้า ๓๓๔) กล่าวว่า คำที่สามารถแปลงเป็น ส ได้ มีดังนี้ คือ สพฺพ, สนฺต, สห, สมาน, ต, อตฺต, ม เช่น สทา = (สพฺพ + ทา), สทฺธมฺม = (สนฺต + ธมฺม) สเทว = (สห + เทว) สวณฺณ = (สมาน + วณฺณ) โส = (ต + สิ) สก = (อตฺต + ณ) อสุ = (อมุ + สิ)]

(ข) ผู้ไม่มีกาม (พระพุทธเจ้า).

สุตฺวานหำ วีรมกามกามึ
โอฆาติคำ ปุฏฐุ**มกาม**มาคมำ
สนฺตีปทำ พฺรูหิ สหชเนตฺต
ยถาตจฺฉำ ภควา พฺรูหิ เมตำ. (สุตฺตนิ. ๔๔๔)

(ชตุกัณณิมาณพทูลถามว่า)

ข้าพระองค์ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าผู้อาจหาญ ไม่มีความปรารถนากาม ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเฝ้า เพื่อทูลถามพระองค์**ผู้ไม่มีกาม** ข้าแต่พระองค์ผู้มีญาณดังดวงพระเนตร (คือสัพพัญญุตญาณ) เกิดขึ้นพร้อมกับการตรัสรู้ ขอพระองค์ โปรดตรัสบอกทางสงบ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์ โปรดตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้น แก่ข้าพระองค์ ด้วยเถิด.

ดู อกามกามี

อกามมาคมนฺติ อกามำ ปุฏฐุำ นิกฺกามำ จตฺตกามำ วนฺตกามำ มุตฺตกามำ ปหีนกามำ ปฏินิสฺสฏฐกามำ วีตราคำ วิคตราคำ จตฺตราคำ วนฺตราคำ มุตฺตราคำ ปหีนราคำ ปฏินิสฺสฏฐราคำ อาคมฺหา อาคตมฺหา อุปาคตมฺหา สมฺปตฺตมฺหา ตยา สทฺธึ สมาคตมฺหาติ โอฆาติคำ ปุฏฐุ**มกาม-มา**คมำ. (จูฬนิ. ๑๔๒)

บทว่า **อกามมาคมำ** (จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้ไม่มีกาม) ความว่า จึงมาเฝ้า คือ เป็นผู้มาเฝ้าแล้ว มาเข้าเฝ้าแล้ว ถึงพร้อมแล้ว เป็นผู้มาถึงพร้อมกับพระองค์แล้ว เพื่อทูลถามพระองค์**ผู้ไม่มีกาม** คือ ทรงปราศจากกาม สละกามแล้ว คายกามแล้ว พ้นกามแล้ว ละกามแล้ว สลัดทิ้งกามแล้ว คลายราคะแล้ว ปราศจากราคะแล้ว สละราคะแล้ว คายราคะแล้ว พ้นราคะแล้ว ละราคะแล้ว สลัดทิ้งราคะแล้ว รวมความว่า ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเฝ้า เพื่อทูลถามพระองค์**ผู้ไม่มีกาม**.

อกามมาคมนฺติ นิกฺกามำ ภควนฺตำ ปุจฺฉิตุำ อาคโตมฺหิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๑๓)

บทว่า **อกามมาคมำ** (จึงมาเฝ้าพระองค์ผู้ไม่มีกาม) ความว่า ข้าพระองค์มาเพื่อทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ทรงปราศจากกาม.

ตสฺมา พุทฺโธ **อกาโม** นิกฺกาโม จตฺตกาโม วนฺตกาโม มุตฺตกาโม ปหีนกาโม ปฏินิสฺสฏฐกาโม วีตราโค วิคตราโค จตฺตราโค วนฺตราโค มุตฺตราโค ปหีนราโค ปฏินิสฺสฏฐราโค นิจฺฉาโต นิพฺพุโต สีติภูโต สุขปฺปฏิสำเวที พฺรหฺมภูเตน อตฺตนา วิหรตีติ สุตฺวานหำ วีรมกามกามึ. (จูฬนิ. ๑๔๒)

ฉะนั้น พระพุทธเจ้าจึงชื่อว่า**ผู้ไม่มีกาม** คือ ทรงปราศจากกาม สละกามแล้ว คายกามแล้ว

พันกามแล้ว ละกามแล้ว สลัดทิ้งกามแล้ว คลายราคะแล้ว ปราศจากราคะแล้ว สละราคะแล้ว คายราคะแล้ว พ้นราคะแล้ว ละราคะแล้ว สลัดทิ้งราคะแล้ว เป็นผู้หมดความอยากแล้ว ดับแล้ว เย็นแล้ว มีตนอันประเสริฐ เสวยสุขอยู่ รวมความว่า ข้าแต่พระวีระ ข้าพระองค์ได้ยินว่า พระองค์เป็นผู้ไม่มีกาม.

อกาโมติ กาเมหิ วิรหิโต. (จูฬนิ.อฏ. ๔๑)

บทว่า **อกาโม** (ผู้ไม่มีกาม) คือ ผู้ทรงเว้นจากกามได้แล้ว.

อกามก (ติ)

[น + กาม + ก. อิตถีลิงค์ อกามิกา]

ลง ก ปัจจัยท้ายพหุพพิหิสมาส ดังคัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๓๕๐ กล่าวว่า การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของพหุพพิหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์

ผู้ไม่มีความปรารถนา, ผู้ไม่มีความต้องการ, ไม่ปรารถนา, ไม่ต้องการ, ไม่พอใจ.

เอวํ วุตฺเต สุทินฺนสฺส กลนฺทปุตฺตสฺส มาตาปิตโร สุทินฺนํ กลนฺทปุตฺตํ เอตทโวจุ๎ ตฺวํ โขสิ ตาต สุทินฺน อมฺหากํ เอกปุตฺตโก ปิโย มนาโป สุเขธิโต สุขปริหโต. น ตฺวํ, ตาต สุทินฺน กิญฺจิ ทุกฺขสฺส ชานาสิ. มรเณนปิ มยํ เต **อกามกา** วินา ภวิสฺสาม, กึ ปน มยํ ตํ ชีวนฺตํ อนุชานิสฺสาม อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชฺชายาติ.

(วิ. ๑/๑๔)

เมื่อสุทินกลันทบุตรกล่าวอย่างนี้ มารดาบิดาตอบว่า ลูกสุทิน เจ้าเป็นลูกคนเดียว เป็นที่รักที่ชอบใจของพ่อแม่ เจริญเติบโตมาด้วยความสุขสบาย ได้รับการเลี้ยงดูมาอย่างดี ความทุกข์ยากสักนิดหนึ่งลูกก็ยังไม่รู้จัก ถึงลูกจะตายไป พ่อแม่ ก็**ไม่ปรารถนา**จะจาก (ลูกไป) เหตุไฉน พ่อแม่จะยอมให้ลูกผู้ยังมีชีวิตอยู่ ออกจากเรือนไปบวชเป็นอนาคาริก (ผู้ไม่มีเรือน) เล่า.

มรเณนปิ มยํ เต อกามกา วินา ภวิสฺสามาติ สเจปิ ตว อมฺเหสุ ชีวมาเนสุ มรณํ ภเวยฺย, เตน เต มรเณนปิ มยํ **อกามกา** อนิจฺฉกาน อตฺตโน รุจิยา, วินา ภวิสฺสาม, ตยา วิโยคํ วา ปาปุณิสฺสามาติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๑/๒๑๒)

ปาฐะว่า **มรเณนปิ มยํ เต อกามกา วินา ภวิสฺสาม** ความว่า แม้ถ้าเจ้าจะพึงตาย เมื่อเรายังมีชีวิตอยู่ เราก็**ไม่ปรารถนา** คือ ไม่ต้องการ จักไม่ยอมจาก หรือไม่ยอมพลัดพรากจากเจ้าไป ตามความชอบใจของตน แม้เพราะการตายของเจ้านั้น.

โส โข อหํ ภิกฺขเว อปเรน สมเยน ทหโรว สมาโน สุสุกาพเกโส ภทฺเรน โยพฺพเนน สมนฺนาคโต ปฐเมน วยสา **อกามกานํ** มาตาปิตูนํ อสฺสุมุขานํ โรทนฺตานํ เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชึ. (ม. ๑/๒๑๙)

ภิกษุทั้งหลาย ในกาลต่อมา เรายังหนุ่มแน่น แข็งแรง มีเกศาดำสนิท อยู่ในปฐมวัย เมื่อ

พระราชมารดาและพระราชบิดาผู้**ไม่ทรงปรารถนา**จะให้ผนวช มีพระพักตร์นองด้วยน้ำพระเนตรทรงกันแสงอยู่ ปลงผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากวัง ผนวชเป็นบรรพชิตแล้ว.

อกามกานนฺติ อนิจฺฉมานานำ อนาทรตฺเถ สามิวจนำ. (ม.อฏ. ๒/๗๖)

บทว่า **อกามกานำ** (ไม่ทรงปรารถนา) ได้แก่ เมื่อไม่ทรงต้องการ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถอนาทร (ไม่เอื้อเฟื้อ, ไม่มีเยื่อใย)

[อีกอย่างหนึ่งแปลว่า เมื่ออรรถอนาทร (ไม่เอื้อเฟื้อ, ไม่มีเยื่อใย)[ปรากฏอยู่]ลงฉัฏฐีวิภัตติ]

[**อนาทร** มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทรณำ อาทโร, น อาทโร อนาทโร (การไม่เอื้อเฟื้อ, การไม่มีเยื่อใย ชื่อว่า อนาทร) คัมภีร์ปทรูปสิทธิฏีกา คำอธิบายสูตร ๓๒๓ กล่าวว่า กิเมเตนาติ อวมญฺญนา อนาทโร (การดูหมิ่นโดยดำริว่าจะมีประโยชน์อะไรกับผู้นี้ ชื่อว่า อนาทร)

คำว่า **ปพฺพชึ** เป็นอนาทรกิริยา คือ กิริยาที่ไม่เอื้อเฟื้อต่อกิริยาแทรกที่ปรากฏอยู่ ในที่นี้พระราชมารดาและพระราชบิดาทรงกรรแสงอยู่ พระพุทธองค์ก็ออกบวชโดยไม่มีเยื่อใย ด้วยเหตุนี้ อกามกานำ โรทนฺตานำ (ผู้ไม่ทรงปรารถนา...ทรงกรรแสงอยู่) จึงมิใช่อนาทรกิริยา แต่เรียกว่า อนาทริยกิริยา(กิริยาที่ไม่ถูกเอื้อเฟื้อ) ประโยคอนาทรนี้มีข้อความ ๔ ประการ คือ

๑. อนาทรวันตะ
มีกิริยาไม่เอื้อเฟื้อ คือ อหำ

๒. อนาทรกิริยา
กิริยาไม่เอื้อเฟื้อ คือ ปพฺพชึ

๓. อนาทริยวันตะ
มีกิริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ คือ มาตาปิตูนำ

๔. อนาทรกิริยา
กิริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ คือ โรทนฺตานำ

พึงกำหนดโดยสังเขปว่า ประโยคอนาทรมีใจความสองอย่าง คือ อนาทร และ อนาทริยะ อนาทรแบ่งออกเป็นอนาทรวันตะ (ซึ่งเป็นกัตตาหรือกรรม) และอนาทรกิริยา ส่วนอนาทริยะก็แบ่งออกเป็นอนาทริยวันตะ (ซึ่งเป็นกัตตาหรือกรรม) และอนาทริยกิริยา ลงฉัฏฐีวิภัตติท้ายนามศัพท์ที่มีกิริยาไม่ถูกเอื้อเฟื้อ คือ มาตาปิตูนำ ส่วนคำว่า โรทนฺตานำ เกี่ยวเนื่องกับ มาตาปิตูนำ โดยเป็นอนาทริย-กิริยา จึงลงฉัฏฐีวิภัตติท้าย โรทนฺตานำ ได้เช่นกัน เหมือนเมื่อไถนาไปแล้ว น้ำย่อมไหลตามรอยคราดไปเอง ฉะนั้น]

อารา ทูเร นยิธ กทาจิ อตฺถิ
ปรมฺปรา นาม กุเล อิมสฺมึ
ตำ กูลวตฺตำ อนุวตฺตมานา
มาหำ กุเล อนฺติมคนฺธินี อหุำ
เอตสฺส วาทสฺส ชิคุจฺฉมานา
อกามิกา ปทฺธจรามฺหิ ตุยฺหำ. (ชา. ๑/๒๑๐)

(ภรรยาของมัณฑัพยะตอบว่า)

ตั้งแต่ไหนแต่ไรเนิ่นนานมาแล้ว หญิงสาวคนหนึ่งทิ้งสามีแล้วได้ชายอื่นเป็นสามี ไม่มีในตระกูลนี้ ขอดิฉันผู้ประพฤติตามประเพณีของตระกูลนั้น อย่าชื่อว่าเป็นคนทำลายตระกูลคนสุดท้ายเลย ดิฉันรังเกียจวาทะเช่นนั้น ถึง**ไม่พอใจ**ก็ยังบำเรอท่านอยู่.

อกามกรณีย (ติ)

[อกาม + กรณีย]

กรณีย = กร (กรเณ) + อนีย แปลง น ของ อนีย เป็น ณ (รหาทิโต ณ. กจ. ๕๔๙)

(ก) กิจที่พึงทำแม้ไม่ปรารถนา.

น โข มหาราช ตาวตเกน วสฺสิกสาฏิกานุปฺปทานมตฺตเกน สงฺโฆ ตถาคตโต อธิโก นาม โหติ วิสิฏฺโ วา. ยถา มหาราช มาตาปิตโร ปุตฺตานํ อุจฺฉาเทนฺติ ปริมทฺทนฺติ นหาเปนฺติ สมฺพาเหนฺติ, อปิ นุ โข มหาราช ตาวตเกน อุจฺฉาทนปริมทฺทนนหาปนสมฺพาหนมตฺตเกน ปุตฺโต มาตาปิตูหิ อธิโก นาม โหติ วิสิฏฺโ วาติ? “น หิ ภนฺเต **อกามกรณียา** ภนฺเต ปุตฺตา มาตาปิตูนํ ตสฺมา มาตาปิตโร ปุตฺตานํ อุจฺฉาทนปริมทฺทนนหาปนสมฺพาหนํ กโรนฺตีติ. เอวเมว โข มหาราช น ตาวตเกน วสฺสิกสาฏิกานุปฺปทานมตฺตเกน สงฺโฆ ตถาคตโต อธิโก นาม โหติ วิสิฏฺโ วาติ. (มิลินฺท. ๒๓๕)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร พระสงฆ์หา ชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งกว่าหรือวิเศษกว่าพระตถาคต เพราะเหตุสักว่ารับสั่งให้ถวายผ้าอาบน้ำฝนเท่านั้นไม่ ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่าผู้เป็นมารดา หรือบิดา ย่อมแต่งตัวให้บุตร ถูตัวให้ อาบน้ำให้ สระผมให้ ขอถวายพระพร ก็แต่ว่า ผู้เป็นบุตรชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งกว่า หรือวิเศษกว่าผู้เป็นมารดาและบิดา เพราะเหตุสักว่าเขาแต่งตัวให้ ถูตัวให้ อาบน้ำให้ สระผมให้เท่านั้นหรือ ?

(พระเจ้ามิลินท์)

หามิได้ พระคุณเจ้า บุตรเป็นผู้อันมารดาบิดา **พึงทำกิจแม้ไม่ปรารถนา** ดังนั้น มารดาบิดาจึงทำการแต่งตัวให้ ถูตัวให้ อาบน้ำให้ สระผมให้.

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระสงฆ์ หาชื่อว่าเป็นผู้ยิ่งกว่าหรือวิเศษกว่าพระตถาคต เพราะเหตุสักว่ารับสั่งให้ถวายผ้าอาบน้ำฝนให้เท่านั้นไม่.

(ข) กิจที่ไม่อาจทำตามที่ต้องการ.

อปิจ ตถาคโต **อกามกรณีย**ํ กโรนฺโต มาตุจฺฉายตฺ วสฺสิกสาฏิกํ สงฺฆสฺส ทาเปสิ.

(มิลินฺท. ๒๓๕)

แต่พระตถาคตเมื่อจะทรงทำ**กิจที่พระสงฆ์ไม่อาจทำตามที่ต้องการ** จึงโปรดให้พระมาตุจฉาถวายผ้าอาบน้ำฝนนั้นแก่สงฆ์.

[คำว่า เมื่อจะทรงทำกิจที่พระสงฆ์ไม่อาจทำตามที่ตนต้องการ คือ เมื่อจะทรงแนะนำทายก (ผู้ถวาย) ให้ถวายปัจจัยแก่พระสงฆ์ อันเป็นกิจที่พระสงฆ์ผู้มีศีล ผู้สำเหนียกในสิกขาบททั้งหลายที่ทรงบัญญัติไว้ แม้ต้องการทำ ก็ไม่อาจทำเพื่อตนเองได้]

อกามกามี (ติ)

[น + กามกามี]

ไม่มีความปรารถนากาม (พระพุทธเจ้า).

สุตฺวานหํ วีรมกามกามึ
โอฆาติคํ ปุฏฐุ**มกาม**มาคมํ
สนฺตีปทำ ปรูหิ สหชเนตฺต
ยถาตจฺฉ ภควา ปรูหิ เมตำ. (สุตฺตนิ. ๔๔๔)

(ชตุกัณณิมาณพทูลถามว่า)

ข้าพระองค์ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าผู้อาจหาญ ไม่มี**ความปรารถนากาม** ล่วงพ้นห้วงกิเลส จึงมาเฝ้า เพื่อทูลถามพระองค์ผู้ไม่มีกาม ข้าแต่พระองค์ผู้มีญาณดังดวงพระเนตร (คือสัพพัญญุตญาณ) เกิดขึ้นพร้อมกับการตรัสรู้ ขอพระองค์ โปรดตรัสบอกทางสงบ ข้าแต่พระผู้มีพระภาค ขอพระองค์ โปรดตรัสบอกธรรมอันแท้จริงนั้น แก่ข้าพระองค์ ด้วยเถิด.

สุตฺวานหำ วีรมกามกามินฺติ อหำ อิติปิ โส ภควาติอาทินา นเยน วีรำ กามานำ อกามนโต **อกามกามึ** พุทฺธำ สุตฺวา. อกามมาคมนฺติ นิกฺกามำ ภควนฺตำ ปุจฺฉิตุำ อาคโตมฺหิ. สหชเนตฺตาติ สหชาตสพฺพญฺญุตญฺญาณจกฺขุ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๑๓)

บาทคาถาว่า **สุตฺวานหำ วีรมกามกามึ** (ข้าพระองค์ได้ยินว่าพระพุทธเจ้าผู้อาจหาญ ไม่มีความปรารถนากาม) ความว่า ข้าพระองค์ได้ยินว่า พระพุทธเจ้าผู้อาจหาญตามนัยว่า อิติปิ โส ภควา เป็นต้น **ไม่มีความปรารถนากามคุณ** เพราะไม่มีความปรารถนากามคุณทั้งหลาย. บทว่า **อกามมาคมำ** คือ ข้าพระองค์มา เพื่อทูลถามพระผู้มีพระภาคผู้ไม่มีกาม. บทว่า **สหชเนตฺต** (ผู้มีญาณดังดวงเนตร) คือ ผู้มีพระเนตรคือพระสัพพัญญุตญาณเกิดขึ้นพร้อมแล้ว.

[บทว่า **พุทฺธำ** (พระพุทธเจ้า) สำเร็จรูปมาจาก พุธ ธาตุ + ต ปัจจัยกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า สพฺพธมฺเม พุชฺฌตีติ พุทฺโธ (พุทธะ คือ ผู้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวง) มีองค์ธรรมของธาตุ (พุธ) และ ปัจจัย (ต) ดังนี้

พุธ ธาตุ หมายถึง พระสัพพัญญุตญาณโดยตรง และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อน พระสัพพัญญุตญาณ ซึ่งประกอบด้วยโยนิโสมนสิการเป็นต้น โดยผลูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ (ผล = พระสัพพัญญุตญาณ, เหตุ = จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นก่อนพระสัพพัญญุตญาณ)

และหมายถึงจิตตุปบาทที่เกิดขึ้นภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณ โดยการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุ แต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ=พระสัพพัญญุตญาณ, ผล=จิตตุปบาทที่เกิดขึ้นภายหลังจากพระสัพพัญญุตญาณ)

ต ปัจจัย = รูปนามที่ชาวโลกบัญญัติว่าเป็นพระพุทธเจ้าซึ่งเนื่องด้วยข้อความโดยตรง โดยผลูปจาระ และโดยการณูปจาระเหล่านั้น]

อกามการิย (ติ)

[น + กามการิย. อกาม + การิย]

(๑) สภาพที่ทำตามความปรารถนาไม่ได้, ทำให้เป็นไปตามความปรารถนาไม่ได้, ไม่เป็นของที่พึงทำได้ตามต้องการ.

เอวๆ จตุโกฏฺิกๆ สุญฺญตๆ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ฉหากาเรหิ สุญฺญตๆ ปริคฺคณฺหาติ. กถๆ ? จกฺขุ สุญฺญๆ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา นิจฺเจน วา ธฺเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา ฯเปฯ เอวๆ ฉหากาเรหิ สุญฺญตๆ ปริคฺคเหตฺวา ปุน อฏฺจหากาเรหิ ปริคฺคณฺหาติ. เสยฺยถิทๆ รูปๆ อสารๆ นิสฺสารๆ สาราปคตๆ นิจฺจสารสาเรน วา ธฺวสารสาเรน วา สุขสารสาเรน วา อตฺตสารสาเรน วา นิจฺเจน ธฺเวน วา สสฺสเตน วา อวิปริณามธมฺเมน วา ฯเปฯ

โส เอวๆ อฏฺจหากาเรหิ สุญฺญตๆ ปริคฺคเหตฺวา ปุน ทสหากาเรหิ ปริคฺคณฺหาติ, รูปๆ ริตฺตโต ปสฺสติ. ตุจฺฉโต, สุญฺญโต, อนตฺตโต, อนิสฺสริยโต **อกามการิย**โต อลพฺภนียโต อวสวตฺตกโต ปรโต วิวิตฺตโต ปสฺสติ ฯเปฯ

(วิสุทฺธิ. ๒/๙๓)

โยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดรู้สุญญตามีเงื่อน ๔ [คือเราไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ, เราไม่อยู่ในความกังวลของใคร, บุคคลอื่นไม่มีอยู่ ณ ที่ไหนๆ, บุคคลอื่นไม่อยู่ในความกังวลของเรา] อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๖ ต่อไปอีก (ถามว่า) กำหนดรู้สุญญตาโดยอาการ ๖ อย่างไร คือ จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตน, ความเป็นของตน, ความเที่ยง, ความยั่งยืน, ความคงทน, ความไม่แปรผันเป็นธรรมดา... (โสตะ)...ครั้นกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๖ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๘ ต่อไปอีก คือ รูปไม่มีแก่นสาร หาแก่นสารไม่ได้ ปราศจากแก่นสาร โดยแก่นสารคือสาระว่าเที่ยง, โดยแก่นสารคือสาระว่ายั่งยืน, โดยแก่นสารคือสาระว่าเป็นสุข, โดยแก่นสารคือสาระว่าเป็นอัตตา, โดยความเที่ยง, โดยความยั่งยืน, โดยความคงทน, โดยความไม่แปรผันเป็นธรรมดา...(เวทนา)...

โยคาวจรนั้น ครั้นกำหนดรู้สุญญตา โดยอาการ ๘ อย่างนี้แล้ว จึงกำหนดรู้โดยอาการ ๑๐ ต่อไปอีก คือ พระโยคาวจรนั้นย่อมพิจารณาเห็นรูปว่า เป็นของว่างเปล่า (จากความเที่ยง ความสุข ความสวยงาม และความเป็นไปตามต้องการ), เป็นของว่างเปล่า, เป็นของสูญ, เป็นของไม่ใช่ตัวตน, ไม่มีผู้เป็นใหญ่, **ไม่เป็นของที่พึงทำได้ตามต้องการ** (เหมือนนำฟองน้ำมาปั้นเป็นถ้วยไม่ได้ หรือเพราะเกิดขึ้นตามเหตุปัจจัย ไม่เกิดตามความต้องการของตน), เป็นของที่ไม่ได้ตามต้องการ, เป็นของที่ไม่เป็นไปตามต้องการ, เป็นสิ่งอื่น (คือบังคับบัญชาไม่ได้), เป็นของที่สลัดออก(จากความเป็นเหตุ และผล คือไม่มีผลในเหตุเหมือนไม่มีวิบากในกรรม และไม่มีเหตุในผลเหมือนไม่มีกรรมในวิบาก)...(เห็นอยู่ซึ่งเวทนา)...

เผณปิณฺเฑน ภาชนาทึ กาตุกามสฺส วิย รูปสฺส นิจฺจตาทึ กาตุกามสฺส ตๆ น สิชฺฌติ, สกอิจฺฉวเสน วา กาจิ กิริยา นตฺถีติ **อกามการิยโต**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๔๕๗)

[พระโยคาวจรนั้นเห็นรูปอยู่โดยความ**ไม่เป็นของที่พึงทำได้ตามต้องการ** โดยความหมาย

ว่า รูปนั้นย่อมไม่สำเร็จแก่ผู้ต้องการทำรูปให้เที่ยงเป็นต้น หรือไม่มีการกระทำบางอย่าง ด้วยอำนาจความต้องการของตนเหมือนผู้ต้องการทำภาชนะเป็นต้นด้วยฟองน้ำ

น อิทำ กสฺสจิ กามการิยำ, นาปิ เอตสฺส กิญฺจิ กามการิยำ อตฺถีติ **อกามการิยำ**, เอเตน อวสฺวตฺตนตฺถำ วิเสเสตฺวา ทสฺเสติ. (มูลฏี. ๒/๓๘)

รูปนี้เป็นสภาพที่อันใครๆ พึงทำตามความต้องการไม่ได้ และอะไรๆ อันบุคคลพึงทำตามความต้องการของรูปนั้นก็ไม่มี ดังนั้น จึงชื่อว่า เป็นสภาพที่ไม่เป็นของที่พึงทำได้ตามต้องการ ท่านแสดงให้พิเศษด้วยคำนั้น เพื่อความเป็นสภาพไม่อยู่ในอำนาจ.

(๒) การทำสิ่งที่ไม่ปรารถนา.

อกามการิยโตติ อตฺตโน อกามำ อรุจึ กรณวเสน. (จูฬนิ.อฏ. ๖๘)

บทว่า **อกามการิยโต** (ด้วยการทำสิ่งที่ไม่ปรารถนา) ความว่า โดยเนื่องด้วยการทำสิ่งที่ตนไม่ต้องการ คือ สิ่งที่ตนไม่พอใจ.

อกามคุณ (ปุ)

[น + กามคุณ] ไม่ใช่กามคุณ.

อกามคุณตา (ถี)

[อกามคุณ + ตา]

ความเป็นของไม่ใช่กามคุณ, ไม่ใช่กามคุณ.

อนิฏฺฐาติ วา วจเนน **อกามคุณตา** ทสฺสิตาติ กามคุณวิสภาคา รูปาทโย กามคุณาติ วุตฺตา อสิเว สิวาติ โวหาโร วิย. (มูลฏี. ๒/๙)

อีกอย่างหนึ่ง ด้วยคำว่า **อนิฏฺฐา** (กามคุณ ๕ อันไม่น่าปรารถนา) แสดง**ความเป็นของไม่ใช่กามคุณ** ดังนั้น รูปเป็นต้นที่มีสภาพขัดแย้งกับกามคุณจึงได้ชื่อว่า กามคุณ เหมือนการเรียกสิ่งที่ไม่ใช่สิวะว่าเป็นสิวะ.

อกามตา (ถี)

[อกาม + ตา]

อกามสฺส ภาโว อกามตา.

ความ[เป็นสิ่งที่]ไม่น่าปรารถนา.

ไม่มีความปรารถนา.

ยถา วา ปน ปกฺเก คณฺเฑ คณฺฑเภเทน ปุพฺพโลหิตำ **อกามตาย** นิกฺขมติ. ยถา จ อติภริตา อุทกภาชนา อุทกำ อกามตาย นิกฺขมติ. เอวำ ปกฺกาสยมุตฺตวตฺถีสุ สนฺนิจิตา อุจฺจารปสฺสาวา วายุเวคสมุปฺปีฬิตา อกามตายปิ นิกฺขมนฺติ. (ที.อฏ. ๑/๑๘๐)

เหมือนอย่างว่า เมื่อฝีสุก เพราะฝีแตก หนอง และเลือดย่อมไหลออก โดย**ไม่มีความปรารถนา** ฉันใด และภาชนะน้ำที่เต็มเปี่ยมน้ำนั้นย่อมไหลออกโดยไม่มีความปรารถนาฉันใด อุจจาระปัสสาวะที่สะสมอยู่ในลำไส้ใหญ่ และกระเพาะปัสสาวะอันกำลังลมบีบคั้นหนักเข้า ย่อมไหลออกแม้โดยไม่มีความปรารถนา ฉันนั้น.

อกามน (น)

[น + กามน]

ไม่มีความปรารถนา, ไม่มีความใคร่.

อปิ จ สทฺธาทีนํ วุทฺธิสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส **อกามนโต** เตสํเยว หานิสงฺขาตสฺส อนตฺถสฺส จ กามนโต อนตฺถกามา. (อภิ.อฏ. ๒/๑๐๐)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าอนัตถกามะ (ผู้ไม่ปรารถนาประโยชน์ หรือผู้ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ประโยชน์) เพราะ**ไม่มีความปรารถนา**ประโยชน์ กล่าวคือความเจริญแห่งศรัทธาพละเป็นต้น [และ] เพราะปรารถนาสิ่งที่มิใช่ประโยชน์กล่าวคือความเสื่อมแห่งศรัทธาพละเป็นต้นเหล่านั้นนั่นเอง.

[ปาฐะว่า สทฺธาทีนํ วุทฺธิสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส อกามนโต (เพราะไม่ปรารถนาประโยชน์กล่าวคือความเจริญแห่งศรัทธาเป็นต้น) แสดงรูปวิเคราะห์ดังนี้ว่า อตฺถํ กาเมตีติ อตฺถกาโม, น อตฺถกาโม อนตฺถกาโม หรือ อตฺถํ น กาเมตีติ อนตฺถกาโม (ชื่อว่า อัตถกามะ เพราะอรรถว่า ปรารถนาประโยชน์ ผู้ปรารถนาประโยชน์หามิได้ ชื่อว่า อนัตถกามะ (ผู้ไม่ปรารถนาประโยชน์) หรือชื่อว่า อนัตถกามะ เพราะไม่ปรารถนาประโยชน์) ส่วนปาฐะว่า เตสํเยว หานิสงฺขาตสฺส อนตฺถสฺส จ กามนโต แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อนตฺถํ กาเมตีติ อนตฺถกาโม ชื่อว่า อนัตถกามะ เพราะอรรถว่า ปรารถนาสิ่งที่มิใช่ประโยชน์]

อกามยึ (กฺริ/อา) ดู กาเมติ

อ อาคม + กมุ (อิจฺฉายํ) จุ. + ณย + อึ

อกามรูป (ติ)

[น + กามรูป]

มีสภาพไม่ปรารถนา - ไม่พอใจ.

สนฺตา ทนฺตาเยว ปริพฺพชนฺติ
อญฺญตฺร กณฺหา **อนกามรูปา**
ทีปายน กิสฺส ชิคุจฺฉมาโน
อกามโก จรสิ พฺรหฺมจริยํ. (ชา. ๑/๒๐๙)

(นายมัณฑัพยะถามทีปายนดาบสว่า) ชนบางพวกผู้สงบระงับ ฝึกตนแล้วนั่นเทียว บวชเป็นดาบส ผู้**มีสภาพไม่พอใจ**ไม่มีเลย นอกจากกัณหดาบส ท่านทีปายนดาบส ท่านรังเกียจอะไรนักหรือ จึงไม่พอใจประพฤติพรหมจรรย์.

เต อญฺญตฺร กณฺหา ภวนฺตํ กณฺหํ ฐเปตฺวา อญฺเญ **อกามรูปา** นาม นตฺถิ.

(ชา.อฏ. ๔/๓๓)

ชนเหล่านั้น นอกจากกัณหดาบส คือ เว้นพระคุณเจ้ากัณหดาบสแล้ว ชนเหล่าอื่นชื่อว่า **มีสภาพไม่พอใจ**ไม่มีเลย.

อกามิต (ติ)

[น + กามิต]

ไม่ปรารถนาแล้ว, ไม่พอใจแล้ว.

ดู อกนฺต

อกายพนฺธน (ติ)

[น + กายพนฺธน]

ไม่มีประคตเอว, ไม่ได้คาดประคดเอว.

อญฺญตโร ภิกฺขุ **อกายพนฺธโน** คามํ ปิณฺฑาย ปาวิสิ, ตสฺส รถิกาย อนฺตรวาสโก ปภสฺสิตฺถ.

(วิ. ๔/๒๗๖)

สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่ง**ไม่ได้คาดประคตเอว** เข้าไปยังหมู่บ้านเพื่อบิณฑบาต อันตรวาสกของท่านหลุดแล้วที่ถนน.

อกายูปค (ติ)

[น + กายูปค]

ไม่เข้าถึงกาย, ไม่ปฏิสนธิอีก, ไม่เกิดอีก.

ตสฺมา ปณฺฑิโต กายสฺส เภทา น กายูปโค โหติ. โส **อกายูปโค** สมาโน ปริมุจฺจติ ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ. ปริมุจฺจติ ทุกฺขสฺมาติ วทามิ. (สํ. ๑/๒๖๓)

เพราะเหตุนั้น เมื่อตายไป ผู้มีปัญญาจึงไม่เข้าถึงกาย[อื่น] (ไม่ถือปฏิสนธิอีก) เมื่อ**ไม่เข้าถึงกาย**[อื่น] (ไม่ปฏิสนธิอีก) เขาจึงพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกข์ โทมนัส และอุปายาส เราจึงกล่าวว่า เขา ย่อมพ้นจากทุกข์.

อการ (ปุ)

[อ + การ] อ อักษร.

อกาโร นิปาตมตฺตํ. (วิมาน.อฏ. ๒๘๘)

อ อักษร เป็นเพียงนิบาต.

อกาโร นิปาตมตฺโต. (ชา.อฏ. ๑/๕๒๙)

ออักษร เป็นเพียงนิบาต.

[คำว่า อกาโร เป็นบทตัทธิต ลง การ ปัจจัย ในอรรถสกัตถ์ ดังคำว่า เทโว เอว เทวตา (เทวตา คือ เทพนั่นแหละ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อ เอว อกาโร (อการะ คือ อ อักษรนั่นแหละ) ตามนัยนี้ให้ตั้งเป็นนามด้วยสูตร (กจ.๖๐๑) ว่า ตทฺธิตสมาสกิตกา เป็นต้น) เพราะถือว่า อ เป็นปาฏิปทิกศัพท์ (นิปผันนปาฏิปทิกศัพท์) นัยข้างต้นนี้กล่าวไว้ในคัมภีร์นยาสะ แต่คัมภีร์ปทรูปสิทธิให้ตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ ในสูตรนั้น ตามนัยนี้ถือว่า **อกาโร** เป็นศัพท์พิเศษที่ไม่ใช่ตัทธิต เพราะถือว่า อ ไม่ใช่ปาฏิปทิกศัพท์ ทั้งไม่ใช่สมาสและกิตก์ จึงให้ตั้งเป็นนามด้วย จ ศัพท์ในสูตรนั้น ตามนัยหลัง คำนี้เป็นศัพท์พิเศษที่วิเคราะห์เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ไม่ได้ (จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์)]

อการก (ติ)

[น + กร (กรเณ) + ณฺวุ]

ไม่ทำ, มิได้ทำ, มิใช่ผู้ทำ.

(ก) ไม่ได้ทำ[ความผิด], **ไม่มีโทษ**.

มนุสฺสานํ เอตทโหสิ **อการกา** อิเม สมณา สกฺยปุตฺติยา. นยิเมหิ กตํ. สปนฺติเม สมณา สกฺยปุตฺติยาติ. เนว โส สทฺโท จิรํ อโหสิ. สตฺตาหเมว อโหสิ. สตฺตาหสฺส อจฺจเยน อนฺตรธายิ. (อุทาน. ๑๓๑)

คนทั้งหลาย ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้ คง**ไม่ได้ทำ**[ความผิด] พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรเหล่านี้ คงไม่ได้ทำบาป พระสมณะเชื้อสายศากยบุตรจึงกล่าวสบถเช่นนั้น เสียง(โจษ)นั้นได้มีอยู่ไม่นาน เสียง(โจษ)ได้มีอยู่เพียง ๗ วันเท่านั้น ครั้นพ้น ๗ วันก็หายไป.

อการกาติ อปราธสฺส น การกา.

(อุทาน.อฏ. ๒๓๖)

บทว่า **อการกา** (ไม่ได้ทำ) ได้แก่ ผู้ไม่ได้ทำความผิด.

อถ โข สา อิตฺถี ตํ ปุริสํ เอตทโวจ นายฺโย โส ภิกฺขุ มํ นิปฺปาเตสิ, อปิจ อหเมว เตน ภิกฺขุนา สทฺธึ คจฺฉามิ; **อการโก** โส ภิกฺขุ คจฺฉ นํ ขมาเปหีติ. (วิ. ๒/๓๐๓)

ทีนั้นแล หญิงนั้นได้กล่าวกับสามีดังนี้ว่า นาย ภิกษุนั้นไม่ได้พาดิฉันไป ดิฉันเองเป็นฝ่ายไปกับภิกษุนั้น ภิกษุนั้น**ไม่ได้ทำ**[ความผิด] ท่านจงไปขอขมาภิกษุนั้น.

(ข) ไม่ได้อุปัฏฐาก, **ไม่ได้ปรนนิบัติ**.

กึ เต ภิกฺขุ อาพาโธติ กุจฺฉิวิกาโร เม ภควาติ. อตฺถิ ปน เต ภิกฺขุ อุปฏฺฐาโกติ นตฺถิ ภควาติ กิสฺส ตํ ภิกฺขู น อุปฏฺเฐนฺตีติ อหํ โข ภนฺเต ภิกฺขูนํ **อการโก**, เตน มํ ภิกฺขู น อุปฏฺเฐนฺตีติ. อถ โข ภควา อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ คจฺฉานนฺท อุทกํ อาหร อิมํ ภิกฺขุ์ นหาเปสฺสามาติ.

(วิ. ๓/๔๑๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า ภิกษุ เธออาพาธเป็นโรคอะไร. ภิกษุนั้นทูลว่า ข้าพระองค์อาพาธเป็นโรคท้องร่วง พระพุทธเจ้าข้า. เธอมีภิกษุผู้คอยพยาบาลหรือ. ไม่มีพระพุทธเจ้าข้า. เหตุใด พวกภิกษุจึงไม่คอยพยาบาลเธอ. เพราะข้าพระองค์**ไม่ได้อุปัฏฐาก**พวกภิกษุ เพราะเหตุนั้น พวกภิกษุจึงไม่คอยพยาบาลข้าพระองค์ พระพุทธเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกท่านพระอานนท์มา แล้วรับสั่งว่า ดูก่อนอานนท์ เธอไปตักน้ำมา เราจะสรงน้ำให้ภิกษุนี้

(ค) ไม่ทำความดี.

อยํ ทุปฺปฏิปนฺโน **อการโก** กายทฬฺหิพหุโล วิสฺสฏฺฐกมฺมฏฺฐาโน, อยํ คณพนฺธนพทฺโธ, อยํ อามิสคิทฺโธ โลโล อามิสจกฺขุโกติ เอวมสฺส เคหสิตวเสน อปสาทนาปิ นตฺถีติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๒/๒๘๕)

อธิบายว่า แม้การข่มขู่ (รุกราน) ด้วยอำนาจตัณหาอันอาศัยเรือน ย่อมไม่มีแก่เธออย่างนี้ว่า บุคคลนี้เป็นผู้ปฏิบัติชั่ว **ไม่ทำความดี** ผู้มากด้วยการทำร่างกายให้แข็งแรง ละกัมมัฏฐานแล้ว ผู้นี้ผูกพันกับหมู่คณะ ผู้นี้ติดอยู่กับอามิส โลเล เพ่งแต่อามิส.

อการกตา (ถี)

[อการก + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ได้ทำ[ความผิด]

ความเป็นผู้ไม่มีโทษ.

มุนิ ทฺวีหิ การเณหิ วาทํ น อุเปติ อการโก มุนิ **อการกตาย** วาทํ น อุเปติ. อถ วา วุจฺจมาโน อุปวทิยมาโน น กุปฺปติ น พฺยาปชฺชติ น ปติฏฺจิยติ น โกปญฺจ โทสญฺจ อปฺปจฺจยญฺจ ปาตุกโรติ. อการโกมฺหีติ มุนิ อิเมหิ ทฺวีหิ การเณหิ วาทํ น อุเปติ น อุปคจฺฉติ น คณฺหาติ น ปรามสติ น อภินิวิสตีติ วาทญฺจ ชาตํ มุนิ โน อุเปติ. (มหานิ. ๔๗)

มุนีไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย ด้วยเหตุ ๒ อย่าง คือ มุนีผู้ไม่ได้ทำ[ความผิด] ย่อมไม่ใส่ใจคำกล่าวร้าย เพราะ**ความเป็นผู้ไม่ได้ทำ**[ความผิด, ไม่มีโทษ] มุนีผู้ถูกเขากล่าวร้าย ถูกเขาติเตียน ก็ย่อมไม่โกรธ ไม่พยาบาท ไม่ตอบโต้ ไม่ทำความโกรธ ความเคือง ความชิงชังให้ปรากฏ ว่า เราไม่ใช่ผู้พูด มุนีไม่ใส่ใจ คือ ไม่สนใจ ไม่ถือ ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นคำกล่าวร้าย ด้วยเหตุ ๒ อย่างเหล่านี้.

อการกภาว (ปุ)

[อการก + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่ทำ[ความผิด]

ความเป็นผู้ไม่มีโทษ.

อตฺตานำ ปริโมเจสฺสามีติ มม **อการกภาวำ** กเถตฺวา อตฺตานำ โมเจสฺสามิ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๔๙)

สองบทว่า **อตฺตานำ ปริโมเจสฺสามิ** (จักเปลื้องตน) ความว่า เราจักบอก**ความที่เราเป็นผู้ไม่ได้ทำ**[ผิด] แล้วปลดเปลื้องตน.

อการกภาวนฺติ นิทฺโทสภาวำ.

(ปาจิตฺ.โย. ๑/๙๘)

บทว่า **อการกภาวำ** (ความที่เรา เป็นผู้ไม่ได้ทำ[ผิด]) คือ ความที่เราเป็นผู้ไม่มีโทษ.

อการณ (น/ติ)

[น + การณ]

(๑) (น) ไม่ใช่เหตุ, สิ่งมิใช่เหตุ.

อนยำ นยตีติ **อการณำ** การณนฺติ คณฺหาติ ปาณาติปาตาทีนิ กตฺวา ชีวิกำ กปฺเปสฺสามีติ เอวรูปานิ อนตฺถกมฺมานิ จินฺเตติ.

(ชา.อฏ. ๔/๒๔)

สองบทว่า **อนยำ นยติ** ความว่า ย่อมถือเอา**สิ่งมิใช่เหตุ**ว่าเป็นเหตุ คือย่อมคิดถึงกรรมที่ไม่มีประโยชน์เห็นปานนี้ว่า เราจักทำกรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น เลี้ยงชีวิต.

ตสฺสตฺโถ อฏฺฐาน ตนฺติ อฏฺฐานำ ตำ อการณำ ตนฺติ วุตฺตำ โหติ อนุนาสิกโลโป กโต อริยสจฺจานทสฺสนนฺติอาทีสุ วิย. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๙๔)

บัณฑิตพึงทราบเนื้อความแห่งคาถานั้นว่า สองบทว่า **อฏฺฐาน ตำ** ความว่า ข้อนั้นมิใช่ฐานะที่จะมีได้ มีคำที่ท่านอธิบายว่า ข้อนั้น มิใช่เหตุ ท่านทำการลบนิคหิตเสียดุจในประโยคว่า อริยสจฺจาน ทสฺสนำ (การเห็นอริยสัจ[๔]) เป็นต้น. [อนุนาสิก = นิคคหิต]

ปณฺฑิต อภิธมฺโม นาเมส สพฺพญฺญุพุทฺธานำเยว วิสโย, น อญฺเญสำ วิสโย. พุทฺธานญฺหิ โอกฺกนฺติ ปากฏา, อภิชาติ ปากฏา, อภิสมฺโพธิ ปากฏา, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนำ ปากฏำ. ยมกปาฏิหาริยำ ปากฏำ, ติทิวกฺกโม ปากโฏ, เทวโลเก เทสิตภาโว ปากโฏ, เทโวโรหนำ ปากฏำ. ยถา นาม จกฺกวตฺติรญฺโญ หตฺถิรตนำ วา อสฺสรตนำ วา เถเนตฺวา ยานเก โยเชตฺวา วิจรณำ นาม อฏฺฐานำ **อการณำ**. จกฺกรตนำ วา ปน เถเนตฺวา ปลาลสกเฏ โอลมฺพิตฺวา วิจรณำ นาม อฏฺฐานำ **อการณำ.** โยชนปฺปมาณำ

โอภาสนสมตฺถํ มณิรตนํ วา ปน กปฺปาส-ปจฺฉิยํ ปกฺขิปิตฺวา วฬฺชนํ นาม อฏฺฐานํ **อการณํ.** กสฺมา. ราชารหภณฺฑตฺถาย. เอวเมว อภิธมฺโม นาม น อญฺเญสํ วิสโย. สพฺพญฺญุพุทฺธานเมว วิสโย. เตสํ วเสน เทเสตพฺพเทสนา. พุทฺธานญฺหิ โอกฺกนฺติ ปากฏา ฯเปฯ เทโวโรหนํ ปากฏํ. อภิธมฺมสฺส นิทานกิจฺจํ นาม นตฺถิ ปณฺฑิตาติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๐)

แน่ะท่านผู้ทรงปัญญา พระอภิธรรมนี้เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น โดยแท้จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครรโภทรของ พระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว การตรัสรู้ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมจักรปรากฏแล้ว ยมกปาฏิหาริย์ปรากฏแล้ว การเสด็จสู่สวรรค์ ปรากฏแล้ว การแสดงธรรมในเทวโลกปรากฏแล้ว การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว. ขึ้นชื่อว่าการขโมยช้างแก้ว หรือม้าแก้วของพระเจ้าจักรพรรดิแล้วเทียมยานน้อยไป นั่นไม่ใช่ฐานะ **ไม่ใช่เหตุ**ที่จะมีได้. การขโมยจักรรัตน์แล้วห้อยไว้ที่เกวียนบรรทุกฟางเอาไป ไม่ใช่ฐานะ **ไม่ใช่เหตุ**ที่จะมีได้. การขโมยแก้วมณีรัตน์ที่สามารถส่องแสงไกลประมาณโยชน์ใส่ไว้ในกระเช้าฝ้ายแล้วใช้สอยก็ไม่ใช่ฐานะ **ไม่ใช่เหตุ**ที่จะมีได้ เพราะเป็นของควรค่าแก่กษัตริย์ ข้อนี้ฉันใด พระอภิธรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน ไม่ใช่วิสัยของบุคคลอื่น เป็นวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเท่านั้น เป็นเทศนาที่ควรแสดงไว้โดยเนื่องด้วยพระสัพพัญญูพุทธเจ้าเหล่านั้น แท้จริงแล้ว การเสด็จลงสู่ครรโภทรของพระพุทธเจ้าทั้งหลายปรากฏแล้ว ...การเสด็จลงจากเทวโลกปรากฏแล้ว จึงไม่ต้องมีนิทานกถาของพระอภิธรรม.

[พระติสสภูติ พำนักอยู่ในวัดมัณฑลาราม ได้นำปเทสวิหารสูตรนี้มากล่าวว่า เยน สฺวาหํ ภิกฺขเว วิหาเรน ปรฺมาภิสมฺพุทฺโธ วิหรามิ, ตสฺส ปเทเสน วิหาสึ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรานั้นตรัสรู้แล้วอยู่ด้วยธรรม เป็นเครื่องอยู่อันใดก่อน เราได้อยู่ด้วยธรรมบางส่วนนั้น) เพื่อแสดงว่า พระอภิธรรมนี้มีนิทานกถาเริ่มจากต้นมหาโพธิ์]

(๒) (ติ) ไม่มีเหตุ.

โก นุ โข ภนฺเต เหตุ โก ปจฺจโย ภควโต สิตสฺส ปาตุกมฺมาย. น **อการเณน** ตถาคตา สิตํ ปาตุกโรนฺติ. (ม. ๒/๓๒๖, อ. ๒/๑๘๙)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ อะไรหนอ เป็นเหตุ เป็นปัจจัย ให้พระผู้มีพระภาคทรงแย้มพระโอษฐ์ เพราะพระตถาคตทั้งหลาย ย่อมไม่ทรงแย้มพระโอษฐ์โดย**ไม่มีเหตุ**[จูงใจ].

สมฺโพธิปตฺโต จ มหานุภาโว
สิตํ อกาสิ ปริสาย มชฺเฌ
ปุจฺฉึสุ ภิกฺขู สุวิมุตฺตจิตฺตา
นาการเณ ปาตุกโรนฺติ พุทฺธา.

(ชา. ๑/๓๗๖)

(พระเถระผู้สังคายนาพระธรรม เมื่อจะพรรณนาคุณของพระทศพล จึงกล่าวว่า)

ก็พระบรมศาสดาทรงบรรลุสัมโพธิญาณ ทรงมีอานุภาพมาก ได้ทรงแย้มพระโอษฐ์ ท่ามกลางบริษัท ภิกษุทั้งหลายผู้มีจิตหลุดพ้นดีแล้ว พากันกราบทูลว่า ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่ทรงทำการแย้มพระโอษฐ์ให้ปรากฏในเพราะสิ่ง**ไม่มีเหตุ**[จูงใจ].

นาการเณติ ภนฺตา พุทฺธา นาม อการเณ สิตํ น กโรนฺติ ตุมฺเหหิ จ สิตํ กตํ เกน นุ โข การเณน สิตํ กตนฺติ มหาขีณาสวา ภิกฺขู ปุจฺฉึสุ.

(ชา.อฏ. ๕/๕๗)

บทว่า **นาการเณ** (ในเพราะสิ่งไม่มีเหตุ) ความว่า ภิกษุทั้งหลายผู้สิ้นอาสวะยิ่งใหญ่ได้ทูลถามว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ธรรมดาพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่ทรงทำการแย้มพระโอษฐ์ในเพราะ**สิ่งไม่มีเหตุ** (ไม่ทรงแย้มพระโอษฐ์อย่างไร้เหตุผล) แต่พระองค์ทรงทำการแย้มพระโอษฐ์แล้ว เพราะเหตุอะไรหนอแลพระองค์จึงทรงทำการแย้มพระโอษฐ์.

อการณตา (ถี)

[อการณ + ตา]

ความเป็นสิ่งมิใช่เหตุ, ความเป็นสิ่งไม่มีเหตุ.

ตตฺถ โยติ อนิยมนิทฺเทโส, เตน วิสุทฺธชาติกุลโคตฺตาทีนํ กิเลสมลวิสุทฺธิยา, ปูชารหตาย วา **อการณตํ** ทสฺเสตฺวา โย โกจิ อิมิสฺสา สมนฺตปาสาทิกาย อาทิคาถาย นิทฺทิฏฺจโลกนาถตฺตเหตุ์ ยถาวุตฺตเหตุมูเลน ถิรตรํ อจลํ กตฺวา ยถาวุตฺตเหตุกาลํ อจฺจนฺตเมว ปูเรนฺโต อวสาเน ยถาวุตฺตเหตุผลํ สมฺปาเทตฺวา ยถาวุตฺตเหตุผลปฺปโยชนํ สาเธติ, โสว ปรมปูชารโหติ นิยเมติ. (วชิร. ๕ -๖)

บรรดาบทเหล่านั้น บทว่า **โย** เป็นศัพท์แสดงเนื้อความที่ไม่แน่นอน ท่านแสดงถึงความที่ชาติ ตระกูล และโคตรเป็นต้นอันบริสุทธิ์**เป็นสิ่งไม่ใช่เหตุ**ของความหมดจดจากมลทินคือกิเลส และความควรแก่การบูชา แล้วกำหนดว่า บุคคลใดบุคคลหนึ่งกระทำเหตุแห่งความเป็นที่พึ่งของโลก ที่แสดงไว้ในคาถาแรกของคัมภีร์สมันตปาสาทิกานี้ให้มั่นคงไม่หวั่นไหว บำเพ็ญบารมีอย่างยิ่งตลอดกาลแห่งเหตุตามที่กล่าวแล้ว ยังผลแห่งเหตุตามที่กล่าวแล้วให้ถึงพร้อม ย่อมให้สำเร็จจุดมุ่งหมายแห่งเหตุผล ตามที่กล่าวไว้ บุคคลนั้นแหละจึงควรแก่การบูชาอย่างยิ่ง.

อการณนิสฺสิต (ติ)

[อการณ + นิสฺสิต]

นิสฺสิต = นิ + สิ (อวลมฺพมฺหิ) + ต

อาศัยสิ่งมิใช่เหตุ, ไม่มีประโยชน์.

อนตฺถํ วหตีติ **อการณนิสฺสิตํ** วทติ, อการณนิสฺสิตนฺติ จ นิปฺผลนฺติ อตฺโถ. ผลํ หิ การณนิสฺสิตํ, อการณนิสฺสิตตา จ ตทวินาภาวโต. อการเณ นิสฺสิตํ, นิปฺผลนฺติ วุตฺตํ โหติ.

(อ.ฏี. ๒/๒๕)

สองบทว่า **อนตฺถํ วหติ** (ย่อมนำคำที่มิใช่ประโยชน์ไป) ความว่า ย่อมกล่าวคำ**อาศัยสิ่งมิใช่เหตุ** และคำว่าอาศัยสิ่งมิใช่ประโยชน์หมายถึงไม่มีผล=ไร้ผล. จริงอยู่ ผลย่อม

อาศัยเหตุ และความที่ผลอาศัยสิ่งมิใช่เหตุย่อมมี เพราะความที่ผลไม่พรากไปจากเหตุนั้น ท่านกล่าวคำอธิบายว่า อาศัยสิ่งไม่ใช่เหตุ คือ ไร้ผล.

อการณปริคฺคห (ปุ)

[อการณ + ปริคฺคห]

ปริคฺคห = ปริ + คห (อาทาเน) + อ

การยึดถือว่าไม่มีเหตุ, ความเห็นที่ยึดถือว่าไม่มีเหตุ, ความเห็นที่ยึดถือว่าการเกิดขึ้นและการสลายไปแห่งโลกไม่มีเหตุ.

อาทิสทฺเทน อณูหิ โลโก ปวตฺตติ, สพฺพำ ปุพฺเพกตเหตูติ เอวมาทิ **อการณปริคฺคโห** ทฏฺจพฺโพ.

(มูลฏี. ๒/๕๖)

ด้วย อาทิ ศัพท์ พึงทราบ**การยึดถือว่าไม่มีเหตุ**มีอาทิอย่างนี้ว่า โลกดำเนินไปด้วยอณู, ทุกอย่างมีเหตุที่ทำไว้ในอดีต (มีการทำในอดีตเป็นเหตุ).

อณูหิ โลโก ปวตฺตตีติ อาชีวกวาทำ สนฺธายาห. โส หิ **อการณปริคฺคโห**. (อนุฏี. ๒/๖๕)

ด้วยคำว่า **อณูหิ โลโก ปวตฺตติ** (โลกดำเนินไปด้วยอณู) พระฏีกาจารย์กล่าวมุ่งถึงคำสอนของอาชีวก.

อการยึ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อการยิ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อการาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กร (กรเณ) + ณาเป + ตฺวา]

ไม่ให้ทำแล้ว, ไม่ขอโอกาสแล้ว.

ยำ ปน ตตฺถ ตตฺถ อโนกาสำ การาเปตฺวาติ วุตฺตำ ตสฺส โอกาสำ อการาเปตฺวาติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ, น หิ โกจิ อโนกาโส นาม อตฺถิ, ยโมกาสำ การาเปตฺวา อาปตฺตึ อาปชฺชติ, โอกาสำ ปน **อการาเปตฺวา** อาปชฺชตีติ.

(วิ.อฏ. ๒/๙๖)

อนึ่ง พึงทราบเนื้อความแห่งคำที่ท่านกล่าวไว้ในที่นั้นๆ ว่า **อโนกาสำ การาเปตฺวา** อย่างนี้ว่า **โอกาสำ อการาเปตฺวา** (ไม่ขอโอกาส) จริงอยู่ ไม่มีโอกาสไรๆ ที่ชื่อว่ามิใช่โอกาสที่โจทก์ขอแล้วย่อมต้องอาบัติ แต่โจทก์**ไม่ขอโอกาส** จึงยังต้องอาบัติ.

[คำว่า โอกาสำ อการาเปตฺวา แปลตามศัพท์ว่า ยังบุคคลไม่ให้กระทำอยู่ซึ่งโอกาส คือ การขอโอกาสนั่นเอง ในบางแห่งก็ใช้เป็นรูปปัจจุบันกาลว่า โอกาสำ น กาเรติ แต่ไม่ใช้เป็น โอกาสำ ยาจติ ถือว่าเป็นวิธีใช้เฉพาะศัพท์ในเรื่องนี้]

อการาเปนฺต (ติ)

[น + การาเปนฺต]

การาเปนฺต = กร (กรเณ) + ณาเป + อนฺต

ไม่ให้ทำอยู่, ไม่ขออยู่.

อยญฺหิ อธิปฺปาโย นาม จาวนาธิปฺปาโย, อกฺโกสาธิปฺปาโย, กมฺมาธิปฺปาโย, วุฏฺจานาธิปฺปาโย, อุโปสถปวารณฏฺจปนาธิปฺปาโย, อนุวิชฺชนาธิปฺปาโย, ธมฺมกถาธิปฺปาโยติ

อเนกวิโธ. ตตฺถ ปุริเมสุ จตูสุ อธิปฺปาเยสุ โอกาสํ **อการาเปนฺตสฺส** ทุกฺกฏํ. โอกาสํ การาเปตฺวาปิ จ สมฺมุขา อมูลเกน ปาราชิเกน อนุทฺธํเสนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโส. อมูลเกน สงฺฆาทิเสเสน อนุทฺธํเสนฺตสฺส ปาจิตฺติยํ. อาจารวิปตฺติยา อนุทฺธํเสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ. อกฺโกสาธิปฺปาเยน วทนฺตสฺส ปาจิตฺติยํ. อสมฺมุขา ปน สตฺตหิปิ อาปตฺติกฺขนฺเธหิ วทนฺตสฺส ทุกฺกฏํ. อสมฺมุขา เอว สตฺตวิธมฺปิ กมฺมํ กโรนฺตสฺส ทุกฺกฏเมว. (วิ.อฏ. ๒/๑๘๒)

จริงอยู่ ธรรมดาว่า ความประสงค์นี้มีมากอย่าง คือความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์], ความประสงค์จะด่า [เช่น การพูดว่ามาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบตามที่กล่าวไว้ในทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท], ความประสงค์จะทำกรรม[คือการโจทด้วยอาบัติโดยมุ่งหมายว่า เราจักทำกรรม ๗ อย่างมีตัชชนียกรรมเป็นต้น], ความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติ [เช่นภิกษุโจทด้วยอาบัติสังฆาทิเสส ถ้าผู้ถูกโจทต้องอาบัติดังกล่าวจริง ก็เป็นการโจทด้วยความประสงค์ว่า เราจักให้ออกจากอาบัติ], ความประสงค์จะงดอุโบสถ [เช่นการทำอุโบสถร่วมกับภิกษุ ผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อจะงดอุโบสถ], ความประสงค์จะงดปวารณา [เช่น การทำปวารณาร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติเพื่อจะงดปวารณา], ความประสงค์จะไต่สวน [เช่นต้องการไต่สวนความจริงว่า ภิกษุต้องอาบัติจริงหรือไม่ จึงโจทเพื่อไต่สวน], ความประสงค์จะกล่าวธรรม [เช่นการโจทเพื่อสั่งสอนผู้ถูกโจท]

ในความประสงค์เหล่านั้น ความประสงค์ ๔ อย่างข้างต้นเป็นอาบัติทุกกฏแก่ภิกษุผู้**ไม่ขอโอกาส**, และเป็นสังฆาทิเสส แม้แก่ภิกษุผู้ขอโอกาสแล้วตามกำจัด (โจท) ด้วยปาราชิกอันไม่มีมูลซึ่ง ๆ หน้า, เป็นปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้ตามกำจัด (โจท) ด้วยสังฆาทิเสสไม่มีมูล, เป็นทุกกฏแก่ภิกษุผู้ตามกำจัด ด้วยอาจารวิบัติ, เป็นปาจิตตีย์แก่ภิกษุผู้กล่าว ด้วยประสงค์จะด่า, เป็นทุกกฏแก่ภิกษุผู้กล่าวด้วยกองอาบัติแม้ทั้ง ๗ กองในที่ลับหลัง, เป็นทุกกฏอย่างเดียวแก่ภิกษุผู้ทำกรรมทั้ง ๗ อย่างเฉพาะในที่ลับหลัง.

อการิต (ติ)

[น + การิต]

การิต = กร (กรเณ) + เณ + อิ + ต

ไม่ให้ทำแล้ว, ไม่เป็นอันขอ, ไม่เป็นอันอนุญาต, ไม่ให้ศึกษา, ไม่ได้ฝึกฝน.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขุนิโย ภิกฺขูนํ อุโปสถํ จเปนฺติ. ปวารณํ จเปนฺติ, สวจนียํ กโรนฺติ, อนุวาทํ ปฏฺจเปนฺติ, โอกาสํ กาเรนฺติ, โจเทนฺติ, สาเรนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. น ภิกฺขเว ภิกฺขุนิยา ภิกฺขุสฺส อุโปสโถ จเปตพฺโพ, จปิโต อฏฺจปิโต, จเปนฺติยา อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. น ปวารณา จเปตพฺพา ฯเปฯ น สวจนียํ กาตพฺพํ ฯเปฯ น อนุวาโท ปฏฺจเปตพฺโพ ฯเปฯ น โอกาโส กาเรตพฺโพ การิโตปิ **อการิโต** กาเรนฺติยา อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. น โจเทตพฺโพ ฯเปฯ น

สาเรตพฺโพ สาริโตปิ อสาริโต สาเรนฺติยา อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. (จูฬนิ. ๓๖๓)

สมัยนั้นแล ภิกษุณีทั้งหลายงดอุโบสถ งดปวารณาแก่ภิกษุทั้งหลาย ทำการสอบถาม เริ่มอนุวาทาธิกรณ์ ขอโอกาส โจท ให้ภิกษุทั้งหลายให้การ. ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงมีรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุณีไม่พึงงดอุโปสถแก่ภิกษุ แม้งดแล้วก็ไม่เป็นอันงด รูปที่งดต้องอาบัติทุกกฏ ไม่พึงงดปวารณาแก่ภิกษุ...ไม่พึงทำการสอบถาม...ไม่พึงเริ่มอนุวาทาธิกรณ์.... ไม่พึงขอโอกาสภิกษุ แม้ขอแล้วก็**ไม่เป็นอันขอ** รูปที่ขอต้องอาบัติทุกกฏ. ไม่พึงโจทภิกษุ...ไม่พึงให้ภิกษุให้การ แม้ให้ภิกษุให้การแล้ว ก็ไม่เป็นอันให้การ รูปที่ให้ภิกษุให้การต้องอาบัติทุกกฏ.

ยานำ ภนฺตำว ตำ โลเกติ ยานนฺติ หตฺถิยานำ อสฺสยานำ โคยานำ อชยานำ เมณฺฑยานำ โอฏฺฐยานำ ขรยานำ ภนฺตำ อทนฺตำ **อการิตำ** อวินีตำ อุปฺปถำ คณฺหาติ, วิสมำ ขาณุมฺปิ ปาสาณมฺปิ อภิรุหติ, ยานมฺปิ อาโรหนกมฺปิ ภญฺชติ, ปปาเตปิ ปปตติ. ยถา ตำ ภนฺตำ ยานำ อทนฺตำ **อการิตำ** อวินีตำ อุปฺปถำ คณฺหาติ, เอวเมวำ โส วิพฺภนฺตโก ภนฺตยานปฏิภาโค อุปฺปถำ คณฺหาติ, มิจฺฉาทิฏฺฐึ คณฺหาติ ฯเปฯ มิจฺฉาสมาธึ คณฺหาติ. (มหานิ. ๑๑๓)

บทว่า **ยาน** ในคำว่า **ยานำ ภนฺตำว ตำ โลเก** (ผู้นั้น...ในโลกเหมือนยานที่แล่นไปฉะนั้น) อธิบายว่า ยานคือช้าง ยานคือม้า ยานคือโค ยานคือแพะ ยานคือแกะ ยานคืออูฐ ยานคือลาที่แล่นไป คือ ยังไม่ได้ฝึกหัด ได้แก่ **ยังไม่ได้ฝึกฝน** ยังไม่ได้อบรม ย่อมแล่นไปผิดทาง คือ ปีนตอไม้บ้าง ก้อนหินบ้าง ซึ่งไม่ราบเรียบ ทำร้ายยานเองบ้าง ผู้ขับขี่บ้าง ตกลงไปในเหวบ้าง ภิกษุผู้สึกแล้วนั้น เปรียบได้กับยานที่แล่นไป ย่อมแล่นไปสู่ทางผิด คือ ถือทิฏฐิผิด ...ถือสมาธิผิด ฉะนั้น.

[คำว่า **เอวเมวำ** เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า **ปฏิภาค** (เปรียบเทียบ) เหมือน **เอวเมว** ซึ่งตัดบทเป็น เอวำ + เอว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) ได้ระบุถึงนิบาตทั้งสองศัพท์ ไว้ร่วมกัน ดังนี้ว่า

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวำ เอวเมว เอวเมวำ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้ คือ ยถา (ฉันใด) ตถา (ฉันนั้น) เอวำ (ฉันนั้น) เอวเมว (ฉันนั้นนั่นเทียว, เอวเมวำ (ฉันนั้น) เอวมฺปิ (ฉันนั้น)...ยถาหิ (ฉันใด) ตถาหิ (ฉันนั้น) ยถาจ (ฉันใด) ตถาจ (ฉันนั้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)]

อการิตปุพฺพ (ติ)

[น + การิตปุพฺพ]

ไม่เคยให้ทำ, ไม่เคยถูกฝึก.

ตสฺส มุขาธาเน การณำ การิยมานสฺส โหนฺติเยว วิสูกายิตานิ วิเสวิตานิ วิปฺผนฺทิตานิ กานิจิ กานิจิ, ยถาตำ **อการิตปุพฺพำ** การณำ การิยมานสฺส. (ม. ๒/๑๐๙)

เมื่อม้านั้นถูกฝึกให้รู้เรื่องการสวมบังเหียน ก็ย่อม พยศ สบัด ดิ้นรนต่างๆ นานา เช่นเดียวกับม้าที่ถูกใช้ให้ทำสิ่งที่**ไม่เคยให้ทำ**.

อการิย (ติ)

[น + การิย] ไม่พึงทำ, ทำไม่ได้.

การิย = กร + ณฺย ลบ ณ พฤทธิ์ อ เป็น อา ลง อิ อาคม (ยถาคมมิกาโร. กจฺ. ๖๐๕). กรียเตติ การิยํ, น การิยํ อการิยํ

เอกํ ธมฺมํ อตีตสฺส มุสาวาทิสฺส ชนฺตุโน
วิติณฺณปรโลกสฺส นตฺถิ ปาปํ **อการิยํ**.

(ธมฺม. ๓๙)

สำหรับบุคคลผู้ล่วงละเมิดธรรมข้อหนึ่ง (สัจจะ) เสียแล้ว มักพูดเท็จ มองข้ามเรื่องโลกหน้า จะ**ไม่พึงทำชั่ว** ย่อมไม่มี.

[ฉบับไทยบางฉบับใช้เป็นรูปว่า เอกธมฺมมตีตสฺส ส่วนฉบับฉัฏฐสังคายนาและฉบับลังกามีรูปว่า เอกํ ธมฺมํ อตีตสฺส ทั้งสองนัยถูกตามไวยากรณ์ แต่รูปว่า เอกํ ธมฺมํ อตีตสฺส น่าจะชัดเจนเข้าใจง่ายกว่ารูป เอกธมฺมมตีตสฺส]

อการุณฺณ (น)

[อการุณ + ณฺย]

ไม่มีกรุณา, ไม่มีความสงสาร.

การุณฺณ = กรุณา ศัพท์ ลง ณฺย ปัจจัย ในอรรถสกัตถะ (ความหมายเดิมของศัพท์) มีรูปวิเคราะห์ว่า กรุณาเยว การุณฺณํ (ความกรุณานั่นแหละ ชื่อว่า การุณฺณะ) พฤทธิ์ ก เป็น กา แปลง ณฺย เป็น ณ ซ้อน ณ

อการุณฺณตา (ถี)

[อการุณฺณ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีกรุณา, ความเป็นผู้ไม่มีความสงสาร.

ภนฺเต นาคเสน ตุมฺเห ภณถ ตถาคโต สพฺพญฺญูติ. ปุน จ ภณถ ตถาคเตน สาริปุตฺต-โมคฺคลฺลานปฺปมุเข ภิกฺขุสงฺเฆ ปณามิเต จาตุเมยฺยกา จ สกฺยา พฺรหฺมา จ สหมฺปติ พีชูปมญฺจ วจฺฉตรุณูปมญฺจ อุปทสฺเสตฺวา ภควนฺตํ ปสาเทสุ ขมาเปสุ นิชฺฌตฺตํ อกํสูติ. กึ นุ โข ภนฺเต นาคเสน อญฺญาตา ตา อุปมา ตถาคตสฺส, ยาหิ ตถาคโต อุปมาหิ โอรโต ขมิโต อุปสนฺโต นิชฺฌตฺตํ คโต? ยทิ ภนฺเต นาคเสน ตถาคตสฺส ตา อุปมา อญฺญาตา, เตน หิ พุทฺโธ อสพฺพญฺญู, ยทิ ญาตา, เตน หิ โอกสฺส ปสยฺห วีมํสาเปกฺโข ปณาเมสิ, เตน หิ ตสฺส **อการุณฺณตา** สมฺภวติ.

(มิลินฺท. ๒๐๖)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน พวกท่านกล่าวว่า พระตถาคตทรงเป็นพระสัพพัญญู และยังกล่าวอีกว่า เมื่อภิกษุสงฆ์อันมีท่านพระสารีบุตรและท่านพระโมคคัลลานะ เป็นประมุข ถูกพระตถาคตทรงขับไล่แล้ว พวกเจ้าศากยะชาวเมืองจาตุมา และท้าวสหัมบดีพรหม ก็ได้ทำให้พระผู้มีพระภาคทรงเลื่อมใส ให้ทรงอดโทษ ให้ทรงพอพระทัย โดยแสดง

อุปมาเรื่องพืช และอุปมาเรื่องลูกโคอ่อน พระคุณเจ้านาคเสน พระตถาคตไม่ทรงทราบอุปมาที่จะเป็นเหตุให้พระองค์ทรงยินดี ทรงอดโทษ ทรงสงบ ทรงถึงความพอพระทัย หรือไร พระคุณเจ้านาคเสน ถ้าหากพระตถาคตไม่ทรงทราบอุปมาเหล่านั้น ถ้าอย่างนั้น พระพุทธเจ้าก็หาใช่พระสัพพัญญูไม่ ถ้าหากว่าทรงรู้ ถ้าอย่างนั้นก็ทรงมุ่งจะทดสอบจิตใจตามความพอพระทัย จึงทรงขับไล่ ถ้าเป็นอย่างนั้น **ความเป็นผู้ไม่มีพระกรุณา** (ไม่ทรงมีพระกรุณา) ก็เกิดมีแก่พระตถาคตนั้น.

[(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระตถาคตเป็นพระสัพพัญญู จริง และพระผู้มีพระภาคทรงเลื่อมใส ทรงยินดี ทรงอดโทษให้ ทรงสงบ ทรงถึงความพอพระทัย เพราะอุปมาเหล่านั้น จริง. พระตถาคตทรงเป็นพระธรรมสามี (เจ้าของธรรม), เทวดาและคนเหล่านั้น ได้ใช้อุปมาที่พระตถาคต ทรงประกาศไว้นั่นแหละ ทำพระตถาคตให้ทรงยินดี ให้ทรงพอพระทัย ให้ทรงเลื่อมใส ซึ่งพระตถาคตก็ทรงเลื่อมใส อนุโมทนาบุคคลเหล่านั้นว่า สาธุ

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่า ศิษย์ถือเอาบิณฑบาตที่พระอุปัชฌาย์หามาได้นั่นแหละ น้อมเข้าไปถวายพระอุปัชฌาย์ ทำพระอุปัชฌาย์ให้ยินดี ให้พอใจ ให้เลื่อมใส ซึ่งพระอุปัชฌาย์ ก็เลื่อมใสศิษย์ผู้นั้น กล่าวชื่นชมว่า ดีจริง ฉันใด ขอถวายพระพร พวกเจ้าศากยะชาวเมืองจาตุมะ และท่านท้าวสหัมบดีพรหม ก็ได้ใช้อุปมาที่พระตถาคตได้ทรงประกาศไว้แล้ว ทำพระตถาคตให้ทรงยินดี ให้ทรงพอพระทัย ให้ทรงเลื่อมใสซึ่งพระตถาคตก็ได้ทรงเลื่อมใสบุคคลเหล่านั้น ตรัสอนุโมทนาว่า สาธุ แล้วทรงแสดงธรรมเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวง ฉะนั้น]

[ในจาตุมสูตร มีเนื้อความตอนหนึ่งปรากฏอยู่อย่างนี้ว่า เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสขับไล่ภิกษุจำนวนประมาณ ๕๐๐ รูปที่มีท่านพระสารีบุตร และท่านพระมหาโมคคัลลานะเป็นหัวหน้านำมาเข้าเฝ้า เพราะเหตุที่ภิกษุเหล่านั้น ไม่สำรวม ส่งเสียงดังอื้ออึง ภิกษุเหล่านั้นก็จำต้องกราบทูลลากลับไป. พวกเจ้าศากยะเมืองจาตุมะ และท่านท้าวมหาพรหมทรงทราบความข้อนี้แล้ว ทรงมีพระกรุณาต่อภิกษุเหล่านั้น จึงเสด็จเข้าไปทูลอ้อนวอนพระผู้มีพระภาคให้ทรงยินดี ให้ทรงอดโทษภิกษุเหล่านั้น และโปรดให้ภิกษุเหล่านั้นได้เข้าเฝ้า โดยทรงแสดงอุปมาเรื่องพืชอ่อนและอุปมาเรื่องลูกโคอ่อน ซึ่งอุปมาทั้ง ๒ อย่างนี้ บุคคลเหล่านั้นได้สดับจากพระผู้มีพระภาคมาก่อน]

อการุณ (ติ) ดู อกรุณ

อการุณิก (ติ)

[น + การุณิก] กรุณา + ณิก

ไม่มีความสงสาร, ไม่มีความกรุณา.

ทสหิ ภิกฺขเว อสทฺธมฺเมหิ สมนฺนาคโต กาโก. กตเมหิ ทสหิ? ฉสี จ ปคพฺโภ จ ตินฺติโณ จ มหคฺฆโส จ ลุทฺโท จ **อการุณิโก** จ ทุพฺพโล

จ โอรวิตา จ มุฏฺจสฺสติ จ, เนจยิโก จ อิเมหิ โข ภิกฺขเว ทสหิ อสทฺธมฺเมหิ สมนฺนาคโต กาโก. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ทสหิ อสทฺธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ปาปภิกฺขุ. กตเมหิ ทสหิ? ธัสี จ ปคพฺโภ จ ตินฺติโณ จ มหคฺฆโส จ ลุทฺโท จ **อการุณิโก** จ ทุพฺพโล จ โอรวิตา จ มุฏฺจสฺสติ จ, เนจยิโก จ. (อ. ๓/๓๗๕)

ภิกษุทั้งหลาย กาประกอบด้วยอสัทธรรม ๑๐ ประการ คือ มักกำจัด คะนอง ทะเยอทะยาน กินจุ หยาบช้า **ไม่มีความสงสาร** อ่อนแอ ชอบส่งเสียงร้อง หลงลืมสติ สั่งสม ภิกษุทั้งหลาย กาประกอบด้วยอสัทธรรม ๑๐ ประการนี้แล ฉันใด ภิกษุชั่วประกอบด้วยอสัทธรรม ๑๐ ประการ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือ มักกำจัด คะนอง ทะเยอทะยาน ฉันจุ หยาบช้า **ไม่มีความสงสาร** อ่อนแอ มักเรียกร้อง หลงลืมสติ สั่งสม.

อการุณิโกติ นิกฺการุณิโก. (อ. อฏ. ๓/๓๒๔)

บทว่า **อการุณิโก** (ไม่มีความสงสาร) ได้แก่ ไม่มีความกรุณา (ไร้ความกรุณา).

[คำว่า **เอวเมวํ** เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า **ปฏิภาค** (เปรียบเทียบ) เหมือน **เอวเมว** ซึ่งตัดบทเป็น เอวํ + เอว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) ได้ระบุถึงนิบาตทั้งสองศัพท์ ไว้ร่วมกัน ดังนี้ว่า

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ. นิบาตเหล่านี้ คือ ยถา (ฉันใด) ตถา (ฉันนั้น) เอวํ (ฉันนั้น) เอวเมว (ฉันนั้นนั่นเทียว, เอวเมวํ (ฉันนั้น) เอวมฺปิ (ฉันนั้น)...ยถาหิ (ฉันใด) ตถาหิ (ฉันนั้น) ยถาจ (ฉันใด) ตถาจ (ฉันนั้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)]

อกาเรตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กาเรตฺวา]

กาเรตฺวา = กร (กรเณ) + เณ + ตฺวา

ไม่ให้ทำแล้ว, ไม่ขอโอกาสแล้ว.

กตูปสมฺปทำ สุทฺธำ วา อสุทฺธำ วา ปุคฺคลำ เยน ปาราชิเกน โจเทติ, ตำ อยำ อนชฺฌาปนฺโนติ ญตฺวา จาวนาธิปฺปาเยน กโรตุ เม อายสฺมา โอกาสำ, อหำ ตำ วุตฺตุกาโมติ เอวำ **โอกาสำ อกาเรตฺวา** โจเทนฺตสฺส สเจ โส ตงฺขเณเยว ชานาติ มำ โจเทตีติ, วาจาย วาจาย สงฺฆาทิเสโส เจว ทุกฺกฏญฺจ. โอกาสำ กาเรตฺวา โจเทนฺตสฺส สงฺฆาทิเสโสเยว ฯเปฯ (กงฺขา. ๑๖๗)

ภิกษุโจทบุคคลผู้บริสุทธิ์ก็ตาม ไม่บริสุทธิ์ก็ตาม ผู้กระทำอุปสมบทแล้ว ด้วยอาบัติปาราชิกใด เมื่อเธอรู้ว่า บุคคลนี้ไม่ต้องอาบัตินั้น แล้ว**ไม่ขอโอกาส**อย่างนี้ว่า ท่านผู้มีอายุจงให้โอกาสแก่กระผม กระผมต้องการจะว่ากล่าวท่าน แล้วโจทอยู่ด้วยความต้องการจะให้เคลื่อน [จากพรหมจรรย์] ถ้าบุคคลผู้ถูกโจทนั้นเข้าใจว่า ภิกษุนี้โจทเรา ในขณะนั้นทีเดียว เธอต้องอาบัติสังฆาทิเสส และทุกกฏในทุก ๆ ถ้อยคำ. แต่เมื่อภิกษุขอโอกาสโจทอยู่ ต้องอาบัติสังฆาทิเสสอย่างเดียว...

[ตามหลักวินัย ภิกษุที่ต้องการโจทภิกษุอื่น จำเป็นต้องขอโอกาส ถ้าโจททั้งโดยไม่ขอโอกาส จะต้องอาบัติทุกกฏ ความจริงแล้ว พระพุทธองค์ไม่ได้บัญญัติ อาบัติทุกกฏ โดยตรงในพระวินัยปิฎก แต่มีบัญญัติไว้ใน ภิกขุนีปาติโมกข์ว่า ถ้าภิกษุณีถามปัญหา โดยไม่ขอโอกาสก่อน ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ดังข้อความในภิกขุนีปาติโมกข์ (วิ.ภิกฺขุนี. ๓/๑๒๒๐/๒๒๐) ว่า ยา ปน ภิกฺขุนี อโนกาสกตํ ภิกฺขุ ปญฺหํ ปุจฺเฉยฺย, ปาจิตฺติยํ (ภิกษุณีใด ถามปัญหากะภิกษุผู้ไม่ได้ขอโอกาส ต้องอาบัติ ปาจิตตีย์)

อนึ่ง ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยกล่าวว่า บัญญัติปาจิตตีย์ที่เกี่ยวกับภิกษุณี จัดเป็น อาบัติทุกกฏสำหรับภิกษุ ดังนั้น ภิกษุที่ไม่ ขอโอกาสโจททั้วง จึงต้องอาบัติทุกกฏดังที่ กล่าวมานี้ ดังข้อความในคัมภีร์อรรถกถานั้น ว่า ปาจิตฺติยเมว. ภิกฺขุโน ทุกฺกฏนฺ (วิ.อฏ. ๒/๔๙๔) "เป็นปาจิตตีย์เท่านั้น เป็นทุกกฏแก่ ภิกษุ". สพฺพตฺถ ปาจิตฺติยนฺติ สพฺพอฏฺฐกถาสุ วุตฺตํ. ภิกฺขุโน ทุกฺกฏนฺ. (วิ.อฏ. ๒/๔๙๕) "ในคัมภีร์ อรรถกถาทั้งหมดกล่าวว่า เป็นปาจิตตีย์[แก่ ภิกษุณี]ในการทำทุกอย่างเป็นอาบัติทุกกฏ แก่ภิกษุ"

การศึกษาภิกขุนีปาติโมกข์และอรรถกถา ทำให้ทราบอาบัติบางอย่างของภิกษุที่มิได้ มาโดยตรงในภิกขุปาติโมกข์ เช่นเรื่องกฐิน ก็มีปรากฏโดยพิสดารในภิกขุนีปาติโมกข์ ด้วยเช่นกัน]

อกาล (ปุ)

[น + กาล] มิใช่เวลา

(ก) มิใช่เวลาที่สมควร[เข้าเฝ้า].

อถ โข เต โกสลกา จ พฺราหฺมณทูตา มาคธกา จ พฺราหฺมณทูตา เยน มหาวนํ กูฏาคารสาลา เตนุปสงฺกมึสุ. เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา นาคิโต ภควโต อุปฏฺฐาโก โหติ. อถ โข เต โกสลกา จ พฺราหฺมณทูตา มาคธกา จ พฺราหฺมณทูตา เยนายสฺมา นาคิโต เตนุปสงฺกมึสุ. อุปสงฺกมิตฺวา อายสฺมนฺตํ นาคิตํ เอตทโวจุ กหํ นุ โข โภ นาคิต, เอตรหิ โส ภวํ โคตโม วิหรติ ทสฺสนกามา หิ มยํ ตํ ภวนฺตํ โคตมนฺติ. **อกาโล** โข อาวุโส ภควนฺตํ ทสฺสนาย, ปฏิสลฺลีโน ภควาติ. (ที. ๑/๑๔๓)

ต่อมา พราหมณทูตชาวโกศลและชาวมคธ เข้าไปยังกูฏาคารศาลาในป่ามหาวัน สมัยนั้น ท่านพระนาคิตะเป็นพุทธอุปัฏฐาก พราหมณ-ทูตชาวโกศลและชาวมคธเหล่านั้น เข้าไปหา ท่านพระนาคิตะแล้วเรียนถามว่า ท่านพระ นาคิตะ เวลานี้ท่านพระโคดมนั้น ประทับอยู่ ที่ไหน พวกเราต้องการเข้าเฝ้าท่านพระโคดม นั้น ท่านพระนาคิตะตอบว่า ท่านผู้เจริญ ทั้งหลาย เวลานี้**ไม่ใช่เวลาที่สมควร**เข้าเฝ้า พระผู้มีพระภาค เพราะพระผู้มีพระภาคทรง ประทับหลีกเร้นอยู่.

(ข) เวลาไม่สมควร[ดู], เวลาที่จิตเกิดขึ้น รับเอากามคุณเป็นอารมณ์ด้วยความพอใจ.

น **อกาเล** วิเปกฺเขยฺย
กาเล เปกฺเขยฺย ปณฺฑิโต
ปูติมฺโสว ปชฺฌายิ
โย อกาเล วิเปกฺขติ. (ชา. ๑/๑๙๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุผู้มีปัญญาไม่ควรแลดู **ในเวลาอันไม่สมควร** ควรดูในเวลาอันสมควร ผู้ที่ดูในเวลาอันไม่สมควรย่อมซบเซาเหมือนสุนัขจิ้งจอกชื่อปูติมังสะ.

อกาเลติ กามคุเณ อารพฺภ สุภวเสน จิตฺตุปฺปาทกาเล. อยญฺหิ ภิกฺขุโน รูปํ โอโลเกตุํ
อกาโล นาม. (ชา.อฏ. ๓/๕๐๘)

บทว่า **อกาเล** (ในเวลาอันไม่สมควร) ความว่า ในเวลาที่จิตเกิดขึ้นปรารภกามคุณ โดยความเป็นนิมิตว่างาม เพราะเวลานี้ ชื่อว่า **เวลาที่ไม่สมควร**จะดูรูปของภิกษุ.

[เรื่องมีอยู่ว่า สมัยหนึ่ง ภิกษุจำนวนมากไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย พระศาสดาตรัสแก่พระอานนทเถระว่า ควรจะกล่าวสอนภิกษุเหล่านี้. ตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายมาแล้วตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ขึ้นชื่อว่าภิกษุไม่ควรถือนิมิตในรูปเป็นต้น ด้วยสามารถแห่งสุภนิมิต เพราะถ้าตายลงในขณะนั้น จะบังเกิดในอบายมีนรกเป็นต้น ฉะนั้น ขึ้นชื่อว่าภิกษุไม่ควรยึดรูปเป็นต้นเป็นอารมณ์ เพราะผู้ที่ยึดรูปเป็นต้น เป็นอารมณ์ย่อมถึงมหาพินาศในปัจจุบันทีเดียว ภิกษุทั้งหลาย จักขุนทรีย์ที่ถูกแทงด้วยซี่เหล็กแดงประเสริฐกว่า การแลดูสุภนิมิตในรูปไม่ประเสริฐเลย เวลาที่พวกเธอควรแลดูรูปมีอยู่บางคราว ไม่ควรแลดูรูปมีอยู่บางคราว ในเวลาแลดู ไม่ควรแลดูด้วยสามารถแห่งสุภนิมิต ควรแลดูด้วยสามารถแห่งอสุภนิมิตเท่านั้น เมื่อทำได้อย่างนี้ ก็จักไม่เสื่อมจากอารมณ์ของตน ก็อะไรเล่า เป็นอารมณ์ของพวกเธอ คือ สติปัฏฐาน ๔ อริยมรรคมีองค์ ๘ โลกุตตรธรรม ๙ เมื่อพวกเธอโคจรอยู่ในอารมณ์เช่นนี้ มารก็จะไม่ได้โอกาสทำร้าย แต่ถ้าพวกเธอตกอยู่ในอำนาจกิเลสแลดูด้วยสามารถแห่งสุภนิมิต ก็จักเสื่อมจากอารมณ์ของตน เหมือนสุนัขจิ้งจอกชื่อปูติมังสะเสื่อมจากที่หาอาหาร เพราะแลดูในเวลาไม่สมควรฉะนั้น แล้วได้ทรงนำเอาเรื่องในอดีตมาสาธกดังต่อไปนี้ :- ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติอยู่ในนครพาราณสี. มีแพะหลายร้อยอยู่ในถ้ำเชิงภูเขาในแดนป่าหิมพานต์ ณ ที่ใกล้ๆ กับที่อยู่ของแพะเหล่านั้น มีสุนัขจิ้งจอกชื่อปูติมังสะกับภรรยาชื่อเวณีอยู่ในถ้ำแห่งหนึ่ง วันหนึ่ง สุนัขจิ้งจอกเที่ยวไปกับภรรยา เห็นแพะเหล่านั้น คิดว่า เราจะกินเนื้อแพะเหล่านี้ด้วยอุบายอย่างหนึ่ง แล้วได้ใช้อุบายฆ่าแพะวันละตัว สุนัขจิ้งจอกทั้งสองกินเนื้อแพะ จนมีกำลังร่างกายอ้วนสมบูรณ์ แพะก็น้อยลงโดยลำดับ ในกลุ่มแพะเหล่านั้นมีแพะตัวเมียตัวหนึ่ง ชื่อเมณฑิกมาตา เป็นแพะฉลาด รู้เท่าทันอุบายสุนัขจิ้งจอกไม่อาจฆ่ามันได้. วันหนึ่ง สุนัขจิ้งจอกจึงได้ออกอุบาย โดยให้ภรรยาไปทำความคุ้นเคยกับนางแพะ เมื่อมีความคุ้นเคย

กันดีแล้ว จึงได้วางแผนโดยแกล้งทำเป็นตายแล้วให้ภรรยาไปล่อลวงนางแพะมา ฝ่ายนางแพะก็เข้าใจว่า สุนัขจิ้งจอกคงตายจริง ๆ จึงรับคำแล้วไปกับสุนัขจิ้งจอกตัวเมีย โดยเดินตามไปห่าง ๆ เพราะไม่ไว้ใจ ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกตัวผู้ได้ยินเสียงฝีเท้าสัตว์ทั้งสอง ด้วยความใจร้อนอยากกินเนื้อนางแพะ จึงรีบยกศีรษะขึ้นชำเลืองดู. แพะตัวเมียเห็นสุนัขจิ้งจอกทำดังนั้น คิดว่า สุนัขจิ้งจอกนี้เลวมาก ประสงค์จะลวงเรามาฆ่านอนทำเป็นตาย จึงรีบหนีกลับไป. ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกสองผัวเมีย ก็พากันหนีไปอยู่ที่อื่นไม่กลับมารบกวนอีกต่อไป]

(ค) เวลาไม่ควร[พูด].

ตสฺส มยฺหํ ภิกฺขเว เอตทโหสิ นยิเม อายสฺมนฺโต ชานนฺติ เถรํ วา เถรกรเณ วา ธมฺเมติ. วุฑฺโฒ เจปิ ภิกฺขเว โหติ อาสีติโก วา นาวุติโก วา วสฺสสติโก วา ชาติยา. โส จ โหติ อกาลวาที อภูตวาที อนตฺถวาที อธมฺมวาที อวินยวาที, อนิธานวตึ วาจํ ภาสิตา **อกาเลน** อนปเทสํ อปริยนฺตวตึ อนตฺถสํหิตํ. อถ โข โส พาโล เถโรตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ.

(อ. ๑/๓๓๐)

เรานั้นได้มีความดำริว่า ท่านเหล่านี้ (พวกพราหมณ์) ไม่รู้จักเถระหรือธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ถึงแม้นับแต่เกิดมา บุคคลจะเป็นคนแก่มีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี แต่เขาพูดไม่ถูกเวลา พูดคำไม่จริง พูดไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดคำไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่ประกอบด้วยประโยชน์ **โดยเวลาไม่ควร** เขาถึงการนับว่า เป็นเถระผู้โง่เขลา โดยแท้.

อกาเลนาติ กเถตุ๋ อยุตฺตกาเลน.

(อ๋.อฏ. ๒/๒๖๖)

บทว่า **อกาเลน** (เวลาไม่ควร) ได้แก่ เวลาไม่เหมาะจะพูด (พูดไม่ถูกเวลา).

(ฆ) เวลาไม่ควรโจท[เวลาที่อยู่ในท่ามกลางสงฆ์หรือคณะเป็นต้น].

อกาเลน โจเทติ อภูเตน
ผรุเสน อนตฺถสญฺหิเตน
โทสนฺตโร โจเทติ โน เมตฺตาจิตฺโต
อนาปตฺติยา อาปตฺตีติ โรเปติ. (วิ. ๕/๒๘๔)

โจทก์โจทโดย**เวลาไม่ควร** โจทด้วยคำไม่จริง โจทด้วยคำหยาบ โจทด้วยคำไม่ประกอบด้วยประโยชน์ มุ่งร้ายโจท ไม่มีเมตตาจิต โจทว่าเป็นอาบัติในเรื่องไม่ใช่อาบัติ (โจทก์เช่นนั้นชื่อว่าย่อมเผาตน).

อกาเลน จ โจเทตีติ อโนกาเส อนิชฺฌิฏฺโจว โจเทติ. (วิ.อฏ. ๔/๒๔๐)

ข้อความว่า **อกาเลน จ โจเทติ** (โจทโดยเวลาไม่ควร) ความว่า ผู้ที่เขามิได้เชื้อเชิญย่อมโจทในที่มิใช่โอกาส (จะโจท).

สงฺฆมชฺเฌ วา คณมชฺเฌ วา สลากคฺคยาคุคฺค-วิตกฺกมาพกภิกฺขาจารมคฺคอาสนสาลาทีสุ วา อุปฏฺจาเกหิ ปริวาริตกฺขเณ วา โจเทนฺโต **อกาเลน** วทติ นาม. (อ๋.อฏ. ๓/๓๑๑)

ภิกษุเมื่อโจทในท่ามกลางสงฆ์ ในท่ามกลางคณะ หรือในขณะที่ผู้อุปัฏฐากแวดล้อมในโรงสลาก โรงยาคู โรงตรึก หนทางภิกขาจาร และศาลาหอฉัน เป็นต้น ชื่อว่าพูดโดย**เวลาไม่ควร**[พูด].

(ง) เวลาไม่ควรขอ.

อจฺจาภิกฺขณสํสคฺคา อสโมสรเณน จ
เอเตน มิตฺตา ชีรนฺติ **อกาเล** ยาจนาย จ.

(ชา. ๒/๔๘)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)
มิตรทั้งหลายย่อมแหนงหน่ายกัน เพราะเหตุ ๓ ประการนี้ คือ เพราะคลุกคลีพร่ำเพรื่อเกินไป เพราะไม่ร่วมสโมสรกัน (ห่างเหินกัน) และเพราะขอ**ในเวลาไม่ควร**[ขอ].

อกาเลติ อยุตฺตปฺปตฺตกาเล ปรสฺส ปิยภณฺฑํ ยาจนาย มิตฺตา ชีรนฺติ นาม.

(ชา.อฏ. ๕/๒๔๗)

บทว่า **อกาเล** (ในเวลาไม่ควร) ความว่า มิตรทั้งหลายชื่อว่า ย่อมแหนงหน่ายกัน ด้วยการขอของรักของคนอื่น ในเวลาที่ยังไม่ถึงกาลอันควร (เวลาที่เหมาะสม).

(จ) เวลาไม่ควร[ยกทัพ].

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ราชา **อกาเล** เสนํ อุยฺโยเชติ. เยสํ ตํ อมนาปํ เตสํ เอวํ โหติ “ราชา โข ปพฺพชิเตน สํสฏฺโจ. สิยา นุ โข ปพฺพชิตสฺส กมฺมนฺติ. อยํ ภิกฺขเว อฏฺจโม อาทีนโว ราชนฺเต-ปุรปฺปเวสเน. (วิ. ๒/๒๐๘)

ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นยังมีอีก พระราชารับสั่งให้ยกทัพไปใน**เวลาไม่ควร**[ยกทัพ] พวกที่ไม่พอใจเรื่องนี้จะมีความคิดอย่างนี้ว่า พระราชาทรงคลุกคลีอยู่กับบรรพชิต คงจะเป็นการกระทำของบรรพชิต. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นโทษข้อที่ ๘ ในการเข้าไปพระราชฐานชั้นใน.

(ฉ) เวลาไม่ควร[เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์เป็นต้น], เวลาที่จิตหดหู่.

ยสฺมึ ภิกฺขเว สมเย ลีนํ จิตฺตํ โหติ. **อกาโล** ตสฺมึ สมเย ปสฺสทฺธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, **อกาโล** สมาธิสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย, **อกาโล** อุเปกฺขาสมฺโพชฺฌงฺคสฺส ภาวนาย.

(สํ. ๓/๙๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมัยใด จิตหดหู่ สมัยนั้นเป็น**เวลาไม่ควร**เจริญปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ เป็น**เวลาไม่ควร**เจริญสมาธิสัมโพชฌงค์ เป็น**เวลาไม่ควร** เจริญอุเบกขาสัมโพชฌงค์.

[สำหรับสมัยที่ควรและไม่ควรเจริญโพชฌงค์มีดังนี้ (๑) สมัยที่ภาวนาจิตหดหู่ (ถดถอย) ไม่ควรเจริญปัสสัทธิ-สมาธิ-อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ จะเกิดได้ไม่สมบูรณ์ในเวลาที่จิตหดหู่ (ถดถอย) ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนี้ ได้แก่ ธัมมวิจย-วิริยะ-ปีติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ สามารถเกิดได้สมบูรณ์ในสมัยที่จิตหดหู่ (ถดถอย) (๒) สมัยที่ภาวนาจิตฟุ้งซ่าน ไม่ควรเจริญธัมมวิจย-วิริยะ-ปีติสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้ไม่สามารถเกิดได้สมบูรณ์ใน

สมัยที่จิตฟุ้งซ่าน ส่วนโพชฌงค์ที่ควรเจริญในสมัยเช่นนั้น ได้แก่ ปัสสัทธิ-สมาธิ-อุเบกขาสัมโพชฌงค์ เพราะโพชฌงค์ทั้ง ๓ นี้จะเกิดได้สมบูรณ์ในเวลาที่จิตฟุ้งซ่าน ส่วนสติสัมโพชฌงค์สามารถเจริญได้ทั้งในสมัยที่จิตหดหู่ (ถดถอย) และฟุ้งซ่าน เพราะสติสามารถที่จะข่มทั้งจิตที่ฟุ้งซ่านและสามารถประคับประคองจิตที่หดหู่ (ถดถอย) ได้ ดังที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ในอัคคิสูตรว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราตถาคตกล่าวว่า สติเป็นธรรมที่จำเป็นในทุกกาล. มหาสติปัฏฐานสูตร นิสสยะ หน้า ๑๑๐]

(ช) มิใช่เวลา[กลางคืน].

มิตฺตํ สหายญฺจ กโรนฺติ ปณฺฑิตา
กาเล **อกาเล** สุขเมสมานา
กโรมิ เต เสนก เอตมตฺถํ
อริโย หิ อริยสฺส กโรติ กิจฺจํ. (ชา. ๑/๒๘๐)

บัณฑิตทั้งหลาย ผู้แสวงหาความสุขอยู่ ย่อมคบมิตรสหายทั้งในเวลาและ**มิใช่เวลา** เจ้าเหยี่ยว เราจะทำตามความประสงค์ของเจ้านั้น เพราะว่าคนดีจะต้องช่วยเหลือคนดี.

กาเล อกาเลติ ทิวา จ รตฺตึ จ.

(ชา.อฏ. ๔/๒๙๑)

สองบทว่า **กาเล อกาเล** (ในเวลาและมิใช่เวลา) ได้แก่ ในเวลากลางวันและกลางคืน.

(ฌ) ไม่ใช่เวลา[รับอธิกรณ์], เวลาวิปริต, [เวลาที่มีภัยพิบัติจากพระราชาหรือโจรเป็นต้น].

สเจ อุปาลิ ภิกฺขุ ปจฺจเวกฺขมาโน เอวํ ชานาติ **อกาโล** อิมํ อตฺตาทานํ อาทาตุํ, โน กาโลติ. น ตํ อุปาลิ อตฺตาทานํ อาทาตพฺพํ.

(วิ. ๔/๔๓๕)

ดูก่อนอุบาลี ถ้าภิกษุ (ประสงค์จะรับอธิกรณ์) พิจารณารู้อย่างนี้ว่า ยัง**ไม่ใช่เวลา**สมควรที่จะรับอธิกรณ์นี้ หาใช่เวลานี้ไม่ ดูก่อนอุบาลี อธิกรณ์นั้นภิกษุไม่ควรรับไว้.

ราชภยํ โจรภยํ ทุพฺภิกฺขภยํ วสฺสารตฺโตติ อยํ **อกาโล**. วิปรีโต กาโล. (วิ.อฏ. ๔/๑๒๔)

เวลานี้ ได้แก่ ราชภัย โจรภัย ทุพภิกขภัย คราวที่เปียกชุ่มด้วยฝน (คราวที่ฝนตกชุก) ชื่อว่า**ไม่ใช่เวลา** ได้แก่เวลาวิปริต.

[อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้เพื่อท้วงติงผู้อื่น ชื่อว่าอัตตาทานะ (อธิกรณ์ที่ตนพึงรับไว้)

มีรูปวิเคราะห์ว่า อาทาตพฺพนฺติ อาทานํ (อาบทหน้า+ทา ทาเน = ให้ + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ) อตฺตนา อาทานํ อตฺตาทานํ (ตติยาตัปปุริสสมาส)]

(ญ) เวลาไม่สมควร[ตาย].

ภนฺเต นาคเสน เย เต สตฺตา มรนฺติ, สพฺเพ เต กาเล เยว มรนฺติ, อุทาหุ **อกาเล**ปิ มรนฺตีติ อตฺถิ มหาราช กาเลปิ มรณํ, อตฺถิ อกาเลปิ มรณนฺติ. (มิลินฺท. ๒๙๐)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน สัตว์ผู้จะตาย สัตว์เหล่านั้นล้วนตายในเวลาที่สมควรทั้งนั้นหรือ หรือว่าตายใน**เวลาที่ไม่สมควร**ก็มีอยู่เล่า.

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพรมหาบพิตร ความตายแม้ในเวลาที่สมควรก็มีอยู่ ความตายแม้ใน**เวลาที่ไม่สมควร**ก็มีอยู่.

(ฏ) มิใช่เวลาที่สมควร[ยังวันนัก].

อถ โข ปญฺจกงฺโค ถปติ สาวตฺถิยา นิกฺขมิ ทิวา ทิวสฺส ภควนฺตํ ทสฺสนาย. อถ โข ปญฺจกงฺคสฺส ถปติสฺส เอตทโหสิ **อกาโล** โข ตาว ภควนฺตํ ทสฺสนาย ปฏิสลฺลีโน ภควา. มโนภาวนิยานมฺปิ ภิกฺขูนํ อสมโย ทสฺสนาย ปฏิสลฺลีนา มโนภาวนิยา ภิกฺขู. ยนฺนูนาหํ เยน สมยปฺปวาทโก ตินฺทุกาจีโร เอกสาลโก มลฺลิกาย อาราโม เยน อุคฺคาหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกาปุตฺโต เตนุปสงฺกเมยฺยนฺติ. (ม. ๒/๒๑๔)

ครั้งนั้น ช่างไม้ชื่อปัญจกังคะ ออกจากกรุงสาวัตถี เพื่อเข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาคแต่ยังวัน ได้คิดว่า บัดนี้ **มิใช่เวลาที่สมควร**เข้าเฝ้าพระผู้มีพระภาค พระผู้มีพระภาคทรงหลีกเร้นอยู่. บัดนี้ ไม่ใช่เวลาที่จะเข้าไปหาภิกษุทั้งหลายผู้บำเพ็ญเพียรทางใจ ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรทางใจ ยังหลีกเร้นอยู่ ทางที่ดีควรเข้าไปหาอุคคาหมานปริพาชก สมณมุณฑิกาบุตร ที่อารามของพระนางมัลลิกาเทวีชื่อเอกศาลา ซึ่งแวดล้อมด้วยต้นมะพลับ อันเป็นที่ประชุมแสดงลัทธิ.

[ทิวา ทิวสฺสาติ ทิวสสฺส ทิวา, มชฺฌนฺหิกสมเยติ อตฺโถ. (สํ.อฏ. ๑/๓๘)]

(ฐ) ไม่ใช่เวลา[ช้าไป].

(ภควา) อลํทานิ อานนฺท มา ตถาคตํ ยาจิ, **อกาโล**ทานิ อานนฺท ตถาคตํ ยาจนายาติ.

(ที. ๒/๙๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อย่าเลย อานนท์ อย่ามาวิงวอนตถาคตเลย บัดนี้ **ไม่ใช่เวลา**[ช้าไป]ที่จะวิงวอนตถาคต.

(ฑ) ไม่ใช่เวลาขัน[ขันผิดเวลา].

อมาตาปิตุสංวฑฺโฒ อนาเจรกุเล วสं
นายं กาล**มกาลं** วา อภิชานาติ กุกฺกุโฏ.

(ชา. ๑/๒๘)

(ปุโรหิตโพธิสัตว์กราบทูลว่า)
ไก่ตัวนี้มิได้เจริญเติบโตอยู่กับพ่อแม่ มิได้อยู่ศึกษาในสำนักของอาจารย์ จึง**ไม่รู้เวลา**ที่ควร[ขัน]และ**ไม่ควร**[ขัน].

นายं กาลं อกาลं วาติ อิมสฺมึ กาเล วสฺสิตพฺพํ, อิมสฺมึ น วสฺสิตพฺพนฺติ เอวํ วสฺสิตพฺพยุตฺตกํ กาลं วา **อกาลं** วา เอส กุกฺกุโฏ น ชานาติ, อชานนภาเวเนว ชีวิตกฺขยं ปตฺโต.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๓)

บาทพระคาถาว่า **นายं กาลมกาลं วา** (จึงไม่รู้เวลาที่ควร[ขัน]และไม่ควร[ขัน]) ความว่า ไก่นั่นย่อมไม่รู้เวลาหรือมิใช่เวลาที่ควรขันอย่างนี้ว่า เวลานี้ควรขัน เวลานี้ไม่ควรขัน ถึงความสิ้นชีวิตแล้ว เพราะความไม่รู้นั่นเอง.

[วสฺสิตพฺพ = วส (รุเต ขัน - ร้อง) เป็นทิวาทิคณธาตุ + ย + ตพฺพ. ธาตวตฺถสงฺคห. ๓๖๐

อมาตาปิตุสංวฑฺฒ = อมาตาปิตุ + สංวฑฺฒ คำว่า มาตาปิตุสංวฑฺฒ ทุกกรมัคคฉัฏฐีตัป-

ปุริสสมาส (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาสที่มีวิธีทำตัวรูปยากและซับซ้อน) มีรูปวิเคราะห์ว่า มาตาปิตูสุ สำวฑฺโฒ มาตาปิตุสำวฑฺโฒ มาตาปิตูนำ สนฺติเก สำวฑฺโฒติ อตฺโถ (ผู้เจริญเติบโตในมารดาบิดาทั้งหลาย ชื่อว่า มาตาปิตุสำวฑฺฒ หมายความว่า ผู้เติบโต ในสำนักของมารดาบิดาทั้งหลาย)

สัททนีติปกรณ์สุตตมาลา (สูตร ๔๒๐) กล่าวว่า มาตาทีนมา นิจฺจำ (ในสมาสแปลงสระอันเป็นที่สุดศัพท์ของ มาตุ เป็น อา แน่นอน) ส่วน ปิตุ ศัพท์หลังนั้น มีการแปลงเป็น อาร บ้างไม่แปลงบ้าง ดังนั้น มาตาปิตุสำวฑฺฒ จึงมีอีกรูปหนึ่งว่า มาตาปิตรสำวฑฺฒ ดังที่สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา (สูตร ๔๑๕) กล่าวว่า สมาสคตนาเม กฺวจิ (๔๑๕) (เพราะนามศัพท์ที่เข้าสมาสเป็นบทเดียวกับ สตฺถุ เป็นต้น เบื้องหลัง แปลงสระที่สุดศัพท์ของ สตฺถุ ศัพท์เป็นต้นเป็น อาร บ้าง เช่น สตฺถารนิฑฺเทโส, อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ เป็นต้น]

(ฒ) ไม่เหมาะแก่เวลา.

สมฺผปฺปลาปี โข ปน โหติ, อกาลวาที อภูตวาที อนตฺถวาที อธมฺมวาที อวินยวาที อนิธานวตึ วาจำ ภาสิตา โหติ **อกาเลน** อนปเทสำ อปริยนฺตวตึ อนตฺถสญฺหิตำ. (ม. ๑/๓๕๖)

ก็แลบุคคลเป็นผู้พูดเพ้อเจ้อ คือ พูดไม่ถูกเวลา พูดคำที่ไม่จริง พูดคำที่ไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดคำที่ไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด ไม่มีประโยชน์ โดย**ไม่เหมาะแก่เวลา**.

อกาเลนาติ วตฺตพฺพกาลสฺส ปุพฺเพ วา ปจฺฉา วา อยุตฺตกาเล วตฺตา โหติ. (ม.อฏ. ๒/๒๓๒)

บทว่า **อกาเลน** (ไม่เหมาะแก่เวลา) ได้แก่ เป็นผู้พูดในเวลาที่ไม่เหมาะทั้งก่อนหรือหลังเวลาพูด (พูดไม่ถูกเวลา).

อกาลอมฺพผล (น)

[อกาล + อมฺพผล]

ผลมะม่วงไม่ใช่ฤดูกาล[ออกผิดฤดู].

อเถกทิวสำ อุยฺยานปาโล ตสฺส หตฺถโต อมฺพำ กิณิตฺวา รญฺโญ อทาสิ. ราชา ตำ ปริภุญฺชิตฺวา กุโต สมฺม ตยา เอวรูปำ อมฺพำ ลทฺธนฺติ ปุจฺฉิ. เทว เอโก มาณโว **อกาลอมฺพผลานิ** อาเนตฺวา วิกฺกิณาติ. ตโต เม คหิตนฺติ. (ชา.อฏ. ๔/๒๐๓)

ครั้นวันหนึ่ง นายอุทยานบาล ซื้อมะม่วงจากมือของมาณพนั้น (แล้วนำมา) ถวายแด่พระราชา. พระราชา เสวยมะม่วงนั้นแล้ว ตรัสถามว่า (น่าอัศจรรย์ อร่อยอย่างยิ่ง) เจ้าได้มะม่วงชนิดนี้มาจากไหน. เขากราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ มาณพคนหนึ่ง นำ**ผลมะม่วงไม่ใช่ฤดูกาล**[ออกผิดฤดู]มาขาย. ข้าพระพุทธเจ้า ถือเอามา (ซื้อมา) จากมาณพนั้น พระเจ้าข้า.

อกาลกมฺปน (น)

[อกาล + กมฺปน]

ความไหวไม่ใช่เวลา, ไม่ใช่เวลาไหว.

ตตฺถ มหาภินิกฺขมนโพธิมณฺฑูปสงฺกมเนสุ วีริยพเลน อกมฺปิตฺถ. ปสุกูลคฺคหเณ ทฺวิ-

สหสฺสทีปปริวาเร จตฺตาโร มหาทีเป ปหาย ปพฺพชิตฺวา สุสานํ คนฺตฺวา ปํสุกูลํ คณฺหนฺเตน ทุกฺกรํ ภควตา กตนฺติ อจฺฉริยเวคาภิหตา อกมฺปิตฺถ. ปํสุกูลโธวนเวสฺสนฺตรชาตเกสุ **อกาลกมฺปเนน** อกมฺปิตฺถ. กาฬการาม-โคตมกสุตฺเตสุ อหํ สกฺขี ภควาติ สกฺขิภาเวน อกมฺปิตฺถ. อิมสฺมึ ปน พฺรหฺมชาเล ทฺวาสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคเตสุ วิชเฏตฺวา นิคฺคุมฺพํ กตฺวา เทสิยมาเนสุ สาธุการทานวเสน อกมฺปิตฺถาติ เวทิตพฺพา. (ที.อฏ. ๑/๑๒๐)

ในการไหวของแผ่นดิน ๘ คราวนั้น คราวเสด็จมหาภิเนษกรมณ์ และคราวเสด็จเข้าสู่โพธิมัณฑสถาน แผ่นดินได้ไหวด้วยกำลังแห่งพระวิริยะ คราวรับผ้าบังสุกุล แผ่นดินถูกกำลังความอัศจรรย์กระทบแล้วว่า พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงละมหาทวีป ๔ อันมีทวีปสองพันเป็นบริวาร ออกผนวชไปสู่ป่าช้า ถือเอาผ้าบังสุกุล ได้ทรงกระทำกรรมที่ทำได้ยาก ดังนี้ ได้ไหวแล้ว คราวซักผ้าบังสุกุล และคราวแสดงเวสสันดรชาดก แผ่นดินได้ไหวด้วย**ความไหวทั้งที่ไม่ใช่เวลา** คราวแสดงกาลามสูตร และคราวแสดงโคตมกสูตร แผ่นดินได้ไหวด้วยความเป็นสักขีพยานว่า ข้าแต่พระผู้มีพระภาคเจ้า ข้าพระพุทธเจ้าขอเป็นสักขีพยาน แต่คราวแสดงพรหมชาล-สูตรนี้ เมื่อทรงแสดงสะสางคลี่คลายทิฏฐิ ๖๒ พึงทราบว่า [แผ่นดิน]ได้ไหวด้วยอำนาจถวายสาธุการ..

อกาลจารี (ติ)

[อกาล + จร (คตฺยตฺเถ) + ณี]

(ก) [มีปกติ]เที่ยวไปในเวลาไม่ควร.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ธมฺมา อนายุสฺสา. กตเม ปญฺจ. อสปฺปายการี โหติ, สปฺปาเย มตฺตํ น ชานาติ, อปริณตโภชี จ โหติ **อกาลจารี** จ โหติ อพฺรหฺมจารี จ. (อ. ๒/๑๒๘)

ภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการนี้ เป็นเหตุให้อายุสั้น คือ ไม่ทำสิ่งที่เป็นสัปปายะ ไม่รู้จักประมาณในสิ่งที่เป็นสัปปายะ บริโภคสิ่งที่ย่อยยาก **เที่ยวไปในเวลาไม่ควร** ไม่ประพฤติพรหมจรรย์.

(ข) เที่ยวไปผิดเวลา.

โน เว วิกาเล วิจเรยฺย ภิกฺขุ
คาเม จ ปิณฺฑาย จเรยฺย กาเล
อกาลจารึ หิ สชนฺติ สงฺคา
ตสฺมา วิกาเล น จรนฺติ พุทฺธา.

(สุตฺตนิ. ๓๓๖)

ภิกษุไม่ควรเที่ยวไปในเวลาวิกาล แต่ควรเที่ยวบิณฑบาตในหมู่บ้านตามเวลา เพราะกิเลสเครื่องข้อง ย่อมครอบงำบุคคลผู้**เที่ยวไปผิดเวลา** ฉะนั้น ท่านผู้รู้ทั้งหลายจึงไม่ออกเที่ยวไปในเวลาวิกาล.

อกาลจารึ หิ สชนฺติ สงฺคาติ **อกาลจารึ** ปุคฺคลํ ราคสงฺคาทโย อเนเก สงฺคา สชนฺติ ปริสฺสชนฺติ อุปคุหนฺติ อลฺลิยนฺติ, ตสฺมา วิกาเล น จรนฺติ พุทฺธา. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๔)

บาทพระคาถาว่า **อกาลจารึ หิ สชนฺติ สงฺคา** (เพราะกิเลสเครื่องข้องย่อมครอบงำผู้เที่ยวผิดเวลา) ความว่า กิเลสเครื่องข้อง จำนวนมาก มีกิเลสเครื่องข้องคือราคะเป็นต้น ย่อมครอบ

งำ คือ เกี่ยวข้อง ได้แก่ เข้าไปจับ ยึดติดผู้ **เที่ยวไปผิดเวลา** ฉะนั้น ท่านผู้รู้จึงไม่ออกเที่ยวไปในเวลาวิกาล.

อกาลจีวร (น)

[อกาล + จีวร]

อกาลจีวร, จีวรที่เกิดนอกกาล, จีวรอันเกิดในสมัยไม่ใช่กาล, จีวรที่ทายกถวายเจาะจงแม้ในกาล.

[เมื่อไม่ได้กรานกฐิน จีวรที่เกิดในระหว่างแรม ๑ ค่ำ เดือน ๑๒ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ของปีถัดไป (ตามจันทรคติ) รวม ๑๑ เดือน ชื่อว่า อกาลจีวร. เมื่อได้กรานกฐินแล้ว จีวรที่เกิดขึ้นระหว่างแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ ถึงขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๑๑ ในปีเดียวกัน (ตามจันทรคติ) รวม ๗ เดือน ชื่อว่า อกาลจีวร]

อกาลจีวรํ นาม อนตฺถเต กจิเน เอกาทส มาเส อุปฺปนฺนํ, อตฺถเต กจิเน สตฺต มาเส อุปฺปนฺนํ, กาเลปิ อาทิสฺส ทินฺนํ, เอตํ อกาลจีวรํ นาม. (วิ. ๑/๓๐๓)

ที่ชื่อว่า **อกาลจีวร** ได้แก่ ผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๑๑ เดือน ในเมื่อไม่ได้กรานกฐิน หรือผ้าที่เกิดขึ้นตลอด ๗ เดือน ในเมื่อได้กรานกฐินแล้ว แม้ผ้าที่เขาถวายเจาะจงในกาล ผ้านี้ก็ชื่อว่า อกาลจีวร.

อกาลจีวรํ ปฏิคฺคเหตฺวา มาสํ อติกฺกาเมนฺตสฺส นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ.๑/๓๐๔)

ภิกษุรับ**อกาลจีวร** เก็บไว้เกิน ๑ เดือน ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อกาลจีวรํ กาลจีวรนฺติ อธิฏฺฐหิตฺวา ภาชาเปนฺตีเทฺว อาปตฺติโย อาปชฺชติ ภาชาเปติ ปโยเค ทุกฺกฏํ ภาชาปิเต นิสฺสคฺคิยํ ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๓/๑๘๖)

ภิกษุณีอธิษฐาน **อกาลจีวร** เป็นกาลจีวรแล้วให้แจกกัน ต้องอาบัติ ๒ ตัว คือ ให้แจก ต้องอาบัติทุกกฏทุกครั้งที่แจก, เมื่อให้แจกเสร็จ ต้องนิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อกาลจีวรตา (ถี)

[อกาลจีวร + ตา]

ความเป็นอกาลจีวร,

ความเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล, ความเป็นจีวรที่เกิดในสมัยไม่ใช่กาล.

อกาลจีวรตา, ตถาสญฺญิตา, กาลจีวรนฺติ อธิฏฺฐาย เลเสน ภาชาปนํ, ปฏิลาโภติ อิมาเนตฺถ จตฺตาริ องฺคานิ. (กงฺขา. ๓๕๙)

ในสิกขาบทนี้มีองค์ ๔ เหล่านี้ คือ ๑. **ความเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล** ๒. มีความสำคัญอย่างนั้น ๓. ภิกษุณีอธิษฐานว่าเป็นกาลจีวรแล้วให้แจกกันโดยมีข้ออ้าง ๔. การได้มา.

อกาลจีวรปกฺข (ปุ)

[อกาลจีวร + ปกฺข]

ปักษ์แห่งอกาลจีวร, ปักษ์แห่งจีวรที่เกิดนอกกาล, ปักษ์แห่งจีวรอันเกิดในสมัยไม่ใช่กาล.

ยถาทาเนเยว อุปเนตพฺพนฺติ ยถา ทายเกน ทินฺนํ, ตถา อุปเนตพฺพํ. **อกาลจีวรปกฺเขเยว** จเปตพฺพนฺติ วุตฺตํ โหติ. (สารตฺถ. ๓/๑๔๙)

สองบทว่า **ยถาทาเนเยว อุปเนตพฺพำ** (พึงนำเข้าไปตามทาน) ความว่า พึงนำเข้าไป ดั่งทานที่ทายกถวายแล้ว มีคำที่ท่านอธิบายว่า พึงตั้งไว้ใน**ปักษ์แห่งจีวรนอกกาล**นั่นเทียว.

อกาลจีวรภาว (ปุ)

[อกาลจีวร + ภาว]

ความเป็นอกาลจีวร, ความเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล, ความเป็นจีวรอันเกิดในสมัยไม่ใช่กาล.

อุปเนตพฺพนฺติ

อกาลจีวรภาเวน ภาเชตพฺพนฺติ อธิปฺปาโย. (วชิร. ๓๖๓)

บทว่า อุปเนตพฺพำ (พึงนำเข้าไป) อธิบายว่า พึงให้แจก โดย**ความเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล**.

อกาลจีวรสญฺญ (ติ)

[อกาลจีวร + สญฺญา]

สำคัญว่าเป็นอกาลจีวร, สำคัญว่าเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล, สำคัญว่าเป็นจีวรอันเกิดในสมัยไม่ใช่กาล รู้อยู่ว่าเป็นจีวรที่เกิดนอกกาล.

อกาลจีวเร **อกาลจีวรสญฺญา** กาลจีวรนฺติ อธิฏฺฐหิตฺวา ภาชาเปติ, นิสฺสคฺคิยำ ปาจิตฺติยำ. (วิ. ๒/๓๒๑)

ภิกษุณีมีความ**สำคัญ**ในอกาลจีวร**ว่าเป็นอกาลจีวร** อธิษฐานเป็นกาลจีวรแล้วให้แจกกัน ต้องอาบัตินิสสัคคิยปาจิตตีย์.

อกาลจีวรสามญฺญ (ติ)

[อกาลจีวร + สามญฺญ]

ความเหมือนกันแห่งจีวรที่เกิดนอกกาล, ความเป็นจีวรที่เกิดนอกกาลเหมือนกัน.

ยทิ เอวำ กาเลปิ อาทิสฺส ทินฺนำ, เอตำ อกาลจีวรนฺติ อิทำ กสฺมา วุตฺตนฺติ เจ? **อกาลจีวรสามญฺญโต** อตฺถุทฺธารวเสน วุตฺตำ ปจฺจมานิยเตโสตสฺส รโห วิย. (สารตฺถ. ๒/๓๙๗)

ถามว่า ถ้าเป็นอย่างนั้น เหตุใดพระผู้มีพระภาคจึงตรัสพระดำรัสนี้ว่า กาเลปิ อาทิสฺส ทินฺนำ, เอตำ อกาลจีวรำ (ผ้าที่เขาถวายเจาะจงแม้ในกาล ผ้านี้ก็ชื่อว่า อกาลจีวร)

ตอบว่า พระดำรัสนี้ ตรัสไว้โดยเนื่องด้วยการยกอรรถ[ทั้งหมดเท่าที่มีได้]ขึ้นแสดง (อัตถุทธาระ) **เพราะเป็นจีวรที่เกิดขึ้นนอกกาลเหมือนกัน** เหมือนที่ลับหูในอนิยตสิกขาบทข้อแรก.

[อัตถุทธาระ คือประโยคที่ยกเนื้อความขึ้นแสดง มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺธรียนฺติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาติ วา อุทฺธาโร, อตฺถานำ อุทฺธาโร อตฺถุทฺธาโร (ประโยคอันเป็นที่/เครื่องแสดงเนื้อความ) ส่วนประโยคที่แสดงเนื้อความเฉพาะที่ ชื่อว่าอัตถุทเทสะ คือ ประโยคแสดงเนื้อความ มีรูปวิเคราะห์ว่า อุทฺทิสียนฺติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาติ วา อุทฺเทโส, อตฺถสฺส อุทฺเทโส อตฺถุทฺเทโส (ประโยคอันเป็นที่/เป็นเครื่องแสดงเนื้อความ) ประโยคอัตถุทธาระ มีชื่อเรียกอีกนัยหนึ่งว่าสามัญญวากยะ คือ ประโยคสามัญทั่วไป เพราะแสดงเนื้อความทั่วไปที่มีได้ทั้งหมด ส่วนประโยคอัตถุทเทสะ ชื่อว่าวิเสสวากยะ คือ ประโยคพิเศษ เพราะแสดงเนื้อความเป็นพิเศษไว้

พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มักแสดงความหมายหลายอย่างของศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่า คำบาลีมีความหมายหลายอย่าง จากนั้นจึงแสดงความหมายเฉพาะแห่งที่ระบุถึงในที่นั้นๆ ตามสมควร

สรุปว่า การนำความหมายทั้งหมดของศัพท์มาแสดงชื่อว่าอัตถุทธาระ ส่วนการแสดงความหมายที่ประสงค์เฉพาะที่ (เฉพาะแห่ง) ชื่อว่าอัตถุทเทสะ]

อกาลญฺญู (ติ)

[น + กาลญฺญู]

ไม่รู้จักกาล, ไม่รู้เวลา, ไม่รู้เวลาที่ควรพูด.

อปเรหิปิ ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคโต วินยธโร พาโลเตฺวว สงฺขं คจฺฉติ: ณตฺตึ น ชานาติ, ณตฺติยา กรณํ น ชานาติ, น ปุพฺพกุสโล โหติ, น อปรกุสโล โหติ, **อกาลญฺญู** จ โหติ.

(วิ. ๕/๒๓๒)

พระวินัยธรประกอบด้วยองค์ ๕ อื่นอีก นับว่าเป็นผู้โง่เขลา คือ ไม่รู้ญัตติ ไม่รู้การตั้งญัตติ ไม่ฉลาดในเบื้องต้น ไม่ฉลาดในเบื้องปลาย **ไม่รู้เวลา**.

อกาลญฺญู จ โหตีติ กาลํ น ชานาติ, อนชฺฌิฏฺโฐ อยาจิโต ภาสติ, ณตฺติกาลมฺปิ ณตฺติเขตฺตมฺปิ ณตฺติโอกาสมฺปิ น ชานาติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๖๖)

ข้อความว่า **อกาลญฺญู จ โหติ** (ไม่รู้เวลา) ความว่า ไม่รู้จักเวลา คือ ผู้ยังไม่ได้รับเชิญ คือไม่ได้รับการขอร้องก็สวด ชื่อว่าไม่รู้จักกาลแห่งญัตติ เขตแห่งญัตติ หรือโอกาสแห่งญัตติ.

อกาลญฺญูติ กถากาลํ (ส. เป็น กาลากาลํ) น ชานาติ อกาเล กเถติ. (อ.อฏ. ๓/๒๑๕)

บทว่า **อกาลญฺญู** (ไม่รู้เวลา) ความว่า ไม่รู้จักเวลากล่าว คือ กล่าวผิดเวลา.

อกาลปุปฺผ (น)

[อกาล + ปุปฺผ]

ดอกไม้นอกฤดูกาล, ดอกไม้ที่ออกดอกนอกฤดูกาล[บานนอกฤดูกาล].

เตน โข ปน สมเยน ยมกสาลา สพฺพผาลิ-ผุลฺลา โหนฺติ **อกาลปุปฺเผหิ**. เต ตถาคตสฺส สรีรํ โอกิรนฺติ อชฺโฌกิรนฺติ อภิปฺปกิรนฺติ ตถาคตสฺส ปูชาย. (ที. ๒/๑๑๔)

ก็โดยสมัยนั้น ต้นสาละทั้งคู่**ออกดอกนอกฤดูกาล** บานสะพรั่งเต็มต้น ดอกสาละเหล่านั้นร่วงหล่น โปรยปราย ตกต้องพระสรีระของพระตถาคต เพื่อบูชาพระตถาคต.

อกาลผล (น)

[อกาล + ผล]

ผลไม้ที่ออกผลนอกฤดูกาล[ไม่ใช่ฤดูกาล].

อธุนาคโต อุยฺยานปาโล อกาลปุปฺผานิ สุฏฺฐุ ปุปฺผาเปนฺโต **อกาลผลานิ** คณฺหาเปนฺโต อุยฺยานํ รมณียํ อกาสิ. (ชา.อฏ. ๒/๙๕)

พนักงานสวนหลวงคนใหม่ ทำดอกไม้ให้ผลิดอกนอกฤดูกาล ทำ**ผลไม้ให้ออกผลนอก**

ฤดูกาล ได้ทำให้พระราชอุทยานเป็นที่น่ารื่นรมย์ยิ่งนัก.

อกาลผลคณฺหาปก (ติ)

[อกาลผล + คณฺหาปก]

ที่ทำให้ผลไม้ออกผลนอกฤดูกาล, ที่สามารถให้ผลไม้ออกผลผิดฤดูกาล.

ตาทิสเกติ ตถารูเป **อกาลผลคณฺหาปเก** มนฺเต น เทม. (ชา.อฏ. ๖/๑๔๓)

บทว่า **ตาทิสเก** ความว่า เราจะไม่ให้มนต์**ที่ทำให้ผลไม้ออกผลนอกฤดู**เช่นนั้น.

อกาลมจฺจุ (ปุ)

[อกาล + มจฺจุ]

ความตายในเวลาอันไม่สมควร, ความตายที่ยังไม่ถึงเวลา, อกาลมรณะ.

นตฺถิ อรหโต **อกาลมจฺจู**ติ. อามนฺตา.

(อภิ.ก. ๓๙๕)

(สกวาที) **ความตายในเวลาอันไม่สมควร**ย่อมไม่มีแก่พระอรหันต์ใช่ไหม.

(ปรวาที) ใช่.

อกาลมรณ (น)

[อกาล + มรณ]

ความตายในเวลาอันไม่สมควร, ความตายที่ยังไม่ถึงเวลา, อกาลมรณะ.

อกาลมรณนฺ กมฺมุปจฺเฉทกกมฺมวเสน.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๕๐)

อกาลมรณะ (ความตายในเวลาอันไม่สมควร) มีได้ด้วยกรรมที่เข้าไปตัดรอนกรรม[เก่า].

อกาลเมฆ (ปุ)

[อกาล + เมฆ]

เมฆฝนนอกฤดูกาล, ฝนนอกฤดูกาล.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส อูหตๆ รโชชลฺลํ ตเมนํ มหา **อกาลเมโฆ** ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวนฺโต อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ พหุลีกโรนฺโต อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ.

(สํ. ๓/๒๘๔)

ภิกษุทั้งหลาย **ฝนนอกฤดูกาล** ห่าใหญ่ ย่อมทำให้ฝุ่นละอองที่ฟุ้งขึ้น ในเดือนสุดท้ายแห่งฤดูร้อนหายไป สงบไปโดยฉับพลัน ฉันใด ภิกษุเมื่อเจริญเพิ่มพูนอริยมรรคมีองค์ ๘ ย่อมทำให้อกุศลบาปธรรมที่เกิดแล้ว เกิดอีก หายไป สงบไปได้โดยฉับพลัน ฉันนั้น.

เตน โข ปน สมเยน มหา **อกาลเมโฆ** อุทปาทิ สตฺตาหวทฺทลิกา สีตวาตทุทฺทินี. (วิ. ๓/๓) ครั้งนั้น ได้เกิด**ฝนนอกฤดูกาล**ห่าใหญ่ เป็นฝนเจือลมหนาวตกพรำตลอด ๗ วัน.

อกาลเมโฆติ อสมฺปตฺเต วสฺสกาเล อุปฺปนฺน-เมโฆ, อยํ ปน คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส อุทปาทิ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๓๙)

บทว่า **อกาลเมโฆ** (ฝนนอกฤดูกาล) ได้แก่ ฝนที่ตั้งเค้าในเมื่อฤดูฝนยังมาไม่ถึง ฝนที่ตกนอกฤดูกาลนี้ เกิดขึ้นในเดือนท้ายฤดูร้อน.

อกาลราวิชาตก (น)

[อกาลราวี + ชาตก]

ชาดกที่กล่าวถึงเรื่องไก่ที่ชอบขันผิดเวลา (ขันในเวลาไม่สมควร), อกาลราวิชาดก ชาตก บาลี เอกกนิบาต วรรคที่ ๑๒ ชาดกที่ ๙

อกาลราวี (ติ)

[อกาล + รุ (สทฺทคติยํ) + ณี]

(ก) ท่องผิดเวลา, ท่องไม่เป็นเวลา.

อมาตาปิตรสำวฑฺโฒติ อิทำ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต เอกำ **อกาลราวึ** ภิกฺขุำ อารพฺภ กเถสิ. (ชา.อฏ. ๒/๒๖๑)

พระบรมศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ทรงปรารภภิกษุผู้**ท่องผิดเวลา**รูปหนึ่ง ตรัสธรรมเทศนานี้ว่า อมาตาปิตรสำวฑฺโฒ (มิได้เจริญเติบโตอยู่กับพ่อแม่) ดังนี้เป็นต้น.

ดู อกาล (อมาตาปิตุสำวฑฺโฒ) อรรถ (ฑ)

(ข) ขันผิดเวลา, ขันไม่เป็นเวลา.

ตทา **อกาลราวี** กุกฺกุโฏ อยำ ภิกฺขุ อโหสิ, อนฺเตวาสิกา พุทฺธปริสา, อาจริโย ปน อหเมว อโหสึ. (ชา. อฏ. ๒/๒๖๓)

ไก่ตัว**ขันผิดเวลา**ในครั้งนั้น เป็นภิกษุนี้ อันเตวาสิกในครั้งนั้น เป็นพุทธบริษัทในกาลนี้ ส่วนเรานั่นเองเป็นอาจารย์.

อกาลรูป (น)

[อกาล + รูป]

เวลาอันไม่สมควร, ผิดเวลา, ผิดกาละ.

โย อตฺตโน ทุกฺขมนานุปฺปฏฺโจ
ปเวทเย ชนฺตุ **อกาลรูเป**
อานนฺทิโน ตสฺส ภวนฺติ มิตฺตา
หิเตสิโน ตสฺส ทุกฺขี ภวนฺติ. (ชา. ๑/๒๖๓))

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

บุคคลที่ถูกถามถึงทุกข์ของตน (หาก) ตอบ**ผิดเวลา** พวกศัตรูของเขา ย่อมพอใจ ส่วนคนที่หวังดีก็จะเป็นทุกข์.

อกาลรูเปติ อกาเล. (ชา.อฏ. ๔/๒๒๗)

บทว่า **อกาลรูเป** (ผิดเวลา) คือ (ตอบ) ในเวลาอันไม่เหมาะสม.

[อกาลเมว อกาลรูปำ. รูป ศัพท์ในบทว่า อกาล-รูป นี้ มีอรรถตัพภาวะ ไม่มีความหมายใด ๆ ท่านมักแสดงรูปวิเคราะห์ โดยประกอบ เอว ศัพท์เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะนั้น]

อกาลวาที (ติ)

[อกาล + วท (วากฺเย) + ณี]

ชอบพูดในเวลาอันไม่สมควร, พูดไม่ถูกเวลา, มักพูดผิดเวลา, มักพูดผิดกาละ.

ตสฺส มยฺหำ ภิกฺขเว เอตทโหสิ นยิเม อายสฺมนฺโต ชานนฺติ เถรำ วา เถรกรเณ วา ธมฺเมติ. วุฑฺโฒ เจปิ ภิกฺขเว โหติ อาสีติโก วา นาวุติโก วา วสฺสสติโก วา ชาติยา. โส จ โหติ **อกาลวาที** อภูตวาที อนตฺถวาที อธมฺม-วาที อวินยวาที, อนิธานวตึ วาจำ ภาสิตา

อกาเลน อนปเทสํ อปริยนฺตวตึ อนตฺถสंหิตं. อถ โข โส พาโล เถโรตฺเวว สงฺขं คจฺฉติ.

(อ. ๑/๓๓๐)

เรานั้นได้มีความดำริว่า ท่านเหล่านี้ (พวกพราหมณ์) ไม่รู้จักเถระหรือธรรมที่ทำให้เป็นเถระ ภิกษุทั้งหลาย ถึงแม้นับแต่เกิดมา ภิกษุจะมีอายุ ๘๐ ปี ๙๐ ปี หรือ ๑๐๐ ปี แต่เขาชอบ**พูดไม่ถูกเวลา** พูดคำไม่จริง พูดไม่อิงประโยชน์ พูดไม่อิงธรรม พูดไม่อิงวินัย พูดไม่มีหลักฐาน ไม่มีที่อ้างอิง ไม่มีที่กำหนด (พูดไม่หยุด) ไม่ประกอบด้วย ประโยชน์โดยเวลาไม่ควร เขาย่อมถึงการนับว่า เป็นเถระผู้โง่เขลา โดยแท้.

อกาลวาทีติอาทีสุ อกาเล วทตีติ อกาลวาที.

(อ.อฏ. ๒/๒๙๘)

ในบทว่า **อกาลวาที** (พูดไม่ถูกเวลา) เป็นต้น พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า ชื่อว่า **อกาลวาที** (พูดไม่ถูกเวลา) เพราะอรรถว่า พูดในเวลาอันไม่สมควร[ผิดเวลา].

อกาลวิชฺชุ (ถี)

[อกาล + วิชฺชุ] สายฟ้าผิดฤดูกาล.

อกาลวิชฺชุตา (ถี)

[อกาล + วิชฺชุลตา]

สายฟ้าผิดฤดูกาล, ฟ้าแลบผิดฤดูกาล.

เทวทุนฺทุภิโย จ ผลึสูติ เทวเภริโย ผลึสุ. เทโว สุกฺขคชฺชิตं คชฺชิ. **อกาลวิชฺชุตา** นิจฺฉรึสุ. ขณิกวสฺสं วสฺสีติ วุตฺตं โหติ. (ที.อฏ. ๒/๑๔๗)

บาทพระคาถาว่า **เทวทุนฺทุภิโย จ ผลึสุ** (กลองทิพย์ดังกึกก้อง) ความว่า เหล่ากลองทิพย์ ก็บันลือลั่น เมฆฝนก็กระหึ่มครืนๆ เหมือนในฤดูแล้ง **สายฟ้าผิดฤดูกาล** ก็แลบแปลบปลาบ มีคำที่ท่านอธิบายว่า มีฝนตกชั่วขณะ.

อกาลสสฺส (ติ)

[อกาล + สสฺส]

มีข้าวกล้านอกฤดูกาล.

นวสสฺเส วา **อกาลสสฺเส** วา อปริจฺฉินฺนภาเค เอตฺตเก กหาปเณ เทถาติ กหาปเณ อุฏฺจาเปติ. สพฺเพสं อกปฺปิยं. (วิ.อฏ. ๒/๒๕๙)

ภิกษุให้กหาปณะเกิดขึ้นในนาที่มีข้าวกล้าใหม่ หรือในนาที่**มีข้าวกล้านอกฤดูกาล** ซึ่งมิได้กำหนดส่วนไว้ว่า พวกท่านจงให้กหาปณะมีประมาณเท่านี้ ไม่สมควรแก่ภิกษุทุกรูป.

อกาลิก (ติ)

[น + กาลิก]

(๑) (ก) ไม่ประกอบด้วยกาล, ไม่จำกัดกาล [ให้ผลทันทีในปัจจุบัน (มรรค)].

ธมฺเม อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ สฺวากฺขาโต ภควตา ธมฺโม สนฺทิฏฺจิโก **อกาลิโก** เอหิปสฺสิโก โอปนยิโก ปจฺจตฺตं เวทิตพฺโพ วิญฺญูหีติ. (ที. ๒/๑๕๘-๙)

บุคคลประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า พระธรรมอันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว เป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึง

เห็นได้ด้วยตนเอง **ไม่ประกอบด้วยกาล** ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน.

อกาลิโกติ น กาลนฺตเร ผลทายโก.

(อ.อฏ. ๒/๑๔๑)

บทว่า **อกาลิโก** (ไม่ประกอบด้วยกาล) คือ ให้ผลไม่จำกัดกาล.

[บุคคลผู้บรรลุธรรมระดับโสดาบันนั้น จะเป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า พระธรรม พระสงฆ์ เป็นผู้ประกอบด้วยศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นอริยศีล ดังที่พุทธองค์ตรัสกับพระอานนท์ไว้ในทีฆนิกาย มหาวรรค (๒/๑๕๙-๙) ว่า

ดูก่อนอานนท์ ธรรมเทศนาชื่อว่าธรรมาทาส คืออะไร ดูก่อนอานนท์ อริยสาวกในพระธรรมวินัยนี้...เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้าว่า... เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรมว่า...เป็นผู้ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์ว่าเป็นผู้ประกอบด้วยศีลไม่ขาด ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นอริยศีล เป็นศีลอันพระอริยะปรารถนา เป็นไท อันผู้รู้สรรเสริญแล้ว ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำไว้ และก่อให้เกิดสมาธิ. ดูก่อนอานนท์ ศรัทธาอันมั่นคง และศีลอันหมดจดนี้ คือ ธรรมเทศนาที่เหมือนคันฉ่อง เมื่อต้องการอยู่ พึงพยากรณ์ตนด้วยตนเองได้ว่า เรามีนรกสิ้นแล้ว มีกำเนิดสัตว์ดิรัจฉานสิ้นแล้ว มีเปตติวิสัยสิ้นแล้ว มีอบาย ทุคคติวินิบาตสิ้นแล้ว เราเป็นผู้ถึงอริยมรรคครั้งแรก มีการไม่ตกต่ำเป็นธรรมดา เป็นผู้เที่ยง มีการตรัสรู้เป็นเบื้องหน้า]

สฺวากฺขาตํ พฺรหฺมจริยํ
สนฺทิฏฺฐิก**มกาลิกํ**
ยตฺถ อโมฆา ปพฺพชฺชา
อปฺปมตฺตสฺส สิกฺขโตติ. [เสลาติ ภควา]

(ม. ๒/๓๕๓, สุตฺตนิ. ๓๖๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
เสละ พรหมจรรย์อันเรากล่าวไว้ดีแล้ว ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง **ไม่จำกัดกาล** ในศาสนาที่มีการบรรพชาไม่ไร้ผล เมื่อบุคคลไม่ประมาทหมั่นศึกษาอยู่.

อกาลิกนฺติ ยถา มนุสฺสา กาลิกํ ธนํ หตฺวา อนนฺตรา น ลภนฺติ กาลํ อาคเมนฺติ, เนวายํ ธมฺโม. โย ทิฏฺเฐว ธมฺเม อริยํ อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวติ, ตสฺส มคฺคสฺส อนนฺตรา สมนนฺตรา อธิคจฺฉเตว ผลํ วินฺทติ ปฏิลภติ. น ปรตฺถ น ปรโลเก. เอวํ **อกาลิกนฺ**ติ สนฺทิฏฺจิกมกาลิกํ.

(จูฬนิ. ๒๑๔,๒๑๕)

บทว่า **อกาลิกํ** (ไม่จำกัดกาล) ความว่า พวกมนุษย์ลงทุนตามเวลา ยังไม่ได้รับผลในกาลทุกครั้ง ยังต้องรอเวลาฉันใด ธรรมนี้หาเป็นเช่นนั้นไม่ ผู้ใดเจริญอริยมรรคมีองค์ ๘ ในภพนี้ ผู้นั้นย่อมบรรลุ คือ ประสบ ได้รับผลแห่งมรรคนั้นในกาลทุกครั้ง ไม่มีลำดับอื่นคั่น มิใช่ในภพหน้า มิใช่ในปรโลก จึงชื่อว่าไม่จำกัดด้วยกาลอย่างนี้ รวมความว่า ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง **ไม่จำกัดกาล**.

(ข) ให้ผลไม่ล่วงเลยกาล (มรรค).

ยโต โข ภิกฺขเว อริยสาวโก เอวํ ชรามรณํ ปชานาติ, เอวํ ชรามรณสมุทยํ ปชานาติ, เอวํ ชรามรณนิโรธํ ปชานาติ, เอวํ ชรามรณนิโรธ-คามินึ ปฏิปทำ ปชานาติ. อิทมสฺส ธมฺเม ญาณำ, โส อิมินา ธมฺเมน ทิฏฺเฐน วิทิเตน **อกาลิเกน** ปตฺเตน ปริโยคาฬฺเหน อตีตานาคเต นยํ เนติ.

(สำ. ๑/๒๘๙)

ภิกษุทั้งหลาย เมื่อใดแล อริยสาวกรู้ชัดชรา และมรณะอย่างนี้ รู้ชัดเหตุเกิดแห่งชราและมรณะอย่างนี้ รู้ชัดความดับแห่งชราและมรณะอย่างนี้ รู้ชัดปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งชราและมรณะอย่างนี้ การรู้นี้ชื่อว่าธัมม-ญาณของอริยสาวกนั้น เมื่อนั้น อริยสาวกนั้นพิจารณานัย ในอดีต และอนาคตด้วยธรรมนี้ ซึ่งตนเห็นแล้ว รู้แล้ว **ให้ผลไม่ล่วงเลยกาล** อันตนได้บรรลุแล้ว อันตนหยั่งรู้แล้ว.

อกาลิเกนาติ กิญฺจิ กาลำ อนติกฺกมิตฺวา ปฏิ-เวธานนฺตรเมว ผลทายเกน. (สำ.อฏ. ๒/๖๒)

บทว่า **อกาลิเกน** (ให้ผลไม่ล่วงเลยกาล) ได้แก่ ให้ผลในลำดับแห่งการรู้แจ้งแทงตลอด ไม่ล่วงเลยกาลไรๆ เลย.

(๒) ไม่ประกอบด้วยกาล, ไม่จำกัดกาล, ทำกิจไม่มีกาลคั่น (มรรคผล).

โส นวญฺจ กมฺมำ น กโรติ, ปุราณญฺจ กมฺมำ ผุสฺส ผุสฺส พฺยนฺตีกโรติ. สนฺทิฏฺฐิกา นิชฺชรา **อกาลิกา** เอหิปสฺสิกา โอปเนยฺยิกา ปจฺจตฺตำ เวทิตพฺพา วิญฺญูหิ. (อำ. ๑/๒๒๒)

เขาไม่ทำกรรมใหม่ด้วย รับผลกรรมเก่าแล้วทำให้สิ้นไปด้วย นี้คือข้อปฏิบัติที่ทำให้กิเลสสิ้นไป เป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง **ไม่ประกอบด้วยกาล** ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน.

อกาลิกาติ น กาลนฺตเร กิจฺจการิกา.

(อำ.อฏ. ๒/๒๒๗)

บทว่า **อกาลิกา** (ไม่ประกอบด้วยกาล) ได้แก่ ไม่ทำหน้าที่ในกาลอื่น.

(๓) ไม่จำกัดกาล[บรรลุไม่มีกาลอื่นคั่น (มรรค ผล นิพพาน)].

ยโต โข อยำ พฺราหฺมณ อนวเสสำ ราคกฺขยำ ปฏิเวเทติ, อนวเสสำ โทสกฺขยำ ปฏิเวเทติ, อนวเสสำ โมหกฺขยำ ปฏิเวเทติ, เอวำ โข พฺราหฺมณ สนฺทิฏฺจิกำ นิพฺพานำ โหติ **อกาลิกำ** เอหิปสฺสิกำ โอปเนยฺยิกำ ปจฺจตฺตำ เวทิตพฺพำ วิญฺญูหีติ. (อำ. ๑/๑๕๙-๙)

พราหมณ์ เมื่อใดแล บุคคลนี้รู้แจ้งธรรมเป็นที่สิ้นราคะอันไม่มีส่วนเหลือ รู้แจ้งธรรมเป็นที่สิ้นโทสะอันไม่มีส่วนเหลือ รู้แจ้งธรรมเป็นที่สิ้นโมหะอันไม่มีส่วนเหลือ พราหมณ์ เมื่อนั้น นิพพาน[และมรรคผล]ชื่อว่าเป็นธรรมที่ผู้ปฏิบัติจะพึงเห็นชัดด้วยตนเอง **ไม่จำกัดกาล** ควรเรียกให้มาดู ควรน้อมเข้ามาในตน อันวิญญูชนพึงรู้ได้เฉพาะตน.

อกาลิกนฺติ น กาลนฺตเร ปตฺตพฺพำ.

(อำ.อฏ. ๒/๑๔๑)

บทว่า **อกาลิกํ** (ไม่จำกัดกาล) ได้แก่ ไม่พึงบรรลุในกาลอื่น.

น กาลนฺตเร ปตฺตพฺพนฺติ ยทา สจฺจปฏิเวโธ, ตทา เอว ลทฺธพฺพตฺตา น กาลนฺตเร ปตฺตพฺพํ.

(อ.ฏี. ๒/๑๖๑)

ปาฐะว่า **น กาลนฺตเร ปตฺตพฺพํ** (ไม่พึงบรรลุในกาลอื่น) ความว่า ไม่พึงบรรลุในกาลอื่น เพราะเป็นธรรมที่พึงได้รับในขณะแทงตลอดสัจจะนั่นเทียว.

(๔) ไม่เป็นไปตามกาล, ก่อให้เกิดสุขในปัจจุบันไม่มีกาลอื่นคั่น (ราชสมบัติ).

กาลิกนฺติ พฺรหฺมจริยจรณํ นาม ทุติเย วา ตติเย วา อตฺตภาเว วิปากทานโต กาลิกํ นาม. รชฺชํ ปน อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว กามคุณสุขุปฺปาทนโต **อกาลิกํ.** โส ตฺวํ อิมํ **อกาลิกํ** ปหาย มา กาลิกํ อนุธาวีติ วทติ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๒๗)

บทว่า **กาลิกํ** (เป็นไปตามกาล) พระราชเทวีทรงแสดงว่า ธรรมดาการประพฤติพรหมจรรย์ ชื่อว่า เป็นไปตามกาล เพราะให้วิบากในอัตภาพที่ ๒ หรือที่ ๓ ส่วนราชสมบัติ ชื่อว่า**ไม่เป็นไปตามกาล** เพราะก่อให้เกิดสุขในกามคุณในอัตภาพนี้เท่านั้น พระองค์นั้นโปรดอย่าทรงสละราชสมบัติ**อันไม่เป็นไปตามกาล**นี้ แล้วทรงด่วนประพฤติพรหมจรรย์อันเป็นไปตามกาล.

(๕) เกิดผิดกาลปกติ, ไม่มีประจำกาล.

ยถา วา ปน มหาราช รญฺโญ สตมฺปิ ทฺวิสตมฺปิ ติสตมฺปิ อมจฺจา โหนฺติ, เตสํ ฉ เยว ชนา อมจฺจคณนาย คณียนฺติ. เสยฺยถิทํ เสนาปติ ปุโรหิโต อกฺขทสฺโส ภณฺฑาคาริโก ฉตฺตคฺคาหโก ขคฺคคฺคาหโก. เอเตเยว อมจฺจคณนาย คณียนฺติ. กึ การณา ? ยุตฺตตฺตา ราชคุเณหิ, อวเสสา อคณิตา, สพฺเพ อมจฺจาตฺเวว สงฺขฺยํ คจฺฉนฺติ เอวเมว โข มหาราช เวสฺสนฺตเรน รญฺญา มหาทาเน ทียมาเน ยํ สตฺตกฺขตฺตุํ มหาปถวี กมฺปิตา, **อกาลิกํ** เอตํ กทาจุปฺปตฺติกํ อฏฺฐหิ เหตูหิ วิปฺปมุตฺตํ, น ตํ คณียติ อฏฺฐหิ เหตูหิ. (มิลินฺท. ๑๙๙)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่า พระราชาจะทรงมีอำมาตย์อยู่ ๑๐๐ คนก็ตาม ๒๐๐ คนก็ตาม ๓๐๐ คนก็ตาม เมื่อจะมีการนับจำนวนอำมาตย์เหล่านั้น ย่อมนับเอาชนเพียง ๖ คนเท่านั้น คือ (๑) เสนาบดี (๒) ปุโรหิต (๓) ผู้พิพากษา (๔) ขุนคลัง (๕) คนถือฉัตร (๖) คนถือพระขรรค์ ชน ๖ คนนี้เท่านั้น ที่เขานับไว้ในการนับจำนวนอำมาตย์ เพราะเหตุไร เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพระราชคุณ ชนที่เหลือ**อันเขาไม่นับแล้ว** (ไม่นับชนที่เหลือ) ชนที่เหลือทุกคน ย่อมถึงการนับว่าเป็นอำมาตย์เท่านั้น ฉันใด ขอถวายพระพร ข้อที่เมื่อพระราชาเวสสันดรทรงให้มหาทาน แผ่นดินใหญ่ได้ไหวถึง ๗ ครั้งใด ข้อนี้มิได้มีอยู่เป็นประจำตลอดกาลนาน เกิดได้เป็นบางครั้งบางคราว ซึ่งพ้นไปจากเหตุ ๘ อย่าง พระผู้มีพระภาคจึงไม่ทรงนับเหตุข้อนั้นรวมเข้ากับเหตุ ๘ อย่าง ฉันนั้นเหมือนกัน.

[พระพุทธองค์ ได้ตรัสเหตุปัจจัยที่ทำให้แผ่นดินไหว ไว้ ๘ อย่าง ดังนี้

อฏฺจ โข อิเม อานนฺท เหตู อฏฺจ ปจฺจยา มหโต ภูมิจาลสฺส ปาตุภาวาย, กตเม อฏฺจ. อยํ อานนฺท มหาปจวี อุทเก ปติฏฺจิตา ฯเปฯ

ดูก่อนอานนท์ เหตุ ๘ อย่าง ปัจจัย ๘ อย่าง เหล่านี้ ย่อมมีเพื่อทำให้ปรากฏแผ่นดินไหวครั้งใหญ่. เหตุปัจจัย ๘ อย่างอะไรบ้าง?. ดูก่อนอานนท์ แผ่นดินใหญ่นี้ตั้งอยู่บนน้ำ...ดังนี้เป็นต้น.

เหตุปัจจัย ๘ อย่างมีดังนี้ คือ

ธาตุกำเริบ[คือแผ่นดินตั้งอยู่บนน้ำ น้ำตั้งอยู่บนลม ลมตั้งอยู่บนอากาศ บางสมัย ลมใหญ่เคลื่อนตัวพัดไป พอลมใหญ่เคลื่อนตัวพัดไป น้ำก็เกิดไหวตัว น้ำที่ไหวตัว ย่อมทำให้แผ่นดินไหวไปตาม] อานุภาพของผู้มีฤทธิ์ พระโพธิสัตว์ก้าวลงสู่พระครรภ์ เสด็จออกจากครรภ์พระมารดา[ประสูติ] บรรลุพระสัมมาสัมโพธิญาณ ทรงแสดงพระธรรมจักรอันยอดเยี่ยม ทรงปลงพระชนมายุสังขาร เสด็จดับขันธปรินิพพาน

ในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย (เล่ม ๓ หน้า ๙๖, อรรถกถามัชฌิมนิกาย (เล่ม ๔ หน้า ๗๙) อรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๔๐๘) กล่าวถึงการไหวของแผ่นดินตลอดหมื่นจักรวาล ที่เรียกว่า ชาติเขต คือ เขตแดนที่อานุภาพของพระพุทธเจ้าแผ่ไปถึง เมื่อตอนประสูติ ในเวลา ๖ ขณะ คือ เวลาหยั่งลงสู่ครรโภทร เวลาประสูติ เวลาตรัสรู้อนุตตรสัมมาสัมโพธิญาณ เวลาแสดงธรรมจักร เวลาปลงพระชนมายุสังขาร และเวลาเสด็จดับขันธปรินิพพาน ส่วนในอรรถกถาอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๔) และอรรถกถามหานิเทศ (หน้า ๓๘๕-๖) ยังเพิ่มเวลาเสด็จออกมหาภิเนษกรมณ์อีกด้วย จึงรวมเป็นเวลา ๗ ขณะ นอกจากนั้นแล้ว ในคัมภีร์อังคุตตรนิกายฎีกา (เล่ม ๒ หน้า ๒๓๒)ยังอธิบายเพิ่มเติมอีกว่า แม้ในเวลาปรารถนาพุทธภูมิเป็นต้น ก็มีการไหวของแผ่นดินด้วยเช่นกัน]

(๖) พ้นไปจากกาลิก ๔.

อาหารนฺติ อชฺโฆหริตพฺพํ กาลิกํ อธิปฺเปตํ, น อุทกํ. ตญฺหิ เภสชฺชสงฺคหิตมฺปิ **อกาลิกเมว** ปฏิคฺคหิตสฺเสว กาลิกตฺตา. (วิมติ. ๒/๓๕)

บทว่า **อาหารํ** (อาหาร) ประสงค์เอากาลิกที่ควรกลืนกิน ไม่ใช่ประสงค์เอาน้ำ เพราะน้ำนั้นแม้นับเข้าในเภสัช ก็**พ้นไปจากกาลิก ๔** ที่เดียว เพราะของที่ภิกษุรับประเคนเท่านั้นจึงเป็นกาลิก.

อกาลุสิ (สฺสิ) **ย** (น)

[น + กาลุสิ (สฺสิ) ย]

ความเป็นสภาพไม่ขุ่นมัว, ความไม่ขุ่นมัว.

อกาลุสิ (สฺสิ) **ยปจฺจุปฏฺฐาน** (ติ)

[อกาลุสิ (สฺสิ) ย + ปจฺจุปฏฺฐาน]

มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ, มีความเป็นสภาพไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ.

สทฺทหนลกฺขณา สทฺธา โอกปฺปนลกฺขณา วา. ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย ปกฺขนฺทนรสา วา โอฆุตฺตรโณ วิย. **อกาลุสิยปจฺจุปฏฺฐานา** อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺฐานา วา. สทฺเธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา โสตาปตฺติยงฺคปทฏฺฐานา วา.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๖๓)

[ใน สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๓๐ เป็น อกาลุสฺสิยปจฺจุปฏฺฐานา]

ศรัทธามีสภาพเชื่อมั่น หรือมีสภาพหยั่งลงแล้วตัดสิน[ในวัตถุที่ควรเชื่อ] มีหน้าที่ทำให้ผ่องใสเหมือนแก้วมณีที่ทำให้น้ำใส หรือมีหน้าที่แล่นไป[ในวัตถุที่ควรเชื่อ]เหมือนขุนศึกผู้ข้ามห้วงน้ำ **มีความไม่ขุ่นมัวเป็นอาการปรากฏ** หรือมีความตัดสินเป็นผล มีวัตถุที่ควรเชื่อ[สรณะ ๓ กรรม และผลของกรรม]เป็นเหตุใกล้ หรือมีเหตุเกิดของโสดาปัตติมรรคเป็นเหตุใกล้.

[เหตุเกิดของโสดาปัตติมรรคมี ๔ ประการ คือ การคบหาสัตบุรุษ (สปฺปุริสูปเสวน), การฟังพระสัทธรรม (สทฺธมฺมสฺสวน), การพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ) และการปฏิบัติข้อประพฤติที่ควรแก่โลกุตตรธรรม (ธมฺมานุธมฺมปฏิปตฺติ)

ศรัทธาเปรียบเหมือนมือ คือ ผู้มีมือได้พบเห็นภูเขาที่ดารดาษด้วยรัตนะทรงค่า ย่อมใช้มือหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือไม่อาจหยิบฉวยได้ ฉันใด สัตบุรุษ ได้พบกับภูเขารัตนะคือพระพุทธศาสนาอันดารดาษด้วยรัตนะคือมรรค ผล และนิพพานแล้ว ย่อมใช้มือคือศรัทธาหยิบฉวยได้ ส่วนผู้ไม่มีมือคือศรัทธาไม่อาจหยิบฉวยได้ ฉันนั้น

ศรัทธาเปรียบเหมือนทรัพย์ คือ ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดขายรัตนะต่าง ๆ ต้องมีทรัพย์จึงจะซื้อไว้ได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์ไม่อาจซื้อได้ ฉันใด ผู้เข้าไปสู่ร้านตลาดคือพระพุทธศาสนาต้องมีทรัพย์คือศรัทธาจึงจะซื้อไว้ได้ ส่วนผู้ไม่มีทรัพย์คือศรัทธาไม่อาจซื้อได้ ฉันนั้น ดังพุทธดำรัสว่า สทฺธีธ วิตฺตํ ปุริสสฺส เสฏฺฐํ (ศรัทธาเป็นทรัพย์อันประเสริฐของบุรุษในโลกนี้)

ศรัทธาเปรียบเหมือนเมล็ดพืช คือ ผู้มีเมล็ดพืชจึงจะหว่านไว้ในพื้นดินที่มีลมฝนดี ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉันใด ผู้มีเมล็ดพืช คือศรัทธาย่อมหว่านไว้ในพื้นดินคือพระธรรมได้ ส่วนผู้ไม่มีเมล็ดพืชไม่อาจหว่านได้ ฉันนั้น ดังพระพุทธดำรัสว่า สทฺธา พีชํ ตโป วุฏฺฐิ (ศรัทธาเหมือนเมล็ดพืช ตบะเหมือนฝน]

อกาสึ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกาสิ (กฺริ/อา) ดู กโรติ

อกาสิก (ติ)

[น + กาสิก] หยาบ, ไม่ละเอียดอ่อน.

น โข ปนสฺสาหํ ภิกฺขเว **อกาสิกมฺปิ** จนฺทนํ ธาเรมิ, กาสิกํ สุ เม ตํ เวจนํ โหติ, กาสิกา กญฺจุกา กาสิกํ นิวาสนํ กาสิโก อุตฺตราสงฺโค.

(อ. ๑/๑๔๓)

ภิกษุทั้งหลาย ก็แลเราไม่ได้ใช้ไม้จันทน์ **เนื้อหยาบ**เท่านั้น ผ้าโพกของเรานั้นก็ละเอียดอ่อน เสื้อก็ละเอียดอ่อน ผ้านุ่งก็ละเอียดอ่อน ผ้าห่มก็ละเอียดอ่อน.

อกาสิกํ จนฺทนนฺติ อสณฺหํ จนฺทนํ.

(อ.อฏ. ๒/๑๔๑)

สองบทว่า **อกาสิกํ จนฺทนํ** (ไม้จันทน์เนื้อหยาบ) คือ ไม้จันทน์เนื้อไม่ละเอียด.

กาสิกสทฺโท อติวิย สณฺเห สุขุเม มหคฺฆวตฺเถ นิรุฬฺโห. อญฺญสฺมิมฺปิ ตถาชาติเก รุฬฺหีวเสน ปวตฺตตีติ ทฏฺฐพฺพํ. เตนาห อกาสิกํ จนฺทนนฺติ.

(อ.ฏี. ๑/๓๙๙)

กาสิก ศัพท์เป็นศัพท์ที่ปรากฏในผ้ามีค่ามากอันละเอียดสุขุมยิ่ง พึงทราบว่าเป็นไปแม้ในสิ่งอื่น[มีไม้จันทน์เป็นต้น]ที่มีลักษณะอย่างนั้น (เนื้อละเอียด) โดยความเป็นรุฬหีศัพท์ ฉะนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อกาสิกํ จนฺทนํ (ไม้จันทน์เนื้อหยาบ).

[**กาสิก** เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะคือนามศัพท์ที่ไม่สำเร็จรูปด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิต ตามประเภทของนยะ ๔๐ จัดเป็นรุฬหีนัย (รุฬหีศัพท์) คือศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลก (ชื่อที่ปรากฏทางโลก) ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป เพราะ **กาสิก** ศัพท์ นอกจากจะแสดงความหมายว่า ผ้าเนื้อละเอียดแล้ว ยังหมายรวมถึงสิ่งอื่น ๆ มีไม้จันทน์เป็นต้นที่มีเนื้อละเอียดอีกด้วย ดังนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า อกาสิกํ จนฺทนํ (ไม้จันทน์เนื้อหยาบ) เหมือนคำว่า **สตฺต** (สัตว์, ผู้ติดข้องในกามคุณ) นอกจากจะหมายถึงปุถุชนและพระเสกขะแล้ว ยังหมายถึงพระอรหันต์อีกด้วย เพราะเป็นชื่อที่ยกขึ้นกล่าว โดยมีรูปร่างเป็นต้นเหมือนกัน

โดยทั่วไปศัพท์บาลีมักประกอบด้วยรากศัพท์ แต่มีนามศัพท์บางศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ ศัพท์ดังกล่าวชื่อว่า **รุฬหีศัพท์** หรือ **อนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์** คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิต ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา (หน้า ๔๘๖) ว่า

รุฬฺหีสทฺโทติ สมาสตทฺธิตกิตกวิคฺคเห อนิปฺผนฺโน ปาฏิกปทิกสทฺโท. วุตฺตญฺจ

นิปฺผนฺโน จ อนิปฺผนฺโน
โส ปาฏิปทิโก ยถา
นิปฺผนฺโน การโกตฺยาทิ-
ตโร ฆฏปฏาทิโก
ตทฺธิตาทิตฺตยาสิทฺโธ
นิปฺผนฺโน อิตโร มโต.

คำว่า รุฬฺหีสทฺโท (รุฬหีศัพท์) คือ นามศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ปาฏิปทิกศัพท์นั้น จำแนกเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะและอนิปผันนปาฏิปทิกะ นิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น, อนิปผันนปาฏิปทิกะอื่นไม่ได้สำเร็จด้วยตัทธิตป็นต้น ๓ อย่าง เช่น ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น. นิปผันนปาฏิปทิกะอื่น พึงทราบว่า สำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้น ๓ อย่าง]

อกาสิย (ปุ)

[น + กาสิย]

เหมือนราชบุรุษที่เรียกว่า อกาสิยะ.

เหมือนราชบุรุษที่พระราชารับสั่ง[ให้เก็บภาษี/ส่วย]

อกาสิย จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาสตัทธิต หรือกิต. ดู อกาสิก [...]
[ชื่อทางการของข้าราชการที่มีหน้าที่เก็บภาษี. พจนานุกรมบาลี ไทย อังกฤษ ฉบับภูมิพโล ภิกขุ หน้า ๔)]

อกาสิยา ราชูหิ วานุสิฏฺจา
ตทสฺส อาทาย ธนำ หรนฺตำ
เต ตาทิสา โจรสมา อสนฺตา
วชฺฌา น หญฺญนฺติ อริฏฺจ โลเก. (ชา. ๒/๒๓๘)

พราหมณ์เหล่านั้น**เป็นเหมือนราชบุรุษ**ที่พระราชารับสั่ง[ให้เก็บภาษี] ถือเอาทรัพย์ของพระราชานั้นไป อริฏฐะ พวกพราหมณ์เหล่านั้นเป็นเหมือนโจร มิใช่สัตบุรุษ สมควรฆ่าเสีย แต่ไม่มีใครในโลกจะฆ่าได้.

อกาสิยา ราชูหิ วานุสิฏฺจาติ อิทญฺจิทญฺจ พลึ คณฺหถาติ ราชูหิ อนุสิฏฺจา อกาสิยสงฺขาตา ราชปุริสา วิย. (ชา.อฏ. ๗/๖๔)

บาทคาถาว่า **อกาสิยา ราชูหิ วานุสิฏฺจา** (พวกพราหมณ์เหล่านั้น เป็นเหมือนราชบุรุษที่พระราชารับสั่ง[ให้เก็บภาษี]) ความว่า (พวกพราหมณ์เหล่านั้น) เป็นเสมือนพวกราชบุรุษที่เรียกว่าอกาสิยะผู้อันพระราชา (และราชมหาอำมาตย์) คอยแนะนำว่า พวกท่าน จงเก็บภาษี อย่างนี้และอย่างนี้.

[พลิ ศัพท์มีอรรถ ๓ คือ อุปหาระ (เครื่องเซ่นบูชา), กระ (เครื่องบรรณาการ/ภาษี) อสุสันตระ (พลิอสูร - อสูรผู้ทรงพลัง) ธาน. ๘๙๗]

[พจนานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี - โรมัน - ไทย หน้า ๕๑ แปล **อกาสิย** ว่า มิใช่ชาวกาสี อกาสิยา ราชูหิ วานุสิฏฺจา (พราหมณ์เหล่านั้นเป็นเสมือนราชบุรุษ) **ผู้มิใช่ชาวกาสี** ที่พระราชา และราชมหาอำมาตย์ต้องคอยแนะนำอยู่เสมอ]

อกิจฺจ (น)

[น + กิจฺจ]

กิจฺจ = กร (กรเณ) + ริจฺจ ลบ ร

(๑) (ก) ไม่ควรทำ, ไม่ใช่หน้าที่.

อนริยมริเยน สหสฺสเนตฺต
สุทุคฺคเตนาปิ **อกิจฺจ**มาหุ
มา โว ธนำ ตำ อหุ วา ชนินฺท
ยำ โภคเหตุ วิชเหมุ สทฺธำ. (ชา. ๑/๑๑๓)
ข้าแต่ท้าวสหัสสเนตร พระอริยะทั้งหลาย กล่าวทางอันไม่ประเสริฐว่า เป็นกิจที่อริยชนแม้จะตกยาก**ไม่ควรทำ** ข้าแต่ท่านจอมชน เราพึงสละศรัทธา เพราะเหตุแห่งโภคทรัพย์ใด ขอทรัพย์นั้นอย่าพึงเกิดแก่พวกท่านเลย.

อกิจฺจมาหูติ อกตฺตพฺพนฺติ พุทฺธาทโย อริยา วทนฺติ. ตฺวำ ปน มำ อนริยำ มคฺคำ อาโรเจสีติ อธิปฺปาโย. (ชา.อฏ. ๓/๑๒๐)

บทว่า **อกิจฺจมาหุ** (กล่าวทางอันไม่ประเสริฐว่าเป็นกิจที่อริยชนแม้จะตกยากไม่ควรทำ) อธิบายว่า พระอริยะมีพระพุทธเจ้าเป็นต้นกล่าวว่า เป็นกิจไม่ควรทำ ส่วนท่าน มาบอกทางที่ไม่ประเสริฐให้ข้าพเจ้า.

(ข) สิ่งที่ไม่ควรทำ.

อภิชฺฌาวิสมโลภาภิภูเตน คหปติ เจตสา วิหรนฺโต **อกิจฺจํ** กโรติ, กิจฺจํ อปราเธติ, **อกิจฺจํ** กโรนฺโต กิจฺจํ อปราเธนฺโต ยสา จ สุขา จ ชหติ. (อ. ๑/๓๗๘)

ดูก่อนคฤหบดี บุคคลมีใจถูกอภิชฌาวิสมโลภะ (วิสมโลภะคืออภิชฌา) ครอบงำอยู่ ย่อมทำ**สิ่งที่ไม่ควรทำ** ยังสิ่งที่ควรทำให้ผิดพลาดไป เมื่อทำ**สิ่งที่ไม่ควรทำ** ยังสิ่งที่ควรทำให้ผิดพลาดไป ย่อมเสื่อมจากยศและความสุข.

อกิจฺจํ กโรตีติ อกาตพฺพํ กโรติ.

(อ. อฏ. ๒/๓๑๓)

ปาฐะว่า **อกิจฺจํ กโรติ** คือ ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ.

[วิสมโลภะ คือ ความโลภอย่างรุนแรง ถึงขนาดเป็นมโนทุจริต ที่เรียกว่า วีติกกมกิเลส คือ กิเลสเป็นเหตุให้ล่วงละเมิดศีลหรือวินัย]

(๒) กิจใหญ่.

มเมว กตมญฺญนฺตุ คิหีปพฺพชิตา อุโภ
มเมวาติวสา อสฺสุ กิจฺจา**กิจฺเจสุ** กิสฺมิจิ
อิติ พาลสฺส สงฺกปฺโป อิสฺสา มาโน จ วฑฺฒติ.

(ธมฺม. ๕๕)

ภิกษุพาลเกิดความดำริว่า ขอให้คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้ง ๒ ฝ่าย จงเข้าใจว่า เราผู้เดียวทำกิจนี้ เราผู้เดียวพึงมีอำนาจในกิจทั้งปวง ไม่ว่ากิจน้อยหรือ**กิจใหญ่** ความริษยาและความถือตัว ย่อมเจริญเพิ่มพูน.

เอวรูเปสุ กิจฺจากิจฺเจสุ ขุทฺทกมหนฺเตสุ กรณีเยสุ กิสฺมิจิ เอกกิจฺเจปิ มเมว วเส วตฺตนฺตุ, มเมว อาปุจฺฉิตฺวา กโรนฺตูติ สงฺกปฺโป อุปฺปชฺชติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๓๒๙)

ภิกษุพาลเกิดความดำริว่า ขอให้คฤหัสถ์และบรรพชิตทั้ง ๒ ฝ่ายจงเป็นไปในอำนาจของเรา ผู้เดียวในกิจน้อยกิจใหญ่เห็นปานนั้นอย่างใดอย่างหนึ่ง คือ แม้เพียงกิจเดียว ได้แก่ จงบอกเราก่อนแล้วจึงทำ.

[กิจฺจากิจฺเจสุ = กิจฺจ + อกิจฺจ, มหนฺตํ กิจฺจํ อกิจฺจํ อ ศัพท์ในบทว่า อกิจฺจ มีอรรถ วุทธิ (เจริญ), กิจฺจญฺจ อกิจฺจญฺจ กิจฺจากิจฺจ]

อกิจฺจกร (ติ)

[อกิจฺจ + กร]

ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ, ใช้ทำกิจไม่ได้.

ราชา อาห ภนฺเต นาคเสน ตุมฺเห ภณถ กินฺติ อิมํ ทุกฺขํ นิรุชฺเฌยฺย, อญฺญญฺจ ทุกฺขํ นุปฺปชฺเชยฺยาติ เอตทตฺถา มหาราช อมฺหากํ ปพฺพชฺชาติ. กึ ปฏิกจฺเจว วายมิเตน ननु สมฺปตฺเต กาเล วายมิตพฺพนฺติ ? เถโร อาห สมฺปตฺเต กาเล มหาราช วายาโม **อกิจฺจกโร** ภวติ, ปฏิกจฺเจว วายาโม กิจฺจกโร ภวตีติ.

โอปมฺมํ กโรหีติ. ตํ กึ มญฺญสิ มหาราช ยทา ตฺวํ ปิปาสิโต ภเวยฺยาสิ, ตทา ตฺวํ อุทปานํ ขณาเปยฺยาสิ, ตพฺพากํ ขณาเปยฺยาสิ ปานียํ ปิวิสฺสามีติ ? น หิ ภนฺเตติ. เอวเมว โข มหาราช สมฺปตฺเต กาเล วายาโม **อกิจฺจกโร** ภวติ, ปฏิกจฺเจว วายาโม กิจฺจกโร ภวตีติ. ภาสิตมฺเปตํ มหาราช ภควตา

ปฏิกจฺเจว ตํ กยิรา ยํ ชญฺญา หิตมตฺตโน
น สากฏิกจินฺตาย มนฺตา ธีโร ปรกฺกเม
ยถา สากฏิโก มคฺคํ สมํ หิตฺวา มหาปถํ
วิสมํ มคฺคมารุยฺห อกฺขจฺฉินฺโนว ฌายติ
เอวํ ธมฺมา อปกฺกมฺม อธมฺมมนุวตฺติย
มนฺโท มจฺจุ มุขํ ปตฺโต อกฺขจฺฉินฺโนว ฌายติ.

(มิลินฺท. ๖๗)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน พวกท่านกล่าวกันว่า ถ้ากระไรทุกข์นี้พึงดับไปเสีย และทุกข์อื่นก็ไม่พึงเกิดขึ้น ดังนี้ มิใช่หรือ ?

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร การบวชของพวกอาตมภาพก็มีข้อที่ว่านี้ เป็นประโยชน์

(พระเจ้ามิลินท์) ประโยชน์อะไรด้วยความเพียรแต่เนิ่นๆ เล่า น่าจะเพียรเมื่อเวลามาถึง (เวลาแก่เฒ่าใกล้ตาย) มิใช่หรือ ?

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ความเพียรเมื่อเวลามาถึง จัดเป็นการ**ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ** (ใช้ทำกิจไม่ได้) ความเพียรแต่เนิ่นๆ เท่านั้น จึงเป็นการทำสิ่งที่ควรทำ (ใช้ทำกิจได้)

(พระเจ้ามิลินท์) ขอท่านจงแสดงอุปมา

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นเป็นไฉน พระองค์รับสั่งให้เขาขุดบ่อเก็บน้ำ รับสั่งให้เขาขุดสระน้ำ ในเวลาที่พระองค์ทรงกระหายน้ำ แล้วทรงมีดำริว่า เราจักดื่มน้ำ ดังนี้หรือไร

(พระเจ้ามิลินท์) หามิได้ พระคุณเจ้า

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน ขอถวายพระพร ความเพียรต่อเมื่อเวลามาถึง จัดเป็นการ**ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ** (ใช้ทำกิจไม่ได้) ความเพียรแต่เนิ่นๆ เท่านั้น จึงเป็นการทำสิ่งที่ควรทำ (ใช้ทำกิจได้). ขอถวายพระพร ข้อนี้สมจริงดังที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า

บุคคลรู้ว่าสิ่งใดเป็นประโยชน์แก่ตน (ทั้งในโลกนี้และในโลกหน้า และประโยชน์อย่างยิ่งคือนิพพาน) ก็พึงทำ สิ่งนั้นเสียแต่เนิ่นๆ เถิด บุคคลผู้เป็นนักปราชญ์ ไม่ควรคล้อยตามความคิดของพ่อค้าเกวียน รู้แล้วก็พึงบากบั่นเสียแต่เนิ่นๆ

เปรียบเหมือน พ่อค้าเกวียนละทิ้งทางใหญ่ที่เรียบดีเสีย ย่างขึ้นทางขรุขระ เพลาเกวียนหักไป ย่อมซบเซา ฉันใด บุคคลผู้มีปัญญาทึบหลีกออกจากธรรม (ละเว้นจากการทำกุศล) ประพฤติเนืองๆ ซึ่งอธรรม (อกุศล) พอถึงปากทางแห่งความตาย, อินทรีย์แตก ทำลายแล้ว ก็ย่อมซบเซาไป ฉันนั้น.

อกิจฺจการก (ติ)

[อกิจฺจ + การก] ดู อกิจฺจการี

อกิจฺจการี (ติ)

[อกิจฺจ + กร (กรเณ) + ณี]

มีปกติทำสิ่งที่ไม่ควรทำ, ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ, ทำกรรมที่มิใช่หน้าที่, ไม่ทำตามหน้าที่.

เอวํ วุตฺเต พฺราหฺมณ ปุโรหิโต พฺราหฺมโณ ราชานํ มหาวิชิตํ เอตทโวจ โภโต โข รญฺโญ ชนปโท สกณฺฏโก สอุปฺปีโฬ คามฆาตาปิ นิคมฆาตาปิ นครฆาตาปิ ทิสฺสนฺติ, นิคมฆาตาปิ ทิสฺสนฺติ, นครฆาตาปิ ทิสฺสนฺติ, ปนฺถทุหนาปิ ทิสฺสนฺติ. ภวํ โข ปน ราชา เอวํ สกณฺฏเก ชนปเท สอุปฺปีเฬ พลิมุทฺธเรยฺย, **อกิจฺจการี** อสฺส เตน ภวํ ราชา. (ที. ๑/๑๒๘)

เมื่อพระเจ้าวิชิตราชรับสั่งอย่างนี้ พราหมณ์ปุโรหิตได้กราบทูลคำนี้กะพระเจ้าวิชิตราชนั้นว่า บ้านเมืองของพระองค์ยังมีเสี้ยนหนาม ยังมีการเบียดเบียนกัน โจรยังปล้นบ้าน ปล้นนิคม ปล้นเมืองหลวง ดักจี้ในทางเปลี่ยว หากเมื่อบ้านเมืองยังมีเสี้ยนหนาม ยังมีการเบียดเบียนกันอยู่เช่นนี้ พระองค์จะโปรดให้ฟื้นฟูพลีกรรม[๕] เพราะเหตุนั้น พระองค์ก็จะพึงได้ชื่อว่าทรง **ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ**.

อกิจฺจการี อสฺสาติ อกตฺตพฺพการี อธมฺมการี ภเวยฺย. (ที.อฏ. ๑/๒๖๔-๕))

สองบทว่า **อกิจฺจการี อสฺส** (ก็จะพึงได้ชื่อว่าทรงทำสิ่งที่ไม่ควรทำ) หมายความว่า [พระองค์จะพึงได้]เป็นผู้ชื่อว่าทำสิ่งที่ไม่ควรทำ คือ พึงเป็นผู้ประพฤติไม่เป็นธรรม (ไม่ชอบธรรม).

[เรื่องมีอยู่ว่า พระเจ้ามหาวิชิตราชทรงเป็นผู้มั่งคั่ง มีทรัพย์มาก มีโภคะมาก มีพืชพันธุ์ธัญญาหารเต็มท้องพระคลัง ได้ครอบครองแผ่นดินที่กว้างใหญ่ ต่อมาท้าวเธอประสงค์จะบูชามหายัญ ซึ่งมหายัญตามความเข้าใจของพระองค์ก็คือพิธีเซ่นสรวงอันยิ่งใหญ่ ๕ พิธีเกิดในยุคของพระเจ้าโอกกากราช โดยคนวรรณะพราหมณ์ได้ดัดแปลงมาจากสังคหวัตถุ ๔ ประการ และผลของสังคหะอีก ๑ ประการที่เป็นธรรมเนียมราชประเพณีอันดีงาม มาแต่โบราณกาล ด้วยการนำมาดัดแปลงเป็นพิธีกรรมที่มีการฆ่าสัตว์เป็นต้น เป็นเครื่องบวงสรวง พิธีใหญ่ (พลีกรรม) ๕ นี้ มีดังนี้

(๑) **พิธีอัสสเมธะ** พิธีเซ่นสรวงโดยมีฆ่าสัตว์ทั้งหลายมีม้าเป็นต้นเป็นเครื่องบวงสรวง ยัญนี้ดัดแปลงมาจากสังคหวัตถุที่มีชื่อว่าสัสสเมธะ [การสงเคราะห์ราษฎรให้อยู่ดีกินดี ด้วยการส่งเสริมการเกษตร การเก็บแต่ภาษีแต่น้อย เป็นต้น]

(๒) **พิธีปุริสเมธะ** พิธีเซ่นสรวงโดยมีการฆ่าบุรุษเป็นเครื่องบวงสรวง ยัญนี้ดัดแปลงมาจากสังคหวัตถุที่ชื่อว่าปุริสเมธะ[การสงเคราะห์ข้าราชการ มีการให้เงินเดือนเป็นต้น]

(๓) **พิธีสัมมาปาสะ** พิธีเซ่นสรวงโดยมีการขว้างลิ่มสลัก เพื่อเลือกพื้นที่ทำเวทีบูชายัญ ยัญนี้ ดัดแปลงมาจากสังวัตถุชื่อว่าสัมมาปาสะ [การสงเคราะห์ ด้วยเงินทุนโดยไม่คิดดอกเบี้ย]

(๔) **พิธีวาชเปยยะ** พิธีเซ่นสรวง โดยมีการดื่มเนยใสที่ปรุงมาด้วยอำนาจเวทมนต์ เป็นเครื่องบวงสรวง ยัญนี้ดัดแปลงมาจากวาจาเปยยะ [การสงเคราะห์คนทั่วไป ด้วยคำพูดที่น่าฟัง]

(๕) **พิธีนิรัคคฬะ** พิธีเซ่นสรวง โดยการถอดลิ่มสลักออกจากยุ้งฉางทั้งหมด กล่าวคือทรัพย์มีเท่าไรให้เอาออกมาเซ่นสรวงทั้งหมด ยัญนี้ดัดแปลงมาจากผลของสังควัตถุที่มีชื่อว่านิรัคคฬะ [ประเทศที่ถึงพร้อมด้วยการกระทำการสงเคราะห์ราษฎร จนชาวบ้านไม่ต้องปิดประตูลงกลอน เพราะไม่มีการโจรกรรมใด ๆ]

สรุปว่า มหายัญพิธี (พลีกรรม) ที่เป็นของพวกพราหมณ์ก็คือพหุปสุฆาตกรรม "พิธีฆ่าสัตว์จำนวนมาก" นั่นเอง ซึ่งต่างจากความหมายของคำว่า มหายัญในทางพระพุทธศาสนา ซึ่งหมายถึงมหาทาน

เมื่อพระเจ้ามหาวิชิตราชทรงดำริเช่นนี้ และได้ตรัสเรียกพราหมณ์ปุโรหิตมาปรึกษาในเรื่องนี้ ซึ่งพราหมณ์ปุโรหิตก็ได้ให้เหตุผลว่า

ขณะนี้บ้านเมืองของพระองค์ยังมีเสี้ยนหนาม ยังมีการเบียดเบียนกัน โจรยังปล้นบ้าน ปล้นนิคม ปล้นเมืองหลวง ดักจี้ในทางเปลี่ยว หากเมื่อบ้านเมืองยังมีเสี้ยนหนาม ยังมีการเบียดเบียนกันอยู่เช่นนี้ พระองค์จะโปรดให้ฟื้นฟูพลีกรรม[๕] เพราะเหตุนั้น พระองค์ก็จะพึงได้ชื่อว่าทรงทำสิ่งที่ไม่ควรทำ.

สาเหตุที่พราหมณ์ปุโรหิตกราบทูลเช่นนั้น พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า พราหมณ์คิดว่า พระราชานี้ ทรงพระราชประสงค์จะถวายมหาทาน แต่ในประเทศของพระองค์นั้น ยังมีโจรชุกชุม ปราบปรามยังไม่ได้ หากพระองค์ทรงทำพิธีถวายทานอยู่ เหล่าชนต้องนำเครื่องสัมภาระแห่งทานมีนมสด นมส้ม และข้าวสารเป็นต้นมาที่ปะรำพิธี เป็นเหตุให้บ้านเรือนของพวกเขา ขาดคนเฝ้า โจรก็จักปล้น ประเทศก็จักเต็มไปด้วยภัยที่เกิดจากโจร อาจทำให้ทานของพระราชาดำเนินไปได้ไม่นาน อาจทำให้พระทัยของพระองค์ไม่มีความสงบได้ จำเป็นที่เราจะต้องกราบทูลชี้แจงให้ทรงทราบเกี่ยวกับเรื่องนี้ ดังนั้น พราหมณ์จึงกราบทูลด้วยคำว่า โภโต โข รญฺโญ เป็นต้น

ต่อมาเมื่อบ้านเมืองของพระองค์ ปราศจากโจร ปราศจากการเบียดเบียนกัน ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข จึงได้จัดพิธีบูชามหายัญขึ้น ในคัมภีร์สีลขันธวรรคอรรถกถา (๒๖๙ ฉ.) พรรณนาถึงความยิ่งใหญ่ของพิธีบูชายัญดังกล่าวไว้ว่า พระเจ้ามหาวิชิตราช ทรงสร้างโรงทานขนาดใหญ่[มหาทานสาลา]ไว้นอกพระนคร ๔ แห่ง คือ ที่ประตูทางเข้าพระนครทั้ง ๔ ทิศ และภายในใจกลางพระนครอีก ๑ แห่ง และทรงตั้งงบประมาณไว้ ๑ แสนกหาปณะต่อโรงทาน ๑ แห่งต่อวัน รวมแล้วทรงสละพระราชทรัพย์วันละ ๕ แสนกหาปณะ ภายหลังอรุณขึ้น พระองค์ได้เสด็จมาพระราชทานแก่มหาชนด้วยพระองค์เอง และประทับอยู่จนกระทั่งถึงช่วงเย็น ก็ทรงอนุเคราะห์ด้วยเสื้อผ้าอาภรณ์อีก ทรงมีรับสั่งให้ตั้งโอ่งใหญ่ใส่อาหารอันประณีต เช่น เนยใส เป็นต้นไว้บริการราษฎรหลายร้อยจุดทั่วทั้งพระนคร. สำหรับโรงทานของกษัตริย์เจ้าเมืองประเทศราชตั้งทางด้านนอกประตูเมือง ห่างจากโรงทานของพระเจ้า

มหาวิชิตราชออกไปอีก ในระยะทางที่แขกผู้เยือนสามารถรับประทานอาหารเช้าที่โรงทานนั้น แล้วออกเดินทางต่อจนกระทั่งถึงโรงทานของพระเจ้าแผ่นดินทันอาหารเย็นได้โดยไม่ต้องเร่งรีบ[ซึ่งน่าจะอยู่ในระหว่าง ๑ โยชน์โดยประมาณ]

ยญฺญ "พิธีบูชายัญ" หมายถึงการให้มหาทานอันยิ่งใหญ่ แบ่งออกเป็น ๒ พิธี คือ พิธีบูชายัญ ที่มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต และพิธีบูชายัญที่ไม่มีการฆ่าสัตว์ตัดชีวิต. สำหรับในกูฏทันต-สูตร พระพุทธองค์ทรงแสดงโดยมุ่งหมายเอาพิธีบูชายัญที่ไม่มีการฆ่าสัตว์เข้ามาเกี่ยวข้องแต่อย่างใด]

[พลิ ศัพท์มีอรรถ ๓ คือ อุปหาระ (เครื่องเซ่นบูชา, พลีกรรม), กระ (เครื่องบรรณาการ/ภาษี) อสุสันตระ (พลิอสูร - อสูรผู้ทรงพลัง) ธาน. ๘๙๗]

อกิจฺจชาต (ติ)

[น + กิจฺจ + ชาต]

ผู้ไม่มีกิจเกิดขึ้น, ผู้ไม่มีสิ่งที่ควรทำเกิดขึ้น.

โสณสิงฺคาลาทโยปิ หิ อุปาทาย **อกิจฺจชาโต** สตฺโต นาม นตฺถิ. อิโต เอตฺโต คมนมตฺตมฺปิ กิจฺจเมว โหติ. (สำ.อฏ. ๑/๓๑๕)

จริงอยู่ ธรรมดาสัตว์ แม้กระทั่งสุนัขบ้านและสุนัขจิ้งจอกเป็นต้น**ที่ไม่มีกิจเกิดขึ้น**แล้วย่อมไม่มี แม้เพียงการเดินไปข้างนี้ข้างโน้นก็จัดว่าเป็นกิจได้เช่นกัน.

ดู อตฺถชาต

อกิจฺฉ (น)

[น + กิจฺฉ] ไม่ยาก, ไม่ลำบาก.

สเจ เอนฺติ มนุสฺสตฺตํ
อฑฺเฒ อาชายเร กุเล
โจฬํ ปิณฺโฑ รตี ขิฑฺฑา
ยตฺถา**กิจฺเฉน** ลพฺภติ. (สำ. ๑/๓๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ถ้าพวกเขามาเกิดเป็นมนุษย์ก็จะเกิดในตระกูลที่มั่งคั่ง ซึ่งจะหาท่อนผ้า อาหาร ความยินดี และความสนุกสนานได้**ไม่ยาก**.

อกิจฺฉลาภี (ติ)

[อกิจฺฉ + ลาภี]

มีปกติได้โดยไม่ยาก, ได้โดยไม่ยาก, ผู้สามารถข่มนิวรณ์ธรรมอันเป็นข้าศึก แล้วเข้าสมาบัติได้โดยไม่ยาก.

จตุนฺนญฺจ ภควา ฌานานำ อาภิเจตสิกานำ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานำ นิกามลาภี **อกิจฺฉลาภี** อกสิรลาภี. (ที. ๓/๙๔)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรง**มีปกติได้ฌาน ๔** อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามปรารถนา **ได้โดยไม่ยาก** โดยไม่ลำบาก.

อกิจฺฉลาภีติ อทุกฺขลาภี.

(ที.อฏ. ๔/๘๑, อ.อฏ. ๒/๑๗๒)

บทว่า **อกิจฺฉลาภี** (ได้โดยไม่ยาก) ได้แก่ ทรงได้โดยไม่ลำบาก.

อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ จตุนฺนํ ฌานานํ อาภิเจตสิกานํ ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารานํ นิกามลาภี โหติ อสฺสํ **อกิจฺฉลาภี** อกสิรลาภีติ. สีเลสฺเววสฺส ปริปูรการี ฯเปฯ พฺรูเหตา สุญฺญาคารานํ. (ม. ๑/๔๐, ม. ๒/๑๖, สํ. ๑/๔๖๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึง**มีปกติได้ฌาน ๔** อันเกิดแล้วในจิตที่บริสุทธิ์ ซึ่งเป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ตามปรารถนา **ได้โดยไม่ยาก** โดยไม่ลำบาก. ภิกษุนั้น พึงทำศีลให้บริบูรณ์...เพิ่มพูนเรือนว่าง.

อกิจฺฉลาภีติ สุเขเนว ปจฺจนีกธมฺเม วิกฺขมฺเภตฺวา สมาปชฺชิตุํ สมตฺโถติ วุตฺตํ โหติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๖๖, อ.อฏ. ๒/๒๖๗)

บทว่า **อกิจฺฉลาภี** (ได้โดยไม่ยาก) มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า สามารถข่มปฏิปักษ์ธรรม แล้วเข้าฌานได้โดยสะดวก.

ดู อกสิรลาภี

อกิจฺฉวุตฺติ (ติ)

[อกิจฺฉ + วุตฺติ]

มีความเป็นไปโดยไม่ยาก, มีความเป็นไปโดยไม่ลำบาก.

อกิจฺฉวุตฺติตา (ถี)

[อกิจฺฉวุตฺติ + ตา]

การมีความเป็นไปโดยไม่ยาก.

เอเตน ตสฺสา ปญฺญาย **อกิจฺฉวุตฺติตํ** อาห.

(อนุฏี. ๑/๔)

ด้วยบทนั้นท่านกล่าวการที่ปัญญานั้น**มีความเป็นไปโดยไม่ยาก**.

อกิญฺจน® (ติ)

[น + กิญฺจน]

ไม่มีแม้เพียงเล็กน้อย, ไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง.

(ก) ธรรมที่ไม่มีส่วนเหลือเพียงเล็กน้อยของปฐมารุปปวิญญาณ = อรูปวิญญาณที่ ๓, ตติยารูปฌาน (อรูปฌานที่ ๓), ตติยารูปจิต (อรูปจิตที่ ๓) อากิญฺจญฺญายตนฌาน.

อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ เอตฺถ ปน นาสฺส กิญฺจนนฺติ **อกิญฺจนํ**, อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐนฺ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๑๕)

ในคำว่า **อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตํ** (ฌานที่ประกอบด้วยสัญญาที่เป็นไปในอารมณ์ที่ตั้ง คือนัตถิภาวบัญญัติที่เป็นความไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง) นี้ พึงทราบรูปวิเคราะห์ ดังนี้ คำว่า **อกิญฺจนะ** คือ ปฐมารุปปวิญญาณที่**ไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง** มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า โดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ.

[ระยะกาลของธรรมมี ๓ อย่าง คือ อุปปาทขณะ ฐิติขณะ และภังคขณะ ขณะที่จัดว่าเหลือน้อยที่สุดเป็นภังคขณะ ท่านจึงกล่าวว่าโดยที่สุดแม้เพียงภังคขณะก็ไม่มีเหลือ]

อกิญฺจนนฺติ วิญฺญาณสฺส กิญฺจิ ปการํ อคฺคเหตฺวา สพฺเพนสพฺพํ วิภาวนํ อาห.

(มูลฏี. ๑/๑๐๙)

บทว่า **อกิญฺจนํ** (ไม่มีแม้หน่อยหนึ่ง) กล่าวถึงการไม่ถือเอาประการไรๆ ของวิญญาณแล้วแสดงไว้ทั้งหมด.

(ข) ไม่มีทรัพย์, ยากไร้, จน, เข็ญใจ.

กุลปุตฺตมฺปิ ชหนฺติ **อกิญฺจนํ**
ฉวกสมสทิสมฺปิ
อนุคจฺฉนฺติ อนุปตนฺติ
ธนเหตุ หิ นาริโย. (ชา. ๒/๑๒๗)

(นกกุลาณะกล่าวกับนกปุณณมุขะว่า)
หญิงสาวทั้งหลายย่อมทอดทิ้งชายแม้ที่เป็นบุตรคนมีตระกูล **ผู้ไม่มีทรัพย์** ไปเหมือนเช่นกับซากศพ แต่กลับคอยติดตามชายไปเนืองๆ เพราะเหตุแห่งทรัพย์.

อกิญฺจนนฺติ อธนํ. (ชา.อฏ. ๕/๔๘๗)
บทว่า **อกิญฺจนํ** แปลว่า ผู้ไม่มีทรัพย์.

(ค) คนยากจน, ไม่มีสมบัติ.

อธเน อาตุเร ชิณฺเณ
ยาจเก อทฺธิเก ชเน
สมเณ พฺราหฺมเณ ขีเณ
เทติ ทานํ **อกิญฺจเน**. (จริยา. ๓๙๒)

คนไม่มีทรัพย์ คนป่วยไข้ (กระสับกระส่าย) คนแก่ ยาจก คนเดินทาง สมณะ พราหมณ์ คนสิ้นเนื้อประดาตัว **คนยากจน** พระนาง (ผุสดี) ก็ให้ทาน.

อกิญฺจเนติ อปริคฺคเห. (จริยา อฏ. ๙๕)
บทว่า **อกิญฺจเน** (คนยากจน) คือ คนไม่มีสมบัติ (ครอบครอง).

[ศัพท์ที่มีอรรถว่า ทรัพย์, สมบัติ คือ อายตฺต, สนฺตก, ปริคฺคห, อธีน. ธาน. ๗๒๘]

อกิญฺจน[๒] (ติ)

[น + กิญฺจน]

ไม่มีความกังวล,
หมดความกังวล, ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

กิญฺจน = กิจิ (มทฺทเน เหยียบย่ำ) + ยุ ปัจจัย กิญฺเจติ สตฺเต มทฺทตีติ กิญฺจนํ, ปลิโพโธ. ลง นิคคหิตอาคมที่ กิ (กึ) แปลงนิคคหิตเป็น ญ แปลง ยุ เป็น อน

(ก) ไม่มีความกังวล, หมดความกังวล, ไม่มีกิเลสเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้น.

ทิสฺวา ปทํ สนฺตมนูปธีกํ
อกิญฺจนํ กามภเว อสตฺตํ
อนญฺญถาภาวิมนญฺญเนยฺยํ
ตสฺมา น ยิฏฺเจ น หุเต อรญฺชึ.

(วิ. ๓/๑๔๗, สุตฺตนิ. ๓๐๕)

(พระอุรุเวลกัสสปะกราบทูลว่า)
ข้าพระองค์ได้เห็นทางสงบ ไม่มีอุปธิ[ที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรม คือกามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม] **ไม่มีความกังวล** ไม่ข้องอยู่ในกามภพมีอันไม่แปรเป็นอย่างอื่น ไม่ใช่ธรรมที่ผู้อื่นจะพึงแนะได้ เหตุนั้น ข้าพระองค์จึงไม่ยินดีในการเซ่นสรวง ไม่ยินดีในการบูชา.

ราคกิญฺจนาทีนํ อภาเวน **อกิญฺจนํ**.

(วิ.อฏ. ๓/๒๕๔, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๑๑)

ที่ชื่อว่า **อกิญฺจนํ** (ไม่มีความกังวล) เพราะไม่มีกิเลสเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้น.

โกธํ ชเห วิปฺปชเหยฺย มานํ
สญฺโญชนํ สพฺพมติกฺกเมยฺย
ตํ นามรูปสฺมิมสชฺชมานํ
อกิญฺจนํ นานุปตนฺติ ทุกฺขา.

(สํ. ๑/๒๒)

บุคคลควรละความโกรธ สละมานะ ก้าวล่วงสังโยชน์ได้หมดทุกอย่าง ความทุกข์ย่อมไม่รุมเร้าบุคคลนั้น ผู้ไม่ติดอยู่ในนามรูป **ไม่มีความกังวล** (หมดความกังวล).

อกิญฺจนนฺติ ราคกิญฺจนาทิวิรหิตํ.

(สํ.อฏฺ. ๑/๖๐)

บทว่า **อกิญฺจนํ** (ไม่มีความกังวล) ได้แก่ ปราศจากกิเลสเครื่องกังวลมีราคะเป็นต้น.

ตตฺราภิรติมิจฺเฉยฺย
หิตฺวา กาเม **อกิญฺจโน**
ปริโยทเปยฺย อตฺตานํ
จิตฺตเกฺลสหิ ปณฺฑิโต. (อ. ๓/๔๔๖)

บัณฑิตละกามแล้ว **หมดความกังวล** พึงปรารถนาความยินดียิ่งในวิเวกที่ยินดีได้ยากยิ่ง พึงชำระตนให้ผ่องแผ้วจากเครื่องเศร้าหมองแห่งจิตทั้งหลาย.

อกิญฺจโนติ นิปฺปลิโพโธ. (อ.อฏฺ. ๓/๓๓๗)

บทว่า **อกิญฺจโน** (หมดความกังวล) ได้แก่ ไม่มีปลิโพธิ (ไม่มีความกังวล).

[คำว่า **จิตฺตเกฺลสหิ** = จิตฺต + กิเลสหิ เรียกว่า สังโกจนนัย คือ การย่อคำด้วยการลบอักษร. ในภาษาบาลีมีการเปลี่ยนคำที่ใช้แทนกันได้ ๒ ประการ คือ

สังโกจนนัย การย่อคำด้วยการลบอักษร เช่น ปทุม=ปทฺม, รตน=รตฺน, กาติยาน=กจฺจาน, อาจริย=อาเจร หรือด้วยการแปลงอักษร เช่น สุวณฺณ=โสณฺณ, อวกาส=โอกาส, นวนีต=โนนีต, ลวณ=โลณ, อุปวสถ=อุโปสถ ดังในคัมภีร์สัททนีติ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๒) กล่าวว่า พหุวกฺขรานํ อปฺปตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์น้อยและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนมากย่อมมี)

สัมปสารณนัย การขยายคำด้วยการเพิ่มและเปลี่ยนพยางค์ เช่น โสตฺถิ=สุวตฺถิ, สรติ = สุมรติ, สเกหิ=สุวเกหิ, สฺวามิ=สุวามิ, สฺวามินี, สตฺต=สตฺตว, มจฺจ=มาติย, เทฺว=ทุเว, ตณฺหา=ตสิณา, ปมุห=ปมุข ดังในสัททนีติ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๙๑) ว่า อปฺปกฺขรานํ พหฺวตฺตมญฺญถตฺตญฺจ (ความมีพยางค์มากและการเปลี่ยนแห่งพยางค์จำนวนน้อยย่อมมี)]

(ข) (น) ความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล,ธรรมอันระงับราคะเป็นต้นที่ไม่มีกิเลสเครื่องกังวล (นิพพาน).

อกิญฺจนํ อนาทานํ เอตํ ทีปํ อนาปรํ
นิพฺพานํ อิติ นํ พฺรูมิ ชรามจฺจุปริกฺขยํ.

(สุตฺตนิ. ๔๔๔)

ความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล ความไม่มีกิเลสเครื่องยึดถือคือเกาะ (ที่พึ่ง) นั้น ไม่ใช่เกาะอื่น

เรา (ตถาคต) เรียกเกาะนั้นซึ่งเป็นที่สิ้นไปแห่งความแก่และความตายว่า นิพพาน.

อกิญฺจนนฺติ กิญฺจนปฏิปกฺขํ. อนาทานนฺติ อาทานปฏิปกฺขํ. กิญฺจนาทานวูปสมนฺติ วุตฺตํ โหติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๑๒)

บทว่า **อกิญฺจนํ** (ความไม่มีกิเลสเครื่องกังวล) คือ ตรงกันข้ามกับกิเลสเครื่องกังวล. บทว่า **อนาทานํ** (ไม่มีเครื่องยึดมั่น) คือ ตรงกันข้ามกับธรรมเครื่องยึดมั่น มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เข้าไปสงบกิเลสเป็นเครื่องกังวลและเครื่องยึดมั่น.

อกิญฺจนชฺฌาสย (ปุ)

[อกิญฺจน + อชฺฌาสย]

อัชฌาสัยไม่มีกิเลสเครื่องกังวล, จิตไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

ดู อกิญฺจนญาณ

อกิญฺจนญาณ (น)

[อกิญฺจน + ญาณ]

ญาณไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

อกิญฺจนภาวนฺติ ปพฺพชิเตน นาม **อกิญฺจนญาเณน** สมปริคฺคเหน ภวิตพฺพนฺติ อกิญฺจนชฺฌาสยํ ปฏิอเวกฺขิตฺวา. (ม.ฏี. ๒/๓๑๐)

บทว่า **อกิญฺจนภาวํ** (ความที่จิตไม่มีกิเลสเครื่องกังวล) ความว่า เธอพิจารณาถึงอัชฌาสัยไม่มีกิเลสเครื่องกังวลว่า ขึ้นชื่อว่าบรรพชิตพึงเป็นผู้กำหนดสม่ำเสมอ**ด้วยญาณไม่มีกิเลสเครื่องกังวล**.

ดู อกิญฺจนภาว อรรถ (๒)

อกิญฺจนภาว (ปุ)

[อกิญฺจน + ภาว]

(๑) ความเป็นผู้ไม่มีความกังวล (เกี่ยวกับบุตรภรรยาและเครือญาติเป็นต้น).

สพฺพํ ฆราวาสปลิโพธํ ฉินฺทิตฺวา ปุตฺตทารปลิโพธํ ฉินฺทิตฺวา ญาติปลิโพธํ ฉินฺทิตฺวา มิตฺตามจฺจปลิโพธํ ฉินฺทิตฺวา สนฺนิธิปลิโพธํ ฉินฺทิตฺวา เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตฺวา **อกิญฺจนภาวํ** อุปคนฺตฺวา เอโก จรติ วิหรติ อิริยติ วตฺเตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ. (มหานิ. ๑๑๒)

บุคคลนั้นตัดความกังวลเรื่องการครองเรือน ตัดความกังวลเรื่องบุตรภรรยา ตัดความกังวลเรื่องญาติ ตัดความกังวลเรื่องมิตร และอำมาตย์ ตัดความกังวลเรื่องการสะสมทั้งหมด โกนผมและหนวดแล้ว นุ่งห่มผ้ากาสาวะออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน (บรรพชิต) เข้าถึง**ความเป็นผู้ไม่มีความกังวล**แล้ว ผู้เดียวเที่ยวไป คือ อยู่ ได้แก่ เคลื่อนไหว เป็นไป เลี้ยงชีวิต ดำเนินไป ยังชีวิตให้ดำเนินไป.

(๒) ความที่จิตไม่มีกิเลสเครื่องกังวล, อัชฌาสัยไม่มีกิเลสเครื่องกังวล.

เอกจฺโจ ปน กุลปุตฺโต ยถา ยถา ญาโต โหติ ยสสฺสี, ตถา ตถา ผลภารภริโต วิย สาลิสุฏฺฐุตรํ โอนมติ, ราชราชมหามตฺตาทีสุ อุปสงฺกมนฺเตสุ **อกิญฺจนภาวํ** ปจฺจเวกฺขิตฺวา

สมณสญฺญ์ อุปฏฺฐเปตฺวา ฉินฺนวิสาณอุสโภ วิย, จณฺฑาลทารโก วิย จ โสรโต นิวาโต นีจจิตฺโต หุตฺวา ภิกฺขุสงฺฆสฺส เจว สเทวกสฺส จ โลกสฺส หิตาย สุขาย ปฏิปชฺชติ.

(ม.อฏ. ๒/๒๘๓)

ส่วนกุลบุตรบางคนเป็นผู้มีชื่อเสียง มียศ อย่างไรก็ตาม ก็ยังเป็นคนอ่อนน้อมด้วยดี ดุจข้าวสาลีที่หนักด้วยเมล็ด เมื่อพระราชาและมหาอำมาตย์ของพระราชาเป็นต้นเข้าไปหา เธอพิจารณาถึง**ความที่จิตไม่มีกิเลสเครื่องกังวล**แล้ว เริ่มตั้งสมณสัญญา เป็นผู้สงบเสงี่ยม ไม่เบ่ง มีจิตนอบน้อม เป็นเหมือนโคอุสภะเขาขาด และเป็นเหมือนเด็กจัณฑาล ปฏิบัติตนเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่ภิกษุสงฆ์และชาวโลก พร้อมทั้งเทวโลก.

ดู อกิญฺจนชฺฌาสย, อกิญฺจนญาณ

อกิญฺจนาภินิเวส (ติ)

[อ + กิญฺจน + อภินิเวส]

ไม่มีความยึดมั่นในสิ่งใดๆ, ไม่มีความยึดมั่นในสิ่งที่น่ากังวล.

สมณา โข พฺราหฺมณ ขนฺติโสรจฺจาธิปฺปายา ปญฺญูปวิจารา สีลาธิฏฺฐานา **อกิญฺจนา-ภินิเวสา** ปรินิพฺพานปริโยสานา.

(อ. ๓/๔๔๖)

ดูก่อนพราหมณ์ สมณะทั้งหลายมีขันติและโสรัจจะเป็นที่ประสงค์ มีปัญญาเป็นเครื่องไตร่ตรอง มีศีลเป็นหลักมั่นของใจ **ไม่มีความยึดมั่นในสิ่งที่น่ากังวล** มีพระนิพพานเป็นจุดหมายปลายทาง.

อกิญฺจิ (พฺย)

[น + กิญฺจิ] น้อย, เล็กน้อย.

อ ศัพท์ที่แปลงมาจาก น ศัพท์มีอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทที่ประกอบร่วมกันนั้น ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า.

น พฺราหฺมณสฺเส**ตทกิญฺจิ** เสยฺโย
ยทา นิเสโธ มนโส ปิเยหิ
ยโต ยโต หึสมโน นิวตฺตติ
ตโต ตโต สมฺมติเมว ทุกฺขํ. (ธมฺม. ๖๙)

ข้อที่พราหมณ์ห้ามใจจากอารมณ์อันเป็นที่รักได้ เป็นความประเสริฐไม่ใช่**น้อย** ใจที่มีความเบียดเบียนกลับจากวัตถุใดๆ ความทุกข์ก็ย่อมสงบระงับจากวัตถุนั้นๆ.

เอตทกิญฺจิ เสยฺโยติ ยํ ขีณาสวสฺส อกฺโกสนฺตํ วา อปจฺจกฺโกสนํ, ปหรนฺตํ วา อปฺปฏิปหรณํ, เอตํ ตสฺส ขีณาสวพฺราหฺมณสฺส น กิญฺจิ เสยฺโย อปฺปมตฺตกํ เสยฺโย น โหติ. อธิมตฺตเมว เสยฺโยติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๙๙)

บาทคาถาว่า **เอตทกิญฺจิ เสยฺโย** (ข้อที่...เป็นความประเสริฐไม่ใช่น้อย) ความว่า การไม่ด่าตอบผู้ด่าอยู่ หรือการไม่ทุบตีตอบ ผู้ทุบตีอยู่ของพระขีณาสพใด, การไม่ด่าตอบ หรือการไม่ทุบตีตอบนั้น เป็นความประเสริฐไม่ใช่น้อย คือ ไม่เป็นความประเสริฐที่มีประมาณน้อย แก่พราหมณ์ผู้เป็นขีณาสพนั้น อธิบายว่าเป็นความประเสริฐมีประมาณยิ่งทีเดียว.

[เอตทกิญฺจิ ในที่นี้ตัดบทว่า **เอตๆ + อกิญฺจิ =** น + กิญฺจิ น ศัพท์มีอรรถตัพภาวะคือไม่มีความหมายใดๆ จะอย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา สูตร ๑๓๑ มีความเห็นว่า ควรตัดบทเป็น **เอตๆ + กิญฺจิ** (กิญฺจิ เป็นบทนิบาตในอรรถ อปฺปก = น้อย, นิดหน่อย กิญฺจิ อปฺปตฺเถ นิปาโต) ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายว่า **อปฺปมตฺตกเสยฺโย**. และได้แสดงการทำตัวรูปศัพท์ไว้ดังนี้ว่า **นปุสเก ตสทฺทาทีนำ นิคฺคหีตำ พฺยญฺชเน นิสฺสรำ ตการำ โส จ สสฺสรำ ทการำ กฺวจิ คาถายำ** (บางแห่งในคาถา เมื่อมีพยัญชนะอยู่หลังนิคคหิตของคำว่า ตๆ เป็นต้นที่เป็นนปุงสกลิงค์จะเปลี่ยนเป็น ตัว ต ที่ไม่มีสระ (ตฺ) และตัว ตฺ ที่ไม่มีสระนั้นจะเปลี่ยนเป็นตัว ท ที่มีสระ) และได้แสดงตัวอย่างว่า ยทิจฺฉเส ตฺวำ **ตทเต** สมิชฺฌตุ. น พฺราหฺมณสฺ**เสตทกิญฺจิ** เสยฺโย. เอตฺถ หิ "ตๆ เตติ เฉโท, "เอตๆ กิญฺจีติ จ (ก็ในตัวอย่างนี้ ตัวอย่างแรกตัดบทว่า ตๆ เต, ตัวอย่างที่สองตัดบทว่า เอตๆ กิญฺจิ)

คำว่า **เสยฺโย** ปัจจุบันนิยมออกเสียงเป็น **ไส-โย** โดยอ้างข้อความที่กล่าวถึงการออกเสียงเป็นรัสสะ ตามคำอธิบายของคัมภีร์ปทรูปสิทธิ (อธิบายสูตรที่ ๕) แต่ทัศนะดังกล่าวไม่ถูกต้องตามเหตุผล ดังนี้

๑. เสียงว่า เส เป็นเสียงยาว ส่วนเสียงว่า เสยฺ เป็นเสียงสั้นกว่า เส การออกเสียง เสยฺโย ก็จัดว่าเป็นเสียงสั้นอยู่แล้ว ไม่จำเป็นต้องออกเสียงเป็น ไสโย เพราะบาลีไม่มีสระ ไอ เหมือนสันสกฤต ข้อนี้เทียบได้กับเสียง เอตฺถ ที่ออกเสียง เอตฺถ ไม่ออกเสียงเป็น ไอถ

๒. สระ ไอ ในภาษาสันสกฤตนั้น จัดเป็นทีฆสระเท่านั้น การออกเสียงเป็น ไสโย จึงไม่สอดคล้องกับสันสกฤตที่อ่านเป็นเสียงยาวว่า สายโย (เสียงของภาษาไทยแยกสระ ไอ เป็นเสียงสั้นกว่าเสียง อาย แต่ในภาษาสันสกฤตมีเฉพาะเสียง อาย เท่านั้น แม้ในภาษาอังกฤษก็มีสระ **i** ที่ออกเสียงเป็น อาย**]**

อกิตว (ติ)

[น + กิตว]

กิตว = กิต (นิวาเส) + อว ปัจจัย

ไม่ใช่คนปลิ้นปล้อน, ไม่ใช่คนคดโกง.

อมจฺเจ ตาต ชานาหิ ธีเร อตฺถสฺส โกวิเท
อนกฺ**ขากิตเว** ตาต อโสณฺเฑ อวินาสเก.

(ชา. ๒/๒)

(นางนกกุณฑลินีกราบทูลว่า)

ขอเดชะเสด็จพ่อ พระองค์โปรดทรงรู้จักหมู่อำมาตย์ผู้เป็นนักปราชญ์ ฉลาดในประโยชน์ ไม่ใช่นักเลงการพนัน **ไม่ใช่คนปลิ้นปล้อน** ไม่ใช่นักเลงล้างผลาญเถิด พระเจ้าข้า.

อนกฺขากิตเวติ อนกฺเข อกิตเว, อชูตกเร เจว อเกราฏิเก จ. (ชา.อฏ. ๕/๑๒๓)

บทว่า **อนกฺขากิตเว** (ไม่ใช่นักเลงการพนัน ไม่ใช่คนปลิ้นปล้อน) ตัดบทเป็น อนกฺเข + กิตเว แปลว่า ไม่ใช่นักเลงการพนัน และไม่ใช่คนคดโกง.

อกิตฺตน (น)

[น + กิตฺตน] การไม่บอก, การไม่แสดง.

กถำ ฌตฺติสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปำ โหติ. วตฺถุสงฺฆปุคฺคลฌตฺตีนำ อปรามสนานิ, ปจฺฉา ฌตฺติฏฺฐปนญฺจาติ อิเม ตาว ปญฺจ ฌตฺติโทสา.

ตตฺถ อยํ อิตฺถนฺนามาโมติ อุปสมฺปทาเปกฺขสฺส **อกิตฺตนํ** วตฺถุอปรามสนํ นาม. สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆติ เอตฺถ สุณาตุ เม ภนฺเตติ วตฺวา สงฺโฆติ อภณนํ สงฺฆอปรามสนํ นาม. อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโขติ อุปชฺฌายสฺส **อกิตฺตนํ** ปุคฺคลอปรามสนํ นาม. สพฺเพน สพฺพํ ญตฺติยา อนุจฺจารณํ ญตฺติอปรามสนํ นาม. ปจฺจยํ กมฺมวาจํ นิฏฺฐาเปตฺวา เอสา ญตฺตีติ วตฺวา ขมติ สงฺฆสฺสาติ เอวํ ญตฺติกิตฺตนํ ปจฺฉา ญตฺติฏฺฐปนํ นาม. อิติ อิเมหิ โทเสหิ วิมุตฺตาย ญตฺติยา สมฺปนฺนํ ญตฺติสมฺปตฺติวเสน อกุปฺปํ โหติ. (กงฺขา. ๑๐๖)

ถามว่า : อุปสมบทกรรมย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติอย่างไร

ตอบว่า : ลำดับแรก โทษของญัตติมี ๕ อย่าง เหล่านี้ คือ

การไม่ระบุวัตถุ คือ **การไม่บอก**[ชื่อของ]ผู้บวช ว่า **อยํ อิตฺถนฺนาโม** (นาคนี้มีชื่ออย่างนี้)

การไม่ระบุสงฆ์ คือ การกล่าวว่า สุณาตุ เม ภนฺเต ไม่กล่าวว่า สงฺโฆ ในประโยคว่า สุณาตุ เม ภนฺเต สงฺโฆ นี้

การไม่ระบุบุคคล คือ **การไม่บอก**[ชื่อของ] อุปัชฌาย์ว่า อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้)

การไม่ระบุญัตติ คือ การไม่สวดญัตติโดยสิ้นเชิง [แต่สวดกรรมวาจาอย่างเดียวถึง ๔ ครั้ง]

การตั้งญัตติไว้ภายหลัง การสวดกรรมวาจาให้จบก่อนแล้วกล่าวว่า เอสา ญตฺติ (นี้เป็นญัตติ) แล้วจึงบอกญัตติอย่างนี้ว่า ขมติ สงฺฆสฺส (ย่อมชอบใจแก่สงฆ์)

โดยประการดังนี้ อุปสมบทกรรมที่พ้นแล้วจากโทษเหล่านี้ อันสมบูรณ์ด้วยญัตติ ย่อมไม่วิบัติไปด้วยประเภทแห่งญัตติสมบัติ.

[ในคำว่า **อิตฺถนฺนามสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข** (เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ภิกษุผู้มีชื่ออย่างนี้) มีประโยคจริงว่า อยํ นาโค อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข (นาคนี้เป็นอุปสัมปทาเปกขะแก่ท่านพระติสสะ) คำว่า **อุปสมฺปทาเปกฺโข** แปลตามศัพท์ว่า "มุ่งการอุปสมบท" ดังนั้น ประโยคข้างต้นจึงมีความหมายว่า "นาคนี้มุ่งการอุปสมบทแก่ท่านพระติสสะ" ตามความหมายนี้ ท่านพระติสสะเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนนาคเป็นอุปัชฌาย์ แต่ความจริง นาคเป็นผู้ที่จะบวช ส่วนท่านพระติสสะเป็นอุปัชฌาย์ ดังนั้น คำว่า อายสฺมโต ติสฺสสฺส อุปสมฺปทาเปกฺโข จึงเป็นสำนวนทางภาษาบาลี เหมือนกับ idiom ในภาษาอังกฤษนั่นเอง]

อกิตฺตยี (กฺริ/อา) ดู กิตฺเตติ

อกิตฺติ๑ (ถี)

[น + กิตฺติ]

(๑) เสื่อมเกียรติ, ไม่มีเกียรติ, เสื่อมเสียชื่อเสียง, การติเตียน.

กฺยาหํ อยฺเย อตฺตโน อวณฺณํ อตฺตโน **อกิตฺตึ** อตฺตโน อยสํ อตฺตโน อลาภํ ปเรสํ อาโรเจสฺสามิ. (วิ. ๒/๒๘๐)

ข้าแต่พระคุณเจ้า ดิฉันจะบอกโทษของตน **ความเสียชื่อเสียง**ของตน ความอัปยศของตน ความเสื่อมลาภของตนแก่คนอื่น ได้อย่างไรเล่า?.

อกิตฺตีติ นินฺทา. (วิ.อฏ. ๓/๑๗๖)

บทว่า **อกิตฺตึ** (ความเสื่อมเสียชื่อเสียง) คือ [ได้รับ]การนินทา.

(๒) คำติเตียน.

นินฺทาย โส กุปฺปติ รนฺธเมสีติ นินฺทาย ครหาย **อกิตฺติยา** อวณฺณหาริกาย กุปฺปติ พฺยาปชฺชติ ปติฏฺฐียติ. (มหานิ. ๑๒๘)

บาทคาถาว่า **นินฺทาย โส กุปฺปติ รนฺธเมติ** (ย่อมโกรธเคืองเพราะคำนินทา แสวงหาข้อแก้ตัว) อธิบายว่า ย่อมโกรธเคือง คือ ย่อมพยาบาท ดำรงอยู่ด้วยคำนินทา คือ คำครหา ได้แก่ **คำติเตียน** กล่าวคือ ไม่กล่าวสรรเสริญคุณความดี.

อกิตฺติยาติ อคุณกถเนน. (มหานิ.อฏ. ๒๔๗)

บทว่า **อกิตฺติยา** (คำติเตียน) ได้แก่ พูดไม่สรรเสริญคุณ[ความดี].

อกิตฺติ [๒] (ปุ)

[น + กิตฺติ. อ + กิตฺติ]

ผู้ชื่อว่าอกิตติ (พระโพธิสัตว์, พรหม, ดาบส).

อกิตฺตึ ทิสฺวา สมฺมนฺตๆ
สกฺโก ภูตปตี พฺรวิ
กึ ปตฺถยๆ มหาพฺรหฺเม
เอโก สมฺมสิ ฆมฺมนิ. (ชา. ๑/๒๖๖)

(พระบรมศาสดาทรงประกาศเรื่องนี้ว่า)
ท้าวสักกะผู้จอมเทพ ทอดพระเนตรเห็น **อกิตติดาบส**เข้าฌานอยู่ จึงตรัสถามว่า ท่านมหาพราหมณ์ พระคุณเจ้าปรารถนาอะไร หรือ จึงเข้าฌานอยู่องค์เดียวในเวลาอากาศอบอ้าว.

อกิตฺติจริย (น/ถี)

[อกิตฺติ + จริย]

จริยาของอกิตติดาบส (โพธิสัตว์), ประวัติของพระพุทธเจ้าเมื่อเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ชื่ออกิตติดาบส

อกิตฺติจริยๆ ปจฺ. (จริยา. ๓๘๖)
จบ อกิตติจริยาที่ ๑.

ตีสุ วคฺเคสุ อกิตฺติวคฺโค อาทิ, จริยาสุ **อกิตฺติจริยา** อาทิ. (จริยา.อฏ. ๓)

บรรดาวรรคทั้ง ๓ อกิตติวรรคเป็นวรรคต้น บรรดาจริยา[๓๕] **อกิตติจริยา** เป็นจริยาต้น.

อกิตฺติชาตก (น)

[อกิตฺติ + ชาตก]

ชาดกว่าด้วยพระโพธิสัตว์ชื่ออกิตติดาบส, เรื่องราวในอดีตของพระพุทธเจ้าเมื่อเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ชื่ออกิตติดาบส. ชาตกบาลี เตรสกนิบาต ชาดกที่ ๗

อกิตฺติต (ติ)

[น + กิตฺติต]

อันชนไม่สรรเสริญแล้ว, ไม่ถูกสรรเสริญ, ไม่มีใครสรรเสริญ.

สพฺเพว เต นินฺทมนฺวานยนฺตีติ สพฺเพว เต สมณพฺราหฺมณา นินฺทเมว อเนฺวนฺติ, ครหเมว อเนฺวนฺติ, อกิตฺติเมว อเนฺวนฺติ, สพฺเพ นินฺทิตา-เยว โหนฺติ, ครหิตาเยว โหนฺติ, **อกิตฺติตาเยว** โหนฺตีติ สพฺเพว เต นินฺทมนฺวานยนฺติ.

(มหานิ. ๒๓๗)

บาทคาถาว่า **สพฺเพว เต นินฺทมนฺวานยนฺติ** (สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกพวกนั่นแหละ จะถูกนินทา) ความว่า สมณพราหมณ์ทุกพวกนั่นแหละ จะได้รับการนินทา คือ ได้รับการติเตียน ได้แก่ ได้รับ**คำอันชนไม่สรรเสริญ** (ความเสื่อมเกียรติ) หมายความว่า ทุกพวกจะถูกนินทา จะถูกติเตียน **ไม่ถูกสรรเสริญ** เพราะฉะนั้น สมณพราหมณ์เหล่านั้นทุกพวกนั่นแหละ ชื่อว่า จะถูกนินทา.

อกิตฺติตาปส (ปุ)

[อกิตฺติ + ตาปส]

ดาบสชื่อว่าอกิตติ, อกิตติดาบส.

อกิตฺติตาปสภาว (ปุ)

[อกิตฺติตาปส + ภาว]

ความเป็นดาบสชื่อว่าอกิตติ.

สตฺถา ตทา อตฺตโน **อกิตฺติตาปสภาวํ** ธมฺม-เสนาปติสฺส วทติ. (จริยา.อฏ. ๒๑)

ในกาลนั้น พระบรมศาสดาตรัสถึงความที่พระองค์**เป็นดาบสชื่อว่าอกิตติ**แก่พระธรรมเสนาบดีสารีบุตร.

อกิตฺติติตฺถ (น)

[อกิตฺติ + ติตฺถ]

ท่าน้ำชื่อว่าอกิตติ, อกิตติติตถะ.

เยน ติตฺเถน นที โอติณฺโณ, ตมฺปิ **อกิตฺติติตฺถํ** นาม ชาตํ. (ชา.อฏ. ๔/๒๓๘)

ท่าที่อกิตติดาบสข้ามแม่น้ำ ชื่อว่า **อกิตติ-ติตถะ**[ท่าน้ำชื่อว่าอกิตติ].

อกิตฺติทฺวาร (น)

[อกิตฺติ + ทฺวาร]

ประตูชื่อว่าอกิตติ, อกิตติทวาร.

เยน ทฺวาเรน นิกฺขมิ,

ตํ **อกิตฺติทฺวารํ** นาม ชาตํ. (ชา.อฏ. ๔/๒๓๘)

ประตูที่อกิตติดาบสออกไป มีชื่อว่า **อกิตติ-ทวาร**[ประตูชื่อว่าอกิตติ].

อกิตฺติปณฺฑิต (ปุ)

[อกิตฺติ + ปณฺฑิต]

บัณฑิตชื่อว่าอกิตติ, อกิตติบัณฑิต.

โส ราชานํ อาปุจฺฉิตฺวา เภรึ จราเปสิ "ธเนน อตฺถิกา **อกิตฺติปณฺฑิตสฺส** เคหํ อาคจฺฉนฺตูติ.

(ชา.อฏ. ๔/๒๓๘)

อกิตติบัณฑิตนั้น อำลาพระราชาแล้วให้คนเที่ยวตีกลองร้องประกาศว่า เหล่าชนผู้มี

ความต้องการทรัพย์ จงพากันไปสู่เรือนของท่าน**อกิตติบัณฑิต**เถิด.

อกิตฺติพฺราหฺมณ (ปุ)

[อกิตฺติ + พฺราหฺมณ]

พราหมณ์ชื่อว่าอกิตติ, อกิตติพราหมณ์.

อกิตฺติพฺราหฺมณกาล (ปุ)

[อกิตฺติพฺราหฺมณ + กาล]

กาล (คราว) ที่เป็นอกิตติพราหมณ์.

ปารมิโย ปูเรนฺตสฺส จสฺส **อกิตฺติพฺราหฺมณกาเล** สงฺขพฺราหฺมณกาเล ธนญฺจยราชกาเล มหาสุทสฺสนกาเล มหาโควินฺทกาเล นิมิมหาราชกาเล จนฺทกุมารกาเล วิสยฺหเสฏฺฐิกาเล สิวิราชกาเล เวสฺสนฺตรกาเลติ ทานปารมิตาย ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณ นาม นตฺถิ.

(ชา.อฏ. ๑/๕๔)

อนึ่ง เมื่อพระโพธิสัตว์นั้นทรงบำเพ็ญบารมีอยู่ ขึ้นชื่อว่าจำนวนของอัตภาพที่เต็มด้วยทานบารมีย่อมไม่มีในกาลเหล่านี้ คือ **ในกาลที่เป็นอกิตติพราหมณ์** ในกาลที่เป็นสังขพราหมณ์ ในกาลที่เป็นพระเจ้าธนัญจยะ ในกาลที่เป็นพระเจ้าสุทัสสนะ ในกาลที่เป็นโควินทพราหมณ์ ในกาลที่เป็นนิมิมหาราช ในกาลที่เป็นจันทกุมาร ในกาลที่เป็นวิสัยหเศรษฐี ในกาลที่เป็นพระเจ้าสิวี และในกาลที่เป็นพระเวสสันดร.

อกิตฺติม (ติ)

[น + กิตฺติม]

ไม่ใช่เกิดจากการทำของมนุษย์, ไม่ใช่สิ่งที่มนุษย์ทำ, เกิดขึ้นเอง.

โส ปน (รโถ) อโปริสตาย **อกิตฺติโม** สยํชาโต เกนจิ อฆฏิโตเยว. (วิมาน.อฏ. ๒๕๖)

แต่รถคันนั้น**ไม่ใช่เกิดจากการทำของมนุษย์** เพราะไม่ใช่ของมนุษย์ เกิดเอง ไม่มีใครๆ พยายามให้เกิด.

อกิตฺติวิสยฺหทาน (น)

[อกิตฺติ + วิสยฺห + ทาน]

การให้อย่างองอาจของอกิตติดาบส, การให้อย่างอาจหาญของพระพุทธเจ้าเมื่อเสวยพระชาติเป็นพระโพธิสัตว์ ชื่ออกิตติดาบส. (ดู อป. ๒/๕๙๖)

อกิตฺติสญฺชนนี (ถี)

[อกิตฺติ + สญฺชนน + อี]

ทำให้เสียชื่อเสียง, ให้เกิดความเสียชื่อเสียง, ทำให้เสื่อมเกียรติ, ทำให้ถูกติเตียน.

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา สุราเมรยมชฺชปฺปมาทฏฺฐานานุโยเค.

สนฺทิฏฺฐิกา ธนชานิ, กลหปฺปวฑฺฒนี, โรคานํ อายตนํ, **อกิตฺติสญฺชนนี**, หิริโกปีนนิทสนี, ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณี. (ที. ๓/๑๔๘)

ดูก่อนคหบดีบุตร [การหมกมุ่น]ในการเสพของมึนเมาคือสุราและเมรัยอันเป็นเหตุแห่งความประมาท มีโทษ ๖ คือ

ทำให้เสียทรัพย์เห็นชัดๆ (ทรัพย์หมดไปทันตาเห็น) ก่อการทะเลาะวิวาท เป็นบ่อเกิดของ

โรค **ทำให้เสียชื่อเสียง** ทำให้ไม่รู้จักอาย ทอนกำลังปัญญา.

อกิตฺติสญฺชนนีติ อิธโลเกปิ ปรโลเกปิ อกิตฺตึ ปาปุณนฺติ. อิติ เตสํ สา สุรา อกิตฺติสญฺชนนี นาม. (ที.อฏ. ๓/๑๒๘)

บทว่า **อกิตฺติสญฺชนนี** (ทำให้เสียชื่อเสียง) ความว่า ถึงความเสื่อมเสียชื่อเสียงทั้งในโลกนี้และโลกหน้า ด้วยประการฉะนี้ สุรานั้น จึงชื่อว่าทำให้เสียชื่อเสียงของชนเหล่านั้น.

[คำว่า "ทอนกำลังปัญญา" คือ ย่อมทำความรู้ว่า สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตนให้อ่อนลงเหมือนปัญญาของพระสาคตเถระ ฉะนั้น (พระสาคตเถระปราบพญานาคได้ คนพากันถวายน้ำเมาให้ดื่มจนเมามาย อันเป็นที่มาของสิกขาบทดื่มน้ำเมาเป็นปาจิตตีย์) แต่น้ำเมาไม่อาจทำผู้ได้มรรคปัญญา (มีโสดาปัตติมรรคเป็นต้น) ให้อ่อนลงได้ เพราะสุรานั้น ไม่เข้าไปภายในปากของท่านที่บรรลุมรรคแล้ว. ธรรมาธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก หน้า ๒๓๔]

อกิตฺเตตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กิตฺเตตฺวา]

กิตฺเตตฺวา = กิตฺต (สทฺเท) + อิ + ตฺวา

ไม่บอกแล้ว, ไม่กำหนดแล้ว.

ภูมิสโม ขลมณฺฑลสทิโส ปิฏฺฐิปาสาโณ วา ภูมิโต ขาณุโก วิย อุฏฺฐิตปาสาโณ วา โหติ, โสปิ ปมาณุปโค เจ วฏฺฏติ. ปิฏฺฐิปาสาโณ อติมหนฺโตปิ ปาสาณสงฺขฺยเมว คจฺฉติ, ตสฺมา สเจ มหโต ปิฏฺฐิปาสาณสฺส เอกปฺปเทสํ อนฺโตสีมาย กตฺตุกามา โหนฺติ, ตํ **อกิตฺเตตฺวา** ตสฺสุปริ อญฺโญ ปาสาโณ กิตฺเตตพฺโพ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๑๙)

หินดาดซึ่งราบเสมอพื้นดินคล้ายวงลานก็ดี หินดาดที่ตั้งสูงพ้นพื้นดินคล้ายตอไม้ก็ดี. หินดาดแม้นั้นถ้าได้ขนาดใช้ได้. หินดาดแม้จะใหญ่มากย่อมนับว่าเป็นศิลาด้วย[ใช้เป็นนิมิตได้] เพราะฉะนั้น ถ้าประสงค์จะกันส่วนหนึ่งของหินดาดขนาดใหญ่ไว้ภายในสีมา **อย่ากำหนด** หินดาดนั้นเป็นนิมิต พึงกำหนดหินอื่น เหนือหินดาดนั้น[เป็นนิมิต].

อกิริ (กฺริ/อา) ดู กิรติ

อกิริย (ติ)

[(๑) (๒) น + กิริย. (๓) อกิริย + ณ]

(๑) ไม่ทำกิจที่ควรทำ.

กถํ ปาเปหิ อสฺวาสิยภาวํ ทสฺเสนฺติ ?

ยถา มหาราช มหาสมุทฺโท น มเตน กุณเปน สวฺสติ, ยํ โหติ มหาสมุทฺเท มตํ กุณปฺ, ตํ ขิปฺปเมว ตีรํ อุปเนติ ถลํ วา อุสฺสาเรติ. กึ การณา? มหาภูตานํ ภาวนตฺตา มหาสมุทฺทสฺส. เอวเมว โข มหาราช เย เกจิ ปาปกา อสฺวุตา อหิริกา **อกิริยา** โอสนฺนวีริยา กุสีตา กิลิฏฺจา ทุชฺชนา มนุสฺสา ชินสาสเน ปพฺพชนฺติ, เต นจิรสฺเสว ชินสาสนโต อรหนฺตวิมลขีณาสว-มหาภูตภวนโต นิกฺขมิตฺวา อสฺวสิตฺวา หีนายาวตฺตนฺติ. (มิลินฺท. ๒๔๔)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร บุคคลเหล่าใดเวียนกลับมาสู่เพศที่ต่ำ (ลาสิกขา, สึก) บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า ย่อมทำความที่พระศาสนาเป็นภูมิอันยิ่งใหญ่ให้ปรากฏ ดังนี้:-

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่ามหาสมุทรย่อมไม่อยู่ร่วมกับซากสัตว์ตาย ซากสัตว์ตายใดมีอยู่ในมหาสมุทร มหาสมุทรย่อมซัดซากสัตว์ตายนั้นไปสู่ฝั่ง หรือซัดขึ้นไปบนบกโดยเร็วทีเดียว เพราะเหตุไร เพราะมหาสมุทรเป็นที่อยู่ของเหล่าสัตว์ใหญ่ ฉันใด ขอถวายพระพร บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งเป็นคนชั่ว ไม่สำรวม ไม่มีความละอาย **ไม่ทำกิจที่ควรทำ** ไม่อดทน เกียจคร้าน กลอกกลิ้งโลเล สถุล เป็นคนพาล ย่อมบวชในศาสนาของพระชินเจ้า บุคคลเหล่านั้น ต้องออกไปจากศาสนาของพระชินเจ้าอันเป็นที่อยู่ของสัตว์ใหญ่ คือ พระอรหันตขีณาสพผู้ปราศจากมลทิน อยู่ร่วมกันมิได้ ต้องเวียนกลับมาสู่เพศที่ต่ำ ฉันนั้น.

[พระนาคเสนเถระ ตอบปัญหาเรื่องที่บุคคลบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ต้องลาสิกขา ไม่ทำให้ศาสนา ของพระสมณโคดมมัวหมอง แต่ผู้ที่ลาสิกขาเหล่านั้น กลับทำให้คุณที่ไม่อาจชั่งได้ ๕ ประการของพระพุทธศาสนาให้ปรากฏ คือทำความที่พระศาสนาเป็นภูมิอันยิ่งใหญ่ให้ปรากฏ, ทำความที่พระศาสนาเป็นของบริสุทธิ์ปราศจากมลทินให้ปรากฏ, ทำความที่พระศาสนาอันพวกคนชั่ว ไม่อาจอยู่ร่วมได้ให้ปรากฏ, ทำความที่พระศาสนาเป็นของแทงตลอดได้ยากให้ปรากฏ และทำความที่พระศาสนาอันบุคคลรักษาได้ด้วยสังวรเป็นอันมากให้ปรากฏ]

(๒) กิจที่ไม่ควรทำ.

สภาวมฺปิ ภนฺเต นาคเสน, โย อกฺโกสนฺโต ภณติ, ตสฺส มยํ กหาปณํ ทณฺฑํ ธาเรม, อปราโธ-เยว โส วตฺถุ นิสฺสาย วิสุ โวหารํ อาจรนฺโต อกฺโกสตีติ. อตฺถิ ปน มหาราช สุตปุพฺพํ ตยา ขลิตสฺส อภิวาทนํ วา ปจฺจุฏฺฐานํ วา สกฺการํ วา อุปายนานุปฺปทานํ วาติ. น หิ ภนฺเต ยโต กุโตจิ ยตฺถ กตฺถจิ ขลิโต, โส ปริภาสนารโห โหติ ตชฺชนารโห, อุตฺตมงฺคมฺปิสฺส ฉินฺทนฺติ หนนฺติปิ พนฺธนฺติปิ ฆาเตนฺติปิ ฌาเปนฺติปีติ “เตน หิ มหาราช ภควตา กิริยา เยว กตา, โน **อกิริยา**ติ. (มิลินฺท. ๒๑๕)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน ผู้ใดกล่าวคำด่าว่าเขา แม้เป็นเรื่องจริง ข้าพเจ้าจะสั่งให้เขาปรับสินไหม ให้ลงทัณฑ์ต่อผู้นั้น, ข้อที่ตัวเขานั้นอาศัยเรื่องจริง เปล่งโวหารด่าแต่ละคำ ก็จัดว่าเป็นคนผิดนั่นแหละ

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร มีบ้างไหม เรื่องที่พระองค์เคยสดับมาว่า คนมีความผิด ก็สมควรได้รับการกราบไหว้ หรือการลุกรับ หรือการสักการบูชา หรือการมอบรางวัล

(พระเจ้ามิลินท์) ไม่มีพระคุณเจ้า คนทำความผิดในเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เพราะเหตุใดเหตุหนึ่ง ย่อมเป็นผู้ควรด่าว่า ควรกำหราบ อาจต้องตัดศีรษะเขา ฆ่าบ้าง จองจำบ้าง เผาให้ตายบ้าง

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ถ้าอย่างนั้น พระผู้มีพระภาคได้ทรงทำกิจที่ควรทำ ไม่ใช่ทรงทำ**กิจที่ไม่ควรทำ**.

[ปมปัญหาข้อนี้มีอยู่ว่า เมื่อพุทธองค์จะทรงบัญญัติปฐมปาราชิกสิกขาบท ในเพราะความผิดพลาดของพระสุทินนกลันทบุตร ทรงมีผรุสวาจาเปล่งคำว่า โมฆบุรุษ (บุรุษผู้เหลวเปล่า) ถ้าหากพระองค์เป็นผู้มีพระวจี-สมาจารบริสุทธิ์จริง ดังที่พระสารีบุตรเถระได้กล่าวไว้ (ที.ปา.๑๑/๒๔๕) ว่า ปริสุทฺธวจี-สมาจาโร อาวุโส ตถาคโต...(พระตถาคตทรงเป็นผู้มีพระวจีสมาจารบริสุทธิ์...) ก็ไม่น่าจะทรงเปล่งคำว่า โมฆบุรุษ เพราะเป็นวจีทุจริตข้อผรุสวาจา เป็นคำหยาบช้าที่ผู้ฟังฟังแล้วย่อมเกิดความทุกข์ความเดือดร้อนใจ แต่พระนาคเสนเถระ ชี้แจงว่า ไม่เป็นผรุสวาจา เพราะทรงเปล่งด้วยจิตที่ไม่ประทุษร้าย ไม่ได้มีความแข่งดี เปล่งไปตามลักษณะที่เป็นจริง คือผู้ใดไม่อาจตรัสรู้สัจจะ ๔ ในอัตภาพนี้ได้ ความเป็นบุรุษของผู้นั้นก็เป็นโมฆะ ดังนั้น คำว่า โมฆบุรุษ จึงเป็นอันพระผู้มีพระภาคทรงเปล่งพระวาจาที่เป็นจริงต่อท่านสุทินนกลันทบุตร ไม่ใช่วาจาที่ไม่เป็นจริง และนับว่าพระองค์ได้ทรงทำกิจที่ควรทำแล้ว เพราะคนมีความผิดก็ควรจะด่าว่า ควรกำหราบ และการเปล่งพระวาจาว่า โมฆบุรุษ นี้ ถึงจะเป็นคำหยาบ ก็สักแต่ว่าเป็นโวหารที่ไม่น่าฟัง ไม่น่าเจริญหูเท่านั้น อีกทั้งทรงเปล่งออกมาด้วยน้ำพระทัยที่กรอปด้วยพระมหากรุณาหวังประโยชน์เกื้อกูลแก่ท่านพระสุทินนกลันทบุตรนั้นอย่างแท้จริง เปรียบเหมือนน้ำร้อนย่อมทำบางสิ่งบางอย่างที่อาจหลอมเหลวให้หลอมเหลวได้ ทำให้อ่อนตัวได้ ฉันใด พระวาจาของพระผู้มีพระภาคแม้ว่าหยาบก็ย่อมเป็นพระวาจาที่มีประโยชน์ เป็นไปกับพระมหากรุณา ฉันนั้นเหมือนกัน]

(๓) อกิริยา[เกิดจากการไม่ทำกิจที่ควรทำ], มีการไม่ทำเป็นเหตุ (สิกขาบท).

สมุฏฺฐานาทีสุ อิทำ สิกฺขาปทำ กถินสมุฏฺฐานำ นาม กายวาจาโต จ กายวาจาจิตฺตโต จ สมุฏฺฐาติ, อนธิฏฺฐาเนน จ อวิกปฺปเนน จ อาปชฺชนโต **อกิริยำ**, สญฺญาย อภาเวปิ น มุจฺจติ, อชานนฺโตปิ อาปชฺชตีติ โนสญฺญา-วิโมกฺขำ, อจิตฺตกำ, ปณฺณตฺติวชฺชำ, กายกมฺมำ, วจีกมฺมำ, ติจิตฺตำ, ติเวทนนฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๓๒)

ในสมุฏฐานเป็นต้น สิกขาบทนี้ ชื่อว่ากฐิน-สมุฏฐาน ย่อมเกิดทางกายกับวาจา และทางกายวาจากับจิต ชื่อว่าเป็น**อกิริยา** (เกิดจากการไม่ทำกิจที่ควรทำ) เพราะต้อง[อาบัติ] ด้วยการไม่อธิษฐานและด้วยการไม่วิกัป เป็นโนสัญญาวิโมกข์ เพราะไม่พ้นด้วยสัญญา แม้ไม่รู้ก็ต้อง เป็นอจิตตกะ ปัณณัตติวัชชะ กายกรรม วจีกรรม มีจิต ๓ มีเวทนา ๓.

อกิริยทิฏฺฐิ (ถี)

[อกิริย + ทิฏฺฐิ]

อกิริยทิฏฐิ, ความเห็นผิดว่าไม่เป็นอันทำ, ความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ,

ความเห็นผิดว่าบุญบาปที่ทำไม่เป็นอันทำ, ความเห็นผิดที่ปฏิเสธบุญบาป.

อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺตีติ อจฺจนฺตสุทฺธึ สำสารสุทฺธึ **อกิริยทิฏฺจึ** สสฺสตวาทำ น วทนฺติ น กเถนฺติ น ภณนฺติ น ทีปยนฺติ น โวหรนฺตีติ อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺติ. (มหานิ. ๗๕)

บาทคาถาว่า **อจฺจนฺตสุทฺธีติ น เต วทนฺติ** (สัตบุรุษเหล่านั้น ไม่กล่าวว่าเป็นความหมดจดอย่างยิ่ง) ความว่า สัตบุรุษ ไม่กล่าว คือ ไม่พูด ไม่บอก ไม่แสดง ไม่ชี้แจง**อกิริยทิฏฺฐิ** (ความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ = ไม่มีผล) คือ ความเห็นผิดว่าเที่ยงว่าเป็นความหมดจดอย่างยิ่ง คือความหมดจดจากสังสารวัฏ รวมความว่า สัตบุรุษเหล่านั้นไม่กล่าวว่าเป็นความหมดจดอย่างยิ่ง.

อกิริยทิฏฺจินฺติ กโรโต น กรียติ ปาปนฺติ อกิริยทิฏฺจิ. (มหานิ.อฏ. ๒๐๓)

บทว่า **อกิริยทิฏฺจึ** (ความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ) ได้แก่ ความเห็นผิดว่าไม่เป็นอันทำ โดยกล่าวว่า เมื่อบุคคลทำบาป บาปชื่อว่าไม่เป็นอันทำ (ไม่มีผล).

อกิริยทิฏฺจิก (ติ)

[อกิริยทิฏฺจิ + ก]

ลง ก ปัจจัยในอรรถสกัตถ์คือปัจจัยที่มีอรรถของตน=อรรถในบท ที่ตนประกอบร่วมเพื่อเปลี่ยนลิงค์

ผู้มีอกิริยทิฏฺฐิ, ผู้ถืออกิริยทิฏฺฐิ, ผู้มีความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ.

เย เต สมณพฺราหฺมณา อจฺจนฺตสุทฺธิกา สำสารสุทฺธิกา **อกิริยทิฏฺจิกา** สสฺสตวาทา, อิเม เต สมณพฺราหฺมณา อุทฺธัสราวาทา.

(มหานิ. ๒๔๔)

สมณพราหมณ์เหล่าใด เป็นผู้ถือความหมดจดอย่างยิ่ง ถือความหมดจดจากสงสาร **มีความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ** (ไม่มีผล) มีความเห็นว่าเที่ยง สมณพราหมณ์เหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้กล่าวความหมดจดในสงสารข้างหน้า.

อกิริยปจฺจุปฏฺฐาน (ติ)

[อกิริย + ปจฺจุปฏฺฐาน]

มีการไม่ทำทุจริตเป็นเครื่องปรากฏ.

ลกฺขณาทิโต ปเนตา ติสฺโสปิ กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนำ อวีติกฺกมลกฺขณา; อมทฺทนลกฺขณาติ วุตฺตำ โหติ. กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สงฺโกจนรสา, **อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา**, สทฺธาหิโรตฺตปฺปอปฺปิจฺฉตาทิคุณปทฏฺฐานา. ปาปกิริยโต จิตฺตสฺส วิมุขีภาวภูตาติ ทฏฺฐพฺพา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๗)

อนึ่ง โดยสภาพเป็นต้น วิรตีทั้งสามเหล่านี้ มีสภาพไม่ล่วงอารมณ์ของกายทุจริต เป็นต้น ท่านกล่าวอธิบายว่า มีสภาพไม่เหยียบย่ำอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น มีหน้าที่ถอยออกจากอารมณ์ของกายทุจริตเป็นต้น **มีการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้นเป็น เครื่องปรากฏ** มีคุณธรรมคือศรัทธา หิริ โอตตัปปะ และความมักน้อยเป็นต้น เป็นเหตุใกล้ พึงทราบวิรตีเจตสิกว่า มีการที่จิตเบือนหน้าหนีจากการทำบาป.

อกิริยมตฺต (น)

[อกิริย + มตฺต]

(๑) เพียงไม่ทำ, เพียงไม่ทำสิ่งที่ควรทำ.

โกสมฺพิยํ ฉนฺนตฺเถรํ อารพฺภ เจติยรุกฺขํ เฉทาปนวตฺถุสฺมึ ปญฺญตฺตภาโว **อกิริย-มตฺตโต** สมุฏฺฐานภาโว เอกสงฺฆาทิเสสตา จ เอตฺถ วิเสโส. (กงฺขา. ๑๓๖)

ความเป็นสิกขาบทที่ทรงบัญญัติไว้ปรารภพระฉันนเถระในเมืองโกสัมพี เพราะเหตุคือการให้ตัดต้นไม้ที่สมมติว่าเป็นเจดีย์ ความมีสมุฏฐาน **เพราะเพียงไม่ทำสิ่งที่ควรทำ** [คือการให้สงฆ์แสดงพื้นที่] และความเป็นอาบัติสังฆาทิเสสครั้งเดียว เป็นความต่างกัน ในสิกขาบทนี้.

[คำว่า มตฺต (เพียง) ในคำว่า อกิริยมตฺตโต (เพราะเพียงไม่ทำสิ่งที่ควรทำ[การให้สงฆ์แสดงพื้นที่] ปฏิเสธความมีสมุฏฐาน เพราะกระทำ.

ในที่บางแห่งประกอบ มตฺตํ และ เอว ศัพท์ไว้ร่วมกันเป็นรูปว่า มตฺตเมว (เพียง...เท่านั้น) โดย มตฺต ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ตัดสิน (อวธารณ) ส่วน เอว ศัพท์เป็นไปในความหมายว่า ย้ำความ (สนฺนิฏฺฐาน) ดังที่คัมภีร์คันถาภรณะ (คาถา ๔๔) กล่าวว่า

มตฺตเมวาติ ปเนตฺถ
มตฺตสทฺโท'ว ธารเณ
เอวสทฺโท สนฺนิฏฺฐาเน
ยเถวาติ วิภูสเน.

ส่วนในบทว่า มตฺตเมว (เพียง...เท่านั้น) นี้ มตฺต ศัพท์ใช้ในอรรถอวธารณะ, เอว ศัพท์ใช้ในอรรถสันนิฏฐานะ, [เอว ศัพท์ในบท]ว่า ยถา เอว ใช้ในอรรถวิภูสนะ (ประดับบท)]

๒. **สักว่าอกิริยทิฏฐิ**. ดู อกิริยา (๒)

อกิริยรูป (ติ)

[อกิริย + รูป] มีสภาพไม่ควรทำ.

สรีรมชฺฌมฺหิ จิตาติ มญฺญหํ
มยฺหํ อยนฺติ อสตึ อสญฺญตํ
สา ธมฺมโมกฺกมฺม อธมฺมมาจริ
อกิริยรูโป ปมทาหิ สนฺถโว. (ชา. ๑/๑๙๗)

(ยักษ์ทานพกล่าวว่า)

เราเข้าใจหญิงเลวผู้ไม่สำรวมอยู่กลางตัวเราว่าหญิงนี้เป็นของเรา มักละเมิดธรรม กลับประพฤติอธรรม ความเชยชิดกับเหล่าหญิง **มีสภาพไม่ควรทำ**.

อกิริยรูโปติ อกตฺตพฺพรูโป. (ชา.อฏ. ๓/๕๐๕)

บทว่า **อกิริยรูโป** แปลว่า มีสภาพไม่ควรทำ.

[บทว่า **ปมทา** แปลว่า หญิง เป็นคำไวพจน์ของ อิตฺถี ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

อิตฺถี สีมนฺตินี นารี ถี วธู วนิตางฺคณา
ปมทา สุนฺทรี กนฺตา รมณี ทยิตาพลา.
มาตุคาโม จ มหิลา ลลนา ภีรุ กามินี
กุมาริกา ตุ กญฺญาถ ยุวตี ตรุณี ภเว.

(ธาน. ๒๓๐-๑)

หญิง, สตรี ๑๘ ศัพท์ = อิตฺถี สีมนฺตินี นารี ถี วฐู วนิตา องฺคณา ปมทา สุนฺทรี กนฺตา รมณี ทยิตา อพลา มาตุคาม มหิลา ลลนา ภีรุ กามินี สาวน้อย, เด็กหญิง ๒ ศัพท์ = กุมาริกา กญฺญา หญิงสาว ๒ ศัพท์ = ยุวตี ตรุณี]

อกิริยวาท® (ปุ)

[อกิริย + วาท]

(๑) **อกิริยวาทะ, ถืออกิริยวาทะ, กล่าวการไม่กระทำ, การกล่าวว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ, การกล่าวว่าบุญบาปที่ทำไม่เป็นอันทำ (ไม่มีผล)**.

อถ โข สีโห เสนาปติ เยน นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา นิคณฺฐํ นาฏปุตฺตํ เอตทโวจ “อิจฺฉามหํ ภนฺเต สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุนฺติ. “กึ ปน ตฺวํ สีห กิริยวาโท สมาโน **อกิริยวาทำ** สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิสฺสสิ? สมโณ หิ สีห โคตโม **อกิริยวาโท** อกิริยาย ธมฺมํ เทเสติ, เตน จ สาวเก วิเนตีติ. (วิ. ๕/๒๙๐)

ต่อมา เขา (สีหเสนาบดี) เข้าไปหานิครนถ์นาฏบุตรถึงที่อยู่ ไหว้แล้วนั่งอยู่ ณ ที่สมควร ได้กล่าวกับนิครนถ์นาฏบุตรว่า ข้าพเจ้าปรารถนาจะไปเฝ้าพระสมณโคดม เจ้าข้า นิครนถ์นาฏบุตรกล่าวค้านว่า สีหะ ท่าน เป็นผู้ถือกิริยวาทะ (กล่าวการกระทำ) ไฉน จึงจะไปเฝ้าพระสมณโคดมผู้ถือ**อกิริยวาทะ** (กล่าวการไม่กระทำ) เล่า สีหะ เพราะพระสมณโคดมเป็นผู้ถือ**อกิริยวาทะ** (กล่าวการไม่กระทำ) ทรงแสดงธรรมเพื่อการไม่ทำ และทรงแนะนำสาวกตามแนวนั้น.

ปจฺฉิเมน จ ปเทนาติ ธมฺมานํ อุปฺปาทปริทีปเกน สมุปฺปาทปเทน ปจฺจยสามคฺคิยํ ธมฺมานํ อุปฺปตฺติโต วิหตา อุจฺเฉทนตฺถิก-**อกิริยวาทา**ติ อุจฺเฉทาทิวิฆาโต ปริทีปิโต โหติ. ปุริมปุริมปจฺจยวเสน หิ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมาเนสุ ธมฺเมสุ กุโต อุจฺเฉโท, นตฺถิก**า-กิริยวาทา** จ. (วิสุทฺธิ. ๒/๑๕๓)

สองบทว่า **ปจฺฉิเมน จ ปเทน** (และด้วยบทหลัง) เป็นต้น ความว่า อุจเฉทวาทะ (การกล่าวว่าตายแล้วสูญ) นัตถิกวาทะ (การกล่าวว่าอะไรๆ ไม่มี ผลของบุญบาปก็ไม่มี) **อกิริยวาทะ** (การกล่าวว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ) ชื่อว่าถูกปัดออกไป เพราะความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย ก็เพราะความพร้อมเพรียงแห่งปัจจัย เหตุนั้น จึงเป็นอันทรงแสดงความแย้งต่ออุจเฉทวาทะ เป็นต้นด้วยบทสมุปบาท ซึ่งส่องความเกิดขึ้นแห่งธรรมทั้งหลาย จริงอยู่ในเมื่อธรรมทั้งหลายเกิดขึ้นแล้วๆ เล่าๆ ด้วยอำนาจแห่งปัจจัยก่อนๆ อยู่ อุจเฉทวาทะ นัตถิกวาทะ และ**อกิริยวาทะ** (การกล่าวว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ) จักมีแต่ไหนเล่า.

[คำว่า **วาท** จะแปลว่า **ทิฏฐิ** (ความเห็นผิด) ก็ได้ ดังข้อความในอรรถกถาของอังคุตตรนิกายว่า สกึเยว วาทำ ทีเปนฺตีติ อตฺตโนเยว ลทฺธึ กเถนฺติ. (อ.อฏ. ๒/๒๐๒)

บททั้งหลายว่า **สกำเยว วาทำ ทีเปนฺติ** (ย่อมแสดงวาทะของตนนั่นเอง) ความว่า ย่อมกล่าวความเห็นของตนนั่นเทียว]

(๒) อกิริยวาทะ, การกล่าวว่าไม่ควรทำกายทุจริตเป็นต้น.

ภควา ปน ยสฺมา กายทุจฺจริตาทีนำ อกิริยำ วทติ, ตสฺมา ตำ **อกิริยวาทำ** อตฺตนิ สมฺปสฺสมาโน อปรมฺปิ ปริยายำ อนุชานาติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๒๘)

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสถึงการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้น ฉะนั้น เมื่อทรงพิจารณา **อกิริยวาทะ** (การกล่าวว่าไม่ควรทำกายทุจริตเป็นต้น) นั้น มีอยู่ในพระองค์ จึงทรงยอมรับแม้ปริยายอื่นอีก.

อกิริยวาท[๒] (ติ)

[อกิริย + วาท. อกิริย + วท + ณ]

(๑) **เป็นอกิริยวาที, ถืออกิริยวาที, ผู้กล่าวการไม่ทำ, ผู้กล่าวว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ, (ไม่มีผล), อกิริยมิจฉาทิฏฐิ.**

เยปิ เต ปริพฺพาชกา ภิกฺขเว อเหสุ โอกฺกลา วสฺสภญฺญา อเหตุกวาทา **อกิริยวาทา** นตฺถิกวาทา, เตปิ มหาจตฺตารีสกำ ธมฺมปริยายำ น ครหิตพฺพำ น ปฏิกฺโกสิตพฺพำ มญฺเญยฺยุำ.

(ม. ๓/๑๒๑, อำ. ๑/๓๔๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้พวกวัสสะและพวกภัญญะปริพพาชก ชาวโอกกลชนบท ผู้มีอเหตุกวาทะ **อกิริยวาทะ** (กล่าวกรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ) และนัตถิกวาทะเหล่านั้น ก็ยังเข้าใจธรรมเทศนาชื่อว่า มหาจัตตารีสกะว่าไม่ควรติเตียน ไม่ควรคัดค้าน.

อกิริยวาทาติ กโรโต น กรียติ ปาปนฺติ เอวำ กิริยปฏิกฺเขปวาทิโน.

(ม.อฏ. ๔/๙๖, อำ.อฏ. ๒/๒๘๙)

บทว่า **อกิริยวาทา** (ผู้มีอกิริยวาทะ) ได้แก่ ผู้มักกล่าวห้ามการทำอย่างนี้ว่า เมื่อบุคคลทำบาป บาปไม่ชื่อว่าเป็นอันทำ (ไม่มีผล).

[วาทะ ๓ ประเภท คือ **อเหตุกวาทะ** (ความเห็นผิดว่าไม่มีเหตุ) **อกิริยวาทะ** (ความเห็นผิดว่ากรรมที่ทำไม่เป็นอันทำ) **นัตถิกวาทะ** (ความเห็นผิดว่าไม่มีผลแห่งกรรมที่ทำไว้) ทิฏฐิทั้ง ๓ นี้ ในอรรถกถาปัญจปกรณ์ (๓/๑๐๑) ระบุว่าเป็น **นิยตมิจฉาทิฏฐิ** (มิจฉาทิฏฐิที่ส่งผลให้ไปปฏิสนธิในอบายแน่นอน หลังจากจุติจิตดับ) จากหลักฐานที่ปรากฏในมัชฌิมนิกาย อุปริปัณณาสก์ (๓/๑๒๑) แสดงว่าผู้คิดค้นทิฏฐิ ๓ ประเภทนี้ คือ นายวัสสะและนายภัญญะชาวเมืองอุกกลา ผู้ที่เป็นนิยตมิจฉาทิฏฐินี้ ย่อมได้รับวิบากกรรมในอบายแน่นอน แม้พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ไม่สามารถช่วยได้ เช่นกรณีของพระอริฏฐะและสามเณรกัณฏกะที่ใส่ร้ายพระพุทธองค์ นิยตมิจฉาทิฏฐินี้ ให้ผลวิบากไร้ขีดจำกัด สัตว์โลกที่มีนิยตมิจฉาทิฏฐินี้อยู่ เรียกว่า วัฏฏขาณุกะ (ตอแห่งวัฏฏะ)

มหาจัตตารีสกะ เป็นพระสูตรที่พุทธองค์ทรงอธิบายธรรมที่เป็นกุศล ๒๐ ประการ และธรรมที่เป็นอกุศล ๒๐ ประการ ในตอนท้ายพระองค์ได้อธิบายถึงความสำคัญของการเข้าใจธรรมะทั้งสองด้านซึ่งตรงกันข้าม เพื่อประโยชน์ในการบรรลุธรรม เพราะทำให้แบ่งแยกได้ว่า สิ่งใดถูกควรสรรเสริญ สิ่งใดผิดควรตำหนิ มิฉะนั้นแล้วอาจถือผิดได้ ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมํ มหาจตฺตารีสกํ ธมฺมปริยายํ ครหิตพฺพํ ปฏิกฺโกสิตพฺพํ มญฺเญยฺย, ตสฺส ทิฏฺเจว ธมฺเม ทส สหธมฺมิกา วาทานุวาทา คารยฺหํ ฐานํ อาคจฺฉนฺติ. สมฺมาทิฏฺจึ เจ ภวํ ครหติ, เย จ มิจฺฉาทิฏฺจึ สมณพฺราหฺมณา เต โภโต ปุชฺชา, เต โภโต ปาสํสา. (ม. อุ. ๑๔/๑๔๓/๑๒๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงสำคัญที่จะติเตียนคัดค้านธรรมเทศนาชื่อมหาจัตตารีสกะนี้ การพูดและการพูดตามที่ปรากฏ ในปัจจุบันอันชอบด้วยเหตุ ๑๐ อย่างของสมณะหรือพราหมณ์ผู้นั้น ย่อมถึงฐานะน่าตำหนิในปัจจุบันโดยแท้ ถ้าใครติเตียนสัมมาทิฏฐิ เขาก็ต้องบูชาสรรเสริญสมณะพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิผิด]

(๒) อกิริยวาทะ, ผู้กล่าวการไม่ทำ, ผู้กล่าวการไม่ทำกรรม[คือการไหว้ผู้สูงอายุ].

อกิริยวาโท ภวํ โคตโม. (วิ. ๑/๒)

(พราหมณ์กราบทูลต่อไปว่า) ท่านพระโคดม **กล่าวการไม่ทำ**.

ยํ โลเก วโยวุฑฺฒานํ อภิวาทนาทิกุลสมุทาจารกมฺมํ โลกิยา กโรนฺติ, ตสฺส อกิริยํ สมฺปสฺสมาโน ภควนฺตํ **อกิริยวาโท**ติ อาห.

(วิ.อฏ. ๑/๑๐๕)

พราหมณ์เห็นว่า พระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นไม่ทรงทำกรรมคือมารยาทประจำตระกูลมีการกราบไหว้ต่อผู้สูงอายุเป็นต้นในโลก ซึ่งชาวโลกเขาทำกัน จึงกล่าวหาพระผู้มีพระภาคว่าเป็น**อกิริยวาทะ** (กล่าวการไม่ทำกรรม [การไหว้ผู้สูงอายุเป็นต้น])

[เวรัญชพราหมณ์เห็นพระพุทธเจ้าไม่กราบไหว้ผู้สูงอายุเป็นต้น จึงตำหนิพระองค์ว่า **อกิริยวาโท** ภวํ โคตโม (ท่านพระโคดม กล่าวการไม่ทำ) หมายถึงทำให้ผู้สูงอายุ ไม่พอใจ แต่พระพุทธองค์ทรงยอมรับว่า กล่าวการไม่ทำจริง เพราะกล่าวการไม่ทำกรรมคือกายทุจริต เป็นต้น บทนี้ปรากฏในอรรถชมเชย คือ กล่าวการไม่ทำกรรมคือกายทุจริต เป็นต้น แต่อรรถที่เวรัญชพราหมณ์กล่าวเป็นอรรถตำหนิ ดังนั้น คำว่า **อกิริยวาทะ** ตามความเห็นของเวรัญชพราหมณ์ จึงเป็น**วิรุทธัตถันตรโทษ** (โทษมีอรรถอื่นแย้ง) หมายความว่า สื่อความตรงกันข้ามกับความต้องการของผู้พูด ความจริงผู้พูดต้องการจะพูดให้ผู้ฟังเข้าใจอย่างหนึ่ง ครั้นพูดออกไป แล้วผู้ฟังกลับไปเข้าใจอีกอย่างหนึ่ง ไม่ตรงกับที่ต้องประสงค์ ทั้งนี้เพราะคำที่ นำมาพูดมีทางแย้งกันได้กับความหมายในทางอื่นซึ่งเด่นชัดกว่า ตามที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า พระปรีชา

ของพระพุทธองค์ สามารถเปลี่ยนโทษเป็นคุณได้]

(๓) อกิริยวาทะ, ผู้กล่าวการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้น.

อหญฺหิ โข พฺราหฺมณ อกิริยํ วทามิ กายทุจฺจริตสฺส วจีทุจฺจริตสฺส มโนทุจฺจริตสฺส. อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อกิริยํ วทามิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย **อกิริยวาโท** สมโณ โคตฺโมติ. (วิ. ๑/๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

พราหมณ์ เพราะเราสอนการไม่ทำกายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตลอดถึงการไม่ทำบาปอกุศลธรรมต่างๆ ดูก่อนพราหมณ์ ข้อนี้แลเป็นเหตุ เมื่อกล่าวหาเราก็ชอบที่จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมเป็น**อกิริยวาทะ**.

ภควา ปน ยสฺมา กายทุจฺจริตาทีนํ อกิริยํ วทติ, ตสฺมา ตํ **อกิริยวาทึ** อตฺตนิ สมฺปสฺสมาโน อปรมฺปิ ปริยายํ อนุชานาติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๕)

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคตรัสถึงการไม่ทำกายทุจริตเป็นต้น ฉะนั้น เมื่อทรงพิจารณาความเป็น**ผู้กล่าวการไม่ทำ**กายทุจริตเป็นต้นแม้นั้นมีอยู่ในพระองค์ จึงทรงยอมรับแม้ปริยายอื่นอีก.

อกิริยวาที (ติ)

[อกิริย + วท (วากฺเย) + ณี]

เป็นอกิริยวาที, ถืออกิริยวาท, กล่าวการไม่ทำ, ผู้มักกล่าวว่าไม่ควรทำ.

กิริยวาที จาหำ พฺราหฺมณ **อกิริยวาที** จ.

(อำ. ๑/๖๓)

ดูก่อนพราหมณ์ เรา (ตถาคต) เป็นทั้งกิริยวาที (ผู้ มักกล่าวว่าควรทำ[บุญ]) และ**อกิริยวาที** (ผู้มักกล่าวว่าไม่ควรทำ[บาป]).

อกิริยสมุฏฺฐาน (ติ)

[อกิริย + สมุฏฺฐาน]

(อาบัติ) ที่มีการไม่ทำเป็นสมุฏฐาน, อาบัติที่ต้องเพราะไม่ทำสิ่งที่ควรทำ.

อกิริยสมุฏฺฐานาปตฺติ (ถี)

[อกิริยสมุฏฺฐาน + อาปตฺติ]

อาบัติที่มีการไม่ทำเป็นสมุฏฐาน, อาบัติที่ต้องเพราะไม่ทำสิ่งที่ควรทำ.

โย ปน ภิกฺขุ ฯเปฯ สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหตีติ สมฺปชานมุสาวาโท อสฺส โหติ, เตนสฺส ทุกฺกฏาปตฺติ โหติ, สา จ โข ปน น มุสาวาทลกฺขเณน, สมฺปชานมุสาวาเท กึ โหติ, ทุกฺกฏนฺติ โหตีติ อิมินา ปน ภควโต วจเนน วจีทฺวาเร **อกิริยสมุฏฺฐานาปตฺติ** โหตีติ เวทิตพฺพา. (กงฺขา. ๑๐๒)

ปาฐะว่า **โย ปน ภิกฺขุ ฯเปฯ สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหติ** (ภิกษุใด[เมื่อสงฆ์สวดประกาศจบสามครั้งระลึกได้ ยังไม่ยอมเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่] สัมปชานมุสาวาท ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น) หมายความว่า สัมปชานมุสาวาท ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น ดังนั้น เธอจึงต้องอาบัติทุกกฏ อนึ่ง อาบัติทุกกฏนั้นแล มิใช่มีได้ด้วยลักษณะของ

การพูดเท็จ แต่พึงทราบว่าเป็น**อาบัติที่มีการไม่ทำ[การเปล่งเสียง]ทางวจีทวารเป็นสมุฏฐาน** ตามพระดำรัสของพระผู้มีพระภาคนี้ว่า สมฺปชาน มุสาวาเท กึ โหติ. ทุกฺกฏํ โหติ (ถามว่า อาบัติ อะไรมีได้ในเพราะการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ ตอบว่า มีอาบัติทุกกฏ).

[การอยู่นิ่งนับเข้าในมโนทวาร และการต้องอาบัติก็ไม่มีทางมโนทวาร ตามพระพุทธดำรัสว่า **มโนทฺวาเร อาปตฺติ นาม นตฺถิ** (ขึ้นชื่อว่าอาบัติย่อมไม่มีทางมโนทวาร) แต่ในเรื่องนี้ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ เพราะการพูดเท็จ ที่จริงแล้วอาบัติปาจิตตีย์ที่ภิกษุต้องด้วยการพูดเท็จนั้น มีลักษณะคือการพูดเท็จทั้งที่รู้อยู่ในเวลาก่อนพูดและกำลังพูด แต่อาบัติทุกกฏในเรื่องนี้เป็นโทษที่เกี่ยวกับการนิ่งอยู่ไม่พูด ทั้งที่ควรเปิดเผยอาบัติตามที่ผู้สวดปาติโมกข์กล่าวว่า สนฺตี อาปตฺติ อาวิกาตพฺพา (พึงเปิดเผยอาบัติที่มีอยู่)

วุตฺตมฺปิ เจตํ

อนาลปนฺโต มนุเชน เกนจิ

วาจาคิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย

อาปชฺเชยฺย วาจสิกํ, น กายิกํ

ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตาติ.

จริงอย่างนั้น แม้ท่านพระอุบาลีได้กล่าวไว้[ในคัมภีร์บริวารเสทโมจนคาถา]ว่า

ภิกษุไม่เจรจาวาจากับมนุษย์ไรๆ ไม่พูดถ้อยคำกับผู้อื่น แต่ต้องอาบัติทางวาจา ไม่ต้องอาบัติทางกาย ท่านผู้รู้ได้คิดปัญหานี้ไว้]

อกิริยา (ถี)

[น + กิริยา]

กิริยา = กร (กรเณ) + ริริย + อา

(๑) การไม่ทำ.

อหญฺหิ โข พฺราหฺมณ อกิริยํ วทามิ กายทุจฺจริตสฺส วจีทุจฺจริตสฺส มโนทุจฺจริตสฺส. อเนกวิหิตานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ **อกิริยํ** วทามิ. อยํ โข พฺราหฺมณ ปริยาโย, เยน มํ ปริยาเยน สมฺมา วทมาโน วเทยฺย อกิริยวาโท สมโณ โคตโมติ. (วิ. ๑/๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ดูก่อนพราหมณ์ เพราะเราสอน**การไม่ทำ**กายทุจริต วจีทุจริต มโนทุจริต ตลอดถึง**การไม่ทำ**บาปอกุศลธรรมต่างๆ ดูก่อนพราหมณ์ข้อนี้แลเป็นเหตุ เมื่อกล่าวหาเราก็ชอบที่จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมเป็น**อกิริยวาทะ**.

(ก) กิริยาที่ไม่กระทำ[ให้เกิดขึ้น].

สพฺพปาปํ นาม อฏฺฐ มิจฺฉตฺตานิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มิจฺฉาสงฺกปฺโป มิจฺฉาวาจา มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโว มิจฺฉาวายาโม มิจฺฉาสติ มิจฺฉาสมาธิ, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปํ. อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ มิจฺฉตฺตานํ ยา **อกิริยา** อกรณํ อนชฺฌาจาโร, อิทํ วุจฺจติ สพฺพปาปสฺส อกรณํ. (เนตฺติ. ๔๕)

ความชั่วทุกชนิด คือ มิจฉัตตะ (ความชั่ว) ๘ คือ มิจฉาทิฏฐิ (ความเห็นผิด) มิจฉาสังกัปปะ (ความดำริผิด) มิจฉาวาจา (การกล่าวผิด) มิจฉากัมมันตะ (การกระทำผิด) มิจฉาอาชีวะ (การเลี้ยงชีพผิด) มิจฉาวายามะ (ความ

เพียรผิด) มิจฉาสติ (การระลึกผิด) และมิจฉาสมาธิ (ความตั้งมั่นผิด) ทั้งหมดนี้เรียกว่า ความชั่วทุกชนิด **กิริยาที่ไม่กระทำ**[ให้เกิดขึ้น]การไม่กระทำ การไม่ล่วงละเมิดมิจฉัตตะ ๘ ประการเหล่านี้ เรียกว่า การไม่ทำความชั่วทุกชนิด.

(ข) การไม่ทำผิด, การไม่จงใจทำ, การไม่ล่วงละเมิด, เจตนาเป็นเหตุไม่ล่วงละเมิด.

ตตฺถ กตมานิ สตฺต วินีตวตฺถูนิ สตฺตหิ อาปตฺติกฺขนฺเธหิ อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี, **อกิริยา** อกรณํ, อนชฺฌาปตฺติ, เวลาอนติกฺกโม, เสตุฆาโต, อิมานิ สตฺต วินีตวตฺถูนิ. (วิ. ๕/๑๖๕)

ในหัวข้อเหล่านั้น:-

เรื่องที่พระผู้มีพระภาค ได้ทรงวินิจฉัยแล้ว ๗ ประการคือการงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากกองอาบัติเจ็ด **การไม่ทำผิด** การไม่ประกอบ การไม่แกล้งต้อง การไม่ล่วงขอบเขต การกำจัดด้วยอริยมรรค เหล่านี้ คือเรื่องที่พระผู้มีพระภาค ได้ทรงวินิจฉัยแล้ว ๗ ประการ.

น เอตาย เอเต อาปตฺติกฺขนฺธา กรียนฺตีติ **อกิริยา**.(วิ.อฏ. ๔/๑๕๑)

วิรัติ ชื่อว่า **อกิริยา** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้ภิกษุไม่ล่วงละเมิดกองอาบัติเหล่านี้.

(ค) การไม่ทำ[บาป], เว้นจากการทำ[บาป], เจตนาเป็นเหตุไม่ทำ[บาป], การตัดขาดทางแห่งการทำ[บาป].

ยา ตสฺมึ สมเย จตูหิ วจีทุจฺจริเตหิ อารติ วิรติ ปฏิวิรติ เวรมณี, **อกิริยา** อกรณํ, อนชฺฌาปตฺติ เวลาอนติกฺกโม, เสตุฆาโต สมฺมาวาจา, มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ, อยํ ตสฺมึ สมเย สมฺมาวาจา โหติ. (อภิ.ธ. ๗๖)

การงด การเว้น การเว้นขาด เจตนาเป็นเหตุเว้นจากวจีทุจริต ๔ **การไม่ทำบาป** การไม่ประกอบ การไม่แกล้งต้อง การไม่ล่วงขอบเขต การกำจัดด้วยอริยมรรค การกล่าววาจาชอบอันเป็นองค์มรรค นับเนื่องในมรรคในสมัยนั้น นี้ชื่อว่าสัมมาวาจาที่เกิดขึ้นในสมัยนั้น.

ยาย ปน เจตนาย มุสาวาทาทีนิ ภาสมาโน กโรติ, อยํ โลกุตฺตรมคฺควิรติ อุปฺปชฺชิตฺวา ตํ กิริยํ กาตุ ๆ น เทติ. กิริยาปถํ ปจฺฉินฺทตีติ **อกิริยา**. (อภิ.อฏ. ๑/๒๗๕)

อนึ่ง บุคคลเมื่อกล่าวมุสาวาทเป็นต้น ด้วยเจตนาใด ชื่อว่าย่อมทำ[ทุจริต] วิรติที่ประกอบด้วยโลกุตตรมรรคนี้เกิดขึ้นแล้ว ย่อมไม่ให้เพื่อกระทำเจตนาเป็นเหตุให้ทำมุสาวาทเป็นต้นนั้นกล่าวคือย่อมตัดขาดทางแห่งเจตนาอันเป็นเหตุให้กระทำ ดังนั้น จึงชื่อว่า **อกิริยา** (การตัดขาด).

อกิริยาติ กิริยาปจฺฉินฺทนํ (จูฬนิ.อฏ. ๑๐)

บทว่า **อกิริยา** คือ ตัดขาดการทำ (บาป)

(๒) อกิริยทิฏฐิ, ความเห็นผิดว่าบุญบาปที่ทำไม่เป็นอันทำ, ความเห็นผิดที่ปฏิเสธบุญบาป (ว่าไม่มีผล).

ตีณิมานิ ภิกฺขเว ติตฺถายตนานิ, ยานิ ปณฺฑิเตหิ สมนุยุญฺชิยมานานิ สมนุคาหิยมานานิ สมนุภาสิยมานานิ ปรมฺปิ คนฺตฺวา **อกิริยาย** สณฺฐหนฺติ. (อ. ๑/๑๗๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่เกิดแห่งทิฏฐิเป็นดุจท่า ๓ ประการซึ่งเมื่อถูกบัณฑิตไต่ถาม ซักไซ้ไล่เลียงเข้า ก็อ้างการถือสืบๆ กันมา ยืนกรานอยู่ในหลัก**อกิริยทิฏฐิ** (ความเห็นผิดที่ปฏิเสธบุญบาป).

อกิริยาย สณฺฐหนฺตีติ อกิริยมตฺเต สณฺฐหนฺติ. (อ.อฏ. ๒/๑๔๕)

สองบทว่า **อกิริยาย สณฺฐหนฺติ** (ยืนกรานอยู่ในหลักอกิริยทิฏฐิ) ได้แก่ ยืนยันอยู่ในฐานะสักว่าเป็นอกิริยทิฏฐิ (ความเห็นผิดที่ปฏิเสธบุญบาป[ว่าไม่มีผล]).

(๓) การไม่ทำ[สิ่งที่ควรทำ].

กิริยโต สมุฏฺจิตา อาปตฺติ ชานิตพฺพา. **อกิริยโต** สมุฏฺจิตา อาปตฺติ ชานิตพฺพา. กิริยากิริยโต สมุฏฺจิตา อาปตฺติ ชานิตพฺพา. (วิ. ๕/๒๑๑)

พึงรู้อาบัติที่เกิดจากการทำ พึงรู้อาบัติที่เกิดจาก**การไม่ทำ**[สิ่งที่ควรทำ] พึงรู้อาบัติที่เกิดจากการกระทำและจากการไม่ทำ.

อกิริยโตติ ยํ อกโรนฺโต อาปชฺชติ จีวรอนธิฏฺจานาปตฺติ วิย. (วิ.อฏ. ๔/๑๕๗)

บทว่า **อกิริยโต** (การไม่ทำสิ่งที่ควรทำ) คือ อาบัติที่เมื่อภิกษุไม่ทำก็ต้องอาบัติ เหมือนอาบัติที่ต้องเพราะไม่อธิษฐานจีวร.

[อกิริยะ คือ อาบัติที่เกิดขึ้นเพราะไม่กระทำเป็นอาบัติของภิกษุผู้ไม่กระทำข้อประพฤติที่ควรทำทางกายและวาจาเหมือนอาบัติของปฐมกถินสิกขาบท [คือการไม่ได้ทำอธิษฐานหรือวิกัปป์ทางกายและวาจา แล้วเก็บอดิเรกจีวรไว้เกิน ๑๐ วัน]

อกิลนฺต (ติ)

[น + กิลนฺต] ไม่ลำบาก, ไม่เหนื่อย.

กิลนฺต = กิลม + ต แปลง ต ท้ายธาตุมี ม เป็นที่สุด) เป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ. (กจ. ๕๘๔)

ปุน จปรํ ภนฺเต อาคนฺตุโก ภิกฺขุ น วีถิกุสโล น โคจรกุสโล กิลนฺโต ปิณฺฑาย จรติ. โส เม อาคนฺตุกภตฺตํ ภุญฺชิตฺวา วีถิกุสโล โคจรกุสโล **อกิลนฺโต** ปิณฺฑาย จริสฺสติ. อิมาหํ ภนฺเต อตฺถวสํ สมฺปสฺสมานา อิจฺฉามิ สงฺฆสฺส ยาวชีวํ อาคนฺตุกภตฺตํ ทาตุํ. (วิ. ๓/๔๐๖)

(นางวิสาขามิคารมารดากราบทูลว่า)
อีกนัยหนึ่ง ภิกษุอาคันตุกะไม่ชำนาญหนทาง ไม่รู้จักที่โคจร เที่ยวบิณฑบาตลำบาก ภิกษุอาคันตุกะนั้นฉันอาคันตุกภัตร (อาหารสำหรับพระที่มาใหม่) ของหม่อมฉันแล้ว พอชำนาญทาง รู้จักที่โคจร (สถานที่ที่ควรไป) จะเที่ยวบิณฑบาตได้**ไม่ลำบาก** หม่อมฉันเห็นอำนาจประโยชน์นี้ จึงปรารถนาถวายอาคันตุกภัตรแก่พระสงฆ์ จนตลอดชีวิต).

อกิลนฺตกาย (ติ)

[อกิลนฺต + กาย]

มีกายไม่ลำบาก, ไม่ลำบากกาย, ไม่เหนื่อยกาย, ไม่ลำบากพระวรกาย.

ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว ยทา โพธิสตฺโต มาตุ กุจฺฉึ โอกฺกนฺโต โหติ, น โพธิสตฺตมาตุ โกจิเทว อาพาโธ อุปฺปชฺชติ, สุขินี โพธิสตฺตมาตา โหติ **อกิลนฺตกายา**. (ที. ๒/๑๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นเรื่องธรรมดา คือในสมัยที่พระโพธิสัตว์ เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา พระมารดาพระโพธิสัตว์ไม่ทรงมีพระอาการประชวรใดๆ ทรงรู้สึกสบาย **ไม่ลำบากพระวรกาย**.

อกิลนฺตกายาติ ยถา อญฺญา อิตฺถิโย คพฺภภาเรน กิลมนฺติ, หตฺถปาทา อุทฺธุมาตตาทีนิ ปาปุณนฺติ, เอวํ ตสฺสา โกจิ กิลมโถ นาโหสิ. (ที.อฏ. ๒/๒๘)

บทว่า **อกิลนฺตกายา** (ไม่ลำบากพระวรกาย) ความว่า พระมารดาของพระโพธิสัตว์นั้น มิได้มีความลำบากไรๆ เหมือนอย่างที่หญิงเหล่าอื่นลำบากด้วยความหนักครรภ์. มือเท้า ประสบอาการบวมเป็นต้น.

อกิลนฺตจิตฺต (ติ)

[อกิลนฺต + จิตฺต]

มีใจไม่ลำบาก, ไม่ลำบากใจ, ไม่เหนื่อยใจ.

โส (สตฺโต) เอวมาห เย โข เต โภนฺโต เทวา น มโนปโทสิกา, เต นาติเวลํ อญฺญมญฺญํ อุปนิชฺฌายนฺติ. เต นาติเวลํ อญฺญมญฺญํ อุปนิชฺฌายนฺตา อญฺญมญฺญมฺหิ จิตฺตานิ นปฺปทูเสนฺติ. เต อญฺญมญฺญํ อปฺปทุฏฺฐจิตฺตา อกิลนฺตกายา **อกิลนฺตจิตฺตา**. เต เทวา ตมฺหา กายา น จวนฺติ, นิจฺจา ธุวา สสฺสตา อวิปริณามธมฺมา สสฺสติสมํ ตเถว ฐสฺสนฺติ. (ที. ๑/๑๙)

สัตว์[มนุษย์]นั้น ย่อมกล่าวอย่างนี้ว่า ผู้เจริญ เทวดาเหล่าใด ไม่ใช่เทวดาจำพวกมโนปโทสิกะ เทวดาเหล่านั้นเมื่อไม่เพ่งโทษกันและกันนานเกินควร เทวดาเหล่านั้นไม่เพ่งโทษกันและกันนานเกินควร ชื่อว่าย่อมไม่ประทุษร้ายจิตในกันและกัน. เทวดาเหล่านั้น เมื่อมีจิตไม่ประทุษร้ายกันและกัน จึงทำให้ไม่ลำบากกาย (ไม่เหนื่อยกาย) **ไม่ลำบากใจ** (ไม่เหนื่อยใจ) เทวดาเหล่านั้น ย่อมไม่จุติจากเทวโลกนั้น จักเป็นผู้เที่ยงแท้ ยั่งยืน สถิตถาวร ไม่มีการเปลี่ยนแปลงสถานภาพ จักดำรงอยู่ เหมือนอย่างนั้นนั่นเทียวเสมือนหนึ่งวัตถุอมตะ.

[มโนปโทสิกเทวดา หมายถึง เทวดาผู้ถึงความพินาศ[การจุติ] เพราะความโกรธเป็นเหตุ เทวดาจำพวกนี้ในคัมภีร์อรรถกถาระบุว่าได้แก่ เทวดาชั้นจาตุมมหาราช ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของท้าวจาตุมมหาราช
สำหรับเทวดาที่อยู่ภายใต้การปกครองของท้าวจาตุมมหาราชทั้ง ๔ คือ ปัพพัฏฐเทวดา (เทวดาอาศัยอยู่ตามภูเขา), อากาสัฏฐเทวดา (เทวดาที่อาศัยอยู่บนอากาศ), ขิฑฑาปโทสิกเทวดา (เทวดาที่จุติเพราะมัวเพลิดเพลินการเล่นกีฬาจนลืมบริโภคอาหาร), มโนปโทสิกเทวดา (เทวดาที่จุติเพราะความโกรธ), สีตวลาหกเทวดา (เทวดาที่ทำให้อากาศเย็นเกิด

ขึ้น), อุณหวลาหกเทวดา (เทวดาที่ทำให้อากาศร้อนเกิดขึ้น), จันทิมเทวปุตตเทวดา (เทวดาที่อยู่ในพระจันทร์), สุริยเทวปุตตเทวดา (เทวดาที่อยู่ในพระอาทิตย์]

อกิลนฺตรูป (ติ)

[อกิลนฺต + รูป]

ไม่มีอาการเหน็ดเหนื่อย, ไม่มีอาการเหนื่อยอ่อน, หายเหนื่อยแล้ว.

คนฺตฺวาน พุทฺโธ นทิกำ กกุธ์ำ
อจฺโฉทกำ สาตุทกำ วิปฺปสนฺนำ
โอคาหิ สตฺถา **อกิลนฺตรูโป**
ตถาคโต อปฺปฏิโม จ โลเก.

(ที. ๒/๑๑๒) (ดู อุทาน. ๑๘๒)

(สุกิลนฺตรูโป สี. อิ)

พระบรมศาสดาตถาคตพุทธเจ้าผู้หาผู้เปรียบมิได้ในโลก ครั้นเสด็จถึงแม่น้ำกกุธาที่มีน้ำใสสะอาดเย็นสบาย ได้เสด็จลง (สรง) **ไม่มีพระอาการเหน็ดเหนื่อย**[แต่อย่างใด].

อกิลมน (น)

[น + กิลม (เขเท) + ยุ]

ไม่เหน็ดเหนื่อย, ไม่ลำบาก, สะดวก.

อิเม ฯเปนฺโต ปน เถโร น สามุกฺกำสิเกน อตฺตโน ญาเณน ฯเปสิ. เอกุตฺตริยำ ปน เอกนิปาตทุก-นิปาตสงฺคีติ ทสุตฺตรสุตฺตนฺเตหิ สโมธาเนตฺวา อาภิธมฺมิกตฺเถรานำ สุตฺตนฺตำ ปตฺวา อกิลมตฺถำ จปิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๙)

อนึ่ง พระเถระเมื่อตั้งธรรมเหล่านี้ มิได้ตั้งไว้ด้วยปรีชาญาณของตนที่ยกขึ้นแสดงเอง แต่ได้ประมวลเอาเอกกนิบาตและทุกนิบาตที่มาในอังคุตตรนิกายร่วมกับสังคีติสูตร และทสุตตรสูตร ตั้งไว้เพื่อ**ความสะดวก**ของพระเถระ [ศิษยานุศิษย์ของท่าน]ผู้ชำนาญอภิธรรมเมื่อมาถึง[คราวศึกษา]พระสูตร.

[สามุกฺกสิก (ยกขึ้นแสดงเอง) เหมือนคำว่า สามุกฺกำสิกา ธมฺมเทสนา (พระธรรมเทศนาที่พระพุทธเจ้าทั้งหลาย ทรงยกขึ้นแสดงด้วยพระองค์เอง คือ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรคซึ่งในสามัญญผลสูตรเป็นต้น เรียกว่า สามุกกังสิก-เทศนา เพราะไม่มีสมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร หรือพรหม สามารถแสดงอริยสัจได้ก่อนพระพุทธเจ้า.

สโมธาเนตฺวา ประกอบรูปศัพท์มาจาก สโมธาน ศัพท์ + อิ ปัจจัยในความหมายว่า กระทำ + ตฺวา ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า สโมธานำ อกาสีติ สโมธาเนตฺวา (กระทำการรวมแล้ว, ประชุมแล้ว) มีรูปอื่นว่า **สโมธาเนสิ** ในประโยคว่า ชาตกำ สโมธาเนสิ (ทรงประชุมชาดกแล้ว) ลง อิ ปัจจัยท้าย สโมธาน ศัพท์ที่เป็นนามธาตุ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒) ว่า ธาตฺวตฺเถ นามสฺมิ (ลง อิ ปัจจัยท้ายนามศัพท์ในอรรถของธาตุ) หรือลง เณ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๙) ธาตุรูเป นามสฺมา ณโย จ (เมื่อมีรูปของธาตุ ลง ณย ปัจจัยท้ายนามศัพท์ และตั้งชื่อว่าการิตปัจจัย) เช่น

สมาเนติ=สมาน ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้บริบูรณ์), ปิเณติ = ปิณ ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำให้เอิบอิ่ม), มุตฺเตติ = มุตฺต ศัพท์ + อิ ปัจจัย + ติ วิภัตติ (ย่อมกระทำปัสสาวะ)]

อกิลมนฺต (ติ)

[น + กิลม (เขเท) + อนฺต]
ไม่เหน็ดเหนื่อย, ไม่บอบช้ำ, ไม่ลำบาก.

อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน **อกิลมนฺโต** สุเขน ปตฺโต อสงฺขารปรินิพฺพายี นาม.

(ที.อฏ. ๓/๒๑๓)

พระอริยะ**ผู้ไม่ลำบาก**อยู่บรรลุธรรมโดยง่ายด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร คือ ไม่มีความเพียรมากนัก ชื่อว่า อสังขารปรินิพพายี (ผู้ปรินิพพานด้วยหมู่ปัจจัยที่ไม่มีสังขาร).

อกิลมมาน (ติ)

[น + กิลม (เขเท) + มาน]
ไม่เหน็ดเหนื่อย, ไม่บอบช้ำ, ไม่ลำบาก.

ตถา หิ เอกจฺโจ ภิกฺขุ ฉาตกภยาทีสุ คนฺถธเรสุ เอกสฺมึ จาเน วสิตุ๋ อสกฺโกนฺเตสุ สยๆ ภิกฺขาจาเรน **อกิลมมาโน** อติมธุรๆ พุทฺธวจนๆ มา นสฺสตุ, ตนฺตึ ฐาเรสฺสามิ, วๆ จเปสฺสามิ, ปเวณึ ปาเลสฺสามีติ ปริยาปุณาติ.

(สารตฺถ. ๑/๘๕)

กล่าวโดยพิสดาร เมื่อภิกษุผู้ทรงคัมภีร์ไว้ไม่อาจอยู่ในสถานที่หนึ่ง เพราะมีภัยอดอยาก เป็นต้น ภิกษุบางรูป**ไม่ลำบาก**อยู่ด้วยการภิกษาจารเอง ย่อมเรียนพระปริยัติด้วยความดำริว่า พระพุทธพจน์ที่ไพเราะยิ่ง อย่าวิบัติไป เราจักทรงแบบแผน จักตั้งวงศ์ไว้ จักพิทักษ์ประเพณี.

อกิลเมตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กิลม (เขเท) + เณ + ตฺวา]
ไม่ให้เหน็ดเหนื่อยแล้ว.

สุสิกฺขิโต หตฺถี มหาสตฺตๆ ปุปฺผกลาปๆ วิย อุกฺขิปิตฺวา อปราปรๆ กตฺวา **อกิลเมตฺวา**ว คจฺฉติ. (ชา.อฏ. ๖/๗)

ช้างตัวที่ฝึกหัดดีแล้วจับพระโพธิสัตว์ยกขึ้นแกว่งไปมาเหมือนจับกำดอกไม้ ย่อมเดินไป**ไม่ให้เหน็ดเหนื่อย**เลย.

อกิลาสุ (ติ)

[น + กิลาสุ]
ไม่เกียจคร้าน, ไม่ท้อถอย, ขยัน.
ไม่เนือย, กระฉับกระเฉง.

อกิลาสุโน วณฺณุปเถ ขณนฺตา
อุทงฺคเณ ตตฺถ ปปๆ อวินฺทุ๋
เอวๆ มุนี วีริยพลูปปนฺโน
อกิลาสุ วินฺเท หทยสฺส สนฺตึ. (ชา. ๑/๙)

(พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงปรารภพ่อค้าเดินทางกลางทะเลทรายขุดหาน้ำได้ด้วยความเพียร เปรียบเทียบกับมุนีผู้ทำความเพียรย่อมได้ความสงบใจ ตรัสพระคาถาว่า)

ชนทั้งหลาย ผู้**ไม่เกียจคร้าน** ขุดบ่อในหนทางกลางทะเลทราย ได้พบน้ำที่กลางทะเลทรายอันราบเรียบ ฉันใด มุนีผู้ประกอบด้วยความเพียรและกำลัง **ไม่เกียจคร้าน** พึงประสบความสงบใจ ฉันนั้น.

อกิลาสุโนติ นิกฺโกสชฺชา อารทฺธวีริยา.

(ชา.อฏ. ๑/๑๒๕)

บทว่า **อกิลาสุโน** (ผู้ไม่เกียจคร้าน) คือ ไม่ย่อท้อ ได้แก่ ปรารภความเพียร.

อกิลาสุตา (ถี)

[อกิลาสุ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน.

เอวํ จินฺเตตฺวา ปภินฺนปฏิสมฺภิทตาย **อกิลาสุตาย** จ อตฺตโน สนฺติกํ อุปคเต ภิกฺขู ยถารหํ โอวทนฺโต อนุสาสนฺโต กงฺขํ ฉินฺทนฺโต ธมฺมกเถนฺโต กมฺมฏฺฐานํ นิคฺคุมฺพ นิชฺชฏฺ กตฺวา อาจิกฺขนฺโต วิหรติ. (เถร.อฏ. ๑/๒๗๐)

พระเถระคิดดังนี้แล้ว จึงสั่งสอนอนุศาสน์ ตัดความสงสัย แสดงธรรมบอกกรรมฐาน ทำให้กระจ่างชัดเจน แก่เหล่าภิกษุผู้เข้ามาสู่สำนักของตน เพราะความเป็นผู้แตกฉานในปฏิสัมภิทา และเพราะ**ความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน**.

ดู อกิลาสุภาว

อกิลาสุภาว (ปุ)

[อกิลาสุ + ภาว]

ภาวะแห่งบุคคลเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน, ความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน, ความไม่เกียจคร้าน.

อตนฺทิตาติ อิมินา วุตฺตนเยน อตฺตหิตสมฺปตฺตึ ปริปูเรตฺวา จิตานำ ปเรสำ หิตสุขาวหาย ปฏิปตฺติยำ **อกิลาสุภาวำ** ทสฺเสติ. (เถร.อฏ. ๑/๑๗)

ด้วยบทว่า **อตนฺทิตา** นี้.ท่านแสดง**ภาวะแห่งบุคคล**ที่บำเพ็ญสมบัติคือประโยชน์ตนให้บริบูรณ์ตามนัยที่กล่าวแล้ว ดำรงอยู่ จะ**เป็นผู้ไม่เกียจคร้าน**ในการปฏิบัติ เพื่อนำประโยชน์สุขมาให้แก่บุคคลเหล่าอื่น.

[ตามหลักภาษา ภาวะ คือ สาเหตุที่ทำให้บุคคลอื่นเข้าใจ และทำให้เกิดการเรียกชื่อเพื่อแสดงลักษณะของบุคคล ที่ประกอบด้วยภาวะนั้น ดังนั้น คำว่า อกิลาสุภาว จึงแปลตามศัพท์ได้ว่า ภาวะแห่งผู้ไม่เกียจคร้าน หรือความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน ความหมายก็คือ ความไม่เกียจคร้าน ความไม่เกียจคร้านนี้ เป็นเหตุให้บุคคลอื่นเข้าใจได้ว่า เป็นคนไม่เกียจคร้าน และเรียกว่า อกิลาสุ (คนไม่เกียจคร้าน) ในที่นี้ กิริยาไม่เกียจคร้านเป็นเหตุเกิดศัพท์ (สัททปวัตตินิมิต) ว่า อกิลาสุ]

อกิลาสุภาวปฺปกาสน (น)

[อกิลาสุภาว + ปกาสน]

การแสดงความเป็นผู้ไม่เกียจคร้าน, การแสดงความเป็นผู้ไม่ท้อถอย.

ภูตปุพฺพำ สาริปุตฺตาติอาทิ เตสำ **อกิลาสุภาวปฺปกาสน**ตฺถำ วุตฺตำ. (วิ.อฏ. ๑/๑๕๕)

พระดำรัสว่า ภูตปุพฺพำ สาริปุตฺต (สารีบุตร เรื่องเคยเกิดขึ้นแล้ว) เป็นต้น ตรัสไว้เพื่อแสดงว่าพระพุทธเจ้าเหล่านั้น**ไม่ทรงท้อพระทัย**.

อกิลิฏฺฐ (ติ)

[น + กิลิฏฺฐ]

ไม่เศร้าหมอง, หมดจด, สะอาด.

กิลิฏฺฐ = กิลิส ธาตุ (อุปตาปมลิเน=เร่าร้อน, เศร้าหมอง) + ต ปัจจัย แปลง ต กับพยัญชนะที่สุดธาตุ (ส) เป็น ฏฺฐ ด้วยสูตร (กจ.๕๗๓) ว่า สาทิ สนฺตปุจฺฉภนฺช หสาทีหิ ฏฺโฐ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด, ปุจฺฉ, ภนฺช ธาตุ และ หส ธาตุ เป็นต้นกับพยัญชนะที่อยู่หน้า[ต นั้น=พยัญชนะที่สุด ธาตุ]เป็น ฏฺฐ)

อกิลิฏฺฐวสน (ติ)

[อกิลิฏฺฐ + วสน]

ผู้มีผ้านุ่งไม่เศร้าหมอง, ผู้มีผ้านุ่งสะอาด.

สุจิวสเนติ **อกิลิฏฺฐวสเน**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๓)

บทว่า สุจิวสเน (ผู้มีผ้าสะอาด) คือ **ผู้มีผ้านุ่งไม่เศร้าหมอง**.

อกิลินฺน (ติ)

[น + กิลินฺน]

ไม่อ่อน, ไม่เปียกแฉะ (หุงข้าว).

กิลินฺน = กิลิท (อทฺทเน ชุ่มชื้น) + ต แปลง ต เป็น อนฺน และลบที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺน อนฺนอีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุภิทาทิคณะเป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ ตามอุทาหรณ์ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ)

อนุปหตปุราณสาลิตณฺฑุลานำ สุโกฏฺฏิต-ปริสุทฺธานำ เทฺว มคธนาฬิโย คเหตฺวา เตหิ ตณฺฑุเลหิ อนุตฺตณฺฑุลำ **อกิลินฺนำ** อปิณฺฑิตำ สุวิสทำ กุนฺทมกุฬราสิสทิสำ อวสฺสาวิโตทนำ ปจิตฺวา นิรวเสสำ ปตฺเต ปกฺขิปิตฺวา ตสฺส โอทนสฺส จตุตฺถภาคปฺปมาโณ นาติฆโน นาติตนุโก หตฺถหาริโย สพฺพสมฺภารสงฺขโต มุคฺคสูโป ปกฺขิปิตพฺโพ. (วิ.อฏ. ๒/๒๘๒)

บุคคลพึงเอาข้าวสารแห่งข้าวสาลีเก่า (ซึ่งเก็บไว้แรมปี) ที่ไม่หัก ซึ่งซ้อมบริสุทธิ์ดีแล้วสองทะนานมคธ หุงให้เป็นข้าวสุกด้วยข้าวสารเหล่านั้นไม่เช็ดน้ำ ไม่เป็นข้าวท้องเล็น **ไม่แฉะ** ไม่เป็นก้อน สละสลวยดี เช่นกับกองดอกคล้าตูมในหม้อ แล้วบรรจุลงในบาตรไม่ให้เหลือ เพิ่มแกงถั่วที่ปรุงด้วยเครื่องปรุงทุกอย่าง ไม่ข้นนัก ไม่เหลวนัก พอมือหยิบได้ ลงไปประมาณเท่าส่วนที่ ๔ ของข้าวสุกนั้น.

อกิลิสฺสมาน (ติ)

[น + กิลิสฺสมาน]

กิลิสฺสมาน=กิลิส (อุปตาปมลิเน) + ย + มาน

ไม่มัวหมอง, ไม่เศร้าหมอง.

ยถาหำ อากาโสว อพฺยาปชฺชมาโนติ ยถา อากาโส น ปชฺชติ น คณฺหติ น พชฺฌติ น ปลิพชฺฌติ, เอวำ อปชฺชมาโน อคณฺหมาโน อพชฺฌมาโน อปลิพชฺฌมาโนติ เอวมฺปิ อากาโสว อพฺยาปชฺชมาโน. ยถา อากาโส น รชฺชติ ลาขาย วา หลิทฺทิยา วา นีลิยา วา มญฺเชฏฺฐาย วา เอวำ อรชฺชมาโน อทุสฺสมาโน อมุยฺหมาโน **อกิลิสฺสมาโน**ติ เอวมฺปิ อากาโสว อพฺยาปชฺชมาโน. (จูพนิ. ๑๐๑)

ปาฐะว่า **ยถาหำ อากาโสว อพฺยาปชฺชมาโน** ความว่า อากาศไม่ขัดข้อง คือ จับต้องไม่ได้ ไม่ติด ไม่พัวพัน ฉันใด ข้าพระองค์ (โธตก-มาณพ) ไม่ขัดข้อง คือ ไม่ยึดถือ ไม่ติด ไม่พัวพัน ฉันนั้น รวมความว่า ไม่ขัดข้องเหมือนอากาศอย่างนี้บ้าง. อากาศย้อมไม่ได้ด้วยน้ำครั่ง น้ำขมิ้นสีเขียว หรือสีน้ำฝาด ฉันใด ข้าพระองค์ไม่กำหนัด ไม่ขัดเคือง ไม่ลุ่มหลง **ไม่เศร้าหมอง** ฉันนั้น รวมความว่า ไม่ขัดข้องเหมือนอากาศอย่างนี้บ้าง.

อกิเลสสภาว (ปุ/ติ)

[น + กิเลส + สภาว]

(ปุ) สภาพไม่เศร้าหมอง, บริสุทธิ์.

(ติ) มีสภาพไม่เศร้าหมอง, บริสุทธิ์.

อกิเลสสภาวตา (ถี)

[อกิเลสสภาว + ตา]

ความมีสภาพไม่เศร้าหมอง - บริสุทธิ์.

สภาโววายนฺติ จิตฺตสฺส **อกิเลสสภาวตาย** วุตฺตำ. (อนุฏี. ๑/๑๓๒)

บทว่า **สภาโววายำ** (ความผ่องใสของจิตนี้ เป็นสภาพเดิมเท่านั้น) ท่านกล่าวไว้เพราะจิต**มีสภาพไม่เศร้าหมอง** (บริสุทธิ์).

อกิสฺสว (ติ)

[น + กิสฺสว]

ไม่มีปัญญา, ไร้ปัญญา, คนเขลา.

อปฺปเมยฺยำ ปมินนฺโต

โกธ วิทฺวา วิกปฺปเย

อปฺปเมยฺยำ ปมายินำ

นิธุตนฺตำ มญฺเญ **อกิสฺสวำ**. (สำ. ๑/๑๕๐)

(สุทธาวาสปัจเจกพรหมได้กล่าวว่า)

ในโลกนี้ ใครเล่า (ผู้ที่ยังมีกิเลส) จะมีปัญญากำหนดวัดพระขีณาสพผู้มีคุณอันใครๆ วัดไม่ได้ ผู้ที่บังอาจกำหนดวัดพระขีณาสพ ผู้มีคุณกำหนดวัดไม่ได้นั้น ข้าพระองค์ถือว่า เป็นผู้ไม่มีคุณธรรมเครื่องขัดเกลา และ**ไม่มีปัญญา**.

อกิสฺสวนฺติ กิสฺสวา วุจฺจติ ปญฺญา, นิปฺปญฺโญติ อตฺโถ. (สำ.อฏ. ๑/๑๙๗)

ในบทว่า **อกิสฺสวำ** ปัญญา เรียกว่า กิสฺสวา ความหมายก็คือคนไร้ปัญญา.

อกีฬมาน (ติ)

[น + กีฬมาน] ไม่เล่น, จงใจ.

กีฬมาน=กีฬ (กีเฬ) + อ + มาน

โย กีฬมาโน จ กโรติ ปาปำ

ตสฺสีทิสำ กมฺมวิปากมาหุ

อกีฬมาโน ปน โย กโรติ

กึ ตสฺส กมฺมสฺส วิปากมาหุ. (เปต. ๑๘๔)

(พระเจ้าอัมพสักขระตรัสถามเปรตว่า)

ผู้ที่ทำบาปเล่นๆ (โดยเห็นแก่ความสนุก) นักปราชญ์ยังกล่าวว่า มีผลกรรมถึงเพียงนี้ แล้วผู้ที่**จงใจ**ทำบาปเล่า นักปราชญ์กล่าวว่า จะมีผลกรรมสักเพียงไหน.

อกีฬมาโนติ อขิฑฺฑาธิปฺปาโย, โลภาทีหิ ทูสิตจิตฺโต. (เปต.อฏ. ๒๑๐)

บทว่า **อกีฬมาโน** (จงใจ) ได้แก่ ผู้ไม่มีความประสงค์จะเล่น อธิบายว่า มีจิตที่ถูกความโลภเป็นต้น ประทุษร้ายแล้ว.

อกีฬาเปนฺต (ติ)

[น + กีฬาเปนฺต]

ไม่ให้เล่นอยู่.

กีฬาเปนฺต = กีฬ (กีเฬ) + ณาเป + อนฺต

สุสංวุโตติ หตฺถึ วา ปทึ วา **อกีฬาเปนฺโต**, สุวินีโตติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๔๔๙)

บทว่า **สุสංวุโต** (สำรวมดี) ความว่า **ไม่ยังมือและเท้าให้เล่นอยู่** (ไม่คะนองมือหรือเท้า) อธิบายว่า ฝึกฝนดีแล้ว.

อกีฬิต (ติ)

[น + กีฬิต] ไม่เคยเล่น, ไม่เพลิดเพลิน.

กีฬิต = กีฬ (กีเฬ) + อิ + ต

อกีฬิตกีฬ (ติ)

[อกีฬิต + กีฬ, น + กีฬิตกีฬ]

การเล่นสิ่งที่ไม่เคยเล่น, (ติ) ผู้มีการเล่นสิ่งที่ไม่เคยเล่น, ไม่เพลิดเพลินการเล่น.

อนิกฺกีฬิตาวี กาเมสูติ กาเมสุ **อกีฬิตกีโฬ** อภุตฺตาวี, อกตกามกีโฬติ อตฺโถ.

(สं.อฏ. ๑/๔๒)

บาทคาถาว่า **อนิกฺกีฬิตาวี กาเมสุ** (ไม่เพลิดเพลินการเล่นในกาม) ได้แก่ **ไม่เพลิดเพลินการเล่น** ไม่ซ่องเสพในกามทั้งหลาย อธิบายว่า ไม่ทำความเพลิดเพลินในกาม.

ดู อกตกามกีฬ, อกีฬิตปุพฺพ, อนิกฺกีฬิตาวี

อกีฬิตปุพฺพ (ติ)

[น + กีฬิต + ปุพฺพ]

ผู้ไม่เคยเล่น,

ผู้ไม่เคยเพลิดเพลินการเล่น.

อนิกฺกีฬิตาวีติ **อกีฬิตปุพฺโพ**. กีฬนํ เจตฺถ กามานํ ปริโภโคติ อาห อภุตฺตาวีติ.

(สं.ฏี. ๑/๘๔)

บทว่า **อนิกฺกีฬิตาวี** (ผู้ไม่เพลิดเพลินการเล่น) ได้แก่ **ผู้ไม่เคยเพลิดเพลินการเล่น**. ก็ความเพลิดเพลินในเรื่องนี้ เป็นการซ่องเสพกามทั้งหลาย ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อภุตฺตาวี (ไม่ซ่องเสพ).

อกุกฺกุกชาต (ติ)

[น + กุกฺกุก + ชาต] ไม่มีแก่น.

เสยฺยถาปิ อคฺคิเวสฺสน ปุริโส สารตฺถิโก สาร-คเวสี สารปริเยสนํ จรมาโน ติณฺหํ กุจารึ อาทาย วนํ ปวิเสยฺย. โส ตตฺถ ปสฺเสยฺย มหนฺตํ กทลิกฺขนฺธํ อุชุ๎ นวึ **อกุกฺกุกชาตึ**. ตเมนํ มูเล ฉินฺเทยฺย, มูเล เฉตฺวา อคฺเค ฉินฺเทยฺย, อคฺเค เฉตฺวา ปตฺตวฏฺฏึ วินิพฺภุเชยฺย. โส ตตฺถ ปตฺตวฏฺฏึ วินิพฺภุชนฺโต เผคฺคุมฺปิ นาธิคจฺเฉยฺย,

กุโต สารํ. เอวเมว โข ตฺวํ อคฺคิเวสฺสน มยา สกสฺมึ วาเท สมนุยุญฺชิยมาโน สมนุคาหิยมาโน สมนุภาสิยมาโน ริตฺโต ตุจฺโฉ อปรทฺโธ.

(ม. ๑/๒๖๙, สํ. ๒/๑๑๕)

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการแก่นไม้ เที่ยวเสาะแสวงหาแก่นไม้ ถือเอาผึ่งที่คมเข้าไปสู่ป่า เขาเห็นต้นกล้วยใหญ่ต้นหนึ่งในป่า ลำต้นตรง ยังอ่อน **ไม่มีแก่น** จึงตัดต้นกล้วยนั้นที่โคนต้น แล้วตัดยอดลิดใบออก เขาไม่พบแม้แต่กระพี้ แล้วจะพบแก่นได้จากที่ไหนแม้ฉันใด ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถูกเราซักไซ้ ไล่เลียง สอบสวน ในถ้อยคำของตนเองก็เปล่า ว่าง ผิดพลาดไปเอง.

อกุกฺกุกชาตนฺติ ปุปฺผคฺคหณกาเล อนฺโตองฺคุฏฺฐปมาโณ เอโก ฆนทณฺฑโก นิพฺพตฺตติ, เตน วิรหิตนฺติ อตฺโถ. (ม.อฏ. ๒/๑๘๗)

บทว่า **อกุกฺกุกชาตํ** (ไม่มีแก่น) ความว่า แก่นอันหนึ่งมีขนาดเท่าหัวแม่มือ ย่อมเกิดภายในในเวลาออกปลี อธิบายว่า ต้นกล้วยเว้นจากแก่นนั้น.

อกุกฺกุกชาตนฺติ อนฺโต อสญฺชาตฆนทณฺฑกํ.

(สํ.อฏ. ๒/๓๕๑)

บทว่า **อกุกฺกุกชาตํ** (ไม่มีแก่น) ได้แก่ ไม่มีแก่นเกิดอยู่ภายใน.

ดู อกุกฺกุจฺจกชาต

อกุกฺกุกต (ติ)

[น + กุกฺกุกต]

ไม่ได้ยืมมา, ไม่ทำให้เป็นของขอยืม.

อกุกฺกุกเตน อตฺถตํ โหติ กฏินํ.

(วิ. ๓/๓๕๓)

กฐินเป็นอันกรานแล้วด้วยผ้า**ที่ไม่ได้ยืมมา**.

ดู กุกฺกุกต

อกุกฺกุจฺจ (ติ)

[น + กุกฺกุจฺจ]

กุกฺกุจฺจ = กุกฺกุต + ณฺย ลบ ณ และสระหน้าแปลง ตฺย เป็น จ ซ้อน จ

-ไม่มีความรำคาญใจ, ไม่มีความเดือดร้อนใจ, ไม่กังวลใจ. ดู อกุกฺกุจฺจชาต

-ไม่คะนอง[กาย].

อกฺโกธโน อสนฺตาสี อวิกตฺถี **อกุกฺกุโจ**
มนฺตภาณี อนุทฺธโต ส เว วาจายโต มุนิ.

(สุตฺตนิ. ๔๑๒, มหานิ. ๑๖๕)

บุคคลผู้ไม่โกรธ ไม่สะดุ้ง ไม่โอ้อวด **ไม่คะนอง**[กาย] พูดด้วยปัญญา ไม่ฟุ้งซ่าน สำรวมวาจานั้นแล ชื่อว่า เป็นมุนี.

อกุกฺกุโจติ หตฺถกุกฺกุจฺจาทิวิรหิโต.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๓, มหานิ.อฏ. ๒๗๘)

บทว่า **อกุกฺกุจฺโจ** (ไม่คะนอง[กาย]) คือ เว้นจากการคะนองมือเป็นต้น.

[อกุกฺกุจ ลบ จ เพื่อรักษาคณะฉันท์]

อกุกฺกุจฺจกชาต (ติ)

[น + กุกฺกุจฺจกชาต]

ไม่เกิดความรำคาญใจ, ไม่เกิดความเดือดร้อนใจ, ไม่มีที่ติ.

เสยฺยถาปิ สาฬฺห ปุริโส นที ตริตุกาโม ฯเปฯ โส ตตฺถ ปสฺเสยฺย มหตึ สาลลฏฺฐึ อุชุ๎ นวๆ **อกุกฺกุจฺจกชาตๆ**. (อ. ๑/๕๒๑)

ดูก่อนสาฬหะ เปรียบเหมือนบุรุษใคร่จะข้ามแม่น้ำ...เขา พบต้นรังใหญ่ในป่านั้นลำต้นตรงยังเป็นไม้อ่อน **ไม่มีที่ติ**.

อกุกฺกุจฺจกชาตนฺติ ภเวยฺย นุ โข, น ภเวยฺยาติ อชเนตพฺพกุกฺกุจฺจ. (อ.อฏ. ๒/๓๗๑)

บทว่า **อกุกฺกุจฺจกชาตๆ** (ไม่มีที่ติ) ได้แก่ ไม่เกิดความรำคาญใจว่าควรหรือไม่ควร.

ดู อกุกฺกุจฺจชาต

อกุกฺกุจฺจชาต (ติ)

[น + กุกฺกุจฺจชาต]

ไม่เกิดความรำคาญใจ, ไม่เดือดร้อนใจ.

ภนฺเต นาคเสน ตุมฺเห ภณถ ชานนฺตสฺส กุกฺกุจฺจ โหติ, กุกฺกุจฺเจ สติ อาวรณ โหติ, อาวเฏ จิตฺเต ธมฺมาภิสมโย น โหตีติ. อิมสฺส ปน อชานนฺตสฺส **อกุกฺกุจฺจชาตสฺส** สนฺตจิตฺตสฺส วิหรโต เกน การเณน ธมฺมาภิสมโย น โหติ.

วิสเมน วิสเมเนโส ปญฺโห คจฺฉติ, จินฺเตตฺวา วิสชฺเชถาติ.

รุหติ มหาราช สุกฏฺเ สุกลเล มณฺฑเขตฺเต สารทๆ สุขสยิตๆ พีชนฺติ. อาม ภนฺเตติ. อปิ นุ มหาราช ตญฺเญว พีชๆ ฆนเสลสิลาตเล รุเหยฺยาติ น หิ ภนฺเตติ. กิสฺส ปน มหาราช ตญฺเญว พีชๆ กลเล รุหติ, กิสฺส ฆนเสเล น รุหตีติ. เอวเมว โข มหาราช เยน เหตุนา ตสฺส ธมฺมาภิสมโย ภเวยฺย, โส ตสฺส เหตุ สมุจฺฉินฺโน, อเหตุนา ธมฺมาภิสมโย น โหติ.

(มิลินฺท. ๒๔๗)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน พวกท่านกล่าวกันว่า เมื่อรู้อยู่ ก็ย่อมมีกุกกุจจะ (ความรำคาญใจ) เมื่อมีกุกกุจจะก็ชื่อว่ามีเครื่องขวางกั้น เมื่อจิตถูกขวางกั้น ก็ย่อมไม่มีการบรรลุธรรม ดังนี้ ก็แต่ว่า สำหรับบุคคลผู้นี้ไม่รู้อยู่ (ว่าต้องปาราชิก) **ไม่เกิดความรำคาญใจ** มีจิตสงบอยู่ เหตุใด จึงไม่มีการบรรลุธรรมเล่า

ปัญหานี้ ย่อมตกถึงท่านผู้หาใครเสมอเหมือนมิได้ ขอท่านจงคิดเฉลย[ปัญหานี้]เถิด

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พืชมีประโยชน์ที่เขาฝังไว้อย่างดีในท้องไร่ ท้องนา อันไถพรวนดีแล้ว อันทำให้เป็นดินเปียกนุ่มดีแล้ว ย่อมงอกงามได้มิใช่หรือ

ใช่ ย่อมงอกงามได้ พระคุณเจ้า

ขอถวายพระพร พืชอันเดียวกันนั้นนั่นแหละ พึงงอกงามบนพื้นหินแห่งภูเขาหินทึบตัน ได้หรือไม่

มิได้หรอก พระคุณเจ้า

ขอถวายพระพร เพราะเหตุไร บนดินเปียกนุ่มพืชนั้นนั่นแหละ จึงงอกงามได้ เพราะเหตุไรบนเขาหินทึบตัน จึงงอกงามไม่ได้

พระคุณเจ้า บนภูเขาหินทึบตัน ไม่มีเหตุเพื่อให้พืชนั้นงอกงามได้ พืชไม่งอกงาม เพราะไม่มีเหตุ

ขอถวายพระพร อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้น เหมือนกัน (ภิกษุ) นั้น จะพึงมีการบรรลุธรรมได้ เพราะเหตุใด เพราะขาดเหตุนั้นไป เพราะไม่มีเหตุ จึงไม่มีการบรรลุธรรม

[ก็บุคคลชื่อว่า ปาราชิก (ผู้แพ้) เพราะไม่อาจเจริญสิกขา ๓ เพื่อการตรัสรู้ธรรม เอาชนะกิเลสทั้งหลายไม่ได้ เหตุเพราะมีธรรมที่สร้างอันตราย คือขัดขวางการเจริญสิกขา ๓ เพื่อการตรัสรู้นั้น ความไม่รู้ตนเองว่าตนเป็นคนปาราชิก ไม่มีความกลัดกลุ้มในเรื่องนี้ จึงมิได้เป็นเหตุช่วยให้มีการตรัสรู้ธรรม.

สำหรับผู้เป็นปาราชิกนั้นมี ๒๔ จำพวก. ใน ๒๔ จำพวกนั้น อันดับแรก ๘ จำพวกก่อน คือภิกษุต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ และภิกษุณีผู้ต้องอาบัติปาราชิก ๔ ข้อ. บุคคล ๘ จำพวกนี้ สิ้นความเป็นสมณะแล้ว หากว่ายังครองเพศสมณะ ปิดบัง ไม่ประกาศความสิ้นความเป็นสมณะของตนให้ภิกษุรูปอื่นทราบ แล้วลาสิกขาเวียนกลับมาสู่เพศฆราวาสแล้ว ก็ไม่อาจตรัสรู้อริยสัจธรรมทั้ง ๔ ได้ ไม่อาจแม้เพียงทำวิปัสสนาญาณให้เกิดได้

เมื่อภิกษุต้องครุกาบัติคือปาราชิกแล้ว ต้องแก้ไขด้วยการลาสิกขา หรือบวชเป็นสามเณรเท่านั้น จึงจะสามารถปฏิบัติธรรมแล้วบรรลุธรรมได้ ดังคัมภีร์ขุททสิกขา (คาถา ๓๘๒) กล่าวว่า

จาโค โย ภิกฺขุภาวสฺส
สา ปาราชิกเทสนา
ยถาวุตฺเตน วุฏฺฐานำ
ครุกาปตฺติเทสนา.

การสละภาวะของภิกษุใดมีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติปาราชิก การออก[จากอาบัติ]ตามวิธีที่กล่าวไว้แล้ว เป็นการแสดงครุกาบัติ [คือ สังฆาทิเสส]

ที่จริงแล้วอาบัติปาราชิกเป็นอาบัติที่แก้ไขไม่ได้เมื่อยังอยู่ในสมณเพศอยู่ เพราะไม่อาจแก้ไข ด้วยการอยู่กรรมหรือปลงอาบัติได้ แต่ถ้าลาสิกขาไปก็ถือว่าการลาสิกขา เป็นการแก้ไขอาบัติปาราชิก จะเห็นได้ว่า ในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๖๐) มีเรื่องที่ภิกษุหลายรูปต้องอาบัติปาราชิกเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงอัคคิกขันโธปม-สูตร ภิกษุเหล่านั้นได้สดับแล้วจึงลาสิกขาไปบ้าง บวชเป็นสามเณรบ้าง ท่านเหล่านั้นรักษาศีลของตน แล้วปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่โลกุตตรธรรม **จึงบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันบ้าง พระสกทาคามีบ้าง พระอนาคามีบ้าง หรือไปเกิดในสวรรค์ หลังจากสิ้นชีวิตแล้วบ้าง** แม้ในฎีกาเก่าของคัมภีร์ขุททสิกขา (คำอธิบายคาถา ๓๘๒) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า

ภิกฺขุภาวสฺส โย จาโค, สา ปาราชิกเทสนาติ อตฺโถ. วุตฺตเญฺหตำ วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโมติ. ตสฺมา คิหิภาวาทิกำเยว ปาราชิกำ อาปนฺนสฺส วิสุทฺธินาม, อญฺญตรสฺส วิสุทฺธิ เอว นตฺถิ.

พึงทราบความหมายว่า การสละภาวะของภิกษุใด มีอยู่ การสละนั้นเป็นการแสดงอาบัติ

ปาราชิก สมจริงดังพระพุทธดำรัส[ในวิภังค์ของสิกขาบทนี้ วิ. มหาวิ. ๑.๑๙๘.๑๒๘] ว่า วิสุทฺธาเปกฺโขติ คิหิ วา โหตุกาโม อุปาสโก วา โหตุกาโม อารามิโก วา โหตุกาโม สามเณโร วา โหตุกาโม (คำว่า หวังความบริสุทธิ์ คือ ประสงค์จะเป็นคฤหัสถ์ อุบาสก อารามิก [คนวัด] หรือสามเณร) ดังนั้น ความเป็นคฤหัสถ์เป็นต้นเท่านั้นจึงชื่อว่า ความบริสุทธิ์ของผู้ต้องอาบัติปาราชิก ไม่มีความบริสุทธิ์ของภิกษุรูปใดรูปหนึ่ง [ผู้ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว] แน่นอน]]

อกุกฺกุจฺจปกต (ติ)

[น + กุกฺกุจฺจ + ปกต]

ผู้ไม่ถูกความสงสัยครอบงำ, ผู้ไม่ถูกความรำคาญใจครอบงำ, ผู้ไม่ถูกความเดือดร้อนใจครอบงำ, ผู้ไม่สงสัยแล้วขืนทำ.

อกุกฺกุจฺจปกต = น + กุกฺกุจฺจ + ปกต. กุกฺกุจฺเจน ปกโต กุกฺกุจฺจปกโต, น กุกฺกุจฺจปกโต อกุกฺกุจฺจปกโต (ภิกฺขุ)

กุกฺกุจฺจ ประกอบรูปศัพท์มาจาก กุกฺกุต + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า กุกตสฺส ภาโว กุกฺกุจฺจํ (ความเป็นแห่งจิตตุปบาทที่กระทำไม่ดี ชื่อว่า กุกกุจจะ) มี ๓ ประเภท คือ เจตสิกกุกกุจจะ คือ กุกกุจจเจตสิก, อสังยตกุกกุจจะ คือ การไม่สำรวมมือเท้า โดยองค์ธรรมได้แก่อกุศลจิตตุปบาทที่มีโมหะเป็นประธาน, วินยกุกกุจจะคือความสงสัยในพระวินัย โดยองค์ธรรมได้แก่กุศลจิตตุปบาทที่เกิดแก่ปุถุชน และพระเสกขบุคคล หรือกิริยาจิตตุปบาทที่เกิดแก่พระอรหันต์. ในที่นี้จัดเป็น**วินยกุกกุจจะ** จึงแปลโดยอรรถว่า **ความสงสัย** (น กุกฺกุจฺจปกโต อกุกฺกุจฺจปกโต (ผู้ไม่ถูกความสงสัยครอบงำ ชื่อว่า อกุกกุจจปกตะ)

คำว่า ปกต ในคัมภีร์วินยาลังการ (๒/๓๗/๔) กล่าวว่า ปกต ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อภิภูต (ครอบงำ, ย่ำยี) แม้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (๑/๔๘) ก็กล่าวว่า

กุกฺกุจฺจปกตานนฺติ กปฺปิยากปฺปิยํ นิสฺสาย อุปฺปนฺเนน กุกฺกุจฺเจน ปกตานํ อุปทฺทุตานํ อภิภูตานํ ยถาวินยํ กุกฺกุจฺจํ วิโนเทตฺวา สุทฺธนฺเต ปติฏฺฐาปเนน ปฏิสรณํ โหติ.

บทว่า **กุกฺกุจฺจปกตานำ** (ภิกษุเป็นที่พึ่งแก่บุคคลผู้ถูกความสงสัยครอบงำ) คือ ผู้ถูกความสงสัยที่เกิดขึ้น เพราะอาศัยสิ่งที่สมควรและไม่สมควรรบกวนแล้ว คือ บีบคั้นแล้ว ได้แก่ ครอบงำแล้ว ด้วยการบรรเทาความสงสัยตามวินัยแล้ว ให้ตั้งอยู่ในส่วนแห่งผู้บริสุทธิ์.

คำอธิบายข้างต้น แยกบทเป็น กุกฺกุจฺจ + ปกต โดยไข ปกต ว่า อุปทฺทุต (บีบคั้น) และไข อุปทฺทุต อีกว่า อภิภูต (ครอบงำ)

ส่วนคัมภีร์กังขาภาสาฏีกากล่าวถึงรูปว่า **กุกฺกุจฺจาปกต** โดยตัดบทเป็น กุกฺกุจฺจ + อปกต ท่านแปลตามศัพท์ว่า ถูกความสงสัยกระทำให้ปราศจากสภาพเดิม คือ แปรปรวนไปจากสภาพเดิม ท่านผู้แต่งคงจะแก้ไขให้

ตรงกับคำว่า อิจฺฉาปกต (ผู้ถูกความปรารถนาครอบงำแล้ว) แต่ความเห็นนี้ไม่สอดคล้องกับคัมภีร์ฎีกาข้างต้น จึงเป็นเพียงอัตโนมัติยาธิบายของท่านผู้แต่งเท่านั้น]

อกุกฺกุจฺจปกตตา (ถี)

[อกุกฺกุจฺจปกต + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ถูกความสงสัยครอบงำ, ความเป็นผู้ไม่ถูกความรำคาญใจครอบงำ, ความเป็นผู้ไม่ถูกความเดือดร้อนใจครอบงำ, ความเป็นผู้ไม่สงสัยแล้วขืนทำ.

กถं **อกุกฺกุจฺจปกตตาย** นาปชฺชติ? โส หิ กปฺปิยากปฺปิยं นิสฺสาย กุกฺกุจฺเจ อุปฺปนฺเน วตฺถุ โอโลเกตฺวา มาติกं ปทภาชนํ อนฺตราปตฺตึ อาปตฺตึ อนาปตฺติญฺจ โอโลเกตฺวา กปฺปิยญฺเจ โหติ กโรติ, อกปฺปิยญฺเจ น กโรติ. เอวं อกุกฺกุจฺจปกตตาย นาปชฺชติ.

(วิ.อฏ. ๒/๔๒๔)

(ถามว่า) ภิกษุไม่ต้องอาบัติด้วย**ความเป็นผู้ไม่ถูกความสงสัยครอบงำ** (ความเป็นผู้ไม่สงสัยแล้วขืนทำ) อย่างไร?.

(ตอบว่า) เมื่อความสงสัยเกิดขึ้น อาศัยสิ่งที่ควรและไม่ควร ภิกษุตรวจดูวัตถุ มาติกา ปทภาชนะ อันตราบัติ และอนาบัติแล้ว ถ้าเป็นสิ่งสมควรก็ทำ ถ้าเป็นสิ่งที่ไม่สมควรก็ไม่ทำ อย่างนี้ จึงชื่อว่าไม่ต้องอาบัติด้วย**ความเป็นผู้ไม่ถูกความสงสัยครอบงำ** (ความเป็นผู้ไม่สงสัยแล้วขืนทำ).

อกุชฺฌน (น)

[น + กุชฺฌน] ความไม่โกรธ.

กุชฺฌน = กุธ ธาตุ (โกเธ) ทิ. + ย ปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง ย กับที่สุดธาตุ (ธฺย) เป็น ชฺฌ แปลง ยุ เป็น อน

อกุชฺฌนฏฺฐ (ปุ)

[อกุชฺฌน + อตฺถ] สภาพไม่โกรธ.

ปจวีสเมนาติ

อกุชฺฌนฏฺเฐน ปจวิยา สมาเนน.

(อ.อฏ. ๓/๒๖๓)

บทว่า **ปจวีสเมน** (เสมอด้วยแผ่นดิน) ความว่า ชื่อว่า เสมอด้วยแผ่นดิน เพราะมี**สภาพไม่โกรธ**.

อกุชฺฌนสภาว (ติ)

[อกุชฺฌน + สภาว. น + กุชฺฌนสภาว]

ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ, มีสภาพไม่โกรธ.

ดู อกุปฺปธมฺมตา, อกฺโกธน (๒)

อกุชฺฌนสภาวตา (ถี)

[อกุชฺฌนสภาว + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ, ความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธ.

อกุปฺปธมฺมตนฺติ เอตฺถ อกุปฺปธมฺโม นาม ผลสมาปตฺตีติ ตีสุปิ คณฺฐิปเทสุ วุตฺตํ. ปเรสุ ปน อกฺโกสนฺเตสุปิ อตฺตโน ปจวีสมจิตฺตตาลกฺขณํ **อกุชฺฌนสภาวตนฺติ** เอวเมตฺถ อตฺโถ คเหตพฺโพติ อมฺหากํ ขนฺติ. (สารตฺถ. ๑/๓๕๐)

ในคัมภีร์คัณฐิบทแม้ทั้งสาม ท่านอาจารย์กล่าวว่า ขึ้นชื่อว่าสภาพคือความไม่โกรธในบทว่า อกุปฺปธมฺมตํ นี้ คือ ผลสมาบัติ แต่ข้าพเจ้าเห็นว่า พึงถือเอาเนื้อความในบทนี้อย่างนี้ว่า ลักษณะคือความมีจิตเสมอด้วยแผ่นดินของตนแม้เมื่อผู้อื่นด่าอยู่ คือ**ความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธ**.

อกุชฺฌนสีล (ติ)

[น + กุชฺฌนสีล]

ผู้มีปกติไม่โกรธ, ผู้ไม่มักโกรธ.

ดู อกฺโกธน

อกุชฺฌนฺต (ติ)

[น + กุชฺฌนฺต] ไม่โกรธอยู่.

กุชฺฌนฺต = กุธ (โกเธ) ทิ. + ย + อนฺต แปลง ย กับที่สุดธาตุ (ธฺย) เป็น ชฺฌ

อกฺกุทฺโธ รกฺขตีติ กุทฺธสฺส โส โกโธ อิตรสฺมึ **อกุชฺฌนฺเต** อนุปาทาโน เจว เอกวารมตฺตํ อุปฺปตฺติยา อนาเสวโน จาเวตุํ น สกฺโกติ.

(อ.ฏี. ๒/๔๓๓)

สองบทว่า **อกฺกุทฺโธ รกฺขติ** (ผู้ไม่โกรธย่อมรักษาได้) ความว่า ความโกรธนั้นของเทวดาผู้โกรธแล้ว เมื่อเทวดานอกนี้**ไม่โกรธอยู่** เป็นสภาพไม่มีเชื้อ และไม่มีการเสพคุ้น เพราะเกิดขึ้นเพียงหนเดียว ย่อมไม่อาจทำให้จุติได้.

อกุชฺฌิตุกามตา (ถี)

[น + กุชฺฌิตุกามตา]

ความเป็นผู้ไม่ต้องการ - ประสงค์จะโกรธ.

ตตฺถ สีลกฺขนฺเธน สุรโต โหติ, โส สีโหว สทฺเทสุ อาฆาตวตฺถูสุ **อกุชฺฌิตุกามตาย** น สนฺตสติ. ปญฺญากฺขนฺเธน ปฏิวิทฺธสภาโว วาโตว ชาลมฺหิ ขนฺธาทิธมฺมเภเท น สชฺชติ. สมาธิกฺขนฺเธน วีตราโค ปทุมํว โตเยน ราเคน น ลิปฺปติ.

(จูพนิ.อฏ. ๑๓๖)

(ใน สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๑๔, อป.อฏ. ๑/๒๒๐ เป็น กุชฺฌิตุกามตาย)

ในขันธ์เหล่านั้น บุคคลรื่นรมย์ในความดีด้วยศีลขันธ์ ไม่หวาดหวั่น เพราะ**ความไม่ต้องการจะโกรธ**ในอาฆาตวัตถุทั้งหลาย เหมือนราชสีห์ไม่สะดุ้งในเสียงทั้งหลาย เป็นผู้มีสภาพแทงตลอดด้วยปัญญาขันธ์ ไม่ข้องอยู่ในประเภทแห่งธรรมมีขันธ์เป็นต้น ดุจลมไม่ติดในตาข่าย เป็นผู้ปราศจากความกำหนัดด้วยสมาธิขันธ์ ไม่แปดเปื้อนอยู่ด้วยราคะเหมือนดอกบัวไม่ติดอยู่ด้วยน้ำ.

อกุชฺฌิตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + กุชฺฌิตฺวา] ไม่โกรธแล้ว.

กุชฺฌิตฺวา = กุธ (โกเธ) ทิ. + ย + อิ + ตฺวา แปลง ย กับที่สุดธาตุ (ธฺย) เป็น ชฺฌ

อโจรมฺปิ หิ โจโรติ คเหตฺวา อาเนนฺติ, ตสฺมา **อกุชฺฌิตฺวา** อุภินฺนํ อตฺตปจฺจตฺถิกานํ กถํ สุตฺวา สุฏฺจุ โสเธตฺวา อตฺตปจฺจกฺเขน ตสฺส โจรภาวํ ญตฺวา ปเวณิยา จปิตทณฺฑเสน กตฺตพฺพํ กโรหิ. (ชา.อฏ. ๕/๑๒๕)

แท้จริงแล้ว เขาจับคนมิใช่โจรว่าเป็นโจรนำมาก็ได้ ดังนั้น ขอพระองค์ **อย่าทรงพิโรธ**

โปรดสดับถ้อยคำทั้งฝ่ายตน และฝ่ายข้าศึกทั้งสองฝ่าย ทรงชำระดีแล้ว รู้ว่าเขาเป็นโจร โดยประจักษ์แก่พระองค์ จึงโปรดทำสิ่งที่ควรทำด้วยการลงอาชญา ที่ตราไว้ตามธรรมเนียม.

อกุฏิ (ถี)

[น + กุฏิ]

ไม่ชื่อว่ากุฏิ, ไม่จัดเป็นกุฏิ, ไม่ใช่กุฏิ.

เกสคฺคมตฺตมฺปิ ทีฆโต วา หาเปตฺวา ติริยํ ติริยโต วา หาเปตฺวา ทีฆํ วฑฺเฒตฺวา น วฏฺฏติ, โก ปน วาโท อุภโต วฑฺฒเน. วุตฺตญฺเหตํ อายามโต วา วิตฺถารโต วา อนุตมโส เกสคฺคมตฺตมฺปิ อติกฺกมิตฺวา กโรติ วา การาเปติ วา ปโยเค ทุกฺกฏนฺติอาทิ. ยถาวุตฺตปฺปมาณา เอว ปน วฏฺฏติ, ยา ปน ทีฆโต สฏฺฐิหตฺถาปิ โหติ ติริยํ วา ติหตฺถา วา อูนกจตุหตฺถา วา ยตฺถ ปมาณยุตฺโต มญฺโจ อิโต จิโต จ น ปริวตฺตติ, อยํ กุฏีติ น คจฺฉติ, ตสฺมา อยมฺปิ วฏฺฏติ. มหาปจฺจริยํ ปน ปจฺฉิมโกฏิยา จตุหตฺถวิตฺถารา วุตฺตา. ตโต เหฏฺฐา **อกุฏิ**.

(วิ.อฏ. ๒/๑๕๔)

(อนึ่งในกุฏินี้) ภิกษุจะลดด้านยาวเพิ่มด้านกว้าง หรือลดด้านกว้างเพิ่มด้านยาว แม้เพียงปลายเส้นผมก็ไม่ควร จะป่วยกล่าวไปใยในการเพิ่มทั้ง ๒ ด้าน. สมจริงดังคำที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ว่า ภิกษุสร้างเองก็ดี ให้ผู้อื่นสร้างก็ดี (ซึ่งกุฏิ) ให้ล่วงประมาณไปทางด้านยาวหรือด้านกว้าง โดยที่สุดแม้เพียงปลายเส้นผมเป็นทุกกฏทุกๆ ประโยค ดังนี้เป็นต้น. ส่วนกุฏิใดด้านยาวมีประมาณถึง ๖๐ ศอก ด้านกว้างมีประมาณ ๓ ศอก หรือหย่อน ๓ ศอกเป็นที่ซึ่งเตียงที่ได้ขนาด[คือ ๙ ศอก]หมุนไปด้านนั้นด้านนี้ไม่ได้ กุฏินี้ไม่ถึงการนับว่าเป็นกุฏิ เพราะฉะนั้น กุฏิแม้นี้ก็สมควร. แต่ในอรรถกถามหาปัจจรีแก้ไว้ว่า กุฏิอย่างต่ำที่สุดกว้าง ๔ ศอก ต่ำกว่า[๔ ศอก]นั้น **ไม่จัดเป็นกุฏิ** (ไม่ชื่อว่าเป็นกุฏิ).

อกุฏิล (ติ)

[น + กุฏิล]

กุฏิล = กุฏ ธาตุ (โกฏิลฺเย = ความคด) + อิร ปัจจัย อกุฏิ กุฏิลตฺตํ อคมีติ กุฏิโล. แปลง ร ของ อิร ปัจจัยเป็น ล

(๑) ไม่คด, ไม่งอ, ตรง.

ทหรา รุกฺขา วุฑฺฒา จ
อกุฏิลา เจตฺถ ปุปฺผิตา
อสฺสมํ อุภโต ฉนฺติ
อคฺยาคารํ สมนฺตโต. (ชา. ๒/๓๔๕)

(อัจจุตฤษีกล่าวว่า)

ณ บริเวณสระนั้น มีต้นไม้ที่มีทั้งอ่อนและแก่ **ต้นไม่คด** ผลิดอกแย้มบาน ตั้งอยู่ทั้งสองข้างอาศรมรอบเรือนไฟ.

อกุฏิลาติ อุชุกา. (ชา.อฏ. ๗/๓๑๒)

บทว่า **อกุฏิลา** ได้แก่ มีลำต้นตรง.

นิรนฺตรํ **อกุฏิลํ** อุชุ วิปุลวิตฺถตํ
มาเปสิ โส มหาวีถึ สติปฏฺฐานวรุตฺตมํ.

(พุทฺธวํ. ๓๒๙)

พระสุมนพุทธเจ้านั้น ทรงสร้างถนนใหญ่คือสติปัฏฐานอันประเสริฐสุด ไม่มีสิ่งกีดขวาง **ไม่คดเคี้ยว** ตรง ทั้งใหญ่และกว้าง.

อกุฏิลนฺติ กุฏิลภาวกรโทสวิรหิตโต อกุฏิลํ.

(พุทฺธวํ.อฏ. ๑๘๖)

บทว่า **อกุฏิลํ** (ไม่คดเคี้ยว) ความว่า ชื่อว่าไม่คด เพราะเว้นจากโทษที่ทำให้คด.

(๒) ซื่อตรง, ไม่คด.

อชฺชเวสูติ เตเนว การเณน อุชุเกสุ **อกุฏิเลสุ**.

(ชา.อฏ. ๔/๒๐๙)

บทว่า **อชฺชเวสุ** (ผู้ซื่อตรง) ได้แก่ เป็นคนตรง คือ **ไม่คด** ด้วยเหตุนั้นนั่นเอง.

อกุฏิลฏฺจ (ปุ)

[อกุฏิล + อตฺถ]

ความหมายว่าไม่คด, สภาพที่ไม่คด.

ตสฺสตฺโถ โย ปุคฺคโล กิเลเสหิ อารกตฺตา ปริสุทฺธฏฺเจน ปฏิปชฺชนฺตานํ อริยภาวกรณฏฺเจน อริยํ, สมฺมาทิฏฺจิอาทิอฏฺจงฺคสมุทายตาย อฏฺจงฺคิกํ, อนฺตทฺวยรหิตมชฺฌิมปฏิปตฺติภาวโต **อกุฏิลฏฺเจน** อญฺชสํ. กายวงฺกาทิปฺปหานโต อุชุ นิพฺพานตฺถิเกหิ มคฺคนิยฏฺเจน กิเลเส มาเรนฺโต คมนฏฺเจน จ มคฺคนฺติ ลทฺธนามํ ทุกฺขนิโรธคามินิปฏิปทำ อมตสฺส อสงฺขตาย ธาตุยา ปตฺติยา อธิคมาย ภาเวติ อตฺตโน สนฺตาเน อุปฺปาเทติ วฑฺเฒติ จ.โส นิปฺปริยาเยน สุขตฺโถ ตทาจรนฺติ วุจฺจติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๒๔)

ความของพระคาถานั้นมีดังนี้ บุคคลใด ย่อมเจริญปฏิปทาอันเป็นเหตุให้ถึงความดับทุกข์อันชื่อว่า อริยะ เพราะอรรถว่าบริสุทธิ์ เนื่องจากไกลจากกิเลส และเพราะอรรถว่าทำความเป็นพระอริยะแก่ผู้ปฏิบัติอยู่ ชื่อว่าประกอบด้วยองค์ ๘ เพราะเป็นที่ประชุมแห่งมรรคมีองค์ ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้น ชื่อว่าอัญชสะ เพราะอรรถว่าเป็น**สภาพที่ไม่คด** เนื่องจากเป็นข้อปฏิบัติสายกลาง ซึ่งเว้นจากส่วนสุดโต่งทั้ง ๒ (คือกามสุขัลลิกานุโยค ความเพลิดเพลินยินดีในกามคุณ และอัตตกิลมถานุโยค การเบียดเบียนตนให้ลำบาก) ชื่อว่าตรง เพราะอรรถว่าละความคดทางกายเป็นต้นได้ ชื่อว่า มรรค เพราะอรรถว่า อันผู้แสวงหาพระนิพพานพึงดำเนินไป และเพราะอรรถว่ากำจัดกิเลสไป เพื่อถึง คือ บรรลุอมตธรรม คือ อสังขตธาตุ ได้แก่ ให้เกิด และเจริญขึ้นในสันดานของตน. บุคคลนั้น ท่านเรียกว่า สุขตฺโถ ตทาจรำ (บุคคลผู้ต้องการความสุข เมื่อประพฤติให้สมควรแก่ความสุขนั้น).

[อตฺถ ศัพท์มีความหมายว่า สภาว (สภาพ) เกนฏฺเจนาติ เกน สภาเวน. (ที.ฏี. ๒/๑๔๕)

อกุฏิลตา (ถี)

[อกุฏิล + ตา] ความไม่งอ, ไม่คด.

ยา ตสฺมึ สมเย เวทนากฺขนฺธสฺส สญฺญากฺขนฺธสฺส สงฺขารกฺขนฺธสฺส อุชุตา อุชุกตา อชิมฺหตา อวงฺกตา **อกุฏิลตา**, อยำ ตสฺมึ สมเย กายุชุกตา โหติ. (อภิ.ธ. ๒๕)

ความที่เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ ที่เกิดในขณะนั้น ตรง เที่ยง ไม่คด ไม่โค้ง **ไม่งอ** นี้ชื่อว่า กายุชุกตา ที่เกิดในขณะนั้น.

อกุฏิลตาติ นงฺคลโกฏิวงฺกภาวปฏิกฺเขโป.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๙๕)

ที่ชื่อว่า **อกุฏิลตา** (ไม่งอ) คือการปฏิเสธความงอเหมือนปลายงอนไถ.

อกุณฺจ (ติ)

[น + กุณฺจ] ไม่ที่อ, คม.

อกุณฺจตา (ถี)

[อกุณฺจ + ตา]

ความไม่ที่อ, ความคม.

ติกฺขขรวิปฺปสนฺนสูรภาโวติ เอตฺถ:-

ปริคฺคยฺหมาเนสุ สงฺขาเรสุ วิปสฺสนาญาณสฺส สมาธินฺทฺริยวเสน สุขานุปฺปเวโส ติกฺขตา, อนุปวิสิตฺวาปิ สตินฺทฺริยวเสน อนติกฺกมนโต **อกุณฺจตา** ขรภาโว. (สารตฺถ. ๑/๔๓๙)

ในบทว่า **ติกฺขขรวิปฺปสนฺนสูรภาโว** (ความแก่กล้าคมชัดผ่องใสอาจหาญ) นี้

การที่วิปัสสนาญาณหยั่งลงโดยสะดวก ในสังขารที่โยคีกำหนดรู้อยู่ ด้วยอำนาจสมาธินทรีย์ ชื่อว่าความแก่กล้า. ความไม่ที่อ เพราะแม้หยั่งลงแล้วก็ไม่ล่วงพ้นไปด้วยอำนาจสตินทรีย์ ชื่อว่า **ความคม** (แข้มแข็ง).

อกุตูหล (ติ)

[น + กุตูหล]

ไม่พูดพล่าม, ไม่โกลาหล, ไม่ตื่นข่าว, ไม่ตื่นเต้น, หนักแน่น, ไม่ปล่อยให้ข่าวรั่วไหล.

อุกฺกฏฺเจ สูรมิจฺฉนฺติ

มนฺตีสุ **อกุตูหลํ**

ปิยญฺจ อนฺนปานมฺหิ

อตฺเถ ชาเต จ ปณฺฑิตํ. (ชา. ๑/๒๒)

(พระราชาทรงชมเชยอำมาตย์ว่า)

เมื่อถึงคราวคับขันต้องการผู้กล้า ในการปรึกษางานต้องการ**ผู้ไม่พูดพล่าม** ยามมีข้าวน้ำต้องการผู้เป็นที่รัก ยามเกิดปัญหาต้องการบัณฑิต.

มนฺตีสุ อกุตูหลนฺติ กตฺตพฺพากตฺตพฺพกิจฺจํ สมฺมนฺตนกาเล อุปฺปนฺเน มนฺตีสุ โย **อกุตูหโล** อวิกิณฺณวาโจ มนฺตํ น ภินฺทติ, ตํ อิจฺฉนฺติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๑๐)

บาทคาถาว่า **มนฺตีสุ อกุตูหลํ** ความว่า เมื่อเวลาต้องปรึกษากิจที่ควรทำ และไม่ควรทำเกิดขึ้นในการปรึกษางาน ย่อมปรารถนาคนที่**ไม่พูดพล่าม** มีวาจาไม่เกลื่อนกล่น ไม่ทำลายข้อที่ปรึกษา.

อกุโตจิอุปทฺทว (ติ)

[น + กุโตจิ + อุปทฺทว]

(แว่นแคว้น) ไม่มีอันตรายจากที่ไหน ๆ.

กจฺจิ รฏฺฐํ อนุปฺปีฬं **อกุโตจิอุปทฺทวํ**

อสาหเสน ธมฺเมน สเมน อนุสาสสิ.

(ชา. ๒/๙๗)

(พระมหาสัตว์ถามว่า)

แว่นแคว้นยังคงมิได้ถูกเบียดเบียน และ**ไม่มีอันตรายจากที่ไหน ๆ** อยู่หรือ พระองค์ยังทรงปกครองโดยวิธีไม่รุนแรง โดยธรรม โดยความเสมอภาคอยู่หรือ.

อกุโตจิอุปทฺทวนฺติ กุโตจิ อนุปทฺทวํ.

(ชา.อฏ. ๔/๕๐๓

บาทคาถาว่า **อกุโตจิอุปทฺทวํ** (ไม่มีอันตรายจากที่ไหนๆ) คือ หาอันตรายจากที่ไหนๆ มิได้.

อกุโตภย (ติ)

[น + กุโต + ภย]

(๑) ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไร ๆ (นิพพาน).

ปโรสหสฺสํ ภิกฺขูนํ สุคตํ ปยิรุปาสติ
เทเสนฺตํ วิรชํ ธมฺมํ นิพฺพานํ **อกุโตภยํ**.

(สํ. ๑/๑๙๔, อ. ๑/๓๓๒)

ภิกษุมากกว่าพันรูป เข้าไปเฝ้าพระสุคต ผู้ทรงแสดงพระธรรมอันปราศจากธุลี คือ นิพพาน อัน**ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไร ๆ**.

อกุโตภยนฺติ นิพฺพาเน กุโตจิ ภยํ นตฺถิ, นิพฺพานปฺปตฺตสฺส วา กุโตจิ ภยํ นตฺถีติ นิพฺพานํ อกุโตภยํ นาม. (สํ.อฏ. ๑/๒๕๕)

บทว่า **อกุโตภยํ** (ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไรๆ) ความว่า ในพระนิพพานไม่มีภัย เพราะเหตุอะไรๆ หรือผู้บรรลุพระนิพพานไม่มีภัย เพราะเหตุอะไรๆ ดังนั้น พระนิพพาน จึงชื่อว่า ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไรๆ.

(๒) ผู้ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไร ๆ.

เย จ กาเม ปริญฺญาย
จรนฺติ **อกุโตภยา**
เต เว ปารคตา โลเก
เย ปตฺตา อาสวกฺขยํ. (อ. ๒/๖๑)

ส่วนชนเหล่าใด กำหนดรู้กาม **เป็นผู้ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไร ๆ** เที่ยวไป ชนเหล่านั้น ผู้บรรลุความสิ้นไปแห่งอาสวะ เป็นผู้ถึงฝั่ง (นิพพาน) ในโลก.

จรนฺติ อกุโตภยาติ ขีณาสวานํ กุโตจิ ภยํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา เต อกุโตภยา หุตฺวา จรนฺติ.

(อ.อฏ. ๓/๒๘)

บาทคาถาว่า **จรนฺติ อกุโตภยา** (ผู้ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไรๆ เที่ยวไป) ความว่า ชื่อว่า ภัยเพราะเหตุอะไรๆ ไม่มีแก่พระขีณาสพ ดังนั้น พระขีณาสพเหล่านั้น จึงเป็นผู้ไม่มีภัยเพราะเหตุอะไรๆ เที่ยวไป.

(๓) ผู้ไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ.

เต ตาทิเส ปูชยโต นิพฺพุเต **อกุโตภเย**
น สกฺกา ปุญฺญํ สงฺขาตุํ อิเมตฺตมปิ เกนจิ.

(ธมฺม. ๔๒)

ใครๆ ไม่อาจนับบุญของผู้บูชา[พระพุทธเจ้าเป็นต้น]ผู้เช่นนั้น ผู้ดับกิเลสได้แล้ว **ผู้ไม่มีภัยจากที่ไหน ๆ** ว่า บุญนี้มีประมาณเท่านี้.

นตฺถิ กุโตจิ ภวโต วา อารมฺมณโต วา เอเตสํ ภยนฺติ **อกุโตภยา**. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๖๔)

ภัยจากที่ไหนๆ คือ จากภพหรืออารมณ์ไม่มีแก่ท่านผู้ควรบูชาเหล่านั้น เหตุนั้น ท่านเหล่านั้นจึงชื่อว่าไม่มีภัยจากที่ไหนๆ.

[อิเมตฺตมปิ = อิมํ + เอตฺตํ + อปิ คำว่า เอตฺตํ มาจากศัพท์เดิมว่า เอตฺตกํ สำเร็จรูปมาจาก เอต ศัพท์ + ตฺตก ปัจจัย แปลง เอต เป็น เอ มีรูปวิเคราะห์ว่า เอตํ ปริมาณํ อสฺสาติ เอตฺตกํ (เอตตกะ คือ มีประมาณเท่านี้) ลง ตฺตก ปัจจัย ในปริมาณตัทธิตด้วยสูตรในโมคคัลลาน-ไวยากรณ์ (๔/๔๒) ว่า ยเตเตหิ ตฺตโก (ลง ตฺตก ปัจจัยท้าย ย, ต และ เอต ศัพท์) อนึ่ง ในคาถานี้ลบ ก อักษร เพื่อรักษาฉันท์ให้ครบ ๘ พยางค์]

(๓) ผู้ไม่มีภัยจากกิเลสอะไร ๆ.

เย จ กาเม ปหนฺตฺวาน
นิกฺขนฺตา **อกุโตภยา**
เอโกทิภาวาธิคตา
น เต คจฺฉนฺติ ทุคฺคตึ. (ชา. ๒/๕๕)

(พระราชาตรัสว่า)
ส่วนคนเหล่าใด ละกามทั้งหลาย เป็นผู้ออกจากกามแล้ว **ไม่มีภัยจากกิเลสอะไร ๆ** บรรลุถึงความมีสมาธิอันแน่วแน่ คนเหล่านั้น ย่อมไม่ไปสู่ทุคติ.

อกุโตภยาติ ราคาทีสุ กุโตจิ อนาคตภยา. (ชา.อฏ. ๕/๒๗๐)

บทว่า **อกุโตภยา** (ไม่มีภัยจากกิเลสอะไรๆ) ได้แก่ ไม่มีภัยอันมาแล้วจากกิเลสอะไรๆ ในบรรดากิเลสมีราคะเป็นต้น.

อกุถิต (ติ)
[น + กุถิต] ไม่ขึ้นพอง.
กุถิต = กุถ (ปูติสํกิเลเส) + อิ + ต
อลฺลสรีเรติ อภินเว, **อกุถิเต** วา มนุสฺสานํ ชีวมานสรีเร อกฺขินาสาทีสุ ถุลฺลจฺจยเมว. (วชิร. ๑๐๔)

บทว่า **อลฺลสรีเร** (ในสรีระอันสด) คือ ในซากศพที่ยังใหม่ หรือว่ายังไม่ขึ้นพอง สำหรับในสรีระของมนุษย์ที่ยังมีชีวิตอยู่ เป็นอาบัติถุลลัจจัยเท่านั้นในนัยน์ตาและจมูกเป็นต้น.

อกุปฺป (ติ) [น + กุปฺป]
กุปฺป = กุป (โกเป) ทิ. + ย + อ

(๑) ไม่โกรธ, ไม่ขุ่นเคือง.

(ภควา) จุทิเตนุปาลิ ภิกฺขุนา ทฺวีสุ ธมฺเมสุ ปติฏฺฐาตพฺพํ สจฺเจ จ **อกุปฺเป** จ. (วิ. ๔/๔๓๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
อุบาลี ภิกษุผู้ถูกโจท พึงดำรงอยู่ในธรรม ๒ อย่าง คือ ความจริง และ**ไม่โกรธ**.

สจฺเจ จ อกุปฺเป จาติ
วจีสจฺเจ จ อกุปฺปนตาย จ. (วิ.อฏ. ๓/๔๐๕)

ปาฐะว่า **สจฺเจ จ อกุปฺเป จ** (ความจริงและไม่โกรธ) ความว่า ภิกษุผู้ถูกโจท พึงดำรงอยู่ในคำจริง และความไม่ขุ่นเคือง.

(๒) ไม่เสีย, ไม่วิบัติ, ไม่กำเริบ.

น จาปิ ณฺติ น จ ปน กมฺมวาจา
น เจหิ ภิกฺขูติ ชิโน อโวจ

สรณคมนมฺปิ น จ ตสฺส อตฺถิ
อุปสมฺปทา จสฺส **อกุปฺปา**
ปญฺหาเมสา กุสเลหิ จินฺติตา. (วิ. ๓/๔๘๐)

ญัตติก็มิได้ตั้ง กรรมวาจาก็มิได้สวด พระชินเจ้าก็มิได้รับสั่งว่า เธอจงมาเป็นภิกษุเถิด ไตรสรณคมน์บุคคลนั้นก็มิได้รับ แต่อุปสมบทกรรมของบุคคลนั้น**ไม่เสีย** ปัญหาข้อนี้ ท่านผู้ฉลาดทั้งหลายคิดกันแล้ว.

[คาถานี้เป็น**เอกัจจฉันนปเหฬี** (ปกปิดฝ่ายเดียว) หมายความว่า ปกปิดที่ตั้ง โดยกล่าวถึงวัตถุที่อาศัยอย่างเดียว. คำเฉลยของคาถานี้ คือ **พระนางปชาบดีโคตมี** คาถานี้ปกปิดที่อาศัยคือบุคคล โดยกล่าวถึงวัตถุที่อาศัยคือการอุปสมบทในลักษณะต่าง ๆ]

สมคฺเคน สงฺเฆน ญตฺติจตุตฺถเกน กมฺเมน **อกุปฺเปน** ฐานารเหน อุปสมฺปนฺโนติ ภิกฺขุ.

(วิ. ๑/๒๘)

ชื่อว่าภิกษุ เพราะอรรถว่าเป็นผู้ที่สงฆ์ พร้อมเพรียงกันอุปสมบทให้ ด้วยญัตติจตุตถกรรม**ที่ไม่วิบัติ** สมควรแก่เหตุ[คือกรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท]

[ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทา การอุปสมบทด้วยกรรมอันมีญัตติเป็นที่ ๔ [คือ กรรมวาจา ๓ หน และญัตติ ๑ หน โดยสวดญัตติก่อนแล้วจึงสวดกรรมวาจา ทรงอนุญาตเริ่มตั้งแต่ราชพราหมณ์เป็นต้นไป]

อกุปฺเปนาติ วตฺถุญตฺติอนุสฺสาวนสีมาปริสสมฺปตฺติสมฺปนฺนตฺตา อโกเปตพฺพตํ อปฺปฏิกฺโกเสตพฺพตญฺจ อุปคเตน. (วิ.อฏ. ๑/๒๐๗)

บทว่า **อกุปฺเปน** (ไม่วิบัติ) ได้แก่ ถึงความเป็นกรรมที่ไม่กำเริบและเป็นกรรมที่ไม่พึงถูกคัดค้าน เพราะถึงพร้อมด้วยวัตถุสมบัติ (ความสมบูรณ์แห่งวัตถุ[บุคคลผู้มุ่งอุปสมบท]) ญัตติสมบัติ (ความสมบูรณ์แห่งญัตติ) อนุสสาวนาสมบัติ (ความสมบูรณ์แห่งกรรมวาจา) สีมาสมบัติ (ความสมบูรณ์แห่งสีมา) ปริสาสมบัติ (ความสมบูรณ์แห่งบริษัท).

(๓) (ก) ไม่วิบัติเพราะกิเลส, ไม่ถูกกิเลสทำให้วิบัติ, ไม่ถูกกิเลสทำให้กำเริบ.

โส วตานนฺท ภิกฺขุ สงฺคณิการาโม สงฺคณิกรโต สงฺคณิการามตํ อนุยุตฺโต คณาราโม คณรโต คณสมฺมุทิโต, สามายิกํ วา กนฺตํ เจโตวิมุตฺตึ อุปสมฺปชฺช วิหริสฺสติ, อสามายิกํ วา **อกุปฺปนฺ**ติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. (ม. ๓/๑๕๓)

อานนท์ ข้อที่ที่ภิกษุรูปนั้นหนอ ผู้พอใจการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ยินดีการคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ประกอบเนือง ๆ ซึ่งความคลุกคลีด้วยหมู่คณะ ชอบการรวมหมู่รวมคณะ ชื่นชมการรวมหมู่รวมคณะ บันเทิงอยู่ในคณะ จักบรรลุเจโตวิมุตติที่น่าปรารถนาซึ่งเกิดขึ้นชั่วครั้งชั่วคราว หรือบรรลุเจโตวิมุตติอัน**ไม่วิบัติ** (ไม่เสื่อม) ที่มิใช่เกิดชั่วครั้งชั่วคราว มิใช่ฐานะที่จะมีได้.

อกุปฺปนฺติ กิเลเสหิ อโกเปตพฺพํ.

(ม.อฏ. ๔/๑๑๓)

บทว่า **อกุปฺปำ** (ไม่วิบัติ) ได้แก่ อันกิเลสทั้งหลายทำให้วิบัติไม่ได้.

(ข) ไม่วิบัติ, ไม่หวั่นไหว (โลกุตตรมรรค).

อกุปฺปนฺติ กุปฺปวิรหิตำ อขลิตำ โลกุตฺตรมคฺคำ.

(จูฬนิ.อฏ. ๑๒๔)

บทว่า อกุปฺปำ (ไม่วิบัติ) หมายถึงโลกุตตรมรรคอันไม่หวั่นไหว คือ ไม่กำเริบ.

(ค) ไม่วิบัติเพราะราคะเป็นต้น, มีนิพพานที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์ (วิมุตติ).

ญาณญฺจ ปน เม ทสฺสนำ อุทปาทิ **อกุปฺปา** เม วิมุตฺติ. อยมนฺติมา ชาติ. นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ.

(ม. ๑/๒๒๓, อำ. ๒/๓๑๑)

อนึ่ง ปัญญารู้เห็นได้เกิดแก่เราว่า ความหลุดพ้นของเรา**ไม่วิบัติ**แล้ว ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ ภพใหม่ไม่มีอีก.

อกุปฺปา เม วิมุตฺตีติ มยฺหำ อรหตฺตผลวิมุตฺติ อกุปฺปตาย จ อกุปฺปารมฺมณตาย จ **อกุปฺปา**. สา หิ ราคาทีหิ น กุปฺปตีติ อกุปฺปตาย อกุปฺปา, อกุปฺปำ นิพฺพานมสฺสารมฺมณนฺติปิ อกุปฺปา.

(ม.อฏ. ๒/๗๙)

ปาฐะว่า **อกุปฺปา เม วิมุตฺติ** (ความหลุดพ้นของเราไม่วิบัติ) ความว่า วิมุตติคืออรหัตตผลของเรา ชื่อว่า**อกุปฺปะ** เพราะไม่วิบัติ และเพราะมีธรรมที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์ จริงอยู่ วิมุตตินั้น ไม่วิบัติ เพราะราคะเป็นต้น เหตุนั้น จึงชื่อว่าอกุปปะ และชื่อว่าอกุปปะ เพราะอรรถว่า มีพระนิพพานที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์อีกด้วย.

[อรหัตตผลไม่ถูกเบียดเบียนด้วยสภาพ ๒ อย่างคือ เหตุอันได้แก่มรรค และอารมณ์คือพระนิพพาน เพราะวิมุตติคืออรหัตตผลไม่ถูกปฏิปักษ์ธรรมเบียดเบียนด้วยเหตุคือมรรค เนื่องจากไม่เวียนกลับมาสู่กิเลสที่ถูกขจัดด้วยมรรคทั้ง ๔ อีก และด้วยอารมณ์ที่รับเอาพระนิพพานอันมีสภาพไม่วิบัติไปเป็นอารมณ์ เพราะโลกีย์สมาบัติที่มีอารมณ์วิบัติไม่อาจรับเอาพระนิพพานเป็นอารมณ์ได้

ข้อความว่า "ความหลุดพ้นของเราไม่วิบัติแล้ว" หมายความว่า ความหลุดพ้นนี้ ไม่ได้เกิดจากรูปฌานหรืออรูปฌานซึ่งยังมีการเสื่อมได้ เมื่อฌานเสื่อมกิเลสตัณหาก็กลับกำเริบอีก การข่มกิเลสได้ชั่วขณะด้วยรูปฌานและอรูปฌานนั้น เรียกว่า วิกขัมภนวิมุตติ คือ ความหลุดพ้นด้วยการข่มไว้ เหมือนใช้หินทับหญ้าจนตายไปชั่วขณะ แต่ถ้ายกหินออก หญ้าก็งอกขึ้นใหม่ ดังนั้น ความหลุดพ้นของพระพุทธองค์ จึงเป็นสมุจเฉทวิมุตติ คือ การดับกิเลสอย่างเด็ดขาด และเป็นปฏิปัสสัทธิวิมุตติ คือ ความสงบระงับกิเลสอีกครั้งหนึ่ง สมุจเฉทวิมุตติเป็นความหลุดพ้นด้วยอรหัตตมรรค ส่วนปฏิปัสสัทธิวิมุตติเป็นความหลุดพ้นด้วยอรหัตตผล ความหลุดพ้นของพุทธองค์จึงเป็นการหลุดพ้นที่แน่นอน ดับสิ้นกิเลสทั้งหมด ไม่กลับกำเริบอีก]

(ฆ) มีนิพพานที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์, ไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุทำให้วิบัติ (วิมุตติ).

อกุปฺปาติ อกุปฺปารมฺมณตฺตา กุปฺปการณานํ กิเลสานญฺจ อภาเวน **อกุปฺปา**.(อ.อฏ. ๓/๑๒๗)

บทว่า **อกุปฺปา** (ไม่วิบัติ) ความว่า ชื่อว่า**ไม่วิบัติ** เพราะมีธรรมไม่วิบัติเป็นอารมณ์ และเพราะไม่มีกิเลสอันเป็นเหตุทำให้วิบัติ.

(ง) ไม่วิบัติ,ไม่หวั่นไหว,ไม่เสื่อม,ไม่กำเริบ (เจโตวิมุตติ, วิโมกข์).

เอโก ธมฺโม สจฺฉิกาตพฺโพ **อกุปฺปา** เจโตวิมุตฺติ.

(ปฏิสํ. ๓๔)

ธรรม ๑ อย่างที่ควรทำให้แจ้ง คือ เจโตวิมุตติ**อันไม่วิบัติ**.

อกุปฺปา เจโตวิมุตฺตีติ อรหตฺตผลวิมุตฺติ. สา หิ น กุปฺปติ น จลติ น ปริหายตีติ อกุปฺปา.

(ปฏิสํ.อฏ. ๑/๑๒๕)

สองบทว่า **อกุปฺปา เจโตวิมุตฺติ** (เจโตวิมุตติอันไม่วิบัติ) ได้แก่ วิมุตติคืออรหัตตผลจริงอยู่ เจโตวิมุตตินั้น ชื่อว่า อกุปปะ เพราะอรรถว่า ไม่วิบัติ คือ ไม่หวั่นไหว ไม่เสื่อม.

กตโม **อกุปฺโป** วิโมกฺโข.

จตฺตาโร จ อริยมคฺคา จตฺตาริ จ สามญฺญ-ผลานิ, นิพฺพานญฺจ. อยํ **อกุปฺโป** วิโมกฺโข.

(ปฏิสํ. ๒๓๗)

วิโมกข์อันไม่วิบัติ เป็นไฉน ?.

อริยมรรค ๔ สามัญญผล ๔ นิพพาน นี้ชื่อว่าวิโมกข์**อันไม่วิบัติ**.

ปมาทํ อาคมฺม ปริหายตีติ กุปฺโป, ตถา น ปริหายตีติ **อกุปฺโป**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๕๗)

(อนึ่ง) ชื่อว่า กุปปะ เพราะอรรถว่าอาศัยความประมาท จึงเสื่อม, ชื่อว่า **อกุปปะ** เพราะอรรถว่า ไม่เสื่อมอย่างนั้น.

(๔) ไม่ถูกทำลาย.

จตฺตาโรเม มหาราช ตถาคตสฺส เกนจิ อนาวรณียา คุณา. กตเม จตฺตาโร ? ลาโภ มหาราช ภควโต อุทฺทิสฺส กโต อุปกฺขโฏ น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายํ กาตุ, สรีรานุคตา มหาราช ภควโต พฺยามปฺปภา น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายํ กาตุ, สพฺพญฺญุตํ มหาราช ภควโต ญาณรตนํ น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายํ กาตุ, ชีวิตํ มหาราช ภควโต น สกฺกา เกนจิ อนฺตรายํ กาตุ. อิเม โข มหาราช จตฺตาโร ตถาคตสฺส เกนจิ อนาวรณียา คุณา, สพฺเพเปเต มหาราช คุณา เอกรสา อโรคา **อกุปฺปา** อปรูปกฺกมา อผุสานิ กิริยานิ.

(มิลินฺท. ๑๕๘)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร คุณ (ฐานะ) ของพระตถาคต อันใครๆ ไม่อาจขัดขวางกางกั้นได้ มี ๔ อย่างเหล่านี้ คือ

๑. ลาภ (ปัจจัย ๔) ที่เขาจัด ที่เขาตระเตรียมเจาะจงถวายพระผู้มีพระภาค ใครๆ ก็ไม่อาจทำการขัดขวางได้

๒. พระรัศมีที่แผ่ไปประมาณ ๑ วาทั่วสรีระของพระผู้มีพระภาค ใครๆ ก็ไม่อาจทำการขัดขวางได้

๓. พระญาณรัตนะ (พระสัพพัญญุตญาณ) ที่รู้ทุกสิ่งทุกอย่างของพระผู้มีพระภาค ใครๆ ก็ไม่อาจทำการขัดขวางได้

๔. พระชนม์ชีพของพระผู้มีพระภาค ใครๆ ก็ไม่อาจทำอันตรายได้ (คือไม่มีใครที่จะสามารถใช้ศาสตราเป็นต้น บั่นรอน ปลงพระชนมชีพของพระผู้มีพระภาคได้

มหาบพิตร คุณ ๔ อย่างของพระตถาคตเหล่านี้แล ไม่ถูกอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่งขัดขวาง ขอถวายพระพรมหาบพิตร คุณของพระตถาคตแม้ทั้งหมดเหล่านี้ มีรสเดียว (คือมีสมบัติเกี่ยวกับความเป็นสิ่งที่ใครๆ ขัดขวางมิได้ เสมอเหมือนกัน) ไม่มีโรค **ไม่ถูกทำลาย** อันผู้อื่นโจมตีมิได้ เป็นกิริยาที่ใครๆ สัมผัสไม่ได้ (คือเป็นกิริยาที่ใครๆ ผู้ไม่ใช่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าไม่อาจสัมผัส แตะต้องด้วยอำนาจการเห็นประจักษ์ได้ เพราะเป็นพุทธวิสัย)

(๕) ธรรมอันไม่วิบัติ (อรหัตตผล).

ปญฺจหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ นจิรสฺเสว **อกุปฺปึ** ปฏิวิชฺฌติ. กตเมหิ ปญฺจหิ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อตฺถปฏิสมฺภิทาปตฺโต โหติ, ธมฺมปฏิสมฺภิทาปตฺโต โหติ, นิรุตฺติปฏิสมฺภิทาปตฺโต โหติ, ปฏิภานปฏิสมฺภิทาปตฺโต โหติ, ยถาวิมุตฺตं จิตฺตं ปจฺจเวกฺขติ.

(อ. ๒/๑๐๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ ไม่นานนักก็จะบรรลุ**ธรรมอันไม่วิบัติ** ธรรม ๕ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้บรรลุอัตถปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในอรรถ) ธัมมปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในธรรม) นิรุตติปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในนิรุตติ) ปฏิภาณปฏิสัมภิทา (ปัญญาแตกฉานในปฏิภาณ) พิจารณาจิตตามที่หลุดพ้นแล้ว.

อกุปฺปนฺติ อรหตฺตํ. (อ.อฏ. ๓/๔๐)

บทว่า **อกุปฺปึ** (ธรรมอันไม่วิบัติ) ได้แก่ อรหัตตผล.

อกุปฺปกมฺม (น)

[อกุปฺป + กมฺม]

กรรมอันไม่วิบัติ, กรรมอันไม่เสีย, กรรมอันไม่กำเริบ.

อิทำ **อกุปฺปกมฺมสฺส** ทฬฺหีกมฺมำ โหติ.

(วิ.อฏ. ๓/๕๔๘)

การสวดซ้ำนี้ เป็นทัพหีกรรมแห่ง**กรรมอันไม่วิบัติ.**

อกุปฺปญาณ (น)

[อกุปฺป + ญาณ]

ญาณอันไม่วิบัติ - ไม่เสื่อม, ปัจจเวกขณญาณ [ที่มีมรรคผลและนิพพานเป็นอารมณ์]

กตโม เอโก ธมฺโม อุปฺปาเทตพฺโพ. **อกุปฺปึ ญาณนฺ.** อยं เอโก ธมฺโม อุปฺปาเทตพฺโพ.

(ที. ๓/๒๕๗)

ธรรม ๑ ประการ ที่ควรให้เกิดขึ้นเป็นไฉน คือ **ญาณอันไม่วิบัติ**. นี้คือธรรม ๑ ประการที่ควรให้เกิดขึ้น.

อกุปฺปำ ญาณนฺติ อญฺญตฺถ ผลปญฺญา **อกุปฺป-ญาณำ** นาม. อิธ ปจฺจเวกฺขณปญฺญา อธิปฺเปตา.

(ที.อฏ. ๓/๒๔๑)

สองบทว่า **อกุปฺปำ ญาณำ** (ญาณอันไม่วิบัติ) ความว่า ในที่อื่น ผลญาณชื่อว่า อกุปปญาณ แต่ที่นี้ พระสารีบุตรประสงค์เอา**ปัจจเวกขณ-ญาณ** (ญาณที่พิจารณาทบทวน).

[ปัจจเวกขณญาณ มี ๕ ประการ ดังที่คัมภีร์อภิธัมมัตถสังคหะ (หน้า ๖๒) กล่าวสรุปว่า

มคฺคำ ผลญฺจ นิพฺพานำ
ปจฺจเวกฺขติ ปณฺฑิโต
หีเน กิเลเส เสเส จ
ปจฺจเวกฺขติ วา น วา.

บัณฑิตผู้เป็นอริยบุคคล ย่อมพิจารณามรรค ผลและนิพพาน ย่อมพิจารณากิเลสที่ละได้แล้ว และที่ยังเหลือ[คือยังละไม่ได้] พระอริยบุคคลบางองค์ไม่พิจารณากิเลสที่ละได้แล้วและที่ยังเหลือ ก็มีบ้าง.

อนึ่ง ปัจจเวกขณญาณนี้ ยังนับเข้าในญาณทัสสนวิสุทธิอีกด้วย นอกจากนั้น ปัจจเวกขณ-ญาณ ๓ อย่างแรก คือ การพิจารณามรรค ผลและนิพพานต้องเกิดขึ้นแน่นอน แต่การพิจารณา ๒ อย่างหลัง คือ การพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว และที่ยังละไม่ได้ มิได้เกิดขึ้นแน่นอน เพราะผู้ที่เข้าใจว่ามรรคใดละกิเลสใดจึงจะพิจารณากิเลสที่ตนละได้แล้ว ส่วนผู้ที่ไม่เคยเข้าใจมาก่อนก็จะพิจารณาไม่ได้]

อกุปฺปฏฺฐาน (น)

[อกุปฺป + ฐาน]

ฐานะ[สถานที่]อันไม่เสื่อม - ยั่งยืน (นิพพาน).

[อหึสกา เย มุนโย นิจฺจำ กาเยน สำวุตา
เต ยนฺติ อจฺจุตำ ฐานำ ยตฺถ คนฺตฺวา น โสจเร.
มุนีผู้ไม่เบียดเบียนใคร สำรวมกายอยู่เป็นนิตย์ ย่อมไปสู่ฐานะอันไม่เสื่อม (ถิ่นนิรันดร) ที่สัญจรไป แล้วไม่เศร้าโศก]

ฐานนฺติ **อกุปฺปฏฺฐานำ** ธุวฏฺฐานำ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๖)

บทว่า **ฐานำ** (ฐานะ) คือ **ฐานะอันไม่เสื่อม** ได้แก่ ฐานะอันยั่งยืน (นิพพาน).

[**ฐานำ** (ฐานะ) เป็น**ตัทธัมมูปจาระ** คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง หมายความว่า พระนิพพานเป็นสภาวะดับกิเลส และขันธ์ ๕ ไม่ใช่สถานที่แห่งใดแห่งหนึ่งที่เป็นรูปธรรม การกล่าวพระนิพพานว่าเป็นฐานะที่ไม่เสื่อม (ถิ่นนิรันดร) ไม่เศร้าโศก จึงเป็นการกล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เหมือนคำที่กล่าวว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า), สสวิสาณ (เขากระต่าย), วาตปุปฺผ (ดอกลม), วญฺฌาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) เป็นต้น]

อกุปฺปตา (ถี)

[น + กุปฺปตา]

ความเป็นธรรมไม่วิบัติ, ความเป็นธรรมไม่เสื่อม, อรหัตตผล.

โย จ คุตฺเตน จิตฺเตน สุณาติ ชินสาสนำ
เขเปตฺวา อาสเว สพฺเพ สจฺฉิกตฺวา **อกุปฺปตำ**
ปปฺปุยฺย ปรมำ สนฺตึ ปรินิพฺพาติ อนาสโว.

(เถร. ๒๗๙)

ส่วนผู้ใดมีจิตอันตนคุ้มครองไว้แล้ว ย่อมฟังคำสอนของพระชินเจ้า ผู้นั้นทำอาสวะทั้งปวงให้สิ้นไป ทำให้แจ้งแล้วซึ่ง**ความเป็นธรรมไม่วิบัติ** บรรลุนิพพานอันสงบอย่างยิ่ง เป็นผู้ไม่มีอาสวะ ย่อมปรินิพพาน.

อกุปฺปตนฺติ อรหตฺตำ. (เถร.อฏ. ๒/๖๘)

บทว่า อกุปฺปตำ (ความเป็นธรรมไม่วิบัติ) หมายถึง อรหัตตผล.

อกุปฺปธมฺม (ติ)

[อกุปฺป + ธมฺม].

ธรรมอันไม่วิบัติ, ไม่เสื่อม, ไม่กำเริบ.

อกุปฺโป จลยิตุมสกฺกุเณยฺโย อรหตฺตผลธมฺโม อสฺสาติ **อกุปฺปธมฺโม**. (ปฏิสำ.อฏ. ๒/๑๐๕)

ชื่อว่า อกุปปธรรม เพราะอรรถว่า มีธรรม คือ อรหัตตผลอันไม่วิบัติ ได้แก่ อันปฏิปักขธรรมไม่อาจให้หวั่นไหวได้.

(ก) มีธรรมไม่เสื่อม (พระขีณาสพ).

ปญฺจหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อุสฺสงฺกิตปริสงฺกิโต โหติ ปาปภิกฺขูติ อปิ **อกุปฺปธมฺโมปิ.** (อำ. ๒/๑๑๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม (อโคจรหรือสถานที่ที่ไม่ควรไป) ๕ ประการ ย่อมถูกรังเกียจและสงสัยว่าเป็นภิกษุชั่ว แม้จะเป็น**ผู้มีธรรมไม่เสื่อม**ก็ตาม.

อกุปฺปธมฺโมปีติ อปิ อกุปฺปธมฺโม ขีณาสโว สมาโนปิ ปเรหิ ปาปภิกฺขูติ อุสฺสงฺกิตสงฺกิโต โหตีติ อตฺโถ. (อำ.อฏ. ๓/๔๓)

บทว่า **อกุปฺปธมฺโมปิ** (แม้จะเป็นผู้มีธรรมไม่เสื่อม) ความว่า แม้จะเป็นพระขีณาสพ ผู้มีธรรมไม่เสื่อมก็จริง แต่ก็ยังเป็นผู้ถูกภิกษุอื่นรังเกียจและสงสัยได้ว่าเป็นภิกษุชั่ว.

(ข) มีธรรมคือสมาบัติ ๘ อันไม่เสื่อม (พระอนาคามี), พระขีณาสพ.

กตโม จ ปุคฺคโล **อกุปฺปธมฺโม**. (อภิ.ปุ. ๑๑๔)

บุคคล**ผู้มีธรรมอันไม่เสื่อม** เป็นไฉน.

อกุปฺปธมฺโมติ อิทำ ปน อฏฺฐสมาปตฺติลาภิโน อนาคามิสฺส เจว ขีณาสวสฺส จาติ ทฺวินฺนำ ปุคฺคลานำ นามำ. (อภิ.อฏ. ๓/๓๓)

อนึ่ง บทว่า **อกุปฺปธมฺโม** (ผู้มีธรรมอันไม่เสื่อม) นี้ เป็นชื่อของพระอริยบุคคล ๒ จำพวก คือ พระอนาคามีผู้ได้สมาบัติ ๘ และพระขีณาสพ (พระอรหันต์).

อกุปฺปธมฺมตา (ถี)

[อกุปฺปธมฺม + ตา]

ความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธ, สภาพคือความไม่โกรธ.

เอวํ อาคตกาลโต ปฏฺฐาย อรสรูปตาทีหิ อฏฺฐหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนฺตมฺปิ พฺราหฺมณํ ภควา ธมฺมิสฺสโร ธมฺมราชา ธมฺมสฺสามี ตถาคโต อนุกมฺปาย สีตเลเนว จกฺขุนา โอโลเกนฺโต ยํ ธมฺมธาตุํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา เทสนาวิลาสปฺปตฺโต โหติ, ตสฺสา ธมฺมธาตุยา สุปฺปฏิวิทฺธตฺตา วิคตวลาหเก อนฺตลิกฺเข สมพฺภุคฺคโต ปุณฺณจนฺโท วิย สรทกาเล สูริโย วิย จ พฺราหฺมณสฺส หทยนฺธการํ วิธมนฺโต ตานิเยว อกฺโกสวตฺถูนิ เตน เตน ปริยาเยน อญฺญถา ทสฺเสตฺวา ปุนปิ อตฺตโน กรุณา-วิปฺผารํ อฏฺฐหิ โลกธมฺเมหิ อกมฺปิยภาเวน ปฏิลทฺธํ ตาทิคุณลกฺขณํ ปถวีสมจิตฺตตं **อกุปฺปธมฺมต**ญฺจ ปกาเสนฺโต อยํ พฺราหฺมโณ เกวลํ ปลิตสิรขณฺฑทนฺตวลิตตจตาทีหิ อตฺตโน วุฑฺฒภาวํ สญฺชานาติ, โน จ โข ชานาติ อตฺตานํ ชาติยา อนุคตํ ชราย อนุสฏฺฐํ พฺยาธินา อภิภูตํ มรเณน อพฺภาหตํ วฏฺฏ-ขาณุภูตํ อชฺช มริตฺวา ปุน เสฺวว อุตฺตาน-สยนทารกภาวคมนียํ. มหนฺเตน โข ปน อุสฺสาเหน มม สนฺติกํ อาคโต, ตทสฺส อาคมนํ สาตฺถกํ โหตูติ จินฺเตตฺวา อิมสฺมึ โลเก อตฺตโน อปฺปฏิสมํ ปุเรชาตภาวํ ทสฺเสนฺโต เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณาติอาทินา นเยน พฺราหฺมณสฺส ธมฺมเทสนํ วฑฺเฒสิ. (วิ.อฏ. ๑/๑๐๘)

พระผู้มีพระภาคผู้เป็นพระธรรมิศร พระธรรม-ราชา พระธรรมสวามี พระตถาคตได้ทอดพระเนตรพราหมณ์แม้ผู้ด่าอยู่ด้วยอักโกส-วัตถุ ๘ มีความที่พระองค์มีปกติไม่ไยดีในรูปเป็นต้น จำเดิมแต่กาลที่มาถึงโดยประการฉะนี้ ด้วยพระจักษุอันเยือกเย็น ด้วยพระกรุณาอย่างเดียว เมื่อจะกำจัดความมืดในหทัยของพราหมณ์ ประดุจจันทร์เพ็ญอันลอยเด่นกลางเวหาอันปราศจากวลาหก และประดุจทินกรในฤดูสารท เพราะแทงตลอดธรรมธาตุ ที่ทำให้พระองค์ทรงบรรลุถึงความงามแห่งเทศนา ทรงแสดงอักโกสวัตถุเหล่านั้นนั่นเอง โดยประการอย่างอื่นจากปริยายนั้นๆ แล้ว เมื่อจะประกาศความแผ่ไปแห่งพระกรุณาของพระองค์ ลักษณะแห่งตาทิ-คุณอันพระองค์ทรงบรรลุแล้ว โดยความเป็นผู้อันโลกธรรม ๘ ให้หวั่นไหวไม่ได้ ภาวะที่พระองค์มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน และ**ความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธ**ซ้ำอีก ได้ทรงพระดำริว่า พราหมณ์นี้ทราบว่าตนเป็นผู้เจริญวัยด้วยความเป็นผู้มีผมหงอกบนศีรษะ มีฟันหัก มีหนังเหี่ยวเป็นต้นอย่างเดียว แต่หารู้ไม่ว่าตนถูกชาติติดตาม ชรารึงรัด พยาธิครอบงำ มรณะกำจัด เป็นดุจหลักตอในวัฏฏะ ผู้จะพึงตายในวันนี้แล้วถึงความเป็นทารก นอนหงายในวันพรุ่งนี้อีก อนึ่ง พราหมณ์นี้ มาสู่สำนักของเราด้วยความอุตสาหะใหญ่แล ขอให้การมาของพราหมณ์นั้น จงเป็นไปกับด้วยประโยชน์เถิด ดังนี้แล้ว เมื่อจะแสดงว่าพระองค์เป็นผู้เกิดก่อน ซึ่งหาผู้ทัดเทียมพระองค์มิได้ในโลกนี้ จึงทรงขยายพระธรรมเทศนาแก่พราหมณ์ โดยนัยว่า เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ (ดูก่อนพราหมณ์ อุปมาว่า) เป็นต้น.

ตโตเยว อกุชฺฌนสภาวโต **อกุปฺปธมฺมตา**.

(วิมติ. ๑/๗๐)

ความเป็นผู้มีสภาพไม่โกรธ ย่อมมีได้ เพราะสภาพไม่โกรธ (ไม่ขุ่นเคือง) นั้นนั่นเอง.

อกุปฺปน (น)

[น + กุปฺปน]

กุปฺปน = กุป (โกเป) ทิ. + ย + ยุ

(๑) ความไม่วิบัติ - ไม่เสื่อม.

ตตฺถ จ ปุคฺคลสฺส ปมาทมาคมฺม ตา สมาปตฺติโย กุปฺเปยฺยุนฺติ ธมฺมานำ กุปฺปนำ **อกุปฺปนญฺจ** วุตฺตำ. (มูลฏี. ๓/๓๓)

อนึ่ง ในเรื่องนั้น สมาบัติเหล่านั้นพึงวิบัติไป เพราะอาศัยความประมาทของบุคคล ดังนั้น ท่านอาจารย์ จึงกล่าวถึงความวิบัติและ**ความไม่วิบัติ**ของธรรมทั้งหลาย.

(๒) ความไม่โกรธ (อโทสะ), ไม่ขุ่นเคือง= ไม่เคืองใจ.

อกุปฺปนตา (ถี)

[อกุปฺปน + ตา]

ความเป็นผู้ไม่โกรธ - ไม่ขุ่นเคือง.

ดู อกุปฺป (๑)

อกุปฺปนสงฺขาต (ติ)

[อกุปฺปน + สงฺขาต]

กล่าวคือความไม่โกรธ - ไม่ขุ่นเคือง.

ปณฺฑิต นาคราชา ตาว โกปเนยฺเยปิ ปุคฺคเล **อกุปฺปนสงฺขาตำ** อธิวาสนขนฺตึ วณฺเณติ.

(ชา.อฏ. ๗/๑๔๖)

ดูก่อนบัณฑิต พญานาค ย่อมสรรเสริญอธิวาสนขันติ**กล่าวคือความไม่โกรธ** ในบุคคลแม้ผู้ควรโกรธก่อน.

อกุปฺปปฏิเวธ (ปุ)

[อกุปฺป + ปฏิเวธ]

การแทงตลอดอรหัตตผลอันไม่วิบัติ.

อนาคามิสฺส ปุคฺคลสฺส ปญฺโจรมฺภาคิยานิ สโยชนานิ ปหีนานิ, ปญฺจุทฺธมฺภาคิยานิ สโยชนานิ อปฺปหีนานิ, อิโต จุตสฺส ตตฺถ อุปปนฺนสฺส ตหึ ผลุปฺปตฺติ, ตหึ ภาโรหรณำ, ตหึ ทุกฺขปริญฺญาตำ, ตหึ กิเลสปฺปหานำ, ตหึ นิโรธสจฺฉิกิริยา, ตหึ **อกุปฺปปฏิเวโธ**, เกนฏฺเฐน วเทสิ “นตฺถิ เทเวสุ พฺรหฺมจริยวาโสติ? หนฺท หิ อนาคามี ปุคฺคโล อิธ ภาวิเตน มคฺเคน ตตฺถ ผลำ สจฺฉิกโรตีติ. (อภิ.ก. ๘๔)

สก. อนาคามีบุคคลละสังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ได้แล้ว แต่ยังละสังโยชน์เบื้องสูง ๕ ไม่ได้ เมื่อจุติจากโลกนี้แล้ว ไปปฏิสนธิในชั้นสุทธาวาสนั้น การเกิดขึ้นแห่งอรหัตตผล การปลงภาระ การกำหนดรู้ทุกข์ การละกิเลส การทำให้แจ้งนิโรธ **การแทงตลอดอรหัตตผลอันไม่วิบัติ** ก็มีในที่นั้น เพราะเหตุไร ท่านจึงกล่าวว่า ในหมู่เทวดาไม่มีการอยู่ประพฤติพรหมจรรย์.

ปร. เพราะอนาคามีบุคคลทำให้แจ้งผลได้ในชั้นสุทธาวาสนั้น ด้วยมรรคที่ตนได้เจริญแล้ว ในโลกนี้.

อกุปฺปมาน (ติ)

[น + กุปฺปมาน]

กุปฺปมาน = กุป (โกเป) (ทิ) + ย + มาน
ไม่โกรธอยู่, เมื่อไม่โกรธ, เมื่อไม่กำเริบ.

ยถา อากาโส น กุปฺปติ น พฺยาปชฺฌติ น ปฏิลียติ น ปฏิหญฺญติ เอวํ **อกุปฺปมาโน** อพฺยาปชฺฌมาโน อปฺปฏิลียมาโน อปฺปฏิหญฺญมาโนติ เอวมฺปิ อากาโส จ อพฺยาปชฺฌมาโน.

(จูฬนิ. ๑๐๑)

(โธตกมาณพกราบทูลว่า)
อากาศ ไม่โกรธ ไม่พยาบาท ไม่หดหู่ ไม่กระทบกระเทือน ฉันใด ข้าพระองค์ ก็**ไม่โกรธ** ไม่พยาบาท ไม่หดหู่ ไม่กระทบกระเทือน ฉันนั้น แม้ด้วยเหตุอย่างนี้ ข้าพระองค์ จึงชื่อว่าไม่พยาบาทเหมือนอากาศ.

อสฺมีติ ภิกฺขุ มญฺญิตเมตํ, อยมหมสฺมีติ มญฺญิตเมตํ ฯเปฯ เนวสญฺญีนาสญฺญี ภวิสฺสนฺติ มญฺญิตเมตํ. มญฺญิตํ ภิกฺขุ โรโค มญฺญิตํ คณฺโฑ มญฺญิตํ สลฺลํ. สพฺพมญฺญิตานํ ตฺเวว ภิกฺขุ สมติกฺกมา มุนิ สนฺโตติ วุจฺจติ. มุนิ โข ปน ภิกฺขุ สนฺโต น ชายติ, น ชียติ, น มียติ, น กุปฺปติ, น ปิเหติ. ตญฺหิสฺส ภิกฺขุ นตฺถิ เยน ชาเยถ, อชายมาโน กึ ชียิสฺสติ, อชียมาโน กึ มียิสฺสติ, อมียมาโน กึ กุปฺปิสฺสติ, **อกุปฺปมาโน** กิสฺส ปิเหสฺสติ. (ม. ๓/๒๘๙)

ดูก่อนภิกษุ ความกำหนดหมายว่า "เรามี" "เราไม่มี"..."เราจักมีสัญญาก็มิใช่ ไม่มีสัญญาก็มิใช่" ความกำหนดหมายเป็นดุจโรค ดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร แต่เราเรียกภิกษุว่า "มุนี ผู้สงบแล้ว" เพราะก้าวล่วงความกำหนดหมายทั้งปวง ก็ภิกษุผู้เป็นมุนีแล ชื่อว่าผู้สงบแล้ว ย่อมไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย ไม่กำเริบ ไม่ทะเยอทะยาน เพราะภิกษุผู้เป็นมุนีนั้นก็ไม่มีเหตุที่ต้องเกิด เมื่อไม่เกิด จักแก่ได้อย่างไร เมื่อไม่แก่ จักตายได้อย่างไร เมื่อไม่ตาย จักกำเริบได้อย่างไร **เมื่อไม่กำเริบ** จักทะเยอทะยานได้อย่างไร.

อกุปฺปสภาว (ปุ)

[อกุปฺป + สภาว]

สภาพอันไม่วิบัติ - ไม่เสื่อม, ไม่กำเริบ.

อกุปฺปสภาวตฺต (น)

[อกุปฺปสภาว + ตฺต]

ความเป็นสภาพอันไม่วิบัติ, ความเป็นสภาพอันไม่เสื่อม, ความเป็นสภาพไม่กำเริบ.

โลกุตฺตรา เอว หิ สีลาทิธมฺมา เอกนฺตกลฺยาณานาม **อกุปฺปสภาวตฺตา**. (อิติวุตฺ.อฏ. ๒๘๙)

จริงอยู่ ธรรมมีศีลเป็นต้นที่เป็นโลกุตตระเท่านั้นเป็นธรรมงามโดยแท้ เพราะ**ความเป็นสภาพอันไม่วิบัติ**.

อกุปฺปสิทฺธิ (ถี)

[อกุปฺป + สิทฺธิ]

ความสำเร็จโดยไม่วิบัติ - ไม่เสื่อม - ไม่กำเริบ.

ยทิ เอวํ ฐานารเหนาติ อิทเมว ปทํ วตฺตพฺพํ. น ปุพฺพปทํ อิมินา **อกุปฺปสิทฺธิโต**ติ เจ.ตํ น, อฏฺฐานารเหน อกุปฺเปน อุปสมฺปนฺโน อิมสฺมึ อตฺเถ อนธิปฺเปโตติ อนิฏฺฐปฺปสงฺคโต.

(วชิร. ๙๙)

ถามว่า ถ้าเมื่อเป็นอย่างนั้น พึงกล่าวถึงบทนี้ว่า ฐานารเหน (อันควรแก่เหตุ[คือกรรมวาจาที่เป็นเหตุของการอุปสมบท]) เท่านั้น ไม่ควรกล่าวบทก่อน[คือบทว่า อกุปฺเปน (ซึ่งไม่วิบัติ)] เพราะ**ความสำเร็จโดยไม่วิบัติ** มีได้ด้วยบทหลังนี้

ตอบว่า คำนั้นไม่ถูก เพราะนับเข้าในเนื้อความที่ท่านไม่ปรารถนาว่า ผู้ที่อุปสมบทด้วยอุปสมบทกรรมที่ไม่ควรแก่เหตุ ซึ่งไม่วิบัติ ท่านไม่ประสงค์เอาในความหมายนี้.

ดู อกุปฺป (๒)

อกุปฺปารมฺมณ (ติ)

[อกุปฺป + อารมฺมณ]

มีนิพพานที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์ (วิมุตติ), มีอารมณ์อันไม่วิบัติ.

อกุปฺปารมฺมณตา (ถี)

[อกุปฺปารมฺมณ + ตา]

ความมีนิพพานที่ไม่วิบัติเป็นอารมณ์ (วิมุตติ), ความมีอารมณ์อันไม่วิบัติ.

ดู อกุปฺป (๓) (ค)

อกุพฺพนฺต (ติ)

[น + กุพฺพนฺต]

ไม่ทำอยู่, เมื่อไม่ทำ.

กุพฺพนฺต = กร + โอ + อนฺต แปลง โอ เป็น อุ ด้วยสูตร (กจ. ๕๑๑) ว่า อุตฺตโมกาโร. แปลง อ ของ กร ธาตุเป็น อุ ด้วยสูตร (กจ. ๕๑๒) ว่า กรสฺสากาโร จ. (=กุรุ อนฺต) แปลง อุ ตัวหลังเป็น วฺ ด้วยสูตร (กจ. ๗๑) ว่า ยวการา จ. (=กุรฺว อนฺต) ลบ รฺ ด้วยสูตร (กจ.๕๑๗) กฺวจิ ธาตุ...(=กุว อนฺต) ซ้อน วฺ เป็น วฺว ด้วยสูตร (กจ.๒๘) ปร เทฺว ภาโว จาเน (=กุวฺว อนฺต) แปลง วฺว เป็น พฺพ ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจ.๒๐) โท ธสฺส จ

ปาณิมฺหิ เจ วโณ นาสฺส
หเรยฺย ปาณินา วิสํ
นาพฺพณํ วิสมเนฺวติ
นตฺถิ ปาปํ **อกุพฺพโต**. (ธมฺม. ๒๐, ๓๑)

ถ้าแผลไม่พึงมีที่ฝ่ามือไซร้ บุคคลพึงนำยาพิษไปด้วยฝ่ามือได้ เพราะยาพิษย่อมไม่ซึมเข้าไปสู่ฝ่ามือที่ไม่มีแผล ฉันใด บาป ย่อมไม่มีแก่**ผู้ไม่ทำ** ฉันนั้น.

อกุพฺพมาน (ติ)

[น + กุพฺพมาน]

กุพฺพมาน = กร (กรเณ) + โอ + มาน

ไม่ทำอยู่, เมื่อไม่ทำ.

วาจํ มนญฺจ ปณิธาย สมฺมา
กาเยน ปาปานิ **อกุพฺพมาโน**
พหุนฺนปานํ ฆรมาวสนฺโต
สทฺโธ มุทู สํวิภาคี วทญฺญู
เอเตสุ ธมฺเมสุ จิโต จตูสุ
ธมฺเม จิโต ปรโลกํ น ภาเย. (สํ. ๑/๔๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

บุคคลผู้ตั้งวาจาและใจไว้โดยชอบ **ไม่ทำ**บาปทางกาย อยู่ครองเรือนที่มีข้าวและน้ำมาก เป็นผู้มีศรัทธา เป็นผู้อ่อนโยน มีปกติเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ รู้เจรจาปราศรัย ผู้ตั้งอยู่ในธรรม ๔ ประการนี้ ชื่อว่า ผู้ดำรงอยู่ในธรรม ผู้นั้นจึงจะไม่กลัวปรโลก.

อกุล (น)

[น + กุล]

(๑) ตระกูลต่ำ, ตระกูลทราม. ดู อกุลปุตฺต

(๒) (ติ) ไม่มีตระกูล, พินาศ. ดู อกุลตา

(๓) ความไม่มีตระกูล, กำพร้า, มัวหมอง.

โย วารุณี อทฺธโน **อกิญฺจโน**
ปิปาโส ปิวํ ปปาคโต
อุทกมิว อิณํ วิคาหติ
อกุลํ กาหติ ขิปฺปมตฺตโน. (ที. ๓/๑๕๐)

(ส. ก. อากุลํ).

ผู้ใดเป็นนักเลงสุรา ไร้ทรัพย์ ไม่ทำงานเลี้ยงชีพ เป็นคนขี้เมาหัวทิ่มบ่อ ผู้นั้นจักจมลงสู่หนี้เหมือนก้อนหินจมน้ำ จักทำ**ความมัวหมอง**ให้แก่ตนทันที.

อกุลตา (ถี)

[อกุล + ตา]

ความไม่เป็นสกุล, ความเป็นผู้ไม่มีตระกูล, ความเป็นตระกูลล่มสลาย, ความพินาศย่อยยับ.

มา เต อธิสเร มุญฺจ สุพาพฺหมธิโกธิตำ
โกธสา หิ พหู ผีตา กุลา **อกุลตำ** คตา.

(ชา. ๒/๓)

(นางนกกุณฑลินีกราบทูลว่า)

ขอพระทัยของพระองค์ อย่าทรงล่วงเลยกุศล ขอพระองค์อย่าทรงปล่อยพระทัยให้ขุ่นเคืองเกรี้ยวกราดนัก เพราะความโกรธ ตระกูลที่มั่งคั่งเป็นอันมาก ได้ถึง**ความเป็นตระกูลล่มสลาย**มาแล้ว.

โกธสา หีติ ตาต โกเธน หิ พหูนิ ผีตานิ ราช-กุลานิ อกุลภาวํ คตานิ มหาวินาสเมว ปตฺตานิ.

(ชา.อฏ. ๕/๑๒๕)

บทว่า **โกธสา หิ** (เพราะความโกรธ) เป็นต้น ความว่า ข้าแต่เสด็จพ่อ เพราะราชสกุลที่มั่งคั่งเป็นอันมาก ถึงความเป็นตระกูลล่มสลาย คือ ถึงความพินาศย่อยยับนั่นเทียว ด้วยความโกรธ.

อกุลปุตฺต (ปุ)

[อกุล + ปุตฺต]

ชาติตระกูลต่ำ, ไม่ใช่บุตรผู้มีตระกูล.

ทุชฺชาโต จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, **อกุลปุตฺโต** จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, อปฺปสฺสุโต จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, อกลฺยาณวากฺกรโณ จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว, ทุปฺปญฺโญ จ อมฺพฏฺโฐ มาณโว. น จ ปโหติ อมฺพฏฺโฐ มาณโว สมเณน โคตเมน สทฺธึ อสฺมึ วจเน ปฏิมนฺเตตุ. (ที. ๑/๘๐)

อัมพัฏฐมาณพมี**ชาติตระกูลต่ำ** ไม่ใช่ลูกผู้มีตระกูล ศึกษามาน้อย พูดไม่ไพเราะ โง่เขลา และไม่สามารถเจรจาโต้ตอบในถ้อยคำ[ไตรเพท]นั้นกับพระสมณโคดมได้[ถ้าเช่นนั้น

อัมพัฏฐมาณพจงหยุด พวกเธอจงพูดโต้ตอบกับเราในถ้อยคำกล่าวคือไตรเพทนั้น]

อกุลภาว (ปุ)

[อกุล + ภาว]

ความเป็นผู้ไม่มีตระกูล (สกุล),

ความเป็นตระกูลล่มสลาย, ความเป็นตระกูลพินาศย่อยยับ.

ดู อกุลตา

อกุลีน (ติ)

[น + กุลีน]

ไม่มีตระกูล, ตระกูลทราม, ตระกูลต่ำ.

อตฺถิเยว นาม กิเลสวเสน อฑฺฒมฺปิ ทุคฺคตมฺปิ กุลีนมฺปิ **อกุลีนมฺปิ** อภิรูปมฺปิ วิรูปมฺปิ คณฺหนฺติ ภชนฺติ. (ชา.อฏ. ๕/๓๙๐)

ขึ้นชื่อว่าหญิงทั้งหลาย ย่อมถือเอา คือ ย่อมคบแม้คนตาบอด คนเข็ญใจ คนมีตระกูลสูง คน**ไม่มีตระกูล** คนรูปสวย คนขี้เหล่ทั้งหมด ด้วยอำนาจกิเลส ฉันนั้นเหมือนกัน.

อกุสล (ติ) [น + กุสล]

(๑) ไม่ใช่กุศล.

น กุสลา **อกุสลา**, มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิย โลภาทิปฏิปกฺขา อโลภาทโย วิย จ กุสลปฏิปกฺขาติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๘๗)

ธรรมที่ไม่ใช่กุศล ชื่อว่า **อกุศล** ความว่า ธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล) เหมือนอมิตรที่เป็นปฏิปักษ์ต่อมิตร (ตรงข้ามกับมิตร) และความไม่โลภเป็นต้น ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อความโลภเป็นต้น (ตรงข้ามกับความโลภเป็นต้น).

[คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร (๓๔๔. อตฺตนสฺส ตปฺปุริเส) กล่าวว่า วิรุทฺธตฺเถ. น กุสลา อกุสลา. กุสลปฏิปกฺขาติ อตฺโถ [อุทาหรณ์ของ น นิบาตในอรรถตรงข้าม เช่น] ธรรมที่มิใช่กุศล ชื่อว่าอกุศล ความหมายคือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล)

คำว่า **อกุสลา** แปลตามศัพท์ว่า **ธรรมที่ไม่ใช่กุศล** เพราะ น ศัพท์แสดงความหมายโดยตรงคือนิเสธะ (ปฏิเสธ) ที่จริงแล้ว น ศัพท์ยังมีความหมายอื่นๆ อีก เช่น สทิสะ (เหมือน), อัญญะ (อื่น), วิรุทธะ (ตรงข้าม) และอภาวะ (ไม่มี) เป็นต้น อรรถเหล่านี้ ไม่ใช่ความหมายโดยตรงของศัพท์ แต่เป็นความหมายที่ประสงค์ ซึ่งตามหลักการจำแนกระดับความหมาย เรียกว่า **ทีปนัตถะ** ดังข้อความในคัมภีร์ฏีกาวิสุทธิมรรคและสีลักขันธวรรคว่า

อยญฺหิ อกาโร อเหตุกา ธมฺมา, อภิกฺขุโก อาวาโสติอาทีสุ ตโยคนิวตฺติยํ ทิสฺสติ. อภาโว เหตฺถ ทีปิโต. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๙๒)

โดยแท้จริงแล้ว อ อักษร[ในคำว่า อวิชฺชา (ความไม่รู้)]นี้ ย่อมปรากฏในการห้ามการประกอบกับปัญญานั้น ดังคำว่า อเหตุกา ธมฺมา (สภาวธรรมที่ไม่มีเหตุ), อภิกฺขุโก อาวาโส (อาวาสไม่มีภิกษุ) เพราะในบทนี้แสดงถึงความไม่มี.

เทียบเคียงการใช้ น ศัพท์กับ ส ศัพท์

สห พฺยญฺชเนนาติ สพฺยญฺชโน, พฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ อตฺโถ. สหปฺปวตฺติ หิ สมฺปนฺนตา

สมวายตา วิชฺชมานตาติอาทินา อเนกวิธา. อิธ ปน สมฺปนฺนตาเยว ตทญฺญสฺส อสมฺภวโต, ตสฺมา สห พฺยญฺชเนนาติ นิพฺพจนํ กตฺวาปิ พฺยญฺชนสมฺปนฺโนติ อตฺโถ อาจริเยน วุตฺโตติ ทฏฺฐพฺพํ ยถา ตํ น กุสลา อกุสลา, กุสล-ปฏิปกฺขาติ. (สี.นวฏี. ๒/๗๓)

ธรรมที่เป็นไปกับด้วยศัพท์ ชื่อว่า สพยัญชนะ , หมายความว่า ธรรมที่พรั่งพร้อมด้วยศัพท์. ที่จริงแล้ว ความเป็นไปพร้อมมีหลายอย่าง โดยนัยว่า ความพรั่งพร้อม การประจวบ การมีอยู่ เป็นต้น แต่ในที่นี้เป็นความพรั่งพร้อมเท่านั้น เพราะไม่มีความหมายอื่นนอกจากนั้น ดังนั้น แม้กระทำรูปวิเคราะห์ว่า สห พฺยญฺชเนน (ธรรมที่เป็นไปพร้อมด้วยศัพท์) ก็พึงทราบว่า อาจารย์กล่าวถึงความหมายว่า ธรรมที่พรั่งพร้อมด้วยศัพท์ ดังคำว่า **น กุสลา อกุสลา, กุสลปฏิปกฺขา** (ธรรมที่มิใช่กุศล ชื่อว่า อกุศล ความหมายคือธรรมที่เป็นปฏิปักษ์ต่อกุศล (ตรงข้ามกับกุศล]

ดู อุทาน.อฏ. หน้า ๔๐ อรรถที่ ๗

(๒) มีโรค.

อโหสิ **อกุสลํ** กมฺมํ, อโหสิ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. อโหสิ อกุสลํ กมฺมํ, นาโหสิ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. อโหสิ อกุสลํ กมฺมํ, อตฺถิ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. อโหสิ อกุสลํ กมฺมํ, นตฺถิ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. อโหสิ อกุสลํ กมฺมํ, ภวิสฺสติ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. อโหสิ อกุสลํ กมฺมํ, น ภวิสฺสติ อกุสลสฺส กมฺมสฺส วิปาโก. (ปฏิสํ. ๒๗๑)

อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมก็ได้มีแล้ว อกุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่) วิบากแห่งอกุศลกรรมไม่ได้มีแล้ว อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมก็มีอยู่ อกุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่)วิบากแห่งอกุศลกรรมไม่มีอยู่ อกุศลกรรมได้มีแล้ว วิบากแห่งอกุศลกรรมก็จักมี อกุศลกรรมได้มีแล้ว (แต่)วิบากแห่งอกุศลกรรมจักไม่มี.

ตตฺถ อาโรคฺยฏฺเฐน กุสลํ. อนาโรคฺยฏฺเฐน **อกุสลํ**. อิทํ ทุกํ ชาติวเสน วุตฺตํ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๗๗)

บรรดาวาระเหล่านั้น ชื่อว่า กุศล เพราะอรรถว่าไม่มีโรค ชื่อว่า **อกุศล** เพราะอรรถว่าไม่มีโรคหามิได้ (มีโรค) ท่านกล่าวทุกะนี้โดยจำแนกตามประเภท.

[อาโรคฺย (อโรค+ณฺย) อโรคสฺส ภาโว อาโรคฺยํ, อนาโรคฺย (น+อาโรคฺย) น อาโรคฺยํ อนาโรคฺยํ]

(๓) เป็นไปกับด้วยโทษ, มีโทษ, อกุศล.

ตสฺส มยฺหํ พฺราหฺมณ เอตทโหสิ เย โข เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา อปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวนฺติ, อปริสุทฺธกายกมฺมนฺตสนฺโทสเหตุ หเว เต โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา **อกุสลํ** ภย-เภรวํ อวฺหายนฺติ. น โข ปนาหํ อปริสุทฺธ-กายกมฺมนฺโต อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวามิ ปริสุทฺธกายกมฺมนฺโต-หมสฺมิ. เย หิ โว อริยา ปริสุทฺธกายกมฺมนฺตา

อรญฺญวนปตฺถานิ ปนฺตานิ เสนาสนานิ ปฏิเสวนฺติ เตสมหํ อญฺญตโรติ. (ม. ๑/๒๐)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เรานั้น ได้มีความดำริว่า สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใด เหล่าหนึ่งมีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ เข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือ ป่าโปร่งและป่าทึบ สมณะหรือพราหมณ์ผู้เจริญเหล่านั้น ย่อมประสบความกลัวและความขลาดอันเป็น **อกุศล** เพราะเหตุแห่งโทษของตนคือมีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ ส่วนเรามิใช่เป็นผู้มีกายกรรมไม่บริสุทธิ์ เข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์ พระอริยะเหล่าใดเป็นผู้มีกายกรรมบริสุทธิ์ เข้าอาศัยเสนาสนะอันเงียบสงัด คือป่าโปร่งและป่าทึบ เราเป็นผู้หนึ่งในบรรดาพระอริยะเหล่านั้น.

อกุสลนฺติ สาวชฺชํ อกฺเขมํ จ.

(ม. อฏ. ๑/๑๑๗)

บทว่า **อกุสลํ** (อกุศล) ได้แก่ เป็นไปกับด้วยโทษ (มีโทษ) และไม่ปลอดโปร่ง.

(๔) ไม่ฉลาด.

ภูตปุพฺพํ ภิกฺขเว มาคธโก โคปาลโก ทุปฺปญฺญชาติโก วสฺสานํ ปจฺฉิเม มาเส สรทสมเย อสมเวกฺขิตฺวา คงฺคาย นทิยา โอริมํ ตีรํ, อสมเวกฺขิตฺวา ปาริมํ ตีรํ อติตฺเถเนว คาโว ปตาเรสิ อุตฺตรํ ตีรํ สุวิเทหานํ. อถ โข ภิกฺขเว คาโว มชฺเฌคงฺคาย นทิยา โสเต อามณฺฑลิยํ กริตฺวา ตตฺเถว อนยพฺยสนํ อาปชฺชึสุ ฯเปฯ เอวเมว โข ภิกฺขเว เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา **อกุสลา** อิมสฺส โลกสฺส **อกุสลา** ปรสฺส โลกสฺส, **อกุสลา** มารเธยฺยสฺส **อกุสลา** อมารเธยฺยสฺส, **อกุสลา** มจฺจุเธยฺยสฺส **อกุสลา** อมจฺจุเธยฺยสฺส, เตสํ เย โสตพฺพํ สทฺทหาตพฺพํ มญฺญิสฺสนฺติ, เตสํ ตं ภวิสฺสติ ทีฆรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย. (ม. ๑/๒๘๗)

ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว นายโคบาลชาวแคว้นมคธ เป็นคนโง่มาแต่กำเนิด ในสารทสมัยซึ่งเป็นเดือนท้ายแห่งฤดูฝน มิได้พิจารณาฝั่งนี้และฝั่งโน้นแห่งแม่น้ำคงคา ต้อนฝูงโคให้ข้ามไปสู่ฝั่งเหนือ ของชาวแคว้นวิเทหะ ณ สถานที่ที่มิใช่ท่า ครั้งนั้น ฝูงโคว่ายเข้าไปในวังน้ำวนกลางแม่น้ำคงคา ถึงความพินาศในแม่น้ำนั้น...แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง ก็ฉันนั้นเหมือนกัน **ไม่ฉลาด** ในโลกนี้ **ไม่ฉลาด**ในโลกหน้า **ไม่ฉลาด**ในธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมาร **ไม่ฉลาด**ในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมาร **ไม่ฉลาด**ในธรรมอันเป็นที่อยู่แห่งมัจจุ **ไม่ฉลาด**ในธรรมอันไม่เป็นที่อยู่แห่งมัจจุ ชนเหล่าใดเข้าใจถ้อยคำของสมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้นว่าเป็นถ้อยคำที่ตนควรฟัง ควรเชื่อ ความเข้าใจของชนเหล่านั้นจักเป็นไป เพื่อสิ่งที่มิใช่ประโยชน์ เพื่อความทุกข์ตลอดกาลนาน.

อกุสลา อิมสฺส โลกสฺสาติ อิธ โลเก ขนฺธาตายตเนสุ อกุสลา อเฉกา. ปรโลเกปิ เอเสว นโย. (ม. อฏ ๒/๑๗๔)

ปาฐะว่า **อกุสลา อิมสฺส โลกสฺส** (ไม่ฉลาดในโลกนี้) ความว่า ไม่ฉลาด คือ ไม่เฉียบแหลมในโลกนี้ คือ ในขันธ์ ธาตุ และอายตนะ. แม้ในโลกหน้าก็นัยนี้เหมือนกัน.

[**อกุสล** ที่มีความหมายว่า **มีโรค, มีโทษ** และ **ไม่ฉลาด** จัดเป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยการประกอบรูปตามนัยของสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ ความหมายทั้ง ๓ อย่างนั้น แสดงคำแปลของ อกุสล ศัพท์ว่า จิตที่มีโรค อกุสลํ จิตฺตํ = จิตที่มีโรคคือกิเลส, จิตที่มีโทษ อกุสลํ จิตฺตํ = จิตที่มีโทษคือกิเลส, จิตที่เกิดจากความไม่ฉลาด อกุสลํ จิตฺตํ = จิตที่เกิดจากความไม่ฉลาด]

(๕) ให้ผลเป็นทุกข์, มีทุกข์เป็นวิบาก, มีวิบากไม่น่าปรารถนา.

อกุสลสทฺโท สาวชฺชทุกฺขวิปากตฺถโชตกตฺเตน [สมฺปฏิจฺฉิโต]. (อภิ.อฏ. ๑/๘๘)

อกุสล ศัพท์ เป็นที่ยอมรับโดยแสดงเนื้อความว่า มีโทษและให้ผลเป็นทุกข์.

(๖) ไม่มีปัญญา.

เอวมฺปิ วิคฺคยฺห วิวาทยนฺติ
พาโล ปโร **อกฺกุสโล**ติ จาหุ
สจฺโจ นุ วาโท กตโม อิเมสํ
สพฺเพว หีเม กุสลา วทานา. (สุตฺตนิ. ๔๑๕)

(พระพุทธเนรมิตทูลถามว่า)
สมณพราหมณ์เหล่านั้น ถืออย่างนี้ แล้วก็พากันวิวาท และกล่าวว่าคนอื่นเป็นคนพาล **ไม่มีปัญญา** ในความเห็นของสมณพราหมณ์เหล่านี้ ความเห็นไหนจริงแท้หนอ เพราะสมณพราหมณ์ทั้งหมดนี้ ต่างก็อ้างตัวว่าเป็นคนมีปัญญา.

อกฺกุสโลติ อวิทฺวา. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๓๙๖)
บทว่า **อกฺกุสโล** (ไม่มีปัญญา) คือ เป็นคนไม่รู้จริง.

[คาถานี้เป็นอินทรวิเชียรคาถา (คาถาที่เหมือนคทาเพชรของพระอินทร์) ประกอบด้วย ต คณะ (๒๒๑) ต คณะ (๒๒๑) ช คณะ (๑๒๑) และ ครุ ครุ (๒๒) ดังนั้น บทว่า **อกฺกุสโล** จึงซ้อน **กฺ** เพื่อรักษาคณะฉันท์]

(๗) อาบัติ.

อิธ ภิกฺขเว อาปนฺโน ภิกฺขุ อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ อหํ โข **อกุสลํ** อาปนฺโน กญฺจิเทว เทสํ กาเยน. มํ โส ภิกฺขุ อทฺทส **อกุสลํ** อาปชฺชมานํ กิญฺจิเทว เทสํ กาเยน. (อ. ๑/๕๖)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ต้องอาบัติในธรรมวินัยนี้ เห็นประจักษ์ดังนี้ว่า เราแลต้อง**อาบัติ**บางอย่างที่แสดงได้ทางกายแล้ว เหตุนั้น ภิกษุนั้น จึงได้เห็นว่า เราต้องอาบัติบางอย่างที่แสดงได้ทางกายแล้ว...

อกุสลํ อาปนฺโนติ เอตฺถ อกุสลนฺติ อาปตฺติ อธิปฺเปตา. อาปตฺตึ อาปนฺโนติ อตฺโถ.

(อ.อฏ. ๑/๑๒)

พระผู้มีพระภาคทรงประสงค์อาบัติว่า อกุศล ในข้อว่า **อกุสลํ อาปนฺโน** (ต้องอาบัติ) นี้ อธิบายว่า ต้องอาบัติแล้ว.

(๘) เกิดจากความไม่ฉลาดคือโมหะ.

สํยุตฺโต ปาปเกหิ **อกุสเลหิ** ธมฺเมหิ สงฺกิเลสิเกหิ โปโนภวิเกหิ สทเรหิ ทุกฺขวิปาเกหิ อายตึ ชาติชรามรณิเกหิ. ตสฺมา อโยคกฺเขมีติ วุจฺจติ. (อ. ๒/๓๑๗)

บุคคลผู้ประกอบด้วยบาปธรรมอัน**เกิดจากความไม่ฉลาด** ที่ทำจิตให้เศร้าหมอง ทำให้เกิดในภพใหม่ มีความกระวนกระวาย มีทุกข์เป็นผล มีชาติ ชรา และมรณะต่อไปอีก เพราะเหตุนั้น จึงเรียกว่า ผู้ไม่มีความเกษม (ปลอด) จากโยคะ.

อกุสเลหีติ อโกสลฺลสมฺภูเตหิ. (อ.อฏ. ๒/๒๘๘)

บทว่า **อกุสเลหิ** แปลว่า บาปธรรมอันเกิดจากความไม่ฉลาด.

อยัปิ โข ภิกฺขเว อานาปานสฺสติสมาธิ ภาวิโต พหุลีกโต สนฺโต เจว ปณีโต จ อเสจนโก จ สุโข จ วิหาโร, อุปฺปนฺนุปฺปนฺเน จ ปาปเก **อกุสเล** ธมฺเม ฐานโส อนฺตรธาเปติ วูปสเมติ.

(วิ. ๑/๘๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แม้อานาปานสติสมาธินี้ ที่เจริญแล้วทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นสภาพสงบประณีต สดชื่น เป็นธรรมเครื่องอยู่เป็นสุข และกำจัดธรรมอันทรามที่**เกิดจากความไม่ฉลาด**ซึ่งเกิดขึ้นแล้วๆ ให้อันตรธานไป สงบไปโดยเร็ว.

อกุสเล ธมฺเมติ อโกสลฺลสมฺภูเต ธมฺเม.

(วิ.อฏ. ๒/๑๐)

สองบทว่า **อกุสเล ธมฺเม** แปลว่า ธรรมที่เกิดจากความไม่ฉลาด.

อกุสลก (ติ)

[น + กุสลก]

ผู้ไม่ชำนาญ, ผู้ไม่ฉลาด.

เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา สกฺกจฺจํ นวกมฺมํ กโรนฺติ. เยปิ ภิกฺขู นวกมฺมํ อธิฏฺเจนฺติ เตปิ สกฺกจฺจํ อุปฏฺเจนฺติ จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขาเรน. อถ โข อญฺญตรสฺส ทลิทฺทสฺส ตุนฺนวายสฺส เอตทโหสิ “น โข อิทํ โอรกํ ภวิสฺสติ, ยถยิเม มนุสฺสา สกฺกจฺจํ นวกมฺมํ กโรนฺติ, ยํนูนาหมฺปิ นวกมฺมํ กเรยฺยนฺติ. อถ โข โส ทลิทฺโท ตุนฺนวาโย สามํ จิกฺขลฺลํ มทฺทิตฺวา อิฏฺจกาโย จินิตฺวา กุฏฺฏํ อุฏฺจาเปสิ. เตน **อกุสลเกน** จิตา วงฺกา ภิตฺติ ปริปติ. (วิ. ๔/๓๐๘)

ก็โดยสมัยนั้น คนทั้งหลายทำนวกรรมอย่างกระตือรือร้น อุปัฏฐากภิกษุทั้งหลาย ผู้ดำเนินงานก่อสร้างด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขารโดยเคารพ. ครั้งนั้นแล นายช่างหูกเข็ญใจคนหนึ่ง ได้มีความคิดว่า การทำนวกรรมนี้ไม่ใช่ของต่ำต้อย เพราะเหล่าคนช่วยกันทำนวกรรม ทางที่ดีเราพึงช่วยทำนวกรรมบ้าง.
ลำดับนั้น นายช่างหูกเข็ญใจนั้นจึงขยำโคลนก่ออิฐ ตั้งฝาผนังขึ้น แต่ฝาผนังที่นายช่างหูกผู้**ไม่ชำนาญ**นั้นก่อขึ้นคด ได้พังทลายลงมา.

อกุสลกมฺม (น)

[อกุสล + กมฺม] อกุศลกรรม, กรรมชั่ว.

[ยํ สาลวนสฺมึ เสนโก
ปาปกมฺมํ อกาสิ อสพฺภิรูปํ
สขิโนว รโหคโต อสํสิ
คุยฺหํ ปาตุกตํ สุตํ มเมตํ. (ชา. ๑/๒๙๙)
(พระโพธิสัตว์มโหสธบัณฑิตกราบทูลความลับของเสนกบัณฑิตก่อนว่า)
ท่านเสนกบัณฑิตได้ทำกรรมชั่ว เยี่ยงอสัตบุรุษอันใดไว้ที่ป่าไม้รัง เขาอยู่ในที่ลับแล้วได้บอกแก่เพื่อนคนหนึ่ง ความลับนั้นท่านเสนกบัณฑิตได้เปิดเผยแล้ว ข้าพระพุทธเจ้าได้ฟังมา]

อสพฺภิรูปนฺติ อสาธุชาติกํ ลามกํ **อกุสลกมฺมํ** อกาสิ. (ชา.อฏ. ๖/๒๓๑)
บทว่า **อสพฺภิรูปนฺ** คือ อาจารย์เสนกะได้ทำ**อกุศลกรรม**อันชั่วช้า ไม่ใช่กรรมดี.

อกุสลกมฺมช (ติ)

[อกุสลกมฺม + ชน + กฺวิ]
อันเกิดจากอกุศลกรรม.

อกุสลกมฺมชวส (ปุ)

[อกุสลกมฺมช + วส]
อำนาจแห่งธรรมอันเกิดจากอกุศลกรรม.

อิมสฺมิญฺหิ ปเท **อกุสลกมฺมชวเสน** อนิฏฺจา ปญฺจ กามคุณา วิภตฺตา. (อภิ.อฏ. ๒/๘)
จริงอยู่ ในบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงจำแนกกามคุณ ๕ ที่ไม่ปรารถนาไว้**ด้วยอำนาจแห่งธรรม (รูป) อันเกิดจากอกุศลกรรม**.

อกุสลกมฺมปจฺจย (ปุ)

[อกุสลกมฺม + ปจฺจย]
มีอกุศลกรรมเป็นปัจจัย.

เอตฺถ ปน อุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ เอกาทสวิเธนาปิ อกุสลจิตฺเตน กมฺเม อายูหิเต กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺเตสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา จตูสุ อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจติ, ปฏิสนฺธิยา วีติวตฺตาย ทุติยจิตฺตวารํ ตโต ปฏฺจาย ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา, อนิฏฺจมชฺฌตฺตารมฺมณาย ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา สนฺตีรณํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวา วิปจฺจติ. เอวํ ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติ. เกวลํ หิ ตานิ กุสลวิปากาเหตุกจิตฺตานิ กุสลกมฺมปจฺจยานิ, อิมานิ **อกุสลกมฺมปจฺจยานิ**. อยมิเมสํ เตสญฺจ วิเสโส. (อภิธมฺมาวตาร ๕๓)

ก็ในข้อนี้มีอธิบายว่า
เมื่อกรรมถูกสั่งสมไว้โดยอกุศลจิต ๑๑ ดวง [เว้นอุทธัจจสัมปยุตตจิต] มโนวิญญาณธาตุที่ไม่มีเหตุเกิดร่วมกับอุเบกขา [อุเบกขาสันตีรณจิต] รับเอาอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่งในกรรม กรรมนิมิต หรือคตินิมิต ให้ผลเป็นปฏิสนธิในอบายภูมิ ๔ เมื่อปฏิสนธิจิตดับไปแล้ว ย่อมเป็นภวังค์ตลอดชีวิตตั้งแต่จิตดวงที่ ๒ [ต่อจากปฏิสนธิ]เป็นสันตีรณะในปัญจวิญญาณวิถีที่มีอารมณ์เป็นอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์ เป็นตทารมณ์ทางทวาร ๖ ในอารมณ์ที่ปรากฏชัดมาก และเป็นจุติในมรณกาล จิตดังกล่าวย่อมให้ผลในฐานะ ๕ อย่างนี้ อเหตุกกุศลวิปากจิต

มีกุศลกรรมเป็นปัจจัยอย่างเดียว อกุศลวิปากจิต**มีอกุศลกรรมเป็นปัจจัย** ข้อนี้เป็นความต่างกันของจิตเหล่านั้น.

อกุสลกมฺมปถ (ปุ)

[อกุสลกมฺม + ปถ] อกุศลกรรมบถ.

ทสวสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ ทส กุสลกมฺมปถา สพฺเพน สพฺพํ อนฺตรธายิสฺสนฺติ, ทส **อกุสลกมฺมปถา** อติพฺยาทิปฺปิสฺสนฺติ. ทสวสฺสายุเกสุ ภิกฺขเว มนุสฺเสสุ กุสลนฺติปิ น ภวิสฺสติ, กุโต ปน กุสลสฺส การโก ฯเปฯ

(ที. ๓/๒๒๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี กุศลกรรมบถ ๑๐ จักอันตรธานไปหมดสิ้น **อกุศลกรรมบถ** ๑๐ จักเจริญรุ่งเรืองเหลือเกิน. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในเมื่อมนุษย์มีอายุขัย ๑๐ ปี แม้แต่ชื่อว่ากุศลก็จักไม่มี และคนที่ทำกุศลจักมีแต่ที่ไหน...

กมฺมาเนว สุคติทุคฺคตีนํ ปถภูตตฺตา กมฺมปถา นาม. (ที.อฏ. ๓/๒๔๘)

กรรมนั่นแหละ ชื่อว่า กรรมบถ เพราะเป็นเหตุให้ไปสุคติภพและทุคคติภพ.

อกุสลานิ จ ตานิ ปถา จ ทุคฺคติยาติ **อกุสลกมฺมปถา**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๓๓)

ชื่อว่า **อกุศลกรรมบถ** เพราะอรรถว่า เป็นอกุศล และเป็นทางแห่งทุคติ (อกุศลกรรมเหล่านั้นเป็นเหตุให้ไปทุคติ).

อกุสลกมฺมปถกถา (ถี)

[อกุสลกมฺมปถ + กถา]

ถ้อยคำที่แสดงอกุศลกรรมบถ, เรื่องอกุศลกรรมบถ.

อกุสลกมฺมปถกถา นิฏฺจิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๑๔๐)

จบ ถ้อยคำที่แสดง**อกุศลกรรมบถ**.

อกุสลกมฺมภาว (ปุ)

[อกุสลกมฺม + ภาว]

ความเป็นแห่งอกุศลกรรม.

ดู อกุสลกมฺมปถ

อกุสลกมฺมวิปาก (ปุ)

[อกุสลกมฺม + วิปาก]

ผลแห่งอกุศลกรรม, อกุศลกรรมวิบาก.

เย เกจิ มหาราช สตฺตา ปุพฺเพ กเตน เตน เตน **อกุสลกมฺมวิปาเกน** มรนฺติ. อิธ มหาราช โย ปุพฺเพ ปเร ชิฆจฺฉาย มาเรติ, โส พหูนิ วสฺสสตสหสฺสานิ ชิฆจฺฉาย ปริปีฬิโต ฉาโต ปริกิลนฺโต สุกฺขมิลาตหทโย พุภุกฺขิโต วิสุกฺขิโต ฌายนฺโต อพฺภนฺตรํ ปริฑยฺหนฺโต ชิฆจฺฉาย เยว มรติ ทหโรปิ มชฺฌิโมปิ มหลฺลโกปิ อิทมฺปิ ตสฺส สามยิกมรณํ.

(มิลินฺท. ๒๙๒)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร เหล่าสัตว์บางพวกย่อมตาย เพราะ**ผลแห่งอกุศลกรรม**นั้นๆ ที่ได้ทำไว้ในภพก่อน. ขอถวายพระพร

บุคคลใดในโลกนี้ในภพก่อน ได้ทำคนอื่นให้ตาย เพราะความหิว บุคคลนั้น ย่อมเป็นผู้ที่ถูกความหิวบีบคั้น หิวจัด ทรมาน หัวใจแห้งเหี่ยวอับเฉา อยากแต่จะกิน แห้งกรอบ ถูกความหิวเผาผลาญภายใน ย่อมตาย เพราะความหิวที่แผดเผาวัยหนุ่มบ้าง วัยกลางคนบ้าง วัยแก่เฒ่าบ้างตลอดเวลาหลายแสนปี ความตายแม้อย่างนี้ ก็จัดว่าเป็นความตายที่มีในสมัยของเขา.

อกุสลกมฺมสมุฏฺฐาน (ติ)

[อกุสลกมฺม + สมุฏฺฐาน]

มีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐาน, มีอกุศลกรรมเป็นเหตุ, เกิดจากอกุศลกรรม.

ตำ เอกนฺเตน กมฺมสมุฏฺฐาเนสุ **อกุสลกมฺม-สมุฏฺฐานำ**. (อภิ.อฏ. ๒/๘)

บรรดารูปที่มีกรรมเป็นสมุฏฐาน รูปที่ไม่น่าปรารถนานั้น **มีอกุศลกรรมเป็นสมุฏฐานแน่นอน** (เกิดจากอกุศลกรรมแน่นอน).

อกุสลการี (ติ)

[อกุสล + กร (กรเณ) + ณี]

ผู้มีปกติทำอกุศล, ผู้มักทำอกุศล.

ภนฺเต นาคเสน กุสลการิสฺสปิ **อกุสลการิสฺส**ปิ วิปาโก สมสโม อุทาหุ โกจิ วิเสโส อตฺถีติ? อตฺถิ มหาราช กุสลสฺส จ อกุสลสฺส จ วิเสโส, กุสลำ มหาราช สุขวิปากำ สคฺคสำวตฺตนิกำ อกุสลำ ทุกฺขวิปากำ นิรยสำวตฺตนิกนฺติ. (มิลินฺท. ๑๕๗)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน วิบากของผู้มีปกติทำกุศลก็ตาม ของ**ผู้มีปกติทำอกุศล**ก็ตาม ย่อมเสมอเหมือนกัน หรือว่ามีความแตกต่างกันเป็นบางอย่างเล่า.

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร กุศลและอกุศลมีความแตกต่างกัน ขอถวายพระพร มหาบพิตร กุศลมีวิบากเป็นสุข เป็นไปพร้อมเพื่อสวรรค์ อกุศลมีวิบากเป็นทุกข์ เป็นไปพร้อมเพื่อนรก.

อกุสลกิริยา (ถี)

[อกุสล + กิริยา] การทำอกุศล.

น มยำ เทว โจรา มยำ ปน อตฺตโน สคฺคมคฺคำ โสเธนฺตา อิทญฺจิทญฺจ กโรม คามโภชโก อมฺเห **อกุสลกิริยาย** นิโยเชตฺวา อตฺตโน วจนำ อกโรนฺเต นาเสตุกาโม กุชฺฌิตฺวา เอวมาห.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๐)

(พวกมฆมาณพกราบทูลว่า)

ขอเดชะ พวกข้าพระองค์ไม่ได้เป็นโจร, แต่พวกข้าพระองค์ ชำระหนทางไปสวรรค์ของตน ๆ จึงทำกรรมนี้และกรรมนี้, นายบ้านชักนำพวกข้าพระองค์ใน**การทำอกุศล** ประสงค์จะให้พวกข้าพระองค์ผู้ไม่ทำตามถ้อยคำของตนให้ฉิบหาย โกรธแล้ว จึงกราบทูลอย่างนั้น.

อกุสลกฺขนฺธ (ปุ)

[อกุสล + ขนฺธ]

กองอกุศล, อกุศลขันธ์.

กึ ทิฏฺฐิคติกา อตฺตนา กตกมฺมํ น สรนฺตีติ? สรนฺติ. สา ปน สติ นาม น โหติ. เกวลํ เตนากาเรน อกุสลจิตฺตปฺปวตฺติ. ตสฺมา สติ น คหิตา. อถ กสฺมา “มิจฺฉาสตีติ สุตฺตนฺเต วุตฺตา? สา ปน **อกุสลกฺขนฺธานํ** สติวิรหิตตฺตา สติปฏิปกฺขตฺตา จ มิจฺฉามคฺคมิจฺฉตฺตานํ ปูรณตฺถํ ตตฺถ ปริยาเยน เทสนา กตา. นิปฺปริยาเยน ปเนสา นตฺถิ. ตสฺมา น คหิตา.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๒)

ถามว่า บุคคลผู้มีทิฏฐิย่อมไม่ระลึกถึงกรรมอันตนทำบ้างหรือ

ตอบว่า ย่อมระลึกได้ แต่การระลึกนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นสติ คงเป็นความเป็นไปของอกุศลจิต โดยลักษณะนั้นอย่างเดียว เพราะเหตุนั้น จึงไม่ทรงถือเอาสติ

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้ในพระสูตรว่า มิจฉาสติ (ความระลึกผิด)

ตอบว่า พระพุทธองค์ ทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม เพื่อจะทรงยังธรรมที่เป็นมิจฉามรรค และมิจฉัตตะให้บริบูรณ์ เพราะ**อกุศลขันธ์** เป็นสภาวะเว้นจากสติ และเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม แต่มิจฉาสตินั้น ไม่มีโดยตรง เพราะเหตุนั้น จึงไม่ทรงถือเอาสติ.

[**ขนฺธ** ศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ รูปาทิ (ขันธ์ ๕ มีรูปขันธ์เป็นต้น), อังสะ (ไหล่), ปกัณฑะ (ลำต้น), **ราสิ** (กอง), คุณะ (ความดี) ธาน. ๘๕๑]

อกุสลจิตฺต (น)

[อกุสล + จิตฺต] อกุศลจิต.

อกุสลจิตฺตานีติ กุสลปฏิวิรุทฺธสภาวตฺตา เอวํ ลทฺธนามานิ จิตฺตานิ. (ปรมตฺถทีปนี. ๓๔) จิตเหล่านี้ ชื่อว่า อกุศลจิต เพราะมีสภาพตรงข้ามกับกุศล[จิต]. ดู อกุสลจิตฺตุปฺปาท

(๑) อกุศลจิต, จิตทราม.

ตตฺถ อชฺโฌหรณียาหาโร มสวิภูสา นาม มาลาคนฺธาทีนิ ฉวิวิภูสา นาม เยน **อกุสลจิตฺเตน** ธารียติ, ตํ ตสฺส ฐานํ, ตโต วิรโต เมถุนเสวนโต จ โย ปฏิวิรโต. (ชา.อฏ. ๗/๑๕๔)

บรรดาการตกแต่งทั้งสองอย่างนั้น อาหารที่กลืนกินเข้าไปชื่อว่าเครื่องตกแต่งเนื้อ ดอกไม้และของหอมเป็นต้น ชื่อว่าเครื่องตกแต่งผิว **อกุศลจิต**ที่ทำให้ทรงเครื่องตกแต่งเนื้อ และเครื่องตกแต่งผิวไว้ เป็นเหตุของการตกแต่งนั้น บุคคลใดเว้น คือ เว้นขาดจากฐานะแห่งการตกแต่งนั้น และจากการเสพเมถุน[พระอริยะกล่าวบุคคลนั้นว่าเป็นสมณะในโลก].

(๒) (ติ) มีอกุศลจิต, มีจิตทราม.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขู ภิกฺขุ **อกุสลจิตฺตา** อนุวทนฺติ สีลวิปตฺติยา วา อาจารวิปตฺติยา วา ทิฏฺฐิวิปตฺติยา วา อาชีววิปตฺติยา วา.

(วิ. ๔/๒๑๗)

ภิกษุทั้งหลาย ในกรณีนี้ ภิกษุทั้งหลาย เป็นผู้**มีอกุศลจิต** ย่อมโจทภิกษุด้วยศีลวิบัติ อาจารวิบัติ ทิฏฐิวิบัติ หรืออาชีววิบัติ.

[**จิตฺต** มีความหมาย ๓ ประการ คือสภาวะดำริอารมณ์ จินฺเตตีติ จิตฺตำ. ลง ต ปัจจัยในกัตตุ-สาธนะ. สภาวะทำให้สัมปยุตธรรมดำริอารมณ์ จินฺเตนฺติ สมฺปยุตฺตกา ธมฺมา เอเตนาติ จิตฺตำ ลง ต ปัจจัยในกรณสาธนะ. ความดำริ = จินฺตนำ จิตฺตำ ลง ต ปัจจัยในภาวสาธนะ

ตามหลักภาษา บทที่ลงกิตก์ปัจจัย เรียกว่า บทกิตก์ มีองค์ประกอบ ๒ ส่วน คือ ธาตุ (รากศัพท์) + กิริยา (คำลงท้ายธาตุ) ธาตุเป็นคำแสดงกิริยา ส่วนปัจจัยกล่าวถึงกัตตา หรือกรรมเป็นต้นที่ผู้พูดสื่อถึง ซึ่งเรียกว่า สาธนะ

คำว่า **จิตฺต** ที่เป็นกัตตุสาธนะ มีความหมายตามศัพท์ (สัททัตถะ) ว่า "ผู้ดำริ" ส่วนที่เป็นกรณสาธนะมีความหมายว่า "เครื่องดำริ" ความจริง จิตเป็นเพียงสภาวธรรม ไม่อาจจะดำริเอง หรือเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตธรรมได้ ความหมายที่เป็นกัตตุสาธนะและกรณสาธนะ จึงเป็นคำกล่าวโดยปริยาย (โดยอ้อม) ตามหลักภาษาเรียกว่า **อเภทูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ต่างกันให้ต่างกัน กล่าวคือจิตเป็นผู้ทำการดำริและเป็นเครื่องมือในการดำริของสัมปยุตตธรรม การใช้สำนวนในลักษณะนี้มีจุดมุ่งหมายให้ทราบว่า อัตตา ชีวะ สัตว์ หรือบุคคลที่เดียรถีย์นอกพุทธศาสนา ดำริขึ้น ไม่มีจริงโดยสภาวะ

อุทาหรณ์ของอเภทูปจาระ เช่น **กณิการสฺส ทารุ** (ไม้แห่งต้นกรรณิการ์) ความจริงไม้ก็คือต้นกรรณิการ์นั่นเอง ไม่ต่างกัน แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือต้นกรรณิการ์ให้ต่างกันเหมือนเป็นสองสิ่ง หรือคำว่า **สิลาปุตฺตกสฺส สรีรำ** (แท่งลูกหินบด) คำว่า **สรีรำ** (แท่ง) ก็คือลูกหินบดนั่นเอง ไม่ใช่อย่างอื่น แต่คำนี้กล่าวถึงสิ่งเดียวกันคือลูกหินบดให้ต่างกัน เหมือนเป็นสองสิ่ง

คำอธิบายข้างต้นกล่าวตามคัมภีร์ปรมัตถ-ทีปนี ส่วนคัมภีร์วิภาวินี ถือว่า คำดังนั้นกล่าวเป็นสำนวนที่เรียกว่า **ตัทธัมมูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง กล่าวคือจิตที่เป็นเพียงสภาวะดำริ (รู้) ถูกกล่าวให้เป็นกัตตา (ผู้ดำริ) และกรณะ (เครื่องดำริ) เหมือนมีอยู่จริง โดยความเป็นผู้ทำกิริยาและเครื่องมือในการทำ เหมือนอุทาหรณ์ว่า กจฺฉปโลม (หนวดเต่า) สสวิสาณ (เขากระต่าย) วาตปุปฺผ (ดอกลม) วณฺณาปุตฺต (บุตรหญิงหมัน) กกฺกฏโลหิต (เลือดปู)]

อกุสลจิตฺตปฺปวตฺติ (ถี)

[อกุสลจิตฺต + ปวตฺติ]

ความเป็นไปของอกุศลจิต.

กึ ทิฏฺจิคติกา อตฺตนา กตกมฺมำ น สรนฺตีติ? สรนฺติ. สา ปน สติ นาม น โหติ. เกวลำ เตนากาเรน **อกุสลจิตฺตปฺปวตฺติ**. ตสฺมา สติ น คหิตา. อถ กสฺมา “มิจฺฉาสตีติ สุตฺตนฺเต วุตฺตา? สา ปน อกุสลกฺขนฺธานำ สติวิรหิตตฺตา สติปฏิปกฺขตฺตา จ มิจฺฉามคฺคมิจฺฉตฺตานำ ปูรณตฺถำ ตตฺถ ปริยาเยน เทสนา กตา. นิปฺปริยาเยน ปเนสา นตฺถิ. ตสฺมา น คหิตา.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๒)

ถามว่า บุคคลผู้มีทิฏฐิย่อมไม่ระลึกถึงกรรมอันตนทำบ้างหรือ

ตอบว่า ย่อมระลึกได้ แต่การระลึกนั้น ไม่ชื่อว่าเป็นสติ คงเป็น**ความเป็นไปของอกุศลจิต** โดยลักษณะนั้นอย่างเดียว เพราะเหตุนั้นจึงไม่ทรงถือเอาสติ

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุใดจึงตรัสไว้ในพระสูตรว่า มิจฉาสติ (ความระลึกผิด)

ตอบว่า พระพุทธองค์ ทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม เพื่อจะทรงยังธรรมที่เป็นมิจฉามรรค และมิจฉัตตะให้บริบูรณ์ เพราะอกุศลขันธ์ เป็นสภาวะเว้นจากสติ และเป็นปฏิปักษ์ต่อสติ จึงทรงแสดงเทศนามิจฉาสตินั้นไว้ในพระสูตรนั้นโดยอ้อม แต่มิจฉาสตินั้น ไม่มีโดยตรง เพราะเหตุนั้นจึงไม่ทรงถือเอาสติ.

อกุสลจิตฺตสนฺตติ (ถี)

[อกุสลจิตฺต + สนฺตติ]

ความสืบต่อแห่งอกุศลจิต, กระแสอกุศลจิต.

อกุสลจิตฺตสนฺตติ สมาธีติ ?

น เหวํ วตฺตพฺเพ. (อภิ.ก. ๓๓๓)

(สก.) **ความสืบต่อแห่งอกุศลจิต** เป็นสมาธิใช่ไหม (ปร.) ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

อกุสลจิตฺตสมงฺคี (ติ)

[อกุสลจิตฺต + สมงฺคี]

ผู้เพียบพร้อมด้วยอกุศลจิต.

อกุสลจิตฺตสมงฺคี สมาปนฺโนติ ?

น เหวํ วตฺตพฺเพ. (อภิ.ก. ๓๓๓)

(ปร.) **ผู้เพียบพร้อมด้วยอกุศลจิต** เป็นผู้เข้าสมาบัติใช่ไหม. (สก.) ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐาน (ติ)

[อกุสลจิตฺต + สมุฏฺฐาน]

มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน, เกิดจากอกุศลจิต.

อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐานำ อกุสลสีลำ. (ปฏิสำ. ๔๓)

อกุศลศีล **มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน** (เกิดจากอกุศลจิตแน่นอน).

อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐานรูป (น)

[อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐาน + รูป]

รูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน, รูปที่เกิดจากอกุศลจิต.

เกจิ ปน สาลิอาทีนำ สาลิพีชาทีนิ วิย มณิปปภาทีนำ มณิวณฺณาทโย วิย จ อกุสลานำ อกุสลภาวสาธโก โลภาทีนำ มูลฏฺโฐติ วทนฺติ. เอวำ สนฺเต **อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ** เตสำ เหตุปจฺจยภาโว น สิยา. (อิติวุต.อฏ. ๑๗๒)

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า สภาวะที่ให้สำเร็จความเป็นอกุศลแห่งอกุศลทั้งหลาย มีความหมายว่ามูลเหตุของอกุศลมีโลภะเป็นต้น ดุจเมล็ดพันธุ์ข้าวสาลีเป็นต้นเป็นมูลเหตุของข้าวสาลีเป็นต้น และดุจแก้วอัญมณีเป็นต้นเป็นมูลเหตุของประกายอัญมณีเป็นต้น. เมื่อเป็นเช่นนี้ ความที่อกุศลธรรมเหล่านั้นเป็น

เหตุเป็นปัจจัย ไม่พึงมีในรูป**ที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน**.

[โดยทั่วไปการใช้ เอกจฺเจ, อปเร และเกจิ มีลักษณะต่างกัน ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา คือ เอกจฺเจ (อาจารย์บางท่าน) นิยมใช้เพื่อแสดงความเห็นที่เสมอกับท่านผู้แต่ง. อปเร (อาจารย์ท่านอื่น) นิยมใช้เพื่อยกย่องความเห็นที่สูงกว่าความเห็นของท่านผู้แต่ง.เกจิ (บางพวก) นิยมใช้เพื่อตำหนิความเห็นที่ท่านผู้แต่งไม่เห็นด้วย]

อกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺต (ติ)

[อกุสลจิตฺต + สมฺปยุตฺต]

ประกอบกับอกุศลจิต, สัมปยุตด้วยอกุศลจิต. ดู อกุสลเจตนา

อกุสลจิตฺตสหชาต (ติ)

[อกุสลจิตฺต + สหชาต]

เกิดพร้อมกับอกุศลจิต, เกิดร่วมกับอกุศลจิต.

ธมฺมุทฺเทสวาเร ผสฺโสติ **อกุสลจิตฺตสหชาโต** ผสฺโส. เวทนาทีสุปิ เอเสว นโย. อิติ อกุสลมตฺตเมว เอเตสํ ปุริเมหิ วิเสโส.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๐)

ในธัมมุทเทสวาระ (วาระแสดงธรรม) บทว่า **ผสฺโส** (ผัสสะ) คือ ผัสสะ**ที่เกิดพร้อมกับอกุศลจิต**, แม้ใน เวทนาเป็นต้นก็มีนัยเดียวกันนี้. ธรรมเหล่านี้มีผัสสะเป็นต้นต่างจากธรรมที่แสดงไว้ก่อนเพียงเป็นอกุศลเท่านั้นโดยประการฉะนี้.

อกุสลจิตฺตุปฺปาท (ปุ)

[อกุสล + จิตฺตุปฺปาท]

จิตตุปบาทฝ่ายอกุศล, อกุศลจิตตุปบาท.

กตเม ธมฺมา อกุสลา ? ทฺวาทส **อกุสลจิตฺตุปฺปาทา**. อิเม ธมฺมา อกุสลา. (อภิ.ธ. ๒๖๖)

สภาวธรรมฝ่ายอกุศลเป็นไฉน ? **จิตตุปบาทฝ่ายอกุศล** ๑๒ ดวง[โลภมูลจิต ๘, โทสมูลจิต ๒,โมหมูลจิต ๒] สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่าอกุศล (อกุศลจิต).

อกุสลานํ ปน ภูมิวเสน เภทาภาวโต ทฺวาทส **อกุสลจิตฺตุปฺปาทา**ติ อาห. ตตฺถ อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโท. จิตฺตเมว อุปฺปาโท จิตฺตุปฺปาโท. เทสนาสีสเมว เจตํ. ยถา ปน ราชา อาคโตติ วุตฺเต อมจฺจาทีนมฺปิ อาคมนํ วุตฺตเมว โหติ, เอวํ จิตฺตุปฺปาทาติ วุตฺเต เตหิ สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วุตฺตาว โหนฺตีติ. สพฺพตฺถ จิตฺตุปฺปาทคฺคหเณน สสมฺปยุตฺตธมฺมํ จิตฺตํ คหิตนฺติ เวทิตพฺพํ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๗-๘)

อนึ่ง พระพุทธองค์ตรัสว่า **จิตตุปบาทฝ่ายอกุศล** ๑๒ ดวง เพราะอกุศลธรรมทั้งหลายไม่มีความแตกต่างกันโดยเนื่องด้วยภูมิ. ในพากย์นั้น[พึงทราบรูปวิเคราะห์ว่า] ชื่อว่าอุปปาทะ เพราะอรรถว่า เป็นสภาวะที่เกิดขึ้น สภาวะที่เกิดขึ้นคือจิต ชื่อว่า จิตตุปปาทะ อนึ่ง คำนี้เป็นประธานของเทศนานั่นเทียว เหมือนอย่างที่กล่าวว่า พระราชาสด็จมาแล้ว ย่อมเป็นอันกล่าวถึงการมาของอำมาตย์เป็นต้นด้วย ฉันใด เมื่อพระองค์ตรัสว่า จิตตุปบาท (จิตที่เกิดขึ้น) แม้สัมปยุตตธรรมทั้งหลาย

ก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตุปบาทเหล่านั้น ฉันนั้น เพราะเหตุนั้น พึงทราบว่า ทรงถือเอาจิตพร้อมทั้งสัมปยุตตธรรมด้วยศัพท์ว่าจิตตุปบาทในที่ทุกแห่ง.

ดู จิตฺตุปฺปาท

[เมื่อพระองค์ตรัสว่า **จิตฺตุปฺบาท** (จิตที่เกิดขึ้น) แม้สัมปยุตตธรรม (เจตสิกธรรม) ก็เป็นอันตรัสแล้วด้วยจิตตุปบาทเหล่านั้น เพราะเจตสิกมีการเกิดและดับขณะเดียวกับจิต มีอารมณ์และที่ตั้งอย่างเดียวกับจิต (เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา) แต่พุทธองค์ มิได้ตรัสถึงเจตสิกธรรมเหล่านั้นไว้โดยเฉพาะ เพราะเมื่อตรัสถึงจิตตุปบาท (จิตที่เกิดขึ้น) แล้ว ก็เป็นอันตรัสเจตสิกธรรมเหล่านั้นไว้โดยอ้อมนั่นเอง การใช้คำลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **อุปลักขณนัย** คือการแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมารทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ หรือจัดเป็น**ปธานนัย** คือการมุ่งแสดงประธานไว้ โดยหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่รอบข้าง ดังคำว่า **ราชา อาคจฺฉติ** (พระราชาเสด็จมา) ประโยคนี้แสดงว่า พระราชาเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์ข้าราชบริพาร มิใช่เสด็จมาพระองค์เดียว.

สรุปว่า ข้อความที่แสดงด้วยคำต่าง ๆ ว่า **เทสนามตฺต** (เพียงเทศนา), **เทสนาสีส** (หัวข้อของเทศนา), **อุปลกฺขมตฺต** (เพียงเครื่องหมายกำหนด) เป็นการแสดงไว้ด้วยอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกตแทนสิ่งอื่นทั้งหมด]

อกุสลจิตฺเตกคฺคตา (ถี)

[อกุสล + จิตฺเตกคฺคตา]

เอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล, ความตั้งมั่นของอกุศลจิต, ความที่อกุศลจิตมีอารมณ์เดียว.

อกุสลจิตฺเตกคฺคตาวส (ปุ)

[อกุสลจิตฺเตกคฺคตา + วส]

อำนาจของเอกัคคตาแห่งจิตที่เป็นอกุศล, อำนาจแห่งความตั้งมั่นของอกุศลจิต.

อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต อวิสาหาโรติ เอวรูโปปิ อตฺโถ อิธ น ลพฺภติ. สหชาตธมฺเม ปน น วิสาหรตีติ อวิสาหาโร. น วิกฺขิปตีติ อวิกฺเขโป. **อกุสลจิตฺเตกคฺคตาวเสน** อวิสาหฏสฺส มานสสฺส ภาโว อวิสาหฏมานสตา. สหชาตธมฺเมสุ น กมฺปตีติ สมาธิพลํ. อยาถาวสมาธานโต มิจฺฉาสมาธีติ เอวมิธ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๔)

ความหมายแม้เช่นนี้ [ในกุศลนิเทศ] ว่า อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต อวิสาหาโร (ชื่อว่า อวิสาหาระ (สภาวะไม่กระจัดกระจาย) เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อความกระจัดกระจายที่เป็นไปด้วยอำนาจของอุทธัจจะและวิจิกิจฉา) ย่อมไม่ได้ในนิเทศ

แห่งอกุศลนี้. แต่ชื่อว่า อวิสาหาระ เพราะอรรถว่าไม่ยังสหชาตธรรมให้ส่ายไป ชื่อว่า อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่าน) เพราะอรรถว่ามีสภาวะไม่ฟุ้งไป ภาวะแห่งใจที่ไม่ส่ายไปด้วย **อำนาจของเอกัคคตาแห่งจิต ที่เป็นอกุศล** ชื่อว่า อวิสาหฏมานสตา (ความเป็นผู้มีใจไม่ส่ายไป) ชื่อว่าสมาธิพละ เพราะอรรถว่ามีสภาวะไม่หวั่นไหวในสหชาตธรรม ชื่อว่า มิจฉาสมาธิ เพราะไม่ตั้งมั่นตามความเป็นจริง พึงทราบเนื้อความในอกุศลนิเทศอย่างนี้.

อกุสลเจตนา (ถี)

[อกุสล + เจตนา]

เจตนาฝ่ายอกุศล, เจตนาที่ประกอบกับอกุศลจิต, อกุศลเจตนา.

ตตฺถ กตโม อปุญฺญาภิสงฺขาโร ?

อกุสลา เจตนา กามาวจรา, อยํ วุจฺจติ อปุญฺญาภิสงฺขาโร. (อภิ.วิ. ๑๔๒)

อปุญญาภิสังขาร เป็นไฉน ?

เจตนาฝ่ายอกุศล ซึ่งเป็นกามาวจร นี้เรียกว่า อปุญญาภิสังขาร.

อกุสลา เจตนาติ ทฺวาทส อกุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตา เจตนา. (อภิ. อฏ. ๒/๑๓๖)

สองบทว่า **อกุสลา เจตนา** (เจตนาฝ่ายอกุศล) ได้แก่ เจตนาที่ประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ ดวง [โลภมูลจิต ๘ โทสมูลจิต ๒ โมหมูลจิต ๒].

อนตฺถวิญฺญาปิกา กายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา **อกุสลเจตนา** สมฺผปฺปลาโป. (อภิ.อฏ. ๑/๑๓๘)

อกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดความพยายามทางกายและวาจา อันให้รู้สิ่งที่ไม่เป็นประโยชน์ ชื่อว่า สัมผัปปลาปะ.

อกุสลชวน (น)

[อกุสล + ชวน]

ชวนจิตฝ่ายอกุศล, อกุศลชวนะ.

ปญฺจทฺวาเร รูปาทิอารมฺมเณ อาปาถคเต ยถาปจฺจยํ **อกุสลชวเน** อุปฺปชฺชิตฺวา ภวงฺคํ โอติณฺเณ มโนทฺวาริกชวนํ ตเถว อารมฺมณํ กตฺวา ภวงฺคํ โอตรติ. (ม.ฏี. ๑/๑๗๔)

เมื่ออารมณ์มีรูปเป็นต้น มาปรากฏทางทวาร ๕ ครั้น**อกุศลชวนะ**เกิดขึ้นตามปัจจัย แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์ ชวนจิตที่เกิดทางมโนทวารรับรูปเป็นต้นนั้นนั่นแหละเป็นอารมณ์ แล้วหยั่งลงสู่ภวังค์.

อกุสลฏฺฐ (ปุ)

[อกุสล + อตฺถ]

สภาพที่เป็นอกุศล, ความหมายว่าอกุศล.

ยํ ทุกฺขสจฺจํ อกุสลํ สมุทยสจฺจํ อกุสลํ, เอวํ **อกุสลฏฺเฐน** เทฺว สจฺจานิ เอกสจฺเจน สงฺคหิตานิ. (ปฏิสํ. ๒๙๗)

ทุกขสัจเป็นอกุศล สมุทยสัจเป็นอกุศล สัจจะสองอย่างนี้นับเข้ากันเป็นสัจจะเดียว โดย**สภาพที่เป็นอกุศล**.

อกุสลตา (ถี)

[อกุสล + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความเป็นผู้ไม่ชำนาญ. ดู อเขตฺตญฺญ

อกุสลตฺถ (ปุ)

[อกุสล + อตฺถ] ผลคืออกุศล.

โทมนสฺสสหคตชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺชมานํ กึ อุปฺปชฺชตีติ ? อกุสลวิปากา-เหตุกมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ. อิทำ ปน ชวนำ กุสลตฺถาย วา **อกุสลตฺถาย** วา โก นิยาเมตีติ ? อาวชฺชนญฺเจว โวฏฺฐพฺพนญฺจ. อาวชฺชเนน หิ โยนิโส อาวฏฺฏิเต โวฏฺฐพฺพเนน โยนิโส ววตฺถาปิเต ชวนำ อกุสลำ ภวิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตำ. อาวชฺชเนน อโยนิโส อาวฏฺฏิเต โวฏฺฐพฺพเนน อโยนิโส ววตฺถาปิเต ชวนำ กุสลำ ภวิสฺสตีติปิ อฏฺฐานเมตำ. อุภเยน ปน โยนิโส อาวฏฺฏิเต ววตฺถาปิเต จ ชวนำ กุสลำ โหติ, อโยนิโส อกุสลนฺติ เวทิตพฺพำ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๑๗)

ถามว่า ตทารมณ์เกิดขึ้นอยู่ในลำดับต่อจากชวนจิตที่ประกอบกับโทมนัส ย่อมเกิดเป็นตทารมณ์อะไร.

ตอบว่า จิตที่เป็นอเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบากย่อมเกิดขึ้น.

ถามว่า ธรรมอะไรย่อมกำหนดชวนะนี้ไว้ เพื่อเป็นผลคืออกุศลหรือ**ผลคืออกุศล**.

ตอบว่า อาวัชชนจิตและโวฏฐัพพนจิต ย่อมกำหนด กล่าวคือ เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยแยบคายแล้ว [คือโดยความเป็นเหตุแห่งการได้รับประโยชน์สุข] และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยแยบคาย ข้อที่ว่าชวนจิตจักเป็นอกุศลนี้ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ เมื่ออาวัชชนจิตยังภวังค์ให้เปลี่ยนไปโดยไม่แยบคายแล้ว และโวฏฐัพพนจิตตัดสินแล้วโดยไม่แยบคาย ข้อที่ว่าชวนจิตจักเป็นกุศลนี้ ย่อมมิใช่ฐานะที่มีได้ แต่เมื่ออาวัชชนจิตและโวฏฐัพพนจิตทั้งสองยังภวังค์ให้เปลี่ยนไป และตัดสินโดยแยบคายแล้ว พึงทราบชวนจิตเป็นกุศล ถ้าให้เปลี่ยนไปและตัดสินโดยไม่แยบคาย ชวนจิตก็เป็นอกุศล.

อกุสลทุสฺสีลฺยเจตนา (ถี)

[อกุสล + ทุสฺสีลฺย + เจตนา]

เจตนาที่เป็นเหตุทุศีลฝ่ายอกุศล.

มคฺคกฺขเณ ปน อิเมสุ จตูสุ ฐาเนสุ อุปฺปนฺนาย **อกุสลทุสฺสีลฺยเจตนาย** ปทปจฺเฉทโต อนุปฺปตฺติสาธนวเสน มคฺคงฺคำ ปูรยมานา เอกาว กุสลเวรมณี อุปฺปชฺชติ. อยำ สมฺมาวาจา นาม.

(ที.อฏ. ๒/๓๙๒)

แต่ในขณะแห่งมรรค ย่อมเกิดเจตนาที่เป็นกุศลอย่างเดียว ทำองค์มรรคให้บริบูรณ์ได้ด้วยอำนาจของการให้สำเร็จการไม่เกิดขึ้นโดยตัดทางแห่ง **เจตนาที่เป็นเหตุทุศีลฝ่ายอกุศล**ซึ่งเกิดในฐานะ ๔[คือการพูดเท็จ พูดส่อเสียด พูดคำหยาบ และพูดเพ้อเจ้อ]เหล่านี้นี้ชื่อว่า สัมมาวาจา.

[สัมมาวาจา คือ วาจาดี หรือวาจาที่บัณฑิตสรรเสริญ โดย สมฺมา ศัพท์มีความหมายว่าดี หรือสรรเสริญ คำว่า สัมมาวาจา นี้เป็นชื่อ

ของการงดเว้นมิจฉาวาจาที่กำจัดวจีทุจริต มีลักษณะกำหนดเอา[สัมปยุตตธรรม] มีหน้าที่งดเว้น มีการกำจัดมิจฉาวาจาเป็นเครื่องปรากฏ คำว่า สัมมาวาจา หมายถึงวาจาหรือเสียงพูดโดยตรง แต่ในที่นี้หมายถึงวิรตีเจตสิกโดยอ้อมด้วย**ผลูปจาระ** คือสำนวนที่กล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงวาจาอันเป็นผล แต่เจตนาหมายถึงวิรตีอันเป็นเหตุ]

อกุสลธมฺม (ปุ)

[อกุสล + ธมฺม]

ธรรมฝ่ายอกุศล, อกุศลธรรม.

อโห วต เม เอวรูปา ปาปกา **อกุสลธมฺมา** น อุปฺปชฺเชยฺยุ. (ที.อฏ. ๒/๓๙๒)

โอหนอ **อกุศลธรรม**อันชั่วช้าเห็นปานนั้น ไม่พึงบังเกิดแก่เรา.

อสพฺภา จาติ อกุสลธมฺมา จ นิวาเรยฺย กุสลธมฺเม ปติฏฺฐาเปยฺยาติ อตฺโถ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๔๙)

บทว่า **อสฺพภา จ** ความว่า พึงห้ามจาก**อกุศลธรรม** คือ พึงให้ดำรงอยู่ในกุศลธรรม.

ดู อสพฺภ

อกุสลธมฺมปฺปหาน (น)

[อกุสลธมฺม + ปหาน]

ปหาน = ป + หา (จาเค) + ยุ

การละธรรมฝ่ายอกุศล, การละอกุศลธรรม.

เอวเมตํ ภทฺทิย เอวเมตํ ภทฺทิย สพฺเพ เจปิ ภทฺทิย ขตฺติยา อิมาย อาวฏฺฏนิยา อาวฏฺเฏยฺยุ**อกุสลธมฺมปฺปหานาย** กุสลธมฺมูปสมฺปทาย. สพฺเพสมฺปิสฺส ขตฺติยานํ ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขาย. (อ. ๑/๕๑๕)

ภัททิยะ คำที่ท่านกล่าวนี้เป็นอย่างนั้น ภัททิยะ คำที่ท่านกล่าวนี้เป็นอย่างนั้น ภัททิยะ ถ้าแม้กษัตริย์ทั้งปวงจะพึงกลับใจ ด้วยมายาที่เป็นเหตุให้กลับใจนี้ เพื่อ**ละอกุศลธรรม** เพื่อให้กุศลธรรมเกิดขึ้น ข้อนั้นจะพึงเป็นไปเพื่อประโยชน์เกื้อกูล เพื่อความสุขแก่กษัตริย์ทั้งปวงตลอดกาลนาน.

อกุสลธมฺมสุตฺต (น)

[อกุสลธมฺม + สุตฺต]

สูตรที่แสดงธรรมฝ่ายอกุศล, สูตรที่แสดงอกุศลธรรม, อกุสลธรรมสูตร

บาลีมหาวรรคสังยุต สังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๒ (สำ. ๓/๑๕)

อกุสลธาตุ (ถี)

[อกุสล + ธาตุ]

ธาตุฝ่ายอกุศล, อกุศลธาตุ.

ตตฺถ กตมา ติสฺโส **อกุสลธาตุโย**. กามธาตุ พฺยาปาทธาตุ วิหึสาธาตุ. (อภิ.วิ. ๓๗๗)

ในเรื่องนั้น อกุศลธาตุ ๓ เป็นไฉน

อกุศลธาตุ ๓ คือ กามธาตุ พยาปาทธาตุ วิหิงสาธาตุ.

อกุสลนิทฺเทส (ปุ)

[อกุสล + นิทฺเทส]

อกุศลนิเทศ, คำอธิบายอกุศล.

อิทานิ **อกุสลนิทฺเทเส** วุตฺตนยํ ทสฺเสตุ โทโส ทุสฺสนาติอาทิ วุตฺตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสว่า โทโส ทุสฺสนา (การคิดประทุษร้าย กิริยาที่คิดประทุษร้าย) เป็นต้น เพื่อทรงแสดงนัยที่ตรัสไว้ใน**อกุศลนิเทศ** (คำอธิบายอกุศล).

อกุสลปกฺข (ปุ)

[อกุสล + ปกฺข]

(๑) ฝ่ายอกุศล.

กตมา นิทฺเทสสนฺธิ. นิสฺสิตจิตฺตา **อกุสลปกฺเขน** นิทฺทิสิตพฺพา, อนิสฺสิตจิตฺตา กุสลปกฺเขน นิทฺทิสิตพฺพา. (เนตติ. ๓๔)

ถามว่า การเชื่อมโยงนิเทศ คืออะไร.

ตอบว่า บุคคลผู้มีจิตอาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] พึงแสดงโดยฝ่ายอกุศล บุคคลผู้มีจิตไม่อาศัย[ตัณหาและทิฏฐิ] พึงแสดงโดยฝ่ายกุศล.

[การเชื่อมโยงนิเทศ คือ การเชื่อมโยงการแสดงฝ่ายอกุศลเป็นต้นที่กล่าวไว้ก่อนเข้ากับการแสดงฝ่ายกุศลที่กล่าวไว้ในภายหลัง โดยความเป็นจิตที่อาศัย หรือไม่อาศัยตัณหาและทิฏฐิ]

อิติ โข ภิกฺขเว วีสติ กุสลปกฺขา วีสติ **อกุสลปกฺขา**. มหาจตฺตารีสโก ธมฺมปริยาโย ปวตฺติโต อปฺปฏิวตฺติโย สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา เกนจิ วา โลกสฺมินฺติ. (ม. ๓/๑๒๑)

ดูก่อนภิกษุ เรา (ตถาคต) จึงประกาศธรรมเทศนา ชื่อว่า มหาจัตตารีสกะฝ่ายกุศล ๒๐ ประการ **ฝ่ายอกุศล** ๒๐ ประการที่สมณะ พราหมณ์ เทวดา มาร พรหม หรือใครๆ ในโลกยังประกาศไม่ได้ ให้เป็นไปไม่ได้ ด้วยประการฉะนี้แล.

มหาจัตตารีสกะ เป็นพระสูตรที่พระพุทธองค์ทรงอธิบายธรรมที่เป็นกุศล ๒๐ ประการ และธรรมที่เป็นอกุศล ๒๐ ประการ ในตอนท้ายพระองค์ได้อธิบายถึงความสำคัญของการเข้าใจธรรมะทั้งสองด้านซึ่งตรงข้ามกัน เพื่อประโยชน์ในการบรรลุธรรม เพราะทำให้แบ่งแยกได้ว่า สิ่งใดถูกควรสรรเสริญ สิ่งใดผิดควรตำหนิ มิฉะนั้นแล้วอาจถือผิดได้ ดังข้อความในพระสูตรนั้นว่า

โย หิ โกจิ ภิกฺขเว สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมํ มหาจตฺตารีสกํ ธมฺมปริยายํ ครหิตพฺพํ ปฏิกฺโกสิตพฺพํ มญฺเญยฺย, ตสฺส ทิฏฺเจว ธมฺเมทส สหธมฺมิกา วาทานุวาทา คารยฺหํ ฐานํ อาคจฺฉนฺติ. สมฺมาทิฏฺจึ เจ ภวํ ครหติ, เย จ มิจฺฉาทิฏฺจึ สมณพฺราหฺมณา เต โภโต ปุชฺชา, เต โภโต ปาสํสา. (ม. ๓/๑๒๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สมณะหรือพราหมณ์ผู้ใดผู้หนึ่งพึงสำคัญธรรมเทศนาชื่อมหาจัตตารีสกะนี้ว่าควรตำหนิ ควรคัดค้าน การพูด และการพูดตามที่ปรากฏในปัจจุบันอันชอบด้วยเหตุ ๑๐ อย่างของสมณะหรือ

พราหมณ์ผู้นั้น ย่อมถึงฐานะน่าตำหนิในปัจจุบันโดยแท้ ถ้าใครติเตียนสัมมาทิฏฐิ เขาก็ต้องบูชาสรรเสริญสมณะพราหมณ์ผู้มีทิฏฐิผิด

มหาจัตตารีสกสูตร แปลว่า พระสูตรว่าด้วยธรรมหมวดใหญ่ ๔๐ หมายถึง ธรรมฝ่ายกุศล ๒๐ คือ องค์แห่งอริยมรรค ๘ มีสัมมาทิฏฐิเป็นต้นกับกุศลธรรมอีก ๒ คือ สัมมาญาณะและสัมมาวิมุตติ รวมเรียกว่าสัมมัตตธรรม ๑๐ และกุศลธรรมอเนกประการที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยสัมมัตตธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัย ซึ่งนับเป็นกุศลธรรมอีก ๑๐ จึงรวมเป็นกุศลธรรม ๒๐ สำหรับธรรมฝ่ายอกุศล ๒๐ คือ องค์แห่งมิจฉามรรค ๘ มีมิจฉาทิฏฐิ เป็นต้นกับอกุศลธรรมอีก ๒ คือ มิจฉาญาณะ และมิจฉาวิมุตติ รวมเรียกว่ามิจฉัตตธรรม ๑๐ และอกุศลธรรมอเนกประการ ที่เกิดขึ้นเพราะอาศัยมิจฉัตตธรรมนั้นๆ เป็นปัจจัย ซึ่งนับเป็นอกุศลธรรมอีก ๑๐ จึงรวมเป็นอกุศลธรรม ๒๐]

(๒) มีในฝ่ายอกุศล.

นวหิ จ ปเทหิ กุสลา
นวหิ จ ยุชฺชนฺติ **อกุสลปกฺขา**
เอเต โข มูลปทา
ภวนฺติ อฏฺฐารส ปทานิ. (เนตฺติ. ๓)

ธรรมมีในฝ่ายกุศลประกอบร่วมกับมูลบท ๙ และธรรม**มีในฝ่ายอกุศล** ก็ประกอบร่วมกับมูลบท ๙ นี้แลชื่อว่า มูลบท ๑๘.

[**มูลบท** คือ บทเดิม หมายถึง บทที่จะนำมาจำแนกเป็นนัยต่างๆ และสาสนปัฏฐานคือสูตรแสดงคำสอน บทเดิมเหล่านี้ คือ ธรรมฝ่ายกุศล หรือธรรมฝ่ายอกุศล ซึ่งแบ่งออกเป็นอย่างละ ๙ อย่าง

ตตฺถ กตมานิ อฏฺฐารส มูลปทานิ. นว ปทานิ กุสลานิ นว ปทานิ อกุสลานิ. ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ. ตณฺหา อวิชฺชา โลโภ โทโส โมโห สุภสญฺญา สุขสญฺญา นิจฺจสญฺญา อตฺตสญฺญาติ. อิมานิ นว ปทานิ อกุสลานิ, ยตฺถ สพฺโพ อกุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ. ตตฺถ กตมานิ นว ปทานิ กุสลานิ. สมโถ วิปสฺสนา อโลโภ อโทโส อโมโห อสุภสญฺญา ทุกฺขสญฺญา อนิจฺจสญฺญา อนตฺตสญฺญาติ. อิมานิ นว ปทานิ กุสลานิ, ยตฺถ สพฺโพ กุสลปกฺโข สงฺคหํ สโมสรณํ คจฺฉติ.

ในมูลบทเหล่านั้น:-

มูลบท ๑๘ บท คือ มูลบท ๙ ฝ่ายกุศล และมูลบท ๙ ฝ่ายอกุศล. มูลบทฝ่ายอกุศล ๙ บท คือ ตัณหา อวิชชา โลภะ โทสะ โมหะ สุภสัญญา (ความสำคัญว่างาม) สุขสัญญา (ความสำคัญว่าสุข) นิจจสัญญา (ความสำคัญว่าเที่ยง) และอัตตสัญญา (ความสำคัญว่าเป็นตัวตน) ธรรมฝ่ายอกุศลทั้งปวงย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง. มูลบทฝ่ายกุศล ๙ บท คือ สมถะ วิปัสสนา อโลภะ อโทสะ อโมหะ อสุภสัญญา (ความสำคัญว่าไม่งาม) ทุกขสัญญา (ความสำคัญว่าทุกข์) อนิจจสัญญา (ความสำคัญว่าไม่เที่ยง) และอนัตตสัญญา (ความสำคัญว่าไม่ใช่ตัวตน)

ธรรมฝ่ายกุศลทั้งปวง ย่อมถึงการประมวลรวมไว้ในมูลบท ๙ บทใดบทหนึ่ง]

อกุสลปกฺขิก (ติ)

[อกุสลปกฺข + อิก. อกุสล + ปกฺขิก]

มีในฝ่ายอกุศล.

เย เกจิ ภิกฺขเว ธมฺมา อกุสลา อกุสลภาคิยา **อกุสลปกฺขิกา**, สพฺเพ เต มโนปุพฺพงฺคมา. มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชติ, อนฺวเทว อกุสลา ธมฺมา. (อ. ๑/๑๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อกุศลธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง มีส่วนแห่งอกุศล **มีในฝ่ายอกุศล** อกุศลธรรมทั้งหมดนั้น มีใจเป็นใหญ่ ใจเกิดก่อนธรรมเหล่านั้น อกุศลธรรมเกิดภายหลังทีเดียว.

อกุสลภาคิยา อกุสลปกฺขิกาติ อกุสลานเมวตํ นามํ. อกุสลาเยว หิ เอกจฺเจ อกุสลํ สหชาตวเสน เอกจฺเจ อุปนิสฺสยวเสน ภชนฺติ เจว เตสญฺจ ปกฺขา ภวนฺตีติ อกุสลภาคิยา **อกุสลปกฺขิกา**ติ วุจฺจนฺติ.

(อ.อฏ. ๑/๔๕)

สองบทว่า **อกุสลภาคิยา อกุสลปกฺขิกา** (มีส่วนแห่งอกุศล มีในฝ่ายอกุศล) นี้ เป็นชื่อของอกุศลทั้งนั้น. จริงอยู่ อกุศลบางอย่างเข้าถึงความเป็นอกุศลด้วยอำนาจสหชาตปัจจัย บางอย่างเข้าถึงความเป็นอกุศล ด้วยอำนาจอุปนิสสยปัจจัยนั่นแล และเป็นฝ่ายแห่งอกุศลธรรมเหล่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่ามีส่วนแห่งอกุศล **มีในฝ่ายอกุศล**.

อกุสลปกฺเข ภวาติ **อกุสลปกฺขิกา**.

(จูฬนิ.อฏ. ๑๑, อ.ฏี. ๑/๑๑๒)

ธรรมเหล่าใดมีในฝ่ายอกุศล เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **มีในฝ่ายอกุศล**.

อกุสลปกฺขิย (ติ)

[อกุสลปกฺข + อิย. อกุสล + ปกฺขิย]

มีในฝ่ายอกุศล. ดู อกุสลสงฺขาต

อกุสลปกฺขิยภาว (ปุ)

[อกุสลปกฺขิย + ภาว]

ความเป็นธรรมมีในฝ่ายอกุศล.

ดู อกุสลปกฺขิย

อกุสลปร (ติ)

[อกุสล + ปร]

อยู่ท้าย อกุสลา ศัพท์.

อปโร นโย:-

ยทิ เอตานิ เอกตฺถานิ, ติณฺณํ ธมฺมานํ เอกตฺตา กุสลาทีนมฺปิ เอกตฺตํ อาปชฺชติ. กุสลาทิปรานญฺหิ ติณฺณมฺปิ ธมฺมานํ ธมฺมภาเวน เอกตฺตํ. ตสฺมา ธมฺมตฺตเยน สทฺธึ อตฺถโต นินฺนานตฺถานํ กุสลาทีนมฺปิ เอกตฺตํ อาปชฺชติ. ‘ยเทว กุสลํ, ตํ อกุสลํ, ตํ อพฺยากตนฺติ.

อถาปิ ติณฺณํ ธมฺมานํ เอกตฺตํ น สมฺปฏิจฺฉถ, อญฺโญว กุสลปโร ธมฺโม, อญฺโญ **อกุสลปโร** ธมฺโม, อญฺโญ อพฺยากตปโร ธมฺโมติ วทถ, เอวํ สนฺเต ธมฺโม นาม ภาโว, ภาวโต จ อญฺโญ อภาโวติ กุสลปรา ภาวสงฺขาตา ธมฺมา อญฺโญ

อกุสลปโร ธมฺโม อภาโว สิยา, ตถา อพฺยากต-ปโร. เตหิ จ อญฺโญ กุสลปโรปิ. เอวํ อภาวตฺตํ อาปนฺเนหิ ธมฺเมหิ อนญฺเญ กุสลาทโยปิ อภาวาเยว สิยุ์. (อภิ.อฏ. ๑/๘๒)

อีกนัยหนึ่ง:-

ถ้าบททั้งสองนี้มีอรรถอย่างเดียวกัน[ดังคำว่า อินฺโท สกฺโก (พระอินทร์ท้าวสักกะ) ที่เป็นคนเดียวกัน] แม้กุศลเป็นต้น ก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกัน เพราะสภาวธรรมทั้ง ๓ เป็นอย่างเดียวกัน เนื่องจากสภาวธรรมทั้ง ๓ ที่อยู่ท้าย กุสลา ศัพท์เป็นต้นก็มีสภาพอย่างเดียวกัน โดยความเป็นสภาวธรรม ดังนั้น แม้กุศลเป็นต้นที่มีอรรถไม่ต่างกันกับธรรมทั้ง ๓ ก็กลายเป็นสภาพอย่างเดียวกันว่าสภาวธรรมที่เป็นกุศลก็เป็นอกุศล และอัพยากฤต [คือ จัดเป็นปุนรุตติโทษ (โทษที่กล่าวซ้ำคำ)]

ถ้าไม่ยอมรับว่าสภาวธรรมทั้ง ๓ มีสภาพอย่างเดียวกัน จึงกล่าวว่า สภาวธรรมที่อยู่ท้าย กุสลา ศัพท์เป็นอย่างหนึ่ง สภาวธรรมที่**อยู่ท้าย อกุสลา** ศัพท์ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง สภาวธรรมที่อยู่ท้าย อพฺยากตา ศัพท์ก็เป็นอีกอย่างหนึ่ง เมื่อเป็นเช่นนี้ สภาวธรรมที่ชื่อว่าสภาพปรมัตถ์ที่อยู่**ท้าย อกุสลา ศัพท์**อื่นจากสภาวธรรมที่อยู่ท้าย กุสลา ศัพท์ พึงเป็นอภาวบัญญัติ [คือ เมื่อถือว่า ธมฺมา ที่อยู่ท้าย กุสลา เป็นสภาวธรรม คำว่า ธมฺมา ที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพฺยากตา ก็ต้องเป็นอภาวบัญญัติ เพราะไม่ใช่กุศล] เนื่องด้วยสภาพอื่นจากสภาพปรมัตถ์ที่ชื่อว่าสภาวธรรม จัดเป็นอภาวบัญญัติ (บัญญัติอาศัยความไม่มี) สภาวธรรมที่อยู่ท้าย อพฺยากตา ศัพท์ก็เหมือนกัน และแม้สภาวธรรมซึ่งอยู่ท้าย กุสลา ศัพท์อื่นจากสภาวธรรมที่อยู่ท้าย อกุสลา และ อพฺยากตา ศัพท์ก็เช่นเดียวกัน แม้กุศลเป็นต้นที่เป็นอย่างเดียวกับสภาวธรรมอันถึงความเป็นอภาวบัญญัติ ก็กลายเป็นอภาวบัญญัติไปอย่างนี้[คือจัดเป็นอภาวาปัตติโทษ (โทษที่ถึงอภาวบัญญัติ)]

อกุสลปริจฺจาค (ปุ)

[อกุสล + ปริจฺจาค] การสละอกุศล.

อกุสลปริจฺจาโค กุสลวีมํสาย จ สมาธินฺทฺริยสฺส จ สาธารณ์ ปทฏฺฐาน์. (เนตฺติ. ๔๓)

การสละอกุศล (ด้วยตทังคปหานเป็นต้น) เป็นปทัฏฐานทั่วไปแก่การพิจารณากุศล และสมาธินทรีย์[ที่เป็นอริยมรรค].

อกุสลปริจฺจาโคติ อิมินา ปหานปริญฺญา วุตฺตา. (เนตฺติ.อฏ. ๑๑๔)

ท่านกล่าวถึงการรู้ชัดคือการละ ด้วยบทว่า อกุสลปริจฺจาโค (การสละอกุศล) นี้.

อกุสลปริยาปนฺน (ติ)

[อกุสล + ปริยาปนฺน]

นับเข้าในอกุศล.

อกุสลปริยาปนฺนตฺต (น)

[อกุสลปริยาปนฺน + ตฺต]

ความเป็นธรรมนับเข้าในอกุศล,

นับเข้าในอกุศล.

กิเลสกามปกฺเข ปน ฉนฺโทติ จ ราโคติ จ เอวมาทีหิ อเนกเภโท กามจฺฉนฺโทเยว กาโมติ อธิปฺเปโต. โส จ อกุสลปริยาปนฺโนปิ สมาโน ตตฺถ กตโม กามจฺฉนฺโท กาโมติอาทินา นเยน วิภงฺเค ฌานปฏิปกฺขโต วิสุ วุตฺโต. กิเลสกามตฺตา วา ปุริมปเท วุตฺโต, **อกุสลปริยาปนฺนตฺตา** ทุติยปเท. อเนกเภทโต จสฺส กามโตติ อวตฺวา กาเมหีติ วุตฺตํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๑๐)

ส่วนในฝ่ายกิเลสกาม กามฉันทะที่มีหลายประเภท [คือ กามาสวะ กามราคสังโยชน์ และรูปตัณหา เป็นต้น] ประสงค์เอาว่าเป็นกาม ด้วยพระดำรัสว่า ฉันทะ และราคะ เป็นต้น อนึ่ง กามฉันทะนั้นแม้นับเข้าในอกุศลธรรม[ด้วยพระดำรัสว่า วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ] ก็ตรัสแยกไว้[ในฌาน]ในวิภังค์โดยนัยว่า ตตฺถ กตโม กามจฺฉนฺโท. กาโม (บรรดากามเหล่านั้น กามฉันทะเป็นไฉน คือ กาม) เป็นต้น เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อฌาน อีกนัยหนึ่ง กามตรัสไว้ในบทที่ ๑ เพราะเป็นกิเลสกาม ตรัสไว้ในบทที่ ๒ เพราะ**นับเข้าในอกุศล** อนึ่ง พุทธองค์ตรัส[ไว้เป็นรูปพหูพจน์อย่างชัดเจน]ว่า **กาเมหิ** (จากกามทั้งหลาย) โดยไม่ตรัสว่า **กามโต** (จากกาม) เพราะกามนั้นมีหลายประเภท.

[ตามหลักภาษา โต ปัจจัยสามารถแสดงเนื้อความที่เป็นเอกพจน์และพหูพจน์ทั้งสองอย่างได้ แม้ในภาษาสันสกฤตก็ลง ตสฺ ปัจจัยที่มักปรากฏรูปว่า ตะ โดยแปลง สฺ เป็นวิสรรชนีย์ (เครื่องหมายรูปสระ -ะ ใช้ประหลังอักษร) และอาจลบวิสรรชนีย์ ในเพราะสระหลังได้ โดยแสดงเนื้อความทั้งสองได้เช่นเดียวกัน เพราะจัดเป็นอสังขยะ คือศัพท์ที่ไม่ปรากฏจำนวนอย่างชัดเจน แต่แสดงจำนวนทั้งเอกพจน์ และพหูพจน์ได้ตามสมควร ดังนั้น พุทธองค์จึงตรัสว่า **กาเมหิ** เพื่อชี้ชัดความเป็นพหูพจน์ว่า กามคุณมีจำนวนมาก ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๔ สูตร ๔๕) กล่าวว่า อปาทาเน จาหียรุหานำ (ลง ตสฺ ปัจจัยในที่ประกอบแห่งธาตุที่ไม่ใช่ หา และ รุห ธาตุ)[มีรูปสันสกฤตว่า อปาทาเน จาหียรุโหะ] เช่น คฺรามต อาคจฺฉติ หรือ คฺรามตาคจฺฉติ (ย่อมมาจากหมู่บ้าน)]

อกุสลปุจฺฉา (ถี)

[อกุสล + ปุจฺฉา] การถามอกุศล.

อปราปิ ติสฺโส ปุจฺฉา กุสลปุจฺฉา **อกุสลปุจฺฉา** อพฺยากตปุจฺฉา. (มหานิ. ๒๖๔, จูพนิ. ๕๑)

การถามมีอีก ๓ อย่าง คือ การถามกุศล ๑ **การถามอกุศล** ๑ การถามอัพยากฤต ๑.

อกุสลปุจฺฉาติ สาวชฺชธมฺมปุจฺฉา.

(มหานิ.อฏ. ๓๒๗)

บทว่า **อกุสลปุจฺฉา** (การถามอกุศล) คือ การถามถึงธรรมที่มีโทษ.

อกุสลปฺปวตฺติ (ถี)

[อกุสล + ปวตฺติ]

ความเป็นไปของอกุศล.

สมโถ โหตีติอาทีสุ อญฺเญสุ กิจฺเจสุ วิกฺเขปสมนโต สมโถ. **อกุสลปฺปวตฺติยํ** จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตีติ ปคฺคาโห. น วิกฺขิปตีติ อวิกฺเขโป.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๑)

พึงทราบวินิจฉัยในคำว่า **สมโถ โหติ** (สมถะก็มี) เป็นต้นดังนี้ ชื่อว่า สมถะ เพราะอรรถว่าระงับความฟุ้งซ่านในกิจอื่น. ชื่อว่า ปัคคาหะ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะประคองจิต ใน**ความเป็นไปของอกุศล** ชื่อว่า อวิกเขปะ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะไม่ซัดส่าย.

อกุสลปฺปหาน (น)

[อกุสล + ปหาน] การละอกุศล.

ตำ **อกุสลปฺปหาน**กุสลาธิคมเหตุโต อนุปฺปุพฺเพน ปรมตฺถสจฺจสจฺฉิกิริยาเหตุโต จ มงฺคลนฺติ วุจฺจติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๓)

ความเป็นพหูสูตนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นมงคล เพราะเป็นเหตุใน**การละอกุศล** และบรรลุกุศล และเพราะเป็นเหตุทำให้แจ้งปรมัตถสัจจะตามลำดับ.

อกุสลภาค (ปุ)

[อกุสล + ภาค] ฝ่ายอกุศล.

อกุสลภาคิย (ติ)

[อกุสลภาค + อิย]

มีในฝ่ายอกุศล, หยั่งลงสู่สภาพอกุศล.

อกุสลํ ภชนฺตีติ **อกุสลภาคิยา**.

(จูฬนิ.อฏ. ๑๑, อ.ฏี. ๑/๑๑๒)

ธรรมเหล่าใด ย่อมหยั่งลงสู่สภาพอกุศล เหตุนั้น ธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า **อกุสลภาคิยะ** (ธรรมอันหยั่งลงสู่สภาพอกุศล).

อกุสลภาว (ปุ)

[อกุสล + ภาว]

ความเป็นอกุศล.

อญฺเญสมฺปิ จ ธมฺมานำ **อกุสลภาเว** วิชฺชมาเน ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา ? กามจฺฉนฺโทติอาทินา นเยน วิภงฺเค อุปริฌานงฺคปจฺจนีกปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต นีวรณาเนว วุตฺตานิ.

นีวรณานิ หิ ฌานงฺคปจฺจนีกานิ.

เตสำ ฌานงฺคาเนว ปฏิปกฺขานิ, วิทฺธสกานิ, วิฆาตกานีติ วุตฺตำ โหติ.

ตถา หิ “สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปกฺโข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตกฺโก ถินมิทฺธสฺส, สุขำ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉายาติ เปฏกเก วุตฺตำ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๑๐)

อนึ่ง เมื่อมี**ความเป็นอกุศล**ของธรรมเหล่าอื่น แต่ตรัสเฉพาะนิวรณ์เท่านั้น เพราะต้องการแสดงว่า นิวรณ์เป็นข้าศึกโดยตรงต่อองค์ฌานชั้นสูง[ที่จะกล่าว]ต่อไป[ในฌาณ]วิภังค์ โดยนัยว่า ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา. กามจฺฉนฺโท (ในมาติกาเหล่านั้น ธรรมที่เป็นอกุศล เป็นไฉน คือ กามฉันทะ) เป็นต้น.

ความจริง นิวรณ์เป็นข้าศึกต่อองค์ฌาน และองค์ฌานก็เป็นข้าศึกต่อนิวรณ์เหมือนกัน ท่านกล่าวอธิบายว่า เป็นสิ่งที่กำจัด คือ ทำลายสมจริงดังคำที่ท่านอาจารย์ กล่าวไว้ในคัมภีร์

เปฏโกปเทสว่า สมาธิเป็นปฏิปักษ์ต่อกามฉันทะ ปีติเป็นปฏิปักษ์ต่อพยาบาท วิตกเป็นปฏิปักษ์ต่อถีนมิทธะ สุขเป็นปฏิปักษ์ต่ออุทธัจจกุกกุจจะ และวิจารเป็นปฏิปักษ์ต่อวิจิกิจฉา.

[คำว่า ปจฺจนีก และ ปฏิปกฺข ในคำว่า อุปริฌานงฺคปจฺจนีกปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต เป็นคำไวพจน์กัน จึงมีความหมายว่า ข้าศึกโดยตรง การใช้คำไวพจน์ซ้ำกันมีประโยชน์เพื่อแสดงความหมายอันยิ่งกว่าปกติที่เรียกว่า อติสยัตถะ ดังคำว่า ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์ที่เป็นทุกข์, ทุกข์แท้), ราชราช (พระราชาผู้เป็นพระราชา, พระจักรพรรดิราช) เป็นต้น]

อกุสลภาวสาธก (ติ)

[อกุสลภาว + สาธก]

(สภาวะ) ที่ให้สำเร็จความเป็นอกุศล.

เกจิ ปน สาลิอาทีนำ สาลิพีชาทีนิ วิย มณิปฺปภาทีนำ มณิวณฺณาทโย วิย จ อกุสลานำ **อกุสลภาวสาธโก** โลภาทีนำ มูลฏฺโฐติ วทนฺติ. เอวำ สนฺเต อกุสลจิตฺตสมุฏฺฐานรูเปสุ เตสำ เหตุปจฺจยภาโว น สิยา.

(อิติวุต.อฏ. ๑๗๒)

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า **สภาวะที่ให้สำเร็จความเป็นอกุศล** แห่งอกุศลทั้งหลาย มีความหมายว่า มูลเหตุของอกุศลมีโลภะเป็นต้น ดุจเมล็ดพันธุ์ข้าวสาลีเป็นต้นเป็นมูลเหตุของข้าวสาลีเป็นต้น และดุจแก้วอัญมณีเป็นต้น เป็นมูลเหตุของประกายอัญมณีเป็นต้น. เมื่อเป็นเช่นนี้ ความที่อกุศลธรรมเหล่านั้น เป็นเหตุเป็นปัจจัย ไม่พึงมีในรูปที่มีอกุศลจิตเป็นสมุฏฐาน.

อกุสลภาวสามญฺญ (น)

[อกุสลภาว + สามญฺญ]

ความเสมอกันด้วยความเป็นอกุศล, ความเป็นอกุศลทั่วไป.

อกุสลภาวสามญฺเญน อคฺคเหตฺวา วิสุำ สรูเปน คหิโต. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๖๕)

พระผู้มีพระภาคมิได้ทรงถือเอา [กามฉันทะนั้น] โดย**ความเป็นอกุศลทั่วไป** แต่ทรงระบุถึงโดยสภาวะไว้โดยเฉพาะ (แผนกหนึ่ง).

อกุสลมตฺต (น)

[อกุสล + มตฺต]

สักว่าเป็นอกุศล, เพียงเป็นอกุศล.

อิติ **อกุสลมตฺต**เมว เอเตสำ ปุริเมหิ วิเสโส.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๐)

ธรรมที่มีผัสสะเป็นต้นเหล่านี้ แตกต่างจากธรรมที่แสดงไว้ในก่อน**เพียงเป็นอกุศล**เท่านั้นด้วยประการฉะนี้.

อกุสลมหตฺต (น)

[อกุสล + มหนฺต + ตฺต]

ความใหญ่หลวงของอกุศล.

มหนฺเต ปน อุปกฺกมมหนฺตตฺตา **อกุสลมหตฺตำ** โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๓๓)

แต่ในสัตว์ใหญ่ **ความใหญ่หลวงของอกุศล** ย่อมมีได้ เพราะใช้ความพยายามมาก.

อกุสลมูล (น)

[อกุสล + มูล]

เหตุแห่งอกุศล,

เหตุคืออกุศล, อกุศลมูล.

[มูลศัพท์มีอรรถ ๕ อย่าง คือ ภะ (ดาวมูละ), สันติกะ (ที่ใกล้), มูลมูละ (โคนต้นไม้เป็นต้น), **เหตุ** (เหตุมีโลภะเป็นต้น), ปาภตะ (ทรัพย์ต้นทุน) มูลํ เภ สนฺติเก มูลมูเล เหตุมฺหิ ปาภเต. ธาน. ๕๘๑]

ตีณิ **อกุสลมูลานิ** โลโภ อกุสลมูลํ โทโส อกุสลมูลํ โมโห อกุสลมูลํ. (วิ. ๕/๒๒๒)

เหตุแห่งอกุศลมี ๓ อย่าง คือ เหตุแห่งอกุศลคือโลภะ เหตุแห่งอกุศลคือโทสะ เหตุแห่งอกุศลคือโมหะ.

อกุสลมูลานีติ อกุสลานิ เจว มูลานิ จ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๖๗)

ที่ชื่อว่า **อกุศลมูล** โดยความหมายว่า เป็นทั้งอกุศลและเป็นเหตุ.

โลโภ **อกุสลมูลํ**. (ม.๑/๕๗)

โลภะเป็น**เหตุแห่งอกุศล**.

โลโภ อกุสลมูลนฺติอาทีสุ ลุพฺภตีติ โลโภ. ทุสฺสตีติ โทโส. มุยฺหตีติ โมโห. เตสุ โลโภ สยญฺจ อกุสโล สาวชฺชทุกฺขวิปากฏฺเฐน อิเมสญฺจ ปาณาติปาตาทีนํ อกุสลานํ เกสญฺจิ สมฺปยุตฺตปฺปภาวกฏฺเฐน เกสญฺจิ อุปนิสฺสยปจฺจยฏฺเฐน มูลนฺติ **อกุสลมูลํ**.

(ม.อฏ. ๑/๒๐๖)

ในคำเป็นต้นว่า **โลโภ อกุสลมูลํ** บัณฑิต พึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้ อกุศลธรรมใด ย่อมละโมบ เหตุนั้น อกุศลธรรมนั้น ชื่อว่าโลภะ อกุศลธรรมใด ย่อมประทุษร้าย เหตุนั้น อกุศลธรรมนั้น ชื่อว่าโทสะ อกุศลธรรมใด ย่อมลุ่มหลง เหตุนั้น อกุศลธรรมนั้น ชื่อว่าโมหะ. บรรดาอกุศลมูล ๓ นั้น โลภะชื่อว่าเป็น**เหตุแห่งอกุศล** เพราะตนเองก็ชื่อว่าเป็นอกุศล-เหตุมีโทษและมีทุกข์เป็นวิบาก และชื่อว่าเป็นเหตุแห่งอกุศลธรรมเหล่านี้มีปาณาติบาตเป็นต้น เพราะมีสภาวะเป็นสัมปยุตธรรมของอกุศลบางอย่าง และเพราะเป็นอุปนิสสยปัจจัยของอกุศลบางอย่าง.

ตีณิ ภิกฺขเว **อกุสลมูลานิ**. (อิติวุต. ๒๒๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **อกุศลมูล** ๓ ประการเหล่านี้.

อกุสลานิ จ ตานิ มูลานิ จาติ **อกุสลมูลานิ**. อถ วา อกุสลานํ เหตุปจฺจยปภวชนกสมุฏฺฐาปกนิพฺพตฺตกฏฺเฐน มูลานิ จาติ **อกุสลมูลานิ**, อกุสลธมฺมานํ การณานีติ อตฺโถ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๗๒)

ที่ชื่อว่า **อกุศลมูล** เพราะอรรถว่า เป็นเหตุคืออกุศล (เป็นทั้งอกุศลและเป็นเหตุ)

อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่า **อกุศลมูล** เพราะอรรถว่าเป็นเหตุ โดยความหมายว่าเป็นเหตุ เป็นปัจจัย

เป็นแดนเกิด เป็นสภาวะให้กำเนิด เป็นสภาวะให้ตั้งขึ้น เป็นสภาวะให้เกิดขึ้นแห่งอกุศล อธิบายว่า เป็นเหตุแห่งอกุศลธรรมทั้งหลาย.

[คำว่า อกุสลมูล มีความหมาย ๒ ประการ คือ
เหตุคืออกุศล = อกุสลญฺจ ตํ มูลญฺจ อกุสลมูลํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
เหตุแห่งอกุศล = อกุสลานํ มูลํ อกุสลมูลํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)]

อกุสลมูลก [ติ]

[อกุสล + มูล + ก]

มีเหตุคืออกุศล, มีอกุศลเป็นเหตุ.

เย เกจิ อกุสลา ธมฺมา, สพฺเพ เต **อกุสลมูลกา** อเหตุกา อกุสลา น อกุสลมูลกา, สเหตุกา อกุสลา อกุสลมูลกา. (ยมก. ๑/๖๘)

อนุ. สภาวธรรมเหล่าใดเหล่าหนึ่งที่เป็นอกุศล สภาวธรรมเหล่านั้นทั้งหมด **มีเหตุคืออกุศล** (มีอกุศลเป็นเหตุ) ใช่ไหม. วิ. อกุศลที่เป็นอเหตุกะไม่มีเหตุคืออกุศล (ไม่มีอกุศลเป็นเหตุ), อกุศลที่เป็นสเหตุกะมีเหตุคืออกุศล (มีอกุศลเป็นเหตุ).

อกุสลมูลกวิปากนิทฺเทส (ปุ)

[อกุสลมูลก + วิปาก + นิทฺเทส]

นิเทศของวิบากที่มีอกุศลเป็นเหตุ, คำอธิบายวิบากที่มีอกุศลเป็นเหตุ.

อกุสลมูลกวิปากนิทฺเทโส. (อภิ.วิ. ๑๙๙)

จบนิเทศของวิบากที่มีอกุศลเป็นเหตุ.

อกุสลมูลปจฺจย (ปุ)

[อกุสลมูล + ปจฺจย] เหตุคืออกุศลมูล.

ตตฺถ กตโม **อกุสลมูลปจฺจยา** สงฺขาโร. (อภิ.วิ. ๑๙๗)

บรรดาปัจจยาการเหล่านั้น เพราะ**เหตุคืออกุศลมูล** สังขารจึงมี เป็นไฉน.

อกุสลมูลมูล (น)

[อกุสลมูล + มูล]

เหตุคืออกุศลมูล. ดู ยมก. ๑/๙

อกุสลมูลมูลก (ติ)

[อกุสลมูล + มูลก]

มีเหตุคืออกุศลมูล. ดู ยมก. ๑/๑๐

อกุสลมูลสุตฺต (น)

[อกุสลมูล + สุตฺต]

สูตรที่แสดงธรรมอันเป็นรากเหง้าของอกุศล, สูตรที่แสดงอกุศลมูล, อกุศลมูลสูตร
บาลีอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ทุติยปัณณาสก์ ที่ ๒ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๙ (อำ. ๑/๒๐๒-๕)

อกุสลราสิ (ปุ)

[อกุสล + ราสิ]

กองอกุศล (นิวรณ์ ๕ มีกามฉันทะ เป็นต้น).

อกุสลราสีติ ภิกฺขเว วทมาโน ปญฺจ นีวรเณ สมฺมา วทมาโน วเทยฺย. เกวโล หายํ ภิกฺขเว **อกุสลราสิ** ยทิทํ ปญฺจ นีวรณา. กตเม ปญฺจ?

กามจฺฉนฺทนีวรณํ พฺยาปาทนีวรณํ ถินมิทฺธ-นีวรณํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจนีวรณํ วิจิกิจฺฉานีวรณํ.

(อ. ๒/๕๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลเมื่อจะกล่าวถึง **กองอกุศล** เมื่อจะกล่าวให้ถูก พึงกล่าวถึง นิวรณ์ (ธรรมที่กั้นจิตไม่ให้บรรลุความดี) ๕ เพราะ**กองอกุศล**ทั้งสิ้น คือ นิวรณ์ ๕ ได้แก่ กามฉันทะ (ความยินดีพอใจในกาม) พยาบาท (ความหงุดหงิดไม่พอใจ เกลียดปองร้าย) ถีนมิทธะ (ความง่วงซึมเซา) อุทธัจจกุกกุจจะ (ความฟุ้งซ่านเดือดร้อนใจ) วิจิกิจฉา (ความลังเลสัยในพระพุทธเจ้า พระธรรม เป็นต้น).

[ราสิ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ **ปุญชะ** (กอง), เมสาทิ (ราศี ๑๒ คือ เมสะ อุสภะ เมถุนะ กักกฏะ สีหะ กัญญา ตุลา วิจฉิกะ ธนุ มกระ กุมภะ มีนะ. ธาน. ๑๐๕๑]

อกุสลวิตกฺก (ปุ)

[อกุสล + วิตกฺก]

ความตรึกที่เกิดจากความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความตรึกเกี่ยวกับอกุศล, อกุศลวิตก.

กตเม ตโย **อกุสลวิตกฺกา**, กามวิตกฺโก พฺยาปาทวิตกฺโก วิหึสาวิตกฺโก.

(อภิ.วิ. ๓๗๗)

อกุศลวิตก ๓ เป็นไฉน คือ กามวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับกาม) พยาปาทวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับความพยาบาท) วิหิงสาวิตก (ความตรึกเกี่ยวกับความเบียดเบียน).

ตโยเม ภิกฺขเว **อกุสลวิตกฺกา** อนฺธกรณา อจกฺขุกรณา อญฺญาณกรณา ปญฺญานิโรธิกา วิฆาตปกฺขิกา อนิพฺพานสํวตฺตนิกา.

(อิติวุต. ๒๔๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **อกุศลวิตก** ๓ ประการนี้ ทำความมืดมน[เพราะห้ามการเห็นตามความเป็นจริง] ไม่ทำให้เกิดจักษุ[ปัญญาจักษุ] ไม่ทำให้เกิดความรู้ ดับปัญญา [กัมมัสสกตาปัญญา ฌานปัญญา วิปัสสนาปัญญา] เป็นฝักฝ่ายแห่งความคับแค้น[คือทุกข์ เพราะให้ผลอันไม่น่าปรารถนา] ไม่เป็นไปเพื่อนิพพาน.

อกุสลวิตกฺกาติ อโกสลฺลสมฺภูตา วิตกฺกา, มิจฺฉาวิตกฺกาติ อตฺโถ. (อิติวุต.อฏ. ๒๓๖)

สองบทว่า **อกุสลวิตกฺกา** (อกุศลวิตก) ได้แก่ ความตรึกที่เกิดจากความเป็นผู้ไม่ฉลาด อธิบายว่า ความตรึกผิด.

[**อญฺญาณกรณา** (ไม่ทำให้เกิดความรู้) เป็นคำไวพจน์ของบทว่า **อจกฺขุกรณา** (ไม่ทำให้เกิดปัญญาจักษุ) การใช้คำไวพจน์มีประโยชน์เพื่อให้ผู้ฟังที่มีอัธยาศัยต่างกันเข้าใจได้ง่าย เช่น จกฺขุ อุทปาทิ, ญาณ อุทปาทิ, ปญฺญา อุทปาทิ, วิชฺชา อุทปาทิ, อาโลโก อุทปาทิ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ดวงตาเห็นธรรมได้เกิดแล้ว ญาณได้เกิดแล้ว ปัญญาได้เกิดแล้ว วิชชาได้เกิดแล้ว แสงสว่างได้เกิดแล้ว) คำทั้ง ๕ นี้มีความหมายเดียวกันคือปัญญา

การแสดงคำไวพจน์หลากหลายเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **อาวุตติ** คือ การกล่าวซ้ำ ประเภท**ปทาวุตติ** คือ การกล่าวซ้ำบท]

อกุสลวิตกฺกตฺตย (น)

[อกุสลวิตกฺก + ตฺย]

หมวด ๓ แห่งอกุศลวิตก, กลุ่มอกุศลวิตก ๓ ประการ (กามวิตกเป็นต้น).

ยสฺมา จ อสำวรำ ปหาย สำวเร จิตสฺส อตฺตา กายวาจานำ อปฺปาสาทิกำ อปฺปสาทนียำ อสนฺตำ อสารุปฺปำ กายวจีทุจฺจริตำ จิตฺตสฺส อปฺปาสาทิกำ อปฺปสาทนียำ อสนฺตำ อสารุปฺปำ **อกุสลวิตกฺกตฺตย**ญฺจ อนุปคมฺม ตพฺพิปรีตสฺส กายวจีสุจริตสฺส เจว กุสลวิตกฺกตฺตยสฺส จ ปาสาทิกสฺส ปสาทนียสฺส สนฺตสฺส สารุปฺปสฺส ปาริปูริยา สำวตฺตติ, ตสฺมา สำวโร ปาสาทิโกติ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๗)

อนึ่ง เพราะเหตุที่ตนของผู้ละอสังวร แล้วตั้งอยู่ในสังวร ไม่ข้องแวะกายทุจริตและวจีทุจริต ซึ่งไม่ชวนให้เกิดความเลื่อมใส คือไม่เป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส ไม่สงบ ไม่เรียบร้อย แห่งกายและวาจา และ(ไม่ข้องแวะ)**กลุ่มอกุศลวิตก ๓** ซึ่งไม่ชวนจิตให้เกิดความผ่องใส คือ ไม่เป็นที่ตั้งแห่งความผ่องใสแห่งจิต ไม่สงบ ไม่เรียบร้อย ย่อมเป็นไปเพื่อความบริบูรณ์แห่งกายสุจริต วจีสุจริต และกลุ่มกุศลวิตก ๓ ซึ่งผิดแผกจากนั้นนั่นแล ที่ชวนให้เกิดความเลื่อมใส คือเป็นที่ตั้งแห่งความเลื่อมใส สงบ เรียบร้อย เหตุนั้น สังวร ท่านจึงเรียกว่า เป็นอาการให้เกิดความเลื่อมใส.

กามวิตกฺกพฺยาปาทวิตกฺกวิหึสาวิตกฺกานำ วเสน **อกุสลวิตกฺกตฺตยำ**. (สารตฺถ. ๒/๒๘)

กลุ่มอกุศลวิตก ๓ ประการ คือ กามวิตก (ความดำริในกาม) พยาปาทวิตก (ความดำริในการปองร้าย) และวิหิงสาวิตก (ความดำริในการเบียดเบียน).

[อกุศลวิตก ๓ ประการเหล่านี้ ย่อมถูกห้ามถูกละได้ด้วยอินทรีย์ ๕ ดังนี้

ศรัทธินทรีย์ คือ ความเชื่อมั่นในอินทรีย์ ๔ กล่าวคือ ศรัทธาก่อให้เกิดวิริยะ วิริยะก่อให้เกิดสติ สติก่อให้เกิดสมาธิ สมาธิก่อให้เกิดปัญญา และปัญญาก่อให้เกิดศรัทธา

วิริยินทรีย์ ห้ามวิหิงสาวิตก เพราะวิหิงสาวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยวิริยะ เนื่องจากผู้ที่ปรารภความเพียรในกุศลธรรม ย่อมอดกลั้นโทษของผู้อื่นได้ง่าย

สตินทรีย์ ห้ามกามวิตก เพราะกามวิตกย่อมถูกข่มไว้ด้วยสติปัฏฐานภาวนาที่เป็นการเพ่งอสุภกรรมฐาน

สมาธินทรีย์ ห้ามพยาบาทวิตก เพราะพยาบาทวิตกที่เป็นปัจจัยแก่ความฟุ้งซ่าน และมีความทุกข์ใจเป็นที่ตั้ง ย่อมถูกข่มไว้ด้วยสมาธิที่ไม่ฟุ้งซ่าน และมีสุขเป็นเหตุใกล้

ปัญญินทรีย์ ห้ามอกุศลธรรมทั้งหมด เพราะการละปฏิปักษ์ของสมาธิเป็นต้น ย่อมสำเร็จแก่ผู้มีปัญญาเท่านั้น]

อกุสลวิปาก (ปุ)

[อกุสล + วิปาก]

ผลของอกุศล, อกุศลวิบาก, อกุศลวิบากจิต.

อถ ยทา โสมนสฺสสหคตปฏิสนฺธิกสฺส ปวตฺเต ฌานํ นิพฺพตฺเตตฺวา ปมาเทน ปริหีนชฺฌานสฺส ปณีตธมฺโม เม นฏฺโจติ ปจฺจเวกฺขโต วิปฺปฏิสาโรเสน โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, ตทา กึ อุปฺปชฺชติ? โสมนสฺสานนฺตรญฺหิ โทมนสฺสํ โทมนสฺสานนฺตรญฺจ โสมนสฺสํ ปฏฺจาเน ปฏิสิทฺธํ. มหคฺคตธมฺมํ อารพฺภ ชวเน ชวิเต ตทารมฺมณมฺปิ ตตฺเถว ปฏิสิทฺธนฺติ ?

กุสลวิปากา วา **อกุสลวิปากา** วา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ

(อภิ.อฏ. ๑/๓๑๘)

ถามว่า ในกาลใด เมื่อบุคคลผู้ถือปฏิสนธิประกอบกับโสมนัส ยังฌานให้เกิดในปวัตติกาลแล้ว มีฌานอันเสื่อมไปด้วยความประมาทพิจารณาอยู่ว่า ธรรมอันประณีตของเราวิบัติแล้ว โทมนัสย่อมเกิดขึ้นด้วยอำนาจวิปฏิสาร ในกาลนั้น จิตอะไรย่อมเกิดขึ้น เพราะในคัมภีร์ปัฏฐานได้ปฏิเสธโทมนัสไม่เกิดขึ้น ในลำดับต่อจากโสมนัส และโสมนัสไม่เกิดขึ้นในลำดับต่อจากโทมนัส และในคัมภีร์ปัฏฐานนั่นนั่นเองได้ปฏิเสธตทารัมมณจิตไว้ เมื่อชวนจิตปรารภมหัคคตธรรมแล่นไปแล้ว[เพราะตทารัมมณจิต ย่อมเกิดขึ้นเมื่อมีกามชวนจิตกามาวจรสัตว์ และกามอารมณ์ไม่เกิดขึ้นในมหัคคตอารมณ์]

ตอบว่า อเหตุกมโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบาก หรือฝ่าย**อกุศลวิบาก** อันประกอบกับอุเบกขา ย่อมเกิดขึ้น.

[ในคัมภีร์ปัฏฐานมิได้ปฏิเสธเรื่องทั้งสองไว้โดยตรง แต่การมิได้ตรัสถึงก็เป็นการปฏิเสธไว้โดยอ้อม]

อกุสลวิปากกถา (ถี)

[อกุสลวิปาก + กถา]

ถ้อยคำที่แสดงอกุศลวิปากจิต, เรื่องอกุศลวิปากจิต.

อกุสลวิปากกถา นิฏฺจิตา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๓๑)

จบ ถ้อยคำที่แสดงอกุศลวิปากจิต.

อกุสลวิปากปฏิสนฺธิ (ถี)

[อกุสลวิปาก + ปฏิสนฺธิ]

ปฏิสนธิฝ่ายอกุศลวิบาก.

อกุสลวิปากปฏิสนฺธิก (ติ)

[อกุสลวิปาก + ปฏิสนฺธิ + ก]

มีปฏิสนธิฝ่ายอกุศลวิบาก.

อกุสลวิปากปฏิสนฺธิกสฺส ปน ตสฺส สชาติยา เมถุนปฏิเสวเน จ วิสฺสฏฺจนิทฺโทกฺกมเน จ นาคสรีรํ ปาตุภวติ อุทกสญฺจาริกํ มณฺฑูกภกฺขํ, ตสฺมา โส ตาย นาคโยนิยา อฏฺฏียติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๐๔)

ถึงกระนั้น สรีระแห่งนาค ผู้**มีปฏิสนธิฝ่ายอกุศลวิปาก** มีปกติเที่ยวไปในน้ำ มีกบเป็นอาหาร ย่อมปรากฏ ในขณะเสพเมถุนกับนางนาคผู้มีชาติเสมอกัน และในขณะการวางใจหยั่งลงสู่ความหลับ เหตุนั้น นาคนั้น จึงอึดอัดเบื่อหน่ายด้วย**กำเนิดนาคนั้น.**

อกุสลวิปากภาว (ปุ)

[อกุสลวิปาก + ภาว]

ความเป็นอกุศลวิบาก, สภาพแห่งอกุศลวิบาก.

อโลภาทีนมฺปิ เอกนฺตอนวชฺชสภาวานำ การณสฺส ตพฺพิธุรตาย นตฺเถว **อกุสลวิปากภาโวติ** อาห อกุสลวิปากำ อเหตุกเมวาติ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๒๗)

ความเป็นอกุศลวิบากของเหตุทั้งหลาย มีอโลภเหตุเป็นต้นซึ่งมีสภาวะไม่มีโทษแน่นอน ย่อมไม่มีโดยแท้ เพราะเหตุเป็นสิ่งที่ไกลจากผลนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อกุสลวิปากำ อเหตุกเมว (อกุศลวิบากเป็นจิตที่ไม่มีเหตุนั่นเทียว).

[ภาว ศัพท์ในบทนี้มีอรรถ สัตตา (ความเป็น) สภาวะ (สภาพ) ธาน. ๘๐๗]

อกุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ (ถี)

[อกุสลวิปาก + มโนวิญฺญาณธาตุ]

มโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก, สันตีรณจิตที่เป็นอกุศลวิบาก, อกุศลวิบากสันตีรณจิต.

ยถา อติอิฏฺเจ, อิฏฺจมชฺฌตฺเต จ อารมฺมเณ เวทนาเภทสพฺภาวโต กุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ทุวิธา โหติ โสมนสฺสสหคตา อุเปกฺขาสหคตาติ, น เอวำ อติอนิฏฺเจ อนิฏฺจมชฺฌตฺเต จ อารมฺมเณ เวทนาเภโท อตฺถีติ **อกุสลวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ** เอกเมวาติ สตฺตวิธนฺติ วุตฺตำ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๒๗)

มโนวิญญาณธาตุฝ่ายกุศลวิบากมี ๒ ประเภท คือ มโนวิญญาณธาตุที่เกิดร่วมกับโสมนัสและมโนวิญญาณธาตุ ที่เกิดร่วมกับอุเบกขา เพราะเกิดมีความต่างกันของเวทนา ในอติ-อิฏฐารมณ์และอิฏฐมัชฌัตตารมณ์ ฉันใด ความต่างกันของเวทนา ในอติอนิฏฐารมณ์และอนิฏฐมัชฌัตตารมณ์หาเป็นฉันนั้นไม่ ดังนั้น **มโนวิญญาณธาตุฝ่ายอกุศลวิบาก** จึงมีอย่างเดียวเท่านั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า สตฺตวิธำ (มี ๗ ประการ)

อกุสลวิปากสญฺญา (ถี)

[อกุสลวิปาก + สญฺญา]

สัญญาอันประกอบด้วยอกุศลวิบาก.

ยสฺมา เจตา อฏฺ กามาวจรกุสลสญฺญา ทฺวาทส อกุสลสญฺญา เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา เทฺว **อกุสลวิปากสญฺญา** เอกาทส กามาวจรกิริยาสญฺญาติ เอวำ จตุจตฺตาลีสมฺปิ สญฺญา นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญำ อสทิสา, ตสฺมา นานตฺตสญฺญาติ วุตฺตา.

(จูฬนิ.อฏ. ๕๗)

อนึ่ง เพราะสัญญา ๔๔ อย่างนี้ คือ สัญญาในกามาวจรกุศล ๘ สัญญาอันประกอบด้วยอกุศล ๑๒ สัญญาอันประกอบด้วยกามาวจรกุศลวิบาก ๑๑ **สัญญาอันประกอบด้วยอกุศลวิบาก** ๒ สัญญาอันประกอบด้วยกามาวจรกิริยา ๑๑ มีความต่างกัน มีสภาวะต่างกัน ไม่เหมือนกันและกัน ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า นานตฺตสญฺญา (มีสัญญาต่างกัน).

อกุสลวิปากานนฺตร (น)

[อกุสลวิปาก + อนนฺตร]

ลำดับแห่งอกุศลวิบาก, ลำดับต่อจากอกุศลวิบาก.

จกฺขุวิญฺญาณธาตุยา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุทฺธสมนนฺตรา อุปฺปชฺชติ จิตฺตํ มโน มานสํ ฯเปฯ ตชฺชา มโนธาตูติอาทิวจนโต ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา เตสญฺเญว วิสยํ สมฺปฏิจฺฉมานา กุสลวิปากานนฺตรํ กุสลวิปากา, **อกุสลวิปากานนฺตรํ** อกุสลวิปากา มโนธาตุ อุปฺปชฺชติ. เอวํ ทฺวินฺนํ วิปากวิญฺญาณานํ สมฺปฏิจฺฉนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพา.

(วิสุทฺธิ. ๒/๘๙)

อนึ่ง โดยพระบาลีว่า จิต มโน มานัส... มโนธาตุที่เหมาะสมกัน เกิดขึ้นในลำดับแห่งการเกิดขึ้นแล้วดับไปแห่งจักขุวิญญาณธาตุ เป็นต้น มโนธาตุที่เป็นไปในลำดับแห่งวิญญาณมีจักขุวิญญาณเป็นต้น หากเป็นไปในลำดับแห่งกุศลวิบากก็เป็นกุศลวิบาก หากเป็นไปใน**ลำดับต่อจากอกุศลวิบาก**ก็เป็นอกุศลวิบาก ทำกิจรับอารมณ์แห่งวิญญาณเหล่านั้นแหละเกิดขึ้น ความเป็นไปแห่งวิปากจิต ๒ ดวง ด้วยอำนาจแห่งการรับอารมณ์ พึงทราบตามนัยดังกล่าวมาแล้วนี้.

อกุสลวิปากุเปกฺขา (ถี)

[อกุสลวิปาก + อุเปกฺขา]

อุเบกขาเวทนาอันเป็นผลของอกุศล (เวทนาที่มีในอกุศลวิปากจิตที่ประกอบด้วยอุเบกขา ๖ ดวง).

ยถา ปน ชิวฺหคฺเค ฉ มธุพินฺทูนิ สตฺตมสฺส ตมฺพโลหพินฺทุโน อนุทหนพลวตาย อพฺโพหาริกานิ โหนฺติ, ตถา ตตฺถ อนุทหนพลวตาย เสสา ฉ **อกุสลวิปากุเปกฺขา** อพฺโพหาริกา โหนฺติ. ทุกฺขเมว นิรนฺตรํ ปญฺญายติ. เอวเมตฺถ ทุกฺขสฺส วีจิ นาม นตฺถิ. (ชา.อฏ. ๕/๒๘๘)

อุเบกขาเวทนาอันเป็นผลของอกุศล ๖ อย่างที่เหลือ ย่อมเป็นอัพโพหาริก เพราะความที่ทุกข์ในมหานรกนั้นมีกำลังเผาอยู่เนือง ๆ เปรียบเหมือนหยาดน้ำผึ้ง ๖ หยาดที่ปลายลิ้น ย่อมเป็นอัพโพหาริก เพราะความที่หยาดของ[น้ำ]ทองแดงอันเป็นส่วนที่ ๗ เป็นของมีกำลังเผาอยู่เนือง ๆ ฉะนั้น.

ทุกข์เท่านั้น ย่อมปรากฏหาระหว่างมิได้[ต่อเนื่อง]. ขึ้นชื่อว่าระหว่างแห่งความทุกข์ในมหานรกนี้ ย่อมไม่มี ด้วยประการฉะนี้.

[ตรงฺเค อนฺตเร วีจิ (วีจิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ มีอรรถ ๒ อย่าง คือ ตรังคะ (คลื่น), อันตระ (ระหว่าง) ธาน. ๑๐๕๙]

อกุสลวิปากุปฺปตฺติ (ถี)

[อกุสลวิปาก + อุปฺปตฺติ]

การเกิดขึ้นแห่งอกุศลวิบาก.

อิฏฺฐารมฺมเณน ปน โวมิสฺสกตฺตา อปฺปกํ อกุสลกมฺมชํ พหุลํ **อกุสลวิปากุปฺปตฺติยา** การณนฺ ภวิสฺสตีติ สกฺกา วตฺตุนฺติ. (มูลฏี. ๒/๘)

ส่วนผลอันเกิดจากอกุศลกรรมเล็กน้อย อาจกล่าวได้ว่า จักไม่เป็นเหตุของ**การเกิดขึ้น**

แห่งอกุศลวิบากโดยมาก เพราะเป็นสภาพระคนด้วยอิฏฐารมณ์.

อกุสลวิวชฺชิต (ติ)

[อกุสล + วิวชฺชิต] เว้นจากอกุศล.

ดู อคาริกสิปฺป

อกุสลเวทนา (ถี)

[อกุสล + เวทนา] เวทนาฝ่ายอกุศล.

อกุสลเวทนา วิสภาคฏฺเจน วิสํสฏฺเจน จ กุสลาพฺยากตาหิ ทูเร. (อภิ.อฏ. ๒/๑๗)

เวทนาฝ่ายอกุศล ชื่อว่าเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยากฤต โดยความหมายว่าไม่มีส่วนเสมอกัน และไม่ระคนกัน.

อกุสลเวร (น)

[อกุสล + เวร] ศัตรูคืออกุศล.

เวรพหุโลติ ปุคฺคลเวเรนปิ **อกุสลเวเรน**ปิ พหุเวโร. (อ.อฏ. ๓/๘๐)

บทว่า **เวรพหุโล** (ผู้มากด้วยศัตรู) ความว่า เป็นผู้มีศัตรูมากด้วยศัตรูคือบุคคลบ้าง ด้วย**ศัตรูคืออกุศล**บ้าง.

ดู เวรพหุล

เวรํ ตสฺส น เกนจีติ ตสฺส เกนจิ สทฺธึ **อกุสลเวรํ** วา ปุคฺคลเวรํ วา นตฺถิ. (อ.อฏ. ๓/๑๙๕)

บาทคาถาว่า **เวรํ ตสฺส น เกนจิ** (ย่อมไม่มีศัตรูกับใครๆ) ความว่า เขาย่อมไม่มี**ศัตรูคืออกุศล** หรือศัตรูคือบุคคลกับใครๆ.

อกุสลสงฺกปฺป (ปุ)

[อกุสล + สงฺกปฺป]

ความดำริที่ประกอบด้วยอกุศล, ดำริชั่ว.

ตโย **อกุสลสงฺกปฺปา** กามสงฺกปฺโป พฺยาปาทสงฺกปฺโป วิหึสาสงฺกปฺโป. (ที. ๓/๑๘๐)

ความดำริที่ประกอบด้วยอกุศล ๓ คือ กามสังกัปปะ (ความดำริในกาม) พยาปาทสังกัปปะ (ความดำริในความพยาบาท) วิหิงสาสังกัปปะ (ความดำริในความเบียดเบียน).

อกุสลสงฺขาต (ติ)

[อกุสล + สงฺขาต]

อันเขารู้ว่าเป็นอกุศล, จัดว่าเป็นอกุศล, ตั้งไว้ทำให้เป็นฝ่ายอกุศล, กำหนดไว้โดยความมีในฝ่ายอกุศล, ถึงฝ่ายอกุศล.

ตฺยาหํ อุปสงฺกมิตฺวา เอวํ วทามิ เยสุ โน, อาวุโส จาเนสุ น สเมติ, ติฏฺจนฺตุ ตานิ จานานิ. เยสุ จาเนสุ สเมติ, ตตฺถ วิญฺญู สมนุยุญฺชนฺตํ สมนุคาหนฺตํ สมนุภาสนฺตํ สตฺถารา วา สตฺถารํ สงฺเฆน วา สงฺฆํ เย อิเมสํ ภวตํ ธมฺมา อกุสลา **อกุสลสงฺขาตา**, สาวชฺชา สาวชฺชสงฺขาตา, อเสวิตพฺพา อเสวิตพฺพสงฺขาตา, น อลมริยา น อลมริยสงฺขาตา, กณฺหา กณฺหสงฺขาตา. โก อิเม ธมฺเม อนวเสสํ ปหาย วตฺตติ, สมโณ วา โคตโม, ปเร วา ปน โภนฺโต คณาจริยาติ.

(ที. ๑/๑๕๔, ที. ๓/๔๖)

ดูก่อนกัสสปะ เราเข้าไปหาสมณพราหมณ์เหล่านั้นแล้ว กล่าวอย่างนี้ว่า ผู้มีอายุ เรื่องที่

ทำให้พวกเรามีวัตรปฏิบัติไม่ตรงกัน จงงดไว้แต่ในเรื่องที่ตรงกัน วิญญูชนเมื่อซักไซ้ไล่เลียงสอบสวน เปรียบเทียบศาสดากับศาสดา หมู่สาวกกับหมู่สาวกว่า ธรรมของท่านเหล่านี้ส่วนใดที่เป็นอกุศลก็**จัดว่าเป็นอกุศล** ที่มีโทษก็จัดว่ามีโทษ ที่ไม่ควรเสพก็จัดว่าไม่ควรเสพ ที่ไม่ประเสริฐก็จัดว่าไม่ประเสริฐ และที่เป็นฝ่ายชั่วก็จัดว่าเป็นฝ่ายชั่ว ใครเล่าที่ละธรรมเหล่านี้ได้เด็ดขาด พระสมณโคดมหรือว่าคณาจารย์ผู้เจริญเหล่าอื่นกันแน่.

อกุสลา อกุสลสงฺขาตาติ อกุสลา เจว อกุสลาติ จ สงฺขาตา ญาตา, โกฏฺฐาสํ กตฺวา จปิตาติ อตฺโถ. (ที.อฏ. ๑/๒๙๐)

สองบทว่า **อกุสลา อกุสลสงฺขาตา** (ที่เป็นอกุศลก็จัดว่าเป็นอกุศล) ความว่า ที่เป็นอกุศลนั่นแหละ อันเขานับคือรู้ว่าเป็นอกุศล หมายความว่า ตั้งไว้ทำให้เป็นฝ่ายอกุศล.

ตตฺถ ปุริมปเทน เอกนฺตากุสเล วทติ, ทุติยปเทน ตสหคเต ตปกฺขิเย จ.

เตนาห โกฏฺฐาสํ วา กตฺวา จปิตาติ. อกุสลปกฺขิยภาเวน ววตฺถปิตาติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๑/๓๕๐)

บรรดาบทเหล่านั้น ท่านกล่าวถึงธรรมที่เป็นอกุศลแน่นอนด้วยบทแรก และกล่าวถึงธรรมที่เป็นไปร่วมกับอกุศลนั้น และธรรมที่มีในฝ่ายอกุศลนั้น ด้วยบทที่ ๒ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า **โกฏฺฐาสํ วา กตฺวา จปิตา** (ตั้งไว้ทำให้เป็นฝ่ายอกุศล) หมายความว่า ถูกกำหนดไว้โดยความมีในฝ่ายอกุศล.

ดู อกุสลปกฺข (๑)

อกุสลสงฺขาตาติ อกุสลาติ โกฏฺฐาสํ ปตฺตา. (ที.อฏ. ๓/๒๗)

บทว่า **อกุสลสงฺขาตา** แปลว่า ถึงฝ่ายที่เรียกว่า อกุศล.

อกุสลสงฺขาตาติ อกุสลาติ สงฺขาตา อกุสลโกฏฺฐาสภูตา วา. (ที.อฏ. ๓/๔๖)

บทว่า **อกุสลสงฺขาตา** แปลว่า อันเขารู้ว่าเป็นอกุศล หรือที่เป็นฝ่ายอกุศล.

อกุสลสญฺเจตนา (ถี)

[อกุสล + สญฺเจตนา]

เจตนาเป็นอกุศล, เจตนาฝ่ายอกุศล.

อกุสลสญฺเจตนิก (ติ)

[อกุสลสญฺเจตนา + ณิก]

มีเจตนาเป็นอกุศล, มีเจตนาฝ่ายอกุศล.

น เตฺววาหํ ภิกฺขเว สญฺเจตนิกานํ กมฺมานํ กตานํ อุปจิตานํ อปฺปฏิสํเวทิตฺวา ทุกฺขสฺสนฺตกิริยํ วทามิ. ตตฺร ภิกฺขเว ติวิธา กายกมฺมนฺตสนฺโทสพฺยาปตฺติ **อกุสลสญฺเจตนิกา** ทุกฺขุทฺริยา ทุกฺขวิปากา โหติ. (อ. ๓/๔๙๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรายังไม่รู้ (วิบากกรรม) จะไม่กล่าวถึงการทำที่สุดแห่งทุกข์ของกรรมที่สัตว์เจตนาทำขึ้น สั่งสมขึ้น ภิกษุทั้งหลายในข้อนั้นแล วิบัติคือโทษแห่งกายกรรม**ที่มีเจตนาเป็นอกุศล** มีทุกข์เป็นกำไร มีทุกข์เป็นวิบาก ๓ ประการ.

อกุสลสญฺเจตนิกาเหตุ (ปุ)

[อกุสลสญฺเจตนิกา + เหตุ]

เหตุคือความมีเจตนาเป็นอกุศล, เหตุคือความมีเจตนาฝ่ายอกุศล, เหตุประกอบด้วยเจตนาเป็นอกุศล - ฝ่ายอกุศล.

ติวิธกายกมฺมนฺตสนฺโทสพฺยาปตฺติ **อกุสลสญฺเจตนิกาเหตุ** วา ภิกฺขเว สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ. จตุพฺพิธวจีกมฺมนฺตสนฺโทสพฺยาปตฺติ **อกุสลสญฺเจตนิกาเหตุ** วา สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ. ติวิธมโนสนฺโทสพฺยาปตฺติ **อกุสลสญฺเจตนิกาเหตุ** วา สตฺตา กายสฺส เภทา ปรมฺมรณา อปายํ ทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺชนฺติ. (อ. ๓/๔๙๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะวิบัติคือโทษแห่งกายกรรมที่มี**เหตุคือความมีเจตนาฝ่ายอกุศล** ๓ เพราะวิบัติคือโทษแห่งวจีกรรมที่มีเหตุคือความมีเจตนาฝ่ายอกุศล ๔ หรือเพราะวิบัติ คือโทษแห่งมโนกรรมที่มีเหตุคือความมีเจตนาฝ่ายอกุศล ๓ สัตว์ทั้งหลายหลังจากตายแล้ว จึงไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก.

อกุสลสญฺญา (ถี)

[อกุสล + สญฺญา]

สัญญาอันประกอบด้วยอกุศล,

สัญญาฝ่ายอกุศล.

กตมา ติสฺโส **อกุสลสญฺญา** ? กามสญฺญา, พฺยาปาทสญฺญา, วิหึสาสญฺญา. (อภิ.วิ. ๓๖๐)

สัญญาฝ่ายอกุศล ๓ คือ กามสัญญา พยาปาทสัญญา วิหิงสาสัญญา.

อกุสลสทฺท (ปุ)

[อกุสล + สทฺท]

อกุศล ศัพท์.

อกุสลสทฺโท สาวชฺชทุกฺขวิปากตฺถโชตกตฺเถน [สมฺปฏิจฺฉิโต]. (อภิ.อฏ. ๑/๘๓)

อกุสล ศัพท์ อันผู้รู้ยอมรับ เพราะอรรถอันแสดงเนื้อความว่ามีโทษและมีวิบากเป็นทุกข์ [ไม่น่าปรารถนา].

อกุสลสภาว (ปุ)

[อกุสล + สภาว]

สภาพของอกุศล, สภาวะของอกุศล.

ปุริเมน จ กุสลํ **อกุสลสภาวโต** นิวตฺเตติ, ปจฺฉิเมน อพฺยากตสภาวโต สวิปากตฺตทีปกตฺตา ปจฺฉิมสฺส. (มูลฏี. ๑/๓๒)

อนึ่ง ด้วยบทแรก[ว่า อนวชฺช (ไม่มีโทษ)] ท่านย่อมห้ามกุศลจาก**สภาพของอกุศล** ท่านห้ามกุศลจากสภาพของอัพยากฤตด้วยบทหลัง [ว่า สุขวิปาก (มีวิบากน่าปรารถนา)] เพราะบทหลังแสดงว่า กุศลเป็นสภาพมีวิบาก.

อกุสลสมฺปยุตฺต (ติ)

[อกุสล + สมฺปยุตฺต]

ประกอบด้วยอกุศลจิต, สัมปยุตด้วยอกุศลจิต, อกุศลสัมปยุต.

ตตฺถ กุสลวิญฺญาณสมฺปยุตฺตา กุสลา, **อกุสลสมฺปยุตฺตา** อกุสลา, อพฺยากตสมฺปยุตฺตา อพฺยากตา. น หิ ตำ วิญฺญาณำ อตฺถิ, ยำ สญฺญาย วิปฺปยุตฺตำ, ตสฺมา ยตฺตโก วิญฺญาณสฺส เภโท, ตตฺตโก สญฺญายาติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๙๒)

ในสัญญา ๓ นั้น สัญญาที่ประกอบด้วยกุศลจิตจัดเป็นกุศล ที่**ประกอบด้วยอกุศลจิต**จัดเป็นอกุศล ที่ประกอบด้วยอัพยากตจิตจัดเป็นอัพยากฤต เพราะจิตที่ไม่ประกอบด้วยสัญญาหามีไม่ เพราะฉะนั้น ประเภทแห่งจิตมีเท่าใด ประเภทแห่งสัญญาก็มีเท่านั้น.

อกุสลสีล (น)

[อกุสล + สีล]

ปกติที่เป็นอกุศล, อกุศลศีล.

ตีณิ สีลานิ กุสลสีลำ **อกุสลสีลำ** อพฺยากตสีลำ.

(ปฏิสำ. ๔๓)

ปกติมี ๓ คือ ปกติที่เป็นกุศล **ปกติที่เป็นอกุศล** ปกติที่เป็นอัพยากฤต.

กติ สีลานีติ ปญฺหสฺส วิสฺสชฺชเน กุสลสีลำ **อกุสลสีลำ** อพฺยากตสีลนฺติ เอตฺถ ยสฺมา โลเก เตสำ เตสำ สตฺตานำ ปกติ สีลนฺติ วุจฺจติ, ยำ สนฺธาย อยำ สุขสีโล อยำ ทุกฺขสีโล อยำ กลหสีโล อยำ มณฺฑนสีโลติ ภณนฺติ, ตสฺมา เตน ปริยาเยน อตฺถุทฺธาเรน **อกุสลสีล**มฺปิ สีลนฺติ วุตฺตำ. ตำ ปน สุตฺวาน สำเร ปญฺญาติ วจนโต อิธาธิปฺเปตสีลำ น โหตีติ. (ปฏิสำ.อฏ. ๑/๒๓๕)

ในการแก้ปัญหาว่า **กติ สีลานิ** (ปกติมีเท่าไร) เพราะปกติของสัตว์เหล่านั้นๆ ในโลก ท่านกล่าวว่าเป็นศีลไว้ในบทนี้ว่า ปกติที่เป็นกุศล **ปกติที่เป็นอกุศล** ปกติที่เป็นอัพยากฤต ชาวโลกกล่าวหมายถึงปกติว่า บุคคลนี้ มีปกติเป็นสุข บุคคลนี้มีปกติเป็นทุกข์ บุคคลนี้มีปกติทะเลาะวิวาท บุคคลนี้มีปกติประดับตกแต่ง ดังนั้น แม้**ปกติที่เป็นอกุศล** ก็เรียกว่าเป็นปกติ ด้วยการยกเอาเนื้อความขึ้นแสดงไว้ตามเหตุนั้น[การแสดงเนื้อความหลายอย่างที่มีได้ในบทหนึ่งๆ] แต่ปกติที่เป็นอกุศลนั้นไม่ใช่ศีลที่ท่านประสงค์เอาในที่นี้ ดังพระบาลีว่า สุตฺวาน สำเร ปญฺญา (ปัญญาในการฟังแล้วสำรวม) ดังนี้.

[อัตถุทธาระ คือ การยกเนื้อความขึ้นแสดง มีวิเคราะห์ว่า อุทฺธรียนฺติ อตฺถา เอตฺถ เอเตนาติ วา อุทฺธาโร, อตฺถานำ อุทฺธาโร อตฺถุทฺธาโร พระอรรถกถาจารย์และพระฎีกาจารย์มักแสดงความหมายหลายอย่างของศัพท์ เพื่อชี้ให้เห็นว่า คำบาลีมีความหมายหลายอย่าง จากนั้น จึงแสดงความหมายเฉพาะแห่งที่ระบุถึงในที่ นั้นๆ (อัตถุทเทสะ) ตามสมควร]

อกุสลสุตฺต (น)

[อกุสล + สุตฺต]

สูตรแสดงอกุศลกรรม,

สูตรว่าด้วยอกุศลกรรม, อกุศลสูตร

บาลีอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต ตติยปัณณาสก์ วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑ (อำ. ๑/๒๙๖)

อกุสลเหตุ (ปุ)

[อกุสล + เหตุ]

เหตุฝ่ายอกุศล, อกุศลเหตุ.

กตเม ธมฺมา เหตู ? ตโย กุสลเหตู, ตโย **อกุสลเหตู**, ตโย อพฺยากตเหตู, นว กามาวจรเหตู ฉ รูปาวจรเหตู, ฉ อรูปาวจรเหตู, ฉ อปริยาปนฺนเหตู. (อภิ.ธ. ๒๑๔)

สภาวธรรมที่เป็นเหตุเป็นไฉน?

เหตุฝ่ายกุศลมี ๓ **เหตุฝ่ายอกุศล**มี ๓ เหตุฝ่ายอัพยากฤตมี ๓ เหตุที่เป็นกามาวจรมี ๙ เหตุที่เป็นรูปาวจรมี ๖ เหตุที่เป็นอรูปาวจรมี ๖ เหตุที่เป็นโลกุตตระ มี ๖.

[คำว่า **เหตุ** หมายความว่า เป็นธรรมที่ให้ผลเกิดขึ้น และให้ผลธรรมนั้นตั้งมั่นในอารมณ์ และให้เจริญขึ้นได้. **ผลที่เกิดจากเหตุนั้น** ได้แก่ กายกรรม วจีกรรม มโนกรรมที่เป็นกุศลบ้าง อกุศลบ้าง อัพยากฤตบ้าง. **อารมณ์** ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส สภาพธรรมที่เกี่ยวด้วยสิ่งที่มีชีวิต และไม่มีชีวิต ชื่อต่างๆ คำพูดต่างๆ เรื่องราวต่างๆ. **ธรรมที่เป็นเหตุ** ได้แก่ เจตสิกมีอยู่ ๖ คือ โลภะ (ความอยากได้) โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความไม่รู้) อโลภะ (ความไม่อยากได้) อโทสะ (ความไม่โกรธ) ปัญญา (ความไม่หลงคือรู้) เหตุฝ่ายกุศลมี ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ. เหตุฝ่ายอกุศลมี ๓ คือ โลภะ โทสะ โมหะ.เหตุฝ่ายอัพยากฤตมี ๓ คือ อโลภะ อโทสะ อโมหะ.เหตุที่เป็นกามาวจรมี ๙ คือ เหตุฝ่ายกุศล ๓ เหตุฝ่ายอกุศล ๓ เหตุฝ่ายอัพยากฤต ๓. เหตุที่เป็นรูปาวจรมี ๖ คือ เหตุฝ่ายกุศล ๓ เหตุฝ่ายอัพยากฤต ๓. เหตุที่เป็นอรูปาวจรมี ๖ คือ เหตุฝ่ายกุศล ๓ เหตุฝ่ายอัพยากฤต ๓. เหตุที่เป็นโลกุตตระมี ๖ คือ เหตุฝ่ายกุศล ๓ เหตุฝ่ายอัพยากฤต ๓]

อกุสลาทิภาว (ปุ)

[อกุสล + อาทิ + ภาว]

ความที่...เป็นอกุศลเป็นต้น, ภาวะที่...เป็นอกุศลเป็นต้น, ความเป็นอกุศลเป็นต้น

อถาปิ สิยา โลภาทีนํ สภาวสิทฺโธ **อกุสลาทิภาโว**, ตสมฺปยุตฺตานำ ปน โลภาทิปฏิพทฺโธติ. เอวมฺปิ ยถา โลภาทีนำ, เอวำ อโลภาทีนมฺปิ สภาวสิทฺโธ กุสลาทิภาโวติ อโลภาทโย กุสลา เอว สิยุำ, น อพฺยากตา, น จ โหนฺติ.

(อิติวุต.อฏ. ๑๗๒)

แม้ถ้า**ความที่**โลภะเป็นต้น**เป็นอกุศลเป็นต้น** พึงสำเร็จโดยสภาวะได้ แต่ความที่ธรรมซึ่งประกอบด้วยโลภะเป็นต้นนั้น เป็นอกุศลเป็นต้น พึงเป็นธรรมเนื่องด้วยโลภะเป็นต้น เมื่อเป็นเช่นนั้น แม้ความที่อโลภะเป็นต้นเป็นกุศลเป็นต้นก็พึงสำเร็จโดยสภาวะได้ เหมือนความที่โลภะเป็นต้นเป็นอกุศล พึงสำเร็จโดยสภาวะได้ ดังนั้น อโลภะ เป็นต้นพึงเป็นกุศลอย่างเดียว ไม่เป็นอัพยากฤต แต่มิได้เป็นเช่นนั้น.

[สภาวสิทธะ สำเร็จโดยสภาวะ=ธรรมชาติ]

อกุสลาทิเวทนาสมงฺคี (ติ)

[อกุสลาทิ + เวทนา + สมงฺคี]

ผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยเวทนามีอกุศล เป็นต้น, ผู้มีความพร้อมเพรียงด้วยเวทนามีอกุศล เป็นต้น.

สเจปิ หิ **อกุสลาทิเวทนาสมงฺคิโน** ทุกฺขาทิเวทนาสมงฺคิโน จ ตโย ตโย ชนา เอกมญฺเจ นิสินฺนา โหนฺติ, เตสมฺปิ ตา เวทนา วิสภาคฏฺเฐน วิสํสฏฺเฐน จ ทูเรเยว นาม. (อภิ.อฏ. ๒/๑๗)

จริงอยู่ แม้ถ้าบุคคล**ผู้มีความพรั่งพร้อมด้วยเวทนามีอกุศลเป็นต้น** และบุคคลผู้พรั่งพร้อมด้วยเวทนามีทุกข์เป็นต้น นั่งบนเตียงเดียวกัน คราวละ ๓ คน เวทนาเหล่านั้นแม้ของคนเหล่านั้น ชื่อว่าไกลกันทีเดียว โดยความหมายว่า ไม่มีส่วนเสมอกัน และไม่ระคนกัน.

อกุสลาธิปติ (ปุ)

[อกุสล + อธิปติ]

อธิปติปัจจัยฝ่ายอกุศล.

อกุสลาธิปติ สมฺปยุตฺตกานํ ขนฺธานํ อธิปติปจฺจเยน ปจฺจโย. (ปฏฺฐาน. ๑/๑๓๗)

อธิปติปัจจัยฝ่ายอกุศล เป็นปัจจัยแก่สัมปยุตตขันธ์โดยความเป็นอธิปติปัจจัย.

อกุสลานนฺตร (น)

[อกุสล + อนนฺตร]

ลำดับต่อจากอกุศล, ลำดับแห่งอกุศล.

กุสลากุสเล นิรุทฺเธ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชตีติ **อกุสลานนฺตร**ญฺจ สเหตุกตทารมฺมณํ วุตฺตํ. (มูลฏี. ๑/๑๓๑)

และพระพุทธเจ้าได้ตรัสตทารมณ์ที่ประกอบด้วยเหตุไว้ใน**ลำดับต่อจากอกุศล** ด้วยพระดำรัสว่า กุสลากุสเล นิรุทฺเธ สเหตุโก วิปาโก ตทารมฺมณตา อุปฺปชฺชติ (เมื่อกุศลชวนจิตและอกุศลชวนจิตดับลงแล้ว วิปากจิตที่ประกอบด้วยเหตุ (สเหตุกวิปากจิต) ย่อมเกิดขึ้นด้วยความเป็นตทารมณ์)

อกุสลานุภาว (ปุ)

[อกุสล + อานุภาว]

อานุภาพของอกุศลกรรม.

ยทา ปน **อกุสลานุภาเวน** อปาเย นิพฺพตฺตนฺติ, ตทา เนสํ มรณกาเล ปจฺจุปฏฺฐิตํ กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิตฺตานํ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา เอกา อกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๘๘)

อนึ่ง ในกาลใด สัตว์ทั้งหลายเกิดในอบายด้วย**อานุภาพของอกุศลกรรม** ในกาลนั้น อเหตุกมโนวิญญาณธาตุที่เป็นอกุศลวิบาก ย่อมทำกรรม กรรมนิมิต และคตินิมิตอย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งปรากฏในเวลาใกล้จะตายของสัตว์เหล่านั้นให้เป็นอารมณ์ เป็นไปด้วยอำนาจปฏิสนธิ.

อกุสลาพฺยากต (ติ)

[อกุสล + อพฺยากต]

(เวทนา) ฝ่ายอกุศลและอัพยากฤต.

อกุสลาพฺยากตา เวทนา กุสลาย เวทนาย ทูเร. (อภิ.วิ. ๔)

เวทนา**ฝ่ายอกุศลและอัพยากฤต** เป็นเวทนาไกลจากเวทนาฝ่ายกุศล.

อกุสลาพฺยากตจิตฺต (น)

[อกุสลาพฺยากต + จิตฺต]

จิตฝ่ายอกุศลและอัพยากฤต.

อิตเรหิ อิตรนฺติ อิตเรหิ **อกุสลาพฺยากตจิตฺเตหิ** ยํ อาปชฺชติ, ตํ อิตรํ. อกุสลํ อพฺยากตญฺจาติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๒/๙๘)

สองบทว่า **อิตเรหิ อิตรํ** (ภิกษุต้องอาบัติ ด้วยจิตนอกนี้ อาบัตินั้นชื่อว่าอาบัตินอกนี้) ความว่า ภิกษุต้องอาบัติใดด้วยจิต**ฝ่ายอกุศลและอัพยากฤต**นอกนี้ อาบัตินั้นชื่อว่าอาบัตินอกนี้ หมายความว่า อาบัตินั้น ชื่อว่า อาบัติฝ่ายอกุศล และฝ่ายอัพยากฤต.

อกุสลาภิสงฺขาร (ปุ)

[อกุสล + อภิสงฺขาร]

ธรรมปรุงแต่งฝ่ายอกุศล (อกุศลเจตนาที่ก่อให้เกิดอกุศลวิบากและกฏัตตารูป).

สพฺเพ กิเลสา สพฺเพ ทุจฺจริตา สพฺเพ ทรถา สพฺเพ ปริฬาหา สพฺเพ สนฺตาปา สพฺพา**-กุสลาภิสงฺขารา**, อิเม วุจฺจนฺติ ปฏิจฺฉนฺน-ปริสฺสยา. (มหานิ. ๑๐)

กิเลสทุกชนิด ทุจริตทุกทาง ความกระวนกระวายทุกอย่าง ความเร่าร้อนทุกสถาน ความเดือดร้อนทุกประการ **ธรรมปรุงแต่งฝ่ายอกุศล**ทุกประเภท เหล่านี้ เรียกว่า อันตรายที่ไม่ปรากฏ.

อโกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐน อภิสงฺขรณฏฺเฐน จ สพฺเพ **อกุสลาภิสงฺขารา**. (มหานิ.อฏ. ๕๔)

ชื่อว่า**ธรรมปรุงแต่งฝ่ายอกุศล**ทุกประเภท โดยความหมายว่า เกิดแต่ภาวะแห่งอกุศล และโดยความหมายว่าปรุงแต่ง.

อกุสลุปฺปตฺติ (ถี)

[อกุสล + อุปฺปตฺติ]

การเกิดขึ้นของอกุศล.

อกุสลุปฺปตฺติปทฏฺฐาน (น)

[อกุสลุปฺปตฺติ + ปทฏฺฐาน]

เหตุใกล้คือการเกิดอกุศล, มีการเกิดอกุศลเป็นปทัฏฐาน (เป็นเหตุใกล้).

เยนากาเรน มนสิกริยมานา **อกุสลุปฺปตฺติ-ปทฏฺฐานา** โหนฺติ, เตนากาเรน น มนสิกาตพฺพา. (ม.อฏ. ๑/๖๙)

ธรรมทั้งหลายที่ภิกษุมนสิการอยู่ โดยอาการใด ย่อมเป็น**เหตุใกล้คือการเกิดอกุศล** ภิกษุไม่ควรมนสิการโดยอาการนั้น.

อกุสลูปปริกฺขา (ถี)

[อกุสล + อุปปริกฺขา]

การใคร่ครวญ - พิจารณาอกุศล.

ติสฺโส **อกุสลูปปริกฺขา** อกุสลํ กายกมฺมํ อกุสลํ วจีกมฺมํ อกุสลํ มโนกมฺมนฺ. (เนตฺติ. ๑๐๕)

การใคร่ครวญอกุศล ๓ คือ อกุศลกายกรรม อกุศลวจีกรรม และอกุศลมโนกรรม.

อกุสลูปสंหิต (ติ)

[อกุสล + อุปสंหิต]

ประกอบด้วยอกุศล, อาศัยอกุศล.

ยมฺปิ **อกุสลูปสญฺหิตं** ทุกฺขं โทมนสฺสं, ตมฺปิสฺส ตสฺมึ สมเย น โหติ. (อं. ๒/๑๘๒)

ในสมัยนั้น แม้ทุกขโทมนัสอัน**ประกอบด้วยอกุศล**ของเขา ย่อมไม่มี.

อกุสลูปสญฺหิตนฺติ มิคสูกราทโย วิชฺฌิสฺสามีติ สรं ขิปิตฺวา ตสฺมึ วิรทฺเธ วิรทฺธं มยาติ เอวं อกุสเล นิสฺสาย อุปฺปชฺชนกं, ตาทิเสสุ จาเนสุ อวิรชฺฌนฺตสฺส สุฏฺฐุ เม วิทฺธं สุฏฺฐุ เม ปหฏนฺติ อุปฺปชฺชนกं **อกุสลูปสญฺหิตं** สุขं โสมนสฺสं นาม. (อं.อฏ. ๓/๖๒)

บทว่า **อกุสลูปสญฺหิตं** (ประกอบด้วยอกุศล) ความว่า เมื่อนายพรานคิดว่า เราจักยิงเนื้อ และสุกรเป็นต้นแล้วยิงธนูพลาดไป[ทุกข์โทมนัส] อาศัยอกุศลเกิดขึ้นอย่างนี้ว่า เรายิงพลาดไป [ชื่อว่าประกอบด้วยอกุศล] แต่เมื่อเขายิงไม่พลาดในฐานะเช่นนั้น สุข โสมนัสเกิดขึ้น[แก่เขา]ว่า เรายิงดีแล้ว เราประหารดีแล้ว ชื่อว่าอัน**ประกอบด้วยอกุศล**.

อกุสีต (ติ)

[น + กุสีต] ไม่เกียจคร้าน.

กิมหं สีลสมฺปนฺนา สตฺถุ สาสนการิกา
นิพฺพานं นาธิคจฺฉามิ **อกุสีตา** อนุทฺธตา.
(เถรี. ๓๒๙)

ข้าพเจ้า (ปฏาจาราเถรี) ผู้สมบูรณ์ด้วยศีล ทำตามคำสั่งสอนของพระบรมศาสดา **ไม่เกียจคร้าน** ไม่ฟุ้งซ่าน เหตุไฉนจึงยังมิได้บรรลุพระนิพพาน.

[อกุสีต = น + กุสีต คำว่า **กุสีต** สำเร็จรูปมาจาก กุ บทหน้า + สีท ธาตุ + อ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า วีริเยนาธิคนฺธพฺพสฺส อตฺถสฺส อลาภโต กุจฺฉิเตนากาเรน สีทตีติ กุสีโต (ชื่อว่า กุสีตะ เพราะอรรถว่า จมลงด้วยอาการอันน่าเกลียด เนื่องจากไม่ได้รับประโยชน์ที่จะพึงได้รับด้วยความเพียร =ผู้เกียจคร้าน) แปลง ท เป็น ต เหมือนคำว่า สุคโต ที่มาจาก สุคโท. หีนวีริยตฺตา กุจฺฉิเตน อากาเรน สีทตีติ กุสีโท, กุสีโทเอว กุสีโต (ชื่อว่า กุสีทะ เพราะอรรถว่า ท้อแท้อย่างน่าเกลียด เพราะมีความเพียรย่อหย่อน) กุสีทะนั่นแหละ เป็นกุสีตะ]

อกุสีตวุตฺติ (ติ)

[อกุสีต + วุตฺติ]

มีความไม่ประพฤติเกียจคร้าน, ไม่ประพฤติเกียจคร้าน (คุณของผู้ปฏิบัติ)

อารทฺธวีริโย ปรมตฺถปตฺติยา
อลีนจิตฺโต **อกุสีตวุตฺติ**
ทฬฺหนิกฺกโม ถามพลูปปนฺโน
เอโก จเร ขคฺควิสาณกปฺโป. (สุตฺตนิ. ๒๘๙)

[พระปัจเจกพุทธเจ้า]ปรารภความเพียร เพื่อบรรลุประโยชน์สูงสุด มีจิตไม่ย่อหย่อน **ไม่ประพฤติเกียจคร้าน** มีความบากบั่นมั่นคง

เข้าถึงเรี่ยวแรงและกำลังแล้ว พึงเที่ยวไปผู้เดียวเหมือนนอแรด (ประพฤติอยู่ผู้เดียวเหมือนนอแรด).

อกุสีตวุตฺตีติ เอเตน ฐานอาสนจงฺกมนาทีสุ กายสฺส อนวสีทนํ [ทสฺเสติ].

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๑๐)

พระปัจเจกพุทธเจ้าทรงแสดงความไม่เฉื่อยชาแห่งกายในการยืน การนั่ง และการเดินจงกรม เป็นต้นด้วยบทว่า อกุสีตวุตฺติ นี้.

[คาถานี้ประดับด้วยโอชคุณ เพราะมีบทสมาสที่ชัดเจนเข้าใจง่าย ๗ บท คือ

อารทฺธวีริโย (ปรารภความเพียร), ปรมตฺถปตฺติ (บรรลุประโยชน์สูงสุด, อลีนจิตฺโต (มีจิตไม่ย่อหย่อน, ไม่ย่อท้อ), อกุสีตวุตฺติ (ไม่ประพฤติเกียจคร้าน), ทฬฺหนิกฺกม (มีความบากบั่นมั่นคง), ถามพลูปปนฺน (เข้าถึงเรี่ยวแรงและกำลัง) และ ขคฺควิสาณกปฺป (เหมือนนอแรด)

การผูกบทหลายบทเป็นบทสมาส ทำให้คำสั้นแต่จุเนื้อความมาก ดังนั้น ความมีบทสมาสมากๆ จึงก่อให้เกิดความซาบซึ้งตรึงใจแก่ผู้อ่านผู้ฟังจัดเป็นโอชคุณ

โอชคุณนี้เปรียบเสมือนชีวิตของร้อยแก้ว คือทำให้ร้อยแก้วมีชีวิตชีวาน่าสนใจติดตามอ่าน ถ้าไม่มีบทสมาสเลยก็จะขาดรสชาติไป เหมือนกับการรับประทานอาหารโดยไม่มีเครื่องปรุง จะเห็นได้ว่า พระอรรถกถาจารย์มักกล่าวคำลงท้ายคัมภีร์ ด้วยบทสมาสยาวๆ เช่น ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิต (ผู้ประดับด้วยศรัทธา ความรู้ และความเพียรอันหมดจดยิ่ง) เป็นต้น. สำหรับในร้อยกรอง โอชคุณปรากฏในฐานะ ๓ อย่าง คือมีบทสมาสตลอดครึ่งคาถา, มีบทสมาสตลอดบาทใดบาทหนึ่ง หรือมีบทสมาสในศัพท์ใดศัพท์หนึ่งของทุกบาท. คัมภีร์สุโพธาลังการ คาถา ๑๒๑ กล่าวว่า

โอโช สมาสพาหุลฺย-
เมโส คชฺชสฺส ชีวิตํ
ปชฺเชปฺย'นากุโล โส'ยํ
กนฺโต กามียเต ยถา.

ความมีบทสมาสมาก ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้ เป็นชีวิตของร้อยแก้ว โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้น น่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง]

อกุห (ติ)

[น + กุห (วิมฺหาปเน) + อ]

ไม่เสแสร้ง, ไม่ลวงโลก, ไม่หลอกลวง, ไม่ทำกรรมอันน่าอัศจรรย์ = ไม่โกหก.

อิสิสตฺตมสฺส **อกุหสฺส**
เตวิชฺชสฺส พฺรหฺมปตฺตสฺส
นฺหาตกสฺส ปทกสฺส
ปสฺสทฺธสฺส วิทิตเวทสฺส
ปุรินฺททสฺส สกฺกสฺส
ภควโต ตสฺส สาวโกหมสฺมิ. (ม. ๒/๔๙)

(อุบาลีคหบดีกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าเป็นสาวกของพระผู้มีพระภาค ผู้เป็นพระอริยเจ้าพระองค์ที่ ๗ **ผู้ไม่เสแสร้ง** ทรงวิชชา ๓ เป็นผู้ประเสริฐ ทรงชำระกิเลสแล้ว

ประสมอักษรให้เป็นบทคาถา ทรงสงบระงับ มีพระญาณแจ่มแจ้ง ทรงให้ธรรมทานก่อนผู้อื่นทั้งหมด เป็นผู้สามารถ.

[คำว่า **อิสิสตฺตม** แปลตามคำอธิบายในคัมภีร์อรรถกถาว่า **ผู้เป็นพระอริยเจ้าพระองค์ที่ ๗** โดย อิสิ ศัพท์แปลว่า พระอริยเจ้า ส่วน สตฺตม แปลว่า ที่ ๗ คือ เป็นพระพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๗ นับจากพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นต้นมา ซึ่งปรากฏในอาฏานาฏิยสูตร เพราะพระพุทธเจ้า ๗ พระองค์เหล่านั้น ยังเหลืออริยสาวกอยู่ในเทวโลกและพรหมโลก ส่วนพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อนจาก ๗ พระองค์เหล่านั้น ไม่มีอริยสาวกเหลืออยู่ เพราะพระอริยสาวกเหล่านั้นปรินิพพานไปหมดแล้ว ดังปรากฏข้อความในคัมภีร์อรรถกถาว่า

อิสิสตฺตมสฺสาติ วิปสฺสิอาทโย ฉ อิสโย อุปาทาย สตฺตมสฺส. (ม.อฏ. ๓.๗๓)

บทว่า อิสิสตฺตมสฺส (ผู้เป็นพระอริยเจ้าพระองค์ที่ ๗) ความว่า พระองค์ที่ ๗ เริ่มจากพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ๖ พระองค์มีพระวิปัสสีพุทธเจ้าเป็นต้น

ตามนัยนี้ คำว่า อิสิสตฺตม มีรูปวิเคราะห์เป็นวิเสสนุตตรปทกัมมธารยสมาสว่า อิสิ จ โส สตฺตโม จาติ อิสิสตฺตโม (พระสัมมาสัมพุทธเจ้าพระองค์ที่ ๗ ชื่อว่า อิสิสัตตมะ)

นอกจากนั้น คำนี้อาจแปลอีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ประเสริฐ ในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย โดย สตฺตม ศัพท์แปลว่า ประเสริฐ และตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า อิสีสุ สตฺตโม อิสิสตฺตโม (ผู้ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย ชื่อว่า อิสิสัตตมะ) ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาว่า

อิสิสตฺตมสฺสาติ สพฺพอิสีสุ เชฏฺฐสฺส สาธุตมสฺส. (ม.ฏี. ๓.๕๐)

บทว่า อิสิสตฺตมสฺส (ผู้ประเสริฐในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย) ความว่า ผู้ประเสริฐ คือ ผู้ยอดเยี่ยมที่สุดในพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งปวง

คำว่า สตฺตม โดยทั่วไปมีความหมายว่าที่ ๗ โดยลง ม ปัจจัยในปูรณตัทธิต มีวิเคราะห์ว่า สตฺตนฺนำ ปูรโณ สตฺตโม (จำนวนเต็มของ ๗ ชื่อว่า สัตตมะ) แต่ในที่นี้แปลว่า ประเสริฐ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๙๔๒) แสดงอรรถของ สตฺตม ศัพท์ไว้ ๓ ประการว่า

สตฺตนฺนำ ปูรเณ เสฏฺเ-
ติสนฺเต สตฺตโม ติสุ.

สตฺตม ศัพท์เป็นไปในไตรลิงค์ ย่อมใช้ในความหมายว่า จำนวนเต็มของ ๗, ผู้ประเสริฐ และผู้สงบยิ่ง

คำว่า สตฺตม ที่มีความหมายว่า ผู้ประเสริฐ ประกอบรูปศัพท์มาจาก สตฺถ ศัพท์ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า วิเสเสน สตฺโถติ สตฺตโม (ผู้ควรสรรเสริญโดยพิเศษ ชื่อว่า สัตตมะ) แปลง สตฺถ เป็น ส ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๕๑๑) ว่า สตฺถสฺส โส ตเม (ในเพราะ ตม ปัจจัย แปลง สตฺถ เป็น ส) ส่วน สตฺตม ที่มีความหมายว่า ผู้สงบยิ่ง ประกอบรูปศัพท์มาจาก สนฺต ศัพท์ + ตม ปัจจัยในวิเสสตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า

วิเสเสน สนฺโตติ สตฺตโม (ผู้สงบโดยพิเศษ ชื่อว่า สัตตมะ)]

อกุหก (ติ)

[น + กุหก]

ไม่เสแสร้ง, ไม่โกหก, ไม่หลอกลวง, ไม่ทำกิริยาน่าอัศจรรย์.

ปติลีโน **อกุหโก**
อปิหาลุ อมจฺฉรี
อปฺปคพฺโภ อเชคุจฺโฉ
เปสุเณยฺเย จ โน ยุโต. (สุตฺตนิ. ๓๑๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
บุคคลนั้นเป็นผู้หลีกเร้น **ไม่เสแสร้ง** ไม่มีความทะยานยาก ไม่ตระหนี่ ไม่คะนอง ไม่เป็นที่น่ารังเกียจ และไม่ประกอบในความ เป็นผู้มีวาจาส่อเสียด.

อกุหโกติ อวิมฺหาปโก ตีหิ กุหนวตฺถูหิ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๔)

บทว่า **อกุหโก** (ไม่เสแสร้ง) คือ ไม่ทำกิริยาน่าอัศจรรย์ด้วยวัตถุเป็นเครื่องหลอกลวง ๓ ประการ.

[กุหนวัตถุ คือ วัตถุเป็นเครื่องหลอกลวง มี ๓ ประการ ดังนี้ ปัจจยปฏิเสวนะ (การแสร้งเสพปัจจัยให้ทายกเข้าใจผิดว่า เป็นคนมักน้อย) สามันตชัปปนะ (การพูดเลียบเคียงคือพูดอวดอุตริมนุสสธรรมโดยอ้อม) อิริยาบถ (การวางท่าทางเหมือนคนมีจิตตั้งมั่น)]

ทพฺโพ จิรรตฺตํ สมาหิโต

อกุหโก นิปโก อปิหาลุ
สนฺตํ ปทำ อชฺฌคมา มุนี
ปฏิจฺจ ปรินิพฺพุโต กงฺขติ กาลำ. (เถร. ๓๖๙)

(พระวังคีสเถระกล่าวว่า)
มุนีผู้สามารถ ตั้งจิตมั่นตลอดกาลนาน **ไม่หลอกลวง** มีปัญญารักษาตนได้ ไม่มีความทะยานอยาก ได้บรรลุพระนิพพาน อาศัย[พระนิพพานเป็นอารมณ์] ดับกิเลสได้แล้ว ย่อมหวังคอยเวลา[ที่จะปรินิพพาน].

อกุหโกติ โกหญฺญวิรหิโต อสโฐ อมายาวี.

(เถร. อฏ. ๒/๕๒๔)

บทว่า **อกุหโก** (ไม่หลอกลวง) ความว่า เว้นจากกิริยาเสแสร้ง คือ ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา.

อกูชน (ติ)

[น + กูชน] กูชน = กูช (หิกฺกเน) + ยุ]

ไม่ส่งเสียง, ไม่มีเสียงดัง, เงียบสนิท.

อุชุโก นาม โส มคฺโค อภยา นาม สา ทิสา.
รโถ **อกูชโน** นาม ธมฺมจกฺเกหิ สํยุโต.

(สำ. ๑/๓๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
ทางนั้นชื่อว่าเป็นทางตรง ทิศนั้นชื่อว่า ไม่มีภัย รถชื่อว่า**ไม่มีเสียงดัง** ประกอบด้วยกงล้อคือธรรม.

[ธรรมจักร คือ กงล้อคือธรรม หมายถึง โพธิปักขิยธรรม ๓๗ มีสติปัฏฐาน ๔ เป็นต้น]

รโถ อกูชโนติ อฏฺจงฺคิโก มคฺโคว อธิปฺเปโต. ยถา หิ ปากติกรโถ อกฺเข วา อนพฺภญฺชิเต อติเรเกสุ วา มนุสฺเสสุ อภิรุพฺเหสุ กูชติ วิรวติ, น เอวํ อริยมคฺโค. โส หิ เอกปฺปหาเรน จตุราสีติยาปิ ปาณสหสฺเสสุ อภิรุหนฺเตสุ น กูชติ น วิรวติ. ตสฺมา **อกูชโน**ติ วุตฺโต.

(สํ.อฏ. ๑/๘๒)

ด้วยคำว่า **รโถ อกูชโน** (รถชื่อว่าไม่มีเสียงดัง) พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาอัฏฐังคิกมรรคนั่นเทียว เหมือนอย่างว่า เมื่อเพลารถไม่มีน้ำมันหยอด หรือเมื่อคนขึ้นมากเกินไป รถโดยทั่วไปย่อมมีเสียงดัง คือ ย่อมส่งเสียงฉันใด อริยมรรคหาเป็นฉันนั้นไม่ เพราะรถคืออริยมรรคนั้น แม้สัตว์ทั้ง ๘๔,๐๐๐ ขึ้นพร้อมกันอยู่ ย่อมไม่มีเสียงดัง คือย่อมไม่ส่งเสียง เพราะเหตุนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า **ไม่มีเสียงดัง**.

ปาทสญฺญมเนมิโย หตฺถสญฺญมปกฺขโร.
กุจฺฉิสญฺญมนพฺภนฺโต วาจาสญฺญ**มกูชโน**.

(ชา. ๒/๒๗๔)

(นารทฤษีกราบทูลว่า)

[ดูก่อนมหาบพิตร ขอจงสำคัญพระวรกายของพระองค์ว่าเป็นดังรถ มีใจเป็นนายสารถี กระปรี้กระเปร่า มีอวิหิงสา (ความไม่เบียดเบียน) เป็นเพลา มีปริจาคะเป็นหลังคา]มีการสำรวมเท้าเป็นกง มีการสำรวมมือ เป็นดุม มีการสำรวมท้องเป็นน้ำมันหยอด มีการสำรวมวาจา เป็นความ**เงียบสนิท**.

วาจาสญฺญมกูชโนติ วาจาสัยเมน **อกูชโน**.

(ชา.อฏ. ๗/๑๔๗)

บาทคาถาว่า **วาจาสญฺญมกูชโน** (มีการสำรวมวาจาเป็นความเงียบสนิท) ได้แก่ **เงียบสนิท**ด้วยการสำรวมวาจา.

อกูฏ (ติ)

[น + กูฏ] กูฏ (อปวาเท) + อ]
ไม่โกง, ไม่หลอกลวง, ไม่เกเร.

กิสฺส ปน มํ ตฺวํ พฺราหฺมณ **อกูฏํ** กูฏวาเทน ปาเปสิ ? คจฺฉ ตฺวํ พฺราหฺมณ เสฏฺฐินา สทฺธึ ทฺวีหิ สหสฺเสหิ อพฺภุตํ กโรหิ มยฺหํ พลิพทฺโท สกฏสตํ อติพทฺธํ ปวฏฺเฏสฺสตีติ, มา จ มํ **อกูฏํ** กูฏวาเทน ปาเปสีติ. (วิ. ๒/๗)

(โคนันทิวิสาลกล่าวว่า)

ท่านพราหมณ์ ท่านทำให้ข้าพเจ้าผู้**ไม่โกง**ให้เสียหาย ด้วยการกล่าวหาว่าโกงทำไมเล่า ท่านพราหมณ์ท่านจงไปทำการพนันเอาทรัพย์ ๒,๐๐๐ กหาปณะกับเศรษฐี โดยกล่าวว่าโคถึก (โคมีพลัง) ของเราจะลากเกวียน ๑๐๐ เล่มที่ผูกติดกันไปได้ แต่ท่านอย่าทำให้ข้าพเจ้าผู้**ไม่โกง**ให้เสียหาย ด้วยการกล่าวหาว่าโกง.

อเกตพี (ติ)

[น + เกตพี [อเกฏฺภี ส.]
เกตพี = (เกตว) กิต (นิวาเส) + อว + อี แปลง อิ เป็น เอ แปลง ว เป็น พ
ไม่หลอกลวง, ไม่โกง.

เย ปน เต กุลปุตฺตา สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา, อสจา อมายาวิโน **อเกตพิโน** อนุทฺธตา อนุนฺนฬา อจปลา อมุขรา อวิกิณฺณวาจา อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารา โภชเน มตฺตญฺญุโน ฯเปฯ อุปฏฺฐิตสฺสตี สมฺปชานา สมาหิตา เอกคฺคจิตฺตา ปญฺญวนฺโต อเนฬมูคา, เต อายสฺมโต สาริปุตฺตสฺส อิมํ ธมฺมปริยายํ สุตฺวา ปิวนฺติ มญฺเญ, ฆสนฺติ มญฺเญ วจสา เจว มนสา จ สาธุ วต โภ สพฺรหฺมจารี อกุสลา วุฏฺฐาเปตฺวา กุสเล ปติฏฺฐาเปตีติ. (ม. ๑/๓๘)

อนึ่ง กุลบุตรเหล่าใด มีศรัทธาออกจากเรือนบวชเป็นผู้ไม่มีเรือน (บวชเป็นบรรพชิต) ไม่โอ้อวด ไม่มีมารยา **ไม่หลอกลวง** ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่ถือตน ไม่กลับกลอก ไม่ปากกล้า สำรวมวาจา คุ้มครองทวารในอินทรีย์ รู้ประมาณในการบริโภค...มีสติตั้งมั่น มีสัมปชัญญะ มีจิตมั่นคง มีจิตแน่วแน่ เฉลียวฉลาด ไม่เป็นคนโง่เขลา เบาปัญญา กุลบุตรเหล่านั้น ฟังธรรมบรรยายนี้ของท่านพระสารีบุตร ประหนึ่งว่าได้ดูดดื่มกลืนไว้ด้วยวาจาและใจว่า ดีจริงหนอ ท่านผู้เจริญ ท่านพระสารีบุตรผู้เป็นเพื่อนพรหมจารี ทำให้เราทั้งหลายออกจากอกุศลธรรม แล้วให้ดำรงอยู่ในกุศลธรรม.

[ปาฐะว่า **อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา** แปลโดยสัททัตถะว่า (นิกฺขมฺม ออกแล้ว) อคารสฺมา จากเรือน ปพฺพชิตา = อุปคตา เข้าถึงแล้ว อนคาริยํ = ปพฺพชฺชํ ซึ่งการบรรพชาอันเป็นเพศที่ไม่มีการครองเรือน

คำว่า **อคารสฺมา** เป็นอุปาตฺตวิสยอปาทาน (มีกิริยาต้องเติมเข้ามา) อปาทานชนิดนี้ไม่มีกิริยาปรากฏอยู่ในประโยคโดยตรง เมื่อจะแปล ต้องเติมกิริยาเข้ามาอีกตัวหนึ่ง จึงจะรู้ความได้ ในข้อความนี้ต้องเติม นิกฺขมฺม (ออกแล้ว) จึงจะแปลได้ ทั้งนี้เพราะบทว่า ปพฺพชิตา เป็นกิริยาที่ไม่ต้องการอปาทาน บทว่า อคารสฺมา (เรือน) เป็นอปาทานในบทกิริยาที่เติมเข้ามา คือ นิกฺขมฺม โดยไม่สัมพันธ์กับกิริยาคุมพากย์ คือ ปพฺพชิตา ตัวอย่างอื่นๆ เช่น วลาหกา วิชฺโชตเต วิชฺชุ (สายฟ้าแลบออกจากเมฆส่องแสงอยู่) ในตัวอย่างนี้ต้องเติม นิกฺขมฺม (แลบออก)]

อเกราฏิก (ติ)

[น + เกราฏิก]

ไม่โกง, ไม่หลอกลวง.

ดู อกิตว

อเกวล (ติ)

[น + เกวล]

ไม่ใช่ของเฉพาะอย่าง, ไม่บริบูรณ์, ระคนด้วยชาติเป็นต้น.

เอวํ วุตฺเต อหํ ภิกฺขเว พกํ พฺรหฺมานํ เอตทโวจ อวิชฺชาคโต วต โภ พโก พฺรหฺมา, อวิชฺชาคโต วต โภ พโก พฺรหฺมา, ยตฺร หิ นาม อนิจฺจเยว สมานํ นิจฺจนฺติ วกฺขติ, อทฺธุวเยว สมานํ ธุวนฺติ วกฺขติ, อสสฺสตเยว สมานํ สสฺสตนฺติ วกฺขติ,

อเกวลํเยว สมานํ เกวลนฺติ วกฺขติ, จวนธมฺมํเยว สมานํ อจวนธมฺมนฺติ วกฺขติ.

(ม. ๑/๔๐๑-๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อพกพรหมกล่าวอย่างนี้แล้ว เราได้กล่าวกับพกพรหมว่า พกพรหมผู้เจริญตกอยู่ในอำนาจอวิชชาแล้วหนอ พกพรหมผู้เจริญตกอยู่ในอำนาจอวิชชาแล้วหนอ เพราะพกพรหมกล่าวสิ่งที่ไม่เที่ยงว่าเที่ยง กล่าวสิ่งที่ไม่ยั่งยืนว่ายั่งยืน กล่าวสิ่งที่ไม่มั่นคงว่ามั่นคง กล่าวสิ่งที่**ไม่บริบูรณ์**ว่าบริบูรณ์ กล่าวสิ่งที่มีความเคลื่อนไป เป็นธรรมดาว่ามีความไม่เคลื่อนไปเป็นธรรมดา

ดู เกวล

[ปาฐะว่า ยตฺร หิ นาม อนิจฺจํเยว สมานํ นิจฺจนฺติ วกฺขติ...**หิ** ศัพท์เป็นไปในอรรถเหตุ (เพราะ) ส่วน **ยตฺร** ศัพท์เป็นบทที่ลง ตฺร ปัจจัยในอรรถปฐมาวิภัตติ จึงมีความหมายว่า **โย พโก พฺรหฺมา** และ **นาม** ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ตำหนิ จึงลง สฺสติ วิภัตติในปัจจุบันกาล ในที่ประกอบด้วย นาม ศัพท์ตามสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๖ สูตรที่ ๓) ว่า นาเมครหาวิมฺหเยสุ (เมื่อมี นาม ศัพท์ใช้ในเนื้อความตำหนิหรืออัศจรรย์ ให้ลง สฺสติ วิภัตติ เป็นต้น) บทว่า วกฺขติ = วจ + สสฺติ แปลง สฺส เป็น ข แปลง จ เป็น กฺ

เกวล ศัพท์แสดงความหมาย ๒ อย่าง คือ สกล=ทั้งปวง เช่น เกวลา องฺคมคธา (แคว้นอังคะและแคว้นมคธทั้งปวง) และ สุทฺธ= ล้วนๆ เช่น เกวลา สาลโย (ข้าวสาลีล้วนๆ)]

อเกวลี (ติ)

[น + เกวลี] ไม่บริบูรณ์, ทราม.

สกํ สกํ ทิฏฺฐิปริพฺพสานา
วิคฺคยฺห นานา กุสลา วทนฺติ
โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ
อิทำ ปฏิกฺโกส**มเกวลี** โส. (สุตฺตนิ. ๔๑๕)

(พระพุทธเนรมิตทูลถามดังนี้)
สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิบางพวก ยึดถืออยู่เฉพาะทิฏฐิของตนๆ ถือแล้วก็อ้างตัวว่า เป็นคนฉลาด พูดกันไปต่างๆ ว่า บุคคลใด รู้อย่างนี้ บุคคลนั้นชื่อว่ารู้ธรรมแล้ว บุคคลใด คัดค้านธรรมนี้ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็น**คนทราม**.

อิทำ ปฏิกฺโกสมเกวลี โสติ โย อิมํ ธมฺมํ ทิฏฺฐึ ปฏิปทำ มคฺคำ ปฏิกฺโกสติ. **อเกวลี** โส อสมตฺโต, โส อปริปุณฺโณ, โส หีโน นิหีโน โอมโก ลามโก ฉตุกฺโก ปริตฺโตติ อิทำ ปฏิกฺโกส**มเกวลี** โส.

(มหานิ. ๒๒๑)

บาทคาถาว่า **อิทำ ปฏิกฺโกสมเกวลีโส** (บุคคลใดคัดค้านธรรมนี้ บุคคลนั้นชื่อว่าเป็นคนทราม) อธิบายว่า บุคคลใดคัดค้านธรรมนี้ คือ ทิฏฐิปฏิปทา มรรค บุคคลนั้น ชื่อว่า เป็น**คนทราม** คือ ไม่สมบูรณ์ไม่บริบูรณ์ได้แก่ เลวทราม ต่ำช้า น่ารังเกียจ หยาบช้า ต่ำต้อย รวมความว่า ผู้ใดคัดค้านธรรมนี้ ผู้นั้นชื่อว่าเป็น**คนทราม**.

โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ อิทำ ปฏิกฺโกสมเกวลี โสติ ตญฺจ สนฺธาย โย เอวำ ชานาติ, โส ธมฺมำ เวทิ. อิทำ ปน ปฏิกฺโกสนฺโต หีโน โหตีติ วทนฺติ. (มหานิ.อฏ. ๓๑๖)

กึ่งคาถาว่า **โย เอวํ ชานาติ ส เวทิ ธมฺมํ อิทํ ปฏิกฺโกสมเกวลี โส** (บุคคลใดรู้อย่างนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่ารู้ธรรมแล้ว บุคคลใด คัดค้านธรรมนี้ บุคคลนั้น ชื่อว่าเป็นคนทราม) ความว่า สมณพราหมณ์เจ้าลัทธิเหล่านั้น กล่าวว่า ผู้ใดรู้อย่างนี้ หมายถึงทิฏฐินั้น ผู้นั้น ชื่อว่ารู้ธรรมคือทิฏฐิ ส่วนผู้คัดค้านธรรมคือทิฏฐินี้ เป็นคนทราม.

อโกฏิคต (ติ)

[น + โกฏิคต]

ไม่ถึงที่สุด, ไม่สัมฤทธิ์ผล.

กิสฺส ปน ตํ มหาราช ปจฺฉิมํ วิสํ ปุริมเกน วิเสน สมสมคติกํ นาโหสีติ? อาคนฺตุเกน ภนฺเต อคเทน ปฏิปีฬิตํ วิสํ **อโกฏิคตเ**ยว วิคตนฺติ. (มิลินฺท. ๒๙๔)

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร เพราะเหตุไร พิษครั้งหลัง จึงไม่มีคติเสมอเหมือนพิษครั้งก่อนเล่า

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้า พิษครั้งหลัง ถูกยาถอนพิษที่จรมากำราบเสีย ยัง**ไม่สัมฤทธิ์ผล**เลย ก็หายไป.

อโกฏฺฏาเปนฺต (ติ)

[น + โกฏฺฏาเปนฺต]

โกฏฺฏาเปนฺต=โกฏฺฏ (เฉทเน) + ณาเป + อนฺต

ไม่ให้ทุบอยู่, ไม่ให้ทำลายอยู่.

วินยฏฺฐกถายํ ปน ทฑฺฒเคหา มนุสฺสา คณฺหิตฺวา คจฺฉนฺตา น วาเรตพฺพาติ วุตฺตํ. สเจ สงฺฆสฺส เวฬุคุมฺเพ เวฬุทูสิกา อุปฺปชฺชติ, ตํ **อโกฏฺฏาเปนฺตานํ** เวฬุ นสฺสติ. กึ กาตพฺพนฺติ ภิกฺขาจาเร มนุสฺสานํ อาจิกฺขิตพฺพํ. (มหานิ.อฏ. ๓๕๐)

แต่ในคัมภีร์อรรถกถาวินัยกล่าวว่า มนุษย์ที่ถูกไฟเผาเรือนแล้ว เมื่อถือเอาไปก็ไม่ควรห้าม. ถามว่า ถ้าจอมปลวกเกิดที่กอไผ่ของสงฆ์ เมื่อ**ไม่ให้ทำลาย**จอมปลวกนั้น ไม้ไผ่จะเสียหายควรทำอย่างไร. ตอบว่า ควรบอกพวกมนุษย์ในเวลาออกบิณฑบาต.

อโกฏฺฏิต (ติ)

[น + โกฏฺฏิต]

โกฏฺฏิต = โกฏฺฏ (เฉทเน) + อิ + ต

อันเขาไม่ทุบแล้ว, อันเขาไม่ทำลายแล้ว.

สินานทาเน สินานจุณฺณานิ โกฏฺฏิตานิ น ครุภณฺฑานิ. **อโกฏฺฏิโต** รุกฺเข จิโตว รุกฺขตโจ ครุภณฺฑํ. จุณฺณํ ปน อคิลานสฺส รชนนิปกฺกํ วฏฺฏติ. (มหานิ.อฏ. ๓๕๒)

พึงทราบวินิจฉัยในการให้ผงสนานกายดังนี้ จุรณ์ที่ใช้อาบน้ำบดแล้วไม่เป็นครุภัณฑ์ เปลือกไม้ที่อยู่ในต้นไม้**อันเขาไม่ทำลายแล้ว**เป็นครุภัณฑ์ แต่จุรณ์สำหรับใช้ย้อม ควรแก่ภิกษุไม่เป็นไข้.

อโกตูหลมงฺคลิก (ติ)

[น + โกตูหลมงฺคลิก]

ผู้ไม่เชื่อมงคลตื่นข่าว, ผู้ไม่มีความเห็นผิดว่าการเห็นและการฟังเป็นต้นที่พิเศษเป็นมงคล.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต อุปาสโก อุปาสกรตนญฺจ โหติ อุปาสกปทุมญฺจ อุปาสก-ปุณฺฑรีกญฺจ. กตเมหิ ปญฺจหิ? สทฺโธ โหติ, สีลวา โหติ, **อโกตูหลมงฺคลิโก** โหติ, กมฺมํ ปจฺเจติ โน มงฺคลํ, น อิโต พหิทฺธา ทกฺขิเณยฺยํ คเวสติ, อิธ จ ปุพฺพการํ กโรติ. (อ. ๒/๑๘๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อุบาสกประกอบด้วยธรรม ๕ เป็นอุบาสกแก้ว เป็นอุบาสกปทุม และเป็นอุบาสกบุณฑริก ธรรม ๕ ประการ คือ เป็นผู้มีศรัทธา มีศีล **ไม่เชื่อมงคลตื่นข่าว** เชื่อกรรม ไม่เชื่อมงคล ไม่แสวงหาทักขิไณยนอกพระศาสนานี้ ทำกุศล [มีทานเป็นต้น]ในพระศาสนานี้ก่อนผู้อื่น.

อโกป (ติ)

[น + โกป] โกป = กุป (โกเป) + ณ

(๑) (ติ) ไม่โกรธ.

สมิตาวิโน วีตราคา **อโกปา**
เยสํ คตี นตฺถิธ วิปฺปหาย
กาเลน เตสุ หพฺยํ ปเวจฺเฉ
โย พฺราหฺมโณ ปุญฺญเปกฺโข ยเชถ.

(สุตฺต.นิ. ๓๔๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
พราหมณ์ผู้มุ่งบุญ ควรบูชา จัดถวายเครื่องไทยธรรมให้เหมาะแก่กาล แก่เหล่าชนผู้สงบผู้ปราศจากราคะ **ไม่โกรธ** ไม่มีคติ เพราะละขันธ์ ๕ ในโลกนี้ได้แล้ว.

[หพฺย = หุ (ทาเน) + ณฺย เครื่องไทยธรรม เครื่องเซ่น, เครื่องบวงสรวง. หวติ อเนนาติ หพฺยํ. ลบ ณฺ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ แปลง โอ เป็น อว ลบ อ ที่ ว แปลง วฺ เป็น พฺ ธาน. ๔๑๘]

(๒) (ปุ) ความไม่โกรธ.

อพฺยาปาโท ธมฺมปทํ นาม **อโกโป** วา เมตฺตา-สีเสน อธิคตชฺฌานาทีนิ วา. (ที.อฏ. ๓/๒๐๔)

ขึ้นชื่อว่า กลุ่มธรรม คือ ความไม่พยาบาท หรือ **ความไม่โกรธ** หรือฌานเป็นต้น ที่บุคคลได้บรรลุโดยมีเมตตาเป็นประธาน.

อโกเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + โกเปตฺวา]
โกเปตฺวา = กุป (โกเป) + เณ + ตฺวา
ไม่ให้วิบัติแล้ว, ไม่ให้กำเริบแล้ว, ไม่ทำลายแล้ว.

โส ตโต ปฏฺฐาย ทส ราชธมฺเม **อโกเปตฺวา** ธมฺเมน สเมน รชฺชํ กาเรสิ, ปจฺเจกพุทฺเธ จ อุปฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๖/๕๔)

จำเดิมแต่นั้นมา พระมหาชนกราชา ทรงยังทศพิธราชธรรม**ไม่ให้วิบัติแล้ว** (บำเพ็ญทศพิธราชธรรม) ครองราชสมบัติโดยสม่ำเสมอด้วยธรรม และ ทรงบำรุงพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย.

อโกเปนฺต (ติ)

[น + โกเปนฺต]

ไม่ให้วิบัติอยู่, ไม่ทำลายอยู่.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺโต อคติคมนํ ปหาย ทส ราชธมฺเม **อโกเปนฺโต** ธมฺเมน รชฺชํ กาเรสิ. (ชา.อฏ. ๔/๓๗๐)

ในอดีตกาล พระเจ้าพรหมทัตทรงละการถึงอคติ ทรงยังทศพิธราชธรรม**ไม่ให้วิบัติอยู่** เสวยราชสมบัติ[โดยสม่ำเสมอ]ด้วยธรรม ณ พระนครพาราณสี.

อโกวิท (ติ)

[น + โกวิท] ไม่ฉลาด, ไม่ชำนาญ.

โกวิท = กึ บทหน้า + วิท (ญาเณ) + อ แปลง กึ เป็น โก, อีกนัยหนึ่ง กุ บทหน้า + วิท (ญาเณ) + อ แปลง อุ เป็น โอ

อุภินฺนํ ติกิจฺฉนฺตานํ
อตฺตโน จ ปรสฺส จ
ชนา มญฺญนฺติ พาโลติ
เย ธมฺมสฺส **อโกวิทา**. (สํ. ๑/๑๓๕)

เมื่อผู้นั้นรักษาประโยชน์ของชนทั้ง ๒ ฝ่าย คือฝ่ายตนและฝ่ายผู้อื่น ชนทั้งหลาย ผู้**ไม่ฉลาด**ในธรรม ย่อมเข้าใจว่าเป็นคนโง่.

อโกวิทาติ ตสฺมึ ธมฺเม อกุสลา อนฺธพาล-ปุถุชฺชนา. (สํ.อฏ. ๑/๒๑๐)

บทว่า **อโกวิทา** (ผู้ไม่ฉลาด) ได้แก่ ผู้ไม่ฉลาดในธรรมนั้น คือ ปุถุชนคนบอดผู้โง่เขลา.

อโกวิทตฺต (น)

[อโกวิท + ตฺต]

ความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความเป็นผู้ไม่ชำนาญ, ความไม่ฉลาด, ความไม่ชำนาญ.

อปฺปสฺสุตขีณาสโว หิ กิญฺจาปิ โลกวชฺชํ นาปชฺชติ, ปณฺณตฺติยํ ปน **อโกวิทตฺตา** วิหารการํ กุฏิการํ สหการึ สหเสยฺยนฺติ เอวรูปา กายทฺวาเร อาปตฺติโย อาปชฺชติ. สญฺจริตฺตํ ปทโสธมฺมํ อุตฺตริฉปฺปญฺจวาจํ ภูตาโรจนนฺติ เอวรูปา วจีทฺวาเร อาปตฺติโย อาปชฺชติ. อุปนิกฺขิตฺตสาทิยนวเสน มโนทฺวาเร รูปิยปฺปฏิคฺคหณาปตฺตึ อาปชฺชติ. ธมฺมเสนาปติสทิสสฺสาปิ ขีณาสวสฺส มโนทฺวาเร สอุปารมฺภวเสน มโนทุจฺจริตํ อุปฺปชฺชติ เอว. (ที.อฏ. ๓/๑๗๕)

กล่าวโดยพิสดารว่า พระขีณาสพที่ฟังมาน้อย ย่อมไม่ต้องอาบัติที่เป็นโลกวัชชะก็จริง อยู่ แต่ย่อมจะต้องอาบัติเพราะ**ความเป็นผู้ไม่ฉลาด**ในพุทธบัญญัติ[หมายความว่า พระอรหันต์เป็นผู้หมดจดจากกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว แต่ไม่อาจรู้ข้อบัญญัติบางประการ ทำให้ต้องอาบัติบางข้อได้] เช่น

ทางกายทวาร ต้องอาบัติเห็นปานนี้ คือ สร้างวิหาร สร้างกุฏิ [คลาดเคลื่อนไปจากพุทธบัญญัติ] อยู่ร่วมเรือน[กับอนุปสัมบัน เกิน ๓ ราตรี] นอนร่วมกัน[กับมาตุคาม].

ทางวจีทวาร ต้องอาบัติเห็นปานนี้ คือ ชักสื่อสอนธรรมทีละส่วน[ทีละบท] พูดเกินกว่า ๕-๖ คำ บอกอุตริมนุสธรรมที่มีจริง.

ทางมโนทวาร ต้องอาบัติเห็นปานนี้ คือ รับเงินรับทองด้วยการยินดีเงินทองที่เขาวางไว้ใกล้ตน.

ดังจะเห็นได้ว่า แม้พระขีณาสพกระทั่งพระธรรมเสนาบดีสารีบุตร ก็ยังเกิดมโนทุจริตขึ้นทางมโนทวารได้ ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ.

สอุปารมฺภวเสนาติ สวตฺถุพฺพตาวเสน, น ปน ทุจฺจริตลกฺขณาปตฺติวเสน, ยโต นำ ภควา ปฏิกฺขิปติ. ยถา อายสฺมโต มหากปฺปินสฺสาปิ "คจฺเฉยฺยำ วาหำ อุโปสถำ, น วา คจฺเฉยฺยำ. คจฺเฉยฺยำ วาหำ สงฺฆกมฺมำ, น วา คจฺเฉยฺยนฺติ ปริวิตกฺกิตำ. มโนทุจฺจริตนฺติ มโนทฺวาริกำ อปฺปสตฺถำ จริตำ. สตฺถารา อปฺปสตฺถตาย หิ ตำ ทุจฺจริตำ นาม ชาตำ, น สภาวโต. (ที.ฏี. ๓/๒๔๖)

คำว่า **สอุปารมฺภวเสน** แปลว่า ด้วยความเป็นผู้ควรตำหนิ ไม่ใช่โดยเนื่องด้วยการถึงลักษณะของทุจริต ซึ่งเป็นเหตุให้พระผู้มีพระภาคทรงปฏิเสธมโนทุจริตนั้น เช่น ความดำริที่เกิดขึ้นแม้แก่ท่านพระมหากัปปินะว่า เราควรไปทำอุโบสถ หรือไม่ควรไป เราควรไปทำสังฆกรรมหรือไม่ควรไป.

คำว่า **มโนทุจฺจริตำ** (มโนทุจริต) คือ ความประพฤติที่ไม่ควรสรรเสริญอันเกิดทางมโนทวาร แท้จริงแล้ว ความประพฤตินั้น ชื่อว่าทุจริต เพราะเป็นสิ่งที่พระศาสดาไม่ทรงสรรเสริญ ไม่ใช่ชื่อว่าทุจริตโดยสภาวะ]

อโกสลฺล (น)

[น + โกสลฺล]

ความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความไม่รู้ (โมหะ).

โกสลฺลำ = กุสล + ณฺย กุสลสฺส ภาโว โกสลฺลำ (ความเป็นผู้ฉลาด ชื่อว่า โกสัลละ) ลบ ณฺ แปลง ลฺย (โกสลฺย) เป็น ล ซ้อน ล

บางท่านตั้งรูปวิเคราะห์ ให้หมายถึงบุคคลว่า กึ สลฺลำ อสฺสาติ โกสลฺโล (โกสัลละคือผู้มีลูกศรอะไร) แม้รูปวิเคราะห์ข้างต้นจะไม่มีความหมายใด ๆ แต่ให้ถือว่าคำนี้เป็นรุฬหีนาม คือ ชื่อที่ตั้งตามใจดังคำว่า อสฺสกณฺโณ (ต้นหูกวาง) ซึ่งแปลตามศัพท์ว่า หูม้า]

อโกสลฺลปฺปวตฺติ (ถี)

[อโกสลฺล + ปวตฺติ]

ความเป็นไปเพราะความเป็นผู้ไม่ฉลาด, ความเป็นไปเพราะความไม่รู้.

ตตฺถ ปฐมวารสฺส ตาว วิตฺถารเทสนาย ปาณาติปาโต โข อาวุโส อกุสลนฺติอาทีสุ **อโกสลฺลปฺปวตฺติยา** อกุสลำ เวทิตพฺพำ ปรโต วตฺตพฺพกุสลปฺปฏิปกฺขโต วา.

(ม.อฏ. ๑/๒๐๑)

บรรดาวาระเหล่านั้น บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยในเทศนาโดยพิสดารแห่งปฐมวาระก่อน

ในคำเป็นต้นว่า ปาณาติปาโต โข อาวุโส อกุสลำ (ท่านผู้มีอายุ การฆ่าสัตว์แลเป็นอกุศล) พึงทราบอกุศล ด้วย**ความเป็นไปเพราะความเป็นผู้ไม่ฉลาด** หรือโดยความเป็นปฏิปักษ์ต่อกุศลที่จะกล่าวถึงต่อไป.

ดู อโกสลฺล

อโกสลฺลสมฺภูต (ติ)

[อโกสลฺล + สมฺภูต]

[สภาพที่]เกิดขึ้นด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาด, [สภาพที่]เกิดขึ้นด้วยความไม่รู้.

ดู อกุสล อรรถ (๘)

อโกสลฺลสมฺภูตฏฺฐ (ปุ)

[อโกสลฺลสมฺภูต + อตฺถ]

สภาพที่เกิดขึ้นเพราะความเป็นผู้ไม่ฉลาด, สภาพที่เกิดขึ้นเพราะความไม่รู้.

ภควา ปน ยสฺมา ชิคุจฺฉติ กายทุจฺจริตาทีหิ. กึ วุตฺตํ โหติ. ยญฺจ ติวิธํ กายทุจฺจริตํ, ยญฺจ จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ, ยญฺจ ติวิธํ มโนทุจฺจริตํ, ยา จ จเปตฺวา ตานิ ทุจฺจริตานิ อวเสสานํ ลามกฏฺเฐน ปาปกานํ **อโกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐน** อกุสลานํ ธมฺมานํ สมาปตฺติ สมาปชฺชนา สมงฺคิภาโว, ตํ สพฺพมฺปิ คูถํ วิย มณฺฑนกชาติโย ปุริโส ชิคุจฺฉติ หิรียติ, ตสฺมา ตํ เชคุจฺฉิตํ อตฺตนิ สมฺปสฺสมาโน อปรมฺปิ ปริยายํ อนุชานาติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๐๖)

ก็เพราะพระผู้มีพระภาคทรงรังเกียจกายทุจริตเป็นต้น มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า กายทุจริต ๓ อย่างใดก็ดี วจีทุจริต ๔ อย่างใดก็ดี มโนทุจริต ๓ อย่างใดก็ดี การถึง กิริยาที่ถึงพร้อม ภาวะแห่งผู้พรั่งพร้อมด้วยธรรมทั้งหลายที่เหลือ ยกเว้นทุจริตทั้งหลายเหล่านั้น อันชื่อว่าทราม เพราะเป็นสภาพต่ำทราม อันชื่อว่าอกุศล เพราะเป็น**สภาพที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาด** อันใดก็ดี พระผู้มีพระภาคทรงรังเกียจ คือขยะแขยงทุจริตทั้งหมดนั้น เช่นเดียวกับบุรุษผู้รักสวยรักงาม รังเกียจคูถฉะนั้น เพราะฉะนั้น พระผู้มีพระภาคเมื่อทรงพิจารณาเห็นความเป็นผู้มักรังเกียจนั้นมีในพระองค์ จึงทรงยอมรับปริยายอื่นอีก.

อโกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐนาติ อญฺญาณสมฺภูตฏฺเฐน. (วิมติ. ๑/๘๘)

บทว่า **อโกสลฺลสมฺภูตฏฺเฐน** (สภาพที่เกิดขึ้นด้วยความเป็นผู้ไม่ฉลาด) คือ สภาพที่เกิดขึ้นเพราะความไม่รู้.

อกฺก (ปุ)

[อร + ก, อกฺก + อ. อจฺจ + ณ. ณฺวาทิ. ๑๔ นีติ, ธาตุ. ๒๐๕ ดู ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๖๒, ๕๘๑ (สำ. อรฺก)

(๑) พระอาทิตย์, ดวงตะวัน.

ทฺวตฺตึสลกฺขณูเปตํ สุปฺปภาลงฺกตํ ตนุํ
สญฺฌาฆนาว **พาลกฺกํ** มาตุจฺฉ ทสฺสยี ชิโน.
(อป. ๒/๒๑๐)

[ส. พาลกฺขฺ]

พระชินเจ้า ทรงแสดงให้พระมาตุจฉา เห็นพระวรกายที่ประกอบด้วยพระวรลักษณ์ ๓๒ อัน ประดับด้วยพระรัศมีอย่างงดงาม เสมือน**ดวงตะวัน**อ่อนจากกลุ่มแสงยามสายัณห์ฉะนั้น

[อกฺก ซึ่งมีความหมายว่า "พระอาทิตย์" นี้ สำเร็จรูปมาจาก อกฺก ธาตุ (ถวเน ชมเชย, ยกย่อง, สรรเสริญ ดังที่คัมภีร์สัททนีติ ธาตุมาลา (๗๒๗) กล่าวว่า

ถวนํ ถุติ. อกฺเกติ, อกฺกยติ. อกฺโก. อกฺโกติ สูริโย. โส หิ มหาชุติตาย อกฺกิยติ อภิตฺถวิยติ ตปฺปสนฺเนหิ ชเนหีติ อกฺโก. ตถา หิ ตสฺส “นตฺถิ สูริยสมา อาภา. อุเทตยํ จกฺขุมา เอกราชาติอาทินา อภิตฺถุติ ทิสฺสติ.

ถวน คือ การชมเชย. อกฺเกติ (ย่อมชมเชย), อกฺกยติ (ย่อมชมเชย), อกฺโก (พระอาทิตย์)

บทว่า **อกฺโก** ได้แก่ พระอาทิตย์. ก็พระอาทิตย์นั้น ชื่อว่า อกฺก เพราะอรรถว่าเป็นสิ่งที่ชนทั้งหลาย ผู้เลื่อมใสในพระอาทิตย์นั้นชมเชย. จริงอยู่ คำชมพระอาทิตย์นั้นมีปรากฏในพระบาลี โดยนัยเป็นต้นว่า นตฺถิ สูริยสมา อาภา (แสงสว่างอันเสมอด้วยพระอาทิตย์ไม่มี). อุเทตยํ จกฺขุมา เอกราชา (พระอาทิตย์ ผู้เป็นดวงตาของโลกผู้ยิ่งใหญ่พระองค์นี้...)]

[พระอาทิตย์, ดวงตะวัน ๑๙ ศัพท์ อาทิจฺจ, สุริย (สูริย), สูร, สตรํสิ, ทิวากร, เวโรจน, ทินกร, อุณฺหรํสิ, ปภงฺกร, อโสฺสมาลี (อโสฺสมาลิน), ทินปติ, รวิ, ภานุมนฺต, รสิมนฺตุ, ภากร, ภานุ, **อกฺก**, สหสฺสรสิ. ธาน. ๖๒,๖๓]

(๒) ต้นรกฟ้า, เปลือกรกฟ้า.

โส เอวํ วเทยฺย น ตาวาหํ อิมํ สลฺลํ อาหริสฺสามิ, ยาว น ตํ ชิยํ ชานามิ, ยายมฺหิ วิทฺโธ ยทิ วา **อกฺกสฺส** ยทิ วา สณฺหสฺส ยทิ วา นฺหารุสฺส ยทิ วา มรุวาย ยทิ วา ขีรปณฺณิโนติ.

(ม. ๒/๙๓)

บุรุษต้องลูกศรนั้น พึงกล่าวอย่างนี้ว่า ตราบใดที่เรายังไม่รู้จักสายธนูที่เขาใช้ยิงเราว่า เป็นสายที่ทำด้วย**เปลือกรกฟ้า** ผิวไม้ไผ่ เอ็น ป่าน หรือเยื่อไม้ ตราบนั้น เราก็จักไม่ถอนลูกศรนี้ออกไป.

อกฺกสฺสาติ **อกฺก**วาเก คเหตฺวา ชิยํ กโรนฺติ. เตน วุตฺตํ อกฺกสฺสาติ. (ม.อฏ. ๓/๑๐๐)

บทว่า **อกฺกสฺส** (ทำด้วยเปลือกรกฟ้า)ความว่า ชนทั้งหลายใช้เปลือกรกฟ้าทำเป็นสายธนู เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทำด้วย**เปลือกรกฟ้า**.

[คำว่า รกฟ้า น.ชื่อต้นไม้ขนาดใหญ่ ขึ้นตามป่าเต็งรัง เปลือกให้น้ำฝาดสีแดงใช้ย้อมสี ใช้ทำยาได้, กอง ก็เรียก. พจนานุกรม ฉบับราช บัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

[อกฺก บางแห่งแปลว่า ต้นรัก]

อกฺกทณฺฑ (ปุ)

[อกฺก + ทณฺฑ] ก้านรกฟ้า.

อกฺกทณฺฑมย (ติ)

[อกฺกทณฺฑ + มย]

สำเร็จ - ทำด้วยก้านรกฟ้า.

ดู อกฺกนาฬ

อกฺกทุสฺส (น)

[อกฺก + ทุสฺส]

ผ้าทอด้วยเปลือกรกฟ้า.

อกฺกทุสฺสกทลิทุสฺสเอรกทุสฺสานิ ปน โปตฺถกคติกาเนว. (วิ.อฏ. ๓/๔๑๖)

ส่วน**ผ้าทอด้วยเปลือกรกฟ้า** ผ้ากาบกล้วยและผ้าเปลือกละหุ่ง มีคติอย่างผ้าเปลือกไม้นั่นเอง.

อกฺกทุสฺสานีติ อกฺกวาเกน กตทุสฺสานิ.

(วิมติ. ๒/๒๐๑)

บทว่า **อกฺกทุสฺสานิ** (ผ้าทอด้วยเปลือกรกฟ้า) ได้แก่ ผ้าที่เขาทำขึ้น (ทอ) ด้วยเปลือกรกฟ้า.

อกฺกนาฬ (น)

[อกฺกนาฬ + อ]

[สำเร็จ-ทำด้วย]ก้านรกฟ้า (ผ้าหรือจีวร).

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ **อกฺกนาฬึ** นิวาเสตฺวา ฯเปฯ โปตฺถกึ นิวาเสตฺวา เยน ภควา, เตนุปสงฺกมิ. (วิ. ๓/๔๒๒)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งนุ่งจีวรทำด้วย**ก้านรกฟ้า**...นุ่งจีวรทำด้วยเปลือกไม้แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ณ ที่ประทับ.

อกฺกนาฬนฺติ อกฺกนาฬมยึ. (วิ.อฏ. ๓/๔๑๖)

บทว่า **อกฺกนาฬึ** (ทำด้วยก้านรกฟ้า) ได้แก่ จีวรที่สำเร็จ (ทอ) ด้วยก้านรกฟ้า.

อกฺกนาฬมยนฺติ อิมินา อกฺกนาเฬน นิพฺพตฺตึ อกฺกนาฬนฺติ วจนตฺถึ ทสฺเสติ.

(ปาจิตฺ.โย. ๑/๓๑๐)

พระอรรถกถาจารย์แสดงวิเคราะห์ว่า อกฺก-นาเฬน นิพฺพตฺตึ อกฺกนาฬึ (จีวรที่เกิดขึ้นด้วยก้านรกฟ้า ชื่อว่า อักกนาฬะ) ด้วยคำว่า อกฺกนาฬมยึ นี้.

[**นิวาเสตฺวา** ในบทว่า อกฺกนาฬึ นิวาเสตฺวา (นุ่งจีวรทำด้วยก้านรกฟ้า) เป็นอุปลักขณนัย คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกต แทนสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด กล่าวคือ คำนี้ตามรูปศัพท์แปลว่า “นุ่ง” แต่หมายถึงการนุ่ง และการห่ม การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **อุปลักขณนัย** คือ การแสดงตัวอย่างไว้เป็นเครื่องสังเกต แทนสิ่งอื่นทั้งหมด ดังคำว่า ลทฺธาตปตฺโต ราชกุมาโร (พระราชกุมารทรงได้รับเศวตฉัตรแล้ว) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชกุมาร ทรงได้รับราชสมบัติทั้งหมด หาใช่ได้รับเศวตฉัตรอย่างเดียวไม่ หรือจัดเป็นปธานนัย คือ การมุ่งแสดงประธานไว้โดยหมายรวมถึงสิ่งอื่นที่อยู่รอบข้าง ดังคำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) ประโยคนี้แสดงว่าพระราชาเสด็จมาพร้อมกับอำมาตย์ข้าราชบริพาร มิใช่เสด็จมาพระองค์เดียว.

อนึ่ง คำว่า **นิวาเสตฺวา** นี้มีลักษณะเหมือนกับคำว่า **ปริทเหสฺสติ** ที่แปลว่า จักนุ่งห่ม แต่ยังหมายถึง การปูลาด อีกด้วย ดังมีข้อความปรากฏในอรรถกถาธรรมบทว่า

ปริทเหสฺสตีติ นิวาสนปารุปนตฺถรณวเสน ปริภุญฺชิสฺสติ (ธมฺม.อฏ. ๙)

บทว่า ปริทเหสฺสติ (จักนุ่งห่ม) ได้แก่ จักใช้สอยด้วยอำนาจการนุ่ง, ห่ม และการปูลาด]

อกฺกนาฬมย (ติ)

[อกฺกนาฬ + มย]

[ทำด้วย]ก้านรกฟ้า (ผ้าหรือจีวร).

ดู อกฺกนาฬ

อกฺกนฺต (ติ)

[อา + กม (คเต) + ต (สำ. อากฺรานฺต)]

กนฺต = กม ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ต ปัจจัย ท้ายมการันตธาตุ (ธาตุมี ม เป็นที่สุด) เป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ด้วยสูตรว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ (กจ. ๕๘๔)

กม ธาตุ เป็นธาตุ ๒ คณะ หากใช้ในอรรถว่า (คเต = ไป ถึง บรรลุ) เป็นภูวาทิคณะ, หากใช้ในอรรถว่า (อิจฺฉายำ=ปราถนา) เป็นภูวาทิคณะและจุราทิคณะ. หากมีบทอุปสัค เช่น อา, ป, ปรา เป็นต้นนำหน้าจะมีอรรถต่าง ๆ กัน เช่น อกฺกมติ, สงฺกมติ, อติกฺกมติ = เหยียบย่ำ, ย่ำยี, ปกฺกมติ = ย่อมหลีกไป, วิกฺกมติ, อุปกฺกมติ, ปรกฺกมติ = ย่อมพยายาม]

(๑) เหยียบแล้ว, ย่ำแล้ว.

โย อนาทริยำ ปฏิจฺจ **อกฺกนฺตสฺส** วา ปฏิมุกฺกสฺส วา โอมุกฺกสฺส วา อคิลานสฺส ธมฺมำ เทเสติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๒/๒๖๔)

ภิกษุใดอาศัยความไม่เอื้อเฟื้อ แสดงธรรมแก่คนที่ไม่เป็นไข้ **ผู้เหยียบ**เขียงเท้า สวมเขียงเท้า หรือสวมเขียงเท้าหุ้มส้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

อกฺกนฺตสฺสาติ ฉตฺตทณฺฑเก องฺคุลนฺตรำ อปฺปเวเสตฺวา เกวลำ ปาทุกำ อกฺกมิตฺวา จิตสฺส. (วิ.อฏ. ๓/๑๖๘)

บทว่า **อกฺกนฺตสฺส** (เหยียบ) ความว่า ภิกษุยืนเหยียบเขียงเท้าอย่างเดียว ไม่ได้สอดระหว่างนิ้วเข้าไปในสายเขียงเท้าที่คล้ายกับคันร่ม.

(๒) อันเขาเหยียบแล้ว - ย่ำแล้ว.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สาลิสูกำ วา ยวสูกำ วา มิจฺฉาปณิหิตำ หตฺเถน วา ปาเทน วา **อกฺกนฺตำ** หตฺถำ วา ปาทำ วา เภจฺฉติ, โลหิตำ วา อุปฺปาเทสฺสตีติ เนตำ ฐานำ วิชฺชติ. (อำ. ๑/๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนข้อที่เดือยข้าวสาลีหรือเดือยข้าวบาร์เล่ย ที่บุคคลตั้งไว้ไม่ตรง จักตำมือหรือเท้า**อันเขาเหยียบแล้ว**ด้วยมือหรือเท้า หรือทำให้เลือดออก นั่นมิใช่ฐานะที่จะมีได้.

อกฺกนฺตนฺติ เอตฺถ ปาเทนว **อกฺกนฺตำ** นาม โหติ หตฺเถน อุปฺปีฬิตำ. รุฬฺหีสทฺทวเสน ปน อกฺกนฺตนฺเตว วุตฺตำ. (อำ.อฏ. ๑/๔๒)

ในคำว่า **อกฺกนฺตำ** (อันเขาเหยียบแล้ว) นี้ เท้าเท่านั้นใช้เหยียบ ส่วนมือใช้บีบ แต่ท่านกล่าวว่า อกฺกนฺตำ (อันเขาเหยียบ) เท่านั้น โดยความเป็นรุฬหีศัพท์.

[อกฺกนฺต ในข้อความว่า สาลิสูกำ วา ยวสูกำ วา มิจฺฉาปณิหิตำ หตฺเถน วา ปาเทน วา อกฺกนฺตำ (ข้อที่เดือยข้าวสาลีหรือเดือยข้าวบาร์เล่ย ที่บุคคลตั้งไว้ไม่ตรง จักตำมือหรือเท้าอันเขาเหยียบแล้วด้วยมือหรือเท้า) เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะคือนามศัพท์ที่ไม่สำเร็จรูปด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิต ตามประเภท

ของนยะ ๔๐ จัดเป็นรุฬหีนัย (รุฬหีศัพท์) คือศัพท์ที่นิยมใช้กันทางโลก (ชื่อที่ปรากฏทางโลก) ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป จัดเป็นสำนวนทางภาษา เพราะคำนี้นอกจากจะแสดงความหมายว่า **เท้าที่ใช้เหยียบ** โดยตรงแล้ว ยังหมายรวมถึง **มือที่ใช้บีบ** อีกด้วย ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า รุฬฺหีสทฺทวเสน ปน อกฺกนฺตนฺเตว วุตฺตํ (แต่ท่านกล่าวว่า อกฺกนฺตํ (อันเขาเหยียบ) เท่านั้น โดยความเป็นรุฬหีศัพท์)]

อกฺกนฺตญฺจ ปทำ ทิสฺวา
ติสฺสสฺสาทิจฺจพนฺธุโน
หฏฺโฐ หฏฺเฐน จิตฺเตน
ปเท จิตฺตำ ปสาทยึ. (อป. ๑/๑๓๒)

(พระปทสัญญกเถระเมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าได้เห็นรอยพระบาทที่พระผู้มีพระภาคพระนามว่าติสสะ ผู้เป็นเผ่าพันธุ์แห่งพระอาทิตย์ **ทรงประทับไว้แล้ว** จึงเป็นผู้มีใจร่าเริง ทำจิตให้เลื่อมใสในรอยพระบาท[นั้น] ด้วยจิตที่ร่าเริง.

อกฺกนฺตนฺติ อกฺกมิตำ ทสฺสิตำ. (อป.อฏ. ๒/๙๙)
บทว่า **อกฺกนฺตำ** แปลว่า ทรงประทับไว้แล้ว คือแสดงไว้แล้ว.

อกฺกนฺตอกฺกนฺตฏฺฐาน (น)

[อกฺกนฺต + อกฺกนฺต + ฐาน]
สถานที่อันเขาเหยียบแล้วๆ, สถานที่ถูกเหยียบแล้วๆ, สถานที่ถูกย่ำแล้วๆ.

อุทกจิกฺขลฺเลติ **อกฺกนฺตอกฺกนฺตฏฺฐาเน** อุทกจิกฺขลฺโล อุฏฺจหิตฺวา ยาว อานิสทา ปหรติ, อีทิเส จิกฺขลฺเลติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๘๖)

บทว่า **อุทกจิกฺขลฺเล** (เป็นหล่มเลน) ความว่า **ในสถานที่ถูกเหยียบแล้ว ๆ** น้ำโคลนกระฉูดขึ้นกระทบถึงตะโพก
อธิบายว่า ในโคลนตมเช่นนี้.

อกฺกนฺตฏฺฐาน (น)

[อกฺกนฺต + ฐาน]
สถานที่อันเขาเหยียบแล้ว - ย่ำแล้ว.

อลฺเลหิ ปาเทหีติ เยหิ **อกฺกนฺตฏฺฐาเน** อุทกำ ปญฺญายติ, เอวรูเปหิ ปาเทหิ ปริภณฺฑกตภูมิวา เสนาสนำ วา น อกฺกมิตพฺพำ.

(วิ.อฏ. ๔/๘๗)

สองบทว่า **อลฺเลหิ ปาเทหิ** (มีเท้าเปียก) ความว่า น้ำย่อมปรากฏใน**สถานที่อันภิกษุเหยียบแล้ว**ด้วยเท้าเท่าใด พื้นที่หรือเสนาสนะที่เขาโบกฉาบไว้ ภิกษุก็ไม่พึงเหยียบด้วยเท้าเห็นปานนั้น.

สุฏฺจุ ตยา อหำ ทิฏฺโจ, มยา **อกฺกนฺตฏฺฐาน**มฺปิ องฺคุลคฺเคหิ ผุฏฺจฏฺฐานำ วิย โหติ, วิสฺสฏฺจอุทกำ อปฺปมตฺตกำ, กรีสำ กตกผลมตฺตำ.

(ม.อฏ. ๑/๓๑๙)

(กระต่ายพูดว่า)
ท่านเห็นเราได้อย่างดี ก็**สถานที่ที่เราเหยียบ**เป็นเหมือนที่ที่แตะด้วยปลายนิ้ว น้ำปัสสาวะ

ที่ปล่อยไปก็มีประมาณน้อย อุจจาระก็เพียงเท่าเมล็ดตูมกา.

[กตโก รุกฺขเภทสฺมึ กตโก กิตฺติเม ติสุ (กตก ศัพท์ปุงลิงค์มีอรรถรุกขเภทะ (ต้นตูมกา) กตก ศัพท์ในลิงค์ทั้ง ๓ มีอรรถกิตติมะ (ของปลอมหรือของเทียม) ธาน.๑๐๓๖]

[ตูมกา น. ชื่อต้นไม้ ๒ ชนิด คือ ตูมกาขาว หรือมะตึ่ง เมล็ดไม่เป็นพิษ, และตูมกาแดง หรือแสลงใจ เมล็ดเป็นพิษ. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อกฺกนฺตปุริส (ปุ)

[อกฺกนฺต + ปุริส]

บุรุษผู้เหยียบแล้ว.

โย ปน อาปนฺนมตฺโตว อคฺคึ **อกฺกนฺตปุริโส** วิย สหสา อปกฺกมิตฺวา สภาคฏฺฐานํ คนฺตฺวา อาวิกโรติ, อยํ น ฉาเทตุกาโมว น ฉาเทติ นาม.

(วิ.อฏ. ๔/๒๐)

ส่วนภิกษุใดพอต้องอาบัติเท่านั้น รีบหลีกไปสู่สถานที่อยู่ของภิกษุผู้ชอบพอกัน แล้วเปิดเผย เหมือน**บุรุษผู้เหยียบ**ไฟแล้ว (รีบชักเท้าหนี) ภิกษุนี้ ชื่อว่าผู้ไม่ต้องการจะปิดและไม่ปิด[อาบัติ].

อกฺกนฺตภูมิ (ถี)

[อกฺกนฺต + ภูมิ]

พื้นดินที่ถูกเหยียบแล้ว, พื้นดินอันเป็นที่เหยียบ, พื้นดินอันเป็นที่ย่ำ.

โคกณฺฏกหตาติ คุนฺนํ ขุเรหิ **อกฺกนฺตภูมิโต** สมุฏฺฐิเตหิ โคกณฺฑเกหิ อุปหตา.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๐)

บทว่า **โคกณฺฏกหตา** (มีรอยระแหงกีบโค) ได้แก่ พื้นดินแตกระแหง เพราะกีบโคที่เกิดจาก**พื้นดินที่ถูกกีบโคเหยียบแล้ว**.

อกฺกนฺตสญฺญก (ปุ)

[อกฺกนฺต + สญฺญา + ก]

พระเถระชื่ออักกันตะ, อักกันตเถระ.

อิตฺถํ สุทํ อายสฺมา **อกฺกนฺตสญฺญโก** เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ. (อป. ๑/๒๓๗)

ได้ทราบว่า ท่านพระเถระอักกันตะ ได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

[ในอดีตชาติกัปที่ ๙๔ ท่านได้ลาดผ้าปิดแผ่นให้พระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าติสสะ และได้กราบไหว้ด้วยใจที่เลื่อมใส เพราะผลแห่งกรรม นั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลย ในกัปที่ ๓๗ ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักร พรรดินามว่าสุนันทะ ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุพระอรหันต์ พร้อมด้วยคุณวิเศษ]

[คำว่า **อายสฺมา** มีรูปวิเคราะห์ว่า อายุ อสฺส อตฺถีติ อายสฺมา (ผู้มีอายุ) ในที่นี้จัดเป็น**เอกเทสยูปจาระ** คือสำนวนที่กล่าวถึงหมู่ หมายถึงผู้มีอายุโดยทั่วไป แต่หมายถึงบางส่วน คือ หมายเอาเฉพาะท่านอักกันตเถระเท่านั้น ดังคำว่า ปโฏ ทฑฺโฒ (ผ้าถูกไฟเผาแล้ว) ซึ่งหมายถึงผ้าที่ถูกไฟเผาบางส่วน

มีข้อสังเกตว่า แม้คำนี้จะหมายถึงบุคคลผู้สูงอายุโดยตรง แต่ความจริงกล่าวถึงภิกษุทุกรูปที่มีอายุน้อยหรือมากโดยทั่วไป การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่า **รูฬฺหีนาม** คือ ชื่อที่กล่าวตามใจโดยไม่มีความหมายตามรากศัพท์ ดังคำว่า โค ที่แปลตามศัพท์ว่า "สัตว์ผู้ไป" ซึ่งมีรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (สัตว์ผู้ไป ชื่อว่า โค) แต่หมายถึงวัวอย่างเดียว ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกชนิดที่สามารถเดินได้ ในคัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณี ได้อธิบายว่า อายสฺมนฺโตติ สนฺนิปติตานำ ปิยวจเนน อาลปนำ (คำว่า อายสฺมนฺโต (ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย) เป็นศัพท์ร้องเรียกภิกษุผู้ประชุมกันด้วยถ้อยคำอันอ่อนหวาน)[มิได้ระบุรูปใดรูปหนึ่ง]]

อกฺกนฺทติ (กฺริ/อา)

[อา + กนฺท + อ + ติ (สำ. อากฺรนฺทติ)]

รัสสะ อา เป็น อ ซ้อน กฺ

ย่อมคร่ำครวญ.

โย เอตา นาธิวาเสติ อุปฺปนฺนา เวทนา ทุฆา
สารีริกา ปาณหรา ยาหิ ผุฏฺโฐ ปเวธติ.
อกฺกนฺทติ ปโรทติ ทุพฺพโล อปฺปถามโก
น โส ปาตาเล ปจฺจุฏฺฐาสิ
อโถ คาธมฺปิ นาชฺฌคา.

(สำ. ๒/๔๐๙)

ภิกษุใดถูกทุกขเวทนาที่เป็นไปในสรีระ อันจะนำชีวิตไปซึ่งเกิดขึ้นถูกต้องแล้ว อดกลั้นไม่ได้ ย่อมหวั่นไหว มีกำลังทราม[มีกำลังแห่งญาณอันโทษประทุษร้ายแล้ว] เรี่ยวแรงน้อย [มีกำลังแห่งญาณน้อย] ย่อมร้องไห้ **ย่อมคร่ำครวญ** ภิกษุนั้นปรากฏในบาดาลไม่ได้ ไม่ถึงการหยั่งลง (สู่ธรรม) ได้.

อกฺกนฺทตีติ อนิพทฺธำ วิปฺปลาปำ วิลปนฺโต กนฺทติ. (สำ.อฏ. ๓/๑๗๗)

บทว่า **อกฺกนฺทติ** (ย่อมคร่ำครวญ) ความว่า ย่อมคร่ำครวญบ่นเพ้อร่ำไรตลอดกาล.

[ปาตาลสูตร สูตรว่าด้วยบาดาล คือ ทรงแสดงว่า บาดาลเป็นชื่อของทุกขเวทนาทางกาย (สารีริกานำ โข เอตำ ภิกฺขเว ทุกฺขานำ เวทนานำ อธิวจนำ ยทิทำ ปาตาโล) ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับเมื่อได้รับทุกขเวทนาทางกาย ย่อมเศร้าโศก อดทนอยู่ในบาดาลไม่ได้ (คือไม่สามารถดำรงอยู่ด้วยทุกขเวทนา อันเป็นไปในร่างกายได้) ส่วนอริยสาวกผู้ได้สดับ เมื่อได้รับทุกขเวทนาทางกาย ย่อมไม่เศร้าโศก และอดทนอยู่ได้]

[คำว่า **อกฺกนฺทติ ปโรทติ** (ย่อมร้องไห้ ย่อมคร่ำครวญ) จัดเป็น**อาวุตติอลังการ** ประเภทอัตถาวุตติ (กล่าวซ้ำความ) คัมภีร์สุโพธาลังการะ จำแนกอลังการะลักษณะนี้ไว้ ๓ คือ ปทาวุตติ (กล่าวซ้ำบทคือบทเหมือนกัน อรรถต่างกัน, อัตถาวุตติ กล่าวซ้ำความ คือ บทต่างกัน อรรถเหมือนกัน, อุภยาวุตติ กล่าวซ้ำทั้งสองคือบทและอรรถเหมือนกัน]

อกฺกปณฺณ (น)

[อกฺก + ปณฺณ] ใบรกฟ้า.

ตทา ปเนโก ปเรสํ ภติการโก ทุคฺคตมนุสฺโส ตสฺสํ วีถิยํ วสมาโน จินฺเตสิ อหํ ยาคุ์ ทาตุ์ น สกฺขิสฺสามิ, ขชฺชกํ ปน ทสฺสามีติ สณฺหสณฺหํ กุณฺฑกํ วฑฺฒาเปตฺวา อุทเกน เตเมตฺวา **อกฺก-ปณฺเณน** เวเจตฺวา กุกฺกุเพ ปจิตฺวา อิทํ พุทฺธสฺส ทสฺสามีติ ตํ อาทาย คนฺตฺวา สตฺถุ สนฺติเก จิโต.

(ชา.อฏ. ๑/๔๔๖)

ก็ในกาลนั้น มนุษย์ผู้ตกยากผู้ทำการรับจ้างคนเหล่าอื่นอยู่ในถนนนั้นคิดว่า เราไม่สามารถถวายข้าวยาคู แต่จักถวายของเคี้ยวได้ ดังนี้ แล้วนวดรำชนิดละเอียด ให้ชุ่มด้วยน้ำ ห่อด้วย**ใบรกฟ้า** เผาในกองเถ้าคิดว่า เราจักถวายขนมนี้แด่พระพุทธเจ้า ดังนี้ แล้วถือขนมนั้นไปยืนในสำนักของพระบรมศาสดา.

อกฺกปุปฺผสุตฺตมย (ติ)

[อกฺก + ปุปฺผ + สุตฺต + มย]

สำเร็จด้วยด้ายที่ทำด้วยใยดอกรกฟ้า.

สิมฺพลิตูลสุตฺเตน สิพฺพิตํ จีวรํ วฏฺฏติ. กสฺมา? กปฺปาสสฺส อนุโลมโต. **อกฺกปุปฺผสุตฺตมย**มฺปิ อกฺกวากมยเมว ปฏิกฺขิตฺตนฺติ เต เอว วทนฺติ.

(วชิร. ๕๒๕)

อาจารย์เหล่านั้นนั่นแหละ ย่อมกล่าวว่า จีวรทอด้วยด้ายของต้นงิ้วและนุ่น ย่อมสมควร ถามว่า เพราะเหตุไร ตอบว่า เพราะอนุโลมตามฝ้าย แม้จีวรอัน**สำเร็จด้วยด้ายที่ทำด้วยใยดอกรกฟ้า**ก็เป็นอันสำเร็จ ด้วยเปลือกรกฟ้านั่นเอง ย่อมถูกปฏิเสธไว้.

อกฺกม (ติ)

[อา + กม (คเต) + อ]

อันเขาเหยียบ, อันเป็นที่เหยียบ.

อกฺกมฏฺฐาน (น)

[อกฺกม + ฐาน]

ที่อันเขาเหยียบ, ที่อันเป็นที่เหยียบ.

ตสฺสา มชฺเฌ คมฺภีรฏฺฐาเน อุทกํ อาวิลํ ตีรปฺปเทเสสุ ทฺวิปทจตุปฺปทานํ **อกฺกมฏฺฐาเน** อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ. เอวาหํ อทฺทสํ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๕๙)

น้ำในที่ลึกตรงกลางสระนั้นขุ่นมัว ใน**ที่อันเป็นที่เหยียบ**ของสัตว์สองเท้าสี่เท้าใกล้ฝั่งมีน้ำใสสะอาด ไม่ขุ่นมัว ข้าพระองค์ได้เห็นอย่างนี้.

อกฺกมติ (กฺริ/อา) (สำ. อากฺรมติ)

[อา + กม (คเต) + อ + ติ]

ย่อมเหยียบ, ย่อมย่ำไป, ย่อมก้าวไป.

เอวํวาที มหาราช โพธิสตฺโต สห ทสฺสเนน จนฺทวติยา ราชกญฺญาย วิสญฺญี อโหสิ ขิตฺตจิตฺโต รตฺโต วิสญฺญิภูโต อากุลากุโล ตุริตตุริโต, เตน วิกฺขิตฺตภนฺตลุพฺภิตจิตฺเตน มหติมหาปสฺฆาตคลรุหิรสญฺจยํ วาชเปยฺยํ มหายญฺญํ ยชิ. ยถา มหาราช อุมฺมตฺตโก ขิตฺตจิตฺโต ชลิตมฺปิ ชาตเวทํ **อกฺกมติ**, กุปิตมฺปิ อาสีวิสํ คณฺหาติ, มตฺตมฺปิ หตฺถึ อุเปติ, สมุทฺทมฺปิ อตีรทสฺสึ ปกฺขนฺทติ, จนฺทนิกมฺปิ โอพฺภคลฺลมฺปิ โอมทฺทติ,

กณฺฏกาธานมฺปิ อภิรุหติ, ปปาเตปิ ปตติ, อสุจิมฺปิ ภกฺเขติ, นคฺโคปิ รถิยา จรติ, อญฺญมฺปิ พหุวิธํ อกิริยํ กโรติ. เอวเมว โข มหาราช โพธิสตฺโต สห ทสฺสเนน จนฺทวติยา ราช-กญฺญาย วิสญฺญี อโหสิ ขิตฺตจิตฺโต รตฺโต วิสญฺญิภูโต อากุลากุโล ตุริตตุริโต, เตน วิกฺขิตฺตภนฺตลุฬิตจิตฺเตน มหติมหาปสุ-ฆาตคลรุหิรสญฺจยํ วาชเปยฺยํ มหายญฺญํ ยชิ. ขิตฺตจิตฺเตน มหาราช กตํ ปาปํ ทิฏฺฐธมฺเมปิ น มหาสาวชฺชํ โหติ, สมฺปราเย วิปาเกนปิ โน ตถา ฯเปฯ (มิลินฺท. ๒๑๕)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์ผู้มีปกติกล่าวอย่างนี้ ทันทีที่ได้เห็นนางจันทวดีราชกัญญา ก็มีจิตฟุ้งซ่าน กำหนัด ถูกความเลอะเลือนครอบงำ วุ่นวาย สับสน ได้บูชาวาชเปยยมหายัญเป็นกองโลหิตจากคอ ของสัตว์มากมายหมู่ใหญ่ที่ถูกฆ่าด้วยจิตที่ฟุ้งซ่าน พลุ่งพล่าน วุ่นวายนั้น

ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนคนบ้าที่มีจิตฟุ้งซ่าน **ย่อมเหยียบ**กองไฟที่ลุกโพลงร้อนแรงบ้าง ย่อมจับอสรพิษที่กำลังโกรธบ้าง ย่อมเข้าไปหาช้างตกมันบ้าง ย่อมแล่นลงไปสู่มหาสมุทรกว้างใหญ่มองไม่เห็นฝั่งบ้าง ย่ำบ่อน้ำครำบ้าง ย่างเหยียบแท่นหนามบ้าง พลาดตกไปในเหวบ้าง กินของสกปรกบ้าง เปลือยกายเที่ยวไปตามถนนบ้าง ย่อมทำกิริยาที่ไม่สมควรอย่างอื่นๆ หลายอย่างบ้าง ฉันใด ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์ทันทีที่ได้เห็นนางจันทวดีราชกัญญา มีจิตฟุ้งซ่าน กำหนัด ถูกความเลอะเลือนครอบงำ วุ่นวาย สับสน ได้บูชาวาชเปยยมหายัญอันเป็นกองโลหิตจากคอของสัตว์มากมายหมู่ใหญ่ที่ถูกฆ่าด้วยจิตที่ฟุ้งซ่าน พลุ่งพล่าน วุ่นวายนั้น ฉันนั้นเหมือนกัน.

ขอถวายพระพร บาปที่ผู้มีจิตฟุ้งซ่านทำไม่เป็นบาปที่มีโทษมากแม้ในอัตภาพนี้ เช่นเดียวกัน ไม่เป็นบาปที่มีโทษมากแม้โดยการให้วิบากในภายภาคหน้า...

อกฺกมตุ (กฺริ/อา)

[อา + กมุ (คเต) + อ + ตุ]

จงเหยียบ, จงย่ำไป.

อถโข โพธิราชกุมาโร ภควนฺตํ เอตทโวจ **อกฺกมตุ** ภนฺเต ภควา ทุสฺสานิ, **อกฺกมตุ** ภนฺเต สุคโต ทุสฺสานิ, ยํ มม อสฺส ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขายาติ. (วิ. ๔/๒๗๖)

ลำดับนั้นแล โพธิราชกุมารได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคดังนี้ว่า พระพุทธเจ้าข้า ขอพระผู้มีพระภาค**โปรดทรงเหยียบ**ผ้า พระพุทธเจ้าข้า ขอพระสุคต**โปรดทรงเหยียบ**ผ้า อันจะเป็นไปเพื่อเกื้อกูล เพื่อความสุขแก่หม่อมฉัน ตลอดกาลนานเถิด.

อกฺกมถ (กฺริ/อา)

[อา + กมุ (คเต) + อ + ถ]

จงเหยียบ, จงย่ำไป, จงก้าวไป.

อถโข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ น ภิกฺขเว เจลปฏิกา อกฺกมิตพฺพา. โย อกฺกเมยฺย, อาปตฺติ

ทุกฺกฏสฺสาติ. เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรา อิตฺถี อปคตคพฺภา ภิกฺขู นิมนฺเตตฺวา ทุสฺสํ ปญฺญเปตฺวา เอตทโวจ **อกฺกมถ** ภนฺเต ทุสฺสํ มงฺคลตฺถายาติ. ภิกฺขู กุกฺกุจฺจายนฺตา น อกฺกมึสุ. (วิ. ๔/๒๖๗)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเหยียบผืนผ้าที่ปูไว้ รูปใดเหยียบ ต้องอาบัติทุกกฏ. สมัยนั้นแล สตรีผู้หนึ่งไม่มีครรภ์นิมนต์ภิกษุทั้งหลาย แล้วปูผ้า กล่าวว่า นิมนต์**เหยียบ**ผ้าเพื่อเป็นสิริมงคล. ภิกษุทั้งหลายยำเกรงอยู่ จึงไม่เหยียบแล้ว.

อกฺกมน (น) (สำ. อากฺรมณ)

[อา + กมุ (คเต) + ยุ]

(๑) รองเท้า, **ฉลองพระบาท**.

กกุสนฺธสฺส มุนิโน พฺราหฺมณสฺส วุสีมโต
ทิวา วิหารํ วชโต **อกฺกมน**มทาสหํ.

(อป. ๒/๓๔)

(พระอักกมนทายกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตนจึงกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าได้ถวาย**ฉลองพระบาท** แด่พระมุนีพระนามว่ากกุสันธะ ผู้ทรงลอยบาปได้แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์ ผู้ทรงดำเนินไปสู่ที่ประทับในเวลากลางวัน.

(๒) เหยียบ, **ย่างก้าวไป**.

ตสฺมา เทวตา อตฺตโน อานุภาเวน ตสฺส ยถา น โกจิ สุณาติ, เอวํ หสิตสทฺทํ สนฺนิรุมฺภิตฺวา **อกฺกมนอกฺกมน**ปทวาเร หตฺถตลานิ อุปนาเมสุ. (ชา.อฏ. ๑/๗๓)

เพราะเหตุนั้น เทวดาทั้งหลายจึงปิดกั้นเสียงร้องของม้าไว้แล้ว น้อมฝ่ามือรับทุกๆ **ย่างก้าวไป**ของม้านั้น โดยอาการที่ใครๆ ไม่ได้ยินเสียงด้วยอานุภาพของตน.

อกฺกมนฏฺฐาน (น)

[อกฺกมน + ฐาน]

ที่อันเขาเหยียบ, ที่เป็นที่เหยียบ.

โส กิร ปุพฺเพ อสีติสหสฺสานํ ปุริสานํ เชฏฺฐปุริโส หุตฺวา เตหิ สทฺธึ ปจฺเจกพุทฺธสฺส วสนฏฺฐาเน ปณฺณสาลํ กตฺวา อตฺตโน สสฺสิริกํ อุณฺณปาวารกํ ปจฺเจกพุทฺธสฺส ปาเทหิ **อกฺกมนฏฺฐาเน** ปาทปุญฺฉนิกํ กตฺวา ฐเปสิ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๖๔)

นัยว่า โสณเศรษฐีบุตรนั้นเป็นหัวหน้าของชาย ๘๐,๐๐๐ คนในปางก่อน พร้อมกับชายเหล่านั้นช่วยกันสร้างบรรณศาลา ในที่พำนักของพระปัจเจกพุทธเจ้า วางผ้าขนสัตว์อันงามของตนไว้ใน**ที่เป็นที่เหยียบ**ด้วยพระบาทของพระปัจเจกพุทธเจ้า ให้เป็นผ้าเช็ดเท้า.

อกฺกมนตฺถ (ปุ)

[อกฺกมน + อตฺถ]

ประโยชน์แก่การเหยียบ.

โธตปาทกํ นาม ปาทโธวนฏฺฐาเน โธเตหิ ปาเทหิ **อกฺกมนตฺถาย** ปจฺจตฺถรณํ อตฺถตํ โหติ, ตํ อกฺกมิตุํ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๕๒)

ที่ชื่อว่าผ้าเช็ดเท้าสะอาด เป็นผ้าปูลาดที่เขาปูไว้ในที่ล้างเท้า เพื่อ**ประโยชน์แก่การเหยียบ**ด้วยเท้าที่ล้างแล้ว การเหยียบเครื่องลาดนั้นควรอยู่.

อกฺกมนทายก (ปุ)

[อกฺกมน + ทายก]

พระอักกมนทายกเถระ,

พระเถระผู้เคยถวายรองเท้า.

อิตฺถํ สุทํ อายสฺมา **อกฺกมนทายโก** เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ. (อป. ๒/๓๔)

ได้ทราบว่า ท่านพระอักกมนทายกเถระ ได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

[ในอดีตชาติในภัทรกัป ท่านได้ถวายฉลองพระยุคลบาทแด่พระพุทธเจ้าพระนามว่ากกุสันธะ เพราะผลแห่งกรรมนั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลย ในชาติสุดท้ายนี้ ได้บรรลุวิชชา ๓ พร้อมด้วยคุณวิเศษ]

อกฺกมนปท (น)

[อกฺกมน + ปท]

รอยเท้าที่เหยียบ, รอยเท้าที่ก้าวไป.

วิกฺเขปปฏิพาหนโตติ กมฺมฏฺฐานํ วิสฺสชฺเชตฺวา พหิทฺธา ปุถุตฺตารมฺมเณ เจตโส วิกฺเขโป ปฏิพาหิตพฺโพ. อปฺปฏิพาหโต หิ ยถา นาม เอกปทิกํ ปปาตมคฺคํ ปฏิปนฺนสฺส ปุริสสฺส **อกฺกมนปทำ** อสลฺลกฺเขตฺวา อิโต จิโต จ วิโลกยโต ปทวาโร วิรชฺฌติ, ตโต สตโปริเส ปปาเต ปติตพฺพำ โหติ, เอวเมว พหิทฺธา วิกฺเขเป สติ กมฺมฏฺฐานำ ปริหายติ ปริธำสติ. ตสฺมา วิกฺเขปปฏิพาหนโต มนสิกาตพฺพำ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๓๖)

บทว่า **วิกฺเขปปฏิพาหนโต** (มนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน) ความว่า พึงป้องกันภาวะที่จิตทอดทิ้งกัมมัฏฐาน แล้วฟุ้งซ่านไปในอารมณ์หลากหลายในภายนอก เพราะเมื่อมีความฟุ้งซ่านไปในภายนอก กรรมฐานของผู้ไม่ป้องกันย่อมเสื่อมคลายไป เหมือนเมื่อบุรุษผู้เดินทางเลียบริมเหว ซึ่งเป็นทางเดินได้รอยเท้าเดียว ไม่คอยกำหนดดู**รอยเท้าที่เหยียบ** มัวมองดูไปข้างโน้นบ้าง ข้างนี้บ้าง การวางเท้าก็จะพลาดได้ ทีนั้น เขาจำต้องพลัดตกลงไปในเหวลึกตั้งร้อยชั่วคนได้ เหตุนั้น พระโยคาวจรพึงมนสิการโดยป้องกันความฟุ้งซ่าน.

อกฺกมนฺต (ติ) (ถี) อกฺกมนฺตี

[อา + กม (คเต) + อนฺต]

(ก) เหยียบ, ก้าวไป, ดำเนินไป.

อภิชาตา สุขุมาลา ขตฺติยา จตุโร ชนา
วิสมสมำ **อกฺกมนฺตา** วงฺกำ คจฺฉาม ปพฺพตำ.

(จริยา. ๓๙๔)

ชนทั้ง ๔ ผู้เป็นกษัตริย์สุขุมาลชาติอภิชาตบุตร ได้เสด็จ**ดำเนินไป**ตามทางที่ขรุขระ และราบเรียบไปยังภูเขาวงกต.

(ข) ก้าวข้ามอยู่.

โอริมตีรโต ปน ปรตีรเมว **อกฺกมนฺติยา** อนาปตฺติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๘๕)

เมื่อภิกษุณี**ก้าวข้าม**ไปฝั่งโน้นจากฝั่งนี้ ไม่ต้องอาบัติ.

อกฺกมนฺติ (กฺริ/อา)

[อา + กมุ (คเต) + อ + อนฺติ]

ย่อมเหยียบ, ย่อมย่ำไป.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู รตฺติยา อุโปสถคฺคปิ สนฺนิสชฺชปิ คจฺฉนฺตา อนฺธกาเร ขาณุปิ กณฺฏกปิ **อกฺกมนฺติ**, ปาทา ทุกฺขา โหนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. (วิ. ๓/๒๗๖)

ก็โดยสมัยนั้น เวลากลางคืน ภิกษุทั้งหลายเดินไปโรงอุโบสถบ้าง ที่ประชุมบ้าง **ย่อมเหยียบ**ตอไม้บ้าง หนามบ้างในที่มืด เท้าทั้งสองข้างบาดเจ็บ ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ.

อกฺกมมาน (ติ)

[อา + กม (คเต) + อ + มาน]

เหยียบอยู่.

กมนฺตนฺติ อกฺกมมานนฺ. (ชา.อฏ. ๗/๑๔๒)

บทว่า **กมนฺตนฺ** แปลว่า เหยียบอยู่.

อกฺกมึสุ (กฺริ/อา)

[อา + กม (คเต) + อุ] แปลง อุ เป็น อึสุ

เหยียบแล้ว, ย่ำไปแล้ว.

อถโข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ธมฺมึ กถํ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ น ภิกฺขเว เจลปฏิกา อกฺกมิตพฺพา. โย อกฺกเมยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ. เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรา อิตฺถี อปคตคพฺภา ภิกฺขู นิมนฺเตตฺวา ทุสฺสปญฺญเปตฺวา เอตทโวจ อกฺกมถ ภนฺเต ทุสฺสมงฺคลตฺถายาติ. ภิกฺขู กุกฺกุจฺจายนฺตา น **อกฺกมึสุ**. (วิ. ๔/๒๖๗)

ครั้งนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถา เพราะเรื่องนี้เป็นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงเหยียบผืนผ้าที่ปูไว้ รูปใดเหยียบ ต้องอาบัติทุกกฏ. สมัยนั้นแล สตรีผู้หนึ่งไม่มีครรภ์นิมนต์ภิกษุทั้งหลาย แล้วปูผ้า กล่าวว่า นิมนต์เหยียบผ้าเพื่อเป็นสิริมงคล. ภิกษุทั้งหลายยำเกรงอยู่ จึงไม่**เหยียบแล้ว**.

[บทว่า **อกฺกมึสุ** สำเร็จรูปมาจาก อา + กมุ ธาตุ + อุ อัชชัตตนีวิภัตติ ดังนั้น บทนี้จึงไม่ลง อ ปัจจัย ดังที่ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๓๓ (ภูวาทิโต อ) กล่าวว่า สพฺพธาตุกมฺหิเยวายมิสฺสเต (อ ปัจจัยนี้ ย่อมเป็นที่ต้องการในสรรพธาตุกวิภัตติเท่านั้น)

ข้อความนี้แสดงฐานะแห่งการลง อ ปัจจัยว่าให้ลงข้างหน้าสรรพธาตุกวิภัตติ คือ วัตตมานาปัญจมี สัตตมี และหิยยัตตนี ตามสูตรว่า หิยฺยตฺตนีสตฺตมีปญฺจมีวตฺตมานา สพฺพธาตุกํ (วิภัตติหมวดหิยยัตตนี สัตตมี ปัญจมี และวัตตมานา ชื่อว่า สรรพธาตุกะ) เหตุที่ท่านกำหนดอย่างนี้ ก็เพราะว่าวิภัตติหมวดอสรรพธาตุกะ คือ ปโรกขา อัชชัตตนี ภวิสสันตี

และกาลาติปัตติ เช่น อี อู เป็นต้น จะนำพยัญชนะที่สุดธาตุไปประกอบสระได้ทันที แม้วิภัตติบางศัพท์ที่มีพยัญชนะอยู่หน้า เช่น ตฺถ, มฺหา ก็ลง อิ อาคมด้วยสูตรว่า อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ (ในเพราะอสรรพธาตุกวิภัตติให้ลง อิ เป็นอาคม) ดังนั้น การลง อ ปัจจัย จึงมีขอบเขตเฉพาะในสรรพธาตุกวิภัตติอย่างเดียว เพื่อให้สำเร็จรูปศัพท์. อนึ่ง คัมภีร์พาลาวตาระถือว่าสัตตมีวิภัตติมี เอยฺย, เอยฺยุ เป็นต้นมีสระอยู่หน้าทั้งสิ้น จึงกำหนดให้ลง อ ปัจจัยในวัตตมานา ปัญจมี และหิยยัตตนี ๓ หมวดเท่านั้น

คำว่า **สพฺพธาตุก** กล่าวคือ วัตตมานา ปัญจมี สัตตมี และหิยยัตตนี เป็นรุพหีนาม คือ ชื่อที่กล่าวไว้ไม่ตรงกับความเป็นจริง แม้จะมีความหมายตามศัพท์ว่า "วิภัตติที่เป็นไปในธาตุทั้งปวง" แต่วิภัตติอีก ๔ หมวด คือ ปโรกขา อัชชัตตนี ภวิสสันตี และกาลาติปัตติ ก็ลงท้ายธาตุทั้งปวงได้เช่นเดียวกัน]

อกฺกมิ (กฺริ/อา)

[อา + กม (คเต) + อี]

รัสสะ อี เป็น อิ. กฺวจิ ธาตุวิภตฺตีติอาทินา อี มฺหาทิวิภตฺตีนำ กฺวจิ รสฺสตฺตำ (รูปสิทธิ. ๔๖๙)

เหยียบแล้ว, ย่ำไปแล้ว.

อุสโภ อหู พลวา คามิกสฺส
จลกฺกกู วณฺณพลูปปนฺโน
โส มำ **อกฺกมิ** ตำ กุปิโต อฑฺสิ
ทุกฺขาภิตุนฺโน มรณำ อุปาคา. (ชา. ๑/๒๙๑)

(พระโพธิสัตว์ถามสัตว์ที่ละตัว ฝ่ายสัตว์เหล่านั้นก็ตอบตามความเป็นจริงว่า)

โคเปลี่ยวมีกำลังของนายบ้านมีหนอกกระเพื่อม มีสีสันสวยงาม มีกำลังวังชาสมบูรณ์ มัน **เหยียบ**ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าโกรธจึงได้กัดมัน มันทุรนทุราย เพราะความทุกข์จนถึงตาย.

อกฺกมิตพฺพ (ติ)

[อา + กม (คเต) + อิ + ตพฺพ]

อัน...พึงเหยียบ.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู อลฺเลหิ ปาเทหิ กถินำ อกฺกมนฺติ. กถินำ ทุสฺสติ. ภควโต เอตมตฺถำ อาโรเจสุำ. น ภิกฺขเว อลฺเลหิ ปาเทหิ กถินำ **อกฺกมิตพฺพำ**. โย อกฺกเมยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ. ๓/๑๓)

สมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย เหยียบไม้สะดึงด้วยเท้าเปียก. ไม้สะดึงเสียหาย. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่**พึงเหยียบ**ไม้สะดึง ด้วยเท้าเปียก. รูปใดเหยียบ ต้องอาบัติทุกกฏ.

[คำว่า **กถิน** เป็นรุพหีศัพท์ หรืออนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ ศัพท์ที่แยกรากศัพท์ไม่ได้และไม่มีรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษา อย่างไรก็ตาม คัมภีร์วินยาลังการ (เล่ม ๒ หน้า ๗๙-๘๐) กล่าวถึงความหมายและรูปวิเคราะห์ของ **กถิน** ศัพท์ไว้ ๓ ประการ คือ

๑. วินัยกรรมที่เกื้อกูลไม่ให้อานิสงส์ ๕ ไปสู่ที่อื่น ปญฺจานิสำเส อญฺญตฺถ คนฺตุำ อทตฺวา

กถติ สงฺคณฺหาตีติ กถินํ (กถ ธาตุ สงฺคหเณ เกื้อกูล + อิน ปัจจัย)

๒. วินัยกรรมที่มั่นคง กรติ กิจฺเฉน ชีวตีติ กถิโน, รุกฺโข, กถินสฺส เอโสติ ถิรภาโว,โส เอตสฺส อตฺถีติ กถินํ (กถิน ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต (ตทัสสัตถิตัทธิต) แปลง จ ของ กจ เป็น ถ)

๓. วินัยกรรมที่พุทธเจ้าเป็นต้นทรงสรรเสริญ, กถียเต สิลาฆเต ปสัสียเต พุทฺธาทีหีติ กถินํ (กตฺถ ธาตุ สิลาฆายํ สรรเสริญ + อิน)]

อกฺกมิตพฺพฏฺฐาน (น)

[อกฺกมิตพฺพ + ฐาน]

ที่อันเขาพึงเหยียบ.

สอุปาหเนน โธตปาเทหิ **อกฺกมิตพฺพฏฺฐาเน**เยว น วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๔/๘๗)

ภิกษุผู้สวมรองเท้า ไม่ควร[เหยียบ]ใน**ที่ อันเขาพึงเหยียบ** ด้วยเท้าที่ล้างแล้วทีเดียว.

อกฺกมิตุ (กฺริ/วิ)

[อา + กม (คเต) + อิ + ตุ]

เพื่อเหยียบ, เพื่อจะเหยียบ.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู โธตปาทกํ **อกฺกมิตุ** กุกฺกุจฺจายนฺติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว โธตปาทกํ **อกฺกมิตุนฺ**ติ. (วิ. ๔/๒๖๘)

ก็สมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลาย รังเกียจ**เพื่อจะเหยียบ**ผ้าเช็ดเท้าที่สะอาด ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**เพื่อเหยียบ**ผ้าเช็ดเท้าที่สะอาดได้.

อกฺกมิตฺถ (กฺริ/อา)

[อา + กม (คเต) + อิ + ตฺถ]

เหยียบแล้ว, ย่ำไปแล้ว.

อกฺกมิตฺวาน มํ พุทฺโธ
สห สิสฺเสหิ คจฺฉตุ
มา นํ กลเล **อกฺกมิตฺถ**
หิตาย เม ภวิสฺสติ. (พุทฺธวํ. ๓๑๐)

[ส่วนเรา (สุเมธดาบส) สยายผมออก แล้วเปลื้องผ้าคากรองและหนังสัตว์ไว้บนเปือกตม แล้วจึงนอนคว่ำลง โดยดำริว่า]

ขอพระพุทธเจ้า จงทรงเหยียบเรา เสด็จไปพร้อมกับเหล่าสาวก อย่า**เหยียบ**โคลนตมเลย การเสด็จไปอย่างนั้น จักเป็นประโยชน์เกื้อกูลแก่เรา.

[ในบาทที่ ๓ ของคาถาสุดท้ายว่า มา นํ กลเล อกฺกมิตฺถ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๓๐) กล่าวว่า นํ ศัพท์เป็นนิบาตที่ทำให้ครบจำนวนในบาทคาถาซึ่งเรียกว่า ปทปูรณะ คือ ยังบทให้เต็ม ไม่มีความหมายใดๆ

อกฺกมิตฺถ สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กมุ ธาตุ + อิ อาคม + ตฺถ ปโรกขาวิภัตติ. อิ อาคม ในบทนี้ลงด้วยสูตร (กจ.๕๑๖) ว่า อิการาคโม อสพฺพธาตุกมฺหิ (ลง อิ อักษรเป็นอาคม ท้ายธาตุ ในเพราะวิภัตติที่ไม่ใช่สรรพธาตุก-

วิภัตติ ในบางแห่ง) หมายความว่า อิ อาคมนี้ลงได้เฉพาะวิภัตติ ๔ หมวด คือ ปโรกขา อัชชัตตนี ภวิสสันตี และกาลาติปัตติ

อสรรพธาตุกวิภัตติ มี ๔ หมวด คือ ปโรกขา อัชชัตตนี ภวิสสันตี และกาลาติปัตติ โดยทั่วไป อสรรพธาตุกวิภัตติ แบ่งออกเป็น ๓ คือ

สรวิภัตติ วิภัตติที่เป็นสระล้วน เช่น อ อุ

สราทิวิภัตติ วิภัตติที่มีสระอยู่ต้น เช่น อำ อึ

พยัญชนาทิวิภัตติ วิภัตติที่มีพยัญชนะอยู่ต้น เช่น ตฺถ มฺห สฺสติ สฺสา เป็นต้น

วิภัตติ ๒ ประเภทข้างต้นไม่จำเป็นต้องลง อิ อาคม เพราะมีสระท้ายอยู่แล้ว ส่วนวิภัตติประเภทที่ ๓ ต้องลง อิ อาคม เพื่อให้ออกเสียงได้โดยสะดวก เช่น กริสฺสติ (จักกระทำ) มาจาก กร ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ แต่ก็มีบ้างที่ไม่ลง อิ อาคม เช่น ทสฺสติ (จักให้) มาจาก ทา ธาตุ + สฺสติ วิภัตติ ในรูปนี้ไม่มีการลง อิ อาคม เพราะมีสระ อา ใน ทา อยู่แล้ว]

อกฺกมิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา + กม (คเต) + อิ + ตฺวา]
เหยียบแล้ว, ย่ำแล้ว.

(ภควา) เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทหโร กุมาโร มนฺโท อุตฺตานเสยฺยโก หตฺเถน วา ปาเทน วา องฺคารํ **อกฺกมิตฺวา** ขิปฺปเมว ปฏิสังหรติ, เอวเมว โข ภิกฺขเว ธมฺมตา เอสา ทิฏฺฐิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ตถารูปึ อาปตฺตึ อาปชฺชติ ยถารูปาย อาปตฺติยา วุฏฺฐานํ ปญฺญายติ. อถ โข นํ ขิปฺปเมว สตฺถริ วา วิญฺญูสุ วา สพฺรหฺมจารีสุ เทเสติ วิวรติ อุตฺตานีกโรติ, เทเสตฺวา วิวริตฺวา อุตฺตานีกตฺวา อายตึ สังวรํ อาปชฺชติ.

(ม. ๑/๓๙๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเด็กอ่อน ที่นอนหงาย **เหยียบ**[หรือจับ]ถ่านเพลิง ด้วยมือหรือเท้า ก็ชัก[มือหรือเท้า]กลับทันที ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วย[สัมมา]ทิฏฐิก็ฉันนั้น เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือ การออกจากอาบัติเช่นใดย่อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้น ก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้น ในสำนักศาสดา หรือเพื่อนพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้ว ย่อมถึงการสำรวมระวังต่อไป.

อกฺกมิตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อา + กม (คเต) + อิ + ตฺวาน]
เหยียบแล้ว.

อกฺกมิตฺวาน สิรสิ อคมา โลกนายโก
เตน จิตฺตปฺปสาเทน ตุสิตํ อคมาสหํ.

(อป. ๒/๑๙๐)

(พระสังฆมนทาเถรี กล่าวว่า)
พระองค์ทรงเป็นผู้นำสัตว์โลก ครั้นเสด็จ**เหยียบแล้ว**ที่ใกล้ศีรษะ ได้เสด็จเลยไป หม่อมฉันได้ไปเกิดในสวรรค์ชั้นดุสิต ด้วยจิตที่เลื่อมใสนั้น.

อกฺกมิสฺสติ (กฺริ/อา)

[อา + กม (คเต) + อิ + สฺสติ]
จักเหยียบ, จักย่ำไป.

อถ โข สา อิตฺถี อุชฺฌายติ ขิยฺยติ วิปาเจติ กถํ หิ นาม อยฺยา มงฺคลตฺถาย ยาจิยมานา เจล-ปฏิกํ น **อกฺกมิสฺสนฺตี**ติ. (วิ. ๔/๒๖๗)

ลำดับนั้นแล สตรีนั้นจึงตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า ไฉนพระคุณเจ้าทั้งหลาย ถูกขอเพื่อเป็นสิริมงคล **จัก**ไม่**เหยียบ**ผ้าเล่า.

อกฺกเม (กฺริ/อา)

[อา+กม+อ+เอยฺย] แปลง เอยฺย เป็น เอ

พึงเหยียบ, พึงย่ำไป.

ยถา สมํ มณฺฑมาโน ปเตยฺย
โสพฺภํ คุหं นรกํ ปูติปาทं
รชฺชูติ วา **อกฺกเม** กณฺหสปฺปํ
อนฺโธ ยถา โชติมธิฏฺจเหยฺย
เอวมฺปิ มํ ตฺวํ ขลิตํ สปณฺณ
ปหีนมนฺตสฺส ปุน สมฺปทาหิ. (ชา. ๑/๒๕๘)

(มาณพกล่าวกับอาจารย์ว่า)
บุรุษสำคัญพื้นที่ว่าเรียบ พึงตกบ่อ ตกถ้ำ ตกเหว ตกหลุมรากไม้ผุ หรือว่าคนตาบอดสำคัญว่าเชือก **พึงเหยียบ**งูเห่า เหยียบไฟฉันใด ท่านผู้มีปัญญา พึงทราบว่า ข้าพเจ้าพลั้งพลาดไปแล้วฉันนั้นเหมือนกัน ท่านอาจารย์ทราบแล้ว จงมอบมนต์ให้แก่ข้าพเจ้าผู้มีมนต์เสื่อมแล้วอีกเถิด.

อกฺกเมยฺยุ (กฺริ/อา)

[อา + กม (คเต) + อ + เอยฺยุ]
พึงเหยียบ, พึงย่ำไป.

ยสฺมา ปน ภิกฺขูปิ เย อชานนฺตา **อกฺกเมยฺยุ**, เต คิหีนํ ปริภูตา ภเวยฺยุ. ตสฺมา ภิกฺขู ปริภวโต โมเจตุ สิกฺขาปทํ ปณฺณเปสิ. อิทํ สิกฺขาปท-ปณฺณาปเน การณํ. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๒)

ก็เพราะแม้ภิกษุเหล่าใดไม่รู้ **พึงเหยียบ** ภิกษุเหล่านั้น ก็จะถูกพวกคฤหัสถ์ตำหนิ ติเตียน ดังนั้น พระผู้มีพระภาค เพื่อจะทรงเปลื้องภิกษุทั้งหลายออกจากการถูกตำหนิ ติเตียน จึงทรงบัญญัติสิกขาบทไว้. นี้เป็นเหตุในการทรงบัญญัติสิกขาบท.

อกฺกมฺม (กฺริ/วิ)

[อา + กม (คเต) + ตฺวา]
เหยียบแล้ว.

โย ทนฺธกาเล ตรติ ตรณีเย จ ทนฺธติ
สุกฺขปณฺณวิ **อกฺกมฺม** อตฺถํ ภญฺชติ อตฺตโน.

(ชา. ๑/๑๑๖)

(อำมาตย์โพธิสัตว์กล่าวว่า)
ผู้ใดในคราวที่ควรทำช้าๆ กลับทำงานอย่างเร็วพลัน ในคราวที่ควรทำอย่างรีบด่วน กลับทำอย่างเชื่องช้า ผู้นั้นย่อมหักราญประโยชน์ของตนเอง เหมือนคนแข็งแรง**เหยียบ**ใบตาลแห้ง ฉะนั้น.

[**อกฺกมฺม** สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + กม ธาตุ + ตฺวา ปัจจัย แปลง ตฺวา ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ม เป็นที่สุดเป็น มฺม ด้วยสูตร (กจ. ๖๐๐) ว่า มหทเภหิ มฺม ยฺห ชฺช พฺภ ทฺธา จ (แปลงตุนาทิปัจจัยท้ายธาตุที่มี ม, ห, ท, และ ธ

เป็นที่สุดเป็น มฺม, ยฺห, ชฺช, พฺภ และ ทฺธา ได้บ้าง และลบที่สุดธาตุ)

อีกนัยหนึ่ง แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย (สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย) = อกฺกมฺย แปลง มฺย เป็น มฺ ซ้อน ม เป็น มฺม]

อกฺกวาก (ปุ/น)

[อกฺก + วาก] เปลือกรกฟ้า.

อกฺกสฺสาติ **อกฺกวาเก** คเหตฺวา ชิยำ กโรนฺติ. เตน วุตฺตำ อกฺกสฺสาติ. (ม.อฏ. ๓/๑๐๐)

บทว่า **อกฺกสฺส** (ทำด้วยเปลือกรกฟ้า) ความว่า เหล่าชน**ใช้เปลือกรกฟ้า** ทำเป็นสายธนู เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทำด้วยเปลือกรกฟ้า.

รตฺตึ ภุญฺชนฺตาปิ เกสสณฺจานำ **อกฺกวากำ** วา มกจิวากำ วา ฉุปิตฺวาปิ ตเถว ชิคุจฺฉนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๒/๒๒๒, วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๒)

อนึ่ง หมู่ชนเมื่อรับประทานอาหารกลางคืน แม้สัมผัส**เปลือกรกฟ้า** หรือเปลือกปออันมีสัณฐานดังผมเข้า ก็จะรังเกียจขึ้นมา อย่างนั้นเหมือนกัน.

อกฺกุฏฺฐ (ติ) (สำ. อากฺรุษฺฏ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ต]

แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ฏฺฐ ซ้อน กฺ รัสสะ อา เป็น อ

(๑) อันเขาด่าแล้ว, ถูกด่าแล้ว, แช่งแล้ว.

โย วนฺทติ มนฺติ อุณฺณเมยฺย
อกฺกุฏฺโปิ น สนฺธิเยถ ภิกฺขุ
ลทฺธา ปรโภชนำ น มชฺเช
สมฺมา โส โลเก ปริพฺพเชยฺย. (สุตฺตนิ. ๓๓๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)

ภิกษุไม่ถือตัวว่าบุคคลอื่นไหว้เรา แม้**ถูกด่าแล้ว**ก็ไม่โกรธ ได้ภัตตาหารที่ผู้อื่นถวายประจำแล้ว ก็ไม่มัวเมา ชื่อว่า อยู่ในโลกได้โดยชอบ.

อกฺกุฏฺโติ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อภิสตฺโต. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๙๕)

บทว่า **อกฺกุฏฺโ** (ถูกด่าแล้ว) ได้แก่ ข้องอยู่แล้วด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐.

[อักโกสวัตถุ คือ เหตุของการด่า มี ๑๐ คือ การด่าว่าเป็นโจร คนเขลา คนงมงาย คนขโมย อูฐ โค ลา สัตว์นรก สัตว์ดิรัจฉาน และสุคติไม่มีแก่ท่าน ทุคติภูมิเท่านั้นเป็นอันท่านหวังได้ (สำ.อฏ. ๑/๒๐๐ อภิ.อฏ. ๒/๓๒)

(๒) (น) การด่า. ดู อกฺกุฏฺวนฺทิต

อกฺกุฏฺฐคหฏฺฐ (ปุ)

[อกฺกุฏฺฐ + คหฏฺฐ] คฤหัสถ์ผู้ถูกด่า.

อกฺกุฏฺฐคหฏฺฐสมีป (น)

[อกฺกุฏฺฐคหฏฺฐ + สมีป]

สำนักของคฤหัสถ์ผู้ถูกด่า.

เยน กมฺเมน **อกฺกุฏฺฐคหฏฺฐสมีป**เมว ปฏิสาริยติ โส อกฺโกสโก ปจฺฉา เปสิยติ, ตำ ปฏิสารณียกมฺมำ นาม. (วชิร. ๕๐๘)

ภิกษุผู้ด่าว่านั้น ย่อมถูกส่งกลับไป**สำนักของคฤหัสถ์ผู้ถูกด่า**ด้วยกรรมใด กรรมนั้น ชื่อว่า ปฏิสารณียกรรม.

[ปฏิสาริยติ ท่านอธิบายว่า ปจฺฉา เปสิยติ เพื่อแสดงว่า ปติ บทหน้าเป็นไปในความหมายว่า ปจฺฉา (ภายหลัง) ส่วน สร ธาตุใน สาริยติ เป็นไปในความหมายว่า เปสน (ส่งไป)

ในพระวินัยปิฎก (วิ.จูพ.๗/๗๔/๙๗-๘) แสดงกรรมไว้ ๗ อย่าง ดังนี้

ตัชชนียกรรม กรรมที่สงฆ์ลงโทษภิกษุผู้ชอบก่อความทะเลาะวิวาทก่ออธิกรณ์ขึ้นในสงฆ์ คือ แสดงให้เห็นโทษของการวิวาทแล้วให้ระงับการวิวาท มีรูปวิเคราะห์ว่า ตชฺชียติ เอเตนาติ ตชฺชนียํ (กรรมที่บังคับคุกคามผู้ก่อความบาดหมางเป็นต้น) สำเร็จรูปมาจาก ตชฺช ธาตุ ภสฺสเน = คุกคาม + อนีย ปัจจัย ในกรณสาธนะ) ตชฺชนียเมว กมฺมํ ตชฺชนีย-กมฺมํ (อวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส)

นิยสกรรม กรรมที่สงฆ์ลงโทษถอดถอนภิกษุผู้ไม่ฉลาดในพระวินัย แล้วต้องอาบัติมาก หรือภิกษุผู้ชอบคลุกคลีกับคฤหัสถ์ ด้วยการคลุกคลีอันไม่สมควร โดยปรับให้ถือนิสัยใหม่ [คำว่า **นิยสกรรม** มีความหมายตามรูปศัพท์ว่า กรรมทำให้อยู่อาศัยอาจารย์โดยกล่าวว่าท่านเป็นคนเขลาไม่ฉลาด จะอยู่โดยไม่พึ่งอาจารย์ไม่ได้] คำว่า **นิยส** สำเร็จรูปมาจาก นิ บทหน้า + ยสุ ธาตุ = พยายาม + เณ การิตปัจจัย + อ ปัจจัยในกรณสาธนะ พบรูปวิเคราะห์ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๓๒๐) ว่า เยน วินยกมฺเมน นิยสฺสิยติ ภชาปิยตีติ นิยโส (นิยสะ คือ วินัยกรรมที่ยังภิกษุเขลาให้พากเพียรกล่าว คือให้คบหา [อาจารย์ด้วยการถือนิสสัย]) ส่วนในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๔๑๑) กล่าวถึงรูปนิยสฺส โดยซ้อน สฺ เป็น สฺส ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

นิสฺสาย เต วตฺถพฺพนฺติ นิยสฺสียติ พาโล ภชาปียติ อเนน วินยกมฺเมนาติ นิยสฺสํ. ทิวาทิคณิกตฺตา สการทฺวยสฺส เทฺวภาโว โหติ นสฺสํ วสฺสนฺติอาทีสุ วิย.

สงฆ์ยังภิกษุเขลาให้พยายาม คือ ให้คบหา [อาจารย์]โดยกล่าวว่า เธอพึงถือนิสสัยอยู่ด้วยวินัยกรรมนี้ เหตุนั้น วินัยกรรมนั้น ชื่อว่า นิยัสสะ ซ้อน ส อักษรเป็น ๒ ตัว เพราะ ยสุ ธาตุเป็นทิวาทิคณะ ดังคำว่า นสฺสํ และ วสฺสํ

ตามมติของสัททนีติปกรณ์ มีรูปว่า นิยส ส่วนตามมติของคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา เห็นว่าควรซ้อน สฺ เป็น สฺส (นิยสฺส) ดังคำว่า นสฺสํ (นส ธาตุ + อ ปัจจัย) และ วสฺสํ (วส ธาตุ + อ ปัจจัย) เพราะ นส และ วส ธาตุเป็นทิวาทิ-คณะ มีรูปกัตตุวาจกว่า นสฺสติ (ย่อมพินาศ), วสฺสติ (ย่อมตก) จึงควรซ้อนอักษรให้สอดคล้องกับรูปกัตตุวาจกดังกล่าว

ปัพพาชนียกรรม คือ กรรมที่สงฆ์พึงทำแก่ภิกษุอันจะพึงไล่เสีย, การขับออกจากหมู่, กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุผู้ประทุษร้ายสกุล และประพฤติเลวทรามเป็นข่าวเซ็งแซ่ หรือแก่ภิกษุผู้เล่นคะนอง ๑ อนาจาร ๑ ลบล้างพระ

บัญญัติ ๑ มิจฉาชีพ ๑ (ข้อ ๑ ในนิคคหกรรม ๖) มีรูปวิเคราะห์ว่า คามาทิโต ปพฺพาชียติ เอเตนาติ ปพฺพาชนียํ (ป บทหน้า + วช ธาตุ สปฺปเน = ไป + อนีย ปัจจัยในกรณสาธนะ), ปพฺพาชนียํ เอว กมฺมํ ปพฺพาชนียกมฺมํ (กรรมเป็นเหตุขับไล่จากหมู่บ้านเป็นต้น)

ปฏิสารณียกรรม คือ กรรมที่สงฆ์ลงโทษไล่ภิกษุให้กลับไป หมายถึงการที่สงฆ์ลงโทษให้ภิกษุไปขอขมาคฤหัสถ์ กรรมนี้สงฆ์ทำแก่ภิกษุปากกล้า ด่าว่าคฤหัสถ์ผู้มีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา เป็นทายกอุปัฏฐากสงฆ์ด้วยปัจจัย ๔ เป็นทางจะยังคนผู้ยังไม่เลื่อมใสมิให้เลื่อมใส จะยังคนผู้เลื่อมใสอยู่แล้วให้เป็นอย่างอื่นไปเสีย

อุกเขปนียกรรม ๓ กรรมที่สงฆ์ลงโทษภิกษุอันจะพึงยกเสีย หมายถึงวิธีการลงโทษที่สงฆ์กระทำแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติแล้ว ไม่ยอมรับว่าเป็นอาบัติ หรือไม่ยอมทำคืนอาบัติ หรือมีความเห็นชั่วร้าย (ทิฏฐิบาป) ไม่ยอมสละ ซึ่งเป็นทางเสียสีลสามัญญตา หรือทิฏฐิ-สามัญญตา โดยยกเธอเสียจากการสมโภคกับสงฆ์ คือ ไม่ให้ฉันร่วม ไม่ให้อยู่ร่วม ไม่ให้มีสิทธิเสมอกับภิกษุทั้งหลาย โดยขับออกจากฐานะที่มีสังวาสเสมอกัน]

อกฺกุฏฺฐวนฺทิต (น)

[อกฺกุฏฺฐ + วนฺทิต] การด่าและการไหว้.

สมานภาคํ กุพฺเพถ
คาเม **อกฺกุฏฺฐวนฺทิตํ**
มโนปโทสํ รกฺเขยฺย
สนฺโต อนุณฺณโต จเร. (สุตฺตนิ. ๓๘๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
มุนีพึงทำทั้ง**การด่าและการไหว้**ในหมู่บ้านให้มีส่วนเสมอกัน คือพึงรักษาจิตไม่ให้คิดร้าย เป็นผู้สงบ ไม่ฟุ้งซ่านเที่ยวไป.

อกฺกุฏฺฐวนฺทิตนฺติ อกฺโกสญฺจ วนฺทนญฺจ.

(สุตฺตนิ.อฏฺ. ๒/๒๑๐)

บทว่า **อกฺกุฏฺฐวนฺทิตํ** คือ การด่า และการไหว้.

อกฺกุฑฺ (ติ)

[น + กุฑฺ]

ไม่โกรธแล้ว, ยังไม่โกรธ.

กุฑฺ = กุธ + ต. แปลง ต เป็น ฑ ด้วยสูตร ว่า ธฆภเหหิ ธฆา จ.(กจ. ๕๗๖), ในเพราะ ธ แปลง ธฺ เป็น ท ด้วยสูตรว่า หจตุตฺถานมนฺตานำ โท เธ. (กจ. ๖๑๑)

น เม รุจฺจติ ภทฺทำ โว อุลูกสฺสาภิเสจนำ
อกฺกุฑฺธสฺส มุขำ ปสฺส กถำ กุทฺโธ กริสฺสติ.

(ชา. ๑/๗๙)

(กาได้รับอนุญาตแล้วจึงกล่าวว่า)
ขอความเจริญรุ่งเรือง จงมีแก่ท่านทั้งหลาย การที่แต่งตั้งนกฮูกให้เป็นใหญ่นั้น ข้าพเจ้ายังไม่ชอบใจ ท่านจงมองดูหน้านกฮูกที่ยัง**ไม่โกรธ**ดูซิ ถ้านกฮูกโกรธจะทำหน้าอย่างไร.

[มีเรื่องเล่าในชาดกว่า สมัยก่อนฝูงนกประชุมกันเพื่อตั้งราชา นกบางพวกเสนอให้แต่งตั้ง

นกฮูกเป็นราชา แต่กาคัดค้านเรื่องนั้น โดยอ้างว่านกฮูกหน้าบูดอยู่ตลอดเวลา ถ้าโกรธแล้ว จะทำหน้าอย่างไร การคัดค้านของกาส่งผลให้นกฮูกไม่ได้เป็นราชา ตั้งแต่นั้นมาสัตว์ทั้งสองจำพวกจึงกลายเป็นศัตรูกัน ถ้ากาเห็นนกฮูกตอนกลางวัน ก็จะรุมจิกจนตาย ถ้านกฮูกเห็นกาตอนกลางคืนก็จะรุมจิกหัวกาจนตายเช่นกัน]

อกฺกุฏฺฐมานส (ติ)

[อกฺกุฏฺฐ + มานส]
มีใจไม่โกรธแล้ว.

อทุฏฺโฐติ เอตๆ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสญฺจ ปาณิอาทีหิ โปถนญฺจ อนฺทุพนฺธนาทีหิ พนฺธนญฺจ โย **อกฺกุฏฺฐมานโส** หุตฺวา อธิวาเสติ ขนฺติพเลน สมนฺนาคตตฺตา ขนฺติพลํ ปุนปฺปุนํ อุปฺปตฺติยา อนีกภูเตน เตเนว ขนฺติพเลน สมนฺนาคตตฺตา พลานีกํ ตํ เอวรูปํ อหํ พฺราหฺมณํ วทามีติ อตฺโถ.(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๐๘)

บทว่า **อทุฏฺโฐ** เป็นต้น ความว่า ผู้ใดเป็นผู้**มีใจไม่โกรธแล้ว** อดกลั้นคำด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ และการตีด้วยฝ่ามือเป็นต้น และการจองจำด้วยเครื่องจองจำคือขื่อเป็นต้น, เราเรียกผู้นั้น คือ ผู้เห็นปานนั้น ซึ่งชื่อว่ามีกำลังคือขันติ เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยกำลังคือขันติ ผู้ชื่อว่ามีหมู่พล เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยกำลังคือขันติ อันเป็นหมู่พล เพราะเกิดขึ้นบ่อยๆ นั่นแลว่าเป็นพราหมณ์.

อกฺกุฏฺฐรูป (ติ)

[อกฺกุฏฺฐ + รูป]
ผู้มีสภาพอัน...ไม่สมควรโกรธ.

อกฺกุฏฺฐรูโปหํ โภโต นาหํ ยาจิตุมาคโต
สาธุ ทสฺสนมริยานํ สนฺนิวาโส สทา สุโข.
(ชา. ๒/๓๔๓)

(ชูชกกล่าวว่า)
ข้าพเจ้าเป็น**ผู้มีสภาพอัน**ท่าน**ไม่สมควรโกรธ** เพราะข้าพเจ้ามิได้มาเพื่อขอ การพบเห็นพระอริยะเป็นการดี การอยู่ร่วมกับพระอริยะเป็นสุขทุกเมื่อ.

[สาธุ = สมฺปฏิจฺฉน (ยอมรับ) ธาน.๑๑๔๔]

อกฺกุฏฺฐสนฺต (ติ)

[อกฺกุฏฺฐ + สนฺต]
ทั้งไม่โกรธทั้งสงบเสงี่ยม, ไม่โกรธและสงบเสงี่ยม[สงบไม่โกรธ].

อกฺกุฏฺฐสนฺตา วธทณฺฑตชฺชิตา
อรุฏฺฐจิตฺตา ปติโน ติติกฺขติ
อกฺโกธนา ภตฺตุวสานุวตฺตินี
ยา เอวรูปา ปุริสสฺส ภริยา
ทาสี จ ภริยาติ จ สา ปวุจฺจติ. (อ. ๒/๔๖๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภรรยาใดถูกสามีขู่จะฆ่าจะเฆี่ยนตี **ไม่โกรธและสงบเสงี่ยม** ไม่คิดขุ่นเคืองสามี อดทนได้ ไม่โกรธ ประพฤติคล้อยตามอำนาจสามี ภรรยาเช่นนี้ เรียกว่า ภรรยาดุจทาสี.

อกฺกุล (ปุ)

ส่งเสียงร้องโหยหวนว่า อักกุโล.

[อกฺกุล เป็นอนุกรณศัพท์ (ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ไม่มีรากศัพท์ตามภาษา)]

อกฺกุลปกฺกุลกรณ (น)

[อกฺกุล + ปกฺกุล + กรณ]

การส่งเสียงร้องโหยหวนว่า อักกุโล ปักกุโล.

ยสฺมา ปน โส สทฺโท อกฺกุล ปกฺกุล อิติ อิมินา อากาเรน สตฺตานำ โสตปถำ อคมาสิ ตสฺมา ตสฺส อนุกรณวเสน อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ยกฺขสฺส จ ตสฺสำ นิคฺโฆสนิจฺฉารณายำ **อกฺกุลปกฺกุลกรณำ** อตฺถีติ กตฺวา อกฺกุลปกฺกุลิกำ อกาสีติ สงฺคหำ อาโรปยึสุ. (อุทาน.อฏ. ๖๑)

ก็เพราะเหตุที่เสียงนั้น มาปรากฏทางโสตทวารของสัตว์ทั้งหลาย โดยอาการอย่างนี้ว่า อักกุละ ปักกุละ ฉะนั้น พระสังคีติกาอาจารย์จึงยกสู่สังคายนาว่า ยักษ์ได้ส่งเสียงร้องโหยหวนว่า อักกุโล ปักกุโล โดยความเป็นศัพท์ที่ใช้แทนเสียง และว่ายักษ์ได้**ส่งเสียงร้องโหยหวนว่าอักกุโล ปักกุโล** ในการเปล่งเสียงของยักษ์นั้น.

อกฺกุลปกฺกุลิก (ติ)

[อกฺกุลปกฺกุล + ณิก]

ส่งเสียงร้องโหยหวนว่า อักกุโล ปักกุโล.

อถ โข อชกลาปโก ยกฺโข ภควโต ภยำ ฉมฺภิตตฺตำ โลมหำสำ อุปฺปาเทตุกาโม, เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต อวิทูเร ติกฺขตฺตุำ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ **อกฺกุลปกฺกุลิกำ** อกาสิ เอโส เต สมณ ปิสาโจติ.

(อุทาน. ๘๗)

ครั้งนั้น อชกลาปกยักษ์ประสงค์จะให้พระผู้มีพระภาค เกิดความกลัว หวาดหวั่น ขนพองสยองเกล้า จึงเข้าไปหาถึงที่ประทับ ครั้นแล้วได้**ส่งเสียงร้องโหยหวน**ขึ้น ๓ ครั้ง ณ ที่ใกล้พระผู้มีพระภาคว่า **อักกุโล ปักกุโล** แล้วพูดว่า สมณะ นั่นปีศาจปรากฏแก่ท่าน.

ติกฺขตฺตุำ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกำ อกาสีติ ตโย วาเร อกฺกุโล ปกฺกุโลติ ภีสาเปตุกามตาย เอวรูปำ สทฺทำ อกาสิ. อนุกรณสทฺโท หิ อยำ. (อุทาน.อฏ. ๖๙)

ปาฐะว่า ติกฺขตฺตุำ อกฺกุโล ปกฺกุโลติ อกฺกุลปกฺกุลิกำ อกาสิ (ได้ส่ง เสียงร้องโหยหวนขึ้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล) ความว่า ได้ส่งเสียงเช่นนั้น ๓ ครั้งว่า อักกุโล ปักกุโล โดยต้องการจะให้หวาดกลัว โดยแท้จริงแล้ว คำว่า อักกุโล ปักกุโล นี้เป็นศัพท์ที่ใช้แทนเสียง (อนุกรณศัพท์).

[คำว่า **อกฺกุลปกฺกุลิก** ตามหลักภาษาเรียกว่า **อนุกรณศัพท์** คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ในพระบาลีมีอนุกรณศัพท์หลายประการในลักษณะนี้ เช่น

- เสียงว่า **หุงหุง** ที่ชาวมคธออกเสียง ตรงกับภาษาไทยว่า เฮ้ยๆ
- เสียงสุนัขกัดกินอาหารว่า **ปัฏปัฏ** (ไทยออกเสียงว่า กร๊อบกร๊อบ)

- เสียงสิ่งของที่โยนทิ้งลงในน้ำเดือดว่า **จิฏจิฏ** (ไทยออกเสียงว่า ซี่ซี่)

ดังหลักฐานในพระบาลีและอรรถกถาว่า

อถ โข อญฺญตโร หุหุงฺกชาติโก พฺราหฺมโณ เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ. (วิ. ๔/๔/๔)

ลำดับนั้น พราหมณ์คนหนึ่ง ผู้มักส่งเสียงว่า เฮ้ยๆ ได้เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค.

ตตฺถ หุหุงฺกชาติโกติ โส กิร ทิฏฺฐมงฺคลิโก นาม มานวเสน โกธวเสน จ "หุหุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ, ตสฺมา "หุหุงฺกชาติโกติ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๓/๗-๘)

ในเรื่องนั้น บทว่า หุหุงฺกชาติโก (ผู้มักส่งเสียงว่า เฮ้ยๆ) ความว่า ได้สดับมาว่า เขาชื่อว่าเป็นผู้นับการเห็นว่าเป็นมงคล จึงเที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ ด้วยความเย่อหยิ่งและไม่พอใจ ดังนั้น จึงเรียกว่า หุหุงกชาติโก (ผู้มักส่งเสียงว่า เฮ้ยๆ)

หุหุนฺติ กโรนฺโต วิจรตีติ สพฺพํ อโจกฺขชาติกํ ปสฺสิตฺวา ชิคุจฺฉนฺโต หุ หุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ.

(สารตฺถ. ๓/๑๗๘)

ปาฐะว่า หุหุนฺติ กโรนฺโต วิจรติ (เที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ) ความว่า เขาพบทุกคนที่มีชาติต่ำแล้ว รังเกียจอยู่เที่ยวพูดว่า เฮ้ยๆ.

คำว่า หุหุงฺกชาติก (ผู้มีปกติคือความเป็นผู้ส่งเสียงว่า เฮ้ยๆ) มีรูปวิเคราะห์ว่า

หุหุ อิติ กโรตีติ หุหุงฺโก (หุหุ บทหน้า + กร ธาตุ + กฺวิ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

หุหุงฺกสฺส ภาโว หุหุงฺโก (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส ลบ ภาว ศัพท์)

หุหุงฺโก ชาติ ยสฺสาติ หุหุงฺกชาติโก (ฉัฏฐี-พหุพพีหิสมาส (ฉัฏฐีพหุพพิหิสมาส)

คำว่า **หุหุ** ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกรณ-ศัพท์ คือ ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง ชาวมคธออกเสียงว่า หุงหุง ซึ่งตรงกับภาษาไทยว่าเฮ้ยๆ นอกจากนั้น ยังมีอุทาหรณ์อื่นในพระบาลี อรรถกถา และฎีกาว่า

อถ โข โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺปธูปายติ เสยฺยถาปิ นาม ผาโล ทิวสํ สนฺตตฺโต อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺป-ธูปายติ; เอวเมว โส หพฺยเสโส อุทเก ปกฺขิตฺโต จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สนฺธูปายติ สมฺป-ธูปายติ. (สำ. ๑/๒๐๓)

ครั้งนั้น ข้าวปายาสที่เหลือจากการบูชานั้น อันสุนทริกภารทวาชพราหมณ์ เทลงในน้ำ ย่อมมีเสียงดัง**ซี่ซี่** และเดือดเป็นควันคลุ้ง เหมือนผาลที่ร้อนตลอดทั้งวัน ถูกจุ่มลงในน้ำ ย่อมมีเสียงดัง**ซี่ซี่** และเดือดเป็นควันคลุ้ง ฉันนั้น.

จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายตีติ เอวรูปํ สทฺทํ กโรติ.

(สำ.อฏ. ๑/๒๒๔)

คำว่า จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ ความว่า ย่อมส่งเสียงเช่นนั้น

โส ฌตฺวา กตฺถ นุ โข คจฺฉตีติ ปิฏฺฐิโต ปิฏฺฐิโต คนฺตฺวา อวิทูเร จิโต กณฺณมุณฺฑกทหโต นิกฺขมิตฺวา ตํ **ปฏปฏนฺ**ติ ขาทมานํ เอกํ สุนขํ ทิสฺวา อสินา ทฺวิธา ฉินฺทิ. (ที.อฏ. ๓/๑๙๑)

พระราชานั้น ทรงทราบแล้วจึงติดตามไปข้างหลัง โดยดำริว่า หญิงนั้นไปที่ไหนหนอ ประทับยืนในที่ไม่ไกล ทรงเห็นสุนัขตัวหนึ่งที่ออกจากสระกัณณมุณฑกะ แล้วกัดกินหล่อนอยู่โดยส่งเสียงว่า **ปัฏปัฏ** จึงใช้ดาบตัดเป็นสองท่อน.

ปฏปฏนฺตีติ ปฏปฏา กตฺวา. อนุรวทสฺสนญฺเหตุ. (ที.ฏี. ๓.๒๕๐)

คำว่า **ปฏปฏนฺติ** (โดยส่งเสียงว่าปัฏปัฏ) ความว่า กระทำให้เป็นเสียง**ปัฏปัฏ** โดยคำว่า ปัฏปัฏ นี้แสดงศัพท์ที่คล้ายกับเสียง]

อกุกุสล (ติ)

[น + กุสล]

ดู อกุสล อรรถ (๖)

อกุโกจฺฉิ (กฺริ/อา)

[อา + กุส (อกุโกเส) + อี]

ซ้อน กุ หน้าธาตุแล้วรัสสะ อา เป็น อ, แปลง อี เป็น จฺฉิ (กุสสฺมา ที จฺฉิ. กจ. ๔๙๘), พฤทธิ์ อุ เป็น โอ, ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ คือ สฺ

ด่า, ด่าแล้ว.

อกุโกจฺฉิ มํ อวธิ มํ อชินิ มํ อหาสิ เม
เย จ ตํ อุปนยฺหนฺติ เวรํ เตสํ น สมฺมติ.

(ธมฺม. ๒๙)

ชนเหล่าใด เข้าไปผูกเวรว่า คนนี้ได้**ด่า**เรา ได้ฆ่าเรา ได้ชนะเรา และได้ลักสิ่งของของเรา เวรของชนเหล่านั้น ย่อมไม่สงบ.

อกุโกจฺฉีติ อกุโกสิ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๙)

บทว่า **อกุโกจฺฉิ** คือ ด่าแล้ว.

อกุโกธ (ติ)

[น + โกธ (สํ. อโกฺรธ)]

โกธ = กุธ (โกปเน) + ณ. พฤทธิ์ อุ เป็น โอ

(๑) (ปุ) ความไม่โกรธ.

เทฺวเม ภิกฺขเว ธมฺมา กตเม เทฺว **อกุโกโธ** จ อนุปนาโห จ. (อ. ๑/๙๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรม ๒ อย่างนี้ คือ **ความไม่โกรธ**, ความไม่ผูกโกรธ.

โกธนสฺส ปุคฺคลสฺส **อกุโกโธ** โหติ ปริกฺกมนาย. (ม. ๑/๕๓-๕๔)

ความไม่โกรธ เป็นทางหลีกเลี่ยงสำหรับบุคคลผู้มักโกรธ.

อกุโกโธติ เมตฺตา จ เมตฺตาปุพฺพภาโค จ.

(สํ.อฏ. ๑/๓๒๕)

บทว่า อกุโกโธ (ความไม่โกรธ) ได้แก่ เมตตา และธรรมอันเป็นบุรพภาคของเมตตา.

อกุโกธญฺจ อธิฏฺจหิ อทาสิ
ทานญฺจ วตฺถานิ สุขุมานิ สุจฺฉวีนิ
ปุริมตรภเว จิโต อภิวิสฺสชิ
มหิมิว สุโร อภิวสฺสํ. (ที. ๓/๑๓๐)

มหาบุรุษทรงอธิษฐาน**ความไม่โกรธ** และได้ให้ทาน คือ ผ้าเป็นอันมากล้วนแต่เนื้อละเอียด มีสีงดงาม ดำรงอยู่ในภพก่อนๆ ทรงเสียสละเหมือนฝนตกทั่วแผ่นดิน.

อกฺโกเธน ชิเน โกธํ อสาธุ์ สาธุนา ชิเน
ชิเน กทริยํ ทาเนน สจฺเจนาลิกวาทินํ.
(ธมฺม. ๔๖, ชา. ๑/๓๖)

บุคคลพึงชนะคนโกรธ ด้วย**ความไม่โกรธ** พึงชนะคนไม่ดีด้วยความดี พึงชนะคนตระหนี่ด้วยการให้ พึงชนะคนพูดเหลาะแหละ ด้วยคำสัตย์.

(๒) (ติ) ไม่โกรธ (ผู้กำจัดความโกรธด้วยมรรค), ไม่มีความโกรธ.

อกฺโกธสฺส กุโต โกโธ
ทนฺตสฺส สมชีวิโน
สมฺมทญฺญา วิมุตฺตสฺส
อุปสนฺตสฺส ตาทิโน. (สํ. ๑/๑๖๔, เถร. ๒๘๘)

บุคคลผู้**ไม่โกรธ** ฝึกตนแล้ว มีความเป็นอยู่อย่างสม่ำเสมอ หลุดพ้นแล้วเพราะรู้ชอบ สงบ คงที่ จักมีความโกรธแต่ที่ไหนเล่า.

อกฺโกธสฺสาติ โกธรหิตสฺส มคฺเคน สมุจฺฉินฺนโกธสฺส. (เถร.อฏ. ๒/๑๑๔)

บทว่า **อกฺโกธสฺส** (ผู้ไม่โกรธ) ได้แก่ ผู้ปราศจากความโกรธ คือ ตัดความโกรธได้เด็ดขาดแล้วด้วยมรรค.

อยญฺหิ กุทฺธปุคฺคลํ สยํ **อกฺโกโธ** หุตฺวา อกฺโกเธน ชินาติ. (ชา.อฏ. ๒/๔)

แท้จริง พระเจ้ากรุงพาราณสีนี้ พระองค์เองเป็นผู้**ไม่ทรงโกรธ** (กริ้ว) ย่อม ชนะบุคคลที่โกรธได้ ด้วยความไม่โกรธ.

อกฺโกธน (ติ)

[น + โกธน]

มีปกติไม่โกรธ, ไม่มักโกรธ.

ยมฺปิ ภิกฺขเว ตถาคโต ปุริมํ ชาตึ ปุริมํ ภวํ ปุริมํ นิเกตํ ปุพฺเพ มนุสฺสภูโต สมาโน **อกฺโกธโน** อโหสิ อนุปายาสพหุโล. (ที. ๓/๑๓๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ในชาติก่อน ภพก่อน กำเนิดก่อน ตถาคตเกิดเป็นมนุษย์ **ไม่มักโกรธ** ไม่มากด้วยความคับแค้นใจ.

อกฺโกธโนติ น อนาคามิมคฺเคน โกธสฺส ปหีนตฺตา, อถ โข สเจปิ เม โกโธ อุปฺปชฺเชยฺย ขิปฺปเมว นํ ปฏิวิโนเทยฺยนฺติ เอวํ อกฺโกธวสิกตฺตา. (ที.อฏ. ๓/๑๑๖)

บทว่า **อกฺโกธโน** (ไม่มักโกรธ) ความว่า ไม่ใช่เพราะความที่ตนละความโกรธได้แล้ว ด้วยอนาคามีมรรค ที่แท้ เพราะความที่ตนไม่อยู่ในอำนาจของความโกรธอย่างนี้ว่า แม้หากความโกรธพึงเกิดขึ้นแก่เรา เราก็จะบรรเทาความโกรธนั้นเร็วพลันทีเดียว.

(ก) ไม่มักโกรธ, ปราศจากความโกรธ.

อกฺโกธโน อสนฺตาสีติ **อกฺโกธโน**ติ: ยํ หิ โข วุตฺตํ. (มหานิ. ๑๖๕)

บทว่า **ผู้ไม่มักโกรธ** ในคำว่า อกฺโกธโน อสนฺตาสี กล่าวไว้แล้วข้างต้น.

อกฺโกธโนติ ยํ หิ โข วุตฺตนฺติ น โกธโน อโกธโน โกธวิรหิโตติ ยํ กถิตํ ตํ ปฐมํ ตาว

โกธํ กเถตุกาโม อปิจ โกโธ ตาว วตฺตพฺโพติ อาห. (มหานิ.อฏ. ๒๗๙)

ปาฐะว่า **อกฺโกโธนติ ยํ หิ โข วุตฺตํ** ความว่า คำใดที่ท่านกล่าวไว้แล้วว่า บุคคลผู้มักโกรธหามิได้ ชื่อว่า อโกธนะ (ผู้ไม่มักโกรธ) คือเว้นจากความโกรธ เป็นผู้ใคร่เพื่อกล่าวความโกรธนั้นก่อนทีแรก จึงกล่าวคำนั้นว่า ก็แต่ว่าความโกรธควรกล่าวก่อน.

(ข) ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ.

อกฺโกธโน วิคตขิโลหมสฺมิ [อิติ ภควา]
อนุตีเร มหิเยกรตฺติวาโส
วิวฏา กุฏิ นิพฺพุโต คินิ
อถ เจ ปตฺถยสี ปวสฺส เทว.

(สุตฺตนิ. ๒๘๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า)
เราเป็นผู้**ไม่มีความโกรธ**เป็นสภาพ ปราศจากกิเลสดุจตะปูตรึงใจ พักแรม ๑ ราตรี ใกล้ฝั่งแม่น้ำมหี เพิงที่พักคืออัตภาพก็ปราศจากหลังคาเครื่องมุงบัง กองไฟคือราคะ[เป็นต้น]ก็ดับหมดแล้ว ฝนเอ๋ย หากท่านอยากตก ก็เชิญตกลงมาเถิด.

อกฺโกธโนติ อกุชฺฌนสภาโว.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๗)

บทว่า **อกฺโกธโน** คือ ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ (มีสภาพไม่โกรธ).

อิสฺสา จ มจฺเฉรมโถ ปลาโส
นาโหสิ มยฺหํ ฆรมาวสนฺติยา

อกฺโกธนา ภตฺตุ วสานุวตฺตินี
อุโปสเถ นิจฺจหมปฺปมตฺตา. (วิมาน. ๑๗)

(เทพธิดาตอบว่า)
เมื่อดิฉันยังครองเรือนอยู่ มิได้มีความริษยา ความตระหนี่ ความตีเสมอ ดิฉัน**ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ** ประพฤติตามคำสั่งสามี และไม่ประมาทในการรักษาศีลอุโบสถ เป็นนิตย์ (รักษาอย่างสม่ำเสมอ).

อกฺโกธนาติ ขนฺติเมตฺตานุทฺทยสมฺปนฺนตาย **อกุชฺฌนสภาวา**. (วิมาน.อฏ. ๖๔)

บทว่า **อกฺโกธนา** ได้แก่ **ไม่มีความโกรธเป็นสภาพ** เพราะพรั่งพร้อมด้วยขันติ เมตตา และกรุณา.

(ค) ไม่มักโกรธ, มีปกติไม่โกรธ.

อกฺโกธโน อนุปนาหี
อมาโย ริตฺตเปสุโณ
ส เว ตาทิสโก ภิกฺขุ
เอวํ เปจฺจ น โสจติ. (เถร. ๒๙๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ภิกษุใด**ไม่มักโกรธ** ไม่ผูกโกรธ ไม่มีมายา ไม่ส่อเสียด ภิกษุนั้น ผู้คงที่ละไปแล้ว ย่อมไม่เศร้าโศกด้วยข้อปฏิบัติดังกล่าวมานี้.

อกฺโกธโนติ อกุชฺฌนสีโล. อุปฏฺจิเต หิ โกธุปฺปตฺตินิมิตฺเต อธิวาสนขนฺติยํ จตฺวา โกปสฺส อนุปฺปาทโก. (เถร.อฏ. ๒/๑๕๒)

บทว่า **อกฺโกธโน** (ไม่มักโกรธ) ได้แก่ ผู้มีปกติไม่โกรธ อธิบายว่า เมื่อมีเหตุที่จะให้

ความโกรธปรากฏขึ้น ก็ดำรงอยู่ในอธิวาสนขันติ ไม่ยอมให้ความโกรธเกิดขึ้น.

(ฆ) ไม่มักโกรธ.

อกฺโกธโน มิตฺตวา จาควา จ
สีลูปปนฺโน อสโจฺชภูโต
สงฺคาหโก สขิโล สณฺหวาโจ
มหตฺตปตฺโตปิ นิวาตวุตฺติ
ตสฺมิห โปเส วิปุลา ภวามิ
อูมิ สมุทฺทสฺส ยถาปิ วณฺณ. (ชา. ๑/๒๔๓)

(สิริเทพธิดากล่าวว่า)

ชายใดผู้**ไม่มักโกรธ** เป็นกัลยาณมิตร เสียสละ สมบูรณ์ด้วยศีล ไม่โอ้อวด ซื่อตรง สงเคราะห์ มีวาจาไพเราะอ่อนหวาน ถึงจะเป็นใหญ่ก็ถ่อมตน ดิฉันจะเป็นหญิงมีสิริอันไพบูลย์ในชายนั้น เหมือนคลื่นที่ปรากฏแก่ผู้มองดูท้องทะเล.

อกฺโกธโนติ อธิวาสนขนฺติยา สมนฺนาคโต. (ชา.อฏ. ๓/๒๔๘)

บทว่า **อกฺโกธโน** (ผู้ไม่มักโกรธ) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยขันติคือความอดกลั้น.

อกฺโกธนตา (ถี)

[อกฺโกธน + ตา]

ความเป็นผู้มีปกติไม่โกรธ, ความไม่โกรธ.

อิธ กมฺมํ นาม ทีฆรตฺตํ **อกฺโกธนตา** เจว สุขุมตฺถรณาทิทานญฺจ. (ที.อฏ. ๓/๑๑๖)

ในลักษณะนี้ ที่ชื่อว่ากรรม ได้แก่ **ความเป็นผู้มีปกติไม่โกรธ**ตลอดกาลนาน และการให้เครื่องปูลาดเนื้อละเอียดเป็นต้น.

อกฺโกธนนิทฺเทส (ปุ)

[อกฺโกธน + นิทฺเทส]

อักโกธนนิเทศ,
นิเทศอันเป็นที่แสดงบุคคลผู้ไม่โกรธ.

อกฺโกธนนิทฺเทสาทีสุ ปหีโนติ วิกฺขมฺภนปฺปหาเนน วา ตทงฺคปฺปหาเนน วา สมุจฺเฉทปฺปหาเนน วา ปหีโน. (อภิ.อฏ. ๓/๕๔)

บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยใน**อักโกธนนิเทศ** ดังต่อไปนี้ บทว่า **ปหีโน** ได้แก่ ความโกรธที่บุคคลละได้แล้วด้วยวิกขัมภนปหาน หรือด้วยตทังคปหาน หรือด้วยสมุจเฉทปหาน.

[ลีลาการแต่งคัมภีร์แบ่งออกเป็น ๔ ส่วนตามลำดับดังนี้ สังคหวาระ คือ ปริจเฉทย่อความเป็นคำอธิบายสั้นๆ สรุปเรื่องในหนังสือทั้งหมด มีลักษณะเป็นแบบสารบัญ, อุทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงอุเทศ กล่าวถึงหัวข้อใหญ่ และหัวข้อย่อยของเรื่องต่างๆ โดยมีใจความสำคัญที่ละเอียดขึ้นคล้ายกับบทคัดย่อ, นิทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงนิเทศ เป็นตอนที่นำเสนอคำจำกัดความของชื่อในแต่ละหัวข้อ, ปฏินิทเทสวาระ คือ ปริจเฉทแสดงปฏินิทเทส กล่าวอธิบายความทั้งหมด ของนิเทศในตอนที่แล้วโดยละเอียด (วิภังควาระ) โดยนำพระพุทธพจน์จากพระไตรปิฎก มาเป็นตัวอย่างประกอบในเรื่องนั้นๆ]

อกฺโกธนมนุคฺฆาตี (ติ)

[อกฺโกธน + อนุคฺฆาต + อี]

ผู้มีความไม่หวั่นไหวคือความเป็นผู้ไม่โกรธ.

อกฺโกธนมนุคฺฆาตี ธมฺมปณฺฑรณตฺตโก
พาหุสจฺจมปาลมฺโพ จิตจิตฺตมุปาธิโย.

(ชา. ๒/๒๗๔)

(นารทฤษีกราบทูลว่า)

ผู้มีความไม่หวั่นไหวคือความเป็นผู้ไม่โกรธ มีคุณธรรมเป็นเศวตฉัตร มีพาหุสัจจะ เป็นสายพาน มีจิตตั้งมั่นเป็นที่ตั้ง.

อกฺโกธนมนุคฺฆาตีติ อกฺโกธนภาวสงฺขาเตน อนุคฺฆาเตน สมนฺนาคโต. (ชา.อฏ. ๗/๑๗๔)

บาทคาถาว่า **อกฺโกธนมนุฆาตี** (ผู้มีความไม่หวั่นไหวคือความเป็นผู้ไม่โกรธ) ความว่า ประกอบด้วยการไม่กระทบกระทั่ง กล่าวคือความเป็นผู้ไม่โกรธ.

ดู อนุคฺฆาต, อนุคฺฆาตี

อกฺโกธนสุตฺต (น)

[อกฺโกธน + สุตฺต]

อักโกธนสูตร, พระสูตรแสดงความไม่โกรธ.

บาลีสพายตนวรรคสังยุต สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๑ (สำ. ๒/๔๔๐-๑)

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาคตรัสตอบพระอนุรุทธเถระถึงเหตุที่มาตุคาม หลังจากตายแล้วไปเกิดในสุคติโลกสวรรค์ เพราะประกอบด้วยธรรม ๕ ประการ คือ มีศรัทธา มีหิริ มีโอตตัปปะ ไม่โกรธ มีปัญญา

อกฺโกธวสิก (ติ)

[น + โกธนวสิก]

ผู้ไม่ไปสู่อำนาจความโกรธ.

ผู้ไม่ตกไปสู่อำนาจความโกรธ.

อกฺโกธวสิกตฺต (น)

[อกฺโกธวสิก + ตฺต]

ความเป็นผู้ไม่ไปสู่อำนาจความโกรธ.

ความเป็นผู้ไม่ตกไปสู่อำนาจความโกรธ.

ดู อกฺโกธน

อกฺโกธสุตฺต (น)

[อกฺโกธ + สุตฺต]

อักโกธสูตร, พระสูตรว่าด้วยความไม่โกรธ.

บาลีสคาถาวรรคสังยุต สังยุตที่ ๑๑ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๕ (สำ. ๑/๒๔๑-๒)

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ได้ตรัสเรื่องนี้แก่ภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ท้าวสักกะ จอมเทพเมื่อจะทรงทำให้เทพชั้นดาวดึงส์ยินดี ณ เทวสภาชื่อสุธรรมา จึงได้ตรัสคาถานี้ในเวลานั้นว่า

ความโกรธอย่าได้ครอบงำท่านทั้งหลาย และพวกเธออย่าได้โกรธตอบต่อบุคคลผู้โกรธ ความไม่โกรธและความไม่เบียดเบียน ย่อมมีในท่านผู้ประเสริฐทุกเมื่อ ความโกรธเป็นดุจภูเขา ย่ำยีคนเลว ฉะนี้แล

อกฺโกฏฺปายาส (ปุ)

[น + โกฏฺปายาส]

ความไม่โกรธแค้น, ไม่มีความโกรธแค้น..

ภควา เอตทโวจ อฏฺฐ โข อิเม คหปติ ธมฺมา อริยสฺส วินเย โวหารสมุจฺเฉทาย สำวตฺตนฺติ. กตเม อฏฺฐ. อปาณาติปาตำ นิสฺสาย ปาณาติปาโต ปหาตพฺโพ ฯเปฯ **อกฺโกฏฺฐปายาสำ** นิสฺสาย โกฏฺฐปายาโส ปหาตพฺโพ, อนติมานำ นิสฺสาย อติมาโน ปหาตพฺโพ. (ม. ๒/๒๓)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนคหบดี ธรรม ๘ ประการนี้ เป็นไปเพื่อการตัดขาดโวหารในอริยวินัย คือ บุคคลพึงละการฆ่าสัตว์ได้ เพราะอาศัยการไม่ฆ่าสัตว์...บุคคลพึงละความโกรธแค้นได้ เพราะอาศัย**ความไม่โกรธแค้น** บุคคลพึงละความดูหมิ่นได้ เพราะอาศัยความไม่ดูหมิ่น.

ดู โกฏฺฐปายาส

(ม.อฏฺ. ๒/๓๘, อิติวุต.อฏฺ. ๓๓๐)

อกฺโกฏฺฐปายาสี (ติ)

[อกฺโกฏฺฐปายาส + อี]

ผู้ไม่มีความโกรธแค้น, ไม่โกรธแค้น.

เย จ โกฏฺฐปายาสปจฺจยา อุปฺปชฺเชยฺยุ อาสวา วิฆาตปริฬาหา, **อกฺโกฏฺฐปายาสิสฺส** เอวำส เต อาสวา วิฆาตปริฬาหา น โหนฺติ. อกฺโกฏฺฐปายาสำ นิสฺสาย โกฏฺฐปายาโส ปหาตพฺโพติ อิติ ยนฺตำ วุตฺตำ อิทเมตำ ปฏิจฺจ วุตฺตำ. (ม. ๒/๒๖)

อนึ่ง อาสวะและความเร่าร้อนที่ทำความคับแค้นเหล่าใดจะพึงเกิดขึ้น เพราะความโกรธแค้นเป็นปัจจัย เมื่อบุคคล**ไม่มีความโกรธแค้น** อาสวะและความเร่าร้อนที่ทำความโกรธแค้นเหล่านั้นจะไม่มีอย่างนี้ คำที่เรากล่าวไว้ว่าบุคคลพึงละความโกรธแค้นได้ เพราะอาศัยความไม่โกรธแค้นนั่น เพราะอาศัยเหตุนี้ เราจึงกล่าวไว้.

อกฺโกส (ปุ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ณ (สำ. อาโกรฺศ)]

การด่า, คำด่า, การติเตียน, การแช่ง.

ปุน จปรำ ภิกฺขเว สงฺโฆ ภินฺโน โหติ. สงฺเฆ โข ปน ภิกฺขเว ภินฺเน อญฺญมญฺญำ **อกฺโกสา** จ โหนฺติ, อญฺญมญฺญำ ปริภาสา จ โหนฺติ, อญฺญมญฺญำ ปริกฺเขปา จ โหนฺติ, อญฺญมญฺญำ ปริจฺจชา จ โหนฺติ. ตตฺถ อปฺปสนฺนา เจว นปฺปสีทนฺติ, ปสนฺนานญฺจ เอกจฺจานำ อญฺญถตฺตำ โหติ. อยำ ภิกฺขเว ปญฺจโม อสมโย ปธานาย.

(อำ. ๒/๕๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก สมัยที่สงฆ์แตกแยกกัน เมื่อสงฆ์แตกแยกกัน จึงมี**การด่า**กัน มีการบริภาษกัน มีการใส่ร้ายกัน มีการทอดทิ้งกัน หมู่คนที่ยังไม่เลื่อมใสในสงฆ์นั้นก็ไม่เลื่อมใส และหมู่คนที่เลื่อมใสแล้ว ก็กลายเป็นอื่นไป นี้เป็นสมัยที่ไม่ควรบำเพ็ญเพียร ประการที่ ๕.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตฺถิยำ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู เปสเลหิ ภิกฺขูหิ สทฺธึ ภณฺฑนฺตา เปสเล ภิกฺขู โอมสนฺติ ชาติยาปิ, นาเมนปิ, โคตฺเตนปิ, กมฺเมนปิ, สิปฺเปนปิ,

อาพาเธนปิ, ลิงฺเคนปิ, กิเลเสนปิ, อาปตฺติยาปิ, หีเนนปิ **อกฺโกเสนาปิ** ขุ่เสนฺติ วมฺเภนฺติ. (วิ. ๒/๗)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ ทะเลาะกับพวกภิกษุผู้มีศีลดีงาม กล่าวเสียดสีภิกษุผู้มีศีลดีงาม ด่า สบประมาทด้วยชาติกำเนิดบ้าง ด้วยชื่อบ้าง ด้วยตระกูลบ้าง ด้วยหน้าที่การงานบ้าง ด้วยศิลปวิทยาบ้าง ด้วยความเจ็บไข้บ้าง ด้วยรูปลักษณ์บ้าง ด้วยกิเลสบ้าง ด้วยอาบัติบ้าง ด้วย**คำด่า**ที่หยาบบ้าง.

อถ โข อายสฺมา รฏฺฐปาโล สกปิตุ นิเวสเน เนว ทานำ อลตฺถ, น ปจฺจกฺขานำ, อญฺญทตฺถุ **อกฺโกส-**เมว อลตฺถ. (ม. ๒/๒๕๑)

ครั้งนั้น ท่านพระรัฏฐปาละไม่ได้รับทาน ไม่ได้รับคำตอบที่บ้านบิดาของท่านเอง ที่แท้ ได้แต่**คำด่า**เท่านั้น.

อกฺโกสก (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ณฺวุ]

ซ้อน กฺ รัสสะ อา เป็น อ, แปลง ณฺวุ เป็น อก (อนกา ยุณฺวูนำ กจฺ. ๖๒๒), พฤทธิ์ อุ เป็น โอ

ผู้ด่า, ผู้บริภาษ, ผู้ติเตียน, ผู้แช่ง.

อกฺโกสโก จ อกฺโกสำ โรเสตารญฺจ โรสโก.
อถ กมฺมวิวฏฺเฏน โส วิลุตฺโต วิลุปฺปติ. (สำ. ๑/๘๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้ด่าย่อมได้รับการด่าตอบ และผู้โกรธย่อมได้รับการโกรธตอบ เพราะเมื่อกรรมให้ผล ผู้แย่งชิงนั้น ย่อมถูกเขาแย่งชิงไป.

อกฺโกสกปริภาสก (ติ)

[อกฺโกสก + ปริภาสก. ถี. อกฺโกสิกปริภาสิกา]

ผู้ด่าผู้บริภาษ, ผู้มักด่ามักบริภาษ.

อกฺโกสกปริภาสเก ปุคฺคเล เอกาทสาทีนวา ปาฏิกงฺขา. เมตฺตาย เจโตวิมุตฺติยา อาเสวิตาย ภาวิตาย พหุลีกตาย ยานีกตาย วตฺถุกตาย อนุฏฺฐิตาย ปริจิตาย สุสมารทฺธาย เอกาทสานิสำสา ปาฏิกงฺขา สุขำ สุปติ, สุขำ ปฏิพุชฺฌติ ฯเปฯ อุตฺตริ อปฺปฏิวิชฺฌนฺโต พฺรหฺมโลกูปโค โหติ. (วิ. ๕/๒๔๙)

บุคคลผู้ด่าผู้บริภาษต้องได้รับโทษ ๑๑ อย่าง (แต่) เมื่อเมตตาเจโตวิมุตติที่บุคคลเสพแล้ว เจริญแล้ว ทำให้มากแล้ว ทำให้เป็นดุจยาน พาหนะแล้ว ทำให้เป็นที่ตั้งแล้ว ให้ตั้งมั่นแล้ว สั่งสมแล้ว ปรารภดีแล้ว พึงหวังอานิสงส์ ๑๑ ประการ คือ หลับเป็นสุข ตื่นเป็นสุข ... เมื่อยังไม่บรรลุคุณวิเศษอันยิ่งขึ้นไป ย่อมเข้าถึงพรหมโลก.

ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ อสฺสทฺธานิ อปฺปสนฺนานิ อโนปานภูตานิ **อกฺโกสกปริภาสกานิ** อนตฺถกามานิ อหิตกามานิ อผาสุกามานิ อโยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขูนำ ภิกฺขุนีนำ อุปาสกานำ อุปาสิกานำ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิรุปาสติ. (มหานิ. ๔๗๗)

ก็หรือว่า ย่อมเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นดุจบ่อน้ำ **มักด่ามักบริภาษ** ปรารถนาแต่สิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ไม่ปรารถนาความหลุดพ้นจากโยคะแก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา เช่นนั้น.

อกฺโกสกปริภาสกานีติ อกฺโกสกานิ เจว ปริภาสกานิ จ.โจโรสิ พาโลสิ มูฬฺโหสิ โอฏฺโฐสิ โคโณสิ คทฺรโภสิ อาปายิโกสิ เนรยิโกสิ ติรจฺฉานคโตสิ นตฺถิ ตุยฺหํ สุคติ ทุคฺคติเยว ตุยฺหํ ปาฏิกงฺขาติ เอวํ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนฺติ. โหตุ อิทานิ ตํ ปหริสฺสาม พนฺธิสฺสาม วธิสฺสามาติ เอวํ ภยทสฺสเนน ปริภาสนฺติ จาติ อตฺโถ. (มหานิ. ๔๐๐)

บทว่า **อกฺโกสกปริภาสกานิ** คือ มักด่ามักบริภาษ อธิบายว่า ย่อมด่า ด้วยอักโกสวัตถุ [เรื่องที่ด่า] ๑๐ อย่างนี้ คือ (๑) ท่านเป็นโจร (๒) เป็นคนพาล (๓) เป็นคนหลง (๔) เป็นอูฐ (๕) เป็นโค (๖) เป็นลา (๗) เป็นคนตกในอบาย (๘) เป็นสัตว์นรก (๙) เป็นเดียรัจฉาน (๑๐) ท่านไม่มีสุคติ ท่านหวังทุคติอย่างเดียว และบริภาษด้วยการแสดงภัยอย่างนี้ว่า ช่างเถิด ประเดี๋ยวเราจักประหารจักจองจำจักฆ่าท่าน.

อกฺโกสกพฺราหฺมณ (ปุ)

[อกฺโกสก + พฺราหฺมณ]

อักโกสกพราหมณ์, พราหมณ์ผู้ด่า.

เอวํ เถเรน วุจฺจมานํ ธมฺมํ สุตฺวา **อกฺโกสกพฺราหฺมโณ** สวิคฺโค ปสนฺนจิตฺโต จ หุตฺวา เถรํ ขมาเปตฺวา ตสฺเสว สนฺติเก ปพฺพชิ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๑๕)

อักโกสกพราหมณ์ ได้ฟังธรรมที่พระเถระกล่าวอยู่อย่างนั้น เป็นผู้สลดใจ และมีจิตเลื่อมใส ขอขมาพระเถระแล้วบวชในสำนักของพระเถระนั้นนั่นแล.

อกฺโกสกภารทฺวาช (ปุ)

[อกฺโกสก + ภารทฺวาช]

อักโกสกภารทวาชพราหมณ์, พราหมณ์ภารทวาชโคตรผู้ด่า.

อสฺโสสิ โข **อกฺโกสกภารทฺวาโช** พฺราหฺมโณ ภารทฺวาชโคตฺโต กิร พฺราหฺมโณ สมณสฺส โคตมสฺส สนฺติเก อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโตติ, กุปิโต อนตฺตมโน เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อสพฺภาหิ ผรุสาหิ วาจาหิ อกฺโกสติ ปริภาสติ.

(สํ. ๑/๑๖๓)

อักโกสกภารทวาชพราหมณ์ ได้สดับมาว่าได้ยินว่า พราหมณ์ภารทวาชโคตร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสำนักของพระสมณโคดมแล้ว จึงโกรธ ไม่พอใจ เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ แล้วด่าบริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจาหยาบคาย อันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ.

อกฺโกสกภารทฺวาโชติ ภารทฺวาโชว โส ปญฺจมตฺเตหิ ปน คาถาสเตหิ ตถาคตํ อกฺโกสนฺโต

อาคโตติ. **อกฺโกสกภารทฺวาโชติ** ตสฺส สงฺคีติกาเรหิ นามํ คหิตํ. (สำ. อฏ. ๑/๒๐๙)

คำว่า **อกฺโกสกภารทฺวาโช** (อักโกสกภารทวาชพราหมณ์) ได้แก่ พราหมณ์นั้น ชื่อว่าภารทวาชะ ก็พราหมณ์นั้นมาด่าพระตถาคตด้วยคาถาประมาณ ๕๐๐ เพราะเหตุนั้น พระสังคีติกาจารย์ จึงตั้งชื่อเขาว่า**อักโกสกภารทวาชะ**.

อกฺโกสติ (กฺริ/อา)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + ติ (สำ. อาโกฺรศติ)]

ย่อมด่า, ย่อมบริภาษ.

สมเณ พฺราหฺมเณ วาปิ
อญฺเญ วาปิ วณิพฺพเก
อกฺโกสติ ปริภาสติ
นตฺถิโก โหติ โรสโก. (สำ. ๑/๖๙)

(บุรุษเข็ญใจไม่มีศรัทธา) **ย่อมด่า** ย่อมบริภาษสมณะหรือพราหมณ์หรือวณิพกอื่นๆ เขาเป็นคนไม่มีประโยชน์ เป็นคนมักโกรธ.

อสฺโสสิ โข อกฺโกสกภารทฺวาโช พฺราหฺมโณ ภารทฺวาชโคตฺโต กิร พฺราหฺมโณ สมณสฺส โคตมสฺส สนฺติเก อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโตติ, กุปิโต อนตฺตมโน เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตํ อสพฺภาหิ ผรุสาหิ วาจาหิ **อกฺโกสติ** ปริภาสติ.

(สำ. ๑/๑๖๓)

อักโกสกภารทวาชพราหมณ์ ได้สดับมาว่าได้ยินว่า พราหมณ์ภารทวาชโคตร ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต ในสำนักของพระสมณโคดมแล้ว จึงโกรธ ไม่พอใจ เข้าไปหาพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับแล้ว **ย่อมด่า** ย่อมบริภาษพระผู้มีพระภาคด้วยวาจาหยาบคายอันมิใช่วาจาของสัตบุรุษ.

อกฺโกสตีติ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสติ.

(สำ.อฏ. ๑/๑๕๐)

บทว่า **อกฺโกสติ** (ย่อมด่า) ได้แก่ ย่อมด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐ [มีชาติเป็นต้น].

ดู สำ.อฏ. ๑/๒๐๐

[อกฺโกสนฺติ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + อนฺติ]

เต สเมน ปพฺพาชนียกมฺมกตา น สมฺมา วตฺตนฺติ, น โลมํ ปาเตนฺติ, น เนตฺถารํ วตฺตนฺติ, น ภิกฺขู ขมาเปนฺติ, **อกฺโกสนฺติ**, ปริภาสนฺติ, ฉนฺทคามิตา โทสคามิตา โมหคามิตา ภยคามิตา ปาเปนฺติ, ปกฺกมนฺติปิ วิพฺภมนฺติปิ.

(วิ. ๑/๒๗๙)

ภิกษุพวกนั้น ถูกสงฆ์ทำปัพพาชนียกรรมแล้ว ก็ยังไม่ประพฤติชอบ ไม่หายเย่อหยิ่ง ไม่ประพฤติกลับตัว ไม่ขอขมาภิกษุทั้งหลาย **ย่อมด่า** ย่อมบริภาษสงฆ์ เที่ยวใส่ความสงฆ์ว่า ลำเอียงเพราะความพอใจ ลำเอียงเพราะความขัดเคือง ลำเอียงเพราะความหลง ลำเอียงเพราะความกลัว [บรรดาบริวารของภิกษุชื่ออัสสชิและปุนัพพสุกะ]บางพวกหลีกไปเสียก็มี สึกเสียก็มี.

อถ โข เต อญฺเญ ติตฺถิยา ปริพฺพาชกา ภควโต สกฺการํ อสหมานา ภิกฺขุสํฆสฺส จ, คาเม จ อรญฺเญ จ ภิกฺขู ทิสฺวา อสพฺภาหิ ผรุสาหิ วาจาหิ **อกฺโกสนฺติ** ปริภาสนฺติ โรเสนฺติ วิเหเสนฺติ.

(อุทาน. ๙๐)

ครั้งนั้นแล อัญเดียรถีย์ปริพาชกทั้งหลาย ทนดูสักการะที่เกิดขึ้นแก่พระผู้มีพระภาค และภิกษุสงฆ์ไม่ได้ เห็นภิกษุทั้งหลายในบ้าน และในป่า **ย่อมด่า** บริภาษ เกรี้ยวกราด เบียดเบียน ด้วยวาจาหยาบคาย ที่ไม่ใช่ของสัตบุรุษ.

อกฺโกสนฺตีติ ชาติอาทีหิ อกฺโกสวตฺถูหิ ขุ่เสนฺติ.

(อุทาน.อฏ. ๑๐๐)

บทว่า **อกฺโกสนฺติ** ได้แก่ ย่อมด่าด้วยอักโกสวัตถุมีชาติเป็นต้น.

[อกฺโกสสิ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + สิ]

อกฺโกสสิ มํ ตฺวํ คหปติ, ปริภาสสิ มํ ตฺวํ คหปติ, เอโส เต คหปติ อาวาโส, ปกฺกมิสฺสามิ.

(วิ. ๔/๓๙)

ดูก่อนคหบดี ท่าน**ย่อมด่า** ย่อมบริภาษอาตมานั่นวัดของท่าน อาตมาจะปลีกไปละ.

[อกฺโกสถ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + ถ]

เอถ ตุมฺเห ภิกฺขู สีลวนฺเต กลฺยาณธมฺเม **อกฺโกสถ** ปริภาสถ โรเสถ วิเหเสถ.

(ม. ๑/๔๑๐)

มาเถิด พวกท่าน **จงด่า** บริภาษ เกรี้ยวกราด เบียดเบียนพวกภิกษุผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม

[อกฺโกเสยฺย]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + เอยฺย]

ยา ปน ภิกฺขุนี ภิกฺขุ**อกฺโกเสยฺย** วา ปริภาเสยฺย วา ปาจิตฺติยํ. (วิ. ๒/๔๐๖)

ก็ภิกษุณีใด **พึงด่า** หรือพึงบริภาษภิกษุ ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[อกฺโกเสยฺยุ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + เอยฺยุ]

ตสฺมาติห ภิกฺขเว ตุมฺเห เจปิ ปเร **อกฺโกเสยฺยุ** ปริภาเสยฺยุ โรเสยฺยุ วิเหเสยฺยุ ฆฏฺเฏยฺยุ, ตตฺร ตุมฺเหหิ น อาฆาโต น อปฺปจฺจโย น เจตโส อนภิรทฺธิ กรณียา. (ม. ๑/๑๙๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น ถ้าบุคคลเหล่าอื่น**จะพึงด่า** บริภาษ เกรี้ยวกราด เบียดเบียน และกระทบกระทั่งเธอทั้งหลาย พวกเธอก็ไม่ควรทำความอาฆาต ไม่ควรทำความเสียใจ ไม่ควรทำจิตคิดร้าย เพราะการด่าเป็นต้นนั้น.

[อกฺโกเสยฺยํ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อ + เอยฺยํ]

อถ โข โลหิจฺจสฺส พฺราหฺมณสฺส เอตทโหสิ น โข ปน เมตํ ปฏิรูปํ, โยหํ อญฺญทตฺถุ มาณวกานเยว สุตฺวา สมณํ มหากจฺจานํ **อกฺโกเสยฺยํ** ปริภาเสยฺยํ, ยนฺนูนาหํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺเฉยฺยนฺติ.

(สํ. ๒/๓๓๕)

ที่นั้นแล โลหิจจพราหมณ์ได้มีความคิดว่า เป็นการไม่สมควรเลยที่เราจะ**พึงด่า** เหน็บแนม บริภาษพระมหากัจจานะ เพราะฟังคำของ

พวกมาณพแต่ฝ่ายเดียวเท่านั้น ทางที่ดี เราควรเข้าไปถาม.

[อกฺโกสึ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อึ]

อกฺโกสึ ทุฏฺจจิตฺตาหํ คณิเกติ สกึ ตทา
เตเนว ปาปกมฺเมน นิรยมฺหิ อปจฺจิสํ.

(อป. ๒/๒๙๒)

ในกาลนั้น หม่อมฉันมีความคิดชั่ว **ด่าแล้ว** ซึ่งภิกษุณีผู้ปราศจากอาสวะรูปหนึ่ง ครั้งเดียวว่านางแพศยา จึงต้องหมกไหม้อยู่ในนรก เพราะบาปกรรมนั้นนั่นเอง.

[อกฺโกสึสุ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อุ]

กิสฺมึ วตฺถุสฺมินฺติ? ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขุนิโย อายสฺมนฺตํ อุปาลึ **อกฺโกสึสุ**, ตสฺมึ วตฺถุสฺมึ.

(วิ. ๕/๑๑๕)

ถามว่า (พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติสิกขาบทนี้) เพราะเรื่องอะไร. ตอบว่า เพราะเรื่องที่พวกภิกษุณีฉัพพัคคีย์**ด่า**ท่านพระอุบาลี.

[อกฺโกสิสฺสนฺติ]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + สฺสนฺติ]

สเจ ตํ ปุณฺณ สุนาปรนฺตกา มนุสฺสา **อกฺโกสิสฺสนฺติ** ปริภาสิสฺสนฺติ. (สํ. ๒/๒๘๕)

ดูก่อนปุณณะ ถ้าพวกมนุษย์ชาวสุนาปรันตชนบท **จักด่า** จักบริภาษเธอ.

อกฺโกสน [น/ถี]

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ยุ] การด่า.

กตมา นิปฺเปสิกตา?

ลาภสกฺการสิโลกสนฺนิสฺสิตสฺส ปาปิจฺฉสฺส อิจฺฉาปกตสฺส ยา ปเรสํ **อกฺโกสนา** วมฺภนา ครหณา อุกฺเขปนา สมุกฺเขปนา ขิปนา สงฺขิปนา ปาปนา สมฺปาปนา อวณฺณหาริกา ปรปิฏฺจิมสิกตา. (อภิ.วิ. ๓๖๖)

นิปเปสิกตา คือ

การด่า การพูดข่ม การพูดนินทา การพูดตำหนิโทษ การพูดตำหนิโทษหนักขึ้น การพูดเหยียดหยาม การพูดเหยียดหยามให้หนักยิ่งขึ้น การพูดให้เสียชื่อเสียง การพูดให้เสียชื่อเสียงอย่างร้ายแรง การนำเรื่องเที่ยวไปประจาน การพูดสรรเสริญต่อหน้านินทาลับหลังของภิกษุผู้มุ่งลาภสักการะและชื่อเสียง ผู้ปรารถนาลามก ถูกความอยากครอบงำ.

อกฺโกสนาติ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนํ.

(อภิ.อฏ. ๒/๔๖๖)

บทว่า **อกฺโกสนา** (การด่า) คือ การด่าด้วยอักโกสวัตถุ ๑๐[มีชาติเป็นต้น].

เอวํ ฉสุปิ จาเนสุ **อกฺโกสนํ** โพธิสตฺตสฺเสว อานุภาเวน อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๕/๑๑๒, วิสุทฺธิ. ๑/๒๘)

การด่าในสถานที่ทั้ง ๖ ได้เป็นไปแล้ว ด้วยอานุภาพพระโพธิสัตว์ โดยอาการอย่างนี้.

อกฺโกสนปริภาสน [น/ถี]

[อกฺโกสน + ปริภาสน]

การด่าและการบริภาษ.

ยถามํ สพฺรหฺมจารีสูติ ยถา อิมํ สพฺรหฺมจารีสุ **อกฺโกสนปริภาสนํ** อญฺญํ เอวรูปํ คุณขนฺตึ น วทามีติ อตฺโถ. (อ.อฏ. ๓/๑๒๒)

สองบทว่า **ยถามํ สพฺรหฺมจารีสุ** (เหมือนการด่าและการบริภาษเพื่อนพรหมจารี) ความว่า **การด่าและการบริภาษ** ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลายนี้เป็นฉันใด เราไม่กล่าวการขุดคุณความดีเห็นปานนี้ว่าเป็นอย่างอื่น (จากการด่าและการบริภาษนั้น) ฉันนั้น.

อกฺโกสนพล (น)

[อกฺโกสน + พล] กำลังแห่งการด่า.

ทิสฺวาน ทสฺสนียํ มํ คิริพฺพชปุรุตฺตเม
คณิกตฺเต นิเวเสสุ **อกฺโกสนพเลน** เม.

(อป. ๒/๒๙๓)

(อกฺโกสนผเลน - ส.)

(พระอัฑฒกาสีเถรีกล่าวว่า)

หมู่ชนเห็นหม่อมฉันมีรูปน่าชม จึงตั้งหม่อมฉันในฐานะเป็นหญิงโสเภณี ในกรุงราชคฤห์ที่ประเสริฐสุด เพราะ**กำลังแห่งการด่า**[ภิกษุณี]ของหม่อมฉัน.

อกฺโกสนภย (น)

[อกฺโกสน + ภย]

ความกลัวการด่า, กลัวถูกด่า.

อกฺโกสนภเยนาปิ ทเทยฺยาติ ทสหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๖๕)

การด่าด้วยเรื่องแห่งการด่า ๑๐ ประการย่อมมี โดยดำริว่า บุคคลพึงให้ แม้เพราะ**กลัวถูกด่า**.

อกฺโกสนวตฺถุ (น)

[อกฺโกสน + วตฺถุ]

เหตุคือการด่า, เรื่องแห่งการด่า.

(ภควา) เวสาลิยํ ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขูนิโย อารพฺภ อายสฺมนฺตํ อุปาลึ **อกฺโกสนวตฺถุสฺมึ** ปญฺญตฺตํ.

(กงฺขา. ๓๓๖)

[ภิกขุอักกโสนสิกขาบทนี้]ทรงบัญญัติไว้ปรารภพวกนางภิกษุณีฉัพพัคคีย์ ในเมืองเวสาลี เพราะ**เหตุคือการด่า**ท่านอุบาลี.

[สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติที่เมืองเวสาลี คัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณี ได้แสดงสถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบททั้งหมดไว้ ๗ แห่งว่า

นิทานํ นาม:-

เวสาลิ - ราชคห - สาวตฺถิ - อาฬวิ - โกสมฺพิ - สกฺก - ภคฺคานํ - วเสน สตฺติวธํ ปญฺญตฺติฏฺฐานํ, อิทญฺหิ สพฺพสิกฺขาปทานํ นิทานํ.

สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท ๗ แห่ง คือ เมืองเวสาลี เมืองราชคฤห์ เมืองสาวัตถี เมืองอาฬวี เมืองโกสัมพี แคว้นสักกะ และแคว้นภัคคะ. โดยแท้จริงแล้ว สถานที่ ๗ แห่งเหล่านี้เป็นที่บัญญัติสิกขาบททั้งหมด.

ในคัมภีร์ปาติโมกขปทัตถอนุวัณณนา (หน้า ๗๕) ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า] ในเมืองเวสาลีมีสิกขาบทที่บัญญัติไว้ ๑๐ ข้อ ในเมืองราชคฤห์

มี ๒๑ ข้อ ในเมืองสาวัตถีมี ๒๙๔ ข้อ ในเมืองอาฬวีมี ๖ ข้อ ในเมืองโกสัมพีมี ๘ ข้อ ในแคว้นสักกะมี ๘ ข้อ และในแคว้นภัคคะมี ๓ ข้อ รวมเป็นสิกขาบท ๓๕๐ ข้อ จำแนกเป็นสาธารณบัญญัติ ๑๗๔ ข้อ และอสาธารณบัญญัติ ๑๗๖ ข้อ สิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุอย่างเดียวมี ๒๒๐ ข้อ และสิกขาบทที่บัญญัติแก่ภิกษุณีอย่างเดียวมี ๓๐๔ ข้อ รวมเป็นสิกขาบททั้งหมด ๕๒๔ ข้อโดยการนับซ้ำกัน หรือมีทั้งสิ้น ๓๕๐ ข้อโดยการไม่นับซ้ำกัน

คำว่า **นิทาน** คือ สถานที่ทรงบัญญัติสิกขาบท มีรูปวิเคราะห์ว่า นิททาติ เทสนำ เทสวเสน อวิทิตำ วิทิตำ กตฺวา นิทสฺเสตีติ นิทานำ (สถานที่แสดงโดยทำให้เทศนาที่ไม่ปรากฏชัด โดยสถานที่ให้ปรากฏชัดเจน ชื่อว่า นิทาน]

อกฺโกสนาการ (ปุ)

[อกฺโกสน + อาการ]

อาการแห่งการด่า, ลักษณะการด่า.

อถ เน ภควา **อกฺโกสนาการำ** ปุจฺฉนฺโต ยถากถำ ปน โวติ ปุจฺฉติ. (ที.อฏ. ๓/๔๕)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค เมื่อจะตรัสถามถึง**ลักษณะการด่า**กะภิกษุเหล่านั้น จึงตรัสถามว่า ก็พวกเธอกล่าวอย่างไร โดยประการใด.

อกฺโกสนฺต (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + อนฺต. (ถึ) อกฺโกสนฺตี]

ด่าอยู่, เมื่อด่า.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว ปฏิปทา. กตมา จตสฺโส. อกฺขมา ปฏิปทา, ขมา ปฏิปทา, ทมา ปฏิปทา, สมา ปฏิปทา. กตมา จ ภิกฺขเว อกฺขมา ปฏิปทา. อิธ ภิกฺขเว เอกจฺโจ **อกฺโกสนฺตำ** ปจฺจกฺโกสติ, โรสนฺตำ ปฏิโรสติ, ภณฺฑนฺตำ ปฏิภณฺฑติ. อยำ วุจฺจติ ภิกฺขเว อกฺขมา ปฏิปทา.

(อำ. ๑/๔๗๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปฏิปทา ๔ ประการนี้. คือ อักขมาปฏิปทา ขมาปฏิปทา ทมาปฏิปทา สมาปฏิปทา.

อักขมาปฏิปทาเป็นอย่างไร ?

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลบางคนในโลกนี้ด่าโต้ตอบคนที่**ด่าอยู่** โกรธตอบคนที่โกรธอยู่ เถียงโต้ตอบคนที่เถียงอยู่ ภิกษุทั้งหลายนี้เรียกว่า อักขมา ปฏิปทา (ปฏิปทาของผู้ไม่อดทน, ไม่อดกลั้น).

[อกฺขมาติ อนธิวาสิกปฏิปทา. ขมาติ อธิวาสิกปฏิปทา. ทมาติ อินฺทฺริยทมนปฏิปทา. สมาติ อกุสลวิตกฺกานำ. (อำ.อฏ. ๒/๑๖๔)

ปฏิปทาของผู้ไม่อดทน (ไม่อดกลั้น) ชื่อว่า อักขมาปฏิปทา. ปฏิปทาของผู้อดทน (อดกลั้น) ชื่อว่า ขมาปฏิปทา. ปฏิปทาที่ข่มอินทรีย์ ชื่อว่า ทมาปฏิปทา. ปฏิปทาที่ยังอกุศลวิตกให้สงบ ชื่อว่า สมาปฏิปทา.

คำว่า **อนธิวาส** (อนธิวาสิกปฏิปทา) แปลตามศัพท์ว่า สภาวะไม่ทำให้อยู่เหนือตน โดย อธิ อุปสรรค ใช้ในความหมายว่า อุปริ (เหนือตน) คือ ไม่อดกลั้นให้กายกรรมหรือวจีกรรมที่หยาบช้าของผู้อื่นอยู่เหนือตน.

คัมภีร์เนตติอรรถกถา ตอนอธิบายอธิฏฐานหารวิภังค์ ได้อธิบายคำนี้ ดังนี้

อกฺขมา ปฏิปทาติอาทีสุ ปธานกรณกาเลสีตาทินี อสหนฺตสฺส ปฏิปทา. ตานิ นกฺขมตีติ อกฺขมา, สหนฺตสฺส ปน ตานิ ขมตีติ ขมา, "อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสตีติอาทินา นเยน มิจฺฉาวิตกฺเก สเมตีติ สมา. มนจฺฉฏฺฐานิ อินฺทฺริยานิ ทเมตีติ ทมา ปฏิปทา.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๔๗)

ปฏิปทาของผู้ไม่อดทนต่อความเย็นเป็นต้น ในขณะปรารภความเพียร ชื่อว่า อักขมา (ปฏิปทาที่ไม่อดทน) เพราะไม่อดทนต่อความเย็นเป็นต้นนั้น. ปฏิปทาของผู้อดทน ชื่อว่า ขมา (ปฏิปทาที่อดทน) เพราะอดทนต่อความเย็นเป็นต้น. ชื่อว่า สมา (ปฏิปทาที่ยังมิจฉาวิตกให้สงบ) เพราะยังมิจฉาวิตกให้สงบไป โดยนัยเป็นต้นว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาโดยแยบคายแล้ว ย่อมอดกลั้นกามวิตกที่เกิดขึ้นแล้ว. ชื่อว่า ทมา (ปฏิปทาที่ข่มอินทรีย์) เพราะข่มอินทรีย์ที่มีใจเป็นที่ ๖]

ภิกฺขุ **อกฺโกสนฺติยา** ปริภาสนฺติยา ปาจิตฺติยํ กตฺถ ปญฺญตฺตนฺติ เวสาลิยํ ปญฺญตฺตํ.

(วิ. ๕/๑๑๕)

ถาม: พระผู้มีพระภาค ทรงบัญญัติปาจิตตีย์แก่ภิกษุณีผู้**ด่าอยู่** บริภาษอยู่ซึ่งภิกษุ ณ ที่ไหน. ตอบ: ทรงบัญญัติ ณ กรุงเวสาลี.

อกฺโกสปฺปหาร (ปุ)

[อกฺโกส + ปหาร]

ปหาร = ป + หร (หาเร) + ณ

การด่าและการตี, ถูกด่าและถูกตี.

โส พาโล เนว คุณวนฺตานํ คุณํ ชานาติ น อตฺตโน อายาปายํ ชานาติ โส คงฺคํ ตริตุกามํ ชนํ ปจมํ ตาเรตฺวา ปจฺฉา เวตนํ ยาจติ เวตนํ อเทนฺเตหิ สทฺธึ กลหํ กโรนฺโต **อกฺโกสปฺปหาเร**เยว พหู ลภติ อปฺปํ ลาภํ เอวรูโป อนฺธพาโล. ตํ สนฺธาย สตฺถา อภิสมฺพุทฺโธ หุตฺวา ตติยํ คาถมาห. (ชา.อฏ. ๓/๒๑๕)

เขาเป็นคนพาล ไม่รู้จักคุณของคนผู้มีคุณทั้งหลาย ทั้งไม่รู้จักความเจริญ และความเสื่อมของตน เขาส่งคนผู้ประสงค์จะข้ามแม่น้ำคงคาไปก่อน แล้วจึงขอค่าจ้างภายหลัง เมื่อเขาทำการทะเลาะกับคนที่ไม่ให้ค่าจ้าง จึง**ถูกด่าและถูกตี**หลายครั้ง ได้ลาภน้อย พระบรมศาสดาทรงตรัสรู้อภิสัมโพธิญาณแล้ว ทรงหมายเอาเขาผู้เป็นอันธพาลเห็นปานนี้ จึงตรัสพระคาถาที่ ๓.

อกฺโกสภณฺฑน (น)

[อกฺโกส + ภณฺฑน]

ภณฺฑน = ภณฺฑิ (ภสฺเส) + ยุ

การด่าและการทะเลาะ.

[ภณฺฑิ ธาตุเป็นธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย จึงต้องลงนิคคหิตอาคม แล้วแปลงเป็น ณ ดังที่คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัย คำอธิบายคาถาที่ ๒ และปทรูปสิทธิภาสาฏีกา กล่าวว่า

อิการนฺตมฺหิ ธาตุสฺมึ
นิจฺจํ นิคฺคหิตาคโม.

ลงนิคคหิตอาคมเสมอในธาตุที่มี อิ อักษร อยู่ท้าย (อิการานุพนฺธิธาตุสรโต)

อิการนฺเต นิคฺคหีตํ

นิจฺจํ ภฺวาทิจุราทิเก.

ลงนิคคหิตอาคมเสมอในธาตุที่มี อิ อักษร อยู่ท้าย ซึ่งเป็นภูวาทิคณะและจุราทิคณะ]

อกฺโกสภณฺฑนวิเหสา (ถี)

[อกฺโกส + ภณฺฑน + วิเหสา]

การด่า การทะเลาะ และการเบียดเบียน.

อกฺโกสภณฺฑนวิเหสการี (ติ)

[อกฺโกสภณฺฑนวิเหสา + กร + ณี]

ผู้มีปกติทำการด่า การทะเลาะ และการเบียดเบียน, ผู้มักทำการด่า การทะเลาะและการเบียดเบียน, ที่ก่อให้เกิดการด่า การทะเลาะ และการเบียดเบียน.

อกฺโกสภณฺฑนวิเหสการึ

อุพฺพาธิกำ พหุชนปฺปมทฺทนำ

อพาพฺหำ คิรำ โส น ภณิ ผรุสำ

มธุรำ ภณิ สุสำหิตำ สขิลำ. (ที. ๓/๑๔๑)

พระมหาบุรุษนั้นไม่ตรัสคำหยาบรุนแรง คือ ที่**ก่อให้เกิดการด่า การทะเลาะและการเบียดเบียน** ที่ก่อให้เกิดความเจ็บแค้น ที่ทำลายชนจำนวนมาก ตรัสแต่คำอ่อนหวาน นุ่มนวล มีประโยชน์.

อกฺโกสมาน (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + มาน] ด่าอยู่.

อิติ สา สุณฺหาหิ สทฺธึ ปริเทวิตฺวา อญฺญำ คเหตพฺพคฺคหณำ อปสฺสนฺตี ขณฺฑหาลำ **อกฺโกสมานา** อฏฺฐ คาถา อภาสิ.

(ชา.อฏ. ๗/๙๔)

พระนางคร่ำครวญกับพระสุณิสาดังนี้แล้ว เมื่อมองไม่เห็นอุบาย ที่จะถือเอาเป็นอย่างอื่น จึงทรงกล่าว ๘ คาถา **ด่าอยู่** (สาปแช่ง) ซึ่งขัณฑหาลพราหมณ์.

อกฺโกสยิตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ตฺวาน]

ด่าแล้ว.

เวสิกา จ อนาจารา

ชินสาสนทูสิกา

เอวำ **อกฺโกสยิตฺวาน**

เตน ปาเปน กมฺมุนา. (อป. ๒/๒๙๕)

(พระอัมพปาลีเถรีกล่าวว่า)

ท่านเป็นหญิงแพศยา ประพฤติอนาจาร ประทุษร้ายพระศาสนาของพระชินเจ้า เพราะกรรมชั่วที่ทำไว้นั้น จึง**ด่าแล้ว**อย่างนี้.

อกฺโกสยุตฺต (ติ)

[อกฺโกส + ยุตฺต] ประกอบด้วยการด่า.

อกฺโกสยุตฺตตฺต (น)

[อกฺโกสยุตฺต + ตฺต]

ความเป็นผู้ประกอบด้วยการด่า.

ดู อกฺโกสูปสญฺหิตตฺต และ อุพฺพาธิก

อกฺโกสวตฺถุ (น)

[อกฺโกส + วตฺถุ]

เหตุแห่งการด่า, คำอันเป็นเหตุด่า, อาการ หรือความเห็นเป็นต้นอันเป็นเหตุด่า, อักโกสวัตถุ.

อกฺโกเสยฺย วาติ ทสหิ วา อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสติ เอเตสํ วา อญฺญตเรน. อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๔๐๖)

บทว่า **อกฺโกเสยฺย วา** (ด่า) คือย่อมด่าด้วย**เหตุแห่งการด่า** ๑๐ อย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

[คำว่า **อาปตฺติ** มีศัพท์เดิมมาจาก อาปตฺติ-เภท ลบบทหลังคือ เภท ศัพท์ เรียกว่า อุตตรโลปสมาส ดังคำว่า รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม ชื่อว่า รูป, รูปภพ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อาปตฺติยา เภโท อาปตฺติ (ประเภทของอาบัติ ชื่อว่า อาปัตติ) หมายถึง ปุพพปโยคอาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามครั้งแรก และสหปโยคอาบัติ คือ อาบัติที่ต้องด้วยความพยายามร่วมกันเป็นต้น]

ทส **อกฺโกสวตฺถูนิ** โอมสวาเท นิทฺทิฏฺฐานิ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๘๓)

เหตุแห่งการด่า ๑๐ อย่าง ท่านแสดงไว้ในโอมสวาทสิกขาบท.

สาวตฺถิยํ ฉพฺพคฺคิเย ภิกฺขู อารพฺภ **โอมสนวตฺถุสฺมึ** ปญฺญตฺตํ. (กงฺขา. ๑๙๑)

สิกขาบทนี้ พระผู้มีพระภาคทรงปรารภพวกฉัพพัคคีย์ภิกษุในเมืองสาวัตถี ทรงบัญญัติแล้ว ในเพราะ**เหตุแห่งการด่า**.

[สมัยพุทธกาลมีกลุ่มภิกษุชื่อพระฉัพพัคคีย์ คือ ภิกษุผู้มีในพวก ๖ หมายถึง ภิกษุ ๖ รูป คือ พระปัณฑุกะ พระโลหิตกะ พระเมตติยะ พระภูมชกะ พระอัสสชิ และพระปุนัพพสุกะ แม้ภิกษุบริวารของท่านก็ได้ชื่อว่า พระฉัพพัคคีย์ตามชื่อผู้นำโดย**สหจรณนัย** (นัยแสดงสิ่งที่อยู่ร่วมกันให้เป็นสิ่งเดียวกัน ดังตัวอย่างว่า ยฏฺฐึ ปเวสย (จงอนุญาตคนถือไม้เท้าเข้าไป), คำว่า ยฏฺฐึ (ไม้เท้า) หมายถึงคนถือไม้เท้า.กุนฺเต ปเวสย (จงอนุญาตทหารถือหอกให้เข้าไป). คำว่า กุนฺเต (หอก) หมายถึงทหารถือหอก) หรือโดย**ฐานูปจาระ** (สำนวนที่กล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น ดังตัวอย่างว่า มญฺจา อุกฺกฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงนอนกระทำเสียงโห่).

คำว่า มญฺจา (เตียง) หมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงด้วยเหตุ ดังกล่าว แม้ศิษย์พระปัณฑุกะ และโลหิตกะ ก็ได้ชื่อเรียกตามอาจารย์ที่ตนพึ่งพิงอาศัย

พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองสาวัตถี พระเมตติยะและพระภูมชกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่เมืองราชคฤห์ พระอัสสชิและพระปุนัพพสุกะพร้อมทั้งภิกษุบริวาร ๕๐๐ พำนักอยู่ที่แคว้นกีฏาคิริชนบท

ภิกษุ ๖ รูปเหล่านั้นเป็นสหายกันก่อนออกบวช ต่อมาได้รับอุปสมบทเป็นสัทธิวิหาริกของพระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะ พระปัณฑุกะและพระโลหิตกะทั้งสองรูปเป็นผู้ทรงศีล มักติดตามพระพุทธองค์ออกจาริก

หลังออกพรรษาแล้ว พวกท่านกับบริวารมักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติ แต่ไม่ล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว ส่วนพระฉัพพัคคีย์อีก ๔ รูปเป็นพระอลัชชี มักทำผิดสิ่งที่ยังมิได้บัญญัติและ ล่วงละเมิดวินัยที่บัญญัติไว้แล้ว]

เตหิเยว ทสหิ **อกฺโกสวตฺถูหิ** สนฺติ อิเธกจฺเจ จณฺฑาลาติอาทินา นเยน อญฺญาปเทสํ กตฺวา อกฺโกสนฺตสฺส, โจโรสิ คณฺิเภทโกสีติอาทีหิ ปาพิมุตฺตกปเทหิ อกฺโกสนฺตสฺส, ยถา ตถา วา อนุปสมฺปนฺนํ อกฺโกสนฺตสฺส จ ทุกฺกฏํ.

(กงฺขา. ๑๙๑)

เมื่อภิกษุด่ากระทบทำให้เหมือนบอกคนอื่น **ด้วยเหตุแห่งการด่า** ๑๐ เหล่านั้นตามนัยว่า คนจัณฑาลบางคนมีอยู่ในที่นี้ เมื่อภิกษุด่าด้วยบทที่พ้นไปจากพระบาลีว่า เจ้าเป็นโจร เป็นคนทำลายช่องเป็นต้น และเมื่อภิกษุด่าอนุปสัมบัน โดยประการอย่างใดอย่างหนึ่ง ต้องอาบัติทุกกฏ.

[อักโกสวัตถุ มาใน วิ.อฏ. ๔ กงฺขา. ๒/๘ อีกนัยหนึ่ง อักโกสวัตถุ ๑๐ มาใน สํ.อฏ. ๑/๒๐๐ อภิ.อฏ. ๒/๓๒๖ มหานิ.อฏ. ๔๐๐ ดู อกฺโกสติ และ อกฺโกสกปริภาสก. ใน วิ.อฏ. ๑/๑๐๗ แสดงเรื่องอักโกสวัตถุอีก ๘ ว่า เอวํ อาคตกาลโต ปฏฺจาย อรสรูปตาทีหิ อฏฺจหิ อกฺโกสวตฺถูหิ อกฺโกสนฺตมฺปิ พฺราหฺมณิ]

อกฺโกสวตฺถุสหิตตฺต (น)

[อกฺโกสวตฺถุ + สหิต + ตฺต]

ความเป็นสิ่งที่เป็นไปร่วมกับเหตุแห่งการด่า, ความเป็นไปร่วมกับเหตุแห่งการด่า.

ดู อกฺโกสูปสญฺหิตตฺต

อกฺโกสวาท (ปุ)

[อกฺโกส + วาท] คำด่า.

วาทญฺจ ชาตนฺติ เอตํ **อกฺโกสวาทํ** อุปฺปนฺนํ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๓๖)

ปาฐะว่า **วาทญฺจ ชาตํ** คือ **คำด่า**นั้นเกิดแล้ว.

อกฺโกสาทิวตฺถุก (ติ)

[อกฺโกสาทิ + วตฺถุ + ก]

มีเหตุคือการด่าเป็นต้น.

เย จ ตํ นูปนยฺหนฺตีติ อสติยา อมนสิการวเสน วา กมฺมปจฺจเวกฺขณาทิวเสน วา เย ตํ **อกฺโกสาทิวตฺถุกํ** โกธํ ตยาปิ โกจิ นิทฺโทโส ปุริมภเว อกฺกุฏฺโฐ ภวิสฺสติ ปหโฏ ภวิสฺสติ กูฏสกฺขี โอตาเรตฺวา ชิโต ภวิสฺสติ กสฺสจิ เต ปสยฺห กิญฺจิ อจฺฉินฺนํ ภวิสฺสติ ตสฺมา นิทฺโทโส หุตฺวาปิ อกฺโกสาทีนิ ปาปุณาสีติ เอวํ น อุปนยฺหนฺติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๙)

บาทคาถาว่า **เย จ ตํ นูปนยฺหนฺติ** (คนเหล่าใดไม่จองเวร) ความว่า คนเหล่าใด ไม่จองเวรความโกรธนั้นที่**มีเหตุคือการด่า**เป็นต้น เพราะระลึกไม่ได้ ไม่ใส่ใจ หรือด้วยอำนาจพิจารณากรรมเป็นต้นอย่างนี้ว่า ท่านอาจจะเคยด่าใครๆ ที่ไม่มีโทษในชาติก่อน อาจจะเคยทุบตี อาจจะเคยชนะโดยใช้พยานเท็จ

อาจจะเคยข่มเหงลักขโมยสิ่งของของใครๆ ดังนั้น แม้จะไม่มีโทษ ก็ได้รับโทษมีการด่าเป็นต้น.

อกฺโกสาธิปฺปาย (ปุ)

[อกฺโกส + อธิปฺปาย]

อธิปยติ จิตฺเตติ อธิปฺปาโย (เนื้อความที่เป็นไปในจิต ชื่อว่า อธิปปายะ [ความประสงค์]) อธิ + ปย ธาตุ (คติยํ) + ณ ปัจจัย]

(๑) ความประสงค์จะด่า, หมายจะด่า.

อยญฺหิ อธิปฺปาโย นาม จาวนาธิปฺปาโย **อกฺโกสาธิปฺปาโย** กมฺมาธิปฺปาโย วุฏฺฐานาธิปฺปาโย อุโปสถปวารณฏฺฐปนาธิปฺปาโย อนุวิชฺชนาธิปฺปาโย ธมฺมกถาธิปฺปาโยติ อเนกวิโธ. (วิ.อฏ. ๒/๑๘๒)

จริงอยู่ ธรรมดาว่า ความประสงค์มีหลายอย่าง คือ ความประสงค์จะให้เคลื่อน[จากพรหมจรรย์] **ความประสงค์จะด่า** ความประสงค์จะทำกรรม ความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติ ความประสงค์จะงดอุโบสถและปวารณา ความประสงค์จะไต่สวน ความประสงค์จะกล่าวธรรม.

[ความประสงค์จะด่า[เช่นการพูดว่ามาตุคามด้วยวาจาชั่วหยาบ ตามที่กล่าวไว้ในทุฏฐุลลวาจาสิกขาบท (อกฺโกเส ปวตฺโต อธิปฺปาโย อกฺโกสาธิปฺปาโย)

ความประสงค์จะทำกรรม[คือการโจทด้วยอาบัติ โดยมุ่งหมายว่า เราจักทำกรรม ๗ อย่าง มีตัชชนียกรรมเป็นต้น (กมฺเม ปวตฺโต อธิปฺปาโย กมฺมาธิปฺปาโย)

ความประสงค์จะให้ออกจากอาบัติ[เช่น ภิกษุโจทด้วยอาบัติสังฆาทิเสสแล้ว ถ้าผู้ถูกโจทต้องอาบัติดังกล่าวจริง ก็เป็นการโจทด้วยความประสงค์ว่า เราจักให้ออกจากอาบัติ (วุฏฺฐาเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย วุฏฺฐานาธิปฺปาโย)

ความประสงค์จะงดอุโบสถ[เช่นการทำอุโบสถร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติ เพื่อจะงดอุโบสถ (อุโปสถฏฐปเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย อุโปสถฏฐปนาธิปฺปาโย)]

ความประสงค์จะงดปวารณา[เช่นการทำปวารณาร่วมกับภิกษุผู้ยังมีอาบัติ จะทำให้ต้องอาบัติไปด้วย จึงโจทด้วยอาบัติ เพื่อจะงดปวารณา (ปวารณฏฐปเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย ปวารณฏฐปนาธิปฺปาโย)

ความประสงค์จะไต่สวน[เช่นต้องการไต่สวนความจริงว่า ภิกษุต้องอาบัติจริงหรือไม่ จึงโจทเพื่อไต่สวน (อนุวิชฺชเน ปวตฺโต อธิปฺปาโย อนุวิชฺชนาธิปฺปาโย)

ความประสงค์จะกล่าวธรรม [เช่นการโจท เพื่อสั่งสอนผู้ถูกโจท (ธมฺมกถายํ ปวตฺโต อธิปฺปาโย ธมฺมกถาธิปฺปาโย)]

(๒) (ติ) มีความประสงค์จะด่า.

อสุทฺโธ โหติ ปุคฺคโล อญฺญตรํ ปาราชิกํ ธมฺมํ อชฺฌาปนฺโน, ตญฺเจ สุทฺธทิฏฺฐิ สมาโน อโนกาสการาเปตฺวา **อกฺโกสาธิปฺปาโย** วเทติ, อาปตฺติ โอมสวาเทน ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๑/๒๕๔)

ภิกษุต้องอาบัติปาราชิกข้อใดข้อหนึ่งแล้ว ย่อมเป็นผู้ไม่บริสุทธิ์ ถ้าภิกษุผู้โจทก์มีความเห็นว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ ไม่ขอโอกาสก่อน **มีความประสงค์จะด่า** จึงโจทภิกษุนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะกล่าวเสียดสี.

อกฺโกสิต (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ต]

ถูกเขาด่าแล้ว, ถูกด่าแล้ว.

ภิกฺขุ อกฺโกสนฺตี ปริภาสนฺตี เทฺว อาปตฺติโย อาปชฺชติ: อกฺโกสติ, ปโยเค ทุกฺกฏํ. **อกฺโกสิเต** อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๕/๑๓๖)

ภิกษุณีด่าบริภาษภิกษุ ต้องอาบัติ ๒ อย่าง คือ กำลังด่า ต้องอาบัติทุกกฏเพราะพยายาม เมื่อภิกษุ**อันเธอด่าแล้ว** (เมื่อด่าแล้ว) ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อกฺโกสิตการณ (น)

[อกฺโกสิต + การณ]

เหตุคือการด่า, เหตุคือการถูกด่า.

อุปวทิตการณาติ อกฺโกสิตการณา. (มหานิ.อฏ. ๓๒๓)

บทว่า **อุปวทิตการณา** ได้แก่ เพราะเหตุคือการถูกด่า.

อกฺโกสิตพฺพ (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ตพฺพ]

อันเขาพึงด่า, ควรถูกด่า.

น หิ ปน ตฺวํ ตาต ภทฺรมุข ตสฺส ภควโต สีลปญฺญาณํ ชานาสิ, สเจ ตฺวํ ตาต ภทฺรมุข ตสฺส ภควโต สีลปญฺญาณํ ชาเนยฺยาสิ, น ตฺวํ ตาต ภทฺรมุข ตํ ภควนฺตํ **อกฺโกสิตพฺพํ** ปริภาสิตพฺพํ มญฺเญยฺยาสีติ. (ม. ๒/๔๒๕)

นางธนัญชานีพราหมณีกล่าวว่า พ่อหน้ามน ก็เธอยังไม่รู้จักศีลและปัญญาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้น ถ้าเธอรู้จักศีลและปัญญาของพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นดี เธอจะไม่สำคัญพระผู้มีพระภาคพระองค์นั้นว่า **ควรถูกด่า** ควรถูกบริภาษเลย.

อกฺโกสิตฺวา (กฺริ/วิ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ตฺวา]

ด่าแล้ว.

อกฺโกสิตฺวาน (กฺริ/วิ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ตฺวาน]

ด่าแล้ว.

อกฺโกสิตฺวาน สมเณ สีลวนฺเต อนาสเว
ปาปกมฺมวิปาเกน นามเธยฺยํ ลภิสฺสติ. (อป. ๑/๙๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ผู้นั้น**ด่า**เหล่าสมณะผู้มีศีล ผู้ไม่มีอาสวะ จักได้การขนานนาม เพราะผลแห่งบาปกรรม.

อกฺโกสิยมาน (ติ)

[อา + กุส (อกฺโกเส) + ย + มาน]

อันเขาด่าอยู่.

อปฺเปว นาม ตุมฺเหหิ **อกฺโกสิยมานานํ** ปริภาสิยมานานํ โรสิยมานานํ วิเหสิยมานานํ สิยา จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ, ยถา ตํ ทูสี มาโรลเภถ โอตารนฺติ. (ม. ๑/๔๐๘)

ชื่อแม้ไฉนหนอ เมื่อภิกษุเหล่านั้น อันท่านทั้งหลาย**ด่าอยู่** บริภาษอยู่ เกรี้ยวกราดอยู่ เบียดเบียนอยู่ จะพึงมีจิตเป็นอย่างอื่น คือ ทำให้ทูสีมารพึงได้โอกาส.

อกฺโกสูปสญฺหิต (ติ)

[อกฺโกส + อุปสญฺหิต]

ประกอบด้วยการด่า, เกี่ยวข้องกับการด่า.

อกฺโกสูปสญฺหิตตฺต (น)

[อกฺโกสูปสญฺหิต + ตฺต]

ความเป็นผู้ประกอบด้วยการด่า, ความเป็นผู้เกี่ยวข้องกับการด่า.

อกฺโกสยุตฺตตฺตาติ **อกฺโกสูปสญฺหิตตฺตา** อกฺโกสวตฺถุสหิตตฺตา. (ที.ฏี. ๓/๙๗)

บทว่า **อกฺโกสยุตฺตตฺตา** (เพราะความเป็นผู้ประกอบด้วยการด่า) ได้แก่ **เพราะความเป็นผู้เกี่ยวข้องกับการด่า** คือ เป็นผู้เป็นไปร่วมกับเหตุแห่งการด่า[เหตุคือการด่า]

อกฺข๑ (ปุ/น)

[อร (คมเน) + ข, อก + ข, อรนฺติ อเนนาติ อกฺโข. (สำ. อกฺษ)]

เพลา, เพลาเกวียน, เพลารถ.

อถ โข อมฺพปาลี คณิกา ทหรานํ ทหรานํ ลิจฺฉวีนํ อีสาย อีสํ ยุเคน ยุคํ จกฺเกน จกฺกํ **อกฺเขน อกฺขํ** ปฏิวฏฺเตสิ. (วิ. ๓/๓๒๖)

(สี. ปฏิวฏฺเฏสิ, อิ. ปฏิวฏฺเฏสิ)

ครั้งนั้นแล หญิงเพศยาชื่ออัมพปาลี ทำให้งอนรถกระทบงอนรถ แอกกระทบแอก ล้อกระทบล้อ **เพลา**กระทบ**เพลา**ของเจ้าลิจฉวีหนุ่มๆ.

กนฺตาเร ปุตฺตมํสว
อกฺขสฺสพฺภญฺชนํ ยถา
เอวํ อาหริ อาหารํ
ยาปนตฺถมมุจฺฉิโต. (มิลินฺท. ๓๔๙)

ภิกษุพึงเป็นผู้ไม่หลงฉัน, ฉันอาหาร แต่พอยังร่างกายให้เป็นไปได้ เหมือน (สามีภรรยา) กลืนกินเนื้อบุตรในที่กันดาร เหมือน (พ่อค้าเกวียน) ใช้น้ำมันหยอด**เพลาเกวียน** ฉะนั้น.

รโถ สีลปริกฺขาโร
ฌานกฺโข จกฺกวีริโย
อุเปกฺขา ธุรสมาธิ
อนิจฺฉา ปริวารณา. (สำ. ๓/๔)

รถนี้มีศีลเป็นเครื่องประดับ มีฌานเป็น**เพลา** มีความเพียรเป็นล้อ มีอุเบกขาเป็นทูบ[ไม้แม่แคร่เกวียนที่ยื่นออกไปติดกับแอก] มีความไม่อยากได้เป็นประทุน.

ฌานกฺโขติ วิปสฺสนาสมฺปยุตฺตานํ ปญฺจนฺนํ ฌานงฺคานํ วเสน ฌานมย**อกฺโข**.

(สำ.อฏ. ๓/๑๕๘)

บทว่า **ฌานกฺโข** (มีฌานเป็นเพลา) ความว่า มี**เพลา**สำเร็จด้วยฌาน ด้วยสามารถแห่งองค์ฌาน ๕ อันสัมปยุตด้วยวิปัสสนา.

อกฺข[๒] (ปุ/น)

[(๑) อก (คติยํ) + ข, (๒) อกฺข + ณ, อกติ เอเตนาติ อกฺโข. (สํ. อกฺษ)]

(๑) ลูกสกา.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม.

เตน โข ปน สมเยน อสฺสชิปุนพฺพสุกา นาม กีฏาคิริสฺมึ อาวาสิกา โหนฺติ อลชฺชิโน ปาปภิกฺขู. เต เอวรูปํ อนาจารํ อาจรนฺติ มาลาวจฺฉโรเปนฺติปิ โรปาเปนฺติปิ ฯเปฯ **อกฺเขน**ปิ กีฬนฺติ ฯเปฯ มุฏฺฐิหิปิ ยุชฺฌนฺติ. (วิ. ๑/๒๗๕)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี

ครั้งนั้น ภิกษุชื่อว่าอัสสชิและปุนัพพสุกะ เป็นเจ้าถิ่น เป็นอลัชชีเลวทราม อยู่ในกีฏาคีรีชนบท ภิกษุพวกนั้น ประพฤติไม่เหมาะสมเห็นปานนี้ คือ ปลูกไม้ดอกเองบ้าง ใช้ผู้อื่นปลูกบ้าง... เล่น**ลูกสกา**บ้าง เล่นเป่าใบไม้บ้าง...ชกมวยบ้าง.

อกฺเขนาติ คุเฬน. (วิ.อฏ. ๒/๒๐๕)

บทว่า **อกฺเขน** ได้แก่ ลูกสกา (ลูกขลุบ).

ลิตฺตํ ปรเมน เตชสา

คิล**มกฺขิ** ปุริโส น พุชฺฌติ

คิล เร คิล ปาปธุตฺตก

ปจฺฉา เต กฏุกํ ภวิสฺสติ. (ชา. ๑/๒๒)

(นักเลงสกาโพธิสัตว์เตือนนักเลงสกาโกงว่า) บุรุษกลืน**ลูกสกา**ที่เคลือบยาพิษอย่างแรงกล้า ก็ยังไม่รู้ตัว เฮ้ยเจ้านักเลงชั่ว เจ้าจงกลืนเข้าไป พิษร้ายแรงจักออกฤทธิ์แก่เจ้า ในภายหลัง.

อกฺขนฺติ คุฬกํ. (ชา.อฏ. ๒/๑๙๐)

บทว่า **อกฺขํ** ได้แก่ ลูกสกา (ลูกขลุบ).

(๒) เล่นสกา, การพนันสกา.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปํ ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคํ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทํ อฏฺฐปทํ ทสปทํ อากาสํ ปริหารปถํ สนฺติกํ ขลิกํ ฆฏิกํ สลากหตฺถํ **อกฺขํ** ปงฺคจีรํ วงฺกกํ โมกฺขจิกํ จิงฺคุลิกํ ปตฺตาฬฺหกํ รถกํ ธนุกํ อกฺขริกํ มเนสิกํ ยถาวชฺชํ อิติ วา อิติ เอวรูปา ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณํ วทมาโน วเทยฺย.

(ที. ๑/๖๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการขวนขวาย ในการเล่นการพนัน อันเป็นเหตุแห่งความประมาท เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายในการเล่นการพนัน อันเป็นเหตุแห่งความประมาทอย่าง

นี้ คือ เล่นหมากรุกแถวละ ๘ ตา หรือ ๑๐ ตา เล่นหมากเก็บ เล่นดวด เล่นหมากไหว เล่นโยนบ่วง เล่นไม้หึ่ง เล่นกำทาย **เล่นสะกา** เล่นเป่าใบไม้ เล่นไถเล็กๆ เล่นหกคะเมน เล่นกังหัน เล่นตวงทราย เล่นรถเล็กๆ เล่นธนูเล็กๆ เล่นทายอักษร เล่นทายใจ เล่นล้อเลียนคนพิการ.

[ดวด น. ชื่อการเล่นชนิดหนึ่ง เดินแต้ม ตามเบี้ยที่ทอดได้ไปตามตาราง. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อกฺขนฺติ คุพกีพา. (ที.อฏ. ๑/๘๓)
บทว่า **อกฺขํ** (เล่นสกา) ได้แก่ การเล่นขลุบ (การเล่นลูกกลมๆ).

[สกา น. เครื่องเล่นการพนันอย่างหนึ่ง ใช้ลูกบาศก์ทอดแล้ว เดินตัวสกาตามแต้มลูกบาศก์. (เทียบทมิฬ บาสกา) พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

กจฺจายโน มาณวโกสฺมิ ราช
อนูนนาโม อิติ มวฺหยนฺติ
องฺเคสุ เม ฌาตโย พนฺธวา จ
อกฺเขน เทวสฺมิ อิธานุปตฺโต. (ชา. ๒/๒๘๑)

(ปุณณกยักษ์ทูลตอบว่า)
ข้าแต่พระราชา ข้าพระองค์เป็นมาณพกัจจายนโคตรชื่ออนูนะ ญาติๆ และพวกพ้องของข้าพระองค์อยู่ในแคว้นอังคะ ต่างก็พากันเรียกข้าพระองค์อย่างนี้ ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์มาถึงเมืองนี้ ด้วยความประสงค์จะ**เล่นสกา** (เล่นพนันสกา).

อกฺเขน เทวสฺมีติ เทว ชูตกีพนตฺเถน อิธ อนุปฺปตฺโตสฺมิ. (ชา.อฏ. ๗/๑๗๓)

สองบทว่า **อกฺเขน เทวสฺมิ** (ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์... ด้วยความประสงค์จะเล่นสกา) ความว่า ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์มาถึงเมืองนี้ ด้วยความประสงค์จะเล่นพนันสกา.

อปฺปมตฺโต อยํ กลิ
โย **อกฺเขสุ** ธนปฺปราชโย
อยเมว มหตฺตโร กลิ
โย สุคเตสุ มนํ ปโทสเย. (สุตฺตนิ. ๓๘๒)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
การปราชัยด้วยทรัพย์ในการเล่น**พนันสกา** จนหมดตัวนี้ เป็นความผิดเพียงเล็กน้อย แต่การที่บุคคลมีใจประทุษร้ายในพระสุคตนี้ เท่านั้น เป็นความผิดมากกว่า.

อกฺเขสูติ ชูตกีพนอกฺเขสุ.
(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๙๗)
บทว่า **อกฺเขสุ** ได้แก่ ในเพราะเล่นพนันสกา.

อกฺข[๓] (น)

[อุข + อ, น + ข. วิสเย อุขติ คจฺฉตีติ อกฺขํ] อินทรีย์[มีจักษุเป็นต้น].

สิยา ผสฺโส จ โผฏฺฐพฺโพ
วิสยี **ตฺวกฺข**มินฺทฺริยํ
นยนํ ตฺวกฺขิ เนตฺตญฺจ
โลจนํ จจฺฉิ จกฺขุ จ. (ธาน. ๑๔๙)

โผฏฐัพพารมณ์ = ผสฺส, โผฏฐพฺพ
อินทรีย์ = วิสยี, **อกฺข**, อินฺทฺริย
จักษุ = นยน, อกฺขิ, เนตฺต, โลจน, จกฺขุ.

อถ โข วจฺฉโคตฺโต ปริพฺพาชโก ฯเปฯ ภควนฺตเมตทโวจ โก นุ โข โภ โคตม เหตุ, โก ปจฺจโย, ยานิมานิ อเนกวิหิตานิ ทิฏฺฐิคตานิ โลเก อุปฺปชฺชนฺติ สสฺสโต โลโกติ วา ฯเปฯ เนว โหติ น น โหติ ตถาคโต ปรํ มรณาติ วาติ? รูเป โข วจฺฉ **อปฺปจฺจกฺขกมฺมา**, รูปสมุทเย อปฺปจฺจกฺขกมฺมา รูปนิโรเธ อปฺปจฺจกฺขกมฺมา, รูปนิโรธคามินิยา ปฏิปทาย อปฺปจฺจกฺขกมฺมา. (สํ. ๓/๒๒๒)

ครั้งนั้น วัจฉโคตรปริพาชก...ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ อะไรหนอเป็นเหตุเป็นปัจจัย ให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้นในโลกว่า โลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง ...หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า วัจฉะ เพราะ**การไม่ทำให้ประจักษ์**ในรูป เพราะการไม่ทำให้ประจักษ์ในเหตุเกิดแห่งรูป เพราะการไม่ทำให้ประจักษ์ในความดับแห่งรูป เพราะการไม่ทำให้ประจักษ์ในปฏิปทาที่ให้ถึงความดับแห่งรูป[วัจฉะ นี้แลเป็นเหตุเป็นปัจจัยให้ทิฏฐิหลายอย่างเหล่านี้เกิดขึ้น ในโลกว่าโลกเที่ยงหรือโลกไม่เที่ยง....หรือหลังจากตายแล้ว ตถาคตจะว่าเกิดอีกก็มิใช่ จะว่าไม่เกิดอีกก็มิใช่]

[อปฺปจฺจกฺขกมฺม = อ + ปจฺจกฺข + กมฺม. ปจฺจกฺข ตัดบทเป็น ปติ (เฉพาะหน้า) + อกฺข (อินทรีย์) มีรูปวิเคราะห์ว่า **อกฺขานํ ปติ ปจฺจกฺขํ** (ปัจจักขะ คือ สิ่งที่มีเฉพาะหน้าต่ออินทรีย์) หมายถึง สิ่งที่รับรู้ทางอินทรีย์ ๕ อันได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น และกาย ส่วน **อปจฺจกฺข** คือ สิ่งที่มิได้รับรู้ทางอินทรีย์ ๕ เหล่านั้น]

อสมเปกฺขนา อปฺปจฺจเวกฺขณา **อปฺปจฺจกฺขกมฺมํ.** (อภิ.ธ. ๙๔)

การไม่พินิจ การไม่พิจารณา **การไม่ทำให้ประจักษ์** (ไม่เห็นประจักษ์).

กุสลากุสลกมฺเมสุ วิปรีตวุตฺติยา สภาวคฺคหณาภาเวน วา เอกมฺปิ กมฺมํ เอตสฺส ปจฺจกฺขํ นตฺถิ, สยํ วา กสฺสจิ กมฺมสฺส ปจฺจกฺขกรณํ นาม น โหตีติ **อปฺปจฺจกฺขกมฺมํ**.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๑๑)

ชื่อว่า **อปัจจักขกัมมะ** (การไม่ทำให้ประจักษ์) เพราะกรรมแม้ข้อหนึ่ง ก็ไม่ประจักษ์แก่สภาวะนี้ ในกุศลกรรมและอกุศลกรรม ด้วยความเป็นไปโดยวิปริตบ้าง ด้วยไม่มีการกำหนดตามสภาวะบ้าง อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าการทำให้ประจักษ์แก่กรรมไรๆ ด้วยตนเอง [คือโมหะ] มิได้มี ดังนั้น จึงชื่อว่า อปัจจักขกัมมะ (การไม่ทำให้ประจักษ์).

[อปจฺจกฺขกมฺม มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาวะไม่มีการกระทำอันประจักษ์ =ปจฺจกฺขํ กมฺมํ ปจฺจกฺขกมฺมํ, นตฺถิ ปจฺจกฺขกมฺมํ เอตสฺสาติ

อปจฺจกฺขกมฺมํ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส) การทำอันไม่ประจักษ์ = น ปจฺจกฺขํ อปจฺจกฺขํ, อปจฺจกฺขํ กมฺมํ อปจฺจกฺขกมฺมํ. (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

อกฺขานํ อินฺทฺริยานํ ปรํ ปโรกฺขํ. ตทฺทีปกตฺตา อยํ วิภตฺติ ปโรกฺขาติ วุจฺจติ. (รูปสิทฺธิ. ๔๕๙)

ภายนอกแห่ง**อินทรีย์**ทั้งหลาย ชื่อว่า ปโรกขะ. วิภัตติหมวดนี้เรียกว่า ปโรกขา เพราะแสดงกิริยาที่พ้นจากอินทรีย์นั้น.

[คำว่า อินฺทฺริยานํ เป็นคำไวพจน์ที่ใช้แสดงความหมายของ อกฺข ศัพท์ที่ไม่ปรากฏชัดเจนในความหมายว่า อินทรีย์ การใช้คำไวพจน์แสดงความหมายของนามศัพท์ หรือกิริยาศัพท์อย่างนี้ เป็นธรรมเนียมในภาษาบาลีและสันสกฤต]

อกฺข๔ (ปุ)

[อกฺข (พฺยาปสำหิเต) + อ]

(๑) สถานที่ตัดสินคดี, ศาล.

อกฺขทสฺสาติ เอตฺถ **อกฺข**สทฺเทน กิร วินิจฺฉยสาลา วุจฺจติ. (สารตฺถ. ๒/๑๔๑)

ในบทว่า **อกฺขทสฺสา** นี้ ได้ยินว่า ศาลอันเป็นที่ตัดสิน ท่านกล่าวไว้ด้วย อกฺข ศัพท์.

(๒) คดี.

อกฺเข โวหาเร ปสฺสตีติ อกฺขทสฺโส.

(ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๓๔๑)

ผู้ใด ย่อมสำรวจคดี คือ สำนวนคดี (พิจารณาคดี) เหตุนั้น ผู้นั้น ชื่อว่า **อักขทัสสะ**.

[โวหาร = สำนวนคดี, ข้อพิพาท, การถกเถียง, คดีฟ้องร้อง, ความแตกแยก]

อกฺข๕ (ปุ)

[อส + ข. โรคํ อสติ ภกฺขตีติ อกฺโข. ธาน. ฏี. คำอธิบายคาถา ๕๖๙ (สำ. อกฺษ)]

(๑) สมอพิเภก.

อกฺโข วิภีตโก ตีสุ. (ธาน. ๕๖๙)

สมอพิเภก=อกฺข, วิภีตก ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์. ดู อมร. ๑๔/๕๘

(๒) มาตรานับ (ตวง).

จตฺตาโร วีหโย คุญฺชา
เทฺว คุญฺชา มาสโก ภเว
เทฺว **อกฺขา** มาสกา ปญฺจกฺ-
ขานํ ธรณมฏฺฐกํ. (ธาน. ๔๗๙)

๔ วีหิ (เมล็ดข้าวเปลือก) เป็น ๑ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู), ๒ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู) เป็น ๑ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส), ๑๐ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส) เป็น ๑ **อักขะ**, ๘ อักขะ (สมอพิเภก) เป็น ๑ ธรณะ.

อกฺขผลสมานครุกตฺตา **อกฺโข**. (ธาน.ฏี.) [จาก อมร. ๑๙/๘๕-๖ กล่าวว่า ๑๖ มาสกเป็น ๑ อักขะ] ชื่อว่า **อักขะ** เพราะเป็นสิ่งที่หนักเสมอ[เท่า]กับสมอพิเภก.

อกฺขก (ปุ)

[อกฺข + ณฺวุ, อกฺข + ก]

รากขวัญ, กระดูกไหปลาร้า.

อิตฺถี จ โหติ อิตฺถีสญฺญี, สารตฺโต จ, ภิกฺขุ จ นํ อิตฺถิยา วจฺจมคฺคํ ปสฺสาวมคฺคํ จเปตฺวา **อธกฺขกํ** อุพฺภชาณุมณฺฑลํ อาทิสฺส วณฺณมฺปิ ภณติ อวณฺณมฺปิ ภณติ ฯเปฯ อกฺโกสติปิ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. (วิ. ๑/๑๘๙)

เป็นหญิง สำคัญว่าเป็นหญิง มีความกำหนัด ภิกษุพูดชมบ้าง พูดติบ้าง...ด่าบ้าง พาดพิงถึงอวัยวะเบื้องบนใต้รากขวัญลงมา อวัยวะเบื้องต่ำเหนือเข่าขึ้นไปเว้นทวารหนัก และทวารเบาของหญิง ต้องอาบัติถุลลัจจัย.

อธกฺขกนฺติ อกฺขกโต ปฏฺฐาย อโธ. อุพฺภชาณุมณฺฑลํ ชาณุมณฺฑลโต ปฏฺฐาย อุทฺธ. อุพฺภกฺขกนฺติ อกฺขกโต ปฏฺฐาย อุทฺธ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๓๕)

บทว่า **อธกฺขกํ** (ใต้รากขวัญลงมา) คือ ส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญลงมา. **อุพฺภชาณุมณฺฑลํ** (เหนือเข่าขึ้นไป) คือ ส่วนบนตั้งแต่เข่าขึ้นไป. คำว่า **อุพฺภกฺขกํ** (เหนือรากขวัญขึ้นไป) คือ ส่วนบนตั้งแต่รากขวัญขึ้นไป.

[อธกฺขก (ส่วนล่างตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขกสฺส อโธ อธกฺขกํ (ส่วนล่างแห่งรากขวัญ)

อุพฺภชาณุมณฺฑล (ส่วนบนตั้งแต่เข่า) มีรูปวิเคราะห์ว่า ชาณุมณฺฑลสฺส อุพฺภํ อุพฺภชาณุมณฺฑลํ (ส่วนบนแห่งมณฑลของเข่า)

อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนตั้งแต่รากขวัญ) มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขกสฺส อุพฺภํ อุพฺภกฺขกํ (ส่วนบนแห่งรากขวัญ)]

อุณฺหีสํ จตสฺโส ทาจา

อกฺขกา เทฺว จ ธาตุโย

อสมฺภินฺนา อิมา สตฺต

เสสา ภินฺนาว ธาตุโย. (พุทฺธวํ. ๓๘๓)

พระบรมสารีริกธาตุ ๗ อย่าง คือ พระอุณหิส ๑ พระทาฐธาตุทั้ง ๔ และ**พระรากขวัญ** ๒ ข้างไม่ปะปนกัน พระบรมสารีริกธาตุที่เหลือกระจายออกจากกัน.

[อสมฺภินฺนา = น + สมฺภินฺน = สํ บทหน้า + ภิท ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) + ต ปัจจัย. ในที่นี้ มีอรรถว่า สงฺคต (ปะปนกัน, กระจาย, เนื่องกัน, ผสมกัน, คาบเกี่ยวกัน) ด้วยอำนาจของอุปสรรค คือ สํ ดังคำว่า สีมาย สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา (สมมุติสีมาที่คาบเกี่ยวสีมา[อื่น] ด้วยสีมา[ของตน] อสมฺภินฺนขตฺติโย (กษัตริย์ผู้ไม่ระคนกับตระกูลอื่น คือ แต่งงานกับพี่น้องของตนเอง)

[อุณหิส น. กรอบหน้า, มงกุฎ.

อุณฺหีสโต ปฏฺฐายาติ สีสโต ปฏฺฐาย.

อุณฺหีสนฺติหิ อุณฺหีสสทิสตฺตา ภควโต ปริปุณฺณนลาฏสฺส ปริปุณฺณสีสสฺส จ เอตํ อธิวจนํ. ภควโตปิ ทกฺขิณกณฺณจูฬิกโต ปฏฺฐาย มสฺปฏฺฐลํ อุฏฺฐหิตฺวา สกลนลาฏํ ฉาทยมานํ ปูรยมานํ คนฺตฺวา วามกณฺณจูฬิกาย ปติฏฺฐิตํ สณฺหตมตาย สุวณฺณวณฺณตาย ปภสฺสรตาย จ รญฺโญ

พทฺธอุณฺหีสปฏฺโฏ วิย วิโรจติ. ภควโต กิร อิมํ ลกฺขณํ ทิสฺวา ราชูนํ อุณฺหีสปฏฺฏํ อกํสุ.

(สารตฺถ. ๓/๒๙๘)

สองบทว่า **อุณฺหีสโต ปฏฺฐาย** (จำเดิมแต่พระอุณหิส) ความว่า จำเดิมแต่พระเศียร. โดยแท้จริงแล้ว ศัพท์ว่า **อุณฺหิส** นี้ เป็นชื่อของพระนลาฏ และพระเศียรที่เต็มเปี่ยมของพระผู้มีพระภาค เพราะดุจพระอุณหิส กล่าวโดยพิสดารว่า แผ่นพระมังสาเกิดขึ้นจำเดิมแต่ปลายพระกรรณเบื้องขวา จรดปลายพระกรรณเบื้องซ้ายของพระองค์ ห่อหุ้มพระนลาฏทั้งหมดให้เต็มรุ่งโรจน์ ประดุจกรอบพระอุณหิสของกษัตริย์ที่ครอบไว้ เพราะละเอียดอ่อนยิ่ง มีสีทอง มีรัศมีซ่านออก และเต็มเปี่ยม นัยว่า มหาชนพบเห็นลักษณะนี้ของพระองค์แล้ว จึงสร้างพระอุณหิสขึ้น

ทาฐธาตุ, ทาฒธาตุ พระธาตุคือเขี้ยว, พระเขี้ยวแก้วของพระพุทธเจ้ามีทั้งหมด ๔ องค์ ตำนานว่า พระเขี้ยวแก้วบนขวา ประดิษฐานอยู่ในพระจุฬามณีเจดีย์ในดาวดึงสเทวโลก, องค์ล่างขวาไปอยู่ ณ แคว้นกาลิงคะ แล้วต่อไปยังลังกาทวีป, องค์บนซ้ายไปอยู่แคว้นคันธาระ, องค์ล่างซ้ายไปอยู่ ณ นาคพิภพ

รากขวัญ ส่วนร่างของร่างกายที่เรียกว่า ไหปลาร้า; ตำนานกล่าวว่า บรรดาพระบรมสารีริกธาตุทั้งหลายนั้น พระรากขวัญเบื้องขวา ขึ้นไปประดิษฐานอยู่ ณ ดาวดึงสเทวโลก พระรากขวัญเบื้องซ้าย ขึ้นไปประดิษฐานอยู่ในทุสสเจดีย์ (เจดีย์ที่ฆฏิการพรหมสร้างไว้ก่อนแล้วให้เป็นที่บรรจุพระภูษาเครื่องทรงใน ฆราวาสที่พระโพธิสัตว์ สละในคราวเสด็จออกบรรพชา) ณ พรหมโลก

พระบรมสารีริกธาตุ (ที่เหลือ) ส่วนสำคัญแห่งพระพุทธสรีระ ซึ่งยังคงเป็นที่เคารพบูชา โดยเฉพาะพระอัฐิ, กระดูกของพระพุทธเจ้า และส่วนสำคัญอื่นๆ แห่งพระสรีระของพระองค์ เช่น พระเกสา. เมื่อพระพุทธเจ้าได้เสด็จดับขันธปรินิพพาน ณ สาลวโนทยาน เมืองกุสินารา และมีพิธีถวายพระเพลิงพระพุทธสรีระ ที่มกุฎ-พันธนเจดีย์แล้ว ได้มีกษัตริย์ผู้ครองแคว้นต่างๆ ๖ กับมหาพราหมณ์เจ้าเมือง ๑ รวมเป็น ๗ คือ (๑) พระเจ้าอชาตศัตรู กรุงราชคฤห์ (๒) เจ้าลิจฉวี กรุงเวสาลี (๓) พวกเจ้าศากยะ กรุงกบิลพัสดุ์ (๔) พวกเจ้าถูลี กรุงอัลลกัปปะ (๕) พวกเจ้าโกลิยะ กรุงรามคาม (๖) พวกเจ้ามัลละ กรุงปาวา (๗) มหาพราหมณ์ผู้ครองกรุงเวฏฐ-ทีปกะ ส่งทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ หลังจาก ได้ฟังสุนทรพจน์ของโทณพราหมณ์แล้ว ทั้ง ๗ เมืองนั้น ร่วมกับมัลลกษัตริย์แห่งเมืองกุสินารา เป็น ๘ พระนคร ได้ตกลงมอบให้โทณพราหมณ์ เป็นผู้แบ่งพระบรมธาตุเป็น ๘ ส่วนเท่าๆ กัน ส่วนโทณพราหมณ์ได้ขอตุมพะ คือ ทะนานทองที่ใช้ตวงพระธาตุไปบูชา ฝ่ายโมริยกษัตริย์ เมืองปิปผลิวัน ได้ทราบข่าว ก็ส่งราชทูตมาขอส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ แต่ไม่ทัน จึงได้แต่พระอังคารไปบูชา

พระนครทั้ง ๘ ที่ได้ส่วนแบ่งพระสารีริกธาตุ ก็ได้สร้างพระสถูปบรรจุ เป็นพระธาตุสถูป ๘ แห่ง ฝ่ายโทณพราหมณ์ก็อัญเชิญตุมพะไปก่อ

พระสถูปบรรจุเป็นตุมพสถูป ๑ แห่ง โมริยกษัตริย์ก็อัญเชิญพระอังคารไปสร้างพระสถูปบรรจุไว้เป็นพระอังคารสถูป ๑ แห่ง รวมมีพระสถูปเจดีย์สถานในยุคแรกเริ่ม ๑๐ แห่งฉะนี้. (พจนานุกรมฉบับประมวลศัพท์ หน้า ๔๔๔)]

อกฺขกฏฺฐิ (น)

[อกฺขก + อฏฺฐิ]

กระดูกรากขวัญ, กระดูกไหปลาร้า.

อกฺขกฏฺฐีนิ ขุทฺทกโลหวาสิทณฺฑสณฺฐานานิ. (อภิ.อฏ. ๒/๒๒๖, วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๖)

กระดูกรากขวัญ มีสัณฐานเหมือนด้ามมีดโลหะชนิดเล็ก.

อกฺขโกฏิ (ถี)

[อกฺข + โกฏิ] ปลายเพลา.

ดู อกฺขสีส

อกฺขคฺคกีล (ปุ)

[อกฺขคฺค + กีล]

สลักที่ใส่เข้าไปในปลายแห่งเพลา, สลักหัวเพลา[ของเกวียนหรือรถ].

ตมฺมชฺเฌ ปิณฺฑิกา นาภิ
กุพฺพโร ตุ ยุคนฺธโร
อกฺขคฺคกีเล อาณีตฺถี
วรุโถ รถคุตฺยถ. (ธาน. ๓๗๔)

ดุมล้อในท่ามกลางรถนั้น ๒ ศัพท์ = ปิณฺฑิกา, นาภิ, ไม้ทูบ (ไม้แคร่เกวียนที่ยื่นออกมาติดกับแอก) ๒ ศัพท์ = กุพฺพร, ยุคนฺธร, อาณิ ศัพท์อิตถีลิงค์ ย่อมเป็นไปใน**สลักที่ใส่เข้าไปในปลายแห่งเพลา**นั้น, ไม้กำบัง, ตัวถังรถที่ทำขึ้นเพื่อกำบังอาวุธ ๒ ศัพท์ = วรุถ, รถคุตฺติ.

อกฺขจฺฉินฺน (ติ)

[อกฺข + ฉินฺน]

ฉินฺน = ฉิท (เทฺวธากเร) + ต. แปลง ต เป็น อินฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา. (กจ. ๕๘๒)

มีเพลาหักแล้ว, มีเพลาเกวียนหักแล้ว.

ยถา สากฏิโก มฏฺฐํ
สมฺ หิตฺวา มหาปถํ
วิสมํ มคฺคมารุยฺห
อกฺขจฺฉินฺโนว ฌายติ. (สํ. ๑/๕๖)

พ่อค้าเกวียนเลี่ยงหนทางสายใหญ่ที่ไม่ขรุขระ ใช้หนทางที่ขรุขระ **มีเพลาเกวียนหักแล้ว** ซบเซาอยู่ ฉันใด[บุคคลหลีกจากธรรม ประพฤติตามอธรรม ก็ฉันนั้น เป็นคนเขลา ดำเนินไปสู่ทางแห่งความตาย ซบเซาอยู่ เหมือนพ่อค้าเกวียนมีเพลาเกวียนหักแล้ว ฉะนั้น].

อกฺขจฺฉินฺโนว ฌายตีติ อกฺขจฺฉินฺโน อวฌายติ พลวจินฺตนํ จินฺเตติ. (สำ.อฏ. ๑/๑๐๕)

บาทคาถาว่า **อกฺขจฺฉินฺโนว ฌายติ** (มีเพลาเกวียนหักแล้วซบเซาอยู่) ความว่า พ่อค้าเกวียน มีเพลาเกวียนหักแล้ว ย่อมซบเซา คือต้องใช้ความคิดมาก (อย่างหนัก).

อกฺขณ (ปุ)

[น + ขณ]

ขณ = ขณุ (หึสายํ) + อ. ขี (ขเย) + ยุ แปลง ยุ เป็น อน, แปลง น เป็น ณ ลบสระหน้า

ไม่ใช่ขณะ, ขณะไม่เหมาะสม - ไม่สมควร, โอกาสไม่เหมาะสม, ไม่ใช่กาล.

(ก) ขณะไม่สมควรบรรลุธรรม, ขณะไม่สมควรมีการเกิดในนรกเป็นต้น, ไม่ใช่ขณะที่ ๙ ที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น.

อฏฺจิเม ภิกฺขเว **อกฺขณา** อสมยา พฺรหฺมจริยวาสาย. (อ. ๓/๖๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **ไม่ใช่ขณะ** ไม่ใช่สมัยที่จะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ๘ ประการนี้.

พุทฺธานํ อุปฺปาโท ลทฺโธ วิวชฺชิโต นิรยูปปตฺติ-อาทิโก อฏฺจวิโธ **อกฺขโณ** ขโณ นวโม ขโณ ลทฺโธติ โยชนา. (เถรี. อฏ. ๒๘๘)

(โยชนา) ประกอบความว่า ความเกิดขึ้นแห่งพระพุทธเจ้าทั้งหลายลูกก็ได้แล้ว ขณะไม่สมควร ๘ อย่างมีการเกิดในนรกเป็นต้น ลูกก็เว้นได้แล้ว ขณะที่ ๙ ชื่อว่า ขณะ (ขณะสมควร) ลูกก็ได้แล้ว.

[ขณะที่ ๙ คือ พุทธุปปาทขณะ (โอกาสที่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น) ขณะ ๘ อย่างที่เหลือเรียกว่า อักขณะ คือขณะไม่เหมาะสม ได้แก่ การ เกิดในนรก, การเกิดเป็นสัตว์ดิรัจฉาน, การเกิดเป็นเปรต, การเกิดในอสัญญสัตว์ภูมิและอรูปภูมิ, การเกิดในแคว้นชายแดน ที่พระพุทธศาสนาแผ่ไปไม่ถึง, การเป็นคนมีมิจฉาทิฏฐิ, การเป็นคนเขลาไร้ปัญญา, การไม่มีพระพุทธเจ้าอุบัติขึ้น. คัมภีร์ชินาลังการฎีกา ประพันธ์เป็นคาถาที่แสดงถึงอักขณะ ๘ ว่า

ตโย อปายา อารุปฺปา-
สญฺญี ปจฺจนฺติมมฺปิ จ
ปญฺจินฺทฺริยานํ เวกลฺลํ
มิจฺฉาทิฏฺฐิ จ ทารุณา
อปาตุภาโว พุทฺธสฺส
สทฺธมฺมามตทายิโน. (ชินาลงฺการฎีกา. หน้า ๑๖)

อบายภูมิ ๓ (นรก สัตว์ดิรัจฉาน เปรต) อรูปภูมิ และอสัญญสัตวภูมิ แคว้นชายแดน ความบกพร่องของอินทรีย์ ๕ มิจฉาทิฏฐิอย่างแรงกล้า และความไม่ปรากฏของพระพุทธเจ้าผู้ประทานอมตธรรม

ปุถุชนผู้เกิดในอรูปภูมิไม่อาจจะรู้แจ้งสัจธรรมได้ เนื่องจากไม่มีคำแนะนำของผู้อื่น ทั้งพระพุทธเจ้า และพระปัจเจกพุทธเจ้า ก็ไม่เกิดในอรูปภูมิ เพราะเหตุนั้น ปุถุชนผู้เกิดในอรูปภูมิจึงกล่าวว่าจัดอยู่ในประเภทผู้ที่ตกอยู่ในขณะไม่เหมาะสม[เพื่อการปฏิบัติธรรมในการบรรลุนิพพาน]

นว อกฺขณา อสมยา พฺรหฺมจริยวาสาย. อิฏาวุโส ตถาคโต จ โลเก อุปฺปนฺโน โหติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ, ธมฺโม จ เทสิยติ โอปสมิโก ปรินิพฺพานิโก สมฺโพธคามี สุคตปฺปเวทิโต, อยญจ ปุคฺคโล นิรยํ อุปปนฺโน โหติ; อยํ ปจฺโม อกฺขโณ อสมโย พฺรหฺมจริยวาสาย. (ที. ๓/๒๑๙)

การไม่ใช่ขณะ (ขณะไม่สมควร) ไม่ใช่สมัยเพื่อจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ ๙ ประการ. พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า เสด็จอุบัติขึ้นในโลกนี้แล้ว และทรงแสดงธรรมที่นำความสงบมาให้เป็นไปเพื่อปรินิพพานให้ถึงการตรัสรู้ ที่พระสุคตทรงประกาศไว้แล้ว แต่บุคคลนี้ เข้าถึงนรก นี้เป็นกาลที่ไม่ใช่ขณะไม่ใช่สมัยเพื่อจะอยู่ประพฤติพรหมจรรย์ข้อที่ ๑.

[ในอังคุตตรนิกาย อัฏฐกนิบาต (๒๓/๒๙) แสดงอักขณะไว้ ๘ ประการดังกล่าวแล้วข้างต้น แต่ถ้าเพิ่มการเกิดในอสุรกายภูมิอีก ก็รวมเป็น ๙ อย่าง]

(ข) ขณะอันไม่สมควรพูด.

พหุสฺสุโต สุตธมฺโมสิ สงฺข
ทิฏฺจา ตยา สมณพฺราหฺมณา จ
อถกฺขเณ ทสฺสยเส วิลาปํ
อญฺโญ นุ โก เต ปฏิมนฺตโก มยา.

(ชา. ๑/๒๐๕)

(อุปัฏฐากกล่าวกับสังขพราหมณ์ว่า)
ท่านสังขพราหมณ์ ท่านเป็นพหูสูต ธรรมก็ได้ฟังมาแล้ว สมณพราหมณ์ท่านก็ได้พบมาแล้ว เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านมาแสดงอาการพร่ำเพ้อใน**ขณะอันไม่สมควร**เลย คนอื่นนอกจากข้าพเจ้าจะมีใครเป็นที่ปรึกษาของท่านเล่า.

อถกฺขเณติ อถ อกฺขเณ สลฺลปนฺตสฺส กสฺสจิ อภาเวน วจนสฺส อโนกาเส. (ชา.อฏ. ๔/๑๘)

บทว่า **อถกฺขเณ** (เมื่อเป็นเช่นนั้น... ในขณะอันไม่สมควร) ความว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ในขณะอันไม่สมควร คือ ในเวลาที่มิใช่โอกาสจะพูด เพราะไม่มีใครที่จะเจรจา[กับท่าน]ด้วย.

(ค) ขณะไม่สมควร[เข้าไปหา].

มา **อกฺขเณ** ปพฺพชิตํ อุปาคมิ
สาธุ โว ลิจฺฉวิ เนส ธมฺโม
ตโต จ กาเล อุปสงฺกมิตฺวา
ตตฺเถว ปสฺสาหิ รโห นิสินฺนํ. (เปต. ๑๘๖)

(เปรตนั้นกราบทูลว่า)
ข้าแต่เจ้าลิจฉวี ขอประทานวโรกาส ขอพระองค์อย่าได้เสด็จเข้าไปหาบรรพชิต **ในขณะไม่สมควร** นั่นเป็นธรรมเนียม ไม่เหมาะสำหรับพระองค์ และต่อจากนั้น พระเจ้าลิจฉวีตรัสว่า เราจะเข้าไปพบบรรพชิต ผู้นั่งอยู่ในที่ลับ ณ ที่นั้นในเวลาอันสมควร.

อกฺขณเทสนา (ถี)

[อกฺขณ + เทสนา]
เทสนา = ทิส (อุจฺจารเณ) + ยุ
อักขณเทศนา.

อเนเก จ กุสเล ธมฺเมติ สีลสมาธิปญฺญาวิมุตฺติวิมุตฺติญาณทสฺสนํ จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, จตฺตาโร อริยมคฺคา, จตฺตาริ ผลานิ, จตสฺโส ปฏิสมฺภิทา ฯเปฯ อฏฺจอารมฺภวตฺถูนิ, อฏฺจ **อกฺขณเทสนา** ฯเปฯ

(อุทาน.อฏ. ๓๐๕, ม.ฏี. ๑/๓๙)

หลายบทว่า **อเนเก จ กุสเล ธมฺเม** ได้แก่ [พระองค์ทรงนั่งพิจารณากุศล คือธรรมที่

หาโทษมิได้ของพระองค์เป็นอเนกมีอาทิ อย่างนี้คือ] ศีลสมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ อิทธิบาท ๔ มรรค ๔ ผล ๔ ปฏิสัมภิทา ๔... อารัมภวัตถุ ๘ **อักขณเทศนา** ๘...

อกฺขณเวธิตา (ถี)

[อกฺขณ + เวธิตา]

ความเป็นเครื่องแทงตลอด[สัจจะ ๔]ได้ตลอดเวลา.

สิปฺปญฺจ สีลํ **อกฺขณเวธิตาย**. (เนตฺติ. ๔๘)

ศีลเป็นธนูศิลป์ เพราะเป็นเครื่องแทงตลอด[สัจจะ ๔]ได้ตลอดเวลา.

ยถา อกฺขณเวธี ปุคฺคโล สิปฺปนิปฺผตฺติยา รตฺตนฺธการติมิสาย อจิรกฺขณาโลเกน อติสุขุมมฺปิ ทูรคตํ ลกฺขํ วิชฺฌติ, เอวํ อริยสาวโก สีลสมฺปตฺติยา อติสุขุมํ นิพฺพานํ จตุสจฺจธมฺมํ เอกปฏิเวเธเนว ปฏิวิชฺฌตีติ อาห “สิปฺปญฺจ สีลํ **อกฺขณเวธิตาย**าติ. โลกิกนฺติ นิทสฺสนมตฺตํ ทฏฺฐพฺพํ โลกุตฺตรธมฺมโอโลกนสฺสาปิ อธิฏฺฐานภาวโต. (เนตฺติ.ฏี. ๙๒)

บุคคลผู้ชำนาญในการยิงธนูในที่มืด ย่อมยิงธนู ไปสู่เป้าไกลที่เล็กมากได้ ด้วยแสงสว่างเพียงชั่วขณะในความมืดแห่งราตรี ด้วยความชำนาญในศิลปะ ฉันใด พระอริยสาวก ย่อมแทงตลอดสัจธรรม ๔ และพระนิพพาน อันละเอียดสุขุมโดยแทงตลอดครั้งเดียว ด้วยความถึงพร้อมด้วยศีลฉันนั้น ด้วยเหตุนั้น พระมหากัจจายนะ จึงกล่าวว่า **สิปฺปญฺจ สีลํ อกฺขณเวธิตาย** (ศีลเป็นธนูศิลป์ เพราะเป็นเครื่องแทงตลอด[สัจจะ ๔]ได้ตลอดเวลา).

อกฺขณเวธี (ติ)

[อกฺขณ + วิธ + ณี]

(๑) ผู้ยิงได้แม่นยำ, ยิงไม่พลาด, ยิงไว, ยิงได้อย่างรวดเร็ว, มีความชำนาญในการยิงเป้าจำนวนมากภายในชั่วสายฟ้าแลบ.

ตีหิ ภิกฺขเว องฺเคหิ สมนฺนาคโต โยธาชีโว ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขฺยํ คจฺฉติ. กตเมหิ ตีหิ อิธ ภิกฺขเว โยธาชีโว ทูเร ปาตี จ โหติ **อกฺขณเวธี** จ มหโต จ กายสฺส ปทาเลตา. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต โยธาชีโว ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขฺยํ คจฺฉติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว ตีหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อาหุเนยฺโย โหติ ฯเปฯ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส. กตเมหิ ตีหิ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ทูเร ปาตี จ โหติ **อกฺขณเวธี** จ มหโต จ กายสฺส ปทาเลตา ฯเปฯ (อ. ๑/๒๘๘,๔๙๐)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นักรบอาชีพประกอบด้วยองค์ ๓ ย่อมคู่ควรแก่พระราชา เหมาะแก่พระราชา ถึงการนับว่าเป็นราชองครักษ์โดยแท้จริง คือ นักรบอาชีพในโลกนี้ ยิงลูกศรได้ไกล **ยิงได้แม่นยำ**[ไม่พลาด] ทำลายกายขนาดใหญ่ได้ ภิกษุทั้งหลาย นักรบอาชีพประกอบด้วยองค์ ๓ นี้ ย่อมคู่ควรแก่พระราชา เหมาะแก่พระราชา ถึงการนับว่าเป็นราชองครักษ์โดยแท้ ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย

ภิกษุประกอบด้วยองค์ ๓ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก องค์ ๓ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ยิงลูกศรได้ไกล **ยิงได้แม่นยำ** ทำลายกายขนาด ใหญ่ได้...

อกฺขณเวธีติ อวิราธิตเวธี. อกฺขณา วา วิชฺชุ วิชฺชนฺตริกาย วิชฺฌิตุ สมตฺโถติ อตฺโถ.

(อ.อฏ. ๒/๒๔๒)

บทว่า **อกฺขณเวธี** (ยิงได้แม่นยำ) ได้แก่ ยิงไม่พลาด อีกอย่างหนึ่ง อธิบายว่า [นายขมังธนูผู้มีความชำนาญ] สามารถยิงได้อย่างรวดเร็วภายในชั่วสายฟ้าแลบ.

[ภิกษุยิงลูกศรได้ไกล คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ พิจารณาเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่งด้วยปัญญาอันชอบตามความเป็นจริง ทั้งที่เป็นอดีต อนาคต และปัจจุบัน ภายในหรือภายนอก หยาบหรือละเอียด เลวหรือประณีต ไกลหรือใกล้ ก็ตามอย่างนี้ว่า นั่นไม่ใช่ของเรา เราไม่ได้เป็นนั่น นั่นไม่ใช่ตัวตนของเรา

ภิกษุยิงลูกศรไม่พลาด คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกข-สมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ (ความดับทุกข์) นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์)

ภิกษุทำลายกายขนาดใหญ่ได้ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้ทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้]

อิสฺสาสิโน กตหตฺถาปิ วีรา
ทูเรปาตี **อกฺขณเวธิโนปิ**
น มจฺจุโน วิชฺฌิตุมุสฺสหนฺติ
ตมฺเม มตี โหติ จรามิ ธมฺมํ. (ชา. ๑/๓๕๔)

(พระโพธิสัตว์อโยฆรราชกุมารเมื่อจะแสดงธรรม โปรดพระราชบิดาจึงตรัสว่า)

นายขมังธนูทั้งหลายผู้มีฝีมือฝึกปรือดีแล้ว เป็นผู้กล้าหาญ สามารถยิงได้ไกล **ยิงได้แม่นยำ** แต่ไม่อาจจะยิงพญามัจจุราชได้ เพราะเหตุนั้น ข้าพระพุทธเจ้าจึงมีความคิดว่า จะประพฤติธรรม.

อกฺขณเวธิโนติ อวิรทฺธเวธิโน, วิชฺชุอาโลเกน วิชฺฌนสมตฺถา วา. (ชา.อฏ. ๗/๑๓๘)

บทว่า **อกฺขณเวธิโน** (ยิงได้แม่นยำ) คือ ยิงไม่พลาด หรือว่าสามารถยิง[ลูกศร]ได้อย่างรวดเร็วภายในชั่วสายฟ้าแลบ.

ธนุคฺคโห อสทิโส
ราชปุตฺโต มหพฺพโล
ทูเรปาตี **อกฺขณเวธี**
มหากายปฺปทาลโน. (ชา. ๑/๔๖)

(พระบรมศาสดาตรัสเล่าเรื่องอสทิสราชกุมารโพธิสัตว์ทรงขับพระราชาเจ็ดพระนครให้หนีไป ได้รับชัยชนะแล้ว ผนวชเป็นฤษีกับภิกษุทั้งหลาย จึงตรัสพระคาถาว่า)

อสทิสราชบุตรทรงเป็นนักแม่นธนู มีพลังมาก ยิงได้ไกล **ยิงได้แม่นยำ** (ยิงได้อย่างรวดเร็ว) (สามารถ) ทำลายเป้าใหญ่ๆ ได้.

อกฺขณเวธีติ อวิราธิตเวธี.

อถ วา อกฺขณา วุจฺจติ วิชฺชุ, ยาว เอกา วิชฺชุ นิจฺฉรติ, ตาว เตโนภาเสน สตฺตฏฺจ วาเร กณฺฑานิ คเหตฺวา วิชฺฌตีติ อกฺขณเวธี.

(ชา.อฏ. ๒/๘๒)

บทว่า **อกฺขณเวธี** (ยิงได้แม่นยำ) ได้แก่ ยิงไม่พลาด. อีกอย่างหนึ่ง สายฟ้า ท่านกล่าวว่ารวดเร็ว เพียงชั่วแสงสว่างที่ฟ้าแลบหนึ่งครั้ง อสทิสราชบุตร หยิบลูกธนูยิงไปได้เจ็ด แปดครั้ง เหตุนั้น จึงชื่อว่า ยิงได้รวดเร็ว.

(๒) ผู้แทงตลอดสัจจะ ๔ ไม่ผิดพลาด.

อิธ (ธมฺมวินเย) ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิทำ ทุกฺขนฺติ ยถาภูตำ ปชานาติ, อยำ ทุกฺขสมุทโยติ ยถาภูตำ ปชานาติ, อยำ ทุกฺขนิโรโธติ ยถาภูตำ ปชานาติ, อยำ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทาติ ยถาภูตำ ปชานาติ. เอวำ โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ **อกฺขณเวธี** โหติ. (อำ. ๑/๒๗๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย (เหตุเกิดทุกข์) นี้ทุกขนิโรธ(ความดับทุกข์) นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา (ข้อปฏิบัติให้ถึงความดับทุกข์) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุชื่อว่าผู้**แทงตลอด[สัจจะ ๔]ไม่ผิดพลาด** อย่างนี้แล.

อกฺขณา (ถี)

[น + ขณ]

สายฟ้า, สายฟ้าแลบ.

สเตริตา**กฺขณา** วิชฺชุ

วิชฺชุตา จาจิรปฺปภา. (ธาน. ๔๘)

สายฟ้า, สายฟ้าแลบ ๕ ศัพท์ คือ เสตริตา, **อกฺขณา**, วิชฺชุ, วิชฺชุตา, อจิรปฺปภา.

ดู อกฺขณเวธี

อกฺขต (ติ)

[น + ขต] ขต = ขนุ (วิทารเณ) + ต

(๑) ไม่ถูกขุด,ไม่ถูกทำลาย,ไม่มีความผิด.

โย จ รกฺขติ อตฺตานำ

รกฺขิโต ตสฺส พาหิโร

ตสฺมา รกฺเขยฺย อตฺตานำ

อกฺขโต ปณฺฑิโต สทา. (อำ. ๒/๓๒๘)

ส่วนนรชนใดรักษาตน นรชนนั้น ชื่อว่าเป็นผู้รักษาตนในภายนอก เพราะเหตุนั้น บัณฑิตเป็นผู้ไม่พึง**ถูกขุด** รักษาตนทุกเมื่อเถิด.

อกฺขโตติ คุณขณเนน อกฺขโต อนุปหโต หุตฺวา. (อำ.อฏ. ๓/๑๒๒)

บทว่า **อกฺขโต** (เป็นผู้ไม่ถูกขุด) ได้แก่ เป็นผู้ไม่ถูกขุด คือ ไม่ถูกทำลาย ด้วยการทำลายคุณความดี.

(๒) ไม่ถูกเบียดเบียน, ปลอดภัย, ไม่มีโรค, ไม่บาดเจ็บ.

คนฺตฺวาน เต สินฺธุโสวีรภูมึ

ธนตฺถิกา อุทฺทยำ ปตฺถยานา

ยถาปโยคา ปริปุณฺณลาภา

ปจฺจาคมุ ปาฏลิปุตฺต**มกฺขตำ**. (วิมาน. ๑๒๔)

(พวกพ่อค้าตอบว่า)
พ่อค้าเหล่านั้นต้องการทรัพย์ หวังกำไร ไปถึงสินธุและโสวีระประเทศ พยายามค้าขาย ตามปรารถนา มีลาภบริบูรณ์ กลับมาเมืองปาฏลีบุตร โดย**ปลอดภัย**.

อกฺขตนฺติ อนุปทฺทุตๆ ปาฏลิปุตฺตๆ. อกฺขตนฺติ วา อนาพาธๆ อนุปฺปีฬๆ อนนฺตราเยนาติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๓๓๐)

บทว่า **อกฺขตๆ** (ปลอดภัย) คือ ถึงเมืองปาลิบุตรโดยไม่ถูกรบกวน. อีกอย่างหนึ่ง บทว่า **อกฺขตๆ** (ปลอดภัย) ความว่า ไม่ป่วยไข้ ได้แก่ ไม่ถูกเบียดเบียน เพราะไม่มีอันตราย.

ทิฏฺจา ตยา นิรยา ติรจฺฉานโยนิ
เปตา อสุรา วาปิ มนุสฺสเทวา
สยมทฺทส กมฺมวิปากมตฺตโน
เนสฺสามิ ตๆ ปาฏลิปุตฺต**มกฺขตๆ**
ตตฺถ คนฺตฺวา กุสลๆ กโรหิ กมฺมๆ. (เปต. ๒๑๕)

(เวมานิกเปรตตนหนึ่งกล่าวกับหญิงมนุษย์คนหนึ่งว่า)
สัตว์นรกบางพวก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน เปรต อสุรกาย หรือแม้มนุษย์ และเทวดา เธอก็ได้เห็นแล้ว ผลกรรมของตนเธอก็ได้เห็น ด้วยตนเอง เราจักนำเธอไปส่งยังเมืองปาฏลีบุตรอย่าง**ปลอดภัย** เธอไปที่เมืองนั้นแล้วจงทำกุศลกรรมเถิด.

เนสฺสามิ ตๆ ปาฏลิปุตฺตมกฺขตนฺติ อิทานาหๆ ตๆ **อกฺขตๆ** เกนจิ อปริกฺขตๆ มนุสฺสรูเปเนว ปาฏลิปุตฺตๆ นยิสฺสามิ. (เปต.อฏ. ๒๔๕)

บาทคาถาว่า **เนสฺสามิ ตๆ ปาฏลิปุตฺตมกฺขตๆ** (เราจักนำเธอไปส่งยังเมืองปาฏลีบุตรอย่างปลอดภัย) ความว่า บัดนี้ เราจักนำเธอไปยังเมืองปาฏลีบุตรอย่าง**ปลอดภัย** คือ ไม่ต้องมีใครคุ้มครอง โดยร่างของมนุษย์นั่นแล.

(๓) ข้าวตอก.

ลาชาสุ จ**กฺขตๆ**. (ธาน. ๑๑๓๔)
อกฺขต ศัพท์ ย่อมเป็นไปในข้าวตอกด้วย.

อกฺขทสฺส (ปุ)

[อกฺข + ทิส + อ]

กฺวจิ ธาตูติอาทินา ทิสสฺส ทสฺสาเทโส (แปลง ทิส ธาตุเป็น ทสฺส ด้วย สูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ. (กจ. ๕๑๗)

(ก) ผู้ตัดสินคดี, **ผู้พิพากษา**, **ผู้ชี้ขาด**.

ราชาโน นาม ปถพฺยา ราชา ปเทสราชา มณฺฑลิกา อนฺตรโภคิกา **อกฺขทสฺสา** มหามตฺตา, เย วา ปน เฉชฺชเภชฺชๆ กโรนฺตา อนุสาสนฺติ, เอเต ราชาโน นาม. (วิ. ๑/๕๗)

ชื่อว่า พระราชาทั้งหลาย ได้แก่ พระเจ้าแผ่นดิน เจ้าผู้ปกครองประเทศ ท่านผู้ปกครองมณฑล ท่านผู้ปกครองหมู่บ้านที่อยู่ในระหว่าง **ท่านผู้พิพากษา** มหาอำมาตย์ หรือเจ้าหน้าที่ที่มีอำนาจสั่งประหารและจองจำได้ ท่านเหล่านี้ชื่อว่า พระราชาทั้งหลาย.

อกฺขทสฺสาติ ธมฺมวินิจฺฉนกา, เต ธมฺมสภายๆ นิสีทิตฺวา อปราธานุรูปๆ โจรานๆ หตฺถปาทจฺเฉชฺชาทึ อนุสาสนฺติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๖๘)

อำมาตย์ผู้วินิจฉัยคดี ชื่อผู้พิพากษา. ผู้พิพากษาเหล่านั้น นั่งในศาลาธรรมสภาแล้ว พิพากษาโทษมีตัดมือและเท้าของพวกโจร เป็นต้น ตามสมควรแก่ความผิด.

อกฺขทสฺสาติ เอตฺถ อกฺขสทฺเทน กิร วินิจฺฉยสาลา วุจฺจติ. ตตฺถ นิสีทิตฺวา วชฺชาวชฺชํ ปสฺสนฺตีติ อกฺขทสฺสา วุจฺจนฺติ ธมฺมวินิจฺฉนกา.

(สารตฺถ. ๒/๑๖๐)

ในบทว่า **อกฺขทสฺสา** นี้ มีอธิบายว่า ได้ยินว่าศาลาอันเป็นที่ตัดสิน ท่านกล่าวไว้ด้วย อกฺข ศัพท์ บุคคลใดนั่งในศาลาอันเป็นที่ตัดสินแล้ว ย่อมตรวจดู (พิจารณา) โทษน้อยใหญ่ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อักขทัสสะ คือ ผู้ตัดสินคดี (ผู้พิพากษา).

โปราณกวํสธโร อุคฺคเตโช ทุราสโท
ธุตวาทิคุเณนคฺโค **อกฺขทสฺโส** ตวํ มุเน.

(อป. ๑/๔๘)

ข้าแต่พระมุนี พระเถระผู้ดำรงวงศ์เก่าแก่ มีเดชแผ่ไป หาผู้กระทบกระทั่งได้ยาก เป็นผู้เลิศด้วยธุตวาทีคุณ เป็น**ผู้พิพากษา**ของพระองค์ [พระสัมมาสัมพุทธเจ้า].

ธุตวาทิคุเณนคฺโคติ เตจีวริกงฺคาทีนิ เตรส ธุตงฺคานิ วทติ โอวทตีติ ธุตวาทีคุเณน ธุตงฺคคุเณน อคฺโค เสฏฺโฐ มหากสฺสปตฺเถโร ตว ตุยฺหํ อกฺขทสฺโส โวหารกรเณ ปธาโนติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๓๒๓)

บาทคาถาว่า **ธุตวาทิคุเณนคฺโค** (เป็นผู้เลิศด้วยธุตวาทีคุณ) ความว่า พระมหากัสสปเถระเป็นผู้เลิศ คือประเสริฐด้วยธุตวาทีคุณ เพราะอรรถว่า กล่าวคือ สอนธุดงค์ ๑๓ มีเตจีวริกังคธุดงค์เป็นต้น และด้วยธุดงค์คุณ เป็น**ผู้พิพากษา**ของพระองค์ คือเป็นประธานในการกระทำโวหาร[เป็นประธานในการทำตามบัญญัติได้แก่การตัดสิน].

(ข) มีปกติเห็นประโยชน์.

อกฺขทสฺโส ตทา อาสึ นคเร หํสวตฺหเย
อุเปจฺจ ธมฺมมสฺโสสึ ชลชุตฺตมนามิโน.

(อป. ๒/๑๑๘)

ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็น**ผู้มีปกติเห็นประโยชน์** อยู่ในกรุงหงสาวดี ได้เข้าไปฟังธรรมของพระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ.

อกฺขทสฺโส ตทา อาสินฺติ ตสฺมึ ปทุมุตฺตรสฺส ภควโต กาเล สารทสฺสี หิตทสฺสี อาจริโย ปากโฏ อโหสินฺติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๒/๒๒๖)

บาทคาถาว่า **อกฺขทสฺโส ตทา อาสึ** (ครั้งนั้น ข้าพเจ้าเป็นผู้มีปกติเห็นประโยชน์) ความว่า ในกาลแห่งพระผู้มีพระภาคปทุมุตตระนั้น ข้าพเจ้าได้ปรากฏเป็นอาจารย์ ผู้มีปกติเห็นสาระ คือ มีปกติเห็นประโยชน์ (เกื้อกูล).

อกฺขทายกเปตวตฺถุ (น)

[อกฺข + ทายก + เปตวตฺถุ]

เรื่องเปรตผู้ถวายเพลารถ.

ดู เปต.อฏ. ๒๕๙-๒๖๐ และ ดู อกฺขรุกฺข-เปตวตฺถุ

อกฺขเทวี (ปุ)

[อกฺข + ทิวุ (กีพายฺ) + ณี]

อกฺเขหิ ชูเตหิ ทิพฺพตีติ อกฺขเทวี. ณี. ลบ ณฺ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ

นักเล่นสกา, นักเลงสกา.

ธุตฺโตกฺขธุตฺโต กิตโว

ชูตการ**กฺขเทวิโน**. (ธาน. ๕๓๑)

นักเล่นสกา, นักพนัน ๕ ศัพท์ = ธุตฺต, อกฺขธุตฺต, กิตว, ชูตการ, **อกฺขเทวี**.

อกฺขธุตฺต (ปุ)

[อกฺข + ธุตฺต (สํ. อกฺษธูรฺตฺต)]

นักเลงสกา, นักเลงพนัน.

ภูตปุพฺพํ ราชญฺญ เทฺว **อกฺขธุตฺตา** อกฺเขหิ ทิพฺพึสุ. (ที. ๒/๒๖๗)

มหาบพิตร เรื่องเคยมีมาแล้ว มี**นักเลงสกา** ๒ คน กำลังเล่นสกา.

ฉ โขเม คหปติปุตฺต อาทีนวา ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยเค, ชยํ เวรํ ปสวติ, ชิโน วิตฺตมนุโสจติ, สนฺทิฏฺฐิกา ธนชานิ, สภาคตสฺส วจนํ น รูหติ, มิตฺตามจฺจานํ ปริภูโต โหติ, อาวาหวิวาหกานํ อปตฺถิโต โหติ "**อกฺขธุตฺโต** อยํ ปุริสปุคฺคโล นาลํ ทารภรณายาติ.

(ที. ๓/๑๔๙)

ดูก่อนคหบดีบุตร [การหมกมุ่น]ในการเล่นการพนัน อันเป็นเหตุแห่งความประมาทมีโทษ ๖ ประการนี้ คือ ผู้ชนะย่อมก่อเวร ผู้แพ้ย่อมเสียดายทรัพย์ที่เสียไป เสียทรัพย์ทันตาเห็น ถ้อยคำที่เป็นพยานในศาล ก็เชื่อถือไม่ได้ ไม่มีใครประสงค์จะแต่งงานด้วย เพราะเห็นว่าชายผู้นี้เป็น**นักเลงพนัน** ไม่สามารถจะเลี้ยงดูภรรยาได้.

อิตฺถิธุตฺโต สุราธุตฺโต **อกฺขธุตฺโต** จ โย นโร ลทฺธํ ลทฺธํ วินาเสติ ตํ ปราภวโต มุขํ.

(สุตฺตนิ. ๒๙๖)

คนผู้เป็นนักเลงหญิง นักเลงสุรา และ**นักเลงพนัน** ชอบล้างผลาญทรัพย์สมบัติที่ตนหามาได้ นั่นเป็นทางแห่งความเสื่อม.

นิวตฺถสาฏกมฺปิ นิกฺขิปิตฺวา ชูตกีพนมนุยุตฺโต **อกฺขธุตฺโต**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๕๔)

ผู้ทิ้งแม้ผ้าที่ตนนุ่ง หมกมุ่นเล่นการพนัน ชื่อว่าเป็น**นักเลงพนัน**.

ดู อกฺขนิมิตฺต

ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปาติ ยํ จานํ ถามมชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตโต อุทกุกฺเขเปน ปริจฺฉินฺนํ, ตตฺถ ยถา **อกฺขธุตฺตา** ทารุคุฬํ ขิปนฺติ, เอวํ อุทกํ วา วาลุกํ วา หตฺเถน คเหตฺวา มชฺฌิเมน ปุริเสน สพฺพถามเมน ขิปิตพฺพํ, ตตฺถ ยตฺถ เอวํ ขิตฺตํ อุทกํ วา วาลุกํ วา ปตติ, อยํ อุทกุกฺเขโป นาม. (กงฺขา. ๑๑๓)

พระดำรัสว่า **ยํ มชฺฌิมสฺส ปุริสสฺส สมนฺตา อุทกุกฺเขปา** มีอธิบายว่า สถานที่ใดถูกกำหนดด้วยการวักน้ำสาดไปรอบ ๆ ของบุรุษผู้กำลังปานกลาง [สีมาคือสถานที่นี้มีสังวาสเสมอกัน มีอุโบสถเป็นอันเดียวกันในแม่น้ำทะเล และสระธรรมชาติเหล่านั้น]ในเรื่องนั้น บุรุษมี

กำลังปานกลางใช้มือวักน้ำหรือทราย สาดไปเต็มแรงอย่าง**นักเลงสกา**ทอดลูกสกา สถานที่ซึ่งน้ำหรือทรายตกไปในการสาดอย่างนี้ชื่อว่า อุทกุกเขปสีมา.

[คำว่า ยถา อกฺขธุตฺตา เป็นต้น กล่าวถึงวิธีวักน้ำหรือทรายว่า ให้ปล่อยมือลงแล้วสาดน้ำหรือทรายเมื่อไม่มีน้ำ ไม่ต้องยกมือขว้างออกไปเหมือนขว้างก้อนหินขึ้นบนอากาศ การวักทรายหรือน้ำนี้เหมือนนักเลงสกา ทอดสกา ซึ่งต้องวางมือทอดสกา]

อกฺขธุตฺตก (ปุ)

[อกฺขธุตฺต + ก]

นักเลงสกา, นักเลงพนัน.

อกฺขธุตฺตกูปม (ติ)

[อกฺขธุตฺตก + อุปมา]

เปรียบด้วยนักเลงสกา, เปรียบด้วยนักเลงการพนัน.

ทุติยมฺปิ โข เต อกฺขธุตฺตา อกฺเขหิ ทิพฺพึสุ. ทุติยมฺปิ โข โส อกฺขธุตฺโต อาคตาคตํ กลึ คิลติ. อทฺทสา โข ทุติโย อกฺขธุตฺโต ตํ อกฺขธุตฺตํ ทุติยมฺปิ อาคตาคตํ กลึ คิลนฺตํ, ทิสฺวา ตํ อกฺขธุตฺตํ เอตทโวจ

ลิตฺตํ ปรเมน เตชสา
คิลมกฺขํ ปุริโส น พุชฺฌติ
คิล เร คิล ปาปธุตฺตก
ปจฺฉา เต กฏุกํ ภวิสฺสตีติ.

เอวเมว โข ตฺวํ ราชญฺญ **อกฺขธุตฺตกูปโม** มญฺเญ ปฏิภาสิ. ปฏินิสฺสชฺเชตํ ราชญฺญ ปาปกํ ทิฏฺจิคตํ, ปฏินิสฺสชฺเชตํ ราชญฺญ ปาปกํ ทิฏฺจิคตํ. มา เต อโหสิ ทีฆรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขายาติ. (ที. ๒/๒๗๖)

แม้ครั้งที่ ๒ แล นักเลงสกาทั้ง ๒ ก็เล่นสกากันต่อ. แม้ครั้งที่ ๒ นักเลงสกาคนแรกนั้นก็ยังกลืนเบี้ยที่จะทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า. นักเลงสกาคนที่ ๒ เห็นนักเลงสกาคนแรกกลืนเบี้ยที่จะทำให้แพ้ลูกแล้วลูกเล่า แม้ครั้งที่ ๒ จึงได้พูดกับนักเลงสกาว่า

คนกลืนลูกสกาเคลือบยาพิษอย่างแรงกล้าก็ยังไม่รู้ตัว เฮ้ย เจ้านักเลงชั่ว เจ้าจงกลืนเข้าไป พิษร้ายแรงจักออกฤทธิ์แก่เจ้าภายหลัง

มหาบพิตร พระองค์ก็**เปรียบด้วยนักเลงสกา**นั่นแหละ โปรดสละทิฏฐิชั่วนั้นเถิด ปล่อยวางทิฏฐิชั่วนั้นเถิด ทิฏฐิชั่วเช่นนั้น อย่าได้เกิดมีแก่พระองค์เพื่อไม่เกื้อกูล เพื่อทุกข์ตลอดกาลนานเลย.

อกฺขนิมิตฺต (น)

[อกฺข + นิมิตฺต]

เหตุคือการเล่นสกา (การพนันสกา), มีการเล่นสกาเป็นเหตุ.

อกฺขธุตฺตาติ อกฺเขสุ ธุตฺตา **อกฺขนิมิตฺตํ** อตฺถวินาสกา. (ที.ฏี. ๓/๑๐๕)

บทว่า **อกฺขธุตฺตา** คือ นักเลงสกาทำลายประโยชน์[ตน]**มีการเล่นสกาเป็นเหตุ**.

[นิมิตฺต ศัพท์กล่าวอรรถ ๓ อย่าง คือ การณะ (เหตุ) อังคชาตะ (องคชาต) ลัญฉนะ (รอยตรา, เครื่องหมาย) ธาน. ๙๗๙]

อกฺขนฺต (ติ)

[น + ขนฺต]

ขนฺต = ขม (ขนฺติยํ) + ต. แปลง ต เป็น นฺต และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตรว่า ปกฺกมาทีหิ นฺโต จ. (กจ. ๕๘๔)

ไม่อดทน, ไม่ควรอดทน.

อกฺขนฺเต นาม ขนฺตพฺพํ
กึ ภเว คุณภูสเน
กิมุตฺตรนฺเต วกฺขามิ
นิพฺพานาย วทนฺติยา. (อป. ๒/๒๑๐)

แน่ะโคตมีผู้ประดับไปด้วยคุณ ขึ้นชื่อว่าบุคคลควรอดทนในสิ่งที่**ไม่ควรอดทน** พึงมีได้อย่างไร ตถาคตจักกล่าวตอบอะไร แก่เธอผู้บอกว่าจะลานิพพาน.

[พระนางมหาปชาบดีโคตมีได้กราบทูลขอขมาพระพุทธองค์ตามธรรมเนียมสมัยก่อน แต่พระพุทธองค์มิได้ตรัสว่า **อหํ ขมามิ** (ตถาคตขออดโทษ) เพียงตรัสข้อความนี้ เพื่อแสดงว่า พระนางไม่มีโทษที่จะต้องให้พระองค์อดโทษให้แต่อย่างใด]

อกฺขนฺติ (ถี)

[น + ขนฺติ]

ขนฺติ = ขม (ขนฺติยํ) + ติ

(๑) ความไม่อดทน, ความไม่พอใจ.

กตมา อกฺขนฺติ ?

ยา **อกฺขนฺติ** อกฺขมนตา อนธิวาสนตา จณฺฑิกฺกํ อสุโรโป อนตฺตมนตา จิตฺตสฺส. อยํ วุจฺจติ อกฺขนฺติ. (อภิ.วิ. ๓๗๔)

อขันติ เป็นไฉน ?

ความไม่อดทน ภาวะที่ไม่อดทน ความไม่อดกลั้น ความดุร้าย ความเกรี้ยวกราด ความที่จิตไม่เบิกบาน นี้เรียกว่า อขันติ.

ตุมฺเหเยว สโฆ อุญฺญาย ปริภเวน **อกฺขนฺติยา** เวภสฺสิยา ทุพฺพลฺยา เอวมาห ภคินิโย โข สสฏฺฐา วิหรนฺติ ปาปาจารา ปาปสทฺทา ปาปสิโลกา ภิกฺขุนิสงฺฆสฺส วิเหสิกา อญฺญมญฺญิสฺสา วชฺชปฺปฏิจฺฉาทิกา, วิวิจฺจถายฺเย, วิเวกญฺเญว ภคินีนํ สโฆ วณฺเณติ. (วิ. ๒/๓๑๔)

สงฆ์ได้แต่ว่ากล่าวพวกท่านเท่านั้น ด้วยความดูหมิ่นเหยียดหยาม ด้วย**ความไม่พอใจ** ด้วยการข่มขู่ เพราะพวกท่านอ่อนแออย่างนี้ว่า น้องหญิง อยู่คลุกคลีกัน มีความประพฤติเลวทราม มีกิตติศัพท์ในทางเสื่อมเสีย มีชื่อเสียงไม่ดี มักเบียดเบียนภิกษุณีสงฆ์ ปกปิดโทษของกันและกัน น้องหญิงทั้งหลาย พวกท่านจงแยกกันอยู่เถิด สงฆ์ย่อมสรรเสริญการแยกกันอยู่ของน้องหญิงทั้งหลายเท่านั้น.

อกฺขนฺติยาติ อสหนตาย โกเธนาติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า **อกฺขนฺติยา** (ด้วยความไม่พอใจ) คือ ด้วยความไม่อดทน ได้แก่ ด้วยความโกรธ.

(๒) (ติ) ไม่อดทน.

กถํ พหุสฺวรรกฺขิยภาวํ ทสฺเสนฺติ?

ยถา มหาราช โกจิเทว ปุริโส มหติมหายุทฺธ-ภูมิมุปคโต ปรเสนาย ทิสาวิทิสาหิ สมนฺตา ปริวาริโต สตฺติหตฺถํ ชนมุเปนฺตํ ทิสฺวา ภีโต โอสกฺกติ ปฏินิวตฺตติ ปลายติ. กึ การณํ? พหุวิธยุทฺธมุขรกฺขณภยา.

เอวเมว โข มหาราช เย เกจิ ปาปกา อสัวุตา อหิริกา อกิริยา **อกฺขนฺตี** จปลา จลิตา อิตฺตรา พาลชนา ชินสาสเน ปพฺพชนฺติ, เต พหุวิธํ สิกฺขาปทำ ปริรกฺขิตุ อวิสหนฺตา โอสกฺกิตฺวา ปฏินิวตฺติตฺวา ปลายิตฺวา น จิรสฺเสว หีนายา-วตฺตนฺติ. กึ การณำ? พหุวิธสัวรรกฺขิยภาวตฺตา ชินสาสนสฺส. (มิลินฺท. ๒๔๔)

(พระเจ้ามิลินท์) บุคคลเหล่าใดเวียนกลับคืนสู่เพศที่ต่ำ บุคคลเหล่านั้น จะชื่อว่าทำความที่พระศาสนาอันบุคคลรักษาไว้ด้วยสังวร เป็นอันมากให้ปรากฏอย่างไร ?

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่า บุรุษบางคนเข้าไปสู่ยุทธภูมิครั้งยิ่งใหญ่ ถูกกองทัพปรปักษ์ห้อมล้อม ทางทิศใหญ่ทิศน้อยโดยรอบอยู่ เห็นชนผู้มีมือถือหอก มุ่งเข้ามาก็กลัว ถอยกลับหนีไป เพราะเหตุไร เพราะกลัวการรักษายุทธวิธีอย่างต่าง ๆ เป็นอันมาก ฉันใด ขอถวายพระพร บุคคลเหล่าใดเหล่าหนึ่งซึ่งเป็นคนชั่ว ไม่สำรวม ไม่มีความละอาย หากิริยามิได้ **ไม่อดทน** กลอกกลิ้ง โลเล สถุล เป็นคนพาล ย่อมบวชในพระศาสนาของพระชินวรพุทธเจ้า บุคคลเหล่านั้น เมื่อไม่อาจรักษาสิกขาบทต่าง ๆ มากมายได้ ก็ท้อถอย หนีกลับไป เวียนกลับมาสู่เพศที่ต่ำต่อกาลไม่นานเลย เพราะเหตุไร เพราะพระศาสนาของพระชินวรพุทธเจ้า เป็นสิ่งที่ต้องรักษาไว้ด้วยสังวรมีอย่างต่าง ๆ เป็นอันมากฉันนั้นเหมือนกัน.

อกฺขนฺติช (ติ)

[อกฺขนฺติ + ชน + กฺวิ] ลบ น ที่สุดธาตุ

[ความโกรธ]เกิดจากความไม่อดทน.

อปฺโป หุตฺวา พหุ โหติ
วฑฺเฒ โส **อขนฺติโช**
อาสงฺคี พหุปายาโส
ตสฺมา โกธำ น โรจเย. (ชา. ๑/๒๐๒)

(ฤษีกัณหะกล่าวว่า)
ความโกรธนั้น **เกิดจากความไม่อดทน** ถึงจะน้อยก็มากได้ ต่อไปก็จะเพิ่มพูนยิ่งขึ้น เป็นความขัดข้องใจ มีความคับแค้นใจ เป็นอันมาก เหตุนั้น อาตมาจึงไม่ชอบความโกรธ.

อขนฺติโชติ โส อนธิวาสกชาติกสฺส อขนฺติโต ชาโต โกโธ ปฐมำ ปริตฺโต หุตฺวา ปจฺฉา พหุ โหติ อปราปรำ วฑฺเฒติ. (ชา.อฏ. ๔/๑๑)

บทว่า **อขนฺติโช** (เกิดจากความไม่อดทน) ความว่า ความโกรธนั้น เกิดจากความไม่อดทนของบุรุษชาติผู้ไม่มีความอดกลั้น เบื้องต้นถึงจะน้อย ภายหลังย่อมจะเจริญพอกพูนมากขึ้นเรื่อย ๆ.

อกฺขนฺติมูลก (ติ)

[อกฺขนฺติ + มูล + ก]

มีความไม่อดทนเป็นเหตุ.

อกฺขนฺติมูลกา วา อปฺปิยตาทิเหตุภูตา ทุกฺกฏ-ทุพฺภาสิตตาทิโทสา. (มูลฏี. ๒/๒๒๖)

อีกนัยหนึ่ง โทษคืออาบัติทุกกฏและทุพภาษิตเป็นต้น **มีความไม่อดทนเป็นเหตุ** อันเป็นเหตุของความไม่เป็นที่รักเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แล้ว.

อกฺขนฺติ มูลํ เอเตสนฺติ **อกฺขนฺติมูลกา**.

(อนุฏี. ๒/๒๒๒)

ความไม่อดทนเป็นเหตุของโทษเหล่านั้น เพราะเหตุนั้น โทษเหล่านั้น ชื่อว่า **มีความไม่อดทนเป็นเหตุ**.

อกฺขปราชิต (ติ)

[อกฺข + ปราชิต]

ถูกให้ปราชัยแล้วเพราะการพนันสกา, แพ้การพนันสกา.

ธุตฺโตมฺหิ สมฺม สุมุข
ชูเต **อกฺขปราชิโต**
หเรหิ อมฺพปกฺกานิ
วีริยนฺเต ภกฺขยามเส. (ชา. ๑/๑๒๙)

(หมองูกล่าวกับลิงว่า)
นี่เพื่อนผู้มีใบหน้างาม เราเป็นนักเลง **แพ้การพนันสกา** เจ้าจงโยนมะม่วงสุกมาให้บ้าง เราจะได้กินมะม่วงเพราะความพยายามของเจ้า.

อกฺขปราชิโตติ อกฺเขหิ ปราชิโต.

(ชา.อฏ. ๓/๑๘๔)

บทว่า **อกฺขปราชิโต** (แพ้การพนันสกา) คือ ถูกให้ปราชัยแล้วเพราะการพนันสกา.

[ปราชิต (ถูกให้ปราชัยแล้ว = พ่ายแพ้แล้ว) ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ (ชเย) + ณาเป + ต ปัจจัยในกรรมสาธนะ ลบ ณาเป เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) โดยทั่วไป ชิ ธาตุใช้ในความหมายว่า ชนะ แต่เมื่อมี ปรา อุปสรรคอยู่หน้า ก็ใช้ในความหมายว่า แพ้ อุปสรรคคือ ปรา ทำหน้าที่ธาตวัตถพาธกะ คือ เบียดเบียนอรรถของธาตุ หมายถึง ทำให้อรรถของธาตุเปลี่ยนไปจากอรรถที่นิยมใช้ทั่วไป ที่จริงแล้ว ชิ ธาตุใช้ในความหมาย ๒ ประการ คือ ชนะ และ แพ้ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถาที่ ๑๓๘) กล่าวว่า ชิ ภูกี ชย-ปราเช (ชิ ธาตุ = ภูวาทิคณะ และกิยาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ชนะ และแพ้) ดังนั้น ปรา อุปสรรคจึงเบียดเบียนอรรถของ ชิ ธาตุที่ปรากฏใช้เป็นส่วนใหญ่ แต่ไม่มีอำนาจในการแสดงอรรถใหม่ เพราะอุปสรรคเป็นโชตกศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงอรรถที่มีอยู่เดิมให้ปรากฏชัดเจน เหมือนประทีปที่ส่องวัตถุสิ่งของในห้องมืดให้ปรากฏชัดเจน]

อกฺขปาท (ปุ)

[อกฺข + ปาท. อกฺข (= จกฺก) ปาท (= อวยว) ฉฏฺฐีตปฺปุริส. โถม.)

โคนเพลา, ส่วนแห่งเพลา.

กถํ โยเชสีติ ? ยุคํ ธุเร นิจฺจลํ พนฺธิตฺวา เอกาย โกฏิยา นนฺทิวิสาลํ โยเชตฺวา เอกํ โกฏึ ธุรโยตฺเตน ปลิเวเจตฺวา ยุคโกฏิญฺจ **อกฺขปาท**ญฺจ นิสฺสาย มุณฺฑรุกฺขทณฺฑกํ ทตฺวา เตน โยตฺเตน นิจฺจลํ พนฺธิตฺวา จเปสิ. (ชา.อฏ. ๑/๒๐๘)

ถามว่า เทียมอย่างไร ตอบว่า พราหมณ์ผูกแอกที่ทูบให้แน่น ใช้ปลายเชือกข้างหนึ่งผูกโคนันทิวิศาล ปลายเชือกอีกข้างหนึ่งผูกทูบไว้ ใช้ไม้ค้ำยันปลายแอกและ**โคนเพลา** แล้วผูกเชือกให้แน่นจอดไว้.

อกฺขพทฺธ = อกฺขพนฺธ (ปุ)

[อกฺข + พทฺธ (พนฺธ)]

ที่ผูกกับเพลา, ติดกับเพลา.

โส ปน ทิพฺพรโถ ทิยฑฺฒโยชนสติโก โหติ นทฺธิโต ปฏฺฐาย รถสีสํ ปณฺณาสโยชนานิ **อกฺขพทฺโธ** ปณฺณาสโยชนานิ **อกฺขพทฺธ**โต ปฏฺฐาย ปจฺฉาภาโค ปณฺณาสโยชนานิ สพฺโพ สตฺตวณฺณรตนมโย. (ม. ๓/๒๑๗)

ก็รถทิพย์นั้นยาวถึง ๑๕๐ โยชน์ จากสายเชือกถึงงอนรถยาว ๕๐ โยชน์ **ที่ผูกกับเพลา** ยาว ๕๐ โยชน์ ส่วนท้ายตั้งแต่**ที่ผูก**กับเพลา ยาว ๕๐ โยชน์ ตัวรถทั้งหมดทำด้วยรัตนะ ๗ สี.

อกฺโข พชฺฌติ เอตฺถาติ **อกฺขพทฺโธ** อกฺเขน รถสฺส พทฺธฏฺฐานํ. (ม.ฏี. ๑๔๙-๑๕๐)

เพลาย่อมถูกผูกไว้ในที่นี้ เหตุนั้น ที่นั้น ชื่อว่า **อักขพัทธะ** คือ ที่ผูกรถกับเพลา.

อกฺขพนฺธน (น)

[อกฺข + พนฺธน] ผูกที่เพลา.

อกฺขพนฺธนโยตฺต (น)

[อกฺขพนฺธน + โยตฺต]

เชือกผูกที่เพลา.

โส สกฏสตฺ วาลุกาสกฺขรปาสาณานิเยว ปูเรตฺวา ปฏิปาฏิยา จเปตฺวา สพฺพานิ **อกฺขพนฺธนโยตฺเตน** เอกโต พนฺธิตฺวา นนฺทิวิสาลํ นฺหาเปตฺวา คนฺธปญฺจงฺคุลิกํ กตฺวา กณฺเจ มาลํ ปิพนฺธิตฺวา ปุริมสกฏฐุเร เอกกเมว โยเชตฺวา สยํ ธุเร นิสีทิตฺวา ปโตทํ อุกฺขิปิตฺวา คจฺฉ กูฏ, วหสฺสุ กูฏาติ อาห.

(ชา.อฏ. ๑/๒๐๘)

พราหมณ์นั้นให้บรรทุกทราย กรวด และหินเป็นต้นเต็มเกวียน ๑๐๐ เล่ม แล้วจอดเรียงกันไว้ ใช้**เชือกผูกที่เพลา**เกวียนทุกเล่มเข้าด้วยกัน อาบน้ำให้โคนันทิวิศาล แล้วเจิมด้วยของหอม ๕ ชนิด สวมพวงมาลัยที่คอ เทียมตัวเดียวเท่านั้นที่ทูบเกวียนเล่มแรก ตัวเองนั่งบนทูบ ยกประตักขึ้นกล่าวว่า โคโกง เจ้าจงไป โคโกง เจ้าจงลากไป.

อกฺขพีช (น)

[อกฺข + พีช] พีช = วิ + ชน + กฺวิ ปัจจัย

ลูกสกา, เม็ดสกา.

อิโต จิโต จ สรนฺติ ปริวตฺตนฺตีติ สาริโย เยน เกนจิ กตานิ **อกฺขพีชานิ**. (สี.นวฏี. ๑/๓๖๑)

เม็ดสกาใด ย่อมหมุนไปทางโน้นทางนี้ เหตุนั้น เม็ดสกานั้น ชื่อว่า สารี คือ **เม็ดสกา** ที่กระทำด้วยวัตถุอย่างใดอย่างหนึ่ง.

อกฺขพฺภญฺชน (น)

[อกฺข + อพฺภญฺชน]

อพฺภญฺชน = อภิ + อญฺช + ยุ. แปลง อภิ เป็น อพฺภ แปลง ยุ เป็น อน

การหยอดน้ำมันเพลา[เกวียน].

อกฺขพฺภญฺชนวณปฏิจฺฉาทนปุตฺตมังสูปมัง ปจฺจเวกฺขมาโน อนฺโต โภชเน มตฺตญฺญุตาปริยนฺเต จรติ, มริยาทำ น ภินฺทติ, อยำ โภชเน มตฺตญฺญุตาปริยนฺโต. (มหานิ. ๓๘๖)

(ภิกษุ) พิจารณาอาหารเสมอกับ**การหยอดน้ำมันเพลา**[เกวียน]ผ้าปิดแผลและเนื้อบุตร ประพฤติธรรมมีโภชเนมัตตัญญุตาภายในไม่ทำลายเขตแดน ภิกษุนี้ชื่อว่าประพฤติธรรมมีความเป็นผู้รู้จักประมาณในการฉัน เป็นที่สุด.

ฆรูปตฺถมฺภมิว หิ ชิณฺณฆรสามิโก, **อกฺขพฺภญฺชน**มิว จ สากฏิโก กายสฺส จิตตฺถำ ยาปนตฺถำ เจส ปิณฺฑปาตำ ปฏิเสวติ, น ทวมทมณฺฑนวิภูสนตฺถำ. (วิสุทธิ. ๑/๓๓)

จริงอยู่ พระโยคีนี้ย่อมฉันบิณฑบาต เพื่อความดำรงอยู่และเพื่อความเป็นไปได้แห่งกาย เหมือนเจ้าของเรือนที่คร่ำคร่า ทำการค้ำเรือน และเหมือนพ่อค้าเกวียน **หยอดน้ำมันเพลา** เกวียนฉะนั้น พระโยคีนั้น ไม่ได้ฉันเพื่อเล่น เพื่อมัวเมา เพื่อประดับ และประเทืองผิว.

เอวำ จริตฺวา จ ปน คามโต นิกฺขมิตฺวา พหิคาเม อุทกผาสุกฏฺฐาเน สงฺฆาฏึ ปญฺญเปตฺวา นิสินฺโน **อกฺขพฺภญฺชน**วณเลปนปุตฺตมังสูปมาวเสน ปจฺจเวกฺขนฺโต ปิณฺฑปาตำ ปริภุญฺชิตฺวา ตถารูปำ วนสณฺฑำ อนุปวิสิตฺวา อชฺฌตฺติกกมฺมฏฺฐานำ สมฺมสนฺโต มคฺคผลานิ หตฺถคตานิ วกโรติ. อเสกฺขมุนิ ปน ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารมนุยุญฺชติ. อยมสฺส ภมเรน มธุกเรน สริกฺขตา. ขีณาสโว ปเนตฺถ อธิปฺเปโตติ.

(เนตฺติ.อฏฺ. ๒๘๔)

อนึ่ง ภิกษุครั้นจาริกไปอย่างนี้แล้ว ออกจากหมู่บ้านปูผ้าสังฆาฏิ นั่งในที่หาน้ำได้สะดวกนอกหมู่บ้าน พิจารณาฉันบิณฑบาต โดยความเสมอกับ **การหยอดน้ำมันเพลาเกวียน** ยาทาแผลและเนื้อบุตรแล้ว เข้าไปสู่ไพรสณฑ์เช่นนั้น ใคร่ครวญกรรมฐานภายในตน [อริยสัจ ๔] ย่อมกระทำมรรคผลให้อยู่ในเงื้อมมือได้แน่ ส่วนพระมุนีผู้เป็นพระอเสกขะย่อมประกอบการอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน
ข้อนี้เป็นการที่พระมุนีเสมอกับแมลงผึ้งผู้ทำน้ำผึ้ง. อนึ่ง พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาพระขีณาสพในเรื่องนี้

[นายเกวียนใช้น้ำมันหยอดเพลาเกวียน เพื่อให้เกวียนขับเคลื่อนไปได้ อนึ่ง ยาทาแผลมีประโยชน์เพื่อรักษาแผล สามีภรรยา ผู้ข้ามทางกันดารยอมกินเนื้อบุตรที่เสียชีวิตเพื่อรักษาชีวิตให้ข้ามพ้นทางกันดาร ฉันใด แม้ภิกษุผู้ต้องการข้ามทางกันดารคือสังสารวัฏก็ควรบริโภคอาหาร โดยปราศจากความติดใจในรส ฉันนั้น]

อกฺขพฺภญฺชนอุปมา (ถี)

[อกฺขพฺภญฺชน + อุปมา]

เปรียบด้วยการหยอดน้ำมันเพลาเกวียน.

อกฺขพฺภญฺชนวณปฏิจฺฉาทนปุตฺตมํสูปมํ ปจฺจเวกฺขมาโนติ สากฏิกสฺส **อกฺขพฺภญฺชน-อุปม**ญฺจ กุฏฺฐพฺยาธิโน วณานํ ปฏิจฺฉาทนเตล-ปิโลติกอุปมญฺจ กนฺตารปฏิปนฺนานํ ชายมฺปติกานํ ปุตฺตมํสขาทนอุปมญฺจ โอโลเกนฺโต.

(มหานิ.อฏ. ๔๐๓-๔)

ข้อความว่า พิจารณาอาหารเปรียบด้วยน้ำมันหยอดเพลาเกวียน ผ้าพันแผลและเนื้อบุตร คือพิจารณาอาหาร**เปรียบด้วยการหยอดน้ำมันเพลาเกวียน** เปรียบด้วยผ้าเก่าชุบน้ำมันพันแผลของคนเป็นโรคเรื้อน และเปรียบด้วยการกินเนื้อบุตรของสามีภรรยาที่เดินทางกันดาร.

อกฺขภคฺค (ติ)

[อกฺข + ภคฺค]

มีเพลาหัก.

ภคฺค = ภนฺช (อวมทฺทเน) + ต แปลง ต กับพยัญชนะที่สุดธาตุ (ช) เป็น คฺค ด้วยสูตรว่า ภนฺชโต คฺโค จ (กจ. ๕๗๗), แปลง นฺ เป็นนิคคหิตด้วยสูตรว่า นิคฺคหีต สโยคาทิ โน (กจ. ๖๐๗) ลบนิคคหิตด้วยสูตรว่า พฺยญฺชเน จ (กจ. ๓๙)

อคุณํ ธนุ ญาติกุเล จ ภริยา
ปารํ นาวา **อกฺขภคฺค**ญฺจ ยานํ
ทูเร มิตฺโต ปาปสหายโก จ
กิจฺเจ ชาเต อนตฺถจรานิ ภวนฺติ.

(ชา. ๒/๑๒๐)

(นกกุณาละกล่าวว่า)

ธนูไม่มีสาย ภรรยาอยู่ในสกุลญาติ เรืออยู่ฝั่งโน้น ยาน**มีเพลาหัก** มิตรอยู่แดนไกล เพื่อนชั่ว เมื่อมีกิจธุระเกิดขึ้นแล้ว ย่อมใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้.

อกฺขภญฺชน (น)

[อกฺข + ภญฺชน]

ภญฺชน = ภนฺช + ยุ แปลง นฺ เป็นนิคคหิต แปลงนิคคหิตเป็น ญ แปลง ยุ เป็น อน

การหักของเพลา, เพลาหัก.

อถ อญฺญตโร ปุริโส รุกฺขคหณตฺถํ กุฐาริผรสุํ คาหาเปตฺวา อตฺตโน คามโต นิกฺขมิตฺวา อรญฺเญ วิจรนฺโต ตํ ฐานํ ปตฺวา ตํ อุปาสกํ **อกฺขภญฺชเนน** โทมนสฺสปฺปตฺตํ ทิสฺวา อยํ วาณิโช **อกฺขภญฺชเนน** อฏฺวิยํ กิลมตีติ อนุกมฺปํ อุปาทาย รุกฺขทณฺฑํ ฉินฺทิตฺวา ทฬฺหํ อกฺขํ กตฺวา สกเฏ โยเชตฺวา อทาสิ.

(เปต.อฏ. ๒/๒๖๐)

ลำดับนั้น บุรุษคนหนึ่ง ใช้ให้คนถือผึ่งและขวานเพื่อจะตัดไม้ ออกจากบ้านของตน เที่ยวไปในป่า ถึงที่นั้นแล้ว พบอุบาสกนั้น ผู้ถึงความโทมนัส เพราะ**เพลาเกวียนหัก** จึงคิดว่า พ่อค้านี้มาลำบากในดง เพราะ**เพลาเกวียนหัก** อาศัยความเอ็นดู จึงตัดท่อนไม้ ทำเพลาเกวียนอย่างมั่นคง ได้ประกอบเกวียนให้ (แก่เขา).

อกฺขม (ติ)

[น + ขม]

ไม่อดทน, ทนไม่ได้.

อสฺโสสิ โข ภควา รตฺติยา ปจฺจูสมยํ ปจฺจุฏฺจาย ทารเก สทฺทํ สุตฺวาน อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ อามนฺเตสิ กึ นุโข โส อานนฺท, ทารกสทฺโทติ. อถโข อายสฺมา อานนฺโท ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. อถโข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ภิกฺขุสงฺฆํ สนฺนิปาตาเปตฺวา ภิกฺขู ปฏิปุจฺฉิ สจฺจํ กิร ภิกฺขเว ภิกฺขู ชานํ อูนวีสติวสฺสํ ปุคฺคลํ อุปสมฺปาเทนฺตีติ สจฺจํ ภควาติ. วิครหิ พุทฺโธ ภควา ฯเปฯ กถญฺหิ นาม เต ภิกฺขเว โมฆปุริสา ชานํ อูนวีสติวสฺสํ ปุคฺคลํ อุปสมฺปาเทสฺสนฺติ อูนกวีสติวสฺโส ภิกฺขเว ปุคฺคโล **อกฺขโม** โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺส ชิฆจฺฉาย ปิปาสาย ฑํสมกสวาตาตปสิรึสปสมฺผสฺสานํ ทุรุตฺตานํ ทุราคตานํ วจนปถานํ อุปฺปนฺนานํ สารีริกานํ เวทนานํ ทุกฺขานํ ติพฺพานํ ขรานํ กฏุกานํ อสาตานํ อมนาปานํ ปาณหรานํ อนธิวาสกชาติโก โหติ.

วีสติวสฺโสว ภิกฺขเว ปุคฺคโล ขโม โหติ ฯเปฯ อิมํ สิกฺขาปทํ อุทฺทิเสยฺยถ.(วิ. ๒/๑๗๐)

พระผู้มีพระภาคทรงตื่นบรรทมเวลาใกล้รุ่ง ได้ทรงสดับเสียงเด็ก (๑๗ คนมีเด็กชายอุบาลีเป็นต้น ซึ่งได้รับการบรรพชาอุปสมบทแล้วในเวลาใกล้รุ่ง ลุกขึ้นร้องไห้ เพราะความหิว) ครั้นทรงสดับแล้ว จึงตรัสกับพระอานนท์ว่า ดูก่อนอานนท์ เสียงเด็กร้องไห้เพราะสาเหตุใดหรือ ทีนั้นพระอานนท์ได้กราบทูลเรื่องนั้นให้ทรงทราบ ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคจึงรับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นเหตุ ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ทราบว่าพวกภิกษุรู้อยู่ก็ยังอุปสมบทให้บุคคลอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี จริงหรือ. ภิกษุทั้งหลายทูลรับว่า จริงพระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าทรงตำหนิว่า ... ภิกษุทั้งหลาย ไฉนโมฆบุรุษเหล่านั้นรู้อยู่ก็ยังอุปสมบทให้ผู้มีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปีเล่า ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี ยัง**ไม่อดทน**ต่อความเย็น ความร้อน ความหิว ความกระหาย สัมผัสจากเหลือบ ยุง ลม แดด สัตว์เลื้อยคลาน คำกล่าวร้าย คำที่ฟังแล้วไม่ดี ความรู้สึกทางกายที่เกิดขึ้นเป็นทุกข์แสนสาหัส รุนแรง เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี ไม่น่าพอใจ แทบจะคร่าชีวิต ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้มีอายุครบ ๒๐ ปี จึงจะอดทน...แล้วจึงรับสั่งให้พวกภิกษุ ยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงดังนี้ว่า[ก็ภิกษุใดรู้อยู่อุปสมบทให้บุคคลผู้มีอายุหย่อนกว่า ๒๐ ปี บุคคลนั้นไม่เป็นอันอุปสมบท และภิกษุเหล่านั้น ควรถูกตำหนิ ภิกษุนั้นต้องอาบัติปาจิตตีย์]

ภิกฺขู ปเนว ทุพฺพจชาติโก โหตีติ ทุพฺพโจ โหติ โทวจสฺสกรเณหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต **อกฺขโม** อปฺปทกฺขิณคฺคาหี อนุสาสนึ.

(วิ. ๑/๒๗๒)

ข้อความว่า **ภิกฺขู ปเนว ทุพฺพจชาติโก โหติ** (ก็ภิกษุเป็นคนว่ายาก) ความว่า เป็นผู้ว่า ยาก คือประกอบด้วยธรรมที่ทำให้เป็นคนว่ายาก **ไม่อดทน** ไม่รับคำสอนโดยเคารพ.

โอวาทำ นกฺขมติ น สหตีติ **อกฺขโม**.

(วิ.อฏ. ๒/๑๙๘)

ที่ชื่อว่า **ไม่อดทน** เพราะอรรถว่า ไม่อดทน คือ ไม่อดกลั้นโอวาท (คำสอน).

ตตฺถ กตมา ปฏิปทา.

อาคาฬฺหปฏิปทา, นิชฺฌามปฏิปทา, มชฺฌิมปฏิปทา, **อกฺขมา** ปฏิปทา, ขมา ปฏิปทา, สมา ปฏิปทา, ทมา ปฏิปทา, ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, ทุกฺขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา. (เนตติ. ๗๗)

ปฏิปทาในเรื่องนั้น คืออะไร

ปฏิปทาที่หยั่งลงสู่กาม[กามสุขัลลิกานุโยค] ปฏิปทาที่แผดเผากาม[อัตตกิลมถานุโยค] ปฏิปทาสายกลาง[มัชฌิมาปฏิปทา] ปฏิปทาที่**ไม่อดทน**[ต่อความเย็นเป็นต้นในขณะปฏิบัติธรรม] ปฏิปทาที่อดทน[ต่อความเย็นเป็นต้นในขณะปฏิบัติธรรม] ปฏิปทาที่ยังมิจฉาวิตกให้สงบ ปฏิปทาที่ข่ม[อินทรีย์] ปฏิปทาที่ลำบากบรรลุช้า ปฏิปทาที่ลำบากบรรลุเร็ว ปฏิปทาที่สะดวกบรรลุช้า ปฏิปทาที่สะดวกบรรลุเร็ว.

อกฺขมา ปฏิปทาติอาทีสุ ปธานกรณกาเลสีตาทีนิ อสหนฺตสฺส ปฏิปทา, ตานิ นกฺขมตีติ **อกฺขมา**. (เนตติ.อฏ. ๑๔๗)

ในคำว่า **อกฺขมา ปฏิปทา** เป็นต้น ความว่า ปฏิปทาของผู้ไม่อดทนต่อความเย็น เป็นต้น ในขณะปรารภความเพียร ชื่อว่า **อักขมา** (ปฏิปทาที่ไม่อดทน) เพราะไม่อดทนต่อความเย็นเป็นต้นนั้น.

อกฺขมาติ อนธิวาสิกปฏิปทา. (อำ.อฏ. ๒/๓๔๕)

บทว่า **อกฺขมา** (ปฏิปทาที่ไม่อดทน) ได้แก่ ข้อปฏิบัติของผู้ไม่อดกลั้น.

อกฺขมตา (ถี)

[อกฺขม + ตา]

ความเป็นผู้ไม่อดทน, ความไม่อดทน.

เอวำ อกฺขนฺติยา โทสำ ทสฺเสตฺวาติ คุณวนฺโตติ โลเก ปตฺถฏกิตฺติสทฺทานมฺปิ อกฺขนฺตินิมิตฺตำ อยสุปฺปตฺติคุณปริหานิอาทึ **อกฺขมตาย** อาทีนวำ ปกาเสตฺวา. (ม.ฏี. ๒/๘๒)

หลายบทว่า เอวำ อกฺขนฺติยา โทสำ ทสฺเสตฺวา (แสดงโทษของความไม่อดทนอย่างนี้) ความว่า ประกาศโทษของ**ความไม่อดทน** มีการเกิดขึ้นของการเสียชื่อเสียง และความเสื่อมไปของคุณเป็นต้น อันมีความไม่อดทนเป็นเหตุ [ซึ่งเกิดขึ้น] แม้แก่ผู้มีกิตติศัพท์ปรากฏในโลกว่าเป็นผู้มีคุณ.

อกฺขมท (ปุ)

[อกฺข + มท (อุมฺมาเท) + อ]

ความมัวเมาในการเล่นการพนันสกา.

เต ปาวิสุ**ำ อกฺขมเทน** มตฺตา
ราชา กุรูนำ ปุณฺณโก จาปิ ยกฺโข
ราชา กลึ วิจฺจินมคฺคเหสิ
กฏึ อคฺคหี ปุณฺณโก นาม ยกฺโข.

(ชา. ๒/๒๘๕)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)

พระราชาของชาวแคว้นกุรุและปุณณกยักษ์ทั้ง ๒ นั้น มัวเมาแล้วด้วย**ความมัวเมาในการเล่นการพนันสกา** พากันเข้าไปสู่โรงเล่นการพนัน พระราชาทรงเลือกอยู่จึงได้รับความปราชัย ส่วนปุณณกยักษ์ได้รับชัยชนะ.

อกฺขมน (น)

[น + ขมน] ความไม่อดทน.

อกฺขมนตา (ถี)

[อกฺขมน + ตา]

ความเป็นผู้ไม่อดทน, ภาวะที่ไม่อดทน.

ดู อกฺขนฺติ

อกฺขมนรส (ติ)

[อกฺขมน + รส]

มีหน้าที่ทนไม่ได้, มีความไม่อดทนเป็นกิจ.

มจฺเฉรภาโว มจฺฉริยํ.

ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตีนนิคูหนลกฺขณํ ตาสํเยว ปเรหิ สาธารณภาว-**อกฺขมนรสํ** สงฺโกจนปจฺจุปฏฺฐานํ กฏุกญฺจุกตาปจฺจุปฏฺฐานํ วา อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานํ. เจตโส วิรูปภาโวติ ทฏฺฐพฺพํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๙๙)

ภาวะของคนตระหนี่ ชื่อว่า มัจฉริยะ. มัจฉริยะนั้น มีสภาพปิดบังสมบัติของตน[คุณสมบัติหรือทรัพย์สมบัติ]ที่ได้มาแล้ว หรือที่ควรได้ **มีหน้าที่ทนไม่ได้**ต่อการที่สมบัติเหล่านั้นเป็นสาธารณะกับคนอื่น มีความไม่เผื่อแผ่ เป็นอาการปรากฏ หรือมีความเป็นเหมือนรสขม เป็นอาการปรากฏ มีสมบัติของตนเป็นเหตุใกล้ พึงเห็นมัจฉริยะว่าเป็นความวิบัติแห่งจิต.

อกฺขมนลกฺขณ (ติ)

[อกฺขมน + ลกฺขณ]

มีสภาพไม่อดทน,

มีความไม่อดทนเป็นลักษณะ.

ปรสมฺปตฺติขียนลกฺขณา อิสฺสา ตสฺสา (ปรสมฺปตฺติยา) **อกฺขมนลกฺขณา** วา ตตฺถ อนภิรติรสา ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๐)

อิสสา (ความริษยา) มีการริษยาสมบัติของผู้อื่นเป็นลักษณะ หรือมี**สภาพไม่อดทน** ต่อสมบัติของผู้อื่นนั้น มีความไม่ยินดียิ่งในสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นหน้าที่ มีการเบือนหน้าหนีจากสมบัติของผู้อื่นนั้นเป็นเครื่องปรากฏ.

อกฺขมมาน (ติ)

[น + ขมมาน]

(๑) ไม่อดทน, ไม่พอใจ, ไม่กล่าวขอโทษ.

ภาสิตมฺเปตํ มหาราช ภควตา ‘สมฺปชานมุสาวาเท ปาราชิโก โหตีติ. ภณิตญฺจ สมฺปชานมุสาวาเท ลหุกํ อาปตฺตึ อาปชฺชติ เอกสฺส สนฺติเก เทสนาวตฺถุกนฺติ, ตญฺจ ปน วตฺถุวเสน ครุกลหุกํ โหติ. ตํ กึ มญฺญสิ มหาราช อิธ โกจิ ปุริโส ปรสฺส ปาณินา ปหารํ

ทเทยฺย, ตสฺส ตุมฺเห กึ ทณฺฑำ ธาเรถาติ? “ยทิ โส ภนฺเต อาห นกฺขมามีติ, ตสฺส มยं **อกฺขมมาเน** กหาปณำ หราเปมาติ.

(มิลินฺท. ๑๙๑)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร พระผู้มีพระภาคทรงภาษิตความข้อนี้ไว้ว่า ย่อมเป็นปาราชิกในเพราะการกล่าวเท็จทั้ง ๆ ที่รู้ ดังนี้ จริง และตรัสไว้อีกว่า เมื่อมีการกล่าวเท็จทั้ง ๆ ที่รู้ ก็ย่อมต้องอาบัติเบา ซึ่งเป็นอาบัติที่ต้องแสดงเรื่อง ในสำนักของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งก็ได้ ดังนี้ จริง ก็แต่การกล่าวเท็จทั้ง ๆ ที่รู้นั้น จะเป็นอาบัติหนักหรือเบา ก็ด้วยอำนาจวัตถุ ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นอย่างไร บุรุษบางคนในโลกนี้ใช้ฝ่ามือทุบตีบุรุษอีกคนหนึ่ง พระองค์จะรับสั่งให้ลงโทษบุรุษที่ทุบตีเขานั้นอย่างไร ?

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้า ถ้าหากว่า บุรุษนั้น **ไม่กล่าวขอโทษ** ข้าพเจ้าก็จะสั่งเจ้าพนักงานปรับเขา ๑ กหาปณะ.

(๒) สิ่งที่ไม่ชอบใจ.

ปุน จปรำ นิโครฺธ ตปสฺสี กิญฺจิเทว ปฏิจฺฉนฺนำ เสวติ, โส ขมติ เต อิทนฺติ ปุฏฺโฐ สมาโน **อกฺขมมานำ** อาห ขมตีติ, ขมมานำ อาห นกฺขมตีติ. อิติ โส สมฺปชานมุสา ภาสิตา โหติ ฯเปฯ อยมฺปิ โข นิโครฺธ ตปสฺสิโน อุปกฺกิเลโส โหติ. (ที. ๓/๓๖)

ดูก่อนนิโครธ ข้ออื่นยังมีอยู่อีก บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ ใช้ประโยชน์จากความผิดบางอย่างที่ปกปิดไว้ เมื่อถูกผู้อื่นถามว่า สิ่งนี้ชอบใจแก่ท่านหรือ จึงกล่าวถึง**สิ่งที่ไม่ชอบใจ**ว่าชอบใจ กล่าวถึงสิ่งที่ชอบใจว่าไม่ชอบ ใจ เขาพูดเท็จทั้งที่รู้ตัวอยู่ ด้วยประการฉะนี้...นี้แลเป็นอุปกิเลสของผู้บำเพ็ญตบะ.

อกฺขมมานำ อาห ขมตีติ อรุจฺจมานำเยว รุจฺจติ เมติ วทติ. (ที.อฏ. ๓/๒๒)

ปาฐะว่า อกฺขมมานำ อาห ขมติ ได้แก่ ย่อมกล่าวถึงสิ่งที่ตนไม่ชอบใจว่าเราชอบใจ.

อกฺขมาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ขมาเปตฺวา]

ขมาเปตฺวา = ขม (ขนฺติยำ) + ณาเป + ตฺวา

ไม่ให้ผู้อื่นยกโทษให้แล้ว, ไม่ขอโทษแล้ว.

อปฺปฏินิสฺสชฺชาติ **อกฺขมาเปตฺวา** อจฺจยำ อเทเสตฺวา. (อำ.อฏ. ๓/๒๖๒)

บทว่า อปฺปฏินิสฺสชฺช ได้แก่ **ไม่ยังผู้อื่นยกโทษให้แล้ว** (ไม่ขอโทษ) คือ ไม่ยอมแสดงโทษที่ล่วงเกิน.

อกฺขมฺภนีย (ติ)

[น + ขมฺภนีย]

ขมฺภนีย = ขมฺภ (ปติพนฺเธ) + ณ + อนีย

ให้หวั่นไหวไม่ได้, ข่มไม่ได้.

โสติ โย ทพฺหตราหิ อาปทาหิปิ **อกฺขมฺภนีโย**, โส ถามวา ธิติมา ทพฺหปรกฺกโม นาม โหติ.

(เถร.อฏ. ๒/๗๕)

บทว่า **โส** ความว่า ผู้ใดแม้ถูกอันตรายที่ร้ายแรงยิ่ง**ให้หวั่นไหวไม่ได้** ผู้นั้น ชื่อว่ามีกำลัง มีปัญญา มีความบากบั่นมั่นคง.

อกฺขมฺภิย (ติ)

[น + ขมฺภิย]

ให้หวั่นไหวไม่ได้, ข่มไม่ได้.

อกฺขมฺภิย = ขมฺภ ธาตุ (ปติพนฺเธ) + เณ การิตปัจจัย + อิ อาคม + ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะด้วยสูตร (กจ. ๕๔๑) ว่า ณฺโย จ (ลง ณฺย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในภาววาจกและกรรมวาจก). ขมฺเภตพฺโพติ ขมฺภิโย (พึงให้หวั่นไหว ชื่อว่า ขัมภิยะ) น ขมฺภิโย อกฺขมฺภิโย (ไม่พึงให้หวั่นไหว ชื่อว่า อักขัมภิยะ)

ราชา สมาโน กึ ลภติ? **อกฺขมฺภิโย** โหติ เกนจิ มนุสฺสภูเตน ปจฺจตฺถิเกน ปจฺจามิตฺเตน. ราชา สมาโน อิทำ ลภติ. (ที. ๓/๑๒๐)

บุคคลเมื่อเป็นพระราชาจะทรงได้อะไร เมื่อเป็นพระราชา จะเป็นผู้**อันใครๆ** ซึ่งเป็นมนุษย์ที่เป็นข้าศึกศัตรู**ให้หวั่นไหวไม่ได้** เมื่อเป็นพระราชา จะทรงได้สิ่งที่กล่าวมานี้.

อกฺขมฺภิโยติ อวิกฺขมฺภนีโย. น นำ โกจิ ฐานโต จาเลตุ สกฺโกติ. (ที.อฏ. ๓/๑๐๔)

บทว่า **อกฺขมฺภิโย** (ให้หวั่นไหวไม่ได้) ได้แก่ อันข้าศึกศัตรูข่มไม่ได้ หมายความว่า ใครๆ ก็ไม่สามารถทำเขาให้หวั่นไหวจากฐานะได้.

[อกฺขมฺภนีย, อกฺขมฺภิย เป็นเหตุกรรมวาจก จึงต้องลง เณ การิตปัจจัย แล้วลบเสีย คัมภีร์ฎีกาเรียกบทเช่นนี้ว่า การิตันโตคธปทะ (บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน) หรือการิตโลปะ]

อกฺขย (ติ)

[น + ขย]

ไม่หมดสิ้นไป, มีสภาพไม่สิ้นไป, นิพพาน.

ขย = ขี (ขเย) + อ. พฤทธิ์ อี เป็น เอ ด้วยสูตรว่า อญฺเญสุ จ (กจ.๔๘๕) แปลง[เอ ที่พฤทธิ์มานั้นเป็น อย]

อภยำ ยาจมานานำ ภยเมว ททาสิ โน
ปฏิคฺคณฺหาม เต เอตำ **อกฺขยำ** โหตุ เต ภยำ.

(สำ. ๑/๒๒๙)

(พวกฤษีกล่าวว่า)

ท่านให้ภัยเท่านั้นแก่พวกเราผู้ขออภัย พวกเราขอรับเอาแต่อภัยนั้นอย่างเดียว ส่วนภัย ยัง**ไม่หมดสิ้นไป** จงมีแก่ท่านเถิด.

ยสฺส ปน ธมฺมสฺสาธิคเมน ราคาทีนำ ขโย โหติ, โส ธมฺโม ราคาทีนำ ขยสฺส อุปนิสฺสยตฺตา **อกฺขโย**ปิ สมาโน "ราคาทีนำ ขโย นิพฺพานนฺติ ขโยปจาเรน วุตฺโต. "ติปุสำ ชโร คุโพ เสมฺโหติ-อาทีสุ วิย ผลูปจาเรน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพำ.

(อภิธมฺมาวตาร. ๗๗๐)

อนึ่ง ความสิ้นไปของราคะเป็นต้น ย่อมมีได้ด้วยการบรรลุธรรมใด ธรรมนั้นแม้**มีสภาพไม่สิ้นไป**ก็กล่าวว่า ความสิ้นไปของราคะเป็นต้นชื่อว่าพระนิพพานได้ โดยชื่อของความสิ้นไป[อันเป็นผล] ดังคำกล่าวโดยชื่อของผลว่า ติปุสำ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโพ

เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) เพราะเป็นเหตุที่มีกำลังแห่งความสิ้นไปของราคะเป็นต้น.

[พระนิพพานเป็นเหตุให้เกิดผล คือ ความสิ้นไปของราคะเป็นต้น เพราะพระอริยบุคคลผู้หยั่งเห็นพระนิพพาน ย่อมขจัดกิเลสในขณะนั้น การกล่าวว่า "ความสิ้นไปของราคะเป็นต้น ชื่อว่า พระนิพพาน" จึงเป็นสำนวนที่กล่าวโดยอ้อม ด้วยการกล่าวถึงผล โดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า ติปุสๅ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโพ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึงไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่าผลูปจาระคือการกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุ เป็นชื่อของผล]

อกฺขยธมฺม (ติ)

[อกฺขย + ธมฺม]

มีความไม่หมดสิ้นไปเป็นสภาพ,
มีสภาพไม่หมดสิ้นไป.

อทฺธา หิ ทานๆ พหุธา ปสฏฺฐๆ
ททโต จ เต **อกฺขยธมฺม**มตฺถุ
ปฏิคฺคณฺหามิ เต วตฺถยุคานิ อฏฺฐ
ยกฺขสฺสิมา คจฺฉนฺตุ ทกฺขิณาโย.

(เปต. ๑๘๘)

(พระเถระถวายพระพรว่า)

เพราะบัณฑิตมีพระสัมมาสัมพุทธเจ้าเป็นต้น สรรเสริญการให้ทานไว้โดยมากแท้ และเมื่อมหาบพิตรทรงถวายทาน ขอให้ทาน**อย่ามีสภาพหมดสิ้นไป** อาตมภาพรับผ้าของมหาบพิตรทั้ง ๘ คู่ ขอทักษิณาทานเหล่านี้จงสำเร็จแก่เปรตเถิด.

อกฺขยธมฺมมตฺถูติ อปริกฺขยธมฺมๆ โหตุ.

(เปต.อฏ. ๒๒๕)

บทว่า **อกฺขยธมฺมมตฺถุ** (อย่ามีสภาพหมดสิ้นไป) ความว่า ขอทานนี้ จงอย่ามีความหมดสิ้นไปเป็นสภาพ (อย่าหมดเปลืองไป).

อกฺขยปฏิภาน (ติ)

[อกฺขย + ปฏิภาน]

มีไหวพริบไม่หมดสิ้นไป.

โสปิ ภิกฺขุ สมฺมชฺชนิสาลาย สมฺมชฺชนึ จเปตฺวา นฺหานตฺถาย คงฺคาติตฺถๆ คจฺฉนฺโต สามเณรสฺส ปตฺถนๆ สุตฺวา “เอส มยา ปโยชิโตปิ ตาว เอวๆ ปตฺเถติ, มยฺหๆ กึ น สมิชฺฌิสฺสตีติ จินฺเตตฺวา ยาวาหๆ นิพฺพานๆ ปาปุณามิ, เอตฺถนฺตเร นิพฺพตฺต-นิพฺพตฺตฏฺฐาเน อยๆ คงฺคาอูมิเวโค วิย **อกฺขย-ปฏิภาโน** ภเวยฺยๆ, อิมินา ปุจฺฉิตปุจฺฉิตๆ สพฺพๆ ปญฺหปฏิภานๆ วิชเฏตุๆ นิพฺเพเธตุๆ สมตฺโถ ภเวยฺยนฺติ ปตฺถนๆ ปฏฺฐเปสิ. (มิลินฺท. ๒๐)

แม้ภิกษุรูปนั้น พอวางไม้กวาดที่โรงเก็บไม้กวาดแล้ว กำลังเดินไปยังท่าน้ำแม่น้ำคงคา ได้ยินคำปรารถนาของสามเณร จึงคิดว่า สามเณรนี้แม้ถูกเราใช้ก็ยังปรารถนาอย่างนี้ก่อน ก็ความปรารถนานั้น จักไม่สำเร็จแก่เราบ้างหรือ ดังนี้แล้ว ก็ตั้งความปรารถนาว่า ในระหว่างกาลที่เรายังไม่บรรลุพระนิพพานนี้ ขอเราพึงเป็นผู้**มีไหวพริบไม่หมดสิ้นไป** เหมือนระลอกคลื่น

ในแม่น้ำคงคานี้ ในสถานที่ที่เราบังเกิด ขอเราพึงเป็นผู้สามารถที่จะแก้ ที่จะเปลื้องปัญหา ปฏิภาณที่สามเณรผู้นี้ถามได้ทุกอย่างเถิด.

อกฺขยวิจิตฺรปฏิภาน (ติ)

[อกฺขย + วิจิตฺร + ปฏิภาน]

ผู้มีไหวพริบอันวิจิตรไม่หมดสิ้น.

เตน โข ปน สมเยน อายสฺมา นาคเสโน สมณคณปริวุโต สงฺฆี คณี ฯเปฯ นวงฺคสตฺถุสาสเน ปริยตฺติธโร ปารมิปฺปตฺโต ชินวจเน ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธกุสโล **อกฺขยวิจิตฺรปฏิภาโน** ฯเปฯ (มิลินฺท. ๒๐)

ก็ในสมัยนั้นแล ท่านพระนาคเสน แวดล้อมด้วยคณะสมณะ เป็นเจ้าหมู่ เจ้าคณะ...ทรงปริยัติในคำสอนของพระบรมศาสดามีองค์ ๙ บรรลุบารมีญาณ ฉลาดในการแสดง และรู้แจ่มแจ้งในธรรมและอรรถในพระดำรัสของพระชินเจ้า **มีไหวพริบอันวิจิตรไม่หมดสิ้น**...

อกฺขยุค (ติ)

[อกฺข + ยุค] เพลาและแอก.

สพฺเพ ปานียํ ปิวิตฺวา นฺหายึสุ, อติเรกานิ **อกฺขยุคา**ทีนิ ผาเลตฺวา ยาคุภตฺตํ ปจิตฺวา ภุญฺชิตฺวา โคเณ จ โภเชตฺวา สูริเย อตฺถงฺคเต อุทกาวาฏสมีเป ธชํ พนฺธิตฺวา อิจฺฉิตฏฺฐานํ อคมึสุ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๒๔)

คนทั้งปวงพากันดื่มกินแล้วอาบ ผ่า**เพลาและแอก**เป็นต้นที่เหลือ หุงข้าวยาคูและภัตร บริโภคและให้โคกินแล้ว เมื่อพระอาทิตย์อัสดง จึงผูกธงใกล้บ่อน้ำ แล้วได้พากันไปยังที่ที่ตนปรารถนาแล้ว ๆ.

อกฺขยุทฺธ (น)

[อกฺข + ยุทฺธ]

ยุทฺธ = ยุธ (ยุทฺเธ) + ต แปลง ต เป็น ธฺ แปลง ธ เป็น ท

การต่อสู้ด้วยสกา, การเล่นพนัน.

ปสฺสนฺตุ โน เตติ อมฺหากํ ทฺวินฺนํ เอเต ราชาโน อสเจน **อกฺขยุทฺธํ** ปสฺสนฺตุ. (ชา.อฏ. ๗/๑๘๑)

ปาฐะว่า **ปสฺสนฺตุโนเต** ความว่า ขอพระราชาเหล่านั้น จงดู**การต่อสู้ด้วยสกา**อย่างเที่ยงตรงของเราทั้งสอง.

อกฺขร (ติ)

[น + ขร (ขเย, นาเส, กมฺปเน) + อ]

ชื่อว่าอักษรเพราะเหตุว่า

ก. ไม่เสื่อมสิ้นไป

ข. ไม่เปลี่ยนแปลงโดยเนื่องด้วยคำไวพจน์

ค. ไม่เสียหาย

ฆ. ไปตามเสียงพูดอย่างนุ่มนวล และไม่หยาบโดยเนื้อความ

ง. ไม่หวั่นไหวแม้จะไปสู่ศัพท์และอรรถอันไม่หมดสิ้นไป

(ก) ไม่เสื่อมสิ้นไป.

นกฺขรนฺติ น ขิยฺยนฺตีติ **อกฺขรานิ**.

ชื่อว่า **อักษร** เพราะอรรถว่า ไม่เสื่อม คือ ไม่สิ้นไป (เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป ชื่อว่า อักษร).

นกฺขรนฺตีติ **อกฺขรา**.
ชื่อว่า **อักษร** เพราะอรรถว่า สิ้นไป.

รูปวิเคราะห์ดังกล่าวเป็นเพียงลหุกนัย คือ นัยโดยย่อ ยังไม่ใช่รูปวิเคราะห์จริง รูปวิเคราะห์จริง ต้องแยกเป็นสองบท ดังนี้

ขรนฺตีติ = ขรา (ขระ คือ สภาพเสื่อมสิ้นไป) กัตตุสาธนะ ขร ธาตุ (เสื่อมสิ้น) + อ ปัจจัย

น ขรา = **อกฺขรา** (อักขระ คือ เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป) นนิบาตบุรพบท กรรมธารยสมาส

[**อักษร** หมายถึง เสียงที่ไม่เสื่อมสิ้นไป กล่าวคือเป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไปเหมือนสังขตธรรมคือรูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง อันได้แก่กรรม จิต อุตุ และอาหาร จะเห็นได้ว่า คำบัญญัติที่กล่าวถึงชื่อของพระพุทธเจ้าและพระสาวกยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน แม้ในอดีตกาลตั้งแต่สมัยสุเมธดาบส ก็มีคำบัญญัติที่กล่าวถึงดาบสท่านนั้นอยู่ หากพระศาสนานี้อันตรธานไป ชื่อดังกล่าวก็จะสาบสูญไปด้วย แต่เมื่อมีศาสนา ของพระพุทธเจ้าพระองค์อื่นอุบัติขึ้น ชื่อเหล่านั้นก็จะปรากฏขึ้นมาอีก ดังพระพุทธดำรัสในสังยุตตนิกายว่า รูปี ชีรติ มจฺจานํ นามโคตฺตํ น ชีรติ (รูปของมนุษย์ทั้งหลายย่อมเสื่อมสิ้นไป แต่ชื่อและโคตร ไม่เสื่อมสิ้นไป)]

(ข) ไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์.

ตตฺถ อปริโยสิเต ปเท วณฺโณ **อกฺขรํ** ปริยายวเสน อกฺขรณโต อสญฺจรณโต. น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชติ. (เนตฺติ.อฏ. ๓๑)

ในคาถานั้น พยางค์ในบทที่ยังพูดไม่จบ ชื่อว่า **อักขระ** เพราะไม่เคลื่อน คือ ย้ายไปด้วยอำนาจแห่งคำไวพจน์ เพราะคำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่.

อปริโยสิเต ปเทติ อุจฺจารณเวลายํ ปเท อสมตฺเต, วิปฺปกเตติ อตฺโถ. ปริโยสิเต หิ ปทนฺตฺเว สมญฺญา สิยา, น อกฺขรนฺติ อธิปฺปาโย. ปทสฺส เววจนตาย อตฺถวเสน ปริยายํ ขรนฺตํ สญฺจรนฺตํ วิย โหติ, น เอวํ วณฺโณ อเววจนตฺตาติ อาห ปริยายวเสน อกฺขรณโตติ.

น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชตีติ อิทํ อการาทิวณฺณวิเสสํ สนฺธาย วทติ, น วณฺณสามญฺญํ. ตสฺส หิ วณฺโณ อกฺขรนฺติ ปริยาโย วุตฺโต เอวาติ.

(เนตฺติ.ฏี. ๔๑)

สองบทว่า **อปริโยสิเต ปเท** ความว่า พยางค์ คือ อักษรตัวหนึ่ง ๆ ในบทที่ยังพูดไม่จบ ในเวลาเปล่งเสียง[เช่น ส อักษร ทุ อักษร โส อักษรเป็นต้นในประโยคมีอย่างนี้ว่า สฏฺจิวสฺสสหสฺสานิ เป็นต้น] บท คือ คำที่พูดจบแล้ว [ประโยคคือหมู่บทที่มีลักษณะเกี่ยวเนื่องกัน] บทย่อมเป็นเหมือนเคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์โดยเนื่องด้วยเนื้อความ เพราะบทมีคำไวพจน์ แต่พยางค์ไม่ใช่อย่างนั้น เพราะไม่มีคำไวพจน์ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปริยายวเสน อกฺขรณโต (เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปด้วยอำนาจแห่งคำไวพจน์)

คำว่า **น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชติ** (เนื่องจากคำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่) นี้ หมายถึง พยางค์ที่ละตัวมี อ อักษรเป็นต้น ไม่ใช่อักษรโดยทั่วไป เพราะท่านได้แสดงคำไวพจน์ของพยางค์นั้นว่าเป็นวัณณะและอักขระนั่นแล.

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสสมฺปตฺติยาติ เอตฺถ สฏฺจิวสฺสสหสฺสานีติเอวมาทีสุ สการ ทุการ โสการาทิ วิย อุจฺจารณเวลาย อปริโยสิเต ปเท วณฺโณ **อกฺขรำ** ปริยายวเสน อกฺขรณโต อเววจนโต. น หิ วณฺณสฺส ปริยาโย วิชฺชติ. ยถา หิ ปทำ สเววจนตาย อตฺถวเสน ปริยายำ จรนฺตำ สญฺจรนฺตำ วิย โหติ. น เอวำ วณฺโณ อเววจนตฺตา.

(สารตฺถ. ๑/๓๒๙)

ในคำว่า เพราะความถึงพร้อมด้วยอักขระ บท พยัญชนะ อาการ นิรุตติ และนิทเทสนี้ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ พยางค์ในบทที่ยังพูดไม่จบในเวลาเปล่งเสียงเหมือนอย่าง ส อักษร ทุ อักษร โส อักษรเป็นต้น เช่นในประโยคมีอย่างนี้ ว่า สฏฺจิวสฺสสหสฺสานิ เป็นต้น ชื่อว่า **อักขระ** เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปด้วยอำนาจคำไวพจน์ (ไม่เปลี่ยนแปลงโดยเนื่องด้วยคำไวพจน์) เนื่องจากคำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่ ดังจะเห็นได้ว่า คำไวพจน์ของพยางค์หามีไม่ อุปมาว่า บทเป็นเหมือนดำเนินไปสู่คำไวพจน์โดยเนื่องด้วยเนื้อความ เพราะเป็นสิ่งที่มีคำไวพจน์ ฉันใด พยางค์หาเป็นฉันนั้นไม่ เพราะไม่มีคำไวพจน์.

ปริยายกฺขรณโต **อกฺขรำ** วณฺโณ.

(ที.ฏี. ๒/๒๔๕)

พยางค์ ชื่อว่า **อักษร** เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์ (ไม่เปลี่ยนแปลงโดยเนื่องด้วยคำไวพจน์)

[อกฺขร (พยางค์) สำเร็จรูปมาจาก น ศัพท์ + ขร ธาตุ (สญฺจรณ=เคลื่อนย้าย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีวิเคราะห์ว่า ขรติ สญฺจรตีติ ขรำ, น ขรำ อกฺขรำ (อักขระคือพยางค์ที่ไม่เคลื่อนย้ายไปสู่คำไวพจน์) **อกฺขร** ตามนัยนี้หมายถึงพยางค์ ส่วนคำว่า **อกฺขร** ที่แปลว่า เสียง, อักษร หมายถึงเสียงเป็นบัญญัติที่ไม่เสื่อมสิ้นไป เหมือนสังขตธรรมคือรูปนามที่เกิดจากปัจจัยปรุงแต่ง อันได้แก่กรรม จิต อุตุ และอาหาร ซึ่งมีความเกิดดับคือเสื่อมสิ้นไป]

(ค) ไม่เสียหาย

(ฆ) ไปตามเสียงพูดอย่างนุ่มนวล และไม่หยาบโดยเนื้อความ

(ง) ไม่หวั่นไหวแม้จะไปสู่ศัพท์และอรรถอันไม่หมดสิ้นไป

อิเม ปน วณฺณา สงฺขารวิการลกฺขณนิพฺพานปญฺญตฺติสงฺขาเตสุ ปญฺจสุ เญยฺยปเถสุ วตฺตมานาปิ เนว ขยำ คจฺฉนฺติ, น ปริหายนฺติ, อุปฺปชฺชิ ทิสฺสนฺติ, อติสุขุมคมฺภีรสงฺเกเตสุ ปริวตฺตมานาปิ ขรตฺตำ ถทฺธภาวำ น คจฺฉนฺติ, อติวิย มุทู หุตฺวา อตฺถวเสน น ขรนฺติ, ตสฺมา **อกฺขรา**ติ วุจฺจนฺติ. (นีติ.สุตฺต. ๒)

เสียงทั้งหลายเหล่านี้ แม้เป็นไปอยู่ในเญยย-ธรรม[ธรรมที่พระพุทธเจ้าทุกพระองค์พึงรู้แจ้ง] ๕ ประการ คือ สังขาร[นามธรรม ๕๓ คือ จิต เจตสิก ๕๒ และนิปผันนรูป ๒๘] วิการ[คือวิการรูป ๕ คือ วิญญัตติรูป ๒ ลหุตา มุทุตา และกัมมัญญตา] ลักขณะ [คือ ลักขณรูป ๔ คือ อุปจยะ สันตติ ชรตา อนิจจตา] นิพพาน[คือสภาพดับกิเลส และกองทุกข์] บัญญัติ[คือสมมุติที่ชาวโลกหมายรู้กัน เช่น ภูเขา ต้นไม้ แผ่นดินเป็นต้น]ก็ไม่ถึงความหมดสิ้นไป กลับปรากฏยิ่งๆ ขึ้นไป. แม้จะนำมาใช้กับสิ่งที่เป็นสังเกตบัญญัติ อันละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง ก็ไม่ถึงความแข็งกระด้าง, เป็นสิ่งที่มีสภาพอ่อนเป็นอย่างยิ่ง จึงไม่แข็งกระด้าง เพราะเหมาะสมกับความหมายทุกอย่าง[คือสามารถสื่อสาระที่ละเอียดลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง เหมือนทองคำที่นำไปหลอมเพื่อประกอบเป็นเครื่องประดับต่างๆ] เหตุนั้น เสียงเหล่านั้น จึงชื่อว่า **อักขระ**.

ชื่อว่า **อักษร** เพราะอรรถ ๓ ประการ คือ
(ก) อักษรที่คิดด้วยใจ
(ข) อักษรที่บุคคลเปล่งเสียงพูด
(ค) เพราะเขียนด้วยอักษร

(ก) อักษรที่คิดด้วยใจ ดู อรรถที่ ๔

(ข) อักษรที่บุคคลเปล่งเสียงพูด

วาเจยฺยาติ ปเทน วาเจติ, ปเท ปเท อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. **อกฺขราย** วาเจติ, **อกฺขรกฺขราย** อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๒๖)

บทว่า **วาเจยฺย** (สอนให้กล่าว) คือ สอนให้กล่าวธรรมทุกๆ บทพร้อมกัน (กับตน) ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุกๆ บท สอนให้กล่าวเป็น **อักษร ๆ** ต้องอาบัติปาจิตตีย์ทุกๆ **อักษร**.

[**อกฺขร** ในข้อความนี้ว่า อกฺขราย วาเจติ, อกฺขรกฺขราย อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส จะกล่าวว่าเป็นปุงลิงค์ก็ได้ เป็นนปุงสกลิงค์ก็ได้ แต่ไม่ควรกล่าวว่าเป็นอิตถีลิงค์. ก็บทว่า อกฺขราย นี้ พระผู้มีพระภาคทรงแสดงไว้โดยวิภัตติวิปัลลาส (การสลับวิภัตติ) เหมือนศัพท์ว่า ธนญฺจยาย, วจนาย ในตัวอย่างว่า อสกฺกตา จสฺม ธนญฺจยาย (พวกเราเป็นผู้อันพระเจ้าธนัญชัยไม่สักการะแล้ว), วิรมถายสฺมนฺโต มม วจนาย (ขอท่านผู้มีอายุ จงงดว่ากล่าวเรา) ไม่ได้ทรงแสดงไว้ด้วยอำนาจของลิงควิปัลลาส (การสลับลิงค์)

อกฺขร เป็นได้ ๒ ลิงค์ เพราะพบตัวอย่างว่า โย ปุพฺโพ อกฺขโร (อักษรตัวหน้าใด) และตัวอย่างว่า อกฺขรานิ (อักษรทั้งหลาย). อีกนัยหนึ่ง อกฺขร ศัพท์ที่มีความหมายว่า พระนิพพานและนามบัญญัติ เป็นนปุงสกลิงค์แน่นอน ดังมีตัวอย่างว่า ปทมจฺจุตมกฺขรํ (ปทำ, อจฺจุตๆ, อกฺขรๆ = พระนิพพาน), มหาชน-สมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ มหาสมฺมโตเตฺวว ปฐมํ อกฺขรๆ นิพฺพตฺตๆ (ดูก่อนวาเสฏฐะ พระนามครั้งแรกว่า มหาสมมุติ ได้เกิดขึ้น เพราะได้รับการแต่งตั้งจากมหาชน)

ปท ศัพท์ในข้อความว่า ปเทน วาเจติ (สอนให้กล่าวธรรมทุกๆ บทพร้อมกัน) มีอรรถ

"โกฏฺฐาส"เท่านั้น โดยมากในครั้งโบราณ สอนธรรมกันด้วยปาก แล้วให้ลูกศิษย์ว่าตาม จนกว่าจะจำได้ ในกรณีนี้ถ้าภิกษุใดให้ลูกศิษย์ผู้เป็นอนุปสัมบันว่าตามไป พร้อมกับตนต้องปาจิตตีย์]

(ค) เขียนด้วยอักษร.

กถํ มุทฺทาโต สติ อุปฺปชฺชติ ? ลิขิยา สิกฺขิตตฺตา ชานาติ อิมสฺส **อกฺขรสฺส** อนนฺตรํ อิมํ **อกฺขรํ** กาตพฺพนฺติ เอวํ มุทฺทาโต สติ อุปฺปชฺชติ.

(มิลินฺท. ๘๕)

สติย่อมเกิดขึ้น เพราะมีวิธีบันทึกอย่างไร ? เพราะได้ศึกษาวิธีเขียนไว้แล้ว จึงรู้ว่า **อักษร**ตัวนี้ต้องเขียนไว้ในลำดับแห่ง**อักษร**ตัวนี้เป็นต้น สติย่อมเกิดขึ้น เพราะมีวิธีบันทึกอย่างนี้.

เลขฺ ฉินฺทตีติ ปณฺเณ วา โปตฺถเก วา **อกฺขรานิ** ลิขติ โย สตฺถํ วา อาหริตฺวา ปปาเต วา ปปติตฺวา อญฺเญหิ วา อคฺคิปฺปเวสนอุทกปฺปเวสนาทีหิ อุปาเยหิ มรติ, โส อิทญฺจิทญฺจ ลภตีติ วา ตสฺส ธมฺโม โหตีติ วาติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๕๑)

สองบทว่า **เลขฺ ฉินฺทติ** (สลักอักษร) ความว่า ภิกษุเขียน**อักษร**ลงในใบไม้ หรือในคัมภีร์ว่า ผู้ที่นำศัสตรามาฆ่าตัวตาย กระโดดบ่อตาย หรือตายด้วยอุบายอย่างอื่นๆ มีเผาตัวตาย หรือกระโดดน้ำตายเป็นต้น จะได้สิ่งนี้และสิ่งนี้ หรือว่าเป็นความชอบธรรมแก่ผู้นั้น.

องฺคุลิโย ทุกฺขา ภวิสฺสนฺตีติ **อกฺขรานิ** ลิขนฺตสฺส องฺคุลิโย ทุกฺขา ภวิสฺสนฺตีติ จินฺเตสุ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๑๕)

ปาฐะว่า **องฺคุลิโย ทุกฺขา ภวิสฺสนฺติ** (นิ้วมือจะระบม) ความว่า บิดามารดาของเด็กชายอุบาลีคิดว่า เมื่อเจ้าอุบาลีเขียน**อักษร** นิ้วมือ จักระบม.

อยํ สีมาปริจฺเฉโทติ วตฺวา **อกฺขรานิ** วา ฉินฺทิตพฺพานิ. (วิ.อฏ. ๓/๓๒๔)

หรือพึงเขียน**อักษร** (หนังสือ) ระบุว่า นี้เป็นเขตกำหนดสีมา.

สาปิ ยาว เต น ปุน อาคจฺฉนฺติ ตาว กณฺณิกาย เหฏฺฐิมตเล อยํ สาลา สุธมฺมา นามาติ **อกฺขรานิ** ฉินฺทาเปตฺวา อหเตน วตฺเถน เวเจตฺวา ฐเปสิ.

(ที.อฏ. ๒/๓๐๖)

แม้นางสุธรรมานั้น ตลอดเวลาที่คนเหล่านั้นยังไม่กลับมา ได้สั่งให้สลัก**อักษร**ว่า ศาลาหลังนี้ชื่อสุธรรมาไว้ที่พื้นส่วนล่างของช่อฟ้า แล้วเอาผ้าใหม่มาห่อตั้งไว้.

โส สาธูติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ปรมเมว กณฺณิกตฺถายรุกฺขํ สุกฺขาเปตฺวา ตจฺเฉตฺวา วิชฺฌิตฺวา กณฺณิกํ นิฏฺฐาเปตฺวา สุธมฺมา นาม อยํ สาลาติ **อกฺขรานิ** ฉินฺทิตฺวา วตฺเถน ปลิเวเจตฺวา ฐเปสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๑)

นายช่างไม้นั้น รับคำว่า ได้ แล้วตากไม้สำหรับทำช่อฟ้าให้แห้งเสียก่อนสิ่งอื่น แล้วถาก สลักทำไม้ช่อฟ้าให้สำเร็จ แล้วสลัก**อักษร**ว่า ศาลานี้ชื่อสุธรรมา แล้วเอาผ้าพันเก็บไว้.

ปณฺณสาลาย ภิตฺติยํ เย เกจิ ปพฺพชิตุกามา อิเม ปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชนฺตูติ **อกฺขรานิ** ฉินฺทิตฺวา เทวโลกเมว คเต. (อภิ.อฏ. ๑/๓๘)

[เมื่อวิสสุกรรมเทพบุตร]...แล้ว จารึก**อักษร**ไว้ที่ฝาบรรณศาลาว่า ใครๆ ผู้ต้องการจะบวช จงถือเอาบริขารเหล่านี้บวชเถิด แล้วไปสู่เทวโลกตามเดิม.

โพธิสตฺโต ตํ ราชานํ อาปุจฺฉิตฺวา พาราณสึ ปจฺจาคนฺตฺวา ราชานํ มา ภายีติ สมสฺสาเสตฺวา กณฺเฑ **อกฺขรานิ** ฉินฺทิตฺวา อหํ อสทิสกุมาโร อาคโต, อญฺญํ เอกกณฺฑึ ขิปนฺโต สพฺเพสํ โว ชีวิตํ หริสฺสามิ, ชีวิเตน อตฺถิกา ปลายนฺตูติ อฏฺฏาลเก จตฺวา สตฺตนฺนํ ราชูนํ ภุญฺชนฺตานํ กญฺจนปาติมกุเลเยว กณฺฑึ ปาเตสิ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๓๕)

พระโพธิสัตว์ทูลลาพระราชาพระองค์นั้น เสด็จคืนเข้ากรุงพาราณสี ปลอบใจพระราชาว่า พระองค์อย่าได้กลัวแล้ว จารึก**อักษร**ที่ลูกธนูเป็นใจความว่า เราอสทิสกุมาร เสด็จมาแล้ว เราจักยิงลูกธนูไปอีกลูกเดียว ก็จักฆ่าชีวิตพวกท่านเสียทั้งหมด ผู้รักชีวิตจงหนีไปเสีย ดังนี้ แล้วประทับยืนบนเชิงเทิน ยิงลูกธนูไป ตกตรงภาชนะทองของพระราชาทั้ง ๗ ผู้กำลังเสวยกระยาหารอยู่.

อเถกทิวสํ รตนโกฏฺฐาคารานิ วิโลเกตฺวา วรปลฺลงฺกมชฺฌคโต สุวณฺณปฏฺฏึ อาหราเปตฺวา เอตฺตกํ ธนํ อสุเกน อุปฺปาทิตํ เอตฺตกํ อสุเกนาติ ปุพฺพญาตีหิ สุวณฺณปฏฺเฏ ลิขิตานิ **อกฺขรานิ** ทิสฺวา จินฺเตสิ เยหิ อิมํ ธนํ อุปฺปาทิตํ เต น ปญฺญายนฺติ ธนเมว ปญฺญายติ เอโกปิ อิทํ ธนํ คเหตฺวา คโต นาม นตฺถิ น โข ปน สกฺกา ธนภณฺฑิกํ พนฺธิตฺวา ปรโลกํ คนฺตุํ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๕๒)

อยู่มาวันหนึ่ง เขาตรวจดูเรือนคลังรัตนะอยู่ ณ ท่ามกลางบัลลังก์อันประเสริฐ ให้นำแผ่นทองคำออกมา เห็น**อักษร**ที่พวกญาติคนก่อนๆ จารึกไว้ที่แผ่นทองคำว่า ทรัพย์ประมาณเท่านี้ คนโน้นทำให้เกิดขึ้น ทรัพย์ประมาณเท่านี้ คนโน้นทำให้เกิดขึ้น จึงคิดว่า ทรัพย์นี้คนเหล่าใด ทำให้เกิดขึ้น คนเหล่านั้น ไม่ปรากฏ ทรัพย์เท่านั้นที่ยังปรากฏอยู่ ขึ้นชื่อว่าแม้สักคนหนึ่งที่ถือเอาทรัพย์ไปได้ไม่มี ก็ใครๆ สามารถ จะผูกเอาห่อทรัพย์ไปปรโลกได้ไม่มีเลย[แม้สักคน].

หตฺถิปาลกุมาโร เอกปทิกมคฺเคน สกฺกทตฺติยํ อสฺสมํ ปวิสิตฺวา **อกฺขรานิ** ทิสฺวา สกฺเกน มม มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขนฺตภาโว ญาโต ภวิสฺสตีติ ฯเปฯ (ชา.อฏ. ๔/๔๙๓)

หัตถิปาลกุมารเข้าไปยังอาศรมที่ท้าวสักกะประทาน โดยทางเดินไปเฉพาะคนผู้เดียว เห็น**อักษร**ที่จารึกไว้แล้ว ทรงดำริว่า ท้าวสักกะคงจักทรงทราบ ความที่เราออกมหาภิเนกษ-กรมณ์ (การเสด็จออกบรรพชา)...

(ก) (ข) (ค)

กึสุ นิทานํ คาถานํ กึสุ ตาสํ วิยญฺชนํ
กึสุ สนฺนิสฺสิตา คาถา กึสุ คาถานมาสโย.

ฉนฺโท นิทานํ คาถานํ **อกฺขรา** ตาสํ วิยญฺชนํ
นามสนฺนิสิตา คาถา กวิ คาถานมาสโย.

(สํ. ๑/๓๖)

เทวดาทูลถามว่า อะไรเป็นมูลเหตุของคาถา อะไรยังคาถาเหล่านั้นให้บังเกิด คาถาอาศัยอะไร อะไรเป็นที่อาศัยของคาถา.

พระผู้มีพระภาคตรัสตอบว่า ฉันท์เป็นมูลเหตุของคาถา **อักษร**ยังคาถาเหล่านั้นให้บังเกิด คาถาอาศัยชื่อ[ที่ชาวโลกบัญญัติ] กวีเป็นที่อาศัยของคาถา.

วีตตณฺโห อนาทาโน นิรุตฺติปทโกวิโท
อกฺขรานํ สนฺนิปาตํ ชญฺญา ปุพฺพปรานิ จ.
ส เว อนฺติมสารีโร มหาปญฺโญติ วุจฺจติ.

(ธมฺม. ๖๔)

ผู้หมดตัณหา ไม่ยึดมั่น ฉลาดในนิรุตติ และปฏิสัมภิทาญาณอื่น รู้กลุ่ม**อักษร** พร้อมกับรู้อักษรต้นและอักษรปลาย ท่านผู้มีสรีระสุดท้ายนี้ เราเรียกว่า มหาปราชญ์.

[คำว่า **ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ** (รู้กลุ่มอักษรพร้อมกับรู้อักษรต้นและอักษรปลาย) ความว่า เมื่อได้ยินอักษรหน้า ก็อนุมานรู้อักษรกลางและปลายได้ หรือเมื่อได้ยินอักษรปลาย ก็อนุมานรู้อักษรต้นและกลางได้ เช่น เมื่อพระพุทธองค์ได้ยินอักษรต้นว่า ทุ ส น โส ก็ทรงอนุมานรู้อักษรกลางและปลาย เป็นพระคาถาว่า ทุชฺชีวิตมชีวิมฺหา เป็นต้น]

วินเย ขนฺธเก จาปิ
ติกจฺเฉเทว ปญฺจเก
เอตฺถ เม วิมติ นตฺถิ
อกฺขเร พฺยญฺชเนปิ วา. (อป. ๑/๔๖)

ในวินัยปิฎกทั้งสิ้นนี้ คือ ในวินัย ในขันธกะ ๒ ในปริจเฉท ๓ (คือ ในสังฆาทิเสส ๓ หมวด และปาจิตตีย์ ๓ หมวด) ในหมวดที่ ๕ ข้าพระองค์ (พระอุบาลีเถระ) ไม่มีความสงสัย**อักษร** หรือแม้ในพยัญชนะเลย.

อกฺขเรติ วินยปิฎกปริยาปนฺเน อการาทิเก **อกฺขเร**. (อป.อฏ. ๑/๓๑๘)

บทว่า **อกฺขเร** (ในอักษร) ได้แก่ ในอักษรมี อ เป็นต้น อันนับเนื่องในพระวินัยปิฎก.

(๑) หมายถึงอักษรแต่ละตัว.

ปทำ อนุปทญฺจาปิ
อกฺขรญฺจาปิ พฺยญฺชนำ
นิทาเน ปริโยสาเน
สพฺพตฺถ โกวิโท อหำ. (อป. ๑/๔๗)

(พระอุบาลีเถระกล่าวว่า)
ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในฐานะทั้งปวง คือ บทหน้า บทหลัง **อักษร** พยัญชนะ คำเริ่มต้น และคำลงท้าย.

ปทำ อนุปทญฺจาปีติ ปทำ ปุพฺพปทญฺจ อนุปทำ ปรปทญฺจ **อกฺขรำ** เอเกกมกฺขรญฺจ พฺยญฺชนำ สิถิลธนิตาทิทสวิธำ พฺยญฺชนวิธานญฺจ.

(อป.อฏ. ๑/๓๑๙)

สองบทว่า **ปทำ อนุปทญฺจาปิ** (บทหน้า บทหลัง) ความว่า บทคือบทหน้า และอนุบท คือบทหลัง

อักษรคืออักษรแต่ละตัว (อักษรตัวหนึ่ง ๆ) และพยัญชนะคือวิธีของพยัญชนะ ๑๐ มี สถิลและธนิตเป็นต้น. ดู อนุวกฺขร

(๒) บทอันมีอักษรตัวหนึ่ง ๆ.

วณฺโณ เอว หิ อิตฺตรขณตาย อปราปรภาเวน ปวตฺโต ปทาทิภาเวน คยฺหมาโน ยถาสมฺพนฺธํ ตํ ตํ อตฺถํ วทติ เอกกฺขรํ วา ปทํ **อกฺขรํ**.

(เนตฺติ.อฏ. ๓๒)

ชื่อว่า วณฺณ เพราะแสดงเนื้อความ เนื่องจาก พยางค์ดำเนินต่อเนื่องกันไปโดยขณะเล็กน้อย ซึ่งบุคคลถือเอาโดยความเป็นบทเป็นต้น ย่อม แสดงเนื้อความนั้น ๆ ตามที่ชาวโลกหมายรู้ กัน. อีกนัยหนึ่ง บทอันมีอักษรตัวหนึ่ง ๆ ชื่อว่า **อักษร**[เช่น โค (วัว), มา (อย่า)].

เอกกฺขรํ วา ปทํ **อกฺขรํ** มา เอวํ กิร ตนฺติ-อาทีสุมาการาทโย วิย. (สารตฺถ. ๑/๓๒๙)

อีกนัยหนึ่ง บทอันมีอักษรตัวหนึ่ง ๆ ชื่อว่า **อักษร** เหมือน มา อักษรในข้อความว่า มา เอวํ กิร ตํ (นัยว่า สิ่งนั้นอย่าเป็นอย่างนี้) เป็นต้น.

(๓) บทมีอักษรเป็นมูล.

ดู อกฺขรจินฺตก

(๔) เทศนาอันกำหนดด้วยจิต (มนสา-ววตฺถปิตเทสนา), ปัญหาที่ถามด้วยจิต (มนสาปุจฺฉิตปญฺหา).

ตีสุ ฐาเนสุ ปริสุทฺธปโยคภาเวน วิสุทฺธ-กรุณานํ จิตฺเตน ปวตฺติตเทสนา วาจาหิ อกถิตตฺตา อเทสิตตฺตา **อกฺขร**มิติ สญฺญิตา ตํ ปารายนิกพฺราหฺมณานํ มนสาปุจฺฉิต-ปญฺหานํ วเสน ภควตา รตนฆเร นิสีทิตฺวา สมฺมสิตปฏฺฐานมหาปกรณวเสน จ **อกฺขรํ** นามาติ คเหตพฺพํ. (มหานิ.อฏ. ๒)

เทศนาอันกำหนดด้วยจิตที่มีความกรุณา บริสุทธิ์ เพราะภาวะแห่งปโยคะบริสุทธิ์ใน ไตรทวาร บัณฑิตรู้ได้ว่า **อักขระ** เพราะมิได้ กล่าวคือมิได้แสดงด้วยวาจา. อักขระนั้น พึง ถือเอาว่า ชื่อว่า **อักขระ** ด้วยสามารถแห่ง ปัญหาที่เหล่าพราหมณ์ ผู้ต้องการไปถึงฝั่ง ทูลถามด้วยจิต และด้วยสามารถแห่งปัฏฐาน มหาปกรณ์ อันพระผู้มีพระภาค ประทับนั่ง พิจารณาแล้วที่รัตนฆรเจดีย์.

เกจิ ปน มนสา เทสนา วาจาย อกฺขรณโต **อกฺขรนฺ**ติ วทนฺติ. (เนตฺติ.อฏ. ๓๒)
บางอาจารย์กล่าวว่า เทศนาทางใจ ชื่อว่า **อักษร** เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ.

เกจีติ อภยคิริวาสิโน. เต หิ อภิธมฺมเทสนำ “มนสาเทสนาติ วทนฺติ, ยโต ราหุลาจริโย วิสุทฺธกรุณานำ มนสาเทสนา วาจาย อกฺขรณโต อกฺขรสญฺญิตาติ อาห. (เนตฺติ.ฏี. ๔๑)

คำว่า **เกจิ** (บางอาจารย์) คือ อาจารย์ผู้อยู่ใน นิกายอภยคีรี ที่จริงแล้ว ท่านเหล่านั้น กล่าว ถึงอภิธรรมเทศนาว่าเป็นเทศนาทางใจ ดังพระ ราหุลาจารย์กล่าวว่า เทศนาทางใจของพระ พุทธเจ้าผู้มีกรุณาอันบริสุทธิ์ยิ่ง ชื่อว่า **อักขระ** เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ.

[พระนิกายอภยคีรี กล่าวว่าพระอภิธรรมเทศนาของพระพุทธเจ้าเป็นเทศนาทางใจ ที่มิได้เปล่งเสียงออกทางวาจา จึงชื่อว่าอักษร เพราะไม่เคลื่อนย้ายไปสู่ถ้อยคำ ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวถึงความเห็นข้างต้น ด้วยคำว่า เกจิ (บางอาจารย์) ซึ่งนิยมใช้เพื่อแสดงความไม่เห็นด้วย]

(๕) ชื่อ, บัญญัติ, โวหาร.

ภาษาบาลีเป็นภาษาที่มีแบบแผน จึงเรียกว่าตันติภาษา ศัพท์บาลีส่วนใหญ่มีรากศัพท์และปัจจัยที่ประกอบร่วมกับรากศัพท์ ในทีฆนิกายปาฏิกวรรค อัคคัญญสูตร พระพุทธองค์ตรัสความเป็นมาของคำบาลีบางศัพท์ไว้ เช่น

มหาชนสมฺมโตติ โข วาเสฏฺฐ มหาสมฺมโต, มหาสมฺมโตเตฺวว ปฐมํ **อกฺขรํ** อุปนิพฺพตฺตํ.

(ที. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนวาเสฏฐะ **ชื่อ** (คำ) ว่า มหาสัมมตะ มหาสัมมตะ อุบัติขึ้นเป็นอันดับแรก เพราะเป็นผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว.

อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตนฺติ สงฺขา สมญฺญา ปญฺญตฺติ-โวหาโร อุปฺปนฺโน. (ที.อฏ. ๓/๕๔)

สองบทว่า **อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ** (ชื่อ...เกิดขึ้นแล้ว) ความว่า โวหารแห่งบัญญัติซึ่งรู้กันได้ด้วยการยกย่องเกิดขึ้นแล้ว.

อกฺขรนฺติ นิรุตฺตึ. สา หิ มหาชเนน สมฺมโตติ นิทฺธาเรตฺวา วตฺตพฺพโต นิรุตฺติ ตสฺมึเยว นิรูพฺหภาวโต อญฺญตฺถ อสญฺจรณโต อกฺขรนฺติ จ วุจฺจติ ตถา สงฺขาตพฺพโต สงฺขา สมญฺญายตีติ สมญฺญา ปญฺญาปนโต ปญฺญตฺติ โวหรณโต โวหาโร. (ที.ฏี. ๓/๓๗)

บทว่า **อกฺขรํ** แปลว่า ชื่อ กล่าวคือ ชื่อนั้นเรียกว่า นิรุตติ เพราะบุคคลพึงนำออกมากล่าวว่าเป็นผู้อันมหาชนแต่งตั้งแล้ว และเรียกว่า อักขระ เพราะไม่เปลี่ยนแปลงไปสู่คำอื่น เนื่องด้วยเป็นสิ่งที่ปรากฏในบุคคลนั้นนั่นเทียว เช่นเดียวกันนี้ ชื่อนั้นเรียกว่า สังขา เพราะบุคคลพึงยกย่อง, สมัญญา เพราะเหตุที่บุคคลรู้ได้ด้วยดี, บัญญัติ เพราะแสดงให้รู้โดยนัยต่าง ๆ และโวหาร เพราะเป็นชื่อเรียก.

[คำว่า **มหาสมฺมต** (ผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว) มาจาก มหาชนสมฺมต ลบ ชน ศัพท์ในกลางสมาส มีวิเคราะห์ว่า มหาชเนน สมฺมโต มหา-สมฺมโต (มหาสัมมตะ คือ ผู้ที่มหาชนสมมุติแล้ว)]

เขตฺตานํ อธิปตีติ โข วาเสฏฺฐ ขตฺติโย, ขตฺติโยเตฺวว ทุติยํ **อกฺขรํ** อุปนิพฺพตฺตํ.

(ที. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนวาเสฏฐะ **ชื่อ** (คำ) ว่า กษัตริย์ กษัตริย์ อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สอง เพราะเป็นผู้ครอบครองไร่นา.

ขตฺติโย ขตฺติโยตฺเวว ทุติยํ อกฺขรนฺติ น เกวลํ **อกฺขร**เมว เต ปนสฺส เขตฺตสามิโน ตีหิ สงฺเขหิ อภิเสกมฺปิ อกํสุ. (ที.อฏ. ๓/๕๔)

ปาฐะว่า **ขตฺติโย ขตฺติโย เตฺวว ทุติยํ อกฺขรํ** ความว่า มิใช่เพียง**อักษร**อย่างเดียวเท่านั้น แต่พวกสัตว์เหล่านั้น ยังได้ทำการอภิเษก

บุคคลนั้น ด้วยการยกย่องถึง ๓ ครั้งว่า ขอท่านจงเป็นเจ้าของแห่งนา [ของพวกเรา].

[**ขตฺติย** (กษัตริย์) มาจาก เขตฺต ศัพท์ + อิย ปัจจัยในความหมายว่า ครอบครอง มีรูปวิเคราะห์ว่า เขตฺตานํ อธิปติ ขตฺติโย (ขัตติยะ คือผู้ครอบครองไร่นา) เมื่อสำเร็จรูปว่า เขตฺติย แล้ว ให้แปลง เอ ใน เข เป็น อ]

ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ โข วาเสฏฺฐ ราชา, ราชาเตฺวว ตติยํ **อกฺขรํ** อุปนิพฺพตฺตํ.

(ที. ๓/๑๓๑)

ดูก่อนวาเสฏฐะ **ชื่อ** (คำ) ว่า ราชา ราชา อุบัติขึ้นเป็นอันดับที่สาม เพราะเป็นผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม.

[คำว่า **ราช** (พระราชา) มาจาก รญฺช ธาตุ (ราเค = ยินดี) + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า ธมฺเมน ปเร รญฺเชตีติ ราชา (ราชะ คือ ผู้ยังบุคคลอื่นให้ปลื้มใจโดยธรรม)]

(๖) คำพูดตามประเพณี = ปเวณิกถา.

ตเทว โปราณํ อคฺคญฺญํ **อกฺขรํ** อนุสรนฺติ, น เตฺววสฺส อตฺถํ อาชานนฺติ. (ที. ๓/๗๑)

พวกพราหมณ์พากันนึกได้แต่**คำพูดตามประเพณี**ที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลกเท่านั้น แต่ไม่รู้เนื้อความแห่งคำนั้นเลย.

อคฺคญฺญํ อกฺขรนฺติ โลกุปฺปตฺติวึสกถํ.

(ที.อฏ. ๓/๕๒)

สองบทว่า **อคฺคญฺญํ อกฺขรํ** ได้แก่ **คำพูดตามประเพณี**เรื่องการบังเกิดขึ้นของโลก.

โลกุปฺปตฺติวึสกถนฺติ โลกุปฺปตฺติวึสชฺ ปเวณีกถํ อาทิกาเล อุปฺปนฺนํ ปเวณีอาคตกถนฺติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๓/๓๕)

บทว่า **โลกุปฺปตฺติวึสกถํ** (คำพูดตามประเพณีเรื่องการบังเกิดขึ้นของโลก) ความว่า คำพูดตามประเพณีที่เกิดจากประวัติการบังเกิดขึ้นของโลก ความหมายก็คือคำพูดที่มาจากประเพณีอันเกิดขึ้นแล้วในกาลเบื้องต้น [ระยะเริ่มแรกของโลก].

(๗) นิพพาน.

อสงฺขตํ สิวมมตํ สุทุทฺทสํ
ปรายณํ สรณมนีติกํ ตถา
อนาสวํ ธุวมนิทสฺสนากตา
ปโลกิตํ นิปุณมนนฺต**มกฺขรํ**. (ธาน. ๗)

ศัพท์เหล่านี้มีความหมายว่า พระนิพพาน คือ อสงฺขต (สภาพที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง), สิว (สภาพเกษม), อมต (สภาพไม่ตาย), สุทุทฺทส (สภาพเห็นได้ยาก), ปรายณ (สภาพที่พระอริยะเข้าถึง), สรณ (สภาพกำจัดกิเลส), อนีติก (สภาพปราศจากอันตราย), อนาสว (สภาพไม่มีอาสวะ), ธุว (สภาพมั่นคง), อนิทสฺสน (สภาพไม่พบเห็น[ด้วยมังสจักษุ]), อกต (สภาพที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง), อปโลกิต (สภาพไม่พินาศ[ด้วยชราและมรณะ]), นิปุณ (สภาพละเอียด), อนนฺต (สภาพไม่มีที่สุด), **อกฺขร** (สภาพที่ไม่เสื่อมสลาย).

ขรนฺติ วินสฺสนฺตีติ ขรา, สงฺขตา, เต ยตฺถ น สนฺติ, ตำ **อกฺขรำ**, ขรสงฺขาตานำ วา สงฺขตานำ ปฏิปกฺขตฺตา **อกฺขรำ**. (ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๗)

สภาวธรรมเหล่าใด ย่อมเสื่อม คือ พินาศ เหตุนั้น สภาวธรรมเหล่านั้น ชื่อว่า ขระ คือ สังขตะ สังขตธรรมเหล่านั้น ย่อมไม่มีในนิพพานใด นิพพานนั้น ชื่อว่า **อักขระ** (ไม่มีสังขตธรรมที่พินาศ) อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า **อักขระ** เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรมที่ชื่อว่า ขระ.

[ธรรมที่ชื่อว่า **ขระ** เพราะอรรถว่า เสื่อม คือ พินาศ ได้แก่สังขตธรรม, นิพพานเป็นธรรมที่ไม่มีความเสื่อมเหล่านั้น จึงชื่อว่า **อักขระ**, นิพพานชื่อว่า **อักขระ** เพราะเป็นปฏิปักษ์ต่อสังขตธรรม คือ ธรรมที่เสื่อมไป]

[ท่านแสดงรูปวิเคราะห์ อกฺขร ไว้ ๒ ประการ คือ นตฺถิ ขรา ยตฺถาติ อกฺขรำ (สภาวะที่ไม่มีสังขตธรรมที่พินาศ) = นนิบาตบุรพบท พหุพ-พีหิสมาส, น ขรำ อกฺขรำ (สภาวะไม่ใช่สังขตธรรมที่พินาศ) = นนิบาตบุรพกรรมธารยสมาส]

อกฺขรคณนา (ถี)

[อกฺขร + คณนา]

คณนา = คณ (สงฺขฺยาเน) + ยุ

การนับจำนวนอักษร (พยางค์).

ภาณวาโรติ จ ทฺวตฺติสกฺขรานำ คาถานำ วเสน อฑฺฒเตยฺยคาถาสตำ, อยญฺจ **อกฺขรคณนา** ภาณวารคณนา จ ปทคณนานุสาเรน ลทฺธาติ เวทิตพฺพา. (ม.ฏี. ๑/๒๑)

บทว่า **ภาณวาโร** คือ ๑ ภาณวารเทียบได้กับคาถา ๒๕๐ บท คาถา ๑ บทมี ๓๒ พยางค์ **การนับจำนวนอักษร** (พยางค์) และการนับภาณวาระนี้ พึงทราบว่า ได้ (จำนวน) โดยคล้อยตามการนับบท.

[๑ **ภาณวาร**เทียบได้กับคาถา ๒๕๐ บท คาถา ๑ บทมี ๓๒ พยางค์ ดังนั้น ภาณวาร หนึ่ง จึงมีพยางค์ ๘,๐๐๐ พยางค์ ดังสัททนีติ (ธาตุมาลา หน้า ๘๒) กล่าวว่า

อฏฺจกฺขรา เอกปทำ
เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา เจกา มโต คนฺโถ
คนฺโถ พาตฺตึสตกฺขโร.
พาตฺตึสตกฺขรคนฺถานำ ปญฺญาสำ ทฺวิสตำ ปน
ภาณวาโร มโต เอโก สฺวฏฺจกฺขรสหสฺสโก.

๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา และคาถาหนึ่งพึงทราบว่าเป็นคันถะ คันถะหนึ่งมี ๓๒ พยางค์ พึงทราบ ๒๕๐ คันถะที่มีคาถา ๓๒ พยางค์ว่าเป็นหนึ่งภาณวาร ภาณวารนั้นมี ๘,๐๐๐ พยางค์.

อฏฺจกฺขรา เอกำ ปทำ
เอกา คาถา จตุปฺปทำ
คาถา ทฺวิสตปญฺญาสำ
ภาณวาโรติ วุจฺจติ. (ธาตวตฺถสงฺคหนิสฺสย)

๘ พยางค์เป็น ๑ บาท, ๔ บาทเป็น ๑ คาถา, คาถา ๒๕๐ บท ได้ชื่อว่า ภาณวาร.

คนสมัยก่อน มีความจำเป็นเลิศ เมื่อแต่งคัมภีร์แล้ว มักจะท่องจำคัมภีร์ที่ตนเองแต่งได้ ท่าน

ผู้แต่งนิยมนับจำนวนพยางค์ของคัมภีร์ โดยละเอียดเป็น**ภาณวาร** คือวาระที่พึงสาธยายอย่างต่อเนื่องจนถึงเวลาหยุดพักครั้งหนึ่ง มีจำนวน ๘,๐๐๐ พยางค์ เทียบกับคาถาได้ ๒๕๐ บท เมื่อนำจำนวนบทตั้ง แล้วคูณด้วยจำนวนพยางค์ แล้วคูณด้วยจำนวนภาณวาร ก็จะได้จำนวนพยางค์ในคัมภีร์นั้นๆ

การนับคัมภีร์ที่แต่งเป็นภาณวารนี้นับเป็นประเพณีอย่างหนึ่งของท่าน ผู้ประพันธ์คัมภีร์อรรถกถาและฎีกาในสมัยก่อน เช่น

อภิธมฺมสฺส สงฺคยฺห ธมฺเม อนวเสสโต
จิตาย ตสฺสา อารทฺธา ยา มยา อตฺถวณฺณนา.
อนากุลานมตฺถานำ สมฺภวา อฏฺฐสาลินี
อิติ นาเมน สา เอสา สนฺนิฏฺฐานมุปาคตา
เอกูนจตฺตาลีสาย ปาพิยา ภาณวารโต.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๘๕)

คัมภีร์อธิบายเนื้อความแห่งธรรมสังคณี ที่รวบรวมธรรมแห่งพระอภิธรรมปิฎกไว้ โดยสิ้นเชิงนั้น ข้าพเจ้าได้ปรารภแล้ว คัมภีร์อธิบายเนื้อความนั้น เข้าถึงความสำเร็จแล้ว โดยชื่อว่าอัฏฐสาลินี เพราะมีเนื้อความไม่สับสน โดยคำบาลี ๓๙ ภาณวาร.

(คัมภีร์นี้นับจำนวนพยางค์ได้ ๓๑๒,๐๐๐ พยางค์ (๒๕๐ x ๓๒ x ๓๙ = ๓๑๒,๐๐๐)

อตฺถำ ปกาสยนฺตี สา อนากุลวินิจฺฉยา
สมตฺตา สตฺตวีสาย ปาพิยา ภาณวารโต.

(เนตฺติ.อฏ. ๒๙๗)

คัมภีร์อธิบายนั้น แสดงเนื้อความ มีคำวินิจฉัยไม่สับสน จบแล้วโดยลำดับภาณวาร ๒๗.

(คัมภีร์นี้ นับจำนวนพยางค์ได้ ๒๑๖,๐๐๐ พยางค์ (๒๕๐ x ๓๒ x ๒๗ = ๒๑๖,๐๐๐)

วินเย ปาฏวตฺถาย
สาสนสฺส จ วุฑฺฒิยา
วณฺณนา ยา สมารทฺธา
วินยฏฺฐกถาย สา.
สารตฺถทีปนี นาม สพฺพโส ปรินิฏฺฐิตา
ตึสสหสฺสมตฺเตหิ คนฺเถหิ ปริมาณโต.

คัมภีร์อธิบายอรรถกถาพระวินัยนามว่า สารัตถทีปนี ที่ข้าพเจ้ารจนาขึ้นเพื่อความเป็นผู้ชำนาญในพระวินัย และเพื่อความเจริญแห่งพระศาสนา สำเร็จแล้วโดยประการทั้งปวง โดยคันถะประมาณ ๓๐,๐๐๐ ถ้วน

(ข้อความว่า คันถะประมาณ ๓๐,๐๐๐ ถ้วน หมายความว่า คันถะหนึ่งเทียบได้กับคาถา ๑ บทที่มี ๓๒ พยางค์ ดังนั้น คันถะ ๓๐,๐๐๐ ถ้วน จึงนับจำนวนพยางค์ได้ ๙๖๐,๐๐๐ พยางค์)]

อกฺขรจินฺตก (ปุ)

[อกฺขร + จินฺตก]

ผู้คิดอักษร, ผู้รู้ไวยากรณ์, นักไวยากรณ์, ผู้เชี่ยวชาญอักษรศาสตร์.

อกฺขรำ จินฺเตนฺติ ลิงฺควิภตฺติยาทีหีติ **อกฺขรจินฺตกา**, สทฺทวิทู, อกฺขรสทฺเทน เจตฺถ ตมฺมูลกานิ ปทานิปิ คเหตพฺพานิ.

(สี.นวฏี. ๑/๑๘๑)

ชื่อว่า **อักขรจินตกะ** เพราะอรรถว่า คิดอักษรด้วยลิงค์และวิภัตติเป็นต้น ได้แก่ นักไวยากรณ์ (นักอักษรศาสตร์). อนึ่ง ในที่นี้ พึงถือเอาแม้บทอันเกิดจากอักษรนั้น ด้วยอักขระศัพท์.

อกฺขรจินฺตกา ปเนตฺถ อิมํ ลกฺขณํ วทนฺติ อโนกปฺปนามริสนตฺถวเสน เอตํ อตฺถินามสทฺเท อุปปเท ปริภุญฺชิสฺสสีติ อนาคตวจนํ กตํ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๗๕)

ในข้อนี้ **นักไวยากรณ์** กล่าวลักษณะไว้ดังนี้ว่า เมื่อมีศัพท์ว่า อตฺถิ เป็นบทต้น จึงใช้รูปกิริยาเป็นอนาคตนี้ว่า ปริภุญฺชิสฺสสิ ด้วยอำนาจเนื้อความว่ายังไม่ปลงใจเชื่อ และทนไม่ได้.

อกฺขรจินฺตา (ถี)

[อกฺขร + จินฺตา]

การคิดอักษร, การรู้ไวยากรณ์.

พฺราหฺมณา ตีสุ เวเทสุ กุสลา โหนฺติ. คหปตโย นานาโวหาเรสุ เจว **อกฺขรจินฺตาย** จ.

(ม.อฏ. ๑/๓๓๙)

พราหมณ์ทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดในไตรเพท คหบดีทั้งหลายเป็นผู้ฉลาดในโวหารต่าง ๆ และใน**การคิดอักษร**[การสร้างรูปคำด้วยลิงค์และวิภัตติเป็นต้น].

อกฺขรชานน (น)

[อกฺขร + ชานน] การรู้อักษร.

ชานน=ญา (ชานเน) + ยุ. แปลง ยุ เป็น อานน ด้วยสูตรว่า นุทาทีหิ ยุณวูนมนานนากานนกา สการิเตหิ จ (กจ. ๖๔๑). แปลง ญา ธาตุเป็น ชา ด้วยสูตรว่า ญาสฺส ชาชนา (กจ. ๔๗๐)

การแปลง ญา ธาตุเป็น ชา นั้น มีได้เพราะ นา วิกรณปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้ธาตุต่างกัน) จึงต้องลง นา แล้วลบทิ้งเสีย

อกฺขรชานนกีฬา (ถี)

[อกฺขรชานน + กีฬา]

การเล่นในการรู้อักษร, การเล่นทายอักษร.

ดู อกฺขริกา

อกฺขรญฺญู (ติ)

[อกฺขร + ญา (พุชฺฌเน) + รู]

ผู้รู้อักษร, นักอักษรศาสตร์.

เอโก มหาคามิกมนุสฺโส อุทฺธํ อุลฺโลเกนฺโต อกฺขรานิ ทิสฺวา กึ โภ อิทนฺติ **อกฺขรญฺญุ**มนุสฺสํ ปกฺโกสาเปตฺวา ทสฺเสสิ.

(ที.อฏ. ๒/๓๐๖)

เพื่อนบ้านคนสำคัญคนหนึ่งแหงนหน้าขึ้นมองข้างบน ครั้นเห็นตัวอักษร จึงถามว่า ท่านผู้เจริญนี่อะไร ? แล้วให้ไปตามคน**ผู้รู้อักษร** มาอ่านให้ฟัง.

อกฺขรณ (ติ)

[น + ขรณ]

ไม่มีการเคลื่อนไป - ย้ายไป.

อปริโยสิเต ปเท วณฺโณ อกฺขรํ ปริยายวเสน **อกฺขรณ**โต อสญฺจรณโต. (เนตฺติ.อฏ. ๓๑)

พยางค์ในบทที่ยังพูดไม่จบ ชื่อว่า อักษร เพราะ **ไม่มีการเคลื่อน** คือ **ไม่มีการย้ายไป** ด้วยอำนาจคำไวพจน์.

ดู อกฺขร อรรถ (ข)

อกฺขรตฺถ (ปุ)

[อกฺขร + อตฺถ]

อรรถแห่งศัพท์, ความหมายของศัพท์, เนื้อความของอักษร.

จตุมฏฺจสฺสาติ สรีเรน ชาติยา สเรน คุเณนาติ อิเมหิ จตูหิ มฏฺจสฺส สุทฺธสฺสาติ **อกฺขรตฺโถ**.

(ชา.อฏ. ๒/๙๘)

บทว่า **จตุมฏฺจสฺส** (พ้นจาก[มลทิน] ๔) **มีอรรถแห่งศัพท์** คือ สละสลวย ได้แก่ บริสุทธิ์จาก[มลทิน] ๔ ประการเหล่านี้ คือ สรีระ ชาติ เสียง [และ] คุณ.

อกฺขรตฺโถ ปน สิกฺขา เอเตสํ สีลนฺติ เสกฺขา.

(มูลฏี. ๑/๔๓)

ส่วน**อรรถแห่งศัพท์** คือ สิกขาเป็นปกติของบุคคลเหล่านี้ เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่าเสกขา[ได้แก่พระอริยบุคคล ๗ จำพวกมีพระโสดาบันเป็นต้น]

อกฺขรปฏฺฏก (ติ)

[อกฺขร + ปฏฺฏก. (ถี) อกฺขรปฏฺฏิกา]

แผ่นจารึกอักษร (แผ่นเงิน - ทองเป็นต้น).

อเถตฺถ ตำ **อกฺขรปฏฺฏิกำ** ราชมุทฺทิกาลญฺฉนำ จ ทิสฺวา มุญฺจิตฺวา ตำ มำสเปสึ อทฺทส ทิสฺวานสฺส เอตทโหสิ สิยา คพฺโภ ตถา หิสฺส ทุคฺคนฺธปูติกภาโว นตฺถีติ.

(ม.อฏ. ๑/๒๕, ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๔)

ลำดับนั้น ท่านได้เห็น**แผ่นจารึกอักษร** และพระราชลัญจกรนั้นที่ภาชนะนั้น จึงแก้ออกได้เห็นชิ้นเนื้อนั้น ครั้นเห็นแล้ว ได้มีความคิดว่า จะพึงเป็นครรภ์ ถ้าเป็นเช่นนั้น ทำไมครรภ์นั้นจึงไม่มีกลิ่นเหม็น และเน่าเปื่อยเล่า.

อกฺขรปท (น)

[อกฺขร + ปท]

อักษรและบท, อักษรมีสระเป็นต้น และบทมี อ การันต์เป็นต้น.

อกฺขรปทนิยมิต (ติ)

[อกฺขร + ปท + นิยมิต]

นิยมิต = นิ + ยม (นิจฺฉเย) + อิ + ต

กำหนดแล้วอักษรและบท.

[สิโลกมนุกสฺสามิ ยตฺถ ภุมฺมา ตทสฺสิตา
เย สิตา คิริคพฺภรำ ปหิตตฺตา สมาหิตา.

พระผู้มีพระภาคจึงได้ตรัสดังนี้ว่า เราจะกล่าวเป็นคาถา เหล่าภุมมเทวดาอาศัยอยู่ในที่ใด เหล่าภิกษุก็อาศัยอยู่ในที่นั้น ภิกษุเหล่าใด อาศัยซอกเขา มีจิตมุ่งมั่น มีจิตตั้งมั่น]

สิโลกมนุกสฺสามีติ **อกฺขรปทนิยมิตำ** วจนสงฺฆาตำ ปวตฺตยิสฺสามิ. (ที.อฏ. ๒/๒๗๗)

บาทคาถาว่า สิโลกมนุกสฺสามิ (เราจะกล่าวเป็นคาถา) คือ จะให้หมู่คำที่**กำหนดด้วยอักษรและบท**เป็นไป.

คาถายาติ **อกฺขรปทนิยมิเตน** วจเนน.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๒๘)

บทว่า **คาถาย** (ด้วยคาถา) ได้แก่ ด้วยคำที่**กำหนดด้วยอักษรและบท**.

[คาถา มีความหมายตามศัพท์ว่า คำที่บุคคลสาธยาย มีรูปวิเคราะห์ว่า คายตีติ คาถา (คำที่ถูกสาธยาย ชื่อว่า คาถา) คาถาเป็นสิ่งที่ใช้คู่กับฉันท์ แต่ต่างกัน คือฉันท์เป็นการกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทของคาถา ส่วนคาถาเป็นการวางครุลหุเป็นแบบต่าง ๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์ กล่าวคือ ผู้ที่จะแต่งคาถาพึงคิดว่าจะแต่งเป็นคาถากี่พยางค์ กล่าวอีกนัยหนึ่งคือแต่งเป็นฉันท์ไหน ถ้ากล่าวถึงข้อความไม่ยาวนัก ก็แต่งคาถาที่มีพยางค์น้อย หรือถ้าจะกล่าวถึงข้อความยาวก็พึงแต่งคาถาที่มีพยางค์มาก ดังนั้น ฉันท์จึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท์.
ชื่อคาถา บางครั้งใช้เป็นปุงลิงค์ เช่น สิโลก บางครั้งใช้เป็นอิตถีลิงค์ เช่น คาถา, วุตฺติ บางครั้งใช้เป็นนปุงสกลิงค์ เช่น ปชฺช, วุตฺต แต่ส่วนใหญ่ชื่อคาถาจะมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ เพราะรูปอิตถีลิงค์นิยมใช้มากกว่าลิงค์อื่น**]**

อกฺขรปทนิยมิตคนฺถิต (ติ)

[อกฺขรปทนิยมิต + คนฺถิต]

อันกำหนดร้อยกรองด้วยอักษรและบท.

ภควนฺตํ คาถาย อชฺฌภาสีติ ภควนฺตํ **อกฺขร-ปทนิยมิตคนฺถิเตน** วจเนน อภาสีติ อตฺโถ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๙๙)

หลายบทว่า **ภควนฺตํ คาถาย อชฺฌภาสิ** (ได้เชื้อเชิญพระผู้มีพระภาคด้วยคาถา) ความว่า ได้เชื้อเชิญพระผู้มีพระภาคด้วยถ้อยคำ **อันกำหนดร้อยกรองด้วยอักษรและบท**.

[คนฺถ = คัมภีร์, ตำรา, การร้อยกรอง, เครื่องผูก, เครื่องร้อยรัด, เครื่องรัด]

อกฺขรปทปาริปูรี (ถี)

[อกฺขรปท + ปาริปูรี]

ความบริบูรณ์แห่งอักษรและบท.

อนุพฺยญฺชนโสติ **อกฺขรปทปาริปูริยา** จ สุวินิจฺฉิตานิ อขณฺฑานิ อวิปรีตกฺขรานิ. เอเตน อฏฺฐกถา ทีปิตา. อฏฺฐกถาโต หิ เอส วินิจฺฉโย โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๕๖)

บทว่า **อนุพฺยญฺชนโส** (โดยอนุพยัญชนะ) ได้แก่ วินิจฉัยเรียบร้อยโดยความ**บริบูรณ์แห่ง อักษรและบท** คือ ไม่ขาดตก(บกพร่อง) ไม่มีอักษรคลาดเคลื่อน ท่านแสดงอรรถกถาไว้ด้วยคำนี้. จริงอยู่ วินิจฉัยนี้ย่อมมีมาจากอรรถกถา.

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทส

(ปุ) [อกฺขร + ปท + พฺยญฺชน + อาการ + นิรุตฺติ + นิทฺเทส]

อักษร (พยางค์) บท พยัญชนะ (พากย์) อาการะ (การจำแนกพากย์) นิรุตติ (รูปวิเคราะห์) และนิเทศ (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ).

อกฺขรํ ปทํ พฺยญฺชนํ
นิรุตฺติ ตเถว นิทฺเทโส

อาการณฺฏจวจนำ

เอตฺตาวำ พฺยญฺชนำ สพฺพำ. (เนตฺติ. ๒๓)

พยางค์ บท พากย์ รูปวิเคราะห์ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ และการจำแนกพากย์ อันเป็นที่ ๖ ทั้งหมดนี้ชื่อว่า กลุ่มศัพท์ (พยัญชนบท).

ฉปฺปทานิ พฺยญฺชนำ **อกฺขรำ ปทำ พฺยญฺชนำ อากาโร นิรุตฺติ นิทฺเทโส**. อิมานิ ฉปฺปทานิ พฺยญฺชนำ. เตนาห ภควา ธมฺมำ โว ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อาทิกลฺยาณำ มชฺเฌกลฺยาณำ ปริโยสานกลฺยาณำ สาตฺถำ สพฺยญฺชนนฺติ.

(เนตฺติ. ๑๐)

กลุ่มศัพท์ ๖ ประการ คือ **พยางค์ บท พากย์ การจำแนกพากย์ รูปวิเคราะห์ และการแสดงรูปวิเคราะห์โดยประการต่าง ๆ** กลุ่มศัพท์เหล่านี้เป็นศัพท์. สมดังพระพุทธดำรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะแก่เธอทั้งหลาย.

[กลุ่มศัพท์ มี ๖ คือ

พยางค์ เช่น ทุ, ส, น, โส ในคาถาเป็นต้นว่า ทุชฺชีวิตมชีวมฺห (พวกเราไม่ให้ของที่มีอยู่ จึงเป็นอยู่ลำบาก เมื่อไทยธรรมมีอยู่ พวกเรามิได้ทำที่พึ่งแก่ตน)

บท ศัพท์ที่มีวิภัตติอยู่ท้าย เช่น บทว่า สีเล ในคาถาว่า สีเล ปติฏฺจาย นโร สปญฺโญ (ภิกษุผู้เป็นคนฉลาด มีความเพียร มีปัญญาหยั่งเห็น ดำรงอยู่ในศีลแล้ว อบรมจิต และปัญญาอยู่นั้น พึงถางชัฏนี้ได้)

พากย์ เช่น จตฺตาโรเม ภิกฺขเว สติปฏฺจานา ภาวิตา พหุลีกตา เอกนฺตนิพฺพิทาย วิราคาย นิโรธาย อุปสมาย อภิญฺญาย สมฺโพธาย นิพฺพานาย สำวตฺตนฺติ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สติปัฏฐานสี่นี้เมื่อเจริญกระทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อความเบื่อหน่าย คลายกำหนัด ดับกิเลส สงบระงับ รู้ยิ่ง รู้แจ้ง และพ้นไปจากตัณหา)

การจำแนกพากย์ เช่น กตเม จตฺตาโร. อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ กาเย กายานุปสฺสี วิหรติ อาตาปี สมฺปชาโน สติมา วิเนยฺย โลเก อภิชฺฌาโทมนสฺสำ (สติปัฏฐานสี่คืออะไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในศาสนานี้ตาม รู้ในกองรูปว่า เป็นกองรูป มีความเพียรเผากิเลส มีปัญญา หยั่งเห็น มีสติ ข่มอภิชฌาและโทมนัสในโลกอยู่)

รูปวิเคราะห์ เช่น สงฺขตำ อภิสงฺขโรนฺตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา สงฺขาราติ วุจฺจนฺติ (ภิกษุทั้งหลาย เพราะปรุงแต่งผลจึงเรียกว่าสังขาร)

นิเทศ การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ เช่น สุขยตีติ สุขา. ทุกฺขยตีติ ทุกฺขา. น ทุกฺขา จ น สุขา จาติ อทุกฺขมสุขา (เวทนาอันเป็นสุข ชื่อว่า สุขเวทนา เวทนาอันเป็นทุกข์ ชื่อว่า ทุกข-เวทนา เวทนาที่มิใช่สุขและทุกข์ ชื่อว่า อทุกข-มสุขเวทนา), นิพฺพานำ มคฺเคติ, นิพฺพตฺถิเกหิ วา มคฺคียติ, กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ วา มคฺโค (มรรคคือสภาวะแสวงหาพระนิพพาน หรือสภาวะที่ผู้ปรารถนาพระนิพพานแสวงหา หรือสภาวะกำจัดกิเลสไป)

กลุ่มศัพท์ ๖ มีพยางค์เป็นต้นเหล่านี้ ใช้อธิบายกลุ่มอรรถ ๖ เป็นคู่ ๆ ดังนี้

สังกาสนา (อรรถแสดงโดยสังเขป) คู่กับพยางค์, ปกาสนา (อรรถแสดงไว้ก่อน) คู่กับบท, วิวรณา (อรรถอธิบาย) คู่กับพากย์, วิภชนา (อรรถจำแนก) คู่กับการจำแนกพากย์, อุตตานีกัมมะ (อรรถขยายให้ชัดเจนด้วยการอธิบายเพิ่มโดยละเอียด) คู่กับรูปวิเคราะห์, ปัญญัตติ (อรรถแสดงโดยประการต่าง ๆ เพื่อยังผู้สดับให้ร่าเริงยินดี ด้วยพระธรรมเทศนา) คู่กับการแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ (นิเทศ)

บรรดาพยัญชนฉักกะและอัตถฉักกะนั้น:-

พระผู้มีพระภาคทรงย่อธรรมด้วยพยางค์, ทรงแสดงรวบยอด (ตั้งหัวข้อ) ด้วยบท, ทรงขยายเนื้อความให้พิสดารด้วยพากย์, ทรงจำแนกธรรมด้วยการนำเอาข้อความหลักมาจำแนก, ทรงทำให้เข้าใจง่าย ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์, ทรงอธิบายเพิ่มเติมด้วยนิทเทส (การนำเอาบทสำเร็จของรูปวิเคราะห์มาขยายโดยพิสดาร)

อีกนัยหนึ่ง ทรงย่อธรรมด้วยพยางค์ แล้วทรงแสดงรวบยอด (ตั้งหัวข้อ) ด้วยบท, ทรงขยายเนื้อความด้วยประโยค และทรงจำแนกธรรมด้วยการนำเอาข้อความหลักมาจำแนก, ทรงทำให้เข้าใจง่ายด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์ และทรงอธิบายเพิ่มเติมด้วยนิทเทส (การนำเอาบทสำเร็จ ของรูปวิเคราะห์มาขยายโดยพิสดาร)

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงเริ่มความหมายด้วยพยางค์ ตั้งหัวข้อด้วยบท ชื่อว่าย่อมแนะนำอุคฆฏิตัญญูบุคคล, ทรงขยายเนื้อความด้วยประโยค ทรงจำแนกธรรม ด้วยการนำเอาข้อความหลักมาจำแนก ชื่อว่าทรงแนะนำวิปจิตัญญูบุคคล, ทรงทำให้เข้าใจง่าย ด้วยการแสดงรูปวิเคราะห์ และทรงอธิบายเพิ่มเติมด้วยนิทเทส (การนำเอาบทสำเร็จของรูปวิเคราะห์มาขยายโดยพิสดาร) ชื่อว่าทรงแนะนำเนยยบุคคล

อธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงกำหนดตามสมควรแก่สถานที่ กาลเวลา และ เวไนยบุคคลนั้นนั้น แล้วจึงทรงขยายพระธรรมเทศนานั้นนั้น ด้วยสามารถแห่งอัธยาศัย อนุสัย จริต และอธิมุตติของเหล่าพวกพ้องเวไนยสัตว์เหล่านั้น

ถาม. ในที่นี้ โดยความแล้ว พยัญชนฉักกะ คืออะไร อัตถฉักกะ คืออะไร ?

ตอบ. การที่พระผู้มีพระภาคผู้ทรงแสดงธรรมโดยการเปล่งพระสุรเสียงพร้อมกับอากัปกิริยาท่าทาง อันเป็นเหตุให้รู้ถึงความหมาย ชื่อว่าพยัญชนฉักกะ ส่วนธรรมที่ประกอบด้วยลักษณะและกิจ (หน้าที่) เป็นต้น ที่บุคคลสามารถเข้าใจได้ด้วยพยัญชนฉักกะนั้น ชื่อว่าอัตถฉักกะ

เพราะความพรั่งพร้อมด้วยศัพท์และอรรถเช่นนี้ พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจัก แสดงธรรมอันงามในเบื้องต้น งามในท่ามกลาง งามในที่สุด พร้อมทั้งอรรถ พร้อมทั้งพยัญชนะแก่เธอทั้งหลาย]

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺติทฺเทสวส

(ปุ) [อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทส + วส]

อำนาจของอักษร บท พยัญชนะ อาการะ นิรุตติ และนิเทศ, ประเภทของอักษร บท พยัญชนะ อาการะ นิรุตติ และนิเทศ.

พฺยญฺชนปาโจ **อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสวเสน** ฉพฺพิโธ. (มหานิ.อฏ. ๒)

พยัญชนปาจัะ (กลุ่มศัพท์) มี ๖ อย่าง คือ อักษร (พยางค์) บท พยัญชนะ (พากย์) อาการะ (การจำแนกพากย์) นิรุตติ (รูปวิเคราะห์) และนิเทศ (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ).

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสสมฺปตฺติ (ถี)

[อกฺขรปทพฺยญชนาการนิรุตฺตินิทฺเทส + สมฺปตฺติ]

ความถึงพร้อมแห่งอักษร (พยางค์) บท พยัญชนะ (พากย์) อาการะ (การจำแนกพากย์) นิรุตติ (รูปวิเคราะห์) และนิเทศ (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง).

อกฺขรปทพฺยญฺชนาการนิรุตฺตินิทฺเทสสมฺปตฺติยา สพฺยญฺชนำ. (วิ.อฏ. ๑/๙๙)

(พระพุทธพจน์)

ชื่อว่าพรั่งพร้อมด้วยพยัญชนะ เพราะความถึงพร้อมแห่งอักษร (พยางค์) บท พยัญชนะ (พากย์) อาการะ (การจำแนกพากย์) นิรุตติ (รูปวิเคราะห์) และนิเทศ (การแสดงรูปวิเคราะห์โดยนัยต่าง ๆ).

อกฺขรปาริปูรี (ถี)

[อกฺขร + ปาริปูรี]

ปาริปูรี = ปริ + ปูร (ปูรณมฺหิ) + ณี

ความบริบูรณ์แห่งอักษร.

สิถิลธนิตาทิ**อกฺขรปาริปูริยา** จ

ปทพฺยญฺชนสฺส ปริมณฺฑลตา.

(สี.นวฏี. ๒/๗๕๐)

ความที่บทและพยัญชนะกลมกล่อม เพราะความบริบูรณ์ด้วยอักษรมีสิถิลและธนิต เป็นต้น [คือประกอบด้วยวาจาให้รู้แจ้งซึ่งอรรถอันสละสลวย ไม่มีโทษ]

อกฺขรปิณฺฑ (ปุ)

[อกฺขร + ปิณฺฑ]

หมู่แห่งอักษร, ประชุมแห่งอักษร.

อกฺขรานำ สนฺนิปาตำ ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จาติ อกฺขรานำ สนฺนิปาตสงฺขาตำ **อกฺขรปิณฺฑ**ญฺจ ชานาติ ปุพฺพกฺขเรน อปรกฺขรำ อปรกฺขเรน ปุพฺพกฺขรญฺจ ชานาติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๓๔๙)

สองบาทพระคาถาว่า **อกฺขรานำ สนฺนิปาตำ ชญฺญา ปุพฺพาปรานิ จ** (รู้กลุ่มอักษรพร้อมกับรู้อักษรต้นและอักษรปลาย) ความว่า ย่อม**รู้หมู่แห่งอักษร** กล่าวคือที่ประชุมแห่งอักษร และรู้อักษรเบื้องปลายด้วยอักษรเบื้องต้น และอักษรเบื้องต้นด้วยอักษรเบื้องปลาย.

อกฺขรปุพฺพาปร (น)

[อกฺขร + ปุพฺพ + อปร]

เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอักษร, อักษรตัวหน้าและตัวหลัง.

ปุพฺพาปรกุสโลติ อตฺถปุพฺพาปรํ ธมฺมปุพฺพาปรํ **อกฺขรปุพฺพาปรํ** พฺยญฺชนปุพฺพาปรํ อนุสนฺธิปุพฺพาปรนฺติ อิมสฺมึ ปญฺจวิเธ ปุพฺพาปเร เฉโก. (อ.อฏ. ๓/๖๐)

บทว่า **ปุพฺพาปรกุสโล** (เป็นผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย) ความว่า เป็นผู้ฉลาดในเบื้องต้นและเบื้องปลาย ๕ ประการนี้ คือ เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอรรถ เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งธรรม **เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอักษร** เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งพยัญชนะ เบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งอนุสนธิ.

ดู ปุพฺพาปร

อกฺขรปฺปเภท (ปุ)

[อกฺขร + ปเภท]

ประเภทแห่งอักษร, คัมภีร์จำแนกอักษร ได้แก่ สิกขาคัมภีร์ และนิรุตติคัมภีร์ (สิกขาคัมภีร์ คือปาณินีสิกขา และนารทสิกขาเป็นต้น ที่แสดงสระ พยัญชนะ ฐาน กรณ์ ปยตนะ. นิรุตติคัมภีร์ คือ คัมภีร์ที่ยาสกฤษีรจนาไว้ อันกล่าวถึงพยากรณ์ปริสิตถะ ซึ่งแสดงปกติ ปัจจัตถะ และนิพพจนัตถะโดยลักษณะ ๕ อย่าง มีวัณณาคมเป็นต้น)

เตน โข ปน สมเยน พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส อมฺพฏฺโฐ นาม มาณโว อนฺเตวาสี โหติ อชฺฌายโก มนฺตธโร ติณฺณํ เวทานํ ปารคู สนิฆณฺฑุเกฏุภานํ **สากฺขรปฺปเภทานํ** อิติหาสปญฺจมานํ ปทโก เวยฺยากรณ โลกายตมหาปุริสลกฺขเณสุ อนวโย อนุญฺญาตปฏิญฺญาโต สเก อาจริยเก เตวิชฺชเก ปาวจเน ยมหํ ชานามิ, ตํ ตฺวํ ชานาสิ; ยํ ตฺวํ ชานาสิ, ตมหํ ชานามีติ. (ที. ๑/๘๒)

เวลานั้น อัมพัฏฐมาณพผู้เป็นศิษย์ของโปกขรสาติพราหมณ์ เป็นผู้สาธยาย ทรงไตรเพท จบไตรเพทพร้อมทั้งคัมภีร์นิฆัณฑุ (อภิธาน) คัมภีร์เกฏุภะ (อลังการ) **คัมภีร์จำแนกอักษร** และคัมภีร์อิติหาสะ (พงศาวดาร) รู้ตัวบทและไวยากรณ์ ชำนาญโลกายตศาสตร์ (ปรัชญา) และการทำนายลักษณะมหาบุรุษ อันอาจารย์ยกย่องรับรองในลัทธิปาพจน์คือไตรวิทยา อันเป็นของอาจารย์แห่งตนว่า ฉันรู้สิ่งใด เธอรู้สิ่งนั้น เธอรู้สิ่งใด ฉันรู้สิ่งนั้น.

อกฺขรปฺปเภโทติ สิกฺขา จ นิรุตฺติ จ.

(ที.อฏ. ๑/๑๒๔, ม.อฏ. ๓/๒๔๙)

บทว่า **อกฺขรปฺปเภโท** (คัมภีร์จำแนกอักษร) ได้แก่ คัมภีร์สิกขาและคัมภีร์นิรุตติ.

จานกรณาทิ วิภาคโต, นิพฺพจนวิภาคโต จ อกฺขรา ปเภทิยนฺติ เอเตหีติ **อกฺขรปฺปเภทา**.

(ที.ฏี. ๑/๒๙๑, ม.ฏี. ๓/๑๖๗)

ชื่อว่า **อักขรปเภทะ** เพราะอรรถว่า เป็นเครื่องจำแนกอักษร โดยประเภทแห่งฐาน กรณ์ เป็นต้น และโดยประเภทแห่งรูปวิเคราะห์.

[เวทางคศาสตร์ คือคัมภีร์ที่ใช้ประกอบการศึกษาพระเวท ประกอบด้วย ๖ ส่วน คือ ศึกษา

(สิกขา) ตำราว่าด้วยการออกเสียงให้ถูกต้อง, ไวยากรณ์ ตำราว่าด้วยแบบแผนของภาษา, ฉันท์ ตำราว่าด้วยฉันทลักษณ์, โชยติส ตำราว่าด้วยดาราศาสตร์, นิรุกติ ตำราว่าด้วยการวิเคราะห์รากคำ (ศัพท์) และการประกอบรูปศัพท์โดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์กำกับ, กัลปะ ตำราว่าด้วยการประกอบพิธีกรรม

โลกายตศาสตร์ หมายถึง วิตัณฑวาทศาสตร์ คือศิลปะแห่งการเอาชนะผู้อื่นในเชิงวาทศิลป์ โดยการอ้างทฤษฎีและประเพณีทางสังคม มาหักล้างสัจธรรม มุ่งแสดงให้เห็นว่าตนฉลาดกว่า มิได้มุ่งสัจธรรมแต่อย่างใด (ที.อฏ. ๒๕๖/๒๒๒)]

อกฺขรภาณก (ติ)

[อกฺขร + ภณ (สทฺเท) + ณฺวุ]

ผู้สาธายอักษร, ชอบใจอักษร, สวดอักษร.

นวมำ **อกฺขรภาณกานำ** ภิกฺขูนำ อชฺฌาสเยน วุตฺตำ. (สำ.อฏ. ๒/๕๕)

สมณพราหมณสูตรที่ ๙ พระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสโดยอัธยาศัย ของเหล่าภิกษุผู้สาธยายอักษร (ผู้ชอบใจอักษร).

อกฺขรภาณกานำ อกฺขรรุจีนำ. (สำ.ฏี. ๒/๗๒)

ของเหล่าภิกษุผู้สาธายอักษร คือ ผู้ชอบใจอักษร (อักขระ).

อกฺขรรุจิ (ติ)

[อกฺขร + รุจ (ปีติยำ) + อิ]

ผู้ชอบใจอักษร. ดู อกฺขรภาณก

อกฺขรลิขน (น)

[อกฺขร + ลิขน] ลิขน = ลิข (เลเข) + ยุ

การเขียนอักษร.

ปโยโค ปน ทุวิโธ กายิโก จ วาจสิโก จ. ตตฺถ พุทฺธำ ปจฺจกฺขามีติอาทินา นเยน ยาย กายจิภาสาย วจีเภทำ กตฺวา วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานำ โหติ, น **อกฺขรลิขนำ** วา หตฺถมุทฺทาทิทสฺสนำ วา กายปฺปโยคำ กโรนฺตสฺส. เอวำ วาจสิกปฺปโยเคเนว ปจฺจกฺขานำ โหติ, น ตทภาเวน.

(กงฺขา. ๑๓๒)

ความพยายามมี ๒ อย่าง คือ ความพยายามทางกาย และความพยายามทางวาจา. การลาสิกขาย่อมมีได้ด้วย ความพยายามทางวาจา โดยเปล่งเสียงพูดด้วยภาษาใดภาษาหนึ่ง ตามนัยว่า พุทฺธำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) เป็นต้น ย่อมไม่มีแก่ภิกษุผู้ทำความพยายามทางกายมีการ**เขียนอักษร** หรือการงอนิ้วมือเป็นต้น การลาสิกขา ย่อมมีได้ด้วยความพยายามทางวาจาอย่างนี้ ย่อมไม่มี เพราะปราศจากความพยายามดังกล่าว.

[คำว่า **อกฺขรลิขนำ** (การเขียนอักษร) คือ การเขียนอักษรเพื่อแสดงให้ผู้อื่นรู้ว่า พุทฺธำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) เป็นต้น ที่จริงแล้วในสมัยพุทธกาล ยังไม่นิยมใช้สื่อสารด้วยการเขียนอักษร การทรงจำพระพุทธพจน์ จึงเป็นการท่องจำโดยที่ศิษย์ว่าตามอาจารย์แล้วจำไว้ เรียกว่า มุขปาฐะ คือ การว่าทางปาก อย่างไรก็ตาม การสื่อสารด้วย

การเขียนอักษรก็มีบ้างในที่บางแห่ง เช่น การส่งสารไปตามสถานที่ต่างถิ่น เหมือนการที่พระเจ้าพิมพิสาร ส่งสารไปให้พระเจ้าปุกกุสาติที่เป็นพระสหาย หรือเหมือนเศรษฐีผู้เป็นบิดาของนายกุมภโฆสกใช้ให้นายกุมภโฆสกส่งจดหมายไปให้เศรษฐีผู้เป็นสหายของตน แต่การส่งสารเช่นนี้นิยมใช้ในหมู่ชนชั้นสูงเท่านั้น ข้อนี้แสดงว่า ตั้งแต่สมัยพุทธกาลก็มีการบัญญัติใช้อักษรแทนเสียงแล้ว

หตฺถมุทฺทา (การงอนิ้ว) มีวิเคราะห์ว่า หตฺถสฺส มุทฺทา หตฺถมุทฺทา (การงอมือ ชื่อว่า หัตถมุททา) คำว่า หตฺถ (มือ) จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **เอกเทสยูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงมือ อันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือ ดังฎีกาใหม่อธิบายว่า

หตฺถสทฺโท เจตฺถ ตเทกเทเสสุ องฺคุลีสุ ทฏฺฐพฺโพ น ภุญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มุเข ปกฺขิปิสฺสามีติอาทีสุ วิย. (กงฺขา.นวฏี. ๑๙๓)

อนึ่ง **หตฺถ** ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบในนิ้วมือ อันเป็นส่วนหนึ่งของมือนั้น ดังคำว่า น ภุญฺชมาโน สพฺพํ หตฺถํ มุเข ปกฺขิปิสฺสามิ (เราฉันอยู่จะไม่ใส่นิ้วมือทั้งหมดในปาก).

มุทฺทา ศัพท์แสดงความหมายว่า สงฺโกจน (การงอ) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓๘) แม้ในพระบาลีและอรรถกถาก็พบข้อความนี้ว่า

อุกฺกฏฺฐํ นาม สิปฺปํ มุทฺทา คณนา ลิขา. (วิ. ๓/๑๑๑)

ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน.

มุทฺทาติ หตฺถมุทฺทา คณนา. (วิ.อฏ. ๓/๒๕๗)
การนับที่งอ[นิ้ว]มือ ชื่อว่า วิชานับ.

อย่างไรก็ตาม กังขาฎีกาใหม่อธิบาย มุทฺทา ว่า วิกาโร (การเปลี่ยนแปลง) ตามมตินี้คำว่า หตฺถมุทฺทา แปลว่า การเปลี่ยนแปลงของมือ คือ การงอนิ้ว การเหยียดนิ้ว การกำมือ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อธิปฺปายวิญฺญาปโก องฺคุลิสงฺโกจนาทิโก หตฺถวิกาโร หตฺถมุทฺทา. (กงฺขา.นวฏี. ๑๙๓)
การเปลี่ยนแปลงของมือมีการงอนิ้วเป็นต้น อันแสดงให้รู้ความต้องการได้ ชื่อว่า **หัตถมุททา** (การเปลี่ยนแปลงของมือ)

คำว่า **มุทฺทา** (สันสกฤตเป็น มุทฺรา) มีรูปศัพท์มาจาก มุท ธาตุ + ท ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ซ้อน ท เป็น ทฺท คำนี้อาจแปลว่า แหวนตรา ก็ได้ ดังรูปวิเคราะห์ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๓๕) ว่า โมทนฺติ เอตายาติ มุทฺทา, สกฺขรมงฺคุลิยํ (บุคคลย่อมยินดี ด้วยแหวนนั้น เหตุนั้น แหวนนั้นชื่อว่า มุททา ย่อมเป็นไปในแหวนที่มีอักษร) นอกจากนั้นในวรรณกรรมบาลียังพบรูปว่า มุทฺทิต แปลว่า ประทับตราแล้ว, จัดพิมพ์แล้ว, มีรูปที่คล้ายคลึงกันในสันสกฤตว่า มุทฺริต ในที่บางแห่งก็ลง ณาเป การิตปัจจัยเป็นรูปว่า

มุทฺทาปิต (ให้จัดพิมพ์แล้ว), มุทฺทาเปติ (ย่อมให้จัดพิมพ์) แต่ในฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า มุทฺธิต รูปนี้ไม่พบในวรรณกรรมบาลีและสันสกฤต

อาทิ ศัพท์ใน หตฺถมุทฺทาทิ ละข้อความว่า การโคลงหัว (สีสกมฺปน) เป็นต้น]

อกฺขรเลขา (ถี)

[อกฺขร + เลขา]

การเขียนอักษร.

เลขาติ **อกฺขรเลขา**. (วิ.อฏ. ๓/๕)

ที่ชื่อว่า เลขา (วิชาเขียน) ได้แก่ **การเขียนอักษร** (หนังสือ).

อกฺขรวิวรณ (น)

[อกฺขร + วิวรณ]

การแสดงอักษร.

อกฺขรวิวรณมตฺต (น)

[อกฺขร + วิวรณ + มตฺต]

เพียงการแสดงอักษร, สักว่าการแสดงอักษร.

เสสํ เมถุนธมฺมสงฺขาเตน กาเมนาติอาทิ วิคฺคหวากฺยํ **อกฺขรวิวรณมตฺต**โต พฺยญฺชนมตฺตํ. (สารตฺถ. ๒/๓๒๔)

พากย์ในรูปวิเคราะห์ที่เหลือว่า **เมถุนธมฺมสงฺขาเตน กาเมน** (ด้วยกามคุณกล่าวคือเมถุนธรรม) เป็นเพียงพยัญชนะ (ไม่ใช่เนื้อความที่ประสงค์เอา) เพราะเป็น**เพียงการแสดงอักษร**.

อกฺขรสญฺญิต (ติ)

[อกฺขร + สญฺญิต]

สญฺญิต = สํ + ญา (ชานเน) + ต

ที่หมายรู้ด้วยอักษร.

พฺยญฺชนมตฺถปทสมยุตฺตํ

อกฺขรสญฺญิตโอปมคฺคาพฺหํ

โลกวิจารณญาณปภคฺคํ

เทสยิ สุตฺตวรํ ทิปทคฺโค. (สุตฺตนิ. ๔๔๓)

พระผู้มีพระภาคผู้เลิศกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ได้ทรงแสดงพระสูตรที่ประเสริฐอันประกอบด้วยบทแห่งพยัญชนะ และอรรถ มีการเปรียบเทียบ**ที่หมายรู้ด้วยอักษร** ซึ่งแน่นอน เป็นส่วนทำวิจารณญาณของชาวโลกให้แจ่มแจ้ง.

อกฺขรสตสหสฺส (น)

[อกฺขร + สตสหสฺส]

อักษรหนึ่งแสนตัว (๑๐๐,๐๐๐).

อกฺขรโต สตฺต **อกฺขรสตสหสฺสานิ** จตฺตารีสญฺจ สหสฺสานิ เตปญฺญาสญฺจ อกฺขรานิ.

(ม.ฏี. ๑/๒๑)

ว่าโดยจำนวนอักษร (พยางค์)[คัมภีร์นี้]มีจำนวน ๗๔๐, ๐๕๓ พยางค์ (๗ แสน ๔ หมื่น ๕๓ พยางค์).

[มัชฌิมนิกายนั้น ว่าโดยปัณณาสก์มี ๓ คือ มูลปัณณาสก์ มัชฌิมปัณณาสก์ อุปริปัณณาสก์ ว่าด้วยวรรคมี ๑๕ วรรค ว่าโดยสูตรมี ๑๕๒

สูตร ว่าโดยบทมี ๘๐,๕๓๓ บท **ว่าโดยอักษรมี ๗๔๐,๐๕๓ อักษร** ว่าโดยภาณวาระมี ๘๐ ภาณวาระ กึ่งภาณวาระมี ๒๓ บท อนุสนธิโดยย่อมี ๓ คือ ปุจฉานุสนธิ อัชฌาสยานุสนธิ ยถานุสนธิ แต่ว่าโดยพิสดารในเรื่องนี้มี ๓,๙๐๐ อนุสนธิ (อรรถกถามัชฌิมนิกาย นิทานกถา ภาค ๑ เล่ม ๑]

อกฺขรสนฺนิเวส (ปุ)

[อกฺขร + สนฺนิเวส]

สนฺนิเวส = สํ + นิ + วิส (ปเวสเน) + ณ แปลง นิคคหิตเป็น นฺ ลบ ณ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ

การประชุมอักษร.

มูลุทกาทโย วิย ปสุนา **อกฺขรสนฺนิเวสา**ทินา ติโรหิโต ปฏิจฺฉนฺโน. (อนุฎี. ๑/๒๑)

อตฺถ ศัพท์เป็นของถูกตั้งไว้ภายนอก คือ ปิดบังไว้ ด้วย**การประชุมอักษร**เป็นต้น เหมือนรากไม้และน้ำเป็นต้นถูกปิดบังไว้ด้วยฝุ่น.

อกฺขรสมย (ปุ)

[อกฺขร + สมย]

สมย = สํ + อิ (คติยํ) + ณ. พฤทธิ์ อิ เป็น เอ แปลง เอ เป็น อย นิคคหิต เป็น มฺ

เครื่องหมายอักษร, อักษรสมัย.

โส ปน **อกฺขรสมยํ** น ชานาติ. ทหรกาลโต ปฏฺฐาย หิ นํ มาราเปนฺโตว เสฏฺฐิ มาเรตุ นาสกฺขิ, กึ **อกฺขรสมยํ** สิกฺขาเปสฺสติ ?

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๕)

ก็นายโฆสกะนั้น ไม่รู้จัก**อักษรสมัย** (ไม่รู้หนังสือ), เพราะตั้งแต่เขาเป็นเด็ก เศรษฐีก็ครุ่นคิดแต่จะฆ่าเขาเสมอ (แต่) ไม่อาจฆ่าได้, จักให้เขาศึกษา**อักษรสมัย**ได้อย่างไร ?

สา "กึ ปณฺณํ นุ โข เอตนฺติ ตสฺมึ นิทฺทายนฺเต มาตาปิตูนํ อญฺญวิหิตตาย อปสฺสนฺตานํ โอตริตฺวา สมีปํ คนฺตฺวา ตํ ปณฺณํ โมเจตฺวา อาทาย อตฺตโน คพฺภํ ปวิสิตฺวา ทฺวารํ ปิธาย วาตปานํ วิวริตฺวา **อกฺขรสมเย** กุสลตาย ปณฺณํ วาเจตฺวา, "อโห วต พาโล, อตฺตโน มรณปณฺณํ ทุสฺสนฺเต พนฺธิตฺวา วิจรติ, สเจ มยา น ทิฏฺฐํ อสฺส, นตฺถิสฺส ชีวิตนฺติ ตํ ปณฺณํ ผาเลตฺวา เสฏฺฐิสฺส วจเนน อปรํ ปณฺณํ ลิขิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๑๖)

ธิดาเศรษฐีนั้น จึงคิดว่า นั่นจะเป็นหนังสืออะไรหนอ ? เมื่อนายโฆสกะนั้น กำลังหลับอยู่, เมื่อมารดาบิดาไม่แลเห็น เพราะมัวเอาใจส่งไปในเรื่องอื่น ลงไปสู่สำนัก (ของเขา) แล้วแก้เอาหนังสือนั้น เข้าไปยังห้องของตน ปิดประตู เปิดหน้าต่าง อ่านหนังสือ เพราะนางฉลาด**ในอักษรสมัย**แล้วคิดว่า ตายจริง คนเขลา พกหนังสือสำหรับฆ่าตัวที่ชายผ้า เที่ยวไป. ถ้าเราไม่เห็นหนังสือแล้ว เขาคงไม่มีชีวิตอยู่ ดังนี้ จึงฉีกหนังสือฉบับนั้นเสีย เขียนหนังสืออีกฉบับหนึ่ง ตามถ้อยคำของเศรษฐี.

อกฺขรสมยานภิญฺญ (ติ)

[อกฺขร + สมย + อนภิญฺญ]

ผู้ไม่รู้อักษรสมัย.

อกฺขรสมยานภิญฺญตา (ถี)

[อกฺขรสมยานภิญฺญ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่รู้อักษรสมัย.

อกฺขรสมยานภิญฺญตาย วา กรณสมฺปตฺติยา อภาวโต วา กเถตพฺพํ กเถตุ๎ อสกฺโกนฺโต หุตฺวา อญฺญํ กเถนฺโต รวา ภณติ นาม.

(สารตฺถ. ๒/๘๑)

ผู้ไม่อาจกล่าวคำที่ควรกล่าว แต่ไปกล่าวคำอื่น เพราะ**ความเป็นผู้ไม่รู้อักษรสมัย** หรือเพราะไม่มีความบริบูรณ์แห่งฐานกรณ์ ชื่อว่ากล่าวพลาด.

[ฐานกรณ์ เป็นปัจจัยสำคัญในการเปล่งเสียงของคนทุกชาติทุกภาษามีอธิบายว่า

ฐาน คือ สถานที่เกิดเสียง ในขณะเปล่งเสียงนั้น จะมีลมดันขึ้นมาจากท้องผ่านปอด ขึ้นไปถึงลำคอ ทำให้เส้นเสียงสองเส้นที่มีรูปร่างเหมือนตัว v กระแทกกัน จึงเกิดเสียงผ่านฐานทั้ง ๖ คือ คอ เพดาน ปุ่มเหงือก ฟัน ริมฝีปาก และจมูก

กรณ์ คือ เครื่องกระทำเสียง หมายถึง ท่ามกลางลิ้น ใกล้ปลายลิ้น และปลายลิ้นเป็นต้น ซึ่งเป็นอุปการะในการเปล่งเสียง]

อกฺขรสมวาย (ปุ)

[อกฺขร + สมวาย]

สมวาย = สห + วิ + อย (คเต) + อ. แปลง ห เป็น ม ลบสระหน้า ทีฆะสระหลัง

หมู่อักษร, ประชุมอักษร.

อิติหนฺติ สีเลสุ อกตฺถมาโนติ อิติหนฺติ ปทสนฺธิ ปทสํสคฺโค ปทปาริปูรี **อกฺขรสมวาโย** พฺยญฺชนสิลิฏฺจตา. ปทานุปุพฺพตาเมตํ อิติหนฺติ.

(มหานิ. ๕๔)

บทว่า **อิติหํ** (เราเป็นดังนี้) ในคำว่า **อิติหนฺติ สีเลสุ อกตฺถมาโน** (ไม่โอ้อวดในศีลว่า เราเป็นดังนี้) เป็นบทสนธิ เป็นคำเชื่อมบท เป็นคำทำบทให้บริบูรณ์ **เป็นหมู่อักษร** เป็นความสละสลวยแห่งพยัญชนะ. คำว่า **อิติหนฺติ** (เราเป็นดังนี้) นี้ เป็นคำเชื่อมบทหน้ากับบทหลังเข้าด้วยกัน.

อกฺขรสมวาโยติ เอกีภูโตปิ อปริปุณฺโณปิ โหติ อยํ น เอวํ อกฺขรานํ สมวาโย สนฺนิปาโต โหตีติ ทสฺสนตฺถํ อกฺขรสมวาโยติ อาห.

(มหานิ.อฏ. ๑๗๔)

บทว่า **อกฺขรสมวาโย** (เป็นหมู่อักษร) ความว่า พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า **เป็นหมู่อักษร** ดังนี้ เพื่อแสดงว่า (อักษร) แม้เป็นบทเดียวกันก็ดี เป็นบทไม่บริบูรณ์ก็ดี ย่อมไม่เป็นที่ประชุม คือรวมแห่งอักษรอย่างนี้.

อกฺขรสมุทาย (ปุ)

[อกฺขร + สมุทาย]

หมู่อักษร, ประชุมอักษร.

สมุทาย = สํ + อุ + อย (คเต) + อ แปลง นิคคหิตเป็น ม ลง ทฺ อาคม พฤทธิ์ อ เป็น อา

อกฺขรสมุทายลกฺขณ (ติ)

[อกฺขรสมุทาย + ลกฺขณ]

มีหมู่อักษรเป็นเครื่องกำหนด.

ดู อกฺขรสมฺปิณฺฑนปท

อกฺขรสมูห (ปุ)

[อกฺขร + สมูห]

ประชุมอักษร, หมู่อักษร.

ยํ กิญฺจิ วา เอกมกฺขรํ อนฺวกฺขรํ, **อกฺขรสมูโห** อนุพฺยญฺชนํ, อกฺขรานุพฺยญฺชนสมูโห ปทํ.

(วิ.อฏ. ๓/๗)

อักษรตัวเดียวตัวใดตัวหนึ่ง ชื่อว่า อนุอักษร, **ประชุมแห่งอักษร** ชื่อว่า อนุพยัญชนะ, ประชุมอักษรและอนุพยัญชนะ ชื่อว่า บท.

[บทย่อมนับเข้าในอักษรนั่นเทียว เพราะเป็นรูปประชุมกันของอักษรทั้งหลาย เพราะบทนั้นเกิดจากอักษรที่มาประชุมรวมกันนั่นเอง นักไวยากรณ์จึงให้ความสำคัญแก่อักษร ในฐานะที่อักษรเป็นหน่วยย่อยที่สุด]

อกฺขรสมูโหติ อวิภตฺติโก **อกฺขรสมูโห**. อกฺขรานุพฺยญฺชนสมูโห ปทนฺติ วิภตฺติอนฺตํ ปทมาห. (สารตฺถ. ๓/๕)

บทว่า **อกฺขรสมูโห** (ประชุมอักษร) ได้แก่ **หมู่อักษร**ที่ไม่ลงวิภัตติ. ท่านกล่าวถึงบทที่มีวิภัตติเป็นที่สุดว่า อกฺขรานุพฺยญฺชนสมูโห ปทำ (ประชุมอักษรและอนุพยัญชนะ ชื่อว่า บท).

อกฺขรสมูโหติ อสมตฺตปเท. (วชิร. ๒๙๑)

บทว่า **อกฺขรสมูโห** (ประชุมแห่งอักษร) คือ [อักษรตัวหนึ่ง ๆ] ในบทที่ยังพูดไม่จบ[เช่น ส อักษร ทุ อักษร โส อักษรเป็นต้น ในประโยคมีอย่างนี้ว่า สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ เป็นต้น].

อกฺขรสมฺปิณฺฑน (น)

[อกฺขร + สมฺปิณฺฑน]

หมู่อักษร = บทและประโยค.

อิเมหิ ปเทหีติ อิเมหิ **อกฺขรสมฺปิณฺฑเนหิ.**

(ม.อฏ. ๑/๓๘๒)

สองบทว่า **อิเมหิ ปเทหิ** (ด้วยบทเหล่านี้) ได้แก่ ด้วย**หมู่อักษร**เหล่านี้.

ปเทหีติ นามาทิปเทหิ เจว ตสมุทายภูเตหิ วากฺเยหิ จ, เตนาห อกฺขรสมฺปิณฺฑเนหีติ.

(ม.ฏี. ๒/๖๘)

บทว่า **ปเทหิ** (ด้วยบท) ความว่า ด้วยบทนามเป็นต้น และด้วยประโยคอันเป็นที่ประชุมแห่งบทนามเป็นต้นนั้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า**ด้วยหมู่อักษร**.

อกฺขรสมฺปิณฺฑนปท (น)

[อกฺขรสมฺปิณฺฑน + ปท]

บทคือหมู่อักษร.

อิเมหิ ปเทหีติ อิเมหิ อกฺขรสมฺปิณฺฑนปเทหิ.

(ม.อฏ. ๒/๒๖๘)

สองว่า **อิเมหิ ปเทหิ** (ด้วยบทเหล่านี้) ได้แก่ ด้วย**บทคือหมู่อักษร**เหล่านี้..

อกฺขรสมฺปิณฺฑนปเทหีติ เตสเยว การณานิ สมฺโพธเนหิ อกฺขรสมุทายลกฺขเณหิ ปเทหิ.

(ม.ฏี. ๒/๓๑๔)

บทว่า **อกฺขรสมฺปิณฺฑนปเทหิ** (ด้วยบทคือหมู่อักษร) ความว่า บทที่มีลักษณะเป็นที่ประชุมของอักษรอันแสดงให้รู้เหตุเหล่านั้นนั่นเอง.

[**บท** แปลว่า ศัพท์ที่แสดงให้รู้เนื้อความ หมายถึงศัพท์ที่ลงวิภัตตินาม หรือวิภัตติอาขยาตแล้ว (ศัพท์เดิมที่ยังไม่ได้ลงวิภัตติ เรียกว่า ศัพท์ ส่วนศัพท์ที่ลงวิภัตติแล้ว มีชื่อเรียกโดยเฉพาะว่า บท) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปชฺชติ ฌายเต อตฺโถ เอเตนาติ = ปทำ (ศัพท์แสดงให้รู้เนื้อความ ชื่อว่า บท) กรณสาธนะ ปท ธาตุ (รู้) + อ ปัจจัย

การลงวิภัตตินามนั้นเพื่อให้รู้หน้าที่ของบทนั้นๆ ในประโยคว่าทำหน้าที่กัตตา หรือกรรมเป็นต้น เช่น เมื่อกล่าวว่า ปุริส ปสฺสติ ยังไม่ทราบว่าบุรุษเป็นประธานหรือกรรมประโยคข้างต้นจึงไม่ถูกต้องเพราะ ปุริส ยังไม่ได้ลงวิภัตติ ต่อเมื่อลงวิภัตติเป็นรูปว่า ปุริโส ปสฺสติ (บุรุษเห็น) หรือ ปุริสำ ปสฺสติ (เห็นบุรุษ) จึงทราบหน้าที่ของ ปุริส ศัพท์ในประโยคได้อย่างชัดเจนว่า ปุริโส ในประโยคแรกทำหน้าที่ประธาน ส่วน ปุริสำ ในประโยคต่อมาทำหน้าที่กรรม]

อกฺขราทิปริปุณฺณ (ติ)

[อกฺขร + อาทิ + ปริปุณฺณ]

สมบูรณ์ด้วยพยัญชนะ ๖ ประเภทมีอักษร (พยางค์) เป็นต้น.

โปริยาติ อกฺขราทิปริปุณฺณาย.

(สำ.อฏ. ๑/๒๕๒)

บทว่า **โปริยา** ได้แก่ **สมบูรณ์ด้วยพยัญชนะ ๖ ประเภทมีอักษร** (พยางค์) เป็นต้น.

[ปริปุณฺณ = ปริ + ปูร + ต แปลง ต เป็น อิณฺณ และลบ ร ท้าย ปูร ธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๑) ว่า ตราทีหิ อิณฺโณ (แปลง ต ปัจจัย ท้ายธาตุตราทิคณะเป็น อิณฺณ และลบที่สุดธาตุ)

การแปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ และลบพยัชนะที่สุดธาตุนี้ มีขอบเขตของธาตุที่เป็น ร การันต์ เช่น ตร, ปูร, ตุร เป็นต้น เมื่อพบ ร การันตธาตุ ก็อนุมานรู้การแปลงเป็น อิณฺณ ได้ตามวิธีการของสูตรนี้ (ตราทีหิ อิณฺโณ) อย่างไรก็ตาม อาจมีธาตุบางศัพท์ที่ไม่ใช่ ร การันตธาตุก็แปลงเป็น อิณฺณ ได้ เช่น **ตุณฺโณ** (เสียดแทงแล้ว = ตุท ธาตุ + ต ปัจจัย) มีข้อสังเกตว่าธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ต หรือลงท้ายด้วย ร อย่างใดอย่างหนึ่ง อาจแปลงเป็น อิณฺณ ได้ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (๕/๑๕๓) กล่าวว่า อยญฺจากติคโณ (อนึ่ง กลุ่มธาตุนี้เป็น อากติคณะ (คณะที่มีรูปเหมือนกัน)]

อกฺขรานุพฺยญฺชนสมูห (ปุ)

[อกฺขร + อนุพฺยญฺชน + สมูห]

หมู่อักษรและอนุพยัญชนะ, ประชุมอักษรและอนุพยัญชนะ, บทที่มีวิภัตติอยู่ท้าย.

ดู อกฺขรสมูห

อกฺขริกา (ถี)

[อกฺขร + ณิก]

การเล่นทายอักษร, การเล่นเพื่อทดสอบปัญญา คือการถือนิมิตในอักษรเสี่ยงทายถึงสิ่งของที่หายไปว่าจะได้คืนหรือไม่เป็นต้น.

เตน โข ปน สมเยน อสฺสชิปุนพฺพสุกา นาม กีฏาคิริสฺมึ อาวาสิกา โหนฺติ อลชฺชิโน ปาปภิกฺขู. เตเอวรูปํ อนาจารํ อาจรนฺติ มาลาวจฺฉโรเปนฺติปิ ฯเปฯ **อกฺขริกาย**ปิ กีฬนฺติ ฯเปฯ

(วิ. ๒/๒๗๕)

สมัยนั้น ภิกษุชื่อว่าอัสสชิและปุนัพพสุกะเป็นผู้อยู่ประจำในอาวาส ในกีฏาคิรีชนบท เป็นภิกษุอลัชชี เลวทราม ภิกษุพวกนั้น ประพฤติไม่เหมาะสมเห็นปานนี้ คือ ปลูกไม้ดอกเองบ้าง...**เล่นทายอักษร**บ้าง...

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปํ ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคํ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทํ อฏฺฐปทํ ทสปทํ อากาสํ ปริหารปถํ สนฺติกํ ขลิกํ ฆฏิกํ สลากหตฺถํ อกฺขํ ปงฺคจีรํ วงฺกกํ โมกฺขจิกํ จิงฺคุลิกํ ปตฺตาฬฺหกํ รถกํ ธนุกํ **อกฺขริกํ** มเนสิกํ ยถาวชฺชํ อิติ วา อิติ เอวรูปา ชูตปฺปมาทฏฺฐานานุโยคา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณํ วทมาโน วเทยฺย.

(ที. ๑/๖๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการขวนขวาย ในการเล่นการพนันอันเป็นเหตุแห่งความประมาท เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายในการเล่นการพนัน อันเป็นเหตุแห่งความประมาทอย่างนี้ คือ เล่นหมากรุกแถวละ ๘ ตา หรือ ๑๐ ตา เล่นหมากเก็บ เล่นดวด เล่นหมากไหว เล่นโยนบ่วง เล่นไม้หึ่ง เล่นกำทาย เล่นสะกา เล่นเป่าใบไม้ เล่นไถเล็กๆ เล่นหกคะเมน เล่นกังหัน เล่นตวงทราย เล่นรถเล็กๆ เล่นธนูเล็กๆ **เล่นทายอักษร** เล่นทายใจ เล่นล้อเลียนคนพิการ.

อกฺขริกายาติ อกฺขริกา วุจฺจติ อากาเส วา ปิฏฺฐิยํ วา อกฺขรชานนกีฬา, ตาย กีฬนฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๐๕, ที.อฏ. ๑/๘๓)

บทว่า **อกฺขริกาย** (เล่นทายอักษร) ได้แก่ การเล่นทายอักษรที่อากาศหรือที่หลัง เรียกว่าอักขริกา ย่อมเล่นด้วยการทายอักษรนั้น.

ปุจฺฉนฺตสฺส มุขาคตํ อกฺขรํ คเหตฺวา “นฏฺฐมุตฺติ” [มุฏฺฐ] ลาภาลาภาทิชานนกีฬาติปิ วทนฺติ. (ที.ฏี. ๑/๑๒๗, สี.นวฏี. ๑/๓๖๒)

[สารตฺถ. เป็น นฏฺฐมุฏฺฐิ]

อาจารย์ทั้งหลาย กล่าวว่า เป็นการเล่นที่ถือเอาอักษรที่มาสู่ปากของผู้ถาม แล้วรู้การได้รับหรือไม่ได้รับกำมือที่หายไปบ้าง.

อกฺขรุกฺขเปตวตฺถุ (น)

[อกฺข + รุกฺข + เปตวตฺถุ]

เรื่องเปรตที่เกี่ยวกับต้นไม้ที่ใช้ทำเพลา, อักขรุกขเปรต.

อกฺขรุกฺขเปตวตฺถุ เตรสมํ. (เปต. ๒๑๖)
อักขรุกขเปรตที่ ๑๓ จบ.
ดู อกฺขทายกเปตวตฺถุ

อกฺขรุกฺขเปตวตฺถุวณฺณนา (ถี)

[อกฺขรุกฺขเปตวตฺถุ + วณฺณนา]
คำอธิบายเรื่องอักขรุกขเปรต, อัฏฐกถาที่อธิบายเรื่องอักขรุกขเปรต.

ดู เปต.อฏ. ๒๕๖

อกฺขรุปฺปาทกจิตฺต (น)

[อกฺขร + อุปฺปาทก + จิตฺต]
จิตอันก่อให้เกิดอักษร.

ทสธาติอาทีสุ เอวํ สิถิลาทิวเสน พฺยญฺชน-พุทฺธิสงฺขาตสฺส อกฺขรุปฺปาทกจิตฺตสฺส ทสหิ ปกาเรหิ พฺยญฺชนานํ ปเภโทติ อตฺโถ.

(สี.นวฏี. ๒/๕๔๘)

ในบทว่า **ทสธา** เป็นต้น ความว่า ประเภทของพยัญชนะ ๑๐ ประการแห่ง**จิตอันก่อให้เกิดอักษร**กล่าวคือพยัญชนะพุทธิโดยจำแนกเป็นสิถิลเป็นต้น อย่างนี้.

[พฺยญฺชนพุทฺธิ คำว่า พฺยญฺชน แปลว่า เสียงที่แสดงความหมาย ตามที่ผู้พูดต้องการให้ปรากฏ หมายถึง อักขระ ซึ่งรวมไปถึงสระ พยัญชนะ และบทที่ประกอบด้วยสระกับพยัญชนะ สำเร็จรูปมาจาก วิ บทหน้า + อญฺช ธาตุ (คติพฺยตฺตีสุ = ไป, ทำให้ปรากฏ) + ยุ ปัจจัย. คัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (คำอธิบายสูตร ๗) กล่าวว่าลง ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ ตามมตินี้แปลว่า เครื่องแสดงเนื้อความ แม้คัมภีร์ปทสาธนฎีกาก็กล่าวว่า

เอเตหิ กรณภูเตหิ อตฺโถ พฺยญฺชียติ ปกาสียติ สเรหีติ อตฺโถ. อตฺถสมฺปติปาทเน สรานํ อุป-การกานิ หิตานิ ยถา สูปาทีนิ โอทนสฺส.

มีข้อความว่า เนื้อความอันสระทำให้ปรากฏ คือ ย่อมแสดงด้วยอักษรเหล่านี้ที่เป็นกรณะ กล่าวคือเป็นอุปการะเกื้อกูลแก่สระ ในการแสดงความหมาย เปรียบดั่งกับข้าวเป็นต้นที่เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่ข้าวสุก.

คำว่า **พฺยญฺชนพุทฺธิ** แปลว่า ความรู้ที่ยังอักขระให้เกิดขึ้น มีรูปวิเคราะห์กล่าวไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๔) ว่า

ยถาธิปฺเปตตฺถํ พฺยญฺชยตีติ พฺยญฺชนํ (วิ + อญฺช=ทำให้ปรากฏ + ยุ กัตตุสาธนะ)
พฺยญฺชนานํ ชนิกา พุทฺธิ พฺยญฺชนพุทฺธิ (มัชเฌ-โลปีฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

พยัญชนพุทธิ มี ๑๐ คือ สิถิล ธนิต ทีฆะ รัสสะ ครุ ลหุ สัมพันธะ ววัตถิตะ นิคคหีตะ และวิมุตตะ ในอรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๕๕๓) จำแนกเป็น ๒ ประเภท คือ

กัมมวาจาวิโกปะ อักขระทำให้กรรมวาจาวิบัติ คือ สิถิล ธนิต นิคคหิต และวิมุตตะ กล่าวคือ สวดสิถิลเป็นธนิต สวดธนิตเป็นสิถิล สวดนิคคหิตเป็นวิมุตตะ หรือสวดวิมุตตะ เป็นนิคคหิต

กัมมวาจาทุรุตตะ คืออักขระทำให้กรรมวาจาสวดไม่ดี แต่ไม่ทำให้กรรมวิบัติ คือ อักขระ ๖

อย่างอื่นที่เหลือ กล่าวคือสวดทีฆะเป็นรัสสะ สวดรัสสะเป็นทีฆะ สวดครุเป็นลหุ สวดลหุเป็นครุ สวดสัมพันธะเป็นววัตถิตะ หรือสวดววัตถิตะเป็นสัมพันธะ]

อกฺขลิต (ติ)

[น + ขลิต]

ขลิต = ขล (โสธเน) + อิ + ต

ไม่พลั้งพลาด, ไม่ผิดพลาด.

อกฺขลิตปฏิเวธ (ปุ)

[อกฺขลิต + ปฏิเวธ, ปฏิ + วิธ + ณ]

การแทงตลอดไม่ผิดพลาด.

อโมโห ยถาสภาวปฏิเวธลกฺขโณ, **อกฺขลิตปฏิเวธ**ลกฺขโณ วา กุสลิสฺสาสขิตฺตอุสุปฏิเวโธ วิย, วิสโยภาสนรโส ปทีโป วิย. อสมฺโมหปจฺจุปฏฺฐาโน อรณฺณคตสุเทสโก วิย.

(วิสุทฺธิ. ๒/๙๕)

อโมหะมีการแทงตลอดตามสภาพเป็นลักษณะ อีกนัยหนึ่ง **มีการแทงตลอดไม่ผิดพลาด** เป็นลักษณะ ดุจการแทงทะลุ (ตรงเป้า) แห่งลูกธนูที่นายขมังธนูผู้ฉลาดยิงไปฉะนั้น มีอันส่องอารมณ์(ให้เห็นตามสภาพ) เป็นกิจ ดุจดวงประทีป ฉะนั้น มีความไม่หลงลืมเป็นปัจจุปัฏฐาน (อาการปรากฏ) ดุจผู้ชี้ทางที่ชำนาญชี้ทางแก่คนไปป่า ฉะนั้น.

อกฺขลิตํ อวิรชฺฌิตฺวา ปฏิเวโธ **อกฺขลิตปฏิเวโธ**. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๔๔)

การแทงตลอดไม่ผิดพลาด ชื่อว่า **การแทงตลอดไม่พลาด**.

อกฺขลิตปทพฺยญฺชน (ติ)

[อกฺขลิต + ปท + พฺยญฺชน]

[สมบูรณ์ด้วย]บทและพยัญชนะอันไม่ผิดพลาด

ดู อเนลคพฺ, อคฬิตปทพฺยญฺชน, อปติตปทพฺยญฺชน

อกฺขวาฏ (ปุ)

[อกฺข + วาฏ]

สังเวียน, เวทีมวย.

อกฺขสฺส รถจกฺกขุณฺณฏฺฐานสฺเสว วาโฏ, มลฺลภูมิยํ, ตตฺร หิ รถจกฺกขุณฺณปํสุสทิสมนฺตตฺตา ตํสทิสตฺตํ. วาจปฺปติ. (สํ.อกฺษวาฏ)

สถานที่ของเพลา คือ สถานที่เหมือนถูกบดด้วยล้อรถ ย่อมเป็นไปในพื้นที่ของนักมวย เพราะในสถานที่นั้น มีความเสมอเหมือนกับสถานที่ของเพลานั้น เพราะมีฝุ่นเหมือนกับฝุ่นที่ถูกล้อรถบดเป็นผง.

ราชา ภีโต เกน เต อุปายเน คณฺหามาติ อมจฺเจ ปุจฺฉิตฺวา เอเต เทว มลฺลยุทฺธวิตฺตกา นครเ ยุทฺธํ กาเรตฺวา ตตฺถ เน ยุทฺธมณฺฑลํ อาคเต คาหาเปตฺวา มาเรสฺสามาติ วุตฺเต จารุรณฺจ มุฏฺจิกณฺจาติ เทฺว มลฺเล โปเสตฺวา อิโต สตฺตเม ทิวเส ยุทฺธํ ภวิสฺสตีติ นครเ เภรึ จาราเปตฺวา ราชงฺคเณ ยุทฺธมณฺฑลํ สชฺชาเปตฺวา **อกฺขวาฏ**ํ กาเรตฺวา ยุทฺธมณฺฑลํ อลงฺการาเปตฺวา ธชปฏากำ พนฺธาเปสิ. (ชา.อฏ. ๔/๘๒)

พระราชาทรงตกพระทัย ตรัสถามอำมาตย์ทั้งหลายว่า เราจะใช้อุบายอย่างไร จึงจักจับกุมารเหล่านั้นได้? เมื่อพวกอำมาตย์กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้สมมติเทพ กุมารเหล่านั้นลำพองจิตด้วยมวยปล้ำ ข้าพระองค์ จักให้ทำการต่อสู้ในพระนคร แล้วให้จับกุมารเหล่านั้นผู้มาสู่สนามต่อสู้ฆ่าเสีย ณ ที่นั้น ดังนี้ จึงรับสั่งให้เลี้ยงดูนักมวยปล้ำ ๒ คน คนหนึ่งชื่อจารุระ อีกคนหนึ่งชื่อมุฏฐิกะ แล้วให้ตีกลองประกาศทั่วพระนครว่า จากวันนี้ไป ๗ วัน จักมีการต่อสู้ ดังนี้แล้ว ให้ตระเตรียมสนามต่อสู้ที่พระลานหลวง ให้สร้าง**เวทีมวย** ให้ประดับสนามต่อสู้ ให้ผูกธงและแผ่นผ้า.

อกฺขสีส (น)

[อกฺข + สีส]

หัวเพลา, ปลายเพลา

จกฺกานิ อปเนตฺวา ทฺวีหิ **อกฺขสีเสหิ** ทารูนิ อุปริ จปิตสฺส เทฺว จานานิ. ตำ กฑฺฒนฺโต วา อุกฺขิปนฺโต วา ผุฏฺโฐกาสำ อติกฺกาเมติ, ปาราชิกำ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๑๙)

ยานที่เขาถอดล้อออกหมด ใช้**หัวเพลา**ทั้ง ๒ จอดไว้บนท่อนไม้ มี ๒ ฐาน เมื่อภิกษุฉุดลากยานนั้นไป หรือยกขึ้นให้เลยโอกาสที่มันถูกต้อง ต้องอาบัติปาราชิก.

ทฺวีหิ อกฺขสีเสหีติ ทฺวีหิ อกฺขโกฏีหิ.

(สารตฺถ. ๒/๑๗๔)

สองบทว่า **ทฺวีหิ อกฺขสีเสหิ** แปลว่า ด้วยปลาย[ที่สุด]เพลาทั้ง ๒ ด้าน.

[โกฏิ ศัพท์อิตถีลิงค์ มีอรรถ ๓ อย่าง คือ โกณะ (มุม) สังขยาวิเสสะ (สังขยาจำนวน ๑ โกฏิ) อุกกังสะ (ที่สุด) ธาน. ๘๗๑]

อกฺขโสณฺฑ (ติ)

[อกฺข + โสณฺฑ]

นักพนัน, นักเลงสกา.

สภาคตสฺส วจนำ น รูหตีติ วินิจฺฉยฏฺฐาเน สกฺขิปฺปฏฺฐสฺส สโต วจนำ น รูหติ น ปติฏฺฐาติ อยำ **อกฺขโสณฺโฑ** ชูตกโร มา ตสฺส วจนำ คณฺหิตฺถาติ วตฺตาโร ภวนฺติ. (ที.อฏ. ๓/๑๒๙)

ปาฐะว่า **สภาคตสฺส วจนำ น รูหติ** ความว่า เมื่อเขาถูกถามเพราะเป็นพยานในศาล คำ (ของเขา) ฟังไม่ขึ้น ยืนยันไม่ได้ คนทั้งหลายจะพากันพูดว่า ผู้นี้เป็น**นักเลงสกา** เล่นการพนัน พวกท่านจงอย่าเชื่อถ้อยคำของเขา.

อกฺขาต (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ต]

ซ้อนพยัญชนะสังโยค คือ กฺ รัสสะ อา เป็น อ ในเพราะพยัญชนะเบื้องหลังด้วยสูตรว่า รสฺสำ (กจ. ๒๖)

(๑) อันเขากล่าวแล้ว - บอกแล้ว.

นนุ อาวุโส ภควตา อเนกปริยาเยน กามานำ ปหานำ **อกฺขาตำ**, กามสญฺญานำ ปริญฺญา อกฺขาตา, กามปิปาสานำ ปฏิวินโย อกฺขาโต, กามวิตกฺกานำ สมุคฺฆาโต อกฺขาโต, กามปริฬาหานำ วูปสโม อกฺขาโต ? (วิ. ๑/๒๓)

ดูก่อนผู้มีอายุ การละกาม การกำหนดรู้ความสำคัญในกาม การกำจัดความกระหายในกาม การเพิกถอนความตรึกในกาม การระงับความกลัดกลุ้มเพราะกาม อันพระผู้มีพระภาค**ตรัสแล้ว**โดยประการต่าง ๆ มิใช่หรือ ?.

กามานำ ปหานำ อกฺขาตนฺติ วตฺถุกามานำ, กิเลสกามานญฺจ ปหานำ วุตฺตำ. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๓)

หลายบทว่า **กามานำ ปหานำ อกฺขาตำ** ความว่า การละวัตถุกามและกิเลสกาม อันพระผู้มีพระภาคตรัสไว้แล้ว มิใช่หรือ ?.

(๒) การกล่าว. ดู อนกฺขาต

อกฺขาตพฺพ (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ตพฺพ]

อันเขาพึงกล่าว.

สมฺมทกฺขาตพฺพานีติ สมฺมา **อกฺขาตพฺพานิ** สนฺตานิ ปณีตานีติ เอวำ เกวลำ อาจิกฺขิตพฺพานิ โถเมตพฺพานิ วณฺเณตพฺพานีติ.

(อำ.อฏ. ๓/๒๗๙)

บทว่า **สมฺมทกฺขาตพฺพานิ** ตัดบทเป็น สมฺมา อกฺขาตพฺพานิ (อันเขา**พึงกล่าว**โดยชอบ) อันภิกษุผู้ได้ฌานพึงบอก คือ พึงชมเชย ได้แก่ พึงพรรณนาโดยสิ้นเชิงอย่างนี้ว่า (เนวสัญญานาสัญญายตนสมาบัติ และสัญญาเวทยิตนิโรธ) มีสภาวะที่สงบประณีต.

อกฺขาตรูป (ติ)

[อกฺขาต + รูป]มีสภาพอัน...กล่าวแล้ว.

นยิมสฺมึ กุมฺภสฺมึ ทธิ วา มธุ วา

เอวำ อภิญฺญาย กิณาหิ ราช

เอวญฺหิมำ กุมฺภคตา มยา เต

อกฺขาตรูปำ ตว สพฺพมิตฺต. (ชา. ๑/๓๖๔)

[กุมฺภคตา มยาติ

กุมฺภคตำ มยา อยเมว วา ปาโจ]

(ท้าวสักกะกล่าวว่า)

ดูก่อนมหาบพิตร ในหม้อนี้ไม่มีนมส้มหรือน้ำผึ้งอยู่เลย พระองค์ทรงทราบอย่างนี้แล้ว ขอทรงซื้อเถิด พระเจ้าสรรพมิตร สิ่งของซึ่งมีอยู่ในหม้อนี้ **มีสภาพอันข้าพระองค์ได้กราบทูล**พระองค์แล้ว อย่างนั้นแล.

อกฺขาตรูปนฺติ สภาวโต อกฺขาตำ.

(ชา.อฏ. ๕/๒๑)

บทว่า **อกฺขาตรูป**ำ (มีสภาพอันข้าพระองค์ได้กราบทูลแล้ว) ความว่า (สิ่งของซึ่งมีอยู่ในหม้อนี้) ข้าพระองค์กราบทูลตามความเป็นจริง.

อกฺขาติ (กฺริ/อา)

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + ติ]

ย่อมกล่าว - พูด - บอก, ประกาศ, แสดง.

ภิกฺขุ วิปสฺสติ ภิกฺขุำ อญฺโญ จาโรจยาติ ตำ โส เยว ตสฺส **อกฺขาติ** ปาติโมกฺขำ จเปสิ โส.

(วิ. ๔/๔๔๑)

ภิกษุเห็นภิกษุ (ผู้ต้องปาราชิก) เอง, ผู้อื่นบอกเธอ หรือผู้เป็นปาราชิกนั้น**บอก**ความจริงแก่เธอ, เธอย่อมงดปาติโมกข์ได้.

[อกฺขาสิ]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + สิ]

น วาหเมตํ ชานามิ
นปิ เม โกจิ สํสติ
ยํ เม ตฺวํ สมฺม **อกฺขาสิ**
สาเขน กฑฺฒนํ กตํ. (ชา. ๑/๒๑๑)

(พระเจ้านิโครธตรัสว่า)
แน่ะสหาย เรื่องนี้เรายังไม่ทราบ ทั้งใครๆ ก็มิได้บอกเราถึงเรื่องที่สาขะ ได้ทำการฉุดคร่าขับท่าน มีแต่ท่าน**ย่อมบอก**เรา.

[อกฺขาถ]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + ถ]

กตมํ ทิสํ อคม ภูริปญฺโญ
อกฺขาถ เม มาณวา เอตมตฺถํ
คนฺตฺวาน ตํ ปฏิกเรมุ อจฺจยํ
อปฺเปว นํ ปุตฺต ลเภมุ ชีวิตํ. (ชา. ๑/๓๑๐)

(นางทิฏฐมังคลิกาถามว่า)
พ่อมาณพ สมณะผู้มีปัญญาเพียงดังแผ่นดิน ได้ไปยังทิศไหนเสียเล่า ขอท่านโปรด**บอก**เนื้อความนั้นแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจะไปขอโทษท่าน ทำอย่างไร ข้าพเจ้าจึงจะได้ชีวิตของบุตรนั้น คืนมา.

[อกฺขามิ]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + มิ]

อมจฺจุเธยฺยํ ปุจฺฉนฺติ
เย ชนา ปารคามิโน
เตสาหํ ปุฏฺโฐ **อกฺขามิ**
ยํ สจฺจํ ตํ นิรูปธินฺติ. (สํ. ๑/๑๒๔)

ชนเหล่าใดเป็นผู้มุ่งไปสู่ฝั่ง ชนเหล่านั้น **ย่อมถาม**ถึงนิพพานอันมิใช่ที่อยู่ของมาร เราถูกชนเหล่านั้นถามก็จักบอกเขาว่า สิ่งใดเป็นความจริง สิ่งนั้นไม่มีอุปธิ.

[อุปธิ แปลตามศัพท์ว่า ที่ตั้ง หมายถึงที่ตั้งแห่งทุกข์ สุข และโสมนัส โดยองค์ธรรมคือ กามคุณ ๕ ขันธ์ ๕ กิเลส ๑๐ โลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม จำแนกออกเป็น ๔ คือ

กามูปธิ กามคุณ ๕ อันได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่น่าพอใจ กามคุณเหล่านี้เป็นที่มาของความทุกข์ทั้งปวง แต่ปุถุชนกลับเห็นว่าเป็นความสุข ส่วนพระอรหันต์กลับเห็นว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นความทุกข์

ขันธูปธิ ขันธ์ ๕ เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ทั้งหมด ที่มีขันธ์ ๕ เป็นเหตุ แต่ปุถุชนกลับเห็นว่ารูปนามขันธ์ ๕ เป็นความสุข อันที่จริงความทุกข์ทั้งมวลล้วนเกิดมาจากรูปนาม เมื่อไม่มีการเกิดของรูปนาม ความทุกข์ก็จะดับไป

กิเลสูปธิ กิเลส ๑๐ คือ โลภะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ วิจิกิจฉา ถีนะ อุทธัจจะ อหิริกะ อโนตตัปปะ สัตว์โลกต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏได้รับทุกข์ในอบาย หรือได้รับทุกข์ในการเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดา ก็ด้วยอำนาจกิเลสดังกล่าว

อภิสังขารูปธิ กรรมที่เป็นโลกิยกุศลกรรม และอกุศลกรรม เป็นที่ตั้งแห่งทุกข์ในภพ

ส่วนในนิพพาน อุปธิทั้ง ๔ อย่างได้ดับสิ้น ไม่มีเหลือ เพราะเมื่อบุคคลหยั่งเห็นนิพพาน ด้วยอรหัตตมรรคแล้ว กิเลสทั้งหมดย่อมถูกขจัดไป เมื่อไม่มีกิเลส กรรมก็ให้ผลไม่ได้ เมื่อไม่มีกรรม ขันธ์ ๕ ก็ไม่เกิดขึ้น และเมื่อไม่มีขันธ์ ๕ กามคุณที่เรียกว่า กามูปธิ ก็เกิดขึ้นไม่ได้]

[อกฺขาม]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + ม]

ตคฺฆ เต มย**มกฺขาม** ยถาปิ กุสลา ตถา
ราชิสี ยตฺถ สมฺมนฺติ อาหุตคฺคี สมาหิตา.

(ชา. ๒/๓๓๒)

(ชาวเจตราชกราบทูลว่า)
เชิญเถิด ราชฤษีทั้งหลายผู้ทรงบูชาไฟ มีพระทัยตั้งมั่นประทับอยู่ ณ ประเทศใด ข้าพระพุทธเจ้าทั้งหลาย **จักกราบทูล**ประเทศนั้น ขอให้ทรงทราบ เหมือนอย่างผู้ฉลาดในหนทาง ฉะนั้นเถิด.

[อกฺขาหิ]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + หิ]

กติ เวสาลิยํ ปณฺณตฺตา กติ ราชคเห กตา
สาวตฺถิยํ กติ โหนฺติ กติ อาฬวิยํ กตา
กติ โกสมฺพิยํ ปณฺณตฺตา
กติ สกฺเกสุ วุจฺจนฺติ
กติ ภคฺเคสุ ปณฺณตฺตา
ตํ เม **อกฺขาหิ** ปุจฺฉิโต. (วิ. ๕/๒๕๕)

สิกขาบทที่ทรงบัญญัติ ณ กรุงเวสาลีมีเท่าไร กรุงราชคฤห์มีเท่าไร กรุงสาวัตถีมีเท่าไร เมืองอาฬวีมีเท่าไร กรุงโกสัมพีมีเท่าไร แคว้นสักกะมีเท่าไร ภัคคชนบทมีเท่าไร พระองค์อันข้าพระพุทธเจ้าทูลถามแล้ว ขอได้**โปรดตอบ**ข้อนั้นแก่ข้าพระพุทธเจ้า.

[สิกขาบทที่บัญญัติที่กรุงเวสาลีมี ๑๐ ที่กรุงราชคฤห์มี ๒๑ ที่กรุงสาวัตถี รวมทั้งหมดมี ๒๙๔ ที่เมืองอาฬวีมี ๖ ที่กรุงโกสัมพีมี ๘ ที่แคว้นสักกะมี ๘ ที่ภัคคะชนบทมี ๓

เม ในบาทคาถาว่า ตํ เม อกฺขาหิ ปุจฺฉิโต เป็น **กาโกโลกนัย** (วิธีดุจกาแลดูเหยื่อ) เพราะบทว่า เม นี้ทำหน้าที่เป็นอนภิหิตกัตตา (อัน) เมื่อสัมพันธ์กับบทว่า ปุจฺฉิโต และทำหน้าที่เป็นสัมปทาน (แก่) เมื่อสัมพันธ์กับบทว่า อกฺขาหิ โดยแปลได้ว่า "พระองค์ อันข้าพระพุทธเจ้าทูลถามแล้ว ขอได้โปรดตอบข้อนั้นแก่ข้าพระพุทธเจ้า

กาโกโลกนัย คือ วิธีดุจการแลดูของกา หมายความว่า บทๆ เดียว แต่มีความสามารถเกี่ยวเนื่องกับบทถึง ๒ บท

ตามปกติตาของคนและสัตว์อื่นๆ มีช้างเป็นต้น ถึงแม้จะมีตา ๒ ข้าง แต่ก็เห็นรูปด้วยตาทั้ง ๒ ข้างในเวลาเดียวกัน แต่ตาของกาไม่เป็นเช่นนั้น เพราะดวงตาทั้ง ๒ ข้างของกานั้น ย่อมเห็นรูปแตกต่างกันได้ ดังนั้น เมื่อกาดูศัตรูด้วยตาข้างซ้าย ตาข้างขวาย่อมไม่เห็นอาหาร เมื่อกาดูอาหารด้วยตาข้างขวา ตาข้างซ้ายย่อมไม่เห็นศัตรู เพราะเวลาดูด้วยตาข้างซ้าย ตาข้างขวาย่อมไม่เห็น ดูด้วยตาข้างขวา ตาข้างซ้ายย่อมไม่เห็น

ฉันใด วิธีนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะมีบทเดียวมองหาสัมพันธ์ถึง ๒ บทได้แต่ละขณะไม่พร้อมกัน เช่นตัวอย่างว่า รญฺโญ ปหิโต ทูโต (ทูตอันพระราชาส่งไป, ทูตของพระราชาถูกส่งไป)
ในตัวอย่างนี้ บทว่า รญฺโญ มองหาสัมพันธ์ในบททั้ง ๒ คือ ปหิโต และ ทูโต. บทว่า รญฺโญ เมื่อสัมพันธ์กับบทว่า ปหิโต เป็นฉัฏฐี-อวุตตกัตตา (แปลว่า อัน) เมื่อสัมพันธ์กับบทว่า ทูโต เป็นสัมพันธะ (แปลว่า แห่ง) ในที่นี้บทว่า รญฺโญ ถึงจะสัมพันธ์กับบททั้ง ๒ แต่ก็สัมพันธ์กันคนละขณะไม่พร้อมกัน ฉะนั้น บทว่า รญฺโญ จึงเป็นกาโกโลกนยะ]

[อกฺเขยฺย]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + เอยฺย]

กาลญฺจ ญตฺวาน ตถาวิธสฺส
เมธาวินำ เอกมนำ วิทิตฺวา
อกฺเขยฺย ติพฺพานิ ปรสฺส ธีโร
สณฺหำ คิรำ อตฺถวตึ ปมุญฺเจ. (ชา. ๒/๖๐)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)
ส่วนนักปราชญ์รู้กาลอันสมควร ทราบความมีใจของพวกมีปัญญาเป็นอันเดียวกับตนแล้ว **พึงบอก**ความทุกข์อันแรงกล้า แก่คนอื่นชนิดนั้น พึงเปล่งถ้อยคำอันอ่อนหวานมีประโยชน์.

[อกฺขา]

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + อา]

กึ ตฺวำ นุ ตตฺเถว ตทา อโหสิ
อุทาหุ เต โกจิ ตำ เอต**ทกฺขา**
วิวฏจฺฉโท นุสิ สพฺพทสฺสี
ญาณำ นุ เต พฺราหฺมณ ภึสรูปำ. (ชา. ๑/๒๓๗)

(พระราชาตรัสว่า)
เวลานั้น ท่านได้อยู่ ณ ที่นั้นเหมือนกันหรือ หรือว่าใคร**บอก**เรื่องนั้นแก่ท่าน ท่านเห็นทุกอย่างหรือ จึงเปิดเผยเรื่องนั้นได้ ญาณของท่านมีกำลังมากจริงนะพราหมณ์.

[อกฺขาสิ]

[อา + ขา (ปกถเน) + ส อาคม + อี]

สีลำ สมาธิ ปญฺญา จ วิมุตฺติ จ อนุตฺตรา.
อนุพุทฺธา อิเม ธมฺมา โคตเมน ยสสฺสินา.
อิติ พุทฺโธ อภิญฺญาย ธมฺมม**กฺขาสิ** ภิกฺขุนำ.
ทุกฺขสฺสนฺตกโร สตฺถา จกฺขุมา ปรินิพฺพุโต.
(ที. ๒/๑๐๒)

ศีล สมาธิ ปัญญา และวิมุตติ อันยอดเยี่ยม ธรรมเหล่านี้ พระโคดมผู้มียศตรัสรู้แล้ว ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงตรัส**บอก**ธรรมแก่ภิกษุทั้งหลายเพื่อความรู้ยิ่ง พระบรมศาสดาทรงทำที่สุดแห่งทุกข์ มีพระจักษุ ปรินิพพานแล้ว.

[อกฺขาสึ]

[อา + ขา (ปกถเน) + ส อาคม + อึ]

อุตฺตรนฺตสฺส **อกฺขาสึ** ธมฺมตฺถสำหิตำ ปทำ
ตญฺจ สุตฺวา สุสำวิคฺโค ปพฺพชิตฺวารหา อหุ.
(อป. ๒/๒๙๔)

(นางปุณณิกากล่าวว่า)
เมื่อพราหมณ์นั้นขึ้นจากน้ำมา หม่อมฉัน ได้**บอก**บทที่ประกอบด้วยเหตุและผล พราหมณ์

ได้ฟังบทแห่งธรรมนั้นแล้ว มีความสลดใจ ออกบวชแล้วได้เป็นพระอรหันต์.

[อกฺขีสุ]

ปุพฺเพว เมตๆ **อกฺขีสุ**

[อา + ขา (ปกถเน) + อุ๋ = อีสุ]

มาตา ปิตา จ ภาตโร
ทีฆๆ ทุฏฺจสฺส นงฺคุฏฺจๆ
สามฺหิ เวหายสาคตา. (ชา. ๑/๑๘๕)

(แพะกล่าวว่า)
เมื่อก่อน พ่อแม่และพี่ชายของข้าพเจ้า **ได้บอก**เรื่องนี้แก่ข้าพเจ้าเหมือนกันว่า หางของสัตว์ดุร้ายยาว ข้าพเจ้านั้นจึงได้เลี่ยงมาทางอากาศ.

[อกฺขี]

[อา + ขา (ปกถเน) + อี]

วิสฺสาสมาปชฺชิมหๆ อเจลๆ
สมโณ อยๆ สมฺมโต ภาวิตตฺโต
ตสฺสาห**มกฺขี** วิวรึ คุยฺหมตฺถๆ
อตีตมตฺโถ กปณๆ รุทามิ. (ชา. ๑/๓๘๘)

(ปัณฑรกนาคราชคร่ำครวญว่า)
เราไว้วางใจอเจลก (ชีเปลือย)ว่า ผู้นี้เป็นสมณะ ชาวโลกนับถือ อบรมตนดีแล้ว ได้เปิดเผย **บอก** ความลับแก่เขา ปล่อยประโยชน์ให้ล่วงเลยไป ร้องไห้อยู่อย่างน่าสงสาร.

[อกฺขิสฺสติ]

[อา + ขา (ปกถเน) + สฺสติ]

ตเมว ภิกฺขุๆ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉสฺสุ
ปุญฺญตฺถิโก โน จ ปทุฏฺจจิตฺโต
โส เต สุตๆ อสุตญฺจาปิ ธมฺมๆ
สพฺพๆปิ **อกฺขิสฺสติ** ยถา ปชานๆ. (เปต. ๑๙๐)

พระองค์ทรงประสงค์บุญ และมีจิตไม่ประทุษร้าย เชิญเสด็จเข้าไปหาภิกษุนั้นแล้วตรัสถามเถิด ท่าน**จักบอก**ธรรมทั้งที่ทรงสดับแล้ว และยังไม่ได้ทรงสดับทั้งหมด แต่พระองค์ ตามความรู้[ความเข้าใจ].

[อกฺขิสฺสๆ]

[อา + ขา (ปกถเน) + สฺสๆ]

ภทฺทโก เต อุมฺมงฺโค โยนิโส ปริปุจฺฉสิ
ตคฺฆ เต อห**มกฺขิสฺสๆ** ยถาสิ กุสโล ตถา.
(วิ. ๕/๒๕๕)

ปัญญาของเธอดี เธอสอบถามอย่างแยบคาย เหตุนั้น เราจักบอกเธอ สมกับที่เธอฉลาดถาม.
[อุมงฺค = ปัญญา, ถ้ำ]

อกฺขาตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อา + ขา + ตุ๋] เพื่อกล่าว, เพื่อบอก.

น ตๆ สกฺโกถ **อกฺขาตุ๋**
อตฺถๆ ธมฺมญฺจ ปุจฺฉิตา
กถๆ นุ ทหโร ชญฺญา
อตฺถๆ ธมฺมญฺจ ปุจฺฉิโต. (ชา. ๑/๓๗๘)

(สุจีรตพราหมณ์กล่าวว่า)
ท่านทั้ง ๓ ผู้อันเขาถามถึงอรรถและธรรมนั้น ก็ไม่อาจ**เพื่อบอก**ได้ ไฉนเล่า เด็กถูกถามถึงอรรถและธรรมจะพึงรู้ได้.

อกฺขาตุ (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + อ + ตุ]

(๑) ผู้กล่าว, ผู้บอก, ผู้แสดง.

ปิสุณวาโจ โข ปน โหติ, อิโต สุตฺวา อมุตฺร **อกฺขาตา** อิเมสํ เภทาย, อมุตฺร วา สุตฺวา อิเมสํ **อกฺขาตา** อมูสํ เภทาย, อิติ สมคฺคานํ วา เภตฺตา, ภินฺนานํ วา อนุปฺปทาตา, วคฺคารามโม วคฺครโต วคฺคนนฺที วคฺคกรณึ วาจํ ภาสิตา โหติ. (ม. ๑/๓๕๖)

(ความประพฤติไม่สม่ำเสมอ คือความประพฤติอธรรมทางวาจามี ๔ ประการคือบุคคลบางคนในโลกนี้) เป็นผู้พูดส่อเสียด คือ ฟังความฝ่ายนี้แล้วไป**บอก**ฝ่ายโน้นเพื่อทำลายฝ่ายนี้ หรือฟังความฝ่ายโน้นแล้วมา**บอก**ฝ่ายนี้ เพื่อทำลายฝ่ายโน้น ยุยงคนที่สามัคคีกัน ส่งเสริมคนที่แตกแยกกัน ชื่นชมยินดี เพลิดเพลินต่อผู้ที่แตกแยกกัน พูดแต่ถ้อยคำที่ก่อความแตกแยกกัน.

ตถาคโต ภิกฺขเว อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ อนุปฺปนฺนสฺส มคฺคสฺส อุปฺปาเทตา, อสญฺชาตสฺส มคฺคสฺส สญฺชเนตา, มคฺคสฺส **อกฺขาตา**, มคฺคญฺญู มคฺควิทู มคฺคโกวิโท, มคฺคานุคา จ ภิกฺขเว เอตรหิ สาวกา วิหรนฺติ ปจฺฉา สมนฺนาคตา. อยํ โข ภิกฺขเว วิเสโส, อยํ อธิปฺปายโส, อิทํ นานากรณํ ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปญฺญาวิมุตฺเตน ภิกฺขุนาติ.

(เนตฺติ. ๑๐๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ยังทางที่ยังไม่เกิดให้เกิด ยังประชุมชนให้รู้จักมรรคที่ใครๆ ไม่รู้จัก **บอก**ทางที่ยังไม่มีใครบอก เป็นผู้รู้จักทาง ประกาศทางให้ปรากฏ เป็นผู้ฉลาดในทาง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหล่าสาวกในบัดนี้เป็นผู้ที่ดำเนินไปตามทาง เป็นผู้ตามมาในภายหลัง นี้แลเป็นข้อต่างกัน เป็นความเพียรที่ยิ่งกว่ากัน เป็นเหตุทำให้ต่างกัน ระหว่างพระตถาคตผู้ไกลจากกิเลส ตรัสรู้ชอบ ด้วยพระองค์เอง กับภิกษุผู้หลุดพ้นด้วยปัญญา.

[พระบรมศาสดาและสาวกมีปฏิปทาเบื้องต้นคือนิพพิทาญาณเป็นต้นและความหลุดพ้นโดยไม่ยึดมั่นด้วยอรหัตตมรรคเหมือนกัน แต่พระศาสดาสามารถกำจัดกิเลสทั้งหมด พร้อมด้วยความเคยชิน[วาสนา] ทางกาย และวาจาด้วยพระองค์เองแล้ว บอกทางแก่บุคคลอื่นได้ แต่พระสาวกสามารถกำจัดกิเลสได้อย่างเดียว โดยละความเคยชินไม่ได้ จะเห็นได้ว่าพระปิลินทวัจฉะมักเรียกบุคคลอื่นว่า คนถ่อย (วสล) เพราะท่านเคยเกิดเป็นเศรษฐี ๕๐๐ ชาติที่มักเรียกบุคคลอื่นเช่นนั้น จึงติดมาเป็นนิสัยถึงชาติสุดท้าย แม้จะบรรลุธรรม เป็นพระอรหันต์แล้ว ก็ละความเคยชินนี้ไม่ได้]

ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺป
อกฺขาตาโร ตถาคตา
ปฏิปนฺนา ปโมกฺขนฺติ
ฌายิโน มารพนฺธนา. (ธมฺม. ๕๒)

พวกเธอจงพยายามทำความเพียรเถิด พระตถาคตเป็นผู้**บอก**ทางเท่านั้น ผู้บำเพ็ญฌานวิปัสสนาปฏิบัติตามทางสายนี้ จะพ้นจากเครื่องผูกของพญามาร.

[คาถานี้แสดงถึง **รสีอลังการ** (อลังการมีรส) ประเภท **วีรรส** (รสกล้าหาญ) ดังนี้

คำว่า **ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปํ** (พวกเธอจงเพียรพยายามทำความเพียรเถิด) จัดเป็นอุสสาหฐายีภาวะ (อาการทางใจที่อุตสาหะ) คือความอุตสาหะที่บังเกิดขึ้นแก่ภิกษุผู้หมั่นปฏิบัติธรรม เพื่อบรรลุมรรคผลนิพพาน

คำว่า **ปฏิปนฺนา ฌายิโน** (ผู้บำเพ็ญฌานวิปัสสนาปฏิบัติตามทางสายนี้) เป็นอารัมมณวิภาวะ (เหตุที่เป็นอารมณ์) คือ อารมณ์ของสมาบัติ ๘ อันได้แก่ สมมุติบัญญัติมีกสิณอารมณ์เป็นต้น และอารมณ์ของวิปัสสนา คือรูปธรรมกับนามธรรม พร้อมด้วยอารมณ์ของมรรคจิตและผลจิตคือนิพพาน

คำว่า **ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปํ** (พวกเธอจงเพียรพยายามทำความเพียรเถิด) จัดเป็นอุททีปนวิภาวะ (เหตุที่เป็นสภาพแวดล้อม) คือ ความไม่ประมาท การคบหาสัตบุรุษ การพิจารณาด้วยปัญญาเป็นต้น กล่าวไว้โดยอ้อม

คำว่า **ปโมกฺขนฺติ มารพนฺธนา** (จะพ้นจากเครื่องผูกของพญามาร) จัดเป็นอนุภาวะ (ผลของอาการทางใจที่อุตสาหะ) คือการพ้นจากเครื่องผูกของพญามาร

คำว่า **ตุมฺเหหิ กิจฺจํ อาตปฺปํ** (พวกเธอจงเพียรพยายามทำความเพียรเถิด) จัดเป็นพยภิจารีภาวะ (อาการทางใจที่เกิดขึ้นในบางขณะ) คือความมีใจผ่องใสในขณะอุตสาหะ (หริสะ), ความเข้าใจในแนวทางปฏิบัติ (มติ) และความรู้ตัวในขณะปฏิบัติธรรม (สติ) เป็นต้น กล่าวไว้โดยอ้อม]

(๒) บุคคลเป็นต้นที่ถูกกล่าวถึง, บุคคลเป็นต้นที่ถูกเรียกขาน.

อกฺเขยฺยสญฺญิโน สตฺตา อกฺเขยฺยสฺมึ ปติฏฺฐิตา
อกฺเขยฺยมปริญฺญาย โยคมายนฺติ มจฺจุโน

อกฺเขยฺยญฺจ ปริญฺญาย
อกฺขาตารํ น มญฺญติ
ตญฺหิ ตสฺส น โหตีติ
เยน นํ วชฺชา น ตสฺส อตฺถิ.

(สํ. ๑/๑๑)

สัตว์ทั้งหลายมีความสำคัญในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น ติดอยู่ในสิ่งที่เรียกขาน ไม่กำหนดรู้สิ่งที่เรียกขาน[คือขันธ์ ๕] จึงตกอยู่ใต้อำนาจแห่งความตาย
ส่วนภิกษุกำหนดรู้สิ่งที่ถูกเรียกขานแล้ว ไม่กำหนดหมาย**สิ่งที่ถูกเรียกขาน** เพราะสิ่งที่ถูกเรียกขานนั้นไม่มีแก่ภิกษุนั้น ฉะนั้น เหตุที่จะเรียกขานท่านจึงไม่มี.

อกฺขาตารํ น มญฺญตีติ เอวํ ตีหิ ปริญฺญาหิ ปญฺจกฺขนฺเธ ปริชานิตฺวา ขีณาสโว ภิกฺขุ อกฺขาตารํ ปุคฺคลํ น มญฺญติ.

อกฺขาตารนฺติ กมฺมวเสน การกํ เวทิตพฺพํ อกฺขาตพฺพํ กเถตพฺพํ ปุคฺคลํ น มญฺญติ น ปสฺสตีติ อตฺโถ. กินฺติ อกฺขาตพฺพนฺติ ? ติสฺโสติ วา ผุสฺโสติ วา เอวํ เยน เกนจิ นาเมน วา โคตฺเตน วา ปกาเสตพฺพํ. (สํ.อฏ. ๑/๔๓)

บาทคาถาว่า **อกฺขาตารํ น มญฺญติ** (ไม่กำหนดหมายสิ่งที่ถูกเรียกขาน) ความว่า ภิกษุผู้เป็นพระขีณาสพกำหนดรู้ขันธ์ ๕ ด้วยปริญญา ๓ อย่างนี้แล้ว ย่อมไม่กำหนดหมายสิ่งที่ถูกเรียกขานว่าเป็นบุคคล.

บทว่า **อกฺขาตารํ** (สิ่งที่ถูกเรียกขาน) ได้แก่ พระขีณาสพ ย่อมไม่กำหนดหมาย อธิบายว่า ย่อมไม่เห็นซึ่งบุคคลที่พึงทราบ ที่พึงเรียกขาน ที่พึงกล่าวถึงว่าเป็นผู้กระทำ ด้วยอำนาจกรรม ถามว่า พระขีณาสพย่อมไม่กำหนดหมาย ซึ่งบุคคลที่พึงถูกเรียกขานอย่างไร ตอบว่า ที่พึงประกาศโดยชื่อ หรือโดยโคตรอย่างใดอย่างหนึ่งว่า ติสสะ บ้าง ว่า ปุสสะ บ้าง.

[ตีหิ ปริญฺญาหิ ปญฺจกฺขนฺเธ ปริชานิตฺวา (กำหนดรู้ขันธ์ ๕ ด้วยปริญญา ๓) หมายถึง ปริญญา ๓ อย่างนี้ คือ

ญาตปริญญา การรู้ชัดด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ คือ ลักษณะพิเศษของรูปนาม (ขันธ์ ๕) หมายถึงนามรูปปริจเฉทญาณ (ญาณที่กำหนดรู้รูปนาม) และปัจจยปริคคหญาณ (ญาณที่กำหนดรู้ปัจจัยของรูปนาม), อนึ่ง ญาตปริญญานี้ ว่าโดยตรงหมายถึงทัสสนปริญญา (การรู้ชัดคือการหยั่งเห็น หรือทัสสนโกศล (ความชำนาญในการหยั่งเห็น)

ตีรณปริญญา การรู้ชัดด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ คือ ลักษณะทั่วไปที่เป็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน หมายถึงสัมมสนญาณ (ญาณที่พิจารณาถึงสามัญญลักษณะของรูปนาม) และอุทยัพพยญาณ (ญาณที่เห็นความเกิดขึ้นและดับไปของรูปนาม[ขันธ์ ๕] ดังนั้น ผู้ที่หยั่งเห็นรูปนามโดยลักษณะเฉพาะของตนด้วยนามรูปปริจเฉทญาณ และหยั่งเห็นปัจจัยของรูปนาม ด้วยปัจจัยปริคคหญาณ จึงเกิดปัญญาหยั่งเห็นพระไตรลักษณ์ได้)

ปหานปริญญา การรู้ชัดด้วยการละนิจจสัญญาเป็นต้น หมายถึงวิปัสสนาญาณ ตั้งแต่ภังคญาณ (ญาณที่รู้เห็นความดับไปของรูปนาม[ขันธ์ ๕]) เป็นต้นไป]

อกฺขาน (น)

[อา + ขา (ปกถเน) + ยุ] (สํ. อาขฺยาน)

(๑) การเล่านิทาน, ตำราอิติหาสะ, ตำนาน, ตำราที่กล่าวถึงเรื่องภารตยุทธ์เป็นต้น.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปํ วิสูกทสฺสนํ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ. เสยฺยถิทํ. นจฺจํ คีตํ วาทิตํ เปกฺขํ **อกฺขานํ** ปาณิสฺสรํ เวตาฬํ กุมฺภถูณํ โสภนกํ จณฺฑาลํ วํสํ โธวนํ หตฺถิยุทฺธํ อสฺสยุทฺธํ มหิสยุทฺธํ อุสภยุทฺธํ อชยุทฺธํ เมณฺฑยุทฺธํ กุกฺกุฏยุทฺธํ วฏฺฏกยุทฺธํ ทณฺฑยุทฺธํ มุฏฺฐิยุทฺธํ นิพฺพุทฺธํ อุยฺโยธิกํ พลคฺคํ เสนาพฺยูหํ อนีกทสฺสนํ อิติ วา, อิติ เอวรูปา

วิสูกทสฺสนา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโม อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณํ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดม ทรงเว้นขาดจากการดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศล เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวก ฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้วยังขวนขวายดูการละเล่นอันเป็นข้าศึกต่อกุศลอย่างนี้ คือ การฟ้อน การขับร้อง การประโคมดนตรี การรำ **การเล่านิทาน** การเล่นปรบมือ การเล่นปลุกผี การเล่นตีกลอง การสร้างฉากบ้านเมืองให้งดงาม การละเล่นของคนจัณฑาล การเล่นกระดานหก การละเล่นหน้าศพ การแข่งชนช้าง การแข่งม้า การแข่งชนกระบือ การแข่งชนโค การแข่งชนแพะ การแข่งชนแกะ การแข่งชนไก่ การแข่งชนนกกระทา การรำกระบี่กระบอง การชกมวย มวยปล้ำ การรบ การตรวจพลสวนสนาม การจัดกระบวนทัพ หรือการตรวจกองทัพ เป็นต้น.

อกฺขานนฺติ ภารตยุชฺฌนาทิกํ. ยสฺมึ จาเน กถียติ ตตฺถ คนฺตุมฺปิ น วฏฺฏติ.

(ที.อฏ. ๑/๘๑)

บทว่า **อกฺขานํ** (การเล่านิทาน) ได้แก่ การเล่าเรื่องภารตยุทธ์เป็นต้น. ภิกษุจะไปแม้ในสถานที่ที่เขาเล่าเรื่องนั้น ย่อมไม่สมควร.

(๒) คำที่ถูกกล่าวถึง, คำที่ถูกเรียกขาน.

อกฺเขยฺยสญฺญิโนติ เอตฺถ เทโว มนุสฺโส คหฏฺโฐ ปพฺพชิโต สตฺโต ปุคฺคโล ติสฺโส ผุสฺโสติ-อาทินา นเยน อกฺเขยฺยโต สพฺเพสํ **อกฺขานานํ** สพฺพาสํ กถานํ วตฺถุภูตโต ปญฺจกฺขนฺธา อกฺเขยฺยาติ วุจฺจนฺติ. (สํ.อฏ. ๑/๔๓)

ในคำว่า **อกฺเขยฺยสญฺญิโน** (มีความหมายรู้ในสิ่งที่ถูกเรียกขาน) นี้ ขันธ์ ๕ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อักเขยยะ (สิ่งที่ถูกเรียกขาน) เพราะขันธ์ ๕ นั้นเป็นที่ตั้งแห่ง**คำที่ถูกเรียกขาน**ทั้งหมด คือการกล่าวถึงทุกอย่าง โดยเป็นสิ่งที่ถูกเรียกขานกัน โดยนัยเป็นต้นว่า เทวดา มนุษย์ คฤหัสถ์ บรรพชิต สัตว์ บุคคล ชื่อติสสะ ชื่อปุสสะ เป็นต้น.

(๓) การบอก.

ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว น สุกรํ **อกฺขาเนน** ปาปุณิตุํ ยาว ทุกฺขา นิรยา. (ม. ๓/๒๐๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทุกข์นี้กับทุกข์ในนรกเปรียบเทียบกัน ด้วย**การบอก**มิใช่ทำได้ง่าย (เปรียบเทียบกันด้วยการบอกไม่ได้).

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุ**กฺขานํ**
ภิกฺขุคณนา จ โอวาโท
อุโปสถสฺส เอตานิ
ปุพฺพกิจฺจนฺติ วุจฺจติ. (วิ. ๔/๑๕๙)

กิจ ๕ อย่างเหล่านี้ ชื่อว่าบุพกิจของอุโบสถ คือ การบอกฉันทะ การบอก ปาริสุทธิ **การบอก** ฤดู การนับจำนวนภิกษุ การบอกโอวาท [ที่นางภิกษุณีขอ].

[อกฺขาน=อา บทหน้า + ขา (ปกถเน=บอก) + ยุ ปัจจัย ในภาวสาธนะ มีวิเคราะห์ว่า อกฺขายเต อกฺขานํ (การบอก ชื่อว่า อักขานะ)

ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขาน=ฉนฺโท จ ปาริสุทฺธิ จ อุตุ จ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุโย (อสมาหารทวันทสมาส), ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตูนํ อกฺขานํ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุกฺขานํ (กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

บทว่า อกฺขาน อยู่ท้ายทวันทสมาสคือ ฉนฺทปาริสุทฺธิอุตุ จึงต้องมีความหมายประกอบร่วมกับบทหน้าทีละบท โดยมีความหมายว่า การบอกฉันทะ การบอก ปาริสุทธิ และการบอกฤดู ดังที่ปทรูปสิทธิฎีกาคำอธิบายสูตร ๓๕๙ กล่าวว่า ทฺวนฺทโต ปรํ ยํ สุยฺยมานํ, ตํ ปจฺเจกมภิสมฺพชฺฌเต. (บทใดได้ยินท้ายทวันทสมาส บทนั้น ย่อมถูกประกอบไว้ทีละบท)

คำว่า อุตุกฺขาน มีรูปวิเคราะห์กัมมัฏฐฉัฏฐีตัปปุริสสมาสว่า อุตูนํ อกฺขานํ อุตุกฺขานํ (การบอกฤดู ชื่อว่า อุตุกขานะ)

การบอกฤดู ในขณะจะเริ่มทำอุโบสถนี้ มิใช่การบอกว่าเป็นฤดูใดในปัจจุบันเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการบอกปักษ์ที่ผ่านมาแล้ว และยังมาไม่ถึง เช่น ถ้าเป็นวันอุโบสถขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๕ ต้องบอกว่า ฤดูนี้เป็นฤดูร้อน มี ๓ ปักษ์ผ่านมาแล้ว เหลืออีก ๔ ปักษ์ การที่พระพุทธองค์ทรงบัญญัติให้นับปักษ์ดังกล่าว ก็เพราะว่า ชาวบ้านถามภิกษุที่มาบิณฑบาตว่า วันนี้เป็นวันไหน ภิกษุตอบไม่ได้จึงทรงบัญญัติว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ปกฺขคณนํ อุคฺคเหตุํ (ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตเพื่อให้เรียนการนับปักษ์) ที่จริงแล้วเมื่อนับว่าเป็นปักษ์ใด ในวันอุโบสถ ภิกษุก็จะรู้ว่าเป็นวันใด โดยนับจากวันอุโบสถนั้นเอง]

อกฺขานปญฺจม (ติ)

[อกฺขาน + ปญฺจม]

มีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ ๕.

พฺราหฺมโณ จ อธียาน เวทม**กฺขานปญฺจมํ** ภิยฺโยปิ สุตมิจฺเฉยฺย อูนตฺตา หิ น ปูรติ.

(ชา. ๒/๑๒๗)

(นารทเทวพราหมณ์กล่าวว่า)

ส่วนพราหมณ์ สาธยายพระเวท**มีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ ๕** ได้แล้ว ยังปรารถนาการศึกษาแม้ให้ยิ่งขึ้นไป เพราะฉะนั้น จึงชื่อว่าไม่เต็ม เพราะยังพร่องอยู่.

เวทมกฺขานปญฺจมนฺติ อิติหาสปญฺจมํ เวทจตุกฺกํ. (ชา.อฏ. ๓/๙๗)

บาทคาถาว่า **เวทมกฺขานปญฺจมํ** (พระเวทมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ ๕) ได้แก่ พระเวททั้ง ๔ หมวดอันมีคัมภีร์อิติหาสะเป็นที่ ๕.

ดู อิติหาสปญฺจม

[**เวท** (พระเวท) ชื่อคัมภีร์ภาษาสันสกฤตโบราณซึ่งเป็นพื้นฐานของศาสนาพราหมณ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า วิทนฺติ ชานนฺติ เอเตนาติ เวโท (เวท คือ คัมภีร์อันเป็นสัญลักษณ์ให้รู้ว่าบุคคลที่ทรงจำไว้ซึ่งคัมภีร์ดังกล่าวนั้นเป็นคนวรรณพราหมณ์ หรือคัมภีร์ที่พวกพราหมณ์ใช้ตัดสินว่าอะไรที่ตนควรทำหรือไม่ควรทำ) อีกนัยหนึ่งวิเคราะห์ว่า วิทนฺติ ธมฺมํ กมฺมํ วา เอเตหีติ เวทา (เวท คือ คัมภีร์ที่ใช้ศึกษาหลักธรรมหรือการงาน)

ในเบื้องแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ **อิรุเวท** (ฤคเวท) ว่าด้วยบทสวดสรรเสริญเทพเจ้าทั้งหลาย ตอนท้ายกล่าวถึงการสร้างโลก ซึ่งต่อมาได้เป็นต้นแบบความเชื่อของชาวอินเดีย **ยชุรเวท** ว่าด้วยรายละเอียดการประกอบยัญพิธี และลำดับมนต์ที่นำมาจากคัมภีร์ฤคเวท เพื่อสวดในขั้นตอนต่าง ๆ ของพิธี และ**สามเวท** ว่าด้วยบทขับที่คัดเลือกมาจากประมาณหนึ่งในหกของฤคเวท และใช้เฉพาะในพิธีที่บูชาด้วยน้ำโสม ทั้ง ๓ คัมภีร์นี้คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่าน คือ อัฏฐก-พราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญาได้บรรลุทิพย-จักษุ จึงเทียบเคียงคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้นที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่ง คิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ มีชื่อว่า **อาถัพพนะ** ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟ แล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น

ฤษีท่านนั้นชื่อว่า อถัพพะ คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้น จึงชื่อว่า อาถัพพนะ แม้วิธีแสดงไว้ในคัมภีร์อาถัพพนะก็ได้ชื่อว่าอาถัพพนะ เช่นเดียวกัน ในคัมภีร์ศัพทัสโตม-มหานิธิ (หน้าที่ ๖๔) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า อถพฺเพน ทิฏฺโจ อาถพฺพโน. (อถพฺพ ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน ทิฏฺฐตัทธิต ลง นฺ อักษรเป็นอาคม), อาถพฺพเน วิหิตำ อาถพฺพนำ (อถพฺพน ศัพท์ + ณ ปัจจัยใน วิหิตตัทธิต)

อิรุเวท (ฤคเวท) เป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวทและสามเวทบรรจุไว้ซึ่งโศลกจากฤคเวทและสูตร สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้น ถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสาม เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพเวท ล้วนเป็นมนต์และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ

สามคัมภีร์แรกเรียกว่า **ไตรเวท** หรือไตรเพท ต่อมารับอถรรพเวทหรืออาถรรพเวท เข้ามารวมเป็นสี่คัมภีร์ เรียกว่า **จตุรเวท** หรือจตุรเพท โดยเรียกยุคแรกของศาสนาพราหมณ์ จนถึงประมาณสมัยพุทธกาลว่า ยุคพระเวท มีวรรณกรรมหลักประกอบด้วยคัมภีร์พระเวท คัมภีร์พราหมณะ คัมภีร์อารัณยกะ และคัมภีร์อุปนิษัทรุ่นแรก

สำหรับในที่นี้นับเป็น ๕ คัมภีร์ โดยเพิ่มคัมภีร์ **อิติหาสะ** (คัมภีร์เกี่ยวกับประวัติศาสตร์) เข้ามาโดยเรียงตามลำดับดังนี้ อิรุเวท (ฤคเวท) ยชุรเวท สามเวท อาถรรพเวท อิติหาส ด้วยเหตุนี้ พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคุณศัพท์ของคัมภีร์เวทว่า **อิติหาสปญฺจมานำ** (มีคัมภีร์อิติหาสะเป็นลำดับที่ ๕)]

อกฺขาย (กฺริ/วิ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ตฺวา]

แปลง ตฺวา ปัจจัยเป็น ย ด้วยสูตรว่า สพฺเพหิ ตุนาทีนำ โย. (กจ. ๕๙๗)

กล่าวแล้ว, บอกแล้ว.

ปสสิโต วา ปน ตตฺถ โหติ
อกฺขาย วาทำ ปริสาย มชฺเฌ
โส หสฺสตี อุณฺณมติจฺจ เตน
ปปฺปุยฺย ตมตฺถำ ยถา มโน อหุ. (สุตฺตนิ. ๔๐๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่ปสูรปริพาชกว่า) ก็หรือว่าบุคคล**กล่าวแล้ว**ซึ่งวาทะในท่ามกลางบริษัท เป็นผู้อันเขาสรรเสริญแล้ว [เพราะทิฏฐิของตน]ในท่ามกลางบริษัทนั้น เขาย่อมหัวเราะและลำพองใจ ด้วยประโยชน์แห่งความชนะนั้น เพราะได้บรรลุถึงประโยชน์ตามที่ใจคิดไว้แล้ว.

อกฺขายก (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ณฺวุ. ถี. อกฺขายิกา]

แปลง[สระที่สุดของ ขา] เป็น อาย ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๓) อาการนฺตานมาโย (แปลงสระที่สุดของธาตุ อา การันต์เป็น อาย ในเพราะปัจจัยซึ่ง มี ณ เป็นอนุพันธ์) แปลง ณฺวุ เป็น อก ด้วยสูตร (กจ. ๖๒๒) ว่า อนกา ยุณฺวูนำ (แปลง ยุ ปัจจัยและ ณฺวุ ปัจจัยเป็น อน และ อก ตามลำดับ) ได้รูปว่า อกฺขายก

ส่วนรูปว่า อกฺขายิกา หลังจากแปลง ณฺวุ เป็น อก แล้ว ให้ลง อา ปัจจัยด้วยสูตร (กจ. ๒๓๗) ว่า อิตฺถิยมโต อาปจฺจโย (ลง อา ปัจจัยท้าย รูป อ การันต์ในอิตถีลิงค์) แปลง อ อักษร[หน้าอก]เป็น อิ ด้วยมหาสูตร (กจ. ๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคม...

(๑) ผู้กล่าว, **ผู้บอก**.

ปุณฺณปตฺตำ ททาหิ เมติ ปิยกฺขานำ **อกฺขายิกา** มยฺหำ ตุฏฺฐิทานำ เทหิ. (ชา.อฏ. ๓/๕๐๙)

บาทคาถาว่า **ปุณฺณปตฺตำ ททาหิ เม** (ขอเธอจงให้ด้วยความชื่นใจแก่ฉัน) ได้แก่ เธอ**ผู้กล่าว**ถ้อยคำที่ไพเราะ ขอจงให้ความยินดีแก่ฉัน.

(๒) คำเครื่องกล่าว, **คำพูด**.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปำ ติรจฺฉานกถำ อนุยุตฺตา วิหรนฺติ, เสยฺยถิทำ ฯเปฯ **โลกกฺขายิกำ สมุทฺทกฺขายิกำ** ฯเปฯ อิติ วา อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานกถาย ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ, ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณำ วทมาโน วเทยฺย.

(ที. ๑/๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากเดรัจฉานกถา[คำพูดที่สวนทางกับสวรรค์ มรรคผล นิพพาน]เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังพูดเดรัจฉานกถาอย่างนี้ คือ....**พูด**เรื่องไร้สาระเกี่ยวกับโลก **พูด**เรื่องไร้สาระเกี่ยวกับเรื่องทะเล...

[เสยฺยถิทำ เป็นนิปาตสมุทายะของนิบาต คือ เสยฺยถา + อิทำ จึงระบุความหมายทั้ง ๓ ลิงค์ ๒ พจน์ได้ เช่น อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. เสยฺยถิทำ? สมฺมาทิฏฐิ...(มัชฌิมาปฏิปทานี้เทียว คือทางอันประเสริฐที่มีองค์แปด ทางนั้นเป็นไฉน ? ทางนั้น คือ สัมมาทิฏฐิ...)

เสยฺยถิทนฺติ นิปาโต, ตสฺส กตโม โส อิติ เจติ อตฺโถ. กตมานิ วา ตานิ อฏฺจงฺคิกานีติ. สพฺพลิงฺควิภตฺติวจนสาธารโณ หิ อยํ นิปาโต.

(สารตฺถ. ๓/๒๐๗)

คำว่า **เสยฺยถิทำ** เป็นนิบาต คำนั้นมีความหมายว่า ถามว่า ทางนั้น เป็นไฉน ? อีกนัยหนึ่ง องค์แปดเหล่านั้นเป็นไฉน? จริงอย่างนั้น ศัพท์นี้เป็นนิบาตที่ทั่วไปกับลิงค์, พจน์ และวิภัตติทั้งหมด

ฉบับไทยบางฉบับ มีปาฐะว่า **เสยฺยถีทำ** คำว่า เสยฺยถีทำ คล้อยตามวิธีเข้าสนธิในภาษาสันสกฤต เพราะในภาษาสันสกฤตนั้น สระเสียงสั้นข้างหลัง ที่เข้าสนธิต้องกลายเป็นสระเสียงยาว เช่น ทณฺฑาคฺรำ=ทณฺฑ + อคฺรำ (ปลายไม้เท้า) ส่วนในภาษาบาลี ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น มธูทกำ=มธุ + อุทกำ (น้ำหวาน) ไม่ใช้ตามวิธีนี้บ้าง เช่น โลกคฺค - ปุคฺคโล = โลก + อคฺคปุคฺคโล (บุคคลผู้เลิศในโลก)]

อกฺขายติ (กฺริ/อา)

[อา + ขา (ปกถเน) + ย + ติ]

อันเขาย่อมกล่าว, ย่อมปรากฏ.

ตตฺราวุโส ยฺวายํ ปุคฺคโล อนงฺคโณว สมาโน นตฺถิ เม อชฺฌตฺตํ องฺคณนฺติ ยถาภูตํ ปชานาติ, อยํ อิเมสํ ทฺวินฺนํ ปุคฺคลานํ อนงฺคณานเมว สตฺถา เสฏฺจปุริโส **อกฺขายติ**. (ม. ๑/๒๙)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนผู้มีอายุ บรรดาบุคคล ๔ ประเภทนั้น บุคคลใดเป็นผู้ไม่มีกิเลสเพียงดังเนิน และรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เราไม่มีกิเลสเพียงดังเนินภายในตน ในบุคคล ๒ ประเภทที่ไม่มีกิเลสเพียงดังเนินเหล่านี้ บุคคลนี้ **บัณฑิตย่อมกล่าว**ว่าเป็นบุรุษประเสริฐ.

ดู องฺคณ, อนงฺคณ

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ยานิ กานิจิ ตนฺตาวุตานํ วตฺถานํ เกสกมฺพโล เตสํ ปฏิกิฏฺโจ **อกฺขายติ**. เกสกมฺพโล ภิกฺขเว สีเต สีโต อุณฺเห อุณฺโห ทุพฺพณฺโณ ทุคฺคนฺโธ ทุกฺขสมฺผสฺโส. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ยานิ กานิจิ ปุถุสมณพฺราหฺมณวาทานํ มกฺขลิวาโท เตสํ ปฏิกิฏฺโจ **อกฺขายติ**.

(อำ. ๑/๒๙๐)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผ้ากัมพลทอด้วยผมคน **บัณฑิตย่อมกล่าว**ว่าเลวกว่าผ้าที่ช่างหูกทอแล้ว ทุกชนิด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผ้ากัมพล ทอด้วยผมคน ในฤดูหนาวก็เย็น ในฤดูร้อนก็ร้อน สีไม่สวย มีกลิ่นเหม็น เนื้อผ้าไม่อ่อนนุ่ม แม้ฉันใด วาทะของเจ้าลัทธิชื่อมักขลิก็ฉันนั้นเหมือนกัน **บัณฑิตย่อมกล่าว**ว่าน่ารังเกียจกว่าวาทะของสมณพราหมณ์ทุกจำพวก.

เสยฺยถาปิ พฺราหฺมณ หตฺเถน วา หตฺถำ โธเวยฺย, ปาเทน วา ปาทำ โธเวยฺย, เอวเมว โข พฺราหฺมณ สีลปริโธตา ปญฺญา, ปญฺญาปริโธตำ สีลำ. ยตฺถ สีลำ ตตฺถ ปญฺญา, ยตฺถ ปญฺญา ตตฺถ สีลำ. สีลวโต ปญฺญา, ปญฺญวโต สีลำ. สีลปญฺญาณญฺจ ปนโลกสฺมึ อคฺค**มกฺขายติ**. (ที. ๑/๑๑๖-๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนพราหมณ์ เปรียบเหมือนบุคคลใช้มือล้างมือหรือใช้เท้าล้างเท้าฉันใด ดูก่อนพราหมณ์

ปัญญาต้องมีศีลช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ศีลก็ต้องมีปัญญาช่วยชำระให้บริสุทธิ์ ปัญญาย่อมมีในที่ที่มีศีล ศีลย่อมมีในที่ที่มีปัญญา ปัญญาย่อมมีแก่ผู้มีศีล ศีลย่อมมีแก่ผู้มีปัญญา ศีลและปัญญานักปราชญ์**ย่อมกล่าว**ว่า เป็นสิ่งล้ำเลิศในโลก ฉันนั้น.

[สีลปญฺญาณญฺจ แปลว่า ศีลและปัญญา. ในสัททนีติปทมาลา ได้แสดงบทแจก ปญฺญา ศัพท์ไว้ ๒ ศัพท์ คือ ปญฺญา และ ปญฺญาณ แล้วกล่าวว่า ๒ ศัพท์นี้มีใช้ในพระบาลี พร้อมยกตัวอย่างว่า ตถา หิ ภนฺเต ภควโต สีลปญฺญาณํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ จริงอย่างนั้น ศีล และปัญญาของพระผู้มีพระภาค), สาธุ ปญฺญาณวา นโร (นรชนผู้มีปัญญาย่อมเป็นการดี)]

อกฺขายนฺต (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ย อาคม + อนฺต]

กล่าวอยู่, บอกอยู่.

มหาวุตฺตินา สเร ปเร อาทนฺตมฺหา กฺวจิ ยาคโม. ในเพราะสระหลัง ลง ย อาคมท้ายธาตุที่มี อา เป็นที่สุดด้วยมหาสูตรบ้าง. (นิรุตฺติทีปนี. ๓๘๓)

อญฺญทตฺถูติ มหาราช ปุพฺพเมว ราชกุลํ คนฺตฺวา **อกฺขายนฺตสฺส** ปุพฺพมกฺขายิโน อญฺญทตฺถุ น สทฺทเห, เอกํเสน วจนํ น สทฺทเหยฺย.

(ชา.อฏ. ๓/๙๗)

บทว่า **อญฺญทตฺถุ** (โดยแท้) ความว่า ดูก่อนมหาบพิตร บุคคลไม่ควรเชื่อคำของโจทก์ผู้ไปยังราชสกุลแล้ว**กล่าวอยู่**ก่อน (กล่าวหาก่อน) ชื่อว่าผู้ฟ้องร้องก่อนโดยแท้ คือ ไม่พึงเชื่อคำของโจทก์โดยส่วนเดียว (ฝ่ายเดียว).

อกฺขายิต (ติ)

ขายิต = ขาท + ต แปลง ท เป็น ย. อีกนัยหนึ่ง เข ธาตุ (ขาทเน) + ต แปลง เอ เป็น อาย ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๐๑๒) กล่าวว่า ธาเตการสฺสาโย ตฺยาทีสุ (ในเพราะ ติ วิภัตติเป็นต้น แปลง เอ ของธาตุเป็น อาย)

(ก) [น + ขายิต]

(ข) อกฺขายิต + นิมิตฺต. ลบ นิมิตฺต ศัพท์.

(ก) ยังมิได้กัดกิน, ยังไม่ถูกกัดกิน.

เกจิ มตํ เยภุยฺเยน **อกฺขายิตํ**,

เยภุยฺเยน **อกฺขายิตา** นาม ยสฺสา นิมิตฺเต วจฺจมคฺเค ปสฺสาวมคฺเค มุเข วา พหุตโร โอกาโส **อกฺขายิโต** โหติ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๗)

บางพวกนำหญิงตายแล้ว อันสัตว์**ยังมิได้กัดกิน**โดยมากมา,

หญิงตายที่ชื่อว่าสัตว์**ยังมิได้กัดกิน**โดยมาก คือ ที่วัจจมรรคก็ดี ปัสสาวมรรคก็ดี ปากก็ดี อันเป็นนิมิต มีโอกาสที่สัตว์**ยังมิได้กัดกิน**มากกว่า.

เตสุ อตฺตโน วา ปเรสํ วา ยสฺส กสฺสจิ มคฺคสฺส สนฺถตสฺส วา อสนฺถตสฺส วา, ปเรสํ ปน มตานมฺปิ **อกฺขายิตสฺส** วา เยภุยฺเยน **อกฺขายิตสฺส** วา ปกติวาเตน อสมฺผุฏฺเฐ อลฺโลกาเส โย ภิกฺขุ เอกติลพีชมตฺตมฺปิ อตฺตโน องฺคชาตํ สนฺถตํ วา อสนฺถตํ วา เสวนจิตฺเตน ปเวเสติ, ปเรน วา

ปเวสิยมาเน ปเวสนปวิฏฺฐฏฺฐิตอุทฺธรเณสุ ยํ กิญฺจิ สาทิยติ, อยํ ปาราชิกาปตฺตี อาปนฺโน นาม โหติ. อยํ ตาเวตฺถ อสาธารณวินิจฺฉโย.

(กงฺขา. ๑๓๔)

บรรดาทวารทั้ง ๓๐ เหล่านั้น ภิกษุใดมีจิตคิดจะเสพ สอดองคชาตของตนที่มีของหุ้ม หรือไม่มีของหุ้มลึกเพียงเมล็ดงาหนึ่ง ในที่ชุ่มซึ่งลมปกติไม่กระทบสัมผัส ทางทวารใดทวารหนึ่งของตัวเอง หรือของผู้อื่นที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้ม หรือทางทวารที่**ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน** หรือ**สัตว์ยังมิได้กัดกินโดยมาก** (สัตว์ยังกัดกินไม่มาก) ของบุคคลอื่นที่ตายแล้ว. อีกนัยหนึ่ง เมื่อถูกบุคคลอื่นสอดใส่ ย่อมยินดีกิจอย่างใดอย่างหนึ่งในการสอดเข้า สอดเข้าแล้ว หยุดอยู่ และชักออก ภิกษุนี้ชื่อว่าต้องอาบัติปาราชิกแล้ว. ข้อความข้างต้น เป็นคำวินิจฉัยโดยเฉพาะ ในสิกขาบทนี้ก่อน[การวินิจฉัยทั่วไป]

[ใจความในเรื่องนี้ คือ ภิกษุผู้สอดใส่องคชาตของตนเข้าไปในมรรคใดมรรคหนึ่ง แม้เพียงเท่าเมล็ดงาหนึ่ง ต้องอาบัติปาราชิก นอกจากนั้น ภิกษุที่ถูกผู้อื่นบังคับให้สอดใส่องคชาตของตนในมรรคดังกล่าว ถ้ามีความยินดีในขณะใดขณะหนึ่งมีการสอดเข้าเป็นต้น ก็ต้องอาบัติปาราชิกเช่นเดียวกัน แต่ถ้าปราศจากความยินดี ก็ไม่ต้องอาบัติ

ในคำว่า **อตฺตโน วา ปเรสํ วา** (ของตัวเอง หรือของผู้อื่น) ข้อความว่า ของตน หมายถึง บุคคลสองจำพวก คือ ลัมพี (ผู้มีองคชาตยาว) และมุทุปิฏฺฐิกะ (ผู้มีหลังอ่อน) เป็นคนที่สามารถกัมลงดูดองคชาตของตนได้

คำว่า **สนฺถตสฺส** (มีของหุ้ม) คือ หุ้มไว้ด้วยผ้า ใบไม้ เปลือกป่าน หนัง แผ่นดีบุก หรือแผ่นดีบุกดำ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺถรียเตติ สนฺถโต, มคฺโค (มรรคที่ถูกหุ้มไว้ชื่อว่า สันถตะ) = สํ + ถร ธาตุ อจฺฉาทเน = ปิด + ต ปัจจัย [ปัจจุบันเรียกว่า ถุงยางอนามัย]]

(ข) มีนิมิตอัน...ยังมิได้กัดกิน.

ภิกฺขุปจฺจตฺถิกา มนุสฺสิตฺถึ ชาครนฺตึ ฯเปฯ สุตฺตํ ฯเปฯ มตฺตํ ฯเปฯ อุมฺมตฺตํ ฯเปฯ ปมตฺตํ ฯเปฯ มตํ **อกฺขายิตํ** ฯเปฯ มตํ เยภุยฺเยน **อกฺขายิตํ** ฯเปฯ อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. (วิ. ๑/๓๖)

พวกภิกษุผู้เป็นศัตรูกัน พาหญิงมนุษย์ตื่น... หญิงมนุษย์หลับ..หญิงมนุษย์เมา... หญิงมนุษย์วิกลจริต... หญิงมนุษย์เผลอสติ...หญิงมนุษย์ที่ตายแล้ว**ที่มีนิมิตอันสัตว์ยังมิได้กัดกิน** ... หญิงมนุษย์ที่ตายแล้ว**ที่มีนิมิตอันสัตว์ยังมิได้กัดกิน**โดยมาก (สัตว์ยังกัดกินไม่มาก) มา [แล้วใช้ทวารหนักนั่งทับองคชาต... ใช้ทวารเบานั่งทับองคชาต... ใช้ปากอมองคชาต ถ้าภิกษุยินดี] ต้องอาบัติปาราชิก.

เกจิ มตํ **อกฺขายิตํ**, โสณสิงฺคาลาทีหิ อกฺขายิต-นิมิตฺตนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๗)

(พวกภิกษุผู้เป็นศัตรูกัน) บางพวกนำหญิงตาย **อันสัตว์ยังมิได้กัดกิน**มา อธิบายว่า นำหญิงตาย ซึ่งมีนิมิตยังไม่ถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินมา.

อกฺขายิตํ นิมิตฺตํ ยสฺสา, สา อกฺขายิตนิมิตฺตา

(สารตฺถ. ๒/๘๙)

นิมิตที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกินของหญิงใดมีอยู่ [เหตุนั้น] หญิงนั้น ชื่อว่า อักขายิตนิมิตตะ (มีนิมิตยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน)

อกฺขายิตนิมิตฺตา อิธ อุตฺตรปทโลเปน อกฺขายิต-สทฺเทน วุตฺตาติ อาห อกฺขายิตนิมิตฺตนฺติ

(วิมติ. ๑/๑๔๓)

หญิงมีนิมิตอันสัตว์ยังมิได้กัดกิน (ที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน) ท่านกล่าวไว้ด้วย อกฺขายิต ศัพท์ ด้วยการลบบทหลัง[คือ นิมิตฺต ศัพท์]ในศัพท์นี้ ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อกฺขายิตนิมิตฺตํ (มีนิมิตยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน)

[คำว่า **อกฺขายิตํ** มีรูปวิเคราะห์ว่า อกฺขายิตํ นิมิตฺตํ ยสฺสา, สา อกฺขายิตนิมิตฺตา ลบบทหลัง คือ นิมิตฺต ศัพท์ (อันตโลปสมาส[สมาสลบบทในที่สุด]) เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) ดังคำว่า **รูป** ในข้อความว่า รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ (ย่อมเจริญมรรค เพื่อความบังเกิดในรูปภพ) คำว่า รูป ในรูปว่า รูปูปปตฺติยา มาจาก รูปภว ลบ ภว ศัพท์หลังเพื่อย่อคำ มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปสฺส ภโว รูปี (รูปภพ)เป็นอุตตรโลปสมาส แม้คำว่า อรูป ในรูปว่า อรูปูปปตฺติยา (เพื่อความบังเกิดในอรูปภพ) ก็เช่นเดียวกัน]

อกฺขายิตจตุกฺก (น)

[อกฺขายิต + จตุกฺก]

หมวดสี่วาระที่กล่าวถึงหญิงมีนิมิตอันสัตว์ยังมิได้กัดกิน (ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน).

ตีณิ เยภุยฺเยน **อกฺขายิตจตุกฺกานิ**.

(วิ.อฏ. ๑/๕๙-๖๐)

หมวดสี่วาระที่กล่าวถึงหญิงมีนิมิตอันสัตว์ยังมิได้กัดกินโดยมาก (สัตว์ยังกัดกินไม่มาก)มี ๓.

[เยภุยเยน อกฺขายิตจตุกฺก มีกล่าวไว้ ๓ อย่าง ใน วิ.อฏ. ข้อ ๕๙]

อกฺขายิตนิมิตฺต (ติ)

[อกฺขายิต + นิมิตฺต]

มีนิมิตอัน...ยังมิได้กัดกินแล้ว.

เกจิ มตํ **อกฺขายิตํ**, โสณสิงฺคาลาทีหิ อกฺขายิต-นิมิตฺตนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๗)

(พวกภิกษุผู้เป็นศัตรูกัน) บางพวกนำหญิงตาย **อันสัตว์ยังมิได้กัดกิน**มา อธิบายว่า นำหญิงตาย ซึ่งมีนิมิตยังไม่ถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่าเป็นต้นกัดกินมา.

ดู อกฺขายิต

อกฺขายี (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ณี]

ผู้มีปกติกล่าว.

แปลง[สระที่สุดของ ขา] เป็น อาย ด้วยสูตรว่า อาการนฺตานมาโย (กจฺ. ๕๙๓)ซ้อนพยัญชนะสังโยค (ก) รัสสะ อา เป็น อ

อถ โข อญฺญตโร พฺราหฺมโณ เยน ภควา เตนุป-สงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควตา สทฺธึ สมฺโมทิ. สมฺโมทนียํ กถํ ฯเปฯ เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข โส พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ กึวาที ภวํ โคตโม กิ**มกฺขายี**ติ? กิริยวาที จาหํ พฺราหฺมณ อกิริยวาที จาติ. (อ. ๑/๖๓)

ครั้งนั้น พราหมณ์คนหนึ่งเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัย พอเป็นที่บันเทิงใจพอเป็นที่ระลึกถึงกัน...แล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคดม**มีปกติกล่าว**ว่าอย่างไร กล่าวถึงอะไร พระผู้มีพระภาคตรัสว่า พราหมณ์ เรามีวาทะว่าควรทำ และมีวาทะว่าไม่ควรทำ.

กิมกฺขายีติ กึ นาม สาวกานํ ปฏิปทำ อกฺขายีติ ปุจฺฉิ. (อ.อฏ. ๒/๒๙)

ด้วยคำว่า **กิมกฺขายติ** (มีปกติกล่าวว่าอย่างไร) พราหมณ์ทูลถามว่า พระองค์มี**ปกติสอน**ข้อปฏิบัติแก่สาวกอย่างไร.

อกฺขาสิ (กฺริ/อา) ดู อกฺขาติ

อกฺขาหต (ติ)

[อกฺข + อาหต]

สอดเข้าไว้ในเพลา.

โก นุ โข สมฺม รถการ เหตุ โก ปจฺจโย ยมิทำ จกฺกำ ฉหิ ทิวเสหิ นิฏฺฐิตำ ตำ ปวตฺติตำ สมานำ ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ ตาวติกำ คนฺตฺวา จิงฺคุลายิตฺวา ภูมิยำ ปปติ ? โก ปน สมฺม รถการ เหตุ โก ปจฺจโย ยมิทำ จกฺกำ ฉหิ มาเสหิ นิฏฺฐิตำ ฉารตฺตูเนหิ ตำ ปวตฺติตำ สมานำ ยาวติกา อภิสงฺขารสฺส คติ ตาวติกำ คนฺตฺวา **อกฺขาหตำ** มญฺเญ อฏฺฐาสีติ ? (อำ. ๑/๑๑๐)

(พระเจ้าปเจตนะตรัสถามว่า)

แน่ะนายช่างรถผู้เป็นสหาย อะไรหนอเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ล้อข้างที่ทำสำเร็จโดยใช้เวลา ๖ วันนี้ เมื่อท่านหมุนไป จึงหมุนไปได้ เท่าที่ท่านหมุนแล้ว หมุนเวียน ล้มลงที่พื้นดิน แต่อะไรเป็นเหตุ เป็นปัจจัยให้ล้อข้างที่ทำสำเร็จ โดยใช้เวลา ๕ เดือน ๒๔ วัน เมื่อท่านหมุนจึงหมุนไปได้เท่าที่ท่านหมุนแล้ว เหมือน **สอดเข้าไว้ในเพลา** จอดอยู่.

[ฉหิ มาเสหิ ฉารตฺตูเนหิ แปลตามศัพท์ว่า ๖ เดือนหย่อน ๖ ราตรี = ๕ เดือน ๒๔ วัน]

อกฺขาหตำ มญฺเญติ อกฺเข ปเวเสตฺวา จปิตมิว. (อ.อฏ. ๑/๘๐)

ปาฐะว่า **อกฺขาหตำ มญฺเญ** (เหมือนสอดเข้าไว้ในเพลา) คือ เหมือนสอดเข้าในเพลาจอดอยู่.

อกฺขิ (น)

อสุ + ข. อกฺข + อิ, อสุ=พฺยาปเน, อสติ วิสเยสุ พฺยาปึ ภาวตีติ อกฺขิ, อสฺส โก, อถวา อกฺข=พฺยาปนทสฺสเนสุ, อกฺขติ วิสเยสุ พฺยาปึ ภวติ, อกฺขติ วา ปสฺสติ เอเตนาติ อกฺขิ. (ธาน.ฏี. ๑๔๙)
ดู ณฺวาทิ สูตร ๘

ตา, ดวงตา, นัยน์ตา.

นิมิตฺตกมฺมำ นาม นิมิตฺตำ กโรติ. **อกฺขึ** วา นิขณิสฺสามิ ภมุกำ วา อุกฺขิปิสฺสามิ สีสำ วา อุกฺขิปิสฺสามิ, เตน นิมิตฺเตน ตำ ภณฺฑำ อวหราติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. (วิ. ๑/๖๕)

ที่ชื่อว่า การทำนิมิต อธิบายว่า ภิกษุทำนิมิตว่าเราจักขยิบ**ตา** ยักคิ้ว หรือผงกศีรษะ ท่านจงลักทรัพย์นั้น ตามที่เราทำนิมิตนั้น ต้องอาบัติทุกกฏ.

[คำว่า **นิมิตฺตกมฺม** มีรูปวิเคราะห์ว่า นิมิตฺตสฺส กมฺมํ นิมิตฺตกมฺมํ (การทำเครื่องสังเกต ชื่อว่า นิมิตตกัมมะ)

ข้อความว่า "เราจักขยิบตา" ละข้อความอื่น ซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์กังขาฏีกาใหม่ดังนี้ คือ การยักคิ้ว (ภมุกุกฺเขปป), การสั่นศีรษะ (สีสกมฺปน), การคล้องมือ (หตฺถลงฺฆน), การปรบมือ (ปาณิปฺปหาร), การดีดนิ้ว (องฺคุลิโผฏน), การยืดคอ (คีวุนฺนามน) การกระแอม (อุกฺกาสน)]

เทวโลกา จวิตฺวาน นิพฺพตฺตึ มาตุกุจฺฉิยํ.
มาตุกุจฺฉิคตสฺสาปิ **อกฺขิ** เม น นิมีลติ.

(อป. ๒/๑๙๖)

ข้าพเจ้า จุติจากเทวโลกแล้วเกิดในครรภ์มารดา แม้อยู่ในครรภ์มารดา ข้าพเจ้าก็ไม่หลับ**ตา**.

อยมฺปิ ภควา โพธิมูเล นิสินฺโน อิมํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา อิมํ วต เม ธมฺมํ เอสนฺตสฺส คเวสนฺตสฺส กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสงฺเขยฺยานิ วีติวตฺตานิ, อถ เม อิมสฺมึ ปลฺลงฺเก นิสินฺเนน ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ เขเปตฺวา อยํ ธมฺโม ปฏิวิทฺโธติ ปฏิวิทฺธธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺโต สตฺตาหํ เอกปลฺลงฺเกน นิสีทิ. ตโต ตมฺหา ปลฺลงฺกา วุฏฺฐาย อิมสฺมึ วต เม ปลฺลงฺเก สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิวิทฺธนฺติ อนิมิเสหิ **อกฺขีหิ** (จกฺขูหิ) สตฺตาหํ ปลฺลงฺกํ โอโลเกนฺโต อฏฺฐาสิ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๓)

พระผู้มีพระภาคแม้พระองค์นี้ก็ทรงประทับนั่งที่ควงไม้โพธิ์ ทรงแทงตลอดนัยสาครนี้ ทรงพิจารณาธรรมที่พระองค์แทงตลอดแล้ว ประทับนั่งโดยบังลังก์เดียวตลอดสัปดาห์ว่า เมื่อเราเสาะแสวงหาธรรมนี้หนอ ล่วงไปถึง ๔ อสงไขยแสนกัป ภายหลังเรานั่ง ณ บัลลังก์นี้ ยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไปแล้ว แทงตลอดธรรมนี้ ลำดับนั้น จึงเสด็จลุกขึ้นจากบัลลังก์ ประทับยืนแลดูบัลลังก์ตลอดทั้งสัปดาห์ ด้วย**พระเนตร**อันไม่กระพริบ โดยดำริว่า เราได้แทงตลอดพระสัพพัญญุตญาณ ณ บัลลังก์นี้หนอ.

[กิเลส ๑,๕๐๐ มาจากกิเลส ๑๐ อย่าง คือ โลภะ (ความอยากได้), โทสะ (ความโกรธ) โมหะ (ความหลง), มานะ (ความถือตัว), ทิฏฐิ (ความเห็นผิด), วิจิกิจฉา (ความลังเลสงสัย), ถีนะ (ความหดหู่ท้อถอย), อุทธัจจะ (ความฟุ้งซ่าน), อหิริกะ (ความไม่ละอายต่อบาป), อโนตตัปปะ (ความไม่เกรงกลัวผลบาป)

กิเลสทั้ง ๑๐ อย่างเหล่านี้รับเอารูปนามภายในและรูปนามภายนอกเป็นอารมณ์ รูปนามภายในเป็นนามธรรม คือ จิตและเจตสิก ๕๒ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ ๑ ลักขณรูป ๓ คือ ชาติ ชรตา อนิจจตา (โดยรวมอุปจยะและสันตติเป็นชาติอย่างเดียว) รูปนามทั้งหมดเกิดภายในตน รวมเป็น ๗๕ อย่าง แม้รูปนามภายนอกก็มี ๗๕ อย่างเช่นกัน รวมรูปนามภายในและภายนอกทั้งหมดได้ ๑๕๐ อย่าง เมื่อคูณด้วยกิเลส ๑๐ ก็รวมเป็นกิเลส **๑,๕๐๐** อย่าง ดังหลักฐานในคัมภีร์อนุฎีกา ๑/๒๓ ว่า

อถวา เตปญฺญาส อรูปธมฺมา, อฏฺจารส รูปรูปานิ, อากาสธาตุ, ลกฺขณรูปานิ จาติ ปญฺจสตฺตติ ธมฺมา อชฺฌตฺตพหิทฺธาเภทโต ปญฺญาสสตํ

โหนฺติ. ตตฺถ เอเกกสฺมึ ทส ทส กิเลสาติปิ ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ.

อีกอย่างหนึ่ง ธรรม ๗๕ อย่าง คือ นามธรรม ๕๓ นิปผันนรูป ๑๘ อากาสธาตุ และลักขณรูป รวมเป็น ๑๕๐ อย่าง โดยจำแนกตามรูปนามภายในและรูปนามภายนอก กิเลสมีอย่างละ ๑๐ ในรูปนามแต่ละอย่างของรูปนามเหล่านั้น จึงมีกิเลส ๑,๕๐๐]

อกฺขิอญฺชน (น)

[อกฺขิ + อญฺชน]

อญฺชน = อญฺช (มกฺขเน) + ยุ

การทาขอบตา.

ปกฺขนฺทินาติ ปกฺขนฺทจารินา. ปเรสํ กิจฺจานิปิ อตฺตโน กิจฺจานิ วิย ทสฺเสนฺโต ปาโตว ภิกฺขูสุ เจติยงฺคณาทีสุ วตฺตํ กตฺวา กมฺมฏฺฐานมนสิกาเรน โถกํ นิสีทิตฺวา อุฏฺฐาย คามํ ปวิสนฺเตสุ มุขํ โธวิตฺวา ปณฺฑุกาสาวปารุปน**อกฺขิอญฺชน**สีสมกฺขนาทีหิ อตฺตภาวํ มณฺเฑตฺวา สมฺมชฺชนฺโต วิย เทฺว ตโย สมฺมชฺชนิปหาเร ทตฺวา ทฺวารโกฏฺฐกาภิมุโข โหติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๒๕)

บทว่า **ปกฺขนฺทินา** ความว่า ผู้มักประพฤติแล่นไป คือผู้แสดงกิจของคนเหล่าอื่นให้เป็นดุจกิจของตน. เมื่อภิกษุทั้งหลายทำวัตรที่ลานพระเจดีย์เป็นต้นแต่เช้าตรู่ นั่งเจริญกัมมัฏฐานหน่อยหนึ่งแล้ว ลุกขึ้นเข้าไปบ้าน เพื่อบิณฑบาต ภิกษุนั้นล้างหน้าแล้วตกแต่งอัตภาพ ด้วยห่มผ้าสีเหลือง **ทาขอบตา** และทาศีรษะเป็นต้น ให้ประหารด้วยไม้กวาด ๒ - ๓ ครั้ง เป็นดุจว่ากวาดอยู่ เป็นผู้บ่ายหน้าไปสู่ซุ้มประตู.

[คำว่า **อกฺขิอญฺชน** แปลว่า **การทาขอบตา** โดย อญฺช ธาตุเป็นจุราทิคณะ ใช้ในความหมายว่า ทา, ปรากฏ, ไป, ระคน และใคร่ ดังคัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ คาถา ๖ กล่าวว่า

อญฺโช จุ มกฺขนพฺยตฺติ-
คติมิสฺสนกนฺตีสุ
อญฺชุ ภู คติวฺเชสุ
อโฏ ภู คติยํ สิยา.

อญฺช ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ทา, ปรากฏ, ไป, ระคน และใคร่, อญฺชุ ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในความหมาย[เหล่านั้น] ที่เว้นการไป, อฏ ธาตุ ภูวาทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ไป.

ที่จริงแล้ว **อกฺขิ** ศัพท์ มีความหมายโดยตรง (นีตัตถะ) ว่า ตา แต่ในที่นี้หมายถึงสถานที่ซึ่งอยู่ใกล้ตา คือ ขอบตา การใช้คำในลักษณะนี้ชื่อว่า **สมีปูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ใกล้ แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ เช่น คงฺคายํ สสฺสํ ติฏฺฐติ (ข้าวกล้าตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำคงคา) คำว่า คงฺคายํ แปลตามศัพท์ว่า ในแม่น้ำคงคา แต่ข้าวกล้าจะตั้งอยู่ในแม่น้ำไม่ได้ ดังนั้น ความหมายที่แท้จริงของคำนี้ คือ ฝั่งที่อยู่ใกล้แม่น้ำคงคา ในที่นี้จึงเป็นการกล่าวถึงที่ใกล้คือแม่น้ำคงคา แต่เจตนาหมายถึงสิ่งที่อยู่ใกล้ คือ ฝั่งน้ำ]

อกฺขิอาวาฏก (ปุ)

[อกฺขิ + อาวาฏ + ก]

เบ้าตา, หลุมตา.

โอกฺขายิกาติ เหฏฺฐา อนุปวิฏฺฐา. ตสฺส กิร โลหิเต ฉินฺเน มํเส มิลาเต **อกฺขิอาวาฏกา** มตฺถลุงฺคํ อาหจฺจ อฏฺฐํสุ เตนสฺส เอวรูปา อกฺขิตารกา อเหสุํ. (ม.อฏ.๑/๓๕๕)

บทว่า **โอกฺขายิกา** (ลึกเข้าไป) ได้แก่ ลึกเข้าไปในเบื้องล่าง ได้ทราบว่า เมื่อพระโลหิตขาดพระมังสะเหี่ยวแห้ง **เบ้าตา**ของพระโพธิสัตว์นั้น ก็ลึกจดมันสมอง เหตุนั้น ดวงตาของพระโพธิสัตว์นั้นจึงเป็นเช่นนั้น.

ดู อกฺขกูป

อกฺขิอุปฺปาฏน (น)

[อกฺขิ + อุปฺปาฏน]

อุปฺปาฏน = อุ + ปฏ (คเต) + ยุ

การควักนัยน์ตา.

อกฺขิอุปฺปาฏนทุกฺข (น)

[อกฺขิอุปฺปาฏน + ทุกฺข]

ทุกข์ที่เกิดเพราะการควักนัยน์ตา.

ยํ มยา ปเรสํ **อกฺขิอุปฺปาฏนทุกฺขํ** กตํ.

(ชา.อฏ. ๓/๑๔๙)

ทุกข์ที่เกิดเพราะการควักนัยน์ตาใด อันเราทำแล้วเพื่อชนเหล่าอื่น.

อกฺขิก[๑] (ปุ/น)

[อกฺขิ + ก]

นัยน์ตา, ขอบตา, ตาข่าย.

อกฺขิก[๒] (ติ)

[อกฺขิ + ก] ผู้มีนัยน์ตา.

[ยา สา จ ปจฺฉา สิวิกาย นียติ
นารี สปญฺญา มิคมนฺทโลจนา
อมฺหาก ธีตา อหุ กนิฏฺฐิกา
ภาคฑฺฒภาเคน สุขี ปโมทิตา.

นารีผู้มีปัญญา มีนัยน์ตาอ่อนโยนดังนัยน์ตาเนื้อ ขึ้นวอมาข้างหลัง เป็นธิดาคนสุดท้องของข้าพเจ้าทั้งสอง นางมีความสุขเบิกบานใจเพราะส่วนแห่งทานครึ่งส่วน]

มิคมนฺทโลจนาติ มิคี วิย มนฺท**กฺขิกา**.

(เปต.อฏ. ๕๓)

บทว่า **มิคมนฺทโลจนา** แปลว่า ผู้มีนัยน์ตาอ่อนโยนเหมือนนัยน์ตาเนื้อ.

มนฺทกฺขิปาตา (สี.อิ ต่างกัน)

อกฺขิกณฺณวณ (ปุ/น)

[อกฺขิ + กณฺณ + วณ]

ช่องตาและช่องหู, ช่องที่ถูกเจาะด้วยมีดเป็นต้นที่ตาและหู.

ติรจฺฉานคตานํ หตฺถิอสฺสโคณคทฺรภโอฏฺฐจมฺหีสาทีนํ นาสาย ถุลฺลจฺจยํ. วตฺถิโกเส ถุลฺลจฺจยเมว. สพฺเพสมฺปิ ติรจฺฉานคตานํ **อกฺขิกณฺณวเณสุ** ทุกฺกฏํ. (วิ.อฏ.๑/๒๒๙)

เมื่อพยายามที่จมูกของสัตว์ดิรัจฉาน (ที่ตายแล้ว) มีช้าง ม้า โค แพะ อูฐ และกระบือ เป็นต้น เป็นถุลลัจจัย. เมื่อพยายามที่หัวไส้ และฝักองคชาตเป็นถุลลัจจัยเหมือนกัน. เมื่อพยายามที่**ช่องตาและช่องหู**ของสัตว์ดิรัจฉานแม้ทั้งหมด (ที่ตายแล้ว) เป็นอาบัติทุกกฏ.

อกฺขิกหารก (ติ)

[อกฺขิก + หารก]

ผู้ควักนัยน์ตา.

เสยฺยถาปิ คหปติ ปุริโส อณฺฑหารโก คนฺตฺวา อุพฺภเตหิ อณฺเฑหิ อาคจฺเฉยฺย, เสยฺยถา วา ปน คหปติ ปุริโส **อกฺขิกหารโก** คนฺตฺวา อุพฺภเตหิ อกฺขีหิ อาคจฺเฉยฺย; เอวเมว โข ตฺวํ คหปติ คจฺฉามหํ, ภนฺเต สมณสฺส โคตมสฺส วาทํ อาโรเปสฺสามีติ คนฺตฺวา มหตาสิ วาทสงฺฆาเฏน ปฏิมุกฺโก อาคโต. อาวฏฺโฏสิ โข ตฺวํ คหปติ สมเณน โคตเมน อาวฏฺฏนิยา มายาย.

(ม. ๒/๔๖)

ดูก่อนคฤหบดี ชายผู้ควักอัณฑะไปแล้ว พึงกลับมาด้วยอัณฑะที่ถูกควักแล้ว หรือชาย**ผู้ควักนัยน์ตา**ไปแล้ว พึงกลับมาด้วยนัยน์ตาที่ถูกควักแล้ว แม้ฉันใด ดูก่อนคฤหบดี ท่านก็ฉันนั้นเหมือนกัน บอกว่า ท่านผู้เจริญ ข้าพเจ้าจะไปโต้วาทะกับพระสมณโคดม ครั้นไปแล้วกลับถูกสวมปากด้วยตะกร้อคือวาทะใบใหญ่ พระสมณโคดมกลับใจท่าน ด้วยมายาเป็นเครื่องกลับใจหรือ.

อกฺขิกาณ (ติ)

[อกฺขิ + กาณ]

ผู้มีนัยน์ตาบอด, ผู้บอดด้วยจักษุ.

เถรสฺส จ ตตฺถ เนว ญาตี น สาโลหิตา อตฺถิ, เกน สทฺธึ มนฺเตยฺย ? กรชกาเยน ปน สทฺธึ มนฺเตนฺโต วเทหิ ตาว อาวุโส ปาลิต, กึ อกฺขีโอโลเกสฺสสิ อุทาหุ พุทฺธสาสนํ ? อนมตคฺคสฺมิญฺหิ สํสารวฏฺเฏ ตว **อกฺขิกาณสฺส** คณนา นามนตฺถิ ฯเปฯ (ธมฺม.อฏฺ. ๑/๗)

ก็ในที่นั้น ไม่มีญาติสาโลหิตของพระเถระเลย ท่านจะพึงปรึกษากับใครเล่า ? ถึงอย่างนั้น ท่านเมื่อปรึกษากับกรัชกาย กล่าวสอนตนว่า แน่ะปาลิตะผู้มีอายุ ท่านจงว่ามาก่อน, ท่านจักเห็นแก่จักษุ หรือจักเห็นแก่พระพุทธศาสนา, ก็ในสังสารวัฏอันมีเบื้องต้น[ขอบเขต] ที่ไม่มีใครรู้ได้ ตัวท่าน**ผู้มีนัยน์ตาบอด**นับไม่ถ้วน...

[กรชกาย มีความหมาย ๒ ประการ คือ (๑) ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยธุลี [คือน้ำเชื้อและเลือด] อันเป็นไปในกาย = เก ปวตฺโต รโช กรโช (มัชเฌ โลปีสัตตมีพหุพพีหิสมาส ลบ ปวตฺต ศัพท์), กรเชน สมฺภูโต กาโย กรชกาโย (มัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาส ลบ สมฺภูต ศัพท์), (๒) ร่างกายที่เกิดขึ้นด้วยน้ำเชื้อ และเลือดที่สร้างบุตร = กโรติ ปุตฺเต นิพฺพตฺเตตีติ กโร (กร ธาตุ + อ ปัจจัย ในกัตตุสาธนะ), กเรน ชาโต กรโช (กร บทหน้า + ชน ธาตุ = เกิดขึ้น + กฺวิ ปัจจัย)

กล่าวโดยสรุป ตามนัยแรกมาจาก ก + รช + กาย ส่วนนัยหลังมาจาก กร + ช + กาย ตามนัยแรกนั้น คำว่า รช แปลตามศัพท์ว่า ธุลี ซึ่งในที่นี้ก็คือน้ำเชื้อของบิดาและระดูของมารดา ส่วน ก ศัพท์ใช้ในความหมายว่า ร่างกาย, ตามนัยหลังคำว่า กร แปลตามศัพท์ว่า สิ่งที่สร้างบุตร ก็คือน้ำเชื้อและเลือดนั่นเอง (ดูคำอธิบายโดยพิสดารในคัมภีร์เอกักขรโกษ คาถาที่ ๒๐ และสีลขันธวรรคฏีกาใหม่ ๑/๕๑๘)]

อกฺขิกูฏ (ปุ/น)

[อกฺขิ + กูฏ]

ปลาย - ท้ายพระเนตร, หางตา.

อุภยโต จ **อกฺขิกูฏานิ** ภควโต โลหิตกานิ โหนฺติ สุโลหิตกานิ ปาสาทิกานิ ทสฺสเนยฺยานิ อินฺทโคปกสมานานิ. มชฺเฌ กณฺหํ โหติ สุกณฺหํ อลูขํ สินิทฺธํ ปาสาทิกํ ทสฺสเนยฺยํ อทฺทาริฏฺฐกสมานํ. (มหานิ. ๒๗๖, จูฬนิ. ๑๗๓)

ปลายพระเนตรทั้งสองข้างของพระผู้มีพระภาคมีสีแดง แดงสนิท น่าชม น่าดู ดุจสีปีกแมลงทับ กลางดวงพระเนตรมีสีดำ ดำเข้ม ไม่เศร้าหมอง สดใส น่าชม น่าดู ดุจสีสมอดำ.

อุภยโต จ อกฺขิกูฏานีติ เทฺว จ อกฺขิโกฏิโย. (มหานิ.อฏ. ๓๓๑)

สองบทว่า **อุภยโต จ อกฺขิกูฏานิ** แปลว่า ปลายพระเนตรทั้งสองข้าง.

[โกฏิ = อุกฺกสฺ (ที่สุด,ปลาย) ธาน. ๘๗๑]

อกฺขิกูป (ปุ)

[อกฺขิ + กูป]

กระบอกตา, เบ้าตา.

ตสฺส มยฺหํ สาริปุตฺต เอกำเยว โกลํ อาหารำ อาหารยโต อธิมตฺตกสิมานำ ปตฺโต กาโย โหติ เสยฺยถาปิ นาม อาสีติกปพฺพานิ วา กาฬปพฺพานิ วา เอวเมวสฺสุ เม องฺคปจฺจงฺคานิ ภวนฺติ ฯเปฯ เสยฺยถาปิ นาม คมฺภีเร อุทปาเน อุทกตารกา คมฺภีรคตา โอกฺขายิกา ทิสฺสนฺติ, เอวเมวสฺสุ เม **อกฺขิกูเปสุ** อกฺขิตารกา คมฺภีรคตา โอกฺขายิกา ทิสฺสนฺติ ตาเยวปฺปาหารตาย. (ม. ๑/๑๑๔, ม. ๒/๒๒๘)

ดูก่อนสารีบุตร เมื่อเรานั้นกินพุทราผลเดียวเป็นอาหาร ร่างกายก็ซูบผอมเป็นอย่างมาก อวัยวะน้อยใหญ่ของเรา เปรียบเหมือนเถาวัลย์ที่มีข้อมากหรือมีข้อดำ... เพราะมีอาหารน้อยนั่นเอง ดวงตาของเรา จึงกลวงลึกเข้าไปใน**เบ้าตา** เหมือนเงาดวงดาวปรากฏในบ่อน้ำที่ลึก ฉะนั้น.

อกฺขิกูปก (ปุ)

[อกฺขิกูป + ก]

กระบอกตา, เบ้าตา.

มำสจกฺขุปิ ปสาทจกฺขุ สสมฺภารจกฺขูติ ทฺวิธำ โหติ. ตตฺถ โยยำ **อกฺขิกูปเก** ปติฏฺฐิโต เหฏฺฐา อกฺขิกูปกฏฺฐิเกน, อุปริ ภมุกฏฺฐิเกน, อุภโต อกฺขิกูเฏหิ. อนฺโต มตฺถลุงฺเคน, พหิทฺธา อกฺขิโลเมหิ ปริจฺฉินฺโน มำสปิณฺโฑ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๔๔)

แม้มังสจักษุก็มี ๒ อย่าง คือ ปสาทจักษุ และสสัมภารจักษุ. ในมังสจักษุทั้ง ๒ นั้น ก้อนเนื้อที่ตั้งอยู่ใน**เบ้าตา** ด้านล่างกำหนด ด้วยกระดูกเบ้าตา ด้านบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยเบ้าตา ในภายในกำหนดด้วยมันสมอง ภายนอกกำหนดด้วยขนตา.

อกฺขิกูปกฏฺฐิก (น)

[อกฺขิกูปก + อฏฺฐิ + ก]

กระดูกเบ้าตา.

เหฏฺจา **อกฺขิกูปกฏฺจิเกน**, อุปริ ภมุกฏฺจิเกน, อุภโต อกฺขิกูเฏหิ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๔๔)

(สสัมภารจักษุ[ตาเนื้อ]) ด้านล่างกำหนดด้วย **กระดูกเบ้าตา** ด้านบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้วที่ข้างทั้งสองกำหนดด้วยเบ้าตา.

อกฺขิกูปนาสกูปฏฺจิ (น)

[อกฺขิกูป + นาสกูป + อฏฺจิ]

กระดูกเบ้าตาและกระดูกโพรงจมูก.

อกฺขิกูปนาสากูปฏฺจีนิ อปนีตมิญฺชตรุณตาลฏฺจิสณฺจานานิ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๗)

กระดูกเบ้าตา และกระดูกโพรงจมูก มีสัณฐานดังเต้าตาลอ่อนที่ควักจาวออกแล้ว.

อกฺขิโกฏฺฐิ (ถี)

[อกฺขิ + โกฏฺฐิ]

ปลาย - หางพระเนตร, หางตา.

เทวีปิ สพฺพาลงฺการปฏิมณฺฑิตา กญฺจนภทฺทปีฐํ อตฺถริตฺวา เอกมนฺเต **อกฺขิโกฏฺฐิยา** โอโลเกตฺวา ตถารูเป ฐาเน นิสีทิตฺวา เทวตุมฺหากํ ตุสฺสิตฺวา คายนมงฺคลคีตสฺส ตาว เม อตฺถํ คคนตเล ปุณฺณจนฺทํ อุฏฺฐาเปนฺโต วิย ปากฏฺฐํ กตฺวา กเถถาติ วตฺวา ตติยํ คาถมาห.

(ชา.อฏ. ๓/๓๘๙)

ฝ่ายพระราชเทวี ทรงประดับด้วยเครื่องประดับทุกอย่าง ตั้งพระภัทรบิฐทอง ทรงชำเลือง**หางพระเนตร**ดูที่สมควรข้างหนึ่ง แล้วประทับ ณ ที่ตามความเหมาะสม ทูลว่า ข้าแต่เสด็จพี่ ขอเสด็จพี่จงตรัสบอกเนื้อร้องของเพลงมงคลที่เสด็จพี่ปลื้มพระทัยแล้ว ทรงขับร้องแก่หม่อมฉันให้ชัดแจ้ง เหมือนให้พระจันทร์เพ็ญโผล่ขึ้นบนท้องฟ้าก่อน ฉะนั้น แล้วทูลคาถาที่ ๓.

[ภัทรบิฐ น. แท่นสำหรับเทพบดี หรือพระราชา ประทับถือว่าเป็นมงคล]

อกฺขิค (ติ)

[อกฺขิ + คม (คตฺยตฺเถ) + กฺวิ]

ขนที่มีในตา, ขนตา.

ปมฺหํ ปขุมมกฺขิกํ. (ธาน. ๒๕๙)

ขนตา ๓ ศัพท์ = ปมฺห, ปขุม, อกฺขิค.

อกฺขิคณฺฑ (ปุ)

[อกฺขิ + คณฺฑ]

โหนกตา, เบ้าตา. ดู อกฺขิภณฺฑ

อกฺขิคูถ (ปุ/น)

[อกฺขิ + คูถ]

มลทินจากนัยน์ตา, ขี้ตา. ดู อกฺขิมล

อกฺขิคูถก (ปุ/น)

[อกฺขิคูถ + ก]

มลทินจากนัยน์ตา, ขี้ตา.

อถสฺส นวหิ โสเตหิ อสุจี สวติ สพฺพทา
อกฺขิมฺหา **อกฺขิคูถโก** กณฺณมฺหา กณฺณคูถโก
สิงฺฆาณิกา จ นาสโต มุเขน วมเตกทา
ปิตฺตํ เสมฺหญฺจ วมติ กายมฺหา เสทชลฺลิกา.

(สุตฺตนิ. ๓๐๘)

อนึ่ง ร่างกายนี้มีของไม่สะอาดไหลออกทางทวารทั้ง ๙ เสมอ คือ **ขี้ตา**ไหลออกทางเบ้าตา ขี้หูไหลออกทางรูหู น้ำมูกไหลออกทางช่องจมูก บางคราวก็อาเจียน สำรอกน้ำดี ขากเสลดออกทางปาก.

อกฺขิจกฺกล (น)

[อกฺขิ + จกฺกล] ลูกตาดำ.

วิสมจกฺกโล วา เอเกน อุทฺธ์ เอเกน อโธติ เอวำ วิสมชาเตหิ **อกฺขิจกฺกเลหิ** สมนฺนาคโต. (วิ.อฏ. ๓/๓๑๐)

คนมีลูกตาดำไม่เสมอ คือ ประกอบด้วย**ลูกตาดำ**ไม่เสมอกันอย่างนี้ คือ ข้างหนึ่งสูง ข้างหนึ่งต่ำบ้าง.

อกฺขิจกฺกเลหีติ กณฺหมณฺฑเลหิ. (วิมติ. ๓/๑๒๗)

บทว่า **อกฺขิจกฺกเลหิ** คือ ลูกตาดำ.

อกฺขิจฺฉิทฺท (น)

[อกฺขิ + ฉิทฺท] ช่องตา.

กึ ตำ อสุจีติ เจ? อกฺขิมฺหา อกฺขิคูถโกติอาทิ. เอตสฺส หิ ทฺวีหิ **อกฺขิจฺฉิทฺเทหิ** อปนีตตจมำสสทิโส อกฺขิคูถโก, กณฺณจฺฉิทฺเทหิ รโชชลฺลสทิโส กณฺณคูถโก, นาสาฉิทฺเทหิ ปุพฺพสทิสา สิงฺฆาณิกา จ สวติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๒๙)

หากมีคำถามว่า ของไม่สะอาดนั้น คือ อะไร ตอบว่า คือ ขี้ตาจากตาเป็นต้น. จริงอยู่ ขี้ตาเช่นกับเนื้อที่ลอกหนังออกแล้ว ย่อมไหลออกจาก**ช่องตา**ทั้งสองของกายนั้น ขี้หูเช่นกับก้อนธุลี ย่อมไหลออกจากช่องหูทั้งสอง น้ำมูกเช่นกับน้ำหนองย่อมไหลออกจากช่องจมูกทั้งสอง.

ตถา มนุสฺสานำ **อกฺขิ**นาสากณฺณจฺ**ฉิทฺท**-วตฺถิโกเสสุ สตฺถเกน กตวเณ วา, หตฺถิ-อสฺสาทีนญฺจ ติรจฺฉานานำ วตฺถิโกสนาสาปุเฏสุ ถุลฺลจฺจยำ. (กงฺขา. ๑๓๙)

ต้องอาบัติถุลลัจจัยเช่นกัน แก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ที่**ช่องตา** ช่องจมูก ช่องหูและหัวไส้ (อัณฑะ) ของมนุษย์[คือ สตรี บุรุษ บัณเฑาะก์ และอุภโตพยัญชนก] หรือในแผลที่ถูกผ่าไว้ด้วยมีดเล็ก และแก่ภิกษุผู้พยายามอยู่ในหัวไส้ หรือรูจมูกของสัตว์ดิรัจฉานมีช้างและม้าเป็นต้น.

อกฺขิตปฺปนเตล (น)

[อกฺขิ + ตปฺปน + เตล]
น้ำมันอุ่นใช้หยอดตา.

เนตฺตตปฺปนนฺติ **อกฺขิตปฺปนเตลำ**. (ที.อฏ. ๑/๒๗)

บทว่า **เนตฺตตปฺปนำ** แปลว่า น้ำมันอุ่นใช้หยอดตา.

อกฺขิตปฺปนเตลนฺติ อกฺขีสุ อุสุมสฺส นีหรณเตลำ เยน อกฺขิมฺหิ อญฺชิเต อุณฺหำ อุสุมำ นิกฺขมติ. (สี.นวฏี. ๑/๓๗๗)

บทว่า **อกฺขิตปฺปนเตลำ** (น้ำมันอุ่นใช้หยอดตา) ความว่า น้ำมันที่นำไออุ่นในตาออกมา ซึ่งเมื่อหยอดเข้าในตาแล้วทำให้ไออุ่นระเหยออกมา.

อกฺขิตารกา (ถี)

[อกฺขิ + ตารกา]

ดวงตา, ลูกตา.

ตสฺส มยฺหํ สาริปุตฺต เอกํเยว โกลํ อาหารํ อาหารยโต อธิมตฺตกสิมานํ ปตฺโต กาโย โหติ เสยฺยถาปิ นาม อาสีติกปพฺพานิ วา กาพฺ-ปพฺพานิ วา เอวเมวสฺสุ เม องฺคปจฺจงฺคานิ ภวนฺติ ฯเปฯ เสยฺยถาปิ นาม คมฺภีเร อุทปาเน อุทกตารกา คมฺภีรคตา โอกฺขายิกา ทิสฺสนฺติ, เอวเมวสฺสุ เม อกฺขิกูเปสุ **อกฺขิตารกา** คมฺภีรคตา โอกฺขายิกา ทิสฺสนฺติ ตาเยวปฺปา-หารตาย. (ม.๑/๑๑๔, ม.๒/๒๒๘)

ดูก่อนสารีบุตร เมื่อเรานั้นกินพุทราผลเดียวเป็นอาหาร ร่างกายก็ซูบผอมเป็นอย่างมาก อวัยวะน้อยใหญ่ของเรา เปรียบเหมือนเถาวัลย์ที่มีข้อมากหรือมีข้อดำ... เพราะมีอาหารน้อยนั่นเอง **ดวงตา**ของเรา จึงกลวงลึกเข้าไปในเบ้าตา เหมือนเงาดวงดาวปรากฏในบ่อน้ำที่ลึกฉะนั้น.

ยสฺส คมฺภีเร อุทปาเน อุทกตารกา วิย **อกฺขิ-ตารกา** ปญฺญายนฺติ (วิ.อฏ. ๓/๓๑๐)

(คนมีตาลึก) คือ มี**ดวงตา**ปรากฏเหมือนโป่งน้ำในบ่อน้ำอันลึกบ้าง.

อกฺขิตารกาติ อกฺขิภณฺฑกา (สารตฺถ. ๓/๒๖๔)

บทว่า **อกฺขิตารกา** แปลว่า ดวงตา.

อกฺขิตารกาติ อภิมุเข จิตานํ ฉายา, อกฺขิ-คณฺฑกาติปิ วทนฺติ. (วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **อกฺขิตารกา** (ดวงตา) คือ มีเงาของผู้ที่ยืนอยู่ตรงหน้า บางคนเรียกว่า อกฺขิคณฺฑก บ้าง.

อกฺขิตฺต๑ (ติ)

[น + ขิตฺต]

ไม่ถูกคัดค้าน, คัดค้านไม่ได้, ไม่มีใครดูถูก, ดูถูกไม่ได้, ไม่ถูกกระทบ.

ยโต โข โภ โคตม พฺราหฺมโณ อุภโต สุชาโต โหติ, มาติโต จ ปิติโต จ, สํสุทฺธคหณิโก, ยาว สตฺตมา ปิตามหยุคา **อกฺขิตฺโต** อนุป-กุฏฺโจ ชาติวาเทน. (ที. ๑/๑๐๖) สุตฺตนิ. ๓๗๓)

(โสณฑพราหมณ์กราบทูลว่า)

ท่านพระโคดมผู้เจริญ เพราะเหตุว่า บุคคลผู้เป็นพราหมณ์เป็นผู้เกิดดีแล้วจากสองฝ่าย คือ ทั้งฝ่ายมารดาและบิดา เป็นผู้ถือปฏิสนธิในครรภ์อันหมดจดดี ตลอดเจ็ดชั่วบรรพบุรุษ **ไม่มีใครดูถูก** ติเตียนไม่ได้โดยกล่าวกระทบถึงชาติกำเนิด.

อถ วา **อกฺขิตฺโต** อนุปกุฏฺโจ ชาติวาเทนาติ ทสฺเสนฺติ. **อกฺขิตฺโต**ติ อปเนถ เอตํ, กึ อิมินาติ เอวํ อกฺขิตฺโต อนวกฺขิตฺโต. (ที.อฏ. ๑/๒๑๕)

อีกนัยหนึ่ง พราหมณ์ทั้งหลาย แสดงว่า เขาเป็น**ผู้ที่ไม่มีใครดูถูก** ติเตียนไม่ได้โดยชาติกำเนิด. บทว่า **อกฺขิตฺโต** (ไม่มีใครดูถูก) คือ ใครๆ ดูถูกไม่ได้ ได้แก่ ผลักไสไม่ได้ว่า พวกท่านจงไล่เขาไปเสีย คนผู้นี้มีประโยชน์อะไร.

อกฺขิตฺโตติ ชาตึ อารพฺภ กึ โสติ เกนจิ อนวญ-ญาโต. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๔)

บทว่า **อกฺขิตฺโต** (ไม่มีใครดูถูก) คือ ใครๆ ก็ดูหมิ่นกระทบถึงชาติกำเนิดไม่ได้ว่า ท่านเป็นใคร.

อกฺขิตฺต[๒] (ติ)

[อา + ขิป (ฉฑฺฑเน) + ต]

ซัดแล้ว, ดึงมาแล้ว.

สนฺติ อณฺเฑปิ สกุณา ปตฺตยานา วิหงฺคมา **อกฺขิตฺตา** วาตเวเคน นฏฺจา เต สสฺสตีสมา. (ชา. ๑/๑๔๑)

(พญาแร้งโพธิสัตว์เรียกลูกมาอบรมว่า) นกแม้เหล่าอื่น ที่มีปีกเป็นยานพาหนะ บินไปในอากาศ สำคัญตนว่ายั่งยืน ถูกแรงลม**ซัด**พินาศ**แล้ว** ก็มีอยู่.

อกฺขิตฺตาติ เตปิ คิชฺฌา อมฺหากำ สีมำ อติกฺกมิตฺวา คตา วาตเวเคน อากฑฺฒิตา นสฺสึสุ. (ชา.อฏ. ๓/๒๔๐)

บทว่า **อกฺขิตฺตา** (ซัดแล้ว) ความว่า พวกนกแร้งแม้เหล่านั้น บินเลยแดนของพวกเราไป ถูกกระแสลมซัดไปพินาศแล้ว.

อกฺขิทล (น)

[อกฺขิ + ทล]

เปลือกตา = ขอบตา, หนังตา.

อาโลเกสฺสามีติ ปน จิตฺเต อุปฺปชฺชมาเน เตเนว จิตฺเตน สทฺธึ จิตฺตสมุฏฺจานา วาโยธาตุ วิญฺญตฺตึ ชนยมานา อุปฺปชฺชติ. อิติ จิตฺตกิริย-วาโยธาตุวิปฺผารวเสน เหฏฺจิมำ **อกฺขิทลำ** อโธ สีทติ, อุปริมำ อุทฺธำ ลงฺเฆติ. (ที.อฏ. ๑/๑๗๔)

เมื่อพระโยคาวจร เกิดความคิดว่า เราจักแลดูไปข้างหน้า วาโยธาตุซึ่งมีจิตเป็นสมุฏฐาน พร้อมด้วยจิตดวงนั้นนั่นแล ยังวิญญัติให้เกิด ย่อมเกิดขึ้น **เปลือกตา**ล่างหดลง เปลือกตาบนเลิกขึ้น ด้วยอำนาจความแผ่ไปของวาโยธาตุอันเกิดแต่พลังงานของจิต ด้วยประการฉะนี้.

อกฺขิทลโลม (น)

[อกฺขิทล + โลม]

ขนที่เปลือกตา, ขนตา.

นิปฺปขุมกฺขีติ **อกฺขิทลโลเมหิ** วิรหิตอกฺขิโก. ปขุมสทฺโท หิ โลเก **อกฺขิทลโลเมสุ** นิรุฬฺโห. (สารตฺถ. ๓/๒๖๔, วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **นิปฺปขุมกฺขิ** (คนไม่มีขนตา) คือ คนมีดวงตาเว้น**ขนที่เปลือกตา**. แท้จริงแล้ว ศัพท์ว่า ปขุม ชาวโลก ใช้ในความหมายว่า **ขนตา**.

[ขนตา ๓ ศัพท์ = ปมฺห, ปขุม, อกฺขิค, อกฺขิโน ปกฺขทฺวเย ชาตำ ปขุมำ (ขนที่เกิดขึ้นตรงขอบหนังตาทั้ง ๒ ด้าน ชื่อว่า ปมฺขะ) ลบ กฺ]

อกฺขิทลวฏฺฏม (น)

[อกฺขิทล + วฏฺฏม]

แนวเปลือกตา = วงขอบตา. ดู อกฺขิพิมฺพ

อกฺขิทาน (น)

[อกฺขิ + ทาน]

การให้ดวงตา[เป็นทาน].

มหาสตฺโต วามกฺขินา ตสฺส ตำ อกฺขึ ทิสฺวา อโห สุทินฺนำ มยา **อกฺขิทานนฺ**ติ อนฺโต สมุคฺคตาย

ปีติยา นิรนฺตรํ ผุโฏ หุตฺวา อิตรมฺปิ อกฺขึ อทาสิ. (ชา.อฏ. ๔/๔๐๘)

พระมหาสัตว์เจ้า ทอดพระเนตรดูนัยน์ตาของพราหมณ์นั้น ด้วยพระเนตรเบื้องซ้าย แล้วทรงดำริว่า โอ **การให้ดวงตา**[เป็นทาน] เราได้ให้ดีแล้ว ทรงเสวยปีติอันซ่านไปภายในพระหฤทัยหาระหว่างมิได้ จึงได้พระราชทานพระเนตรเบื้องซ้ายนอกนี้อีก.

[โดยแท้จริงแล้ว การให้ทานภายนอกร่างกายไม่อาจทำให้พระโพธิสัตว์เบิกบานใจได้ แต่พระโพธิสัตว์ ย่อมเบิกบานใจ เพราะอาศัยการบริจาค (ภายใน) ในเวลาตัดศีรษะอันประดับแล้ว ควักลูกตาทั้งสองที่หยอดยาแล้ว และควักเนื้อหทัยให้ไป

การให้ดวงตาเป็นทานนี้ นับเข้าในการบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ (ปัญจมหาปริจจาคะ) ของพระโพธิสัตว์ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา (ที. อ. ๑.๕๙, ม. อ. ๑.๕๐, องฺ. อ. ๑.๙๔, มหานิ. อ. หน้า ๑๗๔, ม. ฏี. ๑.๑๒๔) คือ

๑. การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)
๒. การบริจาคดวงตา (นยนปริจฺจาค)
๓. การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)
๔. การบริจาคราชสมบัติ (รชฺชปริจฺจาค)
๕. การบริจาคบุตรภรรยา (ปุตฺตทารปริจฺจาค)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกากล่าวถึงการบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ โดยรวมการบริจาคดวงตาเข้าในการบริจาคอวัยวะ เพราะดวงตาก็เป็นอวัยวะอย่างหนึ่ง และแยกการบริจาคบุตรภรรยา เป็นสองข้อ โดยกล่าวว่า

ปญฺจมหาปริจฺจาโค วุตฺโต เสฏฺฐธนสฺส จ
วเสน ปุตฺตทารานํ รชฺชสฺสงฺคานเมว จ.

(ธาน. ๔๒๑)

การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ กล่าวไว้โดยจำแนกเป็น ทรัพย์อันประเสริฐ บุตร ภรรยา ราชสมบัติ และอวัยวะ]

ดู องฺคปริจฺจาค คำอธิบาย [...]

อกฺขินยน (น)

[อกฺขิ + นยน] ดวงตาอันงามเลิศ.

สพฺพปารมิสมฺภูตํ นีล**กฺขินยนํ** วรํ
รูปํ สพฺพสุภากิณฺณํ อติตฺโต วิหรามหํ.

(อป. ๒/๑๑๗)

ข้าพเจ้าเป็นผู้ไม่อิ่มอยู่ เพราะเห็นพระรูปกายที่ประเสริฐซึ่งเกิดจากบารมีทุกอย่าง มี**ดวงตาอันงามเลิศ**สีคราม มีผิวพรรณสัณฐานพร้อม.

[นีลกฺขินยนํ = นีล + อกฺขิ + นยน คำว่า **อกฺขิ** และ **นยน** เป็นคำไวพจน์กัน จึงมีคำแปลเหมือนกัน แต่การใช้คำไวพจน์ซ้ำกันนี้มีประโยชน์ เพื่อแสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิม ที่เรียกว่า **อติสยัตถะ** ซึ่งในที่นี้คือความหมายว่า อุตฺตม (งามเลิศ) ดังอรรถกถาอปาทาน (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๙) อธิบายว่า อุตฺตมนีลอกฺขิวนฺตํ (มีดวงตาอันงามเลิศ สีคราม) จะเห็นได้ว่า คำว่า อุตฺตม (งามเลิศ) แสดงอติสยัตถะของการประกอบใช้บททั้ง

สองว่า อกฺขิ และ นยน ส่วน วนฺตุ ปัจจัยใน อกฺขิวนฺต แสดงรูปวิเคราะห์พหุพพีหิสมาส ดังนั้น บทว่า นีลกฺขินยน จึงมีรูปวิเคราะห์ พหุพพีหิสมาส เป็นประการสุดท้ายว่า อกฺขิ จ ตํ นยนญฺจาติ อกฺขินยนํ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส), นีลํ อกฺขินยนํ อสฺสาติ นีลกฺขินยนํ, รูป์ (ฉัฏฐีพหุพพีหิสมาส)

ตัวอย่างอื่นๆ ของอติสยัตถะในเรื่องนี้ เช่น ทุกฺขทุกข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา)=ทุกฺขญฺจ ตํ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขํ, รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน)=รูปญฺจ ตํ รูปญฺจาติ รูปรูป์, ราชราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช)=ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช, เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ)=เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว, มโนวิญฺญาณ (มโนวิญญาณ)= มโน จ โส วิญฺญาณญฺจาติ มโน วิญฺญาณํ, ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)=ปทญฺจ ตํ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานํ, อชฺฌตฺตชฺฌตฺต (อารมณ์ภายในอย่างแท้จริง)=อชฺฌตฺตญฺจ ตํ อชฺฌตฺตญฺจาติ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี หน้า ๑๓๓ ว่า

ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ ยถา ปทฏฺฐานนฺติ.

ความจริง อรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของคำไวพจน์กัน เป็นที่รู้ได้ในวิเสสนสมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)]

อกฺขินาสา (ถี)

[อกฺขิ + นาสา]

ตาและจมูก. ดู อกฺถิต

อกฺขินิกฺขณ (น)

[อกฺขิ + นิกฺขณ] การขยิบตา.

นิมิตฺตกมฺมํ นาม

สญฺญุปฺปาทนตฺถํ **อกฺขินิกฺขณา**ทินิมิตฺตกรณํ. สเจ หิ เอวํ กตนิมิตฺตโต อปจฺฉา อปุเรยฺ อวหราติ วุตฺโต, ตํ อวหรติ, นิมิตฺตการกสฺส นิมิตฺตกรณกฺขเณเยว อวหาโร.

(กงฺขา. ๑๔๓)

การทำเครื่องหมายรู้มี**การขยิบตา**เป็นต้น เพื่อให้เกิดรู้สัญญาน ชื่อว่า นิมิตตกรรม (การทำการนัดหมาย) ถ้าภิกษุที่ถูกสั่ง ลักสิ่งของนั้นตรงเวลาไม่ก่อนไม่หลังจากการนัดหมายที่ทำไว้อย่างนี้ การลักย่อมมีแก่ภิกษุผู้ทำการนัดหมาย ในเวลาทำการนัดหมายนั่นเอง.

[นิมิตฺตกมฺม มีรูปวิเคราะห์ว่า นิมิตฺตสฺส กมฺมํ นิมิตฺตกมฺมํ (การทำการนัดหมาย ชื่อว่า นิมิตตกัมมะ) เช่น ผู้ใช้ให้ลักกล่าวว่า เราจะทำการนัดหมายมีการขยิบตาเป็นต้น ในเวลาที่สมควรลัก ถ้าเห็นอากัปกิริยาเช่นนั้น ให้ลักได้ทันที ถ้าผู้ลักได้ลักในเวลาเห็นเครื่องสังเกตตามที่กำหนดไว้ ผู้ใช้ก็ต้องอาบัติปาราชิก ในเวลาใช้ แต่ถ้าผู้ลักไปลักในเวลาอื่น ผู้ใช้ไม่ต้องอาบัติดังกล่าว

ข้อความว่า **มีการขยิบตาเป็นต้น** ละข้อความอื่นซึ่งกล่าวไว้ในคัมภีร์กังขาฏีกาใหม่ว่า การยักคิ้ว (ภมุกุกฺเขป), การสั่นศีรษะ (สีสกมฺปน), การคล้องมือ (หตฺถลงฺฆน), การปรบมือ (ปาณิปฺปหาร), การดีดนิ้ว (องฺคุลิโผฏน),

การยืดคอ (คีวุนฺนามน) และการกระแอม (อุกฺกาสน) เป็นต้น]

อกฺขินิมิส (ปุ)

[อกฺขิ + นิมิส]

การกระพริบตา, การปิดตา.

ตสฺส กิร สกฺเกน สทฺธึ ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ นิสินฺนสฺส **อกฺขินิมิส**มตฺเตน นานตฺตํ ปญฺญายติ. ตํ อสลฺลกฺเขนฺตา เทวา สกฺกสฺส จ ตสฺส จ นานตฺเต มุยฺหนฺติ. (ม.อฏ. ๑/๒๓๑)

ได้ทราบว่า เมื่อพระองค์ประทับบนพระที่นั่งบัณฑุกัมพลศิลาอาสน์พร้อมกับท้าวสักกะด้วยเหตุเพียงชั่ว**กระพริบตา** จึงจะปรากฏความแตกต่างกัน เทพทั้งหลายเมื่อไม่สังเกตพระองค์ก็จะหลงลืมในความแตกต่างของท้าวสักกะกับพระองค์.

อกฺขินิมิสมตฺต (น)

[อกฺขินิมิส + มตฺต]

เพียงชั่วกระพริบตา, เพียงชั่วการปิดตา.

ดู อกฺขินิมิส

อกฺขิปฏล (น)

[อกฺขิ + ปฏล] เยื่อตา.

โย ปเนตฺถ สิโต เอตฺถ ปฏิพทฺโธ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท, อิทํ ปสาทจกฺขุ นาม. ตเทตํ ตสฺส สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มชฺเฌ, อภิมุเข ตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทสภูเต ทิฏฺฐิมณฺฑเล, สตฺตสุ ปิจุปฏเลสุ อาสิตฺตเตลํ ปิจุปฏลานิ วิย, สตฺต**กฺขิปฏลานิ** พฺยาเปตฺวา, ธารณนฺหาปนมณฺฑนพีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ ขตฺติยกุมาโร วิย, สนฺธารณอาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการึ,อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ, อายุนา อนุปาลิยมานํ, วณฺณคนฺธรสาทีหิ ปริวุตํ, ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๔๕)

ปสาทจักษุ คือ ปสาทรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ อยู่ในสสัมภารจักษุนี้ เนื่องด้วยสสัมภารจักษุนี้ ปสาทจักษุดังกล่าวตั้งอยู่ซึมซาบตลอด**เยื่อตา** ๗ ชั้น เหมือนน้ำมันที่ราดลงที่ปุยนุ่น ๗ ชั้น ซึมซับปุยนุ่น ฉะนั้น ในลูกตาที่เห็นรูปอันเป็นที่เกิดขึ้นแห่งสรีรสัณฐานของบุคคลผู้ยืนอยู่ตรงหน้า ในท่ามกลางลูกตาดำซึ่งแวดล้อมด้วยเยื่อตาสีขาวแห่งสสัมภารจักษุนั้น มีธาตุทั้ง ๔ ทำอุปการะด้วยกิจคือการทรงไว้ ให้ซุ่มอยู่ ให้อบอุ่น และให้เคลื่อนไหวไปมาได้ เปรียบเหมือนแม่นม ๔ คนทำหน้าที่เลี้ยงดู อุ้มชู ให้สรงสนาน ประดับตกแต่งพระองค์ และถวายงานพัด มีอุตุ จิต และอาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ[คือชีวิตรูป]คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสี กลิ่น และรส เป็นต้น มีขนาดเท่าหัวเล็นโดยประมาณ ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของจักขุวิญญาณเป็นต้น ตั้งอยู่ตามสมควร.

อกฺขิปาก (ปุ)

[อกฺขิ + ปาก]

ปาก = ปจ + ณ. แปลง จ เป็น ก ด้วยสูตรว่า กคา จชานำ (กจฺ. ๖๒๓)

โรคที่สุกงอมในตา, โรคตาเปื่อย. โรคตาแฉะ.

นิปฺปขุมกฺขิ วา อสฺสุปคฺฆรณกฺขิ วา ปุปฺผิตกฺขิ วา **อกฺขิปาเกน** สมนฺนาคตกฺขิ วา.

(วิ.อฏ. ๓/๓๑๑)

คนไม่มีขนตาบ้าง, คนมีตามีน้ำตาไหลบ้าง, คนมีตาแหกบ้าง, คนมีตาประกอบด้วย**โรคตาเปื่อย**บ้าง.

อกฺขิปาเกนาติ อกฺขิทลปริยนฺเตสุ ปูติภาวาปชฺชนโรเคน (วิมติ. ๒/๑๒๗)

บทว่า **อกฺขิปาเกน** (โรคตาเปื่อย) คือ โรคที่ถึงความเน่าเปื่อยในที่สุดของเปลือกตา.

อกฺขิปูชา (ถี)

[อกฺขิ + ปูชา] การบูชาด้วยดวงตา.

พุทฺธรูปํ ปสฺสนฺโต ฯเปฯ สตฺต ทิวสานิ **อกฺขิปูชं** นาม อกาสิ. (วิ.อฏ. ๑/๓๓) ดู สารตฺถ. ๑/๑๒๖

(พระราชาผู้ทรงประกอบแล้วด้วยฤทธิ์เหล่านี้) ทอดพระเนตรพระพุทธรูป...ได้ทรงกระทำการบูชาอันได้นามว่า**บูชาด้วยดวงตา** ตลอด ๗ วัน[หนึ่งสัปดาห์].

อกฺขิปูร (ติ)

[อกฺขิ + ปูร]

อันนองในดวงตา, เต็มดวงตา.

มหาสตฺโต ปน โอโลเกนฺโต ปริสนฺตเร ภาตรํ อทฺทส. โส **อกฺขิปูรานิ** อสฺสูนิ คเหตฺวา เปฬโต (รตนเปฬโต) นิกฺขมิตฺวา ภาตราภิมุโข ปายาสิ.

(ชา.อฏ. ๗/๓๗)

ส่วนพระมหาสัตว์เมื่อแลไปเห็นพี่ชาย ในระหว่างบริษัท. ท่านก็เลื่อยออกจากกระโปรง (กระโปรงแก้ว) ตรงไปหาพี่ชายทั้ง ๆที่น้ำตา**นองในดวงตา** (น้ำตานองหน้า).

อกฺขิปฺปเทส (ปุ)

[อกฺขิ + ปเทส]

สถานที่คือดวงตา.

โส ยาว **อกฺขิปฺปเทสา** อารุฬฺหภาวํ ญตฺวา อิโต ปรํ อภิรุหิตุํ น ทสฺสามิ, ทฏฺฐฏฺฐาเนเยว จเปสฺสามีติ อุปริ ครุโฬ, เหฏฺฐา นาโคติ มนฺตํ ปริวตฺเตตฺวา กณฺเณ ธุเมตฺวา ทณฺฑเกน ปหริตฺวา วิสํ โอตาเรตฺวา ทฏฺฐฏฺฐาเนเยว จเปสิ. (สำ.อฏ. ๒/๙๓)

หมอนั้นรู้ว่า พิษถูกแล่นขึ้นจนถึง**สถานที่คือดวงตา**แล้ว คิดว่า แต่นี้ไป เราจักไม่ยอมให้แล่นขึ้นไป เราจะหยุดไว้ในที่ ๆ ถูกกัดนั่นเอง จึงร่ายมนต์ว่า ข้างบนเป็นครุฑ ข้างล่างเป็นนาค จึงรมควันที่แผล เอาไม้เคาะ ลดพิษลง หยุดไว้ในที่ ๆ ถูกกัดนั่นเอง.

อกฺขิพิมฺพ (น)

[อกฺขิ + พิมฺพ] เบ้าตา.

จกฺขุภณฺฑนฺติ อกฺขิทลนฺติ เกจิ. อกฺขิทลวฏฺฏมนฺติ (อกฺขิปทปตฺตนฺติ) อญฺเญ. อกฺขิทเลหิ ปน สทฺธึ **อกฺขิพิมฺพนฺ**ติ เวทิตพฺพํ.

(ที.ฏี. ๒/๓๘, ม.ฏี. ๓/๑๗๖)

บางคนกล่าวว่า บทว่า **จกฺขุภณฺฑ** แปลว่า เปลือกตา บางท่านกล่าวว่าเป็นแนวเปลือกตา แต่พึงทราบว่าเป็น**เบ้าตา**พร้อมกับเปลือกตา.

อกฺขิภณฺฑ (ปุ/น)

[อกฺขิ + ภณฺฑ]

เบ้าตา, กระบอกตาที่ประกอบด้วยลูกตา, กระจกตา เปลือกตา และขนตา.

โคปขุโมติ เอตฺถ ปขุมนฺติ สกลํ จกฺขุภณฺฑํ อธิปฺเปตํ. ตํ กาพวจฺฉกสฺส พหลธาตุกํ โหติ, รตฺตวจฺฉกสฺส วิปฺปสนฺนํ, ตมฺพุหุตฺตชาตรตฺตวจฺฉสทิสจกฺขุภณฺโฑติ อตฺโถ. อญฺเญสญฺหิ **อกฺขิภณฺฑา** อปริปุณฺณา โหนฺติ, หตฺถิมูสิกากากีนํ อกฺขิสทิเสหิ วินิคฺคเตหิ คมฺภีเรหิปิ อกฺขีหิ สมนฺนาคตา โหนฺติ. ตถาคตสฺส ปน โธวิตฺวา มชฺชิตฺวา ฐปิตมณิคุฬิกา วิย มุทุสินิทฺธนีลสุขุมปขุมาจิตานิ อกฺขีนิ. (ม.อฏ. ๓/๒๖๔)

คำว่า ดวงพระเนตรแจ่มใส ในคำนี้ว่า มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด ท่านประสงค์เอาดวงพระเนตรทั้งหมด ดวงพระเนตรนั้น มีธาตุหนาเหมือนดวงตาลูกโคดำ ใสแจ๋วเหมือนดวงตาลูกโคแดง อธิบายว่า ทรงมีดวงพระเนตรคล้ายดวงตาลูกโคแดงที่คลอดออกมาชั่วครู่นั้น. เพราะ**เบ้าตา** ของคนเหล่าอื่นไม่เต็มบริบูรณ์ คือ ประกอบด้วยดวงตาที่เหล่บ้าง ลึกบ้าง เช่นเดียวกับดวงตาของช้าง หนูและกาเป็นต้น แต่ดวงพระเนตรของพระตถาคต อ่อนโยน ดำสนิท ละเอียด และใสแจ๋วหมดจด เหมือนดวงแก้วมณีที่เขาล้าง ขัดสี วางไว้แล้ว.

อาฬารปมฺหาติ วิสาลกฺขิคณฺหา.

(ชา.อฏ. ๗/๒๗๒)

บทว่า **อาฬารปฺปมฺหา** คือ มีเบ้าตาใหญ่.

ดู อกฺขิพิมฺพ, จกฺขุภณฺฑ

อกฺขิเภท (ปุ)

[อกฺขิ + เภท]

เภท = ภิท (ทฺวิธากรเณ) + ณ

ความแตกแห่งนัยน์ตา, นัยน์ตาแตก, ตาเสีย.

ปทุฏฺจา กมฺมนฺตาติ เอวํ ตว ทฺวีสุปิ จาเนสุ กมฺมนฺตา ปทุฏฺจาเยว ภินฺนาเยว. กตเรสุ ทฺวีสุ? อุทกมฺหิ ถลมฺหิ จาติ, **อกฺขิเภเทน** ปฏนาเสน จ อุทเก กมฺมนฺตา ปทุฏฺจา, สขิเลหภณฺฑเนน ถเล กมฺมนฺตา ปทุฏฺจา.

(ชา.อฏ. ๑/๕๐๙)

สองบทว่า **อุภโต ปทุฏฺจา** ความว่า การงานในฐานะทั้งสองของเจ้า เสียหาย ย่อยยับอย่างนี้ทีเดียว. ถามว่า ในฐานะทั้งสองอย่างไหนบ้าง ? ตอบว่า ทั้งทางน้ำและทางบก ได้แก่ การงานในน้ำเสียหาย เพราะ**นัยน์ตาแตก** และผ้านุ่งถูกขโมยลัก การงานบนบกเสียหาย เพราะเมียทำความร้าวฉานกับเพื่อนบ้าน[ถูกจับมัดเฆี่ยนลงทัณฑ์].

อกฺขิเภทน (น)

[อกฺขิ + เภทน]

เภทน = ภิท (ทฺวิธากรเณ) + ยุ

ความแตกแห่งนัยน์ตา, นัยน์ตาแตก, ตาเสีย.

หตฺถิเมณฺโฑ หตฺถึ อารุยฺห สาลโต นิกฺขมนฺโต จ ปวิสนฺโต จ องฺกุสเกน กากิมฺปิ ปุตฺตเกปิสฺสา ปหรติ กุลาวกมฺปิ วิทฺธเสติ. สา เตน ทุกฺเขน ปีฬิตา ตสฺส **อกฺขิเภทนํ** อายาจนฺตี เอวมาห.

(ชา.อฏ. ๓/๔๐๙)

นายควาญช้างขี่ช้างเข้าออกจากโรงช้าง เอาขอตีแม่กาบ้าง ลูกกาบ้าง รื้อรังเสียบ้าง. แม่กานั้นได้รับความลำบากเช่นนั้น จึงวอนขอให้นายควาญช้างนั้น**นัยน์ตาแตก** (ให้นัยน์ตานายควาญช้างนั้นบอดเสียทั้งสองข้าง) กล่าวแล้วอย่างนี้.

อกฺขิมณฺฑล (น)

[อกฺขิ + มณฺฑล]

มณฑลแห่งตา, ดวงตา.

เอตสฺมึ **อกฺขิมณฺฑเล** อุโภสุ โกฏีสุ วิสคนฺธํ วายนฺโต นิพฺพตฺตติ. (เถรี.อฏ. ๒๖๕)

สองบทว่า **เอตฺถ ชายติ** (เกิดขึ้นในดวงตานี้) ความว่า ขี้ตาเกิดขึ้นฟุ้ง กลิ่นเหม็น ในมุมทั้งสองของ**ดวงตา**นี้..

อกฺขิมณฺฑลมตฺต (น)

[อกฺขิมณฺฑล + มตฺต]

เท่าแววตา, เท่าดวงตา, ประมาณเท่าตา.

ตญฺจ ปน กปฺปํ อาทิยนฺเตน จีวรํ รชิตฺวา จตูสุ วา โกเณสุ ตีสุ วา ทฺวีสุ วา เอกสฺมึ วา โกเณ โมรสฺส **อกฺขิมณฺฑลมตฺตํ** วา มงฺกุลปิฏฺฐิมตฺตํ วา อาทาตพฺพํ. (วิ.อฏ. ๓/๑๓๑)

ก็แล ภิกษุเมื่อจะถือเอากัปปะนั้น ย้อมจีวรแล้วพึงถือเอาจุดเครื่องหมาย**เท่าแววตา**นกยูง หรือว่าหลังตัวเรือดที่มุมทั้ง ๔ หรือที่มุมทั้ง ๓ ทั้ง ๒ หรือมุมเดียวก็ได้.

อกฺขิมล (ปุ/น)

[อกฺขิ + มล] ขี้ตา, มลทินแห่งตา.

สุนขาปิมสฺส ปลิหึสุ ปาเท
ธงฺกา สิงฺคาลา ปริวตฺตยนฺติ
คพฺภาสยํ ปกฺขิคณา หรนฺติ
กากา ปน **อกฺขิมลํ** หรนฺติ. (เปต. ๑๗๓)

แม้สุนัขทั้งหลาย ก็พากันมาเลียเท้าทั้งสองของเด็กนั้น ฝูงเหยี่ยวและสุนัขจิ้งจอก ก็พากันวนเวียนรักษา ฝูงนกก็พากันคาบรกไปทิ้ง ส่วนฝูงกาพากันคาบ**ขี้ตา**ออกไป.

อกฺขิมูลนฺติ อกฺขิคูถํ (เปต.อฏ. ๑๘๒)
บทว่า **อกฺขิมูลํ** แปลว่า ขี้ตา.

อกฺขิยุคล (น)

[อกฺขิ + ยุคล]

คู่แห่งนัยน์ตา, นัยน์ตาทั้งคู่.

วรทนฺติ อลงฺกตสีส**อกฺขิยุคล**หทยมสฺรุธิร-เสตจฺฉตฺตปุตฺตทาเรสุ ยาจิตยาจิตสฺส วร-ภณฺฑสฺส ทายกํ. (ชา.อฏ. ๗/๒๔๖)

บทว่า **วรทำ** ความว่า ผู้ให้สิ่งประเสริฐมีเศียรที่ประดับแล้ว **นัยน์ตาทั้งคู่** หทัย เนื้อ เลือด เศวตฉัตร บุตรและภรรยาเป็นต้น แก่ยาจกผู้ขอแล้วๆ.

อกฺขิโรค (ปุ)

[อกฺขิ + โรค] โรคตา.

โรค=รุช (โรเค) + ณ. แปลง ช เป็น ค ด้วยสูตรว่า กคา จชานำ. (กจ. ๖๒๓)

อถ เถรสฺส นิทฺทำ อโนกฺกมนฺตสฺส ปจมมาเส อติกฺกนฺเต มชฺฌิมมาเส สมฺปตฺเต **อกฺขิโรโค** อุปฺปชฺชิ. ฉิทฺทฆฏโต อุทกธารา วิย อกฺขีหิ อสฺสุธารา ปคฺฆรนฺติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๖)

เมื่อพระเถระไม่หยั่งลงสู่นิทรา, เมื่อเดือนต้นผ่านไปแล้ว, **โรคตา**ก็เกิดขึ้น. สายน้ำไหลออกจากตาทั้ง ๒ ข้าง เหมือนสายน้ำอันไหลออกจากหม้ออันทะลุ.

อกฺขิโรควูปสมน (น)

[อกฺขิโรค + วูปสมน]

วูปสมน = วิ + อุป + สม (อุปสเม) + ยุ

ความสงบไปแห่งโรคตา, ความวิบัติไปของโรคตา, การบำบัดโรคตา.

โส **อกฺขิโรควูปสมนโต** กิเลสโรควูปสมนเมว มยฺหำ วรนฺติ อกฺขิโรคำ อชฺฌุเปกฺขิตฺวา วิปสฺสนายเยว ยุตฺตปฺปยุตฺโต อโหสิ. ตสฺส ภาวนำ อุสฺสุกฺกาเปนฺตสฺส อปุพฺพำ อจริมำ อกฺขีนิ เจว กิเลสา จ ภิชฺชึสุ. โส สุกฺขวิปสฺสโก อรหา อโหสิ. (เถร.อฏ. ๑/๒๔๘)

ท่านคิดว่า สำหรับเราความสงบไปแห่งโรคคือกิเลสเท่านั้น ประเสริฐกว่า**ความสงบไปแห่งโรคตา**(การบำบัดโรคตา) ดังนี้แล้ว ไม่สนใจ(การเยียวยารักษา) โรคตา ได้เป็นผู้หมั่นเพียรประกอบขวนขวายเฉพาะในวิปัสสนาอย่างเดียวเท่านั้น. เมื่อท่านขวนขวาย เจริญภาวนาอยู่ ตาทั้งสองก็แตก และกิเลสทั้งหลายก็ดับไม่ก่อนไม่หลังกัน (พร้อมกัน) ท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ผู้สุกขวิปัสสกะแล้ว[พระผู้เจริญวิปัสสนาล้วน สำเร็จเป็นพระอรหันต์มิได้ทรงคุณวิเศษอย่างอื่นอีก เช่น ไม่ได้ฌานสมาบัติ ไม่ได้อภิญญาเป็นต้น].

อกฺขิโลม (น)

[อกฺขิ + โลม]

ขนตา, ขนพระเนตร.

กถำ ภควา มำสจกฺขุนาปิ จกฺขุมา? มำสจกฺขุมฺหิ ภควโต ปญฺจ วณฺณา สำวิชฺชนฺติ นีโล จ วณฺโณ, ปีตโก จ วณฺโณ, โลหิตโก จ วณฺโณ, กณฺโห จ วณฺโณ, โอทาโต จ วณฺโณ. ยตฺถ จ **อกฺขิโลมานิ** ปติฏฺจิตานิ ตำ นีลำ โหติ สุนีลำ ปาสาทิกำ ทสฺสเนยฺยำ อุมาปุปฺผสมานำ ตสฺส ปรโต ปีตกำ โหติ สุปีตกำ สุวณฺณวณฺณำ ปาสาทิกำ ทสฺสเนยฺยำ กณิการปุปฺผสมานำ.

(จูฬนิ. ๑๗๓)

พระผู้มีพระภาค มีพระจักษุด้วยมังสจักขุ เป็นอย่างไร คือ ในพระมังสจักขุของพระผู้มีพระภาคมีสีอยู่ ๕ สี คือ สีเขียว สีเหลือง สีแดง สีดำ สีขาว ณ ที่ที่มี**ขนพระเนตร**ขึ้น มีสีเขียวเขียวสนิท น่าชม น่าดู ดุจดอกผักตบ จากนั้น

ก็เป็นสีเหลือง เหลืองสนิท สีเหมือนทองคำ น่าชม น่าดู ดุจดอกกรรณิการ์.

[พระผู้มีพระภาคทรงมีจักษุ ๕ คือ
มังสจักษุ ตาเนื้อ คือ ทรงมีพระเนตรอันงาม มีอำนาจ เห็นแจ่มใส ไว และเห็นไกล
ทิพยจักษุ ตาทิพย์ คือ ทรงมีพระญาณอันเห็นหมู่สัตว์ผู้เป็นไปต่างๆ กันตามกรรม
ธรรมจักษุ ตาปัญญา คือ ทรงประกอบด้วยพระปัญญาคุณยิ่งใหญ่ เป็นเหตุให้สามารถตรัสรู้สัจธรรมได้ เป็นต้น
พุทธจักษุ ตาพระพุทธเจ้า คือ ทรงประกอบด้วยอินทริยปโรปริยัตตญาณ และอาสยานุสยญาณเป็นเหตุให้ทรงทราบอัธยาศัย และอุปนิสัยแห่งเวไนยสัตว์ แล้วทรงสั่งสอนแนะนำให้บรรลุคุณวิเศษต่างๆ ยังพุทธกิจให้สำเร็จบริบูรณ์
สมันตจักษุ ตาเห็นรอบ คือ ทรงประกอบด้วยพระสัพพัญญุตญาณ อันหยั่งรู้ธรรม [เญยยธรรม]ทุกประการ]

มังสจกฺขุปิ ทุวิธัง สสมฺภารปสาทโต
สสมฺภารญฺจ นาเมตฺถ อกฺขิกูเป ปติฏฺฐิตัง.
อกฺขิกูปฏฺจินา เหฏฺฐา อุทฺธญฺจ ภมุกฏฺจินา
อุภโต อกฺขิกูเฏหิ มตฺถลุงฺเคน อนฺตโต.
พหิทฺธา **อกฺขิโลเมหิ** ปริจฺฉินฺโน จ โย ปน
นฺหารุสุตฺเตน อาพนฺโธ มังสปิณฺโฑ ปวุจฺจติ.

(อภิธรรมาวตาร. หน้า ๖๔๐ - ๒)

แม้มังสจักษุก็มี ๒ ประเภท โดยสสัมภารจักษุและปสาทจักษุ. สสัมภารจักษุ (ตาเนื้อ) อยู่ในเบ้าตา เป็นก้อนเนื้อที่กำหนดด้วยกระดูกเบ้าตาทางด้านล่าง ด้านบนกำหนดด้วยกระดูกคิ้ว ด้านข้างทั้งสองกำหนดด้วยหางตา ด้านในสุดกำหนดด้วยมันสมอง ด้านนอกกำหนดด้วย **ขนตา** มีเส้นเอ็นผูกยึดไว้.

อกฺขิเวชฺชกมฺม (น)

[อกฺขิ + เวชฺชกมฺม]

การงานแห่งหมอตา, การรักษาตา.

สลากเวชฺชกมฺมนฺติ **อกฺขิเวชฺชกมฺมํ**.

(ที.ฏี. ๑/๑๓๑)

บทว่า สลากเวชฺชกมฺมํ แปลว่า **การรักษาตา** (การงานแห่งหมอตา, จักษุแพทย์).

อกฺขิสทิส (ติ)

[อกฺขิ + สทิส]

เช่นเดียวกับดวงตา.

โคปขุโมติ เอตฺถ ปขุมนฺติ สกลํ จกฺขุภณฺฑํ อธิปฺเปตํ. ตํ กาพวจฺฉกสฺส พหลธาตุกํ โหติ, รตฺตวจฺฉกสฺส วิปฺปสนฺนํ, ตัมฺหุตฺตชาตรตฺตวจฺฉสทิสจกฺขุภณฺโฑติ อตฺโถ. อญฺเญสญฺหิ อกฺขิภณฺฑา อปริปุณฺณา โหนฺติ, หตฺถิมูสิกากากีนํ **อกฺขิสทิเสหิ** วินิคฺคเตหิ คมฺภีเรหิปิ อกฺขีหิ สมนฺนาคตา โหนฺติ. ตถาคตสฺส ปน โธวิตฺวา มชฺชิตฺวา จปิตมณิคุฬิกา วิย มุทุสินิทฺธนีลสุขุมปขุมาจิตานิ อกฺขีนิ. (ม.อฏ. ๓/๒๖๔)

คำว่า ดวงพระเนตรแจ่มใส ในคำนี้ว่า มีดวงพระเนตรแจ่มใสดุจตาลูกโคเพิ่งคลอด ท่านประสงค์เอาดวงพระเนตรทั้งหมด ดวงพระ

เนตรนั้น มีธาตุหนาเหมือนดวงตาลูกโคดำ ใสแจ๋วเหมือนดวงตาลูกโคแดง อธิบายว่า ทรงมีดวงพระเนตรคล้ายดวงตาลูกโคแดงที่คลอดออกมาชั่วครู่นั้น. เพราะเบ้าตา ของคนเหล่าอื่นไม่เต็มบริบูรณ์ คือ ประกอบด้วยดวงตาที่เหล่บ้าง ลึกบ้าง **เช่นเดียวกับดวงตา**ของช้าง หนูและกาเป็นต้น แต่ดวงพระเนตรของพระตถาคต อ่อนโยน ดำสนิท ละเอียด และใสแจ๋วหมดจด เหมือนดวงแก้วมณีที่เขาล้าง ขัดสี วางไว้แล้ว.

อกฺขิสุตฺตก (น)

[อกฺขิ + สุตฺต + ก]

เอ็นตา, เอ็นพระเนตร.

ราชา เวทนำ อธิวาเสตฺวา ตาต มา ปปญฺจำ กรีติ อาห. โส สาธุ เทวาติ วามหตฺเถน อกฺขึ ธาเรตฺวา ทกฺขิณหตฺเถน สตฺถกำ อาทาย **อกฺขิสุตฺตกำ** ฉินฺทิตฺวา อกฺขึ คเหตฺวา มหาสตฺตสฺส หตฺเถ จเปสิ. (ชา.อฏ. ๔/๔๐๘)

พระราชาทรงอดกลั้นทุกขเวทนา ตรัสว่า พ่อหมอ อย่าทำการชักช้าอยู่เลย. เขารับพระบรมราชโองการแล้วประคองพระเนตรด้วยมือซ้าย จับศาสตราตัด**เอ็นพระเนตร**ด้วยมือขวาแล้วรับพระเนตรไปวางไว้ในพระหัตถ์ของพระมหาสัตว์.

อกฺขีณ (ติ)

[น + ขีณ]

ไม่สิ้นแล้ว, ไม่หมดแล้ว.

ขีณ = ขี + ต แปลง ต เป็น อีณ (อีณาเทโส แปลง ต เป็น อีณ) ดู อขีณ

อกฺขุทฺธิ (ถี)

[อกฺข + อุทฺธิ] ไม้ค้ำเพลา.

ภูมิยำ ฐปิตสฺส ธุเรน จ จตูหิ จ **อกฺขุทฺธีหิ** ปติฏฺจิตวเสน ปญฺจจานานิ. ตำ ธุเร คเหตฺวา กฑฺฒโต อุทฺธีนำ ปจฺฉิมนฺเตหิ ปุริมนฺเต อติกฺกนฺเต ปาราชิกำ. อุทฺธีสุ คเหตฺวา กฑฺฒโต อุทฺธีนำ ปุริมนฺเตหิ ปจฺฉิมนฺเต อติกฺกนฺเต ปาราชิกำ. ปสฺเส คเหตฺวา กฑฺฒโต อุทฺธีนำเยว ติริยำ ปติฏฺจิตฏฺจานสฺส อติกฺกเมน ปาราชิกำ. มชฺเฌ คเหตฺวา อุกฺขิปโต เกสคฺคมตฺตำ ปถวิโต มุตฺเต ปาราชิกำ. (วิ.อฏ. ๑/๒๙๑)

ยานที่เขาจอดไว้บนพื้นมีฐาน ๕ ด้วยอำนาจแห่งที่ซึ่งจดกับทูบ และ**ไม้ค้ำเพลา** ๔ อัน. เมื่อภิกษุจับยานนั้นที่ทูบลากไป ครั้นส่วนสุดข้างหน้ากับส่วนสุดข้างหลังแห่งไม้ค้ำเพลาคลาดจากกันเป็นปาราชิก. เมื่อจับที่ไม้ค้ำเพลาลากไป เมื่อส่วนเบื้องหลังกับส่วนเบื้องหน้าของไม้ค้ำเพลาคลาดจากกัน เป็นปาราชิก. เมื่อจับที่ข้างลากไป เป็นปาราชิกในเมื่อที่ซึ่งไม้ค้ำเพลานั่นเองจดอยู่ตามขวาง คลาดจากกันไป. เมื่อจับตรงกลางยกขึ้น ครั้นโอกาสเพียงปลายเส้นผมพ้นจากพื้น เป็นปาราชิก.

อกฺขุทฺธีหีติ อกฺขทารุนา สมฺปฏิจฺฉกา เหฏฺจิมภาเค กปฺปกตา เทฺว ทารุขณฺฑา อกฺขุทฺธิโย นาม, ตาสำ กปฺปกตานำ ทฺวินฺนำ กปฺปสีสานิ จตฺตาริ

อิธ อกฺขุทฺธิโยติ วุจฺจนฺติ, เตนาห จตูหิ จ อกฺขุทฺธีหีติ. (วิมติ. ๑/๑๐๐)

บทว่า **อกฺขุทฺธีหิ** (ไม้ค้ำเพลา) ความว่า ท่อนไม้สองท่อนที่ทำให้เหมาะสมในเบื้องล่าง ซึ่งรับไว้ด้วยไม้เพลา ชื่อว่า ไม้ค้ำเพลา แกนไม้ ๔ ท่อน ของท่อนไม้สองท่อนที่ทำให้เหมาะสมนั้น เรียกว่า ไม้ค้ำเพลา ในที่นี้ ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า จตูหิ จ อกฺขุทฺธีหิ.

อกฺขุพฺภ (ติ)

[น + ขุพฺภ] ไม่ถูกทำให้หวั่นไหว.

มหาสมุทฺโทว'**กฺขุพฺโภ**
อณฺณโวว ทุรุตฺตโร
มิคราชาวสมฺภีโต
ธมฺมํ เทเสติ จกฺขุมา. (อป. ๑/๑๑๖)

พระผู้มีพระภาคผู้มีพระจักษุ ทรงเป็นดุจมหาสมุทรที่**ไม่ถูกทำให้หวั่นไหว** ทรงเป็นดุจห้วงน้ำที่ข้ามได้ยาก ทรงเป็นดุจราชสีห์ที่ไม่ครั่นคร้าม แสดงธรรมอยู่.

ขุพฺภ = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + ณฺย กรรมสาธนะ ด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า ณฺโย จ (ลง ณฺย ปัจจัย และปัจจัยอื่นๆ ในภาววาจกและกรรมวาจก) ลบ เณ เพื่อย่อคำ (สังโกจนนัย) ลบ ณฺ (=ขุภย) แปลง ภ กับ ย เป็น ภ ซ้อน พฺ

ขุพฺภ เป็นเหตุกรรมวาจก จึงต้องลงการิตปัจจัย (เณ) แล้วลบทิ้ง คัมภีร์ฎีกา มักเรียกบทเช่นนี้ว่าการิตันโตคธปทะ คือบทที่มีการิต-ปัจจัยอยู่ภายใน

อกฺขุล (ปุ)

[อา + ขี (ขเย) + อุล + อ]
ให้เป็นไปเพื่อทำลาย.

อปเร ปน **อกฺขุโล** ภกฺขุโลติ ปาฬึ วตฺวา อกฺเขตุํ เขเปตุํ วินาเสตุํ อุลติ ปวตฺเตตีติ **อกฺขุโล**, ภกฺขิตุํ ขาทิตุํ อุลตีติ ภกฺขุโล. โก ปเนโส ? ยกฺขรกฺขสปิสาจสีหพฺยคฺฆาทีสุ อญฺญตโร โย โกจิ มนุสฺสานํ อนตฺถาวโหติ ตสฺส อตฺถํ วทนฺติ.

(อุทาน.อฏ. ๗)

อาจารย์อีกพวกหนึ่ง กล่าวบาลีว่า **อักขุละ** ภักขุละ แล้วกล่าวเนื้อความของสองบทนั้นว่า ที่ชื่อว่า **อักขุละ** เพราะ**ให้เป็นไปเพื่อทำลาย**, ที่ชื่อว่า ภักขุละ เพราะให้เป็นไปเพื่อจะกิน คือ เคี้ยวกิน ก็อรรถนั้นคืออะไร คือ อมนุษย์ตนใดตนหนึ่งบรรดายักษ์ รากษส ปีศาจ ราชสีห์ และเสือโคร่งเป็นต้น เป็นผู้นำความพินาศมาให้แก่พวกมนุษย์.

[คำว่า **อกฺขุล ภกฺขุล** ตามหลักภาษาเรียกว่า อนุกรณศัพท์ (ศัพท์ที่ใช้แทนเสียง)

อกฺขุล เป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุ ๒ ศัพท์ คือ ขี (ขเย สิ้นไป) และ อุล (ทาหหานคเวสน เร่าร้อน, ให้, แสวงหา) การใช้คำในลักษณะนี้เป็นศัพท์เฉพาะที่เรียกว่า **ธาตุทหานนัย** (นัยประชุมธาตุ) ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน, มจฺฉยุคพ (พวงปลา) คือ ปลาหลายตัวที่ร้อยไว้ในพวงเดียวกัน (ร้อยเป็นพวง) ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๓๒๕ ว่า

เมธรุทฺทานโต อ. เมสทฺโท อาทาเน, ธร ธารเณติ เอวํ มจฺฉุทฺทานํ วิย ยํ โหติ ธาตุทฺทานํ, ตโต อปจฺจโย โหติ. สุขุมมฺปิ อตฺถํ ธมฺมญฺจ ปิปฺปํ เมติ คณฺหาติ ธาเรติ จาติ เมธา. เตนาห อฏฺฐสาลินิยํ ปิปฺปํ คหณธารณฏฺเฐน เมธาติ.

ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุ คือ เม และ ธร ธาตุ. ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุที่เหมือนพวงปลา อย่างนี้ว่า เม ศัพท์เป็นไปในการถือเอา และ ธร เป็นไปในการทรงไว้ ปัญญาใดย่อมถือเอา และทรงอรรถและธรรมแม้อัน ละเอียดสุขุมไว้ โดยพลัน เหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า เมธา ดังที่ อัฏฐสาลินีกล่าวว่า ปิปฺปํ คหณธารณฏฺเฐน เมธา (ชื่อว่า เมธา โดยความหมายว่า ถือเอา และทรงไว้โดยพลัน) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

มาส (เดือน) มีรูปวิเคราะห์ว่า สตฺตานํ อายุ มินนฺโต วิย สิยติ อนฺตํ กโรตีติ มาโส (กาลอันทำที่สุดเหมือนนับอายุของเหล่าสัตว์ ชื่อว่า มาสะ) ตามนัยนี้มาจาก มา ธาตุ (มาเน=นับ และ สิ ธาตุ (อนฺตกรเณ=ทำที่สุด)

มคฺโค (มรรค) มีรูปวิเคราะห์ว่า กิเลเส มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มคฺโค (สภาวะกำจัดกิเลสไป ชื่อว่า มรรค) ตามนัยนี้มาจาก มร ธาตุ + คมุ ธาตุ + ยุ ปัจจัย กัตตุสาธนะ) = มาเรนฺตคมน รัสสะ อา ที่ มา เป็น อ, ลบ เรนฺตมน คงเหลือ ค อักษร และซ้อน คฺ อักษร ด้วยนิรุตตินัย]

อกฺเขตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อา + ขี (ขเย) + เณ + ตุ๋]

เพื่อให้สิ้นไป, เพื่อทำลาย.

อปเร ปน อกฺขุโล ภกฺขุโลติ ปาฬึ วตฺวา **อกฺเขตุ๋** เขเปตุ๋ วินาเสตุ๋ อุลติ ปวตฺเตตีติ อกฺขุโล ฯเปฯ ตสฺส อตฺถํ วทนฺติ. (อุทาน.อฏ. ๖๑)

(ส่วน) อาจารย์อีกพวกหนึ่งกล่าวบาลีว่า อักขุละ ภักขุละ แล้วกล่าวเนื้อความของสองบทนั้นว่า ที่ชื่อว่า อักขุละ เพราะให้เป็นไป**เพื่อทำลาย**.

ดู อกฺกุล

อกฺเขตฺต (ติ)

[น + เขตฺต] ผู้ไม่มีไร่นา.

ดู อเขตฺตพนฺธุ

อกฺเขม (ติ)

[น + เขม]

อันไม่เกษม, ไม่ปลอดภัย, ไม่ปลอดโปร่ง.

เขม = ขี (ขเย) + มนฺ. พฤทธิ์ อี เป็น เอ. ลบ นฺ ท้าย มนฺ ปัจจัย.

ดู อกุสล อรรถ (๓)

[มนฺ ปัจจัยก็คือ ม ปัจจัยที่มี นฺ เป็นอนุพันธ์ นฺ อนุพันธ์นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงการพฤทธิ์ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ (กจ.๔๘๕) ดังนั้น ธาตุที่ลง มนฺ ปัจจัย จึงต้องพฤทธิ์ด้วยสูตรดังกล่าว. อนึ่ง บทกิตก์ที่ลง มนฺ ปัจจัย พบในสาธนะทั้ง ๖ ยกเว้นสัมปทานสาธนะซึ่งมีใช้น้อยที่สุด]

อกฺเขมฏฺฐ=อเขมฏฺฐ (ปุ)

[อเขม + อตฺถ]

อรรถว่าไม่เกษม, อรรถว่าไม่โปร่งใจ.

ตตฺร ภยํ สาวชฺชฏฺเฐน อกุสลํ,
เภรวํ **อกฺเขมฏฺเฐนา**ติ เวทิตพฺพํ.

(ม.อฏ. ๑/๑๑๗)

บรรดาความกลัวและความขลาดนั้น
ความกลัว บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอกุศล เพราะอรรถว่ามีโทษ ความขลาด บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอกุศล เพราะ**อรรถว่าไม่เกษม**.

อกฺเขมตา (ถี)

[อกฺเขม + ตา]
ความเป็นแห่งที่อันไม่เกษม, ความไม่เกษม.
ดู อเขมตา

อกฺเขมภาว (ปุ)

[อกฺเขม + ภาว]
มีอรรถเหมือน อเขมตา. ดู อเขมภาว

อกฺเขยฺย (ติ)

[อา + ขา (ปกถเน) + ณฺย]
แปลง ณฺย ปัจจัยกับ อา อักษรซึ่งเป็นสระที่สุดของธาตุเป็น เอยฺย ด้วยสูตรว่า วทมทคมุ-ยุชครหาการาทีหิ ชฺชมฺมคฺคยฺเหยฺยา คาโร วา (กจ.๕๔๔). ซ้อนพยัญชนะสังโยค คือ กฺ รัสสะ อา เป็น อ

(๑) พึงถูกกล่าว, กล่าวขาน, เรียกขาน.

ทิฏฺฐาปิ สุตาปิ เต ชนา เยสํ นามมิทํ ปวุจฺจติ
นามเมวาวสิสฺสติ **อกฺเขยฺยํ** เปตสฺส ชนฺตุโน.

(สุตฺตนิ. ๔๐๕, มหานิ. ๙๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ชื่อของเหล่าชนที่กล่าวถึงนี้ ยังเห็นกันอยู่บ้าง ยังได้ยินกันอยู่บ้าง สัตว์ผู้จากไปแล้ว ชื่อนั่นเทียว **พึงถูกกล่าว** จักเหลืออยู่ (เหลือไว้แต่ชื่อเท่านั้นที่ยังกล่าวขานกัน).

อกฺเขยฺยนฺติ. **อกฺขาตุํ** กเถตุํ ภณิตุํ ทีปยิตุํ โวหริตุนฺติ นามํ เอวาวสิสฺสติ อกฺเขยฺยํ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๔๘, มหานิ.อฏ. ๒๑๙)

บทว่า **อกฺเขยฺยํ** (พึงถูกกล่าว) ได้แก่ **เพื่อกล่าวขาน**กันคือเพื่อพูด บอก แสดง ชี้แจง รวมความว่า คงเหลือไว้แต่ชื่อเท่านั้นที่ยังกล่าวขานกัน (เรียกขานกัน).

(๒) ปุ + น ขันธ์ ๕ ที่เรียกว่าเป็นเทวดาและมนุษย์ เป็นต้น.

อกฺเขยฺยสญฺญิโน สตฺตา
อกฺเขยฺยสฺมึ ปติฏฺฐิตา
อกฺเขยฺยํ อปริญฺญาย
โยคมายนฺติ มจฺจุโน. (สํ. ๑/๑๑)

สัตว์ทั้งหลายมีความสำคัญในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น ติดอยู่ในสิ่งที่เรียกขาน ไม่กำหนดรู้**สิ่งที่เรียกขาน**[คือขันธ์ ๕] จึงตกอยู่ใต้อำนาจแห่งความตาย.

อกฺเขยฺยํ อปริญฺญายาติ ปญฺจกฺขนฺเธ ตีหิ ปริญฺญาหิ อปริชานิตฺวา. (สํ.อฏ. ๑/๔๓)

สองบทว่า **อกฺเขยฺยํ อปริญฺญาย** (ไม่กำหนดรู้สิ่งที่เรียกขาน) คือ ไม่กำหนดรู้ขันธ์ ๕ ด้วยปริญญา ๓ [กล่าวคือ ญาตปริญญา (การรู้ชัด

ด้วยการกำหนดรู้สภาวลักษณะ), ตีรณปริญญา (การรู้ชัด ด้วยการพิจารณาสามัญญลักษณะ), และปหานปริญญา (การรู้ชัดด้วยการละนิจจ-สัญญาเป็นต้น)]

อกฺเขยฺยนิมิตฺต (น)

[อกฺเขยฺย + นิมิตฺต]

เหตุคือขันธ์ ๕.

อกฺเขยฺยสมฺปนฺโนติ **อกฺเขยฺยนิมิตฺตํ** วิวิธาหิ วิปตฺตีหิ อุปทฺทุเต โลเก ปหีนวิปลฺลาสตาย ตโต สุปริมุตฺโต อกฺเขยฺยปริญฺญาภินิพฺพตฺตาหิ สมฺปตฺตีหิ สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๒)

บทว่า **อกฺเขยฺยสมฺปนฺโน** ความว่า ผู้หลุดพ้นดีแล้วจาก**เหตุคือขันธ์ ๕** นั้น เพราะละวิปัลลาสในโลกที่ถูกวิบัติชนิดต่างๆ กำจัดแล้วเสียได้ ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยเหตุ คือ ขันธ์ ๕ คือ ประกอบแล้วด้วยสมบัติทั้งหลายที่เกิดจากการกำหนดรู้ขันธ์ ๕.

อกฺเขยฺยปริชานน (น)

[อกฺเขยฺย + ปริชานน]

การกำหนดรู้ขันธ์ ๕.

เอตฺตาวตา วฏฺฏํ ทสฺเสตฺวา อิทานิ วิวฏฺฏํ ทสฺเสตุํ อกฺเขยฺยญฺจ ปริญฺญายาติอาทิ วุตฺตํ. ตตฺถ จสทฺโท พฺยติเรเก, เตน อกฺเขยฺย-ปริชานเนน ลทฺธพฺพํ วกฺขมานเมว วิเสสํ โชเตติ. (อิติวุต.อฏ. ๒๐๑)

พระผู้มีพระภาคเจ้าครั้นทรงแสดงวัฏฏะ ด้วยพระพุทธพจน์มีประมาณเท่านี้แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดงวิวัฏฏะ จึงตรัสพระดำรัสมีอาทิว่า อกฺเขยฺยญฺจปริญฺญาย ไว้. จ ศัพท์ในบาท-คาถาว่า อกฺเขยฺยญฺจ ปริญฺญาย นั้น ลงในอรรถว่า พฺยติเรก (แปลกออกไป). พระผู้มีพระภาคทรงยังคุณพิเศษที่พึงได้ด้วย**การกำหนดรู้ขันธ์ ๕** คือที่กำลังตรัสถึงอยู่นั่นแหละ ให้แจ่มแจ้งด้วย จ ศัพท์นั้น.

[ปริชานน=ปริ + ญา + นา + ยุ. แปลง ญา ธาตุ เป็น ชา ด้วยสูตร (กจ. ๔๗๐) ว่า ญาสฺส ชาชนา (แปลง ญา ธาตุเป็น ชา, ชฺ หรือ นา ได้บ้าง) แปลง ยุ เป็น อานน ด้วยสูตร (กจ. ๖๔๑) ว่า นุทาทีหิ ยุณฺวูนมนานนากานนกา สการิเตหิ จ (แปลง ยุ และ ณฺวุ ปัจจัยท้ายธาตุนุทาทิ-คณะ และธาตุที่ประกอบกับการิตปัจจัยเป็น อน,อานน, อก และ อานนก[ตามลำดับ]

การแปลง ญา ธาตุเป็น ชา นั้น มีได้เพราะ นา วิกรณปัจจัย (ปัจจัยที่ทำให้ธาตุต่างกัน) จึงต้องลง นา แล้วลบทิ้งเสีย]

อกฺเขยฺยปริญฺญา (ถี)

[อกฺเขยฺย + ปริญฺญา]

การกำหนดรู้ขันธ์ ๕ , ญาณที่กำหนดรู้ขันธ์ ๕ (รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ).

อกฺเขยฺยสมฺปนฺโนติ อกฺเขยฺยนิมิตฺตํ วิวิธาหิ วิปตฺตีหิ อุปทฺทุเต โลเก ปหีนวิปลฺลาสตาย ตโต สุปริมุตฺโต **อกฺเขยฺยปริญฺญา**ภินิพฺพตฺตาหิ สมฺปตฺตีหิ สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต.

(อิติวุต.อฏ. ๒๐๒)

บทว่า **อกฺเขยฺยสมฺปนฺโน** ความว่า ผู้หลุดพ้นดีแล้วจากเหตุคือขันธ์ ๕ นั้น เพราะละวิปัลลาสในโลกที่ถูกวิบัติชนิดต่าง ๆ กำจัดแล้ว ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยเหตุ คือ ขันธ์ ๕ คือ ประกอบแล้วด้วยสมบัติที่เกิดจาก**การกำหนดรู้ขันธ์ ๕**.

อกฺเขยฺยสงฺขาต (ติ)

[อกฺเขยฺย + สงฺขาต]

กล่าวคือขันธ์ ๕, ที่เรียกว่าขันธ์ ๕.

ดู อกฺเขยฺยสญฺญี

อกฺเขยฺยสญฺญี (ติ)

[อกฺเขยฺย + สญฺญา + อี]

มีความหมายรู้ในสิ่งที่เรียกขาน, มีความสำคัญในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น.

อกฺเขยฺยสญฺญิโน สตฺตา
อกฺเขยฺยสฺมึ ปติฏฺฐิตา
อกฺเขยฺยํ อปริญฺญาย
โยคมายนฺติ มจฺจุโน. (สํ. ๑/๑๑)

สัตว์ทั้งหลาย**มีความสำคัญในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น** ติดอยู่ในสิ่งที่เรียกขาน ไม่กำหนดรู้สิ่งที่เรียกขาน[คือขันธ์ ๕] จึงตกอยู่ใต้อำนาจแห่งความตาย.

อกฺเขยฺยสญฺญิโนติ เอตฺถ เทโว มนุสฺโส คหฏฺโฐ ปพฺพชิโต สตฺโต ปุคฺคโล ติสฺโส ผุสฺโสติอาทินา นเยน อกฺเขยฺยโต สพฺเพสํ อกฺขานานํ สพฺพาสํ กถานํ วตฺถุภูตโต ปญฺจกฺขนฺธา อกฺเขยฺยาติ วุจฺจนฺติ.

สตฺโต นโร โปโส ปุคฺคโล อิตฺถี ปุริโสติ เอวํ สญฺญา เอเตสํ อตฺถีติ สญฺญิโน, อกฺเขยฺเยสฺเวว สญฺญิโนติ **อกฺเขยฺยสญฺญิโน**, ปญฺจสุ ขนฺเธสุ สตฺตปุคฺคลาทิสญฺญิโนติ อตฺโถ. (สํ.อฏ. ๑/๔๓)

ในคำว่า **อกฺเขยฺยสญฺญิโน** (มีความสำคัญในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์บุคคลเป็นต้น) ความว่า ขันธ์ ๕ พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกว่า อักเขยยะ เพราะความที่ขันธ์ ๕ นั้น เป็นที่ตั้งแห่งการเรียกขานทั้งปวง คือแห่งคำพูดทั้งปวง โดยการเรียกขานด้วยนัยเป็นต้นว่า เทวดา มนุษย์ คฤหัสถ์ บรรพชิต สัตว์ คน ชื่อติสสะ ชื่อปุสสะ เป็นต้น.

และมีความหมายรู้ (จำได้) อย่างนี้ว่า นั่นเป็นสัตว์ เป็นคน เป็นสัตว์เลี้ยง เป็นบุคคล เป็นผู้หญิง เป็นผู้ชาย ดังนี้ มีอยู่แก่ขันธ์เหล่านั้น เหตุนั้น ขันธ์เหล่านั้น จึงชื่อว่า มีความหมายรู้. ความหมายรู้ในสิ่งที่เรียกขานนั่นเทียว เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่า **มีความหมายรู้ในสิ่งที่เรียกขาน** อธิบายว่า มีความหมายรู้ในขันธ์ ๕ ว่าเป็นสัตว์ บุคคลเป็นต้น.

อกฺเขยฺยสญฺญิโนติ เอตฺถ อกฺขายติ, กถียติ, ปญฺญาปียตีติ อกฺเขยฺยํ, กถาวตฺถุ, อตฺถโต รูปาทโย ปญฺจกฺขนฺธา. วุตฺตญฺเหตํ อตีตํ วา อทฺธานํ อารพฺภ กถิ กเถยฺย, อนาคตํ วา ฯเปฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ วา อทฺธานํ อารพฺภ กถิ กเถยฺยาติ ตถา ยํ ภิกฺขเว รูปํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ, อโหสีติ ตสฺส สงฺขา, อโหสีติ ตสฺส สมญฺญา, อโหสีติ ตสฺส ปญฺญตฺติ; น ตสฺส สงฺขา อตฺถีติ, น ตสฺส สงฺขา ภวิสฺสตีติ เอวํ วุตฺเตน นิรุตฺติ-

ปถสุตฺเตนปิ เอตฺถ อตฺโถ ทีเปตพฺโพ. เอวํ กถาวตฺถุภาเวน อกฺเขยฺยสงฺขาเต ขนฺธปญฺจเก อหนฺติ จ มมนฺติ จ เทโวติ จ มนุสฺโสติ จ อิตฺถีติ จ ปุริโสติ จ อาทินา ปวตฺตสญฺญาวเสน อกฺเขยฺยสญฺญิโน, ปญฺจสุ อุปาทานกฺขนฺเธสุ สตฺตปุคฺคลาทิสญฺญิโนติ อตฺโถ. อกฺเขยฺยสฺมึ ตณฺหาทิฏฺฐิคฺคาหวเสน ปติฏฺฐิตา, ราคาทิวเสน วา อฏฺจหากาเรหิ ปติฏฺฐิตา. รตฺโต หิราควเสน ปติฏฺฐิโต โหติ, ทุฏฺโจ โทสวเสน, มูฬฺโห โมหวเสน, ปรามฏฺโจ ทิฏฺฐิวเสน,ถามคโต อนุสยวเสน, วินิพทฺโธ มานวเสน, อนิฏฺฐงฺคโต วิจิกิจฺฉาวเสน, วิกฺเขปคโต อุทฺธจฺจวเสน ปติฏฺฐิโต โหตีติ. (อิติวุต.อฏ. ๒๐๑)

พึงทราบวินิจฉัยในบทว่า **อกฺเขยฺยสญฺญิโน** นี้ดังต่อไปนี้ คำพูด ชื่อว่า อักเขยยะ เพราะอรรถว่าอันเขาพูด คือ กล่าว ได้แก่ ให้ผู้อื่นรู้ (บัญญัติ) คือ กถาวัตถุ โดยเนื้อความ ได้แก่ ขันธ์ ๕ มีรูปเป็นต้น. สมจริงดังที่ท่านกล่าวไว้ว่า บุคคลพึงกล่าวกถา ปรารภอดีตอัทธาบ้าง กล่าวปรารภอนาคตอัทธาบ้าง กล่าวปรารภปัจจุบันอัทธาบ้าง ดังนี้. อนึ่ง ในข้อนี้พึงแสดงเนื้อความแม้ด้วยสูตรที่กล่าวถึงคลองแห่งนิรุกติที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้อย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย รูปใดที่เป็นอดีตได้ดับไปแล้ว ได้เปลี่ยนแปลงไปแล้ว มีการกล่าวถึงรูปนั้นว่าได้มีแล้ว มีการร้องเรียกรูปนั้นว่าได้มีแล้ว มีการบัญญัติรูปนั้นว่าได้มีแล้ว ไม่ใช่มีการกล่าวรูปนั้นว่ากำลังมี ไม่ใช่มีการกล่าวรูปนั้นว่าจักมีดังนี้. ผู้มีความหมายรู้ในเรื่องที่จะต้องกล่าวถึงด้วยสามารถแห่งความหมายรู้ในขันธปัญจกะ อันกล่าวถึงเรื่องที่จะต้องกล่าวถึงโดยความเป็นกถาวัตถุที่เป็นไปแล้วโดยนัยมีอาทิว่า เรา ของเรา เทวดา มนุษย์ หญิงและชายด้วยประการดังกล่าวแล้ว อธิบายว่า เป็นผู้มีความหมายรู้ในอุปาทานขันธ์ทั้ง ๕ ว่าเป็นสัตว์ เป็นบุคคล เป็นต้น. สัตว์ทั้งหลายตั้งอยู่แล้วในสิ่งที่เรียกขานด้วยสามารถแห่งการยึดถือ ด้วยตัณหาและทิฏฐิ. อีกอย่างหนึ่ง ตั้งอยู่แล้วโดยอาการ ๘ ด้วยอำนาจแห่งราคะเป็นต้น อธิบายว่า ผู้กำหนัด เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจราคะ ผู้อันโทสะประทุษร้าย เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจโทสะ ผู้หลงเป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจโมหะ ผู้ถูกทิฏฐิครอบงำ เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจทิฏฐิ ผู้มีกิเลสแรงกล้า เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจอนุสัย ผู้ที่ถูกกิเลสรัดรึงไว้ เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจมานะ ผู้ที่ยังตกลงใจไม่ได้ เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจวิจิกิจฉา ผู้ที่มีความฟุ้งซ่านจะ เป็นผู้ดำรงอยู่ด้วยอำนาจอุทธัจจะ ดังนี้.

อกฺเขยฺยสมฺปนฺน (ติ)

[อกฺเขยฺย + สมฺปนฺน]

ถึงพร้อมแล้วด้วยขันธ์ ๕.

สมฺปนฺน = สํ + ปท (คตฺยตฺโถ) + ต. แปลง ต เป็น อนฺน และลบที่สุดธาตุ ด้วยสูตรว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺนอีณา วา. (กจ. ๕๘๒)

สเจ **อกฺเขยฺยสมฺปนฺโน**, สนฺโต สนฺติปเท รโต สงฺขายเสวี ธมฺมฏฺโจ, สงฺขฺยํ โนเปติ เวทคู.

(อิติวุต. ๒๓๒)

ถ้าพระขีณาสพนั้น ชื่อว่าถึงพร้อมแล้วด้วย **ขันธ์ ๕** สงบแล้ว ยินดีในสันติบท เป็นผู้พิจารณาแล้วจึงใช้สอยปัจจัย ๔ เสมอ ดำรงอยู่ในธรรม ท่านชื่อว่าเป็นผู้จบเวท ไม่เข้าถึงการนับอีกต่อไป.

อกฺเขยฺยสมฺปนฺโนติ อกฺเขยฺยนิมิตฺตํ วิวิธาหิ วิปตฺตีหิ อุปทฺทุเต โลเก ปหีนวิปลฺลาสตาย ตโต สุปริมุตฺโต อกฺเขยฺยปริญฺญาภินิพฺพตฺตาหิ สมฺปตฺตีหิ สมฺปนฺโน สมนฺนาคโต.

(อิติวุ.อฏ. ๒๐๒)

บทว่า **อกฺเขยฺยสมฺปนฺโน** ความว่า ผู้หลุดพ้นดีแล้วจากเหตุคือขันธ์ ๕ นั้น เพราะละวิปัลลาสในโลกที่ถูกวิบัติชนิดต่างๆ กำจัดแล้ว ชื่อว่า เป็นผู้ถึงพร้อมแล้วด้วยเหตุ คือ ขันธ์ ๕ คือ ประกอบแล้วด้วยสมบัติที่เกิดจากการกำหนดรู้ขันธ์ ๕.

[ปญฺจกฺขนฺธา อกฺเขยฺยาติ วุจฺจนฺติ]

อกฺโขพฺภ=อกฺโขภ (ติ)

[น + โขพฺภ]

ทำให้หวั่นไหวไม่ได้, กีดกันไม่ได้.

โขพฺภ = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + ณฺย ลง ณฺย ปัจจัยในกรรมสาธนะด้วยสูตร (กจ.๕๔๑) ว่า ณฺโย จ (ลง ณฺย ปัจจัยและปัจจัยอื่นๆ ในภาววาจกและกรรมวาจก) พฤทธิ์ อุ เป็น โอ ลบ เณ เพื่อย่อคำ ลบ ณฺ (=โขภย) แปลง ภ กับ ย เป็น ภ ซ้อน พฺ

ตทาหํ สตฺตรชฺเชสุ
ยํ เม อาสิ อุปายนํ
เตน เทมิ มหาทานํ
อกฺโขพฺภํ สาครูปมํ. (จริยา. ๓๘๘)

ครั้งนั้น เครื่องบรรณาการอันใด ในราชอาณาจักร ทั้ง ๗ ได้มีแล้วแก่เรา เราได้ให้มหาทานด้วยเครื่องบรรณาการนั้น ซึ่งเหมือนทะเล **ที่ทำให้หวั่นไหวไม่ได้**.

อกฺโขพฺภนฺติ อพฺภนฺตเรหิ จ พาหิเรหิ จ ปจฺจตฺถิเกหิ อปฺปฏิเสธนียตาย เกนจิ อกฺโขภนียํ. อจฺจุพฺภนฺติปิ ปาโฐ.

(จริยา.อฏ. ๓๘)

บทว่า **อกฺโขพฺภํ** (ทำให้หวั่นไหวไม่ได้) คือ ชื่อว่า อันใครๆ ให้วิบัติไม่ได้ เพราะไม่ถูกข้าศึกทั้งภายในและภายนอกกีดกัน. มีปาฐะว่า อจฺจุพฺภํ บ้าง.

อิทำ เม อมิตํ โภคํ
อกฺโขภํ สาครูปมํ
เตน โภเคน พุทฺธสฺส
อารามํ มาปเย อหำ. (อป. ๑/๔๒)

โภคสมบัติของข้าพเจ้านี้นับประมาณมิได้ เปรียบดังทะเล**ที่ทำให้หวั่นไหวไม่ได้** ข้าพเจ้าได้จ่ายโภคสมบัตินั้นสร้างอารามถวายพระพุทธเจ้า.

เม มยฺหำ อมิตํ ปมาณวิรหิตํ โภคราสึ **อกฺโขภํ** โขเภตุํ อสกฺกุเณยฺยํ สาครูปมํ สาครสทิสํ เตน โภเคน ตาทิเสน ธเนน พุทฺธสฺส อารามํ มาปเยติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏ. ๑/๓๒๘)

เชื่อมความในคำนั้นว่า กองแห่งโภคทรัพย์ของข้าพระองค์นับไม่ได้คือเว้นจากการนับประมาณ

ทำให้หวั่นไหวไม่ได้คือ ไม่อาจกีดกัน อุปมาดังสาครคือเช่นกับสาคร ข้าพระองค์ให้สร้างอาราม[ถวาย]แก่พระพุทธเจ้า ด้วยโภคะนั้น คือ ด้วยทรัพย์เช่นนั้น.

อกฺโขภณี (นี) (ถี)

[น + ขุภ (สญฺจเล) + ยุ + เณ + อี]

อักโขภณี เป็นชื่อของจำนวนสังขยาที่มีศูนย์ ๔๒ ตัวอยู่หลังเลขหนึ่ง ในจำนวนสังขยา ๒๐ ลำดับตั้งแต่โกฏิจนถึงอสงไขย

อกฺโขภณี หรือ **อกฺโขภนี** ประกอบรูปศัพท์มาจาก น ศัพท์ + ขุภ ธาตุ + ยุ ปัจจัย + เณ การิตปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย (สันสกฤตเป็น อกฺเษาหิณี) มีรูปวิเคราะห์ว่า โขเภตพฺพาติ โขภนี, น โขภนี อกฺโขภนี (สิ่งที่ปรปักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้) และมีข้อความในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฎีกา คำอธิบายคาถา ๓๘๔ ว่า

เกนจิ โขเภตุมสกฺกุเณยฺยตาย **อกฺโขภนี**, ยุ, นทาทิ. ขุภ จลเน.

ชื่อว่า **อักโขภนี** เพราะเป็นสิ่งที่ปรปักษ์ให้สั่นคลอนไม่ได้ ลง ยุ ปัจจัย เป็นนทาทิคณะ [ที่ลง อี ปัจจัยเหมือน นที ศัพท์] ขุภ ธาตุ เป็นไปในความหมายว่า หวั่นไหว

ในปทรูปสิทธิปกรณ์พบเป็นรูปว่า **อกฺโขภินี** ส่วนกัจจายนไวยากรณ์มีรูปว่า **อกฺโขภิณี** ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกานิสสัย (คำอธิบายคาถา ๔๗๔) พบรูปว่า **อกฺโขภนี** ตามฉบับสิงหล แต่ท่านยังกล่าวถึงรูปว่า **อกฺโขภิณี** อีกด้วย ส่วนในต้นฉบับคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา ฉบับฉัฏฐสังคีติ พบรูปว่า **อกฺโขภิณี** เหมือนกัจจายนไวยากรณ์ นอกจากนั้นสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา หน้า ๕๑๓) ยังกล่าวถึงรูปว่า **อกฺโขภณี, อกฺขุภิณี** ว่าต่างกันเพียงมาตราเท่านั้น

กองทัพนับไม่ถ้วน, **กองทัพไม่มีที่สิ้นสุด**, **กองทัพนับได้ ๑๒ อักโขภณี เป็นต้น**.

กสฺเสสา มหตี เสนา ปิฏฺฐิโต อนุวตฺตติ.
อกฺโขภณี อปริยนฺตา สาครสฺเสว อูมิโย.

(ชา. ๒/๗๗)

(โกสิยดาบสได้เห็นพระเจ้ามโนชะนั้น มีหมู่กษัตริย์แวดล้อม เป็นประดุจกองทัพรุ่งเรืองอยู่ ด้วยเดชานุภาพ กำลังเสด็จมา จึงได้กล่าวคาถานี้ว่า)

กองทัพหมู่ใหญ่นั่นของใคร**นับไม่ถ้วน** ไม่มีที่สิ้นสุด แวดล้อมติดตามมาข้างหลัง ประดุจคลื่นแห่งสาคร

อกฺโขภณีติ โขเภตุ๋ น สกฺกา. (ชา.อฏ. ๕/๓๔๒)

บทว่า **อกฺโขภณี** (นับไม่ถ้วน) คือ อันใครๆ ไม่สามารถจะนับได้

มหตีติ ทฺวาทสอกฺโขภณิสงฺขาตา เสนา.

(ชา.อฏ. ๗/๓๗๑)

บทว่า **มหตี** (หมู่ใหญ่) ได้แก่ กองทัพนับได้ ๑๒ อักโขภณี.

สพฺพเสนายาติ สพฺพาย เอกสตราชนายิกาย อฏฺฐารส อกฺโขภณิสงฺขาย เสนาย สทฺธึ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๔๒)

บทว่า **สพฺพเสนาย** (กองทัพทั้งหมด) ความว่า พร้อมกับกองทัพนับได้ ๑๘ **อักโขภณี** มีพระราชาทั้งหมด ๑๐๑ พระองค์เป็นแม่ทัพ

ขนาดกองทัพ ๑ อักโขภิณี.

คำว่า **อกฺโขภณี** นี้เป็นชื่อของขนาดกองทัพในสมัยก่อนที่ประกอบด้วยกองช้าง (หัตถานีกะ), กองม้า (หยานีกะ), กองรถ (รถานีกะ) และกองทหารราบ (ปัตตานีกะ) ขนาดกองทัพ ๑ อักโขภณี มีกล่าวไว้ ๔ มติในคัมภีร์ทางศาสนาและวรรณกรรมสันสกฤตว่า

(๑) ขนาดกองทัพที่ยาตราผ่านมัดไม้ไผ่ ๖๐ มัดซึ่งมีไม้ไผ่มัดละ ๖๐ ลำ แล้วเหยียบย่ำจนแหลกละเอียด (บดขยี้) เป็นผง มตินี้พบในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๘๔) ว่า

สฏฺฐิวสฺสกลาเปสุ ปจฺเจกํ สฏฺฐิทณฺฑิสุ
ฐูลีกเตสุ เสนาย ยนฺติยากฺโขภนิตฺถิยํ.

เมื่อมัดไม้ไผ่ ๖๐ มัดที่มีไม้ไผ่มัดละ ๖๐ ลำถูกกองทัพที่ยาตราผ่านไป กระทำให้แหลกละเอียดเป็นผง ขนาดกองทัพนี้ ได้ชื่อว่า **อักโขภิณี** เป็นไปในอิตถีลิงค์.

(๒) ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๙ พันเชือก รถ ๙ แสน ม้า ๙ โกฏิ พลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ หญิงสาว ๙ แสนโกฏิ และหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ มตินี้เป็นวาทะของบุรพาจารย์ พบในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา ๘๓๓) ว่า

นวนาคสหสฺสานิ นาเค นาเค สตํ รถา
รเถ รเถ สตํ อสฺสา อสฺเส อสฺเส สตํ นรา.
นเร นเร สตํ กญฺญา
เอเกกิสฺสํ สติตฺถิโย
เอสา **อกฺโขภิณี** นาม
ปุพฺพาจริเยหิ ภาสิตา.

ช้างมี ๙ พันเชือก ในช้างทุกเชือกมีรถ ๑๐๐ คัน[รวมเป็นรถ ๙ แสน] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐๐ ตัว[รวมเป็นม้า ๙ โกฏิ] ในม้าทุกตัว มีพลเดินเท้า ๑๐๐ นาย[รวมเป็นพลเดินเท้า ๙ ร้อยโกฏิ] ในพลเดินเท้าแต่ละนายมีหญิงสาว ๑๐๐ นาง[รวมเป็นหญิงสาว ๙ หมื่นโกฏิ] ในหญิงสาวแต่ละนางมีหญิงรับใช้ ๑๐๐ นาง [รวมเป็นหญิงรับใช้ ๙ ล้านโกฏิ] กองทัพเช่นนี้ชื่อว่า **อักโขภิณี** อันบุรพาจารย์กล่าวไว้.

(๓) ขนาดกองทัพที่มีช้าง ๑ โกฏิ ม้า ๑๐๐ โกฏิ พลธนู ๗๐๐ โกฏิ พลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ รวมทั้งหมด ๑๔,๘๑๑ โกฏิ มตินี้ พบในคัมภีร์ฏีกามหาวงศ์ (ปริจเฉทที่ ๓๕ คำอธิบายคาถา ๑๐๓) ว่า

สตํ สตสหสฺสานํ ทนฺตีนนฺตุปการเก
นาเค นาเค ทส รถา อสฺสา ทส รเถ รเถ
อสฺเส อสฺเส สตฺต ธนุคฺคหา
ปุริสา เตสญฺจ วีสติ
เอตทกฺโขภินี เสนา
ตว ปุตฺตสฺส นริสฺสราติ

เอวํ โลเก วิสฺสุตํ ปากฏํ กติวา วุตฺตตฺตา จุทฺทสโกฏิสหสฺสานิ อฏฺจโกฏิสตานิ เอกาทสโกฏิโย จาติ เอวํ อกฺโขภินีเสนาย ปมาณํ ชานิตพฺพํ. น เหตฺถ สนฺเทโห กาตพฺโพ.

พึงทราบจำนวนของกองทัพอักโขภินีอย่างนี้ ว่า ๑๔,๘๑๑ โกฏิ เพราะกล่าวไว้กระทำให้ประจักษ์ในโลกดังนี้ว่า

ช้างมี ๑ โกฏิ ในช้างทุกเชือกที่สนับสนุน [การรบ]มีรถ ๑๐ คัน[รวมเป็นรถ ๑๐ โกฏิ] ในรถทุกคันมีม้า ๑๐ ตัว[รวมเป็นม้า ๑๐๐ โกฏิ] ในม้าทุกตัวมีพลธนู ๗ นาย[รวมเป็นพลธนู ๗๐๐ โกฏิ] พลธนูแต่ละนายมีพลเดินเท้า ๒๐ นาย[รวมเป็นพลเดินเท้า ๑๔,๐๐๐ โกฏิ] ข้าแต่จอมเทพ เหล่านี้เป็นกองทัพ **อักโขภินี** ของโอรสแห่งพระองค์

โดยแท้จริงแล้ว บุคคลไม่พึงกระทำความสงสัยในเรื่องนี้.

(๔) ขนาดกองทัพที่มีรถ ๒๑,๘๗๐ คัน ช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐ นาย รวมทั้งหมด ๒๑๘,๗๐๐ ดังข้อความในคัมภีร์อมรโกษ (กัณฑ์ ๒ วรรค ๑๘ คาถา ๘๐-๘๑) ว่า

เอเกไภกรถา ตฺรยศฺวา
ปตฺติ ปญฺจปทาติกา
ปตฺตยงฺไคสฺตฺริคุไณะ สรฺไวะ
กฺรมาทาขฺยา ยโถตฺตรมฺ.

เสนามุขํ คุลฺมคเณา วาหินี ปฤตนา จมูะ
อนีกินี ทศานีกินฺ- โยกฺเษาหิณฺยถ สำปทิ.

กองทัพที่มีช้าง ๑ เชือก รถ ๑ คัน ม้า ๓ ตัว พลเดินเท้า ๕ นาย ชื่อว่า ปัตติ ชื่อทั้งหลาย [ว่า เสนามุข เป็นต้น]ย่อมมีตามลำดับ ด้วยกองทัพ[ช้าง รถ ม้า และพลเดินเท้า]ทั้งหมดที่เป็นองค์ประกอบของกองทัพปัตติซึ่งคูณเป็น ๓ เท่าต่อๆ มา.

กองทัพเสนามุข (มี ๓ เท่าของกองทัพปัตติ) กองทัพคุลมะ (มี ๓ เท่าของกองทัพเสนามุข) กองทัพคณะ (มี ๓ เท่าของกองทัพคุลมะ) กองทัพวาหินี (มี ๓ เท่าของกองทัพคุลมะ) กองทัพปฤตนา (มี ๓ เท่าของกองทัพวาหินี) กองทัพจมู (มี ๓ เท่าของกองทัพปฤตนา) กองทัพอนีกินี (มี ๓ เท่าของกองทัพจมู) กองทัพอนีกินี ๑๐ ชื่อว่า กองทัพอักเษาหิณี นอกจากนั้น[ศัพท์ว่า สำปตฺติะ เป็นต้น] ย่อมเป็นไปในความสมบูรณ์

คาถาข้างต้นปริวรรติเป็นภาษาบาลีว่า

เอเกเภกรถา ตฺยสฺสา
ปตฺติ ปญฺจปทาติกา
ปตฺยงฺเค ติคุเณ สพฺเพ
กมาทาขฺยา ยโถตฺตรำ

เสนามุขำ คุมฺมคณา วาหินี ปตนา จมู
อนีกินี ทสานีกินฺ- โยกฺโขภิณฺยถ สำปทิ.

ตามข้อความข้างต้น ท่านแสดงกองทัพสมัยก่อนว่ามี ๙ ประเภท จำแนกตามจำนวน รถ ช้าง ม้า และพลเดินเท้า ดังนี้

กองทัพปัตติ มีจำนวน รถ ๑ ช้าง ๑ ม้า ๓ พลเดินเท้า ๕

กองทัพเสนามุข มีจำนวนรถ ๓ ช้าง ๓ ม้า ๙ พลเดินเท้า ๑๕

กองทัพคุลมะ มีจำนวนรถ ๙ ช้าง ๙ ม้า ๒๗ พลเดินเท้า ๔๕

กองทัพคณะ มีจำนวนรถ ๒๗ ช้าง ๒๗ ม้า ๘๑ พลเดินเท้า ๑๓๕

กองทัพวาหิณี มีจำนวนรถ ๘๑ ช้าง ๘๑ ม้า ๒๔๓ พลเดินเท้า ๔๐๕

กองทัพปฤตนา มีจำนวนรถ ๒๔๓ ช้าง ๒๔๓ ม้า ๗๒๙ พลเดินเท้า ๑,๒๑๕

กองทัพจมู มีจำนวนรถ ๗๒๙ ช้าง ๗๒๙ ม้า ๒,๑๘๗ พลเดินเท้า ๓,๖๔๕

กองทัพอนีกินี มีจำนวนรถ ๒,๑๘๗ ช้าง ๒,๑๘๗ ม้า ๖,๕๑๖ พลเดินเท้า ๑๐,๙๓๕

กองทัพอักเษาหินี มีจำนวนรถ ๒๑,๘๗๐ ช้าง ๒๑,๘๗๐ ม้า ๖๕,๖๑๐ พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐

อนึ่ง คัมภีร์ฎีกาของอมรโกษชื่ออมรวิเวก (กัณฑ์ที่ ๒ วรรค ๑๘ คำอธิบายคาถา ๘๑) กล่าวสรุปว่า **อักเษาหินี** ประกอบด้วยช้าง ๒๑,๘๗๐ เชือก รถ ๒๑,๘๗๐ คัน ม้า ๖๕,๖๑๐ ตัว พลเดินเท้า ๑๐๙,๓๕๐ นาย รวมเป็นกองทัพ ๒๑๘,๗๐๐ ส่วนกองทัพที่ประกอบด้วยช้าง ๑๓๒,๑๒๔,๙๐๐ ชื่อว่า **มหาอักเษาหินี** ดังมีข้อความว่า

มหากฺเษาหิณีปฺรมาณํ ตุ:-
ขทฺวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากฺษิ ๔-๒
จนฺทฺรากฺษยคฺนิ ๑-๒-๓ หิมำศุภิะ ๑
มหากฺเษาหิณิกา โปฺรกฺตา
สงฺขฺยา คณิตโกวิเท.

ส่วนจำนวนมหาอักเษาหินี พึงทราบ[ด้วยคาถา]ว่า ผู้เชี่ยวชาญสังขยา (จำนวนนับ) กล่าวจำนวนชื่อ **มหาอักเษาหินี** ด้วยช้าง เป็นต้น ๑๓๒, ๑๒๔,๙๐๐.

ข้อความข้างต้นปริวรรคเป็นบาลีได้ว่า

ขทฺวยํ ๑ นิธิ ๙ เวทากฺขิ ๔-๒
จนฺทกฺขฺยคฺคิ ๑-๒-๓ หิมำสุภิ ๑
มหากฺโขภิณิกา วุตฺตา
สงฺขฺยา คณิตโกวิเท.

ในเรื่องนี้ ท่านใช้**สังเกตสังขยา** คือ สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก โดย ข (ท้องฟ้า) ใช้แทน เลข ๑, นิธิ (ขุมทรัพย์) ใช้แทนเลข ๙, เวท (เวท) ใช้แทนเลข ๔, อกฺขิ (ดวงตา) ใช้แทนเลข ๒, จนฺท (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑, อกฺขิ (ดวงตา) ใช้แทนเลข ๒, อคฺคิ (ไฟ) ใช้แทนเลข ๓, หิมำสุ (พระจันทร์) ใช้แทนเลข ๑.[ดูสังเกตสังขยา ปทรูปสิทธิ สูตร ๔๐๖ และ วุตโตทยมัญชรี คำอธิบายคาถา ๑๐

สังขยาในภาษาบาลีมีวิธีใช้ ๕ ประเภทคือ

มิสสกสังขยา สังขยาจำนวนผสม เช่น เอกาทส (๑๑) มาจาก เอก (๑) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทว-สมาส ว่า เอกญฺจ ทส จ เอกาทส (หนึ่งและสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยา-ตัปปุริสสมาส ว่า เอเกน อธิกา ทส เอกาทส (สิบยิ่งด้วยหนึ่ง)

คุณิตสังขยา จำนวนที่คูณเข้าด้วยกัน เช่น สมาโส จตุรฏฺฐธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔x๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปี-

ตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺจ จตุรฏฺจ (แปดคูณด้วยสี่)

สัมพันธสังขยา จำนวนที่สัมพันธ์กับบทหน้าทีละบท เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบสหสฺส เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ, จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติ-สหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน)

สังเกตสังขยา จำนวนที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑ หรือ เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒ เป็นต้น

อเนกสังขยา จำนวนที่นับไม่ถ้วน เช่น สตรสฺสิ (รัศมีหลายร้อย) สหสฺสรสฺสิ (รัศมีหลายพัน)]

อกฺโขภนีย (ติ)

[น + โขภนีย]

โขภนีย = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + อนีย

อันใครๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้ - ห้ามไม่ได้.

ดู อกฺโขพฺภ

โขภนีย เป็นเหตุกรรมวาจก จึงต้องลงการิต-ปัจจัย (เณ) แล้วลบเสีย เพื่อย่อคำ (สังโกจน-นัย) คัมภีร์ฎีกาต่างๆ มักเรียกบทเช่นนี้ว่า การิตันโตคธปทะ คือบทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน

อกฺโขภโภค (ติ)

[อกฺโขภ + โภค]

มีสมบัติที่ใครๆ ทำให้หวั่นไหวไม่ได้, มีสมบัติเป็นจำนวนมาก, มีสมบัตินับไม่ถ้วน.

อุปปชฺชติ ยํ โยนึ เทวตฺตํ อถ มานุสํ.
อกฺโขภโภโค หุตฺวาน สสิรสฺสติยํ นโร.

(อป. ๑/๔๐๙)

ผู้นี้เกิดในกำเนิดใด คือจะเกิดเป็นเทวดา หรือมนุษย์ก็ตาม ในกำเนิดนั้น จักมี**สมบัติที่ใครๆ ทำให้หวั่นไหวไม่ได้** เวียนว่ายตายเกิดไป.

อกฺโขภิต (ติ)

[น + โขภิต]

โขภิต = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + ต

อันใครๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้แล้ว, อันใครๆ ไม่อาจทำให้วิบัติได้.

ปุน จปรํ มหาราช นาวา อปริมิตมนนฺตม-ปาร**มกฺโขภิต**คมฺภีเร มหติ มหาโฆเส ติมิ-ติมิงฺคลมกรมจฺฉคณากุเล มหติ มหาสมุทฺเท จรติ, เอวเมว โข มหาราช โยคินา โยคาวจเรน ติปริวฏฺฏทฺวาทสาการจตุสจฺจาภิสมยปฺ-ปฏิเวเธ มานสํ สญฺจารยิตพฺพํ. อิทํ มหาราช นาวาย ตติยํ องฺคํ คเหตพฺพํ. ภาสิตมฺเปตํ มหาราช ภควตา เทวาติเทเวน สํยุตฺตนิกาย-วเร สจฺจสํยุตฺเต

วิตกฺเกนฺตา จ โข ตุมฺเห ภิกฺขเว อิทํ ทุกฺขนฺติ วิตกฺเกยฺยาถ, อยํ ทุกฺขสมุทโยติ วิตกฺเกยฺยาถ, อยํ ทุกฺขนิโรโธติ วิตกฺเกยฺยาถ, อยํ ทุกฺข-นิโรธคามินีปฏิปทาติ วิตกฺเกยฺยาถาติ.

(มิลินฺท. ๓๖๐)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ยังมีอีกข้อหนึ่ง ธรรมดาว่าเรือ ย่อมแล่นไปในมหาสมุทร อันกว้างขวาง หาประมาณไม่ได้ ไม่มีที่สิ้นสุด และไม่เห็นฝั่ง **อันใคร ๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้** ลึก มีแต่เสียงคลื่นส่งเสียงดังครืนๆ พลุกพล่านไปด้วยปลาติมิ ปลาติมิงคิละ[ปลาใหญ่ที่มีอัตภาพยาวถึง ๓๐๐ หรือแม้ ๕๐๐ โยชน์] มังกร ฝูงปลาทั่วไป ฉันใด ขอถวายพระพร พระโยคาวจร ผู้บำเพ็ญเพียร ก็พึงทำจิตให้สัญจรไปในการรู้ทะลุปรุโปร่งญาณที่ตรัสรู้สัจจะ ๔ อันมีรอบ ๓ อาการ ๑๒ ฉันนั้นเหมือนกัน นี้คือองค์ที่ ๓ แห่งเรือ ที่พึงถือเอา. ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาคผู้ทรงเป็นเทพยิ่งกว่าเหล่าเทพทั้งหลาย ทรงภาสิตความข้อนี้ไว้ในสัจจสังยุต ในสังยุตตนิกายอันประเสริฐว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พวกเธอเมื่อจะดำริ พึงดำริว่า นี้ทุกข์, พึงดำริว่า นี้ทุกขสมุทัย, พึงดำริว่า นี้ทุกขนิโรธ, พึงดำริว่า นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา ดังนี้เถิด.

[**คำว่า รอบ ๓** คือ สัจจญาณ กิจจญาณ และกตญาณ ส่วน**อาการ ๑๒** คือ ญาณ ๓ คูณด้วยอริยสัจ ๔ อรหัตตมรรคญาณพร้อมกับปัญญา ๑๒ ประการที่เกิดก่อนและหลังการบรรลุธรรม เรียกว่า ยถาภูตญาณ คือ ปัญญารู้เห็นตามความเป็นจริง.

สัจจญาณ คือ ความเข้าใจในความจริงเกี่ยวกับอริยสัจ เช่น เข้าใจว่าอุปาทานขันธ์ ๕ คือ ทุกข์

กิจจญาณ คือ ความเข้าใจหน้าที่ซึ่งจะต้องปฏิบัติ เช่น เข้าใจว่าทุกขสัจเป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้

กตญาณ คือ ความเข้าใจว่าหน้าที่นั้นได้ทำสำเร็จแล้ว เช่น เข้าใจว่าได้กำหนดรู้ทุกขสัจแล้ว

กล่าวโดยสรุป ญาณ ๓ ที่เกี่ยวกับอริยสัจ ๔ รวมทั้งหมดมี ๑๒ ประการ ดังนี้

สัจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้เห็นอริยสัจ ๔ ก่อนหลัง และขณะบรรลุโลกุตตรมรรค กล่าวคือ

- ก่อนการบรรลุมรรค ความรู้ว่า นี้คือทุกขสัจ สมุทยสัจ นิโรธสัจ มรรคสัจ จัดเป็นสัจจญาณที่ได้มาจากการศึกษา และสดับตรับฟังสำหรับผู้ที่เป็นสาวก (สุตมยปัญญา)
- ในขณะบรรลุมรรค สัจจญาณในนิโรธสัจที่เกิดขึ้น เป็นการรู้แจ้งโดยประจักษ์ด้วยตนเอง ส่วนสัจจญาณในทุกขสัจ สมุทยสัจ และมรรคสัจ ก็แจ่มแจ้งในขณะบรรลุมรรค
- หลังจากการบรรลุมรรค เป็นสภาพที่ประจักษ์ด้วยการพิจารณาทบทวน

กิจจญาณ คือ ปัญญาที่รู้ว่าธรรมใดควรกำหนดรู้ ธรรมใดควรละ ธรรมใดควรทำให้แจ่มแจ้ง ธรรมใดควรเจริญ การรู้กิจที่ควรทำในอริยสัจ ๔ นี้ มีได้ก่อนการบรรลุมรรค กล่าวคือ ความรู้ว่าทุกข์ เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ สมุทัยเป็นธรรมที่ควรละ นิโรธเป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง เป็นกิจจญาณที่เกิดขึ้นก่อนจะเจริญวิปัสสนา และในขณะเจริญวิปัสสนา

กตญาณ คือ ปัญญาที่รู้ว่ากิจที่ควรทำได้ทำสำเร็จแล้ว คือ เมื่อพระโยคาวจรได้ทำกิจที่ควรทำ อันได้แก่ การกำหนดรู้ การละ การทำให้แจ้ง และการทำให้เจริญ จนสำเร็จแล้ว ก็จะรู้ได้ด้วยการพิจารณาทบทวน (ปัจจเวกขณญาณ)

ญาณทัสสนะทั้ง ๑๒ อย่างนี้ คือ สัจจญาณ ๔ กิจจญาณ ๔ และกตญาณ ๔ จำแนกตามประเภทของอริยสัจ คือ

- **ทุกขสัจ** เป็นธรรมที่ควรกำหนดรู้ให้เข้าใจสภาวะของรูปนาม จนกระทั่งรู้เห็นไตรลักษณ์อันเป็นความจริงของชีวิต ความเข้าใจทุกข์อย่างถูกต้อง เรียกว่า ปริญญาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการกำหนดรู้
- **สมุทยสัจ** เป็นธรรมที่ควรละ การละสมุทัย เรียกว่า ปหานปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการละ
- **นิโรธสัจ** เป็นธรรมที่ควรทำให้แจ้ง การทำให้แจ้งนิโรธสัจ เรียกว่า สัจฉิกิริยาปฏิเวธ คือ การแทงตลอดด้วยการทำให้แจ้ง
- **มรรคสัจ** เป็นธรรมที่ควรเจริญ การทำมรรคให้เจริญ เรียกว่า ภาวนาปฏิเวธ คือการแทงตลอดด้วยการอบรม

ในขณะบรรลุโลกุตตรมรรค การรู้เห็นนิโรธสัจ ย่อมเป็นไปโดยการทำให้แจ้ง ส่วนสัจจะอีก ๓ อย่างนั้นเป็นการรู้ โดยการทำกิจที่ควรทำให้สำเร็จด้วยการกำหนดรู้ การละ และการทำให้เจริญ ดังคัมภีร์อรรถกถากล่าวว่า อปรภาเค ตีสุ กิจฺจโต ปฏิเวโธ โหติ. นิโรเธ อารมฺมณปฏิเวโธ (ที.อฏ. ๒/๔๑๗)

การแทงตลอดในสัจจะ ๓ ย่อมมีได้ โดยหน้าที่[คือการกำหนดรู้ การละ การอบรม] ส่วนในนิโรธสัจ มีการแทงตลอด โดยรับเอาเป็นอารมณ์]

อกุโขภิย (ติ)

[น + โขภิย]

โขภิย = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + อิ + ณฺย

อันใครให้หวั่นไหวไม่ได้, ทำให้ขุ่นไม่ได้.

ดู อโขภิย

อขณฺฑ (ติ)

[น + ขณฺฑ]

อขณฺฑ = น + ขณฺฑ (ไม่ขาด)

[ขณฺฑ (ขาด) หมายถึง ศีลที่มีความบกพร่อง หรือศีลที่ถูกย่ำยีแล้ว มีรูปวิเคราะห์ดังนี้

ศีลที่มีความบกพร่อง = ขณฺฑานิ ยสฺส สนฺตีติ ขณฺฑำ (ขณฺฑ ศัพท์ + ณ ในอัสสัตถิตัทธิต)

ศีลที่ถูกย่ำยีแล้ว = ขณฺฑียิตฺถาติ ขณฺฑำ (ขฑิ มเถ = ย่ำยี + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)]

(๑) ไม่ขาด, ไม่เสียหาย, ไม่ทำลาย.

ปุน จปรำ ภิกฺขุ ยานิ ตานิ สีลานิ **อขณฺฑานิ** อจฺฉิทฺทานิ อสพลานิ อกมฺมาสานิ ภุชิสฺสานิ วิญฺญุปสตฺถานิ อปรามฏฺฐานิ สมาธิสำวตฺตนิกานิ ตถารูเปสุ สีเลสุ สีลสามญฺญโต วิหรติ สพฺรหฺมจารีหิ อาวิ เจว รโห จ. อยมฺปิ ธมฺโม สารณีโย

ปิยกรโณ ครุกรโณ สงฺคหาย อวิวาทาย สามคฺคิยา เอกีภาวาย สวตฺตติ.

(วิ. ๕/๑๖๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุในธรรมวินัยนี้ มีศีลที่**ไม่ขาด** ไม่ทะลุ ไม่ด่าง ไม่พร้อย เป็นไท ท่านผู้รู้สรรเสริญ ไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิยึดหน่วงไว้ เป็นไปเพื่อสมาธิ เสมอกันกับเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ทั้งต่อหน้าและลับหลัง แม้นี้ก็เป็นสาราณียธรรม ที่ทำให้เป็นที่รัก ทำให้เป็นที่เคารพ เป็นไป เพื่อความสงเคราะห์กัน เพื่อความไม่วิวาทกัน เพื่อความสามัคคีกัน เพื่อความเป็นอันเดียวกัน.

อขณฺฑานีติอาทีสุ ยสฺส สตฺตสุ อาปตฺติกฺขนฺเธสุ อาทิมฺหิ วา อนฺเต วา สิกฺขาปทำ ภินฺนำ โหติ, ตสฺส สีลำ ปริยนฺเต ฉินฺนสาฏโก วิย ขณฺฑำ นาม. (วิ.อฏ. ๓/๒๗๔)

วินิจฉัยในบทว่า **อขณฺฑานิ** เป็นต้น พึงทราบดังนี้ บรรดาอาบัติ ๗ กอง สิกขาบท ของภิกษุใด เป็นคุณสลายเสียข้างต้น หรือข้างปลาย ศีลของภิกษุนั้น ชื่อว่า ขาด เปรียบเหมือนผ้าขาดที่ชายโดยรอบฉะนั้น.

ปญฺจิมานิ ภิกฺขเว พีชชาตานิ. กตมานิ ปญฺจ? มูลพีชำ, ขนฺธพีชำ, อคฺคพีชำ, ผลุพีชำ, พีชพีชญฺเญว ปญฺจมำ. อิมานิ จสฺสุ ภิกฺขเว ปญฺจ พีชชาตานิ **อขณฺฑานิ** อปูติกานิ อวาตาตปหตานิ สาราทานิ สุขสยิตานิ, ปถวี จ นาสฺส, อาโป จ นาสฺส อปิ นุมานิ ภิกฺขเว ปญฺจ พีชชาตานิ วุทฺธึ วิรูฬฺหึ เวปุลฺลำ อาปชฺเชยฺยุนฺติ.

(สำ. ๒/๔๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พืช ๕ ชนิดนี้ คือ พืชเกิดจากเหง้า, พืชเกิดจากลำต้น, พืชเกิดจากตา พืชเกิดจากยอด, พืชเกิดจากเมล็ด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็พืช ๕ ชนิดนี้ **ไม่เสียหาย** ไม่เน่า ไม่ถูกลมและแดดทำลาย มีแก่นสาร ถูกเก็บไว้อย่างดี แต่ไม่มีดิน ไม่มีน้ำ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พืช ๕ ชนิดนี้พึงถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ได้หรือ.

อขณฺฑานีติ อภินฺนานิ. (สำ.อฏ. ๒/๒๕๑)

บทว่า **อขณฺฑานิ** แปลว่า ไม่เสียหาย.

[พืชคาม คือพืชพันธุ์จำพวกที่ถูกพรากจากที่แล้วยังสามารถงอกขึ้นได้อีก (ที.สี.อ. ๑๑/๗๘) หมายถึง พืช ๕ ชนิด ได้แก่

๑.พืชเกิดจากเหง้า เช่น ขิง ขมิ้น

๒.พืชเกิดจากลำต้น เช่น ต้นโพธิ์ ต้นไทร

๓.พืชเกิดจากตา เช่น อ้อย ไม้ไผ่

๔.พืชเกิดจากยอด เช่น ผักชี

๕.พืชเกิดจากเมล็ด เช่น ถั่ว ข้าว (สำ.ข.อ. ๒/๔๕/๒๙๙, สำ.ม.อ. ๓/๑๕๐/๑๙๙)]

(๒) มิให้บกพร่อง.

ตตฺถ ยถา ยถาติอาทิปทานำ อยำ สงฺเขปตฺโถ- เยน เยน อากาเรน อยฺโย มหากจฺจาโน ธมฺมำ เทเสติ อาจิกฺขติ ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานึ กโรติ ปกาเสติ, เตน เตน เม อุปปริกฺขโต เอวำ โหติ ยเทตำ สิกฺขตฺตยพฺรหฺมจริยำ เอกมฺปิ ทิวสำ **อขณฺฑำ** กตฺวา จริมกจิตฺตำ ปาเปตพฺพตาย เอกนฺตปริปุณฺณำ,

เอกทิวสมฺปิ กิเลสมเลน อมลีนํ กตฺวา จริมกจิตฺตํ ปาเปตพฺพตาย เอกนฺตปริสุทฺธํ, สงฺขลิขิตํ ลิขิตสงฺขสทิสํ โธตสงฺขสปฺปฏิภาคํ จริตพฺพํ, อิทำ น สุกรำ อคารำ อชฺฌาวสตา อคารมชฺเฌ วสนฺเตน เอกนฺตปริปุณฺณำ ฯเปฯ จริตุนฺติ.

(สารตฺถ. ๓/๓๔๒)

ในพระบาลีนั้น ข้าพเจ้าจะอธิบายข้อความสังเขปนี้ของปาฐะมี ยถา ยถา เป็นต้นดังนี้ พระมหากัจจายนะแสดงธรรม บอก บัญญัติ แต่งตั้ง อธิบาย จำแนก ทำให้แจ่มแจ้ง ประกาศ ด้วยลักษณะใด เมื่อข้าพเจ้า พิจารณาด้วยลักษณะนั้นๆ เกิดความดำริว่า พรหมจรรย์คือไตรสิกขานี้เป็นสิ่งที่บริบูรณ์โดยแท้ เพราะควรประพฤติ**มิให้บกพร่อง** เพียงวันหนึ่งจนถึงจิตดวงสุดท้าย เป็นสิ่งที่บริสุทธิ์โดยแท้ เพราะควรประพฤติมิให้มัวหมองด้วยมลทิน คือ กิเลสจนให้ถึงจิตดวงสุดท้าย ประดุจสังข์ที่ขัดแล้ว เพราะเหมือนสังข์ที่ได้รับการขัดแล้ว ผู้อยู่ครองเรือน ยากนักที่จะประพฤติ [พรหมจรรย์ให้บริสุทธิ์ บริบูรณ์ดุจสังข์ที่ขัดแล้วได้].

อขณฺฑการิตา (ถี)

[อขณฺฑการี + ตา]

ความเป็นผู้มีปกติทำไม่ให้ขาด - บกพร่อง. การทำไม่ให้บกพร่อง.

ธมฺโม นาม ทุวิโธ อินฺทฺริยสำวโร มคฺโค จ. ทุคฺคติ นาม ทุวิธา เทวมนุสฺเส วา อุปนิธาย อปายา ทุคฺคติ, นิพฺพานำ วา อุปนิธาย สพฺพา อุปปตฺติโย ทุคฺคติ. ตตฺถ ยา สำวรสีเล **อขณฺฑการิตา**, อยำ ธมฺโม สุจิณฺโณ อปาเยหิ รกฺขติ. เอวำ ภควา อาห เทวมา ภิกฺขเว สีลวโต คติโย เทวา จ มนุสฺสา จ. (เนตฺติ.อฏ. ๓๙)

ธรรมมี ๒ ประการ คือ อินทรีย์สังวร และมรรค ทุคติมี ๒ ประการ คือ อบายภูมิ โดยเปรียบเทียบกับเทวดาและมนุษย์ หรือเป็นภพทั้งหมด โดยเปรียบเทียบกับพระนิพพาน ในเรื่องนั้น **การทำไม่ให้บกพร่องในศีลสังวร** นี้เป็นธรรมอันบุคคลประพฤติดีแล้ว ย่อมรักษาให้พ้นจากอบาย สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า ดูกก่อนภิกษุทั้งหลาย คติของบุคคลผู้ทรงศีล มี ๒ อย่าง คือ เทวดาและมนุษย์.

[พระมหากัจจายนะแสดงว่า ธรรมที่รักษาผู้ประพฤติธรรม คือ อินทรีย์สังวรที่เป็นการรักษาศีลของคฤหัสถ์และบรรพชิตตามสมควรและมรรคที่ละกิเลสโดยเด็ดขาด ดังนั้น บุคคลผู้รักษาศีลหมดจดย่อมไม่ไปสู่ทุคติในภพถัดไป ส่วนผู้ที่บรรลุโสดาปัตติมรรค เป็นต้น ย่อมไม่ไปสู่ทุคติโดยสิ้นเชิง โดยทั่วไป สุคติ คือ ภพที่ดี หมายถึง มนุษยโลก เทวโลก และพรหมโลก ส่วนทุคติ คือ ภพ ที่ไม่ดี, ภพที่เกิดจากกรรมชั่ว มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุฏฺเฐน กมฺมุนา นิพฺพตฺตา คติ ทุคฺคติ (ทุคติ คือภพที่เกิดเพราะกรรมชั่ว)หมายถึงอบายภูมิ ๔ (มีนรกเป็นต้น) อย่างไรก็ตาม ทุคติในที่นี้หมายถึงภพทั้งหมดที่มีการปรากฏของขันธ์๕ เพราะประกอบด้วยทุกขทุกข์เป็นต้น ตามนัยนี้ มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺขา คติโย ทุคฺคติโย (ทุคติ

คือ ภพที่เป็นทุกข์) ดังนั้น คำว่า ผู้ประพฤติธรรมย่อมไม่ไปสู่ทุคติ จึงหมายถึงการที่พระอรหันต์ผู้บรรลุอรหัตตมรรคอันเป็นมรรคสูงสุดไม่ไปสู่ภพทั้งปวง]

อขณฺฑการี (ติ)

[อขณฺฑ + กร (กรเณ) + ณี]

ผู้มีปกติทำไม่ให้ขาด, มักทำให้ไม่ขาด, มีการทำไม่ขาดเป็นปกติ.

อิธ ปน ภิกฺขเว ปุคฺคโล ปุคฺคเลน สทฺธึ สวสมาโน เอวํ ชานาติ ทีฆรตฺตํ โข อยมายสฺมา **อขณฺฑการี** อจฺฉิทฺทการี อสพลการี อกมฺมาสการี สนฺตตการี สนฺตตวุตฺติ สีเลสุ สีลวา อยมายสฺมา นายมายสฺมา ทุสฺสีโลติ. สวาเสน ภิกฺขเว สีลํ เวทิตพฺพํ, ตญฺจ โข ทีเฆน อทฺธุนา, น อิตฺตรํ, มนสิกโรตา โน อมนสิกโรตา ปญฺญวตา โน ทุปฺปญฺเญนาติ, อิติ ยํ ตํ วุตฺตํ อิทเมตํ ปฏิจฺจ วุตฺตํ. (อ. ๑/๕๖๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลในโลกนี้ เมื่ออยู่ร่วมกัน จึงรู้อย่างนี้ว่า ท่านผู้นี้**มีปกติทำ(ศีล)ไม่ให้ขาด** ทำไม่ให้ทะลุ ทำไม่ให้ด่าง ทำไม่ให้พร้อย ทำต่อเนื่อง ประพฤติต่อเนื่องในศีลทั้งหลายตลอดกาลนานแล ท่านผู้นี้เป็นผู้มีศีล ท่านผู้นี้ไม่ใช่เป็นผู้ทุศีล ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อที่เรากล่าวว่า ศีลพึงรู้ได้ด้วยการอยู่ร่วมกัน และศีลนั้นแล พึงรู้ได้โดยใช้เวลานาน ไม่ใช่เวลานิดหน่อย ผู้มนสิการจึงรู้ได้ ผู้ไม่มนสิการหารู้ได้ไม่ ผู้มีปัญญาจึงรู้ได้ ผู้มีปัญญาชั่วหารู้ได้ไม่ เรากล่าวเพราะอาศัยเหตุนี้.

อขณฺฑนิมิตฺต (ติ)

[อขณฺฑ + นิมิตฺต]

มีนิมิตไม่ขาด, มีนิมิตติดกัน (สีมา).

เอตฺถ ปน อติมหตี นาม ยา เกสคฺคมตฺเตนาปิ ติโยชนํ อติกฺกาเมตฺวา สมฺมตา โหติ. ขณฺฑนิมิตฺตา นาม อฆฏิตนิมิตฺตา วุจฺจติ. ปุรตฺถิมาย ทิสาย นิมิตฺตํ กิตฺเตตฺวา อนุกฺกเมเนว ทกฺขิณาย ปจฺฉิมาย อุตฺตราย ทิสาย กิตฺเตตฺวา ปุน ปุรตฺถิมาย ทิสาย ปุพฺพกิตฺติตํ นิมิตฺตํ ปฏิกิตฺเตตฺวาว ฐเปตุํ วฏฺฏติ, เอวํ **อขณฺฑนิมิตฺตา** โหติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒๔๘)

ก็ในสีมาเหล่านี้ สีมาใด เป็นแดนอันสงฆ์สมมติเกิน ๓ โยชน์แม้เพียงปลายเส้นผมเดียว สีมานั้น จัดว่าใหญ่เกินไป. สีมามีนิมิตไม่ต่อกัน เรียกว่าสีมามีนิมิตขาด. ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออกแล้ว ทักในทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือวนไปโดยลำดับกัน แล้วทักซ้ำนิมิตที่เคยทักแล้ว ในทิศตะวันออกอีก แล้วจึงหยุด จึงจะควร. สีมาย่อมเป็นแดน**มีนิมิตไม่ขาด** อย่างนี้.

[สีมาวิบัติมี ๑๑ อย่างดังพระพุทธดำรัสว่า เอกาทสหิ อากาเรหิ สีมโต กมฺมานิ วิปชฺชนฺติ (กรรมย่อมวิบัติไปโดยสีมาด้วยลักษณะ ๑๑ อย่าง) มีดังนี้ คือ

๑. **สีมาเล็กเกินไป** (อติขุทฺทกา) คือ สีมาที่ภิกษุ ๒๑ รูปไม่พอนั่ง[เพราะอัพภานกรรมเป็นสังฆกรรมที่ต้องใช้ภิกษุ ๒๑ รูปเป็นอย่างต่ำ สีมาจึงต้องไม่เล็กเกินกว่าจะทำอัพภานกรรมได้]

๒. **สีมาใหญ่เกินไป** (อติมหตี) คือ สีมาที่สมมติเกิน ๓ โยชน์ไปแม้เพียงปลายเส้นผม [เพราะพระพุทธองค์ทรงอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุดเพียง ๓ โยชน์ไว้ในอุโปสถขันธกะว่า อนุชานามิ ภิกฺขเว ติโยชนปรมํ สีมํ สมฺมนฺนิตุํ (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้สมมติสีมาใหญ่ที่สุด ๓ โยชน์)]

๓. **สีมามีนิมิตขาด** (ขณฺฑนิมิตฺตา) คือ มีนิมิตขาดช่วงไป กล่าวคือ ภิกษุทักนิมิตในทิศตะวันออกแล้วทักในทิศใต้ทิศตะวันตก ทิศเหนือตามลำดับ แล้วต้องทักนิมิตในทิศตะวันออกซ้ำอีกแล้วจึงหยุดพัก เมื่อทักนิมิตอย่างนี้ สีมาจึงมีนิมิตไม่ขาด ถ้าทักนิมิตในทิศเหนือมาตามลำดับแล้วหยุดไว้ที่นิมิตในทิศเหนือนั้นนั่นแหละ ชื่อว่าสีมามีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่ง สีมาที่มีนิมิตขาดอย่างอื่น คือ สีมาที่เอาต้นไม้มีเปลือกเป็นแก่น[มีต้นตาลเป็นต้น] ตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่งที่ใช้เป็นนิมิตไม่ได้ทำให้เป็นนิมิตแล้วสมมติไว้ในระหว่าง[นิมิตอื่น]

ในข้อนี้ เมื่อภิกษุจะเริ่มสมมติสีมา ให้ตั้งสีมานิมิต ๘ อย่างตามที่หาได้ไว้ในทิศทั้ง ๔ ก่อน หลังจากนั้นจึงประชุมสงฆ์ ถ้ามีสีมาเก่าหรือโบสถ์เก่าอยู่ก่อน ก็ควรสวดกรรมวาจา ถอนสีมา เพื่อป้องกันไม่ให้สีมาเก่าคาบเกี่ยว หรือทับกับสีมาใหม่ ครั้นถอนสีมาแล้ว จึงทักนิมิตต่อไป โดยเริ่มทักนิมิตในทิศตะวันออกก่อน แล้วเวียนไปหาทิศใต้ ทิศตะวันตก และทิศเหนือ หลังจากนั้นจึงเวียนมาทักนิมิต ทางทิศตะวันออก เพื่อให้นิมิตต่อเนื่องกัน ไม่มีช่วงว่าง

ในข้อนี้ สีมาที่มีนิมิตขาดอีกอย่างหนึ่ง คือ สีมาที่มีต้นไม้ที่มีเปลือกเป็นแก่นมีต้นตาลเป็นต้น ซึ่งไม่ใช่ไม้ยืนต้น หรือตอไม้ กองดิน หรือกองทรายอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่ไม่ควรใช้เป็นนิมิตมาทำให้เป็นนิมิต อนึ่ง ในกังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๑๔๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า ในสีมาที่สมมติเป็นรูปสามเหลี่ยม ถ้ามีนิมิตอย่างหนึ่งวิบัติไปจัดว่ามีนิมิตขาด แต่ถ้าเป็นสีมาที่สมมตินิมิต ๔ หรือ ๕ อย่างเป็นต้นแล้วนิมิตอย่างหนึ่งวิบัติไป ไม่นับว่ามีนิมิตขาด เพราะยังเชื่อมกับนิมิตอื่น จนเป็นรูปสามเหลี่ยมได้

๔. **สีมามีเงาเป็นนิมิต** (ฉายานิมิตฺตา) คือ ทำเงาของภูเขาหรือต้นไม้เป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งให้เป็นนิมิตสมมติไว้

๕. **สีมาไม่มีนิมิต** (อนิมิตฺตา) คือ มิได้ทักนิมิตโดยประการทั้งปวงสมมติไว้

๖. **สีมาที่ภิกษุผู้อยู่นอกสีมาสมมติไว้** (พหิ-สีเม ฐิตสมฺมตา) คือ สีมาที่ภิกษุทักนิมิตเสร็จแล้ว ยืนอยู่นอกนิมิตสมมติไว้

๗. **สีมาที่สมมติในแม่น้ำ** (นทิยา สมฺมตา)

๘. **สีมาที่สมมติในทะเล** (สมุทฺเท สมฺมตา)

๙. **สีมาที่สมมติในสระธรรมชาติ** (ชาตสฺสเร สมฺมตา) ความจริงแล้ว สีมาที่สมมติไว้ในแม่น้ำเป็นต้นอย่างนี้ ก็ไม่เป็นอันสมมติอยู่นั่นแหละดังพระพุทธดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมุทฺโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม (วิ. มหา. ๔/๑๔๗/๑๕๗) (ภิกษุทั้ง

หลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา ทะเลทั้งหมดไม่ใช่สีมา สระธรรมชาติทั้งหมดไม่ใช่สีมา)

ในข้อ ๗-๙ นี้ พระดำรัสว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา, สพฺโพ สมุทฺโท อสีโม, สพฺโพ ชาตสฺสโร อสีโม ตรัสไว้ในอุโปสถขันธกะ ในคัมภีร์อรรถกถาของเรื่องนี้ (เล่ม ๓ หน้า ๑๒๕) อธิบายเพิ่มเติมว่า แม่น้ำเป็นต้นเหล่านั้น เป็นสีมา โดยธรรมชาติเหมือนพัทธสีมา จัดว่านับเข้าในอุทกุกเขปสีมา จึงเป็นที่ทำสังฆกรรมได้ โดยไม่ต้องสมมติโดยเฉพาะ ดังข้อความว่า

สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมาติ ยา กาจิ นทีลกฺขณปฺปตฺตา นที นิมิตฺตานิ กิตฺเตตฺวา เอตํ พทฺธสีมํ กโรมาติ กตาปิ อสีมาว โหติ, สาปน อตฺตโน สภาเวเนว พทฺธสีมาสทิสา, สพฺพเมตฺถ สงฺฆกมฺมํ กาตุ วฏฺฏติ. สมุทฺทชาตสฺสเรสุปิ เอเสว นโย. (วิ.อฏ. ๓/๑๒๕)

ปาฐะว่า สพฺพา ภิกฺขเว นที อสีมา (ภิกษุทั้งหลาย แม่น้ำทั้งหมดไม่ใช่สีมา) หมายความว่า แม้สีมาที่ภิกษุทักแม่น้ำที่ถึงลักษณะของแม่น้ำให้เป็นนิมิตผูกไว้ ก็ไม่เป็นสีมา เพราะแม่น้ำนั้น เป็นเช่นกับพัทธสีมาตามสภาพเดิมของตน การทำสังฆกรรมทั้งหมด ในแม่น้ำนี้ย่อมควร แม้ทะเลและสระธรรมชาติ ก็มีนัยเดียวกันนั่นแหละ

สระธรรมชาติ (ชาตสฺสร) คือ สระน้ำที่เกิดขึ้นเองด้วยน้ำที่ไหลจากภูเขาเป็นต้น และมีน้ำเต็มตลอดฤดูฝน ๔ เดือน หรือเป็นสระที่ถูกน้ำในแม่น้ำหรือทะเลเซาะแล้วกลายเป็นสระในเวลาต่อมา โดยมิได้เชื่อมกับแม่น้ำหรือทะเลต้นสาย (ชาโต สโร ชาตสฺสโร (สระที่เกิดขึ้น[เอง] ชื่อว่า ชาตัสสระ)

๑๐. **สีมาที่คาบเกี่ยวสีมา**[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สีมาย สีมํ สมฺภินฺทนฺเตน สมฺมตา) คือ คาบเกี่ยวสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าในทิศตะวันออกของวัดเก่า มีต้นไม้ ๒ ต้น คือ ต้นมะม่วง และต้นหว้า ซึ่งมีคาคบไม้เกี่ยวกัน ในต้นไม้เหล่านั้น ต้นหว้าอยู่ทางทิศตะวันตกของต้นมะม่วง และสีมาในวัดของภิกษุก็ผูกไว้โดยทักต้นมะม่วง เป็นนิมิตทำต้นหว้าอยู่ด้านใน ต่อมาภายหลัง เมื่อสร้างวัดใหม่ในทิศตะวันออกของวัดเก่านั้น ภิกษุผู้ผูกสีมาได้ทักต้นหว้าเป็นนิมิต โดยทำต้นมะม่วงอยู่ด้านในผูกสีมาไว้ จึงชื่อว่าคาบเกี่ยวสีมา[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน]

ในข้อนี้ คำว่า **สมฺภินฺน** ประกอบรูปศัพท์มาจาก สํ บทหน้า + ภิทิ ธาตุ (วิทารเณ = ทำลาย) + ต ปัจจัย ในที่นี้มีอรรถว่า สงฺคต (เนื่องกัน, ผสมกัน, คาบเกี่ยว) ด้วยอำนาจของอุปสรรคคือ สํ ดังคำว่า อสมฺภินฺนขตฺติโย (กษัตริย์ผู้ไม่ระคนกับตระกูลอื่น คือ แต่งงานกับพี่น้องของตนเอง)]

๑๑. **สีมาที่ทับสีมา**[อื่น]ด้วยสีมา[ของตน] (สีมาย สีมํ อชฺโฌตฺถรนฺเตน สมฺมตา) คือ ทับสีมาของภิกษุอื่นด้วยสีมาของตน กล่าวคือ ถ้าสมมติสีมาของตนโดยทำพัทธสีมาทั้งหมด ของภิกษุอื่นหรือบางส่วนแห่งพัทธสีมานั้นไว้ด้านใน จึงชื่อว่าทับสีมา[อื่น] ด้วยสีมา[ของตน]

ในข้อ ๑๑ ข้อความว่า "บางส่วนแห่งพัทธสีมานั้น" หมายถึง บางส่วนที่ภิกษุ ๔ รูป สามารถนั่งทำสังฆกรรมได้ ถ้าทับพื้นที่ ไม่ถึงสถานที่ดังกล่าว ก็จัดเป็นสีมาคาบเกี่ยวในข้อ ๑๐

ที่จริงแล้วสีมาที่ภิกษุสมมติขึ้นนี้ อาจพ้นจากความเป็นสีมาได้ด้วยการสวดถอน โดยใช้กรรมวาจา หรือด้วยการอันตรธานแห่งพระศาสนา ดังนั้น แม้จะมีสีมาใหม่ที่ภิกษุสมมติขึ้นมาคาบเกี่ยว หรือทับสีมาเก่า สีมาเก่าก็ยังอยู่คงเดิม แต่สีมาใหม่นับว่าวิบัติไป เพราะเป็นสิ่งที่สมมติขึ้นภายหลัง]

อขณฺฑปญฺจสีล (ติ)

[อขณฺฑ + ปญฺจสีล]

ผู้มีศีล ๕ ไม่ขาด.

ตโต มาตรํ วิโลเกนฺโต พุทฺธมาตา นาม โลลา สุราธุตฺตา น โหติ, กปฺปสตสหสฺสํ ปน ปูริตปารมี ชาติโต ปฏฺฐาย **อขณฺฑปญฺจสีลา**เยว โหติ. อยญฺจ มหามายา นาม เทวี เอทิสี, อยํ เม มาตา ภวิสฺสติ ฯเปฯ ปสฺสิ. (ชา.อฏ. ๑/๕๙)

ต่อจากนั้น (พระโพธิสัตว์) เมื่อจะเลือกมารดา ก็เห็นว่า ธรรมดาพระพุทธมารดา ย่อมไม่โลเลในบุรุษ ไม่เป็นนักเลงสุรา แต่จะเป็นผู้บำเพ็ญบารมีมาตลอดแสนกัป จำเดิมแต่เกิดมาจะ**มีศีล ๕ ไม่ขาด**เลย และพระเทวีทรงพระนามว่ามหามายานี้ทรงเป็นเช่นนี้ พระนางจะทรงเป็นพระราชมารดาของเรา...

[สิ่งที่ควรสอดส่อง (มหาวิโลกนะ) ๕ ของพระโพธิสัตว์ คือ

กาล คือ เวลาที่พระพุทธเจ้าควรมาตรัสรู้ กล่าวคือ เวลากัปเสื่อมตั้งแต่มนุษย์อายุต่ำกว่า ๑ แสนปีจนถึง ๑๐๐ ปี เพราะไตรลักษณ์ไม่ปรากฏชัด ในเมื่อมนุษย์อายุนานกว่า ๑ แสนปี และกิเลสก็หนาแน่น เมื่อมนุษย์มีอายุต่ำกว่า ๑๐๐ ปี

ทวีป คือ ชมพูทวีป

ประเทศ คือ มัชฌิมประเทศ หรือประเทศเนปาลในปัจจุบัน ซึ่งใช้ภาษาบาลีเป็นหลักในขณะนั้น

ตระกูล คือ สกุลกษัตริย์หรือสกุลพราหมณ์ตามสมัยนิยมในขณะนั้น

กำหนดอายุของพระมารดา คือ พระมารดาเป็นสตรีผู้ทรงศีล และมีอายุเพียง ๗ วัน เมื่อคลอดพระโพธิสัตว์แล้ว เพราะครรภ์ของพระมารดาที่พระโพธิสัตว์พำนัก เหมือนกับเจดีย์ที่บุคคลอื่นล่วงเกินมิได้ และไม่ควรเชิดชูหญิงอื่นขึ้นแทนตำแหน่งอัครมเหสี ดังนั้น พระมารดาจึงต้องสวรรคต หลังคลอดแล้ว ๗ วัน จัดเป็นธรรมเนียมตามปกติของพระพุทธมารดา]

อขณฺฑผุลฺล (ติ)

[น + ขณฺฑ + ผุลฺล]

ไม่ขาดและด่างพร้อย, ไม่วิบัติและเศร้าหมอง.

อชฺเชว พุทฺธํ สรณํ วชาหิ
ธมฺมญฺจ สงฺฆญฺจ ปสนฺนจิตฺโต
ตเถว สิกฺขาย ปทานิ ปญฺจ
อขณฺฑผุลฺลานิ สมาทิยสฺสุ.

(วิมาน.อฏ. ๑๑๕)

(ลำดับนั้น เทพบุตรเมื่อจะชักนำพราหมณ์นั้นให้ถึงสรณะและสมาทานศีล จึงกล่าวว่า)

ขอท่านจงมีจิตเลื่อมใส ถึงพระพุทธเจ้า พระธรรมและพระสงฆ์ว่าเป็นสรณะที่พึ่งในวันนี้นี่แหละ อนึ่ง ท่านจงสมาทานสิกขาบท ๕ **อย่าให้ขาดและด่างพร้อย**.

ยถา วา ปสนฺนจิตฺโต รตนตฺตยํ สรณํ วเชสิ, ตเถว อยํ เอกํสโต ทิฏฺเฐว ธมฺเม อภิสมฺปรายญฺจ หิตสุขาว โหติ ปสนฺนจิตฺโต สิกฺขาย อธิสีลสิกฺขาย ปทานิ โกฏฺจาสภูตานิ อธิจิตฺตอธิปญฺญาสิกฺขาย วา อุปายภูตานิ ปญฺจสีลานิ อวิโกปนโต จ อสํกิลิสฺสนโต จ **อขณฺฑผุลฺลานิ** สมาทิยสฺสุ, สมาทาย วตฺตสฺสูติ อตฺโถ.

(วิมาน.อฏ. ๓๐๙)

อีกนัยหนึ่ง ท่านมีจิตเลื่อมใสถึงพระรัตนตรัยว่าเป็นที่พึ่งฉันใด ท่านมีจิตเลื่อมใสว่า นี้นำประโยชน์และความสุขมาทั้งในปัจจุบัน และอนาคตโดยส่วนเดียว จงสมาทาน คือ จงสมาทานประพฤติซึ่งศีล ๕ อันเป็นบท คือ เป็นส่วนแห่งสิกขาคืออธิศีลสิกขา หรือเป็นอุบายทางดำเนินถึงอธิจิตตสิกขาและอธิปัญญาสิกขา **ไม่ให้ขาดและด่างพร้อย** เพราะไม่กำเริบและไม่เศร้าหมอง ฉันนั้นเหมือนกัน.

อขณฺฑวุตฺติ (ติ)

[อขณฺฑ + วุตฺติ]

มีความประพฤติไม่ขาด - ไม่บกพร่อง, มีการเลี้ยงชีวิตไม่ขาด.

ดู อจฺฉินฺนวุตฺติ

อขณฺฑสิกฺขาปท (ติ)

[อขณฺฑ + สิกฺขาปท]

มีสิกขาบทไม่ขาด - ไม่บกพร่อง.

พุทฺเธ จ ธมฺเม จ ปสนฺนมานสา
สงฺเฆ จ เอกนฺตคตา อสํสยา
อขณฺฑสิกฺขาปทา อาคตปฺผลา
สมฺโพธิธมฺเม นิยตา อนามยา. (วิมาน. ๒๑)

(เทพธิดาตอบท้าวสักกะว่า)

หม่อมฉันมีใจเลื่อมใสในพระพุทธ พระธรรมและพระสงฆ์ เชื่อมั่นไม่หวั่นไหว หมดความสงสัย **มีสิกขาบทไม่ขาด** (ได้รักษาสิกขาบทมิให้ขาด) บรรลุอริยผล มีความแน่นอนที่จะสำเร็จสัมโพธิในวันข้างหน้า ไม่มีทุกข์.

[มานส ศัพท์มีความหมาย ๓ ประการ คือ ราคะ, จิต (ใจ) อรหัตตผล ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๘๕๐ กล่าวว่า

ราเค ตุ มานโส จิตฺตา-
รหตฺเตสุ จ มานสํ.

มานส ศัพท์ (ปุงลิงค์) เป็นไปในความหมายว่า ราคะ, มานส ศัพท์ (นปุงสกลิงค์) ย่อมเป็นไปในความหมายว่าจิตและอรหัตตผล.

มานส = จิต มาจาก มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในสกัตถตัทธิต พฤทธิ์ อ เป็น อา ลง ส อาคม มีรูปวิเคราะห์ว่า มโนเยว มานโส (จิตนั่นแหละชื่อว่า มานสะ)

มานส = อรหัตตผล มาจาก มาน ศัพท์ + สา ธาตุ (ตนุกรณ = ทำให้เบาบาง) + อ ปัจจัย มี

รูปวิเคราะห์ว่า มานํ เสติ สมุจฺฉินฺทตีติ มานสํ (ชื่อ มานสะ เพราะอรรถว่า ขจัดมานะ)

มานส = สภาวะมีในใจ หมายถึง สัมปยุตธรรม มาจาก มน ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า มนสิ ภโว มานโส (สภาวะมีในใจ ชื่อว่า มานสะ]

อขณฺฑสีล (ติ)

[อขณฺฑ + สีล]

มีศีลไม่ขาด, มีศีลไม่บกพร่อง.

อิติ อิเมหิ ฉหากาเรหิ อาปตฺตึ นาปชฺชติ. อาปตฺตึ อนาปชฺชนฺโต **อขณฺฑสีโล** โหติ ปริสุทฺธสีโล, เอวมสฺส อตฺตโน สีลกฺขนฺโธ สุคุตฺโต โหติ สุรกฺขิโต. (วิ.อฏ. ๓/๑๔๓)

วินัยธรบุคคล ชื่อว่า ไม่ต้องอาบัติด้วยอาการ ๖ อย่างนี้ ด้วยประการอย่างนี้. เธอเมื่อไม่ต้อง (อาบัติ) ย่อมเป็นผู้**มีศีลไม่ขาด** มีศีลบริสุทธิ์. ด้วยอาการอย่างนี้ สีลขันธ์ของตน ย่อมเป็นอันเธอคุ้มครอง รักษาดีแล้ว.

อขณฺฑาทิภาว (ปุ)

[อขณฺฑาทิ + ภาว]

ความที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น.

ตํ ปเนตํ สีลํ คหฏฺฐสีลํ ปพฺพชิตสีลนฺติ ทุวิธํ. ตตฺถ คหฏฺฐสีลํ นาม ปญฺจสิกฺขาปทสีลํ, ยํ คหฏฺเฐน รกฺขิตุํ สกฺกา. ปพฺพชิตสีลํ นาม ทสสิกฺขาปทสีลํ อุปาทาย สพฺพมฺปิ จตุปาริสุทฺธิสีลํ, ตยิทมฺปิ สพฺพมฺปิ **อขณฺฑาทิภาเวน** อปรามฏฺฐตาย กลฺยาณนฺติ เวทิตพฺพํ. (เถร.อฏ. ๒/๑๓๕)

ก็ศีลนี้นั้นมี ๒ อย่าง คือ ศีลของคฤหัสถ์ และศีลของบรรพชิต.

บรรดาศีล ๒ อย่างเหล่านั้น ศีลคือสิกขาบท ๕ ที่คฤหัสถ์สามารถจะรักษาได้ ชื่อว่าศีลของคฤหัสถ์. ปาริสุทธิศีล ๔ ทั้งหมด จนถึงศีลคือสิกขาบท ๑๐ ชื่อว่าศีลของบรรพชิต ศีลนี้นั้นแม้ทั้งหมด บัณฑิตพึงทราบว่างาม เพราะไม่ถูกตัณหาและทิฏฐิครอบงำ เนื่องด้วย**ความที่ศีลไม่ขาดเป็นต้น**.

อขณฺฑาทิภาวาปาทน (น)

[อขณฺฑาทิภาว + อาปาทน]

การให้ถึงความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น.

สีลมยํ คนฺธนฺติ **อขณฺฑาทิภาวาปาทเนน** สุปริสุทฺธสฺส จตุพฺพิธสฺสปิ สีลสฺส วเสน ฯเปฯ

(เถร.อฏ. ๑/๑๐๘)

สองบทว่า **สีลมยํ คนฺธํ** (กลิ่นอันสำเร็จด้วยศีล) ความว่า...ด้วยสามารถแห่งศีลแม้ทั้ง ๔ อย่าง อันบริสุทธิ์ด้วยดีโดย**การให้ถึงความเป็นศีลไม่ขาดเป็นต้น** (บ้างหรือ)...

อขตฺติย (ติ)

[น + ขตฺติย] ผู้มิใช่กษัตริย์.

เอตญฺจ สจฺจํ วจนํ ภเวยฺย
ยถา อิทํ ภาสิตํ พฺราหฺมเณหิ
นาขตฺติโย ชาตุ ลเภถ รชฺชํ
นาพฺราหฺมโณ มนฺตปทานิ สิกฺเข.

(ชา.๒/๒๓๕)

(พระโพธิสัตว์กล่าวเฉลยว่า)

ถ้าคำนี้ จะพึงเป็นคำจริงเหมือนอย่างที่พวกพราหมณ์ได้กล่าวไว้ **ผู้มิใช่กษัตริย์** ก็ไม่พึงได้ราชสมบัติ ผู้ที่มิใช่พราหมณ์ก็ไม่พึงศึกษาบทมนต์.

อขนฺติช (ติ)

[น + ขนฺติช]

เกิดจากความไม่อดทน - อดกลั้น.

ดู อกฺขนฺติช

อขนฺตินิมิตฺต (น/ติ)

[อขนฺติ + นิมิตฺต]

(น) (๑) เหตุแห่งความไม่อดทน.

(ติ) (๒) มีความไม่อดทนเป็นเหตุ.

เอวํ อกฺขนฺติยา โทสํ ทสฺเสตฺวาติ คุณวนฺโตติ โลเก ปตฺถฏกิตฺติสทฺทานมฺปิ **อขนฺตินิมิตฺตํ** อยสุปฺปตฺติคุณปริหานิอาทึ อกฺขมตายอาทีนวํ ปกาเสตฺวา. (ม.ฏี. ๒/๘๒)

ปาฐะว่า **เอวํ อกฺขนฺติยา โทสํ ทสฺเสตฺวา** (ครั้นแสดงโทษของความไม่อดทนอย่างนี้แล้ว) ความว่า ครั้นแสดงโทษของความไม่ อดทน มีการเกิดความเสื่อมยศ และการเสื่อมคุณเป็นต้น แม้แห่งกิตติศัพท์ที่แผ่ไปในโลกว่าเป็นผู้มีคุณ อัน**มีความไม่อดทนเป็นเหตุ**.

อขมฺภิย (ติ)

[น + ขมฺภิย] ดู อกฺขมฺภิย

อขลิต (ติ)

[น + ขลิต] ไม่พลาด - พลั้ง, ไม่ผิด.

อิทมชรมิทมมรํ

อิทมชรามรํ ปทมโสกํ

อสปตฺตมสมฺพาธํ

อขลิตมภยํ นิรุปตาปํ. (เถรี. ๔๓๔)

(เจ้าหญิงสุเมธาไม่ต้องการกาม ปราศจากโมหะแล้ว จึงกราบทูลพระเจ้าอนิกรัตว่า) นิพพานนี้ไม่แก่ ไม่ตาย เป็นทางดำเนินถึงความไม่แก่และไม่ตาย ไม่มีความเศร้าโศก ไม่ถูกข้าศึกเบียดเบียน **ไม่พลาด** ไม่มีภัย ไม่มีความเดือดร้อน.

ขลิตสงฺขาตานํ ทุจฺจริตานํ อภาเวน **อขลิตํ**.

(เถรี.อฏ. ๒๙๘)

ชื่อว่า **ไม่พลาด** เพราะไม่มีทุจริต กล่าวคือความผิดพลาด.

อขฬุงฺก (ปุ)

[น + ขฬุงฺก]

ไม่ใช่ม้าที่ยังไม่ได้ฝึก, ไม่ใช่ม้าเลว. ไม่ใช่ม้าร้าย.

ขฬุงฺก = ขร บทหน้า + คม (คติมฺหิ) + กฺวิ ขรํ คจฺฉตีติ ขลุงฺโค, โส เอว ขฬุงฺโก แปลง ร เป็น ล, ล เป็น ฬ, อ เป็น อุ, นิคคหิตเป็น ง, ค เป็น ก ลบ กฺวิ และ ม ที่สุดธาตุ

อขฬุงฺกตา (ถี)

[น + ขฬุงฺก + ตา]

ความที่ไม่ใช่ม้ายังไม่ได้ฝึก - ไม่ใช่ม้าเลว.

อาโมทมานาติ ปโมทมานา, **อขฬุงฺกตาย** อญฺญมญฺญํ รถิกาทีนญฺจ ตุฏฺฐิ ปเวทยนฺตาติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๒๕๙)

บทว่า **อาโมทมานา** แปลว่า ให้เบิกบาน ความว่า ทำกันและกันและผู้ใช้รถเป็นต้น ให้รู้สึกยินดี เพราะ**ความที่ไม่ใช่ม้าเลว**.

อขาณิสุ๎ (กฺริ/อา) ดู ขณติ

อ อาคมบทหน้า + ขนุ ธาตุ (อวทารเณ = ขุดเจาะ) + อุ๎ วิภัตติ แปลง น ที่สุดธาตุเป็น ณ (กฺวจิ ธาตูติอาทินา ขนนฺตสฺส ณตฺตญฺจ แปลงพยัญชนะที่สุดธาตุของ ขน ธาตุเป็น ณ ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ) แปลง อุ๎ เป็น อึสุ ทีฆะ อ ที่ ข เป็น อา (=อขาณึสุ) เพื่อรักษาคณะฉันท์ (ช คณะ ๑ ๒ ๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิตที่ ณึ ไปไว้ที่ สุ (=อาขาณิสุ๎) ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (สูตร ๑๖๘) กล่าวว่า ฐานนฺตรคติ นิคฺคหีตสฺส (ในที่รักษากฎบังคับของคาถา การเปลี่ยนตำแหน่งของนิคคหิต ย่อมมี) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น เต ตำ อสฺเส **อยาจิสุ๎** (พราหมณ์เหล่านั้น ได้ทูลขอม้ากะพระเวสสันดรนั้น) ยถาภูตำ **วิปสฺสิสุ๎** (ได้เห็นแจ้งตามความเป็นจริง)

อขาณุมนฺต (ติ)

[น + ขาณุมนฺต] ไม่มีตอ, ไม่มีเสี้ยน.

อนาวกุลาติ น อวกุลา **อขาณุมา** อุปริ อุกฺกุล-วิกุลภาวรหิตา วา สมสณฺฐิตา.

(ชา.อฏ. ๕/๑๗๙)

บทว่า **อนาวกุลา** ความว่า ไม่อากูลคือ**ไม่มีตอ** อีกอย่างหนึ่ง ความว่า ข้างบนตั้งเรียบเสมอ ปราศจากความขรุขระ.

อขาณุมา = อนาวกุลา. ชา.อฏ. ๒/๑๙

[**อขาณุมนฺต = อขาณุมนฺตุ** บทที่ลง วนฺตุ และ มนฺตุ ปัจจัยจะมีศัพท์เดิมเป็น อุ การันต์ แต่ในบทสำเร็จไม่มี อุ อักษรปรากฏ ท่านจึงนับเข้าใน อ การันต์ ดังที่ปทรูปสิทธิฎีกา กล่าวว่า เอตฺถ จ วนฺตุปจฺจยนฺตานำ อุการสฺส อปฺปโยคิตาย อการนฺเตสุ คหรำ เวทิตพฺพำ (อนึ่งในสูตรนี้ พึงทราบการถือเอาศัพท์ที่ลง วนฺตุ ปัจจัย ใน อ การันต์ เพราะไม่ประกอบ อุ อักษร)

อขาณุมา = อขาณุมนฺต (อขาณุมนฺตุ) ลง สิ ปฐมาวิภัตติ แปลง นฺตุ กับ สิ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๑๒๔) ว่า อา สิมฺหิ (แปลง นฺตุ กับ วิภัตติเป็น อา ในเพราะ สิ วิภัตติ)]

อขาต (ติ)

[น + ขาต] ขาต = ขนุ (อวทารเณ) + ต หนองที่ไม่ได้ขุด, หนองธรรมชาติ.

อขาตำ ตุ เทวขาตกำ. (ธาน. ๖๘๐)

อขาต, เทวขาตก = หนองธรรมชาติ.

อขาทน (น)

[น + ขาทน] การไม่เคี้ยวกิน.

ขาทน = ขาท (ภกฺขเณ) + ยุ

ทนฺตกฏฺฐสฺส **อขาทเน**. (วิ. ๔/๒๗๘)

ในการไม่เคี้ยวกินไม้ชำระฟัน บัณฑิตพึงทราบวินิจฉัยดังต่อไปนี้.

อขาทนฺต (ติ)

[น + ขาทนฺต, ถี. ขาทนฺตี]

ไม่เคี้ยวกินอยู่, เมื่อไม่เคี้ยวกิน.

กูฏหตาริวาติ

คีวาย พทฺเธน กูเฏน หตา คาโว วิย ยถา ตา ติณํ **อขาทนฺติโย** ปานียํ อปิวนฺติโย สยนฺติ ตถา สยนฺตีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๒๐)

บทว่า **กูฏหตาริว** ความว่า ย่อมนอนคอพับคล้ายโค อันหม้อน้ำผูกติดอยู่ที่คอเบียดเบียน. อธิบายว่า ย่อมนอนแซ่วเหมือนโค**ที่ไม่เคี้ยวกิน**หญ้า กินน้ำนอนซมอยู่ฉะนั้น.

อขาทิ (กฺริ/อา) ดู ขาทติ

อขาทิต (ติ)

[น + ขาทิต] ยังไม่ถูกเคี้ยวกิน.

ขาทิต = ขาท (ภกฺขเณ) + ต

อขาทิตปุพฺพ (ติ)

[น + ขาทิตปุพฺพ]

ยังไม่เคยถูกเคี้ยวกิน.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คาวี ปพฺพเตยฺยา พาลา อพฺยตฺตา อเขตฺตญฺญู อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุํ. ตสฺสา เอวมสฺส ‘ยํนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ทิสํ คจฺเฉยฺยํ, **อขาทิตปุพฺพานิ** จ ติณานิ ขาเทยฺยํ, อปีตปุพฺพานิ จ ปานียานิ ปิเวยฺยนฺติ. สา ปุริมํ ปาทํ น สุปฺปติฏฺฐิตํ ปติฏฺฐาเปตฺวา ปจฺฉิมํ ปาทํ อุทฺธเรยฺย. สา น เจว อคตปุพฺพํ ทิสํ คจฺเฉยฺย, น จ อขาทิตปุพฺพานิ ติณานิ ขาเทยฺย, น จ อปีตปุพฺพานิ ปานียานิ ปิเวยฺย; ยสฺมึ จสฺสา ปเทเส จิตาย เอวมสฺส ‘ยํนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ทิสํ คจฺเฉยฺยํ, **อขาทิตปุพฺพานิ** จ ติณานิ ขาเทยฺยํ, อปีตปุพฺพานิ จ ปานียานิ ปิเวยฺยนฺติ ตญฺจ ปเทสํ น โสตฺถินา ปจฺจาคจฺเฉยฺย ฯเปฯ เอวเมวํ โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ พาโล อพฺยตฺโต อเขตฺตญฺญู อกุสโล วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, โส ตํ นิมิตฺตํ น อาเสวติ น ภาเวติ น พหุลีกโรติ น สฺวาธิฏฺฐิตํ อธิฏฺฐาติ. (อ. ๓/๒๑๖)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่โคที่เที่ยวไปตามภูเขา โง่ ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักสถานที่หากิน ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาที่ขรุขระ มันพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดีเราควรไปยังทิศที่ยังไม่เคยไป กินหญ้า**ที่ยังไม่เคยเคี้ยวกิน** และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม มันยันเท้าหน้า ซึ่งยังไม่มั่นคงดี ยกเท้าหลังขึ้น จะไปสู่ทิศทางที่ยังไม่เคยไปไม่ได้ กินหญ้า**ที่ยังไม่เคยเคี้ยวกิน**ไม่ได้ และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่มก็ไม่ได้ เมื่อมันยืนอยู่ ณ ที่ใด พึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดี เราควรไปยังทิศที่ยังไม่เคยไป กินหญ้า**ที่ยังไม่เคยเคี้ยวกิน** และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม พึงกลับมายังถิ่นนั้นโดยสวัสดีไม่ได้..ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกันแล เป็นผู้เขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักเขต [คือฌานนิมิต] ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกและวิจาร ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอไม่เสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น ไม่อธิษฐานนิมิตนั้นให้ดี.

[คำว่า **เอวเมวๆ** เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า ปฏิภาค (เปรียบเทียบ) เหมือน เอวเมว ซึ่งตัดบทเป็น เอวๆ + เอว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) ได้ระบุถึงนิบาตทั้งสองศัพท์ ไว้ร่วมกัน ดังนี้ว่า

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวๆ เอวเมว เอวเมวๆ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว...อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ]

อขาทิสุ๋ (กฺริ/อา) ดู ขาทติ

อ อาคมบทหน้า + ขาท ธาตุ (ภกฺขเณ = เคี้ยวกิน) + อุ๋ วิภัตติ แปลง อุ๋ วิภัตติเป็น อึสุ (=อขาทึสุ) เพื่อรักษาคณะฉันท์ (ช คณะ ๑ ๒ ๑) จึงย้ายตำแหน่งนิคคหิตที่ ทึ ไปไว้ที่ สุ (=อาขาทิสุ๋) ดังที่คัมภีร์สัททนีติ สุตตมาลา (๑๖๘) กล่าวว่า จานนฺตรคติ นิคฺคหีตสฺส (ในที่รักษากฎบังคับของคาถา การเปลี่ยนตำแหน่งของนิคคหิตย่อมมี)

อขาริก (ติ)

[น + ขาริก]

รสไม่ขื่น (ผลไม้และผักชนิดต่าง ๆ).

กิญฺจ ภิกฺขเว วิญฺญาณๆ วเทถ?

วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจติ. กิญฺจ วิชานาติ? อมฺพิลมฺปิ วิชานาติ, ติตฺตกมฺปิ วิชานาติ, กฏุกมฺปิ วิชานาติ, มธุรมฺปิ วิชานาติ, ขาริกมฺปิ วิชานาติ, **อขาริก**มฺปิ วิชานาติ, โลณิกมฺปิ วิชานาติ, อโลณิกมฺปิ วิชานาติ. วิชานาตีติ โข ภิกฺขเว ตสฺมา วิญฺญาณนฺติ วุจฺจติ. (สำ. ๒/๗๒)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะอะไรจึงเรียกว่าวิญญาณ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่าวิญญาณ รู้แจ้งอะไร รู้แจ้งรสเปรี้ยวบ้าง รสขมบ้าง รสเผ็ดบ้าง รสหวานบ้าง รสขื่นบ้าง **รสไม่ขื่น**บ้าง รสเค็มบ้าง รสจืดบ้าง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะรู้แจ้งจึงเรียกว่า วิญญาณ.

อขาริกนฺติ ยๆ วา ตๆ วา ผลชาตๆ การปณฺณาทิมิสฺสกปณฺณๆ. (สำ.อฏ. ๒/๒๗๐)

บทว่า **อขาริกๆ** (รสไม่ขื่น) ได้แก่ ผลไม้ชนิดใดชนิดหนึ่ง (และ) ผักที่มีรสระคนกันมีใบหมากเม่าเป็นต้น.

[อมฺพิลๆ (เปรี้ยว), มธุรๆ (หวาน), ติตฺตกๆ (ขม), กฏุกๆ (เผ็ด), โลณิกๆ (เค็ม), ขาริก (ขื่น), ลมฺพิลๆ (เฝื่อน) กสาวๆ (ฝาด)]

อขิฑฺฑาธิปฺปาย (ติ)

[น + ขิฑฺฑาธิปฺปาย]

ไม่มีความประสงค์ในการเล่น,

ไม่ต้องการจะเล่น, ไม่หมายจะเล่น.

ดู อกีฬมาน

อขิตฺตจิตฺต (ติ)

[น + ขิตฺตจิตฺต]

มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน, มีจิตไม่ซัดส่าย.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปริวสนฺโต ขิตฺตจิตฺโต โหติ. ขิตฺตจิตฺตสฺส ภิกฺขเว ปริวาโส น รุหติ. โส เจ ปุน **อขิตฺตจิตฺโต** โหติ, ตสฺส ตเทว ปุริมๆ

ปริวาสทานำ. โย ปริวาโส ทินฺโน สุทินฺโน, โย ปุริวุตฺโถ สุปริวุตฺโถ, อวเสโส ปริวสิตพฺโพ.

(วิ. ๔/๑๔๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ในกรณีนี้ ภิกษุกำลังอยู่ปริวาส มีจิตฟุ้งซ่าน ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปริวาสของภิกษุผู้มีจิตฟุ้งซ่านนั้น ใช้ไม่ได้ ถ้าภิกษุนั้น**มีจิตไม่ฟุ้งซ่าน**อีก ให้ปริวาสเดิมนั้นแหละแก่ภิกษุนั้น ปริวาสที่ให้แล้วเป็นอันให้ดีแล้ว ปริวาสที่อยู่แล้วเป็นอันอยู่ดีแล้ว พึงอยู่ปริวาสที่เหลือต่อไป.

อขิล = อขีล (ติ)

[น + ขิล = ขีล]

(๑) ไม่มีเสี้ยน, ไม่มีหนาม.

(ก) ไม่มีเสี้ยนคือโจร.

โส เตน ลกฺขเณน สมนฺนาคโต สเจ อคารํ อชฺฌาวสติ, ราชา โหติ จกฺกวตฺตี ธมฺมิโก ธมฺมราชา ฯเปฯ โส อิมํ ปถวึ สาครปริยนฺตํ **อขิล**มนิมิตฺตมกณฺฏกํ อิทฺธํ ผีตํ เขมํ สิวํ นิรพฺพุทมทณฺเฑน อสตฺเถน ธมฺเมน อภิวิชิย อชฺฌาวสติ

(ที. ๓/๑๑๙)

มหาบุรุษนั้นทรงสมบูรณ์ด้วยลักษณะนั้น ถ้าอยู่ครองเรือนจะได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ผู้ทรงธรรม ครองราชย์โดยธรรม...พระองค์สามารถย่ำยีราชศัตรูได้ ทรงชนะโดยธรรม ไม่ต้องใช้อาชญา ไม่ต้องใช้ศัสตรา[แต่อย่างใด] ทรงครอบครองแผ่นดินนี้มีสาครเป็นขอบเขต **ไม่มีเสี้ยน** ไม่มีเขตหมาย ไม่มีรั้วหนาม มั่งคั่งอุดมสมบูรณ์ ปลอดภัย สงบ ไร้อุปสรรค.

อขิลมนิมิตฺตมกณฺฏกนฺติ นิจฺโจรํ. โจรา หิ ขรสมฺผสฺสฏฺเจน ขิลา, อุปทฺทวปจฺจยฏฺเจน นิมิตฺตา, วิชฺฌนฏฺเจน กณฺฏกาติ วุจฺจนฺติ.

(ที.อฏ. ๓/๑๔๐)

บทว่า **อขิลมนิมิตฺตมกณฺฏกำ** (ไม่มีเสี้ยน ไม่มีเขตหมาย ไม่มีรั้วหนาม) คือ ไม่มีโจร. จริงอยู่ โจรทั้งหลาย ท่านกล่าวว่าเป็นเสี้ยน เพราะอรรถว่ามีสัมผัสกระด้าง เป็นเขตหมาย เพราะอรรถว่า เป็นปัจจัยแห่งอันตราย เป็นหนาม เพราะอรรถว่าทิ่มแทง.

[คำว่า **อขิล** ในคำว่า อขิลมนิมิตฺตมกณฺฏกำ เป็น**สทิสูปจาระ** (สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย, สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน) กล่าวคือ คำว่า **ขิล** แปลตามศัพท์ว่า **เสี้ยน** แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบเสี้ยนเหมือนโจร ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายคำนี้ว่า โจรา หิ ขรสมฺผสฺสฏฺเจน ขิลา (จริงอยู่ โจร ท่านกล่าวว่าเป็นเสี้ยน เพราะอรรถว่ามีสัมผัสกระด้าง) ตามนัย ๔๐ คำนี้ เรียกว่า รุฬหีนัย คือ นัยที่มีความหมายไม่ตรงกับสภาพที่เป็นจริง]

(ข) ไม่มีกิเสลดังเสี้ยน[ราคะ โทสะ โมหะ].

ปวุฏฺฐชาติ**มขิลำ** โอฆติณฺณมนาสวำ
ทกฺเขโมฆตรำ นาคำ จนฺทำว อสิตาติคำ.

(ที. ๒/๒๐๙)

(หมู่เทพและเทพพวกอื่นผู้มีผิวพรรณ และชื่อเช่นนั้นก็มาด้วยคิดว่า)

พวกเราจะเข้าพบพระนาคะ ผู้ไม่มีการเกิด **ไม่มีกิเลสดังเสี้ยน** ผู้ข้ามโอฆะ๔ ได้แล้ว ไม่มีอาสวะ ข้ามพ้นโอฆะได้แล้ว ล่วงพ้นธรรมดำดังดวงจันทร์พ้นจากเมฆฉะนั้น.

ราคโทสโมหขีลานำ อภาวา **อขิลำ**.

(ที.อฏ. ๒/๓๔๐)

ชื่อว่า **อขิละ** (ไม่มีกิเลสดังเสี้ยน) เพราะไม่มีกิเลสดังเสี้ยน คือ ราคะ โทสะ และโมหะ.

[**อขิล** ในคำว่า ปวุฏฺฐชาติมขิลำ เป็นสทิสูปจาระ (สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย กล่าวคือ คำว่า **ขิล** แปลตามศัพท์ว่า **เสี้ยน** แต่ในที่นี้ระบุถึงกิเลสที่เหมือนเสี้ยน ดังนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า ราคโทสโมหขีลานำ อภาวา อขิลำ (ชื่อว่า อขิละ (ไม่มีกิเลสดังเสี้ยน) เพราะไม่มีกิเลสดังเสี้ยน คือ ราคะ โทสะ และโมหะ]

(ค) ผู้ไม่มีเสี้ยนใจคือธรรม ๕ ประการ.

ตสฺมา **อขิโล** อิธ ปธานวา
นีวรณานิ ปหาย วิสุทฺโธ
มานญฺจ ปหาย อเสสำ
วิชฺชายนฺตกโร สมิตาวี. (สำ.๑/๑๘๙, เถร. ๓๖๙)

เหตุนั้น ภิกษุในพระศาสนานี้**ไม่ควรมีเสี้ยนใจ** ควรมีแต่ความเพียรชอบ ละนิวรณ์ได้แล้ว เป็นผู้บริสุทธิ์ ละความเย่อหยิ่งได้หมด สงบระงับได้แล้ว ทำที่สุดทุกข์ได้ด้วยวิชชา ๓.

อขิโลติ ปญฺจเจโตขิลรหิโต. (เถร.อฏ. ๒/๕๒๔)

บทว่า **อขิโล** (ไม่ควรมีเสี้ยนใจ) ได้แก่ ผู้เว้นจากเสี้ยนใจ ๕ ประการ.

[เสี้ยนใจ ๕ ประการ คือ

เป็นผู้เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในพระบรมศาสดา

เป็นผู้เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมในพระธรรม

เป็นผู้เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมในพระสงฆ์

เป็นผู้เคลือบแคลงสงสัย ไม่น้อมใจเชื่อ ไม่เลื่อมใสในสิกขา

เป็นผู้โกรธ ไม่พอใจ มีจิตถูกโทสะกระทบ มีจิตแข็งกระด้าง ในเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย]

(๒) ไม่หยาบ, ไม่กระด้าง, อ่อนโยน.

จิตฺตญฺจ สุสมาหิตำ
วิปฺปสนฺนมนาวิลำ
อขิลำ สพฺพภูเตสุ
โส มคฺโค พฺรหฺมปตฺติยา. (สำ. ๓/๓๓๕)

ส่วนจิตที่ตั้งมั่นดีแล้วย่อมผ่องใส ไม่ขุ่นมัว **อ่อนโยน**ในสัตว์ทั้งปวง นั้นเป็นทางเพื่อถึงความเป็นพรหม.

อขิลนฺติ มุทุ อถทฺธำ. (สำ.อฏ. ๓/๔๓)

บทว่า **อขิลำ** แปลว่า อ่อนโยน คือ ไม่กระด้าง.

(๓) ทั้งหมด, ทั้งสิ้น.

มหาสมุทฺเท อุทกำ
ปจวิญฺจา**ขิล**ญฺชเห
พุทฺธญาณำ อุปาทาย
อุปมาโต น ยุชฺชเร. (อป. ๑/๓๓๐)

(ดาบสสุรุจิกล่าวชมเชยพระผู้มีพระภาคอโนมทัสสีว่า)
น้ำในมหาสมุทรและแผ่นดินทั้งหมด บุคคลก็ยังข้ามได้ แต่พระพุทธญาณ ไม่สมควรนำมาเปรียบเทียบ.

มหาสมุทฺเท อุทกนฺติ จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีเร สาคเร **อขิลํ** อุทกญฺจ, จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลํ **อขิลํ** ปถวิญฺจ ชเห ชเหยฺย อติกฺกเมยฺย สมํ กเรยฺย พุทฺธสฺส ญาณํ อุปาทาย คเหตฺวา ตุเลยฺย สมํ กเรยฺย. อุปมาโต อุปมาวเสน น ยุชฺชเร น โยเชยฺยุ. ญาณเมว อธิกนฺติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๑/๒๒๓)

ในบทว่า **มหาสมุทฺเท อุทกํ** นี้ ความว่า พึงละคือ ทิ้ง ได้แก่ ก้าวล่วงน้ำ**ทั้งหมด**ในสาครลึก ๘๔๐๐๐ โยชน์ และแผ่นดิน**ทั้งสิ้น**หนาได้ ๒๔๐,๐๐๐ โยชน์ คือพึงทำให้เสมอ ได้แก่ จะถือเอาพระญาณของพระพุทธเจ้ามาชั่ง คือทำให้เสมอ ย่อมไม่สมควรด้วยอุปมา คือ ด้วยอำนาจอุปมา อธิบายว่า พระญาณเท่านั้น เป็นคุณชาติอันยิ่ง.

อขิลชาต (ติ)

[น + ขิล + ชาต]
ผู้ไม่มีโทษอันเปรียบดั่งเสี้ยนใจ.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีสุ น กุปิโต โหติ น อนตฺตมโน อนาหตจิตฺโต **อขิลชาโต**. โย โส ภิกฺขเว ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีสุ น กุปิโต โหติ น อนตฺตมโน อนาหตจิตฺโต **อขิลชาโต**, ตสฺส จิตฺตํ นมติ อาตปฺปาย อนุโยคาย สาตจฺจาย ปธานาย. ยสฺส จิตฺตํ นมติ อาตปฺปาย อนุโยคาย สาตจฺจาย ปธานาย, เอวมสฺสายํ ปญฺจโม เจโตขิโล ปหีโน โหติ. (ม. ๑/๑๔๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก ภิกษุเป็นผู้ไม่โกรธ พอใจ มีจิตไม่ถูกโทสะกระทบ **ไม่มีโทษอันเปรียบดั่งเสี้ยนใจ** ในหมู่เพื่อนพรหมจารี ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย จิตของภิกษุผู้ไม่โกรธ พอใจ มีจิตไม่ถูกโทสะกระทบ **ไม่มีโทษอันเปรียบดั่งเสี้ยนใจ**ในเพื่อนพรหมจารีนั้น ย่อมน้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนืองๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร นี้เป็นกิเลสเครื่องตรึงจิตดุจตะปูประการที่ ๕ ที่ภิกษุผู้มีจิตน้อมไปเพื่อความเพียร เพื่อประกอบเนืองๆ เพื่อกระทำต่อเนื่อง เพื่อบำเพ็ญเพียร ละได้แล้ว.

อขีณ (ติ)

[น + ขีณ] ขีณ = ขี (ขเย) + ต แปลง ต เป็น อีณ (อีณาเทโส แปลง ต เป็น อีณ)

(ก) ยังไม่สิ้นไป.

น กมฺมา ขียนฺติ ? น กมฺมานํ อนฺโต ปญฺญายติ กทา กมฺมา ขียิสฺสนฺติ ? กทา กมฺมานํ อนฺโต ปญฺญายิสฺสติ ? กทา มยํ อปฺโปสฺสุกฺกา ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิตา สมงฺคีภูตา ปริจาเรสฺสามาติ ? “น หิ ตาต อนุรุทฺธ กมฺมา ขียนฺติ. น กมฺมานํ อนฺโต ปญฺญายติ. **อขีเณว** กมฺเม ปิตโร จ ปิตามหา จ กาลงฺกตาติ. (วิ. ๔/๓๓๗)

เจ้าอนุรุทธศากยะทูลถามว่า การงานไม่มีที่จบสิ้น ที่สุดของการงานไม่ปรากฏ การงานจะ

สิ้นไปเมื่อไร ที่สุดของการงาน จักปรากฏเมื่อไร เมื่อไรเล่าที่พวกเราจักว่างจากการงาน เพียบพร้อมสมบูรณ์ด้วยกามคุณ ๕ บำรุงบำเรออยู่. เจ้ามหานามศากยะตรัสตอบว่า น้องอนุรุทธะ การงานไม่มีที่จบสิ้น ที่สุดของการงานไม่ปรากฏ ในเมื่อการงาน**ยังไม่สิ้นไป** มารดา บิดา ปู่ย่า ตายายก็พากันตายจากไป.

อปกฺกำ น ปริปาเจนฺตีติ อปริณตำ **อขีณำ** อายุำ อนฺตราว น อุปจฺฉินฺทนฺติ. (ที.อฏ. ๒/๓๙๙)

หลายบทว่า **อปกฺกำ น ปริปาเจนฺติ** ความว่า ไม่เข้าไปตัดอายุ ที่ยังไม่เปลี่ยน **ยังไม่สิ้นไป** ให้ขาดในระหว่าง.

(ข) ไม่สิ้นทรัพย์, ไม่หมดสิ้น, ไม่ยากจน.

ขีณำ อขีณมฺปีติ ปณฺฑิตา นาม อตฺตโน สหายำ โภคปริกฺขเยน ขีณมฺปิ อขีณมฺปิ น ชหนฺติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๖๙)

สองบทว่า **ขีณำ อขีณำ** ความว่า ธรรมดาว่าบัณฑิตทั้งหลาย ย่อมไม่ละทิ้งเพื่อนของตน ผู้ชื่อว่าสิ้นทรัพย์บ้าง **ไม่สิ้นทรัพย์**บ้าง เพราะความสิ้นไปแห่งโภคทรัพย์.

อขีณพฺยปฺปถ (ติ)

[อขีณ + พฺยปฺปถ]

มีทางแห่งวาจายังไม่หมดสิ้น, การเปล่งถ้อยคำยังไม่หมดสิ้น, มีวาจาไม่หมดสิ้น.

วาจาย ปโถ พฺยปฺปโถ, ขีโณ พฺยปฺปโถ อสฺสาติ ขีณพฺยปฺปโถ. ตำ นกาเรน ปฏิเสเธตฺวา ปุจฺฉติ น ขีณพฺยปฺปโถติ, น ผรุสวาโจติ วุตฺตำ โหติ. “**นาขีณพฺยปฺปโถ**”ติปิ ปาโจ, น อขีณวจโนติ อตฺโถ. ผรุสวจนญฺหิ ปเรสำ หทเย อขียมานำ ติฏฺฐติ. ตาทิโส กจฺจิ น โสติ วุตฺตำ โหติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๐๑)

การเปล่งถ้อยคำ ชื่อว่า พยัปปถะ การเปล่งถ้อยคำของบุคคลนั้นหมดสิ้นแล้ว เพราะเหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ขีณพยปถะ (ผู้มีการเปล่งถ้อยคำหมดสิ้นแล้ว). เหมวตยักษ์ปฏิเสธการเปล่งถ้อยคำนั้นด้วย น อักษร จึงถามว่า มีพระวาจาไม่หมดสิ้นแล้วแลหรือ อธิบายว่า มีพระวาจาหยาบคาย บาลีว่า **นา-ขีณพฺยปโถ** อธิบายว่า มีพระวาจาไม่หมดสิ้นแล้ว. จริงอยู่ คำหยาบคายสิ้นไปในหทัยทั้งหลายของคนเหล่าอื่นดำรงอยู่ มีคำที่กล่าวอธิบายว่า พระโคดมนั้นไม่มีพระวาจาคงที่แลหรือ.

[คำว่า **พฺยปฺปโถ** คือ การเปล่งถ้อยคำ[ทีละพยางค์] อีกนัยหนึ่ง คำว่า พฺยปฺปโถ คือ ถ้อยคำที่เหมือนทางดำเนินไป ของผู้ประสงค์จะเข้าใจเนื้อความ และผู้ประสงค์จะยังผู้อื่นให้เข้าใจด้วย. พฺยปฺปถ มีความหมาย ๒ อย่าง คือ

การเปล่งถ้อยคำ (ทางแห่งวาจา) = วาจาย ปโถ พฺยปฺปโถ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส)

ถ้อยคำที่เป็นแนวทาง = วาจา จ ตำ ปโถ จาติ พฺยปฺปโถ. (วิเสสนุตตรปทกรรมธารยสมาส [มีบทหลังเป็นวิเสสนะ])

พฺยปฺปโถ มีศัพท์เดิมมาจาก วากฺยปโถ แปลง วาจา เป็น พฺย ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์

(๑๒๘) ว่า วาจาย พฺโย ปเถ (ในเพราะ ปถ ศัพท์ แปลง วาจา เป็น พฺย)]

อขีณวจน (ติ)

[อขีณ + วจน] มีวาจายังไม่หมดสิ้น.

ดู อขีณพฺยปฺปถ

อขีณาสว (ติ)

[น + ขีณาสว]

มีอาสวะยังไม่หมดสิ้น, ไม่มีอาสวะอันหมดสิ้นแล้ว, ยังไม่สิ้นอาสวะ, มิใช่พระขีณาสพ.

มหลฺลโก เจปิ อคฺคิเวสฺสน รญฺโญ นาโค อทนฺโต อวินีโต กาลงฺกโรติ, อทนฺตมรณํ มหลฺลโก รญฺโญ นาโค กาลงฺกโตตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ, มชฺฌิโม เจปิ อคฺคิเวสฺสน รญฺโญ นาโค. ทหโร เจปิ อคฺคิเวสฺสน รญฺโญ นาโค อทนฺโต อวินีโต กาลงฺกโรติ อทนฺตมรณํ ทหโร รญฺโญ นาโค กาลงฺกโตตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ, เอวเมว โข อคฺคิเวสฺสน เถโร เจปิ ภิกฺขุ **อขีณาสโว** กาลงฺกโรติ, อทนฺตมรณํ เถโร ภิกฺขุ กาลงฺกโตตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ, มชฺฌิโม เจปิ อคฺคิเวสฺสน ภิกฺขุ. นโว เจปิ อคฺคิเวสฺสน ภิกฺขุ **อขีณาสโว** กาลงฺกโรติ, อทนฺตมรณํ นโว ภิกฺขุ กาลงฺกโตตฺเวว สงฺขํ คจฺฉติ.

(ม. ๓/๑๗๗)

ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ถ้าช้างหลวงแก่ที่ควาญช้างยังไม่ได้ฝึก ไม่ได้หัด ล้มลง (ตาย) ย่อมถึงการนับว่าช้างหลวงแก่ล้มอย่างไม่ได้ฝึก ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ถ้าช้างหลวงรุ่นกลาง อัคคิเวสสนะ ถ้าช้างหลวงรุ่นหนุ่ม ที่ควาญช้างยังไม่ได้ฝึก ไม่ได้หัด ล้มลง ย่อมถึงการนับว่า ช้างหลวงหนุ่ม ล้มอย่างไม่ได้ฝึก แม้ฉันใด ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ถ้าภิกษุปูนเถระ**มีอาสวะยังไม่หมดสิ้น** มรณภาพลง ย่อมถึงการนับว่า ภิกษุปูนเถระมรณภาพลงอย่างไม่ได้ฝึก ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ถ้าภิกษุปูนมัชฌิมะ...ดูก่อนอัคคิเวสสนะ ถ้าภิกษุ ปูนนวกะ**มีอาสวะยังไม่หมดสิ้น** มรณภาพลง ย่อมถึงการนับว่า ภิกษุปูนนวกะมรณภาพลงอย่างไม่ได้ฝึก ฉันนั้นเหมือนกัน.

กิเลสา เอว กิเลสวตฺถูนิ.

วสนฺติ วา เอตฺถ **อขีณาสวา** สตฺตา โลภาทีสุ ปติฏฺจิตตฺตาติ วตฺถูนิ. กิเลสา จ เต ตปฺปติฏฺฐานำ สตฺตานำ วตฺถูนิ จาติ กิเลสวตฺถูนิ.. ยสฺมา เจตฺถ อนนฺตรจฺจยาทิภาเวน อุปฺปชฺชมานา กิเลสาปิ วสนฺติ เอว นาม. ตสฺมา กิเลสานำ วตฺถูนีติปิ กิเลสวตฺถูนิ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๔๔)

กิเลสวัตถุ คือ กิเลสนั้นแหละ

อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วัตถุ เพราะอรรถว่า เป็นที่ตั้งของสัตว์ผู้**ยังไม่สิ้นอาสวะ** เพราะเป็นผู้ตั้งอยู่ในความโลภเป็นต้น. ชื่อว่า กิเลสวัตถุ เพราะอรรถว่า กิเลสเหล่านั้นอันเป็นที่ตั้งของเหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ในกิเลสนั้น อนึ่ง แม้กิเลส[อันเป็นปัจจยุปบัน]ที่เกิดขึ้น โดยความเป็นอนันตรปัจจัยเป็นต้น ชื่อว่าย่อมตั้งอยู่ในกิเลส[ที่เป็นปัจจัย]นี้ ดังนั้น จึงชื่อว่า กิเลสวัตถุ โดยความหมายว่า เป็นที่ตั้งของกิเลส[ที่เกิดภายหลัง]ทั้งหลาย.

อขียมาน (ติ)

[น + ขียมาน] ไม่สิ้นไปอยู่.

ขียมาน = ขี (ขเย) ทิ. + ย + มาน

ดู อขีณพฺยปฺปถ

อขีลก (ติ)

[น + ขีลก]

ไม่มีใบ, ไม่มีตำหนิ, ไม่มีเสี้ยน.

อขีลกานิ จ อวณฺฏกานิ

เหฏฺฐา นภฺยา กฏิสโมหิตานิ

อฆฏฺฏิตา นิจฺจกีฬ กโรนฺติ

หำ ตาต กึ รุกฺขผลานิ ตานิ. (ชา. ๒/๓๕)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

อนึ่ง ผลไม้ทั้งหลาย**ไม่มีใบ** ไม่มีขั้ว ติดอยู่ที่สะเอว ใต้สะดือ ไม่กระทบกันเลย ส่ายได้เป็นนิจ พ่อ ผลไม้เหล่านั้นเป็นผลของต้นไม้อะไร.

อขีลกานีติ อกาจานิ นิปฺปณฺณานิ.

(ชา.อฏ. ๕/๒๑๖)

บทว่า **อขิลกานิ** (ไม่มีใบ) ความว่า ไม่มีโทษ คือ ไม่มีใบ (ไร้ใบ).

[**หำ** ในบาทคาถาว่า หำ ตาต กึ รุกฺขผลานิ ตานิ. เป็นปทปูรณนิบาต ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ (หน้า ๑๖๑ เนปาติกปท) กล่าวว่า

ตตฺถ อถ ขลุ วต วถ อโถ อสฺสุ ยคฺเฆ หิ จรหิ นำ ตำ วา จ ตุ ว โว ปน หเว กิร ห ตโต ยถา สุทำ โข เว **หำ** เอนำ เสยฺยถิทำ อิจฺเจวมาทีนิ ปทปูรณานิ.

บรรดานิบาตทั้ง ๒ อย่างนั้น นิบาตเป็นต้น อย่างนี้ว่า อถ ขลุ วต วถ อโถ อสฺสุ ยคฺเฆ หิ จรหิ นำ ตำ วา จ ตุ ว โว ปน หเว กิร ห ตโต ยถา สุทำ โข เว **หำ** เอนำ เสยฺยถิทำ ชื่อว่า นิบาตเครื่องทำบทให้เต็ม]

อขุชฺช (ติ)

[น + ขุชฺช] ไม่ค่อม.

ขุชฺช = กุ + วช (คติยำ) + ณ แปลง ก เป็น ข, ลบ ว, ซ้อน ช, ลบ ณ

ขุชฺโชติ โย อุรสฺส วา ปิฏฺฐิยา วา ปสฺสสฺส วา นิกฺขนฺตตฺตา ขุชฺชสรีโร. ยสฺส ปน กิญฺจิ กิญฺจิ องฺคปจฺจงฺคำ อีสกำ วงฺกำ, ตำ ปพฺพาเชตุำ วฏฺฏติ. มหาปุริโส เอว หิ พฺรหฺมุชฺชุคตฺโต, อวเสโส สตฺโต อขุชฺโช นาม นตฺถิ. (วิ.อฏ. ๓/๓๐๙)

ผู้ใดจัดว่ามีร่างกายค่อม เพราะอกหรือหลังหรือสีข้างโกง ผู้นั้นชื่อว่า คนค่อม. แต่อวัยวะน้อยใหญ่บางส่วนของผู้ใดโกงไปนิดหน่อย จะให้ผู้นั้นบวชสมควรอยู่ เพราะพระมหาบุรุษเท่านั้นมีพระวรกายตรงดุจกายพรหม สัตว์ที่เหลือ ชื่อว่า ผู้**ไม่ค่อม** ย่อมไม่มี.

[คำว่า "สัตว์ที่เหลือ" แสดงว่า สัตว์นอกจากพระมหาบุรุษจัดเป็นคนค่อม โดยแท้จริงแล้ว พวกเขามักค่อมลงในฐานะ ๓ แห่ง คือ ไหล่เอว และเข่า พวกเขามักจะค่อมเอวไปด้านหลัง และค่อมที่อื่นทั้งสองแห่งไปด้านหน้า คนตัวสูงจะงอไปด้านหนึ่ง บางคนมักเงยหน้าขึ้นเที่ยวไปเหมือนตรวจดูนักษัตร์ บางพวก

มีเลือดน้อยซูบผอม เหมือนหลาว บางพวกตัวงอลงไปด้านหน้า เดินตัวสั่นงันงก]

อขุทฺทาวกาส (ติ)

[อขุทฺท + อวกาส]

มีโอกาสมิใช่น้อย, น่าชมเหลือประมาณ.

อขุทฺทาวกาโส ทสฺสนายาติ โภโต สรีเร ทสฺสนสฺส โอกาโส น ขุทฺทโก มหา, สพฺพาเนว เต องฺคปจฺจงฺคานิ ทสฺสนียาเนว, ตานิ จาปิ มหนฺตาเนวาติ ทีเปนฺติ. (ที.อฏ. ๑/๒๕๑)

ปาฐะว่า **อขุทฺทาวกาโส ทสฺสนาย** (มีโอกาสมิใช่น้อยที่จะชม) คือ โอกาสที่จะชมร่างกายของท่านมีมิใช่น้อยคือมาก. พวกพราหมณ์แสดงว่าอวัยวะน้อยใหญ่ของท่านแม้ทุกส่วนเป็นของน่าชม และอวัยวะน้อยใหญ่เหล่านั้นก็เหลือประมาณทีเดียว. .

อขุทฺทาวกาโสติ เอตฺถ ภควโต อปริมาโณ-เยว ทสฺสนาย โอกาโสติ เวทิตพฺโพ.

(ที.อฏ. ๑/๒๕๔)

ในบทว่า **อขุทฺทาวกาโส** (มีโอกาสมิใช่น้อย) นี้พึงทราบความว่า โอกาสที่จะได้ชมพระผู้มีพระภาค หาประมาณมิได้.

อเขตฺต (ติ)

[น + เขตฺต]

เขตฺต = ขิป (เปรเณ) + ต ปัจจัย พฤทธิ์ อิ เป็น เอ ลบ ป ซ้อน ตฺ

(๑) ผู้ไม่มีไร่นา. ดู อเขตฺตพนฺธุ

(๒) ที่มิใช่นาบุญ.

กุสลํ กตฺตุกาเมน ชนฺตุนา สารคาหินา
นตฺถิ เขตฺตํ **อเขตฺตํ** วา ปฏิปตฺตีว สาธกา.

(อป. ๒/๒๘๐)

สัตว์ผู้ปรารถนาจะทำกุศล ผู้ยึดถือสิ่งที่เป็นสาระ ที่นาบุญหรือ**ที่ไม่ใช่นาบุญหา**มีไม่ การปฏิบัติเท่านั้นจึงสำคัญ.

ดู อเขตฺตญฺญู อรรถ (๒)

อเขตฺตญฺญ (ติ)

[น + เขตฺตญฺญ]

ผู้ไม่รู้จักเขต=สถานที่, ผู้ไม่รู้จักหนทางป่า.

ทิสฺวา สมฺปติเต โฆเร
ทุมคฺเคสุ ปลวงฺคเม
อเขตฺตญฺญาย เต มทฺทิ
ภวิสฺสเต มหพฺภยํ. (ชา. ๒/๓๒๘)

ดูก่อนมัทรี เธอได้เห็นลิงทะโมนไพรที่น่าสะพรึงกลัว ซึ่งบังเอิญประจวบเข้าที่หนทางที่เดินได้ยาก ความหวาดหวั่นพรั่นพรึง อันใหญ่หลวงก็จักมีแก่เธอ เพราะ**ไม่รู้จักเขต**.

อเขตฺตญฺญายาติ อรญฺญภูมิอกุสลตาย.

(ชา.อฏ. ๗/๑๗๖)

บทว่า **อเขตฺตญฺญาย** (เพราะไม่รู้จักสถานที่) ได้แก่ เพราะไม่ฉลาดในพื้นที่อันเป็นป่า.

อเขตฺตญฺญู (ติ)

(๑) น + เขตฺตญฺญู

(๒) อเขตฺต + ณา (พุชฺฌเน) + รู

(๑) ไม่รู้จักสถานที่.

(ก) ไม่รู้จักสถานที่หากิน.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว คาวี ปพฺพเตยฺยา พาลา อพฺยตฺตา **อเขตฺตญฺญู** อกุสลา วิสเม ปพฺพเต จริตุ. ตสฺสา เอวมสฺส ยนฺนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ทิสํ คจฺเฉยฺยํ, อขาทิตปุพฺพานิ จ ติณานิ ขาเทยฺยํ, อปีตปุพฺพานิ จ ปานียานิ ปิเวยฺยนฺติ. สา ปุริมํ ปาทํ น สุปฺปติฏฺฐิตํ ปติฏฺฐาเปตฺวา ปจฺฉิมํ ปาทํ อุทฺธเรยฺย. สา น เจว อคตปุพฺพํ ทิสํ คจฺเฉยฺย, น จ อขาทิตปุพฺพานิ ติณานิ ขาเทยฺย, น จ อปีตปุพฺพานิ ปานียานิ ปิเวยฺย; ยสฺมึ จสฺสา ปเทเส จิตาย เอวมสฺส ยนฺนูนาหํ อคตปุพฺพญฺเจว ทิสํ คจฺเฉยฺยํ, อขาทิตปุพฺพานิ จ ติณานิ ขาเทยฺยํ, อปีตปุพฺพานิ จ ปานียานิ ปิเวยฺยนฺติ ตญฺจ ปเทสํ น โสตฺถินา ปจฺจาคจฺเฉยฺย ฯเปฯ เอวเมวํ โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ พาโล อพฺยตฺโต อเขตฺตญฺญู อกุสโล วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, โส ตํ นิมิตฺตํ น อาเสวติ น ภาเวติ น พหุลีกโรติ น สฺวาธิฏฺฐิตํ อธิฏฺฐาติ. (อ. ๓/๒๑๖)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนแม่โคที่เที่ยวไปตามภูเขา โง่ ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จัก**สถานที่หากิน** ไม่ฉลาดที่จะเที่ยวไปบนภูเขาที่ขรุขระ มันพึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดี เราควรไปยังทิศที่ยังไม่เคยไป กินหญ้าที่ยังไม่เคยเคี้ยวกิน และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม มันยันเท้าหน้า ซึ่งยังไม่มั่นคงดี ยกเท้าหลังขึ้น จะไปสู่ทิศทางที่ยังไม่เคยไปไม่ได้ กินหญ้าที่ยังไม่เคยเคี้ยวกินไม่ได้ และดื่มน้ำ ที่ยังไม่เคยดื่มก็ไม่ได้ เมื่อมันยืนอยู่ ณ ที่ใด พึงมีความคิดอย่างนี้ว่า ทางที่ดี เราควรไปยังทิศที่ยังไม่เคยไป กินหญ้าที่ยังไม่เคยเคี้ยวกิน และดื่มน้ำที่ยังไม่เคยดื่ม พึงกลับมายังถิ่นนั้นโดยสวัสดีไม่ได้..ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้เขลา ไม่เฉียบแหลม ไม่รู้จักเขต[คือฌาน-นิมิต] ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกและวิจาร ปีติและสุขอันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอไม่เสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น ไม่อธิษฐานนิมิตนั้นให้ดี.

อเขตฺตญฺญูติ อโคจรญฺญู. (อ.ฏี. ๒/๔๓๑)

บทว่า **อเขตฺตญฺญู** คือ ไม่รู้จักสถานที่เที่ยวหากิน[สถานที่โคจร].

(ข) ไม่รู้จักเขตคือฌานนิมิต.

เอวเมวํ โข ภิกฺขเว อิเธกจฺโจ ภิกฺขุ พาโล อพฺยตฺโต **อเขตฺตญฺญู** อกุสโล วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ; โส ตํ นิมิตฺตํ น อาเสวติ น ภาเวติ น พหุลีกโรติ น น สฺวาธิฏฺฐิตํ อธิฏฺฐาติ. (อ. ๓/๒๑๖)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้เขลา ไม่เฉียบแหลม **ไม่รู้จักเขต[คือฌานนิมิต]** ไม่ฉลาดที่จะสงัดจากกาม และอกุศลธรรมทั้งหลายแล้ว บรรลุปฐมฌานที่มีวิตกและวิจาร ปีติและสุข

อันเกิดจากวิเวกอยู่ เธอไม่เสพ ไม่เจริญ ไม่ทำให้มากซึ่งนิมิตนั้น ไม่อธิษฐานนิมิตนั้นให้ดี.

[คำว่า เอวเมวํ เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า ปฏิภาค (เปรียบเทียบ) เหมือน เอวเมว ซึ่งตัดบทเป็น เอวํ + เอว]

(ภิกฺขุ) อุปริฌานสฺส ปทฏฺฐานภาวานโพเธน **อเขตฺตญฺญู**. (อ.ฏี. ๒/๔๓๑)

(ภิกษุ) ชื่อว่า ไม่รู้จักเขตคือฌานนิมิต เพราะไม่รู้[ว่าฌานนิมิตนั้น]เป็นปทัสถานของฌานชั้นสูง.

(ค) ไม่รู้จักเขตแห่งบัญญัติชาติตระกูล, ไม่รู้หลักการบัญญัติ.

เสยฺยถาปิ อานนฺท ปุริโส ทลิทฺโท อสฺสโก อนาพฺหิโก, ตสฺส อกามกสฺส พิลํ โอลคฺเคยฺยุ อิทํ เต อมฺโภ ปุริส มํสญฺจ ขาทิตพฺพํ, มูลญฺจ อนุปฺปทาตพฺพนฺติ.

เอวเมวํ โข อานนฺท ปูรเณน กสฺสเปน อปฺปฏิญฺญาย เอเตสํ สมณพฺราหฺมณานํ อิมา ฉพฺภิชาติโย ปญฺญตฺตา, ยถา ตํ พาเลน อพฺยตฺเตน **อเขตฺตญฺญุนา** อกุสเลน. (อ. ๒/๓๓๗)

ดูก่อนอานนท์ หมู่ชนบังคับบุรุษยากจน ขัดสน เข็ญใจ ผู้ไม่ปรารถนาส่วนเนื้อนั้นว่า แน่ะบุรุษผู้เจริญ ท่านพึงกินเนื้อนี้ และต้องให้ค่าเนื้อฉันใด

ดูก่อนอานนท์ ปูรณะกัสสปะ ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ได้บัญญัติอภิชาติ ๖ ประการนี้สำหรับสมณพราหมณ์เหล่านั้นไว้ โดยที่ชาวโลกไม่ยอมรับ เหมือนคนพาลไม่เฉียบแหลม **ไม่รู้หลักการบัญญัติ** ไม่ฉลาด ฉะนั้น.

อเขตฺตญฺญุนาติ อภิชาติปญฺญตฺติยา เขตฺตํ อชานนฺเตน. (อ.อฏ. ๓/๑๒๖)

บทว่า **อเขตฺตญฺญุนา** (ไม่รู้หลักการบัญญัติ) คือ ไม่รู้จักหลักแห่งการบัญญัติชาติตระกูล.

(๒) ผู้รู้ว่าตนไม่ใช่เขต[นาบุญ].

ตํ ตฺวํ ภตฺตํ ปฏิคฺคยฺห
อิสิสฺส โภชนํ อทา
อเขตฺตญฺญสิ ทานสฺส
โกยํ ธมฺโม นมตฺถุ เต. (ชา. ๑/๓๐๗)

(กุฏุมพีกล่าวกับพราหมณ์ว่า)
ท่านได้รับพระราชทานภัตตาหารนั้นแล้ว กลับถวายโภชนะแก่ฤษี ท่าน**รู้ว่าตนไม่ใช่เขต**แห่งทาน ข้อนี้เป็นธรรมอะไรของท่านหรือ ข้าพเจ้าขอนอบน้อมท่าน.

อเขตฺตญฺญูสีติ นาหํ ทานสฺส เขตฺตํ มยิ ทินฺนํ มหปฺผลํ น โหตีติ เอวํ อตฺตานํ ทานสฺส อเขตฺตํ ชานาสิ มญฺเญติ. (ชา.อฏ. ๔/๓๗๓)

บทว่า **อเขตฺตญฺญูสิ** (ท่านรู้ว่าตนไม่ใช่เขต) ความว่า ชะรอยว่าท่านคงจะทราบว่าการให้แก่ตนไม่ใช่เขตอย่างนี้ว่า เราไม่ใช่เขตแห่งทาน, ทานที่ให้เรา มิได้มีผลมากเลย.

[อตฺตานํ. จตุตถีวิภัตติ ดู. นีติ.ปท. ๒๕๙]

อเขตฺตปท (น)

[น + เขตฺตปท]

บทอันมิใช่เขต, คำพูดอันไม่ใช่เขตแห่งอาบัติสังฆาทิเสส, คำพูดพาดพิงถึงวัจมรรค ปัสสาวมรรค และเมถุนกิจ.

ตถา หิ **อเขตฺตปเท** อปฺปฏิวิชานนฺติยา ทุกฺกฏํ, ปฏิวิชานนฺติยา ถุลฺลจฺจยํ วุตฺตํ. (วิมติ. ๑/๒๖๕)

โดยแท้จริงแล้ว เมื่อสตรีไม่เข้าใจ**บทอันมิใช่เขต** ภิกษุต้องอาบัติทุกกฏ.แต่เมื่อเข้าใจ ท่านกล่าวว่าเป็นอาบัติถุลลัจจัย.

อเขตฺตปทตฺต (น)

[อเขตฺตปท + ตฺต]

ความเป็นบทอันมิใช่เขต.

ตสฺมา ทุกฺกฏนฺติ อปฺปฏิวิชานนโต ทุกฺกฏํ, ปฏิวิชานเน ปน สติ ถุลฺลจฺจยเมว ปริพฺพาชิกาวตฺถุสฺมึ วิย **อเขตฺตปทตฺตา**. เขตฺตปเท หิ ปฏิวิชานนฺติยา สงฺฆาทิเสโสว สิยา เมถุนธมฺมยาจนวตฺถุทฺวเย วิย. (วิมติ. ๑/๒๖๕)

สองบทว่า **ตสฺมา ทุกฺกฏํ** (ดังนั้น จึงต้องอาบัติทุกกฏ) ความว่า (ภิกษุ) ต้องอาบัติทุกกฏ เพราะความไม่รู้ แต่เมื่อรู้ต้องอาบัติถุลลัจจัยแน่นอน เพราะ**ความเป็นบทที่ไม่ใช่เขต** เหมือนในเรื่องปริพพาชิกา. แต่เมื่อสตรีรู้ในบทที่เป็นเขต พึงต้องอาบัติสังฆาทิเสสโดยแท้ เหมือนในสองเรื่องแห่งการขอเมถุนธรรม.

อเขตฺตพนฺธุ (ติ)

[น + เขตฺตพนฺธุ]

ไม่มีไร่นาและพวกพ้อง (ญาติพี่น้อง).

อเขตฺตพนฺธู อมโม นิราโส
นิลฺโลภปาโป ภาวโลภขีโณ
เอวํกโร พฺราหฺมโณ โหติ เขมี
ธมฺเม จิตฺ เตน อมาปยึสุ. (ชา. ๑/๒๘๔)

(ปุโรหิตบอกว่า)

บุคคลผู้**ไม่มีไร่นาและพวกพ้อง** ไม่ยึดถือว่าเป็นของเรา ไม่มีความหวัง หมดความโลภอันเป็นบาป มีความโลภในภพหมดสิ้นแล้ว ผู้บำเพ็ญอย่างนี้ชื่อว่าเป็นพราหมณ์ ชื่อว่าผู้มีความเกษม เพราะเหตุนั้น บัณฑิตทั้งหลายเรียกว่า ผู้ดำรงอยู่ในธรรม.

อเขตฺตพนฺธูติ อกฺเขตฺโต อพนฺธุ เขตฺตวตฺถุกามนิคมปริคฺคเหน เจว ญาติพนฺธวโคตฺตพนฺธวมิตฺตพนฺธวสหายพนฺธวสิปฺปพนฺธวปริคฺคเหน จ รหิโต. (ชา.อฏ. ๔/๓๐๒)

บทว่า **อเขตฺตพนฺธุ** ได้แก่ ผู้ไม่มีไร่นา ไม่มีพวกพ้อง.

อธิบายว่า ท่านผู้เว้นแล้วจากการครอบครอง (ยึดติด) ไร่นา บ้าน ตำบล (ชื่อว่าผู้ไม่มีไร่นา) [ท่านผู้]เว้นแล้วจากการปกครอง (ยึดติด) พวกพ้องทางญาติ พวกพ้องทางโคตร พวกพ้องทางมิตร พวกพ้องทางสหาย และพวกพ้องทางศิลปะ (ชื่อว่าผู้ไม่มีพวกพ้อง).

อเขเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + เขเปตฺวา]

เขเปตฺวา = ขี (ขเย) + ณาเป + ตฺวา

ยังไม่ให้สิ้นไปแล้ว.

เกจิ กมฺมวิปากำ **อเขเปตฺวา** ปรินิพฺพายนฺตีติ? น เหวำ วตฺตพฺเพ ฯเปฯ (อภิ.ก. ๒๖๓)

สก. สัตว์บางพวกยังกรรมวิบาก**ไม่ให้สิ้นไปแล้ว** (คือ ใช้กรรมวิบากยังไม่หมดสิ้นแล้ว) ปรินิพพาน มีอยู่ใช่ไหม.

ปร. ไม่ควรกล่าวอย่างนั้น.

อเขม (ติ)

[น + เขม]

ไม่ปลอดภัย, ไม่เกษม, ไม่ปลอดโปร่ง.

เขม = ขี (ขเย) + มนฺ, พฤทธิ์ อี เป็น เอ. ลบ นฺ ท้าย มนฺ ปัจจัย

มนฺ ปัจจัยก็คือ ม ปัจจัยที่มี นฺ เป็นอนุพันธ์ นฺ อนุพันธ์นี้ มีประโยชน์เพื่อแสดงการพฤทธิ์ด้วยสูตร อญฺเญสุ จ (กจ.๔๘๕) ดังนั้น ธาตุที่ลง มนฺ ปัจจัย จึงต้องพฤทธิ์ด้วยสูตรดังกล่าว. อนึ่ง บทกิตก์ที่ลง มนฺ ปัจจัย พบในสาธนะทั้ง ๖ ยกเว้นสัมปทานสาธนะซึ่งมีใช้น้อยที่สุด

อเขมกร (ติ)

[อเขม + กร (กรเณ) + อ]

กระทำให้ไม่ปลอดภัย, ไม่ทำให้โล่งใจ.

[ยทา สิวำ เทฺวจตุรงฺคคามินำ
มคฺคุตฺตมำ สพฺพกิเลสโสธนำ
ปญฺญาย ปสฺสิตฺวา สโตว ฌายติ
ตโต รตึ ปรมตรำ น วินฺทติ.

เมื่อใดบัณฑิตสัมผัสทางอันสูงสุด ปลอดโปร่งที่ให้ลุถึงมรรคมีองค์ ๘ เป็นที่ชำระกิเลสได้หมด ด้วยปัญญา มีสติ เข้าฌานอยู่ เมื่อนั้น ย่อมไม่ได้ความยินดีที่ประเสริฐยิ่งกว่าความยินดีในวิปัสสนามรรคและผลนั้น]

สิวนฺติ เขมำ,

อเขมกรานำ กิเลสานำ สมุจฺฉินฺทเนน เตหิ อนุปทฺทุตนฺติ อตฺโถ. (เถร.อฏ. ๒/๖๓)

บทว่า **สิวำ** ได้แก่ เกษม, อธิบายว่า อันบัณฑิตเหล่านั้นไม่เดือดร้อนแล้ว เพราะตัดได้เด็ดขาดซึ่งกิเลสอัน**กระทำให้ไม่ปลอดภัย**.

อเขมตา (ถี)

[อเขม + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ปลอดภัย, ความไม่เกษม.

อสุจิมฺหิ เทเส มณฺฑโป วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสำ ทฏฺฐพฺพำ, อสุจิชิคุจฺฉาย มณฺฑปลคฺโค ปุริโส วิย รูปนิมิตฺตชิคุจฺฉาย อากาสารมฺมณำ อากาสานญฺจายตนำ, มณฺฑปลคฺคำ ปุริสำ นิสฺสิโต วิย อากาสารมฺมณำ อากาสานญฺจายตนำ อารพฺภ ปวตฺตำ วิญฺญาณญฺจายตนำ, เตสำ ทฺวินฺนมฺปิ อเขมภาวำ จินฺเตตฺวา อนิสฺสาย ตำ มณฺฑปลคฺคำ พหิฏฺฐิโต วิย อากาสานญฺจายตนำ อารมฺมณำ อกตฺวา ตทภาวารมฺมณำ อากิญฺจญฺญายตนำ, มณฺฑปลคฺคสฺส ตนฺนิสฺสิตสฺส จ **อเขมตำ** จินฺเตตฺวา พหิฏฺฐิตญฺจ สุฏฺฐิโตติ มนฺตฺวา ตำ นิสฺสาย จิโต วิย วิญฺญาณาภาวสงฺขาเต พหิปเทเส จิตำ อากิญฺจญฺญายตนำ อารพฺภ ปวตฺตำ เนวสญฺญานาสญฺญายตนำ ทฏฺฐพฺพำ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๓๔)

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า:-

อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณ เหมือนมณฑปในที่ไม่สะอาด.

อากาสานัญจายตนฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจอารมณ์คือกสิณรูป เหมือนบุรุษยืนเกาะมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด.

วิญญาณัญจายตนฌานที่ปรารภอากาสานัญจายตนฌาน ซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษที่ยืนพิงคนที่ยืนโหนมณฑป

อากิญจัญญายตนฌานที่มีอารมณ์คือความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้น โดยไม่ทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษคิดถึงความไม่ปลอดภัยของบุรุษทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษที่โหนมณฑปนั้น แล้วไปยืนภายนอก

เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่ปรารภอากิญจัญญายตนะซึ่งตั้งอยู่ในที่ภายนอก คือความไม่มีวิญญาณเป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษดำริว่าบุรุษคนที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่ยืนพิงบุรุษนั้น **ไม่ปลอดภัย** และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้ว จึงยืนพิงบุรุษคนนั้น.

อเขมนฺต (ติ)

[น + เขมนฺต] ไม่ปลอดภัย.

เขมนฺต = เขม + อนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า เขโม เอว เขมนฺตํ (เขมันตะ คือ ปลอดภัยนั่นแหละ), น เขมนฺตํ อเขมนฺตํ (ไม่ปลอดภัยชื่อว่า อเขมันตะ)

อนฺต ศัพท์ในบทนี้ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าในลงอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย เช่น อตฺถชาต (เนื้อความ) อตฺถ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ เมื่อประกอบ ชาต ศัพท์ก็เป็นนปุงสกลิงค์ (อตฺถชาตํ) หรือถ้าต้องการให้อตฺถ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ก็ประกอบ ชาติ ศัพท์เป็นรูปว่า อตฺถชาติ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้นย่อมวางไว้ท้ายบท)]

อเขมนฺตฏฺฐาน (น)

[อเขมนฺต + ฐาน]

สถานที่อันไม่ปลอดภัย.

ตาเรตีติ **อเขมนฺตฏฺฐานํ** อติกฺกาเมติ.

(มหานิ.อฏ. ๓๘๗)

บทว่า **ตาเรติ** (ให้ข้าม) คือ ให้ข้ามพ้น**สถานที่อันไม่ปลอดภัย**.

อเขมภาว (ปุ)

[อเขม + ภาว]

ความไม่ปลอดภัย, ความไม่เกษม.

อสุจิมฺหิ เทเส มณฺฑโป วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ทฏฺฐพฺพํ, อสุจิชิคุจฺฉาย มณฺฑปลคฺโค ปุริโส วิย รูปนิมิตฺตชิคุจฺฉาย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ, มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต

วิย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนํ, เตสํ ทฺวินฺนมฺปิ **อเขมภาวํ** ญินฺเตตฺวา อนิสฺสาย ตํ มณฺฑปลคฺคํ พหิฏฺฐจิโต วิย อากาสานญฺจายตนํ อารมฺมณํ อกตฺวา ตทภาวารมฺมณํ อากิญฺจญฺญายตนํ, มณฺฑปลคฺคสฺส ตนฺนิสฺสิตสฺส จ อเขมตํ ญินฺเตตฺวา พหิฏฺฐจิตญฺจ สุฏฺฐจิโตติ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย จิโต วิย วิญฺญาณาภาวสงฺขาเต พหิปเทเส จิตฺตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ทฏฺฐพฺพํ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๓๔)

ในข้ออุปมานั้น พึงทราบว่า:-

อากาศที่ได้จากการเพิกกสิณ เหมือนมณฑปในที่ไม่สะอาด.

อากาสานัญจายตนฌานที่มีอากาศเป็นอารมณ์ เพราะรังเกียจอารมณ์คือกสิณรูป เหมือนบุรุษยืนเกาะมณฑป เพราะรังเกียจของไม่สะอาด.

วิญญาณัญจายตนฌานที่ปรารภอากาสานัญจายตนฌาน ซึ่งมีอากาศเป็นอารมณ์เป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษที่ยืนพิงคนที่ยืนโหนมณฑป

อากิญจัญญายตนฌานที่มีอารมณ์คือความไม่มีแห่งอากาสานัญจายตนะนั้น โดยไม่ทำอากาสานัญจายตนฌานให้เป็นอารมณ์ เหมือนบุรุษคิดถึง**ความไม่ปลอดภัย**ของบุรุษทั้งสองนั้น จึงไม่อาศัยบุรุษที่โหนมณฑปนั้น แล้วไปยืนภายนอก

เนวสัญญานาสัญญายตนฌานที่ปรารภอากิญจัญญายตนะซึ่งตั้งอยู่ในที่ภายนอก คือความไม่มีวิญญาณเป็นไปแล้ว เหมือนบุรุษดำริว่า บุรุษคนที่ยืนโหนมณฑปและบุรุษที่ยืนพิงบุรุษนั้น ไม่ปลอดภัย และรู้เห็นว่าคนที่ยืนอยู่ภายนอกมณฑปยืนดีแล้ว จึงยืนพิงบุรุษคนนั้น.

อโขภิย (ติ)

[น + โขภิย]

โขภิย = ขุภ (สญฺจเล) + เณ + อิ + ณฺย

อันใครให้หวั่นไหวไม่ได้, ทำให้ขุ่นไม่ได้.

ปถวีกมฺปกา เอเต
สพฺเพว นภจาริโน
อุคฺคเตชา ทุปฺปสหา
สาคโรว **อโขภิยา**. (อป. ๑/๒๐)

ฤษีเหล่านั้นทั้งหมดทำแผ่นดินให้ไหว เที่ยวไปในอากาศ มีเดชแผ่ไป ใครๆ ไม่อาจข่มได้ **ผู้อื่นให้หวั่นไหวไม่ได้** ดังสมุทรสาครอันอะไรอื่นให้หวั่นไหวไม่ได้ [ให้กระเพื่อมไม่ได้].

สาคโรว อโขภิยาติ อญฺเญหิ อโขภิโย อนาลุฬิโต สาคโร อิว สมุทฺโท วิย อญฺเญหิ อโขภิยา กมฺเปตุํ อสกฺกุเณยฺยา โหนฺตีติ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฏ. ๑/๒๔๗)

บาทคาถาว่า **สาคโรว อโขภิยา** เชื่อมความว่า เป็นผู้อันบุคคลอื่นให้หวั่นไหวไม่ได้ คือไม่อาจให้ขุ่นมัวได้ เหมือนสาครคือสมุทร อันคนอื่นให้หวั่นไหวไม่ได้ คือไม่สามารถทำให้หวั่นไหวได้.

ยถา จ ภูมิ อจลา
อปฺปเมยฺโย จ สาคโร

อนนฺตโก จ อากาโส

เอวๆ พุทฺธา **อโขภิยา**. (อป. ๑/๕๐)

แผ่นดินไม่หวั่นไหวฉันใด พระพุทธเจ้าอันใครๆ ก็**ทำให้หวั่นไหวไม่ได้** ฉันนั้น ทะเลประมาณมิได้ฉันใด พระพุทธเจ้ามีพระคุณประมาณมิได้ฉันนั้น และอากาศไม่มีที่สุดฉันใด พระพุทธเจ้ามีพระคุณไม่มีที่สุด ฉันนั้น.

ยถา อากาโส อผุฏฺฐากาโส อนนฺตโก ปริโยสาน-รหิโต, เอวๆ ตถา พุทฺโธ **อกุโขภิโย** โขเภตุๆ อาโลเพตุๆ อสกฺกุเณยฺโยติ อตฺโถ.

(อป.อฏ. ๑/๓๒๘)

อธิบายว่า อากาศคืออากาศที่ถูกต้องไม่ได้ ไม่มีที่สุด คือปราศจากที่สุด ฉันใด พระพุทธจ้า ก็ฉันนั้น **อันใคร ๆ ให้หวั่นไหวไม่ได้**คือใครไม่อาจทำให้หวั่นไหว ได้แก่ สั่นคลอนได้.

อคๆ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อ อาคม + คม (คติยๆ) + อๆ วิภัตติ แปลง คม เป็น ค ด้วยสูตร (นีติ. สุตฺต. ๑๐๙๕) ว่า คมิสฺส คตฺตๆ ยถาตนฺติ (แปลง คม ธาตุเป็น ค ได้ตามอุทาหรณ์ในพระบาลี)

อค (ปุ)

[น + คม (คติมฺหิ) + กฺวิ]

(๑) ต้นไม้.

ปาทโป วิฏปี รุกฺโข

อโค สาโล มหีรุโห

ทุโม ตรุ กุโช สาขี. (ธาน. ๕๓๙)

ต้นไม้ ๑๐ ศัพท์ = ปาทป, วิฏปี, รุกฺข, **อค**, สาล, มหีรุห, ทุม, ตรุ, กุช, สาขี.

(๒) ภูเขา.

เสลรุกฺเขสฺวโค นโค. (ธาน. ๑๑๑๗)

อค นค ศัพท์มีอรรถ ๒ = เสละ (ภูเขา) รุกขะ (ต้นไม้).

(๓) สิ่งของเคลื่อนที่ไม่ได้, ส่วนประกอบของเรือนมีเสาเป็นต้น.

ดู อคาร

อคจฺฉนฺต (ติ)

[น + คจฺฉนฺต]

ไม่ไปอยู่, เมื่อไม่ไป.

คจฺฉนฺต = คม + อ + อนฺต. แปลง ม ที่สุดธาตุเป็น จฺฉ ด้วยสูตร (กจ.๔๗๖) ว่า คมิสฺสนฺโต จฺโฉ วา สพฺพาสุ (พยัญชนะที่สุดของ คม ธาตุ ย่อมเป็น จฺฉ ในเพราะวิภัตติและปัจจัยทั้งปวงตามอุทาหรณ์ในพระบาลี)

มิยฺเยถ ภริยา วชโต มมชฺช

อคจฺฉโต มรณมาห ยกฺโข

เอเตน ทุกฺเขน ปเวธิโตสฺมิ

อกฺขาหิ เม เสนก เอตมตฺถๆ. (ชา. ๑/๑๖๐)

(พราหมณ์กล่าวว่า)

วันนี้ เมื่อข้าพเจ้าไปถึงบ้าน ภรรยาต้องตาย **เมื่อไม่ไป** (เมื่อไปไม่ถึงบ้าน) ข้าพเจ้าต้องตาย เทวดาบอกไว้ เพราะทุกข์นี้ ข้าพเจ้าจึงหวาดกลัว ท่านเสนกบัณฑิต โปรดบอกเหตุนี้แก่ข้าพเจ้าด้วยเถิด.

อคจฺฉโตติ อคจฺฉนฺตสฺส. (ชา.อฏ. ๓/๓๒๔)

บทว่า **อคจฺฉโต** แปลว่า เมื่อไม่ไป.

อคจฺฉึ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคจฺฉิ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคจฺฉิ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคจฺฉิตฺถ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคญฺฉึ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคญฺฉิ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

[อ + คม + อี]

กฺวจิ ธาตูติอาทินา อชฺชตนิมฺหิ คมิสฺส จฺฉสฺส กฺวจิ ญฺฉาเทโส.

แปลง จฺฉ ของ คมุ ธาตุ ในเพราะอัชชตนีวิภัตติเป็น ญฺฉ ในบางแห่ง ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ. (กจ. ๕๑๗)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๐๙๑) กล่าวว่า คมิสฺสนฺโต กฺวจิ อญฺโฉ อชฺชตนิยํ (เมื่อลงอัชชตนีวิภัตติ พยัญชนะที่สุดของ คม ธาตุ เป็น อญฺฉ ในที่บางแห่ง)

อคณ (ติ)

[น + คณ]

ไม่ใช่หมู่ - คณะ, ไม่มีหมู่, ไม่มีเพื่อน.

คณ = คณ (สงฺขฺยาเน) + อ, คณียติ อวยเวน สหาติ คโณ. น คโณ อคโณ

อคณตา (ถี)

[อคณ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีหมู่, ความไม่มีเพื่อน.

วิหตฺถตายาติ วิหตหตฺถตาย, **อคณตาย** อปฺปจฺจยตาย อปฺปฏิสรณตายาติ วุตฺตํ โหติ.

(สารตฺถ. ๒/๔๐๐)

บทว่า **วิหตฺถตาย** ความว่า เพราะความเป็นผู้ปราศจากมือ ท่านกล่าวอธิบายคำนี้ว่า **ความไม่ มีเพื่อน** คือ ความไม่เชื่อถือกัน กล่าวคือ ความไม่พึ่งพากัน.

[คำว่า **วุตฺตํ โหติ** มักประกอบใช้ เพื่อแสดงใจความของบท (ปทปิณฺฑตฺถ) นิยมวางไว้ท้ายพากย์ และเพิ่มคำว่า อตฺถชาตํ (เนื้อความ) เข้ามาเป็นประธาน โดย ชาต เป็นศัพท์ที่ลงในอรรถตัพภาวะ ไม่มีความหมายใด ๆ เพิ่มไปจากบทหน้า ในที่บางแห่งประกอบใช้คำว่า อิทำ วุตฺตํ โหติ ในต้นพากย์ เพื่อแสดงใจความของพากย์ (วากฺยปิณฺฑตฺถ) และเพิ่ม อตฺถชาตํ เข้ามาเหมือนกัน แต่เป็นเนื้อความของพากย์ที่กำลังกล่าวถึง ดังนั้น ประโยคที่ขึ้นต้นด้วย อิทำ วุตฺตำ โหติ หรือลงท้ายด้วย อิติ วุตฺตำ โหติ จึงเป็นประโยคสรุปความ ดังคัมภีรัตถนิยาม (ข้อ ๓๔๔) กล่าวว่า ประโยคว่า อิทำ วุตฺตำ โหติ แสดงใจความตามสมควร เพราะมีเนยยัตถะ (เนื้อความโดยอ้อม) ที่ซ่อนเร้น]

อคณนเหตุ (ปุ)

[อคณน + เหตุ]

เหตุแห่งการไม่นับ, เหตุแห่งการไม่คำนึง.

อคณนเหตุภูต (ติ)

[อคณนเหตุ + ภูต]

อันเป็นเหตุแห่งการไม่นับ, อันเป็นเหตุแห่งการไม่คำนึง.

ดู อคเณตฺวา

อคณปูรกา (ติ)

[น + คณ + ปูร (ปูรณมฺหิ) + ณฺวุ]

ผู้มิใช่คณปูรกะ, มิใช่ผู้ยังหมู่ให้ครบจำนวนในสังฆกรรม.

อคณปูรกตฺต (น)

[อคณปูรก + ตฺต]

ความเป็นผู้มิใช่คณปูรกะ.

มหาปจฺจริยาทีสุ ปน ปรมฺมุขาวิกปฺปนาว วุตฺตา. สา จายํ ยสฺมา วินยกมฺเมน สงฺคหิตา, ตสฺมา ภควโต วิกปฺเปตุ๋ น วฏฺฏติ. ภควติ หิ คนฺธกุฏิยํ นิสินฺเนปิ สงฺฆมชฺเฌ นิสินฺเนปิ สงฺเฆน คณปูปโหนเก ภิกฺขู คเหตฺวา ตำ ตำ กมฺมำ กตำ สุกตเมว โหติ, ภควา เนว กมฺมำ โกเปติ, น สมฺปาเทติ. น โกเปติ ธมฺมิสฺสรตฺตา, น สมฺปาเทติ **อคณปูรกตฺตา**. (วิ.อฏ. ๓/๘๔)

แต่ในอรรถกถาทั้งหลายมีมหาปัจจรีเป็นต้น ท่านกล่าวไว้แต่วิกัปลับหลังเท่านั้น. ก็เพราะการวิกัปภัตตาหารนี้นั้น ทรงสงเคราะห์ด้วยวินัยกรรม ฉะนั้น จึงไม่ควรวิกัปแก่พระผู้มีพระภาคเจ้า. จริงอยู่ เมื่อพระผู้มีพระภาคเจ้าประทับนั่งในพระคันธกุฎีก็ดี ประทับนั่งในท่ามกลางสงฆ์ก็ดี กรรมนั้นๆ ที่สงฆ์รวมภิกษุครบคณะแล้ว ทำเป็นอันกระทำดีแล้วแล. พระผู้มีพระภาคเจ้าไม่ทรงทำให้เสียกรรม ไม่ทรงทำให้กรรมสมบูรณ์ ไม่ทรงทำให้เสียกรรม เพราะพระองค์มีความเป็นใหญ่โดยธรรม, ไม่ทรงทำให้กรรมสมบูรณ์ ก็เพราะพระองค์**มิได้เป็นคณปูรกะ** (ผู้ทำคณะให้ครบจำนวน).

อคณิต (ติ)

[น + คณิต]

คณิต = คณ (สงฺขฺยาเน) + อิ + ต

อันเขาไม่นับแล้ว, อันเขามิได้คำนึงถึงแล้ว.

ยถา วา ปน มหาราช รญฺโญ สตมฺปิ ทฺวิสตมฺปิ ติสตมฺปิ อมจฺจา โหนฺติ, เตสำ ฉ เยว ชนา อมจฺจคณนาย คณียนฺติ. เสยฺยถีทำ เสนาปติ ปุโรหิโต อกฺขทสฺโส ภณฺฑาคาริโก ฉตฺตคฺคาหโก ขคฺคคฺคาหโก. เอเตเยว อมจฺจคณนาย คณียนฺติ. กึ การณา ? ยุตฺตตฺตา ราชคุเณหิ, อวเสสา **อคณิตา**, สพฺเพ อมจฺจาตฺเวว สงฺขำ คจฺฉนฺติ เอวเมว โข มหาราช เวสฺสนฺตเรน รญฺญา มหาทาเน ทียมาเน ยำ สตฺตกฺขตฺตุ๋ มหาปถวี กมฺปิตา, อกาลิกำ เอตำ กทาจุปฺปตฺติกำ อฏฺจหิ เหตูหิ วิปฺปมุตฺตำ, น ตำ คณียติ อฏฺจหิ เหตูหิ. (มิลินฺท. ๑๙๙)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร อีกอย่างหนึ่ง เปรียบเหมือนว่า พระราชาจะทรงมีอำมาตย์อยู่ ๑๐๐ คนก็ตาม ๒๐๐ คนก็ตาม ๓๐๐ คนก็ตาม เมื่อจะมีการนับจำนวนอำมาตย์เหล่านั้น ย่อมนับเอาชนเพียง ๖ คนเท่านั้น คือ (๑) เสนาบดี (๒) ปุโรหิต (๓) ผู้พิพากษา (๔) ขุนคลัง (๕) คนถือฉัตร (๖) คนถือพระ

ขรรค์ ชน ๖ คนนี้เท่านั้น ที่เขานับไว้ในการนับจำนวนอำมาตย์ เพราะเหตุไร เพราะเป็นผู้ประกอบด้วยพระราชคุณ ชนที่เหลือ **อันเขาไม่นับแล้ว** (ไม่นับชนที่เหลือ) ชนที่เหลือทุกคนย่อมถึงการนับว่าเป็นอำมาตย์เท่านั้น ฉันใด ขอถวายพระพร ข้อที่เมื่อพระราชาเวสสันดรทรงให้มหาทาน แผ่นดินใหญ่ได้ไหวถึง ๗ ครั้งใด ข้อนี้มิได้มีอยู่เป็นประจำตลอดกาลนาน เกิดได้เป็นบางครั้งบางคราว ซึ่งพ้นไปจากเหตุ ๘ อย่าง พระผู้มีพระภาค จึงไม่ทรงนับเหตุข้อนั้นรวมเข้ากับเหตุ ๘ อย่าง ฉันนั้นเหมือนกัน.

อคเณตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + คเณตฺวา]

คเณตฺวา = คณ (สงฺขฺยาเน) จุ. + เณ + ตฺวา

ไม่คำนึงถึงแล้ว, ไม่นับแล้ว.

อิมํ อุทานนฺติ ตํ วิปฺปการํ **อคเณตฺวา** อสฺส อคณนเหตุภูตํ ธมฺมานุภาวทีปกํ อิมํ อุทานํ อุทาเนสิ. (อุทาน.อฏ. ๖๒)

สองบทว่า **อิมํ อุทานํ** (อุทานนี้) ความว่า **ไม่คำนึงถึง**อาการแปลกนั้น ทรงเปล่งอุทานนี้อันแสดงธรรมานุภาพ มีการไม่คำนึงอาการแปลกนั้นเป็นเหตุ.

อคเณนฺต (ติ)

[น + คเณนฺต]

คเณนฺต. คณ (สงฺขฺยาเน) จุ. + เณ + อนฺต

ไม่คำนึงถึงอยู่, ไม่นับอยู่.

อิทำ วุตฺตำ โหติ ยถา ภทฺโท อุสภาชานีโย กสเน นิยุตฺโต ฆนติณมูลาทิเกปิ นงฺคลปเถ ตำ **อคเณนฺโต** อปฺปกสิเรน อิโต จิโต จ ปริวตฺเตนฺโต คจฺฉติ, ยาว กสนติณานำ ปริสฺสมำ ทสฺเสติ, เอวำ มมำ รตฺตินฺทิวาปิ อปฺปกสิเรเนว คจฺฉนฺติ อติกฺกมนฺตีติ. (เถร.อฏ. ๑/๘๔)

มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า เปรียบเหมือนโคผู้อาชาไนย ที่เขาเทียมไถแล้ว **ไม่คำนึงถึง**ความเหนื่อยยากนั้น (ไม่เห็นแก่ความเหนื่อยยาก) ในรอยไถที่มีรากหญ้าเป็นฟ่อนๆ เป็นต้น เดินเปลี่ยนรอยไถไปข้างโน้นบ้างข้างนี้บ้าง จนแสดงถึงการปรับเข้าในแนวไถได้ราบเสมอฉันใด แม้วันและคืนทั้งหลาย ย่อมละคืออ่านเราไปได้โดยไม่ยาก ฉันนั้น.

อคณฺฑ (ติ)

[น + คณฺฑ]

คณฺฑ = คณฺฑิ (สนฺนิจฺจเย) + ก. สนฺนิจยนฺติ ปุพฺพาทโย เอตฺถาติ คณฺโฑ. ลงนิคคหิตอาคมแปลงนิคคหิตเป็น ณฺ ลบ ก

ไม่มีฝีคือกิเลส (นิพพาน).

ปญฺจกฺขนฺเธ คณฺฑโต ปสฺสนฺโต อนุโลมิกำ ขนฺตึ ปฏิลภติ. ปญฺจนฺนำ ขนฺธานำ นิโรโธ **อคณฺฑำ** นิพฺพานนฺติ ปสฺสนฺโต สมฺมตฺตนิยามำ โอกฺกมติ.

(ปฏิสำ. ๔๑๑)

(พระโยคาวจร) ผู้กำหนดรู้ขันธ์ ๕ ว่า เป็นดังหัวฝี (ต่อมฝี) ย่อมได้อนุโลมขันติ เมื่อเห็นว่าความดับแห่งเบญจขันธ์ เป็นนิพพานที่**ไม่มีฝี[คือกิเลส]** ย่อมหยั่งลงสู่สัมมัตตนิยาม.

[อนุโลมขันติ คือ วิปัสสนาญาณที่คล้อยตามมรรคญาณ ในบางแห่งเรียกวิปัสสนาญาณทั่วไปว่าเป็นอนุโลมขันติ บางแห่งหมายถึงสังขารุเปกขาญาณที่อยู่ใกล้กับมรรคญาณตามฐานะที่กล่าวถึง

สัมมัตตนิยาม แปลตามศัพท์ว่า ความแน่นอนในสภาพเที่ยงต่อการบรรลุนิพพาน คือ โสดาปัตติมรรค มีรูปวิเคราะห์ว่า

สมฺมา อตฺตา สมฺมตฺโต (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส), นิยมนํ นิยาโม (นิ บทหน้า + ยม ธาตุ = งดเว้น + ณ ปัจจัยในภาวสาธนะ), สมฺมตฺเต นิยาโม สมฺมตฺตนิยาโม (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

อคณฺหน (น)

[น + คณฺหน]

คณฺหน = คห (อาทาเน) + ณฺหา + ยุ

การไม่จับ, การไม่ถือเอา.

ตตฺริทํ โอปมฺมํ ยถา หิ ทฺวีสุ อโยคุเฬสุ เอโก สีตโล ภเวยฺย คูถมกฺขิโต, เอโก อุณฺโห อาทิตฺโต. ตตฺถ ปณฺฑิโต สีตลํ คูถมกฺขิตตฺตา ชิคุจฺฉนฺโต น คณฺหาติ, อิตรํ ฑาหภเยน. ตตฺถ สีตลสฺส คูถมกฺขนชิคุจฺฉาย **อคณฺหนํ** วิย อชฺฌตฺตํ ลชฺชิธมฺมํ โอกฺกมิตฺวา ปาปสฺส อกรณํ. อุณฺหสฺส ฑาหภเยน **อคณฺหนํ** วิย อปายภเยน ปาปสฺส อกรณํ เวทิตพฺพํ. (อภิ.อฏ. ๑/๑๗๐)

ในการไม่ทำบาปนั้น มีข้ออุปมาดังนี้ อุปมาเหมือนก้อนเหล็ก ๒ ก้อน ก้อนหนึ่งเย็น แต่เปื้อนคูถ ก้อนหนึ่งร้อนลุกโพลง ในก้อนเหล็กทั้งสองนั้น คนฉลาดรังเกียจก้อนเหล็กเย็น จึงไม่จับเพราะกลัวเปื้อนคูถ รังเกียจก้อนเหล็กร้อนอื่น จึงไม่จับเพราะเกรงกลัวความร้อน ในการอุปมานั้น พึงทราบการหยั่งลงสู่สภาพความละอายภายในแล้วไม่ทำบาป เหมือน**การไม่จับ**ก้อนเหล็กเย็น เพราะรังเกียจที่จะเปื้อนคูถ พึงทราบการไม่ทำบาป เพราะกลัวอบายภูมิ เหมือน**การไม่จับ**ก้อนเหล็กร้อน เพราะกลัวความร้อน ฉะนั้น.

อคณฺหนฺต (ติ)

[น + คณฺหนฺต]

คณฺหนฺต = คห (อาทาเน) + ณฺหา + อนฺต

ไม่จับอยู่, เมื่อไม่ถือเอา.

จิตฺตสฺส นิมิตฺตํ **อคณฺหนฺโต** สมฺมาทิฏฺฐึ ปริปูเรสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติ. (อ. ๒/๖๙)

(ภิกษุทั้งหลาย) ข้อที่ภิกษุผู้**ไม่ถือเอา**นิมิตแห่งจิต จักบำเพ็ญสัมมาทิฏฐิให้บริบูรณ์ได้ นั่นมิใช่ฐานะที่จะมีได้.

(ก) ไม่เชื่ออยู่, เมื่อไม่เชื่อ.

เต นานปฺปการํ ยาจิตฺวา อตฺตโน วจนํ **อคณฺหนฺตํ** ทิสฺวา ฆรํ ปวิสิตฺวา ปุตฺเตน สทฺธึ ตสฺส ภริยํ สปริวารํ อุยฺโยเชสุ มยํ นานปฺปการํ ตํ ยาจนฺตาปิ ตสฺส มนํ อลภิตฺวา อาคตา, คจฺฉ ตฺวํ ภทฺเท ตว ภตฺตารํ ปุตฺตสนฺทสฺสเนน ยาจิตฺวา สญฺญาเปหีติ. (อุทาน.อฏ. ๖๕)

มารดาบิดาและญาติมิตรเหล่านั้น อ้อนวอนนานัปการ เห็นเขา**ไม่เชื่อ**คำพูดของตน เข้าไป

สู่เรือน ส่งภรรยาของเขาพร้อมกับบุตร และบริวารไปด้วยคำสั่งว่า พวกเราแม้อ้อนวอนเขานานัปปการก็ไม่ได้ใจของเขา (ไม่ได้รับความยินยอม) กลับมาแล้ว นางผู้เจริญ หล่อนจงไปอ้อนวอนสามีของเธอ ด้วยการแสดงบุตรให้ (สามี) ยินยอมเถิด.

(ข) เมื่อไม่รับ, ไม่รับอยู่.

เอตฺถ จ จีวรํ โส **อคณฺหนฺโตปิ** เอหิ ภนฺเต อิมํ วตฺถํ ปฏิคฺคณฺหาหีติ อุปนามนวเสน จีวรสฺสาปิ ลาภีตฺเวว วุตฺโต. (อุทาน.อฏ. ๗๒)

ก็ในที่นี้ท่าน[พาหิยทารุจีริยะ] แม้**เมื่อไม่รับ**จีวร เขาก็กล่าวว่า เป็นผู้ได้แม้จีวรเหมือนกัน ด้วยการน้อมเข้าไปว่า มาเถิดขอรับ จงรับผ้านี้.

อคณฺหมาน (ติ)

[น + คณฺหมาน]

คณฺหมาน = คห (อาทาเน) + ณฺหา + มาน

ไม่ถืออยู่, ไม่ยึดถืออยู่.

อนุปาทิยาโนติ จตูหิ อุปาทาเนหิ อนุปาทิยมาโน **อคณฺหมาโน** อปรามาสมาโน อนภินิวิสมาโนติ อตฺถํ ปหาย อนุปาทิยาโน. (มหานิ. ๘๓)

บทว่า **อนุปาทิยาโน** (ไม่ยึดมั่นอยู่) ได้แก่ ไม่ยึดไว้ คือ **ไม่ยึดถือ** ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่น ด้วยอุปาทาน ๔ รวมความว่าละอัตตาแล้ว ไม่ยึดถือ [ไม่ยึดมั่นในอารมณ์].

[อุปาทาน (อุปาทาน) แปลว่า ความยึดมั่น[ในอารมณ์] ด้วยอำนาจตัณหา[โลภะ]และทิฏฐิ อุป ศัพท์ในคำนี้มีอรรถว่า มั่น ดังคำว่า อุปายาส (ความลำบากใจอย่างมั่นคง, ความคับแค้นใจ) อุปกฏฺฐ (ที่ใกล้อย่างมั่นคง) เป็นต้น]

ดู อนุปาทิยาน

อคณฺหยมาน (ติ)

[น + คณฺหยมาน]

คณฺหยมาน = คห + ณฺหา + ณฺย + มาน

ไม่ยึดถืออยู่.

อนุปาทิยาโน โลกสฺมึ กิญฺจีติ จตูหิ อุปาทาเนหิ อนุปาทิยมาโน **อคณฺหยมาโน** อปรามสมาโน อนภินิวิสมาโน. (มหานิ. ๒๖๗)

ปาฐะว่า อนุปาทิยาโน โลกสฺมึ กิญฺจิ (จึงไม่ถือมั่นอะไรๆ ในโลก) ได้แก่ ไม่ถือมั่น คือ **ไม่ยึดถือ** ไม่ยึดมั่น ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน ๔.

อคณฺหุ (กฺริ/อา) ดู คณฺหาติ

อคณฺหู (กฺริ/อา) ดู คณฺหาติ

อคต (ติ)

[น + คต] ไม่เคยไป.

กติ ปริสฺสยา โลเก คจฺฉโต **อคตึ** ทิสํ.
เย ภิกฺขุ อภิสมฺภเว ปนุตมฺหิ สยนาสเน.

(มหานิ. ๓๗๒)

(พระสารีบุตรเถระกล่าวว่า)

ภิกษุเมื่อจะไปสู่ทิศที่**ไม่เคยไป** พึงปราบปรามอันตรายเท่าที่มีอยู่ในโลก บนที่นั่งที่นอน อัน**เงียบสงัด.**

อคตๆ ทิสนฺติ นิพฺพานๆ. ตญฺหิ อคตปุพฺพตฺตา อคตๆ, นิทฺทิสิตพฺพโต ทิสา จาติ. เตน วุตฺตๆ อคตๆ ทิสนฺติ. อมตๆ ทิสนฺติปิ ปาโจ.

(มหานิ.อฏ. ๓๙๒)

ปาฐะว่า **อคตๆ ทิสๆ** (ทิศที่ไม่เคยไป) คือ นิพพาน. จริงอยู่ นิพพานนั้นชื่อว่าไม่เคยไป เพราะเป็นทิศที่บุคคลไม่เคยไป และชื่อว่าทิศ เพราะเป็นสิ่งที่บุคคลพึงแสดงให้ปรากฏ เพราะเหตุนั้น พระสารีบุตรเถระจึงกล่าวว่า อคตๆ ทิสๆ. บาลีว่า อมตๆ ทิสๆ ก็มี.

น หิ เอเตหิ ยาเนหิ คจฺเฉยฺย **อคตๆ** ทิสๆ
ยถาตฺตนา สุทนฺเตน ทนฺโต ทนฺเตน คจฺฉติ.

(ธมฺม. ๕๙)

บุคคลผู้ฝึกฝนแล้ว ย่อมไปสู่ทิศที่**ไม่เคยไป** (นิพพาน) ด้วยอัตภาพที่ฝึกฝนดีแล้ว ซึ่งยานภายนอกเหล่านั้นพาไปไม่ได้เลย.

ยานิ ตานิ หตฺถิยานาทีนิ ยานานิ, น หิ เอเตหิ ยาเนหิ โกจิ ปุคฺคโล สุปินนฺเตนปิ อคต-ปุพฺพตฺตา อคตนฺติ สงฺขาตๆ นิพฺพานทิสๆ ตถา คจฺเฉยฺย, ยถา ปุพฺพภาเค อินฺทฺริยทเมน อปรภาเค อริยมคฺคภาวนาย สุทนฺเตน ทนฺโต นิพฺพิเสวโน สปฺปญฺโญ ปุคฺคโล ตๆ อคตปุพฺพๆ ทิสๆ คจฺฉติ, ทนฺตภูมึ ปาปุณาติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๓๑๐)

ก็บุคคลไรๆ ไม่พึงไปสู่ทิศคือนิพพาน ที่เรียกว่า อคตะ เพราะเป็น**ทิศไม่เคยไป** แม้โดยที่สุดด้วยความฝัน ด้วยยานมียานช้างเป็นต้นเหล่านี้ เหมือนบุคคลผู้ฝึกตนแล้ว มีตนฝึกดีแล้วด้วยการฝึกอินทรีย์ในเบื้องต้น มีตนอันฝึกดีแล้วด้วยอริยมรรคภาวนาในเบื้องปลาย หมดพยศ มีปัญญา ย่อมไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป คือ ถึงภูมิที่ฝึกตนแล้ว (พระอรหันต์) เพราะฉะนั้น การฝึกตนนั้นแล จึงประเสริฐ.

[คำว่า **ทิสๆ** (ทิศที่ไม่เคยไป) ในสองคาถานี้ เป็น**สทิสูปจาระ** สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะแต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย กล่าวคือ คำว่า ทิส แปลตามศัพท์ว่า ทิศ แต่ในที่นี้ยังระบุถึงความหมายแฝงที่กล่าวเปรียบทิศเหมือนพระนิพพาน ดังนั้น ในอรรถกถา จึงอธิบายว่า อคตๆ ทิสนฺติ นิพฺพานๆ (สองบทว่า อคตๆ ทิสๆ (ทิศที่ไม่เคยไป) คือ พระนิพพาน), นิพฺพานทิสๆ คจฺเฉยฺย (พึงไปสู่ทิศคือพระนิพพาน)]

เอเตน มคฺเคน พุทฺธา จ สาวกา จ **อคตๆ** ทิสๆ นิพฺพานๆ คจฺฉนฺตีติ อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค. ยาวตา ปุถุสมณพฺราหฺมณานๆ ปรปฺปวาทานๆ มคฺคา, อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค อคฺโค จ เสฏฺโฐ จ ปาโมกฺโข จ อุตฺตโม จ ปวโร จาติ มคฺคานๆ อฏฺฐงฺคิโก เสฏฺโฐ. (ปฏิสๆ. ๓๒๕)

พระพุทธเจ้าและสาวก ย่อมไปสู่ทิศ**ที่ไม่เคยไป** คือ นิพพาน ด้วยมรรคนี้ เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่ามรรคมีองค์ ๘, อริยมรรคมีองค์ ๘ นี้เท่านั้น ล้ำเลิศ ยอดเยี่ยม เป็นประธาน สูงสุด และประเสริฐกว่ามรรคของสมณพราหมณ์เป็นจำนวนมากผู้ถืออลัทธิอื่น เหตุนั้น มรรคมีองค์ ๘ จึงประเสริฐกว่ามรรคทั้งหลาย.

อคตนฺติ อนมตคฺเค สๆสาเร อคตปุพฺพๆ.

(ปฏิสๆ.อฏ. ๒/๒๑๓)

บทว่า **อคตํ** (ไม่เคยไป) อธิบายว่า ทิศที่ไม่เคยไปในสงสารอันไม่ปรากฏเบื้องต้นและเบื้องปลาย.

(ก) ผู้ไม่มีความเป็นไปโดยขัดแย้ง (พระพุทธเจ้า). ดู อคตภาว อรรถ (ก)

(ข) ผู้ไม่มีความเป็นไปในคติ ๕.

ดู อคตภาว อรรถ (ข)

[คติ ๕ คือ เทวดา ๑ มนุษย์ ๑ อบายภูมิ ๓ อันได้แก่ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน และที่อยู่ของเปรต ดังข้อความในอังคุตตรนิกาย นวก นิบาต คติสูตร (๒๓/๖๘/๓๗๙) ว่า

ปญฺจิมา ภิกฺขเว คติโย. กตมา ปญฺจ. นิรโย ติรจฺฉานโยนิ เปตฺติวิสโย มนุสฺสา เทวา. อิมา โข ภิกฺขเว ปญฺจ คติโย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คติมี ๕ อย่างเหล่านี้ คติ ๕ อย่างเป็นไฉน คือ นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ที่อยู่ของเปรต มนุษย์ และเทวดา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย คติมี ๕ อย่างเหล่านี้.

พระพุทธองค์ตรัสอบายภูมิ ๓ ในพระสูตรนี้ โดยรวมเอาอสุรกายเข้าในเปรต นอกจากนั้นยังรวมพรหมไว้ในเทวดาอีกด้วย จึงมิได้ตรัสถึงพรหมไว้โดยเฉพาะ]

อคตปุพฺพ (ติ)

[น + คตปุพฺพ]

ไม่เคยถึง, ไม่เคยไป.

กถญฺจ ภิกฺขเว รญฺโญ นาโค คนฺตา โหติ? อิธ ภิกฺขเว รญฺโญ นาโค ยเมนํ หตฺถิทมฺมสารถิ ทิสํ เปเสติ ยทิ วา คตปุพฺพํ ยทิ วา **อคตปุพฺพ**ํ ตํ ขิปฺปเมว คนฺตา โหติ. เอวํ โข ภิกฺขเว รญฺโญ นาโค คนฺตา โหติ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคโต รญฺโญ นาโค ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขํ คจฺฉติ. นาโค ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขํ คจฺฉติ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว จตูหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อาหุเนยฺโย โหติ ฯเปฯ อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส. กตเมหิ จตูหิ? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ โสตา จ โหติ, หนฺตา จ, ขนฺตา จ, คนฺตา จ.

(อ. ๑/๔๓๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ช้างของพระราชาเป็นสัตว์ไปได้ เป็นอย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ช้างของพระราชาในโลกนี้ไปสู่ทิศที่ควาญช้างใสไปคือทิศที่เคยไปหรือทิศ**ที่ไม่เคยไป**ได้โดยเร็วพลัน ช้างของพระราชาเป็นสัตว์ไปได้ เป็นอย่างนี้แล ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ช้างของพระราชาที่ประกอบด้วยองค์ ๔ ประการนี้แล ย่อมเป็นช้างควรแก่พระราชา ควรเป็นช้างต้น, นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการก็ฉันนั้น ย่อมเป็นผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย... เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก.

ธรรม ๔ ประการอะไรบ้าง ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้เชื่อฟัง เป็นผู้ฆ่าได้ เป็นผู้อดทน เป็นผู้ไปได้.

[ช้างที่ควรเป็นราชพาหนะ ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ เป็นสัตว์เชื่อฟัง คือตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ

เงี่ยหูฟังเหตุการณ์ที่ควาญช้างให้ทำ. เป็นสัตว์ฆ่าได้ คือ เมื่อเข้าสู่สมรภูมิแล้ว ฆ่าช้างบ้าง ฆ่าควาญช้างบ้าง ฆ่าม้าบ้าง เป็นต้น. เป็นสัตว์อดทน คือ เมื่อเข้าสู่สมรภูมิแล้ว อดทนต่อหอก ดาบ ลูกศร เป็นต้น, เป็นสัตว์ไปได้ คือ ไปสู่ทิศเคยไปหรือไม่เคยไปที่ควาญช้างไสไป.

ภิกษุผู้ควรแก่ของที่เขานำมาถวาย ควรแก่ของต้อนรับ...เป็นนาบุญอันยอดเยี่ยมของโลก ต้องประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ เช่นเดียวกัน คือ**เป็นผู้เชื่อฟัง** ได้แก่ ตั้งใจ ใฝ่ใจ สำรวมใจ เงี่ยโสตลงฟังธรรม เมื่อมีผู้อื่นแสดงธรรมวินัยที่ตถาคตประกาศแล้ว. **เป็นผู้ฆ่าได้** ได้แก่ เป็นผู้ไม่ยินดีกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น ละ บรรเทา ทำให้หมดสิ้นไป ทำให้ถึงความไม่มี. **เป็นผู้อดทนได้** ได้แก่ เป็นผู้อดทนต่อความหนาว ความร้อน ความหิว กระหาย ต่อการถูกเหลือบ ยุง แดด และสัตว์เลื้อยคลานทั้งหลายรบกวน ต่อถ้อยคำหยาบคายร้ายแรงต่าง ๆ เป็นผู้อดกลั้นเวทนาอันมีในร่างกายที่เกิดขึ้นแล้วเป็นทุกข์ กล้าแข็ง เจ็บปวด เผ็ดร้อน ไม่น่ายินดี. **เป็นผู้ไปได้** ได้แก่ ย่อมไปสู่ทิศที่ไม่เคยไปตลอดกาลอันยาวนานนี้ คือ ความระงับสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับทุกข์ นิพพาน.

อคตปุพฺพ มีรูปวิเคราะห์ว่า อคโต ปุพฺพนฺติ อคตปุพฺโพ (ไม่ไปสู่ทิศในกาลก่อน ชื่อว่า อคตปุพฺพ = ไม่เคยไปสู่ทิศ) ตามมติของปทรูปสิทธิปกรณ์ บทนี้ชื่อว่ากรรมธารยสมาสโดยอ้อม เพราะตั้งชื่อเป็นกรรมธารยสมาสด้วยการแบ่งสูตรว่า ทฺวิปเท กมฺมธารโย ในสูตว่า ทฺวิปเท ตุลฺยาธิกรเณ กมฺมธารโย (กจ. ๓๒๔) เหมือนศัพท์อปาทานที่ตั้งชื่อด้วยสูตรว่า ทูรนฺติกทฺธกาล เป็นต้น แต่ลงปัญจมีวิภัตติในอรรถอื่นจากอปาทาน จึงเป็นศัพท์อปาทานเพียงชื่อเท่านั้น ไม่มีความหมายตามชื่อจริง ๆ ศัพท์เหล่านั้นชื่อว่าสัททการก คือ การกโดยศัพท์ ไม่ใช่อรรถการก คือ การกโดยอรรถ แม้รูปว่า **อคตปุพฺโพ** เป็นต้น ก็ควรได้ชื่อว่ากรรมธารยสมาสโดยศัพท์ ตามเหตุผลที่กล่าวมาแล้ว

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๐๔) แสดงรูปวิเคราะห์ของ อคตปุพฺพ เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺเพ อคโต อคตปุพฺโพ (ไม่ไปแล้วในกาลก่อน) และเรียกบทสมาสที่สลับบทหน้าและบทหลังนี้ว่า **ทุราชานมัคคตัปปุริสสมาส** คือ ตัปปุริสสมาสที่มีหนทางอันเข้าใจยาก ที่จริงแล้วบทดังกล่าวอาจเรียกได้ว่า ปทวิปัลลาส เหมือน อจฺจนฺตํ เป็นต้น ซึ่งพบในไวยากรณ์สันสกฤต เป็นตัวอย่างว่า ภูตปุพฺโพ (ผู้เป็นแล้วในกาลก่อน) จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์สารัสวตะ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗) สูตร อมาทิมฺหิ ตปฺปุริโส (เมื่อมีบทหน้าลง อำ วิภัตติเป็นต้น ชื่อว่า ตัปปุริสสมาส) [มีรูปสันสกฤตว่า อมาเทา ตตฺปุรุษะ] ท่านให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นตัปปุริสสมาสว่า ปุพฺเพ ภูโต ภูตปุพฺโพ แล้วจึงสลับบทหน้าและบทหลัง ดังนั้น อุทาหรณ์ว่า อคตปุพฺโพ ก็อาจตั้งรูปวิเคราะห์เป็นสัตตมีตัปปุริสสมาส

ว่า ปุพฺเพ อคโต อคตปุพฺโพ ได้เช่นกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ฎีกาของสารัสวตะ ชื่อจันทรกีรติ (เล่ม ๑ หน้า ๑๖๗) ว่า

เอวํ ปุพฺพสฺมึ กาเล ภูโต อิติ วิคฺคเห สตฺตมีปจฺจยานํ โลเป กฺวจิ อมาทฺยนฺตสฺส ปรตฺตํ อิติ ภูตอิติ ปทสฺสคฺเค ปุพฺพอิติ ปทํ ลิขฺยเต. ภูตปุพฺโพ อิติ สิชฺฌติ.

เมื่อกระทำรูปวิเคราะห์ว่า ผู้เป็นแล้วในกาลก่อนอย่างนี้ เมื่อลบสัตตมีและปฐมาวิภัตติแล้ว ความเป็นเบื้องหลังแห่งบทที่มี อำ วิภัตติเป็นต้นอยู่ท้ายย่อมมีได้ในบางที่ ดังนั้น จึงเขียนบทว่า ปุพฺพ ไว้ท้ายบทว่า ภูต จึงสำเร็จเป็นรูปว่า ภูตปุพฺโพ.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

เอวํ ปูรฺวสฺมินฺกาเล ภูต อิติ วิคฺรเห สปฺตมีปฺรตฺยยาโยรฺโลเป กฺวจิทมาทฺยนฺตสฺย ปรตฺวํ อิติ ภูตอิติ ปทสฺยาเคฺร ปูรฺวอิติ ปทำ ลิขฺยเต. ภูตปูรฺว อิติ สิธฺยติ]

อคตปุพฺพตา (ถี)

[อคตปุพฺพ + ตา]

ความเป็นฐานะที่ไม่เคยไป.

เกนจิ พาลปุถุชฺชเนน สุปิเนนปิ **อคตปุพฺพตาย** อคตปุพฺพา ทิสา นามาติ วุจฺจติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๒๕, มหานิ.อฏ. ๓๙๔)

(นิพพาน) ท่านเรียกชื่อว่า **ทิศไม่เคยไป** เพราะเป็นฐานะที่พาลปุถุชนไรๆ **ไม่เคยไป**แม้ด้วยความฝัน (แม้แต่ฝันถึงก็ไม่เคย).

อคตปุพฺพตฺต (น)

[อคตปุพฺพ + ตฺต]

ทิศไม่เคยไป, ความเป็นฐานะที่ไม่เคยไป.

ยานิ ตานิ หตฺถิยานาทีนิ ยานานิ, น หิ เอเตหิ ยาเนหิ โกจิ ปุคฺคโล สุปินนฺเตนปิ **อคตปุพฺพตฺตา** อคตนฺติ สงฺขาตํ นิพฺพานทิสํ ตถาคจฺเฉยฺย, ยถา ปุพฺพภาเค อินฺทฺริยทเมน อปรภาเค อริยมคฺคภาวนาย สุทนฺเตน ทนฺโต นิพฺพิเสวโน สปฺปญฺโญ ปุคฺคโล ตำ อคตปุพฺพำ ทิสำ คจฺฉติ, ทนฺตภูมึ ปาปุณาติ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๓๑๐)

ก็บุคคลไรๆ ไม่พึงไปสู่ทิศคือนิพพาน ที่เรียกว่า อคตะ เพราะเป็น**ทิศไม่เคยไป** แม้โดยที่สุดด้วยความฝัน ด้วยยานมียานช้างเป็นต้นเหล่านี้ เหมือนบุคคลผู้ฝึกตนแล้ว มีตนฝึกดีแล้วด้วยการฝึกอินทรีย์ในเบื้องต้น มีตนทรมานดีแล้วด้วยอริยมรรคภาวนาในเบื้องปลาย หมดพยศ มีปัญญา ย่อมไปสู่ทิศที่ไม่เคยไป คือ ถึงภูมิที่ฝึกตนแล้ว (พระอรหันต์) เพราะฉะนั้น การฝึกตนนั้นแล จึงประเสริฐ.

อคตภาว (ปุ)

[อคต + ภาว]

(ก) ความเป็นผู้ไม่มีความเป็นไปโดยขัดแย้ง, การไม่เป็นไปโดยขัดแย้ง.

กถำ ตเถหิ อคโตติ ตถาคโต? โพธิสมฺภารสมฺภรเณ ตปฺปฏิปกฺขปฺปวตฺติสงฺขาตำ นตฺถิเอตสฺส คตนฺติ อคโต. โส ปนสฺส **อคตภาโว**

มจฺเฉรทานปารมิอาทีสุ อวิปรีตํ อาทีนวา-นิสํสปจฺจเวกฺขณาทินยปฺปวตฺเตหิ ญาเณหีติ ตเถหิ ญาเณหิ อคโตติ ตถาคโต.

(อุทาน.อฏ. ๑๓๕)

พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่า ไม่มีความเป็นไปโดยขัดแย้งกับพระญาณอันถ่องแท้เป็นอย่างไร ? คือ พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่า อคต เพราะอรรถว่าไม่มีความเป็นไป กล่าวคือความเป็นไปโดยขัดแย้งกับพระญาณอันถ่องแท้นั้น ในการอบรมบ่มโพธิสมภาร ก็**การไม่เป็นไปโดยขัดแย้ง**ของพระองค์กับพระญาณ อันถ่องแท้ อันเป็นไปตามนัยมีการพิจารณาโทษและอานิสงส์เป็นต้น โดยไม่แปรปรวนในความตระหนี่และทานบารมี เป็นต้น ดังนั้น พระองค์ จึงทรงพระนามว่า ตถาคต เพราะอรรถว่าไม่มีความเป็นไปโดยขัดแย้งกับพระญาณอันถ่องแท้.

(ข) ความเป็นผู้ไม่มีความเป็นไปในคติ ๕, การไม่เป็นไปในคติ ๕.

อถ วา กิเลสาภิสงฺขารปฺปวตฺติสงฺขาตํ ขนฺธปฺปวตฺติสงฺขาตเมว วา ปญฺจสุปิ คตีสุ คตํ คมนํ เอตสฺส นตฺถีติ อคโต. สอุปาทิเสสอนุปาทิเสสนิพฺพานปฺปตฺติยา สฺวายมสฺส **อคตภาโว** ตเถหิ อริยมคฺคญาเณหีติ เอวมฺปิ ภควา ตเถหิ อคโตติ ตถาคโต. (อุทาน.อฏ. ๑๓๕)

อีกนัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาค ทรงพระนามว่า อคตะ เพราะอรรถว่าไม่มีความเป็นไปในคติ ๕ กล่าวคือความเป็นไปแห่งกิเลสและอภิสังขาร (บุญและบาป) หรือกล่าวคือความเป็นไปแห่งขันธ์นั่นเอง. **การไม่เป็นไปในคติ ๕** นั้น ย่อมมีด้วยอริยมรรคญาณอย่างถ่องแท้ เพราะการบรรลุสอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน เพราะเหตุอย่างนี้ พระผู้มีพระภาคจึงทรงพระนามว่าตถาคต เพราะไม่มีความเป็นไปในคติ ๕ ด้วยพระญาณอันถ่องแท้.

[คำว่า **สฺวายํ** ตัดบทเป็น โส + อยํ แม้จะมีสรรพนามร่วมกัน ๒ บท ก็ควรแปลเฉพาะบทหน้าเท่านั้น เพราะสรรพนามศัพท์แรกชื่อว่า อรรถปทะ คือ บทที่แสดงความหมายได้ ส่วนสรรพนามบทหลัง เรียกว่า ปทาลังการ, ปทโสภณ, ปทปาริผุลละ คือ คำประดับบท, วจนาลังการ คือ เครื่องประดับคำ หรือวาจาสิลิฏฐะ คือ ศัพท์ทำให้คำสละสลวย มีอุทาหรณ์อื่นเช่น โย โส ภควา (พระผู้มีพระภาคพระองค์ใด), เย อิเม มนุสฺสา (มนุษย์เหล่าใด), ยํ เอตํ ธมฺมํ (พระธรรมใด)
มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ ในคัมภีร์ไวยากรณ์ฎีกาและโยชนาว่า

ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพเมว ปธานํ

(ปทรูปสิทธินิสสัยใหม่. ๑๘๕)

สรรพนามต้นเป็นประธานในสรรพนามทั้งสองศัพท์.

ตตฺถ ตเมนนฺติ ตํ อายสฺมนฺตํ อานนฺทํ. เอตสทฺโท หิ ปทาลงฺการมตฺตํ. อยญฺหิ สทฺทปกติ, ยทิทํ ทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพปทสฺเสว อตฺถปทตา. (สี.นวฏี. ๑/๘๓)

ในพากย์นั้น คำว่า **ตเมนำ** แปลว่า ท่านพระอานนท์นั้น เพราะ เอต ศัพท์เป็นเพียงคำประดับบท โดยแท้จริงแล้ว การที่บทหน้าในสรรพนามสองศัพท์ เป็นบทแสดงเนื้อความนี้เป็นธรรมเนียมของศัพท์.

ตำ ปเนตนฺติ เอตฺถ เอตสทฺโท วจนาลงฺกาโรทฺวีสุ สพฺพนาเมสุ ปุพฺพสฺเสว เยภุยฺเยน ปธานตฺตา. (ปาจิตฺ.โย. ๖๑)

เอต ศัพท์ในคำว่า ตำ ปเนตำ นี้ เป็นเครื่องประดับคำ เพราะสรรพนามต้นเท่านั้น มักเป็นประธานโดยมากในสรรพนามทั้งสองศัพท์

อนึ่ง วิธีใช้สรรพนามซ้ำกันนั้น พบลักษณะการใช้ ๔ ฐานะ คือ

๑. **ปทาลังการะ** คำประดับบท เช่น โย โส, ยา สา, ยำ ตำ, ยฺวายำ, โยยำ, ยายำ, ยทิทำ, โย เอส, ยา เอสา, ยเมตำ, สฺวายำ, สายำ, ตยิทำ เป็นต้น

๒. **วิจฉา** คำซ้ำที่มีความหมายเท่ากับแต่ละอย่างๆ เช่น โย โย (ใดๆ), โส โส (นั้นๆ), ยำ ยำ (ใดๆ), ตำ ตำ (นั้นๆ)

๓. **พยติหาระ** การกระทำกิริยาชนิดเดียวกันต่อกันและกัน เช่น อญฺญมญฺญำ (ซึ่งกันและกัน), อตรีตรำ, อิตเรตรำ (ซึ่งกันและกัน), อิโต จิโต (จากที่นี้และที่นี้), อสุโก จ อสุโก จ (คนโน้นและคนโน้น)

๔. **อัตถวิเสสะ** ความหมายพิเศษไปกว่าเดิม เช่น โย โกจิ (บุรุษคนใดคนหนึ่ง), ยา กาจิ (หญิงคนใดคนหนึ่ง), ยำ กิญฺจิ (สกุลแห่งใดแห่งหนึ่ง) เป็นต้น]

อคติ (ถี)

[น + คติ] คติ = คม (คตฺยำ) + ติ

อคติ (ความลำเอียง) คือ การทำสิ่งที่ไม่ควรทำ หรือ ไม่ทำ สิ่งที่ควรทำด้วยอำนาจของฉันทะเป็นต้น ฉันทะเป็นต้นนั้น จึงเป็นเหตุเกิดของอคติทั้งหลาย ท่านเรียกฉันทาคติเป็นต้น โดย**การณูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุอันได้แก่ฉันทะเป็นต้น แต่มุ่งให้หมายถึงผล คือการทำสิ่งที่ไม่ควร หรือไม่ทำสิ่งที่ควรทำ ความลำเอียง ที่เรียกว่า อคติ นี้ พึงละได้ด้วยโสดาปัตติมรรคญาณ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรค ๒/๓๘๙ กล่าวว่า อคติ ปฐมญาณวชฺฌาว (อคติ ประหานได้ด้วยญาณที่ ๑ นั่นแหละ = โสดาปัตติมรรคญาณ)]

(๑) ฐานะที่ไม่ควรไป, ที่ไม่ควรประพฤติ, ความลำเอียง, ความไม่ยุติธรรม, อคติ.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุ อาปตฺตึ อาปนฺโน โหติ. โส ตสฺสา อาปตฺติยา อนาปตฺติทิฏฺฐิ โหติ, อญฺเญ ภิกฺขู ตสฺสา อาปตฺติยา อาปตฺติทิฏฺฐิโน โหนฺติ. โส เจ ภิกฺขเว ภิกฺขุ เต ภิกฺขู เอวำ ชานาติ อิเม โข อายสฺมนฺโต พหุสฺสุตา ฯเปฯ สิกฺขากามา, นาลำ มมำ วา การณา อญฺเญสำ วา การณา ฉนฺทา โทสา โมหา ภยา **อคตึ** คนฺตุำ.

(วิ. ๓/๔๘๓-๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็ในกรณีที่ภิกษุต้องอาบัติแล้ว มีความเห็นในอาบัตินั้นว่าไม่เป็นอาบัติ พวกภิกษุอื่นมีความเห็นในอาบัตินั้นว่าเป็นอาบัติ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าภิกษุ

รูปนั้นรู้จักภิกษุเหล่านั้นอย่างนี้ว่า ท่านเหล่านี้เป็นพหูสูต...ใฝ่การศึกษา ไม่สมควรถึง**ความลำเอียง**เพราะความรัก เพราะความชัง เพราะความหลง เพราะความกลัว เพราะเราเป็นเหตุ หรือเพราะภิกษุอื่นเป็นเหตุ.

ตสฺส อิมาหิ จตูหิ วิญฺญาณฏฺฐิตีหิ อุปตฺถทฺธํ วิญฺญาณํ จตูหิ ธมฺเมหิ **อคตึ** คจฺฉติ ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา. ตตฺถ ราเคน ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ, โทเสน โทสาคตึ คจฺฉติ, ภเยน ภยาคตึ คจฺฉติ, โมเหน โมหาคตึ คจฺฉติ. อิติ โข ตญฺจ กมฺมํ อิเม จ กิเลสา, เอส เหตุ สํสารสฺส, เอวํ สพฺเพ กิเลสา จตูหิ วิปลฺลาเสหิ นิทฺทิสิตพฺพา. (เนตฺติ. ๑๐๗)

วิญญาณของบุคคลนั้น อันวิญญาณฐิติ ๔ เหล่านี้อุปถัมภ์แล้ว ย่อมถึง**ความลำเอียง** ๔ ประการ คือ ลำเอียงเพราะฉันทะ (รัก) เพราะโทสะ (ชัง) เพราะความกลัว และเพราะโมหะ (หลง) ในความลำเอียง ๔ เหล่านั้น บุคคลย่อมถึงฉันทาคติเพราะราคะ ย่อมถึงโทสาคติเพราะโทสะ ย่อมถึงภยาคติเพราะความกลัว ย่อมถึงโมหาคติเพราะโมหะ โดยประการดังนี้ กรรม[คือเจตนาเจตสิกที่ในอกุศลจิต ๑๒ โลกิยกุศลจิต] และกิเลส[องค์ธรรม ๑๐] ทั้งหมดนี้เป็นเหตุแห่งสงสาร กิเลสทั้งปวงพึงแสดงด้วยวิปัลลาส ๔ อย่างนี้.

อคตึ คจฺฉตีติ

อคนฺตพฺพํ คตึ คจฺฉติ, อกตฺตพฺพํ กโรตีติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๒๑)

สองบทว่า **อคตึ คจฺฉติ** (ถึงความลำเอียง) ความว่า ย่อมถึงคติที่ไม่ควรไป ความหมายก็คือ ย่อมทำสิ่งที่ไม่ควรทำ.

(๒) พระนิพพานอันไม่ใช่ฐานะเป็นที่ไป.

อคติ อภิญฺเญยฺยา (ปฏิสํ. ๑๒)

พระนิพพานอันไม่ใช่ฐานะเป็นที่ไป อันบุคคลควรรู้ยิ่ง.

อคติ นิพฺพานนฺติ อภิญฺเญยฺยํ. (ปฏิสํ. ๑๓)

บุคคลควรรู้ยิ่งว่า **พระนิพพานอันไม่ใช่ฐานะเป็นที่ไป**.

[เอกเมว หิ นิพฺพานํ, นามานิ ปนสฺส สพฺพสงฺขตานํ นามปฏิปกฺขวเสน อเนกานิ โหนฺติ. เสยฺยถิทํ อเสสวิราโค อเสสนิโรโธ จาโค ปฏินิสฺสคฺโค มุตฺติ อนาลโย ราคกฺขโย โทสกฺขโย โมหกฺขโย ตณฺหากฺขโย อนุปฺปาโท อปฺปวตฺตํ อนิมิตฺตํ อปฺปณิหิตํ อนายูหนํ อปฺปฏิสนฺธิ อนุปปตฺติ **อคติ** อชาตํ อชรํ อพฺยาธิ อมตํ อโสกํ อปริเทวํ อนุปายาสํ อสงฺกิลิฏฺฐนฺติ-อาทีนิ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑)

ก็นิพพานมีหนึ่งเดียวเท่านั้น, แต่ชื่อของนิพพานนั้นมีอยู่มากหลาย ด้วยสามารถเป็นปฏิปักษ์ต่อชื่อของสังขตธรรมทั้งปวง คือ มีอาทิว่า อเสสวิราโค (หมดกำหนัด โดยไม่มีเหลือ), อเสสนิโรโธ (ดับโดยไม่มีเหลือ), จาโค (ความสละ), ปฏินิสฺสคฺโค (ความสละคืน), มุตฺติ (ความหลุดพ้น), อนาลโย (ความไม่อาลัย), ราคกฺขโย (ความสิ้นราคะ), โทสกฺขโย (ความสิ้นโทสะ), โมหกฺขโย (ความสิ้นโมหะ),

ตณฺหกฺขโย (ความสิ้นตัณหา), อนุปฺปาโท (ความไม่เกิด), อปฺปวตฺตํ (ความไม่เป็นไป), อนิมิตฺตํ (ความไม่มีเครื่องหมาย), อปฺปณิหิตํ (ความไม่มีที่ตั้ง), อนายูหนํ (ความไม่มีกรรมเป็นเหตุปฏิสนธิ), อปฺปฏิสนฺธิ (ความไม่สืบต่อ), อนุปปตฺติ (ความไม่อุบัติ), **อคติ (ความไม่มีคติ[ฐานะเป็นที่ไป])**, อชาตํ (ความไม่เกิด), อชรํ (ความไม่แก่), อพฺยาธิ ความไม่เจ็บ), อมตํ (ความไม่ตาย), อโสกํ (ความไม่โศก), อปริเทวํ (ความไม่คร่ำครวญ), อนุปายาสํ (ความไม่เหือดแห้งใจ), อสงฺกิลิฏฺฐํ (ความไม่เศร้าหมอง)]

(๓) ไม่เป็นที่ตั้ง - ดำรงอยู่.

โลกํ ตรนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกา อุตฺตรนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกโต อุตฺตรนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกมฺหา อุตฺตรนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกํ อติกฺกมนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกํ สมติกฺกมนฺตีติ โลกุตฺตรา. โลกํ สมติกฺกนฺตาติ โลกุตฺตรา ฯเปฯ โลกสฺส **อคตี**ติ โลกุตฺตรา. (ปฏิสํ. ๓๕๐)

ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามขึ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามพ้นจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะข้ามไปจากโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะก้าวล่วงเลยโลก ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะก้าวล่วงพ้นโลกอยู่ ชื่อว่า โลกุตตระ เพราะก้าวล่วงพ้นโลกแล้ว ชื่อว่าโลกุตตระ เพราะ**ไม่เป็นที่ตั้งอยู่**ของโลก.

อคตีติ อปฺปติฏฺฐา. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๒๗)

บทว่า **อคติ** (ไม่เป็นที่ตั้งอยู่) คือ ไม่เป็นที่ดำรงอยู่ (ของโลก).

(๔) ไปไม่ถึง, ไม่ใช่ทางไป.

เนวาปิกสฺส จ เนวาปิกปริสาย จ เอตทโหสิ สจาสฺสุนามิเม ตติยา มิคชาตา เกตพิโน, อิทฺธิมนฺตาสฺสุนามิเม ตติยา มิคชาตา ปรชนา ฯเปฯ ยนฺนูน มยํ ยตฺถ **อคติ** เนวาปิกสฺส จ เนวาปิกปริสาย จ ตตฺราสยํ กปฺเปยฺยาม.

(ม.๑/๒๐๙)

(ครั้งนั้น) นายพรานเนื้อกับบริวารมีความคิดว่า เนื้อฝูงที่ ๓ เหล่านี้เป็นสัตว์ฉลาด เหมือนมีฤทธิ์ ไม่ใช่สัตว์ธรรมดา...ทางที่ดีพวกเราควรอาศัยอยู่ในที่ ซึ่งนายพรานเนื้อกับบริวาร **ไปไม่ถึง**.

ยนฺนูน มยํ ยตฺถ อคตีติ เต กิร เอวํ จินฺตยึสุ อนฺโต นิปชฺชิตฺวา อนฺโต ขาทนฺตานมฺปิ ภยเมว, พาหิรโต อาคนฺตฺวา ขาทนฺตานมฺปิ สนฺติเก วสิตฺวา ขาทนฺตานมฺปิ ภยเมว, เตปิ หิ วากรชาเลน ปริกฺขิปิตฺวา คหิตาเยวาติ, เตน เตสํ เอตทโหสิ ยนฺนูน มยํ ยตฺถ เนวาปิกสฺส จ เนวาปิกปริสาย จ **อคติ** อวิสโย, ตตฺถ ตตฺถ เสยฺยํ กปฺเปยฺยามาติ. (ม.อฏ. ๒/๖๗)

หลายบทว่า **ยนฺนูน มยํ ยตฺถ อคติ** (ทางที่ดีพวกเราควรอาศัยอยู่ในที่...ไปไม่ถึง) ความว่า ได้ทราบว่า เนื้อฝูงที่ ๓ เหล่านั้น คิดกันแล้วอย่างนี้ว่า เมื่อฝูงเนื้อนอนภายในกินอยู่ภายในทุ่งหญ้าก็ดี มาจากภายนอกทุ่งหญ้าแล้วกินอยู่ก็ดี อยู่แล้วในที่ใกล้แล้วกินอยู่ก็ดี ก็จะมีภัยแน่นอน เพราะแม้ฝูงเนื้อเหล่านั้นก็จะถูกล้อมด้วยตาข่ายจับได้เหมือนกันหมด เพราะเหตุนั้น เนื้อฝูงที่ ๓ เหล่านั้น จึงได้มี

ความคิดว่า ทางที่ดีพวกเราควรอาศัยอยู่ในที่ซึ่งนายพราน เนื้อกับบริวาร**ไปไม่ถึง**หรือไม่ใส่ใจ.

ตเวว ปาปิม จกฺขุ ตว รูปา ตว จกฺขุสมฺผสฺส-วิญฺญาณายตนํ. ยตฺถ จ โข ปาปิม นตฺถิ จกฺขุ นตฺถิ รูปา นตฺถิ จกฺขุสมฺผสฺสวิญฺญาณายตนํ, **อคติ** ตว ตตฺถ ปาปิม. ตเวว ปาปิม โสตํ ตว สทฺทา ตว โสตสมฺผสฺสวิญฺญาณายตนํ. ยตฺถ จ โข ปาปิม นตฺถิ โสตํ นตฺถิ สทฺทา นตฺถิ โสตสมฺผสฺสวิญฺญาณายตนํ, **อคติ** ตว ตตฺถ ปาปิม ฯเปฯ (สํ. ๑/๑๕๕)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนมารผู้มีบาป จักขุเป็นของท่าน รูปเป็นของท่าน อายตนะคือวิญญาณ อันเกิดจากจักขุสัมผัสเป็นของท่านโดยแท้ แต่ในที่ใดไม่มีจักขุ ไม่มีรูป ไม่มีอายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากจักขุสัมผัสที่นั้น**ไม่ใช่ทางไป**ของท่าน. โสตะเป็นของท่าน สัททะเป็นของท่าน อายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากโสตสัมผัส(ความกระทบทางหู)เป็นของท่าน แต่ในที่ใดไม่มีโสตะ ไม่มีสัททะ ไม่มีอายตนะคือวิญญาณอันเกิดจากโสต-สัมผัส ที่นั้น**ไม่ใช่ทางไป**ของท่าน....

อกมฺปิตํ อปชฺชลิตํ อปุถุชฺชนเสวิตํ.
อคติ ยตฺถ มารสฺส ตตฺถ เม นิรโต มโน.
(สํ. ๑/๓๔)

(อุปจาลาภิกษุณีกล่าวว่า)
ใจของเรายินดีแน่วแน่ในพระนิพพาน ซึ่งไม่สั่นสะเทือน ไม่หวั่นไหว ที่ปุถุชนเสพไม่ได้ **ไม่ใช่ทางไป**ของมาร (ไม่ใช่วิสัยของมาร).

อคติ ยตฺถ มารสฺสาติ ยตฺถ ตุยฺหํ มารสฺส **อคติ**. (สํ.อฏ. ๑/๑๗๗)

บาทคาถาว่า **อคติ ยตฺถ มารสฺส** ความว่า ในพระนิพพานใด **ไม่ใช่ทางไป**ของมาร คือท่าน.

[คำว่า **อคติ ยตฺถ มารสฺส** (ไม่ใช่ทางไปของมาร) เป็นอธิปปายะ คือ เป็นจุดมุ่งหมายในเรื่องนี้ตามนัยเทสนาหาระ ความจริงแล้วผู้ที่พ้นไปจากทางไปของมารก็คือผู้บรรลุนิพพานเท่านั้น แต่นิพพานเป็นผลที่เกิดจากการเจริญวิปัสสนาที่เป็นปฏิปทาเบื้องต้น (ปุพพภาคปฏิปทา) และนิพพานก็จัดเข้าในนิสสรณะ (เหตุแห่งการออกจากทุกข์ หรือความดับทุกข์] ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงวิปัสสนาที่เป็นเหตุเกิดของนิพพาน จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **ผลูปจาระ** คือความหมายแฝงได้จากคำแสดงผล โดยกล่าวถึงผล แต่มุ่งให้หมายถึงเหตุ ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคือนิพพาน แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือการเจริญวิปัสสนา. ตัวอย่างอื่นๆ ในเรื่องนี้ เช่น

สุญฺญโต โลกํ อเวกฺขสฺสุ
โมฆราช สทา สโต
อตฺตานุทิฏฺฐึ อูหจฺจ
เอวํ **มจฺจุตโร สิยา**
เอวํ โลกํ อเวกฺขนฺตํ
มจฺจุราชา น ปสฺสติ.

ดูก่อนโมฆราช เธอจงมีสติเสมอ จงพิจารณาเห็นโลกโดยความว่างเปล่า ท่าน (บุคคล) เมื่อถอนอัตตานุทิฏฐิ (สักกายทิฏฐิ) แล้วจะพึง

ข้ามพ้นความตายได้ พญามัจจุราช ย่อมหาไม่พบผู้พิจารณาเห็นโลกอยู่อย่างนี้).

คำว่า **มจฺจุตฺโร สิยา** (พึงข้ามพ้นความตายได้) เป็นจุดมุ่งหมายในเรื่องนี้ เพราะผู้ที่ข้ามพ้นความตายได้ก็คือผู้ที่บรรลุอรหัตต-มรรคเท่านั้น ดังนั้น คำนี้จึงหมายถึงวิปัสสนาที่เป็นเหตุเกิดของอรหัตตมรรค ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงผลคืออรหัตตมรรค แต่เจตนาหมายถึงเหตุคือการเจริญวิปัสสนา]

ตญฺจ โอตรณี คงฺคา ปมตฺตํ กุณเป รตํ.
สมุทฺทํ อชฺฌคาหาสิ **อคตี** ยตฺถ ปกฺขินํ.

(ชา. ๒/๕๕)

(พระโสณกะกล่าวว่า)

ก็แม่น้ำคงคาได้ไหลพัดพากาตัวประมาท ยินดีในซากศพตัวนั้นไปยังสมุทร ซึ่งเป็นสถานที่**ไม่ใช่ทางไป**ของฝูงนก (สถานที่ที่ฝูงนกบินไปไม่ได้).

อคตี ยตฺถาติ สมุทฺทมชฺฌํ สนฺธายาห.

(ชา.อฏ. ๕/๒๗๐)

ปาฐะว่า **อคตี ยตฺถ** (ไม่ใช่ทางไป) พระโสณกะกล่าวหมายถึงท่ามกลางสมุทร.

(๕) การทำอันไม่สมควร, อคติ.

เอตายาติ ฉนฺทาทิอคติยา. น คจฺฉนฺตีติ น ปวตฺตนฺติ, ตํ ตํ กิริยํ น กโรนฺตีติ อตฺโถ.

(มูลฏี. ๑/๒๒๕)

บทว่า **เอตาย** แปลว่า ด้วยอคติมีฉันทะ (ลำเอียงเพราะรัก) เป็นต้น. บทว่า **น คจฺฉนฺติ** แปลว่า ย่อมไม่เป็นไป อธิบายว่า ไม่ทำกิริยานั้นๆ.

อคติยาติ อยุตฺตคติยา อปฺปติรูปกิริยายาติ อตฺโถ. (อนุฏี. ๒/๒๒๑)

บทว่า **อคติยา** (ด้วยอคติ) ความว่า ด้วยความเป็นไปอันไม่สมควร[ทางกายเป็นต้น] คือ ด้วยการกระทำอันไม่สมควร.

อคติก (ติ)

[น + คติก]

ไม่มีการไป, ไปไม่ได้, บินไม่ได้, ไม่มีที่พึ่ง.

ปาเท ปกฺเข ปชหามิ
นตฺถิ เม กายิกํ พลํ
โสหํ **อคติโก** ตตฺถ
เอวํ จินฺเตสหํ ตทา. (จริยา. ๔๑๕)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)

เราเหยียดเท้า กางปีกออก รู้ว่า กำลังกายของเราไม่มี เรานั้น**บินไม่ได้** อยู่ในรังนั่นเอง จึงคิดอย่างนี้ ในกาลนั้น.

โสหํ อคติโก ตตฺถาติ โส อหํ เอวํภูโต ปาทปกฺขเวกลฺเลน คมนวิรหิโต มาตาปิตูนํ อปคมเนน วา อปฺปฏิสรโณ, ตตฺถ ทาวคฺคิอุปทฺทุเต วเน, ตสฺมึ วา กุลาวเก จิโตว เอวํ อิทานิ วตฺตพฺพากาเรน ตทา จินฺเตสึ.

(จริยา.อฏ. ๒๒๖)

บาทคาถาว่า **โสหํ อคติโก ตตฺถ** (เรานั้นบินไม่ได้อยู่ในรังนั่นเอง) ความว่า เรานั้นมีตนเป็นอย่างนี้ หนีไปไม่ได้เพราะความบกพร่องของ

เท้าและปีก หรือมารดาบิดาก็เอาเป็นที่พึ่งไม่ได้โดยหนีไปเสีย. เราอยู่ในป่าถูกไฟป่ารบกวน หรือในรังนั้น ในกาลนั้นจึงคิดโดยอาการที่จะพึงกล่าวในบัดนี้อย่างนี้.

อคติกิเลส (ปุ)

[อคติ + กิเลส]

กิเลส = กิลิส (วิพาธเน, อุปตาเป) + ณ

กิเลสคือความลำเอียง, กิเลสคืออคติ.

อมุจฺฉิโตติ ฉนฺทาทีหิ **อคติกิเลเสหิ** อมุจฺฉิโต อนภิภูโต หุตฺวา โย นยานยํ นยเต อุปปริกฺขติ โส เนว ปรํ ฌาเปติ น อตฺตานํ. ฉนฺทาทิวเสน หิ อเหตุกํ ทณฺฑํ ปวตฺเตนฺโต ปรมฺปิ เตน ทณฺเฑน ฌาเปติ ทหติ ปีเฬติ อตฺตานมฺปิ ตโตนิทาเนน ปาเปน. อยํ ปน น ปรํ ฌาเปติ น อตฺตานํ.

(ชา.อฏ. ๓/๑)

บทว่า **อมุจฺฉิโต** ความว่า อนึ่ง พระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด อัน**กิเลสคือความลำเอียง** มีฉันทาคติเป็นต้น ไม่แปดเปื้อน ไม่ครอบงำ ย่อมแนะนำคือกำหนดรู้ผู้ควรแนะนำ และไม่ควรแนะนำได้ พระเจ้าแผ่นดินพระองค์นั้น ชื่อว่าไม่เผาผู้อื่นและไม่เผาพระองค์เอง. อธิบายว่า พระเจ้าแผ่นดิน ลงพระอาชญาโดยหาเหตุมิได้ ด้วยอำนาจแห่งอคติมีฉันทาคติเป็นต้น ชื่อว่าย่อมเผาคือทำให้ไหม้ ได้แก่ เบียดเบียนทั้งผู้อื่นทั้งพระองค์เอง เพราะบาปกรรม มีฉันทาคติเป็นต้นนั้นเป็นเหตุ แต่พระราชาพระองค์นี้ ชื่อว่าไม่เผาผู้อื่น (และ) ไม่เผาพระองค์เอง ด้วยประการฉะนี้.

[**กิเลส** = กิลิส + ณ. คัมภีร์ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๕๗) กล่าวว่า กิลิโส ทิ อุปตาป- มลิเน ภูกิ พาธเน (กิลิส ธาตุ เมื่อเป็นทิวาทิคณะ [กิลิสฺสติ]ใช้ในความหมายว่า เร่าร้อนและเศร้าหมอง เมื่อเป็นภูวาทิคณะ[กิลิสติ] และกิยาทิคณะ[กิลิสฺนาติ]ใช้ในความหมายว่า บีบคั้น.ในคัมภีร์อรรถกถา แสดงความหมายของ กิลิส ธาตุด้วยคำว่า วิพาธติ อุปตาเปตีติ อตฺโถ (ความหมายก็คือ ทั้งบีบคั้นและเร่าร้อน) ดังนั้น กิลิส ธาตุจึงควรมี รูปเป็นภูวาทิคณะ และมีรูปวิเคราะห์ว่า กิลิสนฺตีติ กิเลสา. นอกจากนั้น คำว่า กิลิสนฺติ ก็มีรูปคล้ายคลึงกับรูปทิวาทิคณะว่า กิลิสฺสนฺติ จึงแสดงความหมายว่า บีบคั้น ได้อีกด้วย ตามปริภาสาในคัมภีร์ปริภาเษนทุเสขระ (ข้อ ๒๗) ว่า เอกเทส-วิกตํ อนญฺญัว (บทที่เปลี่ยนแปลงไปบางส่วน ย่อมเป็นเหมือนมิใช่บทอื่น)

ด้วยเหตุนี้ คำว่า **กิเลส** จึงมีความหมาย ๒ อย่างคือธรรมที่บีบคั้นและธรรมที่เร่าร้อน การใช้คำเดียวที่มีความหมาย ๒ อย่างนี้ เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า**ตันตนัย** คือนัยที่เหมือนเส้นด้าย กล่าวคือ มีความหมาย ๒ อย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว]

อคติคต (ติ)

[อคติ + คต]

ถึงฐานะอันไม่ควรถึง, ถึงความลำเอียง, ถึงอคติ.

อถ นं สตฺถา เอตทโวจ หนฺท กุโต นุ ตฺวं มหาราช อาคจฺฉสิ ทิวา ทิวสฺสาติ. ภนฺเต อชฺช เอกं **อคติคตं** ทุพฺพินิจฺฉยं อฏฺฏं วินิจฺฉินนฺโต โอกาสं อลภิตฺวา อิทานิ ตं ตีเรตฺวา ภุญฺชิตฺวา อลฺลหตฺโถว ตุมฺหากํ อุปฏฺฐานํ อาคโตมฺหีติ.

(ชา.อฏ. ๓/๑)

ลำดับนั้น พระบรมศาสดาได้ตรัสปฏิสันถารกับพระเจ้าโกศลนั้นว่า ขอต้อนรับมหาบพิตร พระองค์เสด็จมาจากไหนแต่ยังวัน. พระเจ้าโกศลกราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ วันนี้ข้าพระองค์วินิจฉัยคดีเรื่องหนึ่งซึ่ง**ถึงอคติ** (ไม่ได้รับความยุติธรรม) วินิจฉัยยาก จึงไม่มีโอกาส บัดนี้ พิจารณาคดีนั้นเสร็จแล้ว จึงบริโภคอาหาร มาเฝ้าพระองค์ทั้งที่มือยังเปียกนี่แหละ พระเจ้าข้า.

อคติคมน (น)

[อคติ + คมน]

การถึงฐานะอันไม่ควรถึง,

การถึงความลำเอียง, การถึงอคติ.

จตฺตาริ ภิกฺขเว **อคติคมนานิ**. กตมานิ จตฺตาริ. ฉนฺทาคตึ คจฺฉติ, โทสาคตึ คจฺฉติ, โมหาคตึ คจฺฉติ, ภยาคตึ คจฺฉติ. อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ **อคติคมนานิ**. อิทมโวจ ภควา. อิทํ วตฺวาน สุคโต, อถาปรํ เอตทโวจ สตฺถา

ฉนฺทา โทสา ภยา โมหา
โย ธมฺมํ อติวตฺตติ
นีหียติ ตสฺส ยโส
กาฬปกฺเขว จนฺทิมาติ.

อิทํ สังกิเลสภาคิยं สุตฺตํ ฯเปฯ อิทํ โลกิยं.

(เนตติ ๑๐๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **การถึงความลำเอียง** มี ๔ อย่างเหล่านี้ คือ บุคคลย่อมถึงฉันทาคติ (ลำเอียงเพราะรัก) โทสาคติ (ลำเอียงเพราะชัง) โมหาคติ (ลำเอียงเพราะหลง) และภยาคติ (ลำเอียงเพราะกลัว) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **การถึงความลำเอียง**มี ๔ อย่างเหล่านี้.

พระผู้มีพระภาคตรัสเรื่องนี้แล้ว พระสุคตครั้นตรัสอย่างนี้แล้ว พระบรมศาสดาได้ตรัสคาถานี้ ต่อไปว่า

บุคคลใด ย่อมประพฤติล่วงธรรม เพราะความรัก ความชัง ความกลัว ความหลง เกียรติคุณของเขา ย่อมเสื่อมสิ้นไป เหมือนพระจันทร์ข้างแรม ฉะนั้น.

สูตรนี้ ชื่อว่า สังกิเลสภาคิยสูตร (สูตรฝ่ายความเศร้าหมอง)...(และ) โลกิยสูตร (สูตรที่เกี่ยวกับข้อความที่ปรากฏในโลก)

[คำว่า **โลกิยะ** คือ ข้อความที่ปรากฏในโลก คำนี้หมายถึงข้อความที่เกี่ยวกับโลกเป็นหลัก แต่ในที่นี้เป็นสำนวนที่ระบุถึงสูตร ซึ่งกล่าวถึงข้อความดังกล่าว การใช้คำลักษณะนี้ เรียกว่า **ฐานยูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงฐานี คือ สิ่งที่อาศัย แต่มุ่งหมายถึงที่อาศัยซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงข้อความอันอาศัยสูตร แต่เจตนาหมายถึงสูตรซึ่งแสดงข้อความ]

อคติคมนานีติ กายาทีหิ อยุตฺตคมนานิ, อกตฺตพฺพกรณานีติ อตฺโถ. (เนตฺติ.อฏ. ๒๒๑)

บทว่า **อคติคมนานิ** (การถึงความลำเอียง) ความว่า การถึงความไม่เหมาะสมทางกาย เป็นต้น อธิบายว่า ทำสิ่งที่ไม่ควรทำ.

กถं อลชฺชิตาย อาปชฺชติ.

อกปฺปิยภาวं ชานนฺโต เยว มทฺทิตฺวา วีติกฺกมं กโรติ. วุตฺตมฺปิ เจตं

สญฺจิจฺจ อาปตฺตึ อาปชฺชติ

อาปตฺตึ ปริคูหติ

อคติคมนญฺจ คจฺฉติ

เอทิโส วุจฺจติ อลชฺชิปุคฺคโล. (วิ. ๕/๓๕๙)

(ภิกษุ) ต้องอาบัติด้วยไม่ละอายอย่างไร คือ ภิกษุทั้งที่รู้อยู่ทีเดียวว่าไม่ควรทำ ก็ยังขืนล่วงละเมิด แม้พระผู้มีพระภาคก็ตรัสไว้ว่า

ภิกษุใดจงใจต้องอาบัติ ปกปิดอาบัติ และ**ถึงความลำเอียง** ภิกษุเช่นนี้ ชื่อว่า อลัชชี.

อคติคมนรหิต (ติ)

[อคติคมน + รหิต]

ผู้เว้นจากการถึงความลำเอียง.

ธมฺมิโกติ ทสกุสลธมฺมสมนฺนาคโต **อคติคมนรหิโต**. (สํ.อฏ. ๓/๑๓๙)

บทว่า **ธมฺมิโก** (ผู้ประกอบด้วยธรรม) ได้แก่ ผู้ประกอบด้วยกุศลธรรม ๑๐ ประการ คือ **ผู้เว้นจากการถึงความลำเอียง**.

อคติคมนวิรหิต (ติ)

[อคติคมน + วิรหิต]

ผู้เว้นขาดจากการถึงความลำเอียง.

ปรมฺปราภเตสุ อฏฺจสุ กุเลสุ ชาตา **อคติคมนวิรหิตา** อฏฺจมหลฺลกปุริสา อฏฺจกุลิกา.

(ที.ฏี. ๒/๑๒๔)

บุรุษผู้สูงอายุ ๘ ท่าน **ผู้เว้นขาดจากการถึงความลำเอียง** ผู้เกิดแล้วในตระกูล ๘ ที่สืบทอดต่อกันมา ชื่อว่า อัฏฐกุลิกะ.

[อฏฺจกุลิก = อฏฺจกุล + อิกปัจจัยในชาตตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อฏฺจสุ กุเลสุ ชาตา อฏฺจกุลิกา (บุรุษผู้เกิดแล้วในตระกูล ๘ ชื่อว่า อัฏฐกุลิกะ]

อคติคมนสพฺภาว (ปุ)

[อคติคมน + สพฺภาว]

สพฺภาว=อตฺต + ภาว หรือ สนฺต + ภาว แปลง อตฺต, สนฺต เป็น ส ซ้อน พฺ (อตฺตโน ภาโว (วา) สวิชฺชมาโน ภาโว สพฺภาโว)

ความมีได้แห่งการถึงความลำเอียง.

[ยถาห. ภิกฺขู อายสฺมนฺตं มหากสฺสปํ เอตทโวจุ อยํ ภนฺเต อายสฺมา อานนฺโท กิญฺจาปิ เสกฺโข อภพฺโพ ฉนฺทา โทสา โมหา ภยา อคตึ คนฺตุ พหุ จาเนน ภควโต สนฺติเก ธมฺโม จ วินโย จ ปริยตฺโต เตนหิ ภนฺเต เถโร อายสฺมนฺตัปิ อานนฺทํ อุจฺจินตูติ.

สมดังที่พระธรรมสังคีติกาจารย์กล่าวไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย ได้เรียนท่านพระมหากัสสปะดังนี้ว่า ท่านขอรับ ท่านพระอานนท์ถึงจะยังเป็นพระเสขะอยู่ก็จริง แต่ก็ไม่ควรถึงความลำเอียงเพราะรัก เพราะชัง เพราะหลง เพราะกลัว อนึ่งเล่าท่านพระอานนท์นี้ก็ได้เรียนพระธรรมและพระวินัยในสำนักพระผู้มีพระภาค

ไว้มาก ถ้าอย่างนั้น ขอพระเถระจงเลือกท่านพระอานนท์เข้าด้วยเถิดขอรับ]

กิญฺจาปิ เสกฺโขติ อิทำ น เสกฺขานำ **อคติคมนสพฺภาเวน** วุตฺตำ, อเสกฺขานำเยว ปน อุจฺจินิตตฺตาติ ทฏฺจพฺพำ. ปจมมคฺเคเนว หิ จตฺตาริ อคติคมนานิ ปหียนฺติ, ตสฺมา กิญฺจาปิ เสกฺโข, ตถาปิ เถโร อายสฺมนฺตมฺปิ อานนฺทำ อุจฺจินตูติ เอวเมตฺถ สมฺพนฺโธ เวทิตพฺโพ.

(สารตฺถ. ๑/๔๙)

สองบทว่า **กิญฺจาปิ เสกฺโข** (ถึงเป็นพระเสขะก็จริง) นี้ พึงทราบว่า มิได้กล่าวไว้ เพราะค**วามมิได้แห่งการถึงความลำเอียง** ของพระเสกขะแต่กล่าวไว้ เพราะท่านพระมหากัสสปะ เลือกเฉพาะพระเสกขะเท่านั้น โดยแท้จริงแล้ว การถึงความลำเอียง ๔ อย่างถูกขจัดได้ด้วยปฐมมรรคทีเดียว ดังนั้น จึงควรทราบการเชื่อมความในเรื่องนี้อย่างนี้ว่า ท่านพระอานนท์เป็นพระเสกขะก็จริง ถึงอย่างนั้น ขอพระเถระโปรดเลือกท่านพระอานนท์ด้วยเถิด.

[คำว่า **เสกขะ** คือ ธรรมที่เกิดในสิกขา ๓ คือ มรรคจิตและผลจิตขั้นต่ำที่ประกอบกับอริยมรรคมีองค์ ๘ นับเข้าในสิกขา ๓ กล่าวคือ สัมมาทิฏฐิและสัมมาสังกัปปะ เป็นอธิปัญญาสิกขา, สัมมาวาจา สัมมากัมมันตะ และสัมมาอาชีวะ เป็นอธิศีลสิกขา ส่วนสัมมาวายามะ สัมมาสติ และสัมมาสมาธิ เป็นอธิจิตตสิกขา. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เสกขะ คือ ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล ๗. อีกอย่างหนึ่ง คำว่า เสกขะ คือ ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ เพราะยังศึกษาไม่สำเร็จ. องค์ธรรมของเสกขะ คือ โลกุตตรจิต ๗ (เว้นอรหัตตผลจิต ๑) เจตสิกที่ประกอบ (เกิดร่วม) ๓๖. สรุปว่า คำว่า **เสกฺขา** มีความหมาย ๓ ประการ คือ

ธรรมที่เกิดในสิกขา=สิกฺขิตพฺพาติ สิกฺขาโย (สิกขา คือ สิ่งที่พึงเรียนรู้ด้วยตนเอง, พึงปฏิบัติ), สิกฺขาสุ ชาตาติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัย ในชาตตัทธิต)

ธรรมที่เป็นของเสกขบุคคล = สิกฺขนำ สิกฺขา, สิกฺขา สีลำ เอเตสนฺติ เสกฺขา, เสกฺขานำ เอเตติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยในอิทังตัทธิต)

ธรรมที่กำลังศึกษาอยู่ = สิกฺขา เอเตสำ สีลนฺติ เสกฺขา (ลง ณ ปัจจัยในตัสสีลตัทธิต)]

คำว่า **อเสกขะ** คือ ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ เพราะไม่มีสิ่งที่ต้องศึกษา. อีกนัยหนึ่ง อเสกขะ คือ เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว คำนี้เป็นชื่อของธรรมคืออรหัตตผล. องค์ธรรมของ อเสกขะ คือ อรหัตตผลจิต ๑ เจตสิก ๓๖. สรุปว่า คำว่า **อเสกฺข** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

ธรรมที่ไม่ชื่อว่าเสกขะ = น เสกฺขา อเสกฺขา (น ศัพท์มีอรรถปฏิเสธ แปลง น เป็น อ)

เสกขธรรมที่ถึงความเจริญที่สุดแล้ว = วุฑฺฒิปฺปตฺตา เสกฺขา อเสกฺขา. (อ ศัพท์มีอรรถว่าเจริญ)]

อคติคามี (ติ)

[อคติ + คมุ + ณี, ถิ. อคติคามินี]

ธรรมที่เป็นเหตุถึงพระนิพพาน.

สพฺพตฺถคามินฺติ สพฺพคติคามินำ **อคติคามิน**ญฺจ. (ม.อฏ. ๑/๓๓๔)

บทว่า **สพฺพตฺถคามินำ** (ธรรมที่เป็นเหตุถึงฐานะทั้งปวง) ความว่า ธรรมที่เป็นเหตุถึงภูมิและ**ธรรมที่เป็นเหตุถึงพระนิพพาน**.

อคติคามินินฺติ นิพฺพานคามินึ. (ม.ฏี. ๒/๒๑)

บทว่า อคติคามินึ แปลว่า ธรรมที่เป็นเหตุถึงพระนิพพาน.

อคติวิเสส (ปุ)

[อคติ + วิเสส]

ภูมิพิเศษอันไม่ควรไป, ทุคติภูมิ.

ปาติโมกฺเขติ ยำ ตำ ป อติโมกฺขำ, อติปโมกฺขำ, อุตฺตมสีลำ, ปาติ วา **อคติวิเสเสหิ** โมกฺเขติ ทุคฺคติภเยหิ, โย วา นำ ปาติ, ตำ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขนฺติ วุจฺจติ. (ที.อฏ. ๒/๗๐)

คำว่า **ปาติโมกฺเข** (ในปาติโมกข์) ตัดบทเป็น ป + อติโมกฺขำ ความว่า สภาวะที่ประเสริฐ โดยประการต่าง ๆ อย่างยิ่ง คือ ศีลสูงสุด ย่อมรักษาจาก**ทุคติภูมิ** และให้พ้นจากภัยในทุคติภูมิ อีกอย่างหนึ่ง บุคคลใดย่อมรักษาศีลนั้น ศีลนั้น ย่อมยังบุคคลผู้รักษาศีลนั้นให้พ้นไป[จากภัยคือทุคติภูมิ] เพราะเหตุนั้น ศีลนั้น เรียกว่าปาติโมกข์.

[**ปาติโมกฺข** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. ศีลที่รักษาให้พ้นจากภัยในทุคติภูมิ = ปาติ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขำ (ปา ธาตุ = รักษา + โมกฺข ธาตุ = พ้น + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

๒. ศีลที่ยังผู้รักษาให้พ้นจากภัยในทุคติภูมิ ปาติ รกฺขตีติ ปาติ (ปา ธาตุ = รักษา + ติ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), ปาตึ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขำ (ปาติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ พ้น + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ)

บทว่า **ปาติโมกฺขำ** ที่สำเร็จมาจากรูปวิเคราะห์แรกว่า ปาติ โมกฺเขตีติ ปาติโมกฺขำ เป็นศัพท์พิเศษที่มาจากธาตุสองศัพท์ ชื่อว่า **มัจฉยุคลนัย** คือ นัยที่เหมือนปลาคู่ (ปลาคู่เป็นสัญลักษณ์ของความอุดมสมบูรณ์ เป็นมงคลอย่างหนึ่งในมงคล ๑๐๘ พบในรอยพระบาทของพระพุทธเจ้า หรือพระเจ้าจักรพรรดิ) หรือชื่อว่า **ธาตุททานนัย** คือ นัยประชุมธาตุ ดังคำว่า มจฺฉุทฺทาน (กลุ่มปลา, ปลาหลายตัวที่ร้อยไว้ในพวงเดียวกัน) ตามที่กล่าวไว้ในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๓๒๕) ว่า

เมธรุทฺทานโต อ. เมสทฺโท อาทาเน, ธร ธารเณติ เอวำ มจฺฉุทฺทานำ วิย ยำ โหติ ธาตุทฺทานำ, ตโต อปจฺจโย โหติ. สุขุมมฺปิ อตฺถำ ธมฺมญฺจ ขิปฺปำ เมติ คณฺหาติ ธาเรติ จาติ เมธา. เตนาห อฏฺฐสาลินิยำ "ขิปฺปำ คหณธารณฏฺเฐน เมธาติ.

ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุ คือ เม และ ธร ธาตุ. ลง อ ปัจจัยท้ายกลุ่มธาตุที่เหมือนกลุ่มปลาอย่างนี้ว่า เม ศัพท์เป็นไปในการถือเอา และ ธร เป็นไปในการทรงไว้ ปัญญาใดย่อมถือเอาและทรงอรรถ และธรรมแม้อันละเอียดสุขุมไว้

โดยพลัน เหตุนั้น ปัญญานั้น ชื่อว่า เมธา ดังคัมภีร์อัฏฐสาลินีกล่าวว่า ขิปฺปํ คหณ-ธารณฏฺเจน เมธา (ชื่อว่า เมธา โดยความหมายว่า ถือเอาและทรงไว้โดยพลัน)

ปาติโมกฺข บางฉบับใช้เป็น **ปาฏิโมกฺข** โดยสำคัญว่า มาจาก ปติ บทหน้า + โมกฺข ธาตุ + เณ การิตปัจจัย + ณ ปัจจัย เมื่อแปลง ปติ เป็น ปฏิ แล้วให้ทีฆะ อ เป็น อา แต่คำว่า ปาติ เป็นศัพท์นามที่แปลว่า "ผู้รักษา" ไม่ใช่มาจาก ปติ อุปสรรคแต่อย่างใด]

อคติสุตฺต (น)

[อคติ + สุตฺต]

อคติสูตร, สูตรที่แสดงเรื่องความลำเอียง.

อังคุตตรบาลี จตุกกนิบาต เอกปัณณาสก์ วรรคที่ ๒ สูตรที่ ๗-๘-๙, อ. ๑/๒๓๕-๖

ปฐมอคติสูตร ทุติยอคติสูตร และ ตติยอคติสูตร ต่างว่าด้วยอคติ หมายถึงอคติ (ความลำเอียง) ๔ ประการ มีฉันทาคติเป็นต้น ที่เป็นเหตุให้เสื่อมยศ และความไม่มีอคติ ๔ ประการ เป็นเหตุให้เจริญด้วยยศ

อคถิต (ติ)

[น + คถิต]

คถิต = คนฺถ (ทพฺภเน) + ต

ไม่ถูกตัณหาร้อยรัด, ไม่กำหนัด, ไม่ยินดี, ไม่ติดใจ, ไม่รักใคร่.

ตสฺส น เอวํ โหติ

สาธุ วต มายํ คหปติ วา คหปติปุตฺโต วา ปณีเตน ปิณฺฑปาเตน ปริวิเสยฺยาติ อโห วต มายํ คหปติ วา คหปติปุตฺโต วา อายติมฺปิ เอวรูเปน ปณีเตน ปิณฺฑปาเตน ปริวิเสยฺยาติ เอวมฺปิสฺส น โหติ. โส ตํ ปิณฺฑปาตํ **อคถิโต** อมุจฺฉิโต อนชฺโฌปนฺโน อาทีนวทสฺสาวี นิสฺสรณปญฺโญ ปริภุญฺชติ. (ม. ๒/๓๓)

ภิกษุนั้นไม่คิดอย่างนี้ว่า
ดีจริง คหบดีหรือบุตรคหบดีนี้ พึงอังคาสเราด้วยบิณฑบาตอันประณีต ทั้งไม่คิดอย่างนี้ว่า ทำอย่างไรหนอ คหบดีหรือบุตรคหบดี จึงจะอังคาสเราด้วยบิณฑบาตอันประณีตเช่นนี้ตลอดไป เธอ**ไม่กำหนัด** ไม่ยินดี ไม่รีบฉันบิณฑบาตนั้น มีปกติเห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออกจากทุกข์ ฉันอยู่.

อคถิโตติ ตณฺหาย อคถิโต. (ม.อฏ. ๓/๓๕)

บทว่า **อคถิโต** (ไม่กำหนัด) คือ ไม่ถูกตัณหาร้อยรัด.

อคถิ (ธิ) โตติ อปฺปฏิพทฺโธ. (ม.ฏี. ๓/๒๗)

บทว่า **อคถิ (ธิ) โต** แปลว่า ไม่ถูกตัณหาผูกไว้ (ไม่ถูกตัณหาพัวพัน).

ดู. อคธิต

อคท (ปุ)

[น + คท]

คท = คท (โรเค) + อ, คทติ รุชฺชตีติ คโท, น วิชฺชเต คโท อสฺมินฺติ อคโท

(ก) ยา, ยารักษาโรค[สมุนไพร]

ยถา วิสาโท ปุริโส วิเสน ปริปีฬิโต.
อคทำ โส คเวเสยฺย วิสฆาตายุปายนำ.
คเวสมาโน ปสฺเสยฺย **อคทำ** วิสฆาตกำ.
ตำ ปิวิตฺวา สุขี อสฺส วิสมฺหา ปริมุตฺติยา.
ตเถวาหำ มหาวีร ยถา วิสหโต นโร.
สมฺปีฬิโต อวิชฺชาย สทฺธมฺมาคทเมสหำ.
ธมฺมาคทำ คเวสนฺโต อทฺทกฺขึ สกฺยสาสนำ.
อคฺคำ สพฺโพสธานำ ตำ สพฺพสลฺลวิโนทนำ.

(อป. ๑/๔๔)

(พระอุบาลีเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า) ...

คนถูกงูพิษกัด ถูกงูพิษบีบคั้น (หรือคนดื่มยาพิษ ถูกยาพิษบีบคั้น) เขาจึงแสวงหา**ยา**เพื่อถอนพิษ เมื่อแสวงหา จึงได้พบ**ยา**กำจัดพิษ ดื่มยานั้นแล้วก็มีความสุข เพราะรอดพ้นจากพิษฉันใด

ข้าแต่พระองค์ผู้มีความเพียรมาก ข้าพระองค์ก็เป็นเหมือนคนถูกพิษทำร้าย ถูกอวิชชาบีบคั้น จึงแสวงหายากำจัดพิษคือพระสัทธรรม เมื่อแสวงหายากำจัดพิษ คือพระธรรม ก็ได้พบศาสนาของพระศากยมุนี ศาสนานั้น เป็นยากำจัดพิษชั้นเลิศกว่ายาทุกขนาน สำหรับบรรเทาลูกศรทุกชนิด.

ตตฺถ วิเสน สปฺปวิเสน อา สมนฺตโต ทำสียิตฺถ ทฏฺโฐ โหตีติ วิสาโท, สปฺปทฏฺโฐติ อตฺโถ. อถ วา วิสำ หลาหลวิสำ อทติ คิลตีติ วิสาโท, วิสขาทโกติ อตฺโถ. โย ปุริโส วิสาโท, เตน ตาทิเสน วิเสน ปริปีฬิโต, ตสฺส วิสสฺส วิฆาตาย วินาสาย อุปายนำ อุปายภูตำ **อคทำ** โอสธำ คเวเสยฺย ปริเยเสยฺย, ตำ คเวสมาโน วิสฆาตกำ วิสนาสกำ **อคทำ** โอสธำ ปสฺเสยฺย ทกฺเขยฺย. โส ตำ อตฺตโน ทิฏฺจำ โอสธำ ปิวิตฺวา วิสมฺหา วิสโต ปริมุตฺติยา ปริโมจนการณา สุขี อสฺส ภเวยฺยย ยถาติ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฏ. ๑/๓๑๓)

ในคำนั้นมีวินิจฉัยดังต่อไปนี้ ที่ชื่อว่า วิสาทะ เพราะอรรถว่าถูกพิษคืองูพิษกัด คือขบกัดเข้าแล้ว อธิบายว่า ถูกงูกัด. อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่า วิสาทะ เพราะอรรถว่า กินคือกลืนกินพิษคือยาพิษอย่างร้ายแรง อธิบายว่า กินยาพิษ. เชื่อมความว่า บุรุษใดถูกงูพิษกัด คือถูกงูพิษนั้นคือเช่นนั้นเบียดเบียน พึงหา คือแสวงหา**ยา** คือ โอสถ อันเป็นอุบายเพื่อถอนพิษ คือ เพื่อขจัดพิษ เมื่อแสวงหายานั้น พึงพบ คือ พึงเห็น**ยา**คือโอสถสำหรับถอนพิษ คือสำหรับขจัดพิษ บุรุษนั้นดื่มโอสถที่ตนพบเห็นแล้วพึงเป็นผู้มีความสุขสบาย เพราะพ้น คือ เพราะเหตุหลุดพ้นจากพิษ ฉันใด.

[ยารักษาโรค, เภสัช, ๔ ศัพท์ = เภสชฺช, อคท, เภสช, โอสธ (โอสถ) ธาน. ๓๓๐]

(ข) ธรรมที่เหมือนยา, ธรรมโอสถ.

ตตฺเรวำ ปทสิทฺธิ เวทิตพฺพา.
อคโท วิย อคโท. โก ปเนส ? เทสนาวิลาสมโย เจว ปุญฺญสฺสโย จ.
เตน เหส มหานุภาโว ภิสกฺโก ทิพฺพาคเทน สปฺเป วิย สพฺพปรปฺปวาทิโน สเทวกญฺจ โลกำ

อภิภวติ. อิติ สพฺพาโลกาภิภวเน ตโถ อวิปรีโต เทสนาวิลาสมโย เจว ปุญฺญสฺสโย จ **อคโท** อสฺสาติ. ทการสฺส ตการำ กตฺวา ตถาคโตติ เวทิตพฺโพ. เอวำ อภิภวนฏฺเฐน ตถาคโต.

(ที.อฏ. ๑/๖๖)

ในข้อนั้น พึงทราบความสำเร็จบทอย่างนี้

ธรรมที่เหมือนยา ชื่อว่า อคทะ ถามว่า ธรรมที่เหมือนยานั้นคืออะไร ? ตอบว่า ธรรมที่สำเร็จด้วยเทศนาวิลาสและการสั่งสมบุญพิเศษ. ด้วยว่า พระผู้มีพระภาคนี้ ทรงครอบงำผู้มีวาทะตรงกันข้ามทั้งหมด และโลกพร้อมทั้งเทวดา เหมือนนายแพทย์ผู้มีอานุภาพมากครอบงำงูทั้งหลายด้วยทิพยโอสถฉะนั้น.

พระผู้มีพระภาค บัณฑิตพึงทราบว่า ทรงพระนามว่าตถาคต เพราะเหตุว่าทรงมี**พระโอสถ** คือ ธรรมที่สำเร็จด้วยเทศนาวิลาส และการสั่งสมบุญพิเศษอันถ่องแท้ คือ ไม่วิปริต ด้วยทรงครอบงำโลกทั้งปวง ดังนี้ เพราะแปลง ท อักษร เป็น ต อักษร พระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าตถาคต เพราะอรรถว่า ทรงครอบงำด้วยประการฉะนี้แล.

อคทคนฺธ (ปุ)

[อคท + คนฺธ] กลิ่นยา.

คนฺธ = คม ธาตุ + ก ปัจจัย แปลง คม ธาตุเป็น คนฺธ ด้วยสูตรว่า ขาทามคมานำ ขนฺธนฺธ-คนฺธา. (กจ.๖๖๔) ลบ ก.

อถ ตำ จกฺกรตนำ เอวำ ปุพฺพวิเทหวาสีนำ โอวาเท ทินฺเน กตปาตราเสน จกฺกวตฺติพเลน เวหาสำ อพฺภุคฺคนฺตฺวา ปุรตฺถิมสมุทฺทำ อชฺโฌคาหติ. ยถา ยถา จ ตำ อชฺโฌคาหติ, ตถา ตถา **อคทคนฺธำ** ฆายิตฺวา สงฺขิตฺตผโณ นาคราชา วิย, สงฺขิตฺตอูมิวิปฺผารำ หุตฺวา โอคจฺฉมานำ มหาสมุทฺทสลิลำ โยชนมตฺตำ โอคนฺตฺวา อนฺโตสมุทฺเท เวฬุริยภิตฺติ วิย ติฏฺฐติ.

(ที.อฏ. ๒/๒๑๔, ม.อฏ. ๔/๑๕๗)

ลำดับนั้น จักรรัตนะนั้น ครั้นพระราชาให้พระโอวาทแก่ชาวบุพพวิเทหะอย่างนี้แล้ว ก็พุ่งขึ้นสู่เวหาสพร้อมกับกองทัพของจักรพรรดิที่รับประทานอาหารเช้าเสร็จแล้ว ก็ย่างเข้าสู่สมุทรด้านปุรัตถิมทิศ ผ่านกระแสคลื่นอันพริ้วไหว เหมือนนาคราชได้**กลิ่นยา** แล้วลดพังพานลง บินเหนือน้ำมหาสมุทร ประมาณหนึ่งโยชน์ ตั้งอยู่ภายในมหาสมุทร ประดุจระเบียบแก้วไพฑูรย์ ฉะนั้น.

อคทงฺคาร (ปุ/น)

[อคท + องฺคาร]

องฺคาร = องฺค (คติมฺหิ) + อาร ปัจจัย

เถ้าแห่งยา, ยาผง.

ตสฺส โส ภิสกฺโก สลฺลกตฺโต **อคทงฺคารำ** วณมุเข โอทเหยฺย, โส **อคทงฺคารสฺส**ปิ วณมุเข โอทหนเหตุ ทุกฺขา ติพฺพา กฏุกา เวทนา เวทิเยยฺย. (ม. ๓/๓)

หมอผ่าตัดนั้นใส่**ยาผง** เพราะลูกศรที่ปากแผลของเขา เพราะเหตุแห่งการใส่**ยาผง**ที่ปากแผล บุรุษนั้นพึงเสวยทุกขเวทนากล้าเผ็ดร้อน.

[**ภิสกฺโก** (หมอ) สำเร็จรูปมาจาก อภิ บทหน้า + สช ธาตุ (จัดแจง) + ณฺย ปัจจัยกัตตุสาธนะ พบวิเคราะห์ในคัมภีร์นิรุตติทีปนี (คำอธิบายสูตร ๔๕) ว่า อาโรคฺยํ อภิสชฺเชตีติ ภิสกฺโก (ผู้จัดแจงความไม่มีโรค) เมื่อแปลง ช เป็น ค แล้วให้แปลง ค เป็น ก เหมือนคำว่า กุลูปโก=กุลูปโค, ขีรูปโก=ขีรูปโค, คีวูปกํ=คีวูปคํ ดังนั้น รูปว่า ภิสกฺโก นี้ จึงอาจใช้เป็นรูปว่า ภิสคฺโค ก็ได้ โดยไม่แปลง ค เป็น ก]

อคทงฺคารนฺติ ฌามหรีตกสฺส วา อามลกสฺส วา จุณฺณนฺ. (ม.อฏ. ๔/๑)

บทว่า **อคทงฺคารนฺ** (ยาผง) ได้แก่ ผงสมอหรือมะขามป้อมที่เผาแล้ว.

[เถ้า น. สิ่งที่เป็นผงละเอียดของสิ่งที่เหลือจากไฟเผามอดแล้ว, ขี้เถ้า ก็ว่า. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อคทปฺปโยค (ปุ)

[อคท + ปโยค]

ปโยค = ป + ยุช + ณ แปลง ช เป็น ค ด้วยสูตรว่า กคา จชานฺ. (กจ.๖๒๓)

การประกอบยา, การปรุงยาพิษ.

พาหิรกํ อนตฺถสํหิตนฺติ หตฺถิอสฺสรถธนุถรุ-สิปฺปอาถพฺพณขีลนวสีกรณโสสาปนมนฺต**า-คทปฺปโยคา**ทิเภทำ ปรูปฆาตกรฺ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๑๕)

ปาฐะว่า **พาหิรกำ อนตฺถสำหิตำ** ได้แก่ (ศิลปวิทยาการ) ทำลายผู้อื่นมีชนิดเช่นศิลปะเนื่องด้วยช้าง ม้า รถ ธนู และดาบกับมนต์อาถรรพณ์ มนต์ฝังหุ่น มนต์ทำให้มีอำนาจ มนต์ทำให้ผอมแห้งและ**การปรุงยาพิษ** เป็นต้น.

ตตฺถ อาถพฺพณมนฺโต นาม อาถพฺพณเวท-วิหิโต ปรูปฆาตกโร มนฺโต, ขีลนมนฺโต นาม ทารุสารขีลํ มนฺเตตฺวา ปถวิยำ ปเวเสตฺวา มารณ-มนฺโต, อคทปฺปโยโค วิสโยชนำ.

(สารตฺถ. ๓/๑๒๗)

ในเรื่องนั้น ชื่อว่า มนต์อาถรรพณ์ คือ มนต์ที่ทำการทำร้ายผู้อื่น ซึ่งกระทำไว้ในอาถรรพณ์เวท ชื่อว่า มนต์ฝังหุ่น คือ มนต์ที่ตอกเสี้ยนไม้เข้าไปในแผ่นดินแล้วทำให้ตาย. การปรุงยาพิษ คือ การประกอบยาพิษ.

อคทปฺปโยโค วิสปฺปโยชนำ. (วิมติ. ๒/๗๙)

การปรุงยาพิษ คือ การประกอบยาพิษ

[ในยุคแรกพระเวทมี ๓ คัมภีร์ คือ ฤคเวท ยชุรเวท และสามเวท คิดค้นโดยพราหมณ์ ๘ ท่านมีอัฏฐกพราหมณ์ วามกพราหมณ์ เป็นต้น พราหมณ์เหล่านั้นเป็นผู้ทรงอภิญญาได้บรรลุทิพยจักษุ จึงเทียบเคียงกับคำสอนของพระพุทธเจ้าพระองค์ก่อน แล้วประพันธ์คัมภีร์พระเวทขึ้น แต่ต่อมามีการเพิ่มเติมการบูชายัญเป็นต้น ที่ขัดแย้งกับคำสอนของพระพุทธศาสนา ภายหลังมีฤษีท่านหนึ่งคิดค้นพระเวทอีกคัมภีร์หนึ่งเป็นฉบับที่ ๔ ชื่อว่า **อาถัพพณะ** ซึ่งก็คือไสยศาสตร์ หรือเวทมนต์นั่นเอง เป็นคัมภีร์เกี่ยวกับการจุดไฟแล้วร่ายมนต์ทำร้ายผู้อื่นเป็นต้น. ฤษีท่านนั้น

ชื่อว่า **อถัพพะ** คัมภีร์พระเวทที่ฤษีอถัพพะบัญญัติขึ้นจึงชื่อว่า อาถรรพณ์เวท

อาถรรพณ์เวท มีรูปภาษาบาลีว่า **อาถพฺพณ** สันสกฤตใช้เป็น **อถรฺวเวท** เขียนเป็นไทยตามสันสกฤตว่า **อาถรรพเวท** จัดเป็นคัมภีร์สุดท้ายในคัมภีร์พระเวท หรือชุมนุมบทสวดอ้อนวอนเทพเจ้ามีอยู่ ๔ หมวด คือ ฤคเวท ยชุรเวท สามเวท และอาถรรพเวท

ฤคเวทเป็นตำราเก่าแก่และเป็นหลักฐานมากที่สุด ยชุรเวทและสามเวทบรรจุไว้ซึ่งศโลกจากฤคเวทและสูตรสำหรับประกอบพิธีพลีกรรมทางศาสนา ส่วนอาถรรพเวทนั้น ถือกันว่ามีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์น้อยกว่าพระเวททั้งสามที่กล่าวมาแล้ว เพราะเนื้อหาส่วนมากของอาถรรพณ์เวทล้วนเป็นมนต์ และคาถาอาคมขลังต่าง ๆ]

อคทเลป (ปุ)

[อคท + เลป] เลป = ลิป (เลเป) + ณ

การพอกยา, การทายา.

ตตฺถ อาสีวิเสน ทฏฺฐสฺส กาเย วิสปติฏฺฐานํ วิย อิเมสํ ภิกฺขูนํ รูเป อธิมตฺตคาหกาโล, เฉโก ภิสกฺโก วิย ตถาคโต, มนฺตํ ปริวตฺเตตฺวา อุปริวิสสฺส อาโรปิตกาโล วิย ตถาคเตน เตสํ ภิกฺขูนํ รูปโต คาหํ นีหริตฺวา อรูเป ปติฏฺฐาปิตกาโล, ยาว อกฺขิปฺปเทสา อารุฬฺหวิสสฺส อุปริ อภิรุหิตุํ อทตฺวา ปุน มนฺตพเลน โอตาเรตฺวา ทฏฺฐฏฺฐาเนเยว จปนํ วิย สตฺถารา เตสํ ภิกฺขูนํ อรูปโต คาหํ นีหริตฺวา รูเป ปติฏฺฐาปิตกาโล. ทฏฺฐฏฺฐาเน จิตสฺส วิสสฺส **อคทเลเปน** นิมฺมถนํ วิย อุภยโต คาหํ นีหรณตฺถาย อิมิสฺสา เทสนาย อารทฺธกาโล เวทิตพฺโพ.

(สำ.อฏ. ๒/๙๓)

ในข้อนั้น พึงทราบกาลที่ภิกษุเหล่านี้ ถือเอาประมาณยิ่งในรูป เหมือนการตั้งอยู่ของพิษในกายของบุรุษผู้ถูกอสรพิษกัด. พระตถาคตเหมือนหมอผู้ฉลาด. พึงทราบกาลที่ภิกษุเหล่านั้น อัน พระตถาคตชักนำการยึดถือออกจากรูป แล้วให้ตั้งอยู่ในอรูป เหมือนเวลาที่หมอร่ายมนต์แล้วไล่ยาพิษไว้ข้างบน พึงทราบกาลที่ภิกษุเหล่านั้นอันพระตถาคต ทรงชักนำการยึดถือออกจากอรูป แล้วให้ตั้งอยู่ในรูป เปรียบเหมือนเวลาที่หมอไม่ให้พิษแล่นขึ้นข้างบนจนถึงขอบตา แล้วไล่ลงด้วยกำลังมนต์อีก แล้วหยุดอยู่ในที่ ๆ ถูกอสรพิษกัด พึงทราบกาลที่พระบรมศาสดาทรงเริ่มเทศนานี้ เพื่อพุทธประสงค์จะนำการยึดถือออกจากอารมณ์ทั้ง ๒ ฝ่าย เปรียบเหมือนการทำลายพิษที่หยุดไว้ในที่ถูกอสรพิษกัด ด้วย**การพอกยา** (ขนานเยี่ยม).

อคทสม (ติ)

[อคท + สม]

เหมือน-เสมอ-เทียบเท่ายาแก้พิษ - ยาแก้ไข้.

กึ ปเนตฺถ ภนฺเต นาคเสน การณํ เยน ภควา การเณน ปฏิกฺขิปิ สมาทเปสิ จาติ ?

สีลวา มหาราช สีลสมฺปนฺโน **อคทสโม** สตฺตานํ กิเลสวิสวินาสเน, โอสธสโม สตฺตานํ กิเลสพฺยาธิวูปสเม, อุทกสโม สตฺตานํ กิเลส-

รโชชลฺลาปหรเณ, มณิรตนสโม สตฺตานํ สพฺพสมฺปตฺติทาเน, นาวาสโม สตฺตานํ จตุโรฆปารคมเน, สตฺถวาหสโม สตฺตานํ ชาติกนฺตารตารเณ, วาตสโม สตฺตานํ ติวิธกฺคิสนฺตาปนิพฺพาปเน, มหาเมฆสโม สตฺตานํ มานสปริปูรเณ, อาจริยสโม สตฺตานํ กุสลสิกฺขาปเน, สุเทสกสโม สตฺตานํ เขมปถมาจิกฺขเณ. เอวรูโป มหาราช พหุคุโณ อเนกคุโณ อปฺปมาณคุโณ คุณราสิ คุณปุญฺโช สตฺตานํ วฑฺฒิกโร สีลวา 'มา วินสฺสีติ สตฺตานํ อนุกมฺปาย ภควา สิกฺขาปทํ ปญฺญเปสิ 'น, ภิกฺขเว อตฺตานํ ปาเตตพฺพํ โย ปาเตยฺย ยถาธมฺโม กาเรตพฺโพติ. อิทเมตฺถ มหาราช การณํ เยน การเณน ภควา ปฏิกฺขิปิ.

(มิลินฺท. ๑๙๓)

(พระเจ้ามิลินท์) เหตุผลที่ทำให้พระผู้มีพระภาคตรัสห้าม และเหตุผลที่ทำให้ตรัสชี้ชวน คือ อะไรหรือ พระคุณเจ้านาคเสน

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ภิกษุผู้มีศีลสมบูรณ์ด้วยศีล ย่อมเป็น**เหมือนยาแก้พิษ** ในการใช้สลายพิษคือกิเลสของเหล่าสัตว์ ย่อมเป็นเหมือนยาในการใช้ระงับความป่วยไข้คือกิเลสของเหล่าสัตว์ ย่อมเป็นเหมือนน้ำในการชำระล้างเหงื่อไคลคือกิเลสของเหล่าสัตว์ ย่อมเป็นเหมือนแก้วสารพัดนึกในการมอบสมบัติทั้งปวงแก่เหล่าสัตว์ ย่อมเป็นเหมือนเรือในการนำสัตว์ให้ได้ไปถึงฝั่งทะเลทั้ง ๔ ย่อมเป็นเหมือนนายกองเกวียน ในการนำเหล่าสัตว์ให้ข้ามทางกันดารคือชาติ ย่อมเป็นเหมือนลมในการใช้ดับความร้อน แห่งไฟ ๓ กองของเหล่าสัตว์, ย่อมเป็นเหมือนเมฆใหญ่ ในอันทำความหวังของเหล่าสัตว์ให้เต็ม, ย่อมเป็นเหมือนอาจารย์ในการยังเหล่าสัตว์ให้ศึกษาในกุศล, ย่อมเป็นเหมือนคนชี้ทางได้แม่นยำในการบอกเส้นทางที่ปลอดภัย แก่สัตว์ทั้งหลาย พระผู้มีพระภาคทรงดำริว่า ผู้มีศีล มีคุณมาก มีคุณเป็นเอนก มีคุณหาประมาณมิได้ เป็นที่รวมแห่งคุณ เป็นกองคุณ เป็นผู้สร้างความเจริญแก่เหล่าสัตว์เห็นปานนี้ ขอจงอย่าพินาศไปเลย ดังนี้จึงทรงอาศัยความกรุณาบัญญัติสิกขาบทว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงทำให้ตนเองตกไป ภิกษุใดทำให้ตกไป ปรับอาบัติภิกษุนั้นตามสมควรแก่เหตุดังนี้ ขอถวายพระพร ข้อที่ว่านี้ เป็นเหตุผลในคำที่ตรัสไว้นี้ ซึ่งเป็นเหตุผลที่ทำให้พระผู้มีพระภาคตรัสห้าม ขอถวายพระพร.

อคทหรีฏก (ปุ/น)

[อคท + หรีตก]

หรีตก = หร (หรเณ) + อิ + ต + ก

ผลสมอที่เป็นยาแก้พิษ, ผลสมอที่เป็นยาแก้ไข้.

สกฺโก เทวานมินฺโท **อคทหรีฏกํ** อาหริตฺวา อทาสิ, สตฺถา ตํ ปริภุญฺชิ, เตนสฺส สรีรวฬฺชโอโหสิ. (ชา.อฏ. ๑/๙๒)

ท้าวสักกะจอมเทพ ได้ทรงนำ**ผลสมอที่เป็นยาแก้ไข้**มาถวายด้วยพระองค์เอง. พระบรมศาสดา เสวยผลสมออันเป็นยาแก้ไข้นั้น เพราะเหตุนั้น พระองค์จึงได้มีการถ่ายพระบังคนหนัก.

[พุทฺธวํส.อฏฺ. ๑๑ มีรูปว่า อคทหรีตกำ]

อคทหรีตก (ปุ/น)

[อคท + หรีตก]

ผลสมอที่เป็นยาแก้พิษ, ผลสมอที่เป็นยาแก้ไข้.

เทวสิกเมว จสฺส เทวตา อคทามลกำ **อคทหรีตกำ** สุวณฺณวณฺณญฺจ คนฺธรสสมฺปนฺนำ อมฺพปกฺกำ อาหรนฺติ. (วิ.อฏฺ. ๑/๓๒)

อนึ่ง เทวดาทั้งหลาย นำผลมะขามป้อมที่เป็นยาแก้ไข้ **ผลสมอที่เป็นยาแก้ไข้** และมะม่วงสุกที่มีสีเหมือนทองซึ่งสมบูรณ์ด้วยกลิ่นและรส มาถวายแด่พระราชาพระองค์นั้นทุก ๆ วันเหมือนกัน.

อคทาปณ (ปุ/น)

[อคท + อาปณ, อา + ปณ (กยวิกฺกเย) + ณ]

ตลาดยาแก้พิษ, ร้านขายยาแก้พิษ.

ภนฺเต นาคเสน กตมำ พุทฺธสฺส ภควโต **อคทาปณ**นฺติ? “อคทานิ โข มหาราช ภควตา อกฺขาตานิ, เยหิ อคเทหิ โส ภควา สเทวกำ โลกำ กิเลสวิสโต ปริโมเจติ. กตมานิ ปน ตานิ อคทานิ? ยานิมานิ มหาราช ภควตา จตฺตาริ อริยสจฺจานิ อกฺขาตานิ. เสยฺยถีทำ, ทุกฺขำ อริยสจฺจำ ทุกฺขสมุทยำ อริยสจฺจำ ทุกฺขนิโรธำ อริยสจฺจำ ทุกฺขนิโรธคามินี ปฏิปทา อริยสจฺจำ, ตตฺถ เย เกจิ อญฺญาเปกฺขา จตุสจฺจำ ธมฺมำ สุณนฺติ, เต ชาติยา ปริมุจฺจนฺติ ชราย ปริมุจฺจนฺติ, มรณา ปริมุจฺจนฺติ, โสกปริเทวทุกฺขโทมนสฺสุปายาเสหิ ปริมุจฺจนฺติ, อิทำ วุจฺจติ มหาราช ‘ภควโต **อคทาปณ**นฺติ. (มิลินฺท. ๓๑๘)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน **ตลาดยาแก้พิษ**ของพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าเป็นไฉน.

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร พระผู้มีพระภาค ได้ตรัสยาแก้พิษไว้หลายอย่าง เป็นเครื่องยาที่พระผู้มีพระภาคทรงใช้เปลื้องสัตว์โลกพร้อมทั้งเทวโลกให้พ้นจากพิษคือกิเลส ก็ยาแก้พิษเหล่านั้น มีอะไรบ้าง พระผู้มีพระภาคได้ตรัสอริยสัจ ๔ เหล่านี้ไว้ ได้แก่ ทุกขอริยสัจ ทุกขสมุทัยอริยสัจ ทุกขนิโรธอริยสัจ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ ในอริยสัจ ๔ เหล่านั้น ชนพวกที่มุ่งความรู้ ได้สดับธรรมคือสัจจะ ๔ ย่อมหลุดพ้นจากชาติ ชรา มรณะ โสกะ ปริเทวะ ทุกขโทมนัส หลุดพ้นจากอุปายาสะ ขอถวายพระพร นี้เรียกว่า **ตลาดยาแก้พิษ** ของพระผู้มีพระภาค.

อคทามลก (ปุ/น)

[อคท + อามลก]

ผลมะขามป้อมที่เป็นยาแก้พิษ, ผลมะขามป้อมที่เป็นยาแก้ไข้.

ดู อคทหรีตก

อคทูปม (ติ)

[อคท + อุปมา]

เปรียบเหมือนนายแพทย์.

ราโค โทโส จ โมโห จ
วิสา สพฺเพ สมูหตา

อคทูปโม มหาวีโร โส
เม พุทฺโธ นิมนฺติโต. (อป. ๑/๓๗๔)

(ดาบสชื่อเกนิยะตอบว่า)
พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ทรงถอนพิษ คือ ราคะ โทสะ โมหะได้หมดแล้ว ทรง**เปรียบเหมือนหมอ** ทรงเป็นผู้มีความเพียรมาก ข้าพเจ้าทูลนิมนต์แล้ว.

อคโทสธรงฺคคุฬิกา (ถี)

[อคท + โอสธ + รงฺค + คุฬิกา]
ยาเม็ดสีอันเป็นยาขจัดพิษ.

กโรนฺตา จ ยถารหํ ทฺวีหิ ตีหิ **อคโทสธรงฺคคุฬิกาหิ** นลาฏกอํสกูฏอุรมชฺฌสงฺขาตํ องฺคํ สชฺเชตฺวา องฺคราคํ กโรนฺตีติ เวทิตพฺพํ. สา ปน คุฬิกา อหิวิจฺฉิกาทีนมฺปิ วิสํ หนติ, เตนปิ ตํ วุจฺจติ “อมโตสธนฺติ. (สารตฺถ. ๑/๑๖๒)

(ดู.มหาวคฺ.ฏี. คำอธิบายปริจเฉท ๑๑ คาถา ๓๑)

อนึ่ง พึงทราบว่า เมื่อบุคคลกระทำ ย่อมขัดถูอวัยวะกล่าวคือหน้าผาก ไหล่ และท่ามกลางอกด้วย**ยาเม็ดสีอันเป็นยาขจัดพิษ** สองหรือสามก้อนตามสมควร แล้วทำการทาสีอวัยวะ [เหล่านั้น] ก็ก้อนยานั้น ย่อมขจัดพิษแม้ของงูและแมลงป่องเป็นต้นได้ ดังนั้น ก้อนยานั้นจึงเรียกว่า โอสถอมฤต.

อคโทสธสมฺภาร (ปุ)

[อคท + โอสธ + สมฺภาร]
เครื่องปรุงยาขจัดพิษ.

ตํ กิร ปริปนฺถํ วิธเมตฺวา สพฺพตฺถ สาเธนฺเตหิ **อคโทสธสมฺภาเรหิ** โยเชตฺวา วฏฺเฏตฺวา กตํ คุฬิกํ. ตํ ปน ราชูนํ มุขโสธนนหานปริโยสาเน มหตา ปริหาเรน อุปเนนฺติ.

(สารตฺถ. ๑/๒๐๓)

ดังได้สดับมาว่า โอสถอมฤตนั้น เป็นก้อนที่ประกอบด้วย**เครื่องปรุงยาขจัดพิษ**ที่ทำลายความเหน็ดเหนื่อยเมื่อยล้าแล้วให้สำเร็จได้ในทุกอย่าง บุคคลปั้นเป็นก้อนกลมไว้ ก็ชนทั้งหลาย ย่อมน้อมถวายโอสถอมฤตนั้นแก่พระราชาทั้งหลายด้วยสักการะอันมาก ในที่สุดแห่งการล้างพระพักตร์และการสนาน.

ดู อมโตสธ

[คำว่า ปริหาร ในที่นี้แปลว่า สักการะ คำนี้มีความหมาย ๓ ประการ ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๐๐๒ กล่าวว่า

วชฺชเน ปริหาโร จ
สกฺกาเร เจว รกฺขเณ.

ปริหาร ศัพท์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า การเว้น, สักการะ และการรักษา]

อคธิต (ติ)

[น + คธิต]
คธิต = คธ, คิธุ (อภิกาเม) + ต. อิสฺส อตฺตํ (แปลง อิ เป็น อ)
ไม่โลภ, ไม่ติดใจ, ไม่กำหนัด, ไม่ยินดี.

ปุน จปรํ นิโคฺรธ ตปสฺสี โภชเนสุ น โวทาสํ อาปชฺชติ ‘อิทํ เม ขมติ, อิทํ เม นกฺขมตีติ.

โส ยญฺจ ขฺวสฺส นกฺขมติ, ตำ อนเปกฺโข ปชหติ. ยำ ปนสฺส ขมติ ตำ **อคธิโต** อมุจฺฉิโต อนชฺฌาปนฺโน อาทีนวทสฺสาวี นิสฺสรณปญฺโญ ปริภุญฺชติ ฯเปฯ เอวำ โส ตสฺมึ ฐาเน ปริสุทฺโธ โหติ. (ที. ๓/๑๘๘)

นิโครธ ก็ข้ออื่นยังมีอยู่อีก บุคคลผู้บำเพ็ญตบะ ยึดมั่นตบะ เขาไม่พิจารณาโภชนะเป็น ๒ ส่วนว่า สิ่งนี้เราชอบ สิ่งนี้เราไม่ชอบ สิ่งใดที่เขาไม่ชอบ เขาก็ไม่อยากทิ้งสิ่งนั้น ส่วนสิ่งที่เขาชอบ เขาก็ไม่พัวพัน **ไม่ติดใจ** ไม่หลงใหล ไม่ยึดติด เห็นโทษ มีปัญญาเครื่องสลัดออก บริโภคสิ่งนั้นอยู่ ข้อที่...เขาชื่อว่าเป็นผู้บริสุทธิ์ด้วยเหตุนั้นอย่างนี้.

อคธิโตติ วิคตโลภคิทฺโธ (ที.อฏ. ๓/๑๙๖)

บทว่า **อคธิโต** (ไม่ติดใจ) ได้แก่ ผู้ปราศจากความโลภผูกมัดไว้.

อคธิโตติ วิคตโลภเคโธ. (สำ.อฏ. ๒/๑๘๔)

บทว่า **อคธิโต** (ไม่ติดใจ) ได้แก่ ผู้ปราศจากความยึดติดในความโลภ.

ดู อคธิต

อคนฺตุ (ติ)

[น + คนฺตุ]

คนฺตุ = คม (คตฺยำ) + ตุ แปลง ม เป็น นฺ

ผู้ไม่ไป, ผู้ตั้งอยู่ในมรรคซึ่งไม่ไปสู่อบาย.

อิธ ปน มหานาม เอกจฺโจ ปุคฺคโล น เหว โข พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหติ ฯเปฯ น ธมฺเม ฯเปฯ น สงฺเฆ ฯเปฯ น หาสปญฺโญ น ชวนปญฺโญ น จ วิมุตฺติยา สมนฺนาคโต. อปิ จสฺส อิเม ธมฺมา โหนฺติ สทฺธินฺทฺริยำ, วีริยินฺทฺริยำ, สตินฺทฺริยำ, สมาธินฺทฺริยำ, ปญฺญินฺทฺริยำ. ตถาคตปฺปเวทิตา จสฺส ธมฺมา ปญฺญาย มตฺตโส นิชฺฌานำ ขมนฺติ. อยมฺปิ โข มหานาม ปุคฺคโล **อคนฺตา** นิรยำ **อคนฺตา** ติรจฺฉานโยนึ **อคนฺตา** เปตฺติวิสยำ **อคนฺตา** อปายำ ทุคฺคตึ วินิปาตำ.

(สำ. ๓/๓๒๘)

ดูก่อนมหานามะ บุคคลบางคนในโลกนี้ ไม่ประกอบ ด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระพุทธเจ้า...ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระธรรม...ไม่ประกอบด้วยความเลื่อมใสอันไม่หวั่นไหวในพระสงฆ์... ไม่มีหาสปัญญา ไม่มีชวนปัญญา ทั้งไม่ถึงพร้อมด้วยวิมุตติ แต่เขามีธรรมเหล่านี้ คือ สัทธินทรีย์ วิริยินทรีย์ สตินทรีย์ สมาธินทรีย์ ปัญญินทรีย์ และธรรมทั้งหลายที่ตถาคตประกาศแล้ว ย่อมควรแก่การพิจารณา ด้วยปัญญาโดยประมาณ บุคคลแม้นี้แล จะ**ไม่ไป**นรก กำเนิดสัตว์ดิรัจฉาน ภูมิแห่งเปรต อบาย ทุคติ และวินิบาต.

อคนฺตฺวาน (กฺริ/วิ)

[น + คนฺตฺวาน]

คนฺตฺวาน = คม (คตฺยำ) + ตฺวาน

ไม่ไปแล้ว.

วินิปาตำ **อคนฺตฺวาน** มนุสฺสตฺตำ คมิสฺสติ.
หิรญฺญำ ตสฺส นิจิตำ โกฏิสตมนปฺปกำ.

(อป. ๑/๑๑๔)

(บุคคลผู้นี้จุติจากโลกนี้แล้ว) **ไม่ไป**สู่วินิบาต-นรก (จักไม่ตกไปวินิบาตนรก) จักไปเกิดเป็นมนุษย์ เขาจักมีเงินที่สั่งสมไว้ตั้งร้อยโกฏิ มิใช่น้อยเลย.

อคนฺถนิย (ติ)

[น + คนฺถนิย]

คนฺถนิย = คนฺถน + อิย. คนฺถ + อนีย

ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ[กิเลสร้อยรัด] ไม่เป็นที่ตั้งแห่งกิเลสเครื่องร้อยรัด, ไม่ถูกร้อยรัด.

กตเม ธมฺมา อคนฺถนิยา. อปริยาปนฺนา มคฺคา, จ มคฺคผลานิ จ, อสงฺขตา จ ธาตุ อิเม ธมฺมา **อคนฺถนิยา**. (อภิ.ธ. ๒๘๒)

สภาวธรรมที่ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะเป็นไฉน มรรค ผลของมรรคที่ไม่นับเนื่องในวัฏฏทุกข์ และธาตุที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สภาวธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า**ไม่เป็นอารมณ์ของคันถะ**.

รูปาวจโร มคฺโค นิยฺยานิโก ขยคามี โพธคามี อปจยคามี อนาสโว อสญฺโญชนิโย **อคนฺถนิโย** อโนฆนิโย อนีวรณิโย อปรามฏฺโฐ อนุปาทานิโย อสงฺกิเลสิโก. (อภิ.ก. ๓๗/๒๙๒)

มรรค (อนาคามิมรรค) ที่เนื่องด้วยรูปาวจร นำสัตว์ออกจากสังสารวัฏ ไปสู่การสิ้นกิเลส ไปสู่การตรัสรู้ ไปสู่การไม่สั่งสม ไม่มีอาสวะ (กิเลสที่หมักดอง) ไม่ถูกผูกมัด **ไม่ถูกร้อยรัด** ไม่ถูกท่วมทับ ไม่ถูกยึดไว้ ไม่ถูกกีดกัน ไม่ถูกยึดถือ ไม่ถูกยึดมั่น ไม่เศร้าหมอง.

[**คนฺถนิย** คนฺถน + อิย. ลง อิย ปัจจัยด้วยสูตร (กจฺ. ๓๕๖) ว่า ตทสฺส ฐานมิโย จ (ลง อิย ปัจจัยในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นที่ตั้ง [เหตุ]ของสิ่งนั้น และในความหมายอื่น).

สูตรว่า ตทสฺส ฐานมิโย จ นี้ ในฉบับสิงหลและพยาขยาของสิงหลมีรูปเป็นทีฆะว่า ตทสฺส ฐานมีโย จ แม้คัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๖๑) ก็กล่าวถึงการลง อีย ปัจจัย. ตามนัยนี้ คำว่า **คนฺถนิย** ควรมีรูปว่า **คนฺถนีย** (คนฺถ + อีย) เหมือนรูปว่า มทนียํ พนฺธนียํ เป็นต้นที่ท่านยกไว้เป็นตัวอย่างในคัมภีร์เหล่านั้น อนึ่ง คัมภีร์โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๖๙) ก็กล่าวถึงการลง อนีย ปัจจัยท้าย มท ธาตุเป็นต้นในกรณสาธนะ หรืออธิกรณสาธนะ โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า มชฺชเต อเนนาติ มทนียํ (เครื่องมัวเมา) มชฺชเต อสฺมินฺติ มทนียํ (ที่มัวเมา) แม้คัมภีร์ฏีกาทีฆนิกาย (เล่ม ๒ หน้า ๒๘๑) ก็กล่าวถึงรูป มทนีย ไว้ว่า มเทนฺตีติ มทนียาติ กตฺตุสาธนตฺ ทสฺเสนฺโต มทกราติ อาห (เมื่อพระอรรถกถาจารย์จะแสดงความเป็นกัตตุสาธนะว่า ธรรมใดเป็นเหตุให้มัวเมา เหตุนั้น ธรรมนั้น ชื่อว่า มทนียะ จึงกล่าวว่า มทกรา (ทำให้มัวเมา)

อนึ่ง รูปดังกล่าวนั้น ยังมีความสอดคล้องกับคัมภีร์กาตันตระ (สูตร ๒๙๗) ซึ่งกล่าวถึง อีย ปัจจัยในอรรถว่า เกื้อกูล โดยกล่าวว่า อีโย ตุ หิเต (ส่วน อีย ปัจจัยย่อมลงในอรรถว่า เกื้อกูล) มีรูปสันสกฤตว่า อียสฺตุ หิเต เช่น วจฺฉานำ หิโต วจฺฉีโย, โคทุโห (ผู้เกื้อกูลแก่ลูกวัว หมายถึง คนรีดนม) มีรูปสันสกฤตว่า วตฺเสภฺโย หิโต วตฺสียะ, โคธุก.

อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์อรรถกถา และฎีกาฉบับฉัฏฐสังคีติพบรูปที่ลง อิย ปัจจัยว่า

ยสฺส สวิชฺชนฺติ ตำ จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏสฺมึ คนฺถนฺติ ฆเฏนฺตีติ คนฺถา. ตโต อญฺเญ โน คนฺถา. อารมฺมณกรณวเสน คนฺเถหิ คนฺถิตพฺพาติ **คนฺถนิยา**. (อภิ.อฏ. ๑/๒๖-๓๑)

คันถะคือธรรม[โลภะโทสะและทิฏฐิ]ที่ผูกกล่าวคือเชื่อมต่อบุคคล ผู้มีคันถะไว้ในวัฏฏะ โดยเนื่องด้วยจุติและปฏิสนธิ. ธรรมอื่นจากนั้นชื่อว่า ธรรมที่ไม่ชื่อว่า คันถะ (โน คันถะ). ชื่อว่า คันถนิยะ เพราะอรรถว่าเป็นธรรมที่ถูกคันถะผูกไว้ โดยกระทำให้เป็นอารมณ์.

คนฺถนิยาติ เอตฺถ อยมญฺโญ อตฺโถ. คนฺถกรณำ คนฺถนำ. คนฺถเน นิยุตฺตาติ คนฺถนิยา. คนฺถยิตุำ สกฺกุเณยฺยา คนฺถยิตุำ อรหนฺตีติ วา คนฺถนิยาติ. เอวำ โอฆนิยาทีสุปิ ทฏฺฐพฺพำ. (มูลฏี. ๑/๖๕)

ในคำว่า **คนฺถนิยา** นี้ มีข้อความอื่นดังนี้ คือ การกระทำการร้อยรัด ชื่อว่า คันถนะ. ธรรมที่ประกอบในการกระทำการร้อยรัด หรือธรรมที่สามารถร้อยรัด หรือธรรมที่ควรแก่การร้อยรัด ชื่อว่า คันถนิยะ. พึงทราบแม้ในธรรมที่เป็นโอฆนิยะเป็นต้น.

ความจริงแล้ว การลง อิย ปัจจัย ยังมีความสอดคล้องกับฉบับสิงหลบางฉบับ และสูตรของสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๗๗๓) ว่า อิโย ตทสฺสฏฺฐานมิจฺจตฺเถ (ลง อิย ปัจจัย ในความหมายว่า สิ่งนั้นเป็นเหตุของสิ่งนั้น) อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว ในที่นี้ จึงใช้เป็นรูปว่า **คนฺถนิย** ตามอรรถกถาและฎีกา]

อคนฺธก (ติ)

[น + คนฺธก] คนฺธก = คนฺธ + ก ปัจจัย

ไม่มีกลิ่น, ไร้กลิ่น.

ยถาปิ รุจิรำ ปุปฺผำ วณฺณวนฺตำ **อคนฺธกำ**
เอวำ สุภาสิตา วาจา อผลา โหติ อกุพฺพโต.
(ธมฺม. ๕๑)

วาจาสุภาษิตของผู้ไม่ทำตามที่พูด ย่อมไร้ผล เหมือนดอกไม้งามสีสวย แต่**ไม่มีกลิ่น**.

อคนฺธกนฺติ คนฺธวิรหิตำ ปาลิภาฑฺฒกิริกณฺณิกชยสุมนาทิเภทำ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๔๒)

บทว่า **อคนฺธกำ** (ไม่มีกลิ่น) คือ ไร้กลิ่นจำแนกเป็นดอกหงอนไก่ ดอกกรรณิกาเขา และดอกชัยพฤกษ์เป็นต้น.

[อคนฺธกำ อรรถกถาอธิบายว่า คนฺธวิรหิตำ โดยใช้ วิรหิต ศัพท์เป็นบทขยาย เพื่อแสดงว่าบทว่า อคนฺธกำ เป็นนนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ คนฺโธ เอตสฺสาติ อคนฺธกำ (ชื่อว่า อคันธกะ เพราะอรรถว่าไม่มีกลิ่น) ดังที่คัมภีร์สังวัณณนานิยาม (หน้า ๔๕) กล่าวว่า ถ้าบทตั้งเป็นบทสมาส ส่วนบทขยายประกอบด้วย น, นิ, รหิต, วิรหิต ศัพท์เป็นต้น แสดงว่าบทตั้งเป็นนนิบาตบุรพบทพหุพพีหิสมาส

บทว่า อคนฺธกำ ลง ก ปัจจัย ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๓๕๐ กล่าวว่า การคฺคหเณน พหุพฺพีหาทิมฺหิ สมาสนฺเต กฺวจิ กปฺปจฺจโย โหติ (ลง ก ปัจจัยที่สระท้ายของสมาสมีพหุพีหิสมาสเป็นต้นด้วย การ ศัพท์)

อคนฺธตา (ถี)

[อคนฺธ + ตา]

ความเป็นดอกไม้ไม่มีกลิ่น.

ดู อคนฺธิก

อคนฺธิก (ติ)

[น + คนฺธ + อิก] ไม่มีกลิ่น.

สมฺเปสิ โข มํ วาจาย
น จ สมฺเปสิ กมฺมุนา
มาลา เสเรยฺยกสฺเสว
วณฺณวนฺตา **อคนฺธิกา**. (ชา. ๑/๑๔๐)

(พระราชาตรัสบอกเหตุที่จะไปกับนางอาสังกากุมาริกาว่า)
หล่อนให้ฉันเอิบอิ่มด้วยคำพูดเท่านั้น หาให้ฉันเอิบอิ่มด้วยการกระทำไม่ เหมือนดอกหงอนไก่มีสีสวย แต่**ไม่มีกลิ่น**.

วณฺณวนฺตา อคนฺธิกาติ ยถา เสเรยฺยกาทีนํ มาลา วณฺณวนฺตตาย ทสฺสเนน ตปฺเปติ อคนฺธตาย คนฺเธน น ตปฺเปติ เอวํ ตฺวมฺปิ ทสฺสเนน ปิยวจเนน จ สนฺตปฺเปสิ น กมฺมุนาติ ทีเปติ. (ชา.อฏ. ๓/๒๓๘)

ด้วยคำว่า **วณฺณวนฺตา อคนฺธิกา** (มีสีสวยแต่ไม่มีกลิ่น) พระราชาทรงแสดงว่า ดอกต้นหงอนไก่เป็นต้น ให้คนอิ่มเอิบด้วยการดู เพราะมีสีสวย แต่ไม่ให้อิ่มเอิบด้วยกลิ่น เพราะไม่มีกลิ่น ฉันใด เธอก็ฉันนั้น ให้เราอิ่มเอิบด้วยการทัศนาและถ้อยคำที่น่ารัก แต่ไม่ให้อิ่มเอิบด้วยการกระทำ.

อคนฺธิกปุปฺผ (น)

[อคนฺธิก + ปุปฺผ] ดอกไม้ไม่มีกลิ่น.

ปุปฺผขาทนีเย:-
มูลกปุปฺผํ ขารกปุปฺผํ จจฺจุปุปฺผํ ตมฺพกปุปฺผํ วชกลิปุปฺผํ ชชฺฌรีปุปฺผํ จูฬนิปฺผาวปุปฺผํ มหานิปฺผาวปุปฺผํ กเสรุกปุปฺผํ นาฬิเกรตาลเกตกานํ ตรุณปุปฺผานิ เสตวรณปุปฺผํ สิคฺคุปุปฺผํ อุปฺปลปทุมชาติกานํ ปุปฺผานิ กณฺณิกมตฺตํ **อคนฺธิกปุปฺผํ** กพีรปุปฺผํ ชีวนฺตีปุปฺผนฺติเอวมาทิ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ ปกติอาหารวเสน มนุสฺสานํ ขาทนียตฺถํ โภชนียตฺถญฺจ ผรณกปุปฺผํ ยาวกาลิกํ. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๒)

ในปุปผขาทนียะมีวินิจฉัยดังนี้:-
ดอกที่สำเร็จ เพื่อประโยชน์แก่ของควรเคี้ยว และที่สำเร็จประโยชน์แก่ของที่ควรบริโภคของหมู่มนุษย์ ด้วยอำนาจแห่งอาหารตามปรกติในชนบทนั้นๆ มีอาทิอย่างนี้ คือ
ดอกเผือกมัน ดอกลูกเดือย ดอกมันอ้อน ดอกมันแดง ดอกมะพลับ (ดอกมันใหญ่) ดอกผักโหมหัด ดอกผักไห่ ดอกยอป่า ดอกยอใหญ่ (ยอบ้าน) ดอกกระจับ ดอกอ่อนของมะพร้าวตาลและการะเกด (ลำเจียก) ดอกกุ่มขาว ดอกมะรุม ดอกบัวชนิดอุบลและปทุม ดอกกรรณิการ์ **ดอกไม้ไม่มีกลิ่น** (ดอกคนทิสอ) ดอกชบา (ดอกทองหลาง) ดอกเทียนขาว เป็นยาวกาลิก.

อคพฺภเสยฺยก (ติ)

[น + คพฺภเสยฺยก]

มิได้นอนในครรภ์, มิได้เกิดในครรภ์.

กถํ โยนิวเสน สตฺตานํ คพฺภาวกฺกนฺติ โหติ? กุกฺกุฏานํ มหาราช วาเตน คพฺภาวกฺกนฺติ โหติ. พลากานํ เมฆสทฺเทน คพฺภาวกฺกนฺติ โหติ. สพฺเพปิ เทวา **อคพฺภเสยฺยกา** สตฺตา เยว, เตสํ นานาวณฺเณน คพฺภาวกฺกนฺติ โหติ.

(มิลินฺท. ๑๓๑)

(พระเจ้ามิลินท์) การก้าวลงสู่ครรภ์แห่งสัตว์ทั้งหลายมีได้ด้วยอำนาจแห่งโยนิ (อาการที่เกิด) อย่างไร ?

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร พวกไก่ป่าพอมีลมพัดก็มีการก้าวลงสู่ครรภ์ พวกนกยางพอมีเสียงฟ้าร้องก็มีการก้าวลงสู่ครรภ์ พวกเทวดาแม้ทุกตน**มิได้เป็นผู้เกิดในครรภ์**เลย สัตว์เหล่านั้นมีการก้าวลงสู่ ครรภ์โดยอาการต่าง ๆ กัน.

[การก้าวลงสู่ครรภ์แห่งสัตว์ทั้งหลาย ย่อมมีได้ด้วยเหตุ ๔ อย่าง คือ

๑. ด้วยอำนาจกรรม คือ สัตว์บางจำพวกเกิดในตระกูลกษัตริย์บ้าง, เกิดในตระกูลพราหมณ์บ้าง, เกิดในตระกูลคฤหบดีบ้าง, เกิดในหมู่เทวดาบ้าง, เกิดในกำเนิด ๔ บ้าง.

๒. ด้วยอำนาจโยนิ (กำเนิด)

๓. ด้วยอำนาจตระกูล คือ สัตว์บางจำพวก เกิดในตระกูลอัณฑชะ (เกิดในฟองไข่) บ้าง, ตระกูลชลาพุชะ (เกิดในมดลูก) บ้าง, ตระกูลสังเสทชะ (เกิดในยางเหนียว) บ้าง, ตระกูลโอปปาติกะ (ผุดเกิดขึ้นทันที) บ้าง.

๔. ด้วยอำนาจการร้องขอ คือ การร้องขอของท้าวสักกะจอมเทพต่อเทพบุตร ผู้มีกุศลมูลหนาแน่น ผู้จะต้องเคลื่อนจากเทวโลกนั้นๆ ให้ตั้งปณิธานไปบังเกิดในท้องของหญิงในตระกูลซึ่งยังไม่มีบุตร แต่มีทรัพย์มากถึงพร้อมด้วยศรัทธา มีศีล มีกัลยาณธรรม.

คำว่า **อคพฺภเสยฺยก** = น + คพฺภเสยฺย + ก โดยทั่วไป คำว่า คพฺภเสยฺย แปลว่า การนอนในครรภ์, การเกิดในครรภ์ หมายถึงกำเนิดของชลาพุชะ คือ สัตว์ที่เกิดในมดลูก แต่คำนี้ยังหมายรวมถึงปฏิสนธิของสัตว์อื่นๆ ได้แก่ อัณฑชะ (สัตว์ที่เกิดในฟองไข่) สังเสทชะ (สัตว์ที่เกิดในยางเหนียว) และโอปปาติกะ (สัตว์ที่ผุดเกิดขึ้นทันที) การใช้คำในลักษณะนี้ เรียกว่า รุฬฺหีศัพท์ คือ สำนวนที่นิยมใช้กันทางโลก ซึ่งเป็นที่เข้าใจของคนทั่วไป ดังนั้น คำว่า คพฺภเสยฺย แม้จะระบุถึงกำเนิดของชลาพุชะโดยตรง ก็หมายรวมถึงกำเนิดของสัตว์อื่นได้อีกด้วย ข้อนี้เหมือนพัดทั่วไปที่ได้ชื่อว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) ตามศัพท์คำว่า ตาลวณฺฏ หมายถึง พัดที่ทำมาจากก้านใบตาลเท่านั้น แต่คำนี้ยังหมายรวมถึงพัดที่ทำมาจากวัตถุอื่นทั้งหมดมีไม้ไผ่หรือเสื่อรำแพนเป็นต้น ดังมีคำอธิบายใน (อภิ.อฏ. ๑/๑๑๐) ว่า

ยถา หิ ตาลปณฺเณหิ อกตฺวา กิลญฺชาทีหิ กตมฺปิ ตํ สริกฺขตฺตา รุฬฺหีสทฺเทน ตาลวณฺฏนฺเตฺวว วุจฺจติ, เอวํ ญาณวิปฺปยุตฺตมฺปิ กุสลนฺเตฺวว เวทิตพฺพํ.

พัดที่ทำด้วยเสื่อลำแพนเป็นต้น ไม่ได้ทำด้วยใบตาล ก็ได้ชื่อว่าพัดใบตาล โดยรุฬฺหีศัพท์ เพราะเหมือนใบตาลนั้น ฉันใด พึงทราบว่า แม้จิตที่เป็นญาณวิปยุตต์ ก็ได้ชื่อว่ากุศล ฉันนั้น.

นอกจากนั้น ในอรรถกถาสุตตนิบาต ยังกล่าวว่า **คพฺภเสยฺย** ศัพท์อาจกล่าวถึงกำเนิดทั้ง ๔ อย่างได้ ด้วยวิธี ๒ อย่าง คือ

๑. ทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า คพฺภญฺจ เสยฺยญฺจ คพฺภเสยฺยำ (ครรภ์และการนอน ชื่อว่า คัพภเสยยะ) คพฺภ ศัพท์หมายถึงกำเนิดของชลาพุชะ ส่วน เสยฺย ศัพท์หมายถึงกำเนิดของสัตว์ที่เหลือ.

๒. ปธานนัย คือ นัยระบุถึงสิ่งที่เป็นประธาน แต่ยังหมายรวมสิ่งอื่นๆ อีกด้วย เช่น คำว่า ราชา อาคจฺฉติ (พระราชาเสด็จมา) กล่าวถึงพระราชาเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงข้าราชบริพารอื่นๆ อีกด้วย ซึ่งในที่นี้ได้กล่าวถึงกำเนิดของชลาพุชะเป็นหลัก แต่ยังหมายรวมถึงกำเนิดอื่นๆ อีกด้วย

ตตฺถ คพฺภคฺคหเณน ชลาพุชโยนิ, เสยฺยคฺคหเณน อวเสสา. คพฺภเสยฺยมุเขน วา สพฺพาปิ ตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพา (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๘)

ในเรื่อง (การกำเนิด) นั้น คพฺภ ศัพท์หมายถึงกำเนิดชลาพุชะ ส่วน เสยฺย ศัพท์หมายถึงกำเนิดที่เหลือ อีกอย่างหนึ่ง พึงทราบว่า ตรัสกำเนิดทั้งหมดนั้นไว้ โดยมีการเกิดในครรภ์เป็นประธาน[ปธานนัย]

อคพฺภินี (ถี)

[น + คพฺภินี] สตรีไม่มีครรภ์.

อนาปตฺติ คพฺภินึ อคพฺภินิสญฺญา วุฏฺฐาเปติ, **อคพฺภินึ** อคพฺภินิสญฺญา วุฏฺฐาเปติ, อุมฺมตฺติกาย, อาทิกมฺมิกาย. (วิ. ๒/๔๑๗)

สตรีมีครรภ์ ภิกษุณีสำคัญว่าไม่มีครรภ์ จึงบวชให้ สตรี**ไม่มีครรภ์** ภิกษุณีสำคัญว่าไม่มีครรภ์จึงบวชให้ ภิกษุณีวิกลจริต ภิกษุณีต้นบัญญัติ ไม่ต้องอาบัติ.

อคพฺภินิสญฺญ (ติ)

[อคพฺภินี + สญฺญา]

มีความสำคัญว่าไม่มีครรภ์.

คพฺภินิยา คพฺภินิสญฺญา วุฏฺฐาเปติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. คพฺภินิยา เวมติกา วุฏฺฐาเปติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. คพฺภินิยา **อคพฺภินิสญฺญา** วุฏฺฐาเปติ, อนาปตฺติ. (วิ. ๒/๔๑๗)

สตรีมีครรภ์ ภิกษุณีมีความสำคัญว่ามีครรภ์ บวชให้ ต้องอาบัติปาจิตตีย์ สตรีมีครรภ์ ภิกษุณีไม่แน่ใจบวชให้ ต้องอาบัติทุกกฏ สตรีมีครรภ์ ภิกษุณี**มีความสำคัญว่าไม่มีครรภ์** บวชให้ ไม่ต้องอาบัติ.

อคมำ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมำสุ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมน (น) การไม่ไป.

[น + คมน] คมน = คม (คตฺยำ) + ยุ

อนทฺธคูนำ อปิ เทวตานนฺติ ยา ปทสา อทฺธานำ **อคมเนน** อนทฺธคูนำ เทวตานำ อิทฺธิ สา อปิ ตว สุภาวิตาติ ปุจฺฉติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๕)

บาทคาถาว่า **อนทฺธคูนำ อปิ เทวตานำ** ความว่า [พระเจ้าสัพพมิตต์] ตรัสถามว่า ฤทธิ์ของท่านที่อบรมดีแล้ว คล้ายฤทธิ์ของทวยเทพ

ผู้ชื่อว่าไม่ต้องเดินทางไกล เพราะ**การไม่ไป**ในทางไกลด้วยเท้า (ไม่ต้องใช้เท้าเดินไปในทางไกล).

อคมนปถ (ปุ)

[อคมน + ปถ] ปถ = ปถิ (คตฺยตฺถ) + อ

ไม่ใช่ทางสัญจร, สถานที่ไปกลับไม่ทันภายในวันเดียว.

ทีปโก วา ปพฺพโต วา โหติ, โส เจ ทูเร โหติ มจฺฉพนฺธานํ **อคมนปเถ**, อรญฺญสีมาสงฺขฺยเมว คจฺฉติ. เตสํ คมนปริยนฺตสฺส โอรโต ปน คามสีมาสงฺขฺยํ คจฺฉติ. ตตฺถ คามสีมํ อโสเธตฺวา กมฺมํ กาตุํ น วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๓๖)

ถ้าเกาะหรือภูเขานั้นอยู่ในย่านไกล **ไม่ใช่ทางสัญจร**ของพวกชาวประมง เกาะหรือภูเขานั้นนับเข้าเป็นอรัญญสีมานั่นแล [ประสงค์เอาสัตตัพภันตรสีมา]. ส่วนร่วมในแห่งปลายทาง [เป็นที่ไม่ใช่ทางสัญจร]ของพวกชาวประมงเหล่านั้นนับเป็นคามสีมา ภิกษุไม่ชำระคามสีมาให้เรียบร้อย แล้วทำกรรมที่เกาะหรือภูเขานั้น ไม่ควร.

อคมนปเถติ ยตฺถ ตทหเว คนฺตฺวา ปจฺจาคนฺตุํ น สกฺกา โหติ. (สารตฺถ. ๓/๒๗๕)

บทว่า **อคมนปเถ** (ไม่ใช่ทางสัญจร) ความว่า [ในย่านไกล]ที่ไม่อาจเดินทางแล้วกลับมาในวันนั้นได้.

[คำว่า **คมนปริยนฺตสฺส โอรโต** (ในฝั่งนี้ของสถานที่อันเป็นที่สุดของการไป) ได้แก่ เกาะหรือภูเขาที่ดำรงอยู่ในฝั่งนี้ของสถานที่ที่ไปกลับวันเดียวได้ อันเป็นที่สุดของการไป [ปลายทาง]มิใช่เป็นมหาสมุทร]

ดู อคามก

อคมนสิกฺขาปท (น)

[อคมน + สิกฺขาปท]

อคมนสิกขาบท.

บาลีปาจิตตีย์, ภิกขุนีวิภังค์, ปาจิตตีย์กัณฑ์ ที่ ๔ วรรคที่ ๖ สิกขาบทที่ ๘, วิ. ๒/๔๑๔ โอวาทาย สิกฺขาปทญฺจ, วิ.อฏ. ๔/๑๔๒

อคมนีย (ติ)

[น + คมนีย]

คมนีย = คม (คตฺยตฺถ) + อนีย

ไม่ควรไป, ฐานะอันไม่ควรเกี่ยวข้อง, ฐานะไม่ควรล่วงละเมิด.

อคมนียฏฺฐาน (น)

[อคมนีย + ฐาน]

(๑) ฐานะอันไม่ควรเกี่ยวข้อง.

อคมนียฏฺฐานํ นาม:-

ปุริสานํ ตาว มาตุรกฺขิตา, ปิตุรกฺขิตา, มาตาปิตุรกฺขิตา, ภาตุรกฺขิตา, ภคินิรกฺขิตา, ญาติรกฺขิตา, โคตฺตรกฺขิตา, ธมฺมรกฺขิตา, สารกฺขา, สปริทณฺฑาติ มาตุรกฺขิตาทโย ทส; ธนกฺกีตา, ฉนฺทวาสินี, โภควาสินี, ปฏวาสินี, โอทปตฺตกินี, โอภฏจุมฺพฏา, ทาสี จ ภริยา, กมฺมการี จ ภริยา, ธชาหฏา, มุหุตฺติกาติ เอตา ธนกฺกีตาทโย ทสาติ วีสติ อิตฺถิโย. (อภิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

ลำดับแรก **ฐานะที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง**ของบุรุษ คือ หญิง ๒๐ จำพวก ได้แก่

หญิงที่มารดารักษาเป็นต้น ๑๐ จำพวกแรก คือ หญิงที่มารดารักษา, หญิงที่บิดารักษา, หญิงที่มารดาบิดารักษา, หญิงที่พี่ชายน้องชายรักษา, หญิงที่พี่สาวน้องสาวรักษา, หญิงที่ญาติรักษา, หญิงที่ตระกูลรักษา, หญิงที่มีธรรมรักษา, หญิงที่รับหมั้นแล้ว, หญิงที่กฎหมายคุ้มครอง,

หญิงที่เป็นภรรยามีการซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นต้น ๑๐ จำพวกเหล่านี้ คือ ภรรยาที่ซื้อไถ่มาด้วยทรัพย์, ภรรยาที่อยู่ด้วยความพอใจ, ภรรยาที่อยู่ด้วยทรัพย์, ภรรยาที่อยู่ด้วยผ้า, ภรรยาที่ทำพิธีสมรส, ภรรยาที่ชายปลดเทริดลงจากศีรษะ, ภรรยาที่เป็นทาสีในบ้าน, ภรรยาที่จ้างมาทำงาน, ภรรยาที่เป็นเชลย, ภรรยาที่อยู่ด้วยกันครู่หนึ่ง.

(๒) ฐานะอันไม่ควรไป.

รตฺติภาเค อนฺธกาเร สติ ปุริสสฺส **อคมนียฏฺฐานำ** นาม นตฺถิ. (ชา.อฏ. ๑/๕๒๕)

เมื่อมีความมืดในส่วนแห่งราตรี ชื่อว่า**ฐานะอันบุรุษไม่ควรไป** ไม่มี.

[อนฺธกาเร (ความมืด) คือ ความมืด อันมีองค์ ๔ อันได้แก่ กาฬปักษ์ ๑๔ ค่ำ เวลาเที่ยงคืน ป่าชัฏ และเมฆทึบ.

จตุรงฺคตมำ เอวำ
กาฬปกฺขจตุทฺทสี
วนสณฺโฑ ฆโน เมฆ-
ปฏลำ จฑฺฒรตฺติ จ. (ธาน. ๗๑)

ความมืดมีองค์ ๔ อย่างนี้ คือ กาฬปักษ์ ๑๔ ค่ำ ป่าชัฏ เมฆทึบ และเวลาเที่ยงคืน]

(๓) ฐานะไม่ควรล่วงละเมิด.

อติจาราติ อติจฺจ จาโร อติจาโร, โลกมริยาทำ อติกฺกมิตฺวา **อคมนียฏฺฐาเน** วีติกฺกมวเสน จาโร มิจฺฉาจาโรติ อตฺโถ. (วิมาน.อฏ. ๖๕)

ในบทว่า **อติจารา** ความประพฤติล่วง ชื่อว่า อติจาระ อธิบายว่า ความประพฤติล่วงขอบเขตของโลก ด้วยอำนาจความล่วงละเมิดใน**ฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด** ชื่อว่า มิจฉาจาร.

[ดูสรุปและวินิจฉัยของ อคมนียฏฐาน ใน ที.อฏ. ๓/๒๓๑ สำ.อฏ. ๒/๑๓๔-๕, อภิ.อฏ. ๑/๑๔๑]

อคมนียฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา (ถี)

[อคมนียฏฐาน + วีติกฺกม + เจตนา]

เจตนาอันเป็นเหตุก้าวล่วงในฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด - ที่ไม่ควรเกี่ยวข้อง

กาเมสุมิจฺฉาจาโรติ เอตฺถ ปน:-
กาเมสูติ เมถุนสมาจาเรสุ, มิจฺฉาจาโรติ เอกนฺตนินฺทิโต ลามกาจาโร. ลกฺขณโต ปน อสทฺธมฺมาธิปฺปาเยน กายทฺวารปฺปวตฺตา **อคมนียฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา** กาเมสุมิจฺฉาจาโร. (ที.อฏ. ๓/๒๓๑, อภิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

ในคำว่า **กาเมสุมิจฺฉาจาโร** (ความประพฤติผิดในกาม) นี้ พึงทราบเนื้อความดังนี้

คำว่า **กาเมสุ** (ในกาม) คือ ในการเสพเมถุน

คำว่า **มิจฺฉาจาโร** (ความประพฤติผิด) คือ ความประพฤติอันลามกที่บัณฑิตติเตียนโดยส่วนเดียว.

แต่ว่าโดยลักษณะ **เจตนาอันเป็นเหตุก้าวล่วงในฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด**ที่เป็นไปทางกายทวาร โดยประสงค์จะเสพอสัทธรรม จัดเป็นกาเมสุมิจฉาจาร.

[คำว่า กาม อาจหมายถึงกิเลสกามและวัตถุกามได้ตามฐานะ ในที่นี้ หมายถึงวัตถุกามอันเป็นโผฏฐัพพารมณ์]

ลกฺขณโต ปน อสทฺธมฺมาธิปฺปาเยน กายทฺวารปฺปวตฺตา **อคมนียฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา** อติจาโร. (วิมาน.อฏ. ๖๖)

แต่ว่าโดยลักษณะ **เจตนาอันเป็นเหตุก้าวล่วงในฐานะที่ไม่ควรล่วงละเมิด** ที่เป็นไปทางกายทวาร โดยประสงค์จะเสพอสัทธรรม ชื่อว่า อติจาระ.

อคมนียวตฺถุ (น)

[อคมนีย + วตฺถุ]

วัตถุอันไม่ควรล่วงละเมิด,วัตถุต้องห้ามคือหญิงหรือชายที่ไม่ควรล่วงละเมิดทางประเวณีหรือกฎหมายหรือศีลธรรมระบุไว้.

ตสฺส จตฺตาโร สมฺภารา:-

อคมนียวตฺถุ, ตสฺมึ เสวนจิตฺตํ, เสวนปฺปโยโค, มคฺเคนมคฺคปฺปฏิปตฺติอธิวาสนนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

มิจฉาจารนั้นมีองค์ ๔ คือ

วัตถุอันไม่ควรล่วงละเมิด, มีจิตคิดเสพในวัตถุอันไม่ควรล่วงละเมิดนั้น, ความพยายามเสพ, ความพอใจในการยังมรรคให้ถึงมรรค (ความหยุดอยู่แห่งการปฏิบัติต่อองค์มรรคด้วยมรรค).

อคมา (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมาสึ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมาสิ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมึ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมิตฺถ (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมิมฺห (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมิมฺหเส (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

อคมฺภีร (ติ)

[น + คมฺภีร]

คมฺภีร = คม + อีร ลง ภ อาคม

ไม่ลุ่มลึก, ไม่ลึกซึ้ง.

อคมฺภีรตีร (ติ)

[อคมฺภีร + ตีร]

มีฝั่งอันไม่ลึก. ดู อนิคาธกูล

อคมฺภีรตฺต (น)

[อคมฺภีร + ตฺต]

ความเป็นสิ่งไม่ลึก, ความไม่ลุ่มลึก.

ตสฺมาติ สภาวโต **อคมฺภีรตฺตา** เตสํ ทุทฺทสภาวกรณี ตทารมฺมณตา อวิชฺชา อุปฺปชฺชติ.

(อนุฏี. ๒/๒๙๙)

บทว่า **ตสฺมา** (เพราะเหตุนั้น) ความว่า อวิชชาที่มีทุกข์และสมุทัยเหล่านั้นเป็นอารมณ์ อันทำสภาวะที่เห็นได้ยากของทุกข์และสมุทัยเหล่านั้น ย่อมเกิดขึ้น เพราะ**ความไม่ลุ่มลึก**โดยสภาวะ.

อคยฺห (ติ)

[น + คยฺห]

คยฺห = คห (อาทาเน) + ณฺย

ไม่อาจจับต้อง, จับต้องไม่ได้, ถือเอาไม่ได้.

ภนฺเต นาคเสน อากาสสฺส ปญฺจ องฺคานิ คเหตพฺพานีติ ยํ วเทสิ, กตมานิ ตานิ ปญฺจ องฺคานิ คเหตพฺพานีติ? ยถา มหาราช อากาโส สพฺพโส **อคยฺโห**, เอวเมว โข มหาราช โยคินา โยคาวจเรน สพฺพโส กิเลเสหิ **อคยฺเหน** ภวิตพฺพํ. อิทํ มหาราช อากาสสฺส ปฐมํ องฺคํ คเหตพฺพํ. (มิลินฺท. ๓๙๘)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน ท่านกล่าวว่า พึงถือเอาองค์ ๕ แห่งอากาศ องค์ ๕ แห่งอากาศที่พึงถือเอานั้นเป็นไฉน

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร ใครๆ **ไม่อาจจับต้อง**อากาศได้โดยประการทั้งปวง ฉันใด ขอถวายพระพร พระโยคาวจรผู้บำเพ็ญเพียร ก็พึงเป็นผู้ที่กิเลสทั้งหลาย**ไม่อาจจับต้อง**ได้ ฉันนั้นเหมือนกัน นี้คือองค์ที่ ๑ แห่งอากาศที่พึงถือเอา.

[คยฺห = คเหตพฺพํ คยฺหํ, คห + ณฺย แปลง ณฺย ปัจจัยกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ยฺห ด้วยสูตร (กจ.๕๔๔) ว่า วทมทคมยุชครหาการาทีหิ ชฺชมฺมคฺคยฺเหยฺยาคาโร วา (แปลง ณฺย ปัจจัยท้าย วท, มท, คม, ยุช, ครห ธาตุ และธาตุ อา การันต์เป็นต้นกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ชฺช, มฺม, คฺค, ยฺห และ เอยฺย ตามอุทาหรณ์ และแปลง [คร ของ ครห ธาตุ] เป็น คาร)

กิจจปัจจัย ๕ ศัพท์ คือ ตพฺพ อนีย ณฺย เตยฺย และ ริจฺจ เมื่อลงท้ายอกรรมกธาตุย่อมเป็นไปในภาววาจก เมื่อลงท้ายสกรรมกธาตุย่อมเป็นไปในกรรมวาจก นอกจากจะใช้ลงในภาววาจกและกรรมวาจกแล้ว กิจจปัจจัยยังมีความหมายพิเศษ คือ อรรถว่า สมควร (พึง, ควร), สามารถ (อาจ) ความหมายพิเศษเหล่านี้ มิใช่สาธนะโดยตรง แต่เป็นความหมายเพิ่มเติม ซึ่งปรากฏในสาธนะเหล่านั้น เหมือนอรรถอาลปนะ ซึ่งป็นการร้องเรียกเพิ่มมาจากอรรถของนามศัพท์ (ลิงคัตถะ) นั่นเอง]

อคยฺหูปค (ติ)

[น + คยฺหูปค]

คยฺหูปค = คยฺห + อุปค (อุป + คม + กฺวิ)

ยังไม่เข้าถึงความเป็นสิ่งที่ควรถือเอา, ไม่ใช่สิ่งที่ควรถือเอา.

อปฺเปน ติเณน พหุธนํ อิจฺฉตา เอวํ เอตํ กตฺตพฺพํ โหติ, ยทิทํ ปิตุ สนฺตกตฺตา สกสฺส ธนสฺส สพฺพํ อาทานํ **อคยฺหูปคสฺส** ติณสฺส จ อนาทานํ. (ชา.อฏ. ๓/๑๐๘)

การถือเอาทรัพย์อันเป็นของตน เพราะเป็นสมบัติของพระราชบิดาไปทั้งหมด และการไม่ถือเอาหญ้า **อันยังไม่เข้าถึงความเป็นสิ่งที่ควรถือเอา**นั้น เป็นกิจที่ผู้ปรารถนาทรัพย์จำนวนมาก ด้วยหญ้าอันมีประมาณน้อย จะพึงกระทำอย่างนั้น.

อคยฺหูปคฏฺฐาน (น)

[อคยฺหูปค + ฐาน]

ฐานะที่ยังไม่เข้าถึงความเป็นสิ่งที่ควรถือเอา, ฐานะที่ยังไม่เข้าถึงสิ่งที่ควรถือเอา.

รถกาโรติ จมฺมกาโร. ปริกนฺตนฺติ ปริกนฺตนฺโต. อิทำ วุตฺตำ โหติ ยถา จมฺมกาโร อุปาหนำ ปริกนฺตนฺโต ยำ ยำ จมฺมสฺส **อคยฺหูปคฏฺฐานำ** โหติ ตำ ตำ จชิตฺวา อุปาหนำ กตฺวา อุปาหนมูลำ ลภิตฺวา สุขิโต โหติ เอวเมว ปณฺฑิโต จมฺมการสตฺถสทิสาย ปญฺญาย กนฺตนฺโต ยำ ยำ โอธึ กามานำ จชติ เตน เตนสฺส กาโมธินา รหิตำ ตำ ตำ กายกมฺมำ วจีกมฺมำ มโนกมฺมญฺจ สุขำ สมฺปชฺชติ วิคตทรถำ สเจ ปน สพฺพมฺปิ กายกมฺมาทิสุขำ วิคตปริฬาหเมว อิจฺเฉยฺย กสิณำ ภาเวตฺวา ฌานำ นิพฺพตฺเตตฺวา สพฺเพ กาเม ปริจฺจเชติ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๗๕)

บทว่า **รถกาโร** แปลว่า ช่างหนัง.

บทว่า **ปริกนฺตำ** แปลว่า ตัดแล้ว.

ท่านอธิบายคำนี้ไว้ว่า ช่างหนังตัดรองเท้าเว้น**ฐานะที่ยังไม่เข้าถึงสิ่งที่ควรถือเอา** (เว้นหนังที่ไม่เข้าถึงลักษณะที่ควรถือเอา) ทำให้เป็นรองเท้า ได้ค่ารองเท้า ย่อมได้รับความสุขฉันใด บัณฑิตก็ฉันนั้นเหมือนกัน พิจารณาด้วยปัญญา อันเสมือนกับศาสตราของช่างรองเท้า พึงถึงความสุขทางกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันปราศจากความกระวนกระวายนั้นๆ ที่เว้นจากแดนกามอันเป็นเหตุให้ตนละแดนกามนั้นๆ ปรารถนาเฉพาะสุขมีกายกรรมเป็นต้นทุกอย่าง ที่ปราศจากความเร่าร้อน พึงเจริญกสิณ ยังฌานให้เกิด ละกามทั้งปวงเสีย.

อครหิต (ติ)

[น + ครหิต]

ไม่ถูกติเตียนแล้ว, ไม่ถูกตำหนิแล้ว.

อณโนติ วายามำ กโรนฺโต ญาตีนญฺเจว เทวตานญฺจ พฺรหฺมานญฺจ อนฺตเร อณโน โหติ **อครหิโต** อนินฺทิโต. (ชา.อฏ. ๖/๔๕)

บทว่า **อณโน** ความว่า บุคคลเมื่อทำความเพียร (แม้จะตาย) ก็ย่อมไม่เป็นหนี้ คือ **ไม่ถูกติเตียนแล้ว** ไม่ถูกตำหนิแล้ว ในระหว่างหมู่ญาติ เทวดา และพรหม.

อนินฺทิตานิ **อครหิตานิ**. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๘)

ไม่ถูกตำหนิแล้ว ไม่ถูกติเตียนแล้ว.

ดู อนวชฺช

อครหิตองฺคี (ติ)

[อครหิต + องฺค + อี]

มีอวัยวะอันไม่ถูกติเตียน - ไม่ถูกตำหนิ.

ดู อนุชฺฌงฺคี

อครหิตพฺพ (ติ)

[น + ครหิตพฺพ]

ครหิตพฺพ = ครห (นินฺทายํ) + ตพฺพ

ไม่ควรติเตียน - ไม่ควรตำหนิ.

อครหิตพฺพตา (ถี)

[อครหิตพฺพ + ตา]

ความเป็นของอันใครๆ ไม่ควรติเตียน การไม่ควรถูกติเตียน.

ตตฺถ สุลภตาย ปริเยสนทุกฺขสฺส อภาโว ทสฺสิโต, อปฺปตาย ปริหรณทุกฺขสฺสปิ อภาโว ทสฺสิโต, อนวชฺชตาย **อครหิตพฺพตาย** ภิกฺขุสารุปฺปภาโว ทสฺสิโต โหติ.

(อิติวุตฺต. อฏ. ๓๐๘)

ในบทว่า **อปฺปานิ** (มีน้อย) **สุลภานิ** (หาได้ง่าย) และบทว่า **อนวชฺชานิ** (ไม่มีโทษ) นั้น มีคำอธิบายว่า พระผู้มีพระภาคทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันเกิดจากการแสวงหาไว้ เพราะความที่ปัจจัย ๔ หาได้ง่าย. ทรงแสดงความไม่มีทุกข์อันเกิดจากการต้องรักษา เพราะความที่ปัจจัย ๔ มีน้อย. ทรงแสดงความที่ปัจจัย ๔ เป็นของสมควรแก่ภิกษุ เพราะ**ไม่ควรถูกติเตียน** (คือติเตียนไม่ได้) เนื่องจากเป็นของไม่มีโทษ.

อครหิย (ติ)

[น + ครหิย]

ครหิย = ครห (นินฺทายํ) + อิ + ณฺย

ผู้อันใครๆ ไม่พึงติเตียน, ผู้ไม่ควรถูกติเตียน (พระอรหันต์).

โกโธ โว วสมายาตุ มา จ มิตฺเตหิ โว ชรา
อครหิยํ มา ครหิตฺถ มา จ ภาสิตฺถ เปสุณํ.
อถ ปาปชนํ โกโธ ปพฺพโตวาภิมทฺทติ.

(สํ. ๑/๒๔๑)

(ภิกษุทั้งหลาย เรื่องเคยมีมาแล้ว ท้าวสักกะจอมเทพเมื่อจะทรงยังเทพชั้นดาวดึงส์ให้พลอยยินดี ณ เทวสภาชื่อสุธรรมา ได้ตรัสคาถานี้ ในเวลานั้นว่า)

ขอความโกรธ จงอย่ามาสู่อำนาจของท่านทั้งหลาย ขอความเสื่อมคลายในมิตตธรรม อย่าได้มีแก่พวกท่าน พวกท่าน อย่าได้ติเตียน**ผู้ไม่ควรถูกติเตียน** และอย่าได้พูดคำส่อเสียด ความโกรธเป็นดุจภูเขา ย่ำยีคนเลว.

อครหิยํ มา ครหิตฺถาติ อคารยฺหํ ขีณาสวปุคฺคลํ มา ครหิตฺถ. (สํ.อฏ. ๑/๓๒๕)

บาทคาถาว่า **อครหิยํ มา ครหิตฺถ** (พวกท่านอย่าได้ติเตียนผู้ไม่ควรถูกติเตียน) ความว่า อย่าติเตียนผู้ที่อันใครๆ ไม่พึงติเตียน คือบุคคลผู้สิ้นอาสวะแล้ว[พระอรหันต์].

อครุ (ติ)

[น + ครุ]

อครุ = น + ครุ คำว่า ครุ (หนักแน่น) ในวรรณกรรมบาลีพบ ครุ หรือ คุรุ ทั้งสองแบบ สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๒๓๔, ๗๘๑, ๘๕๗, ๑๒๓๗) กล่าวถึง ครุ ศัพท์ และในปาพินยาทิสังคหะ (หน้า ๕๑๘) ก็วินิจฉัยว่า ครุ

ศัพท์เป็นคำบาลี ส่วนครุศัพท์เป็นรูปสันสกฤต คัมภีร์นั้นยังอนุญาตให้ใช้ ครุ ศัพท์ได้ โดยถือว่าเป็นนัยมาจากภาษาสันสกฤต แม้คัมภีร์โมคคัลลานะ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๒) ก็กล่าวถึง ครุ ศัพท์ ดังนั้น ตามมติของคัมภีร์ทั้งสองนั้น ครุ ศัพท์จึงเป็นคำบาลีแท้ การที่คัมภีร์เหล่านั้นมีมติเช่นนี้ก็เนื่องมาจากพบบทตัทธิตคือ คารโว, คารวำ (ครุ ศัพท์ + ณ ปัจจัย) เมื่อพฤทธิ์ อ ที่ ค เป็น คา ก็มีรูปว่า คารโว, คารวำ หากศัพท์เดิมเป็น ครุ ก็ต้องมีรูปตัทธิตว่า โครโว, โครวำ. อย่างไรก็ตาม พระสังฆรักขิตะ ผู้เป็นศิษย์ของพระโมคคัลลานะ ผู้แต่งโมคคัลลานไวยากรณ์ประกอบใช้ ครุ ศัพท์ในคัมภีร์สุโพธาลังการ และสารัตถวิลาสินี (โมคคัลลานปัญจิกาฏีกา) นอกจากนี้ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๘๕๐) และมณิสารมัญชูสา (เล่ม ๑ หน้า ๑๓) กล่าวว่า ครุ ศัพท์เป็นคำบาลีแท้ ความเห็นนี้คงเกิดจากการคิดหาเหตุผลว่า ในภาษาสันสกฤตและปรากฤต ที่คล้ายกับบาลีมากกว่าสันสกฤตมีเพียง คุรุ ไม่มี ครุ และในบาลีสามารถแปลง โอ เป็น อา ได้เหมือนคำว่า อชฺชว (อุชุ + ณ), มทฺทว (มุทุ + ณ), อาสภ (อุสภ + ณ) อนึ่ง ในภาษาปรากฤตให้พฤทธิ์ อุ เป็น เอา แล้วแปลง เอา เป็น อา ดังคัมภีร์ปากตประกาศ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) กล่าวว่า อา จ เคารเว (แปลงเป็น อา และอื่นๆ ใน เคารว ศัพท์) มีอุทาหรณ์ ๓ ศัพท์ว่า คารวำ, คอุรวำ, โครวำ

สรุปความว่า ในภาษาบาลีมีใช้ทั้งสองรูป คือ คุรุ และ ครุ ตามมติทั้งสองนั้น

(๑) ไม่เป็นที่เคารพ.

ปญฺจหิ ภิกฺขเว ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต เถโร ภิกฺขุ สพฺรหฺมจารีนำ อปฺปิโย จ โหติ อมนาโป จ **อครุ** จ อภาวนีโย จ. กตเมหิ ปญฺจหิ. รชนีเย รชฺชติ, ทุสฺสนีเย ทุสฺสติ, โมหนีเย มุยฺหติ, กุปฺปนีเย กุปฺปติ, มทนีเย มชฺชติ.

(อำ. ๒/๙๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้เถระประกอบด้วยธรรม ๕ ประการนี้ ย่อมไม่เป็นที่รัก ไม่เป็นที่พอใจ **ไม่เป็นที่เคารพ** ไม่เป็นที่นับถือ ของเพื่อนพรหมจารีทั้งหลาย ธรรม ๕ ประการ คือ กำหนัดในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัด ขัดเคืองในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความขัดเคือง หลงในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความหลง โกรธในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความโกรธ มัวเมาในอารมณ์เป็นที่ตั้งแห่งความมัวเมา.

(๒) ไม่มีความเคารพ.

โกธนา อุปนาหี จ มกฺขี ถมฺภี สจา พหู
อุสฺสุกี นานาวาทา จ ภวิสฺสนฺติ อนาคเต.

อญฺญาตมานิโน ธมฺเม
คมฺภีเร ตีรโคจรา
ลหุกา **อครุ** ธมฺเม
อญฺญมญฺญมคารวา. (เถร. ๓๔๐)

(พระปุสสเถระได้กล่าวภาษิตเหล่านี้ว่า ท่านปัณฑรสฤษี เชิญท่านฟังคำของอาตมา ขอเชิญตั้งใจจดจำให้ดี อาตมาจะบอกข้อความที่ท่านถามถึงอนาคตแก่ท่าน ดังนี้)

ในกาลภายหน้า ภิกษุทั้งหลายส่วนมาก จักเป็นผู้มักโกรธ ผูกโกรธ ลบหลู่คุณท่าน หัวดื้อ โอ้อวด ริษยา และมีวาทะขัดแย้งกัน. มีความสำคัญในสัทธรรมที่ยังไม่รู้ไม่เห็นว่ารู้ว่าเห็น มีความคิดในธรรมที่ลึกซึ้งว่าตื้น เป็นคนหูเบา **ไม่มีความเคารพในธรรม** ไม่เคารพกันและกัน...[ในกาลภายหน้า โทษเป็นอันมาก จะเกิดขึ้นในสัตว์โลก ภิกษุทั้งหลายผู้ไร้ความคิด จะทำธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงไว้ดีแล้วนี้ให้มัวหมอง ทั้งจะเสื่อมจากคุณธรรม กล้าพูดในท่ามกลางสงฆ์ มีพวกมาก ปากจัด ไม่ยอมรับฟัง (ความคิดเห็นของผู้อื่น)]

อครุ ธมฺเมติ สทฺธมฺเม คารวรหิตา.

(เถร.อฏ. ๒/๓๕๒)

สองบทว่า **อครุ ธมฺเม** (ไม่มีความเคารพในธรรม) คือ เป็นผู้เว้นจากความเคารพในพระสัทธรรม.

(๓) ไม่หนักใจ, ไม่ลำบากใจ.

อภิชานาสิ โน ตฺวํ เทวานมินฺท อิเม ปญฺเห อญฺเญ สมณพฺราหฺมเณ ปุจฺฉิตาติ “อภิชานามหํ ภนฺเต อิเม ปญฺเห อญฺเญ สมณพฺราหฺมเณ ปุจฺฉิตาติ. “ยถา กถํ ปน เต เทวานมินฺท พฺยากํสุ สเจ เต **อครุ** ภาสสฺสูติ. “น โข เม ภนฺเต ครุ ยตฺถสฺส ภควา นิสินฺโน ภควนฺตรูโป วาติ.

(ที. ๒/๒๒๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า จอมเทพ พระองค์ทรงจำได้หรือไม่ว่า ปัญหาข้อนี้ได้ตรัสถามสมณพราหมณ์เหล่าอื่นมาบ้างแล้ว. ท้าวเธอทูลตอบว่า ข้าพระองค์จำได้ พระพุทธเจ้าข้า. พระผู้มีพระภาคตรัสถามว่า จอมเทพ ท่านเหล่านั้นตอบว่าอย่างไร หาก**ไม่หนักพระทัย** เชิญพระองค์ตรัสเถิด. ท้าวเธอทูลตอบว่า ณ สถานที่ที่มีพระผู้มีพระภาค หรือผู้เปรียบดังพระผู้มีพระภาคประทับอยู่[นั้น] หม่อมฉันไม่หนักใจเลย พระพุทธเจ้าข้า.

(๔) กฤษณา. (ลหุนามกตฺตา อครุ)

รตฺตมฺพรปีตวสสาหิ

อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหิ

กญฺจนตนุสนฺนิภตฺตจาหิ

ปริปูรํ คคนำว ตารกาหิ. (วิมาน. ๗๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสถามเทพบุตรนั้นว่า) วิมานของเธอเนืองแน่นด้วยเหล่าเทพอัปสร ผู้ทรงผ้ากำพลสีแดงและสีเหลือง **หอมตลบด้วยกลิ่นกฤษณา** ดอกประยงค์และแก่นจันทน์ มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดั่งทองคำ ดุจดั่งท้องฟ้าเต็มไปด้วยดวงดาว.

ดู อคลุ = อคพฺ

อครุกต (ติ)

[น + ครุกต]

อันใครๆ ไม่ทำความเคารพ, อันใครๆ ไม่ทำให้หนักแน่น (ดุจฉัตรหิน).

ภิกฺขุสงฺโฆปิ สกฺกโต โหติ ครุกโต มานิโต ปูชิโต อปจิโต ลาภี จีวรปิณฺฑปาตเสนาสนคิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารานำ. อญฺญติตฺถิยา ปน ปริพฺพาชกา อสกฺกตา โหนฺติ **อครุกตา** อมานิตา

อปูชิตา อนปจิตา, น ลาภิโน จีวรปิณฺฑปาต-เสนาสนคิลานปฺปจฺจยเภสชฺชปริกฺขารานำ.

(สำ. ๑/๓๔๐, อุทาน. ๙๐)

แม้ภิกษุสงฆ์ ก็เป็นผู้ที่เทวดาและมนุษย์สักการะ เคารพ นับถือ บูชา ประพฤติอ่อนน้อม ได้รับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร แต่พวกอัญเดียรถีย์ปริพาชกเป็นผู้ที่เทวดาและมนุษย์ ไม่สักการะ **ไม่ทำความเคารพ** (ไม่ทำให้หนักแน่น) ไม่นับถือ ไม่บูชา ไม่ประพฤติอ่อนน้อม ไม่ได้รับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชบริขาร.

อครุกุลวาสิก (ติ)

[น + ครุกุลวาสิก]

ผู้ไม่เคยอยู่ในตระกูลครู, ผู้มิได้รับคำสอนคำแนะนำจากครู.

ทส โข ปนิเม มหาราช ปุคฺคลา โลกสฺมึ โอญฺญาตา อวญฺญาตา หีฬิตา ขีฬิตา ครหิตา ปริภูตา อจิตฺตีกตา. กตเม ทส? อิตฺถี มหาราช วิธวา โลกสฺมึ โอญฺญาตา อวญฺญาตา หีฬิตา ขีฬิตา ครหิตา ปริภูตา อจิตฺตีกตา. ทุพฺพโล มหาราช ปุคฺคโล ฯเปฯ อมิตฺตญาติ มหาราช ปุคฺคโล มหคฺฆโส มหาราช ปุคฺคโล ฯเปฯ **อครุกุลวาสิโก** มหาราช ปุคฺคโล ฯเปฯ

(มิลินฺท. ๒๙๘)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร บุคคล ๑๐ จำพวกเหล่านี้ เป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น ดูถูก เหยียดหยาม ตำหนิ บริภาษ ใครๆ ก็ไม่ยำเกรงในโลก. ๑๐ จำพวกอะไรบ้าง ขอถวายพระพร ได้แก่ หญิงม่าย เป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น ดูถูก เหยียดหยาม ตำหนิ บริภาษ ใครๆ ไม่ยำเกรงในโลก คนอ่อนแอเป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น...คนที่ปราศจากญาติมิตรเป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น...คนตะกละเป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น...**ผู้ไม่เคยอยู่ในตระกูลครู**เป็นผู้ที่เขาดูหมิ่น...

อครุคนฺธ (ปุ)

[อครุ + คนฺธ]

คนฺธ = คนฺธ (ปกาสเน) + อ ปัจจัย

กลิ่นกฤษณา, กำยาน.

อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหีติ **อครุคนฺเธน** ปิยงฺคุมาลาหิ จนฺทนคนฺเธหิ จ อุสฺสทาหิ, อุสฺสนฺนทิพฺพาครุคนฺธาทิกาหีติ อตฺโถ.

(วิมาน.อฏ. ๒๑๙)

บาทคาถาว่า **อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหิ** ความว่า หอมฟุ้งด้วย**กลิ่นกฤษณา** ด้วยดอกประยงค์ และด้วยกลิ่นจันทน์ อธิบายว่า มีกลิ่นกฤษณาอันเป็นทิพย์เป็นต้น หอมฟุ้ง.

อครุจนฺทน (น)

[อครุ + จนฺทน]

จนฺทน = จทิ (หิลาทเน) + ยุ ลงนิคคหิตอาคม แปลงนิคคหิตเป็น นฺ แปลง ยุ เป็น อน

กฤษณาและแก่นจันทน์.

คนฺธเกน วิลิมฺปิตฺวา

อครุจนฺทเนน จ

รโชชลฺลานิ ธาเรนฺตา
กถํ กาหนฺติ ทารกา. (ชา. ๒/๓๒๘)

(พระเวสสันดรตรัสว่า)
พวกเด็ก เคยลูบไล้ด้วย**กฤษณาและแก่นจันทน์**อันหอม เมื่อต้องมาแปดเปื้อนละอองธุลี จักทำอย่างไร.

อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสท (ติ)

[อครุ + ปิยงฺคุ + จนฺทน + อุสฺสท]
หอมฟุ้งด้วยกลิ่นกฤษณาดอกประยงค์ และแก่นจันทน์.

รตฺตมฺพรปีตวสสาหิ
อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหิ
กญฺจนตนุสนฺนิภตฺตจาหิ
ปริปูรํ คคนำว ตารกาหิ. (วิมาน. ๗๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสถามเทพบุตรนั้นว่า)
วิมานของเธอเนืองแน่นด้วยเหล่าเทพอัปสรผู้ทรงผ้ากำพลสีแดงและสีเหลือง **หอมฟุ้งด้วยกลิ่นกฤษณาดอกประยงค์ และแก่นจันทน์** มีผิวพรรณเปล่งปลั่งดั่งทองคำ ดุจดั่งท้องฟ้าเต็มไปด้วยดวงดาว.

อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหีติ อครุคนฺเธน ปิยงฺคุมาลาหิ จนฺทนคนฺเธหิ จ อุสฺสทาหิ, อุสฺสนฺนทิพฺพาครุคนฺธาทิกาหีติ อตฺโถ.

(วิมาน.อฏ. ๒๑๙)

บาทคาถาว่า **อครุปิยงฺคุจนฺทนุสฺสทาหิ** (หอมฟุ้งด้วยกลิ่นกฤษณา ดอกประยงค์และแก่นจันทน์) ความว่า หอมฟุ้งด้วยกลิ่นกฤษณาด้วยดอกประยงค์และกลิ่นจันทน์ทั้งหลาย อธิบายว่า มีกลิ่นกฤษณาอันเป็นทิพย์เป็นต้น หอมฟุ้ง.

ดู จนฺทนุสฺสท, หริจนฺทนุสฺสท

อครุภณฺฑ (น)

[น + ครุภณฺฑ] ไม่ใช่ครุภัณฑ์.

อครุภณฺฑูปค (ติ)

[น + ครุภณฺฑูปค]
ไม่ถึงความเป็นครุภัณฑ์, ไม่นับว่าเป็นครุภัณฑ์, ไม่จัดเป็นครุภัณฑ์.

ตตฺถ อกปฺปิยํ น ปริภุญฺชิตพฺพํ, กปฺปิยํ สงฺฆิกปริโภเคน ปริภุญฺชิตพฺพํ. อกปฺปิยํ วา มหคฺฆํ กปฺปิยํ วา ปริวตฺเตตฺวา วุตฺตวตฺถูนิ คเหตพฺพานิ. **อครุภณฺฑูปคํ** ปน ภิสิพิมฺโพหนํ นาม นตฺถิ.

(วิ.อฏ. ๔/๗๙)

ในกัปปิยะและอกับบปิยะนั้น ที่เป็นอกัปปิยะไม่ควรใช้สอย. ที่เป็นกัปปิยะ พึงใช้สอยเป็นเครื่องใช้ของสงฆ์. ที่เป็นอกัปปิยะหรือที่เป็นกัปปิยะมีค่ามาก พึงแลกเปลี่ยนเอาวัตถุที่กล่าวไว้แล้ว. ขึ้นชื่อว่าฟูกและหมอน**ที่ไม่จัดเป็นครุภัณฑ์** ย่อมไม่มี.

อครุภลฺลี (ถี)

[อครุ + ภลฺลี]
กฤษณาและไม้รกฟ้า.

อุทฺทาลกา โสมรุกฺขา
อครุภลฺลิโย พหู
ปุตฺตชีวา จ กกุธา
อสนา เจตฺถ ปุปฺผิตา. (ชา. ๒/๓๔๐)

อนึ่ง ในบริเวณอาศรมนั้นมีต้นราชพฤกษ์ มะเกลือ **กฤษณา ไม้รกฟ้า** รักดำ ไทรใหญ่ หงอนไก่ และประดู่ เป็นอันมาก มีดอกบานสะพรั่ง. ดู ภลฺลิย

[พระไตรปิฎกฉบับภาษาไทย ฉบับสิงหล และฉบับโรมัน มีรูปว่า **อครุผลฺลิยา** รูปทั้งสอง คือ **ภลฺลิ** หรือ **ผลฺลิย** มีความหมายเหมือนกันว่า **ต้นรกฟ้า** กล่าวคือ คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๕๖๑) กล่าวว่า ภลฺลี ภลฺลาตโก ติสุ (ต้นรกฟ้า = ภลฺลี, ภลฺลาตก เป็นไปในไตรลิงค์) ส่วนคำว่า ผลฺลิย พบในอรรถกถาชาดกว่า ผลฺลิยาติ ผลฺลิยรุกฺขา นาม (ชา.อฏ. ๗/๓๐๕) บทว่า **ผลฺลิยา** แปลว่า ชื่อว่าต้นรกฟ้า]

[รกฟ้า น. ชื่อต้นไม้ขนาดใหญ่ขึ้นตามป่าเต็งรัง เปลือกให้น้ำฝาดสีแดง ใช้ย้อมสี ใช้ทำยาได้, กอง ก็เรียก. พจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อคล = อคฬ (ติ) [น + คล]

ไม่พิการ, สมบูรณ์, ชัดเจน. ดู อเนลคฬ

อคลิตมณฺฑน (น)

[อคลิต + มณฺฑน]

เครื่องประดับชั้นยอด, เครื่องประดับอันไม่หลุดลุ่ย, เครื่องประดับอันไม่วิกล.

นิคฺคฬมณฺฑิเตติ **อคลิตมณฺฑเนน** มณฺฑนสีลิเกติ วทติ. (ชา.อฏ. ๖/๗๙)

บทว่า **นิคฺคฬมณฺฑิเต** ความว่า พระมหาสัตว์ตรัสว่า มีปกติประดับด้วย**เครื่องประดับชั้นยอด**[ชั้นเยี่ยม]. ดู นิคฬมณฺฑิต

อคลุ = อคฬุ (น)

[น + ครุ] กฤษณา.

ลหุนามกตฺตา อครุ (กฤษณา ชื่อว่า อครุ เพราะมีชื่อว่าของเบา) แปลง ร เป็น ล, ล เป็น ฬ. กฤษณามีหลายศัพท์ เช่น ตคร, วำสิก, ราชารห, กิมิช, โชงฺคก.

กาสิกสุจิวตฺถธรา
กุณฺฑลิโน **อคลุ**จนฺทนวิลิตฺตา
นิยฺยนฺติ จนฺทสูริยา
ยญฺญตฺถาย เอกราชสฺส. (ชา. ๒/๒๔๘)

(หญิง ๗๐๐ พร่ำเพ้อว่า)

จันทกุมารและสุริยกุมาร ทรงผ้าแคว้นกาสีอันขาวสะอาด ประดับกุณฑลไล้ทา**กฤษณา**และจุรณแก่นจันทน์ ถูกราชบุรุษนำไปบูชายัญ เพื่อพระเจ้าเอกราช.

อหญฺจ โข **อคฬุ**จนฺทนญฺจ
สิลาย ปิสามิ ปมตฺตรูปา
ปิโย จ เม เหหิติ โรสิตงฺโค
อหญฺจ นำ โรสิตา อชฺฌุเปสฺสำ. (ชา. ๑/๓๓๒)

(กินนรีกราบทูลว่า)

อนึ่ง ดิฉันมัวเลินเล่อบด**ไม้กฤษณา**และไม้จันทน์ที่ศิลา ด้วยหวังว่า สามีที่รักของดิฉัน

จักใช้ชโลมกาย และดิฉันก็จักใช้ชโลมกาย นอนแนบข้างสามี.

[การแปลง ร เป็น **ล** นี้ ในคัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๒ ได้กล่าวว่า โล รสฺส ปริ-กรุณาทีนำ กฺวจิ. (แปลง ร ของ ปริ, กรุณ เป็นต้น เป็น ล ในบางแห่ง) และยกตัวอย่าง ว่า ปริปนฺโน เข้าสนธิเป็น ปลิปนฺโน (จมลง) ปลิโพโธ [ปริโพโธ](ความกังวลใจ) ปลฺลงฺกำ [ปริ + องฺกำ] (บัลลังก์) [ปรฺยฺ + องฺก ปลฺยฺห + องฺก ปลฺลงฺก] มหาสาโล[มหา + สาโร] (มีทรัพย์ที่เป็นแก่นสารมาก) มาลุโต[มารุโต] (ลม) สุขุมาโล [สุกุมาโร[แปลง ร เป็น ล และ เป็น ก เป็น ข](ผู้ละเอียดอ่อน) กรุโณ เป็น กลุโน (น่าสงสาร) คำว่า กลุโน นี้พบในเวส-สันดรชาดก (ขุ. ชา. ๒๘/๒๑๕๑/๓๕๖) ว่า กลุนำ ปริเทวยิ (ร่ำไห้อย่างน่าสงสาร) เมื่อ แปลง ร เป็น ล แล้วให้แปลง ณ เป็น น ด้วยสูตรในสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๙๒) ว่า ณสฺส จ โน (แปลง ณ เป็น น) ปทรูป สิทธินิสสัยใหม่กล่าวว่า เมื่อแปลง ร เป็น ล แล้ว ณ อักษรก็จะเปลี่ยนเป็น น ไปเอง เพราะ ณ อักษรมักอยู่ท้าย ร อักษรตามปกติ ข้อนี้เหมือนเงาไม้ที่หายไปเอง เมื่อตัด ต้นไม้แล้ว

การแปลง **ล** เป็น **ฬ** นี้ปทรูปสิทธิสูตร ๓๔ กล่าวว่า ลฬานมวิเสโส (ความไม่ต่างกันของ ล และ ฬ ย่อมมี) ความจริง ล และ ฬ อักษร มีลักษณะต่างกันโดยฐาน เสียง และการเขียน เพราะ ล อักษรเป็นทันตชะ ส่วน ฬ อักษร เป็นมุทธชะ ความไม่ต่างกันของอักษรทั้งสอง นี้ คือความเป็นการีและการิยะของกันและ กัน หมายความว่า ทั้งสองอย่างนี้อาจใช้แทน กันได้โดยไม่ต้องแปลง ฬ เป็น ล หรือ ล เป็น ฬ เพราะออกเสียงใกล้เคียงกัน เช่น กาฬปกฺข, กาลปกฺข ยกเว้นบทบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดย เฉพาะ เช่น กาล (เวลา) กาฬ (ดำ) ข้อความนี้ กล่าวตามคำอธิบายในคัมภีร์กาตันตระ (ปริจ-เฉทที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ฑลานเมกตฺตำ (ความ เหมือนกัน ของ ฑ และ ล ย่อมมี) กล่าวคือใน สันสกฤตอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น จูฑา = จูลา, ชฑำ = ชลำ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนบาลี ใช้ ล และ ฬ แทนกันได้เช่นกัน]

อคลุจนฺทนวิลิตฺต (ติ)

[อคลุ + จนฺทน + วิลิตฺต]

ไล้ทาด้วยกฤษณาและจุรณแก่นจันทน์.

อคห (ติ)

[น + คห] คห = คห (อุปาทาเน) + อ

ไม่มีเรือน[อันเปรียบเสมือนตัณหา].

สงฺฆาฏิวาสี **อคโห** จรามิ
นิวุตฺถเกโส อภินิพฺพุตตฺโต
อลิปฺปมาโน อิธ มาณเวหิ,
อกลฺลำ มำ พฺราหฺมณ ปุจฺฉสิ โคตฺตปญฺหำ.

(สุตฺตนิ. ๓๔๖)

ดูก่อนพราหมณ์ เรานุ่งห่มไตรจีวร **ไม่มีเรือน** ปลงผมแล้ว ควบคุมตน สงบระงับได้ ไม่ คลุกคลีกับหมู่คน เที่ยวจาริกไปในโลกนี้ การ ที่ท่านถามเราถึงโคตรวงศ์นั้นไม่สมควร.

อคโหติ อเคโห, นิตฺตณฺโหติ อธิปฺปาโย.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๒๙)

บทว่า **อคโห** คือ ไม่มีเรือน อธิบายว่า ไม่มีตัณหา (หมดตัณหา).

[คำว่า **คห** ในบทว่า อคโห เป็น**สทิสูปจาระ** สำนวนที่กล่าวถึงอุปมานะ แต่มุ่งให้หมายถึงอุปไมย, สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน กล่าวคือ คำว่า คห แปลตามศัพท์ว่า เรือน แต่ในที่นี้ยังระบุความหมายแฝง ที่กล่าวเปรียบเรือนเหมือนตัณหา ดังนั้น ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์ จึงอธิบายว่า อคโหติ อเคโห นิตฺตณฺโหติ อธิปฺปาโย (บทว่า อคโห คือ ไม่มีเรือน อธิบายว่า ไม่มีตัณหา) ตามนัย ๔๐ เรียกว่า รุพหีนัย]

อคหน (ติ)

[น + คหน] [คหน + ณ]

คหน = คห ธาตุ (อุปาทาเน) + ยุ แปลง ยุ เป็น อน คจฺฉนฺตํ หนตีติ คหนํ รก, ทึบ, รกชัฏ (ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๗๑๙) คหนวนํ ปวิสิตุ๋ อสกฺโกนฺตา (ม.อฏ. ๑/๔๑๒)

คหน + ณ = กิเลส. อพฺภนฺตรํ เต คหนนฺติ ตว สรีรพฺภนฺตรํ กิเลสคหนํ (ชา.อฏ. ๓/๗๘]

(๑) ไม่รกชัฏ[กิเลส ทิฏฐิ และทุจริต].

ปงฺกํ ราชา อติกฺกนฺโต
ถเล ราชา ปติฏฺฐิโต
อกณฺฏกํ **อคหนํ**
ปฏิปนฺโน มหาปถํ. (ชา. ๒/๕๘)

(เหล่าหญิงสาวกล่าวว่า)
พระราชาเสด็จล่วงเลยเปือกตมแล้ว ดำรงอยู่บนบก ทรงดำเนินสู่ทางใหญ่อันปราศจากหนาม **ไม่รกชัฏ**.

เตเหว คหเนหิ **อคหนำ**. (ชา.อฏ. ๕/๒๗๑)
ชื่อว่า **ไม่รกชัฏ** ด้วยเครื่องรกชัฏเหล่านั้น.

สิกฺขาปทานำ ปญฺจนฺนำ มคฺโค โสวตฺถิโก สิโว
อกณฺฏโก **อคหโน** อุชุ สพฺภิ ปเวทิโต
นิกฺกมสฺส ผลำ ปสฺส ยถิทำ ปาปุณิตฺถิกา.

(วิมาน. ๒๒)

(เทพธิดาตอบว่า)
ขอเชิญท่านดูผลแห่งความเพียรออกจากกิเลส ซึ่งดิฉันผู้มีความรู้น้อย ได้บรรลุอริยมรรคอันมีสิกขาบท ๕ เป็นอุปนิสัย เป็นทางสวัสดี เป็นเหตุถึงความเกษม ไม่มีขวากหนาม [คือกิเลส] **ไม่รกชัฏ** เป็นทางตรงที่สัตบุรุษทั้งหลายประกาศแล้วนี้เถิด.

กิเลสทิฏฺฐิทุจฺจริตคหนสมุจฺเฉทนโต **อคหโน**

(วิมาน.อฏ. ๘๖)
ชื่อว่า **อคหนะ** (ไม่รกชัฏ) เพราะตัดขาดเครื่องรกชัฏคือกิเลส ทิฏฐิ และทุจริตได้.

(๒) ไม่ยุ่งเหยิง, หมดความยุ่งเหยิง.

สุวิญฺญาปิโต ภนฺเต นาคเสน ปญฺโห คมฺภีโร อุตฺตานีกโต, คุยฺหำ วิหำสิตำ คณฺฐี ภินฺโน, คหนำ **อคหนำ** กตำ, นฏฺฐา ปรวาทา, ภคฺคา กุทิฏฺฐี, นิปฺปภา ชาตา กุติตฺถิยา, ตฺวำ คณีวรปวรมาสชฺชาติ. (มิลินฺท. ๑๐๙)

พระคุณเจ้านาคเสน ปัญหาที่ลึกซึ้ง ท่านก็ทำให้ข้าพเจ้าเข้าใจดีแล้ว ทำให้ง่ายแล้ว ท่าน

ได้เปิดเผยสิ่งที่ลี้ลับ ท่านได้ทำลายเงื่อนปม แล้ว ท่านได้ทำข้อที่ยุ่งเหยิง **ให้หมดความยุ่งเหยิงแล้ว** วาทะโต้แย้งของฝ่ายอื่น ท่านก็ได้ทำให้พินาศแล้ว ทิฏฐิที่ชั่วช้าที่เกิดแก่พวกเดียรถีย์ ท่านก็ได้หักทำลาย ทำให้หมดรัศมี ท่านชื่อว่า เป็นผู้องอาจอยู่ในบรรดาเจ้าคณะผู้ประเสริฐยอดเยี่ยม.

อคหนตฺต (น)

[อคหน + ตฺต]

ความไม่ยุ่งเหยิง, ความไม่รกชัฏ.

ยถา มหาราช วำสนาพสฺส สพฺพปพฺพคณฺจิ-ปริสุทฺธสฺส อากฑฺฒิยนฺตสฺส ลหุกำ โหติ อาคมนำ อทนฺธำ. กึ การณา? สพฺพปพฺพคณฺจิ-ปริสุทฺธตฺตา **อคหนตฺตา** วำสสฺส. เอวเมว โข มหาราช เย เต อรหนฺโต ขีณาสวา โธตมลา วนฺตกิเลสา วุสิตวนฺโต กตกรณียา โอหิตภารา อนุปฺปตฺตสทตฺถา ปริกฺขีณภวสญฺโญชนา ปตฺตปฏิสมฺภิทา สาวกภูมีสุ ปริสุทฺธา, เตสำ จิตฺตำ สาวกวิสเย ลหุกำ อุปฺปชฺชติ ลหุกำ ปวตฺตติ, ปจฺเจกพุทฺธภูมีสุ ครุกำ อุปฺปชฺชติ ทนฺธำ ปวตฺตติ. กึ การณา? ปริสุทฺธตฺตา สาวกวิสเย, อปริสุทฺธตฺตา ปจฺเจกพุทฺธวิสเย.

(มิลินฺท. ๑๑๑)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่า เมื่อเขาดึงลำไม้ไผ่ที่ได้ลิดข้อปมหมดทุกปล้องมา ก็จะมีอันดึงมาได้รวดเร็ว ไม่ชักช้า เพราะเหตุไร ? เพราะได้ลิดข้อปมหมดทุกปล้องแล้ว เพราะลำไม้ไผ่**ไม่ยุ่งเหยิง** ฉันใด ขอถวายพระพร จิตของบุคคลผู้เป็นพระอรหันตขีณาสพ ผู้ล้างมลทินได้แล้ว สำรอกกิเลสได้แล้ว อยู่จบพรหมจรรย์แล้ว ได้ทำกิจที่ควรทำแล้ว ปลงภาระลงได้แล้ว บรรลุถึงประโยชน์ตนได้ตามลำดับแล้ว มีสังโยชน์ในภพอันสิ้นแล้ว บรรลุปฏิสัมภิทาได้แล้ว บริสุทธิ์อยู่ในภูมิของสาวกนั้น ย่อมเกิดขึ้นรวดเร็ว เป็นไปรวดเร็ว ในวิสัยของสาวก. ย่อมเกิดขึ้นได้ชักช้า เป็นไปชักช้า ในภูมิของพระปัจเจกพุทธเจ้า เพราะเหตุไร ? เพราะจิตบริสุทธิ์ในวิสัยของสาวก (และ) เพราะจิตไม่บริสุทธิ์ในวิสัยของพระปัจเจกพุทธเจ้า ฉันนั้นเหมือนกัน.

ดู อคาธ

อคหิต = อคฺคหิต (ติ)

[น + คหิต]

ไม่ถือเอาแล้ว, มิได้รับไว้แล้ว.

อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหงฺเคหิ สมนฺนาคตำ ภิกฺขุ๋ จีวรปฏิคฺคาหกำ สมฺมนฺนิตุ๋ โย น ฉนฺทา-คตึ คจฺเฉยฺย, น โทสาคตึ คจฺเฉยฺย, น โมหาคตึ คจฺเฉยฺย, น ภยาคตึ คจฺเฉยฺย,คหิตา**คหิต**ญฺจ ชาเนยฺย. (วิ. ๔/๓๑๗)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้แต่งตั้งภิกษุผู้มีคุณสมบัติ ๕ อย่าง เป็นเจ้าหน้าที่รับจีวร คือ ไม่ลำเอียงเพราะรัก ไม่ลำเอียงเพราะชัง ไม่ลำเอียงเพราะหลง ไม่ลำเอียงเพราะกลัว รู้จักจีวรที่รับไว้แล้ว และจีวรที่ยัง**มิได้รับ**ไว้แล้ว.

อคฬิต (ติ)

[น + คฬิต]

คฬิต = คฬ (ปคฺฆรเณ) + ต

(คำพูด) ไม่คลาดเคลื่อน, ไม่ตกหล่น.

อกกฺกสํ **อคฺคฬิตํ** มุหุ์ มุทุ์

อุชุ์ อนุทฺธตํ อจปลมสฺส ภาสิตํ

รุทำ มนุ์ กรวีกสุสฺสรำ

หทยงฺคมำ รชยเตว เม มโน. (ชา. ๒/๓๖)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

คำพูดของเธอไม่หยาบคาย **ไม่คลาดเคลื่อน** นุ่มนวล อ่อนหวาน ซื่อตรง ไม่ทำให้ฟุ้งซ่าน ไม่คลอนแคลน เมื่อเปล่งออกมา น้ำเสียงของเธอทำให้ใจฟู ไพเราะจับใจ ดุจเสียงนกการเวก ทำให้ใจของลูกกำหนัดยิ่งนัก.

ดู อเนลคฬ

อคฬิตปทพฺยญฺชน (ติ)

[อคฬิต + ปทพฺยญฺชน]

มีบทและพยัญชนะไม่ตกหล่น, มีบทและพยัญชนะไม่คลาดเคลื่อน.

ดู อเนลคฬ

อคา (กฺริ/อา) ดู คจฺฉติ

[อ + คม (คตฺยำ) + อา]

แปลง ม เป็น อา ด้วยสูตร (โมคฺ. ๖.๒๙) ว่า คมิสฺส (เมื่อลง อา วิภัตติเป็นต้น[หิยยัตตนี] และ อี วิภัตติเป็นต้น[อัชชตนี] แปลง ม ของ คม ธาตุเป็น อา) ส่วนในสัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๐๙๕) กล่าวว่า คมิสฺส คตฺตำ ยถาตนฺติ (มีการแปลง คม ธาตุเป็น ค ได้ตามพระบาลี)

อคาธ (ติ)

[น + คาธ]

คาธ = คาธ (ปติฏฺฐานิสฺสยคนฺเถสุ) + อ

ไม่มีที่หยั่ง, หยั่งไม่ถึง, หยั่งไม่ได้, ลึกมาก.

ยถา มหาราช ปุริโส สกวิสยำ ปริตฺตำ นทึ รตฺติมฺปิ ทิวาปิ ยทิจฺฉกำ อจฺฉมฺภิโต โอตเรยฺย, อถ ปรโต มหาสมุทฺทำ คมฺภีรำ วิตฺถตำ **อคาธ**มปารำ ทิสฺวา ภาเยยฺย, ทนฺธาเยยฺย น วิสเหยฺย โอตริตุำ. กึ การณา ? ติณฺณตฺตา สกวิสยสฺส มหนฺตตฺตา จ มหาสมุทฺทสฺส.

เอวเมว โข มหาราช เย เต ปจฺเจกพุทฺธา สยมฺภุโน อนาจริยกา เอกจาริโน ขคฺควิสาณกปฺปา สกวิสเย ปริสุทฺธวิมลจิตฺตา, เตสำ ตำ จิตฺตำ สกวิสเย ลหุกำ อุปฺปชฺชติ ลหุกำ ปวตฺตติ, สพฺพญฺญุพุทฺธภูมีสุ ครุกำ อุปฺปชฺชติ ทนฺธำ ปวตฺตติ. กึ การณา? ปริสุทฺธตฺตา สกวิสเย มหนฺตตฺตา สพฺพญฺญุพุทฺธวิสยสฺส.

(มิลินฺท. ๑๑๑)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร เปรียบเหมือนว่า บุรุษผู้ไม่ขลาดกลัวแม่น้ำน้อยอันเป็นวิสัยของตน พึงหยั่งลงในตอนกลางคืนก็ได้ ในตอนกลางวันก็ได้ตามที่ปรารถนา แต่ทว่าต่อมาพอเห็นมหาสมุทรที่ลึกกว้าง **หยั่งไม่ถึง** มองไม่เห็นฝั่งข้ามก็พึงกลัว จึงโอ้เอ้ไม่กล้าจะหยั่งลง เพราะเหตุไร เพราะพ้นวิสัยของตนที่จะข้ามได้ และเพราะมหาสมุทรกว้างใหญ่ฉันใด

ขอถวายพระพร จิตของพระปัจเจกพุทธเจ้าผู้เป็นเอง ไม่มีอาจารย์ เที่ยวคนเดียวเหมือนนอแรด ผู้มีจิตบริสุทธิ์ปราศจากมลทิน ในวิสัยของตนนั้น ย่อมเกิดขึ้นได้รวดเร็ว เป็นไปรวดเร็วในวิสัยของตน ย่อมเกิดขึ้นชักช้า เป็นไปชักช้า ในภูมิของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า เพราะเหตุไร เพราะจิตบริสุทธิ์ในวิสัยของตน (และ) เพราะวิสัยของพระสัพพัญญูพุทธเจ้ากว้างใหญ่ ฉันนั้นเหมือนกัน.

อคาธภาว (ปุ)

[อคาธ + ภาว]

ความไม่มีที่หยั่ง, ความหยั่งไม่ถึง.

อคาธภาวโต คมฺภีรญาณโคจรโต จ คมฺภีรํ.

(เถร.อฏ. ๑/๔๗)

(อริยสัจ ๔) ชื่อว่าลึกซึ้ง เพราะ**ความหยั่งไม่ถึง** และเพราะเป็นอารมณ์ของญาณอันลุ่มลึก.

[คำว่า **โคจร** ในบางแห่งแปลว่า อารมณ์, ที่หากิน, ที่ท่องเที่ยวไป, หมู่บ้านบิณฑบาต. มีความหมาย ๓ ประการ คือ

- รูปเหมือนที่หากินซึ่งโคเที่ยวไป
  โคจโร วิยาติ โคจรานิ (อุปมาตัทธิต)
- รูปเป็นที่เที่ยวไปของอินทรีย์
  คาโว อินฺทฺริยานิ จรนฺติ เอเตสูติ โคจรานิ (กิตันตตัปปุริสสมาส)
- รูปเที่ยวไปแห่งอินทรีย์
  โคสุ อินฺทฺริเยสุ จรนฺตีติ โคจรานิ (กิตันตตัปปุริสสมาส)]

อคาม (ปุ)

[น + คาม]

ไม่เป็นหมู่บ้าน, ไม่ใช่หมู่บ้าน.

เตน คามาปิ **อคามา** กตา, นิคมาปิ อนิคมา กตา, ชนปทาปิ อชนปทา กตา. (ม. ๒/๑๐๐)

แม้หมู่บ้าน อันโจรองคุลิมาลนั้น ทำให้**ไม่เป็นหมู่บ้าน**, แม้นิคมก็ทำให้ไม่เป็นนิคม, แม้ชนบทก็ทำให้ไม่เป็นชนบท (คือทำให้ชาวบ้าน ชาวนิคม ชาวแว่นแคว้น ต้องอพยพจากสถานที่อยู่ของตน เพราะกลัวโจรฆ่า).

อคามก (ติ)

[น + คามก, คาม + ก]

ไม่มีหมู่บ้าน, ไม่ใช่บ้าน.

อชฺโฌกาโส เอกูปจาโร นาม **อคามเก** อรญฺเญ สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา เอกูปจาโร, ตโต ปรํ นานูปจาโร. (วิ. ๑/๓๒๐)

ที่กลางแจ้ง ชื่อว่ามีอุปจาระ (ที่ใกล้) เดียวกัน คือ ในป่า**ไม่มีหมู่บ้าน** กำหนด ๗ อัพภันดร โดยรอบ มีอุปจาระเดียว พ้นกำหนดนั้น เป็นอุปจาระแยกกัน.

อคามเก อรญฺเญติ อคามกํ นาม อรญฺญํ วิญฺญาฏวีอาทีสุ วา สมุทฺทมชฺเฌ วา มจฺฉพนฺธานํ อคมนปเถ ทีปเกสุ ลพฺภติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๓๖)

(ส. วิชฺฌาฏวี)

สองบทว่า **อคามเก อรญฺเญ** (ป่าไม่มีหมู่บ้าน) ความว่า ป่าที่ชื่อว่าไม่มีหมู่บ้าน ย่อมได้

ในป่าวินธัย (ดงดิบ) เป็นต้น หรือบนหมู่เกาะซึ่งไม่เป็นทางเที่ยวไปของพวกชาวประมงในท่ามกลางสมุทร.

อคามเก อรญฺเญ สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา สตฺตพฺภนฺตรสีมา นาม. ตตฺถ อคามกํ นาม อรญฺญํ วิญฺญาฏวิอาทีสุ วา สมุทฺทมชฺเฌ วา มจฺฉพนฺธานํ อคมนปเถสุ ทีปเกสุ ลพฺภติ.

(กงฺขา. ๑๑๒)

พื้นที่ ๗ อัพภันดรโดยรอบ ในป่าไม่มีหมู่บ้านชื่อว่า สัตตัพภันตรสีมา ขึ้นชื่อว่าป่าที่ไม่มีหมู่บ้านพบได้ในป่าวินธัย (ดงดิบ) เป็นต้น หรือบนหมู่เกาะ ซึ่งไม่เป็นทางเที่ยวไปของพวกชาวประมงในท่ามกลางสมุทร.

[ประเทศอินเดียมีเทือกเขาใหญ่ ๒ แห่ง คือ เทือกเขาวินธัยและเทือกเขาหิมาลัย เทือกเขาวินธัยอยู่ทางทิศใต้ เทือกเขาหิมาลัยอยู่ทางทิศเหนือ ส่วนทิศตะวันออกและตะวันตก ของอินเดียอยู่ติดกับมหาสมุทร ป่าที่อยู่ในเทือกเขาเหล่านั้นได้ชื่อว่าป่าวินธัย และป่าหิมาลัย (ในวรรณคดีบาลีมักเรียกว่าป่าหิมพานต์)]

อคามเก อรญฺเญติ เอตฺถ นิกฺขมิตฺวา พหิ อินฺทขีลา สพฺพเมตํ อรญฺญนฺติ เอวํ วุตฺต-ลกฺขณเมว อรญฺญํ. ตํ ปเนตํ เกวลํ คามาภาเวน อคามกนฺติ วุตฺตํ, น วิญฺญาฏวิสทิสตาย.

(วิ.อฏ. ๓/๑๘๖)

ในคำว่า **อคามเก อรญฺเญ** (ในป่าไม่มีหมู่บ้าน) นี้ มีวินิจฉัยดังนี้ ที่ชื่อว่าป่า เฉพาะที่มีลักษณะที่ตรัสไว้อย่างนี้ว่า นอกเสาอินทขีลออกไป ที่ทั้งหมดนี้ชื่อว่าป่า.

ก็ป่านี้นั้นพระผู้มีพระภาคตรัสว่า **อคามกำ** เพราะไม่มีหมู่บ้านอย่างเดียว, ไม่ใช่เพราะเป็นเช่นกับป่าดงดิบ.

อคามเก อรญฺเญติ อคามลกฺขเณ อรญฺเญติ อตฺโถ. (วชิร. ๓๖๐)

สองบทว่า **อคามเก อรญฺเญ** (ในป่าไม่มีหมู่บ้าน) คือ ในป่าที่ไม่มีลักษณะของหมู่บ้าน.

[ลักษณะของหมู่บ้านในเรื่องนี้ จำแนกออกเป็น ๔ ประเภทดังนี้ คือ

๑. **เรือน** (ฆระ)
คือ ภายในเขตที่น้ำตกจากชายคา

๒. **บริเวณเรือน** (ฆรูปจาระ)
คือ สถานที่ตกไปแห่งน้ำล้างภาชนะที่แม่บ้านยืนที่ประตูแล้วสาดออกไป, สถานที่ตกไปแห่งกระด้ง หรือไม้กวาดที่แม่บ้านนั้นนั่นแหละอยู่ในบ้าน แล้วโยนออกมาภายนอกตามปกติ และรั้วที่บุคคลทำไว้ติดตรงมุมทั้งสองหน้าบ้าน ตรงกลางติดประตูใส่ลิ่มไว้เพื่อป้องกันฝูงวัวเข้าไป

๓. **บ้าน** (คามะ)
คือ ภายในสถานที่บุรุษมีกำลังปานกลาง ยืนอยู่ที่บริเวณของเรือน ซึ่งอยู่ท้ายเรือนทั้งหมดนั้น ขว้างก้อนดินไปตกลง เหมือนพวกคนหนุ่มที่เมื่อจะลองกำลังของตน ก็เหยียดแขนขึ้นแล้วขว้างก้อนดินไป

๔. **บริเวณบ้าน** (คามูปจาระ)
คือภายในเขตก้อนดินตกจากบ้านนั้น แต่ไม่ควรถือเอาสถานที่ ซึ่งก้อนดินตกแล้วกลิ้ง

ไปถึง ส่วนบ้านที่มีรั้วล้อม รั้วนั่นแหละเป็นที่กำหนดเขตบ้าน ถ้าบ้านนั้นมีเสาเขื่อน ๒ ต้น ภายในเขตที่บุรุษผู้ยืนที่เสาเขื่อนด้านใน ขว้างก้อนดินไปตกลง เป็นบริเวณบ้าน

ในคัมภีร์กังขานวฏี. หน้า ๒๗๑ ได้แสดงลักษณะของนิคม นคร และหมู่บ้านไว้ดังนี้ว่า เอตฺถ จ อปากาการปริกฺเขโป สาปโณ นิคโม, สปาการาปณ์ นครํ, ตทุภยวิปรีโต คามโมติ อิเมสํ ติณฺณ์ วิเสโส ทฏฺฐพฺโพ. (อนึ่ง ในเรื่องนี้ พึงทราบความต่างกันของหมู่บ้าน นิคม และนครทั้งสามอย่างเหล่านี้ว่า นิคม คือ หมู่บ้านที่ไม่มีกำแพงล้อม มีตลาด, นคร คือ สถานที่มีกำแพงและตลาด, หมู่บ้าน คือ สถานที่ตรงกันข้ามกับนิคมและนครนั้นๆ [คือ ไม่มีกำแพงและตลาด]

อสมฺมตาย ภิกฺขเว สีมาย อฏฺฐปิตาย, ยํ คามํ วา นิคมํ วา อุปนิสฺสาย วิหรติ, ยา ตสฺส วา คามสฺส คามสีมา, นิคมสฺส วา นิคมสีมา, อยํ ตตฺถ สมานสังวาสา เอกุโปสถา. **อคามเก** เจ ภิกฺขเว อรญฺเญ สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา, อยํ ตตฺถ สมานสังวาสา เอกุโปสถา. (วิ. ๓/๑๕๐)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อสีมาที่สงฆ์ยังไม่ได้สมมติ ยังไม่ได้กำหนดภิกษุสงฆ์อยู่อาศัยหมู่บ้านหรือนิคมใด เขตของหมู่บ้านนั้น เป็นคามสีมาบ้าง เขตของนิคมนั้น เป็นนิคมสีมาบ้าง สีมานี้ในหมู่บ้านหรือนิคมทั้งสองนั้นเป็นสมานสังวาส มีอุโบสถเดียวกัน ภิกษุทั้งหลาย ถ้าในป่า**ไม่มีหมู่บ้าน**ชั่ว ๗ อัพภันดรโดยรอบ สีมานี้ในป่านั้น เป็นสมานสังวาส มีอุโบสถเดียวกัน.

ตตฺถ **อคามเก เจ**ติ คามนิคมนครสีมาหิ อปริจฺฉินฺเน อฏวิปฺปเทเส. อถ วา **อคามเก เจ**ติ วิญฺญาฏวิสทิเส อรญฺเญ ภิกฺขุ วสติ, อถสฺส จิโตกาสโต สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตรา สมานสังวาสกสีมาติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๓/๓๓)

วินิจฉัยในคำนั้น บทว่า **อคามเก เจ** (ที่ไม่มีหมู่บ้าน) คือ ประเทศแห่งดงที่ไม่ได้กำหนดด้วยคามสีมา นิคมสีมา และนครสีมา.
อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อคามเก เจ** (ที่ไม่มีหมู่บ้าน) ความว่า ภิกษุย่อมอยู่ในป่าเช่นกับป่าดงดิบ, ครั้งนั้น พื้นที่ ๗ อัพภันดรโดยรอบจากโอกาสที่ภิกษุนั้นยืน เป็นสมานสังวาสกสีมา (สีมามีสังวาสเสมอกัน).

[สมนฺตา สตฺตพฺภนฺตราติ มชฺเฌ จิตานิ สพฺพทิสาสุ สตฺตพฺภนฺตรา วินิพฺเพเธน จุทฺทส โหนฺติ. ตตฺถ เอกํ อพฺภนฺตรํ อฏฺฐวีสติหตฺถปฺปมาณ์ โหติ, อยญฺจ สีมา ปริสาวเสน วฑฺฒติ, ตสฺมา สมนฺตา ปริสาปริยนฺตโต ปฏฺฐาย อพฺภนฺตรปริจฺเฉโท กาตพฺโพ. สเจ ปน เทฺว สงฺฆา วิสุ์ อุโปสถ์ กโรนฺติ, ทฺวินฺน์ สตฺตพฺภนฺตรานิ์ อนฺตเร อญฺญเมกิ์ สตฺตพฺภนฺตริ์ อุปจารตฺถาย จเปตพฺพิ์. (กงฺขา. ๑๑๒)

คำว่า **"พื้นที่ ๗ อัพภันดรโดยรอบ"** นั้น ความว่า ๗ อัพภันดรในทุกๆ ทิศของพวกภิกษุผู้อยู่ตรงกลาง นับเป็น ๑๔ อัพภันดร โดยทแยงมุม ในเรื่องนั้น อัพภันดรหนึ่ง มีระยะเท่ากับ ๒๘ ศอก และสีมานี้ก็ขยายไปตามบริษัทได้ ดังนั้น จึงควรกำหนดอัพภันดร ตั้งแต่ท้ายบริษัทโดยรอบ ถ้าสงฆ์สองฝ่าย แยกกันทำอุโบสถ ควรกำหนดอีก ๗ อัพภันดรหนึ่งไว้

คั่นกลาง ๗ อัพภันดรทั้งสอง เพื่อเป็นอุปจาระ [ของสีมา]

หนึ่งอัพภันดร มี ๒๘ ศอก พื้นที่รวมทั้งหมด ๑๔ อัพภันดร (๓๙๒ ศอก) โดยวัดทแยงมุมรอบนอกของภิกษุที่นั่งทำสังฆกรรม จัดเป็น **สัตตัพภันตรสีมา** (สีมาอยู่ในพื้นที่ ๗ อัพภันดร) ดังนั้น จึงต้องอยู่ในป่าใหญ่ หรืออาจอยู่ในเกาะกลางทะเล ที่ชาวประมงไปกลับไม่ทันภายในวันเดียว ถ้าสามารถไปกลับทันภายในวันเดียว ก็นับเข้าในคามสีมา เพราะถือว่าอยู่ใกล้หมู่บ้าน

คำว่า **อพฺภนฺตร** มีรูปสันสกฤตว่า **อภฺยนฺตร** มีรูปวิเคราะห์ว่า อภิคตมนฺตรํ อพฺภนฺตรํ (สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ ชื่อว่า อัพภันตระ) ดังคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (ศพฺทสฺโตมมหานิธิ. หน้า ๓๙) อธิบายว่า

อพฺภนฺตร น. อภิคตมนฺตรํ, อนฺตราเล, มชฺฌฏฺฐาเน. (อภฺยนฺตร น. อภิคตมนฺตรมฺ อนฺตราเล, มชฺฌสฺถาเน.

อพฺภนฺตร นปุงสกลิงค์. สถานที่ระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ [ชื่อว่า อัพภันตระ] ย่อมเป็นไปในระหว่างอันบุคคลถึงเฉพาะ, สถานที่ท่ามกลาง.

สถานที่ดังกล่าวนั้น ก็คืออรัญญสีมาที่ภิกษุทั้งหลาย ถึงเฉพาะเพื่อทำกรรมนั้นเอง.

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา และอภิธานฏีกา อธิบายความหมายของ **อพฺภนฺตร** ศัพท์ว่า

อพฺภนฺตรํ ตุ หตฺถาน-
มฏฺฐวีสปฺปมาณโต. (ธาน. ๑๙๗)

ชื่อว่าอัพภันดร มีโดยประมาณ ๒๘ ศอก.

อพฺภนฺตเร อนฺโตโกฏฺฐาเส ชาตํ, น พหิโกฏฺฐาเสติ อพฺภนฺตรํ. ยตฺถ ยตฺถ หิ โย โย จิโต, นิสินฺโน วา, ตตฺถ ตตฺถ สมนฺตา อฏฺฐวีสติหตฺถปฺปมาณํ ฐานํ ตสฺส ตสฺส อพฺภนฺตรํ ฐานนาม. (ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๙๗)

สถานที่ซึ่งมีในภายในส่วน ไม่มีในส่วนภายนอก เหตุนั้น ชื่อว่า อัพภันดร กล่าวคือบุคคลใด ยืนหรือนั่งในที่ใดๆ สถานที่ประมาณ ๒๘ ศอกโดยรอบ ชื่อว่า สถานที่อัพภันดรของบุคคลนั้นๆ ในที่นั้น.

ข้อความดังกล่าวข้างต้นแสดงรูปวิเคราะห์ของ อพฺภนฺตร ว่า

อนฺตรสฺส โกฏฺฐาสสฺส อนฺโต อพฺภนฺตรํ (ฉัฏฐีตัปปุริสสมาส อภิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่า อนฺโต (ภายใน) อนฺตร ศัพท์ใช้ในความหมายว่า โกฏฺฐาส (ส่วน)

อพฺภนฺตเร ชาตํ อพฺภนฺตรํ (อพฺภนฺตร + ณ ปัจจัยในชาตตัทธิต)

ตามคำอธิบายนี้ คำว่า **อพฺภนฺตร** แปลตามศัพท์ว่า สถานที่มีในภายในแห่งส่วน คือ มีอยู่ภายในสิ่งใดสิ่งหนึ่ง]

อคามกตีรปสฺส (น)

[อคามก + ตีร + ปสฺส]
ชายฝั่งที่ไม่มีหมู่บ้าน.

คามนฺตเร คามนฺตเรติ เอตฺถ ยสฺสา นทิยา เอกํ ตีรํ กุกฺกุฏสมฺปาทคาเมหิ นิรนฺตรํ, เอกํ

อคามกํ อรญฺญํ, ตสฺสา สคามกตีรปสฺเสน คมนกาเล คามนฺตรคณนาย ปาจิตฺติยานิ, **อคามกตีรปสฺเสน** คมนกาเล อทฺธโยชน-คณนาย. ยา ปน โยชนวิตฺถตา โหติ, ตสฺสา มชฺเฌน คมเนปิ อทฺธโยชนคณนาย ปาจิตฺติยานิ เวทิตพฺพานิ. (วิ.อฏ. ๓/๗๔)

ในคำว่า **คามนฺตเร คามนฺตเร** นี้ มีวินิจฉัยดังนี้. แม่น้ำใดมีฝั่งข้างหนึ่งต่อเนื่องกัน ด้วยหมู่บ้าน กำหนดชั่วไก่บินตก, ฝั่งข้างหนึ่ง เป็นป่าไม่มีหมู่บ้าน, ในเวลาไปทางชายฝั่งที่มีหมู่บ้านแห่งแม่น้ำนั้น เป็นปาจิตตีย์หลายตัว ด้วยจำนวนละแวกบ้าน. ในเวลาไปทาง**ชายฝั่งที่ไม่มีหมู่บ้าน** เป็นปาจิตตีย์มากตัว ด้วยการนับกึ่งโยชน์. แต่แม่น้ำใดมีความกว้าง ๑ โยชน์ แม้ในการไปโดยท่ามกลางแห่งแม่น้ำนั้น ก็พึงทราบปาจิตตีย์หลายตัว ด้วยการนับกึ่งโยชน์.

[ระยะทาง ๑ โยชน์ ปัจจุบันถือว่าเทียบได้กับ ๑๖ กม. โดยวัดจากทางระหว่างราชคฤห์กับนาลันทาซึ่งในคัมภีร์อรรถกถาทีฆนิกาย (เล่ม ๑ หน้า ๓๕) ระบุว่ามีระยะทาง ๑ โยชน์ เมื่อเทียบกับมาตราวัดของเมืองไทย คือ ๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ, ๒ คืบ = ๑ ศอก, ๔ ศอก = ๑ วา, ๒๐ วา = ๑ เส้น, ๔๐๐ เส้น = ๑ โยชน์ ก็จะเท่ากับ ๑๖ กม. แต่มาตราวัดสมัยพุทธกาลไม่เหมือนกับของไทย จึงควรนับจากมาตราวัดในสมัยก่อน จะทำให้ได้ระยะทางที่แน่นอน กล่าวคือ

๗ เมล็ดข้าวเปลือก = ๑ นิ้ว

๑๒ นิ้ว = ๑ คืบ

๒ คืบ = ๑ ศอก

๗ ศอก = ๑ ยัฏฐิ (ไม้เท้า)

๒๐ ยัฏฐิ = ๑ อุสภะ

๘๐ อุสภะ = ๔ คาวุต

๔ คาวุต = ๑ โยชน์

ตามมาตราวัดข้างต้นนี้ ระยะทาง ๑ โยชน์ เทียบได้กับ ๒๐.๗๕ กม. หรือเทียบได้กับ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต (เฟอร์ลอง คือ หน่วยระยะทาง ๒๒๐ หลา หรือ ๑ ส่วน ๘ ไมล์ = ๒๐๑ เมตร ภาษาอังกฤษใช้เป็น furlong .ใช้อักษรย่อว่า fur) มีวิธีคูณ ดังนี้

๑ นิ้ว (บาลี) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล) เพราะเมล็ดข้าวเปลือกเรียงตามด้านกว้าง ๗ เม็ด=.๗๕ นิ้ว (สากล) หรือ ๓/๔ นิ้ว (สากล)

๑ โยชน์ เท่ากับ ๑๒ นิ้ว x ๒ คืบ x ๗ ศอก x ๒๐ ยัฏฐิ x ๘๐ อุสภะ x ๔ คาวุต = ๑,๐๗๕,๒๐๐ นิ้ว (บาลี)

๑ นิ้ว (บาลี) = ๐.๗๕ นิ้ว (สากล)

๑ โยชน์ จึงเท่ากับ ๑,๐๗๕,๒๐๐ x ๐.๗๕ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล)

๖๓,๓๖๐ นิ้ว (สากล) = ๑ ไมล์

๑ โยชน์ = ๘๐๖,๔๐๐ นิ้ว (สากล) หารด้วย ๖๓,๓๖๐ นิ้ว = ๑๒.๗๓ ไมล์ (หรือ ๑๒ ไมล์ ๕ เฟอร์ลอง ๕๔๐ ฟุต)

๑ ไมล์ = ๑.๖๐๙ กม.

๑๒.๗๓ ไมล์ = ๑๒.๗๓ x ๑.๖๐๙ = ๒๐.๔๘ กม. (กิโลเมตร).

สรุปความว่า ๑ โยชน์เท่ากับ ๑๒.๗๓ ไมล์ หรือ ๒๐.๔๘ กม. อนึ่งมาตราวัดตามบาลีที่กล่าวไว้ข้างต้น ปรากฏในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๙๖) ว่า

รตนํ ตานิ สตฺเตว ยฏฺฐิ ตา วีสตูสภํ
คาวุต'มุสภาสีติ โยชนํ จตุคาวุตํ.

[๒ คืบเหล่านั้น]เป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ๒๐ ยัฏฐิ เหล่านั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์.

คัมภีร์ข้างต้น กล่าวตามคัมภีร์สัมโมหวิโนทนี (อภิ.อฏ. ๒/๓๖๘) ดังนี้

เทฺว วิทตฺถิโย รตนํ. สตฺต รตนานิ ยฏฺฐิ, ตาย ยฏฺฐิยา วีสติ ยฏฺฐิโย อุสภํ. อสีติ อุสภานิ คาวุตํ. จตฺตาริ คาวุตานิ โยชนํ.

๒ คืบเป็น ๑ ศอก, ๗ ศอกเป็น ๑ ยัฏฐิ, ยัฏฐิ ๒๐ ตามยัฏฐินั้นเป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวุต, ๔ คาวุตเป็น ๑ โยชน์.

คัมภีร์สังขยาปกาสกะที่แต่งโดยท่านพระวิลาสะ แห่งเชียงใหม่ ได้ประพันธ์ข้อความนี้เป็นคาถาว่า

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโฑ
วีสทณฺโฑ จ อุสโภ
อสีติ อุสภา คาวี
คาวี จตฺตาริ โยชนํ. (คาถา ๑๒)

๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะ เป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์.

ในคัมภีร์กังขาโยชนา (หน้า ๒๗๑) พบคาถาที่คล้ายคลึงกับคัมภีร์สังขยาปกาสกะ ดังนี้

สตฺต หตฺถา มโต ทณฺโฑ
ทณฺฑา วีสติ อุสภํ
อสีติ อุสภา คาวี
คาวี จตฺตาริ โยชนํ.

๗ ศอกเป็น ๑ ทัณฑะ (ไม้เท้า), ๒๐ ทัณฑะ เป็น ๑ อุสภะ, ๘๐ อุสภะเป็น ๑ คาวี (คาวุต), ๔ คาวีเป็น ๑ โยชน์

เชิงอรรถพรหมวิหาร หน้า ๔๔๑]

อคายิมฺห (กฺริ/อา) ดู คายติ

[อ + เค (สทฺเท) + อ + มฺหา]

แปลง เอ เป็น อย (กจ. ๕๑๔) ที่ฆะ อ เป็น อา

อคาร (น)

[อค + อาร]

อคนฺติ คจฺฉนฺติ เอตฺถาติ อคารํ. ณฺวาทิ ๑๖๔. อค + รา + อ, น คจฺฉนฺตีติ อคา, ถมฺภาทโย, เต ราติ คณฺหาตีติ อคารํ (ธาน.ฏี. ๒๕๐)

เรือน, การอยู่ครองเรือน, บ้าน, อาคาร.

เยเม โภ โคตม กุลปุตฺตา ภวนฺตํ โคตมํ อุทฺทิสฺส สทฺธา **อคารสฺมา** อนคาริยํ ปพฺพชิตา, ภวํ เตสํ โคตโม ปุพฺพงฺคโม, ภวํ เตสํ โคตโม พหุการา, ภวํ เตสํ โคตโม สมาทเปตา โภโต จ ปน โคตมสฺส สา ชนตา ทิฏฐานุคตึ อาปชฺชตีติ.

(ม. ๑/๒๐)

(พราหมณ์ชื่อชาณุสโสณิทูลถามว่า)

ข้าแต่ท่านพระโคดม พวกกุลบุตรมีศรัทธาออกจาก**การครองเรือน** บวชเป็นบรรพชิต เจาะจงท่านพระโคดม ท่านพระโคดมทรงเป็นหัวหน้าของกุลบุตรเหล่านั้น เป็นผู้มีอุปการะมาก เป็นผู้แนะนำให้ถือตามชุมชนนั้น ถือเอาแบบอย่างท่านพระโคดมหรือ.

อคารสฺมาติ อคารโต. (ม.อฏ. ๑/๑๑๕)

บทว่า **อคารสฺมา** คือ จากการครองเรือน.

อคารโตติ อคารวาสโต, อุตฺตรปทโลเปน นิสฺสยูปจาเรน วา อยํ นิทฺเทโส.

(ม.ฏี. ๑/๒๑๖)

บทว่า **อคารโต** แปลว่า จากการครองเรือน, ศัพท์นี้แสดงไว้ด้วยการลบบทหลัง หรือด้วยการกล่าวถึงที่ตั้ง[แต่ให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย]

ดู อาคาร

[บทว่า **อคารสฺมา** เป็นอันตโลปสมาส (สมาสลบบทในที่สุด[บทหลัง]) ดังนั้น พระฎีกาจารย์ จึงอธิบายว่า **อคารวาสโต** (จากการอยู่ครองเรือน อคาร + วาส) โดยวิเคราะห์ว่า อคาเร วาโส อคารวาโส (การอยู่ครองเรือน) ลบ วาส ศัพท์ การลบศัพท์ในสมาสนี้ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

อาทิโลปสมาส (สมาสลบบทในเบื้องหน้า) เช่น เทเวน ทตฺโต ทตฺโต (ผู้อันเทพเจ้าประทาน, นายเทพประทาน) ลบ เทว ศัพท์

มัชเฌโลปสมาส (สมาสลบบทในท่ามกลาง) เช่น มคฺเคน สมฺปยุตฺตํ จิตฺตํ มคฺคจิตฺตํ (จิตอันประกอบด้วยมรรค) ลบ สมฺปยุตฺต ศัพท์,

อันตโลปสมาส (สมาสลบบทในที่สุด) เช่น รูปสฺส ภโว รูปํ (ภพของรูปพรหม, รูปภพ) ลบ ภว ศัพท์, กามสฺส อวจโร กาโม (ภูมิอันเป็นที่หยั่งลงเป็นไปของกาม [คือกิเลส และวัตถุ]) ลบ อวจร ศัพท์ ดังคัมภีร์อภิธัมมาวตาร (ปริจเฉทที่ ๑ คาถา ๑๗) กล่าวว่า

สฺวายํ รูปภโว รูปํ เอวํ กาโมติ สญฺญิโต
อุตฺตรสฺส ปทสฺเสว โลปํ กตฺวา อุทีริโต.

รูปภพเรียกว่า รูป ฉันใด กามาวจรก็เรียกว่า กาม โดยกระทำการลบบทหลัง ฉันนั้น

ในคัมภีร์ฎีกาหลายฉบับ กล่าวถึงการลบบทในสมาสว่า

คิชฺฌสทิสกูโฏติ คิชฺฌกูโฏติ วา มชฺเฌปทโลปีสมาโส ยถา สากปตฺถโวติ.

(สารตฺถ. ๒/๑๓๗)

อีกนัยหนึ่ง ภูเขาที่มียอดคล้ายนกแร้ง ชื่อว่า คิชฌกูฏ เป็นสมาสที่ลบบทในท่ามกลาง ดังคำว่า สากปตฺถโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)

ติณภกฺโข สีโห ติณสีโห ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปน ยถา สากปตฺถิโวติ.

(สำ.ฏี. ๒/๒๗๗, อำ.ฏี. ๒/๓๕๒)

ราชสีห์ที่กินหญ้า ชื่อว่า ติณสีหะ ด้วยการลบบทหลังในบทหน้า ดังคำว่า สากปตฺถิโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)

นนฺทีมูลโก ภโว นนฺทีภโว ปุริมปเท อุตฺตรปทโลเปน สากภกฺโข ปตฺถโว สากปตฺถโวติ ยถา.

(สำ.ฏี. ๑/๖๖)

ภพที่มีตัณหาเป็นมูลเหตุ ชื่อว่า นันทีภวะ ด้วยการลบบทหลังในบทหน้า ดังคำว่า สาก-ปตฺถโว (กษัตริย์ผู้โปรดผัก)

อีกนัยหนึ่ง บทว่า **อคารสฺมา** ในข้อความว่า อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา นี้ เป็น**ฐานู-ปจาระ**คือ ความหมายแฝงที่ได้จากคำแสดงสถานที่ (ฐานะ) แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น (ฐานี,นิสสยะ) ซึ่งในที่นี้คำว่า อคารสฺมา ตามรูปศัพท์แปลว่า "เรือน" แต่เจตนาที่แท้จริง หมายถึง ผู้อาศัยอยู่ในเรือน (การครองเรือน) ดังนั้น พระฏีกาจารย์จึงอธิบายว่า นิสฺสยูปจาเรน (ด้วยการกล่าวถึงที่อาศัย) ภาษาบาลีมีการใช้ภาษาอยู่ลักษณะหนึ่ง ที่ผู้พูดกล่าวถึงสถานที่ แต่เจตนาหมายถึงผู้ที่อยู่ในสถานที่นั้น เช่น สพฺโพ คาโม อาคโต ตามรูปคำแล้วแปลว่า บ้านทั้งหมดมา ตามปกติแล้วบ้านจะมาไม่ได้ ความหมายที่แท้จริงก็คือชาวบ้านทั้งหมดมา]

อคารก (น)

[อคาร + ก]

เรือนเล็ก, บ้านเล็ก, กระท่อม, บรรณศาลา (อาศรม).

ตาต มาณวโก เอโส
ตาลมูลํ อปสฺสิโต
อคารกญฺจิทํ อตฺถิ
หนฺท เทมสฺส**คารกํ**. (ชา.๑/๔๔)

(ดาบสกุมารพูดกับบิดาว่า)

ข้าแต่พ่อ พระดาบสรูปนั้นยืนพิงต้นตาลอยู่ **บรรณศาลา** (อาศรม) ของเรานี้ก็มีอยู่ เราให้**บรรณศาลา**เพื่อให้เขาอยู่เถิด.

อคารกญฺจิทํ อตฺถีติ

อิทญฺจ อมฺหากํ ปพฺพชิตาคารํ อตฺถิ, ปณฺณสาลํ สนฺธาย วทติ. (ชา.อฏ. ๒/๖๓)

บาทคาถาว่า **อคารกญฺจิทํ อตฺถิ** (บรรณศาลาของเรานี้ก็มีอยู่) ความว่า เรือนแห่งบรรพชิต (อาศรม) ของเรานี้ก็มีอยู่, ดาบสกุมาร กล่าวหมายเอาบรรณศาลา.

โย นุ โข อุทายิ เอวํ วเทยฺย เยหิ โส ปุริโส พนฺธเนหิ พทฺโธ น สกฺโกติ เอกํ **อคารกํ** โอลุคฺควิลุคฺคํ กากาติทายึ นปรมรูปํ ปหาย, เอกํ ขโฏปิกํ โอลุคฺควิลุคฺคํ นปรมรูปํ ปหาย, เอกิสฺสา กุมฺภิยา ฐณฺฑสมวาปกํ นปรมรูปํ ปหาย, เอกํ ชายิกํ นปรมรูปํ ปหาย เกสมสฺสุ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตุํ. ตญฺหิ ตสฺส อพลํ พนฺธนํ, ทุพฺพลํ พนฺธนํ, ปูติกํ พนฺธนํ, อสารกํ พนฺธนนฺติ, สมฺมา นุ โข โส อุทายิ วทมาโน วเทยฺยาติ โน เหตํ ภนฺเต เยหิ โส ภนฺเต ปุริโส พนฺธเนหิ พทฺโธ, น สกฺโกติ เอกํ **อคารกํ** โอลุคฺควิลุคฺคํ ฯเปฯ เอกํ ชายิกํ นปรมรูปํ ปหาย ฯเปฯ อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตุํ. ตญฺหิ ตสฺส พลวํ พนฺธนํ, ทพฺหํ พนฺธนํ, ถิรํ พนฺธนํ, อปูติกํ พนฺธนํ, ถูลโล กลิงฺคโรติ.

เอวเมว โข อุทายิ อิเธกจฺเจ โมฆปุริสา อิทำ ปชหถาติ มยา วุจฺจมานา เต เอวมาหํสุ กึ

ปนิมสฺส อปฺปมตฺตกสฺส โอรมตฺตกสฺส อธิสลฺลิขเตวายํ สมโณติ เต ตญฺเจว นปฺปชหนฺติ, มยิ จ อปฺปจฺจยํ อุปฏฺฐาเปนฺติ. เย จ ภิกฺขู สิกฺขากามา เตสํ ตำ อุทายิ โหติ พลวำ พนฺธนำ, ทฬฺหำ พนฺธนำ, ถิรำ พนฺธนำ, อปูติกำ พนฺธนำ, ถูโล กลิงฺคโร. (ม. ๒/๑๑๔)

ดูก่อนอุทายี ผู้ใดแลกล่าวอย่างนี้ว่า เครื่องผูกที่ผูกบุรุษนั้นผู้ไม่อาจละ**เรือนเล็ก**ๆ หลังหนึ่ง ซึ่งมีเครื่องมุงและเครื่องประกอบอื่นๆ ผุพัง หลุดลุ่ย ต้องคอยไล่นกกา ไม่เป็นรูปบ้าน ไม่อาจละแคร่อันหนึ่งที่ผุพังแทบไม่เป็นแคร่ ไม่อาจละข้าวเปลือก และเมล็ดพืชสำหรับหว่าน หม้อหนึ่งซึ่งไม่ใช่พันธุ์ดี ไม่อาจละภรรยาคนหนึ่งซึ่งมีรูปไม่สวย แล้วโกนผมและหนวด นุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จัดเป็นเครื่องผูกที่ไม่มีกำลัง บอบบาง เปื่อย ไม่มีแก่นสาร ผู้นั้น เมื่อกล่าวอย่างนี้ ชื่อว่ากล่าวถูกต้อง หรือไม่

ไม่ พุทธเจ้าข้า เพราะเครื่องผูกที่ผูกบุรุษนั้น ผู้ไม่อาจละได้แม้แต่**เรือนเล็ก**ๆ หลังนั้น ซึ่งมีเครื่องมุงและเครื่องประกอบอื่นๆ ผุพัง หลุดลุ่ย ... ไม่อาจละภรรยาคนหนึ่งซึ่งมีรูปไม่สวย ...ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต จัดเป็นเครื่องผูกที่มีกำลัง มั่นคง แน่นแฟ้น ไม่เปื่อย เป็นเหมือนท่อนไม้ใหญ่

ดูก่อนอุทายี โมฆบุรุษบางพวกในธรรมวินัยนี้ ก็อย่างนั้นเหมือนกัน เมื่อเรากล่าวว่า จงละความผิดนี้เสียเถิด ก็กล่าวอย่างนี้ว่า ความผิดเพียงเล็กน้อยนี้จะสำคัญอะไร พระสมณะรูปนี้ช่างเคร่งครัดนัก พวกเขาจึงไม่ละความผิดนั้นทั้งที่ยังมีความยำเกรงในเรา ดูก่อนอุทายี อนึ่ง ความผิดเพียงเล็กน้อยของเหล่าภิกษุผู้ใคร่ในสิกขานั้น ย่อมเป็นเครื่องผูกที่มีกำลัง มั่นคง แน่นแฟ้น ไม่เปื่อย เป็นเหมือนท่อนไม้ใหญ่ ฉะนั้น.

อคารกนฺติ ขุทฺทกเคหำ. (ม.อฏ. ๓/๑๑๗)

บทว่า **อคารกำ** แปลว่า เรือนเล็ก.

[บทว่า **อคารกำ** ลง ก ปัจจัยในอรรถว่า ขุทฺทก (เล็กน้อย) ดังนั้น ในอรรถกถา พระอรรถกถาจารย์จึงอธิบายว่า อคารกนฺติ ขุทฺทกเคหำ บทว่า อคารกำ (กระท่อม) ได้แก่ เรือนเล็กๆ (เรือนน้อย) คัมภีร์ปทสังคหะ (ข้อ ๒๓๖) ประพันธ์คาถาสรุปความอรรถของ ก ปัจจัยที่ลงด้วยสูตร ยทนุปปนฺนา เป็นต้นว่า

ปฏิภาคานุกมฺปาสุ
สญฺญากุจฺฉิตหีฬเน
ขุทฺทเก จ สกตฺเถ โก
คามโกจฺเจวมาทิสุ.

ก ปัจจัยย่อมลงในความหมายว่า คล้ายคลึง, น่าเอ็นดู, ชื่อ, น่ารังเกียจ, ดูหมิ่น, เล็กน้อย และสกัตถ์ ดังอุทาหรณ์ว่า คามโก (บ้านเล็ก) เป็นต้น]

อคารมชฺฌ (น)

[อคาร + มชฺฌ] ท่ามกลางเรือน.

โย เว อนฏฺฐวำ นฏฺฐนฺติ จาห
กาเมว โส ลภตำ ภุญฺชตญฺจ

อคารมชฺเฌ มรณํ อุเปตุ
โย วา โภนฺโต สงฺกติ กญฺจิเทว.

(ชา. ๑/๒๘๗)

(พระโพธิสัตว์สาบานว่า)
ผู้ใดแลกล่าวถึงสิ่งที่ไม่หายว่าหาย หรือว่าผู้ใดสงสัยใครๆ ก็ตาม ขอผู้นั้นจงได้ประสบและซ่องเสพกามทั้งหลายจนกระทั่งตาย **ท่ามกลางเรือน**.

อคารมุนิ (ปุ)

[อคาร + มุนิ]
อคารมุนี, มุนีผู้ครองเรือน, พระอริยะฝ่ายฆราวาส.

อิเมหิ ตีหิ โมเนยฺเยหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคตา ฉ มุนิโน **อคารมุนิโน**, อนคารมุนิโน, เสข-มุนิโน, อเสขมุนิโน, ปจฺเจกมุนิโน, มุนิมุนิโนติ. กตเม อคารมุนิโน? เย เต อคาริกา ทิฏฺฐปทา วิญฺญาตสาสนา อิเม **อคารมุนิโน**. กตเม อนคารมุนิโน เย เต ปพฺพชิตา ทิฏฺฐปทา วิญฺญาตสาสนา อิเม อนคารมุนิโน. สตฺต เสขา เสขมุนิโน. อรหนฺโต อเสขมุนิโน. ปจฺเจกพุทฺธา ปจฺเจกมุนิโน. มุนิมุนิโน วุจฺจนฺติ ตถาคตา อรหนฺโต สมฺมาสมฺพุทฺธา. (มหานิ. ๔๔)

มุนีผู้ประกอบด้วยโมเนยยธรรม ๓ ประการเหล่านี้ มี ๖ จำพวก คือ **อคารมุนี** อนคารมุนี เสขมุนี อเสขมุนี ปัจเจกมุนี มุนิมุนี **อคารมุนี** คือ บุคคลผู้ครองเรือนเห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว อนคารมุนี คือ บุคคลผู้เป็นบรรพชิตเห็นทาง(นิพพาน)แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้ว เสขมุนี คือ พระเสขะ ๗ จำพวก อเสขมุนี คือ เหล่าพระอรหันต์ ปัจเจกมุนี คือ พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย มุนิมุนี คือ พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าทั้งหลาย.

อคารมชฺเฌ วสนฺตา **อคารมุนิโน**.

(มหานิ.อฏ. ๑๕๒)

บุคคลผู้อยู่ท่ามกลางเรือน (อยู่ครองเรือน) ชื่อว่า **อคารมุนิ**.

[คำว่า **มุนิมุนิ** (มุนิ + มุนิ, มุนิ จ โส มุนิ จาติ มุนิมุนิ แสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมที่เรียกว่า **อติสยัตถะ** ซึ่งในที่นี้ คำว่า มุนิมุนิ มีความหมายว่าพระสัมมาสัม-พุทธเจ้า เพราะเหตุนั้น ท่านจึงขยายความว่า มุนิมุนิโน วุจฺจนฺติ ตถาคตา อรหนฺโต สมฺมา-สมฺพุทฺธา.ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) = ทุกฺขญฺจ ตำ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขำ. รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตำ รูปญฺจาติ รูปรูปำ. ราช-ราช (พระราชาผู้ยิ่งใหญ่, พระจักรพรรดิราช) ราชา จ โส ราชา จาติ ราชราโช. เทวเทว (เทพผู้ยิ่งใหญ่, อดิเทพ) = เทโว จ โส เทโว จาติ เทวเทโว. ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้) ปทญฺจ ตำ ฐานญฺจาติ ปทฏฺฐานำ.

ดังคำอธิบายในคัมภีร์ปรมัตถทีปนี (ปรมตฺถ-ทีปนี. หน้า ๑๓๓) ว่า
ปริยายปทานญฺหิ วิเสสนสมาเส อติสยตฺโถ วิญฺญายติ ยถา ปทฏฺฐานนฺติ.
ความจริงแล้วอรรถอันยิ่ง[กว่าปกติ]ของบทที่เป็นคำไวพจน์กัน ย่อมเป็นที่รู้ได้ในวิเสสน

สมาส (กรรมธารยสมาส) ดังคำว่า ปทฏฺฐาน (มูลเหตุ, เหตุใกล้)]

อคารยฺห (ติ)

[น + คารยฺห]

คารยฺห = ครห (นินฺทายํ) + ณฺย

อันใครๆ ไม่พึงติเตียน, ผู้ไม่ควรถูกตำหนิ.

อนิตฺตรา อิตฺตรสมฺปยุตฺตา
ยญฺญา จ เวทา จ สุโภค โลเก
ตท**คฺครยฺห**ญฺหิ วินินฺทมาโน
ชหาติ วิตฺตญฺจ สตญฺจ ธมฺมํ.

(ชา. ๒/๒๓๑)

(นาคกาณาริฏฐะกล่าวว่า)
พี่สุโภคะ ยัญและพระเวททั้งหลายในโลก ที่พวกพราหมณ์ประกอบขึ้น มิใช่ของเล็กน้อย ฉะนั้น ผู้ติเตียนพราหมณ์ผู้**ไม่ควรติเตียน** ชื่อว่าย่อมละเลยทรัพย์เครื่องปลื้มใจและธรรมของสัตบุรุษ.

ตทคฺครยฺหนฺติ ตสฺมา **อคารยฺหํ** พฺราหฺมณํ วินินฺทมาโน ธนญฺจ ปณฺฑิตานํ ธมฺมญฺจ ชหาติ.

(ชา.อฏ. ๗/๔๗)

บทว่า **ตทคฺครยฺหํ** ความว่า เหตุนั้น ผู้ติเตียนพราหมณ์ผู้**ไม่ควรติเตียน** ชื่อว่า ย่อมละทิ้งทรัพย์และธรรมของบัณฑิตทั้งหลาย.

ดู อครหิย

[คารยฺห = ครห (นินฺทายํ ติเตียน) + ณฺย แปลง [คร ของ ครห ธาตุ]เป็น คาร แปลง ณฺย กับที่สุดธาตุ (ห) เป็น ยฺห ด้วยสูตร (กจ. ๕๔๔) ว่า วทมทคมฺยุชครหาการาทีหิ ชฺชมฺมคฺค-ยฺเหยฺยา คาโร วา (แปลง ณฺย ปัจจัยท้าย วท, มท, คมฺ, ยุช, ครห ธาตุ และธาตุ อาการันต์เป็นต้นกับพยัญชนะที่สุดธาตุเป็น ชฺช, มฺม, คฺค, ยฺห และ เอยฺย ตามอุทาหรณ์ และแปลง [คร ของ ครห ธาตุ]เป็น คาร)]

อคารว (ติ)

[น + คารว]

ไม่มีความเคารพ - ความนับถือ.

อถ โข ภควโต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวํ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “ทุกฺขํ โข **อคารโว** วิหรติ อปฺปติสฺโส, กถ นุ ขฺวาหํ สมณํ วา พฺราหฺมณํ วา สกฺกตฺวา ครุ กตฺวา อุปนิสฺสาย วิหเรยฺยนฺติ. (สํ. ๑/๑๔๐)

ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคเสด็จหลีกเร้นอยู่ในที่สงัด เกิดความรำพึงอย่างนี้ว่า บุคคลผู้**ไม่มีความเคารพ** ไม่มีความยำเกรง ย่อมอยู่เป็นทุกข์ เราพึงสักการะ เคารพ อาศัยสมณะ หรือพราหมณ์คนไหนหนอแลอยู่.

อคารโวติ อญฺญสฺมึ คารวรหิโต, กญฺจิ ครุฏฺ-ฐาเน อฏฺฐเปตฺวาติ อตฺโถ. (สํ.อฏ. ๑/๑๘๖)

บทว่า **อคารโว** (ไม่มีความเคารพ) ความว่า เว้นความเคารพในบุคคลอื่นคือไม่ทรงตั้งใครๆ ไว้ในฐานะเป็นที่เคารพ.

[ดู อคารวา ใน วิ.๓/๑๑๗, วิ. ๔/๓๑๐, อำ. ๒/๒๑๖, เถร. ๓๔๑, ๓๔๓, อภิ.วิ. ๓๙๕, อภิ.อฏ. ๒/๔๘๘]

[คารว = ครุโน ภาโว คารโว. คารโว อสฺส นตฺถีติ อคารโว. พฤทธิ์สระต้น และแปลง อุ อักษร เป็น อว ด้วย จ ศัพท์ในสูตร (กจฺ. ๗๘) ว่า โอ สเร จ (แปลง โอ ของ โค ศัพท์ และแปลงสระอื่น ๆ ในสมาสเป็น อว ในเพราะสระหลัง)]

อคารวตา (ถี)

[อคารว + ตา]

ความเป็นผู้ไม่มีความเคารพ, ความไม่เคารพ.

มาตริ วา ปิตริ วา เชฏฺเ วา ภาตริ วา อาจริเยสุ วา อุปชฺฌาเย วา พุทฺเธ วา สาวเกสุ วา อญฺตรญฺตเรสุ ครุฏฺานิเยสุ วิปฺปฏิ-กูลคฺคาหิตา วิปจฺจนีกสาตตา อนาทริยํ อนาทริยตา **อคารวตา** อปฺปติสฺสวตา อยํ วุจฺจติ “อสภาควุตฺติ”. (อภิ.วิ. ๓๖๕)

ความไม่ประพฤติตาม ความประพฤติขัดขืน ความไม่เอื้อเฟื้อ ภาวะที่ไม่เอื้อเฟื้อ **ความไม่เคารพ** ความไม่ยำเกรงในบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ผู้ที่ควรเคารพ เช่น มารดาบิดา พี่ชาย พี่สาว อาจารย์ อุปัชฌาย์ พระพุทธเจ้า หรือพระสาวก นี้เรียกว่า อสภาควุตติ.

ครุวาสํ อวสนวเสน อุปฺปนฺโน อคารวภาโว **อคารวตา**. (อภิ.อฏ. ๑/๔๒๒)

ความเป็นผู้ไม่มีความเคารพอันเกิดขึ้นด้วยอำนาจการไม่อยู่อย่างเคารพ[ในผู้หนักแน่นด้วย คุณธรรม]ชื่อว่า **อคารวตา**.

อคารวภาว (ปุ)

[อคารว + ภาว] ดู อคารวตา

อคารวสุตฺต (น)

[อคารว + สุตฺต]

พระสูตรว่าด้วยความไม่เคารพ.

(๑) พระสูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงภิกษุผู้ไม่เคารพ ชื่อว่าไม่ดำเนินชีวิตชั้นสูง และจะไม่เข้าถึงความสงบ

(๒) พระสูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงภิกษุผู้ไม่เคารพ ชื่อว่าไม่ดำเนินชีวิตตามธรรม และจะไม่เข้าถึงวิปัสสนาปัญญา

(๓) พระสูตรหนึ่งในอังคุตตรนิกาย กล่าวถึงลักษณะ ๔ ประการ ที่ทำให้ภิกษุเกิดความไม่เคารพ (ไม่ยำเกรง)

อคารวาส (ปุ)

[อคาร + วาส, วส + ณ]

การอยู่ครองเรือน.

พหูนิ วสฺสานิ ตยามฺหิ ยาจิโต
อคารวาเสน อลํ นุ เต อิทํ
ตํ ทานิ มํ ปพฺพชิตํ สมานํ
กึการณา จิตฺต ตุวํ น ยุญฺชสิ. (เถร. ๓๕๖)

(จิตเอ๋ย) ท่านอ้อนวอนเราเป็นเวลาหลายปีว่าท่านไม่สมควรจะ**อยู่ครองเรือน** บัดนี้ เรานั้น ก็ได้บวชสมประสงค์แล้ว เหตุไฉน ท่านจึงไม่ชักนำเสียเล่า.

อคาริก (ติ)

[อคาร + อิก]

ผู้อยู่ครองเรือน, ฆราวาส, ผู้ทำงานของฆราวาสมีการทำนาและเลี้ยงโคเป็นต้น.

สจฺจำ กิร ภิกฺขเว ถุลฺลนนฺทา ภิกฺขุนี **อคาริกสฺส** สมณจีวรำ เทตีติ? “สจฺจำ ภควาติ. วิครหิ พุทฺโธ ภควา ฯเปฯ กถญฺหิ นาม ภิกฺขเว ถุลฺลนนฺทา ภิกฺขุนี **อคาริกสฺส** สมณจีวรำ ทสฺสติ เนตำ ภิกฺขเว อปฺปสนฺนานำ วา ปสาทาย ฯเปฯ เอวญฺจ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุนิโย อิมำ สิกฺขาปทำ อุทฺทิสนฺตุ. ยา ปน ภิกฺขุนี **อคาริกสฺส** วา ปริพฺพาชิกสฺส วา ปริพฺพาชิกาย วา สมณจีวรำ ทเทยฺย ปาจิตฺติยนฺติ. (วิ. ๓/๓๗๔)

[ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาครับสั่งให้ประชุมสงฆ์เพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ ทรงสอบถามภิกษุทั้งหลายว่า]

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ทราบว่า ภิกษุณีถุลลนันทาให้สมณจีวรแก่**ฆราวาส**จริงหรือ พวกภิกษุทูลรับว่า จริง พระพุทธเจ้าข้า พระผู้มีพระภาคทรงตำหนิว่า ... ภิกษุทั้งหลาย ไฉน ภิกษุณีถุลลนันทา จึงให้สมณจีวรแก่**ฆราวาส**เล่า ภิกษุทั้งหลาย การทำอย่างนี้ มิได้ทำคนที่ยังไม่เลื่อมใสให้เลื่อมใส [หรือทำคนที่เลื่อมใสอยู่แล้ว ให้เลื่อมใสยิ่งขึ้นได้เลย] ดังนี้...แล้วจึงรับสั่งให้ภิกษุณีทั้งหลาย ยกสิกขาบทนี้ขึ้นแสดงดังนี้

ก็ภิกษุณีใด ให้สมณจีวรแก่**ฆราวาส** (ชาวบ้าน) แก่ปริพาชก หรือปริพาชิกา ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อคาริโก นาม โย โกจิ อคารำ อชฺฌายติ.

(วิ.๒/๓๗๕, ๓๙๘)

บุคคลใดบุคคลหนึ่ง อยู่ครองเรือน ชื่อว่า **อคาริกะ**.(ผู้อยู่ครองเรือน)

เย เต **อคาริกา** ทิฏฺฐปทา วิญฺญาตสาสนา อิเม อคารมุนิโน. (มหานิ. ๔๔)

บุคคล**ผู้ครองเรือน** เห็นทาง (พระนิพพาน) แล้ว รู้แจ้งหลักคำสอนแล้วเหล่านี้แล ชื่อว่าอคารมุนี.

อคาริกาติ

กสิโครกฺขาทิอคาริกกมฺเม นิยุตฺตา.

(มหานิ.อฏ. ๑๕๒)

บทว่า **อคาริกา** ได้แก่ ผู้ประกอบการงานมีการไถนาและการเลี้ยงโคเป็นต้น.

อคาริกกมฺม (น)

[อคาริก + กมฺม]

การงานของผู้อยู่ครองเรือน, การงานของฆราวาส, การงานของชาวบ้าน.

ดู อคาริก

อคาริกพาหุสจฺจ (น)

[อคาริก + พาหุสจฺจ]

ความเป็นผู้ได้สดับมากของฆราวาส.

การที่ฆราวาสเป็นผู้มีการสดับมาก.

พาหุสัจจะของผู้อยู่ครองเรือน.

อปิจ **อคาริกพาหุสจฺจ**มฺปิ ยำ อนวชฺชำ, ตำ อุภยโลกหิตสุขาวหนโต มงฺคลนฺติ เวทิตพฺพำ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๓)

อนึ่ง แม้**การที่ฆราวาสเป็นผู้มีการสดับมาก** อันใดไม่มีโทษ อันนั้น ก็พึงทราบว่า เป็นมงคล เพราะนำมาซึ่งประโยชน์สุขในโลกทั้งสอง.

[พาหุสจฺจ = พหุสุต + ณฺย ลบ ณ แปลง ตฺย เป็น จ ซ้อน จฺ แปลง อุ ที่ สุ เป็น อ วุทธิ อ ที่ พ เป็น อา]

อคาริกภูต (ติ)

[อคาริก + ภูต]

ผู้เป็นคฤหัสถ์, ผู้เป็นฆราวาส.

ปุพฺเพ เม อาวุโส **อคาริกภูตสฺส** สโต เอตทโหสิ สมฺพาโธ ฆราวาโส รโชปโถ, อพฺโภกาโส ปพฺพชฺชา. นยิทำ สุกรำ อคารำ อชฺฌาวสตา เอกนฺตปริปุณฺณำ เอกนฺตปริสุทฺธำ สงฺขลิขิตำ พฺรหฺมจริยำ จริตุ๎. ยนฺนูนาหำ เกสมสฺสุำ โอหาเรตฺวา กาสายานิ วตฺถานิ อจฺฉาเทตฺวา อคารสฺมา อนคาริยำ ปพฺพเชยฺยนฺติ. (สำ. ๑/๔๑๙)

(ท่านพระมหากัสสปะจึงได้กล่าวกับท่านพระอานนท์ดังนี้ว่า)

ดูก่อนผู้มีอายุ เมื่อก่อน เรา**เป็นคฤหัสถ์** ได้มีความคิดว่า การครองเรือนดุจที่คับแคบ เป็นทางมาแห่งกิเลสธุลี การออกบวชดุจที่โล่ง ผู้อยู่ครองเรือน จะประพฤติพรหมจรรย์ ให้บริสุทธิ์บริบูรณ์ โดยส่วนเดียวประดุจสังข์ที่ขัดแล้ว ไม่ใช่ทำได้ง่าย ทางที่ดีเราควรปลงผมและหนวดนุ่งห่มผ้ากาสาวพัสตร์ ออกจากเรือนบวชเป็นบรรพชิต.

[คำว่า **ฆราวาโส** แปลได้ ๒ นัย คือแปลว่า **การครองเรือน** มีรูปวิเคราะห์ว่า อาวสนำ อาวาโส, ฆเร อาวาโส ฆราวาโส (สัตตมีตัปปุริสสมาส) และ แปลว่า **ผู้ครองเรือน** มีรูปวิเคราะห์ว่า ฆเร อาวาโส ยสฺสาติ ฆราวาโส (สัตตมีพหุพพีหิสมาส) หรือ ฆราวาโส อสฺส อตฺถีติ ฆราวาโส (ฆราวาส ศัพท์ + ณ ปัจจัย ในอัสสัตถิตัทธิต. แต่ในที่นี้ ต้องแปลว่า "การครองเรือน" เพราะ **ฆราวาส** ศัพท์ในที่นี้ ระบุถึงกิริยาการครองเรือน ด้วยเหตุผลเหล่านี้ คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะกิริยาการคับแคบไม่เกี่ยวกับบุคคล แต่เกี่ยวกับอาการ ถ้าแปลว่า ผู้ครองเรือนดุจที่คับแคบ จะไม่มีความหมายใดๆ จึงต้องแปลว่า การครองเรือนดุจที่คับแคบ

๒.บริบท (บทข้างเคียง) เพราะในข้อความต่อมามีบทว่า **ปพฺพชฺชา** ที่ระบุถึงกิริยาการออกบวช จึงทำให้อนุมานรู้ว่า บทนี้ระบุถึงการครองเรือนของคฤหัสถ์ ไม่ใช่ระบุถึงบุคคลคือคฤหัสถ์ผู้ครองเรือน

๓.การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า **ฆราวาโส** จึงหมายถึงอาการครองเรือน ไม่ใช่ผู้ครองเรือน เนื่องด้วยศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการ ซึ่งเป็นภาวตัทธิต หรือภาวสาธน ศัพท์ก็ตาม มักใช้เป็นรูปเอกพจน์ ทั้งนี้เพราะนักไวยากรณ์ (เช่น สัททัตถเภทจินตา คาถาที่ ๒๙๑, นิรุตติทีปนี หน้า ๓๔๙) มีมติตรงกันว่า ศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการจัดว่าเป็นสามัญญชาติ (มีสภาพเหมือนกัน) คือ แม้จะมีบุคคลที่อาศัยของกิริยาแตกต่างกัน แต่ก็จัดว่ามีสภาพเหมือนกัน เช่น ปริวิตกฺโก

= ความดำริ (วิ.มหาวิ. ๑/๗/๑๒), กรณ์ = การกระทำ (วิ.มหาวิ.๑/๖๒๑/๔๒๓) ในตัวอย่างเหล่านี้ อาการดำริ อาการกระทำ แม้จะดำรงอยู่ในบุคคลหลายคนที่แตกต่างกัน แต่ก็มีสภาพเหมือนกัน คือ สภาพที่ดำริและกระทำ จึงไม่มีรูปพหูพจน์ว่า ปริวิตกฺกา หรือ กรณานิ ที่แสดงกิริยาอาการในพระไตรปิฎกเลย ฉะนั้น ในพระไตรปิฎกจึงมีปรากฏเพียงรูปเอกพจน์ว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส ไม่มีปรากฏรูปพหูพจน์ว่า สมฺพาธา ฆราวาสา

๔. ในคัมภีร์อรรถกถาของมหานิเทศ (หน้า ๒๔๘) กล่าวว่า สพฺพํ ฆราวาสปลิโพธนฺติ สกลํ คิหิภาวชฏฺ (ปาฐะว่า สพฺพํ ฆราวาสปลิโพธํ ความว่า ความวุ่นวายในความเป็นคฤหัสถ์ทั้งหมด) ในที่นี้ คิหิภาว ศัพท์ ไข ฆราวาส ศัพท์ ว่าเป็นศัพท์ที่ระบุถึงกิริยา เพราะ ภาว ศัพท์หรือภาวตัทธิตปัจจัย ระบุถึงกิริยาอาการเหมือนภาวสาธนศัพท์ ดังนั้น ฆราวาส ศัพท์ในปาฐะว่า ฆราวาสปลิโพธ จึงแปลว่า การครองเรือน ถ้าท่านมุ่งจะไข ให้แปลว่า ผู้ครองเรือน ก็ต้องไขว่า คหฏฺฐชฏฺ หรือ คิหิชฏฺ แต่ท่านไม่ไขเช่นนั้น

สำหรับความหมายว่า **"ผู้ครองเรือน"** พบในพระบาลีว่า **พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา** (ผู้ครองเรือนทั้งหลาย มีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) เพราะ ฆราวาส ศัพท์ในปาฐะนี้หมายถึงบุคคลคือผู้ครองเรือน ด้วยเหตุผลเหล่านี้ คือ

๑. มีข้อความเหมาะสมกับฐานะ เพราะผู้ครองเรือน เป็นผู้ที่มีกิจธุระมาก

๒.บริบท (บทข้างเคียง) คือ พหุกิจฺจา พหุกรณียา ปรากฏใช้ในฐานะที่ระบุถึงบุคคลเท่านั้น เหมือนในปาฐะ (วิ.มหาวิ.๒/๒๗๙/๒๔ ปาฐะนี้มี ๑๘ แห่งในพระไตรปิฎก) ว่า พหุกิจฺจา มยํ พหุกรณียา (ข้าพระองค์ทั้งหลายมีกิจมาก มีเรื่องพึงทำมาก) ในที่นี้บทว่า มยํ ระบุถึงบุคคล มิใช่ระบุถึงอาการ ถ้าผู้กล่าวต้องการระบุถึงอาการที่การครองเรือนมีกิจธุระมาก ก็ควรจะใช้คำว่า พหุกิจฺโจ อมฺหากํ ฆราวาโส พหุกรณีโย แต่ประโยคเช่นนี้ ไม่มีปรากฏในพระไตรปิฎก

๓.การใช้พจน์ เพราะประกอบใช้เป็นรูปพหูพจน์ว่า พหุกิจฺจา ฆราวาสา พหุกรณียา ไม่ใช้เป็นรูปเอกพจน์ว่า พหุกิจฺโจ ฆราวาโส พหุกรณีโย เหมือนรูปว่า สมฺพาโธ ฆราวาโส จึงเป็นการระบุคำแปลว่า "ผู้ครองเรือนทั้งหลาย" ไม่ใช่แปลว่า "การครองเรือนทั้งหลาย" เนื่องด้วยศัพท์ที่ระบุถึงบุคคล จะใช้เป็นพหูพจน์ได้ในเมื่อต้องการจะแสดงจำนวนมาก ส่วนศัพท์ที่ระบุถึงกิริยาอาการ มักใช้เป็นเอกพจน์ตามกฎไวยากรณ์ที่แสดงมาแล้ว

๔. คัมภีร์อรรถกถาชาดก (เล่ม ๑๐ หน้า ๒๒๖) กล่าวว่า วตฺตสมฺปนฺโนติ ฆราวาสวตฺเตน วา ราชวตฺเตน วา สมนฺนาคโต (ปาฐะว่า วตฺตสมฺปนฺโน คือ ผู้เพียบพร้อมด้วยวัตรของผู้ครองเรือน หรือวัตรของพระราชา) บริบทคือ ราชวตฺเตน แสดงว่า ฆราวาส ศัพท์ระบุถึงผู้ครองเรือน เพราะท่านใช้ ฆราวาส ศัพท์คู่กับ ราช เมื่อ ราช ศัพท์แปลว่าพระราชา ไม่ใช่

แปลว่าความเป็นพระราชา ฆราวาส ศัพท์ก็ต้องแปลว่าผู้ครองเรือน ถ้าจะแปลว่า การครองเรือน ศัพท์หลังจะต้องใช้เป็น ราชตฺตวตฺเตน เท่านั้น แต่ท่านไม่ใช้เช่นนั้น]

อคาริกมิตฺต (ปุ)

[อคาริก + มิตฺต]

มิตฺต = มิท (สิเนเห) + ต. แปลง ท เป็น ต มิตรฝ่ายฆราวาส.

มิตฺตาติ เทฺว มิตฺตา **อคาริกมิตฺโต** จ อนาคาริก-มิตฺโต จ. (จูฬนิ. ๒๓๙)

บทว่า **มิตฺตา** ได้แก่ มิตร ๒ ประเภท คือ **มิตรฝ่ายฆราวาส** และมิตรฝ่ายบรรพชิต.

อคาริกรตน (น)

[อคาริก + รตน] รัตนะฝ่ายฆราวาส.

ปุริสรตนมฺปิ ทุวิธํ **อคาริกรตนํ**, อนคาริก-รตนญฺจ. (ขุทฺทก.อฏ. ๑๔๙)

แม้บุรุษรัตนะก็มี ๒ อย่าง คือ **รัตนะฝ่ายฆราวาส** และรัตนะฝ่ายบรรพชิต.

(ม.อฏ. ๔/๑๙๗ มีรูปว่า อคาริยรตนํ)

[รตน = รตึ ตโนตีติ รตนํ, รติ บทหน้า + ตน (วิตฺถาเร) + อ ลบ ติ (หรือ) รมนฺติ เอตฺถาติ รตนํ, รม (กีฬายํ) + ตน ลบ ม (หรือ) รตึ ชเนตีติ รตนํ, รติ บทหน้า + ชน (ชนเน) + อ แปลง อิ เป็น อ ลบ ช

รตน ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ มณิ (รัตนะ) เสฏฐะ (สิ่งที่ประเสริฐ) ธาน. ๑๐๖๒]

อคาริกวินย (ปุ)

[อคาริก + วินย]

วินัยฝ่ายฆราวาส, อคาริกวินัย.

อคาริกวินโย นาม ทสอกุสลกมฺมปถวิรมณํ (ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๓)

การงดเว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ ชื่อว่า **อคาริกวินัย** (วินัยฝ่ายฆราวาส).

[วินย = วิ + นี (ปาปเณ) + อ. พฤทธิ์ อี ที่ นี เป็น เอ ด้วยสูตร (กจ. ๔๘๕) ว่า อญฺเญสุ จ และแปลง เอ ที่พฤทธิ์มานั้นเป็น อย]

อคาริกวิภูสา (ถี)

[อคาริก + วิภูสา]

เครื่องประดับของฆราวาส.

วิภูสา ทุวิธา **อคาริกวิภูสา**, อนคาริกวิภูสา จ. ตตฺถ อคาริกวิภูสา สาฏกเวจนมาลาคนฺธาทิ, อนคาริกวิภูสา ปตฺตมณฺฑนาทิ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๐๐)

เครื่องประดับมี ๒ อย่าง คือ **เครื่องประดับของฆราวาส** และเครื่องประดับของบรรพชิต ในบรรดาเครื่องประดับ ๒ อย่างนั้น เครื่องประดับของฆราวาสมีผ้าสาฎก ผ้าโพก ดอกไม้ และของหอมเป็นต้น ส่วนเครื่องประดับของบรรพชิตมีเครื่องตกแต่งคือบาตรเป็นต้น.

อคาริกสิปฺป (น)

[อคาริก + สิปฺป]

ศิลปะของคฤหัสถ์, ศิลปะของชาวบ้าน.

ตตฺถ **อคาริกสิปฺปำ** นาม ยำ ปรูปโรธวิรหิตำ อกุสลวิวชฺชิตำ มณิการสุวณฺณการกมฺมาทิกำ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๑๓)

บรรดาศิลปะทั้งสองนั้น กิจกรรมมีงานของช่างมณี ช่างทองเป็นต้นที่เว้นจากการทำร้ายชีวิตสัตว์อื่น เว้นจากอกุศล ชื่อว่า **ศิลปะของคฤหัสถ์**.

ดู อนาคาริกสิปฺป

อคาริย (น)

[อคาร + อิย]

(๑) การงานเกื้อกูลแก่เรือน.

ตตฺถ อคารสฺส หิตำ **อคาริยำ**, กสิโครกฺขาทิกุฏุมฺพโปสนกมฺมำ วุจฺจติ. (ม.อฏ. ๑/๑๘๔)

ในคำว่าเป็นบรรพชิตนั้น มีวินิจฉัยดังนี้ การงานเกื้อกูลแก่เรือน ชื่อว่า **อคาริยะ**, การงานที่เพิ่มพูนทรัพย์สมบัติมีกสิกรรม และโครักขกรรมเป็นต้น ท่านเรียกว่า อคาริยะ.

(ดู วิ.อฏ. ๑/๑๖๙, ที.อฏ. ๑/๑๐๔)

(๒) (ติ) ผู้อยู่ครองเรือน, ฆราวาส.

อคาริยวิมาน (น)

[อคาริย + วิมาน]

วิมานฝ่ายฆราวาส, เรื่องอันแสดงวิมานของเทวดา ๒ องค์ เมื่อเป็นมนุษย์อยู่ในกรุงราชคฤห์ ได้บำเพ็ญบุญไว้มาก

บาลีวิมานวัตถุ

วรรคที่ ๖ วิมาน. ๑-๒, ๙๕-๙๖.

อคาริยปฏิปตฺติ (ถี)

[อคาริย + ปฏิปตฺติ]

ข้อปฏิบัติของฆราวาส.

ปฏิปตฺติ = ปฏิ + ปท + ติ. ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ตฺ. บทที่ลง ติ ปัจจัยทั้งหมดไม่ลงอิตถีปัจจัย (อา อี) เพราะปรากฏความเป็นอิตถีลิงค์แล้ว ส่วนบทที่ลง อ และ ยุ ปัจจัยด้วยสูตรว่า อิตฺถิยมติยโว วา (กจ.๕๕๓) ต้องลงอิตถีปัจจัย เพื่อแสดงความเป็นอิตถีลิงค์

อคาริยปฏิปตฺติทุคฺคติ (ถี)

[อคาริยปฏิปตฺติ + ทุคฺคติ]

ทุคฺคติ = ทุ + คติ สันสกฤตใช้เป็น ทุรฺ บาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะ (คฺ) เพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน

ธรรมทำให้ไปสู่ทุคติคือข้อปฏิบัติผิดของฆราวาส, ธรรมเป็นเครื่องถึงอบายด้วยข้อปฏิบัติผิดฝ่ายฆราวาส.

อคาริโย หิ สำกิลิฏฺจิตฺโต ปาณมฺปิ หนติ, อทินฺนมฺปิ อาทิยติ, สกเลปิ ทส อกุสลกมฺมปเถ ปูเรติ, อยมสฺส **อคาริยปฏิปตฺติทุคฺคติ**. โส ตตฺถ จิโต กายสฺส เภทา นิรยมฺปิ คจฺฉติ, ติรจฺฉานโยนิมฺปิ, เปตฺติวิสยมฺปิ คจฺฉติ, อยมสฺส คติทุคฺคติ. (ม.อฏ. ๑/๑๗๒)

แท้จริง คฤหัสถ์มีจิตเศร้าหมอง จึงฆ่าสัตว์บ้าง ลักทรัพย์บ้าง ทำแม้อกุศลกรรมบถ ๑๐ ครบถ้วนทั้งหมดบ้าง นี้ชื่อว่า **ธรรมทำให้ไปสู่ทุคติคือข้อปฏิบัติผิดของฆราวาส** ในคฤหัสถ์นั้น. คฤหัสถ์นั้นดำรงอยู่ในอัตภาพนั้น หลังจาก

ตายแล้วย่อมไปสู่นรกบ้าง ไปสู่กำเนิดสัตว์ดิรัจฉานบ้าง ไปสู่เปตวิสัยบ้าง นี้ชื่อว่าทุคติภูมิที่ไปของคฤหัสถ์นั้น.

ทุฏฺจคติปริปูรณวเสน ปฏิปชฺชนำ ปฏิปตฺติ, สา เอว กิเลสทรถปริฬาหาทิวเสน อุปายาสทุกฺขา, กุจฺฉิตา วา คติ ปวตฺติ, ทุคฺคติเหตูติ วา ทุคฺคติ. (ม.ฏี. ๑/๒๘๑)

ข้อปฏิบัติ[ผิด]ด้วยอำนาจการยังคติชั่วให้เต็ม ชื่อว่า ปฏิปัตติ ข้อปฏิบัตินั้นนั่นแหละ ชื่อว่าทุคคติ โดยความหมายว่าเป็นการดำเนินไปที่มีความคับแค้นใจเป็นทุกข์ หรืออันน่ารังเกียจ โดยเนื่องด้วยความเร่าร้อนกระสับกระส่ายของกิเลสเป็นต้น หรือเป็นเหตุทำให้ไปสู่ทุคติ.

อคาริยปฏิปตฺติสุคติ (ถี)

[อคาริยปฏิปตฺติ + สุคติ]

คำว่า สุคติ มีรูปว่า สุคฺคติ บ้าง โดยซ้อน คฺ ซึ่งเป็นการทำตามอย่าง หรือทำเลียนแบบ ทุคฺคติ ศัพท์ เรียกว่า อนุกรณะ (ทำเลียนแบบ)

ธรรมที่ทำให้ไปสู่สุคติคือข้อปฏิบัติของฆราวาส, ธรรมที่เป็นเครื่องถึงสุคติด้วยข้อปฏิบัติฝ่ายฆราวาส.

อคาริโย หิ ปริสุทฺธจิตฺโต ปาณาติปาตาปิ วิรมติ, อทินฺนาทานาปิ, สกเลปิ ทส กุสลกมฺมปเถ ปริปูเรติ, อยมสฺส **อคาริยปฏิปตฺติสุคติ**. โส ตตฺถ จิโต กายสฺส เภทา มนุสฺสมหนฺตตมฺปิ เทวมหนฺตตมฺปิ อุปปชฺชติ, อยมสฺส คติสุคติ. (ม.อฏ. ๑/๑๗๒)

แท้จริง คฤหัสถ์มีจิตบริสุทธิ์ จึงเว้นจากการฆ่าสัตว์บ้าง จากการลักทรัพย์บ้าง ทำกุศลกรรมบถ ๑๐ ครบถ้วนทั้งหมดบ้างนี้ ชื่อว่า **ธรรมที่ทำให้ไปสู่สุคติคือข้อปฏิบัติของฆราวาส**ของคฤหัสถ์นั้น. คฤหัสถ์นั้นดำรงอยู่ในอัตภาพนั้น หลังจากตายแล้ว ย่อมเข้าถึงความเป็นใหญ่ในมนุษยโลกบ้าง ความเป็นใหญ่ในเทวโลกบ้าง นี้ชื่อว่า สุคติภูมิที่ไปของคฤหัสถ์นั้น.

[การงดเว้นจากการฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น ชื่อว่า กายกรรม เพราะเกิดขึ้นเสมอในกายทวาร โดย**ตัพพหุลนัย** คือ นัยที่แสดงถึงความเป็นไปเสมอในสิ่งนั้น เหมือนพรานป่าที่มักอยู่ในป่าจึงได้ชื่อว่าพรานป่า (วนจรก = ผู้เที่ยวไปในป่า) หรือภิกษุผู้มีสาวเที้อเป็นโคจร เพราะมักเที่ยวบิณฑบาตในบ้านของสาวเที้อ ได้ชื่อว่าผู้มีสาวเที้อเป็นโคจร (ถุลฺลกุมาริกาโคจร) แม้ช้างที่เที่ยวไปในสงครามก็ได้ชื่อว่า ช้างศึก (สงฺคามาวจร) เป็นต้น]

อคาริยปฏิปทา (ถี)

[อคาริย + ปฏิปทา]

ปฏิปทา = ปฏิ + ปท (คตฺยำ) + อ + อา

ข้อปฏิบัติของคฤหัสถ์, ข้อปฏิบัติของฆราวาส, ปฏิปทาของผู้อยู่ครองเรือน.

เอวำ ขีณาสวปฏิปตฺตึ ทสฺเสนฺโต อรหตฺตนิกูเฏน อนคาริยปฏิปทำ นิฏฺฐาเปตฺวา อิทานิ **อคาริยปฏิปทำ** ทสฺเสตุำ “คหฏฺฐวตฺตำ ปน โวติอาทิมาห. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๖)

พระผู้มีพระภาค เมื่อทรงแสดงข้อปฏิบัติของพระขีณาสพอย่างนี้ ทรงให้การปฏิบัติของนักบวชจบลง ด้วยธรรมอันเลิศคือพระอรหัต แล้ว บัดนี้ เพื่อจะทรงแสดง**ข้อปฏิบัติของคฤหัสถ์** จึงตรัสคำมีอาทิว่า คหฏฺฐวตฺตํ ปน โว (เราจะบอกวัตรแห่งคฤหัสถ์แก่เธอ).

อคาริยภูต (ติ)

[อคาริย + ภูต]

ผู้เป็นคฤหัสถ์, ผู้เป็นฆราวาส.

อหํ โข ปน มาคณฺฑิย ปุพฺเพ **อคาริยภูโต** สมาโน ปญฺจหิ กามคุเณหิ สมปฺปิโต สมงฺคีภูโต ปริจาเรสึ จกฺขุวิญฺเญยฺเยหิ รูเปหิ อิฏฺเฐหิ กนฺเตหิ มนาเปหิ ปิยรูเปหิ กามูปสัหิเตหิ รชนีเยหิ. (ม. ๒/๑๔๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

มาคัณฑิยะ ก็แลเมื่อก่อนเรา**เป็นคฤหัสถ์** เอิบอิ่ม พรั่งพร้อมด้วยกามคุณ ๕ บำเรอตนอยู่ ด้วยรูปที่พึงรู้แจ้งทางตา ที่น่าปรารถนา น่าใคร่ น่าพอใจ ชวนให้รัก ชักให้ใคร่ พาใจให้กำหนัด.

ดู อคาริยภูตา ใน อำ.๑/๔๙๓, อคาริยภูตสฺส ใน อุทาน. ๙๘

อคาริยมุนิ (ปุ)

[อคาริย + มุนิ]

มุนีผู้ครองเรือน, พระอริยะฝ่ายฆราวาส, อคาริยมุนี.

โส ปเนส **อคาริยมุนิ**, อนคาริยมุนิ เสกฺขมุนิ, อเสกฺขมุนิ, ปจฺเจกพุทฺธมุนิ, มุนิมุนีติ อเนกวิโธ. ตตฺถ **อคาริยมุนี**ติ คิหี อาคตผโล วิญฺญาตสาสโน. อนคาริยมุนีติ ตถารูโปว ปพฺพชิโต. เสกฺขมุนีติ สตฺต เสกฺขา. อเสกฺขมุนีติ ขีณาสโว. ปจฺเจกพุทฺธมุนีติ ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ. มุนิมุนีติ สมฺมาสมฺพุทฺโธ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๒๕)

ก็มุนีนี้นั้นมีหลายประเภท คือ **อคาริยมุนี** อนาคาริยมุนี เสขมุนี อเสขมุนี ปัจเจกมุนี และมุนิมุนี. บรรดามุนีเหล่านั้น คฤหัสถ์ผู้บรรลุผลรู้แจ้งศาสนา ชื่อว่า **อคาริยมุนี.** บรรพชิตเห็นปานนั้นแล (คือบรรลุผลรู้แจ้งศาสนา) ชื่อว่า อนาคาริยมุนี. พระเสขะ ๗ จำพวก ชื่อว่าเสขมุนี. พระขีณาสพ ชื่อว่าอเสขมุนี. พระปัจเจกพุทธเจ้า ชื่อว่าปัจเจกมุนี. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ชื่อว่ามุนิมุนี.

อคาริยรตน (น)

[อคาริย + รตน] ดู อคาริกรตน

อคาริยวิมาน (น)

[อคาริย + วิมาน]

วิมานวัตถุบาลี วรรคที่ ๖ วิมานที่ ๑

ยถา วนํ จิตฺตลตํ ปภาสตีติ **อคาริยวิมานํ**.

(วิมาน.อฏ. ๒๖๕)

อคาริยวิมาน มีคาถาว่า ยถา วนํ จิตฺตลตํ ปภาสติ (จิตรลดาวัน อุทยานอันประเสริฐสูงสุดของเหล่าเทพชั้นไตรทศ ย่อมส่องรัศมี ฉันใด

[วิมานของท่านนี้ ก็อุปมาฉันนั้น ส่องรัศมีอยู่ในอากาศ]).

อคาริยสาวก (ปุ)

[อคาริย + สาวก]

สาวกฝ่ายฆราวาส, สาวกผู้ยังครองเรือน.

สาวโกติ อคาริยสาวโก. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๐๖)

บทว่า **สาวโก** (สาวก) คือ **อคาริยสาวก** (สาวกฝ่ายฆราวาส).

อคารี (ติ)

[อคาร + อี, อิตถีลิงค์ อคารินี]

ผู้อยู่ครองเรือน, คฤหัสถ์,
เป็นใหญ่ในเรือน, พ่อบ้าน, พ่อเรือน, แม่บ้าน, แม่เรือน.

อคาริโน อนฺนทปานวตฺถทา
อวฺหายิกา ตมฺปิ ทิสํ วทนฺติ
เอสา ทิสา ปรมา เสตเกตุ
ยํ ปตฺวา ทุกฺขี สุขิโน ภวนฺติ. (ชา. ๑/๑๓๘)

(พระโพธิสัตว์เป็นอาจารย์ทิศาปาโมกข์สอนมาณพเสตเกตุผู้เป็นหัวหน้าศิษย์ว่า)
คฤหัสถ์ถวายข้าว น้ำ และผ้า กล่าวนิมนต์ผู้ใด แม้ผู้นั้นพระอริยะทั้งหลายย่อมเรียกว่าเป็นทิศเบื้องบน ดูก่อนเสตเกตุ ทิศนี้เป็นทิศที่ยอดเยี่ยม เพราะสัตว์ทั้งหลาย ผู้มีทุกข์ถึงแล้วย่อมเป็นสุข.

อคาริโนติ คหฏฺจา. (ชา.อฏ. ๓/๒๒๐)

บทว่า **อคาริโน** แปลว่า ผู้อยู่ครองเรือน.

นนฺทิยสฺสาหํ ภริยา
อคารินี สพฺพกุลสฺส อิสฺสรา
ภตฺตุ วิมาเน รมิสฺสามิ ทานหํ
น ปตฺถเย นิรยํ ทสฺสนาย. (วิมาน. ๗๔)

(นางเรวดีกล่าวว่า)
ฉันเป็นภรรยาของนันทิยอุบาสก **เป็นผู้ครองเรือน**เป็นใหญ่ในทรัพย์สินทั้งหมดของสามี บัดนี้ ฉันจะขอรื่นรมย์อยู่ในวิมานของสามี ไม่ปรารถนาจะเห็นนรก.

อคารินีติ เคหสามินี. (วิมาน.อฏ. ๒๐๙)

บทว่า **อคารินี** (ผู้ครองเรือน) ได้แก่ เป็นใหญ่ในเรือน (แม่บ้าน, แม่เรือน).

อคาหยิ (กฺริ/อา) ดู คาหาเปติ

อคาหาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + คาหาเปตฺวา]

ไม่ให้ถือแล้ว, ไม่ให้ถือเอาแล้ว.

อนุปชฺฌายกนฺติ อุปชฺฌํ **อคาหาเปตฺวา** สพฺเพน สพฺพํ อุปชฺฌายวิรหิตํ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๐๗)

บทว่า **อนุปชฺฌายกํ** คือ เว้นจากอุปัชฌาย์ทุกๆ อย่าง เพราะ**ไม่ให้ถือ**อุปัชฌาย์.

[ในภาษาบาลี คำว่า อุปชฺฌา และ อุปชฺฌาย เป็นคำไวพจน์กัน ดังบทอิตถีลิงค์ว่า สภา และบทปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ว่า สภาย ซึ่งเป็นคำไวพจน์กัน ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

อุปชฺฌาติ จ อุปชฺฌาโยติ จ หิ อตฺถโต เอกํ. พฺยญฺชนเมว นานํ ยถา สภา สภายนฺติ. เอตฺถ อุปชฺฌาสทฺโท ราชาทิคโณ, อุปชฺฌายสทฺโท ปุริสาทิคโณ. สภาสทฺโท อิตฺถิลิงฺโค, สภายสทฺโท ปุลฺลิงฺโค วา นปุสกลิงฺโค วา.

(ปาจิตฺ.โย. ๒๗๗)

แท้จริงแล้ว บทว่า **อุปชฺฌา** และ **อุปชฺฌาย** มีความหมายอย่างเดียวกัน ต่างกันเพียงศัพท์เท่านั้น ดังคำว่า สภา สภายํ (สภา, ที่ประชุม) ในเรื่องนี้ อุปชฺฌา ศัพท์เป็นราชาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ราช เป็นต้น) อุปชฺฌาย ศัพท์เป็นปุริสาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี ปุริส เป็นต้น) สภา ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ สภาย ศัพท์เป็นปุงลิงค์หรือนปุงสกลิงค์

อย่างไรก็ตาม ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๙๙) และนิรุตติทีปนี (สูตร ๘๐๑) ระบุว่า อุปชฺฌา ศัพท์ลง อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ และมีรูปเป็นอิตถีลิงค์ ดังคำว่า อภิชฺฌา (สภาวะละโมบสมบัติของผู้อื่น) แต่สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา สูตร ๑๑๔๐) กล่าวว่าศัพท์นี้ เป็นอิตถีลิงค์ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ พบในประโยคว่า อุปชฺฌํ คาหาเปตพฺโพ (พึงให้ถืออุปัชฌาย์)]

ดู อุปชฺฌา, อุปชฺฌาย

อคาหิต (ติ)

[น + คาหิต]

คาหิต = คห (อาทาเน) + เณ + ต

ไม่ให้ถือเอาแล้ว, ไม่สั่งให้ถือเอา.

อถ สงฺฆุทฺเทสปตฺตํ เทถาติ วตฺวา **อคาหิเตเยว** ปตฺเต ยสฺส กสฺสจิ ปตฺตํ คเหตฺวา ปูเรตฺวา อาหรติ. (วิ.อฏ. ๔/๔๙๒)

ถ้าเขากล่าวว่า ท่านจงให้บาตรที่อุทิศแก่สงฆ์ดังนี้ เมื่อบาตรอันพระภัตตุทเทสก์**ไม่สั่งให้ถือเอา** ก็ฉวยเอาบาตรของภิกษุรูปใดรูปหนึ่งบรรจุจนเต็มนำมา.

อคาเหตุ (กฺริ/วิ)

[น + คาเหตุ]

เพื่อไม่ให้ถือเอา, การไม่ให้ถือเอา.

อนฺโตคาเม อาสนสาลาย สรนฺเตน อาสนสาลาย จิติกาย คาเหตพฺพํ. ยตฺถ กตฺถจิ สริตฺวา คาเหตพฺพเมว, **อคาเหตุ** น วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๔/๘๙)

เมื่อระลึกได้ที่โรงฉันภายในบ้าน พึงให้ถือเอาตามลำดับในโรงฉัน. ระลึกได้ในที่ใดที่หนึ่งก็พึงให้ถือเอาแท้ ไม่ควร**เพื่อไม่ให้ถือเอา** (จะไม่ให้ถือเอาไม่ควร).

อคาเหตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + คาเหตฺวา] ไม่ให้ถือเอาแล้ว.

ทุพฺภิกฺเข สลากภตฺตํ ปจฺฉินฺทิตฺวา สุภิกฺเข ชาเต กิญฺจิ ทิสฺวา อชฺช ปฏฺจาย อมฺหากํ สลากภตฺตํ คณฺหถาติ ปุน ปฏฺจเปนฺติ, อนฺโตคาเม **อคาเหตฺวา** วิหารํ อาเนตฺวาว คาเหตพฺพํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๐๒)

ในคราวทุพภิกขภัย หมู่ชน งดสลากภัตเสีย เมื่อถึงคราวหาภิกษาได้ง่าย พบภิกษุบางรูป

แล้ว เริ่มตั้งไว้อีกว่า ท่านทั้งหลายจงรับสลากภัตของพวกข้าพเจ้าตั้งแต่วันนี้ไป, อันภัตตุเทสก์**ไม่ให้ถือเอาแล้ว**ภายในบ้าน ควรนำมาสำนักก่อน แล้วให้ถือเอา (อย่าแจกกัน ภายในบ้าน ต้องนำมาสำนักก่อนจึงค่อยแจกกัน).

อคิทฺธ (ติ)

[น + คิทฺธ]

คิทฺธ = คิธ (อภิกงฺขายํ, อภิกาเม) + ต แปลง อิ เป็น อ (อิสฺส อตฺตํ) แปลง ต เป็น ธ, แปลง ธ ที่สุดธาตุเป็น ทฺ

ไม่ผูกพัน, ปล่อยวาง, ไม่ติดใจ, ไม่ต้องการ

อญฺญาย สพฺพานิ นิเวสนานิ
อนิกามยํ อญฺญตรมฺปิ เตสํ
ส เว มุนี วีตเคโธ **อคิทฺโธ**
นายูหตี ปารคโต หิ โหติ. (สุตฺตนิ. ๓๐๙)

ภิกษุนั้นแลรู้แจ้งภพเป็นที่อาศัยทั้งหมด ไม่ปรารถนาภพเหล่านั้นแม้สักภพเดียว ชื่อว่าเป็นมุนี ปราศจากความยึดติด **ไม่ติดใจ** ย่อมไม่ก่อกรรมใดๆ อีก เพราะเป็นผู้ถึงฝั่งแล้ว.

วีตเคธตฺตา เอว จ **อคิทฺโธ**.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๔๗)

ชื่อว่า **อคิทธะ** (ไม่ติดใจ) เพราะปราศจากความผูกพัน (ความยึดติด).

เยหิ วิวิตฺโต วิจเรยฺย โลเก
น ตานิ อุคฺคยฺห วเทยฺย นาโค
ชลมฺพุชํ กณฺฑกํ วาริชํ ยถา
ชเลน ปงฺเกน จนูปลิตฺตํ.
เอวํ มุนี สนฺติวาโท **อคิทฺโธ**
กาเม จ โลเก จ อนูปลิตฺโต. (สุตฺตนิ. ๔๑๑)

บุคคลผู้เป็นนาคะ (ผู้ปราศจากความชั่ว) สงัดจากทิฏฐิเหล่าใด พึงเที่ยวไปในโลก ไม่พึงกล่าวยึดถือทิฏฐิเหล่านั้น ดอกบัวก้านมีหนาม เกิดในน้ำ ไม่แปดเปื้อนด้วยน้ำและโคลนตม ฉันใด มุนีผู้กล่าวเรื่องความสงบ ก็**ไม่ติดใจ** ไม่แปดเปื้อนในกามและโลก ฉันนั้น.

เคธาภาเวน **อคิทฺโธ**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๖๑)

ชื่อว่า **อคิทธะ** เพราะไม่มีความผูกพัน.

[คำว่า **นาค** จัดเป็นสิเลสาลังการ (อลังการซ้อนความ) ซึ่งมีความหมายสองนัย คือ (๑) มาจาก น (หามิได้) + อค (สัตว์ไม่ไป) มีรูปวิเคราะห์ว่า น คจฺฉตีติ อโค, น อโค นาโค (นาคะ คือ สัตว์ที่ไม่ไปหามิได้), (๒) "ผู้ไม่มีความชั่ว" มาจาก น (ไม่) + อาคุ (ความชั่ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ อาคุ เอตสฺสาติ นาโค (นาคะ คือ ผู้ไม่มีความชั่ว) อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๕๔) กล่าวว่า อาคุ ศัพท์ใช้ในความหมาย ๒ อย่าง คือ "ความชั่ว, โทษ"
สำหรับคำว่า **นาโค** ในคาถานี้มุ่งหมายเอาความหมายหลัง คือ ผู้ปราศจากความชั่ว เพราะเป็นการยกย่องพระมุนีโดยแท้]

[คำว่า **วาริชํ** มีรูปวิเคราะห์ว่า วาริมฺหิ ชาตํ วาริชํ (ดอกไม้ที่เกิดในน้ำ) แต่ดอกไม้ที่เกิดในน้ำมีหลายชนิด ดังนั้น คำนี้ จึงมีความหมายโดยตรงว่า "ดอกบัว" แม้ดอกบัว จะเป็นดอกไม้ที่เกิดในน้ำเหมือนดอกไม้อื่นๆ แต่ก็ได้ชื่อนี้ตามคำเรียกขานที่สืบทอดกันมา

การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่ารุฬหีนัย คือ นัยที่ยกขึ้นกล่าวเป็นสำนวน ดังคำว่า อสฺสกณฺโณ ที่แปลว่าต้นหูกวาง แต่มีรูปวิเคราะห์ตามศัพท์ว่า อสฺสสฺสกณฺโณ อสฺสกณฺโณ (ต้นหูม้า) หรือคำว่า โค (วัว) ที่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ว่า คจฺฉตีติ โค (โค คือ สัตว์ผู้ไปได้) แต่ไม่ใช่หมายรวมถึงสัตว์ที่ไปได้ทุกประเภท หรือคำว่า หตฺถี (สัตว์มีงวง, ช้าง) ที่มีความหมายตามรูปวิเคราะห์ว่า หตฺโถ อสฺส หตฺถีติ หตฺถี (หัตถี คือ สัตว์มีงวง) แต่ไม่ใช่หมายรวมถึงสัตว์มีงวงทุกประเภท หรือคำว่า นกุโล (พังพอน) ที่มีรูปวิเคราะห์ว่า นตฺถิ กุลํ เอตสฺสาติ นกุโล (สัตว์ที่ไม่มีตระกูล) แม้พังพอนจะเป็นสัตว์ที่ไม่มีตระกูลเหมือนสัตว์อื่นๆ แต่ก็ได้ชื่อนี้ตามคำเรียกขานที่สืบทอดกันมา ดังที่สัททัตถเภทจินดา (คาถา ๑๗๑) กล่าวว่า

ยถากถญฺจิ พฺยุปฺปตฺติ
รุฬฺหิยา อตฺถนิจฺฉโย
อิติ รุฬฺหิ ปสิทฺเธน
พฺยุปฺปตฺติ เยน เกนจิ.

การตั้งชื่อย่อมมีตามความปรากฏชัด ส่วนรูปวิเคราะห์ ย่อมมีได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามข้อความว่า รูปวิเคราะห์มีได้ด้วยเหตุอย่างใดอย่างหนึ่ง แต่การตัดสินเนื้อความ ย่อมมีตามความปรากฏชัด]

อคิทฺธตา (ถี)

[อคิทฺธ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ผูกพัน - ไม่ติดใจ - ไม่ต้องการ.

ตสฺมา มตฺตญฺญุตา สาธุ
โภชนสฺมึ **อคิทฺธตา**
อมตฺตญฺญู หิ สีทนฺติ
มตฺตญฺญู จ น สีทเร. (ชา. ๑/๗๒)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)
เพราะฉะนั้น การรู้จักประมาณ คือ**ความเป็นผู้ไม่ติดใจ**ในรสอาหารเป็นการดี บุคคลผู้ไม่รู้จักประมาณจะจมลง (ส่วน) ผู้รู้จักประมาณจะไม่จมลง.

อคิทฺธิ (ถี)

[น + คิทฺธิ]

คิทฺธิ = คิธ (อภิกงฺขายํ, อภิกามเน) + ติ แปลง ต เป็น ธ, แปลง ธ ที่สุดธาตุเป็น ทฺ

ไม่ผูกพัน, ไม่ติดใจ, ไม่ต้องการ.

ดู อคิทฺธิโลภ

(ติ) ผู้ไม่มีความผูกพัน, ผู้ไม่มีความติดใจ, ผู้ไม่มีความต้องการ.

อคิทฺธิตา (ถี)

[อคิทฺธิ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ผูกพัน,
ความเป็นผู้ไม่ติดใจ - ไม่ต้องการ.

ตสฺมา มตฺตญฺญุตา สาธูติ ยสฺมา โภชเน อมตฺตญฺญู สุโก สมุทฺเท โอสีทิตฺวา มโต, ตสฺมา โภชนสฺมึ **อคิทฺธิตา**สงฺขาโต มตฺตญฺญุภาโว สาธุ, ปมาณชานนํ สุนฺทรนฺติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๗)

บาทคาถาว่า **ตสฺมา มตฺตญฺญุตา สาธุ** (เหตุนั้น ความเป็นผู้รู้จักประมาณเป็นความดี) ความว่า เพราะเหตุที่นกแขกเต้าไม่รู้ประมาณ ในโภชนะ จึงตกมหาสมุทรตาย ฉะนั้น ความเป็นผู้รู้จักประมาณกล่าวคือ**ความเป็นผู้ไม่ติดใจ**ในโภชนะเป็นความดี อธิบายว่า การรู้จักประมาณเป็นความดี.

อคิทฺธิตาสงฺขาต (ติ)

[อคิทฺธิตา + สงฺขาต]

กล่าวคือความเป็นผู้ไม่ผูกพัน - ไม่ติดใจ.

ดู อคิทฺธิตา

อคิทฺธิโลภ (ปุ)

[น + คิทฺธิโลภ]

ความไม่โลภคือความไม่ผูกพัน - ไม่ติดใจ.

ภควา เอตทโวจ อฏฺฐ โข อิเม คหปติ ธมฺมา อริยสฺส วินเย โวหารสมุจฺเฉทาย สำวตฺตนฺติ. กตเม อฏฺฐ? อปาณาติปาตำ นิสฺสาย ปาณาติปาโต ปหาตพฺโพ, อทินฺนาทานำ นิสฺสาย ทินฺนาทานำ ปหาตพฺพำ, สจฺจวาจำ นิสฺสาย มุสาวาโท ปหาตพฺโพ, อปิสุณำ วาจำ นิสฺสาย ปิสุณา วาจา ปหาตพฺพา, **อคิทฺธิโลภำ** นิสฺสาย คิทฺธิโลโภ ปหาตพฺโพ, อนินฺทาโรสำ นิสฺสาย นินฺทาโรโส ปหาตพฺโพ, อกฺโกฏฺฐปายาสำ นิสฺสาย โกฏฺฐปายาโส ปหาตพฺโพ, อนติมานำ นิสฺสาย อติมาโน ปหาตพฺโพ. (ม. ๒/๒๓)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า

ดูก่อนคหบดี ธรรม ๘ ประการนี้ เป็นไปเพื่อการตัดขาดโวหารในอริยวินัย คือบุคคลพึงละการฆ่าสัตว์ได้ เพราะอาศัยการไม่ฆ่าสัตว์, พึงละการลักทรัพย์ได้ เพราะอาศัยการไม่ลักทรัพย์, พึงละการพูดเท็จได้ เพราะอาศัยการพูดจริง, พึงละการพูดส่อเสียดได้ เพราะอาศัยการไม่พูดส่อเสียด, พึงละความโลภคือความกำหนัดยินดีได้ เพราะอาศัย**ความไม่โลภคือความความไม่ผูกพัน**, พึงละการนินทาและการประทุษร้ายได้ เพราะอาศัยการไม่นินทาและการไม่ประทุษร้าย, พึงละความโกรธ และความคับแค้นใจได้ เพราะอาศัยความไม่โกรธและความคับแค้นใจ, พึงละความดูหมิ่นได้ เพราะอาศัยความไม่ดูหมิ่น.

อคิทฺธิโลภี (ติ)

[อคิทฺธิโลภ + อี]

ผู้มีความไม่โลภคือความไม่ผูกพัน, ผู้มีความไม่โลภคือความไม่ติดใจ.

อคิทฺธิโลภสฺส เอวำ (เอวำ อสฺส) เต สาสวา วิฆาตปริฬาหา น โหนฺติ. (ม. ๒/๒๕)

(อิ. ต่างกัน)

อาสวะและความเร่าร้อนที่ทำความคับแค้นเหล่านั้นของ**ผู้มีความไม่โลภคือความไม่ผูกพัน**นั้น ย่อมไม่มี อย่างนี้.

อคิลาน (ติ)

[น + คิลาน]

ไม่เจ็บไข้, ไม่ป่วย, ไม่อาพาธ, สุขภาพดี.

อคิลาโน นาม (ภิกฺขุ) สกฺโกติ ตมฺหา อาวสถา ปกฺกมิตุำ. (วิ. ๒/๙๗)

ที่ชื่อว่า ภิกษุ**ไม่อาพาธ** คือ ภิกษุที่สามารถจะหลีกออกไปจากที่พักแรมนั้นได้.

อคิลานสญฺญา (ถี)

[อคิลาน + สญฺญา]

(๑) ความสำคัญว่าไม่เป็นไข้.

(๒) ภิกษุณีผู้มีความสำคัญว่าไม่เป็นไข้.

อคิลานา **อคิลานสญฺญา** ฉตฺตุปาหนำ ธาเรติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อคิลานา เวมติกา ฉตฺตุปาหนำ ธาเรติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อคิลานา คิลานสญฺญา ฉตฺตุปาหนำ ธาเรติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๔๕๑)

ภิกษุณีไม่เป็นไข้ **สำคัญว่าไม่เป็นไข้** กั้นร่มและสวมรองเท้าต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีไม่เป็นไข้ ไม่แน่ใจ กั้นร่มและสวมรองเท้าต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุณีไม่เป็นไข้ สำคัญว่าเป็นไข้ กั้นร่มและสวมรองเท้า ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อคิลานสญฺญี (ติ)

[อคิลาน + สญฺญา + อี]

ผู้มีความสำคัญว่าไม่เป็นไข้.

อคิลาโน **อคิลานสญฺญี** ตตุตฺตริ อาวสถปิณฺฑำ ภุญฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อคิลาโน เวมติโก ตตุตฺตริ อาวสถปิณฺฑำ ภุญฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. อคิลาโน คิลานสญฺญี ตตุตฺตริ อาวสถปิณฺฑำ ภุญฺชติ, อาปตฺติ ปาจิตฺติยสฺส. (วิ. ๒/๙๗)

ภิกษุไม่เป็นไข้ **มีความสำคัญว่าไม่เป็นไข้** ฉันภัตตาหารในที่พักแรมเกินกว่านั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุไม่เป็นไข้ ไม่แน่ใจ ฉันภัตตาหารในที่พักแรมเกินกว่านั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์ ภิกษุไม่เป็นไข้ สำคัญว่าเป็นไข้ ฉันภัตตาหารในที่พักแรมเกินกว่านั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อคุณ (ติ)

[น + คุณ]

(๑) (ก) ธรรมอันไม่เป็นคุณ, ธรรมอันเป็นโทษ, มิใช่คุณ, โทษ, อคุณธรรม.

ชาติมโท จ อติมานิตา จ
โลโภ จ โทโส จ มโท จ โมโห
เอเต **อคุณา** เยสุ จ สนฺติ
สพฺเพ ตานีธ เขตฺตานิ อเปสลานิ.

(ชา. ๑/๓๐๙)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

ก็ **ธรรมอันเป็นโทษ**เหล่านี้ คือ ความเมา เพราะชาติ ความมีมานะจัด โลภะ โทสะ มทะ โมหะทุกอย่าง มีอยู่ในเนื้อนาบุญเหล่าใด เนื้อนาบุญเหล่านั้นนับว่า เป็นเนื้อนาบุญที่ไม่มีศีลเป็นที่รักในโลกนี้.

(ข) กรรมชั่ว, อกุศลกรรม.

ขียเต จสฺส ตำ ปุญฺญำ ตถา หิ **อคุเณ** รโต
อุชุมคฺคำ อวหาย กุมฺมคฺคมนุธาวติ.

(ชา. ๒/๒๖๕)

(พระนางรุจากราบทูลพระบิดาว่า)

บุญของอลาตเสนาบดีนั้น กำลังจะหมดสิ้นจริงอย่างนั้น อลาตเสนาบดี (กลับมา) ยินดีใน**กรรมชั่ว** เลิกละทางตรง ไปตามทางผิด.

อคุเณ รโตติ ตถาเหส อิทานิ อกุสลกมฺเม รโต. (ชา.อฏ. ๗/๑๒๕)

สองบทว่า **อคุเณ รโต** (ยินดีในกรรมชั่ว) ความว่า จริงอย่างนั้น บัดนี้ อลาตเสนาบดีนั้น (กลับมา) ยินดีแล้วใน**อกุศลกรรม**.

(๒) ไม่มีสาย.

อคุณํ ธนุ ญาติกุเล จ ภริยา
ปารํ นาวา อกฺขภคฺคญฺจ ยานํ
ทูเร มิตฺโต ปาปสหายโก จ
กิจฺเจ ชาเต อนตฺถจรานิ ภวนฺติ. (ชา. ๒/๑๒๐)

(นกกุณาละกล่าวว่า)

ธนูไม่มีสาย ภรรยาอยู่ในสกุลแห่งญาติ เรืออยู่ฝั่งโน้น ยานเพลาหัก มิตรอยู่แดนไกล เพื่อนชั่ว เมื่อมีกิจธุระเกิดขึ้นแล้ว ย่อมใช้ประโยชน์อะไรไม่ได้.

อคุณนฺติ ชิยาวิรหิตํ. (ชา.อฏ. ๕/๔๗๐)

บทว่า **อคุณํ** คือ อันเว้นแล้วจากสาย.

อคุณกถา (ถี)

[อคุณ + กถา]

ถ้อยคำอันไม่เป็นคุณ, ถ้อยคำติเตียน.

ภิกฺขู ตสฺส **อคุณกถํ** สมุฏฺจาเปสุ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๖๖)

ภิกษุทั้งหลาย ยัง**ถ้อยคำติเตียน** ให้บังเกิดขึ้นแล้วแก่เขา.

อคุณคเวสก (ติ)

[อคุณ + คเวสก]

คเวสก = คเวส (มคฺคเน) + ณฺวุ

ผู้แสวงหาโทษอันมิใช่คุณ - โทษที่น่าตำหนิ.

ราชา อตฺตโน **อคุณคเวสโก** หุตฺวา อนฺโตนิเวสนาทีนิ ปริคฺคณฺหนฺโต อนฺเตปุเร จ อนฺโตนคเร จ ทฺวารคามสุ จ อตฺตโน อคุณํ กเถนฺตํ อทิสฺวา ชนปเท คเวสิสฺสามีติ อมจฺจานํ รชฺชํ นิยฺยาเทตฺวา ปุโรหิเตน สทฺธึ อญฺญาตกเวเสเนว กาสิรฏฺเจ จรนฺโต กญฺจิ อคุณํ กเถนฺตํ อทิสฺวา ปจฺจนฺเต เอกํ นิคมํ ปตฺวา พหิทฺวารสาลายํ นิสีทิ. (ชา.อฏ. ๔/๓๗๐)

พระราชา ทรง**แสวงหาโทษอันมิใช่คุณ**ของพระองค์ ทรงกำหนดดูแม้ทั้งภายในพระราชนิเวศน์เป็นต้น มิได้ทรงเห็นผู้กล่าวถึงโทษอันมิใช่คุณของพระองค์ในภายในพระราชวัง ในภายในพระนคร และในหมู่บ้านใกล้กับประตูพระนคร ทรงดำริว่า จักต้องแสวงหาในชนบท ทรงมอบราชสมบัติให้แก่มวลอำมาตย์ ปลอมพระองค์จาริกไปในกาสิกรัฐกับท่านปุโรหิต ไม่ทรงพบผู้ที่กล่าวโทษของพระองค์เลยสักคน เสด็จไปถึงนิคมหนึ่งในชายแดน ประทับนั่งที่ศาลานอกประตู.

อคุณญฺญู (ติ)

[น + คุณญฺญู]

คุณญฺญู = คุณ + ญา (พุชฺฌเน) + รู
ผู้ไม่รู้จักคุณ.

กาโลติ **อคุณญฺญุสฺส** ตว สนฺติกา อิทานิ มม ปกฺกมิตุํ กาโล. (ชา.อฏ. ๕/๒๔๖)
บทว่า **กาโล** (เวลา) ได้แก่ คราวนี้เป็นเวลาที่อาตมภาพจะต้องไปจากสำนักของพระองค์ **ผู้ไม่รู้จักคุณ**.

อคุณเตช (ปุ/น)

[อคุณ + เตช]
เดชอันมิใช่คุณ.

เตโชติ ปญฺจ เตชา จรณเตโช, คุณเตโช, ปญฺญาเตโช, ปุญฺญเตโช, ธมฺมเตโช. จรณเตเชน เตชิตตฺตา ทุสฺสีลฺยเตชํ ปริยาทิยติ. คุณเตเชน เตชิตตฺตา **อคุณเตชํ** ปริยาทิยติ. ปญฺญาเตเชน เตชิตตฺตา ทุปฺปญฺญเตชํ ปริยาทิยติ. ปุญฺญเตเชน เตชิตตฺตา อปุญฺญเตชํ ปริยาทิยติ. ธมฺมเตเชน เตชิตตฺตา อธมฺมเตชํ ปริยาทิยติ. (ปฏิสํ. ๙๙)

บทว่า **เตโช** (เดช) อธิบายว่า เดชมี ๕ คือ เดชคือศีลเครื่องดำเนินไป เดชคือคุณ เดชคือปัญญา เดชคือบุญ และเดชคือธรรม บุคคลผู้มีเดช ย่อมครอบงำ (ควบคุม) เดชคือความเป็นผู้ทุศีล เพราะความเป็นผู้อดกลั้นด้วยเดชคือศีลเครื่องดำเนินไป ย่อมครอบงำ (ควบคุม) **เดชอันมิใช่คุณ** เพราะความเป็นผู้อดกลั้นด้วยเดชคือคุณ ย่อมครอบงำ (ควบคุม) เดชคือความเป็นผู้มีปัญญาทราม เพราะความเป็นผู้อดกลั้นด้วยเดชคือปัญญา ย่อมครอบงำ (ควบคุม) เดชมิใช่บุญ เพราะความเป็นผู้อดกลั้นด้วยเดชคือบุญ ย่อมครอบงำ (ควบคุม) เดชคืออธรรม เพราะความเป็นผู้อดกลั้น ด้วยเดชคืออธรรม.

อคุณเตชนฺติ สมาธิสฺส ปฏิปกฺขํ วิกฺเขปเตชํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๒๙๓-๔)

บทว่า **อคุณเตชํ** (เดชอันมิใช่คุณ) ได้แก่ เดชคือความฟุ้งซ่านอันเป็นปฏิปักษ์ต่อสมาธิ.

อคุณปริเยสก (ติ)

[อคุณ + ปริเยสก]
ผู้แสวงหาโทษอันมิใช่คุณ - โทษที่น่าตำหนิ.

อถ ราชา **อคุณปริเยสโก** หุตฺวา อตฺถิ นุ โข เม โกจิ อคุณํ กเถนฺโตติ ปริเยสนฺโต อนฺโตชเน จ พหิชเน จ อนฺโตนคเร จ พหินคเร จ กญฺจิ อตฺตโน อวณฺณวาทึ อทิสฺวา ชนปเท นุ โข กถนฺติ อญฺญาตกเวเสน ชนปทํ จริ. (ชา.อฏ. ๓/๑๐๑)

ในกาลนั้น พระราชาทรง**แสวงหาโทษอันมิใช่คุณ** (ของพระองค์) ทรงพระดำริว่า ใครๆ ผู้กล่าวโทษอันมิใช่คุณของเรา มีอยู่หรือ จึงทรงแสวงหาอยู่ มิได้พบเห็นใครๆ ผู้มักกล่าวโทษของพระองค์ทั้งชนภายในและชนภายนอกทั้งในพระนครและนอก พระนครทรงดำริว่าในชาวชนบทจะเป็นอย่างไรบ้าง จึงปลอมพระองค์ เสด็จเที่ยวไปตามชนบท.

ดู อคุณคเวสก

[ปริเยสก = ปริ + ย + อิส (อนฺเวเส) + ณฺวุ. สเร วิปริยาทิโต (ลง ย อาคมท้าย วิ และ

ปริ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลัง) พฤทธิ์ อิ เป็น เอ แปลง ณฺวุ เป็น อก]

อคุณภาว (ปุ)

[อคุณ + ภาว]

ความเป็นแห่งโทษอันมิใช่คุณ.

อคุณภาวปริกปฺปน (น)

[อคุณภาว + ปริกปฺปน]

ปริกปฺปน = ปริ + กปฺป (ตกฺเก) + ยุ

การดำริความเป็นโทษมิใช่คุณ.

การดำริโทษ.

มิจฺฉาญาณํ ตสฺส คุณานำ **อคุณภาวปริกปฺปเนน** วิปรีตคฺคาโห. (ม.ฏี. ๑/๒๔๗)

ชื่อว่า มิจฉาญาณ คือการยึดมั่นผิด ด้วย**การดำริโทษ**แห่งคุณของพระไตรรัตน์นั้น.

[มิจฉาญาณนี้ละได้ด้วยญาณที่ ๔ ดังที่คัมภีร์วิสุทธิมรรค (๒/๓๖๘) กล่าวว่า

มิจฺฉตฺเตสุ มิจฺฉาทิฏฺจิ มุสาวาโท มิจฺฉากมฺมนฺโต มิจฺฉาอาชีโวติ อิเม ปจมฌาณวชฺฌา. มิจฺฉาสงฺกปฺโป ปิสุณวาจา ผรุสวาจาติ อิเม ตติยฌาณวชฺฌา. เจตนาเยว เจตฺถ วาจาติ เวทิตพฺพา. สมฺผปฺปลาปมิจฺฉาวายามสติสมาธิวิมุตฺติญาณานิ จตุตฺถฌาณวชฺฌานิ.

ในมิจฉัตตธรรมทั้งหลาย พึงทราบว่า มิจฉาทิฏฐิ มุสาวาท มิจฉากัมมันตะ และมิจฉาอาชีวะ ๔ อย่างนี้ ละได้ด้วยญาณที่ ๑ (โสดาปัตติมรรคญาณ). มิจฉาสังกัปปะ ปิสุณวาจา และผรุสวาจา ๓ อย่างนี้ ละได้ด้วยญาณที่ ๓ (อนาคามิมรรคญาณ) อนึ่ง พึงทราบว่า เจตนาเป็นวาจาในเรื่องนี้. สัมผัปปลาปะ มิจฉาวายามะ มิจฉาสติ มิจฉาสมาธิ มิจฉาวิมุตติ และมิจฉาญาณ ละได้ด้วยญาณ ที่ ๔ (อรหัตตมรรคญาณ)]

อคุณวาที (ติ)

[อคุณ + วาที]

วาที = วท (วากฺเย) + ณี

ผู้มีปกติกล่าวโทษอันมิใช่คุณ.

ผู้มักกล่าวติเตียน.

ตโต ปฏฺจาย อตฺถิ นุ โข เม โกจิ **อคุณวาที**ติ ปริคฺคณฺหนฺโต อนฺโตวฬฺชกานำ อนฺตเร กญฺจิ **อคุณวาที** อทิสฺวา อตฺตโน คุณกถเมว สุตฺวา เอเต มยฺหำ ภเยนาปิ อคุณำ อวตฺวา คุณเมว วเทยฺยุนฺติ พหิวฬฺชนเก ปริคฺคณฺหนฺโต ตตฺถาปิ อทิสฺวา อนฺโตนคเร ปริคฺคณฺหิ.

(ชา.อฏ. ๒/๒)

จำเดิมแต่นั้นมา พระโพธิสัตว์ก็ทรงสำรวจดูอยู่ว่า จะมีใครๆ **มักกล่าวติเตียน**เราบ้างหนอ ครั้นไม่ทรงเห็นใครๆ กล่าวถึงโทษในระหว่างข้าราชบริพารภายใน ทรงสดับแต่คำสรรเสริญคุณของพระองค์ถ่ายเดียว ทรงดำริว่า ชะรอยชนเหล่านี้เพราะกลัวเรา จึงไม่กล่าวถึงโทษอันมิใช่คุณ กล่าวแต่คุณเท่านั้น จึงทรงกำหนดจับข้าราชบริพารภายนอก แม้ในหมู่ข้าราชบริพารหล่านั้น ก็ไม่ทรงเห็น จึงทรงกำหนดจับชาวเมืองภายในพระนคร.

อคุตฺต (ติ)

[น + คุตฺต]

คุตฺต = คุป (โคเป) + ต. ลบพยัญชนะที่สุดธาตุและซ้อน ตฺ ด้วยสูตรว่า คุปาทีนญฺจ. กจฺ. ๕๘๐

(ก) ไม่คุ้มครองแล้ว, ไม่รักษาแล้ว.

ฉยิเม ภิกฺขเว ผสฺสายตนา อทนฺตา **อคุตฺตา** อรกฺขิตา อสංวุตา ทุกฺขาธิวาหา โหนฺติ. กตเม ฉ ? จกฺขุ ภิกฺขเว ผสฺสายตนํ อทนฺตํ อคุตฺตํ อรกฺขิตํ อสංวุตํ ทุกฺขาธิวาหํ โหติ ฯเปฯ

(สํ. ๓/๒๙๓)

ภิกษุทั้งหลาย ผัสสายตนะ ๖ ประการนี้ที่บุคคลไม่ฝึก **ไม่คุ้มครองแล้ว** ไม่รักษาแล้ว ไม่สำรวมแล้ว ย่อมนำทุกข์มีประมาณยิ่งมาให้ ผัสสายตนะ ๖ ได้แก่ ผัสสายตนะคือจักขุที่บุคคลไม่ฝึก ไม่คุ้มครอง ไม่รักษา ไม่สำรวมแล้ว ย่อมนำทุกข์มีประมาณยิ่งมาให้...

อคุตฺตาติ อโคปิตา. (สํ.อฏ. ๑/๒๗)

บทว่า **อคุตฺตา** แปลว่า ไม่คุ้มครองแล้ว.

(ข) ไม่ปิดแล้ว, ไม่ซ่อนเร้น.

จกฺขุ โสตญฺจ ฆานญฺจ
ชิวฺหา กาโย ตถา มโน.
เอตานิ ยสฺส ทฺวารานิ
อคุตฺตานิ จ ภิกฺขุโน.
โภชนมฺหิ อมตฺตญฺญู อินฺทฺริเยสุ อสංวุโต.
กายทุกฺขํ เจโตทุกฺขํ ทุกฺขํ โส อธิคจฺฉติ.
ฑยฺหมาเนน กาเยน
ฑยฺหมาเนน เจตสา.
ทิวา วา ยทิ วา รตฺตึ
ทุกฺขํ วิหรติ ตาทิโสติ. (อิติวุ. ๒๑๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ภิกษุใด**ไม่ปิด**ทวารทั้ง ๖ นี้ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ทั้งไม่รู้จักประมาณในการบริโภค ไม่สำรวมอินทรีย์ทั้งหลาย ภิกษุนั้นย่อมประสบทุกข์ทั้งทางกายและทางใจ ภิกษุเช่นนั้นจะมีแต่ความรุ่มร้อนกาย เร่าร้อนใจ ชื่อว่าอยู่เป็นทุกข์ทั้งกลางวันและกลางคืน.

เอตานิ ยสฺส ทฺวารานิ อคุตฺตานิ จ ภิกฺขุโนติ ยสฺส ภิกฺขุโน เอตานิ มนจฺฉฏฺฐานิ ทฺวารานิ สติโวสฺสคฺเคน ปมาทำ อาปนฺนตฺตา สติกวาเฏน อปิหิตานิ. (อิติวุต.อฏ. ๑๑๕)

สองบาทคาถาว่า **เอตานิ ยสฺส ทฺวารานิ อคุตฺตานิ จ ภิกฺขุโน** ความว่า ภิกษุใดไม่ปิดทวารอันมีใจเป็นที่ ๖ เหล่านี้ด้วยประตูคือสติ เพราะถึงความประมาทโดยปราศจากสติ.

อคุตฺตตา (ถี)

[อคุตฺต + ตา]

ความเป็นสถานที่คุ้มครองไม่ได้,
การไม่ได้คุ้มครอง, การคุ้มครองไม่ได้.

พหิ ปน อุปฏฺฐานสาลาทีสุ ปญฺญเปตฺวา คจฺฉนฺตสฺส เสยฺยามตฺตเมว นสฺเสยฺย จานสฺส **อคุตฺตตาย**, น เสนาสนำ, ตสฺมา เอตฺถ ทุกฺกฏวตฺตำ. (วิ.อฏ. ๓/๔๔)

แต่สำหรับภิกษุผู้ปูที่นอนไว้ในที่ทั้งหลายมีอุปัฏฐานศาลาเป็นต้นแล้วไปภายนอก เพียงแต่ที่นอนเท่านั้นเสียหายไป เพราะ**ความเป็นสถานที่คุ้มครองไม่ได้** (ส่วน) เสนาสนะไม่เสียหาย ฉะนั้น ท่านจึงปรับเป็นทุกกฏ ในอุปัฏฐานศาลาเป็นต้นนี้.

อคุตฺตทฺวาร (ติ)

[อคุตฺต + ทฺวาร]

ผู้มีทวารอันไม่ได้คุ้มครองแล้ว.

ผู้ไม่คุ้มครองทวาร, ผู้ไม่สำรวมระวังทวาร.

เอวเมว โข อาวุโส เย เต ปุคฺคลา อสฺสทฺธา ชีวิกตฺถา น สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิตา ฯเปฯ วิกิณฺณวาจา, อินฺทฺริเยสุ **อคุตฺตทฺวารา** ฯเปฯ เตสํ อายสฺมา สาริปุตฺโต อิมินา ธมฺมปริยาเยน หทยา หทยํ มญฺเญ อญฺญาย ตจฺฉติ. (ม. ๑/๓๘)

(พระมหาโมคคัลลานะกล่าวว่า)

ดูก่อนท่านผู้มีอายุ บุคคลบางคนก็ฉันนั้นแล เป็นผู้ไม่มีศรัทธา มุ่งเลี้ยงชีพ ไม่มีศรัทธาออกบวช...ไม่สำรวมวาจา **ไม่คุ้มครองทวาร** ในอินทรีย์ทั้งหลาย...ท่านพระสารีบุตร เหมือนจะรู้ใจของบุคคลเหล่านั้น จึงถาก (กิเลส) ด้วยพระธรรมเทศนานี้.

อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวาราติ ฉสุ อินฺทฺริเยสุ อสංวุตกมฺมทฺวารา. (ม.อฏ. ๑/๒๕๗)

สองบทว่า **อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารา** (ผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์ทั้งหลาย) ได้แก่ ไม่สำรวมระวังกรรมทวารในอินทรีย์ ๖.

อคุตฺตทฺวาโรติ อปิหิตทฺวาโร. (อิติวุต.อฏ. ๙๒)

บทว่า **อคุตฺตทฺวาโร** (ผู้ไม่คุ้มครองทวาร) ได้แก่ ผู้มีทวารอันไม่ปิดกั้นแล้ว.

อคุตฺตทฺวารตา (ถี)

[อคุตฺตทฺวาร + ตา]

ความเป็นผู้มีทวารอันไม่ได้คุ้มครองแล้ว, ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร, ความเป็นผู้ไม่สำรวมระวังทวาร.

อินฺทฺริเยสุ **อคุตฺตทฺวารตา** จ

โภชเน อมตฺตญฺญุตา จ. (อภิ.ธ. ๑๕)

คลวามเป็นผู้มีทวารอันไม่ได้คุ้มครองแล้วในอินทรีย์ทั้งหลาย และความเป็นผู้ไม่รู้ประมาณในโภชนะ.

อินฺทฺริยสංวรเภทสงฺขาโต มนจฺฉฏฺเฐสุ อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารภาโว อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา.

(อภิ.อฏ. ๑/๙๕)

ความเป็นผู้ไม่สำรวมทวารในอินทรีย์ อันมีใจเป็นที่ ๖ กล่าวคือความขาดแห่งอินทรีย์สังวร ชื่อว่า อินฺทฺริเยสุ **อคุตฺตทฺวารตา** (ความเป็นผู้มีทวารอันไม่ได้คุ้มครองแล้ว)

อคุตฺตทฺวารภาว (ปุ)

[อคุตฺตทฺวาร + ภาว]

ความเป็นผู้มีทวารอันไม่ได้คุ้มครองแล้ว, ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวาร, ความเป็นผู้ไม่สำรวมระวังทวาร.

ดู อคุตฺตทฺวารตา

อคุตฺติ (ถี)

[น + คุตฺติ]

คุตฺติ = คุป (โคเป) + ติ ลบที่สุดธาตุ ซ้อน ต

ความไม่คุ้มครอง, ความไม่รักษา.

ยา อิเมสํ ฉนฺนํ อินฺทฺริยานํ **อคุตฺติ** อโคปนา อนารกฺโข อสංวโร อยํ วุจฺจติ อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา. (อภิ.ธ. ๒๖๑)

ความไม่คุ้มครอง กิริยาที่ไม่คุ้มครอง ความไม่รักษา ความไม่สำรวมอินทรีย์ ๖ เหล่านี้ นี้เรียกว่า ความเป็นผู้ไม่คุ้มครองทวารในอินทรีย์.

อเคธ (ติ)

[น + เคธ]

เคธ = คิธ (อภิกาเม) + ณ พฤทธิ์ อิ เป็น เอ

ไม่ผูกพัน, ไม่ติดใจ. ไม่มีความอยาก.

อเคธตา (ถี)

[อเคธ + ตา]

ความเป็นผู้ไม่ผูกพัน - ไม่ติดใจ - ไม่อยากได้.

โส โข ปนายํ มหาราช กิตฺติสทฺโท นิปฺปณานํ วิญฺญูนํ วิทูนํ วิภาวีนํ โพธิสตฺตานํ ทส คุเณ อนุทสฺสติ. กตเม ทส? **อเคธตา** นิราลยตา จาโค ปหานํ อปุนราวตฺติตา สุขุมตา มหนฺตตา ทุรนุโพธตา ทุลฺลภตา อสทิสตา พุทฺธธมฺมสฺส.

(มิลินฺท. ๒๘๖)

(พระนาคเสนกล่าวว่า)

ขอถวายพระพรมหาบพิตร พระกิตติศัพท์ข้อนี้นั้น ย่อมชี้ให้เห็นพระคุณ ๑๐ ประการของพระโพธิสัตว์ทั้งหลาย ผู้ทรงเป็นวิญญูชน ละเอียดอ่อน รอบรู้ มีปัญญา เห็นแจ่มแจ้ง พระคุณ ๑๐ ประการ คือ**ความเป็นผู้ไม่ติดใจ** ความเป็นผู้หาอาลัยมิได้ ความสละได้ ความเลิกละเสียได้ ความไม่หวนกลับมาอีก (ตกลงใจแน่วแน่ ไม่เปลี่ยนใจกลับกลอก) ความสุขุม ความเป็นผู้น่าบูชา (หรือความเป็นบุรุษผู้ยิ่งใหญ่) ความเป็นผู้ที่ใครๆ ตามรู้ (จิตใจ) ได้ยาก ความเป็นบุคคลที่หาได้ยาก ความที่พุทธธรรม เป็นธรรมยอดเยี่ยมไม่มีธรรมใดเสมอเหมือน (ไม่มีธรรมใดเทียบเท่า).

[**พุทฺธธมฺมสฺส** (พุทธธรรม) เป็นเอกเทสยุปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงส่วนรวม (หมู่) แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือโดยปกติทั่วไป คำว่า พุทฺธธมฺม หมายถึงพุทธธรรมทั้งหมด แต่ในที่นี้คำว่า พุทฺธธมฺม หมายถึงบางส่วนอันได้แก่บารมี ๓๐ ทัศ]

อเคธลกฺขณ (ติ)

[อเคธ + ลกฺขณ]

มีความไม่ติดใจเป็นลักษณะ, มีสภาพไม่ลุ่มหลง

อโลโภ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส **อเคธลกฺขโณ**, อลคฺคภาวลกฺขโณ วา กมลทเล ชลพินฺทุ วิย. อปริคฺคหณรโส มุตฺตภิกฺขุ วิย อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิย.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๗๐)

อโลภะ **มีสภาพที่จิตไม่ลุ่มหลง**ในอารมณ์ หรือมีสภาพที่จิตไม่ผูกพันในอารมณ์ เหมือนหยาดน้ำไม่ติดใบบัว มีหน้าที่ไม่ครอบครองเหมือน

ภิกษุผู้หลุดพ้นแล้ว มีความไม่ต้องการยึดติดเป็นเครื่องปรากฏ เหมือนบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรก.

[แม้สรีระของบุรุษผู้ตกไปในที่สกปรกจะแปดเปื้อน แต่จิตของเขาไม่ยึดติดกับของสกปรก ฉันใด อโลภเจตสิกก็ฉันนั้น แม้รับเอาอารมณ์ก็ปราศจากความยึดติดในอารมณ์]

อเคห (ติ)

[น + เคห]

ไม่มีเรือน, ไม่มีเรือนคือตัณหา.

ดู อคห

อโคจร (ปุ)

[น + โคจร]

โคจรอันไม่สมควร, สถานที่อันไม่สมควร, สถานที่ไม่ควรเที่ยวไป, อโคจร.

กตเม จ ภิกฺขเว อาสวา ปริวชฺชนา ปหาตพฺพา? อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ ปฏิสงฺขา โยนิโส จณฺฑึ หตฺถึ ปริวชฺเชติ, จณฺฑึ อสฺสํ ปริวชฺเชติ, จณฺฑึ โคณึ ปริวชฺเชติ, จณฺฑึ กุกฺกุรึ ปริวชฺเชติ, อหึ ขาณุึ กณฺฏกฏฺฐานึ โสพฺภึ ปปาตึ จนฺทนิกึ โอพิคลลึ. ยถารูเป อนาสเน นิสินฺนึ ยถารูเป **อโคจเร** จรนฺตึ ยถารูเป ปาปเก มิตฺเต ภชนฺตึ วิญฺญู สพฺรหฺมจารี ปาปเกสุ ฐาเนสุ โอกปฺเปยฺยุ, โส ตญฺจ อนาสนึ ตญฺจ อโคจรึ เต จ ปาปเก มิตฺเต ปฏิสงฺขา โยนิโส ปริวชฺเชติ. “ยญฺหิสฺส ภิกฺขเว อปริวชฺชยโต อุปฺปชฺเชยฺยุ อาสวา วิฆาตปริฬาหา, ปริวชฺชยโต เอวสฺส เต อาสวา วิฆาตปริฬาหา น โหนฺติ. อิเม วุจฺจนฺติ ภิกฺขเว อาสวา ปริวชฺชนา ปหาตพฺพา. (ม. ๑/๑๔)

ภิกษุทั้งหลาย อาสวะที่ต้องละด้วยการเว้น เป็นอย่างไร คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้พิจารณาโดยแยบคายแล้วเว้นช้างดุร้าย เว้นม้าดุร้าย เว้นโคดุร้าย เว้นสุนัขดุร้าย เว้นงู หลัก ตอ สถานที่มีหนาม หลุม เหว บ่อน้ำครำ บ่อโสโครก และพิจารณาโดยแยบคายแล้ว เว้นสถานที่ที่ไม่ควรนั่ง **โคจรอันไม่สมควร** (สถานที่ไม่ควรเที่ยวไป) และมิตรชั่วที่เพื่อนพรหมจารีผู้เป็นวิญญูชนทั้งหลายลงความเห็นว่าเป็นฐานะที่เป็นบาปเสีย ซึ่งเมื่อเธอไม่เว้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้นก็จะพึงเกิดขึ้น เมื่อเธอเว้นอยู่ อาสวะและความเร่าร้อนที่ก่อความคับแค้น ย่อมไม่มีแก่เธอด้วยอาการอย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย เหล่านี้เรียกว่า อาสวะที่ต้องละด้วยการเว้น.

อโคจเรติ เอตฺถ อยุตฺโต โคจโร อโคจโร.

(ม.อฏ. ๑/๘๔)

ในบทว่า **อโคจเร** นี้ โคจรอันไม่สมควร ชื่อว่า อโคจร (สถานที่ไม่ควรเที่ยวไป).

กตโม **อโคจโร** ? อิเธกจฺโจ เวสิยาโคจโร วา โหติ, วิธวาโคจโร วา โหติ, ถุลฺลกุมารีโคจโร วา โหติ, ปณฺฑกโคจโร วา โหติ, ภิกฺขุนีโคจโร วา โหติ, ปานาคารโคจโร วา โหติ, สสฏฺโจ วิหรติ ราชูหิ ราชมหามตฺเตหิ ติตฺถิเยหิ ติตฺถิยสาวเกหิ อนนุโลมิเกน สสคฺเคน. ยานิ วา ปน ตานิ กุลานิ อสฺสทฺธานิ อปฺปสนฺนานิ อโนปานภูตานิ อกฺโกสกปริภาสกานิ อนตฺถ-

กามานิ อหิตกามานิ อผาสุกามานิ อโยคกฺเขมกามานิ ภิกฺขูนํ ภิกฺขุนีนํ อุปาสกานํ อุปาสิกานํ, ตถารูปานิ กุลานิ เสวติ ภชติ ปยิรุปาสติ อยํ วุจฺจติ **อโคจโร**.

(มหานิ. ๓๗๗)

สถานที่อันไม่สมควร เป็นอย่างไร คือ ภิกษุบางรูปในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีหญิงแพศยาเป็นโคจร มีหญิงหม้ายเป็นโคจร มีสาวเทื้อเป็นโคจร มีบัณเฑาะก์เป็นโคจร มีภิกษุณีเป็นโคจร หรือมีร้านสุราเป็นโคจร เป็นผู้อยู่คลุกคลีกับพระราชา มหาอำมาตย์ของพระราชา เดียรถีย์ สาวกเดียรถีย์ ด้วยการคลุกคลีอย่างคฤหัสถ์ที่ไม่สมควร หรือเสพ คบ เข้าไปนั่งใกล้ตระกูลที่ไม่มีศรัทธา ไม่เลื่อมใส ไม่เป็นดุจบ่อน้ำ มักด่าและบริภาษ ปรารถนาแต่สิ่งที่มิใช่ประโยชน์ ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่เกื้อกูล ปรารถนาแต่สิ่งที่ไม่ผาสุก ไม่ปรารถนาความความเกษมจากโยคะ [กิเลสเครื่องประกอบสัตว์ไว้]แก่พวกภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก และอุบาสิกาเช่นนั้น นี้เรียกว่า **สถานที่อันไม่สมควร**.

โคจโรติ ปิณฺฑปาตาทีนํ อตฺถาย อุปสงฺกมิตุํ ยุตฺตฐานํ, อยุตฺตฐานํ อโคจโร.

(มหานิ.อฏ. ๓๙๙)

บทว่า **โคจโร** (โคจร) ได้แก่ สถานที่สมควรเข้าไปเพื่อบิณฑบาตเป็นต้น. **อโคจร** คือ สถานที่ไม่สมควรเข้าไป.

อโคจรภาว (ปุ)

[อโคจร + ภาว] ความไม่ใช่อารมณ์.

ตกฺกญาณสฺส **อโคจรภาวโต** อตกฺกาวจรํ.

(อิติวุ.อฏ. ๑๕๗)

(อมตมหานิพพาน) ชื่อว่า คาดคะเนเอาไม่ได้ เพราะไม่ใช่อารมณ์แห่งความรู้ด้วยการตรึก.

อโคปน (น/ถี)

[น + โคปน]

โคปน = คุป (โคเป) + ยุ, พฤทธิ์ อุ เป็น โอ

ความไม่คุ้มครอง, กิริยาที่ไม่คุ้มครอง.

ดู อคุตฺติ

อโคปิต (ติ)

[น + โคปิต] โคปิต = คุป (โคเป) + ต

ไม่คุ้มครองแล้ว. ดู อคุตฺต

อคฺค [ติ]

[อช (เขปคตีสุ) + ค. อช + อ]

ดู ณฺวาทิ ๓๒ ธาน.ฏี. ๖๙๖ (สำ. อคฺร)]

อยํ **อคฺคสทฺโท**

อาทิโกฏิโกฏฺฐาสเสฏฺเฐสุ ทิสฺสติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

อคฺค ศัพท์ ย่อมปรากฏ ในอรรถว่า เบื้องต้น, ยอด, ส่วน, เลิศ, ประเสริฐ [กัจจายนสุตตัตถะ (สูตร ๑๘๒) ประพันธ์คาถา สรุปอรรถของ อคฺค ศัพท์ว่า

อคฺคํ โกฏฺฐาสโกฏฺฐาทิ- ปุรตฺวาลมฺพเนสุ จ
ปริมาเณ สมูเห จ ตีสุ เสฏฺฐจุตฺตมาทิเก.

อคฺค ศัพท์ นปุงสกลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน, ยอด, เบื้องต้น, ข้างหน้า,

อารมณ์, จำนวน, หมู่ เมื่อใช้ในไตรลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ และสูงสุด เป็นต้น]

(๑) เบื้องต้น, เบื้องแรก, วันแรก.

ยทคฺเคน อานนฺท มหาปชาปติยา โคตมิยา อฏฺฐ ครุธมฺมา ปฏิคฺคหิตา, ตเทว สา อุปสมฺปนฺนาติ. (วิ. ๔/๔๔๘)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า อานนท์ พระนางมหาปชาบดีโคตมีรับครุธรรม ๘ ตั้งแต่วันใด, (ทำวันใดให้เป็น**เบื้องต้น**) ในวันนั้นนั่นแหละก็ชื่อว่าได้อุปสมบทแล้ว.

ดู วิ. ๓/๓๑๗ - ๘, ที. ๑/๑๔๕

ยทคฺเคนาติ ยํ ทิวสํ อาทึ กตฺวา. ตเทวาติ ตสฺมิญฺเญว ทิวเส. (สารตฺถ. ๓/๔๔๔)

ปาฐะว่า **ยทคฺเคน** (ตั้งแต่วันใด) ความว่า ทำวันใดให้เป็นเบื้องต้น. ปาฐะว่า ตเทว แปลว่า ในวันนั้นนั่นแหละ[คำว่า ตเทว ตัดบทเป็น ตทา + เอว]. ดู วิ.อฏฺ. ๓/๓๗๖, ที.อฏฺ. ๑/๒๗๘, วิมาน.อฏฺ. ๓๒๓

[คัมภีร์สารัตถทีปนีได้อธิบาย **ยทคฺเคน** ว่า ยํ ทิวสํ อาทึ กตฺวา (ทำวันใดให้เป็นเบื้องต้น) โดยมุ่งอธิบายว่า **อคฺค** ศัพท์ในที่นี้ใช้ในความหมายว่า เบื้องต้น และลง นา ตติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ (ขยายกิริยา) ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนาว่า

อาทึ กตฺวาติ อิมินา ยทคฺเคนาติ เอตฺถ อคฺคสทฺโท อาทฺยตฺโถ กิริยาวิเสสนตฺเถ กรณวจนนฺติ ทสฺเสติ. (ปาจิตฺ. โย. ๓๕๐)

ด้วยคำว่า **อาทึ กตฺวา** นี้ พระอรรถกถาจารย์แสดงว่า อคฺค ศัพท์ในคำว่า ยทคฺเคน นี้ มีอรรถเหมือน อาทิ ศัพท์ ลงตติยาวิภัตติในอรรถกิริยาวิเสสนะ.

ตามมติคัมภีร์สารัตถทีปนี คำว่า **ยทคฺเคน** ตัดบทเป็น **ยํ + อคฺเคน** ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ย ศัพท์แล้วแปลงนิคคหิตเป็น ทฺ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์(ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๔๔) ว่า มยทา สเร (แปลงนิคคหิตเป็น ม, ย และ ท ในเพราะสระ) การลงนิคคหิต เป็นอาคมเช่นนี้ มีได้ในเพราะสระหลัง ถ้าอักษรหลังเป็นพยัญชนะ ให้ซ้อนพยัญชนะอีกตัวหนึ่ง เช่น ตพฺภาโว = ต + ภาโว (ความเป็นอย่างนั้น) ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตฺติสารมัญชูสา หน้า ๑๐๓ ว่า

ยตสทฺทสมาสมฺหิ
สทฺธึ ปรปเทน เจ
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺเพ
เทฺวภาโว วา ปโร สิยา.

ถ้าสนธิมีในการเชื่อม ย และ ต ศัพท์พร้อมกับบทหลัง นิคคหิตอาคมพึงมีในข้างหน้า [ศัพท์หลัง] หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีท้าย [ต ศัพท์]

คาถาข้างต้นกล่าวตามสัททนีติปกรณ์ (ปทมาลา หน้า ๔๕๓) ที่ประพันธ์แยก ย และ ต ออกเป็นทีละศัพท์ว่า

ยสทฺทสฺส สมาสมฺหิ
สทฺธึ ปรปเทหิ เว

นิคฺคหีตาคโม วาถ
ทฺวิภาโว วา สิยา ทฺวิธา.

เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ย ศัพท์กับบทหลัง แน่นอน วิธี ๒ อย่าง คือ การลงนิคคหิต เป็นอาคม หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีได้.

ตสทฺทสฺส สมาสมฺหิ
สทฺธึ ปรปเทหิ เว
นิคฺคหีตาคโม ปุพฺพ-
ปเท ทฺวิตฺตนฺตุ ปจฺฉิเม.

เมื่อมีการเชื่อมสมาสของ ต ศัพท์กับบทหลัง แน่นอน การลงนิคคหิตเป็นอาคม พึงมีในบทหน้า หรือการซ้อนพยัญชนะพึงมีในบทหลัง.

ตามวิธีเทียบเสียงระหว่างสันสกฤตกับบาลี สรรพนามคือ ย และ ต มีรูปสันสกฤตว่า ยตฺ, ตตฺ ถ้ามีสระอยู่ท้าย ให้แปลง ตฺ เป็น ทฺ จึงมีรูปว่า ยทฺ, ตทฺ ในภาษาบาลีมีวิธี ๔ อย่าง เพื่อทำให้เป็นเสียงหนักดังกล่าว ตามหลักปฏิกรณะ คือ การทำแทนกล่าวคือเมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ดังนี้

๑. ลงนิคคหิตเป็นอาคมท้าย ย และ ต ศัพท์ในสมาส เช่น เย คุณา ยังคุณา (คุณเหล่าใด ชื่อว่า ยังคุณะ), เต คุณา ตังคุณา (คุณเหล่านั้น ชื่อว่า ตังคุณะ)

๒. ซ้อนพยัญชนะท้าย ย และ ต ศัพท์ในสมาส เช่น ยสฺส คุณา ยคฺคุณา (คุณของบุคคลใด), ตสฺส คุณา ตคฺคุณา (คุณของบุคคลนั้น)

๓. ลง ทฺ อักษระเป็นอาคมเมื่อบทหลังมีสระอยู่ต้น เช่น ยาวเทว = ยาว + เอว (เพียงใดนั่นเทียว), ตาวเทว = ตาว + เอว (เพียงนั้นนั่นเทียว)

๔. ถ้าไม่ทำวิธี ๓ อย่างแรก ให้ทำทีฆะ อ เป็น อา เช่น ยาทิโส (เช่นใด), ยาที (เช่นใด), ตาทิโส (เช่นนั้น), ตาที (เช่นนั้น)

อย่างไรก็ตาม คำว่า **ยทคฺเคน** นี้ คัมภีร์วิมติ-วิโนทนี (เล่ม ๒ หน้า ๓๔๑) อธิบายว่า ยสฺมึ ทิวเส (ในวันใด) ตามนัยนี้ ยทคฺเคน ตัดบทเป็น ย + อคฺเคน และ อคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า วัน ส่วน นา วิภัตติลงในอรรถของสัตตมีวิภัตติ

ในบางแห่ง **ยทคฺเคน** แปลว่า เพราะเหตุใด ใช้คู่กับ **ตทคฺเคน** (เพราะเหตุนั้น) ตามนัยนี้ ตัดบทเป็น ย + อคฺเคน อคฺค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า เหตุ ส่วน นา วิภัตติลงในอรรถเหตุ]

เอวํ วุตฺเต, เวรญฺโช พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ “เชฏฺโฐ ภวํ โคตโม, เสฏฺโฐ ภวํ โคตโม อภิกฺกนฺตํ, โภ โคตม อภิกฺกนฺตํ, โภ โคตม เสยฺยถาปิ โภ โคตม นิกฺกุชฺชิตํ วา อุกฺกุชฺเชยฺย, ปฏิจฺฉนฺนํ วา วิวเรยฺย, มูฬฺหสฺส วา มคฺคํ อาจิกฺเขยฺย, อนฺธกาเร วา เตลปชฺโชตํ ธาเรยฺย จกฺขุมนฺโต รูปานิ ทกฺขนฺตีติ, เอวเมวํ โภตา โคตเมน อเนกปริยาเยน ธมฺโม ปกาสิโต เอสาหํ (เอโส + อหํ) ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉามิ ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. อุปาสกํ มํ ภวํ โคตโม ธาเรตุ **อชฺชตคฺเค** ปาณุเปตํ

สรณํ คตํ. อธิวาเสตุ จ เม ภวํ โคตโม เวรญฺชายํ วสฺสาวาสํ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆนาติ อธิวาเสสิ.

(วิ. ๑/๗, ที. ๑/๘๐)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว เวรัญชพราหมณ์ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคดม เป็นพี่ใหญ่ ผู้ประเสริฐที่สุด ท่านพระโคดม พระธรรมเทศนาไพเราะยิ่งนัก ท่านพระโคดม พระธรรมเทศนาไพเราะยิ่งนัก พระองค์ทรงประกาศธรรมแจ่มแจ้ง โดยประการต่างๆ เปรียบเหมือนบุคคลหงายของที่คว่ำ เปิดของที่ปิด บอกทางแก่ผู้หลงทาง หรือตามประทีปในที่มืด ด้วยตั้งใจว่า คนมีตาดีจักเห็นรูป ข้าพระองค์นี้ขอถึงท่านพระโคดมพร้อมทั้งพระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ขอท่านพระโคดม จงทรงจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสกผู้ถึงสรณะ จำเดิม[ตั้ง]แต่วันนี้เป็นต้นไป (กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็น**เบื้องต้น**) และขอท่านพระโคดมพร้อมกับภิกษุสงฆ์ ทรงรับคำนิมนต์ของข้าพระองค์อยู่จำพรรษาที่เมืองเวรัญชาด้วยเถิด.

ดู ม. ๑/๒๘, สํ. ๑/๗๐, อ. ๑/๕๘, อุทาน. ๑๓๔

อิธ ปนายํ อาทิมฺหิ ทฏฺฐพฺโพ. ตสฺมา **อชฺชตคฺเค**ติ อชฺชตํ อาทึ กตฺวาติ เอวเมตฺถ อตฺโถ เวทิตพฺโพ. อชฺชตนฺติ อชฺชภาวนฺติ วุตฺตํ โหติ. อชฺชทคฺเค อิจฺเจว วา ปาโฐ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคํ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๑, ที.อฏ. ๑/๒๑๑)

แต่ อคฺค ศัพท์นี้ในอธิการนี้ พึงเห็นว่า มีความหมายว่า เบื้องต้น. ฉะนั้น จึงทราบข้อความในปาฐะว่า **อชฺชตคฺเค** อย่างนี้ว่า กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น (จำเดิมแต่ความเป็นวันนี้). มีคำกล่าวอธิบายว่า คำว่า อชฺชตํ แปลว่า ความเป็นวันนี้. มีคำบาลี[อื่น]ว่า **อชฺชทคฺเค** บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช + อคฺค] มีคำอธิบายว่า กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้ (จำเดิมแต่วันนี้).

ดู ม.อฏ. ๑/๑๔๑, สํ.อฏ. ๑/๑๒๕, อ.อฏ. ๒/๒๒, อุทาน.อฏ. ๒๖๑, สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๔๑

ตตฺถ เอสาหนฺติ เอโส อหํ. อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตูติ มํ ภควา อุปาสโก อยนฺติ เอวํ ธาเรตุ, ชานาตูติ อตฺโถ. อชฺชตคฺเคติ เอตฺถายं อคฺคสทฺโท อาทิอตฺเถ, ตสฺมา อชฺชตคฺเคติ อชฺชตํ อาทึ กตฺวาติ เอวมตฺโถ เวทิตพฺโพ. อชฺชตนฺติ อชฺชภาวํ. อชฺชทคฺเคติ วา ปาโจ, ทกาโร ปทสนฺธิกโร, อชฺช อคฺคํ กตฺวาติ อตฺโถ.

(สารตฺถ. ๓/๒๓๗)

ในพากย์นั้น ปาฐะว่า เอสาหํ ตัดบท เอโส +อหํ. ปาฐะว่า อุปาสกํ มํ ภควา ธาเรตุ (ขอพระองค์ทรงโปรดจำข้าพระพุทธเจ้าว่าเป็นอุบาสก) ความว่า ขอพระองค์ทรงโปรดจำ คือ ทรงทราบข้าพระพุทธเจ้าว่า เศรษฐีนี้ เป็นอุบาสก. อคฺค ศัพท์ในปาฐะว่า **อชฺชตคฺเค** (จำเดิมแต่วันนี้เป็นต้นไป) นี้ ใช้ในความหมายว่า เบื้องต้น พึงทราบข้อความในปาฐะว่า อชฺชตคฺเค อย่างนี้ว่า จำเดิมแต่ความเป็นวันนี้. คำว่า อชฺชตํ แปลว่า ความเป็นวันนี้.มีคำบาลี[อื่น]ว่า **อชฺชทคฺเค** บ้าง. ท อักษรทำการเชื่อมบท [อชฺช+อคฺค] แปลว่า จำเดิมแต่วันนี้ (= ตั้งแต่วันนี้เป็นต้น).

[**อชฺชตคฺเค** ตัดบทดังนี้

อชฺช อคฺเค (กตฺวา) ลง ต อาคม - กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น, กระทำซึ่งวันนี้ให้เป็นวันแรก

อชฺชตํ อคฺเค (กตฺวา) ลบนิคคหิตอาคม กระทำซึ่งความเป็นวันนี้ให้เป็นเบื้องต้น

อชฺชโต อคฺเค (กตฺวา) - กระทำเบื้องต้นแต่วันนี้

อชฺชทคฺเค มีใช้ในพระไตรปิฎกบางที่]

(๒) ที่สุด, ปลาย, ยอด.

ดู อคฺคงฺกุร, อคฺคนข

(๓) ส่วน.

ดู ปริเวณคฺค (วิ.๑/๓๑๗, สี.นวฏี. ๒/๒๙๕) ราชคฺค (วิ. ๔/๖๔, วิ.อฏ. ๑/๓๑๓) วิหารคฺค (วิ. ๔/๓๑๗, วิ.อฏ. ๔/๖๕, วชิร. ๕๒๖)

(๔) กำหนด, ส่วน.

ดู เสยฺยคฺค (วิ.๔/๓๑๗, วิ.อฏ. ๔/๖๕, วชิร. ๕๒๖)

(๕) ยอด, เลิศ, ประเสริฐ, สูงสุด.

โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปริณเตน จิตฺเตน มาตุคามสฺส สนฺติเก อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณํ ภาเสยฺย **เอตทคฺคํ** ภคินิ ปาริจริยานํ ยา มาทิสํ สีลวนฺตํ กลฺยาณธมฺมํ พฺรหฺมจารึ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺยาติ เมถุนุปสํหิเตน สงฺฆาทิเสโสติ. (วิ. ๑/๒๙๑)

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน กล่าวสรรเสริญการบำเรอกามเพื่อตน ในสำนักของมาตุคาม ด้วยถ้อยคำพาดพิงถึงเมถุนธรรมว่า น้องหญิง สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยเมถุนธรรมนั้น การบำเรอนั่นจัด**เป็นยอด**แห่งการบำเรอ เป็นสังฆาทิเสส.

ดู ที. ๒/๔, ที.อฏ. ๒/๑๐, ม. ๑/๒๔๒, ม.อฏ. ๒/๑๒๑)

เอตทคฺคนฺติ เอตํ อคฺคํ เอตํ เสฏฺฐํ เอตํ โมกฺขํ เอตํ อุตฺตมํ เอตํ ปวรํ. (วิ. ๑/๒๙๑)

คำว่า **เอตทคฺคํ** (นั่นเป็นยอด) คือ นี้เป็นชั้นเลิศ ประเสริฐที่สุด เป็นชั้นแนวหน้า สูงสุด เป็นสิ่งเลิศ.

เอตทคฺคนฺติอาทิ ตสฺสา อตฺตกามปาริจริยาย วณฺณภาสนาการนิทสฺสนํ. ตตฺรายํ ปทสมฺพนฺธวเสเนว สงฺเขปตฺโถ ยา มาทิสํ ปาณาติปาตาทีหิ วิรหิตตฺตา สีลวนฺตํ เมถุนธมฺมา วิรหิตตฺตา พฺรหฺมจารึ ตทุภเยนาปิ กลฺยาณธมฺมํ เอเตน ธมฺเมน ปริจเรยฺย อภิราเมยฺย, ตสฺสา เอวํ มาทิสํ ปริจรนฺติยา ยา อยํ ปาริจริยานาม, เอตทคฺคํ ปาริจริยานนฺติ. (กงฺขา. ๑๕๘)

คำว่า **เอตทคฺคํ...ปริจเรยฺย** (สตรีใดบำเรอสมณะเช่นเรา ผู้มีศีล มีกัลยาณธรรม ผู้ประพฤติพรหมจรรย์ ด้วยความประพฤตินั้น การบำเรอนั่น จัดเป็นยอดแห่งการบำเรอ) แสดงลักษณะ ของอาการกล่าวสรรเสริญการบำเรอกามเพื่อตน. ในคำดังกล่าวนี้ มีเนื้อความย่อ โดยเนื่องด้วยการสัมพันธ์บทดังนี้ว่า สตรีใด บำเรอ คือ ให้ความสุขสมณะผู้เช่น

กับเรา ที่ชื่อว่ามีศีลเพราะเว้นจากการฆ่าสัตว์เป็นต้น ชื่อว่าผู้ประพฤติพรหมจรรย์ เพราะเว้นจากเมถุนธรรม ผู้ชื่อว่ามีกัลยาณธรรม เพราะการเว้นทั้งสองอย่างนั้น ด้วยความประพฤตินั้น ขึ้นชื่อว่าการบำเรอของสตรีผู้บำเรอสมณะ ผู้เช่นกับเราอย่างนี้นั่น เป็นเลิศยอดแห่งการบำเรอทั้งหลาย.

[เอตทคฺคํ (เอตํ + อคฺคํ) เป็นลิงควิปัลลาสนัย คือ นัยเปลี่ยนลิงค์ หมายความว่า เมื่อควรกล่าวเป็นรูปอิตถีลิงค์ว่า เอสา อคฺคา ตามปาริจริยา แต่กล่าวเป็นรูปนปุงสกลิงค์ว่า เอตํ อคฺคํ ส่วนคำว่า ปาริจริยานํ ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ ดังข้อความในกังขานวฏีกา หน้า ๒๔๙ ว่า

เอตทคฺคนฺติ เอสา อคฺคา. ปาริจริยานนฺติ ปาริจริยานํ มชฺเฌ, นิทฺธารเณ เจตํ สามิวจนํ.

คำว่า **เอตทคฺคํ** แปลว่า การบำเรอนั่นเป็นยอด. คำว่า **ปาริจริยานํ** (บรรดาการบำเรอ) หมายความว่า ในระหว่างการบำเรอทั้งหลาย อนึ่ง คำนี้ลงฉัฏฐีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ.

โดยทั่วไปมักไขบทที่ลงฉัฏฐีวิภัตติ หรือสัตตมีวิภัตติในอรรถนิทธารณะ โดยประกอบศัพท์ มชฺเฌ, อนฺตเร (ในระหว่าง) เพราะนิทธารณะเป็นการแยกส่วนออกจากหมู่]

(ก) ธรรมอันประเสริฐ (อรหัตตมรรค - ผล).

อิติ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อวิปฺปฏิสารตฺถานิ อวิปฺปฏิสารานิสํสานิ, อวิปฺปฏิสาโร ปาโมชฺชตฺโถ ปาโมชฺชานิสํโส, ปาโมชฺชํ ปีตตฺถํ ปีตานิสํสํ, ปีติ ปสฺสทฺธตฺถา ปสฺสทฺธานิสํสา, ปสฺสทฺธิ สุขตฺถา สุขานิสํสา, สุขํ สมาธตฺถํ สมาธานิสํสํ, สมาธิ ยถาภูตญาณทสฺสนตฺโถ ยถาภูตญาณทสฺสนานิสํโส, ยถาภูตญาณทสฺสนํ นิพฺพิทาวิราคตฺถํ นิพฺพิทาวิราคานิสํสํ, นิพฺพิทาวิราโค วิมุตฺติญาณทสฺสนตฺโถ วิมุตฺติญาณทสฺสนานิสํโส. อิติ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อนุปุพฺเพน **อคฺคาย** ปูเรนฺตีติ.

(อ. ๓/๒๕๘)

อานนท์ ศีลที่เป็นกุศล มีอวิปปฏิสารเป็นผล มีอวิปปฏิสารเป็นอานิสงส์ อวิปปฏิสารมีปราโมทย์เป็นผล มีปราโมทย์เป็นอานิสงส์ ปราโมทย์มีปีติเป็นผล มีปีติเป็นอานิสงส์ ปีติมีปัสสัทธิเป็นผล มีปัสสัทธิเป็นอานิสงส์ ปัสสัทธิมีสุขเป็นผล มีสุขเป็นอานิสงส์ สุขมีสมาธิเป็นผล มีสมาธิเป็นอานิสงส์ สมาธิมียถาภูตญาณทัสสนะเป็นผล มียถาภูตญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ ยถาภูตญาณทัสสนะมีนิพพิทาและวิราคะเป็นผล มีนิพพิทาและวิราคะเป็นอานิสงส์ นิพพิทาและวิราคะมีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นผล มีวิมุตติญาณทัสสนะเป็นอานิสงส์ อย่างนี้ อานนท์ ศีลที่เป็นกุศล ย่อมยัง**ธรรมอันประเสริฐ** ให้บริบูรณ์โดยลำดับ อย่างนี้แล.

อคฺคาย ปูเรนฺตีติ อรหตฺตตฺถาย คจฺฉนฺติ.

(อ.อฏ. ๒๘๗)

สองบทว่า **อคฺคาย ปูเรนฺติ** (ย่อมยังธรรมอันประเสริฐให้บริบูรณ์) ได้แก่ ย่อมดำเนินไปเพื่อประโยชน์แก่อรหัตตผล.

[พระธรรมเทศนาข้างต้น จัดเป็น**ทีปกาลังการ** (การส่องความตลอดทั้งประโยค) เรียกว่า **มาลาทีปกะ** คือ ส่องต่อกันเป็นสายไป.

ธรรมเทศนาดังกล่าวตามนัยหาระ (แนวทางแสดงธรรม) กล่าวถึงการยกขึ้นแสดงด้วยเหตุใกล้ โดยเริ่มจากศีลเป็นลำดับแรก ไปจนถึงวิมุตติญาณทัสสนะ เรียกว่า **ปทัฏฐานสมาโรปนหาระ** (การยกขึ้นแสดง[กล่าว]ด้วยปทัฏฐาน) และยังกล่าวถึงการยกขึ้นแสดงด้วยการภาวนาโดยอ้อม (เนยยัตถนัย) เรียกว่า **ภาวนาสมาโรปนหาระ** (การยกขึ้นแสดงด้วยการเจริญ) คือ แสดงผลของการเจริญธรรมนั้นๆ ว่า เมื่อเจริญธรรมนี้ ธรรมอื่นก็เจริญไปด้วย นอกจากนั้นยังเป็นการแสดงการละกิเลสโดยอ้อม (เนยยัตถนัย) อีกด้วย เรียกว่า **ปหานสมาโรปนหาระ** (การยกขึ้นแสดงด้วยการละ)

ปทัฏฐานหาระ (แนวทางในการแสดงปทัฏฐาน คือเหตุใกล้โดยอนุโลมนัยและปฏิโลมนัย) เป็นแนวทางในการชี้แจงเหตุใกล้ของสิ่งต่างๆ ด้วยการพิจารณาลักษณะของสิ่งนั้นก่อน คือ เริ่มต้นจากการดูลักษณะของปัญหา หรือสิ่งที่ปรากฏตามความเป็นจริง ต่อจากนั้น จึงหาสาเหตุในการเกิดขึ้นของสิ่งเหล่านั้น อันจะนำไปสู่การแก้ไขด้วยการตัดต้นเหตุของปัญหา และยังนับว่าเป็นการพิจารณาธรรมตามขั้นตอนอริยสัจ ๔ อีกด้วย. ด้วยเหตุดังกล่าว พระสูตรดังกล่าวข้างต้นจึงสงเคราะห์ตามนัยปทัฏฐานหาระ ดังนี้

คำว่า **กุสลานิ สีลานิ** (ศีลที่เป็นกุศล) โดยองค์ธรรม คือ มหากุศลจิตตุปบาท มีเหตุใกล้โดยโอรุยโหรุยหนัย (นัยแสดงเหตุที่เกิดขึ้นก่อนตามลำดับ) ดังนี้

เหตุใกล้ของมหากุศลจิตตุปบาทนั้น คือ โยนิโสมนสิการ หมายถึง ความใส่ใจโดยแยบคายในการฟังธรรม

เหตุใกล้ของโยนิโสมนสิการ คือ การคบหาสัตบุรุษ หมายถึง พระพุทธเจ้าและเพื่อนพรหมจรรย์

เหตุใกล้ของการคบหาสัตบุรุษ คือ การอยู่ในสถานที่เหมาะสม

เหตุใกล้ของการอยู่ในสถานที่เหมาะสม คือ การได้สั่งสมบารมีไว้ในภพก่อน

และมีเหตุใกล้โดยอารุยหารุยหนัย (นัยแสดงผลอนาคตตามลำดับ) ดังนี้

มหากุศลจิตตุปบาท เป็นเหตุใกล้ของความปราโมทย์

ความปราโมทย์เป็นเหตุใกล้ของปีติ

ปีติเป็นเหตุใกล้ของปัสสัทธิ

ปัสสัทธิเป็นเหตุใกล้ของสุข

สุขเป็นเหตุใกล้ของสมาธิ

สมาธิเป็นเหตุใกล้ของยถาภูตญาณทัสสนะ (ความรู้เห็นตามเป็นจริง)

ยถาภูตญาณทัสสนะเป็นเหตุใกล้ของนิพพิทาญาณ (ความเบื่อหน่าย)

ความเบื่อหน่ายเป็นเหตุใกล้ของวิราคะ (ความกำจัดกิเลส)

วิราคะเป็นเหตุใกล้ของวิมุตติ (มรรคญาณ, ผลญาณ)

วิมุตติเป็นเหตุใกล้ของวิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ)

วิมุตติญาณทัสสนะ (ปัจจเวกขณญาณ) เป็นเหตุใกล้ของอนุปาทาปรินิพพาน (ความดับสนิทด้วยความไม่ยึดมั่น) ดังข้อความในพระธรรมเทศนาข้างต้นว่า อิติ โข อานนฺท กุสลานิ สีลานิ อนุปุพฺเพน อคฺคาย ปูเรนฺติ (อย่างนี้ อานนท์ ศีลที่เป็นกุศล[มหากุศลจิตตุปบาท] ย่อมทำอรหัตตผลให้บริบูรณ์โดยลำดับอย่างนี้แล)]

(ข) ประเสริฐสุด (พระรัตนตรัย).

อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี
อคฺคธมฺมสมาหิโต
เทวภูโต มนุสฺโส วา
อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ. (อิติวุต. ๒๕๕)

นักปราชญ์[มีจิต]ตั้งมั่นในธรรมที่เลิศ ถวายทานแก่ท่าน**ผู้ประเสริฐสุด** เกิดเป็นเทวดาหรือเป็นมนุษย์ก็ตาม ย่อมถึงความเป็นผู้เลิศบันเทิงอยู่.

อคฺคสฺส ทาตาติ อคฺคสฺส รตนตฺตยสฺส ทาตา.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๖)

สองบทว่า **อคฺคสฺส ทาตา** (ถวายทานแก่ท่านผู้ประเสริฐสุด) คือ ถวายแก่พระรัตนตรัยอันล้ำเลิศ (ประเสริฐสุด).

ดู อิติวุต.อฏ. ๒๖๘

(ค) ธรรมมีศรัทธาเป็นต้นอันประเสริฐ.

อคฺเคน จ โขติ อคฺเคหิ สทฺธาทีหิ อคฺคสฺส อรหตฺตสฺส ปตฺติ โหติ. (สํ.อฏ. ๒/๔๘)

บทว่า **อคฺเคน จ โข** ความว่า การบรรลุอรหัตตผลอันล้ำเลิศ ด้วยธรรมมีศรัทธาเป็นต้น **อันประเสริฐ** ย่อมมีได้.

(ฆ) คุณมีศีลเป็นต้นอันประเสริฐ.

ดู อคฺคปฺปตฺต อรรถ (๑) (ก)

(ง) ไทยธรรมอันเลิศ.

อถ วา **อคฺคสฺส** เทยฺยธมฺมสฺส ทานํ อุปารกตฺวา ตตฺถ ปุญฺญํ ปวตฺเตตา.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๖)

อีกอย่างหนึ่ง บำเพ็ญบุญในพระรัตนตรัยนั้นโดยทำการถวายไทยธรรม**อันเลิศ** ให้เป็นไป (ให้โอพาร).

(๖) ความเป็นผู้เลิศ - ประเสริฐ.

ดู อคฺคปฺปตฺต (๒) (ก)

(ก) โลกุตตรมรรค - ผล.

ดู อคฺคปฺปตฺต (๒) (ข)

(ข) พระสัพพัญญุตญาณ.

ดู อคฺคปฺปตฺต (๑) (ข)

(๗) เลิศ, มีในธรรมอันประเสริฐ.

กตมํ อคฺคสุญฺญํ? **อคฺค**เมตํ ปทํ เสฏฺฐเมตํ ปทํ วิสิฏฺเมตํ ปทํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ. อิทํ อคฺคสุญฺญํ. (ปฏิสํ. ๓๖๐)

อัคคสุญญะ เป็นอย่างไร คือ **ทางที่เลิศ** ทางที่ประเสริฐ ทางที่วิเศษ คือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน นี้ชื่อว่า อัคคสุญญะ.

อคฺคนฺติ อคฺเค ภวํ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๔๒)

บทว่า **อคฺคํ** (ทางที่เลิศ) คือ มีในธรรมอันประเสริฐ.

(๘) อันมีผลเลิศ. ดู อคฺคปฺปสาท

(๙) เลิศ, ประธาน.

ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว สมฺปติชาโต โพธิสตฺโต สเมหิ ปาเทหิ ปติฏฺฐหิตฺวา อุตฺตราภิมุโข สตฺตปทวีติหาเรน คจฺฉติ เสตมฺหิ ฉตฺเต อนุธาริยมาเน, สพฺพา จ ทิสา อนุวิโลเกติ, อาสภึ วาจํ ภาสติ '**อคฺโค**หมสฺมิ โลกสฺส, เชฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, เสฏฺโฐหมสฺมิ โลกสฺส, อยมนฺติมา ชาติ, นตฺถิทานิ ปุนพฺภโวติ. อยเมตฺถ ธมฺมตา. (ที. ๒/๑๓, ม. ๓/๑๖๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ข้อนี้เป็นกฎธรรมดา คือ พระโพธิสัตว์ประสูติได้ครู่หนึ่ง ทรงประทับยืนได้อย่างมั่นคงด้วยพระบาททั้งสองที่เสมอกัน ทรงผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าว ขณะที่หมู่เทวดากั้นเศวตฉัตรตามเสด็จ ทอดพระเนตรไปทั่วทุกทิศ แล้วทรงเปล่งพระอาสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ) ว่า เราเป็น**เลิศ** เป็นผู้ประเสริฐ ผู้สูงส่งในโลก ชาตินี้เป็นชาติสุดท้าย บัดนี้ การเกิดใหม่ของเราจะไม่มี (บัดนี้ภพใหม่ไม่มีอีก) ข้อนี้เป็นกฎธรรมดาในเรื่องนี้.

[ในวันที่พระองค์ประสูติจากพระครรภ์ของพระมารดา เทวดาทั้งหลายในหมื่นโลกธาตุช่วยกันทำหน้าที่เป็นพี่เลี้ยง เมื่อประสูติแล้ว พระองค์ผินพระพักตร์ไปทางทิศเหนือ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าวแล้ว ทรงบันลือสีหนาท [เปล่งพระอาสภิวาจา (วาจาอย่างองอาจ)] ให้ได้ยินถึงเทวดาและพรหม หาประมาณมิได้. อีกนัยหนึ่ง พอพระองค์ประสูติ ทรงดำเนินไป ๗ ก้าวแล้ว พระองค์เองทรงเปลื้องพระวรกาย แต่ปรากฏแก่ผู้เห็น เป็นดุจทรงนุ่งผ้ากาสี มิได้ทรงประดับตบแต่ง ก็ปรากฏเป็นดุจท้าวสักกเทวราช ผู้ประดับตบแต่ง ทรงเป็นพระกุมาร แต่ก็ปรากฏเป็นดุจกุมารอายุ ๑๖ ปี แม้เสด็จดำเนินไปด้วยพระบาทบนพื้นดิน ก็ปรากฏเป็นดุจเสด็จลอยไปทางอากาศ. ในขณะนั้น ท้าวมหาพรหมทรงกั้นเศวตฉัตรกินบริเวณ ๓ โยชน์ ท้าวสักกะทรงเป่าสังข์วิชัยยุต ท้าวสุยามทรงถวายงานพัดวาลวีชนี ท้าวสันดุสิตทรงถวายงานพัดก้านตาล แก้วมณี เทวดา และพรหมทั้งหลายผู้อยู่ในหมื่นจักรวาลทั้งสิ้น ได้ทำการบูชาแล้ว]

อคฺโคติ คุเณหิ สพฺพปจโม. อิตรานิ เทฺว ปทานิ เอตสฺเสว เววจนานิ. (ที.อฏ. ๒/๓๑)

บทว่า **อคฺโค** (เลิศ) คือ เป็นประธาน (ที่หนึ่ง) ของเหล่าสัตว์ทั้งหมดด้วยคุณธรรมทั้งหลาย. อีก ๒ บท (คือ เชฏฺโฐ, เสฏฺโฐ เป็นไวพจน์ของบทนี้[บทว่า อคฺโค นี้].

อคฺโคติ ปธาโน, เกน ปนสฺส ปธานตาติ อาห คุเณหีติ. ปจมสทฺโท เจตฺถ ปธานปริยาโย.

โพธิสตฺตสฺส ปน ปธานตา อนญฺญสาธารณาติ อาห สพฺพปจฺโมติ, สพฺพปธาโนติ อตฺโถ.

(ที.ฏี. ๒/๒๗)

บทว่า **อคฺโค** (เลิศ) ได้แก่ เป็นประธาน. พระอรรถกถาจารย์ ประสงค์จะเลี่ยงคำถามว่า ความที่พระราชกุมารนั้นเป็นประธาน เพราะเหตุอะไร จึงกล่าวว่า คุเณหิ (ด้วยคุณธรรมทั้งหลาย). อนึ่ง ปธม ศัพท์ในบทว่า สพฺพปจฺโม นี้ เป็นไวพจน์ของ ปธาน ศัพท์. แต่ความที่พระโพธิสัตว์เป็นประธาน เป็นกิริยาไม่ทั่วไปแก่สัตว์เหล่าอื่น เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า สพฺพปจฺโม อธิบายว่า เป็นประธานของสัตว์ทุกหมู่เหล่า.

สพฺพปจฺโมติ สพฺพปฺปธาโน. ปธานปริยาโยหิ อิธ ปธมสทฺโท, เตนาห อิตรานีติ อาทิ.

(ม.ฏี. ๓/๓๔๒)

บทว่า **สพฺพปจฺโม** เป็นประธาน (ที่หนึ่ง)ของเหล่าสัตว์ทั้งหมด. ก็ ปธม ศัพท์ในบทว่า สพฺพปจฺโม นี้ เป็นไวพจน์ของ ปธาน ศัพท์ เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวคำว่า อิตรานิ เป็นต้น.

(๑๐) เลิศ, เจริญที่สุด, ชั้นยอด, หัวหน้า.

สเทวเก ภิกฺขเว โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อยํ **อคฺโค** มหาโจโร โย อสนฺตํ อภูตํ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมํ อุลฺลปติ. ตํ กิสฺส เหตุ? เถยฺยายโว ภิกฺขเว รฏฺฐปิณฺโฑ ภุตฺโต. (วิ. ๑/๑๑๕)

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุผู้กล่าวอวดอุตตริมนุสสธรรมอันไม่มีอยู่ ไม่เป็นจริง จัดเป็นมหาโจร **ชั้นยอด** (ยอดมหาโจร) ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ข้อนั้นเป็นเพราะเหตุไร เพราะภิกษุนั้นฉันอาหารของชาวบ้านด้วยไถยจิต.

อยํ อิเมสํ โจรานํ เชฏฺฐโจโร. (วิ.อฏ. ๒/๗๗)

บรรดาโจรเหล่านี้ ภิกษุนี้ จัดเป็นโจรผู้เจริญที่สุด (หัวหน้าโจร)

ดู ม. ๑/๓๙๗, ม.อฏ. ๒/๒๙๘

(๑๑) คุณอันยอดเยี่ยมคือศีล (อรหัตตผล).

ดู อคฺคปฺปตฺต (๓)

(๑๒) รวบรวม, จำนวน, หมู่.

ดู ชรคฺค (อำ. ๒/๗๘, อำ.อฏ. ๓/๓๔)

(๑๓) จบ.

อิมสฺมึ หิ ฐาเน ปริโยสานํ **อคฺคนฺ**ติ วุตฺตํ.

(สำ.อฏ. ๑/๙๑)

ก็ในที่นี้ ที่สุดรอบ (จบ) พระอรรถกถาจารย์กล่าวว่า **อคฺคํ.**

ดู มธุรคฺค

(๑๔) สถานที่.

ดู ภตฺตคฺค (หอฉัน) (ม.อฏ. ๑/๑๕๐), สลากคฺค (สถานที่แจกสลาก) (ชา.อฏ. ๑/๑๓๙)

(๑๕) ลำดับ.

ดู วสฺสคฺค (ลำดับพรรษา) (สำ.ฏี. ๑/๒๙๒, ชา.อฏ. ๑/๑๓๙)

(๑๖) อารมณ์.

เอกคฺคจิตฺโตติ เอการมฺมเณ ปวตฺตจิตฺโต. (มหานิ.อฏ. ๔๑๔)

บทว่า **เอกคฺคจิตฺโต** คือเป็นผู้มีจิตเป็นไปแล้วใน**อารมณ์**เป็นหนึ่ง (อารมณ์เดียว).

จิตฺตสฺเสกคฺคตาติ จิตฺตสฺส **เอกคฺค**ภาโว, สมาธิสฺเสตํ นามํ.

บทว่า **จิตฺตสฺเสกคฺคตา** คือ ความมี**อารมณ์**เดียวแห่งจิต คำนี้เป็นชื่อของสมาธิ (การตั้งจิตไว้โดยชอบ, การตั้งจิตไว้สม่ำเสมอ).

[คำว่า สมาธิ สำเร็จรูปมาจาก สํ บทหน้า + อา บทหน้า + ธา ธาตุ + อิ ปัจจัย อุปสรรค คือ สํ มีความหมาย ๒ ประการ คือ สมฺมา (โดยชอบ) หรือ สมํ (โดยสม่ำเสมอ) การตั้งจิตไว้โดยชอบ คือ การตั้งจิตไว้ไม่ให้ซัดส่าย. การตั้งจิตไว้สม่ำเสมอ คือ การตั้งจิตไว้ให้มีอินทรีย์สมดุลกัน

ความจริงศัพท์แต่ละศัพท์ในบทหนึ่งๆ สามารถแสดงความหมายอย่างเดียวเท่านั้น ดังนั้น สํ อุปสรรคในบทว่า สมาธิ จึงถือว่าเป็นเอกเสสทวันทสมาส มีรูปวิเคราะห์ว่า สมาธิ จ สมาธิ จ สมาธิ (สมาธิ คือ สภาวะตั้งจิตไว้โดยชอบ และสภาวะตั้งจิตไว้โดยสม่ำเสมอ) และจัดเป็น**ตันตนัย** (นัยดุจเส้นด้าย) กล่าวคือ เส้นด้ายเส้นเดียว เมื่อคลี่ออกก็มีหลายเกลียว สำอุปสรรคนี้ก็เช่นกัน เห็นอยู่เพียงศัพท์เดียว ก็ทำเป็น ๒ ศัพท์ได้เช่นเดียวกัน]

(๑๗) ข้างหน้า, ก่อน.

ดู อคฺคคิมฺห

(๑๘) กำหนด, เขตแดน.

อคฺคสทฺโท อิธ มริยาทวจโน. (สํ.ฏี. ๒/๑๕๐)

ในที่นี้ อคฺค ศัพท์ ระบุถึงเขตแดน.

ดู อนมคฺค

อคฺคอริยวํสิก (ติ)

[อคฺค + อริยวํส + อิก]

ผู้ประพฤติอริยวงศ์อันยอดเยี่ยม, ผู้ประพฤติอริยวงศ์อันเลิศ.

ตถา หิ **อคฺคอริยวํสิโก** อายสฺมา รฏฺฐปาโลปิ ฉฑฺฑนียธมฺมํ กุมฺมาสํ อิธ เม ปตฺเต อากิราติ อวจ. (วิ.อฏ. ๑/๑๗๓)

จริงอย่างนั้น แม้ท่านพระรัฐบาล **ผู้ประพฤติอริยวงศ์อันเลิศ** ก็ได้พูดว่า เธอจงเกลี่ยขนมกุมมาส ซึ่งมีอันจะต้องทิ้งเป็นธรรมดา ลงในบาตรของเรานี้เถิด.

อคฺคอริยวํสิโกติ อริยวํสปฏิปตฺติปูรกานํ **อคฺโค** อุตฺตโม. (สารตฺถ. ๒/๘)

บทว่า **อคฺคอริยวํสิโก** (ผู้ประพฤติอริยวงศ์อันเลิศ) ความว่า เป็น**ผู้เลิศ** คือ ประเสริฐสุดในบรรดาภิกษุผู้บำเพ็ญปฏิปทา (ข้อปฏิบัติ) ของอริยวงศ์ (๔).

[อริยวงศ์ ๔ คือ จีวรสันโดษ (ความสันโดษมักน้อยในการใช้สอยจีวรตามมีตามได้) ปิณฑปาตสันโดษ (ความสันโดษมักน้อยในการรับหรือบริโภคอาหารบิณฑบาตตามมีตามได้) เสนาสนะสันโดษ (ความสันโดษมักน้อยในที่พักอาศัยตามมีตามได้) ภาวนารามตา (ความ

ยินดีในการเจริญสมถภาวนา และวิปัสสนาภาวนา กล่าวคือ สติปัฏฐาน ๔ สัมมัปปธาน ๔ เป็นต้น].

อคฺคอุคฺค (ปุ)

[อคฺค + อุคฺค]

คฤหบดีชื่อว่าอุคคะผู้เป็นเลิศ, อุคคคฤหบดี ผู้เลิศ.(อุคคคฤหบดีนี้ได้รับยกย่องให้เป็นเอตทัคคะในทางถวายทานอันประณีต).

อุคฺโคติ ปณีตทายกานำ **อคฺคอุคฺโค**, โส ภควตา เอตทคฺคำ ภิกฺขเว มม สาวกานำ ปณีตทายกานำ ยทิทำ อุคฺโค คหปตีติ เอวำ เอตทคฺเค ฉปิโต.

(สำ.อฏ. ๓/๓๗)

บทว่า **อุคฺโค** ได้แก่ **คฤหบดีชื่อว่าอุคคะเป็นผู้เลิศ**ในทายกผู้ให้ (ถวาย) ของที่ประณีต อุคคคฤหบดีนั้น อันพระผู้มีพระภาคทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาสาวกของเราผู้ให้ (ถวาย) ของอันประณีต อุคคคฤหบดีเป็นเลิศ.

[อุคคคฤหบดี เป็นชาวเมืองภัททิยะ ในแคว้นวัชชี (บางสูตรว่าเป็นชาวเมืองหัตถิคาม) เป็นหลานของท่านมณกเศรษฐี เป็นอุบาสกสำคัญมีชื่อเป็น ๑ ในอุบาสกผู้ประกอบด้วยธรรม ๖ ประการ เป็นผู้เลิศทางถวายโภชนะที่ชอบใจ และทางสังฆอุปัฏฐาก ในพระสุตตันตปิฎก มีพระสูตรที่เกี่ยวข้องกับท่านอยู่มากสูตร

เมื่อพระผู้มีพระภาค เสด็จเข้าสู่นิเวศน์ของท่านได้ถวายลสาปับผกขาทนียาหาร เนื้อสุกรนาลิยสากขาทนียาหาร ข้าวสุกแห่งข้าวสาลีมีกับมาก ผ้าที่ทำจากแคว้นกาสี เตียงมีเท้าทำด้วยรูปสัตว์ลาดด้วยผ้าโกเชาว์ ลาดด้วยขนแกะสีขาว เป็นต้น. พระผู้มีพระภาค ทรงรับแล้ว ได้ทรงอนุโมทนา. คฤหบดีทำกาละ (ตาย) ไม่นานหลังจากนั้น เข้าถึงหมู่เทพชื่อมโนมยะหมู่หนึ่ง

อคฺคอุคฺค เป็นนามศัพท์ คือศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ ในภาษาบาลีมีการจำแนกเหตุเกิดของศัพท์ (สัททปวัตตินิมิต) ๕ กลุ่ม คือ

นามศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยชื่อ เช่น เทวทตฺโต คำนี้มีเหตุเกิดคือชื่อว่าเทวทัต

ชาติศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยประเภทของสิ่งที่มีลักษณะเหมือนกัน เช่น โค (วัว) คำนี้มีเหตุเกิดคือชาติวัว

ทัพพศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยรูปธรรมที่คำนั้นมุ่งสื่อถึง เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า) คำนี้มีเหตุเกิดคือไม้เท้า (ทณฺฑ)

กริยาศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยกิริยา เช่น ปาจโก (ผู้หุง) คำนี้มีเหตุเกิดคือกิริยาหุง

คุณศัพท์ ศัพท์ที่บัญญัติโดยอาศัยคุณลักษณะ เช่น สุกฺกำ (ผ้าขาว) คำนี้มีเหตุเกิดคือสีขาว]

อคฺคอุทก (น)

[อคฺค + อุทก]

น้ำอันเลิศ, น้ำที่รับครั้งแรก[รับก่อน].

ดู อคฺโคทก

อคฺคอุปฏฺฐายิกา (ถี)

[อคฺค + อุปฏฺฐายิกา]

อุปัฏฐายิกาผู้เลิศ, สุดยอดอุปัฏฐาก.

[อุปฏฺฐายิกา = อุป + ฐา + ณฺวุ ซ้อน ฏฺ แปลง สระที่สุดของ ฐา ธาตุเป็น อาย (อาการนฺตานมาโย (กจ.๕๙๓) แปลง ณฺวุ เป็น อก แปลง อ อักษรหน้า อก เป็น อิ ลง อา อิตถีปัจจัย]

ตสฺส **อคฺคอุปฏฺฐายิกา** เอกา อุปาสิกา อฏฺจวเร ยาจิตฺวา มาตุฏฺฐาเน จตฺวา สตฺถารํ จตูหิ ปจฺจเยหิ ปฏิชคฺคนฺตี สายัปาตํ อุปฏฺฐานํ คจฺฉติ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๓๖)

อุบาสิกาคนหนึ่งผู้เป็น**อุปัฏฐายิกาผู้เลิศ** ของพระพุทธเจ้าปทุมุตตระนั้น ทูลขอพร ๘ ประการ ดำรงอยู่ในฐานะมารดา ปรนนิบัติพระบรมศาสดาด้วยปัจจัย ๔ ไปสู่ที่บำรุงทั้งตอนเย็นและตอนเช้า.

อคฺคอุปาสก (ติ)

[อคฺค + อุปาสก. ถี. อคฺคอุปาสิกา]

อุบาสกผู้เลิศ, อุบาสกผู้เป็นอัครสาวก.

อุบาสิกาผู้เลิศ, อุบาสิกาผู้เป็นอัครสาวิกา.

ตถาคตสฺส จ สาริปุตฺตตฺเถโร มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโรติ เทฺว อคฺคสาวกา, เขมา อุปฺปลวณฺณาติ เทฺว อคฺคสาวิกา, อุปาสเกสุ จิตฺโต คหปติ, หตฺถโก อาฬวโกติ เทฺว **อคฺคอุปาสกา**, อุปาสิกาสุ เวฬุกณฺฏกี นนฺทมาตา, ขุชฺชุตฺตราติ เทฺว อคฺคอุปาสิกา อิติ อิเม อฏฺจ ชเน อาทึ กตฺวา จานนฺตรปตฺตา สพฺเพปิ สาวกา เอกเทเสน ทสนฺนํ ปารมีนํ ปูริตตฺตา มหาปุญฺญา อภินีหารสมฺปนฺนา.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๒๑๖)

ก็สาวกของพระตถาคตแม้ทั้งหมดที่ถึงฐานันดร ตั้งต้นแต่ชนทั้ง ๘ เหล่านี้ คือ อัครสาวก ๒ รูป คือพระสารีบุตรเถระ พระมหาโมคคัลลานเถระ, อัครสาวิกา ๒ รูปคือภิกษุณีเขมา ภิกษุณีอุบลวรรณา, บรรดาอุบาสก **อุบาสกผู้เป็นอัครสาวก** ๒ คน คือ จิตตคฤหบดี หัตถกอุบาสกชาวเมืองอาฬวี, บรรดาอุบาสิกา **อุบาสิกาผู้เป็นอัครสาวิกา** ๒ คน คือ มารดาของนันทมาณพชื่อเวฬุกัณฏกี นางขุชชุตรา, (ล้วน) มีบุญมาก สมบูรณ์ด้วยอภินิหาร เพราะความเป็นผู้บำเพ็ญบารมี ๑๐ โดยเอกเทศ (โดยเฉพาะ).

อคฺคกฏจฺฉุ (ปุ)

[อคฺค + กฏจฺฉุ]

ปลายช้อน, ปลายทัพพี.

อปโร นโย กฏุกญฺจุกตา วุจฺจติ กฏจฺฉุคฺคาโห. สมติตฺติกปุณฺณาย หิ อุกฺขลิยา ภตฺตํ คณฺหนฺโต สพฺพโตภาเคน สงฺกุฏิเตน **อคฺคกฏจฺฉุนา** คณฺหาติ, ปูเรตฺวา คเหตุํ น สกฺโกติ; เอวํ มจฺฉริปุคฺคลสฺส จิตฺตํ สงฺกุจติ. ตสฺมึ สงฺกุจิเต กาโยปิ ตเถว สงฺกุจติ, ปฏิกุฏติ, ปฏินิวตฺตติ, น สมฺปสาริยตีติ มจฺเฉรํ ‘กฏุกญฺจุกตาติ วุตฺตํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๐๗)

อีกอย่างหนึ่ง การตักข้าวด้วยปลายช้อนเรียกว่า กฏุกัญจุกตา กล่าวคือ เมื่อบุคคลจะ

ตักข้าวจากหม้อซึ่งเต็มเสมอปากหม้อ ย่อมตักเอาด้วย**ปลายช้อน**อันเว้าทุกส่วน ไม่อาจตักให้เต็มช้อน ฉันใด จิตของบุคคลผู้ตระหนี่ย่อมคับแคบก็ฉันนั้น เมื่อจิตคับแคบ แม้กายก็คับแคบถอยกลับเหมือนอย่างนั้น ย่อมไม่ยื่นไปเพื่อชนเหล่าอื่น เพราะเหตุนั้น จึงเรียกความตระหนี่ว่า กฏุกัญจุกตา (ความเป็นคนใจแคบเหมือนช้อนตักข้าว).

[**กฏุกญฺจุกตา** เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกะ คือ นามศัพท์ที่แยกรากศัพท์ตามหลักภาษาไม่ได้ และแสดงความหมายว่า กฏจฺฉุคฺคาโห (ผู้เหมือนกับการตักข้าวด้วยปลายช้อน) เหมือนคำว่า สงฺโฆ (หมู่) ฆฏ (หม้อ), ปฏ (ผ้า)

โดยทั่วไปศัพท์บาลีมักประกอบด้วยรากศัพท์ แต่มีนามศัพท์บางศัพท์ที่แยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ตามหลักภาษาไม่ได้ ศัพท์ดังกล่าวชื่อว่า อนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์ คือ นามศัพท์ที่ไม่สำเร็จด้วยความเป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ หรือชื่อว่ารุพหีศัพท์ คือ ศัพท์ที่ยกขึ้นกล่าว โดยไม่มองหาเนื้อความตามรากศัพท์ ดังข้อความในคัมภีร์นิรุตติสารมัญชูสา หน้า ๔๘๖ ว่า

รุพฺหีสทฺโทติ สมาสตทฺธิตกิตกวิคฺคเหหิ อนิปฺผนฺโน ปาฏิปทิกสทฺโท. วุตฺตญฺจ

นิปฺผนฺโน จ อนิปฺผนฺโน
โส ปาฏิปทิโก ยถา
นิปฺผนฺโน การโกตฺยาทิ-
ตโร ฆฏปฏาทิโก
ตทฺธิตาทิตฺตยาสิทฺโธ
นิปฺผนฺโน อิตโร มโต.

คำว่า รุพฺหีสทฺโท (รุพหีศัพท์) คือ นามศัพท์ที่มิได้สำเร็จด้วยรูปวิเคราะห์ที่เป็นสมาส ตัทธิต หรือกิตก์ สมจริงดังคำกล่าวว่า

ปาฏิปทิกศัพท์นั้นจำแนกเป็นนิปผันนปาฏิปทิกะและอนิปผันนปาฏิปทิกะ นิปผันนปาฏิปทิกะ เช่น การโก (ผู้ทำ) เป็นต้น
อนิปผันนปาฏิปทิกะอื่น มิได้สำเร็จด้วยตัทธิต เป็นต้นทั้งสามอย่าง เช่น ฆฏ (หม้อ) และ ปฏ (ผ้า) เป็นต้น
นิปผันนปาฏิปทิกะอื่นพึงทราบว่า สำเร็จด้วยตัทธิตเป็นต้นทั้งสามอย่าง]

อคฺคการิกา (ถี)

[อคฺค + การิกา]

การกระทำเบื้องต้น, การทำให้เป็นเบื้องต้น, ทำให้เป็นส่วนเลิศ, บิณฑบาตที่ได้มาครั้งแรก, บิณฑบาตที่แสนประณีต.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ปิณฺฑจาริโก ภิกฺขุ วิสคตํ ปิณฺฑปาตํ ลภิตฺวา ปฏิกฺกมนฺหริตฺวา ภิกฺขูนํ **อคฺคการิกํ** อทาสิ. เต ภิกฺขู กาลมกํสุ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ กึจิตฺโตตฺวํ ภิกฺขูติ? “นาหํ ภควา, ชานามีติ. อนาปตฺติ ภิกฺขุ อชานนฺตสฺสาติ. (วิ. ๑/๑๐๒)

สมัยนั้นแล ภิกษุผู้ถือการเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร รูปหนึ่งได้อาหารบิณฑบาตที่เจือยาพิษมาแล้วนำกลับไปถวาย**ทำให้เป็นเบื้องต้น**

แก่ภิกษุทั้งหลาย (ให้ฉันก่อน) ภิกษุเหล่านั้นถึงแก่มรณภาพ ภิกษุเจ้าของบิณฑบาต เกิดความกังวลใจ[ว่าเราต้องอาบัติปาราชิกหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ] พระองค์ตรัสถามว่า ดูก่อนภิกษุ เธอ คิดอย่างไร. ข้าพระพุทธเจ้าไม่ทราบ พระพุทธเจ้าข้า. ภิกษุ เธอไม่ทราบ ไม่ต้องอาบัติ (ไม่เป็นอาบัติ).

อคฺคการิกนฺติ อคฺคกิริยํ ปจฺฉิมํ ลทฺธปิณฺฑปาตํ, อคฺคคฺคํ วา ปณีตปณีตํ ปิณฺฑปาตนฺติ อตฺโถ. ยา ปน ตสฺส ทานสงฺขาตา อคฺคกิริยา, สา น สกฺกา ทาตุํ, ปิณฺฑปาตญฺหิ โส เถราสนโต ปฏฺฐาย อทาสิ. (วิ.อฏ. ๒/๖๒)

บทว่า **อคฺคการิกํ** แปลว่า การกระทำเบื้องต้น คือ บิณฑบาตที่ตนได้มาครั้งแรก. อีกนัยหนึ่ง อธิบายว่า บิณฑบาตที่ยอดเยี่ยม คือ แสนประณีต. ก็กิริยาที่ทำให้เป็นเบื้องต้นนั้น กล่าวคือการให้ของภิกษุนั้น อันภิกษุ ไม่อาจถวายได้ เพราะเธอได้ถวายบิณฑบาตตั้งแต่เถรอาสน์ลงไป.

อคฺคการิกนฺติ เอตฺถ การิกาสทฺทสฺส ภาววจนตฺตา อคฺคกิริยนฺติ อตฺถํ วตฺวาปิ ยสฺมา กิริยํ ทาตุ น สกฺกา, ตสฺมา ทานสงฺขาตาย อคฺคกิริยาย ยุตฺตํ ปิณฺฑปาตเมว อิธ อุปจารวุตฺติยา “อคฺคกิริยาติ คเหตพฺพนฺติ อาห “ปจฺฉิมํ ลทฺธปิณฺฑปาตนฺติอาทิ. (สารตฺถ. ๒/๒๗๓)

ในบทว่า **อคฺคการิกํ** นี้ แม้ท่านจะกล่าวข้อความว่าการกระทำเบื้องต้น เพราะ การิกา ศัพท์กล่าวถึงกิริยาอาการ (ภาวสาธนะ) แต่พึงถือเอาบิณฑบาตที่ประกอบกับการทำเบื้องต้น กล่าวคือทานว่าเป็นการทำเบื้องต้น เพราะเป็นคำกล่าวโดยอ้อมในเรื่องนี้ เนื่องด้วยบุคคลไม่อาจให้กิริยาได้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ปฐมํ ลทฺธปิณฺฑปาตํ (บิณฑบาตที่ตนได้มาครั้งแรก)

[บทว่า **อคฺคการิกํ** (การกระทำเบื้องต้น) เป็น **ฐานยูปจาระ** มีความหมายแฝงที่ตรงกันข้ามกับฐานูปจาระ คือผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัยซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ ในที่นี้เป็นการกล่าวถึงกิริยาการให้ (ทาน) อันเป็นสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงบิณฑบาตอันเป็นที่ตั้งของกิริยาการให้นั้น เหมือนคำว่า ธชา อาคจฺฉนฺติ ตามรูปศัพท์แล้วแปลว่า "ธงเดินมา" แต่ความหมายที่แท้จริงคือ "ทหารถือธงเดินมา" การใช้คำในลักษณะนี้ จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธง คือทหารผู้ถือธง.

ไวยากรณ์สันสกฤตมักยกตัวอย่างว่า ยฏฺจิโย ปเวสย (จงอนุญาตให้ไม้เท้าเข้าไป), กุนฺเต ปเวสย (จงอนุญาตให้หอกเข้าไป) ซึ่งหมายถึงการอนุญาตให้คนถือไม้เท้าเข้าไป และทหารถือหอกเข้าไปนั่นเอง]

อคฺคกิริยา (ถี)

[อคฺค + กิริยา, กร (กรเณ) + ริริย]

การกระทำเบื้องต้น, ทำให้เป็นส่วนเลิศ.

ดู อคฺคการิกา

อคฺคกุล (น)

[อคฺค + กุล]

ตระกูลอันประเสริฐ, ตระกูลชั้นสูง.

เตน โข ปน สมเยน รฏฺฐปาโล นาม กุลปุตฺโต ตสฺมึเยว ถุลฺลโกฏฺฐิเก **อคฺคกุลสฺส** ปุตฺโต ติสฺสํ ปริสายํ นิสินฺโน โหติ. (ม. ๒/๒๔๕)

สมัยนั้น กุลบุตรชื่อรัฏฐปาละ เป็นบุตรของ**ตระกูลชั้นสูง**ในถุลลโกฏฐิตนิคมนั้น นั่งอยู่ในบริษัทนั้นด้วย.

อคฺคกุลิก (ติ)

[อคฺคกุล + อิก]

ผู้เกิดในสกุลอันประเสริฐ, ผู้มีสกุลสูง

ตมทฺทสา เทวมนุสฺสปูชิโต
ทิสฺวา จ ตํ พฺยากริ ภูริปญฺโญ
อยํ กุมาโร นครสฺสิมสฺส
อคฺคกุลิโก ภวิสฺสติ โภคโต จ. (เปต. ๑๗๔)

(เมื่อจะประกาศเรื่องของกุมารเปรตนั้น พระสังคีติกาจารย์ได้กล่าวว่า)

พระผู้มีพระภาคผู้อันเทวดาและมนุษย์บูชาแล้ว ทรงมีพระปัญญากว้างขวาง ได้ทอดพระเนตรเห็นแล้ว ครั้นแล้วได้ทรงพยากรณ์เด็กนั้นว่า เด็กคนนี้จักเป็น**ผู้มีสกุลสูง** เพียบพร้อมด้วยโภคะสมบัติในนครนี้.

อคฺคกุลิโก เสฏฺฐกุลิโก. (เปต.อฏ. ๑๘๔)

(เด็กคนนี้) จักเป็นผู้มีสกุลสูง ได้แก่ มีสกุลอันประเสริฐ.

ปริกมฺมการิกา วิยาติ อคฺคกุลิกา วิภวสมฺปนฺนาปิ ปติปริจาริกา เจฏิกา วิย.

(เถรี.อฏ. ๒๗๓)

สองบทว่า **ปริกมฺมการิกา วิย** ความว่า ดิฉันเป็น**ผู้มีสกุลสูง** แม้สมบูรณ์ด้วยสมบัติ ก็เป็นเหมือนหญิงรับใช้ผู้ปรนนิบัติสามี.

อคฺคโกฏิ (ถี)

[อคฺค + โกฏิ]

(๑) ยอดหน่อ.

ตกนฺติ อคฺคโกฏิยา นิกฺขนฺตสิเลโส.

(สารตฺถ. ๓/๖๖, วิมติ. ๒/๓๒)

บทว่า **ตกํ** คือ ยางที่ไหลออกจากยอดหน่อ.

(๒) ปลายสุด.

ปุริสนิมิตฺเต ปน มชฺฌนฺติ **อคฺคโกฏึ** สนฺธาย วทติ. (สารตฺถ. ๒/๘๓)

ท่านกล่าวว่า **มชฺฌํ** (ท่ามกลาง) โดยหมายถึงส่วนปลายสุดในนิมิตของบุรุษ.

อคฺคโกณฺฑ (ติ)

[อคฺค + โกณฺฑ]

ผู้มีปลายเท้าคด.

อถ เต อิมินา การเณน เตสํ ตํ กมฺมํ ชโน ชานาตูติ อนฺโตวงฺกปาทา วา พหิวงฺกปาทา วา อุกฺกุฏิกปาทา วา **อคฺคโกณฺฑา** วา ปณฺหิโกณฺฑา วา ภวนฺติ. (ที.อฏ. ๓/๑๐๘)

ลำดับนั้น ชนเหล่านั้นคิดว่า ชนจงรู้กรรมนั้นของคนเหล่านั้นด้วยเหตุนี้ จึง (แสร้งทำ) เป็น

ผู้มีเท้าโก่งภายในโก่งภายนอก มีเท้ากระโหย่ง **มีปลายเท้าคด** สันเท้าคด.

อคฺคปาเทน ขญฺชนกา **อคฺคโกณฺฑา**.

(ที.ฏี. ๓/๘๖)

ผู้คดทางปลายเท้า ชื่อว่า ผู้มีปลายเท้าคด.

อคฺคคชเมฑ (ปุ)

[อคฺค + คช + เมฑ]

ช้างตัวประเสริฐที่ท่องเที่ยวไปในท้องฟ้า.

ดู คชคฺคเมฑ

อคฺคคนฺธพฺพ (ปุ)

[อคฺค + คนฺธพฺพ] นักดีดพิณชั้นยอด.

อตีเต พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺเต รชฺชํ กาเรนฺเต โพธิสตฺโต คนฺธพฺพกุเล นิพฺพตฺติ, คุตฺติล-กุมาโรติสฺส นามํ อกํสุ. โส วยปฺปตฺโต คนฺธพฺพ-สิปฺเป นิปฺผตฺตึ ปตฺวา คุตฺติลคนฺธพฺโพ นาม สกลชมฺพุทีเป **อคฺคคนฺธพฺโพ** อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๒๗)

ในอดีตกาล ครั้งเมื่อพระเจ้าพรหมทัต เสวยราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี พระโพธิสัตว์อุบัติในตระกูลนักขับร้อง. มารดาบิดาตั้งชื่อว่า คุตติลกุมาร. กุมารนั้นครั้นเจริญวัย ถึงความสำเร็จในศิลปะการขับร้อง ได้เป็น**นักดีดพิณชั้นยอด** ในสกลชมพูทวีป ชื่อว่า นักดีดพิณคุตติละ.

อคฺคคิมฺห (ปุ)

[อคฺค + คิมฺห]

ฤดูที่อยู่หน้าฤดูร้อน, ฤดูใบไม้ผลิ.

คิมฺห = คิร (ปีพเน) + ม แปลง รฺ เป็น หฺ สลับ หฺม เป็น มฺห ด้วยนิรุตตินัย [นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรทางไวยากรณ์กำกับ เหมือนคำว่า รูปคตํ มีรูปเดิม ว่า หตฺถคตรูปํ ลบ หตฺถ ศัพท์ และสลับเสียง คตรูป เป็น รูปคต เป็นต้น]

ดู นิรุตตินัย (หน้า ๖๒๕)

ปงฺโก จ ตสฺส ภุสทสฺสเนยฺโย
เนตาทิโส ยาทิโส มยฺหํ กาเย
โส วายตี เอริโต มาลุเตน
วนํ ยถา **อคฺคคิมฺเห** สุผุลฺลํ. (ชา. ๕/๒๑๗)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)
เปือกตมที่เรือนร่างชฎิลนั้น ก็น่าดูยิ่งนัก หาเป็นเช่นกับกายของเราไม่ พอถูกลมโชยพัดก็หอมฟุ้ง เหมือนป่าไม้ มีดอกบานสะพรั่ง ใน**ฤดูใบไม้ผลิ**.

อคฺคคิมฺเหติ วสนฺตสมเย. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๗)

บทว่า **อคฺคคิมฺเห** (ฤดูที่อยู่หน้าฤดูร้อน) คือ ฤดูใบไม้ผลิ.

อคฺคคฺค (ติ)

[อคฺค + อคฺค]

(๑) ยอดเยี่ยม, เยี่ยมที่สุด.

อคฺคคาริกนฺติ อคฺคกิริยํ ปธมํ ลทฺธปิณฺฑปาตํ, **อคฺคคฺคํ** วา ปณีตปณีตํ ปิณฺฑปาตนฺติ อตฺโถ.

(วิ.อฏ. ๒/๖๒)

บทว่า **อคฺคคาริกํ** ได้แก่ การกระทำเบื้องต้น คือ บิณฑบาตที่ตนได้มาครั้งแรก, อีกอย่างหนึ่ง

อธิบายว่า บิณฑบาตที่ยอดเยี่ยมคือแสนประณีต.

[คำว่า **อคฺคคฺค** (อคฺค + อคฺค, อคฺคญฺจ ตำ อคฺคญฺจาติ อคฺคคฺคำ) แสดงความหมายที่ยิ่งไปกว่าความหมายเดิมที่เรียกว่า **อติสยัตถะ** ซึ่งในที่นี้ คำว่า อคฺคคฺค มีความหมายว่า อุตฺตม (สูงสุด) ดังนั้น ท่านจึงขยายความว่า ปณีตปณีตำ (ประณีตแสนประณีต) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น ทุกฺขทุกฺข (ทุกข์แท้, ทุกขเวทนา) ทุกฺขญฺจ ตำ ทุกฺขญฺจาติ ทุกฺขทุกฺขำ. รูปรูป (รูปแท้, รูปที่แปรปรวนชัดเจน) = รูปญฺจ ตำ รูปญฺจาติ รูปรูปำ เป็นต้น]

(๒) ปลายสุด, **ปลายแหลม**.

ดู อคฺคคฺคทนฺต

อคฺคคฺคทนฺต (ปุ)

[อคฺคคฺค + ทนฺต]

ปลายสุดของฟัน, ปลายของฟันหน้า.

ปลายของพระทนต์หน้า.

อถฺถิ นุ โข มยา จริยำ จรมาเนน อิมสฺมึ จาเน นิวุตฺถปุพฺพนฺติ อาวชฺชนฺโต ฯเปฯ หนฺท นำ ภิกฺขุสงฺฆสฺส ปากฏำ กโรมีติ มคฺคา โอกฺกมฺม อญฺญตรสฺมึ ปเทเส จิตฺโกว สิตปาตุกมฺม-มกาสิ, **อคฺคคฺคทนฺเต** ทสฺเสตฺวา มนฺทหสิตำ หสิ. (ม.อฏ. ๓/๑๙๓)

(พระผู้มีพระภาคเสด็จโดยหนทางใหญ่ ทรงตรวจดูภูมิประเทศแห่งหนึ่ง ทรงรำพึงว่า) เราเคยอยู่ประพฤติจริยาในที่นี้ มีบ้างไหม หนอ...เอาเถิด เราจะทำให้เหตุที่ดีนั้นปรากฏแก่ภิกษุสงฆ์จึงเสด็จลงจากหนทาง ประทับยืนอยู่ ณ พื้นที่แห่งหนึ่ง ได้ทรงแย้มพระโอษฐ์ ทรงแย้มน้อยๆ เผย**ปลายของพระทนต์หน้า** (ไรฟัน).

อคฺคคฺคทนฺเต ทสฺเสนฺโต สิตำ ปาตุ อกาสิ.

(ม.อฏ. ๒๑๓)

พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงเผย**ปลายพระทนต์หน้า** ได้ทรงแย้มพระโอษฐ์.

อคฺคคฺคเนมิวฏฺฏิ (ถี)

[อคฺคคฺค + เนมิ + วฏฺฏิ]

ปลายสุดของเพลาและเกลียวกง.

อุทกำ ปิฏฺฐิปาสาณสทิสำ อโหสิ.
จกฺกานำ **อคฺคคฺคเนมิวฏฺฏิโย** เนว เตมึสุ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๕๘)

น้ำได้เป็นเช่นกับหลังแผ่นหิน. **ปลายสุดของเพลาและเกลียวกง**แห่งล้อก็ไม่เปียก.

อคฺคคฺคปาท (ปุ)

[อคฺค + อคฺคปาท]

ริมปลายเท้า, ปลายเท้าสุด.

อิธ กมฺมำ นาม ปาณาติปาตา วิรติ.
กมฺมสริกฺขกำ นาม ปาณาติปาตำ กโรนฺตา ปท-สทฺทสวนภยา **อคฺคคฺคปาเทหิ** อกฺกมนฺตา คนฺตฺวา ปรำ ปาเตนฺติ. อถ เต อิมินา การเณน

เตสํ ตํ กมฺมํ ชโน ชานาตูติ อนฺโตวงฺกปาทา วา พหิวงฺกปาทา วา อุกฺกุฏิกปาทา วา อคฺคโกณฺหา วา ปณฺหิโกณฺหา วา ภวนฺติ.

อคฺคปาเทหิ คนฺตฺวา ปรสฺส อมาริตภาวํ ปน ตถาคตสฺส สเทวโก โลโก อิมินา การเณน ชานาตูติ อายตปณฺหิ มหาปุริสลกฺขณนฺ นิพฺพตฺติ.

(ที.อฏ. ๓/๑๐๘)

การเว้นจากปาณาติบาต ชื่อว่ากรรมในที่นี้ ชนทั้งหลายเมื่อจะทำปาณาติบาต ใช้**ริมปลายเท้า**เหยียบ เพราะกลัวจะได้ยินเสียงเท้า ไปฆ่าผู้อื่น ชื่อว่าคล้ายกรรม. ต่อแต่นั้น ชนเหล่านั้นคิดว่า ชนจงรู้กรรมนั้นของชนเหล่านั้น ด้วยเหตุนี้ เป็นผู้มีเท้าโก่งภายในโก่งภายนอก มีเท้ากระโหย่ง ปลายเท้าด้วน ส้นเท้าด้วน.

ก็โลกกับทั้งเทวโลก จงรู้ความที่พระตถาคตเสด็จไปด้วยปลายเท้าไม่ถูกผู้อื่นฆ่า เหตุนั้น มหาปุริสลักษณะคือมีส้นยาวย่อมเกิดขึ้น.

อคฺคงฺกุร (ปุ/น)

[อคฺค + องฺกุร] ปลายหน่อ.

องฺกุร = อกิ (คตฺยตฺโถ) + อุร

อถ โข ภิกฺขเว ติตฺติโร จ หตฺถินาโค จ มกฺกฏี ปุจฺฉึสุ ตฺวํ สมฺม กึ โปราณํ สรสีติ? ยทาหํ ฉาโป โหมิ, ฉมายํ นิสีทิตฺวา อิมสฺส นิคฺโรธสฺส **อคฺคงฺกุรํ** ขาทามิ. อิมาหํ สมฺมา โปราณํ สรามีติ.

(วิ. ๔/๓๐๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล นกกระทาและช้างพลายถามลิงว่า เพื่อนจำเรื่องราวเก่าๆ อะไรได้บ้าง. ลิงตอบว่า เมื่อเรายังเล็ก เราเคยนั่งบนพื้นดินเคี้ยวกิน**ปลายหน่อ** (ยอด) ของต้นไทรนี้ เราจำเรื่องราวเก่าๆ นี้ได้.

[องฺกุร = อกิ (คตฺยตฺโถ) + อุร. อกิ เป็นอิการันตธาตุ ดังนั้น จึงต้องลงนิคคหิตอาคมที่ต้นธาตุ มีปริภาสาว่า อิการนฺตมฺหิ ธาตุสฺมึ นิจฺจํ นิคฺคหิตาคโม (ธาตุที่มี อิ การันต์เป็นที่สุด ต้องลงนิคคหิตอาคมแน่นอน)]

อคฺคงฺกุรก (ปุ/น)

[อคฺคงฺกุร + ก สกัตถะ]

ปลายหน่อ.

อถ โข ภิกฺขเว ติตฺติโร จ มกฺกโฏ จ หตฺถินาคํ ปุจฺฉึสุ ตฺวํ สมฺม กึ โปราณํ สรสีติ? ยทาหํ สมฺมา โปโต โหมิ, อิมํ นิคฺโรธํ อนฺตรา สตฺถึ กริตฺวา อติกฺกมามิ, **อคฺคงฺกุรกํ** เม อุทรํ ฉุปติ. อิมาหํ สมฺมา โปราณํ สรามีติ. (วิ. ๔/๓๑๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ภิกษุทั้งหลาย ลำดับนั้นแล นกกระทาและลิงถามช้างพลายว่า เพื่อนเอ๋ย ท่านจำเรื่องราวเก่าๆ อะไรได้บ้าง. ช้างตอบว่า เมื่อเรายังเล็ก เราเคยเดินคร่อมต้นไทรต้นนี้ **ปลายหน่อ** (ยอดไทร) พอระท้องของเรา เราจำเรื่องราวเก่าๆ นี้ได้.

อคฺคงฺคุลิ (ถี)

[อคฺค + องฺคุลิ]

องฺคุลิ = องฺค (คมเน) + อุลิ

ปลายนิ้ว.

มหาสตฺโต คณฺหาหิ อาจริยาติ (มณิรตนํ) ขิปิตฺวา ปสาริตหตฺถสฺส **อคฺคงฺคุลีสุ** ปาเตสิ. (ชา.อฏ. ๖/๒๕๐)

มหาสัตว์ (มโหสถ) จึงกล่าวว่า อาจารย์ ท่านคอยรับเถิด แล้วโยน (แก้วมณี) ให้ไปตก ณ **ปลายนิ้ว**มือที่เหยียดรับ.

อคฺคจกฺกวตฺติอาทิสุข (น)

[อคฺค + จกฺกวตฺติอาทิ + สุข]

สุขมีจักรพรรดิสมบัติเป็นต้นอันเลิศ.

โส เตน ปุญฺญกมฺเมน ตโต จุโต เทวโลเก นิพฺพตฺติตฺวา ตตฺถ ฉ กามาวจรสุขมนุภวิตฺวา ตโต จุโต มนุสฺเสสุ **อคฺคจกฺกวตฺติอาทิสุข**มนุภวิตฺวา อปรภาเค อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท กุลเคเห นิพฺพตฺโต วิญฺญุตํ ปตฺโต สตฺถริ ปสีทิตฺวา ปพฺพชิโต นจิรสฺเสว อรหา อโหสิ. (อป.อฏ. ๒/๑๒๘)

ท่าน (ปัจจาคมนิยเถระ) จุติจากอัตภาพนั่นแล้ว เกิดในเทวโลกด้วยบุญกรรมนั้น เสวยฉกามาวจรสุขในเทวโลกนั้น จุติจากเทวโลกนั้น เกิดในมนุษยโลก เสวย**สุขมีจักรพรรดิสมบัติเป็นต้นอันเลิศ** ต่อมาในพุทธุปบาทกาลนี้ บังเกิดในเรือนมีตระกูล ถึงความรู้เดียงสา เลื่อมใสในพระบรมศาสดา บวชแล้ว ไม่นานนัก ก็ได้เป็นพระอรหันต์.

อคฺคจฺฉินฺนปุนฺนาคผลสณฺฐาน (ติ)

[อคฺค + ฉินฺน + ปุนฺนาค + ผล + สณฺฐาน]

มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคตัดปลาย.

ตปฺปติฏฺฐิโตกาโส **อคฺคจฺฉินฺนปุนฺนาคผลสณฺฐาโน**. (ขุทฺทก.อฏ. ๓๘)

โอกาสที่กระดูกขาตั้งอยู่ต่อจากกระดูกสะเอวนั้น**มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคตัดปลาย**.

อคฺคจฺฉินฺนมหาปุนฺนาคผลสณฺฐาน (ติ)

[อคฺค+ฉินฺน+มหาปุนฺนาค+ผล+สณฺฐาน]

มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคใหญ่ตัดปลาย.

เตน กฏิฏฺฐิโน ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ **อคฺคจฺฉินฺนมหาปุนฺนาคผลสณฺฐานํ**. (อภิ.อฏ. ๒/๒๒๖)

สถานที่กระดูกสะเอวตั้งอยู่นั้น **มีสัณฐานเหมือนผลบุนนาคใหญ่ตัดปลาย**.

อคฺคช (ติ)

[อคฺค + ชน (ชนเน) + กฺวิ]

(๑) เกิดก่อน, ดอกไม้ชนิดหนึ่งชื่ออัคคชะ.

อคฺคชํ ปุปฺผมาทาย อุปาคจฺฉึ นรุตฺตมํ.
ปสนฺนจิตฺโต สุมโน พุทฺธสฺส อภิโรปยึ. (อป. ๑/๒๕๙)

(พระอัคคปุปผิยเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าถือดอกไม้**ชื่อว่าอัคคชะ** เข้าไปเฝ้าพระองค์ผู้เป็นนระสูงสุด มีจิตเลื่อมใส มีใจยินดี ได้บูชาพระพุทธเจ้า.

อคฺคชํ ปุปฺผมาทายาติ อคฺคชนามกํ ปุปฺผํ คเหตฺวา พุทฺธสฺส สิขิสฺส ภควโต อภิโรปยึ ปูเชสินฺติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๒/๑๙๐)

บาทคาถาว่า **อคฺคชํ ปุปฺผมาทาย** (ข้าพเจ้าถือดอกไม้ชื่อว่าอัคคชะ) ความว่า เราได้ถือ

เอาดอกไม้อันมีชื่อว่าอัคคชะ (ดอกไม้ที่เกิดก่อน) ยกขึ้นบูชาพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าพระนามว่าสิขี.

ดู อคฺคปุปฺผิย

(๒) ลูกคนโต, พี่ชายหรือพี่สาว.

อคฺคโช ปุปฺผโช เชฏฺโจ. (ธาน. ๒๕๔)
พี่ ๓ ศัพท์ = อคฺคช, ปุปฺผช, เชฏฺจ.

อคฺคชนามก (ติ)

[อคฺคช + นาม + ก]
(ดอกไม้) มีชื่อว่าอัคคชะ. ดู อคฺคช

อคฺคชิวฺหา (ถี)

[อคฺค + ชิวฺหา]
ปลายลิ้น.

อคฺคชิวฺหาย เจส ตนุโก โหติ, มูลชิวฺหาย พหโล, มุเข ปกฺขิตฺตญฺจ ปุถุกํ วา ตณฺฑุลํ วา อญฺญํ วา กิญฺจิ ขาทนียํ นทีปุพฺพิเน ขตกูปกสลิลํ วิย ปริกฺขยํ อคจฺฉนฺโตว เตเมตุ สมตฺโถ โหติ. (อภิ.อฏ. ๒/๒๓๕)

อนึ่ง น้ำลายนั้น ที่**ปลายลิ้น**มีน้อย ที่โคนลิ้นมีมาก มิรู้จักหมดสิ้นไป ทั้งสามารถเพื่อจะยังอะไรๆ มีข้าวเม่า หรือข้าวสาร หรือของที่ควรเคี้ยว ที่ใส่เข้าไปในปากให้ชุ่มอยู่ ดุจบ่อน้ำที่เขาขุดไว้ใกล้หาดทราย ฉะนั้น.

[อภิธัมมาวตาร หน้า ๘๕ แสดงรูปวิเคราะห์ของ ชิวฺหา ไว้ ๒ นัยว่า

สายตีติ ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปลิ้มรส) ลิห ธาตุ = เลีย, ลิ้ม + ว ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย = ลิหฺวา = ชิหฺวา = ชิวฺหา แปลง ลฺ เป็น ชฺ และสลับอักษรจาก หฺวา เป็น วฺหา โดยนิรุตตินัย รูปวิเคราะห์นี้จัดเป็นธาตวัตถวิคคหะ คือรูปวิเคราะห์ด้วยอรรถของธาตุ แต่อาจตั้งรูปวิเคราะห์ด้วยธาตุเดิมก็ได้ว่า ลิหตีติ ชิวฺหา ดังข้อความในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๑๘๔) ว่า ชิหฺวา สฺตฺรี. เลฒิ อนยา ลิห ว นิ. รสชฺญาเนนฺทฺริเย รสนายํ (ชิวฺหา อิตถีลิงค์ ย่อมลิ้มรสด้วยสิ่งนี้ ลิห ธาตุ + ว ปัจจัย เป็นนิรุตตินัย ย่อมเป็นไปในอินทรีย์ที่รู้รส (ชิวหาปสาทรูป) และลิ้น. คัมภีร์สันสกฤตดังกล่าวตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกรณสาธนะ มีรูปเป็นบาลีว่า ลิหติ เอตายาติ ชิวฺหา (สันสกฤตมีรูปว่า เลฒิ อนยาติ ชิหฺวา) แต่คัมภีร์อภิธัมมาวตาร ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นกัตตุสาธนะว่า สายตีติ ชิวฺหา ก็ถือว่าใช้แทนกันได้ เพราะกรณการก เป็นศัพท์ที่มีความสามารถในการอุปถัมภ์กัตตุการกมากกว่าการกอื่นมีกรรมการก เป็นต้น

ชีวิตํ อวฺหายตีติ ชิวฺหา (ชิวหา คือ รูปเรียกรสอันเป็นเครื่องยังชีพ) ชีวิต บทหน้า + อา บทหน้า + วฺเห ธาตุ (อวฺหายเน = เรียก) + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย เมื่อควรกล่าวว่า ชีวิตอวฺหา ให้ลบอักษรเหล่านี้ คือ วิ, ต และ อ ด้วยนิรุตตินัย คือ นัยที่ประกอบรูปศัพท์โดยไม่มีสูตรไวยากรณ์ระบุไว้ จากนั้นจึงทำรัสสะ อี ใน ชี เป็น อิ เพราะพยัญชนะสังโยคเบื้องหลัง]

อคฺคญฺญ (ติ)

[อคฺค + ญา (พุชฺฌเน) + อ]

อคฺคนฺติ ชานิตพฺพนฺติ อคฺคญฺญํ,

อคฺคนฺติ ปมานิตพฺพนฺติ วา อคฺคญฺญํ. ซ้อน ญ ลบสระหน้า.

(๑) รู้กันว่าเป็นต้นกำเนิดของโลก, รู้กันว่าเป็นต้นเดิม, รู้กันว่ามีมาแต่เดิม, ทฤษฎีว่าด้วยต้นกำเนิดของโลก.

น หิ ปน เม ภนฺเต ภควา **อคฺคญฺญํ** ปญฺญเปตีติ อปิ นุ ตาหํ สุนกฺขตฺต เอวํ อวจํ เอหิ ตฺวํ สุนกฺขตฺต มมํ อุทฺทิสฺส วิหราหิ, อหํ เต **อคฺคญฺญํ** ปญฺญเปสฺสามีติ. (ที. ๓/๓)

(สุนักขัตตะกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พระผู้มีพระภาค มิได้ทรงบัญญัติสิ่งที่ **รู้กันว่าเป็นต้นกำเนิดของโลก** แก่ข้าพระองค์.

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนสุนักขัตตะ เราได้กล่าวกับเธอบ้างหรือว่า มาเถิด สุนักขัตตะ เธอจงอยู่อุทิศเรา เราจักบัญญัติสิ่งที่**รู้กันว่าเป็นต้นกำเนิดของโลก**แก่เธอ.

อคฺคญฺญนฺติ โลกปญฺญตฺตึ อิทำ นาม โลกสฺส อคฺคนฺติ เอวำ ชานิตพฺพมฺปิ อคฺคำ มริยาทำ น ตำ ปญฺญเปตีติ วทติ. (ที.อฏ. ๓/๓)

บทว่า **อคฺคญฺญำ** (สิ่งที่รู้กันว่าเป็นต้นกำเนิดของโลก) คือ พระราชกุมารตรัสว่า พระผู้มีพระภาคไม่ทรงบัญญัติโลกบัญญัติ คือ ต้นกำเนิด ได้แก่ขอบเขตที่บุคคลควรรู้อย่างนี้ว่า ชื่อว่าสิ่งนี้เป็นต้นกำเนิดของโลก.

(๒) รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ.

อิติ โข วาเสฏฺฐ เอวเมตสฺส ขตฺติยมณฺฑลสฺส โปราเณน **อคฺคญฺเญน** อกฺขเรน อภินิพฺพตฺติ อโหสิ เตสำเยว สตฺตานำ อนญฺเญสำ. สทิสานำเยว โน อสทิสานำ. ธมฺเมเนว โน อธมฺเมน. ธมฺโม หิ วาเสฏฺฐ เสฏฺโฐ ชเนตสฺมึ ทิฏฺเจ เจว ธมฺเม อภิสมฺปรายญฺจ. (ที. ๓/๗๗)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนวาเสฏฐะ ด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล จึงได้เกิดมีแวดวงกษัตริย์นั้นขึ้นแก่สัตว์เหล่านั้นอย่างนี้ ไม่มีแก่สัตว์เหล่าอื่น มีแก่สัตว์พวกเดียวกันเท่านั้น ไม่มีแก่สัตว์ที่มิใช่พวกเดียวกัน มีโดยธรรมเท่านั้น ไม่ใช่โดยอธรรม ตามคำโบราณ**รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ** ก็ธรรมเท่านั้นประเสริฐที่สุดในหมู่ชนทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า.

อคฺคญฺเญนาติ อคฺคนฺติ ญาเตน อคฺเค วา ญาเตน โลกุปฺปตฺติสมเย อุปฺปนฺเนน (อกฺขเรน) อภินิพฺพตฺติ อโหสีติ. (ที.อฏ. ๓/๕๔)

บทว่า **อคฺคญฺเญน** (รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ) ความว่า การบังเกิดขึ้นด้วยอักขระ อันเกิดขึ้นในเวลาที่โลกอุบัติที่รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ หรือรู้กันในเบื้องต้น.

[คำว่า อคฺคนฺติ ญาเตน อคฺเค วา ญาเตน (ที่รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ หรือรู้กันใน

เบื้องต้น) แสดงความหมายของ อคฺคญฺญ ๒ ประการ คือ

- รู้กันว่าเป็นตระกูลอันเลิศ = อคฺคนฺติ ญาตํ อคฺคญฺญํ (สัมภาวนาบุรพบทกรรมธารย-สมาส)
- รู้กันในเบื้องต้น = อคฺเค ญาตํ อคฺคญฺญํ (สัตตมีตัปปุริสสมาส)]

(๓) รู้กันว่าเลิศ - ประเสริฐ.

โย หิ ตตฺถ ทกฺโข อนลโส สมฺปชาโน ปฏิสฺสโต, อยํ วุจฺจตาวุโส ภิกฺขุ โปราเณ **อคฺคญฺเญ** อริยวํเส จิโต. (ที. ๓/๑๘๘)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ก็ภิกษุใด ขยัน ไม่เกียจคร้าน มีสัมปชัญญะ มีสติมั่นคงในความสันโดษ ด้วยจีวรตามมีตามได้นั้น ภิกษุนี้เราเรียกว่า ผู้ดำรงอยู่ในอริยวงศ์ **ที่รู้กันว่าเลิศ** เป็นของเก่า.

เต โข ปเนเต **อคฺคญฺญา** อคฺคาติ ชานิตพฺพา. รตฺตญฺญา ทีฆรตฺตํ ปวตฺตาติ ชานิตพฺพา. วํสญฺญา วํสาติ ชานิตพฺพา. (ที.อฏ. ๓/๑๙๑)

ก็อริยวงศ์เหล่านี้นั้นแล พึงทราบว่า เป็นวงศ์ชั้นยอด เพราะ**รู้กันว่าเลิศ** พึงทราบว่าเป็นไปตลอดกาลนาน เพราะรู้จักกันมานาน พึงทราบว่าเป็นวงศ์ เพราะรู้กันว่าเป็นวงศ์.

อคฺคญฺญสุตฺต (น)

[อคฺคญฺญ + สุตฺต] อัคคัญญสูตร.

สูตรที่ว่าด้วยต้นกำเนิดของสิ่งต่างๆ และการวิวัฒนาการของโลก, มนุษย์ และสังคม.

อัคคัญญสูตร ชื่อสูตรที่ ๔ แห่งทีฆนิกาย ปาฏิกวรรค พระผู้มีพระภาคทรงแสดงแก่วาเสฏฐะ และภารทวาชะ ผู้ออกบวชจากตระกูลพราหมณ์ ทรงคัดค้านคำกล่าวอ้างของพวกพราหมณ์ ที่ถือว่าพราหมณ์เป็นวรรณะประเสริฐที่สุด และถือว่าชาติกำเนิดเป็นเครื่องตัดสินความประเสริฐ และความต่ำทรามของมนุษย์ ทรงแสดงให้เห็นว่าความประเสริฐหรือต่ำทรามนั้นอยู่ที่ความประพฤติ โดยมีธรรมเป็นเครื่องตัดสิน คนวรรณะต่างๆ ออกบวชในพระพุทธศาสนาแล้ว ย่อมชื่อว่าเป็นผู้เกิดจากธรรมเสมอกันหมด แล้วทรงแสดงความเป็นมาของสังคมมนุษย์ เริ่มแต่เกิดมีสัตว์ขึ้นในโลกแล้วเปลี่ยนแปลงตามลำดับ จนเกิดมีมนุษย์ที่อยู่รวมกันเป็นพวก เกิดความจำเป็นต้องมีการปกครอง และมีการประกอบอาชีพการงานต่างๆ กัน วรรณะทั้งสี่ ก็เกิดจากความเปลี่ยนแปลงเหล่านี้ มิใช่เป็นเรื่องของพรหมสร้างสรรค์ แต่เกิดจากธรรม (ธรรมดา, กฎธรรมชาติ) ทุกวรรณะประพฤติชั่วก็ไปอบายได้ ปฏิบัติธรรมก็บรรลุพระนิพพานได้ ธรรมเป็นเครื่องตัดสิน และธรรมเป็นของประเสริฐสุด ผู้ที่สิ้นอาสวกิเลสแล้ว เป็นผู้ประเสริฐสุดในวรรณะทั้งสี่ ผู้ที่สมบูรณ์ด้วยวิชชาและจรณะ เป็นผู้ประเสริฐสุดในเทวะและมนุษย์ทั้งปวง)

อคฺคฏฺฐาน (น)

[อคฺค + ฐาน]

ตำแหน่งอันเลิศ, ตำแหน่งอัครสาวก.

สพฺพเมตํ อภิญฺญาย
โคตโม สกฺยปุงฺคโว
ภิกฺขุสงฺเฆ นิสีทิตฺวา
อคฺคฏฺฐาเน จเปสฺสติ. (อป. ๑/๑๐๕)

พระผู้มีพระภาคผู้โคดมศากยะผู้ประเสริฐ ทรงทราบความนั้นทั้งหมดแล้ว ประทับนั่งในท่ามกลางหมู่ภิกษุ จักทรงตั้ง (พระสารีบุตร) ไว้ใน **ตำแหน่งอันเลิศ**.

โคตโม สกฺยปุงฺคโว ภควา เอตํ สพฺพํ อภิญฺญาย วิเสเสน ญาเณน ชานิตฺวา ภิกฺขุสงฺเฆ อริยปุคฺคลมชฺเฌ นิสีทิตฺวา **อคฺคฏฺฐาเน** สกลปญฺญาทิคุณคณาภิรเม อุจฺจฏฺฐาเน จเปสฺสตีติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏ. ๑/๒๔๕)

เชื่อมความว่า พระผู้มีพระภาคผู้โคดมศากยะผู้ประเสริฐ ทรงทราบความนั้นทั้งหมด คือ ทรงรู้ด้วยญาณวิเศษ ประทับนั่งในหมู่ภิกษุ คือในท่ามกลางพระอริยบุคคล จักทรงตั้ง (สารีบุตร) ไว้ใน**ตำแหน่งอันเลิศ** คือ ในตำแหน่งอันสูงอันเป็นที่อภิรมย์แห่งหมู่ของคุณความดีมีปัญญาทั้งสิ้น เป็นต้น.

มม กมฺมํ สริตฺวาน โคตโม สกฺยปุงฺคโว.
ภิกฺขุสงฺเฆ นิสีทิตฺวา **อคฺคฏฺฐาเน** จเปสิ มํ.
(อป.๑/๙๒)

พระผู้มีพระภาคผู้โคดมศากยะผู้ประเสริฐ ทรงระลึกถึงกรรมของข้าพเจ้าแล้ว ประทับนั่งท่ามกลางหมู่ภิกษุ ทรงแต่งตั้งข้าพเจ้าไว้ใน **ตำแหน่งอันเลิศ**.

อคฺคฏฺฐาเน อคฺคสาวกฏฺฐาเน. (อป.อฏ. ๑/๒๖๕)
ในตำแหน่งอันเลิศ คือในตำแหน่งอัครสาวก.

อคฺคตา (ถี)

[อคฺค + ตา]
ความเป็นผู้เลิศ, ความเลิศ - ยอดเยี่ยม.

เคหมาวสติ เจ ตถาวิโธ
อคฺคตํ วชติ กามโภคินํ
เตน อุตฺตริตโร น วิชฺชติ
ชมฺพุทีปมภิภุยฺย อิริยติ. (ที. ๓/๑๒๗)

(พระโบราณกเถระกล่าวว่า)
ผู้มีลักษณะเช่นนั้น ถ้าอยู่ครองเรือน จะถึง**ความเป็นผู้เลิศ**กว่าพวกที่บริโภคกาม ไม่มีใครๆ ยิ่งกว่าพระองค์ จะทรงครอบครองทั่วทั้งชมพูทวีป.

อคฺคติ (กฺริ/อา)

[อคฺค (คมเน) + อ + ติ]
ย่อมไป, ย่อมถึง.

อยํ วุจฺจติ พฺราหฺมณ คหปตคฺคีติ อยํ ปุตฺตทาราทิคโณ ยสฺมา คหปติ วิย เคหสามิโก วิย หุตฺวา **อคฺคติ** วิจรติ ตสฺมา คหปตคฺคีติ วุจฺจติ. (อ.อฏ. ๓/๑๖๖)

ปาฐะว่า **อยํ วุจฺจติ พฺราหฺมณ คหปตคฺคิ** (พราหมณ์ นี้เรียกว่าคหปตัคคิ) ความว่า หมู่บุตรและภรรยาเป็นต้นนี้ เรียกว่าคหปตัคคิ เพราะเหตุที่เป็นดุจคหบดี เป็นดุจเจ้าเรือน **ย่อมไป** คือ ย่อมเที่ยวดำเนินไป.

อคฺคตฺต (น)

[อคฺค + ตฺต]

(ก) ความเป็นฐานะอันเลิศ.

สคฺคมุเปหิ ฐานนฺติ รูปาทีหิ วิสเยหิ สุฏฺฐุ **อคฺคตฺตา** สคฺคนฺติ ลทฺธนามํ ทิพฺพฏฺฐานํ อุเปหิ, สุคติปรายณา โหหีติ อตฺโถ.

(เปต.อฏ. ๘๓)

สองบทว่า **สคฺคมุเปหิ ฐานํ** ความว่า เธอจะเข้าถึงฐานะอันเป็นทิพย์อันได้นามว่า สัคคะ เพราะ**ความเป็นฐานะอันเลิศ**ด้วยดี ด้วยอารมณ์ทั้งหลายมีรูปเป็นต้น อธิบายว่า มีสุคติเป็นที่ไปในเบื้องหน้า.

(ข) ความเป็นผู้เลิศ.

ตสฺส พุทฺธสฺส มาตุจฺฉา
ชีวิตาปาทิกา อยํ
รตฺตญฺญุนญฺจ **อคฺคตฺตํ**
ภิกฺขุนีนํ ลภิสฺสติ. (อป. ๒/๒๑๕)

(พระพุทธเจ้าได้ตรัสว่า)
(สตรีนี้จักมีชื่อว่าโคตมี) จักเป็นพระมาตุจฉาบำรุงเลี้ยงชีวิต ของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ได้**ความเป็นผู้เลิศ**กว่าภิกษุณีทั้งหลาย ฝ่ายรู้ราตรีนาน.

อคฺคทกฺขิเณยฺย (ติ)

[อคฺค+ทกฺขิเณยฺย, อคฺคทกฺขิณา+เอยฺย]

ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ, ผู้ควรรับทักษิณาผู้เลิศ. อัครทักขิเณยยบุคคล.

ยํ ปน มหาราช ตถาคตสฺส กุฏฺฐิ โอวสฺสติ, ตํ มหโต ชนกายสฺส อนุกมฺปาย. เทฺวเม มหาราช อตฺถวเส สมฺปสฺสมานา ตถาคตา สยํ นิมฺมิตํ ปจฺจยํ นปฺปฏิเสวนฺติ, อยํ **อคฺคทกฺขิเณยฺโย** สตฺถาติ ภควโต ปจฺจยํ ทตฺวา เทวมนุสฺสา สพฺพทุคฺคติโต ปริมุจฺจิสฺสนฺตีติ ทสฺเสตฺวา วุตฺตึ ปริเยสนฺตีติ มา อญฺเญ อุปวเทยฺยุนฺติ อิเม เทฺว อตฺถวเส สมฺปสฺสมานา ตถาคตา สยํ นิมฺมิตํ ปจฺจยํ นปฺปฏิเสวนฺติ.

(มิลินฺท. ๒๑๙)

(พระนาคเสน)
ขอถวายพระพร ก็ข้อที่พระคันธกุฏีของพระตถาคตฝนรั่วได้นั้น ย่อมเป็นไป เพื่อจะทรงอนุเคราะห์ชนหมู่ใหญ่.
ขอถวายพระพร พระตถาคตทั้งหลาย ทรงเล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ อย่างเหล่านี้ จึงไม่ทรงเสพปัจจัยที่ทรงเนรมิตขึ้นเอง คือ พระตถาคตทั้งหลาย ทรงเล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการนี้ คือ พวกเทวดาและมนุษย์ คิดว่าพระบรมศาสดานี้ เป็น**ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ** ดังนี้ จึงถวายปัจจัยแด่พระผู้มีพระภาคแล้วก็จักหลุดพ้นจากทุคติทั้งปวง ๑. คนอื่นอย่าพึงติเตียนได้ว่า ผู้นี้เอาแต่แสดง(ปาฏิหาริย์)แสวงหาเครื่องยังชีพ ๑. พระตถาคตทั้งหลายเมื่อทรงเล็งเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ อย่างนี้ จึงไม่ทรงเสพปัจจัยที่ทรงเนรมิตขึ้นเอง.

[มีเรื่องในฆฏิการสูตรเกี่ยวกับความตอนนี้อย่างนี้ว่า ในกาลที่พระกัสสปพุทธเจ้า ทรงอุบัติในโลก ประกาศพระศาสนาอยู่นั้น คราวหนึ่ง

พระคันธกุฎีของพระองค์มีฝนรั่วรดเข้าไปข้างในได้ จึงรับสั่งให้ภิกษุทั้งหลายไปยังบ้านของนายฆฏิการผู้เป็นอุบาสกผู้อุปัฏฐากที่ยอดเยี่ยม นำเอาหญ้ามาซ่อมหลังคาพระคันธกุฎี ภิกษุเหล่านั้นไปแล้ว กลับมากราบทูลว่า ไม่มีหญ้าที่บ้านของนายฆฏิการ จึงรับสั่งให้ไปรื้อหลังคาบ้านของนายฆฏิการ นำเอาหญ้าที่ใช้มุงหลังคานั้นมา เมื่อภิกษุเหล่านั้นไปยังบ้านของช่างปั้นหม้ออีกครั้งหนึ่ง เพื่อทำอย่างนั้น ได้แจ้งให้มารดาบิดานายช่างหม้อทราบ คนทั้ง ๒ ดีใจนัก บอกให้ไปรื้อด้วยความเต็มใจ. เมื่อนายฆฏิการกลับมาทราบเรื่องจากมารดาบิดาของตนแล้ว ก็เกิดปีติโสมนัส มีประมาณยิ่งกล่าวว่า เป็นลาภของเราหนอ เราได้ดีแล้วหนอ ข้อที่พระกัสสปอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงเป็นผู้คุ้นเคยกับเราอย่างนี้ ดังนี้. กุศลจิตของนายฆฏิการ เป็นเหตุปาฏิหาริย์ให้ที่อยู่อาศัยของตนทั้ง ๆ ที่มีหลังคาโล่ง ปราศจากหลังคา ฝนที่ตกลงมาก็ไม่รั่วรดเข้าไปภายในตลอด ๓ เดือนในหน้าฝน และพระราชาแคว้นกาสีทรงสดับแล้ว ก็ทรงอนุโมทนายิ่งนัก พระราชทานสิ่งของเป็นจำนวนมากแก่นายฆฏิการ

สำหรับเรื่องนี้ มีข้อสังเกตว่า แม้พระพุทธองค์จะทรงใช้อานุภาพป้องกันฝน ก็ย่อมทรงทำได้แน่แท้ แต่ที่ไม่ทรงทำอย่างนั้น เพราะทรงประสงค์จะอนุเคราะห์นายฆฏิการ มารดาบิดาของนายฆฏิการ โดยการที่คนเหล่านั้น จะได้รับของพระราชทานจากพระราชา และมีเรือนที่ฝนไม่อาจรั่วรดได้ และพระราชาพร้อมทั้งข้าราชบริพาร เมื่อได้เห็นวิบากที่น่าอัศจรรย์นี้แล้ว ก็จะขวนขวายในการบำเพ็ญกุศล อันจะเป็นเหตุให้ท่องเที่ยวอยู่ในสุคติโลกสวรรค์ตลอดกาลนาน]

มคฺคกฺขเณ ปเนส ตำ ชฏำ วิชเฏติ นาม. ผลกฺขเณ วิชฏิตชโฏ สเทวกสฺส โลกสฺส **อคฺคทกฺขิเณยฺโย** โหติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๔๔)
ก็แหละในขณะแห่งมัคคญาณ ภิกษุนี้ชื่อว่าถางรกชัฏนั้น (แต่) ในขณะแห่งผลญาณ ชื่อว่าถางรกชัฏ[นั้น]เสร็จแล้ว ย่อมสำเร็จเป็น**อัครทักขิเณยยบุคคล** (ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ) ของโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

ทกฺขิณำ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย, อคฺโค จ โส ทกฺขิเณยฺโย จาติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย, อคฺคา วา ทกฺขิณา อคฺคทกฺขิณา, ตำ อรหตีติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๑๗)
บุคคลใดควรรับทักษิณา เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่าทักขิเณยยะ ทั้งบุคคลผู้เลิศนั้นด้วย เป็นผู้ควรรับทักษิณาด้วย เหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า อัครทักขิเณยยบุคคล. อีกนัยหนึ่ง ทักษิณาอันเลิศ ชื่อว่า อัครทักษิณา บุคคลผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศนั้น เหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า อัครทักขิเณยยบุคคล.

[คำว่า **ทกฺขิณา** วิเคราะห์ว่า ทกฺขนฺติ เอตาย สตฺตา ยถาธิปฺเปตาหิ สมฺปตฺตีหิ วฑฺฒนฺตีติ ทกฺขิณา, ปรโลกำ สทฺทหิตฺวา ทาตพฺพำ ทานำ (ทักษิณา คือ ทานเป็นเหตุทำให้เหล่าสัตว์เจริญ ด้วยสมบัติตามที่ปรารถนา หมายถึงทานที่บุคคลเชื่อปรโลก[ว่ามีจริง]แล้วให้) ส่วนคำว่า **อคฺคทกฺขิเณยฺย** มีความหมาย ๒ ประการ คือ

(๑) ผู้ควรรับทักษิณาผู้เลิศ.

ทกฺขิณํ อรหตีติ ทกฺขิเณยฺโย (ทกฺขิณา + เณยฺย ปัจจัยในอรหติตัทธิต),

อคฺโค จ โส ทกฺขิเณยฺโย จาติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)

บุคคลใดควรรับทักษิณา เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ทักขิเณยยะ

บุคคลผู้เลิศนั้นด้วย เป็นผู้ควรรับทักษิณาด้วย เหตุนั้น ชื่อว่า อัครทักขิเณยยบุคคล.

(๒) ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ.

อคฺคา ทกฺขิณา อคฺคทกฺขิณา,

อคฺคทกฺขิณํ อรหตีติ อคฺคทกฺขิเณยฺโย (ทุติยาตัปปุริสสมาส)

ทักษิณาอันเลิศ ชื่อว่า อัครทักษิณา ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ เหตุนั้น ชื่อว่า อัครทักขิเณยยบุคคล (ผู้ควรรับทักษิณาอันเลิศ).

อคฺคทกฺขิเณยฺยตา (ถี)

[อคฺคทกฺขิเณยฺย + ตา]

ความเป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ.

ชุหามิ ทกฺขิเณยฺยคฺคินฺติ อาหวนียาทิเก อคฺคี ฉฑฺเฑตฺวา สเทวกสฺส โลกสฺส **อคฺคทกฺขิเณยฺยตาย** สพฺพสฺส จ ปาปสฺส ทหนโต ทกฺขิเณยฺยคฺคี สมฺมาสมฺพุทฺธํ ชุหามิ ปริจรามิ.

(เถร.อฏ. ๒/๕๔)

สองบทว่า **ชุหามิ ทกฺขิเณยฺยคฺคี** ความว่า เราละทิ้งไฟมีไฟอันบุคคลพึงนำมาบูชา เป็นต้น แล้วบูชาคือบำเรอไฟคือพระทักขิเณยยะ ได้แก่ พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เพราะทรง**เป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ**ของโลกพร้อมทั้งเทวโลก และเพราะทรงเผาบาปทั้งปวง.

อคฺคทกฺขิเณยฺยตฺต (น)

[อคฺคทกฺขิเณยฺย + ตฺต]

ความเป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ.

อคฺคทกฺขิเณยฺยตฺตา จ จีวราทิปจฺจเย อรหติ ปูชาวิเสสญฺจ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๙๕)

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคย่อมควรซึ่งปัจจัยมีจีวรเป็นต้น และควรซึ่งการบูชาชั้นพิเศษ เพราะ**ทรงเป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ**.

อคฺคทกฺขิเณยฺยภาว (ปุ)

[อคฺคทกฺขิเณยฺย + ภาว]

ความเป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ.

ภาวะแห่งทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ.

กตฺวา จ ปน สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา มหนฺตํ อวิชฺชกฺขนฺธํ ปทาเลตฺวา “ติสฺโส วิชฺชา, ฉ อภิญฺญา, นว โลกุตฺตรธมฺเมติ อิมํ วิเสสํ หตฺถคตเมว กตฺวา **อคฺคทกฺขิเณยฺยภาวํ** ลภติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๘๓)

ก็แล พระโยคาวจร ครั้นทำแล้ว พิจารณาสังขารทั้งหลาย ทำลายกองอวิชชาใหญ่ได้แล้ว ทำคุณวิเศษนี้คือวิชชา ๓ อภิญญา ๖ โลกุตตรธรรม ๙ ให้อยู่ในเงื้อมมือทีเดียว ย่อมได้**ความเป็นทักขิเณยยบุคคลผู้เลิศ**.

อคฺคทนฺต (ปุ)

[อคฺค + ทนฺต]

ฟันหน้า, ปลายฟัน, ปลายเขี้ยว.

สา จินฺเตสิ:-

อยํ เอวํ รูปโสภคฺคปฺปตฺตํ อุตฺตมวิลาส-สมฺปนฺนํ มํ เนว โอโลเกติ, นาลปติ, อิทานิ นํ อตฺตโน อิตฺถิกุตฺตลีลาย โอโลกาเปสฺสามีติ อิตฺถิลีลํ ทสฺเสนฺตี ปหฏฺฐากาเรน **อคฺคทนฺเต** วิวริตฺวา หสิตํ อกาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๕๘)

นางวรรณทาสีคิดว่า ชายผู้นี้ไม่มองดูเรา ผู้สวยงาม สมบูรณ์ด้วยความเพริดพริ้ง แพรวพราวอย่างสูงเห็นปานนี้เลย ทั้งไม่ยอมพูดจาด้วย บัดนี้ เราจักทำให้เขาจ้องมองดูเรา ด้วยกระบวนมายาและการเยื้องกรายของหญิง ให้ได้ ดังนี้แล้ว เริ่มแสดงเสน่ห์หญิง เผย **ปลายฟัน** ด้วยการโปรยยิ้มทำชะมดชะม้อยเอียงอาย.

อคฺคทสฺส (ติ)

[อคฺค + ทิส (เปกฺขเณ) + อ]

กฺวจิ ธาตูติอาทินา ทิสสฺส ทสฺสาเทโส (แปลง ทิส ธาตุเป็น ทสฺส ด้วยสูตรเป็นต้นว่า กฺวจิ ธาตุ (กจ.๕๑๗)

ผู้เห็นธรรมอันเลิศ - ประเสริฐ.

พุทฺธํ ภควนฺตํ อปฺปมาณทสฺสํ **อคฺคทสฺสํ** เสฏฺฐทสฺสํ วิเสฏฺฐทสฺสํ ปาโมกฺขทสฺสํ อุตฺตม-ทสฺสํ ปวรทสฺสํ อสมํ อสมสมํ อปฺปฏิสมํ อปฺ-ปฏิภาคํ อปฺปฏิปุคฺคลํ เทวาติเทวํ นราสภํ ปุริส-สีหํ ปุริสนาคํ ปุริสาชญฺญํ ปุริสนิสภํ ปุริสโธรยฺหํ ทสพลธารึ อธิคจฺฉึ วินฺทึ ปฏิลภึ.

(จูพนิ. ๒๐๘)

(พระปิงคิยเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้า มาพบ คือ ประสบ ได้เฉพาะซึ่งพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้า ผู้เห็นธรรมหาประมาณมิได้ **ผู้เห็นธรรมอันเลิศ** ผู้เห็นธรรมอันประเสริฐสุด ผู้เห็นธรรมอันวิเศษสุด ผู้เห็นธรรมอันเป็นประธาน ผู้เห็นธรรมอันสูงสุด ผู้เห็นธรรมอันยอดเยี่ยม ไม่มีใครเสมอ ไม่มีใครเสมอเหมือน ไม่มีใครเปรียบเทียบได้ ไม่มีใครเทียบเทียมได้ ไม่มี ใครเปรียบเหมือนได้ ทรงเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ ทรงองอาจกว่านรชน ทรงเป็นบุรุษดุจราชสีห์ ทรงเป็นบุรุษดุจพญาช้าง ทรงเป็นบุรุษอาชาไนย ทรงเป็นบุรุษแกล้วกล้า ทรงเป็นบุรุษรับภาระ มีพระทศพลญาณมั่นคง.

อคฺคทสฺสนฺติ อคฺคโต เว ปสนฺนานนฺติอาทินา นเยน อคฺคธมฺมทสฺสํ. (จูพนิ.อฏ. ๘๒)

บทว่า **อคฺคทสฺสํ** (ผู้เห็นธรรมอันเลิศ) คือ ผู้เห็นธรรมอันยอดเยี่ยมโดยนัยมีอาทิว่า อคฺคโต เว ปสนฺนานำ (เลื่อมใสแล้วโดยความเป็นเลิศ).

อคฺคทสฺสาวี (ติ)

[อคฺค + ทิส + อาวี]

มีปกติเห็นธรรมอันเลิศ, มักเห็นธรรมอันเลิศ.

เอวำ อภิกฺกนฺตทสฺสาวินฺติ เอวำ อภิกฺกนฺต-ทสฺสาวึ **อคฺคทสฺสาวึ** เสฏฺฐทสฺสาวึ วิเสฏฺฐ-

ทสฺสาวึ ปาโมกฺขทสฺสาวึ อุตฺตมทสฺสาวึ ปรมทสฺสาวินฺติ เอวํ อภิกฺกนฺตทสฺสาวึ.

(จูฬนิ. ๑๘๐)

สองบทว่า **เอวํ อภิกฺกนฺตทสฺสาวึ** (ผู้ทรงมีปกติเห็นธรรมอันงามอย่างนี้) อธิบายว่า ผู้ทรงมีปกติเห็นธรรมอันงาม คือ **ผู้มีปกติเห็นธรรมอันเลิศ** เห็นธรรมอันประเสริฐ เห็นธรรมอันวิเศษสุด เห็นธรรมอันเป็นประธาน เห็นธรรมสูงสุด เห็นธรรมอันยอดเยี่ยมอย่างนี้ รวมความว่า ผู้ทรงมีปกติเห็นธรรมอันงามอย่างนี้.

อคฺคทาน (น)

[อคฺค + ทาน]

ทานอันเลิศ, ทานอันเป็นยอด.

ทานที่ถวายเป็นครั้งแรก.

เตน โข ปน สมเยน ราชคเห สุปฺปพฺพา นาม อุปาสิกา มฺุชปฺปสนฺนา โหติ. สา เอวํทิฏฺจิกา โหติ “ยา เมถุนํ ธมฺมํ เทติ สา **อคฺคทานํ** เทตีติ. (วิ. ๑/๔๙)

สมัยนั้น ในกรุงราชคฤห์ มีอุบาสิกาคนหนึ่งชื่อสุปัพพา มีความเลื่อมใสแบบงมงาย. นางมีความเห็นอย่างนี้ว่า หญิงผู้ถวายเมถุนธรรม (การร่วมเพศ) ชื่อว่าได้ถวาย**ทานอันเลิศ**.

โส กิร สสฺเส เขตฺเต จิตกาเลเยว เขตฺตคฺคํ นาม เทติ, ขลกาเล ขลคฺคํ นาม เทติ, ขลภณฺฑกาเล ขลภณฺฑคฺคํ นาม เทติ, อุกฺขลิกกาเล กุมฺภคฺคํ นาม เทติ, ปาติยํ วฑฺฒิตกาเล ปาตคฺคํ นาม เทตีติ อิมานิ ปญฺจ **อคฺคทานานิ** เทติ, สมฺปตฺตสฺส อทตฺวา นาม น ภฺุชติ. เตนสฺส ปญฺจคฺคทายโกตฺเวว นามํ อโหสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๖๗)

ได้ยินว่า พราหมณ์นั้น ถวาย**ทานอันเลิศ ๕** ครั้งเหล่านี้ คือ ย่อมถวายทานชื่อ เขตตัคคะ ในเวลาแห่งนาข้าวกล้า อันตนเก็บเกี่ยวเสร็จแล้วนั่นแล, ในเวลาขนข้าวเข้าลาน ก็ถวายทานชื่อขลัคคะ, ในเวลานวดก็ถวายทานชื่อขลภัณฑัคคะ, ในเวลาเอาข้าวสารลงหม้อ ก็ถวายทานชื่ออุกขลิกัคคะ, ในเวลาที่ตนคดข้าวก็ถวายทานชื่อปาฏิคคะ. พราหมณ์นั้น ยังไม่ถวายแก่ปฏิคาหกะผู้มาถึงแล้ว จะไม่บริโภค. เหตุนั้น เขาจึงได้ชื่อว่าปัญจัคคทายก (ผู้ถวายทานอันเลิศ ๕ ครั้ง) นั่นแล.

ดู ปญฺจคฺคทายก

[คำว่า **ทาน** ในคำว่า **อคฺคทาน** นี้หมายเอาวัตถุทาน. บทกิตก์เพียงบทเดียว แม้ลงปัจจัยเดียวกันก็อาจมีความหมายต่างกันได้ โดยขึ้นอยู่กับสาธนะนั้น ดังนั้น คำว่า **ทาน** จึงมีความหมายดังนี้

ทาน (การให้) ทา + ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ หมายถึง กิริยาการให้

ทาน (เหตุให้) ทา + ยุ ปัจจัยในกรณสาธนะ หมายถึง เจตนาให้

ทาน (สิ่งที่ถูกให้) ทา + ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ หมายถึง วัตถุทาน

ทาน (ที่ให้) ทา + ยุ ปัจจัยในอธิกรณสาธนะ หมายถึง โรงทาน]

อคฺคทายี (ติ)

[อคฺค + ทายี]

ทายี=ทา (ทาเน) + ณี แปลง อา ของ ทา ธาตุ เป็น อาย (อาการนฺตานมาโย) กจฺ. ๕๙๓

ผู้ให้ของที่เลิศเป็นปกติ, ผู้มักให้ของที่เลิศ.

โย อคฺคทายี วรทายี

เสฏฺฐทายี จ โส นโร

ทีฆายุ ยสวา โหติ

ยตฺถ ยตฺถูปปชฺชติ. (อ.๒/๔๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสกับอุคคเทพบุตรว่า) นรชนใด**มักให้ของที่เลิศ** ให้ของที่ดี และให้ของที่ประเสริฐ นรชนนั้น จะเกิดในที่ใดๆ ย่อมเป็นผู้มีอายุยืน มียศในที่นั้นๆ.

อคฺคเทวตา (ถี)

[อคฺค + เทวตา]

เทวดาผู้เลิศ, เทวดาผู้ประเสริฐ.

คนฺธพฺพสูรคฺคปูชิตาติ คนฺธพฺพเทวตาหิ เจว อปราหิ จ **อคฺคเทวตาหิ** ลทฺธปูชา. (วิมาน.อฏ. ๒๖๐)

บทว่า **คนฺธพฺพสูรคฺคปูชิตา** คือ อันเทวดาคนธรรพ์และ**เทวดาผู้เลิศ**อื่นๆ ได้บูชาแล้ว.

อคฺคเทส (ปุ)

[อคฺค + เทส]

สถานที่อันเลิศ, สถานที่อันประเสริฐ.

คิรคฺคสมชฺโชติ คิริมฺหิ อคฺคสมชฺโช, คิริสฺสวา **อคฺคเทเส** สมชฺโช. (วิ.อฏ. ๓/๙๘)

บทว่า **คิรคฺคสมชฺโช** (มหรสพอันเลิศบนภูเขา) คือ มหรสพชั้นเยี่ยมบนภูเขา. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ มหรสพ (ที่แสดง) บน**สถานที่อันเลิศ** แห่งภูเขา (ยอดภูเขา).

ดู คิรคฺคสมชฺชา (วิ. ๒/๑๑๔)

อคฺคทฺวาร (น)

[อคฺค + ทฺวาร]

ประตูอันเลิศ, ประตูมงคล.

อถ โข ภิกฺขเว เวปจิตฺติ อสุรินฺโท ปฏลิโย อุปาหนา อาโรหิตฺวา ขคฺคํ โอลคฺเคตฺวา ฉตฺเตน ธาริยมาเนน **อคฺคทฺวาเรน** อสฺสมํ ปวิสิตฺวา เต อิสโย สีลวนฺเต กลฺยาณธมฺเม อปพฺยามโต กริตฺวา อติกฺกมิ. (สํ. ๑/๒๒๘)

ภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล ท้าวเวปจิตติจอมอสูร ทรงฉลองพระบาทหนาหลายชั้น ทรงพระขรรค์ มีผู้กั้นฉัตรให้ เข้าไปสู่อาศรม ทาง**ประตูมงคล**เข้าไปใกล้ฤษีผู้มีศีล มีกัลยาณธรรมเหล่านั้น ห่างไม่ถึงวา.

[อิสโย = อิสิ + โย ก่อนที่จะแปลบทว่า **อิสิ** ควรดูอรรถกถาพรรณนาบทนั้นเสียก่อน แท้จริง คำว่า **อิสิ** นี้เป็นคำกลางๆ แปลตามพยัญชนะ “ผู้แสวงหา (ซึ่งบุญ)” ไม่ได้เจาะจงว่า ต้องแปลว่า ฤษี เท่านั้น แต่ควรจะแปลให้เข้ากับเรื่องนั้นๆ ด้วย คือ

ถ้าเรื่องราวนั้น ท่านมุ่งหมายถึงพระพุทธเจ้า พระปัจเจกพุทธเจ้า พระอริยเจ้า หรือพระภิกษุ ก็ไม่ควรแปล **อิสิ** ว่า “ฤษี” เพราะจะทำให้เสียรสของวรรณคดีไป เช่น

อคฺคิจนฺทสูริยานำ
นตฺถิ ตาทิสิกา ปภา
ยถา อหุ ปภา ตสฺส
อสมสฺส **มเหสิโน**. (พุทฺธวำ. ๓๕๓)

แสงของไฟ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์ ก็ไม่เหมือนกับพระรัศมีของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น หาผู้เสมอมิได้ **ผู้แสวงหาหมู่ธรรม**อันยิ่งใหญ่.

คำว่า **มเหสิโน** = มหนฺต + อิสิ ในตัวอย่างนี้ ไม่แปลว่า ฤษีผู้ยิ่งใหญ่ แต่แปลว่า ผู้แสวงหาหมู่ธรรมอันยิ่งใหญ่ ดังคัมภีร์อรรถกถาได้อธิบายบทนี้ว่า

มเหสิโนติ มหนฺเต สีลสมาธิปญฺญาวิมุตฺติ-วิมุตฺติญาณทสฺสนกฺขนฺเธ เอสิ คเวสีติ มเหสิ, ตสฺส มเหสิโน สยมฺภุสฺส จีวรตฺถาย โขมวตฺถำ มยา ทินฺนนฺติ สมฺพนฺโธ. (อป.อฏ. ๒/๒๘)

บทว่า **มเหสิโน** เชื่อมความว่า ชื่อว่า มเหสี เพราะอรรถว่าแสวงหาหมู่ธรรม คือ ศีล สมาธิ ปัญญา วิมุตติ วิมุตติญาณทัสสนะ อันยิ่งใหญ่. เราได้ถวายผ้าโขมะ เพื่อประโยชน์แก่การทำเป็นจีวร แด่พระสยัมภูพุทธเจ้า ผู้แสวงหาหมู่ธรรมอันยิ่งใหญ่พระองค์นั้น.

แต่ถ้าเรื่องที่กล่าวถึงนั้นเป็นเรื่องเกี่ยวกับนักพรตนักบวชนอกพระพุทธศาสน เช่นนี้ จึงควรที่จะแปล **อิสิ** ว่า “ฤษี”

ฤษี คือนักบวชที่ไว้ผมทรงชฎา นุ่งห่มผ้าเปลือกไม้และผ้าหนังสัตว์ เช่น หนังเสือเหลืองเป็นต้น ถือไม้เท้าสามง่าม มีลักจั่น (คนโฑ) เป็นบริขาร

อิสิ หรือ **ฤษี** แปลว่า ผู้แสวงหาธรรมคือบุญกุศล มีรูปวิเคราะห์จากพุทธวังสอรรถกถาว่า เอสติ คเวสติ ธมฺเมติ อิสิ (ผู้แสวงหาธรรมคือบุญกุศล ชื่อว่าฤษี). ฤษี มี ๘ จำพวก ดังปรากฏในพระไตรปิฎก คือ

๑. สปุตตภริยา บวชทั้งครอบครัว แต่หาเลี้ยงชีพด้วยเกษตรกรรม และพาณิชกรรม

๒. อุญฉาจริยา บวชตั้งอาศรมใกล้พระนคร สอนศิลปวิทยาให้ราชกุมารเป็นต้น แล้วรับถั่วงาข้าวสารเป็นต้น เป็นเครื่องตอบแทน ดีกว่าพวกที่ ๑

๓. สมปัตตกาลิกา นักบวชที่รับอาหารตามเวลาเท่านั้นเลี้ยงชีพ ดีกว่าพวกที่ ๒

๔. อนัคคปักกิกา นักบวชที่กินใบไม้ ผลไม้ที่ไม่สุกด้วยไฟเลี้ยงชีวิต ดีกว่าพวกที่ ๓

๕. อัสสมุฏฐิกา นักบวชที่ถือหินหรือมีดเป็นต้น เที่ยวไป เวลาหิวก็กินเปลือกไม้ที่ตนประสบ อธิษฐานอุโบสถ เจริญพรหมวิหาร ๔ ดีกว่าพวกที่ ๔

๖. ทันตลุยยกา นักบวชที่ไม่มีหินหรือมีดในมือ เวลาหิวก็ใช้ฟันแทะเปลือกไม้ที่ตนประสบ อธิษฐานองค์อุโบสถ เจริญพรหมวิหารอยู่ ดีกว่าพวกที่ ๕

๗. อวัตตผลิกา นักบวชที่อาศัยสระธรรมชาติหรือป่าอยู่ อาศัยรากไม้ ผลไม้ เง่าบัว

เป็นต้น เลี้ยงชีวิต อธิษฐานอุโบสถ เจริญพรหมวิหารอยู่ ดีกว่าพวกที่ ๖

๘. วัณฏมุตตกา นักบวชที่อาศัยกินใบไม้ที่หล่นแล้วเลี้ยงชีวิต อธิษฐานอุโบสถ เจริญพรหมวิหารอยู่ ดีกว่าพวกที่ ๗]

อคฺคธนุคฺคห (ปุ)

[อคฺค + ธนุคฺคห] นายขมังธนูยอดเยี่ยม.

อคฺคธนุคฺคหปณฺฑิต (ปุ)

[อคฺค + ธนุคฺคหปณฺฑิต]

บัณฑิตผู้เป็นนายขมังธนูยอดเยี่ยม.

สา หิ ปุพฺเพ สกลชมฺพุทีเป **อคฺคธนุคฺคหปณฺฑิตํ** ปหาย ตมฺหุตฺตทิฏฺฐเก เอกสฺมึ สิเนหํ อุปฺปาเทตฺวา ตํ ชีวิตกฺขยํ ปาเปสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๓๔๕)

หญิงนั้น ละทิ้ง**บัณฑิตผู้เป็นนายขมังธนูยอดเยี่ยม** ในชมพูทวีปทั้งสิ้นแล้วปลงชีวิตเสีย เพราะความสิเนหาในชายคนหนึ่ง ซึ่งตนเห็นครู่เดียวนั้นอย่างนี้.

อคฺคธมฺม (ปุ)

[อคฺค + ธมฺม] ธรรมอันเลิศ - สูงสุด.

(ก) โลกุตตรธรรม ๙.

นโม หิ ตสฺส ภควโต

สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต

เตนายํ อคฺคปฺปตฺเตน

อคฺคธมฺโม สุเทสิโต. (เถร. ๒๔๐)

(พระเมตตชิเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาค ศากยบุตรผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น พระองค์ผู้ทรงบรรลุสัพพัญญุตญาณ ทรงแสดง**ธรรมอันเลิศ**นี้ไว้เป็นอย่างดี.

อคฺคธมฺโมติ อคฺโค อุตฺตโม นววิธโลกุตฺตโร ธมฺโม สุฏฺฐุ อวิปรีตํ เทสิโต ปเวทิโต.

(เถร.อฏ. ๑/๒๔๗)

บทว่า **อคฺคธมฺโม** (ธรรมอันเลิศ) ได้แก่ ธรรมอันเลิศ คือ สูงสุด ได้แก่ โลกุตรธรรม ๙ อันพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงแล้ว คือ ทรงประกาศแล้วด้วยดี คือ ไม่ผิดพลาด.

[พระคาถานี้ ไม่ปรากฏคำนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์ มีเพียงคำนอบน้อมพระผู้มีพระภาคเจ้าเท่านั้น เพราะผู้ที่เคารพนับถือพระผู้มีพระภาคเจ้า ก็ย่อมเคารพนับถือพระธรรมและพระสงฆ์อีกด้วย ด้วยเหตุดังกล่าว จึงนับได้ว่า พระเมตตชิเถระได้แสดงการนอบน้อมพระธรรมและพระสงฆ์โดยอ้อม สำนวนเช่นนี้เรียกว่า **อวินาภาวนัย** (นัยไม่แยกจากกัน)

อนึ่ง บทว่า **ภควโต** จัดเป็นนามกิตตน (ระบุถึงพระนาม) กล่าวคือรูปธรรมของพระผู้มีพระภาคเจ้า อย่างไรก็ตาม บทนี้ยังรวมเอาคุณธรรมกล่าวคือภาคยธรรม[กุศลอันถึงความเป็นพระบารมี]อีกด้วย ดังนั้น บทว่า ภควโต จึงจัดเป็น อวินาภาวนัย เช่นกัน]

(ข) อรหัตตผล.

อถ มํ ภณตี ตาโต

ปาปุณ โพธิญฺจ **อคฺคธมฺม**ญฺจ

นิพฺพานญฺจ ลภสฺสุ
ยํ สจฺฉิกรี ทฺวิปทเสฏฺโฐ. (เถรี. ๔๒๗)

(พระอิสิทาสีเถรีกล่าวว่า)
ครั้งนั้น บิดาให้พรดิฉันว่า ขอให้ลูกบรรลุ**ธรรมอันเลิศ** และจงได้นิพพานที่พระพุทธเจ้าผู้ประเสริฐสุดกว่าเทวดาและมนุษย์ ทรงกระทำให้แจ้งเถิด.

อคฺคธมฺมนฺติ ผลธมฺมํ อรหตฺตํ.

(เถรี.อฏ. ๒๗๕)

บทว่า **อคฺคธมฺมํ** (ธรรมอันเลิศ) คือ ผลธรรม ได้แก่ อรหัตตผล.

(ค) ธรรมมีศรัทธาและทานเป็นต้นอันเลิศ.

ดู อคฺคธมฺมสมาหิต

อคฺคธมฺมทสฺส (ติ)

[อคฺค + ทิส (เปกฺขเณ) + อ]

ผู้เห็นธรรมอันเลิศ. ดู อคฺคทสฺส

อคฺคธมฺมสมาหิต (ติ)

[อคฺคธมฺม + สมาหิต]

ประกอบด้วยธรรมอันเลิศ, ประกอบด้วยธรรมมีศรัทธาและทานเป็นต้นอันเลิศ. ประกอบด้วยธรรมที่เป็นผลอันเลิศมีความน่ารัก น่าพอใจเป็นต้น.

อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี
อคฺคธมฺมสมาหิโต
เทวภูโต มนุสฺโส วา
อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ. (อิติวุต. ๒๕๕)

ผู้มีปัญญา**ประกอบด้วยธรรมอันเลิศ** ให้ทานแก่ท่านผู้เลิศ เกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ก็ตาม ย่อมบรรลุผลอันเลิศ บันเทิงอยู่.

อคฺคธมฺมสมาหิโตติ อคฺเคน ปสาทธมฺเมน ทานาทิธมฺเมน จ สมาหิโต สมนฺนาคโต อจลปฺปสาทยุตฺโต, ตสฺส วา วิปากภูเตหิ พหุชนสฺส ปิยมนาปตาทิธมฺเมหิ ยุตฺโต.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๖)

บาทคาถาว่า **อคฺคธมฺมสมาหิโต** (ประกอบด้วยธรรมอันเลิศ) ความว่า ประกอบแล้ว คือ เพียบพร้อมแล้วด้วยธรรมคือความเลื่อมใสและธรรมมีทานเป็นต้นอันเลิศ ได้แก่ ประกอบด้วยความเลื่อมใสที่ไม่หวั่นไหว หรือประกอบด้วยธรรมมีความน่ารักน่าพอใจ ของคนจำนวนมากเป็นต้น ที่เป็นผลของความเลื่อมใสนั้น.

อคฺคนข (น/ปุ)

[อคฺค + นข]

(๑) ปลายเล็บมือ.

หตฺโถ นาม กปฺปรํ อุปาทายํ ยาว **อคฺคนขา**.

(วิ. ๑/๑๗๔)

ที่ชื่อว่า มือ:-
หมายเอาตั้งแต่ข้อศอกถึง**ปลายเล็บ**.

(๒) ปลายเล็บเท้า.

ปุน จปรํ ภิกฺขเว ตถาคตสฺส อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปุพฺเพว สมฺโพธา อนภิสมฺพุทฺธสฺส โพธิสตฺตสฺเสว สโต เสตา กิมี กณฺหสีสา ปาเทหิ อุสฺสกฺกิตฺวา อคฺคนขโต ยาว ชาณุมณฺฑลา ปฏิจฺฉาเทสุ. (อ. ๒/๒๑๐)

หมู่หนอนสีขาว มีหัวดำ ไต่ขึ้นมาจากเท้าของตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ก่อนตรัสรู้ ยังไม่ได้ตรัสรู้ ยังเป็นพระโพธิสัตว์อยู่ ปกปิดตั้งแต่**ปลายเล็บ**จนถึงบริเวณพระชาณุ.

อคฺคนคร (น)

[อคฺค + นคร] เมืองชั้นเยี่ยม, เมืองหลวง.

ยาวตา อานนฺท อริยํ อายตนํ ยาวตา วณิปฺปโถ อิทำ **อคฺคนครำ** ภวิสฺสติ ปาฏลิปุตฺตำ ปุฏภেทนำ ปาฏลิปุตฺตสฺส โข อานนฺท ตโย อนฺตรายา ภวิสฺสนฺติ อคฺคิโต วา อุทกโต วา มิถุเภทา วา. (วิ. ๓/๓๒๓, ที.๒/๗๔)

ดูก่อนอานนท์ ตราบใดที่เมืองปาฏลีบุตร ยังเป็นแดนที่อารยชนติดต่อกันอยู่ ยังเป็นเส้นทางค้าขาย ตราบนั้น เมืองปาฏลีบุตรนี้ ยังจะเป็น**เมืองชั้นเยี่ยม** เป็นย่านการค้าอยู่ต่อไป อานนท์ แต่เมืองปาฏลีบุตรนั้น จะมีอันตราย ๓ อย่าง คือ อันตรายจากไฟ อันตรายจากน้ำ หรืออันตรายจากการแตกความสามัคคี.

อิทำ อคฺคนครนฺติ เตสำ อริยายตนวณิปฺปถานำ อิทำ อคฺคนครำ เชฏฺฐกำ ปาโมกฺขำ ภวิสฺสติ.

(ที.อฏ. ๑/๑๗๕)

สองบทว่า **อิทำ อคฺคนครำ** (เมืองชั้นเยี่ยม) ความว่า เมืองปาฏลีบุตรนี้ จะเป็นเมืองชั้นเยี่ยม คือ เป็นเมืองเจริญ ได้แก่ เป็นเมืองใหญ่สำหรับพวกอารยชนติดต่อกัน และเป็นเส้นทางค้าข้ายของพวกพ่อค้าเหล่านั้น.

[องค์ประกอบเมืองชั้นเยี่ยม ต้องประกอบด้วยเครื่องป้องกันนคร ๗ อย่างซึ่งมีกล่าวไว้ในอังคุตตรนิกาย สัตตกนิบาต นคโรปมสูตร คือ

๑. มีเสาระเนียดขุดหลุมฝังลึกไว้เป็นอย่างดี
๒. มีคูลึกและกว้าง
๓. มีทางเดินได้รอบทั้งสูงและกว้าง
๔. มีการสะสมอาวุธไว้มากทั้งที่เป็นอาวุธแหลมยาว และอาวุธมีคม
๕. มีกองพลตั้งอาศัยอยู่มาก คือ พลช้าง พลม้า พลรถ พลธนู เป็นต้น
๖. มีทหารยามฉลาด เฉียบแหลม มีปัญญาคอยกันคนที่ไม่รู้จัก ไม่ให้เข้าไป ให้คนที่รู้จักเข้าไป
๗. มีกำแพงสูงและกว้าง พร้อมด้วยป้อมก่ออิฐถือปูนดี]

อคฺคนงฺคุฏฺฐ (น)

[อคฺค + นงฺคุฏฺฐ] ปลายหาง.

ปุน สา ตำ ทิสฺวา มตมจฺฉโกติ สญฺญาย อคฺคเหสิ. มจฺโฉ คิลนกาเล **อคฺคนงฺคุฏฺฐำ** จาเลสิ. สา สชีวมจฺโฉติ อุทเก วิสฺสชฺเชสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๗๕)

นางนกกระยางสุชาดานั้น เห็นปลานั้นแล้ว ได้คาบเอาอีกด้วยสำคัญว่า ปลาตาย. ในเวลาจะกลืน ปลา (ท้าวสักกะแปลง) ยัง**ปลายหาง**ให้สั่นแล้ว (กระดิกหาง). นางรู้ว่าปลาเป็น จึงปล่อยเสียในน้ำ.

อคฺคนิกฺขิตฺต (ติ)

[อคฺค + นิกฺขิตฺต]

นิกฺขิตฺต = นิ + ขิป (โนทเน) + ต

ถูกตั้งไว้ในตำแหน่งอันเลิศ.
ถูกตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะ (ได้รับการสรรเสริญ หรือมีเกียรติอย่างสูง).

มหากสฺสโปปิ จ เถโร
อุตฺตตฺตกนกสนฺนิโภ
ธุตคุเณ **อคฺคนิกฺขิตฺโต**
โถมิโต สตฺถุวณฺณิโต. (พุทฺธวํ. ๓๐๔)

แม้พระมหากัสสปเถระผู้มีผิวพรรณ ดั่งทองที่หลอมอยู่ในเบ้า พระบรมศาสดาทรงชมเชยสรรเสริญ **ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งอันเลิศ**ฝ่ายธุดงค์คุณ.

อคฺคนิกฺขิตฺโตติ อคฺโค เสฏฺโฐ โกฏิภูโตติ จปิโต. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว มม สาวกานํ ภิกฺขูนํ ธุตวาทานํ ยทิทํ มหากสฺสโปติ จานนฺตเร จปิโตติ อตฺโถ. (พุทฺธวํ.อฏ. ๖๘)

บทว่า **อคฺคนิกฺขิตฺโต** (ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งอันเลิศ) ความว่า อันพระผู้มีพระภาค ทรงสถาปนาว่าเป็นผู้เลิศ คือ ผู้ประเสริฐ ได้แก่ เป็นยอด อธิบายว่า อันพระผู้มีพระภาค ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งเอตทัคคะว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บรรดาภิกษุสาวกของเราผู้สรรเสริญธุดงค์ มหากัสสปะเป็นเลิศ.

อคฺคปกติมนฺตุ (ติ)

[อคฺคปกติ + มนฺตุ]
ผู้มีสภาพอันเลิศ, ผู้มีใจงาม.

เอวํ **อคฺคปกติมา**
เอวํ อุตฺตมสตฺตโว
ยาวตตฺถิ มยา ทิฏฺจา
นาญฺญํ ปสฺสามิ เอทิสํ. (ชา. ๒/๘๙)

(นายพรานกล่าวว่า)
บุคคล**ผู้มีใจงาม**อย่างนี้ เป็นสัตว์ประเสริฐอย่างนี้ เท่าที่เราเห็นมามีอยู่ แต่เราหาเห็นสัตว์อื่นเช่นนี้ไม่.

อคฺคปกติมาติ อคฺคสภาโว. (ชา.อฏ. ๕/๓๗๕)
บทว่า **อคฺคปกติมา** (ผู้มีใจงาม) ได้แก่ ผู้มีสภาพอันเลิศ.

อคฺคปญฺญตฺติ (ถี)

[อคฺค + ปญฺญตฺติ]
บัญญัติที่กล่าวว่าเลิศ - ประเสริฐ.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว **อคฺคปญฺญตฺติโย**.
กตมา จตสฺโส? เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อตฺตภาวีนํ ยทิทํ ราหุ อสุรินฺโท. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว กามโภคีนํ ยทิทํ ราชา มนฺธาตา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อาธิปเตยฺยานํ ยทิทํ มาโร ปาปิมา. สเทวเก ภิกฺขเว โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย ตถาคโต อคฺคมกฺขายติ อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธ.

(อ. ๑/๓๒๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **บัญญัติที่กล่าวว่าเลิศ** ๔ ประการนี้ คือ
ในสัตว์ผู้มีอัตภาพใหญ่ ราหูผู้เป็นจอมอสูรเป็นเลิศ, ในกามโภคีบุคคล พระเจ้ามันธาตุเป็นเลิศ, ในบุคคลผู้ยิ่งใหญ่ มารผู้มีบาปเป็นเลิศ, พระตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า

ชาวโลกกล่าวว่าเป็นเลิศในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก และหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดา และมนุษย์.

อคฺคปญฺญตฺติโยติ อุตฺตมปญฺญตฺติโย.

(อ.อฏ. ๒/๒๖๐)

บทว่า **อคฺคปญฺญตฺติโย** (บัญญัติที่กล่าวว่าเลิศ) ได้แก่ บัญญัติที่สูงสุด.

อคฺคปณฺฑิต (ปุ)

[อคฺค + ปณฺฑิต]

บัณฑิตผู้เลิศ, บัณฑิตผู้ประเสริฐ.

เอวํ สา อิตฺถี ตมฺหุตฺตทิฏฺฐเก เอกสฺมึ สิเนหนสกลชมฺพุทีเป **อคฺคปณฺฑิตํ** ชีวิตา โวโรเปสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๓๔๗)

หญิงนั้น ปลง**บัณฑิตผู้เลิศ**ในชมพูทวีปทั้งสิ้นจากชีวิต เพราะความสิเนหาในชายคนหนึ่งซึ่งตนเห็นครู่เดียวนั้นอย่างนี้.

อคฺคปตฺต (ติ)

[อคฺค + ปตฺต] ดู อคฺคปฺปตฺต

อคฺคปท (น)

[อคฺค + ปท]

(๑) พระดำรัสอันเลิศ, เทศนาอันเลิศ.

อจฺฉริยํ ภนฺเต อพฺภุตํ ภนฺเต ยตฺร หิ นาม สตฺถุ เจว สาวกสฺส จ อตฺเถน อตฺโถ พฺยญฺชเนน พฺยญฺชนํ สํสนฺทิสฺสติ สเมสฺสติ, น วิโรธยิสฺสติ ยทิทํ **อคฺคปทสฺมึ**. เอกมิทาหํ ภนฺเต สมยํ เขมํ ภิกฺขุนึ อุปสงฺกมิตฺวา เอตมตฺถํ อปุจฺฉึ. สาปิ เม อยฺยา เอเตหิ ปเทหิ เอเตหิ พฺยญฺชเนหิ เอตมตฺถํ พฺยากาสิ, เสยฺยถาปิ ภควา.

(สำ. ๒/๕๔๘)

(พระเจ้าปเสนทิโกศลกราบทูลว่า)

พระองค์ผู้เจริญ น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏที่อรรถกับอรรถ พยัญชนะกับพยัญชนะของพระบรมศาสดากับของพระสาวิกาเทียบเคียงกันได้ เหมือนกัน ไม่ผิดเพี้ยนใน**พระดำรัสอันเลิศ** ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ สมัยหนึ่ง ข้าพระองค์เข้าไปหานางเขมาภิกษุณี ได้ถามเรื่องนี้ แม้พระแม่เจ้ารูปนั้นก็ได้ตอบเรื่องนี้ด้วยบทและพยัญชนะเหล่านี้แก่ข้าพระองค์เหมือนพระผู้มีพระภาค.

อคฺคปทสฺมินฺติ เทสนาย. เทสนา หิ อิธ อคฺคปทนฺติ อธิปฺเปตา. (สำ.อฏ. ๓/๑๕๐)

บทว่า **อคฺคปทสฺมึ** (ในพระดำรัสอันเลิศ) ได้แก่ เทศนา. จริงอยู่ เทศนา พระผู้มีพระภาคประสงค์ว่าเป็นบทอันเลิศในที่นี้.

(๒) ธรรมอันเลิศ, นิพพาน.

อจฺฉริยํ อาวุโส อพฺภุตํ อาวุโส ยตฺร หิ นาม สตฺถุ เจว สาวกสฺส จ อตฺเถน อตฺโถ พฺยญฺชเนน พฺยญฺชนํ สํสนฺทิสฺสติ สเมสฺสติ น วิคฺคยฺหิสฺสติ, ยทิทํ **อคฺคปทสฺมึ**, อิทานาหํ อาวุโส ภควนฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา เอตมตฺถํ อปุจฺฉึ. ภควาปิ เม เอเตหิ อกฺขเรหิ เอเตหิ ปเทหิ เอเตหิ พฺยญฺชเนหิ เอตมตฺถํ พฺยากาสิ, เสยฺยถาปิ อายสฺมา สาริปุตฺโต. อจฺฉริยํ อาวุโส อพฺภุตํ อาวุโส ยตฺร

หิ นาม สตฺถุ เจว สาวกสฺส จ อตฺเถน อตฺโถ พฺยญฺชเนน พฺยญฺชนํ สํสนฺทิสฺสติ สเมสฺสติ น วิคฺคยฺหิสฺสติ, ยทิทํ **อคฺคปทสฺมินฺ**ติ.

(อ. ๓/๕๒๔)

(พระอานนท์กล่าวว่า)

ผู้มีอายุ น่าอัศจรรย์จริง ไม่เคยปรากฏ การที่อรรถกับอรรถ พยัญชนะกับพยัญชนะ ของพระบรมศาสดาและพระสาวก เปรียบเทียบกันได้ เสมอกัน ไม่ผิดกันใน**ธรรมอันเลิศ** (นิพพาน) ท่านผู้มีอายุ เมื่อสักครู่นี้ ผมเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ได้ทูลถามเนื้อความนี้แล้ว แม้พระผู้มีพระภาคก็ทรงตอบเนื้อความนี้แก่ผมด้วยบทเหล่านี้ ด้วยพยัญชนะเหล่านี้ เหมือนท่านสารีบุตรตอบ ผู้มีอายุ น่าอัศจรรย์ ไม่เคยปรากฏ การที่อรรถกับอรรถ พยัญชนะกับพยัญชนะของพระบรมศาสดาและพระสาวก เปรียบเทียบกันได้ เสมอกัน ไม่ผิดกันใน**ธรรมอันเลิศ** (นิพพาน) นี้.

อคฺคปทสฺมินฺติ นิพฺพาเน. (อ.อฏ. ๓/๓๔๓)

บทว่า **อคฺคปทสฺมึ** (ในธรรมอันเลิศ) ได้แก่ พระนิพพาน.

อคฺคปโทส (ปุ)

[อคฺค + ปโทส]

เบื้องต้นของหัวค่ำ, แรกหัวค่ำ, พลบค่ำ.

อถ พฺรหฺมทตฺโต **อคฺคปโทเส**เยว อุกฺกาสตสหสฺเสน ฮาริยมาเนน อาคนฺตฺวา สกลนครํ ปริวาเรสิ. (ชา.อฏ. ๖/๒๔๐)

ลำดับนั้น พระเจ้าจุลนีพรหมทัต พร้อมด้วยพลนิกายถือคบเพลิงนับด้วยแสนดวง ส่องมรรคาเสด็จมาถึง**แต่แรกหัวค่ำ**นั่นเทียว แล้วให้ล้อมเมืองมิถิลาไว้ทั้งสิ้น.

[ค่ำ, พลบค่ำ, ปฐมยาม ๒ ศัพท์ = อภิโทส, ปโทส (ธาน.คาถา ๖๘). คำว่า **ปโทส** สำเร็จรูปมาจาก ปา บทหน้า + โทสา + ณ โทสายรตฺติยา ปารมฺโภ (เวลาเริ่มต้นของกลางคืน ชื่อว่า ปโทส (รัสสะ อา เป็น อ, ลบ ณ และ สระหน้า). อภิทุสฺสนฺติ ปทุสฺสนฺติ จ ยตฺถ สพฺพกมฺมานีติ อภิโทโส ปโทโส จ (เวลาพลบค่ำที่เบียดเบียนการงานทุกอย่าง[พอพลบค่ำ ต้องหยุดทำงาน] ชื่อว่า อภิโทสะและปโทสะ. ป ในบทว่า “**ปโทส**” เป็น ปา นิบาตที่ทำรัสสะได้บ้าง. ปโทเส วา ปจฺจูเส วา (ในเวลาพลบค่ำหรือในเวลารุ่งสาง). ปทุสฺสเน ปโทโส จ กถิโต สำวรีมุเข (ธาน.คาถา ๑๐๒๗) ปโทส ศัพท์เป็นปุงลิงค์กล่าวอรรถ ๒ อย่าง คือ ปทุสสนะ (การประทุษร้าย) สังวรีมุขะ (เวลาพลบค่ำ, หัวค่ำ)]

อคฺคปพฺพชฺชา (ถี)

[อคฺค + ปพฺพชฺชา]

บรรพชาที่เลิศ - ที่ประเสริฐ.

อยํ ปน พฺราหฺมณกุลปุตฺโต “ตาปสปพฺพชฺชาสุ **อคฺคปพฺพชฺชํ** ปพฺพชิสฺสามีติ วณฺฏมุตฺติกปพฺพชฺชเมว ปพฺพชิตฺวา หิมวนฺเต เทฺว ตโย ปพฺพเต อติกฺกมฺม อสฺสมํ การาเปตฺวา ปฏิวสติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๓๑๑)

ก็พราหมณ์กุลบุตรนี้ดำริว่า เราจักบรรพชา เป็น **บรรพชาที่เลิศ** ในบรรดาดาบสบรรพชา (การบวชเป็นดาบส) ดังนี้ แล้วก็บรรพชาเป็นวัณฏมุตตกบรรพชานั้นเอง ให้สร้างอาศรมเลยภูเขา ๒-๓ ลูกไป อยู่ในหิมวันตประเทศ.

[วัณฏมุตตกบรรพชา คือ นักบวชที่อาศัยกินใบไม้ที่หล่นแล้วเท่านั้นเลี้ยงชีวิต อธิษฐานอุโบสถ เจริญพรหมวิหารอยู่. นักบวชประเภทนี้ดีกว่าอวัตตผลิกาบรรพชา คือ นักบวชที่อาศัยสระธรรมชาติหรือป่าอยู่ อาศัยรากไม้ ผลไม้ เง่าบัวเป็นต้น เลี้ยงชีวิต อธิษฐานอุโบสถ เจริญพรหมวิหารอยู่.

ดู อคฺคทฺวาร คำอธิบาย [...]

ปพฺพชฺชา=ป บทหน้า + วช ธาตุ (คติมฺหิ) +ณฺย ปัจจัย ปธมฺ วชิตพฺพำ ปพฺพชฺชา (การถึงก่อน ชื่อว่า บรรพชา) ลบ ณฺ ซ้อน วฺ เป็น วฺว แปลง ชฺย เป็น ชฺช แปลง วฺว เป็น พฺพ ลง อา อิตถี-ปัจจัยการบรรพชาเป็นสิ่งที่พึงกระทำก่อนการอุปสมบท จึงตั้งวิเคราะห์เป็นภาวสาธนะ โดยประกอบใช้ ตพฺพ ปัจจัย หรือจะตั้งวิเคราะห์โดยประกอบใช้ ยุ ปัจจัยว่า ปธมฺ วชนำ ปพฺพชฺชา ก็ได้]

อคฺคปพฺพฏฺฐิ (น)

[อคฺค + ปพฺพ + อฏฺฐิ]

กระดูกนิ้วข้อปลาย.

อคฺคปพฺพฏฺฐีนิ กตกพีชสณฺฐานานิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๗)

กระดูกนิ้วข้อปลาย มีสัณฐานดังเมล็ดบัว.

อคฺคปริสา (ถี)

[อคฺค + ปริสา]

บริษัทอันเลิศ - ประเสริฐสุด, ยอดบริษัท.

อิเม โข มหาราช วีสติ สมณสฺส สมณกรณา ธมฺมา เทฺว จ ลิงฺคานิ. เอเต คุเณ ภิกฺขุ สมาทาย วตฺตติ, โส เตสำ ธมฺมานำ อนูนตฺตา ปริปุณฺณตฺตา สมฺปนฺนตฺตา สมนฺนาคตตฺตา อเสกฺขภูมึ อรหนฺตภูมึ โอกฺกมติ, เสฏฺฐำ ภูมนฺตรำ โอกฺกมติ, อรหตฺตาสนฺนคโตติ อรหติ อุปาสโก โสตาปนฺโน ภิกฺขุ ปุถุชฺชนำ อภิวาเทตุ ปจฺจุฏฺฐาตุ. ขีณาสเวหิ โส สามญฺญำ อุปคโต, นตฺถิ เม โส สมโยติ อรหติ อุปาสโก โสตาปนฺโน ภิกฺขุ ปุถุชฺชนำ อภิวาเทตุ ปจฺจุฏฺฐาตุ. **อคฺคปริสำ** โส อุปคโต, นาหำ ตำ ฐานำ อุปคโตติ อรหติ อุปาสโก โสตาปนฺโน ภิกฺขุ ปุถุชฺชนำ อภิวาเทตุ ปจฺจุฏฺฐาตุ ฯเปฯ

(มิลินฺท. ๑๖๔)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร มหาบพิตร ธรรมคุณเครื่องสร้างความเป็นสมณะของสมณะมี ๒๐ อย่างเหล่านี้ (มีความยินดีในธรรม เป็นต้น) และเพศมี ๒ อย่าง (คือทรงผ้ากาสาวพัสตร์, ปลงศีรษะ) เหล่านี้แล ภิกษุย่อมสมาทาน ประพฤติคุณธรรมเหล่านี้ เพราะความที่ธรรมเหล่านั้น ไม่บกพร่อง บริบูรณ์ถึงพร้อม เพียบพร้อม ก็ย่อมก้าวลงสู่อเสกขภูมิ อรหัตตภูมิ ย่อมก้าวลงสู่ลำดับภูมิอันประเสริฐ ชื่อว่าเป็นผู้ไปสู่ที่ใกล้ความเป็นพระอรหันต์ เหตุนั้น อุบาสกผู้เป็นพระโสดาบัน

จึงสมควรเพื่อการกราบไหว้ ลุกรับภิกษุผู้เป็นปุถุชน. อุบาสกผู้เป็นพระโสดาบันควรจะกราบไหว้ ลุกรับภิกษุผู้เป็นปุถุชน ด้วยคิดว่า ท่านผู้นั้นเข้าถึงความเป็นผู้เสมอเหมือนกับพระขีณาสพทั้งหลาย เราไม่มีสมัย (โอกาส) นั้น. อุบาสกผู้เป็นพระโสดาบันควรจะกราบไหว้ ลุกรับภิกษุผู้เป็นปุถุชนด้วยคิดว่า ท่านผู้นั้นเข้าถึงความเป็น**บริษัทอันเลิศ** (ความเป็นยอดบริษัท) เราไม่ใช่ผู้เข้าถึงฐานะนั้น ดังนี้...

อคฺคปวาล (น)

[อคฺค + ปวาล]

ปลายหน่อ, ปลายใบไม้.

อลฺลสิงฺคนฺติ มาลุวลตาย **อคฺคปวาลํ**.

(ชา.อฏ. ๓/๓๖๘)

บทว่า **อลฺลสิงฺคํ** ได้แก่ **ปลายหน่อ**ของเถาย่านทราย.

อคฺคปาท (ปุ)

[อคฺค + ปาท] ปลายเท้า.

เทวปุตฺตา มูสิกโปตกา หุตฺวา ทารุมณฺฑลิกสฺส พนฺธนรชฺชุเก เอกปฺปหาเรเนว ฉินฺทึสุ, ปารุตปฏฺวาโต อุกฺขิปิ, ทารุมณฺฑลิกํ ปตมานํ ตสฺสา ปาทปิฏฺฐิยํ ปติ อุโภ **อคฺคปาทา** ฉิชฺชึสุ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๑๗)

เทพบุตรทั้งหลาย แปลงเป็นลูกหนู กัดเชือกที่ผูกท่อนไม้กลม ด้วยอันแทะพร้อมกันนั่นเทียว ลมพัดเวิกผ้าห่มขึ้น. ไม้กลมพลัดตกลงบนหลังเท้าของนางจิญจมาณวิกานั้น. **ปลายเท้า**ทั้ง ๒ ข้างแตกแล้ว.

อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐิ (น)

[อคฺค + ปาทงฺคุลิ + อฏฺฐิ]

กระดูกปลายนิ้วเท้า,

กระดูกนิ้วเท้าท่อนปลาย.

ตตฺถ หิ **อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐีนิ** กตกพีชสณฺฐานานิ. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๖)

จริงอยู่ ในกระดูกเหล่านั้น **กระดูกปลายนิ้วเท้า** (กระดูกนิ้วเท้าท่อนปลาย) มีสัณฐานดังเมล็ดบัว.

(อภิ.อฏ. ๒/๒๒๖ เป็น อคฺคปาทงฺคุลิฏฺฐิ และ ขุทฺทก.อฏ. ๓๘ เป็น อคฺคปาทงฺคุลิฏฺฐิ)

อคฺคปาทงฺคุลิฏฺฐิ

[อคฺค + ปาทงฺคุลิ + อฏฺฐิ]

ดู อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐิ

อคฺคปาทงฺคุลิยฏฺฐิ

[อคฺค + ปาทงฺคุลิย + อฏฺฐิ]

ดู อคฺคปาทงฺคุลิอฏฺฐิ

อคฺคปิฏฺฐ (น)

[อคฺค + ปิฏฺฐ] หลังปลาย.

โอกาสโต องฺคุลีนํ **อคฺคปิฏฺเฐสุ** ปติฏฺฐิตา. (นขา). (อภิ.อฏ. ๒/๒๒๓, วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๓)

โดยโอกาส (เล็บทั้งหลาย) ตั้งอยู่**หลังปลาย**นิ้วทั้งหลาย.

อคฺคปิณฺฑ (ปุ)

[อคฺค + ปิณฺฑ]

ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก, ก้อนข้าวสำหรับพระสังฆเถระ, โภชนะมีรสเลิศสำหรับพระราชา.

(ภควา) วิครหิตฺวา ฯเปฯ ธมฺมึ กถํ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ โก ภิกฺขเว อรหติ อคฺคาสนํ อคฺโคทกํ **อคฺคปิณฺฑนฺ**ติ.

(วิ. ๔/๓๐๙, ม. ๑/๓๓, ชา. ๑/๗๔)

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงตำหนิแล้ว... ทรงแสดงธรรมีกถา แล้วรับสั่งกับเหล่าภิกษุว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ใครควรได้อาสนะที่รับครั้งแรก น้ำที่รับครั้งแรก **ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก**.

อคฺคปิณฺฑนฺติ สงฺฆตฺเถรปิณฺฑำ.

(วิ.อฏ. ๔/๖๓)

บทว่า **อคฺคปิณฺฑำ** (ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก) ได้แก่ ก้อนข้าวสำหรับพระสังฆเถระ.

นยิมสฺส วิชฺชามยมตฺถิ กิญฺจิ
น พนฺธโว โน ปน เต สหาโย
อถ เกน วณฺเณน ติรีฏวจฺโฉ
เตทณฺฑิโก ภุญฺชติ **อคฺคปิณฺฑำ**.

(ชา. ๑/๔๔)

(อุปราชกราบทูลว่า)
กรรมอะไรๆ ที่สำเร็จด้วยวิชาของดาบสนี้ไม่มีเลย อนึ่ง ดาบสนี้เป็นพระญาติ เป็นพระสหายของพระองค์ก็หามิได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไร ติรีฏวัจฉดาบสผู้มีปกติถือไม้สามง่ามเที่ยวไป จึงบริโภค**โภชนะมีรสเลิศ** เล่า.

อคฺคปิณฺฑนฺติ รสสมฺปนฺนำ ราชารหำ อคฺคโภชนำ. (ชา.อฏ. ๒/๒๘๖)

บทว่า **อคฺคปิณฺฑำ** (โภชนะมีรสเลิศ) ได้แก่ โภชนะล้ำเลิศ สมบูรณ์ด้วยรส เหมาะสมแก่พระราชา.

[ไม้เท้าสามง่าม คือ ไม้เท้าที่ทำมาจากไม้ไผ่ มีปลายแยกเป็น ๓ ง่ามค้ำกันไว้ รัดเป็นวงรอบด้วยหางวัวยาว ๔ นิ้ว มีผ้าหุ้มปลายไม้เท้าไว้ เป็นบริขารอย่างหนึ่ง ที่เป็นสัญญลักษณ์ของนักบวชที่เรียกว่าปริพาชก ภาษาฮินดี เรียกปริพาชกประเภทนี้ว่า ทัณฑิสวามี คือเจ้าของไม้เท้า ดังพจนานุกรมสันสกฤตชื่อศัพทกัลปทรุมะกล่าวว่า

ตฺริทณฺฑะ,ปุ,

(ตฺริทณฺฑำ จตุรงฺคุลโคพาลเวษฺฏนาทนฺโยนฺยสมฺพนฺธำ อสฺตฺยสฺเยติ...) สนฺนฺยาสาศฺรมะ (ศพฺทกลฺปทฺรุม ๒/๖๕๖)

ตฺริทัณฑะ เป็นปุงลิงค์ คือ ผู้มีไม้เท้าสามง่าม ซึ่งค้ำกันและกัน ด้วยการวงรอบของหางวัว ๔ นิ้ว...หมายถึง นักบวช]

อคฺคปิณฺฑิก (ติ)

[อคฺคปิณฺฑ + อิก]

ผู้มีก้อนข้าวที่รับครั้งแรก, ผู้ได้ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก.

คามวรำ นิคมวรำ ททนฺติ
โภคมฺปิสฺส มหาราช

อถ**คฺคปิณฺฑิกา**ปิ
กุเล กุเล เหเต ภุญฺชนฺติ. (ชา. ๒/๒๔๕)
(ขัณฑหาลปุโรหิตกราบทูลว่า)
ข้าแต่มหาราช พระราชา ย่อมพระราชทานบ้านอย่างดี นิคม[ตำบล]อย่างดี แม้แต่โภคทรัพย์แก่พราหมณ์นั้น อนึ่ง พราหมณ์เหล่านั้น แม้ได้**ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก**ในตระกูล ย่อมบริโภคในตระกูล.

อถคฺคปิณฺฑิกาปีติ อถ เต อคฺโคทกํ อคฺคปิณฺฑํ ลภนฺตา **อคฺคปิณฺฑิกา**ปิ โหนฺติ.
(ชา.อฏ. ๗/๘๔)

บาทคาถาว่า **อถคฺคปิณฺฑิกาปิ** (แม้ได้ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก) ความว่า ก็พราหมณ์เหล่านั้น เมื่อได้น้ำที่รับครั้งแรก และก้อนข้าวที่รับครั้งแรก จึงชื่อว่าอัคคปิณฑิกะ (ผู้ได้ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก).

[คำว่า **อคฺคปิณฺฑิก** ประกอบรูปศัพท์มาจาก อคฺคปิณฺฑ ศัพท์ + อิก ปัจจัยในอัสสัตถิ-ตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคปิณฺโฑ เอเตสํ อตฺถีติ อคฺคปิณฺฑิกา (ผู้มีก้อนข้าวที่รับครั้งแรก ชื่อว่า อัคคปิณฑิกะ) ในคัมภีร์อรรถกถาอธิบาย **อคฺคปิณฺฑ** ศัพท์ว่า ยังหมายรวมถึงน้ำที่รับครั้งแรกอีกด้วย การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า**เอกเทสูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ เช่น ภตฺตํ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) คำว่า ภตฺตํ (ข้าว) มิได้หมายถึงข้าวเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงกับข้าวอีกด้วย คำนี้จึงเป็นการกล่าวถึงบางส่วนคือข้าว แต่เจตนาหมายถึงหมู่คือข้าวและกับข้าว]

อคฺคปุคฺคล (ปุ)

[อคฺค + ปุคฺคล]
บุคคลผู้เลิศ - ยอดเยี่ยม - ชั้นเลิศ.
พระพุทธเจ้า.
สทฺธมฺมฏฺฐิติโก พุทฺโธ
สยมฺภู **อคฺคปุคฺคโล**
อาณาเปสิ ตชฺชนีย-
กมฺมํ สาวตฺถิยํ ชิโน. (วิ. ๔/๗๙, สุตฺตนิ. ๓๘๖)

พระพุทธชินเจ้า ผู้ทรงเป็นพระสยัมภู เป็น**บุคคลผู้เลิศ** ทรงพระสัทธรรม รับสั่งให้ลงตัชชนียกรรมที่กรุงสาวัตถี.

[คำว่า **อาณาเปสิ** ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาณ ธาตุ (เปสเน=ใช้) + ณาเป การิตปัจจัย + ส อาคม อี วิภัตติ

ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๘) กล่าวว่า อาโณ ตุ ภู จุ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นภูวาทิคณะและจุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้)

อย่างไรก็ตาม รูปที่ลง อ ปัจจัยหรือ เณ ณย ปัจจัยท้ายธาตุนี้ ไม่ปรากฏเป็นรูปว่า อาณติ, อาเณติ, อาณยติ มีเพียงรูปอาขยาตที่ลง ณาเป ปัจจัยว่า อาณาเปติ เท่านั้น ดังนั้น ณาเป ปัจจัยในรูปว่า **อาณาเปสิ** จึงถือว่าเป็นปัจจัยพิเศษที่ใช้เหมือนวิกรณปัจจัย ไม่มีอรรถการิตปัจจัย (เหตุปัจจัย) ดังที่นิยมใช้โดยทั่วไป โดยลง ณาเป ปัจจัย ด้วยการแบ่งสูตร

ให้เหลือ (โยควิภาคะ) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ และ ตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ในสูตรกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ดังที่คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๑๕ กล่าวว่า

อาณาเปตฺวาติ เอตฺถ อาณ เปสเนติ ธาตุปาเรสุ วุตฺตตฺตา อาณธาตุเยว เปสนสงฺขาตํ เหตฺวตฺถํ วทติ, น ณาเปปจฺจโย. โส ปน ธาตฺวตฺเถเยว วตฺตติ. น หิ ตสฺส วิสุ์ อภิเธยฺโย อตฺถิ ธาตฺวตฺถโต อญฺญสฺส อภิเธยฺยสฺสาภาวา.

ในคำว่า **อาณาเปตฺวา** นี้ อาณ ธาตุนั่นเทียว ย่อมแสดงอรรถเหตุที่เรียกว่า การใช้ เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า อาณ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้) ไม่ใช่ ณาเป ปัจจัย แต่ปัจจัยดังกล่าวย่อมเป็นไปในอรรถของธาตุอย่างเดียว เพราะไม่มีเนื้อความที่ปัจจัยนั้นกล่าวไว้โดยเฉพาะ เนื่องด้วยไม่มีเนื้อความอื่นจากอรรถของธาตุ.

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อาณาเปสิ** สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ณป ธาตุ (เปรเณ โพธเน วา = ในการใช้ หรือรู้) + เณ การิตปัจจัย + ส อาคม + อี วิภัตติ แปลง ณ เป็น ณ เมื่อประกอบรูปศัพท์ ตามวิธีของอาขยาต จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาณาเปสิ แล้ว ให้แปลง ณ เป็น ณ เหมือนคำว่า ปญฺญาส=ปณฺณาส (๕๐), ปญฺญตฺติ = ปณฺณตฺติ (บัญญัติ) ดังนั้น **อาณาเปสิ** ตามนัยนี้แปลว่า "การใช้"

อีกนัยหนึ่ง คำว่า **อาณาเปสิ** สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ (อวโพธเน = รู้) + ณาเป การิตปัจจัย + ส อาคม + อีวิภัตติ เมื่อประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของอาขยาต จนสำเร็จเป็นรูปว่า อาญาเปสิ แล้วให้แปลง ญ เป็น ณ ดังนั้น คำว่า **อาณาเปสิ** ตามนัยนี้แปลว่า "การให้รู้" คือการใช้นั่นเอง

นอกจากนั้น **ชฺญา** ธาตุอาจเป็นไปในความหมายว่า "ส่งไป" อีกด้วย ตามนัยนี้ แปลว่า "การให้ส่งไป" คือ การใช้ ดังคัมภีร์ปาณินียธาตุปาฐะ (หมวดจุราทิ ข้อ ๑๙๙) กล่าวว่า ชฺญา นิโยเค (ชฺญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) อนึ่ง ความหมายของ ญา ธาตุ (สันสกฤตเป็น ชฺญา) ในอรรถว่า ส่งไป ยังพบในสัททนีติปกรณ์อีกด้วย แต่ท่านเห็นว่า ไม่มีใช้ในภาษาบาลี จึงไม่ได้แสดงรูปสำเร็จไว้ ดังข้อความว่า

สทฺทสตฺเถ ปน ญา นิโยชเนติ ปจนฺติ. รูปํ ปน พุทฺธวจนานุกูลํ น ภวติ, ตสฺมา น ทสฺสิตํ อมฺเหหิ. (นีติ.ธาตุ. ๓๙๓)

ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]กล่าวว่า ญา นิโยชเน (ญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) แต่ไม่มีรูปที่เกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้แสดงไว้]

อคฺคปุปฺผ (น)

[อคฺค + ปุปฺผ] ดอกไม้อันเลิศ.

โส ตํ ยกฺขํ ทเมตฺวา เตน สวิหิตารกฺโข ตตฺเถว วสนฺโต เอกทิวสํ นกฺขตฺตํ โอโลเกตฺวา ปิตุ กาลกตภาวํ ญตฺวา ยกฺขํ อาทาย พาราณสึ คนฺตฺวา รชฺชํ คเหตฺวา จนฺทกุมารสฺส โอปรชฺชํ, สุริยกุมารสฺส เสนาปติฏฺฐานํ, ทตฺวา ยกฺขสฺส รมณีเย ฐาเน อายตนํ กาเรตฺวา, ยถา โส อคฺค-มาลํ **อคฺคปุปฺผ** อคฺคภตฺตญฺจ ลภติ, ตถา อกาสิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๕๐)

พระโพธิสัตว์นั้น ครั้นทรมานยักษ์นั้นแล้ว เป็นผู้อันยักษ์นั้น จัดแจงการอารักขาอยู่ในที่นั้นนั่นแล. วันหนึ่งแลดูนักขัตฤกษ์รู้ว่า พระชนกสวรรคต จึงพายักษ์ไปเมืองพาราณสี ยึดราช-สมบัติ ประทานตำแหน่งอุปราชแก่พระจันท-กุมาร ประทานตำแหน่งเสนาบดีแก่สุริยกุมาร ให้สร้างที่อยู่ในที่อันน่ารื่นรมย์ให้แก่ยักษ์ ได้ทรงทำโดยประการที่ยักษ์นั้นได้พวงมาลัยอันเลิศ **ดอกไม้อันเลิศ** และภัตรอันเลิศ.

อคฺคปุปฺผิย (ปุ)

[อคฺคปุปฺผ + อิย]

พระเถระนามว่า อัคคปุปผิยะ.

อิตฺถํ สุทํ อายสฺมา **อคฺคปุปฺผิโย** เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ. (อป. ๑/๒๕๙)

ได้ทราบว่า ท่านพระ**อัคคปุปผิยเถระ** ได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

[ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านได้ถวายดอกบัวแด่พระพุทธเจ้า (พระนามว่าสิขี) เพราะผลแห่งทานนั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลย ในกัปที่ ๒๕ ได้เกิดเป็นพระเจ้าจักรพรรดิมีพลานุภาพมาก ในชาติสุดท้าย ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ]

อคฺคปุริส (ปุ)

[อคฺค + ปุริส]

(๑) บุรุษผู้เลิศ, พระพุทธเจ้า.

กึ พฺรูสิ มหาปุริโสติ มหาปุริโส **อคฺคปุริโส** เสฏฺฐปุริโส วิเสฏฺฐปุริโส ปาโมกฺขปุริโส อุตฺตมปุริโส ปธานปุริโส ปวรปุริโสติ กึ พฺรูสิ กึ กเถสิ กึ มญฺญสิ กึ ภณสิ กึ ปสฺสติ กึ โวหรสีติ กึ พฺรูสิ มหาปุริโสติ. (จูพนิ. ๔๑, ๔๕)

บาทคาถาว่า **กึ พฺรูสิ มหาปุริโส** (พระองค์ตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ) อธิบายว่า พระองค์ตรัสเรียกใคร คือ ตรัสถึงใคร ได้แก่ เข้าพระทัยใคร ทรงกล่าวถึงใคร เห็นใคร แถลงถึงใครว่าเป็นมหาบุรุษ คือ **บุรุษผู้เลิศ** บุรุษผู้ประเสริฐ บุรุษผู้วิเศษ บุรุษผู้เป็นหัวหน้า บุรุษผู้สูงสุด บุรุษผู้เป็นประธาน บุรุษผู้ยอดเยี่ยม รวมความว่า พระองค์ตรัสเรียกใครว่าเป็นมหาบุรุษ.

อุตฺตโม ปุริโสติ **อคฺคปุริโส**. (จูพนิ.อฏ. ๙)

ชื่อว่า **อัครบุรุษ** เพราะอรรถว่า เป็นบุรุษผู้สูงสุด (พระพุทธเจ้า).

(๒) บุรุษผู้เป็นหัวหน้า, บุรุษชั้นหัวหน้า.

เมตฺติยภูมชกาติ เมตฺติโย เจว ภูมชโก จ ฉพฺพคฺคิยานํ **อคฺคปุริสา** เอเต.

(วิ.อฏ. ๒/๑๖๕)

บทว่า **เมตฺติยภุมฺมชกา** ได้แก่ ภิกษุเหล่านี้ คือ ภิกษุชื่อเมตติยะและภุมมชกะ เป็น**บุรุษชั้นหัวหน้า**แห่งพวกภิกษุฉัพพัคคีย์.

อคฺคปุโรหิต (ปุ)

[อคฺค + ปุโรหิต]

ปุโรหิตผู้เลิศ, อัครปุโรหิต (มุขมนตรี).

โส ปจฺจูสกาเล ปพุชฺฌิตฺวา ทีปาโลเกน อลงฺกตปฺปฏิยตฺตํ สิริคพฺภํ โอโลเกนฺโต อตฺตโน มหนฺตํ ยสํ ทิสฺวา อยํ มม ยโส, กสฺส สนฺตโกติ จินฺเตตฺวา น อญฺญสฺส สนฺตโก จูฬนิพฺรหฺมทตฺตสฺส เอวรูปํ ปน ยสทายกํ ราชานํ สกลชมฺพุทีเป อคฺคราชานํ กาตุํ วฏฺฏติ, อหญฺจ **อคฺคปุโรหิโต** ภวิสฺสามีติ.

(ชา.อฏ. ๙/๓๐๕)

ในเวลาใกล้รุ่งวันหนึ่ง ปุโรหิตนั้นตื่นขึ้น แลดูห้องประกอบด้วยสิริอันประดับตบแต่งแล้ว เห็นยศใหญ่ของตน ด้วยแสงสว่างแห่งประทีป จึงคิดว่า ยศของเรานี้เป็นของใคร คิดได้ว่า ไม่ใช่ของคนอื่น เป็นของพระเจ้าจุลนีพรหมทัต พระราชทานแก่เรา ควรเราจักจัดแจงให้พระราชาผู้พระราชทานยศเห็นปานนี้แก่เรา ให้เป็นอัครราชาในสกลชมพูทวีป เราก็จักได้เป็น**ปุโรหิตผู้เลิศ**.

อคฺคปฺปตฺต (ติ)

[อคฺค + ปตฺต]

ปตฺต = ปท (คตฺยํ) + ต. ลบพยัญชนะที่สุดธาตุ ซ้อน ตฺ อักษร (คุปาทีนญฺจ กจฺ.๕๘๐)

(๑) ผู้บรรลุสิ่งที่ประเสริฐ.

(ก) ผู้บรรลุคุณอันประเสริฐ.

มหปฺปภํ คณาจริยํ **อคฺคปฺปตฺตํ** วินายกํ
สเทวกสฺส โลกสฺส ชินํ อตุลทสฺสนํ.

(เถร. ๒๗๑)

(พระเสนกเถระได้เปล่งอุทานว่า)

พระองค์มีพระรัศมีมากอย่าง เป็นคณาจารย์ **ผู้บรรลุคุณอันประเสริฐ** ทรงเป็นผู้นำอย่างยอดเยี่ยมของชาวโลกพร้อมทั้งเทวโลก ทรงเป็นผู้ชนะมาร มีพระญาณหาประมาณมิได้.

อคฺคภูตานํ สีลาทีนํ คุณานํ อธิคเมน **อคฺคปฺปตฺตํ**. (เถร.อฏ. ๒/๑๗)

ชื่อว่า **ผู้บรรลุคุณอันประเสริฐ** เพราะบรรลุคุณมีศีลเป็นต้นอันสูงสุด.

(ข) บรรลุธรรมอันเลิศ - สัพพัญญุตญาณ.

นโม หิ ตสฺส ภควโต
สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต
เตนายํ **อคฺคปฺปตฺเตน**
อคฺคธมฺโม สุเทสิโต. (เถร. ๒๘๕)

(ท่านเมตตชิเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้า ขอนอบน้อมพระผู้มีพระภาคศากยบุตร ผู้ทรงพระสิริพระองค์นั้น ผู้ทรงบรรลุ**ธรรมอันเลิศ** ทรงแสดงธรรมอันเลิศ (นวโลกุตตรธรรม) นี้ ไว้เป็นอย่างดี.

อคฺคปฺปตฺเตนาติ อคฺคํ สพฺพญฺญุตํ, สพฺเพหิ วา คุเณหิ อคฺคภาวํ เสฏฺฐภาวํ ปตฺเตน.

(เถร.อฏ. ๑/๒๔๗)

บทว่า **อคฺคปฺปตฺเตน** (ผู้ทรงบรรลุธรรมอันเลิศ) ความว่า ธรรมอันเลิศ คือ พระสัพพัญญุตญาณ อีกอย่างหนึ่ง ได้แก่ ผู้ถึงซึ่งความเป็นผู้เลิศ คือ ประเสริฐ ด้วยคุณธรรมทั้งปวง.

(๒) (ก) บรรลุความเป็นผู้ประเสริฐ.

(ข) บรรลุผลอันเลิศ, บรรลุโลกุตตรมรรค - ผลอันเลิศ.

อคฺคสฺส ทาตา เมธาวี
อคฺคธมฺมสมาหิโต
เทวภูโต มนุสฺโส วา
อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ. (อิติวุ. ๒๕๕)

ผู้มีปัญญาประกอบด้วยธรรมอันเลิศ ให้ทานแก่ท่านผู้เลิศ เกิดเป็นเทวดาหรือมนุษย์ ย่อม**บรรลุผลอันเลิศ** บันเทิงอยู่.

อคฺคปฺปตฺโต ปโมทตีติ ยตฺถ ยตฺถ สตฺตนิกาเย อุปฺปนฺโน, ตตฺถ ตตฺถ อคฺคภาวํ เสฏฺฐภาวํ อธิคโต, อคฺคภาวํ วา โลกุตฺตรมคฺคผลํ อธิคโต ปโมทติ อภิรมติ ปริตุสฺสตีติ.

(อิติวุ. อฏ. ๒๗๖)

บาทคาถาว่า **อคฺคปฺปตฺโต ปโมทติ** (บรรลุผลอันเลิศบันเทิงอยู่) ความว่า ประสบความล้ำเลิศ คือ **ความเป็นผู้ประเสริฐ**ในหมู่สัตว์ที่ตนเกิดแล้ว หรือเป็นผู้**บรรลุผลอันเลิศ** คือ มรรคผลที่เป็นโลกุตระ ย่อมบันเทิง คือ รื่นเริงใจ ได้แก่ พอใจมาก.

(๓) ผู้บรรลุคุณอันยอดเยี่ยม.

(ก) ผู้บรรลุคุณอันยอดเยี่ยมคือศีล.

ยโต โข ภิกฺขเว ภิกฺขุ สีลวา โหติ, ทุสฺสีลฺยญฺจสฺส ปหีนํ โหติ, เตน จ วิวิตฺโต โหติ, สมฺมาทิฏฺฐิโก จ โหติ, มิจฺฉาทิฏฺฐิ จสฺส ปหีนา โหติ, ตาย จ วิวิตฺโต โหติ, ขีณาสโว จ โหติ, อาสวา จสฺส ปหีนา โหนฺติ, เตหิ จ วิวิตฺโต โหติ. อยํ วุจฺจติ ภิกฺขเว 'ภิกฺขุ **อคฺคปฺปตฺโต** สารปฺปตฺโต สุทฺโธ สาเร ปติฏฺฐิโตติ. (อ. ๑/๒๔๓)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะภิกษุเป็นผู้มีศีล ละความเป็นคนทุศีล และปราศจากความเป็นผู้ทุศีลนั้น เป็นสัมมาทิฏฐิ ละมิจฉาทิฏฐิ และปราศจากมิจฉาทิฏฐินั้น และเป็นพระขีณาสพ ละอาสวะ ปราศจากอาสวะเหล่านั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุนั้น ภิกษุนี้ จึงเรียกว่า **ผู้บรรลุคุณอันยอดเยี่ยม** ถึงธรรมที่เป็นสาระ บริสุทธิ์ ดำรงอยู่ในธรรมที่เป็นสาระ.

อคฺคปฺปตฺโตติ สีลคฺคปฺปตฺโต.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๒)

บทว่า **อคฺคปฺปตฺโต** (ผู้บรรลุคุณอันยอดเยี่ยม) คือ ผู้บรรลุคุณอันยอดเยี่ยมคือศีล.

(ข) ถึงความเป็นส่วนอันเลิศคือข้าวสาร.

เอวมสฺสุ ตานิ ภิกฺขเว กสฺสกสฺส คหปติสฺส ธญฺญานิ **อคฺคปฺปตฺตานิ** สารปฺปตฺตานิ สุทฺธานิ สาเร ปติฏฺฐิตานิ ฯเปฯ (อ. ๑/๒๔๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเป็นเช่นนั้น ข้าวเปลือกเหล่านั้นของคหบดีชาวนานั้น พึงถึง**ความเป็นส่วนอันเลิศคือข้าวสาร** เป็นข้าวสารสะอาด คงอยู่ในความเป็นข้าวสาร...

อคฺคปฺปตฺตานีติ ตณฺหุลคฺคํ ปตฺตานิ.

(อ.อฏ. ๒/๒๒๒)

บทว่า **อคฺคปฺปตฺตานิ** แปลว่า ถึงความเป็นส่วนอันเลิศคือข้าวสาร.

อคฺคปฺปเทส (ปุ)

[อคฺค + ปเทส]

ที่ตรงปลาย, ส่วนปลาย.

วาลธีติ วาลสฺส **อคฺคปฺปเทโส**.

(อุทาน.อฏ. ๓๑๑)

บทว่า **วาลธี** ได้แก่ **ส่วนปลาย**ของหาง.

อคฺคปฺปสาท (ปุ)

[อคฺค + ปสาท]

ปสาท = ป + สท (สาทคเต) + ณ

ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ, ความเลื่อมใสอันเลิศ ความเลื่อมใสอัน[มีผล]เลิศ.

ตโยเม ภิกฺขเว **อคฺคปฺปสาทา**. กตเม ตโย? ยาวตา ภิกฺขเว สตฺตา อปทา วา ทฺวิปทา วา จตุปฺปทา วา พหุปฺปทา วา รูปิโน วา อรูปิโน วา สญฺญิโน วา อสญฺญิโน วา เนวสญฺญินาสญฺญิโน วา, ตถาคโต เตสํ อคฺคมกฺขายติ อรหं สมฺมาสมฺพุทฺโธ เย ภิกฺขเว พุทฺเธ ปสนฺนา, อคฺเค เต ปสนฺนา. อคฺเค โข ปน ปสนฺนานํ อคฺโค วิปาโก โหติ. (อิติวุต. ๒๕๔)

ภิกษุทั้งหลาย **ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ** ๓ ประการนี้ ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ ๓ ประการ คือ สัตว์ทั้งหลายที่ไม่มีเท้า มีสองเท้า มีสี่เท้า และมีเท้ามากก็ตาม มีรูป หรือไม่มีรูปก็ตาม มีสัญญา ไม่มีสัญญา หรือมีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ก็ตาม มีประมาณเท่าใด ตถาคตอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า บัณฑิตกล่าวว่าล้ำเลิศกว่าสัตว์มีประมาณเท่านั้น ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้เลื่อมใสในพระพุทธเจ้า ชื่อว่าเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ และวิบากที่เลิศ ย่อมมีแก่บุคคล ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ[นั้นแล].

สฺวายมิธาปิ เสฏฺเจเยว ทฏฺจพฺโพ. ตสฺมา อคฺเคสุ เสฏฺเจสุ ปสาทา, อคฺคภูตา เสฏฺจภูตา วา ปสาทา **อคฺคปฺปสาทา**ติ อตฺโถ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๖๘)

แม้ในพระสูตรนี้ อคฺค ศัพท์นี้ พึงทราบว่ามีความหมายประเสริฐที่สุดเท่านั้น เหตุนั้นจึงมีอธิบายว่า ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ คือสิ่งที่ประเสริฐสุด ชื่อว่า อัคคัปปสาทะ (ความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ). อีกนัยหนึ่ง ความเลื่อมใสอันเลิศ คืออันประเสริฐสุด ชื่อว่า อัคคัปปสาทะ (ความเลื่อมใสอัน[มีผล]เลิศ).

อคฺควิปากตฺตาปิ เจเต **อคฺคปฺปสาทา**. วุตฺตญฺหิ อคฺเค โข ปน ปสฺสนานํ อคฺโค วิปาโกติ.

(อิติวุต. อฏ. ๒๖๙)

อนึ่ง ความเลื่อมใสเหล่านี้ ชื่อว่า**อัคคัปปสาทะ** เพราะเป็นความเลื่อมใสอันมีผลเลิศ สมจริงดังพระพุทธดำรัสว่า อคฺเค โข ปน ปสนฺนานำ อคฺโค วิปาโก (ก็เมื่อบุคคลเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศแล้ว ผลล้ำเลิศก็จะมี).

อคฺคปฺปสาทสุตฺต (น)

[อคฺคปฺปสาท + สุตฺต]

อัคคัปปสาทสูตร
บาลีอังคุตตรนิกาย นิบาตที่ ๔ ปัณณาสก์ที่ ๑ วรรคที่ ๔ สูตรที่ ๔ อ. ๑/๓๔๓. บาลีอิติวุตตกะ ติกนิบาต, วรรคที่ ๕ สูตรที่ ๑. อิติวุตตกะ ๒๕๔

อัคคัปปสาทสูตร ว่าด้วยความเลื่อมใสในสิ่งที่เลิศ สิ่งที่เลิศในที่นี้หมายถึง (๑) พระพุทธเจ้า (๒) อริยมรรค (๓) วิราคธรรม (๔) อริยสงฆ์ ทรงแสดงว่า ผู้เลื่อมใสในสิ่งที่เลิศย่อมได้ผลอันเลิศ คือ อายุ วรรณะ ยศ (บริวาร) เกียรติ สุข (โลกิยสุข โลกุตตรสุข) และพละ

อคฺคปฺปสาทสุตฺตญฺเจว สาธกำ. วุตฺตญฺเจตฺถ ยาวตา ภิกฺขเว ธมฺมา สงฺขตา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค เตสं อคฺคมกฺขายตีติ เอวมาทิ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๐)

อัคคัปปสาทสูตรเป็นหลักฐาน สมจริงดังพระดำรัสในสูตรนั้นมีอาทิอย่างนี้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย สังขตธรรมมีประมาณเพียงใด อริยมรรคมีองค์ ๘ ตถาคตกล่าวว่าเลิศกว่าสังขตธรรมเหล่านั้น.

อคฺคผล (น)

[อคฺค + ผล]

(๑) ผลอันเลิศ, อรหัตตผล.

ยं ปน เอวं ชานาติ ขีณา เม ชาตีติ, อิทं ขเยญาณं. นาปรं อิตฺถตฺตายาติ ปชานาติ, อิทं อนุปฺปาเท ญาณं. อิมานิ เทฺว ญาณานิ อญฺญาตาวินฺทฺริยं. ตตฺถ ยญฺจ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยं ยญฺจ อญฺญินฺทฺริยं, อิมานิ **อคฺคผลं** อรหตฺตं ปาปุณนฺตสฺส นิรุชฺฌนฺติ.

(เนตฺติ. ๑๔)

ญาณที่รู้เห็นอย่างนี้ว่า ชาติของเราสิ้นแล้ว เป็นญาณรู้ความสิ้นไป[ของชาติ] (ขยญาณ) และญาณที่รู้เห็นว่า กิจอื่นที่ควรทำเพื่อความเป็นอย่างนี้มิได้มี เป็นญาณรู้การไม่เกิดขึ้น[ของปฏิสนธิจิต] (อนุปปาทญาณ) ญาณทั้งสองอย่างนี้ เป็นอัญญาตาวินทรีย์ (ปัญญาในอรหัตตผล). ในบรรดาอินทรีย์เหล่านั้น อินทรีย์เหล่านี้ คือ อนัญญาตัญญัสสามีตินทรีย์ และอัญญินทรีย์ ย่อมดับไปเมื่อบุคคลบรรลุอรหัตตผล อันเป็น **ผลอันเลิศ** (อรหัตตผล).

(๒) ผลอันสูงสุด, ผลแรกสุด.

อคฺคผลं คเหตฺวาน วิปฺปสนฺเนน เจตสา
ทกฺขิเณยฺยสฺส วีรสฺส อทาสึ สตฺถุโน อหं.

(อป. ๒/๑๗๑)

(พระชัมพูผลิยเถระกล่าวว่า)
ข้าพเจ้ามีจิตเลื่อมใส ได้ถือเอา**ผลไม้แรกสุด** ไปถวายพระบรมศาสดาผู้ทรงเป็นทักขิเณยยบุคคล เป็นนักปราชญ์.

อคฺคผลนฺติ อุตฺตมผลं, อตฺตนา โรปิตอมฺพรุกฺขสฺส อาทิมฺหิ คหิตผลं วา.

(อป.อฏ. ๒/๒๘๘)

บทว่า **อคฺคผลं** (ผลแรกสุด) ได้แก่ ผลที่ดีที่สุด หรือผลที่ตนเก็บได้ในครั้งแรกของต้นมะม่วงที่ตนเองปลูกไว้.

อคฺคผลกฺขณ (ปุ)

[อคฺคผล + ขณ]

ขณะแห่งผลอันเลิศ, ขณะบรรลุอรหัตตผล.

ยทา หิ มหาโพธิสตฺโต ปริปูริตโพธิสมฺภาโร ฯเปฯ ตตฺถ มหาวชิรญาณสงฺขาเต วิปสฺสนาญาเณ ติกฺเข สูเร ปสนฺเน วุฏฺฐานคามินิภาเวน ปวตฺตมาเน ยทา ตํ มคฺเคน ฆเฏติ, ตทา มคฺคปฏิปาฏิยา ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ เขเปนฺโต อคฺคมคฺคกฺขเณ สมฺมาสมฺโพธึ อธิคจฺฉติ นาม, **อคฺคผลกฺขณโต** ปฏฺฐาย อธิคโต นาม. (เถร.อฏ. ๑/๑๐)

ก็ในเวลาที่พระมหาโพธิสัตว์เจ้า บำเพ็ญโพธิสมภารเสร็จบริบูรณ์แล้ว...เมื่อวิปัสสนาญาณกล่าวคือมหาวชิรญาณในสัมมสนญาณนั้นแก่กล้า ผ่องใส เป็นไปโดยความเป็นวุฏฐานคามินี ทรงสืบต่อสัมมสนญาณนั้นด้วยมรรคได้ในเวลาใด ในเวลานั้น ทรงยังกิเลส ๑,๕๐๐ ให้สิ้นไป โดยลำดับแห่งมรรค ชื่อว่าย่อมตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณในขณะแห่งมรรคอันเลิศ (อรหัตมรรค) จำเดิมแต่**ขณะแห่งผลอันเลิศ** (อรหัตตผล) ชื่อว่าทรงบรรลุแล้วในปัจฉิมยาม (ยามสุดท้าย).

[วิปัสสนาของพระพุทธเจ้าเกิดเพราะปัญญาบารมีอันเต็มเปี่ยม เกื้อกูลต่อการบรรลุพระสัพพัญญุตญาณไม่ติดขัดในระหว่าง หยั่งรู้สภาวธรรมที่ควรพิจารณาด้วยนัยต่างๆ ตามความเป็นจริง เปรียบเหมือนลูกศรที่ยิงไปโดยนายขมังธนูผู้เชี่ยวชาญในการยิงธนู ดุจนายสรภังคะ ไม่ติดขัดในระหว่างต้นไม้ และเถาวัลย์เป็นต้น เข้าสู่เป้าหมายอย่างแม่นยำ วิปัสสนานี้ได้ชื่อว่า **มหาวชิรญาณ** (ญาณคมกล้าดุจวชิระ, ปัญญาดั่งคทาเพชรใหญ่)

มหาวิปัสสนาของพระสัพพัญญูที่เรียกว่ามหาวชิรญาณ (ญาณคมกล้าดุจวชิระ) จำนวน ๒ ล้าน ๔ แสนโกฏิที่พระองค์ให้เกิดขึ้น ณ ควงไม้โพธิพฤกษ์นับเข้าในเหตุสัมปทา. มหาวิปัสสนานั้น เป็นปทัสสถานของโพธิญาณอันประเสริฐคืออรหัตตมรรคญาณ]

อคฺคผลฌาน (น)

[อคฺคผล + ฌาน]

ฌานอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ.

ตตฺถ ภทฺโทว ฌายตีติ โลกุตฺตเรหิ สีลาทีหิ ภทฺโท สุนฺทโร ตสฺมึเยว วนสณฺเฑ กตกิจฺจตาย ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารวเสน **อคฺคผลฌาเนน** ฌายติ. (เถร.อฏ. ๒/๑๔๔)

ปาฐะว่า **ตตฺถ ภทฺโทว ฌายติ** ความว่า เป็นผู้เจริญ คืองดงามด้วยศีลเป็นต้น อันเป็นโลกุตตระ เพราะเป็นผู้ทำกิจเสร็จแล้ว จึงเพ่งอยู่ด้วย**ฌานอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ** (อรหัตตผล) โดยธรรมเครื่องอยู่เป็นสุขในปัจจุบัน ในไพรสณฑ์นั้น.

[ฌาน = เฌ (อุชฺฌานทหนญาณจินฺตนทิตฺติสุ) + ยุ แปลง เอ เป็น อา. กฺวจิธาตูติ อาทินา อาตฺตํ (แปลงเป็น อา ด้วยสูตร กฺวจิ ธาตุ เป็นต้น) แปลง ยุ เป็น อน

ฌาน มีความหมาย ๒ ประการ คือ สภาวะเพ่งอารมณ์ = อารมฺมณํ อุปนิชฺฌายตีติ ฌานํ

(เฌ ธาตุ = เพ่ง + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ หรือสภาวะเพ่งไตรลักษณ์ = ลกฺขณํ อุปนิชฺฌายตีติ ฌานํ (เฌ ธาตุ = เพ่ง + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ), สภาวะเผาธรรมที่เป็นข้าศึก = ปจฺจนีกธมฺเม ฌายตีติ ฌานํ (เฌ ธาตุ = เผา, เร่าร้อน + ยุ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ]

อคฺคผลญาณ (น)

[อคฺคผล + ญาณ]

ญาณ = ญา (พุชฺฌเน) + ยุ

ญาณอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ, ญาณอันสัมปยุตด้วยอรหัตตผล, อรหัตตผลญาณ.

อคฺคผลญาณสงฺขาต (ติ)

[อคฺคผลญาณ + สงฺขาต]

กล่าวคือญาณอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ. (อรหัตผลญาณ)

ภเชถาติ ภเชยฺย.

เอวํ ชาคริยํ ภชนฺโต จ อาตาปิภาวาทิคุณยุตฺโต ภิกฺขุ สโยชนานิ ภินฺทิตฺวา **อคฺคผลญาณสงฺขาตํ** อนุตฺตรํ อุตฺตรหิตํ สมฺโพธึ ผุเสปาปุเณยฺย. (อิติวุต.อฏ. ๑๖๗)

บทว่า **ภเชถ** แปลว่า พึงคบ.

อธิบายว่า ภิกษุคบธรรมเป็นเครื่องตื่นอยู่อย่างนี้ และประกอบด้วยคุณมีความเป็นผู้มีความเพียรเป็นต้น ทำลายสังโยชน์ พึงถูกต้อง คือ พึงบรรลุสัมโพธิญาณอันยอดเยี่ยม**กล่าวคือญาณอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ** (อรหัตตผลญาณ).

[**สงฺขาต** ศัพท์ในบทว่า อคฺคผลญาณสงฺขาตํ นี้ อธิบายบทว่า **สมฺโพธึ** (สัมโพธิญาณ) อันยอดเยี่ยมว่าหมายถึงญาณอันสัปยุต ด้วยผลอันเลิศหรืออรหัตตผลญาณนั่นเอง ไม่ใช่ญาณอย่างอื่น.

พระโบราณาจารย์ กล่าวถึงฐานะที่ใช้ สงฺขาต ศัพท์ ๓ ประการ คือ

๑. เพื่อปรับวิเสสนะให้มีลิงค์ตรงกับวิเสสยะ เช่น คำว่า อนาวิกรณสงฺขาโต (ที่เรียกว่าการไม่เปิดเผยอาบัติ) คำว่า อนาวิกรณ เป็นนปุงสกลิงค์ที่ใช้เป็นวิเสสนะของ สมฺปชานมุสาวาโท จึงประกอบใช้ สงฺขาต ศัพท์ เพื่อประกอบวิเสสนะให้เป็นปุงลิงค์เสมอกับวิเสสยะ

๒. เพื่อแสดงรูปวิเคราะห์กรรมธารยสมาส เช่น อโลภสงฺขาตํ กุสลมูลํ อโลภกุสลมูลํ (กุศลมูล กล่าวคืออโลภะ ชื่อว่า อโลภกุสลมูละ

๓. เพื่อแสดงสรูปะคือสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคือ อะไร เช่น ภิกฺขูนํ อธิสีลสงฺขาตา สิกฺขา (สิกขาที่เรียกว่าอธิศีลของภิกษุทั้งหลาย) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบายสิกขาว่าคืออธิศีลในเรื่องนี้ ไม่ใช่อธิจิตหรืออธิปัญญา]

อคฺคผลญาณสหิต (ติ)

[อคฺคผลญาณ + สหิต]

ประกอบด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ.

ผลคนฺติ ผลํ คตํ อุปคตํ, **อคฺคผลญาณสหิตนฺติ** อธิปฺปาโย. (เถร.อฏ. ๑/๑๐๒)

บทว่า **ผลคํ** (อันเข้าถึงผล) ความว่า ถึง คือ เข้าถึงแล้วซึ่งผล อธิบายว่า **อันประกอบด้วยญาณอันสัมปยุตด้วยผลอันเลิศ** (ประกอบด้วยอรหัตตผลญาณ).

อคฺคผลธมฺม (ปุ)

[อคฺคผล + ธมฺม]

ธรรมคือผลอันเลิศ, อรหัตตผล.

อเสกฺเขนาติ เอตฺถ สิกฺขาสุ ชาตาติ เสกฺขา, สตฺตนฺนํ เสกฺขานํ เอเตติ วา เสกฺขา, อปริโยสิตสิกฺขตฺตา สยเมว สิกฺขนฺตีติ วา เสกฺขา มคฺคธมฺมา เหฏฺฐิมผลตฺตยธมฺมา จ. **อคฺคผลธมฺมา** ปน อุปริ สิกฺขิตพฺพาภาเวน น เสกฺขาติ อเสกฺขา. (อิติวุต.อฏ. ๑๙๑)

ในบทว่า **อเสกฺเขน** นี้ พึงทราบอรรถวิเคราะห์ว่า ธรรมชื่อว่า เสกขะ เพราะอรรถว่า เกิดแล้วในเพราะสิกขาทั้งหลาย. อีกนัยหนึ่ง ธรรม ชื่อว่า เสกขะ เพราะอรรถว่า ธรรมเหล่านี้เป็นของพระเสกขะ ๗ จำพวก. อีกนัยหนึ่ง ชื่อว่าเสกขะ เพราะกำลังศึกษาอยู่ด้วยตนเองทีเดียว โดยที่ยังศึกษาไม่สำเร็จ ได้แก่ มรรคธรรม และผลธรรมเบื้องต่ำ ๓ อย่าง แต่**ธรรมคือผลอันเลิศ** (อรหัตตผล) ไม่เป็นเสกขธรรม เพราะไม่มีศีลที่จะต้องศึกษาในเบื้องสูง ฉะนั้น จึงชื่อว่า อเสกขะ.

อคฺคผลนิปฺผาทน (น)

[อคฺคผล + นิปฺผาทน]

นิปฺผาทน = นิ + ปท (คตฺยตฺถ) + เณ + ยุ

การให้สำเร็จผลอันเลิศ (อรหัตตผล).

วิมุตฺติรสนฺติ อรหตฺตผลสฺสาหิ, วิมุตฺติสมฺปตฺติกา วา **อคฺคผลนิปฺผาทนโต**, วิมุตฺติกิจฺจา วา กิเลสานํ อจฺจนฺตวิมุตฺติสมฺปาทนโต.

(วิมติ. ๑/๑๗)

บทว่า **วิมุตฺติรสํ** (วิมุตติรส) ความว่า มีอรหัตตผล เป็นสิ่งที่น่ายินดี หรือมีอรหัตตผลเป็นสมบัติ เพราะ**ให้สำเร็จผลอันเลิศ** หรือมีอรหัตตผลเป็นหน้าที่ เพราะให้สำเร็จความพ้นไปจากกิเลสอย่างยิ่ง.

[วิมุตฺติ (ความหลุดพ้น) หมายถึง อรหัตตผล ส่วน รส ศัพท์ใน วิมุตฺติรส มีความหมาย ๓ ประการ คือ สิ่งที่น่ายินดี (อสฺสาท), สมบัติ (สมฺปตฺติ) และหน้าที่ (กิจฺจ) ดังนั้น คำว่า วิมุตฺติรส จึงมีความหมาย ๓ ประการ คือ

- มีอรหัตตผลเป็นสิ่งที่น่ายินดี (รส = สิ่งที่น่ายินดี)
- มีอรหัตตผลเป็นสมบัติ (รส = สมบัติ)
- มีอรหัตตผลเป็นหน้าที่ (รส = หน้าที่)]

อคฺคผลาธิคม (ปุ)

[อคฺคผล + อธิคม]

อธิคม = อธิ + คม (คตฺยตฺถ) + อ

การบรรลุผลอันเลิศ, การบรรลุอรหัตตผล.

เทวา ปิหยนฺติ ฯเปฯ สตีมโตติ ตํ **อคฺคผลาธิคเมน** สพฺพกิเลสทรถปริฬาหานํ วูปสเมน

ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา อุปสนฺตํ ฯเปฯ ขีณาสวํ สกฺกาทโย เทวา ปิหยนฺติ ปตฺเถนฺติ.

(อุทาน.อฏ. ๑๘๒)

คาถาว่า **เทวา ปิหยนฺติ ฯเปฯ สตีมโต** (เทพย่อมกระหยิ่ม...ผู้มีสติ) ความว่า เทพมีท้าวสักกะเป็นต้น กระหยิ่ม คือ ปรารถนาพระขีณาสพนั้น ชื่อว่าผู้เข้าไปสงบด้วยปฏิปัสสัทธิ เพราะสงบความกระวนกระวาย และความเร่าร้อนอันเกิดแต่กิเลสทั้งปวง... ด้วย**การบรรลุผลอันเลิศ** (อรหัตตผล).

อคฺคพลกาย (ปุ)

[อคฺค + พลกาย]

กองทัพนำหน้า, ทัพหน้า.

เหมวโตปิ ติโยชนสหสฺสํ หิมวนฺตํ อกาลปุปฺผิตํ ทิสฺวา มม สหาเยน สาตาคิเรน สทฺธึ หิมวนฺตกีฬิตํ กีฬิสฺสามีติ อตฺตโน ปริสาย สทฺธึ ราชคหมตฺถเกเนว ปายาสิ. เตสํ ทฺวินฺนมฺปิ **อคฺคพลกายา** กุลฆริกาย กาฬิอุปาสิกาย นิเวสนมตฺถเก สมาคนฺตฺวา ตุมฺเห กสฺส ปริสา, มยํ สาตาคิรสฺส. ตุมฺเห กสฺส ปริสา, มยํ เหมวตสฺสาติ อาหํสุ. (อ.อฏ. ๑/๑๘๗)

ฝ่ายเหมวตยักษ์เห็นป่าหิมพานต์ ๓ พันโยชน์ มีดอกไม้บานนอกฤดูกาล จึงคิดว่า เราจักเล่นการละเล่นในป่าหิมพานต์กับสาตาคิระสหายของเรา ดังนี้แล้ว ไปพร้อมกับบริษัทของตน ทางเบื้องบนกรุงราชคฤห์เหมือนกัน **กองทัพนำหน้า**แม้ของยักษ์ทั้ง ๒ นั้น มาพบกันเบื้องบนนิเวศน์ของอุบาสิกา ผู้เป็นแม่เรือนแห่งตระกูลชื่อว่ากาฬี ต่างก็ถามกันว่า พวกท่านเป็นบริษัทของใคร พวกเราเป็นบริษัทของสาตาคิรยักษ์ พวกท่านเป็นบริษัทของใคร พวกเราเป็นบริษัทของเหมวตยักษ์.

อคฺคพลกาโยติ สพฺพปุรโต คจฺฉนฺโต พลกาโย. (อ.ฏี. ๑/๑๖๖)

บทว่า **อคฺคพลกาโย** (กองทัพนำหน้า) คือ กองทัพที่มุ่งไปข้างหน้ากองทัพทั้งหมด.

อคฺคพาหฏฺจิ (น)

[อคฺคพาหา + อฏฺจิ]

กระดูกปลายแขน.

อคฺคพาหฏฺจีนิ ยมกตาลกนฺทสณฺฐานานิ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๓๙)

กระดูกปลายแขน มีสัณฐานเหมือนเง่าตาลคู่. ดู อคฺคพาหุฏฺจิ

อคฺคพาหา (ถี)

[อคฺค + พาหา]

ปลายแขน.

คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต กาเล จีวรคฺคหณํ ปตฺตคฺคหณํ สมฺมิญฺชนปสารณํ อาโลกิตวิโลกิตํ น ปาสาทิกํ โหติ. นิคณฺฐสมณา วิย อลาพุปตฺตํ ภิกฺขู ปตฺตํ **อคฺคพาหาย** ปกฺขิปิตฺวา อาทาย วิจรนฺติ, เอตฺตาวตาปิ ลิงฺคํ อนนฺตรหิตเมว โหติ. (อ.อฏ. ๑/๖๙)

ครั้นเมื่อเวลาผ่านไปๆ การรับจีวร การรับบาตร การคู้และการเหยียด การเหลียวดู และการ

แลดู ไม่เป็นที่นำมาซึ่งความเสื่อมใส ภิกษุทั้งหลายสอดบาตรเข้า**ปลายแขน** ถือเที่ยวไป เหมือนสมณนิครนถ์ถือบาตรน้ำเต้า เที่ยวไป แม้ด้วยเหตุเพียงเท่านี้ เพศย่อมชื่อว่ายังไม่อันตรธานไป.

อคฺคพาหุฏฺฐิ (น)

[อคฺค + พาหุ + อฏฺฐิ]

กระดูกปลายแขน.

อคฺคพาหุฏฺฐีนิ ยมกตาลกนฺทสณฺฐานานิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๖)

กระดูกปลายแขน มีสัณฐานเหมือนเง่าตาลคู่. ดู อคฺคพาหฏฺฐิ

อคฺคพีช (น)

[อคฺค + พีช]

พืชเกิดจากยอด, พืชที่ปลูกด้วยยอด.

อคฺคพีชํ นาม อชฺชุกํ, ผณิชฺชกํ, หิริเวรํ, ยานิ วา ปนญฺญานิปิ อตฺถิ อคฺเค ชายนฺติ, อคฺเค สญฺชายนฺติ, เอตํ **อคฺคพีชํ** นาม. (วิ. ๒/๕๒)

ที่ชื่อว่า **พืชเกิดจากยอด** ได้แก่ ผักบุ้ง แมงลัก เถาหญ้านาง หรือพืชอย่างอื่นซึ่งเกิดที่ยอด งอกที่ยอด นี้ชื่อว่า**พืชเกิดจากยอด**.

[พืชที่ปลูกด้วยยอด เช่น อ้อยจัดเป็นพืชชนิดหนึ่งใน ๕ ชนิด คือ มูลพีชํ (พืชที่ปลูกด้วยหัว) ขนฺธพีชํ (พืชที่ปลูกด้วยลำต้น) ผลพีชํ (พืชที่ปลูกด้วยผล) อคฺคพีชํ (พืชที่ปลูกด้วยยอด) และ พีชพีชํ (พืชที่ปลูกด้วยเมล็ด)]

อคฺคพีชสงฺคห (ปุ)

[อคฺคพีช + สงฺคห]

นับว่าเป็นพืชเกิดจากยอด,

รวมเข้ากับพืชที่เกิดจากยอด.

เคหมุขปาการเวทิกาเจติยาทีสุ นีลวณฺโณ เสวาโล โหติ, ยาว เทฺว ตีณิ ปตฺตานิ น สญฺชายนฺติ ตาว **อคฺคพีชสงฺคหํ** คจฺฉติ ปตฺเตสุ ชาเตสุ ปาจิตฺติยวตฺถุ. ตสฺมา ตาทิเสสุ จาเนสุ สุธาเลปมฺปิ ทาตุํ น วฏฺฏติ. อนุปสมฺปนฺเนน ลิตฺตสฺส อุปริเสฺนหเลโป ทาตุํ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๐)

ที่หน้ามุขเรือนกำแพง ชุกชี และเจดีย์เป็นต้น มีตระไคร่น้ำสีเขียว. ตลอดเวลาที่ยังไม่เกิดใบ ๒-๓ใบ ย่อมถึงการ**นับว่าเป็นพืชเกิดจากยอด**. เมื่อใบทั้งหลายเกิดแล้วเป็นวัตถุแห่งปาจิตตีย์. เพราะเหตุนั้น จะให้การฉาบปูนขาวในฐานะเช่นนั้นไม่ควร. จะให้การฉาบน้ำปูนขาวที่ละเอียดบน ที่อันอนุปสัมบันฉาบแล้ว ควรอยู่.

อคฺคพฺราหฺมณ (ปุ)

[อคฺค + พฺราหฺมณ]

พฺราหฺมณ = วห (ปาปเณ) + เณ + ยุ

พราหมณ์ผู้เลิศ, ผู้ลอยบาปอันเลิศ, พระพุทธเจ้า.

กึ ปน เทว อิเมสํ สทฺทานํ นิปฺผตฺตึ สเทวเก โลเก **อคฺคพฺราหฺมณํ** ปุจฺฉิตฺถาติ โก เอส เทวิ สเทวเก โลเก **อคฺคพฺราหฺมโณ** นามาติ

มหาโคตโม สมฺมาสมฺพุทฺโธติ. เทวิ สมฺมาสมฺพุทฺโธ เม น ปุจฺฉิโตติ เตน หิ คนฺตฺวา ปุจฺฉถาติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๒)

พระนางมัลลิกากราบทูลว่า ข้าแต่สมมติเทพ ก็พระองค์ทูลถาม**พราหมณ์ผู้เลิศ**ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก ถึงความสำเร็จผลแห่งเสียงเหล่านี้แล้วหรือ ? พระราชาตรัสว่า ดูก่อนเทวี ใครนั่น ? เป็น**พราหมณ์ผู้เลิศ**ในโลกพร้อมทั้งเทวโลก.

พระนางมัลลิกากราบทูลว่า พระมหาโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้า พระราชาตรัสว่า พระเทวี ฉันยังไม่ได้ทูลถามพระสัมมาสัมพุทธเจ้า. พระนางมัลลิกากราบทูลว่า ถ้าอย่างนั้น ขอพระองค์จงเสด็จไปทูลถามเถิด.

[คำว่า **พฺราหฺมณ** โดยทั่วไปแปลว่า พราหมณ์ หมายถึงบุคคลวรรณะพราหมณ์ผู้มีหน้าที่เรียนรู้พระเวทและทำพิธีทางศาสนา จัดเป็นชาติศัพท์ (ชาติสกัตถะ)

ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๑ หน้า ๑๐๑-๒) แสดงรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมํ อณตีติ พฺราหฺมโณ. มนฺเต สชฺฌายตีติ อตฺโถ (บุคคลใด สาธยายพระเวท เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า พราหมณ์ ความหมายก็คือสาธยายบทมนต์) ตามนัยนี้ คำว่า **พฺราหฺมณ** สำเร็จรูปมาจาก พฺรหฺม บทหน้า + อณ ธาตุ (สทฺเท=ส่งเสียง) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ ทีฆะ อ เป็น อา. หากหมายถึงตระกูลพราหมณ์ มีรูปวิเคราะห์ว่า พฺรหฺมุโน อปจฺจํ พฺราหฺมโณ (ลูกหลานของพรหม ชื่อว่า พราหมณ์) ตามนัยนี้ สำเร็จรูปมาจาก พฺรหฺม บทหน้า + ณ ปัจจัย ลง นฺ อาคม แปลง นฺ เป็น ณฺ ทีฆะ อ เป็น อา

อย่างไรก็ตาม คำว่า **พฺราหฺมณ** ในบทว่า **อคฺคพฺราหฺมณ** นี้ มีความหมายว่า "ผู้ลอยบาป" ซึ่งหมายถึงพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จัดเป็นกิริยาศัพท์ (กิริยาสกัตถะ) ตามนัยนี้คำว่า พฺราหฺมณ มีรูปวิเคราะห์และสำเร็จรูปด้วยนิรุตตินัย ๔ อย่าง คือ

- พาหิโต อโณ เยนาติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คือผู้ลอยบาปแล้ว) สำเร็จรูปมาจาก พาหิต ศัพท์ + อณ ศัพท์ แปลง พา เป็น พฺรา, ลบสระ อิ ที่ หิ และ ลง ม อักษร เป็นอาคม
- พาหิโต ปาโป เยนาติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คือผู้ทำบาปไว้ภายนอก) สำเร็จรูปมาจาก พาหิต ศัพท์ + ปาป ศัพท์ ลง ร อาคมที่ พา ลบสระ อิ ที่ ห แปลง ต เป็น ม ลบ ปา ศัพท์ แปลง ป เป็น ณ
- พหติ ปาเป พหิ กโรตีติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คือผู้ทำบาปไว้ภายนอก) สำเร็จรูปมาจาก พห ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง พฺห เป็น พฺรหฺม ทีฆะ อ ที่ ร เป็น อา แปลง ยุ เป็น อน แปลง น เป็น ณ
- ปาปเก วาหยตีติ พฺราหฺมโณ (พราหมณ์คือผู้ลอยบาปแล้ว) สำเร็จรูปมาจาก วห ธาตุ + เณ ปัจจัย + ยุ ปัจจัย แปลง วห เป็น พฺรหฺม ทีฆะ อ ที่ ร เป็น อา แปลง ยุ เป็น อน แปลง น เป็น ณ

บรรดารูปวิเคราะห์ทั้ง ๔ นี้ รูปวิเคราะห์สุดท้ายใกล้เคียงความจริงที่สุด ทั้งนี้เพราะในทีฆนิกาย มหาวรรค อัคคัญญสูตร (ที.มหา. ๑๑/๑๓๑/๘๐)มีพระบาลีว่า ปาปเก อกุสเล ธมฺเม วาเหนฺตีติ โข วาเสฏฺฐ พฺราหฺมณา พฺราหฺมณา-เตฺวว อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺตํ (ดูก่อนวาเสฏฐะ คำว่า พราหมณ์ พราหมณ์ (ผู้ลอยบาป) เกิดขึ้นแล้ว เพราะเป็นผู้ลอยอกุศลธรรมที่ต่ำทรามได้)

นิรุตตินัย (นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป) ที่ใช้ในหลักภาษาศาสตร์ มี ๑๐ ประการ ดังนี้

(๑) **วิสทิส** (การทำอักษรหน้าและหลังให้ต่างกัน) เช่น ลางฺค = นงฺคล (แปลง ล เป็น น), ลลาต = นลาฏ (แปลง ล เป็น น, แปลง ต เป็น ฏ)

(๒) **สทิสะ** (การทำอักษรหน้าและหลังให้เหมือนกันหรือคล้ายคลึงกัน) เช่น อาลมฺพณ = อารมฺมณ (แปลง ลมฺพ เป็น รมฺม และแปลง น เป็น ณ), ปทฺ + น = ปนฺน (แปลง ทฺ เป็น นฺ), พุธฺ + ต = พุทฺ + ต (แปลง ธฺ เป็น ทฺ ให้เป็นสิถิลเหมือน ต) = พุทฺธ (แปลง ตฺ เป็น ธฺ ให้เป็นโฆสะเหมือน ทฺ)

(๓) **ปักขิตตะ** (การเพิ่มอักษร) เช่น ปทฺม = ปทุม (เพิ่มสระ อุ), รตฺน = รตน (เพิ่มสระ อ), ชาตฺยา = ชาติยา (เพิ่มสระ อิ)

(๔) **อนุกรณะ** (การทำตามอย่าง, ทำเทียม) เช่น สุคติ = สุคฺคติ (ซ้อน คฺ) ทำตามอย่าง ทุคฺคติ, อนุทยา = อนุทฺทยา (ซ้อน ทฺ) ทำตามอย่าง นิทฺทยา, ปุถุชฺชน (ซ้อน ชฺ) ทำตามอย่าง ปถฺถคฺชน ในสันสกฤต (ปถฺ + ชน = ปถฺคฺชน แปลง กฺ เป็น คฺ),พาหุสฺสจฺจ หรือ พาหุสจฺจ (แปลงสระ อุ ที่ สุ ของ สุจฺจ เป็น อ) ทำตามอย่าง สจฺจ.

(๕) ปฏิกรณะ (การทำแทน) คือ เมื่อลบอักษรเสียงใดเสียงหนึ่งแล้ว ต้องใช้อักษรเสียงอื่นแทน เพื่อเป็นเครื่องสังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น เช่น กรฺ + ตพฺพ = กาตพฺพ (แปลง กรฺ เป็น กา ใช้สระ อา แทน รฺ)

(๖) **วิปรีตะ** (การสลับอักษร) เช่น ปริ + อุปาสติ ปริยุปาสติ = ปยิรุปาสติ (สลับ ย มาอยู่หน้า รฺ), สุสุมาร = สุสุมาร (สลับนิคคหิตที่ สุ หลังมาไว้ที่ สุ หน้า)

(๗) **โลปะ** (การลบอักษร) เช่น ธุร + วยฺห = โธรวยฺห = โธรยฺห (ลบ วฺ), ปฏิสงฺขาย โยนิโส = ปฏิสงฺขา โยนิโส (ลบ ยฺ)

(๘) **สัมปสารณะ** (การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระเป็นสระ) โดยทั่วไป กฎไวยากรณ์สันสกฤตอนุญาตให้แปลง สระ อิ เป็น ยฺ, อุ เป็น วฺ, ฤ เป็น รฺ และ ฦ เป็น ลฺ (ส่วนบาลีมีเพียงการแปลง อิ เป็น ยฺ, อุ เป็น วฺ เท่านั้น) แต่ยังอาจเปลี่ยนพยัญชนะกึ่งสระมี ๔ เสียง คือ ยฺ, วฺ, รฺ และ ลฺ ให้เป็นสระ อิ, อุ, ฤ และ ฦ ได้

นอกจากนั้น สันสกฤตเรียกสระ เอ และ โอ ว่า สันธยักขระ คือ อักษรที่เชื่อมกันโดย อ + อิ = เอ และ อ + อุ = โอ ดังนั้น จึงมีตัวอย่างของสัมปสารณะที่ผสมกับสระอื่นแล้วกลายเป็นสันธยักขระ เช่น อชฺฌยน (อย = ออิ = เอ) = อชฺเฌน, อุทยน (อย = ออิ = เอ) = อุเทน, อุชฺชยินี (อย = ออิ = เอ) = อุชฺเชนี. อวกาส (อว = ออุ = โอ) = โอกาส, ลวณ (อว = ออุ = โอ) = โลณ, ภวนฺโต (อว = ออุ = โอ) = โภนฺโต

(๙) **เทฺวภาวะ** (การซ้อนพยัญชนะ) เช่น ชาติ + สร = ชาติสฺสร (ซ้อน สฺ), อุป + กิเลส = อุปกฺกิเลส (ซ้อน กฺ)

(๑๐) **ธนิตัตตะ** (การเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต) เช่น ปรุส = ผรสุ (แปลง ปฺ เป็น ผฺ), สุกุมาร = สุขุมาล (แปลง กฺ เป็น ขฺ), โคทาวรี = โคธาวรี (แปลง ทฺ เป็น ธฺ)

อนึ่ง เมื่อรวมสิถิลเข้ากับ สฺ หรือ หฺ อักษร ก็สามารถเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิตได้ เช่น อสฺ + ต = อถิ (รวม ตฺ กับ สฺ เป็น ถฺ) = อตฺถิ (ซ้อน ตฺ), ตทฺ + หิต = ตธิต (รวม ทฺ กับ หฺ เป็น ธฺ) = ตทฺธิต (ซ้อน ทฺ), ทุหฺ + ต = ทุธ (รวม ตฺ กับ หฺ เป็น ธฺ) = ทุทฺธ (ซ้อน ทฺ)

นิรุตตินัยทั้ง ๑๐ ประการนี้ สามารถประพันธ์เป็นคาถาท่องจำได้ว่า

วิสทิสํ สทิสญฺจ ปกฺขิตฺตานุกตีปิ จ
ปฏิกติ วิปรีตํ โลโป จ สมฺปสารณํ
ทฺวิตฺตํ ธนิตตฺตญฺจ นิรุตฺติขฺยา ทสธา นยา.

นิรุตตินัย ๑๐ คือ การทำให้ต่างกัน, การทำให้เหมือนกัน การเพิ่มอักษร การกระทำตามอย่าง การทำแทน การสลับอักษร การลบอักษร การนำเข้าหากันด้วยการเปลี่ยนพยัญชนะ กึ่งสระเป็นสระ การซ้อนพยัญชนะ และการเปลี่ยนสิถิลเป็นธนิต]

อคฺคภกฺข (ปุ)

[อคฺค + ภกฺข]

อาหารชั้นเลิศ, อาหารอย่างดี.

ตํ สุตฺวา สุปณฺณราชา อยํ นาโค มม **อคฺคภกฺโข**, ยสฺมา ปนาหํ เอวรูปํ **อคฺคภกฺขํ** ทิสฺวาปิ ขุทาย อธิวาเสตฺวา อาหารเหตุ ปาปํ น กโรมิ, ตสฺมา มเมว สีลํ มหนฺตนฺติ วตฺวา อิมํ คาถมาห. (ชา.อฏ. ๗/๑๕๓)

พระยาครุฑได้สดับดังนั้น จึงกล่าวว่า นาคนี้เป็น**อาหารชั้นเลิศ**ของข้าพเจ้า แต่ข้าพเจ้าแม้เห็นนาคผู้เป็น**อาหารชั้นเลิศ**เช่นนี้แล้ว ก็อดกลั้นความอยากไว้เสีย ไม่ทำความชั่วเพราะเหตุแห่งอาหาร ฉะนั้น ศีลของข้าพเจ้าจึงมากกว่า ดังนี้แล้ว จึงกล่าวคาถานี้.

อคฺคภณฺฑ (น)

[อคฺค + ภณฺฑ]

ภัณฑะชั้นเลิศ, สิ่งของดี ๆ.

เอวํ ปูริตสารณียธมฺมสฺส ปน เนว อิสฺสา น มจฺฉริยํ โหติ, มนุสฺสานํ ปิโย โหติ, อมนุสฺสานํ ปิโย โหติ, สุลภปจฺจโย.

ปตฺตคตมสฺส ทิยฺยมานมฺปิ น ขียติ, ภาชนีย-ภณฺฑฏฺฐาเน **อคฺคภณฺฑ์** ลภติ, ภเย วา ฉาตเก วา ปตฺเต เทวตา อุสฺสุกฺกำ อาปชฺชนฺติ.

(อ.อฏ. ๓/๙๑)

อนึ่ง ภิกษุผู้บำเพ็ญสารณียธรรมอย่างนี้ ย่อมไม่มีความริษยา ไม่มีความตระหนี่ เป็นที่รักของเหล่ามนุษย์ เป็นที่รักของเหล่าอมนุษย์ เป็นผู้มีปัจจัยหาได้ง่าย
แม้สิ่งที่อยู่ในบาตรที่เธอให้ไป ย่อมไม่หมดสิ้น ย่อมได้**สิ่งของดี ๆ** ในสถานที่แจกของ เมื่อประสบภัยหรือความหิวโหย เหล่าเทวดา ย่อมช่วยเหลือ.

อคฺคภตฺต (น)

[อคฺค + ภตฺต]

ภัตรอันเลิศ, ภัตรที่รับครั้งแรก.

ดู อคฺคปุปฺผ

อคฺคภาค (ปุ)

[อคฺค + ภาค]

ภาค = ภช + ณ แปลง ช เป็น ค

ส่วนอันเลิศ, ส่วนข้างหน้า.

ปฏิจฺฉนฺนกูฏฺฐ์ นาม ตุลำ สุสิรำ กตฺวา อนฺโตอยจุณฺณำ ปกฺขิปิตฺวา คณฺหนฺโต ตำ ปจฺฉาภาเค กโรติ, ททนฺโต **อคฺคภาเค**. (ที.อฏ. ๑/๗๗)

ที่ชื่อว่า การโกงด้วยกำบังไว้ (ปกปิด,ไม่เปิดเผย) ได้แก่ ทำตาชั่งให้เป็นโพรงแล้วใส่ผงเหล็กไว้ภายใน เมื่อรับก็เลื่อนผงเหล็กนั้นไปข้างปลายตาชั่ง เมื่อให้ก็เลื่อนผงเหล็กไป**ส่วนข้างหน้า**ตาช่าง (ข้างหัวตาชั่ง).

อคฺคภาว (ปุ)

[อคฺค + ภาว] ความเป็นเลิศ - ประเสริฐ.

นิปฺปีติกนฺติ ตติยจตุตฺถชฺฌานสุขำ.
ตตฺถ โลกิยสปฺปีติกโต โลกิยนิปฺปีติกำ, โลกุตฺตรสปฺปีติกโต จ โลกุตฺตรนิปฺปีติกำ อคฺคนฺติ เอวำ ภุมฺมนฺตรำ อภินฺทิตฺวา **อคฺคภาโว** เวทิตพฺโพ.

(อ.อฏ. ๑/๗๗)

บทว่า **นิปฺปีติกำ** ได้แก่ สุขในตติยฌาน และจตุตถฌาน. บรรดาสุข ๒ อย่างนั้น บัณฑิตพึงทราบ**ความเป็นเลิศ** โดยไม่แบ่งชั้นอย่างนี้ คือ สุขปราศจากปีติที่เป็นโลกิยะเลิศกว่าสุขมีปีติที่เป็นโลกิยะ และสุขปราศจากปีติที่เป็นโลกุตระ เลิศกว่าสุขมีปีติที่เป็นโลกุตระ.

ดู อรรถกถาที่พรรณนา อคฺคปุปฺผ

อคฺคภาวทีปน (ติ/น)

[อคฺคภาว + ทีปน]
ทีปน = ทีป (ปกาสเน) + ยุ
แสดงความเป็นผู้เลิศ, แสดงความเป็นเลิศ.

อริยสงฺฆนฺติ เอเตน ปหานสมฺปทำ ทสฺเสติ สพฺพสงฺฆานำ **อคฺคภาวทีปนโต**. (อ.ฏี. ๑/๑๖)

ด้วยบทว่า **อริยสงฺฆ์** (หมู่อริยสงฆ์) นั้น ท่านย่อมแสดงปหานสัมปทา (การถึงพร้อมด้วยการละ) เพราะ**แสดงความเป็นผู้เลิศ**กว่าหมู่สงฆ์ทั้งปวง.

อคฺคภิกฺขา (ถี)

[อคฺค + ภิกฺขา]

ภิกฺขา = ภิกฺข (ยาจเน) + อ + อา

ภิกษาที่รับครั้งแรก, ภิกษาชั้นเลิศ.

เอกิสฺสาปิ ทตฺติยาติ เอกาย ทตฺติยา. ทตฺติ นาม เอกา ขุทฺทกปาติ โหติ, ยตฺถ **อคฺคภิกฺขํ** ปกฺขิปิตฺวา จเปนฺติ.

(ที.อฏ. ๑/๒๙๓. ม.อฏ. ๑/๓๕๐)

สองบทว่า **เอกิสฺสาปิ ทตฺติยา** (ในถาดแม้ใบเดียว) คือ ในถาดใบเดียว. ที่ชื่อว่า ทตฺติ ได้แก่ ถาดเล็กๆ ชนิดหนึ่งซึ่งเป็นที่ใส่**ภิกษาชั้นเลิศ** (ชั้นดี) วางไว้.

ดู อคฺคภิกฺขามตฺต

อคฺคภิกฺขามตฺต (น)

[อคฺคภิกฺขา + มตฺต]

สักว่าภิกษาที่รับครั้งแรก, สักว่าภิกษาที่ถวายตั้งแต่ต้น, เพียงอาหารครั้งแรก.

เภสชฺชาทิสลากาโย เจตฺถ กิญฺจาปิ ปิณฺฑปาติกานมฺปิ วฏฺฏนฺติ, สลากวเสน คาหิตตฺตา ปน น สาทิตพฺพา. **อคฺคภิกฺขามตฺตํ** สลากภตฺตํ เทนฺติ, จิตฺตกิ ปุจฺฉิตฺวา คาเหตพฺพํ. อสติยา จิตฺตกาย เถราสนโต ปฏฺฐาย คาเหตพฺพํ.

(วิ.อฏ. ๔/๑๐๑)

ก็แลในสลากเหล่านี้ สลากเภสัชเป็นต้น ย่อมควรแก่ภิกษุผู้ถือปิณฑปาติกธุดงค์แม้ก็จริง แต่ไม่พึงยินดี เพราะเป็นปัจจัยที่ให้ถือเอาเนื่องด้วยสลาก. ทายกถวายสลากภัต (แม้มีแต่) **สักว่าภิกษาที่ถวายตั้งแต่ต้น**, พึงถามถึงลำดับแล้วให้ถือเอา. เมื่อไม่มีลำดับ พึงให้ถือเอาตั้งแต่เถรอาสน์ลงมา.

อคฺคโต ทาตพฺพภิกฺขา อคฺคภิกฺขา.

(สารตฺถ. ๑/๔๐๘)

ภิกษาที่ทายกพึงถวายตั้งแต่ต้น ชื่อว่า อัคคภิกขา (ภิกษา[อาหาร]ที่รับครั้งแรก)

อคฺคภิกฺขามตฺตนฺติ เอกกฏฺฐจฺฉุภิกฺขามตฺตํ.

(วิมติ. ๒/๒๕๑)

บทว่า **อคฺคภิกฺขามตฺตํ** (สักว่าภิกษา[อาหาร]ที่รับครั้งแรก) คือ เพียงภิกษาทัพพีหนึ่ง.

อคฺคภูต (ติ)

[อคฺค + ภูต]

เป็นผู้เลิศ, เป็นผู้ประเสริฐ

ปาติโย ปริภุญฺชามิ ปุญฺญกมฺมสฺสิทำ ผลํ.
ยสานญฺจ ธนานญฺจ **อคฺคภูโต** จ โหมหำ.

(อป. ๒/๘๗)

(พระเอกปัตตทายกเถระกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าบริโภคอาหารด้วยถาดทองคำ และ**เป็นผู้เลิศ**กว่าชนทั้งหลายโดยยศและทรัพย์ นี้เป็นผลแห่งบุญกรรม

ดู อคฺคปฺปสาท

อคฺคโภชน (น)

[อคฺค + โภชน]

อาหารชั้นเลิศ, อาหารชั้นดี.

ดู อคฺคปิณฺฑ

อคฺคมคฺค๓ (ติ)

[อคฺค + อคฺค] ลง ม อาคม

ดีเลิศ, เยี่ยมที่สุด, ยอดเยี่ยม.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน สุนฺทรีนนฺทา ภิกฺขุนี อภิรูปา โหติ ทสฺสนียา ปาสาทิกา. มนุสฺสา ภตฺตคฺเค สุนฺทรีนนฺทํ ภิกฺขุนึ ปสฺสิตฺวา อวสฺสุตา อวสฺสุตาย สุนฺทรีนนฺทาย ภิกฺขุนิยา **อคฺคมคฺคานิ** โภชนานิ เทนฺติ. สุนฺทรีนนฺทา ภิกฺขุนี ยาวทตฺถํ ภุญฺชติ, อญฺญา ภิกฺขุนิโย น จิตฺตรูปํ ลภนฺติ.

(วิ. ๒/๒๙๙)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี สมัยนั้น ภิกษุณีสุนทรีนันทา มีรูปงาม น่าดู น่าชม. หมู่ชนเห็นภิกษุณีสุนทรีนันทาที่โรงฉัน ต่างก็กำหนัด จึงถวายอาหาร**ชั้นดีเลิศ** (อาหารที่ดี ๆ) แก่ภิกษุณีสุนทรีนันทาผู้กำหนัด ภิกษุณีสุนทรีนันทาจึงได้ฉันตามความต้องการ ส่วนภิกษุณีอื่น ๆ ไม่ได้ฉันตามที่คิดไว้.

อคฺคมคฺค๒ (ปุ)

[อคฺค + มคฺค]

มรรคอันเลิศ, อรหัตตมรรค.

ยสฺส ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปชฺชิสฺสติ ตสฺส สมุทยสจฺจํ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ?

อคฺคมคฺคสมงฺคีนํ อรหนฺตานํ ยสฺส จิตฺตสฺส อนนฺตรา **อคฺคมคฺคํ** ปฏิลภิสฺสนฺติ เตสํ ทุกฺขสจฺจํ อุปฺปชฺชิสฺสติ, โน จ เตสํ สมุทยสจฺจํ อุปฺปชฺชิสฺสติ. อิตเรสํ เตสํ ทุกฺขสจฺจญฺจ อุปฺปชฺชิสฺสติ สมุทยสจฺจญฺจ อุปฺปชฺชิสฺสติ.

(ยมก. ๑/๒๑๘)

อนุ. ทุกขสัจของบุคคลใดจักเกิด สมุทยสัจของบุคคลนั้น ก็จักเกิดใช่ไหม.

วิ. บุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยอรหัตตมรรค อรหันตบุคคล จักได้**มรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค) ในลำดับแห่งจิตใด (ในลำดับแห่งจิตนั้น) ทุกขสัจของบุคคลเหล่านั้นจักเกิด แต่สมุทยสัจของบุคคลเหล่านั้นจักไม่เกิด ทุกขสัจของบุคคลเหล่านั้นนอกนี้จักเกิด และสมุทยสัจก็จักเกิด.

อคฺคมคฺคกฺขณ (ปุ)

[อคฺคมคฺค + ขณ]

ขณะแห่งมรรคอันเลิศ,

ขณะบรรลุอรหัตตมรรค.

ยทา จ อตฺตนา เวทิ, มุนิ โมเนน พฺราหฺมโณติ จตุสจฺจมุนนโต โมนนฺติ ลทฺธนาเมน มคฺคญาเณน กายโมเนยฺยาทีหิ จ สมนฺนาคตตฺตา มุนีติ ลทฺธนาโม อริยสาวกพฺราหฺมโณ เตเนว โมนสงฺขาเตน ปฏิเวธญาเณน ยทา ยสฺมึ กาเล **อคฺคมคฺคกฺขเณ** อตฺตนา สยเมว อนุสฺสวาทิเก ปหาย อตฺตปจฺจกฺขํ กตฺวา นิพฺพานํ เวทิ ปฏิวิชฺฌิ. (อุทาน.อฏ. ๘๘)

ข้อความว่า ยทา จ อตฺตนา เวทิ มุนิ โมเนน พฺราหฺมโณ ความว่า พราหมณ์ผู้เป็นพระอริยสาวก ซึ่งได้นามว่ามุนี เพราะประกอบด้วย

มรรคญาณอันได้ชื่อว่าโมนะ เพราะรู้สัจจะ ๔ และประกอบด้วยโมเนยยปฏิปทาทางกาย เป็นต้น ละอาการมีการฟังตามๆ กันมาเป็นต้น ด้วยตนคือตนเอง **ในขณะแห่งมรรคอันเลิศ** (ขณะบรรลุอรหัตตมรรค) ในกาลใด คือ ในเวลาใดด้วยปฏิเวธญาณกล่าวคือโมนะนั้น นั่นเอง รู้ คือ แทงตลอดพระนิพพาน ทำให้ประจักษ์แก่ตน.

อคฺคมคฺคญาณ (น)

[อคฺคมคฺค + ญาณ]

มรรคญาณอันเลิศ, อรหัตตมรรคญาณ.

ดู อรหตฺตมคฺคญาณ

อคฺคมคฺคญาณสมนฺนาคม (ปุ)

[อคฺคมคฺคญาณ + สมนฺนาคม]

ความพร้อมเพรียงด้วยมรรคญาณอันเลิศ.

ตสฺมา เอวํ สิกฺขโต อิมาย สิกฺขาย มุนิภาวํ ปตฺตสฺส มุนิโนติ เอวเมตฺถ อตฺโถ ทฏฺฐพฺโพ. ยสฺมา เจตเทวํ ตสฺมา เหฏฺฐิมมคฺคผลจิตฺตานํ วเสน อธิเจตโส, จตุสจฺจสมฺโพธิปฏิปตฺติยํ อปฺปมาทวเสน อปฺปมชฺชโต, **อคฺคมคฺคญาณสมนฺนาคเมน** มุนิโนติ เอวเมเตสํ ปทานํ อตฺโถ ยุชฺชติเยว. (เถร.อฏ. ๑/๑๙๔)

เพราะฉะนั้น ในบทว่า **โมนปเถสุ สิกฺขโต** นี้ พึงเห็นเนื้อความอย่างนี้ว่า แก่ภิกษุผู้ศึกษาอยู่อย่างนี้ คือแก่มุนีผู้ถึงความเป็นมุนี ด้วยสิกขานี้. เพราะเหตุที่คำนี้ท่านกล่าวไว้อย่างนี้ ฉะนั้น บททั้งสองเหล่านี้ ควรประกอบความอย่างนี้ว่า แก่ภิกษุผู้มีใจสูง ด้วยสามารถแห่งมรรคจิตและผลจิตเบื้องต่ำ ผู้ไม่ประมาทด้วยสามารถแห่งความไม่ประมาท ในข้อปฏิบัติธรรมเครื่องตรัสรู้อริยสัจ ๔ ชื่อว่าเป็นมุนี เพราะ**ความพร้อมเพรียงด้วยมรรคญาณอันเลิศ**.

อคฺคมคฺคญาณาสิ (ปุ)

[อคฺคมคฺคญาณ + อสิ]

ดาบคือมรรคญาณอันเลิศ, ดาบคืออรหัตตมรรคญาณ.

อปฺปทาลิตปุพฺพํ โมหกฺขนฺธํ **อคฺคมคฺคญาณาสินา** ปทาเลตา. (เถรี.อฏ. ๑๖๖)

ถามว่า ทำลายกองแห่งความมืดได้อย่างไร. ตอบว่า ทำลายกองโมหะที่ยังไม่เคยทำลายด้วย**ดาบคือมรรคญาณอันเลิศ** (อรหัตตมรรคญาณ).

อคฺคมคฺคติโรธาน (น)

[อคฺคมคฺค + ติโรธาน]

การหายไปแห่งมรรคญาณอันเลิศ.

[ติโรธาน = ติโร + ธา + ยุ. ธา ธาตุที่มี อนฺตรศัพท์ หรือ ติโร ศัพท์เป็นบทหน้า มีอรรถ อทสฺสน (ไม่เห็น, ไม่ปรากฏ, หายไป)]

อิตรถา สูริยตฺถงฺคมเน อนฺธการาวตฺถรณํ วิย **อคฺคมคฺคติโรธาเน** สจฺจปฺปฏิจฺฉาทกตมปฺปวตฺติ อาปชฺเชยฺยาติ อธิปฺปาโย.

(อนุฏี. ๑/๑๒๕)

เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น (มิฉะนั้นแล้ว) ความเป็นไปแห่งความมืดที่ปิดบังสัจจะ

ย่อมมีได้ เมื่อมี**การหายไปแห่งมรรคญาณอันเลิศ** เหมือนการครอบงำของความมืดเมื่อพระอาทิตย์อัสดงคตไป.

[พระฎีกาจารย์ได้แสดงความไม่เหมาะสมโดยเนื้อความ (อตฺถายุตฺติ) ด้วยการขึ้นต้นด้วยคำว่า อิตรถา (มิฉะนั้นแล้ว) ประโยคที่ขึ้นต้นด้วยคำว่า อิตรถา ทั้งหมด แสดงโทษอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่าประโยคลัทธโทสะ คือ ประโยคแสดงโทษที่ได้รับจากการกล่าวผิด และต้องเพิ่มคำว่า อตฺเถ คยฺหมาเน เข้ามาแปลร่วมกับ อิตรถา ว่า เมื่อถือเอาเนื้อความโดยประการอื่น คือ โดยประการที่...

ลัทธโทสะ คือ แสดงโทษที่ได้รับ หมายความว่า คันถรจนาจารย์ได้กล่าวข้อความอย่างใดอย่างหนึ่งแล้ว ต่อมาจึงแสดงโทษอย่างใดอย่างหนึ่งอันเกิดจากการกล่าวในประโยคหน้า ประโยคทั้งสองนี้เกี่ยวเนื่องกันโดยความเป็นเหตุ และโทษที่ได้รับประโยคหน้าที่แสดงเหตุ เรียกว่า **ประโยคลัทธโทสิยะ** คือประโยคที่มีข้อความเนื่องด้วยประโยคลัทธโทสะ หรือมีชื่อเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า **ประโยคอยุตติ** คือ ประโยคที่ไม่สมควร ส่วนประโยคหลังที่แสดงโทษที่ได้รับ เรียกว่า **ประโยคลัทธโทสะ**

ประโยคหน้าที่เป็นประโยคลัทธโทสิยะ ไม่มีนิบาตเป็นเครื่องหมายโดยตรง ส่วนประโยคหลังที่เป็นประโยคลัทธโทสะ มักประกอบใช้นิบาต เพื่อให้อรรถลัทธโทสะนั้นปรากฏชัด นิบาตที่ท่านประกอบไว้ในประโยคหลัง ทำหน้าที่แสดงอรรถลัทธโทสะให้ปรากฏชัด เรียกว่า **ลัทธโทสโชตกะ** ท่านมักนิยมใช้นิบาตชนิดนี้ ๒ ศัพท์ คือ หิ, จ หิ = ลทฺธโทสํ วกฺขามิ (เราจักกล่าวโทษที่ได้รับ) นอกจากนั้น ท่านมักประกอบใช้ศัพท์ว่า เอวญฺหิ, เอวํ, เอวํ สติ, เอวํ สนฺเต (เมื่อเป็นเช่นนั้น), ยทิ จ, ยทิ หิ, ยทิ ปน (ผิว่า), อิตรถา หิ, อิตรถา จ, อิตรถา ปน (มิฉะนั้นแล้ว), อญฺญถา หิ, อญฺญถา จ, อญฺญถา ปน (มิฉะนั้นแล้ว) เพื่อแสดงลัทธโทสะดังกล่าว]

อคฺคมคฺคธมฺม (ปุ)

[อคฺคมคฺค + ธมฺม]

ธรรมคือมรรคอันเลิศ, ธรรมคืออรหัตตมรรค.

ตสฺมา กลฺยาณสีโลติ อิมินา โสตาปนฺโน สกทาคามี จ คหิตา โหนฺติ. เต หิ สีเลสุ ปริปูรการิโน นาม. อนาคามิมคฺคผลธมฺมา **อคฺคมคฺคธมฺมา** จ กลฺยาณธมฺมา นาม.

(อิติวุตฺ.อฏ. ๒๘๙)

เหตุนั้น ทั้งพระโสดาบันและพระสกทาคามี เป็นอันพระผู้มีพระภาค ทรงถือเอาแล้วด้วยบทว่า กลฺยาณสีโล นี้. ความจริง พระโสดาบันและพระสกทาคามีเหล่านั้น ชื่อว่าเป็นผู้มีปกติทำให้บริบูรณ์ในศีลทั้งหลาย ธรรมคืออนาคามิมรรคและอนาคามิผล และ**ธรรมคืออรหัตตมรรค** ชื่อว่าเป็นกัลยาณธรรม.

อคฺคมคฺคปญฺญา (ถี)

[อคฺคมคฺค + ปญฺญา]

ปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเลิศ, ปัญญาอันสัมปยุตด้วยอรหัตตมรรค.

ปณฺฑิโตติ อคฺคมคฺคปญฺญาย อธิคตตฺตา ปณฺเฑน อิโต คโต ปวตฺโตติ ปณฺฑิโต.

(อุทาน.อฏ. ๘๗)

บทว่า **ปณฺฑิโต** ความว่า ชื่อว่า บัณฑิต เพราะอรรถว่าไป คือ ดำเนินไป ได้แก่ เป็นไป ด้วยปัญญา ชื่อว่าปัณฑะ เพราะบรรลุด้วย**ปัญญาอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค).

อคฺคมคฺคผล (ปุ)

[อคฺค + มคฺค + ผล]

มรรคและผลอันเลิศ.

อคฺคมคฺคผลธมฺม (ปุ)

[อคฺคมคฺคผล + ธมฺม]

ธรรมคือมรรคและผลอันเลิศ

อคฺคมคฺคผลธมฺมา อิธ กลฺยาณสีลาทโย วุตฺตาติ อยมมฺหากํ ขนฺติ. (อิติวุต.อฏ. ๒๘๙)

ในเรื่องนี้ **ธรรมคือมรรคและผลอันเลิศ** (อรหัตตมรรค อรหัตตผล) พระผู้มีพระภาคตรัสว่าเป็นกัลยาณศีลเป็นต้น ดังนั้น ข้อนี้จึงเป็นความชอบใจของพวกเรา.

อคฺคมคฺควชฺฌ (ติ)

[อคฺคมคฺค + วชฺฌ]

วชฺฌ = หน (หึสาคตีสุ) + ณฺย แปลง หน เป็น วธ ด้วยสูตร (กจ. ๕๙๒) ว่า วโธ วา สพฺพตฺถ ลบ ณฺ แปลง ธฺย เป็น ชฺฌ

อันมรรคอันเลิศพึงกำจัด, อันอรหัตตมรรคพึงกำจัด - พึงฆ่า.

มคฺคญฺจ ขยคามินนฺติ อาสวานํ ขยคามินํ อริยมคฺคญฺจ. ตตฺถ กามาสโว อนาคามิมคฺเคน ปหียติ, ภวาสโว อวิชฺชาสโว จ อรหตฺตมคฺเคน. กามุปาทานํ วิย กามาสโวปิ **อคฺคมคฺควชฺโฌ**ติ จ วทนฺติ. (อิติวุต.อฏ. ๑๘๙)

บาทคาถาว่า **มคฺคญฺจ ขยคามินํ** ความว่า ซึ่งอริยมรรคอันเป็นเหตุให้บรรลุธรรม เป็นที่สิ้นไปแห่งอาสวะด้วย.

บรรดาอาสวะเหล่านั้น กามาสวะละได้ด้วยอนาคามิมรรค ภวาสวะและอวิชชาสวะ ละได้ด้วยอรหัตมรรค.

แต่อาจารย์บางพวกกล่าวว่า แม้กามาสวะก็ถูก**มรรคอันเลิศพึงกำจัด**เหมือนกามุปาทาน (ธรรมชาติที่ยึดมั่นในกามคุณอารมณ์).

อคฺคมคฺคสณฺฑาส (ปุ)

[อคฺคมคฺค + สณฺฑาส]

คีมคือมรรคอันเลิศ - อรหัตตมรรค.

เจตโส อภิปตฺถิโตติ มม จิตฺเตน อิจฺฉิโต. กีทิโส ปน โสติ อาห น นิสีเท มุหุตฺตมฺปิ, ตณฺหาสลฺเล อนูหเตติ. **อคฺคมคฺคสณฺฑาเสน** มม หทยโต ตณฺหาสลฺเล อนุทฺธเฏ มุหุตฺตมฺปิ น นิสีเท, นิสชฺชํ น กปฺเปยฺยนฺติ เอวํ เม จิตฺตาภินีหาโร อโหสีติ อตฺโถ.

(เถร.อฏ. ๒/๑๕๗)

บาทคาถาว่า **เจตโส อภิปตฺถิโต** ได้แก่ อันจิตของเราปรารถนาแล้ว (คือความปรารถนาทาง

ใจของเรา). เพื่อจะเลี่ยงคำถามว่า ก็ความปรารถนานั้นเป็นเช่นไร? ท่านจึงกล่าวว่า เราไม่ได้นั่งอยู่เปล่าแม้เพียงครู่เดียว ในเมื่อยังถอนลูกศรคือตัณหาขึ้นไม่ได้ ความว่า ความปรารถนาที่ตั้งใจจริง ได้มีแก่เรา อย่างนี้ว่า เราไม่พึงนั่ง คือ ไม่พึงสำเร็จการนั่งอยู่เปล่าแม้เพียงครู่เดียว ในเมื่อยังถอนลูกศรคือตัณหาขึ้นไม่ได้จากหัวใจของเราด้วย **คีมคืออมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค).

อคฺคมคฺคสตฺถ (น)

[อคฺคมคฺค + สตฺถ]

ศาสตราคืออมรรคอันเลิศ - อรหัตตมรรค.

วิราชิตาติ เยสํ ปน ขีณาสวานํ เตลญฺชนราโค วิย ทุมฺโมจนียสภาโว ราโค สปตฺโต วิย ลทฺโธกาโส ทุสฺสนสภาโว โทโส อญฺญาณสภาวา อวิชฺชา จ อริยมคฺควิราเคน สพฺพโส วิราชิตา ปหีนา สมุจฺฉินฺนา, ตาทิสา **อคฺคมคฺคสตฺเถน** ฉินฺนภาวเนตฺติสุตฺตา ตโต เอว กตฺถจิปิ พนฺธนาภาวโต อพนฺธนา ตตฺถ ตสฺมึ ยถาวุตฺเต มารปาเส น รชฺชนฺติ. (เถร.อฏ. ๒/๑๒)

บทว่า **วิราชิตา** ความว่า ก็ชนเหล่าใด คือ พระขีณาสพ คาย คือ ละได้ ได้แก่ตัดขาดราคะอันมีสภาวะเปลื้องได้ยาก เหมือนเครื่องย้อมที่หยอดด้วยน้ำมัน โทสะมีสภาวะประทุษร้ายเหมือนข้าศึกได้โอกาส และอวิชชามีสภาวะไม่รู้ด้วยการคายด้วยอริยมรรค โดยประการทั้งปวง

ชนเหล่านี้ก็เช่นนั้น ผู้มีตัณหาดุจเส้นด้ายเครื่องนำสัตว์ไปสู่ภพอันตัดได้แล้ว ด้วย**ศัสตราคืออรหัตตมรรค** ชื่อว่าผู้ไม่มีกิเลสดุจเครื่องผูก เพราะไม่มีเครื่องผูกแม้ในที่ไหนๆ นั้นนั่นเอง ย่อมคายบ่วงของมารตามที่กล่าวแล้วนั้น.

อคฺคมคฺคสมงฺคี (ติ)

[อคฺคมคฺค + สมงฺคี]

ผู้เพียบพร้อมด้วยมรรคอันเลิศ, เพียบพร้อมด้วยอัครมรรค, เพียบพร้อมด้วยอรหัตตมรรค, ดำรงอยู่ในอรหัตตมรรค.

โย วา ปน เวทนากฺขนฺธํ น ปริชานิตฺถ โส รูปกฺขนฺธํ น ปริชานาตีติ.

อคฺคมคฺคสมงฺคี เวทนากฺขนฺธํ น ปริชานิตฺถ, โน จ รูปกฺขนฺธํ น ปริชานาติ. **อคฺคมคฺคสมงฺคิญฺจ** อรหนฺตญฺจ ฐเปตฺวา อวเสสา ปุคฺคลา เวทนากฺขนฺธญฺจ น ปริชานิตฺถ รูปกฺขนฺธญฺจ น ปริชานนฺติ. (ยมก. ๑/๖๙)

อนุ. บุคคลใดไม่กำหนดรู้เวทนาขันธ์ บุคคลนั้น ไม่ใช่กำลังกำหนดรู้รูปขันธ์ ใช่ไหม.

วิ. บุคคลผู้**เพียบพร้อมด้วยมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค) ไม่กำหนดรู้เวทนาขันธ์ แต่มิใช่ไม่กำลังกำหนดรู้รูปขันธ์ เว้นบุคคลผู้พร้อมเพรียงด้วยมรรคและอรหันตบุคคล บุคคลที่เหลือไม่เคยกำหนดรู้เวทนาขันธ์ และก็ไม่ใช่กำลังกำหนดรู้รูปขันธ์.

อคฺคมคฺคสมาธิ (ปุ)

[อคฺคมคฺค + สมาธิ]

สมาธิอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเลิศ, สมาธิอันสัมปยุตด้วยอรหัตตมรรค.

อยญฺจ นโย มยฺหํ น สกิเลสธมฺมานํ สวรณมตฺเตน สิทฺโธ, อถ โข **อคฺคมคฺคสมาธินา** สฏฺฐุ สมาหิตจิตฺตตาย เจว อคฺคมคฺคปญฺญาย สพฺพสโยชเนหิ วิปฺปมุตฺตจิตฺตตาย จาติ ทสฺเสนฺโต อาห จิตฺตํ เม สุสมาหิตํ วิมุตฺตนฺติ.

(เถร.อฏ. ๑/๑๒)

พระเถระ เมื่อจะแสดงว่า ก็แนวทางนี้ สำเร็จแก่ข้าพเจ้า ด้วยเหตุเพียงระวังสังกิเลสธรรม (อย่างเดียว) ก็หามิได้ โดยที่แท้แล้ว สำเร็จเพราะความเป็นผู้มีจิตตั้งมั่นด้วยดี ด้วย**สมาธิอันสัมปยุตด้วยมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค) และเพราะความเป็นผู้มีจิตหลุดพ้นแล้วจากสังโยชน์ทั้งปวง ด้วยปัญญาอันสัมปยุตด้วยอรหัตตมรรค จึงกล่าวคำมีอาทิว่า จิตฺตํ เม สุสมาหิตํ วิมุตฺตํ (จิตของเราตั้งมั่นแล้ว หลุดพ้นแล้ว) ดังนี้.

อคฺคมคฺคาธิคม (ปุ)

[อคฺคมคฺค + อธิคม]

อธิคม = อธิ + คม (คตฺยตฺโถ) + อ

การบรรลุมรรคอันเลิศ - อรหัตตมรรค.

วิรุฬฺหพฺรหฺมจริยาติ สาสนพฺรหฺมจริเย มคฺคพฺรหฺมจริเย จ วิรูฬฺหา อาปนฺนา, **อคฺคมคฺคธิคเมน** สพฺพโส สนฺตกิเลสตาย สนฺตคุณตาย วา สนฺโต, ปุนพฺภวสฺส เขปิตตฺตา ขีณปุนพฺภวา โหนฺติ. (อิติวุต. อฏ. ๑๕๓)

บาทคาถาว่า **วิรุฬฺหพฺรหฺมจริยา** ความว่า สัตว์เหล่านั้นถึงความงอกงามในศาสนพรหมจรรย์และมรรคพรหมจรรย์ ชื่อว่าเป็นผู้สงบ เพราะสงบกิเลส หรือเพราะมีคุณคือความสงบ โดยประการทั้งปวง ด้วย**การบรรลุมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค) เป็นผู้มีภพใหม่สิ้นแล้ว เพราะภพใหม่สิ้นแล้ว.

อคฺคมคฺคาธิคมาธีน (ติ)

[อคฺคมคฺคาธิคม + อธีน]

เกี่ยวกับการบรรลุมรรคอันเลิศ, เนื่องด้วยการบรรลุมรรคอันเลิศ (อรหัตตมรรค).

อคฺคมคฺคาธิคมาธิโน พุทฺธานํ สพฺพญฺญุตญาณาธิคโม. (ม.ฏี. ๑/๒๑๙)

การบรรลุสัพพัญญุตญาณของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย **เกี่ยวกับการบรรลุมรรคอันเลิศ** (อรหัตตมรรค).

[ปัญญาเครื่องตรัสรู้ชอบด้วยพระองค์เอง ชื่อว่าสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นอรหัตตมรรคญาณของพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ กล่าวคือการบรรลุอรหัตตมรรคญาณนี้ เกิดขึ้นด้วยความพยายามของพระองค์เอง โดยไม่ได้รับคำแนะนำจากผู้อื่น เมื่ออรหัตตมรรคญาณนี้ปรากฏขึ้นแล้ว พระสัพพัญญุตญาณที่หยั่งรู้ธรรมทั้งปวงก็เกิดขึ้นตามมา ดังนั้น การตรัสรู้ธรรมของพระพุทธเจ้า จึงชื่อว่าสัมมาสัมโพธิ หมายถึงการตรัสรู้เองโดยชอบ]

อคฺคมทฺทน (น)

[อคฺค + มทฺทน]

มทฺทน = มทฺท (จุณฺเณ) + ยุ
การบีบปลาย.

จาเลตฺวาติ **อคฺคมทฺทเนน** จาเลตฺวา.
(ม.ฏี. ๑/๒๒๘)
บทว่า **จาเลตฺวา** (ให้ไหวแล้ว) ความว่า ให้ไหวด้วย**การบีบปลาย**.

อคฺคมธุ (น)
[อคฺค + มธุ] มธุ = มธ (อุนฺเท) + อุ
น้ำผึ้งชั้นเลิศ.

ฉฏฺจ์ สุตฺวา ยสฺส รุกฺขสฺส มูเล โส มิโค ติณานิ ขาทิตฺวา สกฺโกติ, ตสฺส รุกฺขสฺส อุปริ มหนฺตํ ภมรมธุ อตฺถิ, โส มธุมกฺขิเตสุ ติเณสุ ปลุทฺโธ อญฺญานิ ขาทิตุ์ น สกฺโกติ, ตฺวํ ตำ มธุปฏลำ หริตฺวา **อคฺคมธุ์** อมฺหากำ ปหิณ, เสสำ อตฺตนา ปริภุญฺชาติ อาห. (ชา.อฏ. ๒/๒๗๙)
(พระราชา) ครั้นทรงสดับเรื่องที่ ๖ จึงตรัสว่า เนื้อตัวนั้นสามารถกินหญ้าที่โคนต้นไม้ใดเบื้องบนต้นไม้นั้นมีรวงผึ้งใหญ่ เนื้อตัวนั้นติดหญ้าที่เปื้อนน้ำผึ้ง จึงไม่อาจเคี้ยวกินหญ้าอื่น ท่านจงนำรวงผึ้งนั้นไป แล้วส่ง**น้ำผึ้งชั้นเลิศ**มาให้เรา ที่เหลือจากนั้นจงบริโภค สำหรับตน.

อคฺคมหตฺต (น)
[(๑) อคฺค + มหตฺต
(๒) อคฺค + มหนฺต + ตฺต]
(๑) ความดีเลิศอันประเสริฐ
(๒) ความประเสริฐและความมาก
ดู ลาภคฺคมหตฺต
(วิ.อฏ.๑/๑๖๑, สารตฺถ. ๑/๔๕๐)

อคฺคมเหสิฏฺฐาน
[อคฺคมเหสี + ฐาน]
ตำแหน่งอัครมเหสี, ตำแหน่งราชินีผู้เลิศ.
ตำแหน่งพระมเหสีของพระเจ้าแผ่นดิน.

วตฺตมานเกปิ มหาราช ภเว ปุณฺณโก ทาโส เถรสฺส สาริปุตฺตสฺส โภชนำ ทตฺวา ตทเหว เสฏฺฐิฏฺฐานำ อชฺฌุปคโต, โส เอตรหิ ปุณฺณโก เสฏฺฐีติ ปญฺญายิ, โคปาลมาตา เทวี อตฺตโน เกเส วิกฺกิณิตฺวา ลทฺเธหิ อฏฺฐหิ กหาปเณหิ เถรสฺส มหากจฺจายนสฺส อตฺตฏฺฐมกสฺส ปิณฺฑปาตำ ทตฺวา ตทเหว รญฺโญ จนฺทปชฺโชตสฺส **อคฺคมเหสิฏฺฐานำ** ปตฺตา ฯเปฯ (มิลินฺท. ๒๘๑)
(พระนาคเสน)
ขอถวายพระพร แม้ในภพปัจจุบัน ทาสชื่อปุณณะ ถวายโภชนาหารแก่ท่านพระสารีบุตร ก็ได้ครองตำแหน่งเศรษฐีในวันเดียวกันนั้นนั่นแหละ เขาปรากฏว่าเป็นปุณณเศรษฐี ในปัจจุบันนี้ พระนางโคปาลมาตาเทวี ทรงถวายบิณฑบาตแก่พระเถระมีพระมหากัจจายนะเป็นรูปที่ ๘ ด้วยทรัพย์ ๘ กหาปณะที่พระนางขายพระเกศาของพระองค์ได้มา ได้รับ**ตำแหน่งอัครมเหสี**ของพระเจ้าจันทปัชโชติในวันนั้นนั่นแหละ...

อคฺคมเหสิภาว (ปุ)
[อคฺคมเหสี + ภาว]

ความเป็นอัครมเหสี, ความเป็นราชินีผู้เลิศ.

ความเป็นพระมเหสีของพระเจ้าแผ่นดิน.

จูฬสุภทฺทา อตฺตนา ลทฺธผลาผลํ ปจฺเจกพุทฺธานํ ทตฺวา ภนฺเต อิโต จวิตฺวา มทฺทราชกุเล นิพฺพตฺติตฺวา สุภทฺทา นาม ราชกญฺญา หุตฺวา วยปฺปตฺตา พาราณสิรญฺโญ **อคฺคมเหสิภาวํ** ปตฺวา ตสฺส ปิยา มนาปา ตํ อตฺตโน รุจึ กาเรตุ สมตฺถา หุตฺวา ตสฺส อาจิกฺขิตฺวา เอกํ ลุทฺทกํ เปเสตฺวา อิมํ หตฺถึ วิสปีเตน สลฺเลน วิชฺฌาเปตฺวา ชีวิตกฺขยํ ปาเปตฺวา ฉพฺพณฺณรํสึ วิสฺสชฺเชนฺเต ยมกทนฺเต อาหราเปตุ สมตฺถา โหมีติ ปตฺถนํ จเปสิ.

(ชา.อฏ. ๕/๔๘๗)

นางจูฬสุภัททา ได้ถวายผลาผลที่ตนได้แก่พระปัจเจกพุทธเจ้าแล้วตั้งความปรารถนาว่า ข้าแต่ท่านผู้เจริญ ดิฉันเคลื่อนจากอัตภาพนี้ในชาตินี้แล้ว ขอให้ได้บังเกิดในตระกูลมัททราช และได้นามว่าสุภัททาราชกัญญา เจริญวัยแล้ว ขอให้ถึง**ความเป็นอัครมเหสี** (ขอให้ได้เป็นอัครมเหสี) ของพระเจ้าพาราณสี เป็นที่รักใคร่โปรดปรานของพระองค์ จนสามารถทำอะไรได้ตามชอบใจ และสามารถจะทูลท้าวเธอให้ทรงใช้นายพรานคนหนึ่งไปยิงช้างเชือกนี้ ด้วยลูกศรอาบยาพิษจนถึงแก่ความตาย และให้นำงาทั้งคู่อันเปล่งปลั่งด้วยรัศมี ๖ ประการนำมาให้ได้.

อคฺคมเหสี (ถี)

[อคฺค + มเหสี]

อัครมเหสี, ราชินีผู้เลิศ.

พระมเหสีของพระเจ้าแผ่นดิน.

เอสา ภิกฺขเว อิตฺถี กาลิงฺคสฺส รญฺโญ **อคฺคมเหสี** อโหสิ. สา อิสฺสาปกตา สปตฺตึ องฺคารกฏาเหน โอกิริ. (วิ. ๑/๔๗, สํ. ๑/๔๕๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรตหญิงตนนั้นเคยเป็น**อัครมเหสี**ของพระเจ้ากาลิงคะ นางขี้หึง เอากระทะ มีถ่านไฟคลอกหญิงร่วมสามี[เพราะผลกรรมนั้น จึงตกนรกหมกไหม้อยู่หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอัตภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมที่ยังเหลือ โมคคัลลานะกล่าวจริงจึงไม่ต้องอาบัติ]

อคฺคมาลา (ถี)

[อคฺค + มาลา]

มาลา = มา (มาเน) + อล + อา

ดอกไม้ออกครั้งแรก

ดู อคฺคปุปฺผ

อคฺคยาคุ (ถี)

[อคฺค + ยาคุ]

ข้าวยาคูที่ถวายครั้งแรก.

ยาคุ = ยา ธาตุ (ปาปุณเน) + คุ ปัจจัย

อีกนัยหนึ่ง ยช (กรเณ) + ณ ลบ ณ, พฤทธิ์ อ เป็น อา, แปลง ช เป็น ค, อ เป็น อุ

อีกนัยหนึ่ง ยุ (มิสฺสเน) + คุ แปลง อุ เป็น อา

การประกอบรูปศัพท์อีกนัยหนึ่ง (นิปฺผาทนูปายนฺตร) เป็นวิธีการแสดงการนอกจากวิธีตามปกติ (เป็นวิธีพิเศษ)

อคฺคยาคุภตฺต (น)

[อคฺค + ยาคุ + ภตฺต]

ข้าวยาคูและภัตที่ถวายครั้งแรก, ข้าวยาคู และภัตรอันเลิศ.

อถ นำ สตฺถา มา จินฺตยีติ สมสฺสาเสตฺวา ตำ อิตฺถิมาห อิมำ เนตฺวา อตฺตโน เคเห นิวาสาเปตฺวา **อคฺคยาคุภตฺเตหิ** ปฏิชคฺคาหีติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๓๓)

ลำดับนั้น พระบรมศาสดาตรัสปลอบนางยักษิณีนั้นว่า เจ้าอย่าวิตกเลย ดังนี้แล้ว ตรัสกะหญิงนั้นว่า เจ้าจงนำนางยักษิณีไป ให้อยู่ในเรือนของตน แล้วจงปรนนิบัติด้วย**ข้าวยาคูและภัตรอันเลิศ**.

อคฺคยาน (น)

[อคฺค + ยาน]

ยานชั้นเลิศ, ยานอันประเสริฐ.

สเสตจฺฉตฺตำ สอุปาเหยฺยำ
สาถพฺพนำ สหตฺถิปำ
อคฺคยานำ ราชวาหึ
พฺราหฺมณานำ อทา คชำ. (ชา. ๒/๓๑๔)

(ชาวนิคมและชาวกรุงสีพีกราบทูลแด่พระเจ้ากรุงสญชัยให้ทรงทราบว่า)
ทำไม พระเวสสันดร จึงได้พระราชทานพญาช้างราชพาหนะซึ่งเป็น**ยานชั้นเลิศ** เป็นทรัพย์อย่างประเสริฐ พร้อมทั้งฉัตรขาว เครื่องลาด หมอช้าง และคนเลี้ยงช้างแก่พวกพราหมณ์.

อคฺคยุค (ปุ)

[อคฺค + ยุค] ปลายแอก.

ตทา จ กาเลน กาลำ สตฺถวาหา ปญฺจหิ สกฏสเตหิ มรุกนฺตารำ ปฏิปชฺชนฺติ. มรุกนฺตาเร ปน ทิวา น สกฺกา คนฺตุำ, รตฺตึ คมนำ โหติ. อถ ปุริมสกฏสฺส **อคฺคยุเค** ยุตฺตพลิพทฺทา คจฺฉนฺตา นิวตฺติตฺวา อาคตมคฺคาภิมุขาว อเหสุำ. อิตรสกฏานิ ตเถว นิวตฺติตฺวา อรุเณ อุคฺคเต นิวตฺติตภาวำ ชานึสุ.

(ม.อฏ. ๒/๓๐๖, สำ.อฏ. ๑/๑๙๒)

ครั้งนั้น พ่อค้าเกวียน นำเกวียน ๕๐๐ เล่ม ดำเนินไปในทะเลทรายตามฤดูกาล และในทะเลทรายนั้น ไม่สามารถไปเวลากลางวันได้ ต้องไปในเวลากลางคืน ครั้งนั้น โคผู้ที่เทียม**ปลายแอก**ของเกวียนเล่มแรกเดินไปแล้วเลี้ยวกลับ ได้มุ่งหน้าไปสู่ทางที่เดินมาแล้ว เกวียนเล่มต่อมาก็เลี้ยวกลับเหมือนกัน เมื่อรุ่งสางจึงรู้ว่าหมู่เกวียนย้อนกลับ.

อคฺครยฺห (ติ) ดู อคารยฺห

อคฺครส (ปุ)

[อคฺค + รส]

(๑) น้ำอ่องุ่นที่คั้นครั้งแรก, น้ำองุ่นรสเลิศ.

อปฺปำ ปิวิตฺวาน นิหีนชจฺโจ
โส มชฺชตี เตน ชนินฺท ปุฏฺโจ
โธรยฺหสีลี จ กุลมฺหิ ชาโต
น มชฺชตี **อคฺครสำ** ปิวิตฺวา. (ชา. ๑/๔๗)

(พระโพธิสัตว์กราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นจอมชน ลานั้นมีชาติเลวทราม ดื่มน้ำอ่งุ่นมีรสน้อย อันรสนั้นถูกต้องแล้วย่อมเมา ส่วนม้าสินธพเกิดในตระกูล มีปกตินำพาธุระ ดื่ม**น้ำอ่งุ่นที่คั้นเป็นครั้งแรก** แล้ว ก็ไม่เมา.

อคฺครสนฺติ สพฺพปจฺฉิมํ คหิตํ มุทฺทิกรสํ ปิวิตฺวาปิ น มชฺชติ. (ชา.อฏ. ๒/๘๘)

บทว่า **อคฺครสํ** (น้ำอ่งุ่นที่คั้นเป็นครั้งแรก) ความว่า ม้าสินธพแม้ดื่มน้ำอ่งุ่นที่คั้นเป็นครั้งแรกก่อนน้ำอ่งุ่นทั้งหมดแล้ว ก็ไม่เมา.

(๒) รสดี, อาหารที่มีรสดี.

ดู อคฺครสปริติตฺต

อคฺครสทายก (ติ)

[อคฺคทายก + รส]

ผู้ถวายอาหารมีรสเลิศ - มีรสดี.

ดู อุตฺตมคฺครสทายก. (ที.อฏ. ๓/๑๐๙)

อคฺครสปริติตฺต (ติ)

[อคฺครส + ปริติตฺต]

ปริติตฺต = ปริ + ติป (ปีณเน) + ต

ผู้อิ่มด้วยอาหารที่มีรสชั้นเลิศ, ผู้อิ่มด้วยอาหารที่มีรสดี.

เสยฺยถาปิ โภ ปุริโส **อคฺครสปริติตฺโต** น อญฺเญสํ หีนานํ รสานํ ปิเหติ, เอวเมวํ โข โภ ยโต ยโต ตสฺส โภโต โคตมสฺส ธมฺมํ สุณาติ ยทิ สุตฺตโส, ยทิ เคยฺยโส, ยทิ เวยฺยากรณโส, ยทิ อพฺภุตธมฺมโส ตโต ตโต น อญฺเญสํ ปุถุสมณพฺราหฺมณปฺปวาทานํ ปิเหติ.

(อ. ๒/๒๐๗)

ปิงคิยานีพราหมณ์ตอบว่า

ท่านผู้เจริญ บุคคลฟังธรรมของท่านพระสมณโคดมพระองค์นั้นโดยลักษณะใดๆ คือ โดยสุตตะ เคยยะ เวยยากรณะ หรืออัพภูตธรรม ไม่ปรารถนาการสนทนาของสมณพราหมณ์เป็นอันมากเหล่าอื่นโดยลักษณะนั้นๆ เปรียบเหมือนบุรุษ**ผู้อิ่มด้วยอาหารมีรสชั้นเลิศ** แล้ว ไม่ปรารถนารสที่เลวเหล่าอื่น.

อคฺครสปริติตฺโตติ โภชนรเสสุ ปายาโส เสฺนหรเสสุ โคสปฺปิ, กสาวรเสสุ ขุทฺทกมธุ อเนฬกํ, มธุรรเสสุ สกฺกราติ เอวมาทโย อคฺครสา นาม. เตสุ เยน เกนจิ ปริติตฺโต อากณฺฐปฺปมาณํ ภุญฺชิตฺวา จิโต. (อ.อฏ. ๓/๗๐)

บทว่า **อคฺครสปริติตฺโต** (ผู้อิ่มด้วยอาหารมีรสเลิศ) ความว่า รสมีอาทิอย่างนี้คือ บรรดารสโภชนะ ข้าวปายาสเป็นเลิศ บรรดารสข้นเนยใสจากโคเป็นเลิศ บรรดารสฝาด ผึ้งอ่อนเป็นเลิศ บรรดารสหวาน น้ำตาลกรวดเป็นเลิศ ชื่อว่ารสเลิศ. เป็นผู้อิ่มแล้วด้วยรสอย่างใดอย่างหนึ่งในบรรดารสเลิศเหล่านั้น บริโภคพอหอมปากหอมคอดำรงอยู่ได้.

อคฺคราช (ปุ)

[อคฺค + ราช]

พระราชายอดเยี่ยม, พระราชาผู้เลิศ, พระราชาผู้เป็นเอกราช.

โก ปเนตฺถ รโถ, อลิกํ ตฺวํ มหาราช ภาสสิ มุสาวาทํ, นตฺถิ รโถ, ตฺวํสิ มหาราช สกลชมฺพุทีเป **อคฺคราชา**, กสฺส ปน ตฺวํ ภายิตฺวา มุสาวาทํ ภาสสิ, สุณนฺตุ เม โภนฺโต ปญฺจสตา โยนกา อสีติสหสฺสา จ ภิกฺขู, อยํ มิลินฺโท ราชา เอวมาห รเถนาหํ อาคโตสฺมีติ, สเจ ตฺวํ มหาราช รเถนาคโตสิ, รถํ เม อาโรเจหีติ วุตฺโต สมาโน รถํ น สมฺปาเทติ, กลฺลํ นุ โข ตทภินนฺทิตุนฺติ. (มิลินฺท. ๒๖)

(พระนาคเสน) ก็ในคำว่า รถนี้ ไหนเล่ารถ ขอถวายพระพร พระองค์ตรัสเหลาะแหละ เป็นมุสาวาท รถไม่มีหรอก ขอถวายพระพร พระองค์ก็จัดว่าเป็น**พระราชายอดเยี่ยม**ในชมพูทวีปทั้งสิ้น ทรงกลัวใครกันเล่า จึงได้ตรัสมุสาวาท ท่านผู้เจริญทั้งหลาย ทั้งข้าหลวงโยนก ๕๐๐ คน ทั้งพระภิกษุ ๘๐,๐๐๐ รูป ขอจงฟังข้าพเจ้า พระเจ้ามิลินท์พระองค์นี้ตรัสอย่างนี้ว่า ข้าพเจ้ามาด้วยรถ ขอถวายพระพร มหาบพิตร ถ้าพระองค์เสด็จมาด้วยรถ ก็ขอจงบอกรถให้อาตมภาพทราบ ดังนี้แล้ว พระราชาไม่ทรงสามารถยืนยันถึงสิ่งที่ชื่อว่ารถได้ ควรหรือหนอที่พระองค์จะทรงเปล่งรับสั่งเช่นนั้นออกมา.

ดู เอกราชา

อคฺควนฺตุ (ติ)

[อคฺค + วนฺตุ. ถึ. อคฺควตี]

มีหัวหน้ายอดเยี่ยม, มีข้อปฏิบัติอย่างเลิศ.

เทฺวมา ภิกฺขเว ปริสา. กตมา เทฺว. อนคฺควตี จ ปริสา **อคฺควตี** จ. (อ.๑/๗๑)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บริษัท ๒ จำพวกนี้ คือ บริษัทที่ไม่มีหัวหน้ายอดเยี่ยม และบริษัทที่**มีหัวหน้ายอดเยี่ยม**.

อคฺควตีติ อุตฺตมปุคฺคลวตี, อคฺคาย วา อุตฺตมาย ปฏิปตฺติยา สมนฺนาคตา.

(อ.อฏ. ๒/๔๖)

บทว่า **อคฺควตี** (มีหัวหน้ายอดเยี่ยม) ได้แก่ มีบุคคลผู้สูงสุด หรือเพียบพร้อมด้วยข้อปฏิบัติอย่างเลิศคือสูงสุด.

อคฺควนฺทน (น/ถึ)

[อคฺค + วนฺทน]

การไหว้ครั้งแรก, การไหว้ก่อนคนอื่นในเวลาเช้าตรู่, ถวายบังคมก่อน.

สา (จิญฺจมาณวิกา) สาธุ อยฺยา มยฺหเมเวโส ภาโร มา จินฺตยิตฺถาติ วตฺวา ปกฺกมิตฺวา อิตฺถิมายาสุ กุสลตาย ตโต ปฏฺจาย สาวตฺถิวาสีนํ ธมฺมกถํ สุตฺวา เชตวนา นิกฺขมนสมเย อินฺทโคปกวณฺณํ ปฏฺ ปารุปิตฺวา คนฺธมาลาทิหตฺถา เชตวนาภิมุขี คจฺฉนฺตี อิมาย เวลาย กุหึ คจฺฉสีติ วุตฺเต กึ ตุมฺหากํ มม คมนฏฺจาเนนาติ วตฺวา เชตวนสมีเป ติตฺถิยาราเม วสิตฺวา ปาโตว **อคฺควนฺทนํ** วนฺทิสฺสามาติ นครา นิกฺขมนฺเต อุปาสกชเน เชตวเน วุตฺถา วิย หุตฺวา นครํ ปวิสติ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๑๖, ชา.อฏ. ๔/๑๘๙)

นางจิญจมาณวิกานั้นกล่าวว่า ดีละ พระผู้เป็นเจ้าทั้งหลาย ข้อนี้จงเป็นภาระของดิฉันเอง, ท่านทั้งหลายอย่าคิดแล้ว ดังนี้แล้ว หลีกไป ห่มผ้ามีสีดุจแมลงค่อมทอง มีมือถือของ

หอมและระเบียบดอกไม้เป็นต้น เดินมุ่งหน้าตรงไปพระเชตวัน ในสมัยเป็นที่ฟังธรรมกถาแห่งชนชาวเมืองสาวัตถี แล้วเดินออกจากพระเชตวันตั้งแต่กาลนั้น เพราะความที่นางเป็นผู้ฉลาดในมายาของหญิง เมื่อผู้อื่นถามว่า เธอจะไปไหนในเวลานี้ ? จึงกล่าวว่า ประโยชน์อะไรของพวกท่านด้วยที่ที่เราจะไป พักอยู่ในวัดของเดียรถีย์ในที่ใกล้พระเชตวัน เมื่อคนผู้เป็นอุบาสก ออกจากพระนครแต่เช้าตรู่ด้วยหวังว่า **จักถวายบังคมก่อน**. (นาง) ทำทีเหมือนอยู่ในพระเชตวันเข้าไปสู่พระนคร.

อคฺควร (ติ)

[อคฺค + วร]

อันประเสริฐยอดเยี่ยม, ทั้งเลิศทั้งประเสริฐ, (ปุ) พรอันประเสริฐ.

ราชา นาม มหาราช สพฺพชนมนุสฺเส อภิภวิตฺวา ननฺทยนฺโต ญาติสงฺฆํ, โสจยนฺโต อมิตฺตสงฺฆํ, มหติมหายสสิริหรึ ถิรสารทณฺฑํ อนูนสตสลากาลงฺกตํ อุสฺสาเปติ ปณฺฑรวิมลเสตจฺฉตฺตํ, ภควาปิ มหาราช โสจยนฺโต มารเสนं มิจฺฉาปฏิปนฺนं ननฺทยนฺโต เทวมนุสฺเส สมฺมาปฏิปนฺเน ทสสหสฺสิยา โลกธาตุยา มหติมหายสสิริหรึ ขนฺติถิรสารทณฺฑํ ญาณวรสตสลากาลงฺกตํ อุสฺสาเปติ **อคฺควร**วิมุตฺติปณฺฑรวิมลเสตจฺฉตฺตํ, เตนาปิ การเณน ตถาคโต วุจฺจติ ‘ราชาติ. (มิลินฺท. ๒๒๑)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร ธรรมดาว่าพระราชา ทรงครอบงำมนุษย์ทุกคน ทรงทำหมู่พระญาติให้บันเทิง ทำหมู่ศัตรูให้เศร้าโศก ทรงยกเศวตฉัตรอันขาวสะอาดปราศจากมลทินที่มีคันถือเป็นไม้แก่นมั่นคง ประดับด้วยซี่ไม่ต่ำกว่าร้อย นำมาซึ่งพระยศและพระสิริที่ยิ่งใหญ่ ขอถวายพระพร แม้พระผู้มีพระภาค ก็ทรงทำทัพมารผู้ปฏิบัติผิด ให้เศร้าโศก ทรงทำเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายผู้ปฏิบัติชอบให้บันเทิง ทรงยกเศวตฉัตรอันขาวสะอาดปราศจากมลทินคือวิมุตติ**อันประเสริฐยอดเยี่ยม** มีคันถือเป็นไม้แก่นอันมั่นคงคือขันติ ประดับด้วยซี่ตั้งร้อยคือพระญาณอันประเสริฐ นำมาซึ่งพระยศและพระสิริที่ยิ่งใหญ่ในหมื่นโลกธาตุ แม้เพราะเหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกพระตถาคตว่าพระราชา.

อคฺควาท (ปุ)

[อคฺค + วาท]

วาทะดั้งเดิม, หลักนิยมอันเลิศ, เถรวาท.

อคฺควาที (ติ)

[อคฺค + วท (วากฺเย) + ณี]

ผู้มีปกติตรัสคำอันประเสริฐ, ผู้มีวาทะเป็นเลิศ, พระพุทธเจ้า.

ปญฺญาย เฉตฺวา วิปถานุสารินํ
โยเคน นิคฺคยฺห ปเถ นิเวสิย
ทิสฺวา สมุทยํ วิภวญฺจ สมฺภวํ
ทายาทโก เหหิสิ **อคฺควาทิโน**.

(เถร. ๓๖๑)

(พระตาลปุฏเถระ หวังจะจำแนกแสดงโยนิโสมนสิการโดยประการต่าง ๆ จึงได้กล่าวสอนภิกษุทั้งหลายว่า)

ท่านตัดเหตุเกิดคืออายตนะที่แล่นไปผิดทางด้วยปัญญา ข่มมันเสียด้วยความเพียร ให้ตั้งมั่นอยู่ในทางถูก เห็นแจ้งทั้งความเกิดและความดับ จักเป็นทายาทของ**ผู้มีปกติตรัสคำอันประเสริฐ** (พระพุทธเจ้า).

อคฺควิชฺชา (ถี)

[อคฺค + วิชฺชา] วิชชาอันเลิศ.

(ก) อาสวักขยญาณ.

(ข) อรหัตตมรรคญาณ.

ยาย กตกิจฺจา โหนฺติ, ตาย **อคฺควิชฺชาย** อธิคตาย เตวิชฺชตาภาโว นิปฺปริยายตา.

(มูลฏี. ๓/๓๔)

ความเป็นผู้กระทำกิจเสร็จแล้ว (ความเป็นพระอรหันต์) ย่อมมีได้ด้วย**วิชชาอันเลิศ**ใด เมื่อวิชชาอันเลิศนั้น อันบุคคลได้บรรลุแล้ว ภาวะคือความเป็นผู้ทรงวิชชา ๓ ย่อมเป็นเนื้อความโดยตรง.

อคฺควิชฺชาติ อาสวกฺขยญาณํ, อคฺคมคฺคญาณเมว วา เวทิตพฺพํ. (อนุ.ฏี. ๓/๔๗)

บทว่า **อคฺควิชฺชา** (วิชชาอันเลิศ) พึงทราบว่าเป็นอาสวักขยญาณ หรือมรรคญาณอันเลิศ (อรหัตตมรรคญาณ).

[วิชฺชา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

(๑) สภาวะขจัดความมืด

สพฺพกิเลสานํ ขยสมเย ญาณํ. ตยิทํ จตุสจฺจจฺฉาทกตมํ วิชฺฌตีติ วิชฺชา.

(อาสวักขยญาณ) คือ ญาณในขณะ[เกิดมรรค]อันสิ้นสรรพกิเลส อาสวักขยญาณนั้น ชื่อว่าวิชชา โดยความหมายว่า สภาวะขจัดความมืดอันปิดบังสัจจะ ๔

คำว่า **วิชฺชา** ในความหมายนี้ สำเร็จรูปมาจาก วิธ ธาตุ = เจาะ, ทำลาย + ณฺย ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

(๒) สภาวะกระทำให้ปรากฏ

ตํ ตมํ วิชฺฌิตฺวา จตฺตาริ สจฺจานิ วิทิตานิ ปากฏานิ กโรตีติ วิทิตกรณฏฺเฐนาปิ วิชฺชา.

ชื่อว่า วิชชา โดยความหมายว่า สภาวะกระทำให้ปรากฏ เพราะอรรถว่าทำสัจจะ ๔ ให้ปรากฏ เนื่องจากขจัดความมืดนั้น.

คำว่า **วิชฺชา** ในความหมายนี้ สำเร็จรูปมาจาก วิทิต บทหน้า + กร ธาตุ = ทำ + อ ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย

แม้คัมภีร์สัททนีติ (ธาตุมาลา หน้า ๔๘๘-๘๙) ก็แสดงรากศัพท์ของ วิชฺชา ว่ามาจาก วิธ ธาตุ และ กร ธาตุที่มี วิทิต ศัพท์เป็นบทหน้า ดังมีข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

ตโมขนฺธาทิปทาลนฏฺเฐน วา อตฺตโน ปฏิปกฺขํ วิชฺฌตีติ วิชฺชา. ตโต เอว อตฺตโน วิสยํ วิทิตํ กโรตีติปิ วิชฺชา.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า **วิชชา** คือ สภาวะขจัดปฏิปักษ์ของตน โดยความหมายว่า ทำลายกลุ่มความมืดเป็นต้น เพราะเหตุนั้น จึงชื่อว่าวิชชา โดยความหมายอีกอย่างหนึ่งว่า ทำอารมณ์ของตนให้ปรากฏ]

อคฺควิปาก (ปุ/ติ)

[อคฺค + วิปาก]

(ปุ) ผลอันเลิศ, (ติ) มีผลอันเลิศ.

อคฺควิปากตา (ถี)

[อคฺควิปาก + ตา]

ความมีผลอันเลิศ.

ทุติยสุมึ ปน อตฺเถ ยถาวุตฺเตสุ อคฺเคสุ พุทฺธาทีสุ อุปฺปตฺติยา อคฺคภูตา ปสาทา อคฺคปฺปสาทา. เย ปน อริยมคฺเคน อาคตา อเวจฺจปฺปสาทา, เต เอกนฺเตเนว อคฺคภูตา ปสาทาติ อคฺคปฺปสาทา. ยถาห อิธ ภิกฺขเว อริยสาวโก พุทฺเธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคโต โหตีติอาทิ. **อคฺควิปากตฺตา**ปิ เจเต อคฺคปฺปสาทา. วุตฺตญฺหิ อคฺเค โข ปน ปสนฺนานํ อคฺโค วิปาโกติ.

(อิติวุต.อฏ. ๒๗๕)

แต่ความเลื่อมใสที่เป็นของล้ำเลิศ เพราะเกิดขึ้นในพระพุทธเจ้าเป็นต้นผู้ล้ำเลิศตามที่กล่าวมาแล้วในความหมายที่ ๒ ชื่อว่าเป็นความเลื่อมใสอันล้ำเลิศ. ส่วนชนเหล่าใด ดำเนินมาแล้วตามทางของพระอริยเจ้า มีความเลื่อมใสหยั่งลงแล้ว ความเลื่อมใสเหล่านั้น เป็นความเลื่อมใสล้ำเลิศโดยส่วนเดียวนั่นเอง ฉะนั้น จึงชื่อว่าอัคคัปปสาทา ดังที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อริยสาวกในพระศาสนานี้ เป็นผู้ประกอบแล้ว ด้วยความเลื่อมใสที่หยั่งลงแล้วในพระพุทธเจ้าดังนี้เป็นต้น. อนึ่ง ความเลื่อมใสเหล่านี้ ชื่อว่าเป็นความเลื่อมใสล้ำเลิศเพราะ**ความมีผลอันเลิศ**บ้าง. สมดังที่พุทธองค์ได้ตรัสไว้ว่า ก็เมื่อบุคคลเลื่อมใส ในสิ่งที่เลิศแล้ว ผลล้ำเลิศก็จะมี.

อคฺควิปากตฺต (น)

[อคฺควิปาก + ตฺต]

ความมีผลอันเลิศ. ดู อคฺคปฺปสาท

อคฺควิภูสน (น)

[อคฺค + วิภูสน] เครื่องประดับอันเลิศ.

ตตฺถ สิยา นนุ อิทํ สีลํ นาม โยคิโน **อคฺควิภูสนํ** ? ยถาหุ โปราณา

สีลํ โยคิสฺส'ลงฺกาโร

สีลํ โยคิสฺส มณฺฑนํ

สีเลหิ'ลงฺกโต โยคี

มณฺฑเน อคฺคตํ คโตติ. (ที.อฏ. ๑/๕๕)

ในข้อนั้น หากจะพึงมีคำถามว่า ธรรมดาว่าศีลนี้ เป็น**เครื่องประดับอันเลิศ**ของพระโยคีมิใช่หรือ สมดังที่พระโบราณาจารย์กล่าวว่า

ศีลเป็นอลังการของพระโยคี ศีลเป็นเครื่องประดับของพระโยคี พระโยคีผู้ตกแต่งด้วยศีลทั้งหลาย ถึงความเป็นผู้เลิศในการประดับดังนี้.

อคฺคสทิส (ติ)

[อคฺค + สทิส] เช่นกับปลาย.

ดู ฏงฺกิตกณฺณ (วิ.อฏ. ๓/๓๑๑)

อคฺคสทฺท (ปุ)

[อคฺค + สทฺท] อคฺคศัพท์.

อยํ **อคฺคสทฺโท** อาทิโกฏิโกฏฺฐาสเสฏฺเจสุ ทิสฺสติ. (วิ.อฏ. ๑/๑๔๑)

อัคคศัพท์นี้ (ในบทว่า อชฺชตคฺเค นี้) ย่อมปรากฏในอรรถ คือ อาทิ (เบื้องต้น) โกฏิ (เบื้องปลาย) โกฏฐาสะ (ส่วน) และเสฏฐะ (ประเสริฐ).

อคฺคสภาว (ปุ)

[อคฺค + สภาว]

(๑) สภาวะอันประเสริฐ.

อคฺคํ ธมฺมนฺติ อคฺคสภาวํ พุทฺธสุพุทฺธตฺตา ธมฺมสุธมฺมตฺตา สงฺฆสุปฺปฏิปตฺติ รตนตฺตยสฺส อนญฺญสาธารณํ อุตฺตมสภาวํ ทสพลาทิสฺวากฺขาตตาทิสุปฺปฏิปนฺนตาทิคุณสภาวํ วา วิชานตฺ วิชานนฺตานํ. (อิติวุตฺ.อฏ. ๒๗๕)

สองบทว่า **อคฺคํ ธมฺมํ** (ธรรมอันประเสริฐ) ความว่า รู้แจ้งอยู่ คือ รู้ชัดอยู่ซึ่ง**สภาวะอันประเสริฐ** คือความที่พระพุทธเจ้าเป็นผู้ตรัสรู้ดีแล้ว ความที่พระธรรมเป็นธรรมดี และความที่พระสงฆ์เป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ได้แก่ สภาพที่สูงสุดของพระรัตนตรัย ที่ไม่ทั่วไปแก่สิ่งอื่น หรือสภาพของคุณความดีมีทศพลญาณเป็นต้น (ของพระพุทธเจ้า) ความเป็นธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ดีแล้ว (ของพระธรรม) และความเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้วเป็นต้น (ของพระสงฆ์).

(ข) (ติ) มีสภาพอันเลิศ - ประเสริฐ.

ดู อคฺคปกติมนฺตุ

อคฺคสมชฺช (ปุ/ถี)

[อคฺค + สมชฺช]

มหรสพชั้นเยี่ยม, งานฉลองอันเลิศ.

สตฺตมสิกฺขาปเท:-

คิรคฺคสมชฺโชติ คิริมฺหิ **อคฺคสมชฺโช**, คิริสฺสวา อคฺคเทเส สมชฺโช. (วิ.อฏ. ๓/๙๘)

ในสิกขาบทที่ ๗ มีวินิจฉัยดังต่อไปนี้:-

บทว่า **คิรคฺคสมชฺโช** คือ **มหรสพชั้นเยี่ยม** บนภูเขา. อีกนัยหนึ่ง ได้แก่ มหรสพ (ที่แสดง) บนยอดแห่งภูเขา.

อคฺคสมชฺโชติ อุตฺตมํ นจฺจํ, ตํ กิร ปพฺพตมตฺถเก จตฺวา เอกํ เทวตํ อุทฺทิสฺส กโรนฺติ.

(สารตฺถ. ๑/๖๕)

บทว่า **อคฺคสมชฺโช** (มหรสพชั้นเยี่ยม) คือ การฟ้อนรำชั้นเยี่ยม. ได้ยินว่า ชนทั้งหลายยืนอยู่บนยอดเขาแล้วทำมหรสพนั้น โดยอุทิศเทวดา (บวงสรวงเทวดา).

อคฺคสสฺส (น)

[อคฺค + สสฺส]

ข้าวกล้าคราวแรก, ข้าวกล้าที่ออกรวงคราวแรก, ยอดข้าวกล้า.

มหาเสโนปิ โข เทวปุตฺโต เทวโลกา จวิตฺวา โสณุตฺตรพฺราหฺมณสฺส ภริยาย กุจฺฉิสฺมึ ปฏิสนฺธึ อคฺคเหสิ, สห ปฏิสนฺธิคฺคหณา ตโย อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา ปาตุรเหสุ, อาวุธภณฺฑานิ ปชฺชลึสุ, **อคฺคสสฺสํ** อภินิปฺผนฺนํ, มหาเมโฆ อภิปฺปวสฺสิ. (มิลินฺท. ๘)

ฝ่ายมหาเสนเทพบุตร เคลื่อนจากเทวโลก ได้ถือปฏิสนธิในครรภ์ของภรรยาโสณุตตร-พราหมณ์ สิ่งน่าอัศจรรย์ น่าประหลาดใจ ได้ปรากฏขึ้น ๓ ครั้ง พร้อมกับการถือปฏิสนธิ คือ อาวุธยุทธภัณฑ์เรืองแสงขึ้น **ข้าวกล้าคราวแรก**เผล็ดผล เมฆใหญ่ (ฝน) ตกหนัก.

อคฺคสสฺสทาน (น)

[อคฺคสสฺส + ทาน]

ทานคือข้าวกล้าคราวแรก,

ทานปรารภข้าวกล้าออกรวงคราวแรก.

โส เขตฺตํ คนฺตฺวา โอโลเกนฺโต สกลกฺเขตฺตํ กณฺณิกพทฺเธหิ วิย สาลิสีเสหิ สณฺฐนฺนํ ทิสฺวา ปญฺจวิธปีตึ ปฏิลภิตฺวา, “ลาภา วต เมติ จินฺเตตฺวา ปุถุกกาเล ปุถุกคฺคํ นาม อทาสิ, ตามวาสีหิ สทฺธึ **อคฺคสสฺสทานํ** นาม อทาสิ, ฯเปฯ ขลภณฺฑคฺคํ, โกฏฺจคฺคนฺติ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๖๒)

จุลลกาลนั้นไปนาตรวจดูอยู่ เห็นนาดารดาษด้วยรวงข้าวสาลี เหมือนเขามัดไว้เป็นช่อ ๆ ในนาทั้งสิ้น ได้ปีติ ๕ อย่างแล้ว คิดว่า เป็นลาภของเราหนอ ถึงหน้าข้าวเม่าได้ถวายทาน คือ ข้าวเม่าคราวแรก, ได้ถวาย**ทานคือข้าวกล้าคราวแรก** พร้อมกับชาวบ้านทั้งหมด...ทานคือข้าวคราวแรกในลอม ทานคือข้าวคราวแรกในฉาง.

อคฺคสาขา (ถี)

[อคฺค + สาขา] ปลายกิ่ง.

ทฺวินฺนํ ปน นครานํ อนฺตเร อุภยนครวาสีนมฺปิ ลุมฺพินีวนํ นาม มงฺคลสาลวนํ อตฺถิ, ตสฺมึ สมเย มูลโต ปฏฺฐาย ยาว **อคฺคสาขา** สพฺพํ เอกปาลิผุลฺลํ อโหสิ, สาขนฺตเรหิ เจว ปุปฺผนฺตเรหิ จ ปญฺจวณฺณา ภมรคณา นานปฺปการา จ สกุณสงฺฆา มธุรสฺสเรน วิกูชนฺตา วิจรนฺติ.

(ชา.อฏ. ๑/๖๒)

ก็ในระหว่างพระนครทั้งสอง แม้ชาวพระนครทั้งสอง ก็มีสาลวันอันเป็นมงคลชื่อว่าลุมพินีวัน. ในสมัยนั้น สาลวันทั้งปวงได้มีดอกไม้บานเป็นอย่างเดียวกัน ตั้งแต่โคนต้นจนถึง**ปลายกิ่ง**. จากระหว่างกิ่งและระหว่างดอกมีฝูงแมลงภู่ห้าสีและฝูงนกจำนวนมากเที่ยวบินร้องประสานเสียง[ลุมพินีวันทั้งสิ้นจึงเป็นเช่นกับจิตรลดาวัน ดูประหนึ่งเป็นมณฑลของพื้นที่มาร่วมดื่มกัน]

อคฺคสาวก (ปุ)

[อคฺค + สาวก, ถี. สาวิกา]

อัครสาวก, สาวกผู้เลิศ, สาวกผู้ประเสริฐ, (ในอิตถีลิงค์) อัครสาวิกา, สาวิกาผู้เลิศ, สาวิกาผู้ประเสริฐ.

ภควโต **อคฺคสาวกา** สาริปุตฺตโมคฺคลฺลานา.

(วิ. ๔/๓๖๒)

พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะเป็นพระ**อัครสาวก**ของพระผู้มีพระภาค.

โกลิโต อุปติสฺโส จ เทฺว **อคฺคสาวกา** ฯเปฯ เขมา อุปฺปลวณฺณา จ ภิกฺขุนี **อคฺคสาวิกา**.

(พุทฺธวํ. ๓๘๑)

พระอัครสาวก ๒ รูป คือ โกลิตะ และ อุปติสสะ ...**พระอัครสาวิกา** คือ เขมาภิกษุณีและอุบลวัณณาภิกษุณี.

อคฺคสาวกาติ สีลาทิคุเณหิ อุตฺตมสาวกาติ อตฺโถ, น หิ มหาโกฏฺฐิกตฺเถโร อคฺคสาวกลกฺขณปฺปตฺโต. (สํ.ฏี. ๒/๑๒๑)

บทว่า **อคฺคสาวกา** ความว่า สาวกผู้ยอดเยี่ยมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น. แท้จริงแล้ว พระมหาโกฏฐิกเถระไม่ถึงลักษณะของอัครสาวก.

อคฺคสาวกฏฺฐาน (น)

[อคฺคสาวก + ฐาน]

ตำแหน่งอัครสาวก, ตำแหน่งสาวกผู้เลิศ.

ตํ ทิวสญฺเญว ปน สตฺถา วฑฺฒมานกจฺฉายาย เวฬุวเน สาวกสนฺนิปาตํ กตฺวา ทฺวินฺนํ เถรานํ **อคฺคสาวกฏฺฐานํ** ทตฺวา ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๖๑)

ก็ในเวลาบ่ายวันนั้นเอง พระบรมศาสดาทรงประชุมพระสาวกที่พระเวฬุวัน ทรงประทาน**ตำแหน่งอัครสาวก**แก่พระเถระทั้ง ๒ แล้ว ทรงแสดงพระปาติโมกข์.

อคฺคสาวกภาว (ปุ)

[อคฺคสาวก + ภาว]

ความเป็นอัครสาวก, ความเป็นสาวกผู้เลิศ, ภาวะแห่งสาวกผู้เลิศ.

อคฺคสาวกา ปน ภนฺเต กึ กรึสูติ? **อคฺคสาวกภาวาย** ปตฺถนํ กรึสุ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๖๖)

ภิกษุทั้งหลาย ทูลถามว่า ก็พระอัครสาวกทั้ง ๒ ได้ทำกรรมอะไรไว้ ? พระเจ้าข้า.

พระบรมศาสดาตรัสว่า อัครสาวกทั้ง ๒ ทำความปรารถนาเพื่อ**ความเป็นอัครสาวก**.

อคฺคสาวกลกฺขณปฺปตฺต (ติ)

[อคฺคสาวก + ลกฺขณ + ปตฺต]

ถึงลักษณะของอัครสาวก.

อคฺคสาวกาติ สีลาทิคุเณหิ อุตฺตมสาวกาติ อตฺโถ, น หิ มหาโกฏฺฐิกตฺเถโร อคฺคสาวกลกฺขณปฺปตฺโต. (สํ.ฏี. ๒/๑๒๑)

บทว่า **อคฺคสาวกา** (อัครสาวก) ความว่า สาวกผู้ยอดเยี่ยมด้วยคุณมีศีลเป็นต้น แท้จริงแล้ว พระมหาโกฏฐิกเถระไม่**ถึงลักษณะของอัครสาวก**.

อคฺคสิสฺส (ปุ)

[อคฺค + สิสฺส]

ศิษย์ผู้ใหญ่ - ชั้นเลิศ - ชั้นหัวหน้า.

อหํ โปกฺขรสาติสฺส, ตารุกฺขสฺสายํ มาณโวติ อหํ โปกฺขรสาติสฺส เชฏฺฐนฺเตวาสี **อคฺคสิสฺโส**, อยํ ตารุกฺขสฺสาติ ทีเปติ.

(ม.อฏ. ๓/๒๙๔), สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๘๔)

ด้วยคำว่า **อหำโปกฺขรสาติสฺส, ตารุกฺขสฺสายำ มาณโว** (ข้าพระองค์เป็นศิษย์ของท่านโปกขรสาติพราหมณ์ มาณพผู้นี้เป็นศิษย์ท่านตารุกขพราหมณ์) วาเสฏฐมาณพแสดงว่า ข้าพระองค์เป็นศิษย์ชั้นหัวหน้า คือเป็น**ศิษย์ชั้นเลิศ**ของ

โปกขรสาติพราหมณ์ มาณพผู้นี้เป็นศิษย์ของท่านตารุกขพราหมณ์.

อคฺคสุข (น)

[อคฺค + สุข]

สุขอันเลิศ, สุขในตติยฌาน.

ยา “อุเปกฺขโก จ วิหรตีติ เอวมาคตา **อคฺคสุเขปิ** ตสฺมึ อปกฺขปาตชนนี อุเปกฺขา, อยํ ฌานุเปกฺขา นาม. (อภิ.อฏ. ๑/๒๑๖)

อุเบกขาที่ไม่ให้เกิดการตกไปในฝ่ายแห่งสุขในตติยฌานนั้นแม้เป็น**สุขอันเลิศ** อันมาแล้วอย่างนี้ว่า อุเปกฺขโก จ วิหรติ (เป็นผู้วางเฉยอยู่) อุเบกขานี้ ชื่อว่า ฌานุเบกขา.

อคฺคสุญฺญ (น)

[อคฺค + สุญฺญ]

ความว่างอันเลิศ, ธรรมอันเลิศที่ว่างจากความเป็นตน และความเป็นของตน หรือจากสังขาร, นิพพาน.

กตมํ **อคฺคสุญฺญํ** ? อคฺคเมตํ ปทํ เสฏฺฐเมตํ ปทํ วิสิฏฺเมตํ ปทํ ยทิทํ สพฺพสงฺขารสมโถ สพฺพูปธิปฏินิสฺสคฺโค ตณฺหกฺขโย วิราโค นิโรโธ นิพฺพานํ. อิทํ อคฺคสุญฺญํ.

(ปฏิสํ. ๓๖๐)

อัคคสุญญะ (**ความว่างอันเลิศ**) เป็นอย่างไร คือ ทางที่เลิศ ทางที่ประเสริฐ ทางที่วิเศษ คือ ความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสละคืนอุปธิทั้งปวง ความสิ้นไปแห่งตัณหา ความคลายกำหนัด ความดับ นิพพาน นี้ชื่อว่าอัคคสุญญะ (**ความว่างอันเลิศ**).

อคฺคญฺจ ตํ อตฺตตฺตนิเยหิ, สพฺพสงฺขาเรหิ วา สุญฺญญฺจาติ **อคฺคสุญฺญํ**. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๒๓๙)

ชื่อว่า **อัคคสุญญะ** (ความว่างอันเลิศ) เพราะเป็นทางอันเลิศที่ว่างจากความเป็นตนและความเป็นของตน หรือจากสังขารทั้งปวง.

[อตฺตตฺตนิย = อตฺต + อตฺตนิย คำว่า อตฺตนิย มีรูปวิเคราะห์ว่า อตฺตโน อิทนฺติ อตฺตนิยํ (สิ่งนี้เป็นของตนเอง เหตุนั้น สิ่งนี้ชื่อว่า อัตตนิยะ (ของตนเอง) สำเร็จรูปมาจาก อตฺต ศัพท์ + อิย ปัจจัย + น อาคม

คำว่า **อตฺต** (ความเป็นตน) **อตฺตนิย** (ความเป็นของตน) เรียกว่า **ภาวโลปะ** (บทที่ลบภาวะศัพท์) จัดเป็นอุตตรโลปสมาส (สมาสที่ลบบทหลัง) หรือ**ภาวประธาน** (ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน) มีวิเคราะห์ว่า อตฺตโน ภาโว อตฺต, อตฺตนิยสฺส ภาโว อตฺตนิยํ เมื่อควรกล่าวว่า อตฺตตฺต, อตฺตนิยตฺต ลบ ตฺต ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๒๓) ว่า โลโป (ลบตัทธิต-ปัจจัย) ดังคำว่า รตนํ (ความเป็นรัตนะ) มาจาก รตนสฺส ภาโว รตนํ เมื่อควรกล่าวว่า รตนภาว ลบ ภาว ศัพท์ท้าย รตน หรือเมื่อควรกล่าวว่า รตนตฺต ลบ ตฺต ปัจจัยอันเป็นตัทธิตปัจจัยที่แสดงอรรถภาวะ (ภาวปัจจัย) ดังข้อความในโมคคัลลานไวยากรณ์ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ, จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติ ภาวปฺปจฺจยโลโป (ลบภาวปัจจัยในตัวอย่าง

ว่า พุทฺเธ รตนํ ปณีตํ, (ความเป็นรัตนะอันประณีตในพระพุทธเจ้า), จกฺขุ สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตน หรือความเป็นของตน)

คำอธิบายข้างต้น กล่าวตามคัมภีร์อรรถกถา ขุททกปาฐะ (หน้า ๑๕๗) ว่า

จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วาติเอวมาทีสุ อตฺตภาเวน วา อตฺตนิยภาเวน วาติ อตฺโถ. อิตรถา หิ จกฺขุ อตฺตา วา อตฺตนิยํ วาติ อปฺปฏิสิทฺธเมว สิยา.

ปาฐะว่า จกฺขุ โข อานนฺท สุญฺญํ อตฺเตน วา อตฺตนิเยน วา (ดูก่อนอานนท์ จักษุว่างเปล่าจากความเป็นตนหรือความเป็นของตน) เป็นต้น ความว่า [จักษุว่างเปล่า]โดยความเป็นตน หรือโดยความเป็นของตน. มิฉะนั้นแล้วก็ไม่อาจคัดค้านว่าจักษุเป็นตนหรือเป็นของตน.

ภาวประธาน คือ ศัพท์ที่มีอรรถภาวะเป็นประธาน จัดเป็นสำนวนทางภาษาอย่างหนึ่ง ที่เรียกว่า **ฐานูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงที่ตั้ง แต่มุ่งให้หมายถึงสิ่งที่อาศัย (ที่ตั้ง = สิ่งใด สิ่งหนึ่ง, สิ่งที่อาศัย = กิริยาของสิ่งนั้น) เรื่องนี้ ตรงกับคำไทยว่า ศาลตัดสิน ซึ่งที่จริงแล้ว ศาลตัดสินไม่ได้ แต่ผู้พิพากษาในศาลเป็นผู้ตัดสิน ในคัมภีร์ฎีกามักยกอุทาหรณ์ว่า มญฺจา โฆสนฺติ (เตียงโห่ร้องอยู่) หรือ มญฺจา อุกฺกฏฺฐึ กโรนฺติ (เตียงทำเสียงโห่ร้อง) โดยหมายถึงผู้ที่อยู่บนเตียงโห่ร้อง หรือทำเสียงโห่ร้องอยู่]

อคฺคเสฏฺฐภาว (ปุ)

[อคฺค + เสฏฺฐ + ภาว]

ความเป็นทานทั้งเลิศทั้งประเสริฐ, ภาวะแห่งทานทั้งเลิศทั้งประเสริฐ.

อิทานิ เยหิ ทานาทีหิ ยุตฺตสฺส อิโต พาหิรกพฺราหฺมณสฺส พฺราหฺมณกิจฺจํ ปริปุณฺณํ มญฺญนฺติ, เตหิ อตฺตโน ทานาทีนํ **อคฺคเสฏฺฐภาวํ** ปกาเสตุํ เทฺวมานิ ภิกฺขเว ทานานีติอาทิ อารทฺธํ. (อิติวุต.อฏ. ๓๐๗)

พวกพราหมณ์ ย่อมสำคัญพราหมณกิจของพราหมณ์ภายนอกจากศาสนานี้ ผู้ประกอบด้วยคุณมีทานเป็นต้นเหล่าใดว่าบริบูรณ์บัดนี้ เพื่อจะทรงประกาศว่า **คุณมีทานเป็นต้นของพระองค์ทั้งเลิศทั้งประเสริฐ**กว่าคุณเหล่านั้น จึงเริ่มพระดำรัสว่า เทฺวมานิ ภิกฺขเว ทานานิ เป็นต้น.

อคฺคเสฏฺฐิ (ปุ)

[อคฺค + เสฏฺฐิ]

เศรษฐีชั้นเลิศ, มหาเศรษฐี.

สตฺถา สิตการณํ กเถนฺโต ปสฺสานนฺท อิมํ มหาธนเสฏฺฐิปุตฺตํ อิมสฺมึ นคเร เทฺวอสีติโกฏิธนํ เขเปตฺวา ภริยํ อาทาย ภิกฺขาย จรนฺตํ. สเจ หิ อยํ ปจมวเย โภเค อเขเปตฺวา กมฺมนฺเต ปโยชยิสฺส, อิมสฺมึเยว นคเร **อคฺคเสฏฺฐิ** อภวิสฺส. สเจ ปน นิกฺขมิตฺวา ปพฺพชิสฺส, อรหตฺตํ ปาปุณิสฺส ฯเปฯ (ธมฺม.อฏ. ๒/๘๓)

พระบรมศาสดา เมื่อจะตรัสบอกเหตุที่ทรงแย้มจึงตรัสว่า อานนท์ เธอจงดูบุตรเศรษฐีผู้มีทรัพย์มากผู้นี้ ผลาญทรัพย์เสีย ๑๖๐ โกฏิ พาภรรยาเที่ยวขอทานอยู่ในนครนี้แล ก็ถ้าบุตรเศรษฐีนี้ ไม่ผลาญทรัพย์ให้หมดสิ้น จักประกอบการงานในปฐมวัย, ก็จักได้เป็น**เศรษฐีชั้นเลิศ**ในนครนี้แล ถ้าจักออกบวช, ก็จักบรรลุอรหัตตผล...

อคฺคหณ (น)

[น + คหณ] การไม่ยึดถือ.

(ก) ความไม่ถือมั่น.

อนุปาทานายาติ อคฺคหณตฺถาย.

(วิ.อฏ. ๑/๑๘๒)

บทว่า **อนุปาทานาย** (เพื่อความไม่ถือมั่น) คือ เพื่อประโยชน์คือความไม่ถือมั่น.

อคฺคหณตฺถายาติ กิเลเส อคฺคหณตฺถาย, ภวโภเค วา ตณฺหาทิฏฺฐิวเสน อคฺคหณตฺถาย.

(สารตฺถ. ๒/๑๖)

บทว่า **อคฺคหณตฺถาย** (เพื่อประโยชน์คือความไม่ถือมั่น) ความว่า เพื่อประโยชน์คือความไม่ถือมั่นกิเลส หรือเพื่อประโยชน์คือความไม่ถือมั่นภพและสมบัติ (มนุษย์สมบัติ หรือสวรรค์สมบัติ) โดยเนื่องด้วยตัณหาและทิฏฐิ.

(ข) การไม่กล่าว.

ตสฺมา ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว อคฺคหิตานํ **อคฺคหเณ**, คหิตานญฺจ คหเณ การณํ เวทิตพฺพํ.

(มูลฏี. ๓/๑๓)

ดังนั้น พึงทราบเหตุในการไม่กล่าวธรรมที่ไม่ถูกถือเอา และในการกล่าวธรรมที่ถูกถือเอาตามนัยที่กล่าวไว้ในเบื้องต้นนั่นแหละ.

อคฺคหเณติ อกถเน, อเทสนายนฺติ อตฺโถ.

(อนุฏี. ๓๗)

บทว่า **อคฺคหเณ** แปลว่า ในการไม่กล่าว ความหมายคือ ในการไม่แสดง.

อคฺคหณตฺถ (ปุ)

[อคฺคหณ + อตฺถ]

ประโยชน์คือการไม่ยึดถือ.

ดู อคฺคหณ

อคฺคหตฺถ (ปุ)

[อคฺค + หตฺถ] ปลายมือ.

อสกูเฏ ลคฺเคตฺวาติ วจนโต **อคฺคหตฺเถ** ลคฺเคตฺวา องฺเก อุเปตุํ น วฏฺฏตีติ เกจิ วทนฺติ.

(วชิร. ๕๒๓)

อาจารย์บางท่าน กล่าวว่า ภิกษุไม่ควรคล้องไว้ที่**ปลายมือ**แล้วนำเข้าที่บ่า เพราะคำกล่าว[ในคัมภีร์อรรถกถา]ว่า อสกูเฏ ลคฺเคตฺวา (คล้องไว้ที่จงอยบ่า).

อคฺคหยมาลี (ติ)

[อคฺคหย + มาลา + อี]

ทัพม้าอันเลิศ, ทัพม้าที่มีม้าเกิดในตระกูลม้าสินธพอันเหาะไปในอากาศได้.

ดู หยคฺคมาลี (ชา.อฏ. ๒/๑๙๙)

อคฺคหึ (กฺริ/อา) ดู คณฺหาติ

อคฺคหิตา (ติ)

[น + คหิต]

ไม่ถือเอาแล้ว, ไม่ได้ชักออกแล้ว.

กติ นุ โข ภนฺเต นาคเสน โพชฺฌงฺคาติ? สตฺต โข มหาราช โพชฺฌงฺคาติ. กติหิ ปน ภนฺเต โพชฺฌงฺเคหิ พุชฺฌตีติ? เอเกน โข มหาราช โพชฺฌงฺเคน พุชฺฌติ ธมฺมวิจยสมฺโพชฺฌงฺเคนาติ. อถ กิสฺส นุ โข ภนฺเต วุจฺจนฺติ สตฺต โพชฺฌงฺคาติ? ตำ กึ มญฺญสิ มหาราช อสิ โกสิยา ปกฺขิตฺโต **อคฺคหิโต** หตฺเถน อุสฺสหติ เฉชฺชำ ฉินฺทิตุนฺติ. น หิ ภนฺเตติ. เอวเมว โข มหาราช ธมฺมวิจย-สมฺโพชฺฌงฺเคน วินา ฉหิ โพชฺฌงฺเคหิ น พุชฺฌตีติ. (มิลินฺท. ๘๙)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน โพชฌงค์มีเท่าไร ? (พระนาคเสน) ขอถวายพระพรมหาบพิตร โพชฌงค์มี ๗ อย่าง. พระคุณเจ้านาคเสน บุคคลย่อมตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์กี่อย่าง ? ขอถวายพระพร บุคคลย่อมตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์อย่างเดียว คือ ธัมมวิจยสัม-โพชฌงค์. พระคุณเจ้านาคเสน เมื่อเป็นเช่นนั้น เพราะเหตุไร จึงกล่าวว่าโพชฌงค์มี ๗ อย่างเล่า. ขอถวายพระพร พระองค์จะทรงสำคัญความข้อนั้นอย่างไร ดาบที่สอดไว้ในฝัก **ไม่ได้ใช้มือชักออกแล้ว** อาจฟันได้ขาดหรือ ? มิได้หรอก พระคุณเจ้า. ขอถวายพระพร อุปมาฉันใด อุปมัยก็ฉันนั้นเหมือนกัน เว้นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เสีย บุคคลจะตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์ ๖ อย่าง (ที่เหลือ) หาได้ไม่.

[โพชฌงค์มี ๗ คือ สติสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือสติ), ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือปัญญา), วิริยสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือวิริยะ), ปีติสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือปีติ), ปัสสัทธิสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือปัสสัทธิ), สมาธิสัม-โพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คือสมาธิ), อุเบกขาสัมโพชฌงค์ (องค์แห่งการตรัสรู้คืออุเบกขา อันได้แก่ตัตรมัชฌัตตตา) โพชฌงค์เหล่านี้เริ่มเกิดตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๔ และมีกำลังแก่กล้าตั้งแต่วิปัสสนาญาณที่ ๕ เป็นต้นไป

ในโพชฌงค์ ๗ นั้น สติสัมโพชฌงค์เป็นธรรมหลัก ธรรมหมวดอื่นเป็นองค์ประกอบหนุนให้การเจริญสติดำเนินไปโดยสะดวกและรวดเร็ว หลังจากนั้นธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ (ปัญญา) ที่เกิดร่วมกับสติ จะพัฒนาขึ้นตามลำดับวิปัสสนาญาณ จนกระทั่งบรรลุมรรค-ญาณและผลญาณในที่สุด ดังข้อความในคัมภีร์เนตติอรรถกา หน้า ๑๐๕ ว่า **อยำ ปน ยสฺมา สติยา อารมฺมณำ ปริคฺคเหตฺวา ปญฺญาย อนุปสฺสติ, น หิ สติวิรหิตา อนุปสฺสนา อตฺถิ. เตเนวาห สตึ จ ขฺวาหำ ภิกฺขเว สพฺพตฺถิกำ วทามิ**. (อนึ่ง ภิกษุนี้กำหนดรู้อารมณ์ ด้วยสติแล้ว ย่อมหยั่งเห็นด้วยปัญญา เพราะไม่มีการหยั่งเห็นที่ปราศจากสติ ดังนั้น พุทธองค์จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวสติว่า มีประโยชน์ในที่ทั้งปวง)

แม้สติสัมโพชฌงค์จะเป็นธรรมหลักดังกล่าว แต่โดยนิปริยาย ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เท่านั้น

ตรัสรู้ธรรมทั้งหลาย หรือตรัสรู้สัจจะ ๔ หรือเป็นเหตุให้บุคคลตรัสรู้ เพราะเหตุนั้น พระเถระจึงกล่าวว่า**ย่อมตรัสรู้ด้วยโพชฌงค์อย่างเดียว คือ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์** ก็ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เป็นชื่อของปัญญา เมื่อเป็นเช่นนี้ โพชฌงค์ก็น่าจะมีอย่างเดียว คือ ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์เท่านั้น เพราะเหตุไร ธรรมที่เหลือ ๖ อย่างมีสติเป็นต้น จึงได้ชื่อว่าเป็นโพชฌงค์ด้วยเล่า. ตอบว่า ธรรม ๖ อย่างที่เหลือได้ชื่อว่าโพชฌงค์โดยปริยาย (โดยอ้อม) โดยเกี่ยวกับเป็นผู้อุปถัมภ์ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์นั้น

เปรียบเหมือนว่า แม้ว่าดาบเท่านั้นที่ใช้ฟันวัตถุขาดได้ ฝักดาบไม่อาจใช้ฟันวัตถุขาดได้ก็จริงอยู่ แต่ถ้าหากบุคคลไม่เก็บดาบไว้ในฝัก ไม่รักษาดาบไว้ในฝักด้วยดี ดาบนั้นไม่ได้รับการรักษาด้วยดี ก็เกิดมลทิน เกิดสนิมขึ้นเป็นต้น ที่อไป หมดความคมกล้าไป บุคคลก็ไม่อาจใช้ฟันวัตถุให้ขาดด้วยดีได้ ฉันใด แม้ว่าปัญญาเท่านั้นที่พระโยคาวจรใช้ฟัน คือตรัสรู้ธรรม ละกิเลสได้ ธรรม ๖ อย่างที่เหลือไม่อาจใช้ตรัสรู้ธรรมได้ ก็จริงอยู่ ถึงกระนั้น ถ้าหากธรรม ๖ อย่างที่เหลือบกพร่องไป ปัญญาไม่ได้รับการอุปถัมภ์ด้วยดี จากธรรมเหล่านั้น ก็ย่อมขาดความคมกล้าไป ไม่อาจตรัสรู้ธรรม ละกิเลสทั้งหลายได้ ฉันนั้นเหมือนกัน ปัญญาเปรียบได้ด้วยดาบ ธรรม ๖ อย่างที่เหลือเปรียบได้ด้วยฝักดาบ เพราะเป็นผู้อุปถัมภ์ปัญญา เพราะฉะนั้น ธรรม ๖ อย่างที่เหลือ ก็ชื่อว่าเป็นโพชฌงค์ได้ โดยปริยาย (โดยอ้อม) นี้แล.

ธัมมวิจยสัมโพชฌงค์ หมายถึง องค์แห่งการตรัสรู้คือปัญญา เมื่อธัมมวิจยะนั้น เจริญไพบูลย์ดีในธรรมที่เป็นอารมณ์ของตน กำจัดฝ่ายความหลงผิดทั้งหมดตามลำดับแล้ว เพิ่มพูนฝ่ายความไม่หลงผิด ย่อมเกิดขึ้นเป็นญาณรู้ตลอดคือมรรคญาณ ๔

โพชฺฌงฺค มีความหมาย ๖ ประการ คือ

(๑) **องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้ตื่น**[จากนิทรา คือกิเลส] = อริยสาวโก พุชฺฌติ กิเลสนิทฺทาย อุฏฺฐหติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น)

(๒) **องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔** = อริยสาวโก พุชฺฌติ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า แทงตลอด)

(๓) **องค์ของหมู่ธรรมที่ทำให้รู้แจ้งพระนิพพาน**=อริยสาวโก พุชฺฌติ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรติ เอตายาติ โพธิ, โพธิยา องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ กรณสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า รู้แจ้ง)

(๔) **องค์ของพระอริยสาวกผู้ตื่น**[จากนิทราคือกิเลส] = อริยสาวโก พุชฺฌติ กิเลสนิทฺทาย อุฏฺฐหตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น)

(๕) **องค์ของพระอริยสาวกผู้แทงตลอดอริยสัจ ๔** = อริยสาวโก พุชฺฌติ จตฺตาริ อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า แทงตลอด)

(๖) **องค์ของพระอริยสาวกผู้รู้แจ้งพระนิพพาน**=อริยสาวโก พุชฺฌติ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรตีติ โพธิ, โพธิสฺส องฺคา โพชฺฌงฺคา (โพธิ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ กัตตุสาธนะ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า รู้แจ้ง)]

สมฺโพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

(๑) **โพชฌงค์อันบัณฑิตสรรเสริญแล้ว** ปสตฺโถ โพชฺฌงฺโคติ สมฺโพชฺฌงฺโค (สํ อุปสรรค = ปสตฺถ (สรรเสริญ)

(๒) **โพชฌงค์อันดี** สุนฺทโร โพชฺฌงฺโคติ สมฺโพชฺฌงฺโค (สํ อุปสรรค = สุนฺทร (ดี)]

อคฺคหิต[๒] (ติ)

[อา + คห (อาทาเน) + ต]

ปิดบังเอาไว้.

ดู อคฺคหิตตฺต

อคฺคหิตกาฬวณฺณ (ติ)

[อคฺคหิต[๑] + กาฬ + วณฺณ]

มีสีดำยังไม่ลอกแล้ว.

อิมสฺมึ สิกฺขาปเท ปมาณยุตฺตํ **อคฺคหิตกาฬวณฺณ**มฺปิ ปตฺตํ วิญฺญาเปนฺตสฺส อาปตฺติเยวาติ ทฏฺฐพฺพํ. (สารตฺถ. ๒/๔๓๐)

พึงทราบในสิกขาบทนี้ว่า เมื่อภิกษุขอบาตรอันประกอบด้วยประมาณที่แม้**มีสีดำยังไม่ลอกแล้ว** ก็ต้องอาบัตินั่นเทียว.

ดู วิมติ. ๑/๓๔๙

อคฺคหิตคฺคหณ (น)

[อคฺคหิต + คหณ]

การถือเอาสิ่งที่ยังมิได้ถือเอา, การจับสิ่งที่ยังมิได้จับ, อัคคหิตศัพท์.

อถ มาโร เทวปุตฺโต ทิยฑฺฒโยชนสติกํ หิมคิริสิขรสทิสํ ปรมรุจิรทสฺสนํ คิริเมขลํ นามรตนขจิตวรวารณํ อริวารณวารณํ อภิรุหิตฺวา พาหุสหสฺสํ มาเปตฺวา **อคฺคหิตคฺคหเณน** นานาวุธานิ อคฺคหาเปสิ.

(พุทฺธวํ.อฏ. ๓๓๙)

ลำดับนั้น เทวบุตรมารขึ้นช้างที่กันข้าศึกได้ เป็นช้างที่ประดับด้วยรัตนะ ชื่อคิริเมขละ งามน่าดูอย่างยิ่ง เสมือนยอดเขาหิมะคิรี ขนาดร้อยห้าสิบโยชน์ เนรมิตแขนพันแขน ให้จับอาวุธต่าง ๆ ด้วย**การจับอาวุธที่ยังมิได้จับ**.

จเปตฺวา ปน เยวาปนเก ปาพิยํ ยถารุตฺวเสนคยฺหมานานิ ฉปฺปญฺญาสาว โหนฺติ. **อคฺคหิตคฺคหเณน** ปเนตฺถ ผสฺสปญฺจกํ, วิตกฺโก วิจาโร ปีติ จิตฺเตกคฺคตา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, หิริพลํ โอตฺตปฺปพลนฺติ เทฺว พลานิ, อโลโภ อโทโสติ เทฺว มูลานิ, กายปสฺสทฺธิจิตฺตปสฺสทฺธิอาทโย ทฺวาทส ธมฺมาติ สมตึส ธมฺมา โหนฺติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๘๓)

อนึ่ง กลุ่มธรรมที่ถือเอาตามพระดำรัสที่ตรัสไว้ในพระบาลีโดยตรง เว้นเยวาปนกธรรม มี ๕๖ อย่าง และถ้า**ไม่นับบทที่ซ้ำกัน** (การไม่ถือเอาบทที่ถือเอาแล้ว) ในกลุ่มธรรม ๕๖ อย่างนี้ ก็มีกลุ่มธรรม ๓๐ อย่างถ้วน คือ หมวดธรรม ๕ มีผัสสะเป็นต้น (ผัสสปัญจกะ) วิตก วิจาร ปีติ จิตเตกัคคตา อินทรีย์ ๕ [คือ ศรัทธา วิริยะ สติ ปัญญา และชีวิตินทรีย์] พละ ๒ คือ หิริพละ และโอตตัปปพละ มูล ๒ คือ อโลภะ และอโทสะ ธรรม ๑๒ มีกาย-ปัสสัทธิ และจิตตปัสสัทธิ เป็นต้น.

[คำว่า **อคฺคหิตคฺคหณ** (การไม่นับบทที่ซ้ำกัน, การไม่ถือเอาบทที่ถือเอาแล้ว) อาจแปลอีกนัยหนึ่งว่า (การนับบทที่ไม่ซ้ำกัน, การถือเอาบทที่ไม่ถือเอาแล้ว) นัยแรกมีวิเคราะห์ว่า คหิตสฺส อคฺคหณํ อคฺคหิตคฺคหณํ จัดเป็นอยุตตัตถสมาส คือ สมาสที่มีเนื้อความไม่สัมพันธ์กัน โดย อ ศัพท์แม้อยู่หน้า คหิต ศัพท์ก็สัมพันธ์กับ คหณ ศัพท์ นัยที่ ๒ เป็นสมาสตามปกติ มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคหิตสฺส คหณํ อคฺคหิตคฺคหณํ

คำว่า **เยวาปนก** แปลตามศัพท์ว่า "ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง" ซึ่งในที่นี้หมายถึงอารมณ์อย่างใดอย่างหนึ่ง (ในบางที่ระบุถึงเจตสิกแปลว่า เจตสิกดวงใดดวงหนึ่ง) คือ เป็นธรรมหรือเจตสิกที่พระผู้มีพระภาคมิได้ตรัสไว้โดยระบุชื่อว่าธรรมชนิดไหน หรือเจตสิกดวงไหน แต่ตรัสไว้รวมว่าเป็นธรรม หรือเจตสิกที่เกิดขึ้นร่วมกับกามาวจรกุศลจิต เป็นต้น

คำว่า **เยวาปนก** สำเร็จรูปมาจาก เยวาปน บทหน้า + เก ธาตุ (สทฺเท=ส่งเสียง) + อ ปัจจัยในกรรมสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ในสัททนีติ-ปกรณ์ (ธาตุมาลา ๔๙๕) ว่า เย วา ปน อิติ วจเนน ภควตา กิยเต กถิยเตติ เยวาปนโก (เยวาปนกะ คือธรรมที่พระผู้มีพระภาคตรัสไว้ด้วยพระดำรัสว่า ธรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง)]

อคฺคหิตตณฺฑุล (ติ)

[อคฺคหิต + ตณฺฑุล]

มีเมล็ดข้าวสารที่ไม่ถูกถือเอาแล้ว, ไม่มีเมล็ดข้าวสารงอกออกมา, ข้าวลีบ.

ตตฺถ จ สสฺสานํ คพฺภคฺคหณกาเล เสตกโรเคน อุปหตเมว ปจฺฉินฺนขีรํ **อคฺคหิตตณฺฑุลํ** ปณฺฑรปณฺฑรํ สาลิสีสํ วา ยวโคธูมสีสํ วา นิกฺขมติ, ตสฺมา เสตฏฺฐิกาติ วุจฺจติ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๔๔)

ก็ในเมืองเวรัญชานั้น ในเวลาที่ข้าวกล้ามีท้องมาน รวงข้าวสาลีก็ดี รวงข้าวเหนียว และข้าวละมานก็ดี มีสีขาว ๆ ถูกโรคตายขาวนั่นเอง ทำให้เสีย ก็ขาดน้ำนม **ไม่มีเมล็ดข้าวสารงอกออกมา** (ไม่ตกเป็นรวงออกมา) ฉะนั้น เมืองเวรัญชานี้ ท่านจึงเรียกว่า เสตัฏฐิกา (เมืองมีโรคข้าวกล้าตายขาว).

อคฺคหิตตฺต (น)

[อคฺคหิต + ตฺต]

การปิดบังเอาไว้, การไม่เผื่อแผ่, การตระหนี่.

กตมํ มจฺฉริยสํโยชนํ? ปญฺจ มจฺฉริยานิ อาวาสมจฺฉริยํ, กุลมจฺฉริยํ, ลาภมจฺฉริยํ, วณฺณมจฺฉริยํ, ธมฺมมจฺฉริยํ. ยํ เอวรูปํ มจฺเฉรํ มจฺฉรายนา มจฺฉรายิตตฺตํ เววิจฺฉํ กทริยํ กฏุกญฺจุกตา **อคฺคหิตตฺตํ** จิตฺตสฺส อิทํ วุจฺจติ มจฺฉริยสํโยชนํ. (อภิ.ธ. ๒๒๖)

มัจฉริยสังโยชน์เป็นไฉน มัจฉริยะ ๕ คือ อาวาสมัจฉริยะ (ตระหนี่ที่อยู่) กุลมัจฉริยะ (ตระหนี่ตระกูล) ลาภมัจฉริยะ (ตระหนี่ลาภ) วัณณมัจฉริยะ (ตระหนี่วรรณะ) ธัมมมัจฉริยะ (ตระหนี่ธรรม) ความตระหนี่ กิริยาที่ตระหนี่ ภาวะที่ตระหนี่ ความหวงแหน ความเหนียวหนึบ ความไม่เอื้อเฟื้อ การที่จิต**ปิดบังเอาไว้** มีลักษณะเช่นว่านี้ นี้เรียกว่ามัจฉริยสังโยชน์.

อคฺคหิตตฺตํ จิตฺตสฺสาติ ปเรสํ อุปการกรเณ ทานาทินา อากาเรน ยถา น สมฺปสาริยติ, เอวํ อาวริตฺวา คหิตภาโว จิตฺตสฺส.

(อภิ.อฏ. ๑/๔๐๗)

บทว่า **อคฺคหิตตฺตํ จิตฺตสฺส** (การที่จิตปิดบังเอาไว้) ความว่า การที่จิตปิดบังโดยประการที่ไม่เหยียดไป ด้วยลักษณะมีการให้ทาน เป็นต้น ในการทำอุปการะแก่ผู้อื่น.

อคฺคหิตทณฺฑ (ติ)

[อคฺคหิต + ทณฺฑ]

ผู้มีอาชญาอันไม่ถือเอาแล้ว,วางอาชญาแล้ว.

นาทินฺนทณฺฑสฺสาติ **อคฺคหิตทณฺฑสฺส**, นิกฺขิตฺตทณฺฑสฺส ปเรสํ อนิกุพฺพโต ฆรา นามนตฺถิ. โย ปน อาทินฺนทณฺโฑ หุตฺวา ปเรสํ ทาสกมฺมกรานีนํ ตสฺมึ ตสฺมึ อปราเธ อปราธานุรูปํ วธพนฺธนเฉทนตาฬนาทิวเสน กโรติ, ตสฺเสว ฆราวาโส สณฺฐหตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๑๓)

บทว่า **นาทินฺนทณฺฑสฺส** ความว่า **ผู้มีอาชญาอันไม่ถือเอาแล้ว** วางอาชญาเสียแล้ว ไม่รังแกผู้อื่น เรือนก็ตั้งอยู่ไม่ได้. ส่วนผู้ใดมีอาชญาอันถือเอาแล้ว ลงโทษผู้อื่นมีทาสและกรรมกรเป็นต้นด้วยการฆ่า จองจำ ตัดอวัยวะและเฆี่ยนเป็นต้น ตามสมควรแก่ความผิดข้อนั้นๆ การครองเรือนของผู้นั้นแหละ ย่อมมั่นคงอยู่ได้.

อคฺคหิตธมฺม (ปุ)

[อคฺคหิต + ธมฺม]

ธรรมที่ยังมิได้เรียน[ยังมิได้ถือเอา].

อคฺคหิตธมฺมคฺคหณ (น)

[อคฺคหิตธมฺม + คหณ]

การเรียนธรรมที่ยังมิได้เรียน,

การศึกษาปริยัติธรรมที่ยังมิได้เรียน.

ตโต เนวาสิกา สีลวนฺตานํ ทสฺสนํ อลภนฺตา กงฺขาวิโนทกึ วา อาจารสิกฺขาปกึ วา มธุรธมฺมสวนึ วา น ลภนฺติ. เตสํ เนว **อคฺคหิตธมฺมคฺคหณึ** น คหิตสชฺฌายกรณึ โหติ. อิติ เนสํ หานิเยว โหติ, น วุทฺธิ. (อ.อฏ. ๓/๑๔๙)

หลังจากนั้น พวกภิกษุเจ้าถิ่น เมื่อไม่ได้พบภิกษุผู้มีศีลทั้งหลาย ย่อมไม่ได้การบรรเทาความ

สงสัย การศึกษาอาจาระ หรือการฟังธรรมที่ไพเราะ ภิกษุเหล่านั้น ย่อมไม่มี**การเรียนธรรมที่ยังมิได้เรียน** ย่อมไม่มีการทำการสาธยายธรรมที่เรียนแล้ว ดังนั้น ภิกษุเจ้าถิ่นเหล่านั้นจึงมีแต่ความเสื่อมเท่านั้น ไม่มีความเจริญ.

อคฺคหิตารมฺมณ (น)

[อคฺคหิต + อารมฺมณ]

อารมณ์ที่ยังมิได้รับ, อารมณ์ที่ยังมิได้ถือเอา.

อปิเจตฺถ จกฺขุวเสน **อคฺคหิตารมฺมณำ** อทิฏฺจำ, โสตวเสน อคฺคหิตำ อสุตำ, ฆานาทิวเสน มุนิตฺวา ตีหิ อินฺทฺริเยหิ เอกาพทฺธำ วิย กตฺวา ปตฺวา อคฺคหิตำ อมุตำ, อญฺญตฺร ปญฺจหิ อินฺทฺริเยหิ สุทฺเธน วิญฺญาเณนเว อคฺคหิตำ อวิญฺญาตนฺติ เวทิตพฺพำ. (วิ.อฏ. ๓/๒)

อีกนัยหนึ่ง บัณฑิตพึงทราบสันนิษฐาน ในคำว่า อทิฏฺจำ ทิฏฺจำ เม เป็นต้นนี้ว่า **อารมณ์ที่ตนยังมิได้รับ** ด้วยอำนาจแห่งจักษุ ชื่อว่าไม่เห็น, ที่ไม่ได้รับด้วยอำนาจแห่งโสตะ ชื่อว่าไม่ได้ยิน, ที่ไม่ได้รับ ทำให้ดุจเนื่องเป็นอันเดียวกันกับอินทรีย์ ๓ ด้วยอำนาจแห่งฆานินทรีย์เป็นต้น ชื่อว่าไม่ทราบ, ที่วิญญาณล้วนๆ อย่างเดียว นอกจากอินทรีย์ ๕ ไม่ได้รับชื่อว่าไม่รู้.

[คำว่า **อารมฺมณ** แปลตามศัพท์ว่า "ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก" สำเร็จรูปมาจาก อา บทหน้า + รมฺ ธาตุ = รื่นรมย์ + ยุ ปัจจัย อย่างไรก็ตาม คัมภีร์อรรถกถาปัญจปกรณ์ หน้า ๓๙๖ แสดงความหมายของ อารมฺมณ ไว้อีกนัยหนึ่งว่า

ยถา หิ ทุพฺพโล ปุริโส ทณฺฑำ วา รชฺชุำ วา อาลมฺพิตฺวา อุฏฺจหติ เจว ติฏฺจติ, เอวำ จิตฺต-เจตสิกา ธมฺมา รูปาทิอารมฺมณำ อารพฺเภว อุปฺปชฺชนฺติ เจว ติฏฺจนฺติ จ.

เปรียบเสมือนบุรุษผู้ไร้กำลัง จำต้องยึดไม้เท้าหรือเหนี่ยวเชือกแล้วลุกขึ้นยืน ฉันใด จิตและเจตสิกก็ปรารภอารมณ์มีรูปเป็นต้น แล้วจึงเกิดขึ้นและตั้งอยู่ ฉันนั้น

ข้อความนี้แสดงว่า **อารมฺมณ** ศัพท์ ไม่ใช่มาจาก อา + รมฺ ธาตุ + ยุ ปัจจัย และแปลว่า "ที่มารื่นรมย์ของจิตและเจตสิก" แต่มาจาก อา + ลพิ ธาตุ + ยุ ปัจจัย ลงนิคคหิต แปลงนิคคหิตเป็น ม (=ลมฺพ) แปลง ลมฺพ เป็น รมฺม ด้วยนิรุตตินัย (นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป) ดังนั้น คำว่า **อารมฺมณ** จึงควรแปลตามศัพท์ว่า "ที่ยึดหน่วงของจิตและเจตสิก" คือ จิตและเจตสิกต้องรับรู้อารมณ์เสมอ เหมือนไม้เท้าซึ่งเป็นที่ยึดหน่วงของคนไร้กำลัง]

อคฺคหี (กฺริ/อา) ดู คณฺหาติ

อคฺคเหตุ (กฺริ/วิ)

[น + คเหตุ]

เพื่อไม่ถือเอา, เพื่อไม่รับ.

ตตฺถ โย จาตุทฺทสิกปนฺนรสิเกสุ วา อุโปสเถสุ ปาฏิปเท วา คนฺตุกาโม, โส คมิโก ทุติยปกฺข-ทิวเส คจฺฉนฺโตปิ อคฺคเหตุำ น ลภติ, น ภิกฺขเว

โอวาโท น คเหตพฺโพ, โย น คณฺเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ วุตฺตํ อาปตฺตึ อาปชฺชติเยว.

(วิ.อฏ. ๓/๖๓)

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้มีความประสงค์จะไปในวันอุโบสถที่ ๑๔, ๑๕ ค่ำ หรือในวันปาฏิบท ชื่อว่า ผู้เตรียมจะไป ถึงจะไปในวันแห่งปักษ์ที่ ๒ ย่อมไม่ได้**เพื่อไม่รับ** (จะไม่รับก็ไม่ได้) คือ ต้องอาบัติที่ตรัสไว้ว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุจะไม่รับโอวาทไม่ได้, ภิกษุใดไม่รับ. ภิกษุนั้นต้องทุกกฏ.

[คำว่า **ปาฏิปเท** (วันปาฏิบท) คือ วันขึ้นหนึ่งค่ำหรือวันแรมหนึ่งค่ำ ซึ่งถัดมาจากวันอุโบสถ คำว่า **ปาฏิปท** ประกอบรูปศัพท์มาจาก ปติ บทหน้า + ปท ธาตุ + อ ปัจจัย ในกรณสาธนะหรืออธิกรณสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า จนฺโท วุฑฺธึ จ หานึ จ ปฏิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโท (ดวงจันทร์ ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญ และความเสื่อมในวันนี้ หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้น ชื่อว่า ปาฏิปทะ) ทำทีฆะสระ อ ที่ ป เป็น อา ดังคำว่า ปธานำ วจนำ ปาวจนำ (คำพูดที่เป็นประธาน ชื่อว่า ปาพจน์) ดังข้อความในคัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๔๗ ว่า ปาฏิปททิวสโตติ ทุติยทิวสโต. โส หิ จนฺโท วุฑฺธึ จ หานึ จ ปฏิมุขํ ปชฺชติ เอตฺถ เอเตนาติ วา ปาฏิปโทติ วุจฺจติ. (คำว่า ปาฏิปททิวสโต (จากวันปาฏิบท) คือ จากวันที่ ๒ ที่จริงแล้ว วันนั้นชื่อว่าปาฏิบท โดยความหมายว่า ดวงจันทร์ ย่อมดำเนินไปมุ่งสู่ความเจริญและความเสื่อมในวันนี้ หรือด้วยวันนี้ เหตุนั้น วันนั้น ชื่อว่า ปาฏิบท)]

อคฺคเหตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + คเหตฺวา]

ไม่ถือเอาแล้ว, ไม่ถือมั่น.

อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสูติ **อคฺคเหตฺวา** วิมุจฺจึสุ. เตสญฺหิ จิตฺตานิ เยหิ อาสเวหิ วิมุจฺจึสุ, น เต ตานิ คเหตฺวา วิมุจฺจึสุ.

(วิ.อฏ. ๑/๑๕๖)

ข้อว่า อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตานิ วิมุจฺจึสุ (จิตไม่ยึดมั่นแล้วได้หลุดพ้นจากอาสวะ) ความว่า จิต**ไม่ถือมั่นแล้ว**ได้หลุดพ้น จริงอยู่ จิตของพระสาวกเหล่านั้น หลุดพ้นจากอาสวะเหล่าใด จิตเหล่านั้นถือมั่นอาสวะดังกล่าวแล้ว หลุดพ้นไปก็หามิได้.

[**อคฺคเหตฺวา** ภาษาบาลีให้แปลง อิ อาคมท้าย คห ธาตุเป็น เอ โดยมีรูปเป็น คเหตฺวา, คเหตุ๋, คเหตฺวา, คเหตพฺพำ ส่วนรูปที่ลง ต ปัจจัย ให้คง อิ อาคมไว้เป็นรูปว่า คหิต ส่วนภาษาสันสกฤตให้ทีฆะ อิ อาคมท้าย คห ธาตุเป็น อี เพราะวิภัตติปัจจัยอื่นจากปโรกขาวิภัตติ (ลิฏ วิภัตติ) ข้อความนี้ปรากฏในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๗ ปาทะ ๓ สูตร ๓๗) เช่น คฺรหีตา, คฺรหีตุ๋, คฺรหีตวฺย๋]

อคฺคฬ (ปุ/น)

[อชฺช (ปฏิสชฺชเน) + อล. แปลง ชฺช เป็น คฺค และแปลง ล เป็น ฬ]

คำว่า **อคฺคฬ** หรือ **อคฺคล** มีใช้ทั้งสองรูป เหมือนคำว่า **ปาฬิ** หรือ **ปาลิ** คัมภีร์โมคคัลลาน-

นิสสัย (เล่ม ๒ หน้า ๒๖๒) กล่าวว่า โดยทั่วไป คำบาลีมักใช้เป็นมุทธชอักษรมากกว่าทันตช-อักษรที่นิยมใช้ในสันสกฤต เช่น ปฏิปตฺติ, ปจม, อฏฺจกถา, สงฺขตฏฺจ, อุฏฺจาน, วุฏฺจาน, โวฏฺจปน, คณฺจ, คณฺจิ, นิคณฺจ, ปฏฺจนา.

ความจริงแล้ว **ฬ** และ **ล** อักษร ออกเสียงคล้ายคลึงกันมาก โดย ฬ อักษร ออกเสียงโดยใช้ปุ่มเหงือกเป็นฐาน ส่วน ล อักษร ออกเสียงโดยใช้ฟันเป็นฐาน.

ในภาษาบาลีมีคำบางคำที่ใช้อักษรทั้งสองแทนกันได้ เช่น กาลปกฺข = กาฬปกฺข ยกเว้นบางบทซึ่งใช้ต่างกันโดยเฉพาะ เช่น กาล (เวลา), กาฬ (ดำ) เมื่อเทียบสันสกฤตแล้ว พบว่าในสันสกฤตอาจใช้ ฑ และ ล แทนกันได้ เช่น จูฑา = จูลา, ชฑำ = ชลำ, ชฑธิ = ชลธิ ส่วนภาษาบาลีใช้ ฬ และ ล แทนกันได้เช่นกัน ดังข้อความในคัมภีร์กาตันตระปริจเฉท ที่ ๖ สูตร ๓๖๓) ว่า ฑลานเมกตฺตำ (ความเหมือนกันของ ฑ และ ล ย่อมมี)

(๑) บานประตู.

อถ โข เตสำ ภิกฺขูนำ เอตทโหสิ อยำ โข อมฺพฏฺโจ มาณโว อภิญฺญาตโกลญฺโญ เจว อภิญฺญาตสฺส จ พฺราหฺมณสฺส โปกฺขรสาติสฺส อนฺเตวาสี. อครุ โข ปน ภควโต เอวรูเปหิ กุลปุตฺเตหิ สทฺธึ กถาสลฺลาโป โหตีติ. เต อมฺพฏฺจำ มาณวำ เอตทโวจุำ เอโส อมฺพฏฺจำ วิหาโร สำวุตทฺวาโร, เตน อปฺปสทฺโท อุปสงฺกมิตฺวา อตรมาโน อาพินฺทำ ปวิสิตฺวา อุกฺกาสิตฺวา **อคฺคฬำ** อาโกเฏหิ, วิวริสฺสติ เต ภควา ทฺวารนฺติ. (ที. ๑/๘๔)

ครั้งนั้น ภิกษุเหล่านั้น คิดว่า อัมพัฏฐมาณพนี้เกิดในตระกูลที่มีชื่อเสียง ทั้งเป็นศิษย์ของพราหมณ์โปกขรสาติผู้โด่งดัง พระผู้มีพระภาคทรงสนทนากับกุลบุตรเช่นนี้จะไม่หนักพระทัย จึงตอบว่า อัมพัฏฐะ นั่นพระวิหารปิดประตูอยู่ ท่านจงเข้าไปทางพระวิหารนั้นเงียบ ๆ ค่อย ๆ เข้าไปที่เฉลียงกระแอมก่อน จึงเคาะ **บานประตู** พระผู้มีพระภาคจักทรงเปิดประตูให้ท่าน.

อคฺคฬนฺติ ทฺวารกวาฏำ. (ที.อฏ. ๑/๒๒๕)

บทว่า **อคฺคฬำ** แปลว่า บานประตู.

(๒) ลูกดาล, **ลิ่มสลัก**, **กลอนประตู**.

เนกา สนฺธี สุวิภตฺตา
กวาฏ**คฺคฬ**จิตฺติตา
อุภโต ปุณฺณฆฏาเนกา
ปทุมุปฺปลสำยุตา. (อป. ๑/๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
(ที่ปราสาทนั้น) มีที่ต่อ(ช่อง)หลายแห่งจัดไว้เรียบร้อยดี มีบานประตูและ**ลูกดาล**งดงาม มีกระถางบัวหลวง บัวขาบเรียงรายอยู่ทั้ง ๒ ด้าน.

สา ทฺวารำ อฑฺฒวิวฏำ กตฺวา เอกำ หตฺถำ กวาเฏ ลคฺเคตฺวา เอเกน หตฺเถน **อคฺคฬำ** อุปฺปีเฬตฺวา ทุติยำ คาถมาห. (ชา.อฏ. ๕/๓๑๐)

พระนางทรงเปิดพระทวารแง้มไว้ครึ่งหนึ่ง ทรงเอาพระหัตถ์ข้างหนึ่งยึดบานประตูไว้อีกบานหนึ่ง ทรงใส่**ลิ่มสลัก**เสีย แล้วตรัสพระคาถาที่ ๒.

(๓) ธรรมที่ปิดกั้นเหมือนบานประตู. โอรัมภาคิยสังโยชน์ (สังโยชน์เบื้องต่ำ ๕ ประการ).

ดู นิรคฺคฬ (ม. ๑/๑๙๓, ม.อฏ. ๒/๒๒)

(๔) ผ้าปะ, ผ้าดาม, แผ่นผ้าที่ทับรอยที่ขาดเป็นรู.

อถ โข ตสฺส ภิกฺขุโน เอตทโหสิ ภควตา ติจีวรํ อนุญฺญาตํ ทิคุณา สงฺฆาฏิ, เอกจฺจิโย อุตฺตราสงฺโค เอกจฺจิโย อนฺตรวาสโก. อยญฺจ เม อนฺตรวาสโก ฉิทฺโท. ยํนูนาหํ **อคฺคฬํ** อจฺฉุเปยฺยํ, สมนฺตโต ทุปฏฺฏํ ภวิสฺสติ, มชฺเฌ เอกจฺจิยนฺติ.

(วิ. ๓/๔๐๓)

ภิกษุนั้นได้มีความคิดว่า พระผู้มีพระภาคทรงอนุญาตผ้า ๓ ผืน คือ สังฆาฏิ ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตรวาสกชั้นเดียว ก็อันตรวาสกของเราผืนนี้ขาดทะลุ อย่ากระนั้นเลย เราควรทาบ**ผ้าปะ** บริเวณโดยรอบจะเป็น ๒ ชั้น ตรงกลางเป็นชั้นเดียว.

อคฺคฬํ อจฺฉุเปยฺยนฺติ ฉิทฺทฏฺฐาเน ปิโลติกขณฺฑํ ลคฺคาเปยฺยํ. (วิ.อฏ. ๓/๔๐๙)

สองบทว่า **อคฺคฬํ อจฺฉุเปยฺยํ** (เราควรทาบผ้าปะ) ความว่า เราพึงดามท่อนผ้าเก่าในที่เป็นรู.

อถ โข ภควา เอตสฺมึ นิทาเน เอตสฺมึ ปกรเณ ธมฺมึ กถึ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ "อนุชานามิ ภิกฺขเว อหตานํ ทุสฺสานํ อหตกปฺปานํ ทิคุณํ สงฺฆาฏึ, เอกจฺจิยํ อุตฺตราสงฺคึ, เอกจฺจิยํ อนฺตรวาสกึ, อุตุทฺธฏานํ ทุสฺสานํ จตุคฺคุณํ สงฺฆาฏึ, ทิคุณํ อุตฺตราสงฺคึ, ทิคุณํ อนฺตรวาสกึ, ปสุกูเล ยาวทตฺถึ, ปาปณิเก อุสฺสาโห กรณีโย. อนุชานามิ ภิกฺขเว **อคฺคฬ**ึ ตุนฺนึ โอวฏฺฏิกึ กณฺฑุสกึ ทพฺหีกมฺมนฺติ. (วิ. ๓/๔๐๔)

ลำดับนั้นแล พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย สำหรับผ้าใหม่ และผ้าเทียมผ้าใหม่ เราอนุญาตสังฆาฏิ ๒ ชั้น อุตตราสงค์ชั้นเดียว อันตรวาสกชั้นเดียว สำหรับผ้าที่เก็บไว้ค้างฤดู เราอนุญาตสังฆาฏิ ๔ ชั้น อุตตราสงค์ ๒ ชั้น อันตรวาสก ๒ ชั้น ภิกษุพึงทำความอุตสาหะในผ้าบังสุกุลได้ตามต้องการ หรือในผ้าที่เก็บมาจากร้านตลาด ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาต**ผ้าปะ** การชุน รังดุม ลูกดุม การทำให้แน่น.

อคฺคฬึ **ตุนฺนนฺ**ติ เอตฺถ อุทฺธริตฺวา อลฺลียาปนขณฺฑึ **อคฺคฬ**ึ. สุตฺเตน สํสิพฺพิตึ ตุนฺนึ. วฏฺเฏตฺวา กรณึ โอวฏฺฏิกึ. กณฺฑุสกึ วุจฺจติ มุทฺทิกา. (วิ.อฏ. ๓/๔๐๙-๑๐)

วินิจฉัยในข้อว่า **อคฺคฬ**ึ **ตุนฺนึ** นี้ พึงทราบดังนี้ ท่อนผ้าที่ภิกษุยกขึ้นทาบให้ติดกัน ชื่อผ้าปะ, การเย็บเชื่อมด้วยด้าย ชื่อการชุน. ห่วงเป็นที่ร้อยกลัดไว้ ชื่อรังดุม. ลูกสำหรับกลัด ชื่อลูกดุม.

อคฺคฬคุตฺติ (ถี)

[อคฺคฬ + คุตฺติ]

คุตฺติ = คุป (โคเป) + ติ

(๑) การรักษาด้วยบานประตู, บานประตูรักษา.

อคฺคฬคุตฺติวิหาโรติ สพฺเพสฺเวว เจเตสุ คิลานวสฺสิกสงฺเกตนทีปารคมนอตฺถตกถินภาเวสุ **อคฺคฬคุตฺติ**เยว ปมาณนฺ.

(วิ.อฏ. ๓/๔๑๓)

บทว่า **อคฺคฬคุตฺติวิหาโร** (วิหารที่มีบานประตูรักษา) ความว่า ก็**การรักษาด้วยบานประตู**เท่านั้น เป็นประมาณในความเป็นผู้อาพาธ ความกำหนดหมายรู้ว่าเป็นเดือนมีในฤดูฝน ความไปสู่ฝั่งแม่น้ำ และความมีกฐินอันกรานแล้วเหล่านั้นทั้งหมดทีเดียว.

(๒) มีการรักษาด้วยบานประตู.

อคฺคฬคุตฺติวิหาร (ปุ)

[อคฺคฬ + คุตฺติ + วิหาร]

วิหารที่มีการรักษาด้วยบานประตู, วิหารที่มีบานประตูรักษา.

ปญฺจิเม ภิกฺขเว ปจฺจยา สงฺฆาฏิยา นิกฺเขปาย คิลาโน วา โหติ, วสฺสิกสงฺเกตํ วา โหติ, นทีปารํ คนฺตุ วา โหติ, **อคฺคฬคุตฺติวิหาโร** วา โหติ, อตฺถตกถินนฺ วา โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๑๓)

(ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาคทรงแสดงธรรมีกถาเพราะเรื่องนี้เป็นต้นเหตุ รับสั่งกับเหล่าภิกษุว่า) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เหตุจำเป็นเพื่อเก็บสังฆาฏิ มี ๕ อย่าง คือ เป็นไข้ เป็นฤดูที่หมายรู้ว่าฝนจะตก ไปสู่ฝั่งแม่น้ำ **วิหารที่มีบานประตูรักษา** ได้กรานกฐินแล้ว.

อคฺคฬฏฺฐปน (น)

[อคฺคฬ + ฐปน]

การติดตั้งบานประตู, การติดตั้งกรอบประตูพร้อมทั้งบานประตู.

มหลฺลกํ ปน ภิกฺขุนา วิหารํ การยมาเนน ยาว ทฺวารโกสา **อคฺคฬฏฺฐปนาย** อาโลกสนฺธิปริกมฺมาย ทฺวตฺติจฺฉทนสฺส ปริยาย อปฺปหริเต จิเตน อธิฏฺฐาตพฺพนฺ. ตโต เจ อุตฺตรึ อปฺปหริเตปิ จิโต อธิฏฺฐเหยฺย ปาจิตฺติยนฺติ.

(วิ. ๒/๖๘)

ก็ภิกษุจะสร้างวิหารหลังใหญ่ **จะติดตั้งบานประตู**ใกล้วงกบ และตบแต่งบานหน้าต่าง ควรยืนในที่ที่ปราศจากของเขียว ดำเนินการมุงหลังคาได้ ๒ - ๓ ชั้น ถ้าเธอดำเนินการกว่านั้น แม้จะยืนในที่ที่ปราศจากของเขียว ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

อคฺคฬฏฺฐปนายาติ ทฺวารฏฺฐปนาย.

(วิ. ๒/๖๘)

บทว่า **อคฺคฬฏฺฐปนาย** (จะติดตั้งบานประตู) คือ วางบานประตู.

อคฺคฬฏฺฐปนายาติ สกวาฏกทฺวารพนฺธฏฺฐปนาย, สกวาฏกสฺส ทฺวารพนฺธสฺส นิจฺจลภาวตฺถายาติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๓/๔๙)

บทว่า **อคฺคฬฏฺฐปนาย** (จะติดตั้งบานประตู) ความว่า เพื่อจะวางกรอบประตูพร้อมทั้งบานประตู, อธิบายว่า เพื่อต้องการความไม่ขยับเขยื้อนแห่งกรอบประตูพร้อมทั้งบานประตู

อคฺคฬตฺถมฺภ (ปุ)

[อคฺคฬ + ถมฺภ]

ไม้กลอนหน้าต่าง, ไม้กลอนที่ติดอยู่ตรงกลางบานหน้าต่างทั้งสอง, กลอนไม้สลัก.

ดู อคฺคฬวฏฺฏิ

อคฺคฬตฺถมฺภก (ปุ)

[อคฺคฬถมฺภ + ก]

ไม้กลอนหน้าต่าง, ไม่กลอนที่ติดอยู่ตรงกลางบานหน้าต่างทั้งสอง, กลอนไม้สลัก.

ตตฺถ ยถา ทฺวินฺนํ วาตปานกวาฏกานํ มชฺเฌ จิโต **อคฺคฬตฺถมฺภโก** น ชานาติ อหํ ทฺวินฺนํ วาตปานกวาฏกานํ มชฺเฌ จิโตติ, นปิ วาตปานกวาฏกานิ ชานนฺติ อมฺหากํ มชฺเฌ **อคฺคฬตฺถมฺภโก** จิโตติ, เอวเมวํ น หทยํ ชานาติ อหํ ทฺวินฺนํ ถนานํ มชฺเฌ จิตนฺติ, นปิ ถนานิ ชานนฺติ หทยํ อมฺหากํ มชฺเฌ จิตนฺติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๔๒)

ในหัวใจนั้น ก็กำหนดว่า หัวใจย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ตรงกลางราวนมทั้งสอง แม้ราวนมก็ไม่รู้ว่าหัวใจตั้งอยู่ตรงกลางเรา เหมือน**ไม้กลอนหน้าต่าง** ตั้งอยู่กลางบานหน้าต่าง และประตูทั้งสองย่อมไม่รู้ว่า เราตั้งอยู่ตรงกลางบานหน้าต่างและประตูทั้งสอง แม้บานหน้าต่างและประตูก็ไม่รู้ว่า **ไม้กลอนหน้าต่าง**ตั้งอยู่กลางเรา ฉะนั้น.

อคฺคฬทาน (น)

[อคฺคฬ + ทาน] การใช้ผ้าดาม - ผ้าปะ.

ตาปสปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตานญฺหิ สาฏกสฺมึ นว โทสา อุปฏฺจหนฺติ. เตสุ ตสฺส มหคฺฆภาโว เอโก โทโส, ปรปฏิพทฺธตาย อุปฺปชฺชนภาโว เอโก, ปริโภเคน ลหุ กิลิสฺสนภาโว เอโก. กิลิฏฺโ หิ โธวิตพฺโพ จ รชิตพฺโพ จ โหติ. ปริโภเคน ชีรณภาโว เอโก. ชิณฺณสฺส หิ ตุนฺนํ วา **อคฺคฬทานํ** วา กาตพฺพํ โหติ ปุน ปริเยสนาย ทุรภิสมฺภวภาโว เอโก ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๑/๑๐)

จริงอยู่ สำหรับผู้ที่บวชเป็นดาบส โทษ ๙ ประการย่อมปรากฏในผ้าสาฏก คือมีค่ามากเป็นโทษอันหนึ่ง. เกิดขึ้นเพราะเกี่ยวเนื่องกับคนอื่นหนึ่ง[คือบุคคลอื่นเย็บร้อยมาเป็นผ้า] สกปรกโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะผ้าที่สกปรกต้องซักและย้อม คร่ำคร่าโดยเร็วด้วยการใช้สอย เพราะเมื่อคร่ำคร่าแล้ว (ขาดแล้ว) ต้องทำการชุนหรือ**ใช้ผ้าดาม** (ผ้าปะ) การที่จะได้ผ้ามาด้วยการแสวงหาอีกก็ยาก เป็นโทษอันหนึ่ง[ไม่เหมาะแก่การบวชเป็นดาบส, ทั่วไปแก่โจรเพราะต้องคอยคุ้มครองรักษาไม่ให้โจรนำไปได้, เป็นเครื่องประดับของผู้ใช้สอย, มักมาก ด้วยของใช้สำหรับผู้รับเอาเที่ยวไป]

อคฺคฬนฺตริกา (ถี)

[อคฺคฬ + อนฺตริกา] ระหว่างบานประตู.

จิตฺโต คหปติ อายสฺมโต มหกสฺส ปฏิสฺสุตฺวา อาลินฺเท อุตฺตราสงฺคํ ปญฺญเปตฺวา ติณกลาปโอกาเสสิ. อถโข อายสฺมา มหโก วิหารํ ปวิสิตฺวา สูจิฆฏิกํ ทตฺวา ตถารูปึ อิทฺธาภิสงฺขารํ อภิสงฺขริ ยถา ตาลจฺฉิคฺคเฬน จ **อคฺคฬนฺตริกาย** จ อจฺจิ นิกฺขมิตฺวา ติณานิ ฌาเปสิ, อุตฺตราสงฺคํ

น ฌาเปสิ. อถ โข จิตฺโต คหปติ อุตฺตราสงฺคํ ปปฺโผเฏตฺวา สัวิคฺโค โลมหฏฺฐชาโต เอกมนฺตํ อฏฺฐาสิ. (สำ. ๒/๔๘๑)

จิตตคหบดีรับคำของท่านพระมหกะแล้ว ปูผ้าห่มที่ระเบียง เกลี่ยฟ่อนหญ้าไว้ ขณะนั้น ท่านพระมหกะเข้าไปสู่วิหาร ลั่นดาลแล้ว ได้บันดาลฤทธิ์ให้เปลวไฟออกทางช่องลูกดาล และ**ระหว่างบานประตู** ให้ไหม้หญ้า แต่ไม่ให้ไหม้ผ้าห่ม จิตตคหบดีตื่นเต้น สลัดผ้าห่ม ได้ยืนขนลุกอยู่ ณ ที่ส่วนข้างหนึ่ง.

อคฺคฬปาสก (ปุ)

[อคฺคฬ + ปาสก]

ห่วงที่บานประตู.

ดู กปิสีสก (วิ.อฏ. ๔/๕๐)

อคฺคฬปุร (น)

[อคฺคฬ + ปุร]

เมืองอัคคฬะ, เมืองที่พระเรวตเถระเดินทางจากเมืองอุทุมพระผ่านไป เมื่อมาจากเมืองโสเรยยะจะไปเมืองสหชาติ ก่อนทำสังคายนาที่กรุงเวสาลี.

อถ โข อายสฺมา เรวโต อุทุมฺพรา **อคฺคฬปุรํ** อคมาสิ. อถ โข เถรา ภิกฺขู อุทุมฺพรํ คนฺตฺวา ปุจฺฉึสุ กหํ อายสฺมา เรวโตติ ? เต เอวมาหํสุ เอสายสฺมา เรวโต **อคฺคฬปุรํ** คโตติ.

(วิ. ๔/๔๙๘)

ต่อมา ท่านพระเรวตะได้เดินทางจากเมืองอุทุมพระไป**เมืองอัคคฬะ**.

ครั้งนั้นแลภิกษุผู้เถระทั้งหลายพากันเดินทางไปเมืองอุทุมพระถามว่า ท่านพระเรวตะพักอยู่ที่ไหน. พวกเขาตอบว่า ท่านพระเรวตะเดินทางไป**เมืองอัคคฬะ**.

อคฺคฬผลก (น)

[อคฺคฬ + ผลก]

บานประตู,

แผ่นกระดานที่ทำบานประตู.

อคฺคฬผลกนฺติ กวาฏ์. (ม.อฏ. ๔/๑๐๓)

บทว่า **อคฺคฬผลกำ** แปลว่า บานประตู.

อคฺคฬรุกฺข (ปุ)

[อคฺคฬ + รุกฺข] ไม้กลอน.

กปิสีสนฺติ ทฺวารพาหโกฏิยำ จิตำ อคฺคฬรุกฺขำ.

(ที.อฏ. ๒/๑๗๕)

บทว่า **กปิสีสำ** (ไม้สลักประตู) ได้แก่ **ไม้กลอน** ที่ติดอยู่ที่ปลายเท้าแขนประตู.

อคฺคฬวฏฺฏิ = อคฺคฬวฏฺฏิกา (ถี)

[อคฺคฬ + วฏฺฏิ + ก]

เสาสำหรับใส่ลิ่ม.

ชนฺตาฆรสฺส กวาฏำ น โหติ ฯเปฯ อนุชานามิ ภิกฺขเว กวาฏำ ปิฏฺฐสงฺฆาฏำ อุทุกฺขลิกำ อุตฺตรปาสกำ **อคฺคฬวฏฺฏิกำ** กปิสีสกำ สูจิกำ ฆฏิกำ ตาพจฺฉิทฺทำ อาวิญฺฉนฉิทฺทำ อาวิญฺฉนรชฺชุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๕๗)

เรือนไฟไม่มีบานประตู...พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตบานประตู

กรอบเช็ดหน้า เบ้ารับเดือยประตู ห่วงข้างบน **เสาสำหรับใส่ลิ่ม** ไม้สลักประตู กลอน ลิ่ม ช่องดาล ช่องสำหรับชัก เชือกสำหรับชัก.

อคฺคฬวฏฺฏิ นาม ทฺวารพาหาย สมปฺปมาโณ-เยว อคฺคฬพนฺธนตฺถมฺโภ วุจฺจติ, ยตฺถ ตีณิ จตฺตาริ ฉิทฺทานิ กตฺวา สูจิโย เทนฺติ.

(วิ.อฏ. ๔/๕๐)

เสาสำหรับใส่ลิ่ม ขนาดเท่ากับบานประตูพอดี ที่เขาเจาะรูไว้ ๓ - ๔ รู แล้วใส่ลิ่ม เรียกชื่อว่า **อัคคฬวัฏฏิ**.

อคฺคฬสูจิ (ถี)

[อคฺคฬ + สูจิ]

ลิ่มประตู. ลูกดาล.

อถ โข ภิกฺขเว กาฬี ทาสี ทิวาตรํเยว อุฏฺฐาสิ. อถ โข ภิกฺขเว เวเทหิกา คหปตานี กาฬึ ทาสึ เอตทโวจ เห เช กาฬีติ. กึ อยฺเยติ? กึ เช ทิวา อุฏฺฐาสีติ? น ขฺวยฺเย กิญฺจีติ. โน วต เร กิญฺจิ, ปาปิ ทาสิ, ทิวา อุฏฺฐาสีติ กุปิตา อนตฺตมนา **อคฺคฬสูจึ** คเหตฺวา สีเส ปหารํ อทาสิ. สีสํ โวภินฺทิ. (ม. ๑/๗๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ครั้งนั้นแล นางกาลีตื่นสายยิ่งกว่าทุกวัน ครั้งนั้น หญิงแม่เรือนชื่อเวเทหิกา ร้องตวาดนางกาลีว่า เฮ้ย นางกาลีชาติชั่ว นางกาลีขานรับว่า อะไรค่ะ นายหญิง นางเวเทหิกาถามว่า เฮ้ยทำไม เจ้าจึงตื่นสายนัก นางกาลีตอบว่า ไม่มีอะไรเจ้าค่ะ นางจึงกล่าวอีกว่า เฮ้ยนางชาติชั่ว เมื่อไม่มีอะไร ทำไมจึงตื่นสายเล่า โกรธจัด เดือดดาลใจ คว้า**ลิ่มประตู**ตีที่ศีรษะ (ฟาดที่หัว). นางกาลีศีรษะแตกแล้ว.

เอวํ ปน วิปสฺสนำ วฑฺเฒนฺตี อุตุสปฺปายนิชิ-คิสาย โอวรกำ ปวิสนฺตี อนฺธการวิธมนตฺถำ ทีปำ คเหตฺวา คพฺภำ ปวิสิตฺวา ทีปำ ฐเปตฺวา มญฺจเก นิสินฺนมตฺตาว ทีปำ วิชฺฌาเปตุำ **อคฺคฬสูจิยา** ทีปวฏฺฏึ อากฑฺฒึ. ตาวเทว อุตุสปฺปายลาเภน ตสฺสา จิตฺตำ สมาหิตำ อโหสิ วิปสฺสนาวิถึ โอตริ มคฺเคน ฆฏเฏสิ. ตโต มคฺคปฏิปาฏิยา สพฺพโส อาสวานำ ขโย อโหสิ. เตน วุตฺตำ ตโต ทีปำ คเหตฺวาน ฯเปฯ วิโมกฺโข อหุ เจตโสติ.

(เถรี.อฏ. ๑๒๐)

อนึ่ง ข้าพเจ้าเมื่อเจริญวิปัสสนาอย่างนั้น เข้าห้องน้อยเพื่อต้องการอุตุสัปปายะ ถือประทีปเพื่อกำจัดความมืด เข้าห้องแล้ววางประทีป พอนั่งลงบนเตียง ก็หมุนไส้ประทีปขึ้นด้วย**ลูกดาล** เพื่อเพ่งประทีป ทันใดนั้น จิตของพระเถรีนั้นก็ตั้งมั่น เพราะได้อุตุสัปปายะ หยั่งลงสู่วิถีแห่งวิปัสสนา สืบต่อด้วยมรรค. แต่นั้น อาสวะทั้งหลายก็สิ้นไปโดยประการทั้งปวงตามลำดับมรรค. เหตุนั้น พระเถรี จึงกล่าวว่า แต่นั้น ข้าพเจ้าถือประทีป...ความหลุดพ้นทางใจได้มีแล้ว.

สูจินฺติ **อคฺคฬสูจึ**. (เถรี.อฏ. ๑๒๐)

บทว่า **สูจึ** แปลว่า ลูกดาล.

อคฺคฬาทิทาน (น)

[อคฺคฬ + อาทิ + ทาน]

การให้ผ้าปะเป็นต้น, การปะผ้าปะเป็นต้น.

อุณฺหปกติกสฺส ปน ทุพฺพลสฺส จ จีวรํ สุขุมํ สปฺปายํ, สีตาลุกสฺส ฆนํ ทุปฏฺฏํ. วิปรีตํ อสปฺปายํ. ยสฺส กสฺสจิ ชิณฺณํ อสปฺปายเมว, **อคฺคหาทิทาเนน** หิสฺส ตํ ปลิโพธกรํ โหติ.

(ที.อฏ. ๑/๑๗๗, ม.อฏ. ๑/๒๖๙)

ก็จีวรเนื้อละเอียด เป็นสัปปายะแก่ภิกษุขี้ร้อน และมีกำลังน้อย (ส่วน) จีวรเนื้อหนา ๒ ชั้น เป็นสัปปายะแก่ภิกษุขี้หนาว. จีวรที่ตรงกันข้าม ไม่เป็นสัปปายะ. จีวรเก่าไม่เป็นสัปปายะ แก่ภิกษุรูปใดรูปหนึ่งเลย. ด้วยว่าจีวรเก่านั้น ย่อมทำความกังวลแก่ภิกษุนั้น เพราะ**การปะผ้าเป็นต้น** (เพราะต้องคอยปะเป็นต้น).

อคฺคหาโรปน (น)

[อคฺคห + อาโรปน]

การทาบผ้าดาม, การปะแล้วเย็บ.

ครุโก โหตีติ ชิณฺณชิณฺณฏฺฐาเน **อคฺคหาโรปเนน** ครุโก โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๔๑๐)

สองบทว่า **ครุโก โหติ** คือ เป็นของหนัก เพราะ**ทาบผ้าดาม**ในที่ซึ่งชำรุดแล้ว ๆ.

อคฺคาภา (ถี)

[อคฺคิ + อาภา]

แสงสว่างแห่งไฟ, แสงไฟ.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว อาภา. กตมา จตสฺโส? จนฺทาภา, สูริยาภา, **อคฺคาภา**, ปญฺญาภา อิมา โข ภิกฺขเว จตสฺโส อาภา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิมาสํ จตุนฺนํ อาภานํ ยทิทํ ปญฺญาภาติ.

(อ. ๑/๔๕๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่าง คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ **แสงสว่างแห่งไฟ** และแสงสว่างแห่งปัญญา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่างนี้แล. บรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

อคฺคาโลก (ปุ)

[อคฺคิ + อาโลก]

แสงสว่างแห่งไฟ, แสงไฟ.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อาโลกา. กตเม จตฺตาโร? จนฺทาโลโก, สูริยาโลโก, **อคฺคาโลโก**, ปญฺญาโลโก อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร อาโลกา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ จตุนฺนํ อาโลกานํ ยทิทํ ปญฺญาโลโกติ. (อ. ๑/๔๕๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่าง คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ **แสงสว่างแห่งไฟ** และแสงสว่างแห่งปัญญา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อยางนี้แล. บรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

อคฺคาสน (น)

[อคฺค + อาสน]

อาสนะต้น, อาสนะอันเลิศ, เถรอาสน์.

(ภควา) วิครหิตฺวา ฯเปฯ ธมฺมึ กถํ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ อนุชานามิ ภิกฺขเว ยถาวุฑฺฒึ

อภิวาทนํ, ปจฺจุฏฺฐานํ, อญฺชลิกมฺมํ, สามีจิกมฺมํ, **อคฺคาสนํ**, อคฺโคทกํ, อคฺคปิณฺฑ. น จ ภิกฺขเว สงฺฆิกํ ยถาวุฑฺฒํ ปฏิพาหิตพฺพ. โย ปฏิพาเหยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๔/๓๐๙)

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงตำหนิแล้ว...ทรงแสดงธรรมีกถารับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการกราบไหว้ การลุกรับ อัญชลีกรรม สามีจิกรรม **อาสนะต้น** น้ำที่รับครั้งแรก และบิณฑบาตที่รับครั้งแรก ตามลำดับพรรษา. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อนึ่ง ภิกษุไม่พึงกีดกันเสนาสนะของสงฆ์ ตามลำดับพรรษา รูปใดกีดกัน ต้องอาบัติทุกกฏ.

อคฺคาสนนฺติ เถราสนํ. (วิ.อฏ. ๔/๖๓)

บทว่า **อคฺคาสนํ** (อาสนะต้น) ได้แก่ เถรอาสน์. (อาสนะสำหรับพระเถระ).

[คำว่า **อญฺชลิ** ในคำว่า อญฺชลิกมฺมํ เป็นศัพท์อิการันต์ที่มาจาก อญฺช ธาตุ (พฺยตฺติมกฺขนคติกนฺตีสุ = แสดง, ทา, ไป, รักใคร่) + อลิ ปัจจัย มีวิเคราะห์ว่า อญฺเชติ ภตฺติมเนน ปกาเสตีติ อญฺชลิ (อัญชลี คือ เครื่องแสดงความเคารพ) ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๙๖) กล่าวว่า อญฺชาลิ (ลง อลิ ปัจจัยท้าย อญฺช ธาตุ)

คำว่า **สามีจิกมฺมํ** ในพระไตรปิฎกและอรรถกถาทุกฉบับพบรูปว่า สามีจิ แต่คัมภีร์โมคคัลลานนิสสัย (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๕๙) แสดงความเห็นว่า คำนี้ควรมีรูปเดิมเป็น อี การันต์ ว่า สามิจี มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัยในภาวตัทธิต มีวิเคราะห์ว่า สมฺมา ภาโว สามิจี (ความเป็นโดยชอบ, ความเคารพนับถือ) เมื่อลบ ณ ปัจจัยแล้ว ให้ลง จฺ อาคมด้วยมหาสูตร, แปลง อา ที่ มา เป็น อิ, ลบ มฺ ที่ มฺม พฤทธิ์ อ ที่ ส เป็น อา ลง อี อิตถีปัจจัย ดังอุทาหรณ์ว่า เมตฺตี (ความเป็นมิตร) ในพระบาลีว่า เมตฺตี สนฺถียเต ปุน (ย่อมเชื่อมความเป็นมิตรอีก), น เตน เมตฺตึ กยิราถ ธีโร (ผู้มีปัญญาไม่พึงทำความเป็นมิตรกับบุคคลนั้นอีก) โดยคำว่า เมตฺตี มีรูปวิเคราะห์ว่า มิตฺตสฺส ภาโว เมตฺตี (มิตฺต ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อี อิตถีปัจจัย)

หนังสือปาพิปทปิฎกะ (เล่ม ๔ หน้า ๗๗) กล่าวถึงรูป ๒ อย่างว่า สามีจิ, สามีจี สันสกฤตมีรูปว่า สามีจี ในคัมภีร์สันสกฤตปิฎกพบรูปว่า สามีจิ, สามีจี ประกอบรูปศัพท์มาจาก สมฺมา ศัพท์ + ณ ปัจจัย + อีอิตถีปัจจัย (หรือลง ณิ ปัจจัยแทน อี ปัจจัยใน สามีจิ) มีวิธีประกอบรูปศัพท์ ดังนี้

- สมฺมา สํ + อญฺจ + กฺวิ = สมญฺจฺ + ณ=สมญฺจ (ลง ณ ปัจจัยท้าย สมฺมา ซึ่งมีศัพท์เดิมมาจาก สํ + อญฺจ ธาตุ + กฺวิ)
- สมญฺจ = สมิญฺจ (แปลง อ เป็น อิ)
- สมิญฺจ = สมีจ (แปลงนิคคหิตที่ สํ เป็น มฺ และมีรูปทีฆะ อิ เป็น อี ด้วยวิธีปฏิกรณะ คือ การแทน หมายถึง เมื่อลบอักษรตัวใดตัวหนึ่งแล้วต้องใช้อักษรตัวอื่นแทน เพื่อเป็นที่สังเกตให้รู้เหตุแห่งการลบนั้น ซึ่งในที่นี้เป็นการลบ ญฺ จึงส่งผลให้ทีฆะ อิ เป็น อี
- สมีจ + อี = สามีจิ (พฤทธิ์สระ อ ที่ ส เป็น อา และลง อี อิตถีปัจจัย)]

อคฺคาสนาทิ (ปุ/น)

[อคฺคาสน + อาทิ]

มีอาสนะต้นเป็นต้น, มีเถรอาสน์เป็นต้น.

น ภิกฺขเว มยฺหํ สาสเน **อคฺคาสนาทีนิ** ปตฺวา ขตฺติยกุลา ปพฺพชิโต ปมาณํ, น พฺราหฺมณกุลา ปพฺพชิโต, น คหปติกุลา ปพฺพชิโต, น วินยธโร, น สุตฺตนฺติโก, น อาภิธมฺมิโก, น ปฐมชฺฌานาทิลาภิโน, น โสตาปนฺนาทโย ปมาณํ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๓๔)

พระบรมศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ถึง**อาสนะต้นเป็นต้น**ในศาสนาของเรา จะต้องเป็นผู้บวชจากตระกูลกษัตริย์ เป็นประมาณก็หามิได้ จะต้องเป็นผู้บวชจากตระกูลพราหมณ์ ตระกูลคฤหบดี พระวินัยธร พระทรงพระสูตร พระทรงอภิธรรม ท่านผู้ได้ปฐมฌานเป็นต้น พระโสดาบันเป็นต้น เป็นประมาณก็หามิได้.

อคฺคาสนาทิรห (ติ)

[อคฺคาสนาทิ + อรห]

ผู้ควรแก่อาสนะต้นเป็นต้น.

เอวํ เตหิ ภิกฺขูหิ อตฺตโน อตฺตโน รุจิวเสน **อคฺคาสนาทิรหานํ** กถิตกาเล สตฺถา อาห น ภิกฺขเว มยฺหํ สาสเน อคฺคาสนาทีนิ ปตฺวา ขตฺติยกุลา ปพฺพชิโต ปมาณํ, น พฺราหฺมณกุลา ปพฺพชิโต, น คหปติกุลา ปพฺพชิโต, น วินยธโร, น สุตฺตนฺติโก, น อาภิธมฺมิโก, น ปฐมชฺฌานาทิลาภิโน, น โสตาปนฺนาทโย ปมาณํ.

(ชา.อฏ. ๑/๒๓๔)

ในเวลาที่ภิกษุทั้งหลายกล่าวถึงท่าน**ผู้ควรแก่อาสนะต้นเป็นต้น** ตามความชอบใจของตนๆ อย่างนั้น พระบรมศาสดาตรัสว่า ภิกษุทั้งหลาย ผู้ถึงอาสนะต้นเป็นต้นในศาสนาของเราจะต้อง เป็นผู้บวชจากตระกูลกษัตริย์ เป็นประมาณก็หามิได้ จะต้องเป็นผู้บวชจากตระกูลพราหมณ์ ตระกูลคฤหบดี พระวินัยธร พระทรงพระสูตร พระทรงอภิธรรม ท่านผู้ได้ปฐมฌานเป็นต้น พระโสดาบันเป็นต้น เป็นประมาณก็หามิได้.

อคฺคาสนิก (ติ)

[อคฺคาสน + อิก]

ผู้ควรแก่อาสนะต้น, ผู้มีอาสนะต้น.

พฺราหฺมณา ขิปิตฺวา ขิปิตฺวา อุฏฺฐหิตฺวา กึ อมฺหากํ มุเข ปกฺขิตฺตนฺติ ปุจฺฉึสุ. มาตงฺคอิสิสฺส อุจฺฉิฏฺฐภตฺตนฺติ. เต จณฺฑาลสฺส อุจฺฉิฏฺฐกํ ขาทาปิตมฺหา, อพฺราหฺมณา ทานิมฺหา ชาตา, อิทานิ โน พฺราหฺมณา อสุทฺธพฺราหฺมณา อิเมติ สมฺโภคํ น ทสฺสนฺตีติ ตโต ปลายิตฺวา มชฺฌรฏฺฐํ คนฺตฺวา มชฺฌราชสฺส นคเร **อคฺคาสนิกา** พฺราหฺมณา นาม มยนฺติ ราชเคเห ภุญฺชนฺติ.

(ม.อฏ. ๓/๕๙)

พวกพราหมณ์พากันคายทิ้งแล้วๆ ก็ลุกขึ้นถามว่า ใครใส่อะไรลงในปากของพวกเรา. (นางทิฏฐิมังคลิกากล่าวว่า) อาหารที่เป็นเดนของมาตังคฤษี. พราหมณ์เหล่านั้นคิดว่า พวกเราถูกบังคับให้กินอาหารที่เป็นเดนของคนจัณฑาล บัดนี้ พวกเราไม่เป็นพราหมณ์แล้ว บัดนี้ พราหมณ์ทั้งหลายจะไม่แสดงความ

เสมอภาคต่อพวกเราด้วยคิดว่า คนเหล่านี้ไม่ใช่พราหมณ์บริสุทธิ์ จึงหนีไปจากที่นั้นไปยังแคว้นมัชฌะ รำพึงว่า พวกเราชื่อว่าพราหมณ์**ผู้มีอาสนะต้น**ในนครของพระเจ้ามัชฌะ แล้วบริโภคอยู่ในกรุงราชคฤห์.

อคฺคาสนิย (ติ)

[อคฺคาสน + อิย]

ผู้ควรแก่อาสนะต้น, อัคคาสนียพราหมณ์

โส กิร เอกนวุเต กปฺเป วิปสฺสึ ภควนฺตํ ปสฺสิตฺวา ปสนฺนจิตฺโต กปิตฺถผลํ อทาสิ. ตโต ปรมฺปิ ตํ ตํ ปุญฺญํ กตฺวา เทวมนุสฺเสสุ สํสรนฺโต อิมสฺมึ กปฺเป อนุปฺปนฺเน เอว อมฺหากํ สตฺถริ สาวตฺถิยํ มหาโกสลรญฺโญ **อคฺคาสนิยสฺส** พฺราหฺมณสฺส ปุตฺโต หุตฺวา นิพฺพตฺติ. ตสฺส อชิโตติ นามํ อโหสิ. (เถร.อฏ. ๑/๙๐)

ได้ยินว่า ในกัปที่ ๙๑ ท่าน (พระอชิตเถระ) เห็นพระผู้มีพระภาคทรงพระนามว่าวิปัสสี มีจิตเลื่อมใสแล้ว ได้ถวายผลมะขวิด.

แม้เบื้องหน้าแต่นั้น ได้ทำบุญนั้นๆ ท่องเที่ยวไปในเทวดาและมนุษย์ เมื่อพระผู้มีพระภาคของเราทั้งหลาย ยังไม่เสด็จอุบัติในกัปนี้ เกิดเป็นบุตรของ**อัคคาสนียพราหมณ์** (พราหมณ์ผู้ควรแก่อาสนะต้น) ของพระเจ้ามหาโกศล ในพระนครสาวัตถี. เขาได้มีนามว่าอชิตะ.

อคฺคาหนา (ถี)

[อา + คาหฺ (วิโลพเน) + ยุ]

การหยั่งลง.

คาหนา **อคฺคาหนา** ปริคฺคาหนา.

(เปฏโก. ๒๕๐)

การรับเอา **การหยั่งลง** การหยั่งลงโดยรอบ.

อคฺคาฬว (น)

[อคฺค + อาฬวี]

(ก) อันเลิศในเมืองอาฬวี, (เจดีย์) มีชื่อว่าอัคคาฬวะ.

อถ โข อายสฺมา มหากสฺสโป ราชคเห วสฺสํวุฏฺโ เยน อาฬวี เตน ปกฺกามิ. อนุปุพฺเพน เยน อาฬวี ตทวสริ. ตตฺร สุทํ อายสฺมา มหากสฺสโป อาฬวิยํ วิหรติ **อคฺคาฬเว** เจติเย.

(วิ. ๑/๒๑๙, สํ. ๑/๑๘๗)

ครั้งนั้นแล ท่านพระมหากัสสปะ จำพรรษาในเขตกรุงราชคฤห์ ออกเดินทางไปทางเมืองอาฬวี จาริกไปโดยลำดับ จนถึงเมืองอาฬวี ข่าวว่า ท่านพระมหากัสสปะพักอยู่ ณ **เจดีย์มีชื่อว่าอัคคาฬวะ** (อัคคาฬวเจดีย์) เขตเมืองอาฬวีนั้น.

อคฺคาฬเว เจติเยติ อาฬวิยํ อคฺคเจติเย. อนุปฺปนฺเน พุทฺเธ อคฺคาฬวโคตมกาทีนิ ยกฺขนาคาทีนํ ภวนานิ เจติยานิ อเหสุ. อุปฺปนฺเน พุทฺเธ ตานิ อปเนตฺวา มนุสฺสา วิหาเร กรึสุ. เตสํ ตาเนว นามานิ ชาตานิ. (สํ.อฏ. ๑/๒๔๖)

สองบทว่า **อคฺคาฬเว เจติเย** (เจดีย์มีชื่อว่าอัคคาฬวะ) ได้แก่ ที่อัคคเจดีย์เมืองอาฬวี. เมื่อพระพุทธเจ้ายังไม่เสด็จอุบัติ ได้มีเจดีย์เป็นอันมากอันเป็นถิ่นของยักษ์และนาค เป็นต้น

มีอัคคาฬวเจดีย์และโคตมกเจดีย์เป็นต้น. เมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จอุบัติขึ้นแล้ว พวกมนุษย์พากันรื้อเจดีย์เหล่านั้น สร้างเป็นวิหาร. เจดีย์เหล่านั้นนั่นแลจึงเกิดเป็นชื่อของคนเหล่านั้น.

ดู สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๗๘

[คำว่า **วสฺสำวุฏฺจ** มีอีกรูปหนึ่งว่า **วสฺสำวุตฺถ** ทั้งสองรูปนั้น รูปว่า **วสฺสำวุตฺถ** น่าจะถูกต้องกว่า แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) จะกล่าวว่า เมื่อ ลง ต ปัจจัยท้าย วส ธาตุแล้ว อาจแปลง ต ปัจจัยกับ ส ของ วส ธาตุเป็น ฏฺจ ก็จริง แต่พระกัจจายนะได้กล่าวสูตร (กจ.๕๗๔) ว่า วสโต อุตฺถ (แปลง ต ปัจจัยท้าย วส ธาตุกับพยัญชนะที่อยู่หน้า ต ปัจจัยเป็น อุตฺถ) ต่อจากสูตร (๕๗๓) ว่า สาทิสนฺตปุจฺฉภนฺชหำสาทีหิ ฏฺโจ (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุที่มี ส เป็นที่สุด และ ปุจฺฉ ธาตุ, ภนฺช ธาตุ และ หำส ธาตุเป็นต้น กับพยัญชนะที่อยู่หน้า ต ปัจจัยเป็น ฏฺจ) เพื่อปฏิเสธการแปลงเป็น ฏฺจ ท้าย วส ธาตุ) แม้สัททนีติปกรณ์ (สูตร ๑๑๗๗) ก็ระบุถึงการแปลงเป็น อุตฺถ ว่า อุตฺโถ วสา (แปลง ต ปัจจัยกับพยัญชนะต้นเป็น อุตฺถ ท้าย วส ธาตุ) ดังนั้น รูปว่า **วสฺสำวุตฺถ** จึงน่าจะถูกต้อง จะอย่างไรก็ตาม ในฉบับฉัฏฐสังคีติบางแห่ง ฉบับพม่าบางฉบับ และฉบับไทย ก็พบรูปว่า **วสฺสำวุฏฺจ** โดยประกอบรูปศัพท์ตามสูตรว่า สาทิสนฺต เป็นต้น ดังนั้นในที่นี้จึงใช้รูปว่า วสฺสำวุฏฺจ ตามที่ปรากฏใช้เป็นส่วนมาก

คำว่า **วสฺสำวุฏฺจ** (วสฺสำวุตฺถ) ต้องติดกันเป็นบทเดียวกัน เพราะถือว่าเป็นอลุตตกิตันตสมาส คือ สมาสที่มีกิตก์ปัจจัยอยู่ท้ายซึ่งไม่ลบวิภัตติ ตามที่ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๖๑๓) กล่าวว่า วสฺสำ อวสีติ อตฺเถ ตปฺปจฺจโย (ลง ต ปัจจัย ในความหมายว่า อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว) มีรูปวิเคราะห์ว่า วสฺสำ อวสีติ วสฺสำวุตฺโถ ดังนั้น คำว่า **วสฺสำวุฏฺจ** (วสฺสำวุตฺถ) จึงควรเป็นบทเดียวกัน แม้คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา (หน้า ๓๙๓) ก็กล่าวไว้ตามคำอธิบายนี้ว่า

วสฺสำวุตฺถสฺมสฺสาติ วสฺสำ วสิตฺถาติ วสฺสำวุโถ, อลุตฺตกิตนฺตสมาโสยำ. โสเยว สำโม วสฺสำวุตฺถ-สำโม, ตสฺสา.

คำว่า **วสฺสำวุตฺถสำมสฺส** มีรูปวิเคราะห์ว่า ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถะ บทนี้เป็นกิตันตสมาสที่ไม่ลบวิภัตติ สงฆ์คือผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้ว ชื่อว่า วัสสังวุตถสังฆะ [พึงถวาย]แก่สงฆ์ผู้อยู่อาศัยตลอดฤดูฝนแล้วนั้น.

แม้คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๔๙) ก็แสดงรูปวิเคราะห์เป็นอลุตตกิตันตสมาสว่า วสฺสำ วสิตฺถาติ วสฺสำวุโถ เหมือนกับข้อความในปาจิตยาทิโยชนาข้างต้น

ในที่บางแห่งพบรูปที่แยกกันว่า **วสฺสำ วุฏฺจ** (วสฺสำ วุตฺถ) รูปดังกล่าวนี้ไม่เหมาะ ดังที่ได้กล่าวมาแล้วข้างต้น]

(ข) วิหารมีชื่อว่าอัคคาฬวเจดีย์, อัคคาฬว-เจดีย์วิหาร.

ปุจฺฉามิ สตฺถารมโนมปญฺญํ
ทิฏฺเฐว ธมฺเม โย วิจิกิจฺฉานํ เฉตฺตา
อคฺคาฬเว กาลมกาสิ ภิกฺขุ
ฌาโต ยสสฺสี อภินิพฺพุตตฺโต. (เถร. ๓๗๓)

(พระวังคีสเถระ ในคราวที่พระอุปัชฌาย์ของท่านปรินิพพาน ได้กล่าวว่า)

ข้าพระองค์ขอทูลถามพระบรมศาสดา ผู้มีพระปัญญามากว่า ภิกษุใดมีชื่อเสียง เรืองยศ ตัดความสงสัย ดับกิเลสเสียได้ในปัจจุบันชาตินี่แหละ ได้ปรินิพพานที่**อัคคาฬวเจดีย์วิหาร**.

อคฺคาฬเวติ อคฺคาฬวเจติยสงฺขาเต วิหาเร.

(เถร.อฏ. ๒/๕๓๔)

บทว่า **อคฺคาฬเว** (อัคคาฬวเจดีย์วิหาร) ได้แก่ วิหารกล่าวคืออัคคาฬวเจดีย์.

อคฺคาฬวโคตมกาทิ (ปุ/น)

[อคฺคาฬว + โคตมก + อาทิ]

มีอัคคาฬวเจดีย์และโคตมกเจดีย์เป็นต้น.

ดู อคฺคาฬว

อคฺคาฬวเจติย (น)

[อคฺคาฬว + เจติย]

เจดีย์ชื่อว่าอัคคาฬวะ, เจดีย์อันเลิศในเมืองอาฬวี, อัคคาฬวเจดีย์.

อคฺคาฬวเจติยสงฺขาต (ติ)

[อคฺคาวฬเจติย + สงฺขาต]

กล่าวคืออัคคาฬวเจดีย์.

ดู อคฺคาฬว

อคฺคาฬววิหาร (ปุ)

[อคฺคาฬว + วิหาร]

วิหารชื่อว่าอัคคาฬวะ.

สา คาถาวสาเน โสตาปตฺติผเล ปติฏฺฐหิสฺสติ, ตํ นิสฺสาย มหาชนสฺสาปิ สาตฺถิกา ธมฺมเทสนา ภวิสฺสตีติ ฌตฺวา ปญฺจสตภิกฺขุปริวาโร เชตวนา นิกฺขมิตฺวา อนุปุพฺเพน **อคฺคาฬววิหารํ** อคมาสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๑๒)

พระบรมศาสดาทรงทราบว่า ในเวลาจบพระคาถา ธิดาช่างหูกนั้น จักดำรงอยู่ในโสดาปัตติผล, เพราะอาศัยเธอ พระธรรมเทศนานี้ จักมีประโยชน์แม้แก่มหาชน ดังนี้ พร้อมด้วยภิกษุ ๕๐๐ รูปเป็นบริวาร เสด็จออกจากพระเชตวัน ได้เสด็จไปยัง**วิหารชื่อว่าอัคคาฬวะ** โดยลำดับ.

อคฺคิ (ปุ)

[อคฺค (คติโกฏิลฺเล) + อิ]

อคฺคติ กุฏิโล หุตฺวา คจฺฉตีติ อคฺคิ. อช (เขปคตีสุ) + อิ. อชติ ชลมาโน กุฏิลํ คจฺฉตีติ อคฺคิ. ดู ณฺวาทิ ๓๔ ธาน.ฏี. ๓๔]

(๑) ไฟ, เพลิง.

นฏฺฐจีวโร นาม ภิกฺขุสฺส จีวรํ **อคฺคินา** วา ทฑฺฒํ โหติ, อุทเกน วา วุฬฺหํ โหติ, อุนฺทูเรหิ วา อุปจิกาหิ วา ขายิตํ โหติ, ปริโภคชิณฺณํ วา โหติ. (วิ.๑/๓๑๔)

ที่ชื่อว่า ผู้มีจีวรสูญหาย ได้แก่ จีวรของภิกษุถูก**ไฟ**ไหม้ น้ำพัด หนูหรือปลวกกัด หรือที่ใช้สอยจนเก่า.

(ก) ไฟสำหรับบูชายัญ, ไฟมงคล.

สมฺโมทนียํ กถํ สารณียํ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตํ นิสินฺโน โข อุคฺคตสรีโร พฺราหฺมโณ ภควนฺตํ เอตทโวจ สุตํ เมตํ โภ โคตม **อคฺคิสฺส** อาทานํ ยูปสฺส อุสฺสาปนํ มหปฺผลํ โหติ มหานิสํสนฺติ.

(อ. ๒/๔๒๙)

ครั้งนั้นแล อุคคตสรีรพราหมณ์เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ ได้สนทนาปราศรัยพอเป็นที่บันเทิงใจ พอเป็นที่ระลึกถึงกันแล้วนั่ง ณ ที่สมควร ได้ทูลถามพระผู้มีพระภาคว่า ท่านพระโคดม ข้าพเจ้าได้สดับมาว่า การก่อ**ไฟ** การปักหลักบูชายัญ ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก.

อคฺคิสฺส อาทานนฺติ ยญฺญยชนตฺถาย นวสฺส มงฺคลคฺคิโน อาทิยนํ. (อ.อฏ. ๓/๑๖๖)

สองบทว่า **อคฺคิสฺส อาทานํ** (การก่อไฟ) ความว่า การก่อไฟมงคล ๙ ประการ เพื่อประโยชน์แก่การบูชายัญ

(ข) ไฟคือกิเลส.

ดู ราคคฺคิ (ไฟคือราคะ) โทสคฺคิ (ไฟคือโทสะ) โมหคฺคิ (ไฟคือโมหะ). (จำนวนไฟ ๓ อย่างนี้ อาจเลือกมาจากไฟสำหรับบูชา ๓ อย่าง ของพิธีทางพระเวท) ดู ที. ๓/๑๘๓

(ค) ไฟที่ควรเคารพ.

อาหุเนยฺยคฺคิ (ไฟคือผู้ควรของคำนับ ได้แก่ มารดาบิดา) คหปตคฺคิ (ไฟคือคฤหบดี ได้แก่ บุตร ภรรยา ทาส คนใช้) ทกฺขิเณยฺยคฺคิ (ไฟคือผู้ควรทักขิณาทาน ได้แก่ สมณพราหมณ์ ผู้เว้นจากความประมาท ตั้งอยู่ในขันติธรรม คือความอดทน โสรัจจะ ความสงบเสงี่ยม ฝึกตน ทำตนให้สม่ำเสมอ ทำตนให้ปรินิพพาน.

ดูไฟ ๗ อย่างใน อ. ๒/๔๒๘

(๒) เทพอัคนี, เทพแห่งไฟ.

อถ นํ พฺราหฺมณกุมารํ โสพสวสฺสกาเล มาตาปิตโร อาหํสุ ปุตฺต มยํ ตว ชาตทิวเส อคฺคึ คเหตฺวา จปยิมฺห. สเจ พฺรหฺมโลกปรายโณ ภวิตุกาโม, ตฺวํ อคฺคึ อาทาย อรญฺญํ ปวิสิตฺวา **อคฺคึ** ภควนฺตํ นมสฺสมาโน พฺรหฺมโลกปรายโณ โหหิ. สเจ อคารํ อชฺฌาวสิตุกาโม, ตกฺกสิลํ คนฺตฺวา ทิสาปาโมกฺขสฺส อาจริยสฺส สนฺติเก สิปฺปํ อุคฺคณฺหิตฺวา กุฏุมฺพํ สณฺฐเปหีติ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๐๓)

ครั้นในเวลาที่พราหมณกุมารมีอายุได้ ๑๖ มารดาบิดาจึงกล่าวว่า ลูกเอ๋ย เราจุดไฟตั้งไว้ในวันที่เจ้าเกิดเรื่อยมา หากเจ้าประสงค์จะไปสู่พรหมโลก จงถือไฟนั้นเข้าป่า บูชา**เทพอัคนี**ก็จะไปถึงพรหมโลกได้ แต่ถ้าประสงค์จะครองเรือนก็จงไปสู่เมืองตักกสิลา เล่าเรียนศิลปะในสำนักอาจารย์ทิศาปาโมกข์ แล้วตั้งหลักฐานเถิด.

มหาสนํ เทวมโนมวณฺณํ
โย สปฺปินา อสกฺขิ โภเชตุ**มคฺคึ**

ส ยญฺญตนฺตํ วรโต ยชิตฺวา
ทิพฺพํ คตึ มุจลินฺทชฺฌคจฺฉิ. (ชา. ๒/๒๓๒)

(นาคกาณาริฏฐะกล่าวถ้อยคำที่ผิดว่า)
พระเจ้ามุจลินท์ สามารถบูชา**เทพอัคนี** ผู้กินมาก มีรัศมีไม่ต่ำทราม ให้อิ่มหนำด้วยเนยใส ทรงบูชายัญวิธีแก่เทวดาคือไฟผู้ประเสริฐแล้ว ได้ไปบังเกิดในทิพยคติ.

วรโตติ วรสฺส อคฺคิเทวสฺส ยชิตฺวา.

(ชา.อฏ. ๗/๔๙)

บทว่า **วรโต** ได้แก่ บูชาเทพอัคนีผู้ประเสริฐ.

ดู ชา.อฏ. ๒/๓๙

(๓) กองไฟ.

หีนชจฺโจปิ เจ โหติ อุฏฺฐาตา ธิติมา นโร
อาจารสีลสมฺปนฺโน นิเส **อคฺคีว** ภาสติ.

(ชา. ๑/๓๒๗)

(พญาหงส์พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)
แม้หากว่า คนผู้มีชาติสกุลต่ำ แต่เป็นคนมีความขยันหมั่นเพียร มีปัญญา สมบูรณ์ด้วยอาจาระและศีล ก็ย่อมรุ่งเรืองเหมือน**กองไฟ**ในยามราตรี.

นิเส อคฺคีวาติ มหาราช หีนชาติโกปิ อุฏฺฐานาทิ คุณสมฺปนฺโน รตฺตึ อคฺคิกฺขนฺโธ วิย โอภาสติ. (ชา.อฏ. ๔/๔๓๑)

สองบทว่า **นิเส อคฺคีว** (เหมือนกองไฟในยามราตรี) ความว่า ข้าแต่มหาราช คนเราแม้จะเกิดในกำเนิดต่ำทราม แต่เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณสมบัติมีความขยันหมั่นเพียรเป็นต้น ย่อมรุ่งเรืองได้เหมือนกองไฟในยามราตรี ฉะนั้น.

ดู ชา. ๑/๓๒๗

(๔) ไอร้อน.

อคฺคิ อุฏฺฐหีติ สีฆปตนสนฺตาเปน จ สูริยรสฺมิสนฺตาปสฺส อาสนฺนภาเวน จ อุสุมา อุฏฺฐหิ.

(สี.นวฏี. ๒/๑๘๙)

สองบทว่า **อคฺคิ อุฏฺฐหิ** (ไอร้อนพุ่งขึ้นแล้ว) ความว่า ไอร้อนพุ่งขึ้นแล้ว ด้วยความร้อนที่เป็นไปเร็ว และด้วยความใกล้กันของแสงแดดอันร้อนแรง.

อคฺคิอตฺถ (ปุ)

[อคฺคิ + อตฺถ]
ประโยชน์แห่งไฟ, สำหรับไฟ.

เตสุ คเตสุ มหลฺลิกา สีตวาเตน ปโพธิตา สุสานภาวํ ญตฺวา อิเม มํ มาเรตุกามา **อคฺคิอตฺถาย** คตาติ จ อุปธาเรตฺวา น เม พลํ ชานนฺตีติ เอกํ มตกเพวรํ คเหตฺวา มญฺจเก นิปชฺชาเปตฺวา อุปริ ปิโลติกาย ปฏิจฺฉาเทตฺวา สยํ ปลายิตฺวา ตตฺเถว เลณคุหํ ปาวิสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๘๖)

เมื่อผัวเมีย ๒ คนไปกันแล้ว หญิงแก่ตื่นขึ้นเพราะลมหนาว รู้ว่าที่นั่นเป็นป่าช้าจึงใคร่ครวญดูว่า ผัวเมีย ๒ คนนี้ ประสงค์จะฆ่าเรา มันคงไปเพื่อ**ประโยชน์แห่งไฟ**เป็นแน่ (ไปเพื่อเอาไฟมาเผาเป็นแน่) คิดว่า มันไม่รู้กำลังของเรา ดังนี้แล้ว จึงได้เอาซากศพศพหนึ่งขึ้น

นอนบนเตียง เอาผ้าเก่าคลุมข้างบนแล้ว ตนเองหนีเข้าถ้ำที่เร้นลับใกล้ป่าช้านั้นแหละ.

อคฺคิอาหิตาทิสทฺท (ปุ)

[อคฺคิอาหิต + อาทิ + สทฺท]

ศัพท์มี อคฺคิอาหิต เป็นต้น.

เอโกทิภูโตติ เอโก เสฏฺโฐ หุตฺวา อุเทตีติ เอโกทิ, สมาธิ. โส เอโกทิ ภูโต ชาโต อุปฺปนฺโน เอตสฺสาติ เอโกทิภูโต. **อคฺคิอาหิตาทิสทฺทานำ** วิย เอตฺถ ภูตสทฺทสฺส ปรวจนำ ทฏฺฐพฺพำ.

(อิติวุต.อฏ. ๖๗)

บทว่า **เอโกทิภูโต** ความว่า สมาธิ ชื่อว่า เอโกทิ เพราะอรรถว่าเป็นสภาวะประเสริฐผุดขึ้น สมาธินั้นเกิดขึ้นแล้วคืออุบัติแล้วแก่บุคคลนั้น เหตุนั้น บุคคลนั้นชื่อว่า เอโกทิภูตะ พึงเห็นการกล่าว ภูต ศัพท์ไว้เป็นบทหลังในที่นี้ ดัง**ศัพท์มี อคฺคิอาหิต เป็นต้น**.

[**เอก** ศัพท์ในบทว่า เอโกทิ นี้เป็นไปในความหมายว่า เสฏฺฐ (ประเสริฐ) ตามอรรถของ เอก ศัพท์ที่มีกล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา และกัจจายนสุตตัตถะว่า

เสฏฺจาสหายสงฺขฺยาณฺณ-

ตุลฺเยเสฺวโก ติลิงฺคิโก. (ธาน. ๘๕๐)

เอก ศัพท์มีสามลิงค์ ย่อมเป็นไปในความหมายว่า ประเสริฐ, ไม่มีเพื่อน, สังขยา, อื่น และเสมอกัน.

เอโก ตีสุ สงฺขฺยาตุลฺยา-

ตุลฺยาสมหายมิสฺสเน

เสฏฺฐณฺณสจฺจมุขฺเยสุ

อปฺปมฺหิ เกวเลปิ จ. (กัจจายนสุตตัตถะ. ๑๔๔)

เอก ศัพท์ย่อมเป็นไปในลิงค์ทั้งสาม ในอรรถว่า สังขยา, เสมอกัน, ไม่มีผู้เสมอกัน, ไม่มีเพื่อน, ผสม, ประเสริฐ, อื่น, ความจริง, โดยตรง, น้อย และล้วนๆ.

คำว่า **เอโกทิ** เป็นชื่อของสมาธิ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

สภาวะประเสริฐผุดขึ้น = เอโก เสฏฺโฐ อุเทตีติ เอโกทิ. (เอก=ประเสริฐ) + อุ อุปสรรค + อิธาตุ = เกิดขึ้น + อิ ปัจจัย + ท อาคม)

สภาวะเป็นหนึ่งคือไม่มีสหาย = เอโก สหาโย อุเทตีติ เอโกทิ. (เอก=เป็นหนึ่ง, ไม่มีสหาย) + อุ อุปสรรค + อิ ธาตุ=เกิดขึ้น + อิ ปัจจัย + ท อาคม[เหตุที่ลง ท อาคมท้าย อุ อุปสรรค เพราะในสันสกฤตใช้เป็นรูปพยัญชนันตะ คือ อุตฺ เมื่อเข้าสนธิกับบทหลังที่มีสระอยู่ข้างหน้า ก็แปลง ตฺ เป็น ทฺ ในบาลีจึงลง ท อาคมแน่นอนในเมื่อบทหลังมีสระอยู่หน้า] รูปสิทธิ. สูตร ๓๔)

สภาวะยังสัมปยุตตธรรมให้ฟูขึ้นอันประเสริฐ สมฺปยุตฺตธมฺเม อุทายตีติ อุทิ, เอโก จ โส อุทิ จาติ เอโกทิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส อุทิ ศัพท์มาจาก อุ บทหน้า + อิ ธาตุ ฟูขึ้น + เณ การิตปัจจัย + อิ ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ + ท อาคม)

ในบทว่า **เอโกทิภูต** ท่านกล่าวถึงวิเสสนะ คือ ภูต ไว้หลังวิเสสยะ คือ เอโกทิ เพราะในภาษาบาลี อาจประกอบวิเสสนะไว้หลังบทวิเสสยะได้บ้าง ดังคำว่า อคฺคิอาหิต ซึ่ง อาหิต ศัพท์

อันเป็นวิเสสนะของ อคฺคิ ก็อยู่หลังได้ โดยมีรูปวิเคราะห์ที่วางวิเสสนะคือ อาหิต ไว้ข้างหลัง ว่า อคฺคิ อาหิโต เยนาติ อคฺยาหิโต (ผู้มีไฟอันบูชาแล้ว ชื่อว่า อัคยาหิตะ)

คำว่า อคฺยาหิต และ อคฺคิอาหิต เป็นคำเดียวกัน ต่างกันที่ทำสนธิหรือไม่ทำสนธิเท่านั้น หรือมีวิเคราะห์โดยวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าว่า อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๐) ว่า

อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ, อคฺยาหิโต วาตฺยาโท ยเถจฺฉ วิเสสนสฺส ปรตา.

ไฟอันบุคคลใดบูชาแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อาหิตัคคิ ความเป็นเบื้องหลังของวิเสสนะมีได้ตามความปรารถนาได้บ้าง ในอุทาหรณ์เป็นต้นว่า อคฺยาหิโต]

อคฺคิอุฏฺฐาน (น)

[อคฺคิ + อุฏฺฐาน]

การลุกโพลงแห่งไฟ, ไฟลุกโพลง.

วิปสฺสนำ ปฏฺจเปตฺวา นิสินฺนสฺส หิ อทฺธาเน คจฺฉนฺเต คจฺฉนฺเต ตตฺถ ตตฺถ **อคฺคิอุฏฺฐานำ** วิย โหติ, กจฺเฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, มตฺถกโต อุสุมวฏฺฏิอุฏฺฐานำ วิย โหตีติ จิตฺตำ หญฺญติ วิหญฺญติ วิปฺผนฺทติ. เอวำ ตาว วิปสฺสนา สุขสฺส ปจฺจนีกา, ทุกฺขสฺส อาสนฺนา. (ม.อฏ. ๒/๑๘๗)

ก็เมื่อพระโยคาวจรเริ่มนั่งกำหนดวิปัสสนา เมื่อเวลาล่วงไปๆ ย่อมปรากฏเหมือน**ไฟลุกโพลง**ในที่นั้นๆ เหงื่อย่อมไหลออกจากรักแร้ ปรากฏเหมือนเกลียวควัน กลุ่นขึ้นจากศีรษะ (เหมือนมีควันพลุ่งออกจากศีรษะ) จิตย่อมกระสับกระส่ายทุรนทุราย. วิปัสสนาเป็นข้าศึกต่อสุข ใกล้ทุกข์อย่างนี้ก่อน.

อคฺคิอุฏฺฐานกาล (ปุ)

[อคฺคิจาน + กาล] เวลาที่ไฟลุกโพลง.

โสปิ คนฺตฺวา ยุคนฺธรมตฺถเกเยว นิสีทิ. อถ อุคฺคเต สูริยมณฺฑเล หสโปตกา อุปฺปติตฺวา สูริเยน สทฺธึ ปกฺขนฺทึสุ. มหาสตฺโตปิ เตหิ สทฺธึ ปกฺขนฺทิ. กนิฏฺฐภาติโก ยาว ปุพฺพณฺหสมยา ชวิตฺวา กิลมิ ปกฺขสนฺธีสุ **อคฺคิอุฏฺฐานกาโล** วิย อโหสิ. (ชา.อฏ. ๔/๒๑๔)

แม้พระมหาสัตว์ ก็บินไปจับอยู่ที่ยอดเขา ยุคนธรเช่นกัน ครั้นเมื่อดวงอาทิตย์ขึ้นแล้ว หงส์ทั้งคู่ก็บินถลาขึ้นไปพร้อมกับดวงอาทิตย์. ฝ่ายพระมหาสัตว์เล่า ก็บินไปกับหงส์ทั้งสองนั้น. น้องเล็กแข่งไปได้เพียงเวลาสายก็อิดโรย ได้เป็นดุจ**เวลาที่ไฟลุกโพลง**ที่ข้อต่อแห่งปีกทั้งหลาย.

อคฺคิก (ติ)

[อคฺคิ + อิก (สำ. อาคฺนิก)]

(๑) ผู้บำเรอไฟ, ผู้บูชาไฟ.

เย เต ภิกฺขเว **อคฺคิกา** ชฏิลกา, เต อาคตา อุปสมฺปาเทตพฺพา, น เตสำ ปริวาโส ทาตพฺโพ. ตำ กิสฺส เหตุ? กมฺมวาทิโน เอเต ภิกฺขเว กิริยวาทิโน. (วิ. ๓/๑๐๑)

ภิกษุทั้งหลาย พวกชฎิล**ผู้บำเรอไฟ**มาแล้ว พึงให้อุปสมบท ไม่ต้องให้ปริวาสแก่พวกเธอ

ข้อนั้นเพราะเหตุไร ภิกษุทั้งหลาย เพราะชฎิลเหล่านั้นเป็นกรรมวาที เป็นกิริยาที.

อคฺคิกาติ อคฺคิปริจรณกา. (วิ.อฏ. ๓/๒๗๖)

บทว่า **อคฺคิกา** แปลว่า ผู้บำเรอไฟ.

ดู ที. ๒/๒๗๐, ที.อฏ. ๒/๔๐๐

(๒) สุนัขจิ้งจอกชื่อว่าอัคคิกะ.

นายํ สิขา ปุญฺญเหตุ
ฆาสเหตุ อยํ สิขา
นางฺคุฏฺฐคณนํ ยาติ
อลํ เต โหตุ **อคฺคิก**. (ชา. ๑/๓๐)

(พญาหนูโพธิสัตว์ติเตียนสุนัขจิ้งจอกว่า) ปอยผมนี้มิได้มีไว้เพราะเหตุแห่งบุญ มีไว้เพราะเป็นเลสอ้างเพื่อการหากิน หมู่หนูไม่ถึงการนับด้วยนิ้วมือ ดูก่อนอัคคิกะ พอกันทีเถิด สำหรับท่าน.

สิงฺคาลํ นาเมน อาลปนฺโต อาห.

(ชา.อฏ. ๑/๔๘๘)

พญาหนู เมื่อจะร้องเรียกสุนัขจิ้งจอกโดยชื่อ (ทักทาย) ได้กล่าวแล้ว.

อคฺคิกณ (น)

[อคฺคิ + กณ] สะเก็ดไฟ.

ผุลฺลิงฺคานีติ **อคฺคิกณานิ**. (ม.ฏี. ๓/๓๒)

บทว่า **ผุลฺลิงฺคานิ** แปลว่า **สะเก็ดไฟ**.

อคฺคิกปลฺล (น)

[อคฺคิ + กปลฺล]

แผ่นกระเบื้องเต็มด้วยไฟ, เตาไฟ.

อถสฺส เหฏฺฐามญฺจเก **อคฺคิกปลฺลานิ** ฐปยึสุ อปฺเปว นาม อุณฺเหน ปีฬิโต ทุกฺขเวทนํ อสหนฺโต วิปฺผนฺทนาการํ ทสฺเสยฺยาติ.

(ชา.อฏ. ๖/๙)

ลำดับนั้น พวกอำมาตย์ได้วาง**เตาไฟ**ไว้ใต้พระแท่นของพระโพธิสัตว์นั้น ด้วยคิดว่า อย่างไรเสีย พระกุมารถูกความร้อนเบียดเบียน (เสวยทุกขเวทนา) เมื่ออดกลั้นทุกขเวทนาไม่ได้ ก็พึงแสดงอาการกระดิกไหวพระหัตถ์หรือพระบาทบ้าง.

อคฺคิกปฺป (ติ)

[อคฺคิ + กปฺป]

เหมือนไฟ, ร้อนจัด.

ขคฺควิสาณกปฺโปติ ยถา ขคฺคสฺส นาม วิสาณํ เอกํ โหติ อทุติยํ, เอวเมว โส ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ ตกฺกปฺโป ตสฺสทิโส ตปฺปฏิภาโค.

ยถา อติโลณํ วุจฺจติ โลณกปฺโป, อติติตฺตกํ วุจฺจติ ติตฺตกปฺโป, อติมธุรํ วุจฺจติ มธุรกปฺโป, อติอุณฺหํ วุจฺจติ **อคฺคิกปฺโป** อติสีตลํ วุจฺจติ หิมกปฺโป, มหาอุทกกฺขนฺโธ วุจฺจติ สมุทฺทกปฺโป, มหาภิญฺญาพลปฺปตฺโต สาวโก วุจฺจติ สตฺถุกปฺโปติ, เอวเมว โส ปจฺเจกสมฺพุทฺโธ ตตฺถ ตกฺกปฺโป ตสฺสทิโส ตปฺปฏิภาโค.

(จูฬนิ. ๒๓๓)

คำว่า **ขคฺควิสาณกปฺโป** (เหมือนนอแรด) อธิบายว่า ธรรมดาแรด ย่อมมีนอเดียว ไม่มีนอที่สองฉันใด พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็เหมือนนอแรดนั้น คือ เช่นเดียวกับนอแรดนั้น เปรียบได้กับนอแรดนั้น

รสเค็มจัด พูดกันว่าเหมือนเกลือ รสขมจัด พูดกันว่าเหมือนดี รสหวานจัดพูดกันว่า เหมือนน้ำผึ้ง ร้อนจัดพูดกันว่า**เหมือนไฟ** เย็นจัดพูดกันว่าเหมือนน้ำแข็ง ปริมาณน้ำมีมากพูดกันว่าเหมือนทะเล พระสาวกผู้บรรลุอภิญญาและพละญาณอันยิ่งใหญ่พูดกันว่าเหมือนพระบรมศาสดาฉันใด

พระปัจเจกสัมพุทธเจ้านั้นก็ฉันนั้น เหมือนกับนอแรดนั้น เป็นเช่นเดียวกับนอแรดนั้น เปรียบได้กับนอแรดนั้น.

[แรดพันธุ์อินเดีย มีนอหรือเขาเดียว แต่พันธุ์ของประเทศอื่น มีนอคู่บ้าง นอเดียวบ้าง]

อคฺคิกภารทฺวาช (ปุ)

[อคฺคิก + ภารทฺวาช]

อัคคิกภารทวาชพราหมณ์,

พราหมณ์ชื่อว่าอัคคิกภารทวาชะ, พราหมณ์ภารทวาชโคตรผู้บำเรอไฟ - บูชาไฟ.

เอกำ สมยำ ภควา ราชคเห วิหรติ เวฬุวเน กลนฺทกนิวาเป. เตน โข ปน สมเยน **อคฺคิกภารทฺวาชสฺส** พฺราหฺมณสฺส สปฺปินา ปายาโส สนฺนิหิโต โหติ อคฺคึ ชุหิสฺสามิ, อคฺคิหุตฺตำ ปริจริสฺสามีติ. (สำ. ๑/๖๘, สุตฺตนิ. ๒๙๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ พระเวฬุวันสถานที่ให้เหยื่อกระแต เขตกรุงราชคฤห์ สมัยนั้นแล **อัคคิกภารทวาชพราหมณ์** ปรุงข้าวปายาสด้วยเนยใส ด้วยคิดว่า เราจักบูชาไฟ จักบำเรอการบูชาไฟ.

อคฺคิกภารทฺวาโชติ อยมฺปิ ภารทฺวาโชว, อคฺคิปริจรณวเสน ปนสฺส สงฺคีติกาเรหิ เอตำ นามำ คหิตำ. (สำ.อฏ. ๑/๒๑๒)

บทว่า **อคฺคิกภารทฺวาโช** (อัคคิกภารทวาชพราหมณ์) ความว่า พราหมณ์แม้นี้ ก็ชื่อว่าภารทวาชะเหมือนกัน แต่โดยที่เขาบำเรอไฟ พระสังคีติกาจารย์จึงตั้งชื่อเขาอย่างนั้น.

เตน โข ปน สมเยน อคฺคิกภารทฺวาชสฺสาติ ยำ ยำ อวุตฺตปุพฺพำ, ตำ ตเทว วณฺณยิสฺสาม. เสยฺยถิทำ. โส หิ พฺราหฺมโณ อคฺคึ ชุหติ ปริจรตีติ กตฺวา **อคฺคิโกติ** นาเมน ปากโฏ อโหสิ, **ภารทฺวาโชติ** โคตฺเตน. ตสฺมา วุตฺตำ "**อคฺคิกภารทฺวาชสฺสาติ**. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๔๗)

ในคำว่า **เตน โข ปน สมเยน อคฺคิกภารทฺวาชสฺส** นั้น คำใดๆ ที่ไม่เคยกล่าว ข้าพเจ้าจักพรรณนาคำนั้นๆ นั่นเทียว คือ ก็พราหมณ์นั้น ย่อมบำเรอไฟ เพราะทำอย่างนี้ จึงปรากฏโดยชื่อว่า **อัคคิกะ** ปรากฏโดยโคตรว่า **ภารทวาชะ** ฉะนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อัคคิกภารทวาชะ**.

[คำว่า โคตร ที่แปลว่า ตระกูล ตามรูปศัพท์แปลว่า สิ่งที่รักษาเสียงพูด (ควำ สทฺทำ ตายตีติ โคตฺตำ) สำหรับในตัวอย่างนี้ ท่านแสดงว่า:-

คำว่า อคฺคิก เป็นชื่อ ส่วนคำว่า ภารทฺวาช เป็นโคตรคือเป็นศัพท์ที่แสดงถึงต้นตระกูลของบุรุษคนแรกในตระกูลนั้นๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับคนที่เกิดในตระกูลนั้นทั้งหมด จึงเรียกคนตระกูลนี้ว่าภารทวาชโคตร]

อคฺคิกภารทฺวาชชาตก (น)

[อคฺคิกภารทฺวาช + ชาตก]

อัคคิกภารทวาชชาดก.

อคฺคิกภารทฺวาชสุตฺต (น)

[อคฺคิกภารทฺวาช + สุตฺต]

อัคคิกภารทวาชสูตร

สุตตนิบาตบาลี วรรคที่ ๑ สูตรที่ ๗ เรียกว่า วสลสูตร

เอวํ เม สุตนฺติ **อคฺคิกภารทฺวาชสุตฺตํ**, วสล-สุตฺตนฺติปิ วุจฺจติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๕๖)

อัคคิกภารทวาชสูตร เริ่มด้วยคำว่า เอวํ เม สุตํ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) เป็นต้น, พระสูตรนี้ เรียกว่า วสลสูตร บ้าง

[วสลสูตร (สูตรว่าด้วยคนเลวหรือคนถ่อย) พระผู้มีพระภาคตรัสแสดงธรรมแก่ภารทวาช-พราหมณ์ผู้บูชาไฟ ถึงเรื่องคนเลว และธรรมะที่ทำให้เป็นคนเลว รวมหลายหัวข้อด้วยกัน เช่น คนใดมักโกรธ ผูกโกรธ เป็นคนชั่ว ลบหลู่บุญคุณท่าน มีความคิดเห็นวิบัติ มีมายา พึงรู้คนนั้นว่าเป็นคนเลว. คนใดเบียดเบียนผู้เกิดครั้งเดียว หรือเกิด ๒ ครั้ง (คือออกมาเป็นไข่แล้วจึงออกจากไข่มา เป็นตัวอีกครั้งหนึ่ง) ไม่มีความเอ็นดูในสัตว์มีชีวิต พึงรู้ว่าคนนั้นเป็นคนเลว เป็นต้น]

อคฺคิกรณ (น)

[อคฺคิ + กรณ]

การก่อไฟ, (การจุดไฟ).

อคฺคิกรณฏฺฐาน (น)

[อคฺคิกรณ + ฐาน] สถานที่ก่อไฟ.

ตตฺถ ตา อิตฺถิโย ทิวสภาคํ อุทเก กีฬิตฺวา อุตฺตริตฺวา สีตปีฬิตา อคฺคึ วิสิพฺเพตุกามา อมฺหากํ **อคฺคิกรณฏฺฐานํ** โอโลเกถาติ อปราปรํ วิจรนฺติโย ตํ ติณคหนํ ทิสฺวา ติณราสีติ สญฺญาย ตํ ปริวาเรตฺวา จิตา อคฺคึ อทํสุ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๑๔๓)

ณ สถานที่นั้น หญิงเหล่านั้น เล่นน้ำตลอดวัน ขึ้นแล้ว ถูกความหนาวบีบคั้นเทียว ใคร่จะผิงไฟ กล่าวกันว่า พวกท่านพึงหาดู**สถานที่ก่อไฟ**ของพวกเรา เที่ยวไปๆ มาๆ เห็นที่รกด้วยหญ้า (ชัฏหญ้า) นั้น จึงยืนล้อม ก่อไฟแล้ว ด้วยสำคัญว่า กองหญ้า.

อคฺคิกรณีย (น)

[อคฺค + กรณีย]

กรณีย = กร (กรเณ) + อนีย

หน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟ, หน้าที่ของไฟ.

กิจที่พึงทำด้วยไฟ.

ตํ กึ มญฺญสิ อสฺสลายน โย เอวํ นุ โข โส ขตฺติยกุลา พฺราหฺมณกุลา ราชญฺญกุลา อุปฺปนฺเนหิ สากสฺส วา สาลสฺส วา สลฬสฺส วา จนฺทนสฺส วา ปทุมกสฺส วา อุตฺตรารณึ อาทาย อคฺคิ อภินิพฺพตฺโต, เตโช ปาตุกโต, โส เอว นุ ขฺวาสฺส อคฺคิ อจฺจิมา เจว วณฺณวา จ ปภสฺสโร จ, เตน จ สกฺกา อคฺคินา **อคฺคิ-กรณีย**ํ กาตุ. (ม. ๒/๓๕๙)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

อัสสลายนะ ท่านเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร ไฟที่พวกบุรุษผู้เกิดจากตระกูลกษัตริย์ ตระกูลพราหมณ์ ราชตระกูล ถือเอาไม้สัก ไม้สาละ ไม้สน ไม้จันทน์ หรือไม้ทับทิม มาทำเป็นไม้สีไฟ แล้วสีให้เป็นไฟลุกโพลงขึ้นเท่านั้นหรือ เป็นไฟ มีเปลว มีสี มีแสงสว่าง และสามารถทำ**หน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟ**นั้นให้สำเร็จได้.

อคฺคิกรณียนฺติ สีตวิโนทนอนฺธการวิธมน-ภตฺตปจนาทิ อคฺคิกิจฺจํ. (ม.อฏ. ๓/๒๘๐)

บทว่า **อคฺคกรณียํ** (หน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟ) ได้แก่ หน้าที่ของไฟมีการบรรเทาความหนาว การกำจัดความมืดและการหุงต้มภัต เป็นต้น.

อคฺคิกิจฺจ (น)

[อคฺคิ + กิจฺจ]

กิจฺจ = กร (กรเณ) + ริจฺจ ลบ ร

หน้าที่ที่ต้องทำด้วยไฟ, หน้าที่ของไฟ. กิจที่พึงทำด้วยไฟ.

อิธ กฏฺจา อคฺคิ ชายติ, น จ โส สาลาทิกฏฺจา ชาโตว **อคฺคิกิจฺจํ** กโรติ, สาปานโทณิอาทิกฏฺจา ชาโต น กโรติ, อตฺตโน ปน อจฺจิยาทิคุณ-สมฺปตฺติยา ยโต วา ตโต วา ชาโต กโรติเยว. เอวํ น พฺราหฺมณกุลาทีสุ ชาโตว ทกฺขิเณยฺโย โหติ, จณฺฑาลกุลาทีสุ ชาโต น โหติ ฯเปฯ

(สํ.อฏ. ๑/๒๑๕)

ในที่นี้ไฟย่อมเกิดจากไม้ และไฟที่เกิดจากไม้มีศาลาเป็นต้นนั้น มิได้ทำ**หน้าที่ของไฟ** ไฟที่เกิดจากไม้มีรางน้ำดื่มเป็นต้น มิได้ทำหน้าที่ของไฟ แต่ไฟซึ่งเกิดแต่ที่ใดที่หนึ่งก็ตาม ย่อมทำหน้าที่ของไฟแท้ ด้วยคุณสมบัติมีเปลวของตนเป็นต้น. ด้วยประการฉะนี้ ผู้ที่เกิดในตระกูลพราหมณ์เป็นต้น ย่อมเป็นทักขิไณยบุคคลไม่ได้ ผู้ที่เกิดในตระกูลจัณฑาลเป็นต้น เป็นทักขิไณยบุคคลไม่ได้...

อคฺคิกุณฺฑ (น)

[อคฺคิ + กุณฺฑ]

บ่อไฟ, บ่อใส่ไฟบูชายัญ.

โชติ จิยติ เอตฺถาติ โชติฏฺฐานํ, เวทิยํ **อคฺค-กุณฺฑ**ํ. (สํ.ฏี. ๑/๒๖๒)

ไฟย่อมถูกก่อไว้ในบ่อนี้ เหตุนั้น บ่อนี้ ชื่อว่า บ่อไฟ คือ บ่อใส่ไฟบูชายัญที่บุคคลรู้สึกได้ [ทางใจ].

ดู โชติฏฺฐาน

อคฺคิกฺขนฺธ (ปุ)

[อคฺคิ + ขนฺธ] กองไฟ.

เอวํ วุตฺเต, สจฺจโก นิคณฺฐปุตฺโต ภควนฺตํ เอต-ทโวจ “มยเมว โภ โคตม ชฏิลี, มยํ ปคพฺภา, เย มยํ ภวนฺตํ โคตมํ วาเทน วาทํ อาสาเทตพฺพํ อมญฺญิมฺห. สิยา หิ โภ โคตม หตฺถึ ปภินฺนํ อาสชฺช ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว, น ตฺเวว ภวนฺตํ โคตมํ อาสชฺช สิยา ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว. สิยา หิ โภ โคตม ปชฺชลิตํ **อคฺคิกฺขนฺธ**ํ อาสชฺช ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว น ตฺเวว ภวนฺตํ โคตมํ อาสชฺช สิยา ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว. สิยา หิ โภ

โคตม อาสีวิสํ โฆรวิสํ อาสชฺช ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว, น ตฺเวว ภวนฺตํ โคตมํ อาสชฺช สิยา ปุริสสฺส โสตฺถิภาโว ฯเปฯ อธิวาเสตุ เม ภวํ โคตโม สฺวาตนาย ภตฺตํ สทฺธึ ภิกฺขุสงฺเฆน.

(ม. ๑/๙๘)

เมื่อพระผู้มีพระภาคตรัสอย่างนี้แล้ว สัจจกะนิครนถบุตรได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระโคดมผู้เจริญ ข้าพเจ้าเป็นคนคอยกำจัดคุณผู้อื่น เป็นคนคะนองวาจา ได้เข้าใจพระดำรัสของท่านพระโคดมว่าตนสามารถรุกรานได้ ด้วยถ้อยคำของตน บุรุษมาปะทะช้างซับมันเข้าก็ดี พบ**กองไฟ**ที่กำลังลุกโชนก็ดี พบงูพิษที่มีพิษร้ายก็ดี ยังพอเอาตัวรอดได้บ้าง แต่พอมาพบท่านพระโคดมเข้าแล้ว ไม่มีใครเอาตัวรอดได้เลย... ขอท่านพระโคดมพร้อมด้วยภิกษุสงฆ์ จงรับนิมนต์เพื่อฉันในวันพรุ่งนี้เถิด[โปรดรับภัตของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่งนี้เถิด]

[ในพระบาลี มักพบประโยคที่นิมนต์พุทธเจ้าเพื่อฉันภัตตาหารว่า อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา อชฺชตนาย ภตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดรับภัตของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันนี้ หรือ อธิวาเสตุ เม ภนฺเต ภควา สฺวาตนาย ภตฺตํ (ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ขอพระผู้มีพระภาคโปรดรับภัต ของข้าพระองค์ เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่งนี้. คำว่า **อชฺชตนํ** และ **สฺวาตนํ** ในที่นี้หมายถึง ปุญฺญเจว ปีติปาโมชฺชญฺจ (บุญและปีติปราโมทย์) ดังคำอธิบายในอรรถกถาว่า

อชฺชตนายาติ ยํ เม ตุมฺเหสุ สกฺการํ กโรโต อชฺช ภวิสฺสติ ปุญฺญญฺจ ปีติปาโมชฺชญฺจ, ตทตฺถาย. (ที.อฏ. ๑/๒๔๙)

คำว่า **อชฺชตนาย** (เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันนี้) ความว่า บุญและปีติปราโมทย์ใด จักมีในวันนี้แก่ข้าพระองค์ผู้กระทำสักการะในพระองค์อยู่ (พระผู้มีพระภาคโปรดรับภัต) เพื่อประโยชน์แก่บุญและปีติปราโมทย์นั้น.

สฺวาตนายาติ ยํ เม ตุมฺเหสุ สกฺการํ กโรโต เสฺว ภวิสฺสติ ปุญฺญญฺจ ปีติปาโมชฺชญฺจ, ตทตฺถาย. (วิ.อฏ. ๑/๒๐๖)

คำว่า **สฺวาตนาย** (เพื่อบุญและปีติปราโมทย์ที่มีในวันพรุ่ง) ความว่า บุญและปีติปราโมทย์ใด จักมีในวันพรุ่งนี้แก่ข้าพระองค์ผู้กระทำสักการะในพระองค์อยู่ (ขอพระผู้มีพระภาคโปรดรับภัต) เพื่อประโยชน์แก่บุญและปีติปราโมทย์นั้น.

ในบางที คำว่า **อชฺชตนา** และ **สฺวาตนา** เป็นอิตถีลิงค์ที่หมายถึง **ยาคุ** (ข้าวยาคู) ดังหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัย (เล่ม ๓ หน้า ๒๓๗) ว่า

ภิกฺขู อชฺชตนาย วา สฺวาตนาย วา ยาคุยา นิมนฺเตตฺวา เตสํ ฆรํ ปวิฏฺฐานํ ยาคุ์ เทติ.

บุคคลนิมนต์ภิกษุทั้งหลาย เพื่อข้าวยาคูที่มีในวันนี้หรือวันพรุ่งนี้ แล้วถวายข้าวยาคูแก่ภิกษุทั้งหลายเหล่านั้นผู้เข้ามาสู่เรือน]

อคฺคิกฺขนฺธอุทกธารา (ถี)

[อคฺคิกฺขนฺธ + อุทกธารา]

กองไฟและสายน้ำ.

ยมกปาฏิหีเร ญาณนฺติ เอตฺถ **อคฺคิกฺขนฺธ-อุทกธาราทีนำ** อปุพฺพำ อจริมำ สกึเยว ปวตฺติโต ยมกำ, อสฺสทฺธิยาทีนำ ปฏิปกฺขธมฺมานำ หรณโต ปาฏิหีรำ, ยมกญฺจ ตำ ปาฏิหีรญฺจาติ ยมก-ปาฏิหีรำ. (จูฬนิ.อฏ. ๕๐)

พึงทราบความในบทนี้ว่า **ยมกปาฏิหิเร ญาณำ** (ญาณในยมกปาฏิหาริย์) ดังต่อไปนี้ ชื่อว่า ยมกำ (เป็นคู่) เพราะ**กองไฟและสายน้ำ** เป็นต้น เป็นไปคราวเดียวกันไม่ก่อนไม่หลัง. ชื่อว่า ปาฏิหิรำ (ปาฏิหาริย์) เพราะนำปฏิปักข-ธรรม มีความเป็นผู้ไม่เชื่อเป็นต้นออกไป. ชื่อว่า ยมกปาฏิหิรำ (ยมกปาฏิหาริย์) เพราะอรรถว่านำปฏิปักขธรรมออกไปเป็นคู่.

[**อคฺคิกฺขนฺธ** แปลว่า กองไฟ, ลำไฟ หรือไฟพระพุทธเจ้าทรงเข้าฌานที่เป็นบาท อันมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์แล้วทรงออกจากฌานนั้นทรงนึกหน่วงว่า เปลวไฟจงออกจากกายส่วนบน ทรงบริกรรม เมื่อทรงอธิษฐานด้วยอภิญญา (อิทธิวิธิ ทิพพโสตญาณ เจโต-ปริยญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ทิพพจักขุ-ญาณ อาสวักขยญาณ) ติดต่อกัน พร้อมกับการอธิษฐาน เปลวไฟย่อมออกจากพระวร-กายส่วนบน]

อคฺคิกฺขนฺธสทิส (ติ)

[อคฺคิกฺขนฺธ + สทิส]

ผู้เป็นเช่นกับกองไฟ - เหมือนกองไฟ.

อคฺคิกฺขนฺธสทิโส มโหสโธ ปญฺญาย ชลติ.

(ชา.อฏ. ๖/๒๑๕)

มโหสถผู้**เป็นเช่นกับกองไฟ** ย่อมรุ่งโรจน์ด้วยปัญญา.

อคฺคิกฺขนฺธูทกธาราปวตฺตน (น)

[อคฺคิกฺขนฺธ + อุทกธารา + ปวตฺตน]

การยังท่อไฟและสายน้ำให้เป็นไป.

ยญฺจ อุปริมเหฏฺฐิมปุริมปจฺฉิมกายเยหิ ทกฺขิณ-วามอกฺขิกณฺณโสตนาสิกโสตอำสกูฏหตฺถ-ปาเทหิ องฺคุลิองฺคุลนฺตเรหิ โลมกูเปหิ จ **อคฺคิกฺ-ขนฺธูทกธาราปวตฺตนำ** อนญฺญสาธารณำ วิวิธ-วิกุพฺพนิทฺธินิมฺมาปนกำ ภควโต ยมกปาฏิ-หาริยญาณำ. (อุทาน.อฏ. ๑๒๕)

อนึ่ง **การยังท่อไฟและสายน้ำให้เป็นไป**ทางพระกายเบื้องบนเบื้องล่าง และเบื้องหน้า เบื้องหลัง ทางพระเนตรข้างขวาข้างซ้าย ช่องพระกรรณด้านขวาด้านซ้าย ช่องพระนาสิกด้านขวาด้านซ้าย จะงอยพระอังสะด้านขวา ด้านซ้าย พระหัตถ์ข้างขวาข้างซ้าย พระปรัศว์เบื้องขวาเบื้องซ้าย และพระบาทเบื้องขวาเบื้องซ้าย ทางพระองคุลีและระหว่างพระองคุลี และทางขุมพระโลมา ชื่อว่า ยมกปาฏิหาริยญาณของพระผู้มีพระภาค อันเป็นเหตุนิรมิตฤทธิ์ที่ทำต่าง ๆ กัน ไม่ทั่วไปแก่ผู้อื่น.

อคฺคิกฺขนฺธูปม (ติ)

[อคฺคิกฺขนฺธ + อุปมา]

มีกองไฟเป็นเครื่องเปรียบ, เปรียบด้วยกองไฟ.

มาหำ กาเมหิ สงฺคจฺฉิ
เยสุ ตาณำ น วิชฺชติ
อมิตฺตา วธกา กามา
อคฺคิกฺขนฺธูปมา ทุขา. (เถรี. ๔๑๗)

(พระสุภากัมมารธิดาเถรีกล่าวว่า)
เราอย่าร่วมด้วยกามทั้งหลายซึ่งช่วยอะไรไม่ได้เลย กามทั้งหลายเป็นศัตรู เป็นผู้ฆ่า **เปรียบด้วยกองไฟ** นำแต่ทุกข์มาให้.

[ทุขา=ทุกฺขา สญฺญุโต พฺยญฺชโน วิสญฺโญโค (ในคาถาบางแห่ง จะไม่มีตัวซ้อน) นีติ.สุตฺต. ๑๓๕]

อคฺคิกฺขนฺธูปมา (ถี)

[อคฺคิกฺขนฺธ + อุปมา] อุปมาด้วยกองไฟ.

เอวำ **อคฺคิกฺขนฺธูปมาย** อิตฺถิปฏิพทฺธปญฺจกามคุณปริโภคปจฺจยำ ทุกฺขำ ทสฺเสตฺวา เอเตเนว อุปาเยน ฯเปฯ อิมาหิ วาพรชฺชุติณฺหสตฺติ-อโยปฏฺฏอโยคุพอโยมญฺจอโยปีจอโยกุมฺภี-อุปมาหิ อภิวาทนอญฺชลิกมฺมจีวรปิณฺฑปาต-มญฺจปีฐวิหารปริโภคปจฺจยำ ทุกฺขำ ทสฺเสสิ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๕๒)

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการบริโภคเบญจกามคุณ อันเนื่องด้วยสตรีเป็นปัจจัยโดย**อุปมาด้วยกองไฟ**อย่างนี้แล้ว... จึงได้ทรงแสดงทุกข์ซึ่งมีการกราบไหว้ การประนมมือ และการบริโภคจีวร, บิณฑบาต, เตียง, ตั่ง, วิหารเป็นปัจจัย โดยอุปมาด้วยเชือกขนหางสัตว์, หอกคม, แผ่นเหล็ก, ก้อนเหล็ก, เตียงเหล็ก, ตั่งเหล็ก และหม้อเหล็กทั้งหลายเหล่านี้ โดยอุบายนั้นนั่นเทียว.

อคฺคิกฺขนฺโธปมสุตฺตนฺต (ปุ/น)

[อคฺคิกฺขนฺโธปม + สุตฺตนฺต]
อัคคิกขันโธปมสูตร ชื่อสูตรในอังคุตตรนิกาย พระพุทธเจ้าทรงแสดงแก่ภิกษุหมู่ใหญ่ ขณะที่เสด็จจาริกอยู่ในแคว้นโกศล (อำ. ๒/๔๕๙)

อคฺคิกฺขนฺโธปมสุตฺตนฺตำ เทเสติ. (อำ.อฏ. ๑/๕๑)
ทรงแสดงอัคคิกขันโธปมสูตร.

[อัคคิกขันโธปมสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยการกอดกองไฟ ซึ่งเป็นข้อเปรียบเทียบประการที่ ๑ ในจำนวน ๗ ข้อ คือทรงเปรียบเทียบการกระทำของผู้ทุศีลกับการถูกลงโทษทางกายเป็นคู่ๆ มี ๗ คู่ ดังนี้

๑. การที่ผู้ทุศีลเข้าไปนั่งกอดสตรี กับการเข้าไปนั่งกอดกองไฟ
๒. การที่ผู้ทุศีลยินดีการกราบไหว้ กับการใช้เชือกหนังถูที่แข้ง
๓. การที่ผู้ทุศีลยินดีการกราบไหว้ กับการใช้หอกชะโลมน้ำมันร้อนทิ่มแทงที่อก
๔. การที่ผู้ทุศีลใช้จีวรที่ทายกถวายด้วยศรัทธา กับการใช้แผ่นเหล็กร้อน มีไฟลุกโชนนาบกาย
๕. การที่ผู้ทุศีลฉันบิณฑบาตที่ทายกถวายด้วยศรัทธา กับการใช้ตะขอเหล็กร้อนมีไฟลุกโชนง้างปาก แล้วใส่ก้อนเหล็กร้อนเข้าไปให้ไหม้คอและลำไส้
๖. การที่ผู้ทุศีลใช้สอยเตียงตั่ง ที่ทายกถวายด้วยศรัทธา กับการถูกคนแข็งแรงจับศีรษะและคอให้นั่งทับเตียงเหล็กร้อนมีไฟลุกโชน

๗. การที่ผู้ทุศีลใช้สอยวิหารที่ทายกถวายด้วยศรัทธา กับการถูกคนแข็งแรงจับเท้ายกขึ้นให้มีศีรษะห้อยลง แล้วโยนลงในหม้อเหล็กร้อน มีไฟลุกโชน

เพื่อชี้ให้เห็นว่า ข้ออุปมาทั้ง ๗ ข้อนั้นยังดีกว่าความทุศีล เพราะแม้จะได้รับทุกข์ เจ็บปวด ก็ได้รับเพียงในชาตินี้เท่านั้น แต่ความทุศีลนั้นทำให้ต้องไปเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก แล้วตรัสสอนภิกษุทั้งหลาย ให้สำเหนียกว่าจงใช้สอยปัจจัย ๔ แล้วปฏิบัติตนให้เกิดผลอานิสงส์แก่ผู้ถวาย ทำประโยชน์ตนเองและผู้อื่นให้สำเร็จ ด้วยความไม่ประมาท]

[**สุตฺตนฺต** = สุตฺต + อนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตํ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ) **อนฺต** ศัพท์ในบทนี้ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าลงในอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย เช่น อตฺถชาต (เนื้อความ) อตฺถ ศัพท์เป็นปุงลิงค์ เมื่อประกอบชาต ศัพท์ก็เป็นนปุงสกลิงค์ (อตฺถชาตํ) หรือถ้าต้องการให้ อตฺถ ศัพท์เป็นอิตถีลิงค์ก็ประกอบ ชาติ ศัพท์เป็นรูปว่า อตฺถชาติ ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺจตฺถํ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้น ย่อมวางไว้ท้ายบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ) ในรูปวิเคราะห์มักประกอบ เอว ศัพท์ เพื่อแสดงอรรถตัพภาวะ เหมือนอุทาหรณ์ว่า กมฺมํ เอว กมฺมนฺโต (กรรมนั่นแล ชื่อว่า กัมมันตะ), คูโถ เอว คูถคตํ (คูตรนั่นแล ชื่อว่า คูถคตะ), อนฺโต เอว อนฺตคตํ (ที่สุดนั่นแล ชื่อว่า อันตคตะ), ทิฏฺจิ เอว ทิฏฺจิคตํ (ความเห็นผิดนั่นแล ชื่อว่า ทิฏฺฐิคตะ), อตฺโถ เอว อตฺถชาตํ (อรรถนั่นแล ชื่อว่าอัตถชาตะ), ธมฺโม เอว ธมฺมชาตํ (ธรรมนั่นแล ชื่อว่า ธัมมชาตะ) รูปวิเคราะห์เหล่านี้แม้จะประกอบด้วย เอว ศัพท์ ก็ไม่จัดเป็นอวธารณบุรพบทกรรมธารยสมาส แต่ชื่อว่าตัพภาววุตติกรรมธารยสมาส คือ กรรมธารยสมาสที่เป็นไปในตัพภาวะ (ภาว ศัพท์ = เนื้อความ)

อคฺคิขนฺธ (ปุ)

[อคฺคิ + ขนฺธ]

กองไฟ.

เอส พุทฺโธ มหาวีโร วรธมฺมปฺปกาสโก.
ชลติ **อคฺคิขนฺโธว** ภิกฺขุสงฺฆปุรกฺขโต.

(อป. ๑/๑๑๖)

(พระสตรังสิยเถระกล่าวชมเชยว่า) พระมหาวีรพุทธเจ้าพระองค์นี้ ทรงประกาศธรรมอันประเสริฐ มีหมู่ภิกษุแวดล้อม รุ่งเรืองดัง**กองไฟ**.

อคฺคิคต (ติ)

[อคฺคิ + คต]

ผู้ตกไปในไฟ, ผู้อยู่ในไฟ.

สตฺติเม มหาราช วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรนฺติ. กตเม สตฺต? ชิฆจฺฉิโต มหาราช โภชนํ อลภมาโน อุปหตพฺภนฺตโร วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, ปิปาสิโต มหาราช ปานียํ อลภมาโน ปริสุกฺขหทโย วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, อหินา ทฏฺโฐ มหาราช วิสเวคาภิหโต ติกิจฺฉกํ อลภมาโน วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, วิสมาสิโต มหาราช ฑยฺหนฺเตสุ องฺคปจฺจงฺเคสุ อคทำ อลภมาโน วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, **อคฺคิคโต** มหาราช ฌายมาโน นิพฺพาปนำ อลภมาโน วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, อุทกคโต มหาราช ปติฏฺฐำ อลภมาโน วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ, สตฺติหโต มหาราช อาพาธิโก ภิสกฺกำ อลภมาโน วิชฺชมาเนปิ อุตฺตรึ อายุสฺมึ อกาเล มรติ.

(มิลินฺท. ๒๙๑)

(พระนาคเสน) ขอถวายพระพร บุคคล ๗ จำพวกเหล่านี้ แม้เมื่อมีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร คือ คนหิวจัด ไม่ได้อาหาร ภายในกายถูกทำลาย แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนกระหายจัด ไม่ได้น้ำดื่ม หัวใจเหือดแห้ง แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนถูกงูกัด ถูกกำลังของพิษรุกรานอยู่ ไม่ได้รับการบำบัดรักษา แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนกินยาพิษ เมื่ออวัยวะใหญ่น้อยถูกกำลังยาพิษแผดเผาอยู่ ไม่ได้กินยาแก้พิษ แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนที่ตก**อยู่ในไฟ** (ตกอยู่ในกองไฟ) ถูกไฟเผาอยู่ ไม่ได้น้ำดับไฟ แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนตกน้ำ ไม่ได้ที่ยึดเกาะ แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร. คนที่ถูกหอกหลาวเสียบแทง เจ็บป่วยอยู่ ไม่ได้หมอผ่าตัด แม้มีอายุยืนยิ่ง ก็ชื่อว่าตายในเวลาที่ไม่สมควร.

อคฺคิคเวสี (ติ)

[อคฺคิ + คเวส (มคฺคเน) + ณี]

แสวงหาไฟ.

เสยฺยถาปิ ภูมิช ปุริโส อคฺคิตฺถิโก **อคฺคิคเวสี** อคฺคิปริเยสนำ จรมาโน อลฺลำ กฏฺฐำ สเสฺนหำ อุตฺตรารณึ อาทาย อภิมนฺเถยฺย. อาสญฺเจปิ กริตฺวา อลฺลำ กฏฺฐำ สเสฺนหำ อุตฺตรารณึ อาทาย อภิมนฺเถยฺย, อภพฺโพ อคฺคิสฺส อธิคมาย, อนาสญฺเจปิ กริตฺวา ฯเปฯ อาสญฺจ อนาสญฺเจปิ กริตฺวา ฯเปฯ เนวาสำ นานาสญฺเจปิ กริตฺวา อลฺลำ กฏฺฐำ สเสฺนหำ อุตฺตรารณึ อาทาย อภิมนฺเถยฺย, อภพฺโพ อคฺคิสฺส อธิคมาย. ตำ กิสฺส เหตุ? อโยนิ เหสา ภูมิช อคฺคิสฺส อธิคมาย. เอวเมว โข ภูมิช เย หิ เกจิ สมณา วา พฺราหฺมณา วา มิจฺฉาทิฏฺฐิโน ฯเปฯ มิจฺฉาสมาธิโน เต อาสญฺเจปิ กริตฺวา พฺรหฺมจริยำ จรนฺติ, อภพฺพา ผลสฺส อธิคมาย, อนาสญฺเจปิ กริตฺวา ฯเปฯ อาสญฺจ อนาสญฺเจปิ กริตฺวา ฯเปฯ เนวาสำ นานาสญฺเจปิ กริตฺวา พฺรหฺมจริยำ จรนฺติ, อภพฺพา ผลสฺส อธิคมาย. ตำ กิสฺส เหตุ? อโยนิ เหสา ภูมิช ผลสฺส อธิคมาย.

(ม. ๓/๑๘๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ภูมิชะ เปรียบเหมือนบุรุษผู้ต้องการไฟ **แสวงหาไฟ** เที่ยวเสาะหาไฟ จึงเอาไม้สดที่มียาง มาทำไม้สีไฟ แล้วสีให้เป็นไฟ ถ้าแม้บุรุษนั้นตั้งความหวัง แล้วจึงเอาไม้สดที่มียาง มาทำไม้สีไฟแล้วสีให้เป็นไฟ เขาก็ไม่สามารถได้ไฟ ถ้าแม้ไม่ตั้งความหวังแล้ว...ถ้าแม้ทั้งตั้งความหวังและไม่ตั้งความหวังแล้ว...ถ้าแม้ตั้งความหวังก็มิใช่ ไม่ตั้งความหวังก็มิใช่ แล้วเอาไม้สดที่มียางมาทำไม้สีไฟ แล้วสีให้เป็นไฟ เขาก็ไม่สามารถได้ไฟ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอุบายอันไม่แยบคาย เขาจึงไม่สามารถได้ไฟ แม้ฉันใด

สมณะหรือพราหมณ์พวกใดพวกหนึ่ง ก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นมิจฉาทิฏฐิ...เป็นมิจฉาสมาธิ ถ้าแม้สมณะหรือพราหมณ์เหล่านั้น ตั้งความหวังแล้ว ประพฤติพรหมจรรย์ พวกเขาก็ไม่สามารถบรรลุผลได้ ถ้าแม้ไม่ตั้งความหวังแล้ว... ถ้าแม้ทั้งตั้งความหวังและไม่ตั้งความหวังแล้ว...ถ้าแม้ตั้งความหวังก็มิใช่ ไม่ตั้งความหวังก็มิใช่ แล้วประพฤติพรหมจรรย์ พวกเขาก็ไม่สามารถบรรลุผลได้ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะอุบายอันไม่แยบคาย พวกเขาจึงไม่สามารถบรรลุผลได้.

อคฺคิจนฺทสูริย (ปุ)

[อคฺค + จนฺท + สูริย]

ไฟ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์.

อคฺคิจนฺทสูริยานำ

นตฺถิ ตาทิสิกา ปภา

ยถา อหุ ปภา ตสฺส

อสมสฺส มเหสิโน. (พุทฺธวำ. ๓๕๓)

แสงของ**ไฟ ดวงจันทร์ และดวงอาทิตย์** ก็ไม่เหมือนกับพระรัศมีของพระพุทธเจ้าพระองค์นั้น หาผู้เสมอมิได้ ผู้แสวงหาคุณ[หมู่ธรรม]อันยิ่งใหญ่.

[มเหสิโน = มเหสิ หมายถึงพระพุทธเจ้า มีความหมายตามศัพท์ ๓ ประการคือ ผู้แสวงหาหมู่ธรรมอันประเสริฐ = มหนฺเต สีลาทิเก ปญฺจ ธมฺมกฺขนฺเธ เอสี คเวสีติ มเหสิ (มหนฺต บทหน้า + เอส ธาตุ = แสวงหา + อิ ปัจจัย), ผู้อันผู้ประเสริฐแสวงหาแล้ว = มหนฺเตหิ เอสิโตติ มเหสิ (ตติยาตัปปุริสสมาส), ฤษีผู้ประเสริฐ = มหนฺโต อิสิ มเหสิ (วิเสสนบุรพ-บทกรรมธารยสมาส) ในบางที่มีรูปเป็น อีการันต์ว่า มเหสี ตามนัยนี้ให้ทำทีฆะ อิ เป็น อี ดังคำว่า เสฏฺิ, เสฏฺี เป็นต้น]

อคฺคิจุณฺณ (ปุ/น)

[อคฺคิ + จุณฺณ] สะเก็ดไฟ.

เตโช อภินิพฺพตฺตตีติ **อคฺคิจุณฺโณ** นิกฺขมตีติ น คเหตพฺพำ, อุสฺมาการสฺเสว ปน เอตำ เววจนำ.

(สำ.อฏ. ๒/๙๔)

สองบทว่า **เตโช อภินิพฺพตฺตติ** ความว่า ไม่ควรถือเอาว่า **สะเก็ดไฟ**ย่อมออกไป. ก็บทว่า อุสฺมา นี้ เป็นไวพจน์แห่งอาการร้อนนั่นเอง.

อคฺคิจุณฺโณติ วิปฺผุลิงฺคำ. (สำ.ฏี. ๒/๑๐๘)

บทว่า **อคฺคิจุณฺโณ** แปลว่า สะเก็ดไฟ.

อคฺคิช (ติ)

[อคฺคิ + ชน (ชนเน) + กฺวิ]

เกิดจากไฟ,

เกิดในไฟ (เปลวไฟ, เปลวเพลิง)

กาพา นิทาเฆริว **อคฺคิช**าริว
อนิเลริตา โลหิตปตฺตมาลินี
กา ติฏฺจสิ มนฺทมิคาวโลกยํ
ภาเสสมานาว คิรํ น มุญฺจสิ. (ชา. ๒/๑๐๘)

(โกสิยดาบสสนทนากับนางหิรีเทพธิดาว่า) เธอนั้นเป็นใคร เหมือนเถาวัลย์ดำในฤดูร้อน เหมือน**เปลวเพลิงเกิดจากไฟ** เหมือนห้อมล้อมอยู่ด้วยใบไม้สีแดงที่โอนเอนไปมา เพราะถูกลมพัด คล้ายแม่เนื้อตัวเชื่องซึม กำลังชะเง้อมอง ดูเหมือนมีความประสงค์จะกล่าว แต่ก็ไม่เปล่งวาจา.

อคฺคิชาริวาติ อคฺคิชาลา อิว. สาปิ นิชฺฌาม-เขตฺเตสุ ตรุณอุฏฺจิตกาพวลฺลิ วิยาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๔๓๑)

บทว่า **อคฺคิชาริว** (เหมือนเปลวเพลิงเกิดจากไฟ) ได้แก่ ประดุจเปลวเพลิง.

แม้นางเทพธิดานั้น ยืนอยู่ประดุจเถาวัลย์ดำที่งอกขึ้นอ่อนๆ (มีสีแดงดี) ในนาที่ไฟไหม้แล้วใหม่ๆ.

อคฺคิชคฺคก (ติ)

[อคฺคิ + ชคฺค (รกฺขเณ) + ณฺวุ]

ผู้รักษาไฟ, ผู้บำเรอไฟ.

อคฺคิชคฺคกปุริส (ปุ)

[อคฺคิชคฺคก + ปุริส]

บุรุษผู้รักษาไฟ, บุรุษผู้บำเรอไฟ.

เอวเมว โขติ เอตฺถ อคฺคิกฺขนฺโธ วิย หิ ตโย ภวา, เตภูมกวฏฺฏนฺติปิ เอตเทว, **อคฺคิ-ชคฺคกปุริโส** วิย วฏฺฏนิสฺสิโต พาลปุถุชฺชโน. (สํ.อฏ. ๒/๗๕)

ในคำว่า **เอวเมว โข** นี้ ภพ ๓ หรือที่เรียกว่าวัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓ บ้าง พึงเห็นว่าเหมือนกองไฟ. ปุถุชนผู้โง่เขลาซึ่งอาศัยวัฏฏะ (คือความเวียนว่ายตายเกิด) เหมือน**บุรุษผู้บำเรอไฟ**.

อคฺคิชคฺคนก (ติ)

[อคฺคิ + ชคฺคน + ก]

ผู้รักษาไฟ, ผู้บำเรอไฟ.

อคฺคิชคฺคนกปุริส (ปุ)

[อคฺคิชคฺคนก + ปุริส]

บุรุษผู้รักษาไฟ, บุรุษผู้บำเรอไฟ.

เอวเมว โขติ เอตฺถ ปน อิทำ โอปมฺมสำสนฺทนำ จตฺตาลีสาย กฏฺจวาหานำ ชลมาโน มหาอคฺคิก-ขนฺโธ วิย หิ เตภูมกวฏฺฏำ ทฏฺจพฺพำ, **อคฺคิ-ชคฺคนกปุริโส** วิย วฏฺฏสนฺนิสฺสิตโก โยคาวจโร, อตฺถกาโม ปุริโส วิย สมฺมาสมฺพุทฺโธ. (สำ.อฏ. ๒/๗๖)

ก็ในคำว่า **เอวเมว โข** นี้ มีการเทียบเคียงด้วยข้ออุปมาดังนี้ วัฏฏะอันเป็นไปในภูมิ ๓

พึงเห็นเหมือนไฟกองใหญ่ที่ลุกโพลงอยู่ ด้วยไม้ (ฟืน) ๔๐ เล่มเกวียน. พระโยคาวจรผู้ยังอาศัยวัฏฏะอยู่ (ยังเวียนว่ายตายเกิด) เหมือน**บุรุษผู้บำเรอไฟ**. พระสัมมาสัมพุทธเจ้า เหมือนบุรุษผู้หวังประโยชน์.

อคฺคิชาลน (น)

[อคฺคิ + ชาลน]

ชาลน = ชล (ทิตฺติยํ) + เณ + ยุ

การยังไฟให้โพลง, การจุดไฟ.

(ก) การบำเรอไฟ.

เตน หิ โภ กึ เต อิมินา นิรตฺถเกน **อคฺคิชาลเนน**. (สํ.อฏ. ๒/๗๖)

ผู้หวังประโยชน์กล่าวว่า ผู้เจริญ ถ้าอย่างนั้น จะมีประโยชน์อะไรแก่ท่าน กับ**การบำเรอไฟ**อันไร้ประโยชน์นี้.

(ข) การผิงไฟ.

ตถา ชนฺตาฆเร วุฑฺเฒ เจตฺถ อนาปุจฺฉา **อคฺคิชาลนาทีนิ** กโรติ. (ขุทฺทก.อฏ. ๒๐๗)

ก็ในเรือนไฟนั้น ภิกษุไม่ขอโอกาสภิกษุผู้แก่ (พรรษา) กว่า ทำ**การผิงไฟ**เป็นต้น.

อคฺคิชาลนก (ติ)

[อคฺคิชาลน + ก]

ผู้ยังไฟให้โพลง, ผู้จุดไฟ.

อคฺคิชาลนกสลากาพุนฺทิสณฺฐาน (ติ)

[อคฺคิชาลนก + สลากา + พุนฺทิ + สณฺฐาน]

มีสัณฐานดังโคนหลอดเป่าไฟ, มีสัณฐานดังกระบอกก่อไฟ.

อูรุฏฺฐินิ ทุตฺตจฺฉิตวาสิผรสุทณฺฑสณฺฐานานิ, อูรุฏฺฐิกสฺส กฏฺฐจิเก ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ สุวณฺณการานํ **อคฺคิชาลนกสลากาพุนฺทิสณฺฐานํ**

(ขุทฺทก.อฏ. ๓๘)

กระดูกขามีสัณฐานเหมือนด้ามมีดและขวานที่ถูกถากไว้หยาบๆ ที่ตั้งกระดูกขาตั้งอยู่บนกระดูกสะเอว**มีสัณฐานดังโคนหลอดเป่าไฟ**ของช่างทอง.

(ใน อภิ.อฏ. ๒/๒๒๖, วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๖ มีบาลีว่า ตสฺส กฏิฏฺฐิมฺหิ ปติฏฺฐิตฏฺฐานํ กีฬาโคพกสณฺฐานํ)

อคฺคิชาลมตฺต (น)

[อคฺคิชาลา + มตฺต]

เพียงเปลวไฟ, สักว่าเปลวไฟ.

อถ ตสฺส ปพฺพตสฺส มตฺถเก จตฺวา จกฺขุมโต ปุริสสฺส ภูมึ โอโลกยโต เนว เขตฺตํ น เกทารปาฬิโย น กุฏิโย น ตตฺถ สยิตมนุสฺสา ปญฺญายเยยฺยุ, กุฏิกาสุ ปน **อคฺคิชาลมตฺต**เมว ปญฺญายเยยฺย. (มหานิ.อฏ. ๓๓๙)

ทีนั้น เมื่อบุรุษผู้มีจักษุยืนอยู่บนยอดภูเขานั้น มองดูพื้นที่ พื้นที่นาไม่ปรากฏ แนวคันนาไม่ปรากฏ กระท่อมไม่ปรากฏ มนุษย์ที่นอนในกระท่อมไม่ปรากฏ ปรากฏแต่**เพียงเปลวไฟ**ในกระท่อมเท่านั้น.

อคฺคิชาลสทฺท (ปุ)

[อคฺคิชาลา + สทฺท]

เสียงเปลวไฟ.

ตตฺถ ทีฆชยนฺตทมิโฬ นาม อตฺตโน ธมฺมตาย สริ. โส กิร ทมิโฬ สุมนคิริวิหาเร อากาสเจติยํ รตฺตปเฏน ปูเชสิ. อถ นิรเย อุสฺสทสามนฺเต นิพฺพตฺโต **อคฺคิชาลสทฺทํ** สุตฺวาว อตฺตโน ปูชิตปฏึ อนุสฺสริ, โส คนฺตฺวา สคฺเค นิพฺพตฺโต.

(ม.อฏ. ๔/๑๖๖, อ.อฏ. ๒/๑๒๐)

ในเรื่องนั้น ทมิพชื่อทีฆชยันตะ ระลึกได้ตามธรรมดาของตน ได้ทราบว่า ทมิพนั้นได้บูชาอากาสเจดีย์ที่สุมนคีรีวิหารด้วยผ้าสีแดง. ต่อมาเขาบังเกิดใกล้อุสสทนรก พอได้ยิน**เสียงเปลวไฟ**เท่านั้น จึงระลึกถึงแผ่นผ้าที่ตนบูชาไว้ เขาจึงได้ไปเกิดในสวรรค์.

อคฺคิชาลา (ถี)

[อคฺคิ + ชาลา] (สํ. อคฺนิชฺวาลา)

(๑) เปลวเพลิง, เปลวไฟ.

ยกฺโข จงฺกมนโกฏิยํ อาลมฺพนผลกํ นิสฺสาย จตฺวา ปสฺสนฺตสฺเสว มหาสตฺตสฺส มุพาลกลาปํ วิย เทฺว ทารเก ขาทิ.

มหาปุริสสฺส ยกฺขํ โอโลเกตฺวา วิวฏมตฺเต **อคฺคิชาลํ** วิย โลหิตธารํ อุคฺคิรมานํ ตสฺส มุขํ ทิสฺวาปิ เกสคฺคมตฺตมฺปิ โทมนสฺสํ นุปฺปชฺชิ, “สุทินฺนํ วต เม ทานนฺติ จินฺตยโต ปนสฺส สรีเร มหนฺตํ ปีติโสมนสฺสํ อุทปาทิ. โส อิมสฺส เม นิสฺสนฺเทน อนาคเต อิมินาว นีหาเรน สรีรโต รสฺมิโย นิกฺขมนฺตูติ ปตฺถนํ อกาสิ. ตสฺส ตํ ปตฺถนํ นิสฺสาย พุทฺธภูตสฺส สรีรโต รสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา เอตฺตกํ ฐานํ ผรึสุ. (ชา.อฏ. ๑/๓๘)

เมื่อพระโพธิสัตว์ ยืนพิงแผ่นไม้ที่ยึดไว้ในท้ายที่จงกรมมองดูอยู่นั่นแหละ ยักษ์ได้กินทารกทั้งสองพระองค์ เหมือนเคี้ยวกินกองเหง้าบัว

มหาบุรุษทรงแลดูยักษ์แล้ว แม้เห็นปากของยักษ์นั้นที่หลั่งธารโลหิตออกมาดุจ**เปลวไฟ** เมื่ออ้าปากเท่านั้น ก็มิได้เสียพระทัยแม้เพียงปลายผม พระองค์ทรงดำริว่า โอ เราให้ทานดีแล้ว ดังนี้ บังเกิดความปีติโสมนัสอย่างใหญ่หลวง พระองค์ทรงตั้งความปรารถนา ไว้ว่า ด้วยผลบุญของเรานี้ ขอรัศมีจงซ่านออกจากสรีระโดยทำนองนี้ทีเดียว เมื่อพระองค์ทรงบรรลุความเป็นพุทธะ รัศมีจึงซ่านออกจากพระสรีระ แผ่ไปสู่ที่เพียงเท่านี้ เพราะอาศัยความปรารถนานั้น.

ดู อคฺคิช

(๒) ต้นผักปลาบ.

อคฺคิชาลา ตุ ธาตกี. (ธาน. ๕๘๙)

ต้นผักปราบ ๒ ศัพท์ = อคฺคิชาลา, ธาตกี.

อยํ ตมฺพปุปฺผี มชฺโชปยุตฺตา ปุปฺผา สุคนฺธิกา ธาตกิจฺเจวฺยาตา. อคฺคิชาลสมานปุปฺผตาย อคฺคิชาลา. อติสยํ (อติสารํ) จิตึ กโรตีติ ธาตกี. นทาทิ. (ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ๕๘๙)

ต้นผักปราบนี้มีกลิ่นหอมมีดอกประกอบด้วยรสเมา ปรากฏชื่อว่า ธาตกี ชื่อว่า อัคคิชาลา

เพราะมีดอกเสมอด้วยเปลวไฟ ต้นไม้ที่กระทำความดำรงอยู่นานยิ่ง ชื่อว่า ธาตกี เป็นนทาทิคณะ (กลุ่มศัพท์มี นที เป็นต้น ที่ลง อี อิตถีปัจจัย).

[ปลาบ [ปฺลาป] น. ชื่อไม้ล้มลุกหลายชนิดหลายสกุลในวงศ์ Commelinaceae เช่น ชนิด Commelina benghalensis L. ดอกสีน้ำเงิน, ชนิด Cyanotis axillaris Roem. et Schult. ดอกสีม่วง, ชนิด Murdannia nudiflora Brenan ดอกสีม่วงอ่อน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อคฺคิชาลานีหรณ (น)

[อคฺคิชาลา + นีหรณ]

การนำเปลวไฟไป.

ดู อพฺภุชฺชลน (ที.อฏ. ๑/๙๑)

อคฺคิชุหน (น)

[อคฺคิ + ชุหน]

การบูชาไฟ, การบำเรอไฟ.

สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต **อคฺคิชุหนำ** อารพฺภ กเถสิ. (ชา.อฏ. ๒/๓๘)

พระบรมศาสดาเมื่อประทับอยู่ ณ พระเชตวัน ทรงปรารภ**การบำเรอไฟ** ตรัสแล้ว.

ดู อคฺคิหุตฺตก, อคฺคิโหม

[ชุหน = หุ (ทานาทนหพฺยปฺปทาเนสุ) + ยุ ซ้อน หุ (=หุหุ) ลบสระที่สุดธาตุ แปลง ห ที่เป็นไปในอัพภาสเป็น ช (หสฺส โช. กจ.๔๖๔) แปลง ยุ เป็น อน]

อคฺคิชุหนกฏจฺฉุ (ปุ)

[อคฺคิชุหน + กฏจฺฉุ]

ทัพพีเครื่องบูชาไฟ,

ทัพพีใช้ตักน้ำมันบูชาไฟ.

อาสทญฺจ มสำ ชฏนฺติ อากฑฺฒิตฺวา ผลานำ คหณตฺถำ องฺกุสญฺจ **อคฺคิชุหนกฏจฺฉุญฺจ** ชฏามณฺฑลญฺจ (=อาสทำ จ มสำ ชฏำ) ธาเรนฺโต.

(ชา.อฏ. ๗/๓๐๓)

บาทคาถาว่า **อาสทญฺจ มสำ ชฏำ** ความว่า ทรงขอสำหรับสอยเก็บผลาผล **ทัพพีใช้ตักน้ำมันบูชาไฟ** และมณฑลชฎา.

อคฺคิชุหนฏฺฐาน (น)

[อคฺคิชุหน + ฐาน]

สถานที่บูชาไฟ. ดู อคฺคิหุตฺต อรรถ (๓)

อคฺคิชุหนปุพฺพก (ติ)

[อคฺคิชุหน + ปุพฺพ + ก]

ผู้มีการบูชาไฟเป็นประธาน - เป็นใหญ่, มุ่งบูชาไฟ. ดู อคฺคิมุข อรรถ (๓)

อคฺคิชุหนปฺปธาน (ติ)

[อคฺคิชุหน + ปธาน]

ผู้มีการบูชาไฟเป็นประธาน - เป็นใหญ่, ผู้มุ่งบูชาไฟ. ดู อคฺคิหุตฺตมุข

อคฺคิชุหนาทิ (น)

[อคฺคิชุหน + อาทิ]

กิจมีการบูชาไฟเป็นต้น.

ชุหน = หุ + ยุ ดูคำอธิบาย อคฺคิชุหน [...]

อคฺคิชุหนาทิวส (ปุ)

[อคฺคิชุหนาทิ + วส]

อำนาจกิจมีการบูชาไฟเป็นต้น.

น ภิกฺขเว เอวรูปํ มิจฺฉาตปํ นิสฺสาย กุสลํ วา วุฑฺฒิ วา อตฺถิ, ปุพฺเพ ปณฺฑิตา เอวรูปํ ตปํ นิสฺสาย กุสลํ วา วุฑฺฒิ วา ภวิสฺสตีติ สญฺญาย ชาตคฺคี คเหตฺวา อรญฺญํ ปวิสิตฺวา **อคฺคิชุหนาทิวเสน** กิญฺจิ วุฑฺฒึ อปสฺสนฺตา อคฺคึ อุทเกน นิพฺพาเปตฺวา กสิณปริกมฺมํ กตฺวา อภิญฺญา จ สมาปตฺติโย จ นิพฺพตฺเตตฺวา พฺรหฺมโลกปรายณา อเหสุนฺติ วตฺวา อตีตํ อาหริ.

(ชา.อฏ. ๑/๕๑๙)

พระบรมศาสดาตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุศล หรือความเจริญ อาศัยตบะที่ผิดอย่างนี้ มีไม่ได้ ในครั้งก่อน บัณฑิตสำคัญว่า อาศัยตบะอย่างนี้ กุศลหรือความเจริญจักมีได้ ถือเอาไฟประจำตัวเข้าป่า ไม่พบความเจริญอะไรเลย ด้วย**อำนาจกิจมีการบูชาไฟเป็นต้น** จึงเอาน้ำดับไฟเสีย บำเพ็ญกสิณบริกรรม ให้อภิญญาสมาบัติบังเกิดแล้ว ได้ไปพรหมโลกต่อไป แล้วทรงนำเรื่องราวในอดีตมาสาธก.

อคฺคิฏฺฐา (ถี)

[อคฺคิ + ฐา + อ, สं.อคฺนิษฺฐา]

โรงบูชาไฟ, ศาลาบูชาไฟ หมายถึงเสาต้นที่ ๑๑ ในเสา ๒๑ ต้นแห่งพิธีบูชายัญชื่อ "อัศวเมธ".

ปาโตว ปาตราสมฺหิ อุทณฺหสมยํ ปติ
อคฺคิฏฺฐํ ปริมชฺชนฺตํ อิสิสิงฺคํ อุปาคมิ.

(ชา. ๑/๑๐๗)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)

อลัมพุสาเทพอัปสรนั้น เข้าไปหาอิสิสิงคดาบส ผู้กำลังปัดกวาด**โรงบูชาไฟ**แต่เช้าตรู่ ก่อนเวลาอาหารเช้า ใกล้เวลาอาทิตย์อุทัย.

อคฺคิฏฺฐนฺติ อคฺคิสาลํ. (ชา.อฏ. ๕/๑๖๕)

บทว่า **อคฺคิฏฺฐํ** (โรงบูชาไฟ) ได้แก่ ศาลาบูชาไฟ (สถานที่บูชาไฟ).

ดู อคฺคิยายน

อคฺคิฏฺฐาน (น)

[อคฺคิ + ฐาน]

สถานที่ผิงไฟ, เตาไฟ.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู ขุทฺทเก ชนฺตาฆเร มชฺเฌ **อคฺคิฏฺฐานํ** กโรนฺติ. อุปจาโร น โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ขุทฺทเก ชนฺตาฆเร เอกมนฺตํ **อคฺคิฏฺฐานํ** กาตุํ, มหลฺลเก มชฺเฌติ. (วิ. ๔/๒๕๗, ๓๐๐)

สมัยนั้น พวกภิกษุ ทำ**เตาไฟ**ไว้กลางเรือนไฟขนาดเล็ก. ไม่มีบริเวณ. ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรงทราบ ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทำ**เตาไฟ**ไว้ด้านหนึ่งในเรือนไฟขนาดเล็ก.ในเรือนไฟขนาดใหญ่ ตั้งไว้ตรงกลางได้.

อคฺคิฑาห (น)

[อคฺคิ + ฑาห]

ฑาห = ทห (ภสฺมีกรเณ) + ณ

ไฟที่เผาผลาญ, ไฟไหม้.

ตีณิมานิ ภิกฺขเว อมาตาปุตฺติกานิ ภยานีติ อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน ภาสติ. กตมานิ ตีณิ? โหติ โส ภิกฺขเว สมโย ยํ มหา **อคฺคิฑาโห** วุฏฺฐาติ. มหา อคฺคิฑาเห โข ปน ภิกฺขเว วุฏฺฐิเต เตน คามาปิ ฑยฺหนฺติ นิคมาปิ ฑยฺหนฺติ นคราปิ ฑยฺหนฺติ. คาเมสุปิ ฑยฺหมาเนสุ นิคเมสุปิ ฑยฺหมาเนสุ นคเรสุปิ ฑยฺหมาเนสุ ตตฺถ มาตาปิ ปุตฺตํ นปฺปฏิลภติ, ปุตฺโตปิ มาตรํ นปฺปฏิลภติ. (อ. ๑/๑๗๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชนผู้ไม่ได้สดับ ย่อมเรียกภัย ๓ อย่างนี้ว่า อมาตาปุตติกภัย.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภัย ๓ อย่าง คือ สมัยที่เกิด**ไฟไหม้**ใหญ่มีอยู่ เมื่อเกิดไฟไหม้ใหญ่แล้ว แม้หมู่บ้านก็ถูกไฟเผา ตำบลก็ถูกไฟเผา เมืองก็ถูกไฟเผา เมื่อหมู่บ้านถูกไฟเผาอยู่ เมื่อตำบลถูกไฟเผาอยู่ เมื่อเมืองถูกไฟเผาอยู่ ในที่นั้น แม้มารดาก็ไม่ได้พบบุตร แม้บุตรก็ไม่ได้พบมารดา.

ดู มหาฑาห

ดู ชา.อฏ. ๑/๒๒๘

[ฑาห = ทห (ภสฺมีกรเณ) + ณ แปลง ท เป็น ฑ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๒๖) ว่า ทหสฺส ทสฺส โฑ (แปลง ท ของ ทห ธาตุเป็น ฑ)]

อคฺคิตาป (ติ)

[อคฺคิ + ตาป] ความร้อนจากไฟ.

อุณฺเห วาตาตเป ตสฺส

อคฺคิตาเปน วา ปน

คตฺเต เสทา น มุจฺจนฺติ

วิปาโก ปตฺตฉฑฺฑิเต. (อป. ๒/๑๐๖)

(พระโพธิสัมมัชชกเถระกล่าวว่า)

เพราะความร้อนจากลมแดด หรือเพราะ**ความร้อนจากไฟ**ก็ตาม ที่กายของข้าพเจ้า เหงื่อไม่ไหลนี้ เป็นวิบากในเพราะใบไม้ที่ข้าพเจ้าได้ขนไปทิ้ง.

อคฺคิตฺถิก (ติ)

[อคฺคิ + อตฺถิก]

ผู้มีความต้องการไฟ, ผู้ต้องการไฟ.

ดู อคฺคิคเวสี

อคฺคิทฑฺฒ = อคฺคิฑทฑฺฒ (ติ)

[อคฺคิ + ทฑฺฒ]

(๑) ผู้ถูกไฟเผาแล้ว, ผู้ถูกไฟไหม้แล้ว.

ปริฑยฺหติ ธูมายติ

ขุทาย หทยํ มม

นิพฺพุตึ นาธิคจฺฉามิ

อคฺคิทฑฺฒาว อาตเป. (เปต. ๑๓๑)

(นางเปรตตอบว่า)

หัวใจของดิฉันถูกความหิวแผดเผาสุมอยู่ ดิฉันเป็นดัง**ผู้ถูกไฟเผาแล้ว** ในที่อันร้อนยิ่ง ไม่ได้ประสบความเย็นเลย.

อคฺคิทฑฺฒาว อาตเปติ อติ อุณฺหอาตเป อคฺคินา ฑยฺหมานา วิย นิพฺพุตึ นาธิคจฺฉามีติ โยชนา. (เปต.อฏ. ๑๖๑)

ด้วยบาทคาถาว่า **อคฺคิทฑฺฒาว อาตเป** (เป็นดังผู้ถูกไฟเผาแล้ว) นี้ มีวาจาประกอบความว่า ดิฉันเป็นเสมือนถูกไฟเผากลางแดดที่ร้อนจัด ย่อมไม่ได้รับความเย็น.

อถ ปาปานิ กมฺมานิ
กรํ พาโล น พุชฺฌติ
เสหิ กมฺมานิ ทุมฺเมโธ
อคฺคิทฑฺโฒว ตปฺปติ. (ธมฺม. ๑๓๖)

คนชั่วเวลาทำชั่วหาสำนึกถึงผลของมันไม่ คนชั่วมีปัญญาทรามมักเดือดร้อน เพราะกรรมชั่วของตัวเหมือน**ถูกไฟไหม้แล้ว**.

[อคฺคิทฑฺฒ. อคฺคิ + ทฑฺฒ, อคฺคินา ทฑฺโฒ อคฺคิทฑฺโฒ, ทฑฺฒ=ทห ธาตุ (ทาเห = ความเร่าร้อน) + ต ปัจจัย ทยฺหตีติ ทฑฺโฒ. แปลง ต เป็น ฒ แปลง หฺ เป็น ฑ]

(๒) ผ้าถูกไฟไหม้.

ปญฺจ ปํสุกูลานิ โสสานิกํ, ปาปณิกํ, อุนฺทูรกฺขายิกํ, อุปจิกกฺขายิกํ, **อคฺคิทฑฺฒํ**.

(วิ. ๕/๒๓๐)

ผ้าบังสุกุลมี ๕ อย่าง คือ
ผ้าตกตามป่าช้า ผ้าตกตามร้านตลาด ผ้าหนูกัด ผ้าปลวกกัด **ผ้าถูกไฟไหม้**.

อคฺคิทตฺต (ปุ)

[อคฺคิ + ทตฺต]

(๑) พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ ผู้เป็นพระบิดาของพระกกุสันธพุทธเจ้า.

พฺราหฺมโณ **อคฺคิทตฺโต** จ
อาสิ พุทฺธสฺส โส ปิตา
วิสาขา นาม ชนิกา
กกุสนฺธสฺส สตฺถุโน. (พุทฺธวํ. ๓๗/๒)

อัคคิทัตตพราหมณ์นั้น เป็นพุทธบิดา นางพราหมณีชื่อว่าวิสาขาเป็นมารดาของพระพุทธเจ้าพระนามกกุสันธะ.

(๒) พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ ผู้เป็นพระเถระชื่อคหวรตีริยะในเวลาต่อมา.

ทิสฺวา ปน ปสนฺนมานโส "ธมฺโม เอส วุจฺจตีติ สเร นิมิตฺตํ อคฺคเหสิ. โส เตน จิตฺตปฺปสาเทน เทวโลเก อุปฺปนฺโน ปุน อปราปรํ สุคตีสุเยว สํสรนฺโต อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท สาวตฺถิยํ พฺราหฺมณกุเล นิพฺพตฺติตฺวา **อคฺคิทตฺโต**ติ ลทฺธนาโม วยปฺปตฺโต ภควโต ยมกปาฏิหาริยํ ทิสฺวา สญฺชาตปฺปสาโท สาสเน ปพฺพชิตฺวา กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา คหฺวรตีเร นาม อรญฺญฏฺฐาเน วสติ. เตนสฺส คหฺวรตีรโยติ สมญฺญา อโหสิ. (เถร.อฏ. ๑/๑๑๓)

ก็ ท่าน[พระคหวรตีริยะ]ครั้นเห็นแล้ว ก็มีจิตเลื่อมใส ได้ถือเอานิมิตในเสียงว่า ธรรมนี้ อันพระผู้มีพระภาคตรัสอยู่ ด้วยการที่มีจิตเลื่อมใสนั้น ท่านเกิดในเทวโลก ท่องเที่ยวไปๆ มาๆ อยู่ในสุคติภพนั่นแลอีก แล้วเกิดในตระกูลพราหมณ์ในพระนครสาวัตถี ในพุทธุปบาทกาลนี้ ได้ชื่อว่า **อัคคิทัตต์** เจริญวัยแล้ว เห็น

ยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาคแล้ว เกิดความเลื่อมใส บวชในศาสนา เรียนกรรมฐานอยู่ในราวป่า ชื่อว่าคหวรตีระ เหตุนั้น จึงได้ชื่อว่า คหวรตีริยะ (ผู้อยู่ในป่าคหวรตีระ).

(๓) พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ ผู้เป็นบิดาของโสมทัตต์กุมาร.

อตีเต กิร พาราณสิยํ **อคฺคิทตฺตสฺส** นาม พฺราหฺมณสฺส ปุตฺโต โสมทตฺตกุมาโร นาม ราชานํ อุปฏฺจหิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๗๐)

ได้ยินว่า ในอดีตกาล บุตรของพราหมณ์ชื่อ**อัคคิทัตต์** ในกรุงพาราณสีชื่อโสมทัตกุมาร บำรุงพระราชาแล้ว.

(๔) พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ ผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล.

พหุ๎ เว สรณ๎ ยนฺ๎ตีติ อิมํ ธมฺมเทสนํ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต วาลิกราสิมฺหิ นิสินฺนํ **อคฺคิทตฺตํ** นาม โกสลรญฺโญ ปุโรหิตํ อารพฺภ กเถสิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๕๖)

พระบรมศาสดา (เมื่อประทับอยู่ในพระเชตวัน) ประทับนั่งบนกองทราย ทรงปรารภปุโรหิตของพระเจ้าโกศลชื่อ**อัคคิทัตต์** ตรัสพระธรรมเทศนานี้ว่า พหุ๎ เว สรณ๎ ยนฺติ เป็นต้น.

อคฺคิทตฺตพฺราหฺมณ (ปุ)

[อคฺคิทตฺต + พฺราหฺมณ]

พราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ (ผู้เป็นปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล) (๔)

อคฺคิทตฺตพฺราหฺมณวตฺถุ (น)

[อคฺคิทตฺต + พฺราหฺมณ + วตฺถุ]

เรื่องพราหมณ์ชื่ออัคคิทัตต์ ธรรมบท วรรคที่ ๑๔ พุทธวรรค เรื่องที่ ๖

อคฺคิทาน (น)

[อคฺคิ + ทาน]

การจุดไฟ, การวางเพลิง.

สเจ วเชติ ยทิ อิมํ ปณฺณสาลํ วเช ปวิเสยฺย, สพฺพํ อุจฺจารปสฺสาวกรเณน จ **อคฺคิทาเนน** จ ทูเสยฺย. (ชา.อฏ. ๒/๒๔๖)

สองบทว่า **สเจ วเช** ความว่า หากลิงนั้นพึงเข้ามา คือ เข้ามาอยู่ยังบรรณศาลานี้ ก็จะพึงประทุษร้ายบรรณศาลาทั้งหมด ด้วยการถ่ายอุจจาระ ปัสสาวะรด และด้วย**การวางเพลิง**.

อคฺคิทารุ (น)

[อคฺคิ + ทารุ] ฟืนสำหรับบูชาไฟ.

อคฺคิทารุ๎ นีหริตฺวา
สมฺมชฺชิตฺวาน อสฺสมํ
ขาริภารํ คเหตฺวาน
นิกฺขมึ วิปินา อหํ. (อป. ๒/๕๙)

(พระญาณัตถวิกเถระกล่าวว่า)
ข้าพเจ้านำ**ฟืนสำหรับบูชาไฟ**ออกแล้ว กวาดอาศรม หาบบริขารออกจากป่าใหญ่ ไป.

[คำว่า วิปิน เป็นคำไวพจน์ของ อรญฺญ (ป่า) คัมภีร์อภิธานนัปปทีปิกา คาถา ๕๓๖ แสดงคำไวพจน์ของคำนี้ว่า

อรญฺญํ กานนํ ทาโย
คหนํ วิปินํ วนํ
อฏวีตฺถี มหารญฺญ
ตฺวรญฺญานีตฺถิยํ.

ป่า ๗ ศัพท์ = อรญฺญ, กานน, ทาย, คหน, วิปิน, วน, อฏวิ, อฏวี เป็นอิตถีลิงค์
ป่าใหญ่ ๒ ศัพท์ = มหารญฺญ, อรญฺญาณี เป็นไปในอิตถีลิงค์.
วิปิน วป พีชนิกฺเขป + อิน = วปติ เอตฺถาติ วิปินํ แปลง อ เป็น อิ]

อคฺคิทารุก (ปุ)

[อคฺคิ + ทารุ + ก]
ฟืนสำหรับบูชาไฟ.

กึ กโรสิ มหาปุญฺญ เทหิ เม **อคฺคิทารุกํ**
อหมคฺคึ ปริจเร ตโต เม สุทฺธิ โหหิติ.
(อป. ๑/๓๙๗)

พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระตรัสถามว่า ทำอะไรอยู่หรือ ท่านผู้มีบุญมาก ขอท่านจงให้**ฟืนสำหรับบูชาไฟ**แก่เราบ้าง เราจะบำเรอไฟ เพราะการบำเรอไฟนั้น ความบริสุทธิ์จักมีแก่เรา.

น เต ทกฺ อาหรนฺติ กฏฺฐํ วา **อคฺคิทารุกํ**
สยญฺจ อุปสมฺปนฺนา ปาฏิหีรสฺสิทํ ผลํ.
(อป. ๑/๔๐๘)

ฤษีเหล่านั้น ไม่ต้องนำน้ำหรือ**ฟืนสำหรับบูชาไฟ**มา สิ่งเหล่านั้นสมบูรณ์ขึ้นเอง นี้เป็นผลแห่งปาฏิหาริย์.

อคฺคิทาห (ปุ)

[อคฺคิ + ทาห]
ทาห = ทห (ภสฺมีกรเณ) + ณ
การไหม้ของไฟ, ไฟไหม้.

สเจ เตปิ สงฺฆิกํ นาม ภนฺเต ภาริยํ, **อคฺคิทาหาทีนิ** ภายามาติ น สมฺปฏิจฺฉนฺติ, อชฺโฌกาเสปิ ปาสาณานิ อุปริ มญฺจ จเปตฺวา เสสํ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว นิกฺขิปิตฺวา ติเณหิ จ ปณฺเณหิ จ ปฏิจฺฉาเทตฺวา คนฺตุ วฏฺฏติ.
(วิ.อฏ. ๓/๔๓)

ถ้าแม้พวกอุบาสกเหล่านั้น ไม่ยอมรับ ด้วยกล่าวว่า ท่านขอรับ ธรรมดาของสงฆ์เป็นของหนัก, พวกกระผมกลัวภัยมี**ไฟไหม้**เป็นต้น ดังนี้ ภิกษุจะวางเตียงไว้ข้างบนหิน แม้ในโอกาสกลางแจ้ง แล้วเก็บเตียงตั้งเป็นต้นที่เหลือ โดยนัยดังกล่าวแล้วในก่อนนั่นแล เอาหญ้าและใบไม้ปกปิด แล้วจะไปก็ควร.

อคฺคิเทว (ปุ)

[อคฺคิ + เทว]
(๑) เทพแห่งไฟ, เทพอัคนี.

มหาสนํ **เทว**มโนมวณฺณ
โย สปฺปินา อสกฺขิ โภเชตุ**มคฺคึ**
ส ยญฺญตนฺตึ วรโต ยชิตฺวา
ทิพฺพึ คตึ มุจลินฺทชฺฌคจฺฉิ. (ชา. ๒/๒๓๒)

(นาคกาณาริฏฐะกล่าวถ้อยคำที่ผิดว่า)
พระเจ้ามุจลินท์ สามารถบูชา**เทพอัคนี** ผู้กินมาก มีรัศมีไม่ต่ำทราม ให้อิ่มหนำด้วยเนยใส

ทรงบูชายัญวิธีแก่เทวดาคือไฟผู้ประเสริฐแล้ว ได้ไปบังเกิดในทิพยคติ.

วรโตติ วรสฺส **อคฺคิเทวสฺส** ยชิตฺวา.

(ชา.อฏ. ๗/๔๙)

บทว่า **วรโต** คือ บูชา**เทพอัคนี**ผู้ประเสริฐ.

(๒) พระราชานามว่าอัคคิเทพ.

อิโต เอกาทเส กปฺเป
อคฺคิเทโวติ วิสฺสุโต
สตฺตรตนสมฺปนฺโน
จกฺกวตฺตี มหพฺพโล. (อป. ๑/๒๓๘)

(พระปาปนิวาริยเถระกล่าวว่า)
ในกัปที่ ๑๑ นับจากกัปนี้ เราได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ปรากฏนามว่า**อัคคิเทพ** สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก.

(๓) พระราชบุตรพระนามว่าอัคคิเทพ ผู้เป็นพระราชโอรสองค์ที่ ๕ ของพระราชกุมารอุปสาครและพระนางเทวคัพภา.

เทวคพฺภาย เชฏฺฐปุตฺโต วาสุเทโว นาม อโหสิ ทุติโย พลเทโว ตติโย จนฺทเทโว จตุตฺโถ สูริยเทโว ปญฺจโม **อคฺคิเทโว** ฉฏฺโฐ วรุณเทโว สตฺตโม อชฺชุโน อฏฺฐโม ปชฺชุโน นวโม ฆฏปณฺฑิโต ทสโม องฺกุโร นาม อโหสิ. เต อนฺธกเวณฺหทาสปุตฺตา ทส ภาติกา เจฏฺกาติ ปากฏา อเหสุ. (ชา.อฏ. ๔/๘)

โอรสองค์ใหญ่ของพระนางเทวคัพภา นามว่า วาสุเทพ องค์ที่ ๒ นามว่าพลเทพ องค์ที่ ๓ นามว่าจันทเทพ องค์ที่ ๔ นามว่าสุริยเทพ องค์ที่ ๕ นามว่า **อัคคิเทพ** องค์ที่ ๖ นามว่าวรุณเทพ องค์ที่ ๗ นามว่าอัชชุนะ องค์ที่ ๘ นามว่าปัชชุนะ องค์ที่ ๙ นามว่าฆฏบัณฑิต องค์ที่ ๑๐ นามว่าอังกุระ โอรสเหล่านั้น ได้ปรากฏว่า พี่น้อง ๑๐ คนเป็นบุตรของอันธกเวณหุทาส.

อคฺคินี [คินี] (ปุ) ไฟ.

ดูสัททนีติปกรณ์ ปทมาลา, อิการันตกัณฑ์ และดูโมคคัลลานนิสสัย ๑/๕๓ และ ๒/๑๔๗ ด้วย กล่าวโดยสรุปมติของสัททนีติปกรณ์ว่า ศัพท์เหล่านี้ คือ สตฺว, ปทุม และ สุวามินี ในภาษาสันสกฤตเปลี่ยนเป็นรูปว่า สตฺตว ปทุม สุวามินี ฉันใด แม้ศัพท์สันกฤตว่า อคฺนิ ก็เปลี่ยนเป็นรูปบาลีว่า อคฺคินิ ดังนั้น จึงแจก อคฺคินิ ศัพท์ตามวิภัตติและพจน์ทั้งหมดได้

แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๑ สูตร ๕๓) กล่าวถึงรูปว่า อคฺคินิ โดยลบ อ ต้นบท ไม่มี คินิ ศัพท์ดังอุทาหรณ์ว่า ชายเต'คินิ = ชายเต + อคฺคินิ (คือปฏิเสธรูปว่า คินิ โดยถือว่าเป็น อคฺคินิ ศัพท์) ส่วนคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๓๔) แสดงรูปนี้ไว้

สรุปว่า คำนามที่กล่าวถึงไฟ มีใช้ ๓ บท คือ อคฺคิ, อคฺคินิ, คินิ เหมือนคำนามที่กล่าวถึงน้ำซึ่งมีใช้ ๓ บทคือ อุทก, อุท, ทก

คำบาลีอาจจะมีวิธีใช้ต่างกันตามท้องถิ่น เพื่อให้ผู้ฟังธรรมแต่ละท้องถิ่น สามารถเข้าใจได้อย่างชัดเจน เช่น บางท้องถิ่นอาจใช้คำว่า อคฺคิ บางท้องถิ่นใช้เป็น อคฺคินิ บางท้องถิ่น

ใช้เป็น คินิ ซึ่งมีความหมายว่า “ไฟ” ปตฺต บางท้องถิ่นใช้เป็น ปาติ ซึ่งมีความหมายว่า ถ้วย โปฏฺฐปา (คนดี, คนถ่อย) คำนี้เป็นคำสรรเสริญในบางท้องถิ่น และเป็นคำด่า ในบางท้องถิ่น ปจ (จงต้ม, หุง) คำนี้ใช้ในแถบอินเดียตอนใต้ เมื่อกล่าวคำนี้ในเวลาเช้า หมายถึง การต้มข้าวต้ม ถ้ากล่าวคำนี้ในเวลาเย็น หมายถึง การหุงข้าว ชาวมคธนิยมทักทายกันว่า กจฺจิ ขมนียํ, กจฺจิ ยาปนียํ ส่วนชาวแคว้นโกศลนิยมทักทายกันว่า กจฺจิ กุสลํ ซึ่งมีความหมายว่า สบายดีหรือ ดังนี้เป็นต้น.

อคฺคินิกาสิผาลิม (ติ)

[อคฺคินิกาสิ + ผาลิม]

แย้มบานเพราะพระอาทิตย์ที่รุ่งโรจน์เหมือนไฟ.

โอทาตมูลํ สุจิวาริสมฺภวํ
ชาตํ ยถา โปกฺขรณีสุ อมฺพุชํ
ปทุมํ ยถา **อคฺคินิกาสิผาลิมํ**
น กทฺทโม น รโช น วาริ ลิมฺปติ
เอวมฺปิ โวหารสุจึ อสาหสํ
วิสุทฺธกมฺมนฺตมเปตปาปกํ
น ลิมฺปติ กมฺมกิเลส ตาทิโส
ชาตํ ยถา โปกฺขรณีสุ อมฺพุชํ. (ชา. ๑/๑๕๖)

(พระโพธิสัตว์ทูลตอบว่า)
บัวมีรากขาวเกิดแต่น้ำสะอาดในสระโบกขรณี เปลือกตม ฝุ่นละออง และน้ำ ไม่ติดดอกบัว **ที่แย้มบานเพราะพระอาทิตย์ที่รุ่งโรจน์เหมือนไฟ** ฉันใด. พระราชาผู้มีความสะอาดในการวินิจฉัยคดี ไม่ทรงหุนหัน มีการงานบริสุทธิ์ปราศจากบาปก็ฉันนั้นเหมือนกัน กรรมกิเลสย่อมไม่แปดเปื้อน เพราะพระราชาเช่นนั้น เปรียบเหมือนบัว ที่เกิดแล้วในสระโบกขรณี.

อคฺคินิกาสิผาลิมนฺติ อคฺคินิกาสินา สูริเยน ผาลิตํ วิกสิตนฺติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๓/๓๐๑)

บทว่า **อคฺคินิกาสิผาลิมํ** (แย้มบานเพราะพระอาทิตย์ที่รุ่งโรจน์เหมือนไฟ) ความว่า บานแล้ว อธิบายว่า แย้มบานแล้ว เพราะพระอาทิตย์ที่รุ่งโรจน์เหมือนไฟ.

อคฺคินิกาสี (ปุ)

[อคฺคิ + กาสุ + ณี] กาสุ ธาตุ (ทิตฺติยํ = สว่างไสว, รุ่งโรจน์)

พระอาทิตย์ที่รุ่งโรจน์เหมือนไฟ.

ดู อคฺคินิกาสิผาลิม

อคฺคินิพฺพาน (น)

[อคฺคิ + นิพฺพาน]

การดับไฟ, การที่ไฟดับ.

อวีจิมฺหิ **อคฺคินิพฺพานํ**
เอกาทสอคฺคินิพฺพานสฺส ปุพฺพนิมิตฺตํ.

(ม.อฏ. ๔/๑๓๔)

การที่ไฟในอเวจีนรก**ดับ**ลง เป็นบุรพนิมิตแห่งการดับไฟ ๑๑ กอง.

ดู ทาวคฺคินิพฺพานํ ชา.อฏ. ๑/๑๑๘

[เมื่อพระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต ถือปฏิสนธิในพระครรภ์ของพระนางมหามายา ในขณะนั้น บุรพนิมิต ๓๒ ประการได้ปรากฏ บรรดาบุรพนิมิต ๓๒ นั้น **การที่ไฟในอเวจีนรกดับ**ลง เป็นบุรพนิมิตแห่งการดับไฟ ๑๑ กอง คือ ไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ไฟคือความเกิด ไฟคือความแก่ ไฟคือความตาย ไฟคือความโศก ไฟคือความคร่ำครวญ ไฟคือความทุกข์กาย ไฟคือความทุกข์ใจ ไฟคือความคับแค้นใจ.

สพฺพํ ภิกฺขเว อาทิตฺตํ ฯเปฯ เกน อาทิตฺตํ ราคคฺคินา โทสคฺคินา โมหคฺคินา อาทิตฺตํ, ชาติยา ชราย มรเณน โสเกหิ ปริเทเวหิ ทุกฺเขหิ โทมนสฺเสหิ อุปายาเสหิ อาทิตฺตนฺติ วทามิ.

(วิ. ๔/๕๔)

ภิกษุทั้งหลาย สิ่งทั้งปวงเป็นของร้อน... ร้อนเพราะอะไร เรากล่าวว่า ร้อนเพราะไฟคือราคะ ไฟคือโทสะ ไฟคือโมหะ ร้อนเพราะความเกิด ความแก่ ความตาย ความโศก ความคร่ำครวญ ความทุกข์กาย ความทุกข์ใจ ความคับแค้นใจ]

อคฺคินิพฺพาปน (ปุ)

[อคฺคิ + นิพฺพาปน]

ผู้มีนามว่าอัคคินิพพาปนะ (พระเจ้าจักรพรรดิ์)

อคฺคินิพฺพาปโน นาม
กปฺปานํ ฉพฺพีสติยา
สตฺตรตนสมฺปนฺโน
จกฺกวตฺตี มหพฺพโล. (อป. ๑/๑๗๕)

ในกัปที่ ๘๖ (นับจากกัปนี้ไป[คือจุดเริ่มต้นการนับระยะเวลา]) เรา (พระสัมมุขาถวิกเถระ) ได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิพระนามว่า **อัคคินิพพาปนะ** สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ ประการ มีพลานุภาพมาก.

อคฺคินิสม (ติ)

[อคฺคินิ + สม]

เต็มไปด้วยไฟ, ติดไฟ.

อถ โลหมยํ ปน กุมฺภึ
อคฺคินิสญฺชลิตํ ปวิสนฺติ
ปจฺจนฺติ หิ ตาสุ จิรสฺสตฺตํ
อคฺคินิสมาสุ สมุปฺปลวาเต. (สุตฺตนิ. ๓๘๓)

ต่อจากนั้น สัตว์นรกเหล่านั้น ก็เข้าไปสู่โลหกุมภีนรกที่มีเปลวไฟลุกโพลง ลอยวนขึ้นลงพร้อมกับไฟไหม้อยู่ในหม้อเหล็กที่**ติดไฟ** ลุกนั้น เป็นเวลานานแสนนาน.

อคฺคินิสมาสูติ อคฺคิสมาสุ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๐๐)

บทว่า **อคฺคินิสมาสุ** แปลว่า เต็มไปด้วยไฟ (ติดไฟ).

[อุสสทนรก ๘ ขุมที่มาในโลกบัญญัติปกรณ์ คือ หลุมนรกอันเต็มด้วยถ่านเพลิง (องฺคารกาสุนิรย), นรกน้ำเหล็ก (โลหรสนิรย),นรกขี้เถ้า (กุกฺกุลนิรย), นรกน้ำร้อน (อคฺคิสโมทกนิรย), **นรกกระทะทองแดง (โลหกุมฺภีนิรย)**,นรกอุจจาระเน่า (คูถนิรย), นรกป่าไม้งิ้ว (สิมฺพลีวนนิรย), นรกแม่น้ำเค็มที่มีหวายหนาม (เวตฺตรณีนิรย, เวตรณีนิรย)

โลหกุมภีนรกขุมที่ ๕ มีหม้อโลหะขนาดเท่าภูเขาลูกใหญ่ เต็มด้วยน้ำทองแดงที่ขังอยู่นับเป็นกัป พวกนายนิรยบาลในโลหกุมภีนรกนั้นช่วยกันจับพวกสัตว์นรกเหล่านั้น เอาเท้าขึ้นเอาหัวลง โยนลงในหม้อโลหะนั้น]

อคฺคินฺธน (น)

[อคฺคิ + อินฺธน] ไฟและเชื้อไฟ.

เชื้อไฟ, เชื้อเพลิง ๕ ศัพท์ = สมิธา, อิธุม, เอธ, อุปาทาน, **อินฺธน** (ธาน. ๓๖)

อินฺธน (อิธ วุฑฺฒิยํ + นิคฺคหีตาคม + ยุ) เอธยติ เอเตนาติ อินฺธนํ. แปลงนิคคหิตเป็น นฺ, แปลง ยุ ปัจจัยเป็น อน

อคฺคินฺธโนปมา (ถี)

[อคฺคินฺธน + อุปมา]

การอุปมาด้วยไฟและเชื้อไฟ.

ตตฺถ **อคฺคินฺธโนปมา** ตาว ยทิ โลกโวหาเรน วุตฺตา. (อนุฏี. ๑/๑๖)

ในเรื่องนั้น ถ้าการอุปมาด้วยไฟและเชื้อไฟกล่าวไว้ตามคำของชาวโลกก่อน.

อคฺคิปกฺก (ติ)

[อคฺคิ + ปกฺก] หุงด้วยไฟ.

ปกฺก = ปจ + ต แปลง ต เป็น กฺก ลบ ที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๓) ว่า สุสปจสกโต กฺขกฺกา จ (แปลง ต ปัจจัยซึ่งอยู่ท้าย สุส, ปจ และ สก ธาตุและธาตุอื่นๆ เป็น กฺข และ กฺก และลบที่สุดธาตุ)

อคฺคิปกฺกิก (ติ)

[อคฺคิปกฺก + ณิก]

(๑) ผู้เลี้ยงชีพด้วยบิณฑบาตที่หุงด้วยไฟ (ให้สุกด้วยไฟ).

อคฺคิปกฺเกน ชีวนฺตีติ **อคฺคิปกฺกิกา**.

(ที.ฏี. ๑/๓๐๖)

บุคคลผู้เลี้ยงชีพด้วยบิณฑบาตที่หุงด้วยไฟ ชื่อว่า อัคคิปักกิกะ.

(๒) (ถี) การแสวงหาบิณฑบาตที่หุงด้วยไฟ (ให้สุกด้วยไฟ).

(๓) ผู้เลี้ยงชีพด้วยการแสวงหาบิณฑบาตที่หุงด้วยไฟ (ให้สุกด้วยไฟ).

อคฺคิปกฺกิกาย ภตฺตภิกฺขาย ชีวนฺตีติ **อคฺคิปกฺกิกา**. (สี.นวฏี. ๒/๒๖๙)

บุคคลผู้เลี้ยงชีพด้วยการแสวงหาบิณฑบาตที่หุงด้วยไฟ ชื่อว่า อัคคิปักกิกะ.

ดู อนคฺคิปกฺกิก อรรถ (๒)

อคฺคิปชฺโชต (ปุ)

[อคฺคิ + ปชฺโชต]

ปชฺโชต = ป บทหน้า + ชุต (ทิตฺติยํ) + ณ ซ้อน ช, ชุต ธาตุในสันสกฤตใช้เป็น ทฺยุตฺ ธาตุ

ความรุ่งเรืองแห่งไฟ, แสงไฟ.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว ปชฺโชตา. กตเม จตฺตาโร? จนฺทปชฺโชโต, สูริยปชฺโชโต, **อคฺคิปชฺโชโต**, ปญฺญาปชฺโชโต อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร

ปชฺโชตา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ จตุนฺนํ ปชฺโชตานํ ยทิทํ ปญฺญาปชฺโชโต.

(อ. ๑/๔๕๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความรุ่งเรือง ๔ ประการนี้ ความรุ่งเรือง ๔ ประการ คือ ความรุ่งเรืองแห่งดวงจันทร์ ความรุ่งเรืองแห่งดวงอาทิตย์ **ความรุ่งเรืองแห่งไฟ** ความรุ่งเรืองแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย ความรุ่งเรือง ๔ ประการนี้แล. บรรดาความรุ่งเรือง ๔ เหล่านี้ ความรุ่งเรืองแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

อคฺคิปทิตฺต (ปุ)

[อคฺคิ + ปทิตฺต] ถูกไฟเผาแล้ว.

สพฺพงฺคปริทาหินาติ สพฺพานิ องฺคานิ ปริทหนสมตฺเถน มหาราช เตน หิ กิเลสกณฺเฑน หทเย วิทฺธกาลโต ปฏฺฐาย มม **อคฺคิปทิตฺตานิว** สพฺพานิ องฺคานิ ฑยฺหนฺตีติ ทสฺเสติ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๕๒)

ด้วยบทว่า **สพฺพงฺคปริทาหินา** นี้ ท่านแสดงว่า มหาบพิตร อาตมภาพถูกแทงที่หัวใจ ด้วยลูกศรคือกิเลสนั้น อันสามารถทำให้อวัยวะทั้งปวงเร่าร้อน ตั้งแต่เวลาที่อาตมาภาพ ถูกลูกศรคือกิเลสนั้นแทงแล้ว อวัยวะทุกส่วนของอาตมาภาพเร่าร้อน เหมือน**ถูกไฟเผาแล้ว**.

อคฺคิปฏิกา (ถี)

[อคฺคิ + ปฏิกา] สะเก็ดไฟ.

เถโร ยถานิสินฺโนว อิทฺธิยา อภิสงฺขริตฺวา มหานิรยโต ขชฺโชปนกมตฺตํ **อคฺคิปปฏิกํ** นีหริตฺวา ปสฺสนฺตสฺเสว ตสฺส เถรสฺส ทารุราสิมฺหิ ปกฺขิปิ. ตสฺส ตตฺถ นิปาโต จ ทารุราสิโน ฌายิตฺวา ฉาริกภาวูปคมนญฺจ อปจฺฉา อปุริมํ อโหสิ.

(อ.อฏ. ๑/๒๘)

พระเถระนั่งอยู่ตามเดิมนั่นแล แสดงฤทธิ์ นำ**สะเก็ดไฟ**ประมาณเท่า (แสง) หิ่งห้อยมาจากมหานรก. เมื่อพระเถระนั้นกำลังดูอยู่นั่นแล ก็โยนลงไปที่กองฟืน. การที่สะเก็ดไฟนรกนั้นตกลงไปในกองฟืนนั้น และการที่กองฟืนไหม้เป็นเถ้า ได้ปรากฏไม่หลังไม่ก่อนกันเลย.

อคฺคิปปฏิกนฺติ อจฺจิกรณํ วิปฺผุลิงฺคนฺติ อตฺโถ.

(อ.ฏี. ๑/๘๑)

บทว่า **อคฺคิปปฏิกํ** (สะเก็ดไฟ) ความว่า สะเก็ดไฟที่ทำให้เกิดเปลวไฟ.

อคฺคิปริจรณ (น)

[อคฺคิ + ปริจรณ]

การบำเรอไฟ, การบูชาไฟ.

พฺราหฺมโณ อาคนฺตฺวา นงฺคุฏฺฐาทิมตฺตเมว ทิสฺวา จินฺเตสิ อยํ อคฺคิ ภควา อตฺตโน สนฺตกมฺปิ รกฺขิตุ ํ น สกฺโกติ, มํ ปน กทา รกฺขิสฺสติ. อิมินา **อคฺคิปริจรเณน** นิรตฺถเกน ภวิตพฺพํ, นตฺถิ อิโตนิทานํ กุสลํ วา วุฑฺฒิ วาติ.

(ชา.อฏ. ๑/๕๒๐)

พราหมณ์มาแล้ว เห็นโคเหลือแต่หางเป็นต้น คิดว่า พระอัคคีผู้มีโชคนี้ (อัคนีเทพ) แม้แต่ของๆ ตน ยังไม่อาจรักษาไว้ได้ จักรักษาเราได้ที่ไหนเล่า **การบำเรอไฟ**นี้น่าจะเป็นสิ่งที่ไร้

ประโยชน์ กุศลหรือความเจริญมีการบูชาไฟนี้ เป็นเหตุ คงไม่มีแน่.

อคฺคิปริจรณก (ติ)

[อคฺคิ + ปริจรณ + ก]

ผู้บำเรอไฟ, ผู้บูชาไฟ.

อคฺคิปริจรณฏฺฐาน (ติ)

[อคฺคิ + ปริจรณ + ฐาน]

สถานที่บำเรอไฟ, สถานที่บูชาไฟ.

อคฺคิปริจริยา (ถี)

[อคฺคิ + ปริจริยา]

การบำเรอไฟ, การบูชาไฟ.

สนฺติ โข ปน สาริปุตฺต เอเก สมณพฺราหฺมณา เอวำวาทิโน เอวำทิฏฺฐิโน **อคฺคิปริจริยาย** สุทฺธีติ. น โข ปน โส สาริปุตฺต อคฺคิ สุลภรูโป โย มยา อปริจิณฺณปุพฺโพ อิมินา ทีเฆน อทฺธุนา, ตญฺจ โข รญฺญา วา สตา ขตฺติเยน มุทฺธาวสิตฺเตน พฺราหฺมเณน วา มหาสาเลน. (ม. ๑/๑๑๖)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนสารีบุตร มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่งผู้มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า ความบริสุทธิ์มีได้ เพราะ**การบำเรอไฟ** ดูก่อนสารีบุตร ไฟที่เราผู้เป็นขัตติยราชซึ่งได้รับมูรธาภิเษกแล้ว หรือเป็นพราหมณมหาศาล ไม่เคยบำเรอแล้ว โดยกาลช้านานนี้ เป็นสิ่งที่หาได้ไม่ง่าย.

อคฺคิปริจาริก (ติ)

[อคฺคิ + ปริจาริก]

ผู้บำเรอไฟ, ผู้บูชาไฟ.

เอกำ สมยำ ภควา ปาวายำ วิหรติ จุนฺทสฺส กมฺมารปุตฺตสฺส อมฺพวเน. อถ โข จุนฺโท กมฺมารปุตฺโต เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา เอกมนฺตำ นิสินฺนำ โข จุนฺทำ กมฺมารปุตฺตำ ภควา เอตทโวจ กสฺส โน ตฺวำ จุนฺท โสเจยฺยานิ โรเจสีติ? พฺราหฺมณา ภนฺเต ปจฺฉาภูมกา กมณฺฑลุกา เสวาลมาลิกา **อคฺคิปริจาริกา** อุทกโอโรหกา โสเจยฺยานิ ปญฺญเปนฺติ, เตสาหำ โสเจยฺยานิ โรเจมีติ. (อำ.๓/๔๒๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ สวนมะม่วงของนายจุนทกัมมารบุตร เขตกรุงปาวา ครั้งนั้น นายจุนทกัมมารบุตร เข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคถึงที่ประทับ. พระผู้มีพระภาค จึงได้ตรัสถามนายจุนทกัมมารบุตรผู้ถวายอภิวาทแล้วนั่ง ณ ที่สมควรว่า ดูก่อนจุนทะ เธอชอบใจความสะอาดของใคร.

นายจุนทกัมมารบุตร ได้กราบทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ พวกพราหมณ์ชาวปัจฉาภูมิผู้ถือน้ำเต้า สวมพวงมาลัยสาหร่าย **บำเรอไฟ** ลงอาบน้ำเป็นวัตร บัญญัติความสะอาดไว้ ข้าพระองค์ ชอบใจความสะอาดของพราหมณ์เหล่านั้น.

อคฺคิปริจิต (ติ)

[อคฺคิ + ปริจิต]

ถูกไฟทำลายแล้ว, ถูกไฟไหม้แล้ว, ถูกไฟกระทบแล้ว, ผลไม้ที่ลนไฟเพื่อทำให้เป็นกัปปิยะ.

ดู อคฺคิปริชิต

อคฺคิปริชิต (ติ)

[อคฺคิ + ปริชิต]

ปริชิต = ปริ + ชิ (ชานิยํ) + ต

ถูกไฟทำลายแล้ว, ถูกไฟไหม้แล้ว, ถูกไฟกระทบแล้ว, ผลไม้ที่ลนไฟเพื่อทำให้เป็นกัปปิยะ (ใช้ไฟจี้เพื่อทำให้เป็นกัปปิยะ).

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ปูคสฺส สงฺฆภตฺตํ โหติ. เต น ปริยาปุณึสุ อมฺพเปสิกํ กาตุํ, ภตฺตคฺเค สกเลเหว อมฺเพหิ เทนฺติ. ภิกฺขู กุกฺกุจฺจายนฺตา นปฺปฏิคฺคณฺหนฺติ. “ปฏิคฺคณฺหถ ภิกฺขเว ปริภุญฺชถ. อนุชานามิ ภิกฺขเว ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุํ **อคฺคิปริชิตํ** สตฺถปริจิตํ, นขปริจิตํ, อพีชํ, นิพฺพตฺตพีชญฺเญว ปญฺจมํ. อนุชานามิ ภิกฺขเว อิเมหิ ปญฺจหิ สมณกปฺเปหิ ผลํ ปริภุญฺชิตุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๔๕, ดู วิ.อฏ. ๓/๓๒)

สมัยนั้น สมาคมหนึ่ง (ได้จัด) ถวายสังฆภัต. พวกเขาไม่รู้จักหั่นมะม่วงเป็นชิ้นๆ จึงนำเข้าไปในโรงอาหารทั้งผล ภิกษุทั้งหลาย รังเกียจไม่ยอมรับประเคน. ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ. ทรงรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอรับประเคนฉันได้ ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่สมควรแก่สมณะ ๕ อย่าง คือ ผลไม้**ที่ลนไฟ**, ผลไม้ที่กรีดด้วยศัสตรา, ผลไม้ที่จิกด้วยเล็บ, ผลไม้ที่ไม่มีเมล็ด, ผลไม้ที่ปล้อนเอาเมล็ดออกแล้ว ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ฉันผลไม้ที่สมควรแก่สมณะ ๕ อย่างนี้แล.

อคฺคิปริชิตนฺติ อคฺคินา ปริชิตํ อธิภูตํ ทฑฺฒํ ผุฏฺฐนฺติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๓/๓๒)

บทว่า **อคฺคิปริชิตํ** (ผลไม้ที่ลนไฟ) ความว่า ผลไม้ที่ถูกไฟทำลาย คือ ถูกไฟเผา ได้แก่ ถูกไฟกระทบแล้ว.

อคฺคิปริเยสน (น/ถี)

[อคฺคิ + ปริเยสน]

การแสวงหาไฟ.

ปริเยสน = ปริ + เอสน + ย อาคม. รูปว่า ปริเยสน เป็นนิจจวิธิที่ลง ย อาคมแน่นอน ไม่มีรูปที่ไม่ลง ย อาคมว่า ปริเอสนํ

ดู อคฺคิคเวสี

อคฺคิปริสฺสย (ปุ/น)

[อคฺคิ + ปริสฺสย]

อันตรายอันเกิดจากไฟ, อัคคีภัย.

อคฺคิปริสฺสยาภาว (ปุ)

[อคฺคิปริสฺสย + อภาว]

การไม่มีอันตรายอันเกิดจากไฟ,

การไม่มีอัคคีภัย.

อยมสฺสาติ อสฺส อายสฺมโต สญฺชีวตฺเถรสฺส โย นิโรธสมาปตฺติยํ **อคฺคิปริสฺสยาภาโว**, อยํ สมาธิวิปฺผารา อิทฺธีติ โยชนา.(วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๑๒)

บทว่า **อยมสฺส** มีวาจาประกอบความว่า **การไม่มีอัคคีภัย** แก่ท่านพระสัญชีวเถระนั้น ในนิโรธสมาบัติเป็นฤทธิ์ที่แผ่ไปของสมาธิ.

อคฺคิปาก (ติ)

[อคฺคิ + ปาก] ถูกหุงต้มด้วยไฟ.

ปาก = ปจ (ปาเก) + ณ. แปลง จ เป็น ก

อิมานิ อฏฺ ปานานิ สีตานิปิ อาทิจฺจปากานิปิ วฏฺฏนฺติ, **อคฺคิปากานิ** น วฏฺฏนฺติ.

(วิ.อฏ. ๓/๓๘๓)

น้ำปานะ ๘ เหล่านี้ เย็นก็ดี ถูกหุงต้มด้วยแสงอาทิตย์ก็ดีควร. **ถูกหุงต้มด้วยไฟ**ไม่ควร.

อคฺคิปากี (ติ)

[อคฺคิปาก + อี]

ผู้หุงด้วยไฟ, ผู้หุงผักผลไม้เป็นต้นด้วยไฟ.

อคฺคิปากี อนคฺคี จ ทนฺโตทุกฺขลิกาปิ จ.
อสฺเมน โกฏฺฏิตา เกจิ ปวตฺตผลโภชนา.

(อป. ๑/๒๐)

(พระสารีบุตรเถระได้อุทานว่า)

ศิษย์ของข้าพเจ้านั้น พวกหนึ่ง**หุงด้วยไฟ**ฉัน พวกหนึ่งไม่เผาไฟฉันดิบ ๆ พวกหนึ่ง กระเทาะเปลือกออกฉัน พวกหนึ่งตำฉัน พวกหนึ่ง เอาหินทุบฉัน พวกหนึ่งฉันผลไม้ที่หล่นเอง.

ตตฺถ เกจิ เอกจฺเจ มม สิสฺสา อคฺคิปากี ผลาผล-ปณฺณาทโย ปจิตฺวา ขาทนฺติ ฯเปฯ สมฺพนฺโธ.

(อป.อฏ. ๑/๒๔๕)

ในคาถานั้น เชื่อมความว่า

ศิษย์ของเราบางเหล่า คือ บางพวก หุงด้วยไฟฉัน คือ หุงผลไม้น้อยใหญ่และผักเป็นต้นแล้วจึงฉัน.

[คำว่า **สมฺพนฺโธ** ในวรรณกรรมบาลี มีหลักการใช้ ๓ ลักษณะ คือ

๑. ใช้แสดงศัพท์ที่เพิ่มเข้ามา (ปาฐเสสะ) ซึ่งมิได้กล่าวไว้โดยตรงในประโยค

๒. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่อยู่ห่างกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้มีศัพท์ใกล้กัน เพื่อความชัดเจน

๓. ใช้แสดงสัมพันธ์ของศัพท์ที่สลับบทกันในประโยค โดยนำมาเรียงลำดับใหม่ให้อยู่หน้าหลังตามหลักภาษาโดยทั่วไป เพื่อความชัดเจน

อนึ่ง พึงเพิ่มคำว่า กาตพฺโพ มาแปลคู่กับ สมฺพนฺโธ เป็นรูปว่า สมฺพนฺโธ กาตพฺโพ หรือ อาจเขียนเป็นรูปว่า สนฺพนฺธิตพฺพำ ก็ได้]

อคฺคิปาริจริยา (ถี)

[อคฺคิ + ปาริจริยา]

การบูชาไฟ, การบำเรอไฟ.

ปุน จปรำ อมฺพฏฺจ อิเธกจฺโจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิมำ เจว อนุตฺตรำ วิชฺชาจรณ-สมฺปทำ อนภิสมฺภุณมาโน ปวตฺตผลโภชนตญฺจ อนภิสมฺภุณมาโน กนฺทมูลผลโภชนตญฺจ อนภิสมฺภุณมาโน **อคฺคิปาริจริยญฺจ** อนภิ-สมฺภุณมาโน จาตุมหาปเถ จตุทฺวารำ อคารำ กริตฺวา อจฺฉติ โย อิมาหิ จตูหิ ทิสาหิ อาคมิสฺสติ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา, ตมหำ ยถาสตฺติ ยถา-พลำ ปฏิปูเชสฺสามีติ. โส อญฺญทตฺถุ วิชฺชาจรณ-สมฺปนฺนสฺเสว ปริจารโก สมฺปชฺชติ. อิมาย โข

อมฺพฏฺฐ อนุตฺตราย วิชฺชาจรณสมฺปทาย อิทำ จตุตฺถำ อปายมุขำ ภวติ. (ที. ๑/๙๕)

ดูก่อนอัมพัฏฐะ อีกอย่างหนึ่ง สมณะหรือพราหมณ์บางคนในโลกนี้ เมื่อยังไม่บรรลุวิชชาสมบัติและจรณสมบัติอันยอดเยี่ยมนี้ ไม่สามารถจะหาผลไม้ที่หล่นบริโภคได้ ไม่สามารถหาเหง้า ราก และผลไม้บริโภคได้ ทั้งไม่สามารถจะ**บูชาไฟ**ได้ จึงสร้างเรือนมีประตู ๔ ด้านไว้ที่หนทางใหญ่สี่แพร่ง แล้วพักอยู่ด้วยตั้งใจว่า เราจะบูชาท่านผู้ที่เดินทางมาจากทิศทั้ง ๔ ตามสติกำลัง ไม่ว่าผู้นั้นจะเป็นสมณะหรือพราหมณ์ก็ตาม เขาสำเร็จเป็นคนรับใช้ของท่านที่เพียบพร้อมด้วยวิชชาและจรณะโดยแท้ ดูก่อนอัมพัฏฐะ ข้อนี้เป็นทางเสื่อมประการที่ ๔ แห่งวิชชาสมบัติ และจรณสมบัติอันยอดเยี่ยม.

อคฺคิปูชา (ถี)

[อคฺคิ + ปูชา]

การบำเรอไฟ, การบูชาไฟ.

อคฺคิปูโชปกรณ (น)

[อคฺคิปูชา + อุปกรณ]

อุปกรณ์เครื่องบูชาไฟ, เครื่องมือมีทัพพี เป็นต้น ที่ใช้ในการบูชาไฟ.

ดู อคฺคิหุตมิสฺส

อคฺคิปฺปภา (ถี)

[อคฺคิ + ปภา]

แสงสว่างแห่งไฟ, แสงไฟ.

จตสฺโส อิมา ภิกฺขเว ปภา. กตมา จตสฺโส? จนฺทปฺปภา สูริยปฺปภา, **อคฺคิปฺปภา**, ปญฺญาปภา อิมา โข ภิกฺขเว จตสฺโส ปภา. เอตทคฺคำ ภิกฺขเว อิมาสำ จตุนฺนำ ปภานำ ยทิทำ ปญฺญาปภา.

(อำ. ๑/๑๓๒)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ ประการนี้ แสงสว่าง ๔ ประการ คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ **แสงสว่างแห่งไฟ** แสงสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่าง ๔ ประการนี้แล บรรดาแสงสว่าง ๔ ประการนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

อคฺคิพีชนก (น)

[อคฺคิ + พีชนก] พัดสำหรับก่อไฟ.

ดู วิธูปน (ม.อฏ. ๒/๑๓๒)

อคฺคิพฺรหฺม (ปุ)

[อคฺคิ + พฺรหฺม]

อัคคิพรหม, ราชบุตรนามว่าอัคคิพรหม พระสวามีของพระนางสังฆมิตตา.

อถญฺโญปิ รญฺโญ ภาคิเนยฺโย สงฺฆมิตฺตายสามิโก **อคฺคิพฺรหฺมา** นาม กุมาโร อตฺถิ.

(วิ.อฏ. ๑/๔๒)

ครั้งนั้น ยังมีพระราชกุมารองค์อื่นมีพระนามว่า **อัคคิพรหม** ผู้เป็นพระสวามีของพระนางสังฆมิตตา ซึ่งเป็นพระภาคิไนยของพระราชา.

อคฺคิภตฺติก (ติ)

[อคฺคิ + ภตฺติก] ผู้นับถือไฟ.

ตตฺถ โหติก-กุฏฺฐิจก-พหูทก-หำส-ปรมหำส-กาชก-ติทณฺฑ...**อคฺคิภตฺติก**...ฉนฺนวุตฺติ ตณฺหาปาเสน ฑสนฺโต, อริยธมฺมสฺส วา วิพาธนโต ปาสณฺฑา (ม.ฏี. ๒/๑๓)

ในเรื่องลัทธิ ๙๖ อย่าง คือ โหติกะ (ผู้บูชายัญ), กุฏีจกะ (ผู้อยู่ประพฤติธรรมแต่ในกระท่อม), พหูทกะ (ผู้ลอยบาปลงสู่แม่น้ำ), หังสะ (ผู้หลุดพ้นในภพต่อไปจากพรหมโลก), ปรมหังสะ (ผู้หลุดพ้นในภพชาติปัจจุบัน), กาชก (ผู้หาบบริขารดาบส), ติทัณฑะ (ผู้ถือไม้เท้าสามง่าม)...**อัคคิภัตติกะ** (ผู้นับถือไฟ) ชื่อว่าปาสัณฑะ เพราะทำลาย[ตน]ด้วยบ่วงตัณหาหรือเพราะทำลายธรรมอันประเสริฐ.

อคฺคิภย (น)

[อคฺคิ + ภย]

ภัยจากไฟ, อัคคีภัย.

จตฺตาริมานิ ภิกฺขเว ภยานิ.

กตมานิ จตฺตาริ? **อคฺคิภยํ**, อุทกภยํ, ราชภยํ, โจรภยํ อิมานิ โข ภิกฺขเว จตฺตาริ ภยานิ.

(อ. ๑/๔๓๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภัย ๔ ประการนี้.
ภัย ๔ ประการ อะไรบ้าง คือ **ภัยจากไฟ** ภัยจากน้ำ ภัยจากพระราชา ภัยจากโจร ภิกษุทั้งหลาย ภัยมี ๔ ประการนี้แล.

อคฺคิภยนฺติ อคฺคึ ปฏิจฺจ อุปฺปชฺชนกภยํ.

(วิ.อฏ. ๒/๓๓๐)

บทว่า **อคฺคิภยํ** (ภัยจากไฟ) คือ ภัยอาศัยไฟเกิดขึ้น.

อคฺคิภาชน (น)

[อคฺคิ + ภาชน]

ภาชนะสำหรับใส่ไฟ, หม้อบูชาไฟ.

ดู มนฺทามุขี. (วิ.อฏ. ๓/๒๕๓)

อคฺคิมตฺต (น)

[อคฺคิ + มตฺต]

สักว่าไฟ, เพียงไฟ.

สตฺถา อาคนฺตฺวา กาย นุตฺถ ภิกฺขเว เอตรหิ กถาย สนฺนิสินฺนาติ ปุจฺฉิตฺวา อิมาย นามาติ วุตฺเต น ภิกฺขเว เอส ภิกฺขุ อิทาเนว ปุพฺเพปิ กุหโกเยว, **อคฺคิมตฺตสฺส** การณา มกฺกโฏ หุตฺวา โกหญฺญมกาสีติ วตฺวา อตีตํ อาหริ.

(ชา.อฏ. ๒/๒๔๕)

พระบรมศาสดาเสด็จมาตรัสถามว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย บัดนี้ พวกเธอนั่งสนทนากันด้วยเรื่องอะไร เมื่อภิกษุทั้งหลายกราบทูลให้ทรงทราบ จึงตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้น มิใช่เป็นผู้หลอกลวงแต่ในบัดนี้เท่านั้น แม้เมื่อก่อนก็เคยเป็นผู้หลอกลวงเหมือนกัน (เธอเคยเกิด) เป็นลิงได้ทำการหลอกลวง เพราะเหตุ**สักว่าไฟ**เท่านั้น แล้วทรงนำเรื่องอดีตมาตรัสเล่า.

อคฺคิมนฺถ (ปุ)

[อคฺคิสทฺทูปปท + มถิ, มนฺถิ (มนฺถเน) + ณ. อคฺคิ มนฺถียเต อเนนาติ อคฺคิมนฺโถ. ลบ ณ. ตํ กฏฺเจหิ ฆสิยมาโน อคฺคิ อุฏฺฐาติ. ธาน.ฏี. ๕๗๔ (สำ. อคฺนิมนฺถ)]

ต้นคนทิสอ, ต้นเจตพังคี.

ปตฺตขาทนีเย มูลกํ ขารโก จจฺจุ ตมฺพโก ตณฺฑุเลยฺยโก ปปุนฺนาโค วตฺถุเลยฺยโก วชกลิ ชชฺฌรี เสลฺลุ สิคฺคุ กาสมทฺทโก อุมฺมา จีนมุคฺโค มาโส ราชมาโส จเปตฺวา มหานิปฺผาวํ อวเสส-นิปฺผาโว **อคฺคิมนฺโถ** สุนิสนฺนโก เสตวรโณ นาพิกา ภูมิยํ ชาตโลณีติ เอเตสํ ปตฺตานิ อญฺญานิ จ เอวรูปานิ เตสุ เตสุ ชนปเทสุ ปกติอาหาร-วเสน มนุสฺสานํ ขาทนียตฺถํ โภชนียตฺถญฺจ ผรณกานิ ปตฺตานิ เอกเสน ยาวกาลิกานิ.

(วิ.อฏ. ๓/๑๐๑)

ในปัตตขาทนียะโภชนสิกขาบท มีวินิจฉัยดังนี้:- ใบแห่งรุกชาติเหล่านี้ คือ เผือกมัน ลูกเดือย มันอ้อน มันแดง มะพลับ บุนนาค ผักโหมหัด มันใหญ่ ผักไห่ หรือผักปลัง มะคำไก่ หรือมะกอก กะเพรา ถั่วเขียวจีน ถั่วเหลือง ถั่วราชมาส ยอป่าที่เหลือ เว้นยอใหญ่ (ยอบ้านเสีย) **คนทิสอ** เบญจมาศ กุ่มขาว มะพร้าว ชาเกลือ เกิดบนดิน และใบไม้เหล่าอื่นเห็นปานนี้ ที่สำเร็จประโยชน์แก่ของควรเคี้ยว และสำเร็จประโยชน์แก่ของควรบริโภคของพวกมนุษย์ด้วยอำนาจอาหารตามปกติในชนบทนั้นๆ จัดเป็นยาวกาลิก โดยส่วนเดียว.

อคฺคิมนฺโถ กณิกา ภเว. (ธาน. ๕๗๔)
คนทิสอ, เจตพังคี ๒ ศัพท์ = **อคฺคิมนฺถ**, กณิกา.

[คนทีสอ [คน- น. ชื่อไม้พุ่มชนิด Vitex trifolia L. ในวงศ์ Labiatae มักขึ้นลงในที่โล่งริมน้ำ สูงได้ถึง ๖ เมตร ใบเป็นใบประกอบ มีใบย่อย ๓ ใบ ท้องใบสีนวล เมื่อขยี้ มีกลิ่นฉุน ดอกสีครามอ่อน ใช้ทำยาได้, คนทิสอ โคนดินสอ หรือ สีสอ ก็เรียก, พายัพเรียก สีเสื้อน้อย หรือผีเสื้อน้อย

เจตพังคี [เจตตะ-]
น. ชื่อพุ่มไม้ชนิด Cladogynos orientalis Zipp. ex Span. ในวงศ์ Euphorbiaceae ท้องใบขาว รากใช้ทำยาได้. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

อคฺคิมาลี (ปุ)

[อคฺคิ + มาลา + อี]
ทะเลชื่ออัคคิมาลี.

กุรุกจฺฉา ปยาตานํ วาณิชานํ ธเนสินํ
นาวาย วิปฺปนฏฺฐาย **อคฺคิมาลี**ติ วุจฺจติ.

(ชา. ๑/๒๓๙)

(พระโพธิสัตว์กล่าวแก่พวกพ่อค้านั้นว่า)
เมื่อเรือของพวกท่านผู้เป็นพ่อค้าแสวงหาทรัพย์ ออกไปจากท่ากุรุกัจฉา แล่นไปผิดทิศทาง ทะเลนี้ เรียกว่า **อัคคิมาลี**.

นาวา ตํ สมุทฺทํ อติกฺกมิตฺวา ปุรโต **อคฺคิมาลึ** นาม คตา. โส ปชฺชลิตอคฺคิกฺขนฺโธ วิย มชฺฌนฺหิกสูริโย วิย จ โอภาสํ มุญฺจนฺโต อฏฺฐาสิ. (ชา.อฏ. ๔/๑๔๒)

เรือผ่านทะเลตอนนั้น ไปถึง**ทะเลชื่ออัคคิมาลี**ข้างหน้า ทะเลตอนนั้นเปล่งแสงแจ่มจ้าปรากฏเหมือนกองเพลิงที่ลุกโพลง และเหมือนพระอาทิตย์ยามเที่ยง.

[อคฺคิมาลี เป็นอนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์]

อคฺคิมุข (ปุ/ติ)

[(๑) อคฺคิ + มุข, (๒) อคฺคิมุข + มุข + คต ลบ มุข ศัพท์หลังและ คต]

(๑) (ปุ) งูชื่ออัคคิมุขะ (งูปากไฟ).

สนฺตตฺโต ภวติ กาโย
ทฏฺโฐ **อคฺคิมุเขน** วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน
โหติ อคฺคิมุเขว โส. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๙)

กายใดที่ถูก**งูชื่ออัคคิมุขะ** (งูปากไฟ) ขบกัดแล้ว ย่อมเร่าร้อน ฉันใด กายนั้นย่อมเร่าร้อน ดุจผู้อยู่ในปากงูอัคคิมุขะ เพราะความวิบัติของเตโชธาตุ ฉันนั้น.

(๒) (ติ) ผู้อยู่ในปากงูชื่ออัคคิมุขะ.

สนฺตตฺโต ภวติ กาโย
ทฏฺโฐ อคฺคิมุเขน วา
เตโชธาตุปฺปโกเปน
โหติ **อคฺคิมุเขว** โส. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๙)

กายใดที่ถูกงูชื่ออัคคิมุขะ (งูปากไฟ) ขบกัดแล้ว ย่อมเร่าร้อน ฉันใด กายนั้นย่อมเร่าร้อน ดุจ**ผู้อยู่ในปากงูอัคคิมุขะ** (งูปากไฟ) เพราะความวิบัติของเตโชธาตุ ฉันนั้น.

อคฺคิมุเขว อคฺคิมุขมุขคโต อิว. อฏฺจสา, นิสสัย. ๓/๑๖๓. ดู กฏฐมุข (งูปากไม้), ปูติมุข (งูปากเน่า), สตฺถมุข (งูปากมีด)

[มหาภูตรูป ๔ คือ ปฐวีธาตุ, อาโปธาตุ, เตโชธาตุ, วาโยธาตุ เป็นที่มาของความทุกข์ และความเจ็บป่วยของสัตว์โลก เพราะเมื่อมหาภูตรูป เกิดความแปรปรวน ย่อมเป็นเหตุให้เจ็บป่วยและตาย ดังนั้น จึงเปรียบเสมือนงูพิษ ๔ ประเภท คือ

งูปากไฟ (อัคคิมุขะ) ทำให้คนที่ถูกกัดรู้สึกร้อนไปทั่วร่างกายแล้วตาย ร่างกายของคนที่เตโชธาตุแปรปรวน ก็รู้สึกร้อนไปทั่วร่างกายแล้วตายก็เช่นกัน แม้แต่ความรู้สึกหนาว ๆ ร้อน ๆ แล้วมีอาการไข้ขึ้นสูง ก็นับเข้าในเตโชธาตุที่แปรปรวน

งูปากไม้ (กัฏฐมุขะ) ทำให้คนที่ถูกกัดตัวแข็งกระด้างเหมือนกับไม้แล้วตาย ร่างกายของคนที่มีปฐวีธาตุแปรปรวนตัวแข็งตายก็เช่นกัน แม้แต่เนื้อร้ายที่ก่อตัวขึ้นในร่างกาย ก็นับเข้าในปฐวีธาตุที่แปรปรวน

งูปากเน่า (ปูติมุขะ) ทำให้คนที่ถูกกัด มีน้ำไหลออกมาจากร่างกาย เน่าเปื่อยแล้วตาย ร่างกายของคนที่มีอาโปธาตุแปรปรวน ก็มีน้ำไหลออกจากร่างกายแล้วเน่าเปื่อยตายก็เช่นกัน แม้แต่การถ่ายท้อง หรืออาเจียน ก็นับเข้าในอาโปธาตุที่แปรปรวน

งูปากมีด (สัตถมุขะ) ทำให้คนที่ถูกกัดมีข้อต่อและเส้นเอ็นทั่วร่างกายหลุดกระจายแล้วตาย ร่างกายของคนที่วาโยธาตุแปรปรวน ก็มีข้อต่อและเส้นเอ็นทั่วร่างกาย หลุดกระจายแล้วตายก็เช่นกัน แม้คนที่เป็นโรคอัมพฤกษ์อัมพาตจนไม่สามารถเคลื่อไหวร่างกาย หรือพูดจาไม่ได้ ก็เกิดจากการแปรปรวนของธาตุลม (วาโยธาตุ)]

(๓) (ติ) มีการบูชาไฟเป็นประธาน.

ตตฺถ อคฺคิปริจริยํ วินา พฺราหฺมณานํ ยญฺญาภาวโต อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญาติ วุตฺตํ, อคฺคิหุตฺตเสฏฺฐา อคฺคิชุหนปฺปธานาติ อตฺโถ. พฺราหฺมณา หิ **อคฺคิมุขา** เทวาติ อคฺคิชุหนปุพฺพกํ ยญฺญํ วิทหนฺติ. (สารตฺถ. ๓/๓๓๑)

ในคาถานั้น พุทธองค์ตรัสว่า **อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา** (ยัญมีการบูชาไฟเป็นประธาน) เพราะพวกพราหมณ์ไม่มีการบูชายัญที่ปราศจากการบูชาไฟ ความหมายก็คือมีการบูชาไฟ เป็นสิ่งที่เลิศสุด คือมีการบูชาไฟเป็นประธาน. ดังจะเห็นได้ว่า พวกพราหมณ์ ย่อมจัดแจงการบูชายัญที่มีการบูชาไฟเป็นประธาน โดยดำริว่า ทวยเทพ**มีการบูชาไฟเป็นประธาน**.

อคฺคิย (ติ)

[อคฺคิ + อิย]

ผู้บูชาไฟ, ผู้บำเรอไฟ.

อปิจ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตา วิทิตาติ อปิจ มยา เอตฺถ อญฺญติตฺถิยานํ ปริวาเส ปุคฺคลนานตฺตํ วิทิตํ, น สพฺเพเนว ปริวสิตพฺพนฺติ. เกน ปน น ปริวสิตพฺพํ? **อคฺคิเยหิ** ชฏิเลหิ, สากิเยน ชาติยา, ลิงฺคํ วิชหิตฺวา อาคเตน. อวิชหิตฺวา อาคโตปิ จ โย มคฺคผลปฏิลาภาย เหตุสมฺปนฺโน โหติ, ตาทิโสว สภิโย ปริพฺพาชโก. ตสฺมา ภควา “ตว ปน สภิย ติตฺถิยวตฺตปูรณตฺถาย ปริวาสการณํ นตฺถิ, อตฺถตฺถิโก ตฺวํ มคฺคผลปฏิลาภาย เหตุสมฺปนฺโนติ วิทิตเมตํ มยาติ ตสฺส ปพฺพชฺชํ อนุชานนฺโต อาห “อปิจ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตา วิทิตาติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๔๙)

หลายบทว่า **อปิจ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตา วิทิตา** (ก็แต่ว่าเรารู้ความต่างแห่งบุคคลในข้อนี้) ความว่า เรารู้ความต่างแห่งบุคคลในการอยู่ปริวาสนี้ของอัญญเดียรถีย์ทั้งหลาย ไม่ใช่ควรอยู่ปริวาสทั้งหมด. ก็เพราะเหตุไร จึงไม่ควรอยู่ปริวาสทั้งหมด. อันชฎิล**ผู้บูชาไฟ** และอันเจ้าศากยะโดยชาติละเพศมาแล้ว. อนึ่ง ผู้ใดแม้ยังไม่ละ เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยเหตุเพื่อได้มรรคและผลแม้มาแล้ว เช่น สภิยปริพาชกนั้น เพราะเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ดูก่อนสภิยะ ท่านไม่มีเหตุจะต้องอยู่ปริวาสเพื่อบำเพ็ญวัตรของเดียรถีย์ ท่านต้องการประโยชน์ สมบูรณ์ด้วยเหตุเพื่อได้มรรคผล ข้อนั้นเรารู้แล้ว เมื่อจะทรงอนุญาตให้สภิยปริพาชกบรรพชา จึงตรัสว่า อปิจ เมตฺถ ปุคฺคลเวมตฺตตา วิทิตา.

อคฺคิยาธาน (น)

[อคฺคิ + อาธาน]

กระเบื้องใส่ไฟ, เตาไฟ.

อคฺคิ ปชฺชลิโต โหตีติ **อคฺคิยาธาเน** จิโต อคฺคิ กตพฺภุทฺธรเณ สมิธาปกฺเขปปฺ พีชนวาตญฺจ ลภิตฺวา ชลิโต อุทฺธํ สมุคฺคตจฺจิสมากุโล โหติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๔๗)

ปาฐะว่า **อคฺคิ ปชฺชลิโต โหติ** ความว่า ไฟตั้งอยู่ใน**เตาไฟ** ได้เชื้อและลมพัดในเตาที่ทำด้วยไม้ หรือในที่ใกล้ ก็ลุกโพลง มีกลุ่มเปลวไฟ พุ่งขึ้นข้างบน.

ดู อคฺคิฏฺฐาน, อคฺคิยายน, อคฺยาธาน อุทกาธาน

อคฺคิยายน (น)

[อคฺคิ + ยายน]

กองกูณฑ์, เรือนไฟ, เรือนบูชาไฟ.

วิมโท ตีหิ วสฺเสหิ
ปพฺพชฺฌิตฺวาน พฺราหฺมโณ
อทฺทสาสิ หริตรุกฺเข
สมนฺตา **อคฺคิยายนํ**. (ชา. ๒/๑๕)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
โดยล่วงไป ๓ ปี ดาบสพราหมณ์จึงสร้างเมา รู้สึกตัว ได้เห็นต้นไม้เขียวชะอุ่มขึ้นอยู่ โดยรอบ**กองกูณฑ์** (เรือนไฟ).

หริตรุกฺเขติ อคฺคิยายนสงฺขาตํ อคฺคิสาลํ สมนฺตา ปริวาเรตฺวา จิเต หริตปตฺตรุกฺเข.

(ชา.อฏ. ๕/๑๖๙)

บทว่า **หริตรุกฺเข** (ต้นไม้เขียวชะอุ่ม) ความว่า (ได้เห็น) ต้นไม้มีใบเขียวสดขึ้นล้อมโรงไฟกล่าวคือกองกูณฑ์อยู่โดยรอบ.

[อคฺคิยายน แปลว่า “กองกูณฑ์” ซึ่งหมายถึงกองไฟที่ใช้ในพิธีบูชาไฟ]

ดู อคฺคิฏฺฐา, อคฺยายตน

อคฺคิราช (ปุ)

[อคฺคิ + ราช]

ไฟและพระราชา.

อปรมฺปิ คุณํ ตสฺส นิพฺพตฺตติ ภวาภเว.
อคฺคิราชูหิ โจเรหิ น โหติ อุทเก ภยํ.

(อป. ๒/๑๐๖)

(พระโพธิสัมมัชชกเถระกล่าวว่า)
อีกข้อหนึ่ง คุณของกรรมนั้น ย่อมบังเกิดในภพน้อยภพใหญ่ คือ ไม่มีภัยจาก**ไฟและพระราชา** พร้อมทั้งโจรและน้ำ.

อคฺคิลกฺขณ (น)

[อคฺคิ + ลกฺขณ]

ลักษณะของไฟ, เครื่องหมายรู้ว่าเป็นไฟ.

โก สจฺจฏฺโจติ เจ ? โย ปญฺญาจกฺขุนา อุปปริกฺขมานานํ มายาว วิปรีโต, มรีจิว วิสังวาทโก, ติตฺถิยานํ อตฺตาว อนุปลพฺภสภาโว จ น โหติ, อถ โข พาธนปฺปภวสนฺตินิยฺยานปฺปกาเรน ตจฺฉาวิปรีตภูตภาเวน อริยญาณสฺส โคจโร โหติเยว. เอส **อคฺคิลกฺขณ**ํ วิย, โลกปกติ วิย จ ตจฺฉาวิปรีตภูตภาโว สจฺจฏฺโจติ เวทิตพฺโพ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๑๗)

หากมีคำถามว่า อะไรเป็นอรรถแห่งสัจจะดังนี้ไซร้. คำตอบก็พึงมีว่า สภาวะใด เมื่อพระโยคาวจรทั้งหลาย เข้าไปตรวจสอบดูด้วยปัญญาจักขุอยู่ ก็ไม่เป็นสภาวะที่วิปริต (ผิดความจริง) ไปเหมือนเล่นกล ไม่เป็นสภาวะที่ลวงตาดุจพยับแดด และไม่เป็นสภาวะที่ใครๆ หาไม่ได้ (คือไม่มี) ดังเช่นอัตตาของพวกเดียรถีย์ แต่เป็นโคจร (คือเป็นอารมณ์) แห่งอริยญาณ โดยความเป็นสภาวะที่แท้ ไม่วิปริตและเป็นจริงอันมีประการ (คืออาการ) เบียดเบียน ก่อให้เกิดขึ้น สงบ และนำออกไป (จากทุกข์) เท่านั้น ความเป็นสภาวะที่แท้ไม่วิปริต และเป็นจริงดัง**ลักษณะของไฟ** และ

ดังปกติของโลกนั่น บัณฑิตพึงทราบว่า เป็นอรรถของสัจจะ.

อคฺคิวจฺฉสุตฺต (น)

[อคฺคิวจฺฉ + สุตฺต]

อัคคิวัจฉสูตร

เรียกอีกชื่อหนึ่งว่า อัคคิวัจฉโคตตสูตร

มัชฌิมปัณณาสก์บาลี วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๒

เอวํ เม สุตนฺติ อคฺคิวจฺฉสุตฺตํ. (ม.อฏ. ๓/๑๓๗).

อัคคิวัจฉโคตตสูตร พระสูตรว่าด้วยทรงแสดงเรื่องไฟแก่ปริพาชกชื่อวัจฉโคตร

พระสูตรนี้ พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงแก่วัจฉโคตรปริพาชก ขณะประทับ อยู่ ณ พระเชตวันเขตกรุงสาวัตถี เพื่อทรงตอบปัญหาของปริพาชกนั้น เหตุเกิดของพระสูตรนี้จัดอยู่ในประเภทปุจฉาวิสัชนา[สนทนาแบบถาม - ตอบ] ท้ายสุดแห่งการสนทนา วัจฉโคตรปริพาชกกราบทูลชมเชยพระผู้มีพระภาคว่า พระดำรัสของพระผู้มีพระภาคมีสาระอย่างแท้จริง จึงแสดงตนเป็นอุบาสกตลอดชีวิต

อคฺคิวณฺณ (ติ)

[อคฺคิ + วณฺณ]

(๑) เหมือนไฟ.

อคฺคิวณฺโณ จ เม วาโต

ฑหนฺโต อุปวายติ

เอตญฺจ ภนฺเต อรหามิ

อญฺญญฺจ ปาปกํ ตโต. (เปต. ๑๗๕)

(นางเสริณีเปรตตอบว่า)

ทั้งลมก็ร้อน**เหมือนไฟ** พัดดิฉันฟุ้งไป ท่านผู้เจริญ ดิฉันเสวยทุกข์มีความกระหายเป็นต้นนี้ และทุกข์อย่างอื่นที่หนักกว่านั้น.

อคฺคิวณฺโณติ สมฺผสฺเสน อคฺคิสทิโส.

(เปต.อฏ. ๑/๘๕)

บทว่า **อคฺคิวณฺโณ** (เหมือนไฟ) คือ (ลม) ร้อนเหมือนไฟโดยการสัมผัส.

(๒) มีสีเหมือนไฟ.

ตโต กุกฺกุฬวสฺสํ สมุฏฺฐาเปสิ. อจฺจุณฺโห **อคฺคิวณฺโณ** กุกฺกุโฬ อากาเสนาคนฺตฺวา โพธิสตฺตสฺส ปาทมูเล ทิพฺพจนฺทนจุณฺณํ หุตฺวา นิปติ.

(ชา.อฏ. ๑/๘๕)

แต่นั้นได้บันดาลให้ห่าฝนเถ้ารึงตั้งขึ้น เถ้ารึงร้อนจัด**มีสีเหมือนไฟ** ลอยมาทางอากาศ กลายเป็นผงจันทน์ตกลงแทบบาทมูลของพระโพธิสัตว์.

อคฺคิวณฺณปตฺตคฺคหณ (น)

[อคฺคิวณฺณ + ปตฺต + คหณ]

การถืออาบาตรที่ร้อนดังไฟ[มีสีดังไฟ].

อพฺภนฺตเร อตฺตา นาม โกจิ ปตฺตํ คณฺหนฺโต นตฺถิ, วุตฺตปฺปกาเรน จิตฺตกิริยวาโยธาตุวิปฺผารวเสเนว ปตฺตคฺคหณํ นาม โหติ. ตตฺถ ปตฺโตปิ อเจตโน, หตฺถาปิ อเจตนา. ปตฺโต น ชานาติ อหํ หตฺเถหิ คหิโตติ. หตฺถาปิ น ชานนฺติ อมฺเหหิ ปตฺโต คหิโตติ. ธาตุโยว ธาตุ-

สมูหํ คณฺหนฺติ, สณฺฑาเสน **อคฺคิวณฺณปตฺตคฺคหเณ** วิย. (ที.อฏ. ๑/๑๗๘)

ใครๆ ชื่อว่าตนในภายในถือบาตรอยู่ ย่อมไม่มี. มีแต่การถือบาตร ด้วยความแผ่ไปแห่งวาโยธาตุอันเกิดแต่พลังจิตมีประการดังกล่าวแล้วเท่านั้น. ในการถือบาตรนั้น แม้บาตรก็ไม่มีเจตนา แม้มือก็ไม่มีเจตนา. บาตรย่อมไม่รู้ว่า เราถูกมือถือไว้. แม้มือทั้งหลายก็ไม่รู้ว่าเราถือบาตรไว้. ธาตุทั้งหลายเท่านั้นถือหมู่ธาตุอยู่ เหมือน**การถือเอาบาตรที่ร้อนดังไฟ**ด้วยคีม (เหมือนเอาคีมคีบบาตรที่ร้อนดังไฟ) ฉะนั้น.

อคฺคิวต (น)

[อคฺคิ + วต]

วัตรคือการบูชาไฟ, พรตบูชาไฟ.

สมํ สมาทาย วตานิ ชนฺตูติ สยํ สมาทายาติ สามํ สมาทาย วตานีติ หตฺถิวตํ วา อสฺสวตํ วา โควตํ วา กุกฺกุรวตํ วา กากวตํ วา วาสุเทววตํ วา พลเทววตํ วา ปุณฺณภทฺทวตํ วา มณิภทฺทวตํ วา **อคฺคิวตํ** วา นาควตํ วา สุปณฺณวตํ วา ยกฺขวตํ วา อสุรวตํ วา ฯเปฯ ทิสาวตํ วา อาทาย สมาทาย อาทิยิตฺวา สมาทิยิตฺวา คณฺหิตฺวา ปรามสิตฺวา อภินิวิสิตฺวา.

(มหานิ. ๗๑)

สองบทว่า **สยํ สมาทาย** (สมาทานเอง) ในปาฐะว่า **สยํ สมาทาย วตานิ ชนฺตุ** (สัตว์เกิดสมาทานวัตรทั้งหลายเอง) ได้แก่ สมาทานด้วยตนเอง.

บทว่า **วตานิ** (วัตรทั้งหลาย) ความว่า ถือเอา สมาทาน คือ ยึดถือ รับเอา ยึดมั่น ถือมั่น วัตรเยี่ยงช้างบ้าง วัตรเยี่ยงม้าบ้าง วัตรเยี่ยงโคบ้าง วัตรเยี่ยงสุนัขบ้าง วัตรเยี่ยงกาบ้าง วัตรเยี่ยงท้าววาสุเทพบ้าง วัตรเยี่ยงพลเทพบ้าง วัตรเยี่ยงปุณณภัทรบ้าง วัตรเยี่ยงมณีภัทรบ้าง **วัตรคือการบูชาไฟ**บ้าง วัตรเยี่ยงนาคบ้าง วัตรเยี่ยงครุฑบ้าง วัตรเยี่ยงยักษ์บ้างวัตรเยี่ยงอสูรบ้าง... วัตรคือการไหว้ทิศบ้าง.

อคฺคิวติก (ติ)

[อคฺคิ + วติก]

ผู้มีวัตรคือการบูชาไฟ, ผู้มีพรตบูชาไฟ, ผู้ประพฤติวัตรบูชาไฟ.

สนฺเตเก สมณพฺราหฺมณา วตสุทฺธิกา. เต หตฺถิวติกา วา โหนฺติ, อสฺสวติกา วา โหนฺติ ฯเปฯ มณิภทฺทวติกา วา โหนฺติ, **อคฺคิวติกา** วา โหนฺติ, นาควติกา วา โหนฺติ ฯเปฯ อิเมเต สมณพฺราหฺมณา วตสุทฺธิกา. เต วเตน สุทฺธึ วิสุทฺธึ ปริสุทฺธึ มุตฺตึ วิมุตฺตึ ปริมุตฺตึ ปจฺเจนฺติ. (มหานิ. ๖๘)

มีสมณพราหมณ์พวกหนึ่ง ถือความหมดจดด้วยวัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้น เป็นผู้ประพฤติวัตรเยี่ยงช้างบ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงม้าบ้าง...ประพฤติวัตรเยี่ยงมณีภัทรบ้าง **ประพฤติวัตรบูชาไฟ**บ้าง ประพฤติวัตรเยี่ยงนาคบ้าง...สมณพราหมณ์เหล่านี้นั้น ชื่อว่าผู้ถือความหมดจดด้วยวัตร สมณพราหมณ์เหล่านั้น เชื่อถือความหมดจด ความสะอาด

ความบริสุทธิ์ ความหลุดไป ความพ้นไป ความหลุดพ้นไปด้วยวัตร.

อคฺคิเวค (ปุ)

[อคฺคิ + เวค]

กำลังของไฟ, แรงไฟ.

อคฺคิเวคภย (น)

[อคฺคิเวค + ภย]

ภัยคือกำลังของไฟ, ภัยคือแรงไฟ.

อคฺคิเวคภยาตีตา

ตสิตา มาตาปิตา มม

กุลาวเก มํ ฉฑฺเฑตฺวา

อตฺตานํ ปริโมจยุ๎. (จริยา. ๔๑๔)

(ลูกนกคุ่มกล่าวว่า)

มารดาบิดาของเราตกใจ สะดุ้งกลัว เพราะ**ภัยคือแรงไฟ** ทิ้งเราไว้ในรัง หนีเอาตัวรอด.

อคฺคิเวคภยาติ เวเคน อาคจฺฉนฺโต อคฺคิโน ภเยน ภีตา. (จริยา.อฏ. ๒๒๖)

บทว่า **อคฺคิเวคภยา** (เพราะภัยคือแรงไฟ) ความว่า กลัว เพราะภัยแห่งไฟที่ไหม้ลามมาอย่างรวดเร็ว.

อคฺคิเวคสนฺตตฺต (ติ)

[อคฺคิเวค + สนฺตตฺต]

ความร้อนด้วยแรงไฟ (ด้วยกำลังของไฟ).

อยํ ปน ทพฺพตฺเถโร มลฺลรฏฺเจ อนุปิยนคเร เอกสฺส มลฺลรญฺโญ เคเห ปฏิสนฺธึ คณฺหิ. ตสฺส มาตา อุปวิชญฺญา กาลมกาสิ, มตสรีรํ สุสานํ เนตฺวา ฑารุจิตกํ อาโรเปตฺวา อคฺคึ อทาสุ. ตสฺสา **อคฺคิเวคสนฺตตฺตา** อุทรปฏลํ เทฺวธา อโหสิ.

(เถร.อฏ. ๑/๔๙)

ส่วนพระทัพพเถระนี้ ถือปฏิสนธิในเรือนของเจ้ามัลละองค์หนึ่งในอนุปิยนคร แคว้นมัลละ. มารดาของท่านใกล้จะคลอดลูก ได้ตายลง (ตายทั้งกลม) คนทั้งหลายจึงนำเอาร่างที่ตาย ไปป่าช้า ยกขึ้นสู่เชิงตะกอน จุดไฟแล้ว. เพราะ**ความร้อนด้วยแรงไฟ** ทำให้ผนัง (พื้น) ท้องของนาง แยกออกเป็นสองส่วน.

อคฺคิเวสฺส (ปุ)

[อคฺคิ + เวสฺส]

ผู้ชื่อว่าอัคคิเวสสะ ซึ่งเป็นองครักษ์ของท้าวเอเพยยะ.

อิเมปิ รญฺโญ เอเพยฺยสฺส ปริหารกา พาลา ยมโก โมคฺคลฺโล อุคฺโค นาวินฺทกี คนฺธพฺโพ **อคฺคิเวสฺโส**, เย สมเณ รามปุตฺเต อภิปฺปสนฺนา, สมเณ จ ปน รามปุตฺเต เอวรูปํ ปรมนิปจฺจการํ กโรนฺติ, ยทิทํ อภิวาทนํ ปจฺจุฏฺฐานํ อญฺชลิกมฺมํ สามีจิกมฺมนฺ. (อ. ๑/๕๐๐)

แม้พวกข้าราชบริพารของพระเจ้าเอเพยยะนี้ คือ ยมกะ โมคคัลละ อุคคะ นาวินากี คันธัพพะ และ**อัคคิเวสสะ** ผู้เลื่อมใสยิ่งนักในสมณรามบุตรเป็นผู้โง่เขลา ทำความเคารพอย่างยิ่งเห็นปานนี้ คือ ไหว้ ลุกรับ ทำอัญชลีกรรม และสามีจิกรรมในสมณรามบุตร.

[ศัพท์ว่า **อคฺคิเวสฺส** เป็นศัพท์ที่แสดงถึงต้นตระกูลชั้นสูง ในคัมภีร์ฎีกาเก่าของนยาสะชื่อนยาสัปปทีปิกา (คำอธิบายสูตร ๓๔๔) ได้จำแนกโคตรชั้นสูง โคตรชั้นปานกลาง และโคตรชั้นต่ำ ไว้ดังนี้ คือ

ในโคตตตัทธิต โคตรวาสิฏฐะ โคตมะ กัจจานะ อัคคิเวสสนะ และโมคคัลลานะ โคตรเหล่านั้นเป็นโคตรชั้นสูง โคตรวาสุเทวะ วัจฉะ สกฏะ และนารทะ เป็นโคตรชั้นปานกลางในโคตตตัทธิต ส่วนโคตรกัณหะเป็นต้นเป็นโคตรชั้นต่ำ]

อคฺคิเวสฺสน (ปุ)

[อคฺคิ + เวสฺสน]

ดู สัททนีติปกรณ์ สุตตมาลา สูตร ๗๙๘

(๑) ชื่อเรียกนิครนนาฏบุตรโดยโคตร.

เอกมิทาหำ ภนฺเต สมยำ เยน นิคณฺโฐ นาฏปุตฺโต เตนุปสงฺกมึ อุปสงฺกมิตฺวา นิคณฺเฐน นาฏปุตฺเตน สทฺธึ สมฺโมทึ. สมฺโมทนียำ กถำ สารณียำ วีติสาเรตฺวา เอกมนฺตำ นิสีทึ.

เอกมนฺตำ นิสินฺโน โข อหำ ภนฺเต นิคณฺฐำ นาฏปุตฺตำ เอตทโวจำ ยถา นุ โข อิมานิ โภ **อคฺคิเวสฺสน** ปุถุสิปฺปายตนานิ ฯเปฯ สกฺกา นุ โข โภ **อคฺคิเวสฺสน** เอวเมว ทิฏฺเฐว ธมฺเม สนฺทิฏฺฐิกำ สามญฺญผลำ ปญฺญเปตุำ. (ที. ๑/๕๓)

(พระเจ้าอชาตศัตรู กราบทูลว่า)

ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ครั้งหนึ่งในกรุงราชคฤห์นี้ หม่อมฉันเข้าไปหาครูนิครนถ์นาฏบุตรถึงที่อยู่ เจรจาปราศรัยพอคุ้นเคย ได้นั่งลงถามครูนิครนถ์นาฏบุตรว่า ท่าน**อัคคิเวสสนนะ** อาชีพที่อาศัยศิลปะมากมายเหล่านี้... ท่าน**อัคคิเวสสนะ** จะบัญญัติผลแห่งความเป็นสมณะที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันได้เช่นนั้นบ้างหรือไม่.

(๒) ชื่อเรียกสัจจปริพพาชกโดยโคตร.

เอกมนฺตำ จิโต โข สจฺจโก นิคณฺฐปุตฺโต อายสฺมนฺตำ อสฺสชึ เอตทโวจ “กถำ ปน โภ อสฺสชิ สมโณ โคตโม สาวเก วิเนติ, กถำภาคา จ ปน สมณสฺส โคตมสฺส สาวเกสุ อนุสาสนี พหุลา ปวตฺตตีติ?

“เอวำ โข **อคฺคิเวสฺสน** ภควา สาวเก วิเนติ, เอวำภาคา จ ปน ภควโต สาวเกสุ อนุสาสนี พหุลา ปวตฺตติ ‘รูปำ ภิกฺขเว อนิจฺจำ ฯเปฯ สพฺเพ สงฺขารา อนิจฺจา, สพฺเพ ธมฺมา อนตฺตาติ.

(ม. ๑/๒๙๐)

สัจจกะนิครนถบุตรยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้ถามท่านพระอัสสชิว่า ดูก่อนท่านพระอัสสชิ พระสมณโคดม แนะนำพวกสาวกอย่างไร และคำสั่งสอน ของพระสมณโคดมที่เป็นไปในพวกสาวก โดยส่วนมากเป็นอย่างไร

ท่านพระอัสสชิตอบว่า **อัคคิเวสสนะ** พระผู้มีพระภาค ทรงแนะนำเหล่าสาวกอย่างนี้ และคำสั่งสอนของพระผู้มีพระภาค ที่เป็นไปในสาวกทั้งหลาย โดยส่วนมากเป็นอย่างนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย รูปไม่เที่ยง...สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา.

(๓) ชื่อเรียกทีฆนขปริพพาชกโดยโคตร.

เอกมนฺตๆ จิโต โข ทีฆนโข ปริพฺพาชโก ภควนฺตๆ เอตทโวจ อหญฺหิ โภ โคตม เอวๆวาที เอวๆทิฏฺจิ สพฺพๆ เม นกฺขมตีติ. “ยาปิ โข เต เอสา **อคฺคิเวสฺสน** ทิฏฺจิ ‘สพฺพๆ เม นกฺขมตีติ เอสาปิ เต ทิฏฺจิ นกฺขมตีติ? (ม. ๒/๑๖๕)

ปริพาชกชื่อทีฆนขะยืนอยู่ ณ ที่สมควร ได้กราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า ข้าแต่ท่านพระโคดม ความจริง ข้าพระองค์มีวาทะอย่างนี้ มีทิฏฐิอย่างนี้ว่า สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจแก่เรา. พระผู้มีพระภาคตรัสว่า **อัคคิเวสสนะ** แม้ทิฏฐิของท่านที่ว่า สิ่งทั้งปวงไม่เป็นที่พอใจแก่เรานั้น ก็ไม่น่าเป็นที่พอใจแก่ท่านด้วย.

(๔) ชื่อเรียกสามเณรอจิรวตโดยโคตร.

เอกมนฺตๆ นิสินฺโน โข ซยเสโน ราชกุมาโร อจิรวตๆ สมณุทฺเทสๆ เอตทโวจ

สุตๆ เมตๆ โภ **อคฺคิเวสฺสน** อิธ ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหรนฺโต ผุเสยฺย จิตฺตสฺส เอกคฺคตนฺติ. เอวเมตๆ ราชกุมาร อิธ ภิกฺขุ อปฺปมตฺโต อาตาปี ปหิตตฺโต วิหรนฺโต ผุเสยฺย จิตฺตสฺส เอกคฺคตนฺติ. (ม. ๓/๑๖๓)

พระราชกุมารนามว่าซยเสน ประทับนั่ง ณ ที่สมควรได้รับสั่งกับอจิรวตะสมณุทเทสว่า

ท่าน**อัคคิเวสสนะ** ข้าพเจ้าได้สดับมาอย่างนี้ว่า ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงบรรลุจิตเตกัคคตา (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)ได้จริงหรือ. อจิรวตสมณุทเทสถวายพระพรว่า พระราชกุมาร ข้อนี้เป็นอย่างนั้น ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ เป็นผู้ไม่ประมาท มีความเพียร อุทิศกายและใจอยู่ พึงบรรลุจิตเตกัคคตา (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)ได้.

อคฺคิสญฺญิต (ปุ)

[อคฺคิ + สญฺญิต. (สๆวหฺนิสๆชฺฌก) อมร. ๑๔/๘๐]

ต้นเจตมูลเพลิง.

จิตฺตโก ตฺว**คฺคิสญฺญิโต**. (ธาน. ๕๘๐)

เจตมูลเพลิง ๒ ศัพท์ = จิตฺตก, อคฺคิสญฺญิต.

อคฺคิสญฺญิโตติ อคฺคิปริยายนามโก. (ธาน.ฏี) ศัพท์ที่เป็นคำไวพจน์ของไฟ จัดเป็นคำไวพจน์ของต้นเจตมูลเพลิง.

[เจตมูลเพลิง [เจตตะ-] น. ชื่อไม้พุ่มขนาดเล็ก หลายชนิดในสกุล Plumbago ในวงศ์ Plumbagoinaceae เช่น เจตมูลเพลิงแดง (P. indica L.) ดอกสีแดง และเจตมูลเพลิงขาว (P. zeylanica L.) ดอกสีขาว, รากของทั้งสองชนิด มีรสเผ็ดร้อน ใช้ทำยาได้. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒)]

อคฺคิสต (น)

[อคฺคิ + สต]

ไฟ ๑๐๐, ไฟร้อยหนึ่ง.

อถ โข ภควา อุรุเวลกสฺสปๆ ชฏิลๆ เอตทโวจ อุชฺชลิยนฺตุ กสฺสป อคฺคีติ. อุชฺชลิยนฺตุ มหาสมณาติ. สกิเทว ปญฺจ **อคฺคิสตานิ** อุชฺชลิยึสุ. (วิ. ๓/๔๐)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาคตรัสกับชฎิลอุรุเวลกัสสปะว่า ดูก่อนกัสสปะ พวกชฎิล จงก่อไฟให้โพลงขึ้นเถิด. ชฎิลอุรุเวลกัสสปะทูลรับพระดำรัสว่า ข้าแต่มหาสมณะ พวกชฎิลจงก่อไฟให้โพลงขึ้น **ไฟทั้ง ๕๐๐ กอง** ได้ลุกโพลงขึ้นพร้อมกันทีเดียว.

อคฺคิสทิส (ติ)

[อคฺคิ + สทิส] เช่นกับไฟ.

ชาตเวทสโม กาโยติ เตสํ สรีรํ อคฺคิสทิสํ.

(มหานิ.อฏ. ๓๗๖)

สองบทว่า **ชาตเวทสโม กาโย** คือ ร่างกายของสัตว์นรกเหล่านั้น**เช่นกับไฟ**.

อคฺคิสนฺตาป (ปุ)

[อคฺคิ + สนฺตาป]

ความร้อนแห่งไฟ (ความร้อนแรงแห่งไฟ).

ตตฺถ กตมา พาหิรา เตโชธาตุ? ยํ พาหิรํ เตโช เตโชคตํ อุสฺมา อุสฺมาคตํ อุสฺมํ อุสฺมคตํ พหิทฺธา อนุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ กฏฺฐคฺคิ ปลาลคฺคิ ติณคฺคิ โคมยคฺคิ ถุสคฺคิ สงฺการคฺคิ อินฺทคฺคิ **อคฺคิสนฺตาโป** สูริยสนฺตาโป กฏฺฐสนฺนิจยสนฺตาโป ติณสนฺนิจยสนฺตาโป ฯเปฯ อยํ วุจฺจติ “เตโชธาตุ”. (อภิ.วิ. ๘๕)

ในเตโชธาตุนั้น:-

เตโชธาตุที่เป็นภายนอกเป็นไฉน ความร้อน ธรรมชาติที่ร้อน ความอุ่น ธรรมชาติที่อุ่น ความอบอุ่น ธรรมชาติที่อบอุ่นเป็นภายนอกตน ที่กรรมกิเลสมีตัณหาและทิฏฐิเป็นต้น ไม่ยึดถือ ซึ่งเป็นภายนอกตน เช่น ไฟฟืน ไฟฟาง ไฟหญ้า ไฟมูลโค ไฟแกลบ ไฟหยากเยื่อ ไฟอสนีบาต **ความร้อนแห่งไฟ** ความร้อนแห่งดวงอาทิตย์ ความร้อนแห่งกองฟืน ความร้อนแห่งกองหญ้า...นี้เรียกว่า เตโชธาตุ.

ดู อภิ.อฏ. ๒/๖๖

อคฺคิสนฺตาปเวค (ปุ)

[อคฺคิสนฺตาป + เวค]

กำลังความร้อนของไฟ.

ภนฺเต นาคเสน อิมํ อุทกํ อคฺคิมฺหิ ตปฺปมานํ จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สทฺทายติ พหุวิธํ, กึ นุ โข ภนฺเต นาคเสน อุทกํ ชีวติ, กึ กีฬมานํ สทฺทายติ, อุทาหุ อญฺเญน ปฏิปีฬิตํ สทฺทายตีติ “น หิ มหาราช อุทกํ ชีวติ นตฺถิ อุทเก ชีโว วา สตฺโต วา, อปิจ มหาราช **อคฺคิสนฺตาปเวคสฺส** มหนฺตตาย อุทกํ จิจฺจิฏายติ จิฏิจิฏายติ สทฺทายติ พหุวิธนฺติ. (มิลินฺท. ๒๕๑)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระคุณเจ้านาคเสน น้ำที่ถูกต้มอยู่บนไฟนี้ พอเดือดก็ส่งเสียงซี่ซี่หลายอย่าง พระคุณเจ้านาคเสน น้ำมีชีวิตหรือหนอ ส่งเสียงเล่นหรือหรือถูกสิ่งอื่นบีบคั้น จึงส่งเสียง.

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพรมหาบพิตร น้ำหามีชีวิตไม่ ชีวะก็ดี สัตว์ก็ดี ไม่มีอยู่ในน้ำ ขอถวายพระพร แต่ทว่า เพราะความที่**กำลังความร้อนของไฟ**มีมากมาย น้ำจึงส่งเสียงซี่ซี่หลายอย่าง.

[**สทฺทายติ** ประกอบรูปศัพท์มาจาก สทฺท ศัพท์ + อาย ปัจจัย + อ ปัจจัย + ติ วิภัตติ ลง อาย ปัจจัยในความหมายว่า "กระทำ" ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๕ สูตร ๑๐) ว่า สทฺทาทีนิ กโรติ (ลง อาย ปัจจัย ท้าย สทฺท ศัพท์เป็นต้น ในความหมายว่าทำเสียง เป็นต้น) ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

เวรายติ (ย่อมกระทำเวร, จองเวร), กลหายติ (ย่อมกระทำการวิวาท), เมตฺตายติ (ย่อมกระทำเมตตา, แผ่เมตตา), กรุณายติ (ย่อมกระทำกรุณา, เจริญกรุณา), มุทิตายติ (ย่อมกระทำมุทิตา, เจริญมุทิตา), อุเปกฺขายติ (ย่อมกระทำอุเบกขา, เจริญอุเบกขา), กุกฺกุจฺจายติ (ย่อมกระทำความเดือดร้อนใจ)

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (อธิบายสูตร ๓๕๐) จำแนกธาตุ ออกเป็น ๓ ประเภท คือ

๑. **ปกติธาตุ** คือ ธาตุจริงที่ระบุกิริยา เช่น ภู ธาตุ, ปจ ธาตุ เป็นต้น ท่านบัญญัติให้ลงวิภัตติท้ายธาตุจริงเหล่านี้ เป็นรูปว่า ภวติ (ย่อมเป็น) ปจติ (ย่อมหุง)

๒. **วิกติธาตุ** คือ ธาตุที่เปลี่ยนแปลง ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริง แต่เป็นปัจจัยที่ลงท้ายธาตุจริง และสามารถระบุกิริยาได้เหมือนธาตุจริง เช่น ติติกฺข=ติช ธาตุ + ข ปัจจัย มีรูปว่า ติติกฺขติ (ย่อมอดทน), ติกิจฺฉ=กิต ธาตุ + ฉ ปัจจัย มีรูปว่า ติกิจฺฉติ (ย่อมรักษา), วีมํส=มานฺ ธาตุ + ส ปัจจัย มีรูปว่าวีมํสติ (ย่อมใคร่ครวญ)

๓. **นามธาตุ** คือ ธาตุที่เป็นนาม ธาตุชนิดนี้ไม่ใช่ธาตุจริงเหมือน วิกติธาตุเป็นปัจจัยที่ลงท้ายนามบทและสามารถระบุกิริยาได้ เช่น ปพฺพตาย = ปพฺพต ศัพท์ + อาย ปัจจัย มีรูปว่า ปพฺพตายติ (ย่อมประพฤติดั่งภูเขา), ปุตฺตีย = ปุตฺต ศัพท์ + อีย ปัจจัย มีรูปว่า ปุตฺตียติ (ย่อมประพฤติดั่งบุตร)

พระธัมมานันทมหาเถระ อัครมหาบัณฑิต วัดท่ามะโอ ได้ประพันธ์ข้อความข้างต้นนี้เป็นคาถาเพื่อให้ท่องจำง่ายว่า

ปกตี วิกตี นามํ
ติธา ธาตู ปเภทโต
ภฺวาที ปกตี ขาทฺยนฺตา
วิกตฺยายาทิ นามิกา.

ธาตุมี ๓ ประเภทโดยจำแนกเป็นปกติธาตุ, วิกติธาตุและนามธาตุ ธาตุอันมี ภู ธาตุเป็นต้น ชื่อว่าปกติธาตุ ธาตุอันมี ข ปัจจัยเป็นต้นเป็นที่สุด ชื่อว่าวิกติธาตุ ธาตุอันมี อาย ปัจจัยเป็นต้น[เป็นที่สุด] ชื่อว่า นามธาตุ]

อคฺคิสม (ติ)

[อคฺคิ + สม]

(๑) บริบูรณ์ด้วยไฟ, เต็มด้วยไฟ.

เภสฺมา **อคฺคิสมา** ชาลา
โกสา ฑยฺหนฺติ ภาคโส
รชตํ ชาตรูปญฺจ
มุตฺตา เวฬุริยา พหู. (ชา. ๒/๑๖๙)
(พระนางสีวลีกราบทูลพระโพธิสัตว์ว่า)
เปลว**อันเต็มด้วยไฟ**น่ากลัว ไหม้ท้องพระคลังตามลำดับ คือ เงิน ทอง แก้วมุกดา แก้วไพฑูรย์มากมาย.

อคฺคิสมา ชาลาติ เตสํ เตสํ มนุสฺสานํ เคหานิ อคฺคิ คณฺหิ, โส เอส มหาชาโลติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๖/๖๘)

สองบทว่า **อคฺคิสมา ชาลา** (เปลวอันเต็มด้วยไฟ) ความว่า ไฟไหม้เรือนทั้งหลายของมนุษย์นั้นๆ (ลุกลามมาตามลำดับ). ไฟนั้นมีเปลวไฟ อันใหญ่หลวง.

ดู อคฺคินิสม

(๒) (ปุ) พระเจ้าจักรพรรดิ์ ทรงพระนามว่า อัคคิสมะ.

จตฺตาลีสสหสฺสมฺหิ
กปฺเป โสพฺส ขตฺติยา
นาเมน**คฺคิสมา** นาม
จกฺกวตฺตี มหพฺพลา. (อป. ๑/๑๗๒)

(พระปุปผฤษีปิยเถระ เมื่อจะประกาศชีวประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)
ในกัปที่ ๔๐,๐๐๐ (นับจากกัปนี้) ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๑๖ ชาติ มีพระนามว่า **อัคคิสมะ** มีพลานุภาพมาก.

อคฺคิสมูทก (ติ)

[อคฺคิสม + อุทก]
มีน้ำร้อนเต็มด้วยไฟ,
มีน้ำอันเปรียบได้กับไฟ, น้ำทองแดง.

ตโต รตฺยา วิวสาเน มหตี ปพฺพตูปมา.
โลหกุมฺภี ปวชฺชนฺติ ตตฺตา **อคฺคิสมูทกา**.

(ชา. ๒/๖๔)

(สังกิจจฤษีได้กราบทูลว่า)
ต่อแต่นั้น เมื่อราตรีสว่างแล้ว เหล่าสัตว์นรกก็ถูกนายนิรยบาลโยนเข้าไปยังโลหกุมภี อันใหญ่ อุปมาดังภูเขามี**น้ำร้อนเต็มด้วยไฟ**.

ปวชฺชนฺตีติ สญฺจิโยชนิกํ ชลิตํ โลหกุมฺภึ กปฺเปน สณฺจิตํ ชลิตตมฺพโลหรสปุณฺณํ โลหกุมฺภึ นิรยปาเลหิ ขิตฺตา ปจฺจนฺติ. (ชา.อฏ. ๕/๒๙๔)

บทว่า **ปวชฺชนฺติ** ความว่า สัตว์นรกเหล่านั้นถูกนายนิรยบาลจับโยนเข้าไปยังโลหกุมภีอันไฟลุกโพลงมีเนื้อที่ประมาณ ๖๐ โยชน์ คือโลหกุมภีที่เต็มไปด้วย**น้ำทองแดง** อันไฟลุกโพลงอยู่ ตั้งอยู่ตลอดกัปแล้ว ไหม้อยู่ในโลหกุมภี[นรก]นั้น.

อคฺคิสมฺผสฺส (ปุ)

[อคฺคิ + สมฺผสฺส]
การกระทบกับไฟ, สัมผัสแห่งไฟ.

กึ นุ โข อาวุโส สาริปุตฺต สุขํ, กึ ทุกฺขนฺติ? อภินิพฺพตฺติ โข อาวุโส ทุกฺขา อนภินิพฺพตฺติ สุขา. อภินิพฺพตฺติยา อาวุโส สติ อิทํ ทุกฺขํ ปาฏิกงฺขํ สีตํ อุณฺหํ ชิฆจฺฉา ปิปาสา อุจฺจาโร ปสฺสาโว **อคฺคิสมฺผสฺโส** ทณฺฑสมฺผสฺโส สตฺถสมฺผสฺโส ฌาตีปิ มิตฺตาปิ สงฺคมฺม สมาคมฺม โรเสนฺติ. อภินิพฺพตฺติยา อาวุโส สติ อิทํ ทุกฺขํ ปาฏิกงฺขํ. อนภินิพฺพตฺติยา ฯเปฯ อนภินิพฺพตฺติยา อาวุโส สติ อิทํ สุขํ ปาฏิกงฺขนฺติ.

(อ. ๓/๓๕๒)

(ปริพาชกชื่อว่าสามัณฑกานิ ได้เรียนถามท่านพระสารีบุตรว่า)

ท่านสารีบุตร อะไรหนอแล เป็นเหตุให้เกิดสุข อะไรหนอ เป็นเหตุให้เกิดทุกข์.

ท่านพระสารีบุตรตอบว่า ผู้มีอายุ การเกิดเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การไม่เกิดเป็นเหตุให้เกิดสุข เมื่อมีการเกิด ทุกข์นี้เป็นอันพึงหวังได้ คือความหนาว ร้อน หิว กระหาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ **การกระทบกับไฟ** ถูกตีด้วยไม้ ถูกทำร้ายด้วยศัสตรา ทั้งญาติมิตรต่างก็พากันโกรธเคืองเขา เมื่อมีการเกิด ทุกข์นี้เป็นอันพึงหวังได้... เมื่อไม่มีการเกิด สุขนี้เป็นอันพึงหวังได้.

อคฺคิสาธารณ (ติ)

[อคฺคิ + สาธารณ]

ทั่วไปแก่ไฟ (โภคทรัพย์).

ปญฺจิเม ภิกฺขเว อาทีนวา โภเคสุ. กตเม ปญฺจ? **อคฺคิสาธารณา** โภคา, อุทกสาธารณา โภคา, ราชสาธารณา โภคา, โจรสาธารณา โภคา, อปฺปิเยหิ ทายาเทหิ สาธารณา โภคา.

(อ. ๒/๒๒๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย โภคทรัพย์มีโทษ ๕ ประการ คือ โภคทรัพย์เป็นสิ่ง**ทั่วไปแก่ไฟ** โภคทรัพย์เป็นสิ่งทั่วไปแก่น้ำ โภคทรัพย์เป็นสิ่งทั่วไปแก่พระราชา โภคทรัพย์เป็นสิ่งทั่วไปแก่โจร โภคทรัพย์เป็นสิ่งทั่วไปแก่ทายาทผู้ไม่เป็นที่รัก.

อคฺคิสาลวตฺต (น)

[อคฺคิสาลา + วตฺต]

วัตรในเรือนไฟ.

ตตฺถ ฆณฏฺฏึ ปหริตฺวา สมคฺเคน สงฺเฆน สนฺนิปติตฺวา กตฺตพฺพานิ เจติยมหาปาสาทปฏิสงฺขรณาทีนิ กมฺมานิ อุจฺจานิ นาม. จีวรโธวนรชนาทีนิ ขนฺธกปริยาปนฺนานิ จ **อคฺคิสาลวตฺตาทีนิ** อาภิสมาจาริกานิ อวจานิ นาม. (วิ.อฏ. ๓/๒๗๔)

บรรดาการงานสองอย่างนั้น:-

การงานมีปฏิสังขรณ์เจดีย์และมหาปราสาท เป็นต้นที่สงฆ์ผู้พร้อมเพรียงกัน พึงตระฆังประชุมกันทำ จัดเป็นการงานใหญ่. การงานที่นับเนื่องในขันธกะมีสุและย้อมจีวรเป็นต้น และอภิสมาจาริกวัตรมี**วัตรในเรือนไฟ**เป็นต้น (วัตรที่ภิกษุควรทำในโรงไฟเป็นต้น) จัดเป็นการงานน้อย.

อคฺคิสาลา (ถี)

[อคฺคิ + สาลา]

สาลา = สล (คมเน) + ณ + อา วุทธิ อ เป็น อา

(๑) โรงไฟ, เรือนไฟ, โรงบูชาไฟ.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู ปริเวเณ ตหึ ตหึ อคฺคิฏฺฐานํ กโรนฺติ. ปริเวณํ อุกฺกลาปํ โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว เอกมนฺตं **อคฺคิสาลं** กาตุนฺติ **อคฺคิสาลา** นีจวตฺถุกา โหติ, อุทเกน โอตฺถริยฺยติ ฯเปฯ

(วิ. ๔/๓๐๐)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายทำเตาไฟในที่ต่างๆ ทั่วบริเวณจึงสกปรก ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาค ให้ทรง

ทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ทำ**โรงไฟ**ไว้ในที่สมควรด้านหนึ่ง. **โรงไฟ**มีพื้นที่ต่ำ น้ำท่วมถึง...ทรงมีรับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ถมพื้นให้สูง.

ดู อคฺคิฏฺฐา, อคฺคิยายน, อคฺยาคาร

(๒) ห้องอบตัว.

ชนฺตาฆรํ ตวคฺคิสาลา. (ธาน.๒๑๔)

ห้องอบตัว ๒ ศัพท์ = ชนฺตาฆร, อคฺคสาลา

อคฺคิสิข (ปุ)

[อคฺคิสิขา + อ]

ผู้มีชื่อว่า อัคคิสิขะ.

(๑) พระเจ้าจักรพรรดิ์ชื่ออัคคิสิขะ.

อิโต อฏฺฐมเก กปฺเป ตโย **อคฺคิสิขา** อหุ
สตฺตรตนสมฺปนฺนา จกฺกวตฺตี มหพฺพลา.
(อป. ๑/๑๔๑)

(พระคตสัญญกเถระ เมื่อจะประกาศประวัติในอดีตชาติของตน จึงกล่าวว่า)

ในกัปที่ ๘ นับจากกัปนี้ไป ข้าพเจ้าได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ ๓ ชาติ พระนามว่า **อัคคิสิขะ** สมบูรณ์ด้วยรัตนะ ๗ มีพลานุภาพมาก.

(๒) พญานาคชื่ออัคคิสิขะ.

ตถา หิ ภควตา ติรจฺฉานปุริสาปิ อปลาโล นาคราชา, จูโฬทโร, มโหทโร, **อคฺคิสิโข**, ธูมสิโข, อรวาโฬ นาคราชา, ธนปาลโก หตฺถีติ เอวมาทโย ทมิตา นิพฺพิสา กตา สรเณสุ จ สีเลสุ จ ปติฏฺฐาปิตา. (วิสุทฺธิ. ๑/๒๐๑, วิ.อฏ. ๑/๙๓)

จริงอย่างนั้น แม้เหล่าดิรัจฉานบุรุษทั้งหลายที่พระผู้มีพระภาคทรงฝึกแล้ว ทรงทำให้หมดพิษสงแล้ว ทรงให้ดำรงอยู่ในสรณะและศีลทั้งหลายแล้ว เช่น พญานาคชื่ออปลาละ พญานาคชื่อจูโฬทระ พญานาคชื่อมโหทระ **พญานาคชื่ออัคคิสิขะ** พญานาคชื่อธูมสิขะ พญานาคชื่ออรวาฬะ และช้างชื่อธนปาลกะ เป็นต้น.

อคฺคิสิขา (ถี)

[อคฺคิ + สิขา] เปลวไฟ.

นิเวสนํ กสฺส นุทํ สุนนฺท
ปากาเรน ปณฺฑุมเยน คุตฺตํ
กา ทิสฺสติ **อคฺคิสิขา**ว ทูเร
เวหายสํ ปพฺพตคฺเคว อจฺจิ. (ชา. ๒/๓๙)

(พระเจ้ากรุงสีพีตรัสว่า)

สุนันทะ นี้เป็นนิเวศน์ของใครหนอ ล้อมด้วยกำแพงสีเหลือง ใครหนอปรากฏอยู่ในที่ไกล ประดุจ**เปลวไฟ**ในอากาศ และประดุจเปลวไฟบนยอดภูเขา.

อคฺคิสิขูปม (ติ)

[อคฺคิสิขา + อุปมา]

มีอุปมาด้วยเปลวไฟ, เหมือนเปลวไฟ.

เสยฺโย อโยคุโฬ ภุตฺโต
ตตฺโต **อคฺคิสิขูปโม**
ยญฺเจ ภุญฺเชยฺย ทุสฺสีโล
รฏฺฐปิณฺฑํ อสญฺญโต. (วิ. ๑/๑๑๖)

ภิกษุทุศีลไม่สำรวม กินก้อนเหล็กร้อน**เหมือนเปลวไฟ** ดีกว่าบริโภคบิณฑบาตของชาวบ้าน.

อคฺคิสุตฺต (น)

[อคฺคิ + สุตฺต]

อัคคิสูตร บาลีนิทานวรรคสังยุต สังยุตที่ ๒ วรรคที่ ๖ สูตรที่ ๓ สำ. ๓/๙๘

อัคคิสูตร ว่าด้วยอุปมาด้วยไฟ คือ ทรงแสดงธรรมด้วยอุปมาโวหารว่า การเจริญโพชฌงค์ ต้องรู้จักเวลาที่ควรเจริญและเวลาที่ไม่ควรเจริญเปรียบเหมือนคนก่อไฟ จะให้ไฟลุกโพลงขึ้นได้ ต้องก่อไฟให้ถูกวิธี

อคฺคิสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[อคฺคิสุตฺต + วณฺณนา]

คำอธิบายอัคคิสูตร. สำ.อฏ. ๓/๒๐๗

อรรถกถาอัคคิสูตร.

อคฺคิหุตมิสฺส (น/ติ)

[อคฺคิหุต + มิสฺส]

อันเจือด้วยเครื่องบูชาไฟ, อันเจือด้วยอุปกรณ์มีทัพพีเป็นต้นที่ใช้ในการบูชาไฟ.

อถ โข เต ชฏิลา เกสมิสฺสํ ชฏามิสฺสํ ขาริกาชมิสฺสํ **อคฺคิหุตมิสฺสํ** อุทเก ปวาเหตฺวา เยน ภควา เตนุปสงฺกมึสุ, อุปสงฺกมิตฺวา ภควโต ปาเทสุ สิรสา นิปติตฺวา ภควนฺตํ เอตทโวจุ ลเภยฺยาม มยं ภนฺเต ภควโต สนฺติเก ปพฺพชฺชํ, ลเภยฺยาม อุปสมฺปทนฺติ. (วิ. ๓/๔๒,๔๓)

หลังจากนั้น พวกชฎิลเหล่านั้นจึงเอาผม ชฎา สาแหรกไม้คาน และ**บริขารอันเจือด้วยเครื่องบูชาไฟ**ลอยน้ำ แล้วเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ซบศีรษะแทบพระบาทของพระผู้มีพระภาค กราบทูลว่า พระพุทธเจ้าข้า พวกข้าพระองค์พึงได้การบรรพชา พึงได้การอุปสมบทในสำนักของพระผู้มีพระภาค.

เกสมิสฺสนฺติอาทีสุ เกสา เอว เกสมิสฺสํ. เอส นโย สพฺพตฺถ. (วิ.อฏ. ๓/๒๕๓)

ในบทว่า **เกสมิสฺสํ** เป็นต้น ผมนั่นแหละ ชื่อว่าเกสมิสฺสํ. นัยทุกบทก็มีนัยนี้.

อคฺคิหุตมิสฺสนฺติ ทพฺพิอาทิอคฺคิปูโชกรณํ.

(สารตฺถ. ๓/๒๐๘)

บทว่า **อคฺคิหุตมิสฺสํ** (อันเจือด้วยเครื่องบูชาไฟ) คือ อุปกรณ์เครื่องบูชาไฟมีทัพพีเป็นต้น.

อคฺคิหุตมิสฺสนฺติ อคฺคิปูโชกรณสหิตํ.

(วิมติ. ๒/๙๘)

บทว่า **อคฺคิหุตมิสฺสํ** ได้แก่ อันเป็นไปกับด้วยอุปกรณ์เครื่องบูชาไฟ.

อคฺคิหุตสาลา (ถี)

[อคฺคิ + หุต + สาลา]

โรงบูชาไฟ, ศาลาบูชาไฟ.

อคฺคึ ปริจรึ วเนติ อยํ สุทฺธิมคฺโคติ อธิปฺปาเยน อรญฺญายตเน **อคฺคิหุตสาลายํ** อคฺยาคารํ กตฺวา อาหุตึ ปคฺคณฺหนฺโต อคฺคิเทวํ ปริจรึ.

(เถร.อฏ. ๑/๔๓๕)

บาทคาถาว่า **อคฺคึ ปริจรึ วเน** (พึงบำเรอไฟอยู่ในป่า) ความว่า ข้าพเจ้า สร้างเรือนไฟแล้ว สรรเสริญการบูชาไปพลาง บำเรอพระอัคนิเทพไปพลาง ณ สถานที่ๆ อยู่ในป่าคือ**โรงบูชาไฟ** ด้วยความประสงค์ว่า (การบูชา) นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

ดู อคฺคิหุตฺต อรรถ (๓) และ อคฺยายตน

[หุต=หุ (ทานาทหพฺยปฺปทาเนสุ) + ต. คำว่า ทานาทหพฺยปฺปทาเนสุ แยกบทเป็น ทาน + อทน + หพฺย + ปทาเนสุ

หพฺย คือ เครื่องบวงสรวงมาจาก หุ ธาตุ + ณฺย ปัจจัย ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๘) กล่าวว่า หพฺยํ ตุ หวิ กถฺยเต (หพฺย ศัพท์กล่าวว่าเป็นเครื่องบวงสรวง]

อคฺคิหุตฺต (น)

[อคฺคิ + หุตฺต] (สํ. อคฺนิโหตฺร)

(๑) การบูชาไฟ, **ไฟบูชายัญ**, **พิธีบูชาไฟ**.

น มชฺช มนฺตา ปฏิภนฺติ ตาต
น **อคฺคิหุตฺตํ** นปิ ยญฺญตนฺตํ
น จาปิ เต มูลผลานิ ภุญฺเช
ยาว น ปสฺสามิ ตํ พฺรหฺมจาริ. (ชา. ๒/๓๗)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)

ท่านพ่อ วันนี้มนต์ทั้งหลายของลูกไม่แจ่มแจ้งเลย **การบูชาไฟ** และแม้การบูชายัญ ก็ไม่แจ่มแจ้ง ตราบใดที่ลูกยังไม่พบพรหมจารีนั้น ตราบนั้น ลูกจะไม่ยอมบริโภคมูลผลาหารของท่านพ่อ.

น อคฺคิหุตฺตํ นปิ ยญฺญตนฺตนฺติ มหาพฺรหฺมุโน อาราธนตฺถาย กตฺตพฺพโหมวิธูปนาทิยญฺญกิริยาปิ เม น ปฏิภาติ น อุปฏฺฐาติ น รุจฺจติ. (ชา.อฏ. ๕/๒๑๘)

บาทคาถาว่า **น อคฺคิหุตฺตํ นปิ ยญฺญตนฺตํ** (การบูชาไฟและแม้การบูชายัญก็ไม่แจ่มแจ้ง) ความว่า แม้กิริยาของยัญมีจุดไฟ (สุมไฟ) ในการสังเวยเป็นต้นที่ควรทำ เพื่อต้องการอ้อนวอนท้าวมหาพรหม ย่อมไม่แจ่มแจ้ง แก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าไม่ชอบใจเลย.

(๒) ไฟที่เขานำมาบูชา, **ไฟที่บูชา**.

ยมฺหา ธมฺมํ วิชาเนยฺย
สมฺมาสมฺพุทฺธเทสิตํ
สกฺกจฺจํ ตํ นมสฺเสยฺย
อคฺคิหุตฺตำ พฺราหฺมโณ. (ธมฺม. ๖๙)

บุคคลรู้แจ้งธรรมที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงแสดงแล้วจากอาจารย์ใด ควรนอบน้อมอาจารย์นั้น โดยเคารพ เหมือนพราหมณ์นอบน้อม**ไฟที่บูชา** ฉะนั้น.

อคฺคิหุตฺตำวาติ ยถา พฺราหฺมโณ อคฺคิหุตฺตํ สมฺมา ปริจรเณน เจว อญฺชลิกมฺมาทีหิ จ สกฺกจฺจํ นมสฺสติ, เอวํ ยมฺหา อาจริยา ตถาคตปฺปเวทิตํ ธมฺมํ วิชาเนยฺย, ตํ สกฺกจฺจํ นมสฺเสยฺยาติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๐๑)

บทว่า **อคฺคิหุตฺตำ** (ไฟที่บูชา) ความว่า บุคคลพึงรู้แจ้งธรรม อันพระตถาคตประกาศแล้วจากอาจารย์ใด, พึงนอบน้อมอาจารย์นั้นโดยเคารพ เหมือนพราหมณ์นอบน้อม**ไฟที่บูชา**

โดยเคารพ ด้วยการบำเรอด้วยดี และด้วยกิจมีอัญชลีกรรมเป็นต้นฉะนั้น.

(๓) โรงบูชาไฟ, สถานที่บูชาไฟ.

เอกํ สมยํ ภควา โกสเลสุ วิหรติ สุนฺทริกาย นทิยา ตีเร. เตน โข ปน สมเยน สุนฺทริกภารทฺวาโช พฺราหฺมโณ สุนฺทริกาย นทิยา ตีเร อคฺคึ ชุหติ, **อคฺคิหุตฺตํ** ปริจรติ.

(สำ. ๑/๑๖๙, สุตฺตนิ. ๓๔๕)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสุนทริกา แคว้นโกศล สมัยนั้น สุนทริกภารทวาชพราหมณ์บูชาไฟ บำเรอ**โรงบูชาไฟ**อยู่ที่ฝั่งแม่น้ำสุนทริกา.

อคฺคิหุตฺตํ ปริจรตีติ อคฺยายตนํ สมฺมชฺชนุปเลปนพลิกมฺมาทินา ปยิรุปาสติ.

(สำ.อฏ. ๑/๒๑๔, สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๑๒๘)

สองบทว่า **อคฺคิหุตฺตํ ปริจรติ** (บำเรอโรงบูชาไฟ) ได้แก่ เข้าไปยัง**โรงไฟ** ด้วยพิธีกรรมมีการขัดสี ฉาบทา และพลีกรรมเป็นต้น.

สปฺปิมธุปายาสาทีหิ อคฺคึ ชุโหติ เอตฺถาติ **อคฺคิหุตฺตํ** สาธิฏฺฐานํ เวทิตพฺพํ.

(สำฏี. ๑/๒๖๐)

บุคคลย่อมบำเรอไฟด้วยเนยใสและข้าวมธุปายาสเป็นต้นในสถานที่นี้ เหตุนั้น สถานที่นั้นชื่อว่า อัคคิหุตตะ พึงทราบว่าเป็นสถานที่ให้สำเร็จไฟ.

(๔) เครื่องบูชาไฟ, ทัพพีที่ใช้บูชาไฟ.

อาทาย เพฬุวํ ทณฺฑํ
อคฺคิหุตฺตํ กมณฺฑลุํ
โส ปาวิสิ พฺรหารญฺญํ
ยตฺถ อสฺโสสิ กามทำ. (ชา. ๒/๓๔๙)

พราหมณ์ชูชกนั้น ถือไม้เท้าสีเหมือนผลมะตูม **เครื่องบูชาไฟ** และลักจั่นน้ำ เข้าไปสู่ป่าใหญ่ ในที่ที่จะได้ทราบข่าวพระเวสสันดรผู้ประทานสิ่งที่น่าใคร่.

อคฺคิหุตฺตนฺติ อคฺคิชุหนกฏฺฐจฺฉุํ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๙๘)

บทว่า **อคฺคิหุตฺตํ** (เครื่องบูชาไฟ) ได้แก่ ทัพพีอันเป็นเครื่องบูชาไฟ.

[พฺรหารญฺญํ = พฺรห + อรญฺญํ. พฺรห = พฺรหวุทฺธิยํ + อ. ใหญ่, กว้างขวาง, มาก ๙ ศัพท์ คือ พฺรห, มหนฺต, วิปุล, วิสาล, ปุถุล, ปุถุ, ครุ, อุรุ, วิตฺถิณฺณ]

อคฺคิหุตฺตก (น)

[อคฺคิหุตฺต + ก]

การบูชาไฟ.

ทุยิฏฺฐจฺ เต นวมิยํ อกตํ **อคฺคิหุตฺตกมฺ**
เย ตํ ชิณฺณสฺส ปาทมฺสุ เอวมฺ ทหริยมฺ สตีมฺ.

(ชา. ๒/๓๓๔)

(พระบรมศาสดา เมื่อจะทรงประกาศ (แสดง) เนื้อความนั้น จึงตรัสว่า)
ในดิถีที่ ๙ เจ้าคงจักบูชายัญไว้ไม่ดี คงจักไม่ได้ทำ**การบูชาไฟ** มารดาบิดาของเจ้า จึงยกเจ้าผู้เป็นสาวแรกรุ่น ให้แก่พราหมณ์เฒ่าอย่างนี้.

อกตํ อคฺคิหุตฺตกนฺติ อคฺคิชุหนมฺปิ ตยา อกตํ ภวิสฺสติ. (ชา.อฏ. ๗/๒๔๙)

บาทคาถาว่า **อกตํ อคฺคิหุตฺตกํ** (คงจักไม่ได้ทำการบูชาไฟ) ได้แก่ แม้การบูชาไฟ คงจักเป็นพลีกรรมที่เจ้าไม่ได้กระทำแล้ว.

อคฺคิหุตฺตชุหน (น)

[อคฺคิหุตฺต + ชุหน]

การบำเรอการบูชาไฟ.

อคฺคิปริจรณวเสนาติ **อคฺคิหุตฺตชุหนวเสน**. (สำ.ฏี. ๑/๒๕๘)

บทว่า **อคฺคิปริจรณวเสน** (ด้วยอำนาจของการบำเรอไฟ) ความว่า ด้วยอำนาจของการบำเรอการบูชาไฟ.

[ชุหน = หุ (ทานาทหพฺยปฺปทาเนสุ + ยุ ซ้อน หุ (=หุหุ) ลบสระที่สุดธาตุ แปลง ห ที่เป็นไปในอัพภาสเป็น ช แปลง ยุ เป็น อน]

อคฺคิหุตฺตปฺปธาน (ติ)

[อคฺคิหุตฺต + ปธาน]

มีการบูชาไฟเป็นประธาน - เป็นใหญ่.

ดู อคฺคิหุตฺตมุข

อคฺคิหุตฺตมุข (ติ)

[อคฺคิหุตฺต + มุข]

มีการบูชาไฟเป็นประธาน - เป็นใหญ่.

อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา
สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ
ราชา มุขํ มนุสฺสานํ นทีนํ สาคโร มุขํ.
นกฺขตฺตานํ มุขํ จนฺโท อาทิจฺโจ ตปตํ มุขํ.
ปุญฺญํ อากงฺขมานานํ สงฺโฆ เว ยชตํ มุขํ.

(วิ. ๓/๓๔๔, ม. ๒/๓๕๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสแก่เกณิยชฏิลว่า) ยัญพิธีมี**การบูชาไฟเป็นประธาน** สาวิตรี เป็นเบื้องต้นของพระเวท พระเจ้าแผ่นดินเป็นประมุขของประชาราษฎร์ มหาสมุทรเป็นประธานของแม่น้ำ ดวงจันทร์เป็นประธานของดาวนักษัตร ดวงอาทิตย์เป็นประธานของความร้อน ฉันใด พระสงฆ์ก็เป็นประธานของทายกผู้หวังบุญ บำเพ็ญทานอยู่ ฉันนั้น.

อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญาติอาทีสุ อคฺคิหุตฺตํ เสฏฺฐํ อคฺคิหุตฺตํ มุขนฺติ วุตฺตํ โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๓๔๘)

ในบาทคาถาว่า **อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา** (ยัญพิธีมีการบูชาไฟเป็นประธาน) มีคำอธิบายว่า มีการบูชาไฟเป็นสิ่งประเสริฐสุด คือ มีการบูชาไฟเป็นใหญ่.

ตตฺถ อคฺคิปริจริยํ วินา พฺราหฺมณานํ ยญฺญาภาวโต อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญาติ วุตฺตํ. อคฺคิหุตฺตเสฏฺฐา อคฺคิชุหนปฺปธานาติ อตฺโถ.

(ม.อฏ. ๓/๒๗๘)

ท่านกล่าวว่า ยัญพิธีมีการบูชาไฟเป็นประธานในคาถานั้น เพราะพวกพราหมณ์ ไม่มีการบูชายัญนอกจากการบำเรอไฟ อธิบายว่า มีการบูชาไฟเป็นสิ่งประเสริฐสุด มีการบูชาไฟเป็นใหญ่.

[พระพุทธองค์ตรัสว่า **อคฺคิหุตฺตมุขา ยญฺญา** (ยัญมีการบูชาไฟเป็นประธาน) เพราะพวกพราหมณ์ไม่มีการบูชายัญที่ปราศจากการบูชาไฟ ความหมายก็คือมีการบูชาไฟ เป็นสิ่งที่เลิศสุด คือมีการบูชาไฟเป็นประธาน ดังจะเห็นได้ว่า พวกพราหมณ์ตระเตรียมยัญซึ่งมีการบูชาไฟก่อน โดยดำริว่า **อคฺคิหุตฺตมุขา เทวา** (ทวยเทพผินหน้าไปสู่ไฟ)

สาวิตรีคาถา กล่าวว่าเป็นเบื้องต้นของพระเวท เพราะพวกพราหมณ์ที่จะสาธยายพระเวท ต้องสาธยายสาวิตรีคาถาก่อน ความหมายก็คือสาวิตรีคาถาเป็นเบื้องแรกของพระเวท เพราะการสดับพระเวท มีสาวิตรีฉันท์เป็นเบื้องแรก

ในบาทคาถาว่า **สาวิตฺตี ฉนฺทโส มุขํ** (สาวิตรีเป็นเบื้องต้นของพระเวท) คำว่า ฉนฺท ในฉนฺทโส ต้องแปลว่า พระเวท จึงจะเหมาะสมกับข้อความในคาถานี้

สาวิตรีคาถาเป็นคาถาประเภทหนึ่งที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ ชาวฮินดูถือว่าคาถานี้สำคัญมาก จึงมักสาธยายคาถานี้ก่อนที่จะสาธยายพระเวทเพื่อนอบน้อมสุริยเทพที่เชื่อกันว่า เป็นผู้ประทานปัญญาอันเปรียบเหมือนแสงสว่างแก่ชาวโลก

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๔๑๗) ได้กล่าวเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

คายตฺติปฺปมุขํ ฉนฺทำ
จตุวีสกฺขรำ ตุ ยำ
เวทานมาทิภูตำ สา
สาวิตฺตี ติปทำ สิยา.

คายัตตีเป็นต้น ชื่อว่า ฉันท์ ส่วนคาถาใดมี ๒๔ พยางค์ เป็นเบื้องต้นของพระเวท คาถานั้น ชื่อว่า สาวิตรี มี ๓ บาท.

ตัวอย่างของสาวิตรีคาถาพบในคัมภีร์ฤคเวท (มัณฑละ ๓ สูตร ๖๒ คาถา ๑๐) ว่า

สันสกฤต

ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยำ
ภรฺโค เทวสฺย ธีมหิ
ธิโย โย นะ ปฺรโจทยาตฺ.

บาลี

ตำ รวิโน ปธานกำ
ทิตฺตึ เทวสฺส จินฺตเย
ธิโย โย โน ปโจทเย.

สุริยเทพพระองค์ใดย่อมก่อให้เกิดปัญญาแก่ข้าพเจ้า ข้าพเจ้าขอรำลึกถึงแสงสว่าง อันยิ่งใหญ่แห่งสุริยเทพพระองค์นั้น.

อนึ่ง บาทแรกว่า ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยำ มีเพียง ๗ พยางค์ แต่ก็ถือว่าเป็น ๘ พยางค์โดยอ่าน ณฺ เป็น ณ ที่ไม่ใช่สังโยค หรืออ่านเป็น วเรณิยำ บางมติก็กล่าวว่าเป็น ๘ พยางค์ โดยรวมคำว่า โอมฺ ที่กล่าวก่อนว่า โอมฺ ตตฺ สวิตุรฺ วเรณฺยำ ดังมีปรากฏในยชุรเวท (อัธยายะ ๓๖ มันตบท ๓) นอกจากนี้ ชาวฮินดูมักนิยม กล่าวคำว่า โอมฺ ภูรฺ ภูวะ สฺวะ ก่อนที่จะสาธยายสาวิตรีคาถา บางครั้งก็ดีดพิณบรรเลงไปพร้อมกับการสาธยาย

นอกจากนี้ เรื่องสาวิตรีคาถายังมีปรากฏในคัมภีร์สุตตนิบาตว่า

พฺราหฺมโณ เจ ตฺวํ พฺรูสิ
มญฺจ พฺรูสิ อพฺราหฺมณํ
ตํ ตํ สาวิตฺตึ ปุจฺฉามิ
ติปทำ จตุวีสตกฺขรำ. (สุตฺตนิ. ๔๒๑)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)
ถ้าท่านกล่าวว่าตนเป็นพราหมณ์ แต่กล่าวว่าเรามิใช่พราหมณ์ เราขอถามท่านถึงสาวิตรีคาถาที่มีบาท ๓ มีพยางค์ ๒๔.

คัมภีร์อรรถกถาของสุตตนิบาตอธิบายเพิ่มเติมว่า สาวิตรีคาถาที่พระพุทธเจ้า ทรงหมายถึง คือ อริยสาวิตรีคาถาที่มี ๓ บาท แต่ละบาทมี ๘ พยางค์ รวมเป็น ๒๔ พยางค์ เช่นกันอันได้แก่คำว่า พุทฺธํ สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมำ สรณำ คจฺฉามิ สงฺฆำ สรณำ คจฺฉามิ ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

เอตฺถ จ ภควา ปรมตฺถเวทานำ ติณฺณำ ปิฏกานำ อาทิภูตำ ปรมตฺถพฺราหฺมเณหิ สพฺพพุทฺเธหิ ปกาสิตำ อตฺถสมฺปนฺนำ พฺยญฺชนสมฺปนฺนำ พุทฺธสฺส สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมสฺส สรณำ คจฺฉามิ, สงฺฆสฺส สรณำ คจฺฉามีติ อิมำ อริยสาวิตฺตึ สนฺธาย ปุจฺฉติ.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๒/๒๒๖)

อนึ่ง ในที่นี้ พระผู้มีพระภาคตรัสถามหมายเอาสาวิตรีคาถาของพระอริยะนี้ คือ พุทฺธสฺส สรณำ คจฺฉามิ, ธมฺมสฺส สรณำ คจฺฉามิ และ สงฺฆสฺส สรณำ คจฺฉามิ ที่เพียบพร้อมด้วยอรรถและพยัญชนะ ซึ่งเป็นเบื้องแรกของพระไตรปิฎก อันเป็นพระเวทโดยปรมัตถ์ อันพระพุทธเจ้าทุกพระองค์ผู้เป็นพราหมณ์โดยปรมัตถ์ ทรงประกาศไว้]

อคฺคิหุตฺตเสฏฺฐ (ติ)

[อคฺคิหุตฺต + เสฏฺฐ]

มีการบูชาไฟเป็นสิ่งประเสริฐสุด, มีการบูชาไฟเป็นประธาน.

ดู อคฺคิหุตฺตมุข

อคฺคิโหม (ปุ/น)

[อคฺคิ + โหม, หุ (ทานาทหพฺยปฺปทาเนสุ + มนฺ ลบ นฺ พฤทธิ์ อุ เป็น โอ]

การบูชาไฟ (บูชาพระอัคนี).

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิตำ กปฺเปนฺติ เสยฺยถิทำ องฺคำ นิมิตฺตำ อุปฺปาตำ สุปินำ ลกฺขณำ มูสิกจฺฉินฺนำ **อคฺคิโหมำ** ทพฺพิโหมำ ฯเปฯ มิคจกฺกำ อิติ วา อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีวา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณำ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๙)

ปุถุชนเมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญ บางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธา แล้วยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ ทำนายอวัยวะ ทำนายตำหนิ ทำนายโชคลาง ทำนายฝัน ทำนายลักษณะ ทำนายหนูกัดผ้า **บูชาไฟ** เบิกแว่นเวียนเทียน... วิชาว่าด้วยเสียงสัตว์ร้อง.

อคฺคิโหมนฺติ เอวรูเปน ทารุนา เอวํ หุเต อิทำ นาม โหตีติ อคฺคิชุหนำ. (ที.อฏ. ๑/๘๘)

บทว่า **อคฺคิโหมำ** (การบูชาไฟ) ได้แก่ การบูชาไฟ โดยดำริว่า เมื่อใช้ฟืนอย่างนี้ บูชาไฟอย่างนี้ จะมีผลชื่อนี้.

อคฺคิโหมสาลา (ถี)

[อคฺคิโหม + สาลา]

ศาลาบูชาไฟ, โรงบูชาไฟ. ดู อคฺยาคาร

อคฺคุปฏฺฐาก (ปุ)

[อคฺค + อุปฏฺฐาก]

อุปัฏฐากเป็นเลิศ (ผู้เฝ้ารับใช้พระพุทธเจ้าอย่างยอดเยี่ยม), อัครอุปัฏฐาก.

(ก) ภิกษุผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ.

วิปสฺสิสฺส ภิกฺขเว ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อโสโก นาม ภิกฺขุ อุปฏฺฐาโก อโหสิ **อคฺคุปฏฺฐาโก** ฯเปฯ มยฺหำ ภิกฺขเว เอตรหิ อานนฺโท นาม ภิกฺขุ อุปฏฺฐาโก อโหสิ อคฺคุปฏฺฐาโก. (ที. ๒/๖)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย พระผู้มีพระภาควิปัสสีอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า มีภิกษุอโสกะ เป็นอุปัฏฐาก เป็น**ภิกษุผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ**... บัดนี้ เรามีภิกษุอานนท์ เป็นอุปัฏฐาก เป็น**ภิกษุผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ** (เป็นภิกษุผู้เลิศในการอุปัฏฐาก).

(ข) อุบาสกผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ.

ตปุสฺสภลฺลิกา นาม

อเหสุำ **อคฺคุปฏฺฐกา**

สิริมา โกณา อุปฏฺฐิกา

ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน. (พุทฺธวำ. ๓๒๓)

ตปุสสะและภัลลิกอุบาสก เป็น**อุบาสกผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ** (ผู้เลิศในการอุปัฏฐาก) สิริมาและโสณาอุบาสิกา เป็นอุบาสิกาผู้เลิศในการอุปัฏฐากของพระมหามุนีพระนามว่าทีปังกร.

อคฺคุปฏฺฐากุปาสก (ปุ)

[อคฺคุปฏฺฐาก + อุปาสก.

ถี. อคฺคุปฏฺฐากุปาสิกา]

(ก) (ปุ) อุบาสกผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ.

(ข) (ถี) อุบาสิกาผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ.

จิตฺโต หตฺถาฬวโก จ

อคฺคุปฏฺฐากุปาสกา

นนฺทมาตา จ อุตฺตรา

อคฺคุปฏฺฐิกุปาสิกา. (พุทฺธวำ. ๓๘๑)

จิตตคหบดีและหัตถกคหบดีอุบาสก ชาวเมืองอาฬวี จักเป็น**อุบาสกผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ** นันทมารดาและอุตตราอุบาสิกา จักเป็น**อุบาสิกาผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ** (อุบาสิกาผู้เลิศในการอุปัฏฐาก).

อคฺคุปฏฺฐายิกา (ถี)

[อคฺค + อุปฏฺฐายิกา]

อุบาสิกาผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ, อัครอุปัฏฐายิกา.

มหาปุริสลกฺขณนฺติ มหาปุริสานำ พุทฺธาทีนำ ลกฺขณทีปกำ ทฺวาทสสหสฺสคนฺถปมาณำ สตฺถำ. ยตฺถ โสพสสหสฺสคาถาปริมาณา พุทฺธมนฺตา นาม อเหสุ, เยสำ วเสน อิมินา ลกฺขเณน สมนฺนาคตา พุทฺธา นาม โหนฺติ, อิมินา ปจฺเจกพุทฺธา, อิมินา เทฺว อคฺคสาวกา, อสีติ มหาสาวกา พุทฺธมาตา, พุทฺธปิตา, อคฺคุปฏฺฐาโก, **อคฺคุปฏฺฐายิกา**, ราชา จกฺกวตฺตีติ อยำ วิเสโส ปญฺญายติ. (ที.อฏ. ๑/๒๒)

บทว่า **มหาปุริสลกฺขณำ** (ลักษณะของมหาบุรุษ) ได้แก่ ศาสตร์อันมีปริมาณคัมภีร์ถึง ๑๒,๐๐๐ ที่แสดงลักษณะของมหาบุรุษ มีพระพุทธเจ้าเป็นต้น ที่ชื่อว่าเป็นพุทธมนต์ ซึ่งมีปริมาณบทคาถา ถึง ๑๖,๐๐๐ มีปรากฏข้อแตกต่างกันดังนี้ คือ ผู้ประกอบด้วยลักษณะนี้ ชื่อว่าเป็นพระพุทธเจ้า เป็นพระปัจเจกพุทธเจ้า เป็นพระอัครสาวกทั้ง ๒ เป็นพระมหาสาวก ๘๐ เป็นพุทธมารดา เป็นพุทธบิดา เป็นอัครอุปฐาก เป็น**อัครอุปัฏฐายิกา** เป็นพระราชา เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ.

ดู อคฺคอุปฏฺฐายิกา

อคฺคุปฏฺฐิกา (ถี)

[อคฺค + อุปฏฺฐิกา]

อุบาสิกาผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ, อัครอุปัฏฐายิกา.

โสโณ จ อุปโสโณ จ
อเหสุ อคฺคุปฏฺฐกา
นนฺทา เจว สิรีมา จ
อเหสุ **อคฺคุปฏฺฐิกา**. (พุทฺธวำ. ๓๒๖)

โสณะและอุปโสณอุบาสก เป็นอุบาสกผู้ถวายความบำรุงเป็นเลิศ นันทาและสิริมาอุบาสิกาเป็น**อุบาสิกาผู้อุปัฏฐากเป็นเลิศ**.

อคฺโคทก (น)

[อคฺค + อุทก] น้ำที่รับครั้งแรก.

(ภควา) วิครหิตฺวา ฯเปฯ ธมฺมึ กถำ กตฺวา ภิกฺขู อามนฺเตสิ โก ภิกฺขเว อรหติ อคฺคาสนำ **อคฺโคทกำ** อคฺคปิณฺฑนฺติ. (วิ. ๔/๓๐๙)

พระผู้มีพระภาค ครั้นทรงตำหนิแล้ว... ทรงแสดงธรรมีกถา แล้วรับสั่งกับภิกษุทั้งหลายว่า ภิกษุทั้งหลาย ใครควรได้อาสนะต้น **น้ำที่รับครั้งแรก** ก้อนข้าวที่รับครั้งแรก.

อคฺโคทกนฺติ ทกฺขิโณทกำ. (วิ.อฏ. ๔/๕๔)

บทว่า **อคฺโคทกำ** (น้ำที่รับครั้งแรก) ได้แก่ (น้ำ) ทักษิโณทก.

[คัมภีร์สารัตถทีปนี เล่ม ๓ ข้อ ๓๑๐-๑๑ กล่าวว่า ทกฺขิโณทกนฺติ อคฺคโต อุปนียมานำ ทกฺขิโณทกำ (บทว่า ทกฺขิโณทกำ คือ น้ำที่ทายกหลั่งก่อน (ถวาย) ชื่อว่า ทักขิโณทก) หมายความว่า ภิกษุเป็นเจ้าของไทยธรรม เพราะได้รับน้ำทักษิโณทก

การหลั่งน้ำทักษิโณทกนี้ เป็นธรรมเนียมในการให้ทานอย่างหนึ่งของชาวอินเดีย ซึ่งมีความหมายว่า น้ำจากหม้อหรือคนโฑนี้ไหลออกจากหม้อนี้แล้ว ย่อมไม่ไหลกลับ ฉันใด ทานที่ให้แล้วก็เหมือนกัน เป็นทานที่ให้ขาด ไม่รับคืนฉันนั้น คัมภีร์วิมติวิโนทนี ๒/๒๖๓) กล่าวว่า ปจฺฉำ อุทกำ ปาเตตฺวา ปจฺฉา เทนฺติ (หลั่งน้ำก่อนแล้วให้ภายหลัง) ข้อนี้แสดงว่า

ผู้ให้ทานมักเทน้ำออกจากหม้อหรือคนโฑก่อน แล้วค่อยให้ภายหลัง]

โส นูนาหํ อิโต คนฺตฺวา
รญฺโญ มุตฺโต นิเวสนา
อคฺโคทกานิ ปิสฺสามิ
ยูถสฺส ปุรโต วชํ. (ชา. ๑/๑๗๗)

(เสียงเนื้อว่า) เรานั้น คงจักพ้นจากพระราชนิเวศน์ไปจากที่นี้แล้ว เดินนำหน้าฝูง ดื่ม**น้ำที่รับครั้งแรก** แน่นอน

อคฺโคทกานีติ อคฺคอุทกานิ อญฺเญหิ มิเคหิ ปฐมตรํ อปีตานิ อนุจฺฉิฏฺโฐทกานิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๑๑)

บทว่า **อคฺโคทกานิ** (น้ำที่รับครั้งแรก) ความว่า เมื่อไรหนอแล เราจักนำหน้าฝูงไปดื่ม**น้ำที่รับครั้งแรก** คือ น้ำอันไม่เป็นเดนซึ่งเนื้ออื่นๆ ยังไม่เคยดื่มมาก่อน.

อคฺโคภาส (ปุ)

[อคฺคิ + โอภาส] แสงสว่างแห่งไฟ, แสงไฟ.

จตฺตาโรเม ภิกฺขเว โอภาสา. กตเม จตฺตาโร? จนฺโทภาโส, สูริโยภาโส, **อคฺโคภาโส**, ปญฺโญภาโส อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร โอภาสา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ จตุนฺนํ โอภาสานํ ยทิทํ ปญฺโญภาโสติ. (อ. ๑/๔๕๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างเป็นไฉน คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ **แสงสว่างแห่งไฟ** แสงสว่างแห่งปัญญา ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่างนี้แล บรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

อคฺฆ® (ปุ)

[อคฺฆ (มูลฺเย) + อ. (สํ.อรฺฆ)]

(๑) ราคา, ค่า, มูลค่า.

อนาปตฺติ **อคฺฆํ** ปุจฺฉติ, กปฺปิยการกสฺส อาจิกฺขติ, อิทํ อมฺหากํ อตฺถิ, อมฺหากญฺจ อิมินา จ อิมินา จ อตฺโถติ ภณติ, อุมฺมตฺตกสฺส, อาทิกมฺมิกสฺส. (วิ. ๒/๓๕๑)

ภิกษุต่อไปนี้ไม่ต้องอาบัติ คือ ภิกษุถาม**ราคา** ภิกษุบอกกัปปิยการก ภิกษุกล่าวว่า เรามีของนี้ แต่เราต้องการของนี้และนี้. ภิกษุวิกลจริต ภิกษุต้นบัญญัติ.

อคฺฆํ ปุจฺฉตีติ อยํ ตว ปตฺโต กึ อคฺฆตีติ ปุจฺฉติ. (วิ.อฏ. ๒/๒๘๐)

สองบทว่า **อคฺฆํ ปุจฺฉติ** (ถามราคา) ได้แก่ ย่อมถามว่า บาตรของท่านใบนี้ ราคาเท่าไร.

วตฺถุ กาลญฺจ เทสญฺจ
อคฺฆํ ปริโภคปญฺจมํ
ตุลยิตฺวา ปญฺจ จานานิ
ธาเรยฺยตฺถํ วิจกฺขโณ. (วิ.อฏ. ๑/๓๒๙)

พระวินัยธรผู้ฉลาด พึงสอบสวนฐานะ ๕ คือ วัตถุ เวลา สถานที่ **ราคา** และการใช้สอยเป็นที่ ๕ แล้วพึงทรงคดีไว้.

[การวินิจฉัยในทุติยปาราชิกสิกขาบทนี้ พระวินัยธรจะต้องพิจารณาเวลาที่ขโมย สถานที่ขโมย และราคาลดลงหรือไม่ลดลงอีกด้วย

กล่าวคือ ควรปรับอาบัติตามราคาในเวลาที่ขโมย ไม่ควรปรับตามราคาที่ลดลงหรือเพิ่มขึ้นในเวลาก่อนหรือหลังการขโมย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาลดลงเมื่อหาได้ง่าย และมีราคาเพิ่มขึ้นเมื่อหายาก นอกจากนั้น พึงพิจารณาถึงสถานที่ขโมยอีกด้วย เพราะสิ่งของทั่วไปมักมีราคาน้อยในแหล่งผลิต แต่มีราคาเพิ่มขึ้นในสถานที่อื่น อนึ่ง พึงพิจารณาการใช้สอยอีกด้วย เพราะราคาของสิ่งของมักลดลงตามวันเวลาที่ล่วงไป อีกทั้งยังลดลงด้วยการเปลี่ยนภาชนะ เช่น น้ำมันที่เปลี่ยนจากหม้อหนึ่งไปอีกหม้อหนึ่ง ย่อมมีราคาลดลงตามปกติ]

ยาว กาสิชนปโท
สุงฺโก เม ตฺถโก อหุ
ตำ กตฺวา เนคโม **อคฺฆำ**
อฑฺเฒนคฺฆำ จเปสิ มำ. (เถรี. ๓๘๑)

(พระอัฑฒกาสีเถรีกล่าวว่า)
ค่าตัวของเรามีประมาณเท่าส่วยในกาสีชนบท ชาวนิคมกำหนด**ราคา**แคว้นกาสีนั้นไว้แล้ว จึงตั้งราคาเราไว้ครึ่งหนึ่ง.

เตน วุตฺตำ:- ตำ กตฺวา เนคโม อคฺฆำ อฑฺเฒนคฺฆำ จเปสิ มนฺติ. ตำ ปญฺจสตมตฺตำ ธนำ อคฺฆำ กตฺวา เนคโม นิคมวาสิชโน อิตฺถิรตนภาเวน อนคฺฆมฺปิ สมานำ อฑฺเฒน อคฺฆำ นิมิตฺตำ อฑฺฒกาสีติ สมญฺญาวเสน มำ จเปสิ ตถา มำ โวหรีติ อตฺโถ.

(เถรี.อฏ. ๓๔)

เพราะเหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **ตำ กตฺวา เนคโม อคฺฆำ อฑฺเฒนคฺฆำ จเปสิ มำ** (ชาวนิคมกำหนดราคาแคว้นกาสีนั้นไว้แล้ว จึงตั้งราคาเราไว้ครึ่งหนึ่ง) ซึ่งมีความว่า ชาวนิคม คือ ชนผู้อยู่ในนิคม ทำทรัพย์ ๕๐๐ นั้น เป็นราคาแล้วตั้งเราแม้เป็นผู้ที่ถูกตีราคาไม่ได้ เพราะเป็นนางแก้ว ให้มีราคาครึ่งหนึ่ง มีสมัญญาว่า อัฑฒกาสี เป็นนิมิต อธิบายว่า เรียกเราอย่างนั้น.

[คำว่า **"เป็นนิมิต"** หมายถึงสัททปวัตตินิมิต คือ เหตุแห่งความเป็นไปของศัพท์บัญญัติ เช่น คจฺฉตีติ โค คำว่า โค ในที่นี้ เป็นศัพท์ที่ถูกบัญญัติขึ้น โดยอาศัยกิริยาการไปเป็นเหตุภายหลัง ไม่ว่าสัตว์นั้น จะยืน เดิน หรือนอน ก็ยังได้ชื่อว่า โค เสมอไป]

(๒) สินจ้าง, ค่าตอบแทน.

เย เกจิ สนฺธานคตา มนุสฺสา
อคฺเฆน อคฺฆำ กยำ หาปยนฺติ
กุเฏน กุฏฺฐำ ธนโลภเหตุ
ฉนฺนำ ยถา วาริจรำ วธาย. (ชา. ๒/๑๙๓)

(มาตลีเทพสารถีกล่าวว่า)
สัตว์นรกบางพวกเคยเป็นมนุษย์ มีตำแหน่งหน้าที่ ให้ลดราคาซื้อลงจาก**ราคา**ขาย ทำการโกงด้วยตาชั่งโกง เพราะโลภในทรัพย์ ปกปิดการโกงไว้เหมือนคนเมื่อจะฆ่าปลา เอาเหยื่อปกปิดเบ็ดไว้.

อคฺเฆน อคฺฆนฺติ ตำ ตำ อคฺฆำ ลญฺชำ คเหตฺวา หตฺถิอสฺสาทีนำ วา ชาตรูปรชตาทีนำ วา เตสำ เตสำ สวิญฺญาณกาวิญฺญาณกานำ อคฺฆำ หาเปนฺติ.

(ชา.อฏ. ๖/๑๔๑)

สองบทว่า **อคฺเฆน อคฺฆํ** (ให้ลดราคาซื้อลงจากราคาขาย) ความว่า รับ**ค่าตอบแทน**นั้นๆ เป็นสินบนแล้วลดราคาทรัพย์ที่มีใจครองมีช้างม้าเป็นต้น และทรัพย์ที่ไม่มีใจครองมีเงินทองเป็นต้นนั้นๆ.

[วาริจรํ มีรูปวิเคราะห์ว่า วาริมฺหิ จรนฺโต วาริจรํ (สัตว์เที่ยวไปในน้ำ) แต่สัตว์เที่ยวไปในน้ำมีหลายชนิด ดังนั้น คำนี้ จึงมีความหมายโดยตรงว่า "ปลา" แม้ปลา จะเป็นสัตว์ที่เที่ยวไปในน้ำเหมือนสัตว์อื่นๆ แต่ก็ได้ชื่อนี้ตามคำเรียกขานที่สืบทอดกันมา การใช้คำในลักษณะนี้เป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่า รุฬฺหีนัย คือ นัยที่ยกขึ้นกล่าวเป็นสำนวน อันเป็นที่ปรากฏของชาวโลก]

(๓) ราคา, ต้นทุน.

อคฺโฆ มูลฺเย จ ปูชเน. (ธาน. ๑๐๔๘)
อคฺฆ ศัพท์มีอรรถ ๒ อย่าง คือ มูล (ราคา หรือทรัพย์ต้นทุน), ปูชนะ (การบูชา).

มูลฺเย มูลธเน. (ธาน.ฏี.).
มูลยะ (ในต้นทุน) คือ ในทรัพย์ที่เป็นต้นทุน.

(๔) ขอบเขต, กำหนด.

เตน หิ ภิกฺขเว สงฺโฆ ตสฺส ภิกฺขุโน ตาสํ อาปตฺตีนํ ยา อาปตฺติ ทสาหปฺปฏิจฺฉนฺนา ตสฺสา **อคฺเฆน** สโมธานปริวาสํ เทตุ. (วิ. ๔/๑๓๔)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ถ้าเช่นนั้น บรรดาอาบัติเหล่านั้น อาบัติใด ปิดไว้ ๑๐ วัน สงฆ์จงให้สโมธานปริวาส ตาม**ขอบเขต** เพื่ออาบัตินั้นแก่ภิกษุนั้น.

อคฺเฆนาติ ปริจฺเฉเทน อคฺฆสทฺโท ปริจฺเฉทตฺถวาจโก. (ปาจิตฺ. โย ๒๒๐)

บทว่า **อคฺเฆน** แปลว่า ด้วยขอบเขต. อคฺฆ ศัพท์แสดงความหมายว่า ขอบเขต.

ดู อคฺฆสโมธาน

[อคฺฆ มักใช้ในความหมายว่า ราคา แต่ในที่นี้แปลว่า ขอบเขต คือ จำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด ดังคัมภีร์อรรถกถากังขาวิตรณีอธิบายว่า อคฺเฆน ตาสํ รตฺติปริจฺเฉทวเสน (ตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น)]

(๕) ควรค่า.

ตตฺร ปวิสิตฺวา **ราชคฺฆํ** ภณฺฑํ ปญฺจมาสกํ วา อติเรกปญฺจมาสกํ วา อคฺฆนกํ เถยฺยจิตฺโต อามสติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ผนฺทาเปติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. ปฐมํ ปาทํ สุงฺกฆาตํ อติกฺกาเมติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. ทุติยํ ปาทํ อติกฺกาเมติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. (วิ. ๑/๖๔)

(สี. ส. ต่างกัน)

ภิกษุเข้าไปที่ด่านภาษีนั้น มีไถยจิตจับต้องทรัพย์อัน**ควรค่า**แก่พระราชา (ทรัพย์ที่ควรเสียภาษี) มีราคา ๕ มาสกหรือเกินกว่า ๕ มาสกต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหวต้องอาบัติถุลลัจจัย ย่างเท้าที่ ๑ เลยด่านภาษีไป ต้องอาบัติถุลลัจจัย ย่างเท้าที่ ๒ เลยด่านภาษีไปต้องอาบัติปาราชิก.

ดู ราชคฺค

[ประโยคว่า **อาปตฺติ ปาราชิกสฺส** มีลักษณะการแปลเป็น ๓ นัย คือ

๑. อาบัติที่ชื่อว่าปาราชิก ย่อมมีแก่ภิกษุนั้น (คำว่า ปาราชิกสฺส ตัดบทเป็น ปาราชิกา + อสฺส โดย อสฺส เป็นวิเสสนะของ ภิกฺขุโน และเพิ่มปาฐเสสะว่า โหติ)

๒. อาบัติที่ชื่อว่าปาราชิกพึงมี (ในที่นี้คำว่า ปาราชิกสฺส ตัดบทเป็น ปาราชิกา + อสฺส โดย อสฺส เป็นบทอาขยาต มาจาก อส ธาตุ + อ ปัจจัย + เอยฺย วิภัตติ)

๓. การถึงการต้องอาบัติปาราชิกย่อมมี (คำว่า ปาราชิกสฺส ลงฉัฏฐีวิภัตติ เป็นกรรมของ อาปตฺติ ที่เป็นภาวสาธนะ แปลว่า การถึงการต้อง และเพิ่มปาฐเสสะว่า โหติ)

อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส เป็นต้น ก็มีนัยเดียวกัน

ในบรรดานัยทั้ง ๓ นี้ ตามนัยแรกและนัยที่ ๒ คำว่า **อาปตฺติ** แปลทับศัพท์ว่า อาบัติ จัดเป็นชาติศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงประเภทเดียวกัน ดังคำว่า รุกฺโข (ต้นไม้) โอทนำ (ข้าว) ทานำ (โรงทาน) แต่นัยที่ ๓ แปลว่า การถึง จัดเป็นกิริยาศัพท์ คือ ศัพท์ที่แสดงกิริยาอาการ ดังคำว่า ทานำ (การให้) ดังนั้น กิริยาศัพท์ทั้งหมด ต้องแปลออกศัพท์ตามธาตุปัจจัยแน่นอน แต่อาจเป็นกัตตุสาธนะได้บ้าง เช่น ยาจโก (ผู้ขอ)

มีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อรรถกถาพระวินัยและสารัตถทีปนีว่า

อาปตฺติ ปาราชิกสฺสาติ อาปตฺติ ปาราชิกา อสฺส โหตีติ อตฺโถ. อถ วา อาปตฺตีติ อาปชฺชนำ โหติ. ปาราชิกสฺสาติ ปาราชิกธมฺมสฺส. เอส นโย สพฺพตฺถ. (วิ. อฏ. ๑/๒๘๐)

คำว่า **อาปตฺติ ปาราชิกสฺส** หมายความว่า อาบัติที่ชื่อว่าปาราชิกย่อมมี.

อีกอย่างหนึ่ง คำว่า อาปตฺติ แปลว่า การต้อง ย่อมมี คำว่า ปาราชิกสฺส แปลว่า ซึ่งอาบัติชื่อว่าปาราชิก พึงทราบนัยนี้ในบททั้งปวง.

อสฺสาติ อาขฺยาติกปทนฺติ ตสฺส อตฺถำ ทสฺเสนฺโต โหตีติ อาห. คณฺฐิปเทสุ ปน อสฺสาติ ปุคฺคลำ ปรามสิตฺวา โหตีติ วจนเสโส ทสฺสิโตติปิ อตฺถวิกปฺโป ทสฺสิโต, น โส สุนฺทรตโร. ยทิ หิ วจนเสโส อธิปฺเปโต สิยา, โหตีติ วตฺตพฺพำ. เตเนว อญฺญสฺมึ อตฺถวิกปฺเป โหตีติ วจนเสโส กโต.

(สารตฺถ. ๒/๑๐๖)

พระอรรถกถาจารย์ จะแสดงข้อความของบทว่า อสฺส นั้นว่าเป็นบทอาขยาต จึงกล่าวว่า โหติ (ย่อมมี) ส่วนในคัมภีร์คัณฐิบท แสดงการดำริเนื้อความอีกอย่างหนึ่งว่า พระอรรถกถาจารย์แสดงคำที่เหลือว่า คำว่า อสฺส ระบุถึงบุคคล การดำริเนื้อความนั้น ไม่งามนัก เพราะถ้าท่านประสงค์เอาคำที่เหลือก็พึงกล่าวว่า โหติ [ไม่พึงกล่าวว่า อสฺส] ดังนั้น ในการดำริเนื้อความอื่น จึงกระทำคำที่เหลือว่า โหติ]

อคฺม[๒] (น)

[อคฺม (ปูชาย) + อ. ธาน.ฏี. ๔๒๔ (สำ. อรฆ, อรฺฆย)]

ของต้อนรับ, ของอันควรแก่แขก,

ของที่ต้องให้แขก, สิ่งของมีอาหารอาสนะเป็นต้นอันควรแก่ผู้ที่ควรเคารพ.

อาสนำ อุทกำ ปชฺชำ
มธุสากญฺจ พฺรหฺมุโน
อคฺเฆ ภวนฺตำ ปุจฺฉาม
อคฺฆำ กุรุตุ โน ภวำ. (ที. ๒/๑๙๓, ๓๕๐)

(ท่านโควินทพราหมณ์กราบทูลว่า)
ข้าพเจ้าถวาย**ของต้อนรับ**เหล่านี้ คือ อาสนะ น้ำดื่ม น้ำมันทาเท้า และผักต้มมีรสหวาน แด่พระพรหม ขอท่านผู้เจริญจงรับ**ของต้อนรับ**ของข้าพเจ้าเถิด.

[ปุจฺฉามาติ นิมนฺตนวเสน ปุจฺฉาม. (ที.ฏี. ๒/๓๑๘)
กุรุตุ = ปฏิคฺคณฺหาตุ. (ที.อฏ. ๒/๒๕๗ - ๘)]

เอตฺถ **อคฺฆนฺ**ติ อติถิโน อุปนาเมตพฺพำ วุจฺจติ. เตเนว อิทมาสนำ ปญฺญตฺตำ เอตฺถ นิสีทถ อิทำ อุทกำ ปริสุทฺธำ อิโต ปานียำ ปิวถ ปาเท โธวถ อิทำ ปชฺชำ ปาทานำ หิตตฺถาย อภิสงฺขตำ เตลำ อิโต ปาเท มกฺเขถ อิทำ มธุสากนฺติ ฯเปฯ อิเม สพฺเพปิ อคฺฆา พฺรหฺมุโน อตฺถิ. เต อคฺเฆ ภวนฺตำ ปุจฺฉาม. เอวำ ปุจฺฉนฺตานญฺจ อคฺฆำ กุรุตุ โน ภวำ ปฏิคฺคณฺหาตุ โน ภวำ อิทมคฺฆนฺติ วุตฺตำ โหติ.

(ที.อฏ. ๒/๒๕๗ - ๘)

ของที่พึงน้อมไปเพื่อแขก เรียกว่า อคฺฆำ (ของต้อนรับ) ในคาถานั้น มีคำที่ท่านอธิบายไว้ว่า สิ่งของอันควรแก่การต้อนรับแขกนั้นเองว่า นี้ที่นั่งที่ปูไว้แล้ว เชิญนั่งบนที่นั่งนี้ นี้น้ำบริสุทธิ์ เชิญดื่มน้ำ เชิญล้างเท้าจากน้ำนี้ นี้น้ำมันทาเท้าที่เอาน้ำมันมาปรุง เพื่อประโยชน์เกื้อกูลแก่เท้า เชิญทาเท้าด้วยน้ำมันนี้ นี้ผักต้มมีรสหวาน... ของรับแขกทั้งหมดเหล่านี้ มีไว้สำหรับพรหม ข้าพเจ้า ขอถามของรับแขกเหล่านั้นกับผู้เจริญ ท่านผู้เจริญจงกระทำของรับแขกของข้าพเจ้า คือ ท่านผู้เจริญจงรับของรับแขกนี้ของข้าพเจ้าผู้ถามอยู่อย่างนี้.

[คำว่า **มธุสากำ** (ผักต้มมีรสหวาน) เป็น**เอกเทสูปจาระ** สำนวนที่กล่าวถึงบางส่วน แต่มุ่งให้หมายถึงหมู่ (ส่วนรวม) หมายความว่า แม้คำว่า มธุสากำ จะกล่าวถึงผักต้มที่มีรสหวานเพียงอย่างเดียว ก็มุ่งให้หมายถึงอาหารที่มีรสหวานทุกชนิด การใช้สำนวนในลักษณะนี้เหมือนคำว่า ภตฺตำ ภุญฺชติ (ย่อมบริโภคข้าว) ข้าว = บางส่วน, ข้าวและกับข้าว = หมู่ ดังนั้น ในทีฆนิกายฏีกามหาวรรค จึงอธิบายว่า

อคฺฆนฺติ ครุฏฺฐานิยานำ ทาตพฺพำ อาหารำ. มธุสากนฺติ มธุราหารำ. ยำ กิญฺจิ อติถิโน ทาตพฺพำ อาหารำ อุปจารวเสน เอวำ วทติ. เตนาห มธุสากำ ปนาติอาทิ. (ที.ฏี. ๒/๓๑๘)

บทว่า **อคฺฆำ** ได้แก่ อาหารที่พึงให้แก่บุคคลผู้ดำรงอยู่ในฐานะที่ควรเคารพ. บทว่า **มธุสากำ** ได้แก่ อาหารที่มีรสหวาน. โควินทพราหมณ์กล่าวถึงอาหารอย่างใดอย่างหนึ่ง ที่พึงให้แก่แขก (ต้อนรับแขก) อย่างนี้ ด้วยสามารถแห่งอุปจาระ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า มธุสากำ ปน เป็นต้น

มธุร ในบทว่า มธุราหารำ แปลว่า มีความหวาน ลง ร ปัจจัยในความหมายว่า ความหวาน มีรูปวิเคราะห์ว่า มธุ อสฺส อตฺถีติ มธุโร หรือ

มธุ อสฺมึ อตฺถีติ มธุโร (มีความหวาน) หมายถึง รส ดังที่อภิธานัปปทีปิกากล่าวว่า

กสาโว'นิตฺถิยํ ติตฺโต
มธุโร ลวโณ อิเม
อมฺพิโล กฏุโก เจติ
ฉ รสา ตฺพพตี ติสุ. (ธาน. ๑๘๔)

รส ๖ อย่างเหล่านี้ คือ กสาว (รสฝาด) เป็นไปในปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ ติตฺต (รสขม), มธุร (รสหวาน), ลวณ (รสเค็ม), อมฺพิล (รสเปรี้ยว) และ กฏุก (รสเผ็ด) เมื่อเป็นไปในสิ่งที่มีรสนั้น ย่อมเป็นไปในไตรลิงค์]

[บ้านเรามีผักชนิดหนึ่ง เรียกว่า ผักหวาน นำมาปรุงเป็นอาหาร เช่น แกงเลียงผักหวาน พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน ๒๕๔๒ กล่าวว่า ผักหวาน เป็นชื่อไม้ต้น ยอดและดอกอ่อนกินได้, ผักหวานป่า ก็เรียก]

อคฺฆการก (ติ)

[อคฺฆ + การก] ผู้ตั้ง - ประเมิน - ตีราคา.

อตีเต กาสิรฏฺเฐ พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺโต ราชา อโหสิ. ตทา อมฺหากํ โพธิสตฺโต ตสฺส **อคฺฆการโก** อโหสิ. (ชา.อฏ. ๑/๑๔๐) (สี.อิ. ต่างกัน)

ในอดีตกาล มีพระราชาพระนามว่า พรหมทัต อยู่ในพระนครพาราณสีแคว้นกาสี. ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ของพวกเรา ได้เป็นพนักงาน**ตีราคา**ของพระเจ้าพรหมทัตนั้น.

ดู อคฺฆาปนิก

อคฺฆฏฺฐปน (น)

[อคฺค + ฐปน] การตั้ง - ประเมิน - ตีราคา.

เอวํ หิสฺส อโหสิ:-

ปุรโต คจฺฉนฺตา มคฺเค วิสมฏฺฐานํ สมํ กริสฺสนฺติ, อหํ เตหิ คตมคฺเคน คมิสฺสามิ, ปุรโต คเตหิ พลิพทฺเทหิ ปริณตถทฺธติเณ ขาทิเต มม โคณา ปุน อุฏฺฐิตานิ มธุรติณานิ ขาทิสฺสนฺติ, คหิตปณฺณฏฺฐานโต อุฏฺฐิตํ มนุสฺสานํ สูเปยฺยปณฺณํ มธุรํ ภวิสฺสติ, อนุทเก ฐาเน อาวาฏํ ขนิตฺวา เอเต อุทกํ อุปฺปาเทสฺสนฺติ, เตหิ กเตสุ อาวาเฏสุ มยํ อุทกํ ปิวิสฺสาม, **อคฺฆฏฺฐปนํ** นาม มนุสฺสานํ ชีวิตา โวโรปนสทิสํ, อหํ ปจฺฉโต คนฺตฺวา เอเตหิ ฐปิตคฺเฆน ภณฺฑํ วิกฺกิณิสฺสามีติ. (ชา.อฏ. ๑/๑๑๕)

พระโพธิสัตว์นั้น ได้มีความคิดอย่างนี้ว่า คนเหล่านั้นเมื่อไปข้างหน้า จักกระทำที่อันขรุขระในหนทางให้สม่ำเสมอ เราจักเดินไปตามทางที่คนเหล่านั้นไปแล้ว เมื่อโคพลิพัทธ์ซึ่งไปข้างหน้ากินหญ้าแก่และแข็ง โคทั้งหลายของเราจักเคี้ยวกินหญ้าอ่อย ซึ่งงอกขึ้นใหม่ ผักซึ่งใช้ทำแกงของพวกมนุษย์ ซึ่งงอกขึ้นจากที่ที่ถูกเด็ดเอาไปจักเป็นของอ่อย ในที่ที่ไม่มีน้ำ คนเหล่านั้นจักขุดบ่อทำให้น้ำเกิดขึ้น เราจักดื่มน้ำในบ่อที่คนเหล่านั้นขุดไว้ ชื่อว่า **การตั้งราคา**[สินค้า] เป็นเหมือนกับการปลงชีวิตมนุษย์ เราไปข้างหลัง จักขายสินค้าตามราคาที่คนเหล่านี้ตั้งไว้.

ดู ฐปิตคฺฆ

อคฺฆติ (กฺริ/อา)

[อคฺฆ (มูลฺเย) + อ + ติ]

(๑) มีราคา, ควรแก่ราคา, ควรค่า.

เตน โข ปน สมเยน สาคลายํ อายสฺมโต ทพฺหิกสฺส สทฺธิวิหาริโก ภิกฺขุ อนภิรติยา ปีฬิโต อาปณิกสฺส เวจนํ อวหริตฺวา อายสฺมนฺตํ ทพฺหิกํ เอตทโวจ “อสฺสมโณ อหํ ภนฺเต วิพฺภมิสฺสามีติ. กึ ตยา อาวุโส กตนฺติ?

โส ตมตฺถํ อาโรเจสิ. อาหราเปตฺวา อคฺฆาเปสิ. ตํ อคฺฆาเปนฺตํ น ปญฺจมาสเก **อคฺฆติ** “อนาปตฺติ อาวุโส ปาราชิกสฺสาติ. ธมฺมกถํ อกาสิ. โส ภิกฺขุ อภิรมติ. (วิ. ๑/๘๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุสัทธิวิหาริกของท่านพระทัพหิกะ กรุงสาคละ อยากจะสึกจึงไปลักผ้าโพกของชาวร้านตลาดมาแล้ว ได้กล่าวกับท่านพระทัพหิกะว่า กระผมไม่เป็นพระเสียแล้ว จักสึกล่ะ ขอรับ. คุณทำผิดอะไรเล่า.

ท่านได้บอกแจ้งเนื้อความนั้นแล้ว. ท่านพระทัพหิกะให้นำผ้านั้นมาตีราคา. ผ้านั้นอันเขาให้ตีราคาอยู่ **มีราคา**ไม่ถึง ๕ มาสก ท่านพระทัพหิกะกล่าวว่า เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก ได้แสดงธรรมีกถาให้ฟัง. ภิกษุนั้นยินดียิ่ง.

[ภาษาบาลี (หรือภาษามคธ) เป็นภาษาเก่าที่มีไวยากรณ์กำกับ และมีแบบแผนตามกฎไวยากรณ์เหมือนภาษาสันสกฤต คำบาลีโดยทั่วไป จึงมีความหมายและวิธีใช้คำคงเดิมเป็นส่วนใหญ่ แต่มีข้อยกเว้นในบางที่ เช่นคำว่า **อาวุโส** (ผู้มีอายุ, สหาย) เป็นคำทักทายทั่วไปของผู้ที่แก่กว่าและอ่อนกว่าใช้ทักทายกันและกันเพื่อแสดงความ เป็นกันเองในเวลาก่อนสมัยพุทธกาล แต่เมื่อถึงสมัยพุทธกาลแล้ว พระพุทธองค์ได้ตรัสห้ามปัญจวัคคีย์ไม่ให้ทักทายพระองค์อย่างผู้เสมอกันด้วยคำนี้ ภายหลังพุทธกาล เป็นต้นมา คำนี้จึงเปลี่ยนเป็นคำทักทายของภิกษุผู้แก่กว่า ใช้ทักทายภิกษุผู้อ่อนกว่า ดังข้อความในมหาปรินิพพานสูตรว่า

ยถา โข ปนานนฺท เอตรหิ ภิกฺขู อญฺญมญฺญํ อาวุโสวาเทน สมุทาจรนฺติ, น โข มมจฺจเยน เอวํ สมุทาจริตพฺพํ. เถรตเรน อานนฺท ภิกฺขุนา นวกตโร ภิกฺขุ นาเมน วา โคตฺเตน วา อาวุโสวาเทน วา สมุทาจริตพฺโพ. นวกตเรน ภิกฺขุนา เถรตโร ภิกฺขุ ภนฺเตติ วา อายสฺมาติ วา สมุทาจริตพฺโพ (ที. ๑๐/๒๑๖)

ดูก่อนอานนท์ เมื่อเราล่วงไปแล้ว พวกภิกษุไม่ควรเรียกกันเหมือนที่ยังเรียกกันและกันด้วยคำว่า **อาวุโส** ในบัดนี้ ดูก่อนอานนท์ ภิกษุแก่กว่า พึงเรียกภิกษุผู้อ่อนกว่า โดยชื่อหรือโคตร หรือโดยคำว่า **อาวุโส** แต่ภิกษุผู้อ่อนกว่าพึงเรียกภิกษุผู้แก่กว่าว่า **ภนฺเต** (ท่านผู้เจริญ) หรือ **อายสฺมา** (ผู้มีอายุ)]

(๒) ย่อมถึง, ถึงค่า, เสมอกัน.

อญฺญถา โภ โคตม พฺราหฺมณานํ เตวิชฺโช, อญฺญถา จ ปน อริยสฺส วินเย เตวิชฺโช โหติ. อิมสฺส จ ปน โภ โคตม อริยสฺส วินเย เตวิชฺชสฺส พฺราหฺมณานํ เตวิชฺโช กลํ **นาคฺฆติ** โสฬสึ.

(อ. ๑/๑๖๖)

ติกัณณพราหมณ์กราบทูลว่า ข้าแต่ท่านพระโคดม ผู้ได้วิชชา ๓ ของพวกพราหมณ์ เป็น

อย่างหนึ่ง ส่วนผู้ได้วิชชา ๓ ในอริยวินัย เป็นอีกนัยหนึ่ง ข้าแต่ท่านพระโคดม ก็ผู้ได้วิชชา ๓ ของพวกพราหมณ์ ย่อมไม่**ถึงค่า**เสี้ยวที่ ๑๖ ของผู้ได้วิชชา ๓ ในอริยวินัยนี้.

นาคฺฆตีติ น ปาปุณาติ. (อ.อฏ. ๒/๑๔๙) บทว่า **นาคฺฆติ** คือ ย่อมไม่ถึง.

[เหตุที่ชาวมคธนิยมเปรียบเศษหนึ่งส่วนสิบหกนั้น สันนิษฐานว่า เพราะดวงจันทร์มีคุณลักษณะที่เป็นองค์ประกอบ ๑๖ ส่วน ดวงอาทิตย์มีคุณลักษณะ ๑๒ ส่วน ไฟมีคุณลักษณะ ๑๐ ส่วน ดังนั้น จึงนิยมเปรียบส่วนที่มากที่สุดในดวงจันทร์ พจนานุกรมสันสกฤตชื่อวาจัสปัตยะ (เล่ม ๓ หน้า ๑๗๘๔) แสดงส่วนประกอบ ๑๖ ส่วนของดวงจันทร์ว่า

อมตา มานทา ปูชา
ตุฏฺจยติธิติ ปุฏฺจิยา
สสินี จนฺทิกา กนฺติ
ชุติ สิรี ปีติรงฺคทา
ปุณฺณา ปุณฺณามตา กาม-
ทายินี สรชา กลา.

ส่วน[ที่เป็นองค์คุณ]ของดวงจันทร์ คือ ไม่ตาย, ให้ความอหังการ, ควรบูชา, น่ายินดี, เป็นที่พำนักแห่งเทพมารดาพระนามว่าปุฏฺจิ, มีรอยกระต่าย, มีแสงจันทร์, น่ารักใคร่, มีรัศมี, มีศรี, น่าปลื้มใจ, ชำระอวัยวะร่างกาย, เต็มเปี่ยม, มีน้ำอมฤตเต็ม, ให้สิ่งที่น่าปรารถนา และเกิดในสวรรค์.

ข้อความในต้นฉบับสันสกฤต มีดังนี้

อมฤตา มานทา ปูษา
ตุษฏิะ ปุษโฏรติรฺธฤติะ
ศศินี จนฺทฺริกา กานฺติรฺ
โชฺยตฺสฺนา ศฺรีะ ปฺรีติรงฺคทา
ปูรฺณา ปูรฺณามฤตา กาม-
ทายินฺยะ สรชาะ กลาะ]

อคฺฆนก (ติ)

[อคฺฆ + ยุ + ก ปัจจัยในสกัตถตัทธิต]
ควรค่า, มีราคา, มีค่า.

ตตฺร ปวิสิตฺวา ราชคฺฆํ ภณฺฑํ ปณฺจมาสกํ วา อติเรกปณฺจมาสกํ วา **อคฺฆนกํ** เถยฺยจิตฺโต อามสติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. ผนฺทาเปติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. ปฺจมํ ปาทํ สุงฺกฆาตํ อติกฺกาเมติ, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺส. ทุติยํ ปาทํ อติกฺกาเมติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. (วิ. ๑/๖๔)

(สี. ส. ต่างกัน)

ภิกษุเข้าไปที่ด่านภาษีนั้น มีไถยจิต (มีจิตคิดจะลัก) จับต้องทรัพย์อันควรค่าแก่พระราชา (ทรัพย์ที่ควรเสียภาษี) **มีราคา** ๕ มาสก หรือเกินกว่า ๕ มาสก ต้องอาบัติทุกกฏ ทำให้ไหว ต้องอาบัติถุลลัจจัย ย่างเท้าที่ ๑ เลยด่านภาษีไป ต้องอาบัติถุลลัจจัย ย่างเท้าที่ ๒ เลยด่านภาษีไป ต้องอาบัติปาราชิก.

[เถยฺย = เถโนติ โจโร, เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ, อวหรณจิตฺตสฺเสตํ นามํ (ขโมย ชื่อว่า เถนะ, ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ. คำนี้เป็นชื่อของจิตอันเป็นเหตุลัก (ไถยจิต)

เถน = เถน ธาตุ (โจริเย = ความเป็นแห่งขโมย) + อ ปัจจัยในกัตตุสาธนะ มีรูปวิเคราะห์ว่า เถเนตีติ เถโน (บุคคลผู้ขโมย ชื่อว่า เถนะ) หมายถึง โจร

เถยฺย มาจาก เถน ศัพท์ + ณฺย ปัจจัยในภาวตัทธิต มีรูปวิเคราะห์ว่า เถนสฺส ภาโว เถยฺยํ (ความเป็นแห่งขโมย ชื่อว่า เถยยะ) หมายถึง จิตอันเป็นเหตุลัก คือ จิตที่คิดจะลักนั่นเอง

กระแสจิตที่คิดจะลักเกิดขึ้นอย่างต่อเนื่อง ไม่ใช่เกิดขึ้นด้วยจิตดวงเดียวหรือวิถีจิตเดียว กล่าวคือในการถือเอาของที่เจ้าของไม่ได้ให้ อาจถือเอาด้วยกระแสจิตหลายอย่าง คือ

วิสสาสคาหะ (การถือเอาด้วยความสนิทสนม) ตาวกาลิกคาหะ (การถือเอาชั่วคราว) และอาทิคาหะ (การถือเอาก่อนแล้วบอกทีหลัง) แต่การถือเอาที่กล่าวไว้ในสิกขาบทนี้ เป็นเถยยสังขาตะคือกระแสจิตที่คิดจะลัก

ค่าเงินในสมัยพุทธกาลแบ่งออกเป็น ๓ อย่าง คือ ๑.มาสก = เศษหนึ่งส่วน ๕ ของบาท. ๒. บาท = เศษหนึ่งส่วน ๔ ของกหาปณะ. ๓.กหาปณะ = ๔ บาท หรือ ๒๐ มาสก

ในสมัยพุทธกาลมีกหาปณะที่ทำด้วยทองบ้าง เงินบ้าง ทองแดงบ้าง หรือทองและเงินที่ผสมทองแดงบ้าง แต่กหาปณะที่เป็นค่าเงินในปาราชิกสิกขาบทที่ ๒ ท่านกล่าวว่า **โปราณกสฺส กหาปณสฺส** (กหาปณะที่มีมาก่อน) ซึ่งมีชื่อเรียกในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า **นีลกหาปณะ** คือ กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ (นีล = น + เอลา, นตฺถิ เอลา อสฺสาติ นีลํ แปลง เอ เป็น อี) หมายถึง กหาปณะ ๒ ประเภท คือ

๑. กหาปณะที่เป็นทองล้วน ๒๐ มาสก (๑ บาทหรือ ๕ มาสกเท่ากับทอง ๑ บาท)

๒. กหาปณะที่ผสมทอง ๑ ส่วน เงิน ๑ ส่วน และทองแดง ๒ ส่วน โดยประกอบด้วยทอง ๕ มาสก เงิน ๕ มาสก และทองแดง ๑๐ มาสก (๑ บาทหรือ ๕ มาสกเท่ากับทองหนักเท่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐

มติแรกกล่าวไว้ในคัมภีร์วิมติวิโนทนีฎีกา ส่วนมติหลังปรากฏในคัมภีร์ฎีกาอุตตรวินิจฉัย ดังมีข้อความว่า

โปราณสตฺถานุรูปํ อุปฺปาทิโต วีสติมาสปฺปมาณอุตฺตมสุวณฺณคฺฆนโก ลกฺขณสมฺปนฺโน นีลกหาปโณติ เวทิตพฺโพ. รุทฺรทาเมน นาม เกนจิ อุปฺปาทิโต รุทฺรทามโก. โส กิร นีลกหาปณสฺส ติภาคํ อคฺฆติ. ยสฺมึ ปน เทเส นีลกหาปณา น สนฺติ, ตตฺถาปิ กาพกวิรหิตสฺส นิทฺธนฺตสุวณฺณสฺส ปญฺจมาสคฺฆนเกน ภณฺฑน ปาทปริจฺเฉโท กาตพฺโพ. (วิมติ. ๑/๓๒๐)

กหาปณะที่ถึงพร้อมด้วยลักษณะ ควรค่าทองคำบริสุทธิ์หนัก ๒๐ มาสกที่ทำให้เกิดขึ้นตามสมควรแก่คัมภีร์ที่มีมาก่อน พึงทราบว่าเป็นนีลกหาปณะ

กหาปณะที่บุคคลใดบุคคลหนึ่งชื่อว่ารุทรทามะทำให้เกิดขึ้น ชื่อว่า รุทรทามกะ ดังได้สดับมาว่า กหาปณะชื่อรุทรทามกะนั้น ควรค่าสามส่วนของนีลกหาปณะ. แต่ในสถานที่ใดไม่มีนีลกหาปณะ แม้ในสถานที่นั้นพึงทำการ

กำหนดบาทด้วยสิ่งของที่ควรค่า ๕ มาสก ของทองคำบริสุทธิ์ที่หลอมแล้ว.

ตตฺเถว หิ โปราณสตฺถวิหิตํ ลกฺขณํ ทิสฺสติ. กถํ. ปญฺจ มาสา สุวณฺณสฺส. ตถา รชตสฺส, ทส มาสา ตมฺพสฺสาติ เอเต วีสติ มาเส มิสฺเสตฺวา พนฺธนตฺถาย วีหิมตฺตํ โลหํ ปกฺขิปิตฺวา อกฺขรานิ จ หตฺถิอาทีนมญฺญตรญฺจ รูปํ ทสฺเสตฺวา กโต นิทฺโทสตฺตา นีลกหาปโณ นาม โหตีติ.

(อุตฺตร.ฏี. ๓๖๓)

กล่าวโดยพิสดารว่า ลักษณะที่ทำตามคัมภีร์ที่มีมาก่อน พบในนีลกหาปณะนั้นนั่นแหละ กล่าวคือทองมี ๕ มาสก เงินมี ๕ มาสกเช่นกัน ทองแดงมี ๑๐ มาสก จึงผสมทอง เงิน และทองแดง ๒๐ มาสกเหล่านี้ ใส่โลหะเพียงเมล็ดข้าวเปลือกเพื่อให้เกาะกุมรวมกัน ทำขึ้นให้ปรากฏอักขระ และรูปช้างเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่ง ชื่อว่านีลกหาปณะ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่มีโทษ

คัมภีร์อุตตรวินิจฉยฏีกา (หน้า ๓๖๓) กล่าวว่ามติที่สองเป็นมติที่พระเถระชาวสิงหลยอมรับว่าเป็นแก่นสาร และประพันธ์คาถาสรุปความในมติที่สองว่า

เหมรชตตมฺเพหิ
สตฺเถ นิทฺทิฏฺฐลกฺขณํ
อหาเปตฺวา กโต วีส-
มาโส นีลกหาปโณ.

นีลกหาปณะมี ๒๐ มาสก กระทำขึ้นด้วยทอง เงิน และทองแดง ตามลักษณะที่แสดงไว้ในคัมภีร์.

เหมปาทํ สชฺฌุปาทํ
ตมฺพปาทฺวยํ หิ โส
มิสฺเสตฺวา รูปมปฺเปตฺวา
กาตุ สตฺเถสุ ทสฺสิโต.

นีลกหาปณะนั้น แสดงไว้ในคัมภีร์ทั้งหลาย เพื่อผสมทอง ๑ บาท เงิน ๑ บาท และ ทองแดง ๒ บาทสร้างเป็นรูปขึ้น

เอลาติ วุจฺจเต โทโส
นิทฺโทสตฺตา ตถีริโต
ตสฺส ปาโท สุวณฺณสฺส
วีสวีหคฺฆโน มโต.

โทษชื่อว่า เอลา กหาปณะเรียกอย่างนั้น[ว่านีลกหาปณะ]เพราะไม่มีโทษ บาทหนึ่งของกหาปณะนั้น พึงทราบว่า ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด.

ยสฺมึ ปน ปเทเส โส
น วตฺตติ กหาปโณ
วีสโสวณฺณวีหคฺฆํ
ตปฺปาทคฺฆนฺติ เวทิยํ.

แต่ในสถานที่ใด ไม่มีกหาปณะนั้น พึงทราบของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ดว่าควรค่าบาทหนึ่งของกหาปณะนั้น.

วีสโสวณฺณวีหคฺฆํ
เถเนนฺตา ภิกฺขโว ตโต
จวนฺติ สามญฺญคุณา
อิจฺจาหุ วินยญฺญุโน.

ผู้รู้วินัยทั้งหลาย กล่าวว่า ภิกษุผู้ขโมยสิ่งของที่ควรค่าเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด

ย่อมเคลื่อนจากคุณความเป็นสมณะ เพราะการขโมยนั้น.

การกล่าวว่า ๑ บาทหรือ ๕ มาสกมีราคาเทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด นับจากหน่วยมาตราชั่ง ดังนี้

๔ วีหิ (เมล็ดข้าวเปลือก)
= ๑ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู)

๒ คุญชะ (เมล็ดมะกล่ำตาหนู)
= ๑ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส)

๕ มาสก (เมล็ดถั่วราชมาส)
= ๑ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่ของสิ่งของ หรือคาถาเป็นต้น

๔ บาท (เศษหนึ่งส่วนสี่)
= ๑ กหาปณะ (เงินตรา)

มาตราชั่ง ๑ บาท หรือ ๕ มาสก เทียบได้กับเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ด เมื่อผสมทอง เงิน และทองแดงแล้ว ก็ทำให้มีราคาเทียบกับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด โดยเหตุที่ผสมทองเป็นต้น จึงไม่มีราคาเท่ากับเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๔๐ เม็ด ดังข้อความในคัมภีร์สังขยาปกาสกะ (คาถา ๖๖ - ๘) ว่า

จตฺตาโร วีหโย คุญฺชา
เทฺว คุญฺชา มาสโก ภเว
วีสติมาสโก นีล-
กหาปโณ ปมาณโต.

๔ วีหิ เป็น ๑ คุญชะ, ๒ คุญชะเป็น ๑ มาสก นีลกหาปณะ (กหาปณะที่บริสุทธิ์ไม่มีโทษ) มี ๒๐ มาสกโดยจำนวน.

ตสฺเสกสฺส จตุตฺถโส
ปาโท โส ปญฺจมาสโก
โส จ วีหิปมาเณน
ตาลีสวีหิมตฺตโก.

ส่วนที่ ๔ ของกหาปณะหนึ่ง ชื่อว่า บาท. บาทนั้นมี ๕ มาสก และบาทนั้นมีเพียงเมล็ดข้าวเปลือก ๔๐ เม็ดตามจำนวนข้าวเปลือก.

เหมาทีหิ มิสฺเสเวโส
อคฺฆาเปตฺวาน สพฺพตฺถ
คณฺเหยฺย เหมภาเวน
วีสติวีหิมตฺตกํ.

บาทนั้นที่ผสมทองเป็นต้น ตีราคาแล้ว ในทุกแห่ง พึงถือเอาเพียงเมล็ดข้าวเปลือกทองคำ ๒๐ เม็ด]

อคฺฆนกภาว (ปุ)

[อคฺฆนก + ภาว]

ความที่แห่ง...มีราคา, ความเป็นของควรค่า.

อสฺสวาณิโช ราชานํ วนฺทิตฺวา อาห เทว ปญฺจนฺนํ อสฺสสตานํ เอกํ ตณฺฑุลนาฬึ **อคฺฆนกภาวํ** ชานาม, สา ปน ตณฺฑุลนาฬิ กึ อคฺฆตีติ อคฺฆาปนิกํ ปุจฺฉถ เทวาติ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๔๑)

พ่อค้าม้าถวายบังคมพระราชาแล้วทูลถามว่า ข้าแต่สมมติเทพ ข้าพระองค์ย่อมรู้**ความที่แห่งม้า ๕๐๐ ตัวมีราคา**เท่าข้าวสารหนึ่งทะนาน แต่ข้าวสารหนึ่งทะนานนี้มีราคา เท่าไร ข้าแต่สมมติเทพ ขอพระองค์ได้โปรดถามพนักงานตีราคา พระเจ้าข้า.

อคฺฆนิก (ติ)

[อคฺคฆน + ณิก]

ควรค่า, มีราคา.

เตน หิ เอวรูปํ ทาริกํ ปริเยสิตุํ อฏฺฐ ชนา คจฺฉนฺตูติ พหุๆ ธนํ ทตฺวา “อาคตกาเล โว กตฺตพฺพํ ชานิสฺสาม, คจฺฉถ, เอวรูปํ ทาริกํ ปริเยสถ, (ตุมฺเหหิ) ทิฏฺฐกาเล จ อิมํ ปิลนฺธนํ ทเทยฺยาถาติ สตสหสฺส**คฺฆนิกํ** สุวณฺณมาลํ ทตฺวา อุยฺโยเชสุ. (ธมฺม.อฏ. ๑/๒๔๕)

มารดาบิดา (ของปุณณวัฑฒนกุมาร) กล่าวว่า ถ้ากระนั้น ชน (พราหมณ์) ๘ คน จงไปแสวงหาเด็กหญิงเห็นปานนี้ ดังนี้ แล้วให้ทรัพย์ เป็นอันมาก สั่งว่า ก็ในเวลาที่พวกท่านกลับ พวกข้าพเจ้าจักรู้สิ่งที่ควรทำแก่พวกท่าน, พวกท่านไปเถิด, แสวงหาเด็กหญิงแม้เห็นปานนั้น, และในเวลาที่(พวกท่าน)พบแล้ว พึงประดับพวงมาลัยทองคำนี้ ดังนี้ แล้วมอบมาลัยทองคำ อัน**มีราคา**แสนหนึ่ง ส่งไปแล้ว.

อคฺฆผสฺสวณฺณเภท (ปุ)

[อคฺฆ + ผสฺส + วณฺณ + เภท]

การทำลายราคา ผัสสะ และสี.

การทำราคา ผัสสะ และสีให้เสียไป.

อคฺฆผสฺสวณฺณเภเทน ภินฺนํ ปฏึ ธาเรตีติ ภินฺนปฏิธโร. (วิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

ผู้ใดย่อมทรงผ้าที่ถูกทำลายแล้ว เพราะ**ทำราคาผัสสะและสีให้เสียไป** เหตุนั้น ผู้นั้นชื่อว่า ผู้ทรงผ้าที่ถูกทำลายแล้ว.

[การทำลายจีวรด้วยเหตุ ๓ อย่าง คือ

๑. ผืนที่มีราคาแพงเป็นพันบาท ให้เอามีดตัดเป็นชิ้นๆ ก็จะทำให้ผ้านั้นมีราคาตกไปจากราคาเดิม (อคฺฆเภท)

๒. ใช้ด้ายเย็บผ้าชิ้นเล็กๆ เข้าด้วยกัน ทำให้ผ้านั้นมีรอยตะเข็บ ก็จะทำให้สัมผัสที่อ่อนนุ่มนั้นเสียไป (ผสฺสเภท)

๓. เย็บ ย้อม และทำพินทุ เป็นต้น ก็จะทำให้สีของผ้านั้นเศร้าหมอง (วณฺณเภท)

ด้วยการทำลายอย่างนี้ จะทำให้จีวรเป็นผ้าไม่มีราคาแพงเหมือนเดิม ทำให้มีสัมผัสที่อ่อนนุ่มเสียไป และสีผ้าก็ไม่สวย อีกอย่างหนึ่งทำให้ผู้ที่มีความปรารถนาไม่ดี ไม่มีความสนใจไม่คิดอยากจะได้จีวร จีวรจึงเป็นผ้าที่ไม่มีความหมาย ไม่น่าใช้และไม่มีประโยชน์สำหรับเขาเหล่านั้น แต่สำหรับพระอริยเจ้าท่านมองเห็นโทษของตัณหา มีความปรารถนาที่จะทำให้ความโลภ ความทะเยอทะยานเบาบางลง จึงเลือกเอาจีวรเป็นเครื่องนุ่งห่ม เป็นเครื่องประดับกายที่เหมาะสม]

อคฺฆเภท (ปุ)

[อคฺฆ + เภท]

การทำค่าให้เสียไป, การทำลายราคา, การทำค่าให้ลดลง.

ตตฺถ สตฺถกจฺเฉทเนน **อคฺฆเภโท** เวทิตพฺโพ. สหสฺสคฺฆนโกปิ หิ ปโฏ สตฺเถน ขณฺฑาขณฺฑิกํ ฉินฺโน ภินฺนคฺโฆ โหติ. ปุริมคฺฆโต อุปฑฺฒมฺปิ น อคฺฆติ. (วิ.อฏ. ๑/๒๐๔)

บรรดาการทำราคาให้เสียไปนั้น พึงทราบ**การทำค่าให้เสียไป** เพราะตัดด้วยศัสตรา.

จริงอยู่ ผืนผ้าที่มีราคาแพงเป็นพันบาท ถ้าเอามีดตัดเป็นชิ้นเล็กชิ้นใหญ่เสียแล้ว ก็ทำให้ผ้ามีราคาไม่ถึงครึ่งหนึ่งจากราคาเดิม (มีราคาตกไปจากราคาเดิม).

อคฺฆวฑฺฒน (น)

[อคฺฆ + วฑฺฒน]

การขึ้นราคา, การเพิ่มราคา.

ดู อคฺฆวฑฺฒนก

อคฺฆวฑฺฒนก (ติ)

[อคฺฆ + วฑฺฒน + ก]

มีการขึ้นราคา, มีการเพิ่มราคา.

อปฺปคฺฆนฺติ อิทญฺจ อติเรกนิวารณตฺถเมว วุตฺตํ, สมเกปิ ปน อนาปตฺติ ตญฺจ โข อคฺฆวเสเนว น ปมาณวเสน, **อคฺฆวฑฺฒนก**ญฺหิ อิทํ สิกฺขาปทํ. ตสฺมา โย วีสติอคฺฆนกํ อนฺตรวาสกํ เจตาเปตุกาโม ตํ เอตฺตกเมว เม อคฺฆนกํ จีวรํ เทหีติ วตฺตุมฺปิ วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๕๑)

บทว่า **อปฺปคฺฆ** นี้ ตรัสไว้ เพื่อป้องกันราคาที่มากเกินไปนั่นเอง. แต่แม้ในจีวรที่เสมอกัน (มีราคาเท่ากัน) ก็ไม่เป็นอาบัติ. ก็แล จีวรนั้นเสมอกัน (เท่ากัน) ด้วยอำนาจแห่งราคาเท่านั้น ไม่ใช่ด้วยอำนาจประมาณ (ขนาด). จริงอยู่ สิกขาบทนี้มี**การเพิ่มราคา**. ฉะนั้น แม้จะพูดกะคฤหบดีผู้ใคร่จะให้จ่ายอันตรวาสก มีราคา ๒๐ ว่า จงถวายจีวรมีราคาเพียงเท่านี้แหละดังนี้ ก็ควร.

อคฺฆวฑฺฒนกญฺหิ อิทํ สิกฺขาปทนฺติ เอตฺถ อคฺฆวฑฺฒนํ เอตสฺส อตฺถีติ **อคฺฆวฑฺฒนกํ**, อคฺฆวฑฺฒนํ สนฺธาย อิทํ สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตนฺติ อธิปฺปาโย. (สารตฺถ. ๒/๔๐๖)

ในปาฐะว่า **อคฺฆวฑฺฒนกญฺหิ อิทํ สิกฺขาปทํ** (จริงอยู่ สิกขาบทนี้มีการเพิ่มราคา) มีรูปวิเคราะห์ว่า การเพิ่มราคา (การขึ้นราคา) มีอยู่แก่สิกขาบทนี้ เหตุนั้น สิกขาบทนี้ ชื่อว่า **อัคฆวัฑฒนกะ** อธิบายว่า สิกขาบทนี้ทรงบัญญัติขึ้น หมายเฉพาะการเพิ่มราคา.

อคฺฆวฑฺฒนกนฺติ จีวเร อคฺควฑฺฒนกํ นิสฺสาย ปวตฺตํ อิทํ สิกฺขาปทํ. (วิมติ. ๑/๓๒๗)

บทว่า **อคฺฆวฑฺฒนกํ** (มีการเพิ่มราคา) หมายความว่า สิกขาบทนี้ ดำเนินไปอาศัยการเพิ่มราคาในจีวร.

อคฺฆวิสุทฺธิ (ถี)

[อคฺฆ + วิสุทฺธิ]

วิสุทฺธิ = วิ + สุธ (สุทฺธฺยํ) + ติ แปลง ต เป็น ธฺ, แปลง ธ ที่สุดธาตุ เป็น ทฺ

ความหมดจดแห่งอัคฆสโมธานปริวาส.

อปราปตฺตีนํ อนฺตราปตฺติ นาม **อคฺฆวิสุทฺธิยา** อนฺตราปตฺติ. (วิ.อฏ. ๔/๑๔๗)

ชื่อว่า อันตราบัติ (อาบัติในระหว่าง) แห่งอาบัติอื่น คือ อันตราบัติของ**ความหมดจดแห่งอัคฆสโมธานปริวาส**.

อคฺฆวิสุทฺธิยาติ อนฺตราปตฺตึ อาปนฺนสฺส มูลาย ปฏิกสฺสิตฺวา โอธานสโมธานวเสน โอธุนิตฺวา ปุริมาปตฺติยา สโมธาย ตทคฺฆวเสน ปุน ทินฺนปริวาสาทิสุทฺธิยา จรณกาเล ปุน อาปนฺนา อนฺตราปตฺติ. (วิมติ. ๒/๒๔๕)

บทว่า **อคฺฆวิสุทฺธิยา** (ความหมดจดแห่งอัคฆสโมธานปริวาส) ความว่า อันตราบัติที่ต้องซ้ำอีกในเวลาที่ภิกษุต้องอันตราบัติ แล้วชักเข้าสู่อาบัติเดิม แล้วยกเลิกด้วยโอธาน-สโมธานปริวาส นำมารวมเข้าไว้กับอาบัติก่อน แล้วจึงประพฤติความหมดจดมีปริวาสที่สงฆ์ให้แล้วเป็นต้นอีก โดยเนื่องด้วยขอบเขต[คือจำนวนราตรี]ของอาบัตินั้น.

ดู อคฺฆสโมธาน และ สารตฺถ. ๓/๔๗๑

[อันตราบัติ คือ อาบัติสังฆาทิเสสที่ภิกษุต้องในระหว่างที่อยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก่มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก่อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้เก็บวัตร]

อคฺฆสโมธาน (ปุ)

[อคฺฆ + สโมธาน]

ปริวาสที่ประมวลโดยกำหนดราตรีที่ปกปิดไว้มากที่สุด, อัคฆสโมธาน.

อคฺฆสโมธาโน นาม สมฺพหุลาสุ อาปตฺตีสุ ยา เอกา วา เทฺว วา ติสฺโส วา สมฺพหุลา วา อาปตฺติโย สพฺพจิรปฏิจฺฉนฺนาโย, ตาสํ อคฺเฆน สโมธาย ตาสํ รตฺติปริจฺเฉทวเสน อวเสสานํ อูนตรปฏิจฺฉนฺนานํ อาปตฺตีนํ ปริวาโส ทิยฺยติ. อยํ วุจฺจติ **อคฺฆสโมธาโน**. (วิ.อฏ. ๔/๒๗)

ที่ชื่อ **อัคฆสโมธาน** คือ บรรดาอาบัติมากหลาย อาบัติเหล่าใดจะเป็น ๑ ครั้งก็ดี ๒ ครั้งก็ดี ๓ ครั้งก็ดี มากมายก็ดี ที่ปิดไว้นานกว่าอาบัติทุกๆ ครั้ง สงฆ์ให้ปริวาสเพื่ออาบัติที่เหลือซึ่งปิดไว้ต่ำกว่าอาบัติที่เหลือตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น ปริวาสนี้เรียกว่า **อัคฆสโมธาน**.

[คำว่า **อคฺฆสโมธาน** มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺเฆน สโมธาโน อคฺฆสโมธาโน (ปริวาสอันเป็นที่รวมตามจำนวน[ราตรี] ชื่อว่า อัคฆสโมธาน) คำว่า **อคฺฆ** มักใช้ในความหมายว่า **ราคา** แต่ในที่นี้แปลว่า **ขอบเขต** คือ จำนวนราตรีของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด ดังที่คัมภีร์อรรถกถาอธิบายว่า อคฺเฆน ตาสํ รตฺติปริจฺเฉทวเสน (ตามขอบเขต คือ โดยเนื่องด้วยจำนวนราตรีของอาบัติเหล่านั้น)

ดู อคฺฆสโมธานปริวาส

[ปริวาสมี ๓ ประเภท คือ

(๑) **โอธานสโมธาน** คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้ว กล่าวคือ ปริวาสที่ยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้วพึงให้โดยรวมอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน หมายความว่า ภิกษุรับปริวาสเพื่ออาบัติที่ปิดไว้แล้ว กำลังอยู่ปริวาสก็ตาม ควรแก่มานัตก็ตาม ประพฤติมานัตอยู่ก็ตาม ควรแก่อัพภานก็ตาม ยังไม่ได้เก็บวัตร ต้องอาบัติสังฆาทิเสสอื่นแล้วปิดไว้ตลอดราตรีที่เสมอ หรือน้อยกว่าอาบัติเดิม สงฆ์พึงให้

ปริวาสแก่ภิกษุนั้น โดยยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสและวันที่ประพฤติมานัตทั้งหมด ด้วยการชักเข้าหาอาบัติเดิมด้วยกรรมวาจา แล้วให้ปริวาสใหม่โดยรวมอาบัติที่ต้องในภายหลังเข้าไว้ในอาบัติเดิม กล่าวโดยย่อคือปริวาสที่สงฆ์ให้แก่ภิกษุผู้ต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปริวาสเป็นต้นนั่นเอง ถ้าอาบัติที่ต้องภายหลังถูกปิดไว้นานกว่าอาบัติเดิม ก็ควรอยู่ปริวาสตามอาบัติที่ต้องภายหลัง โดยรวมอาบัติเดิมเข้าไว้ในอาบัติที่ต้องภายหลัง ถ้าภิกษุไม่ได้ปิดอันตราบัติ ไม่ต้องทำการชักเข้าหาอาบัติเดิม พึงอยู่ปริวาสตามปริวาสที่รับไว้ก่อนแล้วนั้นแหละ

โอธานสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า โอธุนิตฺวา สโมธาโน โอธานสโมธาโน (ปริวาสอันเป็นที่ยกเลิก[วันที่อยู่ปริวาส]แล้วรวม[อาบัติ]ชื่อว่า โอธานสโมธาน)

โอธุนิตฺวา = อว บทหน้า + ธู ธาตุ (กมฺปเน หวั่นไหว) + นา ปัจจัย + ตฺวา ปัจจัย

โอธานสโมธาน สำเร็จรูปมาจาก โอธุนิตฺวา + สโมธาน แปลงสระ อุ ที่ ธุ เป็น อา และลบ ตฺวา ปัจจัย เมื่อลบ ตฺวา ปัจจัยก็ทำให้สระ อิ อาคมที่เป็นผลของการลง ตฺวา ปัจจัยต้องหายไปด้วยโดย**รุกขสกุณนัย** คือ วิธีเหมือนนกเกาะต้นไม้ กล่าวคือ เมื่อตัดต้นไม้แล้วเงานกที่เกาะอยู่บนต้นไม้ก็หายไปด้วย เพราะนกบินจากไป

(๒) **อัคฆสโมธาน** คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้ตามจำนวนราตรี ของอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสส ๑๐๐ ครั้งปิดไว้ ๑๐ วันถึง ๑๐ ครั้ง รวมเป็นต้องอาบัติพันครั้งปิดไว้พันวัน พึงอยู่ปริวาส ๑๐ วันโดยรวมอาบัติและราตรีเข้าด้วยกัน ถ้าภิกษุต้องอาบัติข้อเดียวหรือหลายข้อ ปิดไว้ต่างวันกัน ก็ต้องเข้าปริวาสตามราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด โดยรวมเอาอาบัติและราตรีที่ปิดไว้ไม่นานเข้าไว้ในราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด เช่น ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วปิดไว้ ๑ ปี แต่ถ้าปลงอาบัติทุกกึ่งเดือนในวันอุโบสถที่ฟังปาติโมกข์ ก็ควรขออัคฆสโมธาน แล้วเข้าปริวาสกึ่งเดือนเท่านั้น โดยรวมอาบัติและวันที่เหลือทั้งหมดเข้าในกึ่งเดือน

(๓) **มิสสกสโมธาน** คือ สโมธานปริวาสที่พึงให้โดยรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน กล่าวคือ ภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ เช่น สุกกวิสสัฏฐิ ๑ ข้อ กายสังสัคคะ ๑ ข้อ และปิดไว้ในจำนวนราตรีที่เท่ากัน ต้องขอมิสสกสโมธาน เพื่ออาบัติที่มีวัตถุต่างกันซึ่งปิดไว้ในราตรีเท่ากัน

มิสฺสกสโมธาน มีรูปวิเคราะห์ว่า มิสฺสกานำ สโมธาโน มิสฺสกสโมธาโน (ปริวาสอันเป็นที่รวมของอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน ชื่อว่า มิสสกสโมธาน)

สรุปว่า โอธานสโมธานเป็นการยกเลิกวันที่อยู่ปริวาสแล้วรวมเอาอาบัติที่ต้องภายหลังไว้ในวันเดิมของอาบัติก่อน เพราะต้องอันตราบัติในระหว่างอยู่ปริวาสเป็นต้น อัคฆสโมธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุเดียวกัน คือ สุกก-

วิสสัฏฐิเท่านั้น หรืออาบัติที่มีวัตถุต่างกันโดยจำแนกเป็นสุกกวิสสัฏฐิ และกายสังสัคคะเป็นต้น เข้าไว้ในอาบัติที่ปิดไว้นานที่สุด แล้วอยู่ปริวาสตามราตรีที่ปิดไว้นานที่สุด ส่วนมิสสกสโมธานเป็นการรวมอาบัติที่มีวัตถุต่างกัน แต่ปิดวันไว้เท่ากัน ดังข้อความในคัมภีร์สมันตปาสาทิกาว่า

โสปิ ปรโต เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ สมฺพหุลา สงฺฆาทิเสสา อาปตฺติโย อาปนฺโน โหติ, เอกา อาปตฺติ เอกาหปฏิจฺฉนฺนา, เอกา อาปตฺติ ทฺวีหปฏิจฺฉนฺนาติอาทินา นเยน ปาฬิยํ อาคโตเยว. (วิ.อฏ. ๓/๒๘๒)

แม้อัคฆสโมธานนั้น มาแล้วในพระบาลีข้างหน้านั่นแหละตามนัยว่า ในสมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งต้องอาบัติสังฆาทิเสสหลายข้อ อาบัติข้อหนึ่งปิดไว้หนึ่งวัน ข้อหนึ่งปิดไว้สองวัน เป็นต้น]

อคฺฆสโมธานปริวาส (ปุ)

[อคฺฆสโมธาน + ปริวาส]

อัคฆสโมธานปริวาส.

[ปริวาส = ปริ + วส + ณ, ปริวสนํ ปริวาโส, อคฺเฆน สโมธาโน อคฺฆสโมธาโน, อคฺฆสโมธาโน จ โส ปริวาโส จาติ อคฺฆสโมธานปริวาโส]

ตโต เอกาปตฺติมูลกญฺจ อาปตฺติวุฏฺฐานกญฺจาติ เทฺว นเย ทสฺเสตฺวา **อคฺฆสโมธานปริวาโส** ทสฺสิโต. (วิ.อฏ. ๔/๓๓)

ลำดับนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงนัย ๒ อย่าง คือ เอกาปัตติมูลกนัย และอาปัตติวุฏฐานกนัย แล้วทรงแสดง**อัคฆสโมธานปริวาส**.

อคฺฆาปนิก (ติ)

[อคฺฆปน + ณิก]

ผู้ตีราคา, ประเมินราคา, ตั้งราคา.

อตีเต กาสิรฏฺเฐ พาราณสิยํ พฺรหฺมทตฺโต ราชา อโหสิ. ตทา อมฺหากํ โพธิสตฺโต ตสฺส **อคฺฆาปนิโก** อโหสิ. หตฺถิอสฺสาทีนิ เจว มณิสุวณฺณาทีนิ จ อคฺฆาเปสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๔๐)

ในอดีตกาลมีพระราชาพระนามว่า พรหมทัต อยู่ในพระนครพาราณสี แคว้นกาสี. ในกาลนั้น พระโพธิสัตว์ของพวกเราได้เป็นพนักงาน**ตีราคา**ของพระเจ้าพรหมทัตนั้น ได้ตีราคาช้างและม้าเป็นต้นและแก้วมณีกับทองเป็นต้น

อคฺฆาปนิกกมฺม (น)

[อคฺฆาปนิก + กมฺม]

งานของผู้ตีราคา, งานของผู้ประเมินราคา, งานประเมินราคา.

โส (ราชา) สีหปญฺชรํ อุคฺฆาเฏตฺวา ราชงฺคณํ โอโลเกนฺโต เอกํ คามิกมนุสฺสํ โลลพาลํ ราชงฺคเณน คจฺฉนฺตํ ทิสฺวา

เอส มยฺหํ **อคฺฆาปนิกกมฺมํ** กาตุํ สกฺขิสฺสตีติ ตํ ปกฺโกสาเปตฺวา สกฺขิสฺสสิ ภเณ อมฺหากํ **อคฺฆาปนิกกมฺมํ** กาตุนฺติ อาห. สกฺขิสฺสามิ เทวาติ. (ชา.อฏ. ๑/๑๔๐)

พระราชานั้น ทรงให้เปิดสีหบัญชรทอดพระเนตรดูพระลานหลวง ทรงเห็นบุรุษชาวบ้านคนหนึ่งผู้ทั้งเหลวไหลและโง่เขลา จึงทรงพระดำริว่า ผู้นี้จักอาจกระทำในตำแหน่งพนักงานตีราคาของเราได้ จึงรับสั่งให้เรียกเขามาแล้วตรัสว่า พนาย เธอจักอาจทำ**งานประเมินราคา**ของเราได้ไหม. บุรุษนั้นทูลว่า อาจ พะย่ะค่ะ.

อคฺฆาปนิกฏฺฐาน (น)

[อคฺฆาปนิก + ฐาน]

ตำแหน่งพนักงานตีราคา, ตำแหน่งพนักงานประเมินราคา, ตำแหน่งประเมินราคา.

ตสฺมึ กาเล ราชา ลชฺชิโต,
ตำ พาลำ นิกฺกฑฺฒาเปตฺวา โพธิสตฺตสฺเสว **อคฺฆาปนิกฏฺฐานำ** อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๔๒)

ครั้งนั้น พระราชาทรงละอาย ให้ฉุดคร่าบุรุษโง่นั้นออกไปแล้ว ได้พระราชทาน**ตำแหน่งพนักงานตีราคา** แก่พระโพธิสัตว์ตามเดิม.

อคฺฆาปนิย (ติ)

[อคฺฆาปน + อิย]

ผู้ตีราคา, ผู้ประเมินราคา.

อคฺฆาปนิยกมฺม (น)

[อคฺฆาปนิย + กมฺม]

งานของผู้ตีราคา, งานของผู้ประเมินราคา, งานประเมินราคา.

อถ นำ ราชา **อคฺฆาปนิยกมฺเม** ฐเปสิ. โส ตโต ปฏฺฐาย รญฺโญ หตฺถิรตนอสฺสรตนมุตฺตสารมณิสาราทีนิ อคฺฆาเปสิ.

(ชา.อฏ. ๔/๑๔๐)

ลำดับนั้น พระราชาทรงแต่งตั้งท่านไว้ใน**งานประเมินราคา** ตั้งแต่นั้น ท่านก็คอยประเมินราคาช้างแก้ว ม้าแก้ว และก้อนแก้วมุกดาแก้วมณีเป็นต้น.

อคฺฆาเปติ (กฺริ/อา)

[อคฺฆ + ณาเป + ติ]

ให้กำหนดราคา - ประเมินราคา - ตีราคา.

ราชา ตำ ปุริสำ ปกฺโกสาเปตฺวา อสฺเส **อคฺฆาเปสิ**.

(ชา.อฏ. ๑/๑๔๑)

พระราชาทรงรับให้เรียกบุรุษนั้นมาแล้ว **ให้กำหนดราคา**ม้าทั้งหลาย.

อคฺฆาเปตุ๋ (กฺริ/วิ)

[อคฺฆ + ณาเป + ตุ๋]

เพื่อให้กำหนดราคา, เพื่อให้ตีราคา.

การให้กำหนดราคา, การให้ตีราคา.

กถำ ภิกฺขุภูมิยา ครุกตฺตา ปาติโมกฺขุทฺเทโส สีมำ กตฺวา ปิหิโต, ภิกฺขุภาโว โข มหาราช โลเก อตุลิโย อปฺปมาโณ อนคฺฆิโย, น สกฺกา เกนจิ **อคฺฆาเปตุ๋** ตุเลตุ๋ ปริเมตุ๋, มายำ เอวรูเป ภิกฺขุภาเว จิโต โลเกน สมสโม ภวตูติ ภิกฺขูนำเยว อนฺตเร ปาติโมกฺขุทฺเทโส จรติ.

(มิลินฺท. ๑๙๐)

(พระเจ้ามิลินท์)

พระผู้มีพระภาคทรงปิดพระปาติโมกขุทเทส โดยทรงทำให้เป็นสีมา (แดน) เพราะภูมิแห่งภิกษุเป็นภูมิที่ควรเคารพอย่างไร ?

(พระนาคเสน)

ขอถวายพระพร ภิกขุภาวะ เป็นภาวะที่ไม่อาจชั่งได้ ไม่อาจประมาณได้ ไม่อาจนับค่าได้ ในโลก ใครๆ ไม่อาจ**เพื่อให้ กำหนดราคา**ได้ (ไม่อาจนับค่าได้) ไม่อาจชั่งได้ ไม่อาจประมาณได้ บุคคลที่ดำรงอยู่ในภิกขุภาวะเห็นปานนี้ ย่อมเป็นผู้ที่หาชาวโลกเสมอเหมือนมิได้ เหตุนั้น พระปาติโมกขุทเทส ย่อมเป็นไปในระหว่างภิกษุทั้งหลายเท่านั้น.

[คำว่า **ปาติโมกขุทเทส** ได้แก่ อุทเทส คือคำที่ทรงยกขึ้นแสดงไว้เป็นปาติโมกข์ คือ เป็นประมุข หรือเป็นประธาน หรือเป็นเบื้องต้นแห่งกุศลธรรมทั้งหลายมี ๒ อย่างคือ โอวาท-ปาติโมกขุทเทส และอาณาปาติโมกขุทเทส. บรรดา ๒ อย่างนั้น พระคาถาที่ว่า ขนฺตี ปรมๆ ตโป ตีติกฺขา ฯเปฯ ชื่อว่าโอวาทปาติโมกขุท-เทส. ส่วนสิกขาบทบัญญัติที่มาในฐานะอย่างนี้ว่า ภิกษุผู้มีอาบัติ ไม่ต้องฟังพระปาติโมกข์, ภิกษุรูปใดฟัง ภิกษุรูปนั้นต้องอาบัติทุกกฏ ดังนี้เป็นต้น ชื่อว่าอาณาปาติ-โมกขุทเทส

บุคคลที่ผู้ดำรงอยู่ในภิกขุภาวะคือเป็นภิกษุ เป็นผู้หาชาวโลกอื่นๆ เสมอเหมือนมิได้ ด้วยคุณธรรมทั้งหลาย ที่สร้างความเป็นสมณะในพระศาสนาเป็นต้นนั่นเอง พระปาติโมกข์อันประเสริฐสุด จึงเป็นอันทรงแสดงในท่ามกลางภิกษุทั้งหลายเท่านั้น ปิดไว้สำหรับบุคคลที่เหลือ โดยทรงกระทำให้เป็นสีมา ฉะนี้แล]

อคฺฆาเปตฺวา (กฺริ/วิ)

[อคฺฆ + ณาเป + ตฺวา]

ให้ตีราคาแล้ว, ให้กำหนดราคาแล้ว.

อคฺฆาเปตฺวา วาตชวํ

สินฺธวํ สีฆวาหนำ

ปทุมุตฺตรพุทฺธสฺส

ขมนียมทาสหำ. (อป. ๑/๑๑๘)

(พระเทวิละกล่าวว่า)

ข้าพเจ้าจึง**ให้ตีราคา**ม้าสินธพ ซึ่งมีกำลังวิ่งเร็วดังลม เป็นพาหนะที่รวดเร็วแล้ว ได้ถวายของที่ควร (ยอดเยี่ยม) แด่พระพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมุตตระ.

อคฺฆาเปนฺต๊ (ติ)

[อคฺฆ + ณาเป + อนฺต]

ให้ตีราคาอยู่, ให้กำหนดราคาอยู่.

ตโต ปฏฺฐาย โส พาโล หตฺถิอสฺสาทีนิ **อคฺฆาเปนฺโต** อคฺฆำ หาเปตฺวา ยถารุจิยา กเถติ. (ชา.อฏ. ๑/๑๔๐)

ตั้งแต่นั้น บุรุษผู้โง่เขลานั้น เมื่อจะ**ให้ตีราคา**ช้างและม้าเป็นต้น กล่าวตีราคาเอาตามความชอบใจ ทำให้เสียราคา.

อคฺฆาเปนฺต[๒] (ติ)

[อคฺฆ + ณาเป + ย + มาน] แปลง มาน ปัจจัย เป็น อนฺต และลบ ย ปัจจัย

ถูกให้ตีราคาอยู่, ถูกให้กำหนดราคาอยู่.

เตน โข ปน สมเยน สาคลายํ อายสฺมโต ทพฺหิกสฺส สทฺธิวิหาริโก ภิกฺขุ อนภิรติยา ปีฬิโต อาปณิกสฺส เวจนํ อวหริตฺวา อายสฺมนฺตํ ทพฺหิกํ เอตทโวจ “อสฺสมโณ อหํ ภนฺเต วิพฺภมิสฺสามีติ. “กึ ตยา อาวุโส กตนฺติ? โส ตมตฺถํ อาโรเจสิ. อาหราเปตฺวา อคฺฆาเปสิ.

ตํ **อคฺฆาเปนฺตํ** น ปญฺจมาสเก อคฺฆติ “อนาปตฺติ อาวุโส ปาราชิกสฺสาติ. ธมฺมกถํ อกาสิ. โส ภิกฺขุ อภิรมติ. (วิ. ๑/๘๖)

ก็โดยสมัยนั้น ภิกษุสัทธิวิหาริกของท่านพระทัพหิกะ กรุงสาคละ อยากจะสึกจึงไปลักผ้าโพกของชาวร้านตลาดมาแล้ว ได้กล่าวกับท่านพระทัพหิกะว่า กระผมไม่เป็นพระเสียแล้ว จักสึกล่ะ ขอรับ. คุณทำผิดอะไรเล่า. ท่านได้บอกแจ้งเนื้อความนั้น. ท่านพระทัพหิกะให้นำผ้านั้นมาตีราคา.

ผ้านั้น**ถูกให้ตีราคาอยู่** มีราคาไม่ถึง ๕ มาสก ท่านพระทัพหิกะกล่าวว่า เธอไม่ต้องอาบัติปาราชิก ได้แสดงธรรมีกถาให้ฟัง ภิกษุนั้นยินดียิ่ง.

[คัมภีร์ปทรูปสิทธิ หน้า ๔๖๙ อธิบายสูตร (๕๖๕) กล่าวว่า ตสฺส จ อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตนฺติ กฺวจิ อนฺตปฺปจฺจยาเทโส จ (แปลง มาน ปัจจัยนั้นเป็น อนฺต ปัจจัย ในบางแห่งด้วยสูตรกัจจายนสูตร (กจฺ. ๕๑๘) ว่า อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ (อัตโนบท ย่อมถึงความเป็นปรัสสบทในบางแห่ง)

ในบางแห่งที่เป็นกรรมวาจก อาจแปลง มาน เป็น อนฺต ได้บ้าง เหมือนแปลงอัตตโนบทเป็นปรัสสบท (แปลง ติ วิภัตติเป็น เต วิภัตติ) ด้วยสูตรว่า อตฺตโนปทานิ ปรสฺสปทตฺตํ (อัตตโนบทย่อมถึงความเป็นปรัสสบทในบางแห่ง) เช่น ทิสฺสนฺโต (อันเขาเห็นอยู่) มาจาก ทิส ธาตุ + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย เมื่อลบ ย ปัจจัยแล้วให้แปลง มาน เป็น อนฺต.

ตัวอย่างอื่นๆ เช่น

อนาปตฺติ **อสมนุภาสนฺตสฺส**. (วิ. ๑ /๒๖๗)

ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ถูกว่ากล่าวอยู่[ด้วยกรรมวาจา]

อสมนุภาสนฺตสฺสาติ อสมนุภาสิยมานสฺส.

(วิ.อฏ. ๑/๙๔)

คำว่า **อสมนุภาสนฺตสฺส** แปลว่า ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่ถูกว่ากล่าวอยู่ [ด้วยกรรมวาจา]

สมนุภาสนฺต มาจาก สํ บทหน้า + อนุ บทหน้า + ภาส ธาตุ + ย ปัจจัย + มาน ปัจจัย แปลง มาน เป็น อนฺต และลบ ย ปัจจัย]

อคฺฆิย[๑] (ติ)

[อคฺฆ + อิย]

มีราคา, ควรค่า. ดู กิมคฺฆิย

อคฺฆิย[๒] (น)

[อคฺฆ (ปูชายํ) + ณฺย]

ดู ฐาน.ฏี. ๔๒๔ (สํ. อรฺฆยฺย)

(๑) ของต้อนรับ, การต้อนรับ.

ปฏิคฺคหิตํ ยํ ทินฺนํ สพฺพสฺส **อคฺฆิยํ** กตํ.
นนฺทสฺสาปิ นิสาเมถ วจนํ โส ปวกฺขติ.

(ชา. ๒/๓๓๑,๓๓๒)

(พระเจ้ามโนชะตรัสว่า)
สิ่งที่พระคุณเจ้าให้โยมก็รับไว้แล้ว **ของต้อนรับ** พระคุณเจ้าทำแก่คนทุกคน ขอพระคุณเจ้าทั้งหลายโปรดเงี่ยโสตฟังคำของนันทดาบสเถิด ท่านจะกล่าว.

สพฺพสฺส อคฺฆิยนฺติ เยน มยํ อาปุจฺฉิตา, ตํ อมฺเหหิ ปฏิคฺคหิตํ นาม, ตุมฺเหหิ จ ทินฺนเมว นาม เอตฺตาวตา อิมสฺส ชนสฺส สพฺพสฺส **อคฺฆิยํ** ตุมฺเหหิ กตํ. (ชา.อฏ. ๕/๓๔๔)

สองบทว่า **สพฺพสฺส อคฺฆิยํ** (ของต้อนรับพระคุณเจ้าทำแก่คนทุกคน) ความว่า ข้าพเจ้าทั้งหลายถามแล้วด้วยสิ่งใด สิ่งนั้น ชื่อว่าเป็นอันข้าพเจ้าทั้งหลายรับแล้ว อนึ่ง ชื่อว่า สิ่งนั้นเป็นของต้อนรับ อันพระคุณเจ้าให้แล้วทีเดียว อธิบายว่า พระคุณเจ้า ทำให้เป็น**ของต้อนรับ**แก่ชนนี้ทั้งหมด ด้วยการทำมีประมาณเพียงเท่านี้.

ปฏิคฺคหิตนฺ**ติ** สพฺพเมตํ ตุมฺเหหิ ทินฺนํ, มยา จ ปฏิคฺคหิตเมว โหตุ, สพฺพสฺส ตุมฺเหหิ มยฺหํ **อคฺฆิยํ** นิเวทนํ กตํ. (ชา.อฏ. ๗/๒๘๗)

บทว่า **ปฏิคฺคหิตํ** (รับแล้ว) ความว่า ทุกสิ่งนั้นที่ท่านทั้งหลายให้แล้ว ก็เป็นอันเรารับไว้แล้วเทียว. บรรณาการคือ**ของต้อนรับ** เป็นอันท่านทั้งหลายทำแล้วแก่เรา.

(๒) ปะรำต้อนรับแขก, ซุ้มต้อนรับแขก.

ลาชาโอโลปิยา ปุปฺผา
มาลาคนฺธวิเลปนา
อคฺฆิยานิ จ ติฏฺฐนฺตุ
เยน มคฺเคน เอหิติ. (ชา. ๒/๓๗๐)

(พระเจ้ากรุงสญชัยรับสั่งว่า)
ขอจงให้โปรยข้าวตอก ดอกไม้ มาลัย ของหอมและเครื่องลูบไล้ และจงให้จัดตั้ง**ซุ้มต้อนรับแขก**ตามทางที่พระเวสสันดรโอรสของเราจักเสด็จมา.

อคฺฆิยานิ จาติ ปุปฺผอคฺฆิยานิ เจว รตน-อคฺฆิยานิ จ เยน มคฺเคน มม ปุตฺโต เอหิติ, ตตฺถ ติฏฺฐนฺตุ. (ชา.อฏ. ๗/๓๗๐)

บทว่า **อคฺฆิยานิ จ** (ซุ้มต้อนรับแขก) ความว่า จงตั้งซุ้มดอกไม้และซุ้มรัตนะ ในทางที่พระโอรสของเราจะเสด็จมา.

เทวานมฺปิยติสฺโส มหาราชาปิ โข ฯเปฯ สพฺพมคฺคํ ปญฺจวณฺเณหิ ปุปฺเผหิ โอกิราเปนฺโต อนฺตรนฺตเร ปุปฺผ**อคฺฆิยานิ** ฐเปนฺโต ฯเปฯ ตีณิ ทิวสานิ สกลตมฺพปณฺณิทีปรชฺเชน ปูเชสิ.

(วิ.อฏ. ๑/๗๓)

ฝ่ายพระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราชแล...รับสั่งให้เอาดอกไม้เบญจพรรณโปรยลงตลอด

ทางทั้งหมด ทรงตั้ง**ซุ้มดอกไม้**ไว้ในระหว่างทางเป็นระยะๆ แล้ว...ทรงบูชาด้วยราช สมบัติในเกาะตัมพปัณณิทั้งหมดสิ้น ๓ วัน.

มคฺคสฺส กิร อุโภสุ ปสฺเสสุ อนฺตรนฺตรา ปุปฺเผหิ กูฏาคารสทิสสณฺฐานานิ ปุปฺผเจติยานิ การาเปสิ. ตํ สนฺธายเยตํ วุตฺตํ “อนฺตรนฺตเร ปุปฺผอคฺฆิยานิ ฐเปนฺโตติ. (สารตฺถ. ๑/๑๘๕)

นัยว่า พระเจ้าเทวานัมปิยดิสมหาราชโปรดเกล้าฯให้สร้างซุ้มดอกไม้ที่มีรูปร่างเหมือนเรือนยอด ด้วยดอกไม้ในระหว่างทางๆ ทั้งสองข้าง พระอรรถกถาจารย์จึงหมายถึงเฉพาะข้อความนี้ จึงกล่าวคำนั้นว่า อนฺตรนฺตเร ปุปฺผอคฺฆิยานิ ฐเปนฺโต (ทรงตั้งซุ้มดอกไม้ไว้ในระหว่าง).

ปุปฺผอคฺฆิยานีติ กูฏาคารสทิสานิ ปุปฺผเจติยานิ. (วิมติ. ๑/๓๖)

บทว่า **ปุปฺผอคฺฆิยานิ** แปลว่า ซุ้มดอกไม้ที่เหมือนกับเรือนยอด.

(๓) เสาหลักเมือง.

ดู กญฺจนคฺฆิยสงฺกาส. (อป.อฏ. ๒/๔๒)

(๔) การเย็บเป็นรูปเจดีย์, การเย็บให้โคนใหญ่ปลายเล็กคล้ายเจดีย์.

คณฺจิกปฏฺฏกญฺจ ปาสกปฏฺฏญฺจ อฏฺจโกณมฺปิ โสพฺพสโกณมฺปิ กโรนฺติ, ตตฺถ **อคฺฆิย**คยมุคฺคราทีนิ ทสฺเสนฺติ, กณฺณกฏกฺขีนิ อุกฺกิรนฺติ, สพฺพํ น วฏฺฏติ, จตุโกณเมว วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๕๒)

เขาทำผ้าลูกดุมและผ้าห่วงลูกดุมไว้ ๘ มุมบ้าง ๑๖ มุมบ้าง, ที่ลูกดุมและรังดุมนั้น ก็แสดงรูปต่างๆ มี**การเย็บเป็นรูปเจดีย์**, รูปคทาและรูปไม้พลองเป็นต้นไว้, เย็บยกเป็นรูปตาปูไว้, วิธีทำทั้งหมดไม่ควร จะทำผ้าลูกดุมและห่วงลูกดุมไว้เพียง ๔ มุมเท่านั้น จึงควร.

เอตฺถ **อคฺฆิยํ** นาม เจติยสณฺฐาเนน สิพฺพนํ.

(สารตฺถ. ๒/๑๑๙)

การเย็บเป็นรูปเจดีย์ ชื่อว่า อัคฆิยะ ในเรื่องนี้

อคฺฆิยํ นาม เจติยสณฺฐานํ ยํ “อคฺฆิยตฺถมฺโภติ วทนฺติ. (วิมติ. ๑/๑๑๖)

การเย็บเป็นรูปเจดีย์ ชื่อว่า อัคฆิยะ ซึ่งคนทั้งหลายกล่าวว่า อัคฆิยถัมภะ.

อคฺฆิยตฺถมฺภ (ปุ)

[อคฺฆิยตฺถ + ถมฺภ]

การเย็บเป็นรูปเจดีย์, การเย็บให้โคนใหญ่ปลายเล็กคล้ายเจดีย์.

ดู อคฺฆิย อรรถ (๔)

อคฺยนฺตราย (ปุ)

[อคฺคิ + อนฺตราย]

แปลง อิ เป็น ยฺ = อคฺคฺย ลบ คฺ ๑ ตัว

อันตรายแห่งไฟ, อัคคีภัย.

น ภิกฺขเว อสติ อนฺตราเย สํขิตฺเตน ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตพฺพนฺ. โย อุทฺทิเสยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. อนุชานามิ ภิกฺขเว สติ อนฺตราเย สงฺขิตฺเตน ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุนฺ.

ตตฺริเม อนฺตรายา ราชนฺตราโย, โจรนฺตราโย, **อคฺยนฺตราโย**, อุทกนฺตราโย, มนุสฺสนฺตราโย, อมนุสฺสนฺตราโย วาพนฺตราโย, สรีสปนฺตราโย, ชีวิตนฺตราโย, พฺรหฺมจริยนฺตราโยติ. อนุชานามิ ภิกฺขเว เอวรูเปสุ อนฺตราเยสุ สฺวิตฺเตน ปาติโมกฺขํ อุทฺทิสิตุํ, อสติ อนฺตราเย วิตฺถาเรนาติ.

(วิ. ๓/๑๕๒)

พระผู้มีพระภาครับสั่งว่า ภิกษุทั้งหลาย เมื่อไม่มีอันตราย ไม่พึงยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงโดยย่อ ภิกษุสงฆ์หมู่ใดยกขึ้นแสดง ต้องอาบัติทุกกฏ. ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อมีอันตราย เราอนุญาต ให้ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงโดยย่อ.

ในเรื่องยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงโดยย่อนั้น อันตรายทั้งหลาย มีดังนี้

อันตรายแห่งพระราชา (พระราชาเสด็จมา) อันตรายแห่งโจร (โจรมาปล้น) **อันตรายแห่งไฟ** (ไฟไหม้) อันตรายแห่งน้ำ (น้ำหลากมา) อันตรายแห่งมนุษย์ (คนมามาก) อันตรายแห่งอมนุษย์ (ผีเข้าสิงภิกษุ) อันตรายแห่งสัตว์ร้าย (สัตว์ร้ายเข้ามา) อันตรายแห่งงูร้าย (งูร้ายเลื้อยเข้ามา) อันตรายแห่งชีวิต (ภิกษุจะถึงแก่มรณภาพ) อันตรายแก่พรหมจรรย์. ภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้ยกปาติโมกข์ขึ้นแสดงโดยย่อในเมื่อมีอันตรายอย่างนี้ เมื่อไม่มีอันตราย ให้ยกขึ้นแสดงโดยพิสดาร.

อคฺยาคาร (น)

[อคฺคิ + อคาร]

โรงบูชาไฟ, เรือนบูชาไฟ, เรือนไฟ.

อถ โข อายสฺมา สาคโต เยน อมฺพติตฺถสฺส ชฏิลสฺส อสฺสโม เตนุปสงฺกมิ. อุปสงฺกมิตฺวา **อคฺยาคารํ** ปวิสิตฺวา ติณสนฺถารกํ ปญฺญเปตฺวา นิสีทิ ปลฺลงฺกํ อาภุชิตฺวา อุชุ๎ กายํ ปณิธาย ปริมุขํ สตึ อุปฏฺฐเปตฺวา. (วิ. ๒/๑๔๕)

ครั้งนั้นแล ท่านพระสาคตะเดินเข้าไปที่ท่าอัมพติตถะ จนถึงอาศรมของชฎิล ครั้นถึงแล้ว ได้เข้าไปใน**โรงบูชาไฟ** ปูเครื่องลาดหญ้าแล้ว จึงนั่งคู้บัลลังก์ ตั้งกายตรงดำรงสติไว้เฉพาะหน้า.

เอกํ สมยํ ภควา กุรูสุ วิหรติ กมฺมาสธมฺมํ นาม กุรูนํ นิคโม ภารทฺวาชโคตฺตสฺส พฺราหฺมณสฺส **อคฺยาคาเร** ติณสนฺถารเก. (ม. ๒/๑๖๙)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับบนเครื่องปูลาดทำด้วยหญ้าใน**โรงบูชาไฟ**ของพราหมณ์ภารทวาชโคตร นิคมของชาวกุรุ ชื่อกัมมาสธัมมะ แคว้นกุรุ.

อคฺยาคาเรติ อคฺคิโหมสาลายํ.

(ม.อฏ. ๓/๑๔๖)

บทว่า **อคฺยาคาเร** (โรงบูชาไฟ) ได้แก่ เรือนเป็นที่บูชาไฟ.

[รูปว่า **อคฺยาคาเร** ตัดบทเป็น อคฺคิ + อคาเร เมื่อลบสระหน้าแล้วให้ทีฆะสระหลังเป็น อา ด้วยสูตรว่า ทีฆ์ (กจ. ๑๕) ในภาษาบาลีนั้นมีใช้เป็น อคาเร และ อาคาเร ทั้งสองอย่าง ถ้าตัดบทเป็น อคฺคิ + อาคาเร ก็ไม่ต้องทีฆะสระหลัง เมื่อแปลง อิ อักษรเป็น ย ด้วยสูตร

ว่า อิวณฺโณ ยํ นวา (กจฺ. ๒๑) แล้วให้ลบ คฺ สังโยคตัวหน้า (คฺค) ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค (กจฺ. ๔๑)

ถ้าหากว่าเกิดมีพยัญชนะซ้อนติดต่อกัน ๓ ตัว ให้ลบตัวแรกที่เหมือนกันออกเสียหนึ่งตัว เช่น อคฺคิ + อคารํ แปลง อิ เป็น ยฺ มีรูปว่า อคฺคฺยาคารํ พยัญชนะสังโยค ๓ ตัวคือ คฺคฺยฺ มีรูปเสมอกัน ๒ ตัวคือ คฺคฺ จึงลบ คฺ ตัวแรกด้วย จ ศัพท์ในสูตรนี้ที่ทำหน้าที่อวุตตสมุจจยะ คือรวบรวมข้อความที่มิได้กล่าวไว้ในสูตร แต่สังโยคที่ซ้อนกัน ๓ ตัวซึ่งมีรูปไม่เสมอกัน เช่น คนฺตฺวา, พินฺทฺวาคโม เป็นต้นไม่ต้องลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกด้วยวิธีดังกล่าว

คัมภีร์พาลาวตารฎีกาใหม่ (คำอธิบายสูตร พฺยญฺชโน จ วิสญฺโญโค) แสดงความเห็นว่า ถ้าการออกเสียงพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในบางรูปไม่ยากนัก ก็ไม่จำเป็นต้องลบ ยกเว้นในกรณีที่ออกเสียงยาก ก็ต้องลบไป กล่าวคือ รูปว่า อคฺคฺยาคารํ แม้ไม่ลบ คฺ สังโยคตัวแรกก็ออกเสียงง่าย ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

สกฺกตคนฺเถสุปิ ตาทิเสสุ ฐาเนสุ สรูปานํ เอกสฺส โลโป วุตฺโต.

ตถาปิ ยตฺถ มูลสทฺเท พฺยญฺชนทฺวยสโยเค สติ ปุนสนฺธิวเสน สโยฺคเต อญฺเญ พฺยญฺชเน ยทิ อุจฺจารณสฺส ทุกฺกรตา น ภเวยฺย. อุจฺจารเณ เตสํ ติณฺณมฺปิ พฺยญฺชนานํ สทฺทสวนํ โหติ. ตสฺมึ โลโป น กาตพฺโพติ อมฺหากํ ขนฺติ.

แม้คัมภีร์สันสกฤต ก็กล่าวถึงการลบพยัญชนะสังโยคตัวหนึ่งในพยัญชนะสังโยคที่มีรูปเสมอกันในฐานะเช่นนี้

อย่างไรก็ตาม ถ้าในศัพท์เดิมใด พึงออกเสียงง่าย ในพยัญชนะอื่นที่ซ้อนกันด้วยการสนธิอีก ในเมื่อมีพยัญชนะสังโยคสองตัว และการได้ยินเสียงพยัญชนะทั้งสามตัวนั้น ก็มีได้ในขณะออกเสียง จึงไม่ควรทำการลบพยัญชนะสังโยคตัวแรกนั้น ข้อนี้เป็นความเห็นของข้าพเจ้า]

อคฺยาธาน (น)

[อคฺคิ + อาธาน. (สํ. อคฺนฺยาธาน]

ภาชนะรองรับไฟ, กระเบื้องใส่ไฟ, เตาไฟ.

อคฺคึ ปริจรึ วเนติ อยํ สุทฺธิมคฺโคติ อธิปฺปาเยน อรญฺญายตเน อคฺคิหุตสาลายํ **อคฺยาธานํ** กตฺวา อาหุตึ ปคฺคณฺหนฺโต อคฺคิเทวํ ปริจรึ เวเท วุตฺตวิธินา ปูเชสึ. (เถร.อฏ. ๑/๔๓๕)

(อิ. ต่างกัน)

บาทคาถาว่า **อคฺคึ ปริจรึ วเน** (พึงบำเรอไฟในป่า) ความว่า ข้าพเจ้าก่อ**เตาไฟ**แล้วสรรเสริญการบูชาไปพลาง บำเรอพระอัคนิเทพไปพลาง คือ บูชาตามวิธีที่กล่าวไว้ในคัมภีร์พระเวท ณ สถานที่ๆ อยู่ในป่าคือโรงบูชาไฟ ด้วยความประสงค์ว่า นี้เป็นทางแห่งความบริสุทธิ์.

ดู อคฺคิยาธาน

อคฺยายตน (น)

[อคฺคิ + อายตน]

โรงบูชาไฟ, เรือนบูชาไฟ, เรือนไฟ.

ตำ วุยฺหมานำ โสเตน ทิสฺวานามลมชฺฌิเม
ปาณีหิ นำ คเหตฺวาน **อคฺยายตน**มาหรึ.

(ชา. ๑/๓๕๘)

(ดาบสได้ฟังดังนั้นจึงกล่าวว่า)
มะม่วงนั้น ลอยมาตามกระแสน้ำท่ามกลางสายน้ำใส อาตมาเห็นเข้าจึงยื่นมือไปเก็บมันนำมาเก็บไว้ใน**โรงบูชาไฟ**.

อคฺยายตนมาหรินฺติ อตฺตโน อคฺคิหุตฺตสาลำ อาหรึ. (ชา.อฏ. ๕/๕)
บาทคาถาว่า **อคฺยายตนมาหรึ** (นำมาเก็บไว้ในโรงบูชาไฟ) คือ นำมาสู่เรือนบูชาไฟของตน.

[อายตน ศัพท์มีอรรถ ๖ อย่าง คือ สัญชาต-เทสะ (สถานที่เกิดหรือสัญชาต) เหตุ (เหตุ) วาสัฏฐานะ (ที่อยู่อาศัย) อากระ (บ่อเกิด) สโมสรณัฏฐานะ (สถานที่ประชุม) ปทปูรณะ (ทำบทให้เต็มไม่มีความหมายอะไร)]

อคฺยาหิต (ติ)

[อคฺคิ + อาหิต]
ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว, อัคยาหิต ศัพท์.

สทฺธา ชาตา เอตสฺสาติ สทฺธาชาโต, **อคฺยา-หิตา**ทิปกฺเขเปน ชาตสทฺทสฺส ปจฺฉาวจนำ.

(ม.ฏี. ๓/๑๐๖)

ศรัทธาของบุคคลนั้นเกิดแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า ศรัทธาชาตะ (ผู้มีศรัทธาเกิดแล้ว) การกล่าว ชาต ศัพท์ไว้ท้ายย่อมมีได้ ด้วยการนับเข้าใน **อคฺยาหิต** ศัพท์เป็นต้น.

[คำว่า **อคฺยาหิต** ตัดบทเป็น อคฺคิ + อาหิต คำว่า อาหิต มาจาก อา บทหน้า + ธา ธาตุ + ต ปัจจัย แปลว่า บูชาแล้ว (คัมภีร์พาลาว-ตารฏีกาใหม่แปลว่า ให้สว่างไสวแล้ว, จุดแล้ว) มีวิเคราะห์โดยวางวิเสสนะคือ อาหิต ไว้ข้างหลังว่า อคฺคิ อาหิโต เยนาติ อคฺยาหิโต (ผู้มีไฟอันตนบูชาแล้ว) หรือมีรูปวิเคราะห์โดยวางวิเสสนะไว้ข้างหน้าว่า อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ ก็ได้ ดังข้อความในคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๕๐) ว่า

อาหิโต อคฺคิ เยน โส อาหิตคฺคิ, อคฺยาหิโต วาตฺยาโท ยเถจฺฉำ วิเสสนสฺส ปรตา.

ไฟอันบุคคลใดบูชาแล้ว เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อาหิตัคคิ (ผู้มีไฟอันบูชาแล้ว) ความเป็นเบื้องหลังของวิเสสนะมีได้ตามความปรารถนาในอุทาหรณ์ว่า **อคฺยาหิโต** เป็นต้น ได้บ้าง

ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๕) กล่าวถึง อคฺยาหิต ศัพท์ว่า

อคฺยาหิต ปุ.
อคฺคิ อาหิโต เยน, อคฺคิ-อา-ธา กมฺมนิ กฺโต, วา ปรนิปาโต. อคฺคิโหตริ สาคฺคิเก.

อคฺยาหิต ปุงลิงค์.
ไฟอันบุคคลใดบูชาแล้ว อคฺคิ ศัพท์ อา บทหน้า ธา ธาตุ ลง กฺต ปัจจัยในกรรมสาธนะ,

มีการวาง [อคฺคิ ศัพท์] ไว้เบื้องหลังได้บ้าง ย่อมเป็นไปในผู้มีไฟซึ่งบูชาไฟ.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

อคฺนฺยาหิต ปุ.

อคฺนิราหิโต เยน, อคฺนิ-อา-ธาญ กรฺมฺมณิ กฺต, วา ปรนิปาตะ. อคฺนิโหตฺริณิ สาคฺนิเก.

มีคำอธิบายอีกนัยหนึ่งของ **อคฺยาหิต** และ **อาหิตคฺคิ** กล่าวคือ ศัพท์เหล่านั้น เป็นตัปปุริสสมาสที่สลับบทหน้าและบทหลังเหมือน อจฺจนฺตํ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคิมฺหิ อาหิโต อาหิตคฺคิ (สิ่งที่ใส่ไว้ในไฟ) มีศัพท์เดิมมาจาก อาหิต และ อคฺคิ ให้สลับ อคฺคิ มาไว้บทหลัง ส่วนคำว่า **อคฺยาหิต** เป็นศัพท์ปกติที่ไม่มีการสลับบท ดังข้อความในคัมภีร์สารัสวตะและจันทรกีรติว่า

กฺวจิ อมาทฺยนฺตสฺส ปรตฺวํ, อาหิตคฺคิ, ภูต-ปุพฺโพ. (สารสฺวต. ๑/๑๖๗)

ความเป็นเบื้องหลังของบทที่มี อํ วิภัตติ เป็นต้นอยู่ท้าย ย่อมมีได้ในบางแห่ง เช่น อาหิตคฺคิ (สิ่งที่ใส่ไว้ในไฟ), ภูตปุพฺโพ (ผู้เป็นแล้วในกาลก่อน).

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

กฺวจิทมาทฺยนฺตสฺย ปรตฺวํ,

อาหิตาคฺนิะ, ภูตปูรฺวะ.

อคฺคิมฺหิ อาหิโต อิติ วิคฺคเห ตปฺปุริสสมาเส วิภกฺติโลเป กเต อคฺคิปทมาหิตปทสฺสคฺเค ปยุชฺชเต. อาหิตคฺคิริติ อคฺคิวิสเย ตปฺปโร อิจฺจตฺโถ. (จนฺทฺรกีรฺติ. ๑/ ๑๖๗-๘)

เมื่อทำรูปวิเคราะห์ว่า อคฺคิมฺหิ อาหิโต ตั้งชื่อตัปปุริสสมาส และลบวิภัตติแล้ว บทว่า อคฺคิ ประกอบไว้ท้ายบทว่า อาหิต มีความหมายว่าสิ่งที่มีไฟนั้นเป็นหลักสำคัญในสถานที่มีไฟ.

ต้นฉบับสันสกฤตมีข้อความว่า

อคฺเนา อาหิตะ อิติ วิคฺรเห ตตฺปุรุษสมาเส วิภกฺติโลเป กฤเต อคฺนิปทมาหิตปทสฺยาคฺเร ปฺรยุชฺยเต. อาหิตาคฺนิริติ อคฺนิวิษเย ตตฺประ อิตฺยรฺถะ]

อคฺยาโลก (ปุ)

[อคฺคิ + อาโลก]

แสงสว่างแห่งไฟ, แสงไฟ.

ยานิ ปเนตานิ จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อาโลกา. กตเม จตฺตาโร? จนฺทาโลโก สูริยาโลโก **อคฺยาโลโก** ปญฺญาโลโก. อิเม โข ภิกฺขเว จตฺตาโร อาโลกา. เอตทคฺคํ ภิกฺขเว อิเมสํ จตุนฺนํ อาโลกานํ ยทิทํ ปญฺญาโลโก.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๙๒)

ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างเหล่านี้มี ๔ อย่าง แสงสว่าง ๔ อย่างอะไรบ้าง คือ แสงสว่างแห่งดวงจันทร์ แสงสว่างแห่งดวงอาทิตย์ **แสงสว่างแห่งไฟ**และแสงสว่างแห่งปัญญา ภิกษุทั้งหลาย แสงสว่างมี ๔ อย่างนี้แล บรรดาแสงสว่าง ๔ อย่างนี้ แสงสว่างแห่งปัญญาเป็นเลิศ.

ดู อคฺคาโลก

อฆสน (ติ)

[น + ฆสน]

ฆสน = ฆส (ฆสเน) + ยุ
การไม่ครูดสี, การไม่ขัดสี.

มฏฺฐกุณฺฑลีติ สรีรปฺปเทสสฺส อฆสนตฺถํ มาลาลตาทโย อทสฺเสตฺวา มฏฺฐาการเนว กตกุณฺฑโล. (วิมาน. อฏ. ๓๐๔)

บทว่า **มฏฺฐกุณฺฑลี** (ตุ้มหูเกลี้ยง) ได้แก่ มีตุ้มหูที่ทำอย่างเกลี้ยงๆ ไม่แสดงลายดอกไม้และเครือเถาเป็นต้น เพื่อ**ไม่ครูดสี**กับส่วนของร่างกาย .

อฆสนฺต (ติ)

[น + ฆสนฺต]

ฆสนฺต = ฆส (ฆสเน) + อ + อนฺต
ไม่ครูดอยู่, ไม่ถูอยู่.

หตฺถํ โธวิสฺสามาติ ปถวิยํ ฆสนฺติ, น วฏฺฏติ. **อฆสนฺเตน** ปน อลฺลหตฺถํ ปถวิยํ จเปตฺวา รชคเหตุ วฏฺฏติ. (วิ.อฏ. ๓/๒๓)

ภิกษุทั้งหลายครูดสีที่แผ่นดิน ด้วยคิดว่า จักล้างมือ ไม่ควร. ส่วนภิกษุ **ผู้ไม่ครูด** แต่วางมือเปียกลงบนแผ่นดิน แล้วแตะเอาละอองออกไป ควรอยู่.

อฆ๓ (ปุ/น)

[อฆ (ปาปกริเย) + อ]

อฆยนฺติ ปาปํ กโรนฺติ สตฺตา เอเตนาติ อฆํ ชื่อว่า อฆ เพราะอรรถว่า เป็นเหตุให้เหล่าสัตว์ทำชั่ว (ความทุกข์).

[อา + หน (หึสาคตีสุ) + ร]

รัสสะ อา เป็น อ แปลง หน เป็น ฆ ด้วยสูตร (กจฺ. ๕๓๘) สหนญฺญาย วา โร โฆ (ลง ร ปัจจัยท้าย หน ธาตุซึ่งมี สํ อยู่หน้าและท้ายธาตุอื่นและ[แปลง หน ธาตุ] เป็น ฆ). คำว่า ท้ายธาตุอื่น หมายเอา หน ธาตุ ที่มีศัพท์อื่นอยู่หน้า [เช่น ปฏิฆ, โอฆ]

หนสฺเสวายํ โฆ โหติ
อภิธานานุรูปโต
อสมฺปุพฺพา จ โร เตน
ปฏิโฆติปิ สิชฺฌติ. (รูปสิทธิ. สูตร ๕๓๘)

แปลง หน ธาตุนี้เท่านั้นเป็น ฆ และลง ร ปัจจัยท้ายธาตุที่ไม่มี สํ อยู่หน้าตามสมควรแก่อุทาหรณ์ เหตุนั้น คำว่า ปฏิโฆ จึงสำเร็จได้.

ท่านมิได้ระบุว่าให้แปลงธาตุไหนเป็น ฆ เมื่อสูตรนี้กล่าวถึงการแปลง หน ธาตุและธาตุอื่นเป็น ฆ ก็อาจทำให้เข้าใจว่าให้แปลงธาตุทั้งสองอย่างเป็น ฆ ได้ แต่ความจริง มิใช่เช่นนั้น การแปลงเป็น ฆ นี้ย่อมมีแก่ หน ธาตุเท่านั้น ตามสมควรแก่อุทาหรณ์ ดังปริภาสาสูตร (กจฺ. ๕๖) ว่า ตทนุปโรเธน (ตามสมควรแก่พระดำรัสของพระชินเจ้า)

นอกจากนี้ แม้ในสูตรจะระบุว่าให้ลง ร ปัจจัยท้าย หน ธาตุที่มี สํ เป็นบทหน้า ก็อาจลง ร ปัจจัยท้าย หน ธาตุที่มีอุปสรรคอื่นเป็นบทหน้าได้อีกด้วย เช่น **ปฏิโฆ** (ปติ + หน + ร) มีรูปวิเคราะห์ว่า ปฏิหนนํ ปฏิโฆ (การกระทบ ชื่อว่า ปฏิฆะ) การใช้คำในลักษณะเช่นนี้เรียกว่า **อุปลักขณนัย** คือนัยที่กล่าว

ถึงสิ่งที่ประจักษ์ แต่มุ่งให้หมายเอาสิ่งอื่นๆ ทั้งหมด]

(๑) ทุกข์, ความทุกข์, ความเป็นทุกข์.

อฆญฺจ ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ อฆมูลญฺจ. ตํ สุณาถ. กตมญฺจ ภิกฺขเว **อฆ๑?** รูปี ภิกฺขเว อฆ๑, เวทนา อฆ๑, สญฺญา อฆ๑, สงฺขารา อฆ๑, วิญฺญาณํ อฆ๑. อิทํ วุจฺจติ อฆ๑ ฯเปฯ (สํ. ๒/๒๗)

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดง**ทุกข์** และมูลเหตุแห่งทุกข์แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ภิกษุทั้งหลาย **ทุกข์**เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์ นี้เรียกว่าทุกข์...

อฆนฺติ ทุกฺขํ. (สํ.อฏ. ๒/๒๔๔)

บทว่า **อฆ๑** แปลว่า ทุกข์.

ขตฺติยสฺส ปมตฺตสฺส
รฏฺฐสฺมึ รฏฺฐวฑฺฒน
สพฺเพ โภคา วินสฺสนฺติ
รญฺโญ ตํ วุจฺจเต **อฆ๑**. (ชา. ๑/๑๐๕)

(พระโพธิสัตว์ครั้งเกิดเป็นรุกขเทวดาชื่อคันธ-ตินทุกะ แสดงธรรมถวายพระราชาว่า)

ขอเดชะพระองค์ผู้ทรงผดุงรัฐให้เจริญ โภคะทั้งปวงในแคว้นของกษัตริย์ผู้ประมาทแล้วย่อมพินาศ ข้อนั้นท่านกล่าวว่าเป็น**ทุกข์** ของพระราชา.

ตํ วุจฺจเต อฆนฺติ มหาราช ยสโภคปริหานินาเมตํ รญฺโญ ทุกฺขํ วุจฺจติ. โภคาภาเวน หินิทฺธนสฺส ยโส หายติ หีนยโส มหนฺตํ กายิก-เจตสิกทุกฺขํ ปาปุณาติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๐๕)

ปาฐะว่า **ตํ วุจฺจเต อฆ๑** (ข้อนั้น ท่านกล่าวว่าเป็นทุกข์) ความว่า ดูก่อนมหาราชเจ้า ชื่อว่าความเสื่อมยศและโภคสมบัติ ท่านกล่าวว่าข้อนั้นเป็นทุกข์ของพระราชา ด้วยว่ายศของพระราชาผู้ไร้ทรัพย์ ย่อมเสื่อม เพราะไม่มีโภคสมบัติ พระราชาผู้เสื่อมยศ ย่อมประสบทุกข์ทางกาย และใจอย่างใหญ่หลวง.

[คำว่า **อฆ** (ทุกฺข) ในตัวอย่างแรกหมายถึงทุกข์ในอริยสัจ ตัวอย่างที่สองหมายถึงทุกข-เวทนา. ในหนังสือมหาสติปัฏฐานสูตร (ทางสู่พระนิพพาน) หน้า ๓๗๐ กล่าวว่า คำว่า **ทุกฺข** ใช้ในความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. **ทุกฺข** หมายถึง ทุกข์ในอริยสัจ ซึ่งมีความหมายว่า สภาพว่างเปล่าอันน่ารังเกียจ กล่าวคือ อุปาทานขันธ์เป็นสิ่งที่ไม่มีแก่นสาร และน่ารังเกียจ ดังนั้น คำว่า **ทุกฺขํ** ซึ่งเป็นคำอธิบายของ **อฆ** ศัพท์ในตัวอย่างแรก จึงมีวิเคราะห์ตามนัยที่กล่าวไว้ในวิสุทธิมรรคมหาฎีกา (๒/๒๑๒) ที่กล่าวตามวิสุทธิมรรค (๒/๑๔๐) ว่า กุจฺฉิตํ ขํ ทุกฺขํ (ทุกข์คือสภาพอันว่างเปล่าน่ารังเกียจ) ตามนัยนี้เป็นปาทิบุรพบทกรรมธารยสมาส โดย ทุ ศัพท์มีความหมายว่า กุจฺฉิต (น่ารังเกียจ) และ ข ศัพท์มีความหมายว่า ตุจฺฉ (ว่างเปล่า, ไร้แก่นสาร)

ทุกข์ในอริยสัจเป็นสภาวะที่ควรกำหนดรู้ตามความเป็นจริง คือมีไว้ให้รู้ ไม่ให้ยึดติดพอใจด้วยตัณหาและเห็นผิดว่าเป็นตัวตน

ด้วยทิฏฐิ โดยสรุปแล้ว คือ อุปาทานขันธ์ ๕ อันได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ซึ่งพระโยคาวจร มีหน้าที่กำหนดรู้ทุกข์ เพื่อให้เข้าใจลักษณะเฉพาะอย่างชัดเจนว่า รูปมีสภาพแปรปรวน เวทนามีสภาพรู้สึก สัญญามีสภาพจำได้หมายรู้ สังขารมีสภาพปรุงแต่ง และวิญญาณมีสภาพรู้อารมณ์ทางทวารทั้ง ๖ และเพื่อให้หยั่งเห็นความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่ตัวตนของอุปาทานขันธ์ ๕ ในลำดับต่อมา (ตามลำดับวิปัสสนาญาณ).

๒. **ทุกฺข** ทุกขเวทนา หมายถึง สภาพที่ทนได้ยาก ซึ่งได้แก่ทุกขเวทนาทางกายและใจที่ทนด้วยความรู้สึกไม่ดี ดังนั้น คำว่า **ทุกฺขํ** ซึ่งเป็นคำอธิบายของ **อฆ** ศัพท์ในตัวอย่างที่สอง จึงมีวิเคราะห์ตามนัยที่กล่าวไว้ในอรรถกถา (วิ.อฏ. ๒/๔๑๓) ว่า ทุกฺเขน ขมิตพฺพนฺติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพทนได้ยาก) สำเร็จรูปมาจาก ทุ บทหน้า + ขมุ ธาตุ (ขนฺติยํ = ทน) + กฺวิ ปัจจัย.

๓. **ทุกฺข** ทุกข์ในไตรลักษณ์ มีความหมายว่า สภาพน่ากลัว หรือสภาพถูกบีบคั้น กล่าวคือ สังขารรูปนามทั้งหมดมีสภาพน่ากลัว หรือถูกบีบคั้นด้วยความเกิดขึ้นและดับไป ดังที่อรรถกถาปฏิสัมภิทามรรค (๒/๑๔๐) กล่าวว่า ทุกฺขฏฺเจนาติ ภยฏฺเจน, ปฏิปีฬนฏฺเจน วา (บทว่า ทุกฺขฏฺเจน แปลว่า โดยสภาพน่ากลัว หรือโดยสภาพถูกบีบคั้น) มีรูปวิเคราะห์ว่า ทุกฺขติ ภายติ เอตสฺมาติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพน่ากลัว) ทุกฺขียติ ปฏิปีฬียตีติ ทุกฺขํ (ทุกข์ คือ สภาพถูกบีบคั้น) สำเร็จรูปมาจาก ทุกฺข ธาตุ (ภยปฏิปีฬเน = น่ากลัว, บีบคั้น) + อ ปัจจัยในอปาทานหรือกรรมสาธนะ]

(๒) ทุกข์ในขันธ์ ๕ (อุปาทานขันธ์).

ฉนฺทชํ **อฆ** ฉนฺทชํ ทุกฺขํ
ฉนฺทวินยา อฆวินโย
อฆวินยา ทุกฺขวินโย. (สํ. ๑/๒๑)
(เทวดากล่าวว่า)

ทุกข์ในขันธ์ ๕ เกิดจากฉันทะ ทุกข์เกิดจากฉันทะ เพราะกำจัดฉันทะได้ จึงกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ได้ เพราะกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ได้ จึงกำจัดทุกข์ได้.

อฆนฺติ ปญฺจกฺขนฺธทุกฺขํ. (สํ.อฏ. ๑/๖๐)
บทว่า **อฆ** แปลว่า ทุกข์ในขันธ์ ๕.

(๓) ความชั่วร้าย.

กตโม จานนฺท มคฺโค กตมา ปฏิปทา ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สโยชนานํ ปหานาย? อิธานนฺท ภิกฺขุ อุปธิวิเวกา อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานา สพฺพโส กายทุฏฺฐุลฺลานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิยา วิวิจฺเจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธมฺเมหิ สวิตกฺกํ สวิจารํ วิเวกชํ ปีติสุขํ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ. โส ยเทว ตตฺถ โหติ รูปคตํ เวทนาคตํ สญฺญาคตํ สงฺขารคตํ วิญฺญาณคตํ เต ธมฺเม อนิจฺจโต ทุกฺขโต โรคโต คณฺฑโต สลฺลโต **อฆโต** อาพาธโต ปรโต ปโลกโต สุญฺญโต อนตฺตโต สมนุปสฺสติ ฯเปฯ (ม. ๒/๙๙)

ดูก่อนอานนท์ มรรคและปฏิปทาที่เป็นไปเพื่อละโอรัมภาคิยสังโยชน์ ๕ คือ ภิกษุใน

ธรรมวินัยนี้ เพราะละอกุศลธรรมทั้งหลายด้วยอุปธิวิเวก เพราะระงับความเกียจคร้านทางกายได้โดยประการทั้งปวง จึงสงัดแล้วจากกามคุณ สงัดแล้วจากอกุศลธรรม บรรลุปฐมฌานที่มีวิตก มีวิจาร มีปีติและสุขเกิดแต่วิเวกอยู่ เธอย่อมหยั่งเห็นธรรมเหล่านั้น คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ ในขณะเกิดปฐมฌานนั้นโดยเป็นสภาวะไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นดุจโรค เป็นดุจหัวฝี เป็นดุจลูกศร **เป็นความชั่วร้าย** เป็นที่ทำให้ขัดข้อง เป็นสภาพอื่น[จากตัวตน] เป็นสิ่งที่ต้องแตกสลาย เป็นของว่างเปล่า เป็นอนัตตา...

ทุกฺขฏฺเฐน **อฆโต**. (ม.อฏ. ๓/๑๐๒)
(รูปเป็นต้น) ชื่อว่า อฆตะ เพราะอรรถว่าเป็นความชั่วร้าย.

[อฆโต เป็นความชั่วร้าย คือ การกำหนดรู้ขันธ์ ๕ โดยความชั่วร้าย เพราะเป็นสิ่งที่ควรตำหนิติเตียน เพราะนำมาซึ่งความเสื่อมเสีย และเป็นที่ตั้งของความชั่วร้าย]

(๔) ธรรมให้เกิดทุกข์.

สตฺติสูลูปมา กามา
โรโค คณฺโฑ **อฆ** นิฆ
องฺคารกาสุสทิสา
อฆมูลํ ภยํ วโธ. (เถรี. ๔๓๒)

กามทั้งหลายเปรียบด้วยหอกและหลาว เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็น**ธรรมให้เกิดทุกข์** เป็นความลำบาก เสมือนหลุมถ่านเพลิง เป็นเหตุแห่งทุกข์ เป็นภัย เป็นเพชฌฆาต.

ทุกฺขุปฺปาทนฏฺเฐน **อฆ**. (เถรี.อฏ. ๒๙๓)
ชื่อว่า อฆะ เพราะอรรถว่ายังทุกข์ให้เกิดขึ้น.

(๕) ที่ตั้งแห่งทุกข์, ร่างกาย.

นยิทำ อตฺตกตำ พิมฺพำ นยิทำ ปรกตำ **อฆำ**
เหตุำ ปฏิจฺจ สมฺภูตำ เหตุภงฺคา นิรุชฺฌติ.
(สำ. ๑/๑๓๖)

(ครั้งนั้นเสลาภิกษุณีกล่าวกับมารว่า)
รูปอันเป็น**ที่ตั้งแห่งทุกข์**นี้ตนเองก็ไม่ได้สร้าง ผู้อื่นก็ไม่ได้สร้าง อาศัยเหตุจึงเกิด เพราะเหตุดับ จึงดับ.

อฆนฺติ ทุกฺขปติฏฺฐานตฺตา อตฺตภาวเมว วทติ. (สำ.อฏ. ๑/๑๗๗)
ด้วยบทว่า **อฆำ** (ที่ตั้งแห่งทุกข์) เสลาภิกษุณีระบุถึงอัตภาพ (ร่างกาย) เท่านั้น เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์.

อฆนฺติ อฆวตฺถุ,
เตนาห ทุกฺขปติฏฺฐานตฺตาติ. (สำฏี. ๑/๒๒๗)
บทว่า **อฆำ** แปลว่า ที่ตั้งแห่งทุกข์,
เหตุนั้น ท่านจึงกล่าวว่า ทุกฺขปติฏฺฐานตฺตา (เพราะเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์).

(๖) อกุศลธรรมที่บีบคั้นยิ่ง. ดู อฆคต

(๗) ความพินาศ, ความวิบัติ.

ปาปสฺมึ คคเน ทุกฺเข
พฺยสเน จาฆมุจฺจเต. (ธาน. ๙๔๑)

อฆ ศัพท์กล่าวไว้ในความหมายว่า บาป, ท้องฟ้า, ทุกข์ และ**ความพินาศ**.

(๘) กิเลส.

วิพาธนสภาวตาย **อฆา** นาม ราคาทโย.

(เถร.อฏ. ๒/๔๒)

กิเลสมีราคะเป็นต้นชื่อว่า **อฆะ** เพราะมีการเบียดเบียนเป็นสภาวะ.

อโฆติ กิเลโส, เตน อเฆน อรหา อนโฆ.

(นีติ.ธาตุ. ๗๔๓)

บทว่า **อโฆ** ได้แก่ กิเลส, พระอรหันต์ชื่อว่าอนฆะ เพราะเป็นผู้ปราศจากกิเลสนั้น.

อฆ[๒] (ติ/น)

[น + หน (หึสาคตีสุ) + อ]

สิ่งที่ไม่ถูกกระทบ

รุกฺขคจฺฉาทินา เกนจิ น หญฺญตีติ อฆา, อสมฺพาธา. (ม.ฏี. ๓/๓๓๙, ที.ฏี. ๒/๒๖ แม้ใน อำ.ฏี. ๒/๓๓๑ ก็มีนัยเดียวกัน ดู ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๔๖)

(ก) ช่องว่าง, **ที่ว่าง**.

ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว ยทา โพธิสตฺโต ตุสิตา กายา จวิตฺวา มาตุกุจฺฉึ โอกฺกมติ. อถ สเทวเก โลเก สมารเก สพฺรหฺมเก สสฺสมณพฺราหฺมณิยา ปชาย สเทวมนุสฺสาย อปฺปมาโณ อุฬาโร โอภาโส ปาตุภวติ อติกฺกมฺเมว เทวานำ เทวานุภาวำ. ยาปิ ตา โลกนฺตริกา **อฆา** อสำวุตา อนฺธการา อนฺธการติมิสา ยตฺถ ปิเม จนฺทิมสูริยา เอวำมหิทฺธิกา เอวำมหานุภาวา อาภาย นานุโภนฺติ, ตตฺถปิ อปฺปมาโณ อุฬาโร โอภาโส ปาตุภวติ อติกฺกมฺเมว เทวานำ เทวานุภาวำ ฯเปฯ อยเมตฺถ ธมฺมตา. (ที. ๒/๑๐, ม. ๓/๑๖๑) ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย มีกฎธรรมดาดังนี้ เวลาที่พระโพธิสัตว์จุติจากสวรรค์ชั้นดุสิต เสด็จลงสู่พระครรภ์ของพระมารดา แสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ปรากฏขึ้นในโลก พร้อมทั้งเทวโลก มารโลก พรหมโลก ในหมู่สัตว์พร้อมทั้งสมณพราหมณ์ เทวดาและมนุษย์ ล่วงพ้นเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย แม้ใน**ช่องว่าง**ระหว่างโลกซึ่งไม่มีอะไรคั่น มีสภาพมืดมิด หรือที่ที่ดวงจันทร์และดวงอาทิตย์ ซึ่งมีฤทธิ์มาก มีอานุภาพมาก ส่องแสงไปไม่ถึง ก็มีแสงสว่างเจิดจ้าหาประมาณมิได้ ปรากฏขึ้นล่วงพ้นเทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย... ข้อนี้ เป็นกฎธรรมดาในเรื่องนี้.

อฆาติ นิจฺจวิวฏา. (ที.อฏ. ๒/๒๖)

บทว่า **อฆา** (ช่องว่าง) คือ สิ่งที่เปิดเป็นนิจ.

[เทวานำ เทวานุภาวำ (เทวานุภาพของเทวดาทั้งหลาย) นี้ ความจริงคำว่า เทวานุภาว มีความหมายตามศัพท์ว่า เทวานุภาพ, อานุภาพของเทวดา แต่การกล่าวซ้ำว่า เทวานำ เทวานุภาวำ เป็นสำนวน ทางภาษาอย่างหนึ่งซึ่งบทสมาสคือ เทวานุภาว ได้กลายเป็นศัพท์ที่มีความหมายโดยสามัญทั่วไปว่า อานุภาพ จึงต้องเพิ่มคำว่า เทวานำ (ของเทวดาทั้งหลาย) เพื่อเป็นคำขยายของอานุภาพ เหมือนคำว่า สุคตสฺส สุคตจีวรปฺปมาณำ (ขนาดจีวรของพระสุคต), เตลำ (น้ำมัน) กล่าวคือบทสมาสว่า สุคตจีวร แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า จีวรของพระสุคต ก็มีความหมายโดยสามัญว่า จีวร จึงต้องเพิ่มคำว่า สุคตสฺส เพื่อระบุว่า

เป็นจีวรของพระสุคต ส่วนคำว่า เตลํ แม้ควรมีความหมายตามศัพท์ว่า น้ำมันงา ตามรูปวิเคราะห์ว่า ติลสฺส อิทำ เตลำ (เตละ คือ น้ำมันของงา) ก็มีความหมายโดยสามัญว่า น้ำมัน จึงต้องเพิ่มคำว่า ติล (งา) ใน ติลเตลำ (น้ำมันงา) เพื่อให้หมายถึงน้ำมันงา ดังที่คัมภีร์มณิสารมัญชูสา (๑/๖๖) กล่าวว่า

ตทฺธิโต จ สมาโส จ
วากฺยตฺเถสุ วิเสสกา
ปสิทฺธิยนฺตุ สามญฺญำ
เตลำ สุคตจีวรำ.

บทตัทธิตและสมาสเป็นศัพท์ มีความหมายพิเศษในรูปวิเคราะห์ แต่ในบทสำเร็จ มีความหมายโดยสามัญทั่วไป ดังคำว่า เตลำ (น้ำมัน) สุคตจีวรำ (จีวร)]

(น) (ข) อากาศ, ท้องฟ้า.

กา ตฺวำ สุทฺเธหิ วตฺเถหิ
อาเฆ เวหายสำ จิตา
เกน ตฺยาสฺสูนิ วตฺตนฺติ
กุโต ตำ ภยมาคตำ. (ชา. ๑/๑๔๒)

(พระราชาตรัสกับเทวดาว่า)
ท่านเป็นใคร มีเสื้อผ้าสะอาดหมดจด ยืนอยู่ท่ามกลาง**อากาศ**บนท้องฟ้า เหตุไร น้ำตาของท่านจึงหลั่งไหล ภัยนั้นเกิดจากอะไร.

อาเฆติ อปฺปฏิเฆ อากาเส. (ชา.อฏ. ๑/๑๔๖)
บทว่า **อาเฆ** (ท่ามกลางอากาศ) ความว่า ในอากาศที่ไม่ถูกกระทบ.

(ค) อากาสธาตุ, ที่ว่างเปล่า, ปริจเฉทรูปอันเป็นระหว่างแห่งมหาภูตรูป ๔.

กตมำ ตำ รูปำ อากาสธาตุ? โย อากาโส อากาสคตำ **อฆำ** อฆคตำ วิวโร วิวรคตำ อสมฺผุฏฺฐำ จตูหิ มหาภูเตหิ อิทำ ตำ รูปำ อากาสธาตุ.

(อภิ.ธ. ๑๖๙)

รูปที่เป็นอากาสธาตุนั้นเป็นไฉน
อากาศ [ธรรมชาติที่นับว่า]อากาศ **ที่ว่างเปล่า** [ธรรมชาติที่นับว่า]ที่ว่างเปล่า ช่องว่าง [ธรรมชาติที่นับว่า]ช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอากาสธาตุ.

น หญฺญตีติ **อฆำ**, อฆฏฺฏนียนฺติ อตฺโถ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๖๒)

ชื่อว่า **อฆะ** (ที่ว่างเปล่า) เพราะอรรถว่า เป็นที่ไม่ถูกกระทบ อธิบายว่า อันอะไรกระทบไม่ได้.

อฆกร (ติ)

[อฆ + กร]

ผู้ทำความลำบาก[ทุกข์], ผู้เบียดเบียน.

ดู อฆมฺมิค (ข)

อฆคต[๑] (น)

[อฆ + คต]

ธรรมที่เบียดเบียน, กิเลสมีราคะเป็นต้น.

อพฺพูพฺหำ **อฆคตำ** วิชิตำ
เอกญฺเจ โอสฺสเชยฺย กลึว สิยา
สพฺพานิปิ เจ โอสฺสเชยฺย อนฺโธว สิยา
สมวิสมสฺส อทสฺสนโต. (เถร. ๒๗๕)

บุคคลใดยังเพิกถอนความเป็นอยู่**อันเป็นธรรมที่เบียดเบียน**ไม่ได้ หากละทิ้งความไม่ประมาทซึ่งเป็นธรรมอันเอกเสีย บุคคลนั้นเป็นเหมือนคนกาลกิณี หากละทิ้งธรรมอื่นๆ เสียแม้ทั้งหมด ก็จะพึงเป็นเหมือนคนตาบอด เพราะมองไม่เห็นทั้งธรรมที่สงบ และธรรมที่ไม่สงบ.

วิพาธนสภาวตาย อฆา นาม ราคาทโย,
อฆานิ เอว **อฆคตํ**. (เถร.อฏ. ๒/๔๒)
กิเลสมีราคะเป็นต้นชื่อว่า อฆะ เพราะมีการเบียดเบียนเป็นสภาวะ.
ธรรมที่เบียดเบียนมีราคะเป็นต้นนั่นแหละ ชื่อว่า อฆคตะ.

อฆคต[๒] (น)

[อฆ + คต]

ที่ไม่ถูกกระทบ, ที่ว่างเปล่า, อากาสธาตุ.

กตมํ ตํ รูปํ อากาสธาตุ?
โย อากาโส อากาสคตํ อฆํ อฆคตํ วิวโร วิวรคตํ อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหิ อิทํ ตํ รูปํ อากาสธาตุ. (อภิ.ธ. ๑๖๙)
รูปที่เป็นอากาสธาตุนั้นเป็นไฉน.
อากาศ ธรรมชาติที่นับว่าอากาศ ที่ว่างเปล่า ธรรมชาติที่นับว่า**ที่ว่างเปล่า** ช่องว่าง ธรรมชาติที่นับว่าช่องว่าง ซึ่งมหาภูตรูป ๔ ถูกต้องไม่ได้ รูปนี้ชื่อว่าเป็นอากาสธาตุ.

น หญฺญตีติ อฆํ, อฆฏฺฏนียนฺติ อตฺโถ.
อฆเมว อฆคตํ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๖๒)
ชื่อว่า อฆะ (ที่ว่างเปล่า) เพราะอรรถว่าเป็นที่ไม่ถูกกระทบ อธิบายว่า ไม่มีอะไรถูกต้องได้. ที่ว่างเปล่านั้นแหละ ชื่อว่า อฆคตะ.

อฆคามี (ติ)

[อฆ + คม (คตฺยํ) + ณี]

มีปกติไปในอากาศ (ดวงอาทิตย์ ดวงจันทร์ นักษัตร และดวงดาว).

วิปุโล ราชคหียานํ คิริเสฏฺโ ปวุจฺจติ.
เสโต หิมวตํ เสฏฺโ อาทิจฺโจ **อฆคามินํ**.
สมุทฺโท อุทธินํ เสฏฺโ
นกฺขตฺตานญฺจ จนฺทิมา
สเทวกสฺส โลกสฺส
พุทฺโธ อคฺโค ปวุจฺจติ. (สํ. ๑/๖๗)

(มาณวคามิยเทพบุตรกล่าวว่า)
คนพูดกันว่า บรรดาภูเขาในกรุงราชคฤห์ ภูเขาวิปุละเยี่ยมที่สุด บรรดาภูเขาที่ตั้งอยู่ในป่าหิมพานต์ ภูเขาเสตบรรพตเยี่ยมที่สุด บรรดาสิ่งที่**มีปกติไปในอากาศ** (ลอยอยู่ในอากาศ) ดวงอาทิตย์เยี่ยมที่สุด บรรดาห้วงน้ำ มหาสมุทรเยี่ยมที่สุด บรรดาดวงดาว ดวงจันทร์เยี่ยมที่สุด บัณฑิตกล่าวว่า พระพุทธเจ้าเลิศกว่ามนุษย์พร้อมทั้งเทวดา.

อฆคามินนฺติ อากาสคามีนนฺ. (สํ.อฏ. ๑/๑๑๘)
บทว่า **อฆคามินํ** แปลว่า มีปกติไปในอากาศ.

อฆชาต (ติ)

[อฆ + ชาต]

ผู้เกิดในทุกข์, ผู้มีวัฏฏทุกข์.

ชาต = ชน (ชนเน) + ต แปลง นฺ ที่สุดธาตุ เป็น อา ด้วยสูตร (กจ.๕๘๕) ว่า ชนาทีนมาติมฺหิ จ (ในเพราะ ต ปัจจัย แปลง นฺ ที่สุดธาตุเป็น อา)

อฆชาตสฺส เว นนฺที

นนฺทีชาตสฺส เว **อฆ**ं

อนนฺที อนโฆ ภิกฺขุ

เอวं ชานาหิ อาวุโส. (สं. ๑/๕๓)

(พระผู้มีพระภาคตรัสว่า)

ผู้มีวัฏฏทุกข์เท่านั้น จึงมีความเพลิดเพลิน ผู้มีความเพลิดเพลินเท่านั้น จึงมีความทุกข์ (ส่วน) ภิกษุเป็นผู้ไม่มีความเพลิดเพลิน เป็นผู้ไม่มีความทุกข์ ผู้มีอายุ ท่านจงรู้อย่างนี้.

อฆชาตสฺสาติ ทุกฺขชาตสฺส, วฏฺฏทุกฺเขจิตสฺสาติ อตฺโถ. (สं.อฏ. ๑/๑๐๔)

บทว่า **อฆชาตสฺส** (ผู้มีวัฏฏทุกข์) ความว่า ผู้เกิดทุกข์ คือ ตั้งอยู่ในวัฏฏทุกข์.

อฆฏนฺต (ติ)

[น + ฆฏนฺต]

ฆฏนฺต = ฆฏ (สงฺฆาเต) + อ + อนฺต

ไม่สืบต่ออยู่, ไม่พากเพียรอยู่.

อิธ ปน ภิกฺขเว ภิกฺขุโน ปวิวิตฺตสฺส วิหรโต นิรายตฺตวุตฺติโน อิจฺฉา อุปฺปชฺชติ ลาภาย. โส น อุฏฺฐหติ น ฆฏติ น วายมติ ลาภาย. ตสฺส อนุฏฺฐหโต **อฆฏโต** อวายมโต ลาภาย ลาโภ นุปฺปชฺชติ. โส เตน อลาเภน โสจติ, กิลมติ, ปริเทวติ, อุรตฺตาฬึ กนฺทติ, สมฺโมหं อาปชฺชติ.

อยं วุจฺจติ ภิกฺขเว ภิกฺขุ อิจฺโฉ วิหรติ ลาภาย, น อุฏฺฐหติ น ฆฏติ น วายมติ ลาภาย, น จ ลาภี, โสจี จ ปริเทวี จ, จุโต จ สทฺธมฺมา.

(อं. ๓/๑๑๗)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุในธรรมวินัยนี้อยู่อย่างสงัด แต่ไม่ประพฤติให้ต่อเนื่อง ความอยากได้ลาภย่อมเกิดขึ้น เธอไม่ขยัน ไม่พากเพียร ไม่พยายาม เพื่อให้ได้ลาภ เมื่อเธอไม่ขยัน **ไม่พากเพียร** ไม่พยายามเพื่อให้ได้ลาภ ลาภก็ไม่เกิดขึ้น เพราะไม่ได้ลาภนั้น เธอจึงเศร้าโศก ลำบากใจ ร่ำไร ทุบอกคร่ำครวญ ถึงความเลอะเลือน

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนี้ เราเรียกว่า ผู้อยากได้ลาภอยู่ แต่ไม่ขยัน ไม่พากเพียร ไม่พยายามเพื่อให้ได้ลาภ เธอชื่อว่าเป็นผู้ไม่ได้ลาภ เศร้าโศก ร่ำไร และเคลื่อนจากสัทธรรม.

อฆฏมาน (ติ)

[น + ฆฏมาน]

ฆฏมาน = ฆฏ (สงฺฆาเต) + อ + มาน

ไม่สืบต่ออยู่, ไม่พากเพียรอยู่.

อธิคตมิทं พหูหิ
อมตं อชฺชาปิ จ ลภนียมิทं
โย โยนิโส ปยุญฺชติ
น จ สกฺกา **อฆฏมาเนน**. (เถรี. ๔๓๔)

(เจ้าหญิงสุเมธากล่าวว่า)

พระนิพพานนี้ พระอริยเจ้าเป็นจำนวนมาก บรรลุแล้ว อมตนิพพานนี้อันผู้พยายามโดยแยบคาย พึงได้ในวันนี้นี่แหละ แต่บุคคล**ผู้ไม่พากเพียร**ไม่อาจได้.

อฆฏิต (ติ)

[น + ฆฏิต] ฆฏิต = ฆฏ (สงฺฆาเต) + ต

(ก) ไม่เชื่อมต่อ, ยังไม่เชื่อมต่อ.

ปรโต ปน ปาฬิยา อาคเตหิ อนิมิตฺตาสีติอาทีหิ เอกาทสหิ ปเทหิ **อฆฏิเต** สีสํ น เอติ, ฆฏิเตปิ เตสุ สิขรณีสิ สมฺภินฺนาสิ อุภโตพฺยญฺชนาสีติ อิเมหิ ตีหิ ฆฏิเตเยว สงฺฆาทิเสโส.

(วิ.อฏ. ๒/๑๓๔)

แต่เมื่อคำพูดยัง**ไม่เชื่อมต่อ**กับ ๑๑ บท มีบทว่า อนิมิตฺตาสิ เป็นต้น ซึ่งมาในบาลีข้างหน้า อาบัติยังไม่ถึงที่สุด, ถึงแม้เชื่อมต่อแล้ว เมื่อพูดเชื่อมต่อด้วย ๓ บทเหล่านี้ว่า เธอเป็นคนมีเดือย, เธอเป็นคนผ่า, เธอเป็นคน ๒ เพศ เท่านั้นในบรรดา ๑๑ บทเหล่านั้นแล จึงเป็นสังฆาทิเสส.

(ข) ไม่เชื่อมต่อ, ไม่ประกอบขึ้น.

โส (รโถ) ปน อโปริสตาย อกิตฺติโม สยํชาโต เกนจิ **อฆฏิโต**เยว. (วิมาน.อฏ. ๒๕๖)

แต่รถคันนั้นเกิดเอง ไม่ใช่สิ่งที่ถูกสร้าง เพราะไม่ใช่ของมนุษย์ใครๆ **ไม่ประกอบขึ้น**.

อฆฏฺฏนีย (ติ)

[น + ฆฏฺฏนีย]

ฆฏฺฏนีย = ฆฏฺฏ (จลเน) ภู. + อนีย

ไม่ถูกกระทบ, อันอะไรกระทบไม่ได้.

น หญฺญตีติ อฆํ, **อฆฏฺฏนีย**นฺติ อตฺโถ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๖๒)

ชื่อว่า **อฆะ** (ที่ว่างเปล่า) เพราะเป็นที่ไม่ถูกกระทบ อธิบายว่า **อันอะไรกระทบไม่ได้**.

ดู อฆ[๒] (ค)

อฆฏฺฏนียตา (ถี)

[น + ฆฏฺฏนีย + ตา]

ความไม่ถูกอะไรกระทบ. ดู อฆ[๒] (ค)

อฆฏฺฏยนฺต (ติ)

[น + ฆฏฺฏยนฺต]

ฆฏฺฏยนฺต = ฆฏฺฏ (จลเน) จุ. + ณฺย + อนฺต

ไม่กระทบอยู่.

นาติทูเร อุทฺธรติ
นาจฺจาสนฺเน จ นิกฺขิปํ
อฆฏฺฏยนฺโต นิยฺยาติ
อุโภ ชาณู จ โคปฺผเก. (ม.อฏ. ๓/๑๗)

(เมื่อพระผู้นำโลกเสด็จดำเนินไป) พระองค์ไม่ต้องก้าวยาวในที่ไกล ไม่ต้องก้าวสั้นในที่ใกล้ **ไม่กระทบ**พระชานุทั้งสอง และข้อพระบาทเสด็จดำเนินไป.

อฆฏฺฏิต (ติ)

[น + ฆฏฺฏิต]

ฆฏฺฏิต = ฆฏฺฏ (จลเน) ภู. จุ. + ต

(ก) ไม่กระทบแล้ว.

อขีลกานิ จ อวณฺฏกานิ
เหฏฺจา นภฺยา กฏิสโมหิตานิ
อฆฏฺฏิตา นิจฺจกีฬ กโรนฺติ
หำ ตาต กึ รุกฺขผลานิ ตานิ. (ชา. ๒/๓๕)

(อิสิสิงคดาบสกล่าวว่า)
อนึ่ง ผลไม้ทั้งหลายไม่มีใบ ไม่มีขั้ว ติดอยู่ที่สะเอว ใต้สะดือ **ไม่กระทบ**กันเลย ส่ายได้เป็นนิจ ข้าแต่บิดา ผลไม้เหล่านั้นเป็นผลของต้นไม้อะไรหรือ.

[ศัพท์ว่า **หำ** ในสันสกฤตใช้เป็น **หมฺ** ส่วนปรากฤตและอรรธมาคธีใช้เป็น **หำ** เหมือนบาลี ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) กล่าวว่า คำว่า **หำ** เป็นนิบาตในความหมายว่า ปทปูรณ (นิบาตทำบทให้เต็ม) นอกจากนั้น ยังเป็นนิบาตเครื่องทำอรรถให้เต็มซึ่งเรียกว่า อตฺถปูรณ อีกด้วย ใช้ในความหมาย ๒ ประการ คือ

๑. วิสาทะ (เหนื่อยอ่อน) เช่น หำ เอกปุตฺตก (โอ ลูกน้อยผู้เดียว)
๒. สัมภมะ (หวาดหวั่น) เช่น หำ สมฺม กึ ตฺวำ ปสฺสสิ อุปริปพฺพเต จิโต (แน่ะสหาย ท่านยืนอยู่บนยอดเขา แลเห็นอะไรอย่างน่าหวาดหวั่นเล่า]

(ข) ไม่ถูกทำให้หวั่นไหวแล้ว.

มชฺเฌ ยถา สมุทฺทสฺส, อูมิ โน ชายตี จิโต โหตีติ. สมุทฺโท จตุราสีติโยชนสหสฺสานิ อุพฺเพเธน คมฺภีโร. เหฏฺจา จตฺตารีสโยชนสหสฺสานิ อุทกำ มจฺฉกจฺฉเปหิ กมฺปติ. อุปริ จตฺตารีสโยชนสหสฺสานิ อุทกำ วาเตหิ กมฺปติ. มชฺเฌ จตฺตารีสโยชนสหสฺสานิ อุทกำ น กมฺปติ น วิกมฺปติ น จลติ น เวธติ นปฺปเวธติ น สมฺปเวธติ. อเนริโต **อฆฏฺฏิโต** อจลิโต อลุฬิโต อภนฺโต วูปสนฺโต ตตฺร อูมิ โน ชายติ, จิโต โหติ สมุทฺโทติ. เอวมฺปิ มชฺเฌ ยถา สมุทฺทสฺส อูมิ โน ชายตี จิโต โหติ. (มหานิ. ๒๗๔)

ปาฐะว่า มชฺเฌ **ยถา สมุทฺทสฺส, อูมิ โน ชายตี จิโต โหติ** (คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ฉันใด) อธิบายว่า โดยส่วนลึก ทะเลลึก ๘๔,๐๐๐ โยชน์ น้ำส่วนล่าง ๔๐,๐๐๐ โยชน์ ย่อมกระเพื่อมด้วยฝูงปลาและเต่า น้ำส่วนบน ๔๐,๐๐๐ โยชน์ ก็กระเพื่อมด้วยลม น้ำส่วนกลาง ๔๐,๐๐๐ โยชน์ ไม่กระเพื่อม ไม่สั่นสะเทือน ไม่เคลื่อนไหว ไม่หวั่นไหว ไม่สั่นไหว ไม่ปั่นป่วนเลย คือ เป็นทะเลไม่กระฉอก **ไม่ถูกทำให้หวั่นไหว** ไม่เคลื่อนไหว ไม่กระเพื่อม ไม่หมุนวน สงบ คลื่นไม่เกิดกลางทะเลนั้น ทะเลก็เรียบอยู่ รวมความว่า คลื่นไม่เกิดในส่วนกลางทะเล ทะเลเรียบอยู่ ฉันใด อย่างนี้บ้าง.

อฆฏฺฏิโตติ อกุโปโภ. (มหานิ.อฏ. ๓/๓๓๐)
บทว่า **อฆฏฺฏิโต** แปลว่า ไม่หวั่นไหว.

อฆฏฺเฏตฺวา (กฺริ/วิ)

[น + ฆฏฺเฏตฺวา]
ฆฏฺเฏตฺวา = ฆฏฺฏ (จลเน) จุ. + เณ + ตฺวา
ไม่ให้กระทบแล้ว.

อากาเส วายมนฺตสฺสาติ เกนจิ รูเปน **อฆฏฺเฏตฺวา** อากาเสเยว กฏิกมฺปนปโยเคน องฺคชาตํ จาเลนฺตสฺส. (วิ.อฏ. ๒/๑๑๐)

สองบทว่า **อากาเส วายมนฺตสฺส** (พยายามอยู่ในอากาศ) ความว่า **ไม่ให้กระทบ**กับรูปอะไรๆ ให้องคชาตส่ายอยู่ (ส่ายองคชาตอยู่) ด้วยความพยายามคือการขยับเอวในอากาศอย่างเดียว.

อฆปฺปห (ติ)

[อฆ + ป + หา (คติจาคหนฺยุ) + กฺวิ]

ดู อฆาปห

อฆภูต (ติ)

[อฆ + ภูต]

เป็นสิ่งคับแค้น, เป็นทุกข์, เป็นความชั่วร้าย.

อยํ โข ปน มาคณฺฑิย กาโย โรคภูโต คณฺฑภูโต สลฺลภูโต **อฆภูโต** อาพาธภูโต, โส ตฺวํ อิมํ กายํ โรคภูตํ คณฺฑภูตํ สลฺลภูตํ **อฆภูตํ** อาพาธภูตํ ‘อิทนฺตํ โภ โคตม อาโรคฺยํ, อิทนฺตํ นิพฺพานนฺติ วเทสิ. ตญฺหิ เต มาคณฺฑิย อริยํ จกฺขุ นตฺถิ เยน ตฺวํ อริเยน จกฺขุนา อาโรคฺยํ ชาเนยฺยาสิ, นิพฺพานํ ปสฺเสยฺยาสิ.

(ม. ๒/๑๗๗)

มาคัณฑิยะ กายนี้เป็นดุจโรค เป็นดุจฝี เป็นดุจลูกศร **เป็นสิ่งคับแค้น** เป็นสิ่งเบียดเบียน ท่านนั้นกล่าวกายนี้ซึ่งเป็นดุจโรค เป็นดุจฝี เป็นดุจลูกศร เป็นสิ่งคับแค้น เป็นสิ่งเบียดเบียนว่า ท่านพระโคดม ความไม่มีโรคนั้นคืออันนี้ นิพพานนั้นคืออันนี้ มาคัณฑิยะ ท่านไม่มีอริยจักขุที่เป็นเครื่องรู้ความไม่มีโรคที่เป็นเครื่องเห็นนิพพานได้. ดู โรคภูต

อฆมูล (น)

[อฆ + มูล] เหตุแห่งทุกข์.

อฆญฺจ ภิกฺขเว เทเสสฺสามิ **อฆมูล**ญฺจ. ตํ สุณาถ. กตมญฺจ ภิกฺขเว อฆ? รูปํ ภิกฺขเว อฆ, เวทนา อฆ, สญฺญา อฆ, สงฺขารา อฆ, วิญฺญาณํ อฆ. อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว อฆ.

กตมญฺจ ภิกฺขเว **อฆมูลํ** ?

ยายํ ตณฺหา โปโนภวิกา นนฺทีราคสหคตา ตตฺรตตฺราภินนฺทินี; เสยฺยถิทํ. กามตณฺหา, ภวตณฺหา, วิภวตณฺหา.

อิทํ วุจฺจติ ภิกฺขเว **อฆมูลนฺ**ติ. (สํ. ๒/๒๗)

ภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงทุกข์ และ**เหตุแห่งทุกข์**แก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟัง ภิกษุทั้งหลาย ทุกข์เป็นอย่างไร ภิกษุทั้งหลาย รูปเป็นทุกข์ เวทนาเป็นทุกข์ สัญญาเป็นทุกข์ สังขารทั้งหลายเป็นทุกข์ วิญญาณเป็นทุกข์ นี้เรียกว่าทุกข์...

ภิกษุทั้งหลาย **เหตุแห่งทุกข์**เป็นอย่างไร คือความปรารถนาที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิดเพลินภพและอารมณ์นั้นๆ คือกามตัณหา (ความปรารถนาในกามคุณอารมณ์) ภวตัณหา (ความปรารถนาที่มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง) วิภวตัณหา (ความปรารถนาที่มีความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ) ภิกษุทั้งหลาย นี้เรียกว่า **เหตุแห่งทุกข์**.

[คำว่า **โปโนภวิกา** พระไตรปิฎกฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า โปโนพฺภวิกา แต่ฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า โปโนภวิกา เมื่อเทียบเคียงกับภาษาสันสกฤต ก็ได้ข้อสรุปว่า ศัพท์ว่า ปุนรฺ ในสันสกฤต เป็น ร การันต์ ส่วนบาลีเป็น ปุน เมื่อ ปุน เข้าสมาสกับ ภว ก็มีรูปที่ซ้อนพยัญชนะสังโยคว่า ปุนพฺภว เพราะสันสกฤตมีรูปสังโยคว่า ปุนรฺ แต่เมื่อแปลง อรฺ ใน ปุนรฺ เป็น โอ ได้รูปว่า ปุโน, โปโน ก็ไม่ควรมีรูปซ้อนสังโยคเป็น โปโนพฺภว, โปโนพฺภวิกา ในที่นี้จึงใช้เป็น โปโนภวิกา ตามฉบับสิงหลและฉบับฉัฏฐสังคีติ]

ฉผสฺสายตเน หิตฺวา
คุตฺตทฺวาโร สุสำวุโต
อฆมูลํ วมิตฺวาน
ปตฺโต เม อาสวกฺขโย. (เถร. ๒๔๕)

(ท่านพระปาราปริยเถระกล่าวว่า)
เราละผัสสายตนะ ๖ ได้แล้ว คุ้มครองทวาร สำรวมด้วยดี กำจัดสรรพกิเลส อันเป็น**เหตุแห่งทุกข์**ได้หมดแล้ว จึงหมดสิ้นอาสวะ.

อฆมูลํ วมิตฺวานาติ อฆสฺส วฏฺฏทุกฺขสฺส มูลภูตํ อวิชฺชาภวตณฺหาสงฺขาตํ โทสํ, สพฺพำ วา กิเลสโทสํ อริยมคฺคสงฺขาตวมนโยคปาเนน อุคฺคิริตฺวา สนฺตานโต พหิ กตฺวา, พหิกรณเหตุ วา. (เถร.อฏ. ๑/๒๙๔)

บาทคาถาว่า **อฆมูลำ วมิตฺวาน** (กำจัดสรรพกิเลสอันเป็นเหตุแห่งทุกข์ได้หมดแล้ว) ความว่า กำจัดเสียได้ซึ่งโทษกล่าวคืออวิชชาและภวตัณหาอันเป็นเหตุ (รากเหง้า) ของทุกข์ คือวัฏทุกข์ หรือคายกิเลสโทษทั้งปวง คือทำให้ออกไปนอกสันดาน ด้วยน้ำสำหรับสำรอกกล่าวคืออริยมรรค หรือเพราะเหตุคือการทำให้มีในภายนอก (สันดาน).

อฆมูลาติ อฆสฺส ทุกฺขสฺส มูลา การณภูตา. (เถรี.อฏ. ๒๙๒)

บทว่า **อฆมูลา** คือ รากเหง้า ได้แก่ เหตุแห่งความคับแค้นคือทุกข์ (เหตุแห่งทุกข์)

อฆมูลสุตฺต (น)

[อฆมูล + สุตฺต]

อฆมูลสูตร สูตรว่าด้วยมูลเหตุแห่งทุกข์ บาลีขันธวารวรรคสังยุตที่ ๑ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๑๑ (สำ. ๒/๒๗)

พระสูตรนี้ เกิดที่กรุงสาวัตถี พระผู้มีพระภาคแสดงว่า ขันธ์ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณเป็นทุกข์. ตัณหา ๓ คือ กามตัณหา [ความปรารถนาในกามคุณอารมณ์] ภวตัณหา[ความปรารถนาที่มีความเห็นผิดว่าภพเที่ยง] และวิภวตัณหา[ความปรารถนาที่มีความเห็นผิดว่าภพขาดสูญ] อันเป็นความผูกพันที่ก่อให้เกิดภพใหม่ ประกอบด้วยความยินดีพอใจ เพลิดเพลินภพ และอารมณ์นั้นๆ เป็นมูลเหตุแห่งทุกข์

อฆมูลสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[อฆมูลสุตฺต + วณฺณนา]

คำอธิบายอฆมูลสูตร, อรรถกถาแห่งอฆมูลสูตร (อรรถกถา หมายถึง ถ้อยคำที่เรียกกันว่า กถามรรค ทำหน้าที่อธิบายพระบาลีพุทธพจน์) (สำ.อฏ. ๒/๒๔๔)

อฆมฺมิค (ปุ)

[อฆ + มิค]

มิค = มร (ปาณจาเค) + อ แปลง รฺ เป็น คฺ แปลง อ เป็น อิ. (หรือ) มิ (หึสายำ) + ค (หรือ) มา (อนฺเวสเน) + ค แปลง อา เป็น อิ

สัตว์ที่นำความคับแค้นมาให้,
สัตว์ที่ทำความลำบาก.

(ก) สุนัข.

ตำ ขชฺชมานำ นิรเย วสนฺตำ
ลุทฺเทหิ วาเฬหิ **อฆมฺมิเคหิ** จ
สญฺฉินฺนคตฺตำ รุหิรำ สวนฺตำ
โก โจทเย ปรโลเก สหสฺสำ. (ชา. ๒/๒๗๑)

(นารทฤษีทูลตอบพระราชาว่า)
ใครเล่าจะพึงไปทวงทรัพย์ ๑,๐๐๐ ในปรโลก กับมหาบพิตรผู้ถูกฝูง**สัตว์ร้ายที่นำความคับแค้นมาให้**รุมกัดกินอยู่ในนรก จนตัวขาดกระจัดกระจาย เลือดไหลโทรม.

อฆมฺมิเคหีติ อฆาวเหหิ มิเคหิ, ทุกฺขาวเหหิ สุนเขหีติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๒๗๖)

บทว่า **อฆมฺมิเคหิ** (ฝูงสัตว์ที่นำความคับแค้นมาให้) ความว่า อันฝูงสัตว์ที่นำความคับแค้นมาให้ คือ ฝูงสุนัขที่นำความทุกข์มาให้.

(ข) หมี.

อญฺเญปิ กณฺหชฏิโน
อจฺฉา นาม **อฆมฺมิคา**
น เตหิ ปุริโส ทิฏฺโฐ
รุกฺขมารุยฺห มุจฺจติ. (ชา. ๒/๓๒๖)

(พระเวสสันดรตรัสกับพระนางมัทรีว่า)
แม้**สัตว์ที่ทำความลำบากอื่น**ๆ เช่นหมีตัวมีขนสีดำ คนที่มันได้เห็นแล้ว หนีขึ้นต้นไม้ก็ไม่พ้น.

อฆมฺมิคาติ อฆกรา มิคา, ทุกฺขาวหา มิคาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๗/๒๗๖)

บทว่า **อฆมฺมิคา** แปลว่า สัตว์ที่ทำความลำบาก อธิบายว่า สัตว์ที่นำความทุกข์มาให้.

[โดยทั่วไป มิค ศัพท์แปลว่า เนื้อ เช่น เก้ง กวาง สมัน ถ้าเป็นสัตว์ร้ายมักใช้เป็น วาฬมิค (เนื้อร้าย) เช่น พฺยคฺฆ (เสือ) แต่ในที่บางแห่ง มิค ศัพท์ใช้ในความหมายว่า สัตว์สี่เท้า (ปสุ) ซึ่งหมายถึงสัตว์สี่เท้าทั่วไป โดยมิได้ระบุว่าคืออะไร ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๑๐๔๕) กล่าวว่า มิโค ปสุ กุรุงฺเคสุ (มิค ศัพท์ย่อมเป็นไปในความหมายว่า สัตว์สี่เท้าและเนื้อ)]

อฆร (ติ)

[น + ฆร] ไม่มีเรือน.

อปรภาเค เทฺว ชนา กปณา หุตฺวา หตฺเถ อุทกสิญฺจนมฺปิ อลภิตฺวา เคหำ วิกฺกิณิตฺวา **อฆรา** หุตฺวา การุญฺญภาวำ ปตฺตา ปิโลติกำ นิวาเสตฺวา กปาลหตฺถา ภิกฺขาย จรึสุ. (ชา.อฏ. ๖/๘๖)

ครั้นต่อมา ชนทั้งสองจึงตกทุกข์ได้ยากเหลือเกิน ไม่ได้แม้การรดน้ำในมือ ต้องขายเรือน **ไม่มีเรือน**อยู่ ถึงความเป็นผู้น่าสงสารอย่างยิ่ง นุ่งห่มผ้าท่อนเก่า ถือกระเบื้องเที่ยวขอทานที่นี่ที่นั่น

อฆวตฺถุ (น)

[อฆ + วตฺถุ]

ที่ตั้งแห่งทุกข์ (ร่างกาย).

ดู อฆ อรรถ (๕)

อฆวินย (ปุ)

[อฆ + วินย] การกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕.

ฉนฺทชํ อฆํ ฉนฺทชํ ทุกฺขํ

ฉนฺทวินยา **อฆวินโย**

อฆวินยา ทุกฺขวินโย. (สำ. ๑/๒๑)

(เทวดากล่าวว่า)

ทุกข์ในขันธ์ ๕ เกิดจากฉันทะ ทุกข์เกิดจากฉันทะ เพราะกำจัดฉันทะได้ จึง**กำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ได้** เพราะกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ได้ จึงกำจัดทุกข์ได้.

ฉนฺทวินยา อฆวินโยติ ตณฺหาวินเยน ปญฺจกฺขนฺธวินโย. **อฆวินยา ทุกฺขวินโย**ติ ปญฺจกฺขนฺธวินเยน วฏฺฏทุกฺขํ วินีตเมว โหติ.

(สำ.อฏ. ๑/๖๐)

สองบทว่า **ฉนฺทวินยา อฆวินโย** (การกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ย่อมมีได้ เพราะกำจัดฉันทะ) อธิบายว่า การกำจัดขันธ์ ๕ ย่อมมีได้ เพราะกำจัดตัณหา.

สองบทว่า **อฆวินยา ทุกฺขวินโย** (การกำจัดวัฏฏทุกข์ย่อมมีได้เพราะกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕) อธิบายว่า วัฏฏทุกข์ย่อมถูกขจัดไปได้โดยแท้ ด้วยการกำจัดขันธ์ ๕.

ฉนฺทวินยา อฆวินโยติ เหตุนิโรเธน หิ ผลนิโรโธ, เอวํ สอุปาทิเสสนิพฺพานํ วตฺวา อฆวินยา ทุกฺขวินโยติ อนุปาทิเสสนิพฺพานํ วทติ.

(สำ.ฏี. ๑/๑๐๖)

สองบทว่า **อฆวินยา ทุกฺขวินโย** (การกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕ ย่อมมีได้เพราะกำจัดฉันทะ) ความว่า ผลดับไปเพราะเหตุดับ ท่านกล่าวถึงสอุปาทิเสสนิพพาน (การดับกิเลสที่มีขันธ์เหลืออยู่) อย่างนี้แล้ว กล่าวถึงอนุปาทิเสสนิพพาน (การดับกิเลสที่ไม่มีขันธ์เหลืออยู่) ด้วยคำนี้ว่า อฆวินยา ทุกฺขวินโย (การกำจัดวัฏฏทุกข์มีได้ เพราะกำจัดทุกข์ในขันธ์ ๕).

อฆสิคม (ติ)

[อฆ + คม (คตฺยตฺเถ) + อ]

อลุตตสมาส. ดู อฆ อรรถ (น) (ข)

ไปในอากาศ, เหาะ.

ยุตฺตา จ เต ปรมอลงฺกตา หยา

อโธมุขา **อฆสิคมา** พลี ชวา

อภินิมฺมิตา ปญฺจรถาสตา จ เต

อนุเวนฺติ ตํ สารถิโจทิตา หยา. (วิมาน. ๑๘)

(พระวังคีสเถระประสงค์ให้นางสิริมาเทพธิดาประกาศบุญกรรมที่นางได้ทำไว้ในครั้งก่อน จึงถามนางว่า)

ม้าสำหรับเทียมรถของเธอ ตกแต่งด้วยเครื่องประดับชั้นดีเยี่ยม มีพลัง แคล่วคล่อง ว่องไว **ไปในอากาศ** (เหาะทะยานลงไป) รถเทียมม้า ๕๐๐ คัน ที่บุญกุศลเนรมิตเพื่อเธอ และม้าเหล่านั้นเหมือนถูกนายสารถีกระตุ้นเตือน ย่อมแล่นตามเธอไป.

อฆสิคมาติ เวหาสคมา. (วิมาน.อฏ. ๗๑)

บทว่า **อฆสิคมา** แปลว่า ไปทางอากาศ.

อฆาตยนฺต (ติ)

[น + ฆาตยนฺต]

ฆาตยนฺต = หน (หึสาคติยำ) + ณฺย + อนฺต แปลง หน เป็น ฆาต (หนสฺส ฆาโต) กจ.๕๙๑)

ไม่ให้เบียดเบียนอยู่, ไม่ฆ่าอยู่.

เอกำ สมยำ ภควา โกสเลสุ วิหรติ หิมวนฺตปเทเส อรญฺญกุฏิกายำ. อถ โข ภควโต รโหคตสฺส ปฏิสลฺลีนสฺส เอวำ เจตโส ปริวิตกฺโก อุทปาทิ “สกฺกา นุ โข รชฺชำ กาเรตุ๋ อหนำ **อฆาตยำ** อชินำ อชาปยำ อโสจำ อโสจาปยำ ธมฺเมนาติ.

(สำ. ๑/๑๑๗)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเจ้าประทับอยู่ ณ กระท่อมกลางป่า ในหิมวันตประเทศ แควันโกศล ครั้งนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหลีกเร้นอยู่ในที่สงัดเกิดความรำพึงอย่างนี้ว่า เราจะสามารถเสวยราชสมบัติโดยธรรม โดยที่ไม่เบียดเบียนเอง **ไม่ให้ผู้อื่นเบียดเบียน** ไม่เสื่อมเอง ไม่ทำให้คนอื่นเสื่อม ไม่เศร้าโศกเอง ไม่ทำให้คนอื่นเศร้าโศก หรือไม่หนอ.

อหนำ อฆาตยนฺติ อหนนฺเตน อฆาตยนฺเตน.

(สำ.อฏ. ๑/๑๖๖)

สองบทว่า **อหนำ อฆาตยำ** คือ (ไม่เบียดเบียนเอง ไม่ให้ผู้อื่นเบียดเบียน) คือ ไม่เบียดเบียนเอง ไม่ใช้ให้ผู้อื่นเบียดเบียน [สามารถเสวยราชสมบัติโดยธรรมหรือไม่หนอ].

อฆาตยิ (กฺริ/อา) ดู ฆาเตติ

อฆาตยุ๋ (กฺริ/อา) ดู ฆาเตติ

อฆาเตตพฺพ (ติ)

[น + ฆาเตตพฺพ]

ฆาเตตพฺพ = หน (หึสาคติยำ) + เณ + ตพฺพ

ไม่พึงให้เบียดเบียน, ไม่พึงให้ฆ่า.

กำ อวชฺฌำ ฆาเตมีติ **อฆาเตตพฺพ**มฺปิ กำ ฆาเตมิ อตฺตโน ญาตีนำ อุทิกฺขมานานญฺเญว อกฺขาหิ เมติ ปุจฺฉติ. (ชา.อฏ. ๕/๑๙๔)

ปาฐะว่า **กำ อวชฺฌำ ฆาเตมิ** ความว่า พระราชโอรสทูลถามว่า หม่อมฉันจะฆ่าใครแม้อันใครๆ **ไม่พึงให้ฆ่า** สำหรับพระญาติของเสด็จแม่ที่เห็นกันอยู่นั่นแหละ โปรดตรัสบอกแก่หม่อมฉัน.

ดู อวชฺฌ

อฆาเตนฺต (ติ)

[น + ฆาเตนฺต]

ฆาเตนฺต = หน (หึสาคติยำ) + เณ + อนฺต

ไม่ให้ฆ่าอยู่, ไม่ให้เบียดเบียนอยู่.

อหนฺตาร**มฆาเตนฺตํ** โย นโร หนฺตุมิจฺฉติ
เอวํ โส นิหโต เสติ ยถายํ ปุริโส หโต.

(ชา. ๑/๑๓๑)

(พระโพธิสัตว์แสดงธรรมว่า)

นรชนใด ต้องการจะฆ่าคนที่มิได้ฆ่าตน และ (ฆ่า) คนที่ยังผู้อื่น**ไม่ให้ฆ่า**ตน นรชนนั้น ย่อมถูกฆ่าให้นอนตายเหมือนชายคนนี้ที่ถูกงูกัดตาย.

อฆาเตนฺตนฺติ อฆาเรนฺตํ. (ชา.อฏ. ๓/๑๘๙)

บทว่า **อฆาเตนฺตํ** คือ (ฆ่า) คนที่มิได้ใช้ให้ผู้อื่นฆ่าตน

อฆาเตสุ๋ (กฺริ/อา) ดู ฆาเตติ

อฆานก (ติ)

[น + ฆาน + ก]

ไม่มีฆานประสาท.

ยสฺส จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชติ ตสฺส ฆานายตนํ อุปฺปชฺชตีติ? สจกฺขุกานํ **อฆานกานํ** อุปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตนํ อุปฺปชฺชติ, โน จ เตสํ ฆานายตนํ อุปฺปชฺชติ. สจกฺขุกานํ สฆานกานํ อุปฺปชฺชนฺตานํ เตสํ จกฺขายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ ฆานายตนญฺจ อุปฺปชฺชติ.

(ยมก. ๑/๘๒)

อนุ. จักขายตนะของบุคคลใดกำลังเกิดขึ้น ฆานายตนะของบุคคลนั้น ก็กำลังเกิดใช่ไหม.

วิ. บุคคลผู้มีจักขุ **ไม่มีฆานประสาท** กำลังอุบัติ จักขายตนะของบุคคลนั้น กำลังเกิด แต่ฆานายตนะไม่ใช่กำลังเกิด บุคคลผู้มีจักขุและมีฆานประสาทกำลังอุบัติ จักขายตนะของบุคคลนั้นกำลังเกิด และฆานายตนะก็กำลังเกิด.

อฆาปห = อฆปฺปห (ติ)

[อฆ + ป + หา (คติจาคหนฺยุ) + กฺวิ]

ขจัดกิเลส, ขจัดทุกข์ในวัฏฏสงสาร

อปูชยุ๋ ยํ มุนิกุญฺชรา ชรา-
รุชาทิมุตฺตา ยหิมุตฺตเร ตเร
จิตา ติวฏฺฏมฺพุนิธึ นรานรา
ตรึสุ ตํ ธมฺมมม**ฆปฺปห**ปหํ. (ธาน. คาถา ข).

พระมุนีผู้ประเสริฐผู้พ้นแล้วจากความแก่และความตายทรงบูชาพระธรรมใด หมู่ชนและทวยเทพ ดำรงอยู่แล้วในเรืออันงามเลิศใด ได้ข้ามพ้นสาครแห่งวัฏฏะสาม ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมอัน**ขจัดกิเลส**นั้น อีกด้วย.

อฆปฺปหํ กิเลสปฺปหานกรํ สํสารทุกฺขปฺปหานกรํ วา ตํ ธมฺมมปิ อหํ นมามิ.

(ธาน.ฏี. อธิบายคาถา ข)

ข้าพเจ้าขอนมัสการพระธรรมนั้นอันขจัดกิเลส คือ อันกระทำการขจัดกิเลส หรืออันกระทำการขจัดทุกข์ในวัฏฏสงสาร.

[ธมฺมมฆปฺปหปหํ = ธมฺมํ + อฆปฺปหํ + อปิ + อหํ. คาถานี้จัดเป็นยมก (คำซ้ำ) ที่ซ้ำบทปลายในทุกบาท คือ บาทที่ ๑ ชรา ชรา, บาทที่ ๒ ตเร ตเร, บาทที่ ๓ นรานรา, บาทที่ ๔ ปหปหํ. ดู สุโพธาลงฺการมญฺชรี หน้า ๑๒๗]

อฆาวห (ติ)

[อฆ + อา + วห (ปาปเณ) + อ]

ผู้นำทุกข์มาให้. ดู อฆมฺมิค

อฆาวี (ติ)

[อฆ + อาว + ณี] อฆ = อว + ณี. อฆ + อาวี ดู โมคฺคลฺลาน ๔/๑๒๐. ดู ปถาวี

มีทุกข์, แสดงทุกข์ให้ปรากฏ, ระทมทุกข์.

อิทมายสฺมโต อานนฺทสฺส วจนํ สุตฺวา มลฺลา จ มลฺลปุตฺตา จ มลฺลสุณิสา จ มลฺลปชาปติโย จ **อฆาวิโน** ทุมฺมนา เจโตทุกฺขสมปฺปิตา อปฺเปกจฺเจ เกเส ปกิริย กนฺทนฺติ, พาหา ปคฺคยฺห กนฺทนฺติ, ฉินฺนปาตํ ปปตนฺติ, อาวฏฺฏนฺติ วิวฏฺฏนฺติ ‘อติขิปฺปํ ภควา ปรินิพฺพายิสฺสติ, อติขิปฺปํ สุคโต ปรินิพฺพายิสฺสติ, อติขิปฺปํ จกฺขุ โลเก อนฺตรธายิสฺสตีติ. (ที. ๒/๑๒๒)

พวกเจ้ามัลละ โอรส สุณิสา และปชาบดีของพวกเจ้ามัลละ พอได้สดับคำของท่านพระอานนท์ **ผู้มีทุกข์** เสียพระทัย เปี่ยมไปด้วยโทมนัส บางพวกสยายพระเกศา ทรงประคองพระพาหากันแสง คร่ำครวญ ล้มกลิ้งเกลือกไปมา เหมือนคนเท้าขาด ทรงเพ้อรำพันว่า พระผู้มีพระภาคมาด่วนปรินิพพานเร็วนัก พระสุคตด่วนปรินิพพานเสียเร็วนัก จักษุของโลกมาด่วนอันตรธานไปเร็วนัก.

อฆาวิโนติ อุปฺปนฺนทุกฺขา. (ที.อฏ. ๒/๑๗๙)

บทว่า **อฆาวิโน** (ผู้มีทุกข์) คือ มีทุกข์เกิดแล้ว (ระทมทุกข์).

อฆํ ทุกฺขํ อาเวนฺติ ปกาเสนฺตีติ อฆาวิโน. ปากฏีภูตทุกฺขาติ อาห อุปฺปนฺนทุกฺขาติ อตฺโถ.

(ที.ฏี. ๒/๑๘๒)

ชื่อว่า อฆาวี เพราะอรรถว่า แสดง คือประกาศทุกข์ให้ปรากฏ ได้แก่ ผู้มีทุกข์ปรากฏแล้ว เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า อุปฺปนฺนทุกฺขา (มีทุกข์เกิดแล้ว).

ปิยรูปสฺสาทคธิตาเส
เทวกายา ปุถู มนุสฺสา จ
อฆาวิโน ปริชุนฺนา
มจฺจุราชสฺส วสํ คจฺฉนฺติ. (อุทาน. ๙๓)

(พระผู้มีพระภาคทรงเปล่งอุทานว่า)
เทวดาและมนุษย์จำนวนมาก พากันเพลิดเพลินยึดติดในรูปที่น่ารัก จึง**ระทมทุกข์** เสื่อมหมดสิ้น ตกอยู่ในอำนาจของมัจจุราช.

อฆาวิโนติ กายิกเจตสิกทุกฺเขน ทุกฺขิโต.

(อุทาน. อฏ. ๑๐๖)

บทว่า **อฆาวิโน** (ระทมทุกข์) คือ ผู้ถึงความทุกข์ ด้วยความทุกข์ทางกายและใจ.

อโฆสถ (กฺริ/อา) ดู โฆเสติ
อโฆสิตฺถ (กฺริ/อา) ดู โฆเสติ

องฺก (ปุ)

[องฺก (คมเน) + อ, องฺกียเต คจฺฉียเตติ องฺโก, อกิ (ลกฺขเณ) + นิคฺคหิตาคม + อ, องฺกียเต ลกฺขียเต อเนนาติ องฺโก]

(๑) ตัก, **สะเอว**, **พก**.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู **องฺเก** ปตฺตํ นิกฺขิปนฺติ, สติสมฺโมสา อุฏฺฐหนฺติ. ปริปติตฺวา ปตฺโต ภิชฺชติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. “น ภิกฺขเว **องฺเก** ปตฺโต นิกฺขิปิตพฺโพ. โย นิกฺขิเปยฺย, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺสาติ.

(วิ. ๔/๒๕๐)

ก็สมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายวางบาตรไว้**บนตัก** เผลอสติลุกขึ้น บาตรตกแตก ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มี พระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุไม่พึงวางบาตรไว้**บนตัก** รูปใดวางไว้ต้องอาบัติทุกกฏ.

อิธ สจฺจญฺจ ธมฺโม จ
อหึสา สญฺโม ทโม
อาสนูทกทายีนำ
องฺเก วทฺโธสฺมิ ภารธ. (ชา. ๑/๓๒๙)

(นกปุปผกะจำแนกธรรมนั้นว่า)
ที่นี้มีแต่ความจริง สุจริตธรรม ความไม่เบียดเบียน ความสำรวม และการฝึกฝนอินทรีย์ ข้าแต่พระองค์ผู้ทรงเป็นหน่อเนื้อแห่งภารตวงศ์ ข้าพระองค์เจริญเติบโตอยู่**บนตัก**ของฤษี ผู้มีปกติให้อาสนะและน้ำ.

[อาสนูทกทายีนนฺติ อพฺภาคตานำ อาสนญฺจ อุทกญฺจ ทานสีลานำ. (ชา.อฏ. ๗/๑๗๙)
บาทคาถาว่า อาสูทกทายีนำ ความว่า แห่งฤษีทั้งหลายผู้มีปกติให้อาสนะและน้ำ แก่ชนผู้มาถึงเฉพาะหน้า]

เตน โข ปน สมเยน ทหโร กุมาโร มนฺโท อุตฺตานเสยฺยโก อภยสฺส ราชกุมารสฺส **องฺเก** นิสินฺโน โหติ. (ม. ๒/๕๗)
ก็โดยสมัยนั้นแล กุมารน้อยยังเป็นเด็กอ่อน นอนหงาย นั่งอยู่แล้วบน**พระเพลา**ของอภัยราชกุมาร.

องฺเก นิสินฺโน โหตีติ อูรูสุ นิสินฺโน โหติ.

(ม.อฏ. ๔/๗๗)

ปาฐะว่า **องฺเก นิสินฺโน โหติ** (นั่งแล้วบนพระเพลา) ได้แก่ เป็นผู้นั่งบนพระอุรุ (ตัก).

เอกำ สมยำ ภควา อิเธว ภคฺเคสุ วิหรติ สุสุมารคิเร เภสกฬาวเน มิคทาเย. อถ โข มำ ธาติ **องฺเกน** หริตฺวา เยน ภควา เตนุปสงฺกมิ; อุปสงฺกมิตฺวา ภควนฺตำ อภิวาเทตฺวา เอกมนฺตำ อฏฺฐาสิ. (ม. ๒/๓๐๐)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคทรงประทับอยู่ ณ เภสกฬาวัน สถานที่ให้อภัยหมู่เนื้อ เขตกรุงสุสุมารคิระ แคว้นภัคคะนี้ เวลานั้น แม่นมอุ้มเราใส่**สะเอว**พาเข้าไปเฝ้าพระผู้มีพระภาค ถึงที่ประทับ ถวายอภิวาทแล้วได้ยืนอยู่ ณ ที่สมควร.

องฺกโต องฺกำ คจฺฉนฺติ
มาลธารี อลงฺกตา
ธาติโย อุปติฏฺฐนฺติ
สายำ ปาตำ สุเขสิโน. (เปต. ๑๖๘)

(ส่วนคนทั้งหลายที่ทำความดีไว้ในชาติก่อน ในเวลาเป็นทารก) ก็ทัดทรงดอกไม้ ตบแต่งร่างกาย ย่อมไปสู่**สะเอวจากสะเอว** (ผลัด

กันอุ้ม)เหล่าพี่เลี้ยงนางนมปรารถนาความสุข พากันบำรุงอยู่ทั้งเช้าและเย็น.

องฺกโต องฺกํ คจฺฉนฺตีติ ทารกกาเลปิ ฌาตีนํ ธาตีนญฺจ องฺกฏฺฐานโต องฺกฏฺฐานเมว คจฺฉนฺติ, น ภูมิตลนฺติ อธิปฺปาโย. (เปต.อฏ. ๑๖๓)

บาทคาถาว่า **องฺกโต องฺกํ คจฺฉนฺติ** (ย่อมไปสู่สะเอวจากสะเอว) ความว่า แม้ในเวลาเป็นทารก พวกญาติและนางนมพากันอุ้มไป (พากันกะเดียดไป) อธิบายว่า ไม่ไปตามพื้นดิน.

ดู อุจฺฉงฺค

(๒) แขน, **ไหล่**.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว อุปฺปลํ วา ปทุมํ วา ปุณฺฑรีกํ วา พหุโน ชนสฺส ปิยํ มนาปํ, เอวเมว โข ภิกฺขเว วิปสฺสี กุมาโร พหุโน ชนสฺส ปิโย อโหสิ มนาโป. สฺวาสฺสุทํ **องฺเกเนว องฺกํ** ปริหริยติ.

(ที. ๒/๑๗)

(ตั้งแต่ประสูติพระวิปัสสีราชกุมาร ทรงกลายเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจของชนเป็นอันมาก) เปรียบเหมือนดอกอุบล ดอกปทุม หรือดอกบุณฑริกเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจของชนเป็นอันมากฉันใด พระวิปัสสีราชกุมาร ทรงเป็นที่รัก เป็นที่เจริญใจของชนเป็นอันมาก ฉันนั้นเหมือนกัน นัยว่า พระวิปัสสีราชกุมารนั้น ได้รับการผลัดเปลี่ยนจาก**แขนสู่แขน** (ผลัดกันอุ้ม) อยู่เสมอ ๆ.

องฺเกเนว องฺกนฺติ อญฺญสฺส พาหุนาว อญฺญสฺส พาหุ. อญฺญสฺส จ อสกูเฏเนว อญฺญสฺส อสกูฏนฺ.

(ที. อฏ. ๒/๔๓)

สองบทว่า **องฺเกเนว องฺกนฺ** (จากแขนสู่แขน) ความว่า พระกุมารนั้นอันบุคคลผลัดเปลี่ยนกันอุ้ม (จากแขนของผู้อื่นสู่แขนผู้อื่น) ผลัดเปลี่ยนกันแบก (จากไหล่ผู้อื่นสู่ไหล่ผู้อื่น).

(๓) ค่าคบ, **คบไม้**.

หํโส ปลาสมวจ
นิคฺโรโธ สมฺม ชายติ
องฺกสฺมึ เต นิสินฺโนว
โส เต มมฺมานิ เฉจฺฉติ. (ชา. ๑/๑๓๒)

พญาหงส์ได้กล่าวกับปลาสเทวดาว่า นี่แน่ะเพื่อน ต้นไทรงอกติดอยู่ที่**ค่าคบ**ของท่าน มัน[งอกขึ้น]จะตัดสิ่งอันเป็นที่รักของท่าน.

องฺกสฺมินฺติ วิฏภิยํ. (ชา.อฏ. ๓/๑๙๕)

บทว่า **องฺกสฺมึ** คือ ที่ค่าคบ (คบไม้).

(๔) ตรา. ดู องฺกกรณ

องฺกกรณ (น)

[องฺก + กรณ]

การประทับตรา = สัก.

อณฺฑจฺเฉทา นิลญฺฉกาติ ภตึ คเหตฺวา พลิพทฺทานํ อณฺฑจฺเฉทกา เจว ติสูลาทิ**องฺกกรเณน** ลญฺฉกา จ ลกฺขณการกาติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๔/๓๖๗)

บาทคาถาว่า **อณฺฑจฺเฉทา นิ ลญฺฉกา** ความว่า พวกเหล่านั้นยังรับจ้างตอนวัวถึก และรับจ้างด้วย**การประทับตรา** (สักอวัยวะ) มีรูปตรีศูลเป็นต้น คือ กระทำเครื่องหมาย[เป็นสัญลักษณ์]

องฺกฏฺฐาน (น)

[องฺก + ฐาน]

สถานที่คือตัก, ที่ตัก. ดู องฺก (๑)

องฺกิต (ติ)

[องฺก (ลกฺขเณ) + ต]

(๑) ถูกกำหนดแล้ว. ดู จกฺกงฺกิต

(๒) ถูกเจาะแล้ว (ถูกทำเครื่องหมาย)

องฺกิตกณฺณก (ติ)

[องฺกิต + กณฺณ + ก]

ผู้มีหูที่ถูกเจาะแล้ว, ผู้เจาะหูแล้ว, คนหูยาน.

เทฺว เทฺว คหปตโย เคเห
เอโก ตตฺถ อมสฺสุโก
ลมฺพตฺถโน เวณิกโต อโถ **องฺกิตกณฺณโก**
กีโต ธเนน พหุนา โส ตำ วิตฺทเต ชนำ.

(ชา. ๑/๕๙)

(พญาวานรโพธิสัตว์กล่าวว่า)

ในเรือนหลังหนึ่งมีเจ้าของเรือนอยู่ ๒ คน ใน ๒ คนนั้น คนหนึ่งไม่มีหนวด นมยาน เกล้าผมมวย และ**เจาะหูแล้ว** ถูกซื้อมาด้วยทรัพย์เป็นจำนวนมาก ชายเจ้าของเรือนนั้น พูดเสียดแทงชนนั้นตั้งแต่วันที่มาถึง.

อโถ องฺกิตกณฺณโกติ อถ เสฺวว วิทฺธกณฺโณ ฉิทฺทกณฺโณติ ลมฺพกณฺณตำ สนฺธายาห.

(ชา.อฏ. ๒/๑๗๐)

บาทคาถาว่า **อโถ องฺกิตกณฺณโก** (เจาะหูแล้ว) ได้แก่ ผู้เจาะหูแล้วนั้นนั่นแหละ เป็นผู้มีหูเป็นรู พญาวานรโพธิสัตว์กล่าวหมายถึงคนหูยาน.

องฺกุร (ปุ/น)

[องฺก (ลกฺขเณ) + อุร. องฺกิยติ ลกฺขิยตีติ องฺกุโร พีชปสโว. ณฺวาทิ. ๑๔๗]

(๑) หน่อ.

ตตฺถ อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณนฺติ เอวำ พีชสฺส **องฺกุรา**ทิภาเวน รุกฺขภาวปฺปตฺติ วิย สนฺตานานุปจฺเฉโท เอกตฺตนโย นาม. ยำ สมฺมา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน สนฺตานสฺส อนุปจฺเฉทาวโพธโต อุจฺเฉททิฏฺจึ ปชหติ. มิจฺฉา ปสฺสนฺโต เหตุผลสมฺพนฺเธน ปวตฺตมานสฺส สนฺตานานุปจฺเฉทสฺส เอกตฺตคหณโต สสฺสตทิฏฺจึ อุปาทิยติ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒๔๙)

ในนัยทั้ง ๔ เหล่านั้น (เอกัตตนัย, นานัตตนัย, อัพยาปารนัย และเอวังธัมมตานัย) ความไม่ขาดสายแห่งกระแสรูปนามดังนี้ คือ เพราะอวิชชาเป็นปัจจัยจึงมีสังขาร เพราะสังขารเป็นปัจจัยจึงมีวิญญาณเป็นต้น เหมือนภาวะที่เมล็ดถึงความเป็นต้นไม้ เพราะความมี**หน่อ**เป็นต้น[สืบต่อกันมา]ชื่อว่า เอกัตตนัย (นัยที่เข้าใจว่าเป็นสิ่งเดียวกันด้วยความสืบต่อ) ซึ่งทำให้บุคคลผู้เห็นชอบ ละอุจเฉททิฏฐิได้ เพราะหยั่งรู้ความไม่ขาดสาย แห่งกระแสรูปนามอันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผล เมื่อเห็นผิด ย่อมจะยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เพราะถือเอาความไม่ขาดสายแห่งกระแส

รูปนาม อันเป็นไปอยู่โดยความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลว่าเป็นอย่างเดียวกัน.

(๒) (ปุ) ราชบุตรพระนามว่าอังกุระ.

เทวคพฺภาย เชฏฺฐปุตฺโต วาสุเทโว นาม อโหสิ ทุติโย พลเทโว ตติโย จนฺทเทโว จตุตฺโถ สูริยเทโว ปญฺจโม อคฺคิเทโว ฉฏฺโฐ วรุณเทโว สตฺตโม อชฺชุโน อฏฺฐโม ปชฺชุโน นวโม ฆฏปณฺฑิโต ทสโม **องฺกุโร** นาม อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๔/๘๑)

โอรสองค์ใหญ่ของพระนางเทวคัพภานามว่า วาสุเทพ องค์ที่ ๒ นามว่าพลเทพ องค์ที่ ๓ นามว่าจันทเทพ องค์ที่ ๔ นามว่าสุริยเทพ องค์ที่ ๕ นามว่าอัคคิเทพ องค์ที่ ๖ นามว่าวรุณเทพ องค์ที่ ๗ นามว่าอัชชุนะ องค์ที่ ๘ นามว่าปัชชุนะ องค์ที่ ๙ นามว่าฆฏบัณฑิต องค์ที่ ๑๐ นามว่า**อังกุระ**.

ดู เปต.อฏ. ๘๘-๑๐๔

(๓) (ปุ) พาณิชนามว่าอังกุระ.

นามฺหิ เทโว น คนฺธพฺโพ
นาปิ สกฺโก ปุรินฺทโท
เปตํ มํ **องฺกุร** ชานาหิ
โรรุวมฺหา อิธาคตํ. (เปต. ๑๔๕)

(รุกขเทวดาตอบอังกุรพาณิชว่า)
เราไม่ใช่เทวดา ไม่ใช่คนธรรพ์ ทั้งไม่ใช่ท้าวสักกะผู้ให้ทานในปางก่อน **อังกุระ**เอ๋ย ท่านจงทราบว่า เราเป็นเปรตจุติจากโรรุวนครมาอยู่ที่ต้นไทรนี้.

(๔) (ปุ) อังกุรเทพบุตร.

องฺกุโร วามปสฺเส นิสีทิ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๑๔๒)
อังกุรเทพบุตร นั่งแล้วที่ข้างซ้าย.

องฺกุรก (ปุ/น)

[องฺกุร + ก]

หน่อ, รัง. ดู อคฺคงฺกุรก

องฺกุรกาล (ปุ)

[องฺกุร + กาล]
กาลที่แตกเป็นหน่อ.

วสฺสนฺโตปิ วปฺปกาเล **องฺกุรกาเล** นาพฺกาเล ปุปฺผกาเล ขีรคฺคหณาทิกาเลสุ ยถา ยถา สสฺสานํ อุปกาโร น โหติ, ตถา ตถา วสฺสติ จ วิคจฺฉติ จ. (สารตฺถ. ๑/๒๖๒)

แม้เมื่อฝนตกๆ หยุดๆ ในกาลเพาะปลูก ใน**กาลที่แตกเป็นหน่อ** ในกาลที่แตกเป็นก้าน ในกาลที่ผลิดอก และในกาลที่ถือเอาน้ำนม (ให้น้ำนม) เป็นต้น โดยลักษณะที่ไม่เป็นอุปการะเกื้อกูลแก่ข้าวกล้า.

องฺกุรนิพฺพตฺตน (น)

[องฺกุร + นิพฺพตฺตน]
การยังหน่อให้เกิดขึ้น, การยังหน่อให้งอก, การงอกของหน่อ, หน่องอก.

นิพฺพตฺตน = นิ บทหน้า + วตฺต + เณ การิตปัจจัย + ยุ แปลง ว เป็น พฺ แปลง ยุ เป็น อน, ซ้อน พฺ. นิ อุปสรรค สันสกฤตใช้เป็น

นิรฺ, นิสฺ บาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะ เพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน รูปนี้มีลักษณะเหมือนกับรูปศัพท์ว่า นิพฺพตฺติโต (ให้เกิดขึ้นแล้ว) (นิ บทหน้า + วตฺต + เณ การิตปัจจัย + ต)

บทว่า นิพฺพตฺตน ลง เณ การิตปัจจัย แล้วลบเสีย คัมภีร์ฎีกาเรียกบทเช่นนี้ว่า การิตันโตคธปทะ (บทที่มีการิตปัจจัยอยู่ภายใน)

องฺกุรนิพฺพตฺตนฏฺฐาน (น)

[องฺกุรนิพฺพตฺตน + ฐาน]

ที่เป็นที่งอกของหน่อ, ที่หน่องอก.

ทธิวาหนราชา อณฺเณสุ ราชูนุ อมฺพผลุ เปเสนฺโต อฏฺฐิโต รุกฺขนิพฺพตฺตนภาเยน **องฺกุรนิพฺพตฺตนฏฺฐานุ** มณฺฑูกกณฺฏเกน วิชฺฌิตฺวา เปเสสิ. (ชา.อฏ. ๒/๙๕)

พระเจ้าทธิวาหนะ เมื่อจะทรงส่งผลมะม่วงไปถวายพระราชาอื่น ๆ ใช้เงี่ยงกระแบนแทง**ที่เป็นที่งอกของหน่อ**ทิ้งออกเสีย เพราะเกรงว่าจะเกิดเป็นต้นขึ้นจากเมล็ด แล้วทรงส่งไป.

องฺกุรเปต (ปุ)

[องฺกุร + เปต]

อังกุรเปรต, เปรตราชบุตรอังกุระ.

องฺกุรเปตวตฺถุ (น)

[องฺกุรเปต + วตฺถุ]

เรื่องอังกุรเปรต, อังกุรเปตวัตถุ

บาลีอังกุรเปตวัตถุ วรรคที่ ๒ เรื่องที่ ๙

ยสฺส อตฺถาย คจฺฉามาติ อิทุ สตฺถา สาวตฺถิยุ วิหรนฺโต องฺกุรเปตุ อารพฺภ กเถสิ.

กามญฺเจตฺถ องฺกุโร เปโต น โหติ, ตสฺส ปน จริตุ ยสฺมา เปตสมฺพนฺธุ, ตสฺมา ตุ **องฺกุรเปตวตฺถู**ติ วุตฺตุ. (เปต.อฏ. ๑๐๔)

พระบรมศาสดาเมื่อประทับอยู่ในกรุงสาวัตถี ทรงปรารภอังกุรเปรต จึงตรัสพระคาถานี้ มีคำเริ่มต้นว่า ยสฺส อตฺถาย คจฺฉาม.

ก็ในเรื่องนี้ ไม่มีอังกุรเปรตก็จริง แต่เพราะความประพฤติของอังกุรเปรตนั้น เกี่ยวเนื่องด้วยเปรต ฉะนั้น ความประพฤติของอังกุรเปรตนั้น ท่านจึงกล่าวว่า **อังกุรเปตวัตถุ**.

องฺกุรมตฺต (น)

[องฺกุร + มตฺต]

เพียงหน่อ, ขนาดเท่าหน่อ.

ปลณฺฑุกาทีนุ วณฺเณน วา มิญฺชาย วา นานตฺตุ เวทิตพฺพุ. วณฺเณน ตาว ปลณฺฑุโก ปณฺฑุวณฺโณ โหติ. ภญฺชนโก โลหิตวณฺโณ. หริตโก หริตปณฺณวณฺโณ. มิญฺชาย ปน ปลณฺฑุกสฺส เอกา มิญฺชา โหติ, ภญฺชนกสฺส เทฺว, หริตกสฺส ติสฺโส. จาปลสุโณ อมิญฺชโก, **องฺกุรมตฺต**เมว หิ ตสฺส โหติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๙๕)

บัณฑิตพึงทราบความต่างกันแห่งกระเทียมเหลืองเป็นต้น โดยสี หรือโดยเยื่อใน. ว่าด้วยสีก่อน ชื่อว่ากระเทียมเหลืองย่อมมีสีเหลือง กระเทียมแดงมีสีแดง กระเทียมเขียวมีใบสีเขียว. แต่ว่าโดยเยื่อใน (กลีบ) กระเทียมเหลืองมีเยื่อในชั้นเดียว. กระเทียมแดงมี

เยื่อใน ๒ ชั้น. กระเทียมเขียวมีเยื่อใน ๓ ชั้น กระเทียมต้น ไม่มีเยื่อใน. จริงอยู่ กระเทียมนั้น เป็น**เพียงหน่อ**เท่านั้น.

องฺกุรวณฺณ (ติ)

[องฺกุร + วณฺณ]

มีสีเพียงดังใบอ่อน. ดู อมฺพงฺกุรวณฺณ

องฺกุรุปฺปาท (ปุ)

[องฺกุร + อุปฺปาท]

การเกิดขึ้นแห่งหน่อ, หน่องอกขึ้น.

ตสฺมึ ปน กมฺเม นิรุทฺเธ ยาว **องฺกุรุปฺปาทา** ผีชสฺวิย ยาว วิปากุปฺปาทา กมฺมูปจโย ติฏฺฐตีติสฺส ลทฺธิ, ตสฺมา ปฏิชานาติ. (อภิ.อฏ. ๓/๒๔๙)

ลัทธิของปรวาทีว่า ก็ครั้นเมื่อกรรมนั้น ดับแล้ว ความสั่งสมกรรม ย่อมตั้งอยู่จนถึงวิบากเกิด ดุจพืชย่อมตั้งอยู่เพราะ**หน่อ**ของพืช**งอกขึ้น**มา เพราะฉะนั้น จึงตอบรับรอง.

[อุปฺปาท = อุ + ปท + ณ. ลบ ณ พฤทธิ์ อ เป็น อา ซ้อน ปฺ. สันสกฤตใช้เป็น อุตฺ บาลีจึงต้องซ้อนพยัญชนะ เพื่อให้มีสองมาตราเท่ากัน

คัมภีร์กัจจายนไวยากรณ์ แสดงสูตรการลง ณ ปัจจัย ๒ สูตร คือ (สูตร ๕๒๔) ว่า ธาตุยา กมฺมาทิมฺหิ โณ (เมื่อบทหน้าอันมีบทกรรมเป็นเบื้องต้นมีอยู่ ให้ลง ณ ปัจจัยท้ายธาตุ] และ (สูตร ๕๒๘) ว่า วิสรุชปทาทิโต ณ (ให้ลง ณ ปัจจัยท้าย วิส, รุช และ ปท ธาตุเป็นต้น) บทที่ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรแรก มีรูปได้ทั้งสามลิงค์ตามเนื้อความที่กล่าวถึงเหมือน ต ปัจจัยเป็นต้น ส่วนบทที่ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรที่สองมีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น เช่น ปเวโส, โรโค, อุปฺปาโท, ผสฺโส, ภาโว, โอโก, อาโย, สมฺโพโธ, อาหาโร, อุปฺฆาโต เป็นต้น จะสังเกตได้ว่า ธาตุที่ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตรที่สองเหล่านี้ จะเป็นธาตุสองพยางค์ที่มีรูปเป็นปุงลิงค์เท่านั้น]

องฺกุส (ปุ/น)

[องฺกุ + ส, องฺก (ลกฺขเณ) + อุส. องฺกเต อเนนาติ องฺกุโส, คชปโตโท ดู ณฺวาทิ. ๒๑๕. สำ. องฺกุศ]

(๑) ตะขอ, **ขอสับช้าง**, **ปฏัก**.

ทณฺเฑเนเก ทมยนฺติ

องฺกุเสหิ กสาหิ จ

อทณฺเฑน อสตฺเถน

นาโค ทนฺโต มเหสินา. (วิ. ๔/๓๕๗)

(สมัยนั้น เหล่าชนพากันขับร้องว่า)

คนฝึกช้างและคนฝึกม้าบางพวก มีท่อนไม้ **ปฏัก**และแส้จึงจะฝึกได้ พระพุทธเจ้าผู้แสวงหาคุณอันยิ่งใหญ่ ไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้ศาสตรา ทรงฝึกช้างได้ (นาฬาคีรี).

[คาถานี้ ต้องเพิ่มบทว่า **นาคํ** เป็นกรรมของ **ทมยนฺติ** แต่ไม่เป็นเนยยโทษ (โทษเพิ่มบทอื่น) เพราะบาทที่ ๔ มี **นาโค** อยู่แล้ว จึงสามารถคาดคะเนบทกรรมนี้ได้ อนึ่ง แม้คาถานี้จะไม่กล่าวถึงเหตุที่พระพุทธเจ้า ทรง

ปราบช้างนาฬาคีรี ข้อความนี้ก็เป็นอันทราบได้โดยปริยายว่าคือพระเมตตา โดยอิงอาศัยข้อความว่า อทณฺเฑน อสตฺเถน (ไม่ต้องใช้ท่อนไม้ ไม่ต้องใช้ศาสตรา) ดังนั้น ข้อความท่อนหลังจึงพ้นจากเนยยโทษ เพราะแสดงเหตุโดยปริยาย (อ้อม) ไว้แล้ว

ตามหลักภาษา การกล่าวโดยอ้อมในลักษณะนี้เรียกว่า **อวุตตสิทธินัย** คือ การสำเร็จ โดยไม่กล่าวไว้โดยตรง ดังข้อความที่พระเจ้าสุตโสมกล่าวว่า ปสฺเสยฺย ตํ วสฺสสตํ อโรคํ (เราพึงเห็นท่านเป็นผู้ไม่มีโรคตลอดร้อยปี) ข้อความนี้เป็นการกล่าวขอชีวิตโดยปริยาย เพราะเมื่อพระเจ้าสุตโสมทรงพระชนม์ชีพต่อไป จึงสามารถทอดพระเนตรเห็นพระเจ้าโปริสาทตลอดร้อยปีได้

อนึ่ง คาถานี้ กล่าวถึงความสามารถพิเศษของพระพุทธเจ้าที่ทรงฝึกช้าง โดยปฏิเสธท่อนไม้และศาสตรา จึงประดับด้วยทัพพวิเสสวุตติคุณ (การกล่าวถึงความพิเศษด้วยการปฏิเสธวัตถุ)

อจฺจงฺกุโสว นาโคว ชิตํ เม ตุตฺตโตมรํ.
การณํ นปฺปชานามิ สมฺมตฺโต ลกฺขณูรุยา.

(ที. ๒/๒๑๓)

(ปัญจสิขะคันธรรพเทพบุตรกล่าวว่า)
ฉันมึนงงเพราะ[เห็น]ช่วงขาที่งามสมส่วน ไม่รับรู้เหตุการณ์[อะไรๆ] เหมือนช้างตัวชนะ**ขอ**[ขอสับช้าง]ได้ เพราะถือว่าเราเอาชนะขอและหอกได้แล้ว.

องฺกุโสติ มตฺถเก วิชฺฌนกุฏิลกณฺฏโก.

(ที.อฏ.๒/๒๔๙)

ที่เรียกว่า **องฺกุโส** (ขอ) ได้แก่ เหล็กแหลมงอใช้สับหัว[ช้าง].

(๒) แนวทางที่เหมือนขอ, แนวทาง.

โส ตํเยว **องฺกุสํ** กตฺวา นิกฺขมิตฺวา มหาวิหารํ คนฺตฺวา ปพฺพชฺชํ ยาจิตฺวา ปพฺพชิโต อุปสมฺปนฺโน เทฺว มาติกา ปคุณา กตฺวา ตีส ภิกฺขู คเหตฺวา คพลวาลิยองฺคณํ คนฺตฺวา สมณธมฺมํ อกาสิ. (ที.อฏ. ๒/๓๔๐, ม.อฏ. ๑/๒๓๙)

พระปีติมัลลเถระนั้น ทำพระบาลีนั้นให้เป็น**แนวทาง**[ปฏิบัติ] แล้วออกเดินทางไปยังมหาวิหาร ขอบวช บรรพชาอุปสมบทแล้ว กระทำมาติกาทั้งสองให้ชำนาญ พาภิกษุ ๓๐ รูปไปยังลาน ณ ตำบลคพลวาลิยะ แล้วบำเพ็ญสมณธรรม.

ตํเยว องฺกุสํ กตฺวาติ "รูปาทโย มมาติ น คเหตพฺพาติ นตฺถุมฺหากวคฺเคน ปกาสิตมตฺถํ อตฺตโน จิตฺตมตฺตหตฺถิโน องฺกุสํ กตฺวา.

(ที.ฏี. ๒/๒๘๓, ม.ฏี. ๑/๓๔๖)

ปาฐะว่า **ตํเยว องฺกุสํ กตฺวา** (ทำพระบาลีนั้นให้เป็นแนวทาง) ความว่า ทำเนื้อความที่แสดงไว้ด้วยนตุมหากวรรค (วรรคที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่ใช่ของตน) ว่า บุคคลไม่ควรยึดมั่นรูปเป็นต้นว่าเป็นของเรา โดยทำให้เป็นแนวทางที่เหมือนขอของช้างคือจิตของตนเท่านั้น.

อิทเมว มาตุ วจนํ อรหตฺตปฺปตฺติยา **องฺกุสํ** ชาตํ. (เถร.อฏ. ๑/๒๒๕)

คำของมารดานี้นั่นเทียว เป็น**แนวทาง**เพื่อการบรรลุอรหัตตผล.

อิทานิ (วฑฺฒตฺเถโร) มาตุ วจนํ **องฺกุสํ** กตฺวา อตฺตนา อรหตฺตสฺส อธิคตตฺตา มาตรํ โถเมนฺโต วิสารทาติ คาถมาห. (เถร.อฏ. ๒/๕๑)

บัดนี้ พระวัฑฒเถระ เมื่อจะชมเชยมารดาเพราะเหตุที่ตนบรรลุอรหัตผล โดยทำคำของมารดาให้เป็น**แนวทาง** จึงกล่าวคาถาว่า วิสารทา เป็นต้น.

(๓) ตะขอสอยผลไม้, ไม้ขอสอยผลไม้.

โส กิร วรสาฏกยุคํ โอมุญฺจิตฺวา ฯเปฯ ตีสุ ฐาเนสุ วงฺกกาชํ อาทาย เอกิสฺสา กาชโกฏิยา กุณฺฑิกํ, เอกิสฺสา (กาชโกฏิยา) **องฺกุส**ปจฺฉิติทณฺฑกาทีนิ โอลคฺเคตฺวา ขาริภารํ อโส กตฺวา, ทกฺขิเณน หตฺเถน กตฺตรทณฺฑํ คเหตฺวา ปณฺณสาลโต นิกฺขมิตฺวา สฏฺจิหตฺเถ มหาจงฺกเม อปราปรํ จงฺกมนฺโต อตฺตโน เวสํ โอโลเกตฺวา มยฺหํ มโนรโถ มตฺถกํ ปตฺโต ฯเปฯ

(ชา.อฏ. ๑/๑๑)

ดังได้สดับมาว่า สุเมธดาบสนั้น เปลื้องผ้าสาฎกคู่งาม...แล้วถือเอาหาบโค้งในที่ทั้ง ๓ [คือต้น กลาง และปลาย] แล้วคล้องคนโทน้ำไว้ที่ปลายหาบ **ตะขอ**และตะกร้า และไม้สามง่ามเป็นต้นไว้[ที่ปลายหาบ] อีกข้างหนึ่ง แล้วหาบเครื่องบริขารขึ้นบ่า ใช้มือขวาถือไม้เท้า ออกจากบรรณศาลา เดินจงกรมไปมาในที่จงกรมใหญ่ยาว ๖๐ ศอก ได้แลดูเพศของตนแล้ว (เกิดอุตสาหะว่า) ความตั้งใจของเราสมหวังแล้ว...

ดู องฺกุสก

อาสทญฺจ มสึ ชฏนฺติ อากฑฺฒิตฺวา ผลานิ คหณตฺถํ **องฺกุส**ญฺจ อคฺคิชุหนกฏฺจฺฉุญฺจ ชฏามณฺฑลญฺจ ธาเรนฺโต. (ชา.อฏ. ๗/๓๐๓)

บาทคาถาว่า **อาสทญฺจ มสึ ชฏึ** ความว่า ทรง**ไม้ขอ**สำหรับสอยเก็บผลไม้น้อยใหญ่ ทัพพีสำหรับใช้ในการบูชาเพลิง และมวยชฎา.

ดู อาสท (๒)

(๔) ไม้ตะขอ[สำหรับแขวนถลกบาตร].

กึ นุ ทณฺฑึ กิมชินึ
กึ ฉตฺตึ กิมุปาหนึ
กิ**มงฺกุส**ญฺจ ปตฺตญฺจ
สงฺฆาฏิญฺจาปิ พฺราหฺมณ
ตรมานรูโปหาสิ
กึ นุ ปตฺถยเส ทิสึ. (ชา. ๒/๔๗)

(พระราชาตรัสว่า)

ท่านพราหมณ์ เพราะเหตุไรหนอ ท่านจึงรีบร้อนฉวยเอาไม้เท้า หนังเสือ ร่ม รองเท้า**ไม้ตะขอ** บาตร และผ้าพาด ท่านปรารถนาจะไปยังทิศไหนหนอ.

ตสฺสตฺโถ ภนฺเต ปุพฺเพ ตฺวึ อมฺหากึ ฆรึ อาคจฺฉนฺโต ทณฺฑาทีนิ น คณฺหาสิ. อชฺช ปน เกน การเณน ทณฺฑญฺจ อชินญฺจ ฉตฺตูปาหนญฺจ มตฺติกปสิพฺพโกลมฺพน**องฺกุส**ญฺจ มตฺติก-

ปตฺตญฺจ สงฺฆาฏิญฺจาติ สพฺเพปิเม ปริกฺขาเร ตรมานรูโป คณฺหาสิ. กตรํ นุ ทิสํ ปตฺเถสิ. กตฺถ คนฺตุกาโมสีติ ปุจฺฉิ. (ชา.อฏ. ๕/๒๔๔)

ความแห่งบาทคาถานั้นว่า พระราชาตรัสถามว่า ท่านผู้เจริญ แต่ก่อนท่านมาสู่วังของเรามิได้ถือไม้เท้าเป็นต้นมาเลย แต่ในวันนี้ เพราะเหตุไร ท่านจึงได้รีบร้อนถือเอาเครื่องบริขารเหล่านี้แม้ทั้งหมด คือ ไม้เท้า หนังเสือ ร่ม รองเท้า หม้อดิน ย่าม **ไม้ตะขอ**สำหรับแขวนถลกบาตร บาตรดินและผ้าพาดมาด้วยเล่า ท่านปรารถนาทิศไหนหนอ คือ ท่านปรารถนาจะไปในที่ไหน.

(๕) อังกุสนัย[ที่ปรากฏในเนตติปกรณ์].

ปจฺโม นนฺทิยาวฏฺโฏ ทุติโย จ ติปุกฺขโล
สีหวิกฺกีฬิโต นาม ตติโย นยลญฺชโก.
ทิสาโลจนมาหํสุ จตุตฺถํ นยมุตฺตมํ
ปญฺจโม **องฺกุโส** นาม สพฺเพ ปญฺจ นยา คตา.

(เนตฺติ. ๒)

คาถาสรุปนัยนั้น คือ

นัยแรกที่แสดงข้อความ ชื่อว่า นันทิยาวัฏฏะ นัยที่ ๒ ชื่อว่า ติปุกขละ นัยที่ ๓ ชื่อว่า สีหวิกกีฬิตะ นัยที่ ๔ อันยอดเยี่ยม ชื่อว่า ทิสาโลจนะ นัยที่ ๕ ชื่อว่า **อังกุสะ** (นัยดุจตะขอ) พึงทราบนัยทั้ง ๕ ประการทั้งปวง.

ตถา อาโลจิตานํ เตสํ ธมฺมานํ อตฺถนยตฺตยโยชเน สมานยนโต องฺกุโส วิย **องฺกุโส**.

(เนตฺติ.อฏ. ๑๘)

อังกุสนัย คือ นัยที่เหมือนตะขอ เพราะเกี่ยวธรรมที่สอดส่องแล้วอย่างนั้นมารวมกันไว้ในการประกอบนัยที่แสดงข้อความ ๓ อย่าง [แรก].

[นันทิยาวัฏฏนัย นัยที่เหมือนการเวียนของดอกกฤษณา ที่เวียนจากด้านในไปด้านนอก โดยเวียนจากธรรมฝ่ายหลัก ไปสู่ธรรมคล้อยตาม กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายสังกิเลส ด้วยตัณหา และอวิชชา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการนำเนื้อความพระพุทธพจน์ฝ่ายโวทานด้วยสมถะและวิปัสสนา โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

ติปุกขลนัย นัยที่งามด้วยส่วนทั้ง ๓ คือ โลภะ โทสะ และโมหะในฝ่ายสังกิเลส (ฝ่ายเศร้าหมอง) และงามด้วยอโลภะ อโทสะ และอโมหะในฝ่ายโวทาน (ฝ่ายหมดจด) กล่าวคือการประกอบเนื้อความ ของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมองด้วยอกุศลมูล ๓ อันได้แก่ โลภะ โทสะ และโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจดด้วยกุศลมูล ๓ อันได้แก่ อโลภะ อโทสะ และอโมหะ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

สีหวิกกีฬิตนัย นัยที่เหมือนการย่างกรายของราชสีห์คือพระผู้มีพระภาค เพราะแสดงวิปัลลาสและอินทรีย์ ๕ ที่เป็นปฏิปักษ์ต่อวิปัลลาสเหล่านั้น กล่าวคือ การประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายเศร้าหมอง ด้วยสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ

๔ และการประกอบเนื้อความของพระพุทธพจน์ฝ่ายหมดจด ด้วยอสุภสัญญาเป็นต้น ๔ โดยจำแนกตามสัจจะ ๔

ทิสาโลจนนัย นัยที่สอดส่องกุศลธรรม เป็นต้น โดยความเป็นหัวข้อหลักแห่งนัย ๓ อย่างแรก

อังกุสนัย นัยดุจตะขอ เพราะเกี่ยวธรรมที่สอดส่องแล้วอย่างนั้น มารวมกันไว้ในการประกอบนัยที่แสดงข้อความ ๓ อย่างแรก]

องฺกุสก (ปุ)

[องฺกุส + ก]

(๑) ตะขอ, ขอสับช้าง, ปฏัก.

หตฺถิเมณฺโฑ หตฺถึ อารุยฺห สาลโต นิกฺขมนฺโต จ ปวิสนฺโต จ **องฺกุสเกน** กากิมฺปิ ปุตฺตเกปิสฺสา ปหรติ กุลาวกมฺปิ วิทฺธเสติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๐๙)

นายควาญช้าง ขี่ช้างเข้าออกจากโรงช้าง เอา**ตะขอ**ตีแม่กาบ้าง ลูกกาบ้าง รื้อรังเสียบ้าง.

(๒) ตะขอสอยผลไม้, ไม้ขอสอยผลไม้.

(สา) อุจฺฉงฺคหตฺถา ปจินาสีติ อฏฺวึ ปวิสิตฺวา **องฺกุสเกน** สาขํ โอนาเมตฺวา โอจิโตจิตํ หตฺเถน คเหตฺวา อุจฺฉงฺเค ปกฺขิปนวเสน อุจฺฉงฺคหตฺถา หุตฺวา ปจินาสิ โอจินาสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๒๐)

บาทคาถาว่า **อุจฺฉงฺคหตฺถา ปจินาสิ** ความว่า เธอเข้าดงใช้**ตะขอ**เหนี่ยวกิ่งลงมา ใช้มือปลิดผลที่เลือกเก็บแล้วๆ เป็นผู้จับห่อพกโดยใส่เข้าไปในพก เลือกคัดเก็บเอาไป.

สา หิ ปาโต วุฏฺาย อสฺสมปทํ สมฺมชฺชิตฺวา ฯเปฯ ปจฺฉิขณิตฺติ**องฺกุสเก** อาทาย ผลาผลตฺถาย อรญฺญํ ปวิสิตฺวา ผลาผลานิ อาหริตฺวา เอกมนฺเต ฐเปตฺวา ฆเฏน อุทกํ อาหริตฺวา นานาจุณฺณหิ จ มตฺติกาหิ จ โสตฺถิเสนสฺ นฺหาเปตฺวา ปุน มธุรผลาผลานิ อุปนาเมติ. (ชา.อฏ. ๕/๙๒)

ก็พระนางสัมพุลานั้น ตื่นแต่เช้าแล้ว กวาดอาศรมบท...ถือกระเช้า เสียมและ**ตะขอ** [เพื่อเกี่ยวผลไม้] เข้าป่า แสวงหาผลาผล นำผลไม้มาเก็บไว้ที่ข้างหนึ่ง แล้วใช้หม้อตักน้ำมาสรงสนานโสตถิเสนราชกุมารผู้พระสวามี ด้วยเครื่องสนานอันเป็นแป้งผงนานาชนิด และก้อนดินเหนียว แล้วน้อมผลาผลอันมีรสอร่อยเข้าไปถวายอีก.

องฺกุสกยฏฺจิ (ถี)

[องฺกุสก + ยฏฺจิ] ดู องฺกุสยฏฺจิ

องฺกุสโกฏิ (ถี)

[องฺกุส + โกฏิ] ปลายขอ.

องฺกุสเก ลคฺเคตฺวา จปิตภณฺฑํ ปน เภสชฺชฆโฏ วา เภสชฺชตฺถวิกา วา สเจ ภิตฺติ วา ภูมิ วา อผุสิตฺวา จปิตํ ลคฺคนกํ ฆสนฺตสฺส นีหรโต **องฺกุสโกฏิโต** นิกฺขนฺตมตฺเต ปาราชิกํ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๘๓)

ส่วนภัณฑะที่เขาวางแขวนไว้บนขอ[ไม้ขอ] จะเป็นหม้อยาหรือถุงยาก็ตาม, ถ้าตั้งอยู่ไม่

ถูกฝาหรือพื้น, เมื่อภิกษุรูดหูที่คล้องปลดออก เมื่อภัณฑะนั้นสักว่าออกไป (พ้นหลุด) จาก **ปลายขอ**ไป เป็นปาราชิก.

องฺกุสคยฺห (น)

[องฺกุส + คยฺห]

คยฺห = คห + ณฺย, คเหตพฺพํ คยฺหํ แปลง ณฺย กับ ห ที่สุดธาตุเป็น ยฺห

วิธีจับขอสับช้าง, ศิลปะจับขอสับช้าง.

เตน หิ ราชกุมาร ตํเยเวตฺถ ปฏิปุจฺฉิสฺสามิ. ยถา เต ขเมยฺย, ตถา นํ พฺยากเรยฺยาสิ. ตํ กึ มญฺญสิ ราชกุมาร กุสโล ตฺวํ หตฺถารูพฺเห **องฺกุสคยฺเห** สิปฺเปติ? เอวํ ภนฺเต กุสโล อหํ หตฺถารูพฺเห **องฺกุสคยฺเห** สิปฺเปติ.

(ม. ๒/๒๙๗)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ราชกุมาร ถ้าเช่นนั้น ในข้อนี้อาตมภาพขอย้อนถามพระองค์ก่อน พระองค์พึงตอบตามที่พอพระทัย พระองค์ทรงเข้าพระทัยความข้อนั้นว่าอย่างไร พระองค์เป็นผู้ฉลาดในศิลปะคือการทรงช้าง **วิธีจับขอสับช้าง** มิใช่หรือ. โพธิราชกุมารทูลว่า ใช่ พระพุทธเจ้าข้า ข้าพระองค์เป็นผู้ฉลาดในศิลปะคือการทรงช้าง **วิธีจับขอสับช้าง**.

องฺกุสคยฺเห สิปฺเปติ องฺกุสคหณสิปฺเป.

(ม.อฏ. ๓/๒๒๓)

สองบทว่า **องฺกุสคยฺเห สิปฺเป** (ศิลปะคือวิธีจับขอช้าง) คือ ในศิลปะคือการถือขอช้าง [ขอสับช้าง].

[คยฺห = คห + ณฺย, คเหตพฺพํ คยฺหํ แปลง ณฺย กับ ห ที่สุดธาตุเป็น ยฺห ด้วยอาทิศัพท์ในสูตรว่า วทมทคมฺยุชครหาการาทีหิ ชฺชมฺม-คฺคยฺเหยฺยา คาโร วา (กจ.๕๔๔) ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๕๖ กล่าวว่า อาทิ-สทฺเทน อญฺเญปิ ท ม ช หนฺตา คยฺหนฺเต (ธาตุที่มี ท ม ช และ ห เป็นที่สุดอื่นๆ ก็ถือเอาด้วย อาทิ ศัพท์]

องฺกุสคหณสิปฺป (น)

[องฺกุส + คหณ + สิปฺป]

ศิลปะคือการถือขอสับช้าง, ศิลปะจับขอสับช้าง. ดู องฺกุสคยฺห

องฺกุสคฺคห (ปุ)

[องฺกุส + คห]

ผู้ถือปฏัก, นายควาญช้าง.

อิทํ ปุเร จิตฺตมจาริ จาริกํ
เยนิจฺฉกํ ยตฺถกามํ ยถาสุขํ
ตทชฺชหํ นิคฺคเหสฺสามิ โยนิโส
หตฺถิปฺปภินฺนํ วิย **องฺกุสคฺคโห**.

(ธมฺม. ๖๐)

เมื่อก่อนจิตนี้ ท่องเที่ยวไปตามอารมณ์ที่ปรารถนา ตามอารมณ์ที่ใคร่ (และ) ตามความสบาย, แต่บัดนี้เราจักข่มมันด้วยโยนิโสมนสิการ เหมือน**นายควาญช้าง**ถือขอบังคับช้างที่ตกมัน ฉะนั้น.

[ควาญช้าง = หตฺถาโรห, หตฺถิเมณฺฑ, หตฺถิป, หตฺถิโคปก, อาโรหณ, นิสาทิน, องฺกุสคฺคห

หตฺถิปฺปภินฺนำ มีพบในฉบับฉัฏฐสังคายนา และฉบับลังกา ส่วนฉบับไทยบางฉบับ มีรูปว่า **หตฺถึ ปภินฺนำ** รูปสมาสในพากย์ ย่อมจะงดงามกว่ารูปธรรมดา เพราะก่อให้เกิดโอชคุณตามหลักสัททาลังการ ดังคัมภีร์สุโพธาลังการ คาถา ๑๒๑ กล่าวว่า

โอโช สมาสพาหุลฺย-
เมโส คชฺชสฺส ชีวิตำ
ปชฺเชปฺย'นากุโล โส'ยำ
กนฺโต กามียเต ยถา.

ความมีบทสมาสมาก ชื่อว่า โอชคุณ โอชคุณนี้ เป็นชีวิตของร้อยแก้ว โอชคุณที่แจ่มกระจ่างนั้น น่าปรารถนาแม้ในร้อยกรอง

องฺกุสคฺคโห ฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า องฺกุสคฺคาโห รูปว่า องฺกุสคฺคโห เหมาะสมกว่า ด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ

(๑) คาถานี้จัดเป็นอุปชาติ โดยผสมระหว่างวังสัฏฐะและอินทรวงศ์ กล่าวคือบาทที่ ๑,๓ เป็นวังสัฏฐะที่มี ช ต ช ร โดยคำว่า **หิสฺ** ในบาทที่ ๓ จัดเป็นลหุ ส่วนบาทที่ ๒, ๔ เป็นอินทรวงศ์ที่มี ต ต ช ร โดยคำว่า **กา** ในบาทที่ ๒ จัดเป็นลหุ. สำหรับบาทที่ ๔ มีครุลหุตรงตามหลักของอินทรวงศ์

(๒) ในคัมภีร์พาลาวตาร หน้า ๘๔ ได้แสดงธาตุที่ลง อ ปัจจัยไว้โดยตรง ๑๓ ธาตุว่า

วร-สรา ทร-จรา
คมุ-ยมู สน-หนา
นท-มทา รณ-คหา
ชปาทโย วราทโย.

วร ธาตุเป็นต้น คือ วร, สร, ทร, จร, คมุ, ยมุ, สน, หน, นท, มท, รณ, คห และ ชป ธาตุเป็นต้น]

องฺกุสภูต (ติ)

[องฺกุส + ภูต]

เป็นแนวทางดังตะขอ.

อรหตฺตำ ปน ปตฺวา เถโร อิมาย คาถาย มำ ภควา โอวทิ, อยำ คาถา มยฺหำ **องฺกุสภูตา**ติ ตเมว คาถำ ปจฺจุทาหาสิ. (เถร.อฏ. ๑/๑๖๕)

ก็พระเถระครั้นบรรลุพระอรหัตแล้ว ได้กล่าวยืนยันพระคาถานั้นแลว่า พระผู้มีพระภาคทรงสอนเราด้วยพระคาถานี้ พระคาถานี้**เป็นแนวทางดังตะขอ**สำหรับเรา.

ดู องฺกุส (๒)

องฺกุสยฏฺฐิ (ถี)

[องฺกุส + ยฏฺฐิ]

ด้ามปฏัก, ด้ามตะขอ.

อเถโก วนมกฺกโฏ สีเตน ปีฬิยมาโน ตสฺส ปณฺณสาลาย ตำ อคฺคึ ทิสฺวา สจาหำ เอตฺถ ปวิสิสฺสามิ, มกฺกโฏ มกฺกโฏติ มำ โปเถตฺวา นีหริสฺสนฺติ, อคฺคึ วิสิพฺเพตุำ น ลภิสฺสามิ, อตฺถิ ทานิ เม อุปาโย, ตาปสเวสำ คเหตฺวา โกหญฺญำ กตฺวา ปวิสิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา เอกสฺส มตตาปสสฺส วกฺกลานิ นิวาเสตฺวา ปจฺฉิญฺจ **องฺกุสยฏฺฐิ**ญฺจ คเหตฺวา ปณฺณสาลทฺวาเร เอกำ ตาลรุกฺขำ นิสฺสาย สำกุฏิโต อฏฺฐาสิ.

(ชา.อฏ. ๒/๖๒๓)

(อิ เป็น องฺกุสกยฏฺจิญฺจ).

ครั้งนั้น ลิงป่าตัวหนึ่งถูกความหนาวเบียดเบียน เห็นไฟที่บรรณศาลาของพระโพธิสัตว์ จึงคิดว่า หากเราจักเข้าไปในบรรณศาลานี้ พวกเขาจักร้องว่า ลิง ลิง แล้วโบยนำเราออกไป เราก็จักไม่ได้ผิงไฟ เอาละบัดนี้ เรามีอุบายอย่างหนึ่ง เราจะปลอมเป็นดาบสทำการลวงเข้าไป จึงนุ่งผ้าเปลือกไม้ของดาบสที่ตายแล้วคนหนึ่ง ถือกระเช้า และ**ด้ามตะขอ** อาศัยตาลต้นหนึ่งที่ประตูบรรณศาลา ยืนงอตัวอยู่.

องฺกุสลคฺค (ติ)

[องฺกุส + ลคฺค]

ลคฺค = ลค (สงฺเค) + ต แปลง ต เป็น คฺ

เกี่ยวไว้ดุจขอ, คล้องไว้ด้วยตะขอ.

นาคาปโลกิตํ อปโลเกสีติ ปหารสทฺทํ สุตฺวา ยถา นาม หตฺถินาโค อิโต วา เอตฺโต วา อปโลเกตฺวากาโม คีวํ อปริวตฺเตตฺวา สกลสรีเรเนว นิวตฺติตฺวา อปโลเกติ. เอวํ สกลสรีเรเนว นิวตฺติตฺวา อปโลเกสิ. ยถา หิ มหาชนสฺส อฏฺจีนิ โกฏิยา โกฏิ อาหจฺจ จิตานิ, ปจฺเจกพุทฺธานํ **องฺกุสลคฺคานิ** วิย, น เอวํ พุทฺธานํ. พุทฺธานํ ปน สงฺขลิกานิ วิย เอกาพทฺธานิ หุตฺวา จิตานิ, ตสฺมา ปจฺฉโต อปโลกนกาเล น สกฺกา โหติ คีวํ ปริวตฺเตตุํ.

(ที.อฏ. ๒/๑๕๔, ม.อฏ. ๒/๓๑๘)

บาทคาถาว่า **นาคาปโลกิตํ อปโลเกสิ** (ทรงชำเลืองดูเหมือนช้างชำเลืองดู) ความว่า พระผู้มีพระภาคพระนามว่ากกุสันธะ ทรงสดับเสียงกระทบแล้วทรงหันสรีระทั้งสิ้น ชำเลืองดู ดุจช้างตัวประเสริฐต้องการจะตรวจดูด้านนี้ หรือด้านโน้น ก็จะไม่หมุนคอกลับ แต่จะหันสรีระทั้งสิ้นชำเลืองดู เหมือนอย่างว่า กระดูกทั้งหลายของมหาชน ตั้งปลายจรดปลาย ของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย เหมือน**เกี่ยวไว้ดุจขอ** ฉันใด กระดูกทั้งหลายของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ไม่เป็นฉันนั้น ก็กระดูกทั้งหลายของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย[นั้น] ตั้งอยู่เป็นพืดเดียวกัน เหมือนปลอกเหล็ก เหตุนั้น ในเวลาเหลียวดูข้างหลัง จึงไม่สามารถหมุนคอได้.

องฺกุสลคฺคานิ วิยาติ องฺกุสกานิ วิย อญฺญมญฺญสมฺมึ ลคฺคานิ อาสตฺตานิ หุตฺวา จิตานิ.

(ที.ฏี. ๒/๑๖๔)

สองบทว่า **องฺกุสลคฺคานิ วิย** (เหมือนเกี่ยวไว้ดุจขอ) ความว่า (กระดูกทั้งหลายของพระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย) เกี่ยวคือยึดกันและกันไว้ดำรงอยู่ดุจขอ.

องฺกุสหตฺถ (ติ)

[องฺกุส + หตฺถ]

ผู้มีตะขอในมือ.

มทฺทีเทวีปิ ปาโตว อุฏฺจาย ปานียปริโภชนียํ อุปฏฺจาเปตฺวา มุโขทกํ อาหริตฺวา ทนฺตกฏฺจํ ทตฺวา อสฺสมปทํ สมฺมชฺชิตฺวา ทฺเว ปุตฺเต ปิตุ สนฺติเก ฐเปตฺวา ปจฺฉิขณิตฺติ**องฺกุสหตฺถา** อรญฺญํ ปวิสิตฺวา วนมูลผลาผลานิ อาหาย ปจฺฉึ ปูเรตฺวา สายนฺหสมเย อรญฺญโต อาคนฺตฺวา

ปณฺณสาลาย ผลาผลํ จเปตฺวา นฺหตฺวา ปุตฺเต นฺหาเปสิ. (ชา.อฏ. ๗/๒๙๒)

พระนางมัทรีเทวีนั้น เสด็จอุฏฐาการ แต่เช้า ตั้งน้ำดื่มน้ำใช้แล้วนำน้ำบ้วนพระโอฐ น้ำสรงพระพักตร์มาถวาย ไม้ชำระพระทนต์ กวาดอาศรมบท ให้พระโอรสพระธิดาทั้งสองอยู่ในสำนักพระชนก ผู้มีกระเช้า เสียมและ**ตะขอในมือ** (ทรงถือกระเช้าเสียมและตะขอ) เสด็จเข้าไปสู่ป่า หามูลผลาผลในป่าให้เต็มกระเช้า เสด็จกลับจากป่าในเวลาเย็น เก็บงำผลาผลไว้ในบรรณศาลาแล้วสรงน้ำ และสรงน้ำให้พระโอรสพระธิดา.

[ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๓๕๑) กล่าวถึงรูป ปุพฺพนฺห, มชฺฌนฺห, **สายนฺห** โดยมีวิเคราะห์ว่า อหสฺส ปุพฺพํ ปุพฺพนฺหํ (ส่วนแรกของวัน ชื่อว่า ปุพพัณหะ), อหสฺส มชฺฌํ มชฺฌนฺหํ (ส่วนกลางของวัน ชื่อว่า มัชฌันหะ), อหสฺส สายํ สายนฺหํ (ส่วนหลังของวัน ชื่อว่า สายันหะ) ท่านให้แปลง อห (วัน) เป็น อนฺห ด้วยมหาสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๔๐๔) ว่า เตสุ วุทฺธิโลปาคมวิการวิปริตาเทสา จ (การพฤทธิ์ การลบ การลงอาคม การวิการะ การแปลงกลับกัน และการอาเทศ ย่อมมีที่พยางค์ต้น กลาง หรือท้ายในบางแห่ง)

อย่างไรก็ตาม โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๓ สูตร ๑๑๐) ได้กล่าวถึงรูปเหล่านี้ว่าเป็นวิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส และแปลง อห เป็น ณฺห โดยตั้งสูตรว่า ปุพฺพาปรชฺชสายมชฺเฌ-หาหสฺส ณฺโห (แปลง อห ศัพท์ท้าย ปุพฺพ, อปร, อชฺช, สาย และ มชฺฌ ศัพท์เป็น ณฺห) ตัวอย่างเช่น ปุพฺพณฺโห (วันอันเป็นส่วนแรก, เช้า) อปรณฺโห (วันอันเป็นส่วนหลัง, เวลาบ่าย) อชฺชณฺโห (วันนี้) สายณฺโห (เวลาเย็น) และ มชฺฌนฺโห (กลางวัน)

เมื่อเทียบดูกับสันสกฤตได้พบว่า มติของรูปสิทธิปกรณ์นี้ ปรากฏในไวยากรณ์สันสกฤตชื่อพาลมโนรมา (คำอธิบายสูตร ๗๑๓) โดยมีรูปวิเคราะห์ในคัมภีร์นั้น เป็นตัปปุริสสมาสว่า อหสฺส มชฺฌํ (ท่ามกลางของวัน, กลางวัน) ดังข้อความว่า

มชฺฌนฺโห อิติ อหสฺส มชฺฌมิติ วิคฺคเห อยํ สมาโส. มธฺยาหฺน อิติ อหฺโน มธฺยมิติ วิคฺรเห อยํ สมาสะ. (พาลมโนรมา.อธิบายสูตร ๗๑๓)

คำว่า มชฺฌนฺโห เป็นรูปสมาสอย่างนี้ในรูปวิเคราะห์ว่า อหสฺส มชฺฌํ (ท่ามกลางแห่งวัน)

มติที่แปลง อห (วัน) เป็น อนฺห ของปทรูปสิทธิปกรณ์สอดคล้องกับหลักภาษาศาสตร์มากกว่าการแปลง อห เป็น ณฺห ตามมติของโมคคัลลานไวยากรณ์ กล่าวคือ บทเดิมเป็น อห = อหนฺ (ลง นฺ อักษรอาคม) เมื่อสลับอักษรโดยวิปรีตนัย (Metathesis) แล้วจึงกลายมาเป็น อหนฺ = อหฺน = อนฺห]

องฺเกตฺวา (กฺริ/วิ)

[อกิ (ลกฺขเณ) จุ. + เณ + ตฺวา ลบที่สุดธาตุ ลงนิคคหิตอาคม แปลงนิคคหิตเป็น งฺ (=องฺก) ธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย จะต้องลงนิคคหิตอาคมเสมอ ดังที่คัมภีร์ธาตวัตถสังคหนิสสัย

อธิบายคาถา ๒ กล่าวว่า อิการนฺตมฺหิ ธาตุสฺมึ นิจฺจํ นิคฺคหิตาคโม (ลงนิคคหิตเป็นอาคมเสมอ ในที่ธาตุที่มี อิ อักษรอยู่ท้าย]

(ก) กำหนดแล้ว, เขียนแล้ว, สักแล้ว.

โส เสฏฺฐิฆเร ภณฺฑาคาริกกมฺมํ กโรนฺโต จินฺเตสิ น มํ อิเม สพฺพกาลํ ภณฺฑาคาริกกมฺมํ กาเรสฺสนฺติ, กิญฺจิเทว โทสํ ทิสฺวา ตาเพตฺวา พนฺธิตฺวา ลกฺขเณน **องฺเกตฺวา** ทาสปริโภเคนปิ ปริภุญฺชิสฺสนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๔๗๗)

นายกฏาหกะนั้น ทำหน้าที่เป็นเสมียนคลังพัสดุ ในเรือนของท่านเศรษฐี ดำริว่า คนเหล่านี้ คงจะไม่ใช้ให้เรากระทำหน้าที่เป็นเสมียนคลังพัสดุตลอดไป พอเห็นโทษอะไร ๆ เข้าหน่อยก็คงจะเฆี่ยน จองจำ **สัก**ด้วยเครื่องหมาย (ทำตราเครื่องหมาย) แล้วก็ใช้สอยทำนองทาสต่อไป.

(ข) นับแล้ว.

สุกโปตก ตุยฺหํ เอกํ อมฺพผลํ ทาตุํ นาม น ภาโร, อิมสฺมึ ปน รุกฺเข อมฺพานิ **องฺเกตฺวา** คหิตานิ, เอกสฺมึ ผเล อสเมนฺเต อมฺหากํ ชีวิตนฺถิ. เวสฺสวเณน หิ กุชฺฌิตฺวา สกึ โอโลกิเตตตฺตกปาเล ปกฺขิตฺตติลา วิย กุมฺภณฺฑสหสฺสํ ภิชฺชิตฺวา วิปฺปกิรียติ, เตน เต ทาตุํ น สกฺโกม, ลภนฏฺฐานํ ปน อาจิกฺขิสฺสามาติ.

(ชา.อฏ. ๒/๓๕๘)

(รากษสทั้งหลายกล่าวว่า)

ดูก่อนสุวโปตก ชื่อการให้ผลมะม่วงผลหนึ่งแก่ท่าน หาได้เป็นภาระหน้าที่ของพวกเราไม่ ด้วยว่า ท้าวเวสวัณ**นับ**ผลมะม่วงบนต้นนี้ไว้ (ผลมะม่วงบนต้นนี้ ท้าวเวสวัณมานับไว้ๆ) จับจองแล้ว เมื่อขาดหายไม่มีแม้แต่ผลเดียว ชีวิตของพวกเราก็จะไม่มี เพราะเมื่อท้าวเวสวัณโกรธแลดูคราวเดียว พวกเราก็จะเป็นเหมือนเมล็ดงาที่ใส่ลงในกระเบื้องอันร้อน กุมภัณฑ์ทั้งพันตนก็จะแตกละเอียด กระจายไป เหตุนั้น พวกเรา จึงไม่อาจให้แก่ท่าน แต่พวกเราจักบอกสถานที่ที่พอจะหาได้.

องฺโกล (ปุ)

[องฺก + โอล. องฺกียเต ลกฺขียเต กีลเกหีติ องฺโกโล. ฐาน.สูจิ. (สำ. องฺโกฏ, องฺโกลก)]

ต้นอังโกละ, ต้นปรู, ไม้ปรู.

อติมุตฺตา อโสกา จ
ภคินีมาลา จ ปุปฺผิตา
องฺโกลา พิมฺพิชาลา จ
ปุปฺผิตา มม อสฺสเม. (อป. ๑/๑๗)

(พระสารีบุตรเถระอุทานว่า)
ต้นลำดวน ต้นอโศก ต้นกุหลาบ มีดอกบานสะพรั่ง **ต้นปรู** และต้นมะกล่ำหลวง ก็มีดอกบานสะพรั่งอยู่รอบ ๆ อาศรมของข้าพเจ้า.

[ปรู [ปฺรู] น. เป็น ชื่อต้นไม้ขนาดกลางถึงขนาดใหญ่ ดอกสีขาว ออกเป็นกระจุกตามง่ามใบ กลิ่นหอม เนื้อไม้สีน้ำตาลคล้ำ ใช้ทำด้ามปืน พานท้ายปืน เปลือกรากใช้ทำยาได้. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒]

องฺโกลก (ปุ)

[องฺโกล + ก]

(๑) ดอกอังโกละ, ดอกปรู.

อหญฺจ **องฺโกลก**โมจินามิ
อติมุตฺตกํ สตฺตลิโยถิกญฺจ
ปิโย จ เม เหหิติ มาลภารี
อหญฺจ นํ มาลินี อชฺฌุเปสฺสํ. (ชา. ๑/๓๓๒)

(กินนรีกราบทูลว่า)
ส่วนดิฉันมัวเลือกเก็บ**ดอกปรู** ดอกลำดวน ดอกมะลิซ้อน และดอกคัดเค้า ด้วยหวังว่าสามีที่รักของดิฉันจักได้ประดับดอกไม้ และดิฉันจักประดับดอกไม้ นอนแนบข้างสามีนั้น.

(๒) พระเถระชื่อว่า อังโกละ ในอดีตชาติ ท่านได้ถวายดอกอังโกละ (ดอกปรู) แก่พระสิทธัตถพุทธเจ้า, อังโกลกเถระ.

อิตฺถํ สุทํ อายสฺมา **องฺโกลโก** เถโร อิมา คาถาโย อภาสิตฺถ. (อป. ๑/๒๒๒)
ได้ทราบว่า ท่าน**อังโกลกเถระ** ได้ภาษิตคาถาเหล่านี้ ด้วยประการฉะนี้.

องฺโกลกาทิ (น)

[องฺโกลก + อาทิ]
มีดอกอังโกละเป็นต้น, มีดอกปรูเป็นต้น.

อหญฺจาติ อหํ ปเนตสฺส ปรตีรํ คตภาวํ อชานนฺตี สุปุปฺผิตานิ **องฺโกลกาทีนิ** ปุปฺผานิ โอจินามิ. (ชา. อฏ. ๔/๔๔๔)
บทว่า **อหญฺจ** ความว่า ก็ดิฉันไม่ทราบว่า สามีของตนข้ามไปฝั่งโน้น มัวเลือกเก็บดอกไม้**มีดอกปรูเป็นต้น** ที่บานสะพรั่งอยู่แล้ว.

องฺโกลปุปฺผิยตฺเถร (ปุ)

[องฺโกล + ปุปฺผิย + เถร]
พระเถระชื่อว่า อังโกลปุปผิยะ
อังโกลปุปผิยเถระ.

องฺโกลปุปฺผิยตฺเถรสฺสาปทานํ ปญฺจมํ.

(อป. ๑/๓๓๒)
อปาทานแห่งพระ**อังโกลปุปผิยเถระ** ที่ ๕ จบแล้ว.

[ในอดีตชาติกัปที่ ๓๑ ท่านนำดอกปรูไปบูชาพระปัจเจกพุทธเจ้าพระนามว่าปทุมะ เพราะผลแห่งการบูชานั้น ท่านไม่รู้จักทุคติเลยนับจากกัปนี้ ในชาติสุดท้าย ได้บรรลุพระอรหันต์พร้อมด้วยคุณวิเศษ]

องฺกฺย (ปุ)

[องฺก + ณฺย. อุจฺจงฺเก ภโว องฺกโย, ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๔๓]
ตะโพนที่มีรูปร่างเหมือนผลสมอ.

เภรี ทุนฺทภิ วุตฺโตถ
มุทิงฺโค มุรโชสฺส ตุ
อลิงฺค**งฺโกฺย**ทฺธกา เภทา
ติณโว ตุ จ ฑิณฺฑิโม. (ธาน. ๑๔๓)

กลอง ๒ ศัพท์ = เภรี, ทุนฺทุภิ ท่านกล่าวว่าเป็นปุงลิงค์

ตะโพน ๒ ศัพท์ = มุทิงฺค, มุรช

ส่วน อาลิงฺค (ตะโพนที่มีรูปร่างเหมือนหางวัว) **องฺกย** (ตะโพนที่มีรูปร่างเหมือนผลสมอ) และ อุทฺธก (ตะโพนที่มีรูปร่างเหมือนเมล็ดข้าวเปลือก) เป็นชนิดพิเศษของตะโพนนั้น. กลองเล็ก ๒ ศัพท์ = ติณว, ทณฺฑิม.

องฺค[๓] (พฺย)

คำร้องเรียก (อาลปนะ) ที่ใช้ในการร้องเรียกผู้อื่นโดยมีความหมายว่า เชิญ

อวหาเน โภ อเร อมฺโภ

หมฺโภ เร เช**งฺค** อาวุโส. (ธาน. ๑๑๓๙)

โภ (ผู้เจริญ), อเร (นี่แน่ะ, เฮ้ย), อมฺโภ (พ่อ, ท่าน), หมฺโภ (ผู้เจริญ, เร (เฮ้ย), เช (นี่เธอ), **องฺค** (เชิญ), อาวุโส (ผู้มีอายุ), เห หเร (เฮ้, เฮ้ย) ย่อมเป็นไปในการร้องเรียก.

องฺค[๒] (น)

[องฺค + อ] องฺค (คมเน) ภู. + อ. (หรือ) องฺค (สงฺขฺยานงฺเกสุ) จุ. + อ

(๑) องค์, ส่วนประกอบ, ส่วนหนึ่งของวัตถุสิ่งของหรือหมู่ธรรม.

ทุวิโธ หิ สมาธิ อุปจารสมาธิ จ อปฺปนาสมาธิ จ. ทฺวีหากาเรหิ จิตฺตํ สมาธิยติ อุปจารภูมิยํ วา ปฏิลาภภูมิยํ วา. ตตฺถ อุปจารภูมิยํ นีวรณปฺปหาเนน จิตฺตํ สมาหิตํ โหติ. ปฏิลาภภูมิยํ **องฺค**ปาตุภาเวน. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๓๗)

แท้จริงแล้ว สมาธิมี ๒ คือ อุปจารสมาธิ และอัปปนาสมาธิ จิตย่อมตั้งมั่นด้วยอาการ ๒ อย่างในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ หรือในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ ในบรรดาสมาธิเหล่านั้น จิตย่อมตั้งมั่นด้วยการละนิวรณ์ในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ และตั้งมั่นด้วยความปรากฏแห่ง**องค์**[ฌาน]ในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ.

ดู องฺคสมฺภาร, อฏฺฐงฺคิก (ขุทฺทก.อฏ. ๗๒)

(๒) เหตุ, พื้นฐาน.

มา ภวํ โสณทณฺโฑ สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิ. น อรหติ ภวํ โสณทณฺโฑ สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุํ. สเจ ภวํ โสณทณฺโฑ สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิสฺสติ, โภโต โสณทณฺฑสฺส ยโส หายิสฺสติ, สมณสฺส โคตมสฺส ยโส อภิวฑฺฒิสฺสติ. ยมฺปิ โภโต โสณทณฺฑสฺส ยโส หายิสฺสติ, สมณสฺส โคตมสฺส ยโส อภิวฑฺฒิสฺสติ อิมินาป**งฺเคน** น อรหติ ภวํ โสณทณฺโฑ สมณํ โคตมํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุํ, สมโณฺเวว โคตโม อรหติ ภวนฺตํ โสณทณฺฑํ ทสฺสนาย อุปสงฺกมิตุํ.

(ที. ๑/๒๐๖)

พวกพราหมณ์ห้ามว่า ท่านโสณทัณฑะ อย่าได้ไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดมเลย ท่านโสณทัณฑะ ไม่ควรไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดม ถ้าไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดม เกียรติยศของท่านโสณทัณฑะจะเสื่อมเสียเกียรติยศของพระสมณโคดมจะเจริญรุ่งเรืองยิ่งขึ้น แม้ด้วย**เหตุนี้** ท่านโสณทัณฑะ จึงไม่ควรไปเข้าเฝ้าพระสมณโคดม พระสมณโคดมต่างหาก ควรจะเสด็จมาหาท่านโสณทัณฑะ.

อิมินาปงฺเคนาติ อิมินาปิ การเณน.

(ที.อฏ. ๑/๒๕๐)

บทว่า **อิมินาปงฺเคน** ได้แก่ ด้วยเหตุแม้นี้.

องฺเคติ คเมติ ญาเปตีติ **องฺคํ**. (ที.ฏี. ๑/๓๑๔)

เหตุใดย่อมแสดงให้รู้[ผลอย่างใดอย่างหนึ่ง] เหตุนั้น ชื่อว่า อังคะ.

นาญฺญํ **เอกงฺคมฺ**ปิ สมนุปสฺสามิ ยํ เอวํ มหโต อนตฺถาย สංวตฺตติ ยถยิทํ ภิกฺขเว, ปมาโท. ปมาโท ภิกฺขเว มหโต อนตฺถาย สංวตฺตตีติ.

(อ. ๑/๑๑๔)

พระผู้มีพระภาคตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็น**เหตุ**อื่นแม้สักอย่างหนึ่ง ที่เป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มาก เหมือนความประมาทนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ความประมาท ย่อมเป็นไปเพื่อมิใช่ประโยชน์มาก.

องฺคนฺติ การณ์. (อ.อฏ. ๑/๖๕)

บทว่า **องฺคํ** แปลว่า เหตุ.

ดู อฏฺจงฺคิก (อิติวุต.อฏ. ๑๒๕)

(๓) องค์รวม.

มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺนํ. (อภิ.ธ. ๗๓-๗)

อันเป็นองค์แห่งมรรค นับเข้าในมรรค.

[คำว่า **มรรค** ในที่นี้หมายถึง มรรคจิต โดยมีรูปวิเคราะห์ว่า จตุสจฺจํ มคฺคตีติ มคฺโค (มรรค คือสภาพรู้แจ้งอริยสัจ ๔) อย่างไรก็ตาม สัมมาทิฏฐิเป็นต้น ยังประกอบในผลจิตอีกด้วย คำว่า **มรรค** จึงหมายเอาผลจิตโดยอ้อม เพราะเป็นผลของมรรค หรือเพราะเหมือนกับมรรค ตามนัยนี้จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่าการณูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุโดยตรง แต่มุ่งให้หมายถึงผลอีกด้วย ซึ่งในที่นี้เป็นการกล่าวถึงเหตุคือมรรคจิต แต่เจตนาหมายถึงผลจิตอีกด้วย หรือจัดเป็นสทิสูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน แม้พูดถึงมรรคจิตก็รวมถึงผลจิตที่เหมือนกับมรรคจิตโดยอ้อม]

(๔) องค์ ๙ มีสุตตะและเคยยะเป็นต้น.

ตํ สพฺพมฺปิ สงฺคยฺหมานํ ปิฏกโต ตีณิ ปิฏกานิ โหนฺติ, นิกายโต ปญฺจ นิกายา, **องฺคโต** นวงฺคานิ, ธมฺมกฺขนฺธโต จตุราสีติธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๙)

พระพุทธพจน์นั้นแม้ทั้งหมด เมื่อประมวลเข้าด้วยกัน โดยปิฎก มี ๓ ปิฎก โดยนิกาย มี ๕ นิกาย **โดยองค์** มีองค์ ๙ โดยธรรมขันธ์มี ๘๔,๐๐๐ พระธรรมขันธ์.

ดู นวงฺค

[พระพุทธพจน์มีองค์ ๙ ดังนี้

๑. **สุตตะ** คือ อุภโตวิภังค์ นิเทศ (จูฬนิเทศ และมหานิเทศ) ขันธกะ ปริวาร พระสูตรในคัมภีร์สุตตนิบาตมีมังคลสูตร รัตนสูตร นาลกสูตร และตุวฏกสูตรเป็นต้น พร้อมทั้งพระพุทธดำรัสอื่นที่มีชื่อว่า สุตตะ โดยเป็นชื่อทั่วไปไม่เจาะจง

๒. **เคยยะ** คือ พระสูตรที่มีคาถาทั้งหมด ว่าโดยพิเศษคือสคาถวรรคทั้งสิ้นในสังยุตตนิกาย (พระพุทธพจน์ที่มีร้อยแก้วและร้อยกรองผสมกัน)

๓. **เวยยากรณะ** คือ พระพุทธพจน์เป็นร้อยแก้วล้วนไม่มีคาถา ได้แก่ พระอภิธรรม พระสูตรที่ไม่มีคาถา

๔. **คาถา** คือพระพุทธพจน์เป็นร้อยกรองล้วน เช่น ธรรมบท เถรคาถา เถรีคาถา และคาถาล้วนๆ ที่ไม่มีชื่อว่าสูตรในคัมภีร์สุตตนิบาต

๕. **อุทาน** (เปล่งออกจากใจ) คือ พระสูตร ๘๒ สูตรอันกอรป ด้วยคาถาที่เกิดจากโสมนัสญาณเหมือนสายน้ำท่วมทำนบเต็มล้นออกมา

๖. **อิติวุตตกะ** คือ พระสูตร ๑๑๐ สูตรที่ดำเนินไปโดยนัยว่า วุตฺตญฺเหตํ ภควตา (สมจริงดังพระผู้มีพระภาคตรัสไว้) เป็นต้น

๗. **ชาดก** คือ ชาดก (เรื่องที่เคยเกิดแล้ว) ๕๕๐ เรื่องมีปัณณกชาดกเป็นต้น เป็นพระพุทธพจน์ที่แสดงความประพฤติและอานุภาพของพระผู้มีพระภาคในอดีตชาติ

๘. **อัพภุตธรรม** คือ พระสูตรที่กอรปด้วยธรรมอันน่าอัศจรรย์ไม่เคยมีทั้งหมด ที่ดำเนินไปโดยนัยว่า จตฺตาโรเม ภิกฺขเว อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานนฺเท (ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมที่น่าอัศจรรย์ไม่เคยมี ๔ ประการนี้มีอยู่ในอานนท์) เป็นต้น

๙. **เวทัลละ** คือ พระสูตรแบบถามตอบที่ให้เกิดความรู้และความพอใจ แล้วซักถามยิ่งๆ เช่น จูฬเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตร สัมมาทิฏฐิสูตร สักกปัญหสูตร สังขาร-ภาชนียสูตร มหาปุณณสูตร เป็นต้น]

(๕) คุณลักษณะ.

ตีหิ ภิกฺขเว **องฺเคหิ** สมนฺนาคโต รญฺโญ ภทฺโร อสฺสาชานีโย ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขฺยํ คจฺฉติ. กตเมหิ ตีหิ. อิธ ภิกฺขเว รญฺโญ ภทฺโร อสฺสาชานีโย วณฺณสมฺปนฺโน จ โหติ พลสมฺปนฺโน จ ชวสมฺปนฺโน จ. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหิ สมนฺนาคโต รญฺโญ ภทฺโร อสฺสาชานีโย ราชารโห โหติ ราชโภคฺโค, รญฺโญ องฺคนฺเตว สงฺขฺยํ คจฺฉติ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ตีหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อาหุเนยฺโย โหติ ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลิกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส. กตเมหิ ตีหิ อิธ ภิกฺขเว ภิกฺขุ วณฺณสมฺปนฺโน จ โหติ พลสมฺปนฺโน จ ชวสมฺปนฺโน จ ฯเปฯ

อิเมหิ โข ภิกฺขเว ตีหิ ธมฺเมหิ สมนฺนาคโต ภิกฺขุ อาหุเนยฺโย โหติ ปาหุเนยฺโย ทกฺขิเณยฺโย อญฺชลิกรณีโย อนุตฺตรํ ปุญฺญกฺเขตฺตํ โลกสฺส.

(อ. ๑/๒๔๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ม้าอาชาไนยพันธุ์ดีของพระราชา ประกอบด้วย**องค์** ๓ ประการ ย่อมเป็นม้าควรแก่พระราชา ควรเป็นม้าต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้. องค์ ๓ ประการอะไรบ้าง คือ ม้าอาชาไนยพันธ์ดีของพระราชาในโลกนี้ สมบูรณ์ด้วยสี สมบูรณ์ด้วยกำลัง และสมบูรณ์ด้วยฝีเท้าเร็ว. ม้าอาชาไนยพันธ์ดีของพระราชา ประกอบด้วยองค์ ๓ นี้แล เป็นม้าควรแก่พระราชา ควรเป็นม้าต้น นับว่าเป็นราชพาหนะโดยแท้ ฉันใด.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุก็ฉันนั้น เหมือนกัน แล ประกอบด้วยธรรม ๓ ประการ ย่อมเป็นผู้

ควรรับสักการะ[ของที่นำมาถวาย] ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก. ธรรม ๓ ประการ คือ สมบูรณ์ด้วยวรรณะ[คือมีศีลสำรวมสังวรในปาติโมกข์ เพียบพร้อมด้วยอาจาระ และโคจร มีปกติเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย], สมบูรณ์ด้วยกำลัง[คือปรารภความเพียร เพื่อละอกุศลธรรม เพื่อให้กุศลธรรมเกิด มีความแข้มแข็ง มีความบากบั่นมั่นคง ไม่ทอดธุระในกุศลธรรม] และสมบูรณ์ด้วยเชาว์[คือรู้ชัดตามความเป็นจริงว่า นี้ทุกข์ นี้ทุกขสมุทัย นี้ทุกขนิโรธ นี้ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา]...

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๓ ประการนี้ ย่อมเป็นผู้ควรรับสักการะ[ของที่นำมาถวาย] ควรแก่ของต้อนรับ ควรแก่ทักษิณาทาน ควรแก่การทำอัญชลี เป็นนาบุญอันประเสริฐของโลก.

องฺเคหีติ คุณงฺเคหิ. (อ.อฏ. ๒/๒๒๔)

บทว่า **องฺเคหิ** แปลว่า ด้วยองค์คือคุณลักษณะ.

[คำว่า **อญฺชลิ** ในคำว่า อญฺชลิกรณีโย เป็นศัพท์อิการันต์ที่มาจาก อญฺช ธาตุ (พฺยตฺติ-มกฺขนคติกนฺตีสุ = แสดง, ทา, ไป และรักใคร่) + อลิ มีรูปวิเคราะห์ว่า อญฺเชติ ภตฺติมเนน ปกาเสตีติ อญฺชลิ (อัญชลิ คือ เครื่องแสดงความเคารพ) ดังโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๑๙๖) กล่าวว่า อญฺชาลิ (ลง อลิ ปัจจัย ท้าย อญฺช ธาตุ) คำนี้ฉบับไทยบางฉบับมีรูปว่า อญฺชลีกรณีโย แต่ฉบับฉัฏฐสังคีติมีรูปว่า อญฺชลิกรณีโย ดังนั้น ในที่นี้จึงใช้ตามฉบับฉัฏฐสังคีติ เพราะสอดคล้องกับกฎไวยากรณ์ดังที่กล่าวมา]

(๖) โทษ, ส่วนมิใช่คุณ.

เอกาทสหิ ภิกฺขเว **องฺเคหิ** สมนฺนาคโต โคปาลโก อภพฺโพ โคคณํ ปริหริตุํ ผาตึ กาตุํ.

(ม. ๑/๒๑๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นายโคบาลประกอบด้วย **โทษ** ๑๑ ประการ ไม่สามารถเลี้ยงฝูงโค ไม่สามารถทำให้เพิ่มขึ้นได้.

องฺเคหีติ เอกาทสหิ อคุณโกฏฺจาเสหิ.

(ม.อฏ. ๒/๑๖๐, อ.อฏ. ๓/๓๔๙)

บทว่า **องฺเคหิ** (ด้วยโทษ) ได้แก่ ด้วยส่วนคือโทษ ๑๑ ประการ.

องฺคียนฺติ อวยวภาเวน ญายนฺตีติ **องฺคานิ**, ภาคา. ตานิ ปเนตฺถ ยสฺมา สาวชฺชสภาวานิ, ตสฺมา อาห องฺเคหีติ อคุณโกฏฺจาเสหีติ.

(ม.ฏี. ๒/๑๙๗)

ส่วนใด อันชนย่อมกำหนด คือ ย่อมรู้โดยความเป็นส่วน เหตุนั้น ส่วนนั้น ชื่อว่า องค์ คือ ส่วนประกอบ.

อนึ่ง เพราะองค์เหล่านั้นมีสภาวะที่มีโทษในเรื่องนี้ ฉะนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวว่า องฺเคหีติ อคุณโกฏฺจาเสหิ (บทว่า องฺเคหิ ได้แก่ ด้วยส่วนคือโทษ ๑๑ ประการ).

[โทษ ๑๑ ประการของนายโคบาล ผู้ไม่สามารถเลี้ยงฝูงโค ให้เจริญ ให้เพิ่มขึ้นได้. ได้แก่

ไม่รู้รูปโค ไม่ฉลาดในลักษณะโค ไม่กำจัดไข่ขาง (ไข่แมลงวัน) ไม่ปกปิดแผล ไม่สุมไฟ ไม่รู้ท่าน้ำ ไม่รู้ว่าโคดื่มน้ำแล้ว ไม่รู้ทาง ไม่ฉลาดในที่หากิน รีดนมไม่ให้เหลือ ไม่บูชาโคผู้ทั้งหลายที่เป็นพ่อโค เป็นจ่าฝูง ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง

ภิกษุประกอบด้วยธรรม ๑๑ ประการก็เหมือนกัน เป็นผู้ไม่สามารถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้ได้ คือ

- ไม่รู้รูป[คือไม่รู้ชัดรูปอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามความเป็นจริงว่า มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔]
- ไม่ฉลาดในลักษณะ[คือไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า คนพาลมีกรรมเป็นลักษณะ บัณฑิตมีกรรมเป็นลักษณะ]
- ไม่กำจัดไข่ขาง[คือรับกามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตกที่เกิดขึ้น รับบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้วเกิดขึ้นอีก ไม่ละ ไม่บรรเทา ไม่ทำให้สิ้นสุด ไม่ทำให้ถึงความเกิดขึ้นไม่ได้อีกต่อไป]
- ไม่ปกปิดแผล[คือเห็นรูปทางตา ฟังเสียงทางหู ดมกลิ่นทางจมูก ลิ้มรสทางลิ้น ถูกต้องโผฏฐัพพะทางกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ทางกาย แล้วรวบถือ แยกถือ ไม่ปฏิบัติเพื่อสำรวมในจักขุนทรีย์...มนินทรีย์ ซึ่งเมื่อไม่สำรวมแล้ว ก็จะเป็นเหตุให้ถูกบาปอกุศลธรรม คือ อภิชฌาและโทมนัสครอบงำได้ ไม่รักษาจักขุนทรีย์...มนินทรีย์ ไม่ถึงความสำรวมในจักขุนทรีย์...มนินทรีย์]
- ไม่สุมไฟ[คือ ไม่แสดงธรรมตามที่ฟังมาแล้วตามที่เล่าเรียนมาแล้วโดยพิสดาร]
- ไม่รู้ท่าน้ำ[คือเข้าไปหาภิกษุผู้เป็นพหูสูตรแล้ว ไม่สอบสวนไต่ถาม ซึ่งเป็นเหตุให้ภิกษุผู้เป็นพหูสูตรเหล่านั้น ไม่เปิดเผย ไม่ทำให้ง่าย และไม่บรรเทาความสงสัยในธรรมที่น่าสงสัย]
- ไม่รู้ธรรมที่ดื่มแล้ว[คือไม่ได้ความปลาบปลื้มอิ่งอรรถ - ธรรม ไม่ได้ความปราโมทย์ที่ประกอบด้วยธรรมในธรรมวินัยที่พระบรมศาสดาประกาศแล้วซึ่งผู้อื่นแสดงอยู่]
- ไม่รู้ทาง[คือไม่รู้อริยมรรคมีองค์ ๘ ตามความเป็นจริง]
- ไม่ฉลาดในโคจร[คือไม่รู้ชัดสติปัฏฐาน ๔ ตามความเป็นจริง]
- รีดนมไม่ให้เหลือ[คือไม่รู้ประมาณเพื่อจะรับจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ คิลานปัจจัยเภสัชบริขารที่พวกคหบดีผู้มีศรัทธา นำไปถวายโดยเฉพาะ]
- ไม่บูชาภิกษุผู้เป็นเถระ เป็นรัตตัญญู เป็นผู้บวชนาน เป็นสังฆบิดร เป็นสังฆปริณายก ด้วยการบูชาอย่างยิ่ง[คือไม่เข้าไปตั้งเมตตากายกรรม เมตตาวจีกรรม เมตตามโนกรรม ทั้งต่อหน้าและลับหลังในท่านเหล่านั้น]

(๗) เครื่องหมาย, เครื่องสังเกต.

ดู เอกงฺคทสฺสี (เถร.อฏ. ๑/๒๗๑)

(๘) ร่างกาย.

กสฺส **องฺคํ** ปริคฺคยฺห

วาพพีชนิมุตฺตมํ

จรนฺติ วรปุญฺญสฺส
หตฺถิกฺขนฺเธน อายโต. (ชา. ๒/๗๖)

(โกสิยดาบสกล่าวว่า)
ชนทั้งหลาย ถือพัดวาลวีชนีเครื่องสูง เดินแวดล้อม**ร่างกาย**ของใคร ผู้มีบุญอันประเสริฐซึ่งกำลังมาบนคอช้าง.

องฺคํ ปริคฺคยฺหาติ องฺคํ ปริคฺคเหตฺวา สรีรํ ปริกฺขิปิตฺวาติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๕/๓๔)

สองบทว่า **องฺคํ ปริคฺคยฺห** (เดินแวดล้อมร่างกาย) ความว่า เดินล้อมรอบร่างกาย คือ เดินแวดล้อมสรีระ.

[โดยทั่วไป องฺค ศัพท์มักแปลว่า อวัยวะ แต่ในที่นี้แปลว่า ร่างกาย ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายว่า สรีรํ สำเร็จรูปมาจาก องฺค ศัพท์ + ณ ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า องฺคํ อสฺส อตฺถีติ องฺคํ (อังคะคือมีอวัยวะ = ร่างกาย)]

ดู โรหิตงฺค, หริจนฺทนลิตฺตงฺค

(๙) (ก) อวัยวะบางส่วนของร่างกาย, อวัยวะน้อยใหญ่.

โย ปน ภิกฺขุ โอติณฺโณ วิปฺปฏิเปน จิตฺเตน มาตุคาเมน สทฺธึ กายสฺสคฺคํ สมาปชฺเชยฺย หตฺถคฺคาหํ วา เวณิคฺคาหํ วา อญฺญตรสฺส วา อญฺญตรสฺส วา **องฺคสฺส** ปรามสนํ, สงฺฆาทิเสโส. (วิ. ๑/๑๗๓)

ภิกษุใดหยั่งลงสู่ราคะแล้ว มีจิตแปรปรวน ถึงการสัมผัสกายกับมาตุคาม คือ จับมือก็ตาม จับช้องผมก็ตาม หรือลูบคลำ**อวัยวะ**ส่วนใดส่วนหนึ่งเป็นสังฆาทิเสส.

องฺคํ นาม หตฺถญฺจ เวณิญฺจ ฐเปตฺวา อวเสสํ **องฺคํ** นาม. (วิ. ๑/๑๗๖)
ที่ชื่อว่า **อวัยวะ** คือ ยกเว้นมือและช้องผม นอกนั้นชื่อว่า อวัยวะ.

[คำว่า **กายสัสคฺค** มีรูปวิเคราะห์ว่า กาเยน สสคฺโค กายสฺสคฺโค (การสัมผัสทางกาย ชื่อว่า กายสังสัคคะ) ลงตติยาวิภัตติท้ายกาย ศัพท์ในที่ประกอบด้วย สสคฺค ศัพท์ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า กตฺตริ จ ดังอุทาหรณ์ว่า คุเพน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยน้ำอ้อยงบ), ติเลน มิสฺสกํ ([น้ำ]อันระคนด้วยงา) ดู.ปทรูปสิทธิมัญชรี สูตร ๒๙๕

คำว่า **กาย** (กายสัสคฺค) เป็นเอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน โดยหมายเอาอวัยวะในร่างกายมีมือ ช้องผม หรืออวัยวะส่วนใดส่วนหนึ่ง ดังนั้น ถ้าภิกษุสัมผัสมือของหญิงมนุษย์ ก็จัดเป็นสัมผัสทางกายเช่นเดียวกัน

ช้องผม เป็นชื่อของมวยผม มี ๔ อย่าง คือ มวยผมที่ถักห้อยเป็นผมเปีย (วินนฺธิตวา กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ถักห้อยทำไว้โดยปล่อยสยายไว้บนบ่า (อวินนฺธิตฺวา กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ทำด้วยผมล้วนๆ ไม่มีเครื่องประดับ (สุทฺธเกเสหิ กตเกสกลาปสฺส), มวยผมที่ทำด้วยผมอันระคนด้วยเครื่องประดับมีด้ายเป็นต้น (นีลาทิวณฺณสุตฺต... มุตฺตาวิอาทีสุ ตเกสกลาปสฺส)]

จเช ธนํ **องฺค**วรสฺส เหตุ
องฺคํ จเช ชีวิตํ รกฺขมาโน

องฺคํ ธนํ ชีวิตญฺจาปิ สพฺพํ
จเช นโร ธมฺมมนุสฺสรนฺโต. (ชา. ๒/๑๔๕)

(พระเจ้าสุตโสมโพธิสัตว์ตรัสว่า)
นรชนพึงสละทรัพย์ เพราะเหตุแห่งอวัยวะอันประเสริฐ เมื่อจะรักษาชีวิตไว้ พึงสละ**อวัยวะ** เมื่อคำนึงถึงธรรม พึงสละทุกอย่างทั้ง**อวัยวะ** ทรัพย์ และแม้ชีวิต.

จเช ธนนฺติ สมฺม โปริสาท ปณฺฑิโต ปุริโส หตฺถปาทาทิมฺหิ **องฺเค** ฉิชฺชมาเน ตสฺส รกฺขณตฺถาย พหุมฺปิ ธนํ จเชยฺย.

(ชา.อฏ. ๕/๕๔๒)

สองบทว่า **จเช ธนํ** (พึงสละทรัพย์) ความว่า ดูก่อนสหายโปริสาท บุรุษผู้เป็นบัณฑิต เมื่อ**อวัยวะ**มีมือและเท้าเป็นต้นกำลังจะถูกตัด พึงสละทรัพย์แม้มาก เพื่อต้องการจะรักษาอวัยวะนั้น.

(ข) พี่น้อง.

องฺคเมตํ มนุสฺสานํ ภาตา โลเก ปวุจฺจติ
องฺคสฺส สทิสี วาจา องฺคํ สมฺม ททามิ เต.

(ชา. ๑/๑๐๐)

(นายพรานกล่าวกับบุตรเศรษฐีคนที่ ๒ ว่า) คำว่า พี่น้องชาย พี่น้องหญิง เป็นเช่นกับ **อวัยวะ** ของมนุษย์ที่เขาพูดกันอยู่ในโลก วาจาของท่านเป็นเช่นกับอวัยวะ นี่เพื่อน ข้าพเจ้า จะให้ชิ้นเนื้ออันเป็นส่วนแห่งอวัยวะแก่ท่าน.

อิมสฺมึ โลเก มนุสฺสานํ องฺคสทิสตฺตา องฺคเมตํ ยทิทํ ภาตา ภคินีติ, ตสฺมา ตเวสา องฺคสทิสี วาจาติ เอติสฺสา อนุจฺฉวิกํ องฺคเมว ททามิ เตติ. เอวญฺจ ปน วตฺวา องฺคมํสํ อุกฺขิปิตฺวา อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๖)

คำว่า พี่น้องชายพี่น้องหญิงนี้ ชื่อว่า เป็นส่วนประกอบ เพราะเป็นเช่นกับอวัยวะของมนุษย์ในโลกนี้ เพราะฉะนั้น วาจานี้ของท่าน เป็นเช่นกับอวัยวะ ดังนั้น เราจะให้เฉพาะชิ้นเนื้อเท่านั้นอันสมควรแก่วาจานี้ของท่าน. ก็แล ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว นายพราน จึงยกชิ้นเนื้ออันเป็นส่วนแห่งอวัยวะให้ไป.

(ค) เนื้ออันเป็นอวัยวะของร่างกาย, เนื้อขาอ่อน, เนื้อหน้าอก เป็นต้น.

องฺคเมตํ มนุสฺสานํ ภาตา โลเก ปวุจฺจติ
องฺคสฺส สทิสี วาจา **องฺคํ** สมฺม ททามิ เต.

(ชา. ๑/๑๐๐)

(นายพรานกล่าวกับบุตรเศรษฐีคนที่ ๒ ว่า) คำว่า พี่น้องชาย พี่น้องหญิง เป็นเช่นกับ อวัยวะของมนุษย์ที่เขาพูดกันอยู่ในโลก วาจาของท่านเป็นเช่นกับอวัยวะ นี่เพื่อน ข้าพเจ้าจะให้ **ชิ้นเนื้ออันเป็นอวัยวะของร่างกาย** แก่ท่าน.

ตสฺมา ตเวสา องฺคสทิสี วาจาติ เอติสฺสา อนุจฺฉวิกํ องฺคเมว ททามิ เตติ. เอวญฺจ ปน วตฺวา องฺคมํสํ อุกฺขิปิตฺวา อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๖)

ฉะนั้น วาจานี้ของท่านเป็นเช่นกับอวัยวะ ดังนั้น เราจะให้ชิ้นเนื้อเท่านั้นอันสมควรแก่วาจานี้ของท่าน. ก็แล ครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว

นายพราน จึงยกชิ้นเนื้ออันเป็นอวัยวะของร่างกายให้ไป.

(ฆ) อวัยวะบางส่วน, ส่วนของร่างกาย คือ คอและปีกนก.

ดู วกฺกงฺค (ชา.อฏ. ๑/๒๓๑)

(ง) อวัยวะบางส่วน, ส่วนของร่างกาย คือ ขาและหัวของเต่า).

สิงฺคาโลปิ โข ภิกฺขเว อทฺทส กุมฺมํ กจฺฉปํ ทูรโตว โคจรปสุตํ. ทิสฺวาน เยน กุมฺโม กจฺฉโป เตนุปสงฺกมิ, อุปสงฺกมิตฺวา กุมฺมํ กจฺฉปํ ปจฺจุปฏฺฐิโต อโหสิ ‘ยทายํ กุมฺโม กจฺฉโป โสฬฺฑิปญฺจมานํ **องฺคานํ** อญฺญตรํ วา อญฺญตรํ วา **องฺคํ** อภินินฺนาเมสฺสติ, ตตฺเถว นํ คเหตฺวา อุทฺทาลิตฺวา ขาทิสฺสามีติ. (สํ. ๒/๓๘๔)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ฝ่ายสุนัขจิ้งจอกก็เห็นเต่าเที่ยวหากินแต่ไกลเหมือนกัน จึงเข้าไปหาเต่ายืนอยู่ใกล้ด้วยคิดว่า เมื่อใดเต่านี้ยัง**อวัยวะ**ส่วนใดส่วนหนึ่งบรรดา**อวัยวะ**มีหัวเป็นที่ ๕ (โผล่หัวและขาส่วนใดส่วนหนึ่งออกมา) เมื่อนั้นเราจักงับมันฟาดแล้วกินเสีย.

ดู องฺควิชฺชา (มหานิ.อฏ. ๓๕๔)

(๑๐) ลักษณะของคน.

ดู องฺควิชฺชา (มหานิ.อฏ. ๓๕๔)

(๑๑) แม่แคร่, ขาเตียง.

อาหจฺจปาทโก นาม มญฺโจ **องฺเค** วิชฺฌิตฺวา จิโต โหติ. (วิ. ๒/๖๗)

เตียงที่ชื่อว่ามีเท้าเสียบคือสอด**ขา**เสียบติดไว้ในตัวเตียง.

(๑๒) คัมภีร์ชื่ออังคะ, ศาสตร์ว่าด้วยการทำนายคุณและโทษของอวัยวะน้อยใหญ่.

ยถา วา ปเนเก โภนฺโต สมณพฺราหฺมณา สทฺธาเทยฺยานิ โภชนานิ ภุญฺชิตฺวา เต เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิตํ กปฺเปนฺติ เสยฺยถิทํ **องฺคํ** นิมิตฺตํ ฯเปฯ มิคจกฺกํ อิติ วา อิติ เอวรูปาย ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีวา ปฏิวิรโต สมโณ โคตโมติ อิติ วา หิ ภิกฺขเว ปุถุชฺชโน ตถาคตสฺส วณฺณํ วทมาโน วเทยฺย. (ที. ๑/๙)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ปุถุชน เมื่อกล่าวยกย่องตถาคต ก็จะพึงกล่าวว่า พระสมณโคดมทรงเว้นขาดจากการเลี้ยงชีพผิดทาง ด้วยเดรัจฉานวิชา เช่นที่สมณพราหมณ์ผู้เจริญบางพวกฉันโภชนาหารที่เขาให้ด้วยศรัทธาแล้ว ยังเลี้ยงชีพผิดทางด้วยเดรัจฉานวิชาอย่างนี้ คือ **ทำนายคุณและโทษของอวัยวะ น้อยใหญ่**, ทำนายนิมิต...ทำนายเสียงสัตว์ร้อง.

องฺคนฺติ หตฺถปาทาทีสุ เยน เกนจิ เอวรูเปน องฺเคน สมนฺนาคโต ทีฆายุ ยสวา โหตีติอาทินยปฺปวตฺตํ องฺคสตฺถํ. (ที.อฏ. ๑/๘๗)

บทว่า **องฺคํ** (คุณและโทษของอวัยวะน้อยใหญ่) ได้แก่ ศาสตร์ว่าด้วยการทำนายอวัยวะที่เป็นไปโดยนัยมีอาทิว่า ผู้ที่ประกอบด้วยอวัยวะมีมือและเท้าเป็นต้นเห็นปานนี้ อย่างใดอย่างหนึ่ง จะมีอายุยืน จะมียศ.

องฺค[๓] (ติ)

[องฺค + ณ]

ลง ณ ปัจจัยด้วยสูตร (กจฺ.๓๔๒) ว่า ณ ราคาเตน รตฺตํ ตสฺเสทมญฺญตฺเถสุ จ (ลง ณ ปัจจัยและปัจจัยอื่นท้ายนามศัพท์ที่แสดงความหมายว่า น้ำย้อม ในความหมายว่า ย้อมแล้วด้วยสิ่งนั้น, ในความหมายว่า สิ่งนี้เป็นของบุคคลนั้น และในความหมายอื่นๆ ได้บ้าง)

(ปุ - พหุ) (๑) ราชบุตรนามว่าอังคะ.

สุนฺทรภาเวน สาติสยานิ องฺคานิ เอเตสํ อตฺถีติ **องฺคา**, ราชกุมารา. (ที.ฏี. ๑/๓๑๓)

อวัยวะทั้งหลายอันดียิ่ง โดยความเป็นอวัยวะงดงาม (อวัยวะอันงามยิ่ง) มีอยู่แก่ราชกุมารเหล่านั้น เหตุนั้น ราชกุมารเหล่านั้น ชื่อว่า **อังคะ** หมายถึง ราชกุมารทั้งหลาย.

(ปุ) (๒) พระปัจเจกพุทธเจ้าชื่ออังคะ.

กาพูปการา วิชิโต ชิโต จ
องฺโค จ ปงฺโค จ คุตฺติชิโต จ
ปสฺสิ ชหิ อุปธิทุกฺขมูลํ
อปราชิโต มารพลํ อเชสิ. (ม. ๓/๑๑๕)

กาพพุทธะ ๑ อุปกาพพุทธะ ๑ วิชิตพุทธะ ๑ ชิตพุทธะ ๑ **อังคพุทธะ** ๑ ปังคพุทธะ ๑ คุตติชิตพุทธะ ๑ ปัสสีพุทธะผู้ละอุปธิอันเป็นมูลแห่งทุกข์ได้ ๑ อปราชิตพุทธะผู้ชนะมารและกองทัพ ๑.

(ปุ) (๓) พระเถระชื่ออังคะ.

ดู องฺคเถร

(ปุ) (๔) พระเจ้าพาราณสีนามว่าอังคะ.

อตีตสฺมิญฺหิ **องฺโค** นาม โลมปาโท พาราณสิราชา พฺราหฺมเณ สคฺคมคฺคํ ปุจฺฉิตฺวา เตหิ โภ มหาราช หิมวนฺตํ ปวิสิตฺวา พฺราหฺมณานํ สกฺการํ กตฺวา อคฺคึ ปริจราหีติ วุตฺเต อปริมาณา คาวิโย จ มเหสิโย จ อาทาย หิมวนฺตํ ปวิสิตฺวา ตถา อกาสิ. (ชา.อฏ. ๗/๕๐)

ก็ในอดีตกาล พระเจ้ากรุงพาราณสีผู้มีขนที่ฝ่าพระบาท**ทรงพระนามว่าอังคะ** ตรัสถามทางสวรรค์กะพวกพราหมณ์ เมื่อพราหมณ์ทูลว่า ขอพระองค์จงเสด็จเข้าไปหิมวันต์ ทำสักการะแก่พราหมณ์ทั้งหลาย แล้วบำเรอไฟ จึงพาแม่โคนมและพระมเหสี หาประมาณมิได้ เข้าไปยังหิมวันต์ ได้ทำอย่างนั้น.

องฺค[๔] (ปุ - พหุ)

[องฺค + ณ. ปุมพหุตฺเต...มทฺทา ภคฺคงฺคสีหพา. ธาน. ๑๘๔-๕ ดูสัททวินิจฉัยโดยพิสดารเกี่ยวกับ องฺค ศัพท์ ในโมคคัลลานนิสสัย ๔/๑๙๐]

แคว้นชื่ออังคะ เป็นแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้น (องฺ.๑/๒๑๓, องฺ.๓/๘๑) ของชมพูทวีปสมัยพุทธกาล.

เสยฺยถาปิ วิสาเข โย อิเมสํ โสฬสนฺนํ มหาชนปทานํ ปหูตรตฺตรตนานํ อิสฺสริยาธิปจฺจํ รชฺชํ กาเรยฺย, เสยฺยถิทํ **องฺคานํ** มคธานํ กาสีนํ โกสลานํ วชฺชีนํ มลฺลานํ เจตีนํ วงฺคานํ กุรูนํ ปญฺจาลานํ มจฺฉานํ สูรเสนานํ อสฺสกานํ อวนฺตีนํ คนฺธารานํ กมฺโพชานํ. อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสฺส

อุโปสถสฺส เอตํ กลํ นาคฺฆติ โสพฺภสึ. ตํ กิสฺส เหตุ. กปณํ วิสาเข มานุสกํ รชฺชํ ทิพฺพํ สุขํ อุปนิธาย. (อ. ๑/๒๑๓, อ. ๓/๘๑)

ดูก่อนวิสาขา เปรียบเหมือนพระราชาพระองค์ใด พึงครองราชย์ เป็นอธิราธิบดีแห่งแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ **แคว้นอังคะ** แคว้นมคธ แคว้นกาสี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังคะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ แคว้นสูรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตี แคว้นคันธาระ และแคว้นกัมโพชะ การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้น ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถกอปรด้วยองค์ ๘ ข้อนั้น เพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์ เป็นของเล็กน้อย โดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข.

องฺคานนฺติอาทีนิ เตสํ ชนปทานํ นามานิ.

(อ.อฏ. ๒/๑๙๙)

บทว่า **องฺคานํ** เป็นต้น เป็นชื่อของแคว้นเหล่านั้น. (ชนบท = แคว้น)

มคเธสุ **องฺเคสุ** จ สตฺถวาหา
อาโรปยิตฺวา ปณิยํ ปุถุตฺตํ
เต ยามเส สินฺธุโสวีรภูมึ
ธนตฺถิกา อุทฺทยํ ปตฺถยานา. (วิมาน. ๑๑๗)

(พวกพ่อค้าตอบว่า)
พวกข้าพเจ้านั้น เป็นพ่อค้าเกวียนอยู่ในแคว้นมคธและ**แคว้นอังคะ** ต้องการทรัพย์ หวังกำไร จึงบรรทุกสินค้ามามาก พากันไปยังสินธุและโสวีระประเทศ.

มคเธสุ องฺเคสุ จ สตฺถวาหาติ มคธรฏฺเ จ องฺครฏฺเ จ ชาตา สตฺวฺฒา ตนิวาสิโน สตฺเถ สตฺถสฺส จ วาหนกา สตฺถกา เจว สตฺถสามิกา จ. (วิมาน.อฏ. ๓๑๖)

บาทคาถาว่า **มคเธสุ องฺเคสุ จ สตฺถวาหา** (เป็นพ่อค้าเกวียนอยู่ในแคว้นมคธ และแคว้นอังคะ) ความว่า เป็นผู้เกิดเติบโตในแคว้นมคธ และในแคว้นอังคะ เป็นชาวแคว้นนั้น เป็นทั้งนายกองเกวียน ทั้งเจ้าของกองเกวียน นำสินค้ามาแลกเปลี่ยนสินค้า .

ดู เถร. ๒๙๓, เถรี. ๓๙๒, เถรี.อฏ. ๑๑๑

เอกํ สมยํ ภควา **องฺเคสุ** จาริกํ จรมาโน มหตา ภิกฺขุสงฺเฆน สทฺธึ ปญฺจมตฺเตหิ ภิกฺขุสเตหิ เยน จมฺปา ตทวสริ. ตตฺร สุทํ ภควา จมฺปายํ วิหรติ คคฺคราย โปกฺขรณิยา ตีเร.

(ที. ๑/๑๐๔)

สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคเสด็จจาริกไปใน**แคว้นอังคะ** พร้อมด้วยภิกษุสงฆ์หมู่ใหญ่ ประมาณ ๕๐๐ รูป เสด็จถึงกรุงจัมปา ประทับอยู่ใกล้ฝั่งสระโบกขรณีคัคครา.

เอกํ สมยํ ภควา **องฺเคสุ** วิหรติ อสฺสปุรํ นาม องฺคานํ นิคโม. (ม. ๑/๓๓๘)
สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ที่อัสสปุรนิคมของพระราชกุมารชาวอังคะ ใน**แคว้นอังคะ**.

องฺเคสูติ องฺคา นาม องฺคปาสาทิกตาย เอวํลทฺธโวหารา ชานปทิโน ราชกุมารา, เตสํ นิวาโส

เอโกปิ ชนปโท รุพฺหิสทฺเทน องฺคาติ วุจฺจติ, ตสฺมึ องฺเคสุ ชนปเท. (ที.อฏ. ๑/๒๔๙)

บทว่า **องฺเคสุ** (ในแคว้นอังคะ) ความว่า ราชกุมารทั้งหลายนามว่า อังคะ เป็นชาวชนบทที่มักเรียกกันอย่างนี้ เพราะเป็นผู้มีรูปร่างน่าเลื่อมใส ชนบท (แคว้น) แม้เดียวซึ่งเป็นที่อาศัยอยู่ของราชกุมารเหล่านั้น ท่านก็เรียกว่า อังคชนบท (แคว้นอังคะ) เพราะเป็นรุพหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นสำนวน). ในชนบทชื่ออังคะนั้น (ในแคว้นอังคะนั้น).

ดู ที.ฏี. ๑/๓๑๓

[คำว่า **องฺค** ในข้อความว่า องฺเคสุ ชนปเท (ในแคว้นอังคะ) มีรูปพหูพจน์เสมอ ดังที่คัมภีร์รูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๖ กล่าวว่า **ชนปทนาเมสุ ปน สพฺพตฺถ พหุวจนเมว ภวติ** (อนึ่ง ความเป็นพหุวจนะมีในชื่อของแคว้นในที่ทั้งปวง) แม้ปทรูปสิทธิปกรณ์จะระบุความเป็นพหูพจน์ของชื่อแคว้นไว้อย่างเดียว แต่พึงทราบว่าชื่อแคว้นดังกล่าว ต้องมีรูปเป็นปุงลิงค์อีกด้วย การที่ท่านมิได้ระบุความเป็นปุงลิงค์ ก็เนื่องจากบทสำเร็จของตัทธิต โดยทั่วไปต้องมีลิงค์ตามความหมายที่ศัพท์สื่อถึง ซึ่งในที่นี้ก็คือ ชนปท ศัพท์ซึ่งเป็นปุงลิงค์แน่นอน ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๘๔-๘๕ กล่าวว่า

ปุมฺพหุตฺเต กุรู สกฺกา
โกสลา มคธา สิวี
กลิงฺคาวนฺติปญฺจาลา
วชฺชี คนฺธารเจตโย.
วงฺคา วิเทหา กมฺโพชา
มทฺทา ภคฺคงฺคสีหฬา
กสฺมีรา กาสิปณฺฑวาที
สิยุ ชนปทนฺตรา.

แคว้นเฉพาะแห่ง ย่อมเป็นไปในปุงลิงค์พหูพจน์ คือ กุรุ สักกะ โกศล มคธ สิวี กลิงคะ อวันตี ปัญจาละ วัชชี คันธาระ เจตี วังคะ วิเทหะ กัมโพชะ มัททะ ภัคคะ อังคะ สีหฬะ กัสมีระ กาสี และปัณฑวะ เป็นต้น.

เหตุที่ชื่อแคว้นเหล่านี้ปรากฏเป็นรูปพหูพจน์เสมอ ก็เพราะว่า มีราชกุมารผู้ครองแคว้นหลายพระองค์ร่วมกันปกครอง จึงใช้พหูพจน์เรียกเจ้าครองแคว้นเหล่านั้นก่อน ต่อมาจึงใช้แคว้น เป็นพหูพจน์ตามไปด้วยโดย**ฐานยูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อมด้วยการกล่าวถึงฐานี (เจ้าครองแคว้น) โดยใช้ฐานะ (แคว้น) เป็นชื่อของฐานี ข้อนี้คล้ายกับผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล ดังคำว่า **ติปุสำ ชโร** (ไข้ทับทิม), **คุโฬ เสมฺโห** (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย ด้วยเหตุดังกล่าว ชื่อแคว้นว่าอังคะ มคธะ เป็นต้น จึงเป็นสัญญาศัพท์ที่จัดเป็นรุพหีศัพท์ คือ ชื่อที่ปรากฏตามที่ชาวโลกเข้าใจกัน โดยแยกรากศัพท์และตั้งรูปวิเคราะห์ไม่ได้ (อนิปผันนปาฏิปทิกศัพท์) ส่วนผู้เกิดในแคว้นอังคะ และมคธะ เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า **องฺเคสุ ชาโต องฺโค, องฺคโก** (ผู้เกิดในแคว้นอังคะ ชื่อว่า อังคะ, อังคกะ = ชาวอังคะ)

มคเธสุ ชาโต มาคโธ, มาคธโก (ผู้เกิดในแคว้นมคธ ชื่อว่า มาคธะ, มาคธกะ = ชาวมคธ) ดังนี้เป็นต้น.

ในคัมภีร์ฎีกาทีฆนิกายได้อธิบายเรื่องนี้ว่า

อกฺขรจินฺตกา หิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ ยุตฺเต วิย อีทิสลิงฺควจนานิ อิจฺฉนฺติ, อยเมตฺถ รุฬฺหี ยถา อญฺญตฺถปิ กุรูสุ วิหรติ, องฺเคสุ วิหรตีติ จ. ตพฺพิเสสเนปิ ชนปทสทฺเท ชาติสทฺเท เอกวจนเมว. (ที.ฏี. ๑/๓๕๐)

โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลายย่อมปรารถนาลิงค์และพจน์เช่นนี้เหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรุฬหีศัพท์ (ศัพท์ที่เป็นสำนวน) ในเรื่องนี้ ดังคำว่า **กุรูสุ วิหรติ** (ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ), **องฺเคสุ วิหรติ** (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์ที่แม้เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึงประเภทเดียวกัน).

ตามหลักภาษาทั่วไป คำว่า โกสเลสุ เป็นคำขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำที่ถูกขยาย แต่ในอีกมุมมองหนึ่งอาจกล่าวได้ว่า โกสเลสุ เป็นคำที่ถูกขยาย ส่วน ชนปเท เป็นคำขยายก็ได้ ดังคำว่า **นีลุปฺปลํ** (บัวเขียว) อาจกล่าวว่า นีล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นสีเขียว ไม่ใช่สีอื่น หรืออาจกล่าวว่า อุปฺปล ศัพท์เป็นคำขยาย เพราะระบุว่าเป็นบัว ไม่ใช่แมลงภู่เป็นต้น ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะนี้ เหมือนฝั่งน้ำฝั่งนี้และฝั่งโน้นที่ไม่แน่นอน โดยขึ้นอยู่กับคนที่ยืนบนฝั่งเป็นหลัก ดังคัมภีร์พาลาวตาร (หน้า ๙๘) กล่าวว่า

ยาว ปททฺวยํ กิญฺจิ
สมฺพนฺธ'มุปลพฺภเต
วิเสสนวิเสสยตฺตํ
คมฺยเต ตตฺถ กามโต.

บทสองบทอย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมได้รับความเกี่ยวเนื่องกันตราบใด ความเป็นวิเสสนะและวิเสสยะย่อมมีได้ตามปรารถนาในบททั้งสองนั้นตราบนั้น.

แม้คัมภีร์ฎีกาของอังคุตตรนิกายก็อธิบายไว้คล้ายคลึงกันว่า

อกฺขรจินฺตกา หิ อีทิเสสุ ฐาเนสุ ยุตฺเต วิย สลิงฺควจนานิ อิจฺฉนฺติ. อยเมตฺถ รุฬฺหี ยถา อญฺญตฺถาปิ กุรูสุ วิหรติ, องฺเคสุ วิหรตีติ จ. ตพฺพิเสสเน ปน ชนปทสทฺเท ชาติสทฺเท เอกวจนเมว ยถา โกสเลสุ ชนปเทติ.

(อ.ฏี. ๒/๑๙๐)

โดยแท้จริงแล้ว ในฐานะเช่นนี้ นักไวยากรณ์ทั้งหลาย ย่อมปรารถนาลิงค์และพจน์ของตนเหมือนลิงค์และพจน์ในศัพท์เดิม (ปกติศัพท์) ข้อนี้เป็นรุฬหีศัพท์ในเรื่องนี้ ดังคำว่า กุรูสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นกุรุ), องฺเคสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นอังคะ) ในพากย์อื่น ส่วนใน ชนปท ศัพท์ที่แม้เป็นคำขยายของ โกสล ศัพท์นั้น เป็นเอกพจน์อย่างเดียว เพราะเป็นชาติศัพท์ (ศัพท์ที่กล่าวถึงประเภทเดียวกัน) ดังคำว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล).

สรุปความว่า ชื่อแคว้นมี โกสล, องฺค และมคธ เป็นต้น ใช้เป็นปุงลิงค์ พหูพจน์ โดยเป็นสำนวนทางโลก ส่วน ชนปท ศัพท์ที่เป็นวิเสสยะ ใช้เป็นปุงลิงค์ เอกพจน์ ดังประโยคว่า โกสเลสุ ชนปเท (ในแคว้นโกศล), องฺเคสุ ชนปเท (ในแคว้นอังคะ), มคเธสุ ชนปเท (ในแคว้นมคธ) ในที่บางแห่งก็ไม่ประกอบใช้ชนปท ศัพท์ โดยมีรูปว่า โกสเลสุ วิหรติ (ประทับอยู่ในแคว้นโกศล) ดังนี้เป็นต้น]

องฺค๊ (ติ)

[องฺค + ณ]

(ปุ - พหุ) (๑) ผู้อยู่ในแคว้นอังคะ, ชาวแคว้นอังคะ. ดู องฺคมคธ

(ปุ) (๒) ผู้เป็นใหญ่แห่งแคว้นอังคะ, ผู้ปกครองแคว้นอังคะ.

ยาหุ รฏฺเฐ สมุกฺกฏฺโจ
รญฺโญ **องฺคสฺส** ปทฺธคู
สฺวาชฺช ธมฺเมสุ อุกฺกฏฺโจ
โสโณ ทุกฺขสฺส ปารคู. (เถร. ๓๑๒)

(พระโสณโกฬิวิสเถระกล่าวว่า)
ผู้ใดเป็นคหบดีที่ยิ่งใหญ่ สมความปรารถนาในรัฐ**ของพระเจ้าอังคะ** วันนี้ ผู้นั้นชื่อว่าโสณะ เป็นผู้เยี่ยมที่สุดในธรรมทั้งหลาย ได้ถึงที่สุดแห่งทุกข์.

รญฺโญ องฺคสฺส ปทฺธคูติ จตูหิ สงฺคหวตฺถูหิ ปริสาย รญฺชนฏฺเฐน รญฺโญ องฺคาธิปติโน พิมฺพิสารสฺส ปริวารภูโต คหปติวิเสโส ตสฺส รฏฺเฐ กุฏุมฺพิโก อหูติ โยเชตพฺพํ.

(เถร.อฏ. ๒/๒๓๔)

บาทคาถาว่า **รญฺโญ อคฺคสฺส ปทฺธคู** (ในรัฐของพระเจ้าอังคะ) พึงประกอบความว่า เป็นบริวารของพระเจ้าพิมพิสารผู้เป็นอธิบดีในแคว้นอังคะ เพราะอรรถว่ายังบริษัทให้ยินดีด้วยสังคหวัตถุ ๔ เป็นคหบดีผู้วิเศษ เป็นกุฏุมพีในรัฐของพระเจ้าพิมพิสารนั้น.

โส อคฺคมา ราชคหํ สุรมฺมํ
องฺคสฺส รญฺโญ นครํ ทุรายุตํ
ปหูตภกฺขํ พหุอนฺนปานํ
มสกฺกสารํ วิย วาสวสฺส. (ชา. ๒/๒๘๐)

ปุณณกยักษ์นั้น ได้เหาะไปยังกรุงราชคฤห์อันน่ารื่นรมย์นัก เป็นนคร**ของพระเจ้าอังคะ** ที่พวกข้าศึกไม่กล้าเข้าใกล้ มีภักษาหาร ข้าวและน้ำมากมาย ดังภพของท้าววาสวะ ซึ่งชื่อว่ามสักกสาระ.

องฺคสฺส รญฺโญติ ตทา องฺคสฺส รญฺโญว มคธรชฺชํ อโหสิ. (ชา.อฏ. ๗/๑๗๐)

สองบทว่า **องฺคสฺส รญฺโญ** (ของพระเจ้าอังคะ) ความว่า ในกาลนั้น ความเป็นพระราชาในแคว้นมคธได้มีแล้วแก่พระเจ้าอังคะ (พระเจ้าอังคราชได้ครองมคธรัฐ).

องฺคก (ปุ)

[องฺค + ก อาคม]

สพฺพโต โกติ เอตฺถ ปุน สพฺพโตคฺคหเณน ตทฺธิตโตปิ กฺวจิ สสรกการาคโม.

ลง ก อักษรกับสระเป็นอาคมท้ายตัทธิตในบางแห่งด้วย สพฺพโต ศัพท์ในสูตรว่า สพฺพโต โก (ลง ก อาคมท้ายศัพท์ทั้งปวงได้บ้าง)

ผู้มีชื่อว่าอังคะ, อังคกมาณพ.

เตน โข ปน สมเยน โสณทณฺฑสฺส พฺราหฺมณสฺส ภาคิเนยฺโย **องฺคโก** นาม มาณวโก ตสฺสํ ปริสายํ นิสินฺโน โหติ. (ที. ๑/๑๑๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล มาณพ**ผู้มีชื่อว่าอังคะ** (อังคกมาณพ) ผู้เป็นหลานของพราหมณ์โสณทัณฑะ นั่งอยู่ในบริษัทนั้นด้วย.

องฺคการณ (น)

[องฺค + การณ]

เหตุคืออวัยวะ, อวัยวะเป็นตัวการณ์.

กตมํ ตํ สีลํ องฺคปริยนฺตํ?

อิเธกจฺโจ องฺคเหตุ องฺคปจฺจยา **องฺคการณา** ยถาสมาทินฺนํ สิกฺขาปทํ วีติกฺกมติ อิทํ ตํ สีลํ องฺคปริยนฺตํ. (ปฏิสํ. ๔๒)

ศีลมีอวัยวะเป็นที่สุดนั้น เป็นอย่างไร

คือ บุคคลบางคนในโลกนี้ ล่วงละเมิดสิกขาบทตามที่ได้สมาทานไว้ เพราะอวัยวะเป็นเหตุ เพราะอวัยวะเป็นปัจจัย เพราะ**อวัยวะเป็นตัวการณ์** ศีลนี้ชื่อว่ามีอวัยวะเป็นที่สุด.

องฺคกิจฺจ (น)

[องฺค + กิจฺจ]

กิจอันเป็นประธาน, กิจอันเป็นเหตุของความเป็นไปไม่ขาดสาย.

ตตฺถ:-

ภวงฺคํ อุปปตฺติภวสฺส **องฺคกิจฺจํ** สาธยมานํ ปวตฺตติ. (ที.อฏ. ๑/๑๗๔, ม.อฏ. ๑/๒๖๖)

ในวิถีจิตเหล่านั้น ภวังคจิตยัง**กิจอันเป็นประธาน**แห่งอุปปัตติกภพ ให้สำเร็จเกิดขึ้น.

องฺคกิจฺจํ สาธยมานนฺติ ปธานภูตองฺคกิจฺจํ นิปฺผาเทนฺตํ หุตฺวาติ อตฺโถ. (ที.ฏี. ๑/๒๔๙)

สองบทว่า **องฺคกิจฺจํ สาธยมานํ** (ยังกิจอันเป็นประธานให้สำเร็จ) ความว่า เป็นสิ่งที่ยังกิจอันเป็นองค์คือหลักสำคัญให้สำเร็จ.

องฺคกิจฺจํ สาธยมานนฺติ ปธานภูตองฺคกิจฺจํ นิปฺผาเทนฺตํ, สรีรํ หุตฺวาติ วุตฺตํ โหติ. ภวงฺคญฺหิ ปฏิสนฺธิสทิสตฺตา ปธานมงฺคํ, ปธานญฺจ สรีรนฺติ วุจฺจติ, อวิจฺเฉทปฺปวตฺติเหตุภาเวน วา การณ-กิจฺจํ สาธยมานนฺติ อตฺโถ. (สี.นวฏี. ๒/๙๔)

สองบทว่า **องฺคกิจฺจํ สาธยมานํ** (ยังกิจอันเป็นประธานให้สำเร็จ) ความว่า เป็นสิ่งที่ยังกิจอันเป็นองค์คือหลักสำคัญให้สำเร็จ มีคำที่ท่านกล่าวอธิบายว่า เป็นตัวหลัก เพราะภวังคจิตเป็นองค์ที่เป็นประธาน เนื่องจากเหมือนกับปฏิสนธิจิต และองค์ที่เป็นประธาน ก็เรียกว่าตัวหลัก. อีกอย่างหนึ่ง เป็นสิ่งที่ให้สำเร็จกิจอันเป็นเหตุ โดยความเป็นเหตุของความเป็นไปไม่ขาดสาย.

องฺคกูฏ (น)

[องฺค + กูฏ]

การโกงด้วยส่วนของตาชั่ง, การโกงด้วยตาชั่ง, การโกงด้วยอวัยวะ.

องฺคกูฏ์ นาม คณฺหนฺโต ปจฺฉาภาเค หตฺเถน ตุลํ อกฺกมติ, ททนฺโต ปุพฺพภาเค.

(ที.อฏ. ๒/๗๗)

ที่ชื่อว่า **การโกงด้วยอวัยวะ** (การโกงด้วยตาชั่ง) ได้แก่ เมื่อรับ ใช้มือกดคันชั่งข้างหลังไว้ เมื่อให้ ใช้มือกดคันชั่งข้างหน้าไว้นั่นเอง.

องฺเคน อตฺตโน สรีราวยเวน วณฺจนํ **องฺคกูฏ์**.

(ม.ฏี. ๒/๑๖๓)

การโกงด้วยอวัยวะ คือ ด้วยอวัยวะทางร่างกายของตน ชื่อว่า **อังคกูฏะ**.

องฺคคต (ติ)

[องฺค + คต]

ไปแล้วในกาย, สวมอยู่ในกาย.

องฺคคเต อลงฺกาเร
วตฺเถ นานาวิเธ พหู
อิตฺถิมณฺเฑ น คูหามิ
ตุยฺหตฺถาย มหามุนิ. (อป. ๒/๒๖๗)

(พระยโสธราเถรีกราบทูลว่า)

ข้าแต่พระมหามุนี หม่อมฉันไม่เคยหวงเครื่องประดับ มีผ้านานาชนิดที่**สวมอยู่ในกาย** (ติดตัวอยู่) และเครื่องประดับของหญิง เพื่อประโยชน์แก่พระองค์.

องฺคชาต (น)

[องฺค + ชาต]

องคชาต, อวัยวะเพศ, องค์กำเนิด.

ปฏิเสวติ นาม โย นิมิตฺเตน นิมิตฺตํ **องฺคชาเตน องฺคชาตํ** อนฺตมโส ติลผลมตฺตมฺปิ ปเวเสติ, เอโส ปฏิเสวติ นาม. (วิ. ๑/๓๔)

ที่ชื่อว่า เสพ ได้แก่ ภิกษุใด สอดใส่นิมิตเข้าทางนิมิตคือสอดใส่อวัยวะเพศเข้าทางอวัยวะเพศ โดยที่สุดเข้าไปแม้เพียงเมล็ดงา ภิกษุนี้ชื่อว่า เสพ.

เตสุ อตฺตโน วา ปเรสํ วา ยสฺส กสฺสจิ มคฺคสฺส สนฺถตสฺส วา อสนฺถตสฺส วา, ปเรสํ ปน มตานมฺปิ อกฺขายิตสฺส วา เยภุยฺเยน อกฺขายิตสฺส วา ปกติวาเตน อสมฺผุฏฺเจ อลฺโลกาเส โย ภิกฺขุ เอกติลพีชมตฺตมฺปิ อตฺตโน **องฺคชาตํ** สนฺถตํ วา อสนฺถตํ วา เสวนจิตฺเตน ปเวเสติ, ปเรน วา ปเวสิยมาเน ปเวสนปวิฏฺฐจิตฺตอุทฺธรเณสุ ยํ กิญฺจิ สาทิยติ, อยํ ปาราชิกาปตฺตี อาปนฺโน นาม โหติ. (กงฺขา. ๑๓๔)

ในบรรดาทวารทั้ง ๓๐ เหล่านั้น ภิกษุใดมีจิตคิดจะเสพสอด**องคชาต**ของตนที่มีของหุ้มหรือไม่มีของหุ้มลึกเพียงเมล็ดงาหนึ่ง ในที่ชุ่มซึ่งลมปกติไม่กระทบสัมผัส ทางทวารใดทวารหนึ่งของตัวเอง หรือผู้อื่นที่มีของหุ้ม หรือไม่มีของหุ้ม หรือทางทวารที่ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน หรือสัตว์ยังกัดกินไม่มากของบุคคลอื่นที่ตายแล้ว อีกอย่างหนึ่ง เมื่อถูกบุคคลอื่น สอดใส่ย่อมยินดีกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง ในการสอดเข้าสอดเข้าแล้ว หยุดอยู่ และชักออก ภิกษุนี้ชื่อว่า ต้องอาบัติปาราชิกแล้ว.

[มรรคมี ๓๐ อย่างนี้ คือ มรรค ๙ โดยจำแนกเป็นทวารหนัก ทวารเบา และปากอย่างละ

๓ ของหญิง ๓ จำพวก คือ หญิงมนุษย์ หญิงอมนุษย์ และสัตว์ดิรัจฉานตัวเมีย. มรรค ๙ ของอุภโตพยัญชนกก็เหมือนกัน, มรรค ๖ อย่างละ ๒ ของบุรุษ, มรรค ๖ ของบัณเฑาะก์ก็เหมือนกัน

คำว่า **อตฺตโน วา ปเรสํ วา** (ของตัวเองหรือผู้อื่น) คำว่า "ของตน" หมายถึง บุคคลสองจำพวก คือ ลัมพี (ผู้มีองคชาตยาว) และมุทุ-ปิฏฐิกะ (ผู้มีหลังอ่อน) เป็นคนที่สามารถก้มลงดูดองคชาตของตนได้

คำว่า **สนฺถตสฺส** (มีของหุ้ม) คือ หุ้มไว้ด้วยผ้า ใบไม้ เปลือกป่าน หนัง เป็นต้น มีรูปวิเคราะห์ว่า สนฺถรียเตติ สนฺถโต, มคฺโค (มรรคที่ถูกหุ้มไว้ ชื่อว่า สันถตะ) = สํ บทหน้า + ถร ธาตุ อจฺฉาทเน = ปิด + ต ปัจจัย

คำว่า **อกฺขายิตสฺส** (ยังไม่ถูกสัตว์กัดกิน) คือ ยังมิได้ถูกสุนัขบ้านหรือสุนัขป่ากัดกิน คำว่า ขายิต ประกอบรูปศัพท์มาจาก ขาท ธาตุ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ย]

[ปาราชิก มีความหมาย ๓ ประการ คือ บุคคลผู้ถูกให้ปราชัยแล้ว[จากพระศาสนา] = ปราชียิตฺถาติ ปาราชิโก (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในกรรม-สาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัยเพื่อย่อคำ)

อาบัติที่ยังภิกษุผู้ประพฤติชั่วให้ปราชัยจากศาสนา = อชฺฌาจารภิกฺขุ สาสนโต ปราเชตีติ ปาราชิกา (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัยเพื่อย่อคำ)

สิกขาบทที่ยังภิกษุผู้ล่วงละเมิดให้ปราชัยจากพระศาสนา = วีติกฺกมภิกฺขุ สาสนโต ปราเชตีติ ปาราชิกํ (ปรา บทหน้า + ชิ ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ต ปัจจัยในเหตุกัตตุสาธนะ ลบ ณาเป ปัจจัยเพื่อย่อคำ)]

องฺคชาตโกส (ปุ/น)

[องฺคชาต + โกส]

ฝักอวัยวะเพศ, เยื่อหุ้มอวัยวะเพศชาย.

วตฺถิโกเสสูติ วตฺถิปุเฏสุ ปุริสานํ **องฺคชาต-โกเสสุ**. (สารตฺถ. ๒/๙๑)

บทว่า **วตฺถิโกเสสุ** (ในฝักอวัยวะเพศชาย) ความว่า ในฝักอวัยวะเพศชาย คือ ใน**เยื่อหุ้มอวัยวะเพศของบุรุษ**ทั้งหลาย.

องฺคชาตโกสจมฺม (น)

[องฺคชาตโกส + จมฺม]

หนังหุ้มฝักอวัยวะเพศชาย.

วตฺถิโกเสสูติ ปุริสานํ **องฺคชาตโกสจมฺเมสุ**. (วิมติ. ๑/๑๔๔)

บทว่า **วตฺถิโกเสสุ** (ในฝักอวัยวะเพศชาย) ความว่า ใน**หนังหุ้มฝักอวัยวะเพศ**ของบุรุษทั้งหลาย.

ดู องฺคชาตสีสจฺฉาทกจมฺม

องฺคชาตคฺคหณ (น)

[องฺคชาต + คหณ]

การจับองคชาต.

ชคฺคนตฺถายาติ จีวราทีสุ ลิมฺปนปริหารายหตฺเถน องฺคชาตคฺคหณนฺ. (วิมติ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **ชคฺคนตฺถาย** (เพื่อประโยชน์แก่การรักษา) ความว่า **การจับองคชาต**ด้วยมือเพื่อหลีกเลี่ยงการเปื้อนในจีวรเป็นต้น.

องฺคชาตจลน (น)

[องฺคชาต + จลน]

การสั่นองคชาต, การสำเร็จความใคร่.

เตน (ภิกฺขุนา) กริยมานสฺส **องฺคชาตจลนสฺส** โมจนสฺสาเทน สาทิยนโต ตำ จลนำ ภิกฺขุสฺส สาทิยนจิตฺตสมุฏฺฐิตมฺปิ โหตีติ สุกฺกวิสฺสฏฺฐิปจฺจยสฺส องฺคชาตจลนสฺส เหตุภูตา อสฺสาทเจตนาว อาปตฺติยา องฺคำ โหติ, น อาณาปนวาจา ตสฺสา ปวตฺติกฺขเณ สงฺฆาทิเสสสฺส อสิชฺฌนโต. (วิมติ. ๑/๒๕๗)

การสั่นนั้น แม้เกิดจากจิตที่ยินดีของภิกษุ เพราะยินดี**การสั่นองคชาต**ที่ถูกภิกษุนั้นกระทำอยู่ ด้วยความพอใจในการหลั่ง ดังนั้น เจตนาที่ยินดีอันเป็นเหตุให้สั่นองคชาต อันเป็นปัจจัยแก่การหลั่งน้ำอสุจิเท่านั้น เป็นองค์ของอาบัติ ไม่ใช่คำที่ใช้ให้ทำ (สั่งให้ทำ) เพราะไม่สำเร็จเป็นอาบัติสังฆาทิเสส ในขณะที่คำใช้ให้ทำ (สั่งให้ทำ) นั้นดำเนินไป.

[**อาณาปน** (ใช้ให้ทำ, สั่ง) ในคำว่า อาณาปนวาจา ประกอบรูปศัพท์มาจาก อาณ ธาตุ (เปสเน = ใช้) + ณาเป + ยุ ปัจจัย ลบ เอ ของ ณาเป แปลง ยุ เป็น อน

ความเห็นดังกล่าวมานี้ มีกล่าวไว้ในคัมภีร์ไวยากรณ์เหล่านี้ คือ

คัมภีร์นยาสะ(สูตร ๖๔๑) แสดงรูปกิตก์ว่า **อาณาปนำ** (การใช้, การสั่ง)

คัมภีร์ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๕๗๒) แสดงรูปอาขยาตตามคัมภีร์นยาสะที่แต่งก่อนว่า อาณาเปสิ (ใช้แล้ว), อาณาเปติ (ใช้อยู่), และรูปกิตก์ว่า อาณาปโก (ผู้ใช้)

สัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๘๘๐) กล่าวว่า อาณาปนำ อาณตฺติ (การใช้ ชื่อว่า อาณัตติ) แม้ท่านจะไม่ระบุว่าเป็น อาณ ธาตุไว้ในธาตุมาลา ก็น่าจะกล่าวตามคัมภีร์นยาสะ และปทรูปสิทธิปกรณ์ เพราะถ้าท่านมีความเห็นต่างก็ควรจะกล่าวแย้งไว้ในคัมภีร์นั้น

อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๓๔๕) กล่าวว่า อาณ เปสเน, ภาเว อ, อาณา (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้ ลง อ ปัจจัยในภาวสาธนะ ได้รูปว่า อาณา = การสั่ง)

ธาตวัตถสังคหะ (คาถา ๑๘) กล่าวว่า อาโณ ตุ ภู จุ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นภูวาทิคณะและจุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้)

อย่างไรก็ตาม รูปที่ลง อ ปัจจัยหรือ เณ ณย ปัจจัยท้ายธาตุนี้ ไม่ปรากฏเป็นรูปว่า อาณติ, อาเณติ, อาณยติ มีเพียงรูปอาขยาตที่ลง ณาเป ปัจจัยว่า อาณาเปติ เท่านั้น ดังนั้น ณาเป ปัจจัยในรูปว่า อาณาปน (อาณ + ณาเป + ยุ) จึงถือว่าเป็นปัจจัยพิเศษที่ใช้เหมือนวิกรณปัจจัย ไม่มีอรรถการิตปัจจัย (เหตุปัจจัย)

ดังที่นิยมใช้โดยทั่วไป โดยลง ณาเป ปัจจัย ด้วยการแบ่งสูตรให้เหลือ (โยควิภาคะ) ว่า ธาตูหิ เณณยณาเปณาปยา การิตานิ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ในสูตรกัจจายน-ไวยากรณ์ (สูตร ๔๓๘) ว่า ธาตูหิ เณณย-ณาเปณาปยา การิตานิ เหตฺวตฺเถ (ลง เณ, ณย, ณาเป และ ณาปย ปัจจัยท้ายธาตุ ในอรรถเหตุ และตั้งชื่อเป็นการิตปัจจัย) ดังที่คัมภีร์ปาจิตยาทิโยชนา หน้า ๑๕ กล่าวว่า

อาณาเปตฺวาติ เอตฺถ อาณ เปสเนติ ธาตุ-ปาเจสุ วุตฺตตฺตา อาณธาตุเยว เปสนสงฺขาตํ เหตฺวตฺถํ วทติ, น ณาเปปจฺจโย. โส ปน ธาตฺ-วตฺเถเยว วตฺตติ. น หิ ตสฺส วิสุ์ อภิเธยฺโย อตฺถิ ธาตฺวตฺถโต อญฺญสฺส อภิเธยฺยสฺสา-ภาวา.

ในคำว่า **อาณาเปตฺวา** นี้ อาณ ธาตุนั่นเทียว ย่อมแสดงอรรถเหตุที่เรียกว่า การใช้ เพราะกล่าวไว้ในคัมภีร์ธาตุทั้งหลายว่า อาณ เปสเน (อาณ ธาตุเป็นไปในการใช้) ไม่ใช่ ณาเป ปัจจัย แต่ปัจจัยดังกล่าวย่อมเป็นไปในอรรถของธาตุอย่างเดียว เพราะไม่มีเนื้อความที่ปัจจัยนั้นกล่าวไว้โดยเฉพาะ เนื่องด้วยไม่มีเนื้อความอื่นจากอรรถของธาตุ.

คัมภีร์นิรุตติทีปนี (สูตร ๗๓๐) เห็นว่า ควรเป็น ณาป ธาตุ จุราทิคณะ เป็นไปในความหมายว่า ใช้ โดยกล่าวว่า อาปุพฺโพ ณาป เปสเน, อาณาปียิตฺถาติ อาณตฺโต (ณาป ธาตุที่มี อา อยู่หน้า เป็นไปในการใช้, ผู้อันเขาใช้แล้ว ชื่อว่า อาณัตตะ) และในสูตร ๗๙๑ ก็กล่าวว่า ณาป เปสเน, อาณาเปตีติ อาณาปโก (ณาป ธาตุเป็นไปในการใช้, บุคคลใดย่อมใช้ เหตุนั้น บุคคลนั้น ชื่อว่า อาณาปกะ = ผู้ใช้)

อย่างไรก็ตาม สัททนีติปกรณ์ (ธาตุมาลา หน้า ๔๗๒) ปฏิเสธธาตุที่ขึ้นต้นด้วย ฒ, ณ และ พ ว่าไม่มีใช้ในพระพุทธพจน์ว่า

มเต สตฺถุสฺส ฒณพา
ปทาทิมฺหิ น ทิสฺสเร
เตเนกสฺสรธาตูสุ
ฒณพา น กถียเร.

ในมติของพระบรมศาสดา ฒ,ณ และ พ อักษร ย่อมไม่ปรากฏในเบื้องต้นของบท ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงไม่กล่าว ฒ, ณ และ พ อักษรไว้ในธาตุที่มีสระมาก.

อนึ่ง ท่านผู้แต่งคัมภีร์นิรุตติทีปนี (พระญาณ-ธชะ) ได้กล่าวไว้ในหนังสือรวมถามตอบปัญหาแลดี (เล่ม ๒ หน้า ๔๐๖-๗) ว่า รูปศัพท์เหล่านั้น อาจประกอบรูปศัพท์มาจาก ณป หรือ ณาป ธาตุก็ได้ แม้ธาตุนี้จะไม่พบในภาษาสันสกฤต ก็มีใช้ในพระไตรปิฎก เพราะพระไตรปิฎกเป็นถ้อยคำของท่านผู้ทรงปฏิ-สัมภิทาญาณ จึงมีรูปศัพท์ละเอียดลึกซึ้ง อีกทั้งบรรจุคำที่ใช้ในมนุษย์โลก เทวโลก พรหม-โลก อบายภูมิ รวมไปถึงคำที่ใช้ในกัปอื่นอีกด้วย

อีกนัยหนึ่ง คำว่า อาณาปน ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ณา ธาตุ (อวโพธเน =

รู้) + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย เมื่อประกอบรูปศัพท์ตามวิธีของกิตก์จนสำเร็จ เป็นรูปว่า อาญาปน แล้ว ให้แปลง ญ เป็น ณ เหมือน คำว่า ปญฺญาส = ปณฺณาส (๕๐), ปญฺญตฺติ = ปณฺณตฺติ (บัญญัติ) ดังนั้น คำว่า อาณาปน ตามนัยนี้แปลว่า "การให้รู้" คือการใช้นั่นเอง นอกจากนั้น ชฺญา ธาตุอาจเป็นไปในความหมายว่า "ส่งไป" อีกด้วย ตามนัยนี้แปลว่า "การให้ส่งไป" คือ การใช้ ดังคัมภีร์ปาณินีย-ธาตุปาฐะ (หมวดจุราทิ ข้อ ๑๙๙) กล่าวว่า ชฺญา นิโยเค (ชฺญา ธาตุในความหมายว่า ส่ง ไป) อนึ่ง ความหมายของ ญา ธาตุ (สันสกฤตเป็น ชฺญา) ในอรรถว่า ส่งไป ยังพบในสัททนีติปกรณ์อีกด้วย แต่ท่านเห็นว่า ไม่มีใช้ในภาษาบาลี จึงไม่ได้แสดงรูปสำเร็จไว้ ดังข้อความว่า

สทฺทสตฺเถ ปน ญา นิโยชเนติ ปจนฺติ. รูปํ ปน พุทฺธวจนานุกูลํ น ภวติ, ตสฺมา น ทสฺสิตํ อมฺเหหิ. (นีติ.ธาตุ. ๓๙๓)

ส่วนในคัมภีร์ไวยากรณ์[สันสกฤต]กล่าวว่า ญา นิโยชเน (ญา ธาตุในความหมายว่า ส่งไป) แต่ไม่มีรูปที่เกื้อกูลแก่พระพุทธพจน์ ดังนั้น ข้าพเจ้าจึงมิได้แสดงไว้.

โดยเหตุที่คำว่า อาณาเปติ สันสกฤตมีรูปว่า อาชฺญาเปติ (อา บทหน้า + ชฺญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ติ วิภัตติ) ดังนั้น รูปว่า อาณาปน ที่มาจาก อา + ญา + ณาเป + ยุ จึงสอดคล้องกับสันสกฤต และสอดคล้องกับคำที่อธิบายในกังขาฏีกาใหม่ว่า อาณาปนํ ปญฺญาปนํ อาณา (การให้รู้ชื่อว่า อาณา) จะเห็นได้ว่า ท่านอธิบาย อาณาปนํ ว่า ปญฺญาปนํ โดยประกอบใช้ ญา ธาตุ และ ณาเป ปัจจัย เพื่อแสดงว่า คำว่า อาณาปณ์ ประกอบรูปศัพท์มาจาก อา บทหน้า + ญา ธาตุ + ณาเป ปัจจัย + ยุ ปัจจัย นั่นเอง]

องฺคชาตฉุปน (น)

[องฺคชาต + ฉุปน]

ฉุปน = ฉุป (ผสฺเส) + ยุ

ถูกต้ององคชาต (อวัยวะเพศ, องค์กำเนิด).

ติสฺโสติ วจฺฉตรึ อุคฺคเหตฺวา มาเรนฺตานํ ปาจิตฺติยํ, รตฺเตน จิตฺเตน **องฺคชาตฉุปเน** ถุลฺลจฺจยํ, เสเสสุ ทุกฺกฏนฺติ เอวํ จมฺมสํยุตฺเตปิ ติสฺโส อาปตฺติโย. (วิ.อฏ. ๔/๑๕๕)

บทว่า **ติสฺโส** ความว่า แม้ในจัมมสังยุตต์ ก็มีอาบัติ ๓ อย่างนี้ คือ เป็นปาจิตตีย์แก่พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ผู้จับลูกโครุ่นให้ (จมน้ำ) ตาย, เป็นถุลลัจจัย เพราะมีจิตกำหนัด**ถูกต้ององคชาต**, เป็นทุกกฏ เพราะบทที่เหลือ.

องฺคชาตปฺปเทส (ปุ)

[องฺคชาต + ปเทส]

สถานที่มีองคชาต (อวัยวะเพศ, องค์กำเนิด)

อโนกาสนฺติ **องฺคชาตปฺปเทสํ**. (วิมติ. ๑/๒๕๖)

บทว่า **อโนกาสํ** (สถานที่ไม่สมควร) คือ**สถานที่มีองคชาต**.

องฺคชาตมคฺค (ปุ)

[องฺคชาต + มคฺค]

มรรคคือองคชาต (อวัยวะเพศ, องค์กำเนิด).

มคฺโค สํสีทตีติ **องฺคชาตมคฺคํ** สนฺธายาห.

(วิ.อฏ. ๒/๑๓๖)

สองบทว่า **มคฺโค สํสีทติ** (ทางของเธอราบรื่นดอกหรือ) ภิกษุนั้นกล่าวหมายถึง**มรรคคือองคชาต**.

องฺคชาตสามนฺต (ติ)

[องฺคชาต + สามนฺต]

ใกล้องคชาต, ใกล้องค์กำเนิด.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ มตสรีรํ ปสฺสิ. ตสฺมิญฺจ สรีเร **องฺคชาตสามนฺตา** วโณ โหติ. โส ‘เอวํ เม อนาปตฺติ ภวิสฺสตีติ องฺคชาเต องฺคชาตํ ปเวเสตฺวา วเณน นีหริ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ ฯเปฯ “อาปตฺตึ ตฺวํ ภิกฺขุ อาปนฺโน ปาราชิกนฺติ. (วิ. ๑/๔๔)

สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งพบศพมีบาดแผลอยู่**ใกล้องค์กำเนิด** จึงสอดองคชาตเข้าในองค์กำเนิดศพแล้วถอนออกทางบาดแผลด้วยคิดว่า อย่างนี้เราจะไม่ต้องอาบัติ แล้วเกิดความกังวลใจ...(จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ) พระองค์ตรัสว่า ภิกษุเธอต้องอาบัติปาราชิก.

องฺคชาตสีสจฺฉาทกจมฺม (น)

[องฺคชาต + สีส + ฉาทก + จมฺม]

หนังหุ้มปลายองคชาต.

วตฺถินฺติ **องฺคชาตสีสจฺฉาทกจมฺมํ**.

(วิมติ. ๑/๒๕๗)

บทว่า **วตฺถิ** แปลว่า **หนังหุ้มปลายองคชาต**.

องฺคญาณปฏิเวทน (น)

[องฺคญาณ + ปฏิเวทน]

การให้รู้ญาณอันเป็นองค์ของสมาธิ.

องฺคญาณปฏิเวทนตฺถ (ปุ)

[องฺคญาณ + ปฏิเวทนตฺถ]

ประโยชน์ในการให้รู้ญาณอันเป็นองค์ของสมาธิ, มีการให้รู้ญาณอันเป็นองค์ของสมาธิเป็นอรรถ.

องฺคญาณปฏิเวทนตฺถตฺต (น)

[องฺคญาณปฏิเวทนตฺถ + ตฺต]

ความเป็นประโยชน์ในการให้รู้ญาณ อันเป็นองค์ของสมาธิ. ดู ที.ฏี. ๓/๓๒๐

ยถา จ “ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ, ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธีติ **องฺคญาณปฏิเวทนตฺถตฺตา** เทสนาย สมฺมาสมาธิปธาเนหิ สทฺเทหิ องฺคญาณปฏิเวทนํ กตํ,

เอวมิธาปิ สมุปฺปาทปธาเนน สทฺเทน ปจฺจยปฏิเวทนํ กตนฺติ เวทิตพฺพํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๒๔๐)

อนึ่ง การให้รู้ญาณอันเป็นองค์ของสมาธิ ด้วยศัพท์ที่มีสัมมาสมาธิเป็นประธานว่า ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ (สัมมาสมาธิที่มีองค์ ๕), ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธิ (สัมมาสมาธิที่มีญาณ ๕) พระพุทธองค์ทรงทำไว้ด้วยเทศนา เพราะเป็น**ประโยชน์ในการให้รู้ญาณอันเป็นองค์ของสมาธิ** ฉันใด

แม้ในที่นี้ก็พึงทราบว่า ทรงทำการให้รู้ปัจจัยด้วยศัพท์ที่มี สมุปฺปาท เป็นประธาน ฉันนั้น.

[ปญฺจงฺคิโก สมฺมาสมาธิ ปีติผรณตา สุขผรณตา เจโตผรณตา อาโลกผรณตา ปจฺจเวกฺขณนิมิตฺตํ. (ที.๓/๓๕๕)

สัมมาสมาธิ มีองค์ ๕ ได้แก่ มีปีติแผ่ไป, มีสุขแผ่ไป, มีการกำหนดรู้จิตแผ่ไป, มีแสงสว่างแผ่ไป, มีปัจจเวกขณญาณเป็นนิมิต.

ปญฺจญาณิโก สมฺมาสมาธิ อยํ สมาธิ ปจฺจุปนฺนสุโข เจว อายติญฺจ สุขวิปาโกติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฺปชฺชติ. อยํ สมาธิ อริโย นิรามิโสติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฺปชฺชติ. อยํ สมาธิ อกาปุริสเสวิโตติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฺปชฺชติ. อยํ สมาธิ สนฺโต ปณีโต ปฏิปฺปสฺสทฺธลทฺโธ เอโกทิภาวาธิคโต, น สสงฺขารนิคฺคยฺหวาริตคโตติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฺปชฺชติ. โส โข ปนาหํ อิมํ สมาธึ สโตว สมาปชฺชามิ สโต วุฏฺจหามีติ ปจฺจตฺตํเยว ญาณํ อุปฺปชฺชติ.

(ที.๓/๓๕๕)

สัมมาสมาธิประกอบด้วยญาณ ๕ ได้แก่ ญาณเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้มีสุขในปัจจุบันและมีสุขเป็นวิบากต่อไป, ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้เป็นอริยะ ปราศจากอามิส, ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้มิใช่บุรุษชั่วเสพแล้ว, ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า สมาธินี้สงบ ประณีตได้ด้วยความสงบระงับ บรรลุได้ด้วยภาวะที่จิตเป็นหนึ่งผุดขึ้นและมิใช่บรรลุได้ด้วยการข่ม (ธรรมที่เป็นข้าศึก) ห้ามกิเลสด้วยสสังขารจิต, ญาณย่อมเกิดขึ้นเฉพาะตนว่า เรานั้นมีสติ เข้าสมาธิ และเรามีสติออกจากสมาธินี้]

องฺคณ (น)

(๑) (๒) อญฺช ธาตุ (คตฺยตฺถ) + ยุ ปัจจัย. อญฺเชติ ตตฺถ จิตํ อหุนฺทรตาย อภิพฺยญฺเชตีติ **องฺคณ**ํ, วิวโฏ ภูมิปเทโส. (๓) อญฺช ธาตุ (คตฺยตฺถ) + ยุ ปัจจัย. อญฺชติ มกฺขตีติ **องฺคณ**ํ. มลาทิ. แปลง ญฺช เป็น งฺค ด้วยนิรุตตินัย แปลง ยุ เป็น อน แปลง น เป็น ณ. (๔) องฺค, อคิ ธาตุ (คตฺยตฺถ) + ยุ ปัจจัย. องฺคนฺติ เอเตหิ ตัสมงฺคีปุคฺคลา นิหีนภาวํ คจฺฉนฺตีติ **องฺคณานิ**.ราคาทโย

[ม.ฏี. ๑/๒๕๔ องฺคณ วิย ควรเป็น องฺคณ วิย องฺคณ ดู อัตถุทธาระ ของ องฺคณ ศัพท์ ใน ม.อฏ. ๑/๑๔๔ อภิ. อฏ. ๒/๔๗๙ พุทฺธวํ. อฏ. ๒๐๙ สารตฺถ. ๑/๑๒๗]

(๑) ที่โล่ง, กลางแจ้ง.

อกิลาสุโน วณฺณุปเถ ขณนฺตา
อุทง**ฺคเณ** ตตฺถ ปปํ อวินฺทุ
เอวํ มุนี วีริยพลูปปนฺโน
อกิลาสุ วินฺเท หทยสฺส สนฺตึ. (ชา. ๑/๑)

(พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ทรงปรารภพ่อค้าเดินทางกลางทะเลทรายตรัสว่า)
ชนทั้งหลายผู้ไม่เกียจคร้าน ขุดภาคพื้นที่หนทางกลางทะเลทราย ได้พบน้ำกลางทะเลทราย ใน**ที่โล่ง** ฉันใด มุนีผู้ประกอบด้วยความเพียรและวิริยพละ ไม่เกียจคร้าน พึงประสบความสงบใจ ฉันนั้น.

อุทงฺ**คเณ**ติ เอตฺถ อุทาติ นิปาโต, **องฺคเณ**ติ มนุสฺสานํ สญฺจรณฏฺฐาเน, อนาวเฏ ภูมิภาเคติ อตฺโถ. (ชา.อฏ. ๑/๑๒๕)

ศัพท์ว่า **อุท** ในบทว่า **อุทงฺคเณ** นี้ เป็นนิบาต. บทว่า **องฺคเณ** (ที่โล่ง) อธิบายว่า ในที่เป็นที่สัญจรไปของพวกมนุษย์ คือ ในภูมิภาคอันไม่มีอะไรปิดกั้น (พื้นที่โล่ง).

(๒) ลาน, เนิน, สนาม.

ตตฺถ วตฺตสีลสมฺปนฺนา ภิกฺขู ปาโตว อุฏฺฐาย ยฏฺฐึ สมฺมชฺชนิโย อาทาย พุทฺธคุเณ อาวชฺเชนฺตา **องฺคณํ** สมฺมชฺชิตฺวา กจวรพฺยูหํ กโรนฺติ. (มิลินฺท. ๓)

บรรดาภิกษุเหล่านั้น ภิกษุผู้สมบูรณ์ด้วยวัตรและศีล ลุกขึ้นแต่เช้า ถือไม้กวาดด้ามยาว นึกถึงพระพุทธคุณปัดกวาด**ลาน**ไป รวมขยะไว้เป็นกอง ๆ.

ดู เจติยงฺคณ, โพธิยงฺคณ, ราชงฺคณ

(๓) มลทิน (บนใบหน้า), ไฝฝ้า, สิว.

เสยฺยถาปิ อาวุโส อิตฺถี วา ปุริโส วา ทหโร ยุวา มณฺฑนชาติโก, อาทาเส วา ปริสุทฺเธ ปริโยทาเต, อจฺเฉ วา อุทกปตฺเต, สกํ มุขนิมิตฺตํ ปจฺจเวกฺขมาโน, สเจ ตตฺถ ปสฺสติ รชํ วา **องฺคณํ** วา ตสฺเสว รชสฺส วา **องฺคณสฺส** วา ปหานาย วายมติ, โน เจ ตตฺถ ปสฺสติ รชํ วา องฺคณํ วา, เตเนว อตฺตมโน โหติ ลาภา วต เม, ปริสุทฺธํ วต เมติ. เอวเมว โข อาวุโส สเจ ภิกฺขุ ปจฺจเวกฺขมาโน สพฺเพปิเม ปาปเก อกุสเล ธมฺเม อปฺปหีเน อตฺตนิ สมนุปสฺสติ, เตนาวุโส ภิกฺขุนา สพฺเพสํเยว อิเมสํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ ปหานาย วายมิตพฺพํ. สเจ ปนาวุโส ภิกฺขุ ปจฺจเวกฺขมาโน สพฺเพปิเม ปาปเก อกุสเล ธมฺเม ปหีเน อตฺตนิ สมนุปสฺสติ, เตนาวุโส ภิกฺขุนา เตเนว ปีติปาโมชฺเชน วิหาตพฺพํ, อโหรตฺตานุสิกฺขินา กุสเลสุ ธมฺเมสุ.

(ม. ๑/๑๔๔)

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย เปรียบเหมือนสตรีหรือบุรุษแรกรุ่นชอบแต่งตัว ส่องดูใบหน้าของตนในกระจกเงา หรือในภาชนะน้ำใสสะอาดบริสุทธิ์ ถ้าพบมลทินหรือ**ไฝฝ้า**ที่ใบหน้านั้น ย่อมพยายามที่จะกำจัดมลทิน หรือ**ไฝฝ้า**นั้นนั่นแล. หากไม่พบมลทินหรือ**ไฝฝ้า**ที่ใบหน้านั้น ก็จะพอใจว่า เป็นโชคของเราจริง ๆ ใบหน้าของเราหมดจด แม้ฉันใด

ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพิจารณาอยู่ ย่อมเห็นชัดบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดที่ยังละไม่ได้ ภิกษุนั้นควรพยายาม เพื่อละบาปอกุศลธรรมเหล่านี้แม้ทั้งหมดนั่นแล ถ้าภิกษุพิจารณาอยู่ ย่อมเห็นชัดบาปอกุศลธรรมเหล่านี้ทั้งหมดที่ละได้แล้วในตน ภิกษุนั้นผู้ศึกษาอย่างต่อเนื่องในกุศลธรรมทั้งหลายทั้งกลางวันกลางคืน พึงอยู่ด้วยปีติและปราโมทย์โดยแท้.

องฺคณนฺติ ตตฺถ ชาตกํ ติลกํ วา ปิฬกา วา.

(ม.อฏ. ๑/๓๗๑)

บทว่า **องฺคณา** ได้แก่ ไฝฝ้าหรือสิวซึ่งเกิดที่ใบหน้านั้น.

องฺคณนฺติ ตตฺถ ชาตกองฺคกาพฺพติลกาทึ.

(อ.อฏ. ๓/๓๑๖)

บทว่า **องฺคณา** ได้แก่ มีจุดดำตามตัวซึ่งเกิดบนใบหน้านั้น.

(๔) กิเลสเพียงดังเนิน, มลทินคือกิเลส.

จตฺตาโรเม อาวุโส ปุคฺคลา สนฺโต สำวิชฺชมานา โลกสฺมึ. กตเม จตฺตาโร? อิธาวุโส เอกจฺโจ ปุคฺคโล สาฺงฺคโณ สมาโน ‘อตฺถิ เม อชฺฌตฺตำ **องฺคณนฺ**ติ ยถาภูตำ นปฺปชานาติ ฯเปฯ

(ม. ๑/๒๙)

ท่านผู้มีอายุทั้งหลาย บุคคล ๔ ประเภทนี้มีปรากฏอยู่ในโลก คือ บุคคลบางคนเป็นผู้มีกิเลสเพียงดังเนิน แต่ไม่รู้ชัดตามความเป็นจริงว่า เรามี**กิเลสเพียงดังเนิน**ภายในตน...

องฺคณนฺติ กตฺถจิ กิเลสา วุจฺจนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๑๔๔)

ในที่บางแห่ง พระผู้มีพระภาคตรัสเรียกกิเลสทั้งหลายว่า อังคณะ.

ราโค องฺคณำ, โทโส องฺคณำ, โมโห องฺคณำ อิมานิ ตีณิ **องฺคณานิ.** (อภิ.วิ. ๓๘๒)

กิเลสเพียงดังเนิน ๓ ประการเหล่านี้ คือ กิเลสเพียงดังเนิน คือ ราคะ โทสะ โมหะ.

[สาฺงฺคโณ สมาโนติ อาคตฏฺฐาเน นานปฺปกาโร ติพฺพกิเลโส. อิธาปิ ตเทว กิเลสงฺคณำ อธิปฺเปตำ. เตเนว ราโค องฺคณนฺติอาทิมาห. (อภิ.อฏ. ๒/๙๒๔)

กิเลสมีประการต่าง ๆ ในอาคตสถานว่า สาฺงฺคโณ สมาโน ดังนี้ กิเลสนั้น ชื่อว่า กิเลสที่มีกำลังหนาแน่น. ในที่นั้น พระผู้มีพระภาค ทรงประสงค์เอากิเลสเพียงดังเนิน เหตุนั้น นั่นแล จึงตรัสว่า ราโค องฺคณำ [กิเลสมีราคะเป็นต้น เรียกว่ากิเลสเพียงดังเนิน เพราะยังจิตให้ลาดต่ำโน้มเอียงไปสู่ที่ต่ำ]]

องฺคณฏฺฐาน (น)

[องฺคณ + ฐาน] ที่โล่ง, ที่โล่งแจ้ง.

ภิกฺขู อุฏฺฐาย อุยฺยานปาลำ คเหตฺวา อุยฺยาเน วิจรนฺตา เอกำ **องฺคณฏฺฐานำ** ทิสฺวา อุยฺยานปาลำ ปุจฺฉึสุ อุปาสก อิมำ อุยฺยานำ อญฺญตฺถ สนฺทจฺฉายำ อิมสฺมึ ปน ฐาเน น โกจิ รุกฺโข วา คจฺโฉ วา อตฺถิ, กึ นุ โข การณนฺติ. (ชา.อฏ. ๑/๒๖๗)

ภิกษุทั้งหลายพากันลุกขึ้น ชวนนายอุทยานบาล (คนเฝ้าสวน) ไปเที่ยวอุทยาน เห็น**ที่โล่งแจ้ง** (เตียนโล่ง) แห่งหนึ่ง จึงถามนายอุทยานบาล ว่า อุบาสก อุทยานนี้ ในที่อื่นมีต้นไม้ชะอุ่มร่มรื่น แต่ที่ตรงนี้ไม่มีต้นไม้ หรือไม้พุ่มอะไรเลย ข้อนี้เป็นเพราะเหตุไรหนอ ?

องฺคณปริยนฺต (ปุ)

[องฺคณ + ปริยนฺต]

ปลายหรือชายที่โล่ง, ริมเนิน.

โส เอกทิวสำ อรญฺเญ กิญฺจิ อลภิตฺวา อาคจฺฉนฺโต **องฺคณปริยนฺเต** จิตำ นิคฺโรธรุกฺขำ ทิสฺวา อปิ นาเมตฺถ กิญฺจิ ภเวยฺยาติ นิคฺโรธรุกฺขาภิมุโข ปายาสิ. (ชา.อฏ. ๒/๑๘๔)

วันหนึ่งพราหมณ์มาณพนั้น หาอะไรในป่าไม่ได้เลย กำลังเดินกลับ พบต้นไทรอยู่ที่**ริมเนิน** คิดว่า น่าจะมีอะไรอยู่ที่ต้นไทรนี้บ้าง จึงเดินตรงไปยังต้นไทร.

องฺคณิกภารทฺวาช (ปุ)

[องฺคณิก + ภารทฺวาช]

อังคณิกภารทวาชพราหมณ์.

โส เตน ปุญฺญกมฺเมน เทวมนุสฺเสสุ สํสรนฺโต อิมสฺมึ พุทฺธุปฺปาเท หิมวนฺตสมีเป อุกฺกฏฺเจนาม นคเร วิภวสมฺปนฺนสฺส พฺราหฺมณสฺส เคเห นิพฺพตฺติตฺวา **องฺคณิกภารทฺวาโชติ** ลทฺธนาโม วยปฺปตฺโต. (เถร.อฏ. ๑/๔๓๔)

ด้วยบุญกรรมอันนั้น ท่าน (อังคณิกภารทวาชเถระ) ท่องเที่ยวไปมาในเทวโลกและมนุษยโลก ในพุทธุปบาทกาลนี้ ได้ถือกำเนิดในคฤหาสน์ของพราหมณ์ ผู้สมบูรณ์ด้วยสมบัติ ในพระนครอุกกัฏฐะ เจริญวัยแล้ว ได้นามว่า **อังคณิกภารทวาชพราหมณ์**.

องฺคณิกภารทฺวาชตฺเถร (ปุ)

[องฺคณิกภารทฺวาช + เถร]

อังคณิกภารทวาชเถระ.

อโยนิ สุทฺธิมนฺเวสนฺติ อายสฺมโต **องฺคณิกภารทฺวาชตฺเถรสฺส** คาถา. (เถร.อฏ. ๑/๔๓๔)

คาถาของท่าน**อังคณิกภารทวาชเถระ** มีคำเริ่มต้นว่า อโยนิ สุทฺธิมนฺเวสํ ดังนี้.

องฺคณูปกฺกิเลสตาสามญฺญ (น)

[องฺคณูปกฺกิเลสตา + สามญฺญ]

ความเสมอกันโดยความเป็นมลทิน และอุปกิเลส[มีความละโมบเป็นต้น]

องฺคณูปกฺกิเลสตาสามญฺเญน ปเนตฺถ สุตฺตานํ อปทิสนํ. (วิสุทฺธิ.ฏี. ๒/๙)

แต่การแสดงสูตรทั้งหลายในเรื่องนี้ ย่อมมีด้วยความเสมอกัน โดย**ความเป็นมลทินและอุปกิเลส**.

องฺคติ (ปุ)

[อณฺช + อติ]

แปลง ณฺช เป็น งฺค ด้วยนิรุตตินัย (นัยทางไวยากรณ์ที่ใช้ทำตัวศัพท์ตามบทสำเร็จนั้นๆ โดยไม่มีสูตรกำหนดเหมือนรูปบาลีทั่วไป)

พระราชาทรงพระนามว่า อังคติ เป็นพระเจ้าแผ่นดินแคว้นวิเทหะ ครองกรุงมิถิลา ตามที่กล่าวไว้ในชาดกว่า เป็นอดีตชาติของพระอุรุเวลกัสสปะ.

อหุ ราชา วิเทหานํ
องฺคติ นาม ขตฺติโย
ปหูตโยคฺโค ธนิมา
อนนฺตพลโปริโส. (ชา. ๒/๒๕๗)

(พระบรมศาสดาตรัสว่า)

พระมหากษัตริย์ผู้ทรงเป็นพระราชาของชาวแคว้นวิเทหะ **ทรงพระนามว่าอังคติ** ทรงมีพระราชยาน พระราชทรัพย์มากมาย ทรงมีพลนิกายเหลือที่จะคณานับ.

องฺคติราช (ปุ)

[องฺคติ + ราช]

พระเจ้าอังคติ, อังคติราช.

องฺคติมพฺรวีติ ภิกฺขเว โส **องฺคติราชา** ปุพฺเพ อยาจิโตปิ อมฺม ทานํ เทหีติ สหสฺสํ ทตฺวา ตํ ทิวสํ ยาจิโตปิ มิจฺฉาทสฺสนสฺส คหิตตฺตา อทตฺวา อิทํ พหุ์ วินาสิตนฺติอาทิวจนํ อพฺรวิ.

(ชา.อฏ. ๗/๑๒๒)

บทว่า **องฺคติมพฺรวิ** ความว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย **พระเจ้าอังคติ**นั้น แม้พระราชธิดาไม่เคยทูลขอ ก็ได้ให้ทรัพย์หนึ่งพัน ด้วยตรัสว่า ลูกเอ๋ย เจ้าจงให้ทานเถิด ในวันนั้นแม้ถูกพระราชธิดาทูลขอก็ไม่ให้ เพราะถือมิจฉาทิฏฐิ จึงได้ตรัสคำนี้มีอาทิว่า ลูกหญิง ทำทรัพย์ให้ฉิบหายเสียเป็นอันมาก.

องฺคเถร (ปุ)

[องฺค + เถร]

พระเถระชื่อว่าอังคะ, อังคเถระ.

ดู โลมสกงฺคิย (ม.อฏ. ๔/๑๗๔)

องฺคท (น)

[องฺค + ทา (โสธเน) + อ. องฺคํ ทายติ โสธยตีติ องฺคทำ. โถม]

กำไลแขน, เครื่องประดับแขน, เครื่องประดับพระพาหา.

ขตฺติยา เกยูร**งฺคท**มาลาคนฺธาทิวิภูสิตา นานาวิราควสนา อามุกฺกมณิกุณฺฑลา โมฬิธรา โหนฺติ. กึ ภควาปิ เอวํ อตฺตานํ มณฺเฑติ ฯเปฯ

(ม.อฏ. ๑/๓๔๐)

เหล่ากษัตริย์ ทรงประดับด้วย**เครื่องประดับพระพาหา** มาลาและเครื่องหอม ทรงพระภูสาย้อมด้วยสีต่าง ๆ ทรงสวมกุณฑล แก้วมณี ทรงโมลี แม้พระผู้มีพระภาค ก็ทรงประดับพระองค์อย่างนั้นหรือ...

องฺคทำ นานาคนฺธคนฺธิตำ เกวลำ วา สุวณฺณมยำ พาหุวลยำ. (ม.ฏี. ๒/๒๙)

เครื่องประดับพระพาหา คือ เครื่องประดับพระพาหาที่ล้วนด้วยทองคำล้วน ๆ อันอบอวลไปด้วยกลิ่นหอมต่าง ๆ.

[พาหุวลย=พาหุรัด น. เครื่องประดับชนิดหนึ่ง สวมรัดต้นแขน, ทองต้นแขน ก็เรียก พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒)]

ตโต เหมญฺจ กายูรำ **องฺคทำ** มณิเมขลำ.
สสฺสุ สุณฺหาย ปาเหสิ เยหิ มทฺที อโสภถ.

(ชา. ๒/๓๗๕)

ลำดับนั้น พระนางมัทรี จะทรงงดงามด้วยเครื่องประดับอย่างใด พระนางผุสดีสัสสุเทวี ก็ทรงจัดเครื่องประดับอย่างนั้น คือ เครื่องประดับพระศอแล้วไปด้วยทองคำ **เครื่องประดับพระพาหา** สายรัดพระองค์ฝังแก้วมณีเพชร ส่งไปประทานแก่พระนางมัทรีราชสุณิสา.

เหมญฺจ กายูรนฺติ สุวณฺณมยำ วนขชฺชูริผลสณฺฐานำ คีวาปสาธนเมว.

องฺคทำ มณิเมขลนฺติ องฺคทาภรณญฺจ มณิมยเมขลญฺจ. (ชา.อฏ. ๗/๓๘๒)

สองบทว่า **เหมญฺจ กายูรำ** ได้แก่ เครื่องประดับพระศอมีสัณฐานดังผลอินทผลัมแล้วไปด้วยทองคำ.

บาทคาถาว่า **องฺคทำ มณิเมขลำ** ได้แก่ เครื่องประดับพระพาหาและเครื่องประดับสะเอว (บั้นพระองค์) แล้วไปด้วยแก้วมณี.

[เมขล, เมขลา เมข กฏิวิจิตฺเต เมข ธาตุในความหมายว่า "ประดับสะเอว" เมขติ กฏิ-

วิจิตฺตํ กโรตีติ เมขลํ, เมเข อลํ เมขลํ (ชื่อว่า เมขลา เพราะประดับที่สะเอว)]

องฺคทาภรณ (น)

[องฺคท + อาภรณ]

เครื่องประดับแขน. ดู องฺคท

องฺคทาห (ปุ)

[องฺค + ทาห] ทาห = ทห (ทาเห) + ณ

ความร้อนทางกาย.

องฺคทาหสูล (ปุ/น)

[องฺคทาห + สูล]

ความร้อนและความเจ็บปวดทางกาย.

ปจฺฉิมาปิ ขุทฺทานิมิตฺตาว **องฺคทาหสูลา**ทิเวทนา อปฺปวตฺตา.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๖๐, ม.ฏี. ๑/๑๗๖)

เวทนามี**ความร้อนและความเจ็บปวดทางกาย**เป็นต้น แม้มีภายหลังซึ่งมีความหิว เป็นเหตุทีเดียว ไม่เป็นไปแล้ว.

องฺคที (ติ)

[องฺคท + อี] ผู้มีกำไลแขน.

มาลี กิริฏี กายูรี **องฺคที** จนฺทนุสฺสโท.
รตฺตึ ตฺวํ ปริจาเรสิ ทิวา เวเทสิ เวทนํ.

(ชา.อฏ. ๑/๓๖๐)

(พระดาบสกล่าวว่า)

ท่านทรงทิพมาลา ผ้าโพกศีรษะ และเครื่องอาภรณ์ล้วนแต่เป็นทิพย์ **มีกำไลแขน** ลูบไล้ด้วยจุรณจันทน์ ได้บำเรอในยามราตรี แต่เสวยเวทนาในยามทิวา (กลางวัน).

องฺคทีติ ทิพฺพงฺคทสมนฺนาคโต.

(ชา.อฏ. ๕/๑๐)

บทว่า **องฺคที** (มีกำไลแขน) คือ ประกอบด้วยกำไลแขนอันเป็นทิพย์.

องฺคทุพฺพล (ติ)

[องฺค + ทุพฺพล]

มีองค์ฌานที่มีกำลังน้อย - มีกำลังอ่อนแอ.

เอวมธิคเต ปน ตสฺมิมฺปิ วุตฺตนเยเนว ปญฺจหากาเรหิ จิณฺณวสินา หุตฺวา ปคุณทุติยชฺฌานโต วุฏฺฐาย อยํ สมาปตฺติ อาสนฺนวิตกฺกปจฺจตฺถิกา, วิจารสฺส โอฬาริกตฺตา **องฺคทุพฺพลา**ติ จ ตตฺถ โทสํ ทิสฺวา ตติยํ ฌานํ สนฺตโต มนสิกริตฺวา ทุติยชฺฌาเน นิกนฺตึ ปริยาทาย ตติยาธิคมาย โยโค กาตพฺโพ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๔)

ก็แล เมื่อโยคีได้บรรลุทุติยฌานแม้นั้นอย่างนี้แล้ว โยคีบุคคลนั้นได้สั่งสมความชำนาญโดยอาการ ๕ (วสีภาวะ) โดยนัยที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล ออกจากทุติยฌานที่คล่องแคล่ว พิจารณาเห็นโทษในทุติยฌานนั้นว่า สมาบัตินี้ มีข้าศึกคือวิตกอยู่ใกล้ และว่าสมาบัตินี้**มีองค์ฌานที่มีกำลังน้อย** (มีกำลังอ่อนแอ) เพราะวิจารเป็นสภาพที่หยาบ จึงมนสิการถึงตติยฌาน โดยเป็นสภาพที่ละเอียด คลายความยินดีในทุติยฌานแล้ว พึงทำความเพียร เพื่อบรรลุตติยฌานต่อไป.

องฺคทฺวยปูรก (ติ)

[องฺค + ทฺวย + ปูรก]

ผู้บำเพ็ญองค์ ๒ (มโนมัยและเจโตวิวัฏฏกุศล) ให้บริบูรณ์.

โส ปุริมนเยเนว สตฺถารํ นิมนฺเตตฺวา สตฺตาหํ มหาทานํ ทตฺวา เอวมาห ยํ ภนฺเต ภิกฺขุ ตุมฺเหอิโต สตฺตทิวสมตฺถเก มโนมยงฺเคน จ เจโตวิวฏฏกุสลงฺเคน จ อยํ มม สาสเน อคฺโคติ เอตทคฺเค ฐปิตฺถ, อหมฺปิ อิมสฺส อธิการกมฺมสฺส ผเลน โส ภิกฺขุ วิย **องฺคทฺวยปูรโก** ภเวยฺยนฺติ ปตฺถนํ อกาสิ. (อ.อฏ. ๑/๑๖๕)

จูฬบันถกนั้น นิมนต์พระบรมศาสดา ถวายมหาทานตลอด ๗ วัน ตามนัยก่อนนั่นแล แล้วกราบทูลอย่างนี้ได้ทำความปรารถนาว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ ในที่สุด ๗ วันจากวันนี้ ภิกษุที่พระองค์ทรงตั้งไว้ในเอตทัคคะว่า เป็นเลิศในศาสนาของพระองค์ ด้วยองค์แห่งมโนมัย และด้วยองค์แห่งความเป็นผู้ฉลาดในเจโตวิวัฏ ด้วยผลแห่งกุศลกรรมอันยิ่งนี้ แม้ข้าพระองค์ก็พึงเป็น**ผู้บำเพ็ญองค์ ๒ ให้บริบูรณ์** ได้เหมือนภิกษุนั้นเถิด.

[**ทฺวย =** ทฺวินฺนํ สมูโห ทฺวยํ (หมู่แห่งสิ่งสองสิ่ง ชื่อว่า ทฺวยะ) แปลง อิ ของ ทฺวิ เป็น อย ด้วยมหาสูตรว่า เตสุ วุทฺธิ เป็นต้น ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๓๗๙ กล่าวว่า เตสุ วุทฺธีติอาทินา อิการสฺส อยาเทโส.

คำว่า **ทฺวย, ตย** ปัจจุบันนิยมแปลว่า หมวดสอง, หมวดสาม ดังคำว่า **รตนตฺตย** (หมวดสามแห่งพระรัตนตรัย) คำแปลข้างต้นคล้อยตามข้อความในปทรูปสิทธิปกรณ์ที่ลง ณ ปัจจัยในสมูหตัทธิต แต่โมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๔๙) กล่าวถึงการลง อย ปัจจัยท้าย อุภ, ทฺวิ และ ติ ในความหมายว่าส่วน (อสฺ) เช่น อุภย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ทฺวย (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ตย (หมู่ที่มี ๓ ส่วน) มีรูปวิเคราะห์ว่า อุโภ อสา อสฺสาติ อุภยํ, เทฺว อสา อสฺสาติ ทฺวยํ, ตโย อสา อสฺสาติ ตยํ

นอกจากนี้ ตย ปัจจัยย่อมเป็นไปในความหมายว่า ส่วน เหมือน อุภย, ทฺวย, ตย โดยลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์เป็นรูปว่า ทฺวิตยํ (หมู่ที่มี ๒ ส่วน), ติตยํ (หมู่ที่มี ๓ ส่วน), จตุตฺตยํ (หมู่ที่มี ๔ ส่วน) เป็นต้น ด้วยสูตร ในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๕๒) ว่า สงฺขฺยาย อวยเว ตย (ลง ตย ปัจจัยท้ายสังขยาศัพท์ในความหมายว่าส่วน) มีรูปสันสกฤตว่า สංขฺยาย อวยเว ตยป มีรูปวิเคราะห์ว่า เทฺว อวยวา อสฺสาติ ทฺวิตยํ, ตโย อวยวา อสฺสาติ ติตยํ เป็นต้น พบตัวอย่างที่ใช้ เช่น

ในวุตโตทัยปกรณ์

อทฺธทฺวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งครึ่ง)

สตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ส คณะ)

ภตฺติตย (หมู่ที่มีสามส่วนแห่ง ภ คณะ)

ในปกรณ์อื่น

พาลาทิจฺจาทิวาสทฺวิตย (หมู่ที่มีสองส่วนแห่งวัดมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น, วัดสองแห่งมีวัดพาลาทิจจวิหารเป็นต้น]

องฺคธนชีวิต (น)

[องฺค + ธน + ชีวิต]

อวัยวะ ทรัพย์ และชีวิต.

ธมฺมมนุสฺสรนฺโตติ **องฺคธนชีวิตานิ** ปริจฺจชนฺโตปิ สตๆ ธมฺมๆ น วีติกฺกมิสฺสามีติ เอวๆ ธมฺมๆ อนุสฺสรนฺโต. (ชา.อฏ. ๕/๕๔๒)

บทว่า **ธมฺมมนุสฺสรนฺโต** (เมื่อนึกถึงธรรม) อธิบายว่า เมื่อนึกถึงธรรมอยู่อย่างนี้ว่า แม้เราจะต้องสละ**อวัยวะ ทรัพย์ และชีวิต** ก็ไม่ยอมล่วงละเมิดธรรมของสัตบุรุษ.

องฺคนา (ถี)

[องฺค + ยุ]

สตรี, หญิงที่สมบูรณ์ด้วยลักษณะดีเลิศ, หญิงที่มีทรวดทรงงามสมส่วน.

อิตฺถี สีมนฺตินี นารี
ถี วฐู วนิตา**องฺคนา**
ปมทา สุนฺทรี กนฺตา
รมณี ทยิตาพลา. (ธาน. ๒๓๐)

สตรี ๑๓ ศัพท์ = อิตฺถี, สีมนฺตินี, นารี, ถี, วฐู, วนิตา, **องฺคนา**, ปมทา, สุนฺทรี, กนฺตา, รมณี, ทยิตา, อพลา

องฺค คมนตฺโถ, ยุ, องฺคนา. วิสิฏฺฐนาริยมฺปิ **องฺคนา**, ตทา กลฺยาณงฺคนารีลกฺขโณเปตๆ ปสตฺถๆ หตฺถปาทาทิมงฺคมสฺสตฺถีตฺยตฺเถ องฺคา กลฺยาเณ นปจฺจโย. (ธาน.ฏี. ๒๓๐)

องฺค ธาตุมีอรรถว่า ไป ลง ยุ ปัจจัย สำเร็จรูปเป็น องฺคนา. **องฺคนา** ศัพท์เป็นไปแม้ในหญิงพิเศษ เมื่อรู้ถึงความงามอยู่ ให้ลง น ปัจจัยท้าย องฺค ศัพท์ในอัสสัตถิตัทธิตว่าอวัยวะมีมือเท้าเป็นต้นที่น่าชมเชย อันเพียบพร้อมด้วยลักษณะของหญิงที่มีรูปร่างงาม มีอยู่แก่หญิงนั้น.

[องฺคนา มีความหมาย ๒ ประการ คือ

(๑) หญิง = องฺคติ คจฺฉตีติ องฺคนา (บุคคลผู้ไป ชื่อว่า องฺคนา = หญิง)

(๒) หญิงงาม = องฺคมสฺสตฺถีติ องฺคนา (ผู้มีอวัยวะ[งาม] ชื่อว่า อังคนา = หญิงงาม) ลง น ปัจจัยด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๙๒) ว่า องฺคา โน กลฺยาเณ (เมื่อรู้ถึงความงามอยู่ ให้ลง น ปัจจัยท้าย องฺค ศัพท์) หมายความว่า ลง น ปัจจัยเพื่อแสดงความงาม เพราะปัจจัยในอัสสัตถิตัทธิตมักแสดงความหมายอื่นจากอรรถว่า "มี" ที่เป็นคำแปลตามศัพท์ ดังคัมภีร์โมคคัลลานปัญจิกา (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๗๘) แสดงความหมายแฝงไว้ ๖ ประการว่า

ปหูเต จ ปสํสายๆ นินฺทายๆ จาติสายเน
นิจฺจโยเค จ สํสคฺเค โหนฺติเม มนฺตุอาทโย.

มนฺตุ ปัจจัยเป็นต้นเหล่านี้ ย่อมเป็นไปในอรรถว่า มาก, การชมเชย, การตำหนิ, ความยิ่ง, การประกอบเป็นนิตย์ และการระคนกัน.

คาถาข้างต้นพบในคัมภีร์กาศิกา (อัธยายะ ๕ ปาทะ ๒ สูตร ๙๔) ซึ่งปริวรรตเป็นบาลีตามศัพท์ว่า

ภูมนินฺทาปสํสาสุ นิจฺจโยเค'ติสายเน
สํสคฺเค'ตฺถิวิวจฺฉายๆ ภวนฺติ มนฺตุอาทโย.

มนฺตุ ปัจจัยย่อมลง เมื่อต้องการกล่าวถึงอัสสัตถิตัทธิตในอรรถว่า มาก, การตำหนิ, การชมเชย, การประกอบเป็นนิตย์, ความยิ่งและการระคนกัน.

คาถาข้างต้นมีรูปสันสกฤตว่า

ภูมนินฺทาปฺรศสาสุ นิตฺยโยเค'ติศายเน
สสรฺเค'สฺติวิกฺษายำ ภวนฺติ มตุพาทยะ.

ตัวอย่างของอรรถเหล่านี้ คือ

(๑) **ปหูตะ** (มาก) เช่น โคมา (ผู้มีโค), ธนวา (ผู้มีทรัพย์), รุกฺขวา (สถานที่มีต้นไม้) ส่วนสถานที่มีต้นไม้น้อยไม่เรียกว่า รุกฺขวา

(๒) **ปสำสา** (การชมเชย) เช่น ชาติมา (ผู้มีตระกูล), คุณวา (ผู้มีคุณธรรม), รูปี, รูปวา (ผู้มีรูปงาม), สิริมา (ผู้มีสิริ)

(๓) **นินทา** (การตำหนิ) เช่น วลิมา (ผู้มีหนังเหี่ยว), วาจาโล (ผู้มีถ้อยคำมาก, คนพูดมาก), ปาปี (ผู้มีบาป), กุฏฺฐี (ผู้มีโรคเรื้อน)

(๔) **อติสายนะ** (ความดียิ่ง) เช่น อุทรวตี กญฺญา (หญิงผู้มีท้อง), พุทฺธิมา (ผู้มีความรู้), วณฺณวา (ผู้มีผิวพรรณ), ผู้มีผิวงาม)

(๕) **นิจจโยคะ** (การประกอบเป็นนิตย์) เช่น ขีรินิ รุกฺขา (ต้นไม้ที่มียาง), สติมา (ผู้มีสติ), สีลวา (ผู้มีศีล), อิสฺสุกี (ผู้มีความริษยา)

(๖) สังสัคคะ (การระคนกัน) เช่น ทณฺฑี (ผู้มีไม้เท้า), หลิทฺทมา (ยาที่มีขมิ้น, ยาขมิ้นที่ผสมกับยาอื่นๆ) ในตัวอย่างแรกเรียกผู้ที่ถือไม้เท้าว่า ทณฺฑี แต่ไม่เรียกเช่นนั้นในขณะที่ไม่ถือไม้เท้า ในตัวอย่างหลังก็เรียกยาผสมขมิ้นว่า หลิทฺทมา แต่เมื่อนำขมิ้นออกไปก็ไม่เรียกเช่นนั้น]

องฺคปจฺจงฺค[๑] (น)

[องฺค + ปจฺจงฺค]

อวัยวะน้อยใหญ่ (ส่วนประกอบร่างกาย).

ตสฺส มยฺหำ สาริปุตฺต เอกำเยว โกลำ อาหารำ อาหารยโต อธิมตฺตกสิมานำ ปตฺโต กาโย โหติ. เสยฺยถาปิ นาม อาสีติกปพฺพานิ วา กาพปพฺพานิ วา, เอวเมวสฺสุ เม **องฺคปจฺจงฺคานิ** ภวนฺติ ตาเยวปฺปาหารตาย. (ม. ๑/๑๔๔)

ดูก่อนสารีบุตร เมื่อเรานั้น กินพุทราผลเดียวเท่านั้นเป็นอาหาร ร่างกายก็ซูบผอมเป็นอย่างมาก **อวัยวะน้อยใหญ่**ของเราเปรียบเหมือนเถาวัลย์ที่มีข้อมาก หรือมีข้อดำ เพราะมีอาหารน้อยนั่นเอง.

องฺคปจฺจงฺค[๒] (ติ)

[องฺค + ปจฺจงฺค. ถี. องฺคปจฺจงฺคา]

ผู้มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์.

ตโต ตฺวำ **องฺคปจฺจงฺคา**
สุจารุ ปิยทสฺสนา
วตฺเถน ปารุปิตฺวาน
อายาสิ มม สนฺติกำ. (เปต. ๑๖๔)

(พระเจ้าพาราณสีตรัสถามเวมานิกเปรตว่า) ภายหลังจากเวลาที่ลงสระโบกขรณี เธอกลับ**มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์**งดงาม (มีทรวดทรงงงดงาม) ดูน่ารัก นุ่งห่มผ้า มาสู่สำนักเรา.

ดู เปต.อฏ. ๑๔๖ และ องฺคปจฺจงฺคี

องฺคปจฺจงฺคฆฺสน (น)

[องฺคปจฺจงฺค + ฆฺสน]

การขัดสีอวัยวะน้อยใหญ่.

อุทเกปิ ปริกมฺมนฺติ **องฺคปจฺจงฺคฆฺสนา**ทิกึ สพฺพึ กิจฺจํ. (วิ.อฏ. ๓/๒๖๑)

สองบทว่า **อุทเกปิ ปริกมฺมํ** ได้แก่ กิจทุกอย่าง มี**การขัดสีอวัยวะน้อยใหญ่** (ถูตัว) เป็นต้น.

องฺคปจฺจงฺคจฺเฉทน (น)

[องฺคปจฺจงฺค + เฉทน]

การตัดอวัยวะน้อยใหญ่.

ฉิชฺชิตฺวาติ มุจฺฉาปตฺติยา จิตฺฏฺฐานโต มุจฺจิตฺวา, **องฺคปจฺจงฺคจฺเฉทน**วเสน วา ฉิชฺชิตฺวา.

(ม.ฏี. ๓/๓๓๙)

บทว่า **ฉิชฺชิตฺวา** (ขาดแล้ว) ความว่า พ้นแล้วจากที่ที่ยืนอยู่ เพราะถึงความสลบ หรือขาดไปด้วยอำนาจ**การตัดอวัยวะน้อยใหญ่**.

องฺคปจฺจงฺคนมกฺการ (ปุ)

[องฺคปจฺจงฺค + นมกฺการ] นมกฺการ = นม + การ, นมนํ นมตีติ วา นมตี เตน วา นโม ตสฺส กโรนฺติ ตาหีติ นมกฺกาโรติ วุจฺจติ.

การนมัสการ - นอบน้อมด้วยอวัยวะน้อยใหญ่.

สมาคตา พหู พุทฺธาติ อเนกสตสหสฺสสงฺขฺยา ปจฺเจกพุทฺธา สมาคตา ราสิภูตา, สพฺพโส สพฺพปฺปกาเรน อรหนฺตา จ ขีณาสวา อเนกสตสหสฺสา สมาคตา ราสิภูตา.

ตสฺมา เต พุทฺเธ จ อรหนฺเต จ วนฺทมาเน วนฺทนารเห นมสฺสถ **องฺคปจฺจงฺคนมกฺกาเรน** นมสฺสถ วนฺทถ. (อป.อฏ. ๑/๑๒๗)

บาทคาถาว่า **สมาคตา พหู พุทฺธา** ความว่า พระปัจเจกพุทธเจ้าทั้งหลาย นับได้หลายแสน มาพร้อมกันแล้ว คือ ประชุมกันแล้ว และพระอรหันตขีณาสพทั้งหลาย มาพร้อมกันแล้ว คือ ประชุมกันแล้ว โดยประการทั้งปวง เพราะเหตุนั้น ท่านทั้งหลาย จงนอบน้อม คือ จงนมัสการ กราบไหว้ด้วย**การนมัสการด้วยอวัยวะน้อยใหญ่**ซึ่งพระพุทธเจ้า และพระอรหันต์เหล่านั้น ผู้ควรแก่การกราบไหว้.

[อเนกสตสหสฺส (หลายแสน) สตสหสฺส ศัพท์ เป็นคำไวพจน์ของศัพท์ว่า อเนก (มิใช่หนึ่ง) สตสหสฺส ศัพท์โดยทั่วไปแปลว่า หนึ่งแสน แต่ในที่นี้เป็นอเนกสังขยา คือ สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน (หลายแสน) เหมือนคำว่า สตรํสิ ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีหลายร้อย), สหสฺสรํสิ (มีรัศมีหลายพัน)

การใช้สังขยาศัพท์ (จำนวนนับ) ในภาษาบาลีมี ๖ ประเภท คือ

๑. คุณิตสังขยา สังขยาคูณ เช่น สมาโส จตุรฏฺฐจธา (สมาสมี ๓๒ อย่าง) โดยคำว่า จตุ และ อฏฺฐ ใน จตุรฏฺฐ (๔ X ๘) คูณกันเป็น ๓๒ มีรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ คุณิตา อฏฺฐ จตุรฏฺฐ (แปดคูณด้วยสี่) หรือดังตัวอย่างว่า ทฺวิสตํ (๒๐๐), โสพสิตฺถิสหสฺสานิ นาริโย สมลงฺกตา (สตรี ๑๖,๐๐๐ นางประดับตกแต่งแล้ว)

๒. มิสสกสังขยา สังขยาบวก เช่น จตุทฺทส (๑๔) มาจาก จตุ (๔) และ ทส (๑๐) ตามหลักภาษาให้ตั้งรูปวิเคราะห์เป็นทวันทสมาสว่า จตฺตาโร จ ทส จ จตุทฺทส (สี่และสิบ) หรือตั้งรูปวิเคราะห์เป็นมัชเฌโลปีตติยาตัปปุริสสมาสว่า จตูหิ อธิกา ทส จตุทฺทส (สิบยิ่งด้วยสี่)

๓. สัมพันธสังขยา สังขยาที่สัมพันธ์กับบทสังขยาอื่น เช่น จตุราสีติสหสฺสธมฺมกฺขนฺธา (พระธรรมขันธ์ ๘๔,๐๐๐) โดยประกอบ สหสฺส ศัพท์เข้ากับบทว่า จตุ เป็น จตุสหสฺส (๔,๐๐๐) และบทว่า อสีติ เป็น อสีติสหสฺส (๘๐,๐๐๐) มีรูปวิเคราะห์ตามลำดับว่า อสีติ สหสฺสานิ อสีติสหสฺสานิ, จตฺตาริ อสีติสหสฺสานิ จตุราสีติสหสฺสานิ (แปดหมื่นสี่พัน) หรือดังตัวอย่างว่า อฏฺจสฏฺจิโยชนสตสหสฺสุพฺเพโธ คิริราชา (จอมเขาสิเนรุสูง ๑๖๘,๐๐๐ โยชน์) ในตัวอย่างนี้ คำว่า อฏฺจ, สฏฺจิ และ สต สัมพันธ์กับ สหสฺส ทีละศัพท์ จึงเป็นสัมพันธสังขยา

๔. สังเกตสังขยา สังขยาที่หมายรู้กันทางโลก เช่น จนฺท (พระจันทร์) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๑, เนตฺต (ดวงตา) เป็นเครื่องหมายแทนเลข ๒

๕. ปริมาณสังขยา สังขยาที่แสดงจำนวน เช่น ทีโฆ (ยาว), รสฺโส (สั้น), มาโส (เดือน), สำวจฺฉรำ (ปี)

๖. อเนกสังขยา หรืออเนกปริยายสังขยา สังขยาที่นับจำนวนไม่ถ้วน เช่น สตรำสิ ทิวากโร (ดวงอาทิตย์มีรัศมีหลายร้อย), สหสฺสรำสิ (มีรัศมีหลายพัน)]

องฺคปจฺจงฺคปรามสน (น)

[องฺคปจฺจงฺค + ปรามสน]

ปรามสน = ปร + อา + มส (อามสน) + ยุ

การสัมผัส - ลูบคลำอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺคปรามสนมตฺต (น)

[องฺคปจฺจงฺคปรามสน + มตฺต]

เพียงการสัมผัส - ลูบคลำอวัยวะน้อยใหญ่.

ตตฺถ เกจิ เถรา วทนฺติ ‘สกทาคามิสฺส กิเลสา กิญฺจาปิ จิเรน อุปฺปชฺชนฺติ, พหลาว ปน หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, ตถา หิสฺส ปุตฺตา จ ธีตโร จ ทิสฺสนฺตีติ. เอตำ ปน อปฺปมาณำ. ปุตฺตธีตโร หิ **องฺคปจฺจงฺคปรามสนมตฺเตน**ปิ โหนฺติ. ทฺวีหิ ปน มคฺเคหิ ปหีนตฺตา นตฺถิ กิเลสานำ พหลตาติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๘๒)

ในเรื่องนี้ พระเถระบางรูปกล่าวว่า กิเลส เกิดขึ้นแก่พระสกทาคามีนานๆ ครั้งแม้ก็จริง แต่ก็เกิดขึ้นเป็นกิเลสหนาทีเดียว เพราะท่านยังมีบุตรและธิดาปรากฏอยู่. อย่างไรก็ตาม คำนั้นไม่เป็นประมาณ เพราะบุตรและธิดา ย่อมมีได้แม้ด้วย**เพียงการสัมผัสอวัยวะน้อยใหญ่**เท่านั้น แต่ท่านไม่มีความหนาของกิเลส เพราะถูกขจัดแล้วด้วยมรรคทั้งสอง.

[กิเลสย่อมไม่เกิดขึ้นเสมอแก่พระสกทาคามี เหมือนมหาชนผู้ท่องเที่ยวไปในวัฏฏะ ย่อมเกิดขึ้นบางครั้งบางคราว แม้เมื่อเกิดขึ้นก็มีลักษณะนานๆ ครั้ง เหมือนหน่อพืชในนาที่บุคคลหว่านไว้ห่างๆ หรือเมื่อเกิดขึ้นก็ไม่เกิด

ขึ้นย่ำยีแผ่ไปปกปิด แต่เกิดขึ้นอ่อนกำลัง มีลักษณะเหมือนกลีบเมฆ และเหมือนปีกแมลงวัน เพราะถูกมรรคทั้งสองขจัดแล้ว]

องฺคปจฺจงฺคลีลา (ถี)

[องฺคปจฺจงฺค + ลีลา]

ความงามแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺคลีลาราคี (ติ)

[องฺคปจฺจงฺคลีลา + ราค + อี]

ผู้ยินดีในความงามแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

วิกฺขิตฺตกำ องฺคปจฺจงฺคานำ วิกฺเขปปฺปกาสนโต **องฺคปจฺจงฺคลีลาราคิโน** สปฺปายำ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๔๔)

ซากศพที่มีอวัยวะกระจัดกระจายไป เป็นสัปปายะแก่บุคคล **ผู้ยินดีในความงามแห่งอวัยวะน้อยใหญ่** เพราะแสดงความกระจัดกระจายแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺควนฺตุ (ติ)

[องฺคปจฺจงฺค + วนฺตุ. ถี. องฺคปจฺจงฺควตี]

ผู้มีอวัยวะน้อยใหญ่บริบูรณ์ (สมบูรณ์).

ดู องฺคปจฺจงฺค[๒] และ องฺคปจฺจงฺคี

องฺคปจฺจงฺควิมุตฺต (ติ)

[องฺคปจฺจงฺค + วิมุตฺต]

พ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺควิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี (ติ)

[องฺคปจฺจงฺควิมุตฺต + เอกธมฺม + อนุปสฺสี]

อนุปสฺสี = อนุ + ทิส + ณี. แปลง ทิส ธาตุ เป็น ปสฺส ด้วยสูตร (กจ.๔๗๑) ว่า ทิสสฺส ปสฺสทิสฺสทกฺขา วา (แปลง ทิส ธาตุเป็น ปสฺส, ทิสฺส หรือ ทกฺข ตามอุทาหรณ์)

มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งอันพ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่.

ตถา น กาเย **องฺคปจฺจงฺควิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี**, นาปิ เกสโลมาทิวินิมุตฺตอิตฺถิปุริสานุปสฺสี. โยปิ เจตฺถ เกสโลมาทิโก ภูตุปาทายสมูหสงฺขาโต กาโย ตตฺถปิ น ภูตุปาทายวินิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี, อถ โข รถสมฺภารานุปสฺสโก วิย องฺคปจฺจงฺคสมูหานุปสฺสี ฯเปฯ

(ม.อฏ. ๑/๒๖)

อนึ่ง พระโยคาวจร ไม่ใช่**มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่ง อันพ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่**ในกาย ทั้งไม่ใช่มีปกติพิจารณาเห็นหญิงหรือชาย นอกจากผมขนเป็นต้นในกายเท่านั้น. ก็ในคำว่า กาเย กายานุปสฺสี นี้ พระโยคาวจรไม่ใช่มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอย่างเอก นอกจากภูตรูปและอุปาทายรูปแม้ในกายกล่าวคือประชุมแห่งภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมขนเป็นต้นนั้น โดยที่แท้ เป็นผู้มีปกติพิจารณาเห็นหมู่อวัยวะน้อยใหญ่ เหมือนผู้มองเห็นองค์ประกอบของรถ...

องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาน (น)

[องฺคปจฺจงฺค + สณฺฐาน]

ทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

ยถา จ ยกฺขินีสงฺขาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสณฺฐานวิกฺเขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สตฺเต วญฺเจนฺติ,

เอวเมว เอตานิปิ อิตฺถิปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวณฺณน, มนาเปน **องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน**, มนาเปน จ หตฺถปาทงฺคุลิภมุกวิกฺเขเปน อตฺตโน กกฺขฬตาทิเภทํ สรสลกฺขณํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วญฺเจนฺติ, อตฺตโน สภาวํ ทฏฺฐุ น เทนฺติ. อิติ วญฺจกฏฺเจน ยกฺขินีมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ. (อภิ.อฏ. ๑/๓๓๙)

อนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปิดบังความน่ากลัวของตนด้วยสีสรร ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชื่นใจ ล่อลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉันใด

แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น ปิดบังลักษณะอันเป็นสภาวะของตนอันจำแนกเป็นความแข็งกระด้างเป็นต้นของตนไว้ ด้วยผิวพรรณน่าชื่นใจ ด้วย**ทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่**น่าชื่นใจ ด้วยการกรีดกรายมือเท้า นิ้วมือ และยักคิ้วน่าชื่นใจในร่างของหญิงชาย เป็นต้น ย่อมลวงคนเขลา ไม่ให้เห็นสภาวะของตน ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเสมอเหมือนมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นผู้ลวงโดยประการฉะนี้

[คำว่า **มหาภูต** หมายถึง นางยักษิณี มีรูปวิเคราะห์ว่า

- **ภูตผู้ยิ่งใหญ่ =** มหนฺตานิ ภูตานิ มหาภูตานิ (วิเสสนบุรพบทกรรมธารยสมาส)
  โดย ภูต ศัพท์แปลทับศัพท์ว่า ภูต จากนั้นจึงตั้งรูปวิเคราะห์เป็นอุปมาตัทธิตว่า
- **รูปที่เหมือนนางยักษิณี =** มหาภูตา วิยาติ มหาภูตา (ณ ปัจจัยในอุปมาตัทธิต)

คำว่า **มหาภูต** ที่หมายถึงนักเล่นกล และยักษ์เป็นต้น ท่านประกอบใช้เป็นปุงลิงค์ในคัมภีร์มูลฎีกา แต่ในกรณีที่หมายถึงนางยักษิณี คัมภีร์อรรถกถาประกอบใช้เป็นนปุงสกลิงค์ว่า มหาภูตานิ คัมภีร์มูลฎีกา (เล่ม ๑ หน้า ๑๗๒) จึงอนุญาตลิงค์ทั้งสองไว้ว่า

ภูตสทฺทสฺส อุภยลิงฺคตฺตา นปุสกตา กตา ท่านกระทำความเป็นนปุงสกลิงค์ เพราะ ภูต ศัพท์เป็นได้สองลิงค์]

องฺคปจฺจงฺคสมญฺญา (ถี)

[องฺคปจฺจงฺค + สมญฺญา]

ชื่อว่าอวัยวะน้อยใหญ่.

หตฺถปาทาทิองฺคุลินขาทิองฺคปจฺจงฺเค สนฺนิเวสวิสิฏฺเจ อุปาทาย ยายํ **องฺคปจฺจงฺคสมญฺญา** เจว กายสมญฺญา จ, ตํ อติกฺกมิตฺวา อิตฺถิปุริสรถฆฏาทิทฺรพฺยนฺติปริกปฺปนํ สมญฺญาติธาวนํ. (อนุฏี. ๒/๑๕๒)

การก้าวล่วงอัน**ชื่อว่าอวัยวะน้อยใหญ่**ที่อาศัยทรวดทรงพิเศษ คือ อวัยวะน้อยใหญ่ มีมือเท้าเป็นต้น และนิ้วเล็บเป็นต้น และการก้าวล่วงอันชื่อว่ากาย แล้วดำริว่าเป็นทัพพะมีสตรี บุรุษ รถ หม้อ เป็นต้น เป็นการก้าวล่วงเลยชื่อ.

[ทัพพะ คือ สิ่งที่มีตัวตนจริงสามารถสัมผัสรับรู้ได้ทางกายหรือใจ ได้แก่ สัตว์บุคคลที่มีชีวิต

หรือวัตถุสิ่งของที่ไม่มีชีวิต คัมภีร์ไวยากรณ์ส่วนใหญ่ใช้เป็นรูปว่า ทพฺพ แต่ในที่นี้ใช้เป็น ทฺรพฺย ตามสันสกฤตที่มีรูปว่า ทฺรวฺย]

องฺคปจฺจงฺคสมูห (ปุ)

[องฺคปจฺจงฺค + สมูห]

สมูห = สํ + อูห (คณเน) + ณ แปลงนิคคหิตเป็น ม ลบ ณ

หมู่อวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺคสมูโห, เกสโลมาทิสมูโห, ภูตุปาทายสมูโห จ ยถาวุตฺตสมูโห, ตพฺพินิมุตฺโต กาโยปิ นาม โกจิ นตฺถิ, ปเคว อิตฺถิอาทโยติ อาห กาโย วา อิตฺถี วา ปุริโส วา อญฺโญ วา โกจิ ธมฺโม ทิสฺสตีติ.

(ที.ฏี. ๒/๒๙๒, ม.ฏี. ๑/๓๔๕)

หมู่อวัยวะน้อยใหญ่ หมู่ผมและขนเป็นต้น พร้อมทั้งหมู่ภูตรูปและอุปาทายรูป เป็นหมู่รูปที่กล่าวไว้แล้ว ขึ้นชื่อว่าร่างกายส่วนใดส่วนหนึ่งที่พ้นไปจากหมู่รูปนั้นหามีไม่ จะป่วยกล่าวไปใยถึงสตรีเป็นต้น เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า กาโย วา อิตฺถี วา ปุริโส วา อญฺโญ วา โกจิ ธมฺโม ทิสฺสติ (ร่างกาย สตรี บุรุษ หรือ สภาวธรรมอย่างใดอย่างหนึ่งอื่น ย่อมปรากฏ).

ดู องฺคปจฺจงฺค[๑]

องฺคปจฺจงฺคสมูหานุปสฺสี (ติ)

[องฺคปจฺจงฺค + สมูห + อนุปสฺสี]

ผู้มีปกติพิจารณาเห็นหมู่อวัยวะน้อยใหญ่.

ตถา น กาเย องฺคปจฺจงฺควิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี, นาปิ เกสโลมาทิวินิมุตฺตอิตฺถิปุริสานุปสฺสี. โยปิ เจตฺถ เกสโลมาทิโก ภูตุปาทายสมูหสงฺขาโต กาโย ตตฺถปิ น ภูตุปาทายวินิมุตฺตเอกธมฺมานุปสฺสี, อถ โข รถสมฺภารานุปสฺสโก วิย **องฺคปจฺจงฺคสมูหานุปสฺสี** ฯเปฯ

(ม.อฏ. ๑/๒๖)

อนึ่ง พระโยคาวจร ไม่ใช่มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอย่างหนึ่งอันพ้นไปจากอวัยวะน้อยใหญ่ในกาย ทั้งไม่ใช่มีปกติพิจารณาเห็นหญิง หรือชาย นอกจากผมขนเป็นต้นในกายเท่านั้น. ก็ในคำว่า กาเย กายานุปสฺสี นี้ พระโยคาวจรไม่ใช่มีปกติพิจารณาเห็นธรรมอย่างเอก นอกจากภูตรูปและอุปาทายรูปแม้ในกายกล่าวคือประชุมแห่งภูตรูปและอุปาทายรูปมีผมขนเป็นต้นนั้น โดยที่แท้ เป็น**ผู้มีปกติพิจารณาเห็นหมู่อวัยวะน้อยใหญ่** เหมือนผู้มองเห็นองค์ประกอบของรถ...

องฺคปจฺจงฺคสมฺปนฺน (ติ)

[องฺคปจฺจงฺค + สมฺปนฺน]

สมฺปนฺน = สํ + ปท (คตฺยตฺถ) + ต

ผู้ถึงพร้อมด้วยอวัยวะน้อยใหญ่, ผู้มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์.

องฺคปจฺจงฺคสมฺปนฺโน

อาโรหปริณาหวา

วิสฏฺฐวจโน ปญฺโญ

มคฺเค สคฺคสฺส ติฏฺฐติ. (ชา. ๒/๑๕๔)

(นายสุนันทสารถีกราบทูลว่า)

พระราชโอรส ทรง**ถึงพร้อมด้วยอวัยวะน้อยใหญ่** (องคาพยพ), มีพระรูปสมบัติงดงาม สมส่วน มีพระวาจาสละสลวย มีพระปัญญา ทรงดำรงอยู่ในทางสวรรค์.

[สมฺปนฺน = สํ + ปท + ต แปลง ต ปัจจัย ท้าย ทการันตธาตุ (ธาตุมี ท เป็นที่สุด) เป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ. ๕๘๒) ว่า ภิทาทิโต อินฺนอนฺน อีณา วา (แปลง ต ปัจจัยท้ายธาตุภิทาทิคณะเป็น อินฺน, อนฺน และ อีณ และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ)]

องฺคปจฺจงฺคโสภา (ถี)

[องฺคปจฺจงฺค + โสภา]

ความงามแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

สณฺฐานวณฺณรูเปนาติ สณฺฐานํ อาโรหปริณาหสมฺปตฺติ, วณฺโณ โอทาตสามตาทิฉวิสมฺปตฺติ, รูปํ **องฺคปจฺจงฺคโสภา**.

(เถร.อฏ. ๒/๑๐๘)

บทว่า **สณฺฐานวณฺณรูเปน** (ด้วยทรวดทรง วรรณะและรูป)ความว่า ทรวดทรง ได้แก่ความสมบูรณ์ด้วยส่วนสูงและส่วนใหญ่. วรรณะ ได้แก่ความสมบูรณ์ด้วยผิวพรรณ มีผิวขาวและผิวคล้ำเป็นต้น, รูป ได้แก่**ความงามแห่งอวัยวะน้อยใหญ่** (มีอวัยวะน้อยใหญ่งดงามสมส่วน).

องฺคปจฺจงฺคาพาธ (ปุ)

[องฺคปจฺจงฺค + อาพาธ]

ความป่วยแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺคาพาธวิโนทน (น)

[องฺคปจฺจงฺค + อาพาธ + วิโนทน]

การบรรเทาความป่วยแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคปจฺจงฺคาพาธวิโนทนตฺถาย ขุทฺทกสมฺพาหเนน ปริมทฺทนธมฺโม. (สํ.อฏ. ๓/๓๑)

ชื่อว่า มีการนวดเป็นธรรมดา ด้วยการนวดเล็กน้อย เพื่อต้องการจะ**บรรเทาความป่วยแห่งอวัยวะน้อยใหญ่**.

องฺคปจฺจงฺคี (ติ)

[องฺคปจฺจงฺค + อี]

มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์.

ตโต ตฺวํ **องฺคปจฺจงฺคี**
สุจารุ ปิยทสฺสนา
วตฺเถน ปารุปิตฺวาน
อายาสิ มม สนฺติกํ. (เปต. ๑๖๔)

(องฺคปจฺจงฺคี. สี. ส.)

(พระเจ้าพาราณสีตรัสถามนางเวมานิกเปรตว่า)

ภายหลังจากเวลาที่ลงสระโบกขรณี เธอกลับ**มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์**งดงาม ดูน่ารัก นุ่งห่มผ้า มาสู่สำนักเรา.

องฺคปจฺจงฺคีติ ปริปุณฺณสพฺพงฺคปจฺจงฺควตี.

(เปต.อฏ. ๑๔๖)

บทว่า **องฺคปจฺจงฺคี** ได้แก่ ผู้มีอวัยวะน้อยใหญ่ทั้งหมด (สรรพางค์กาย) สมบูรณ์.

องฺคปจฺจย (ปุ)

[องฺค + ปจฺจย]

เหตุคืออวัยวะ, อวัยวะเป็นเหตุ. ดู องฺคการณ

องฺคปรามสน (น)

[องฺค + ปรามสน]

ปรามสน = ปร + อา + มส (อามสน) + ยุ

การสัมผัส - ลูบคลำอวัยวะ.

มาตุคามสฺส กิร ยสฺมึ โอกาเส ทารโก นิพฺพตฺตติ, ตตฺถ มหตี โลหิตปีฬกา สณฺฐหิตฺวา ภิชฺชิตฺวา ปคฺฆรติ, วตฺถุ สุทฺธํ โหติ, สุทฺเธ วตฺถุมฺหิ มาตาปิตูสุ เอกวารํ สนฺนิปติเตสุ ยาว สตฺต ทิวสานิ เขตฺตเมว โหติ.

ตสฺมึ สมเย หตฺถคฺคาหเวณิคฺคาหาทินา **องฺคปรามสเนน**ปิ ทารโก นิพฺพตฺตติเยว.

(ม.อฏ. ๒/๒๑๐)

นัยว่า ในโอกาสใด ทารกบังเกิดแก่มาตุคาม ในโอกาสนั้น ต่อมโลหิตใหญ่ตั้งขึ้นแล้วแตกไหลไป วัตถุ (ฟองไข่) ย่อมบริสุทธิ์ เมื่อวัตถุบริสุทธิ์ เมื่อมารดาบิดาร่วมกันครั้งเดียว มีขอบเขตอยู่เพียง ๗ วันเท่านั้น.

ในสมัยนั้น ทารกย่อมบังเกิดขึ้นทีเดียว แม้เพราะ**การสัมผัสอวัยวะ**มีการจับต้องมือ และมวยผมเป็นต้น.

องฺคปริจฺจาค (ปุ)

[องฺค + ปริจฺจาค]

ปริจฺจาค = ปริ + จช (จาเค) + ณ แปลง ช ที่สุดธาตุเป็น ค ซ้อน จ

การบริจาคอวัยวะ, การสละอวัยวะ.

เอวํ ตาสํ หทเย ปติฏฺฐิตภาวํ ทิสฺวา สพฺพาปิ ตา ทพฺหํ กตฺวา อธิฏฺฐาย ปุนปฺปุนํ สมฺมสนฺโต อนุโลมปฏิโลมํ สมฺมสติ, ปริยนฺเต คเหตฺวา อาทึ ปาเปติ, อาทิมฺหิ คเหตฺวา ปริยนฺเต ฐเปติ, มชฺเฌ คเหตฺวา อุภโต โอสาเปติ, อุภโต โกฏึสุ คเหตฺวา มชฺเฌ โอสาเปติ. พาหิรกภณฺฑปริจฺจาโค ทานปารมี นาม, **องฺคปริจฺจาโค** ทานอุปปารมี นาม, ชีวิตปริจฺจาโค ทานปรมตฺถปารมี นามาติ ทส ปารมิโย ทส อุปปารมิโย ทส ปรมตฺถปารมิโย ยนฺตเตลํ วินิวฏฺเฏนฺโต วิย มหาเมรุ มตฺถึ กตฺวา จกฺกวาฬมหาสมุทฺทํ อาลุเพนฺโต วิย จ สมฺมสิ. (ชา.อฏ. ๑/๓๑)

(พระโพธิสัตว์) ครั้นเห็นว่า บารมีเหล่านั้นตั้งอยู่ในหทัยแล้ว จึงอธิษฐานบารมีแม้ทั้งหมด กระทำให้มั่น พิจารณาอยู่แล้วๆ เล่าๆ พิจารณากลับไปกลับมา ยึดเอาตอนปลายทวนมาให้ถึงต้น ยึดเอาตอนต้นมาตั้งไว้ในตอนปลาย และยึดเอาตรงกลางให้จบลงตรงข้างทั้งสอง ยึดที่ที่สุดทั้งสองข้าง มาให้จบลงตรงกลาง ยึดเอาบารมี ๑๐ อุปบารมี ๑๐ และปรมัตถบารมี ๑๐ คือ การบริจาคสิ่งของภายนอกเป็นทานบารมี **การบริจาคอวัยวะ**เป็นทานอุปบารมี การบริจาคชีวิต เป็นทานปรมัตถบารมีที่ตรงท่ามกลาง แล้วพิจารณาวกวนไปมาเหมือนคนหมุนเครื่องยนต์หีบน้ำมันไปมา และพิจารณาคลุกเคล้าเข้าด้วยกัน เหมือนคนกวนระคนทำยอดภูเขาใหญ่สิเนรุให้เป็นมหาสมุทร ในห้องจักรวาลฉะนั้น.

[การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ พบในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา (ที. อ. ๑.๕๙, ม. อ. ๑.๕๐, องฺ. อ. ๑.๙๔, มหานิ. อ. ๑๗๔, ม. ฏี. ๑.๑๒๔) คือ

๑. การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)

๒. การบริจาคดวงตา (นยนปริจฺจาค)

๓. การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)

๔. การบริจาคราชสมบัติ (รชฺชปริจฺจาค)

๕. การบริจาคบุตรภรรยา (ปุตฺตทารปริจฺจาค)

คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา กล่าวถึงการบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ โดยรวมการบริจาคดวงตาเข้าในการบริจาคอวัยวะ เพราะดวงตาก็เป็นอวัยวะอย่างหนึ่ง และแยกการบริจาคบุตรภรรยาเป็นสองข้อ โดยกล่าวว่า

ปญฺจมหาปริจฺจาโค
วุตฺโต เสฏฺฐธนสฺส จ
วเสน ปุตฺตทารานํ
รชฺชสฺสงฺคานเมว จ. (ธาน. ๔๒๑)

การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ กล่าวไว้โดยจำแนกเป็นทรัพย์อันประเสริฐ บุตร ภรรยา ราชสมบัติ และอวัยวะ

ความเห็นข้างต้นยังพบในคัมภีร์ปริตตฎีกาที่แต่งในสมัยอังวะใน พ.ศ.๒๑๕๓ อีกด้วย ดังหลักฐานในคัมภีร์นั้นว่า

ปญฺจ มหาปริจฺจาเคติ องฺคธนภริยาปุตฺต-รชฺชวเสน ปญฺจ เอว อุตฺตมฏฺเฐน มหนฺตา, ปริจฺจชิตพฺพฏฺเฐน ปริจฺจาคา.

(ปริตฺตฎีกา. หน้า ๓๓)

คำว่า **ปญฺจ มหาปริจฺจาเค** (การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕) หมายความว่า ของ ๕ อย่าง คือ อวัยวะ ทรัพย์ ภริยา บุตร และราชสมบัติ ชื่อว่า มหา เพราะเป็นสิ่งที่สูงสุด และชื่อว่าการบริจาค เพราะเป็นสิ่งที่ควรสละ.

ในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกามีความเห็นต่างกันในเรื่องนี้หลายมติ คือ

การบริจาคร่างกาย (อตฺตภาวปริจฺจาค) ใช้แทนการบริจาคอวัยวะ พบในอรรถกถาของอังคุตตรนิกาย (อิติวุตฺ. อ. หน้า ๘)

การบริจาคร่างกาย ใช้แทนการบริจาคทรัพย์ พบในฎีกาของคัมภีร์มหาวรรค (สำ. ฏี. ๒/๒๓)

การบริจาคชีวิต (ชีวิตปริจฺจาค) ใช้แทนการบริจาคดวงตา พบในอรรถกถาของพุทธวงศ์ (พุทฺธวํ.อฏ. ๒๒)

ในอรรถกถาของชาดก (ชา.อฏ. ๑๐/๓๙๖) พบการบริจาค ๕ อย่าง คือ
การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)
การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)
การบริจาคบุตร (ปุตฺตปริจฺจาค)
การบริจาคภรรยา (ภริยาปริจฺจาค)
การบริจาคชีวิต (ชีวิตปริจฺจาค)

ในฎีกาของสังยุตตนิกาย (สำ.ฏี. ๑.๓๗) พบการบริจาค ๕ อย่าง คือ
การบริจาคอวัยวะ (องฺคปริจฺจาค)
การบริจาคทรัพย์ (ธนปริจฺจาค)
การบริจาคราชสมบัติ (รชฺชปริจฺจาค)

การบริจาคบุตร (ปุตฺตปริจฺจาค)
การบริจาคภรรยา (ทารปริจฺจาค)

บรรดาความเห็นเหล่านี้ ความเห็นของอรรถกถาชาดก น่าจะสมบูรณ์ที่สุด เพราะกล่าวถึงการบริจาคที่ทำได้ยากตามลำดับ คือ ทรัพย์ อวัยวะ บุตร ภรรยา และชีวิต ที่จริงแล้ว การบริจาคราชสมบัติ ตามที่พบในบางคัมภีร์นับเข้าในทรัพย์ และการบริจาคร่างกาย ก็คือการบริจาคชีวิตนั่นเอง

แม้ความเห็นเกี่ยวกับบารมีและอุปบารมีของทานจะต่างกันในบางที่ แต่ความเห็นเกี่ยวกับปรมัตถบารมีเป็นอย่างเดียวกัน การบริจาคใหญ่ทั้ง ๕ จึงต้องมีการบริจาคชีวิตร่วมด้วย จึงจะสมบูรณ์ เพราะการบริจาคชีวิตจัดเป็นปรมัตถบารมีของทานตามหลักฐานในคัมภีร์อรรถกถาและฎีกา. ดู. พุทฺธวํ.อฏ. ๙๗) (ชา.อฏ. ๑/๔๐) (ที.ฏี. ๑/๑๑๓) (อ.ฏี. ๑/๒๗๐)]

องฺคปริณาม (ปุ)

[องฺค + ปริณาม]

การเปลี่ยนองค์.

ปริณาม = ปริ + นม + ณ พฤทธิ์ อ ที่ น เป็น อา ลบ ณ แปลง น เป็น ณ ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิ อธิบายสูตร ๔๒ กล่าวว่า ตถา โณ นสฺส ป-ปริอาทิโต (นอกจากนั้น แปลง น ท้าย ป, ปริ เป็นต้นเป็น ณ)

อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ
รูปารูเปสุ ปญฺจสุ
สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ
นิมิตฺตํ ปฏิปทา ปติ.

สตฺตฏฺฐงฺคปริณามนฺติ โส ปเนส มคฺโค อฏฺฐงฺคิโกปิ โหติ สตฺตงฺคิโกปิ. โพชฺฌงฺคาปิ สตฺต วา โหนฺติ ฉ วา. ฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกํ วา โหติ จตุรงฺคิกํ วา, ติวงฺคิกํ วา ทุวงฺคิกํ วา. เอวํ สตฺตอฏฺฐาทีนํ องฺคานํ ปริณาโม เวทิตพฺโพติ อตฺโถ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๗๐)

[ในโลกุตตรฌานนั้น พึงทราบปกิณกถา ดังนี้] ขันธ์ภายใน ขันธ์ภายนอก รูปขันธ์ นามขันธ์ ขันธ์ ๕ **การเปลี่ยนองค์**มรรค ๗ และ ๘ นิมิต ปฏิปทา และอธิบดี

บาทคาถาว่า **สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ** (การเปลี่ยนองค์มรรค ๗ และ ๘) ความว่า มรรคนั้นมีองค์ ๘ บ้าง[มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน] มีองค์ ๗ บ้าง[มรรคที่ประกอบด้วยทุติยฌานที่ไม่มีสัมมาสังกัปปะ] แม้โพชฌงค์เป็น ๗ ก็มี [มรรคที่ประกอบด้วยปฐมฌาน ทุติยฌาน และตติยฌาน] เป็น ๖ ก็มี[มรรคที่ประกอบด้วยจตุตถฌานและปัญจมฌานที่ไม่มีปีติ] ถึงฌานมีองค์ ๕ ก็มี มีองค์ ๔ ก็มี มีองค์ ๓ ก็มี มีองค์ ๒ ก็มี พึงทราบการเปลี่ยนองค์มรรคมี ๗ และ ๘ เป็นต้นอย่างนี้.

องฺคปริยนฺต (ติ)

[องฺค + ปริยนฺต]

มีอวัยวะเป็นที่สุด - เหตุ.

อตฺถิ สีลํ ปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ อปริยนฺตํ. ตตฺถ กตมํ ตํ สีลํ ปริยนฺตํ? อตฺถิ สีลํ ลาภปริยนฺตํ,

อตฺถิ สีลํ ยสปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ ญาติปริยนฺตํ, อตฺถิ สีลํ **องฺคปริยนฺตํ**, อตฺถิ สีลํ ชีวิตปริยนฺตํ.

(ปฏิสํ. ๔๒)

ศีลมีที่สุดก็มี ศีลไม่มีที่สุดก็มี ในศีล ๒ อย่างนั้น ศีลมีที่สุดนั้น เป็นอย่างไร คือ ศีลมีลาภเป็นที่สุดก็มี ศีลมียศเป็นที่สุดก็มี ศีลมีญาติเป็นที่สุดก็มี ศีล**มีอวัยวะเป็นที่สุด**ก็มี ศีลมีชีวิตเป็นที่สุดก็มี.

ดู ลาภปริยนฺต (ปฏิสํ.อฏ. ๑/๑๙๙)

[ปริยนฺต = ปริ + อนฺต ลง ย อาคม ดังที่คัมภีร์ปทรูปสิทธิอธิบายสูตร ๓๔ กล่าวว่า ตถา สเร วิ - ปริยาทิโต จ (เช่นเดียวกันนี้ ลง ย อาคม ท้าย วิ และ ปริ ศัพท์เป็นต้นเท่านั้น ในเพราะสระหลังอีกด้วย

รูปว่า ปริยนฺตํ เป็นนิจจวิธีที่ลง ย อาคม แน่นอน ในพระบาลีไม่มีรูปที่ไม่ลง ย อาคมว่า ปริอนฺตํ]

อนฺโตนิตฺถี สมีเป จา-

วสาเน ปทปูรเณ

เทหาวยเว โกฏฺฐาเส

นาสสีมาสุ ลามเก. (ธาน. ๗๙๑)

อนฺต ศัพท์เป็นปุงลิงค์และนปุงสกลิงค์ มีอรรถ ๘ อย่าง คือ สมีปะ (ใกล้), อวสานะ (ที่สุด), ปทปูรณะ (ทำบทให้เต็ม), เทหาวยวะ (ลำไส้ใหญ่), โกฏฐาสะ (ส่วนต่าง ๆ), นาสะ (พินาศ, วิบัติ), สีมา (เขตแดน), ลามกะ (เลวทราม)]

องฺคปาตุภาว (ปุ)

[องฺค + ปาตุภาว]

ความปรากฏแห่งองค์ฌาน.

ตสฺเสวํ นิมิตฺตุปฏฺฐานโต ปภุติ นีวรณานิ วิกฺขมฺภิตาเนว โหนฺติ กิเลสา สนฺนิสินฺนาว สติ อุปฏฺฐิตาเยว, จิตฺตํ สมาหิตเมว. อิทญฺหิ ทฺวีหากาเรหิ จิตฺตํ สมาหิตํ นาม โหติ อุปจาร-ภูมิยํ วา นีวรณปฺปหาเนน, ปฏิลาภภูมิยํ วา **องฺคปาตุภาเวน**. (วิ.อฏ. ๒/๓๐)

จำเดิมตั้งแต่นิมิตปรากฏโดยนัยดังกล่าวแล้วนั้น นิวรณ์ทั้งหลาย ย่อมเป็นอันพระโยคีนั้นข่มได้โดยแท้ กิเลสทั้งหลายสงบนิ่ง สติเข้าไปตั้งมั่นทีเดียว จิตก็ตั้งมั่นเช่นกัน. จริงอยู่ จิตนี้ ย่อมตั้งมั่นด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยการละนิวรณ์ในฐานะแห่งอุปจารสมาธิ และด้วย**ความปรากฏแห่งองค์ฌาน** ในฐานะที่บรรลุอัปปนาสมาธิ.

องฺคปาริปูริสมฺภว (ปุ)

[องฺคปาริปูรี + สมฺภว]

สมฺภว = สํ + ภู ธาตุ + อ ปัจจัย ในภาวสาธนะ แปลงนิคคหิตเป็น ม พฤทธิ์ อู เป็น โอ, แปลง โอ เป็น อว ลบสระหน้า

การมีความบริบูรณ์แห่งองค์, ความมีองค์อันสมบูรณ์ (ครบองค์ประกอบ)

ตถาปิ สาสนโต จวิตุกามตาจิตฺเต สติ เขตฺต-ปทสฺเสว วุตฺตตฺตา **องฺคปาริปูริสมฺภวโต** โหตฺเวว สิกฺขาปจฺจกฺขานนฺติ เวทิตพฺพํ.

(สารตฺถ. ๒/๖๙)

แม้ถึงกระนั้น เมื่อมีจิตประสงค์จะเคลื่อนจากพระศาสนา พึงทราบว่า การลาสิกขาย่อมสำเร็จ

นั่นเทียว เพราะ**ความมีองค์อันสมบูรณ์** เนื่องด้วยบทแสดงเขตนั่นแหละ อันตนกล่าวแล้ว (อย่างถูกต้อง).

[คำว่า **เขตฺต** (เขต) ในบทว่า **เขตฺตปท** (บทแสดงเขต) คือบทว่าพระพุทธเจ้าเป็นต้น (พุทฺธํ ปจฺจกฺขามิ = ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) ซึ่งเหมือนที่นากล่าวคือนาเป็นสถานที่งอกขึ้นของข้าวกล้า ฉันใด บทเหล่านั้น ก็เป็นบทที่ทำให้การลาสิกขาสำเร็จได้ ฉันนั้น จึงได้ชื่อว่าเขตโดย**สทิสูปจาระ** คือสำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่คล้ายคลึงกัน ดังที่คัมภีร์กังขาฏีกาใหม่ หน้า ๑๙๑ อธิบายว่า

ยถา หิ โลเก สสฺสานํ วิรุหนฏฺฐานํ เขตฺตนฺติ วุจฺจติ, เอวมิมานิปิ พุทฺธาทีนิ ปทานิ สิกฺขาปจฺจกฺขานสฺส วิรุหนฏฺฐานตฺตา เขตฺตนฺติ วุจฺจนฺตีติ อาห อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานนฺติ.

อุปมาว่า สถานที่งอกของข้าวกล้าชื่อว่า นา ฉันใด แม้บทว่า พุทฺธ เป็นต้นเหล่านี้ ก็ชื่อว่าเขต เพราะเป็นที่งอกขึ้นของการลาสิกขา ฉันนั้น ฉะนั้น จึงกล่าวว่า อิเมสํ ทฺวาวีสติยา เขตฺตปทานำ (เขตบท ๒๒ เหล่านี้).

ข้อความว่า การลาสิกขาย่อมมีได้แก่ภิกษุผู้กล่าวบทใดบทหนึ่ง เมื่อต้องการกล่าวบทใดบทหนึ่งโดยเนื่องด้วยเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่ง หมายความว่า ถ้าเป็นบทที่นับเข้าในเขตบท ๒๒ บทใดบทหนึ่ง ก็นับว่าได้ลาสิกขาแล้ว เช่นกรณี ภิกษุคิดจะพูดว่า พุทฺธำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระพุทธเจ้า) แต่กลับพูดผิดว่า ธมฺมำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาพระธรรม) ก็นับว่ากล่าวคำลาสิกขาแล้ว แต่ถ้าพูดคำอื่นที่ไม่อยู่ในเขตบท (บทที่เป็นเขต) เช่น รุกฺขำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาต้นไม้), วิหารำ ปจฺจกฺขามิ (ข้าพเจ้าลาวิหาร), ไม่เป็นอันลาสิกขา]

[โบราณาจารย์ ประพันธ์คาถาที่เปรียบภิกษุผู้จะลาสิกขาว่าเหมือนท้าวสักกะที่กำลังจะจุติจากสวรรค์ว่า

สทฺธาปุปฺผา มิลาตาสฺส
สีลวตฺถำ กิลิสฺสติ
กิเลสเสทา มุจฺจนฺติ
กาเย โหติ วิวณฺณตา.

ภิกฺขุ ภิกฺขาสเน นาภิ- รมเต อิติ ปญฺจธา
สกฺกตฺตสทิสา ภิกฺขุ- ภาวา จุตินิมิตฺตกา.

เหตุในการเคลื่อนจากภาวะของภิกษุ เหมือนการจุติของสักกะมีเหตุ ๕ อย่าง คือ ทิพยมาลาคือศรัทธาของภิกษุนั้นเหี่ยวแห้ง ทิพยมาลาคือศีลเศร้าหมอง พระเสโทคือกิเลส ไหลออกมา มีผิวพรรณเศร้าหมองปรากฏในสรีระ ภิกษุย่อมไม่รื่นรมย์ในที่พำนักของภิกษุ]

องฺคปาริปูรี (ติ)

[องฺค + ปาริปูรี]

ความบริบูรณ์แห่งองค์, มีองค์อันสมบูรณ์.

องฺคปาวุรณ (น)

[องฺค + ปาวุรณ]

ผ้าห่มคืออวัยวะ, การกก (บุตร).

ถนขีเรน คีเตน **องฺคปาวุรเณน** จ โรทนฺตํ ปุตฺตํ โตเสติ โตเสนฺตี เตน วุจฺจติ. (ชา. ๒/๘๐)

(โสณดาบสโพธิสัตว์เมื่อจะประกาศว่า มารดาเป็นผู้ทำกิจที่ทำได้ยากที่บุคคลอื่นจะทำได้ จึงกล่าวว่า)

มารดาปลอบโยนบุตรผู้ร้องไห้ ให้ยินดีด้วยน้ำนมบ้าง ด้วยการร้องเพลงกล่อมบ้าง ด้วย**ผ้าห่มคืออวัยวะ** (กอดไว้แนบอก) บ้าง เหตุนั้น บัณฑิตจึงเรียกว่า โตเสนตี (หญิงผู้ยังบุตรให้ร่าเริงยินดี).

องฺคปาวุรเณน จาติ ถนนฺตเร นิปชฺชาเปตฺวา สรีรสมฺผสฺสํ ผราเปนฺตี องฺคสงฺขาเตเนว ปาวุรเณน. (ชา.อฏ. ๕/๓๕๒)

บาทคาถาว่า **องฺคปาวุรเณน จ** (ด้วยผ้าห่มคืออวัยวะ) คือ ด้วยการให้บุตรนอนในระหว่างนมทั้ง ๒ (ที่อก) ยังสัมผัสแห่งสรีระให้แผ่ไปทั่วแล้ว จึงให้อบอุ่นด้วยผ้าห่มคืออวัยวะนั่นแล.

องฺคปุตฺต (ปุ)

[องฺค + ปุตฺต]

บุตรผู้เหมือนกับอวัยวะ.

องฺคปุตฺตปีน (ปุ)

[องฺคปุตฺต + ปีน]

ปีน = ปี (ปีติปาเณ) + ยุ

ความรักบุตรผู้เหมือนกับอวัยวะ.

นานฺตลิกฺขภวเนน

นาองฺคปุตฺตปีเนน วา

ปุตฺเตน หิ ปตฺถยิโต

สิโลเกหิ ปโมจิโต. (ชา. ๑/๑๓๔)

(พระราชารอดพ้นจากความตาย ทรงร่าเริงยินดี เปล่งอุทานว่า)

เราผู้ถูกบุตรปองฆ่า รอดพ้นจากความตาย เพราะอยู่บนวิมานในอากาศก็หาไม่ เพราะ**ความรักบุตรผู้เหมือนกับอวัยวะ**ก็หาไม่ แต่เรารอดพ้นจากความตายเพราะคาถาที่อาจารย์ผูกให้.

นางฺคปุตฺตปีเนน วาติ องฺคสริกฺขเกน วา ปุตฺตปีเนนปิ น ปโมจิโต. (ชา.อฏ. ๓/๒๐๕)

บาทคาถาว่า **นางฺคปุตฺตปีเนน วา** ความว่า หรือว่า เรามิได้พ้นจากความตาย แม้เพราะความรักบุตรผู้เหมือนกับอวัยวะ.

องฺคปฺปณีตตา (ถี)

[องฺค + ปณีต + ตา]

ความประณีตแห่งองค์ฌาน, ความที่ฌานมีองค์อันประณีต.

อปิจ โข อารมฺมณสนฺตตายปิ สนฺโต วูปสนฺโต นิพฺพุโต ปฏิเวธสงฺขาตองฺคสนฺตตายปิ อารมฺมณปฺปณีตตายปิ ปณีโต อติตฺติกโร **องฺคปฺปณีตตาย**ปีติ. เตน วุตฺตํ สนฺโต เจว ปณีโต จาติ. (วิ.อฏ. ๒/๑๐)

อนึ่งแล อานาปานสติสมาธินี้ เป็นธรรมชื่อว่าสงบ คือ เข้าไปสงบ ดับสนิท เพราะมีอารมณ์

สงบบ้าง (ทั้งสงบโดยอารมณ์) เพราะมีองค์ คือ การแทงตลอดสงบบ้าง (ทั้งสงบโดยองค์ กล่าวคือปฏิเวธ) ชื่อว่าประณีต คือไม่ทำให้เบื่อหน่าย เพราะมีอารมณ์ประณีตบ้าง (ทั้งประณีตโดยอารมณ์) เพราะ**ความประณีตแห่งองค์ฌาน**บ้าง (ทั้งประณีตโดยองค์). เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค จึงตรัสว่า อานาปานสติสมาธินี้ เป็นธรรมสงบและประณีต.

องฺคปฺปโหนก (ติ)

[องฺค + ปโหนก] [จิต]พอเป็นองค์.

องฺคปฺปโหนกจิตฺต (น)

[องฺคปฺปโหนก + จิตฺต]
จิตที่พอเป็นองค์,
จิตที่ควรเป็นเหตุ[ของอาบัติ]

อาปตฺตาธิกรณํ สิยา อกุสลํ, สิยา อพฺยากตํ. นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณํ กุสลนฺติ เอตฺถ สนฺธาย ภาสิตวเสน อตฺโถ เวทิตพฺโพ.

ยสฺมิญฺหิ ปถวิขณนาทิเก อาปตฺตาธิกรเณ กุสลจิตฺตํ องฺคํ โหติ, ตสฺมึ สติ น สกฺกา วตฺตุํ นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณํ กุสลนฺติ, ตสฺมา นยิทํ **องฺคปฺปโหนกจิตฺตํ** สนฺธาย วุตฺตํ.

อิทํ ปน สนฺธาย วุตฺตํ. ยํ ตาว อาปตฺตาธิกรณํ โลกวชฺชํ, ตํ เอกนฺตโต อกุสลเมว, ตตฺถ "สิยา อกุสลนฺติ วิกปฺโป นตฺถิ. ยํ ปน ปณฺณตฺติวชฺชํ, ตํ ยสฺมา สญฺจิจฺจ "อิมํ อาปตฺตึ วีติกฺกมามีติ วีติกฺกมนฺตสฺเสว อกุสลํ โหติ, อสญฺจิจฺจ ปน กิญฺจิ อชานนฺตสฺส สหเสยฺยาทิวเสน อาปชฺชโต อพฺยากตํ โหติ, ตสฺมา ตตฺถ สญฺจิจฺจาสญฺจิจฺจวเสน อิมํ วิกปฺปภาวํ สนฺธาย อิทํ วุตฺตํ "อาปตฺตาธิกรณํ สิยา อกุสลํ, สิยา อพฺยากตํ. นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณํ กุสลนฺติ. (วิ.อฏ. ๔/๔๐)

พึงทราบเนื้อความโดยเนื่องด้วยการตรัสโดยเจาะจงในบาลีนี้ว่า อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลก็มี. ที่เป็นอัพยากฤตก็มี, อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี*[ข้อความนี้หมายถึงอาบัติที่เป็นปัณณัตติวัชชะ (อาบัติที่เป็นโทษทางพระบัญญัติ) เพราะถ้าเป็นอาบัติประเภทโลกวัชชะ (อาบัติที่เป็นโทษทางโลก) ก็ต้องเป็นอกุศลแน่นอน ไม่ต้องประกอบ สิยา (ก็มี) เพื่อแสดงความไม่แน่นอน)]*

จริงอยู่ กุศลจิตเป็นเหตุในอาปัตตาธิกรณ์ มีการขุดดิน[การพรากภูตคาม]เป็นต้นใด เมื่อกุศลจิต[ที่นับเข้าโดยความเป็นอาบัติ]นั้นมีอยู่ ใครๆ ไม่อาจกล่าวได้ว่า อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี. เหตุนั้น พระดำรัสนี้มิใช่ตรัสหมายเอา **จิตที่พอเป็นองค์**[จิตที่ควรจะเป็นเหตุของอาบัติได้].

แต่ว่าพระองค์ตรัสหมายเอาความมีวิกัปป์ (นัย) ดังนี้ อาปัตตาธิกรณ์ใดเป็นโลกวัชชะก่อน อาปัตตาธิกรณ์นั้น เป็นอกุศลโดยส่วนเดียวเท่านั้น, ความกำหนดว่า กุศลพึงมี ดังนี้ย่อมไม่มีในโลกวัชชะนั้น. ส่วนอาปัตตาธิกรณ์ใด เป็นปัณณัตติวัชชะ, อาปัตตาธิกรณ์นั้นย่อมเป็นอกุศลเฉพาะแก่ภิกษุผู้แกล้งล่วงละเมิดอยู่ว่า เราจะล่วงละเมิดอาบัตินี้, แต่อาปัตตาธิกรณ์นั้น ย่อมเป็นอัพยากฤต เพราะต้องโดยที่ ภิกษุผู้ไม่เจตนาไม่รู้ตัวเลยได้นอน

ร่วมกันเป็นต้น เหตุนั้น พระผู้มีพระภาค ทรงหมายเอาความมีแห่งวิกัปป์นี้ ด้วยอำนาจแห่งความแกล้งและไม่แกล้งในปัณณัตติวัชชะนั้น จึงตรัสคำว่า อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลก็มี. เป็นอัพยากฤตก็มี, อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี.

โย วินเย อปกตญฺญุตาย วตฺถุสีเสน สมฺมุญฺชนิอาทินา ปถวีขณนาทีนิ กโรติ ตทา ตสฺสุปฺปนฺนจิตฺตํ สนฺธาย วุตฺตํ “**กุสลจิตฺตํ องฺคํ โหตีติ องฺคํ โหตี**ติ จ วตฺถุสีเสน กโรนฺตสฺสปิ “อิมํ ปถวึ ขณามีติอาทินา วีติกฺกมชานนวเสน ปวตฺตตฺตา ตํ กุสลจิตฺตํ อาปตฺตาธิกรณ์ กุสลจิตฺตํ อาปตฺติยา การณ์ โหตีติ อตฺโถ. น หิ วีติกฺกมํ อชานนฺตสฺส ปถวีขณนาทีสุ อาปตฺติ สมฺภวติ.

(สารตฺถ. ๓/๘๒๑)

พระอรรถกถาจารย์ กล่าวว่า **กุสลจิตฺตํ องฺคํ โหติ** (กุศลจิตเป็นเหตุ) โดยหมายถึง[มหากุศล] จิตที่กำลังเกิดแก่ภิกษุผู้ขุดดินเป็นต้น ด้วยการกวาดเป็นต้น โดยตั้งใจจะทำวัตร เพราะไม่รู้พระวินัย.

อนึ่ง คำว่า **องฺคํ โหติ** (เป็นเหตุ) หมายความว่า กุศลจิตนั้นเป็นอาปัตตาธิกรณ์ คือ กุศลจิตเป็นเหตุให้ต้องอาบัติ เพราะภิกษุผู้ขุดดินแม้ตั้งใจจะทำวัตรก็รู้โทษ (การล่วงละเมิด) อยู่ ตามนัยเป็นต้นว่า เราขุดดินนี้อยู่. ด้วยว่าถ้าไม่รู้โทษ (การล่วงละเมิด) ก็ไม่ต้องอาบัติในการขุดดินเป็นต้น.

นยิทำ **องฺคปฺปโหนกจิตฺตํ** สนฺธาย วุตฺตนฺติ “อาปตฺตาธิกรณ์ สิยาอกุสลำ สิยา อพฺยากตำ นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณ์ กุสลนฺติ อิทำ อาปตฺติสมุฏฺฐาปกภาเวน องฺคปฺปโหนกำ อาปตฺติยา การณภูตำ จิตฺตำ สนฺธาย น วุตฺตำ. (สารตฺถ. ๓/๘๒๑

พระดำรัสว่า นยิทำ องฺคปฺปโหนกจิตฺตำ สนฺธาย วุตฺตำ (พระดำรัสนี้มิใช่ตรัสหมายเอา**จิตที่พอเป็นองค์**) หมายความว่า พระดำรัสว่า อาปตฺตาธิกรณ์ สิยาอกุสลำ สิยา อพฺยากตำ นตฺถิ อาปตฺตาธิกรณ์ กุสลำ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี. อัพยากฤตก็มี, อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี) นี้ มิใช่ตรัสไว้โดยหมายถึงจิตที่ควรจะเป็นเหตุได้ คือ เป็นเหตุของอาบัติ เพราะเป็นเหตุยังอาบัติให้เกิดขึ้น.

[ในขณะเกิดกุศลจิต เมื่อขุดดินเป็นต้น ภิกษุมีจิตเป็นกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤต คือรูปที่เป็นไปโดยลักษณะนั้น เพราะมีรูปที่เป็นไป โดยล่วงละเมิดเป็นต้น หรือมีจิตเป็นอัพยากฤต ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤตคือรูปที่เป็นอัพยากฤต ภิกษุมีจิตเป็นอกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอกุศลคือปาณาติบาตเป็นต้น ในเรื่องนี้รูปเป็นอัพโพหาริก ส่วนภิกษุผู้ทำปาณาติบาตเป็นต้นในขณะฝัน และต้องอาบัติที่ต้องโดยนอนร่วมกันเป็นต้น ชื่อว่ามีจิตเป็นอกุศล ต้องอาบัติที่เป็นอัพยากฤต

คัมภีร์สารัตถทีปนีฎีกา (๓) มีความเห็นว่า โดยองค์ธรรม อาบัติเป็นปรมัตถ์ที่จัดเป็นอกุศลหรืออัพยากฤต แต่คัมภีร์วิมติวิโนทนี (๒/๒๙๐) กล่าวว่า อาบัติเป็นบัญญัติ เพราะเป็นสิ่งที่พระพุทธเจ้าทรงบัญญัติไว้ ตามมตินี้ พระดำรัสว่า อาปตฺตาธิกรณ์ สิยา อกุสลำ สิยา

อพฺยากตํ (อาปัตตาธิกรณ์เป็นอกุศลก็มี. อัพยากฤตก็มี) เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **การณูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงเหตุแต่มุ่งให้หมายถึงผล (เหตุ = อกุศล, อัพยากฤต, ผล = อาบัติ

[การณูปจาระ ใช้คู่กับ ผลูปจาระ]

อนึ่ง พระผู้มีพระภาคตรัสว่า "อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นกุศลไม่มี" เพราะปุถุชนนั้นมีอกุศลจิตในเวลาล่วงละเมิด พระดำรัสว่า "อพฺยากตํ" ในฐานะทุกแห่ง จึงหมายถึงการไม่ให้ผลเท่านั้น ด้วยประการฉะนี้.

พระผู้มีพระภาคทรงแสดงบุคคลที่ต้องอาบัติต่างกัน ๔ จำพวก ดังนี้

พระอรหันต์ และเสกขบุคคล ต้องอาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤตเท่านั้น

กัลยาณปุถุชน ต้องอาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอัพยากฤตอย่างเดียว ในเวลาล่วงละเมิดโดยไม่มีเจตนา

ปุถุชน ต้องอาบัติที่เป็นอกุศลและอัพยากฤต

ภิกษุต้องอาบัติ เมื่อปลงอาบัติแล้ว หรือออกจากอาบัติด้วยการอยู่กรรม อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลย่อมไม่ทำอันตราย แม้กรรมที่เป็นอริยูปวาทจะเป็นอกุศล ก็เป็นอโหสิกรรมที่จะไม่ส่งผลให้ เพราะลบล้างการกระทำโดยยอมรับโทษขอขมา อาปัตตาธิกรณ์ที่เป็นอกุศลก็เช่นเดียวกัน ซึ่งได้รับการแสดงอาบัติ หรือออกจากอาบัติแล้ว จะไม่ทำอันตรายโดยเป็นอโหสิกรรม เพราะจะไม่ส่งผลอีกต่อไป เนื่องจากลบล้างการกระทำแล้ว ด้วยเหตุนั้น พระผู้มีพระภาคจึงตรัสว่า ภิกษุผู้ต้องอาบัติจะไปสู่อบาย ด้วยพระดำรัสว่า

สาปตฺติกสฺส ภิกฺขเว นิรยํ วา วทามิ

ติรจฺฉานโยนึ วา.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวนรก หรือกำเนิดดิรัจฉานแก่ภิกษุผู้ต้องอาบัติ.

พระดำรัสนี้ คัมภีร์สารัตถทีปนี ได้นำมาอ้างไว้เป็นหลักฐาน แต่ข้อความดังกล่าวไม่พบในพระไตรปิฎกฉบับปัจจุบัน อย่างไรก็ตาม ในคัมภีร์บริวาร (วิ.ป.๘/๓๒๑/๒๕๗) และอรรถกถาพระวินัย (๓/๔๔๓) กล่าวถึงอาบัติ ๒ ประเภท คือ

๑. **นิยตอาบัติ** คือ อาบัติที่มีผลแน่นอน ทำให้ตกอบายภูมิ คือ อาบัติปาราชิกที่ต้องด้วยการทำอนันตริยกรรม และอาบัติสังฆาทิเสสที่ต้องด้วยการทำสังฆเภท

๒. **อนิยตอาบัติ** คือ อาบัติที่มีผลไม่แน่นอน เช่นนั้น ได้แก่ อาบัติที่เหลือ

จะเห็นได้ว่า อนิยตอาบัติ ไม่ส่งผลให้ตกอบายภูมิแน่นอน อาบัติที่ก่อให้เกิดวิปฏิสารในเวลาใกล้ตายเท่านั้น จึงจะส่งผลให้ตกอบายภูมิได้ เช่น เอรกปัตตนาคราชที่ไปเกิดเป็นพญานาค เพราะวิปฏิสารที่สำคัญว่าต้องอาบัติ]

องฺคภาว (ปุ)

[องฺค + ภาว] ความเป็นองค์.

กุมฺโมว องฺคานิ สเก กปาเลติอาทีสุ กุมฺมสฺส **องฺคภาเวน** วิเสสโต ปาทสีสานิ เอว วุจฺจนฺติ.

(ม.ฏี. ๒/๑๑๑)

ในคำว่า **กุมฺโมว องฺคานิ สเก กปาเล** (เหมือนเต่าเป็นองค์ในกระดองของตน) ขาและหัวเท่านั้น ท่านกล่าวไว้เป็นพิเศษ โดย**ความเป็นองค์**ของเต่า [ฉะนั้น จึงกล่าวว่า ปญฺเจว องฺคานิ โหนฺติ (มีองค์ ๕ เท่านั้น)]

องฺคภูต (ติ)

[องฺค + ภูต]

อันเป็นองค์ (แห่งการตรัสรู้), อันเป็นองค์ (ของอริยสาวก)

องฺคภูตตฺต (น)

[องฺคภูต + ตฺต]

ความเป็นองค์ (แห่งการตรัสรู้), ความเป็นองค์ (ของอริยสาวก).

โพชฺฌงฺคาติ สติอาทีนำ ธมฺมานเมตำ อธิวจนำ. ตตฺรายำ ปทตฺโถ เอตาย โลกิยโลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย ลีนุทฺธจฺจปติฏฺฐานายูหนกามสุขตฺตกิลมถานุโยคอุจฺเฉทสสฺสตาภินิเวสาทิอเนกุปทฺทวปฺปฏิปกฺขภูตาย สติธมฺมวิจยวีริยปีติปฺปสฺสทฺธิสมาธุเปกฺขาสงฺขาตาย ธมฺมสามคฺคิยา อริยสาวโก พุชฺฌตีติ กตฺวา โพธิ, กิเลสสนฺตานนิทฺทาย อุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรตีติ วุตฺตำ โหติ. ยถาห สตฺต โพชฺฌงฺเค ภาเวตฺวา อนุตฺตรำ สมฺมาสมฺโพธึ อภิสมฺพุทฺโธติ. ยถาวุตฺตปฺปการาย วา เอตาย ธมฺมสามคฺคิยา พุชฺฌตีติ กตฺวา อริยสาวโกปิ โพธิ. อิติ ตสฺสา ธมฺมสามคฺคิสงฺขาตาย โพธิยา **องฺคภูตตฺตา** โพชฺฌงฺคา ฌานงฺคมคฺคงฺคานิ วิย, ตสฺส วา โพธีติ ลทฺธโวหารสฺส อริยสาวกสฺส **องฺคภูตตฺตา**ปิ โพชฺฌงฺคา เสนงฺครถงฺคาทโย วิย. (ขุทฺทก.อฏ. ๗๑)

คำว่า โพชฌงค์ นี้เป็นชื่อของธรรมมีสติเป็นต้น. ในบทนี้มีเนื้อความเฉพาะบท ดังต่อไปนี้ ธรรมสามัคคีได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอธิบายว่า อริยสาวกรู้แจ้งด้วยธรรมสามัคคีกล่าวคือ สติ ธรรมวิจยะ วิริยะ ปีติ ปัสสัทธิ สมาธิ และอุเบกขา อันเกิดขึ้นในขณะแห่งมรรคจิตส่วนโลกิยะและโลกุตตรนั้น ซึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่ออุปัทวะมากมายมีความหดหู่ความฟุ้งซ่าน ความตั้งมั่นในภพ ความเพียรเพื่อให้ตั้งมั่นในภพ กามสุขัลลิกานุโยค อัตตกิลมถานุโยค ความยึดมั่นอุจเฉททิฏฐิ และความยึดมั่นสัสสตทิฏฐิ เป็นต้น มีคำอธิบายว่า ย่อมตื่นจากความหลับ คือกระแสกิเลสหรือย่อมแทงตลอดอริยสัจ ๔ หรือย่อมรู้แจ้งนิพพาน เหมือนอย่างที่ท่านกล่าวไว้ว่า ทรงเจริญโพชฌงค์ ๗ ตรัสรู้ยิ่งเองซึ่งพระอนุตรสัมมาสัมโพธิ.

อีกอย่างหนึ่ง แม้อริยสาวกนี้ก็ได้ชื่อว่า โพธิ เพราะอรรถว่าตรัสรู้แจ้ง ด้วยธรรมสามัคคีมีประการอย่างที่กล่าวไว้แล้วนั้น ดังนั้น ชื่อว่าโพชฌงค์ (องค์แห่งโพธิ) เพราะ**ความเป็นองค์แห่งการตรัสรู้** กล่าวคือธรรมสามัคคีนั้น เหมือนองค์ฌานและองค์มรรค อีกอย่างหนึ่ง ชื่อว่าโพชฌงค์ (องค์แห่งโพธิ) แม้เพราะ**ความเป็นองค์ของพระอริยสาวก**ที่ได้โวหารว่าโพธินั้น (องค์ของผู้รู้แจ้ง) เหมือน

องค์ประกอบของกองทัพ และองค์ประกอบของรถเป็นต้น ฉะนั้น.

[โพชฺฌงฺค มีความหมาย ๒ ประการ คือ

- องค์แห่งธรรมสามัคคีที่เป็นเหตุทำให้ตื่นจากการนิทราคือกระแสกิเลส, ที่เป็นเหตุทำให้แทงตลอดอริยสัจ ๔, ที่เป็นเหตุทำให้รู้แจ้งนิพพาน = โพธิยา องฺโคติ โพชฺฌงฺโค (โพธิ ศัพท์เป็นกรณสาธนะ หมายถึง ธรรมสามัคคี และ พุธ ธาตุใช้ในความหมายว่า ตื่น, แทงตลอด, รู้แจ้ง)

- องค์ของบุคคลผู้รู้แจ้ง = โพธิสฺส องฺโคติ โพชฺฌงฺโค (โพธิ ศัพท์กัตตุสาธนะ หมายถึง อริยสาวก และ พุธ ธาตุใช้ในความหมายทั้ง ๓ อย่างข้างต้น)

คำว่า **โพธิ** ใน **โพชฺฌงฺคา** มีความหมายว่า รู้ ความหมายว่า รู้ ดังกล่าวเป็นความหมาย โดยสามัญทั่วไป จึงอาจครอบคลุมกับความหมายว่า รู้ตามสมควร รู้เฉพาะ และรู้ชอบ ตามหลักภาษาแล้วเนื้อความที่เป็นสามัญทั่วไป อาจแสดงถึงเนื้อความพิเศษได้บ้าง ดังคัมภีร์มูลฎีกา เล่ม ๑ หน้า ๑๓๘ อธิบายว่า โพธิสทฺโทหิ สพฺพวิเสสยุตฺตํ พุชฺฌนํ สามญฺเญน สงฺคณฺหาติ (โดยแท้จริง โพธิ ศัพท์ย่อมรวมเอาความรู้ที่ประกอบด้วยความพิเศษทั้งหมดไว้ โดยสามัญทั่วไป]

องฺคมฺส (น)

[องฺค + มฺส]

เนื้ออันเป็นส่วนแห่งอวัยวะ.

อิมสฺมึ โลเก มนุสฺสานํ องฺคสทิสตฺตา องฺคเมตํ ยทิทํ ภาตา ภคินีติ, ตสฺมา ตเวสา องฺคสทิสี วาจาติ เอติสฺสา อนุจฺฉวิกํ องฺคเมว ททามิ เตติ. เอวญฺจ ปน วตฺวา **องฺคมฺสํ** อุกฺขิปิตฺวา อทาสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๖)

คำว่า พี่น้องชายพี่น้องหญิงนี้ชื่อว่า เป็นส่วนประกอบ เพราะเป็นเช่นกับอวัยวะของมนุษย์ในโลกนี้ เพราะฉะนั้น วาจานี้ของท่านเป็นเช่นกับอวัยวะ ดังนั้น เราจะให้เฉพาะชิ้นเนื้อเท่านั้นอันสมควรแก่วาจานี้ของท่าน. ก็แลครั้นกล่าวอย่างนี้แล้ว นายพราน จึงยก**เนื้ออันเป็นส่วนแห่งอวัยวะ**ให้ไป.

องฺคมคธ (ปุ)

[องฺค + มคธ]

(๑) แคว้นอังคะและแคว้นมคธ.

อถ โข อายสฺมโต อานนฺทสฺส เอตทโหสิ “อิเม โข ปนาปิ อเหสุ มาคธกา ปริจารกา พหู เจว รตฺตญฺญู จ อพฺภตีตา กาลงฺกตา. สุญฺญา มญฺเญ **องฺคมคธา** องฺคมาคธเกหิ ปริจารเกหิ อพฺภตีเตหิ กาลงฺกเตหิ. เต โข ปนาปิ อเหสุ์ พุทฺเธ ปสนฺนา ธมฺเม ปสนฺนา สงฺเฆ ปสนฺนา สีเลสุ ปริปูรการิโน. เต อพฺภตีตา กาลงฺกตา ภควตา อพฺยากตา. เตสมฺปิสฺส สาธุ เวยฺยากรณํ, พหุชโน ปสีเทยฺย, ตโต คจฺเฉยฺย สุคตึ ฯเปฯ

(ที. ๒/๑๖๓)

ครั้งนั้นแล ท่านพระอานนท์ได้มีความคิดว่า มีชาวมคธเหล่านี้จำนวนมาก เป็นผู้เคยบำรุง (พระรัตนตรัย) และเป็นรัตตัญญูซึ่งล่วงลับ

ดับชีพไปแล้ว. แต่เพราะพระผู้มีพระภาคไม่ทรงพยากรณ์ชาวอังคะและ ชาวมคธผู้เลื่อมใสในพระพุทธ เลื่อมใสในพระธรรม เลื่อมใสในพระสงฆ์ ผู้รักษาศีลให้บริบูรณ์ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้วเหล่านั้น **แคว้นอังคะและแคว้นมคธ** จึงดูประหนึ่งว่าว่างจากชาวอังคะและชาวมคธ ผู้เคยบำรุง (พระรัตนตรัย) ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว การพยากรณ์คนเหล่านั้น พึงให้สำเร็จประโยชน์ได้ (คือ) คนจำนวนมากพึงเลื่อมใส จากนั้นจะไปสู่สุคติภูมิ...

[**องฺคมคธา** ชื่อแคว้นมี องฺค, มคธ เป็นต้น ใช้เป็นรูปพหูพจน์เสมอ ที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า แคว้นอังคะและมคธ มีราชกุมารผู้ครองแคว้นหลายพระองค์ร่วมกันปกครอง จึงใช้พหูพจน์เรียกเจ้าครองแคว้นเหล่านั้นก่อน ต่อมาจึงใช้แคว้นเป็นพหูพจน์ตามไปด้วย โดย**ฐานยูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวโดยอ้อม ด้วยการกล่าวถึงฐานี (เจ้าครองแคว้น) โดยใช้ฐานะ (แคว้น) เป็นชื่อของฐานี ดังคำว่า ติปุสำ ชโร (ไข้ทับทิม), คุโพ เสมฺโห (เสลดน้ำอ้อย) ซึ่งหมายถึง ไข้ที่เกิดจากการกินทับทิม และเสลดที่เกิดจากการดื่มน้ำอ้อย การใช้คำในลักษณะนี้เรียกว่า ผลูปจาระ คือ การกล่าวถึงผลโดยใช้เหตุเป็นชื่อของผล

ไม่เพียงแต่วรรณกรรมบาลีประกอบใช้ชื่อแคว้นเป็นรูปพหูพจน์ แม้ในวรรณกรรมสันสกฤต ก็ประกอบเป็นรูปพหูพจน์เช่นเดียวกัน ดังคำอธิบายในคัมภีร์ตัตวโพธินี (คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓) ว่า

ปญฺจาลา องฺคา วงฺคา กลิงฺคา อิจฺจาทโย ชนปทสฺส ยถายถำ พหุวจนาทฺยนฺตา เอว สญฺญา. น ตตฺร ยตฺเนน ลิงฺคสงฺขฺยา ปติปาทนียา. (ตตฺวโพธินี. คำอธิบายสูตร ๑๒๙๓) [ปญฺจาลาะ องฺคาะ วงฺคาะ กลิงฺคาะ อิตฺยาทโย ชนปทสฺย ยถายถำ พหุวจนาทฺยนฺตา เอว สำชฺญา. น ตตฺร ยตฺเนน ลิงฺคสำขฺเย ปฺรติปาทนีเย]

ศัพท์เป็นต้นว่า ปญฺจาลา องฺคา วงฺคา กลิงฺคา ที่ลงวิภัตติพหูพจน์เป็นต้นตามสมควร เป็นชื่อของแคว้น ไม่พึงให้สำเร็จลิงค์และพจน์ในศัพท์เหล่านั้น ด้วยความพยายาม]

เกี่ยวกับเรื่องแคว้นนี้ในพระบาลีได้แสดงชื่อแคว้นต่างกัน ๓ ประการ ดังนี้

๑. ในอังคุตตรนิกาย ติกนิบาต และอัฏฐกนิบาต กล่าวถึงแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง ดังนี้

เสยฺยถาปิ วิสาเข โย อิเมสำ โสฬสนฺนำ มหาชนปทานำ ปหูตรตฺตรตนานำ อิสฺสริยาธิปจฺจำ รชฺชำ กาเรยฺย, เสยฺยถิทำ องฺคานำ มคธานำ กาสีนำ โกสลานำ วชฺชีนำ มลฺลานำ เจตีนำ วงฺคานำ กุรูนำ ปญฺจาลานำ มจฺฉานำ สูรเสนานำ อสฺสกานำ อวนฺตีนำ คนฺธารานำ กมฺโพชานำ. อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตสฺส อุโปสถสฺส เอตำ กลำ นาคฺฆติ โสฬสึ. ตำ กิสฺส เหตุ. กปณำ วิสาเข มานุสกำ รชฺชำ ทิพฺพำ สุขำ อุปนิธาย. (อำ. ๑/๒๑๓, อำ. ๓/๘๑)

ดูก่อนวิสาขา เปรียบเหมือนพระราชา พระองค์ใด พึงครองราชย์ เป็นอิสราธิบดีแห่งแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่งที่สมบูรณ์ด้วยแก้ว ๗ ประการเหล่านี้ คือ แคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นกาสี

แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังคะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ แคว้นสูรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตี แคว้นคันธาระ และแคว้นกัมโพชะ การครองราชย์ของพระราชาพระองค์นั้น ยังมีค่าไม่ถึงเสี้ยวที่ ๑๖ แห่งอุโบสถกอปรด้วยองค์ ๘ ข้อนั้นเพราะเหตุไร เพราะราชสมบัติของมนุษย์เป็นของเล็กน้อย โดยนำไปเปรียบกับทิพยสุข.

๒. ในทีฆนิกาย มหาวรรค ระบุถึงแคว้น ๑๐ แห่ง และในคัมภีร์อรรถกถาได้กล่าวถึงแคว้นอีก ๖ แห่งที่มิได้ตรัสไว้โดยตรงในพระบาลี รวมเป็นแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง ดังนี้

เตน โข ปน สมเยน ภควา ปริโต ปริโต ชนปเทสุ ปริจารเก อพฺภตีเต กาลงฺกเต อุปปตฺตีสุ พฺยากโรติ กาสิโกสเลสุ วชฺชิมลฺเลสุ เจติวํเสสุ กุรุปญฺจาเลสุ มชฺฌสูรเสเนสุ.

(ที. ๒/๑๗๓)

ในสมัยนั้น พระผู้มีพระภาค ได้ทรงพยากรณ์เหล่าชนผู้เคยบำรุงพระรัตนตรัยที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว ในแคว้น รอบ ๆ คือ แคว้นกาสี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัชฌะ แคว้นสูรเสนะ ในเรื่องการปฏิสนธิ.

องฺคมคธโยนกกมฺโพชอสฺสกอวนฺติรฏฺเจสุ ปน ฉสุ น พฺยากโรติ. อิเมสํ ปน โสฬสนฺนํ มหาชนปทานํ ปุริเมสุ ทสสุเยว พฺยากโรติ.

(ที.อฏ. ๒/๒๔๘)

พระผู้มีพระภาค มิได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๖ แห่งเหล่านี้ คือ แคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นโยนก แคว้นกัมโพชะ แคว้นอัสสกะ และแคว้นอวันตี แต่ได้ทรงพยากรณ์ในแคว้น ๑๐ แห่งเบื้องต้นในบรรดาแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง.

๓. ในคัมภีร์จูฬนิเทศ ได้แสดงถึงแคว้น ๑๗ แห่ง ดังนี้

ชนปเทหิ สงฺคตาติ องฺคา จ มคธา จ กลิงฺคา จ กาสิยา จ โกสลา จ วชฺชิยา จ มลฺลา จ เจติยมฺหา จ วํสา จ กุรุมฺหา จ ปญฺจาลา จ มจฺฉา จ สุรเสนา จ อสฺสกา จ อวนฺติยา จ โยนา จ กมฺโพชา จ. (จูฬนิ. ๑๕๘)

คำว่า **ชนปเทหิ สงฺคตา** (มาชุมนุมกันจากแคว้นทั้งหลาย) คือ จากแคว้นอังคะ แคว้นมคธ แคว้นกลิงคะ แคว้นกาสี แคว้นโกศล แคว้นวัชชี แคว้นมัลละ แคว้นเจตี แคว้นวังสะ แคว้นกุรุ แคว้นปัญจาละ แคว้นมัจฉะ แคว้นสุรเสนะ แคว้นอัสสกะ แคว้นอวันตี แคว้นโยนะ และแคว้นกัมโพชะ.

มีข้อสังเกตในเรื่องนี้ ดังต่อไปนี้

๑. ชื่อแคว้นบางแห่งมีศัพท์ต่างกันเล็กน้อย แต่คงจะเรียกได้สองชื่อ เช่น เจตี = เจติย, สูรเสน = สุรเสน, กาสี = กาสีย, มจฺฉ = มชฺฌ, วงฺค = วงฺส, โยน = โยนก, วชฺชี = วชฺชิย, อวนฺตี = อวนฺตีย

๒. แคว้นใหญ่มีทั้งหมด ๑๖ แห่ง แต่แคว้นเล็ก ยังมีอีกหลายแห่ง ดังนั้น คัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๘๔-๘๕ จึงแสดงแคว้นไว้

๒๑ แห่ง โดยแสดงทั้งแคว้นใหญ่และแคว้นเล็กผสมกัน โดยเพิ่มแคว้นกลิงคะ สิวี วิเทหะ มัททะ ภัคคะ สีหพะ กัสมีระ และปัณฑวะ

๓. ในคัมภีร์อังคุตตรนิกายระบุถึงแคว้นคันธาระซึ่งอยู่ติดกับแคว้นกัสมีระ หรือแคชเมียร์ในปัจจุบัน โดยมิได้เอ่ยถึงชื่อแคว้นโยนก แต่ในคัมภีร์อรรถกถาของทีฆนิกายกล่าวถึง แคว้นโยนกซึ่งก็คือประเทศกรีซในปัจจุบัน

๔. ในคัมภีร์จูฬนิเทศมีแคว้นเพิ่มมาอีก ๑ แห่ง คือ แคว้นกลิงคะ จัดว่าเป็นแคว้นเล็กที่ไม่นับเข้าในแคว้นใหญ่ ๑๖ แห่ง จะเห็นได้ว่า ในคัมภีร์ข้างต้นมิได้ระบุว่าเป็นแคว้นใหญ่ แต่กล่าวถึงแคว้น ๑๗ แห่งโดยสามัญทั่วไป]

(๒) ชาวอังคะและชาวมคธ.

เตน โข ปน สมเยน อุรุเวลกสฺสปสฺส ชฏิลสฺส มหายญฺโญ ปจฺจุปฏฺฐิโต โหติ, เกวลกปฺปา จ **องฺคมคธา** ปหูตํ ขาทนียํ โภชนียํ อาทาย อภิกฺกมิตุกามา โหนฺติ. (วิ. ๓/๓๖)

สมัยนั้น ชฎิลอุรุเวลกัสสปะได้ตระเตรียมการบูชายัญอันยิ่งใหญ่ **ชาวอังคะและชาวมคธ** ทั้งสิ้น ต่างถือของเคี้ยวของบริโภคเป็นอันมากมุ่งหน้าไปหา.

องฺคมคธาติ อุโภ องฺคมคธรฏฺฐวาสิโน.

(สารตฺถ. ๓/๒๐๕)

บทว่า **องฺคมคธา** (ชาวอังคะและชาวมคธ) คือ ผู้มีปกติอยู่ในแคว้นอังคะและมคธทั้งสอง.

องฺคมคธก (องฺคมาคธก) (ปุ)

[องฺคมคธ + ก]

ชาวอังคะและชาวมคธ.

สุญฺญา มญฺเญ องฺคมคธา **องฺคมาคธเกหิ** ปริจารเกหิ อพฺภตีเตหิ กาลงฺกเตหิ.

(ที. ๒/๑๖๓)

แคว้นอังคะและแคว้นมคธ จึงดูประหนึ่งว่าว่างจาก**ชาวอังคะและชาวมคธ** ผู้เคยบำรุง (พระรัตนตรัย) ที่ล่วงลับดับชีพไปแล้ว.

[มาคธก (ชาวมคธ) ลง ก อักษรอาคม คำว่า "ชาวมคธ" นี้ อาจลง ณิก ปัจจัยเป็นรูปว่า มาคธิก หรือ ลง ณ ปัจจัยเป็นรูปว่า มาคโธ ก็ได้ ทั้ง ๓ ศัพท์นี้มีความหมายเหมือนกัน คือ ชาวมคธ]

ดู องฺคมคธวาสี

องฺคมคธรฏฺฐ (น)

[องฺค + มคธ + รฏฺฐ]

แคว้นอังคะและแคว้นมคธ.

แคว้นอังคะ เป็นชื่อแคว้นหนึ่งในบรรดา ๑๖ แคว้นใหญ่แห่งชมพูทวีป ตั้งอยู่ทิศตะวันออกของแคว้นมคธ มีแม่น้ำจัมปากั้นแดนและมีนครหลวงชื่อจัมปา ในพุทธกาล แคว้นอังคะขึ้นกับแคว้นมคธ.

องฺคมคธรฏฺฐวาสี (ติ)

[องฺคมคธรฏฺฐ + วส (นิวาเส) + ณี]

ผู้มีปกติอยู่ในแคว้นอังคะและแคว้นมคธ.

องฺคมคธวาสี (ติ)

[องฺคมคธ + วส (นิวาเส) + ณี]

ผู้มีปกติอยู่ในแคว้นอังคะและแคว้นมคธ, ชาวอังคะและชาวมคธ.

ภควา **องฺคมคธวาสีนํ** กุลปุตฺตานํ ทสหิ สหสฺเสหิ กปิลวตฺถุวาสีนํ ทสหิ สหสฺเสหีติ สพฺเพเหว วีสติสหสฺเสหิ ขีณาสวภิกฺขูหิ ปริวุโต ราชคหา นิกฺขมิตฺวา ทิวเส ทิวเส โยชนํ คจฺฉติ. ราชคหโต สฏฺฐิโยชนํ กปิลวตฺถุ ทฺวีหิ มาเสหิ ปาปุณิสฺสามีติ อตุริตจาริกํ ปกฺกามิ.

(ชา.อฏ. ๑/๑๐๑)

พระผู้มีพระภาค ทรงห้อมล้อมด้วยภิกษุขีณาสพทั้งสิ้นสองหมื่นองค์ คือ ภิกษุผู้เป็นกุลบุตร**ชาวอังคะและมคธ**หมื่นองค์ ภิกษุผู้เป็นกุลบุตรชาวเมืองกบิลพัสดุ์หมื่นองค์ เสด็จออกจากกรุงราชคฤห์ เสด็จเดินทางวันละหนึ่งโยชน์. พระผู้มีพระภาค ทรงดำริว่า จักเสด็จจากกรุงราชคฤห์ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ ทาง ๖๐ โยชน์ โดยเวลา ๒ เดือน จึงเสด็จหลีกจาริกไปโดยไม่รีบด่วน.

[วันแรม ๑ ค่ำ เดือน ๔ (ประมาณเดือนมีนาคม) พระผู้มีพระภาค ทรงเริ่มเสด็จดำเนินจากกรุงราชคฤห์ ทรงดำเนินวันละ ๑ โยชน์ เป็นระยะทาง ๖๐ โยชน์ (๙๖๐ กิโลเมตร) ถึงกรุงกบิลพัสดุ์ในวันเพ็ญขึ้น ๑๕ ค่ำ เดือน ๖ (ประมาณเดือนพฤษภาคม) พระประยูรญาติพากันมาถวายการต้อนรับ และทูลเชิญเสด็จประทับ ณ วัดนิโครธาราม]

องฺคมงฺค (น)

[องฺค + องฺค] ลง ม อาคม

อวัยวะน้อยใหญ่ (อังคาพยพน้อยใหญ่).

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ภิกฺขุ ภทฺทิเย ชาติยาวเน ทิวาวิหารคโต นิปนฺโน โหติ. ตสฺส **องฺคมงฺคานิ** วาตูปตฺถทฺธานิ โหนฺติ. อญฺญตรา อิตฺถี ปสฺสิตฺวา องฺคชาเต อภินิสีทิตฺวา ยาวทตฺถํ กตฺวา ปกฺกามิ. ภิกฺขู กิลินฺนํ ปสฺสิตฺวา ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. ปญฺจหิ ภิกฺขเว อากาเรหิ องฺคชาตํ กมฺมนิยํ โหติ ราเคน,วจฺเจน, ปสฺสาเวน, วาเตน, อุจฺจาลิงฺคปาณกทฏฺเฐน. อิเมหิ โข ภิกฺขเว ปญฺจหากาเรหิ องฺคชาตํ กมฺมนิยํ โหติ. อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส ยํ ตสฺส ภิกฺขุโน ราเคน องฺคชาตํ กมฺมนิยํ อสฺส. อรหโส ภิกฺขเว ภิกฺขุ. อนาปตฺติ ภิกฺขเว ตสฺส ภิกฺขุโนติ. (วิ. ๑/๔๗)

สมัยนั้นแล ภิกษุรูปหนึ่งจำวัดกลางวัน ในป่าชาติยาวัน เขตเมืองภัททิยะ ขณะที่จำวัดหลับ **อวัยวะน้อยใหญ่**ของท่านถูกลมรำเพยให้แข็งตัว หญิงคนหนึ่งพบเข้าจึงนั่งคร่อมองคชาต ทำการจนพอใจแล้วจากไป. ภิกษุทั้งหลายเห็นองคชาตเปรอะเปื้อน จึงนำเรื่องนี้ ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย องคชาตแข็งตัวได้ด้วยเหตุ ๕ อย่าง คือ กำหนัด ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ ถูกลมรำเพย (พัด) ถูกบุ้งขน องคชาตจะแข็งตัวเพราะเหตุ ๕ อย่างนี้ ภิกษุทั้งหลาย ข้อที่องคชาตของภิกษุนั้นจะแข็งตัว เพราะความกำหนัดนั้น

เป็นไปไม่ได้ เพราะภิกษุนั้น เป็นพระอรหันต์ ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุนั้นไม่ต้องอาบัติ.

["ถูกลมรำเพย" คือ ถูกลมพัด คำว่า "รำเพย" พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๔๒ ให้ความหมายว่า ก. พัดอ่อนๆ เรื่อยๆ มักพากลิ่นของดอกไม้มาด้วย (ใช้แก่ลม)

บทว่า **อฏฺฐานํ** แปลตามศัพท์ว่า "ไม่ใช่เหตุ" บทว่า **อนวกาโส** แปลว่า "มิใช่โอกาส" บทนี้เป็นไวพจน์ของบทว่า **อฏฺฐานํ**. เหตุได้ชื่อว่าฐาน และ อวกาส เพราะเป็นที่ดำรงแห่งผล เนื่องจากเป็นไปเนื่องด้วยผลนั้น.

บทว่า **ยํ** ในประโยคว่า ยํ ตสฺส ภิกฺขุโน..อสฺส เป็นกิริยาปรามาส คือ ศัพท์ระบุกิริยาโดยแปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ กล่าวคือ บทสรรพนามส่วนใหญ่มักใช้เป็นวิเสสนะ (คำขยาย) ของคำนาม เช่น โย ปุริโส (บุรุษใด), ยา อิตฺถี (หญิงใด), ยํ กุลํ (ตระกูลใด), คำว่า โย, ยา, ยํ ใช้ขยาย ปุริโส, อิตฺถี, กุลํ เพื่อแสดงความไม่แน่นอน แต่ในบางแห่งบทนปุงสกลิงค์ว่า ยํ ที่ลงทุติยาวิภัตติ ก็แปลเข้ากับกิริยาคุมพากย์ว่า "ใด" ได้ บทสรรพนามว่า ยํ ในลักษณะเช่นนี้ชื่อว่ากิริยาปรามาส (กิริยาปรามาโส) หรือกิริยาปรามสนะ (กิริยาปรามสนํ) บทนี้นิยมะของ ยํ มักใช้เป็น อิม, ต หรือ เอต ศัพท์ โดยเปลี่ยนกิริยาคุมพากย์เป็นบทนามที่เป็นวิเสสยะของสรรพนามข้างต้น ดังนั้น ประโยคว่า อฏฺฐานเมตํ ภิกฺขเว อนวกาโส จึงแปลได้ว่า การที่องคชาตของภิกษุนั้นควรแก่การงาน (แข็งตัว) เพราะความกำหนัดนั้น มิใช่เหตุ มิใช่โอกาส (จะมีได้ คือ เป็นไปไม่ได้)]

องฺคมงฺคอปกฑฺฒน (ปุ/น)

[องฺคมงฺค + อปกฑฺฒน]

การฉุดกระชากอวัยวะน้อยใหญ่.

อตฺถิ กิญฺจิ กาลํ โกโธ สมฺภญฺชนปลิภญฺชนมตฺโต โหติ, น จ ตาว **องฺคมงฺคอปกฑฺฒโน** โหติ. (มหานิ. ๑๖๖)

บางครั้งความโกรธเพียงแต่หักรานกระดูก[ทำให้กระดูกหัก] แต่ยังไม่ถึงกับเป็น**การฉุดกระชากอวัยวะน้อยใหญ่**ก็มี.

น จ ตาว องฺคมงฺคอปกฑฺฒโน โหตีติ องฺคปจฺจงฺคํ สมฺปคฺคเหตฺวา อปเนตฺวา กฑฺฒโน. (มหานิ.อฏ. ๒๘๐)

ปาฐะว่า **น จ ตาว องฺคมงฺคอปกฑฺฒโน โหติ** (แต่ยังไม่ถึงกับเป็นการฉุดกระชากอวัยวะน้อยใหญ่) ความว่า ความโกรธยังไม่ถึงกับจับอวัยวะน้อยใหญ่ กระชากลากไปก็มี (ทำให้อวัยวะน้อยใหญ่ขาดหลุดไป).

องฺคมงฺคอปกฑฺฒนมตฺต (ติ)

[องฺคมงฺคอปกฑฺฒน + มตฺต]

เพียงการฉุดกระชากอวัยวะน้อยใหญ่.

อตฺถิ กญฺจิ กาลํ โกโธ **องฺคมงฺคอปกฑฺฒนมตฺโต** โหติ. น จ ตาว ชีวิตา โวโรปโน โหติ. (มหานิ. ๑๖๖)

บางครั้งความโกรธเป็น**เพียงการฉุดกระชากอวัยวะน้อยใหญ่** แต่ยังไม่ถึงกับทำให้เสียชีวิต) ก็มี.

องฺคมงฺคานุสฏฺ (ติ)

[องฺคมงฺค + อนุสฏฺ]

อนุสฏฺ = อนุ + สร (คตฺยตฺถ) + ต

ซ่านไปตามอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคมงฺคานุสฏฺา เจตฺถ สมุทีรณวิตฺถมฺภนลกฺขณา วาโยธาตุ ปถวีปติฏฺิตา อาโปสงฺคหิตา เตชานุปาลิตา อิมํ กายํ วิตฺถมฺเภติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๖๑)

ก็วาโยธาตุในสรีระนี้**ซ่านไปตามอวัยวะน้อยใหญ่** มีลักษณะเบ่งขึ้นและให้เคลื่อนไหวได้ ตั้งอยู่ในปถวีธาตุ อันอาโปธาตุยึดไว้ อันเตโชธาตุตามรักษา ยังกายนี้ให้เคลื่อนไหวได้.

[อนุสฏฺ = อนุ + สร + ต ลบ ร ที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๗) ว่า รกาโร จ (ร อักษรซึ่งเป็นที่สุดธาตุย่อมไม่ปรากฏ ในเพราะ ต ปัจจัย และ ติ ปัจจัย) แปลง ต ปัจจัย เป็น ฏ ด้วย จ ศัพท์ในสูตรว่า โท ธสฺส จ (กจ.๒๐) ส่วนใหญ่ ต ปัจจัยที่ลงท้าย ร การันตธาตุ มักแปลงเป็น ฏ เช่น สุกฏ, ทุกฺกฏ, นีหฏ, อุทฺธฏ เป็นต้น ยกเว้นเฉพาะบางศัพท์ เช่น ปรกฺขต, สงฺขต, อภิสงฺขต, อุปกฺขต เป็นต้น]

องฺคมงฺคานุสารี (ติ)

[องฺคมงฺค + อนุสารี]

มีปกติแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่.

กตมา จาวุโส วาโยธาตุ ?

วาโยธาตุ สิยา อชฺฌตฺติกา, สิยา พาหิรา.

กตมา จาวุโส อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ? ยํ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ, เสยฺยถิทํ อุทฺธงฺคมา วาตา, อโธคมา วาตา, กุจฺฉิสยา วาตา, โกฏฺาสยา วาตา, **องฺคมงฺคานุสาริโน** วาตา, อสฺสาโส ปสฺสาโส อิติ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ กิญฺจิ อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺตํ วาโย วาโยคตํ อุปาทินฺนํ อยํ วุจฺจตาวุโส, อชฺฌตฺติกา วาโยธาตุ. (ม. ๑/๒๔๖)

ดูก่อนผู้มีอายุ วาโยธาตุเป็นอย่างไร คือ วาโยธาตุภายในก็มี วาโยธาตุภายนอกก็มี วาโยธาตุภายในเป็นอย่างไร คือ อุปาทินนกรูปภายในที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา ได้แก่ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน ลมที่พัดลงเบื้องล่าง ลมในท้อง ลมในลำไส้ ลม**มีปกติแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่** ลมหายใจเข้า ลมหายใจออก หรืออุปาทินนกรูปภายในอื่นใด ที่เป็นของเฉพาะตน เป็นของพัดไปมา มีความพัดไปมา นี้เรียกว่าวาโยธาตุภายใน.

องฺคมงฺคานุสาริโนติ ธมนีชาลานุสาเรน สกลสรีเร องฺคมงฺคานิ อนุสฏฺา สมิญฺชนปสารณาทินิพฺพตฺตกวาตา. (ม.อฏ. ๒/๑๓๑)

บทว่า **องฺคมงฺคานุสาริโน** (ลมมีปกติแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่) คือ ลมที่ยังการเหยียดและการคู้เป็นต้นให้เกิดขึ้น อันไปตามอวัยวะน้อยใหญ่ในสรีระทั้งหมด โดยซ่านไปตามกระแส (แนว) เส้นเอ็น.

องฺคมตฺต (น)

[องฺค + มตฺต]

สักว่าเป็นองค์, เพียงเป็นองค์.

เตสุ สมุฏฺฐานาทีสุ อิทำ สิกฺขาปทำ สมุฏฺฐานโต เอกสมุฏฺฐานำ. องฺควเสน ทุกสมุฏฺฐานำ, กายจิตฺตโต สมุฏฺฐาติ. กิริยสมุฏฺฐานญฺจ กโรนฺโตเยว หิ เอตำ อาปชฺชติ. เมถุนปฏิสำยุตฺตาย กามสญฺญาย อภาเวน มุจฺจนโต สญฺญาวิโมกฺขำ. อนาปตฺติ อชานนฺตสฺส อสาทิยนฺตสฺสาติ หิ วุตฺตำ. เมถุนจิตฺเตเนว นำ อาปชฺชติ, น วินา จิตฺเตนาติ สจิตฺตกำ. ราควเสเนว อาปชฺชิตพฺพโต โลกวชฺชำ. กายทฺวาเรเนว สมุฏฺฐานโต กายกมฺมำ. จิตฺตำ ปเนตฺถ **องฺคมตฺตำ** โหติ, น ตสฺส วเสน กมฺมภาโว ลพฺภติ. โลภจิตฺเตน อาปชฺชิตพฺโพ อกุสลจิตฺตำ. สุขสมงฺคี วา อุเปกฺขาสมงฺคี วา ตำ อาปชฺชตีติ ทฺวิเวทนนฺติ เวทิตพฺพำ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๓๕)

พึงทราบว่า บรรดาปกิณกะมีสมุฏฐานเป็นต้นนั้น สิกขาบทนี้ ว่าโดยสมุฏฐานมีสมุฏฐานเดียว, ว่าด้วยอำนาจองค์เกิดด้วยองค์ ๒ คือ [ทาง]กายกับจิต และสิกขาบทนี้เกิดเพราะทำ [ต้องอาบัติเพราะทำ], จริงอยู่ เมื่อทำอยู่เท่านั้น จึงต้องอาบัตินั้น. ชื่อว่าเป็นสัญญาวิโมกข์[มีการพ้นโทษด้วยไม่มีสัญญาคิดเสพ] เพราะพ้นด้วยไม่มีกามสัญญาซึ่งปฏิสังยุตด้วยเมถุน. จริงอยู่ พระผู้มีพระภาคได้ตรัสว่า ไม่เป็นอาบัติแก่ภิกษุผู้ไม่รู้สึก ไม่ยินดี. เป็นสจิตตกะ[มีจิตคิดเสพ] เพราะภิกษุต้องอาบัตินั้นด้วยจิตปฏิสังยุต ด้วยเมถุนเท่านั้น เว้นจากจิตไม่ต้อง. เป็นโลกวัชชะ[มีโทษทางโลก] เพราะจะพึงต้องอาบัตินั้นด้วยอำนาจราคะกล้าเท่านั้น. เป็นกายกรรม[ต้องอาบัติทางกายทวาร] เพราะเกิดทางกายทวารเท่านั้น. ส่วนจิต**สักว่าเป็นองค์**ในสิกขาบทนี้, จะจัดเป็นกรรม ด้วยอำนาจจิตนั้นไม่ได้. เป็นอกุศลจิต[โลภมูลจิต] เพราะจะพึงต้องด้วยโลภจิต มีเวทนา ๒ [สุขเวทนา, อุเบกขาเวทนา] เพราะภิกษุมีความพร้อมเพรียงด้วยสุข หรือมีความพร้อมเพรียงด้วยอุเบกขา จึงต้องอาบัตินั้น.

[คัมภีร์กังขาฏีกาใหม่ (หน้า ๒๐๖) อธิบายเพิ่มเติมว่า คำว่า **กิริย** (กิริยสมุฏฐาน) **"ต้องอาบัติเพราะทำ"** เป็นเยภุยยนัย คือ นัยที่กล่าวไว้โดยมาก แต่ยังหมายรวมถึงสิ่งเล็กน้อยอย่างอื่น ดังนั้น แม้ภิกษุที่ถูกบุคคลอื่นข่มขืน และเกิดความยินดีในขณะบุคคลอื่นใส่องคชาตเข้าไป เข้าไปแล้ว หยุดอยู่ และถอนออกขณะใดขณะหนึ่ง ก็ต้องอาบัติเช่นเดียวกัน ดังข้อความว่า

อิทำ ปน เยภุยฺยวเสน วุตฺตำ เมถุนธมฺเม ปรูปกฺกเม สติ สาทิยนฺตสฺส อกิริยสมุฏฺฐานภาวโต.

อนึ่ง คำนี้กล่าวไว้โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก เพราะเมื่อมีความพยายาม ของผู้อื่นในเมถุนธรรม ก็มีสมุฏฐานคือการไม่กระทำแก่ภิกษุผู้ยินดีอยู่.

ส่วนกังขาฏีกาเก่า (หน้า ๓๑) กล่าวว่า คำนี้เป็นคำกล่าวโดยตรง เพราะพระพุทธองค์ตรัสว่า **สาทิยติ** (ยินดีอยู่) ในประโยคว่า **จิตฺตำ**

สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะหยุดอยู่) และความยินดีก็เป็นการกระทำทางใจอย่างหนึ่ง ดังนั้น คำว่า **กิริย** จึงไม่ใช่เยภุยยนัย แต่คำว่า **กายกมฺมํ** เป็นเยภุยยนัย เพราะรวมเอามโนกรรมไว้อีกด้วย ดังข้อความว่า

กิริยาติ เอตฺถ "จิตฺ สาทิยตีติ วุตฺตตฺตา ตํ กถนฺติ เจ. สาทิยตีติ วุตฺตตฺตา กิริยา เอว. เอวํ สนฺเต "กายกมฺมํ มโนกมฺมนฺติ วตฺตพฺพนฺติ เจ. น, ปจุรโวหารวเสน "กายกมฺมนฺติ วุตฺตตฺตา. ในคำว่า กิริยา (ต้องอาบัติเพราะกระทำ) นี้ ถามว่า คำนั้นพึงทราบได้อย่างไร เพราะตรัสว่า จิตฺตํ สาทิยติ (ย่อมยินดีขณะหยุดอยู่) ตอบว่า เป็นกิริยาเท่านั้น เพราะตรัสว่า สาทิยติ (ย่อมยินดี) ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนั้น ท่านควรกล่าวว่า กายกมฺมํ (ต้องอาบัติทางกายทวาร), มโนกมฺมํ (ต้องอาบัติทางมโนทวาร) มิใช่หรือ ตอบว่า ไม่ควรกล่าวเช่นนั้น เพราะกล่าวว่า มโนกมฺมํ โดยเนื่องด้วยจำนวนมาก.

อนึ่ง ชื่อว่าสมุฏฐานเป็นต้นเหล่านี้ เป็นชื่อของอาบัติ ไม่ใช่ชื่อของสิกขาบท แต่พบการแสดงในคัมภีร์อรรถกถาทั้งหลาย โดยมุ่งกล่าวถึงสิกขาบทเป็นหลัก เพื่อให้เรียกชื่อง่าย ดังนั้น จึงไม่ควรทำความใส่ใจในรูปศัพท์ แล้วถือเอาเนื้อความที่พระพุทธองค์ทรงประสงค์เอาเท่านั้น]

องฺครกฺข (ปุ)

[องฺค + รกฺข]

ทหารรักษาพระองค์, องค์รักษ์.

องฺครกฺขคณ (ปุ)

[องฺครกฺข + คณ, คณ (สงฺขฺยาเน) + อ]

หมู่ทหารรักษาพระองค์, หมู่องครักษ์.

อนีกฏฺโจติ ราชูนํ **องฺครกฺขคโณ** มโต.

(ธาน. ๓๔๒)

หมู่องค์รักษ์ของพระราชาทั้งหลาย ท่านเรียกว่า อนีกัฏฐะ (ราชองครักษ์).

องฺคราค (ปุ)

[องฺค + ราค] การย้อมอวัยวะ.

เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู มุขํ อาลิมฺปนฺติ มุขํ อุมฺมทฺเทนฺติ, มุขํ จุณฺเณนฺติ, มโนสิลิกาย มุขํ ลญฺเฉนฺติ, **องฺคราคํ** กโรนฺติ, มุขราคํ กโรนฺติ, องฺคราคมุขราคํ กโรนฺติ. มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ เสยฺยถาปิ คิหี กามโภคิโนติ. (วิ. ๔/๒๔๒)

สมัยนั้น พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ทาหน้า ถูหน้า ผัดหน้า เจิมหน้าด้วยมโนศิลา ทำ**การย้อมอวัยวะ** (ย้อมตัว) ทำการย้อมใบหน้า (ย้อมหน้า) ทำการย้อมอวัยวะและใบหน้า (ย้อมทั้งตัวและใบหน้า). หมู่ชนได้ตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า เหมือนคฤหัสถ์ผู้บริโภคกาม.

[ราค = รนฺช (ราเค=กำหนัด, ย้อม) + ณ แปลง นฺช ของ รนฺช ธาตุเป็น ช (ณมฺหิ รนฺชสฺส โช. กจ. ๕๙๐) แปลง ช เป็น ค (กคา จชานํ. กจ. ๖๒๓) พฤทธิ์ อ เป็น อา. อนึ่ง ราค ศัพท์กล่าวอรรถ ๓ อย่าง คือ โลหิตาทิ (สีสำหรับย้อมมีสีแดงเป็นต้น) โลภะ (ตัณหา) และรัญชนะ (การย้อม)]

องฺคราคมุขราค (ปุ)

[องฺคราค + มุขราค]

การย้อมอวัยวะและใบหน้า (ย้อมทั้งตัว และใบหน้า). ดู องฺคราค

องฺคราช (ปุ)

[องฺค + ราช]

พระราชาผู้ปกครองแคว้นอังคะ, พระเจ้าอังคะ.

ยโต จ โข โภ อุเทน ปรินิพฺพุโต โส ภวํ โคตโม, ปรินิพฺพุตมฺปิ มยํ ตํ ภวนฺตํ โคตมํ สรณํ คจฺฉาม ธมฺมญฺจ ภิกฺขุสงฺฆญฺจ. อุปาสกํ มं ภวํ อุเทโน ธาเรตุ อชฺชตคฺเค ปาณุเปตํ สรณํ คตํ. อตฺถิ จ เม โภ อุเทน **องฺคราชา** เทวสิกํ นิจฺจภิกฺขํ ททาติ ตโต อหํ โภโต อุเทนสฺส เอกํ นิจฺจภิกฺขํ ททามีติ. (ม. ๒/๓๗๕)

(พราหมณ์กล่าวว่า)

ท่านอุเทน แต่เพราะท่านพระโคดมพระองค์นั้น เสด็จปรินิพพานเสียแล้ว ข้าพเจ้าขอถึงท่านพระโคดมพระองค์นั้น แม้เสด็จปรินิพพานแล้ว พร้อมทั้งพระธรรมและพระสงฆ์ เป็นสรณะ ขอท่านอุเทน โปรดจงจำข้าพเจ้าว่าเป็นอุบาสก ผู้ถึงสรณะตั้งแต่วันนี้เป็นต้นไป จนตลอดชีวิต. อนึ่ง **พระราชาผู้ปกครองแคว้นอังคะ** (พระเจ้าอังคะ) โปรดพระราชทานเบี้ยเลี้ยงประจำแก่ข้าพเจ้าทุกวัน ข้าพเจ้าขอถวายส่วนหนึ่งจากเบี้ยเลี้ยงประจำนั้น แก่ท่านอุเทน.

[โคตม เป็นวิรุทธาลังการ (มีอรรถอื่นแย้ง) คือ สิเลสาลังการ ซึ่งมีอรรถแย้งกัน หมายความว่า คำนี้ แปลได้ ๒ นัยคือ "วัวประเสริฐ" (โค ศัพท์ตมปัจจัยวิเสสตัทธิต) "ผู้เป็นวงศ์โคตมะ" (โคตมศัพท์ + ณ ปัจจัยในอปัจจตัทธิต) ในที่นี้หมายเอานัยที่ ๒ โดยอาศัยบริบท (บทข้างเคียง) คือ ปรินิพฺพุโต ภวํ]

องฺคลกฺขณ (น)

[องฺค + ลกฺขณ] ลักษณะของอวัยวะ.

องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติทสฺสนมตฺเตน อาทิสนฺ วุตฺตํ องฺคนฺติ อิมินา.

ลกฺขณนฺติ อิมินา ปน มหานุภาวตานิปฺผาทนก-องฺคลกฺขณวิเสสทสฺสเนนาติ

อยเมเตสํ วิเสโส. (ที.ฏี. ๑/๑๒๙)

การระบุด้วยเพียงการแสดงความบริบูรณ์และความวิบัติของอวัยวะ กล่าวไว้ด้วยคำว่า องฺคํ (วิชาทายอวัยวะ) นี้.

ส่วนการระบุด้วยการแสดง**ลักษณะ**พิเศษ**ของอวัยวะ** ที่ให้สำเร็จความมีอานุภาพยิ่งใหญ่ กล่าวไว้ด้วยคำว่า ลกฺขณนฺ (วิชาทายลักษณะ) นี้

ข้อนี้เป็นความต่างกันของวิชาทายอวัยวะ และวิชาทายลักษณะทั้งสองนั้น.

องฺคลคฺค (ติ)

[องฺค + ลคฺค] ลคฺค = ลค (สงฺเค) + ต

ติดอยู่ในอวัยวะ, ติดอยู่กับอวัยวะ (น้ำตาและน้ำลายเป็นต้น).

อสฺสุ เขโฬ สิงฺฆาณิกา มุตฺตํ กรีสํ เสมฺหํ ทนฺต-มลํ อกฺขิคูถโก กณฺณคูถโก สรีเร อุฏฺฐิต-โลณนฺติ อิทํ สพฺพํ วฏฺฏติ.

ยํ ปเนตฺถ ฐานโต จวิตฺวา ปตฺเต วา หตฺเถ วา ปตติ, ตํ ปฏิคฺคเหตพฺพํ.

องฺคลคฺคํ ปฏิคฺคหิตกเมว. (วิ.อฏ. ๓/๑๒๐)

วัตถุนี้ คือ น้ำตา น้ำลาย น้ำมูก มูตร กรีส เสมหะ ขี้ฟัน ขี้ตา ขี้หู น้ำเหงื่อ (ส่าเกลือ) เกิดที่ร่างกาย ควรทุกอย่าง.

แต่บรรดาสิ่งเหล่านี้ สิ่งใดเคลื่อนจากแหล่ง (ของมัน) แล้ว ตกลงในบาตรก็ดี ที่มือก็ดี สิ่งนั้นต้องรับประเคน. สิ่งที่ยัง**ติดอยู่กับอวัยวะ**เป็นอันรับประเคนแล้วแท้.

องฺคลฏฺฐิ (ถี)

[องฺค + ลฏฺฐิ]

องฺคเมว ลฏฺฐิ. ดู สี.นวฏี. ๑/๓๗๑

(๑) ร่างกาย.

องฺคลฏฺฐินฺติ สรีรํ. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

บทว่า **องฺคลิฏฺฐี** แปลว่า ร่างกาย.

ดู อวิชฺชา และ องฺคุลฏฺฐิ

น มณฺฑนายาติ สรีรมณฺฑนตฺถาย น อาหาเรติ. ตตฺถ รูปูปชีวินิโย มาตุคามา อนฺเตปุริกาทโย จ สปฺปิผาณิตํ นาม ปิวนฺติ, เต หิ สินิทฺธํ มุทุ มนฺทํ โภชนํ อาหาเรนฺติ 'เอวํ โน **องฺคลฏฺฐิ** สุสณฺฐิตา ภวิสฺสติ, สรีเร ฉวิวณฺโณ ปสนฺโน ภวิสฺสตี'ติ. อยํ ปน ภิกฺขุ เอวํ น อาหาเรติ. (อภิ.อฏ. ๑/๔๓๑)

บทว่า **น มณฺฑนาย** (ไม่บริโภคเพื่อประเทืองผิว) ความว่า ไม่บริโภคเพื่อตกแต่งสรีระ. ในเรื่องนั้น หญิงแพศยา หญิงชาวบ้าน หญิงชาวเมืองเป็นต้น ย่อมดื่มเนยใสและน้ำอ้อย หญิงเหล่านั้นย่อมบริโภคอาหารแต่น้อย ทั้งเป็นอาหารที่ละเอียดอ่อนโดยคิดว่า เมื่อเรา บริโภคอย่างนี้ **ร่างกาย**ของพวกเรา จักดำรงอยู่ดี ผิวพรรณในสรีระจักผ่องใส แต่ภิกษุนี้ ย่อมไม่บริโภคอย่างนั้น.

(๒) ร่างกายที่ยังหนุ่มสาว, ร่างกายที่อ่อนช้อยงดงาม.

จาปสทิส**องฺคลฏฺฐิ**ตาย หิ สา "จาปาติ นามํ ลภิ. (เถรี.อฏ. ๒๓๔)

จริงอยู่ นางได้ชื่อว่า จาปา เพราะมี**เรือนร่างยังสาว**อ่อนช้อยเสมือนคันธนู.

[องฺคลฏฺฐิ = องฺค + ลฏฺฐิ, ลฏฺฐิ ศัพท์ใช้ในความหมายว่าหนุ่มสาว. ในทีฆนิกาย พรหมชาลสูตร มีอุทยานแห่งหนึ่งชื่อว่า **อัมพลัฏฐิกา** (มะม่วงหนุ่ม) มีรูปวิเคราะห์ว่า อมฺพลฏฺฐิกายอวิทูรภวํ อมฺพลฏฺฐิกํ (อุทยานที่มีอยู่ในที่ไม่ไกลจากต้นมะม่วงหนุ่ม) ลง อณฺ ปัจจัย ด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๗๐) ว่า อทูรภโว จ (และลงตัทธิตปัจจัยในความหมายว่า มีอยู่ในที่ไม่ไกล)[มีรูปสันสกฤตว่า อทูรภวศฺจ.] ให้ลง อณฺ ปัจจัยด้วยสูตรในคัมภีร์ปาณินิ (อัธยายะ ๔ ปาทะ ๒ สูตร ๘๒) ว่า วรณาทีหิ จ (ลงตัทธิตปัจจัยท้าย วรณา ศัพท์เป็นต้น) [มีรูปสันสกฤตว่า วรณาทิภฺยศฺจ.]

องฺคลฏฺฐิสมฺปนฺน (ติ)

[องฺคลฏฺฐิ + สมฺปนฺน]

สมฺปนฺน = สํ + ปท + ต แปลง ต ปัจจัย ท้าย ทการันตธาตุ (ธาตุมี ท เป็นที่สุด) เป็น อนฺน และลบพยัญชนะที่สุดธาตุ

ผู้มีร่างกายสมบูรณ์, ผู้สมบูรณ์ด้วยเรือนร่างที่ยังสาว. ดู องฺคี อรรถ (ข)

องฺควตฺถุเภท (ปุ)

[องฺค + วตฺถุ + เภท]

ความต่างกันแห่งองค์และวัตถุ, ประเภทแห่งองค์และสิ่งของที่ถูกขโมย.

อิทานิ ตตฺถ ตตฺถ จานาจาวนวเสน วุตฺตสฺส อทินฺนาทานสฺส **องฺควตฺถุเภเทน** จ อาปตฺติเภทํ ทสฺเสนฺโต ปญฺจหิ อากาเรหีติ อาทิมาห.

(วิ.อฏ. ๑/๓๒๕)

บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงความต่างกันแห่งอาบัติกับ**ความต่างกันแห่ง องค์และวัตถุ**แห่งอทินนาทานที่ตรัสไว้ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่ให้เคลื่อนจากฐาน ในทรัพย์ที่ตั้งอยู่บนพื้นดินเป็นต้นนั้นๆ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ปญฺจหิ อากาเรหิ.

[อีกนัยหนึ่ง แปลว่า บัดนี้ พระผู้มีพระภาค เมื่อจะทรงแสดงองค์แห่งอทินนาทาน ที่ตรัสไว้ ด้วยอำนาจแห่งกิริยาที่ให้เคลื่อนจากฐาน ในทรัพย์ที่ตั้งอยู่บนพื้นดินเป็นต้นนั้นๆ และความต่างแห่งอาบัติกับความต่างกันแห่งวัตถุ จึงตรัสคำเป็นต้นว่า ปญฺจหิ อากาเรหิ]

องฺคววตฺถาน (น)

[องฺค + ววตฺถาน]

ววตฺถาน = วิ + อว + ถา (ฐาเน) + ยุ. ลบ อิ ซ้อน ตฺ แปลง ยุ เป็น อน

การกำหนดองค์ฌาน.

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทินยํ ปน วิกุพฺพนาอิจฺฉนฺเตน ปุริเมสุ อฏฺสุ กสิเณสุ อฏฺสมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา กสิณานุโลมโต กสิณปฏิโลมโต, กสิณานุโลมปฏิโลมโต; ฌานานุโลมโต, ฌานปฏิโลมโต, ฌานานุโลมปฏิโลมโต; ฌานุกฺกนฺติกโต, กสิณุกฺกนฺติกโต, ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต; องฺคสงฺกนฺติกโต, อารมฺมณสงฺกนฺติกโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต; **องฺคววตฺถานโต**, อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ.

(อภิ.อฏ. ๑/๒๓๒)

อนึ่ง พระโยคาวจร ผู้ปรารถนาแผลงฤทธิ์ต่างๆ มีนัยเป็นต้นว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (แม้คนเดียวก็บันดาลเป็นหลายคนได้) ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้นแล้ว พึงฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ เข้าฌานตามลำดับกสิณ, เข้าฌานย้อนลำดับกสิณ, เข้าฌานตามลำดับและย้อนลำดับกสิณ, เข้าตามลำดับฌาน, เข้าย้อนลำดับฌาน, เข้าฌานตามลำดับ และย้อนลำดับฌาน, เข้าฌานโดยข้ามลำดับฌาน, เข้าฌานโดยข้ามลำดับกสิณ, เข้าฌานข้ามทั้งลำดับฌาน และลำดับกสิณ, เข้าฌานโดยเลื่อนองค์ฌานตามลำดับ[ในการเพ่งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง], เข้าฌานโดยเปลี่ยนอารมณ์[กรรมฐาน], เข้าฌานโดยเลื่อนองค์ฌาน

และเปลี่ยนอารมณ์[ตามลำดับกสิณ], โดย **กำหนดองค์ฌาน**[ตามลำดับสมาบัติ], โดยกำหนดรู้อารมณ์[กรรมฐานแห่งสมาบัติ].

ดู องฺคววตฺถาปนโต ใน วิสุทฺธิ

อายสฺมา มหาโมคฺคลฺลาโน สมาธิปารมิยา มตฺถกํ ปตฺโต, สุขุมํ ปน จิตฺตนฺตรํ ขนฺธนฺตรํ ธาตฺวนฺตรํ อายตนนฺตรํ ฌาโนกฺกนฺติกํ อารมฺมโณกฺกนฺติกํ **องฺคววตฺถานํ** อารมฺมณววตฺถานํ องฺคสงฺกนฺติ อารมฺมณสงฺกนฺติ เอกโตวฑฺฒนํ อุภโตวฑฺฒนนฺติ อาภิธมฺมิกธมฺมกถิกสฺเสว ปากฏํ. (ม.อฏ. ๒/๑๕๘)

ท่านพระมหาโมคคัลลานะถึงที่สุดแห่งสมาธิบารมี ส่วนสภาวะ คือ ลำดับจิตที่สุขุม ลำดับขันธ์ ลำดับธาตุ ลำดับอายตนะ การเข้าฌาน การก้าวสู่อารมณ์ **การกำหนดองค์ฌาน** การกำหนดอารมณ์ การล่วงพ้นองค์ฌาน การล่วงพ้นอารมณ์ การเจริญโดยส่วนเดียว การเจริญโดยสองส่วน จะปรากฏแก่ผู้เรียนพระอภิธรรมเท่านั้น.

ฌานงฺคมตฺตสฺเสว ววตฺถาปนํ องฺคววตฺถานํ. (ม.ฏี. ๒/๑๕๙)

การกำหนดเฉพาะเพียงองค์ฌานเท่านั้น ชื่อว่า **อังควัตถานะ**.

องฺคววตฺถาปน (น)

[องฺค + ววตฺถาปน]

ววตฺถาปน = วิ + อว + ถป (ถปเน) + ยุ ลบ อิ ซ้อน ตฺ พฤทธิ์ อ เป็น อา. ยุ เป็น อน การกำหนดองค์ฌาน.

ปฐมํ ฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกนฺติ ววตฺถเปตฺวา ทุติยํ ติวงฺคิกํ, ตติยํ ทุวงฺคิกํ, ตถา จตุตฺถํ อากาสานญฺจายตนํ ฯเปฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ ฌานงฺคมตฺตสฺเสว ววตฺถาปนํ **องฺคววตฺถาปนำ** นาม. (วิสุทฺธิ. ๒/๓)

ส่วนการกำหนดรู้เฉพาะเพียงองค์ฌานเท่านั้น อย่างนี้ คือ

กำหนดปฐมฌานว่ามีองค์ ๕ กำหนดทุติยฌานว่ามีองค์ ๓ กำหนดตติยฌานว่ามีองค์ ๒ กำหนดจตุตถฌาน อากาสานัญจายตนฌาน ...เนวสัญญานาสัญญายตนฌานว่ามีองค์ ๒ เหมือนกัน ชื่อว่า**การกำหนดองค์ฌาน**.

[การกำหนดองค์ฌานตามนัยนี้ เรียกว่าการกำหนดรู้ตามนัยพระสูตร ซึ่งได้จำแนกประเภทของฌานออกเป็น ๔ ประเภท โดยแสดงถึงติกขบุคคลผู้เจริญทุติยาฌานนั้น เมื่อจะขึ้นทุติยฌาน จึงมีองค์ฌานเพียง ๓ คือ ปีติ สุข และเอกัคคตา ทั้งนี้ เพราะสามารถละทั้งวิตกและวิจารได้ในขณะเดียวกัน จึงจำแนกออกเป็น ๔ ประเภท เรียกว่า จตุกกนัย ซึ่งมีองค์ฌาน ดังนี้ ปฐมฌาน มีองค์ ๕ คือ วิตก วิจาร ปีติ สุข เอกัคคตา, ทุติยฌาน มีองค์ ๓ คือ ปีติ สุข เอกัคคตา, ตติยฌาน มีองค์ ๒ คือ สุข เอกัคคตา, จตุตถฌาน มีองค์ ๒ คือ อุเบกขาและเอกัคคตา ด้วยเหตุนี้ พระโยคาวจร ที่สามารถเข้าฌานสมาบัติ ตั้งแต่ต้นจนถึงที่สุดนั้น จึงกล่าวว่า ได้ฌานสมาบัติ ๘ คือ รูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔]

องฺควส (ปุ)

[องฺค + วส] อำนาจแห่งองค์, อำนาจองค์.

อิมํ ปกิณฺณกํ วิทิตฺวา เตสุ สมุฏฺฐานาทีสุ อิทํ สิกฺขาปทํ สมุฏฺฐานโต เอกสมุฏฺฐานนฺ. **องฺควเสน** ทุกสมุฏฺฐานนฺ, กายจิตฺตโต สมุฏฺฐาติ.

(วิ.อฏ. ๑/๒๓๕)

ครั้นได้ทราบปกิณกะนี้ (คือ สมุฏฐาน กิริยา สัญญา สจิตตกะ โลกวัชชะ กรรมและกุศล พร้อมด้วยเวทนา) อย่างนี้แล้ว (พึงทราบ)ว่า บรรดาปกิณกะมีสมุฏฐานเป็นต้นนั้น สิกขาบทนี้ว่าโดยสมุฏฐานมีสมุฏฐานเดียว, ว่าด้วย **อำนาจองค์**เกิดด้วยองค์ ๒ คือ เกิดเพราะกายกับจิต (เกิดทางกายกับจิต).

องฺควาต (ปุ)

[องฺค + วาต]

โรคลมอันเกิดที่อวัยวะ, โรคลมตามอวัยวะ.

เตน โข ปน สมเยน อายสฺมโต ปิลินฺทวจฺฉสฺส **องฺควาโต** โหติ. ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว เสทกมฺมนฺติ.

(วิ. ๓/๒๙๗)

สมัยนั้น ท่านพระปิลินทวัจฉะอาพาธ เป็น **โรคลมตามอวัยวะ** ภิกษุทั้งหลาย จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตการเข้ากระโจมรมเหงื่อ.

องฺควาโตติ หตฺถปาเท วาโต.

(วิ.อฏ. ๓/๓๗๓)

บทว่า **องฺควาโต** (โรคลมตามอวัยวะ) คือ โรคลมอันเกิดที่มือและเท้า[ปัจจุบันเรียกอาการเช่นนี้ว่า มือชา เท้าชา, ตะคิว]

องฺควิกล (ติ)

[องฺค + วิกล]

ผู้มีอวัยะบกพร่อง, ผู้มีอวัยวะพิการ, ผู้มีร่างกายพิการ.

กึ ทิสฺวา กเถถ ตาตาติ? อญฺญา ตยา สทฺธึ กีฬนกุมาริโย เตมนภเยน เวเคน อาคนฺตฺวา สาลํ ปวิฏฺฐา, ตฺวํ ปน มหลฺลิกา วิย ปทวารํ อติกฺกมฺม นาคจฺฉสิ, สาฏกสฺส เตมนภาวมฺปิ น คเณสิ. สเจ ตํ หตฺถี วา อสฺโส วา อนุพนฺเธยฺย, กึ เอวเมวํ กเรยฺยาสีติ? ตาตา สาฏกา นาม น ทุลฺลภา, สุลภา มยฺหํ กุเล สาฏกา. วยปฺปตฺตา มาตุคามา ปน ปณิยภณฺฑสทิสา, หตฺเถ วา ปาเท วา ภคฺเค **องฺควิกลา** มาตุคามํ ชิคุจฺฉนฺตา นิฏฺฐุภิตฺวา คจฺฉนฺติ, ตสฺมา สณิกํ อาคตามฺหีติ.

(อ.อฏ. ๑/๓๑๓)

นางวิสาขาจึงถามว่า คุณพ่อทั้งหลาย พวกท่านเห็นอะไรหรือจึงกล่าว คนเหล่านั้นตอบว่า หญิงสาวที่เล่นกับเจ้าคนอื่นๆ รีบมาเข้าศาลา เพราะกลัวเปียก ส่วนเจ้าเหมือนหญิงแก่ ไม่รีบสาวเท้ามา ไม่คำนึงว่าผ้าจะเปียก ถ้าช้างหรือม้าไล่ตามเจ้ามาอย่างนี้ เจ้าจะทำอย่างไร นางกล่าวว่า คุณพ่อ ธรรมดาผ้าหาได้ไม่ยาก ผ้าในตระกูลของดิฉันหาได้ง่าย ส่วนหญิงที่เติบโตเป็นสาวแล้ว ก็เป็นเหมือนสินค้าที่เขาจะต้องขาย เมื่อมือหรือเท้าหัก คนทั้งหลาย

ก็รังเกียจหญิงผู้**มีร่างกายพิการ** ถ่มน้ำลายหนีไป ฉะนั้น ดิฉันจึงค่อย ๆ เดินมา.

องฺควิการ (ปุ)

[องฺค + วิการ]

ความวิการ - เปลี่ยนแปลงแห่งอวัยวะ.

เกจิ ปน องฺคนฺติ **องฺควิการนฺติ** วทนฺติ. ปเรสํ **องฺควิการ**ทสฺสเนนาปิ ลาภาลาภาทิวิชฺชา.

(ที.ฏี. ๑/๑๒๙)

ส่วนบางคนกล่าวว่า คำว่า องฺคํ แปลว่า[วิชาทาย]**ความวิการแห่งอวัยวะ** คือ วิชาทายโชคลาภ หรือความเสื่อมโชคลาภเป็นต้น แม้ด้วยการเห็น**ความวิการแห่งอวัยวะ**ของบุคคลอื่น.

องฺควิการทสฺสน (น)

[องฺควิการ + ทสฺสน]

การเห็นความวิการแห่งอวัยวะ.

ดู องฺควิการ

องฺควิกฺเขป (ปุ)

[องฺค + วิกฺเขป. สํ. องฺควิเขศฺป]

การโยกย้ายเคลื่อนอวัยวะ, การร่ายรำ.

องฺคหาโร**งฺควิกฺเขโป**. (ธาน. ๑๐๑)

การขยับแห่งอวัยวะ, การร่ายรำ ๒ ศัพท์ = องฺคหาร, **องฺควิกฺเขป**.

ภรตสตฺเถ (นาฏกสตฺเถ-สูจิ) วุตฺตอฏฺจุตฺตรสตกรณนิปฺผนฺนถิรหตฺถปริยตฺถกาทินามโก ทฺวตฺตึสปฺปกาโร นจฺจวิเสโส **องฺควิกฺเขโป** องฺคหาโร นาม, องฺคสฺส หาโร วิกฺเขโปติ กตฺวา.

(ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๑๐๑)

การฟ้อนรำพิเศษ ๓๒ ประเภทอันมีชื่อว่า ถิรหัตถปริยัตถกะ เป็นต้น ซึ่งให้สำเร็จท่าทาง ๑๐๘ อย่างที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ของภรตมุนี ชื่อว่า **อังควิกเขปะ** และ อังคหาระ โดยกระทำรูปวิเคราะห์ว่า องฺคสฺส หาโร องฺคหาโร, องฺคสฺส วิกฺเขโป องฺควิกฺเขโป.

องฺควิชฺชา (ถี)

[องฺค + วิชฺชา. สํ. องฺควิทฺยา]

วิชาทำนายอวัยวะ, วิชาดูลายมือ, ศาสตร์ว่าด้วยการทำนายจากการพิจารณาดูร่างกายและบุคคลิกลักษณะ, คัมภีร์อังควิทยา.

(๑) วิชาดูลายมือหรืออวัยวะแล้วร่ายมนต์ทำนาย, วิชาทำนายอวัยวะ.

องฺควิชฺชาติ ปุพฺเพ องฺคเมว ทิสฺวา พฺยากรณวเสน องฺคํ วุตฺตํ, อิธ องฺคุลฏฺจึ (ฏี.เก่า เป็น องฺคลฏฺจึ) ทิสฺวา วิชฺชํ ปริชปฺปิตฺวา อยํ กุลปุตฺโต วา โน วา, สิรีสมฺปนฺโน วา โน วาติอาทิพฺยากรณวเสน **องฺควิชฺชา** วุตฺตา.

(ที.อฏ. ๑/๘๘)

บทว่า **องฺควิชฺชา** ได้แก่ เห็นอวัยวะก่อน แล้วจึงทำนายด้วยอำนาจการพยากรณ์ ในที่นี้ตรัสถึง**วิชาทำนายอวัยวะ** โดยได้เห็นกระดูกนิ้วมือ แล้วร่ายมนต์ทำนายว่า บุคคลนี้เป็นกุลบุตรหรือไม่ หรือมีสิริหรือไม่ เป็นต้น.

(๒) วิชาทำนายโชคของบุรุษและสตรีด้วยการดูอวัยวะ, วิชาทำนายอวัยวะ.

เย หิ เกจิ ภคินิ สมณพฺราหฺมณา **องฺควิชฺชา-**ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกำ กปฺเปนฺติ, อิเม วุจฺจนฺติ ภคินิ สมณพฺราหฺมณา 'วิทิสา-มุขา ภุญฺชนฺตีติ. "โส ขฺวาห ภคินิ น วตฺถุวิชฺชา ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกำ กปฺเปมิ, น นกฺขตฺตวิชฺชาติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกำ กปฺเปมิ, น ทูเตยฺยปหิณคมนานุโยคาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกำ กปฺเปมิ, น **องฺควิชฺชา-**ติรจฺฉานวิชฺชาย มิจฺฉาชีเวน ชีวิกำ กปฺเปมิ. ธมฺเมน ภิกฺขำ ปริเยสามิ; ธมฺเมน ภิกฺขำ ปริเยสิตฺวา ภุญฺชามีติ. (สำ. ๒/๒๐๑)

สมณพราหมณ์เหล่าใดเหล่าหนึ่ง เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพเพราะเดรัจฉานวิชา คือ **วิชาทำนายโชค** สมณพราหมณ์เหล่านี้ เรียกได้ว่า มองดูทิศน้อยฉัน[ภัตตาหาร] น้องหญิงเรานั้นมิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชาคือวิชาดูพื้นที่ มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชา คือ วิชาดูดาวดูฤกษ์ มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะทำหน้าที่เป็นตัวแทนและผู้สื่อสาร มิได้เลี้ยงชีวิตด้วยมิจฉาชีพ เพราะเดรัจฉานวิชาคือ **วิชาทำนายโชค** (แต่) เราแสวงหาภิกษาโดยชอบธรรมแล้วจึงฉัน.

องฺควิชฺชาติ อิตฺถิลกฺขณปุริสลกฺขณวเสน องฺคสมฺปตฺตึ ญตฺวา ตาย องฺคสมฺปตฺติยา อิทำ นาม ลพฺภตีติ เอวำ ชานนวิชฺชา.

(สำ.อฏ. ๒/๓๑๙)

บทว่า **องฺควิชฺชา** (วิชาทำนายโชค) ได้แก่ วิชาเป็นเหตุให้รู้ลักษณะอวัยวะ (ที่ดี) ตามอิตถีลักษณะและปุริสลักษณะแล้วทราบอย่างนี้ว่า บุคคลจะได้สิ่งนี้ด้วยลักษณะอวัยวะที่ดี (องคสมบัติ) อย่างนั้น.

(๓) วิชาทำนายอวัยวะเพื่อให้รู้ว่าเป็นคนโชคดีหรือโชคร้าย.

ลทฺธา น สนฺนิธึ กยิราติ ลทฺธาติ ลทฺธา ลภิตฺวา อธิคนฺตฺวา วินฺทิตฺวา ปฏิลภิตฺวา น กุหนาย, น ลปนาย ฯเปฯ น **องฺควิชฺชาย**, น นกฺขตฺต-วิชฺชาย, น ทูตคมเนน, น ปหิณคมเนน, น ชงฺฆเปสนิเยน, น เวชฺชกมฺเมน, น นวกมฺเมน ฯเปฯ (มหานิ. ๒๙๐)

บทว่า **ลทฺธา** (ได้แล้ว) ในคำว่า **ลทฺธา น สนฺนิธึ กยิรา** (ได้แล้วไม่ควรทำการสะสม) ความว่า ได้แล้ว คือ ได้รับแล้ว สมหวังแล้ว ประสบแล้ว ได้เฉพาะแล้ว มิใช่ด้วยการโกหก มิใช่ด้วยการพูดเลียบเคียง... มิใช่ด้วย **วิชาทำนายอวัยวะ** มิใช่ด้วยวิชาดูฤกษ์ยาม มิใช่ด้วยการเดินทำหน้าที่ทูต มิใช่ด้วยการเดินเป็นคนรับใช้ มิใช่ด้วยการเดินสื่อสาร มิใช่ด้วยเวชกรรม มิใช่ด้วยนวกรรม...

องฺควิชฺชา นาม อิตฺถิปุริสานำ สุภคทุพฺภค-ลกฺขณชานนำ. (มหานิ.อฏ. ๓๕๔)

การรู้ลักษณะความมีบุญ (โชคดี) และไม่มีบุญ (โชคร้าย) ของหญิงและชาย ชื่อว่า **อังควิชา** (วิชาทำนายดวงชะตา).

ดู องฺควิชฺชาปาจก

องฺควิชฺชาปาจก (ติ)

[องฺควิชฺชา + ปาจก]

โหร, ผู้รู้วิชาทำนายอวัยวะ, หมอดูลายมือ และฤกษ์ยามอื่นๆ, หมอดูนรลักษณ์.

นครวาสิโน ทฺวารานิ ปิทหิตฺวา โกสลรญฺโญ สาสนำ ปหิณึสุ- อมฺหากำ รญฺโญ อคฺคมเหสี ปริปุณฺณคพฺภา อิโต กิร สตฺตเม ทิวเส ปุตฺตำ วิชายิสฺสตีติ **องฺควิชฺชาปาจกา** อาหำสุ. สเจ สา ปุตฺตำ วิชายิสฺสติ, มยำ สตฺตเม ทิวเส ยุทฺธำ ทสฺสาม, น รชฺชำ, เอตฺตกำ กาลำ อาคเมถาติ.

(ชา.อฏ. ๒/๑๙)

ชาวพระนคร พากันปิดประตูเมือง ส่งสาส์นถวายพระเจ้ากรุงโกศลว่า พระอัครมเหสีของพระราชาของพวกข้าพเจ้าทรงครรภ์แก่. พวก**โหร**ทำนายว่า จากนี้ไปเจ็ดวัน พระอัครมเหสีจักคลอดพระโอรส พวกข้าพเจ้า จักขอรบในวันที่เจ็ด จักไม่มอบราชสมบัติให้ ขอได้โปรดทรงรอไว้ชั่วเวลาเพียงเท่านี้.

องฺควิชฺชาปาจกตฺต (น)

[องฺควิชฺชาปาจก + ตฺต]

ความเป็นผู้รู้วิชาทำนายอวัยวะ.

โพธิสตฺโตปิ **องฺควิชฺชาปาจกตฺตา** อนาคเต พาราณสิยำ พฺรหฺมทตฺตกุมารำ นิสฺสาย มหาภยำ อุปฺปชฺชิสฺสตีติ ฌตฺวา เต เอวำ โอวทิตฺวา อุยฺโยเชสิ. (ชา.อฏ. ๕/๔๙๗)

แม้พระโพธิสัตว์ก็ทรงทราบล่วงหน้าอยู่แล้วว่า มหาภัยจักเกิดขึ้นในพระนครพาราณสี เพราะอาศัยพรหมทัตกุมาร ดังนี้ เพราะ**ความเป็นผู้รู้วิชาทำนายอวัยวะ** (เชี่ยวชาญวิชาดูลักษณะอวัยวะ) จึงได้ให้โอวาทแก่พวกราชกุมารเหล่านั้น แล้วส่งไป.

องฺควินิมุตฺต (ติ)

[องฺค + วินิมุตฺต]

พ้นแล้วจากองค์, พ้นไปจากองค์.

อฏฺฐหิ องฺเคหิ อุเปตตฺตา อฏฺฐงฺคิโก, น จ **องฺควินิมุตฺโต** ปญฺจงฺคิกตูริยาทีนิ วิย.

(ม.อฏ. ๑/๑๐๙)

(มรรค) ชื่อว่ามีองค์ ๘ เพราะประกอบด้วยองค์ทั้ง ๘ และไม่มีการ**พ้นไปจากองค์** ดุจเครื่องดนตรีมีองค์ ๕ เป็นต้น.

อฏฺฐงฺค**วินิมุตฺโต** มคฺโค นาม นตฺถิ.

(ขุ.ขุ.อฏ. ๗๑)

ชื่อว่า มรรค อัน**พ้นแล้วจากองค์** ๘ ไม่มี.

[เครื่องดนตรีที่มีองค์ประกอบ ๕ คือ
๑. กลองขึ้นหนังหน้าเดียว (อาตตะ)
๒. กลองขึ้นหนังทั้ง ๒ หน้า (วิตตะ)
๓. กลองขึ้นหนังทั้งหมด (อาตตวิตตะ)
๔. เครื่องดีดสีตีเคาะมีฉิ่งเป็นต้น (ฆนะ)
๕. เครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น (สุสิระ)

มีข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๓๙ ว่า
อาตตำ เจว วิตต-
มาตตวิตตำ ฆนำ

สุสิรํ เจติ ตูริยํ
ปญฺจงฺคิกมุทีริตํ.

เครื่องดนตรีกล่าวว่ามีองค์ ๕ คือ กลองหุ้มหนังด้านเดียว กลองหุ้มหนังทั้งสองด้าน กลองหุ้มหนังทั้งหมด เครื่องดีดสีตีเคาะ มีฉิ่งเป็นต้น และเครื่องเป่ามีขลุ่ยเป็นต้น]

องฺคเวกลฺล (น)

[องฺค + เวกลฺล]

ความบกพร่องแห่งอวัยวะ, ความขี้เหร่.

สาปิ ยาวสฺสา โส กุจฺฉิคโต, ตาว ยาปนมตฺตมฺปิ กิจฺเฉน ลภิตฺวา ปุตฺตํ วิชายิ. ตสฺส หตฺถา จ ปาทา จ อกฺขีนิ จ กณฺณา จ นาสา จ มุขญฺจ ยถาจาเน น อเหสุ. โส เอวรูเปน **องฺคเวกลฺเลน** สมนฺนาคโต ปสุปิสาจโก วิย อติวิรูโป อโหสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๑/๒๗๙)

ทารกนั้น ยังอยู่ในท้องของหญิงนั้นตราบใด, หญิงนั้น ได้อาหารแม้สักว่ายังอัตภาพให้เป็นไปโดยฝืดเคืองตราบนั้น คลอดบุตรแล้ว. ทารกนั้น ได้มีมือและเท้า นัยน์ตา หู จมูก และปากไม่ตั้งอยู่ในที่ตามปกติ. ทารกนั้นประกอบด้วย**ความบกพร่องแห่งอวัยวะ** (ขี้เหร่) เห็นปานนั้น ได้มีรูปน่าเกลียดเหลือเกิน ดุจปีศาจคลุกฝุ่น.

องฺคสงฺกนฺติ (ถี)

[องฺค + สงฺกนฺติ]

สงฺกนฺติ = สํ + กม (คเต) + ติ

การเคลื่อนย้ายองค์ฌาน, การเลื่อนองค์ฌาน, การล่วงพ้นองค์ฌาน.

ตตฺถ:-

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทิกํ อิทฺธิ-วิกุพฺพนํ กาตุกาเมน อาทิกมฺมิเกน โยคินา โอทาตกสิณปริยนฺเตสุ อฏฺสุ กสิเณสุ อฏฺส สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา กสิณานุโลมโต กสิณปฏิโลมโต, กสิณานุโลมปฏิโลมโต; ฌานานุโลมโต, ฌานปฏิโลมโต, ฌานานุโลม-ปฏิโลมโต; ฌานุกฺกนฺติกโต, กสิณุกฺกนฺติกโต, ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต; **องฺคสงฺกนฺติโต**, อารมฺมณสงฺกนฺติโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติโต; องฺคววตฺถานโต, อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ.

(วิสุทฺธิ. ๒/๒)

ในโลกิยอภิญญา ๕ ประการนั้น:-
พระโยคาวจรผู้เริ่มบำเพ็ญ ต้องการแผลงฤทธิ์ต่างๆ เป็นต้นว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (แม้คนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้) ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ มีโอทาต-กสิณเป็นข้อสุดท้ายแล้ว พึงฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ เข้าฌานตามลำดับกสิณ, เข้าฌานย้อนลำดับกสิณ, เข้าฌานตามลำดับ และย้อนลำดับกสิณ, เข้าตามลำดับฌาน, เข้าย้อนลำดับฌาน, เข้าฌานตามลำดับ และย้อนลำดับฌาน, เข้าฌานโดยข้ามลำดับฌาน, เข้าฌานโดยข้ามลำดับกสิณ, เข้าฌานข้ามทั้งลำดับฌานและลำดับกสิณ, เข้าฌานโดย**เลื่อนองค์ฌาน**

ตามลำดับ[ในการเพ่งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง], เข้าฌานโดยเปลี่ยนอารมณ์[กรรมฐาน], เข้าฌานโดยเลื่อนองค์ฌานและเปลี่ยนอารมณ์[ตามลำดับกสิณ], โดยกำหนดรู้องค์ฌาน[ตามลำดับแห่งสมาบัติ], โดยกำหนดรู้อารมณ์[กรรมฐานแห่งสมาบัติ].

องฺคสงฺกนฺติก (ติ)

[องฺคสงฺกนฺติ + ก]

การเคลื่อนย้ายองค์ฌาน, การเลื่อนองค์ฌาน, การล่วงพ้นองค์ฌาน.

เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตีติอาทินยํ ปน วิกุพฺพนํ อิจฺฉนฺเตน ปุริเมสุ อฏฺจสุ กสิเณสุ อฏฺจ สมาปตฺติโย นิพฺพตฺเตตฺวา ฯเปฯ

องฺคสงฺกนฺติกโต, อารมฺมณสงฺกนฺติกโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต, องฺคววตฺถานโต, อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๓๒)

อนึ่ง พระโยคาวจร ผู้ปรารถนาแผลงฤทธิ์ต่างๆ มีนัยเป็นต้นว่า เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหติ (แม้คนเดียวก็บันดาลให้เป็นหลายคนได้) ยังสมาบัติ ๘ ให้เกิดขึ้นในกสิณ ๘ อันเป็นเบื้องต้นแล้ว พึงฝึกจิตโดยลักษณะ ๑๔ อย่างเหล่านี้ คือ...

โดย**เลื่อนองค์ฌาน**ตามลำดับ[ในการเพ่งกสิณอย่างใดอย่างหนึ่ง], เข้าฌานโดยเปลี่ยนอารมณ์[กรรมฐาน], เข้าฌานโดยเลื่อนองค์ฌานและเปลี่ยนอารมณ์[ตามลำดับกสิณ], โดยกำหนดรู้องค์ฌาน[ตามลำดับสมาบัติ], โดยกำหนดรู้อารมณ์[กรรมฐานแห่งสมาบัติ].

ปถวีกสิเณ ปน ปจมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา ตตฺเถว อิตเรสมฺปิ สมาปชฺชนํ **องฺคสงฺกนฺติกํ** นาม. (วิสุทฺธิ. ๒/๓)

ก็การเข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้าฌานอื่นอีก (คือเข้า ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน) ในปฐวีกสิณนั้นนั่นเอง ชื่อว่า เข้าฌานโดยเลื่อนองค์ฌาน (ล่วงพ้นองค์ฌาน).

องฺคสณฺฐาน (น)

[องฺค + สณฺฐาน]

ทรวดทรงแห่งอวัยวะ.

วณฺณโปกฺขรตายาติ สรีรวณฺเณน เจว **องฺคสณฺฐาเนน** จ. (อ.อฏ. ๓/๓๔)

บทว่า **วณฺณโปกฺขรตาย** ได้แก่ ผิวพรรณแห่งสรีระ และทรวดทรงแห่งอวัยวะ.

องฺคสต (ติ)

[องฺค + สต]

มีองค์ ๑๐๐ (มีองค์หนึ่งร้อย).

ตโต **องฺคสตา** ตุริยา
ปริวาเรนฺติ มํ สทา
อนุโภมิ สกํ กมฺมํ
อุปฏฺฐานสฺสิทํ ผลํ. (อป. ๒/๑๗)

(ข้าพเจ้าเกิดความดำริว่า)
ครั้งนั้นแล เครื่องดนตรีอัน**มีองค์ ๑๐๐ ชิ้น** แวดล้อมข้าพเจ้าอยู่ทุกเมื่อ ข้าพเจ้าได้รับผลบุญของตน นี้เป็นผลแห่งการบำรุง (ดูแล) [ต้นโพธิ์].

องฺคสตฺถ (น)

[องฺค + สตฺถ]

ศาสตร์ว่าด้วยการทำนายอวัยวะน้อยใหญ่ (แสดงคุณและโทษของอวัยวะน้อยใหญ่).

ดู องฺค ๒ อรรถ (๑๒)

องฺคสตฺถนิมิตฺตาทิก (ติ)

[องฺคสตฺถ + นิมิตฺตาทิ + ก]

วิชาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อังคะ (วิชาทำนายลักษณะอวัยวะ) และคัมภีร์นิมิต (วิชาทำนายฝัน) เป็นต้น.

ติรจฺฉานวิชฺชา นาม อนิยฺยานิกตฺตา สคฺคโมกฺขมคฺคานำ ติรจฺฉานภูตา **องฺคสตฺถนิมิตฺตาทิกา** อวเสสวิชฺชา.

(มหานิ.อฏ. ๓๕๓)

ศาสตร์ (วิชา) ที่เหลือ**มีวิชาที่กล่าวไว้ในคัมภีร์อังคะ** (วิชาทำนายลักษณะอวัยวะ) **และคัมภีร์นิมิต** (วิชาทำนายฝัน) เป็นต้น อันปิดกั้นทางสวรรค์และทางไปสู่ความหลุดพ้น เพราะไม่นำสัตว์ออกจากทุกข์ได้ ชื่อติรัจฉานวิชา.

องฺคสทิส (ติ)

[องฺค + สทิส. ถี. เป็น องฺคสทิสี]

เช่นกับอวัยวะ, เหมือนกับร่างกาย.

อิมสฺมึ โลเก มนุสฺสานำ องฺคสทิสตฺตา องฺคเมตำ ยทิทำ ภาตา ภคินีติ, ตสฺมา ตเวสา **องฺคสทิสี** วาจาติ เอติสฺสา อนุจฺฉวิกำ องฺคเมว ททามิ เตติ.

(ชา.อฏ. ๓/๔๖)

คำว่า พี่น้องชายพี่น้องหญิงนี้ชื่อว่าเป็นส่วนประกอบ เพราะเป็นเช่นกับอวัยวะของมนุษย์ในโลกนี้ เพราะฉะนั้น วาจานี้ของท่านเป็น **เช่นกับอวัยวะ** ดังนั้น เราจะให้เฉพาะเนื้อเท่านั้น อันสมควรแก่วาจานี้แก่ท่าน.

องฺคสทิสตฺต (น)

[องฺคสทิส + ตฺต]

ความเป็นเช่นกับอวัยวะ. ดู องฺคสทิส

องฺคสทิสี (ถี)

[องฺค + สทิสี]

(วาจา) เป็นเช่นกับอวัยวะ. ดู องฺคสทิส

องฺคสทฺท (ปุ)

[องฺค + สทฺท]

อังคะ ศัพท์.

องฺคสทฺโท เจตฺถ การณปริยาโย ทฏฺฐพฺโพ.

(ที.ฏี. ๒/๒๙๕)

อนึ่ง **อังคะ ศัพท์** ในที่นี้ พึงทราบว่า เป็นคำไวพจน์ของเหตุ.

องฺคสทฺทสฺส อวยวปริยายตา ทฏฺฐพฺพา.

(ม.ฏี. ๑/๓๕๘)

พึงทราบความเป็นคำไวพจน์ของอวัยวะแห่ง **องฺค ศัพท์**.

องฺคสนฺตตา (ถี)

[องฺค + สนฺตตา]

ความสงบแห่งองค์ฌาน, ความที่ฌานมีองค์อันสงบ.

[อากงฺเขยฺย เจ ภิกฺขเว, ภิกฺขุ เย เต สนฺตา วิโมกฺขา อติกฺกมฺม รูเป อารุปฺปา, เต กาเยน ผุสิตฺวา วิหเรยฺยนฺติ สีเลสฺเววสฺส ปริปูริการี ฯเปฯ สุญฺญาคาเร. (ม. ๑/๖๖)

หากภิกษุพึงหวังว่า เราพึงบรรลุวิโมกข์ที่สงบ เป็นอรูปฌาน เพราะก้าวล่วงรูปาวจรฌานด้วยนามกาย ภิกษุนั้น พึงทำศีลให้บริบูรณ์... เพิ่มพูนเรือนว่าง]

สนฺตาติ **องฺคสนฺตตาย** เจว อารมฺมณสนฺตตาย. (ม.อฏ. ๑/๑๖๖)

บทว่า **สนฺตา** (สงบ) ความว่า วิโมกข์ทั้งหลายชื่อว่า สงบ เพราะ**ความสงบแห่งองค์ฌาน** (สงบระงับองค์ฌาน) บ้าง เพราะมีอารมณ์สงบ (สงบระงับอารมณ์) บ้าง.

สนฺตาติ อารมฺมณสนฺตตายปิ **องฺคสนฺตตาย**ปิ สนฺตา. (อ.อฏ. ๓/๒๘๘)

บทว่า **สนฺตา** (สงบ) ความว่า วิโมกข์ทั้งหลายชื่อว่า สงบ เพราะมีอารมณ์สงบบ้าง เพราะ**ความที่ฌานมีองค์อันสงบ**บ้าง.

องฺคสม (ติ)

[องฺค + สม]

(๑) (ญาติ) เสมอด้วยอวัยวะ.

สมฺมโตติ ภาตโร นาม **องฺคสมา** โหนฺติ. ตสฺมา โส เต อหํ ทกฺขิณา พาหูติ สมฺมโต. เตน เม ขมิตุํ อรหถาติ ทีเปติ. (ชา.อฏ. ๕/๓๔๕)

บทว่า **สมฺมโต** ความว่า ธรรมดาว่า พี่ชาย เป็น**ผู้เสมอด้วยอวัยวะ** (ร่างกาย) เพราะเหตุนั้น พระนันทบัณฑิตนั้น จึงสมมติเอาว่า ข้าพเจ้าเท่ากับเป็นแขนขวาของท่าน จึงแสดงว่า ท่านทั้งหลายสมควรเพื่อจะยกโทษให้ แก่ข้าพเจ้าด้วยเหตุนั้น.

(๒) (ทรัพย์หรือวิชาความรู้เป็นต้น) อันเสมอด้วยอวัยวะ.

องฺคสโม นาม กมฺมายตนํ, สิปฺปายตนํ, วิชฺชาฏฺฐานํ, พาหุสจฺจํ, ยํ วา ปนญฺญมฺปิ เอวรูปํ สิกฺขิตฺวา คหิตํ องฺคปจฺจงฺคมิว อตฺตภาวปฺปฏิพทฺธํ, อยํ **องฺคสโม** นิธิ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๘๔)

พาหุสัจจะ (ความเป็นพหูสูต) อันเป็นบ่อเกิดการงาน บ่อเกิดศิลปะ ที่ตั้งแห่งวิทยาการ ก็หรือว่า พาหุสัจจะเห็นปานนั้นแม้อื่นใดที่ศึกษาแล้วศึกษาอีก ชำนาญติดตัวประหนึ่งอวัยวะใหญ่น้อย ชื่อว่า[วิชา]**อันเสมอด้วยอวัยวะ** ขุมทรัพย์นี้ ชื่อว่า อังคสมนิธิ (ทรัพย์อันเสมอด้วยอวัยวะ).

องฺคสมธน (น)

[องฺคสม + ธน]

ทรัพย์อันเสมอด้วยอวัยวะ.

โส หิ ยานิมานิ ถาวราทีนิ ปญฺจ ธนานิ, เตสุ จเปตฺวา ทานสีลาทิอนุคามิกธนํ, เขตฺตวตฺถุอารามาทิโต ถาวรธนโตปิ, ควสฺสาทิโต ชงฺคมธนโตปิ หิรญฺญสุวณฺณาทิโต สหาริมธนโตปิ, สิปฺปายตนาทิโต **องฺคสมธนโต**ปิ ยํ ตํ โลกสฺส ปญฺจโครสานุปฺปาทเนน พหูปการํ ตํ สนฺธาย

“นตฺถิ โคสมิตํ ธนนฺติ เอวํ วิเสสิตํ โคธนํ, เตน สมนฺนาคตตฺตา ธนิโย, คุนฺนํ ปาลนโต โคโป. โย หิ อตฺตโน คาโว ปาเลติ, โส “โคโปติ วุจฺจติ. โย ปเรสํ เวตเนน ภโฏ หุตฺวา, โส โคปาลโก. อยํ ปน อตฺตโนเยว, เตน โคโปติ วุตฺโต.

(สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๒๕)

ด้วยว่า นายธนิยโคปะนั้น ชื่อว่าธนิยะ ก็เพราะประกอบพร้อม (มั่งคั่ง) ไปด้วยทรัพย์ (ธนะ) คือ โค ที่ท่านกล่าวให้พิเศษไว้อย่างนี้ว่าทรัพย์ที่จะเสมอด้วยโคไม่มี ดังนี้ ก็หมายถึงการที่นายโคปะนั้น เป็นผู้มีอุปการะมากแก่ชาวโลก โดยการให้ปัญจโครส ในบรรดาทรัพย์ทั้ง ๕ อย่างมีอสังหาริมทรัพย์เป็นต้น เว้นทรัพย์ที่จะติดตามตนไปได้มีทานและศีลเป็นต้น โดยเป็นอสังหาริมทรัพย์มีนา สวน และอารามเป็นต้นบ้าง โดยเป็นทรัพย์ที่เดินได้มีวัวและม้าเป็นต้นบ้าง โดยเป็นสังหาริม-ทรัพย์มีเงินและทองเป็นต้นบ้าง โดยเป็น**ทรัพย์อันเสมอด้วยอวัยวะ**ซึ่งเป็นบ่อเกิดแห่งศิลปะเป็นต้น, ชื่อว่าโคปะ ก็เพราะเลี้ยงโคทั้งหลาย. ด้วยว่า ผู้ใดเลี้ยงโคของตน ผู้นั้นชื่อว่าโคปะ ส่วนผู้ใดเลี้ยงโคของคนเหล่าอื่นเป็นผู้รับค่าจ้าง ผู้นั้นชื่อว่านายโคบาล ก็บุตรเศรษฐีนั้น เป็นผู้เลี้ยงโคของตนเท่านั้น เขาจึงได้ขนานนามว่า โคปะ.

องฺคสมาน (ติ)

[องฺค + สมาน]

เสมอด้วยอวัยวะ,

เสมอด้วยองคาพยพ (ญาติพี่น้อง).

อนงฺควา หิ เต พาลาติ องฺคเมตํ มนุสฺสานํ, ภาตา โลเก ปวุจฺจตีติ กิญฺจาปิ เชฏฺฐกนิฏฺฐจ-ภาตโร องฺคสมานตาย องฺคนฺติ วุตฺตา, อิเม ปน ทุสฺสีลา, ตสฺมา **องฺคสมานา** น โหนฺติ.

(ชา.อฏ. ๗/๒๐๒)

บาทคาถาว่า **อนงฺควา หิ เต พาลา** ความว่า คำว่า องค์ นี้ ชาวโลกกล่าวหมายถึงความเป็นญาติพี่น้องของมนุษย์ทั้งหลาย ดังนั้น ญาติพี่น้องแม้เหล่านี้ที่กล่าวว่าองคาพยพ เพราะความเป็นผู้เสมอด้วยเสมอด้วยองคาพยพ (ญาติพี่น้อง) ก็จริง แต่คนเขลาเหล่านี้เป็นผู้ทุศีล ฉะนั้น จึงไม่นับว่าเป็นผู้**เสมอด้วยองคาพยพ** (ญาติพี่น้อง).

องฺคสมานตา (ถี)

[องฺคสมาน + ตา]

ความเป็นผู้เสมอด้วยองคาพยพ.

กิญฺจาปิ เชฏฺฐกนิฏฺฐจภาตโร **องฺคสมานตาย** องฺคนฺติ วุตฺตา. อิเม ปน ทุสฺสีลา, ตสฺมา องฺค-สมานา น โหนฺติ. (ชา.อฏ. ๗/๒๐๒)

ญาติพี่น้องแม้เหล่านี้ที่กล่าวว่าองคาพยพ เพราะ**ความเป็นผู้เสมอด้วยองคาพยพ** (ญาติพี่น้อง) ก็จริง. แต่คนเขลาเหล่านี้เป็นผู้ทุศีล ฉะนั้น จึงไม่นับว่าเป็นผู้เสมอด้วยองคาพยพ (ญาติพี่น้อง).

ดู องฺคสมาน

องฺคสมนฺนาคม (ปุ)

[องฺค + สมนฺนาคม]

สมนฺนาคม = สํ + อนุ + อาคม แปลงนิคคหิต เป็น ม, ลบ อุ ที่ อนุ ซ้อน นฺ

ประกอบด้วยองค์, สมบูรณ์ด้วยองค์.

องฺคสมนฺนาคโม ปุริเมหิ อสทิโส.

(วิ.อฏ. ๔/๔)

การประกอบด้วยองค์ไม่เหมือนกับข้อก่อน.

องฺคสมฺปตฺติ (ถี)

[องฺค + สมฺปตฺติ]

ความบริบูรณ์แห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

ความสมบูรณ์แห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องค์สมบัติ.

องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติ (ถี)

[องฺค + สมฺปตฺติ + วิปตฺติ]

ความบริบูรณ์และความวิบัติแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติทสฺสน (น)

[องฺคสมฺปตฺติ + วิปตฺติ + ทสฺสน]

การแสดงความบริบูรณ์และความวิบัติแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติทสฺสนมตฺต (น)

[องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติทสฺสน + มตฺต]

เพียงการแสดงความบริบูรณ์และความวิบัติแห่งอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคสมฺปตฺติวิปตฺติทสฺสนมตฺเตน อาทิสนฺวุตฺตํ องฺคนฺติ อิมินา. (ที.ฏี. ๑/๑๒๙)

การระบุด้วย**เพียงการแสดงความบริบูรณ์และความวิบัติแห่งอวัยวะน้อยใหญ่** กล่าวไว้ด้วยคำว่า องฺคํ (วิชาทายอวัยวะ) นี้.

องฺคสมฺปนฺน (ติ)

[องฺค + สมฺปนฺน]

ถึงพร้อมแล้วด้วยอวัยวะน้อยใหญ่, มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์, .

ชาติมา **องฺคสมฺปนฺโน**

ปญฺญวา พุทฺธสมฺมโต

อิเม คุเณ ปฏิลเภ

ตสฺส นิสฺสนฺทโต อหํ. (อป. ๑/๓๖๕)

(พระมหามุนีพระนามว่าปทุมุตตระได้ตรัสพระคาถานี้[พยากรณ์]ว่า)

ข้าพเจ้าเป็นผู้มีตระกูล **มีอวัยวะน้อยใหญ่สมบูรณ์** (มีร่างกายงดงามสมส่วน) มีปัญญาที่พระพุทธเจ้าสรรเสริญ ข้าพเจ้าได้คุณเหล่านี้เพราะผลแห่งกรรมของข้าพเจ้านั้น.

องฺคสมฺภว (ปุ)

[องฺค + สมฺภว]

การเกิดแห่งองค์.

ติณฺณํ ภิกฺขเวติอาทิวจนสฺส **องฺคสมฺภโว**, ตสฺมา ยทา สงฺเฆน สนฺนิปติตฺวา อิทํ นาม อิมสฺส ภิกฺขุโน กมฺมํ กโรมาติ สนฺนิฏฺฐานํ กตํ โหติ, ตทา กมฺมารโห นาม โหติ.

(วิ.อฏ. ๔/๒)

การเกิดแห่งองค์ (สภาพแห่งองค์) เป็นใจความแห่งคำว่า **ติณฺณํ ภิกฺขเว** เป็นต้น.

เหตุนั้น สงฆ์ประชุมกันทำการตกลงใจว่า จะทำกรรมชื่อนี้แก่ภิกษุนี้ในกาลใด, ในกาลนั้น ภิกษุนั้นเป็นผู้ชื่อว่าควรแก่กรรม (จำเลย).

[กัมมารหะ ผู้ควรแก่กรรม คือภิกษุหรือคฤหัสถ์ที่ถูกสงฆ์ทำกรรม เช่น ภิกษุที่สงฆ์พิจารณาทำปัพพาชนียกรรม คฤหัสถ์ที่ถูกสงฆ์ดำเนินการคว่ำบาตร เป็นต้น]

องฺคสมฺภาร (ปุ)

[องฺค + สมฺภาร]

การรวมองค์, การรวมส่วนประกอบ.

กึ นุ สตฺโตติ ปจฺเจสิ มาร ทิฏฺฐิคตํ นุ เต
สุทฺธสงฺขารปุญฺโชยํ นยิธ สตฺตุปลพฺภติ.
ยถา หิ **องฺคสมฺภารา** โหติ สทฺโท รโถ อิติ
เอวํ ขนฺเธสุ สนฺเตสุ โหติ สตฺโตติ สมฺมุติ.
ทุกฺขเมว หิ สมฺภวติ
ทุกฺขํ ติฏฺฐติ เวติ จ
นาญฺญตฺร ทุกฺขา สมฺภวติ
นาญฺญํ ทุกฺขา นิรุชฺฌติ.

(สํ. ๑/๑๓๗)

(วชิราภิกษุณีกล่าวว่า)

แน่ะมาร ท่านเห็นผิดเชื่อว่าสัตว์มีอยู่หรือสัตว์นี้เป็นเพียงกองสังขารล้วนๆ ในกองสังขารนี้จะหาตัวสัตว์ไม่ได้เลย เปรียบดั่งเมื่อ**รวมส่วนประกอบ**เข้าด้วยกัน คำสมมุติว่ารถย่อมมีได้ ฉันใด เมื่อขันธ์ทั้งหลายมีอยู่ คำสมมุติว่าสัตว์ก็มีฉันนั้น โดยแท้จริงแล้วทุกข์เท่านั้นมีอยู่ ทุกข์ตั้งอยู่และดับไป นอกจากทุกข์ไม่มีสัตว์เกิดขึ้น นอกจากทุกข์ ไม่มีสัตว์ดับไป.

[คำว่า **สตฺต** (สัตว์) มีรากศัพท์มาจาก สญฺช ธาตุ (ราเค=กำหนัด) + ต ปัจจัย มีรูปวิเคราะห์ว่า รูปาทีสุ สญฺชนฺตีติ สตฺตา (บุคคลเหล่าใดย่อมยึดติดผูกพันในรูปเป็นต้น เหตุนั้น บุคคลเหล่านั้น ชื่อว่า สัตว์) ตามความหมายของศัพท์ คำนี้หมายถึงบุคคลผู้ยังมีราคะอยู่ ซึ่งก็คือปุถุชนและพระเสกขะ แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์ที่ปราศจากราคะอีกด้วย ดังนั้น คำว่า **สตฺต** จึงเป็นสำนวนทางภาษา ที่เรียกว่า รุฬฺหีศัพท์ มีความหมาย ๓ ประการ คือ

๑. ชื่อเรียกประจำ เหมือนคนที่เป็นครูสอนหนังสือประจำ ได้ชื่อว่า ครู แม้เขาจะไม่สอนหนังสือแล้วก็ยังได้ชื่อว่า ครู เหมือนเดิม ดังนั้น คำว่า **สตฺต** (สัตว์) ที่หมายถึงผู้ยังมีราคะอยู่ แม้เขาปราศจากราคะแล้ว ก็ยังเรียกว่า **สตฺต** (สัตว์) ได้เช่นเดียวกัน เพราะเป็นชื่อเรียกประจำ

๒. ชื่อที่ยกขึ้นกล่าว (แสดง) โดยมีรูปร่างเป็นต้นเหมือนกัน ดังเช่นคำว่า **ตาลวณฺฏ** (พัดก้านตาล) แม้ทำมาจากไม้ไผ่ก็เรียกว่า พัดก้านตาล เพราะมีรูปร่างเหมือนกัน ดังนั้น ผู้ยังมีราคะอยู่ก็มีขันธ์ ๕ แม้พระอรหันต์ก็มีขันธ์ ๕ เช่นกัน จึงเรียกพระอรหันต์ว่า **สตฺต** (สัตว์) เพราะมีขันธ์ ๕ เหมือนกัน เพราะเป็นชื่อที่ยกขึ้นกล่าวโดยมีรูปร่างเป็นต้นเหมือนกัน

๓. ชื่อที่ปรากฏทางโลก เช่นคำว่า คจฺฉนฺตีติ คาโว (สัตว์ผู้ไปชื่อว่าวัว) แม้คำว่า **โค** จะมี

ความหมายตามรากศัพท์ (คม ธาตุ=คติยํ + กฺวิ ปัจจัย) ว่า "สัตว์ผู้ไป" แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงสัตว์ทุกประเภทที่ไปได้ เพียงหมายถึงวัวเท่านั้น ฉันใด คำว่า **สตฺต** (สัตว์) ที่แปลตามศัพท์ว่า "ผู้ผูกพันในรูปเป็นต้น" ก็ไม่ได้หมายถึงปุถุชนและพระเสกขะเท่านั้น แต่ยังหมายรวมถึงพระอรหันต์อีกด้วย ฉันนั้น เพราะเป็นชื่อที่ปรากฏทางโลก อนึ่ง สัททนีติปกรณ์ (สุตฺตมาลา) กล่าวถึงรุฬฺหีศัพท์ประเภทนี้ว่า

อนวตฺถนฺตุ สมานมฺปิ
รุฬฺหึ โคมหิสาทิกํ
คติภูสยนาทีนํ
อญฺเญสุปิ ปวตฺติโต. (นีติ.สุตฺต.หน้า ๔๓๐)

ศัพท์ว่า โค (วัว) มหิส (กระบือ) เป็นต้น แม้เป็นชื่อคล้อยตามความหมาย ก็เป็นรุฬฺหี (ชื่อที่ปรากฏทางโลก) เพราะการไปและการนอนบนแผ่นดินเป็นต้น มีได้แม้สัตว์อื่น.

อีกนัยหนึ่ง คำนี้เป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า **ภูตปุพฺพคติกนัย** คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่เคยมีมาก่อน ดังคำว่า มณฺฑูกเทวปุตฺโต (เทพบุตรกบ) ที่จริงแล้ว พระอรหันต์นั้น แม้จะปราศจากความยึดติดผูกพันในอารมณ์ทั้ง ๖ แล้วยังนับเรียกว่า **สตฺต** (สัตว์) ได้ เพราะเคยยึดติดผูกพันในอารมณ์ ๖ มาก่อน เนื่องจากไม่มีผู้ที่เกิดขึ้นแล้ว เป็นพระอรหันต์ทันทีหลังถือกำเนิด ดังคำอธิบายในคัมภีร์วิสุทธิมรรคและวิสุทธิมรรคมหาฏีกาว่า

รุฬฺหีสทฺเทน ปน วีตราเคสุปิ อยํ โวหาโร วตฺตติเยว วิลีวมเยปิ พีชนิวิเสเส ตาลวณฺฏโวหาโรวิย. (วิสุทฺธิ.๑/๓๔๐)

แต่คำนี้ (สตฺต=สัตว์) ย่อมใช้ในผู้ปราศจากราคะแล้วด้วยรุฬฺหีศัพท์ ดังคำว่า ตาลวณฺฏ (พัดก้านตาล) ที่ใช้ในพัดชนิดหนึ่ง ซึ่งทำด้วยไม้ไผ่อีกด้วย.

ยทิ สตฺตตาย สตฺตา, กถํ วีตราเคสูติ อาห "รุฬฺหีสทฺเทนาติอาทิ อวีตราเคสุ รุฬฺเหน, อวีตราเคสุ วา ปวตฺติตฺวา อินฺทฺริยพทฺธขนฺธสนฺตานตาย ตัสทิเสสุ วีตราเคสุ รุฬฺเหน สทฺเทน. อถวา กิญฺจิ นิมิตฺตํ คเหตฺวา สติปิ อญฺญสฺมึ ตนฺนิมิตฺตยุตฺเต กตฺถจิ วิสเย สมฺมุติยา จิรกาลตาย นิมิตฺตวิรเหปิ ปวตฺติ รุฬฺหี นาม ยถา คจฺฉนฺตีติ คาโวติ, เอวํ สตฺตสทฺทสฺสาปิ รุฬฺหีภาโว ทฏฺฐพฺโพ. ภูตปุพฺพคติยา วา วีตราเคสุ สตฺตโวหาโร ทฏฺฐพฺโพ.

(วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๓๖)

ท่านกล่าวว่า รุฬฺหีสทฺเทน (ด้วยความเป็นรุฬฺหีศัพท์) เพื่อแก้ความสงสัยว่า ถ้าชื่อว่า สัตว์ เพราะเป็นผู้ผูกพัน ชื่อว่า สัตว์ ย่อมมีได้ในพระอรหันต์ผู้ปราศจากราคะอย่างไร

[คำว่า รุฬฺหีสทฺเทน (ด้วยรุฬฺหีศัพท์) หมายความว่า ด้วยศัพท์[ว่า สตฺต=สัตว์]ที่ยกขึ้นไว้ในผู้ยังไม่ปราศจากราคะ หรือด้วยศัพท์ที่เป็นไปในผู้ยังไม่ปราศจากราคะแล้วยกขึ้นในผู้ปราศจากราคะที่เหมือนกับผู้ยังไม่ปราศจากราคะนั้น เพราะมีกระแสขันธ์เนื่องด้วยอินทรีย์

อีกอย่างหนึ่ง แม้จะมีเนื้อความอื่นที่ประกอบด้วยเหตุนั้น การถือเอาเหตุให้เกิดศัพท์]อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วใช้เรียกถึงสิ่งที่ปราศจากเหตุเพราะบัญญัติไว้เป็นเวลานาน[ซึ่งปรากฏ] ใน

สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ชื่อว่า รุพหี ดังคำว่า คจฺฉนฺตีติ คาโว (สัตว์ผู้ไปชื่อว่าวัว) โปรดทราบความเป็นรุพหีของ สตฺต ศัพท์อย่างนี้.

อีกอย่างหนึ่ง โปรดทราบ สตฺต ศัพท์ในผู้ปราศจากราคะแล้ว ด้วยความเป็นไปที่เคยมีมาก่อน (ภูตปุพพคติกนัย)]

องฺคสริกฺขก (ติ)

[องฺค + สริกฺขก]

เหมือนกับอวัยวะ, เช่นกับอวัยวะ.

ดู องฺคปจฺจงฺคปีน

[คัมภีร์สุโพธาลังการะ คาถา ๑๗๙ - ๘๑ แสดงศัพท์ที่ใช้ในอรรถอุปมาไว้ ๓๒ ศัพท์ เฉพาะศัพท์ที่มีความหมายว่า **"เหมือน"** แสดงไว้ ๑๘ ศัพท์ ได้แก่ อิว, วา , ตุลฺย, สมาน, นิภ, สนฺนิภ, ยถา, สงฺกาส, ตุลิต, ปกาส, ปติรูปก, สรี, **สริกฺข**, สำวาที, สทิส, วิย, อาภา, ปฏินิธิ]

องฺคสุตฺต (น)

[องฺค + สุตฺต] อังคสูตร

บาลีสพายตนวรรคสังยุต, สังยุตที่ ๓ วรรคที่ ๓ สูตรที่ ๕. สำ. ๒/๔๔๓ สูตรหนึ่งในสังยุตต-นิกายว่าด้วยอานุภาพ ๕ อย่างของสตรี คือ ความงาม, ทรัพย์สมบัติ, พี่น้อง, บุตร และศีล

อีกสูตรหนึ่ง ว่าด้วยการตั้งใจฟัง เป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งของโพชฌงค์ ๗

อีกสูตรหนึ่ง ว่าด้วยการคบหากับผู้มีศีล เป็นส่วนหนึ่งของโพชฌงค์ ๗

อีกสูตรหนึ่ง ว่าด้วยองค์แห่งการบรรลุโสดาบัน ๔ อย่าง คือ (๑) สัปปุริสูปสังเสวะ (คบสัตบุรุษ) (๒) สัทธัมมัสสวนะ (ฟังคำสอนของสัตบุรุษ) (๓) โยนิโสมนสิการ (พิจารณาด้วยอุบายอันชอบ) (๔) ธัมมานุธัมมปฏิปัตติ (ปฏิบัติธรรมสมควรแก่ธรรม)

องฺคสุภ (ปุ)

[องฺค + สุภ]

ความงามแห่งอวัยวะ, (ติ) ผู้มีอวัยวะงาม.

องฺคสุภตา (ถี)

[องฺคสุภ + ตา]

ความเป็นผู้มีอวัยวะงาม.

องฺคสุภตาย สุโภติ เอวํ ลทฺธนามตฺตา สุเภน มาณเวน. (สารตฺถ. ๑/๕๕)

อันสุภมาณพผู้ได้รับชื่ออย่างนั้นว่า สุภะ เพราะ**เป็นผู้มีอวัยวะ**งาม (สมส่วน).

องฺคหาร (ปุ)

[องฺค + หาร]

การโยกย้ายเคลื่อนอวัยวะ, การร่ายรำ.

การไหวกาย, การเต้นรำ.

ตสฺสา ปน เทวตาย นจฺจนกาเล **องฺคหาร**วเสน สรีรโต จ ปิฬนฺธนโต จ อติวิย มธุโร สทฺโท นิจฺฉรติ, คนฺโธ สทา สพฺพา ทิสาปิ ผริตฺวา ติฏฺฐติ. เตนาห ตสฺสา เต นจฺจมานายาติอาทิ.

(วิมาน.อฏ. ๑๕๙)

ก็ในเวลาที่เทพธิดานั้นฟ้อน เสียงไพเราะเพราะพริ้ง เปล่งออกจากสรีระและจากเครื่องประดับ ด้วยสามารถแห่ง**การร่ายรำ**. แม้กลิ่นก็ซ่านออกไปทั่วทุกทิศ.

ด้วยเหตุนั้น ท่านมหาโมคคัลลานะ จึงกล่าวคำว่า ตสฺสา เต นจฺจมานาย เป็นต้น.

องฺคหีน (ติ)

[องฺค + หีน]

ผู้มีอวัยวะบกพร่อง, ผู้มีอวัยวะวิกล.

เทฺว ปุคฺคลา น อุปสมฺปาเทตพฺพา อทฺธานหีโน, **องฺคหีโน**. (วิ. ๕/๒๑๕)

บุคคล ๒ จำพวก สงฆ์ไม่พึงให้อุปสมบท คือ ผู้มีกาลบกพร่อง **ผู้มีอวัยวะบกพร่อง**.

อทฺธานหีโน นาม อูนวีสติวสฺโส. **องฺคหีโน** นาม หตฺถจฺฉินฺนาทิเภโท. (วิ.อฏ. ๔/๑๖๑)

บุคคลผู้มีอายุหย่อน ๒๐ ปี ชื่อว่า ผู้มีกาลบกพร่อง. บุคคลผู้มีบรรพชาโทษต่างโดยชนิดมีผู้มีมือด้วนเป็นต้น ชื่อว่า อังคหีนะ (ผู้มีอวัยวะบกพร่อง).

องฺคเหตุ (ปุ)

[องฺค + เหตุ]

เหตุคืออวัยวะ, มีอวัยวะเป็นเหตุ.

ดู องฺคการณ

องฺคเหตุก (ปุ)

[องฺค + เหตุก]

นกชื่อว่าอังคเหตุกะ, นกกางเขน.

มนฺทาลกา เจลเกฏฺ
ภณฺฑุติฑิรนามกา
เจลาวกา ปิงฺคลาโย
โคฏกา **องฺคเหตุกา**. (ชา. ๒/๓๔๗)

(อัจจุตฤษีกล่าวว่า)

(ณ ที่ใกล้สระนั้นมี) นกคุ่ม นกกระทา นกกระทุง นกกระจอก นกกระจาบ นกกระเต็นน้อย **นกกางเขน**.

องฺคาติกฺกม (ปุ)

[องฺค + อติกฺกม]

การล่วงพ้นองค์ฌาน.

อรูปสมาปตฺติโย หิ:-
อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา.
องฺคาติกฺกมเมตาสํ น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโน.

เอตาสุ หิ รูปนิมิตฺตาติกฺกมโต ปฐมา, อากาสาติกฺกมโต ทุติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณสฺส อปคมาติกฺกมโต จตุตฺถาติ สพฺพถา 'อารมฺมณาติกฺกมโต จตสฺโสปิ ภวนฺติมา' อรูปสมาปตฺติโยติ เวทิตพฺพา. **องฺคาติกฺกมำ** ปน เอตาสํ น อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตา. น หิ รูปาวจรสมาปตฺตีสุ วิย เอตาสุ **องฺคาติกฺกโม** อตฺถิ. เอวำ สนฺเตปิ-

สุปณีตตรา โหนฺติ
ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ
อุปมา ตตฺถ วิญฺเญยฺยา
ปาสาทตลสาฏิกา. (อภิ.อฏ. ๑/๒๕๔)

จะกล่าวโดยละเอียดว่า :-

อรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ ย่อมมีเพราะการล่วงพ้นอารมณ์ บัณฑิตไม่ปรารถนา**การล่วงพ้นองค์ฌาน** ของอรูปสมาบัติเหล่านั้น.

ความหมายก็คือ ในบรรดาสมาบัติเหล่านั้น พึงทราบอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ มีได้เพราะล่วงพ้นอารมณ์โดยสิ้นเชิง คือ อรูปสมาบัติที่ ๑ (อากาสานัญจายตนะ) มีได้เพราะล่วงพ้นรูปนิมิต (อารมณ์คือกสิณรูป) อรูปสมาบัติที่ ๒ (วิญญาณัญจายตนะ) มีได้เพราะล่วงพ้นอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๓ (อากิญจัญญายตนะ) มีได้เพราะล่วงพ้นวิญญาณที่เป็นไปในอากาศ อรูปสมาบัติที่ ๔ (เนวสัญญานาสัญญายตนะ) มีได้เพราะล่วงพ้นการปราศจากวิญญาณ ที่เป็นไปในอากาศ บัณฑิตไม่ปรารถนา**การล่วงพ้นองค์ฌาน**ของสมาบัติเหล่านั้น เพราะไม่มี**การล่วงพ้นองค์ฌาน**ในสมาบัติเหล่านั้น เหมือนในรูปาวจรสมาบัติ.

แม้เมื่อเป็นเช่นนั้น:-

ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติที่เกิดภายหลัง ๆ ประณีตกว่าสมาบัติก่อนๆ พึงทราบอุปมาในความประณีตดีกว่านั้นเหมือนกับพื้นปราสาทและผ้าสาฎก.

[อรูปสมาบัติ ๔ นั้น มีความประณีตยิ่งกว่ากัน อุปมาเหมือนพื้นปราสาท ๔ ชั้น ปราสาทชั้นล่างสุดมีกามคุณ ๕ อันประณีตด้วยการฟ้อนรำ ขับร้อง ประโคมดนตรี พวงดอกไม้มีกลิ่นหอม เครื่องดื่มโภชนะมีรสอันดี ที่นอนและเสื้อผ้าอันเป็นทิพย์เป็นต้นปรากฏแล้ว ปราสาทชั้นที่ ๒ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าชั้นที่ ๑ ปราสาทชั้นที่ ๓ มีกามคุณเหล่านั้น ประณีตกว่าชั้นที่ ๒ ปราสาทชั้นที่ ๔ มีกามคุณเหล่านั้นประณีตกว่าทุกชั้น.

ในข้ออุปมานั้น พื้นปราสาททั้ง ๔ เหล่านั้น เป็นพื้นปราสาทเหมือนกัน ไม่มีความต่างกัน โดยเป็นพื้นปราสาทก็จริง แต่พื้นปราสาทชั้นบนๆ ประณีตกว่าพื้นปราสาทชั้นล่างๆ โดยมีความบริบูรณ์แห่งกามคุณ ๕ พิเศษต่างกัน ฉันใด ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ก็ฉันนั้น องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่างนี้ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเท่านั้น แต่พึงทราบว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตกว่าด้วยความประณีต และประณีตกว่าขององค์ฌานเหล่านั้น เพราะภาวนาที่มีความพิเศษต่างกัน

อนึ่ง เปรียบเหมือนผ้าสาฎกมีด้านกว้างและด้านยาวเท่ากันหนัก ๔ ตำลึง (ทอด้วยด้ายอย่างหยาบ), หนัก ๓ ตำลึง (ทอด้วยด้ายอย่างละเอียด), หนัก ๒ ตำลึง (ทอด้วยด้ายอย่างละเอียดกว่า) และหนัก ๑ ตำลึง (ทอด้วยด้ายอย่างละเอียดที่สุด)

ในข้ออุปมานั้น แม้ผ้าสาฎกทั้ง ๔ มีด้านกว้างยาวเท่ากัน ขนาดของผ้าเหล่านั้นก็ไม่ต่างกัน แต่ผ้าชนิดหลังๆ มีความประณีตกว่าผ้าชนิดก่อนๆ ด้วยการมีสัมผัสที่สบาย มีเนื้อละเอียด และมีค่ามาก ฉันใด ในอรูปสมาบัติทั้ง ๔ เหล่านี้ ก็ฉันนั้น องค์ฌานมีเพียง ๒ อย่างนี้ คือ อุเบกขา และเอกัคคตาเท่านั้น แต่พึง

ทราบว่า ในอรูปสมาบัติเหล่านี้ สมาบัติที่เกิดภายหลังๆ ประณีตกว่า ด้วยความประณีตและประณีตกว่าขององค์ฌานเหล่านั้น เพราะภาวนาที่มีความพิเศษต่างกัน]

องฺคาติเรก (ติ)

[องฺค + อติเรก] มากกว่าหนึ่งองค์.

ดู องฺคุตฺตรนิกาย

องฺคานุสารี (ติ)

[องฺค + อนุสารี]

ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่, ลมแล่นไปตามร่างกาย.

วายุเภทา อิเม ฉุทฺธงฺ-
คโม จาโธคโม ตถา
กุจฺฉิฏฺโฐ จ โกฏฺฐาสโย
อสฺสาส**งฺคานุสาริโน**. (ธาน. ๓๘)

ลมเหล่านี้ คือ อุทธังคมะ (ลมขึ้นเบื้องสูง) อโธคมะ (ลมลงเบื้องต่ำ) กุจฉิฏฐะ (ลมในท้อง) โกฏฐาสยะ (ลมในลำไส้) อัสสาสะ (ลมหายใจ) อังคานุสารี (**ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่**) เป็นประเภทของลม.

สพฺพงฺเคสุ อนุสรติ สีเลน เสทโลหิตาทิ-
สมฺปาทนโตติ **องฺคานุสารี**. (ธาน.ฏี.)

ลมแล่นไปในอวัยวะทั้งหมดตามปกติ เพราะให้สำเร็จเหงื่อและเลือดเป็นต้น ชื่อว่า **อังคานุสารี** (ลมแล่นไปตามอวัยวะน้อยใหญ่).

ดู องฺคมงฺคานุสารี

องฺคาร (ปุ/น)

[องฺค + อาร. ดู ณฺวาทิ ๑๖๔ ธาน.ฏี. ๓๖]

(๑) ถ่านไฟ, ถ่านเพลิง.

ปุน จ ปรํ ภิกฺขเว อริยสาวโก อิติ ปฏิสญฺจิกฺขติ ยถารูปาย ธมฺมตาย ทิฏฺจิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต, อหมฺปิ ตถารูปาย ธมฺมตาย สมนฺนาคโตติ. กถญฺรูปาย จ ภิกฺขเว ธมฺมตาย ทิฏฺจิสมฺปนฺโน ปุคฺคโล สมนฺนาคโต. ธมฺมตา เอสา ภิกฺขเว ทิฏฺจิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ตถารูปึ อาปตฺตึ อาปชฺชติ, ยถารูปาย อาปตฺติยา วุฏฺจานํ ปญฺญายติ. อถ โข นํ ขิปฺปเมว สตฺถริ วา วิญฺญูสุ วา สพฺรหมฺจารีสุ เทเสติ วิวรติ อุตฺตานีกโรติ, เทเสตฺวา วิวริตฺวา อุตฺตานีกตฺวา อายตึ สำวรํ อาปชฺชติ. เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ทหโร กุมาโร มนฺโท อุตฺตานเสยฺยโก หตฺเถน วา ปาเทน วา **องฺคารํ** อกฺกมิตฺวา ขิปฺปเมว ปฏิสำหรติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว ธมฺมตา เอสา ทิฏฺจิสมฺปนฺนสฺส ปุคฺคลสฺส กิญฺจาปิ ตถารูปึ อาปตฺตึ อาปชฺชติ ยถารูปาย อาปตฺติยา วุฏฺจานำ ปญฺญายติ, อถโข นำ ขิปฺปเมว สตฺถริ วา วิญฺญูสุ วา สพฺรหฺมจารีสุ เทเสติ วิวรติ อุตฺตานีกโรนฺติ, เทเสตฺวา วิวริตฺวา อุตฺตานีกตฺวา อายตึ สำวรำ อาปชฺชติ. (ม. ๑/๓๓๙)

ภิกษุทั้งหลาย อีกประการหนึ่ง อริยสาวก ย่อมพิจารณาเห็นดังนี้ว่า บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น[คือมรรคญาณ]ประกอบด้วยธรรมดาเช่นใด ถึงเราก็ประกอบด้วยธรรมดาเช่นนั้น ภิกษุทั้งหลาย บุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น ประกอบด้วยธรรมดาอย่างไร ภิกษุ

ทั้งหลาย ธรรมดานี้ของบุคคลผู้ถึงพร้อมด้วยความรู้เห็น คือ ความออกจากอาบัติเช่นใด ย่อมปรากฏ อริยสาวกย่อมต้องอาบัติเช่นนั้นบ้างโดยแท้ ถึงอย่างนั้น อริยสาวกนั้นก็รีบแสดง เปิดเผย ทำอาบัตินั้นให้ปรากฏในสำนักพระบรมศาสดาหรือเพื่อนสพรหมจารี ที่เป็นวิญญูชน ครั้นแสดงเปิดเผย ทำให้ปรากฏแล้วก็ถึงความสำรวมต่อไป ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเด็กอ่อนนอนแบเบาะ มือหรือเท้าถูก**ถ่านไฟ**ก็ชักหนีเร็วพลัน แม้ฉันใด บุคคลผู้มีทิฏฐิก็ฉันนั้นเหมือนกัน เป็นผู้มีสภาพอย่างนี้ คือ การออกจากอาบัติเช่นใด ย่อมปรากฏ อริยสาวกต้องอาบัติเช่นนั้น ก็รีบแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนอาบัตินั้นในสำนักพระบรมศาสดา หรือเพื่อพรหมจารีที่เป็นวิญญูชนทั้งหลาย ครั้นแสดง เปิดเผย ทำให้ชัดเจนแล้วก็สำรวมระวังต่อไป.

[ภิกษุผู้เป็นพระอริยะ มักต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนาและเป็นโทษทางโลกซึ่งเรียกว่า อจิตตกปัณณัตติวัชชะ เช่น อาบัติหนักตามกุฏิการสิกขาบท (ว่าด้วยการสร้างกุฏิใหญ่เกินขนาด) และอาบัติเบาตามสหเสยยสิกขาบท (ว่าด้วยการนอนร่วมกับอนุปสัมบัน คือผู้ไม่ใช่ภิกษุ และภิกษุณีเกิน ๓ วัน) ท่านอาจต้องอาบัติด้วยความพลั้งเผลอโดยปราศจากเจตนา และเมื่อต้องอาบัติแล้ว ก็จะปลงอาบัติบอกถึงโทษของตนทันที ส่วนคฤหัสถ์ผู้เป็นพระอริยะก็จะไม่ปกปิดโทษของตน ถ้ามีผู้ที่หวังประโยชน์ถาม ก็จะยอมรับโทษของตนตามความเป็นจริง ดังมีหลักฐานกล่าวว่า

อริยสาวโก หิ อาปตฺตึ อาปชฺชนฺโต ครุกาปตฺตีสุ กุฏิการสทิสํ ลหุกาปตฺตีสุ สหเสยฺยาทิสทิสํ อจิตฺตกาปตฺตึเยว อาปชฺชติ. ตมฺปิ อสญฺจิจฺจ, โน สญฺจิจฺจ. อาปนฺนํ น ปฏิจฺฉาเทติ.

(ม. อฏ. ๒/๓๐๙)

โดยแท้จริงแล้ว อริยสาวกที่ต้องอาบัติ ย่อมต้องอาบัติที่ไม่มีเจตนา เหมือนกุฏิการอาบัติในอาบัติหนัก และเหมือนสหเสยยอาบัติในอาบัติเบา ท่านต้องอาบัตินั้นโดยไม่จงใจ ไม่ต้องอาบัติด้วยความจงใจ และไม่ปกปิดอาบัติที่ต้องแล้ว]

(๒) พระอังคาร, เถ้า.

อสฺโสสุ โข ปิปฺปลิวนิยา โมริยา “ภควา กิร กุสินารายํ ปรินิพฺพุโต”ติ. อถ โข ปิปฺปลิวนิยา โมริยา โกสินารกานํ มลฺลานํ ทูตํ ปาเหสุ “ภควาปิ ขตฺติโย มยมฺปิ ขตฺติยา, มยมฺปิ อรหาม ภควโต สรีรานํ ภาคํ มยมฺปิ ภควโต สรีรานํ ถูปญฺจ มหญฺจ กริสฺสามาติ. “นตฺถิ ภควโต สรีรานํ ภาโค, วิภตฺตานิ ภควโต สรีรานิ. อิโต **องฺคารํ** หรถาติ. เต ตโต **องฺคารํ** หรึสุ.

(ที. ๒/๑๓๗)

พวกเจ้าโมริยะ ผู้ครองกรุงปิปผลิวันได้ทรงสดับว่า พระผู้มีพระภาคปรินิพพาน ในกรุงกุสินารา จึงทรงส่งทูตไปถึงพวกเจ้ามัลละ ผู้ครองกรุงกุสินาราว่า พระผู้มีพระภาค ทรงเป็นกษัตริย์ แม้พวกเราก็เป็นกษัตริย์ จึงควรจะได้รับส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุบ้าง จะได้สร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลอง. พวกเจ้ามัลละผู้ครองกรุง

กุสินาราตอบว่า (บัดนี้) ไม่มีส่วนแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ พระบรมสารีริกธาตุ ได้แบ่งกันหมดแล้ว พวกท่านจงนำเอา**พระอังคาร** (เถ้าถ่าน)ไปจากที่นี้เถิด. พวกทูตเหล่านั้นจึงนำเอา**พระอังคาร** (เถ้าถ่าน) ไปจากที่นั้น.

(๓) ลานถ่านเพลิง.

ยทา สุราฆฏ์ ปิตฺวา
มกฺขิกา คณจาริณี
องฺคาเร วาสํ กปฺเปยฺยุ
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.อฏ. ๑/๑๘๔)

(มหาธนฤษีกล่าวกับหญิงโสเภณีว่า)
เมื่อใด แมลงวันทั้งหลายเที่ยวไปเป็นฝูง ดื่มเหล้าหมดไห (เมาแล้ว) อยู่บน**ลานถ่านเพลิง**ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่ (พึงเกี่ยวข้องกันได้แน่).

องฺคาเรติ วีตจฺจิตงฺคารสนฺถเร.

(ชา.อฏ. ๓/๔๕๔)

บทว่า **องฺคาเร** (ลานถ่านเพลิง) ได้แก่ ในลานถ่านเพลิงอันปราศจากเปลวไฟ.

[ข้อความในคาถานี้ เป็นสำนวนที่เรียกว่า **ตัทธัมมูปจาระ** คือ สำนวนที่กล่าวถึงสิ่งที่ไม่มีจริงให้เหมือนมีจริง เนื่องจากกิริยาการกระทำของแมลงวัน คือ การเที่ยวไปเป็นฝูง การดื่มเหล้าหมดไหแล้วเมา เป็นต้น มิใช่วิสัยของแมลงวันที่จะทำเช่นนั้นได้ ตัวอย่างอื่นๆ ในพระบาลี เช่น

ยทา มกสปาทานำ
อฏฺฏาโล สุกโต สิยา
ทพฺโห จ อวิกมฺปิ จ
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๗๙)

เมื่อใด เท้ายุงทั้งหลาย จะพึงทำเป็นป้อม มั่นคงดีไม่หวั่นไหว อาจจะทนบุรุษผู้ขึ้นรบได้ตั้งร้อย เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

ยทา นิสฺเสณิมารุยฺห
จนฺทำ ขาเทยฺยุ มูสิกา
ราหุญฺจ ปริพาเหยฺยุ
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๘๑)

เมื่อใด หนูทั้งหลาย จะพึงไต่บันได ขึ้นไปกัดพระจันทร์ และขับไล่ราหูให้หนีไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

ยทาพิมฺโพฏฺฐสมฺปนฺโน
คทฺรโภ สุมุโข สิยา
กุสโล นจฺจคีตสฺส
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๘๓)

เมื่อใด ลาพึงมีริมฝีปากงามสีเหมือนผลมะพลับ มีหน้างามเหมือนแว่นทอง จะเป็นสัตว์ที่ฉลาดในการฟ้อนรำขับร้องได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

ยทา กากา อุลูกา จ
มนฺตเยยฺยุ รโหคตา
อญฺญมญฺญำ ปิหเยยฺยุ
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๘๔)

เมื่อใด กากับนกเค้าพึงปรารถนาสมบัติให้แก่กันและกัน ปรึกษาปรองดองกันอยู่ในที่ลับได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

ยทา กุลโก สกุโณ
ปพฺพตๆ คนฺธมาทนๆ
ตุณฺเฑนาทาย คจฺเฉยฺย
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๘๖)
เมื่อใด นกตัวเล็กๆ พึงเอาจงอยปากคาบภูเขาคันธมาทน์บินไปได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึง อยู่ร่วมกันได้แน่.

ยทา สามุทฺทิกๆ นาวๆ
สยนฺตๆ สวฏฺากรๆ
เจโฏ อาทาย คจฺเฉยฺย
อถ นูน ตทา สิยา. (ชา.๑/๘๖)

เมื่อใด เด็กๆ พึงฉุดเรือใหญ่อันประกอบด้วยเครื่องยนต์และใบพัด กำลังแล่นไปในสมุทรไว้ได้ เมื่อนั้น เราทั้งสองพึงอยู่ร่วมกันได้แน่.

องฺคาเร (ถ่านเพลิง) เป็น**ฐานยูปจาระ** คือ ความหมายแฝงที่ผู้พูดกล่าวถึงสิ่งที่อาศัย แต่เจตนาหมายถึงที่อาศัย ซึ่งเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ได้ กล่าวคือ คำว่า องฺคาเร ตามรูปศัพท์แปลว่า ถ่านเพลิง แต่ความหมายที่แท้จริงคือ ลานถ่านเพลิง การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือถ่านเพลิง แต่หมายถึงที่อาศัยคือลานถ่านเพลิง ดังนั้น ในอรรถกถาจึงอธิบายว่า วีตจฺจิตงฺคารสนฺถเร (ลานถ่านเพลิงอันปราศจากเปลวไฟ) ดังคำว่า ธชา อาคจฺฉนฺติ ตามรูปศัพท์แปลว่า ธงเดินมา แต่ความหมายที่แท้จริง คือทหารถือธงเดินมา การใช้คำในลักษณะนี้จึงเป็นการพูดถึงสิ่งที่อาศัยคือธง แต่หมายถึงที่อาศัยของธงคือทหารผู้ถือธง]

องฺคารก (ปุ)

[องฺคาร + ก]

ดาวอังคาร. ดู องฺคารกาทิคห

[ดาวนพเคราะห์ ๙ ดวง=สูร, จนฺท, องฺคารก, พุธ, ชีว, สุกฺก, อสิต, ราหุ, เกตุ. ธาน.๖๑]

องฺคารกฏฺาห (ปุ)

[องฺคาร + กฏฺาห]

กะทะถ่านเพลิง, เตาอั้งโล่.

อิธาหๆ อาวุโส คิชฺฌกูฏา ปพฺพตา โอโรหนฺโต อทฺทสๆ อิตฺถึ อุปฺปกฺกๆ โอกิลินึ โอกิรินึ เวหาสๆ คจฺฉนฺตึ. สา สุทๆ อฏฺฏสฺสรๆ กโรติ ฯเปฯ เอสา ภิกฺขเว อิตฺถี กาลิงฺคสฺส รญฺโญ อคฺคมเหสี อโหสิ. สา อิสฺสาปกตา สปตฺตึ **องฺคารกฏฺาเหน** โอกิริ. (วิ. ๑/๑๔๗. สๆ. ๑/๔๕๑)

พระมหาโมคคัลลานะตอบว่า ท่าน เมื่อผมเดินลงจากภูเขาคิชฌกูฏ ได้เห็นโอกิรินีเปรตเพศหญิง ถูกถ่านเพลิงเผารอบตัวจนสุกเยิ้มหยาดน้ำไหลหยดลง ลอยอยู่ในอากาศ ... ภิกษุทั้งหลาย เปรตหญิงตนนั้น เคยเป็นพระอัครมเหสีของพระเจ้ากาลิงคะ นางขี้หึง เอา**กะทะถ่านเพลิง**ครอบหญิงผู้ร่วมสามี[เพราะผลกรรมนั้น จึงตกนรกหมกไหม้อยู่หลายร้อยปี หลายพันปี หลายแสนปีแล้วได้มีอัตภาพเช่นนี้ เพราะเศษกรรมที่ยังเหลือ โมคคัลลานะกล่าวจริงจึงไม่ต้องอาบัติ]

องฺคารกปลฺล (น)

[องฺคาร + กปลฺล]

กะเบื้องถ่านเพลิง, ตะคันไฟ.

ตตฺถ:-

สุขสมฺผสฺสา ปถวีธาตุ มุทุตลุณหตฺเถ ทหเร ปาเท สมฺพาหนฺเต อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา ‘สมฺพาห ตาต, สมฺพาห ตาตาติ วทาปนาการํ กโรติ. สุขสมฺผสฺสา เตโชธาตุ สีตสมเย **องฺคารกปลฺลํ** อาหริตฺวา คตฺตํ เสเทนฺเต อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา ‘เสเทหิ ตาต, เสเทหิ ตาตาติ วทาปนาการํ กโรติ ฯเปฯ

(อภิ.อฏ. ๑/๓๖๙)

ในบรรดาธาตุ ๓ เหล่านั้น:-

ปฐวีธาตุมีสัมผัสสบาย คือ เมื่อภิกษุหนุ่มผู้มีฝ่ามืออ่อนนุ่ม บีบนวดเท้าอยู่ อาจารย์ย่อมสบายใจ ทำอาการที่จะให้พูดว่า นวดเข้าเถิดพ่อคุณๆ เตโชธาตุมีสัมผัสสบาย เมื่อนำเอา**กระเบื้องถ่านเพลิง**มาให้อบอุ่นร่างกายในยามหนาว อาจารย์ก็สบายใจทำอาการที่จะให้พูดว่า ผิงเข้าเถิดพ่อคุณๆ...

ดู ธมฺม.อฏ. ๑/๑๖๖

องฺคารกปลฺลธูมกฏจฺฉุ (ถี)

[องฺคารกปลฺล + ธูมกฏจฺฉุ]

กระเบื้องถ่านเพลิงและทัพพีบังหวนควัน.

ปาพิยํ ปน อนาคตานิปิ ภิงฺคารปฏิคฺคห-อุพฺพงฺกทพฺพิกฏจฺฉุปาติตฏฺฏกสรกสมุคฺค-**องฺคารกปลฺลธูมกฏจฺฉุ**อาทีนิ ขุทฺทกานิ วา มหนฺตานิ วา สพฺพานิ ครุภณฺฑานิ.

(วิ.อฏ. ๔/๗๙)

ส่วนน้ำเต้าทอง กระโถน กระบวย ทัพพี ช้อน ถาด จาน ชาม ผอบ **กระเบื้องถ่านเพลิงและทัพพีบังหวนควัน**เป็นต้น แม้มิได้มาในบาลี จะเล็กหรือใหญ่ก็ตาม เป็นครุภัณฑ์หมดทุกอย่าง.

องฺคารกมฺม (น)

[องฺคาร + กมฺม]

การทำถ่าน, การเผาถ่าน.

องฺคารกมฺมกร (ติ)

[องฺคารกมฺม + กร]

ผู้ทำงานเกี่ยวกับถ่าน, คนเผาถ่าน.

ดู องฺคาริก

องฺคารกาทิคห (ปุ)

[องฺคารก + อาทิ + คห]

ดาวเคราะห์มีดาวอังคารเป็นต้น.

[**คห** ศัพท์มีอรรถ ๔ อย่าง คือ อาทิจจาทิ (ดาวนพเคราะห์มีดวงอาทิตย์เป็นต้น), คหณะ (การถือเอา), นิพันธะ (การกดขี่ข่มเหง), ฆระ (เรือน) ธาน. ๙๑๙]

องฺคารกาทิคหสมาโยค (ปุ)

[องฺคารกาทิคห + สมาโยค]

ประกอบกับดาวเคราะห์มีดาวอังคารเป็นต้น.

จนฺทคฺคาหาทโย

อสุกทิวเส ราหุ จนฺทํ คเหสฺสตีติ พฺยากรณวเสเนว เวทิตพฺพา.

อปิ จ นกฺขตฺตสฺส **องฺคารกาทิคาหสมาโยโค**ปิ นกฺขตฺตคาโหเยว. (ที.อฏ. ๑/๙๐)

เรื่องจันทรคราสเป็นต้น

พึงทราบโดยพยากรณ์ว่า ในวันโน้น ราหูจักบดบังดวงจันทร์ (จะเกิดจันทรุปราคา).

อนึ่ง แม้**การประกอบกับดาวเคราะห์มีดาวอังคารเป็นต้น** ของดาวนักษัตรก็เป็นการประกอบของนักษัตรนั่นเอง.

จนฺทิมสูริยานมิว นกฺขตฺตานมฺปิ ราหุนา คหณํ เวทิตพฺพํ. ตโต เอว หิ "อปิ จาติอาทินา นกฺขตฺตคาเห ทุติยนโย วุตฺโต. องฺคารกาทิคาหสมาโยโคปีติ อคฺคหิตคฺคหเณน องฺคารกสิปุตฺตสูรครุสุกฺกรวิสุตเกตุสงฺขาตานํ คาหานํ สมาโยโค อปิ นกฺขตฺตคาโหเยว สห ปโยเคน คหณโต. สหปโยโคปิ หิ เวทสมเยน คหณนฺติ วุจฺจติ. (สี.นวฏี. ๑/๓๗๓)

พึงทราบการถือเอานักษัตรมีดวงจันทร์และดวงอาทิตย์เป็นต้นด้วยราหู (ราหูอมดวงจันทร์และดวงอาทิตย์) ดังนั้น ท่านจึงกล่าวนัยที่สองในการประกอบของนักษัตรด้วยคำว่า อปิ จ เป็นต้น แม้การประกอบกับดาวเคราะห์กล่าวคือดาวอังคาร ดาวจันทร์ ดาวอาทิตย์ ดาวพฤหัส ดาวศุกร์ ดาวเสาร์ และดาวเกตุ ย่อมมีได้ด้วยการถือเอาเนื้อความที่ยังไม่ได้กล่าวในบทว่า องฺคารกาทิคาหสมาโยโค เพราะถือเอาด้วยการประกอบร่วมกัน โดยแท้จริง แม้การประกอบร่วมกัน ก็เรียกว่าประกอบตามลัทธิพระเวท.

องฺคารกาสุ (ถี)

[องฺคาร + กาสุ]

หลุมถ่านเพลิง, กองถ่านเพลิง.

วรํ เต โมฆปุริส อาสิวิสสฺส โฆรวิสสฺส มุเข องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ, น ตฺเวว มาตุคามสฺส องฺคชาเต องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ. วรํ เต โมฆปุริส กณฺหสปฺปสฺส มุเข องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ, น ตฺเวว มาตุคามสฺส องฺคชาเต องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ. วรํ เต โมฆปุริส **องฺคารกาสุยา** อาทิตฺตาย สมฺปชฺชลิตาย สโชติภูตาย องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ, น ตฺเวว มาตุคามสฺส องฺคชาเต องฺคชาตํ ปกฺขิตฺตํ.

ตํ กิสฺส เหตุ? ตโตนิทานญฺหิ, โมฆปุริส มรณํ วา นิคจฺเฉยฺย มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํ, น ตฺเวว ตปฺปจฺจยา กายสฺส เภทา ปรํ มรณา อปายทุคฺคตึ วินิปาตํ นิรยํ อุปปชฺเชยฺย.

(วิ. ๑/๒๔)

โมฆบุรุษ เธอสอดองคชาตเข้าปากอสรพิษร้ายเสียยังดีกว่าสอดองคชาตเข้าองค์กำเนิดสตรี สอดองคชาตเข้าปากงูเห่า เสียยังดีกว่าสอดองคชาตเข้าองค์กำเนิดสตรี สอดองคชาตเข้า**หลุมถ่านเพลิง**ที่ไฟลุกโชน โชติช่วง เสียยังดีกว่าสอดองคชาต เข้าองค์กำเนิดสตรี เพราะอะไรเล่า เพราะผู้สอดองคชาตเข้าปากอสรพิษร้ายเป็นต้น พึงถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะการทำนั้นเป็นเหตุ หลังจาก

ตายแล้ว ก็ไม่ต้องไปบังเกิดในอบาย ทุคติ วินิบาต นรก ส่วนผู้สอดองคชาตเข้าองค์กำเนิดสตรี หลังจากตายแล้ว ต้องไปบังเกิดในอบายทุคติ วินิบาต นรก.

องฺคารกาสุยาติ องฺคารปุณฺณกูเป, องฺคาร-ราสิมฺหิ วา. (วิ.อฏ. ๑/๑๘๕)

บทว่า **องฺคารกาสุยา** ได้แก่ ในหลุมอันเต็มด้วยถ่านเพลิง หรือในกองถ่านเพลิง.

สพฺพโส ปน อสาทิยนฺโต อาสีวิสมุขํ วิย **องฺคารกาสุ**ํ วิย จ ปวิฏฺฐํ องฺคชาตํ มญฺญมาโน นาปชฺชติ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๖)

ส่วนภิกษุ เมื่อไม่ยินดีโดยประการทั้งปวง สำคัญองคชาต เหมือนเข้าไปยังปากอสรพิษ หรือเข้าไปที่**หลุมถ่านเพลิง** ไม่ต้องอาบัติ.

องฺคารกาสุนฺติ องฺคารราสึ, องฺคารปุณฺณา-วาฏึ. (วิมติ. ๑/๑๔๒)

บทว่า **องฺคารกาสุ**ํ ได้แก่ กองถ่านเพลิง, หลุมอันเต็มด้วยถ่านเพลิง.

องฺคารกาสูติ องฺคารานํ กาสุ. กาสูติ ราสิปิ วุจฺจติ อาวาโฏปิ. (สํ.อฏ. ๒/๑๐๓)

บทว่า **องฺคารกาสุ** ได้แก่ หลุมถ่านเพลิง. กองก็ดี หลุมก็ดี ท่านเรียกว่า กาสุ.

[กาสุ ศัพท์มีอรรถ ๒ คือ อาวาฏ (หลุม) จย (หมู่,คณะ, กอง) ธาน. ๑๑๒๕]

องฺคารกาสุมคฺค (ปุ)

[องฺคารกาสุ + มคฺค]

ทางเดินไปหลุมถ่านเพลิง.

องฺคารกาสุ วิย หิ นิรโย ทฏฺฐพฺโพ. **องฺคาร-กาสุมคฺโค** วิย นิรยูปคํ กมฺมํ. มคฺคารุฬฺโห วิย กมฺมสมงฺคี ปุคฺคโล. จกฺขุมา ปุริโส วิย ทิพฺพจกฺขุโก ภควา. ยถา โส ปุริโส มคฺคารุฬฺหํ ทิสฺวา วิชานาติ “อยํ อิมินา มคฺเคน คนฺตฺวา องฺคารกาสุยํ ปติสฺสตีติ

เอวเมวํ ภควา ปาณาติปาตาทีสุ ยังกิญฺจิ กมฺมํ อายูหนฺตํ เอวํ ชานาติ “อยํ อิมํ กมฺมํ กตฺวา นิรเย นิพฺพตฺติสฺสตฺตีติ. (ม.อฏ. ๑/๓๔๓)

ก็บัณฑิตพึงเห็นนรกเหมือนหลุมถ่านเพลิง พึงเห็นกรรมที่เป็นเหตุให้เข้าถึงนรก เหมือน**ทางเดินไปหลุมถ่านเพลิง** พึงเห็นบุคคลผู้เพียบพร้อมด้วยกรรม เหมือนคนขึ้นสู่หนทาง พึงเห็นพระผู้มีพระภาคผู้ทรงมีทิพพ-จักขุ เหมือนคนมีตาดี บุรุษนั้นครั้นเห็นบุคคลขึ้นสู่หนทางเท่านั้นย่อมรู้ว่า ผู้นี้เดินไปโดยทางนี้แล้วจักตกลงในหลุมถ่านเพลิง ฉันใด พระผู้มีพระภาคก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมทรงทราบบุคคลผู้สั่งสมกรรมอย่างใดอย่างหนึ่ง บรรดากรรมมีปาณาติบาตเป็นต้น อย่างนี้ว่า ผู้นี้ครั้นทำกรรมนี้แล้วจักบังเกิดในนรก.

องฺคารกาสุสทิส (ติ)

[องฺคารกาสุ + สทิส]

เหมือนหลุมถ่านเพลิง, เหมือนกองถ่านเพลิง.

สตฺติสูลูปมา กามา
โรโค คณฺโฑ อฆํ นิฆํ
องฺคารกาสุสทิสา
อฆมูลํ ภยํ วโธ. (เถรี. ๔๓๒)

(เจ้าหญิงสุเมธาไม่ต้องการกาม ปราศจากโมหะแล้ว จึงกราบทูลพระเจ้าอนิกรัตว่า)

กามทั้งหลายเปรียบด้วยหอกและหลาว เป็นโรค เป็นดังหัวฝี เป็นทุกข์ เป็นความลำบาก **เหมือนหลุมถ่านเพลิง** เป็นเหตุแห่งทุกข์ เป็นภัย เป็นเพชฌฆาต.

องฺคารกาสุสทิสา มหาภิตาปนฏฺเจน.

(เถรี.อฏ. ๒๙๓)

ชื่อว่า **เหมือนหลุมถ่านเพลิง** เพราะอรรถว่า ทำให้เร่าร้อนอย่างใหญ่หลวง.

องฺคารกาสูปม (ติ)

[องฺคารกาสุ + อุปมา]

(ก) เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง (กาม) .

ฌาตญฺหิ ภิกฺขเว ตสฺส ปุริสสฺส อิมํ จาหํ องฺคารกาสุํ ปปติสฺสามิ, ตโตนิทานํ มรณํ วา นิคจฺฉิสฺสามิ มรณมตฺตํ วา ทุกฺขนฺติ. เอวเมว โข ภิกฺขเว ภิกฺขุโน **องฺคารกาสูปมา** กามา ทิฏฺฐา โหนฺติ, ยถาสฺส กาเม ปสฺสโต, โย กาเมสุ กามจฺฉนฺโท กามเสฺนโห กามมุจฺฉา กามปริฬาโห, โส นานุเสติ. (สำ. ๒/๓๙๔)

ภิกษุทั้งหลาย เพราะบุรุษนั้นรู้ว่า เราตกหลุมถ่านเพลิงนี้ จักถึงความตาย หรือทุกข์ปางตาย เพราะตกหลุมถ่านเพลิงนั้นเป็นเหตุ แม้ฉันใด ภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน ย่อมเห็นกามซึ่ง **เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง** โดยอาการที่เมื่อเห็นกามอยู่ ความพอใจด้วยอำนาจความใคร่ ความเยื่อใยด้วยอำนาจความใคร่ ความสยบด้วยอำนาจความใคร่ ความเร่าร้อนด้วยอำนาจความใคร่ ในกามทั้งหลายจะไม่นอนเนื่อง.

องฺคารกาสูปมา กามา ทิฏฺฐา โหนฺตีติ ปริเยฏฺฐิมูลกสฺส เจว ปฏิสนฺธิมูลกสฺส จ ทุกฺขสฺส วเสน องฺคารกาสุ วิย มหาปริฬาหาติ ทิฏฺฐา โหนฺติ. (สำ.อฏ. ๓/๙๖)

ปาฐะว่า **องฺคารกาสูปมา กามา ทิฏฺฐา โหนฺติ** (ย่อมเห็นกาม เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง) ความว่า กามทั้งหลาย เป็นอันภิกษุนั้นเห็นแล้วว่า มีความเร่าร้อนมาก เหมือนความเร่าร้อนในหลุมถ่านเพลิง ด้วยอำนาจทุกข์ที่มีการแสวงหาเป็นมูล และมีปฏิสนธิเป็นมูล.

องฺคารกาสูปมา กามา มหาปริฬาหฏฺเฐนาติ ปสฺสนฺโต วิกฺขมฺภนโต กาเม ปริวชฺเชติ.

(มหานิ. ๕)

เมื่อภิกษุพิจารณาเห็นว่า กามทั้งหลาย เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง เพราะอรรถว่า มีความร้อนมาก จึงละกามได้โดยการข่มไว้.

สาธิกโปริสปฺปมาณา วีตจฺจิกานำ วีตธูมานำ องฺคารานำ ปูรา องฺคารกาสุ อุปมา เอเตสนฺติ **องฺคารกาสูปมา**. (มหานิ.อฏ. ๒๗)

ชื่อว่า **เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง** เพราะอรรถว่า มีหลุมถ่านเพลิงลึกกว่าชั่วบุรุษ เต็มด้วยถ่านเพลิงที่ปราศจากเปลว ปราศจากควัน เป็นเครื่องเปรียบ.

(ข) โอวาทอันเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง, โอวาทอันยกหลุมถ่านเพลิงเป็นเครื่องเปรียบ.

มโนสญฺเจตนาหาโร **องฺคารกาสูปเมน**.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๓๖)

มโนสัญเจตนาหาร พึงแสดงโดย**โอวาท อันเปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง**.

ดู วิสุทฺธิ.ฏี. ๑/๔๑๕

องฺคารกาสูปมา (ถี)

[องฺคารกาสุ + อุปมา]

อุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิง.

มโนสญฺเจตนาหาเร นิกนฺติปริยาทานตฺถํ เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว องฺคารกาสูติอาทินา นเยน **องฺคารกาสูปมํ** เทเสสิ. (ม.อฏ. ๑/๒๑๕)

เพื่อจะครอบงำความติดใจในมโนสัญเจตนาหาร พระองค์จึงทรงแสดง**อุปมาด้วยหลุมถ่านเพลิง** โดยนัยว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนหลุมถ่านเพลิง เป็นต้น.

องฺคารกฺกมน (น)

[องฺคาร + อกฺกมน]

การเหยียบบนถ่านเพลิง.

ยทิ อุตฺตานเสยฺยโก กถมสฺส **องฺคารกฺกมนนฺติ**? ยถา ตถา องฺคารสฺส ผุสนํ อิธ อกฺกมนนฺติ อธิปฺเปตนฺติ อาห อิโต จิโต จาติอาทิ.

(ม.ฏี. ๒/๓๑๙)

ถามว่า ถ้าเด็กเป็นเด็กอ่อนนอนหงาย **การเหยียบถ่านเพลิง**ของเขา ย่อมมีได้อย่างไร.

ตอบว่า การถูกต้องถ่านเพลิงส่วนใดส่วนหนึ่ง ท่านประสงค์เอาว่า การเหยียบ ในที่นี้ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า ข้างโน้น ข้างนี้ เป็นต้น.

องฺคารคพฺภ (ปุ)

[องฺคาร + คพฺภ]

ห้องอันเต็มด้วยถ่านเพลิง.

อหํ ปจิสฺสมตฺตานนฺติ ตยา กเต **องฺคารคพฺเภ** อหเมว ปติตฺวา อตฺตานํ ปจิสฺสํ.

(จริยา.อฏ. ๑๐๗)

บาทคาถาว่า **อหํ ปจิสฺสมตฺตานํ** (เราจักย่างตัวของเรา) คือ เมื่อท่านทำ**ห้องอันเต็มด้วยถ่านเพลิง**แล้ว เราจะโดดย่างตัวเอง.

องฺคารคพฺภก (ติ)

[องฺคาร + คพฺภ + ก]

มีห้องอันเต็มด้วยถ่านเพลิง.

สาธูติ โส หฏฺฐมโน
นานากฏฺเฐ สมานยิ
มหนฺตํ อกาสิ จิตกํ
กตฺวา **องฺคารคพฺภกํ**. (จริยา. ๓๙๗)

พราหมณ์รับคำว่า สาธุ แล้วมีใจร่าเริง ได้นำไม้ต่าง ๆ มาทำเป็นเชิงตะกอนใหญ่ ทำให้**มีห้องอันเต็มด้วยถ่านเพลิง**.

มหนฺตํ อกาสิ จิตกํ, กตฺวา องฺคารคพฺภนฺติ วีตจฺจิกํ วิคตธูมํ องฺคารภริตพฺภนฺตรํ สมนฺตโต ชลมานํ มม สรีรสฺส นิมุชฺชนปฺปโหนกํ ตงฺขณญฺเญว มหนฺตํ จิตกํ อกาสิ, สหสา อิทฺธิยา อภินิมฺมินีติ อธิปฺปาโย. (จริยา.อฏ. ๑๐๘)

สองบาทคาถาว่า **มหนฺตํ อกาสิ จิตกํ กตฺวา องฺคารคพฺภกํ** (ทำเป็นเชิงตะกอนใหญ่ ทำให้มีห้องอันเต็มด้วยถ่านเพลิง) ความว่า พราหมณ์นั้น ได้ทำเชิงตะกอนใหญ่ ในขณะนั้นทันที ปราศจากเปลว ปราศจากควัน ภายในเต็มไปด้วยถ่านเพลิง ลุกโพลงอยู่โดยรอบ พอที่ร่างกายของเราจะดำลงไปได้ อธิบายว่า ท้าวสักกะ รีบเนรมิตขึ้นด้วยฤทธิ์ โดยพลัน.

องฺคารจิตก (ปุ)

[องฺคาร + จิตก]

จิตก = จิ (จเย) + ต + ก

กองถ่านเพลิง, เชิงตะกอน.

สา กิร **องฺคารจิตเก** นิปนฺนา วิปฺผนฺทมานา วิปริวตฺตมานา ปจฺจติ, ตสฺมา อุปฺปกฺกา เจว โหติ ขเรน อคฺคินา ปกฺกสรีรา จ โอกิลินี จ กิลินฺนสรีรา พินฺทุพินฺทูนิ หิสฺสา สรีรโต ปคฺฆรนฺติ. โอกิรินี จ องฺคารสมฺปริกิณฺณา. ตสฺสา หิ เหฏฺจโตปิ กึสุกปุปฺผวณฺณา องฺคารา, อุภยปสฺเสสุปิ อากาสโตปิสฺสา อุปริ องฺคารา ปตนฺติ, เตน วุตฺตํ อุปฺปกฺกํ โอกิลินึ โอกิรินินฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๒๙๕)

นัยว่า นางเปรตนั้น นอนอยู่บน**เชิงตะกอน** ดิ้นพลิกไปมา ถูกไฟไหม้, เพราะฉะนั้น นางจึงเป็นผู้ถูกไฟครอก มีสรีระสุกด้วยไฟกรด มีน้ำเหลืองหยด มีสรีระเปื่อย คือหยาดน้ำเหลืองทั้งหลาย ย่อมหลั่งออกจากสรีระของนางเปรตนั้น และมีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น. ด้วยว่า ถ่านเพลิงทั้งหลาย มีสีดังดอกทองกวาว ย่อมตกแม้จากเบื้องล่างของนางเปรตนั้น ถ่านเพลิงทั้งหลาย ย่อมตกแม้ในข้างทั้ง ๒ แม้จากอากาศในเบื้องบนของนางเปรตนั้น. ด้วยเหตุนั้น พระมหาโมคคัลลานะจึงกล่าวว่า ถูกไฟครอก น้ำเหลืองหยด มีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น (เกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง).

องฺคารจิตเกติ องฺคารสญฺจเย.

(สารตฺถ. ๒/๒๙๕)

บทว่า **องฺคารจิตเก** (เชิงตะกอน) คือ กองถ่านเพลิง.

องฺคารชาต (ติ)

[องฺคาร + ชาต]

ร้อนเหมือนถ่านเพลิง, ร้อนดังถ่านเพลิง.

องฺคารชาตา ปถวี กุกฺกุพานุคตา มหี
อถ คายสิ วตฺตานิ น ตํ ตปติ อาตโป.

(ชา. ๑/๑๗๙)

(พระเจ้าอุทัยตรัสถามชายคนหนึ่งว่า)
แผ่นดินร้อน**เหมือนถ่านเพลิง** ระอุด้วยทราย ที่ร้อนราวกับเถ้าถ่าน ถึงอย่างนั้น เจ้าก็ยังพากเพียรร้องเพลงอยู่ แดดไม่แผดเผาเจ้าบ้างหรือ.

องฺคารชาตาติ โภ ปุริส อยํ ปถวี วีตจฺจิตงฺคารา วิย อุณฺหชาตา. (ชา.อฏ. ๓/๔๒๕)

บทว่า **องฺคารชาตา** (เหมือนถ่านเพลิง) ความว่า แน่ะบุรุษ ผู้เจริญ แผ่นดินนี้ร้อนระอุเหมือนถ่านเพลิงปราศจากเปลว.

[กุกฺกุพ = เถ้าหรือถ่าน]

องฺคารถูป (ปุ)

[องฺคาร + ถูป]

สถูปที่บรรจุพระอังคาร (เถ้า).

อิติ อฏฺจ สรีรถูปา นวโม ตุมฺพถูโป ทสโม **องฺคารถูโป**. (ที. ๒/๑๓๘)

รวมเป็นสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๘ แห่ง สถูปที่บรรจุทะนานเป็นแห่งที่ ๙ และ **สถูปที่บรรจุพระอังคาร**เป็นแห่งที่ ๑๐.

[ถูป = ถุ ธาตุ (อภิตฺถเว) + ป. ทีฆะ อุ เป็น อู. อีกนัยหนึ่ง ถูป ธาตุ (สมุสฺสเย) + อ.

คำว่า **ถูป** (สถูป) คือ สิ่งก่อสร้างซึ่งก่อไว้สำหรับบรรจุของควรบูชามีกระดูกของบุคคลที่นับถือเป็นต้น อาจจะมีประตูทางเข้าภายในหรือไม่มีประตูทางเข้าก็ได้ แต่เจดีย์เป็นสิ่งก่อสร้างดังกล่าว แต่ไม่มีประตูทางเข้า ดังคำอธิบายในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาฏีกา (คำอธิบายคาถา ๔๒๖) ว่า

เอตฺถ จ ถูปสทฺโท สมุเขปิ, เจติยสทฺโท ปน มุขรหิเตเยว วตฺตติ.

อนึ่ง ในเรื่องนี้ ถูป ศัพท์ย่อมเป็นไปแม้ในสิ่งก่อสร้างที่มีประตูทางเข้า ส่วน เจติย ศัพท์เป็นไปในสิ่งก่อสร้างที่ไม่มีทางเข้าโดยแท้

การสร้างพระสถูปบรรจุพระบรมสารีริกธาตุและทำการฉลอง ๘ แห่ง ประกอบด้วย (๑) พระเจ้าอชาตศัตรู กรุงราชคฤห์ (๒) พวกเจ้าลิจฉวี กรุงเวสาลี (๓) พวกเจ้าศากยะ กรุงกบิลพัสดุ์ (๔) พวกเจ้าถูลี กรุงอัลลกัปปะ (๕) พวกเจ้าโกลิยะ กรุงรามคาม (๖) พราหมณ์ผู้ครองกรุงเวฏฐทีปกะ (๗) พวกเจ้ามัลละ กรุงปาวา (๘) พวกเจ้ามัลละ กรุงกุสินารา. รวมเป็นพระสถูปที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ ๘ แห่ง.

ส่วนแห่งที่ ๙ โทณพราหมณ์สร้างพระสถูปบรรจุทะนาน แห่งที่ ๑๐ พวกเจ้าโมริยะ กรุงปิปผลิวันสร้างพระสถูปบรรจุพระอังคาร. สรุปว่าการแบ่งพระบรมสารีริกธาตุ และการสร้างพระสถูปเคยมีมาแล้วอย่างนี้]

องฺคารปกฺก (ติ)

[องฺคาร + ปกฺก]

ปกฺก = ปจ (ปาเก) + ต แปลง ต ปัจจัยเป็น กฺก และลบที่สุดธาตุด้วยสูตร (กจ.๕๘๓) ว่า สุสปจสกโต กฺขกฺกา จ

สุกด้วยถ่านเพลิง, ถูกปิ้งด้วยถ่านเพลิง, ถูกย่างด้วยถ่านเพลิง, ถูกเผาบนถ่านเพลิง.

โสเยว ปน ราชา เอกทิวสํ ติตฺติรมํสํ ขาทิตุกาโม จินฺเตสิ สเจ อหํ **องฺคารปกฺกํ** ติตฺติรมํสํ ขาทิตุกาโมสฺมีติ อญฺญสฺส กเถสฺสามิ, สมนฺตา โยชนฏฺฐาเน ติตฺติรสมุคฺฆาตํ กริสฺสนฺตีติ อุปฺปนฺนํ ปิปาสํ อธิวาเสนฺโต ตีณิ สำวจฺฉรานิ วีตินาเมสิ. (สำ.อฏ. ๓/๖๙)

ก็พระราชานั้น วันหนึ่ง มีพระราชประสงค์จะเสวยเนื้อนกกระทา จึงทรงดำริว่า ถ้าเราจักบอกแก่คนอื่นว่า เราอยากกินเนื้อนกกระทา **ที่ถูกปิ้งด้วยถ่านเพลิง** (ปิ้งไฟ) พวกชนก็จักทำการฆ่านกกระทา ในที่รอบ ๆ โยชน์หนึ่ง จึงทรงอดกลั้นความอยากแม้ที่เกิดขึ้นแล้ว ทรงยับยั้งถึง ๓ ปี.

[กริยาศัพท์บางศัพท์สามารถสื่อถึงความหมายหลายอย่าง เช่น **ปจ** ธาตุ มีความหมายว่า **ปาเก** (หุง) ที่จริงแล้ว ความหมายของ **ปาก** มีหลายอย่าง ไม่เพียงหมายถึงการหุงเท่านั้น แต่ยังรวมไปถึงการสุก ปิ้ง ย่าง เผา ต้ม ทอด คั่ว ผัด เป็นต้น หรือ มาน ธาตุมีความหมายว่า มาเน (นับ) ซึ่งก็คือการชั่ง ตวง วัด นั่นเอง]

องฺคารปกฺกมํส (น)

[องฺคารปกฺก + มํส]

เนื้ออันสุกด้วยถ่านเพลิง (เนื้อปิ้ง - ย่าง).

พาราณสิราชาปิ **องฺคารปกฺกมํสํ** ขาทิสฺสามีติ เทวึ อาทาย อรญฺญํ ปวิฏฺโฐ เอกํ กินฺนรึ ทิสฺวา เทวึ ปหาย ตสฺสานุปทํ คโต.

(อภิ.อฏ. ๒/๓๕๒)

แม้พระเจ้าพาราณสี ก็ทรงพระดำริว่า เราจักเสวย**เนื้อสุกด้วยถ่านเพลิง** (เนื้อปิ้ง) จึงทรงพาพระเทวีเสด็จเข้าไปประพาสป่า ทอดพระเนตรเห็นกินนรีนางหนึ่ง ทรงทิ้งพระเทวี เสด็จตามนางกินนรีนั้นไป.

องฺคารปจฺฉิ (ถี)

[องฺคาร + ปจฺฉิ] กระเช้าถ่าน, เข่งถ่าน.

อาหารมยํ รูปํ ฉาตสุหิตวเสน ปากฏํ โหติ. ฉาตกาเล สมุฏฺจิตํ รูปญฺหิ ฌตฺตํ โหติ กิลนฺตํ, ฌามขาณุโก วิย **องฺคารปจฺฉิยํ** นิลีนกาโก วิย จ ทุพฺพณฺณํ ทุสฺสณฺจิตํ. สุหิตกาเล สมุฏฺจิตํ ธาตุ ปีณิตํ มุทุ สินิทฺธํ ผสฺสวนฺตํ โหติ. โส ตํ ปริคฺคเหตฺวา ฉาตกาเล ปวตฺตรูปํ สุหิตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. สุหิตกาเล สมุฏฺจิตมฺปิ ฉาตกาลํ อปฺปตฺวา เอตฺเถว นิรุชฺฌติ. ตสฺมา ตํ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ เอวํ ตตฺถ ติลกฺขณํ อาโรเปติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๒๙๒)

รูปที่เกิดจากอาหาร ย่อมปรากฏ โดยเนื่องด้วยความหิวหรืออิ่ม ดังจะเห็นได้ว่า รูปที่เกิดในเวลาหิว มักเหี่ยวเฉาอิดโรย มีผิวพรรณ และรูปร่างเศร้าหมองเหมือนตอตะโก หรือกาที่เกาะอยู่ใน**กระเช้าถ่าน** รูปที่เกิดในเวลาอิ่มมักสดใส เปล่งปลั่ง น่าสัมผัส เธอกำหนดรูปนั้นแล้ว ย่อมยกพระไตรลักษณ์เข้าในรูปนั้นอย่างนี้ว่า รูปที่เป็นไปในขณะหิว ไม่ทันถึงขณะอิ่ม ย่อมดับไปในขณะหิวนั่นเอง รูปที่เป็นไปในขณะอิ่ม ไม่ทันถึงขณะหิว ย่อมดับไปในขณะอิ่มนั่นเอง ดังนั้น รูปนั้น จึงไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไม่ใช่ตัวตน.

สตฺถา ตสฺมึ อตฺตโน สนฺติกํ อุปสงฺกมนฺเตเยว จนฺทาภาย อนฺตรธานํ อกาสิ. โส สตฺถุ สนฺติเก **องฺคารปจฺฉิยํ** กาโก วิย อโหสิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๔๒๕)

พระบรมศาสดา เมื่อจันทาภพราหมณ์นั้น พอเข้าไปสู่สำนักของพระองค์, ได้ทรงทำให้รัศมีเพียงดังพระจันทร์หายไปเสีย.

จันทาภพราหมณ์นั้น ได้เป็นประหนึ่งกาใน **กระเช้าถ่าน** ในสำนักพระบรมศาสดา.

องฺคารปพฺพต (ปุ)

[องฺคาร + ปพฺพต]

ภูเขาถ่านเพลิง, ภูเขาไฟ (ในนรก).

ตเมนํ ภิกฺขเว นิรยปาลา มหนฺตํ **องฺคาร-ปพฺพตํ** อาทิตฺตํ สมฺปชฺชลิตํ สโชติภูตํ อาโรเปนฺติปิ โอโรเปนฺติปิ. โส ตตฺถ ทุกฺขา ติพฺพา ขรา กฏุกา เวทนา เวเทติ, น จ ตาว กาลํ กโรติ ยาว น ตํ ปาปกมฺมํ พฺยนฺตีโหติ.

(ม. ๓/๒๐๕)

ภิกษุทั้งหลาย นายนิรยบาล บังคับเขา ให้ขึ้นลง**ภูเขาถ่านเพลิง**ลูกใหญ่ ที่ไฟลุกโชนโชติช่วง คนพาลนั้นเสวยทุกขเวทนากล้าอย่างหนัก เผ็ดร้อนอยู่ บนภูเขาถ่านเพลิงนั้น แต่ยังไม่ตายตราบเท่าที่บาปกรรมนั้นยังไม่สิ้นไป (ยังชดใช้กรรมไม่หมด).

[คำว่า **พฺยนฺตีโหติ** ลง อี ปัจจัยด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ (สูตร ๕๗๑) ว่า ปจฺจยา ทนิฏฺจา นิปาตนา สิชฺฌนฺติ (ปัจจัยทั้งหลายที่ยังไม่สำเร็จ ย่อมสำเร็จได้ด้วยนิปาตนสูตร) หรือลง จี ปัจจัยในอรรถอภูตตัพภาวะ ด้วยสูตรในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๔ สูตร ๑๑๙) ว่า อภูตตพฺภาเว กราสภูโยเค วิการา จี (เมื่อปรากฏความมีอยู่ด้วยระยะอื่นนั้นของสิ่งที่ไม่เคยมีมาก่อน และเมื่อมี กร อส และ ภู ธาตุ ให้ลง จี ปัจจัยท้ายศัพท์ที่กล่าวถึงความเปลี่ยนแปลง)]

องฺคารปิณฺฑ (ปุ)

[องฺคาร + ปิณฺฑ]

ก้อนถ่านเพลิง.

ตสฺเสวํ ภาวยโต อนุกฺกเมน วุฏฺฐนเยเนว นิมิตฺตทฺวยํ อุปฺปชฺชติ. ตตฺถ อุคฺคหนิมิตฺตํ ชาลํ ฉิชฺชิตฺวา ฉิชฺชิตฺวา ปตนสทิสํ หุตฺวา อุปฏฺฐาติ. อกเต คณฺหนฺตสฺส ปน กสิณโทโส ปญฺญายติ, อลาตขณฺฑํ วา **องฺคารปิณฺโฑ** วา ฉาริกา วา ธูโม วา อุปฏฺฐาติ. ปฏิภาคนิมิตฺตํ นิจฺจลํ อากาเส จปิตรตฺตกมฺพลกฺขณฺฑํ วิย สุวณฺณตาลวณฺฏํ วิย กญฺจนตฺถมฺโภ วิย จ อุปฏฺฐาติ. โส ตสฺส สห อุปฏฺฐาเนเนว อุปจารชฺฌานํ, วุฏฺฐนเยเนว จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ จ ปาปุณาติ. (วิสุทฺธิ. ๑/๑๖๖)

เมื่อโยคีบุคคลนั้น เพียรพยายามภาวนาอยู่โดยทำนองนี้เรื่อยๆ ไปนั่นแล อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตทั้ง ๒ ก็จะเกิดขึ้นโดยลำดับตามทำนองที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นเทียว ในนิมิต ๒ อย่างนั้น อุคคหนิมิต ย่อมปรากฏเป็นเหมือนเปลวไฟขาดตกหายไปๆ แต่เมื่อจับเอานิมิตในไฟที่เป็นอยู่เองตามธรรมดาแล้ว โทษแห่งกสิณย่อมจะปรากฏให้เห็น กล่าวคือลูกไฟบ้าง **ก้อนถ่านเพลิง**บ้าง ขี้เถ้าบ้าง ควันบ้าง ก็จะปรากฏขึ้น ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น เป็นสภาวะที่ไม่เคลื่อนไหว ย่อมปรากฏเหมือนท่อนผ้ากัมพลแดง ที่อยู่กลางแจ้ง และเหมือนตาลปัตรทองคำ หรือเหมือนเสาทอง โยคีบุคคลนั้น ย่อมจะบรรลุถึงซึ่งอุปจารฌาน พร้อมกับการปรากฏขึ้นแห่ง

ปฏิภาคนิมิตนั้นทีเดียว และย่อมจะบรรลุถึงซึ่งฌาน ๔ และฌาน ๕ โดยนัยดังที่ได้พรรณนามาแล้วนั่นแล.

องฺคารปุณฺณ (ติ)

[องฺคาร + ปุณฺณ] เต็มด้วยถ่านเพลิง.

ปุณฺณ = ปูร + ต แปลง ต ปัจจัยเป็น อิณฺณ ลบที่สุดธาตุ รัสสะ อู เป็น อุ

องฺคารปุณฺณกูป (ปุ)

[องฺคารปุณฺณ + กูป]

หลุมอันเต็มด้วยถ่านเพลิง.

ดู องฺคารกาสุ

องฺคารปุณฺณาวาฏ (ปุ)

[องฺคารปุณฺณ + อาวาฏ]

บ่ออันเต็มด้วยถ่านเพลิง.

ดู องฺคารกาสุ

องฺคารปูว (ปุ)

[องฺคาร + ปูว]

ขนมที่สุกด้วยถ่านเพลิง, ขนมปิ้ง.

ดู กุณฺฑกองฺคารปูว (ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๘)

องฺคารภริต (ติ)

[องฺคาร + ภริต]

ภริต = ภร (ภรเณ) + อิ + ต

เต็มด้วยถ่านเพลิง. ดู องฺคารคพฺภก

องฺคารภาว (ปุ)

[องฺคาร + ภาว] ความเป็นเถ้า.

ปภงฺคุรนฺติ ปภงฺคุภาวํ ปูติภาวํ. ยํ หิสฺส เคเห ธญฺญํ, ตํ ปูติภาวํ อาปชฺชติ, สุวณฺณ**ปภงฺคุภาวนฺ**ติ มุตฺตา กปฺปาสฏฺฐิภาวํ, กหาปณ กปาลขณฺฑาทิภาวนฺติ อตฺโถ. (ธมฺม.อฏ. ๒/๔๕)

บทว่า **ปภงฺคุรๆ** คือ ความเป็นของย่อยยับ (เสียหาย) ได้แก่ ความเป็นของเปื่อยเน่า. อธิบายว่า ก็ข้าวเปลือกในเรือนของเขาย่อมถึงความเปื่อยเน่า, ทองคำถึง**ความเป็นเถ้า**, แก้วมุกดาถึงความเป็นเมล็ดฝ้าย, กหาปณะถึงความเป็นชิ้นกระเบื้องเป็นต้น. สัตว์ ๒ เท้า ๔ เท้า ถึงความเป็นสัตว์บอด เป็นต้น.

องฺคารภูต (ติ)

[องฺคาร + ภูต]

อันเป็นเถ้า, อันเสมอกับเถ้า, อันทำลายตระกูล (ทำให้ตระกูลเสื่อม).

เต จ ปาเปสุ กมฺเมสุ อภิณฺหมุปทิสฺสเรติ เต เอวํ กุเล ชาตา มนฺตพนฺธวา จ สมานาปิ ยทิ ปาณาติปาตาทีสุ ปาปกมฺเมสุ ปุนปฺปุนํ อุปทิสฺสนฺติ, อถ ทิฏฺเจว ธมฺเม คารยฺหา สมฺปราเย จ ทุคฺคติ เต เอวมุปทิสฺสมานา อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว มาตาปิตูหิปิ “นยิเม อมฺหากํ ปุตฺตา, ทุชฺชาตา เอเต กุลสฺส **องฺคารภูตา**, นิกฺกฑฺฒถ เนติ. (สุตฺตนิ.อฏ. ๑/๑๗๔)

ปาฐะว่า **เต จ ปาเปสุ กมฺเมสุ อภิณฺหมุปทิสฺสเร** ความว่า พราหมณ์เหล่านั้น เกิดในตระกูลอย่างนี้แล้ว แม้จะเป็นพวกร่ายมนต์ แต่ก็ปรากฏอยู่เนืองๆ ในบาปกรรมทั้งหลาย

มีปาณาติบาตเป็นต้น เมื่อเป็นอย่างนั้น ก็จะพึงถูกติเตียนในปัจจุบันทีเดียว และภพหน้าก็เป็นทุคติ อธิบายว่า พวกเขาเมื่อปรากฏอยู่อย่างนี้ในอัตภาพนี้ทีเดียว ก็จะพึงถูกมารดาและบิดาติเตียนอย่างนี้ว่า พวกนี้ไม่ใช่บุตรของพวกเรา พวกมันเกิดมาชั่ว **เป็นเถ้า**ของตระกูล (ทำให้ตระกูลเสื่อม) จงลากพวกมันออกไป ดังนี้บ้าง.

องฺคารมชฺฌ (น)

[องฺคาร + มชฺฌ]

ท่ามกลางถ่านเพลิง, กลางถ่านเพลิง.

ตํ สุตฺวา โพธิสตฺโต โสมนสฺสปฺปตฺโต (หุตฺวา) พฺราหฺมณ สุฏฺฐุ เต กตํ อาหารตฺถาย มม สนฺติกํ อาคจฺฉนฺเตน, อชฺชาหํ อทินฺนปุพฺพํ ทานํ ทสฺสามิ ตฺวํ ปน สีลวา ปาณาติปาตํ น กริสฺสสิ คจฺฉ พฺราหฺมณ นานาทารูนิ สงฺกฑฺฒิตฺวา องฺคาเร กตฺวา มยฺหํ อาโรเจหิ, อหํ อตฺตานํ ปริจฺจชิตฺวา **องฺคารมชฺเฌ** ปติสฺสามิ มม สรีเร ปกฺเก ตฺวํ มํสํ ขาทิตฺวา สมณธมฺมํ กเรยฺยาสีติ เตน สทฺธึ สลฺลปนฺโต จตุตฺถํ คาถมาห.

(ชา.อฏ. ๓/๕๑)

พระโพธิสัตว์ได้ฟังดังนั้นแล้วถึงความโสมนัส กล่าวว่า ดูก่อนพราหมณ์ ท่านมายังสำนักของเรา เพื่อต้องการอาหารได้ทำดีแล้ว วันนี้ข้าพเจ้าจักให้ทานที่ยังไม่เคยให้ ก็ท่านเป็นผู้มีศีลจักไม่ทำปาณาติบาต ท่านจงไปรวมไม้ฟืนนานาชนิด มาก่อถ่านไฟแล้ว จงบอกข้าพเจ้า ข้าพเจ้าจักเสียสละตนโดดลงใน**ท่ามกลางถ่านเพลิง** เมื่อร่างกายของข้าพเจ้าสุกแล้ว ท่านพึงกินเนื้อ แล้วบำเพ็ญสมณธรรมเถิด เมื่อจะเจรจากับท้าวสักกะนั้น จึงกล่าวคาถาที่ ๔.

องฺคารมตฺติกอุณฺโหทกทานาทิก (ติ)

[องฺคาร+มตฺติก+อุณฺโหทก+ทานาทิ+ก]

มีการให้ถ่านเพลิง ดินเหนียว และน้ำร้อนเป็นต้น.

ชนฺตาฆเร ปริกมฺมํ นาม **องฺคารมตฺติก-อุณฺโหทกทานาทิกํ** สพฺพํ กิจฺจํ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๖๐-๑)

กิจทั้งปวง**มีการให้ถ่านเพลิง ดินเหนียว และน้ำร้อนเป็นต้น** ชื่อบริกรรมในเรือนไฟ.

องฺคารมสิ (ปุ)

[องฺคาร + มสิ] ผงถ่าน, เขม่าไฟ.

องฺคารมสิฉาริกาสมากุล (ติ)

[องฺคารมสิ + ฉาริกา + สมากุล]

เกลื่อนกล่นด้วยเขม่าไฟและเถ้า.

พาลา จ ปณฺฑิตา จ อตฺตโน อตฺตโน จริเตเนว ปากฏา โหนฺตีติ อตฺโถ. พาเลน หิ คตมคฺโค รุกฺขคจฺฉคามนิคมาทีนิ ฌาเปตฺวา คจฺฉนฺตสฺส อินฺทคฺคิโน คตมคฺโค วิย โหติ, ฌามฏฺฐาน-มตฺตเมว **องฺคารมสิฉาริกาสมากุลํ** ปญฺญายติ. ปณฺฑิเตน คตมคฺโค กุโสพฺภาทโย ปูเรตฺวา วิวิธสสฺสสมฺปทาทโย อาวหมาเนน จตุทีปิกเมเฆน คตมคฺโค วิย โหติ. (อ.อฏ. ๒/๗๐)

อธิบายว่า พาลและบัณฑิต ย่อมปรากฏด้วยกรรมที่ตนประพฤติมาแล้วนั่นแล. จริงอยู่ทางที่คนพาลไปแล้ว ย่อมเป็นเหมือนทางไปของไฟป่าซึ่งลามไปเผาไหม้ต้นไม้ กอไม้ คามนิคมเป็นต้นฉะนั้น. ปรากฏเหลือก็แต่เพียงสถานที่ที่ถูกไฟไหม้ (สถานที่ที่ปลูกบ้าน) เท่านั้น ซึ่ง**เกลื่อนกล่นด้วยเขม่าไฟและเถ้า** ส่วนทางที่บัณฑิตไป เหมือนทางที่เมฆฝนซึ่งตั้งเค้าขึ้นทั้ง ๔ ทิศ แล้วตกลงมาเต็มหลุมและบ่อเป็นต้น นำความงอกงามของรวงข้าวกล้าชนิดต่าง ๆ มาให้ ฉะนั้น.

องฺคารมสิมกฺขิต (ติ)

[องฺคารมสิ + มกฺขิต]

มอมแมมด้วยเขม่าไฟ.

อถสฺสา สามิโก เสฺว ปวารณา ภวิสฺสตีติ มหานสาภิมุโข วาตปาเน ฐตฺวา กึ นุ โข กโรนฺตี สา อนฺธพาลา วิจรตีติ โอโลเกนฺโต ตำ เสฏฺฐิธีตรำ เสทกิลินฺนำ ฉาริกาย โอกิณฺณำ **องฺคารมสิมกฺขิตำ** ตถา สำวิทหิตฺวา วิจรมานำ ทิสฺวา อโห อนฺธพาลา เอวรูเป ฐาเน อิมำ สิริสมฺปตฺตึ นานุภวติ, มุณฺฑกสมเณ อุปฏฺฐหิสฺสามีติ ตุฏฺฐจิตฺตา วิจรตีติ หสิตฺวา อปคณฺฉิ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๒๐๐, วิมาน.อฏ. ๖๐)

ครั้งนั้นแล สามีของนางคิดว่า พรุ่งนี้เป็นวันปวารณา ยืนตรงหน้าต่าง บ่ายหน้าไปทางโรงครัวใหญ่ ตรวจดูด้วยคิดว่า นางอันธพาลนั้นเที่ยวทำอะไรอยู่หนอ แลเห็นธิดาเศรษฐีนั้นขมุกขมอมไปด้วยเหงื่อ เปรอะด้วยเถ้า **มอมแมมด้วยเขม่าไฟ** เที่ยวจัดทำอยู่อย่างนั้น จึงคิดว่า พุโธ่ หญิงอันธพาลไม่ยอมเสวยสมบัติมีสิริเช่นนี้ ในฐานะเห็นปานนี้ กลับมีจิตยินดีว่า "เราจักอุปัฏฐากสมณะโล้น ดังนี้เที่ยวไป" จึงหัวเราะ แล้วหลบไป.

องฺคารมฺุมณววตฺถาปน (น)

[องฺค + อารมฺุมณ + ววตฺถาปน]

การกำหนดองค์ฌานและกสิณารมณ์.

ตถา อิทำ ปถวีกสิณนฺติ ววตฺถเปตฺวา อิทำ อาโปกสิณำ ฯเปฯ อิทำ โอทาตกสิณนฺติ เอวำ อารมฺุมณมตฺตสฺเสว ววตฺถาปนำ อารมฺุมณววตฺถาปนำ นาม **องฺคารมฺุมณววตฺถาปน**มฺปิ เอเก อิจฺฉนฺติ. อฏฺฐกถาสุ ปน อนาคตตฺตา อทฺธา ตำ ภาวนามุขำ น โหติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๔)

อนึ่ง การกำหนดเฉพาะเพียงอารมณ์เท่านั้นอย่างนี้ คือ การกำหนดว่านี้เป็นปฐวีกสิณ นี้เป็นอาโปกสิณ...นี้เป็นโอทาตกสิณ ดังนี้ ชื่อว่าอารัมมณววัตถาปนะ (การกำหนดอารมณ์) อาจารย์พวกหนึ่งปรารถนาจะให้มีแม้**การกำหนดองค์ฌานกสิณารมณ์** แต่เพราะไม่ได้มีมาในอรรถกถาทั้งหลาย จึงไม่มีความสำคัญในทางการเจริญภาวนาเลยแล.

องฺคารมฺุมณสงฺกนฺติ (ถี)

[องฺค + อารมฺุมณ + สงฺกนฺติ]

การเคลื่อนย้ายองค์ฌานและกสิณารมณ์, การเลื่อนองค์ฌานและกสิณารมณ์, การล่วงพ้นองค์ฌานและกสิณารมณ์.

ดู องฺคสงฺกนฺติ

องฺคารมฺมณสงฺกนฺติก (ติ)

[องฺคารมฺมณ + สงฺกนฺติ + ก]

การเลื่อนย้ายองค์ฌานและกสิณารมณ์, การเลื่อนองค์ฌานและกสิณารมณ์, การล่วงพ้นองค์ฌานและกสิณารมณ์.

ปถวีกสิเณ ปฐมํ ฌานํ สมาปชฺชิตฺวา อาโปกสิเณ ทุติยํ, เตโชกสิเณ ตติยํ, วาโยกสิเณ จตุตฺถํ, นีลกสิณํ อุคฺฆาเฏตฺวา อากาสานญฺจายตนํ, ปีตกสิณโต วิญฺญาณญฺจายตนํ โลหิตกสิณโต อากิญฺจญฺญายตนํ, โอทาตกสิณโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เอวํ เอกนฺตริกวเสน องฺคานญฺจ อารมฺมณานญฺจ สงฺกมนํ **องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกํ** นาม. (วิสุทฺธิ. ๒/๓)

การเลื่อนองค์ฌานและเปลี่ยนอารมณ์ด้วยการสลับกันไปอย่างนี้ คือ

เข้าปฐมฌานในปฐวีกสิณแล้ว เข้าทุติยฌานในอาโปกสิณ เข้าตติยฌานในเตโชกสิณ เข้าจตุตถฌานในวาโยกสิณ เพิกนีลกสิณแล้ว เข้าอากาสานัญจายตนฌาน จากปีตกสิณเข้าวิญญาณัญจายตนฌาน จากโลหิตกสิณเข้าอากิญจัญญายตนฌาน จากโอทาตกสิณ เข้าเนวสัญญานาสัญญายตนฌาน นี้แลชื่อว่า **อังคารัมมณสังกันติกะ** (การเลื่อนองค์ฌานและกสิณารมณ์).

องฺคารราสิ (ปุ/ถี)

[องฺคาร + ราสิ]

ราสิ = รส (อสฺสาทเน) + อิณฺ

กองถ่านเพลิง.

ตมารุหนฺตํ ปพฺพตสนฺนิกาสํ
องฺคารราสึ ชลิตํ ภยานกํ
สุทฺทฺมคตฺตํ กปณํ รุทนฺตํ
โก โจทเย ปรโลเก สหสฺสํ. (ชา. ๒/๒๗๒)

(นารทฤษีทูลตอบพระราชาว่า)

ใครเล่าจะพึงไปทวงทรัพย์ ๑,๐๐๐ ในปรโลก กับมหาบพิตร ผู้ต้องวิ่งขึ้นไปเหยียบ**กองถ่านเพลิง**เท่าภูเขาที่ลุกโชน น่ากลัว มีตัวถูกไฟไหม้ ทนไม่ไหว ร้องครวญครางอย่างน่าสงสารอยู่ได้.

ดู จริยา.อฏ. ๑๐๘

องฺคารวสฺส (ปุ/น)

[องฺคาร + วสฺส]

ฝนถ่านเพลิง.

เต เถรสฺส โอวาเท ฐตฺวา ตีสสหสฺสาปิ ภิกฺขู ขิปฺปนิสนฺติโน อเหสุ. ขิปฺปนิสนฺติยาปิ จ สติปรสฺส ปติฏฺจาภาโว ภาโร, สเตสุ สหสฺเสสุ วา เอโกว โหติ, คิริภณฺฑวาหนปูชาย มาเรน **องฺคารวสฺเส** ปวตฺติเต อากาเส ปถวึ มาเปตฺวา **องฺคารวสฺส**ปริตฺตารโก เถโร วิย.

(วิสุทฺธิ. ๒/๓)

ภิกษุทั้ง ๓๐,๐๐๐ รูปนั้น พากันดำรงอยู่ในโอวาทของพระเถระแล้ว จึงได้เป็นผู้เข้าฌานได้อย่างฉับพลัน และถึงจะเข้าฌานได้อย่างฉับพลันแล้วก็ดี การที่จะเป็นที่พึ่งของผู้อื่นได้ก็ยังจัดว่าเป็นงานที่หนัก หนึ่งในร้อยคน หรือว่าในพันคนเท่านั้น จึงจะสามารถทำได้เหมือนเมื่อครั้งมาร บันดาลให้**ฝนถ่านเพลิง**

ตกลงในที่คิริภัณฑวาหนบูชา (การบูชาด้วยประทีปเป็นการใหญ่ เริ่มต้นแต่ที่เจติย-คีรีแผ่ออกไปทั่วเกาะลังกา และเลยลงไปในทะเลอีกโยชน์หนึ่ง) พระเถระได้เนรมิตแผ่นดินขึ้นบนอากาศ ต้านทาน**ฝนถ่านเพลิง**ไว้ได้.

องฺคารวสฺสปริตฺตารก (ติ)

[องฺคารวสฺส + ปริตฺตารก]

ผู้ต้านทานฝนถ่านเพลิง.

ดู องฺคารวสฺส

องฺคารสญฺจย (ปุ)

[องฺคาร + สญฺจย]

สญฺจย = สํ + จิ (จเย) + อ

พฤทธิ์ อิ เป็น เอ แปลง เอ ที่พฤทธิ์มานั้นเป็น อย แปลงนิคคหิตเป็น ญ

กองถ่านเพลิง, เชิงตะกอน.

ดู องฺคารจิตก

องฺคารสมฺปริกิณฺณ (ติ)

[องฺคาร + สมฺปริกิณฺณ]

สมฺปริกิณฺณ = สํ + ปริ + กิร (วิกฺเขปวิกเร) + ต แปลง ต เป็น อิณฺณ ลบที่สุดธาตุ

เกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง.

สา กิร องฺคารจิตเก นิปนฺนา วิปฺผนฺทมานา วิปริวตฺตมานา ปจฺจติ, ตสฺมา อุปฺปกฺกา เจว โหติ ขเรน อคฺคินา ปกฺกสรีรา, โอกิลินี จ กิลินฺนสรีรา พินฺทุพินฺทูนิ หิสฺสา สรีรโต ปคฺฆรนฺติ. โอกิรินี จ **องฺคารสมฺปริกิณฺณา**, ตสฺสา หิ เหฏฺฐโตปิ กิสุกปุปฺผวณฺณา องฺคารา, อุภยปสฺเสสุปิ อากาสโตปิสฺสา อุปริ องฺคารา ปตนฺติ, เตน วุตฺตํ อุปฺปกฺกํ โอกิลินึ โอกิรินินฺติ.

(วิ.อฏ. ๒/๑๐๐)

ได้ยินว่า นางเปรตนั้น นอนอยู่บนเชิงตะกอนดิ้นพลิกไปมาถูกไฟไหม้, เพราะฉะนั้น นางจึงเป็นผู้ถูกไฟครอก มีสรีระสุกด้วยไฟกรด มีน้ำเหงื่อหยด มีสรีระเปียก คือหยาดน้ำเหงื่อทั้งหลาย ย่อมหลั่งออกจากสรีระของนางเปรตนั้น และมีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น คือ**เกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง** ด้วยว่าถ่านเพลิงทั้งหลายมีสีดังดอกทองกวาว ย่อมตกแม้จากเบื้องล่างของนางเปรตนั้น ถ่านเพลิงทั้งหลาย ย่อมตกแม้ในข้างทั้ง ๒ แม้จากอากาศในเบื้องบนของนางเปรตนั้น. เพราะเหตุนั้น พระมหาโมคคัลลานะ จึงกล่าวว่า ถูกไฟครอก น้ำเหงื่อหยด มีถ่านเพลิงเกลื่อนกล่น (เกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง).

องฺคารสมฺปริกิณฺณตา (ถี)

[องฺคารสมฺปริกิณฺณ + ตา]

ความเป็นผู้มีสรีระเกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง.

อุทฺธํ อุทฺธํ อคฺคินา ปกฺกสรีรตาย อุปฺปกฺกา, เหฏฺฐโต ปคฺฆรณวเสน กิลินฺนสรีรตาย โอกิลินี, อิโต จิโต จ **องฺคารสมฺปริกิณฺณตาย** โอกิรินี. เตนาห สา กิราติอาทิ. (สารตฺถ. ๒/๒๙๕)

นางเปรตนั้นถูกถ่านเพลิงเผา เพราะมีสรีระถูกไฟเผารอบตัว, มีหยาดน้ำไหลหยดลง เพราะมีสรีระชุ่มไป ด้วยน้ำไหลลงสู่เบื้องล่าง และ

เป็นผู้เกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง เพราะ**ความเป็นผู้มีสรีระเกลื่อนกล่นด้วยถ่านเพลิง** ทางโน้นและทางนี้ เหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์ จึงกล่าวว่า สา กิร เป็นต้น.

องฺคาราม (ปุ)

[องฺค + อาราม]

อังคาราม, วัดที่พระเจ้าอังคะสร้างถวายแด่พระพุทธเจ้าสุมนะ.

สุมโน ยสธโร พุทฺโธ
องฺคารามมฺหิ นิพฺพุโต
ตตฺเถว ตสฺส ชินถูโป
จตุโยชนมุคฺคโต. (พุทฺธวํ. ๓๓๑)

พระพุทธเจ้าพระนามว่าสุมนะ ผู้ทรงพระยศ เสด็จดับขันธปรินิพพานที่**อังคาราม** พระสถูปของพระชินเจ้านั้นที่อังคารามนั้น สูงถึง ๔ โยชน์.

องฺคาริก (ติ)

[องฺคาร + อิก] คนเผาถ่าน.

กโรติ เจ ทารุติเณน ปุญฺญํ
โภชํ นโร ธูมสิขึ ปตาปวํ
องฺคาริกา โลณกรา จ สูทา
สรีรทาหาปิ กเรยฺยุ ปุญฺญํ. (ชา. ๒/๒๓๔)

(พระโพธิสัตว์กล่าวว่า)
ถ้าคนเลี้ยงดูไฟที่มีเปลวควันกำลังส่องแสงอยู่ ให้เผา(กิน)ไม้และหญ้า ชื่อว่าได้ทำบุญ **คนเผาถ่าน** คนต้มเกลือ พ่อครัว และคนเผาศพก็ชื่อว่าพึงได้ทำบุญด้วย.

องฺคาริกาติ องฺคารกมฺมกรา. (ชา.อฏ. ๗/๕๗)

บทว่า **องฺคาริกา** (คนเผาถ่าน) คือ ผู้ทำงานเกี่ยวกับถ่าน.

องฺคารี (ติ)

[องฺคาร + อี]

มีดอกใบสีแดงเหมือนถ่านเพลิง.

องฺคาริโน ทานิ ทุมา ภทนฺเต
ผเลสิโน ฉทนํ วิปฺปหาย
เต อจฺจิมนฺโตว ปภาสยนฺติ
สมโย มหาวีร ภาคีรสานํ. (เถร. ๓๐๐)

ดู เถร.อฏ. ๒/๑๖๙

(พระกาฬุทายีเถระ เห็นว่าเป็นกาลอันควรแก่การเสด็จกลับไปโปรดพระญาติ ยังกรุงกบิลพัสดุ์ จึงกราบทูลพระผู้มีพระภาคว่า)
ข้าแต่พระองค์ผู้เจริญ บัดนี้ หมู่ไม้ในป่า ผลัดใบแก่ ผลิใบอ่อน **มีดอกใบสีแดงเหมือนถ่านเพลิง** และกำลังออกผล หมู่ไม้เหล่านั้นงามเรืองรองดุจเปลวไฟ ข้าแต่มหาวีระ กาลนี้เป็นเวลาสมควรอนุเคราะห์หมู่พระญาติ.

องฺคิก (ติ)

[องฺค + อิก (สำ. อางฺคิก)]

ตะโพนที่ชื่อว่า อังคิกะ.

มุทิงฺเคหีติ องฺคิกาทีหิ มุรเชหิ. (เถร.อฏ. ๒/๑๓๐)

บทว่า **มุทิงฺเคหิ** (ด้วยตะโพน) คือ ตะโพนที่ชื่อว่า อังคิกะ.

[กลองตะโพน ๒ = มุทิงฺค, มุรช. ธาน. ๑๔๓]

องฺคิรส (ปุ)

[องฺค + รส] ลง อิ อาคม

แพทย์ชื่ออังคีรสะ.

ภนฺเต นาคเสน เย เต อเหสุ๋ ติกิจฺฉกานำ ปุพฺพกา อาจริยา. เสยฺยถิทำ. นารโท ธมฺมนฺตรี **องฺคิรโส** ฯเปฯ (มิลินฺท. ๒๖๓)

(พระเจ้ามิลินท์) พระคุณเจ้านาคเสน บรรดาอาจารย์ของพวกแพทย์ทั้งหลายแต่ปางก่อนมีอยู่ เช่น ท่านนารทะ ท่านธัมมันตรี ท่าน**อังคีรสะ**...

องฺคี (ติ)

[องฺค + อี. ถี. องฺคินี]

(ก) มีองค์, ประกอบด้วยองค์.

อิธ ภิกฺขเว ราชา ขตฺติโย มุทฺธาวสิตฺโต ฯเปฯ พลวา โข ปน โหติ **จตุรงฺคินิยา** เสนาย สมนฺนาคโต อสฺสวาย โอวาทปฏิกราย ฯเปฯ

(อำ. ๒/๓๔๘)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กษัตราธิราช ผู้ได้รับมูรธาภิเษกแล้ว...ทรงมีกำลังพลประกอบด้วยกองทัพ**มีองค์ ๔** เชื่อฟัง และทำตามที่ทรงรับสั่ง...

อถ วา จตุพฺพิโธ โกโส หตฺถี อสฺสา รถา ปตฺตีติ. ยถา หิ อสิโน ติกฺขภาวปริปาลโก ปริจฺเฉโท "โกโสติ วุจฺจติ, เอวำ รญฺโญ ติกฺขภาวปริปาลกตฺตา **จตุรงฺคินี เสนา** "โกโสติ วุจฺจติ. ติวิธำ โกฏฺจาคารำ ธนโกฏฺจาคารำ ธญฺญโกฏฺจาคารำ วตฺถโกฏฺจาคารนฺติ. ตำ สพฺพมฺปิ ปริปุณฺณมสฺสาติ ปริปุณฺณโกสโกฏฺจาคาโร.

(สารตฺถ. ๓/๓๘๓)

อีกอย่างหนึ่ง กองทัพมี ๔ เหล่า คือ พลช้าง พลม้า พลรถ และพลเดินเท้า โดยแท้จริงแล้ว กองทัพ**มีองค์ ๔** (จตุรังคเสนา) ชื่อว่า โกสะ เพราะรักษาความแข้มแข็งของกษัตริย์ ดุจฝักดาบซึ่งรักษาความคมของดาบ. เรือนคลังมี ๓ อย่าง คือ เรือนคลังทรัพย์ เรือนคลังธัญญาหาร และเรือนคลังผ้า พระเจ้าพรหมทัตเรียกว่า ปริปุณณโกสโกฏฐาคาร (มีกองทัพและเรือนคลังบริบูรณ์) เพราะอรรถว่าทรงมีกองทัพ เรือนคลังทั้งหมดบริบูรณ์.

[จตุรงฺคินี = จตุร + องฺคินี]

จตุรงฺคินึ เสนนฺติ หตฺถิอสฺสรถปตฺติสงฺขาเตหิ จตูหิ องฺเคหิ สมนฺนาคตำ เสนำ.(สารตฺถ. ๓/๓๘๓)

สองบทว่า **จตุรงฺคินึ เสนำ** (กองทัพ**มีองค์ ๔**) ความว่า กองทัพที่ประกอบด้วยองค์ ๔ คือ กองช้าง กองม้า กองรถ และกองทหารรราบ.

[กองทัพในปัจจุบัน คือ หน่วยทหารที่ประกอบด้วยทหาร ๓ กองพล และมีทหารหน่วยอื่นๆ เช่น หน่วยทหารช่าง หน่วยทหารสื่อสาร หน่วยทหารรถถัง หน่วยทหารปืนใหญ่ เป็นส่วนประกอบ มีแม่ทัพเป็นผู้บังคับบัญชา ส่วนกองทัพสมัยก่อน แบ่งออกเป็น ๔ กอง ดังนี้ คือ

(๑) หัตถานีกะ กองช้าง ประกอบด้วยช้าง ๓ เชือกเป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาเชือกละ ๑๒ นาย

(๒) หยานีกะ กองม้า ประกอบด้วยม้า ๓ ตัว เป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาตัวละ ๓ นาย

(๓) รถานีกะ กองรถ ประกอบด้วยรถ ๓ คัน เป็นอย่างต่ำ มีทหารเฝ้ารักษาคันละ ๔ นาย

(๔) ปัตตานีกะ กองทหารราบ ประกอบด้วยทหารถืออาวุธ ๔ นายเป็นอย่างต่ำ

ข้อความข้างต้น กล่าวไว้ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกาว่า

หตฺถี ทฺวาทสโปโส ติ- ปุริโส ตุรโค รโถ
จตุโปโสติ เอเตน ลกฺขเณนาธมนฺตโต
หตฺถานีกำ หยานีกำ รถานีกำ ตโย ตโย
คชาทโย สสตฺถา ตุ ปตฺตานีกำ จตุชฺชนา.

(ธาน. ๓๘๒ - ๘๓)

กองช้างเป็นต้นอย่างละสาม คือ กองช้าง กองม้า กองรถ ตามลักษณะอย่างต่ำดังนี้ว่า ช้างเชือกหนึ่งมีทหาร ๑๒ นาย ม้าตัวหนึ่งมีทหาร ๓ นาย รถคันหนึ่งมีทหาร ๔ นาย ส่วนทหาร ๔ นายมีอาวุธ ชื่อว่า กองทหารราบ]

(ข) มีเรือนร่างยังสาว, มีเรือนร่างสวยงาม.

กาพ**งฺคินี**ว ตกฺการึ ปุปฺผิตำ คิริมุทฺธนิ.
ผุลฺลำ ทาลิมลฏฺฐิว อนฺโตทีเปว ปาฏลึ.

(เถรี. ๔๑๓)

(นางจาปากล่าวว่า)

ท่านกาพะ ดิฉัน**มีเรือนร่างยังสาว** ดังต้นคนทามีดอกบานสะพรั่งอยู่บนยอดเขา ดังเครือทับทิมมีดอกบานแล้ว ดังต้นแคฝอยมีดอกบานสะพรั่งภายในเกาะ.

กาฬาติ ตสฺสาลปนำ.

องฺคินินฺติ องฺคลฏฺฐิสมฺปนฺนำ. (เถรี.อฏ. ๒๓๔)

บทว่า **กาฬ** เป็นคำเรียกท่านอุปกะนั้น.

บทว่า **องฺคินึ** (มีเรือนร่างยังสาว) คือ สมบูรณ์ด้วยเรือนร่างที่ยังสาว.

[ตกฺการี = ต้นคนทา, ทาลิมลฏฺฐิ = เครือทับทิม, ปาฏลิ = ต้นแคฝอย]

องฺคีกตสีลาทิสมฺปตฺติก (ติ)

[องฺคีกต + สีลาทิ + สมฺปตฺติ + ก]

มีศีลที่ทำให้เป็นดุจอวัยวะเป็นต้นเป็นสมบัติ.

มีความสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้นที่ทำให้เป็นเหมือนอวัยวะ.

ดู องฺคีรส (๒)

องฺคีรส๑ (ปุ)

[(๑) องฺค + รส. ลง อิ อาคม ถึ. เป็น องฺคีรสี. (๒) องฺคีกต + รส ลบ กต]

(๑) ผู้มีรัศมีอันแผ่ซ่านออกจากสรีระ.

(ก) พระพุทธเจ้า.

องฺคีรสสฺส นมตฺถุ สกฺยปุตฺตสฺส สิรีมโต.
โย อิมำ ธมฺมำ เทเสสิ สพฺพทุกฺขาปนูทนำ.

(ที. ๓/๑๕๙)

ขอนอบน้อมพระศากยบุตรพุทธเจ้า **ผู้มีรัศมีอันแผ่ซ่านออกจากสรีระ** ผู้ทรงสิริ ผู้ทรงแสดงธรรม ขจัดทุกข์ทั้งปวง.

สพฺเพ องฺคโต รสฺมีนำ นิกฺขนฺตตฺตา **องฺคีรสา**.

(ที.อฏ. ๓/๑๔๔)

พระพุทธเจ้าทั้งปวงมีพระนามว่า ผู้มีรัศมีอันแผ่ซ่านออกจากสรีระ (อังคีรส) เพราะมีรัศมีแผ่ซ่านออกจากพระวรกาย.

ปทุมํ ยถา โกกนทํ สุคนฺธํ
ปาโต สิยา ผุลฺลมวีตคนฺธํ
องฺคีรสํ ปสฺส วิโรจมานํ
ตปนฺตมาทิจฺจมิวนฺตลิกฺเข. (สํ. ๑/๘๑)

(จันทนังคลิกอุบาสกได้สรรเสริญพระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าว่า)

ดอกปทุมชื่อโกกนุท บานในเวลาเช้า ยังไม่สิ้นกลิ่น ยังหอมอยู่ ฉันใด ขอท่านจงดู**พระพุทธเจ้าผู้มีรัศมีอันแผ่ซ่านออกจากสรีระ** ผู้ไพโรจน์อยู่ ดุจดวงอาทิตย์รุ่งโรจน์อยู่ในอากาศ ฉันนั้น

องฺคีรสนฺติ สมฺมาสมฺพุทฺธํ. ภควโต หิ องฺคโตรสฺมิโย นิกฺขมนฺติ, ตสฺมา องฺคีรโสติ วุจฺจติ. (สํ.อฏ. ๑/๑๓๙)

บทว่า **องฺคีรสํ** แปลว่า พระสัมมาสัมพุทธเจ้า. จริงอยู่ รัศมีทั้งหลาย ย่อมแผ่ซ่านออกจากพระวรกายของพระผู้มีพระภาค เหตุนั้น จึงเรียกว่า พระอังคีรส (ผู้มีรัศมีอันแผ่ซ่านออกจากพระวรกาย).

(ข) ฤษีนามว่าอังคีรส, พระอังคีรส.

อถชุชุโน นิรเย สตฺติสูเล
อวสิโร ปติโต อุทฺธปาโท
องฺคีรสํ โคตมํ เหจยิตฺวา
ขนฺตึ ตปสฺสึ จิรพฺรหฺมจารึ. (ชา. ๒/๙)

(พระมหาสัตว์สรภังคดาบสตอบปัญหาของท้าวสักกะว่า)

อนึ่ง พระเจ้าอัชชุนะ ทรงตกนรกชื่อสัตติสูละ ทรงมีพระเศียรห้อยลง พระบาทชี้ฟ้าเบื้องบน เพราะทรงเบียดเบียน**พระอังคีรส** โคตมโคตร ผู้มีขันติ มีตบะ ประพฤติพรหมจรรย์มานาน.

องฺคีรสนฺติ องฺเคหิ รสีนํ นิจฺฉรณโต เอวํ ลทฺธนามํ. (ชา.อฏ. ๕/๑๕๓)

บทว่า **องฺคีรสํ** ได้แก่ ผู้ได้ชื่ออย่างนี้ เพราะมีรัศมีแผ่ซ่านออกจากพระวรกาย.

(ค) ฤษีผู้แต่งพระเวทชื่ออังคีรส.

เยปิ กิร เตวิชฺชานํ พฺราหฺมณานํ ปุพฺพกา อิสโย มนฺตานํ กตฺตาโร มนฺตานํ ปวตฺตาโร, เยสมิทํ เอตรหิ เตวิชฺชา พฺราหฺมณา โปราณํ มนฺตปทํ คีตํ ปวุตฺตํ สมิหิตํ, ตทนุคายนฺติ, ตทนุภาสนฺติ, ภาสิตมนุภาสนฺติ, วาจิตมนุวาเจนฺติ, เสยฺยถิทํ. อฏฺฐโก วามโก วามเทโว เวสฺสามิตฺโต ยมตคฺคิ **องฺคีรโส** ภารทฺวาโช วาเสฏฺโฐ กสฺสโป ภคุ. (ที. ๑/๙๗)

นัยว่า พวกฤษีผู้เป็นบูรพาจารย์ของพราหมณ์ผู้ได้ไตรเพท ได้แก่ ฤษีอัฏฐกะ ฤษีวามกะ ฤษีวามเทพ ฤษีเวสสามิตตะ ฤษียมตัคคิ (ยมทัคคิ) **ฤษีอังคีรส** ฤษีภารทวาชะ ฤษีวาเสฏฐะ (วาสิฏฐะ) ฤษีกัสสปะ และฤษีภคุ ซึ่งเป็นผู้ผูกมนตร์ บอกมนตร์ที่พวกพราหมณ์ผู้ได้ไตรเพทในเวลานี้ขับตาม กล่อมตามซึ่งบทมนตร์เก่าที่ท่านขับไว้ กล่อมไว้ รวบรวมไว้ กล่าวได้ถูกต้องตามที่ท่านกล่าวไว้ บอกได้ถูกต้องตามที่ท่านบอกไว้.

[อังคีรส เป็นฤษีตนหนึ่งในฤษี ๑๐ ตน ผู้ร่วมกันแต่งคัมภีร์พระเวท ดังคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา คาถา ๑๐๙ กล่าวว่า

อฏฺจโก วามโก วาม-
เทโว จงฺคีรโส ภคุ
ยมทคฺคิ จ วาสิฏฺโจ
ภาวทฺวาโช จ กสฺสโป
เวสฺสามิตฺโตติ มนฺตานำ
กตฺตาโร อิสโย อิเม.
ฤษีเหล่านี้ผู้แต่งคัมภีร์พระเวท คือ
อัฏฐกะ, วามกะ, วามเทพ, อังคีรส, ภคุ, ยมทัคคิ, (ยมตัคคิ) วาสิฏฐะ, ภารทวาชะ, กัสสปะ และเวสสามิตตะ]

(ฆ) คฤหบดีผู้มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากร่างกาย, อสัยหเศรษฐี.

องฺคีรสสฺส คหปติโน
สทฺธสฺส ฆรเมสิโน
ตสฺสาหำ ทานวิสฺสคฺเค
ทาเน อธิกโต อหุำ. (เปต. ๑๕๖)
(รุกขเทวดาตอบว่า)
เราได้รับแต่งตั้งให้เป็นใหญ่ในการให้ทาน ในโรงทานของ**คฤหบดีผู้มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากร่างกาย** มีศรัทธา ยังครองเรือนอยู่.

องฺคีรสสฺสาติ องฺคโต นิกฺขมนกชุติสฺส. รโสติ หิ ชุติยา อธิวจนำ. (เปต.อฏ. ๑๑๕)

บทว่า **องฺคีรสสฺส** คือ ผู้มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากร่างกาย (ตน). จริงอยู่ บทว่า **รโส** เป็นชื่อของความโชติช่วง.

องฺคีรสสฺสาติอาทินา อสยฺหเสฏฺจึ กิตฺเตติ.
ด้วยคำว่า **องฺคีรสสฺส** นี้ ระบุถึงอสัยหเศรษฐี.

[ประโยคที่ประกอบด้วย อธิวจนำ (ชื่อ) แสดงสิ่งที่ศัพท์หมายถึงว่าคืออะไร (อภิเธยฺยตฺถ, สรูป) แน่นอน]

(ง) ผู้มีรัศมีในสรีระ, สุริยวัจฉสาเทพธิดา.

วนฺเท เต ปิตรำ ภทฺเท ติมฺพรุำ สูริยวจฺฉเส.
เยน ชาตาสิ กลฺยาณี อานนฺทชนนี มม.
วาโตว เสทตำ กนฺโต ปานียำว ปิปาสโต.
องฺคีรสี ปิยา เมสิ ธมฺโม อรหตามิว.
(ที. ๒/๒๑๒)

(ปัญจสิขะคันธรรพบุตรกล่าวว่า)
แน่ะแม่สุริยวัจฉสาเทพธิดา ฉันขอกราบท่านติมพรุผู้บิดาของเธอ โดยเหตุที่เธอเกิดมางดงาม ทำให้ฉันเกิดความปลื้มใจ เหมือนสายลมเป็นที่ปรารถนาของผู้มีเหงื่อ หรือเหมือนน้ำเป็นที่ปรารถนาของผู้กระหาย เธอ**ผู้มีรัศมีในสรีระ**เป็นที่รักของฉัน ดุจธรรมเป็นที่รักของพระอรหันต์ทั้งหลาย.

องฺคีรสีติ องฺเค รสฺมิโย อสฺสาติ **องฺคีรสี**, ตเมว อารพฺภ อาลปนฺโต วทติ. (ที.อฏ. ๒/๒๙๔)

บทว่า **องฺคีรสี** (ผู้มีรัศมีในสรีระ) คือ รัศมีในสรีระของเธอ มีอยู่ เหตุนั้น เธอจึงชื่อว่า **องฺคีรสี** (ผู้มีรัศมีในสรีระ). ปัญจสิขะ กล่าวพร่ำเพ้อปรารภถึงสุริยวัจฉสาเทพธิดานั้นแหละ.

(๒) ผู้มีความสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้นที่ทำให้เป็นเหมือนอวัยวะ.

พุทฺธสฺส ปุตฺโตมฺหิ อสยฺหสาหิโน
องฺคีรสสฺสปฺปฏิมสฺส ตาทิโน
ปิตุปิตา มยฺหํ ตุวํสิ สกฺก
ธมฺเมน เม โคตม อยฺยโกสิ. (เถร. ๓๐๑)

(พระกาฬุทายีเถระได้ถวายพระพรพระเจ้าสุทโธทนมหาราชว่า)
อาตมภาพ เป็นบุตรของพระพุทธเจ้าผู้ที่ไม่มีใครย่ำยีได้ **มีความสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้นที่ทำให้เป็นเหมือนอวัยวะ** ไม่มีผู้เปรียบปานคงที่ ดูก่อนมหาบพิตร พระองค์เป็นบิดาของพระพุทธเจ้าผู้เป็นบิดาของอาตมา ทั้งเป็นพระเจ้าปู่ของอาตมาโดยธรรม.

องฺคีรสสฺสาติ องฺคีกตสีลาทิสมฺปตฺติกสฺส. องฺคมงฺเคหิ นิจฺฉรณกโอภาสสฺสาติ อปเร.

(เถร.อฏ. ๑๗๒-๓)

บทว่า **องฺคีรสสฺส** แปลว่า มีความสมบูรณ์ด้วยศีลเป็นต้นที่ทำให้เป็นเหมือนอวัยวะ. อาจารย์พวกอื่น กล่าวว่า มีรัศมีแผ่ซ่านออกจากพระวรกายทุกส่วน. ดู องฺคีรส

องฺคีรส[๒] (ถี)

ดู องฺคีรส (๑) อรรถ (ง)

องฺคุฏฺฐ (ปุ)

[องฺค + ฐ] องฺค, คมนตฺโถ, อสฺสุตฺตํ.
[อคฺค + ฐา + อ]
อคฺเค ปุเร ติฏฺฐตีติ วา องฺคุฏฺโฐ,
นิคฺคหีตาคโม, อสฺสุตฺตญฺจ.(ธาน.ฏี. ๒๖๖)
วิสโยตฺตญฺจ. (สูจิ)

องฺคุมฺหิ ปาณมฺหิ ปธานภาเวน ติฏฺฐติ, **สฺถา + ก**..ษตฺตํ. “อมฺพามฺเพติ (ปา. ๘.๓.๙๗) สุตฺเต องฺคุสทฺทปฺปโยคโต องฺคุสทฺโท หตฺถวาจีติ ฌาปิตํ. วาจปฺปติ. (สํ. องฺคุษฺฐ)

(๑) นิ้วหัวแม่มือ.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน โมจนาธิปฺปายสฺส **องฺคุฏฺเฐน** องฺคชาตํ ฆฏฺเฏนฺตสฺส ฯเปฯ อสุจิ น มุจฺจิ. ตสฺส กุกฺกุจฺจํ อโหสิ “ภควตา สิกฺขาปทํ ปญฺญตฺตํ, กจฺจิ นุ โข อหํ สงฺฆาทิเสสํ อาปตฺตึ อาปนฺโนติ? ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสิ. “อนาปตฺติ ภิกฺขุ สงฺฆาทิเสสสฺส, อาปตฺติ ถุลฺลจฺจยสฺสาติ.

(วิ. ๑/๑๗๑)

ก็สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งมีความประสงค์จะทำน้ำอสุจิให้เคลื่อน จึงเสียดสีองคชาตกับ**นิ้วหัวแม่มือ**...น้ำอสุจิไม่เคลื่อน ท่านเกิดความกังวลใจว่า พระผู้มีพระภาคทรงบัญญัติสิกขาบทแล้ว เราต้องอาบัติสังฆาทิเสสหรือหนอ จึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ พระองค์ตรัสว่า ภิกษุ เธอไม่ต้องอาบัติสังฆาทิเสส แต่ต้องอาบัติถุลลัจจัย.

เสยฺยถาปิ สุนกฺขตฺต อาสีวิโส โฆรวิโส. อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย ชีวิตุกาโม อมริตุกาโม สุขกาโม ทุกฺขปฏิกูโล. ตํ กึ มญฺญสิ สุนกฺขตฺต อปิ นุ โส ปุริโส อมุสฺส อาสีวิสสฺส โฆรวิสสฺส หตฺถํ วา **องฺคุฏฺฐ**ํ วา ทชฺชา ยํ ชญฺญา ‘อิมินาหํ ทฏฺโฐ มรณํ วา นิคจฺฉามิ มรณมตฺตํ วา ทุกฺขนฺติ? “โน เหตํ ภนฺเต.

เอวเมว โข สุนกฺขตฺต โส วต ภิกฺขุ ฉสุ ผสฺสายตเนสุ สำวุตการี 'อุปธิ ทุกฺขสฺส มูลนฺติ อิติ วิทิตฺวา นิรุปธิ อุปธิสงฺขเย วิมุตฺโต อุปธิสฺมึ วา กายึ อุปสำหริสฺสติ จิตฺตึ วา อุปฺปาเทสฺสตีติ เนตึ ฐานึ วิชฺชตีติ. (ม. ๓/๔๘)

สุนักขัตตะ เปรียบเหมือน ต่อมาบุรุษผู้รักชีวิต ยังไม่อยากตาย รักสุขเกลียดทุกข์ มาพบอสรพิษมีพิษร้ายแรงเข้า สุนักขัตตะ เธอเข้าใจความข้อนั้นว่าอย่างไร คือ บุรุษนั้นจะพึงยื่นมือหรือ**นิ้วหัวแม่มือ** ให้แก่อสรพิษตัวมีพิษร้ายแรงนั้น ทั้งที่รู้ว่า ถูกอสรพิษที่มีพิษร้ายแรงกัดแล้วจะต้องตาย หรือทุกข์ปางตายบ้างไหม. ไม่ยื่น พระพุทธเจ้าข้า

สุนักขัตตะ เป็นไปไม่ได้ฉันนั้นเหมือนกันที่ภิกษุนั้นทำความสำรวมในผัสสายตนะ ๖ รู้ดังนี้ว่า อุปธิเป็นรากเง่าแห่งทุกข์ จึงเป็นผู้ปราศจากอุปธิ หลุดพ้นแล้วในธรรม เป็นที่สิ้นไปแห่งอุปธิ จักน้อมกายหรือปล่อยจิตไปในอุปธิ (สภาวะอันเป็นที่ตั้งของความสุขและความทุกข์).

[นิ้วทั้ง ๕ มีชื่อในภาษาบาลีว่า องฺคุฏฺฐ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชฺชนี (นิ้วชี้) มชฺฌิมา (นิ้วกลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) และ กณิฏฺฐา (นิ้วก้อย) แต่ในคัมภีร์อภิธานัปปทีปิกา (คาถา ๒๖๖) พบรูปว่า กนิฏฺจา แปลง ณ เป็น น ตามสันสกฤต ที่มีรูปว่า กนิษฺฐา ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

มณิพนฺธกนิฏฺฐานำ ปาณิสฺส กรโภนฺตรำ
กรสาขางฺคุลี ตา ตุ ปญฺจงฺคุฏฺโจ จ ตชฺชนี
มชฺฌิมา นามิกา จาปิ กนิฏฺฐาติ กมา สิยุ.

สถานที่ระหว่างข้อมือกับนิ้วก้อยของมือ ชื่อว่า กรภ (สันมือ) กรสาขา, องฺคุลิ = นิ้วมือ นิ้วมือเหล่านั้น มี ๕ นิ้วตามลำดับ คือ องฺคุฏฺฐ (นิ้วหัวแม่มือ) ตชฺชนี (นิ้วชี้) มชฺฌิมา (นิ้ว กลาง) อนามิกา (นิ้วนาง) กนิฏฺจา (นิ้วก้อย)]

(๒) นิ้วหัวแม่เท้า.

เตน โข ปน สมเยน อญฺญตโร ปิณฺฑจาริโก ภิกฺขุ ปีฐเก นิปนฺนำ ทาริกึ ปสฺสิตฺวา สารตฺโต **องฺคุฏฺฐึ** องฺคชาตึ ปเวเสสิ ฯเปฯ (วิ. ๑/๔๓)

ก็สมัยนั้น ภิกษุรูปหนึ่งเที่ยวบิณฑบาต เห็นเด็กหญิงนอนบนตั่ง เกิดความกำหนัด จึงสอด**นิ้วหัวแม่เท้า**เข้าในองค์กำเนิดเด็กหญิง...

เตน กมฺมวิปาเกน เทวทตฺโต สิลำ ขิปิ.
องฺคุฏฺฐึ ปีสยี ปาเท มม ปาสาณสกฺขรา.
(อป. ๑/๓๔๘)

(พระพุทธเจ้าทรงพยากรณ์บุพกรรมของพระองค์ว่า)

ด้วยผลกรรมนั้น พระเทวทัตจึงผลักก้อนหินกลิ้งลงมา สะเก็ดหินกระทบ**นิ้ว**ที่เท้า (นิ้วหัวแม่เท้า) ของเรา (จนห้อเลือด).

องฺคุฏฺฐก (ปุ)

[องฺคุฏฺฐ + ก]

นิ้วมือ.

อถ อฑฺฒมาสจฺจเยน เอกา มำสเปสิ สุวณฺณ-พิมฺพสทิโส ทารโก, เอกา ทาริกา อโหสิ. เตสุ ตาปสสฺส ปุตฺตสิเนโห อุปฺปชฺชิ. **องฺคุฏฺฐกโต**

จสฺส ขีรํ นิพฺพตฺติ. ตโต ปภุติ จ ขีรภตฺตํ ลภติ, โส ภตฺตํ ภุญฺชิตฺวา ขีรํ ทารกานํ มุเข อาสิญฺจติ.

(ขุทฺทก.อฏ. ๑๓๔)

ต่อนั้นมา อีกครึ่งเดือน ชิ้นเนื้อชิ้นหนึ่งก็เป็นเด็กชายเสมือนรูปทอง อีกชิ้นหนึ่งเป็นเด็กหญิง ดาบสเกิดความรักดังบุตรในเด็กทั้งสองนั้น. น้ำนมก็บังเกิดจาก**นิ้วมือ**ของดาบสนั้นตั้งแต่นั้นมา ดาบสได้น้ำนมและอาหารมาก็บริโภคอาหาร หยอดน้ำนมในปากของเด็กทั้งสอง.

องฺคุฏฺฐกมตฺต (น)

[องฺคุฏฺฐก + มตฺต]

เพียงนิ้วหัวแม่เท้า.

ปาท**งฺคุฏฺฐก**มตฺเตน เวชยนฺตมกมฺปยิ.
โย นามิทฺธิมตํ เสฏฺโ ทุติโย อคฺคสาวโก.
โสปิ มจฺจุมุขํ โฆรํ มิโค สีหมุขํ วิย.
ปวิฏฺโ สห อิทฺธีหิ มาทิเสสุ กถาว กา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๑๒๖)

(พึงระลึกถึงความตาย โดยความเป็นผู้มีฤทธิ์มากอย่างนี้ว่า)

พระอัครสาวกที่สองประเสริฐกว่าบรรดาท่านผู้มีฤทธิ์ทั้งหลาย ได้ยังเวชยันต์ปราสาทให้หวั่นไหว ด้วยอวัยวะ**เพียงนิ้วหัวแม่เท้า** แม้ท่านก็ยังเข้าสู่ปากของความตายอันน่าสะพึงกลัวไปพร้อมด้วยฤทธิ์ทั้งหลาย เสมือนมฤคเข้าสู่ปากแห่งราชสีห์ จะป่วยกล่าวไปไยในคนทั้งหลายเช่นเราเล่า.

องฺคุฏฺฐคณนา (ถี)

[องฺคุฏฺฐ + คณนา]

การนับด้วยนิ้วมือ.

องฺคุฏฺจิคณนาติ **องฺคุฏฺฐคณนา** วุจฺจติ, อยํ มูสิกคโณ **องฺคุฏฺฐคณนํ** น คจฺฉติ น อุเปติ น ปูเรติ, ปริกฺขยํ คจฺฉตีติ อตฺโถ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๘๘)

การนับด้วยนิ้วมือ ท่านเรียกว่า องฺคุฏฺจิ-คณนา อธิบายว่า ฝูงหนูนี้ไม่ถึง**การนับด้วยนิ้วมือ** คือไม่ใกล้เคียง ไม่ครบจำนวน ได้แก่ พร่องไป.

[คำว่า คณน ในที่บางแห่งแปลว่า จำนวน คือ สิ่งที่ถูกนับ ลง ยุ ปัจจัยในกรรมสาธนะ แต่ในที่นี้แปลว่าการนับ ลง ยุ ปัจจัยในภาวสาธนะ]

องฺคุฏฺฐปท (น)

[องฺคุฏฺฐ + ปท]

รอยนิ้วหัวแม่มือ, เครื่องหมายหัวแม่มือ.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ผลคณฺฑสฺส วา ผลคณฺฑนฺเตวาสิกสฺส วา ทิสฺสนฺเตว วาสิชเฏ องฺคุลิปทานิ ทิสฺสติ **องฺคุฏฺฐปทานิ**. โน จ ขฺวสฺส เอวํ ญาณํ โหติ ‘เอตฺตกา เม อชฺช วาสิชฏสฺส ขีณา, เอตฺตกา หิยฺโย, เอตฺตกา ปเรติ, อถขฺวสฺส ขีเณ ‘ขีณนฺเตว ญาณํ โหติ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ภาวนา อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน วิหรโต กิญฺจาปิ น เอวํ ญาณํ โหติ ‘เอตฺตกา เม อชฺช อาสวานา ขีณา, เอตฺตกา หิยฺโย เอตฺตกา ปเรติ, อถขฺวสฺส ขีเณ ‘ขีณนฺเตว ญาณํ โหติ. (อ. ๒/๔๙๔)

ภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนรอยนิ้วมือ หรือ**รอยนิ้วหัวแม่มือ**ที่ด้ามมีด ปรากฏแก่ช่างไม้หรือลูกมือช่างไม้ แต่เขาไม่รู้อย่างนี้ว่า วันนี้ด้ามมีดของเรากร่อนไปเท่านี้ เมื่อวานนี้ กร่อนไปเท่านี้ เมื่อวานซืนกร่อนไปเท่านี้ก็จริง แต่เมื่อด้ามมีดกร่อนไป เขาก็รู้ว่ากร่อนไปแล้วนั่นเอง แม้ฉันใด ภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุหมั่นประกอบภาวนาอยู่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้จะไม่รู้อย่างนี้ว่า วันนี้ อาสวะของเราสิ้นไปแล้วเท่านี้ เมื่อวานนี้เท่านี้ เมื่อวานซืนเท่านี้ก็จริง แต่เมื่ออาสวะสิ้นไปแล้ว เธอก็รู้ว่า สิ้นไปแล้วนั่นเอง.

ดู สำ. ๒/๑๒๖

องฺคุฏฺฐปมาณ (น)

[องฺคุฏฺฐ + ปมาณ]

(๑) ขนาดหัวแม่มือ, เท่าหัวแม่มือ.

(๒) (ติ) มีขนาดหัวแม่มือ.

องฺคุฏฺฐปมาณพหล (ติ)

[องฺคุฏฺฐปมาณ + พหล]

หนาขนาดนิ้วหัวแม่มือ, หนาเท่านิ้วหัวแม่มือ.

มหโต กายสฺส ปทาเลตาติ เอกโตพทฺธํ ผลกสตมฺปิ มหึสจมฺมสตมฺปิ **องฺคุฏฺฐปมาณพหลํ** โลหปฏฺฏมฺปิ จตุรงฺคุลพหลํ อสนปทรมฺปิ วิทตฺถิพหลํ อุทุมฺพรปทรมฺปิ ทีฆนฺเตน วาลิกสกฏมฺปิ วินิวิชฺฌิตุํ สมตฺโถติ อตฺโถ.

(อำ.อฏ. ๒/๒๔๒)

หลายบทว่า **มหโต กายสฺส ปทาเลตา** มีคำอธิบายว่า สามารถยิงทะลุแผ่นกระดาน ๑๐๐ แผ่นที่ผูกรวมกันเข้าไว้บ้าง แผ่นหนังกระบือ ๑๐๐ แผ่นที่ผูกรวมกันไว้บ้าง แผ่นโลหะ**หนาเท่านิ้วหัวแม่มือ**บ้าง กระดานแผ่นเรียบที่ทำด้วยไม้ประดู่หนา ๔ นิ้วบ้าง กระดานแผ่นเรียบที่ทำด้วยไม้มะเดื่อหนา ๑ คืบบ้าง เกวียนบรรทุกทรายตามยาวบ้าง.

องฺคุฏฺฐปริมาณ (ติ)

[องฺคุฏฺฐ + ปริมาณ]

มีนิ้วหัวแม่มือเป็นขนาด, มีขนาดเท่านิ้วหัวแม่มือ.

อนฺตวาติ สปริยนฺโต ปริวฏฺโฏ ปริจฺฉินฺนปฺปมาโณ, น สพฺพคโตติ อตฺโถ.

เอเตน สรีรปริมาโณ **องฺคุฏฺฐปริมาโณ** อวยวปริมาโณ ปรมาณุปริมาโณ อตฺตาติ เอวมาทิวาทา ทสฺสิตา โหนฺติ.

(อุทาน.อฏ. ๓๐๘-๙. ม.ฏี. ๑/๑๕๖)

บทว่า **อนฺตวา** ได้แก่ มีที่สุด หมุนไปรอบ (กลม) มีประมาณกำหนดได้ อธิบายว่า ไม่ไปตลอด. ด้วยคำนี้ เป็นอันท่านแสดงวาทะมีอาทิอย่างนี้ว่า อัตตามีขนาดเท่าสรีระ **มีขนาดเท่านิ้วหัวแม่มือ** มีขนาดเท่าอวัยวะ มีขนาดเท่าปรมาณู.

องฺคุฏฺฐเสนฺห (ปุ)

[องฺคุฏฺฐ + เสนฺห]

ยาง (น้ำนม) ที่เกิดจากนิ้วหัวแม่มือ.

อยํ กุมาโร สีวถิกาย ฉฑฺฑิโต
องฺคุฏฺฐเสฺนหน ยาเปติ รตฺตึ
น ยกฺขภูตา น สรีสปา วา
วิเหจเยยฺยุ กตปุญฺญ กุมารสฺ. (เปต. ๑๗๓)

(เมื่อจะประกาศเรื่องของกุมารเปรตนั้น พระสังคีติกาจารย์ได้กล่าวคาถาว่า)
คหบดีผู้นี้เมื่อยังเป็นเด็ก ถูกเขาทิ้งไว้ในป่าช้า เป็นอยู่ด้วย**น้ำนมที่เกิดจากนิ้วหัวแม่มือ** ตลอดราตรี ยักษ์และภูตผีปีศาจ หรือสัตว์เลื้อยคลาน ก็ไม่เบียดเบียนเด็กผู้ที่ได้ทำบุญไว้แล้ว.

องฺคุฏฺฐเสฺนหนาติ องฺคุฏฺฐโต ปวตฺตเสฺนหน, เทวตาย องฺคุฏฺฐโต ปคฺฆริตขีรนาติ อตฺโถ. (เปต.อฏ. ๑๘๒)

บทว่า **องฺคุฏฺฐเสฺนหน** ได้แก่ ด้วยน้ำนมที่ไหลออกจากนิ้วหัวแม่มือ อธิบายว่า ด้วยน้ำนมที่ไหลออกจากนิ้วหัวแม่มือของเทวดา.

องฺคุฏฺฐิคณนา (ถี)

[องฺคุฏฺฐิ + คณนา] แปลง อ เป็น อิ
การนับด้วยนิ้วมือ.

นายํ สิขา ปุเหตุ ฆาสเหตุ อยํ สิขา
นางฺคุฏฺฐคณนํ ยาติ อลํ เต โหตุ อคฺคิก. (ชา. ๑/๓๐)

(พญาหนูโพธิสัตว์ติเตียนสุนัขจิ้งจอกว่า) ปอยผมนี้มิได้มีไว้เพราะเหตุแห่งบุญ มีไว้เพราะเป็นเลสอ้างเพื่อการหากิน หมู่หนูย่อมไม่ถึง**การนับด้วยนิ้วมือ** ดูก่อนอัคคิกะ พอกันทีเถิด สำหรับท่าน.

ดู ชา.อฏ. ๑/๔๘๗

องฺคุตฺตร (ปุ)

[องฺค + อุตฺตร] อังคุตตรนิกาย.

นว สุตฺตสหสฺสานิ
ปญฺจ สุตฺตสตานิ จ
สตฺตปญฺญาส สุตฺตานิ
สงฺฆยา **องฺคุตฺตเร** อยํ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒)

ใน**อังคุตตรนิกาย** นับจำนวนพระสูตร ได้ดังนี้ คือ ๙,๕๕๗ สูตร.

ดู องฺคุตฺตรนิกาย

องฺคุตฺตรฏฺฐกถา (ถี)

[องฺคุตฺตร + อฏฺฐกถา]
อรรถกถาอังคุตตรนิกาย ชื่อมโนรถปูรณี.

กุลเคเหติ ปน **องฺคุตฺตรฏฺฐกถายํ** วุตฺตํ. (เถร.อฏ. ๑/๑๔๒)

บทว่า **กุลเคเห** พระอรรถกถาจารย์ กล่าวไว้ใน**อรรถกถาอังคุตตรนิกาย**.

องฺคุตฺตรนิกาย (ปุ)

[องฺคุตฺตร + นิกาย]

อังคุตตรนิกาย, นิกายที่ ๔ ของพระสุตตันตปิฎก มีวิธีจัดหมู่คำสอนโดยเรียงลำดับตามจำนวนแต่ละหมวด แล้วเพิ่มขึ้นทีละหมวด กล่าวคือธรรมที่มีลักษณะเป็นหนึ่งก็จัดอยู่ในหมวดเอกนิบาต ธรรมที่แบ่งเป็น ๒ เช่น

อกุศล กุศล ก็จัดอยู่ในทุกนิบาตเป็นต้น รวมทั้งสิ้นมี ๑๑ นิบาตด้วยกัน แต่ละนิบาตประกอบด้วยพระสูตรจำนวนมากบ้าง น้อยบ้าง รวมทั้งหมดมีถึง ๙,๕๕๗ สูตร แบ่งออกเป็นภาณวาระได้ ๑๒๐ ภาณวาระ. อรรถกถาของนิกายนี้ชื่อมโนรถปูรณี พระอนุรุทธเถระได้รับอาราธนาให้เป็นผู้พิทักษ์นิกายนี้

กตโม **องฺคุตฺตรนิกาโย** ? เอเกกองฺคาติเรกวเสน จิตานิ จิตฺตปริยาทานาทีนิ นว สุตฺตสหสฺสานิ ปญฺจ สุตฺตสตานิ สตฺตปญฺญาสญฺจ สุตฺตานิ. (วิ.อฏ. ๑/๒๒, อภิ.อฏ. ๑/๒๖)

อังคุตตรนิกายเป็นไฉน ? พระสูตร ๙, ๕๕๗ มีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้นที่ตั้งอยู่ ด้วยอำนาจแห่งองค์หนึ่ง ๆ และเกินหนึ่ง ชื่อ **อังคุตตรนิกาย**.

เอเกเกหิ องฺเคหิ อุปรูปริ อุตฺตโร อธิโก เอตฺถาติ องฺคุตฺตโรติ อาห เอเกกองฺคาติเรกวเสนาติอาทิ. ตตฺถ หิ เอเกกโต ปฏฺฐาย ยาว เอกาทส องฺคานิ กถิตานิ. องฺคนฺติ จ ธมฺมโกฏฺฐาโส.

(สี.นวฏี. ๑/๑๒๓)

หมู่คำสอนมากกว่า คือ ยิ่งกว่า มากเกินกว่าองค์หนึ่ง ๆ มีในนิกายนี้ เหตุนั้น นิกายนี้จึงมีองค์มากกว่า (หนึ่ง) เพราะเหตุนั้น พระอรรถกถาจารย์จึงกล่าวคำเป็นต้นว่า เอเกกองฺคาติเรกวเสน (ด้วยอำนาจแห่งองค์หนึ่ง ๆ และเกินหนึ่ง). ด้วยว่า ในอังคุตตรนิกายนี้ พระพุทธองค์ตรัสองค์ตั้งแต่องค์หนึ่ง ๆ จนถึง ๑๑ องค์. อนึ่ง ส่วนแห่งธรรม ชื่อว่า องค์.

[คำว่า นิกาย หมายถึงกลุ่ม หรือที่อาศัย ดังที่อรรถกถาได้กล่าวว่า

สมูหนิวาสา หิ **นิกาโย**ติ วุจฺจนฺติ. นาหํ ภิกฺขเว อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ ยถยิทํ, ภิกฺขเว ติรจฺฉานคตา ปาณา, โปณิกนิกาโย, จิกฺขลฺลิกนิกาโยติเอวมาทีนิ เจตฺถ สาธกานิ สาสนโต โลกโต จ. (อภิ.อฏ. ๑/๒๖)

โดยแท้จริงแล้ว กลุ่มและที่อาศัยได้ชื่อว่า **นิกาย**ดังหลักฐานทางศาสนาและทางโลกมีอาทิอย่างนี้ว่า

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราไม่เห็นหมู่สัตว์อื่นแม้อย่างหนึ่งที่วิจิตร เหมือนพวกสัตว์ดิรัจฉานเหล่านี้

ที่อาศัยของพวกกษัตริย์โปณิกะ, ที่อาศัยของกษัตริย์จิกขัลลิกะ

หลักฐานทางศาสนาคือข้อความจากอังคุตตรนิกายข้างต้น ส่วนหลักฐานทางโลก คือคำว่า โปณิกนิกาโย (ที่อาศัยของกษัตริย์โปณิกะ) จิกฺขลฺลิกนิกาโย (ที่อาศัยของกษัตริย์จิกขัลลิกะ) โดยชื่อโปณิกะและจิกขัลลิกะ เป็นชื่อของกษัตริย์ในอินเดีย ดังข้อความในคัมภีร์สารัตถทีปนี (๑/๑๑๓) ว่า

โปณิกา จิกฺขลฺลิกา จ ขตฺติยา. เตสํ นิวาโส โปณิกนิกาโย จิกฺขลฺลิกนิกาโยติ วุจฺจติ. โปณิกะและจิกขัลลิกะเป็นกษัตริย์ที่อาศัยของกษัตริย์เหล่านั้นได้ชื่อว่า โปณิกนิกายะ, จิกขัลลิกนิกายะ]

องฺคุตฺตรภาณก (ปุ)

[องฺคุตฺตร + ภาณก]

พระเถระผู้สาธยายอังคุตตรนิกาย.

องฺคุตฺตรภาณกา ขุทฺทกภาณกา. (มิลินฺท. ๓๒๔)

พระเถระผู้สาธยายอังคุตตรนิกาย, พระเถระผู้สาธยายขุททกนิกาย.

องฺคุตฺตรมหานิกาย (ปุ)

[องฺคุตฺตร + มหานิกาย]

อังคุตตรมหานิกาย,

อังคุตตรมหานิกายอันประเสริฐ.

อิมสฺมึ **องฺคุตฺตรมหานิกาเย** อยํ จตุโกฏฺฐิกสุญฺญตา นาม กถิตา. (อ.อฏ. ๒/๓๕๒)

พระผู้มีพระภาคตรัสจตุโกฏฐิกสุญญตานี้ไว้ใน**อังคุตตรมหานิกาย** นี้.

องฺคุตฺตรสมายุต (ติ)

[องฺคุตฺตร + สมายุต]

(พระบาลี) ประกอบด้วยอังคุตตรนิกาย.

องฺคุตฺตราคม (ปุ)

[องฺคุตฺตร + อาคม] พระบาลีอังคุตตรนิกาย.

[อาคม ศัพท์ = คือ อาคมน (การมา), ทีฆาทินิกาย (ทีฆนิกายเป็นต้น. ธาน. ๙๕๒]

เอกกทุกาทิปฏิมณฺฑิตสฺส
องฺคุตฺตราคมวรสฺส
ธมฺมกถิกปุงฺควานํ
วิจิตฺตปฏิภานชนนสฺส
อตฺถปฺปกาสนตฺถํ
อฏฺฐกถา อาทิโต วสิสเตหิ
ปญฺจหิ ยา สงฺคีตา
อนุสงฺคีตา จ ปจฺฉาปิ. (อ.อฏ. ๑/๑)

เพื่อประกาศเนื้อความแห่ง**พระบาลีอังคุตตรนิกาย**อันประเสริฐ ซึ่งประดับไว้ด้วยเอกกนิบาตและทุกนิบาตเป็นต้น อันยังไหวพริบที่วิจิตรให้เกิดแก่พระธรรมกถึกผู้ประเสริฐทั้งหลาย พระอรหันต์ผู้เชี่ยวชาญ ๕๐๐ องค์ได้สังคายนาอรรถกถาใดไว้ตั้งแต่ต้น และได้สังคายนาอรรถกถาใดไว้โดยลำดับ แม้ในภายหลัง.

[คำว่า **บาลี** กับ **พระบาลี** ไม่เหมือนกัน โดยคำว่า บาลี เป็นชื่อของภาษาที่ใช้ในพระไตรปิฎก คือ ภาษามคธ ซึ่งเรียกอีกชื่อหนึ่งว่า บาลี หรือ ปาลิ คือ ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ มีวิเคราะห์ว่า พุทฺธวจนํ ปาเลตีติ ปาลิ (ภาษาที่รักษาพระพุทธพจน์ ชื่อว่า บาลี) ส่วนคำว่า พระบาลี หมายถึงพระพุทธพจน์ที่เป็นพระไตรปิฎก

อาคม (อา + คม + อ) คือ ปริยัติ หมายถึงพระไตรปิฎก มีรูปวิเคราะห์ว่า อาคจฺฉนฺติ อตฺตตฺถปรมตฺถาทโย เอตฺถ เอเตนาติ อาคโม (อาคม คือ ที่/เหตุมาแห่งประโยชน์ตน และประโยชน์สูงสุดเป็นต้น)]

องฺคุตฺตราป (ปุ - พหุ)

[องฺค + อุตฺตราป]

แคว้นอังคุตตราปะ, แคว้นนี้อยู่ทางทิศเหนือของแม่น้ำมหี เป็นส่วนหนึ่งของแคว้นอังคะ อาปณนิคม น่าจะเป็นเมืองสำคัญของแคว้นนี้ เพราะถูกอ้างถึงเกี่ยวข้องกับแคว้นนี้บ่อยครั้ง.

เอกํ สมยํ ภควา **องฺคุตฺตราเปสุ** วิหรติ อาปณนาม องฺคุตฺตราปานํ นิคโม. (ม. ๒/๒๒)
สมัยหนึ่ง พระผู้มีพระภาคประทับอยู่ ณ นิคม (ตำบล) ของชาวอังคุตตราปะชื่ออาปณะ **แคว้นอังคุตตราปะ**.

องฺคุตฺตราเปสูติ องฺคาเยว โส ชนปโท, มหิยา ปนสฺส อุตฺตเรน ยา อาโป, ตาสํ อวิทูรตฺตา อุตฺตราโปติปิ วุจฺจติ. กตรมหิยา อุตฺตเรน ยา อาโปติ, มหามหิยา. (ม.อฏ. ๓/๒๔)
บทว่า **องฺคุตฺตราเปสุ** (แคว้นอังคุตตราปะ) ความว่า ชนบทที่ชื่อว่าอุตตราปะนั้นก็คือแคว้นอังคะนั่นเอง อนึ่ง แอ่งน้ำมีทางด้านทิศเหนือแห่งแม่น้ำมหี เรียกกันว่า อังคุตตราปะ เพราะอยู่ไม่ไกลแอ่งน้ำนั้น ถามว่า แอ่งน้ำนั้นมีอยู่ทางทิศเหนือแห่งแม่น้ำมหีไหน ตอบว่า แห่งแม่น้ำมหีสายใหญ่.

องฺคุตฺตริก (ปุ)

[องฺคุตฺตร + อิก] อังคุตตรนิกาย.

ทีฆมชฺฌิมสํยุตฺต-
องฺคุตฺตริกขุทฺทกา
นิกายา ปญฺจ คมฺภีรา
ธมฺมโต อตฺถโต จิเม. (ขุทฺทก.อฏ. ๒)
ว่าโดยธรรมและโดยอรรถ คัมภีร์เหล่านี้มี ๕ นิกาย คือ ทีฆนิกาย มัชฌิมนิกาย สังยุตตนิกาย **อังคุตตรนิกาย** ขุททกนิกาย ชื่อว่านิกาย ๕.

[ทีฆนิกาย มีพระสูตร ๓๔ สูตร มีพรหมชาลสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๓ วรรค
มัชฌิมนิกาย มีพระสูตร ๑๕๒ สูตรมีมูลปริยายสูตรเป็นต้น ซึ่งรวบรวมไว้ ๑๕ วรรค เป็นพระสูตรขนาดปานกลาง
สังยุตตนิกาย มีพระสูตร ๗,๗๖๒ สูตร มีโอฆตรณสูตรเป็นต้น ซึ่งตั้งไว้ โดยจำแนกเป็นเทวตาสังยุตต์เป็นต้น
อังคุตตรนิกาย มีพระสูตร ๙,๕๕๗ สูตรมีจิตตปริยาทานสูตรเป็นต้นซึ่งตั้งไว้ ด้วยการเพิ่มหมวดทีละหมวด
ขุททกนิกาย มีพระพุทธพจน์ที่เหลืออื่นจากนิกายทั้ง ๔ ได้แก่ พระวินัยปิฎก พระอภิธรรมปิฎก ขุททกปาฐะ พร้อมทั้งธรรมบทเป็นต้น ๑๕ ประเภทที่ได้แสดงไว้แล้ว]

องฺคุล (ปุ/น)

[องฺค + อุล. ดู ณฺวาทิ. ๑๙๕ ธาน.ฏี. ๑๙๕]

(๑) นิ้วมือ.

อุทกสุทฺธิกํ ปน ภิกฺขุนิยา อาทิยมานาย ทฺวงฺคุลปพฺพปรมํ อาทาตพฺพํ. ตโต อติกฺกาเมนฺติยา ปาจิตฺติยนฺติ. (วิ. ๒/๓๔๔)
ก็ภิกษุณีผู้จะใช้น้ำชำระทำความสะอาด พึงใช้น้ำชำระทำความสะอาด ลึกเพียง ๒ ข้อ **นิ้วมือ** (๒ ข้อองคุลี) เป็นอย่างมาก เมื่อให้เกินกำหนดนั้น ต้องอาบัติปาจิตตีย์.

(๒) นิ้ว, มาตราสำหรับวัด.

อากาโส มินิตุํ สกฺกา
รชฺชุยา **องฺคุเลน** วา

น ตฺเวว ตว สพฺพญฺญุ

ญาณํ สกฺกา ปเมตเว. (อป. ๑/๒๒)

(ดาบสสุรุจิกล่าวชมเชยพระผู้มีพระภาค อโนมทัสสีว่า)

ข้าแต่พระสัพพัญญู อากาศยังสามารถที่จะใช้เชือกหรือ**นิ้ว**วัดดูได้ แต่พระญาณของพระองค์ ไม่มีใครสามารถจะวัดดูได้.

(๓) นิ้วเท้า. ดู องฺคุลนฺตร

องฺคุลกาล (ปุ)

[องฺคุล + กาล]

เวลาเหลือหนึ่งนิ้ว,

เวลาที่เงาไม้เหลือหนึ่งนิ้วก่อนเที่ยง.

กลฺยาณิยมหาวิหาเร กิร โคทตฺตตฺเถโร ทฺวงฺคุลกาเล ภตฺตํ คเหตฺวา **องฺคุลกาเล** ภุญฺชติ. (ม.อฏ. ๑/๑๒๖)

ได้ยินว่า พระโคทัตตเถระในกัลยาณิยมหาวิหาร รับภัตในเวลามีเงาหลือ ๒ นิ้ว แล้วฉัน **ในเวลาเหลือหนึ่งนิ้ว**.

องฺคุลคฺค (น)

[องฺคุล + อคฺค] ปลายนิ้ว.

ยถา หิ เตเนว **องฺคุลคฺเคน** ตํ **องฺคุลคฺคํ** น สกฺกา ผุสิตุ, เอวเมว เตเนว จิตฺเตน ตสฺส อุปฺปาโท วา จิติ วา ภงฺโค วา น สกฺกา ชานิตุนฺติ เอวํ ตาว ตํญาณตา โมเจตพฺพา.

(ม.อฏ. ๔/๖๐)

บุคคล ไม่อาจสัมผัสโดยใช้**ปลายนิ้ว**สัมผัส**ปลายนิ้ว**เดียวกันได้ ฉันใด การเกิดขึ้น ตั้งอยู่และดับไปของจิตนั้น ย่อมไม่อาจรับรู้ด้วย[ฌาน]จิตดวงเดียวกัน ฉันนั้น ด้วยเหตุนี้ การรับรู้ฌานจิตด้วยฌานจิตนั้น จึงไม่มีอย่างนี้.

องฺคุลงฺคุล (ปุ/น)

[องฺคุล + องฺคุล]

ทุกๆ พระองคุลี, ทุกๆ นิ้ว.

องฺคุลงฺคุเลหิ อคฺคิกฺขนฺโธ ปวตฺตติ.

(ปฏิสํ. ๑๒๐)

ท่อไฟพุ่งออกจาก**ทุก ๆ พระองคุลี**.

องฺคุลงฺคุเลหีติ องฺคุลีหิ องฺคุลีหิ.

(ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๒)

บทว่า **องฺคุลงฺคุเลหิ** แปลว่า จากพระองคุลี ๆ.

องฺคุลภฺุจิ (น)

[องฺคุลิ + อภฺุจิ]

กระดูกนิ้วมือ.

องฺควิชฺชาติ ปุพฺเพ องฺคเมว ทิสฺวา พฺยากรณวเสน องฺคํ วุตฺตํ, อิธ องฺคุลภฺุจึ (ภฺี.เก่า เป็น องฺคลภฺุจึ) ทิสฺวา วิชฺชํ ปริชปฺปิตฺวา อยํ กุลปุตฺโต วา โน วา, สิรีสมฺปนฺโน วา โน วาติอาทิพฺยากรณวเสน **องฺควิชฺชา** วุตฺตา.

(ที.อฏ. ๑/๘๘)

บทว่า **องฺควิชฺชา** ได้แก่ เห็นอวัยวะก่อน แล้วจึงทำนายด้วยอำนาจการพยากรณ์ ในที่นี้ตรัสถึงวิชาทำนายอวัยวะ โดยได้เห็น**กระดูกนิ้วมือ** แล้วร่ายมนต์ทำนายว่า บุคคลนี้เป็นกุลบุตรหรือไม่ หรือมีสิริหรือไม่เป็นต้น.

องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวาติ องฺคุลิภูตํ องฺคุลิยา วา ชาตํ อฏฺฐึ ปสฺสิตฺวา, องฺคุลิจฺฉวิมตฺตํ อปสฺสิตฺวา ตทฏฺฐิวิปสฺสนวเสเนว พฺยากโรนฺตีติ วุตฺตํ โหติ. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

สองบทว่า **องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวา** (เห็นกระดูกนิ้วมือ) ความว่า เห็นกระดูกคือนิ้วมือ หรือเห็นกระดูกที่เกิดในนิ้วมือ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ย่อมพยากรณ์โดยการเห็นกระดูกนิ้วมือนั้น ไม่เพียงมองดูผิวนิ้วมือ.

องฺคุลฏฺฐินฺติ สรีรนฺติ ปน อาจริยธมฺมปาลตฺเถเรน วุตฺตํ เอวํ สติ องฺคปจฺจงฺคานํ วิรุหนภาเวน ลฏฺฐิสทิสตฺตา สรีรเมว องฺคุลฏฺฐีติ วิญฺญายติ. (สี.นวฏี. ๑/๓๗๐)

ส่วนอาจารย์ธรรมบาลเถระ กล่าวว่า บทว่า องฺคุลฏฺฐึ แปลว่า สรีระ เมื่อเป็นเช่นนั้น ร่างกายนั่นแหละ บุคคลย่อมรู้ว่าเป็นอังคุลัฏฐิ เพราะเป็นเช่นกับหนุ่มสาว เนื่องด้วยเป็นที่เจริญเติบโตของอวัยวะน้อยใหญ่.

องฺคุลทฺวงฺคุลจตุรงฺคุลมตฺต (น)

[องฺคุล + ทฺวิ + องฺคุล + จตุ + องฺคุล + มตฺต]

เพียงหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว และสี่นิ้ว.

อยํ อิเมสํ อุภินฺนนฺติ โส กิร ยสฺมา มณิสฺส พหิ อาภา น นิจฺฉรติ, ขชฺโชปนกสฺส (อาภา) **องฺคุลทฺวงฺคุลจตุรงฺคุลมตฺตํ** นิจฺฉรติ, มหาขชฺโชปนกสฺส ปน ขพฺภมณฺฑลมตฺตมฺปิ นิจฺฉรติเยว, ตสฺมา เอวมาห. (ม.อฏ. ๓/๑๘๘)

ปาฐะว่า **อยํ อิเมสํ อุภินฺนํ** นี้ ความว่า ทราบว่าเพราะเหตุที่แสงของแก้วมณีไม่ซ่านออกภายนอก แสงของหิ่งห้อยตัวเล็ก แผ่ออกไป **เพียงหนึ่งนิ้ว สองนิ้ว และสี่นิ้ว** อนึ่ง แม้แสงของหิ่งห้อยตัวใหญ่ ก็แผ่ออกไปได้เพียงเขตลานนวดข้าวเท่านั้น ฉะนั้น สกุลุทายิปริพาชกจึงกล่าวอย่างนี้.

องฺคุลนฺตร (น)

[องฺคุล + อนฺตร]

ระหว่างนิ้วเท้า, ระหว่างนิ้วหัวแม่เท้าและนิ้วชี้.

อกฺกนฺตสฺสาติ ฉฑฺฑิตณฺฑเก **องฺคุลนฺตรํ** อปฺปเวเสตฺวา เกวลํ ปาทุกํ อกฺกมิตฺวา จิตสฺส. (วิ.อฏ. ๓/๑๖๘)

บทว่า **อกฺกนฺตสฺส** ได้แก่ ผู้ยืนเหยียบเขียงเท้าอย่างเดียว ไม่ได้สอด**ระหว่างนิ้ว**เข้าไปในเขียงเท้าคล้ายคันร่ม.

องฺคุลนฺตริกา (ถี)

[องฺคุล + อนฺตริกา]

ระหว่างพระองคุลี, ระหว่างนิ้วมือ.

องฺคุลนฺตริกาหิ อุทกธารา ปวตฺตติ. (ปฏิสํ. ๑๒๐)

สายน้ำพุ่งออกจาก**ระหว่างพระองคุลี.**

องฺคุลนฺตริกาหีติ องฺคุลีนํ อนฺตริกาหิ. (ปฏิสํ.อฏ. ๒/๑๒)

บทว่า **องฺคุลนฺตริกาหิ** คือ จากระหว่างแห่งพระองคุลี (ระหว่างนิ้วมือ).

องฺคุลมตฺต (น)

[องฺคุล + มตฺต]

เพียงนิ้วหนึ่ง, เพียงองคุลีหนึ่ง.

ตตฺถ ยถา นครทฺวารํ กตฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐติ, **องฺคุลมตฺตมฺปิ** อปราปรํ น สงฺกมติ, เตน เตน ปน ทฺวาเรน มหาชโน สญฺจรติ, เอวเมว ทฺวาเร ทฺวารํ น สญฺจรติ, กมฺมํ ปน ตสฺมึ ตสฺมึ ทฺวาเร อุปฺปชฺชนโต จรติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๑๒๖)

ในกรรมและทวารเหล่านั้น ประตูพระนครย่อมตั้งอยู่ในที่สร้างไว้ ไม่เคลื่อนไปมา แม้**เพียงองคุลีหนึ่ง** และมหาชนก็สัญจรไปทางประตูนั้นๆ ฉันใด ทวารก็ฉันนั้น จะเที่ยวไปในทวาร[อื่น]ไม่ได้ แต่กรรมย่อมเที่ยวไป โดยเกิดขึ้นในทวารนั้นๆ.

องฺคุลิ (ถี)

[องฺค (คติยํ) + อุลิ)]

(๑) นิ้วมือ.

โส (องฺคุลิมาลโจโร) มนุสฺเส วธิตฺวา วธิตฺวา **องฺคุลีนํ** มาลํ ธาเรติ.(ม. ๒/๓๐๑)

โจรองคุลิมาลนั้น เข่นฆ่ามนุษย์แล้ว ย่อมทรงไว้ซึ่งพวงมาลัยแห่ง**นิ้วมือ**ทั้งหลาย (ตัดเอานิ้วมือร้อยเป็นพวงมาลัยสวมคอ).

ดู วิ. ๔/๑๙๔, ม. ๒/๔๐๙, สุตฺตนิ. ๓๗๕ ธมฺม. อฏ. ๒/๒๐๗, เถร. ๓๕๐

(๒) นิ้วมือ, **นิ้วเท้า**.

น ภิกฺขเว **องฺคุลิ**จฺฉินฺโน ปพฺพาเชตพฺโพ ฯเปฯ โย ปพฺพาเชยฺย อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส.

(วิ.๓/๑๒๖)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ไม่พึงให้คนที่ถูกตัด**นิ้วมือนิ้วเท้า**บรรพชา...รูปใดให้บรรพชา ต้องอาบัติทุกกฏ.

องฺคุลิองฺคุฏฺฐ (ปุ)

[องฺคุลิ + องฺคุฏฺฐ]

นิ้วหัวแม่มือ, นิ้วหัวแม่เท้า.

องฺคุลิองฺคุฏฺฐพีช (น)

[องฺคุลิองฺคุฏฺฐ + พีช]

นิ้วหัวแม่มือ, แม่เท้าและลูกอัณฑะ.

นิมิตฺเต ชาตํ อนฏฺฐกายปฺปสาทํ จมฺมขีลํ วา ปิฬกํ วา ปเวเสติ, อาปตฺติ ปาราชิกสฺส. นฏฺฐ-กายปฺปสาทํ มตจมฺมํ วา สุกฺขปิฬกํ วา ปเวเสติ, อาปตฺติ ทุกฺกฏสฺส. เมถุนสฺสาเทน โลมํ วา **องฺคุลิองฺคุฏฺฐพีชาทีนิ** วา ปเวเสนฺตสฺสาปิ ทุกฺกฏเมว. (วิ.อฏ. ๑/๒๒๒)

ภิกษุสอดหัวติ่ง หรือปมหนัง ซึ่งมีกายประสาทยังดีที่เกิดอยู่ในนิมิต (ของตน) เข้าไป (ในนิมิตของสตรี) เป็นอาบัติปาราชิก. สอดติ่งหนังที่ตายแล้ว หรือปมหนังที่แห้งที่มีกายประสาทเสียแล้วเข้าไป (ในนิมิตของสตรี) เป็นอาบัติทุกกฏ. แม้เมื่อสอดขน หรือ**นิ้วหัวแม่มือ, แม่เท้าและลูกอัณฑะ**เป็นต้นเข้าไป (ในนิมิตของสตรี) ด้วยความยินดีในเมถุน เป็นอาบัติทุกกฏเหมือนกัน.

กสฺมา ทุกฺกฏนฺติ เจ “องฺคุลิองฺคุฏฺฐพีชาทีนิ วา ปเวเสนฺตสฺส ทุกฺกฏนฺติ วุตฺตตฺตา ยุตฺตํ.

(วชิร. ๑๑๕)

ถามว่า เหตุใดจึงเป็นอาบัติทุกกฏ.

ตอบว่า คำนั้นสมควร เพราะท่านกล่าวไว้ว่า องฺคุลิองฺคุฏฺฐพีชาทีนิ วา ปเวเสนฺตสฺส ทุกฺกฏํ (เมื่อสอดขนหรือนิ้วหัวแม่มือ, แม่เท้าและลูกอัณฑะเป็นต้นเข้าไปเป็นอาบัติทุกกฏ).

[พีช ศัพท์ปรากฏในอรรถ ๓ อย่าง คือ เหตุ (เหตุ), อัฏฐิ (เมล็ดพืช), อังคชาตะ (อวัยวะเพศชาย) ธาน. ๙๕๑

พีช = นปุง. พืช, เมล็ดพืช, เชื้อสืบพันธ์, น้ำกาม, ไข่ (เชื้อสืบพันธุ์ของหญิง), อวัยวะสืบพันธุ์, ธาตุ, เหตุ, เค้ามูล

พีช (อังคชาต = อวัยวะเพศชาย) สำเร็จรูปมาจาก วิ + ชน (ชนเน) + อ มีวิเคราะห์ว่า ปจฺจเยหิ วินา ชายตีติ พีชํ (องคชาติที่เกิดขึ้นโดยเว้นจากปัจจัย ชื่อวา พีชะ) แปลง ว เป็น พ ทีฆะ อิ เป็น อี ลบ นฺ ที่สุดธาตุ]

องฺคุลิองฺคุลนฺตร (ติ)

[องฺคุลิ + องฺคุลิ + อนฺตร]

ระหว่างนิ้วมือนิ้วเท้า.

ยญฺจ อุปริมเหฏฺฐิมปริมปจฺฉิมกาเยหิ ทกฺขิณวามอกฺขิกณฺณโสตนาสิกโสตอํสกูฏหตฺถปาเทหิ **องฺคุลิองฺคุลนฺตเรหิ** โลมกูเปหิ จ อคฺคิกฺขนฺธูทกธาราปวตฺตนํ อนญฺญสาธารณํ วิวิธวิกุพฺพนิทฺธินิมฺมาปนกํ ภควโต ยมกปาฏิหาริยญาณํ. (อุทาน.อฏ. ๑๒๕)

อนึ่ง ญาณในยมกปาฏิหาริย์ของพระผู้มีพระภาค อันเป็นเหตุนิรมิตฤทธิ์ที่ทำให้ต่างกัน ไม่ทั่วไปแก่บุคคลอื่น อันทำท่อไฟและสายน้ำให้เป็นไปทางพระกายเบื้องบนเบื้องล่างและเบื้องหน้าเบื้องหลัง ทางพระเนตรข้างขวาข้างซ้าย ช่องพระกรรณด้านขวาด้านซ้าย ช่องพระนาสิกด้านขวาด้านซ้าย จะงอยพระอังสะด้านขวาด้านซ้าย พระหัตถ์ข้างขวาข้างซ้าย และพระบาทเบื้องขวาเบื้องซ้าย ทาง**ระหว่างพระองคุลี**และทางขุมพระโลมา.

องฺคุลิอนุสาร (ปุ)

[องฺคุลิ + อนุสาร] ไปตามนิ้วมือ.

อุณฺหปายาสํ ภุญฺชนฺตสฺส เสโท **องฺคุลิอนุสาเรน** เอกาพทฺโธว หุตฺวา ปายาเส สนฺติฏฺฐติ, ปิณฺฑาย วา จรนฺตสฺส หตฺถโต ปตฺตสฺส มุขวฏฺฏิโต วา ปตฺตตลํ โอโรหติ, เอตฺถ ปฏิคฺคหณกิจฺจํ นตฺถิ. (วิ.อฏ. ๒/๑๒๐)

เมื่อภิกษุฉันข้าวปายาสร้อน เหงื่อติดเนื่องเป็นอันเดียวกันโดย**ไปตามนิ้วมือ** (เหงื่อที่ติดตามนิ้วมือ) แล้วติดอยู่ที่ข้าวปายาส หรือว่า เมื่อภิกษุเที่ยวบิณฑบาตเหงื่อไหลจากมือถึงขอบปากบาตร ลงสู่ก้นบาตร. ในบาตรนี้ไม่มีกิจที่จะต้องรับประเคน.

องฺคุลิอภิมุข (ติ)

[องฺคุลิ + อภิมุข]

ที่เฉพาะหน้าของนิ้ว, ตรงที่นิ้วชี้ไป.

องฺคุลิอภิมุขอากาส (ปุ,น)

[องฺคุลิอภิมุข + อากาส]

อากาศตรงที่ชี้นิ้วไป.

ยถา วา ปน ปุริโส มหาสมุทฺทาภิมุขึ องฺคุลึ กเรยฺย, องฺคุลิอภิมุขอุทกโต อวเสสํ อุทกำเยว พหุ โหติ. ยถา จ ปุริโส อากาสาภิมุขึ องฺคุลึ กเรยฺย, **องฺคุลิอภิมุขอากาสโต** เสสอากาสปฺปเทโสว พหุ โหติ.

เอวํ เถเรน ทิฏฺฐพุทฺธคุเณหิ อทิฏฺฐา คุณาว พหูติ เวทิตพฺพา. (ที.อฏ. ๓/๖๑)

ก็หรือว่า (เปรียบเหมือน) บุรุษพึงชี้นิ้วตรงไปยังมหาสมุทร น้ำที่เหลือนั้นแล มีมากกว่าน้ำตรงที่บุรุษชี้นิ้วไป และบุรุษพึงชี้นิ้วตรงไปยังอากาศ ส่วนอากาศที่เหลือมีมากกว่า**อากาศตรงที่ชี้นิ้วไป** ฉันใด

พระพุทธคุณทั้งหลายที่พระเถระไม่เห็นนั้นแล พึงทราบว่ามีมากกว่าพระพุทธคุณที่พระเถระได้เห็นแล้ว ฉันนั้น.

องฺคุลิอภิมุขอุทก (น)

[องฺคุลิอภิมุข + อุทก] น้ำตรงที่ชี้นิ้วไป.

ยถา วา ปน ปุริโส มหาสมุทฺทาภิมุขึ องฺคุลึ กเรยฺย, **องฺคุลิอภิมุขอุทกโต** อวเสสํ อุทกำเยว พหุ โหติ ฯเปฯ เอวํ เถเรน ทิฏฺฐพุทฺธคุเณหิ อทิฏฺฐา คุณาว พหูติ เวทิตพฺพา.

(ที.อฏ. ๓/๖๑)

ก็หรือว่า (เปรียบเหมือน) บุรุษพึงชี้นิ้วตรงไปยังมหาสมุทร น้ำที่เหลือนั้นแลมีมากกว่า**น้ำตรงที่ชี้นิ้วไป** ฉันใด...

พระพุทธคุณทั้งหลายที่พระเถระไม่เห็น นั้นแล พึงทราบว่ามีมากกว่าพระพุทธคุณที่พระเถระได้เห็นแล้ว ฉันนั้น.

องฺคุลิก (ติ)

[องฺคุลิ + อิก] รอยนิ้วมือ.

เตน โข ปน สมเยน มนุสฺสา คนฺธมฺปิ มาลมฺปิ อาทาย อารามํ อาคจฺฉนฺติ. ภิกฺขู กุกฺกุจฺจายนฺตา น ปฏิคฺคณฺหนฺติ.

ภควโต เอตมตฺถํ อาโรเจสุ. อนุชานามิ ภิกฺขเว คนฺธํ คเหตฺวา กวาเฏ **ปญฺจงฺคุลิกํ** ทาตุ, ปุปฺผํ คเหตฺวา วิหาเร เอกมนฺตํ นิกฺขิปิตุนฺติ.

(วิ. ๔/๒๖๑)

ก็โดยสมัยนั้นแล เหล่าชนถือของหอมบ้างดอกไม้บ้าง มาวัด ภิกษุทั้งหลายยำเกรงอยู่จึงไม่ยอมรับประเคน.

ภิกษุทั้งหลายจึงนำเรื่องนี้ไปกราบทูลพระผู้มีพระภาคให้ทรงทราบ ทรงมีรับสั่งว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราอนุญาตให้รับของหอมแล้ว (ทำ) ให้เป็น**รอยนิ้วมือ ๕ รอย** (เจิม) ไว้ที่บานประตูหน้าต่าง รับดอกไม้แล้ววางไว้ด้านหนึ่ง ในวิหาร

ดู ทีฆงฺคุลิ (ที.อฏ. ๒/๓๗, ม.อฏ. ๓/๒๕๘)

องฺคุลิกา (ถี)

[องฺคุลิ + ก] นิ้วมือ.

อุณฺณิคณฺฑา นาม โหนฺติ โคณา วิย **องฺคุลิกา** วิย จ ตตฺถ ตตฺถ ลมฺพนฺติ, เอเตปิ คณฺฑาเยว. เตสุ สติ ปพฺพาเชตุ น วฏฺฏติ.

(วิ.อฏ. ๓/๒๗๗)

ที่มีชื่อว่า ติ่ง คล้ายนมโค หรือคล้าย**นิ้วมือ** ห้อยอยู่ในที่นั้นๆ ก็มี แม้ติ่งเหล่านี้ก็จัด

เป็นฝีเหมือนกัน เมื่อติ่งเหล่านั้นมี ไม่ควรให้บวช.

องฺคุลิกุณี (ปุ)

[องฺคุลิ + กุณี]
ผู้มีนิ้วมือนิ้วเท้าหงิกงอ, คนนิ้วง่อย.

กุณีติ หตฺถกุณี วา ปาทกุณี วา **องฺคุลิกุณี** วา, ยสฺส เอเตสุ หตฺถาทีสุ ยกิญฺจิ วงฺกำ ปญฺญายติ, โส กุณี นาม. (วิ.อฏ. ๓/๒๑๒)
คนมือง่อยก็ดี คนเท้าง่อยก็ดี **คนนิ้วง่อย**ก็ดี ชื่อว่า คนง่อย. บรรดา อวัยวะทั้งหลายมีมือเป็นต้นเหล่านั้น ส่วนใดส่วนหนึ่งของผู้ใดงอปรากฏ ผู้นั้น ชื่อคนง่อย.

องฺคุลิโกฏิ (ถี)

[องฺคุลิ + โกฏิ]
ปลายนิ้วมือนิ้วเท้า, ปลายนิ้ว.

องฺคุลิโกฏิมำส (น)

[องฺคุลิ + โกฏิ + มำส]
เนื้อปลายนิ้วมือนิ้วเท้า, เนื้อปลายนิ้ว.

ปริจฺเฉทโต ทฺวีสุ ทิสาสุ **องฺคุลิโกฏิมำเสหิ**, อนฺโต องฺคุลิปิฏฺฐิมำเสน, พหิ เจว อคฺเค จ อากาเสน, ติริยำ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา.
(วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๓, อภิ.อฏ. ๒/๒๒๓)
(เล็บ) โดยขอบเขต ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วย**เนื้อปลายนิ้ว** ด้านในกำหนดด้วยเนื้อหลังนิ้ว ด้านนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน.

องฺคุลิโกสก (ปุ/น)

[องฺคุลิ + โกสก]
ปลอกนิ้ว, สนับแห่งนิ้วมือ.

ปฏิคฺคหนฺติ **องฺคุลิโกสกำ**. (วิ.อฏ. ๔/๕๐)
บทว่า ปฏิคฺคหำ ได้แก่ **สนับแห่งนิ้วมือ**.

องฺคุลิจฺฉวิ (ถี)

[องฺคุลิ + ฉวิ] ผิวนิ้วมือ.

องฺคุลิจฺฉวิมตฺต (น)

[องฺคุลิจฺฉวิ + มตฺต]
เพียงผิวนิ้วมือ.

องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวาติ องฺคุลิภูตำ องฺคุลิยา วา ชาตำ อฏฺฐึ ปสฺสิตฺวา, **องฺคุลิจฺฉวิมตฺตำ** อปสฺสิตฺวา ตทฏฺฐิวิปสฺสนาวเสเนว พฺยากโรนฺตีติ วุตฺตำ โหติ. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

สองบทว่า **องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวา** (เห็นกระดูกนิ้วมือ) ความว่า เห็นกระดูกคือนิ้วมือ หรือเห็นกระดูกที่เกิดในนิ้วมือ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ย่อมพยากรณ์โดยการเห็นกระดูกนิ้วมือนั้น ไม่มองดูเพียงผิวนิ้วมือ.

องฺคุลิจฺฉินฺน (ติ)

[องฺคุลิ + ฉินฺน]
ผู้มีนิ้วมือนิ้วเท้าด้วน, คนนิ้วมือนิ้วเท้าด้วน.

เตน โข ปน สมเยน ภิกฺขู หตฺถจฺฉินฺนำ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ ปาทจฺฉินฺนำ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ หตฺถปาทจฺฉินฺนำ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ

กณฺณจฺฉินฺนํ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ นาสจฺฉินฺนํ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ กณฺณนาสจฺฉินฺนํ ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ **องฺคุลิจฺฉินฺนํ** ปพฺพาเชนฺติ ฯเปฯ

(วิ. ๓/๑๒๖)

ก็โดยสมัยนั้นแล ภิกษุทั้งหลายบวชให้คนมือด้วน...บวชให้คนเท้าด้วน... บวชให้คนทั้งมือทั้งเท้าด้วน.... บวชให้คนหูวิ่น...บวชให้คนจมูกแหว่ง...บวชให้คนทั้งหูวิ่นทั้งจมูกแหว่ง... บวชให้คน**นิ้วมือนิ้วเท้าด้วน** ...

องฺคุลิชลน (ติ)

[องฺคุลิ + ชลน]

การทำนิ้วชี้ให้สว่างไสว.

เตโชธาตุ์ สมาปชฺชิตฺวา เตเนวาโลเกนาติเตโชกสิณจตุตฺถชฺฌานํ สมาปชฺชิตฺวา วุฏฺจาย อภิญฺญาณาเณน **องฺคุลิชลนํ** อธิฏฺจาย เตเนว เตโชธาตุสมาปตฺติชนิเตน องฺคุลิชาลาโลเกนาติ อตฺโถ. (วิ.อฏ. ๒/๑๖๔)

ปาฐะว่า **เตโชธาตุ์ สมาปชฺชิตฺวา เตเนวาโลเกน** ความว่า ท่านผู้มีอายุนั้น เข้าจตุตถฌานมีเตโชกสิณเป็นอารมณ์ ออกแล้ว อธิษฐาน**การทำนิ้วชี้ให้สว่างไสว** ด้วยอภิญญาญาณ (จัดแจงเสนาสนะ) ด้วยแสงเปลวไฟจากนิ้วชี้อันเกิดจากเตโชธาตุสมาบัตินั้น.

องฺคุลิชาลาโลก (ปุ)

[องฺคุลิ + ชาลา + อาโลก]

แสงเปลวไฟจากนิ้วชี้.

ดู องฺคุลิชลน

องฺคุลิปโตทก (ปุ)

[องฺคุลิ + ปโตทก]

การจี้ด้วยนิ้วมือ, การใช้นิ้วจี้ที่รักแร้.

เตน สมเยน พุทฺโธ ภควา สาวตฺถิยํ วิหรติ เชตวเน อนาถปิณฺฑิกสฺส อาราเม. เตน โข ปน สมเยน ฉพฺพคฺคิยา ภิกฺขู สตฺตรสวคฺคิยํ ภิกฺขุ์ **องฺคุลิปโตทเกน** หาเสสุ์.

(วิ. ๒/๑๔๗)

สมัยนั้น พระผู้มีพระภาคพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ พระเชตวัน อารามของอนาถบิณฑิกเศรษฐี เขตกรุงสาวัตถี. ก็โดยสมัยนั้นแล พวกภิกษุฉัพพัคคีย์ยังภิกษุรูปหนึ่ง ในกลุ่มภิกษุสัตตรสวัคคีย์ให้หัวเราะ ด้วย**การจี้ด้วยนิ้วมือ** (ใช้นิ้วมือจี้ให้หัวเราะ).

องฺคุลิปโตทเกนาติ องฺคุลีหิ อุปกจฺฉกาทิฆฏฺฏนํ วุจฺจติ. (วิ.อฏ. ๓/๑๒๗)

ด้วยบทว่า **องฺคุลิปโฏทเกน** นี้ ตรัสหมายเอาการใช้นิ้วมือจี้ที่รักแร้เป็นต้น.

องฺคุลิปท (น)

[องฺคุลิ + ปท]

รอยนิ้วมือ, เครื่องหมายนิ้วมือ.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว ผลคณฺฑสฺส วา ผลคณฺฑนฺเตวาสิกสฺส วา ทิสฺสนฺเตว วาสิชเฏ **องฺคุลิปทานิ** ทิสฺสติ องฺคุฏฺจปทำ. โน จ ขฺวสฺส เอวํ ญาณํ โหติ ‘เอตฺตกำ เม อชฺช วาสิชฏสฺส ขีณำ, เอตฺตกำ หิยฺโย, เอตฺตกำ ปเรติ, อถขฺวสฺส

ขีเณ ขีณนฺเตว ญาณํ โหติ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ภาวนำ อนุยุตฺตสฺส ภิกฺขุโน วิหรโต กิญฺจาปิ น เอวๆ ญาณำ โหติ 'เอตฺตกำ เม อชฺช อาสวานำ ขีณำ, เอตฺตกำ หิยฺโย, เอตฺตกำ ปเรติ, อถขฺวสฺส ขีเณ 'ขีณนฺเตว ญาณำ โหติ.

(อำ. ๒/๔๙๔) ดู สำ. ๒/๑๒๖

ภิกษุทั้งหลายเปรียบเหมือน**รอยนิ้วมือ** หรือรอยนิ้วหัวแม่มือที่ด้ามมีด ปรากฏแก่ช่างไม้ หรือลูกมือช่างไม้ แต่เขาไม่รู้อย่างนี้ว่า วันนี้ด้ามมีดของเรากร่อนไปเท่านี้ เมื่อวานนี้ กร่อนไปเท่านี้ เมื่อวานซืนกร่อนไปเท่านี้ก็จริง แต่เมื่อด้ามมีดกร่อนไป เขาก็รู้ว่ากร่อนไปแล้วนั่นเอง แม้ฉันใด ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อภิกษุหมั่นประกอบภาวนาอยู่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้จะไม่รู้อย่างนี้ว่า วันนี้ อาสวะของเราสิ้นไปแล้วเท่านี้ เมื่อวานนี้เท่านี้ เมื่อวานซืนเท่านี้ก็จริง แต่เมื่ออาสวะสิ้นไปแล้ว เธอก็รู้ว่า สิ้นไปแล้วนั่นเอง.

[ปท ศัพท์มีอรรถ ๙ อย่าง คือ นิพพานะ (นิพพาน), ฐานะ (ที่ตั้ง), ปริตตาณะ (คุ้มครอง), การณะ (เหตุ), สัททะ (ศัพท์), วัตถุ (พัสดุ), โกฏฐาสะ (ส่วน), ปาทะ (เท้า), **ตัลลัญฉนะ** (รอยมือ - เท้า) ธาน. ๘๑๙)]

องฺคุลิปพฺพ (น)

[องฺคุลิ + ปพฺพ]
ข้อนิ้วมือ.

ยทิ มุทฺทายาติอาทีสุ มุทฺทาติ **องฺคุลิปพฺเพสุ** สญฺญำ ฐเปตฺวา หตฺถมุทฺทา. (ม.อฏ. ๑/๓๖๑)

คำว่า **มุทฺทา** (ด้วยการนับคะแนน) ในคำว่า ยทิ มุทฺทาย เป็นต้น ได้แก่ ด้วยการตั้งสัญญาที่**ข้อนิ้วมือ**ทั้งหลายแล้วงอนิ้ว.

[คำว่า **หตฺถมุทฺทา** (การงอนิ้ว) มีวิเคราะห์ว่า หตฺถสฺส มุทฺทา หตฺถมุทฺทา (การงอมือ ชื่อว่า หัตถมุทธา)

คำว่า **หตฺถ** (มือ) จัดเป็นสำนวนทางภาษาที่เรียกว่า เอกเทสยูปจาระ คือ สำนวนที่กล่าวถึงหมู่ แต่มุ่งให้หมายถึงบางส่วน กล่าวคือ คำว่า **หตฺถ** แม้จะกล่าวถึงมือโดยทั่วไป ก็หมายถึงนิ้วมือ จึงเป็นคำที่กล่าวถึงมืออันเป็นหมู่ แต่เจตนาหมายถึงนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือ ดังกังขาฏีกาใหม่ อธิบายว่า

หตฺถสทฺโท เจตฺถ

ตเทกเทเสสุ องฺคุลีสุ ทฏฐพฺโพ น ภุญฺชมาโน สพฺพำ หตฺถำ มุเข ปกฺขิปิสฺสามีติอาทีสุ วิย.

(กงฺขา.นวฏี. ๑๙๓)

อนึ่ง หตฺถ ศัพท์ในที่นี้ พึงทราบในนิ้วมืออันเป็นส่วนหนึ่งของมือนั้น ดังคำว่า น ภุญฺชมาโน สพฺพำ หตฺถำ มุเข ปกฺขิปิสฺสามิ (เราฉันอยู่จะไม่ใส่นิ้วมือทั้งหมดในปาก)

มุทฺทา ศัพท์แสดงความหมายว่า **สงฺโกจน** (การงอ) ดังที่กล่าวไว้ในคัมภีร์ศัพทัสโตมมหานิธิ (หน้า ๓๓๘) แม้ในพระบาลีและอรรถกถาก็พบข้อความนี้ว่า

อุกฺกฏฺฐำ นาม สิปฺปำ **มุทฺทา** คณนา ลิขา.

(วิ. ๒/๑๑๑)

ที่ชื่อว่า ศิลปวิทยาชั้นสูง คือ วิชานับ วิชาคำนวณ วิชาเขียน.

มุทฺทาติ หตฺถมุทฺทา คณนา. (วิ.อฏ. ๒/๒๕๗) การนับที่งอ[นิ้ว]มือ ชื่อว่า วิชานับ.

อย่างไรก็ตาม กังขาฏีกาใหม่อธิบาย **มุทฺทา** ว่า **วิกาโร** (การเปลี่ยนแปลง) ตามมตินี้คำว่า **หตฺถมุทฺทา** แปลว่า การเปลี่ยนแปลงของมือ คือ การงอนิ้ว การเหยียดนิ้ว การกำมือ เป็นต้น ดังข้อความในคัมภีร์นั้นว่า

อธิปฺปายวิญฺญาปโก องฺคุลิสงฺโกจนาทิโก หตฺถวิกาโร หตฺถมุทฺทา. (กงฺขา.นวฏี. ๑๙๓) การเปลี่ยนแปลงของมือมีการงอนิ้วเป็นต้น อันแสดงให้รู้ความต้องการได้ ชื่อว่า หัตถมุทธา (การเปลี่ยนแปลงของมือ)]

องฺคุลิปพฺเตมน (ติ)

[องฺคุลิปพฺพ + เตมน]
อันให้ข้อนิ้วมือเปียก.

องฺคุลิปพฺเตมนมตฺต (ติ)

[องฺคุลิปพฺพ + เตมน + มตฺต]
อันเพียงให้ข้อนิ้วมือเปียก.

ตโตปิ ทีฆสฺส อทฺธุโน อจฺจเยน ปญฺจโม สูริโย ปาตุภวติ. ยสฺส ปาตุภาวา อนุปุพฺเพน มหาสมุทฺเท **องฺคุลิปพฺเตมนมตฺต**มฺปิ อุทกํ น สณฺฐาติ. (วิสุทฺธิ. ๒/๔๖, ม. ๑/๒๔๕)

ผ่านจากเวลานั้นไป เป็นเวลาอันยาวนาน พระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ก็ผุดปรากฏขึ้น พอปรากฏขึ้นแล้วน้ำในมหาสมุทร ย่อมไม่มีเหลือเลย แม้แต่น้ำ**อันเพียงให้ข้อนิ้วมือเปียก** โดยล่วงไปแห่งกาลนานยืดยาว.

องฺคุลิปพฺพมตฺต (ติ)

[องฺคุลิปพฺพ + มตฺต] เพียงข้อนิ้วมือ.

เสยฺยถาปิ ภิกฺขเว สรทสมเย ถุลฺลผุสิตเกเทเว วสฺสนฺเต ตตฺถ ตตฺถ โคปเทสุ อุทกานิ จิตานิ โหนฺติ. เอวเมวํ โข ภิกฺขเว ตตฺถ ตตฺถ โคปฺผกมตฺตานิ มหาสมุทฺเท อุทกานิ จิตานิ โหนฺติ.

ปญฺจมสฺส ภิกฺขเว สูริยสฺส ปาตุภาวา **องฺคุลิปพฺพมตฺต**มฺปิ มหาสมุทฺเท อุทกํ น โหติ. เอวํ อนิจฺจา ภิกฺขเว สงฺขารา อธฺุวา ภิกฺขเว สงฺขารา อนสฺสาสิกา ภิกฺขเว สงฺขารา. ยาวญฺจิทํ ภิกฺขเว อลเมว สพฺพสงฺขาเรสุ นิพฺพินฺทิตุ์ อลํ วิรชฺชิตุ์ อลํ วิมุจฺจิตุ์. (อ. ๒/๔๗๕)

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เปรียบเหมือนเมื่อฝนมีเมล็ดใหญ่ๆ ตกในฤดูแล้ง น้ำขังอยู่ในรอยเท้าโคในที่นั้นๆ ฉันใด น้ำในมหาสมุทรประมาณข้อเท้า ย่อมขังอยู่ในที่นั้นๆ ฉันนั้นนั่นเทียว

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เพราะพระอาทิตย์ดวงที่ ๕ ปรากฏ น้ำในมหาสมุทรแม้**เพียงข้อนิ้วมือ**ก็ไม่มี สังขารทั้งหลายเป็นสภาวะไม่เที่ยง ไม่ยั่งยืน ไม่น่าชื่นชม ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย นี้เป็นข้อกำหนด เพียงพอที่จะเบื่อหน่าย เพียงพอที่จะคลายกำหนัด เพียงพอที่จะหลุดพ้นในสังขารทั้งปวง.

[คำว่า เอวเมวํ เป็นนิบาตศัพท์เดียวที่ใช้ในความหมายว่า ปฏิภาค (เปรียบเทียบ) เหมือน

เอวเมว ซึ่งตัดบทเป็น เอวํ + เอว จะเห็นได้ว่า ปทรูปสิทธิปกรณ์ (สูตร ๒๘๒) ได้ระบุถึงนิบาตทั้งสองศัพท์ ไว้ร่วมกัน ดังนี้ว่า

ยถา ตถา ยเถว ตเถว เอวํ เอวเมว เอวเมวํ เอวมฺปิ ยถาปิ เสยฺยถาปิ เสยฺยถาปินาม วิย อิว ยถริว ตถริว ยถานาม ตถานาม ยถาหิ ตถาหิ ยถาจ ตถาจ อิจฺเจเต ปฏิภาคตฺเถ.

นิบาตเหล่านี้ คือ ยถา (ฉันใด) ตถา (ฉันนั้น) เอวํ (ฉันนั้น) เอวเมว (ฉันนั้นนั่นเทียว, เอวเมวํ (ฉันนั้น) เอวมฺปิ (ฉันนั้น)...ยถาหิ (ฉันใด) ตถาหิ (ฉันนั้น) ยถาจ (ฉันใด) ตถาจ (ฉันนั้น) ย่อมเป็นไปในอรรถว่า ปฏิภาคะ (เปรียบเทียบ)]

องฺคุลิปิฏฺฐิ (ถี)

[องฺคุลิ + ปิฏฺฐิ]

หลังนิ้วมือนิ้วเท้า, หลังนิ้ว.

องฺคุลิปิฏฺฐิมํส (น)

[องฺคุลิ + ปิฏฺฐิ + มํส]

เนื้อหลังนิ้วมือนิ้วเท้า, เนื้อหลังนิ้ว.

ปริจฺเฉทโต ทฺวีสุ ทิสาสุ องฺคุลิโกฏิมํเสหิ, อนฺโต **องฺคุลิปิฏฺฐิมํเสน**, พหิ เจว อคฺเค จ อากาเสน, ติริยํ อญฺญมญฺเญน ปริจฺฉินฺนา.

(วิสุทฺธิ. ๑/๒๔๓, อภิ.อฏ. ๒/๒๒๓)

(เล็บ) โดยขอบเขต ในทิศทั้ง ๒ กำหนดด้วยเนื้อปลายนิ้ว ด้านในกำหนดด้วย**เนื้อหลังนิ้ว** ด้านนอกและปลายกำหนดด้วยอากาศ ด้านขวางกำหนดด้วยส่วนของกันและกัน.

องฺคุลิปุฏ (ปุ)

[องฺคุลิ + ปุฏ]

กระพุ่มแห่งนิ้วมือ, กระพุ่มมือ.

อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวานาติ ทส**องฺคุลิปุฏานิ** มุทฺธนิ กตฺวาติ อตฺโถ. (อป.อฏ. ๑/๓๐๕)

สองบทว่า **อญฺชลึ ปคฺคเหตฺวาน** (ประคองอัญชลี) ความว่า ทำ**กระพุ่มแห่งนิ้วมือ**ทั้ง ๑๐ (ประนมนิ้วทั้ง ๑๐) ไว้เหนือศีรษะ.

องฺคุลิโผฏ (ปุ)

[องฺคุลิ + ผุฏ (วิกาสเภทเน) + ณ]

การดีดนิ้วมือ (ปรบมือ).

เอวํ มหาสตฺโต คคนตเล จนฺทํ อุฏฺฐาเปนฺโต วิย พุทฺธลีฬาย พฺราหฺมณสฺส ปญฺหํ กเถสิ. มหาชโน นทนฺโต เสเลนฺโต อปฺโผเฏนฺโต สาธุการสหสฺสานิ อทาสิ เจลุกฺเขเป จ **องฺคุลิโผเฏ** จ ปวตฺเตสิ. (ชา.อฏ. ๑/๔๑๘)

พระมหาสัตว์ (พระโพธิสัตว์) กล่าวแก้ปัญหาแก่พราหมณ์ โดยลีลาแห่งพระพุทธเจ้า ดุจยังพระจันทร์ให้ปรากฏขึ้น ณ พื้นอากาศ ด้วยอาการอย่างนี้. มหาชนต่างบันลือโห่ร้อง ตบมือกระทำสาธุการพันครั้ง ยังการยกธงและ**การดีดนิ้วมือ**ให้เป็นไป.

องฺคุลิโผฏน (น)

[องฺคุลิ + ผุฏ (วิกาสเภทเน) + ยุ]

การดีดนิ้ว (ปรบมือ).

อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺยาติ น อตฺตโน รุจิยา อาคจฺเฉยฺย, อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย อเถวํ มหาชนมชฺเฌ ชนปทกลฺยาณิยา นจฺจมานาย สาธุ สาธูติ สาธุกาเรสุ **องฺคุลิโผฏนเนสุ** เจลุกฺเขเปสุ จ ปวตฺตมาเนสุ ตํ ปวตฺตึ สุตฺวา ราชา พนฺธนาคารโต เอกํ โจรปุริสํ ปกฺโกสาเปตฺวา นิคฺคาหิ ฉินฺทิตฺวา สมติตฺติกํ สุปริปุณฺณํ เตลปตฺตํ ตสฺส หตฺเถ ทตฺวา อุโภหิ หตฺเถหิ ทฬฺหํ คาหาเปตฺวา เอกํ อสิหตฺถํ ปุริสํ อาณาเปสิ เอตํ คเหตฺวา ชนปทกลฺยาณิยา สมชฺชฏฺฐานํ คจฺฉ. ยตฺเถว เจส ปมาทํ อาคมฺม เอกมฺปิ เตลพินฺทุ ฉฑฺเฑติ, ตตฺเถวสฺส สีสํ ฉินฺทาติ.

(ชา.อฏ. ๑/๔๑๘)

ปาฐะว่า **อถ ปุริโส อาคจฺเฉยฺย** (ลำดับนั้น บุรุษพึงมา) มิได้หมายความว่า บุรุษมา ด้วยความพอใจของตน ก็ในข้อนี้มีคำอธิบายว่า ครั้นเมื่อนางงามในชนบทนั้น กำลังฟ้อนอยู่ท่ามกลางมหาชนนั้นและมีเสียงสาธุการว่าสวยจริง งามแท้ ทั้งเสียง**การดีดนิ้ว** ทั้งการโบกผ้ากำลังเป็นไปอยู่อย่างสนั่นหวั่นไหว พระราชาทรงทราบพฤติกรรมนั้น รับสั่งให้เรียกนักโทษคนหนึ่งออกมาจากเรือนจำ ถอดขื่อคาออกเสีย ประทานโถน้ำมัน มีน้ำมันเต็มเปี่ยมเสมอขอบไว้ในมือของเขา ให้ถือไว้มั่นด้วยมือทั้งสอง ทรงสั่งบังคับบุรุษผู้ถือดาบคนหนึ่งว่า จงพานักโทษผู้นี้ไปสู่สถานมหรสพของนางงามในชนบท และถ้าบุรุษผู้นี้ถึงความประมาท ทำน้ำมันให้หกแม้หยดเดียวลงในที่ใดแล จงตัดศีรษะเขาเสียในที่นั้นทีเดียว.

[คำว่า **อธิปฺปาย** ในภาษาไทยคือการอธิบายให้แจ่มแจ้ง แต่ในบาลีมักหมายถึงจุดมุ่งหมายของคำ หรือใจความในบทหรือพากย์

การประกอบใช้ **อธิปฺปาโย** นี้ อาจอยู่ท้ายพากย์เป็นรูปว่า อิติ อธิปฺปาโย ก็ได้ หรืออยู่ต้นพากย์เป็นรูปว่า อยํ ปเนตฺถ อธิปฺปาโย หรือ อยญฺเหตฺถ อธิปฺปาโย ก็ได้]

องฺคุลิโผฏนมตฺต (น)

[องฺคุลิโผฏน + มตฺต]

เพียงการดีดนิ้ว.

ดู อจฺฉราสงฺฆาตมตฺต

องฺคุลิโผฏนสหสฺส (น)

[องฺคุลิโผฏน + สหสฺส]

การดีดนิ้วนับพัน, การดีดนิ้วเป็นพันๆ ครั้ง.

สปฺปสฺส ผณํ กตฺวา นิกฺขนฺตกาเล มหาสตฺตสฺส สพฺพญฺญุพุทฺธสฺเสว พฺยากรณํ อโหสีติ มหาชโน เจลุกฺเขปสหสฺสานิ ปวตฺเตสิ **องฺคุลิโผฏนสหสฺสานิ** ปริพฺภมึสุ ฆนเมฆวสฺสํ วิย สตฺตรตนวสฺสํ วสฺสิ สาธุการสหสฺสานิ ปวตฺตึสุ มหาปถวีภิชฺชนสทฺโท วิย อโหสิ.

(ชา.อฏ. ๓/๓๒๗)

ในเวลางูแผ่แม่เบี้ยออกมา คำพยากรณ์ของพระมหาสัตว์ได้เป็นเหมือนคำพยากรณ์ของพระสัพพัญญูพุทธเจ้า. มหาชนพากันชูผ้าขึ้นเป็นจำนวนพัน. **การดีดนิ้วเป็นพันๆ ครั้ง**หมุนไปรอบๆ. ฝนแก้ว ๗ ประการตกลงมา เหมือน

ลูกเห็บตก. สาธุการก็เป็นไปเป็นจำนวนพันๆ. เสียงดังปานประหนึ่งมหาปฐพีจะถล่มทะลาย.

องฺคุลิภมุกวิกฺเขป (ปุ)

[องฺคุลิภมุก + วิกฺเขป]
การกรีดกรายนิ้วและการยักคิ้ว.

ยถา จ ยกฺขินีสงฺขาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสณฺฐานวิกฺเขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฏิจฺฉาเทตฺวา สตฺเต วญฺเจนฺติ.

เอวเมว เอตานิปิ อิตฺถิปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวณฺเณน, มนาเปน องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน, มนาเปน จ หตฺถปาท**งฺคุลิภมุกวิกฺเขเปน** อตฺตโน กกฺขฬตาทิเภทำ สรสลกฺขณำ ปฏิจฺฉาเทตฺวา พาลชนำ วญฺเจนฺติ, อตฺตโน สภาวำ ทฏฺฐุ น เทนฺติ. อิติ วญฺจกฏฺเฐน ยกฺขินีมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๓๙)

อนึ่ง มหาภูตคือนางยักษิณีปิดบังความน่ากลัวของตนด้วยสีสรร ทรวดทรง และการกรีดกรายอันน่าชื่นใจ แล้วจึงล่อลวงสัตว์ทั้งหลาย ฉันใด.

แม้มหาภูตรูปเหล่านั้นก็ฉันนั้น ปิดบังลักษณะอันเป็นสภาวะของตน อันจำแนกเป็นความแข็งเป็นต้นของตนไว้ด้วยผิวพรรณอันน่าชื่นใจ ด้วยทรวดทรงแห่งอวัยวะน้อยใหญ่อันน่าชื่นใจ ด้วย**การกรีดกราย**มือเท้า**นิ้ว และการยักคิ้ว** อันน่าชื่นใจในร่างกายหญิงชายเป็นต้น ย่อมล่อลวงคนเขลาไม่ให้เห็นสภาวะของตน ดังนั้น จึงได้ชื่อว่า มหาภูต เพราะเหมือนมหาภูตคือนางยักษิณี เนื่องจากเป็นผู้ล่อลวง โดยประการฉะนี้.

องฺคุลิภูต (ติ)

[องฺคุลิ + ภูต]
เป็นนิ้วมือ, คือนิ้วมือ.

องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวาติ **องฺคุลิภูตำ** องฺคุลิยา วา ชาตำ อฏฺฐึ ปสฺสิตฺวา, องฺคุลิจฺฉวิมตฺตำ อปสฺสิตฺวา ตทฏฺฐิวิปสฺสนาวเสเนว พฺยากโรนฺตีติ วุตฺตำ โหติ. (ที.ฏี. ๑/๑๓๐)

สองบทว่า **องฺคุลฏฺฐึ ทิสฺวา** (เห็นกระดูกนิ้วมือ) ความว่า เห็นกระดูก**คือนิ้วมือ** หรือเห็นกระดูกที่เกิดในนิ้วมือ มีคำอธิบายที่ท่านกล่าวไว้ว่า ย่อมพยากรณ์โดยการเห็นกระดูกนิ้วมือนั้น ไม่มองดูเพียงผิวนิ้วมือ.

องฺคุลิมตฺต (น)

[องฺคุลิ + มตฺต]
เพียงนิ้วหนึ่ง, เพียง ๑ องคุลี.

สกฺโก กิร เทวราชา มหตา สทฺเทน อนุโมทิ. อถ กสฺมา น ภควโต สทฺทำ อสฺโสสีติ? ยถาปริสวิญฺญาปกตฺตา. พุทฺธานญฺหิ ธมฺมำ กเถนฺตานำ เอกาพทฺธาย จกฺกวาฬปริยนฺตายปิ ปริสาย สทฺโท สุยฺยติ, ปริยนฺตำ ปน มุญฺจิตฺวา **องฺคุลิมตฺต**มฺปิ พหิทฺธา น นิจฺฉรติ. (ม.อฏ. ๒/๒๐๐)

นัยว่า ท้าวสักกะจอมเทพได้ทรงอนุโมทนา ด้วยเสียงอันดัง.

ถามว่า เมื่อเป็นเช่นนี้ เพราะเหตุไร พระเถระจึงไม่ได้ยินเสียงของพระผู้มีพระภาค

ตอบว่า เพราะพระองค์ทรงประสงค์ให้ได้ยินเฉพาะบุคคล.

แท้จริง เมื่อพระพุทธเจ้าทั้งหลายทรงแสดงธรรม บริษัทแม้อยู่สุดจักรวาลที่เนื่องเป็นอันเดียวกัน ย่อมได้ยินพระสุรเสียง. พระสุรเสียงย่อมไม่แผ่ไปภายนอกที่สุดบริษัทแม้**เพียง ๑ องคุลี**.

ดู องฺคุลมตฺต

องฺคุลิมาล (ปุ)

[องฺคุลิมาลา + ณ]

(ก) มีมาลัยที่ร้อยนิ้วมือไว้, โจรองคุลิมาล.

เตน โข ปน สมเยน โจโร **องฺคุลิมาโล** ภิกฺขูสุ ปพฺพชิโต โหติ. มนุสฺสา ปสฺสิตฺวา อุพฺพิชฺชนฺติปิ, อุตฺตสนฺติปิ, ปลายนฺติปิ อญฺเญนปิ คจฺฉนฺติ, อญฺเญนปิ มุขํ กโรนฺติ, ทฺวารมฺปิ ถเกนฺติ.

มนุสฺสา อุชฺฌายนฺติ ขิยฺยนฺติ วิปาเจนฺติ "กถญฺหิ นาม สมณา สกฺยปุตฺติยา ธชพนฺธสฺส โจรสฺส ปพฺพาเชสฺสนฺตีติ. (วิ. ๓/๑๐๔)

สมัยนั้นแล **โจรองคุลิมาล** ได้บรรพชาในหมู่ภิกษุ ชาวบ้านเห็นเข้า ต่างหวาดกลัวบ้าง ตกใจบ้าง หนีไปบ้าง ไปเสียทางอื่นบ้าง หลบหน้าไปบ้าง ปิดประตูบ้าง.

หมู่ชน พากันตำหนิ ประณาม โพนทะนาว่า ไฉนพระสมณะ เชื้อสายศากยบุตรทั้งหลาย จึงให้โจรที่มีชื่อโด่งดังบรรพชาเล่า.

ดู ม. ๒/๓๐๑

(ข) พระเถระชื่อองคุลิมาล, องคุลิมาลเถระ.

อถ โข อายสฺมา **องฺคุลิมาโล** รโหคโต ปฏิสลฺลีโน วิมุตฺติสุขํ ปฏิสํเวทิ. (ม. ๒/๓๐๗)

ครั้งนั้นแล ท่าน**องคุลิมาลเถระ**อยู่ในที่สงัดหลีกเร้นอยู่ เสวยวิมุตติสุขแล้ว.

[ประวัติย่อของท่านมีเล่าว่า ท่านเป็นบุตรของพราหมณ์ปุโรหิตของพระเจ้าปเสนทิโกศล มีมารดาชื่อมันตานี ท่านเกิดในฤกษ์ดาวโจร และในคืนที่เกิดนั้น อาวุธต่าง ๆ รวมทั้งพระแสงของพระราชาในเมืองนั้น ได้ลุกเป็นไฟ เพราะทราบลางร้ายเช่นนั้น พราหมณ์ปุโรหิต ผู้บิดาจึงตั้งนามให้ว่า **"อหิงสกะ"** แปลว่า ผู้ไม่เบียดเบียนใคร เมื่อเติบใหญ่ มีวัยพอสมควรแก่การศึกษา ท่านบิดาได้ส่งให้ไปศึกษาศิลปวิทยากับอาจารย์ทิสาปาโมกข์ อันมีชื่อเสียงสำนักหนึ่ง อหิงสกะกุมาร เป็นผู้เฉลียวฉลาดเรียนเก่ง ล้ำหน้าศิษย์คนอื่น ๆ จนเป็นที่ริษยาของศิษย์พวกนั้น สุดท้ายต่างพากันหาเรื่องใส่ร้าย แจ้งให้อาจารย์เกลียดชัง จนอาจารย์เกิดเข้าใจผิด คิดออกอุบาย เพื่อกำจัดอหิงสกะกุมาร โดยสั่งว่า ให้ตัดศีรษะคนได้ครบพันเมื่อไร ก็จะบอกศิลปวิทยาอันสูงสุดให้ อหิงสกะอยากได้วิชา และปรารถนาจะกลับคืนสู่คฤหาสถ์ของตน เพราะคิดถึงมารดา บิดา จึงหลงผิดเชื่อคำอาจารย์ เริ่มต้นประกอบกรรมชั่ว ด้วยการตัดหัวคน แล้วตัดนิ้วนำมาร้อยเป็นพวงแขวนคอ รอให้ครบพัน แต่พระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้เสด็จมาโปรดให้ท่านเปลี่ยนใจ เลิกละกรรมชั่วนั้น โดยขอบวชเป็นพระในพระพุทธศาสนา ภายหลังท่านได้สำเร็จเป็นพระอรหันต์. ในอรรถกถา-

ธรรมบทกล่าวว่า หลังจากท่านสำเร็จเป็นพระอรหันต์ไม่นานนัก ก็นิพพาน]

องฺคุลิมาลก (ปุ)

[องฺคุลิ + มาลก]

ผู้ชื่อว่าองคุลิมาล.

วธเก เทวทตฺตมฺหิ โจเร **องฺคุลิมาลเก**
ธนปาเล ราหุเล จ สพฺพตฺถ สมโก มุนี.

(อป. ๑/๕๑, มิลินฺท. ๓๙๖)

พระมหามุนี ทรงเป็นผู้มีพระทัยเสมอกัน ในบุคคลและสัตว์ทั้งปวง คือ นายเพชฌฆาต พระเทวทัต โจร**ผู้ชื่อว่าองคุลิมาล** ช้างธนบาล และพระราหุล.

ดู องฺคุลิมาลี

องฺคุลิมาลโจร (ปุ)

[องฺคุลิมาล + โจร]

โจรชื่อว่าองคุลิมาล, โจรองคุลิมาล.

ราชา ปาโตว นคเร เภรึ จราเปสิ, สีฆํ **องฺคุลิมาลโจรํ** คณฺหาม, พลกาโย อาคจฺฉตูติ.

(เถร.อฏ. ๒/๓๒๖)

พระราชา ทรงมีรับสั่งให้ตีกลองทั่วพระนครแต่เช้าเทียวว่า พวกเราจงจับ**โจรองคุลิมาล**, หมู่พลจงมา.

องฺคุลิมาลตฺเถร (ปุ)

[องฺคุลิมาล + เถร]

พระองคุลิมาลเถระ.

เอตทโวจาติ อิตฺถีนํ คพฺภาวุฏฺฐานฏฺฐานํ นาม น สกฺกา ปุริเสน อุปสงฺกมิตุํ. เถโร กึ กโรสีติ ? **องฺคุลิมาลตฺเถโร** สจฺจกิริยํ กตฺวา โสตฺถิกรณตฺถาย อาคโตติ อาโรจาเปสิ.

(ม.อฏ. ๓/๒๓๓)

บทว่า **เอตทโวจ** ความว่า ถามว่า ธรรมดาบุรุษไม่สามารถเข้าไปยังสถานที่คลอดบุตรของสตรีทั้งหลาย พระเถระทำอย่างไร

ตอบว่า พระเถระให้คนบอกว่า **พระองคุลิมาลเถระ**มา เพื่อทำสัจจกิริยาให้มีความสวัสดี.

องฺคุลิมาลตฺเถรทมน (น)

[องฺคุลิมาลตฺเถร + ทมน]

การฝึกสอนพระองคุลิมาลเถระ.

กสฺมา ตุวํ รสก เอทิสานีติ อิทำ สตฺถา เชตวเน วิหรนฺโต **องฺคุลิมาลตฺเถรทมนำ** อารพฺภ กเถสิ. (ชา.อฏ. ๕/๔๙๕)

พระบรมศาสดา เมื่อประทับอยู่ที่พระเชตวัน ทรงปรารภ**การฝึกสอนพระองคุลิมาลเถระ** ตรัสพระคาถาว่า กสฺมา ตุวำ รสก เอทิสานิ เป็นต้น.

องฺคุลิมาลปริตฺต (น)

[องฺคุลิมาล + ปริตฺต]

องคุลิมาลปริตร, ชื่อปริตรที่พระองคุลิมาลเถระ ใช้ในการทำปริตรของท่าน.

ปุน ภควตา ปริตฺตา จ อุทฺทิฏฺฐา.

เสยฺยถิทํ, รตนสุตฺตํ เมตฺตสุตฺตํ ขนฺธปริตฺตํ โมรปริตฺตํ ธชคฺคปริตฺตํ อาฏานาฏิยปริตฺตํ **องฺคุลิมาลปริตฺตํ**. (มิลินฺท. ๑๕๒)

พระผู้มีพระภาค ทรงแสดงพระปริตรไว้อีก คือ รัตนสูตร เมตตสูตร ขันธปริต โมรปริตร ธชัคคปริตร อาฏานาฏิยปริตร **อังคุลิมาลปริตร**.

[อังคุลิมาลปริตร คือ ปริตรของพระองคุลิมาล มีประวัติว่า วันหนึ่งเมื่อพระองคุลิมาล ออกบิณฑบาตอยู่ ท่านได้พบหญิงมีครรภ์คนหนึ่ง กำลังเป็นทุกข์เพราะคลอดบุตรไม่ได้ จึงเกิดความสงสาร ได้กลับมาวัดเข้าเฝ้าพุทธเจ้า แล้วกราบทูลเรื่องนี้ พระพุทธองค์ได้ตรัสสอนพระปริตรนี้แก่พระองคุลิมาล ท่านได้กลับไปสาธยายแก่หญิงนั้น เมื่อนางได้ฟังพระปริตรนี้แล้ว ก็คลอดบุตรได้โดยสะดวก ทั้งมารดาและบุตรได้รับความสวัสดี

ปริตรของท่านมีว่า

ยโตหํ ภคินิ อริยาย ชาติยา ชาโต, นาภิชานามิ สญฺจิจฺจ ปาณํ ชีวิตา โวโรเปตา. เตน สจฺเจน โสตฺถิ เต โหตุ, โสตฺถิ คพฺภสฺส.

ดูก่อนน้องหญิง นับแต่เราเกิดโดยชาติอันประเสริฐนี้แล้ว เราไม่เคยคิดปลงชีวิตสัตว์เลย ด้วยสัจจวาจานี้ ขอความสวัสดีจงมีแก่เธอ ขอความสวัสดีจงมีแก่ครรภ์ของเธอ]

องฺคุลิมาลปิฏก (น)

[องฺคุลิมาล + ปิฏก]

คัมภีร์มีชื่อว่า **อังคุลิมาลปิฏก** (เป็นคัมภีร์ของกลุ่มราชคิริกะ) เป็นปิฎกปลอมที่ไม่ได้รับการสังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ถือว่าไม่ใช่พุทธวจนะ.

ติสฺโส ปน สงฺคีติโย อนารุฬฺหํ ธาตุกถา อารมฺมณกถา อสุภกถา ญาณวตฺถุกถา วิชฺชากรณฺฑโกติ อิเมหิ ปญฺจหิ กถาวตฺถูหิ ปริพาหิรํ คุพฺภวินยํ คุพฺภเวสฺสนฺตรํ คุพฺภมโหสธํ วณฺณปิฏกํ **องฺคุลิมาลปิฏกํ** รฏฺฐปาลคชฺชิตํ อาพวกคชฺชิตํ เวทลฺลปิฏกนฺติ อพุทฺธวจนํ ปริยตฺติสทฺธมฺมปฺปติรูปกํ นาม.

(สํ.อฏ. ๒/๑๘๖)

ส่วนคำมิใช่พระพุทธพจน์มีคัมภีร์คุพภวินัย คุพภเวสสันดรชาดก คุพภมโหสถ วัณณปิฎก **อังคุลิมาลปิฎก** คัมภีร์รัฐบาลคัชชิตะ คัมภีร์อาพวกคัชชิตะ (ความกระหึ่มของอาพวกคัชชิตะ) คัมภีร์เวทัลลปิฎกเป็นต้น นอกจากกถาวัตถุ ๕ เหล่านี้ คือ ธาตุกถา อารัมมณกถา อสุภกถา ญาณวัตถุกถา วิชชากรัณฑกะ ซึ่งมิได้ถูกยกขึ้นสู่สังคายนาทั้ง ๓ ครั้ง ชื่อว่าปริยัตติสัทธรรมปฏิรูปกะ.

[ปริยัตติสัทธรรมปฏิรูปกะ ได้แก่ สิ่งที่ไม่ใช่พระพุทธพจน์ คือ คัมภีร์คุพภวินัย คัมภีร์คุพภเวสสันดรชาดก คัมภีร์คุพภมโหสถชาดก คัมภีร์วัณณปิฎก คัมภีร์อังคุลิมาลปิฎก คัมภีร์เวทัลลปิฎก คัมภีร์รัฏฐบาลคัชชิตะ คัมภีร์อาพวกคัชชิตะ ที่ไม่ได้ยกขึ้นสู่การสังคายนา ๓ ครั้ง อยู่นอกเหนือจากกถาวัตถุ ๕ เหล่านี้ คือ ธาตุกถา อารัมมณกถา อสุภกถา ญาณวัตถุ

กถา วิชชากรัณฑกะ เป็นคำสอนของอธรรมวาทีนิกายต่างๆ ที่แสดงช่วงก่อนสังคายนาครั้งที่ ๓ และได้มีการสอบถามเมื่อคราวสังคายนาครั้งที่ ๓ ชื่อคัมภีร์เหล่านี้มีกล่าวถึงในอรรถกถา ส่วนนิกายที่แต่งคัมภีร์เหล่านี้ ท่านโสภณมหาเถระชาวพม่าผู้ปุจฉาเมื่อคราวฉัฏฐสังคายนา กล่าวไว้ในบทนำคัมภีร์วิสุทธิมรรคแปลภาษาพม่า (หน้า...) คัมภีร์คุพหวินัย นิกายวาชิริยะแต่ง คัมภีร์คุพหเวสสันดรชาดก นิกายสิทธัตถิกะแต่ง คัมภีร์คุพหมโหสถชาดก นิกายวาชิริยะแต่ง คัมภีร์วัณณปิฎก นิกายเหมวติกะแต่ง คัมภีร์อังคุลิมาลปิฎก นิกายราชคิริกะแต่ง คัมภีร์เวทัลลปิฎก นิกายวาชิริยะแต่ง (?) คัมภีร์รัฏฐปาลคัชชิตะ นิกายปุพพเสลิยะแต่ง คัมภีร์อาพวกคัชชิตะ นิกายอปรเสลิยะแต่ง]

องฺคุลิมาลสุตฺต (น)

[องฺคุลิมาล + สุตฺต]

องคุลิมาลสูตร เป็นสูตรที่เล่าเรื่องของโจรองคุลิมาลกลับใจ มานับถือพระพุทธศาสนาและได้บรรลุมรรคผล. บาลีมัชฌิมปัณณาสก์ สูตรที่ ๖ วรรคที่ ๔. ม. ๒/๓๐๑ - ๓๐๘

เอวํ เม สุตนฺติ **องฺคุลิมาลสุตฺตํ**.

(ม.อฏ. ๓/๒๒๖)

องคุลิมาลสูตร เริ่มด้วยคำว่า เอวํ เม สุตฺ (ข้าพเจ้าได้สดับมาแล้วอย่างนี้) เป็นต้น.

องฺคุลิมาลสุตฺตนฺต (ปุ)

[องฺคุลิมาล + สุตฺตนฺต] องคุลิมาลสูตร

วตฺถุ **องฺคุลิมาลสุตฺตนฺต**วเสเนว เวทิตพฺพำ.

(ธมฺม.อฏ. ๒/๑๑๐)

เรื่องพึงทราบ ด้วยสามารถแห่ง **องคุลิมาลสูตร**นั่นเทียว.

[สุตฺตนฺต = สุตฺต + อนฺต มีรูปวิเคราะห์ว่า สุตฺตำ เอว สุตฺตนฺโต (สุตตันตะ คือ สูตรนั่นแหละ) อนฺต ศัพท์ในบทนี้ไม่มีความหมายใดๆ ตามหลักภาษาถือว่าลงในอรรถตัพภาวะ คือ เนื้อความของบทหน้าที่ประกอบร่วมกันนั้น (ตสฺส ภาโว ตพฺภาโว = ตัพภาวะ คือ อรรถของบทหน้านั้น) อรรถตัพภาวะนี้ไม่มีความหมายใดๆ เพิ่มขึ้นจากบทหน้า ท่านนิยมใช้ศัพท์ตัพภาวะ เพื่อเปลี่ยนลิงค์หรือเพื่อให้คำสละสลวย ดังสัททนีติปกรณ์ (สุตตมาลา สูตร ๑๘๔) กล่าวว่า วาจาสิลิฏฺจตุถำ อนฺตคตาทีนิ ปตนฺติ ปทนฺเต (อนฺต และ คต ศัพท์เป็นต้น ย่อมวางไว้ท้ายบท เพื่อความสละสลวยแห่งถ้อยคำ)]

องฺคุลิมาลสุตฺตวณฺณนา (ถี)

[องฺคุลิมาลสุตฺต + วณฺณนา]

อรรถกถาองคุลิมาลสูตร.

คำอธิบายองคุลิมาลสูตร.

ตสฺส อุปฺปตฺติ จ ปพฺพชฺชา จ อุปสมฺปทา จ **องฺคุลิมาลสุตฺตวณฺณนายำ** วุตฺตนเยน วิตฺถารโต เวทิตพฺพา. (ชา.อฏ. ๕/๔๙๕)

การเกิด การบรรพชา และการอุปสมบท ของพระเถระนั้น พึงทราบโดยพิสดารตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว ใน**อรรถกถาองคุลิมาลสูตร**.

องฺคุลิมาลี (ปุ)

[องฺคุลิมาลา + อี]

ผู้มีมาลัยอันทำด้วยนิ้วมือ, ผู้ชื่อว่า องคุลิมาล

วธกสฺส เทวทตฺตสฺส
โจรสฺส**องฺคุลิมาลิโน**
ธนปาเล ราหุเล จ
สพฺเพสํ สมโก มุนิ. (ม.อฏ. ๑/๒๘๕)

พระมหามุนี ทรงเป็นผู้มีพระทัยเสมอกัน ต่อบุคคลและสัตว์ทั้งปวง คือ นายเพชฌฆาต พระเทวทัต โจร**ผู้มีมาลัยทำด้วยนิ้วมือ** (โจรองคุลิมาล) ช้างธนบาล และพระราหุล.

องฺคุลิมุฏฺฐา (ถี)

[องฺคุลิ + มุฏฺฐา. องฺคุลิยํ ภวา มุฏฺฐา องฺคุลิมุฏฺฐา. ธาน.ฏี. ๒๘๗ (สํ. องฺคุลิมุฏฺรา)]

แหวนที่สลักอักขระหรือตรา, แหวนตรา.

สกฺขรํ ตุ ตํ มุฏฺฐกา**องฺคุลิมุฏฺฐา**ถ.

(ธาน. ๒๘๗)

แหวนนั้นที่ประกอบด้วยอักขระ (อักษร) ชื่อว่า มุฏฺฐิกา และ **องฺคุลิมุฏฺฐา**.

ตเมวางฺคุลียกํ สากฺขรมกฺขรวนฺตํ มุฏฺฐิกา **องฺคุลิมุฏฺฐา** โจจฺจเต. (ธาน.ฏี. คำอธิบายคาถา ๒๘๖-๒๘๗)

แหวนนั้นนั่นแหละที่ประกอบด้วยอักขระ คือ จารึกอักขระไว้ เรียกว่า มุฏฺฐิกา และ **องฺคุลิมุฏฺฐา**.

[มุฏฺฐา (สันสกฤตเป็น มุฏฺรา) ประกอบรูปศัพท์มาจาก มุฏ ธาตุ + ท ปัจจัย + อา อิตถีปัจจัย ซ้อน ท เป็น ฏฺฐ แปลว่า **แหวนตรา** ก็ได้ ดังรูปวิเคราะห์ในโมคคัลลานไวยากรณ์ (ปริจเฉทที่ ๗ สูตร ๓๕) ว่า โมฏนฺติ เอตายาติ มุฏฺฐา, สกฺขรมงฺคุลิยํ (บุคคลย่อมยินดี ด้วยแหวนนั้น เหตุนั้น แหวนนั้น ชื่อว่า มุฏฺฐา ย่อมเป็นไปในแหวนที่มีอักษร)]

องฺคุลิมุฏฺฐิกา (ถี)

[องฺคุลิ + มุฏฺฐิกา]

แหวนที่สลักอักขระหรือตรา, แหวนตรา.

อถ โข โส ปุริโส ตสฺสา รตฺติยา อจฺจเยน ปณีตํ ขาทนียํ โภชนียํ ปฏิยาทาเปตฺวา กาลํ อาโรจาเปตฺวา **องฺคุลิมุฏฺฐิกํ** โอมุญฺจิตฺวา เต ภิกฺขู ภตฺเตน ปริวิสิตฺวา “อยฺยา ภุญฺชิตฺวา คจฺฉนฺตุ, อหมฺปิ กมฺมนฺตํ คมิสฺสามีติ **องฺคุลิมุฏฺฐิกํ** วิสฺสริตฺวา อคมาสิ. (วิ. ๒/๒๑๒)

ครั้นเมื่อราตรีนั้นผ่านไป บุรุษนั้นจึงสั่งให้จัดเตรียมของเคี้ยวของฉันอันประณีต แล้วส่งคนไปบอกเวลา ถอด**แหวนตรา**วางไว้ เอาภัตตาหารประเคนภิกษุเหล่านั้น พลางกล่าวว่า นิมนต์พระคุณเจ้า ฉันแล้วค่อยกลับ กระผมจะไปทำงาน ลืม**แหวนตรา**ไว้ ไปแล้ว.

พฺราหฺมโณ ปน ปเคว มสฺสุกมฺมํ การาเปตฺวา นฺหายิตฺวา สุคนฺธคนฺเธหิ วิลิตฺโต ปญฺจสตคฺฆนกํ วตฺถํ นิวาเสตฺวา สหสฺสคฺฆนกํ เอกํสํ กริตฺวา เอเกกิสฺสา องฺคุลิยา เทฺว เทฺวติ วีสติ **องฺคุลิมุฏฺฐิกาโย** กณฺเณสุ สีหกุณฺฑลานิ สีเส พฺรหฺมเวฐนํ ปฏิมุญฺจิตฺวา สุวณฺณมาลํ กณฺเฐ กตฺวา พฺราหฺมณคณปริวุโต กมฺมนฺตํ โวสาสติ.

(สํ.อฏ. ๑/๒๒๓)

ฝ่ายพราหมณ์ ชั้นแรกทีเดียวให้แต่งหนวด อาบน้ำ ไล้ทาด้วยของหอมอย่างดี นุ่งผ้าราคา ๕๐๐ ห่มผ้าเฉวียงบ่าราคา ๑,๐๐๐ สวม**แหวนตรา**นิ้วละ ๒ วง รวมเป็นแหวน ๒๐ วง ประดับตุ้มหูรูปราชสีห์ที่หูทั้งสอง สวมผ้าโพกอย่างประเสริฐบนศีรษะ คล้องมาลัยทองที่คอ แวดล้อมไปด้วยหมู่พราหมณ์ สั่งการงาน.

องฺคุลิเลขา (ถี)

[องฺคุลิ + เลขา] รอยนิ้วมือ.

สเจ หิ อุทเก วา สฺเนหภาโว ปตฺเต วา **องฺคุลิเลขา** ปญฺญายติ, ทุทฺโธโต โหติ. เตลวณฺณปตฺเต ปน **องฺคุลิเลขา** ปญฺญายติ, สา อพฺโพหาริกา. (วิ.อฏ. ๓/๑๐๔)

ถ้าแม้นมีเมือกบนน้ำก็ดี **รอยนิ้วมือ**ปรากฏในบาตรก็ดี, บาตรย่อมเป็นอันล้างไม่สะอาด. แต่ในบาตรมีสีน้ำมัน **รอยนิ้วมือ** ย่อมปรากฏ, รอยนิ้วมือนั้นเป็นอัพโพหาริก (คือไม่พอจะกล่าวว่าเป็นองค์ของการต้องอาบัติ).

[อพฺโพหาริก แปลตามศัพท์ว่า ไม่ถึงชื่อที่บุคคลเรียกขาน คือ ไม่พอที่จะเรียกด้วยชื่อนั้นๆ ได้ เพราะมีเพียงเล็กน้อย เหมือนดินที่มีธาตุดินมากจึงได้ชื่อว่าปฐวีธาตุ ส่วนธาตุน้ำเป็นต้นมีน้อย จึงไม่พอที่จะทำให้เรียกว่า ปฐวีธาตุ คำนี้มีรูปวิเคราะห์ว่า
โวหรียเตติ โวหาโร (วิ + อว บทหน้า + หร ธาตุ = นำไป + ณ ปัจจัยในกรรมสาธนะ)
โวหารํ คจฺฉนฺตีติ โวหาริกา (โวหาร ศัพท์ + ณิก ปัจจัยใน คจฺฉนฺติ ตัทธิต)
น โวหาริกา อพฺโพหาริกา (นนิบาตบุรพบทกรรมธารยสมาส)]

องฺคุลิวินามน (น)

[องฺคุลิ + วินามน] การงอนิ้วมือ.

กุสโล อิสฺสาโส อนฺเตวาสิเก ปจฺจุปฏฺฐิตาย อุปาสนสาลาย จาปเภทจาปาโรปนคฺคหณมุฏฺฐิปฺปฏิปีฬน**องฺคุลิวินามน**ปาทจปนสรคฺคหณสนฺนหนอากฑฺฒน สทฺธารณลกฺขนิยมนขิปเน ติณปุริสกฉกณีติณปลาลมตฺติกาปุญฺชผลกลกฺขเวเธ อนุสิกฺขาเปตฺวา รญฺโญ สนฺติเก อุปาสนํ อาราธยิตฺวา อาชญฺญรถคชตุรงฺคธนธญฺญหิรญฺญสุวณฺณทาสิทาสภริยคามวรํ ลภติ. เอวเมว โข มหาราช เย เต คิหี อคาริกา กามโภคิโน สนฺตํ ปรมตฺถํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรนฺติ, เต สพฺเพ ปุริมาสุ ชาตีสุ เตรสสุ ธุตคุเณสุ กตูปาสนา กตภูมิกมฺมา, เต ตตฺเถว จารญฺจ ปฏิปตฺติญฺจ โสธยิตฺวา อชฺเชตรหิ คิหีเยว สนฺตา สนฺตํ ปรมตฺถํ นิพฺพานํ สจฺฉิกโรนฺติ.

(มิลินฺท. ๓๓๔)

นายขมังธนูผู้ฉลาด ให้ลูกศิษย์ศึกษาในประเภทแห่งคันธนู วิธียกคันธนู วิธีจับสายธนู วิธีใช้กำมือจับคันธนู **วิธีงอนิ้วมือ** (เลื่อนนิ้วมือ) วิธีวางเท้า วิธีจับลูกศร วิธีเหน็บลูกศร วิธีดันลูกศรออกจากซอง วิธีตั้งลูกศร วิธีเล็งเป้า วิธียิง ในการฝึกยิงเป้าหุ่นหญ้ารูปคน ในการยิงเป้าหุ่นฟาง มูลสัตว์ ลอมฟาง กองดิน แผ่นกระดานไว้ก่อนแล้วเทียว ที่โรงฝึกยิงธนู พอได้ไปที่พระราชนิเวศน์ ยิงถวายให้พระราชา ทรงชื่นชมการยิงที่แม่นยำแล้ว ย่อมได้

รับพระราชทานรางวัลอันประเสริฐ คือ ม้า รถ ช้าง ทรัพย์ เงิน ทอง ทาสหญิง ทาสชาย ภรรยา และบ้านส่วย อันเป็นของควรแก่พระราชา ฉันใด. ขอถวายพระพร พวกคฤหัสถ์ครองเรือนบริโภคกามเหล่าใด กระทำให้แจ้งนิพพานอันเป็นบทที่สงบ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง พวกคฤหัสถ์เหล่านั้น ล้วน แต่เคยทำการฝึกฝน เคยทำการสร้างภูมิในธุดงคุณ ๑๓ ไว้หลายชาติก่อนหน้านี้ บุคคลเหล่านั้นเพราะได้ชำระความประพฤติ และข้อปฏิบัติให้บริสุทธิ์ไว้ในชาติก่อนนั้นแล้ว มาในชาติปัจจุบันนี้ เป็นคฤหัสถ์อยู่นั่นแหละ ก็กระทำให้แจ้งนิพพานอันเป็นบทที่สงบ อันเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง ฉันนั้น.

องฺคุลิเวจก (ปุ)

[องฺคุลิ + เวจ + ก] แหวน.

วนฺทากา วา อญฺญา วา ยา กาจิ รุกฺเข ชายิตฺวา รุกฺขํ โอตฺถรติ, รุกฺโขว ตสฺสา ฐานํ, ตํ วิโกเปนฺตสฺส วา ตโต อุทฺธรนฺตสฺส วา ปาจิตฺติยํ. เอกา อมูลิกา ลตา โหติ, **องฺคุลิเวจโก** วิย วนปฺปคุมฺพ-ทณฺฑเก เวเจติ, ตสฺสาปิ อยเมว วินิจฺฉโย.

(วิ.อฏ. ๓/๓๐)

ก้านหรือรุกขชาติอย่างใดอย่างหนึ่งอื่นก็ดี เกิดที่ต้นไม้แล้วคลุมโอบต้นไม้. ต้นไม้นั่นแลเป็นฐานของก้านเป็นต้นนั้น. ภิกษุพรากก้านเป็นต้นนั้นก็ดี ถอนขึ้นจากต้นไม้นั้นก็ดี เป็นปาจิตตีย์. เถาวัลย์ชนิดหนึ่งไม่มีราก ย่อมพันพุ่มไม้ป่าและท่อนไม้ดุจ**แหวน** แม้เถาวัลย์นั้น ก็มีวินิจฉัยอย่างนี้เหมือนกัน.

องฺคุลิเวจกมุตฺตา (ถี)

[องฺคุลิเวจก + มุตฺตา]

แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนแหวน.

ตมฺพปณฺณิยํ ปน อฏฺฐมุตฺตา อุปฺปชฺชึสุ หยมุตฺตา, คชมุตฺตา, รถมุตฺตา, อามลกมุตฺตา, วลยมุตฺตา, **องฺคุลิเวจกมุตฺตา**, กกุธผลมุตฺตา, ปากติกมุตฺตาติ. (วิ.อฏ. ๑/๕๖)

ส่วนในเกาะตัมพปัณณิ มีแก้วมุกดาเกิดขึ้น ๘ ชนิด คือ

แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนรูปช้าง แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนรูปรถ แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนผลมะขามป้อม แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนกำไลมือ **แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนแหวน** แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนผลไม้กุ่ม แก้วมุกดาปกติ.

องฺคุลิเวจกมุตฺตาติ องฺคุลียกสณฺฐานา, มุทฺทิกา-สณฺฐานาติ อตฺโถ. (สารตฺถ. ๑/๑๖๒)

บทว่า **องฺคุลิเวจกมุตฺตา** แปลว่า แก้วมุกดามีสัณฐานเหมือนแหวน หมายความว่า มีรูปทรงเหมือนแหวน.

องฺคุลิเวธก (ปุ)

[องฺคุลิ + เวธ + ก] วงแหวน.

องฺคุลิเวธกสณฺฐาน (ติ)

[องฺคุลิเวธก + สณฺฐาน]

มีสัณฐานดังวงแหวน.

สุณาตีติ โสตํ. ตํ สสมฺภารโสตพิลสฺส อนฺโต ตนุตมฺพโลมาจิเต **องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน**

ปเทเส วุตฺตปฺปการาหิ ธาตูหิ กตูปการํ, อุตุ-จิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ, อายุนา อนุ-ปาลิยมานํ, วณฺณาทีหิ ปริวุตํ โสตวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติ.

(อภิ.อฏ. ๑/๓๔๘)

โสตะ คือ รูปที่ได้ยิน[โดยความเป็นที่ตั้งแห่งโสตวิญญาณ] โสตประสาทนั้น ตั้งอยู่ในสถาน**ที่มีสัณฐานดังวงแหวน** มีขนแดงละเอียดงอกขึ้นภายในช่องหูพร้อมทั้งวัตถุที่ตั้ง อันธาตุทั้งหลายมีประการดังกล่าวทำการอุปการะ มีอุตุ จิต อาหารอุปถัมภ์อยู่ มีอายุ [ชีวิตรูป] คอยเฝ้ารักษาอยู่ แวดล้อมด้วยโคจรรูปมีสีเป็นต้น ให้สำเร็จความเป็นไปแห่งวัตถุและทวารของโสตวิญญาณ เป็นต้น ตั้งอยู่ตามสมควร.

องฺคุลิสงฺโกจ (ปุ)

[องฺคุลิ + สงฺโกจ]

การงอนิ้วมือ.

อธิปฺปายวิญฺญาปเกน **องฺคุลิสงฺโกจา**ทินา หตฺถวิกาเรน ตมตฺถํ อาโรเจติ.

(สารตฺถ.๖๙)

(ภิกษุ) ย่อมบอกความหมายนั้น ด้วยการเปลี่ยนแปลงของมือมี**การงอนิ้วมือ**[การเหยียดนิ้ว การกำมือ]เป็นต้น อันแสดงให้รู้ถึงความต้องการนั้น.

องฺคุลิสงฺขลิกา (ถี)

[องฺคุลิ + สงฺขลิกา]

ประสานนิ้วมือไว้.

มิคลุทฺทโก น ตาว กิญฺจิ กโรติ, ปวิฏฺเฐสุ ปน สพฺพปจฺฉิมํ สณิกํ ปหรติ. โส อุตฺตสติ, ตโต สพฺเพ อุตฺตสิตฺวา “ภยํ อุปฺปนฺนนฺติ ปุรโต โอโลเกนฺตา อุทเกน วา วเนน วา ปพฺพเตน วา สนฺนิรุทฺธํ มคฺคํ ทิสฺวา อุโภหิ ปสฺเสหิ **องฺคุลิสงฺขลิกํ** วิย คหนวนํ ปวิสิตุํ อสกฺโกนฺตา ปวิฏฺฐมคฺเคเนว นิกฺขมิตุํ อารภนฺติ.

(ม.อฏ. ๑/๓๘๙)

นายพรานเนื้อยังไม่ทำอะไรก่อน แต่เมื่อเนื้อเหล่านั้นเข้าไปแล้ว ตีเนื้อตัวสุดท้ายเบา ๆ เนื้อตัวนั้นจะตื่นตกใจ แต่นั้นเนื้อทั้งหลายจะตื่นตกใจมองไปข้างหน้าว่า ภัยเกิดขึ้นแล้ว เห็นทางที่ปิดกั้นด้วยน้ำ ป่า หรือภูเขา เมื่อไม่สามารถจะเข้าไปสู่ชัฏเหมือน**ประสานนิ้วมือไว้**ทั้งสองข้าง ก็เริ่มวกกลับ จะออกไปตามทางที่เข้ามาแล้วนั่นเอง.

องฺคุลิสงฺฆฏฺฏน (น)

[องฺคุลิ + สงฺฆฏฺฏน]

การดีดนิ้วมือ.

สกีฬนฺตาติ หสิตมตฺตกรณ**องฺคุลิสงฺฆฏฺฏน**ปาณิปฺปหารทานาทีนิ กโรนฺตา.

(ที.อฏ. ๑/๒๒๙)

บทว่า **สกีฬนฺตา** (เล่นหัวกันอยู่) คือกระทำอาการมีการกระทำเพียงยิ้มแย้ม **การดีดนิ้ว** และการให้การตบมือ เป็นต้น.

องฺคุลิสหสฺส (น)

[องฺคุลิ + สหสฺส] นิ้วมือพันนิ้ว.

ภควา อยํ องฺคุลิมาลํ อาเนสฺสามีติ คจฺฉติ, สเจ สา คมิสฺสติ, องฺคุลิมาโล **องฺคุลิสหสฺสํ** ปูเรสฺสามีติ มาตรมฺปิ มาเรสฺสติ.

(เถร.อฏ. ๒/๓๒๖)

พระผู้มีพระภาค ทรงทราบว่า พราหมณีนี้จะไปด้วยหวังว่า จักนำองคุลิมาลมา ถ้านางจักไป องคุลิมาลก็จักฆ่ามารดาเสีย ด้วยคิดว่า จักยัง**นิ้วมือพันนิ้ว**ให้ครบ.

องฺคุลียก (น)

[องฺคุลิ + อิย + ก]

องฺคุลิยํ ภวํ องฺคุลียกํ. ธาน.ฏี. ๒๖๘

แหวน. ดู องฺคุลิเวฐกมุตฺตา

องฺคุลียกสณฺฐาน (น)

[องฺคุลียก + สณฺฐาน]

มีสัณฐานดังแหวน, มีรูปทรงเหมือนแหวน. ดู องฺคุลิเวฐกมุตฺตา

องฺคุลฺยาภรณ (น)

[องฺคุลิ + อาภรณ] เครื่องประดับนิ้ว, แหวน.

องฺคุลียกม**งฺคุลฺยาภรณ**ํ. (ธาน. ๒๘๖)

แหวน ๒ ศัพท์ = องฺคุลียก, **องฺคุลฺยาภรณ**.

องฺเคยฺย (น)

[องฺคี + ณฺย]

อังเคยยศาสตร์, คัมภีร์อันชื่อว่าอังเคยยะแต่งโดยอาจารย์อังคี เป็นตำราประเภทราชนีติ (นิติศาสตร์ของพระราชา) ที่พระราชาต้องทรงศึกษาเรียนรู้.

ขตฺตวิชฺชาติ **องฺเคยฺย**มาสุรกฺขราชสตฺถาทิสตฺถํ. (ที.อฏ. ๑/๘๘)

บทว่า **ขตฺตวิชฺชา** (ศาสตร์ว่าด้วยการปกครอง) คือ วิชานิติศาสตร์มี**อังเคยยศาสตร์** มาสุรักขศาสตร์ และราชศาสตร์ เป็นต้น.

[ฉบับสิงหลมีรูปต่างไปจากฉบับฉัฏฐสังคีติ ในฉบับไทยพบรูปว่า อพฺเภยฺยมาสุรกฺขราชสตฺถาทิสตฺถํ ตามรูปนี้เป็นอัพเภยยศาสตร์ ในฎีกาเก่าและฎีกาใหม่ทั้งสองอธิบายตามรูป อพฺเภยฺย ว่า อพฺภิโน สตฺถํ อพฺเภยฺยํ (คัมภีร์ของอาจารย์อัพภิ ชื่อว่า อัพเภยยะ]

องฺโคฬาริก (ติ)

[องฺค + โอฬาริก]

องค์ที่หยาบ, มีองค์ที่หยาบ.

องฺโคฬาริกตา (ถี)

[องฺโคฬาริก + ตา]

ความเป็นองค์ที่หยาบ. ความมีองค์หยาบ

เอวํ โส ตสฺมา จตุตฺถชฺฌานสฺส อารมฺมณภูตา กสิณรูปา นิพฺพิชฺช ปกฺกมิตุกาโม ปญฺจหากาเรหิ จิณฺณวสี หุตฺวา ปคุณรูปาวจรจตุตฺถชฺฌานโต วุฏฺฐาย ตสฺมึ ฌาเน อิมํ มยา นิพฺพิณฺณํ รูปํ อารมฺมณํ กโรตีติ จ, อาสนฺนโสมนสฺสปจฺจตฺถิกนฺติ จ, สนฺตวิโมกฺขโต โอฬาริกนฺติ จ อาทีนวํ ปสฺสติ. **องฺโคฬาริกตา** ปเนตฺถ นตฺถิ. ยเถว เหตํ รูปํ ทุวงฺคิกํ, เอวํ อารุปฺปานิปีติ.

(วิสุทฺธิ. ๑/๓๒๑)

พระโยคีนั้นเบื่อหน่าย ต้องการจะหลีกจากกสิณรูปอันเป็นอารมณ์แห่งจตุตถฌานนั้น

ด้วยประการฉะนี้ เป็นผู้มีวสีอันสั่งสมแล้ว โดยอาการ ๕ ออกจากรูปาวจรจตุตถฌาน อันชำนาญ เห็นโทษในฌานนั้นว่า จตุตถฌานนี้กระทำรูปที่เราเบื่อหน่ายแล้วให้เป็นอารมณ์ และว่า ฌานนี้มีโสมนัสเป็นข้าศึกอยู่ใกล้ และว่า ฌานนี้หยาบกว่าสันตวิโมกข์ ส่วนในอรูปฌานนี้ ไม่มี**ความเป็นองค์ที่หยาบ** อนึ่ง จตุตถฌานนี้มีองค์ ๒ ฉันใด แม้อรูปฌานทั้งหลาย ก็มีองค์ ๒ ฉันนั้นเหมือนกัน.

โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎกเชิงวิจัย ฉบับบาลี - ไทย เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา ๗ รอบ ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔

๑. ชื่อโครงการ : โครงการจัดทำสัททานุกรมพระไตรปิฎก ฉบับบาลี-ไทย เฉลิมพระเกียรติฉลองพระชนมพรรษา ๗ รอบ

๒. ลักษณะงาน : ศึกษาวิจัยบทบาลีพระไตรปิฎกทุกบทที่ไม่ซ้ำกัน

๓. เจ้าของโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ

๔. ผู้รับผิดชอบโครงการ : ศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ในความอุปถัมภ์ของมหาเถรสมาคม

๕. ความเป็นมา

โครงการจัดทำปทานุกรมพระไตรปิฎกฉบับบาลี - ไทย เริ่มมีการจัดทำเป็นครั้งแรกในประเทศไทย เมื่อปี พุทธศักราช ๒๕๓๒ โดยพระราชปริยัติโมลี (สมศักดิ์ อุปสโม ป.ธ.๙)[๑] ในความอุปการะของพระพระธรรมวโรดม (นิยม จานิสฺสโร ป.ธ.๙)[๒] สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ (ฟื้น ชุตินฺธโร ป.ธ.๙) ได้ทราบเห็นชอบสนับสนุน และนำเรื่องเสนอมหาเถรสมาคม ในการประชุมมหาเถรสมาคม เมื่อวันที่ ๒๐ กันยายน ๒๕๓๒ มีมติ

---

[๑] ปัจจุบันดำรงสมณศักดิ์ สมเด็จพระราชาคณะ ที่ **สมเด็จพระพุทธชินวงศ์** ศาสตราจารย์พิเศษ สาขาภาษาบาลี เจ้าคณะใหญ่หนกลาง, กรรมการมหาเถรสมาคม, ประธานศูนย์เผยแผ่พระพุทธศาสนาแห่งชาติ, เจ้าอาวาสวัดพิชยญาติการาม เขตคลองสาน กรุงเทพมหานคร และดำรงตำแหน่งรองอธิการบดีมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาฬีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม

[๒] สมเด็จพระราชาคณะ **สมเด็จพระมหาธีราจารย์** คณะกรรมการผู้ปฏิบัติหน้าที่สมเด็จพระสังฆราช กรรมการมหาเถรสมาคม เจ้าอาวาสวัดชนะสงคราม (ปัจจุบันมรณภาพแล้ว)

แต่งตั้ง **พระธรรมวโรดม** วัดชนะสงคราม กรรมการมหาเถรสมาคม เป็นผู้อำนวยการ กองจัดแปลแต่งตั้งให้ **พระราชปริยัติโมลี** วัดชนะสงคราม เป็นประธานคณะกรรมการจัดแปล จัดพิมพ์เผยแผ่แล้วเมื่อปี ๒๕๓๓ จำนวน ๓ เล่ม

๖. หลักการและเหตุผล :

พระพุทธพจน์ เป็นวิสัยแห่งพระสัพพัญญุตญาณ มีความงามในเบื้องต้น ท่ามกลาง และที่สุด มีความสุขุมลุ่มลึกโดยศัพท์ (สทฺทคมฺภีร) ความหมาย (อตฺถคมฺภีร) ศัพท์และความหมาย (สทฺทตฺถคมฺภีร) พุทธประสงค์ (อธิปฺปาย) มีนัยอันวิจิตรพิสดาร (นานานย - วิจิตฺรปาฬิ) ตรัสไว้ ทั้งโดยตรง (นีตตฺถนย) โดยอ้อม (เนยฺยตฺถนย) ยากยิ่งที่จะสามารถเข้าใจได้ตามสภาวะที่แท้จริง (ยถาสภาว) และตามพุทธประสงค์ (ยถาธิปฺเปต)

หลังพุทธปรินิพพาน พระอรหันต์ทั้งหลายมีพระมหากัสสปะผู้รู้ พุทธาธิบาย ได้ประชุมสงฆ์ รวบรวมร้อยกรองพระธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธองค์ ให้เป็นหมวดหมู่เดียวกันอันเป็นบ่อเกิดคัมภีร์พระพุทธศาสนาในระดับชั้นต่าง ๆ คือ **บาลีพระไตรปิฎก** อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา โยชนา สัททาวิเสส เป็นต้น คัมภีร์พระพุทธศาสนาทุกระดับชั้นดังกล่าว ถูกบันทึกไว้ด้วยภาษาบาลี จึงอาจกล่าวได้ว่า การศึกษาหลักคำสอนที่นับว่าเป็นการศึกษาที่ใกล้เคียงพุทธประสงค์มากที่สุด คือ การศึกษาจากบาลีพระไตรปิฎก ฉะนั้น พระโบราณาจารย์ทั้งหลาย จึงได้รจนาคัมภีร์ประกอบการศึกษาพระไตรปิฎก คือ คัมภีร์ไวยากรณ์ คัมภีร์นิฆัณฑุ คัมภีร์ฉันทลักษณ์ และคัมภีร์อลังการ

๗. วัตถุประสงค์ของโครงการ

๑. เพื่อเฉลิมพระเกียรติในวโรกาสที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงเจริญพระชนมายุครบ ๗ รอบ ๘๔ พระชันษา ๕ ธันวาคม ๒๕๕๔
๒. เพื่อป้องกันสัทธรรมปฏิรูปที่อาจเกิดขึ้นจากการตีความผิดพลาด
๓. เพื่อให้มีการใช้ศัพท์ธรรมโดยถูกต้องพร้อมทั้งอรรถ (สาตฺถ) พร้อมทั้งพยัญชนะ (สพฺยญฺชน)
๔. เพื่อเป็นแหล่งข้อมูลความรู้และมรดกธรรมทางพระพุทธศาสนา

คณะกรรมการดำเนินงาน

กรรมการอำนวยการ

๑. กรรมการมหาเถรสมาคม	กรรมการที่ปรึกษา
๒. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๓. รองผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	รองประธานกรรมการ
๖. พระมหากวิพัฒน์ สุขเมธี วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๗. นายอำนาจ บัวศิริ	กรรมการ
๘. นายพนม ศรศิลป์	กรรมการ
๙. นายพิศาล แช่มโสภา	กรรมการ
๑๐. นายแก้ว ชิดตะขบ	กรรมการ
๑๑. นายบุญเชิด กิตติธรางกูล	กรรมการ
๑๒. นายสมบัติ พิมพ์สอน	กรรมการ
๑๓. พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการและเลขานุการ
๑๔. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๕. ผศ. เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๖. นายณรงค์เดช ชัยเนตร	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ
๑๘. นายพัฒนา สุอำมาตย์มนตรี	กรรมการและผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดทำต้นฉบับ

๑. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๒. พระคันธสาราภิวงศ์ วัดท่ามะโอ จ.ลำปาง	กรรมการ
๓. พระมหาประนอม ธมฺมาลงฺกาโร วัดจากแดง	กรรมการ
๔. พระมหาไพโรจน์ ญาณกุสโล วัดมหาธาตุฯ	กรรมการ
๕. พระมหามานิต วิริยธโร วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๖. พระมหาธีรยุทธ เขมธมฺโม วัดสวัสดิ์วารีสีมาราม	กรรมการ

๗. นายจำรูญ ธรรมดา	กรรมการ
๙. พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๐. ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑. นายสุรพล หยกฟ้าวิจิตร	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายตรวจชำระ

๑. สมเด็จพระวันรัต วัดบวรนิเวศวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมเวที วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓. พระพรหมเมธาจารย์ วัดบุรณศิริมาตยาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๔. พระวิสุทธิวงศาจารย์ วัดปากน้ำ	กรรมการที่ปรึกษา
๕. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๖. พระพรหมโมลี วัดปากน้ำ	กรรมการ
๗. พระธรรมเจดีย์ วัดกัลยาณมิตร	กรรมการ
๘. พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๙. พระสุธีธรรมานุวัตร วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม	กรรมการ
๑๐. ผศ.ดร.บรรจบ บรรณรุจิ	กรรมการ
๑๑. พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๒. นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๓. ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายจัดหาทุน

๑. สมเด็จพระธีรญาณมุนี วัดเทพศิรินทราวาส	กรรมการที่ปรึกษา
๒. พระพรหมสุธี วัดสระเกศ ราชวรมหาวิหาร	กรรมการที่ปรึกษา
๓. ผู้อำนวยการสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ	กรรมการที่ปรึกษา
๔. สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๕. พระธรรมปริยัติเวที วัดพระปฐมเจดีย์	รองประธานกรรมการ
๖. พระธรรมกิตติมุนี วัดเฉลิมพระเกียรติ	กรรมการ
๗. พระธรรมสุธี วัดมหาธาตุยุวราชรังสฤษฎิ์	กรรมการ
๘. พระธรรมสิงหบุราจารย์ วัดอัมพวัน จ.สิงห์บุรี	กรรมการ

๙.	พระธรรมภาวนาวิกรม วัดไตรมิตรวิทยาราม	กรรมการ
๑๐.	พระเทพรัตนากร วัดพนัญเชิง จ.พระนครศรีอยุธยา	กรรมการ
๑๑.	พระเทพวิสุทธาภรณ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๒.	พระราชรัตนรังษี วัดไทยกุสินารา ประเทศอินเดีย	กรรมการ
๑๓.	พระเทพรัตนสุธี วัดเขียนเขต จ.ปทุมธานี	กรรมการ
๑๔.	พระราชวิริยาลังการ วัดไร่ขิง จ.นครปฐม	กรรมการ
๑๕.	พระพิศิษฏ์พัฒนพิธาน วัดหนองหอย จ.ราชบุรี	กรรมการ
๑๖.	พระอุดรคณารักษ์ วัดพระเชตุพนวิมลมังคาราม	กรรมการ
๑๗.	พระพิพิธพัฒนาทร วัดปริวาศ	กรรมการ
๑๘.	พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๑๙.	พระโสภณพัฒนากร วัดบางพลีใหญ่ใน จ.สมุทรปราการ	กรรมการ
๒๐.	ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมกร
๒๒.	คุณกาญจนา สุวรรณภาศรี	กรรมการ
๒๓.	คุณพรเพ็ญ เดชวิไลศรี	กรรมการ
๒๔.	คุณมณฑา สิริโรจนาการ	กรรมการ
๒๕.	พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๒๖.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๒๗.	ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายเหรัญญิก

๑.	พระพรหมมุนี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๒.	ผอ.นพรัตน์ เบญจวัฒนานันท์	กรรมการที่ปรึกษา
๓.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔.	พระราชปัญญารังษี วัดชิโนรสาราม	กรรมการ
๕.	พระราชโมลี วัดหงส์รัตนาราม	กรรมการ
๖.	พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๗.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๘.	ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประชาสัมพันธ์

๑.	พระพรหมวชิรญาณ วัดยานนาวา	กรรมการที่ปรึกษา
๒.	พระพรหมเมธี วัดสัมพันธวงศาราม	กรรมการที่ปรึกษา
๓.	สมเด็จพระพุทธชินวงศ์ วัดพิชยญาติการาม	ประธานกรรมการ
๔.	พระราชปฏิภาณมุนี วัดประยุรวงศาวาส	กรรมการ
๕.	พระโสภณธรรมวงศ์ วัดอินทรวิหาร	กรรมการ
๖.	พระราชวิจิตรปฏิภาณ วัดสุทัศนเทพวราราม	กรรมการ
๗.	ดร.แม่ชีทศพร เทวาพิทักษ์ธรรม	กรรมการ
๘.	นายสมหมาย สุภาษิต	กรรมการ
๙.	พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ/เลขานุการ
๑๐.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๑๑.	ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ

กรรมการฝ่ายประสานงาน

๑.	พระราชปริยัติเวที วัดดาวดึงษาราม	ประธานกรรมการ
๒.	พระศรีสุธรรมมุนี วัดพิชยญาติการาม	รองประธานกรรมการ
๓.	พระครูวิศิษฐ์สรการ วัดพิชยญาติการาม	กรรมการ
๔.	นายนิมิตร โพธิพัฒน์	กรรมการ/เลขานุการ
๕.	ผศ.เวทย์ บรรณกรกุล	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ
๖.	นายสมบูรณ์ จารุณะ	กรรมการ/ผู้ช่วยเลขานุการ